De Gids. Jaargang 45

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1881

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001188101_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

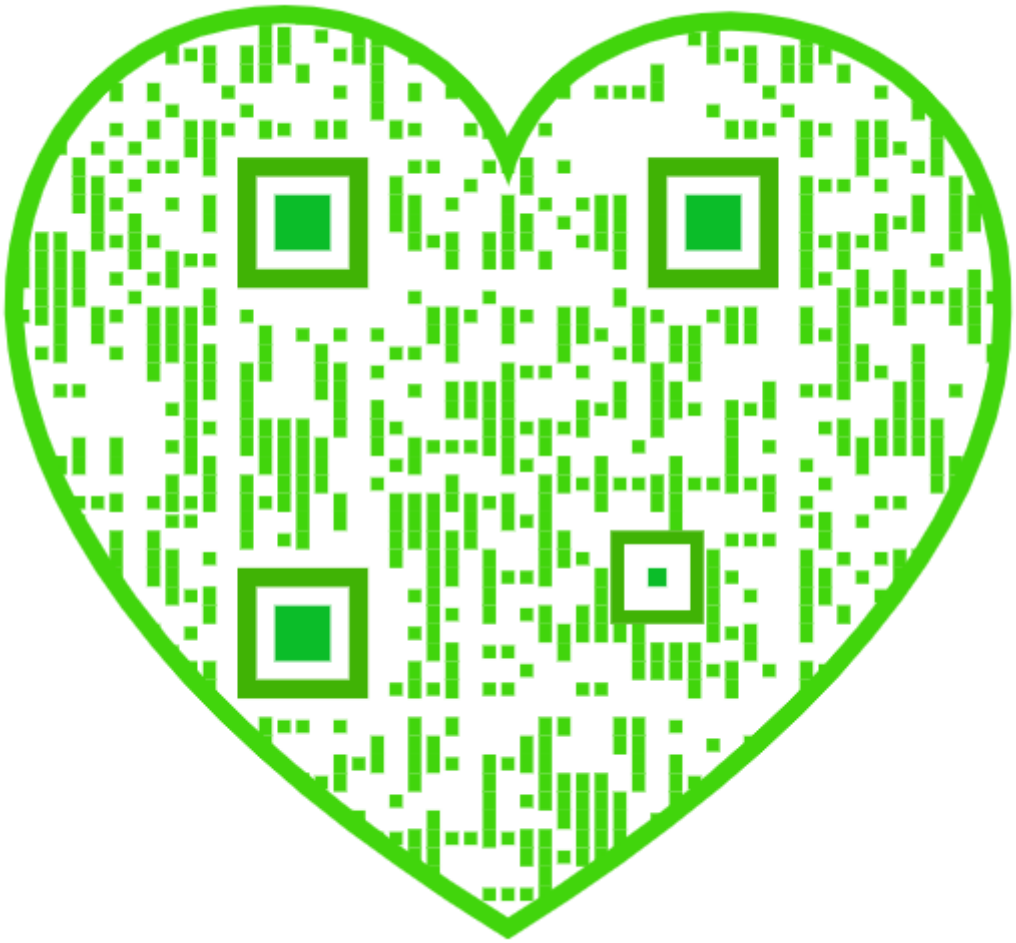

Giacomo Leopardi.

Smart en vreugde, droefheid en blijdschap, genot en ontbering zijn in het lot van ieder mensch onafscheidelijk samengeweven. Indien, niettegenstaande deze vermenging van het bittere en het zoete, verreweg de meeste stervelingen het leven op hoogen prijs stellen, dan blijkt daaruit, dat, in hunne schatting, het geluk tegen het ongeluk ruimschoots opweegt. Zelfs dan, als hun lot in de oogen van ieder ander niets benijdenswaardigs meer bezit, zijn velen geneigd het leven met al zijne kwalen en rampen boven den dood te verkiezen.

Ten allen tijde echter zijn er lieden geweest, die, het wel en het wee van het menschelijk bestaan zorgvuldig overwegend, tot geheel andere uitkomsten kwamen, en in het leven van bijna geen enkel individu ontbreken de oogenblikken, waarin ook hij zich den moed voelt ontzinken en geen lust heeft aan de dagen, die komen zullen.

Wie intusschen niet geheel onverschillig rondwandelt tusschen de raadselen, waarmede de wereld hem van alle zijden omringt, bepaalt zich niet bij deze geheel persoonlijke waardeering. Niet slechts de mate van zijn eigen geluk boezemt hem belangstelling in, óók dat zijner medemenschen wil hij in rekening brengen, voor zoover hem dit mogelijk is. Zal de rekening met een *debet* of een *credit* sluiten? Zietdaar de vraag, die vele der uitstekendste geesten sedert eeuwen heeft beziggehouden.

Laat ons niet uit het oog verliezen, dat het antwoord op deze vraag, al wordt zij den meest onafhankelijken en onpartijdigen denker gesteld, slechts de uitdrukking eener noodzakelijk subjectieve meening kan zijn. Wat voor den een aangenaam is, kan dit voor den ander in mindere mate of in 't geheel niet zijn, wellicht zelfs onaangename gewaarwordingen bij hem te weeg brengen; even zoo past ieder op smart en onlust zijn

eigen maatstaf toe. Lichamelijke gesteldheid, begaafdheid, opvoeding en gewoonte spelen bij die waardeering een groote rol. Wat den gezonde verkwikt, kan den zieke een walg zijn; wat den onbeschaafde een genot is, is den beschaafde misschien een ergernis; de opvoeding leert ons prijs stellen op velerlei zaken, die oorspronkelijk weinig aantrekkelijks hebben en omgekeerd menige handeling nalaten, waarin wij vroeger niets onbehoorlijks zagen; de gewoonte eindelijk wordt ons eene tweede natuur, die met onze eerste dikwijls lijnrecht in strijd is.

Het behoeft dus niemand te verrassen, dat het antwoord op de bovengestelde vraag bij velen zeer verschillend luidt.

De overgroote meerderheid gevoelt niet de minste behoefte, om zich aan deze becijfering te wagen. Volgens hare meening, wegen *debet* en *credit* vrij wel tegen elkander op en heeft het *debet* althans niet de overhand, ‘Hoop doet leven’ - ‘na regen volgt zonneschijn’ - ‘eind goed, al goed’ - deze en dergelijke troostrijke spreekwoorden vormen de wijsbegeerte van velen, wier blijmoedige opgeruimdheid hen wellicht gelukkiger maakt, dan de uitkomsten van ernstig nadenken zouden kunnen doen.

Er zijn er echter, die een bepaald *credit*, anderen, die een onwederlegbaar *debet* meenen te ontdekken, en zij beschouwen dit niet als eene toevallige, veranderlijke omstandigheid.

De eersten - de *optimisten* - beamen de uitspraak van den schrijver van het scheppingsverhaal; ‘En God zag al wat Hij gemaakt had, en ziet, het was *goed*.’ Volgens hen is de inrichting van het heelal wijs en goed tevens. Een overwicht van het booze over het goede, van de droefheid over de vreugde, heeft dus òf niet, òf slechts tijdelijk plaats. Dit optimisme, de leer der best-mogelijke wereld, is het duidelijkst geformuleerd door Leibniz, doch heeft, óók zonder de theïstische beschouwingen, welke hij er aan vastknoopte, recht van bestaan.

De tweeden - de *pessimisten* - meenen, dat de wereld, 't zij uit haren aard, 't zij als mislukte schepping, volkomen ellendig is. Het niet-bestaan der wereld is dus boven haar bestaan te verkiezen, en daar uit de ellende der schepping ook die der schepselen volgt, geldt de zelfde conclusie voor het individu. Verbetering van eigen lot is even hersenschimmig als vooruitgang en ontwikkeling der menschheid. Achtereenvolgens doorloopt een pessimist de stadiën van zelfbejammerende neerslachtigheid, verachting van aardsche genietingen, verachting

van het leven zelf. De logische consequentiën van dezen ontwikkelingsgang zijn volkomen ascese of zelfmoord.

Zonderen wij de aanhangers van het Boeddhisme of, juister gezegd, de ingewijden van dien godsdienst uit, dan hebben zichin de oudheid slechts weinige stemmen ten gunste van het pessimisme verheven. Job roept in zijne smarten uit: ‘De dag verga, waarop ik geboren ben!’ en vraagt: ‘Waarom geeft de Heer den ellendigen het licht en het leven den bitterlijk bedroefden van gemoed?’ Doch zijn lijden is in den letterlijken zin van het woord eene beproeving, waaruit hij ten slotte zegevierend te voorschijn treedt, en de veelvoudige weldaden, waarmede hem later het geledene wordt vergoed, zijn een afdoend optimistisch antwoord op de argumenten van zijne vrienden Elifaz, Bildad en Zofar. De Prediker is in de eerste hoofdstukken van zijn geschrift een volslagen en zelfs systematisch pessimist. ‘Alles ijdelheid’ is de kern zijner redeneering; verveling en oververzadiging spreken uit iederen regel. Hij voelt zich gedrukt door de eindelooze herhaling der natuurverschijnselen: ‘al deze dingen worden zóó moede, dat niemand het zou kunnen uitspreken.’ Hij ‘begeeft zijn hart om wijsheid te zoeken; hij ziet al de werken, die onder de zon geschieden, en zie, het is alles ijdelheid en kwelling des geestes. In veel wijsheid is veel verdriet, en wie wetenschap vermeerdert, vermeerdert smart.’ Vreugde, weelde, overdaad, alles beproeft hij, en steeds komt hij tot de zelfde ontmoedigende slotsom. ‘Daarna wendde ik mij en aanschouwde al de onderdrukkingen, die onder de zon geschieden, en zie, daar waren de tranen der verdrukten en dergenen, die geen trooster hadden, en aan de zijde hunner verdrukkers was macht, zij daarentegen hadden geen vertrooster. Dies prees ik de dooden, die alreede gestorven waren, boven de levenden, die tot nog toe levend zijn. Ja, beter dan die beiden is hij, die nog niet geweest is, die niet gezien heeft het booze werk, dat onder de zon geschiedt.’ Doch ook dit pessimisme is niet van de echte soort; weldra blijkt het, dat het eigenlijk de vreeze des doods is, die hem zoo somber stemt. ‘Er is een mensch, wiens arbeid in wijsheid en in wetenschap en in voorspoed is; nochtans zal hij die overgeven tot zijn deel aan een mensch, die daaraan niet gearbeid heeft: dit is ook ijdelheid en een groot kwaad.’ Voorzeker het grootste kwaad in de oogen van iemand, die

ons later verzekert: ‘beter een levende hond, dan een doode leeuw.’

De meeste Grieken stelden de genietingen des levens, het bezit van kracht en schoonheid, de gaven van kunst en wetenschap en den roem van voortreffelijke daden op te hoogen prijs, om in het leven slechts ellende en in den dood een bevrijder te zien. Toch ontbreken ook bij hen de pessimistische uitingen niet. Zoo zegt bijvoorbeeld Theognis van Megara:

> Niet te zijn - dat ware den kindren der aarde het beste;
> 't Beste - nimmer te zien Helios' brandenden gloed;
> Doch - ééns geboren - ijlings te trekken door Hades poorten,
> Stil te liggen, bedolven onder de heuv'len des grafs.

In den zelfden zin laat zich Sophokles uit in een der koren van zijn Oedipus in Kolonos: ‘Nooit geboren te worden, is de eerste en hoogste wensch: de tweede echter, indien men eens leeft, zoo snel mogelijk daarheen te gaan, van waar men gekomen is.’ Ook bij Empedokles en Heraklitus - om van anderen niet te spreken, - treffen wij pessimistische elementen aan.

Aan de wereldverachting van het Christendom ligt ongetwijfeld eene sombere levensbeschouwing ten grondslag; doch het troostelooze van vroegere begrippen is hier verdwenen. Liefde tot God en den naaste en de zekere verwachting van een persoonlijk voortbestaan na den dood, van eene heerlijkheid na het lijden hebben aan den dood en de smart hun prikkel ontnomen. Droefheid en strijd in het aardsche leven zijn zelfs de beste voorbereiding voor den hemel; voor den rijke is het bezwaarlijk in te gaan in het koninkrijk der hemelen. Ascese in den eigenlijken zin des woords predikt het Christendom nergens; zelfverloochening, doch geen zelfkwelling schrijft het voor.

De boven aangehaalde pessimistische uitspraken zijn betrek kelijk zóó zeldzaam, en de consequentie, waarmede zij toegepast worden, laat zóóveel te wenschen over, dat men met recht beweren mag: het pessimisme is een verschijnsel van den nieuweren tijd.

De menschelijke geest beweegt zich voortdurend in uitersten: op elke actie volgt voor hem eene reactie. Gelijk de slinger

van het uurwerk nu eens ter rechter, dan weder ter linkerzijde zijn sterkste afwijking verkrijgt, en den evenwichtsstand slechts gedurende een ondeelbaar oogenblik inneemt, zoo zien wij ook het menschelijk denken en weten, dat is, de overtuiging der denkenden en wetenden, nu eens mank gaan aan overschatting, dan weer aan geringschatting, en niemand is het gegeven, het tijdstip der juiste waardeering anders dan bij gissing te bepalen. Vergeten wij daarbij niet, dat het juist de slingeringen zijn, die den geregelden gang van het uurwerk verzekeren.

Wat echter bij den slinger slechts achtereenvolgens kan worden waargenomen, kan in het zooveel samengestelder mechanisme van den menschelijken geest ook gelijktijdig plaats hebben.

In de tweede helft der 18de eeuw wordt allerwege de rede ten troon verheven; autoriteitsgeloof, traditie en openbaring worden van de heerschappij vervallen verklaard. Terzelfder tijd echter vertoont zich bij de voortreffelijksten van dien tijd eene overmaat van gevoelsleven en gevoelsuiting, die de practische geest onzer dagen - niet geheel ten onrechte - als ziekelijke sentimentaliteit brandmerkt.

In onze eeuw, waarin, zooals wij het zoo gaarne herhalen, de menschelijke geest zijn grootste triomfen viert, waarin ontwikkeling en humanisme, vooruitgang en welvaart de onmisbare wachtwoorden zijn voor ieder, die als beschaafd en verstandig man wil gelden; waarin zooveel druk is opgeheven, zooveel banden zijn geslaakt; waarin voor den mensch geen afstand, voor de gedachte geen grens bestaat; - in onze eeuw zijn de wanhoopspoëten aan de orde van den dag, en is eene wijsgeerige levensbeschouwing, die met snijdende kritiek en onverbiddelijke scherpte den mensch betoogt, dat zijn geluk slechts inbeelding is, dat zijne idealen hersenschimmen zijn, een mode-artikel geworden, dat met warmte wordt toegejuicht door eene breede schare van onvoldane of oververzadigde, doch hoogst verlichte stervelingen.

Voorbeelden aan te voeren van de overschatting, van de positieve afwijking in beide gevallen, zou een even overbodig als ondankbaar werk zijn. Doch ook van het tegendeel liggen de bewijzen voor het grijpen.

Weinig boeken hebben een zoo plotselingen opgang gemaakt en een zoo geweldigen indruk teweeg gebracht, als Goethe's *Leiden des jungen Werthers*. De blauwe rok en het gele vest

van den romanheld werden in alle hoeken van Duitschland getrouwelijk nagebootst en afbeeldingen van Charlotte en Werther vonden hun weg tot in China. In Wetzlar, waar de jonge Jerusalem, de prototype van Goethe's hoofdfiguur, zich het leven had benomen, werden kort na het verschijnen van den roman bedevaarten naar het graf van den zelfmoordenaar ondernomen. Een aantal mannen en vrouwen, tot de aanzienlijkste kringen behoorende, vereenigden zich des avonds, lazen elkander uit *Werther* voor, zongen klaagliederen ter eere van den doode en weenden daarbij. Tegen middernacht trokken zij in rouwkleederen, met zwarte sluiers voor het gelaat en kaarsen in de hand, naar het kerkhof; daar vormden ze een kring om het graf en hieven het lied aan: ‘Ausgelitten hast du, ausgerungen.’ Dan werd door een van hen eene lofrede op den afgestorvenen gehouden, en betoogd dat zelfmoord uit liefde geoorloofd was; eindelijk werd het graf met bloemen bestrooid. Zóóver gingen deze onzinnige vertooningen, dat de politie zich genoodzaakt zag er een einde aan te maken.

Johann Heinrich Vosz, de krachtige figuur, die Goethe in zijne Xeniën den Eutinischen leeuw noemt, schrijft in zijn jonge jaren het volgende over het afscheid der beide graven von Stolberg, die met hem leden van den Göttinger Hainbund waren: ‘Einigen sah man die geheimen Thränen des Herzens an - des jüngsten Grafen Gesicht war fürchterlich - die schrecklichen drei Stunden, die wir noch in der Nacht beisammen waren, wer kann sie beschreiben? Die Thränen blieben nach und nach aus. Jetzt schlug es 3 Uhr. Nun wollten wir den Schmerz nicht länger verhalten und suchten uns wehmüthiger zu machen,’ enz.

Was voor Goethe het schrijven van den Werther eene biecht geweest, waarop voor hem eene volledige absolutie volgde, voor zijne tijdgenooten had het boek eene geheel andere beteekenis. Wat voor den meester eene snel voorbijgaande krisis was, werd voor de meerderheid der lezers eene langdurige slepende ziekte. Young's *Night Thoughts* en Sterne's *Sentimental Journey* waren in aller handen. Ook in ons vaderland deed zich die invloed gelden, en onze brave voorvaderen zwalkten met Feith rond op zeeën van tranen, wier oevers slechts grafmonumenten, cypressen en treurwilgen vertoonden.

Doch de dagen der sentimentaliteit waren geteld. Wel bleven de tranen vloeien, maar onder die klachten en verzuchtin-

gen mengde zich bitterheid. De wereldsmart bracht de wereldverachting voort. Byron gaf het voorbeeld en tallooze navolgers bootsten zijn cynisme na, zonder een vonk van zijn genie te bezitten. De eeuw van den vooruitgang schonk een onverdeelden bijval aan hunne bleeke helden, die luide getuigden van oververzadiging, verstomping en verveling:

> We wither from our youth, we gasp away
> Sick - sick; unfound the boon, unslaked the thirst,
> Though to the last, in verge of our decay,
> Some phantom lures, such as we sought at first -
> But all too late - so we are doubly curst.
> Love, fame, ambition, avarice - 't is the same,
> Each idle - and all ill - and none the worst -
> For all are meteors with a different name,
> And Death the sable smoke where vanishes the flame.
>
> (*Childe Harold*, IV, 124.)

Niet alle navolgers van Byron zijn zóó hopeloos. Bij de meesten blijft, trots alle wanhoop, plaats over voor het ideaal; bij allen blijkt het pantser, waarmede zij de overblijfselen van hart en gemoed meenen bedekt te hebben, eene kwetsbare plek te bezitten. Het *dichterlijk pessimisme* van Byron, de Musset, Heine en Lenau valt elk oogenblik uit zijn rol; het is de vrucht van een *humeur noire*, van eene ontevredenheid over zich zelf en anderen, niet van eene consequent doorgevoerde wereldbeschouwing.

Doch in onze nuchtere en praktische eeuw kan de dichter, hoe bezield en welsprekend hij ook zijn moge, den vloed der heerschende meening niet tegenhouden. Romanhelden kunnen wellicht sensatie, maar geen school maken. De kinderen der fantasie mogen ons bekoren en vermaken, doch wij ontzeggen hun het recht om ons te overtuigen.

Wat de dichter niet vermag, zal de wijsgeer beproeven. Hij doet geen beroep op onze verbeelding of ons gevoel, maar op onze wetenschap en ons verstand. Inderdaad, dit alles in aanmerking nemend, mag men zich verwonderen, dat de Frankforter kluizenaar dien naam zoovele jaren met recht kon dragen. Eerst na 1848 werd het *wijsgeerig pessimisme* van Arthur Schopenhauer meer algemeen bekend en verwierf het zich zoovele aanhangers, dat het op den naam eener school aanspraak

kon maken. In onze jaren zette Eduard von Hartmann in zijne *Philosophie des Unbewussten* de kroon op het werk van den meester, wiens pessimistische resultaten hij uitbreidde en verscherpte, ofschoon hij van andere metaphysische praemissen uitging. Zoowel Schopenhauer als von Hartmann hebben in buitengewone mate de kunst verstaan, om hunne gedachten op voortreffelijke en voor ieder beschaafd man verstaanbare wijze uit te drukken, in dit opzicht hemelsbreed verschillend van het meerendeel der Duitsche wijsgeeren, die de philosophie, als eene tweede schoone slaapster, achter de doornenhaag eener geleerde phraseologie trachten te verbergen. Ongetwijfeld moet ook daaraan hun invloed worden toegeschreven en niet slechts aan de omstandigheid, dat hunne poging, om de pessimistische wereldbeschouwing ten grondslag van hun stelsels te leggen, bij velen gelijkgestemde snaren deed medeklinken.

Tusschen het dichterlijk en het wijsgeerig pessimisme is, bij veel overeenkomst, eene groote klove. Het eerste is, uit den aard der zaak, subjectief; het tweede is - zeer zeker niet objectief, maar streeft er althans naar dit te zijn. Eén man is er geweest, die, voor zooveel hij vermocht, die klove trachtte aan te vullen en die daartoe meer dan anderen in staat was, daar hij dichter en wijsgeer tevens was. In hem vinden wij fijngevoeligheid en geestdrift vereenigd met geleerdheid en denkkracht. Die man was Leopardi.

Geboren uit een aanzienlijk geslacht, doch verstoken van alle voordeelen, aan zijn hooge afkomst verbonden; eenzaam een schat van geleerdheid verzamelend in de jaren, waarin verstandige leiding van ouderen en opwekkende omgang met jongeren hem, bij die wijsheid, levenskracht en levenslust hadden kunnen schenken; een overrijpen geest herbergend in een lichaam, dat ontijdig in zijne ontwikkeling was gestuit; diepzinnig, schrander en oorspronkelijk denker, doch op jeugdigen leeftijd genoodzaakt zijn intellectueelen arbeid te staken en het hoofd te buigen onder den druk van ontzenuwende lichaamssmart; dichter, in wiens gezangen vol somberen gloed schoonheid van vorm en rijkdom van inhoud om den voorrang dingen, doch gedwongen door geestdoodenden arbeid in zijne noodzakelijkste behoeften te voorzien; eerst melancholicus, later pessimist, doch niet onmannelijk klagend of zelfbehagelijk eigen smart ten troon verheffend, maar moedig zijn lot onder de oogen ziende; den dood reeds als jongeling verlangend, maar niet zoekend; -

zietdaar enkele trekken van het beeld des mans, aan wien de volgende bladzijden zijn gewijd.

I.[1]

Op een der steile heuveltoppen van de oostelijke helling der Apennijnen, waarop de bewoners van het oude Picenum bij voorkeur hunne steden en dorpen bouwden, ligt Recanati, een onbeduidend plaatsje van de mark van Ancona. Daar werd op den 29sten Juni 1798 Giacomo Leopardi geboren, als oudste zoon van den graaf Monaldo Leopardi en de marchesa Adelaide Antici. De familie der Leopardi's behoorde tot de oudste en aanzienlijkste van den ganschen omtrek. Men zou licht meenen, dat deze omstandigheid voor de ontwikkeling van de zich vroegtijdig openbarende talenten en gaven van Giacomo eene zeer gunstige moet zijn geweest, doch het tegendeel is waar, en de schuld hiervan moet in de eerste plaats aan het karakter van den vader worden geweten.

Gemakzucht en onverschilligheid waren de hoofdeigenschappen, waardoor zich Monaldo Leopardi onderscheidde. Zijne voorliefde voor het oude en ouderwetsche, zijn angst voor alle moderne denkbeelden, waarin hij hemelstormende nieuwigheden waande te zien, zijn aarzeling om eenig besluit te nemen en zijne koppigheid in het vasthouden aan de eenmaal opgevatte meening kwamen uit geen andere bron voort. Met eenige inspanning en kennis van zaken zouden zijne landerijen een zeer voldoend, zelfs ruim inkomen hebben opgeleverd; maar van ouder tot ouder hadden de Leopardi's slechts voor eigen gebruik

1 Het hieronder medegedeelde aangaande Leopardi's leven en werken is ontleend aan de volgende bronnen:

Giacomo Leopardi. Poesie. 3a Editione stereotipa. Milano, E. Sonzogno, 1878.

Giacomo Leopardi. Prose. 2a Editione stereotipa. Milano, E. Sonzogno, 1879.
beide werken voorzien van eene voorrede door Eugenio Camerini.)
Epistolario di Giacomo Leopardi, raccolto e ordinato da *Prospero Viaqi.* 2 Vol. Firenze. Le Monnier 1864.

Verder zijn geraadpleegd: *Sainte-Beuve*. Leopardi (Revue des deux mondes, 1841), en *Ch. de Mazade*. Les souffrances d'un penseur Italien (Revue des deux mondes, 1861).
Ook aan de door *Antonio Ranieri* geschreven en door *Robert Hamerling* vertaalde levensbeschrijving van Leopardi zijn enkele bijzonderheden ontleend.

koren gezaaid, olijfboomen geplant en wijnbergen aangelegd. Wat men boven het noodige kon winnen naar de markt te doen brengen, ging toch niet aan! Liever een goed deel der bezitting waardeloos gelaten, dan den *signor Conte* tot koopman verlaagd! Met een aantal beroemde mannen, die door de bibliotheek der Leopardi's werden aangetrokken, begon hij eene briefwisseling; meestal echter werd deze spoedig gestaakt, daar Monaldo, uit traagheid en onverschilligheid, hunne brieven niet meer beantwoordde, ja zelfs ongeopend liet. Ofschoon hij, gelijk de meeste Italianen uit den aanzienlijken stand, niet ongeletterd was, kon hij op den naam van wetenschappelijk geleerde geen aanspraak maken. Zijne nagelaten geschriften kenmerken hem als een snuffelaar op antiquarisch gebied en een dilettantpoliticus van zeer conservatieve richting.

De verhouding tusschen vader en zoon was dikwijls zéér gespannen, en schoon Giacomo in de brieven aan zijn vader altijd met den meesten eerbied spreekt en het niet aan betuigingen van gehechtheid en liefde laat ontbreken, mag men daaruit nog niet tot eene goede verstandhouding besluiten. De Italianen zijn met hunne superlatieven zeer kwistig: ‘caro carissimo, dilettissimo, soavissimo’ zijn alledaagsche epitheta, waarmede men een vriend aanspreekt; zonder aarzelen onderteekent men zich als ‘obbligatissimo, devotissimo, ubbedientissimo servo.’ Al deze betuigingen kan men evenmin letterlijk opvatten als de duizend keeren, waarbij de Franschen ons verschooning vragen en de hoogachting, waarmede wij de eer hebben ieders onderdanige of dienstwillige dienaar te zijn. Indien wij dus aan het einde van een brief lezen: ‘geloof aan de betuigingen van liefde en dankbaarheid van uwen zeer toegenegen zoon Giacomo,’ terwijl deze zoon herhaaldelijk, met bescheidenheid, maar oprechtheid, aan vertrouwde vrienden klaagt over het ellendige leven dat zijn vader hem doet leiden, dan zijn wij geneigd veel op rekening te stellen van de overdreven zuidelijke beleefdheid, die, zoo als bekend is, elk fatsoenlijk man met ‘Uwe Heerlijkheid’ aanspreekt.

Omtrent de moeder van Leopardi vinden wij in zijne brieven en in die van zijne betrekkingen en vrienden slechts enkele aanduidingen. Geen van de openbaar gemaakte talrijke brieven, die hij in later jaren naar huis schreef, is aan haar gericht. In het huishouden der Leopardi's schijnt zij eene persoon van ondergeschikt belang en van weinig invloed geweest te zijn.

De jonge Giacomo ontving zijne eerste opleiding van twee geestelijken, Giuseppe Torres en Sebastiano Sanchini, die achtereenvolgens bij zijne familie de betrekking van huisonderwijzer vervulden. Het blijkt echter, dat de knaap zeer spoedig aan zijn mentor was ontwassen. Van zijn tiende jaar af was de rijke bibliotheek der familie Leopardi zijne eenige leermeesteres. Daar bracht hij, volgens zijn eigen getuigenis, tot zijn twintigste jaar zijn leven door, zich met niets anders dan studie bezighoudende en ten eenen male vreemd aan de uitspanningen en genietingen van zijn leeftijd. Zijn broeder Carlo verhaalde in 1845 aan Viani, dat Giacomo en hij als kinderen op dezelfde kamer sliepen; zoo dikwijls Carlo laat in den nacht wakker werd, zag hij Giacomo, op de knieën liggend, bij een klein tafeltje schrijven, totdat het flikkerend lampje, dat men den beiden kinderen had medegegeven, geheel was uitgebrand. Zonder hulp van iemand leerde Giacomo Grieksch, Hebreeuwsch, Fransch, Duitsch, Engelsch en Spaansch. Vooral de studie der oudheid trok hem aan; weldra hadden de klassieken geen geheimen meer voor hem, zóó zelfs, dat hij betuigde in het Grieksch gemakkelijker en helderder te kunnen denken, dan in het Latijn en in zijn eigen moedertaal. De ongeloofelijke schatten van philologische kennis, die hij van zijn twaalfde tot zijn zesentwintigste jaar verzamelde, wekten de verbazing op van binnen- en buitenlandsche geleerden - ik noem hier slechts Mai, Monti, Giordani, Cesari, Niebuhr, Waltz, Bothe, Creuzer en Boissonade. - In 1814 schreef hij ‘Commentaren op het leven en de schriften van eenige rhetoren der 2de eeuw’ (Dio Chrysostomus, Oelius Aristides, Hermogenes en Fronto). In hetzelfde jaar gaf hij den juisten tekst van ‘het leven van Plotinus, door Porphyrius’ en voegde er eene Latijnsche vertaling en talrijke noten aan toe. In 1815 stelde hij in den korten tijd van twee maanden eene verhandeling op ‘over de volksdwalingen bij de ouden’; in dit stuk worden de verschillende vooroordeelen der oudheid op het punt van droomen, waarzeggingen, orakels, toovenarij enz. behandeld op eene wijze, die van eene bekwame tekstkritiek en een onmetelijke belezenheid getuigt. In dienzelfden tijd ontstonden een aantal opstellen over Dionysius Halicarnassensis, Demetrius Phalereus, Theon de Sophist en anderen, en eene verzameling van Fragmenten uit vijf en vijftig kerkvaders. Enkele van deze opstellen vonden eene plaats in *Io Spettatore*, een om

de twee maanden te Milaan verschijnend tijdschrift; de meeste echter werden door Leopardi in 1830 toevertrouwd aan den Duitschen philoloog L. von Sinner (later hoogleeraar te Parijs). Reeds op dien jeugdigen leeftijd ontwaakte in Leopardi de dichter: toch voelde hij zich nog niet sterk genoeg om op eigen wieken te drijven, Hij bepaalde zich daarom tot vertalingen. Homerus, Hesiodus en Vergilius werden beurtelings door hem met de nauwgezetheid van een taalgeleerde, doch tevens met den smaak van een geboren dichter overgezet. Eene uitmuntende vertolking te leveren van een der meesterwerken der klassieke oudheid scheen hem eene grootsche en benijdenswaardige taak toe. ‘Wie weet niet’ - zoo riep hij uit - ‘dat Monti zal leven zoolang als Homerus, Caro als Vergilius, Bellotti als Sophokles. Heerlijk lot, slechts met een onsterfelijke te kunnen sterven!’ Inderdaad zou Leopardi de man geweest zijn, die eene in alle opzichten uitmuntende vertaling had kunnen leveren; de strenge eischen, die hij zich zelven en anderen op dit punt stelde, en de uitmuntende proeven, die hij op jeugdigen leeftijd gaf, bewijzen dit volkomen. Hoe hij in het taaleigen van een zeker tijdperk wist door te dringen zien wij in de eerste plaats uit zijne ‘Hymne aan Neptunus’, die in 1817 verscheen en waarvan de grieksche tekst, door Leopardi zelf vervaardigd, voor nieuw ontdekt en onbetwistbaar echt doorging en aan Kallimachus werd toegeschreven. Later gaf hij eene vertaling uit van eene grieksche of koptische kroniek, waarin de stijl der goede Italiaansche schrijvers uit de 14de eeuw zóó voortreffelijk was nagebootst, dat de beste kenners, zoo als Antonio Cesari, zonder aarzeling in den val liepen en het werk echt noemden.

De opsomming van al hetgeen door Leopardi op philologisch gebied werd gegeven, zou een aantal bladzijden vorderen; hier werden slechts enkele zijner belangrijkste werken genoemd. Ter aanvulling moge het oordeel strekken, dat door den beroemden Niebuhr over hem werd uitgesproken in de voorrede van zijn ‘Merobaudis Carminum Reliquiae’ (Bonn, 1824).

‘Onder de geleerden, van wier scherpzinnige conjecturen ik met voordeel heb gebruik gemaakt, behoort graaf Giacomo Leopardi van Recanati, dien ik aan mijne medeburgers als een der uitstekendste sieraden van zijn vaderland aankondig en van wien ik durf voorspellen, dat hij met der tijd nog grooter roem zal verwerven. Van harte zal ik, die het schitterend vestand van den voortreffelijken jongeling niet minder dan zijn

uitnemenden ijver hoogelijk waardeer, mij verheugen over iedere onderscheiding en elk eerbewijs, dat hem ten deel valt.'

Bij niemand in Recanati vond Giacomo belangstelling en waardeering. Den 5^{den} December 1817 schreef de negentienjarige geleerde aan Pietro Giordani, die hem verzocht inteekeningen te verzamelen voor een uit te geven werk:

'Ten slotte ben ik een kind en word als een kind behandeld, niet slechts in huis, maar ook daarbuiten; wanneer iemand, die eenigszins met mijne familie bekend is, een brief van mij ontvangt en de handteekening van dezen nieuwen Giacomo ziet, meent hij, dat ik een van de huispoppetjes ben (*uno de' fantocci de casa*) - tenzij hij mij houdt voor den geest van mijn grootvader, die voor 35 jaar gestorven is, en denzelfden naam droeg - en hij neemt in aanmerking, dat hij, als volwassen en gezeten man, aan een jongen als mij reeds door te antwoorden een groote gunst bewijst; daarom scheept hij mij af met twee regels, waarvan één de groeten voor mijn vader bevat. In Recanati word ik gehouden voor hetgeen ik ben, een echte en onvervalschte jongen, en daarbij komen dan de titels van wijsneus, philosooph, kluizenaar en dergelijke. Zoodat ik, indien ik het waag iemand aan te raden een boek te koopen, bij wijze van antwoord, òf word uitgelachen, òf wel men zegt mij met een ernstig gezicht, dat die tijd lang voorbij is; dat ik dit wel spoedig zelf zal inzien; dat men op mijn leeftijd ook zulk een zucht had om boeken te koopen, maar dat die lust overgaat, *als het verstand komt;* dat het zelfde ook mij zal gebeuren'....

'Hier' - zoo schreef hij reeds vroeger - 'is alles dood, alles zotheid en domheid. De namen van Parini, van Alfieri, van Monti, van Tasso, van Ariosto en van alle andere groote schrijvers kunnen niet zonder toelichting genoemd worden. Hier is niemand, die iets wenscht te beteekenen; niemand wien de naam van onwetende vreemd toeklinkt. Zij passen dien met de meeste oprechtheid op elkander toe en weten, dat zij daarbij de waarheid spreken. Meent gij, dat een groote geest hier zou worden gewaardeerd? als een parel in een mesthoop!' De rijke familiebibliotheek, die voor ieder openstaat, is nog nooit door een inwoner van Recanati bezocht. 'Het gemis van een geletterd man met wien men kan omgaan, de noodzakelijkheid om al zijne gedachten voor zich te behouden; de onmogelijkheid om zijn eigen meening te kunnen mededeelen

en bespreken, om met bescheiden voldoening op zijn werk te kunnen wijzen, om hulp en raad te vragen, om opgewekt te worden in zoovele uren en dagen van moedeloosheid en af keer, komt dat alles u zeer troostrijk voor? In het begin had ik het hoofd vol moderne machtspreuken; ik verachtte en vertrapte, om zoo te zeggen, de studie onzer taal; al mijne oorspronkelijke prulschriften waren vertalingen uit het Fransch; ik sprak met minachting over Homerus, Dante en alle klassieken; ik wilde hen niet lezen; ik was geheel verdiept in eene literatuur, die ik thans verfoei; wie heeft mij van richting doen veranderen? de genade Gods, maar zeker geen enkel mensch. Wie heeft mij den weg gebaand om de talen te leeren, die ik noodig had? *la grazia di Dio*. Wie verzekert mij, dat ik niet ieder oogenblik een bok schiet? niemand.'

Met die miskenning echter, die hem zich als een vreemdeling deed gevoelen in eigen kring, was de mate van het lijden in dit jeugdige leven niet volgemeten. Zijn oorspronkelijk zwak gestel had door de aanhoudende ingespannen studie en door gebrek aan slaap en aan beweging veel geleden; een zenuwachtige overspanning belette hem uren, ja soms dagen lang, het lezen, het schrijven, en zelfs het denken. Ook zijne oogen waren zeer verzwakt en weigerden hem dikwijls hun dienst. Terwijl hij van knaap tot jongeling opgroeide, vertoonde zich eene ongelijkheid der beide schouders, en dit gebrek, schoon weinig hinderlijk en niet zeer merkbaar, werd voor hem een bron van dagelijksche ergernissen door de onkiesche toespelingen van vele zijner stadgenooten. Dat de vrouwen en meisjes van Recanati weinig behagen schepten in den ziekelijken en stillen man, man slechts door den geestesarbeid, die voor menig lang menschenleven voldoende ware geweest, doch kind in de schatting van allen, die hem omringden, behoeft ons niet te verbazen, na de mededeelingen ons door Leopardi omtrent het peil der ontwikkeling in zijne vaderstad gedaan: hij schrijft dan ook (26 Sept. 1817) aan Giordani: 'De dames in Recanati hebben weinig meer, dan hetgeen ze van de natuur hebben ontvangen, wellicht zelfs nog iets minder, zoo als men van het meerendeel zou kunnen beweren. Ik geloof niet dat de gratiën hier ooit verblijf gehouden hebben, zelfs niet voor korten tijd in de *osteria*.' Toch blijkt uit een zijner eerste gedichten, *Il Primo Amore*, in het laatst van 1816 of het begin van 1817 geschreven, dat zijn hart voor de liefde niet gesloten was. De ont-

moeting met de schoone, die op den achttienjarige (*garzon di nove e nove Soli*) een zoo diepen indruk had gemaakt, schijnt van zeer korten duur geweest te zijn, en het blijkt zelfs niet dat hij haar ooit gesproken heeft. Zeker is het, dat het Leopardi óf aan gelegenheid, òf aan moed ontbroken heeft, om zijne liefde te openbaren. Hij verzekert dit zelf in de Elegia (‘*Dove son? dove fui*?’ enz.), die mede uit het begin van het jaar 1817 afkomstig is, en bestemd was om met ‘*Il Primo Amore*’ in een grooter gedicht te worden opgenomen.

Geheel troosteloos was echter het leven van Leopardi ook in Recanati niet. Vooreerst toch werd zijn één jaar jongere broeder Carlo, wien het niet aan aanleg en ijver in de beoefening der letterkunde ontbrak, elken dag meer geschikt om de bedoelingen en het streven van den ouderen broeder te begrijpen en te waardeeren, en in de tweede plaats verkreeg hij in Pietro Giordani den vriend en mentor, dien hij sedert langen tijd zocht, doch wanhoopte te vinden.

Giordani had in dien tijd den naam, de meest welsprekende en keurige Italiaansche schrijver te zijn. Een groote geleerdheid en een voortreffelijke smaak stelden hem in staat, zich te vormen naar het voorbeeld der klassieken van de oudheid en van zijn vaderland tevens. Schoorvoetend wendde de jonge Leopardi zich tot hem, en Giordani, die van hetgeen deze had geschreven reeds het een en ander gelezen had, beantwoordde dien eersten brief met groote vriendelijkheid en met eene oprechte waardeering, die als balsem was voor het verbitterd gemoed van den jongen geleerde. Al het lijden, dat in zijn kortstondig leven zijn deel werd, al de twijfelingen, waardoor hij werd geschokt, elke straal van hoop, die zijn droevig bestaan verhelderde, al zijne plannen en voornemens en al de teleurstellingen, die hem tot onmachtige werkeloosheid dwongen, vinden wij terug in de brieven aan Giordani, en later ook aan Carlo en eenige andere trouwe en hartelijke vrienden geschreven. Zonder het *Epistolario* geven de werken van Leopardi slechts een onvolledig beeld van dezen grooten geest. Bij het samenstellen van deze levensschets is dan ook vooral van deze intieme briefwisseling gebruik gemaakt; bij de beoordeeling van Leopardi's wijsgeerige richting zal ik later uitvoeriger van zijne eigenlijke geschriften melding maken.

De eerste brieven van Leopardi beantwoordde Giordani met opmerkingen en wenken op letterkundig gebied, maar ook met

den uitmuntenden raad, om zich niet al te sterk in te spannen: ‘Wie mild wil wezen, moet zijn erfdeel niet wegwerpen en de middelen tot mildheid vernietigen.’ Hij wees verder op de overeenkomst tusschen de Grieksche en de Italiaansche taal, en op het nut, dat de studie der eerste voor die der laatste kan hebben. Hij is het vooral geweest, die Leopardi aanspoorde tot het bestudeeren der Italiaansche klassieken en die hem opwekte om zelf te streven naar het ideaal, een volmaakt schrijver te zijn. Hij stelde belang in al wat zijn jongen vriend aanging, en troostte en bemoedigde hem in zijne moeielijke omstandigheden. Geen wonder, dat Leopardi niet moede kon worden, zijn dankbaarheid te betuigen, en van harte uitriep: ‘*Sufficit talem amicum habuisse!*’

Giordani wilde niet als ‘maestro’ beschouwd worden, en terecht. Spoedig bleek het, dat de rollen van leerling en meester moeielijk zouden kunnen worden volgehouden. Op meer dan één punt waren de beiden het oneens, en verdedigde Leopardi zijne meening met groote bescheidenheid, maar tevens met groote beslistheid.

‘Schrijf eerst proza, daarna poëzie!’ had Giordani hem aangeraden, en hij antwoordde:

‘Dat de juistheid der denkbeelden en der uitdrukkingen datgene is, waardoor zich de klassieke schrijver van het gros onderscheidt; dat zij in de uitdrukkingen des te moeielijker behouden blijft, naarmate de taal rijker is, is eene waarheid zóó evident, dat zij de eerste was, die ik ontdekte, toen ik ernstig over de letterkunde begon na te denken; dientengevolge zag ik gemakkelijk in, dat het vlugste en het zekerste middel om die juistheid te verkrijgen, bestond in het overbrengen der goede schrijvers uit de eene taal in de andere. Doch dat men, wanneer het verstand eens tot zekere vastheid en rijpheid gekomen is en wanneer het met zekerheid onderscheiden kan waartoe het door de natuur is geroepen, noodzakelijk proza, en niet in verzen, zijn gedachten zou moeten uitdrukken, dat komt mij - ik moet het u ronduit zeggen - niet zoo voor. Wanneer ik van mij zelf spreek, kan ik mij bedriegen; maar ik zal u mededeelen, hoe het mij toeschijnt en wat mij overkomen is en nog overkomt. Sedert ik een weinig kennis van het schoone begon te krijgen, waren het slechts de dichters, die mij dat vuur, dat gloeiend verlangen gaven, om hetgeen ik gelezen had te vertalen en zoo tot het

mijne te maken, en slechts de natuur en de hartstochten, die mij dien onwederstaanbaren aandrang mededeelden, om zelf voort te brengen; maar op edele, krachtige wijze, waardoor mijne ziel zich als het ware naar alle zijden gigantisch kon uitbreiden en eene stem in mij kon zeggen: Dat is poëzie! Om uit te drukken wat ik gevoel, heb ik verzen noodig en geen proza; laat mij dus verzen schrijven....

Wanneer ik de natuur zie in deze streken, die, vooral in dit jaargetijde, waarlijk bekoorlijk zijn (het eenige goede dat mijne vaderstad heeft!), voel ik mij zóó aan mij zelf ontrukken, dat het mij eene doodzonde zou schijnen, daar geen acht op te slaan, dat vuur der jeugd te laten voorbijgaan, een goed prozaschrijver te willen worden, en, eer ik mij aan de poëzie wijd, een twintigtal jaren te wachten. Na dien tijd zal ik er, in de eerste plaats, zelf niet meer zijn, en in de tweede plaats zullen die gedachten verdwenen en mijn ziel koeler zijn dan thans. Ik wil volstrekt niet zeggen, dat, indien de natuur ons tot de dichtkunst roept, wij die roepstem moeten volgen, zonder ons om iets anders te bekommeren; integendeel, ik houd het voor volkomen zeker en volkomen duidelijk, dat de poëzie oneindig veel studie en inspanning vereischt en de dichtkunst zóó diep is, dat men, hoe verder men er in doordringt, des te meer tot het besef komt, dat de volmaaktheid verder verwijderd is, dan men zich in 't begin kon voorstellen. Het komt mij alleen voor, dat de kunst de natuur niet mag verstikken; die trapswijze gang, die wensch om eerst prozaschrijver en dan dichter te zijn, schijnen mij toe in strijd te zijn met de natuur, die ons eerst dichter maakt en later, als de jaren het vuur hebben doen bekoelen, ons de rijpheid en bezadigdheid schenkt, die de prozaschrijver noodig heeft. Hecht gij in 't geheel waarde aan de *mens divinior* van Horatius? Zoo ja, hoe wilt ge dan, dat zij verborgen blijve?’

Een voortreffelijk proza hield Leopardi voor veel moeielijker dan even goede verzen. Gedichten kon hij vertalen, en wel menigmaal zóó, dat de arbeid die er aan besteed was, voor anderen onmerkbaar werd en het geheel een zeker karakter van oorspronkelijkheid verkreeg; maar bij de vertaling van proza had hij, naar zijne meening, ook met de grootste inspanning aan dien eisch niet kunnen voldoen.

Weldra bleek het, dat hij zijne krachten niet had overschat; bij de uitgave zijner beide eerste *Canti* (1818) erkende Giordani

volmondig dat Leopardi wijs had gedaan door zijn raad niet op te volgen. ‘O! wat was ik toch dwaas,’ zoo schrijft hij (5 Febr. 1819), ‘toen ik, u nog weinig kennende, u den raad gaf u eerst in proza, daarna in verzen te oefenen - herinnert ge het u nog?’ - Twee dagen vroeger schreef hij: ‘Zóó, en niet anders wenschte ik de lyriek. *Macte animo* mijn beste Giacomino!’ Volgens hem betwistte men elkander in Piacenza de exemplaren en was vol lof en bewondering voor de verheven dichtstukken. Het eene is gericht *Aan Italië*; het andere heeft tot titel: *Over het Monument voor Dante, dat men te Florence wil oprichten*. Beide ademen eene vaderlandslievende geestdrift, die in de eerste jaren der restauratie in Italië zeker niet algemeen was, doch bij vele welgezinden gereedelijk weerklank vond. Het valt intusschen niet te ontkennen, dat het thema, de klacht over het verval van Italië's grootheid en macht, zelfs in dien tijd reeds een weinig verouderd - om niet te zeggen: afgezaagd - was. Sainte-Beuve herinnerde hierbij zeer te recht aan de woorden, die Manzoni op het vaderland toepaste: ‘Berouwvol steeds, doch nimmer nog veranderd.’ (*Pentita sempre e non cangiata mai*.) Doch de schoonheid van den vorm, de rijkdom der gedachten, de soberheid van den stijl bewaren den dichter voor de gevaarlijke klip der gemeenplaatsen, en de treffende tegenstelling, die hij in het eerste gedicht weet te bewerken door het verhaal van den strijd bij Thermopylae, in het tweede door de beschrijving van het lot der Italiaansche legioenen, die in den veldtocht tegen Rusland in sneeuw en ijs een roemloozen dood vonden, houdt de belangstelling levendig, zonder in dit verband een vreemden indruk te maken.

Weinig baatten echter den armen Leopardi zijn opkomende roem en de bewonderende verbazing, waarmede men den geleerden taalkenner plotseling voor den vurigen zanger zag plaats maken. De uitgave der eerste Canti diende slechts om de klove te vergrooten tusschen hem en zijn vader, die Giacomo's begrippen buitensporig en onpraktisch vond en ten eenenmale strijdig met de legitieme beginselen en de ouderwetsche moraliteit. Met volslagen miskenning van den aanleg en de behoeften zijns zoons drong de oude graaf er steeds op aan, dat Giacomo den geestelijken stand zou aannemen; was dit eens geschied, dan stond voor hem, als edelman, de weg open tot iedere vette praebende en elke winstgevende betrekking in den Kerkelijken Staat. In-

derdaad was dit voor iederen van aardsche schatten en verstandelijke ontwikkeling minder bedeelden spruit van een oud-adellijk geslacht de aangewezen weg; de priesterlijke waardigheid was daar, waar de Paus zijn wereldlijke macht uitoefende, eene *conditio sine qua non* voor elke bevordering (*tutto il buono a Roma è per li preti*, schreef Leopardi destijds aan Giordani); de uitoefening der geestelijke functiën werd echter òf niet vereischt, òf als iets geheel bijkomends beschouwd. Doch Giacomo begreep, dat dit zijne bestemming niet was; geen prelatuur wenschte hij; noch met Justinianus, noch met de Digesten, 'die hij niet zou kunnen digereeren,' wilde hij iets te maken hebben. Naar Rome gaan, zich daar bewegen in een kring van beschaafde en ontwikkelde mannen, zijne kennis vermeerderen door de studie van de onuitputtelijke schatten der bibliotheken - niets wenschte hij liever dan dat; doch zijn vader was vastbesloten hem buiten'shuis zelfs geen halven *baiocco* te geven.

Nog vier lange jaren (tot November 1822) was Leopardi gedoemd in Recanati te blijven, soms door ziekte en zwakte maanden lang tot werkeloosheid veroordeeld, doch in ieder oogenblik van verpozing zijne studiën hervattend met een koortsachtigen ijver, die zijn lijden slechts verergerde. De droevige brieven, die hij gedurende dien tijd aan Giordani richtte, gaan wij met stilzwijgen voorbij, op ééne enkele uitzondering na.

Op 6 Maart 1820 schreef hij: 'Weinige avonden geleden, vóór ik naar bed ging, opende ik het venster van mijne kamer. Toen ik den helderen hemel en het schoone maanlicht zag, de zoele lucht voelde, en in de verte de honden hoorde blaffen, werden allerlei beelden uit het verleden in mij levendig en voelde ik een schok in mijn hart, zoodat ik als een dwaas begon te snikken en de natuur, wier stem ik telkens meende te vernemen, om genade smeekte. Op dat oogenblik sloeg ik een blik op mijn vroegeren toestand, die, gelijk ik wist, weldra zou terugkeeren, en ook inderdaad teruggekeerd is, en het koude angstzweet brak mij uit; want ik kon mij niet voorstellen, hoe men een leven kan uithouden zonder illusie, zonder warme genegenheid, zonder verbeelding en geestdrift, Een jaar geleden vormden deze den ganschen inhoud van mijn bestaan en maakten mij zoo gelukkig, niettegenstaande al mijn beproevingen. Thans ben ik verdroogd en verdord als een riet; geen enkele hartstocht kan meer tot mijn hart doordringen; zelfs de eeuwige en overheerschende macht der liefde is tegenover mij, en dat op

mijn leeftijd, machteloos geworden..... Dit immers is de ellendige toestand van den mensch en de wreede les, die de rede ons leert, dat menschelijke vreugde en smart louter begoochelingen zijn; terwijl de voortdurende kwelling, die voortvloeit uit de kennis der nietigheid van al het bestaande, altijd en eeniglijk juist en waar is.'

De bovenstaande regelen zijn óók aangehaald door Ch. de Mazade, in zijn reeds genoemd opstel: '*Les souffrances d'un penseur italien*.' Hij knoopt daaraan eene beschouwing vast over hetgeen Sainte-Beuve de wijsgeerige bekeering van Leopardi noemde. 'Vous souvenez vous' - zegt hij - 'de ces pages émouvantes et pleines d'une tristesse infinie où l'un de nos penseurs, Jouffroy, raconte qu'une nuit, à la clarté de la lune, à la lueur vacillante des étoiles, contemplant vaguement la grande ville endormie, il sentit soudain défaillir dans son âme la croyance de sa mère, et fit cette cruelle découverte qu'un homme malheureux de plus venait de naître à la vie morale? Ce fut une crise de ce genre qu' éprouva le jeune Italien de Recanati, et cette crise, elle aussi, son moment unique, précis, que Leopardi marque lui même dans une lettre du 6 mars 1820 à Giordani.'

Eene aandachtige lezing van de brieven door Leopardi vóór en na die zoogenaamde krisis of bekeering geschreven heeft mij tot de overtuiging gebracht, dat deze voorstelling ten eenenmale onjuist is. Integendeel, de overgang van somberheid en melancholie, als gevolg van eigen ongeluk, heeft bij Leopardi slechts langzamerhand plaats gemaakt voor eene stelselmatige ontkenning van het goede en het geluk. Eene overtuiging komt niet in een oogenblik tot stand, allerminst bij een denker van den eersten rang. Het is overigens niet moeielijk aan te toonen, dat Leopardi's geest op dit punt geweldige slingeringen heeft ondergaan. Eenige maanden vroeger (17 December 1819) schreef hij reeds: 'Er was een tijd, waarin de boosheid der menschen en de rampen, die de braven moeten verduren, mijne verontwaardiging opwekten en waarin mijn smart haar oorsprong vond in het nadenken over de slechtheid. Maar thans beklaag ik het ongeluk zoowel van de slaven als van de tirannen, van de verdrukten en de verdrukkers, van de goeden en de boozen; in mijn droefheid is geen vonkje van toorn meer en het schijnt mij niet meer der moeite waard dit leven te verdedigen.' Later daarentegen (30 Juni 1820) schreef hij

aan Giordani: ‘Uw brief van den 18^{den} bedroeft mij zeer, omdat ik bespeur, dat gij tot dezelfde zielsziekte vervallen zijt, die mij in de laatste maanden heeft gekweld en welke ik wel is waar niet geheel ben te boven gekomen, maar die ik toch vertrouw en weet te boven te kunnen komen. De oorzaken waren juist die, welke bij U dezelfde uitwerking voortbrachten: groote zwakte van het lichaam, vooral van de zenuwen, volstrekte eentonigheid, gedwongen werkeloosheid en eenzaamheid en nietigheid van het geheele leven. Daardoor geloofde ik niet slechts aan de ijdelheid en onbeduidendheid van al het bestaande, maar ik gevoelde die en wanhoopte volkomen aan de wereld en aan mijzelven. Doch ofschoon mij nog thans mijn hart verdroogd en verdord voorkomt, ben ik toch in zóóver beter geworden, dat ik volkomen overtuigd ben te kunnen genezen, en inzie, dat mijne kwellingen méér ontstaan uit het bewustzijn van mijn eigen ongeluk, dan uit de zekerheid van een algemeen en onvermijdelijk ongeluk (*che il mio travaglio deriva più dal sentimento dell' infelicità mia particolare, che dalla certezza dell' infelicità universale e necessaria*). Ik geloof dat geen enkel mensch ter wereld in geen enkel geval ooit wanhopen mag aan den terugkeer der illusiën, omdat deze niet het werk zijn van de kunst of de rede, maar van de natuur.’ Zoo spreekt niet iemand, die drie maanden vroeger tot pessimist is bekeerd.

In dezen laatsten brief komen nog de volgende merkwaardige woorden voor: ‘Ik word wederom een kind, en bedenk dat de liefde van alle aardsche zaken de schoonste is en ik verlustig mij in ijdele droombeelden....’ Vergis ik mij niet, dan is in dien tijd Leopardi's hart wederom getroffen geweest, doch voor den ongelukkigen dichter was niets anders dan ongelukkige liefde weggelegd. Weinige weken later toch (14 Aug. 1820) schreef hij aan Pietro Brighenti: ‘De koelheid en zelfzucht van den tegenwoordigen tijd, de eerzucht, het eigenbelang, de trouweloosheid, *de ongevoeligheid der vrouwen, welke ik als dieren zonder hart zou omschrijven*, zijn zaken die mij met ontzetting vervullen.’ Spreekt hier de gekrenkte en met minachting behandelde jongeling, oneindig teederder en droeviger laat zich de dichter uit in de volgende regelen:[1]

1 Ik geef hier in de eerste plaats den oorspronkelijken tekst, om voor de meeste lezers het genot van Leopardi's werk niet te bederven; ik haast mij echter op te merken, dat de bijgevoegde metrische vertaling niet de minste aanspraak maakt op dichterlijke waarde; ik heb slechts getracht Leopardi'e denkbeelden zoo getrouw mogelijk weder te geven.

A Silvia.

Silvia, rimembri ancora
Quel tempo delta tua vita mortale,
Quando beltà splendea
Negli occhi tuoi ridenti e fuggitivi,
E tu, lieta e pensosa, il limitare
Di gioventù salivi?
Sonavan le quïete
Stanze, e le vie dintorno,
Al tuo perpetuo canto,
Allor che all' opre femminili intenta
Sedevi, assai contenta
Di quel vago avenir che in mente avevi.
Era il maggio odoroso: e tu solevi
Così menare il giorno.
Io gli studi leggiadri
Talor lasciando e le sudate carte,
Ove il tempo mio primo
E di me si spendea la miglior parte,
D'in su i veroni del paterno ostello
Porgea gli orecchi al suon della tua voce,
Ed alla man veloce
Che percorrea la faticosa tela
Mirava il ciel sereno,
Le vie dorate e gli orti,
E quinci il mar da lungi, e quindi il monte.
Lingua mortal non dice
Quel ch'io sentiva in seno.
Che pensieri soavi,
Che speranze, che cori, o Silvia mia!
Quale allor ci apparia
La vita umana e il fato!
Quando sovviemmi di cotanta speme,
Un affetto mi preme
Acerbo e sconsolato,
E tornami a doler di mia sventura.
O natura, o natura,
Perchè non rendi poi
Quel che prometti allor? perchè di tanto

Inganni i figli tuoi?
Tu pria che l'erbe inaridisse il verno,
Da chiuso morbo combattuta e vinta,
Perivi, o tenerella. E non vedevi
I1 fior degli anni tuoi;
Non ti molceva il core
La dolce lode or delle negre chiome,
Or degli sguardi innamorati e schivi;
Nè teco le compagne ai dì festivi
Ragionavan d' amore.
Anche peria fra poce
La speranza mia dolce: agli anni mici
Anche negaro i fati
La giovanezza. Ahi come,
Come passata sei,
Cara compagna dell' età mia nova,
Mia lacrimata speme!
Questo è quel mondo? questi
I diletti, l'amor, l'opre, gli eventi
Onde cotanto ragionammo insieme?
Qesta la sorte delle umane genti?
All' apparir del vero
Tu, misera, cadesti; e con la mano
La fredda morte ed una tomba ignuda
Mostravi da lontano.

Aan Silvia.

O Silvia, herinnert
Ge u nog die dagen van uw aardsche leven,
Toen schoonheid heerlijk straalde
Uit uwe rustelooze, lachende oogen,
Toen, mijmerend maar vroolijk, gij den drempel
Der jeugd hadt overschreden?
Voortdurend klonk uw zingen,
Niet in het stil vertrek slechts,
Maar ook nog ver daarbuiten,
Als gij, met vrouwelijken arbeid bezig,
Daar zat, tevreden denkend
Aan 'tgeen de onzeekre toekomst u zou geven.
't Was in de geur'ge Meimaand, en zóó placht ge
Den dag toen door te brengen.
De studie, die ik liefhad,

Den moeitevollen arbeid, die den ganschen
Tijd mijner jeugd, en 't beste van mij zelven
Vereischte, staakte ik gaarne;
Van het balkon der woning mijner vaad'ren
Beproefde ik, uwe klanken op te vangen,
En 'k zag die vlugge vingren
Zich reppen over 't fijn en kunstig weefsel.
Verrukt zag ik den hemel,
Den weg, door de avondzon gekleurd, de gaarden,
En hier de zee van ver, en ginds de bergen.
Geen menschentong vermeldt ooit
Wat toen mijn hart gevoelde.
   Hoe lieflijk was dat denkbeeld,
O Silvia! hoe zoet was die verwachting!
Hoe toonde toen aan ons zich
Des menschen lot en leven!
Als ik die blijde hope mij herinner,
Ach! dan beklemt een wreede
En hopelooze smart mij,
En wederom beween ik dan mijn noodlot.
   Natuur, natuur, o waarom
Schenkt gij aan ons niet later
Hetgeen gij eerst belooft? Waarom bedriegt gij
Zoo wreed uw eigen kindren?
Vóór nog de herfst de blaadren deed verdorren
Stierft gij, o liefste! eerst door booze krankheid
Bestreden, toen verwonnen. Niet meer mocht gij
Den bloei zien uwer jaren;
Niet mocht het hart u streelen,
De zoete lof van uwe zwarte lokken,
Van uwe zedig-liefelijke blikken;
Niet mochten op een feestdag uw vriendinnen
Met u van liefde spreken.
   Ook mij zal ras ontbreken
De zoete hoop: ook aan mijn levensjaren
Zal 't wreede noodlot weigren
't Genot der jeugd. Ach! hoe toch,
Hoe werdt gij mij ontnomen,
Dierbre gezellin van mijn vroegre dagen,
Hoop, die ik steeds beweende!
Is dit die wereld? is dit
Die vreugde, liefde, dit het werkzaam leven
Waarover wij zoo dikwijls samen spraken?
Is dit het lot van alle menschenkindren?

Nauw toonde zich de waarheid
Of gij, rampzaalge, vielt; en met den vinger
Wijst gij den killen dood en eene naakte
Grafsteê mij aan van verre.

Naar aanleiding van het bovenstaande moge hier eene enkele opmerking over Leopardi's verzen eene plaats vinden. Slechts bij uitzondering bedient hij zich van de zoogenaamde *terzinen, sestinen* en *ottave rime*. In den regel schrijft hij jamben, in welke de elflettergrepige regels op onregelmatige wijze door zevenlettergrepige afgewisseld worden, volgens het schema

˘ — / ˘ — / ˘ — / ˘ — / ˘ — / ˘
˘ — / ˘ — / ˘ — / ˘

Deze verzen zijn meestal rijmloos, doch niet altijd. Welke rol daarin het rijm vervult, is mij niet duidelijk geworden. Alfred de Musset schrijft over Leopardi - doch zeker ten onrechte -:

.... au milieu des langueurs du parler d' Ausonie,
Tu dédaignas la rime et sa molle harmonie.

Sainte-Beuve daarentegen: ‘La rime joue un rôle très-savant et compliqué dans les couplets des canzones de Leopardi; elle reparaît de distance en distance et correspond par des intervalles calculés, comme pour mettre un frein à toute dispersion. Elle fait bien l'effet de ces vases d'airain artistement placés chez les anciens dans leurs amphithéatres sonores, et qui renvoyaient à temps la voix aux cadences principales.’

De vergelijking is hoogst vernuftig, maar verspreidt weinig licht over die ‘science de structure et d' harmonie dans les strophes de Leopardi’ waarvan Sainte-Beuve zonder nadere verklaring gewaagt. Ieder wien het, gelijk mij, niet gelukt de wet dier ‘intervalles calculés’ op te sporen, moge zich troosten met het oordeel van Robert Hamerling, die van de ‘Ungemein capriziöse Reimverschlingungen der eigentlichen Canzonen’ spreekt en verklaart dat Leopardi meestal ‘müde des wohlgeordneten, strophisch wiederkehrenden Reimgeklingels, sich in freieren Rhythmen erging, den Reim nur aufnehmend, wo er sich eben darbot.’

Wat Leopardi voor alle dingen bedoelde, was, *waar te zijn*.

De kunst schatte hij hoog, maar alle gekunsteldheid was hem een gruwel. Van daar voorzeker ook zijne soberheid in het gebruik van het rijm, dat voor den waren dichter wel geen hindernis meer is, maar toch steeds een band blijft. Zijne verzen moeten de natuurlijke uitdrukking zijner denkbeelden zijn. Met treffende juistheid geeft de Musset dit weder in de volgende regels, ontleend aan het zelfde gedicht waarvan ik zooeven eenige woorden aanhaalde:

> Non, je ne connais pas de métier plus honteux,
> Plus sot, plus dégradant pour la pensée humaine
> Que de se mettre ainsi la cervelle à la gêne,
> Pour écrire trois mots quand il n'en faut que deux,
> Traiter son propre coeur comme un chien qu'on enchaîne,
> Et fausser jusqu'aux pleurs que l'on a dans les yeux.
>
> O toi qu'appelle encor la patrie abaissée,
> Dans ta tombe précoce à peine refroidi,
> Sombre amant de la Mort, pauvre Leopardi,
> Si, pour faire une phrase un peu mieux cadencée,
> I1 t'eût jamais fallu toucher à ta pensée,
> Qu'aurait il répondu, ton coeur simple et hardi?

Leopardi zelf heeft ons medegedeeld, hoe hij bij het schrijven zijner gedichten te werk ging. In een brief aan den marchese Giuseppe Melchiorri lezen wij:

... ‘Gij hebt geen ongelijk gehad, toen gij die belofte in mijn naam deedt; want gij moest wel gelooven, dat ik was even als alle anderen, die verzen maken. Maar gij moet weten, dat ik hierin en in ieder ander opzicht veel bij hen achtersta. Wat de verzen betreft, zal u de kennis van mijne eigenaardigheden voor 't vervolg te pas kunnen komen. Ik heb in mijn leven slechts enkele, zeer korte gedichten geschreven. Bij het schrijven heb ik nooit iets anders gevolgd, dan eene inspiratie of onweêrstaanbare aandrift (*ispirazione o frenesia*); en wanneer die mij overvalt, maak ik in een paar minuten het plan en de verdeeling van het geheele stuk. Zoodra dit geschied is ben ik gewoon te wachten tot mij een ander gelukkig oogenblik (*momento di vena*) te beurt valt hetgeen gewoonlijk eerst maanden later plaats heeft, en dan begin ik met de samenstelling, - doch zóó langzaam, dat het mij niet mogelijk is een gedicht, hoe klein ook, in minder dan twee of drie weken te voltooien. Dat is mijne methode, en indien de in-

spiratie niet van zelve komt, zou men eer water uit een boomstam, dan een enkelen versregel uit mijne hersenkas kunnen verkrijgen.....'

Hoeveel zorg hij aan den vorm wijdde, blijkt uit de verbeteringen door hem in latere uitgaven zijner gedichten aangebracht en niet minder uit de mededeeling, dat hij 'geen komma schreef zonder die herhaaldelijk gewikt en gewogen te hebben.' Doch de inhoud moest hoofdzaak blijven: 'Ik heb een geringen dunk' - zoo schrijft hij in de *Samenspraak van Tinander en Eleander* - 'van die poëzie, welke in de ziel van hem, die haar leest en over haar nadenkt, niet zulk een edel gevoel achterlaat, dat het hem een half uur lang onmogelijk is eene lage gedachte bij zich te laten opkomen, of eene onwaardige daad te bedrijven.' Men slijpt het staal om het te scherpen, doch tegelijk verkrijgt het glans; zoo ook besteedde Leopardi eene bijna pijnlijke zorg aan den vorm, waarin hij zijne gedachten hulde, maar niet om dien vorm schooner, doch alleen om de uitdrukking zijner denkbeelden helderder en zuiverder te kunnen maken.

In het jaar 1820 verscheen het derde gedicht van Leopardi, een ode aan Angelo Mai, die Cicero's tot op dien tijd onbekend gebleven werk *de Republica* had ontdekt en uitgegeven. 'Van waar, gij koene Italiaan,' - zoo roept hij hem toe, - 'dat gij niet moede wordt onze voorvaderen uit het graf op te wekken? vanwaar, dat gij hen laat spreken tot deze doode eeuw, die geheel in de nevelen der lusteloosheid is gehuld? Waarom doet zich de oude stem der onzen, die zoo langen tijd zweeg, thans zou krachtig en zoo dikwijls hooren?' - Te vergeefs echter verrijzen de ouden uit hun graf: bij het verbasterd nageslacht vindt hunne stem geen weerklank meer. Om de droevige tegenstelling te voelen van vroegere grootheid en heerlijkheid met het verval en de onbeduidendheid der laatste dagen is het niet noodig tot de dagen van Cicero terug te keeren. In korte en krachtige trekken schildert ons Leopardi de verheven gedaanten van Dante, Petrarca, Colombo en Ariosto en eindigt met eene warme lofspraak op Alfieri, dien hij als den laatsten vertegenwoordiger van een machtig voorgeslacht begroet.

De jeugdige dichter had nog andere stukken voor de pers

bestemd, doch de vader was wederom met zijn gezag tusschen beiden gekomen. De vorige *canzoni* schijnen graaf Monaldo een schrik aangejaagd te hebben, waarvan hij nog niet bekomen was. Wel is waar kende hij van de onuitgegeven gedichten slechts de titels, en niet den inhoud; maar die titels alleen waren reeds onheilspellend. Een der veroordeelde, onder anderen, had tot opschrift: ‘Op den zelfmoord van een jong meisje.’ De aanleiding tot dit gedicht was eene werkelijke gebeurtenis geweest, en sommige der daarbij betrokken personen waren nog in leven en algemeen bekend. *Shocking!* dacht vader Leopardi waarschijnlijk. Te vergeefs beriep zich Giacomo op het voorbeeld van Goethe, die aan zijn Werther een feit ten grondslag had gelegd, dat algemeen bekend was *e la Carolina e il marito erano vivi e verdi, quando quell' opera famosa fu publicata. Ebbena*’ - welnu? zegt hij. ‘Indien wij de groote, uiterst voorzichtige en kleinsteedsche beginselen van mijn vader wilden volgen, zouden wij moeten schrijven over onderwerpen uit den tijd van Aäron, en onze geschriften zouden nog onderworpen moeten zijn aan de censuur van wijlen de Spaansche inquisitie. Mijn geest is de ketenen, te huis en daarbuiten, moede.’

Ook op ander gebied leverden deze jaren meer op, dan men van Leopardi in zijn ziekelijken en gedrukten toestand kon verwachten. In dien tijd ontstonden de eerste van zijne philophische samenspraken, die hij bescheidenlijk enkele ‘satirische prozastukjes (*certe prosette satiriche*)’ noemt. De bijdragen in verschillende geleerde tijdschriften werden ijverig voortgezet, en bij dat alles werden de grondslagen gelegd voor eene uitgebreide vergelijkende studie over de talen van Zuid-Europa, voornamelijk over het Grieksch, het Latijn, het Italiaansch, het Fransch en het Spaansch. Voor dezen omvangrijken arbeid had Leopardi, volgens zijn eigen getuigenis, de bouwstoffen grootendeels reeds verzameld.

Eindelijk gaf de oude graaf, op aandringen van verschillende familieleden en vooral van zijn zwager, den *marchese* Antici, toe aan den wensch van zijn zoon, en liet dezen in het begin van November 1822 naar Rome trekken.

Giacomo's hooggespannen verwachtingen werden echter niet weinig teleurgesteld; vooral in de eerste maanden van zijn verblijf in Rome voelde hij zich eenzamer en verlatener dan ooit. De uitgebreidheid der eeuwige stad en de grootheid harer monumenten werkten op hem niet verheffend, maar nederdrukkend.

‘Die onmetelijke, die eindelooze straten zijn even zooveel tusschenruimten, die de menschen scheiden, in plaats van ruimten te zijn, die menschen bevatten. Ik kan niet begrijpen, wat er voor schoons in steekt, schaakstukken van gewone grootte te plaatsen op een schaakbord zóó lang en zóó breed als de *piazza della Madonna*.’ Laat ons hierbij niet uit het oog verliezen, dat Leopardi weinig gevoel voor de gewrochten der beeldende kunst schijnt gehad te hebben. In Rome, Florence, Bologna, Pisa en Napels bracht hij jaren door; uit al die plaatsen schreef hij talrijke brieven over allerlei onderwerpen; doch nooit sprak hij, ook maar met een enkel woord, van den indruk, dien de rijke kunstschatten dier bevoorrechte oorden op hem maakten.

Wat hem intusschen het meest schijnt gehinderd te hebben, was het bewustzijn, dat niemand zich om hem bekommerde. Aan zijn broeder Carlo, met wien hij in de laatste jaren op de meest vertrouwelijke wijze had omgegaan, en die dubbel eenzaam in Recanati achterbleef, schreef hij een langen brief, om hem te betoogen dat het leven in eene groote stad in alle opzichten bij het verblijf in eene kleine achterstond! Verrassende bekeering in iemand, die, weinige weken geleden, geen woorden kon vinden om zijne minachting voor Recanati uit te drukken! ‘De eenige wijze waarop men in eene groote stad kan leven’ - zoo schreef hij in December 1822 - ‘en waartoe dan ook allen vroeger of later hunne toevlucht moeten nemen, bestaat hierin, dat men zich een kleinen kring van betrekkingen vormt en volkomen onverschillig blijft tegenover de rest der maatschappij. Dat wil zeggen, men maakt zich een kleine stad binnen de groote.... Doch om dit te doen, behoeft men de kleine steden niet te verlaten. Dit is waarlijk een terugvallen in het kleine door de kracht der natuur.’

‘Ik laat daar, dat ik de verveling geschilderd zie op het gelaat van elken wereldlijken burger van Rome; ik zal u slechts dit zeggen. Gij weet, dat de eenige bron van genietingen de eigenliefde bij de laatste analyse òf eerzucht òf gevoel blijkt te zijn. Wat het gevoel aangaat, ge kunt zelf nagaan of eene wufte menigte, die nooit nadenkt, daartoe in staat kan zijn. En wat de eerzucht betreft, ge moet u overtuigen, dat het in eene groote stad onmogelijk is, haar te bevredigen. Welke ook de prijs moge zijn, waarop gij aanspraak maakt, die voor schoonheid, geleerdheid, adel rijkdom of jeugd, in eene groote stad is zulk een overvloed van dit alles, dat niemand er eenig

gewicht aan hecht. Ik zie hier den ganschen dag mannen, die het geheele Recanati met hun persoon zouden vervullen, en naar wie hier niemand omziet. De oogen van anderen op zich te willen vestigen is in eene groote stad eene wanhopige onderneming: inderdaad, zulke steden zijn alleen gemaakt voor de koningen, of voor hen wier lot het is het grootste deel der menschheid zonder tegenspraak te beheerschen, door onmetelijken rijkdom, vorstelijke waardigheid, of iets dergelijks. Zoo ge niet in dat geval verkeert, kunt ge van Rome en van andere groote steden slechts als toeschouwer genieten; en het schouwspel, waaraan gij onmogelijk deel kunt nemen, verveelt u weldra, hoe schoon het ook wezen moge.' De Romeinen zelf vond hij oppervlakkig en praatziek: 'de hardhoofdigste Recanatenser heeft een grooter dozis gezond verstand, dan de wijsste en deftigste Romein.' Over de geleerden van Rome schreef hij aan zijn vader:

'Ik heb nog slechts met weinig literatoren kennis gemaakt, en die weinigen hebben mij den lust ontnomen, met andere kennis te maken. Ze meenen alle in een koets naar de onsterfelijkheid te zullen rijden, gelijk de slechte christenen naar den hemel. Volgens hen is de oudheidkunde het hoogste van alle menschelijke wijsheid, ja zelfs de eenige ware wetenschap. Ik heb nog met geen Romeinsch literator kennis gemaakt, die onder den naam van letterkunde iets anders bedoelde dan Archaeölogie. Wijsbegeerte, moraal, politiek, zielkunde, welsprekendheid, poëzie, philologie, dat alles is in Rome vreemd en schijnt een kinderspel in vergelijking met de vraag of het een of ander stuk koper of steen aan Marcus Antonius of Marcus Agrippa toebehoorde. Het mooiste is nog, dat er geen Romein te vinden is, die Latijn of Grieksch volkomen verstaat; en gij begrijpt, dat zonder volmaakte kennis van die beide talen, van de studie der oudheid geen sprake kan zijn. Den ganschen dag babbelen en disputeeren zij en maken elkander belachelijk in de dagbladen en zetten kabalen en partijwisten op touw; zóó bloeit en groeit de Romeinsche letterkunde.' Het beeld was donker gekleurd, doch ontegenzeggelijk gelijkend.

Reeds dadelijk echter maakte Leopardi eene uitzondering voor den beroemden Angelo Mai, die hem met groote onderscheiding ontving, en voor verscheiden buitenlandsche geleerden, die tijdelijk in Rome verblijf hielden, en wier degelijke kennis gunstig

bij de oppervlakkigheid van vele zijner landgenooten afstak. Na een verblijf van weinige weken vond hij bezigheden, die hem belangstelling inboezemden en vrienden, die hem hoogachtten en van wie ook hij veel leeren kon, zoodat hij, wederom aan Carlo over zijne *malinconia* schrijvende, erkennen moest, dat deze voor een groot deel aan zijn eigen lichamelijken en geestelijken toestand, *niet* aan zijne omgeving, te wijten was. Onder de aangename kennismakingen behoorde vooral ook die met den heer F.G. Reinhold, destijds Nederlandsch gezant bij den H. Stoel. 'Gisteren' - zoo schreef hij in het laatst van December 1822 - 'déjeûneerde ik bij den Hollandschen gezant. Het gezelschap was uitgelezen en bestond geheel uit vreemdelingen. Ik mag wel zeggen dat dit de eerste maal was dat ik eene *conversazione di buon tuono, spiritosa ed elegante* bijwoonde.'

Leopardi had in Rome, volgens zijn eigen getuigenis, niet den naam van letterkundige, want hij was noch antiquaar noch archaeöloog; maar hij ging door voor een geleerde en een graecus. Vandaar het verzoek, hem door den uitgever De Romanis gedaan, om Plato in het Italiaansch te vertalen (welk plan echter niet tot uitvoering kwam); vandaar ook de opdracht, om de grieksche Codices der *biblioteca Barberina* te catalogiseeren. Deze laatste taak nam hij gaarne op zich, in de hoop, onder de geheel onbekende handschriften dier verzameling, iets van belang te ontdekken, dat hij later zou kunnen uitgeven. Inderdaad werd zijne moeite beloond, niettegenstaande het voortdurend naijverig toezicht van den onkundigen bibliothecaris, die de voor hem waardelooze schatten met argusoogen bewaakte.

Ook in de *Effemeridi letterarie* schreef Leopardi verscheiden artikelen en deze waren het vooral, die de aandacht van Niebuhr op hem vestigden. De beroemde historicus en philoloog verbaasde zich zeer over de degelijke geleerdheid en de uitnemende methode van den jongen Italiaan; hij bood hem aan, zijne werken op philologisch gebied in Duitschland te laten drukken, en gaf zich, toen hij bemerkte dat Leopardi onbemiddeld was, alle mogelijke moeite om voor hem eene betrekking te Rome te verkrijgen. De toenmalige staats-secretaris, kardinaal Consalvi, die met den invloedrijken Pruisischen gezant zeer bevriend was, had bereidwillig zijne medewerking toegezegd; doch de dood van Pius VII (23 Aug. 1823) en de daardoor veroorzaakte verwisselingen in de hooge staatsbetrekkingen ontnamen Consalvi

zijn invloed en Leopardi het vooruitzicht op een onbezorgd bestaan.

In het voorjaar van 1823 keerde Giacomo met zijn oom Antici naar Recanati terug. Kort vóór dien tijd had hij een bezoek gebracht aan het graf van Tasso en daar een machtigen indruk ontvangen, dien hij in een brief aaan Carlo trachtte terug te geven.

'Vrijdag den 13^{den} Februari' - zoo schreef hij - 'ben ik het graf van Tasso gaan zien en heb daar geweend. Dit is het eerste en het eenige genot, dat ik in Rome heb gehad. De weg daarheen is lang, en men bezoekt die plaats niet, dan om het graf te zien, doch wie zou niet uit Amerika willen komen om daar gedurende een enkel oogenblik zijn tranen te kunnen storten?... Velen ondervinden een gevoel van verontwaardiging wanneer zij de asch van Tasso niet anders zien bedekt en aangewezen dan door een steen van anderhalve palm lang en breed, verborgen in een donkeren hoek van een afgelegen kerk. Doch ik zou die asch onder geen beding in een mausoleum willen zien. Gij kunt u de overstelpende menigte der gewaarwordingen voorstellen, die geboren worden uit het contrast van Tasso's grootheid met de nederigheid van zijne begraafplaats. Maar gij kunt u geen denkbeeld maken van een ander contrast, dat een oog, aan de oneindige pracht en grootheid der romeinsche monumenten gewoon geraakt, ondervindt als het daarmede de kleinheid en naaktheid van deze rustplaats vergelijkt. Men voelt eene treurige en huiverende vertroosting in de gedachte, dat die armoede toch voldoende is, om het nageslacht belangstelling en geestdrift in te boezemen, terwijl men de prachtigste mausolea, die Rome bevat, aanziet met volkomen onverschilligheid omtrent den persoon, voor wien zij werden opgericht... Dicht bij het graf van Tasso is dat van den dichter Guidi, die, zooals het opschrift meldt, wilde liggen *prope maguos Torquati cineres*. Hij heeft daar zeer verkeerd aan gedaan. Er bleef mij zelfs geen enkele zucht voor hem over. Ter nauwernood kon ik het over mij verkrijgen, zijn monument aan te zien, daar ik vreesde de aandoeningen te verstoren die ik bij het graf van Tasso had ondervonden.'

Over Leopardi's verblijf in Recanati gedurende de jaren 1823 en '24 verspreiden zijne brieven niet veel licht. Zij bevatten echter weinig klachten, en hieruit zou men ten eerste kunnen opmaken, dat zijne gezondheid minder te wenschen overliet, en ten tweede,

dat de verhouding met zijn vader beter was geworden. Waarschijnlijk had Giacomo, ver van de ouderlijke woning, door ontberen waardeeren geleerd en had zijn vader van zijne zijde leeren inzien, dat de jonge man, dien de voortreffelijkste geleerden prezen en hoogachtten, niet langer als kind kon behandeld worden. De hoofdgebeurtenis van die dagen was de uitgave der 10 Canti, die onder toezicht van den trouwen Pietro Brighenti te Bologna gedrukt werden en daar in 1824 het licht zagen. De proeven werden door Brighenti aan een gefingeerd adres in Recanati gezonden, opdat de oude Monaldo ze niet onder de oogen zou krijgen; daar echter Giacomo aan zijn vriend te Bologna 40 scudi (ongeveer ƒ 100.-) kon zenden, om de drukkosten te bestrijden, moet men wel tot het besluit komen dat deze zorgvuldig afgesproken voorzichtigheidsmaatregel een overblijfsel was van een, vroeger niet ongerechtvaardigd, wantrouwen.

Van welken aard het oordeel van het meerendeel der tijdgenooten over deze gedichten was, kan men eenigszins opmaken uit het volgende artikel, door Leopardi zelf (natuurlijk anoniem) in den *Nuovo Ricoglitore* van 1825 geplaatst, waarin met de kritiek van dien tijd onbarmhartig de spot gedreven wordt.

‘Er zijn tien canzoni, en meer dan tien buitensporigheden. Ten eerste: onder de tien is er geen enkele verliefde. Ten tweede: zij zijn niet alle en niet in elk opzicht in den stijl van Petrarca. Ten derde: zij zijn noch in arcadischen, noch in frugoniaanschen stijl, noch in dien van Testi, of van Filicaja, of van Guidi, of van Manfredi, noch in dien der lyrische gedichten van Parini of Monti; kortom, zij gelijken op geen enkele soort van italiaansche lyrische poëzie. Ten vierde: niemand zou het onderwerp der Canzoni uit de titels kunnen afleiden; ja zelfs begint de dichter meestal bij den eersten regel te spreken over zaken, hemelsbreed verschillend van hetgeen de lezer moet verwachten. Zoo spreekt bijvoorbeeld een huwelijkszang noch van een echtkoets, noch van een gordel; noch van Venus, noch van Hymen. Een ode aan Angelo Mai spreekt van alles, behalve van codices. Een andere, aan een overwinnaar in het balspel, is geen navolging van Pindarus. Nog een andere, over de lente, spreekt over weiden noch boschjes, over bloemen, bladeren noch kruiden. Ten vijfde: de eigenlijke inhoud dier Canzoni is niet minder buitensporig. Er is er eene, bijvoorbeeld: “Saffo's laatste gezang” getiteld, die zich ten doel

stelt het ongeluk te beschrijven van eene fijn bewerktuigde, teedere, gevoelige en warme ziel, verborgen in een jong maar mismaakt lichaam; een onderwerp, zóó moeielijk, dat voor zoover ik mij herinneren kan geen enkel beroemd schrijver, noch onder de ouderen noch onder de nieuweren, zich daaraan heeft durven wagen, behalve alleen Mevrouw de Stael, die het behandelt in een brief aan het begin van haar Delphine, - doch op geheel andere wijze. Een andere Canzone, getiteld: “Hymne aan de Aartsvaderen,” bevat hoofdzakelijk eene lofspraak op de zeden van Californie en zegt, dat de gouden eeuw geen fabel is. Ten zesde: zij zijn vol klachten en droefgeestigheid - alsof de wereld en de menschen iets zeer treurigs waren en het menschelijke leven ongelukkig was! Ten zevende: als men ze niet met aandacht leest, begrijpt men ze niet - alsof de Italianen aandachtig lazen! Ten achtste: het schijnt, dat de dichter zich ten doel gesteld heeft, den lezer stof tot denken te geven - alsof iemand, die een italiaansch boek leest, daarvan iets in het hoofd moest behouden en alsof het in den tegenwoordigen tijd noodig ware, eene gedachte voor den geest te hebben, als men zich tot schrijven zet. Ten negende: zooveel volzinnen, zooveel zonderlingheden. Bij voorbeeld: na de ontdekking van Amerika schijnt de aarde ons kleiner toe dan vroeger; - de natuur spreekt tot de ouden en bezielt hen, doch zonder zich te onthullen; - hoe meer ontdekkingen op het gebied der natuur, des te sterker wordt ons bewustzijn van de nietigheid des heelals; - alles op de wereld is ijdel, behalve de smart; - smart is beter dan verveling; - ons leven is slechts goed, om het te verachten: - de noodzakelijkheid van eene ramp is een troost voor alledaagsche, niet voor groote geesten; - alles in het heelal is mysterie, behalve ons ongeluk. Ten tiende, ten elfde, ten twaalfde, - ga zoo voort, zoolang gij wilt....’

Beter dan iemand anders kon Leopardi zelfaanwijzen, waarin hij van de betreden paden afweek. Doch uit den aard der zaak kon deze parodie van het oordeel zijner oppervlakkige tijdgenooten ook niet verder dan de oppervlakte doordringen.

In een, kort na de uitgave der Canti, aan den abt Melchiorre Missirini geschreven brief lezen wij onder anderen het volgende:

‘Zeer terecht zegt gij (al staat dit ook weinig in verband met mijne verzen), dat ieder, die thans in Italië goed, wijsgeerig en diepzinnig schrijven wil, zich voortdurend dient te

herinneren, dat hij door de Italianen van onzen tijd in geen enkel opzicht moet of kan worden begrepen. En de vreemdelingen, die de denkbeelden goed zouden kunnen begrijpen, zijn minder in staat om de taal te verstaan, vooral in hoogere poëzie (*poesie forti*), van echt italiaanschen stijl, gevoed uit de diepste en verborgenste bronnen der taal.'

Met die uitspraak voor oogen zou het voor mij minstens gewaagd zijn, Leopardi's rijkdom van gedachten, zijn zuiveren stijl en zine schoone taal te prijzen. Ik bepaal mij daarom tot de verzekering, dat deze eigenschappen door de voortreffelijkste italiaansche mannen van onze eeuw om strijd bewonderd en geroemd zijn. Eene ruime keuze van uitspraken, die hierop betrekking hebben, vindt men in de beide inleidingen, door Eugenio Camerini voor de Milaneesche stereotyp-uitgave van Leopardi's werken geschreven.

Aan de uitgave van 1824 voegde de dichter een aantal taalkundige opmerkingen toe. En dit was geen overbodig werk; want hij verrijkte de taal door terug te gaan tot de bronnen en ontwapende bij voorbaat de bekrompen kritiek door een onnoemelijk aantal bewijsplaatsen voor allerlei schijnbare nieuwigheden aan de beste Italiaansche schrijvers te ontleenen; eene bewijsvoering, waarin zijne verbazende belezenheid hem voor bijna iedereen een onverwinlijk tegenstander maakte. Het geijkte argument, dat het *Vocabolario della Crusca* een woord *niet* of *anders* gaf, werd door hem op allerlei wijze belachelijk gemaakt. Hij schrijft bijv. *fratricida* en niet *fraticida*, zooals de geleerden van het Vocabolario; 'want voor zoover ik weet,' zegt hij, 'was Abel geen monnik (*frate*) geworden, toen hem Kain doodsloeg.'

Nauwelijks was intusschen de spanning geweken, waarin Leopardi verkeerde tijdens de uitgave zijner Canti en in de onzekerheid omtrent den indruk, dien zij zouden te weeg brengen, of de eenzaamheid van Recanati begon weder haar verderfelijken invloed te doen gelden en de sombere stemming der vroegere dagen keerde met verdubbelde kracht terug. In dien gemoedstoestand zag hij met geringschatting neer op den arbeid, die hem vroeger boven alles dierbaar was, en rekende zelfs de pas uitgegeven gedichten tot een voor hem voor altijd afgesloten tijdperk. 'Wat de richting mijner studiën betreft,' - zoo schreef hij aan Giordani (6 Mei 1825), - 'even als ik in vergelijking met vroeger geheel veranderd ben, zoo is het ook daarmede gegaan. Alles wat naar het liefelijke of welsprekende

zweemt, verveelt mij en komt mij niet ernstig, belachelijk kinderachtig voor. Ik zoek niets meer dan de waarheid, die ik vroeger zoozeer haatte en verfoeide. Ik vind er een voldoening in, de ellende van menschen en zaken steeds beter bloot te leggen en, bij het nadenken over dat vreeselijke en rampzalige mysterie van het leven des heelals, een kil gevoelvan afgrijzen te ondervinden. Ik bemerk thans volkomen, dat wanneer de hartstocht uitgebluscht is, in de studie geen andere bron van genot overblijft, dan eene ijdele nieuwsgierigheid, welker voldoening echter nog altijd hoogst aangenaam kan wezen; iets, dat ik vroeger, zoolang nog de laatste vonk in mijn hart was overgebleven, nooit heb kunnen inzien....'

Treffend drukt Leopardi deze tegenstelling uit in zijne, eenige jaren later geschreven, ode aan graaf Carlo Pepoli, waarvan het slot hier een plaats moge vinden:

Te più mito desio, cura più dolce
Regge nel fior di gioventù, nel bello
April degli anni, altrui giocondo e primo
Dono del ciel, ma grave, amaro, infesto
A chi patria non ha. Te punge e move
Studio de' carmi e di ritrar parlando
Il bel che raro e scarso e fuggitivo
Appar nel mondo, e quel che, più benigna
Di natura e del ciel, fecondamente
A noi la vaga fantasia produce,
E il nostro proprio error. Ben mille volte
Fortunato colui che la caduca
Virtù del caro immaginar non perde
Per volger d'anni; a cui serbare eterna
La gioventù del cor diedero i fati;
Che nella ferma e nella stanca etade,
Così come solea nell' età verde,
In suo chiuso pensier natura abbella,
Morte, deserto avviva. A te conceda
Tanta ventura il ciel; ti faccia un tempo
La favilla che il petto oggi ti scalda,
Di poesia canuto amante. Io tutti
Della prima stagione i dolci inganni
Mancar già sento, e dileguar dagli ochi
Le dilettose immagini, che tanto
Amai, che sempre infino all' ora estrema
Mi fieno, a ricordar, bramate e piante.

Or quando al tutto irrigidito e freddo
Questo petto sarà, nè degli aprichi
Campi il sereno e solitario riso,
Nè degli augelli mattutini il canto
Di primavera, nè per colli e piagge
Sotto limpido ciel tacita luna
Commoverammi il cor; quando mi fia
Ogni beltate o di natura o d' arte,
Fatta inanime e muta; ogni alto senso,
Ogni tenero affetto, ignoto e strano;
Del mio solo conforto allor mendico,
Altri studi men dolci, in ch'io riponga
L'ingrato avanzo della ferrea vita
Eleggerò. L'acerbo vero, i ciechi
Destini investigar delle mortali
E dell' eterne cose; a che prodotta,
A che d'affanni e di miserie carca
L'umana stirpe; a quale ultimo intento
Lei spinga il fato e la natura; a cui
Tanto nostro dolor diletto o giovi;
Con quali ordini e leggi, a che si volva
Questo arcano universo; il qual di lode
Colmano i saggi, io d'ammirar son pago.
In questo specolar gli ozi traendo
Verrò: che conosciuto, ancor che tristo,
Ha suoi diletti il vero. E se del vero
Ragionando talor, fieno alle genti
O mal grati i miei detti o non intesi,
Non mi dorrò, che gia del tutto il vago
Desio di gloria antico in me fia spento:
Vana Diva non pur, ma di fortuna
E del fato e d'amor Diva più cieca.

Een zachter lust, een zoeter zorg beheerschen
U in der jaren bloeitijd, in den schoonen
April des levens, andren 't liefste en 't beste
Geschenk des hemels, - voor den balling echter
Ondraaglijk, bitter, boos. U drijft en prikkelt
Der dichtkunst studie en het ijvrig vorschen
Naar 't schoone, dat slechts zeldzaam, schaarsch en vluchtig
Op aard zich toont: - óók naar dat andre schoone,
Door wisselende fantasie, door dwaling

(Vrijgeev'ger voor ons dan natuur en hemel)
Steeds nieuw geschapen. Duizendwerf gelukkig
Is hij, die het zoo ras verzwakt vermogen
Der zoete phantasie, door jaren onverminderd,
Behouden mag; hij, wien het lot vergunde
De eeuwge jeugd des harten te bewaren;
Die in de kracht des levens en bij 't klimmen
Der jaren, als voorheen in 's levens lente,
Nog, in zijn denken, der natuur de schoonheid,
Den dood, der woestenij het leven meêdeelt.
Dat lot schenke u de hemel; hij vergunne
De vonk, die uwe borst nu doet ontgloeien,
Den grijzen dichtvriend nog. Ik echter
Voel mij reeds iedre lieflijke begoochling
Der jeugd ontzinken; voor mijn oog verdwijnen
De zoete beelden, die ik zoozeer liefhad,
De veelgewenschte en betreurde, die ik
Tot in mijn stervensure zal herdenken.
Wanneer dit hart geheel tot ijs geworden,
Geheel versteend zal zijn, en noch de heldre
En stille glimlach van het zonnig landschap,
Noch 't lentelied der voog'len in den morgen,
Noch 't zwijgend maanlicht uit den klaren hemel
Op veld en heuvel stralend, mij het harte
Ontroeren zal; wanneer mij iedre schoonheid
Van kunst of van natuur ontzield zal schijnen
En spraakloos; als mij ieder hoog bewustzijn
Of teedre neiging vreemd en onbekend is;
Dan zal ik, troost slechts voor mij zelf afbeed'lend,
Een ander, minder lieflijk doel mij kiezen,
Waaraan ik 't waardloos overschot mijns levens
Besteden kan. De bittre waarheid spoor ik
Dan na; het blinde noodlot van 't vergaande
En van het blijvende; waarom de menschheid
Werd voortgebracht, met leed en met ellende
Beladen werd; ik zoek dan, tot welk einddoel
Haar steeds natuur en noodlot voortzweept; wien toch
Ons eindloos lijden voordeel brengt of vreugde;
Naar welke wet en voorschrift en waartoe zich
't Geheimnisvol heelal vormt, dat de wijzen
Hoog roemen, doch dat *ik* slechts kan bewondren.
Aan die beschouwing wil ik mijne dagen
Besteden, want het heeft zijn goed, de waarheid
Te kennen, zij ze ook treurig. En als dikwijls

Bij 't spieken over waarheid, mijne woorden
Den volke onwelkom zijn of onverstaanbaar,
Geen nood! want sedert lang is 't oude streven
Naar eer en roem reeds uit mijn hart verdwenen;
Die Godheid is niet ijdel slechts, maar blinder
Dan de Godin van 't noodlot en de liefde.

Aan Giordani en Brighenti beiden schreef Leopardi, dat hij niets liever zou wenschen, dan zich in de eene of andere groote stad te vestigen, waar hij met zijne pen een bescheiden stuk brood zou kunnen verdienen. Doch hoe? Zijn vader kon of wilde hem niets geven: ‘den dag na mijn vertrek zou ik van honger moeten omkomen.’ In die omstandigheden was hem het aanbod van den Milaneeschen uitgever Stella, om naar Milaan te komen en zich daar te belasten met de uitgave eeuer Italiaansche vertaling van Cicero, eene hoogst welkome uitredding, te meer omdat Stella, op even kiesche als hartelijke wijze, de reiskosten voor zijne rekening nam en zijne woning voor hem openstelde.

Op weg naar Milaan bleef Leopardi eenige dagen te Bologna; de ontvangst in die laatste stad was een der lichtpunten op zijn donkeren levensweg. Met zijne oude vrienden Giordani en Brighenti wachtten hem daar een aantal vereerders, die deels door de lezing zijner geschriften, deels door de mededeelingen van die beide mannen, die er een eer in stelden hem den weg te bereiden, den dichter en geleerde hadden leeren hoogachten en waardeeren. De opgewonden brieven, die door Leopardi in die dagen aan Carlo geschreven werden, toonen duidelijk aan, hoe weldadig die omgeving op hem werkte, en leveren het ongezochte bewijs, dat zijne sombere levensbeschouwing, onder gunstige omstandigheden, voor hoopvolle blijmoedigheid plaats kon maken. Volgens zijn eigen getuigenis maakte hij er in negen dagen meer vrienden, dan te Rome in vijf maanden en kon hij ter nauwernood tijd vinden om gehoor te geven aan de vriendelijke uitnoodigingen, die hem van alle zijden toestroomden. De overgang van Recanati, waar men hem voor een knorrigen en eenzelvigen zonderling en een onbruikbaren, ja zelfs gevaarlijken droomer hield, tot deze verkwikkende atmospheer van vriendschap en hoogachting, oefenden op zijn voor indrukken zoo vatbaar gemoed een merkwaardige werking uit. De misanthroop van weinige dagen geleden is onuitputtelijk in lof

voor Bologna, waar de menschen hemelsbreed verschillen van hetgeen Carlo en hij zich hadden voorgesteld, waar hij nergens kwaadwilligheid of onverschilligheid, doch overal *bontà di cuore* vindt, waar hij gaarne zou willen, en met weinig kosten zou kunnen leven.

Die wensch werd spoedig vervuld. Leopardi wist Stella te overtuigen, dat hij niet de man was, om zich met de leiding der voorgenomen uitgaven van Cicero te belasten; daarentegen nam hij de voorloopige werkzaamheden op zich, schreefeen uitvoerig en zaakrijk prospectus en knoopte voor de bewerking van verschillende onderdeelen met vele Italiaansche geleerden en letterkundigen onderhandelingen aan Stella gaf hem vergunning, zich in Bologna te vestigen, mits hij voor de uitgevers-firma werkzaam bleef; hij zou daarvoor 10 scudi (ƒ 25) per maand ontvangen, als voorschot op het honorarium, dat hem voor zijn arbeid zou worden uitgekeerd, Eene magere bezoldiging voorzeker, die Leopardi niet voor gebrek zou hebben behoed, zoo hij zijn inkomen niet had vermeerderd doorlessen te geven aan een rijken Griek (een uurper dag à ƒ 20 per maand!) en aan zijn edelmoedigen vriend graaf Antonio Papadopoli. Vader Leopardi was over dit les geven in 't geheel niet gesticht; doch Giacomo bracht hem bedaard onder het oog, dat er niets vernederends in stak, op die wijze zijn brood te verdienen. Toen echter graaf Papadopoli eenige maanden later naar Napels vertrok en de Griek meer en meer bleek even weinig ijver als aanleg te bezitten, was hij zeer dankbaar voor de vermeerdering van inkomen, die Stella hem aanbood, en kweet hij zich met de meeste nauwgezetheid van zijn verplichtingen tegenover dezen uitgever. In betrekkelijk korten tijd gaf hij eene uitmuntende kritische uitgave van Petrarca en eene vertaling van verschillende Grieksche moralisten. Tevens maakte hij zijne wijsgeerige samenspraken, waarvan enkele, bij wijze van proeve, in de*Antologia* van Florence en den *Raccoglitore* van Milaan verschenen waren, voor den druk gereed. Eindelijk gaf hij nog een bundel gedichten uit, waaruit ik later nog een enkel stuk zal mededeelen.

Leopardi schijnt in Bologna een gelukkigen tijd te hebben doorgebracht. De klachten over zijn gezondheidstoestand en over zijne gedrukte gemoedsstemming, die vroeger en ook later zoo telkens terugkwamen, ontbreken bijna geheel in de talrijke brieven, door hem geschreven van October 1825 tot November

1826, toen hij weder naar Recanati terugging. Tweebijzonderheden, die ons zijne brieven mededeelen, verspreiden echter een zoo eigenaardig licht over zijn karakter, dat zij hier niet onvermeld mogen blijven.

De eerste levert het bewijs, dat den sombergestemden geleerde alle trotschheid vreemd was en dat hij met de eenvoudigen van harte eenvoudig en hartelijk wist te zijn. Te Bologna woonde zekere Angela Jobbi, die bij de familie te Recanati vele jaren lang dienstbode was geweest, en nu met een gaarkok was getrouwd. Leopardi had van zijne zuster Paolina haar adres vernomen, en haastte zich haar op te zoeken. Telkens zond hij berichten over haar naar huis; menigmaal bewees hij het echtpaar kleine diensten en zelfs hield hij hun jongste kind ten doop. Dat de brave kok en de oude getrouwe den vriendelijken *contino* op de handen droegen, behoeft nauwelijks gezegd te worden.

Angela Jobbi was echter niet de eenige vrouwelijke bekende, die Leopardi in Bologna had. Den 30sten Mei 1826 schreef hij aan zijn broeder Carlo:

'Ik ben hier tot eene dame (contessa Malvezzi) in eene betrekking gekomen, die voortaan een groot deel van mijn leven zal uitmaken. Zij is niet jong, maar heeft daarentegen eene zekere gratie en een geest, die het gemis der jeugd vergoeden, en eene verwonderlijke illusie teweegbrengen; - geloof dit gerust van mij, die het voor korten tijd nog zelf voor onmogelijk hield. In de eerste dagen van onze kennismaking leefde ik in eene soort van ijlende koorts. Wij hebben nooit anders dan schertsend over liefde gesproken, maar wij voelen voor elkander een hartelijke en deelnemende vriendschap, met eene wederzijdsche belangstelling en ongedwongenheid, die gelijk eene liefde zonder gejaagdheid is. Zij heeft groote achting voor mij; wanneer ik haar iets voorlees van hetgeen ik geschreven heb, laat zij dikwijls, zonder affectatie, haar tranen den vrijen loop; de lof van anderen heeft voor mij niet de minste beteekenis; de hare echter doet mij het bloed naar het hoofd stijgen en blijft mij steeds voor den geest. Letterkunde en wijsbegeerte beoefent zij met voorliefde en kennis van zaken; wij hebben nooit gebrek aan stof om te bespreken en bijna eiken avond breng ik bij haar eenige uren door, die letterlijk omvliegen. Wij deelen elkaar al onze geheimen mede, berispen elkaar, en maken elkaar op

onze fouten opmerkzaam. Kortom, deze kennismaking zal een merkwaardig tijdperk in mijn leven zijn, omdat zij mij heeft genezen van den waan, dat alles slechts begoocheling is (*perchè mi ha disingannato del disinganno*), en omdat zij mij overtuigd heeft, dat er werkelijk op aarde genietingen bestaan, die ik voor onmogelijk hield; dat ik nog blijvende illusiën kan koesteren, niettegenstaande de kennis en de gewoonte van het tegendeel zóó ingeworteld is; omdat zij mijn hart weder heeft opgewekt na zooveel jaren van sluimering, ja zelfs van volkomen dood.'

Leopardi's verdere brieven zwijgen over deze verhouding. In September 1826 schreef hij nog aan Stella over eene door de contessa Malvezzi vervaardigde vertaling van Cicero's *Somnium Scipionis*. Anderhalf jaar later schreef hij aan zijn vriend Papadopoli: 'Ik zag ook het gedicht van *la Malvezzi*. Die arme vrouw! Ik had het manuscript al vroeger gezien.'

Wellicht mogen wij nog eene andere plaats uit zijne brieven met het bovenstaande in verband brengen. Den 3^{den} Juli 1827 schreef hij aan den zelfden vriend: 'Ik begrijp niet waarom gij blijft twijfelen, of ik aan mijn voornemen, om mij van die dame op een afstand te houden, zal getrouw blijven. Ik schaam mij bijna u te zeggen, dat zij, bemerkende, dat ik niet meer bij haar kwam, bij mij naar mijn welstand liet vragen en dat ik toch niet heen ging; dat zij mij een paar dagen later liet uitnoodigen, om bij haar te komen déjeûneeren, en dat ik er weer niet heenging; dat ik [van Bologna] naar Florence ben gegaan, zonder haar op te zoeken, en dat ik haar sinds uw vertrek uit Bologna niet meer gezien heb. Ik zeg, dat ik mij schaam u dit mede te deelen, omdat ik den schijn heb u iets te willen bewijzen, waaraan gij ten onrechte twijfelt. Zeker is het, dat de jeugd de schoonheid, de bevalligheid van die heks zoo groot zijn, dat men zeer sterk moet wezen om er weerstand aan te bieden.'

De 'jeugd' is zeker niet geheel in overeenstemming met de eerste beschrijving van Leopardi's begaafde vriendin. Maar het is niet onmogelijk, dat hem eerst later de oogen zijn opengegaan voor hare schoonheid. De vroeger aangehaalde woorden zijn echter voor een platonisch minnaar wel wat te hartstochtelijk en de onderstelling is zeker niet gewaagd, dat het vriendenpaar het onhoudbare van den toestand weldra heeft ingezien, doch dat Leopardi terugdeinsde voor een stap, dien de gravin

als de eenig mogelijke oplossing beschouwde. Moge de schim der *contessa* het mij vergeven, als mijne conjectuur eene onjuiste is! is zij juist, dan mag ik op geen vergeving hopen.

In een der brieven van Leopardi uit Bologna schrijft hij aan Carlo, dat hij dikwijls in de overschoone omstreken van Bologna wandelt, die hem levendig herinneren aan de bekoorlijke omgeving zijner vaderstad. Slechts uiterst zelden vinden wij in zijn brieven iets, waaruit zijne bewondering voor natuurschoon spreekt. Dat hij echter, als ieder waarachtig dichter, ook daarvoor een open oog had, moge blijken uit het volgende gedicht, dat in die dagen werd uitgegeven, en waarin tevens zijne zucht doorstraalt om alles in verband te brengen met zijne eigenaardige, droefgeestige wereldbeschouwing.

La quiete dopo la tempesta.

Passata è la tempesta:
Odo augelli far festa, e la gallina,
Tornata in su la via,
Che ripete il suo verso. Ecco il sereno
Rompe là da ponente, alla montagna;
Sgombrasi la campagna,
E chiaro nella valle il fiume appare.
Ogni cor si rallegra, in ogni lato
Risorge il romorío,
Torna il lavoro usato.
L'artigiano a mirar l'umido cielo,
Con l'opra in man, cantando,
Fassi in su l'uscio; a prova
Vien fuor la femminetta a còr dell' acqua
Della novella piova;
E l'erbaiuol rinnova
Di sentiero in sentiero
Il grido giornaliero.
Ecco il Sol che ritorna, ecco sorride
Per li poggi e le ville. Apre i balconi
Apre terrazzi e logge la famiglia:
E, dalla via corrente, odi lontano
Tintinnio di sonagli; il carro stride
Del passeggier che il suo cammin ripiglia.
Si rallegra ogni core
Sì dolce, sì gradita
Quand' è, com' or, la vita?

Quando con tanto amore
L'uomo a suoi studi intende?
O torna all' opre? o cosa nova imprende?
Quando de' mali suoi men si ricorda?
Piacer figlio d'affanno;
Gioia vana, ch' è frutto
Del passato timore, onde si scosse
E paventò la morte
Chi la vita abborria;
Onde in lungo tormento,
Fredde, tacite, smorte,
Sudàr le genti e palpitàr, vedendo
Mossi alle nostre offese
Folgori, nembi e vento.
O natura cortese,
Son questi i doni tuoi,
Questi i diletti sono
Che tu porgi ai mortali. Uscir di pena
E diletto fra noi.
Pene tu spargi a larga mano; il duolo
Spontaneo sorge: e di piacer, quel tanto
Che per mostro e miracolo talvolta
Nasce d'affanno, è gran guadagno. Umana
Prole cara agli eterni! assai felice
Se respirar ti lice
D'alcun dolor; beata
Si te d'ogni dolor morte risana.

De kalmte na het onweder.

De bui is afgetrokken:
De vogels hoor ik zingen, en de hoenders
Zijn uit hun hoek gekomen
En kaak'len 't oude lied. Het blauw des hemels
Breidt zich van 't westen uit tot aan 't gebergte;
Het veld duikt op uit neev'len,
En helder blinkend toont in 't dal de stroom zich.
Elk hart verheugt zich weer; aan alle kanten
Ontwaakt 't bedrijvig leven,
Keert weer de daaglijksche arbeid.
De werkman zet, naar frissche lucht verlangend,
Zich met zijn arbeid, zingend

Voor zijne huisdeur neder;
Om 't versche regenwater op te vangen
Spoedt 't vrouwtje zich naar buiten;
De groentenkoopman doet weer
Zijn wèlbekende roepstem
Op alle paden hooren.
Zie, hoe de zon weer doorbreekt, hoe zij vroolijk
Heuvels en huizen toelacht. De bewoners
Ontsluiten hun balkons en hun terrassen:
Van verre hoort ge 't klingelen der schellen
En 't rollen van het rijtuig, waarmeê straks weer
De vreemdling den gestaakten reistocht opvat.
Elk hart schept nieuwe vreugde;
Wanneer is ooit het leven
Als nu zoo schoon, zoo lieflijk?
Wanneer keert zoo volgaarne
De mensch weer tot zijn arbeid?
Of haast zich, om iets nieuws te ondernemen?
Wanneer herinnert hij zich al zijn lijden minder?
't Genot spruit voort uit kwelling;
Een ijdle vreugd, de vrucht slechts
Van doorgestanen angst, die ons doet beven
En siddren voor het sterven,
Al walgen wij van 't leven;
Van angst, die alle menschen
Bleek, huiverend en zwijgend,
In lange martling 't kille angstzweet uitdrijft,
Alz zij zich zien bedreigen
Door bliksemstraal en stormwind.
Natuur, gij wèlgezinde!
Zóó zijn uw goede gaven,
Zóó zijn de vreugden, die gij
Den stervelingen schenkt. Aan smart ontkomen
Is reeds voor ons genieten.
Smart deelt ge uit met milde hand; het lijden
Komt ongeroepen, als van zelf: doch zoo soms
Door wonder of door toeval eenge vreugde
Uit kwelling voortspruit - 't is een groote winste.
Den eeuwgen zou het menschdom dierbaar wezen!
Geluk genoeg reeds schenkt u de veraadming
Van smart; maar gelukzalig
Zijt ge eerst, als u de dood van smart verlost heeft.

De redenen, die Leopardi noopten om in het laatst van 1826 Bologna te verlaten, waren van verschillenden aard. De vorige winter was zeer streng geweest en zijn gestel kon noch koude noch kunstmatige warmte verdragen; de wintermaanden, die anders voor zijne studiën de meeste vruchten opleverden, waren nu grootendeels ongebruikt verloren gegaan, Daarbij had hij op zich genomen, voor Stella eene bloemlezing uit italiaansche prozaschrijvers samen te stellen, en de materialen voor dit werk waren beter in de familie-bibliotheek te Recanati dan in Bologna te vinden. Eindelijk verlangde hij er naar zijne ouders, maar vooral zijn broeder Carlo en zijne zuster Paolina weder te ontmoeten.

Te Recanati hield Leopardi zich ijverig bezig met de samenstelling der bedoelde bloemlezing, wier oorspronkelijke titel ‘Antologia’ later in ‘Crestomazia’ werd veranderd. Al de door hem aangehaalde plaatsen schreef hij eigenhandig, met de meeste zorg over, ten einde zeker te zijn van de juistheid der spelling en der interpunctie. Meer dan 80 schrijvers werden door hem in dit boekdeel van ruim 600 bladzijden behandeld; enkele moest hij daartoe geheel lezen of herlezen. Zoo spreekt hij met ingenomenheid over zijne ontdekking van een aantal schoone en wijsgeerige gedachten onder den *rommel*(!) (*farraggine*) der mathematische en physische werken van Galilei. Verder leverde hij nog eenige bijdragen van philologischen aard in den *Raccoglitore* en zette zijne omvangrijke verzameling voort van woorden en spreekwijzen, aan de beste oude schrijvers ontleend, doch niet voorkomende in het *Vocabolario della Crusca*. In April keerde hij naar Bologna terug, waar hij eenigen tijd bleef en waar hem Stella uit Milaan een bezoek bracht, en in het laatst van Juni vertrok hij naar Florence. Ook hier werd hij vriendelijk ontvangen, en vormde weldra het middelpunt van een talrijken vriendenkring. Ofschoon zijne gezondheid voortdurend minder werd, en eene oogkwaal hem des daags aan zijne kamer kluisterde, die het hem ‘gelijk de vleermuizen’ eerst tegen den avond mogelijk maakte uit te gaan, schijnt hij toch in Florence betrekkelijk gelukkige dagen te hebben doorgebracht. Zoo althans getuigt Antonio Ranieri, de vertrouwde metgezel zijner laatste levensjaren in de volgende woorden:

‘Daar breidde zich voor zijn oogen een nieuwe horizont uit, een tooneel dat niet romeinsch, niet lombardisch was, maar oneindig veel schooner en bekoorlijker en dat daarbij toch

den stempel van het echt Italiaansche karakter droeg. De tuinen der bloemenstad, de welluidende taal, de onbeschrijfelijke bekoorlijkheid der vrouwen, de gematigdheid der regeering, de fijne, aetherische lijnen der Florentijnsche architectuur, de vleiende en vertrouwelijke manieren, gepaard met attische beschaving en gratie, waarvan hij tot nu toe slechts als ideaal had gedroomd - dat alles wiegde zijn gemoed in een heerlijken droom, zoodat hij een half jaar lang al zijn nooden vergat en opnieuw aan menschelijk geluk begon te gelooven.'

Wij mogen de woorden van Ranieri, die tot de meest intieme vrienden van den dichter behoorde, niet in twijfel trekken; uit Leopardi's brieven valt echter van zooveel genot weinig te bespeuren. Twee maanden na zijne aankomst in Florence schreef hij aan zijn vriend Dr. Puccinotti:

'Gij moet mij mijn lang stilzwijgen ten goede houden, want ik kan slechts zeer weinig schrijven, daar ik gekweld word door eene groote zwakte (of hoe moet ik het noemen?) der zenuwen van het hoofd en de oogen, die mij dwingt tot eene ledigheid, veel treuriger dan de dood. Zeker, een doode brengt zijn dagen beter door dan ik.... Ik ben het leven moede, moede ook die philosophische onverschilligheid, die het eenige middel is tegen het ongeluk en de verveling, maar die ten slotte zelve verveelt. Ik heb geen andere voornemens, geen andere hoop, dan te sterven. Waarlijk, het is der moeite niet waard, zich zooveel inspanning te getroosten om dat doel te bereiken.'

Wij moeten bij het bovenstaande niet uit het oog verliezen, dat het onverstandig en onmenschkundig zou wezen, de uitingen van een melancholicus steeds in letterlijken zin op te vatten. Den 7^{den} Juli van het zelfde jaar schreef Leopardi aan zijne zuster Paolina, dat hij veel aan kiespijn leed, en dat hij zéér opzag tegen de noodzakelijkheid om twee kiezen te laten trekken! 't Was kinderachtig - dat geeft hij gaarne toe. Maar toch 'de *malinconia* die mij deze dwaasheid sinds eene maand veroorzaakt, kunt ge u niet voorstellen (*non è credibile*).' Leopardi had, sedert zijn vroegste jeugd. geestelijk en lichamelijk veel geleden: geen wonder, dat hij overgevoelig was geworden. De hoop op volkomen herstel van gezondheid en vernieuwing van krachten, die anderen dergelijke kleine kwellingen met kalmte doet verduren, bestond bij hem niet meer. Elke tijdelijke verergering van zijn toestand werd daardoor voor

hem eene zaak van groot gewicht. Wellicht heeft de stemming waarin hij de wanhopige uitdrukkingen in den brief aan Puccinotti schreef, eene dergelijke onbeduidende oorzaak gehad.

Den winter van 1827-28 bracht Leopardi door in Pisa, waar het zachte klimaat hem veel goed deed. Daar begon hij voor Stella eene *Crestomazia poetica* samen te stellen, als *pendant* voor de pas verschenen bloemlezing uit prozaschrijvers. Hij ontveinsde zich niet, dat deze arbeid hem vrij wat meer moeite zou kosten, dan de vorige; want Italië is even rijk aan dichters als arm aan prozaschrijvers; daarenboven was op dit gebied reeds veel geleverd, zoodat het schrijven van een werk, dat in alle opzichten uitmuntte (en dit doel moest men zich wel voorstellen), eene lange en gezette studie vereischte. Toch aanvaardde hij deze taak met moed, en de zachte winter maakte het hem mogelijk, haar voor een deel nog in Pisa af te werken.

In Juni 1828 keerde Leopardi naar Florence terug. Kort voor dien tijd had hij een broeder verloren en dit onverwacht verlies had een diepen indruk op hem gemaakt. Gelijk zich liet verwachten, werkte dit onmiddellijk terug op zijn lichamelijken toestand en tengevolge daarvan op zijne geheele stemming. Medische hulp vermocht niets voor hem. '*Al* mijn organen, zeggen de doctoren, zijn gezond; maar *geen enkel* kan zijne functiën zonder groot bezwaar uitoefenen, wegens eene buitengewone, ongehoorde gevoeligheid (prikkelbaarheid?), die sedert drie jaren hardrekkig *elken dag* toeneemt; bijna elke verrichting en bijna elke gewaarwording veroorzaakt mij pijn.' Zoo schreef hij aan de vrouw van den beroemde medicus Prof. Tommasini, die met hare dochter Adelaide, de echtgenoote van den advokaat Ferdinando Maestri, tot zijne trouwste en hartelijkste correspondenten behoorden. Bedenkelijker was hetgeen hij denzelfden dag aan Adelaide Maestri schreef: 'Mij bekruipt een groote lust om aan zooveel ellende een einde te maken en mijzelf nog wat beter onbewegelijk te maken; want inderdaad, van tijd tot tijd loopt de gal mij over. Maar maak u niet ongerust: met dat al zal ik toch nog wel geduld oefenen tot het einde van dit verwenschte leven.' Men kan zich de bezorgdheid denken, die deze onvoorzichtige zinspeling op de beide vrouwen maakte. Wat zij hem schreven weten wij niet, doch wij kunnen het eenigzins gissen uit Leopardi's antwoord:

'Mia carissima Antonietta! Uit uw laatste, allervriendelijkst schrijven bemerkte ik eerst recht, hoe onvoorzichtig het van

mij was aan Adelaide die weinige regels te schrijven, die u beiden zóóveel verdriet hebben gedaan. De gal heeft ze mij ingegeven en ik heb ze mij laten ontvallen: ik had er dadelijk berouw over en nu nog veel meer. Maar, gelijk ik toen reeds Adelaide verzekerde, zoo zweer ik u nu, dat de warme liefde die ik mijn vrienden en mijn betrekkingen toedraag, mij steeds in deze wereld zal terughouden, zoolang het noodlot mij hier laat blijven; van zoo iets zal nooit meer sprake zijn. Intusschen kan ik u met geen woorden zeggen, hoe mij de liefde geroerd heeft, die uit uwe vriendelijke woorden sprak. Aan roem, aan hoogachting en dergelijke zaken gevoel ik geen behoefte, maar des te meer aan liefde.... Ik voel mij niet zeer wel, en dat spijt mij, omdat ik niets kan doen en mij niet kan bewegen; maar tot nog toe zijn mijn kwalen niet van dien aard dat zij de eer mogen hebben "*un allarme*" te veroorzaken. Dus, hoegaarne ik u beiden ook zou willen wederzien, toch moet ik u ronduit zeggen, dat het mij onaangenaam zou zijn als gij de reis naar Florence alleen om mijnentwille ondernaamt.' De beide dames stelden zich echter met dit antwoord niet tevreden; moeder en dochter reisden samen naar Florence, om hun zieken vriend te bezoeken, en Leopardi's brieven bewijzen, dat hij deze trouwe vriendschap op zeer hoogen prijs stelde.

In November keerde Leopardi weer naar Recanati terug. Het was voornamelijk geldgebrek, dat hem hiertoe dwong; want in de laatste maanden was hem iedere inspanning ten eenenmale onmogelijk geweest, zoodat hij zich genoodzaakt had gezien, voor de maandelijksche toelage van Stella te bedanken. Anderhalf jaar bracht hij in dit 'graf der levenden' door, steeds onmachtiger om uitvoering te geven aan de omvangrijke plannen, die zijn altijd werkzaam brein tot rijpheid bracht, maar die gedoemd waren plannen te blijven, daar toenemende lichaamszwakte hem het lezen en schrijven onmogelijk maakte. Zijne vrienden Giacomo en Antonietta Tommasini in Bologna, Ferdinando en Adelaide Maestri in Parma en Pietro Colletta, de bekende generaal en geschiedschrijver, in Florence, spaarden geen moeite, om eene betrekking voor hem te vinden, die hem in staat zou stellen buiten Becanati te leven. De arme Leopardi stelde zijne eischen waarlijk niet hoog: gedurende de laatste jaren hadden de ƒ 50 per maand, die hij van Stella ontving, zijn eenige inkomsten uitgemaakt; van huis had hij niets ontvangen dan eenige geschenken *in natura:* vijgen, olie en kaas! Maar nu eens durfde

hij de voorgestelde betrekkingen niet aannemen met het oog op zijne gezondheid, zooals het geval was met het professoraat in Pruisen, hem door bemiddeling van Bunsen aangeboden; dan weer waren de werkzaamheden, waarmede hij zich zou moeten belasten, geheel in strijd met de richting zijner studiën. Zoo werd hem in allen ernst te Parma een professoraat in de natuurlijke historie aangeboden. Natuurlijk kon hij dit niet aannemen, om de eenvoudige reden, dat hij in die wetenschap een volkomen vreemdeling was (*in quella materia io sono, a dir proprio, un asino*). En toch kwam hij, door den nood gedrongen, later nog op dit onderwerp terug. Gelukkig brachten de akademische autoriteiten in Parma hem toen niet meer in de verzoeking om zijn goeden naam op wetenschappelijk gebied door eene dwaasheid in de waagschaal te stellen. De Toskaansche vrienden legden intusschen de handen niet in den schoot en boden hem, bij monde van Colletta, hun persoonlijke hulp aan, op eene wijze, die Leopardi's laatste aarzeling overwon. ‘Gij en uwe vrienden’ - zoo antwoordde hij den generaal - ‘weet uwe weldaden in zulk een vorm te kleeden, dat ook de meest terughoudende er gaarne in toe zou stemmen, ze te ontvangen.’

Te Florence, waarheen Leopardi zich haastte terug te keeren, bereidde hij eene nieuwe uitgave zijner *Canti* voor. Deze uitgave geschiedde bij inteekening en toen het aantal inteekenaren tot 700 geklommen was, verkocht hij het manuscript voor 80 zecchinen aan den uitgever Guglielmo Piatti. Het boek bevatte ook een portret van Leopardi en eene opdracht aan zijne vrienden in Toskane. Over het eerste schreef hij aan zijne zuster Paolina: ‘Het portret is heel leelijk, maar ik zend het u toch, opdat de inwoners van Recanati met de oogen des lichaams (andere hebben zij niet) kunnen zien, dat *il... de Leopardi* in de wereld nog voor iets geteld wordt, al kent men hem in Recanati niet eens bij naam.’ In den zelfden brief verhaalde hij hoe, korten tijd voor zijne terugkomst, in Florence het gerucht van zijn dood was verspreid, en hoe allen daar nog met aandoening spraken over de dagen van spanning en van algemeene en oprechte droefheid, die op het vernemen dezer tijding waren gevolgd. De opdracht aan zijne vrienden is een der droevigste uitingen van den ongelukkigen man; het is alsof wij het testament van den dichter lezen. Ik laat het stuk hier in zijn geheel volgen.

Florence, 15 December 1830.

Mijn waarde vrienden! Aan u zij dit boek opgedragen, waarin ik mijne smart beproefde te wijden, gelijk men dit dikwijls door poëzie zoekt te doen, en waarmede ik thans - ik kan het nog niet zonder tranen zeggen - afscheid neem van de letteren en de studie. Ik hoopte, dat die geliefde studiën de steun van mijn ouden dag zouden zijn en ik meende, na het verlies van alle andere genietingen, van alle andere voorrechten van de jeugd, althans één goed verkregen te hebben, dat geene macht ter wereld, geen ongeluk mij zou kunnen ontnemen. Doch ik was nauwelijks twintig jaren oud toen, ten gevolge van die lichaams- en zenuwzwakte, die mij niet vergunt te leven en evenmin hoop op den dood geeft, dit mijn eenige goed tot meer dan de helft werd verminderd: daarna, twee jaren vóór ik mijn dertigste jaar bereikt had, werd het mij geheel en, naar ik meen thans voor altijd ontnomen. Gij weet het immers, dat ik deze bladzijden niet heb kunnen lezen en dat ik mij, voor de correctie, van de oogen en de hand van een ander heb moeten bedienen. Ik kan niet meer klagen, mijne waarde vrienden; het bewustzijn van de grootheid van mijn ongeluk brengt iedere klacht tot zwijgen. Ik heb a]les verloren; ik ben een blok, dat voelt en lijdt. Slechts dit troost mij, dat ik in den laatsten tijd *U* vinden mocht; en uw gezelschap, dat voor mij de plaats van de studie, van elke hoop en elk vermaak vervult, zou mij bijna voor mijne kwalen schadeloos stellen, indien mijne krankheid mij vergunde, het zoo dikwijls te genieten als ik zou wenschen, en indien ik niet inzag, dat mijn noodlot mij weldra ook dit ontnemen zal, en mij zal noodzaken, de jaren, die mij nog overblijven, te slijten, ver van den troost der beschaafde wereld, in eene plaats, die beter den dooden dan den levenden tot woning kan strekken. Uwe vriendschap echter zal mij steeds bijblijven en wellicht zal ik haar nog behouden, nadat mijn lichaam, dat nu reeds niet meer leeft, stof zal zijn geworden. Vaartwel!

Uw Leopardi.

In het zelfde jaar 1820 nam Leopardi nog een besluit, dat hem zeker een grooten strijd zal hebben gekost. Louis Von Sinner, de Duitsche philoloog, van wien ik reeds vroeger mel-

ding maakte, leerde hem in Florence kennen, en verbaasde zich niet minder dan Niebuhr over de schatten van geleerdheid door den zieken dichter in zijne studiën over klassieke letterkunde neergelegd. Die ongeveinsde bewondering deed Leopardi goed en onder den indruk daarvan schreef hij aan zijne zuster:

'Cara Pilla! De vreemdeling, die mijn Eusebius wilde hebben, is een duitsch philoloog, wien ik, na langdurige besprekingen, al mijne philologische handschriften, conjecturen, aanteekeningen enz. formeel heb afgestaan, te beginnen met Porphyrius. Hij zal deze, als God wil, redigeeren en aanvullen en in Duitschland uitgeven; en hij belooft mij geld en grooten roem. Gij kunt niet gelooven, welk een troost mij deze gebeurtenis gegeven heeft, die mij dagen lang heeft verplaatst in de denkbeelden mijner eerste jeugd en die, als God wil, leven en beteekenis schenken zal aan een onmetelijken arbeid, dien ik sedert jaren als geheel verloren beschouwde... Deze vreemdeling heeft mij in Florence uitgebazuind als een verborgen schat, als een philoloog die alle Fransche philologen de loef afsteekt (van de Italiaansche is geen sprake en hij woont in Parijs); en zóó wil hij mij door gansch Europa uitbazuinen (*trombettare*).'

Ook in dit opzicht waren voor Leopardi de bitterste teleurstellingen weggelegd. Von Sinner gaf in een te Bonn verschijnend tijdschrift (*Rheinisches Museum* 1824) onder den titel: *Exccepta e schedis criticis Jacobi Leopardi* eene (uiterst magere) bloemlezing uit de hem toevertrouwde werken. Later (1845) schreef hij aan Prof. Pietro Pellegrini: 'Ce qui reste évident à mes yeux, c'est que Leopardi ne voulait passer à la posterité que comme auteur italien, et non comme élève en philologie.' (!) Dit schoolmeesterachtig aanmatigend oordeel over den man, die door uitnemende philologen van zijn tijd hoog vereerd en geprezen werd, strekt hem, die het uitsprak, zeker niet tot eer. Laat ons intusschen niet vergeten, dat Von Sinner door aan Sainte-Beuve de in zijn bezit zijnde brieven en handschriften van Leopardi mede te deelen, - zij het ook onwillekeurig - toch niet weinig heeft bijgebracht, om den roem te verhoogen van den man, dien hij zelf zoo weinig scheen te waardeeren. In 't voorbijgaan merk ik op, dat Leopardi's vader, omtrent wien ik nog weinig aangenaams kon mededeelen, toonde een practischen blik te bezitten, toen hij zijn zoon voor Von Sinner waarschuwde.

In het begin van October 1831 vertrok Leopardi plotseling naar Rome. De redenen van dit onverwacht besluit zijn niet duidelijk, doch het moet eene dringende noodzakelijkheid geweest zijn, die bem zijne beste vrienden zoo eensklaps deed verlaten. Dat zijn vertrek ieder bevreemdde, ligt voor de hand. Aan zijn broeder Carlo schreef hij in die dagen:

'Carluccio mio! Ik dank u zeer voor de vriendelijke belangstelling, die u tot schrijven noopte. Het is natuurlijk, dat gij de reden van mijne reis naar Rome niet kunt raden, daar zelfs mijne vrienden te Florence, die zooveel meer gegevens hebben dan gij, zich in de onmogelijkste gissingen verdiepen. Spaar mij, bid ik u, de mededeeling van een langen roman, van veel droefheid en veel tranen. Wanneer wij elkaar weêrzien, zal ik mogelijk kracht genoeg hebben, om u alles te vertellen. Nu kan ik u alleen zeggen, dat mijn verblijf in Rome voor mij eene hoogst pijnlijke ballingschap is en dat ik zoo spoedig mogelijk, wellicht in Maart of nog vroeger, naar Florence zal terugkeeren.... Pas goed op, ik bezweer het u, dat ge niet laat doorschemeren, dat er onder dezen stap eenig geheim schuilt. Spreek over koude, over nieuwe plannen, en dergelijke zaken. Vergeef het mij, dat ik zoo kort schrijf: mijn hart laat mij niet toe meer te zeggen.'

Waarschijnlijk is hier eene *affaire de coeur* in het spel geweest, doch alle gegevens over deze geheimzinnige geschiedenis ontbreken in Leopardi's brieven. Slechts dit blijkt, dat zijne stemming wederom eene zeer gedrukte was; in December 1831 schreef hij aan Von Sinner: 'Je retournerai certainement à Florence à la fin de l'hiver pour y rester autant que me le permettront mes faibles ressources déjà près de s'épuiser: lorsqu'elles viendront à manquer, le détestable et inhabitable Recanati m'attend, si je n'ai pas le courage (que j'espère bien avoir) de prendre le seul parti raisonnable et viril qui me reste....'

Gelukkig had Leopardi dien treurigen moed niet, en ook thans waren het de liefde, die hij zijnen vrienden toedroeg, en de hartelijkheid, die zij hem betoonden, die hem van dezen wanhopigen stap terughielden.

Terwijl hij nog in Rome was, gaf zijn vader een klein werkje uit, onder den titel: *Dialoghetti sulle materie correnti dell' anno* 1831. Op politiek en kerkelijk gebied vertegenwoordigden deze samenspraken de meest reactionaire richting. Vreemd

genoeg werden zij door velen aan Giacomo toegeschreven, en verscheiden hooggeplaatste personen haastten zich met onmiskenbare voldoening of leedvermaak, allerlei verhalen omtrent zijne bekeering in omloop te brengen. Dit verdroot Giacomo in hooge mate; daar mondelinge tegenspraak niet, of althans niet genoeg hielp, zag hij zich genoodzaakt in een aantal bladen openlijk te verklaren, dat hij *niet* de schrijver van dit boekje was. Graaf Monaldo schijnt hem dit zeer kwalijk genomen te hebben, maar de zoon verdedigde zijn gedrag op goede gronden. ‘In de eerste plaats,’ schreef hij, ‘schijnt het mij onwaardig toe mij iets toe te eigenen van hetgeen aan anderen, vooral van hetgeen aan u, toekomt. Ik ben er de man niet naar om met vreemde veeren te pronken. In de tweede plaats mag en wil ik niet dulden, dat men mij voor bekeerd houde of mij met Monti[1] vergelijke. Ik ben nooit, in woorden of daden, ongodsdienstig geweest. Doch indien mijne beginselen niet juist die zijn, welke in de Dialoghetti verkondigd worden, en welke ik eerbiedig in deze en bij ieder, die ze met oprechtheid verkondigt, toch zijn zij nooit van dien aard geweest, dat ik hen in vroeger of later tijd zou moeten of willen afkeuren.’

Een nieuw plan om een letterkundig tijdschrift op te zetten mislukte, daar de woelige tijdgeest voor dergelijke ondernemingen minder gunstig was. Leopardi stond nu weder hulpeloos alleen en zijne bescheidenheid verbood hem, de gastvrije uitnoodigingen zijner vrienden aan te nemen. Werk, zoo als hij vroeger voor Stella verrichtte, zou hij gaarne weder aangenomen hebben, hoe zuur hem die onverkwikkelijke arbeid ook viel, als hij niet de overvloedige bewijzen had, dat zijn gestel tegen zulk eene inspanning niet was opgewassen. Hij herinnerde zijn vader, hoe hij gedurende de laatste zeven jaren alles had beproefd, om in zijn onderhoud te voorzien; hij wees er op, dat dieinspanning het treurig overschot van zijn gezondheid had verwoest, en dat nu de Juli-omwenteling de laatste verwachtingen van den letterkundige den bodem had ingeslagen. Naar Frankrijk, Duitschland, Holland, had hij eene groote hoeveelheid philologische handschriften verzonden; overal had men hem gouden bergen beloofd en in plaats daarvan vertalingen en courantenartikelen

1 Deze was, zoo als men weet, een groot dichter, maar tevens een beginselloos man.

toegezonden. Nu was hij ten einde raad. Het verblijf in Recanati, zijn vader had het kunnen zien, was voor hem ondragelijk, ‘Ik weet niet’ - zoo ging hij voort - ‘of de omstandigheden der familie u zouden veroorloven, mij eene kleine toelage van 12 scudi (ƒ 30.-) per maand toe te staan. Met 12 scudi per maand kan met wel is waar in Florence, de goedkoopste stad van Italië, niet als een gewoon mensch (*umanamente*) leven. Maar dit begeer ik ook niet. Ik zal mij zóó bekrimpen, dat ik reken met die som te kunnen uitkomen. Beter ware het te sterven, maar den dood moeten wij uit Gods hand wachten. Had *ik* den dood in mijne handen, ik roep God tot getuige, dat ik u deze vraag niet zou gedaan hebben!’

Monaldo Leopardi stond het bescheiden verzoek van zijn zoon toe, en bevrijdde hem daardoor gedurende de laatste jaren zijns levens van de meest drukkende zorgen. Tot het najaar van 1833 bleef Giacomo te Florence, meestal aan zijn bed gekluisterd en niet bij machte om eenigen arbeid te verrichten. Toen besloot hij, op raad van zijne geneesheeren, te beproeven of het heerlijke klimaat van Napels hem verlichting kon aanbrengen.

Aanvankelijk was dit inderdaad het geval. Ranieri, die hem tot aan zijn dood niet meer verliet, deelt ons omtrent dit verblijf in Napels het een en ander mede.

Meestal woonde Leopardi op een dicht bij de stad gelegen heuvel, Capo di Monte; in de maanden Mei en October echter betrok hij een klein huisje aan de helling van den Vesuvius. Bij afwisseling vertoonden zich bij hem nu eens de symptomen van tering, dan weder die van waterzucht, en beurtelings zocht hij voor de eene verlichting in de fijne berglucht, voor de andere in het zachtere klimaat van Capo di Monte. Zoo lang hij kon, wandelde hij veel en bezocht bij voorkeur die plaatsen, aan welke zijne kennis der klassieke oudheid een eigenaardige bekoorlijkheid bijzette.

Ofschoon zijn toestand geenerlei blijvende verbetering onderging, schenen toch het kalme leven, het gezonde klimaat en de trouwe vriendenzorg hem nog een rustigen en weinig smartelijken levensavond te zullen bezorgen. Doch eene bijna bijgeloovige angst voor de cholera, die toen in Europa woedde, verergerde zijn lijden, dat voor een groot deel zenuwlijden was. De phantasie van den zieke was voortdurend bezig met het schrikbeeld van een onbekenden, vreeselijken dood. Nog vleide hij zich met de hoop, zijne familie te mogen terugzien; den

27sten Mei schreef hij zijn laatsten brief aan zijn vader, en eindigde dien met de woorden:

‘Ik kus u en mama de handen, omhels mijn broeders en zusters, en bid hen allen, mij Gode aan te bevelen, opdat, zoodra ik u allen zal hebben weergezien, een zachte en spoedige dood een einde make aan mijn lichaamslijden, waarvoor geen andere genezing mogelijk is.’

Die wensch werd slechts ten deele verhoord. Achttien dagen later, terwijl het rijtuig gereed stond, om hem naar zijne woning aan de helling van den Vesuvius te brengen, stierf Leopardi zacht en kalm, in de armen van zijn trouwen vriend Ranieri. Zijne laatste woorden waren deze: ‘Het wordt hier donker - maak het venster open - laat mij het licht zien.’

Ook de laatste jaren van Leopardi's leven hebben nog vruchten gedragen, weinige, maar rijpe vruchten. Moge het slot van een der schoonste, *Amore e Morte* getiteld, eene plaats vinden aan het einde van deze droevige levensgeschiedenis Het is de bede om verlossing van den moegestreden, doch nog altijd fieren denker en dichter.

E tu, cui già dal cominciar degli anni
Sempre onorata invoco,
Bella Morte, pietosa
Tu sola al mondo dei terreni affanni,
Se celebrata mai
Fosti da me, s'al tuo divino stato
L'onte del volgo ingrato
Ricompensar tentai
Non tardar più, t' inchina
A disusati preghi,
Chiudi alla luce omai
Questi occhi tristi, o dell' età reina.
Me certo troverai, qual si sia l'ora
Che tu le penne al mio pregar dispieghi,
Erta la fronte, armato,
E renitente al fato,
La man che flagellando si colora
Nel mio sangue innocente
Non ricolmar di lode,
Non benedir, com' usa
Per antica viltà l'umana gente;

Ogni vana speranza onde consola
Sè coi fanciulli il mondo,
Ogni conforto stolto
Gittar da me; null' altro in alcun tempo
Sperar se non te sola;
Solo aspettar sereno
Quel dì ch'io pieghi addormentato il volto
Nel tuo virgineo seno.

En gij, dien 'k sinds mijn eerste jongelingsjaren,
Niet dan met eerbied aanroep,
O schoone dood! op aarde
Ontfermt slechts gij u over aardsche smarten.
Indien gij ooit door mij werd
Verheerlijkt, en ik aan uw godlijk wezen
Den ondank van 't gepeupel
Beproefde te vergoeden;
O draal niet langer, neig u,
Beheerscher van dit leven!
Tot mijn gebed; omhul met
Een eeuw'gen nacht voor goed mijn treurende oogen.
Welke ook de ure zij, gij zult mij vinden,
Als op mijn stem nw vleuglen zich ontplooien,
Met opgeheven hoofde,
Gewapend 't lot bestrijdend;
De hand, die mij met striemen wondt, en die zich
In mijn onschuldig bloed verft,
Zal ik niet prijzend roemen,
Noch zegenen, gelijk dit
Uit oude laagheid 't menschdom steeds gewoon is;
Elk ijdel hopen, dat, gelijk den kind'ren,
Der wereld ook ten troost strekt,
Elk redeloos vertrouwen
Werp 'k verre van mij; 'k zal ten allen tijde
Op u alleen slechts bouwen;
Blijmoedig wacht ik de ure
Waarop ik aan uw maagdelijken boezem
Het moede hoofd mag bergen.

Deventer, October 1880.
Dr. E.D. PIJZEL.

(*Slot volgt.*)

Olympia.

Ausgrabungen zu Olympia von E. Curtius u.a. I-IV. Berlin, Wasmuth. Archaeologische Zeitung, Jahrgang 1875-80.

I.

Bij Pausanias, een schrijver uit de eerste helft der tweede eeuw na Christus, van wien wij eene reisbeschrijving van Griekenland bezitten, lezen wij onder anderen het volgende verhaal[1]. Timanthes uit Kleonai was in zijne jeugd een beroemd kampvechter geweest en overwinnaar in de Olympische spelen. Toen hij meer op jaren gekomen was, trad hij niet meer op in het worstelperk, doch altijd nog begeerig zijne krachten te meten, spande hij iederen dag een grooten boog. Na eenigen tijd ging hij op reis, en natuurlijk bleven toen die dagelijksche oefeningen achterwege. Tehuis gekomen echter nam hij zijn boog dadelijk weder ter hand, doch wat hij ook deed, hij kon de pees niet overhalen. Dit was hem te veel; hij bouwde zich een brandstapel; het leven had voor hem geen waarde meer.

Dergelijke verhalen - waar of verdicht - wijzen ons duidelijk aan, welk een gewichtige plaats in het leven van het Helleensche volk het worstelperk innam. Waar Grieken woonden, van Sicilië tot de Zwarte zee, zag men renbanen en scholen voor lichaamsoefeningen, en het waren vrije Hellenen, die in frisschen levenslust behoefte gevoelden tegen elkander hunne krachten te meten, en zich voor een openbaren wedstrijd voor te bereiden; de deftige Romein, aan de spelen der gladiatoren gewoon, verwonderde er zich later over, dat het geven

1 VI, 8, 5.

van dergelijke voorstellingen ook voor den vrijen burger voegzaam geacht werd[1]. Den Helleen echter waren wedloop en worstelspel nog iets anders dan een publiek vermaak. De groote spelen althans, ook wel ‘heilige’ genoemd, die van Olympia, Nemea, die van den Pythischen Apollo en die van de landengte (Isthmus) van Korinthe, waren dan ook niet zoozeer een toevoegsel - bij wijze van eene uitspanning na den ernst - op de overige plechtigheden van het godsdienstig feest, waartoe zij behoorden, als wel een met deze samenhangend geheel, en een deel van de godsvereering zelf. 't Was onder het oog der onsterfelijke Goden, dat de Helleen in deze wedstrijden naar het hoogste doel des levens streefde, en de heerlijkheden van het menschelijk bestaan - schoonheid, rijkdom en kracht - in vollen glans trachtte te ontvouwen.

Ook hij zelf, met zijn diep gevoel voor hetgeen hem van de barbaren onderscheidde, besefte zeer goed, hoeveel eigenaardigs er in zijne openbare spelen was. Het zijn vooral twee zaken, waarin hij dat bijzonder Helleensche karakter meent waar te nemen. Toen het Perzische leger door de Thermopylae gedrongen was en de fakkel van den oorlog het eigenlijke Griekenland steeds meer en meer naderde, kwamen er tot de Perzen - aldus verhaalt ons Herodotus[2] - eenige weinige Arcadische overloopers. Deze voor den koning gebracht, antwoordden op de vraag: waarmede de Hellenen op dat oogenblik bezig waren? dat zij juist hunne wedstrijden hielden te Olympia, en op eene tweede vraag: wat de kampprijs was? dat zij streden om een kroon van het loof van den olijfboon. Daarop zei Tritantaichmes, een der gematigdste raadgevers van den koning, tot Mardonios, den voornamen bewerker van den oorlog: ‘Tegen welke mannen, Mardonios, hebt gij ons ten strijde gevoerd, lieden, die een wedstrijd houden niet om geld maar om mannendeugd!’

Hier legt het Helleensche volksverhaal treffend de waardeering van eene kenmerkende Helleensche volksgewoonte in den mond van den Aziaat. Op de andere eigenaardigheid in het Helleensche volksspel gelegen worden wij in ronde woorden gewezen door den tweeden grooten geschiedschrijver van Griekenland, door Thucydides[3]. Deze verhaalt ons, dat in den eersten tijd de kampvechters te Olympia een gordel om de heupen

1 Auct. dial. de orat., c. 10.
2 VIII, 26.
3 I, 6, 4.

droegen, maar dat na weinige jaren alle bekleeding van het lichaam bij den wedstrijd werd afgeschaft. ‘Er zijn ook’ - vaart Thucydides voort - ‘barbaren, vooral de Aziaten, die kampprijzen stellen voor het boksen en worstelen, en zij bezigen daarbij ook een gordel.’ Ook de volkomen naaktheid der kampvechters was mitsdien iets echt Helleensch. Zoo worden wij dus reeds door de Hellenen zelf er toe gebracht, om de eigenaardigheid van hun volksaard vooral ook in hunne nationale spelen te zoeken, en wanneer dezelfde Thucydides op de aangehaalde woorden deze opmerking laat volgen, dat ‘er ook nog vele andere zaken zijn, waarin, gelijk men zou kunnen aantoonen, de levenswijze van de vroegere Hellenen in overeenstemming was met die van de barbaren uit zijn eigen tijd,’ dan is het ook een Helleen, die er ons op wijst, dat ook hier het bijzonder Helleensche van lieverlede als het ware uit een achtergrond van oorspronkelijk grootere gelijkvormigheid met de barbaren is voor den dag gekomen en dat wij dus, als wij het in zijne ware beteekenis willen begrijpen, niet beter kunnen doen, dan de geschiedenis te raadplegen. Aan de opvolging van dien wenk is het eerste deel van dit opstel gewijd[1].

Aan weerszijden van de Aegaeïsche zee, in Griekenland en het Westen van Klein-Azië, woonden sedert oude tijden allerlei Indo-Germaansche stammen, die wij zonder al te onnauwkeurig te zijn voor het grootste deel onder den Griekschen naam van Pelasgen kunnen samenvatten. Die Pelasgen zou men den grondstof kunnen noemen, waaruit zich de verschillende Helleensche volken als door afscheiding gevormd hebben, en dan waren het dezelfde barbaren, van wie zij zich later zoozeer zouden onderscheiden, die althans den meesten hunner daarbij den eersten stoot gegeven hebben. Door het verkeer met Oostersche volken worden het eerst de Klein-Aziatische stammen tot hooger beschaving opgevoerd; zoo hooren wij al reeds zeer vroeg op Aegyptische gedenkteekenen van Joniers gewagen. Daarna wordt door diezelfde aanraking met het Oosten, en in nog hooger mate door kolonisatie van de reeds meer ontwikkelde stamverwanten uit Klein-Azië, het Pelasgendom van de eilanden en Europa uit den slaap geschud. Ook daar hoort men van Joniërs, doch

1 Voor kritische toelichting van het volgende geschiedverhaal in zijne onderdeelen is natuurlijk hier geene plaats.

evenzeer van Aeoliërs en Achaeërs spreken; dit zijn dan namen van Pelasgische stammen, die tot hooger beschaving opgeklommen waren. Die opheffing nu van Pelasgen tot Joniërs, Aeoliërs of Achaeës zal wel ongeveer op deze wijze hebben plaats gegrepen, dat een kleine kern van meer beschaafden, - vreemde kolonisten of inboorlingen, die door verkeer met buitenlanders tot hooger ontwikkeling gekomen waren, - wonende in een Pelasgisch land, veelal aan de kust, zich van lieverlede naar alle zijden uitgebreid en steeds meer en meer Pelasgen met of zonder geweld voor den nieuwen toestand gewonnen heeft.

Doch de ontwikkeling van het echt Helleensche is niet in de eerste plaats van Joniërs, Achaeërs of Aeoliërs uitgegaan. Zij is in hooger mate het werk van een anderen stam, de Doriërs, die oorspronkelijk in de gebergten van Zuid-Thessalie woonden en zeker in oudere tijden den invloed van vreemde beschaving veel minder gevoeld hebben. Zoo leveren ons deze Doriërs het bewijs, dat waar men spreekt van de verheffing van een volksstam tot hooger ontwikkeling, behalve de invloeden van buiten ook zekere innerlijke krachten werkzaam zijn, die wij niet verder verklaren kunnen, dan door ze bijvoorbeeld ‘oorspronkelijken aanleg’ te noemen. Men zou zelfs kunnen beweren, dat de Doriërs juist daarom de voorgangers der Hellenen geworden zijn, omdat zij door die mindere aanraking met het Oosten dien oorspronkelijken aanleg gemakkelijker in alle zuiverheid hebben kunnen bewaren. De uitspraak van Thucydides, dat Hellenen en barbaren van ouds gelijksoortig geweest zijn, is dan ook slechts in zooverre juist, dat eerst in den loop der tijden het ongelijksoortige in duidelijke omtrekken is voor den dag getreden.

Deze Doriers zijn meermalen van woonplaats veranderd; Thessalië verkeerde in een tijdperk van beroering: de verschillende stammen verdrongen elkaar. De Doriërs, die eerst in het Zuiden van het land woonden, vinden wij later geheel in het Noorden, daarna weder in het Zuiden, tot zij ten laatste door zucht tot roemruchtige daden gedreven door de gebergten van Thessalië in Midden-Griekenland zijn doorgedrongen en zich daar niet ver van den berg Parnassus hebben nedergezet.

Reeds hier gaven zij een groot bewijs van hun zin voor organisatie. De verschillende Grieksche stammen, ofschoon in oude tijden onophoudelijk onder elkander oorlog voerende, konden toch op den duur het oog niet sluiten voor hetgeen zij als stambroe-

ders gemeen hadden. Reeds vroeg zien wij volken, die in elkaars nabuurschap wonen, zich onderling vereenigen tot de zorg voor een gemeenschappelijk heiligdom: één volk, één God. Niettemin ging men ook daarna voort elkaar te bestrijden, doch de grond voor een vreedzamer toestand was gelegd. In deze richting nu hebben de Doriërs een grooten stap voorwaarts gedaan. Het was waarschijnlijk onder hun invloed, dat zich drie dergelijke vereenigingen tot ééne groote, de Amphiktionie van Delphi, verbonden, zoodat voortaan tal van volken, van Noord-Thessalie tot den golf van Korinthe, in den tempel van Delphi bij den Parnassus hun godsdienstig en min of meer ook hun staatkundig middelpunt vonden.

Doch Midden-Griekenland gaf op den duur aan de Doriërs noch de landerijen, die zij behoefden, noch een genoegzaam groot veld voor hunne daden. Reeds lang was hun oog gevestigd op den Peloponnesus, het zuidelijk schiereiland van Griekenland. Daar woonde aan de Oost- en Noordkust eene vrij talrijke Jonische bevolking, die, sedert lang in betrekking met het Oosten, niet alleen den landbouw beoefende, maar ook handel dreef en zelfs in kunstnijverheid eenige vorderingen gemaakt had, terwijl op de Westkust Aeolische en Achaeische koloniën slechts zeer weinig in het Pelasgische binnenland waren doorgedrongen. In het gebied der Joniërs trof men hier en daar geweldige burchten aan met muren ter dikte zelfs van 25 voet, uit kolossale rotsblokken, die men uit de bergen haduitgehouwen, samengesteld. Een dier burchten, die te Mykenai, had een toegang, gevormd door twee evenwijdige muren 50 voet lang, aan welker einde de poort gevonden werd, 15 voet breed, waarboven uit steen uitgehouwen twee tegenover elkander opstaande leeuwen prijkten, naar men vermoedt het wapenteeken van een roemruchtig heldengeslacht. In deze burchten woonden de Achaeische vorsten, want tusschen de Joniers hadden zich in den Peloponnesus Achaeische kolonisten nedergezet en zich daar van lieverlede de heerschappij verworven. De beheerschers van den Peloponnesus werden Achaeërs genoemd, en al waren daaronder ook enkele niet oorspronkelijk Achaeische geslachten, dit verhinderde niet dien naam tot allen uit te strekken. Tusschen de Achaeische familien, - er waren er ook buiten den Peloponnesus, - bestond eene zekere verbinding; hoeveel wist de latere sage niet te verhalen van Agamemnon uit het geslacht der Atriden, den burchtheer van Mykenai, die zoovele Achaeërs

tegen het machtige Troje heeft aangevoerd? Toch is het begrijpelijk, dat geen gemeenschapsband nog sterk genoeg was om op den duur de wilde hartstochten eener woeste ridderlijke aristocratie in toom te houden. Men roofde elkaars kudden en slavinnen; tal van veeten verdeelden de verschillende familiën van geslacht tot geslacht. Van een strijd om iets, wat men een staatkundig of godsdienstig vraagstuk zou kunnen noemen, geen spoor! De toestanden waren niet geheel ongelijk aan die van Europa in den eersten tijd van het leenstelsel; ook in het Achaeïsche Griekenland toch konden bij de oneenigheden van groote en kleine heeren een geregelde maatschappelijke toestand en een algemeen erkend gezag niet bestaan. Van het latere Helleensche republikanisme is nog zeer weinig waar te nemen. Werden de vorsten en voorname Achaeërs ‘met vriendelijke woorden’ tot hun plicht aangemaand, de groote menigte van het lagere krijgsvolk moest, voortgedreven door de koninklijke tuchtroede, zich de smalende kastijding laten welgevallen, dat zij ‘onstrijdbare en laffe mannen waren, niet in tel noch in den oorlog noch in den raad, die alleen hadden aan te hooren, wat andere lieden, veel voortreffelijker dan zij, te zeggen hadden’[1]. Het beteekende zeker reeds iets, dat zij tot vergaderingen met de vorsten althans werden toegelaten. Toch vormde die groote hoop slechts den donkeren achtergrond, waarop zich de heldengestalten der vorsten duidelijker konden afteekenen. Wat in deze Achaëïsche beschaving, - waarvan wij ons door Homerus en de ruïnen van Mykenai eene vrij duidelijke voorstelling vormen kunnen, - vooral aan latere tijden doet denken, is bijvoorbeeld die behoefte aan pracht, die reeds eenigszins van ontwikkelden schoonheidszin getuigt, en dan ook die kennelijke voorliefde voor het houden van wedstrijden, waarbij koningen en grooten elkander den kampprijs, - een ketel, een drievoet, een paard, een os of een slavin, - beproefden af te winnen, niet slechts in wedrennen, maar ook door worstelen en werpen met discus of werpspiets.

Zoodanig ongeveer waren de maatschappelijke toestanden in het land, waar, voor meer dan duizend jaren vóór Christus, de Doriers als veroveraars zijn opgetreden. De roem der Achaeische vorsten was ook in de dalkloven van den Parnassos doorgedrongen en de krachtige zonen der bergen, die geene

1 Iliad. II, 188, 198 en volg.

vestingen als borstwering meenden noodig te hebben, gevoelden zich tot zulk eene kampplaats aangetrokken. Vergezeld van vele Aetoliers, hunne westelijke naburen, en aangevoerd door de nakomelingen van hun stamheros Herakles, trok het grootste gedeelte - de overigen bleven op de oude woonplaatsen achter - de golf van Korinthe over, waar die zich het meest vernauwt, baande zich een weg door het nog altijd meest Pelasgische binnenland om, recht op het doel afgaande, in het Zuiden en Oosten van het schiereiland de doorluchtige nakomelingen van Atreus in hunne geweldige burchten aan te tasten. Een hardnekkige strijd volgde. Met ongelooflijke inspanning gelukte het hun op enkele punten vasten voet te krijgen, vanwaar het mogelijk zijn zou later verder in het land door te dringen. Ten laatste verwierven zij onder de Peloponesische volken eene genoegzaam overheerschende plaats om vandaar onder de Achaeërs en later ver daarbuiten eene hoogere orde der dingen en eene meer ideale levensopvatting te doen zegevieren. De vraag wordt: wie waren de Doriërs, dat zij tot zulk een taak in staat waren? en wij willen trachten ons van de eigenaardigheden van hun geestelijk leven eene zoo duidelijk mogelijke voorstelling te maken. Dat die eigenaardigheden reeds in hoofdtrekken aanwezig waren, toen zij den Peloponnesisclen bodem betraden, lijdt geen den minsten twijfel; toch is het hier geheel onmogelijk tusschen hetgeen vroeger aanwezig was en hetgeen later zich ontwikkeld heeft ook maar bij benadering eene grenslijn te trekken. Wij moeten hier dan ook min of meer uit de historische orde treden en de Dorische eigenaardigheden beschrijven en verklaren in den volleren omvang en met de kleuren van een later tijdvak.

Met verovering begint dikwijls het hoogere leven eens volks. Het gevoelt zich dan krachtig en groot, en kan daarbij niet werkeloos blijven. Hoe zou er kracht en grootheid kunnen bestaan zonder dat anderen er zich voor zouden te buigen hebben! Nog altijd kunnen dan lage hartstochten bij den strijder eene groote rol spelen, maar toch in de eerste plaats wil hij dan zegepralen om te zegepralen. Tot verbazende hoogte stijgt het zelfgevoel, doch men draagt dan ook eene wereld van maatschappelijke, staatkundige of godsdienstige ordening in zich, waardoor men gevoelt, dat men als volk iets beteekent. De meeste zoogenaamde wereldheerschappijen zijn in meerdere of mindere mate nieuwe organisatiën, en de veroveraar doet veelal, ook

waar hij dat oorspronkelijk niet bepaald beoogt, toch de eigenaardigheden van zijn volksbestaan in het land der veroverden wortel schieten.

Zulke veroveringen waren die van de Aegyptenaren, Assyriërs en Perzen, zulke waren ook die van den Dorischen stam. Maar toch, al is het algemeene grondkarakter hetzelfde, juist hier begint zich het eigenaardig Helleensche te vertoonen. Aegyptenaren, Assyriërs en Perzen verhieven zich in den éénen vorst, die zich aan hun hoofd gesteld had; zij vereenzelfdigden zich met zijn roem, eerbiedig wachtende op den rijkdom en glans, die uit zijne handen op hen zouden nederdalen. Gansch anders bij de Doriërs; daar is alles op veel kleiner schaal, daar echter komt ook het individu veel meer op den voorgrond. De verheffing van den Dorischen stam was tegelijk eene verheffing voor iederen Doriër afzonderlijk; het levensideaal der natie, tevens het levensideaal harer leden: ook als mensch was het voor den Doriër het hoogste levensdoel krachtig te zijn en zijne kracht aan anderen te doen gevoelen; in het bewustzijn overwonnen te hebben vond hij ook als mensch zijne hoogste bevrediging. Riep hij zich den man voor de verbeelding, - aan eene meer ideale levensopvatting voor de vrouw viel hier bijna niet te denken, - den man, zooals hij werkelijk wezen moest, dan was het de krijgsman; als ‘vastgenageld aan den grond’ moest de Doriër staan blijven te midden zijner vijanden, ‘de tanden geknepen op de lippen, drillende de geweldige speer,’ ‘nooit wijkende buiten de werpschichten zijner vijanden’; of wel hij moest met het zwaard in de vuist op den vijand inspringen, ‘den voet plaatsende naast 's vijands voet,’ ‘het schild duwende op 'svijands schild,’ ‘den helm in de richting van 's vijands helm,’ ‘borst op borst’[1]. Men gevoelt hoe zeer bij die voorstelling van het toonbeeld des menschen zich ook dat gevoel voor het schoone kon doen gelden, dat het meest onvervreemdbaar erfdeel van den Helleenschen stam was. De krijger, die daar onbezweken te midden van zijne vijanden de speer zwaait, is ontegenzeglijk eene figuur, die op de verbeeldingskracht werkt; hij kan in eene houding staan vol dramatische kracht, waarbij iedere spier van zijn lichaam als het ware medewerkt tot het ééne groote doel. De Doriër ging nog verder. ‘Wanstaltig’ was het volgens hem, ‘dat

1 Tyrt. Frag. II v., 21 en volg. Gaisf.

een oud man voor de jongelingen uit onder de voorvechters nederlag, met grijs hoofd en witten baard zijn dapperen adem uitblazende, de bebloede ledematen met de handen vasthoudende, het lichaam ontbloot'; den jongeling daarentegen staat alles goed, 'zoolang hij de glansrijke bloesems der jeugd nog geniet, is hij heerlijk om te zien voor mannen, lieflijk voor vrouwen, zoowel wanneer hij leeft, als wanneer hij in volle schoonheid te midden zijner vijanden nederstort'[1]. Het wordt ons begrijpelijk, waarom de Helleen later in het worstelperk geen kleeding, hoe ook genaamd, dulden kon. Men gevoelt iets van dat onuitsprekelijk welgevallen, waarmee hij zich in het zien van schoonheid en jeugd verlustigen kon. Mannendeugd was niet alleen iets voortreffelijks, het was ook iets schoons; 'schoon en goed' is het groote voorschrift der Helleensche zedeleer gebleven, ook in een tijd, toen het begrip van het zedelijk goede eene veel wijdere strekking had dan oorspronkelijk bij den Doriër.

En het loon der overwinning? Men eischt voor zich een goeden akker en burgerlijken welstand, men' schrikt er voor der nooddruft ter prooi te zijn, men wenscht eene geachte positie, die zonder zekere welvaart onmogelijk is; ook vertoont zich hierbij weder de invloed van het schoonheidsbeginsel: de ellende, die zich toch ook aan het uiterlijk vertoont, 'maakt de glansrijke menschelijke gestalte tot schande'[2]; doch hoezeer men dus ook het stoffelijke voordeel, dat eene overwinning geven kon, in vele gevallen niet versmaadde, toch is daarom in geenen deele hebzucht de eigenlijke drijfveer tot den strijd. Men wenschte in de eerste plaats de zaligheden der overwinning om haar zelfs wil, en als hoogste belooning voor het geval, dat men in den strijd viel, de zekerheid, dat de roem des dapperen leeft tot in het verre nageslacht, en voor het geval men behouden bleef, de eer, die men verwerft bij jong en oud, dat men 'schittert onder zijne medeburgers,' dat zelfs 'ouderen van dagen plaats maken in bijeenkomsten'[3]. Zoo bleef de Doriër in zijn roemzucht echt menschelijk, en de vrees voor het bovenmatige, - een kenmerkend gevolg van den Griekschen schoonheidszin, - toont zich ook hier. Als de Aegyptische koningen bijvoorbeeld zich zonder bezwaar God laten noemen, dan vergete men niet,

1 Tyrt. I, 21.
2 Tyrt. I, 7.
3 Tyrt. III, 27.

dat eene dergelijke voorstelling met de theologische begrippen der Aegyptenaren tamelijk wel is overeen te brengen, maar toch blijft daarin eene zelfverheffing gelegen, waarvan de Helleen door tal van voorbeelden uit zijn fabelleer gemakkelijk het gevaarlijke zou kunnen aantoonen: de Goden straffen den sterveling, die zich met hen gelijk wil stellen. Het is dan ook natuurlijk, dat, waar de overwinning als het gevolg van veler samenwerking wordt voorgesteld, het bewustzijn der zegepraal lager gestemd moet wezen, dan waar de werkzaamheid van duizenden in die van één persoon opgaat. Dat Ramses de groote in den slag bij Kodesch wonderen van dapperheid verricht heeft, vele Aegyptenaren daarentegen zich laf gedragen hebben, daaraan twijfelt niemand; dat hij geheel alleen de overwinning behaald heeft, - zooals ons op de pylonen van Karnak verzekerd wordt[1], - en 'honderdduizenden' heeft verslagen, zal niemand in letterlijken zin opvatten.

Maar al was dus de Doriër een geboren republikein, al waren zijne koningen vermoedelijk niet veel meer dan Germaansche hertogen, al eischte ieder Dorisch strijder voor zich eene groote mate van achting en vrijheid, toch was er bij hem geen gevaar, dat hij in het euvel zijner Germaansche stambroeders vervallen zou, bij wie, zooals men weet, vrijheidszin en achting voor persoonlijke zelfstandigheid maar al te dikwijls een zekere onmacht voor staatkundige organisatie ten gevolge had. Hoe zou daar ook bij de Doriërs sprake van wezen kunnen, het volk, dat reeds meer dan 1100 jaar vóór Christus de Amphiktionie van Delphi in het leven riep; een volk, dat in zijne sagen wist te verhalen van een koning Aigimios, die reeds in den grijzen voortijd aan zijn stam vaste ordeningen gaf, een volk ten laatste, waarbij, zooals wij deden opmerken, het streven der bijzondere personen zoo volkomen samenstemde met dat der geheele natie. Voor hen was de staat eene vereeniging van harmonisch samenwerkende leden en de wijd beroemde Dorische Eunomia ('goede wettelijke regeling'), - 'de Eunomia, de zuster' zooals de dichter later zong[2], 'van het Recht, den hechten grond der staten, en tevens de zuster van den vrede, alle drie bewerksters van den rijkdom, en glansrijke kin-

1 In het beroemde lied van Pentaoera, o.a. vertaald door Dr. W. Pleyte in het Theol. Tijdschrift van 1869.
2 Pind. 01., XIII, 6.

deren der welberaden Gerechtigheid' - deze Dorische Eunomia was de bewaakster dier harmonische samenwerking.

Zóó was de Doriër, of liever zóó werd hij steeds meer en meer in den loop der tijden. Men gevoelt hoeveel verder hij van de Aziaten afstaat dan de Achaeërs. Wel had deze in plaats van den éénen onbeperkten vorst een vrij talrijken leenadel, wiens heldengestalten als gelijkgerechtigden nevens elkander stonden, maar toch was hij daarmee nog zeer ver van de Dorische opvatting van den strijd als ideaal levensdoel voor iederen strijder, van het Dorische republikanisme en de Dorische Eunomia verwijderd. Geen wonder derhalve, dat de zegepraal dezer beginselen in den zelfs nog niet eens overal Achaeïschen Peloponnesus eerst langzamerhand werd verkregen. Betrekkelijk spoedig stichtten de Doriërs onderscheidene staten: Sikyon, Korinthe, Megara, Argos in de Jonische oosthelft van den Peloponnesus, Lakonië in het zuiden, Messenie in het zuidwesten, terwijl in het westelijke Elis zich de Aetoliërs vestigden. Daarna volgt weder een tijdperk van betrekkelijken stilstand. In Messenië verstikken de Dorische zaden zoo goed als geheel: de Doriërs verdwijnen daar bijna onder de groote nog half en half Pelasgische menigte. In het Oostelijke Jonische land stonden zij tegenover eene reeds vrij hoog ontwikkelde beschaving, die wel het ideale grondkarakter der hunne miste, maar zich toch ook weer door den Doriër in hare billijkste eischen miskend zag. Het streven dier Joniërs was op handel en nijverheid gericht, hunne beschaving grootendeels het gevolg van hunne behoefte aan stoffelijke welvaart. De Doriër, af keerig van allen handel, was buiten staat het recht ook der stoffelijke ontwikkeling te erkennen, en daardoor tevens buiten staat dat Jonische leven te beheerschen. Treurig vooral ook was het aan den Eurotas gesteld. Daar, in Lakonië, was de Dorische kolonie te sterk om in eene meer bescheiden positie verdrongen te worden, niet sterk genoeg om te overheerschen. Een toestand van voortdurenden strijd tusschen de oude en nieuwe inwoners des lands was er het gevolg van. Een eigenlijk geregelde staat bestond er nog niet.

Het scheen, dat het Dorische idealisme spoorloos zou te gronde gaan; 't was nog altijd de vraag of er ooit een echt Hellenendom tegenover de barbaarsche wereld zich verheffen zou. Toen was het, dat de groote wetgever Lycurgus onder de Spartanen, de Doriërs aan den Eurotas, optrad. Door

wijze wetten bracht hij de oude en de nieuwe bevolking in eene vredelievende verhouding tot elkander; hij verzekerde orde en rust, de Dorische Eunomia. Scherpe bepalingen werden vastgesteld, waardoor de Doriër zijne eigenaardigheden handhaven en ontwikkelen zou: de voorbereiding tot den oorlog werd levenstaak, zucht tot verrijking uitgesloten door het verbod van handel, aan ieder een voldoende akker, maar ook niet meer dan dat, toegewezen; tegenover de koningen en de andere hoofden des staats kreeg iedere Doriër eene den vrijen man waardige plaats.

Zoo werd Lakonië voor goed Dorisch en men gevoelde zich geroepen moedig den strijd te aanvaarden, ten einde ook buiten de grenzen den Dorischen geest te doen heerschen. Messenië, het weer half en half Pelasgisch geworden land, werd op nieuw veroverd; Spartaansche krijgers, voor wie men te huis geen akkers had, kregen er in Messenië. Wel was daarop door de geweldige overspanning de eigen huishouding diep geschokt, doch de Doriër heeft kracht gezocht in eigen beginsel. Ten gevolge van den Messenischen oorlog, waarin de koningen zich zeer verdienstelijk gemaakt hadden, dreigde zich hun gezag bovenmatig uit te breiden. De macht der Ephoren werd echter toen vergroot om voor altijd de uitsluitende heerschappij der wetten tegenover de koningen te verzekeren. En niet slechts dit, men had zelfs den moed zijne beginselen wat uitte zetten. Terpander uit Lesbos moest door zijne muziek aan de ziel, door de binnenlandsche twisten geschokt, die verheven harmonische stemming wedergeven, waarbij de richting op het hoogere alleen mogelijk scheen, en Thaletas uit Kreta werd geroepen om aan de jongelingen bij hunne krijgskundige en gymnastische oefeningen door zijn fluitspel een hoogere bezieling mede te deelen.

Toch één zaak liet zich bij dat alles niet ontkennen. Zonder oorlog kon de Doriër zijn levensideaal niet bereiken, en de vraag werd, hoe dan ooit de Dorische Eunomia, een geregelde wettelijke toestand, het erfdeel van het schiereiland worden zou. Het werd dus zaak eene kampplaats des vredes te ontdekken, waar het streven naar den roem van mannendeugd eene soortgelijke voldoening als op het oorlogsveld erlangen kon. Het waren de bondgenooten en geestverwanten der Doriërs, de Aetoliërs, aan wie de eer toekomt zulk een kampplaats gevonden te hebben. Welk een gedenkwaardig tijdsgewricht in de geschiedenis des menschdoms; eene eerste min of meer bewuste

poging van het menschelijk geslacht zich den daemon van den oorlog van den hals te schuiven!

De Aetoliers hadden zich, zooals wij reeds opmerkten, op de Westkust in het landschap Elis nedergezet. De Aeolische en Achaeïsche stammen, die op die westkust woonden, waren - ook daarop werd reeds gewezen - nog niet overal even ver in het binnenland doorgedrongen en hadden klaarblijkelijk hier en daar op de oorspronkelijke bevolking nog slechts weinig invloed uitgeoefend. Deze verkeerde waarschijnlijk ook in Elis nog in den toestand eener min of meer Pelasgische beschaving; zij leefde nog voor het grootste deel verspreid over het land; middelpunten van verkeer, steden, waren er nog zeer weinigen. Vooral echter ten zuiden van Elis, aan het mondingsgebied van den Alpheios was de beschaafde kuststrook bijzonder smal; daarachter lag het naar alle waarschijnlijkheid van alle Achaeïsche of Aeolische beschaving nog bijna geheel vrij gebleven Pelasgenland. Het is opmerkelijk, dat de Aetoliërs, zelf buiten machte meer te doen dan zij reeds deden, onderscheidene van elders verdreven Achaeische geslachten tot zich hebben geroepen om hen naar eene landstreek te voeren, waar voor eene hoogere orde van zaken nog de allereerste grondslagen moesten gelegd worden.

De natuurlijke weg om van de smalle meer beschaafde kuststreek naar het Pelasgenland door te dringen, was langs de oevers van den Alpheios, tegenwoordig Roefia, eene rivier ter breedte van ongeveer 180 voet, die, na uit de hooge bergen van het verre binnenland, Arcadië, te zijn voortgebroken, zijne gele wateren langs den noordrand van een veel minder hoog gebergte, in zeer kronkelende bedding voortstuwt. - Wanneer men dan langs die rivier aan de meer vlakke noordzijde verder het binnenland introk, zag men de noordelijke hoogten, nadat zij reeds éénmaal tot de rivier genaderd waren, doch zich weer hadden teruggetrokken, andermaal zich ver naar het zuiden uitstrekken, om dicht bij de rivier gekomen eene lage naar het westen loopende heuvelenrij tot den oever zelf bij een bocht naar het noorden af te zenden. Trok men nu verder over die heuvelen heen, dan spreidde zich, zoodra men op een top kwam, op eenmaal in stille pracht een lieflijk landschap voor het oog des aanschouwers uit. Het noordelijke heuvelland (het droeg te dezer plaatse later den naam Olympus) liep hier op een tamelijk korten afstand van de rivier voort, zoodat tusschenbeide

zich eene vrij smalle vlakte naar het oosten uitstrekte. Daar echter verder oostelijk de noordelijke heuvelen de rivier nog meer nabij kwamen, en zij zelfs één enkelen kegelvormigen top tot vlak bij den oever voortschoven; daar bovendien de zuidelijke heuvelen, de hoogste van alle, van de rivier nergens afweken, was de geheele vlakte aan alle zijden ingesloten. Daarachter verhieven zich aan de oost- en zuid-oostzijde in schemerachtige verte de hoogere gebergten van het dieper binnenwaarts gelegen land, en allerwege waren de toppen met een zacht groen bedekt, waarover op onderscheidene plaatsen bosschages van sierlijke pijnboomen, door enkele plechtige eiken afgewisseld, hunne schaduw wierpen. De vlakte beneden was geheel overdekt met een olijvenwoud[1], dat hier en daar afgebroken werd door een grooteren of kleineren uitlooper van het noordelijke heuvelland. De grootste dier uitloopers was eene vrij steile eveneens dicht begroeide heuvelspits, die vlak bij het oostelijk uiteinde der westelijke heuvelenrij, vanwaar men de vlakte overzag, tot vrij ver in het olijvenwoud vooruitsprong; dezen heuvel noemde men later den Kronosberg. Eene andere afbreking vormde eene kleine beek in de verte dicht bij den oostelijken kegeltop, wier wateren men wellicht hier en daartusschen het geboomte kon zien doorschitteren. Dicht voor zich zag men een veel belangrijker stroom, toen reeds of eerst later de Kladeos genaamd. Vlak langs dat oostelijk uiteinde van de heuvelenrij, die men beklommen had, westelijk van dien lateren Kronosberg, brak deze uit de noordelijke heuvelen en baande, voorts diep ingezonken tusschen zijne vrij steile oevers, zich een weg naar den Alpheios. Het geheel was een tafereel van vrede en rust, echter menigmaal door dien vaak wilden hoofdstroom afgebroken, die aan de zuidzijde door veel steilere oevers ingesloten dan aan de noordzijde, zijne geweldige wateren, vaak gezwollen door plotselingen toevoer uit het binnenland, tusschen de boomen van het olijvenbosch tot bij den voet der noordelijke heuvelen voortstuwde.

Maar dan, vlak aan den voet van die vooruitspringende heuvelspits, van dien lateren berg van Kronos, onmiddellijk naast den waterrijken stroom uit het noorden, kon het oog nog eene andere afbreking van het olijvenbosch waarnemen. Dit echter was er eene kennelijk door menschenhanden gemaakt. Over eene

1 Strabo, VIII, 30, p. 349.

vrij groote uitgestrektheid was hier het woud opengehakt, en wellicht kon men met een weinig moeite ook het hooge vuuraltaar onderscheiden, dat, uit het midden van die open vlakte oprijzende, met meerdere of mindere duidelijkheid tegen het achterliggende groen afstak.

Men had een heilig woud der Pelasgen voor zich. Door het olijvenbosch ruischte de goddelijke geest; hoogere wezens zweefden over de omliggende bergen. Hoe ademt men hier als in Indogermaanschen dampkring! Nog had de Godheid geene woning door menschenhanden gemaakt, doch de rook, die opsteeg van het hooge vuuraltaar, klom naar boven, naar het blinkende hemelruim, naar het grenzelooze licht, waarin de Onbekende zijn zetel had opgeslagen, naar Zeus, den vader van alles wat leeft. Hoe gevoelden de mannen boven op den top van dat altaar, wanneer zij in het wijde wereldruim vrijer rondblikten, zich als in nadere gemeenschap tot de Godheid gebracht. Beneden aan den voet stonden honderden in stille aandacht verzonken, wachtende tot de offeraar ten laatste zou afdalen om den volke den wil der Godheid, opgemaakt uit de asch van het offerdier, te openbaren. Hier was de plaats, waar de Pelagische stammen, wellicht zelfs uit verdere streken, hun heiligste oogenblikken doorleefden; hier de plaats tevens, welker plechtige stilte eeuwen later door de vreugdekreten der hoogste aardsche zaligheid zou worden verbroken. Wie daar de lange begroeide vlakte voor zich zag liggen, kon weinig vermoeden, dat ginds om dat zelfde vuuraltaar eenmaal de gebouwen van Olympia, het heerlijkste heiligdom van latere geslachten, verrijzen zouden.

Naar deze streek, slechts weinige mijlen van de kust gelegen, zijn dan de Achaeïsche bondgenooten der Aetohërs doorgedrongen. Op de vooruitspringende hoogte, die de vlakte met het heilige woud aan de oostzijde insloot, werd een burcht of stad gesticht, Pisa genoemd, of wel eene reeds bestaande veroverd. Spoedig verrezen er nog andere steden. Volgens het denkbeeld, dat de bezitter des lands de bezitter der heiligdommen wezen moest, had men het raadzaam geoordeeld zich vooral van dat heilige woud te verzekeren, en de Achaeïsche burcht, dat Pisa, daar op den heuvel, diende in de eerste plaats om zich in dat bezit te handhaven. Er zal wel niet veel tijd verloopen zijn, of de koning en de koningin des hemels kregen woningen. Met echt conservatieven geest liet men het oud Pelasgische vuuraltaar

op zijne plaats staan, doch stelde de inrichtingen eener nieuwe beschaving daarnevens: aan de noordzijde een tempel van Hera, aan de zuidzijde een van Zeus zelf. Men geloofde dezelfde goden te aanbidden, als de Pelasgen, en dacht er niet aan, den ouden eeredienst op te heffen. Het eenige, wat men wilde, was dien uitbreiden, en weinig was men er zich van bewust, hoe zeer ook dit tot eene geheele omkeering leiden moest. In hooge mate werd door die overeenstemming in het godsdienstige, dien eerbied der Achaeërs voor de Pelasgische heiligdommen, het beheerschen van het land gemakkelijker gemaakt. Wanneer de Pelasgische bevolking naar haar oud heiligdom terugkeerde, - en hoe meer zij dat deed, hoe aangenamer het voor de Achaeërs wezen moest, - dan vond zij daar zeker vele nieuwigheden, doch het oude vuuraltaar was er nog, ja het was zelfs het middelpunt van den eeredienst gebleven. Zij begon zich dus niettegenstaande al het nieuwe op de oude plaats van lieverlede weder geheel te huis te gevoelen, en gewende, wat natuurlijk was, ook steeds meer en meer aan dat nieuwe. Zoo werd zij juist in het middelpunt harer vroegere beschaving voor eene nieuwe orde van zaken gewonnen.

Toch ging begrijpelijkerwijze dit alles niet zonder harden strijd. De latere sage althans, die de gebeurtenissen natuurlijk in een veel vroeger tijdperk verplaatst, verhaalt hoe in het land van Pisa in overoude tijden een woeste koning Oinomaos leefde, die eene schoone dochter had, Hippodameia genaamd. Hij wilde die dochter uithuwen aan dengene, die hem in het wagenrennen zou hebben overwonnen. Dertien beproefden het te vergeefs, dertien werden door den overwinnaar doorstoken, en hunne schedels, echt kannibaalsch, aan den tempel van Oinomaos' vader opgehangen. Daar komt over de westelijke zee Pelops, de stamheld der Achaeërs. Met diepen eerbied smeekt hij Poseidon om hulp in den moeilijken kampstrijd. Deze verschaft hem een gouden wagen en gevleugelde paarden. De wedstrijd vangt aan. De wenschen van Hippodameia zijn aan de zijde van den jongen man. Myrtilos, Oinomaos' wagenmenner, steekt een pin van was in den wagen. Deze stort neder. Pelops overwint, doodt Oinomaos en verkrijgt zijne dochter en zijn rijk. Deze sage, die sterk aan meerdere oud Germaansche verhalen denken doet - aan meerdere sprookjes van Grimm - was onder de latere bevolking van Pisa echt populair. Men wees elkaar behalve het graf en de stallen van Oinomaos ook het gemeen-

schappelijk graf der dertien ongelukkige vrijers, ja zelfs dat van de paarden van één hunner. Nog eeuwen later stond op het heilige gebied van Olympia zuidelijk van het vuuraltaar onder een dakje eene oude houten zuil, die uit elkander zou gevallen zijn, als zij niet door stevige banden was omsloten geweest. Men verhaalde elkander, dat het huis van Oinomaos door Zeus' bliksem was vernietigd geworden en deze zuil alléén was overgebleven.

Het Pelasgische heiligdom werd Achaeisch, doch ook de Aetoliërs deden hier hun invloed gelden. Het schijnt, dat er met betrekking tot het heilige gebied - eerlang Olympia geheeten, terwijl de noordelijke heuvelen den naam van Olympus kregen - tusschen beide volken iets als eene Amphiktionische verbintenis bestaan heeft. Iedere vijf jaren werd aan Hera een kleed aangeboden vervaardigd door zestien vrouwen uit zestien steden, acht Elische, acht Pisaeische. Het heiligdom kreeg naar alle waarschijnlijkheid steeds grooter naam onder de omliggende stammen; het is aannemelijk, dat reeds toen een wedloop van jongelingen gehouden werd ter eere van Zeus, en eene van jonge meisjes ter eere van Hera.

Zoo bleven de zaken ongeveer een paar eeuwen. De bevolking op de westkust van den Peloponnesus deed zeker wel een grooten stap voorwaarts; toch spreekt het vanzelf, dat een toestand van beschaving, dien men niet dan met behulp der Achaeërs had kunnen vestigen, nog zooveel Achaeïsch overgehouden had, dat ook hier nog de Dorische Eunomia het Achaeische vuistrecht niet bedwongen had; men stond in Elis in meerdere of mindere mate voor dezelfde vraag als in Lakonië. Daar staat Lycurgus op, en wordt die machtige Dorische beweging gewekt, die bestemd was in vroegeren of lateren tijd alle stamverwante volken aan te grijpen. De Aetoliërs - of laten wij liever Eleërs zeggen, want al waren ontegenzeggelijk de heerschende geslachten in Elis Aetolisch, toch komt hier die naam als volksnaam niet meer voor - de Aetolische Eleërs dan gevoelen den schok al zeer spoedig en werken krachtig mede, zij het ook op eigene wijze. Zij maakten zich los van de Pisaeërs en ontnamen hun het gemeenschappelijke heiligdom om het geheel naar hunne inzichten te kunnen besturen. Telkens in het vierde jaar zoude maand, waarin de zomerzonnestilstand valt (bij ons valt die op 21 Juni) eene ‘heilige maand’ wezen. In het gansche gebied der Eleërs

en vervolgens ook bij andere volken - in latere tijden steeds bij meerdere - werd voor die maand door ‘vredeboodschappers’ een als van wege de Goden vastgestelden wapenstilstand (*ekecheria*, letterlijk: dat men ‘zijn handen tehuis moest houden’) afgekondigd. Nog bijna 1000 jaar later werd in den tempel van Hera eene ronde schijf vertoond, langs welker rand koning Iphitos, wien de sage eenstemmig de invoering van dien Olympischen godsvrede toeschrijft, de bepalingen daarvan had laten ingriffen. Elis was dan heilig grondgebied. Feestgezantschappen der staten zoowel als bijzondere personen konden zonder eenig gevaar voor den een of anderen vijand de offerplechtigheden bijwonen en deelnemers of toeschouwers zijn bij de daaropvolgende wedloopen. Soldaten, die op zulk een tijd het heilige land door wilden trekken, moesten aan de eene zijde hunne wapenen afgeven, om ze eerst aan de andere bij het verlaten des lands terug te krijgen.

Welk eene verheven gedachte des vredes reeds hierin! De godheid zelf treedt op om den woesteling, wiens wilde vuist niets ontzag, voor een oogenblik althans te dwingen ‘de handen terug te houden’ en den geest tot iets hoogers te verheffen. Iphitos, of wie het geweest moge zijn, heeft zeker bij zijne verordening in de eerste plaats op zijn eigen volk het oog gehad, doch is dit niet juist de zegen, die aan edele gedachten verbonden is, dat zij verder reiken, dan hij, in wiens hoofd zij opkomen, zich in den beginne nog duidelijk kon voorstellen? De vreedzame stemming van Olympia heeft ver buiten de palen van Elis haar reinigenden invloed weten uit te oefenen; door de talrijke feestelingen werd zij heinde en ver naar alle hoeken van het Helleensche land voortgedragen. Ook hebben de ouden zelf reeds opgemerkt, dat er eene zeer groote verzoenende kracht in gelegen was, met elkander voor hetzelfde doel in gemeenschappelijke heiligdommen samen te komen[1]. De Olympische God wilde later niemand orakelen geven omtrent een strijd van Hellenen onderling.

Doch het kon niet lang meer duren of men moest komen op die andere groote gedachte, waarin bovenal Olympia's vredelievende beteekenis gelegen was, die namelijk, dat men ‘even goed in den wedstrijd als in den oorlog den heerlijken roem deelachtig kan worden, den lof bij medeburgers en vreemdelingen, het hoogste bereik-

1 Strabo, IX, p. 819.

bare gewin'[1]; de gedachte in één woord, dat men even goed als de Spartaan op het slagveld, ook hier strijden kon om 'mannendeugd'. Met welk een ander oog wordt de kampplaats nevens de tempelgebouwen van Olympia thans aangezien. Ook daar kon de Doriër zijn hoogste levensideaal bereiken, ook daar daalde de heerlijke 'Overwinning' (Nike) neder van de hand van Zeus, den ontzachlijken; ook daar doorstroomde de borst des overwinnaars dat verheffende, reinigende gevoel van bevrediging, dat het deel is van een ieder, die met inspanning van alle krachten heeft bereikt, wat hem het hoogste is. Het was 28 jaren na de nieuwe regeling door Iphitos, dat te Olympia de gewoonte weid ingevoerd de overwinnaars door niets te beloonen, dan door een eenvoudigen olijvenkrans. Men zou voortaan strijden om een hooger 'gewin', dan een paard, drievoet of ketel, of welke kostbare voorwerpen vroeger de prijs der overwinning mogen geweest zijn. De wedstrijd na de offerplechtigheden, die nog slechts uit een enkele soort van wedloop bestond, krijgt thans een toenemend belang. Vrij spoedig werden er twee nieuwe soorten van wedloop aan toegevoegd, doch ook daarmee bleef die wedstrijd ver beneden zijne beteekenis. Een groote stap voorwaarts was het invoeren van worstelen en boksen en het zoogenaamde pankration; deze oefeningen met haar meer krijgshaftig karakter behoorden zeer eigenaardig te huis op eene kampplaats, die het oorlogsveld vervangen moest. Ruim honderd jaren na de invoering van den krans heerschte in de soorten van wedstrijd te Olympia reeds eene zeer groote verscheidenheid.

De strijd op de kampplaats te Olympia was dan Dorischgeworden. Weder 28 jaren na de invoering van den krans, in het jaar 720, wordt de volledige naaktheid bij den wedstrijd ingevoerd. Zoo ergens, dan kon men hier genieten van het schoone der mannendeugd. Die gansche kring van toeschouwers daar op die hoogten, rondom de kampplaats 'werkte' als 'mede'[2] bij den strijd en men volgde met ademlooze inspanning als het ware iedere spierbeweging der geheel naakte lichamen. Nu eens stak op eenmaal een werpschicht trillend midden in het doel; dan weder gierde een diskus boogsgewijze door het luchtruim tot verre

1 Naar Pindarus Isthm., I, 50. Ook van dat wat te Olympia gevoeld en gedacht werd, hebben wij slechts de formuleeringen van een lateren tijd.

2 Naar eene uitdrukking van Pindarus Ol. X (XI) 172, welke plaats mij ook bij de volgende beschrijving voor den geest stond.

voorbij de plaats waar alle reeds geworpen werpschijven waren aangekomen; onwillekeurig geraakte de gansche schare rondom in eene beweging, die zich dofklinkend door hare rijen voortplantte. Welk eene geestdrift doordrong aller harten, als die jongeling daar ‘in den vollen bloei der jeugd’, ‘schoon na schoone dingen gedaan te hebben,’ met vrijen en fieren tred langs de toeschouwers rondliep, en in zielsverrukking over zijne overwinning de kampplaats van zijne zegekreten deed weergalmen[1].

Daar kwam voor velen nog iets bijzonders bij. Was volgens Dorisch beginsel de roem bij zijne medeburgers de hoogste belooning voor iederen krijger, ook omgekeerd stelde ieder geslacht, iedere stad roem op het bezit eens overwinnaars; het kwam later voor, dat men een overwinnaar omkocht om zich als lid van een ander geslacht, of als burger van eene andere stad te laten uitroepen, dan waartoe hij werkelijk behoorde. In deze vereenzelviging echter van den roem des overwinnaars met dien van zijne stad en zijn geslacht zien wij ook hier het maathoudende uitkomen, dat, zooals wij opmerkten, als in alle zaken, zoo ook in zijn bewustzijn van zegepraal den Helleen kenmerkte. Wanneer in lateren tijd de overwinnaar zich door een zegedichter als Pindaros de gevoelens, die hem bezielen, tot duidelijkheid laat brengen, dan is het bewustzijn, waarin hij zich gelukkig gevoelt, vooral dit, dat hij den roem van land, stad of geslacht waardiglijk heeft voortgezet. Ook hier is dus het streven der bijzondere personen in harmonische overeenstemming met dat der gemeenschap, en gevoelde men al menigmaal den barbaar in zich ontwaken, men was zich dat gevaar volkomen bewust, en riep zich van deze ijdele poging ‘God te worden’ spoedig terug, het nooit vergetende dat ‘slechts het sterfelijke naar den maat der stervelingen is’[2].

Maar trad de Olympia-overwinnaar waardig op naast een roemrijk voorgeslacht, ook hij had op zijne beurt recht op de hulde der nakomelingschap, op die hulde, die, zooals wij zagen, ook den Spartaanschen krijger de grootste troost was, wanneer hij viel in den strijd. Een Olympia-overwinnaar heeft recht op een zegelied, dat zijne heerlijkheid ook overbrengt tot het verre nageslacht. Even als het smartelijk is voor een man, dat zijn rijkdom niet met zijn naam verbonden blijft, als hij geen zoon heeft, die hem opvolgt, even zoo is het geluk zeer kort

1 Pind. Ol., IX, 93.
2 Pind. Ol, V, 24; Isth., V, 14-17.

geweest, wanneer men, na schoone dingen gedaan te hebben, naar den Hades gaat zonder zegelied[1]. Ook een standbeeld van den overwinnaar mocht op het heilige gebied van Olympia worden opgericht. Daar zou hij, gegrepen dikwijls in een der indrukwekkendste oogenblikken van den kampstrijd, als een voorbeeld geplaatst staan ter navolging voor het verste nageslacht.

Zoo werd Olympia, zij het ook op geheel eigenaardige wijze, Dorisch. Ook hier was het oud Achaeïsche tijdvak voor goed afgesloten; het Dorisch-Helleensche ving aan. De Dorische Herakles treedt in de sage nevens den Achaeïschen Pelops op en neemt zelfs een veel breedere plaats in. Het was Herakles, die in den grijzen voortijd den Godsvrede ingesteld en de verschillende soorten van kampstrijd had uitgedacht; ook was hij naar het verre land der Hyperboreërs getogen, ten einde vandaar den wilden olijfboom te halen, met welks loof in het vervolg het hoofd der overwinnaars moest omkranst worden. Na Herakles echter was deze gansche inrichting in onbruik geraakt, tot eindelijk Iphitos begonnen was haar weder in te voeren. Later kwam telkenmale den Eleërs de een of andere soort van wedstrijd door Herakles in der tijd ingesteld weer in herinnering, en dadelijk werd natuurlijk deze weder in eere hersteld. Den moed het nieuwe in te voeren vond men hier, gelijk zoo dikwijls, slechts in de overtuiging, dat het eigenlijk liet echte oude was. Doch al werd zoo goed als alles, wat Olympia kenmerkends had, van Herakles afgeleid, nog minder dan vroeger Oinomaos, kon men thans Pelops geheel ter zijde stellen; had hij niet ook juist door zijn kampstrijd met dezen het heiligdom het eerst aan geheel barbaarsche handen ontwrongen? Nog eeuwen later toonde men op Olympia's heiligen akker twee Heros-heiligdommen, het eene ter herinnering aan Pelops, het andere ter herinnering aan Hippodameia. De latere geslachten, die naar het beroemde Zeus-altaar te Olympia samenstroomden, wandelden ook nog eenmaal in diepen eerbied om het vlak daarachter gelegen Pelopsheiligdom[2].

De Eleïsche beweging is zonder twijfel door de Spartaansche gewekt. Treffend stelt dan ook de latere sage Lycurgos en Iphitos als bondgenooten voor. Op de schijf, waarop Iphitos de bepalingen van den godsvrede graveeren liet, meende men later, toen de letters reeds min of meer waren uitgewischt, nog den

1 Pind. Ol., X, 86.
2 Pind. Ol., I, 93.

naam van Lycurgos te kunnen herkennen[1]. Het is zeker niet geheel onmogelijk, dat zij tijdgenooten geweest zijn, doch dit daargelaten kan het moeilijk aan twijfel onderhevig zijn, of de Elaeërs bij hunne grootsche poging hebben kunnen rekenen op den steun van Sparta. Er zijn voor beide landen moeilijke tijden aangebroken. Nu eens is het de machtige Pheidon, die, als aan het hoofd van het Jonische volksbestanddeel in den Peloponnesus, in Argos opstaat, zich daar meester maakt van de alleenheerschappij alles wat Dorisch is terugdringt, ja zelfs dwars door het schiereiland heen naar het wettelijk Elis trekt, waar hij de Pisaeërs voor eene wijle in het bezit stelt van hun heiligdom, Dan weder zijn het de overwonnen Messeniërs, die zich verheffen; al wat Achaeisch of Pelasgisch gevoelt vereenigt zich, en de Dorische orde van zaken, die zich nog eerst nauwlijks gevestigd had, dreigt weder voor altijd onder te gaan. Sparta en Elis stonden alleen in den ongelijken strijd; doch de geestdrift voor de groote zaak deed hen ten slotte zegepralen. Messenië werd verpletterd; Pisa, schoon lang ontzien, werd ten laatste zóó vernietigd, dat men eenige eeuwen later ernstig de vraag kon opwerpen, of er wel ooit een Pisa geweest was[2]; het nieuwe kon zich hier niet vestigen, dan op de puinhoopen van het oude. Doch dit waren nog in geenen deele de grootste overwinningen, die behaald werden. Veel verder dan de Spartaansche wapenen reiken konden, werden stamverwante volken door den geest die van Sparta en Elis uitging aangegrepen en tot een hooger leven bezield. Reeds gedurende den tweeden Messenischen oorlog was het de Athener Tyrtaios, die de Dorische krijgers met Jonische liederen tot den krijg aanvoerde, en de beroemde dichter Alkman, Lydiër van geboorte, vond in Sparta zijn geestelijk vaderland. En wat Olympia's geestelijke overwinningen betreft, dat in de Nemeïsche spelen, toen zij in het begin der zesde eeuw onder Dorischen invloed werden gereorganiseerd, eveneens een krans van loof de belooning des overwinnaars werd, was niets buitengewoons. Duidelijker teekende het de zegepraal der Eleïsche denkbeelden, dat toen, - 't was niet lang vóór de reorganisatie der Nemeïsche spelen, - Jonische invloed zich in het oude Delphi gelden deed, de Pythische spelen aldaar eene

1 Plut. Lyurg., c.I.
2 Strabo, VIII, 356. Ook nieuwere geleerden gelooven, dat er slechts een land, geen sted Pisa geweest is. Dit is naar mijn bescheiden meening zeer onwaarschijnlijk.

nieuwe regeling ontvingen naar het voorbeeld van Olympia: de eerste maal werden nog wedstrijden gehouden om prijzen van waarde, daarna echter werd de belooning door een oljfkrans ingevoerd. Het waren Joniers, die het achtergebleven oud-Dorische heiligdom aan de Dorische beweging deden deelnemen. De regeling echter der Korinthische spelen op den Isthmus was blijkbaar eene daad van vijandschap tegen Olympia. Niet alleen is hier de Jonische halfgod Theseus de schutspatroon, doch van alle Grieksche stammen zijn hier de Eleërs alleen van deelneming aan de wedstrijd uitgesloten. Toch was ook hier de geest des tijds te sterk; men kampte om een loofkrans. Olympia was dan ook reeds in de 7^{e} eeuw een algemeen Helleensch heiligdom. Daarheen trokken niet alleen feestgangers uit den Peloponnesus, maar ook uit Thebe, uit Athene, ja uit de verste koloniën.

De Spartaansche en Eleïsche beweging gingen hand aan hand; toch behielden beiden zekere eigenaardigheid. Had Sparta, toen het Terpander en Thaletas tot zich riep, duidelijk getoond, dat het zich versterken wilde door wat stamverwante volken elders te voorschijn brachten, - de Eleërs vonden er hunne eigenlijke roeping in, elk streven bij de Grieksche stammen, dat eene ideale opvatting naar Dorisch-Eleïschen trant op eenigerlei wijze toeliet, als het ware, in het algemeen Helleensche leven op te nemen, door het gelegenheid te geven zich te Olympia te uiten. Het was vooral aan den invloed van Elis toe te schrijven, dat de Dorische stroom zich tot een meer algemeen Helleenschen verbreedde. Zelfs tegenover het Achaeïsch verleden stonden de Eleërs met eene milder denkwijze en met de oprechte begeerte om het goede steeds te erkennen waar het zich ook voordeed. Nog plantte zich vooral in Jonische-Aeolische landen de schitterende levenswijze der oude Achaeïsche heerschers voort. Deze stak wel sterk af bij de strenge soberheid der Spartanen, doch het kon niet missen of grootsche rijkdom en voorname vrijgevigheid moesten op het voor alle menschelijke heerlijkheid zoo geopende Helleensche gemoed een diepen indruk maken. De Eleërs hebben deze uiting van den Helleenschen geest niet afgestooten. Zij kwamen tot het inzicht, dat ‘rijkdom versierd door het streven naar voortreffelijkheid’[1] voor den mensch eene der heerlijkste bezittingen is: wanneer de aanzienlijke den glans van zijn staat ook op vaderland en vrienden laat neerdalen,

1 Pind. O1., II, 99.

wanneer hij de altaren der Goden ter glorie van zijne stad met kostbare offers versiert[1], wanneer het hem een lust is vrienden in zijn huis te ontvangen,[2] wanneer men met verbazende kosten schitterende stoeterijen aanlegt, en vlugge wagenmenners de schoone paarden door de renbaan laat ronddrijven, - een prachtig en indrukwekkend schouwspel, waaraan ieder zich te goed kan doen. Zoo wordt de rijkdom van eene ideale zijde opgevat, en ook bij den heiligen akker de gelegenheid geopend, daarvan al den glans aan het verzamelde Hellas te toonen. Reeds eene eeuw na de regeling van Iphitos werden de wedrennen met paarden en wagens te Olympia ingevoerd. Het was er den Eleërs om te doen zich altijd zoo veel mogelijk op een onzijdig standpunt te plaatsen. Zij wilden boven alles verbinden, niet afstooten. Toen in de 6e en 7e eeuw in het Jonische Hellas tal van onwettige heerschers optraden, die, zooverre zij in den Peloponnesus woonden, waar Doriërs zich onder de Jonische bevolking gevestigd hadden, den Dorischen invloed op den achtergrond drongen, - wij spraken reeds van Pheidon, - werden de Spartanen de doodsvijanden dezer meer Aziatische dan Helleensche verschijning. Zonder twijfel hebben zij zich daarmee voor de verdere ontwikkeling van hun volk zeer verdienstelijk gemaakt; toch eischt ook de houding der Eleërs in deze zaak waardeering. Getrouw aan hun beginsel, om zoo vrijgevig mogelijk te zijn, hebben zij ook voor de tyrannen de renbaan van Olympia niet gesloten, niet vragende wat iemand verder was, mits hij te Olympia slechts waardig als Helleen optrad. Krachtiger en grootscher was de handelwijze der Spartanen, doch het optreden der Eleërs had het groote voordeel, alle spranken van Helleensch leven in wezen te houden en beter de verschillende leden van het Helleensche volk door een algemeenen band te omslingeren.

Doch nog altijd had de Helleensche stam zijne edelste vruchten niet gedragen. Nog had de Athener zijne tyrannen niet verjaagd, nog had hij die hoogere bezieling niet gevoeld, die de vrijheidsstrijd tegen de Perzen hem door de borst zou doen stroomen. Het Ionische leven op de kuststreken en eilanden had veel glansrijks en edels, doch zijne schoonste openbaring in het Athene van Perikles moest nog altijd komen. Zij kwam en het veelzijdige werken en streven van den Joniër werd geadeld door eene geestdrift voor het ideaal, die men Dorisch zou kun-

1 Pind. O1., V, 5.
2 Pind. O1., IV, 16.

nen noemen, ware zij ook hier niet oorspronkelijk geweest, en had zij zich niet oneindig verder uitgestrekt dan in Sparta. Ook in Athene republikeinsche vrijheidszucht, doch was de Spartaan tevreden, als het staatsbestuur hem als vrijen Doriër leven liet, de Athener kon zich geene vrijheid denken zonder mederegeering, geene republikeinsche instellingen zonder democratie. Ook in Athene een streven naar mannendeugd, doch hier, waar het leven zooveel veelzijdiger was, tevens met het streven naar de verwerkelijking van nog zoo menig ander ideaal van menschelijke heerlijkheid verbonden. Men arbeidde op elk gebied tot verheffing van zich zelf en tot verheerlijking van zijn vaderland. Groot zijn de verdiensten der Doriërs omtrent de Grieksche kunstontwikkeling - men denke bijv. slechts aan de Dorische bouworde - doch met Aischylos, Sophocles, Phidias zijn slechts zeer weinigen in éénen adem te noemen.

Ook dat Helleensche licht moest stralen afwerpen op het algemeen nationale heiligdom. Phidias, van een ganschen staf van kunstenaars vergezeld, werd door de Eleërs naar Olympia geroepen om groote werken aan den Zeus-tempel tot stand te brengen. Alkamenes bijv. beeldde op den westgevel den strijd af der Lapithen en Kentauren; Paionios op den oostgevel den kampstrijd van Pelops en Oinomaos. De groote meester zelf vervaardigde hier het beeld van den Olympischen Zeus, dat in het binnenste van den tempel werd opgericht; het beroemdste werk van Phidias' beitel stond op den heiligen akker te Olympia.

Zoo kregen de Eleërs eene eigenaardige plaats in het middelpunt des Helleenschen levens, doch men moet zich wel hoeden de behoefte der Grieksche stammen aan gemeenschappelijk leven en streven al te zeer bijv. met de Duitsche of Italiaansche eenheidsbeweging van onzen tijd op ééne lijn te stellen. Men gevoelde zich als één geheel tegenover de barbarenwereld, doch verlustigde zich tevens in het verschil van karakter en gaven, dat men bij elkander waarnam, en zag daarin een waarborg voor veelzijdigheid. Meerdere verschillende dialecten en nationale kunstvormen van afzonderlijke stammen werden algemeen Helleensch eigendom. Men bezigde ze tot uitdrukking der verschillende gevoelens en stemmingen, die wel, de een bij den eenen, de andere bij den anderen Helleenschen stam het krachtigst zich ontwikkeld en daardoor ook het eerst haar gepasten vorm van uitdrukking gevonden hadden, maar die door de innerlijke geestelijke verwantschap der verschillende stammen toch ook

in iedere Helleensche ziel konden opkomen; de choren der Attische tragoedie spraken bijv. gewoonlijk in min of meer Dorischen tongval; het Dorisch klonk plechtiger dan Attisch. Staatkundige eenheid werd door een dergelijk gevoel van gemeenschap meer uitgesloten, dan geëischt. Hoe toch zou die anders tot stand kunnen komen, dan door de heerschappij van den eenen stam over den anderen, die natuurlijk ook weer met deonderdrukking van de volkseigenaardigheden van den onderworpen stam moest gepaard gaan? Juist door het streven der grootere staten naar hegenomie, het streven naar staatkundige vereeniging, is het echte gevoel eener hoogere Helleensche gemeenschap bij de Grieksche volken voor altijd te gronde gegaan. Wat oorspronkelijk de Helleensche stammen tot elkander bracht was de zuiver menschelijke behoefte van den mensch aan den mensch: men begreep elkaar, men achtte het zelfde ‘schoon en goed,’ men vond bij elkander erkenning en waardeering voor zijne diepste zielsgevoelens.

Zoo werd Olympia, wat later geen Derby of Longchamps ooit worden kon, een middelpunt waarom zich het leven van een rijk begaafd volk in zijne volle beteekenis bewoog. Wij hebben hier een der merkwaardigste verschijnselen voor ons der historische volkenkunde. Veelal wanneer bij een volk een hooger gevoel van menschelijke roeping zich openbaart, draagt het als het ware het oneindige in zich, streeft het naar het meer dan menschelijke, legt het de beteekenis van het menschelijk bestaan tot verre voorbij de overzijde van het graf. Eene dergelijke geestesrichting vinden wij in de oudheid in meerdere of mindere mate bij de onderscheidene Oostersche volken, en later, ontwikkeld in al hare verhevenheid, in het Katholieke Europa der middeleeuwen. De Helleensche wereld, voor zoo verre zij nog niet onder den invloed der wijsbegeerte stond, biedt zeer weinig aan wat daarmeê verwant is De Helleen toch ging niet verder dan tot de verheerlijking van zijn aardsch bestaan. Al het edele, dat zich vertoont bij dien mensch, die met geheel zijne ziel voor het heden leeft, werd opgemerkt en tot hoogere volmaking gebracht; men trachtte er niet naar zich op te heffen tot een rijk van meer dan menschelijke wezens; vergeestelijking van de stof is het hoogste, wat men kende. De Godheid is dan ook voor zeer weinig Hellenen het onuitsprekelijke, boven den kring van al het menschelijke geheel verheven. De Goden blinken wel in volle heerlijkheid verre boven de menschenwereld

uit, maar staan niettemin met haar geheel op één bodem. Wel verre dat het leven hiernamaals den Helleen de heerlijke voleinding zijn zou van hetgeen hier op aarde was aangevangen, het was hoogstens, juist omgekeerd, het kwijnende schemerlicht van een reeds uitgedoofden fakkel. Men bereikte hier op aarde het hoogste, en had men dat bereikt, dan kon men gelaten het hoofd nederleggen: 't was toch natuurlijk, dat men onderging, nu men immers geen reden van bestaan meer had. Toen Diagoras, zelf Olympia-overwinnaar, op één dag zijne beide zonen zag zegepralen, riep een Lacedaemoniër hem toe: ‘sterf Diagoras, ten hemel stijgt gij toch niet!’ Het was ook dat gevoel van den Helleen voor het maathoudende, dat hem noopte de hand naar niets hoogers dan het aardsche uit te strekken. Mocht men soms eene verder reikende neiging in de ziel voelen opkomen, dan klonk spoedig de ernstige waarschuwing toch niet te trachten den voet te zetten buiten ‘de zuilen van Herakles’[1]. Er is zeer veel in het streven der Hellenen, dat in onze ziel verwante tonen doet klinken; toch gevoelen wij telkens, dat eene breede klove van vele eeuwen tusschen ons en die wereld ligt.

Wat Rome is voor den Katholiek, wat Mekka is voor den Mohamedaan, dat was - zoo er bij zulke ongelijksoortige menschen nog eenige vergelijking mogelijk is - voor den Helleen Olympia. Het was dan ook als 't ware eene gansche Helleensche wereld in het klein; elke Helleensche stam had er door gebouwen, standbeelden of andere wijgeschenken een bewijs van haar bestaan gegeven. De bovengenoemde Pausanias wijdt ten naastenbij twee vijfden van zijne beschrijving van Griekenland aan Olympia. In latere eeuwen echter was op de schoone vlakte zuidelijk van den Kronosheuvel niets meer van de vroegere grootheid waar te nemen. Alle gebouwen waren ingestort, de standbeelden gebroken, en de Alpheios niet meer gelijk voorheen, zoo het schijnt, door waterwerken in bedwang gehouden, had door zijne talrijke overstroomingen het gansche oude terrein met een laag zand en slib ter dikte van verscheidene voeten overdekt. Er was van de bouwvallen weinig meer te zien; slechts hier en daar stak eene enkele afgebroken zuil een voet of wat boven den aangeslibden bodem uit. Zoo bleef de toestand honderde jaren; niemand dacht aan het verlaten heiligdom. Eerst sedert men in de vorige eeuw helder begon in te zien,

1 Pind. O1., III, 44.

dat men niet minder dan uit zijne letterkunde, den Helleen uit zijne kunstwerken kon leeren begrijpen, begon er een andere tijd aan te breken, en het was Winckelman, de groote woordvoerder dier richting, die het eerst het plan opperde hier den aangeslibden bodem weg te graven. Een rijke oogst liet zich hier verwachten; immers het slib van den Alpheios moest juist vele kunstwerken voor een verderen ondergang behoed hebben. De geniale Duitscher mocht echter de verwezenlijking van zijn plan niet beleven. Sedert deelde Olympia meer in de algemeene belangstelling. Het werd o.a. ook een paar malen door Engelschen bezocht en één dezer bezoeken had althans zooveel gevolg, dat de plaats zeer nauwkeurig kon worden aangewezen waar de overblijfselen van den Zeustempel bedolven lagen. Meer werd er verricht toen de Franschen in 1828 en 29 hunne expeditie naar Morea ondernamen; de commissie van geleerden, die deze expeditie volgde, liet o.a. aan de noord- en zuidzijde van den Zeustempel den bodem opdelven; men vond zeer belangrijke fragmenten van de metopenreliefs des tempels. Toch werd het plan van Winckelman den Duitscher eerst in zijn vollen omvang en wezenlijke beteekenis door Duitschers uitgevoerd. Op kosten der rijksregeering onder oppertoezicht van den beroemden Berlijnschen Hoogleeraar Ernest Curtius werd eene geheele wetenschappelijke expeditie van Duitsche geleerden georganiseerd, die op planmatige wijze zoover mogelijk den aangeslibden bodem zouden laten afdragen, om van de daar bedolven schatten te redden, wat slechts te redden viel. Sedert 1876 heeft men daaraan gearbeid. Van den Zeus-tempel naar alle richtingen voortgravende heeft men den ouden bodem van zoo goed als den geheelen heiligen akker en een groot deel van het terrein daarbuiten blootgelegd. Het gevolg beantwoordde aan de hoogst gestemde verwachtingen. Men heeft de overblijfselen van zoo goed als alle door Pausanias vermelde gebouwen van Olympia weergevonden; van de meeste zooveel, dat men zich van hunne inrichting, bouworde en zelfs kleinere architectonische bijzonderheden een zeer goed denkbeeld maken kan. Men heeft gevonden 87 standbeelden, waaronder 44 meer dan levensgroot en 42 koppen. Daaronder vindt men van elke periode der Grieksche kunst bijna uitstekende vertegenwoordigers. Van gevelgroepen van Alkamenes en Paionios, van de metopenreliefs zijn zooveel overbljfsels gevonden, dat men zich van hunne compositieeene vrij duidelijke voorstelling vormen kan, en zelfs hunne geheele of

gedeeltelijke reconstructie mogelijk is. De Nike van Paionios is het eerste los staande standbeeld van een meester uit de school van Phidias, dat wij bezitten; de Hermes van Praxiteles het éénig oorspronkelijke werk, waaruit wij eene latere kunstrichting kunnen leeren kennen. Het heirleger kleinere vondsten, vooral van terra cotta, de 5000 munten, de bijna 400 inscripties, waaronder zeer belangrijke, zouden op zich zelf reeds een niet onaardig museum kunnen uitmaken. Toen de onderneming begon, uitte prof. Curtius de meening, dat het tot goede uitkomsten leiden moest, wanneer men, even als in de natuurwetenschappen, ook bij historie en oudheidkunde, vóór alles door stelselmatig zoeken op plaatsen, waar men rekenen kon iets te zullen vinden, het aantal bekende feiten trachtte uit te breiden. Die hoop is, zooals wij zagen, niet beschaamd. De geheele onderneming strekt der Duitsche regeering en den Duitsche geleerden tot groote eer. Wij mogen het ons tot een geluk rekenen, dat zij ook voor ons land niet vruchteloos blijft. In een nevengebouw van het Leidsche museum is men bezig de afgietsels te plaatsen van eenige der voornaamste te Olympia gevonden beeldhouwwerken, door onze regeering aangekocht.

De uitvoerige beschrijving van Pausanias krijgt voor ons thans hoogere waarde. Met haar in de hand kunnen wij als het ware den heiligen akker rondwandelen en ons rekenschap geven van de verschillende gebouwen, langs welke wij komen, en vele der beroemde beeldhouwwerken, die ook hij hier zag, in oogenschouw nemen. Tot zulk eene wandeling worden in het tweede gedeelte van dit opstel de lezers uitgenoodigd.

Leiden.
A.E.J. HOLWERDA.

(*Wordt vervolgd*.)

Oudejaarsavond-beschouwingen van een Amsterdammer.

Amsterdam, 23 December 1880.

Aan de Redactie van de Gids.

WelEdele Heeren,

Bijgaand opstel heb ik de eer ter plaatsing aan te bieden in uw geacht tijdschrift, waarvan ik een bestendige lezer ben, zijnde lid van de centrale afdeeling van het Leesmuseum voor de circulatie der tijdschriften.

Eenige woorden zullen noodig zijn om UEd. op te helderen, hoe ik, die mij tot dusver met de schoone letteren weinig heb bezig gehouden, er toe gekomen ben om eene bijdrage in de Gids in te durven zenden.

UEd. moet dan weten dat ik, vroeger wonende op de Binnen-Amstel bij de Bakkerstraat, en thans Janus Douzastraat, hoek Jan van Oldenbarneveltstraat, de bovenkamers met suite van beide perceelen achtereenvolgens gedurende een aantal jaren verhuurd heb aan zekeren Heer Oosterdijk, weduwnaar, en ongeveer vijftig jaar oud toen hij voor het eerst bij mij kwam inwonen. Hij bracht twee enorme kasten mee vol geleerde boeken, een ameublement van notenhonten stoelen en schrijftafel, verschillende bronzen beelden van naakte personen, twee schilderijen van de maagd Maria achter glas, en een violoncelkist met koperen sloten, die op den rommelzolder werd geborgen. De man zag er destijds erg somber en afgetrokken uit, maar betaalde prompt zijn huur en gaf hoegenaamd geen last in huis; - wel was hij niet altoos even beleefd, als ik af en toe probeerde hem met een praatje op te vroolijken. Hij zat dan doorgaans in zijn leuningstoel in een boek te turen, dat wel eens 't onderste boven voor hem lag, en verstond maar half wat ik hem zeide. In latere jaren is daar allengs verbetering in ge-

komen, dat wil zeggen, niet in de onbeleefdheid, integendeel. Op een mooien dag toen hij een jaar of drie bij mij had ingewoond, kwam hij van de wandeling die hij dagelijks doet, weer of geen weer, met een allerleelijkst bastaardfidelletje thuis, en vertelde mij toen ongevraagd en met zekere opgewondenheid, dat hij het beest uit de handen van straatjongens gered had, die het (met permissie) wilden verzuipen. Het dier was heel jong en moest nog zindelijkheid leeren. Met het meeste geduld heeft de Hr. Oosterdijk zich aan die taak gewijd, en al is die hem nooit volkomen gelukt, heb ik hem op zijn hondje toch nooit boos zien worden.

Des te meer was ik verwonderd toen ik hem allengs ongeduldiger vond, als ik hem kwam spreken over hetgeen er zoo in de wereld omging.

De Heeren moeten weten dat ik uit mijn aard vroolijk en opgeruimd ben en de menschen rondom mij gaarne in hun humeur zie; ook houd ik veel van een praatje over degelijke onderwerpen, en met knappe menschen. Want al ben ik maar timmerman en makelaar, en al heb ik dus als jongen geen geleerde opvoeding genoten, - toen ik een jongen was, bestonden er nog geen hoogere Burgerscholen, - ben ik toch erg voor de beschaving; ik volg dan ook trouw de lezingen van het Nut, ben lid van de Vrije Gemeente en van de Rederijkerskamer ‘de Palmtak’, en lees behalve de Gids en de Vragen des Tijds, trouw het Nieuws van den Dag en het Handelsblad. Want vooral uit de couranten kan men tegenwoordig een boel leeren; er is bijna niets ter wereld of zij brengen er hunne lezers genoegzaam van op de hoogte, om er over mee te kunnen praten.

De Heer Oosterdijk scheen intusschen weinig om zoo'n praatje te geven. Hij begon zijn wengbrouwen al te fronsen, als ik hem het een of ander kwam vragen, b.v. over het herstellen van een gebroken ruit, of over een suspicie die ik had, dat de meid suiker snoepte, enz. Maar als ik dan over het weer ging spreken, en daarvan heel geleidelijk overging op de politiek van den dag, dan werd hij hoe langer hoe kregeliger, vloog eindelijk met een vloek op, en snauwde mij toe, of ik dan dacht dat hij niets beters te doen had, dan naar mijn gezwets.....ja, gezwets noemde hij 't, te luisteren.

Omstreeks dezen zelfden tijd liet hij ook den violoncel in zijne kamer brengen, en begon hij af en toe des avonds daarop te spelen. Dat klonk erg melankoliek en vervelend, en dikwijls was er niet eens een bepaalde wijs in zijn spel te herkennen, - zoodat mijne vrouw, die heel lief piano speelt, beweerde dat de man niet wel bij 't hoofd moest zijn. Maar ik, die den man in zijn doen en laten beter kende, en die wist, hoe knap hij was, en wat er alzoo voor boeken in zijn boekenkasten stonden, heb dat nooit willen

toegeven: zonderling mag hij zijn, zei ik, gek is hij niet. En ik heb gelijk gehad ook; want terwijl hij in de eerste jaren niemand bij zich ontving, zijn allengs eenige muzikanten mijn contubernaal op gezette tijden komen bezoeken, en nu wordt er elken zaterdagavond muziekuitvoering gehouden; en mijne vrouw erkent nu zelf, dat als de Heer Oosterdijk alleen speelt, hij zich doorgaans oefent voor de zaterdagsche uitvoeringen.

Mij hindert de muziek niet, en mijne vrouw vindt die heel mooi, zoodat ik er volkomen vrede mee zou hebben, als maar die ongelukkige Cora er aan kon wennen. Het beest wordt bij die gelegenheid geregeld naar onze kamer gestuurd, maar ook dat is niet genoeg; want het huis dat ik thans bewoon is nog al gehoorig, en als de violen extra hard aan 't krassen zijn, wil Cora wel eens wakker worden en een vervaarlijk gehuil aanheffen.

Welnu, tot voor een dag of tien is er geen verandering voorgevallen in de eentonige leefwijze van mijn contubernaal, behalve dat hij in de laatste weken meer dan anders heeft zitten schrijven, en zijn middagwandeling wel eens heeft overgeslagen. Ik kan niet denken, dat dat hem ziek gemaakt heeft: hoe het zij, verleden vrijdag voor acht dagen heeft hij tegen den avond een hevigen aanval van koorts gekregen en den geheelen nacht en volgenden dag liggen ijlen. Den eersten nacht heb ik bij hem gewaakt, maar ook om de affaire, was dat niet vol te houden; zoodat ik na overleg met den dokter besloot den patient naar de Ziekenverpleging op de Lauriergracht te laten brengen.

Sedert dien tijd is hij niet meer bij kennis geweest; meestal ligt hij wezenloos te dommelen en in die paar dagen is hij ijselijk oud en mager geworden.

Het zou mij spijten als hij er niet van opkwam, want al heeft hij mij wel eens afgesnauwd, zijn wij sinds jaren aan elkaargewend geraakt: de man is eigenlijk erg goedig, en een beste huurder; en knap! Niet zuinig hoor! Wat een geleerdheid in al die boeken!

In den nacht nu, dien ik in de voorkamer van den patient wakende doorbracht, vond mijne vrouw, die om twee uren even kwam hooren hoe het met den zieke ging, onderstaand opstel op de schrijftafel liggen, in een ongesloten couvert, waarop de woorden Spoed!!! *Aan de Redactie van*..... welke krant of welk tijdschrift stond er niet bij. Waarschijnlijk was de Heer Oosterdijk bij het schrijven van het adres door de koorts overvallen; het was met haastige, bevende hand geschreven, en ook de anderhalf laatste bladzijden van het opstel waren om die reden bijna onleesbaar.

Nieuwsgierig ben ik niet, en ik had dit waarschijnlijk nooit geweten, als niet mijn vrouw aan de deur der achterkamer, die aanstond, was gaan luisteren en uit den verwarden praat van den ijlende

telkens woorden had verstaan als de volgende: spoed! spoed! drukproeven, een, twee, drie, vóór den 23sten...., elken dag drie...., Januari-nummer.....

Dit in verband te brengen met het couvert op de schrijftafel, was niet moeilijk. En daar de inhoud van het opstel mij niet ongeschikt leek voor een tijdschrift als de Gids, besloot ik het zoo spoedig mogelijk aan U, Wel-Edele Heeren, toe te zenden, met het verzoek om het in het Januari-nummer van uw tijdschrift te plaatsen. Zoodoende zal de patient ten minste niet vergeefs gewerkt hebben, en dat zal hem pleizier doen, als hij zijn ziekte te boven mocht komen. Er worden soms zonderlinge dingen in dit opstel verkondigd; maar de man had nu eenmaal ets ongewoons. Daar ik er veel prijs op stel, dat de Redactie van de Gids zoo iets niet van mij denke, zal ik de vrijheid nemen, hier en daar aan te stippen, wat mij minder juist of ook vreemd voorkomt.

En hiermede heb ik de eer mij met de meeste hoogachting te noemen, Wel-Edele Heeren, UEd. onderdanige Dienaar,

J. VAN TEEFFELEN.[1]

Ge wilt dat ik mij weer aan 't schrijven zet, mijn vriend, en verleent mij daartoe de gastvrijheid van uw tijdschrift. Ik ben u voor de bedoeling dankbaar: maar ik weet niet of ik uw raad nog kan opvolgen. 't Is al zoo lang geleden, sedert ik het laatst voor een publiek van lezers ben opgetreden, dat ik mij niet meer met het noodige gemak kan uitdrukken, - dat ik het *savoir faire* verloren heb. Ge verwijt mij mijne onverschilligheid voor de wereld en wat daarin gebeurt, en noemt de studie, waarvan de resultaten niet worden gepubliceerd, onvruchtbaar: ach! als ge wist hoeveel goed zij mij gedaan heeft! Gij kent de slagen, die mijn levensgeluk verwoest hebben, en de verdooving die jarenlang daarvan voor mij het gevolg was. Is niet de studie, eerst aangegrepen als middel om mijn leed te vergeten, meer dan dat voor mij geworden, - vervulling eener behoefte, levensgenot zelfs?

Intusschen vergist ge u, als ge mij onverschillig noemt voor hetgeen rondom mij gebeurt. Ik ben het geweest, zoolang eigen smart mij geheel overweldigde. Maar die tijd is voorbij.

1 De Redactie heeft reden om te veronderstellen dat de bijdrage voor de Gids was bestemd en plaatst die uit menschlievendheid, zonder voor den inhoud te willen instaan.

De wonden, door het noodlot geslagen, zijn allengs geheeld: wel zijn er nog oogenblikken, waarop een schijnbaar onbeteekenend woord, een toon, een geur zelfs, mij een gevoel als van scherpe pijn door 't hart kan jagen. Maar met de jaren verminderen die oogenblikken in aantal, die smart in pijnlijkheid. En met een gezonder gemoedsleven is ook de belangstelling voor de wereld rondom mij teruggekeerd: alleen heeft mijn langdurige eenzelvigheid mij min of meer menschenschuw gemaakt. Mijne oude vrienden, behalve alleen gij, hebben mij vrij wel vergeten: nieuwe kennismakingen heb ik niet gezocht: alleen de herboren liefde voor muziek en hare beoefening heeft mij er toe gebracht, mij in betrekking te stellen tot eenige degelijke musici, die op gezette tijden met mij strijkquartet komen spelen.

Te midden van mijne boeken en mijne muziek kan ik niet zeggen dat de tijd mij ooit te lang, of de wereld mij ooit te naar voorkomt. Doch ge hebt misschien gelijk, als ge beweert dat die afzondering zelf ongezond is, en ik beloof u voortaan te zullen trachten, om mijne menschenvrees te overwinnen.

Inmiddels wil ik, ten bewijze dat het mij ernst is met mijn streven naar beterschap, uw raad volgen en u de materialen leveren voor een oudejaarsavond-beschouwing in uw tijdschrift. Ik vind uw denkbeeld niet kwaad, ook om mij zelf rekenschap te geven van de omgeving waarin ik mij bevind op het oogenblik dat ik mij uit plichtgevoel weer ‘mit dem Alltagsleben’ ga bemoeien.

Maar het zijn maar materialen die ik u kan geven. Doe er mede wat ge wilt, schrap er uit, voeg er bij, vooral ook geef er een dragelijken vorm aan...

Ik begin dan met te constateeren dat er in mijn onmiddellijke omgeving sedert verleden jaar een zeer groote verandering heeft plaats gehad. In Mei ben ik van den Binnen-Amstel naar de Douzastraat verhuisd. Zelden werd gemakzucht wreeder gestraft.

Waarom heb ik mij laten bepraten om den verhuurder van mijne kamers in het nieuwe huis te volgen, dat hij ging betrekken? Ik moest in alle geval verhuizen, daar de nieuwe eigenaar van het huis op den Amstel geen kamers wilde verhuren: kon ik beter doen dan kamers te huren, die precies even lang, even breed en even hoog waren als de tot dusver door mij bewoonde, met een gelijk aantal vensters en deuren voorzien, en door dezelfde dienstbode bediend? Kon ik de

gewoonten van mijn huisbaas niet door en door, en hij de mijne? Moest ik de kans wagen om op nieuw de opleiding van een huisbaas te moeten aanvangen; ik die het eerst na vijf jaren met den eerzamen doch praatzieken van Teeffelen zoover gebracht had, dat hij mij maar eens in de week kwam vervelen?[1]

Dezer dagen is het gelukkig vrij stil, en daarom kan ik zitten schrijven en lezen. Maar wee als het buiten waait! Dan dreunt het geheele huis, dan kraken en piepen de deuren, dan vliegen dikke rookwolken de kamer binnen, dan rinkinken de ruiten, dan slingeren de platen langs het behangsel van den buitenmuur heen en weer. Want het huis dat ik thans bewoon is piksplinternieuw en staat op den hoek der Janus Douzaen der Johan van Oldenbarneveldstraat. Het is er op gebouwd om precies dertig jaren te blijven staan en dan ineen te waaien of te verzakken[2].

Toch kan ik tot dusver nog van geluk spreken. Tot ongeveer half Juli viel er nauwlijks aan te denken, bij een open raam te zitten, en met een vernuftige kalefatering der reten tusschen kozijnen en vensters is het mij vrij wel gelukt een gedeelte der stofwolken, welke deze in aanbouw zijnde buurt omdwarrelen, buiten mijne kamer te houden. In de heete dagen evenwel, vooral van Augustus en September, moesten de ramen wel openstaan, en toen zijn dan ook alle voorwerpen in mijne kamer met een dikke laag bedekt, die bij onderzoek voornamelijk bleek te bestaan uit zaagsel, kalk en verbrandingsproducten van steenkolen, alles gevernist met een dunne laag vet, waarschijnlijk afkomstig van de palmitine-fabriek in de buurt buiten den Stadssingel. Ik heb mij dan ook genoodzaakt gezien bij de jaarlijksche groote schoonmaak zelfs de boekenkasten te doen uithalen en reinigen, hetgeen, zoolang ik op den Binnen-Amstel gewoond heb, niet noodigis geweest. Althans niet voor het behoud der boeken, die hier al sporen begonnen te dragen van motten en muizen, beide diersoorten die op vettigheid en stof belust zijn.

1 De geachte Redactie zal gevoelen dat de schrijver hier in scherts spreekt. Doch zou dit ook door den lezer worden gevat, en is het niet beter deze passage te rekenen tot de materialen, die geschrapt moeten worden?
J.v.T.

2 Ik hoop wel van beter. Maar heeft dan de schrijver nooit gehoord, dat luchtverversching een eerste vereischte is van een gezonde woning, en dat die door den nieuweren bouwtrant met dunne muren veel beter wordt verkregen dan in die karvaljes in de oude stad? Er zijn dus dingen, die men wel op een Nutslezing, en niet uit boeken kan leeren.
J.v.T.

Ik kijk zelden of nooit uit mijn raam, of het moest in een oogenblik van peinzen of gedachteloosheid geschieden. Toch is mij de nieuwe buurt waar ik woon een ware ergernis, ook buiten'shuis. Rechte, onafzienbare straten, te smal voor hare lengte, aan beide zijden bezet met baksteenen blokken waarin eene menigte gelijkvormige gaten tot doorlating van het licht, het ideaal der karakterloosheid en der verveling, - om de drie huizen eene tapperij die het in deze tijden van werkeloosheid natuurlijk drukker heeft dan ooit, - om de tien huizen een besteedster, die nooit iets te doen heeft, - buiten schooltijd eene menigte kinderen op straat, wier samenzijn een nieuwe variatie van het meest platte Amsterdamsch dreigt te doen ontstaan, alle wanklanken vereenigende van de vier reeds bestaande dialecten; want de ouders dier kinderen, door woningnood gedreven, zijn uit alle hoeken der stad hier komen neerstrijken, waar de huren nog matig zijn in vergelijking met hetgeen in het oude Amsterdam wordt betaald.

De uitbreiding van Amsterdam in deze laatste jaren, hoe groot ook, wat het bebouwde terrein betreft, draagt een geheel ander karakter dan de laatste en voorlaatste vergrootingen in de 17de eeuw. Toen was er vermeerdering van bevolking ontstaan door de ontzaglijke vlucht die de handel der toenmalige wereldstad had genomen; groote fortuinen bij menigte hadden zich gevormd, en 't waren de bezitters dier fortuinen die het eerst de bouwterreinen, door een verstandig bestuur aangewezen, met hunne paleizen of smaakvolle koopmanshuizen gingen bezetten. Zoo ontstond het schoonste gedeelte van Heeren- en Keizersgracht, en ook waar de woningen minder getuigden van den rijkdom der bouwers, hadden Burgemeesters gezorgd dat het traçé der grachten en straten het grootsche karakter van den nieuwen uitbouw handhaafde; terwijl ook van de kleinere huizen, die op de Prinsengracht gebouwd werden, elk ten minste zijn eigene individualiteit behield en die verscheidenheid deed voortbestaan, welke tot dusver het kenmerkende en tevens het schilderachtige van Amsterdam heeft uitgemaakt.

In onzen tijd is de uitbouw ook zeer zeker een gevolg van overbevolking der oude stad: maar daarmede is het ontstaan van nieuwe groote fortuinen niet gepaard gegaan; althans niet in die mate, of de bezitters der nieuwe fortuinen kunnen in de voorhanden dubbele, of groote huizen binnen de oude stad hunne gading vinden. Daarentegen is er een vrij alge-

meene vermeerdering van middelmatige inkomens op te merken uit de steeds toenemende navraag naar huizen van een huurprijs tusschen de ƒ 1200 en de ƒ 1600. Tevens hebben de groote openbare werken en de vermeerdering der scheepvaart sedert de opening van het Noordzee-kanaal een buitengewoon groot aantal werklieden herwaarts gelokt, terwijl van een anderen kant het Stedelijk Bestuur eindelijk aan de meest bescheiden eischen der hygiene ging voldoen, door een groot aantal kelderwoningen te doen ontruimen. De soort der behoefte aan nieuwe woningen bepaalde dus reeds vooraf, dat de nieuwe uitbreiding met veel minder luxe zou geschieden dan die der 17de eeuw. Maar het ongeluk heeft gewild, vooreerst dat het bouwen goedkooper en vlugger in zijn werk gaat, bij 't bouwen van vele woningen te gelijk door één bouwheer, en daardoor meer dan vroeger een zaak van speculatie geworden is, - ten tweede, dat de voorvaderlijke wijsheid, zoo zij nog bestaat, infinitesimaal verdeeld schijnt over allerlei wetgevende en uitvoerende lichamen en personen, die allen invloed mogen uitoefenen, of althans uitoefenen, op de wijze hoe onze goede stad zich uitbreidt, en die de quaestie telkens slechts van een kant gelieven te beschouwen.

Van daar o.a. die ellendige eentonigheid van onze nieuwe wijken, die nog meer in 't oog springt als de speculantbouwer, met vage noties in zijn hoofd van oudhollandschen puntgevelstijl, dien stijl in zijne blokken van woningen, tien, twintig huizen bevattende, tracht na te bootsen om slechts tot de karikatuur van iets karakteristieks te geraken.

Van daar ook in sommige nieuwe buurten dat onzekere, dat tastende in de vaststelling der lijnen, waarlangs zal gebouwd worden, - dat zuinige en tevens voor alle partijen onvoordeelige in de onteigeningen ten behoeve der uitbreiding, dat.....

Nu, dat behoort eigenlijk tot de geschiedenis van vóór het jaar 1880, ofschoon wij er in 1881, en wie weet hoelang nog daarna, alle nadeelen van zullen ondervinden, naar de stof en naar den geest.

In theorie moet het al zeer benijdenswaard schijnen aan het hoofd van eene gemeente van ruim 300,000 zielen te staan, die zulk een aanloop neemt, en binnen niet al te lang, - wij grijzaards zullen 't evenwel niet beleven, - de 400,000 zal bereiken; eene gemeente bovendien die op allerlei, soms op onbeholpeun wijze, getoond heeft en nog toont dat zij hart heeft voor

eigen grootheid. Toch geloof ik, dat de Burgemeester, die met den laatsten December 1879 afgetreden is, nog weinig of geen spijt gehad zal hebben van zijn besluit. Een eenzelvig man als ik, die de werkzaamheid van het stedelijk Bestuur alleen ken uit de couranten die ik lees, en uit hetgeen mij op mijn dagelijksche wandeling met Cora onder het oog komt, stelt zich een Burgemeester van Amsterdam misschien anders voor dan hij is; maar ik heb altoos gemeend, dat een dikke huid en zenuwen, taai als kattendarmen maar minder trillend, voor hem de eerste vereischten waren; daarbij moet hij in mijne verbeelding niet alleen een buitengewone werkkracht hebben, opgewassen tegen tallooze administratieve, dikwijls ziellooze en werktuigelijke bezigheden, - is immers niet, volgens onze geprezen gemeentewet, de Burgemeester van Amsterdam eigenlijk een klerk van de Ministeries van Binnenlandsche Zaken en van Financiën *in partibus infidelium?* - maar ook een taaiheid bezitten, bestand tegen een onafgebroken stroom van Raadsvergaderingen, van vergaderingen in Burgemeesterskamer, van permanente en intermittente Comité's, van feestelijke en onfeestelijke toespraken; *last not least*, van menschen die den Burgemeester ‘eens even’ willen spreken, en die dat *even* zoolang uitspinnen als het geduld van den toegesprokene het toelaat. Eindelijk, en hierop komt het vooral aan, dient hij te weten wanneer hij ja, en wanneer hij neen moet zeggen, en daartoe heeft hij niet alleen veel gezond verstand, maar ook vooral een vasten wil noodig.

Naar al hetgeen ik van hem gehoord heb, moet Burgemeester den Tex de hiergenoemde eigenschappen in voldoende mate bezeten hebben, - en ik kan mij dus best begrijpen, dat zijn aftreden algemeen als een groot verlies voor Amsterdam is aangemerkt. En onder hen, die alzoo denken, zullen zeker ook vele dergenen zijn, aan wie, bevredigd of onbevredigd, hij na een minimum van onderhoud, op de hem eigene wijze te kennen gegeven heeft, dat hij nu wat anders en gewichtigers te doen had. Want mijne ervaring uit den tijd toen ik nog veel omgang had met menschen, leert mij, dat de weigering van een verzoek, hoe kortaf ook geschied, minder kwalijk genomen wordt, dan de niet-vervulling eener verwachting, al is die slechts op een te vriendelijke bejegening gegrond. In vele gevallen is de reden hiervan, dat hij die de weigering heeft ontvangen, zich daarover tegenover zijne vrienden doorgaans

niet verhoovaardigt, terwijl een blijde verwachting allicht als zekerheid rondgebazuind wordt. Wordt die teleurgesteld, dan maakt de rondbazuiner een mal figuur, 't welk hij doodnatuurlijk aan dengeen toeschrijft, die hem heeft teleurgesteld.

Van den nieuwen Burgemeester heb ik nog weinig in de couranten gelezen, - en een jaar is te kort om, buiten de couranten om, over een invloed te oordeelen die zich zoo zelden door onmiddellijke inwerking in 't openbaar kan doen gelden. Mijn huisbaas vertelde mij echter dat hij laatst bij Z.E.A. geweest was, om over eene ruiling te spreken van gemeentegrond, van een halve el breedte en drie kwart el lengte tegen een gelijke hoeveelheid van zijn particulieren grond. Hij was zeer ingenomen met de ontvangst en de voorkomendheid van den Burgemeester, en had wel een half uur met hem zitten praten.

Ik vond dat bericht min of meer omineus. Intusschen, *variis modis bene fit*. 't Is mogelijk, dat geduld en lengte van tijd even groote dingen tot stand brengen als vlugheid en kracht: men zegt het althans, en wijst dan doorgaans op het voorbeeld van mierennesten of koraalriffen. Maar dit is zeker, dat men geduld moet hebben, om een half uur lang te praten over zeven en dertig en een halven vierkanten palm gronds,... en dan nog wel met mijn huisbaas! Ik weet wel, dat toen deze mij den inhoud van bedoeld gesprek wilde mededeelen, ik met een kwaadaardig gezicht uit mijn leuningstoel opsprong en hem bij de schouders de deur uitduwde. Hij is dat zoo van mij gewend, en houdt toch veel van mij, als ik ten minste het bedrag van zijn weekboekje vergelijk met hetgeen ik vroeger wel betaald heb[1].

Maar om op den Burgemeester terug te komen. Als het waar was, wat ik onlangs gelezen heb, dat hij alles met den Raad kan doen, wat hij wil - 't was natuurlijk weer een van die ontevreden couranten die zoo sprak, - als hij werkelijk zulk een invloed bezat, dan had hij wel gezorgd dat het decorum een weinig meer in acht genomen werd, bij de benoeming van een Hoogleeraar in het Strafrecht aan de Universiteit. Zelf gewezen

1 Dit gaheele verhaal doet weer niets ter zake en kan dus geschrapt worden. Men kan wel zien, dat de schrijver tot de oude pruiken behoort, die nog aan standen gelooven, en het niet goedvinden als een machtig man als de burgemeester van Amsterdam gemeenzaam is met den burger. En dan is er toch nog een verschil tusschen een gezeten burger, een kiezer voor de Staten-Generaal, en den minderen man.
J.v.T.

Hoogleeraar aan het voormalig Athenaeum, en woordvoerder in de Tweede Kamer ten gunste der verheffing van die instelling tot gemeentelijke Universiteit, moet hem die treurige geschiedenis in hooge mate tegen de borst gestuit hebben. Een der gewichtigste bezwaren van de tegenstanders der Amsterdamsche Universiteit is altoos geweest, dat de benoeming der Hoogleeraren bij een Gemeenteraad niet in goede handen was; men heeft getracht dat te weerleggen door te wijzen op de lange reeks van beroemde geleerden, die aan het Athenaeum Illustre hebben onderwezen; de wetgevende macht is er, doch blijkbaar schoorvoetend, toe overgegaan om de benoeming aan den Raad te laten, onder nadere bekrachtiging van den Koning, en nu geeft de Gemeenteraad zelf en ongevraagd, het schitterendst bewijs van zijne onbevoegdheid, door de tusschenkomst van het lot in te roepen waar hij zelf moest benoemen. De onaangenaamheid voor den aldus benoemde laat ik daar: die kan zich troosten met de gedachte dat precies hetzelfde gebeurd kon zijn bij eene voordracht, waarop de namen van Donders, Moleschott en Helmholz voorkwamen. Het is het gebrek aan decorum dat mij voornamelijk hindert.

Ik weet wel dat ook een Minister van Binnenlandsche Zaken bij de benoeming van een Hoogleeraar soms moeilijke oogenblikken te doorleven heeft, als twee invloedrijke kamerleden elk met een candidaat voor den dag komen; maar is zijn besluit omtrent de benoeming eenmaal genomen, zij 't ook na raadpleging van 't lot, dan zal de Minister zich wel wachten, in de considerans van het Koninklijk Besluit te verklaren: ‘Gezien het rapport van onzen Minister van Binnenlandsche Zaken, van den....sten, waaruit blijkt, dat de aanspraken van A en van B op de benoeming tot hoogleeraar te N.N. evenmin als de invloed der wederzijdsche vrienden noemenswaard verschilt;

dat derhalve raadpleging van het lot onvermijdelijk is geweest, welke geschied is door de opwerping van een 2½ guldenstuk Nederl. Courant, na voorafgaande bepaling dat het neervallen van het muntstuk met den beeldenaar des Konings naar boven, de benoeming ten gunste van A., het neervallen met het Nederl. Wapen naar boven ten gunste van B. zou beslissen, hebben besloten en besluiten enz.’[1]

1 Zoo erg vind ik het geval niet. Ik heb ook wel eens geloot met een concurrent, als wij toevallig voor 't zelfde cijfer op een aangenomen karwei hadden ingeschreven. Maar ik vind toch wel, dat de Raad in geheime zitting had kunnen loten en zich dan in de openbare zitting kunnen houden alsof er niet behoefde geloot te worden.
J.v.T.

Te meer spijt het mij, dat de zaak aldus geloopen is, omdat ik mij oprecht verheugde in het ontstaan der Universiteit, en in de houding van den Gemeenteraad ten haren opzichte de beste weerlegging zag van hen die beweren, dat Amsterdam alleen voor zijne materiëele belangen oog heeft. Daargelaten de vraag, of het voor de wetenschappelijke toekomst van het land wenschelijk is, vier universiteiten te hebben in een land van vier millioen inwoners, - is de houding van Amsterdam in dezen althans niet flauwhartig geweest, en heeft het getoond, dat de tijd voorbij is waarop het beroemde woord: ''s lands hartader klopt flauw,' van toepassing was.

Er behoort 'pluck' toe[1], zou een Engelschman zeggen, om eenige tonnen 's jaars aan hooger onderwijs te besteden, in eene gemeente waar de belastingen reeds zoo hoog opgevoerd zijn als hier ter stede.

Dat men daarbuiten er anders over denkt, is volkomen natuurlijk. Is niet het antagonisme tusschen Amsterdam en de meeste provinciën een historisch feit dat de geheele geschiedenis van onze Republiek beheerscht?

Heeft niet Amsterdam doorgaans alleen gestaan tegenover de provinciën? Heeft het niet den tegenstand van alle overige leden van Staat, zelfs in Holland, ten bate of ten nadeele van 't Vaderland, soms overwonnen? Wie het vergeten is bestudeere, zooveel mogelijk uit onpartijdige bronnen, de geschiedenis van de laatste jaren vóór 1578, die van 1650, of, nog beter, die van 1780. Ik verdedig niet, - ik zoek alleen de verklaring te geven, hoe het komt, dat Amsterdam ook nu zich nog gevoelt, niet als een administratief onderdeel van 't koninkrijk der Nederlanden, met eene bevolking van zoo en zooveel duizend belastingschuldigen, maar als een politiek zelfstandig wezen met eigen wil, eigen belangen en eigen glorie[2]. De

1 'Pluck' beteekent zeker geld, - ik ken geen engelsch, alleen een beetje fransch, dat ik van de fransche school heb overgehouden, en dan wat duitsch, dat men van zelf aanleert, nu men op straat niet fatsoenlijk kan loopen of men loopt tegen een Mof aan. Maar waarom de schrijver nu juist op het vele geld bluft dat hier heet te zijn, begrijp ik niet. Hij moest eens weten, op welke lasten een burgerman hier zit!
J.v.T.

2 Dat klinkt alles machtig geleerd. Maar ik herinner mij van die geschiedenis niets dan dat Amsterdam in 1578 de Staatsche zijde kiest, - dat in 1650 de aanslag van Willem II op Amsterdam mislukt - en dat in 1781 de slag op de Doggersbank is geleverd, waarbij de Engelschen op de vlucht zijn geslagen, bijna honderd jaar geleden. En ik weet wel degelijk dat ik een belastingschuldige ben.
J.v.T.

resultaten van eene geschiedenis van meer dan twee eeuwen laten zich niet uitwisschen door een aantal constituties, al zijn die speciaallijk daartoe ingericht, om het zeven-ofnegenhoofdig monster van provincialisme of federalisme te onthoofden. En geldt dit aan den eenen kant van Amsterdam, het geldt evenzeer van de provinciën wier politiek onder de Republiek tegenover die der groote stad stond.

Een amsterdamsch belang heeft dientengevolge in onze wetgeving, behalve de werkelijk daartegen aan te voeren bezwaren, ook nog eene stemming te overwinnen, waarvan wellicht geen der afgevaardigden uit de zoogenaamde landprovinciën zich bewust is, maar die evenzeer in het verleden wortelt als het zelfbewustzijn dat Amsterdam er toe drijft om zijne Universiteit te behouden en op te kweeken.

Nu is op 't punt van bevolking en van rijkdom de wederzijdsche verhouding tusschen Amsterdam en het overige gedeelte des lands sedert de vorige eeuw zeer veranderd, en wel ten nadeele der tegenwoordige hoofdstad. Terwijl Amsterdam op het einde der Republiek ruim een tiende vertegenwoordigde van de geheele bevolking, telt het thans slechts 316,000 zielen, dus nauwlijks een 13de van de ruim vier millioen inwoners, door de laatste volkstelling in geheel Nederland gevonden. De verhoudingen op economisch gebied onder cijfers te brengen en te vergelijken is natuurlijk ondoenlijk; doch handel en nijverheid hebben zich sedert de herstelling van onze onafhankelijkheid, en vooral in de laatste dertig jaar, stellig veel sterker buiten Amsterdam ontwikkeld dan in onze stad, welke eerst sedert vier jaren door het Noordzeekanaal in staat gesteld is om haar historische loopbaan van bemiddelaarster van den wereldhandel te hervatten.

En nog, - hoeveel ontbreekt haar, om die rol met den vroegeren glans te vervullen! Sommige der voordeelen, waaraan onze Republiek haar ongekenden bloei te danken gehad heeft, zijn onherstelbaar verloren: het feitelijk monopolie van de vrachtvaart tusschen Noord- en Zuid-Europa, tusschen onze koloniën en de gansche wereld, waarvan Amsterdam verreweg

de rijkste vruchten oogstte, is verdwenen, om niet meer terug te keeren. De opening van het Suez-kanaal heeft aan de havens der Middellandsche Zee een groot voorrecht geschonken boven alle noordeuropeesche handelssteden. Maar voor den transitohandel tusschen geheel de wereld aan de eene zijde, en Duitschland en Oostenrijk aan de andere, blijft Amsterdam, mits daartoe behoorlijk ingericht en toegerust, de haven bij uitnemendheid. Met volle recht eischt het daarom een verbeterde en versnelde verbinding met den Bovenwaal, de onmisbare voorwaarde om met de noordduitsche havens en de duitsche spoorwegpolitiek te concurreeren.

Een verbeterde Rijnvaart is dus een amsterdamsch belang, maar tevens ook een groot nationaal belang, om de directe en indirecte voordeelen die de Staat moet trekken uit de vermeerderde welvaart der hoofdstad en der groote streek, welke door een nieuw kanaal zal worden doorsneden.

Is er daarom groote kans, dat aan dat belang spoedig zal worden voldaan? Het Ministerie, 't welk de zaak het eerst heeft aangevat, heeft het voorstel tot het graven van een kanaal door de Geldersche Vallei verbonden aan een menigte kleinere kanaal- en rivierverbeteringen in andere deelen des lands.

‘Juist zooals mijne vrouw doet,’ hoorde ik naar aanleiding hiervan zeggen, ‘wanneer zij hare kippen voert; zij strooit dan eenige handenvol grut in de rondte om de aandacht van het kippenpubliek af te leiden, en geeft dan aan haar geliefde Crêve-coeur in 't midden van den kring brood en andere lekkernijen. Doch ge ziet, dat die methode niet altoos gelukt: bij de kanalenwet is er ruzie ontstaan tusschen de overige kippen en toen heeft ook de Crêve-coeur haar deel niet gekregen.’

De regeering die daarop gevolgd is, en waaronder wij tot dusver nog leven, wil de oude keulsche vaart verbeteren en tevens Gorkum een handje helpen en Utrecht: doch daarmede is Amsterdam weinig gebaat; een kip, zou mijn cynicus van daareven zeggen, slokt wel eens een stukje kalk of een kiezeltje op; dat schijnt schuring te geven in de maag; maar zij laat zich daarom niet voor goed afschepen met kiezel; voor de voeding heeft zij wel degelijk iets anders noodig.

Neen, alles wel beschouwd, - en lettende op het nog niet uitgedoofde antagonisme tusschen land- en zeeprovinciën, op den verminderden invloed van Amsterdam in den lande, en vooral ook op den geest die onze Tweede Kamer dezer dagen

bezielt, nu het gemeentebestuur met zeer verklaarbare onverschilligheid het votum der Tweede Kamer aangaande de openbaarheid der kohieren van de inkomstenbelasting voor kennisgeving heeft aangenomen, - geloof ik niet dat Amsterdam zijn Rijnkanaal spoedig zal krijgen.

De eenige kans voor de hoofdstad ligt daarin, dat zij den weg volge, haar zoo duidelijk en krachtig door het Rijnvaartcomité aangewezen. Er moet geen weifeling zijn in hare houding; men moet weten dat in haar oog alleen de kortste rechtstreeksche verbinding met den Bovenwaal het doel kan, maar ook zal treffen, en dat de tien millioen, die de uitvoering van het nieuwe plan zal kosten, volkomen verspild zullen zijn, voor zoover daarmee beoogd wordt, Amsterdam in staat te stellen om tegen Antwerpen, Bremen en Hamburg te concurreeren.

De slotsom waartoe ik geraak is niet bemoedigend voor de toekomst en niet vleiend voor onze grondwetgevers. Er behoorde dan ook het optimisme toe van den revolutietijd en van de constitutiemakers op het vasteland, om te verwachten, eensdeels dat door ‘een wel ingerichte constitutie,’ gelijk een bekend patriot zich uitdrukte, ‘*Amsterdam qua Amsterdam* niets meer zou zijn,’ - ten andere dat de Staten-Generaal, en *pro quota parte* elk afgevaardigde, het geheele nederlandsche volk zouden vertegenwoordigen.

Intusschen schijnt Amsterdam deze laatste grondwettelijke fictie in den laatsten tijd in de werkelijkheid te hebben willen overbrengen. Of waren niet de candidaten voor de Tweede Kamer, die bij de laatste verkiezing in de hoofdstad in aanmerking zijn gekomen, waren niet Kappeyne en Gleichman beide mannen, geheel vrij van amsterdamsch *esprit de clocher, en* geheel onafhankelijk van amsterdamsche traditie?

Hm..... Ik was in die dagen op reis, wegens de groote schoonmaak, en niet om het pleizier van het reizen. Dat is maar matig, voor iemand die zooals ik een hondje bezit, dat hij noch 't huis wil laten noch ook als passagiersgoed meenemen. Maar toen ik terugkeerde en den stapel strooibilleten vond liggen waarin de beide candidaturen werden verdedigd en aangevallen, - de schoonmaakster had ze zorgvuldig bewaard, terwijl daarentegen een volgnummer van het Humoristisch Album spoorloos zoek geraakt was[1], - toen daalden rust en vrede op mij

1 Ik ben daarop ingeteekend, en stuurde het geregeld naar boven, omdat ik meende dat zulk ingespannen werken als de Heer Oosterdijk deed wel eens afgewisseld mocht worden door iets geestigs. J.v.T.

neer, en ik erkende een weldadige beschikking zelfs in de onaangenaamheden die ik tusschen Stendal en Berlijn met een pruisisch conducteur had gehad, omdat die Cora onder mijne zitplaats in een wagon tweede klasse ontdekt had.

Alweer een bewijs, dacht ik, hoe lang de volksgewoonte ondanks nieuwe staatsinstellingen blijft voortleven. Hoe dikwijls heb ik die arme kiesvereenigingen of alleenstaande politici beklaagd, die zich tot taak stellen om de onverschilligheid der censusbetalers te overwinnen![1] Is het wonder, indien zij, vooral des zomers oververhit rakende, in hunne strooibilletten allerlei hatelijkheden en verdachtmakingen opnemen, die zij in koelen bloede niet kunnen verantwoorden? En toch wat baat het? Op zeer krasse wijze, en liefst door de regeering zelve, moet de opgewondenheid zijn gaande gemaakt en aangekweekt, om zooals tijdens de periode der kamerontbindingen, vijf zesden der kiezers bij de stembus bijeen te brengen. In gewone tijden is het al mooi als er 1400 van de 4500 opkomen.

Laat mij maar vrij om in mijn huisgezin en in mijne zaken te doen en te laten wat mij bevalt, - en laat voor de algemeene politiek violen zorgen. Ziedaar de wensch dien verreweg de meeste Nederlanders op den bodem van hun hart vinden, als zij volkomen oprecht zoeken. Eigenlijk is het deze eigenaardigheid die de regeering der stedelijke aristocratieën in onze Republiek mogelijk gemaakt heeft: de Heeren zouden het wel weten, was de vrij algemeene opinie. Bleek dan af en toe, dat zij het niet geweten hadden, en dat het schip van staat op eene klip dreigde te verzeilen, dan werden met behulp van Oranje en van het mindere volk, de Heeren afgezet en door anderen vervangen, die na weinige jaren weer even oppermachtig regeerden als hunne voorgangers. De stedelijke aristocratieën zijn voor goed verdwenen: daarvoor kon de wet zorgen, en zij heeft het in twee of drie termijnen gedaan. Maar het volk belangstelling op te dringen in de leiding der algemeene politiek, daartoe is zij tot dusver onmachtig gebleken.

1 Ik heb ook al eens bij mij zelven gedacht, waartoe al die omslag bij eene verkiezing. Ik ben volstrekt niet onverschillig en breng geregeld mijne stem uit op den candidaat van het Handelsblad; als nu elke courant den naam van haar candidaat met groote letters op haar eerste bladzijde liet drukken, dan zou de lezer dier courant weten waar hij aan toe was, en dan konden de kiesvereenigingen gemist worden.
J.v.T.

Breid het kiesrecht uit, verleen het aan de capaciteiten, verlaag den census, schaf dien geheel af, - ziedaar de middelen die men van verschillende zijde aan de hand doet om den toestand te verbeteren; want daarover zijn het alle Nederlanders eens, als zij de debatten in de Tweede Kamer lezen, dat de toestand op dit oogenblik allerellendigst is.... een vier of vijftal groepen of partijen, alle even onmachtig om te regeeren, maar machtig genoeg om elkaar het regeeren onmogelijk te maken, een gebrek aan waardigheid, eene onbeschaamdheid in het elkaar toedichten van persoonlijke motieven, waarvan tot dusver alleen sommige fransche kamerleden het voorbeeld gegeven hebben! Maar wat baten de bovenvermelde geneeesmiddelen tegenover de kwaal? Toegegeven al dat de zoogenaamde capaciteiten meer belangstelling in het verkiezingswerk aan den dag zouden leggen dan het meerendeel der tegenwoordige kiezers, - zijn niet juist bij die capaciteiten de meeningen veel meer uiteenloopend dan bij minder ontwikkelde kiezers, die zich doorgaans onder de banier van de een of andere kiesvereeniging of courant zullen scharen? Met eenige belangstelling heb ik de onlangs gepubliceerde lijst nagegaan van de hier woonachtige capaciteiten die het kiesrecht voor de Tweede Kamer missen. De indruk dien ik er van overhield was, dat de in die lijst genoemde personen bij een eventueele verkiezing hunne stemmen op ongeveer dertig verschillende candidaten zouden verdeelen, - indien die te vinden waren altoos. Door het uitbrengen van hunne stemmen zouden zij doorgaans weinig invloed uitoefenen; terwijl juist hun maatschappelijke positie hun de gelegenheid geeft om op andere wijze op den uitslag der stemming in te werken.

Verlaging of zelfs afschaffing van den census biedt niet den minsten waarborg, dat men langs dien weg aan een personeel van kiezers zal geraken, 'twelk meer belangstelling toont in de publieke zaak; alleen zal men *la matière ouvrable* vermeerderen voor de heeren politici van alle richtingen, en naarmate de minder ontwikkelde kiezer zich lichter door machtspreuken laat medesleepen; zal men den invloed zien vermeerderen van hen die zich het best van machtspreuken weten te bedienen[1].

1 Als iedereen mede mocht stemmen, dan zou hetzelfde gebeuren als in de kerk, toen daar het algemeen stemrecht is ingevoerd; want de, mindere man is doorgaans fijn of Christelijk Gereformeerd. Ik ben dus tegen algemeen stemrecht; en ik begrijp niet waarom enkele leden van Burgerplicht er voor zijn. J.v.T.

En dan blijft nog het groote bezwaar, de *question préalable* om zoo te zeggen: om de kieswet aldus in te richten, dat men een personeel van niet-onverschillige kiezers erlangt moet de grondwet wijziging ondergaan: en juist omtrent die grondwetswijziging bestaat tot dusver, *for aught I know to the contrary*, de meest verdoovende onverschilligheid bij het meerendeel der kiezers, en de grootste verdeeldheid bij de kleine, niet onverschillige minderheid; terwijl in de Kamer de belangstelling in de grondwetsherziening zich hoofdzakelijk uit in recriminatiën tusschen twee amsterdamsche afgevaardigden.

Ter loops, ook al iets dat den invloed der hoofdstad op den gang van 's lands zaken niet versterkt![1]

Hoe geraakt men ooit uit den cirkel, waarin onze politiek reeds sedert zoo lange jaren ronddoolt!

Herzie Uzelf, zei de Minister van Justitie met beminnelijke vrijpostigheid tot de Tweede Kamer, en daarmee wees hij den eenig mogelijken weg aan, in een land waar staatsgrepen gelukkig sedert lang in onbruik zijn geraakt.

Maar bestaat er, menschelijkerwijze gesproken, eenige kans op die herziening? Ik betwijfel het. Komt zij vóór het einde van 1881 tot stand, dan zal ik daarin een bewijs zien van de waarheid der Calvijnsche leerstelling, dat de Heer beide het willen en het doen uitwerkt.

Tegenover de politieke apathie in den lande, omtrent wier bestaan men zich door de hevigheid der debatten in de Kamer en in de pers niet moet laten misleiden, - tegenover die apathie is het een magere troost te bespeuren, dat ons land misschien net eenige ter wereld is, waar anarchie, tijdelijk althans, zoo ustig en gevaarloos is. Misschien zou Proudhon, als hij dien toestand gekend had, ons het gelukkigste volk der aarde genoemd hebben.

Bestaat die anarchie eigenlijk ook niet op gemeentelijk gebied? Ge zult mij niet misverstaan, en U verbeelden, dat ik over het gemis aan stedelijke verordeningen ga klagen[2], of over te slappe

1 Dat wil ik wel gelooven. Waarom hebben ze dan ook niet Kappeyne naar de Kamer gestuurd. Die had ten minste met Tak geen ruzie gekregen.
J.v.T.

2 Nog meer verordeningen! 't Is een mooie boel met die fraaie bouwverordening, die ons menschen van 't vak geen oogenblik rust gunt. En als er nog maar beter om gebouwd werd! Maar tegenwoordig loopt iedereen naar een architect, als hij wil bouwen; sedert vier jaar heb ik geen enkel huis gebouwd dan mijn eigen perceel.
J.v.T.

handhaving daarvan, - of ook, dat ik de paneelpaniek van verleden winter ten nadeele der politie zal exploiteeren. Mijne vraag doelt op het verschijnsel, dat de gemeenteraad in den]aatsten tijd zulk eene moeite schijnt te hebben, om te weten wat hij eigenlijk wil. In 1874 is na lang beraad besloten tot oprichting van een Gasthuis op een bepaalde plaats, - en in 1880 wordt weer een halve zitting besteed aan een debat over de quaestie of er geld aan de uitvoering van dat besluit moet of mag besteed worden. De begrooting voor 1881 heet opgemaakt te zijn met inachtneming van die zuinigheid welke onze benarde financiëele toestand tot plicht maakt, en het verslag der afdeelingen vindt de begrooting nog veel te roijaal, - hetgeen niet wegneemt dat de door den gemeenteraad goedgekeurde begrooting aanzienlijke posten aanwijst voor die groote gemeentewerken, aan wier onmisbaarheid hij den gemeenteraad zelf de grootste twijfel bestaat, als Groentenmarkt, Abattoir enz. Aan de beursquaestie worden twee volle zittingen gewijd, de stemming over de verschillende voorstellen in die aangelegenheid moet over wie weet hoevele zittingen verdeeld worden, omdat de stemmen gedurig staken; en bij slot van zaken is men precies even ver als toen men begon. Ik zou meer voorbeelden kunnen aanwijzen. Noem de oorzaak besluiteloosheid, onstandvastigheid, onbeholpenheid,.... in alle geval gelijkt de uitkomst veel op anarchie, - en kan ik mij niet zoo warm maken als sommigen, over de niet-goedkeuring der amsterdamsche begrooting door Gedeputeerde Staten. - Indien er ooit argumenten gezocht moesten worden ter handhaving van die vrij onzinnige bepaling der gemeentewet, welke eene stad van ruim 300,000 inwoners aan dezelfde tuteel onderwerpt als een dorp van 600 landlieden; dan behoeft men slechts de behandeling der gemeentebegrooting voor 1881 in Afdeeling 2 van het Gemeenteblad op te slaan.

Moeten wij de eerste oorzaak van hetgeen ik hier anarchie noem niet wederom in de onverschillighed der gemeentenaren zoeken? Ik vrees wel, ofschoon de gemeentelijke belangen uit den aard der zaak hun nader aan 't hart liggen, - en doorgaans ook dieper in hun zak tasten[1], dan de algemeene politieke.

1 Dat zullen wij merken, als een deel van Nieuwer-Amstel bij Amsterdam getrokken wordt, en dan bestraat, verlicht en beliernurd zal moeten worden. Dat zal alles weer voor ons geld moeten gebeuren. Ik vind dan ook de annexatiezucht van Amsterdam erg onedelmoedig tegenover het zwakkere Nieuwer-Amstel, en ben het geheel eens met de Amstelbode en met Mr. D.A. Koenen. Het doet nog eens goed, zoo iets te lezen!
J.v.T.

Maar, vraagt ge, waar stelt de Amsterdammer dan wel belang in? Of houdt ge hem dan geheel ontbloot van hetgeen de Duitschers '*Gemeinsinn*' noemen?

In geenen deele. Er bestaan wel degelijk, buiten den huisselijken kring en de *zaken*, voorwerpen van zeer algemeene belangstelling voor onze stadgenooten. Ik noem er slechts drie bij wijze van voorbeeld: de weldadigheid namelijk, de kerkelijke aangelegenheden, en de publieke vermakelijkheden.

Van eerstgenoemde deugd zijn in den loop des jaars weer schitterende blijken gegeven in den buitengewonen onderstand, gedurende den harden winter van 1879-80 aan de behoeftigen verstrekt, in de ondersteuning van de van werk verstoken arbeiders der suikerfabriek van de HH. Beucker en Hulshoff, en in de algemeene deelneming aan de leniging der rampen door de dijkbreuken in Gelderland en Noord-Brabant veroorzaakt. Bij de uitdeeling van den buitengewonen onderstand aan de armen is men ditmaal te Amsterdam met meer overleg te werk gegaan dan wel eens vroeger is geschied, en men mag, dunkt mij, vertrouwen, dat de giften grootendeels daar besteed zijn, waar zij het meeste nut konden stichten. Tegenover de noodlijdenden door den watersnood heeft het publiek, door den Koning daartoe aangespoord, zich eer te mild dan te karig betoond, en indien ik de min of meer diplomatieke uitingen in het Verslag der Algemeene Vereenigde Watersnoodcommissie wel begrijp, dan had die Commissie zich waarschijnlijk meer op haar gemak gevoeld met wat minder tienduizenden gulden dan haar werden opgedrongen. Maar in zake watersnood gevoelt elk bewoner van den

> 'gewijden grond der Vaderen,
> Gij - niet op ons verzoek - ontwoekerd aan de zee',

dat hij als 't ware zichzelf helpt door de noodlijdenden te steunen.

En nu de kerkelijke zaken.

Al wordt tegenwoordig lang niet meer zooveel getheologiseerd als toen de Genestet dichtte, - ja al zijn er al meer en meer die zich aan het kerkelijk leven geheel onttrekken, zonder daarom ongodsdienstig te zijn, bewijst toch het ontstaan der Vrije Gemeente dat ook vele modernen zich buiten de kerk niet op hun gemak gevoelen, - terwijl onlangs de voormalige Staatskerk weer een blijk van levenskracht gegeven heeft door de oprichting der Vrije Universiteit alhier.

Ik houd van verscheidenheid, - en ik geloof dat er in het

Nieuwe Testament geen diepzinniger gelijkenis staat dan die van den heer die zijne dienstknechten beloont naar de mate dat zij met de hun toevertrouwde ponden hebben gewoekerd: ik juich dus de oprichting én van Vrije gemeente én van Vrije Universiteit van harte toe. Maar ik houd ook van helderheid, en zou wel willen weten waarom beide instellingen zich met den naam van vrij versieren. Het geeft aanleiding tot *qui pro quo's*, en ik heb al hooren vragen of de Vrije Universiteit bestemd is tot opleiding van dominés voor de Vrije Gemeente. Wel is waar was de vrager een Duitscher, die ook geen flauw begrip had hoe de Staat kon gedoogen, dat er buiten de door hem erkende Hoogescholen hooger onderwijs gegeven werd.

Maar *verba valent usu*, en terwijl ik het zeer natuurlijk vind, dat eene vereeniging van personen, die het juk der formulieren in de bestaande kerkgenootschappen hebben afgeschud, den naam van Vrije Gemeente aanneemt, - slechts voor het woord gemeente zou ik een ander gekozen hebben,[1] - begrijp ik niet waarom de ultra-confessioneele richting aan hare Universiteit den naam van vrij schenkt, die juist bestemd schijnt om alle wetenschap en hen die zich daaraan wijden, onder den dwang van een kerkelijke dogma te brengen. Waarom de nieuwe instelling niet genoemd Universiteit voor Gepraedestineerden, of Universiteit Kuijper, - zooals men te Boston Harvard College heeft?

In de derde plaats noemde ik de publieke vermakelijkheden als een voorwerp van warme, ja ik durf zeggen steeds hartstochtelijker belangstelling van ons Amsterdammers, en niemand zal mij tegenspreken, die de lange lijst kent van tooneelvoorstellingen, concerten, opera's en operetten, paardenspelvertooningen, gymnastische kunstverrichtingen, Café's chantants, enz. welke dagelijks in de couranten worden aangekondigd. Ik laat mij door die aankondigingen, of ook door de critieken en aanprijzingen van de reporters der couranten zelden of ooit verlokken om aan die feestelijkheden deel te nemen, en kan dus niet als ooggetuige optreden: maar reeds het feit dat de ondernemers er baat bij schijnen te vinden om telkens weer te adver-

1 Waarom noemt de schrijver dat woord niet? Ik heb eigenlijk nooit geweten, hoe ik het met hem had als wij het over de Vrije Gemeente hadden. Toen ik hem van de inwijding van de kerk op de Weteringschans vertelde, vroeg hij mij of ik dat ding ook al een kerk noemde? En een anderen keer, op een zondag toen ik van de kerk terugkwam en ik hem aan de deur ontmoette, vroeg hij: Ziezoo, heb je prettig genut? J.v.T.

teeren, geeft te kennen dat zij zich in een ruim bezoek van hunne inrichtingen mogen verheugen. In de laatste jaren zijn, om niet te spreken van het Panoramagebouw, dat werkelijk uit het oogpunt van architectoniek een *difficulté vaincue* mag heeten, twee nieuwe Schouwburgzalen in de Plantage verrezen, en thans spreekt men weder van de oprichting van een Eden-theater, dat naar de beschrijvingen te beoordeelen, alles zal overtreffen wat de kunst der decoratie, zelfs in het Paleis voor Volksvlijt, heeft tot stand gebracht.

Van laatstgenoemde inrichting gewagende, valt mij een gezegde in van wijlen den Directeur J. Ed. de Vries. Een mijner vrienden, lid van mijn wekelijkschen muziekkrans, deed eenige jaren geleden met een paar anderen moeite om alhier een hoogduitsche opera te organiseeren, die niet, zooals de operatroepen welke tegenwoordig hier spelen, genoodzaakt zou zijn om van stad tot stad te reizen, - evenals Blanus en Dassie, doch met dit onderscheid, dat laatstgenoemden telkens eenige weken op dezelfde plaats blijven, en dat hunne paarden minder worden afgetobd dan de zangers, die twee- of driemaal in de week heen en weer sukkelen. Mijn vriend is een geweldig idealist op het punt van opera; een ongeoefend orkest, dat degelegenheid mist om behoorlijk met de zangers te repeteeren, of dat voor de gelegenheid uit eene infanterie-kazerne naar den Schouwburg is verplaatst, - een koor van bejaarde en met doordringende stemmen toegeruste, maar elke notie van zingen missende heeren en dames van semitische afkomst, - eene bijeenvoeging van middelmatige of minder dan middelmatige zangers met één of twee sterren als middenpunt, - 't waren alles gruwelen in zijn oog. Maar hij erkende in J. Ed. de Vries den man van ervaring, die hier ter stede gedurende vijftien jaren een hoogduitsche opera in 't leven gehouden heeft, en die hem menigen practischen wenk kon geven. Mijn vriend ontving die wenken dan ook, maar zij hadden de strekking om zijn idealisme ter neer te slaan. ‘Weet u, Meneer,’ zeide o.a. de ex-impresario en pachter van den Stadsschouwburg, ‘weet u hoe ik er aan toe was, toen ik een ensemble had dat *Don Jutan* kon geven, en *Figaro's Ilochzeit*, en *Euryanthe*, en hoe de klassieke rommel verder mag heeten? Meneer, ik at geen droog brood. Meneer, in 't begin van den winter toen ik de *Etoile du Nord* heb gemonteerd, bezat ik geen cent meer op de wereld; het hemd zelfs (met permissie) dat ik aan 't lijf

had, behoorde mij niet! Maar ik had mevrouw Marra, die mij wel is waar een boei geld kostte, en ik had de decoraties en de *mise en scène* van de groote opera te Parijs letterlijk gecopiëerd. En de *Nordstern* werd **een-en-dertig** maal achtereen gegeven, en aau het eind van den winter was ik binnen. Want zieje Meneer,' - en hier werd zijne houding indrukwekkend en stak hij, een geliefde geste, de gesloten vuist met een grooten dikken duim opgestoken vooruit, 'want zieje Meneer, wij leven in de eeuw der *mise en scène*, en als je niet voor een **kapitale** *mise en scène* zorgt, dan ben je verloren!'

Men kan den man overigens den lof niet onthouden, van overeenkomstig zijne beginselen gehandeld te hebben, en wie thans het Paleis van Volksvlijt met het gebouw vergelijkt, zooals het door den architect Outshoorn is opgeleverd, zal, indien hij hetzelfde beginsel is toegedaan, den Directeur de Vries dankbaar zijn voor de cartonnages welke het inwendige van het gebouw onkenbaar gemaakt hebben.

Ik behoef wel niet te zeggen, dat er van de hoogduitsche opera, in den zin als door mijn vriend bedoeld werd, niets gekomen is. Hij wilde er een kunstinstituut van maken, terwijl de opera alleen als publieke vermakelijkheid kans heeft om voordeel op te leveren. Het eene is met het andere te vereenigen, doch alleen in hoofd- of residentiesteden waar de Staat of de Vorst aanzienlijke subsidiën toekent, - of in plaatsen die zoo groot zijn als Londen en waar men zulke hooge prijzen betaalt als in de engelsche hoofdstad: slechts tijdelijk, en op een bescheiden schaal, ook in veel kleinere plaatsen dan Londen, ja, hoe paradoxaal het klinke, dan Amsterdam. Zoo heeft Rotterdam feitelijk gedurende eenige jaren een hoogduitsche opera bezeten, die in vele opzichten aan de eischen der kunst voldeed. Maar dat dit heeft kunnen gebeuren, ligt grootendeels daaraan, dat er destijds te Rotterdam geen inrichtingen waren die aan de bestaande behoefte aan publieke vermakelijkheden voldeden; eenige warme en scherpziende kunstvrienden hebben van die bestaande en onbevredigde behoefte meesterlijk gebruik gemaakt, om de opera in het leven te roepen en die zoodanig in te richten, als met hun wensch overeenkwam.

Te Amsterdam zijn er publieke vermakelijkheden genoeg; zij die in eene operavoorstelling niets zoeken dan een vermaak, vinden zich volkomen bevredigd met de bestaande gele-

genheden. Het publiek van welgestelden op wier hulp het bij de oprichting van een echte kunstinstelling zou aankomen, is hier bovendien te talrijk om door een klein groepje kunstvrienden te worden medegesleept. En de kosten aan zoodanige kunstinstelling verbonden zijn op den duur toch te groot en worden steeds grooter. Allengs daalde ook te Rotterdam de opera tot hetgeen zij thans is, eene inrichting van publiek vermaak, die de medewerking van twee of drie steden noodig heeft, om haar kommervol bestaan te rekken. Toch heeft Rotterdam aan de pogingen van zijne kunstvrienden het te danken, dat zich aldaar een goed orkest heeft gevormd; ook is er eene kunsttraditie ontstaan, die bij latere gunstige gelegenheden bezielend kan werken.

Een soortgelijk verschijnsel als bij de opera doet zich voor bij het tooneel: winstgevend, of ook maar zelfbedruipend is alleen de onderneming die de kunst hoogstens als voorwendsel gebruikt, en die zich verder op de hoogte stelt van den minst ontwikkelden smaak. Zij die op dit gebied als hervormers optreden, hebben bovendien met een gebrek te kampen, dat zich bij de hoogduitsche opera veel minder sterk doet gevoelen: het personeel van tooneelspelers en -speelsters, dat aan de eischen der kunst voldoet, is in ons land slechts gedeeltelijk voorhanden, en men kan zich niet tot het buitenland wenden om het aan te vullen. Vereeniging van alle bestaande krachten onder ééne directie, en aankweeking van nieuwe krachten door een oordeelkundige opleiding van jonge talenten, zijn de aangewezen middelen, om bij ons te lande tot de samenstelling van een goed tooneelgezelschap te geraken. De Tooneelschool alhier is in laatstgenoemden zin werkzaam, en tot de vereeniging van de bestaande krachten in ééne hand is een groote stap gedaan door de samensmelting van het in vele opzichten voortreffelijke rotterdamsche tooneelgezelschap met dat van de Vereeniging het Nederlansch Tooneel, waarvan de couranten onlangs bericht gaven. Men stelle zich echter niet voor, dat er op dit gebied ooit meer zal zijn te bereiken dan ééne ware kunstinstelling voor ons geheele land. Waar Frankrijk, met zijn 37 millioen inwoners, - bij wie het tooneelspelerstalent zeker niet minder schaars voorkomt dan onder onze landgenooten, - waar de fransche Staat met zijn krachtige geldelijke ondersteuning en met de groote voordeelen die hij aan zijn beste acteurs kan verzekeren, slechts één Théatre Français oplevert, zou het dwaasheid zijn, hier in

elk der drie grootste steden een gezelschap te willen vormen, dat meer was dan eene inrichting van publiek vermaak. *Qui trop embrasse, mal étreint*, en 't is alleen om financiëele redenen, dat het Nederlandsch Tooneel tot dusver een haagschen en een amsterdamschen schouwburg tegelijk bespeelt.

In afwachting nu van de dingen die komen zullen, worden wij Amsterdammers af en toe vergast op voorstellingen van buitenlandsche tooneelgezelschappen, die doorgaans evenmin of minder aan de eischen der kunst voldoen dan 't geen wij reeds bezitten. Eéne uitzondering op dien regel vormde het tooneelgezelschap van den Hertog van Saksen-Meiningen, dat in de maand Mei eene reeks voorstellingen gaf in den schouwburg op het Leidsche Plein.

Ik heb doorgaans veel moeite om des avonds mijne kamer te verlaten. 't Is mij meermalen gebeurd, dat ik het voornemen had om een concert, eene tooneelvoorstelling te gaan bijwonen en er zelfs plaats voor had laten halen, en dat ik toch op het laatste oogenblik de voorkeur gaf aan 't voortzetten der lectuur waarmede ik bezig was. Doch in Mei was ik pas verhuisd; mijne kamer was nog niet op orde, en bij de voorstellingen der Meiningers waren er twee zaken die mij aantrokken: vooreerst hun prachtig repertoire, vooral van Shakspeare's tooneelspelen; ten tweede, het raadselachtige verschijnsel, dat in ons meest gelezen dagblad de critieken van den officieel aangestelden recensent bijna dagelijks door de redactie op min of meer schamperen toon werden weerlegd of verbeterd. Dit laatste kon toch geen navolging zijn van de manier waarop in den engelschen Punch de reis van den Prins van Wales in Indië door een reporter werd beschreven, die gedurig op dwaasheden betrapt werd, terwijl later bleek dat hij Gravesend nimmer verlaten had? Kortom, ik ging naar den Stadsschouwburg en ik genoot zeer bij de voorstelling van *Winter's Tale*. Maar is dit nu de hoogste volmaaktheid die de duitsche tooneelspeelkunst heeft bereikt? Indien het waar is, dat wij in de eeuw der *mise en scène* leven, en dat dus alleen daarop dient gelet te worden, dan dingt dit gezelschap metrecht naar den hoogsten prijs mede. Maar is die *mise en scène*, hoe voortreffelijk ook, iets anders dan bijzaak, - dan de wel bestudeerde en geïnstudeerde toepassing van een groote kennis van historische toestanden, van een fijn ontwikkelden smaak, gepaard met onbeperkte beschikking over geld? Bij de Meiningers

was, wel is waar, meer: er was een ensemble van tooneelspelers, geen acteur of actrice stelde de anderen door zijne meerderheid in de schaduw en allen kenden hunne rollen uitstekend. Doch het was de gelijkheid der middelmatigheid, niet die der voortreffelijkheid: en het aangrijpende van de tooneelspeelkunst, het meesleepende, dat den toeschouwer onbewust verplaatst in den voorgestelden toestand[1], hem eene stemming opdringt, de toepassing van critiek letterlijk onmogelijk maakt, - de kunst namelijk in de voor mij eenig ware beteekenis van het woord, heb ik bij dit tooneelgezelschap niet gevonden. Dat zulk eene kunst bestaat, is mij gebleken in het Théatre Français, en te Berlijn en te Munchen: op laatstgenoemde plaatsen zelfs in stukken, die van onze negentiende-eeuwsche levensbeschouwing zoo ver afstaan als de *Räuber* en de *Iphigenie in Tauris*.

'*Du sprichst ein groszes Wort gelassen aus!*' zult ge mij toeroepen. 'De kunst is dan pas kunst, als ge haar niet kunt critiseeren! Waartoe in 's hemels naam dient dan de critiek?'

Mijn antwoord is gereed: ik spreek van een eerste voorstelling, - of waarom zon ik de uitspraak niet terstond op alle overige kunsten toepassen? - ik beweer dat bij de eerste lezing van een werkelijk schoon boek, bij de eerste uitvoering van eene meestercompositie, bij de eerste aanschouwing van een voortreffelijk schilderij of beeldhouwwerk, - de indruk op den met kunstgevoel begaafden mensch van dien aard is, dat hij zich overgeeft, en zijn critische faculteit tot zwijgen gebracht wordt. Later, bij de herhaalde aanschouwing van het kunstwerk, en bij de verflauwing van den eersten indruk, die van die herhaling onafscheidelijk is, ontwaakt het critische vermogen wederom, en is de kenner in staat om te onderzoeken langs welken weg en met welke middelen de kunstenaar dien indruk te weeg gebracht heeft. Ook dan zal de criticus wijs doen met niet te denken, dat hij het geheim van het schoone kan blootleggen, maar zich met de nederige taak tevreden stellen, om af te weren wat hem daarmee dunkt te strijden, en aan te wijzen welke middelen, door den kunstenaar aangewend, in zijn oog er toe bijgedragen hebben om den indruk van het schoone voort te brengen.

1 Daar is veel van aan. Maar waarom gaat de schrijver dan niet naar 't Leidscheplein, als daar Revenge Praag, of Marie-Jeanne of Laurierboom en Bedelstaf gegeven wordt? 't Is om van te rillen, zooals daar soms zoo'n echte gemeene verrader vertoond wordt.
J.v.T.

Ziedaar waartoe de critiek, de echte, dient.

Uit den aard der zaak zijn zij, die haar kunnen uitoefenen, moeilijk te vinden. Om een Sophocles. een Shakspeare, een Rembrandt, een Bach te kunnen critiseeren, moet de beoordeelaar zich volkomen thuis gevoelen in de ideeënwereld waarin die reuzen geleefd hebben. Hoevelen zijn daartoe in staat? Hoevelen zelfs zijn er die bevroeden, dat die wereld, gelijk Pascal het noemt, *un autre ordre de choses* is dan dien wij gewone stervelingen kennen?

In de tweede plaats is er nog eene critiek, die dient om den criticus te doen leven. Dat de taak van dezen veel dieper ingrijpt in het wezen der kunst, is licht te bevroeden. Zoo'n criticus zal volstrekt niet schromen u aan te wijzen wat Beethoven met elke maat van zijne negen simfonieën bedoeld heeft en welke de symbolische beteekenis is van elken versregel van het tweede deel van Faust. Hij zal daarbij eene woordenrijkheid ten toon spreiden, misschien onwillekeurig, maar die toch in rechte rede staat tot het bedrag der betaling die hij in zijn zak steekt. Bij ons te lande bestaat deze soort van critiek eigenlijk niet; slechts sporadisch vertoonen zich daarvan enkele gevallen, naar aanleiding van liet een of ander muzikale kunstwerk dat voor het eerst wordt uitgevoerd. Onze oostelijke naburen daarentegen worden er mede overstroomd, en schijnen daarop prijs te stellen: immers zal vooral op dit gebied het aanbod zich wel grootendeels naar de vraag regelen.

Eindelijk heeft men nog de gewone of courantencritiek, de eenige die te Amsterdam floreert. Zij houdt zich bijna uitsluitend bezig met de bespreking der tooneel- en muziekuitvoeringen, doch maakt ook excursies op het gebied der schilderijententoonstellingen en der tallooze publieke vermakelijkheden. Ik volg hare verrichtingen met weinig aandacht. Alleen maak ik doorgaans eene uitzondering voor de muzikale critiek. Deze is vrij onschadelijk; zij beschikt over een beperkt aantal zoogenaamde kunsttermen, als *brio, point d'orgue*, stokvoering, *chiar' oscuro*, leeuwen- en zilveren toon, *slaccato's*, beschaafde streek, enz., die zij op verschillende wijze combineert en permuteert, om meestal tot de slotsom te geraken dat de leiding verdienstelijk was: zij dient om den courantenlezer de keuze te vergemakkelijken tusschen de verschillende wijzen waarop hij zijn avond kan besteden, - en indien zij soms de hevigste aandoeningen van spijt, wangunst en wrevel bij het kunstenaars-

publiek opwekt, dan ligt dit minder aan haar dan aan gemeld publiek zelf.

Zij vormen namelijk '*ein eignes Völkehen*,' die Heeren beroepsmusici. Men zou hen de mimosa's van 't menschdom kunnen noemen, indien de vergelijking niet zoo erg mank ging ten aanzien der gevolgen van eene aanroering: het kruidje-roerme-niet trekt zijne blaren in en laat den stengel hangen, terwijl de kunstenaar bij de minste dikwijls slechts gewaande kwetsuur, zich in postuur stelt en op weerwraak bedacht is. Voor iemand die het niet uit ervaring weet, is 't nauwlijks te gelooven hoevele vijandschappen elkaar in de muziekwereld kruisen, en om welke redenen die soms zijn ontstaan. Men zou zeggen dat de toewijding aan de kunst, welke de fijnste ontwikkeling van het zenuwstelsel vereischt, dat zenuwstelsel buitengewoon gevoelig maakt ook voor niet-muzikale prikkeling; - maar als physiologische wet moet men deze verklaring niet opvatten, want er zijn goddank musici, en van de allerbesten, die niet zoo lichtgeraakt zijn.

In lang vervlogen dagen, - 't was in den tijd toen ik nog niet van de wereld zoo afgezonderd leefde als nu, waren er drie of vier muzikale sommiteiten in onze goede stad, die ieder een eigen stoet van volgelingen, van geloovigen zou ik haast gezegd hebben, rondom zich verzamelden, en daarmede het heerlijke gebied der toonkunst in verschillende richtingen doorkrnisten, of, met andere woorden, allerlei grootere en kleinere compositiën ten gehoore brachten. Niets, zou men zeggen, kongelukkiger zijn voor hen wier lust en leven de muziek is, en daartoe behoor ik. Maar er was een nadeel aan dien rijkdom verbonden: elk der bedoelde hoofdmannen was min of meer vijandig gestemd tegen de anderen; de volgelingen kozen natuurlijk nog sterker partij dan de leiders. Nu is het publiek van goede dilettantzangers alhier wel talrijk, doch niet talrijk genoeg om drie of vier behoorlijk samengestelde koren te vormen, en aan ineensmelting of zelfs tijdelijke samenwerking van twee of meer benten van zangers viel in dien tijd niet te denken. Het gevolg was, dat de moeilijkere werken van oude of moderne meesters nimmer op voldoende wijze ten gehoore gebracht konden worden.

In dat opzicht was de staat van zaken in sommige kleinere steden veel gunstiger dan te Amsterdam; te Rotterdam b.v. en te Utrecht, was de leiding van geheel het muzikale leven nagenoeg in ééne hand, en vormde zich rondom den leider in

elke stad een voldoend bezet en goed geoefend koor, hetwelk bij de uitvoeringen, b.v. van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, dikwijls aan dat der Amsterdamsche Afdeeling van gemelde Maatschappij de loef afstak.

In de laatste jaren moet daarin, volgens zeggen van mijne muzikale vrienden, ook alhier veel verbetering zijn gekomen, - en op eigen waarneming afgaande moet ik zeggen dat uitvoeringen, als die wij dit jaar hebben mogen bijwonen van de *Missa Solemnis* van Beethoven en van het *Triumphlied* van Brahms, tien jaren geleden te Amsterdam op het gemis aan een behoorlijk koor zouden zijn afgestuit[1]. Van harte verheug ik mij daarin, en zie er een der heugelijkste voorteekenen in voor den toekomstigen bloei der kunst die mij het naast aan het hart ligt.

Is de gissing die ik hierboven waagde naar de oorzaak van de prikkelbaarheid der toonkunstenaars, in mindere mate wel is waar, ook van toepassing op de letterkundigen? Ik ben te weinig met de letterkundige kringen bekend om er met kennis van zaken over mede te spreken. Maar een meer dan normale prikkelbaarheid schijnt ook hun eigen te zijn, alleen afgaande op hetgeen dienaangaande in de laatste maanden in het openbaar is gebleken. Wat, zou men zeggen, is minder geschikt om kwaad bloed te zetten, dan de overweging der vraag of het driehonderdjarige jubilé van Pieter Corneliszoon Hooft met eene voorstelling van den Warenar gevierd moet worden? En toen die vraag, zeer tegen mijne verwachting, toestemmend werd beantwoord, wat ter wereld was toen voor kalme beredeneering beter geschikt, dan de quaestie of de Warenar al dan niet gecastigeerd voor een negentiende-eeuwsch publiek ten tooneele gevoerd kon worden? Iedereen weet daarentegen, dat er fel gestreden, en dat de strijd uitgeloopen is op eene soort van harddraverij van de voorstanders der beide wijzen van opvoering naar de twee voornaamste schouwburgen alhier: op zich

1 Ik heb van die dingen geen verstand, maar ben toch lid van Toonkunst geworden, omdat mijne vrouw aan muziek doet en het nu eenmaal zoo hoort. Maar ook zij vindt, dat men met zulke stukken als de door den schrijver genoemde t'huis kon blijven, en zij houdt veel meer van de concerten in Volksvlijt op de donderdagen. Die zijn klassiek genoeg voor haar, en ik zit er ook veel liever onder een glaasje bier of grog met een kennis te praten dan in die stampvolle Parkzaal met haar dicht ineengedrongen stoelenrijen, waar men niet eens kan indutten om het geweldige rumoer van al die zangers en blazers.
J.v.T.

zelf een echt nationaal schouwspel, maar dat toch minder goed gekozen schijnt tot opluistering van den driehonderdsten verjaardag van den Drost van Muiden.

In de schilderswereld en in die der beeldhouwers en bouwkundigen heerschten dit jaar betrekkelijk rust en vrede, - althans voor zoover het publiek is te weten gekomen. 't Ligt in den aard der zaak dat de twisten tusschen letterkundigen spoediger ruchtbaar worden dan die der overige gilden van kunstenaars: heeft niet de letterkundige zijne pen steeds ter hand, en is 'tniet natuurlijk, dat hij zijne grieven terstond aan 't papier toevertrouwt, 't welk dan allicht naar een courantendrukkerij verdwaalt? Of daarom tusschen de broeders van het St.-Lucasgild geen veeten, geen wrevel bestaat? Ik weet het niet; maar 't heeft ook anderen dan mij verwonderd, dat op de driejaarlijksche schilderijententoonstelling, onlangs alhier gehouden, zoo menig gevierden naam, vooral van de haagsche broederschap, door zijne afwezigheid schitterde. Waren hier oorzaken van toevalligen, of van persoonlijken aard in 't spel? In alle geval is er meer zelfbeheersching en meer tact bij de ridders van het penseel, als zij hunne wasch binnenshuis beredderen, dan bij hen die hun ongewasschen lijfgoed aan elken voorbijganger ter bezichtiging opdringen.

Openbare, aanhoudende, desnoods nimmer eindigende strijd[1] zij de leus, zoodra die strijd eene overtuiging, een beginsel geldt: nimmer eindigend, omdat de wereld nu eenmaal zoo is ingericht, dat zij door overtuigingen wordt beheerscht, die zich wel van de logica bedienen om te heerschen, maar tot den oorsprong waarvan de logica ons niet doet opklimmen; hetwelk tevens de reden is, waarom eene overtuiging, den eenen dag met een onbreekbaren keten van syllogismen gekneveld en *ad terminos non loqui* gebracht, - den volgenden dag vaak ongedeerd te voorschijn treedt en nieuwe argumenten vindt om den strijd voort te zetten; terwijl diezelfde overtuiging later, soms zonder bestrijding, en zonder oogenschijnlijke oorzaak, voor een andere plaats maakt.

1 Van hieraf begint het handschrift van den schrijver onduidelijker en haastiger te worden. Ook hetgeen hij van overtuigingen zegt, die de wereld beheerschen, is te gek om alleen te loopen. Wij weten wel beter, en dat je groote geldlui het zijn, die de wereld regeeren. Men kan hieruit zien, hoc verkeerd het is, om altoos in de boeken te zitten wurmen. Je moest eens met zoo'n overtuiging hij Rothschild of bij de Bank aankomen. om die gedisconteerd te krijgen!
J.v.T.

Maar indien, gelijk in verreweg de meeste gevallen, en hoe ook onder schoonklinkende leuzen verbloemd, de strijd over persoonlijke quaestiën loopt, dan kan men niet beterdoen, dan dien zoo spoedig mogelijk te doen ophouden. Want de eerste oorzaak van zulk een strijd ligt doorgaans, óók wel in eene overtuiging, - maar juist in de eenige overtuiging die geen propaganda kan maken; het geloof namelijk van ieder individu, dat hij meer waard is dan waarvoor hem de wereld crediet geeft. Gesteld al dat ieder onzer die overtuiging kon doen deelen door alle overigen, dan zou de maatschappij op zijn best ontaarden in een Algemeene Vereeniging van Wederzijdsche Bewondering, - den akeligsten toestand die zich laat denken. Maar het hier omschreven geloof is uit den aard der zaak volkomen onvruchtbaar; wij doen dus beter, met dat in onsbinnenstebesloten te houden, en er ook in onze daden niets van te laten merken. Daarentegen zou het stellig tot vermeerdering der algemeene tevredenheid leiden, indien de overtuiging algemeener werd, die Professor Teufelsdröckh op vrij cynische wijze aldus aanbeveelt: ‘Verbeeld u dat ge verdient te worden opgehangen (gelijk wel waarschijnlijk is), dan zult ge 't een geluk noemen, alleen gefusilleerd te worden: verbeeld u dat ge verdient opgehangen te worden met een strop van paardenhaar, dan zal 't weelde voor u zijn, door middel van hennep te sterven.....’[1]

1 Hiermede eindigt het handschrift. Kan er twijfel bestaan, of de schrijver schreef de laatste bladzijde in eene vlaag van opkomende koorts?
J.v.T.

Bedenkelijke leuzen.

Het voorbeeld van de Tweede Kamer, sedert weken in staatkundige bespiegelingen verdiept, lokt tot navolging. Nu misschien meer dan ooit, want de toestand is blijkbaar vrij ingewikkeld en aan eene nauwkeurige verkenning van het terrein waarop wij ons voortbewegen, blijft nog altijd veel ontbreken. Eene poging om bij de sluiting van het jaar ook de balans van onzen politieken toestand op te maken, is daarom verleidelijk genoeg; al kent men ook al de bezwaren aan zulk eene poging verbonden, vóór alles het gevaar van eigen subjectieve opvattingen voor de werkelijkheid in de plaats te stellen. Intusschen aan dergelijk gevaar ontsnapt op dit gebied niemand; 't is reeds veel van zich zelven te mogen bekennen, dat men er althans eerlijk naar heeft gestreefd.

Bij een onderzoek als hier bedoeld wordt, is het altijd goed uit te gaan van een feit, weinig of in het geheel niet voor tegenspraak vatbaar; en als zoodanig zou ik dit willen stellen: dat de poging van het tegenwoordig kabinet om eene regeering te vormen, boven de partijen staande, volkomen is mislukt. Een staatswezen als het onze allengs werd, sluit zulk eene regeering altijd buiten, maar nooit zoo stellig als onder politieke omstandigheden gelijk aan die, welke het tegenwoordig Kabinet bij zijn optreden aantrof. Het had te kiezen tusschen aanvaarding of verwerping van de erfenis zijns voorgangers; een derde keus was niet gegeven en dus ook niet de mogelijkheid om anders te doen dan òf de beginselen van het ministerie-Kappeyne te bestrijden òf de verantwoordelijkheid daarvan te aanvaarden. Wijselijk besloot men tot het laatste, maar het onmiddellijk gevolg moest dan ook zijn, dat zij allen die de politiek van mr. Kappeyne bestreden, nu als één man tegen het nieuwe Kabinet partij kozen. Aanvankelijk bestond er eenige aarzeling - en men moet erkennen dat de namen, welke men vóór

zich kreeg, wel geschikt waren om zelfs den beste op een dwaalspoor te brengen, - maar de onzekerheid duurde kort en zoodra deze ophield was ook aller houding bepaald. Trots zijne vredelievende leuze is het ministerie-van Lynden er niet in geslaagd ook maar één enkel lid van de vroegere oppositie aan zijne zijde te lokken, en wanneer de December-maand van 1881 het nog op zijne tegenwoordige zitplaatsen mocht aantreffen, dan zal het waarlijk niet de schuld van die oppositie zijn.

Aan de Kamer de contrôle over de Regeering, maar aan ons kiezers het toezicht op de vertegenwoordiging. Wat mij op dit oogenblik dan ook het meest trekt is het physionomie van de Kamer zelve. Hoe staat het met de vrienden en vijanden van dit Bewind? Schijnbaar is er in den laatsten tijd weinig veranderd, en toch bij nader onderzoek moet dunkt mij overtuigend blijken, dat de voorgekomen veranderingen zeer wezenlijk en groot zijn.

Beginnen wij met de vijanden, en nemen wij - gedachtig aan de verplichting om kort te zijn - onder deze die groep, welke in de tegenwoordige oogenblikken stellig de meest belangwekkende is: ik bedoel de antirevolutionaire. Nog in hare wording begrepen, is zij nu ijverig bezig met de grenzen van haar territoir op te zoeken, en - praatziek van natuur, meer dan een andere politieke groep ooit geweest is - vindt zij te midden van haren arbeid immer tijd en gelegenheid om ook aan het publiek dat buiten staat, ik zeg niet de meest afdoende, maar althans de meest overvloedige inlichtingen te verstrekken omtrent haar eigenlijk doel en streven. Het zwaartepunt van deze groep ligt intusschen niet in maar buiten de Kamer, en daarom doet men wel met ook vóór alles daarbuiten hare wezenlijke beteekenis na te sporen.

De Minister van Buitenlandsche Zaken meende onlangs, meer of minder bewimpeld, de opmerking te kunnen wagen, dat de antirevolutionairen in Nederland de kunst verstaan om tegen de verdrukking in te groeien en dan ook, trots hunne klachten, een volmaakt welvarend voorkomen hebben. In den mond van dien spreker was de opmerking grievend, maar met dat al volkomen juist. De mate van kracht, welke de antirevolutionairen in de laatste jaren ontwikkelden, is inderdaad verrassend groot geweest. Van waar die kracht? Vraag het niet aan de heeren zelven, want ik betwijfel of het antwoord, dat gij wachten kunt, u volkomen zou bevredigen. Zoek liever zelf rond en

gij zult vinden, dat wanneer allerlei omstandigheden tot het merkwaardig feit hebben bijgedragen, aan één enkele, en wel een zuivere persoonlijke, de meeste invloed toekomt. De bloei van de antirevolutionaire partij valt zamen met het optreden van dr. Kuyper en is in hoofdzaak zijn werk. Hij zou trotsch mogen zijn op dat werk, ware het niet dat christelijke ootmoed hier zelfs de gedachte aan wereldsche trotschheid buitensloot, - want het is in elk geval een machtig resultaat dat hij heeft voortgebracht. Mr. Groen van Prinsterer heeft als wegbereider zeker een verbazenden invloed uitgeoefend, maar ik betwijfel toch, of hij immer zulk een resultaat zou hebben kunnen verwezenlijken, al ware het slechts omdat daartoe eene soort van arbeid noodig was, welke, naar het mij voorkomt, dien fijnen aristocratischen geest niet trekken kon. Zijne politieke standaardwerken hebben misschien bij andersdenkenden meer lezers gevonden dan ‘Ons Program’ van dr. Kuyper, maar in elk geval oneindig veel minder bij de eigen geloofsgenooten. Zeker, in de warme dagen van den schoolstrijd werd het anders; maar toch, hoe beperkt bleef niet het terrein waarop de volksblaadjes van den toenmaligen aanvoerder te huis waren, vergeleken bij den breeden kring van lezers waarover zijn opvolger nu beschikken kan. En geen wonder, want terwijl laatstgenoemde bijna uitsluitend voor het volk schrijft, sprak mr. Groen van Prinsterer in zijne polemiek over de hoofden van het volk heen; 't bleef altijd de oude volksvertegenwoordiger, die het debat met zijne tegenstanders aan de ministerieele tafel voortzette, en die juist daarom slechts volkomen te genieten was door de betrekkelijk weinigen, die het parlementaire steekspel van die dagen met eenige aandacht pleegden te volgen.

Ditzelfde steekspel was voor Dr. Kuyper zeker aantrekkelijk genoeg; en mij dunkt, dat, had hij slechts geluisterd naar wat zijne heimelijke neiging hem toefluisterde, geen taak hem liever zou zijn geweest dan de taak om de voetstappen te drukken van zijn voorganger en duurzaam op te treden als de leider van zijne partij in het Parlement. Geen twijfel of hij zou ook als zoodanig in de toekomst een groote rol hebben gespeeld; want, als behendig redenaar, heeft hij onder de zijnen geen gelijke en onder de tegenstanders maar enkelen, die hij als evenknie zou moeten ontzien. En toch na eene korte proefneming zocht en vond hij reeds gelegenheid om zich uit het parlementaire leven terug te trekken. Met een takt en zelfkennis, welk

men op de wereld zeldzaam genoeg aantreft, ook onder volksvertegenwoordigers, kwam hij tot het besef, dat het parlementair terrein hem niet paste; dat hij bezig was met daar zijne krachten te verzwakken en zijn invloed te verspelen, en dus - kwam hij niet op zijne schreden terug - allengs ontwassen zoude aan die taak van volksleider, voor welke de natuur hem blijkbaar bestemd heeft en waaraan hij zich dan ook sedert met bewonderenswaardig talent uitsluitend heeft toegewijd. Wie hem in andere opzichten ook moge ter zijde staan, op dit gebied heeft hij in Nederland vermoedelijk zijns gelijken niet.

Het zou misschien de moeite loonen eene nauwkeurige studie te maken van de eigenschappen, welke dezen volksleider onderscheiden, en dus het geheim op te sporen van de kracht, die hij uitoefent. Wat bij dergelijk onderzoek zeker het eerst zou opvallen, is de zeer buitengewone werkkracht, die hier ontwikkeld wordt. Als journalist dagelijks op de bres, vindt hij gelegenheid tegelijk tal van geschriften op te stellen, 't zij tot opbouwing van de zijnen, 't zij tot bestrijding zijner tegenstanders, 't zij tot bestraffing zijner vrienden. Vele van deze werken - zijne polemische geschriften tegen Dr. Bronsveld bijv. - zijn modellen van stijl en vruchten van degelijk wetenschappelijk onderzoek. En toch kan men dunkt mij veilig aannemen, dat deze publicistische arbeid voor den onvermoeiden aanvoerder nog slechts bijzaak is, en dat de hoofdtaak van elken dag elders ligt, in de duizende bemoeiïngen, verbonden aan de leiding van een partij, welker belangen zich althans niet minder over de Kerk dan over den Staat uitstrekken. Slechts de ingewijden kunnen ten volle weten wat die taak beteekent; maar toch ook aan het publiek dat buiten staat wordt nu en dan vergund een kijkje te nemen in hetgeen er in dat rusteloos leven omgaat, en dat kijkje is wel geschikt om ook den ij verigste te verbazen.

Maar nog meer dan aan zijn arbeidsvermogen en aan de intellectueele meerderheid waarmede dat wordt toegepast, is de antirevolutionaire partij verschuldigd aan de kracht en bezieling, welke van haren leider uitgaan en aan het onbepaald vertrouwen dat hij de zijnen wist in te boezemen. Het geloof aan eigen kracht is het geheim van hare sterkte, en wat dat geloof vermag daarvan getuigt de klimmende offervaardigheid waarmede aanzienlijken en geringen hunne schatten en penningen bijeenbrengen om bestaande scholen te onderhouden,

nieuwe op te richten en nu ook op het gebied van het hooger onderwijs iets soortgelijks te ondernemen als men in lagere sferen reeds heeft tot stand gebracht. En wel verre van zich door zoo vele en zoo groote offers te laten bevredigen, komt de leider, op het eigen oogenblik dat hij een tonne gouds voor zijne nieuwste stichting in ontvangst neemt, het den zijnen aanzeggen: ‘Verdriedubbelen nog moet zich de spankracht van uw liefde en toewijding; - of... wat deze school naar haar bestek *moet* worden, *wordt* ze nooit. En toch dat ze volbouwd zal worden, ja dat durven wij hopen, hoe stout u ook die hope schijn.’ Inderdaad zulk een stoutmoedigheid perst bewondering af. Laat dan ook de vrije Universiteit wezen wat zij wil, en worden wat zij kan, het eere-saluut, dat bij hare geboorte van de drukpers gevraagd werd, had deze haar ook ongevraagd moeten brengen, zooals zij het schuldig is aan elk kloek bestaan, aan elke daad, die van mannelijke veerkracht getuigt. Geef ons liberalen zulk eene bezielende en leidende kracht, en onze politieke arbeid zal even vruchtbaar worden als ze in de laatste jaren onvruchtbaar is geweest.

Natuurlijk dat de leiding van zulk een man hare schaduwzijden heeft, en ik twijfel dan ook niet of de partij zal van die waarheid veel beter op de hoogte zijn dan ik het ben. Dr. Kuyper gaat recht op het doel af, zonder ter rechter of ter linker zijde af te wijken, en misschien dat in die politieke deugd, in de onvoorwaardelijke toewijding aan het eens gekozen doel het eigenlijk geheim ligt van zijne kracht. De buitenwereld moge de gemaaktheid en onnatuurlijkheid van zijn in andere opzichten zoo voortreffelijken schrijftrant dag aan dag persifleeren; de wetenschappelijke wereld moge nu en dan vol verbazing de handen ineenslaan over deze en gene argumenten, welke zij in de pen van dezen klassiek gevormde aantreft, - als de schrijftrant voor de vrienden past en de argumenten dienst kunnen doen, dan gebruikt hij beiden, zonder zich te bekreunen om het overige. Maar geen wonder dan ook, dat hij, dus zich zelven onderwerpende aan het eens gekozen doel, van de zijnen dezelfde volkomen onderwerping vergen komt. Hartstochtelijk bestrijder van centralisatie in het staatsbestuur, schijnt hij in eigen kring toch het ideaal van zulk eene centralisatie te willen verwezenlijken. De antirevolutionaire partij staat op voet van oorlog, in Kerk en Staat beiden, en bij dien toestand past geen ander stelsel dan dat, 't welk alle gezag in handen

van de militaire overheid samenvoegt. Of men onder normale omstandigheden zulk een gezag zoude dulden, blijft de vraag; maar men gevoelt dat het nu onmisbaar is, en onderwerpt zich. Hoeveel moeite het heeft gekost met name de leden van de partij, die in de Tweede Kamer zitting hebben, aan tucht te gewennen, weet Dr. Kuyper alleen; maar wat die moeite reeds heeft uitgewerkt, is bij de jongste beraadslagingen ook aan de buitenwereld duidelijk genoeg gebleken. Een vijand is den leider van de partij liever dan een halve vriend, en van daar ook dat hij dezen laatsten met zijn bittersten haat vervolgt. Wat het *odium theologicum* vermag, kan men hier leeren. Het jongste strijdschrift tegen Dr. Bronsveld; 'Strikt genomen' is, trots al zijne verdiensten, naar mijne bescheiden meening een stuitend boek bij uitnemendheid. Die openbare tentoonstelling van zoogenaamde zelfvernedering, dat schrille contrast tusschen het duizendwerf herhaalde 'lieve Broeder' en 'Amice' en de snerpende slagen, welke men dien goeden broeder toebrengt; dat smeekend vragen of men het hem vergeven wil wanneer hij, werktuig in hooger hand, den lieven vriend met duizend speldenprikken martelt; dat mengsel van azijn en honig, dat over elke toegebrachte wonde wordt uitgegoten, er ligt in dat alles iets dat het hollandsch hart in oproer brengt. Dat Dr. Kuyper voorstander is van de doodstraf, wist men; maar dat zijne voorliefde voor de oude strafrechtspleging zich ook tot de middeneeuwsche foltertuigen uitstrekte, is mij eerst uit zijn jongsten arbeid duidelijk gebleken.

Maar ik zou bijna vergeten, dat wij hier eene partij bespreken, welke zich de woorden 'Souvereiniteit in eigen kring' tot leus koos, en die dus met dat gluren door de vensters van haar huis minder dan eenige andere gediend kan zijn. Trouwens niet met haar inwendig leven hebben wij te doen, maar met de wijze waarop zij zich in de buitenwereld openbaart, en deze openbaring is neergelegd in 'Ons program', zoo als Dr. Kuyper dit toelichtte. Gij hebt de 1300 bladzijden groot octaaf, welke deze toelichting inneemt, slechts te doorlezen om volkomen op de hoogte te zijn. Inderdaad 'Ons program' is een monument van noeste vlijt, maar te gelijk een monument van de zeer eigenaardige tactiek, welke dr. Kuyper ter bereiking van zijn doel meent te moeten volgen. Jaren lang had men de antirevolutionairen verweten, dat zij op politiek ter-

rein louter distructief te werk gingen en altijd verzuimden eens kort en goed te zeggen, wat zij als staatkundige partij eigenlijk in het schild voerden. De bede om meer licht kon in het eigenbelang van de partij niet langer onverhoord blijven en vandaar op 1 Januari 1878 het lang gewenschte program. Dit zeer beknopte stuk, uit 18 artikels samengesteld, behelst vooreerst eene korte geloofsbelijdenis, onder uitdrukkelijke opmerking, dat de leden deze belijdenis ook op staatkundig gebied handhaven, en daarna eene aanwijzing van de richting, welke men op politiek gebied zou willen volgen. Natuurlijk staat daarbij op den voorgrond het gebod aan den Staat om zich te onthouden van elke rechtstreeksche bemoeiing met de geestelijke ontwikkeling der natie; maar voor het overige verschilt het programma weinig met hetgeen ook van liberale zijde sinds tal van jaren onophoudelijk werd aanbevolen. Zooals de antirevolutionairen oordeelen over volksvertegenwoordiging, kiesrecht, binnenlandsch bestuur, centralisatie en autonomie, verhouding van Kerk en Staat, finantiën, defensie en koloniaal beleid, zoo oordeelen ook wij; al zouden wij dezelfde gedachte niet altijd op dezelfde wijze uitdrukken en ettelijke woorden mijden aan welke de antirevolutionairen met blijkbare voorliefde hechten.

Maar wat hiervan ook zij, bij de lezing van het programma vraagt men zich natuurlijk af, waar toch eigenlijk het verband ligt tusschen de artikelen die voorgaan en die welke volgen? Hoe kan uit eene zoo exclusieve praemisse eene zoo breede en cosmopolitische conclusie worden opgemaakt, en op welke van beiden behoort de meeste nadruk te worden gelegd? Is de belijdenis hoofdzaak en het eigenlijk vereenigingspunt, dan loopt men gevaar in de politieke partij de meest heterogene bestanddeelen zamen te voegen; is het daarentegen om het programma van praktische staatkunde te doen, waarom dan niet allen, die met deze staatkunde instemmen, tot één partij samengevoegd, welke ook hunne geloofsbelijdenis zijn moge?

Behoefte aan nadere toelichting was dus waarlijk groot genoeg. Heeft nu Dr. Kuyper in de 1300 bladzijden, welke hij aan het programma toevoegt, dat gewenschte licht ontstoken? Ik kan mij nauwelijks voorstellen, dat iemand, vriend of vijand, geneigd is op die vraag toestemmend te antwoorden. Misschien is de draad, dien gij zoekt, in dit boek voorhanden, maar zie maar of gij ze vinden kunt. 't Is alsof men er op

uit was om u het zoeken moeielijk te maken. De eindelooze verscheidenheid van kleine flikkerende lichtjes, welke hem hier worden voorgehouden, maakt den lezer blind in plaats van ziende, en langs tallooze bijpaden rondgeleid, laat hij al spoedig de hoop varen van immer den grooten weg terug te vinden.

En geen wonder, want van een logisch en aaneengeschakeld geheel is in dit boek geen sprake. ‘Ons program’ is niet met de pen geschreven maar met de schaar geknipt. Het is een aaneenvoegsel van een verbazende hoeveelheid grootere en kleinere artikelen, welke een aantal jaargangen van de *Standaard* vullen, en wel zoo geordend als het doel waarvoor zij nu moesten dienen, dit medebracht. Ik heb voor de vlijtige verzameling en rangschikking niets dan lof over; maar gaat het aan dus een boek in te richten? Immers het eerste gevolg van die wijze van samenstelling is al dadelijk, dat het als geheel volstrekt ongenietbaar is. Men kan lezen in ‘Ons program’, maar het regelmatig te doorlezen, daartoe houd ik ter nauwernood iemand in staat. En natuurlijk: couranten-lectuur kan op een gegeven oogenblik aantrekkelijk genoeg zijn, maar enkel op de stellige voorwaarde, dat ze ons bij kleine hoeveelheden worde voorgezet.

Was er bij de keuze van de opstellen, ik zeg niet van strenge maar van eenige critiek sprake? Immers niet aan alle couranten-artikelen is de onsterfelijkheid toegezegd. Ieder die ‘Ons program’ heeft ingezien, moge het antwoord geven. Ik wil aan de waarde van sommige opstellen niet te kort doen; vooral die, welke den eigenlijken schoolstrijd raken, zijn met groot talent geschreven; maar wat te zeggen van zoovele andere, bestemd om een critiek te leveren van onze staatsinrichting: binnenlandsch bestuur, justitie, finantiën, koloniaal beleid, en wat niet al. Het is zeker zeer merkwaardig, dat iemand wiens studiën zich over een geheel ander terrein uitstrekken, van al deze zaken nog zooveel kennis heeft bijeengegaard; maar veel merkwaardiger blijft toch dit feit, dat hij, de klassiek gevormde, den moed had om dit weinige met zijn wetenschappelijk schild te dekken. Van al het hier bedoelde had niets herdrukt en het meeste nooit gedrukt moeten worden. Ik denk natuurlijk niet aan kwade trouw, maar enkel aan gebrekkige kennis; doch het resultaat is dan toch hetzelfde, namelijk dit, dat men den onkundigen lezer een valsch beeld van de werkelijkheid voorlegt. Wil men een voorbeeld uit honderden? Ik sla ‘Ons

program' open ter plaatse waar over de centralisatie gehandeld wordt. Men zal den goeden lezer de inrichting van ons provinciaal bestuur duidelijk maken, en ziehier wat men hem ten beste geeft:

'Naar het thans staat is de burgemeester der gemeente en het hoofd van het gewest een koninklijk inspecteur; en dat Thorbecke dit gewild heeft, blijkt wel ten duidelijkste uit den onvaderlandschen titel, door hem voor de hoofden van het gewestelijk bestuur uitgedacht, t.w. dien van "Commissaris des Konings." Een commissaris des konings toch is in leelijk hollandsch hetzelfde wat de *prefect* in Frankrijk is: een van buiten ingekomen, over de Provincie gesteld, uitvoerder van 's Konings wil en wet... Bedenkt men nu, hoe in het gewestelijk bestuur Gedeputeerde Staten alles, de Staten zelven schier niets hebben te zeggen; en hoe deze Gedeputeerde Staten op hun beurt weêr de *frères-compagnons* van den commissaris zijn; dan behoeft het wel geen breed betoog, om te doen inzien, hoe geheel dit vertoon van gewestelijk bestuur eigenlijk op niets anders uitloopt dan op een onder-bureau van het Departement van Binnenlandsche Zaken, dat met tien stevige koorden aan het centrale landsbestuur en met hoogstens één enkelen dunnen draad aan de bevolking der provincie is verbonden.'

Om nu in dit ongerief te voorzien komt de schrijver op het lumineus idée om den commissaris in het vervolg te doen kiezen uit een tweetal door provinciale staten opgemaakt.

Als men boven dit en dergelijk geschrijf de woorden stelde: 'Gekeuvel van een vernuftig theoloog, die wel eens een klok had hooren luiden,' zou dan de titel zoo onbillijk wezen?

Hoe kon een man van het wetenschappelijk gehalte van dr. Kuyper er toe besluiten om de verantwoordelijkheid te aanvaarden van zulk een boek? Het antwoord is niet moeilijk te vinden. Het boek, zooals het daar ligt, is uitnemend geschikt voor het doel dat men bereiken wilde, en aan dat doel behoort alles te worden opgeofferd, en boven alles natuurlijk elk *amour propre d'auteur*. Inderdaad het antirevolutionair programma ligt hier veilig, beschermd als het wordt door eer dijk van woorden, zoo dik, dat geen menschelijke arm er doorheen kan boren. Om zulk een werk te weerleggen zou men een ander kunnen schrijven van gelijken omvang en nog het doel niet bereiken, zoo ijl en onbestemd, zoo voor allerlei uitlegging vatbaar zijn juist de meest beslissende uitspraken. Gij meent dit

of dat bijzonder opstel, dat in die rijke verzameling uwe aandacht trok, zegevierend te hebben wederlegd? Toch vergist gij u; gij hebt op allerlei gelet, behalve op het verband tusschen bedoeld opstel en hetgeen elders geschreven staat. De anticritiek zal u wijzen op die en die en die bladzijden, welke gij in het groote werk hadt behooren na te slaan, en daaruit daghelder bewijzen, dat uwe opvatting van een bepaald onderwerp de juiste niet zijn kan. 't Is waar, gij zoudt - wildet gij u de moeite van het zoeken getroosten - hetzelfde kunnen doen tegenover de anticritiek; maar liever dan u aan dien Sisyphus-arbeid te wagen, besluit gij het dikke boek dicht te slaan en het te laten voor wat het zijn mag. Men kent de liefhebberij van de oude theologen om elkaar met teksten dood te slaan; welnu de vrienden van die kunst vinden hier ter eigen oefening een arsenaal zoo rijk aan wapenen, als zij niet licht elders zullen aantreffen.

De breede toelichting van het hier besproken programma heeft trouwens ook nog een geheel ander doel. De antirevolutie in Nederland is eenige jaren geleden eene geheel nieuwe richting ingeslagen, en nu moet het werk van Dr. Kuyper dienen om die nieuwe richting te verklaren, of beter gezegd misschien, om ze te bedekken door op kunstige wijze het oude en het nieuwe standpunt samen te binden. Sedert de dagen van Augustinus tot op die van Stahl droeg de theocratie altijd en overal het zelfde karakter; en natuurlijk, want waar men eene goddelijke openbaring tot grondslag van het staatsrecht aanneemt en het verschil tusschen geloovigen en ongeloovigen verbindend maakt in rechten, daar drijft de onverbiddelijke logica naar een stelsel heen, dat overheersching van de kerk tot leus kiest. Die overheersching mocht niet bij alle schrijvers even absoluut zijn; de een mocht aan monarchale, de ander aan republikeinsche staatsvormen de voorkeur geven, het beginsel was bij allen één, en dat beginsel ook voor een kind begrijpelijk. Welnu onze antirevolutionairen hebben dit beginsel onvoorwaardelijk prijs gegeven; Dr. Kuyper ontveinst niet, dat hij het onder andere omstandigheden boven elk ander zou verkiezen, maar eene staatkundige partij moet met de werkelijkheid te rade gaan, en eene maatschappij als de onze, waar Calvinisten, Roomsch Katholieken, Israëlieten, Modernen en atheïsten sinds tal van jaren met volkomen gelijke rechten naast elkander stonden, laat zich geen theocratie meer opleggen. En geloof niet dat men, brekende met het oude

ideaal, halverwege staan blijft: de breuk is zoo volkomen mogelijk. In het beeld van den modernen staat, dat u hier wordt voorgeteekend, vindt gij het uwe in alle hoofdtrekken terugen eene scheiding van Kerk en Staat aangeprezen, zoo absoluut als de meest radicale voorstander van dat stelsel die immer zou kunnen wenschen.

Dus herstel van het staatsrecht in zijne oude zelfstandigheid; opruiming van alle banden waarmede anderen het aan de Kerk hadden vastgebonden! Toch niet te haastig; immers op hetzelfde oogenblik waarop aan de theocratie eens en voor altijd de dienst werd opgezegd, vroeg en verkreeg men vergunning om de uniform van het regiment waartoe men vroeger behoord had, voortdurend te blijven dragen. En dat men van die vergunning het ruimst mogelijk gebruik verlangt te maken, bewijst het dikke boek dat voor mij ligt. Nooit kon men met zulk een gerust geweten de theologie op den voorgrond schuiven en alle staatkundige beschouwingen met kerkelijke kleuren tinten, als toen het eens kort en goed was aangezegd, dat het verbond tusschen Kerk en Staat onherroepelijk verbroken ligt. Waartoe dan al die uitweidingen op kerkelijk gebied? Ik weet niet anders te antwoorden dan dit: het programma van praktische staatkunde is voor ons, maar de theologie voor de vrienden; zij is de kleefstof, welke allen, die op kerkelijk gebied eene zekere richting volgen, moet vasthechten aan eene staatkundige partij; de brug bestemd om den overgang van het oude naar het nieuwe beginsel zoo gemakkelijk en eenvoudig mogelijk te maken. Er is schijnbaar niets veranderd omdat de terminologie geenerlei verandering onderging. Het huis heeft een nieuwen eigenaar gekregen, maar het oude ameublement bleef behouden en met de grootst mogelijke zorg tracht men aan elk meubel in het bijzonder juist die plaats te geven, welke het bij het leven van den vorigen bewoner placht in te nemen. Men komt bij het lezen van ‘Ons program’ eenigszins onder den indruk, welken de Parijzenaar moet ondervonden hebben in de eerste weken na de September-revolutie van 1870. Hij gevoelde dat hij in eene nieuwe wereld leefde, en toch naar welke zijden hij ook de oogen wendde, welke monumenten hij ook vóór zich kreeg, overal nog altijd de oude initialen, de namen en leuzen van het keizerrijk.

Evenals vroeger wordt ook nu nog in het antirevolutionaire kamp recht gesproken in naam van Stahl en Groen van

Prinsterer, maar op den inhoud van het recht dat men toepast, oefenen zij niet langer invloed uit. Het gezag dat hun overbleef, is *le pouvoir modérateur;* zij regeeren maar besturen niet. Zij zijn nu op hunne beurt als de haan op den toren: hooggeplaatst en verguld, maar volstrekt doelloos. Het bestuur is overgegaan in handen van dr. Kuyper, die, constitutioneel man bij uitnemendheid, zeer goed inziet, dat zulk bestuur slechts houdbaar is als men zich voegt naar de beginselen van de parlementaire meerderheid. Gij vindt in ‘Ons program’ den ouden Stahl schier op elke bladzijde terug, maar het is een Stahl zonder tanden. De onderscheidingen door den grooten duitschen denker gemaakt, bleven overal behouden, maar de kern, welke daarin lag opgesloten, zoekt gij vruchteloos.

Ik doe niets te kort aan het talent waarmede ‘Ons program’ oud en nieuw dooreenmengt en uit dit deeg een nieuw antirevolutionair staatsrecht tracht samen te stellen, maar al dit talent kan niet verhoeden, dat de natuurlijke vruchten, in elke transactie opgesloten, ook hier te voorschijn komen. Dr. Kuyper moge een stijl schrijven zoo helder als glas, het juiste verband tusschen oud en nieuw, in zijn boek zoo uitvoerig beschreven, blijft niettemin een mysterie. De lezer, niet met dergelijke litteratuur vertrouwd, gevoelt zich vreemd te moede bij het doorbladeren van dit zonderlinge boek. Hij vindt de oude theocratie overal, en kan haar toch eigenlijk nergens vatten. Hij bewondert den ijver waarmede de schrijver, die groote voorstander van het absolute isolement, uit den bloemhof van vriend en vijand alles weet bijeen te garen wat hem op een gegeven oogenblik van dienst kan zijn; de naïveteit waarmede hij zich het gevondene toeëigent, het talent waarmede hij al die bloemen en struiken rangschikt en de handigheid waarmede hij aan dat alles iets, zij het ook een nauw merkbaar iets, weet toe te voegen, dat hem zelven toebehoort en dat meer dan voldoende is om aan den geheelen bloemenschat een eigenaardige geur te geven. De oude theocratische beginselen schijnen eigenlijk niet prijs gegeven, maar zij worden met zulke overvloedige massa's water aangelengd, dat zij overal het karakter van vaste stof verloren hebben. Geen twijfel echter of de vlijtige chemicus, die geduld en moed mocht hebben om deze geheele massa aan eene strenge scheikundige analyse te onderwerpen. zou de atomen van de oorspronkelijke stof overal

terugvinden en vermoedelijk in genoegzame hoeveelheid om daaruit eene zuivere theocratie op te bouwen.

Mocht het u bij het doorbladeren van ‘Ons program’ niet gelukken deze eigenaardigheid van de moderne, of - hindert u dat woord - van de nederlandsche antirevolutionaire leer dadelijk op te merken, wijt het aan de buitensporige dikte van het boek en aan de groote moeielijkheid om te midden van dien zondvloed van woorden, juist die in uwe arke op te vangen en droog te leggen, welke het wezen der zaak betreffen. Daarom - en is het u ernst met den wensch om de antirevolutionaire partij in haar nieuw nederlandsch gewaad te leeren kennen, schuif dan het program op zij en grijp naar het laatste officiëele woord in haren naam gesproken. Dr. Kuyper sprak dat woord bij het openen van de Vrije Universiteit, en de omstandigheid dat hij dit deed in eene redevoering, dwong tot eene soberheid van uitdrukking, welke aan de helderheid waarlijk geen afbreuk heeft gedaan. Misschien wordt u hier duidelijk wat ginds aan uwe aandacht ontsnapte.

Het geheele streven van de antirevolutionaire partij ook op staatkundig gebied lost zich op in eene korte uitdrukking, welke tevens den titel van de verhandeling uitmaakt: ‘Souvereiniteit in eigen kring.’ Niet waar, uw oude liberale hart gaat open bij het lezen van die woorden: immers souvereiniteit in eigen kring wil zeggen vrijheid, en vrijheid was en blijft zij niet uwe heilige bij uitnemendheid, het voorwerp van uwen reinsten eeredienst? De partij die haar zoekt kan uw tegenstander niet wezen. Er is - dus hoort gij nu verkondigen - ‘een gebied des persoonlijken, des huiselijken, des wetenschappelijken en des kerkelijken levens, die aan een eigen levenswet gehoorzamen en alle staan onder eigen overhoogheid. Een gebied des denkens, waarop geen andere wet dan die der logica mag heerschen. Een gebied van de consciëntie, waarop niemand souverein te gebieden heeft dan de Heilige zelf. Een gebied eindelijk des geloofs, binnen welks omtrek alleen de persoon zelf souverein is, die in het diepst zijns wezens door dat geloof zich wijdt.’ Misschien is het woord ‘overhoogheid’ u vreemd, maar de zin schijnt volkomen duidelijk en aan dien zin zult gij vermoedelijk de betuiging van uwe volkomen instemming niet willen onthouden.

Maar welke is nu de verhouding van den Staat tot al die kringen? Luister: ‘Al deze kringen nu grijpen met de tanden

hunner raderen in elkaâr, en juist door dat “op elkaar werken” en “in elkaâr schuiven” van deze kringen ontstaat het rijke, veelzijdige, veelvormige menschenleven; maar ontstaat óók, in dat leven, het gevaar dat de ééne kring den naastliggende inbuige; aldus een rad horten doe; tand na tand stuk wringe; en dus doende den gang store van het geheel. En vandaar dus de bestaansreden voor het optreden in het staatsgezag van nog een afzonderlijken gezagskring, die voor het leven dezer velerlei kringen, in zoover ze uittreden naar het zichtbare, goede opelkâarwerking heeft mogelijk te maken en ze heeft te houden binnen de palen van het recht; en die evenzoo, overmits het persoonlijk leven door de groep waarin men leeft, gedrukt kan worden, den eenling heeft te beschutten tegen overheersching van zijn kring. Hoog steekt dus deze staats-souvereiniteit, als de macht die den enkele beschermt en de onderlinge rechtsverhouding der zichtbare levenskringen bepaalt, door recht tot bevelen en door recht tot dwangoefening, *boven* deze alle uit; maar *binnen* in elk dier kringen geldt ze niet; daar heerscht een ander gezag, dat, buiten haar om, uit God nederdaalt, en door haar niet *verleend* wordt, maar *erkend*.... Niet het leven te beklemmen noch de vrijheid te binden, maar vrije levensbeweging voor en in elk dier kringen mogelijk te maken, is het niet voor elk edeler staatssouverein het hem wenkend ideaal?’

Ongetwijfeld, wat er ook zij van uwe bewering, dat de souvereiniteit van elken bijzonderen maatschappelijken kring rechtstreeks van God afstamt, dit staat vast, dat uwe staatsopvatting de onze is, en plechtig verbinden wij ons dan ook nooit naar de lonken te zullen zoeken van eenig ander staatsideaal dan hier werd afgeteekend, De overeenstemming van denkbeelden is werkelijk volkomen.

Maar bittere teleurstelling! De broederhand door u uitgestoken, wordt ruw afgewezen en u aangekondigd, dat waar gij eenheid meent te zien, inderdaad eene wereld u gescheiden houdt. Immers twee *credo's* staan scherp geteekend tegenover elkaar.

‘Wie leeft uit de openbaringssfeer (en in die sfeer consequent leeft) belijdt vanzelf, dat alle souvereiniteit in God rust en dus alleen uit Hem kan vloeien; dat die souvereiniteit Gods in volstrekten zin en ongedeeld op den mensch-Messias is gelegd; en dat, onder dezen tot Souverein gezalfden Menschenzoon,

dáárom 's menschen vrijheid veilig is, omdat, met den Staat, óók elk ander levensgebied eene uit Hem afqeleide hoogheid kent, d.i. souvereiniteit bezit in eigen kring.

Zij daarentegen, die het bestaan van zulk een bijzondere openbaringssfeer niet speuren, en dus loochenen, staan er op, dat men de souvereiniteitsquaestie absoluut van de geloofsquaestie scheide; beweren diensvolgens dat er geen andere souvereiniteit dan die van den Staat denkbaar is; ijveren er dies voor dat de hooge souvereiniteitsidée steeds zuiverder in den oppermachtigen Staat tot belichaming kome; en kunnen dienovereenkomstig aan de overige levenskringen geen mildere vrijheid geven dan zóóveel recht, als de Staat hun *laat* uit onmacht, of uit zijn *volmacht verleent*.'

Mij dunkt allerlei interruptiën zweven u op de lippen, en blijkbaar kost het u moeite den redenaar ongestoord aan het woord te laten. Maar luister naar de beslissende conclusie: '*Credo's* over de souvereiniteit noemde ik deze uitspraken; levensovertuigingen; geen stelsels.... Lijnrecht tegen elkaâr indruischende confessiën alzoo, die door onmanlijke halfheid wel keer op keer zijn weggeschoven achter een breede reeks hybridische stelsels; gemengd uit meer van het een en min van het ander, of ook uit evenveel van elk, maar die, als de principiëele *credo's*, waaraan toch ook deze vaalheden heur grondtint ontleenden, bij ernstiger tijdsgewricht, altijd weêr in toorne door het beginselloos spel heenbraken, om met open vizier nogmaals kamp te bieden en kamp te vragen, als de twee eenige reusachtige tegenstellingen, die het leven *in den wortel* doen splijten, en dies waard zijn dat men, er anderer leven om beroerend, er eigen leven voor waagt.'

Er behoort moed toe om onder het wicht van die verpletterende welsprekendheid het hoofd weer op te heffen. En toch een woord van protest mag niet uitblijven; Eén van beiden: òf uwe reusachtige tegenstellingen, welke het leven in den wortel splijten doen, zijn molshoopen, òf uwe souvereiniteit in eigen kring is een zinledig woord.

Gij ontleent - naar uw zeggen - aan uwe geloofsovertuiging een onbegrensden eerbied voor de vrijheid. Het feit was ons onbekend, en zelfs meenden wij te weten, dat gij in de geschiedenis der volken schuldig stondt aan ontzettende vergrijpen tegen die vrijheid, Maar deze meening kan onjuist zijn, en wij zijn voor het oogenblik volkomen bereid u op uw woord

te gelooven. Het is een ontzaggelijk groot voorrecht in zijne geloofsbelijdenis dus een vasten waarborg te vinden tegen elke recht- of vrijheid-schendende daad, en wij begrijpen zeer goed, dat gij telkens behoefte gevoelt in eigen kring dien zegen blijmoedig te gedenken. Wij voor ons zijn minder gelukkig: wij tobben wel eens met de vrijheid, en onze pogingen om haar te verwezenlijken, vallen niet altijd even gelukkig uit. Maar, trots alle tekortkomingen, blijven wij niettemin het doel ernstig najagen en gevoelen wij ons daarom eensgezind met allen, die als gij mede de vrijheid zoeken. En waarom schuwt gij ons dan? Omdat wij geen andere souvereiniteit zouden erkennen dan die van den Staat alleen? Maar wat wij u bidden mogen, verbeter die uitspraak, want moedwillig misverstand te strooien kan toch immers heusch uwe bedoeling niet zijn? Wat gij zoo goed uitdrukt met de woorden: de Staat een kring, hoog uitstekende boven alle andere kringen, ziedaar de korte zin ook van onze leer: wij willen eenvoudig het nuchtere feit constateeren, dat te midden van al die kringen aan den staatskring rechtens en feitelijk de beslissende hoogste macht toekomt en moet toekomen; en gij die dag aan dag zoo bitter klaagt over de wijze waarop zich dat feit in Nederland openbaart, gij zult toch wel de laatste wezen om zijn bestaan te loochenen.

Natuurlijk is met de erkenning van dit feit nog niets gezegd omtrent de grenzen van de staatsbevoegdheid: oppermacht is geen almacht. Alles wat op de wereld bestaat voor een bepaald doel, heeft een beperkt recht, want tot dat recht kan nooit de bevoegdheid behooren om te doen wat met zijn doel in strijd is. Welnu, het doel van den Staat is de vrijheid, en daarom moet elke staatsbemoeiing, die niet in laatste instantie de vrijheid van elken kring en in dien kring de macht en vrijheid van elk individu beoogt, veroordeeld worden. De Staat is feitelijk bij machte anders te handelen, maar hij is er nooit toe bevoegd. Gij hebt in uwe rede op de vruchten gewezen, welke de overwinning van Christus op Caesar voor de wereld opleverde, en daarbij den lof gezongen van de middeneeuwen, van dat leven met eere ‘in riddereer zich zelf kronend, om in al rijker organisme van gilde en orde en vrije gemeenschap ál de energie en ál de glorie te toonen, die souvereiniteit van eigen kring in zich sluit;’ - maar streng gebonden als gij waart aan uw bestek, en wel wetende, dat gij rekening hadt te houden met het ongeduld uwer toehoorders, ontbrak u de tijd er bij te voegen: hoe

die riddereer zich bezoedelde door schandelijke onderdrukking van den onderhoorige; hoe de vrijheid van het gild op de onvrijheid van den arbeid uitliep, en de souvereiniteit in eigen kring op de souvereiniteit van het onrecht. Eerst later, als de Staat zich losmaakt van den invloed, welken deze of gene oppermachtige kring op hem uitoefende, en tot het bewustzijn komt van zijne roeping, slaat het uur van de vrijheid; vroegtijdig in Engeland, veel later en onder een stroom van bloed en tranen op het vasteland van Europa. Zoolang de maatschappelijke kringen naast elkander staan, door geen andere wet gebonden dan die, welke zij zich zelven geven, heerscht het recht van de sterkste; het recht voor allen is de vrucht van den modernen Staat, en, laten wij er mogen bijvoegen, tevens zijn beste adelbrief. Aan den grooten strijd om het bestaan ontsnapt de mensch zoo min als eenig levend wezen; maar dat hij in dien strijd de zwakste zijn kan en toch zijn recht van bestaan handhaven, ziedaar zijne meerderheid, maar eene meerderheid die zich eerst volkomen kon doen gelden toen de tijden door u bezongen, ophielden te bestaan.

Gij begrijpt reeds uit het voorgaande hoe ongelukkig het laatste gedeelte van uwe tegenstelling is uitgevallen, waar gij ons laat leeren dat uit de macht van den Staat het recht van de bijzondere vereeniging zoude voortkomen. Wij weten niet van wie die leer afkomstig is, maar zeker niet van een juridisch hoofd. Immers reeds de Romeinen wisten, en wij hebben het sedert niet vergeten, dat het recht van den persoon uit het wezen van dien persoon en het recht van den kring uit het wezen van dien kring voortvloeit. De Staat behoort dat wezen op te sporen en dan het recht niet te maken maar te erkennen, dat wil zeggen juist datgene te doen wat ook naar uw oordeel zijne roeping is. Wat dunkt u dus: is onze overeenstemming niet volkomen, en uwe reusachtige tegenstelling niet inderdaad aan een molshoop gelijk?

Of ik dan geloof dat deze eenvoudige uiteenzetting voldoende is om tusschen de broederen uit één zelfde huis den vrede te herstellen? Waarlijk niet; wij mogen over de roeping van den modernen Staat volmaakt eenstemmig oordeelen, een machtig verschil van wereldbeschouwing tusschen u en ons blijft over, en dat verschil zal zich ook wel eens openbaren wanneer wij straks op het gebied van den Staat gaau zoeken wat deze te doen heeft om de souvereiniteit van den kring te beter te verzekeren en in die bijzondere kringen ter bescherming van het individu

al datgene te doen wat noodig is. Ofschoon één van doel, zullen wij in de keuze der middelen dikwijls genoeg uiteenloopen; gij zult voor uwe opvatting strijd voeren en wij voor de onze; maar ten slotte zullen wij ons beiden hebben neêr te leggen bij hetgeen naar het oordeel van de meerderheid der gemeenschap recht en billijkheid tegenover elken kring en elk zijner leden eischen. Of begint misschien de reusachtige tegenstelling hier, en acht gij elken bijzonderen maatschappelijken kring, als evenknie van den Staat, bevoegd, om, waar zijne opvatting van de souvereiniteit zich niet laat rijmen met de beslissing van de staatsgemeenschap, aan deze de gehoorzaamheid op te zeggen? Maar in dat geval één van beiden: óf gij geeft dit recht aan allen, en dan wordt de Staat met groot verlof naar huis gezonden en de revolutie ingeleid; óf, overtuigd van de onfeilbaarheid uwer eigen rechtsbeschouwing, eischt gij dat recht om te weigeren slechts voor u zelven, maar dan komt gij er toe om, zoo als gij het noemt, alle andere kringen in te buigen en deze aan uw gezag te onderwerpen. De Souvereiniteit in eigen kring is dan een leugen en de theocratie geboren.

Bedrieg ik mij niet, dan ligt aan het geheele betoog, dat ik hier ontleedde, de toeleg van den spreker ten grondslag, om voor zich al de voordeelen te behouden, welke eene vermenging van geloofs- en staatszaken hem kan opleveren, maar tegelijk de opspraak te vermijden, waartoe de naam van theocraat aanleiding geeft. Een dergelijk geven en nemen gaat echter niet aan; kiezen en deelen is ook hier gebiedende noodzakelijkheid, wilt gij niet in zedelijken moed bij uwe voorgangers achterstaan. Is de onderscheiding tusschen geloovigen en ongeloovigen een rechtsbegrip, dan moet gij het ongeloof ook als een strafwaardig feit brandmerken en bejegenen. Doet gij dat niet, ga dan met uwe onderscheiding in eigen kring terug en laat ons met vrede; juristen plegen geen onderscheidingen te maken, zonder daaraan rechtsgevolgen te verbinden; zij spreken van meerderjarigen en minderjarigen, maar niet van blonden en bruinen, en gelukkig ook niet meer van geloovigen en ongeloovigen.

De hier besproken eigenaardigheid is, misschien meer dan men vermoedt, van invloed op geheel ons staatkundig leven. Immers een van de grootste kwalen waaronder ons parlementair stelsel gebukt gaat, is gelegen in het gemis van goed geteekende en afgesloten partijen. Hadden onze liberalen tegenover zich eene

andere partij met een eigen duidelijk omschreven beginsel van praktische staatkunde, eene partij op regeeren belust en tot regeeren in staat, dan zou de vrees van die partij te zien zegevieren, hen dwingen streng aan eigen beginsel vast te houden. Maar die vrees bestaat nergens, en behoeft ook niet te bestaan. De personen wisselen, maar de beginselen, welke zij toepassen, blijven onveranderlijk dezelfde. Onze antirevolutionairen mogen als kerkelijke partij nauw vereenigd zijn en ook op staatkundig gebied hare belangen ijverig voorstaan, zij vormen daarom nog geen staatkundige vereeniging, evenmin als een partij van arbeiders of van fabriekanten dit doen zou. Wat hen vereenigt is een bijzonder maatschappelijk belang, niet eene eigene en zelfstandige opvatting van den Staat en van de richting waarin deze zich moet voortbewegen, Al naarmate dat bijzonder belang medebrengt, zullen zij heden op het koninklijk gezag, morgen op het gezag van het Parlement en overmorgen op dat van de kiezers den klemtoon leggen. Wat de partij op dit oogenblik vóór alles verlangt, is den Staat zoo veel mogelijk terug te dringen en zijne werkzaamheid tot een minimum te beperken; maar waarom? Uit beginsel, of omdat de thans heerschende meerderheid op godsdienstig gebied andere meeningen is toegedaan dan de hare? Wilt gij op deze vragen het antwoord weten, klop dan eens bij de antirevolutionairen aan om medewerking tot afschaffing van de zondagswet, als een tastbare inbreuk op het groote beginsel der souvereiniteit in eigen kring, en zie hoe zij uw voorstel bejegenen.

Dat er onder de leden van de partij mannen zijn die een eigen staatkundig beginsel bezitten en daaraan vasthouden, hieraan twijfelt niemand, maar de partij heeft zulk een beginsel niet. Antirevolutionair is wat in de kraam der antirevolutionairen te pas komt, en revolutionair wat er niet in past. De definitie moge niet vleiend zijn, zij is toch, geloof ik, de eenige, welke op den naam van streng nauwkeurig aanspraak maken kan. 't Is waar, aan zeker vertoon van orthodoxie ook op het gebied van staatsrecht ontbreekt het somtijds in de Tweede Kamer niet, zooals nu onlangs bij de stemming over het budget van Buitenlandsche Zaken. Immers het program verbiedt afstemming van begrootingen om redenen daarbuiten gelegen. Maar gelukkig kon men eenige dagen later de geleden schade goedmaken toen de begrooting van Binnenlandsche Zaken aan de orde kwam. Waarom deze nu verworpen? Als protest tegen

de schoolwet. Maar vanwaar ontleent gij het recht tot dergelijk protest? Men kan de intrekking voorstellen van wetten, welke onze goedkeuring niet wegdragen; maar niemand, tot uitvoering van de wet verplicht, noch vertegenwoordiger noch Regeering, is bevoegd die uitvoering te weigeren. Elke daad waardoor men aan de wet de gehoorzaamheid opzegt, ligt op het terrein van de revolutie.

De *Standaard*, zooveel scherper gekleurd dan de leden van de Kamer, gaat in dit opzicht veel verder en mengt dagelijks met de beminnelijkste luchthartigheid revolutionair en antirevolutionair staatsrecht samen. Gisteren kwam het advies om wetsvoorstellen van den Koning afkomstig en in staat van wijzen, voor onbepaalden tijd te laten liggen, en heden is de aanbeveling aan de beurt om elke nieuwe belasting te weigeren, zoolang zekere gehate wetten niet zijn ingetrokken. Dat zij met die aanbeveling juist dezelfde politieke zonde pleegt, welke het programma brandmerkt, zelfs de gedachte daaraan schijnt bij de Redactie niet op te komen: de aangeprezen middelen kunnen voor het oogenblik te pas komen en daarom gebruikt men die middelen. Zooals hij heerscht over zijne volgelingen, zoo heerscht dr. Kuyper over zijne staatsleer; zij moet hem dienen, niet hij haar.

Het kan zijn - hoe onwaarschijnlijk vooralsnog - dat de antirevolutionairen, dank zij hunne merkwaardige veerkracht, in zaken van lager onderwijs ten slotte hun wil zullen weten door te drijven, maar - zie ik goed - dan hebben zij als staatkundige partij geen toekomst. ‘Bergen scheiden ons,’ roept men luide; het kan wel wezen, maar die bergen dunken mij hooge stapels woorden; en nu kan men met zulke woorden wel boeken vullen en in parlementen de afdoening van zaken dagen en weken lang tegenhouden, maar men regeert er niet mede. Tot tweemaal toe heeft de antirevolutionaire partij van het nobelste en beste dat zij bezat aan de Regeering afgestaan, en beide keeren leidde de wijze waarop de bondgenooten zich van hunne taak kweten, tot afscheiding. Aan bittere klachten over trouwbreuk en scherpe verguizing ontbrak het niet, en blijft het ook nu niet ontbreken; maar zouden er geen goede redenen kunnen bestaan om de bede onlangs door den Minister van Justitie uitgesproken - de bede om ons zelven te herzien, - nu eens meer bepaald aan de antirevolutionaire partij over te brengen? Keer tot u zelve

in en tracht het uit te cijferen, voor welk gedeelte de afval waarover gij klaagt, op het schuldboek van uwe vroegere vrienden en voor welk gedeelte het op uw eigen schuldboek behoort te worden afgeteekend.

Mijne beschouwing van de antirevolutionairen als staatkundige partij heeft natuurlijk met haar kerkelijke beteekenis niets hoegenaamd gemeen. Dat aan het Calvinisme een eigen wereldbeschouwing ten grondslag ligt, van de onze sterk onderscheiden, ik zou de laatste willen zijn die het tegensprak; maar de kampplaats voor die wereldbeschouwing is de vrije maatschappij, niet de Staat. Mocht het ooit de groote meerderheid voor zijne beginselen winnen, dan zouden de idealen van ‘Ons program’ verwezenlijkt worden, en zijne wereldbeschouwing zich vermoedelijk ook in ons staatkundig leven met even weinig schuchterheid openbaren als nu in sommige streken van Amerika het geval is. Maar in elk geval laat zich die beschouwingswijze aan den Staat niet opleggen: de bekeering van de maatschappij dient vooraf te gaan. Dat het onze calvinisten niet aan moed ontbreekt om die bekeering te beproeven, hiervan houd ik mij overtuigd; maar de vraag blijft, of de weg, welken zij tegenwoordig volgen, wel leidt tot de plaats waar men zijn wil? Vroeger waagde ik - stoutmoedig misschien, maar toch bescheiden naar ik hoop - eenige gronden aan te voeren, welke naar mijn inzien voor een ontkennend antwoord pleiten, en de feiten in den laatsten tijd voorgekomen, - de stichting van eene vrije universiteit vooral, - zijn waarlijk niet geschikt om mij van mijnen twijfel te genezen. Het recht om tot dergelijke stichting over te gaan, erken ik onvoorwaardelijk en volkomen, maar het verwondert mij toch allerminst, dat er in de partij zelve zoovelen waren, die zich krachtig tegen dergelijke stichting verzetten. Immers kan er reeds geen sprake zijn van een eigen wetenschappelijk staatsrecht, - of het moest er een wezen waarvan men de verantwoordelijkheid niet openlijk durft aanvaarden, - de eisch van een eigen medische wetenschap, vaneigen philologie, en wat al niet meer, mist natuurlijk elken gezonden zin. Hebben dan onze antirevolutionairen geen oogen voor dit zeer nuchtere feit? Wie dat meent kent hen niet. Zij willen alleen dit zeggen: dat de geloofsovertuiging van hem, die eenige wetenschap beoefent, lang geen onverschillige zaak is..... voor die geloofsovertuiging. Ongetwijfeld, maar wat volgt uit die

erkentenis? Dat onze calvinisten, in het belang van hunne leer, velen hunner geloofsgenooten tot philologen, juristen, medici en philosofen behooren op te leiden, opdat dezen in allerlei invloedrijke betrekkingen tot de verspreiding van hunne leer kunnen bijdragen. Zeker zijn zij nu in al die rangen slecht vertegenwoordigd en missen zij dus een veelvermogend middel om aan hunne bijzondere wereldbeschouwing ingang te verschaffen. Hoe echter tot dat doel te geraken Zou de kortste en te gelijk minst kostbare weg niet deze zijn, dat men een deel der schatten, aan de vrije Universiteit ten koste gelegd, besteedde om voor jonge calvinisten den toegang tot alle wetenschappelijke betrekkingen gemakkelijk te maken? Maar nu! Ik kan mij niet voorstellen, dat zij die de wereld willen veroveren, verstandig handelen wanneer zij beginnen met aan die wereld den rug toe te keeren en elk verband met haar intellectueel leven af te snijden. Misschien dat in die afzondering de intensiteit van het geloof nog grooter wordt, maar zijn extensieve kracht toch niet. Sedert de dagen van Paulus en tot op het huidige oogenblik was het de vaste gewoonte van apostelen en profeten om de heidenen in hun eigen land op te zoeken en op dat vijandelijk terrein hunne tenten op te slaan. Waarom nu anders? In zijn strijd tegen de wereld is het Calvinisme immers onkwetsbaar? Het draagt de belofte van de overwinning met zich.

‘Die schifting in partijen naar de geloofsleer is het ongeluk van het land,’ dus zuchtte onlangs een der oudste en invloedrijkste veteranen van onze Tweede Kamer; een man die sedert 1848 bijna onafgebroken aan alle parlementaire veldtochten deelnam en in de Staten-Generaal andere en betere dagen heeft gekend dan wij thans beleven. En toch zou ik willen vragen, of het wel volkomen billijk is op dit ongeluk, - dat wij trouwens deelen met de meeste volken van Europa en dat onafscheidelijk verbonden schijnt aan de periode van ontwikkeling, welke onze eeuw doorleeft, - bij uitsluiting allen nadruk te leggen? Als andere Staten dit ongeluk dragen kunnen, waarom zoo het ons op den duur dan niet mogelijk zijn? Is het niet omdat zich hier bij de eene ramp eene tweede voegen komt, eene ramp van althans niet minder beteekenis dan de eerste?

Is het niet omdat wij aan een hoofd zonder staatkundige vereeniging eigenlijk niets weten over te stellen dan een staatkundige vereeniging zonder hoofd? Zoo dikwijls de kerkelijke partijen in zaken van onderwijs den strijd wagen, vinden zij ons als een vast aaneengesloten geheel tegenover zich; maar daarbuiten is alles chaos.

Ja, wij hebben betere dagen gekend. Met jonge krachten, eendrachtig van zin en vol geestdrift is onze liberale partij in 1848 uitgetogen om zich te wijden aan de reuzentaak, welke de gewijzigde grondwet had opgedragen. Van strenge partijvorming was in die dagen geen sprake; maar waar het groote beginselen gold, ontbrak de leiding nooit; en die leiding kwam van een gezag, welks meerderheid te betwisten bij niemand opkwam. De rijke vruchten van dien gezegenden toestand bleven niet achter, maar zijn duur was kort, veel te kort helaas. De fouten aan kleine parlementen eigen, ontwikkelden zich maar al te voorspoedig ook in ons midden. Gekwetste ijdelheid hier, miskende eerzucht ginds, en elders weder een reeks van allerlei onbeduidende, zij het dan ook billijke grieven, die in den loop der tijden allengs grooter afmetingen begonnen aan te nemen, vormden de stoffen waaruit een kring van ontevredenen voortkwam, en die kring werd een klip, waarop de jonge partij maar al te spoedig strandde. Van dat oogenblik was de invloed verbroken; de eens geslagen breuk werd wel telkens weer hersteld, maar nooit volkomen geheeld. Men had nu en dan vleugjes, welke aan eene herleving van de oude geestdrift deden denken, maar deze vleugjes duurden kort; de normale toestand was een apathische en de normale uitkomst onbevredigend, behalve alleen - ik zeg niet in het oog - maar in den mond van den koninklijken commissaris, die telken jare omstreeks half September de gewone bijeenkomsten van de Staten-Generaal kwam sluiten, en, wijzende op al het goede en groote in het jongste zittingsjaar tot stand gebracht, die Staten-Generaal kwam danken voor wat zij ter bevordering van het landsbelang hadden bijgedragen. Kon het anders, of de populariteit van het parlement, aanvankelijk onbegrensd, moest allengs dalen? Vrijheidlievend volk, stelden wij in de waakzaamheid van onze Vertegenwoordiging op den duur het meest onbepaald vertrouwen; maar volk van zaken, zagen wij met klimmenden weerzin den loggen gang van de staatsmachine; een machine die het groote industrieel probleem in omgekeerden

zin scheen te willen oplossen door met een maximum van inspanning naar een minimum van resultaten te streven.

Niet altijd intusschen kon die toestand voortduren: onheilspellende teekenen vertoonden zich aan den politieken horizont; teekenen, welke op een nieuwen vijand wezen, die het oude liberalisme veel ernstiger zoude bedreigen dan de naam-conservatieven ooit gedaan hadden. Het oude parlementaire tournooispel, tot nog toe streng beperkt binnen de wanden van de vergaderzaal en zonder eenigen invloed op de natie, zou nu plaats maken voor een bitteren volksstrijd, welke geen enkele maatschappelijke klasse geheel ongemoeid liet. Tegenover zulke gevaren geplaatst, bestond er voor de oude liberale partij dringende behoefte aan herovering van haar zedelijk overwicht. Maar hoe dit doel te bereiken? De nieuwe vijand had immers de oude partij-verdeeling in flarden gescheurd en aan het liberalisme een deel van zijne trouwste hulptroepen ontroofd. Gedurende ettelijke jaren stonden vriend en vijand schier in gelijke sterkte tegen elkander over; geen van beiden tot groote dingen in staat, maar elk van beiden krachtig genoeg om aan de tegenpartij het plegen van groote daden onmogelijk te maken. Alleen het kiezersvolk kon uitredding schenken, en het schonk die ook. Eenige van de grootste steden, tot nog toe aan eene conservatieve sleur gewend, kwamen eindelijk tot het volle besef van hetgeen de nieuwe groote strijd beteekende, en van de plaats, welke zij in dien strijd behoorden in te nemen. Frissche hulptroepen stroomden de liberale partij van verschillende kanten tegemoet, en verschaften haar die onbetwiste meerderheid, welke zij om met vrucht te regeeren noodig had. Het kwam er nu nog maar op aan te weten, of zij al of niet geneigd was met haar oude individualisme te breken? En gelukkig, ja: de bittere ervaring in de laatste jaren opgedaan, had goede vruchten gedragen en - wat alles afdeed - de man dien men behoefde om met een krachtige hand en het gezag van een meerdere de verstrooide deelen tot een sterk geheel samen te binden, die man was gevonden.

De schoone dagen van Aranjuez schenen voor de liberale partij weder aangebroken: sterker had zij zich nooit geopenbaard en ruimer macht was in ons vaderland nog nimmer in handen van een parlementairen leider neergelegd. Dikwijls genoeg werd de tucht op een harde proef gesteld, maar, dank zij den magischen invloed van den aanvoerder, kwam zij telkens

weder zegevierend uit die beproevingen te voorschijn. Wederom mocht men aan zijne optimistische phantazie den vrijen teugel vieren en van groote dingen droomen, want wat zou zulk een man met zulk een leger niet vermogen? En toch het moesten droomen blijven. Nog twee jaren geleden stond hij daar, schijnbaar in volle kracht, maar feitelijk reeds te midden van allerlei verschijnselen, welke een naderenden val aankondigden. Er was iets tragisch in de toenmalige verhouding tusschen de leden der partij in de Kamer en haar veelvermogend hoofd op zijn ministerieelen zetel. Men aarzelde een enkel woord te spreken, dat de buitenwereld zou kunnen doen twijfelen aan het voortbestaan van de meest volmaakte harmonie, en toch, schier onwillekeurig, was bijna elke redevoering van teleurgestelde verwachtingen vol. Men bedelde om een woord van opwekking, maar bedelde te vergeefs. Welke uitstekende eigenschappen den leider ook onderscheidden, de gaaf om aan zijne volgelingen liefde in te boezemen voor een groot doel, om hen te bezielen met dat geloof aan eigen kracht, dat bergen doet verzetten, die gaaf ontbrak hem geheel. IJdele woordenpraal, een echt staatsman onwaardig, dus voert men mij tegemoet. Maar sedert wanneer is in een parlement, waar woordverspilling hare vaste plaats op elke orde van den dag nooit vruchteloos zoekt, alleen dat woord uitgesloten, dat zwakken versterkt en weifelenden doet standhouden? Vrije mannen kunnen alleen op die voorwaarde een persoon dienen, dat zij in dien persoon het beginsel dat zij liefhebben onophoudelijk terugvinden, en is het dan te veel gevergd wanneer zij toewijding aan dat beginsel in woord en daad als een strengen eisch op den voorgrond stellen?

Men kent de geschiedenis van de twee laatste jaren, en ik denk er niet aan hier op die treurige geschiedenis breedvoerig terug te komen. In oogstmaand 1879 was het liberale kabinet voor ontbinding rijp en kon de natie de vruchten overzien van het jongste regeeringsbeleid: enkele schrale en ziekelijke korenhalmen te midden van een veld vol onkruid. Was de verwerping van de kanalen-wet voor het ministerie eene voegzame reden geweest om de regeering neer te leggen? Weken lang werd die vraag door de organen van de drukpers in verschillenden zin besproken en beslist, maar het feit dat zij eene kwestie was, voor allerlei oplossingen vatbaar, kwam juist dat feit niet duidelijk bewijzen, dat bij de behandeling

van genoemde wet aan de eischen van een gezond parlementair bestuur was te kort gedaan? Het verstandigst ware dunkt mij geweest, dat men aan dit technische vraagstuk geen plaats onder de politieke kwestiën gegund hadde; maar wilde men anders, waarom het dan niet rond en ruiterlijk uitgesproken? Waar stond bij de discussiën de *Premier?* Wanneer deed zijn machtig woord zijn nooit falenden invloed gelden? Wanneer werd het den vrienden kort en goed en openlijk aangezegd, dat met het bewuste voorstel de Regeering stond en viel? Het kan zijn dat ook die veelvermogende tusschenkomst hier niet zou hebben gebaat, maar de beslissing ware dan een normale geweest, en niemand had behoeven te vragen naar de eigenlijke beteekenis van het gevallen votum. De Regeering had in dat geval kunnen aftreden of bij de natie op revisie van het geslagen vonnis aandringen; en nog eens, ik houd mij overtuigd, dat de steun, welken zij na kloeke en manmoedige verdediging van de natie wachten mocht, haar stoutste verwachtingen zou hebben overtroflen. IJdele uitvlucht, - roepen de verdedigers. Mr. Kappeyne moge zich om redenen, voor hem bindend, aan de discussieën onttrokken hebben, ondershands waren de leden omtrent zijne eigenlijke bedoelingen volkomen ingelicht. Maar moeten wij ons nu met zulk een repliek tevreden stellen? Is dan het laatste woord van onze politieke ontwikkeling dit, dat de staatkundige hoofden, naijverig op den roem onzer technici bij den aanleg van spoorwegen en telegrafen, eene soort van ondergronds-parlement aanleggen, waar de eigenlijke arbeid verricht, de eigenlijke strijd gestreden wordt, terwijl het parlement daardoor, met de bescheiden functiën van wijzerplaat tevreden, slechts de resultaten heeft aan te duiden van den grooten inwendigen arbeid? Is dat alles wat de natie vergen kan en het laatste resultaat waartoe die oude liberale kernspreuk: ‘de publieke zaak moet publiek behandeld worden’ ons leiden zal?

Men kan tegenwoordig in het parlement zelfs niet zinspelen op het verband tusschen de aftreding van het vorig kabinet en het groote vraagstuk der grondwetsherziening, of de warme en bittere discussiën die volgen, komen het bewijs leveren, dat men hier te doen heeft met een gapende wonde, welke een tijdsverloop van achttien maanden niet bij machte was te heelen. Reden genoeg voor het publiek dat buiten staat om zich te onthouden van deelneming aan een strijd, welken alleen de ingewijden met

goede wapenen strijden kunnen. En waarom ook niet? Heeft de vraag: of het plan van grondwetsherziening bij de vorming van het voorlaatste kabinet al of niet ernstig besproken werd, voor het publiek dan zulk eene overwegende waarde? Aangenomen dat van zulk een plan werkelijk blijke; dat inderdaad het voornemen bestond om te gelegener tijd het groote vraagstuk te aanvaarden, is daarmede dan gerechtvaardigd wat in den zomer van 1879 plaats greep? Is het genoeg dat een staatsman de hand legge op een groot vraagstuk om hem het recht te geven dat vraagstuk eigendunkelijk onder het publiek te slingeren? Is elke tijd tot het plegen van die vermetele daad een gelegen tijd, en heeft de vraag of er al dan niet kans van slagen bestaat, voor de praktische politiek dan alle waarde verloren? Hoe, gij klaagt over uwe volgelingen, en verklaart u onmachtig om met die afgematte troepen den arbeid van elken dag verder voort te zetten; en op het zelfde oogenblik biedt gij u aan om met die troepen eene taak te aanvaarden, welke alleen door de meest onvoorwaardelijke toewijding aan het eens gekozen doel en door inspanning van alle krachten slagen kan. Gij zoudt - mocht die toewijding vruchteloos worden ingeroepen of die verwachting falen - niet aarzelen een beroep te doen op de natie. Uitnemend, maar gesteld dat deze aan uwe zijde stond, waar wilt gij dan later die groote meerderheid zoeken, welke in tweede instantie over het werk der grondwetsherziening beslissen moet? Immers dit is voor u evenmin een geheim als voor wie ook, dat de sleutel van de deur, welke den toegang tot onzegrondwettige veste bewaakt, in handen is van eene partij, aan de uwe volkomen vreemd, en waarlijk niet bereid om alleen ter wille van uwe vriendelijke oogen, hare rechtmatige bezitting prijs te geven. Mislukte nu de poging - en tien kansen tegen één welke zulk een resultaat voorspelden - dan was door de gepleegde daad de vrede van uwe partij verstoord en in haar midden een twistappel neergelegd, welke misschien geen menschelijke macht zou kunnen uitwerpen. Inderdaad de toewijding van de liberale partij aan haren leider had een beter loon verdiend dan deze treurige nalatenschap.

En sedert die noodlottige erfenis openviel, doolt onze liberale meerderheid op de parlementaire wateren rond als een schip zonder roer, ten prooi aan den moedwil der golven. Haar physieke kracht bleef ongerept, maar haar zedeljke moed is door

de gebeurtenissen van de laatste jaren blijkbaar in niet geringe mate geschokt. Aan krachtige individueele pogingen om de meerderheid iets van haar oude *élan* terug te geven en haar tot krachtige samenwerking aan te sporen, ontbreekt het gelukkig niet; maar individueele pogingen vermogen weinig tegen de apathie van een groote vergadering. Alleen het toeval schijnt heerschappij te voeren; of liever onderaardsche krachten, welker uitgangspunt gij niet kunt nasporen en welker vermogen gij vruchteloos zoudt willen bepalen, stuwen het scheepje voort, nu in deze dan in gene richting, maar bijna altijd naar een ander punt dan waar het naar uwe stellige berekening had moeten aanlanden. De behandeling van de rentebelasting, welke de meerderheid naar men meende met beide handen had moeten aangrijpen, niet alleen omdat de nood dringt maar ook omdat het beginsel van de wet aan de vrijzinnige meerderheid welkom zijn moest, wordt onbepaald uitgesteld, en op het zelfde oogenblik, tot verbazing van geheel Nederland, eene andere taak aanvaard; eene taak welke ook de stoutmoedigste in die oogenblikken niet aan deze vergadering zou hebben durven opdragen. Met koortsachtigen ijver zet men zich aan den arbeid en binnen weinige weken ligt het strafwetboek gereed. Vergeten wij dat wetboek niet; het was althans een zonnestraaltje, dat zich door de donkere wolken een weg te banen wist; eene blijde verrassing te midden van overvloedige teleurstellingen. Het is waar, de groote arbeid werd zonder opgewektheid tegenover half gevulde banken uitgevoerd, als gold het eene vervelende taak, die sinds lang loodzwaar drukkende, nu eens voor altijd van de agenda moest worden afgevoerd. Trouwens hoe kon er belangstelling zijn bij die ongewone wijze van werken, welke, in eene vergadering van 86 onberispelijke solisten, voor negen tienden van de leden geen andere rol over had dan de nederige rol van chorist, en dit nog wel - o gruwelijk constitutioneel vergrijp - onder leiding van eene kracht, welke niet in haar eigen midden te huis behoorde.

In eene vergadering, gestemd als onze Tweede Kamer in deze oogenblikken, kan geen enkel politiek leven volkomen veilig heeten. Allen, ook de gezondsten en krachtigsten, mogen daarom op alle gebeurlijkheden voorbereid blijven, want niemand weet van waar en wanneer de doodeljke verrassing komen en wie zij treffen zal. Er ligt in die vergadering een stok gereed, in lengte juist zoover reikende als de spankracht der saamgevoegde oppositie. De weinig vredelievende bestemming van dien

stok kent iedereen; maar gelukkig is ze niet lang genoeg om de hoofden te treffen tegen welke ze telkens wordt opgeheven. Toch, 't verschil is niet heel groot en... afgevaardigden blijven menschen en menschen groote kinderen en groote kinderen worden soms, even als de kleine, door een onoverwinnelijken drang tot het plegen van allerlei kattenkwaad aangezet. Men heeft slechts met behulp van eenige dier *grandes utilités*, welke in eene groote vergadering nooit ontbreken, aan den stok een klein verlengstuk toe te voegen, en zie, de vereischte hoogte is juist bereikt. Niemand make zich intusschen ongerust; aan politieken doodslag wordt zelfs niet gedacht: een klein tikje op het hoofd van eene bevriende regeering, ziedaar het hoogst onschuldig doel van de geheele kunstbewerking. De stok wordt weer neergelegd en het verlengstuk weggeworpen, maar niet voordat men goed nota heeft genomen van de juiste lengte die er noodig was. Immers niemand kent de toekomst, en in geval van nood kunnen verlengstukken ook nog wel voor iets anders dienen dan voor grappenmaken alleen.

't Ligt in den aard der zaak, dat het tegenwoordig ministerie in zeer bijzondere mate is blootgesteld aan al de gevaren, welke de heerschende politieke onveiligheid oplevert. Onbetwist ontleent het groote kracht én aan de persoonlijke verdiensten van zijne leden én aan het feit dat het nu niets meer achter zich heeft, niets dan den chaos alleen; maar hiertegen staat over, dat het gedwongen is te leven buiten wezenlijk verband met het parlement. En nu moge men het toejuichen of veroordeelen, het feit staat vast, dat zonder dergelijk verband, zonder eene machtige partij in de Kamer, welke in de regeering zichzelve terugvindt en om haar te behouden tot groote offers bereid is, ook het beste ministerie in onze dagen tegen de parlementaire stormen op den duur niet is opgewassen. Of men dan ook wel verstandig handelde toen men, nu anderhalf jaar geleden, het ontwarren van zoo vele raadselen, als toen hangende waren, aan een ministerie opdroeg, dat zelf een nieuw raadsel met zich bracht? Immers de vraag naar het verband, dat die acht verdienstelijke mannen tot eene eenheid samenknoopte, was zij niet al even onoplosbaar als zoo menig ander? Ook de Kamer scheen dus te oordeelen en heeft daarom dit ministerie zoo individualistisch opgevat als zelden met eenige regeering het geval was. Voor sommige leden van het bewind koestert zij blijkbaar de grootste sympathie; voor andere eene matige vriendschap, voor enkele

geen sprank van vriendschap zelfs; - en zij geeft aan die wisselende gevoelens uitdrukking met de beminnelijke openhartigheid aan onze Kamer eigen. De lezer van het Bijblad, die in de laatste weken de discussieën over de Staatsbegrooting nauwkeurig volgde, ziet tot zijne groote verrassing, hoe men hem zonder overgang hoegenaamd van de tropen naar de IJszee en weer van de IJszee naar de tropen voert, om hem daarna gedurende eenige dagen onder meer gematigde luchtstreek rust en verpoozing te gunnen. De personen van de ministers treden meer en meer op den voorgrond en de meesten weten zich met kracht en glans te handhaven, maar over het ministerie blijft een nevel hangen.

En die nevel is niet enkel een gevaar voor de regeering, maar ook een ramp voor de Kamer, want deze kan den steun van het Bewind al evenmin ontberen, als dit kan leven zonder dat het door haar sympathie gedragen wordt. Of was het niet merkwaardig, dat aan het einde eener algemeene discussie over de Staatsbegrooting, zoo chaotisch als zij ook in onze Staten-Generaal maar zelden voorkwam; eene discussie waarin de phrase onbeteugeld heerschappij voerde en de paradox met zeldzame voorliefde werd gekoesterd en gekweekt, dat aan het slot van die discussie het hoofd van het Kabinet geen enkel woord te vinden wist om de mannen tot zich te trekken, die kloek en moedig tegen dien stroom van woorden en paradoxen geworsteld hadden, geen woord bestemd om in hun midden een banier te planten, waaruit van zijne homogeneïteit met hun streven blijken kon. Maar niets van dit alles. Of dan de Minister van Buitenlandsche Zaken alleen geen oog had voor de behoefte aan zulk eene nauwere aansluiting? Niemand die het gelooft. Maar wie ook het woord kon spreken, dat men noodig had te hooren, juist hij niet. Aan den vloek van een valsche positie tracht ook de behendigste onder de behendigen vruchteloos te ontsnappen.

Het baat intusschen weinig over het verledene te klagen: hoofdzaak is het tegenwoordige goed onder de oogen te zien en zich af te vragen, langs welken weg wij de treurige verwarring kunnen ontvluchten, waarin wij ondanks ons zelven geraakt zijn. Het zal altijd eene der zwakke zijden van de constitutioneele regeering blijven, dat zij het despotiek gezag van leuzen en klanken zoo licht in de hand werkt, zelfs bij eene natie, zoo weinig spraakzaam als de onze. Wij hebben jaren-

lang als echte kinderen gestreden over den zin der klanken: liberaal en conservatief, en dien strijd eerst gestaakt toen eene nieuwe partij opkwam, welke misschien aan haar kerkelijken oorsprong eene woorden-rijkdom te danken had, zoo groot dat de andere partijen zich daarmede geen enkel oogenblik konden meten. Voor elke phrase, die partij toegeworpen, gaf zij u er tien andere in de plaats; phrasen, welke, hoe overigens ook onderscheiden, alle dit gemeen hadden, dat haar wezenlijke zin nooit vaststond. De spraakverwarring, op die wijze ontstaan, werd allengs grenzeloos; maar, als ware zij op zich zelve nog niet genoeg, heeft men nu laatstelijk gemeend die eenigszins te moeten aanwakkeren door bij al de reeds geldende leuzen nog eene nieuwe te voegen: de leus van grondwetsherziening. Van alle phrasen, welke tegenwoordig in den parlementairen maalstroom ronddrijven, is deze de bedenkelijkste, niet alleen om de verbittering, welke reeds het noemen van die leus opwekt, maar omdat zij de eenige partij, nog tot regeeren in staat, in twee deelen dreigt te splitsen. Blijft die ontbindende leuze nog eenigen tijd haren invloed uitoefenen, dan staat aan Nederland welhaast het fraaie schouwspel te wachten, dat in zijn midden geen enkele regeering eene meerderheid vinden kan.

Wat heeft het tegenwoordig bewind tegenover de hier bedoelde kwestie te doen? Ik zou oppervlakkig dit zeggen: het behoeft de groote vraag vóór of tegen grondwetsherziening allerminst te beslissen, maar het kan er voor zorgen, dat die vraag uit de tegenwoordige periode van zinledige phrase in die van ernstig staatkundig probleem overga, en dus het oogenblik verhaasten waarop die bedenkelijke twistappel kan worden weggenomen. Juist het neutrale karakter, dat het ministerie wenscht te handhaven, maakt het voor de hier bedoelde taak bij uitnemendheid geschikt. Immers in beginsel is niemand tegen grondwetsherziening - en hoe zou het ook anders kunnen zijn, zoodra men eenigszins op de hoogte is én van den inhoud onzer eerste staatswet én van hare toepassing sedert 1848; - de vraag is slechts of men al of niet gelooft aan de mogelijkheid om eene formule van wijziging te vinden, welke die groote meerderheid kan bevredigen, zonder welker instemming elke grondwetsherziening eene onmogelijkheid wordt. De regeering heeft zeker honderdduizendmaal gelijk wanneer zij beweert, dat het besef van de behoefte aan herziening eerst moet rijpen tot eene volksovertuiging, zal het mogelijk zijn haar uit te voeren; maar

om eenig probleem de periode der rijpwording te doen ingaan, behoort men toch met het stellen van dat probleem een aanvang te maken. Het volk dient eindelijk in te zien, dat de kwestie vóór of tegen grondwetsherziening niet eenvoudig kan worden uitgemaakt door te wijzen op enkele artikelen en te bewijzen, dat daarin ongewenschte belemmeringen liggen opgesloten; het moet begrijpen, dat op het standpunt, 'twelk wij tegenwoordig innemen, grondwetsherziening slechts de vrucht kan zijn van weerkeerige concessiën; het zal zich behoorlijk rekenschap moeten geven én van den aard dier concessiën én van hare vermoedelijke gevolgen, en eerst daarna zal het met volledige kennis kunnen beslissen of de voordeelen, die men van verandering tegemoet kan zien, wel opwegen tegen de stellige nadeelen, die daaraan zeker ook zullen verbonden zijn.

Daar het hier tegelijk eene juridieke en politieke kwestie geldt, zou eene staatscommissie, waarin alle groote partijen vertegenwoordigd waren, het probleem kunnen stellen, met welks studie men zich nog moet bezighouden; en de regeering, haar die taak opdragende, zoude zeker niet behoeven te vreezen, dat het nemen van een eindbesluit reeds al te spoedig haar taak zou kunnen worden. Immers bij het meest oppervlakkig onderzoek zou reeds dadelijk dit blijken, dat het werk der herziening een omvang heeft, veel grooter dan het publiek nu nog vermoedt. Of gaat het aan, uitsluitend het oog te vestigen op de twee of drie belemmeringen, welke nu toevallig op den voorgrond treden, en alle andere te laten voortbestaan; wie zal zeggen tot hoe lang? Het is dunkt mij ondenkbaar, dat eene verstandige natie ooit in dien zin besluite. En dat die andere belemmeringen werkelijk bestaan, niemand die onze parlementaire geschiedenis van de laatste twintig jaren met eenige aandacht volgde, die er aan twijfelen kan. Is niet reeds meer dan één plan van rechterlijke organisatie op grondwettige bezwaren afgestuit, en zijn soortgelijke bezwaren niet oorzaak, dat het invoeren van eene volledige administratieve rechtspraak nog altijd onmogelijk blijft? Of geldt het hier misschien een zaak van ondergeschikt belang? Maar wie, die zich de treurige geschiedenis van de amsterdamsche kohieren herinnert, zou weigeren te erkennen, dat het tijd en hoog tijd wordt het publieke recht van Nederland, even goed als het private, in veiligheid te brengen tegen de aanmatigingen van het politiek gezag, het heete dan Staten-Generaal, Regeering of Gemeenteraad.

En dit alles betreft nog slechts de eigenlijke belemmeringen, die weggenomen behooren te worden: maar daarnaast hoevele verbeteringen waaraan wezenlijke behoefte bestaat. Zou men bijv., lettende op de ontzaggelijke crisis waaraan op dit oogenblik de Nederduitsch Hervormde Kerk bloot staat, art. 168 van de Grondwet ook nu weder stilzwijgend durven voorbijgaan, evenals men dit in 1848 deed? Zou het met onze vrijgevige beginselen strooken, aan eene waggelende kerk door gouden kluisters hare vrijheid van beweging duurzaam te onthouden; of zou men den Staat willen blootstellen aan het gevaar, dat zich heden of morgen te gelijk twee partijen bij hem komen aanmelden, beide voorgevende de Nederduitsch Hervormde Kerk te zijn en beide aanspraak makende op het vervullen der beloften in de Grondwet neergelegd? Zou het zoo onwaarschijnlijk wezen, dat juist dit artikel het eerste ware, hetwelk - ik zeg niet de wenschelijkheid maar - de volstrekte noodzakelijkheid eener Grondwetsherziening luide kwam verkondigen?

Eindelijk zijn er bij het stellen van het hier bedoelde probleem nog kwestiën genoeg, welke men kieschheidshalve niet zoo dadelijk voor het parlement kan brengen, maar welker bespreking onder ons kiezers toch waarlijk de moeite wel loonen zou. Elke grondwetsherziening is uit den aard der zaak in de eerste plaats bestemd om te woekeren met de ervaring, welke men in den laatsten tijd heeft opgedaan, en dus een dam op te werpen tegen herhaling van de euvelen, nog door het levende geslacht ondervonden. In 1848 waren het de grieven tegen het persoonlijk gouvernement, welke zeer sterk op den voorgrond traden; en dat wij er toen in geslaagd zijn die grieven weg te nemen, blijkt genoeg uit het feit, dat het zwaartepunt der regeering sedert van de Kroon naar de Tweede Kamer is overgebracht. Niemand loochent de voortreffelijke resultaten, welke deze verandering heeft opgeleverd; maar waren het enkel rijpe vruchten die men oogstte; en zoo niet, zou er dan een middel te vinden zijn om, met behoud van al het goede, het onkruid weg te kappen dat daaronder verscholen ligt? De Minister van Justitie gewaagde onlangs van groote sociale gevaren, welke Europa reeds in de naaste toekomst dreigen. Ik zou zijne pessimistische profetiën niet gaarne onderschrijven; maar dat moeilijke tijden hier en elders naderen, wie zou het willen betwisten?

Is het staatsgezag, nu schier onbeperkt in de handen van het Parlement neergelegd, in die handen volkomen veilig, als het oogenblik komt waarop de hier bedoelde tijden mochten aanbreken; veilig ook dan nog wanneer straks groote wijzigingen in het kiesrecht den invloed van sommige maatschappelijke kringen op de samenstelling van de volksvertegenwoordiging aanmerkelijk zullen hebben vergroot? Aarzelen eer men antwoordt is althans geoorloofd, want de voorteekenen zijn verre van gunstig. Al worde het ook half fluisterend gezegd, toch blijve de meening niet onuitgesproken, dat het gehalte van onze Tweede Kamer in de laatste jaren merkbaar is verzwakt en dat - om nu ook eens de taal te spreken van onze keurige en plastische handelsberichten - ‘het artikel nog altijd eenige neiging openbaart om zijne achterwaartsche beweging voort te zetten.’ Zijn er middelen te vinden om de wentelingen van de staatsmachine minder wispelturig, veiliger en te gelijk vlugger te maken? Kan men aan het regeeringsgezag, met behoud van al den invloed, welken het Parlement behoort uit te oefenen, eene grootere mate van zelfstandigheid verzekeren dan het nu bezit? Is door gewijzigde inrichting en vooral door uitbreiding van de rechten der Eerste Kamer het gewenschte doel bereikbaar? Ziedaar vragen welke nu even gemakkelijk worden gesteld als het moeielijk is ze te beantwoorden; maar in elk geval vragen, welke geen staatsman, als het uur der grondwetsherziening nadert, onverschillig zal willen voorbijgaan.

Het kan zijn dat er voor al deze wijzigingen, aanvullingen, verbeteringen ten laatste eene overeenstemmende meerderheid gevonden wordt, maar zeer waarschijnlijk is het zeker niet. Intusschen met het vestigen van zulk eene overeenstemming is nog zelfs het halve werk niet afgedaan. Men zal zich nu ook moeten verstaan over de wederkeerige concessiën, zonder welke geene grondwetsherziening mogelijk is. Wijziging van de artikelen, welke de kiesbevoegdheid regelen, verlangen allen; maar hoe? Hier heht gij eene partij die er onbewimpeld voor uitkomt, dat zij de invoering van het algemeene stemrecht niet wenscht te beleven, en ginds eene andere, die even ruiterlijk komt verklaren, dat zonder dat zelfde algemeene stemrecht liet leven voor haar alle aantrekkelijkheid zoude missen. Is het zoo zeker, dat de eerste onvoorwaardelijk zal toegeven, en dat zij, die de invoering van het algemeene stemrecht een ramp noemt, geheel

vrijwillig zal medewerken om uit de grondwet alle dammen weg te ruimen, welke het vaderland tegen die ramp zouden kunnen verdedigen? Zijne eindbeslissing is zeker twijfelachtig genoeg. Maar hoe staat het dan met die andere concessie? Het minste dat de kerkelijke partijen kunnen en zeker ook zullen eischen, de *conditio sine qua non* van hunne medewerking tot eenige grondwetsherziening, welke dan ook, is dat de bepaling uit de grondwet verdwijne, welke den Staat verplicht te zorgen, dat er overal in het Rijk van overheidswege voldoend openbaar lager onderwijs gegeven worde. Zal ook deze eisch worden ingewilligd? Het is nauwlijks denkbaar dat de tegenwoordige schoolwet-meerderheid, welke voor hare nieuwe inrichting van het openbaar lager onderwijs zoo bloedig heeft moeten strijden, tot een toestemmend antwoord zeer bereid zal worden gevonden. Niemand in haar kring - dit staat boven alles vast - die ons volksonderwijs niet wenscht te handhaven. En hoe zou men er dan aan kunnen denken om de derde zinsnede van art. 194 prijs te geven? Is het misschien omdat men vast vertrouwt dat 't zij de grondwet spreke of zwijge, het bestaande toch zal gehandhaafd worden? De voorgewende liberaliteit wordt in dit geval van twijfelachtig allooi: eene schijnbare concessie te doen, met het bepaalde doel om dat wat die concessie voor de tegenpartij beteekent, nooit in te willigen. Maar, dit daargelaten, is het zoo waarschijnlijk dat de meerderheid uw vertrouwen zal deelen? Zal zij het niet veeleer onverantwoordelijk noemen, om dat, wat men zoo gaarne onder het hoogste goed van de natie rangschikt, moedwillig prijs te geven aan de strooptochten eener wisselende meerderheid? Iets anders is het eene bepaling als de hier bedoelde in de grondwet op te nemen, iets anders haar te schrappen, nu zij eenmaal in die grondwet voorkomt. Wie het werkelijk ernstig meent met de leus, dat het groote beginsel onzer schoolwetgeving tegen elke aanranding moet worden beveiligd, kan nooit meenen dat het in de grondwet te veilig is. Het van daar weg te nemen moet in zijn oog òf een dwaasheid zijn, òf de erkentenis dat men tegen opoffering van het bestaande, 't zij dan morgen of heden, geen overwegende bezwaren heeft. Men kan het nu geldende beginsel niet uit de grondwet lichten zonder he1 tevens te kneuzen en zijne vernietiging voor te bereiden. Wie dat doel niet willen, zullen niet spoedig medewerken tot middelen, welke vroeger of later leiden moeten tot een ongewenscht resultaat.

Waar is de meerderheid gebleven met welke wij eendrachtig van zin en vol geestdrift het werk der grondwetsherziening begonnen? Mij dunkt bij elk station zag ik hare gelederen dunnen, en hier aan het slot gekomen, vind ik nog slechtseen schim terug van de eerst zoo machtige eenheid. Ik voor mij zou hartelijk wenschen dat men er in slaagde een bruikbaar vergelijk te treffen, maar moogt gij mij een scepticus noemen als ik zeg ernstig te twijfelen aan dergelijk resultaat? De heer van Kerkwijk verzekerde onlangs, dat hij herziening van de grondwet wel nimmer zou beleven. Ik geloof niet dat de vele vrienden van dien afgevaardigde, zoo binnen als buiten de residentie, wel zouden doen wanneer zij zich over die uitdrukking bezorgd maakten en daarin sombere voorspellingen gingen zien, door eene reeds wankelende gezondheid ingegeven. Immers niet op de broosheid van eigen bestaan wilde de bescheiden afgevaardigde aller aandacht vestigen, maar op de buitengewoon taaie levenskracht van de grondwet, en - men vergete het niet - de Heer van Kerkwijk kent de Tweede Kamer in haar in- en uitwendig leven zoo als weinigen haar kennen. Ik voor mij althans verlang hier geen anderen gids, en welverre van te beweren, dat er overdrijving ligt in zijne uitspraak, zou ik nog wel een stap verder durven gaan en beweren, dat zelfs die eerste meerderheid, voor het werk der grondwetsherziening noodig, voorshands nog vruchteloos zal worden gezocht.

Maar aangenomen dat alleen mijn onbekendheid met de Tweede kamer het pessimisme kan verklaren, dat in deze woorden doorstraalt, is het dan zoo zeker, dat, wanneer gij straks tot de natie komt om haar die groote meerderheid te vragen, welke in tweede instantie over liet werk der grondwetsherziening beslissen moet, deze zich naar uwen wenschzal voegen? Mij dunkt ik hoor haar reeds dus spreken: ‘Mijne Heeren, gij zijt het volgens uw zeggen eens geworden omtrent de behoefte aan grondwetsherziening, maar, zie ik wel, dan heeft deze overeenstemming eene treffende gelijkenis met die van onze dartele schooljeugd; - alleen de natie zelve mag zich tegenover hare vertegenwoordigers zulk eene beeldspraak veroorloven - wanneer deze met algemeene stemmen besluit om den boekenransel af te gespen en pet en overjas weg te werpen opdat men vrijer zoude wezen in zijne beweging bij den voorgenomen strijd. Gij zijt het eens dat er voor u behoefte bestaat aan meer vrijheid om te toonen dat gij het niet

eens zijt. Maar wilt gij het mij ten goede houden, dat ik niet deel in uwe eensgezindheid, juist omdat ik niet deel in uw strijdlustigen zin? Zeer wel herinner ik mij nog hoe geheel anders het in 1848 was. Toen gold de getroffen overeenstemming het gebruik dat men van de gewenschte meerdere vrijheid maken wilde en was de grondwetsherziening zelve slechts het middel om die overeenstemming te kunnen verwezenlijken. En nu! Neen, wijt het als gij wilt aan mijn hoogeren leeftijd, maar die gedachte om dus gelijktijdig alle politieke stormen over het arme vaderland los te laten, heeft voor mij niets aantrekkelijks meer. Ik eerbiedig uwe warme toewijding aan de publieke zaak; - ik bewonder uwe noeste vlijt, die u doet zoeken naar ruimer veld voor uwe politieke debatten dan de altijd veel te beperkte December-maand kan opleveren; - ik erken dat in het gemis van de mogelijkheid om telkens op afgedane zaken terug te komen iets ontmoedigends gelegen is; - ik geef toe dat eerst dan, wanneer telkens elke strijd over de hoogste goederen moet beslissen, die strijd zijn wezenlijk dramatisch karakter erlangt, dat eerst dan de welsprekendheid kan worden opgevoerd tot die hoogte, welke ook de machtigste redenaar nu vruchteloos tracht te bereiken.... en toch, ik kan niet met u gaan. Ik weet wat het u gekost heeft om te komen waar gij nu staat, en voor mijne verbeelding ontrolt zich reeds het ontzagwekkend programma van den arbeid, die u wacht, wanneer het doel bereikt moest worden, dat althan^{s} sommigen onder u voor oogen staat. Of overdrijf ik wanneer ik het kort bestek der reeds voltooide en der toekomstige werkzaamheid tevens, dus stel: “Voorstel tot wijziging van de kieswet, binnen de grenzen door de gebrekkige grondwet gesteld, ten einde dus te komen tot eene vertegenwoordiging, bevoegd om het groote werk der grondwetsherziening te ondernemen. - Aanneming van dat voorstel en ontbinding van de Tweede Kamer. Twaalf wetsontwerpen tot wijziging van de grondwet. Zeer langdurige beraadslagingen. Aanneming van de verschillende ontwerpen en ontbinding van de beide Kamers. - Hartstochtelijke debatten in het nieuwe parlement. De ontwerpen tot grondwetsherziening niettemin doorgedreven. - Motie om de regeering uit te noodigen het kiesrecht zoo spoedig mogelijk in overeenstemming te brengen met de beginselen van de nieuwe grondwet. Aanneming van die motie. - Wetsontwerp tot regeling van het kiesrecht. Behandeling van een amendement, bestemd

om alle beperkingen van het kiesrecht, in het wetsontwerp overgebleven, te schrappen. Stormachtige discussieën. Aanneming van het amendement en van het gewijzigd wetsontwerp. - Ontbinding van de Tweede Kamer. Optreding van eene nieuwe volksvertegenwoordiging, eerste vrucht van het algemeene stemrecht." - Ja, het programma is verrukkelijk, en ik begrijp dat het u lokt. Maar nog eens, ik kan niet met u gaan. Ik erken de behoefte aan grondwetsherziening; ik geef toe, dat die herziening zich moet oplossen in het toekennen van een veel grootere mate van vrijheid aan den gewonen wetgever dan nu bestaat, maar eer ik u die vrijheid gun, zult gij mij behooren in te lichten omtrent het gebruik, dat de meerderheid van die vrijheid maken wil. Zie ik wel, dan kon er voor het groote werk, dat gij bedoelt, geen ongunstiger oogenblik gekozen worden dan juist het tegenwoordige is.'

En wanneer dan, 't zij reeds bij het voorloopig onderzoek, - zoo als meest waarschijnlijk is - 't zij later, de onmogelijkheid mocht blijken om grondwetsherziening nu uit te voeren? Dan zullen onze volksvertegenwoordigers doen wat onder soortgelijke omstandigheden én groote menschen én kinderen plegen te verrichten: ophouden te vragen naar hetgeen zij weten dat toch niet te verkrijgen is, en daarbij luisteren naar de les, welke door alle eeuwen heen het eerste gebod is geweest van elke praktische staatkunde, het gebod om te roeien met de riemen die men heeft. Zoo min aan politieke partijen als aan individuen kan het tot plicht worden gesteld, om met het hoofd tegen den muur te loopen. Men zal, waar het deverwezenlijking geldt van geliefkoosde plannen, geduld leeren oefenen tot betere dagen aanbreken, en voorts met geheele afwijking van den nu algemeen gebruikelijken weg gaan vragen: niet wat de grondwet ons verbiedt te doen, maar wat zij ons te doen vrij laat; en wie weet of het bij dat onderzoek niet zou blijken, dat die grondwet van 1848, welke men nu op zijde wenscht te schuiven, nog zelfs niet ten halve is bijgewerkt. Koloniën? Veel verder dan tot ontbinding van het oude stelsel hebben wij het nog niet gebracht, want zelfs over den grondslag, waarop het nieuwe gebouw moet rusten, blijft de oude strijd voortduren. - Justitie? De herziening van de wetboeken, pas onderncmen, is een reuzenarbeid, met welks afdoening een onbepaald aantal jaren gemoeid zal zijn. En inmiddels heeft de Tweede

Kamer nog onlangs bij het Departement van Justitie eene aangevulde en bijgewerkte lijst van onmisbare wetsontwerpen ingeleverd; wetsontwerpen met welker voorbereiding zelfs een Minister, zoo vlijtig als deze, zich gedurende een tiental jaren onafgebroken zou kunnen bezig houden. - Waterstaat? Volgens loopende geruchten zou men dezer dagen de eerste hand hebben gelegd aan de algemeene wet op den waterstaat, door de grondwet van 1848 geboden. Zijn die geruchten niet voorbarig, dan zou er zelfs reeds iets bestaan wat aan een *avantprojet* doet denken. - Wetgeving op wegen? Een chaos en eene schande voor Nederland; een bron van eindelooze klachten voor allen, die zoo ongelukkig zijn van deze wetgeving te moeten toepassen. - Wetgeving op kleine rivieren en binnenwateren? Zie *wegen*. - Verbindingskanalen voor onze groote koopsteden? Er heeft weinig aan ontbroken, of men zou twee jaren geleden eene wet hebben aangenomen, bestemd om deze levensbehoefte van de hoofdstad, en in die hoofdstad eene levensbehoefte van Nederland te bevredigen; terwijl zonder de tijdige tusschenkomst van de Tweede Kamer men een half jaar later bijna in alle overijling zou hebben besloten om voort te werken aan het kanaal voor Rotterdam, met welks aanleg men, een tiental jaren geleden, een aanvang maakte. - Belastingen? Wij hebben. - *n'en déplaise* den machtigen redenaar uit Breda - er sedert 1848 vrij wat afgeschaft, maar van onze kunst, om de bestaande tot een dragelijk stelsel om te werken, moeten wij nog de eerste proeven leveren. En toch vele van die belastingen hebben tienmaal meer behoefte aan herziening dan de grondwet. Er zijn er daaronder, en wel van de voornaamste - personeel en patent - welke volle aanspraak kunnen doen gelden op den naam van economische cacografie. - Reglement van orde voor de Tweede Kamer? Misschien het slechtste dat in Europa wordt aangetroffen; een ware antiquiteit, slechts volkomen begrijpelijk voor hem, die goed op de hoogte is van den rechtstoestand, welke nu 32 jaren geleden ophield te bestaan.

Intusschen blijven de ontevredenen mompelen: wat er ook zijn moge van al die nog onbevredigde behoeften, dit alles neemt niet weg, dat wetten, waarbij de grootste levensbelangen van den Staat en in de eerste plaats zijne verdediging betrokken zijn, onafgedaan moeten blijven liggen zoolang de tegenwoordige constitutie onveranderd voortbestaat. Zou men, der-

gelijke klachten hoorende, niet wanen, dat althans reeds drie of vier wetsontwerpen, de legerorganisatie betreffende, op grondwettige bezwaren waren afgestuit, en toch het eerste wordt nog altijd ingewacht. Ik erken gaarne dat het achtste hoofdstuk van de grondwet aan de deugdelijke regeling van de defensie groote bezwaren in den weg legt, maar dat die regeling eene onmogelijkheid zoude zijn, blijf ik ernstig betwijfelen, al buig ik mij ook gaarne voor het hoog gezag van velen, die eene andere meening verdedigd hebben. Natuurlijk kunnen de schutterijen haar gemeentelijk karakter niet verliezen; maar wanneer de grondwet zelve aan die gewapende macht vóór alles de taak opdraagt om te dienen tot verdediging des vaderlands, en de wetgever is van oordeel dat zij dan alleen aan die grondwettige roeping kan voldoen wanneer er een nauw verband tusschen leger en schutterijen wordt ingevoerd, hoe zou die wetgever dan de bevoegdheid kunnen missen om zulk een verband te vestigen?

Het schijnt intusschen dat men zelf niet volkomen overtuigd is van de beslissende kracht der aangevoerde argumenten, en vandaar dat aan het eerste bezwaar veelal een tweede wordt toegevoegd. Men wijst er namelijk op, hoe de samensmelting van staand leger en militie, zooals zij thans bestaat, met de voorschriften van de grondwet niet te rijmen is. Het feit is weder onbetwistbaar, maar onbetwistbaar reeds sedert 1818; en nu zou ik toch met alle bescheidenheid willen vragen, of men dergelijke argumenten te berde brengende, zich niet schuldig maakt aan de fout van spijkers op laag water te zoeken. Wanneer zekere organisatie twee grondwetsherzieningen heeft beleefd, zonder dat iemand er aan dacht daartegen eenige bedenking in het midden te brengen; wanneer meer dan zestig zomers over het hoofd van die organisatie zijn heengegaan, gaat het dan aan op een gegeven oogenblik te komen zeggen: het bestaande past niet in de grondwet: de constitutie moet veranderd worden. Inderdaad ook op het gebied van grondwetsherziening kan men al te gemoedelijk zijn!

En dan eindelijk het constitutioneele vraagstuk bij uitnemendheid: de regeling van het kiesrecht. Zonder grondwetsherziening geen deugdelijke vertegenwoordiging en zonder deze wat al ellende! Het zij intusschen met allen eerbied gezegd: de slechte gewoonte om zich met phrasen van kwestiën af te maken, heeft nergens eene zoo bedenkelijke uitbreiding gekregen als juist bij de bespreking van dat vraagstuk. 't Is zoo, eene volmaakte regeling van het kiesrecht is onder deze grondwet

niet te verkrijgen; maar, zeg mij, onder welke grondwet zij wel bereikbaar is. De praktische vraag is eenvondig deze, of de bezwaren, welke de constitutie hier oplevert, zóó overwegend zijn, dat binnen de grenzen, door haar aangewezen, aan eene deugdelijke regeling niet te denken valt, en op die vraag antwoord ik uit volle overtuiging ontkennend. Wat Mr. van Houten daarover in 1869 schreef[1], drukt nog geheel mijn gevoelen uit. 'De bepaling der Grondwet' - dus zeide hij o.a. - 'verbindt naar mijn oordeel terecht de politieke mondigheid aan het betalen van *directe* belastingen. De volksklassen, welke niet rechtstreeks belast kunnen worden, mogen ook niet geschikt gerekend worden voor de uitoefening van politieke rechten. En in een land, waar de belastingen zoo hoog zijn als in het onze (ongeveer ƒ 20 *per hoofd*), kan het cijfer, waartoe de Grondwet veroorlooft den census te verminderen, geen bezwaren opleveren. Wijziging der Grondwet, ook al ware zij te verkrijgen, schijnt mij daarom niet wenschelijk.'

Ik denk er waarlijk niet aan om den volksvertegenwoordiger van 1880 met den schrijver van 1869 in tweestrijd te brengen. Ik hecht persoonlijk te veel aan de vrijheid om bij nader onderzoek van meening te veranderen, dan dat ik die vrijheid aan anderen zou willen misgunnen. Indien ik mij juist op dit gezag beroep, dan is het omdat de politieke persoonlijkheid van 1869 voor mij altijd groote aantrekkelijkheid bezat en nog bezit. Verbetering van den census is hoofdzakelijk eene belasting-kwestie, waaraan de grondwet ten eenemale vreemd kan blijven. Onze dagbladen hebben in de laatste maanden allerlei lijsten medegedeeld van hooggeplaatste ambtenaren en autoriteiten, die hier te lande het kiesrecht derven, en de lezer sloeg de handen samen bij het vernemen van dezen ongehoorden toestand. Maar waarom heeft men zich liever over dit feit verbaasd dan over een ander, toch wel zoo merkwaardig en wel zoo treurig tevens, het feit namelijk, dat al die hooggeplaatsten en aanzienlijken óf niets óf niets noemenswaardigs tot onze directe belastingen bijdragen; terwijl diezelfde lasten loodzwaar drukken op den kleinen middenstand? Wanneer men door het invoeren eener belasting op de renten van effecten het grootste onrecht gaat herstellen, dat sedert de dagen

1 *De toekomst onze finantiën*, blz. 41.

van Gogel aan ons belastingstelsel kleeft; wanneer men onze ellendige patentbelasting tot eene werkelijk algemeene bedrijfsbelasting omwerkt, en uit de wet op het personeel de dwaze fiskale bepaling schrapt, welke, geheel in strijd met het karakter eener verteringsbelasting, den hoofdbewoner doet betalen voor de bij hem inwonende zelfstandige gezinnen, dan zal het vermoedelijk blijken, dat er op de overgelegde lijsten geen enkele naam meer overblijft. Voegt men dan bij die verbeteringen eene herziening van de kiesdistricten; wil men er toe komen om, zonder eenige politieke bijbedoeling, de districten zoo in te richten als met de natuur van het land meest overeenkomt, en tevens die districten eens voor altijd vaststellen, op dezelfde wijze als dit in België geschiedt, dan weet ik waarlijk niet, welke gewichtige bezwaren tegen de regeling van ons kiesrecht er dan nog zouden overblijven. 't Is waar, de voorstanders van algemeen stemrecht, die nog dezer dagen in een helder, degelijk en waardig betoog aan de Tweede Kamer hunne zaak bepleitten, zullen dan teleurgesteld zijn. Maar kunnen ook zij geen geduld oefenen en zich verheugen in het feit, dat de grondwet althans de gelegenheid openlaat om aan hunne wenschen meer dan halverwege te gemoet te komen. Zou het niet goed zijn ook op dit gebied de grondwet bij te werken, eer men ze als onbruikbaar op zijde schuift, en dan de resultaten af te wachten, welke eene eerste proeve van censns-verlaging oplevert. Wie weet of, met die resultaten voor oogen, ook de adressanten zich later niet zullen komen voegen bij hen die meenen mochten, dat men het bij deze eerste proeve nu ook maar laten moet.

De regeering moge zelve weten, of zij ik zeg niet tot beslissing maar tot openlegging van de kwestie der grondwetsherziening behoort bij te dragen. Mij komt het zoo voor, en vandaar dat ik de redenen, welke naar mijn bescheiden meening voor een toestemmend antwoord pleiten, hier bloot legde. Hoe men intusschen ook oordeele over de regeeringstaak in deze moeilijke oogenblikken, over de taak in de aanstaande Junimaand voor onze liberale kiesdistricten weggelegd, kan geen verschil van meening meer overblijven. In den tegenwoordigen toestand van de groote liberale partij moet, hoe eer hoe beter, verandering komen, wil men haar niet tot volstrekte machte-

loosheid doemen. Welke beslissing de kiezers nemen is nog maar van betrekkelijk belang: hoofdzaak is, dat zij eene keuze doen en daaraan zonder aanzien van personen onvoorwaardelijk vasthouden. Zien zij er niet tegen op, om zonder eenige voorbereiding den avontuurlijken tocht te wagen, welken sommigen aanbevelen, dat zij dan ook, overal waar dit mogelijk is, allen verwijderen, die zich tegen dezen tocht verzetten, en nu met dit bewind rustig willen voortwerken aan zijne veelomvattende taak. Oordeelen zij omgekeerd, dat het groote vraagstuk der grondwetsherziening in deze oogenblikken nog geen kwestie van praktische staatkunde kan en mag uitmaken, en dat men door die geheimzinnige leuze nu onder de kiezers te verbreiden, hun eene geopende Pandora-doos in handen geeft, dat zij dan ook in Juni aan de uiterste wacht stand houden en aan alle parlementaire schepen het uitzeilen beletten, zoolang hun niet, na deugdelijk onderzoek van alle scheepspapieren, duidelijk zal gebleken zijn, in welke richting die schepen koers zetten en welke haven, niet het voorgewende maar het wezenlijke einddoel is van de voorgenomen reis. Aan hen de macht om den onzaligen personen-strijd te doen ophouden; maar ook op hen de verantwoordelijkheid zoo zij die macht ongebruikt laten.

Leiden, 23 December 1880.
J.T. BUIJS.

In volle zee.

Gelicht was 't anker, los de touwen
   En zeewaarts stoof op nieuw de boot;
Daar was geen enkle straal te aanschouwen,
   Toen 't licht der baak mijn oog ontschoot.

'k Stond zwijgend op het dek te staren,
   't Was nacht omhoog, 't was nacht beneên.
Alleen vloog op de zwarte baren
   Het schuim als lichte wolken heen.

En 't was me, in sombre mijmeringen,
   Alsof de Veerman van den Dood,
Welks schaduwen als om ons hingen,
   Mij met zich meevoerde in zijn boot.

Een stem wekte eensklaps me uit mijn droomen,
   't Geroep der wacht: ‘Een schip in lij!’
Ik zag een lichtstreep naderkomen,
   Een vlugge bark schoot ons op zij.

Nu praaiden, daar de golven deinden,
   Het tweetal bodems ras elkaâr.
De roeper klonk, de lichten seinden,
   't Was vraag en antwoord: ‘Wie? Van waar?’

Voordat men meer nog kon berichten,
   Stak gierend weer een stormvlaag op.
Verwaaid was 't woord, verdoofd de lichten,
   Elk vaartuig koos weer 't ruime sop.

't Gaat dus ook ons met wie we ontmoeten,
Ons, bouwers van de levenszee:
Wij wiss'len vluchtig onze groeten,
Een woord, een blik - 't gaat voort alreê.

Een noodstorm gaat zich fluks verheffen,
Elk denkt om eigen koers en vracht.
Onwetend, of we elkaâr weer treffen,
Reist ieder voort in donk'ren nacht.

o, Heil, wanneer we eenmaal ervaren
Bij de aankomst op het verre strand,
Dat, wie ons zijn vooruitgevaren,
Behouden reeds zijn aangeland.

C. HONIGH.

Op de speelplaats.

Daar is op 't lentekoeltje weer
De zwaluw in het land gekomen,
Met fijne wimpels, malsch en teer,
Ontplooit zich 't blad der beukeboomen.

De schooljeugd tuurt naar 't zonnig plein,
't Is zoel, de deur staat op een kiertje,
En wachtend al op meesters sein
Snakt elk om 't zeerst naar 't vrij kwartiertje.

Daar sluit de meester eindlijk 't boek,
Eén wenk, en ieder stuift naar buiten.
Alleen hij ginder in den hoek
Mag 't spel niet deelen der kornuiten.

De knikkers dansen uit hun zak,
Revange moet van straks genomen,
Weer andren spelen, niet zoo mak,
't Liefst daar van slaan wat in kan komen.

Ginds gloeit op meisjeswangen 't rood
Bij 't rap en kunstig touwtjeslingren;
Daar zien er, wie of bal en koot
't Vlugst keert en opraapt met de vingren.

Hier scheldt en schreeuwt een gansche troep
Daar ze op valsch spel er één betrappen;
Twee kleintjes zitten op de stoep
Bij beurten van één peer te happen.

Maar hoe? Is nu 't kwartiertje al om?
De kweekling roept weer 't volkje binnen.
't Klein grut volgt, uit der oudren drom
Klinkt tartend: ‘Laat hem 'reis beginnen!’

Brutaal blijft één vlak voor hem staan,
Ook schuilen er bij boom en heesters;
Maar hooger macht rukt dreigend aan,
't Zijn zwaar geknevelde ondermeesters.

Soms schiet zelfs hun gezag te kort
In 't wekken van verflauwden ijver,
De bovenmeester komt, dan wordt
Een volgzaam lam elke achterblijver.

Maar doen wij, grootren, beter dan?
Een leerschool noemen wij wel 't leven,
Toch zijn we vaak, zoo lang als 't kan,
Aan 't spelen op de plaats gebleven.

Wie weet, zoo niet de Meester riep,
En vrees voor straf ons voort ging drijven,
Of niet de leertijd gansch verliep,
Maar velen even wijs zag blijven.

C. HONIGH.

De geest der moeder.

(Naar H.W. Longfellow).

De pachter reed vroolijk in 't zondagspak uit:
Hem wachtte in het dal een beminlijke bruid.

En zeven jaar mochten ze elkander behooren,
En zesmaal werd hun reeds een kindje geboren,

Toen kwam er een doodlijke ziekte in het land
En roofde den pachter zijn kostbaarste pand.

Toen zag men weer dikwijls in 't dal hem verschijnen,
Hij keek naar een moeder daar rond voor de zijnen.

Naar weduwnaarswijs ging het vrijen nu vlug,
Maar die hij zich koos, was hoogmoedig en stug.

En toen ze als getrouwde op de hoeve verschenen,
Daar stonden aan 't hek de zes kind'ren te weenen.

Zij zag wel die schreiende kleinen daar staan,
Maar ging hen voorbij en zij sprak ze niet aan.

Zij gaf hun geen drinken, zij gaf hun geen eten,
‘Ik wil van geen grienende kind'ren hier weten!’

Hun bedjes en dekens nam ze allen hun af;
‘Op stroo zul je slapen, dat is tot je straf!’

Geen licht wou zij hun op de slaapkamer laten,
En snauwde: ‘Pas op, hoor ik straks je nog praten!’

Wel hebben de kleinen hun snikken gesmoord,
Toch heeft het hun moeder op 't kerkhof gehoord.

En toen zij des avonds zoo luid hoorde weenen,
Riep ze uit: ‘'t Zijn mijn kindren! Ik moet naar hen henen!’

Zij boog voor den Hemelschen Vader de kniên:
‘o, Laat mij nog eens naar mijn lievlingen zien!’

Elke' avond klonk roerender, luider haar bede,
En eindlijk sprak God: ‘Nu, ga heen dan in vrede!’

‘Maar denk er aan, dat gij terugkeert terstond,
Als 't hanengekraai weer den morgen verkondt.’

En ijlings verliet zij de rustplaats der dooden,
En is naar heur levende lieven gevloden.

In 't dal, waar ze in 't donker doorheen is gegaan,
Sloeg wachthond bij wachthond om 't spookgezcht aan.

Zij kwam op de hoeve, zij sloop door de deuren,
Daarvoor zat het oudste der meisjes te treuren.

‘Mijn dochter! mijn lievling! Wat zit ge hier nog?
Hoe maken uw broêrtjes en zusjes het toch?’ -

Mijn moeder zoudt *gij* zijn? Dat kan zoo niet wezen,
Die zag er zoo lief uit en gij doet me vreezen.

‘Zoo mooi was mijn moeder, haar wangen zoo rood,
Maar wit zijn uw trekken en bleek als de dood.’ -

‘Mijn kind! ik ben immers den doodslaap ontrezen,
Hoe kon ik zoo schoon dan als vroeger nog wezen?’

‘Ik ben immers weken en maanden al dood,
Hoe konden mijn wangen dan frisch zijn en rood?’

Waar de andren nu sliepen, begaven zich beiden,
Zij hoorde, hoe bitter haar kleinen daar schreiden.

Zij dekte hen onder, zoo meisjen als knaap,
En zong met een bevende stem hen in slaap.

Maar 't jongste had zij uit zijn bedje geheven,
En nam 't op den schoot, of zij 't voedsel kon geven.

Aldus sprak zij 't oudste der meisjes nu toe:
‘Ga, zeg dat uw vader hierhenen zich spoê.’

En toen hij verschenen was, sprak zij dees woorden,
Die snijdend en scherp hem de ziele doorboorden:

‘'k Heb stervend mijn have en mijn goed u vertrouwd,
Nu vind ik mijn kind'ren hier hongrig en koud.’

‘'k Gaf bedjes en dekens, geen kou kon hen hind'ren,
Nu slapen ze op stroo hier als bedelaarskindren.’

‘'k Liet altijd het licht op hun slaapkamer staan,
Nu moeten ze in donker den zolder op gaan.’

‘Maar, weet, zoo hun klagen me op nieuw doet verschijnen,
Dat God u zal straffen met foltrende pijnen.’

‘Voor eeuwig zult gij dan - daar kraait reeds dehaan,
Nu moeten de dooden ten grave weer gaan.’

‘Ten tweeden maal meldt hij: de nacht is verloopen,
De poorten van 't geestenrijk gaan nu weer open.’

‘Ten derden maal brengt hij den morgen zijn groet,
Nu moet ik vertrekken en keeren met spoed.’

En snel was op d' adem der winden verdwenen,
Die vlug als een schaduw zoo straks was verschenen.

Maar huilde op de hoeve de wachthond voortaan,
Bevreesd zagen boer en boerin elkaâr aan.

En ijlings den blik op zijn kindren geslagen,
Vroeg hij hun bezorgd: ‘Hebt gij me iets soms te vragen?’

Zijn vrouw nam de kleinsten dan liefdrijk op d' arm:
‘Zeg, kindertjes! ligt ge in uw bedje wel warm?’

Eerst dan was de schrik uit hun harten verdwenen,
Als 't huilen verstomde en geen geest was verschenen.

Dus waakte, schoon vroeg zij op aard hen begaf,
Nog steeds voor haar kindren de moeder in 't graf.

Wageningen.
C. HONIGH.

Politiek overzicht.

Rotterdam, 22 December.

Het jaar 1880 nadert zijn einde, en de vraag dringt zich op welke vruchten het heeft afgeworpen. Gemakkelijk is het antwoord niet. Er behoort meer dan een nauwgezet boekhouderstalent toe voor de menschelijke samenleving de debet- en creditzijde op te maken. De feiten zijn geen cijfers, die men groepeeren, optellen en aftrekken kan om het overschot of het tekort te berekenen. En te lastiger wordt de taak, als men zich verliest in een doolhof van feiten, haast onbeperkt in aantal, maar alle schijnbaar van ondergeschikt belang; als er daaronder geene zijn, die terstond in het oog vallen, uitblinkende boven de andere als van groote beteekenis voor de ontwikkeling der menschheid; als wij het eene feit zien neutraliseeren en opheffen door het andere, en als wij aan het einde des jaars in twijfel staan, in welk opzicht eigenlijk verandering in de toestanden, vergeleken bij het eindigen van den vorigenjaarkring, valt op te merken. Bedriegen wij ons, als wij 1880 rekenen tot de jaren, die wij dus wenschen te karakteriseeren?

Alfred Tennyson schreef eens voor een der engelsche tijdschriften, die de regelen van den gelauwerde met goud betalen, bij het einde van ik weet niet meer welk jaar, een kort gedichtje, waarvan de hoofdgedachte neêrgelegd was in deze twee regels:

> *And I said: o years, that meet in tears*,
> *Have you aught, that is worth the knowing?*

Doch treffend was de weerklank, kort daarna gegeven door een grappenmaker, die het gedichtje persiffleerde:

> *And I said: o bard, that sings so hard*,
> *Have you aught, that is worth the knowing?*

Het hangt inderdaad bij het beschouwen van feiten op sociaal gebied niet minder van den waarnemer af dan van het waargenomene,

hoe het antwoord zal luiden op de vraag: is er iets waard te weten? De waarnemer behoort in meerdere of mindere mate de gave te hebben om ‘te zien de dingen, die men niet ziet.’ Achter de feiten staan de ideeën - gene gaan voorbij, deze zijn eeuwig. Tracht men tot de kern der feiten door te dringen om in de vergankelijke vormen het blijvende op te sporen, dan krijgt degeschiedenis al ras een andere beteekenis dan die eener eenvoudige reeks van dingen, die geschied zijn. Gebeurtenissen, die eens los van elkander schenen, groepeeren zich voor onze oogen; wat ons voorheen een onbeduidend verschijnsel voorkwam, blijkt een schakel te zijn in een hoogst belangrijke ontwikkelingsreeks; feiten, die een weerklank vonden door geheel de wereld, en personen, die wijd en zijd het gerucht van hun daden verbreidden, vertoonen zich thans wellicht als van geheel voorbijgaande beteekenis; waar wij oppervlakkig geen verandering bespeurden, ontwaren wij bij dieper inzicht de verborgen krachten, die eeuwig werkzaam zijn, scheppend en vernietigend. Zoo iemand, dan wist ook Tennyson dat, en ten bewijze laat zich menig ideeënrijk en diepzinnig gedicht aanhalen tegenover de gewraakte regelen, misschien in een verloren oogenblik op het papier geworpen. Bleef trouwens de dichter, de ziener in gebreke om dus in het verledene en door het verledene in de toekomst te zien, wat zouden wij ons dan vermeten, gewone menschenkinderen die geen gelauwerde, zelfs geen ongelauwerde dichters zijn? Maar ook ons, als wij tasten en zoeken, kan het gebeuren dat wij een schemering der waarheid ontdekken, al gebiedt bescheidenheid vaak een vraagteeken te stellen.

Wenscht men de jaren eenvoudig te onderscheiden, gelijk Willem van Haren de eeuwen, in jaren ‘bekroond met vrede-olijven’ en ‘andere bevlekt met bloed’, dan kan men nog in twijfel staan, tot welke categorie het ten einde neigend jaar te rekenen. Zonder oorlog is het niet geweest, al bepaalde de strijd zich tot verre werelddeelen. Engeland had het gansche jaar door, nu meer dan minder, met de Afghanen te worstelen; in Afrika was nauwelijks de eene negerstam ten onder gebracht, of in den anderen verhief zich een geducht tegenstander, in Zuid-Amerika bleven Chili en Peru elkander hardnekkig bevechten, zonder dat zich nog een einde van den krijg laat voorzien. Doch oorlogen van dien aard zullen vooreerst nog wel onvermijdelijk wezen. We zullen thans niet

onderzoeken, wat meer schuld heeft gehad aan de Afghaansche verwikkelingen, de vroegere lijdelijke houding der Whigs of de bemoeizucht der Tories, maar we vragen alleen, of dergelijke oorlogen in Centraal Azië, ze mogen dan vroeger of later komen, achterwege. kunnen blijven. Zonder twijfel hebben Engeland en Rusland samen een zending in Azië te vervullen, de beschaving der woeste horden, die hun beider gebied scheiden. Zulke zwervende roofstammen, die nog niet aan de allereerste voorwaarden van een beschaafd samenleven gewend zijn, leveren een voortdurend gevaar op voor den veel hooger staanden nabuur, zoo zij niet gevoelen, dat zij bukken moeten voor een hooger gezag. En hoe treurig het den vrienden van den vrede moge klinken, de geschiedenis verbiedt ons het oog te sluiten voor de waarheid, dat waar de toestand zoo geschapen staat, physiek geweld doorgaans noodig is als hulpmiddel om het intellectueel overwicht te handhaven. Een verblijdend verschijusel is het, dat het wantrouwen, waarmede Rusland en Engelandgewoon waren elkander te bejegenen bij iederen stap, in Centraal-Azië gedaan, sedert het optreden van het Whig-ministerie verminderd is. Dat Rusland zijn ondernemingen doorgaans met betere gevolgen bekroond ziet, was steeds den Engelschen een bron van naijver en achterdocht. Aan lust tot gezagsuitbreiding alleen werden daarom hunnerzijds al Ruslands bewegingen toegeschreven. Een onbevooroordeelde studie der geschiedenis kan dit oordeel niet geheel wraken, doch tevens mag men twee andere oorzaken niet over het hoofd zien voor het gestadige voortschrijden van Rusland: de noodzakelijkheid om de geheel openliggende grenzen van Siberië te beschermen, en de grootere verwantschap, die nog het russische volkskarakter boven het engelsche met dat der Centraal-Aziaten toont, waardoor een aansluiting zeer wordt vergemakkelijkt. Begrijpen intusschen Engelschen en Russen beiden, dat zij geen belang hebben elkander te bestrijden, wel belang om hand aan hand te gaan, dan behoeft de tijd niet ver te zijn, dat de kibbelarijen over Centraal-Azië, waarin vooral de periode van Gortschakof's invloed zoo vruchtbaar was, tot het verledene zullen behooren.

Eenigszins als in Azië is het in Zuid-Afrika. Hier moge een onverstandige en vaak onbillijke politiek de uitbarstingen verhaasten, de neiging tot uitbreiding bij het blanke element zal te eeniger tijd, gelijk op Nieuw-Zeeland, gelijk in Noord-Amerika, de verdrin-

ging ten gevolge hebben van hen, die op een zoo oneindig veel lager trap der beschaving staan. Al ontbreken de voorbeelden niet èn in Amerika èn in Zuid-Afrika, dat de inboorlingen zich trachten te schikken naar den socialen toestand, die hun zwervend bestaan komt vervangen, waar de overgang zoo plotseling en zoo groot is, leidt hij, behoudens enkele uitzonderingen, tot een niet levensvatbaar, een kwijnend bestaan, en liet ideaal van Longfellow's Hiawatha is bestemd een droombeeld te blijven.

Betreurenswaardiger dunkt ons de strijd tusschen Chili en Peru. De zuster-republieken, één van stam, één van taal, deden beter samen te werken dan elkanders krachten in een eindelooze worsteling te verteren. De Zuid-Amerikaansche republieken behooren tot de rijkste, landen der aarde die ongetwijfeld een toekomst moeten hebben, maar zoolang haar geschiedenis nog dus samengesteld blijft uit revoluties en oorlogen, blijven zij in het boek van de geschiedenis der menschheid een zeer onbeduidende bladzijde innemen.

Wanneer wij niettegenstaande dat alles het jaar 1880 een jaar bekroond met vrede-olijven willen noemen, dan is het, omdat twee oorlogen zijn voorkomen, die in de geschiedenis der beschaving vrij wat verschrikkelijker gevolgen zouden hebben gehad. In de eerste plaats is een botsing tusschen Rusland en China, in de tweedeplaats een uitbarsting in het Oosten verhoed.

De verhouding tusschen beide eerstgenoemde landen liet zich bij wijlen dreigend aanzien. De aanleiding was deze. Gedurende den oorlog der Taipings van 1850 tot 1865 was geheel het Chineesche rijk in een gedesorganiseerden toestand, en slaagden vooral in 't verre Westen verscheiden stammen er in zich onafhankelijk te maken. De woeligste onder die stammen was die der Dsongariërs, die de provincie Ily met de hoofdstad Kuldsja bewoonden. Ook na 1865 kon China, schoon expeditie op expeditie uitzendende, dezen volksstam niet ten onder brengen. Maar er was in de onafhankelijke provincie geen sprake van geregeld bestuur; de hoofden vermoordden elkander en partijkwestiën verscheurden het land, en daar dit alles op Ruslandsgrenzen geschiedde, meenden de Russen het niet lang onverschillig te mogen aanzien. Na herhaalde aanmaningen aan China om de rust in zijn onderhoorigheden te herstellen, besloot Rusland in 1871 in 't belang van eigen zekerheid en wellicht ook door eenige begeerte naar het vruchtbare land geprikkeld, die taak op eigen schouders te

nemen. Kuldsja werd bezet en de rust werd hersteld, terwijl natuurlijk de belofte werd afgelegd, dat het land zou teruggegeven worden tegen behoorlijke schadevergoeding en tegen waarborgen voor een ordelijker en veiliger bestuur in de toekomst. Met die teruggave werd allerminst haast gemaakt. Het is waar, China zelf had voorloopig de handen vol door den strijd tegen den Emir, die zich te Kaschgar had opgeworpen, en drong er daarom niet sterk op aan.

Doch anders werd het, toen in 1876 Kaschgar was ten onder gebracht en Rusland welhaast door de oostersche verwikkelingen werd beziggehouden. Van dien tijd af begonnen de onderhandelingen, waarvan een ieder nog versch in 't geheugen ligt het tractaat van Livadia, door den chineeschen gezant gesloten, met de daarop gevolgde ongenade van dien gezant en de herroeping van het tractaat door de chineesche regeering. Officieel is dat tractaat nooit bekend gemaakt, doch zooveel is er wel van uitgelekt, dat Rusland zich volstrekt niet wilde verbinden de gansche provincie Kuldsja terug te geven, natuurlijk onder voorwendsel, dat China geen voldoende waarborgen voor rust in de toekomst kon geven. Oorspronkelijk was de regeering van het Hemelsche Rijk vrij toegevend gestemd, maar langzamerhand had de oorlogspartij de overhand gekregen. Zij was het, die de herroeping van het tractaat wist door te drijven, en daarmee naar het scheen een *casus belli* te scheppen. Doch beide regeeringen kwamen tot verstandiger gedachten; de Chineezen waren overtuigd op den duur niet tegen de Russen in de kunst van oorlogvoeren opgewassen te zijn en Rusland was door de oostersche verwikkelingen te zeer uitgeput, vooral financieel, om zich in nieuwe avonturen te storten. Spoedig werden nieuwe onderhandelingen aangeknoopt, die beloven tot een bevredigend einde te leiden, tot groote verlichting vooral ook der handelswereld, wier uitgebreide betrekkingen met Oost-Azië niet weinig bedreigd werden.

Kan evenwel een botsing tusschen het chineesche element en het russische niet alleen, maar ook het indo-germaansche, op den langen duur uitblijven? Dat is een andere vraag. De zonen van het Hemelsche Rijk haten de ‘vreemde duivels’ met volkomen haat en zouden hen gaarne met hun opium en zendelingen weder voor goed buiten de grenzen bannen. En het gevoel is wederkeerig. Als de werkzame, schrandere en matige Chinees zijn vaderland verlaat om elders, in Amerika of Australië rijkdommen te vergaderen, dan wordt hij door

het volk, te midden waarvan hij zich vestigt, maar als vreemdeling wonen blijft, beschouwd als een parasiet, die zich toeëigent wat den inboorling toekwam, om na eenigen tijd de bijeengebrachte schatten te brengen naar zijn land en er zijn volk mede te verrijken. En de voorbeelden ontbreken niet, tot welke onrechtvaardigheden en onmenschelijkheden de dus gevoede verbittering beschaafde natiën prikkelen kan tegenover hun gele natuurgenooten. Dat deze wederzijdsche verbittering, of laten wij liever zeggen deze kracht van afstooting voor een beter verstandhouding zal plaats maken, laat zich vooreerst nog niet voorzien. De treffende pleidooien, door een Bret Harte voor den armen mishandelden ‘John Chinaman’ geleverd, kunnen het feit niet uitwisschen, dat er in Amerika, ook in Australië, weldra licht in andere landen van Oost en West, een Chineesche quaestie bestaat en dat het instinct van zelfbehoud luide spreekt bij het blanke element, waar het een hevigen strijd voor het bestaan voorziet met die gele zonen van het overbevolkte China, zoo talrijk als de geheele bevolking van Europa, Amerika en Australië te zamen. Vergeten wij daarbij niet, dat het hier geen botsing is van beschaafden en barbaren, maar dat tegenover elkander staan twee beschavingen, producten beide van een eeuwenlange opvoeding en ontwikkeling, maar die te eenen male verschillende wegen bewandeld hebben, nooit onder elkanders invloed zijn geweest, en elkander daardoor volstrekt vreemd zijn. Zij zullen elkander vreemd blijven. Dat China zich eenige uiterlijkheden onzer beschaving eigen maakt, dat de Chinees zich kleedt in engelsche manufacturen, dat hij zijn vloot uitrust naar Europeesch model, dat zonen van het Hemelsche Rijk flaneeren langs de Parijsche boulevards en studeeren aan duitsche universiteiten - dat alles bewijst nog niets; het pleit slechts voor den practischen zin en de weetgierigheid van een ontwikkeld volk. Maar uit den aard der zaak is assimilatie veel moeilijker, het weerstandsvermogen veel grooter bij zulk een volk, dan waar een natie, die op nog lagen trap van ontwikkeling staat, gedwongen is zich te schikken naar een machtiger en beschaafder natuur. Het is nog slechts een 40tal jaren geleden, dat China eenerzijds en Europa en Amerika anderzijds met elkander in betrekking zijn getreden (vroegere sporadische aanrakingen kunnen veilig worden verwaarloosd), een verhouding, geheel eenig van aard in de wereldgeschiedenis, die - wellicht niet spoedig, maar eenmaal zeker - rijk zal zijn aan beteekenisvolle

gevolgen, welke het vermetel zou zijn in bijzonderheden te willen voorspellen.

Voorloopig ligt ons de Oostersche quaestie nader. Ook hier konden wij wijzen op het voorkomen van een oorlog, doch ook hier dringt zich aanstonds de vraag op: tot hoelang? De berichten uit Griekenland luiden steeds verontrustender. Zoo wordt uit Athene aan het *Journal des Débats* geschreven: ‘Het schouwspel dat Athene tegenwoordig aanbiedt, is zeer levendig. Men kan geen stap doen zonder bataillons te ontmoeten, die naar de exercitieplaatsen trekken, of escadrons cavalerie, die gaan manoeuvreeren; soldaten en officieren komen uit alle straten en vullen alle pleinen. Het is een onophoudelijk op en neergaan van militairen; trompetters en hoornblazers doen zich hooren van den vroegen ochtendstond tot na den ondergang der zon. In gewone tijden telt het garnizoen van Athene niet meer dan 2000 man; thans zijn er meer dan 10.000. Het omvergeworpen ministerie Tricoupis heeft alle mannen van twintig tot dertig jaar onder de wapenen geroepen.... Vrijwilligers komen dag aan dag uit alle grieksche landen onder turksch bewind, uit Egypte, uit Cyprus, ja uit Marseille.’ De ministers, de kamerleden, de koning zelf laten het niet aan redevoeringen ontbreken om de geestdrift voor de grieksche zaak aan te wakkeren. Maar de mogendheden zijn thans onverbiddelijk, en de uitbarsting laat zich dientengevolge wachten. Griekenland is inmiddels in een moeilijken toestand: worden de 40,000 man, thans opgeroepen, lang onder de wapenen gehouden, het werkt demoraliseerend en de meer dan uitgeputte schatkist kan de kosten volstrekt niet dragen; worden ze naar huis gezonden zonder iets te hebben verricht, van de ontevredenheid van het volk is dan het ergste te vreezen en groote vermeerdering van het rooverwezen dreigt in 't verschiet. Meermalen zijn wij reeds in de gelegenheid geweest de aandacht vestigen op de onverantwoordelijk roekelooze wijze, waarop de mogendheden het grieksche vraagstuk hebben behandeld, en thans nog eens aan al die nota's en conferentiën en onderhandelingen denkende, - al staat het dan ook vast, dat de eischen van Griekenland elken rechtsgrond missen, en al is de wijze waarop het volk met zijn financieele verplichtingen omspringt, meer dan schande, - vinden wij toch zooveel verzachtende omstandigheden, dat het medelijden de overhand heeft, nu het troetelkind der westersche diplomatie zoo onbarmhartig van de

hoogte zijner illusiën wordt neergestort. Hoe hard het valle, betere tijden zullen afgewacht moeten worden. En dat die zullen komen, is wel zeker, want in het oosten wijst alles er op, dat het Grieksche volk het volk der toekomst is. Het Grieksche element doordringt er het publieke leven en de beschaving; niet in Athene alleen, ook in Smyrna, in Konstantinopel, in Philippopel is het 't heerschende; het Grieksche volk is arbeidzamer, leerzamer, ondernemender, helaas ook slimmer en doortrapter - wat intusschen in den strijd om 't bestaan vaak geen nadeel is - dan de andere tallooze verschillende rassen in die landen: zou het dan geen toekomst hebben? Nu Europa begonnen is te gewagen van een recht der nationaliteiten om zich tot zelfstandige staten te vormen, kan het niet twijfelachtig zijn, of de tijd zal eenmaal aanbreken, dat al wat Grieksch is tot één volk wordt vereenigd.

Dat goed recht der nationaliteiten, door en meer nog sedert het congres van Berlijn zoo op den voorgrond gesteld, laat zich zeker theoretisch zeer goed bepleiten, maar iets anders is de onmiddellijke practische verwezenlijking. En op de laatste rekenen alle nationaliteiten, die verdrukt worden of zich verdrukt achten, wanneer een europeesche areopagus zulk een theorie verkondigt. Dat is het wat de mogendheden juist voortdurend vergeten hebben. Nooit waren zij bereid tot de consequentiën harer stellingen door te gaan, nooit bereid de practische uitvoering harer bevelen te verwezenlijken: vandaar bij haar handelen aarzeling op aarzeling en voor haar beschermelingen teleurstelling op teleurstelling. Zij hebben zich meermalen recht bespottelijk aangesteld, doch tot haar verschooning strekke, dat, zoo zij zich gewacht hadden voor 't maken van een dwaas figuur, zij Europa in de rampen van een oorlog zouden hebben gestort.

Bovendien het streven om internationale verwikkelingen te voorkomen en te smoren door voortdurende samenwerking der zes groote mogendheden verdient waardeering, al heeft de uitvoering ook niet geheel aan het denkbeeld beantwoord. Het is, alsof men gepoogd heeft de zes mogendheden tot een blijvend europeesch scheidsgericht te vormen, dat zich echter voorloopig alleen met de oostersche verwikkelingen heeft beziggehouden. Ongelukkig liet de wijze van handelen van het scheidsgericht uit het oogpunt van recht wel iets te wenschen over. Bij de grieksche quaestie bijv.

heeft niet het geïmproviseerde tribunaal keunis genomen van een geschil, dat aan zijn oordeel werd onderworpen, maar is het begonnen met de quaestie te scheppen en is het geëindigd met haar te beslissen zonder de partijen te hebben gehoord. Dat dit eigenlijk niet recht in den haak is, begint men eindelijk te gevoelen blijkens het plotseling opgedoken voorstel om de grieksche zaak nog eens te behandelen, maar dan Turkije en Griekenland beiden te hooren. Waarom niet? het europeesche scheidsgericht is nog jong, en al doende kan men leeren. Maar dan verder? Dan blijft dezelfde moeilijkheid, waarmede het scheidsgerieht nu al twee jaren lang geworsteld heeft, hoe de uitvoering van zijn beslissingen te verzekeren. Zoo de mogendheden ooit het naïeve geloof hebben gekoesterd, dat zij maar te spreken hadden om gehoorzaamd te worden, dan hebben zij dat geloof al zeer spoedig voor bittere ervaringen moeten prijs geven. En wat beteekent een vonnis, dat niet uitgevoerd wordt? Het ligt voor de hand, dat dit scheidsgericht der mogendheden alleen dan gevolg kan hebben, als de rechters zelven zich verbinden den weerspannige met geweld tot gehoorzaamheid te dwingen. Feitelijk zou dan dikwijls, ten einde een oorlog te voorkomen, een oorlog gemaakt moeten worden. Geheel anders is het natuurlijk bij die gelukkig niet meer zeldzame arbitrages, waarbij twee partijen uit eigen beweging een geschil brengen voor een eigen gekozen rechter, die zelf geen belang heeft bij het geschil en in wiens uitspraak zij zich verbinden te berusten.

Hiermede is intusschen niet gezegd, dat het denkbeeld van een scheidsgericht der mogendheden geen toekomst zou hebben. Het zal gezag en invloed niet ontberen, zoo twee voorwaarden vervuld zijn, die bij zijn uitspraken in oostersche zaken te eenen male ontbraken. In de eerste plaats moet de verdenking, dat de mogendheden door eigenbelang niet minder dan door liefde voor het recht gedreven worden, niet op haar kunnen kleven; in de tweede plaats moeten zij zich door volkomen eenswillendheid een zedelijk overwicht weten te veroveren. Hoe het stond met de belangeloosheid en eensgezindheid in de Oostersche zaken, bleek al te duidelijk, al werd ook het decorum bewaard en het zoogenaamd e u r o p e e s c h c o n c e r t verheerlijkt.

Waren de kleine geschillen en kibbelarijen tusschen de mogendheden, door den wel nooit geheel te dooven naijver en achterdocht inge-

geven, juist belangrijk genoeg om een doortastende algemeene politiek te voorkomen en Turkije te stijven in zijn verzet, van een algemeener standpunt beschouwd, zijn die oneenigheden toch in 't afgeloopen jaar niet van beteekenis geweest en kan het jaar 1880, wat de internationale betrekkingen betreft, een jaar van kalmte en vrede worden genoemd. Bismarck achtte het nu en dan raadzaam het buitenland te laten bemerken, dat Duitschland steeds tot de tanden gewapend is en gereed zou zijn, als zijn naburen eens booze plannen koesteren. Er verschenen dan een paar krijgshaftige artikelen in de hem getrouwe bladen, met waarschuwingen aan den buurman in het Oosten en aan den buurman in het Westen, en een paar weken lang werd Europa dus beroerd door een pen en inktoorloog. Doch die stormen bedaarden spoedig, en als de keizer weer de gelegenheid zocht om zijn sympathie voor het russische vorstenhuis te doen blijken, Bismarck aanleiding vond een beleefdheid aan de fransche republiek te bewijzen, dan heerschte weder de meest kalme stemming in den politieken dampkring. Werkelijk gevaar dreigde dan ook nooit van Oost of West. Rusland had te veel met het nihilisme te kampen en was te zeer oeconomisch uitgeput om vooreerst aan de verwezenlijking van panslavistische idealen te denken. En wat de fransche republiek betreft, wel bijna niemand is het oordeel van baron Hübner toegedaan, die in de oostenrijksche delegatie, na sinds het fiasco zijner diplomatieke loopbaan jaren lang gezwegen te hebben, én in 1879 én in 1880 een groote rede hield, om waarschuwend te wijzen op dien zwarten stip aan den horizon, de fransche republiek, die Europa met een vreeselijk onweder bedreigde. In hoeverre de fransche republiek voor Frankrijk zelf gevaarlijk is, willen wij voor 't oogenblik daarlaten, maar voor Europa? De elkander opvolgende ministers van buitenlandsche zaken trachten het elkander af te winnen in vredelievendheid; geen staatsman is er en geen ernstig blad, of zij prediken vrede en nog eens vrede; ja de vroegere zucht naar avonturen heeft voor zoo angstvallige berekening plaats gemaakt, dat reeds gevraagd is of de Don Quijote der natiën, op weg is een Sancho Pansa te worden. Wel coquetteeren sommige leiders der publieke opinie nu en dan nog met hun r e v a n c h e -politiek, maar zij dragen toch steeds zorg - hoe het Sarah Bernhardt ook moge ergeren, die te Kopenhagen haar poging zag mislukken om verwikkelingen te veroorzaken - die revanche tot een onbepaalde

toekomst te verschuiven, en liever dan een beroep op de wapenen, een beroep te doen op de gerechtigheid der geschiedenis. Tien jaren zijn echter nog niet voldoende geweest om den wrok in het hart der natiën te dooden en de verbittering, zoo al niet in sympathie, wat te veel gevergd ware, dan toch in waardeering te doen overgaan. Hoogst zelden ontmoet men bijv. in gezaghebbende fransche tijdschriften een onpartijdig oordeel over Bismarck en zijn politiek, even zelden in duitsche geschriften iets anders dan een geringschattend oordeel over het fransche volkskarakter tegenover het duitsche. En Elsas-Lotharingen gevoelt zich nog even innig als vroeger aan Frankrijk verknocht, hoe ook de grijze stadhouder von Manteuffel zich beijvert de bevolking te winnen door een verzoenende politiek, die hem meer blaam van duitsche dan dank van fransche zijde heeft doen oogsten. Toch behoeft men de hoop niet op te geven, dat eens een tijd zal komen, dat de romaansche en de germaansche geest elkander zullen begrijpen en waardeeren, onmisbaar als zij beiden zijn voor de harmonische ontwikkeling der menschheid. Beiden, Romanen en Germanen, hebben zeker nog een lang tijdperk van ontwikkeling voor zich, en wat ziju tien jaren in de geschiedenis der menschheid?

Wat de overige mogendheden betreft, de verandering van ministerie in Engeland mocht de stelling van dit land eenigszins wijzigen, door het te doen overhellen naar Rusland en het te vervreemden van Oostenrijk, ernstige verwikkelingen werden hierdoor niet veroorzaakt. Italië gaf zich het eene oogenblik af met anti-Oostenrijksche manifestaties naar aanleiding van Trente en Triest, het andere met anti-Fransche wegens Tunis, maar nu het ernstiger zaken te doen heeft, denkt het niet meer aan die verpoozingen van den parlementairen vacantietijd. De Oostenrijk-Hongaarsche monarchie zelf eindelijk had de handen te vol met den inwendigen rassenstrijd om zich tegenover het buitenland te zeer op den voorgrond te stellen.

Bij die algemeen vredelievende stemming blijft echter de leer, dat bereid te zijn tot den oorlog den besten waarborg biedt voor den vrede, het geliefde adagium der europeesche staatslieden. Ook dit jaar weder was het een ware wedloop onder de regeeringen, wie aan haar weermiddelen de meeste uitbreiding en de grootste volkomenheid kon geven. En het middel is nog niet gevonden om de beoogde resultaten te bereiken zonder de beste volkskrachten te

verspillen en de zware budgetten met steeds toenemende deficitten te belasten. Te erger knelde deze druk, omdat de draagkracht der natiën met die vermeerderde lasten geen gelijken tred houdt. Ook het jaar 1880, al staat het niet met een zoo zwarte kool aangeteekend als zijn voorganger, behoorde uit oeconomisch oogpunt niet tot de gunstigste. De oorzaken zijn vele en velerlei, en zoo op eenig gebied, dan valt het op dit dikwijls moeilijk, oorzaken en gevolgen te ontwarren. Toch zijn vele regeeringen maar al te spoedig gereed met haar maatregelen van wetgeving, waarmede zij meenen het kwaad te kunnen bezweren, zonder dat zij tot den wortel daarvan zijn doorgedrongen en zonder dat zij de werking harer geneesmiddelen hebben berekend. In Duitschland kon men het reeds ondervinden, dat de zoogenaamde bescherming der nationale nijverheid door middel van een uitgebreid systeem van invoerrechten eer nadeel dan bescherming schijnt aan te brengen. Frankrijk maakt zich niettemin gereed op dien weg te volgen. Het nieuwe tarief, reeds zoo langen tijd in wording, deed, zooals het door den minister Tirard werd voorgesteld, eenige beschroomde stappen in de richting van grootere vrijheid, doch, hoe warm *freetrader* de minister zich met den mond betoonde, over 't geheel was hij nog wel zoo protectionistisch als de duitsche rijkskanselier, die zijn tegenovergestelde overtuiging niet onder stoelen of banken stak. De kamer, waar bij de discussie over dit tarief wel elk bijzonder belang zijn vertegenwoordiger, het algemeen belang slechts weinige inzichtvolle verdedigers vond, wist wel van verscherpen, maar niet van verzachten. En thans maakt de senaat zich gereed, waar hij nog maar een enkel vrijhandels-beginseltje vindt, het niet *la mort sans phrase*, maar waarschijnlijk *la mort* onder een zee van phrases te bereiden. Daarnevens mag de koopvaardijvloot zich met aanzienlijke premiën verblijden, een aanmoediging tot lange en verre, zij het ook volkomen nuttelooze reizen, en de Italiaansche reeders smeeken hun regeering dit schoone voorbeeld van Frankrijk te volgen. Zelfs in het kleine vrijzinnige België gevoelt men zich blijkens de jongste kamerdiscussiën door dien stroom van protectionisme meegesleept. Terwijl vooral de leus van nationaliseering van den arbeid - natuurlijk van duitschen oorsprong - grooten opgang maakt, ontstaat in de internationale handelsbetrekkingen een betreurenswaardige onzekerheid. Jarenlang zag men algemeen het meeste heil in trac-

taten met de clausule der meestbegunstigde natie; in onze dagen vernemen wij telkens van opzeggingen dier tractaten, zonder dat het nog recht duidelijk is, wat daarvoor in de plaats zal treden. In voorloopige verlengingen zoekt men voorloopig heil. Inmiddels zoekt men: de een spreekt van tol-unies, de ander wil het stelsel der tractaten blijven volgen, een derde bepleit de voordeelen van geheel onafhankelijke tarieven. Bij die onzekerheid wordt men onwillekeurig herinnerd aan het: *il n'y a que le provisoire qui dure*, maar op een stelling als deze kan de handel zich moeilijk verlaten, die van al die twijfelingen den druk ondervindt.

Al te veel wordt op dit gebied verwacht van wetten, en het mag gevraagd worden, of men zich wel genoeg rekenschap geeft van de groote wijziging der oeconomische verhoudingen, door den natuurlijken loop der zaken teweeggebracht. Oudhollandsche wijsheid maande om de bakens te verzetten, als het tij verloopt. De stroom kan geleid worden, - uitstekend, maar hopeloos werk is het een dam op te werpen tegen zijn vaart, dien hij eenmaal zeker zal doorbreken, veel grooter verwoestingen aanrichtend, dan men eens wilde voorkomen. Er wordt geroepen om nationaliseering van den arbeid: gevoelt men dan niet, dat het juist in de richting van den tijd ligt den arbeid te internationaliseeren, als het vergund is dit woord te gebruiken? Nu de perken van ruimte en tijd niet meer gelden, gaat het niet meer aan zich binnen enge grenzen op te sluiten en moet het beginsel van verdeeling van den arbeid ook in het wereldverkeer worden toegepast. Als het verre Westen ons van brood, Chicago ons van vleesch voorziet, als straks Australië en de la Plata-landen met elkander komen concurreeren op de Londensche markt, dan past geen angstig klagen over den ondergang van nationalen landbouw en veeteelt, maar in de eerste plaats dankbaarheid, dat de goedkoope voedingstoffen binnen het bereik worden gebracht van den mingegoede, en verder - oplettend uitgezien, hoe ons te schikken naar de veranderde omstandigheden en snel ons geworpen op dien tak van bedrijf, die ons het overwicht in den strijd om het bestaan verzekert. Dan ons beijverd niet om onzen arbeid nationaal te maken, maar om met onze voortbrengselen op de wereldmarkt te concurreeren, wat geschieden kan door de grondstoffen van belasting te bevrijden, door wetenschappelijke studie, door degelijken arbeid en bovenal ook door tact en vlugheid, om naar alle oorden der

wereld met die voortbrengselen door te dringen. De ondervinding moet ook in deze de beste leermeesteres blijken. Dat het althans aan ondernemingsgeest niet faalt om zich stout te werpen in het onbekende, heeft het afgeloopen jaar overvloedig bewezen. De sporen van Nordenskjöld navolgende, zoeken de kooplieden van het Noorden een handelsweg door de IJszee naar de monden van Siberië's groote rivieren. De heer de Lesseps heeft het kapitaal bijeengebracht om de landengte van Panama door te graven en een nieuwen wereldweg te scheppen, die de havens van Westelijk Europa nader zal brengen tot Valparaiso en San Francisco, de Atlantische havens van Amerika tot Shanghai en Yokohama. Het plan van Fransche ingenieurs en staatslieden om het binnenland van Afrika toegankelijk te maken voor de beschaafde wereld, door een spoorweg van Algiers over Timbuctoo naar den Senegal, neemt reeds vorm en wezen aan, en reeds wordt verhaald van een concurreerend Engelsch ontwerp, dat Tripoli met het Tschadmeer zal verbinden. Frankrijk en Duitschland beiden richten hun blikken op de Zuidzee-eilanden, om daar nieuwe débouché's voor hun uitvoerhandel te zoeken, waarbij het alleen minder juist gezien schijnt, dat zij hun doel trachten te bereiken langs den verouderden weg van kolonisatie. Oostenrijk-Hongarije breidt den kring van zijn handelsrelatiën door zijn Lloydstoomers hoe langer hoe verder uit, en Antwerpen, Hamburg en Bremen bewijzen van jaar tot jaar meer, hoe door den handel vrijheid te laten en hem alleen te beschermen door 't verstrekken van inrichtingen ter vergemakkelijking van 't verkeer, wereldmarkten worden geschapen. Dat alles belooft voor de toekomst.

Het spreekt van zelf, dat, noemden wij den oeconomischen toestand in het afgeloopen jaar betrekkelijk ongunstig, dan alleen het oog gericht is op Europa. Geheel anders stond het geschapen met de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, wier bloei te sterker het kwijnend leven aan deze zijde van den oceaan deed uitkomen. Daar zag men - een tot nog toe eenig verschijnsel in de wereldgeschiedenis - de nationale schuld sneller aflossen, dan andere natiën haar vermeerderen. Nergens bloeide als daar landbouw, veeteelt en handel, en zoo groot was er de aanwas van den nationalen rijkdom, dat zelfs de slechte gevolgen van het hooge beschermende tarief werden geneutraliseerd. Wellicht wordt ons toegevoegd, dat wij ook in Europa een uitzondering hadden moeten

maken voor Frankrijk. Ook hier toch bleek de nationale rijkdom zoo aangegroeid, dat de opvolgende ministers van financiën zich populair konden maken door het afschaffen van belastingen, terwijl zij in andere landen zich afpijnigen in het vinden van nieuwe belastingen, die niet op al te veel weerzin zullen stuiten. Het verschijnsel is zonder twijfel verblijdend, doch men moet niet vergeten, dat eok geen land sedert 1870 zwaarder lasten te dragen had. De drukkende belastingen, toen opgelegd, werden slechts daarom met zooveel onderwerping en offervaardigheid gedragen, omdat een ieder begreep, dat er wat geleden moest worden om Frankrijks herboorte mogelijk te maken.

Trade always comes back and finance never ruined a country luidt een meer dan eens terugkeerende opmerking in Lord Beaconsfields laatsten roman, in den mond van Lady Montfort, een dier geheimzinnige hertoginnen, van wier wenken de schrijver ons wil doen gelooven, dat het lot van Engeland afhangt of hing. Er ligt iets waars in dit woord, gelijk in al dergelijke politieke orakeltaal, maar het is met dat al mogelijk, dat er oogenblikken komen iu het leven der natiën, waarin die geringgeschatte zaken van *trade and finance* levensquaesties zijn en waarin zij de natiën op den rand van een afgrond kunnen brengen. En dan gaat het niet aan ze hooghartig als min beduidend ter zijde te stellen om zich alleen bezig te houden met *real politics and foreign affairs*. Het waren deze quaesties, die noodzakelijkerwijze in 't afgeloopen jaar alom op den voorgrond traden en die de inwendige politieke geschiedenis der landen weinig afwisselend en aantrekkelijk, voor het volksleven niet minder gewichtig maakten. In Engeland zelf niet het minst, waar maar al te veel van die r e ë e l e p o l i t i e k is gedreven en waar men thans staat voor een oeconomische crisis, die de verst reikende gevolgen kan hebben. De Iersche quaestie is herrezen, en herrezen in een schrikwekkender vorm dan ooit te voren. Het eindigende jaar laat ons hier staan voor een pijnigend raadsel. Nog steeds tracht het ministerie het land gerust te stellen, maar het is de vraag, of het zelf gerust is. Terwijl de golven van het verzet zich verder en verder uitbreiden en hooger en hooger stijgen, terwijl de bevolking gewapend tegenover elkander staat en misdaden dagelijks gepleegd worden en straffeloos blijven, beweert de eerste minister nog, dat zooveel mo-

gelijk de orde bewaard en de wet gehandhaafd wordt. Geen dag vroeger dan den bepaalden, den 6^{den} Januari, heeft men het parlement bijeen willen roepen. Huiverig is men blijkbaar om buitengewone maatregelen voor te stellen. Doch zal het uitstel baten? Weinigen zijn er meer buiten eenige verstokte doctrinairen, die voor den vorm het wezen prijs geven, die nog gelooven, dat zonder krachtige maatregelen van de zijde van het gezag orde en rust hersteld kunnen worden. Van een doortastende, of maar eenvoudig van een consequente politiek van het kabinet was tot nog toe geen spoor te ontdekken, en spijt herhaalde démenti's wordt ernstig betwijfeld aan de eensgezindheid in den boezem van het kabinet. Het behoeft wel geen betoog, dat zulk een twijfel bij zulke omstandigheden demoraliseerend werkt, en dat met des te meer verlangen naar dien 6^{den} Januari wordt uitgezien, die naar verwacht wordt, voorstellen tot schorsing der H a b e a s C o r p u s A c t en tegelijk tot hervorming der landwetgeving zal brengen.

Zoo gaat Engeland zeker niet met blijder vooruitzichten het jaar 1881 in dan het 't jaar 1880 is aangevangen. Doch wij weten, dat op geen gebied de vooruitgang steeds geleidelijk plaats heeft zonder Schokken, zonder tijdelijken teruggang, en wij weten, dat dikwijls een crisis moet doorloopen worden, eer een hoogere ontwikkelingsvorm kan geboren worden. Het is noodzakelijk dit steeds in het oog te houden, waar wij toestanden vergelijken, die door een zoo korte spanne tijds als een jaar, van elkander gescheiden zijn. Men neme Oostenrijk-Hongarije, dat eveneens in veel ongunstiger toestand schijnt dan een jaar geleden. Scherper dan voor een jaar staan de verschillende rassen tegenover elkander, en het ministerie-Taaffe heeft nog van geen der partijen veel dank geoogst voor zijn pogingen om verzoenend en bemiddelend op te treden. Allerwege beschuldigingen van verdrukking: de Czechen en Slovenen klagen over de Duitschers, de Duitschers in Hongarije over de Magyaren, in Istrië en Triest over de Italianen, in Bohemen over de Czechen, de Ruthenen over de Polen enz. enz. Op de kleingeestigste wijze geeft zich de verbittering lucht, als bijv. de Magyaren in Pest het duitsche theater sluiten of de Duitschers in een verordening die den Czechen vergunt voor de rechtbanken hun eigen taal te gebruiken, een inbreuk op de heiligste wetten zien. Was niet aller verknochtheid aan het huis Habsburg de band, die de heterogene

elementen bijeenhield, men zou vreezen, dat de monarchie in duizend stukken uit elkander zou spatten. Doch wie zal zeggen, of wij hier niet getuigen zijn van zeer natuurlijke verschijnselen, die in den ontwikkelingsgang van een zoo samengesteld lichaam noodzakelijk moeten plaats hebben? Dat een gevoel van zelfstandigheid, een behoefte aan eigen ontwikkeling bij de verschillende onderdeelen ontwaakt, is geen reden tot klagen, dat bij de nog weinig ontwikkelden dat gevoel zich vaak op buitensporige en kleingeestige wijze uit, geen reden tot angst. Een zekere mate van middelpuntvliedende kracht moet opwegen tegen de middelpuntzoekende: den juisten middenweg te vinden is geen vraagstuk, dat in een paar dagen wordt opgelost. Maar er is geen enkele reden om aan te nemen, dat men tegenwoordig, nu de nationaliteiten elkander minder verdragen en heftiger bestrijden, daarom verder is van het ideaal der confederatie.

Duitschlands inwendig leven bood zeer weinig merkwaardigs aan. Pogingen, half geslaagde, mislukte en embryonische, van Bismarck om de financiën naar zijn idealen te vervormen en het oeconomisch leven in wettelijke vormen te klinken, maken den hoofdschotel uit. Tot stand kwam er nagenoeg niets, maar onder den invloed van Bismarcks oeconomische politiek, thans zijn geliefde bezigheid, schoten allerlei plannen als paddestoelen uit den grond op. Reeders, industrieelen, kooplieden, agrariërs, christelijk-socialen, allen zijn bezig geweest met het formulceren van wetsontwerpen, die grootendeels de een meer de ander minder naar de studeerlamp riekten, doch waarmee de ontwerpers zich voorstelden de kwalen der maatschappij als met één slag te genezen. De Rijkskanselier was over 't geheel verdrietig gestemd, omdat zijn ontwerpen niet zoo zonder slag of stoot werden goedgekeurd; hij zonderde zich veel af op Friedrichsruh, verre van werkeloos, doch, zooals Bruno Bauer zou zeggen, om uit te zien of de W i r r w a r r daarbuiten hem ook ergens gelegenheid zou geven met zijn machtige hand in te grijpen. Te midden van dien Wirrwarr was er één beweging, die oorspronkelijk nauwelijks opgemerkt, langzamerhand aangroeiend, zich uitbreidde, totdat zij nu onlangs tot verbazing der beschaafde wereld den omvang van een ware agitatie had aangenomen. Wij bedoelen natuurlijk de beweging tegen de Joden, waarbij beschaafde en geleerde mannen uit het C u l t u r v o l k zoover gingen, dat zij uitsluiting der Joden uit zekere belangrijke bedieningen eischten. Te ongerijmder, nu het congres te

Berlijn de gelijkstelling der gezindten zelfs tot een beginsel van internationaal recht had verheven, en van Rumenië bijv. onmiddellijke gelijkstelling der Joden met de Christenen als voorwaarde voor zijn onafhankelijkheid geëischt had. De beweging heeft haar hoogtepunt bereikt, al wordt zij door zoogenaamd christelijk socialen nog ijverig geëxploiteerd: zij is in 't parlement ter sprake gebracht, en het ministerie heeft verklaard geen verandering der wet ten nadeele der Joden te zullen voorstellen. De liberale partij klaagde wel, dat het zoo koeltjes gezegd werd, maar het is niettemin gezegd, en het wordt niet ongezegd, al kwam de *Norddeutsche* een week later met de ongemotiveerde hatelijkheid aan, dat er in een beweging, die door mannen als Richter en Rickert zoo heftig wordt bestreden, toch wel iets goeds moet steken. Wij twijfelen niet of de beweging zal afnemen en doodbloeden. Het wil ons voorkomen, dat wij hier te doen hebben met een der vele uitingen, waartoe het misnoegen over den oeconomischen toestand aanleiding heeft gegeven. Men vereenzelvigde een zekere groep invloedrijke personen in de handels en geldwereld, wier richting men verderfelijk achtte, met het Jodendom, en hieraan voornamelijk, al liep er ook bij dezen en genen Christelijken kampvechter wat godsdiensthaat onder, had de kreet: weg met de Joden! zijn oorsprong te danken. Nu van dezen dan van genen maatregel, van staatswege te nemen, heil verwachtende voor het opbeuren van de volkswelvaart, meende men een oogenblik in het uitbannen der Joden uit allerlei betrekkingen, gelijk vroeger in andere middeltjes, een panacee te hebben gevonden.

De gebeurtenissen in Frankrijk wekten het gansche jaar door oneindig veel meer belangstelling. Voortdurend afwisseling, leven, beweging. Of het resultaat grooter is? Het schijnt ons toe, dat, op een afstand gezien, veel van die geruchtmakende gebeurtenissen haar beteekenis verliezen. Men neme bijv. die tallooze ministerverwisselingen: *cela semblait être quelque chose, mais cela n'est rien*. Dezelfde geest is blijven heerschen, dezelfde geest ook, die onder het keizerrijk heerschte, die onder alle régimes heeft geheerscht. De vrijheid is en blijft de afgod, dien de Franschen aanbidden, maar in het leven verloochenen. Bij al den voorspoed, dien Frankrijk geniet, is er toch misschien geen land, dat uit politiek oogpunt met minder voldoening op het afgeloopen jaar kan terugzien. Te herhaaldelijk behandelden wij de fransche zaken om er nu nog nader op terug te

komen. Merken wij sleehts op, hoe heerlijk de uitvaart van het jaar te Parijs wordt gevierd door de ellendigste persoonlijke geschillen tot in 't oneindige uitgesponnen, waarbij de Lantarenman zijn goeden naam geheel te grabbelen gooit, en door het zinledig getier van een pers der communehelden, die niet alleen *ni Dieu ni maître* maar geen gezond verstand en geen greintje goeden smaak meer kent.

Wat de overige groote mogendheden aangaat, Italië ontwikkelde zich vrij bevredigend, en Rusland slaapt weer voort, na de vreeselijke schokken van het nihilisme, onder den ijzeren greep van het despotisme. Werd het stelsel wat billijker en zachter soms toegepast, het was te danken aan den man, die tijdelijk de opperheerschappij voert. Van beteekenis zijn zulke soms hooggeroemde verbetering en niet, want de personen gaan voorbij en het stelsel blijft.

Het wordt tijd dit hoogst vluchtig overzicht te sluiten. Is het te vluchtig en heb ik verzuimd van gewichtige verschijnselen melding te maken? Misschien acht men het onvergefelijk, onder aanroeping van het Gambettistische *Le cléricalisme c'est l'ennemi*, dat ik geen woord over had voor den strijd in België en Frankrijk tegen de clericalen gevoerd. O zeker, ik erken mede het hooge gewicht van den strijd tegen het clericalisme, aldus verstaan, dat de strijd gevoerd moet worden tusschen den geest van het vrije onderzoek en den geest van het clericalisme. Maar ik kan nog steeds niet inzien, dat een twist over de pauselijke legatie en een banvonnis tegen ettelijke monniken ons een stap verder brengen in dezen bij uitnemendheid geestelijken strijd. De opheffing der pauselijke legatie door België beschouwende als een wijzen, te lang uitgestelden maatregel, den kruistocht tegen de Fransche geestelijken als een ongerechtvaardigde vervolging, die den geest van het Fransche bestuur teekent, geloof ik in beide feiten op zich zelf geen wereldgebeurtenissen te moeten erkennen.

Het clericalisme een vijand, voorzeker, maar is het verstandig door hierin den vijand bij uitnemendheid te zien het oog te sluiten voor zooveel, wat bestreden moet worden? De onwetendheid, die zich voedt met klinkende woorden en droomt van utopieën; de willekeur der machtigen, die het algemeen belang slechts zien door den bril van hun bijzonder belang; de partijzucht, die geen waardeering kent, maar het anathema uitspreekt over andersdenkenden; de slaafsche geest, die het succes aanbidt en buigt voor den

Mammon in spijt van het recht; de geest der despotie, die de levenskiemen verstikt en de rookende vlaswiek vertrapt ..... Zou het waar zijn, wat de groote geschiedschrijver reeds voor jarenheeft gezegd en wat meermalen, ook in de jongste dagen, is herhaald, dat als wij het luisterend oor aan den bodem leggen, het hoefgetrappel vernomen wordt der benden, die daar naderen, hier de vaan der sociale revolutie, daar die van het panslavisme ontrollende, gereed om den strijd op leven en dood met onze beschaving te aanvaarden Zijn wij dan voldoende voor dien strijd gewapend, aan het einde van 1880 beter dan aan het einde van 1879? Het is een vraag, die ik ten slotte stel, doch waarop ik huiver te antwoorden.

R. MACALESTER LOUP.

NB. Geschreven vóór den Transvaalschen opstand, den waarschijnlijk hopeloozen, doch door elk Nederlander toegejuichten strijd. R e b e l l i e zeggen de Engelschen. Doch hun dichter Moore antwoordt:

Rebellion? foul, dishonouring word,
Whose wrongful blight so oft has stain'd
The holiest cause that tongue or sword
Of mortal ever lost or gain'd

R.M.L.

Bibliographisch album.

Verslag van den President der Javasche Bank en van den Raad van Commissarissen over het 52ste *boekjaar* 1879/80. *Koninklijk Besluit van* 16 *October* 1880, N°. 19, *houdende voorzieningen omtrent de Javasche Bank*.

Het getal aandeelen der Javasche Bank, waarvan de dividenden in Nederland betaalbaar zijn, moge sedert 1874 met 21 pCt. zijn vermeerderd, zoodat thans van de 1200 de grootste helft n. 1. 6275 onder die categorie valt, in veel sterker verhouding is zeker de belangstelling toegenomen, waarmede hier te lande de met groote zorg bewerkte en met uitnemend talent samengestelde jaarverslagen van haren President worden ontvangen. En terecht, al was het alleen om hetgeen er uit te leeren valt ten opzichte van den geldomloop in Indië. Zoolang toch ons muntstelsel verkeert in den gebrekkigen toestand - of, wil men, in de periode van overgang - waarin het zich sinds eenige jaren bevindt en mogelijk nog eenige jaren zal blijven, is hetgeen op dat gebied in Indië voorvalt voor het Rijk in Europa van het grootste gewicht. Gesteld toch, dat de rijksdaalders en guldens eens bij massa naar het moederland terugstroomden, zou dan niet het daar voorhanden goud weldra worden verdrongen, en zouden dan niet de maatregelen van den wetgever strekkende om beide, zoowel moederland als kolonie, te behoeden voor de schadelijke gevolgen der daling en der wisselvalligheid in de waarde van het zilver, zijn verijdeld?

Laat ons, voordat wij een overzicht nemen van de operatiën der Javasche Bank in het jaar 1879/80, zien, of het verslag mededeelingen doet, waarin aanleiding ligt tot ongerustheid.

Het gouden tienguldenstuk, schoon na de ordonnantie van 11 Juni 1877 (Stbl. v.N.I., n°. 112), ook voor Indië stand-

penning geworden, zooals de Wet van 28 Maart 1877 (Stbl. n°. 42) had bepaald, is daar nog bijna niet in omloop. De Directie der Javasche Bank behandelt het dan ook nog niet als circulatie-middel, maar blijft bij haar besluit van 18 Juni 1877 om het goudgeld, dat zij bezit, voorshands in de boeken te laten doorloopen onder het hoofd munten muntmateriaal, en het niet van de hand te zetten dan tegen bijpassing van een agio van 2½ pCt. Het wordt dus evenals de souvereigns en de ducaten geheel als koopwaar beschouwd; de Bank ontvangt het wel à pari bij hare kassen, doch gebruikt het niet evenals rijksdaalders en guldens als betaalmiddel. Haar debiet blijft echter zeer beperkt. In het laatste boekjaar werden 4511, in de 5 laatste boekjaren te zamen niet meer dan 18,582 stuks verkocht, en wel bijna uitsluitend aan mail-reizigers, die naar Europa vertrekken. De Inlanders prefereeren nog altijd ducaten, die zij voor sieraad gebruiken; de roode kleur van het nieuwe tienguldenstuk schijnt de reden te zijn dat het bij hen vooralsnog minder gewild is. De Directie hoopt eerlang door aanmunting op eenigszins ruime schaal goudgeld te verkrijgen, tot den aanvoer waarvan haar tot dusverre door verschillende omstandigheden de gelegenheid had ontbroken. ‘De doorloopend hooge stand van de wisselkoersen,’ - zegt de President - ‘zoo op Nederland als op Engeland maakte het gedurende het geheele jaar 1878 en de eerste helft van 1879 bijna onmogelijk om op dit gebied met eenige kans op voordeel te opereeren, maar in het tweede semester van laatstgenoemd jaar en de eerste maanden van 1880 kwam in dien stand van zaken eene voor ons zeer gewenschte verandering, waarvan wij dadelijk partij trokken door ons tot betrekkelijk althans vrij voordeelige koersen een niet onbelangrijk bedrag aan Hollandsch en Engelsch papier te verzekeren.’

Tegen dit papier wordt goud aangeschaft en de voordeelen, van deze operatie verwacht, zullen aan het volgend boekjaar ten goede komen.

Dergelijke gelegenheden zullen zich wel van tijd tot tijd voordoen. Intusschen, gelijk in een vroeger verslag werd opgemerkt, zal Indië eerst dan op ruime schaal in het bezit van goud komen, wanneer de Regeering - zoolang deze zich met den aanvoer van specie blijft belasten, - dat wil. En nu is het niet waarschijnlijk, dat de Regeering het spoedig zal willen. Immers nog altijd blijkt Indië

voor zijn binnenlandsch verkeer aan goudgeld geene behoefte te hebben, zijn zilvergeld blijft ook in Nederland wettig betaalmiddel en de waarde daarvan regelt zich dus bij voortduring naar het goud, zoodat Neêrlandsch Indië is verschoond gebleven van de geweldige rijzingen der wisselkoersen, zooals andere Aziatische landen, waar zilver nog het eenige standaardmetaal is, hebben gevoeld. Maar wanneer de toestanden eens veranderden, en het Indisch zilver ophield verwisselbaar te zijn tegen Nederlandsch goud, gesteld b.v. dat Nederland door uitvoer zijnen voorraad had verloren, - dan zoude de waarde van het ruilmiddel zoowel hier als ginds zich naar het zilver richten. Betalingen aan het buitenland te doen zouden dan veel grootere geldsommen uitmaken, dan nu zij in goud kunnen vereffend worden. Bij eenen zilverprijs van d. 52 (en thans, December 1880, is de prijs nog iets lager) zouden wij voor ieder £ sterling tot ƒ 13.90 moeten betalen, terwijl het in onze gouden munt nu ƒ 12.11 waard is. De stoornis zon voor Nederland, maar ook voor Indië zeer ernstig zijn. En wil men haar voorkomen, dan moet er eensdeels gezorgd worden, dat er in Nederland eene reserve beschikbaar blijve om te kunnen worden geëxporteerd wanneer de betrekkelijke waarde van het ruilmiddel daartoe aanleiding geeft, anderdeels dat de waarde van het in Indië circuleerend zilveren ruilmiddel niet worde gedrukt door te grooten toevoer, 't zij van goud, - 't zij van zilvergeld. De Regeering zal van een en ander thans wel meer doordrongen zijn, dan zij in 1877 scheen. Uit het koloniaal verslag van dat jaar (p. 160, noot 5) blijkt, dat zij, na het tot stand komen der wet van 28 Maart 1877, Stbl. n°. 42, waarbij de Nederlandsche gouden standpenning tot wettig betaalmiddel ook in Neêrlandsch Indië is verklaard, in overweging had genomen om ƒ 4,000.000 aan tienguldenstukken te bestemmen tot aanvulling der Indische kassen, maar dat het voornemen was blijven rusten toen ongeveer gelijktijdig uit Indië ('t welk in December 1876 niet minder dan ƒ 15,000,000 goud had aangevraagd) het uitzicht op ruimere wisseltrekking geopend werd. En sedert dien tijd is er door de Regeering geen goud naar Indië gezonden. Wel zilver, misschien iets meer dan noodig is, daar toch door particulieren herhaaldelijk belangrijke sommen uit Indië in zilver naar Nederland zijn teruggezonden. In 1879/80 is voor Gouvernementsrekening in Indië aangebracht ƒ 6,000,000 en voor particuliere

rekening van daar uitgevoerd ƒ 2,750,000[1]. Nu zal het ook met de bekwaamste leiding en de beste zorg altijd mogelijk blijven, dat dergelijke, schijnbaar overbodige, heen- en weèrzendingen plaats hebben, maar zeker ligt in de terugzending door particulieren, die - zal zij rekening geven, - alleen mogelijk is, wanneer het ruilmiddel in Indië betrekkelijk minder waard is dan in Nederland - voor het Gouvernement eene aanwijzing, dat het in zijne specie-uitzendingen spaarzaam kan zijn en door in Indië wissels op het Departement van Koloniën aan te bieden, kan trachten daar zich van de noodige betaalmiddelen te voorzien. In het laatste jaar heeft het dan ook niet minder dan ƒ 25,689,636, - in de drie daaraan voorafgegane jaren nog meer - op die wijze door tusschenkomst van de Javasche Bank verkregen, en wel tegen eenen gemiddelden koers van 100 834/000 pCt. (zie Bijlage B van het Verslag) voor zes maands papier, een' koers die bovendien vrij wat voordeeliger was, dan uitzending van specie zoude zijn geweest.

De specie-voorraad van de Bank was, evenals de laatste jaren, zeer ruim: gemiddeld ƒ 33,284,294 tegen een totaal bedrag aan dadelijk opeischbare schulden (bankbiljetten, bank-assignatiën en rekening-courant-saldo's) van gemiddeld ƒ 44,257,938, zoodat gemiddeld een beschikbaar metaal-saldo van ƒ 15,581,000 overbleef. De afwisselingen waren niet groot; toen de metaaldekking het zwakst was (19 November) bedroeg het saldo nog ƒ 11,867,751.

Zoolang de stand van zaken blijft wat hij is, zoolang Indië aan goudgeld geene behoefte toont te hebben, zal de Regeering geene reden zien tot het uitzenden daarvan, terwijl aanvoer op zeer groote schaal voor rekening van particulieren, ook van de Javasche Bank, niet tot de waarschijnlijkheden behoort. Vrees, dat Indië goud uit Nederland trekke en zilver daartegen terugzende, behoeft dus vooralsnog niet gekoesterd te worden. Maar doen er zich misschien andere redenen van ongerustheid op? Zou het niet mogelijk zijn, dat Indië, zonder goud uit Nederland te trekken, toch groote hoeveelheden zilver hierheen zond, en daardoor het verdwijnen van den hier aanwezigen goudvoorraad in de hand werkte? Zeker zou

1 De President der Javasche Bank verzekert, p. 29 noot 1, dat de opgave van ƒ 5,250,000, voorkomende in het verslag van het Muntcollegie over 1879, althans ƒ 2,000,000 te hoog is.

dat mogelijk zijn, hetzij door het indringen van vreemde zilvermunt, hetzij door het binnenkomen van nagemaakte Nederlandsche speciën.

Aanvoer van vreemde zilvermunt, bepaaldelijk den in naburige landen circuleerenden mexicaanschen dollar, zou een aardig voordeel opleveren, wanneer de inlanders bereid werden bevonden hem in plaats van den rijksdaalder te nemen en de invoer dus op ruime schaal kon plaats hebben. De inlander zou misschien er toe gebracht kunnen worden omdat de dollar een weinig meer zilver inhoudt dan onze rijksdaalder, en voor den importeur zou de zaak zeer voordeelig zijn, omdat hij voor de gedepreciëerde zilveren dollars rijksdaalders zou ontvangen, die, tegen goud inwisselbaar zijnde, op hunne oude waarde zijn gebleven ook na de daling van het zilver. Die rijksdaalders zouden natuurlijk naar Nederland gaan, hier het ruilmiddel overvloedig maken en goud verdringen, en de dollar zou in Indië het muntwezen in de war brengen, daar hij niet dan met groot verlies tegen goud zou kunnen verwisseld worden. Gelukkig wordt er nog niets van bespeurd. Het stilzwijgen van de beide laatste jaarverslagen der Javasche Bank geeft recht dit te gelooven. Want dat hare Directie er wel degelijk op indachtig is, blijkt uit het verslag over 1877/78, p. 32. ‘Van het indringen van vreemde munten, en meer bepaald van de dollars, werd bij geen onzer kantoren eenig spoor waargenomen, en het laat zich aanzien dat hiervoor in den vervolge nog minder vrees zal behoeven te bestaan dan vroeger, nu de Regeering bij ordonnantie van 39 Juni 1877 (Stbl. n°. 150) bepaald heeft, dat voortaan alle landskassen in Nederlandsch-Indië voor de aanneming van dollars zullen gesloten blijven, met uitzondering alleen van de kassen in de residentiën Banka, Riouw en Oostkust van Sumatra. Krachtens de aangehaalde ordonnantie zullen dollars, mits gaaf en ongeschonden, aldaar tegen den koers van ƒ 2.33 (welke koers naar de tegenwoordige waarde van het zilver nog ongeveer tien cent te hoog is) in betaling kunnen worden gegeven.’

In verband met de mogelijkheid dat nagemaakte, hoezeer volwichtige, Nederlandsche speciën in circulatie worden gebracht, verdient een ongewoon verschijnsel de aandacht, 't welk in het laatste jaar de geldsomloop opleverde. Het is dit: de specievoorraad nam bij eenige agentschappen der Javasche Bank, in afwijking, ja in tegenstelling met

hetgeen tot nog toe placht te gebeuren, zeer sterk toe. Zoo was b.v. aan wettige betaalmiddelen in kas (zie de tabel op p. 30 van het verslag):

	op ultimo Maart 1875	**1880.**
te Batavia	ƒ 20,629,330	ƒ 12,176,022
te Samarang	ƒ 2,279,249	ƒ 6,310,903
te Soerabaya	ƒ 3,271,001	ƒ 7,094,660
te Padang	ƒ 1,826,726	ƒ 1,474,660
te Makassar	ƒ 617,551	ƒ 983,369
te Cheribon	ƒ 173,821	ƒ 2,447,999
te Soerakarta	ƒ 2	ƒ 91,361
te Pasaroean	ƒ 184,346	ƒ 422,707
te Djokdjokarta		ƒ 391,734

‘Er doen zich, zoo gaat de verslaggever voort, op dit gebied soms verschijnselen voor, die niet altijd even gemakkelijk zijn te verklaren. De vermindering van den zilvervoorraad bij het hoofdbureau houdt natuurlijk nauw verband met de specie-uitvoereu naar Nederland, die uitsluitend van Batavia uit geschieden. Maar hoe komt b.v. Cheribon in het bezit van een zilverkas van circa ƒ 2½ millioen? Jaren achtereen, gelijk uit vroegere verslagen blijken kan, stonden wij voor het feit, dat de kas daar ter plaatse in de maanden Augustus, September of October geheel leeg liep, zoodat wij somwijlen genoodzaakt waren om ter voorziening in dringende behoefte eenig zilver van hier derwaarts te zenden..... Maar ditmaal had juist het tegenovergestelde plaats. Van niet meer dan ƒ 44,162, die bij den aanvang van October 1878 te Cheribon in kas waren, was de zilvervoorraad bij den aanvang van het verstreken boekjaar gestegen tot ƒ 1,301,237 en wel verre nu van na dit tijdstip geleidelijk af te nemen, bleef de voorraad zonder eenige tusschenpoozing gestadig aangroeien, totdat hij op 31 Maart 1880[1] het cijfer van ƒ 2,447,999 bereikt had, met welk zilverquantum de daar ter plaatse beschikbare bergruimte eigenlijk overvuld was.

In gelijkervoege schier had zich bij ons Agentschap te Padang

1 In het verslag staat 1879, doch ik moet dit houden voor eene drukfout, zie de tabel hierboven.

in den loop van Juli 1879 een zilvervoorraad van ruim 3 millioen opgehoopt, zijnde meer dan het dubbele van hetgeen voor de behoefte van het verkeer op Sumatra's westkust in den regel noodig wezen kan. Maar door de welwillende en zeer gewaardeerde medewerking van den Directeur van Financiën kwam hierin eerlang eene gewenschte verandering.'

Nu de President der Javasche Bank voor dit vreemde verschijnsel geene verklaring durft geven, zal ik het niet wagen die te zoeken. Maar sedert er op het aanmunten van zilver tengevolge van de zoo belangrijke waardedaling van dit metaal eene winst van wellicht 15 percent is te maken, moet men rekening houden met de mogelijkheid dat de een of andere op voordeel beluste industriëel, 't zij Europeaan of Chinees of Amerikaan, volwichtige Nederlandsche zilveren munt van het vereischte gehalte in groote hoeveelheid gaat slaan en, aangezien de invoer daarvan in Nederland al te spoedig zou bemerkt worden, Indië tot zijn débouché uitkiest, omdat daar gemakkelijker aanzienlijke bedragen kunnen binnengebracht worden zonder de aandacht te trekken. Men herinnert zich, dat vóór 1854, in den tijd dat het koper de eenige circuleerende specie in Indië was, daar op groote schaal, ondanks streng verbod van invoer, kopergeld in omloop is gebracht, door Birminghamsche fabrikanten gemunt. En wat toen met koper is geschied, kan thans met zilver gebeuren. Gebeurde het zonder spoedig te worden ontdekt, dan zou het in onze wet geschreven verbod van zilveraanmunting machteloos worden, en de voorraad rijksdaalders in Indië zoo toenemen, dat terugstrooming naar Nederland zich niet liet wachten. Aan dit gevaar blijven wij blootgesteld. Iets anders is het echter, of er reeds voldoende reden bestaat om er ernstig ongerust over te zijn. Laat ons hopen, dat zelfs in Indië buitengewone toevoeren van zilvermunt niet lang kunnen verborgen blijven, nu de Javasche Bank niet minder dan 9 kantoren in verschillende deelen van den Archipel bezit. Dat hare Directie waakzaam zal toezien, en dat haar President zich nog geenszins ongerust maakt, mag ons aanleiding geven om, al erkennen wij het bestaan van het gevaar, het nog niet voor zeer dreigend te houden.

Voor zoover kan worden nagegaan, bestaat er in Indië noggeene dringende behoefte aan goudgeld, en er is geen dadelijke reden om

te vreezen dat het ons spoedig zal overstroomen met groote massa's zilvergeld, daar verdrongen door vreemde speciën, of vrij gekomen door invoer van volwichtige doch nagemaakte Nederlandsche munt. Zelfs is het niet onmogelijk dat het allengs nog meer zilvergeld uit Nederland zal opnemen. De Regeering zal dat zeker niet tegenwerken, maar dwingen kan zij het ook niet. Voert zij te groote hoeveelheden zilver aan, dan komt het overbodig surplus onvermijdelijk terug.

De operatiën in munt en muntmateriaal hebben dit jaar eene winst opgeleverd van		ƒ 31,957.62
verder werd verdiend:		
aan rente van disconteering		ƒ 644,845.12
aan rente van disconteering		ƒ 129,494.96
aan rente van hypotheken en staatsschuld		ƒ 134,943.45
aan verschillende provisiën		ƒ 50,764.52
aan pakhuishuur		ƒ 4,947.77
aan Leges ter zake van overschrijving van aandeelen		ƒ 1,352.25
terwijl nog inkwam van vroeger onbetaald gebleven wissels en beleeningen en souffrance		ƒ 8,137.12
Van deze bruto-winst ad		ƒ 1,006,442.81
moest afgetrokken worden:		
Wegens onkosten (waaronder ƒ 15,254.83 voor aanmaak van nieuwe bankbiljetten)	ƒ 330,485.72	
afschrijving op gebouwen en inventaris (ditmaal bezwaard met ƒ 10,700.85 wegens waardevermindering van het hoofdgebouw der Bank te Batavia)	ƒ 31,425.57	
onbetaalde wissels	ƒ 1,559.04	
oprichtingskosten van het agentschap Djokjokarta	ƒ 2,972.48	366,442.81
Blijft netto-winst		ƒ 640,000.-

tot welk cijfer het nieuw geopende agentschap Djokdjokarta, na afschrijving van alle oprichtingskosten, het voor een begin niet onverwerpelijk bedrag van ƒ 10,092.97 heeft bijgedragen.

In het geheel konden de aandeelhouders ontvangen ƒ 47.50 per aandeel van ƒ 500.-, of 9 pCt.

De *rentestand* was iets hooger dan het vorig jaar, en wel sedert 23 Mei 1879 voor promessen 6, voor Gouvernementwissels 5, voor buitenlands betaalbare particuliere of bankwissels 5½, voor acceptatiën van vendukantoren 2½, voor beleeningen 5 à 6 pCt.

Het gemiddeld *opereerend kapitaal* bedroeg wel bijna drie millioen meer dan in het vorig jaar, maar bleef toch in verhouding tot het kapitaal der Bank betrekkelijk klein n.l. ƒ 16,600,000. Dit cijfer laat zich volgenderwijs splitsen.

Gemiddeld was uitgezet in disconteering van handelspap	ƒ 9,625,000.-
in disconteering van vendupap	ƒ 2,245,000.-
in beleeningen van effecten en goederen	ƒ 2,372,000.-
in hypotheken en staatsschuld (vaste belegging)	ƒ 2,358,000.-

In het geheel werd ruim vijf en zestig en een half millioen in disconto genomen. Het getal der gedisconteerde stukken wordt niet opgegeven, zoodat men niet kan nagaan hoe hoog hun gemiddeld bedrag was. Ook de gemiddelde looptijd van ieder stuk wordt niet vermeld. Ofschoon van alle kantoren Batavia verreweg het grootst bedrag aan disconteeringen heeft gesloten, verdiende Samarang verreweg de meeste rente, waaruit moet besloten worden, dat de bij het hoofdkantoor genomen stukken meerendeels slechts gedurende zeer korten tijd in de portefeuille van de Bank zijn verbleven. Uit het verslag, hoewel dit niet opgeeft hoe hetgemiddeld in disconteering uitgezette kapitaal over de verschillende kantoren verdeeld was, blijkt dat zóó inderdaad het geval was. Te Batavia is nl. voor meer dan achttien en een half millioen in disconto genomen aan buitenlands betaalbare wissels, voor een deel door het Indische gouvernement afgegeven op het Departement van Koloniën, voor een veel grooter deel getrokken op Engeland tegen credieten van bankiershuizen aldaar. Dit papier moet telkens door den discontant hinnen eenen door de Bankdirectie te bepalen termijn worden ingetrokken, en kan, daar het in Europa betaalbaar is, niet lang bij de Bank blijven. Dat deze het kan nemen strekt zeker ten gerieve van den handel, vooral van den exporteur, omdat hij er door in de gelegenheid wordt gesteld met het verkoopen van

zijne wissels te wachten en dus op gelijkmatiger, standvastiger wisselkoers kan rekenen. Ook voor de Bank kan deze operatieeene goede bijdrage tot de winstrekening opleveren. De President twijfelt echter of deze bron van voordeel wel duurzaam zal vloeien. ‘Zoodra het gouvernement zijne wissel-afgiften op Nederland op kort zicht hervat[1], zal voor koopers van zelf de aanleiding vervallen om de hun toegewezen wissels voor korteren of langeren tijd hier aan te houden, en wat particuliere buitenlandsche wissels betreft, hangt de vraag, of zij ons ter disconteering znllen worden aangeboden, ten nauwste samen met den stand van ons rentetarief. Bij een hooger rentestand zal het voor de particuliere wisselbanken, die met Londen in rechtstreeksche betrekking staan en daar haar hoofdkantoor hebben, voordeeliger uitkomen om zich langs anderen weg, dan door onze tusschenkomst, de voor haar bedrijf benoodigde fondsen te verschaffen, en hierin ligt dan ook een van de redenen waarom wij ons rentetarief het geheele jaar door zooveel mogelijk onveranderd hebben gelaten, niettegenstaande het betrekkelijk althans vrij hooge cijfer van onze uitzettingen onder andere omstandigheden eene verhooging van den rentestand misschien wenschelijk zou hebben kunnen maken.’

En hierin vinden wij tevens de verklaring van iets, 't welk, oppervlakkig beschouwd, vreemd zou kunnen schijnen, nl. dat de disconto-rente van buitenlands betaalbaar papier lager was dan van het binnenlands betaalbare.

Het disconteeren van handelspapier, afgegeven door koopers van invoer-artikelen aan den importeur, heeft dit jaar zeer weinig te beteekenen gehad, te Batavia minder dan in lange jaren. De vermindering te Samarang was het natuurlijk gevolg van de crisis onder de tweedehands-handelaren, welke in den loop van 1879 over die plaats losbrak. Uit Soerabaja, uit Makassar hooren wij gelijke klachten: slechte jaren voor den inlander en dientengevolge gebrek aan vertrouwen bij importeurs, inkrimping van het door hen verleend crediet.

Of de vooruitzichten thans gunstiger zijn? De President betwijfelt dit ten sterkste, en ofschoon hij zegt de beantwoording der

1 Te oordeelen naar hetgeen de Minister van Koloniën, den 10 November II. in de Tweede Kamer zeide, schijnt hierop nog geen uitzicht te bestaan. Zie Bijblad 1880-81 p. 327.

vraag liever aan het eigen oordeel zijner toehoorders te willen overlaten, eindigt hij zijn verslag met de volgende woorden: ‘Wat onze hoofdoperatie betreft, het disconteeren van papier, door koopers van importartikelen afgegeven van den importeur, zijn de vooruitzichten voor het oogenblik weinig bevredigend, want allerwege in den Archipel neemt men het streven waar om dien handel zooveel mogelijk in een contanthandel of althans een handel op korten termijn te hervormen, en het kan niet anders of het aanbod van discomptabel papier zal uit dien hoofde gaandeweg eene nog meerdere inkrimping ondergaan dan waarop in den loop van dit verslag reeds moest worden gewezen. Wij mogen ook niet vergeten, dat Java, althans Westelijk Java, op het oogenblik bezocht wordt door eene ramp, waarvan de gevolgen met betrekking tot de volkswelvaart in het algemeen even weinig te berekenen zijn, als met betrekking tot de geldelijke offers, die zij nog van den Staat eischen kan. Bovendien laat de oogst van de hoofdproducten van uitvoer, en met name van de koffie, zich dit jaar niet gunstig aanzien, en al deze omstandigheden te zamen mogen ons voorshands van de geldelijke resultaten van het ingetreden boekjaar althans geene te groote verwachtingen doen koesteren.’

Geen wonder dat de Directie gaarne de disconteering van *venduacceptatiën* uitbreidt en door eene lage rente (een' tijdlang van 1½ pCt. op de hoofdkantoren, later overal 2½ pCt.) dit papier tot zich trekt, dat ook bij andere maatschappijen en inrichtingen voor tijdelijke geldbelegging zeer gewild is. Daar het gouvernement aansprakelijk is voor de uitkeering der opbrengst van door de vendukantoren verkochte goederen, en - volgens de Indische jurisprudentie, die steun vindt in het bankoctrooi - dus ook voor de deswegens afgegeven acceptatiën, laat de soliditeit niets te wenschen over. In dit jaar heeft de Bank een bedrag van ƒ 6,457,241.- gedisconteerd. Dat de daarvan verdiende rente - die niet wordt opgegeven in het verslag - niet gering zal zijn geweest, mag worden aangenomen: in vroegere jaren bedroeg zij meer dan eens anderhalve ton gouds. Ongelukkig werken de gevolgen nog na van een in 1872 tusschen het Gouvernement en de Bank gerezen verschil naar aanleiding van eenige acceptatiën afgegeven door eenen vendumeester van een der zoogenoemde particuliere vendukantoren tot bedragen veel grooter dan de rendementen der verkoopingen, reden waarom

het Gouvernement weigerde die acceptatiën, schoon volgens de bestaande voorschriften door den resident als superintendent geviseerd, te betalen. Eene reeks van processen is gevolgd, die ten laatste zijn beslist in het voordeel van de Bank, zoodat de Regeering ten slotte bijna alles heeft betaald met renten en kosten bovendien. Over hare houding in deze zaken is menig hard woord gevallen. De Bankdirectie heeft zich - en niet zonder goede gronden - herhaaldelijk er over beklaagd. Maar, ofschoon aanvankelijk, ook omdat zij meende daartoe krachtens haar octrooi verplicht te wezen, voortgegaan zijnde met het disconteeren van alle vendupapier, heeft zij den 17^{den} Juli 1875[1] besloten het disconteeren van venduacceptatiën, afkomstig van plaatsen, waar de Bank geen eigen kantoor heeft, voor den vervolge te staken, totdat van regeeringswege zoodanige verordeningen in het leven zullen geroepen zijn, die de bona fide houders van dergelijk papier zullen vrijwaren.

Of er - nu alle processen ten voordeele van de Bank zijn beslist, en het Gouvernement heeft betaald - nog voldoende reden voor haar bestaat om bij dit besluit te volharden, durf ik niet beoordeelen. Intusschen mist zij ieder jaar de op gemakkelijke en veilige wijze te verdienen rente over een bedrag door haren President vroeger (verslag 1876/77 p. 17) in doorslag op één millioen geraamd, en moeten particulieren, die in de noodzakelijkheid komen op plaatsen, waar geen bankkantoor is gevestigd, goederen te verkoopen, òf op hun geld wachten, òf hooge rente (soms 7 à 9 pCt. ja nog meer!) betalen, zoodat voor alle partijen eene verandering wenschelijk is. De Minister van Koloniën zou dan ook gaarne spoedig eene regeling zien tot stand komen[2]. In het nieuwe octrooi is de redactie van het artikel, 't welk deze operatiën noemt, gewijzigd[3], maar of die wijziging het uitzicht opent op spoedige

1 Zie het verslag over 1875/76, p. 12. Vgl. p. 36 een daarbij overgedrukt extract uit de notulen der Vergadering van Bankdirectie en Commissarissen.
2 Bijblad 1879/80, p. 765.
3 Het octrooi van 1870 art. 8 luidt:
De operatiën der Bank bestaan:
I. in het disconteeren:
c. van acceptatiën der in Nederlandsch-Indie gevestigde publieke vendukantoren of van die vendumeesters of andere autoriteiten, voor welke het gouvernement zich civiliter aansprakelijk heeft gesteld of zal stellen.

Het octrooi van 1880, art. 8:
c. van in Nederlandsch-Indië voor vendu-rendementen afgegeven acceptatiën die van Gouvernementswege betaald moeten worden of voor welker betaling het Gouvernement aansprakelijk is.

intrekking van het bankbesluit van 17 Juli 1875 zal nog moeten blijken.

In *beleeningen* is dit jaar veel omgegaan: gesloten werd voor ƒ 12,841,809.- meer dan het dubbel van het vorige boekjaar. Het onderpand bestond voor verreweg het grootste deel uit exportgoederen. De meeste beleeningen schijnen niet lang te hebben geloopen, het bedrag der geprolongeerde posten wordt niet afzonderlijk opgegeven, waarschijnlijk is het begrepen onder het totaal der nieuw geslotene. De wekelijks gepubliceerde verkorte balansen toonen betrekkelijk snel opklimmende en neerdalende cijfers onder het hoofd ‘beleeningen’, 't welk vroeger niet afzonderlijk voorkwam, maar in één totaal met de ‘hypotheken, staatsschuld en belegd reservefonds’ werd opgenomen. Het meerendeel der producten-beleeningen werd gesloten: ‘niet rechtstreeks met exporthuizen, maar bij wijze van onderbeleening met andere crediet-instellingen, die de producten als oorspronkelijke geldschietsters in haar macht hadden, en als zeker kan worden aangenomen, dat harerzijds ook tot het aangaan van zoodanige transactiën alleen aanleiding bestaan kan, zoolang onze rentestand betrekkelijk laag blijft.’

Meer dan twee derden van de waarde der goederen mag tot dusverre niet worden voorgeschoten; voor het vervolg is door het nieuwe octrooi de grens op drie vierden gesteld.

Ten einde door het verschaffen van meer faciliteiten aan de geldopnemers de operatiën in de hand te werken, heeft de Bankdirectie bij den aanvang van het afscheeps-seizoen besloten de aflossing van beleeningen naar hunne keuze bij alle kantoren der Bank facultatief te maken zonder in dergelijke gevallen het vroeger gebruikelijk plaatsverlies aan hen in rekening te brengen. Tevens werd de minimum-termijn, waarvoor in elk geval rente zou verschuldigd zijn, van 30 op 15 dagen teruggebracht.

Het hoofdkantoor leverde ditmaal de belangrijkste bijdrage tot de

beleening-rekening, dan volgen Soerabaja, Padang en Makassar, op welke laatste plaats de afscheep der beleende partijen ten gevolge van gebrek aan scheepsruimte aanmerkelijk werd vertraagd, eene omstandigheid, die in niet geringe mate heeft bijgedragen tot stijving der renterekening van dat Agentschap. Te Padang werd eene grootere hoeveelheid Gouvernements-koffie geveild tegen hoogere prijzen dan het vorig jaar, vandaar grootere beleenings-operatiën.

In *hypotheken* en *staatsschuld* was gemiddeld belegd ƒ 2,358,000, waarvan ƒ 534,600 nominaal 2½ pCt. Nederl. Werk. Schuld, die voor de ten vorigen jare aangenomen waarde van 60 pCt. op de balans staan.

Het op 1 April 1870 in werking getreden octrooi liet deze beleggingen, schoon vroeger geoorloofd, niet toe dan alleen voor het reservefonds, maar na herhaalden aandrang van de zijde der Bank, die gaarne een deel van haar betrekkelijk zeer groot kapitaal rentegevend wilde uitzetten, gaf de Regeering in 1871 vrijheid om voor hoogstens twee millioen staatsschuld en hypotheken te nemen: evenwel onder zekere restrictiën, o.a., dat op geen perceel meer dan de helft der getaxeerde waarde mag worden geschoten. Ondanks deze zeer belemmerende bepaling heeft de Directie voortdurend een gelukkig gebruik welen te maken van de haar verleende bevoegdheid, en, schoon altijd de vrij hooge rente van 6 pCt. bedingende, slechts éénmaal een geringe schade geleden[1]. Het nieuwe octrooi stelt ruimere grenzen, het staat aan de Bank toe twee millioen uit te leenen onder eerste hypotheek op perceelen waarvan de waarde het opgeschoten kapitaal met minstens één derde moet te boven gaan, en één millloen te beleggen in Nederl. Staatsschuld, in schuldbrieven ten laste van Nederlandsch Indië, en in pandbrieven van door den Koning of door den Gouverneur-Generaal goedgekeurde hypotheek-maatschappijen, zoodat voor de Bank de gelegenheid om van haar kapitaal rente te maken belangrijk is verruimd. Zij had nog iets meer gewenscht: nl. onder hare operatiën te mogen opnemen

1 Zie het verslag over 1875/76 p. 16. Een op ƒ 200,000 getaxeerd landgoed kon niet meer opbrengen dan de door de Bank voorgeschoten hoofdsom ad ƒ 100,000, zoodat wegens achterstand van rente en kosten van executie ƒ 5,313.21½ verlies door haar werd geleden.

het verleenen van credieten of voorschotten in rekening-courant tegen zakelijke zekerheid, bepaaldelijk hypotheek op vast goed. Ofschoon deze wensch, tegen de inwilliging waarvan de Regeering aanvankelijk bezwaar maakte, nog eens nader is toegelicht in het verslag, is hij niet, althans op verre na niet geheel vervuld. Art. 8, sub III van het nieuw octrooi noemt onder de operatiën der Bank, het verleenen van credieten of voorschotten in rekening-courant tegen zakelijke zekerheid in roerende goederen (n. 1. effecten en koopwaren), welke credieten wat de termijnen betreft, waarvoor zij kunnen worden gegeven, met beleeningen worden gelijk gesteld (art. 10). Deze operatiën kunnen niet geacht worden een nieuw veld te openen, en zullen naast de beleeningen niet van veel beteekenis zijn.

Is de Regeering terecht bij haar bezwaar blijven volharden? De Heer B. Heldring, die in zijne aankondiging van het voorlaatste verslag der Javasche Bank[1] te kennen gaf, dat het verleenen van credieten tegen hypotheek niet geschikt, ja bedenkelijk zou zijn voor eene circulatiebank en eigenlijk alleen werd gewenscht om de daarvan te wachten winsten, zal op deze vraag zeker bevestigend antwoorden. Naar het mij voorkomt niet zonder goede reden, en ofschoon de Directie, naar ik vertrouw, van de gewenschte bevoegdheid zeker een zeer voorzichtig gebruik zou weten te maken, zoodat er voor de Bank weinig gevaar voor verlies zou zijn te vreezen, wil ik toch met een enkel woord terugkomen op de beschouwingen door den President in dit verslag geleverd, omdat daarbij een beroep op het algemeen belang op den voorgrond wordt gesteld, waarmede ik niet kan instemmen. Zijne redeneering komt in hoofdzaak hierop neêr.

Indië bezit geene eigenlijke effectenbeurs. Een gevolg van dit gemis is al dadelijk, dat reservekapitalen en waarborgfondsen, met name de gefourneerde kapitalen van assurantie-maatschappijen, de in spaarbanken ingebrachte gelden enz. enz. niet in dadelijk verkoopbare of beleenbare effecten kunnen belegd worden, maar dat men om rente te kweeken van al die fondsen, die bij elkaâr genomen millioenen beloopen, schier uitsluitend beperkt is tot hypothecaire uitzettingen. Bij een normalen gang van zaken ligt hierin zeker weinig of geen gevaar; maar hoe, wanneer onder den druk

1 Zie de Gids 1879, October, p. 167.

van de eene of andere paniek een algemeene aandrang tot opvordering van gedeponeerde fondsen ontstaan kan? En hoe zouden in geval van een zeer uitgebreid brandsinister, - dat toch altijd tot de mogelijkheden behoort, de plaatselijke assurantie-maatschappijen hare in hypotheken belegde fondsen, noodig om de door haar beloopen schade te vergoeden, spoedig genoeg kunnen losmaken om hare verplichtingen tegenover de verzekerden na te komen?

'Wie over dergelijke vragen nadenkt moet inzien, dat de eigenaardige verhoudingen, die deze geldmarkt kenmerken, op een gegeven oogenblik tot misschien onoplosbare moeilijkheden leiden kunnen, wanneer de gelegenheid niet bestaat om, zelfs voor korten tijd, gelden te kunnen opnemen onder verband van niet dadelijk opeischbare waarden. Die gelegenheid ontbreekt thans geheel en al, en "werkelijke behoefte en billijke eisch" brengen in het belang van het algemeen dan ook onzes erachtens mede om haar bij de Javasche Bank open te stellen, voorzooverre dit althans zal kunnen geschieden zonder gevaar te loopen, dat zij in andere opzichten niet aan het doel harer instelling zou kunnen beantwoorden. Alleen reeds de zekerheid, dat zij in gevallen als de bovenbedoelde bevoegd zal zijn om hulp te verleenen, kan voldoende wezen om aan een opkomenden storm met goed gevolg het hoofd te bieden, ook al wordt van die hulp daadwerkelijk geen gebruik gemaakt, en het is mitsdien, voornamelijk in het belang van het algemeen, en ook in dat van den Staat zelf, die als koopman en bankier hier misschien nog meer dan elders behoort te waken tegen onnoodige beroeringen op de geldmarkt, te hopen, dat de Regeering ook ten deze, bij nader inzien, aan ons verlangen zal willen te gemoet komen.'[1]

Het spreekt van zelf, dat daar waar geene effecten zijn, ook geen effectenhandel, ook geen effectenbeurs kan bestaan. Worden er in

1 Door eenige voorname geldkantoren en andere naamlooze vennootschappen te Batavia is bij de Regeering een adres ingediend met verzoek dat in elk geval bij de Javasche Bank de gelegenheid mocht worden opengesteld tot het verkrijgen van voorschotten of credieten tegen onderpand *van hypothecaire schuldbricven* (p. 9 van het verslag). Blijkens eene (zie p. 24, noot 1) met de Nederl. Indische Levensverzekering- en Lijfrente Maatschappij gesloten transactie heeft de Directie zich intusschen daartoe reeds nu bevoegd geoordeeld, evenwel binnen de grens door het octrooi gesteld voor de hypothecaire beleggingen.

Indië geene effecten gehouden, dan is dit een bewijs, dat daar de kapitalisten de voorkeur geven aan andere, meer voordeel afwerpende beleggingen; b.v. in vaste goederen en in hypotheken. Daarop is niets aan te merken. Alleen zij, die blootgesteld zijn aan plotselinge opvraag van hun toevertrouwde kapitalen, dienen zich te hoeden tegen het al te zeer vastleggen hunner middelen en moeten er op bedacht zijn altijd een ruim deel daarvan, al is het met opoffering van eenige rente, beschikbaar te houden, willen zij met gerustheid den, dikwijls onverwacht opkomenden, kwaden dag kunnen afwachten: vooral wanneer en zoolang de gelegenheid ontbreekt om, al is het voor korten tijd, gelden op te nemen onder verband van niet dadelijk opvorderbare waarden. Opent men het vooruitzicht, dat deze gelegenheid in ruime mate zal gegeven worden, dan neemt men het krachtigste motief weg voor die behoedzaamheid, welke een tegenwicht moet zijn tegen de neiging om oogenblikkelijk voordeel te verkiezen boven duurzame veiligheid. Nu is eene inrichting als de Javasche Bank, niet omdat zij eene circulatiebank is, maar omdat zij eene centrale, door bijzondere Regeerings-maatregelen gesterkte credietinstelling is, zeker geroepen om in tijden van crisis op onbekrompen voet hen te steunen, die tijdelijk behoefte aan, dan zoo schaarsche, betaalmiddelen hebben, en wanneer zij aan deze roeping voldoet, kan zij onwaardeerbare diensten bewijzen aan de Maatschappij. Maar opende zij aan particulieren, aan banken, aan andere credietinstellingen het vooruitzicht op steun, ook al hebben deze verzuimd zich door voldoende voorraden van spoedig realiseerbare waarden tegen den kwaden dag te wapenen, dan zou ik vreezen, dat zij hare middelen, die toch niet onbeperkt zijn, juist in tijden van crisis spoedig zou zien uitgeput, en dat zij dus niet zou in staat blijven daar te helpen, waar op haren bijstand mocht gerekend worden.

Er komt nog iets bij. Bestaat er tegenwoordig weinig gevaar voor wegvloeiing van het metalen ruilmiddel uit Indië, dat kan veranderen. Al blijft zilver er feitelijk het circulatiemiddel, de tijd kan komen, dat dit metaal tegenover het goud weêr in waarde rijst, dat uitvoer voordeelig wordt. Indien goud het voorname circulatiemiddel wordt, - eene onderstelling, wier spoedige verwezenlijking ik wel niet verwacht, maar die toch in de bestaande wetgeving zeker het beste past, - dan is het gevaar voor uitvoer op ruime schaal veel grooter. De positie der Javasche Bank zou daardoor

veel minder krachtig worden dan zij nu met haar zeer ruimen specievoorraad pleegt te zijn. Reden te meer om voorzichtig te wezen.

Mocht nu de weigering der Regeering het gevolg hebben, dat particulieren, banken en andere crediet-instellingen wat grooter deel van hunne middelen moeten beleggen in effecten en wissels, wat minder in hypotheken, dan indien de gevraagde vergunning was verleend, veranderden dus in dit opzicht de eigenaardige verhoudingen, die de geldmarkt van Neerlands-Indië kenmerken, dan geloof ik dat zij geene reden zou hebben om zich te beklagen over haar besluit.

Er blijven nog eenige posten van de winstrekening over. Wegens provisie voor afgegeven *bankassignatiën* van het eene kantoor op het andere het niet onbelangrijk bedrag van ƒ 50,764.52. Meer dan drie-en-dertig millioen werd door tusschenkomst van de Bank overgemaakt. Het aantal assignatiën is weêr toegenomen, doch het geldelijk bedrag, en daarmeê ook de provisie, sedert 1876/77 vrij wat verminderd. Zeer terecht heeft de Regeering afgezien van haar aanvankelijk geopperd verlangen, dat bij de octrooi-vernieuwing de vrijdom van het zegelrecht voor assignatiën moest vervallen. De belasting zou er niets meer om opbrengen, want van assignatiën zou niet langer gebruik worden gemaakt, en dus alleen het publiek worden verstoken van eene zeer veilige gelegenheid om gelden over te maken.

Nog verdient de aandacht een postje van ƒ 8,137.12 wegens in dit jaar betaald bedrag op pretensiën die vroeger reeds als dubieus waren afgeschreven, wel een bewijs dat vroeger voor voldoende afschrijving ruim was gezorgd. Ditmaal is op beleeningen geen enkel verlies geleden en op disconteeringen slechts ƒ 1,559.04 wegens ééne onbetaald gebleven promesse. In dit opzicht mag de Bankdirectie met zelfvoldoening op het afgeloopen jaar terugzien. Over de verdiende winsten, die haar in staat stelden 9½ pCt. dividend uit te keeren, is zij niet volkomen tevreden, en de President vindt dan ook aanleiding om er op te wijzen, dat het resultaat in de laatste tien jaren verkregen ‘de zeer betrekkelijke waarde van het zoogenoemde privilegie der Bank duidelijk in het licht stelt, althans voor hare deelhebbers, want de vrachten, die het algemeen, en ook in het bijzonder de Staat van dat privilegie trekt, kunnen moeilijk te hoog worden aangeslagen.’

Zullen de volgende tien jaren èn voor het algemeen èn voor de deelhebbers de gewenschte vruchten afwerpen, zoodat ieder zal tevreden zijn? Dat de wakkere en waakzame Directie daartoe het hare zal bijdragen, daarop kan men gerust zijn; voorzoover het afhangt van het octrooi zijn de vooruitzichten, hoewel niet in die mate als door de Bank was gehoopt, zeker verbeterd. Laat ons wenschen, dat de menigte andere omstandigheden, die er op van invloed kunnen zijn, bovenal de bloei en ontwikkeling van landbouw, handel en nijverheid in Insulinde, er in ruime mate toe mogen medewerken.

Groningen, December 1880.
MR. W.A. REIGER.

***De Heer van den Sparrendaal. Een verhaal, door H.T. Chappuis. Sneek, J.F. van Druten*, 1880.**
***Emma. Oorspronkelijke novelle, door Theod. M. Tromp. 's Gravenhage, Henri J. Stemberg*, 1880.**
***Haagsche Hopjes, door Piet Vluchtig. I. 'Een Spoedstuk'. Tweede druk. Haarlem, W.C. de Graaf*, 1880.**

Het kunstgehalte dezer drie werken staat in omgekeerde evenredigheid tot hun omvang. Hierboven zijn ze naar hun vierkante uitgebreidheid gerangschikt, de lijvigste aan het hoofd. Waarom niet? Zijn de meeste letterkundige classisificatiën niet kunstmatig en willekeurig als de Linnaeische plantenverdeeling? Onderscheidt men dáár ook niet in phanerogammen en cryptogamen, in auteurs met stampers, auteurs met kleverige meeldraden, auteurs zonder sekse en auteurs met te veel seksualiteit (*poliandria*), in *monoecia*, die op een bovenhuisje wonen, en *dioecia*, die 's zomers een buiten betrekken? Het aannemen der kubieke uitgebreidheid als grondslag tot rangschikking van litterarische werken zou misschien zoo moeielijk niet te verdedigen zijn. Bilderdijk en Wagenaar in de I^{ste} klasse, Piet Vluchtig in de XXXII^{ste}.... Men ziet de tafel reeds vóór zich. Wat daarvan ook zij, - hier, zooals gezegd, is deze wijze van ordening gevolgd: eerst het dikke boek van den heer Chappuis, dan 's heeren Tromp's bescheiden novelle, door den uitgever wat uitgedijd à f o r e e

van mooi, zwaar papier, eindelijk Piet Vluchtig's anecdote in zakformaat. Duidt men door V het volume, door G het litterarisch gehalte dezer verhalen aan en nummert men de evengenoemde schrijvers met 1, 2 en 3, dan zou men de verhouding tusschen die volumina en die gehalten - ik wees er reeds op - tamelijk juist kunnen aangeven in deze vergelijking:

V1:V2:V3 = G3:G2:G1.

Het gebruiken van algebraïsche formules bij letterkundige beoordeelingen zou voor het vaag gezwets, waarin wij thans te dikwijls vervallen, stipte en duidelijke waardeeringen in de plaats doen komen; schrijvers en publiek zouden meer aan onze voorlichting hebben. Het denkbeeld zij ter overweging aanbevolen aan onze critische grootheden, of groote critici, wat moet men zeggen? De ondergeteekende blijft in elk geval zijn uitvindersrecht handhaven.

In afwachting, dat Busken Huët, Olim of prof. Pierson omtrent dit punt uitspraak doen, zal ik nog maar eens, op de tot dusver gevolgde wijze, mijn schatting der drie verhalen onwiskunstig uitdrukken.

D e H e e r v a n d e n S p a r r e n d a a l. Van buiten ziet het boek er fraai uit; het maakt een goede vertooning achter de spiegelglazen der boekwinkels. Ook van binnen doen het glad, hagelwit papier en de duidelijke druk het oog aangenaam aan. Genoegen geeft ook de ontdekking, dat de opzet der geschiedenis een krachtige reminiscentie van mevrouw Bosboom's M a j o o r F r a n s is, zóó krachtig, dat terwijl de oogen doorlezen, de gedachten welbehagelijk achterblijven in het gezelschap van Fancis Mordaunt en Leopold van Zonshoven. De heer Adolf van Reyn erft ook van een oude freule een fortuin en een buiten, onder de mits van zeker, binnen een jaar tijds te sluiten huwelijk. Verder dan het gebruiken van dit zelfde gegeven, gaat de overeenstemming tusschen den roman van den heer Chappuis en dien van mevrouw Bosboom echter niet. In geen enkel opzicht. Want... ach neen, waartoe de Sparrendaalsche geschiedenis nog verder besproken? C e n ' e s t p a s s é r i e u x , ç a ! Er steekt niets in. Het boek is blijkbaar met een zevenmijlsvaart geschreven, zóóveel woorden in de minuut, zóóveel bladzijden daags, zóóveol vel in de week. De auteur scheen in zijn O p d e B e u k e n h o r s t en R e n é e iets te beloven, doch hij vervult zijn beloften niet. Een polygraaf, zonder ophouden oorspronkelijke

werken en vertalingen in vervaarlijke hoeveelheden, als bij het pond, afleverend, - dat is er uit den heer Chappuis geworden. Daar zijn er, die elk sprankje talent, dat verloren gaat, bejammeren; de zoodanigen zullen het dezen schrijver kwalijk nemen, dat hij geen eerbied voor zijn gaven gehad heeft. Mij is wel eens gezegd, dat de heer Chappuis weinig ofgeen pretentiën maakt nopens de waarde van zijn letterkundigen arbeid; ik heb het voorrecht niet hem persoonlijk te kennen en weet dus niet of deze mededeellng waarheid bevat. Mocht dit wel het geval wezen, dan zou ik den schrijver van R e n é e ten deze wat meer pretentiën toewenschen; met den aanleg, dien hij getoond heeft te bezitten, zou hij dan vermoedelijk door het gevoel van eigenwaarde tot beter doen aangezet worden.

E m m a werd, volgens een verklaring, die de heer Tromp zelf in zijn voorrede aflegt, ‘in enkele dagen’ geschreven. De auteur meent op die omstandigheid een beroep op toegevendheid te mogen gronden. Het komt mij echter voor, dat hij juist daardoor alle aanspraak op toegevendheid verbeurd heeft. Het is immers, op het zachtst genomen, niet zeer beleefd om een werk, waarvoor men zich zoo weinig moeite gegeven heeft, goed genoeg voor den lezer te achten. Wat meer hoffelijkheid, bidden wij u, indien ge 't al voor u zelven zoo nauw niet neemt. Maar de heer Tromp is beter dan hij zich, misschien niet zonder eenige b l a g u e , voordoet. Zijn novelle draagt wel sporen van niet genoeg overdacht en wat haastig bewerkt te zijn, maar er zit iets in. Een losse, natuurlijke verhaaltrant, ongedwongen, op s a n s g ê n e af, jeugdig en jolig, - de schrijver heeft een aanstekelijke goede luim. Hij graaft hier niet diep, hij wandelt langs den buitenkant van menschen en dingen, maar hij vertelt hetgeen hij ziet op een vermakelijke wijze. Hij doet zijn leeftijd eer aan, hij is werkelijk jong, ook wel eens in een litterarisch minder gunstigen zin, maar toch meer in de gunstige beteekenis der uitdrukking; saaiheid, stijfheid, holheid vermommende deftigheid zijn hem vreemd; hij geeft zich, zoo als hij is. Men ziet 't hem aan, dat hij schik in het leven en lust in het schrijven heeft. Voeg daarbij, dat hij werkkapitaal bezit, o.a. een adertje van humor, dat wij tot een vollen ader hopen te zien aanzwellen, dan kunnen wij wel zeggen, dat er van hem steeds beter te wachten valt. Te meer, omdat hij zelf, beter dan wie ook, over-

tuigd is van hetgeen hem nog ontbreekt en dat met prijzenswaardigen ernst en ijver bijwerkt, zooals allen weten, die hem persoonlijk kennen.

Van de H a a g s c h e H o p j e s behoef ik hier niet veel meer te zeggen. De aardige kabinetstukjes van Piet Vluchtig zijn bij hun verschijning aanstonds algemeen gewaardeerd geworden. De tweede druk, thans van een ‘Spoedstuk’ noodig geworden, bewijst ten overvloede hoe zeer zij in den smaak gevallen zijn. En geen wonder, deze kleine schetsen, behoorende tot het genre, dat men in het Fransch n o u v e l l e s à l a m a i n noemt, zijn keurig geschreven. Anecdoten als die van het spoedstuk en de herkiezing eener Indische specialiteit kunnen niet beter verteld worden, dan door Piet Vluchtig gedaan is. Hoe geestig is, in liet voor ons liggende boekje, de silhouette van den minister Van der Hummes, ‘dien men niet helpt, maar dient.’ Hoe vermakelijk de voorstelling dier ambtenaren, door den rusteloos arbeidzamen staatsman, te avond onverwachts opgeroepen om hem binnen het uur een belangrijk stuk in te dienen. Het zijn eenige losse, vlugge omtrekken, hier en daar wat aangeschaduwd, maar ge ziet het gansche tooneeltje tintelend van leven voor u.

Piet Vluchtig's penteekeningen doen mij denken aan Alexander Verhuell's Z o o z i j n e r en Z i j n e r z o o? Beiden hebben een zelfde soort van geest. Maar de teekenaar met de pen heeft een juister oog en een vaardiger hand dan de teekenaar met het potlood.

G. VALETTE.

***Dr. L. Wagenaar, Het Réveil en de Afscheiding. Heerenveen, J. Hepkema*, 1880. 288 *biz*.**

Gretig heb ik dit geschrift ter hand genomen. Welk een uitstekend denkbeeld, niet langer te toeven, maar het Réveil en de Afscheiding voor de vergetelheid te bewaren; vooral het Réveil, een der belangrijkste verschijnselen in ons dierbaar vaderland, waarin op den duur zoo weinig belangrijks voorvalt. Dit werk is eigenlijk een dissertatie, geschreven onder Prof. Beets als promotor: gelukkig voorteeken, want Prof. Beets was zelf weleer een der woordvoerders van het Réveil en kon zijn doctorandus derhalve uitnemend den weg wijzen.

Mijne belangstelling werd slecht beloond. Dit is een dier boeken, waar een mensch weinig aan heeft. Het blijft ver beneden zijn onderwerp. Het had een bladzijde van de nederlandsche kerkgeschiedenis behooren te zijn, maar geschiedenis heb ik er niet in gevonden; hoogstens hier en daar eenige biografische en bibliografische gegevens, en die niet eens altijd juist, allerminst volledig mogen heeten. Niemand kan uit dit geschrift het Réveil, - want tot het gedeelte, dat daarover handelt, beperkt zich mijne beoordeeling, - zelfs bij benadering leeren kennen. De promotor heeft zijn doctorandus wel een weinig in den steek gelaten.

Allereerst wat de bronnen betreft. Dr. Wagenaar onderneemt het, de mannen van het Réveil te kenschetsen. Deze mannen boezemden hem dns belangstelling in. Maar hoe is het dan mogelijk, dat hij zich niet de noodige moeite heeft gegeven om de personen, die deze mannen gekend hebben, uit te hooren of de ongedrukte brieven dezer mannen te lezen. Er liggen stapels brieven, die aan Dr. Wagenaar de beste diensten hadden kunnen bewijzen, en waarvan een groot deel in de nagelaten verzameling van Mr. Groen van Prinsterer op de Bibliotheek te 's Gravenhage algemeen toegankelijk is. Dr. Wagenaar heeft het ‘Dagboek van W. de Clercq’ gelezen. Daaruit heeft hij het bestaan van talrijke brieven van de Clercq kunnen opmaken. Wekten die brieven bij hem geenerlei nieuwsgierigheid op? Hij kon toch wel vermoeden, dat in het ‘Dagboek’, allereerst voor de weduwe van de Clercq door mij bewerkt, in de verte niet alles opgenomen was, wat de Clercq en zijn tijd kenmerkte. Waarom heeft hij zich

niet tot mij of tot de zonen van den improvisator gewend; met het verzoek om te mogen lezen, wat ik moest overslaan? Waarom, in het gemeen, niet stad en land afgereisd, om te zien, waar hem licht kon opgaan? Dan had hij rijke bouwstof kunnen opdoen, en een geschrift kunnen samenstellen, even belangrijk alsthans het zijne onbeteekenend is.

Een historisch geschrift pleegt in voorrede of inleiding de bronnen op te geven, waaruit het put. Dr. Wagenaar zegt, dat de HH. 'Hofstede de Groot, Beets, Brummelkamp, Gobius du Sart hem hunne bibliotheken openden;' dat de heer 'Elout van Soeterwoude hem vele hoogst belangrijke mededeelingen deed;' dat de heer 'M.J. Chevallier hem deed inleven in de dagen des Réveils'; dat hij 'grooten dank verschuldigd is aan zijnen hoogleeraar Dr. N. Beets.' Moet dit nu een opgaaf van bronnen verbeelden? Meent Dr. Wagenaar inderdaad, dat hij met die 'geopende bibliotheken,' die persoonlijke mededeelingen van de Heeren Elout en Chevalier kon volstaan, en heeft hij zich in het geheel niet verplicht geacht, ons eenigszins op de hoogte te brengen van de soort van 'inlichtingen en wenken,' waarvoor hij zijnen hoogleeraar Dr. N. Beets zoo 'grooten dank verschuldigd is'? Naar Dr. Wagenaars boek te oordeelen, kunnen die wenken en inlichtingen niet veel om het lijf hebben gehad, tenzij hij ze in den wind heeft geslagen, wat vrij ondankbaar van hem zou zijn.

Dit zoogenaamd historisch geschrift rechtvaardigt al te zeer den naam, dien men aan de Geschiedenis heeft gegeven, van 'fable convenue.' Men vindt hier al de pompeuse en konventioneele frasen bijéen, die sedert een twintig jaren over da Costa, de Clercq en hunne vrienden zijn geschreven; geen konkreet beeld. Da Costa, bijvoorbeeld, is 'le Héros du Réveil;' een 'kosmos van krachten;' een 'lyrische verlenging van Bilderdijk;' een 'geboren dichter vol oosterschen gloed.' Hij werd een 'oorspronkelijk godgeleerde'; was 'een schriftonderzoeker' van 'met nimmer verflauwenden ijver doorgezette grondige studien;' een 'dichter-wijsgeer'; zoowel een 'zwaarmoedige Thomas' als een 'vurige Petrus.' Ik wil het eens gelooven. Maar maakt het ons veel wijzer, dit alles te vernemen? Op het stuk van feiten vernemen wij, dat de 'dichter da Costa evangelist werd;' dat hij 'den weinigen meer ontwikkelden vrienden bijbellezingen hield te zijnen huize, waarbij hij *somtijds* uitweidde ook over den toestand van Kerk en Staat.' Dit 'somtijds' is ver-

rukkelijk. Uitweiden: het is waar, somtijds deed da Costa dat wel. Ik meen mij dat wel te herinneren.

Waarom geeft Dr. Wagenaar ons niet liever een Zondagavond van da Costa terug? Hij had met hulp van de nog levenden licht zulk een avond kunnen rekonstrueeren, vooral met behulp van Schimsheimers arbeid, die, evenmin als mijne ‘Gedenkrede’ of mijn Opstel over de Brieven van da Costa een plaats heeft mogen vinden onder de ‘Litteratuur en Bronnen’, die omtrent da Costa moeten geraadpleegd worden (blz. 70). Toch zijn Schimsheimers aanteekeningen van groot belang, juist omdat zij eenig zijn in hare soort. Jaren lang, zondagavond na zondagavond, heeft deze goede, trouwe Schimsheimer opgeschreven wat hij van da Costa's stichtelijke, soms ook niet stichtelijke, improvisatiën had kunnen onthouden. Geef u sleehts moeite voor een dankbaar nageslacht! Een doctorandus schrijft over den dichter, wiens Eckermann gij waart, en weet misschien niet eens, dat gij hebt bestaan!

Ik weet zeer wel, dat men de aanteekeningen van Schimsheimer niet zoo als zij daar liggen kan overnemen, maar iets anders is het, ze geene fotografie te noemen, iets anders ze te ignoreeren.

Behoefte aan nauwkeurigheid schijnt Dr. Wagenaar in het minst niet te kwellen. - Da Costa is, volgens hem (blz. 70), in 1791 geboren! Blz. 95 schijnt hij niet te bespeuren, dat hij da Costa tweemaal laat trouwen en in 1837 naar den Haag laat verhuizen. Gaarne geloof ik aan een drukfout, maar de drukfout zelve verraadt weinig zorg. Zij is niet de eenige. Blz. 72 heet Prof. van Lennep I.D.J. van Lennep, alsof van Alphen, bijvoorbeeld, Pieter kon heeten! Blz. 85 wordt een heer Westerdorp genoemd en natuurlijk Westendorp bedoeld. Wie mag Prof. Jonkbloe*d* zijn?

Deze onnauwkeurigheden zouden geen melding verdienen, waren zij niet kenteekenen van de overhaasting, waarmede alles bewerkt is, wat op het Réveil betrekking heeft. Niets en niemand wordt in het ware, of in het voldoende licht gesteld. Onmogelijk is het, met blz. 75 voór zich een denkbeeld zich te vormen van da Costa's *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*, en de inhoudsopgaaf van dit geschrift op blz. 109 vlgg. laat ons even onbevredigd. Wat was da Costa toen hij dit protest te boek stelde? En is hij aan hetgeen hij toen was, getrouw gebleven? Op de beantwoording van deze vragen komt het bij de kenschetsing van da Costa aan. - Wie kan Groen herkennen in dat ‘berekenend brein’... ‘majestueus van kalmte’...

‘type van de oud-Nederlandsche aristokratie’. Groen, kalm? Groen, een aristokraat? Wien denkt Dr. Wagenaar dit wijs te maken? Met de epitheta: hartstochtelijk en demagogisch, zouden wij dichter bij de waarheid komen. Hoe kan Dr. Wagenaar - waarom moet zijn naam juist aan een nauwgezet historicus herinneren? - de Clercq's dagboek gelezen hebben, en zich met de algemeenheden vergenoegen, die blz. 95 over de Clercq, dat fijn besnaarde werktuig van het Réveil, te lezen staan? - Ik zou niet gaarne iets ongunstigs zeggen van H.J. Koenen, maar hem ‘bovenal Christendichter’ te hooren noemen, ‘die als in het heilige der heiligen der unio mystica nedergeknield, den adem des Heeren hoorde ruischen door de harpe zijns harten’ (en dat schier permanent, - had er bij moeten staan, - op de wijze van Gezang VII), brengt inderdaad een glimlach om de lippen. De schrijver heeft waarschijnlijk geen kennis genomen van die kristenharpe, door Hasebroek zoo fijn gekenschetst. Maar neen! dat heeft de schrijver wel gedaan, zie blz. 99. Er zijn toch onverbeterlijke idealisten in de wereld. Dr. Wagenaar zegt ergens: ‘na de dichters van het Réveil, na Bilderdijk, da Costa, de Clercq *en Koenen* te hebben genoemd’. Bilderdijk en - Koenen! Affaire de goût!

Wormser is blz. 101 ‘de vader onzer Christelijke school met Groen’. Had dan deze vader niet een iets uitvoeriger bericht verdiend, dan gegeven kon worden in zestien regels? Waarom zijn hier de brieven, die Groen heeft uitgegeven, niet gebruikt? Wat beteekent toch de eerbied voor deze mannen, als men zoo summierlijk met hen omgaat? - Uitvoeriger is de schrijver over Dr. Beets, maar om ten slotte alles samen te vatten in een onjuistheid: ‘Beets heeft het Réveil gepopulariseerd’. Wie heeft er ooit iets van bespeurd? Het ‘Réveil’ is nooit populair geworden, en dat Réveil, dat in da Costa en in Groen zijne woordvoerders heeft gevonden, Dr. Beets heeft het ten slotte metterdaad verloochend. Van de *Stichtelijke uren* wordt gezegd: ‘zij vonden “un recueil immense.” Ziedaar fransch, dat ik niet versta. Wat is eene onmetelijke verzameling, gevonden door de *Stichtelijke uren?* Van T.M. Looman, Hasebroek, Heldring, de Liefde, Secrétan en zoovele anderen wordt, kortheidshalve, kenschetsing zelfs niet beproefd. - Over de Liefde dit slechts (blz. 126): ‘Ongeveer terzelfder tijd publiceerde de ijverige Wesleyaansch-gezinde Evangelie-prediker Ds. J. de Liefde zijn welgeschreven, zeer populair *‘Magazijn voor burger en boer!’*

Neen, dit boek is niet zoo als het behoort. Het getuigt van weinig hart voor de zaak, die het heet te behandelen. Zoo mag in onzen tijd geen kerkgeschiedenis meer worden geschreven. Zoo luchtig mag men zijn taak niet opnemen. Ik zou meenen, dat deze taak de kracht van ieder jong schrijver te boven moet gaan, en wil de heer Wagenaar een raad van mij aannemen, dan noodig ik hem uit één klein onderdeel uit zijn boek te kiezen, bijvoorbeeld: Wormser en zijn kring, de Liefde en zijn kring, of ook de ‘Soirées religieuses’ van Malan en van anderen, en dat niet zorg te bewerken. Ik twijfel niet, of hij zal dan een arbeid kunnen leveren, waaraan hij meer genoegen beleeft, dan aan zijn akademisch proefschrift. Ook zal hij een nuttig werk doen. De geestelijke fysionomie van ons volk van 1830 tot 1855 is aan ons volk zelf onbekend. Maar hij zoeke het *détail*. Het is onmisbaar; en juist zijn promotor kan hem daaraan helpen. Dr. Beets weet er alles van, en zal, naar ik gis, den regel niet wraken, dat wie het weet, het zeggen moet.

November 1880.
A. PIERSON.

De Valkenburgen, door P.F. Brunings, 2 *deelen Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon*, 1879.

Aan ‘Wildrick’, een anderen roman van den auteur, wiens arbeid ik thans wensch te bespreken, is ettelijke jarengeleden van bevoegde zijde een gunstig onthaal ten deel gevallen. De Hr. Busken Huet kende aan dat boek, behoudens eenige aanmerkingen, eene eervolle plaats toe; naar zijn oordeel was het een schoone jongensdroom, die op het papier tot werkelijkheid werd.

Zij, die zich dien indruk herinneren, zullen bij de kennismaking met ‘de Valkenburgen’ bedrogen uitkomen, indien zij thans iets soortgelijks verwacht hebben.

Wel is de Heer Brunings sinds de verschijning van ‘Wildrick’ eenige jaren ouder geworden, en is het koortsig leven van onzen tijd, dat ons allen ook ondanks onszelven wel ietwat medesleept, er niet op aangelegd, onze jeugd lang in stand te houden; maar dit tijdsverloop alleen geeft geen voldoende verklaring van het verschijnsel, dat in ‘de Valkenburgen’ zoo weinig sporen voorkomen dier benijdbare jonkheid en dier gelukkige gemoedsstemming, die den schrijver van ‘Wildrick’ kenmerkten.

Misschien zal deze of gene mij toevoegen, dat ik het recht niet heb zoodanige vergelijking te maken, nu deze schrijver blijkbaar een ander genre ter behandeling koos, dat moeilijk denzelfden geest kan ademen.

Die tegenwerping heeft m.i. alleen schijnbaar bestaansrecht. Ik voor mij meen, dat het eigenaardig kenmerkende van ‘Wildrick’, datgene wat naar het oordeel van onzen meester in de kritiek een hoofdvereischte in elken populairen roman is, in meerdere of mindere mate bij elken arbeid van dezen schrijver zal moeten uitkomen, zoolang hij zelf in wezen en denken geen verandering heeft ondergaan. Immers welk genre hij ter behandeling kiest, zijn eigen ik zal hij moeilijk geheel kunnen verloochenen.

Heeft nu zoodanige ommekeer bij dezen schrijver plaats gehad?

De lezers van ‘de Valkenburgen’ mogen het eindoordeel vellen.

De geest, die uit dezen roman spreekt, is m.i. niet vereenigbaar met de benijdingswaardige eigenschap van altoos jong van harte te zijn en levenslang een kinderlijke gemoedsstemming te bewaren,

Hier getuigt niet de knaap, maar een man van rijpe, lang niet altoos gelukkige ervaring. Hier is geen jongensdroom in beeld gebracht, maar een schets ontleend aan de veelszins harde werkelijkheid. Niet het optimisme is hier aan het woord, maar een zij het ook zeer getemperd pessimisme. Wel wordt ook hier de traditioneele moraal gehuldigd, dat de ondeugd om haar loon komt; maar de zegepraal der wederpartij van het kwade doet zich lang wachten, en de ondeugd vindt haar straf niet dan na tal van slachtoffers te hebben gemaakt.

Doch waartoe aldus voortgegaan! Ik kan alleen vergelijkenderwijze zoo spreken. Meermalen werd opgemerkt, dat de kritiek niet in dien zin aan de schrijvers de wet mag stellen, alsof men het recht zou hebben den geleverden arbeid aan eigen gekozen maatstaf te toetsen. Deze tegenwerping is juist, d.w.z. men moet een schrijver beoordeelen naar hetgeen hij gaf, niet naar datgene wat hij naar de zienswijze van dezen of genen had moeten geven. Dat de Heer Brunings, na eenmaal een bijzonder gelukkigen greep te hebben gedaan, zich thans in een ander karakter vertoont, is geen reden tot verwijt.

Niet de auteur van ‘Wildrick’ vraagt thans gehoor, maar de schrijver van ‘de Valkenburgen’.

Wat nu te zeggen van den laatste, als men hem heeft losgemaakt van den eerste?

Voornamelijk wel dit, dat de schrijver van dezen roman al te veel werkt met melodramatisch effekt en daardoor misschien het sensatielievend publiek, maar geenszins de kunst dient. Wanneer ik heb medegedeeld, dat in dezen roman met burgerlijke helden en heldinnen niet minder dan één zelfmoord, één moordaanslag, twee slachtoffers der verleiding, één plotselinge dood door schrik en ten overvloede één doodslag in den dienst van den heiligen Hermandad voorkomen; dan zal ieder mij grif toegeven, dat zulk een samenstel niet vrij is van effektbejag, wel allerminst verschoonbaar in een schrijver, die inderdaad zulke kunstgrepen niet noodig heeft om lezers te vinden en onder die lezers een bevoegd en tevens dankbaar publiek. Een tweede fout van dezen roman, die min of meer samenhangt met de eerste, is deze, dat ons een goed aantal onwaarschijnlijkheden worden opgedischt, die moeilijk te rijmen zijn met natuur en eenvoud en alleen dienen om ingewikkelde toestanden òf te scheppen òf te

ontwarren. Zoo is het onwaarschijnlijk zonder eenig verklarend zielsproces, dat Maria Valkenburg eerstens zoo blindelings vertrouwt op Herman Essenberg en later, als haar vertrouwen geschokt is, haren verleider volgt naar Parijs. Zoo is het haast ondenkbaar, dat de oude Essenberg trots zijne karakterloosheid met geen enkel woord eenige opheldering van zijnen zoon vraagt aangaande de ontknooping van diens liefdesgeschiedenis met Maria. Wel blijkt het later, dat de vader alles weet, maar uit den roman is het ons niet duidelijk hoe die wetenschap tot den vader kwam en wat dientengevolge is voorgevallen. In hooge mate onnatuurlijk is het, dat de fiere Anna van Brakel, die somwijlen wel iets onvrouwelijks heeft en hare omgeving als het ware beheerscht, korten tijd na de beleediging, die zij van Herman van Essenberg ondervindt, op zoo goeden voet met hem staat, daargelaten de onwaarschijnlijkheid, dat een man van beschaving zich zulke vrijheden tegenover eene jonge dame op een publieke plaats zou veroorloven. Eindelijk, om niet meer te noemen, is het moeilijk geloofbaar, dat zulk eene strenge vervolging tegen Herman wordt ingesteld op eene aantijging van zoo verdachte zijde als hier het geval was.

Men ziet, mijne grieven zijn niet groot in getal, maar toch alles behalve zonder beteekenis, als zij gegrond zijn; want zij raken den geheelen opzet van den roman, en hangen ten nauwste samen met de intrige. Wel moet men, zooals laatst werd opgemerkt, aan den titel van een roman of eene novelle niet dezelfde eischen stellen als aan dien van een wetenschappelijk werk, maar toch meen ik mij niet te vergissen, wanneer de leden der familie Valkenburg door mij beschouwd worden als voorname figuren in dezen roman, ook naar de bedoeling des auteurs. Indien ik nu mijne opmerkingen in verband met de lotgevallen dier familie beschouw, dan moet ik toegeven, dat het boek, om aan mijne bedenkingen te gemoet te komen, een geheel ander aanzien zou moeten krijgen.

Liever dan mij te veel daarin te verdiepen, ga ik thans over tot de meer dankbare taak, om te wijzen op het goede en schoone dat mij hier getroffen heeft. Sommige der hier geteekende beelden verdienen inderdaad loffelijke en afzonderlijke vermelding. Zoo b.v. de stuursche, door het lot verbitterde kolonel Valkenburg en diens zoon de majoor, beiden in hun soort merkwaardige typen. Zoo o.a. Anna van Brakel, een karakteristieke figuur, die bijna zonder uit-

zondering goed is volgehouden. Zoo eindelijk de ietwat lachverwekkende, maar in den grond der zaak goedhartige persoonlijkheid van tante Letje. Wilde ik eene aanmerking maken, die opallepersonen toepasselijk is, zij zou deze wezen, dat de Hr. Brunings in zijne karakterteekening te schetsmatig te werk gaat, en zich eigenlijk nooit ophoudt met karakterontleding. Hadde hij het laatste gedaan, misschien zou aan een goed deel mijner klachten over onwaarschijnlijkheid bestaansrecht ontnomen zijn. Naast de goed geteekende figuren dient ook melding te worden gemaakt van de doorgaane verdienstelijke schildering van tafereelen en toestanden. Zij zijn met levendigheid en frischheid geschetst, er is gang in het verhaal, en de gesprekken zijn vloeiend. Ook heeft het boek een eigenaardig hollandsch cachet, hetwelk nog in iets anders ligt dan in de lokale kleur.

Men ziet, dat de verdiensten niet gering zijn, en begrijpt, dat ik trots mijne bedenkingen het boek ter kennismaking aanbeveel. Het zal wel overvloedig zijn bij een boek van den Hr. Brunings aan te teekenen, dat het vrij is van dat realisme, hetwelk den kring van lezers en lezeressen noodwendig beperkt.

Toch betreur ik het - en de schrijver moge mij die aanmerking ten goede houden, wijl zij voortspruit uit een aangenaam aandenken aan andere werken van zijne hand - dat de Hr. Brunings in dezen roman niet getrouw is gebleven aan zijn verleden, toen zijn jeugdig hart en zijne blijmoedige levensbeschouwing ons zoo hoogelijk voor hem innamen. Onze tijd maakt velen eilaas zoo vroeg oud, dat het een weldaad is voor ons geslacht, wanneer zij, die hunne jeugd bewaard hebben, daarvan ten allen tijde getuigen. Gaarne zullen ik en zeker velen met mij dezen schrijver nog eens ontmoeten, maar dan liefst als hij weêr eens een schoonen jongensdroom op het papier tot werkelijkheid weet te brengen, als hij de realiteit tint door de poëzie zijner reine idealen.

Zierikzee, 15 Juni 1880.
J.H.C. HEIJSE.

Het onderzoek der Kara-zee in verband met den Nederlandschen IJszeetocht, door prof. C.M. Kan. Amsterdam, C.L. Brinkman, 1879.

In de vergadering van het Aardrijkskundig genootschap 14 Juni 1879 gehouden trad de ijverige secretaris van deze vereeniging, de welbekende hoogleeraar in de Aardrijkskunde aan de Amsterdamsche Universiteit, op met eene voordracht over het onderzoek der Karazee en het practisch nut daarvan voor scheepvaart en handel. Met de hem eigene duidelijkheid gaf hij een overzicht van alles wat sinds de 16de eeuw gedaan is tot het bevorderen van kennis dier zee, ten einde daaraan beschouwingen vast te knoopen over het groote belang, hetwelk het meer en meer bekend worden van dat vaarwater voor den handel hebben kan.

Menigeen (en 't zijn natuurlijke der zake onkundigen) vraagt dikwijls naar belang en nut van die tallooze tochten naar het Noorden, in de laatste jaren door de meeste volken van Europa's noordelijke helft ondernomen; velen zijn er zelfs nog, die dit aan wetenschappelijke nieuwsgierigheid, of hoe zij 't ook noemen mogen, toeschrijven: denzulken kan men den gemakkelijken raad geven om de als afzonderlijke brochure gedrukte redevoering van Dr. Kan te lezen, en zij zullen daarin het antwoord ontvangen op hun uit onkunde voortspruitende vragen.

De spreker gaf eene korte en bevattelijke beschrijving van de onderscheiden tochten naar en in de Kara-zee ondernomen van 1555 tot op den huidigen dag en trekt daaruit het besluit dat, wat men ook van de onbevaarbaarheid der Kara-zee gezegd moge hebben, en hoe men haar met een ijskelder vergeleek, de onhoudbaarheid dier beweringen genoegzaam bewezen is, omdat op sommige tijden de Kara-zee bijna geheel vrij van ijs gevonden werd en dus de vaart er zelfs gemakkelijk was.

Na 't bespreken der reizen treedt de schrijver op 't gebied van de praktijk, en beantwoordt de vraag, waartoe de vaart op de genoemde zee voor den handel haar nut kan hebben; dat gedeelte zijner brochure is voor 't algemeen zeker wel het belangrijkste, vooral als hij een aantal gelukkig en voordeelig volbrachte tochten opnoemt door handelschepen in de laatste drie jaren ondernomen,

om door de Kara-zee de monden van Ob en Jenissei, en de aan die rivieren gelegen steden te bereiken, terwijl hij er eindelijk op wijst hoe men aan genoemde rivieren ook reeds bezig is om er schepen te bouwen, welke de Siberische waren naar de Europeesche markten zullen brengen.

't Is slechts om een enkel woord van aanbeveling voor genoemde brochure neder te schrijven dat het bovenstaande werd gereleveerd; zij verdient in handen te komen van ieder, die belang stelt in Nederlandschen handel en het zich tot eer rekent tot een volk te behooren, dat op zee zooveel lauweren behaald heeft.

Ik veroorloof mij na deze aanprijzing ééne enkele aanmerking; op blz. 29 leest men: ‘Wanneer daarentegen 1879 geenongunstig ijsjaar is, dan zal men niet veel noordelijker dan de Matosjkin Sjar kunnen komen, en zou het kunnen gebeuren dat men slechts langs het land *water* die straat kan bereiken.’ Vermoedelijk zal het cursief gedrukte moeten vervallen, want de zin wordt er door gestoord, en zeker niet begrepen.

Druk en papier zijn goed; ook het kaartje is hier voldoende, hoewel de teekenaar het wel met mij eens zal zijn dat eene aanwijzing der onderscheiden tochten met kleuren veel duidelijker zou zijn geweest dan met al die zwart gestippelde en verschillend gevormde lijntjes. Ik ontveins mij evenwel niet dat dit drukken met onderscheiden kleuren van niet minder dan 20 verschillende tochten eigenaardige moeilijkheden zou hebben opgeleverd.

H-s.

G. Keller. Twee novellen. (*Guldenseditie*). *'s Gravenhage, Henri Stemnberg*.

De Guldens-editie blijft, ondanks haar basterd-naam, eene in-hollandsche onderneming, die door de nieuwe firma ijverig wordt voortgezet. Na den welkomen herdruk van Jan Holland's Keesje Putbus kwamen de reisherinneringen aan de beurt. Huf van Buren geleidt ons ‘Langs Lahn en Dill,’ Annie Foore biedt ons de gelegenheid met haar ‘Koloniaal en zijn Overste’ eene mailreis te ondernemen, dr. Jan ten Brink maakt een uitstapje ‘Van den Haag naar Parijs’ dienstbaar tot verrijking van ons hoofd en hart. Vervolgens kwamen Flanor's Vlugmaren herroepen wat voor twintig jaren den geest vervulde en het hart warm maakte. Moge Flanor er toe kunnen besluiten in een volgenden bundel het tijdvak van 1870-1880 ons in herinnering te brengen.

Gerard Keller, wiens *Zomer in het Noorden* een der schoonste nummers der geheele reeks is, blijft deze onderneming trouw. Zijne ‘Twee Novellen’ maken reeds het achtste deeltje uit, dater van zijne hand in verschijnt. Hij handhaaft er zijn roem door als uitstekend verteller. Schrijvers en vooral schrijfsters van romans en novellen zijn tegenwoordig niet schaarsch; maar verstaan ze allen de kunst eenvoudig, onderhoudend te vertellen? Keller kan het, en weet daardoor ons te boeien, ook wanneer het verhaalde niet geheel nieuw van vinding is. In deze twee novellen spelen, evenals in de werkelijkheid, erfenissen eene groote rol. De intrigue der eerste novelle: ‘De Heeren Stalem,’ is evenmin nieuw als het middel, waardoor het gepleegde onrecht vergoed wordt. De heer Gerlof van Stalem, die zich kandidaat laat stellen voor de Tweede Kamer, eerst uit verveling, daarna om gevoegelijk eene reis naar Rome te kunnen uitstellen waar hij eene ontmoeting van zijne dochter met een onbemiddelden jongen kunstenaar vreesde, en welken heer van Stalem de schrijver toch voor een zeer edel man wil doen doorgaan, wekt geene sympathie bij den lezer. Wel doet dit zijn broeder Nero en diens nichtje Flora.

Het reeds in 't begin vermelde familiegeheim houdt den lezer in spanning tot aan het einde. De vorm is, zooals we reeds opmerkten, uitstekend; het is de juiste verhaaltrant; fijne, geestige opmerkingen maakt oom Nero gedurig, de gesprekken tusschen de

verschillende personen, vooral die tusschen Flora en haar oom, zijn los en natuurlijk, en steken sterk af bij het stijve vraag- en antwoordenspel, dat in andere boeken maar al te vaak herinnert aan de waarheid,

> ‘dat Jan Helmers' groote natie
> Niet machtig groot is in de kleine conversatie.’

De tweede novelle ‘Ochave’, is even goed van vorm, maar de inhoud heeft veel minder te beteekenen. Ook hier is eene geheimzinnige misdaad de intrigue, nu geene erfenis, maar wel een juweelenroof. De bestolene is eene regeerende vorstin, en de lezer vermoedt reeds dadelijk, dat de misdadiger in de hoogste kringen moet gezocht worden. We zullen hier dit geheim niet openbaren, ofschoon de schrijver zelf dit, onzes inziens, te vroeg mededeelt. De lezer heeft de novelle nog niet halverwege uit, of hij weet de geheele toedracht der zaak reeds, en ‘de aardigheid is er af’, want de persoon van Ochave boezemt overigens weinig belangstelling in.

Om den schrijver te toonen, dat ik oplettend heb gelezen, wijs ik hem op fouten als: *om* voor *oom* (blz. 16), *beschaafde* voor *beschaafde* (blz. 17), *Dnitschland* blz. 30, *aandacht* voor *aandachtig* (blz. 81), *achte* (blz. 103), *misschen* voor *misschien* (blz. 104), *hy* voor *bij* (blz 127) en andere meer.

Den uitgever zou ik wel wenschen te vragen, of 't niet mogelijk is te voorkomen, dat de ingenaaide exemplaren bij 't opensnijden uit hun verband raken; eenmaal gelezen exemplaren zijn niet meer te gebruiken, tenzij men ze laat inbinden.

H.

Fantasieën. II. Henriëtte's Herinneringen, door Melati van Java. Zaltbommel, Joh. Noman & Zoon.

Om te beginnen met het begin: den tit el. Ik weet niet, in hoeverre die past voor den inhoud van het eerste deel, maar hij is in zeer weinig overeenstemming met dien van het tweede, dat de indrukken beschrijft, die een bezoek van Parijs op Henriëtte maakte. Misschien slaat de titel alleen op de inkleeding, de lijst, waarin de reisschetsen zijn gevat. Henriëtte leidt sedert zes lange, lange jaren in 't kleine stadje Moordonk met hare zuster een vrij eentonig leven ten huize eener oude grootmoeder. Daar verschijnt een oom van haar, die haar uitnoodigt hem en zijne vrouw te vergezellen op een uitstapje naar de wereldtentoonstelling in Parijs. Tante hoopt daar hare eenige dochter weer te vinden, die met man en kinderen, na een leven boven hun stand op kosten van de ouders, waarschijnlijk naar Parijs is vertrokken, nadat er tusschen het jonge paar en de ouders groote onaangenaamheden hebben plaats gehad.

De schrijfster heeft zeker ter wille van sommige lezers, die eene romantische verwikkeling ook in reisschetsen als deze, niet kunnen missen, deze intrigue aangebracht. Ze is daarin niet gelukkig geslaagd. De schrijfster noemt eerst het verdwenen nichtje eene ‘edele vrouw,’ doch haar oom oordeelt anders. Hij noemt zijne dochter ‘een nare, vervelende nuf.’ Later wordt zij arm en door haar man verlaten teruggevonden en door hare ouders in genade aangenomen, terwijl zij haar man - die overigens een even onbeduidend persoon is als zij - valsch beschuldigt haar mishandeld te hebben. Haar vader zegt dan ook van haar: ‘Zij is niets veranderd, zij is even egoïstisch, even verwend als vroeger en gelooft, dat ze nu het recht heeft al haar geleden verdriet goed te maken door zich heel veel plezier en gemak te gunnen.’

Eene even weinig aantrekkelijke persoonlijkheid is de tante, eene grommige, vervelende vrouw, op wie met recht het oud-hollandsche spreekwoord: ‘mal moêrtje, mal kindje’ toepasselijk is. De oom is een goeie sul, maar die zich niet schaamt aan nichtje te bekennen, dat hij geheel onder de pantoffel van moeder en dochter zit. Hij doet dan ook geene moeite zijne dochter op te sporen, ofschoon hij nichtje wil overhalen tante wijs te maken, dat zij zulks wel doen:

hij voor zich is niet gesteld op de terugkomst van zijne dochter: ‘het leventje, dat we zoo samen leiden’ - dus komt hij er rond voor uit - ‘bevalt mij fameus goed.’

Hoe steekt bij deze rijke, maar vervelende Hollandsche familie, het Parijsche echtpaar Dauriat en hunne kinderen af. Het hoofdstuk, waarin wij kennis maken met dit gezin, is een der fraaiste van het boek. De hoofdinhoud - ‘wat Parijs (Henriëtte) te zien en te denken gaf’ - laat zich overigens wel lezen. Al is de stijl der schrijfster niet overal zuiver Hollandsch, er is levendigheid en gloed in. De vorm - Henriëtte deelt in brieven aan hare thuisgebleven zuster hare indrukken mede - leent zich uitstekend voor deze reisschetsen. Daarbij heeft Henriëtte eene naïve opvatting van verschillende zaken, eene besliste overtuiging omtrent historische feiten en personen, die zij niet onder stoelen en banken steekt, maar openhartig mededeelt. Dit maakt, dat wij haar gaarne volgen, ook waar zij bekende zaken beschrijft, vaak verhaalde historische bijzonderheden mededeelt.

De correctie laat veel te wenschen over. Vermakelijk is o.a. de drukfout, waardoor Corneille aan Camille den wensch in den mond legt:

> (de) voir le dernier Romain à son dernier *souper*,
> Moi seule en être cause et mourir de plaisir.

H.

Persoonlijke dienstplicht.

> Μὴ θαύμαζε ὅτι ἐγὼ ταῦτα λέγω, ἀλλὰ τὴν φιλοσοφίαν, τὰ ἐμὰ παιδικά, παῦσον ταῦτα λέγουσαν. λέγει γάρ, ὦ φίλε ἑταῖρε, ἀεὶ ἃ νῦν ἐμοῦ ἀκούεις.
> Socrates in den Gorgias.

'De Ouden geloofden' - zegt Proudhon in zijne *Philosophie de la Misère* - 'dat groote gebeurtenissen werden aangekondigd door schrikwekkende voorteekenen, onder anderen doordien de dieren begonnen te spreken. Dat was eene overdrachtelijke uitdrukking om de plotseling ontstaande denkbeelden en vreemde leuzen aan te duiden, die in beslissende oogenblikken eensklaps de ronde doen door het volk; woorden en denkbeelden, die niet van menschelijke afkomst schijnen te zijn, zoo zeer verwijderen zij zich van de alledaagsche opvatting.' Zij zouden ons bijna doen gelooven, zoo betoogt hij verder, aan den invloed van eene meer dan menschelijke, eene onpersoonlijke rede, die, zonder zich duidelijk te openbaren, de maatschappij voortdrijft. Als een nachtmerrie zet zij zich nu eens op de borst van den een, dan weer op die van den ander, en ontwringt aan zijn beklemden boezem klanken, die zijne omgeving verbazen, en waarvan hij, tot bezinning gekomen, vraagt: Is het mogelijk, dat ik het ben, die aldus gesproken heb? Wanneer bijv. de *Académie des sciences morales et politiques*, wel verre van zich te houden binnen de perken der academische voorzichtigheid en van den gewonen sleur, omstreeks 1848 tal van vragen stelt, die het hart der maatschappij raken, dan moeten wij aannemen dat zij tijdelijk door den voorzeggenden geest werd aangeblazen, die in de oudheid de priesteressen der orakels, ja zelfs de dieren deed spreken. Het is toch minder verwonderlijk dat de dieren spreken, dan dat er van een geleerd genootschap iets uitgaat, waarin de menschheid belang kan stellen.

Als het niet onbescheiden was, zou ik mijne vrees durven bekennen dat een artikel ter verdediging van den verplichten persoonlijken dienst, geschreven door een leek èn in de staatswetenschappen èn in den krijgsdienst, op velen een even zonderlingen indruk zal maken als de sprekende dieren op de oudheid, de in het volksheil belangstellende academie op Proudhon. Slechts hij toch, die goed te huis is in die twee onderwerpen, heeft de noodige gegevens om dit vraagstuk in bijzonderheden te behandelen. Intusschen zijn, voor zoo ver ik zien kan, èn de kennis van onze staatsinstellingen en van hunne geschiedenis, èn de kennis van den krijgsdienst, bepaaldelijk in Nederland, *wel* noodig om te beslissen *op welke wijze* de verplichte persoonlijke dienst hier te lande het best ingevoerd kan worden, maar *niet* noodig om in te zien, *dat* de invoering van dit beginsel hoogst wenschelijk is. Daarom zal ik, met het oog op de groote leemten van mijne kennis, mij bepalen tot de verdediging van het beginsel in 't algemeen, dat ik aldus wensch te formuleeren: Het is wenschelijk, dat ieder, die volgens de bepalingen der wet als dienstplichtig wordt aangewezen, ook werkelijk diene, en niet langer, zooals thans, de vrijheid hebbe zijne taak tegen geldelijke belooning door een ander te laten vervullen. Ik wensch daarbij zelfs in 't midden te laten, of het volstrekt noodig is, dat de dienstplichtige ingelijfd wordt bij de militie, dan wel of het toegestaan kan worden, dat sommigen ingedeeld worden bij eene schutterij, wier militaire oefeningen zooveel degelijker zouden zijn dan die der tegenwoordige, dat de oudere lichtingen onmiddellijk strijdvaardig zouden wezen. De hoofdzaak toch, waar het op aankomt, is dat elk gezond en krachtig jongeling, die een dienstplichtig nommer trekt, en geen bij de wet erkende redenen van vrijstelling kan laten gelden, tot een weerbaar man en een bruikbaar soldaat gemaakt wordt. Zooals men weet, heeft onze minister van Oorlog onlangs medegedeeld[1], dat zoowel de persoonlijke als de algemeene dienstplicht bij zulk eene hervormde en aanmerkelijk verbeterde schutterij een hoofdbeginsel zou wezen van zijne, weldra in te dienen, militaire wetten. Of die soort van persoonlijken dienstplicht voldoende moet heeten, is eene vraag, waarop alleen de militaire deskundigen zullen kunnen antwoorden, als de minister zijne

1 In zijne Memorie van Beantwoording naar aanleiding van het Verslag der Kamer over zijne Begrooting voor het jaar 1881.

plannen volkomen zal hebben uitgewerkt en breedvoerig toegelicht. Voordat die plannen bekend zijn, zou het voorbarig wezen de bezwaren te formuleeren, die men daartegen kan maken, ook zonder veel kennis van militaire zaken te hebben. Onwillekeurig denkt men toch, bij het maken van die bezwaren, aan de schutterij, zooals zij thans is, terwijl men denken moet aan de schutterij, zooals de minister die maken wil. Ik moet erkennen dat die ideale schutterij - een schutterij, die schieten kan, die goed geoefend, die flink gedisciplineerd, die dadelijk voor den oorlog bruikbaar zou zijn - voor mij een uiterst nevelachtig wezen is, waarvan ik betwijfel of het in Nederland de noodige levensvoorwaarden vinden kan. Eerst wanneer dit ideaal in 's ministers wetsvoorstellen meer bepaalde, meer tastbare vormen heeft aangenomen, zal het voor de voorstanders van den verplichten persoonlijken dienst geraden zijn zich de vraag te stellen: Zouden wij niet goed doen, ons voorloopig neder te leggen bij het betere, dat ons de heer Reuther biedt, dan dit betere te verwerpen, omdat wij het beste niet krijgen kunnen?

Niets anders zal ik dus betoogen dan de wenschelijkheid van den verplichten persoonlijken dienst in 't algemeen. Een oud en afgezaagd onderwerp, zullen sommige lezers zeggen. Inderdaad, oud en afgezaagd, vooral omdat de degelijke critiek ontbroken heeft, die den voorstanders de gelegenheid zou hebben verschaft zich in al hunne kracht te toonen. Wat is de indruk, dien men krijgt, wanneer men nog eens de discussie naleest, in 1873 in de Kamer gehouden naar aanleiding van het voorstel van het ministerie-Geertsema tot afschaffing van plaatsvervanging en nummerverwisseling? De critiek der bestrijders richtte zich niet voornamelijk tegen het beginsel, maar tegen de wijze van zijne uitvoering. De heer de Roo, groot tegenstander van *ons* systeem van plaatsvervanging, komt bij die discussie te voorschijn met zijn jongste geesteskind, nummerverwisseling tusschen militie en schutterij, en meent dat de minister daarin het ware geneesmiddel had moeten zoeken; de heer Jonckbloet betoont zich hoogst verbolgen op een gouvernement, dat slechts een algemeen beginsel wil laten uitmaken, maar de regeling der bijzonderheden tot later uitstelt; de heer Storm van 's Gravesande wil verbetering der kazernes laten voorafgaan.

Slechts enkele sprekers verklaarden zich in beginsel tegen het voorstel. Twee Limburgsche leden, de heeren de Bieberstein en Arnoldts, maakten met broederlijke overeenstemming de opmer-

king dat de militaire dienst niet populair is in Nederland, en dat ‘een jongeling van beschaving het soldatenpak niet met liefde (zal) dragen,’ zooals de heer Arnoldts het uitdrukte. De heer Saaymans Vader voegt er bij dat ‘de oorlogstoestand gelukkig geen normale toestand in Nederland (is);’ eene Christennatie - zegt hij ‘bemint den vrede, en trekt alleen het zwaard tegen den aanvaller; die krijgslustige geest, welke andere volken bezielt, is niet eigen aan Nederland.’

De heer J. Heemskerk Az. meent de groote voortreffelijkheid van militie-legers te moeten betwijfelen, en wijst op de goede houding van het Engelsch en van ons Indisch leger, die uit vrijwilligers bestaan. Hij redeneert dns - ik behoef het niet te zeggen - volkomen buiten het vraagstuk. Want de vraag is *niet:* welk leger zal in 't algemeen beter geschikt zijn voor militaire doeleinden, een leger van oude gedienden, die vrijwillig het oorlogsbedrijf boven elk ander gekozen hebben, of een leger van jongelieden, die veel liever achter de toonbank zouden staan of op het land werken? Zeker zal over 't algemeen het eerste leger veel bruikbaarder zijn; maar wij kunnen het om vele redenen niet krijgen. De vraag was *wel:* Hoe wordt de weerbaarheid des lands bevorderd; als men de zonen der invloedrijke familiën zonder eenige militaire vorming laat, zoodat hunne vrijwillige dienstneming in tijd van oorlog eene heldhaftige dwaasheid zou zijn; - of als men zorgt dat ook die jongelieden, en wel zij in de eerste plaats, zij vóór alle anderen, gevormd worden tot goede militairen, die in tijd van nood niet alleen in staat zijn zich heldhaftig te laten doodschieten, maar ook de kunst verstaan om voorzichtig en beleidvol in gedekte stelling vele vijanden te doen sneuvelen.

Andere leden wederom beroepen zich op de geestdrift en den heldenmoed, die de Nederlandsche natie, zoo de nood aan den man komt, pleegt aan den dag te leggen. ‘Houdt ons niet voor zoo lummelachtig als wij er uitzien’ - zoo spreekt wel niet een kamerlid, maar een journalist in woorden, die het allerbeste staaltje van deze soort van beschouwingen zijn, tot den vreemdeling - ‘houdt ons niet voor zoo lummelachtig als wij er uitzien; die rijke Hollanders zijn niet zoo gemakkelijk; al hebben wij geen voortreffelijke legerorganisatie en weinig soldaten, onder dat schijnbaar levenlooze gelaat, die soms tergende kalmte en langzaamheid verbergen, wij eene onverzettelijke geestkracht. Wij hebben de zee overwonnen, die elken dag onze stranden

beukte, en wij zullen elk volk overwinnen, dat ons overheeren wil, door ons geduld, door onze nooit geëvenaarde koppigheid. Als gij weer eens over ons schrijft of spreekt, dan raden wij u eerst inlichtingen te gaan nemen; wij weten een goed adres; vraagt aan Napoleon I, het heugt hem nog, wat een last die Hollanders hem veroorzaakt hebben'[1].

Is het geen verdrietige taak, die aan de verdedigers van den verplichten persoonlijken dienst is opgedragen? Kunnen zij op eenige belangstelling hopen, als de tegenpartij hen dwingt niets anders te zeggen dan dingen, die van zelf spreken en dus de moeite van het aanhooren niet waard zijn? Maar wat kunnen wij anders antwoorden aan de heeren de Bieberstein, Arnoldts, Saaymans Vader dan: De vraag, mijne waarde Heeren, is niet of de verplichte dienst populair en nationaal, maar alleen of hij wenschelijk en heilzaam is; zoo ja, dan moet hij, hoe eer hoe beter, populair en nationaal worden. Wat kunnen wij anders zeggen tot den heer Heemskerk dan: De voortreffelijkheid van sommige legers, die uit vrijwilligers bestaan, wordt algemeen erkend; maar wat baat dit aan Nederland? Wat eindelijk de lieden betreft, die zoo hoog opgeven van den heldenmoed en de geestdrift van het Nederlandsche volk, wat kunnen wij anders doen dan hen vragen: 'Hoe weet gij zoo zeker, dat het Nederlandsche volk die eigenschappen zijner voorouders nog steeds bezit? Op welke geschiedkundige feiten steunt uwe meening dat de Hollanders één enkelen slapeloozen nacht zouden bezorgd hebben aan Napoleon I? Ons zijn die feiten niet bekend. Aangenomen zelfs, dat de natie nog steeds hare "nooit geëvenaarde koppigheid" bezit, zooals gij beweert, wat nut kan die koppigheid hebben, als er geen militaire oefening bij komt? Aangenomen, dat die koppigheid zoo groot is dat bij een vijandelijken aanval de burgers als één man ten strijde trekken, dat zelfs de vrouwen, als moedige afstammelingen van Kenau Hasselaar, het geweer op den schouder nemen, wat baat dat alles ons, in 's Hemels naam, als zij dat geweer niet kunnen afschieten, ja niet eens hanteeren? Te *sterven* voor het vaderland kan onder sommige omstandigheden wenschelijk zijn, te *leven* voor het vaderland is èn in oorlogs- èn in vredestijd zeker beter.'

De lezer vergeve mij, dat ik hem lastig val met zulke banaliteiten; de argumenten der tegenpartij maken het onvermijde-

1 Tijdspiegel, Maart 1871, blz. 260.

lijk. Maar is er dan, zoo vraagt hij wellicht, in het arsenaal der tegenstanders geen beter wapen dan die drie groote trommen, welke wij zooeven hoorden roffelen? - de Nederlandsche natie is geen militaire natie; een leger van geroutineerde soldaten is beter dan een militie-leger; de Nederlandsche natie is wel niet militair, maar zoo heldhaftig, zoo vaderlandslievend, zoo ongeëvenaard koppig, dat zij ook zonder voorafgaande militaire oefening den vijand zal doen afdeinzen? Wel zeker, waarde lezer, er bevindt zich in de wapenzaal van den vijand nog een ander oorlogstuig, dat niet de minste overeenkomst heeft met een trom. Vergun mij, dat ik u in de gelegenheid stelle dat wapen van alle kanten te bezien.

Gij weet, vooreerst, dat wij ons verheugen in het bezit eener grondwet; ten tweede, dat onze kiezers het verstandig achten voornamelijk juristen af te vaardigen naar de Tweede Kamer. Welnu wat ontstaat er, als de drie volgende ingrediënten te zamen komen: een juridisch hoofd, de Nederlandsche grondwet, eene voorgestelde heilzame hervorming? Gij weet het allen; onder die omstandigheden ontstaat volgens eene vaste natuurwet een ‘grondwettig bezwaar’, even als volgens een niet minder vaste natuurwet een vonk, in buskruit vallende, eene ontploffing te weeg brengt. De scherpzinnige afgevaardigde van Amsterdam, de heer Godefroi, heeft, voor zoover mij bekend is, het eerst het grondwettig bezwaar geformuleerd, waarop de verplichte persoonlijke dienst in een juridisch hoofd kan afstuiten; een niet minder schrander jurist, de heer Heemskerk Az., heeft het in zijne beschouwingen over ‘de practijk onzer grondwet’ met ingenomenheid herhaald; en alweder een uitstekend jurist - zoo ik mij ten minste niet in den schrijver bedrieg - heeft het in eenige hoofdartikelen in de Arnhemsche Courant van Januari 1880 nogmaals ter overweging aanbevolen.

Wat is nu dit argument, waarvoor desnoods het heil van Staat, volk en leger zou moeten wijken? De heer Heemskerk formuleert het op de volgende wijze.

‘Het voorschrift, dat de militie jaarlijks *door loting* voltallig wordt gemaakt, strekt als waarborg tegen willekeurige aanwijzing en bevoorrechting, en is uit dat oogpunt onberispelijk. Maar van den anderen kant mag men betwijfelen, of het rechtvaardig en of het in 's lands belang is, dat jaarlijks een groot aantal jongelingen, volkomen voor den gewapenden dienst geschikt, voor goed vrijloten, zoodat noch in vredes- noch in

oorlogstijd dienst van hen kan worden gevergd, behalve wanneer zij vijf jaren later (na eene nieuwe loting) dienstdoende schutters mochten worden? Het éénige correctief tegen de aanwijzing der miliciens door het blinde lot is het toelaten van plaatsvervanging en nummerverwisseling, waardoor althans een deel der jongelingen, die wel tot den krijgsdienst geschikt en genegen zijn, in de plaats treedt van anderen, wier tijd kostbaarder is wegens hunne geschiktheid voor andere werkzaamheden, of wier vermogen hun gelegenheid geeft om die vervanging te vergelden. Zoowel de algemeene als de volstrekt persoonlijke militieplicht zijn niet in overeenstemming met het voorschrift, dat de militie alleen door loting voltallig wordt gemaakt[1].

Uitvoeriger werd het bezwaar geschetst door den heer Godefroi in de zitting der Tweede Kamer van 27 Juni 1873. Men kan het in weinige woorden samenvatten. Het is volgens den heer G. eene groote onbillijkheid dat het lot beslist wie dienstplichtig zijn. Het kan toch voorkomen dat het blinde lot juist de jongelieden vrijstelt, die weinig bezwaar tegen den dienst zouden hebben, en juist hen voor den dienst aanwijst, die er het allermeest op tegen hebben. Stilzwijgend aannemende dat de grondwet zulk eene onbillijkheid niet kan willen, zegt de heer Godefroi: ‘Tegen die onbillijkheid is plaatsvervanging een correctief; zij is met het oog daarop het *corollarium* van een stelsel van loting.’

Natuurlijk bewijst dit geheele betoog niets zonder de stilzwijgend aangenomen praemisse: Een systeem, dat tot onbillijkheid zou leiden, kan niet in de bedoeling der grondwet liggen. Welnu, hoe kunnen dan de verdedigers van dit ‘grondwettig bezwaar’ over het hoofd zien, dat de onbillijkheid, waarover zij zich beklagen, door het thans vigeerend stelsel slechts in enkele gevallen wordt weggenomen, in verreweg de meeste blijft bestaan, terwijl die onbillijkheid natuurlijk nog veel pijnlijker gevoeld wordt, nu sommige bevoorrechten zich aan haar kunnen onttrekken? Is het noodig een voorbeeld te geven? Tweelotelingen, beide doodelijk bevreesd voor den dienst, trekken ieder een laag nommer. De eerste is een zoon van rijke ouders, die nooit heeft leeren werken en die het, vóór zijn twintigste jaar, zoover gebracht heeft, dat zijn vader, ten einde raad, hem ten platten lande voor eene administratieve betrekking laat opleiden, ‘voor burgemeester laat studeeren’, zooals de oneerbiedige volks-

1 ‘Bijdragen’ van Mrs. Boer, Fruin, enz., 1880, 23ste Deel, blz. 216.

taal zegt. De ander is de oudste zoon eener rijk met kinderen gezegende weduwe, die na jaren van armoede eindelijk tot een betrekkelijken welstand gekomen is door de wekelijksche verdiensten van dien zoon. Wat is dan het gevolg van het fraaie correctief, dat onze kostelijke militiewet tegen de onbillijkheden der loting aanbiedt? De toekomstige burgervader, voor wien het buitengemeen heilzaam zou wezen, als hij eenige maanden lang tucht en gehoorzaamheid leerde, stelt een plaatsvervanger, en blijft zich met denzelfden ijver wijden aan zijne studiën over honden, sigaren en bier; de arme werkman moet zelf opkomen en laat het gezin, waarvoor hij placht te zorgen, in bitteren nood achter. Want onze militiewet drijft de billijkheid zoo ver, dat zij wel den eenigen zoon, ook van zeer vermogende ouders, maar niet den kostwinner vrijstelt. Wat moet men denken van zulk een streven naar billijkheid, dat alleen ten bate komt van de meervermogenden?

Er is nog iets anders, wat aan onze scherpzinnige tegenpartij geheel ontgaan is. Er bestaat een hoogst eenvoudig middel om de onbillijkheid, die er in de loting ligt, tot een minimum te herleiden; een middel, dat zeker voor het leger vrij wat heilzamer zou werken dan de plaatsvervanging. Men behoeft onze manschappen maar te vergelijken met de Pruisische om te zien, dat men bij ons veel te licht heenloopt over de keuring, dat men tal van manschappen toelaat, die reeds in vredestijd een slecht figuur maken, en die in oorlogstijd veel beter te huis zouden zijn in het hospitaal dan op een geforceerden marsch. Ik herinner mij voor eenige jaren in een fransch blad eene vergelijkende statistiek gezien te hebben, waarin het aantal der afgekeurde rekruten bij de verschillende volken vergeleken werd. Het allerhoogst was dat cijfer in Pruisen, bijna 73 pCt.; bij de andere staten, voor zoo ver ik mij herinner, slechts ongeveer 50 pCt. De fransche schrijver was onnoozel genoeg zijne landgenooten daarmee te feliciteeren, want hij meende er uit te mogen afleiden, dat de ‘barbaren’, die zijn land veroverd hebben, voor bijna drie vierden uit lammen, blinden, kreupelen enz. bestaan, ofschoon die statistiek natuurlijk alleen bewijst, dat de Pruisen zoo verstandig zijn alle lichamelijk minder geschikten ten strengste uit het leger te weren. Welnu, laat men hier ook zoo verstandig worden, en er zullen al zeer weinig lotelingen vrjloten. Ja zelfs zal men genoodzaakt zijn het onbillijke privilege voor de eenige zoons af te schaffen, en alleen de kostwinners vrij te

stellen, om te zorgen dat het aantal bruikbare lotelingen het voorgeschreven contingent overtreft.

Indien men nu vraagt: Hoe is het mogelijk dat schrandere mannen dood blijven op zulk een spitsvondigheid, die zij met veel vrijmoedigheid een grondwettig bezwaar gelieven te noemen? dan opent men voor den psycholoog een onafzienbaar veld van belangwekkende overwegingen. Hij zou kunnen wijzen op de eigenaardige plooi, die de rechtsstudie aan den menschelijken geest geeft, en die hierbij zonder twijfel haren invloed doet gelden. Doch de hoofdzaak is wellicht nog minder die juridische dan wel eene politieke ongesteldheid, sedert vele jaren reeds door de geneesheeren van den geest waargenomen, en beschreven als *strabismus mentalis*, geestelijk scheelzien. Even als de ongelukkige, die aan lichamelijk scheelzien lijdt, zijn rechteroog niet op een voorwerp kan vestigen, zonder dat zijn linker, zeer tegen zijn wil, op een ander voorwerp staart; evenzoo kunnen sommige staatslieden hun geestesoog niet op een vraagstuk laten vallen, zonder dat onwillekeurig, en terwijl zij zelf er niets van bemerken, de helft van hunne aandacht afdwaalt naar hun belang als politiek persoon en het belang hunner partij. Nu laat het zich niet ontkennen, dat de persoonlijke dienstplicht bij de meeste kiezers niet gewild is: de conservatieve partij, waartoe eigenlijk de meeste personen, die zich liberalen noemen, behooren, wenscht natuurlijk met andere oude gebruiken ook de remplaceering te behouden, eene eerbiedwaardige instelling, die reeds meer dan 60 jaar oud is, zooals de heer de Bieberstein eens ter harer eere opmerkte. Al neem ik nu gaarne aan, dat de vader van dit grondwettig bezwaar volkomen vrij was van de genoemde politieke hersen-aandoening, en in zijn streven uitsluitend beheerscht werd door die ongelukkige natuurwet, volgens welke iedere hervorming bij een fijn jurist grondwettige bezwaren moet wekken: zoo laat het zich toch, dunkt mij, niet wel betwijfelen dat slechts politieke overwegingen aan zijn argument zooveel meer levenskracht konden schenken dan het verdient.

Ik ben reeds aan het einde van mijne wederlegging der bezwaren, die tegen den verplichten persoonlijken dienst worden aangevoerd; wat er nog meer door de tegenpartij gezegd wordt betreft de détails der uitvoering, niet het beginsel. Ik wenschte dat er meer bezwaren bestonden; ik wenschte dat ik langer

kon stilstaan bij hunne ontzenuwing. Want moest ik reeds in het voorgaande mij verontschuldigen over de banaliteiten, die ik ter sprake moest brengen; hoe zal het dan zijn, nu ik er toe overga te betoogen dat de persoonlijke dienstplicht wenschelijk, heilzaam, ik zou haast zeggen, het eene noodige is voor Nederland? Leeraren in de wiskunde plegen veel last te hebben van al te scherpzinnige leerlingen. Zulke leerlingen laten niets passeeren; zij zijn in staat, te vragen naar het bewijs van de zoogenaamde axioma's. Men denke zich nu een leeraar in de wiskunde, die in zijne betoogende vaart gestuit wordt door de nuchtere vraag: Hoe weet gij toch dat gelijke hoeveelheden, bij gelijke gevoegd, steeds gelijke hoeveelheden geven? - en men heeft ongeveer een denkbeeld van den toestand, waarin ik mij bevind, nu ik de verdiensten van den persoonlijken dienstplicht zal uiteenzetten. Zal ik beproeven een fraai ineengezet betoog te leveren, waarin ik aantoon, dat de verplichte persoonlijke dienst is

1. hoogst nuttig voor het leger,
2. van overwegend belang voor den staat,
3. niet in strijd met maatschappelijke belangen, enz.?

Dat gaat niet. Want zoo doende zou ik op mij zelven den indruk maken, alsof ik uitvoerig ging bewijzen, dat de bijziende een bril op moet zetten als hij in de verte wil zien. Laat ik, liever dan op schoolsche wijze te betoogen, eenvoudigverhalen, hoe ik voor mij reeds sedert jaren er toe gekomen ben juist aan dit beginsel zulk een hooge waarde toe te kennen; welke ervaringen en overwegingen mij geleid hebben tot de onwrikbare overtgiging, dat hier - bij de hervorming onzer militaire instellingen door de invoering van den verplichten persoonlijken dienst - de hefboom moet aangezet worden, waarmede men hopen kan die massa van jammer en ellende te doen kantelen, waardoor het Nederlandsche volk als door een looden last gedrukt wordt.

II.

Men herinnert zich de ontsteltenis, omstreeks half Juli 1870 door de oorlogsverklaring van Frankrijk ook in Nederland veroorzaakt. Dringende zaken dwongen mij op dien minder geschikten tijd het vaderland voor eenige dagen te verlaten om Londen te bezoeken. Tijdens mijn verblijf aldaar gebruikte ik

eens het middagmaal aan de open tafel van een logement, waar de grootste helft der aanzittenden uit Hollanders bestond. Reizigers, naar ik meende, zooals ik, die waarlijk niet voor hun genoegen, maar door eene droevige noodzakelijkheid gedwongen, op zulk een tijd hun vaderland, hunne haardstede, hunne familie hadden moeten verlaten. Dat scheen dan ook inderdaad met de meesten het geval te zijn. Niet met allen echter. Het bleek mij weldra dat de habitué's zich vroolijk maakten over eenige heeren uit het Noorden onzes rijks, die dezen allerzonderlingsten tijd, einde Juli 1870, hadden uitgezocht om Londen te bezoeken in de allerzonderlingste qualiteit van.. rustende Nederlandsche schutters. Mijn tafelbuurman, een vroolijke zeekapitein, herinnerde mij al lachende, dat op 16 Juli het Nederlandsche leger gemobiliseerd was, en dat men een oogenblik gevreesd had voor de mobilisatie der dienstdoende schutterij. Welnu, de bedoelde vaderlanders, effectieve leden van de rustende schutterij, waren zoo verschrikt over die oorlogstoebereidselen, hadden de vrouwelijke leden hunner familie zoo veel moeite gegeven met hunne flauwten en benauwdheden, dat zij op raad van de dames de wijk genomen hadden naar Londen, vast besloten daar te wachten tot het oorlogsgevaar geheel geweken zou zijn.

Is het reeds minder aangenaam in den vreemde landgenooten met zulk een hazenhart te zien uitlachen, nog veel meer trof mij de zeer verschillende houding, waarmede de Hollanders en de Engelschen dit verschijnsel uit de buurt der bekende ‘fiere en stoere’ mannen beschouwden. De Engelschen toonden, als zij er mee bekend werden, verbazing, stomme verbazing en verontwaardiging, heftige verontwaardiging; de Hollanders daarentegen schenen het alleen min of meer belachlijk te vinden, en een uitstekend onderwerp voor scherts en plagerij. Zeer natuurlijk - zal men zeggen - als men maar in aanmerking neemt dat de opvoeding van den jongen Engelschen gentleman er geheel op berekend is hem tot een man te maken, die zijn vijand staat; de opvoeding van den Hollandschen jongen uit gegoede familiën daarentegen dikwijls alles behalve geschikt is hem die lichaamskracht te geven, dien persoonlijken moed, die tegenwoordigheid van geest, welke noodig zijn, zoo men zich in oogenblikken van gevaar als een leeuw en niet als een haas zal gedragen.

Doch ik had destijds dit alles nog niet zoo opzettelijk overdacht, en moet bekennen dat mijne paedagogische inzichten van

den jare 1870 mij thans zcer groen en onrijp voorkomen. Ik was naïef genoeg om te meenen dat de levenswijsheid der rustende schutters wel hier en daar een enkelen beschaamden geloovige kon hebben, die de vrucht van zijn geloof in zijne werken toonde; maar dat hunne theorie nooit in het openbaar zou kunnen verdedigd worden. Hoe zeer had ik mij bedrogen! Reeds bij de discussie's over de oorlogsbegrooting van 1871 werd de leer, dat Nederland niet te verdedigen is, in de Tweede Kamer verkondigd. Een der afgevaardigden sprak op 26 April 1871 de volgende merkwaardige woorden:

'Men heeft er de Regeering eene grief van gemaakt dat zij thans reeds niet met bepaalde plannen omtrent de militaire zaken is voor den dag gekomen; daarin vind ik integendeel een lichtpunt.... Zij wil aan de vertegenwoordiging voorstellen afdoende ontwerpen van militaire organisatie en defensie, ontwerpen, waardoor de quaestie in eens, voor goed zal zijn uitgemaakt. Dat is een grootsch voornemen. Want daarbij zal dan ook afdoende moeten aangetoond worden, met het oog op de ondervinding in den vreemde in het afgeloopen jaar, met het oog op de krachtsontwikkeling, waarvan de heer Thorbecke zoo even, bij herhaling, het ongeloofelijke aanwees, waarvan de Minister van Oorlog getuigt, dat ze "tot dusver niet mogelijk geacht werd", dat het *nu nog* mogelijk zal zijn de landsverdediging zoo in te richten, dat zij kan beantwoorden aan het doel. *Afdoende* zal moeten worden aangetoond, dat men de vaste punten zal kunnen verdedigen, en dat men altijd op het oogenblik, als 't noodig is, het inundatiewater gereed zal hebben om den vijand het voortdringen te beletten; *afdoende* aangetoond, dat wij, na een tijd lang ons verdedigd te hebben, bondgenooten zullen krijgen - want zonder die hulp stemmen allen toe, dat verdediging onmogelijk zou zijn - bondgenooten in een tijd als dezen, waarin de *entente cordiale* van Europa zich bijna uitsluitend openbaart op congressen, waar men, zooals in den laatsten tijd, bijeenkomt om de brutale verkrachting der besluiten van vroegere congressen te sanctioneeren en waar men, nieuwe tractaten makende, tegelijk schijnt te bedenken, op welke wijze kan worden ontdoken, wat daar wordt vastgesteld.....

Ik voor mij geloof dat de Regeering, die zulke afdoende ontwerpen wil voorstellen, daartoe niet zal komen.'

De afgevaardigde vindt er dus een lichtpunt in dat de Regeering niet zal kunnen komen tot afdoende voorstellen tot ver-

betering van het leger, tot verhooging van onze weerbaarheid. Hij zegt niet met ronde woorden: ‘Nederland is niet te verdedigen; schaf dus het leger af’; maar hij moet het toch gedacht hebben, want anders heeft het geen zin een lichtpunt te zien in de onmogelijkheid van afdoende verbetering van onze weerbaarheid.

Wat deze afgevaardigde nog altijd min of meer bedektelijk maar toch duidelijk liet doorschemeren, anderen hebben het uitgesproken en den volke vertoond in al zijne naaktheid. Ieder herinnert zich de ergerlijke geschiedenis van de candidatuur. Brocx te Winschoten in Februari 1878. Destijds schreef de heer Winkler Prins onder meer andere, even zonderlinge, beweringen het volgende:

‘Mijne vaderlandsliefde is liefde tot het volk.

Zoudt gij waarlijk meenen dat wij in het belang van het Nederlandsche volk handelen, wanneer wij bij een aanval van Pruisen met geestdrift naar de wapenen grepen?....

Neen, wij zeggen; Schaft het leger af en beperkt zooveel mogelijk de marine. Ontheft de burgers van de zware lasten, waaronder zij ten gevolge van de begrootingen van oorlog en marine gebukt gaan.... Wil men het Nederlandsche volk groot, zelfstandig en roemrijk maken, dat men voor degelijk onderwijs zorge. Het leger en de vloot kunnen ons niet behoeden; zij zijn nutteloos.’

Wat is dit anders dan de theorie mijner rustende schutters, niet meer op den eigen persoon, maar op den Nederlandschen Staat toegepast, niet meer stilzwijgend en min of meer met schaamte gehuldigd, maar openlijk en met de grootste duidelijkheid verdedigd? Wekte zij algemeene verontwaardiging? Ja, de candidatuur van den heer Brocx, zeker tegen den zin van den candidaat op die wijze aanbevolen, slaagde niet. Doch een onzer groote liberale organen ontzag zich niet de uitingen van de verontwaardiging, door de leer van Winkler Prins gewekt, met den naam van ‘marktgeschreeuw’ te laten bestempelen. Toen een der leden van de Vereeniging ter beoefening der krijgswetenschap, een oud militair, in minder parlementairen vorm durfde vragen ‘hoe de kerel heette, die zulke taal uitsloeg’, werd hij week aan week bespot in het bekende satyrieke blad, dat zich voor een der organen van de liberale richting uitgeeft. Wat erger is, voor eenige weken stelden eenige kiezers te Sneek, die toch weten moeten, wat de heer Winkler Prins in 1878 durfde schrijven, dien heer tot candidaat voor de Tweede Kamer. Niet de wijsheid

der Sneeker kiezers, maar alleen de wijsheid van den heer Winkler Prins, die voor de candidatuur bedankte, heeft verhinderd, dat wij hem bij de begrootings-discussiën van de laatste weken het voorstel zagen doen om het leger ‘af te schaffen’.

En zou hij in de Kamer geen geestverwanten vinden? Misschien niet in de openbare zittingen, zeker wel in de afdeelingen[1]. Wij lezen toch in de Memorie van Beantwoording naar aanleiding van het voorloopig verslag over de begrooting van Oorlog van 1881 de volgende woorden van den Minister, uitgelokt door de opmerkingen van ‘enkele leden’:

‘Telken jare gaan er, zelfs uit den boezem der Kamer, stemmen op, die luide te kennen geven dat het onmogelijk is ons land te verdedigen, en verklaart alzoo een deel van Nederland's volk zich, bij monde van zijne vertegenwoordigers, machteloos en onbekwaam om - zoo 't noodig mocht blijken - zijne vrijheid en onafhankelijkheid te handhaven.

Aan dezen toestand moet, naar de innige overtuiging van den ondergeteekende, zoodra mogelijk een einde komen. Eene langere bestendiging daarvan zou in strijd zijn met de eischen onzer nationale waardigheid, met onze belangen als zelfstandige mogendheid en met de verplichtingen, die wij ter handhaving onzer neutraliteit kunnen hebben te vervullen.’

III.

Het is veel beter helder in te zien dat eene kwaal bestaat dan zich te paaien met een bedrieglijken schijn van gezondheid. Er volgt mijns inziens met zekerheid uit het voorgaande, dat bij een, wellicht niet groot, maar toch invloedrijk deel der natie de theorie mijner Londensche anti-militairisten stilzwijgend gehuldigd, ja openlijk verkondigd wordt. Met schaamte moeten wij dus belijden - met schaamte, want wij zijn alle min of meer aansprakelijk voor de uitingen van politieke wijsheid, die onze medeburgers laten drukken - dat een deel van het Nederlandsche volk zoo onverstandig is van te meenen dat een volk nog recht van bestaan zou hebben, indien het niet in staat is zich te verdedigen, of, wat erger is, openlijk verklaart dat het zich niet wil verdedigen, - met schaamte moeten wij belijden dat een deel van

1 Zie de Aanteekening op blz. 258.

ons volk liever de kans op vreemde overheersching loopt dan de offers te brengen, noodig ter verhooging van onze weerbaarheid, offers, die bij onderzoek zouden blijken zegeningen te wezen; met schaamte moeten wij belijden dat sommigen onzer spreken over onze onafhankelijkheid, als over eene zaak, die slechts ouderwetschen en onverstandigen lieden belang inboezemt. Hoe treurig moet het, ik zeg niet in de harten, maar in de hoofden dier lieden uitzien! Heeft de geschiedenis hun dan nog niet geleerd dat, indien men niet vraagt naar wat *behoorde* te wezen, maar naar wat werkelijk *is*, het recht in de betrekkingen onder de volken niets anders is dan een ijdele klank, en alleen de macht beslist? Evenals het dier onverbiddelijk ter dood gedoemd is, wanneer het te oud en te stram wordt om zijn bestaan te handhaven, zoo gaat ook de Staat, wiens macht zoo gedaald is, dat zij bij de naburen niet langer eerbied en vrees, maar lachlust en minachting opwekt, bij de eerste gelegenheid de beste te gronde. Beklaag u honderdmaal over die les der geschiedenis; zeg duizendmaal, als dat u goed doet, dat die waarheid niet pleit voor de voortreffelijkheid der ondermaansche toestanden; maar wees zoo verstandig niet langer te ontkennen dat twee maal twee gelijk vier is, en neem er uwe maatregelen naar. Staak dus, o volk van Nederland! uwe eindelooze discussie's over de betrekkelijke waarde der liberale, conservatieve of antirevolutionaire staatsleer, die inderdaad in de practijk zoo op elkaar gelijken dat men ze alleen door een Haagschen bril kan onderscheiden; spreek, als 't u mogelijk is, drie jaren lang geen woord over het onderwijs; laat de financieele wetten zonder eenige discussie passeeren. Is dit te veel geëischt, welnu herinner u dan den ouden Cato, en plaats achter elke uwer lange redevoeringen zijn *Ceterum censeo Carthaginem esse delendam*, d.i. toegepast op onze tijdsomstandigheden: ‘Het eerste vereischte is dat Nederland weerbaar zij, dat het niet slechts over doode, maar ook over levende strijdkrachten beschikke.’

Wat kunt gij toch voor goeds van een volk verwachten, welks onafhankelijkheid volstrekt niet gewaarborgd is tegen de wisselvallige kansen van het diplomatieke schaakspel? Men klaagt over den onbevredigenden toestand van onze politiek en van onze letteren. Maar weet men dan niet dat men in de Europeesche maatschappij naar alles met belangstelling luistert behalve naar stemmen uit Nederland? Heeft men nog niet bemerkt dat, wanneer de een of andere vreemdeling de beleefd-

heid heeft op te merken dat bij ons te lande ook nog wel iets goeds is, het Nederlandsch publiek letterlijk aast op die min of meer vleiende getuigenissen? Grooter *testimonium paupertatis* kon het zichzelf niet geven. Welke grootsche gedachte kan onze politieke mannen bezielen, als niemand er voor durft instaan dat over tien jaren Holland nog Holland zijn zal? Wie kan er aan denken den zwaren verstandelijken arbeid, dien het invoeren van maatschappelijke en staatkundige hervormingen vereischt, moedig op zich te nemen, zijn leven daaraan te wijden, wanneer hij volstrekt niet durft hopen, dat geen storende invloeden van buiten hem op zijn weg zullen stuiten? Onder die omstandigheden kan de binnenlandsche politiek slechts partijgehaspel zijn, terwijl de buitenlandsche zich herleidt tot het ‘met den hoed in de hand staan te Parijs en te Berlijn’. Hoe zal de dichter zijne stof kunnen putten uit de vaderlandsche historie, als de aanblik van het treurige heden zijne inspiratie moet verlammen? Zeker kunnen èn de dichter èn de kunstenaar èn de geleerde èn vele anderen hunne gedachten ten eenenmale aftrekken van de omstandigheid, dat zij Nederlandsche staatsburgers zijn, en, nadat zij dit vergeten hebben, met ijver en liefde bezig zijn, ieder op zijn gebied. De moderne mensch is niet langer, zooals de antieke was, uitsluitend burger van den Staat. Wie zich dus met onwil en minachting afwendt van ons staatkundig leven, behoeft daarom nog niet het voorbeeld van den jongeren Cato te volgen. Doch kan hij zich daarvan afwenden zonder schade te lijden aan zijne ziel? De mensch is maar een onvolledig, ja een verminkt wezen, als hij zich met het oog op zijne geestelijke gezondheid gedwongen ziet zoo weinig mogelijk te denken aan zijne hoedanigheid van staatsburger, omdat wrevel en verontwaardiging, die twee gifplanten in het menschelijk gemoed, welig in zijne ziel moeten opschieten, wanneer hij zich zelven in die hoedanigheid beschouwt.

Ligt de diepere grond der kwalen, waaraan Nederland lijdt, in het gebrek aan zelfvertrouwen, in wanhoop aan de toekomst van het vaderland, dan is het geneesmiddel tevens aangewezen, al is het niet gemakkelijk bereikbaar. Wij moeten zorgen dat de invloedrijke personen van een volgend geslacht mannelijker denken, meer vertrouwen durven hebben op zich zelf, roem durven dragen op den ouden Hollandschen naam. Er is geen middel te bedenken dat beter dan de verplichte persoonlijke

dienst kan medewerken tot het verwezenlijken van die zoo gewenschte toekomst.

IV.

De verplichte persoonlijke dienst is het ware opvoedingsmiddel voor een volk, dat zijn idealen verloren heeft, en dreigt te vergeten dat de mensch niet alleen van brood en vermaken leeft. Dit is het ware oogpunt om de waarde van dat groote beginsel te beoordeelen. Voordat ik er toe overga die opvoedende kracht in 't algemeen te bespreken, zal ik echter aantoonen, hoe de invoering van den persoonlijken dienstplicht moet leiden, vooreerst tot een veel juister waardeering van de beteekenis van het leger, ten tweede tot een veel beter begrip van de plichten der burgers tegenover den Staat.

Wordt de persoonlijke dienstplicht ingevoerd, dan zal, vooreerst, binnen weinige jaren het oordeel van ons publiek over de beteekenis van het leger geheel gewijzigd worden. Wanneer de jeugdige leden, ook der meer gegoede huisgezinnen, van hunne prille jeugd af vertrouwd worden met het denkbeeld, dat zij en huns gelijken de wapens zullen dragen, dan is er geen kans meer dat zij opgroeien zullen in die ongerijmde denkbeelden over het leger, welke velen onzer in hunne jeugd als groote waarheden hebben leeren kennen en vereeren. Ieder herinnert zich dien droom van een eeuwigen vrede - dien schoonen droom, zegt men dikwijls, dien *ijdelen* droom, zou ik liever zeggen - waarmede onze grootvaders begonnen zijn zich in slaap te wiegen na den val van Napoleon I. Ja, ‘*hinten weit in der Türkei*’, zoo zeide men in onze jongensjaren, was zulk een barbaarsch ding als de oorlog nog mogelijk, maar niet in het beschaafd Europa. De oorlogsuitgaven heetten ‘improductief’, het leger een lastpost, eene antiquiteit, iets dergelijks als de beul en het schavot, bestemd om eerstdaags te bezwijken voor den wassenden stroom der beschaving. Wanneer de jeugdige landman in de twintigste eeuw - zoo zongen nu en dan de dichters - bij het omploegen van de oude slagvelden een zwaard zou vinden, dan zou hij niet eens weten, welk werktuig hij in handen had. Met stomme verbazing zou hij luisteren naar de uitlegging van den rimpeligen grijsaard, die hem zou mededeelen dat zijne dwaze voorouders met zulke stukken ijzer inhakten niet op boomen, niet op rotsen, maar op hunne medemenschen,

Niemand ergerde zich dan ook, een twintig jaren geleden. over den toestand der kazernen, reeds toen dikwijls niet beter dan de gevangenissen. Luchtig liep men heen over de dronkenschap en de ontucht in het leger; want wat kon men beter dan vuilheid, dronkenschap, ontucht verwachten bij zulke levende protesten tegen onze negentiende-eeuwsche beschaving, als soldaten zijn? Hoe slechter het leger, des te beter voor de maatschappij; want des te eer zou men dat anachronisme afschaffen. Zoo was de bespiegeling over deze materie, die in vele kringen als hooge wijsheid vereerd werd. Het begrip vaderlandsliefde was maar matig in eere: zin niet alle menschen broeders?

De gebeurtenissen van 1864, 1866 en 1870 hebben in haast alle landen den droom verstoord der oppervlakkige lieden, die durfden hopen op een hemel op aarde. Zijn de slapers ook in Nederland wakker geworden? Men moet het wel betwijfelen, als men bemerkt dat de vertegenwoordiging nog in 1880 de gelden voor de zoo noodige verbetering der kazernen durft weigeren. Doch één ding is zeker, men zou voor goed wakker worden, ook bij ons, zoodra de persoonlijke dienstplicht werd ingevoerd. Dan moet men inzien dat het eene ziekelijke utopie is te droomen van eene verbroedering der volken, die eerstdaags bereikt zou worden: dan erkent men, juist door den maatregel, diegenomen wordt, dat het leger geen lastpost, maar een onmisbaar en gewichtig *orgaan* is in het staatsgeheel; een orgaan, dat gevoed wordt met de edelste krachten der natie, en dat niet lijden kan aan grove gebreken, zonder dat alle andere organen de terugwerking daarvan ondervinden. Een ijverige zorg voor het geestelijk en lichamelijk welzijn van den soldaat zou de tegenwoordige verwaarloozing vervangen. Geen jaar lang zou men meer genoegen nemen met eene huisvesting, die de soldaten naar de kroeg drijft. De militaire rechtspleging, volgens de deskundigen eene monsterachtige antiquiteit, zou dadelijk gewijzigd worden. Het ergerlijk feit zou zich niet meer voordoen dat, wanneer welmeenende lieden den Minister opmerkzaam maken op de omstandigheid, dat een kazerne te 's Hertogenbosch slechts langs één straat toegankelijk is, en dat zich in die straat tal van publieke huizen bevinden, zulk een toestand bestendigd wordt, op grond van geringe financiëele en andere bezwaren ‘van overwegenden aard’, maar die niet nader worden medegedeeld[1]. Thans bestaan al

1 Zie het Maandblad *Getuigen en Redden*, van 1 October 1880.

die bronnen van bederf, oogluikend toegelaten dronkenschap, getolereerde ontucht, gereglementeerd onrecht, en zij verpesten het leger en door het leger de maatschappij. Want men kan natuurlijk het leger niet laten bederven, zonder dat de ruim 10,000 miliciens, die jaarlijks daaruit in de maatschappij terugkeeren, de besmetting overbrengen op hunne nieuwe burgerlijke omgeving. Waarlijk, ook afgezien van de demoraliseerende werking, die het verblijf in 't leger thans hebben kan, lijdt onze maatschappij aan zoo ernstige gebreken, dat men niet straffeloos den invloed van het leger, die zoo uiterst heilzaam kon zijn, tot een nieuwe bron van bederf kan maken. Toch zal men dat blijven doen, totdat de invoering van den persoonlijken dienstplicht eene veel hooger en juister waardeering van het leger door de burgerij heeft te weeg gebracht.

Wordt de persoonlijke dienstplicht ingevoerd, dan zal, ten tweede, onder ons een vrij wat juister beschouwing over de plichten van den staatsburger moeten ontstaan. ‘Ieder van ons’ - hebben wij in onze jeugd Plato leeren nazeggen - ‘is niet voor zich zelf alleen geboren; het vaderland, onze ouders, onze vrienden, zij allen komen op, ieder voor hun aandeel in onze vorming.’ Dat of iets dergelijks leerden wij zeggen met den mond, reeds op de lagere school, bij onze opleiding tot ‘maatschappelijke en christelijke deugden’; maar wanneer kwam het vaderland om vergoeding voor zijn aandeel in onze vorming? Zoo wij niet vrijlootten, betaalden wij eenige honderden gulden aan een plaatsvervanger en daarmede kon het vaderland naar huis gaan.

Zou het niet veel beter zijn voor de jeugd van onze gegoede standen, wanneer de plichten jegens het vaderland reeds in vredestijd voor hen iets anders werden dan schoone phrases, uitnemende bestanddeelen van een toast aan een opgewonden diner? Mij komt het hoogst wenschelijk voor dat reeds de kinderen door het vooruitzicht op de vervulling van die plichten gewezen worden op den diepen ernst des levens, op de noodzakelijkheid voor ieder om zware offers van persoonlijk geluk te brengen aan iets anders dan zijne individueele welvaart. De platste van alle levensbeschouwingen is wel die, welke tot zinspreuk heeft: Laat ons eten en drinken en vroolijk zijn, want morgen sterven wij. Durft iemand, met de hand op het hart, beweren dat die levensbeschouwing in ons vaderland niet vele aanhangers heeft? - vurige en geestdriftvolle aanhangers, had ik haast ge-

zegd, zoo ik niet bedacht had dat vuur en geestdrift vereenigbaar zijn met elke levensbeschouwing, alleen niet met deze. Welnu, laat de jonge Nederlandsche mensch, van het oogenblik af dat hij tot zijn bewustzijn komt en iets begint te begrijpen van deze vreemde wereld, zich geplaatst vinden voor eene zoo ernstige verplichting als de verdediging des vaderlands zijn kan; - en ook zijne ouders zullen zich moeten schamen, als zij in zijne tegenwoordigheid den ernst des levens wegschertsen. Daarom is de invoering van den verplichten persoonlijken dienst een middel ter verhooging van ons zedelijk standpunt, een middel van veel hooger waarde dan de schoonste moralisaties, dag aan dag in de meest gekuischte taal voorgedragen. De toon van ons publiek en privaat leven - erbarmelijk laag, als men hem meet aan een idealen maatstaf - zal veel hooger worden, wanneer reeds de staatsinrichting, onder wier hoede hij opgroeit, den jongen Nederlander zoo door en door ernstig in de oogen ziet en, het woord nemende, tot hem zegt: ‘Gij, mijn jonge vriend, zijt niet in de wereld voor uw genoegen; er is zwaar werk, er is pijnlijke ontbering, er is wellicht gruwelijk lijden, dat u wacht.’ Als de Staat zoo voorgaat, kan het den ouders niet zoo moeielijk vallen als thans, hunne kinderen geschikt te maken tot het vatten van de diepere levensbeschouwing, die eenstemmig gepredikt wordt door ‘*alle die Weisesten aller der Zeiten*’. Zal ik u zeggen wat de hoofdzaak dier leer is? - De vrome Israëliet gebruikt niet ijdellijk den naam des Heeren; de jongeling, die ware liefde gevoelt, raakt niet dan met heiligen schroom den zoom van het kleed der aangebeden vrouw. Ik voor mij ben gewoon niet minder eerbiedig te zijn tegenover die hoogste wijsheid, waarin mij de echte wijsbegeerte en de ware godsdienst volmaakt schijnen overeen te stemmen. Niet ‘ijdellijk’ dus, maar met gepasten eerbied, en omdat de nood mij opgelegd is, herinner ik u dat de mensch daalt, lichamelijk en geestelijk daalt, wanneer hij er naar streeft te genieten; ja, hij bereikt niet eens zijn doel, want op den bodem van den met genot gevulden beker vindt hij onvermijdelijk walging en verveling. De mensch, die naar genot streeft, is als de visch op het droge. Slechts dan voelt hij zich in zijn waar element, wanneer hij zich gedraagt als een redelijk en liefdevol wezen, dat uit al zijne macht streeft naar doeleinden, die hoegenaamd niets hebben uit te staan met zijn persoonlijk belang. En - wonderlijke inrichting der natuur - zoekt hij volstrekt niet naar

genot, het wordt hem in den schoot geworpen en het verkwikt zijn leven als de geur van de bloemen des velds den reiziger, die toch waarlijk niet uitging om dien geur te genieten. Maar maakt hij genot, rijkdom, eer tot het doel van zijn leven, dan mist hij het hoogste goed en ziet zich ook bedrogen in zijn streven naar het lagere.

Eene oude wijsheid, die, zooals men zich herinnert, niet vreemd was aan de scholen van Plato en Chrysippus; een hoofdbestanddeel van de Christelijke leer; eene oude wijsheid, die Kant op het laatst der vorige eeuw nog eens weder verkondigde aan een ontzenuwd geslacht; de oude wijsheid, die Fichte bezielde, toen hij zijne van geestdrift tintelende *Reden an die Deutsche Nation* schreef, die als geeselslagen neervielen op den rug van het vernederde Duitsche volk. Inderdaad een oude leer; maar zou het niet al te ongerijmd zijn te meenen dat de menschheid reeds zooveel duizenden jaren had nagedacht, zonder het hoogste goed te vinden? Honderden malen is zij verkondigd, die hoogste wijsheid, en wel nergens beter dan in sommige deelen van het voortreffelijk boek, dat onze rechtzinnige landgenooten in hunne eigenaardige beeldspraak Gods Woord plegen te noemen. Houderden malen is zij verkondigd, maar wat baat het u en mij, waarde lezer, zoolang wij moeten zeggen:

Die Botschaft hör' ich wohl, allein mir fehlt der Glaube,

zoolang wij die leer niet zelf hebben gevonden door ernstig nadenken, steeds weder opgevat onder gelukkige en droevige levenservaring?

Was dn ererbt von deinen Vätern hast
Erwirb es um es zu besitzen,

zegt de diepzinnige Goethe. Welnu, hoe zullen wij bewerken dat de ware levenswijsheid, die ons geslacht van zijne vaderen ‘geërfd’ heeft, maar die wij toch niet bezitten, omdat wij haar niet ‘verworven’ hebben, weder gaat leven in het vleesch en bloed van ons volk en het prikkelt tot groote, schoone, heerlijke daden? Zeker zullen wij niets uitrichten als wij de heiligschennis begaan die diepzinnige leer dag aan dag van de daken te verkondigen. Zoo wekt men eenvoudig eene ongepaste familiariteit met het verhevene, waardoor het veel kans loopt allen invloed te verliezen. Daarenboven, men bekeert de menschen niet door voordrachten, door toespraken; men verandert hen door hen op te

voeden, te dwingen tot bepaalde handelingen, te gewennen aan goede gewoonten. Wanneer de Nederlandsche jongelingschap van een aantal achtereenvolgende lichtingen de eer gehad heeft als soldaat den Koning te dienen, en wanneer haar het geluk te beurt mocht vallen van in een heeten en bangen strijd getuigenis af te leggen van hare liefde voor het vaderland; dan, maar niet eer, is er kans dat de geest der zestiende en zeventiende eeuw weder over ons vaardig wordt.

Wellicht dat deze of gene lezer, belangstellend lid van den Vredebond, geneigd is te vragen: ‘Hoe, gij verstokte militairist, gij bidt derhalve dag aan dag niet om ons dagelijksch brood, maar om een bloedigen oorlog ter genezing van Nederlands kwalen! Maar weet gij dan niet dat de oorlog een groot ongeluk is?’ - Inderdaad is de oorlog een groot ongeluk, een der treurigste opeenhoopingen van ellende, die deze aarde tot een tranendal kunnen maken; maar er bestaat een nog veel grooter ongeluk, en dat is het door niets gestoorde ijverig streven naar stoffelijke welvaart, met liet jagen naar genot, rijkdom en ijdeltuitige eer, dat daar noodzakelijk uit voortvloeit. ‘Niemand komt mij ongelukkiger voor - zegt Seneca - dan de man, wien nooit een ongeluk overkomen is. Hij is niet in de gelegenheid geweest zijne krachten te beproeven; de goden hebben een veroordeelend vonnis over hem uitgesproken. Hij is hun onwaardig voorgekomen om de fortuin te overwinnen.’ - Wat nu van den individuëelen mensch reeds tot op zekere hoogte waar is, geldt in veel hooger mate van de volken. Oorlogen zijn maar een betrekkelijk kwaad; een vredestoestand, zonder eenige kans op vijandelijke aanvallen van buiten, zou veel schromelijker gevolgen hebben dan een bloedige maar voorbijgaande oorlog.

Onwillekeurig ben ik reeds overgegaan tot de hoofdzaak, die ik in 't licht wilde stellen: de verplichte persoonlijke dienst is het beste opvoedingsmiddel, bepaaldelijk voor de Nederlandsche jeugd. Hoe dikwijls het ook in de toepassing vergeten wordt, in het afgetrokkene stemt ieder toe dat *opvoeden*, menschen vormen, iets geheel anders is dan *onderwijzen*. Het onderwijs deelt de kundigheden mede, die de mensch zoo hoog noodig heeft om zijne levensbehoeften te ontwringen aan eene weerbarstige natuur; het vormt daarenboven den smaak en oefent de verstandelijke vermogens. Goed onderwijs is dus een uitnemende zaak, maar natuurlijk alleen als middel, want een voortreffelijk verstand en uitgebreide kennis kunnen gebruikt

worden ten vloek of ten zegen van hunnen bezitter en van den kring, waarop hij invloed heeft. De opvoeding, voor welke het onderwijs slechts één middel onder vele is, streeft naar iets geheel anders. Zij zoekt den wil te richten op schoone, goede, waardige doeleinden, en zij tracht zooveel wilskracht, zooveel zelfbeheersching te doen geboren worden, dat de mensch zich ook bij de heftigste aandoeningen in staat voelt naar die doeleinden te streven. Weinig dingen zijn dus meer verschillend dan opvoeding en onderwijs; wat natuurlijk niet verhindert dat de onderwijzer tevens als opvoeder, de opvoeder als onderwijzer werkzaam kan zijn. Hadden nu onze volksvrienden wat beter onderscheiden en behoorlijk uit elkander gehouden, wat de opvoeding en wat het onderwijs doen kan, zij zouden nooit de dwaasheid begaan hebben van te spreken over verbeterd *onderwijs* als een middel tot handhaving van ons zelfstandig volksbestaan; zij zouden bemerkt hebben dat alleen eene betere opvoeding daartoe op den duur moet leiden. En in plaats van het land in rep en roer te brengen ter eere van verbeterd onderwijs - eene zaak van uiterst twijfelachtige waarde, zoo te gelijker tijd de opvoeding tot een lager peil mocht dalen - zouden zij rustig en bedaard den persoonlijken dienstplicht hebben ingevoerd als het beste opvoedingsmiddel, dat te vinden is.

Die stelling klinkt paradox, zoolang men denkt aan het leger, zooals het thans is, een schrikbeeld voor vele brave ouders, die niet ten onrechte beangst zijn dat hunne onbedorven zonen er veel kwaads zullen leeren. Doch ik heb reeds herinnerd dat de verwaarloozing van het leger dadelijk plaats moet maken voor de meest nauwlettende zorg, als de persoonlijke dienstplicht wordt ingevoerd. Dat het voor ieder jeugdig Nederlander wenschelijk zou zijn een jaar door te brengen in de kazerne, zooals die thans is, en om te gaan met een zeker deel van hare bewoners, kan ik niet aannemen. Het weinige wat ik van het kazerneleven zag, doet mij er toe overhellen in te stemmen met de woorden van Stieltjes:

‘De kazerne is in mijn oog de meest anti-militaire inrichting, die men zich denken kan, en niets anders dan, in enkele gevallen, een noodzakelijk kwaad. Men moet daar eten koken, achter een mand ingekocht vleesch loopen, en het huis schoon helpen maken; dat zijn geen militaire, maar keukenmeidendiensten. - Ik heb nooit gezien dat iemand in de kazerne iets goeds leerde. Het tegendeel wel.’

De militaire dienst, zooals hij thans is, voldoet zeker niet aan de vereischten van een goed opvoedingsmiddel voor de miliciens. De heilzame werking van den dienst kan zich onder het tegenwoordig systeem niet dan in zeer beperkte mate openbaren. Al komen, wat ik zeker geloof, vele recruten beter uit den dienst terug dan zij er in gingen, met vele anderen, wellicht met de meerderheid, kan dit niet het geval zijn. Doch ik roem niet als opvoedingsmiddel het tegenwoordig systeem, tot in hart en nieren bedorven door zijn onbillijken grondslag; ik sprak van het systeem van de toekomst, wanneer jongelieden van alle standen plaats zullen nemen in de rijen der soldaten. Van dat systeem kan men beweren, dat het een uitnemend opvoedingsmiddel is. Het eerste doel der opvoeding is het richten van den wil op waardige doeleinden. Het is ons reeds gebleken, hoe zeer het vooruitzicht op den dienstplicht het ware middel is om èn ouders èn kinderen te onttrekken aan dat onzinnig jagen naar zoutelooze vermaken, dat de bron is van haast alle kwaad; hoe datzelfde vooruitzicht hen, ook als zij volstrekt niet willen, bij de ooren neemt en dwingt hunne aandacht te vestigen op den ernst des levens, dien zoovelen trachten te ontgaan door zich over te geven aan armzalige soorten van tijdverdrijf. De eerste voorwaarde nu voor hetstreven naar waardige doeleinden is zonder twijfel het bezit van de vaste overtuiging, dat het leven geen kinderspel of vastenavondpret, maar eene door en door ernstige zaak is.

Het tweede doel der opvoeding ligt in het stalen van den wil, waardoor de mensch in staat gesteld wordt zijne aandoeningen en hartstochten te beheerschen, geen ‘lijder’ maar een ‘doender’ te zijn, zooals Spinoza het kort maar krachtig noemt. Ieder weet dat het pasgeboren kind nog niet in staat is willekeurige bewegingen te maken. De zuigeling, op wiens neus een lastige mug plaats neemt, kan nog niet de beweging met de hand maken, die noodig is om dat dier te verjagen. De eenige bewegingen, waardoor hij reageert op prikkels, die van buiten komen, zijn aanvankelijk de volmaakt onwillekeurige reflexbewegingen. Brengt men zijne lippen aan de tepel der moeder, hij zuigt; kittelt men zijne voetzolen, hij trekt het been op. Om van zuigeling een man te worden, moet hij leeren zijne verschillende spiergroepen behoorlijk te gebruiken, zoodat, wanneer hij zich eene bepaalde beweging voorgesteld heeft, zijn lichaam desgevorderd die beweging kan maken. Hij moet verder leeren

die onwillekeurige reflexbewegingen te beheerschen, opdat hij niet als volwassen man beginne te zuigen als hij den vinger in zijn mond steekt, of het been heftig optrekke als zijne kous hem de voetzool kittelt. Naarmate hij het beter geleerd heeft, is hij een man geworden van taaier wilskracht, van grooter zelfbeheersching, van hartverheffender koppigheid. Sommigen zullen, als het noodig is, moedig het been uitsteken om eene pijnlijke operatie te ondergaan, en tot den heelmeester zeggen: Ga gerust uw gang, ik zal mijn been wel stilhouden. Anderen zullen het onder dezelfde omstandigheden geraden achten het been stevig te laten vasthouden, omdat zij de reflexbewing niet zouden kunnen nalaten, als een zoo krachtige prikkel als des heelmeesters mes op de zenuwen van hunnen voet werkt. De onbuigzame, de taaie, de koppige naturen zijn het verst van den zuigelingstoestand verwijderd; de weeke, de gevoelige, de impressionabele karakters, de menschen, die last hebben van ‘indrukken’, die zich bij hen opdringen en den baas spelen - zij hebben de kinderschoenen maar ten halve uitgetrokken. Hoe leidt men nu een menschelijk wezen het kortst en het veiligst langs dien weg, waardoor hij zich van een zuigeling verheft tot de hoogte van een Socrates of een Cato? Zeker niet door hem te onthalen op gemoedelijke ontboezemingen of door forsche toespraken tot hem te houden; het kind leert zelfbeheersching en wilskracht, zooals het alles leert, *al doende.* Het kind begint met als zuigeling te gehoorzamen aan twee blinde aandriften, de zucht tot nabootsing van wat het voor ziet doen, en het streven naar genot met zijne onafscheidelijke keerzijde, het vlieden van smart De eerste aandrift veroorzaakt onder anderen, dat reeds de zuigeling met een bedroefd gezicht antwoordt op het treurig, met een lachend gelaat op het vroolijk gelaat der moeder. De opvoeding vindt haar beste hulpmiddel aanvankelijk in dien onverklaarbaren nabootseerlust, op wiens gewicht in het menschelijk leven, voor zoover ik weet, Spinoza het eerst de aandacht heeft gevestigd[1]. Niet alleen dat het opgroeiende kind leert zijn gelaat in zulke plooien te zetten, zijn lichaam zulke houdingen te geven, als hij bij zijne trouwe verzorgster waarneemt, en dus - afgezien van andere invloeden - opgroeit

1 Men vergelijke bij dit punt l'Ange Huet's uitstekend boek ‘Nieuwe oplossing van een oud vraagstuk’, waarin de macht van den nabootseerlust zoo voortreffelijk geschetst is, dat men duidelijk bemerkt, hoe zeer de schrijver geen ‘geërfde’, maar een ‘verworven’ leer verdedigt.

tot een waar evenbeeld der moeder; zachtmoedig, vriendelijk en hulpvaardig, als de moeder dat was; stuursch, norsch en ergdenkend, indien zulk eene moeder bestaan mocht. Maar de zucht tot nabootsing, die den kleinen mensch bezielt, geeft tevens de gelegenheid om hem door een enkelen blik vreugde of smart te doen gevoelen over zijne daden, juist naar dat het den opvoeder wenschelijk voorkomt. Een nog zeer jeugdig kind vindt zich bij een hoogst ongepaste gelegenheid sterk geprikkeld tot lachen; het bezwijkt voor de verleiding; maar de bestraffende blik der moeder wekt bij hem door sympathie dezelfde ontevredenheid, die zij gevoelde. Bij eene tweede dergelijke gelegenheid is de prikkel wat minder sterk; hij weet zich nog te bedwingen; een vriendelijke glimlach der moeder doet hem door sympathie volmaakten vrede hebben met zich zelf. - Is er consequentie in de gedragslijn der ouders, dan kan het kind weldra niet denken aan lachen bij de bedoelde gelegenheid, zonder bij voorbaat dat daarop volgend zelfverwijt te gevoelen; de gedachte aan zelfbedwang op dit punt wordt daarentegen vergezeld door de verwachting van een der grootste genoegens, tevredenheid met zich zelf.

Zoo brengt men het kind er toe, door straf en belooning, meer en meer meester te worden over zijne verschillende spiergroepen; straf en belooning, die in 't beste geval in niets anders bestaan dan in de ontevredenheid en de goedkeuring der opvoeders. Vindt de opgroeiende knaap diezelfde consequentie bij zijne opvoeders, en daarbij strenge orde in het huisgezin, waarvan hij een deel uitmaakt, dan leert hij meer en meer zich wachten voor het volgen van den eersten indruk, wel te verzinnen eer hij begint, niet te doen, wat hem lust, maar wat zijn plicht gebiedt. Zoo gaarne zou hij bijv. op een schoonen dag onmiddellijk gaan spelen in de open lucht, maar zijn werk is niet af, en hij is al te zeer bekend met de orde en tucht in het huisgezin om te durven hopen dat een ongevraagd verlof onopgemerkt zou blijven. Hij bedwingt zich dus, neemt zijne boeken op en maakt eerst zijn werk af. Zoo brengt men de kinderen er toe zelf krachtig mede te werken tot het tweede doel, dat de opvoeding tracht te bereiken, den redelijken wil tot monarch te maken in het geestelijk leven, waarvan evenals op elk ander gebied gezegd mag worden:

οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη εἷς κοίρανος ἔστω.

Het spreekt wel van zelf dat die tweede taak der opvoeding

alleen dan heilzame vruchten kan dragen als de eerste niet verzuimd wordt, het richten van den wil op het goede. Zij is dus niet het ééne noodige, die oefening in zelfbeheersching, zij is zelfs niet het voornaamste wat de opvoeding geven moet. Maar toch van hoe groot gewicht is zij, van hoeveel hooger waarde dan het beste onderwijs!

Elk opvoeder werkt nu, bewust of onbewust, minder of meer consequent aan de verhooging van de wilskracht zijner kweekelingen. Maar doen wij, negentiende-eeuwsche Nederlanders het genoeg? Leeren wij onze kinderen pijn lijden zonder morren, honger, dorst en verveling verdragen zonder teekenen van ongeduld? Ik vrees dat wij het bij lange na niet genoeg doen. Hoe zou men kunnen klagen over gemis aan energie bij onze jongelingschap, wanneer wij niet tot dusverre een te weekelijk geslacht kweekten, een geslacht, dat moeielijk bestand is tegen kleine afwijkingen van zijne oude gewoonten, - een geslacht, dat tengevolge daarvan eene uiterst bedenkelijke liefde heeft voor moeders pappot, en het aan de zonen van krachtiger en mannelijker volken overlaat zich in minder bekende streken te vestigen en nieuwe banen te openen voor handel en nijverheid.

Het ware geneesmiddel tegen deze bekende, en zoo dikwijls beschreven, ziekte ligt in den verplichten persoonlijken dienst. Laat de knapen en jongelingen geoefend worden in het volbrengen op commando van moeielijke lichaamsoefeningen onder strenge tucht - veel strenger tucht dan in den regel door onze gymnastiek-meesters wordt gehouden - en zij zullen een lichaam krijgen, dat onderworpen is aan den wil, een gewillig werktuig van den redelijken mensch. Laat de ouders weten dat hunne knapen zeker de ontberingen van militaire kampementen, wellicht die van veldtochten, te gemoet gaan, en zij zullen, uit zuiver eigenbelang, wel nalaten ze op te brengen als Sybarieten, steeds ontevreden, als zij niet liggen uitgestrekt op een bed van rozen. Om zich zelf te leeren beheerschen, moet men beginnen met stipte gehoorzaamheid aan anderen - voor zoo ver men althans niet, gelijk de zonderlinge lieden uit Plato's *Politicus*, als eerbiedwaardige grjsaard geboren mocht zijn, om al jonger en jonger wordende het leven te eindigen met als zuigeling in den schoot der moeder te sluipen. De militaire discipline kan zeker al te streng gemaakt worden, of liever uitgeoefend worden onder omstandigheden, waar zij niet noodig

is. Maar veel verderfelijker dan dit euvel is het tegengestelde, het ontbreken van autoriteit bij de leiding der jeugd. Vooral in Nederland met zijn hooggeroemden ‘vrijheidszin’, die bij vele ingezetenen in volslagen tuchteloosheid, in weerstand tegen elk gezag bestaat, is een strenge militaire discipline voor de jeugd allerheilzaamst.

V.

Wat ik in 't voorgaande gaf, was, gelijk ik in den aanvang beloofde, eenvoudig een verhaal van de levenservaringen en overwegingen, die mij sedert jaren geleid hebben tot de overtuiging dat het beste geneesmiddel voor de kwalen van Nederland ligt in de hervorming van onze militaire instellingen door de invoering van den verplichten persoonlijken dienst. Mijn opstel maakt er dus geen aanspraak op een wetenschappelijk onderzoek over het vraagstuk te zijn, en mocht daarom zwijgen over tal van belangrijke zaken, die daarmede in verband staan. Zoo verwachten velen van de invoering van ons beginsel een veel beter verstandhouding tusschen de verschillende standen, en achten het juist met het oog daarop zoo aanbevelenswaardig. Ik geloof inderdaad met hen dat de verhouding tusschen de verschillende standen in Nederland nog niet is, zooals zij behoort te wezen; ik vind bij den ‘minderen’ man - reeds die gangbare uitdrukking is een uiterst bedenkelijk verschijnsel - te weinig besef van zijne rechten als mensch; bij den meervermogende te weinig eerbied voor de rechten van hunne minder gegoede medeburgers. Van de vele zaken, die mij tot dit gevoelen leiden, wijs ik thans alleen op de cynische wijze, waarop men de plaatsvervanging ziet verdedigen met de opmerking, dat de ‘mindere man’ er ook mede gediend is, daar het beroep van plaatsvervanger voor hem eene ware geldwinning levert. Doch ik zie niet in, hoe het te zamen dienen van rijken en armen, op zichzelf beschouwd, tot verbroedering zal leiden, en ik vrees dat het vooropstellen van dit zwakkere argument voor de invoering van den verplichten persoonlijken dienst meer kwaad dan goed gedaan heeft.

Daarentegen neem ik gaarne op gezag van de militaire schrijvers aan, dat de persoonlijke dienstplicht uiterst heilzaam zal werken op het leger. Maar een leek in krijgskundige

zaken is niet de rechte persoon om dit in bijzonderheden aan te wijzen. Slechts ééne opmerking hierover kan ook de leek beoordeelen. Veel hooger en juister moet het leger door de burgers gewaardeerd worden, als de persoonlijke dienstplicht ook de zonen der invloedrijke familiën in de lagere rangen doet plaats nemen. Dit is ons reeds gebleken. Welnu, die hooge waardeering zal natuurlijk ook uiterst gunstig werken op de snelheid, waarmede Regeering en Vertegenwoordiging de noodige verbeteringen in het leger aanbrengen. Die zaak kwam in 't algemeen reeds vroeger ter sprake; een voorbeeld moge nog aantonnen, hoe noodig grooter zorg en vooral grooter vlugheid van de zijde van regeering en vertegenwoordiging is. Bijna tien jaren is het thans geleden dat het beruchte rapport over de mobilisatie in Juli 1870 verscheen. Uit dat rapport bleek o.a. met zekerheid dat Nederland op dat tijdstip verloren zou geweest zijn, verloren zonder slag of stoot, verloren, zonder dat zelfs de zoogenaamde ‘militaire eer’ gered werd, indien Pruisen het om strategische redenen noodig gevonden had ons land te bezetten. Want zes lange dagen waren er noodig geweest, voordat het gemobiliseerde leger in zijne stellingen was aangekomen. Hoeveel maal zes uren zou een Pruisisch legercorps behoeven om van de grenzen te marcheeren naar den Dam, midden in den zomer, als de rivieren laag zijn, zoodat de overgang van den IJsel niet de minste moeite kan aanbieden? En hoe licht hadden die strategische gronden zich niet aan Pruisen kunnen voordoen, als de Franschen wat doortastender geweest waren?

Vergeleken met dit eerste kolossale gebrek, dat het vaderland verloren zou geweest zijn, voordat het leger opgesteld was, verdwijnen natuurlijk de andere in het niet. Op zichzelf beschouwd is het echter zeker ook al erg genoeg dat de voorraad patronen te klein was om schietoefeningen te houden, zoodat men de miliciens na drie maanden ongeoefend naar huis zond, ofschoon de twee oudste lichtingen het Beaumont-geweer in 't geheel nog niet kenden. Wanneer men een oogenblik vergeet dat het leger in 1870 bij een plotselingen aanval in 't geheel niet zou hebben gebruikt kunnen worden, en zich voorstelt dat het tegen den vijand was opgetrokken, dan is het zeker nog al bedenkelijk dat de officieren van gezondheid, zelfs in vredestijd, zonder epidemische ziekten, zonder gekwetsten, den dienst haast niet afkonden. Hoe zou het gegaan

zijn met onze arme miliciens en onze arme schutters, als wij onze neutraliteit hadden moeten verdedigen? Niet in staat om zich te verweren, zouden zij als lammeren naar de slachtbank gevoerd zijn, en weinig beteekenende kwetsuren zouden doodelijk geweest zijn wegens gebrek aan geneeskundige hulp.

Zoo was liet vóór tien jaren; hoe is het thans? Onze doode strijdkrachten zijn er zeker op vooruitgegaan; de voorraad patronen is waarschijnlijk vrij wat grooter; maar de levende strijdkrachten, waarop het toch ten slotte aankomt - de ‘mennekens’, zooals Daendels zeide - zij zijn waarschijnlijk eer van minder dan van beter gehalte. Het waren natuurlijk niet de slechtste elementen van het leger, die in 1873 en volgende jaren de expedities in Indië verkozen hebben boven het garnizoensleven in Nederland. Tien jaren dus van aarzelen en delibereeren, zonder afdoende verbetering van het leger, terwijl de vijand ieder oogenblik aan de grenzen kan verschijnen. Zoo iets zou niet meer kunnen plaats vinden, als de persoonlijke dienstplicht was ingevoerd. Het kan alleen verklaard worden als een nawerking van de oude en dwaze opvatting, waarbij de uitgaven voor de verdediging als ‘improductief’, het leger als een noodzakelijk kwaad beschouwd wordt.

De grenzen, waarbinnen ik mijn opstel heb moeten beperken, laten mij natuurlijk niet toe te spreken over de maatregelen, waardoor men den dienst minder bezwaarlijk zou kunnen maken voor sommige miliciens. Er kunnen maatregelen van die soort genomen worden, zonder dat er tegen het beginsel van den verplichten persoonlijken dienst gezondigd wordt, en de wetgever zal alleen maar moeten zorgen dat hij met die onschadelijke maatregelen niet ook andere neemt, waardoor de heilzame werking van het beginsel zou opgeofferd worden. Slechts bij wijze van voorbeeld vermeld ik dat men de studenten in de medicijnen, die bij hunne opkomst het bewijs leveren dat zij kunnen exerceeren, zonder eenig bezwaar na eene oefening van weinige weken naar huis zou kunnen zenden. In tijd van oorlog zal men ze toch veel beter als assistent-artsen dan als soldaten kunnen gebruiken, en, zoo iemand, dan heeft de student in de medicijnen, die gewoonlijk zeven of acht jaar studeert, en dan nog eenige jaren dokter moet heeten, voordat het publiek hem begint te vertrouwen, er aanspraak op niet meer dan noodig is opgehouden te worden

in zijne studie. In Pruisen zendt men, of zond men althans voor eenige jaren, ook de hulponderwijzers na eene oefening van zes weken met onbepaald verlof - niet omdat men overtuigd was dat hunne wetenschappelijke studiën hen reeds meer dan halverwege tot soldaten gemaakt hebben, maar eenvoudig om zoo weinig stoornis in den gang van het onderwijs te brengen, als mogelijk is. Moet zulk een slecht gedrilde recruut bij eene mobilisatie opkomen - welnu hij behoeft niet onmiddellijk onder de strijders te worden ingedeeld; men heeft in het leger vrij wat hulp noodig bij de administratie, en men gebruikt zulk een man eerst, als hij wat beter geoefend is, ter vervanging van uitgevallen zieken of gewonden.

Zoo laat het beginsel van den persoonlijken dienstplicht tal van consideraties toe; men behoeft daarbij niet ‘de maatschappij te desorganiseeren om het leger te organiseeren’; persoonlijke dienstplicht is geheel iets anders dan algemeene dienstplicht. Alleen moet ten strengste gezorgd worden, dat niemand zich *voor geld* kan onttrekken aan den dienst van het vaderland; dat ieder, die gedeeltelijk vrijgesteld wordt, dat voorrecht geniet, alleen omdat hij kan bewijzen nuttig werkzaam te zijn in de eene of andere betrekking, waaruit hij zich moeielijk maanden lang kan verwijderen; dat hij verder gedurende zijn ganschen diensttijd beschikbaar blijft om in tijd van nood de diensten te bewijzen, waarvoor hij door zijne vorming het meest geschikt is.

VI.

Wanneer wij, ten slotte, nog een blik slaan op onzen tegenwoordigen politieken toestand om te overwegen of er veel kans is op de invoering van het groote beginsel, aan welks verdedidiging dit artikel gewijd is, dan kan zeker ons antwoord op die vraag niet onbepaald gunstig zijn. Het vorig ministerie *scheen* geneigd te zijn een wetsvoorstel in den geest der voorstanders van persoonlijken dienstplicht te ontwerpen; ik zeg *scheen*, want wie zou durven zeggen, welke verrassingen de minister-president nog aan de natie zou bereid hebben, als zijn aftreden het niet verhinderd had? Dat ministerie is gevallen - door wiens schuld zullen wij daarlaten - en vele voorstanders van den persoonlijken dienst kunnen niet eens wenschen, dat de kleine fractie,

die in den heer Kappeyne gelooft, weder aan 't bewind komt, al schijnt zij op militair gebied nog 't meest tot doortastende hervormingen geneigd te zijn. Want, hoe hoog wij ook het beginsel van den verplichten persoonlijken dienst stellen, nog hooger stellen wij een ander beginsel, dat namelijk 's Lands zaken met ernst behandeld worden. Lieten nu Kappeyne's uitingen reeds vroeger voor den fijneren opmerker geen twijfel over aan de treurige waarheid, dat eene ernstige behandeling der zaken hem hoogst moeilijk viel, zijn plotseling aandringen op grondwetsherziening heeft den laatsten stoot gegeven aan zijne beteekenis als staatsman. Hoewel geen liberaal ontkennen kan, dat mettertijd grondwetsherziening noodig zal worden, weet toch ieder dat er over dit onderwerp geen gevestigde overtuiging bestaat, dat de een dit deel der grondwet wil wijzigen, de ander juist datzelfde behouden. Ook bij deze vraag openbaart zich op treurige wijze de afkeer, dien onze zoogenaamde liberalen tegen principiëele vragen hebben. Hoe kan men eene overtuiging bezitten over de groote staatkundige vraagstukken, als men geen overtuiging heeft over 's menschen bestemming? Wie meent, dat de mensch niets anders is dan een ontwikkeld dier, dat zijne rede gebruikt als de vossen hun verstand, om te weten, waar de ganzen zijn, moet alle politieke vraagstukken met geheel andere oogen bezien dan de man, die in den mensch een redelijk wezen ziet, dat geënt is op den stam der dierlijkheid, maar verplicht en bestemd om er zich boven te verheffen. Hoe denken onze ‘liberalen’ over die oude vraag: Wat dunkt u van den mensch? De meesten hebben er zeker nooit over gedacht. Maar hoe durft men dan spreken van een maatregel als grondwetsherziening, indien de partij, die zulk een arbeid zou moeten leveren, tot nog toe geen leider kon aanwijzen, die het onmisbare uitgangspunt bezit, eene wel doordachte wereldbeschouwing, die hem verhindert te slingeren als een riet, dat door den wind heen en weer bewogen wordt, zoodra de hoogste belangen der menschheid ter sprake komen. Hoe zal men bijv. beslissen over de wenschelijkheid van persoonlijken dienstplicht, als men niet gekozen heeft tusschen de twee levensbeschouwingen, die ik in mijn opstel tegenover elkander stelde? Is de mantel van Thorbecke reeds op de schouders van een onzer staatslieden gevallen? - Zoo ja, dan draagt hij dien nog maar alleen in 't verborgen. Eerst als de liberale partij niet den nagemaakten, maar den echten Meester kan aanwijzen, die

in krachtige daden en bezielde woorden een tastbaren vorm weet te geven aan de aspiraties, die de leerlingen wel voelen, maar niet kannen uiten; eerst dan is er kans dat zij waarlijk *regeeren* zal. Thans wordt zij vooral te zamen gehouden door gemeenschappelijke antipathie tegen katholieken, antirevolutionairen en conservatieven, maar mist een eigen politiek beginsel, dat door al hare invloedrijke leden erkend wordt. Vandaar het groote verschil van gevoelen, dat zich bij de bespreking van elke belangrijke vraag openbaart, en de partij, hoe machtig ook in getalsterkte, tot onvruchtbaarheid doemt. Kan een verstandig man onder zulke omstandigheden in een voorsteltotgrondwetsherziening iets anders zien dan den stevigsten slagboom tegen alle hervormingen? De zoogenaamde staatsman, die er de natie mee kwam verrassen als een dief in den nacht, heeft zich daarmede het sprekendst brevet van onbevoegdheid gegeven.

Wat nu het leger aangaat, dat kan zonder twijfel aanmerkelijk verbeterd worden zonder grondwetsherziening.

'Mijnheer de Voorzitter' - zeide de heer Stieltjes voor jaren[1], en zijne woorden mogen ook thans nog wel eens gehoord worden - 'geen letter van de Grondwet verhindert ons een goed leger te hebben. Noch de getalsterkte van de militie, noch die van de schutterij is er in bepaald. Er is nergens verboden dat officieren, onderofficieren en korporaals bij de militie kunnen aangesteld worden. Zelfs de klacht dat de diensttijd te kort is, gaat niet op; men kan de miliciens tcch het geheele eerste jaar houden, en elk volgend jaar nog zes weken laten opkomen, hetgeen voldoende is, terwijl men, als men een zeker aantal méér oefenen wil, dit ook nog doen kan. Dit is eene quaestie, die de militie-wet regelen moet. Men heeft b.v. nu 1/7 die langer kunnen dienen; de Grondwet belet niet daar ⅓ van te maken.

Maar het is de vraag, of het het volk er op gesteld is. *Daar*, maar niet in de Grondwet, ligt het beletsel.

Daarom vooral bestrijd ik dit beweren, omdat, wanneer eenmaal het denkbeeld wortel gevat heeft, dat het beletsel in de Grondwet ligt, de onverschilligen er toe gebracht zullen worden, om maar niets te doen, en eene Grondwetsherziening af te wachten.'

De tegenwoordige minister van oorlog is begonnen met zich

1 In de zitting der Tweede Kamer van 28 Juni 1873.

in vrij sterke bewoordingen tegen den verplichten persoonlijken dienst uit te laten; maar hij is dit jaar door zijne denkbeelden over persoonlijken, ja zelfs algemeenen dienstplicht bij eene flink te organiseeren schutterij, halverwege tot onze opvatting genaderd. Misschien heeft hij zelf ingezien, hoe zwak de argumenten waren, waarmede hij in 1879 den persoonlijken dienstplicht bestreed. De toekomst zal trouwens moeten leeren of hij bruikbare wetten zal weten te leveren, waardoor het leger wordt, wat het zijn moet, de oefenschool voor het gezondste en krachtigste deel der mannelijke bevolking. Wie kan daarenboven vooruit zeggen, hoe de Tweede Kamer over zulke wetten zou denken?

Doch, hoe de onberekenbare loop van Nederland's treurige politieke geschiedenis in de naaste toekomst ook zijn moge, de voorstanders van den verplichten persoonlijken dienst kunnen niet wanhopen aan de zegepraal van hun rechtvaardig en goed beginsel. Zeker zal de persoonlijke dienstplicht in Nederland worden ingevoerd. De vraag is alleen maar of wij zelven ons dien in tijds zullen opleggen en zoo de laatste kans gebruiken om staande te blijven in den heftigen orkaan, dien de boven Europa dreigende wolken voorspellen; dan wel of de vreemde overheerscher ons zal moeten leeren wat den vrijen man betaamt, als Holland gevallen is in dien orkaan, zooals een boom nedervalt, die reeds lang tot op het merg bedorven was. De vriend des vaderlands, hoe ernstig hij ook den ziekte-toestand van ons land moge inzien, kan niets anders wenschen, dan dat Holland zich zelf nog het geneesmiddel zal kunnen toedienen. Maar moge het spoedig geschieden; en elk jaar kan het laatste uitstel zijn, dat ons geschonken wordt.

Amsterdam, December 1880.
C.B. SPRUIJT.

Aanteekening bij blz. 238.

Zoo schreef ik in December, toen ik nog niet in de gelegenheid was geweest de discussie over de begrooting van Oorlog voor 1881 in het Bijblad te lezen. Thans kan ik er bijvoegen dat de heer Wybenga in de zitting van 20 December eene meening over 's Lands verdedigbaarheid heeft ten beste gegeven, die al zeer weinig afwijkt van de leer van Winkler Prins. Hij zeide o.a. het volgende:

‘Als voorloopige opmerking wil ik al dadelijk te kennen geven dat ik niet vrees, met het oog op onze positie in het Statenstelsel van Europa, dat we zóó spoedig in een oorlog zullen worden gewikkeld; maar mocht dit onverhoopt tegenvallen, dan zouden wij zeker te doen kunnen krijgen met ééne der groote mogendheden ten Oosten of ten Zuiden van ons land en dus *met eenen overmachtigen vijand*, tegen welken we ons toch niet zouden kunnen verdedigen, of. laat ik liever zeggen, niet zouden kunnen staande houden.

Men versta mij wel; wanneer ik zeg, dat onze verdediging in bovenbedoeld geval niet mogelijk is, dan bedoel ik eene verdediging, *waarvan men eenig succes mag verwachten*. Ziedaar dan ook, Mijnheer de Voorzitter waarom ik sedert tal van jaren mij tegen de enorme verhooging van uitgaven van dit hoofdstuk heb verzet. Ik ben inderdaad van meening dat de gelden voor het oorlogsbedrijf, zooals ze in de laatste jaren en vooral ook weder bij deze begrooting zijn opgevoerd, ten slotte zullen moeten blijken tot niets te leiden dan tot groote teleurstellingen.’

De conclusie van dit manmoedig betoog zou natuurlijk moeten wezen: Richt het leger uitsluitend in tot handhaving van de binnenlandsche rust, en bespaar op die wijze ⅞ der millioenen, die het thans kost. Doch de voorzichtige heer Wybenga trekt die conclusie niet; hij wil een leger - zij het dan ook een zwak en goedkoop leger - om.... in geval van oorlog ‘onze eer’ te ‘handhaven en te behouden.’ Immers hij vervolgt:

‘Ik zeide zoo even, dat, wanneer wij aan eenen oorlog moeten denken tegen Nedcrland, deze ons alleen door eenen overmachtigen vijand zou worden aangedaan, en wanneer het dan, naar mijn bescheiden meening, spoedig zou blijken dat wij binnen zeer korten tijd voor de massa's zouden moeten terugdeinzen, wij zouden dan toch altijd onze eer hebben gehandhaafd en behouden, want in de verste verte twijfel ik er niet aan, en het is mijne diepe overtuiging, dat ook dan het Nederlandsche leger, zooals het altijd gedaan heeft, zijn plicht zou doen tot behoud van het Vaderland.’

Wat zou de heer W. toch wel onder ‘eer’ verstaan? Is dat uitsluitend de goede meening, die *anderen* van ons hebben, of ook de goede meening, die wij van ons zelven hebben? De eerste soort van eer zal geen verstandig man eene zaak van geringe waarde achten, doch alleen op voorwaarde, dat de tweede niet ontbreekt. Hoe kan nu de beer W. meenen dat het Nederlandsche volk over zich zelf tevreden zou kunnen zijn, als het zijn wakker leger, waarvoor hij nog wel zooveel sympathie meent te bezitten, naar de grenzen zendt met de vaste overtuiging dat het ‘binnen zeer korten tijd voor de massa's (zal) moeten terugdeinzen,’ en dat het zich toch niet ‘(zal) kunnen staande houden.’ Doelloozer verspilling van geld, tijd en menschenlevens is er wel niet denkbaar. En wat de eer betreft, die in de goede meening van anderen over ons bestaat; kan een weldenkend mensch die eer ‘het halve zand van éénen kerkhofschop’ waard achten, zoo zij vergezeld moet zijn van het bitterst zelfverwijt, omdat men gevoelt hoe weinig men die goede meening verdient? Daarenboven, hoe zou er nog sprake zijn van het handhaven en behouden van die nietswaardige eer, wanneer men vooraf tot het leger zegt: Maak den strijd toch niet te lang; want binnen zeer korten tijd moet gij toch terugdeinzen; wij verdedigen ons immers maar voor de leus, om de ‘militaire eer’ te redden. Waarlijk, allerzonderlingst zijn de denkbeelden van den heer Wybenga; de leer van den heer Winkler Prins heeft, met de zijne vergeleken, althans het groote voordeel consequent te zijn en geen offers te vergen voor eene zoo belachelijke zaak als de militaire eer is, die alleen voor den schijn gehandhaafd wordt.

De heer W. echter verkeert in de vaste overtuiging dat hij op zijne wijze voor het welzijn en de veiligheid des lands zorgt, en meent zelfs dat hij ‘hoogen eerbied’ heeft voor het voorgeslacht.

‘Wanneer men’ - zegt hij - ‘zich in deze Kamer tegen de enorme uitgaven voor Oorlog verzet, dan wordt weleens beweerd dat men het welzijn en de veiligheid van zijn land niet zou willen beschermen, en dat men weinig eerbied heeft voor het roemrijk bestaan van een dapper voorgeslacht. Ik werp die aantijging verre van mij af. Ik heb hoogen eerbied voor de groote daden van onze voorvaderen, en voor de opofferingen, die zij hebben gebracht om zich te bevrijden van vreemde en ondragelijke heerschappij; maar ik zie daarbij geenszins voorbij en beweer dat, bij *toen* en *nu* vergeleken (*sic*), de omstandigheden en toestanden van Europa ten eenenmale veranderd zijn en dat de Rijken of Staten, waarmede wij in vroeger tijd ons konden meten, ons nu in materiëele ontwikkeling en macht boven het hoofd gegroeid zijn; zoodat, al mogen wij in andere opzichten niet achteruit zijn gegaan, wij thans niet in staat zijn met eenig succes eenen overmachtigen vijand te weerstaan. Men bedenke bovendien dat, welke groote daden de Republiek der Vereenigde Nederlanden moge hebben uitgevoerd, men niet te veel zegt door te beweren dat die daden voor het land te sterk waren, en dat die Republiek toch eindelijk ook mede door uitputting is bezweken.’

De voorvaderen, voor wie de heer W. zulk een ‘hoogen eerbied’ heeft, plachten in hun goeden tijd de troepen niet voor de leus naar de grenzen te zenden met de verwachting dat zij binnen weinige dagen zouden terugdeinzcn. Zelfs in hun slechtsten tijd waren zij zoo dwaas niet zoo iets te verzinnen, laat staan openlijk te verkondigen, dat het eene verstandige en eervolle handelwijze zou wezen. Te Haarlem, te Alkmaar, te Leiden, snelden zij zelf naar de bres en sneuvelden liever dan den vijand in de stad te laten. Hun benarde strijd had de heilzame gevolgen, die een benarde strijd steeds heeft, als hij met moed, beleid, geestkracht en volharding gestreden wordt. Onder zulke omstandigheden groeit er een ras van mannen op, die gemakzucht noch kleinmoedigheid kennen, gestaald tegen alle ontberingen en gevaren, een geslacht van mannen, dat zijn hoogsten lust vindt in koene ondernemingen en avontuurlijke tochten, en juist daardoor zoo groote daden verricht, dat de kleinmoedige naneef zegt ‘dat (zij) voor het land te sterk waren, en dat die Republiek toch eindelijk ook mede door uitputting is bezweken.’

Le style c'est l'homme. Slechts zulk een kleed past aan de gedachte, dat geestkracht en onverschrokkenheid tot ‘uitputting’ zouden kunnen leiden.

20 Januari 1881.
C.B.S.

George Eliot.

De Redaktie van de Gids heeft den wensch te kennen gegeven, dat een kort opstel van mijne hand in het Februari-numme een blijk gaf van de liefde, die wij ook in Nederland haar hebben toegedragen en van ons beseffen van hare verdienste. Men geeft gehoor aan zulk een wensch, omdat men hoofd en hart vervuld weet van het beeld, dat men zou willen schetsen en op dien grond gelooft, dat de taak licht moet vallen. Men schrijft den geliefden naam aan het hoofd van een ongerepte bladzijde, en - beseft de zwaarte van de taak.

Indien George Eliot meer een vreemde voor ons ware; indien wij haar slechts bij zekere gelegenheden hadden ontmoet, misschien zou men enkele sprekende trekken beter hebben onthouden en met geringe moeite weergeven. Maar wij hebben sedert vijf en twintig jaren voortdurend met hare werken geleefd: de *Scenes of Clerical Life, Adam Bede*, de *Mill on the Floss, Romola, Silas Marner, Middlemarch, Daniël Deronda*, de *Impressions of Mr. Theophrastus Such*, al hare boeken hebben ons vergezeld ongeveer het vierde eener eeuw, en in die boeken was zij met, sprak zij tot ons; altijd dezelfde beminnelijke, verstandige, geestige, opgewekte vrouw, bijna altijd dezelfde oorspronkelijke, machtige kunstenares. In de tusschenruimte die na het uitgeven van een roman verliep eer de nieuwe kwam, week zij niet van ons; het oude verouderde niet, ging niet uit de gedachte. Men trok de lijnen door, die zij had aangegever Men trachtte de toppen te bestijgen, waarop men haar had waargenomen, of koos althans het pad, dat naar die toppen moest leiden. Men begeerde eigen zienswijs en eigen omgeving den weldadigen invoed te doen gevoelen, dien men zelf van haren glimlach, van haren weemoed, van haar rust en hartstocht ondervonden had, inmiddels verlangende naar het oogenblik, waarop hare hand een nieuwen greep zou doen in de snaren van ons gemoed, die nog trilden van hare aanraking.

Zoo heeft zij ons geen oogenblik verlaten, en daarom behoort zij ook thans nog voor ons tot dat levend heden, waarmede men zoo goed bekend is en dat men zich zoo slecht in staat gevoelt te beschrijven.

Het bestendige van het geestelijk verkeer met George Eliot werd niet weinig bevorderd door de omstandigheid, dat wij van den aanvang af haar gezien hebben in hare eigenlijke en in al hare kracht. Ware zij gestorven onmiddellijk na het uitkomen van *Adam Bede*, wij zouden veel missen, maar niet George Eliot. Hare plaats in de letterkunde van onzen tijd zou geen andere zijn, dan die haar thans blijft verzekerd. Er zijn geesten, wier belangrijkheid en aantrekkelijkheid is gelegen in hunne onophoudelijke ontwikkeling; hunne werken vertegenwoordigen de geschiedenis dier ontwikkeling; zij kunnen daarom nooit oude bekenden worden, want heden is hun gelaat niet als gisteren of eergisteren. Tot die geesten heeft George Eliot niet behoord. Vóor vijf en twintig jaren was zij wat zij blijven zou: het verhevene van haar gezichtspunt was toen reeds bereikt; toen reeds haar peillood afgedaald tot op den bodem van die geheimzinnige diepte, die het menschelijk hart heet; haar stijl was gevormd; het veld van hare zielkundige waarneming afgebakend. Bij haar geen tasten in het duister, geen schroom, aarzelen allerminst. Napoleon, die te Parijs de plaats aanwees op de kaart, waar hij in Italië Oostenrijk zou slaan, heeft niet meer zekerheid aan den dag gelegd, dan van den aanvang haar deel mocht zijn. Die zekerheid is òf het onbedriegelijk kenmerk van de middelmatigheid, òf de vlam op den kruin van het genie. In het laatste geval is zij, gelijk bij George Eliot, hoogst weldadig; voor anderen, in hunne schemering, een vast en altijd duidelijk doelwit; in hun deinen, bemoediging en steun. Zulke geesten zijn de geboren leeraren van ons geslacht. Want zijn sommigen profeten, gedreven door een wind, die blaast waarheen hij wil; anderen, tolken van de kritiek, die nergens rust vindt; weder anderen zijn gesteld tot lichttorens: onverpoosd schijnt hun licht, van uit één punt, in éene richting, met éene kracht.

De naam van leeraren is niet te zwaar voor auteurs, die, als George Eliot, hun volk een letterkunde helpen geven, wat lang niet alle auteurs van letterkundige voortbrengselen doen. Letterkunde, in den besten zin, is slechts een andere naam voor wijsbegeerte, in den ruimsten zin. Voor den denker is het één,

wie hij leest: wijsgeeren of letterkundigen, Plato of Pindarus, Thomas Aquinas of Dante, Baco of Shakespeare, Spinoza of Goethe, Mill of George Eliot. Niet het voertuig van wijsgeerige denkbeelden; niet het middel om deze denkbeelden ter markt te brengen, - zoodat een wijsgeerig werk een letterkundig werk zou worden, door zich te laten gieten in den vorm eener samenspraak van personen, wier lotgevallen ons werden medegedeeld, - is de ware letterkunde veeleer zelve wijsbegeerte, maar wijsbegeerte konkreet, plastisch, aanschouwelijk geworden. De letterkunde is niet de allegorie of de symboliek der wijsbegeerte. Zij doet door de verbeelding de werkelijkheid herleven, juist zooals de denker haar heeft gezien, toen hij zijne wijsbegeerte er uit afleidde. De denker heeft zijne filosofie uit die werkelijkheid getrokken; de letterkundige schept een werkelijkheid, waarin die filosofie weder steekt.

De naam van leeraar is dus voor iemand als George Eliot. Onder de weinigen die geregeld denken, de eigenlijke denkers, heeft George Eliot hare plaats. Haar denken was dat van de beste denkers van haren tijd. Het intellektuëele leven van hare eeuw had zij in zich opgenomen, niet als een haar oorspronkelijk vreemde stof, maar als hetgeen, waarmede zij volkomene verwantschap had; waarop van het begin haar geest was aangelegd; dat zij nooit verloochende, omdat het deel uitmaakte van haar eigen inwendig leven. In hare geschriften zal men geene opmerking, geene waardeering vinden, die met hare algemeene beschouwing der dingen in tegenspraak is en daardoor verraadt, dat deze beschouwing niets anders is dan geleend goed. Zij ziet de menschen en de wereld, gelijk iemand, die in Engeland mede aan de spits der beschaving staat en daarbij kunstenaar is, ze moet zien. Wat zij ziet, geeft zij terug; niet, om daarmede iets te bewijzen of om de verspreiding van zekere denkbeelden te bevorderen; - hare romans gelijken in niets op zoogenaamde tendentie-romans, romans met een bedoelde strekking; hare personen zijn geene ledepoppen, door wier onbewegelijken mond de vertooner ons op zijn wijsheid onthaalt; het zijn levende wezens; - zij geeft terug wat zij ziet, omdat zij kunstenares is. Wanneer men van haar heeft geleerd, spreekt men haar niet na, - want zij heeft, als ik mij zoo uit mag drukken, niets gezegd, - maar ziet men aanvankelijk zoo als zij; hetgeen dan op den duur niet mogelijk is, zonder in hare denkwijze te worden ingewijd.

Hoe zag zij? En wat is het, te zien, gelijk iemand zien moet, die in Engeland mede aan de spits staat van de beschaving en kunstenaar is? De bestanddeelen der beschaving zijn niet in alle landen in dezelfde evenredigheid vereenigd. In Engeland heeft alles één merkteeken; zelfs het meest uitéenloopende, als letterkunde, geschiedenis, staatkunde, handel. Dat merkteeken is te vinden, wanneer men in Shakespeare den sleutel heeft leeren zien tot de kennis van het engelsche volk. Shakespeare is de eenige, die het ingewikkeld spel en de kracht der menschelijke hartstochten heeft weergegeven; de eenige, die de menschelijke hartstochten in al hun verscheidenheid en in al de onwederstaanbaarheid van hun werking heeft aangedurfd. Zulk een uitzondering teekent het volk, dat haar heeft voortgebracht en doet vermoeden, dat de uitzondering in haar eigen vaderland sterke analogiën heeft en dus minder verbazing behoeft te wekken. Inderdaad; Skakespeare heeft kunnen doen, wat hij deed, omdat hij Shakespeare was en in Engeland arbeidde, dat is: te midden van een volk, welks heden en verleden aan zijn doordringend dichteroog te zien gaf, wat hij onnavolgbaar heeft geteekend: den diepsten hartstocht. Het engelsche volk is het hartstochtelijkste onder de europeesche volken, het volk der zinsbegoochelingen, der onverzettelijke denkbeelden, der hoogste geestdrift en geestkracht, het volk der goddelijke *mania* in den platonischen zin van het woord, het bij uitstek dichterlijke volk; dichterlijk met de minst mogelijke zelfbewustheid, met de hoogst mogelijke prikkelbaarheid, met nagenoeg geen berekening van de gevolgen, waartoe zijn aandoening en vervoering moeten leiden; beurtelings bezield en bezeten, verheven en dweepachtig, recht op het doel afgaande en buitensporig, innig teeder en onmenschelijk wreed, alles in geheel ongewone mate, en altijd bij den toeschouwer, die niet tot dat volk behoort, een liefde opwekkende die licht vergoding, of een haat die licht onverzoenlijk wordt.

De uitnemendste geesten in Engeland verloochenen dezen diepsten trek van het volkskarakter niet; zij, minder dan iemand. Want de uitnemendheid van wat in Engeland uitnemend is, dient veelal slechts om die hartstochtelijkheid sterker te doen uitkomen. Zij, springveer van Engelands geschiedenis, bron van hare grootheid en van hare afzichtelijkheden, zij kleurt Byron's verzen, Swinburne's treurspelen, Macaulay's stijl en kritiek, Gladstone's welsprekendheid, Disraëli's staatkunde, dochter van die van

Palmerston, Froude's historiografie, Morley's biografiën, Miss Martineau's positivisme, Mill's denken, ja, naar men mij mededeelt, zelfs de geldmarkt van Londen.

Moge deze hartstochtelijkheid voor staatslieden, denkers of handelaren een goed zijn van twijfelachtige waarde, voor elken kunstenaar is het ongetwijfeld een voorrecht, tot een volk te behooren, dat in zijn wezen hartstochtelijk is. Dit is bij uitnemendheid een voorrecht voor den kunstenaar, die in bijzondere mate denker is en zich met wetenschap heeft gevoed. De voorwaarde van alle denken is afzondering, abstraktie. De volle, bonte werkelijkheid, het eigenlijke leven met zijn tegenstrijdigheden, tallooze schakeeringen, onnaspeurlijke luimen en soms schier goddelijken onzin, kan nooit voorwerp van wetenschap worden zoo als het is; het moet ontdaan worden van allerlei, dat uit het wetenschappelijk oogpunt geen beteekenis heeft, ja als leven moet het ondergaan, opdat men het in zijn bestanddeelen leere kennen. Geheel op zichzelf staande verschijnselen worden dan beschreven; weldra die verschijnselen zelve, in hunne oorspronkelijke waarde, verwaarloosd, terwijl nu voortaan uitsluitend het verband tusschen die verschijnselen de aandacht boeit. Het was dit in stukken deelen van het leven, wat den dichter in Goethe afkeerig maakte van Newton's leer van het licht, en zoo verdrietig, toen zijne metamorfose der planten door Schiller een idee en geene ervaring werd genoemd.

Worden menschen voorwerp van het wetenschappelijk onderzoek, zoo verandert dat onderzoek natuurlijk niet van karakter, het blijft onderworpen aan de voorwaarde van het leven tot een abstraktie te maken. Doet men dit, dan wordt men moralist, dan arbeidt men aan de taak, die, onder anderen, Spinoza zich in het derde Boek van zijn hoofdwerk heeft gesteld, en het verwondert mij dan ook in geenen deele, dat George Eliot, gegeven hare belangstelling in menschen, begonnen is met de *Ethica* te vertalen, met behoefte te gevoelen aan nauwkeurige bepalingen van de verschijnselen van 's menschen inwendig leven, aan het herleiden van dat leven tot een zuivere mechaniek. Geen zielkunde mag iets anders bedoelen, of zich met iets minder tevreden stellen.

Maar laat nu hij, bij wien deze wetenschappelijke behoefte is ontwaakt, laat de George Eliot die Spinoza vertaalt, romanschrijver worden, en een schrijver van romans, waarin karakterteekening hoofdzaak is, dan kan men verwachten, dat groote onpartijdig-

heid en veelzijdigheid en nauwkeurigheid die romans zullen onderscheiden. Men zal telkens getroffen worden door de fijnheid en juistheid der teekening, door de scherpzinnigste opmerkingen, door den onberispelijken samenhang der gebeurtenissen, die de karakters in het licht stellen. Men zal èn telkens in den auteur den rustigen toeschouwer zien èn zichzelf gedurig bloot toeschouwer voelen worden, want het leven, dat ons geteekend wordt, is slechts een schouwspel, anders niet.

En is dat nu de indruk, dien de romans van George Eliot werkelijk op ons maken? Geeft zij ons het soort van genot, dat wij danken aan la Bruyère, aan Molière, aan Balzac, aan de latere romans van Goethe? Immers neen. Ons verstand zegt ons, dat George Eliot ver moet staan boven hetgeen zij beschrijft; dit zegt ons het verstand, wanneer wij het boek sluiten. Terwijl wij lezen, is het alsof zij er niet boven staat, maar er in leeft. Al de abstraktie, waarvan wij weten, dat zij noodig is geweest, om de roerselen van 's menschen inwendig leven op die wijze bloot te kunnen leggen, is even onzichtbaar geworden, als het geraamte in het mollige kind.

Vraagt men, hoe zij dit bereikt heeft; aan welke deugd hare werken dien gloed verschuldigd zijn, dan is misschien iemand geneigd te denken aan de deugd der verdraagzaamheid. Hij zou zich bedriegen, naar ik meen. Verdraagzaamheid is de deugd der zwakken, die haar behoeven, om zich niet te ergeren, om niet te toornen; om al datgene te dulden, waarvan zij hebben leeren inzien, dat het òf niet te veranderen is, òf dat men het recht mist het anders te wenschen. George Eliot, - en ik zoek er het geheim van in de aangeboren hartstochtelijkheid van het engelsche volk, - kent iets hoogers en uitnemenders dan alle verdraagzaamheid: sympathie. Zoover de vriendschap staat boven mededoogen en de handdruk boven de aalmoes; neen, zoover de vrouw, aan wie het hart hangt, staat boven de trouwste pleegzuster, zoover staat sympathie boven verdraagzaamheid. Het is deze vereeniging van intellektuëele kracht, dus van abstraktievermogen, onmisbaar voor de kennis van 's menschen inwendig leven, en van het vermogen der sympathie, onmisbaar voor wie dit leven werkelijk mede willen leven, - het is deze vereeniging, waarvan het bezit George Eliot onder de romanschrijvers van onzen tijd onderscheidt en die hare eigenlijke plaats in de letterkunde kenmerkt. Hier is een huwelijk, dat slechts zelden wordt gesloten. Het koelbloedig onderzoek, dat ook in

's menschen inwendig leven louter een reeks ziet van verschijnselen, elkander opvolgende naar een vaste wet, heeft zich gehuwd aan een kieschheid, die in het algemeene het individuëele weet te vinden en te eeren. De wetenschappelijke zin, enkel op samenvoeging van het gelijksoortige bedacht, heeft zich verbonden met de naïveteit van het kind, dat schreit en jubelt, alsof het leed te vermijden en de vreugd iets waarachtigs ware. Met de scherpzinnige diagnose van de menschelijke krankheden gaat gepaard teerhartig ontzien van den sluier, geweven door menschelijk schaamtegevoel en menschelijke illusie. Maar wat wil dit anders zeggen, dan dat de zelfbewustheid van den denker bij George Eliot dat onbewuste niet heeft buitengesloten, dat de levensvoorwaarde is van den hartstocht, dien toestand van het gemoed, hevig juist in de mate van het onwillekeurige van zijn wording, lijdelijkheid en kracht te gelijk!

Voor deze sympathie is geen redelijke grond te vinden, en de wetenschappelijke studie van de menschelijke verschijnselen maakt het zelfs redelijk, haar te onderdrukken, waar zij opkomt. Want men vergist zich door te meenen, dat het vermogen om een zielkundig verschijnsel, in den wetenschappelijken zin van het woord, te begrijpen, sympathie met dat verschijnsel onderstelt, ja eischt. Immers wat men begrijpt, en datgene waarvoor men sympathie koestert, is niet hetzelfde. Wat men begrijpt of verklaart, is nooit iets anders dan een verschijnsel; wat men gevoelt, is de geheimzinnige, voor de wetenschap niet alleen onbereikbare, maar zelfs louter verzonnen grond van het verschijnsel. Sympathie behoeft gelukkig naar geen redelijken grond te zoeken, en mag dit zelfs niet doen. Zij is, om zoo te spreken, een geestelijk zintuig: een vermogen, waarvan de allervroegste kiem zich vertoont bij het dier, dat huilt onder muziek, en waarvan de volle ontwikkeling den mensch de hoogste vatbaarheid van medetrillingverleent te midden van al hetgeen den geestelijken atmosfeer waarin hij zich beweegt, trillen doet. Het talent van George Eliot openbaart zich in het overstorten van haar sympathisch gevoelen in ons. Het landschap, het vertrek, al het voor anderen onbezielde raakt, even goed als het leed en de vreugd, de twijfel en de hoop, de vertwijfeling en het geloof van medemenschen, haar gemoed en, door hare voorstelling, het onze. Wat zij beschrijft, is zij tijdelijk, en doet zij ons tijdelijk zijn, in haar bemoedigend voorbeeld het niet overbodig bewijs leverende, dat zij dwalen, die in streng weten-

schappelijke ontwikkeling altijd een bedreiging zien van het gevoel. De vijand van het gevoel is niet wetenschap, maar òf zelfzucht, òf beperktheid van blik.

Ik ben niet afkeerig van de meening, dat, waar George Eliot gefaald heeft, dit aan een verkeerde aanwending van hare groote deugd, van hare sympathie, moet geweten worden. Haar laatste roman, *Daniël Deronda*, was, na de vijftig eerste bladzijden, een groote teleurstelling. De schrijfster had de fout begaan van zich door haar medegevoel voor de verwachtingen van enkelen uit het volk der Joden te laten verleiden tot het schilderen van die verwachtingen in een persoon, die, naar hare bedoeling, ten deze als type van den Israëliet uit onzen tijd moest worden aangezien. Haar medetrillen was te sterk geweest en had haar de oorzaak van hare gewaarwording belangrijker doen achten dan zij was.

Omgekeerd is het zeker mede aan hare groote deugd te danken, dat zij in hare romans het inderdaad onreine als instinktmatig vermeden heeft. Zij kon niet beschrijven, wanneer zij niet kon medegevoelen, en zij kon niet medegevoelen, wanneer de dampkring onzuiver was. De gloeiende verwen zouden haar niet hebben ontbroken: men beseft voortdurend, dat het geene onnoozelheid is, die sommige zijden des levens aan haar oog onttrekt. Dat de mensch, en met het volste recht, ook een zinnelijk wezen is, wie wist en onthield het beter, dan de schrijfster van *Janet's Repentance*? Het is, behalve haar edel gemoed, tevens haar verlichte smaak, die de reinheid van hare romans heeft gewaarborgd. Ontuchtige romans kunnen zeer zelden buiten een metafysika der wulpschheid, van alle metafysika de slimste. Ik denk aan Schlegel's *Lucinde*, aan de vroegste werken van een andere George.

Men houdt van het lezen van George Eliot een gevoel van verzoening over, en soms meer dan dat: van verhoogden levenslust; in het minst gunstige geval, een neiging tot, en grootere vatbaarheid voor, de gelatenheid dier ironie, die een onmisbaar bestanddeel is van de levenswijsheid, omdat zij óok voorzit bij het ontstaan en den ondergang der dingen, en ons dus niet eigen kan zijn, zonder ons in overeenstemming te brengen met de minst betwistbare filosofie van al het bestaande.

Januari 1881.
A. PIERSON.

Giacomo Leopardi.

(*Vervolg van blz.* 57.)

‘Het pessimisme’ - zoo schrijft Robert Hamerling in de voorrede zijner vertaling van Leopardi's *Canti* - ‘is ouder dan de Schopenhauersche philosophie. Schopenhauer heeft in dit opzicht slechts bijna woordelijk herhaald, wat Leopardi in al zijne gezangen uitsprak en hijzelf merkt in zijn opstel *Over de nietigheid des levens* omtrent den dichter het volgende op:

“Niemand heeft dit onderwerp zoo grondig en volledig behandeld als Leopardi. Hij is er geheel door vervuld, geheel van doordrongen; overal kiest hij het belachelijke en het jammerlijke van het menschelijk bestaan tot zijn thema; op iedere bladzijde zijner werken stelt hij dit in 't licht, doch met zulk eene menigvuldigheid van vormen en wendingen, dat hij nooit verveelt, maar integendeel voortdurend een onderhoudenden en opwekkenden invloed uitoefent.”’

Kon Hamerling in 1864 Schopenhauer den man van de mode noemen, nog veel meer is dit het geval met Von Hartmann na de uitgave zijner *Philosophie des Unbewussten*. Des te meer is het der moeite waard te onderzoeken, welke de beteekenis is van Leopardi's pessimisme, dat zich niet voordoet als de ethische consequentie eener min of meer betwistbare metaphysische praemisse, maar door hem wordt gepredikt als eene ervaringswetenschap, welker feiten slechts door opzettelijke verblindheid of verregaande bekrompenheid kunnen worden geloochend.

Von Hartmann heeft in zijne bekende hoofdstukken over *die Unvernunft des Wollens und der Elend des Daseins*[1] zijn uitgebreid onderwerp op zoo praktische wijze ingedeeld, dat

1 *Philosophie des Unbewussten*, pag. 629-737.

het voor de hand ligt, bij onze schets van Leopardi's pessimisme dezelfde indeeling te volgen.

Het ‘eerste stadium der illusie’ kenschetst de Duitsche wijsgeer aldus: Men stelt zich het geluk voor als op den tegenwoordigen ontwikkelingstrap der wereld reeds bereikt en dus ook voor het individu bereikbaar.

Schopenhauer trachtte te bewijzen, dat van alle mogelijke werelden de bestaande de slechtste is: van daar de naam *pessimisme*. Over de vraag of deze wereld inderdaad zoo slecht mogelijk is, laat Leopardi zich niet uit. Slechts eene enkele maal roert hij de quaestie van ter zijde aan. ‘Ik zal u gaarne toegeven’ - zoo spreekt bij hem Momus tot Prometheus, die maar niet begrijpen kon, dat men op zijn meesterstuk, den mensch, zooveel aan te merken had; - ‘dat de mensch zoo volmaakt mogelijk is, als gij van uwen kant wilt toestaan, dat zijn volmaaktheid van den zelfden aard is, als die, welke Plotinus toeschreef aan de wereld. Volgens dezen toch was die wereld zoo goed en volmaakt mogelijk; maar juist omdat zij volmaakt was, moest zij onder anderen ook alle mogelijke kwaad bevatten, en daarom vond men dan ook werkelijk in haar zooveel jammer, als men zich maar kan voorstellen. Op dezelfde wijze zou ik wellicht aan Leibniz toegeven, dat deze wereld de best mogelijke is’[1].

Doch al laat Leopardi de vraag onbeantwoord, of er nog een slechter wereld denkbaar is, slecht, ja hartgrondig slecht vindt hij haar zeker. ‘Ieder onzer, die ter wereld komt, is als iemand, die zich in een hard en ongemakkelijk bed neerlegt; nauwelijks heeft hij zich uitgestrekt of hij begint zich nu op de eene, dan op de andere zijde te keeren en onophoudelijk van plaats en houding te veranderen. Zoo gaat het den ganschen nacht, terwijl hij steeds hoopt, eindelijk den slaap te kunnen vatten; totdat hij, als de morgen gekomen is, opstaat zonder een oogenblik rust te hebben gehad’[2].

Vóór wij echter verder gaan, is het noodig vast te stellen, welke bepaling Leopardi van geluk en ongeluk, van vreugde en smart geeft. Wie meent, dat hij hier de gelegenheid zal openlaten voor subjectieve waardeering, vergist zich zeer. Reeds vooraf sluit hij de mogelijkheid van verschillende opvatting

1 *La scommessa di Prometeo.*
2 *Detti memorabili di Filippo Ottonieri.*

buiten. Want volgens hem bestaat er genot noch geluk: beide hebben een volkomen negatief karakter: genot is ophouden of verminderen van smart:

..... Uscir di pena
E diletto fra noi.

zooals het in het boven aangehaalde gedicht: 'De kalmte na het onweder' werd uitgedrukt. Geheel het zelfde beweerde later Schopenhauer in zijne theorie over de '*Negativität der Lust*.'

In de dagen zijner gevangenschap en zijner geesteskrankheid verbeeldde Torquato Tasso zich, van tijd tot tijd lange gesprekken te houden met zijn goeden genius. Leopardi voert den dichter en zijn *genio familiare* sprekend in, en legt den laatsten deze vraag op de lippen:

- 'Wat is genot?'

- 'Ik heb er niet zooveel ondervinding van,' - antwoordt Tasso - 'dat ik zou kunnen weten wat dit is.'

- 'Niemand' - zegt de genius - 'kent het bij ervaring, maar slechts door bespiegeling: want het genot is eene begeerte, geen feit; eene voorstelling, die de mensch zich in den geest maakt, doch wier werkelijkheid hij niet ondervindt; of, beter uitgedrukt, eene conceptie, geen gewaarwording. Hebt ge nooit bemerkt, dat gij, op het oogenblik zelf van een genot, dat door u met onuitsprekelijke moeite en inspanning was nagejaagd, u niet kondt tevreden stellen met de door u in die oogenblikken gesmaakte genietingen; dat ge steeds een beter en volkomener genot bleeft verwachten?'

- 'Maar kunnen de menschen dan nooit meenen, werkelijk te genieten?' - vraagt Tasso.

- 'Zoo dikwijls ze dit meenden, zouden ze inderdaad genieten,' - antwoordt de Genius. 'Doch zegmij, herinnert ge u een enkel oogenblik van uw leven, waarin ge met volkomen oprechtheid en overtuiging kondt zeggen: *ik geniet?* Zonder twijfel, dagelijks hebt ge gezegd en zegt ge nog: *ik zal genieten*; en een enkele maal, maar dan minder oprecht: *ik heb genoten*. Dus is het genot altijd verleden of toekomstig, nooit tegenwoordig'[1].

In eene andere samenspraak[2] roept Malambruno, een ervaren toovenaar, die de maan uit haar loopbaan kan doen afwijken

1 *Dialogo di torquato Tasso e del suo genio familiare*.
2 *Dialogo di Malambruno e di Farfarello*.

en de zon aan den hemel kan vastnagelen, een helschen geest op, bekleed met al de macht van Satan in persoon. Een aardgeest (*farfarello*) verschijnt, en vertoont zijne volmacht, die behoorlijk in orde is. ‘Wat begeert ge van mij?’ - vraagt hij Malambruno. - ‘Wilt ge adel, rijkdom, macht, aanzien, zinnelijk genot?’ - ‘Niets van dat alles,’ antwoordt de toovenaar. ‘Maak mij één enkel oogenblik gelukkig!’

- ‘Dat kan ik niet!’ zegt de geest. En hij toont Malambruno aan, dat eigenliefde en zelfzucht ieder doen haken naar eene grootere mate van geluk en genot, dan hij ooit kan verkrijgen; dat geen enkele genieting al onze wenschen vervullen, al onze behoeften bevredigen kan, zoodat niet slechts het leven geen enkel oogenblik van geluk kan schenken, maar het ongeluk slechts kan ophouden tegelijk met het vermogen om te gevoelen en waar te nemen: in een droomloozen slaap, in bewusteloosheid of in den dood.

Nieuw zijn deze beschouwingen niet; La Bruyère, die door Leopardi meer dan eens met ingenomenheid wordt vermeld, schreef reeds honderd jaren vroeger: ‘La vie est courte et ennuyeuse; elle se passe toute à désirer; l'on remet à l'avenir son repos et ses joies, à cet âge souvent où les meilleurs biens ont déjà disparu, la santé et la jeunesse. Ce temps arrive, qui nous surprend encore dans les désirs: on en est là, quand la fièvre nous saisit et nous éteint; si l'on eût guéri, ce n'était que pour désirer plus longtemps’[1].

Eigenaardig is echter bij Leopardi de opvatting van dien hoofdfactor in het menschelijk leven, dien hij met den naam van *la noia* bestempelt. Het is niet gemakkelijk, dit woord te vertalen; *verveling* heeft bij ons eene te alledaagsche beteekenis. Het is dat gevoel van ledigheid, van onvoldaanheid, dat wij gevoelen als wij noch genieten noch smart lijden. Doch Leopardi zelf beschrijft het ons in den bovengenoemden dialoog van Tasso en diens genius.

- ‘Wat is *la noia*?’ - vraagt deze laatste.

- ‘Op dit punt heb ik ondervinding genoeg’ - antwoordt Tasso, - ‘om uwe vraag te beantwoorden. Het komt mij voor, dat de verveling[2] in zeker opzicht overeenkomt met de lucht: deze toch vult alle ruimten aan, die tusschen andere

1 La Bruyère, *Sur l'homme*.
2 Bij gebrek aan eene betere uitdrukking geef ik *la noia* door dit woord terug.

stoffelijke voorwerpen overblijven en alle ledige plaatsen, die zij bevatten; waar een lichaam weggenomen wordt en een ander niet in zijne plaats treedt, neemt zij onmiddellijk de vrijgekomen ruimte in. Evenzoo worden ook alle tusschen-ruimten van het leven, die niet door genot of smart worden ingenomen, door de verveling bezet. En even als in de stoffelijke wereld, volgens de Peripatetici, geen ledige ruimte bestaat, zoo is er ook geen ledige ruimte in ons leven, tenzij dat de geest, om de eene of andere reden, van zijn denkvermogen afstand doet....'

En men meene niet, dat deze onvermijdelijke verveling minder drukkend is voor hen, wier geest door ontwikkeling en beschaving is veredeld. Het tegendeel is waar. 'Zeer ten onrechte zegt men, dat de verveling een algemeene kwaal is, Algemeen is het, zonder bezigheid, werkeloos te zijn, maar niet, zich te vervelen. Van verveling kan slechts sprake zijn voor hen, bij wie de geest iets te beteekenen heeft. Hoe meer de geest zich doet gelden, des te meer, des te drukkender, des te verschrikkelijker doet de verveling zich gevoelen. De meerderheid der menschen vindt in het een of ander bezigheid genoeg, en genoeg welgevallen in eenig zouteloos bedrijf; en indien zij in het geheel niets te doen heeft, ondervindt zij daardoor geen bijzondere kwelling. De verveling is in zeker opzicht het verhevenste van alle menschelijke gevoelens.... Dat wij ons niet kunnen tevreden stellen met eenige zaak op aarde, zelfs niet, om zoo te zeggen, met de aarde in haar geheel; dat wij de onmetelijke uitgebreidheid der ruimte, het ontzettend aantal en de grootte der wereldbollen kunnen overdenken en daarbij tot het besluit komen dat dit alles gering en klein is in vergelijking van den omvang van onzen geest; dat wij ons het universum oneindig kunnen denken, en toch gevoelen dat onze geest en ons begeeren nog grooter is, da dit onbegrensd heelal; dat wij steeds het geschapene van ontoereikendheid en nietigheid beschuldigen; dat wij het gebrekkige en ledige smartelijk gevoelen, en ons derhalve vervelen; - dit alles schijnt mij het beste bewijs, dat men vinden kan, voor de grootheid en den adel der menschelijke natuur. Vandaar dat de verveling weinig bekend is aan onbeduidende menschen en aan alle andere schepselen zeer weinig of in 't geheel niet'[1].

1 *Pensieri*, LXVII, LXVIII.

Gezondheid en jeugd, volgens La Bruyère de beste der aardsche zegeningen, heeft Leopardi nooit gekend. Dat hij het gemis van beiden betreurde, dat hij zijne vreugdelooze jeugd, zelfs voor hem de tijd der illusie en der hoop, dikwijls terugwenschte, blijkt uit menige plaats in zijne brieven en zijne vroegere lyrische gedichten. Toen echter later de pessimistische gedachte hem meer en meer beheerschte en de smartelijke ervaringen van zijn eigen leven door hem werden beschouwd als rampen, die aan het menschelijk bestaan onvermijdelijk verbonden zijn, trachtte hij ook aan te toonen, dat gezondheid en jeugd voor den onbevooroordeelden slechts eene betrekkelijke waarde hebben. Hij wees er op, dat, terwijl gezondheid algemeen als het hoogste van alle goederen geprezen wordt, er slechts zeer weinig gebeurtenissen of verrichtingen in het menschelijk leven zijn, waarbij het belang dier gezondheid, indien er zelfs aan gedacht wordt, niet bij elke andere zorg moet achterstaan. Overal stroomt de bevolking van het land naar de groote steden en toont zoo, door het verruilen van eene gezonde met eene ongezonde woonplaats, dien ‘grootsten aller schatten’ zeer weinig op prijs te stellen[1]. ‘De opvoeding, die wij in onze jonge jaren ontvangen, is een waar verraad, door de zwakheid aan de kracht, door den ouderdom aan de jeugd gepleegd. De ouden roepen de jongen toe: vlucht de vermaken van uwen leeftijd, omdat zij alle schadelijk zijn en strijdig met de goede zeden, en omdat wij, die er in onzen tijd zooveel mogelijk van genoten hebben en er, als wij konden, gaarne nog van zouden genieten, er door onze jaren niet meer in staat toe zijn. Geeft u geen moeite om thans te leven; maar weest gehoorzaam en lijdzaam en spant u zooveel mogelijk in; van het leven kunt ge later genieten, als de goede tijd voorbij is. Het is wijs en betamelijk, dat een jong mensch zorg draagt, geen ander gebruik van zijn jeugd te maken, dan anderen in inspanning te overtreffen. Laat de zorg voor uw lot en voor alle andere zaken van belang aan ons over; wij zullen alles voor u ten beste beschikken.... De gevolgen van zulk eene schadelijke opvoeding zijn, òf dat de kweekelingen, die in den bloei hunner jaren als oude mannen geleefd hebben, zich belachelijk en ongelukkig maken, door in hun ouderdom als jongelingen te willen leven, òf dat, zooals meestal het geval is, de natuur de

1 *Pensieri*, LXXVII.

overwinning behaalt en dat de jonge lieden, ten spijt hunner opvoeding als jonge lieden levend, in verzet komen tegen hunne opvoeders, welke, indien zij het gebruik en het genot van de gaven der jeugd hadden in de hand gewerkt, dit hadden kunnen regelen, steunende op het vertrouwen hunner kweekelingen, dat zij dan niet zouden hebben verloren'[1]. Het is duidelijk, dat Leopardi hier zijn eigen ervaring beschrijft, en de laatste twijfel die hier overblijft, wordt weggenomen door eene andere mededeeling[2], waarin hij betoogt, dat de man, die door den natuurlijken loop der dingen niet tijdig ontrokken wordt aan een vaderlijk gezag, dat hem alle zelfstandigheid ontzegt, noch tot groote daden, noch tot grootsche gedachten in staat is.

Heeft de jeugd voor den denker hare bekoorlijkheid verloren dan kan men verwachten, dat een hooge ouderdom voor hem nog minder aantrekkelijkheid zal hebben. Inderdaad noemt Leopardi den ouderdom de grootste van alle rampen, omdat zij den mensch van alle genot berooft, terwijl zij hem alle behoeften laat en alle kwalen met zich voert. Geen wonder dus, dat in de *Samenspraak tusschen een physicus en een metaphysicus* de laatste den eersten, die het geheim om lang te leven heeft ontdekt, duchtig de les leest. 'Heurèka! Gevonden!' roept de opgetogen physicus. - 'Wat is er aan de hand? wat hebt ge gevonden?' vraagt de ander op zijne beurt. - 'De kunst om lang te leven.' - 'En wat is dat voor een boek, dat ge daar bij u hebt?' - 'Daar heb ik deze kunst in beschreven: en wanneer dit middel aan anderen een lang leven zal bezorgen, mij zal het een eeuwig leven schenken, want ik zal er onsterfelijken roem door verwerven.' - 'Ge kunt mij een genoegen doen,' zegt de philosooph, wien deze verrassende openbaring in het minst niet tot bewondering stemt. 'Laat een looden kistje maken sluit er uw boek in en begraaf het; maar zorg vooral, dat ge, vóór uw dood, de plaats, waar ge het verborgen hebt, bekend maakt, opdat men daarheen kunne gaan en het boek kunne opgraven, zoodra de kunst zal gevonden zijn, om gelukkig te leven.' - 'En tot zóólang dan?' - 'Tot zóó lang deugt uw boek nergens voor. Ik zou het veel belangwekkender vinden, als het de kunst bevatte om kort te leven.' '- Die kunst is lang gevonden, en die uitvinding was alles behalve moeielijk.' - 'Toch schat ik haar hooger dan de

1 *Pensieri*, CIV.
2 *Pensieri*, II.

uwe.' - 'Waarom?' - 'Omdat het leven niet gelukkig is en omdat, zoolang dit niet het geval is, een kort leven wenschelijker is dan een lang.'

Toch kon er in dat leven nog veel overblijven, dat ook voor een man als Leopardi in hooge mate begeerlijk was. Roem, eer en aanzien zijn prikkels, die hun invloed ook op de besten doen gelden. In 1817 schreef de jonge dichter aan Giordani: 'Mijn eerzucht is zeer groot, wellicht overmatig en onbehoorlijk groot.' En nauwlijks acht jaren later gaf hij een uitvoerig betoog[2] van de stelling, dat alle glorie een hersenschim is en dat zij, die den roem najagen, zich een leven vol smartelijke teleurstellingen bereiden. De volgende losse trekken mogen een denkbeeld geven van dit geschrift, het omvangrijkste van al de *Operette morali*.

Leopardi legt zijne gedachten en opmerkingen den dichter Parini in den mond. Deze had zich in het laatst der 18de eeuw grooten naam verworven door zijne geschriften, waaronder vooral het satyrische gedicht '*Il Giorno*' uitmuntte. Parini stelt op den voorgrond, dat de roem, in het strijdperk der letteren en der wetenschap behaald, bij den roem van groote daden moet achterstaan. Want indien het menschelijk leven het hoofdonderwerp der letteren is en het besturen onzer daden het hoofddoel der wijsbegeerte, dan is zonder twijfelen het handelen in even groote mate waardiger en edeler dan het denken of schrijven, als het doel verhevener is dan het middel, de z ken boven de woorden en de redeneering den voorrang verdienen. Toen in Argos een standbeeld werd opgericht voor Telesilla, die als dichteres beroemd was, maar óók het vaderland in den strijd had gered, stelde men de heldin voor met den helm in de hand, dien ze aandachtig beschouwde. Hare geschriften echter, als het kleinste deel van hare glorie, had de kunstenaar aan hare voeten neergelegd. Doch onze eeuw is arm aan daden; ons blijft slechts over te streven naar roem op letterkundig gebied. Intusschen is ook hier de weg met moeielijkheden bezaaid, en van veel inspanning is dikwijls slechts teleurstelling de vrucht. Daarom wil Parini een zijner meest geliefde leerlingen waarschuwen, vóór hij het strijdperk binnentreedt; voor hem is het nog niet te laat, om terug te keeren.

Op de hinderpalen, die hem de kwaadwilligheid der menschen

2 *Il Parini. ovvero della gloria.*

in den weg zullen leggen, behoeft de meester zijn discipel niet te wijzen; het is bekend dat nijd en afgunst steeds trachten, ware verdiensten in de schaduw te stellen. Doch al is uw publiek welwillend en belangstellend, het is zelden of nooit bevoegd tot oordeelen; slechts wie zelf op meesterlijke wijze de pen voert, is in staat, de schoonheden van stijl en taal in de geschriften van anderen naar waarde te schatten. En zelfs als gij met een kenner te doen hebt, zijt gij nog niet zeker billijk beoordeeld te zullen worden. Indien uwe gedachten geen weerklank vinden en geen sympathie bij uwen lezer opwekken, zal het vergeefsche moeite geweest zijn, ze in een schoonen vorm te kleeden. Men kan Homerus, Cicero of Petrarca ter hand nemen, en ze weder neêr leggen, zonder dat zij eenigen indruk maken. Maar van hen weet men reeds vooraf, dat zij beroemd zijn, en men schrijft den onvolledigen indruk aan zijn eigene stemming toe; niet alzoo gaat het, wanneer de schrijver dien roem nog moet verwerven. Verder verliest men met de jaren de vatbaarheid voor dichterlijke indrukken, en de jeugd, die dit vermogen nog bezit, is daarentegen te onervaren om met juistheid te kunnen oordeelen. Wat gij in stille eenzaamheid met zorg en inspanning hebt voortgebracht, wordt gelezen in het gewoel der wereld, waar honderd stemmen de aandacht van uw werk afleiden. Is uw boek inderdaad voortreffelijk, dan vereischt het nadenken bij den lezer; dan wil het niet slechts gelezen, maar ook herlezen worden. En onze tijd brengt zoo onnoemelijk veel geschriften voort, dat niemand er aan denkt een boek voor de tweede maal ter hand te nemen. Derhalve hebben oppervlakkige en middelmatige producten, die geenerlei inspanning van den lezer vereischen, meer kans om goed beoordeeld te worden, dan wèldoordachte en doorwrochte werken. Het hier gezegde geldt niet slechts voor de zoogenoemde fraaie letteren, maar in nog veel hoogere mate voor werken van wijsgeerigen aard. En hebt ge het zóó ver gebracht, dat het u gegeven wordt, eene nieuwe, belangrijke waarheid aan het licht te brengen, dan kunt gij zeker zijn, in uw leven lof noch roem in te oogsten. Waarheden worden eerst door ouderdom eerbiedwaardig, eerst dan aannemelijk, als ieder ze in den mond voert. Descartes en Newton werden door hun tijdgenooten niet begrepen. Van groote geesten zegt men, dat zij de menschheid eene reuzenschrede hebben vooruitgebracht. Juister ware het te zeggen, dat zij der menschheid verre vooruit zijn, en dit

deze op grooten afstand blijft en eerst later langzaam volgt. Doch in dien tusschentijd staat de denker alleen en is in de oogen van de meesten onbegrijpelijk, van niet weinigen belachelijk. Méér voldoening wacht hen, die, hun gang naar dien van de menschheid regelend, met kleine schreden vooruit trachten te komen. Zij, de veel minder begaafden, worden veel luider toegejuicht.

Kunt gij in den omgang met de menschen roem noch eer inoogsten, wellicht troost ge u met de gedachte aan het billijker oordeel van een meer verlicht nageslacht. Wellicht zegt ge met Cato den oudere: ‘Denkt gij dat ik mij, bij dag en nacht, tehuis en in het legerkamp, zóóveel inspanning zou hebben getroost, indien ik meende dat mijn roem niet langer zou duren dan mijn leven?’[1]

Bestaat er eenige grond voor die hoop? Mogen wij verwachten, dat de groote meerderheid der nakomelingen het tegenwoordig geslacht in gaven van geest en gemoed zal overtreffen? Is het waarschijnlijk, dat het nageslacht het schoone zal beoordeelen, volgens den maatstaf dien wij, zelfs de besten onder ons, thans gebruiken? Worden niet dagelijks nieuwe ontdekkingen gedaan, die de wetenschap van vroeger tijden tot schande maken? Weet de middelmatigste physicus of mathematicus van onze dagen niet meer dan Galilei?

Geen troostrijk vooruitzicht voorwaar, dat Parini zijn leerling voorspiegelt! Aan het slot van zijn betoog geeft hij zelf de gevolgtrekking van al het gesprokene. De gaven van geest en hart, die zijn leerling onderscheiden, zijn scherpzinnigheid, zijn levendige verbeeldingskracht, zijn zin voor het schoone en verhevene, zijn van alle geschenken, die het noodlot aan de menschen uitdeelt, het gevaarlijkste en het beklagenwaardigste. Het beste, wat men doen kan, is te handelen als de arme lieden, die van een lichaamsgebrek partij trachten te trekken, om het medelijden der voorbijgangers op te wekken. Zóó moet ook de discipel trachten uit dit noodlottige geschenk het eenige goede te verkrijgen, dat het kan opleveren. Indien wij uitmunten in geestesgaven, zullen wij ons leven eenzaam en verlaten moeten doorbrengen. Maar het past ons, den weg, dien het noodlot ons dwingt in te slaan, met een groote en krachtige ziel te volgen.[2]

1 Cicero, *De Senectute*, 23.
2 *Pensieri*, XVIII.

Eer en aanzien, aan het bezit van geld en goed verbonden, hadden voor Leopardi weinig waarde. Zijn behoeften waren uiterst bescheiden; jaren lang leefde hij van een inkomen, dat weinig meer dan zes honderd gulden bedroeg. Den hoogmoed, die hem zelf geheel vreemd was, teekent hij in zijne *Pensieri* op de volgende wijze:

'In Florence zag ik iemand, die, zoo als men daar dikwijls ziet, als een paard een kar vol koopwaren moest voorttrekken. De man liep met de meest mogelijke aanmatiging te schreeuwen en ieder te commandeeren, voor hem uit den weg te gaan. Hij herinnerde mij velen, die vol hoogmoed rondwandelen, anderen beleedigend, om redenen zeer weinig verschillend van die, welke den man in Florence zoo aanmatigend maakten -, omdat ze een volle kar meêtrokken.'

Schoon Leopardi op deze wijze met de koelbloedigheid van een anatoom het ontleedmes zette in veel, dat den menschen boven alles dierbaar is, vriendschap en liefde hadden hem toch kunnen troosten en bemoedigen. En inderdaad, Leopardi heeft aan zijne vrienden veel te danken gehad en erkent dit gaarne. Want al herhaalt hij telkens, dat echte vriendschap zeldzaam is. zijne briefwisseling bewijst ons, dat er niet weinigen waren, die hem jaren lang met beproefde trouw terzijde stonden en meer dan eens verklaart hij, dat hij den last des levens slechts om hunnentwil bleef dragen. Doch, gelijk wij reeds vroeger in de van hem gegeven levensschets zagen, de troost der liefde bleef hem ontzegd. In zijne eerste periode bejammerde hij zijn ongeluk en klaagde het noodlot aan, dat hem die hoogste aller zegeningen weigerde. Ook later nog spreekt hij van de liefde als van iets heiligs en hoogverhevens. 'Wanneer zij op aarde nederdaalt, kiest zij de teederste en beminnelijkste onder de harten van edele en grootmoedige menschen; daar neemt zij voor korten tijd haren intrek en verspreidt er eene zoo ongekende en verwonderlijke liefelijkheid, en bezielt hen met zoo edele hartstochten, met zooveel deugd en moed, dat die harten. in volkomen tegenstelling met de dagelijksche ervaring der menschen, veeleer de werkelijkheid, dan den schijn van geluk genieten. Het is hoogst zeldzaam, dat de liefde twee zielen samen verbindt, zich van beiden te gelijk bemachtigend en hun beiden gelijken gloed en gelijk verlangen mededeelend, al

smeeken allen, die door haar beheerscht worden, voortdurend om dit voorrecht. Want Jupiter vergunt haar slechts de beden van een klein aantal menschen te verhooren, omdat het geluk, uit zulk eene weldaad voortspruitend, te weinig van de zaligheid der onsterfelijken verschilt'[1].

Weldra echter hooren wij Leopardi geheel anders spreken. De koele spot, waarmede de aangebeden vrouw den man afwees, wiens geest en hart zij noch begrijpen, noch waardeeren kon, is voor hem niet langer een op zich zelf staand feit, maar wordt verheven tot type van vrouwelijk gebrek aan verstand en gevoel. In zijn *Aspasia* spreekt de dichter de schoonheid, die zijn hulde versmaadde, op de volgende wijze toe:

Raggio divino al mio pensiero apparve
Donna, la tua beltà. Simile effetto
Fan la bellezza e i musicali accordi,
Ch'alto mistero d' ignorati Elisi
Paion sovente rivelar. Vaghieggia
Il piagato mortal quindi la figlia
Della sua mente, l'amorosa idea,
Che gran parte d' Olimpo in se racchiude,
Tutto al volto, ai costumi, alla favella
Pari alla donna che il rapito amante
Vagheggiare ed amar confuso estima.
Or questa egli non già, ma quella, ancora
Nei corporali amplessi, inchina ed ama.
Alfin l'errore e gli scambiati oggetti
Conoscendo, s'adira: e spesso incolpa
La donna a torto. A quella eccelsa imago
Sorge di rado il femminile ingegno;
E ciò che inspira ai generosi amanti
La sua stessa beltà, donna non pensa,
Nè comprender potria. Non cape in quelle
Anguste fronti ugual concetto. E male
Al vivo sfolgorar di quegli sguardi
Spera l'uomo ingannato, e mal richiede
Sensi profondi, sconosciuti, e molto
Più che virili, in chi dell' uomo al tutto
Da natura è minor. Che se più molli
E più tenui le membra, essa la mente
Men capace e men forte anco riceve.

1 *Storia del genere umano*.

Als straal der godheid toonde zich uw schoonheid,
O vrouw! voor mijnen geest. Eén zelfde werking
Heeft schoonheid als de tonen der muziek, die
Ons vaak 't geheim van 't paradijs der droomen
Te onthullen schijnen. De getroffen stervling
Verbergt, zorgvuldig koest'rend, in zijn hart de dochter
Van zijn verbeelding, de idee der liefde,
Die al 't genot des hemels kan omvatten,
Die in haar houding, haar gelaat, haar spreken,
Geheel aan *haar* gelijk is, dien de minnaar
In zijne zinsverbijstring zoekt en liefheeft.
't Is die idee, maar niet de vrouw, waartoe hij
Zelfs in de omhelzing 't harte voelt getrokken.
Bemerkt hij eind'lijk zijne dwaling, de verwis'ling
Van 't voorwerp zijner min, dan geeft hij dikwijls,
Vertoornd, der vrouw de schuld. Doch deze kan zich
Slechts zelden tot 't verheven beeld verheffen,
Dat zich van haar de eed'le minnaar maakte;
Aan 'tgeen haar schoonheid opwekt, denkt zij nimmer,
Dat kan zij niet beseffen. 't Enge voorhoofd
Der vrouw kan die gedachte niet bevatten.
Dwaas is hij, die aan 't bliksemen dier oogen
Zijn hoop ontleent, en dwaaslijk vraagt hij 't wezen
Dat, van natuur, zijn mind're is in alles,
't Verborgen, diep gevoelen, dat nog méér zelfs
Dan manlijk is. Want zijn der vrouwen leden
Veel tengerder en weeker, - óók den geest gaf
Natuur haar zwakker, minder veelomvattend.

Zoo de dichter nog lief kan hebben, dan is niet meer de vrouw, maar het schoonheidsideaal, de *angelica beltade*, het voorwerp zijner vereering; dan wacht hij zich zorgvuldig, met de draagster van zijn ideaal in aanraking te komen, uit vrees van het beeld zijner fantasie voor de alledaagsche waarheid te zien plaats maken en de gloeiende kleuren zijner verbeelding te zien verbleeken tot den grauwen tint der werkelijkheid. Dien cultus voor een ideaal product der fantasie vinden wij niet slechts in zijne Canti weer (*Alla sua donna*), maar ook in enkele zijner, overigens vrij kalm gestemde brieven. Als voorbeeld laat ik hier een gedeelte volgen van een brief, door Leopardi (in de Fransche taal) aan den Heer Jakopsen te Brugge geschreven.

‘Dans l'amour, toutes les jouissances qu'éprouvent les âmes vulgaires, ne valent pas le plaisir que donne un seul instant de ravissement et d'émotion profonde. Mais comment faire que ce sentiment soit durable, ou qu'il se renouvelle souvent dans la vie? Où trouver un coeur qui lui réponde? Plusieurs fois j'ai évité pendant quelques jours de rencontrer l'objet qui m'avait charmé dans un songe délicieux. Je savais que ce charme aurait été détruit en s'approchant de la réalité. Cependant je pensais toujours à cet objet, mais je ne le considérais pas, d'après ce qu'il était: je le contemplais dans mon imagination, tel qu'il avait paru dans mon songe....’

Nog duidelijker spreekt Leopardi dit denkbeeld uit in de samenspraak tusschen Tasso en zijn *genio familiare*, waarvan hier nog een deel zijne plaats moge vinden.

De Genius. Wat houdt ge voor het aangenaamste: de door u beminde vrouw te zien, of aan haar te denken?

Tasso. Ik weet het niet. Dit is zeker: is zij bij mij, dan schijnt zij mij eene vrouw toe; is zij verre, dan scheen zij mij vroeger en schijnt mij ook thans nog eene godin te zijn.

G. Die godinnen zijn zóó goedaardig, dat zij, zoodra iemand haar aanspreekt, hare goddelijkheid inpakken, haar stralenkrans afnemen en dien in haar zak steken, om den sterveling, die haar te gemoet komt, niet te verblinden.

T. Ge hebt maar al te zeer gelijk. Maar vindt ge het in de vrouwen niet zeer af te keuren, dat zij bij nadere kennismaking iets geheel anders blijken te zijn, dan wij ons hadden voorgesteld?

G. Ik kan niet inzien, dat zij in dit opzicht schuldig zijn, daar zij van vleesch en bloed, en niet van nektar en ambrosia gemaakt zijn. Welke zaak ter wereld heeft ook maar een schaduw of een duizendste part van de volmaaktheid, die volgens u in de vrouw behoort te zijn? Ook komt het mij vreemd voor, dat gij, die u niet verwondert, dat de menschen menschen zijn, dat wil zeggen weinig loffelijke en minder aangename schepselen, niet kunt begrijpen, hoe het mogelijk kan zijn, dat de vrouwen geen feitelijke engelen zijn.

T. Met dat al sterf ik van verlangen om haar (*Leonora*) weer te zien en met haar te spreken.

G. Welnu, dezen nacht zal ik haar in den droom bij u brengen, schoon als de jeugd, en zóó vriendelijk, dat gij moed zult hebben om met haar veel vrijer en duidelijker te

spreken, dan gij tot nog toe hebt durven doen; zelf zult ge haar ten slotte de handen drukken en zij zal u met een onafgewenden blik aanzien, en uw hart met zulk eene zoete aandoening vervullen, dat ge er geheel door overmeesterd zult zijn, en daardoor nog morgen, zoo dikwijls ge u dien droom herinnert, uw hart van liefde zult voelen opspringen.

T. Een schoone troost: een droom in plaats van de waarheid!

G. Wat is waarheid?

T. Pilatus wist er niet minder van dan ik.

G, Nu, dan zal ik voor u antwoorden. Ge moet weten, dat tusschen de waarheid en het gedroomde slechts dit verschil bestaat, dat het laatste dikwijls bij uitstek schoon en aangenaam kan wezen, hetgeen de eerste nooit kan zijn.

T. Dus is een gedroomd genot evenveel waard als een werkelijk bestaand?

G. Ik meen van ja. Ik ken zelfs iemand, die wanneer de vrouw, die hij liefheeft, hem in een aangenamen droom verschijnt, den ganschen volgenden dag zorgvuldig vermijdt haar weêr te zien of te ontmoeten, wetende, dat zij niet kan wedijveren met het beeld, waarvan de droom hem een indruk heeft achtergelaten, en dat de werkelijkheid, de begoocheling uit zijn geest verdrijvende, hem zou berooven van het door hem zorgvuldig bewaarde buitengewone genot.

Later nog, vooral in de *Pensieri*, spreekt Leopardi van de vrouw op een zeer minachtenden toon, en slechts de gedachte, dat deze uitspraken afkomstig zijn van een eenzamen lijder, kan ons de sterke mate van vooroordeel, die er uit blijkt, eenigermate verklaren. Toch is het niet mogelijk een gevoel van verwondering te onderdrukken, wanneer men zulke misogynische uitlatingen verneemt van een man, die in Paolina Leopardi eene liefdevolle zuster, in Antonietta Tommasini en Adelaide Maestri trouwe en hartelijke vriendinnen had en die nog aan den avond van zijn leven in Paolina Ranieri, de zuster van zijn onafscheidelijken Antonio, eene onvermoeide, zelfopofferende verpleegster vond.

Het leven heeft voor Leopardi zijne bekoorlijkheid verloren: achtereenvolgens heeft hij het ontdaan van al wat het schoons en edels, liefelijks en aantrekkelijks bezat. Het eerste stadium der illusie lag als een afgesloten tijdperk achter hem. Doch

het tweede? Bleef hem het benijdenswaardig voorrecht, zich het geluk in een transcendent leven na den dood te kunnen voorstellen? Kon hij met den christen-apostel[1] zeggen: 'Wij weten, dat het gansche schepsel te zamen zucht, doch wij zijn in hope zalig geworden?'

Zonder eenige aarzeling kan die vraag ontkennend beantwoord worden, al heeft men ook eene enkele maal het tegendeel beweerd. In een brief, den 22sten December 1836 uit Napels aan Von Sinner geschreven, zegt Leopardi: 'Ik verlang, meer dan ik u zeggen kan, u nog eens te omhelzen; maar wanneer en waar zal die wensch vervuld worden? Ik vrees, dat het eerst zal wezen *κατ' ἀσφοδ∈λὸν λειμῶνα*'[2]. Die woorden kunnen in den mond van den schrijver moeielijk iets anders beteekenen, dan een uitstel der begeerde ontmoeting *voor altijd*; alle andere redenen nog daargelaten, zou het hem zeker minder aangenaam zijn geweest, op die affodillenweide Achilles te hooren verklaren: 'Liever zou ik als daglooner, voor een arm man, tegen karig loon, het land bebouwen, dan hier als koning heerschen over alle schimmen der onderwereld'[3].

Sainte-Beuve hecht, naar het mij voorkomt, te veel gewicht aan deze woorden, als hij schrijft; 'Ainsi, cette fois, à l'ami qu'il aurait voulu revoir et qu'il désespérait d'embrasser encore, Leopardi ne dit pas tout-à-fait *non*, et il lui donnait rendezvous avec un sourire attendri et presque avec un *peut-être* d'espérance, parmi ces antiques ombres homériques de la prairie d'asphodèle'[4].

Er is een tijd geweest, waarin Leopardi niet slechts godsdienstig was, maar zelfs, als ijverig katholiek, volhield, dat buiten de kerk noch waarheid, noch geluk kon worden gevonden. Doch deze meening heeft hij slechts in zijne vroegste jeugd uitgesproken en wel in zijne *Verhandeling over de volksdwalingen bij de ouden*. Dit stuk, door hem op zeventienjarigen leeftijd geschreven en aan den uitgever Stella gezonden, geraakte in het ongereede en werd door hem nooit weer gezien. Eerst na zijn dood werd het teruggevonden en in

1 *Rom.* VIII: 22, 24.
2 De affodillenweide, waar Homerus (*Odyss.* XI, 538) den in de onder wereld afgedaalden Odysseus de schim van Achilles laat ontmoeten.
3 *Odyss.* XI, 488-90.
4 Sainte-Beuve, *Revue des deux mondes*, 1844.

1845 door Prospero Viani uitgegeven; het handschrift berust met enkele werken van Leopardi in de nationale bibliotheek te Florence. Het werk zelf is mij onbekend; wat ik er hier uit mededeel is ontleend aan Bouché-Leclercq[1] en Aulard[2].

De dwalingen der ouden beschouwt de jeugdige schijver niet slechts van een godsdienstig, maar veeleer van een theologisch standpunt; zij hebben voor hem zonder uitzondering het karakter van het bijgeloof. Nu en dan beproeft hij haar te bestrijden met argumenten aan de rede ontleend, doch hij zorgt dan tevens ons te waarschuwen dat het de godsdienst is, die haar heeft voorgelicht. De godsdienst alleen kan de afdwalingen der menschelijke rede herstellen, en, indien al enkele minder gewichtige dwalingen ook na de komst van Christus hebben stand gehouden, de schuld mag niet geweten worden aan *de Kerk*, die nooit eenig bijgeloof heeft goedgekeurd; maar die dwalingen waren zóó oud en zóó ingeworteld, dat eenige weinige eeuwen niet voldoende zijn om den triomf der kerk op alle ondergeschikte punten volledig te maken. Doch in ieder geval: het eenige middel tegen het bijgeloof is, in de ware kerk te leven. In haar boezem kan geene dwaling van eenig belang ontstaan en verbreid worden, zonder weldra te worden onderzocht en uitgeroeid of althans voor het aangezicht van het heelal aangewezen en gebrandmerkt te worden. In eene kerk, die de zetel is van orde en eenheid, de aartsvijandin van dwaling, kunnen slechts onbeteekenende vooroordeelen en weinig gevaarlijke bijgeloovigheden binnensluipen. Die kerk, die in het bezit der waarheid is, wordt door Leopardi met den godsdienst vereenzelvigd; tot haar zijn de woorden gericht waarmede hij zijn boek besluit:

'Beminnelijke godsdienst! het is zoet, hetgeen men begonnen heeft ten bate van hen, die dagelijks uwe weldaden genieten, te kunnen eindigen met een woord over u. Het is zoet, met eene vastverzekerde overtuiging te kunnen besluiten, dat hij geen wijsgeer is, die u niet volgt en eerbiedigt, doch dat ieder, die u volgt en eerbiedigt, een wijsgeer is. Ik durf beweren, dat hij, die u niet hartstochtelijk liefheeft, die zich niet onwederstaanbaar voelt aangetrokken tot het voorwerp

1 Bouché-Leclercq, *Giacomo Leopardi, sa vie et ses oeuvres*. Paris 1874.
2 F.A. Aulard, *Essai sur les idées philosophiques et l'inspiration poêtique de Giacomo Leopardi*. Paris, 1877.

uwer vereering, noch de zoete huivering kent eener teedere liefde, die voldoet en verrukt, noch de vervoering waarin eene liefelijke en treffende meditatie ons brengt. Toen gij in den nacht der onwetendheid verscheent, hebt gij met uwen bliksem de dwaling vernietigd, en aan de rede en de waarheid een troon verzekerd, dien zij nooit meer zullen verliezen,' enz.

Wat wij hier lezen is eene declamatie - en onze taal is bij lange na niet in staat de grandiloquentie der rollende Italiaansche volzinnen terug te geven -; maar de schrijver dezer minder smaakvolle perioden is ontegenzeggelijk oprecht. In denzelfden tijd ontstonden nog de plannen voor eenige godsdienstige hymnen. Deze zijn echter nooit afgewerkt; weinige maanden later zou dit den dichter dan ook onmogelijk zijn geweest. Want de korte periode van godsdienstijver en geestdrift werd door een tijd van twijfel gevolgd en ook deze maakte langzamerhand plaats voor volslagen ongeloof. Niet dat Leopardi ooit openlijk met de kerk brak, integendeel; jaren later overreedde men hem bijna om eene kanunniksplaats aan te nemen. Men houde hierbij in het oog, dat ieder die destijds in den Kerkelijken Staat eene gouvernementsbetrekking vervulde, minstens een *abate* of een *canonico* moest zijn. Uit het dragen van zulk een ambtsgewaad tot eene bepaalde vocatie voor den geestelijken stand te willen besluiten, zou even dwaas zijn, als te onderstellen dat de vele honderden studenten in de rechten aan onze hoogescholen zich, in de keuze van hun vak, door gloeienden ijver voor de rechtswetenschap hebben laten besturen. Evenmin kan men er eenige beteekenis aan hechten, als Leopardi in 1828, kort na den dood van zijn broeder, aan zijn vader schrijft: 'Ook ik heb dezer dagen, met de u bekende bedoeling, de H. Sacramenten gebruikt.' In een land, waar de godsdienst der meesten zich tot het inachtnemen van enkele gebruiken en het bijwonen van sommige plechtigheden bepaalt, zijn zelfs monniken-vrijdenkers mogelijk; en in de dagen van Leopardi kon men zich geen in het oog loopende verwaarloozing van alle uiterlijke vormen van eeredienst veroorloven, zonder tot de gevaarlijkste carbonari gerekend te worden of, voor het minst genomen, als verdacht persoon onder voortdurend politietoezicht te geraken. In vertrouwelijke brieven laat Leopardi zich over de geestelijke heeren alles behalve gunstig uit. 'Ge zegt terecht', zoo schreef hij in 1824 aan Pietro Brighenti, 'dat de theologen een slag van lieden zijn, bijna even koppig als

de vrouwen. Men zou hun eer alle tanden uit den mond, dan eene enkele opinie uit het hoofd halen. Ja waarlijk, ik zou nog liever met vrouwen, ja zelfs met den duivel, dan met hen te doen hebben.' Zijn theologische ijver is merkelijk bekoeld: 'A l'égard des théologiens' - zoo lezen wij in den brief aan Jakopsen - 'je ne sais presque si nous en avons, heaucoup moins si nous en avons qui soient excellens. J'ignore même s'il peut y avoir de l'excellence dans ce genre.' Intusschen, al wachtte hij zich zorgvuldig voor alles, wat hem met de censuur in aanraking kon brengen, zijne geschriften laten omtrent zijne denkwijze op godsdienstig gebied geen twijfel over. 'Menschen, die tegenwoordig in het Latijn schrijven, worden door alle verstandige lieden uitgelachen; want niemand spreekt die taal en bijna niemand verstaat haar. Ik zie niet in, waarom het niet even belachelijk zou zijn, steeds in ons schrijven en spreken menschelijke eigenschappen te onderstellen, die, zoo als ieder zeer goed weet, nooit in eenig werkelijk bestaand mensch aangetroffen worden, *of zekere rationeele of fantastische wezens, in vroegere jaren gedurende langen tijd aangebeden, maar tegenwoordig volkomen zonder beteekenis geworden*, zoowel voor hem, die hen steeds in den mond heeft, als voor hem, die hen zeer ongaarne hoort noemen. Dat men zich maskert en vermomt om anderen te bedriegen of om niet herkend te worden, vind ik volstrekt niet vreemd; maar dat allen zich achter hetzelfde masker verschuilen en zich op dezelfde wijze vermommen, anderen niet misleidende en elkaar volkomen goed herkennende, dat schijnt mij een kinderspel toe'[1]. Duidelijker kan men in een land, waar de censuur in handen der priesters is, niet zeggen, dat men met alle supranaturalisme gebroken heeft.

De hoop op een gelukkiger bestaan na den dood noemt Leopardi in een zijner gedichten (*Amore e morte*) eene dwaze hoop, waarmede de wereld, den kleinen kinderen gelijk, zich tracht te troosten. Nog duidelijker wordt dit uitgesproken in de samenspraak van Porphyrius en Plotinus. 'Ik weet' - zegt Porphyrius - 'dat volgens enkelen Plato in zijne schriften hier en daar de leer van het toekomende leven verkondigt, opdat de menschen, in twijfel en onzekerheid geraakt omtrent hun toestand na den dood, juist door dien twijfel

1 *Dialogo di Timandro e di Eleandro.*

en uit vrees voor toekomstige straffen en rampen, zich gedurende hun leven van onrechtvaardigheid en andere boosheden zouden onthouden. Indien ik geloofde, dat Plato dien twijfel en dat geloof in de wereld had gebracht en dat zij uitvindingen van hem waren, dan zou ik hem zeggen: Gij ziet, Plato, hoe de natuur, het noodlot, de noodzakelijkheid, of eenige andere kracht, die het heelal heeft voorgebracht en nog beheerscht, voortdurend ons menschen vijandig gezind was en wezen zal. Er zijn vele, ontelbare redenen om ons geslacht den voorrang te betwisten, dien wij ons boven de andere dieren aanmatigen, maar niets zal ons die eereplaats kunnen ontnemen, die ons de oude Homerus reeds toekende: de eereplaats onder de lijdenden. Intusschen heeft de natuur den dood aangewezen als geneesmiddel van alle kwalen; daarom zullen zij, die weinig met hun verstand te rade gaan, den dood niet vreezen, en de anderen zullen hem begeeren. En het zou een heerlijke troost zijn gedurende ons in smart zoo overrijk leven, ons uiteinde te verwachten en te overdenken. Gij hebt, door dien vreeselijken twijfel, dien gij in den geest der menschen hebt opgewekt, aan die gedachte alle liefelijkheid ontnomen, en haar bitterder gemaakt dan eenige andere. Gij zijt de oorzaak dat de rampzalige stervelingen de haven meer vreezen, dan den storm en in den geest van hun eenigen troost, hun eenige rust, weder de vlucht nemen naar de angsten en kwellingen van dit leven. Gij zijt voor de menschen wreeder geweest dan de natuur of het noodlot.'

Plato, Homerus, en weinige regelen verder Minos, Aeacus en Rhadamanthus zijn hier ten tooneele gevoerd om moeielijkheden met de censuur te ontduiken. Er is echter weinig scherpzinnigheid noodig om in te zien, dat hier Leopardi, onder het master van Porphyrius, te velde trekt tegen het Christelijk geloof aan een leven na den dood.

Slechts op ééne plaats van Leopardi's werken[1] vindt men den naam van Christus vermeld. Deze wordt daar de eerste genoemd, die schijnheiligen, lasteraars, kruipende slaven en laaghartige tirannen met den algemeenen, in alle talen overgenomen naam van 'de wereld' bestempelde. Wat Jezus de wereld noemde, is volgens Leopardi niets anders dan het

1 *Pensieri*, LXXXIV en LXXXV.

gros van de tegenwoordige, zoogenoemde beschaafde lieden. Dit pessimistisch denkbeeld: ‘de wereld, vijandig tegenover het goede’ trekt hem aan. Doch waarom vinden wij het nergens bij de ouden? Het is, antwoordt hij, omdat, terwijl de moderne opvoeders het publiek vreezen, de ouden het zochten; omdat de nieuweren de jeugd door eenzaamheid en afzondering tegen het verderf der wereldsche zeden trachten te bewaren, terwijl de ouden de jeugd, desnoods met geweld, aan de eenzaamheid onttrokken en haar onder de oogen der wereld en in het vrije verkeer met de wereld opvoedden, in de overtuiging, dat het voorbeeld veeleer leerzaam dan verderfelijk zou zijn.

De dood, dien Leopardi vreeselijk zou vinden, indien hij ons den toegang tot een nieuw leven moest ontsluiten, neemt voor hem de liefelijkste gedaanten aan, wanneer hij hem voorstelt als den verlosser der menschheid, in wiens schoot de moede gestreden lijder eindelijk het hoofd mag neerleggen. Wel mocht de Musset Leopardi een *amant de la mort* noemen; nooit was een minnaar zoo onuitputtelijk in het bezingen der bekoorlijkheden zijner uitverkorene, als Leopardi, waar het geldt den dood het schrikwekkende te ontnemen, dat hij voor de meeste stervelingen heeft. Ik laat hier als proeve volgen de *Samenspraak tusschen Ruysch en zijne mummien*[1]. Zij kan tevens, beter dan de tot nu toe medegedeelde fragmenten, een denkbeeld geven van den redeneertrant in Leopardi's prozawerken.

Koor der dooden in het studeervertrek van Frederik Ruysch.

Gij, die alleen op aarde onsterflijk voortleeft,
Einddoel van al 't geschaap'ne,
In U alleen vindt ruste,
O Dood! ons naakte aanzijn;
Niet blijde - maar gevrijwaard
Voor de oude smart. In diepen nacht omhult gij
Voor de verwarde zinnen
De sombere gedachten;

1 Onze landgenoot Frederik Ruysch (1638-1731), hoogleeraar te Amsterdam, muntte uit door zijne kunstvaardigheid in het bereiden en bewaren van fijne anatomische praeparaten, waarbij eene door hem bedachte injectiemethode hem groote diensten bewees. Czar Peter de Groote bracht, tijdens zijn verblijf in Holland, een bezoek in het kabinet van Ruysch, dat hij later in zijn geheel aankocht.

Tot hopen, tot verlangen voelt de kracht zich
De moede geest ontbreken;
Zóó wordt hem de onrust en de vrees ontnomen,
En slijt hij zonder klagen
De dorre en trage jaren.
Wij leefden óók, en even als de zuig'ling
Zich nog de schrikgestalten
Verward herinnert, die hem in zijn droomen
Het angstzweet eens afpersten,
Zoo blijft ook ons de heugnis
Van 't vroeger lot: doch vrij is die herinring
Van vrees. Wat waren wij?
Wat was die spanne tijds,
Die wij het leven noemden?
Geheimnisvol, schrikwekkend
Is thans voor ons het leven, zoo als eertijds
De levenden zich dachten
Den onbekenden dood. Gelijk we in 't leven
Den duistren dood ontvloden, zoo ontvliedt thans
Angstig ons naakte aanzijn
De heldre vlam des levens,
Niet blijde - maar gevrijwaard;
Immers, geluk te smaken
Ontzegt het lot aan sterflijken en dooden.

Ruysch (buiten zijn studeervertrek, door het sleutelgat van de deur kijkend). Verduiveld! Wie heeft die dooden muziek leeren maken, zoodat ze als hanen midden in den nacht kraaien? Waarachtig, ik zweet van angst, en ben bijna nog meer dood dan zij. Al heb ik hen voor bederf bewaard, toch verbeeldde ik mij niet, dat zij weer levend zouden worden. Eerlijk gezegd: met al mijn wijsbegeerte beef ik van het hoofd tot de voeten. Verwenscht zij de booze geest, die mij verleidde om deze lieden in mijn huis te nemen! Wat zal ik beginnen? Laat ik hen hier opgesloten, wie weet, of ze dan de deur niet stukslaan, of door het sleutelgat kruipen, en mij in mijn bed komen opzoeken? Om hulp roepen uit vrees voor dooden zou *mij* zeker zeer kwalijk staan. Komaan, moed gevat; ik wil beproeven of ik hun geen schrik kan aanjagen.

(Hij treedt binnen.) Kinderen, wat is dat voor een spel-

letje? hebt ge vergeten, dat ge dood zijt? wat beteekent dat spektakel? heeft het bezoek van den Czar u misschien al te trotsch gemaakt, en meent ge nu niet meer aan de oude natuurwet onderworpen te zijn?

Ik verbeeld mij, dat ge maar een grap hebt willen hebben, en het niet ernstig meent. Zijt ge weer levend geworden - nu, dan wensch ik u geluk; maar ik ben zoo rijk niet dat ik u bij uw leven kan onderhouden, zoo als ik het u na uw dood deed; maakt dan, dat ge mijn huis uitkomt. Als het waar is, wat men van vampiers vertelt, en gij daartoe behoort, zoekt u dan eens andermans bloed om te drinken; ik heb volstrekt geen plan het mijne te laten uitzuigen, nadat ik uw aderen zoo ruimschoots met kunstmatig bloed heb gevuld. Kortom, wilt ge u hier, zooals tot nu toe, rustig en bedaard houden, dan zullen wij goede vrienden blijven, en het zal u in mijn huis aan niets ontbreken; zoo niet, dan waarschuw ik u, dat ik den grendel van de deur zal nemen en u allen zal dood slaan.

Een doode. Maak u maar niet boos; ik beloof u, dat we allen zoo dood zullen blijven als we zijn, zonder dat ge ons behoeft dood te slaan.

Ruysch. Hoe zijt ge dan op den inval gekomen om te zingen?

De doode. Eenige oogenblikken geleden, met klokslag twaalf, is voor de eerste maal het groote mathematische jaar geëindigd, waarover de ouden zooveel geschreven hebben; dat is dan ook de eerste maal, dat de dooden spreken. En niet slechts wij: op elk kerkhof, in elk graf, op den bodem der zee, onder sneeuw en zand, onder den blooten hemel, overal waar zij zich bevinden hebben de dooden met klokslag twaalf het lied gezongen, dat gij van ons gehoord hebt.

Ruysch. En hoelang zal dat zingen en dat spreken duren?

De doode. Het zingen is al gedaan. Spreken mogen we gedurende een kwartier. Dan keeren wij weder tot ons stilzwijgen terug, totdat het zelfde jaar op nieuw zal zijn verloopen.

Ruysch. Als dat waar is, behoef ik niet te vreezen, dat gij mij voor de tweede maal in mijn slaap zult storen. Praat gerust vrijuit met elkander; ik zal een weinig ter zijde blijven staan en naar u luisteren, uit nieuwsgierigheid, zonder u te storen.

De doode. Wij kunnen slechts dan spreken, als wij een

levenden antwoorden moeten. Wie den levenden geen antwoord te geven heeft, zwijgt, zoodra het lied geëindigd is.

Ruysch. Dat spijt mij waarlijk; want ik verbeeld mij, dat het alleraardigst zou zijn te hooren wat ge elkaar verteldet, als ge met elkander kondt praten.

De doode. Ook al konden we dat, ge zoudt niets hooren, want wij hebben elkander niets te zeggen.

Ruysch. Duizend vragen komen mij voor den geest, die ik u zou willen doen. Maar de tijd is kort en de gelegenheid tot eene keus ontbreekt. Zeg mij dus met korte woorden, wat uw geest en uw lichaam gevoelden op het oogenblik van het sterven.

De doode. Het oogenblik van het sterven heb ik niet kunnen waarnemen.

De andere dooden. Wij ook niet.

Ruysch. Hoe bedoelt ge dat?

De doode. Evenmin als gij het oogenblik kunt waarnemen, waarop gij begint te slapen, al let gij er nog zoo nauwkeurig op.

Ruysch. Maar inslapen is iets natuurlijks!

De doode. Is sterven dan iets onnatuurlijks? Toon mij een mensch, eene plant, een dier, die niet sterven.

Ruysch. Het verwondert mij niet, dat ge zingt en spreekt, als ge van uw sterven niets gemerkt hebt:

> Zoo streed de held, den doodsteek niet bespeurend,
> Nog voort, ofschoon hij reeds gestorven was,

gelijk een Italiaansch dichter zegt. Ik had mij voorgesteld, dat gij en uw gelijken van zaken, den dood betreffende, beter op de hoogte zoudt zijn, dan wij levenden. Maar, om tot de hoofdzaak terug te keeren - hebt gij op het oogenblik van sterven geenerlei smart gevoeld?

De doode. Wat zou dit voor een smart zijn, die door hem, die haar ondergaat, niet bemerkt wordt?

Ruysch. Toch is iedereen er van overtuigd, dat de gewaarwording van het sterven eene zeer smartelijke moet zijn.

De doode. Als of de dood eene gewaarwording, en niet juist het tegengestelde ware!

Ruysch. En zoowel zij, die, wat de natuur der ziel betreft, het gevoelen van de Epicuristen zijn toegedaan, als zij, die het algemeen aangenomen gevoelen huldigen, stemmen allen, of althans meerendeels, met mijn gevoelen in, en meenen, even als ik,

dat het sterven uit den aard der zaak en zonder eenige vergelijking iets uiterst pijnlijks is.

De doode. Welnu, aan beide partijen kunt gij uit onzen naam vragen: indien de mensch het vermogen niet bezit, om het oogenblik waar te nemen, waarop de levensverrichtingen in meerdere of mindere mate, doch slechts gedeeltelijk worden afgebroken, door slaap, verdooving, bewusteloosheid of eenige andere oorzaak, hoe zal hij dan het oogenblik gewaarworden, waarop die zelfde verrichtingen niet gedeeltelijk en tijdelijk, maar geheel en voor altijd ophouden? Daarenboven, hoe zou in den dood een levendig gevoel plaats kunnen hebben? meer nog: hoe zou het sterven zelf een levendig gevoel kunnen zijn? Wanneer het vermogen om te gevoelen niet slechts verzwakt of verminderd is, maar tot zulk een minimum gebracht is, dat het onmerkbaar wordt of verdwijnt, meent gij dan dat de mensch nog voor eene sterke gewaarwording vatbaar is? zou juist dat gevoel van ontzinken van het waarnemingsvermogen een sterke gewaarwording kunnen zijn? Zie slechts hoe zelfs zij, die tengevolge van hevige en pijnlijke ziekten sterven, bij het naderen van den dood, korten tijd vóór zij den laatsten adem uitblazen, tot kalmte komen en zóó rustig worden, dat men bemerken kan hoe hun levenskracht, die zoo zeer afgenomen is, tot het voelen van smart niet meer in staat is, hoe integendeel de smart eerder ophoudt, dan het leven. Zeg dat uit onzen naam aan ieder, die meent dat hij, op het oogenblik van sterven, van pijn zal sterven.

Ruysch. Mogelijk zouden de Epicuristen met die redeneeringen genoegen nemen; doch niet zij, die eene andere meening hebben omtrent het wezen der ziel, zoo als ik tot nog toe had, en des te eerder zal blijven hebben, nu ik de dooden heb hooren spreken en zingen. Want allen die meenen, dat het sterven bestaat in eene scheiding van lichaam en ziel, zullen niet begrijpen, hoe deze twee, die met elkander zoodanig verbonden en versmolten zijn, dat zij slechts één enkel wezen uitmaken, zonder zeer groot geweld en onuitsprekelijk smartgevoel gescheiden kunnen worden.

De doode. Zeg mij, is de geest wellicht aan het lichaam vastgehecht met de eene of andere zenuw, met eene spier of met een vlies, dat noodzakelijk breken moet wanneer de geest zich verwijdert? Of is hij misschien een deel van het lichaam, dat met geweld afgerukt of afgesneden moet worden? Ziet ge

niet, dat de ziel slechts dan het lichaam verlaat, wanneer zij belet wordt er langer te blijven, en er geen plaats meer vindt, niet omdat de eene of andere kracht haar uitrukt en ontwortelt? En zeg mij: voelt de ziel wellicht, wanneer zij in het lichaam komt, dat zij daar stevig vastgehecht of gebonden, of zoo als gij het noemt, versmolten wordt? Waarom zou zij dan voelen, dat zij bij het uittreden wordt losgemaakt, of, om het zoo uit te drukken, eene zeer hevige gewaarwording ondervinden? Wees verzekerd, dat zoowel het komen als het gaan van de ziel even rustig, gemakkelijk en ongemerkt geschiedt.

Ruysch. Maar wat is dan het sterven, indien het geen smart is?

De doode. Eerder een aangename gewaarwording, dan iets anders. Weet, dat het sterven, even als het inslapen, niet plotseling, maar trapsgewijs geschiedt. Het is waar, dat deze trappen meer of minder talrijk, grooter of kleiner zijn, in overeenstemming met de menigvuldige oorzaken en wijzen van sterven. In het laatste van die oogenblikken wekt de dood noch smartelijke, noch aangename gewaarwordingen op, evenmin als de slaap. In de voorafgaande oogenblikken kan hij geen smart veroorzaken, omdat de smart iets levendigs is, terwijl de zinnen van den mensch in den tijd, waarin de dood zijn invloed reeds doet gelden, stervend, en derhalve uitermate verzwakt zijn. Wel kan het sterven eene oorzaak van welbehagen zijn: want het welbehagen is niet altijd iets levendigs, integendeel, de meeste menschelijke genietingen bestaan in eene zekere soort van matheid. Derhalve zijn de zinnen van den mensch, ook als zij op het punt zijn geheel werkeloos te worden, nog vatbaar voor een gevoel van welbehagen, omdat juist die matheid zeer dikwijls een welbehagen is, vooral wanneer zij van smart bevrijdt; iedereen weet immers, dat het ophouden van eenig smartelijk of onaangenaam gevoel op zich zelf reeds genot is. Derhalve moet de matheid des doods des te aangenamer wezen, naarmate zij den mensch van grooter smart ontheft. Wat mij aangaat, ofschoon ik op het oogenblik van sterven geen bijzondere aandacht heb gewijd aan hetgeen ik gevoelde, omdat de doctoren mij verboden hadden mijne hersenen in te spannen, - toch herinner ik mij, dat ik eene dergelijke aangename gewaarwording had, als lieden die door den slaap bevangen zijn, op het oogenblik waarop zij aan dien drang kunnen toegeven.

De andere dooden. Ook wij meenen ons hetzelfde gevoel te kunnen herinneren.

Ruysch. Het kan zijn, dat gij gelijk hebt, ofschoon allen, met wie ik gelegenheid had over dit onderwerp te redeneeren, van geheel andere meening waren; intusschen konden zij, voor zoo ver ik mij herinner, zich niet op hun eigen ondervinding beroepen. Maar zeg mij nu nog dit: toen gij stierft, en die aangename gewaarwording hadt, wist gij toen dat dit sterven was, en hieldt gij dat aangename voor eene hoffelijkheid van den dood? of steldet ge u iets anders voor?

De doode. Zoolang ik niet dood was, stelde ik mij voor, dat ik dit gevaar zou kunnen ontkomen, en tot op het laatste oogenblik, dat mij het vermogen om te denken was overgebleven, hoopte ik, dat ik nog één of twee uur zou kunnen leven. Zoo gaat het, meen ik, velen, wanneer zij sterven.

De andere dooden. Ons is hetzelfde overkomen.

Ruysch. Zoo zegt ook Cicero, dat niemand zulk een bouwval is geworden, of hij hoopt ten minste nog een jaar te leven. Maar hoe hebt ge ten slotte bemerkt, dat de ziel het lichaam verlaten had? Zeg mij, hoe zijt ge het te weten gekomen, dat ge dood waart?

Ze antwoorden niet meer. - Kinderen, verstaat ge mij niet? Het kwartier zal voorbij zijn. Laat ons eens voelen, of zij zich nog bewegen. - Neen, ze zijn volmaakt dood; ik behoef niet ongerust te zijn, dat zij mij nog eens bang maken. Dus, nu naar bed!

Wij hebben gezien, hoe Leopardi zich achtereenvolgens ontworstelde aan de illusiën van het eerste en het tweede stadium en hoe zijne troostelooze philosophie den mensch het geluk ontzegde, zoowel voor als na de ure des stervens. Er is echter nog een derde vorm van menschelijke illusie denkbaar, die ons de toekomst in een helder licht voorspiegelt, al is het duister om ons heen. Doch wie zich op dit standpunt plaatst, verwacht in die toekomst geen geluk voor zich zelf; hij beschouwt zich als eene enkele schakel van de groote keten; als lid der maatschappij, die met het individu staat noch valt; hij gelooft aan ontwikkeling en veredeling van de menschheid en acht het eene schoone taak, ook zijn steentje bij te dragen tot het groote gebouw, dat beschaving en vooruitgang sedert

eeuwen optrekken. Kan hij zijn hoofd neerleggen met het bewustzijn, die taak naar de mate zijner krachten te hebben vervuld, dan is reeds die gedachte voor hem geluk. Verspreiding van kennis, bevordering van welvaart, zietdaar volgens hem het onfeilbare middel om smart en ellende te bestrijden.

Vooruitgang en ontwikkeling der menschheid! Om die woorden door Leopardi zonder bittere ironie te hooren uitspreken, moeten wij teruggaan tot zijn eerste geschrift ‘over de volksdwalingen bij de ouden.’ Doch reeds hier doet zich de twijfel vernemen. De jeugdige schrijver herinnert ons, dat niet zelden verouderde dwalingen, na lange tijdruimte, plotseling boven komen en haren ouden invloed herwinnen en hij voegt er bij:

‘Deze opmerking zou ons het denkbeeld doen opvatten, dat de menschelijke geest, op het stuk van kennis, geen oneindig voortloopende rechte lijn, maar een cirkel van beperkten omvang doorloopt en dat hij, van tijd tot tijd, onvermijdelijk weer op het zelfde punt terugkomt.’

Men ziet, dat Leopardi niet slechts vóór Schopenhauer pessimist was, maar ook op zijn zeventiende jaar den, in onze dagen op nieuw besproken, *cirkelgang der menschheid* uitvond.

Onder de vrienden van Leopardi te Florence bekleedde de markies Gino Capponi eene eereplaats, welke zijne talenten en zijne vaderlandsliefde hem ten volle waardig maakten.

Wel verre van te deelen in de sombere beschouwingen van den dichter, was Capponi een man, die een onwrikbaar vertrouwen had in de toekomst, een man voor wien vooruitgang en ontwikkeling geen holle klanken waren. Tot hem richtte Leopardi zijne *Palinodia*, eene satire, waarin hij zijn onverholen minachting uitspreekt voor hetgeen de negentiende eeuw gebracht had en beloofde te zullen brengen. ‘Ik dwaalde, beste Gino,’ - zoo begint hij - ‘langen tijd en geweldig heb ik mij vergist.’ De wereld is *niet* ongelukkig. In het koffiehuis, tusschen wolken van cigarenrook, bij het knappen van versche pasteitjes en onder het rinkelen van lepels en kopjes, bij de dorstige uitroepen van krijgshaftige bezoekers, ging hem het langgezochte licht *uit de dagbladen* op. Nu is hij bekeerd:

Aureo secolo omai volgono, o Gino,
I fusi delle Parche. Ogni giornale
Gener vario di lingue e di colonne,
Da tutte i lidi lo promette al mondo

Concordemente. Universale amore,
Ferrate vie, moltiplici commerci,
Vapor, tipi e *cholèra* i più divisi
Popoli e climi stringeranno insieme.
Nè meraviglia fia se pino o quercia
Suderà latte e mele, o s'anco al suono
D'un *walser* danzerà. Tanto la possa
Infin qui de' lambicchi e delle storte,
E le macchine al cielo emulatrici
Crebbero, e tanto cresceranno al tempo
Che seguirà; poichè di meglio in meglio
Senza fin vola e volerà mai sempre
Di Sem, di Cam e di Giapeto il seme.

Een gouden eeuw bereiden thans, o Gino!
De schikgodinnen ons. Alle couranten
(Hoe ze ook in taal en in formaat verschillen),
Uit ieder land des aardbols, zij beloven 't
Eenstemmig ons. Universeele liefde,
Spoorbanen, nieuwe wegen voor den handel,
Stoom, drukpers, cholera, die allen zullen
De verste volk'ren hecht te zaam verbinden.
Geen sterv'ling zal 't verbazen, als de pijnboom
En de eik van melk en honig voortaan druipen,
Of op den maat der tonen dansen. Zóó is
De tooverkracht van kolven en retorten
En van machines, met den hemel strijdend
Om voorrang, aangegroeid; zóó blijft zij groeien
In later tijden, wanneer altijd hooger
En eindloos hooger zijne vlucht blijft nemen
Het nageslacht van Sem en Cham en Japhet.

't Is waar, zoo gaat hij verder, moord en doodslag zullen niet verdwijnen; de gouddorst zal niet ophouden de drijfveer van de meeste daden te zijn. Deugd en ware verdienste, bescheidenheid en waarheidsliefde zullen in elken staat vreemd blijven aan het openbare leven en steeds vervolgd, onderdrukt en naar den achtergrond gedrongen worden. Bedrog en stoutmoedigheid, met middelmatigheid samenspannende, zullen steeds de bovendrijvende partij vormen. Wie macht en kracht bezit, zal er misbruik van maken.....

.... Ma nelle cose
Più gravi, intera, e non veduta innanzi,

Fia la mortal felicità. Più molli
Di giorno in giorno diverran le vesti
O di lana o di seta. I rozzi panni
Lasciando a prova agricoltori e fabbri,
Chiuderanno in coton la scabra pelle,
E di castoro copriran le schiene.
Meglio fatti al bisogno, o più leggiadri
Certamente a veder, tappeti e coltri,
Seggiole, canapè, sgabelli e mense,
Letti, ed ogni altro arnese, adorneranno
Di lor menstrua beltà gli appartimenti;
E nove forme di paiuoli, e nove
Pentole ammirerà l'arsa cucina.
Da Parigi a Calais, di quivi a Londra,
Da Londra a Liverpool, rapido tanto
Sarà, quant' altri immaginar non osa,
Il cammino, anzi il volo....
..... Illuminate
Meglio ch'or son, benchè sicure al pari,
Nottetempo saran le vie men trite
Delle città sovrane, e talor forse
Di suddita città le vie maggiori.
Tali dolcezze e sì beata sorte
Alla prole vegnente il ciel destina.
  Fortunati color che mentre io scrivo
Mïagolanti in su le braccia accoglie
La levatrice! a cui veder s'aspetta
Quci sospirati dì, quando per lunghi
Studi fia noto, e imprenderà col latte
Dalla cara nutrice ogni fanciullo,
Quanto peso di sal, quanto di carni,
E quante moggia di farina inghiotta
I1 patrio borgo in ciascun mese; e quanti
In ciascun anno partoriti e morti
Scriva il vecchio prior: quando, per opra
Di possente vapore, a milïoni
Impresse in un secondo, il piano e il poggio,
E credo anco del mar gl'immensi tratti,
Come d'aeree gru stuol che repente
Alle late campagne il giorno involi,
Copriran le gazzette, animo e vita
Dell' universo, e di savere a questa
Ed alle età venture unica fonte!

... Maar in zaken
Van méér belang zal een nog nooit aanschouwde,
Volkomen zaligheid der menschen deel zijn.
Van dag tot dag wordt onze kleeding (moog' zij
Van zijde of wol zijn) zachter. Boer en werkman
Ontdoen zich van hun grof gewaad en zullen
Hun ruwe huid met fijn katoen bekleeden
En zich den rug met bevervel bedekken.
Meer voor 't gebruik geschikt, ten minste fraaier
Voor 't oog, zal zeker voortaan 't huisraad wezen;
Tapijten, kleeden, kanapés en stoelen,
Voetbankjes, bedden, tafels zullen met steeds
Vernieuwde schoonheid ons vertrek versieren;
In nieuwe vormen blinken pan en ketel
Bij 't keukenvuur, bewondering uitlokkend;
Zoo snel als men zich nauwlijks durft verbeelden
Zal van Parijs de weg (veeleer de vlucht) zijn
Tot aan Calais, van daar naar Londen, verder
Weer tot aan Liverpool.....
..... Voorzeker beter
Verlicht dan thans, maar toch niet veil'ger, zullen
Des nachts de afgelegen straten wezen
Der groote wereldsteden, en misschien ook
De grootste straten van de kleine stadjes.
Zulk eene heerlijkheid en zóóveel zegen
Bewaart de hemel voor het kroost der toekomst.
Gelukkig zij, die in den arm der baker
Als pasgeboren kleine schreeuwers liggen,
Terwijl ik schrijf! zij, wien het is beschoren
Den lang begeerden dag te zien, waarop het
Volhardend onderzoek ontdekt (en iedre kleine
Die kennis met de moedermelk reeds opneemt),
Hoevele ponden zout en hoeveel vleeschspijs,
En hoeveel schepels meel per maand gebruikt wordt
In ieders vaderstad; en hoeveel sterfgevallen,
Hoeveel geboorten jaarlijks de oude prior
In zijn register schrijft; - den dag te zien, als
Door stoom geholpen, bij millioenen per seconde
Gedrukt, gelijk een vlucht kraanvogels, plotseling
Voor wijde streken 't zonlicht onderscheppend, -
Als de couranten, die de ziel en 't leven
Van het heelal zijn en voor deze tijden
En alle volgende de een'ge bron van kennis,

De dalen en de heuvelen bedekken
En zelfs des oceaans onmeetb're vlakte.

Leopardi schrijft boven zijne *Palinodia* de woorden van Petrarca: *Il sempre sospirar nulla rileva*, (voortdurend zuchten baat niets) en schijnt daarmede te kennen te willen geven, dat hij zich in dit gedicht ten koste der vooruitgangs-idealisten vroolijk maakt. Doch zijne vroolijkheid is van verdacht gehalte; de mond schertst, maar het hart weent. Tot een gullen lach is de arme dichter nooit in staat geweest; lachen is volgens hem een treurig voorrecht van den mensch en eerst in de wereld gekomen na een ander verschijnsel, dat zich mede slechts bij hem openbaart, de dronkenschap, waardoor dit meest geplaagde van alle schepselen zijn leed poogt te verzetten[1].

Nog een ander werk van Leopardi heeft een satirisch karakter. In zijne jeugd had hij zich met voorliefde bezig gehouden met Homerus' Muizen-en-kikvorschen-strijd, en van dit gedicht in 1815 een eerste en in 1826 eene tweede vertaling in sestinen gegeven. Gedurende zijne laatste levensjaren schreef hij zijne *Paralipomeni della Batracomiomachia* (vervolgop den Muizenen-kikvorschen-strijd). Dit werk, geheel in *ottave rime* geschreven, dat in acht zangen meer dan drieduizend versregels telt, is meer dan eens gehouden voor eene parodie op de staatkundige gebeurtenissen in Italië gedurende de jaren 1820-30. Bij nauwkeurige lezing blijkt het echter, dat de muze der historie aan dezen arbeid zeer weinig deel heeft. Het is duidelijk dat de ratten (die de plaats der Homerische muizen innemen) de Italianen voorstellen, terwijl met de kikvorschen de priesters en met de krabben de Oostenrijkers bedoeld worden, maar rechtstreeksche toespelingen op historische feiten en welgelijkende portretten van tijdgenooten zoekt men te vergeefs. Leopardi bedient zich ook hier weer van de aan de oudheid ontleende inkleeding om zijne wijsgeerige inzichten te verkondigen. Doch hoe hemelsbreed verschilt hetgeen wij hier lezen van hetgeen de vurige zanger der *Ode aan Italie* verkondigde! Vaderlandsliefde spreekt nog steeds uit menige bladzijde, maar het is eene liefde die aan 't verleden, niet aan de toekomst denkt, eene liefde, die treurt als degenen, die geen hope meer hebben.

1 *Elogio degli uccelli*.

De ratten zijn verslagen en onderworpen en zuchten onder den ijzeren scepter van den krabbenvorst. Hun koning *Rodipane* (korstknabbelaar) wordt onder scherp toezicht gesteld van den gezant der krabben, den baron *Camminatorto* (schuinlooper); de zwaargebaarde jeugd[1] van het rattenland houdt zich onledig met onbeteekenende samenzweringen en heeft den naam van het vaderland steeds in den mond, zonder de daad bij het woord te voegen. Intusschen dwaalt de verbannen rattenminister *Leccafondi* (bodemlikker) rond, in de hoop een middel tot redding van zijn vaderland te zullen vinden. Daedalus raadt hem aan de dooden te raadplegen, en dit geschiedt. *Leccafondi* vindt hen, zonder onderscheid van rang of stand, naar volgorde van aankomst, in lange rijen, zwijgend op stoelen gezeten en vraagt hen, of door eenig middel de schande en rouw, die over het volk der ratten is gekomen, kan worden weggenomen. De dooden antwoorden niet dadelijk, en wel om eene zeer geldige reden. De vraag komt hun zoo onmetelijk zot voor (*una schiocchezza insolita*), dat ze niets liever zouden doen, dan het uitschateren van lachen; - doch de dooden bezitten dat talent niet (*non è l'estinto un animal risivo*). Zij lachen dus niet, maar door den eeuwigen nacht verspreidt zich een liefelijk geluid, dat tot in de verste schuilhoeken der onmetelijke doodengrot een weerklank vindt. Toch hebben enkelen medelijden met den bedrukten afgezant en verwijzen hem naar zekeren ouden generaal *Assegiatore* (belegeraars); deze, in een verborgen hoekje der rattenstad levende en zich ver van alle politiek houdende, zou hem het geheim openbaren. *Leccafondi* spoedt zich naar dit nieuwe orakel; maar het manuscript,

1 Omstreeks het jaar 1830 hadden de Italiaansche patriotten de gewoonte, een vollen baard te dragen, hetgeen in de oogen van het publiek voor een bewijs van liberalisme gold. Leopardi steekt in de *Batracomiomachia* (VI, 113 en vgg.) en in het slot der *Palinodia* den draak met de harige tronies dezer woordenhelden, die zich haastten naar het scheermes te grijpen, als de Oostenrijkers of de priesters den schijn aannamen, aan hunne samenzweringen eenige beteekenis toe te kennen. Felix Mendelssohn Bartholdy schrijft in zijne *Reisebriefe* (Maart 1831), dat na een onbeduidend oproer te Bologna, kort na de verheffing van Gregorius XVI tot paus, zelfs de Duitsche schilders, die te Rome verblijf hielden, in den grootsten angst hun baard afschoren. 'Nicht allein, dasz sie sich sämmtlich die Schnurr-, Backen-, Knebel- und Stutzbärte weggeschoren haben, und offen bekennen, so bald die Gefahr vorüber sei, lieszen sie sie wieder stehen; sondern die langen, dicken Kerle gehen mit Anbruch der Nacht nach Hause, schlieszen sich ein und graulen sich nun da allein.'

waaraan Leopardi deze bijzonderheden beweert ontleend te hebben, eindigt juist daar, waar de gedenkwaardige woorden van den generaal moesten staan.

Ook uit Leopardi's andere werken spreekt die zelfde hopelooze twijfel aan eene betere toekomst. Onze hooggeroemde beschaving vindt in hem geen bewonderaar. Geleerdheid wordt met den dag zeldzamer; de wetenschap verliest in diepte, wat zij in omvang wint; van de duizende boeken, die jaarlijks verschijnen, zal over eenige eeuwen nauwelijks één gelezen worden; want de meesten vorderen meer tijd voor het lezen, dan de schrijver aan de samenstelling besteedde. Met voorliefde worden de krachtvolle figuren der oudheid met ons zwak en verbasterd ras vergeleken, en die vergelijking valt niet in ons voordeel uit. De wereld is niet beter dan vroeger en zal niet beter worden dan nu. Moord en doodslag mogen verminderen, bedrog en zelfzucht nemen toe. Van ganscher harte zou Leopardi instemmen met de woorden van *Von Hartmann*: 'Ich wollte mich doch wahrlich lieber unter den alten Germanen der Gefahr aussetzen, gelegentlich todtgeschlagen zu werden, als unter den modernen Germanen jeden für einen Schuft und Schurken halten zu müssen, bis ich ganz überzeugende Beweise seiner Ehrlichkeit habe'[1].

Hetgeen wij tot nog toe omtrent Leopardi's wijsgeerige beschouwingen mededeelden kwam in hoofdzaak neder op eene niets ontziende, voor geen enkele bedenking terugdeinzende, afbrekende kritiek; het was het oordeel van den man, die alle illusiën meent verloren te hebben. Die kritiek oefende Leopardi uit onder den invloed der hem beheerschende pessimistische gedachte; aan die opvatting toetste hij de meeningen van tijdgenooten en voorgangers. Hij zelf erkent, schoon aarzelend, dat zijne beginselen een negatief karakter hebben: 'Dat mijne beginselen alle negatief zijn heb ik niet bemerkt; maar het zou mij niet zeer verwonderen, daar ik mij de woorden van Bayle herinner, dat in metaphysica en moraal de rede niet kan opbouwen, maar slechts afbreken'[2]. Afbreken zonder opbouwen heeft nog nooit een stelsel tot stand gebracht

1 *Philosophie des Unbewussten*, 723.
2 *Epistolario*, II, 35. (Brief aan Stella).

en wij zoeken dit dan ook bij Leopardi te vergeefs. Er zijn echter schrijvers, die deze meening niet deelen. Zoo schrijft E. Caro in zijn opstel *La Maladie du Pessimisme*:

'Qu'importe que Leopardi soit moins dogmatique que les philosophes allemands, qu'il n'ait pas de système, et que son pessimisme dérive d'une négation universelle au lieu d'être la déduction d'une théorie métaphysique? Est-ce que l'absence d'un système n'est pas elle même un système, et qui a fait quelque bruit dans le monde, puisqu'il est celui des sceptiques?'[1]

Caro neemt hier met de eene hand terug, wat hij met de andere gaf. Geen enkel scepticus, van Pyrrho af tot Bayle toe, heeft een systeem gehad, tenzij de lange reeks zijner ontkenningen door enkele bevestigingen werd besloten. Stelselmatige, d.i. consequent volgehouden negatie is evenmin een wijsgeerig stelsel als de hongerkuur van Dr. Tanner een stelsel van voeding is. Constateeren van feiten, of van hetgeen men voor feiten houdt, is zeker een uitnemende grondslag voor elke theorie; maar het blijft een grondslag, waarop slechts dan een gebouw kan worden opgetrokken, wanneer men zich zelf de vragen: vanwaar? waarom? waartoe? ter beantwoording stelt. Wie op deze vragen een antwoord kan geven, dat hem zelf bevredigt - al vindt ieder ander het belachelijk - heeft een stelsel; wie dat antwoord schuldig blijft, heeft het niet.

Een rechtstreeksch antwoord vinden wij bij Leopardi nergens. Waarom zou hij het beproeven?

> Vano è saper quel che natura asconde
> Agl' inesperti della vita, e molto
> All' immatura sapïenza il cieco
> Dolor prevale[2].

> Het baat niet, of ge al weet, wat de natuur steeds
> Verbergt voor de onervarenen in 't leven;
> Veel beter dan te vroeg gerijpte wijsheid
> Is blinde smart.

Doch niet altijd spreekt de dichter zoo. In de reeds vroeger medegedeelde Ode aan Graaf Carlo Pepoli verklaart hij uitdrukkelijk, dat hij zich juist het zoeken van een antwoord

1 *Revue des Deux Mondes* (Nov. 1877).
2 *Il. Sogno.*

op de bovengenoemde vragen ten doel stelt. Hooren wij hem nog eens in het begin der *Samenspraak tusschen de Natuur en eene Ziel*:

De Natuur. Ga, meest geliefde mijner dochteren, die dien eerenaam nog gedurende eene reeks van jaren zult dragen. Leef, en wees groot en ongelukkig.

De Ziel. Welk kwaad heb ik bedreven vóór ik nog leefde, dat gij mij zulk een straf oplegt?

De Natuur. Welke straf bedoelt ge, mijn kind?

De Ziel. Schrijft ge mij niet voor, ongelukkig te zijn?

De Natuur. Maar slechts omdat ik wil, dat ge groot zult zijn, en het eene is, zonder het andere, niet mogelijk. Daarenboven zijt ge bestemd, om een menschelijk lichaam te bezielen, en alle menschen zijn onvermijdelijk, van hunne geboorte af, ongelukkig.

De Ziel. Maar het zou integendeel verstandig zijn, indien ge zulke maatregelen hadt genomen, dat de menschen noodzakelijk gelukkig moesten zijn; en zoo u dit niet mogelijk was, behoordet ge u te onthouden van hen in de wereld te brengen.

De Natuur. Noch het een, noch het ander staat in mijne macht, want ik ben ondergeschikt aan het noodlot, en dit heeft het anders verordend, - welke er ook de reden van zijn moge, die gij noch ik kunnen begrijpen. Thans, nu ge eenmaal geschapen zijt en gereed om uw intrek in een mensch te nemen, kan geen enkele kracht, noch de mijne, noch die van anderen, u bevrijden van het ongeluk, dat allen menschen gemeen is.....

Hier treedt dus de natuur als scheppende kracht op, doch ondergeschikt aan het noodlot. Duidelijk is de voorstelling niet, maar wellicht zal menigeen aan dit dichterlijk halfduister de voorkeur geven boven de glasheldere klaarheid van Von Hartmann's '*unbewusste - überbewusste - intuitiv - reflexionslose Inteligenz*.' Hoe welwillend de toon ook zij, waarop de Natuur in dezen dialoog spreekt, toch schijnt zij voor deernis niet vatbaar te wezen:

> So che natura è sorda
> Che miserar non sa;
> Che non del ben sollecita
> Fu, ma dell' esser solo...[1].

1 *Il Risorgimento.*

'k Weet, dat Natuur het oor sluit,
Geen medelijden kent;
Dat zij niet ons geluk bedoeld
Heeft, maar alleen ons aanzijn.

Zietdaar tevens het doel aangegeven: onophoudelijk voortbrengen. In de samenspraak tusschen de Natuur en een IJslander beklaagt deze laatste zich over de tallooze gevaren, waaraan de zwakke mensch van alle zijden blootstaat en waartegen hij zich niet, of slechts met de uiterste moeite, verdedigen kan. ‘Verbeeldt ge u wellicht,’ - zoo vraagt hem de Natuur - ‘dat de wereld om uwentwil geschapen is? Zoo ja, weet dan, dat ik mij bij al mijne handelingen, beschikkingen en verrichtingen - zeer enkele uitgezonderd - iets geheel anders ten doel stel, dan het geluk of het ongeluk der menschen. Indien ik u op de eene of andere wijze leed doe, bemerk ik het slechts uiterst zelden, even als ik het, in den regel, niet weet als ik u eene weldaad bewijs....’ Hier begint de Natuur een sterken familietrek te krijgen met *het onbewuste* van Von Hartmann. ‘Ten slotte,’ - zoo gaat zij voort - ‘indien het mij zelfs overkwam, dat ik uw geheele geslacht uitroeide, zou ik er niets van bemerken.’

Uit deze laatste woorden blijkt, dat het denkbeeld van eene wereld, die slechts als voorstelling bestaat, bij Leopardi niet opkomt. Integendeel laat hij elders[1] een aardmannetje en een dwaallichtje redeneeren over de totale verdwijning van het menschdom van den aardbol. Beiden merken met verbazing op, dat de gewone loop der dingen door het uitsterven van het menscheljk geslacht in geen enkel opzicht is veranderd.

Onze IJslander is intusschen met het antwoord der Natuur niet tevreden. Hij meent, dat indien deze hem in de wereld heeft gebracht, zonder hem te raadplegen of hij dit al of niet begeerde, zij voor het minst verplicht is hem daar tegen kwalen en ongemakken te beschermen. ‘Gij toont duidelijk’ - antwoordt de Natuur ‘niet bedacht te hebben, dat het leven van dit heelal een voortdurende kringloop is van voortbrenging en vernietiging, zoodanig met elkander verbonden, dat de eene steeds de andere, en daardoor tevens het blijvend bestaan van de wereld, in de hand werkt. Want zoodra òf de voortbrenging òf de vernietiging ophield, zou ook de wereld te

1 *Dialogo di un Folletto e di uno Gnomo*.

niet gaan. En derhalve zou het der wereld slechts tot schade kunnen strekken, indien zij iets bevatte, dat niet aan lijden onderhevig was.'

Wij zijn hiermede tot de kern van Leopardi's theorie doorgedrongen. De natuur heeft slechts één doel: voortbrengen. Doch voortdurende productie is niet denkbaar zonder gelijktijdige destructie van het eenmaal voortgebrachte. Dit sloopen nu, waarvoor de natuur zich van duizende middelen bedient, is smartelijk voor de levende wezens op wie het wordt toegepast. Zoo is dus het raadsel der smart verklaard. Er blijft echter nog eene andere vraag over, die de IJslander uitspreekt: 'Maar als nu hetgeen vernietigd wordt, lijdt en hetgeen vernietigt, niet geniet en weldra zelf vernietigd zal worden; zeg mij dan, wat nog geen enkel wijsgeer in staat was mij te zeggen: wie is het, die in dit allerongelukkigste leven van al het geschapene, dat slechts door leed en dood van alle schepselen kan blijven bestaan, behagen schept of genot vindt?'

Eene lastige vraag voorwaar! Maar Leopardi zal der Natuur te hulp komen. Even als de dooden in het kabinet van Ruysch juist tot nieuw stilzwijgen waren veroordeeld, toen hun de belangrijkste vraag ter beantwoording werd gesteld; even als het manuscript van de Batracomiomachia juist daar eindigt, waar het gedenkwaardig antwoord van Assegiatore had moeten staan, zoo wordt ook hier de ontknooping overhaast: twee uitgehongerde leeuwen bevrijden de natuur van den lastigen vrager.

Dat Leopardi niet aan den vooruitgang gelooft, hebben wij reeds gezien. Hij verwacht dan ook niet, dat het ongeluk ooit zal ophouden het onvermijdelijk erfdeel te zijn van de menschheid, al eindigt het voor ieder individu met den dood. Slechts éénmaal[1] spreekt hij het denkbeeld uit, dat ook het heelal, de natuur zelf, eindelijk afgeleefd zal zijn; dat het verdwijnen zal, zonder een spoor na te laten van de rampen en kwellingen, die al het geschapene vervolgden. 'Doch' - zoo waarschuwt hij ons in eene noot - 'deze conclusie is eene poëtische, geen philosophische. Van dit laatste standpunt gezien, heeft het bestaan nooit een begin gehad en zal het nooit een eind hebben.'

1 *Cantico del Silvestre.*

Keeren wij thans van de theoretische tot de praktische philosophie terug, en zien wij welke de gedragslijn is, die volgens Leopardi door ieder, die zijne inzichten deelt, gevolgd moet worden. In zijne eerste periode stemt het bewustzijn der algemeene en onvermijdelijke ellende hem alleen tot neerslachtige somberheid en benijdt hij niet slechts het lot van de minder ontwikkelden, die daardoor tevens minder fijngevoelig zijn, maar laat zich zelfs verleiden tot den uitroep: 'Indien ik toch bestaan moet, betreur ik het, dat ik geen plant of geen steen ben geworden!'[1] Strijd brengt het leven, niet tegen de natuur of het fatum, maar tusschen de menschen onderling: 'Wij allen bestrijden elkander, zonder ophouden, zonder kwartier te geven. Ieder staat vijandig tegenover alle anderen en heeft slechts zichzelf tot bondgenoot'[2]. In een zijner *Canti*[3] hooren wij een herder zichzelf beklagen en zijne kudde benijden, omdat hij zijne ellende kent, terwijl zij er geen besef van heeft - eene tegenstelling die wij bij den ouden Camphuysen terug vinden:

't Vee wordt ontzielt, syn eyndt is snel,
En syn doods pyn niet groot,
De mensch, door menig ziel-gequel,
Sterft meer dan eenen dood.

Later echter verkrijgt zijne levensopvatting een edeler karakter en blijft er plaats over voor de menschenliefde, die allen vereenigen moet in den strijd tegen den overmachtigen vijand. Die gedachte spreekt hij in een zijner laatste Canti uit[4]:

Nobil natura è quella
Ch'a sollevar s'ardisce
Gli occhi mortali incontra
Al comun fato, e che con frauca lingua,
Nulla al ver detraendo,
Confessa il mal che ci fu dato in sorte,
E il basso stato e frale;
Quella che grande e forte
Mostra sè nel soffrir, nè gli odii e l'ire
Fraterne, ancor più gravi
D'ogni altro danno, accresce

1 *Epistolario*, I, 243. (Brief van Juli 1821).
2 *Epistolario*, I, 241. (Brief van Juni 1821).
3 *Canto notturno di un pastore errante nell' Asia*.
4 *La ginestra o il fiore del deserto*.

Alle miserie sue, l'uomo incolpando
Del suo dolor, ma dà la colpa a quella
Che veramente è rea, che de' mortali
è madre in parto ed in voler matrigna.
Costei chiama inimica; e incontro a questa
Congiunta esser pensando,
Siccom'è il vero, ed ordinata in pria
L'umana compagnia,
Tutti fra se confederati estima
Gli uomini, e tutti abbraccia
Con vero amor, porgendo
Valida e pronta ed aspettando aita
Negli alterni perigli e nelle angosce
Della guerra comune. Ed alle offese
Dell' uomo armar la destra, e laccio porre
Al vicino ed inciampo,
Stolto crede così, qual fôra in campo
Cinto d'oste contraria, in sul più vivo
Incalzar degli assalti,
Gl'inimici obbliando, acerbe gare
Imprender con gli amici,
E sparger fuga e fulminar col brando
Infra i propri guerrieri.

Dien inborst noem ik edel,
Die 't algemeene noodlot
Met sterfelijke oogen
Durft aan te zien, en die met ronde woorden,
Der waarheid niets te kort doend,
De ellende erkent, die hier ons 't lot bereidde,
Ons zwak en nietig leven.
Die groot en sterk in 't lijden
Zich toont, en die noch broederhaat, noch tweedracht
(De ergste aller rampen!),
Bij eigen jammer voegt; die niet zijn' naaste
De schuld geeft van zijn leed, doch enkel háár, die
De ware schuldige is, die onze moeder
Wel is, doch als stiefmoeder ons behandelt.
Háár noemt hij vijandin, en tegen háár denkt
Hij zich (en is 't geen waarheid?)
Der stervelingen scharen vast verbonden
En van oudsher vereenigd.
De menschen denkt hij zich getrouw te zamen

Verbroederd, en hij drukt hen
Met ware liefde aan 't harte;
Hij schenkt en vraagt hun trouwen, snellen bijstand
In 't saamgedeeld gevaar en in de nooden
Des algemeenen krijgs. Doch tegen krenking
Van menschen zich te waap'nen; hinderpalen
En strikken andren in den weg te leggen,
Dát acht hij even dwaas, als op het slagveld,
Omringd door tegenstanders, bij den felsten
En meest verwoeden aanval,
De vijanden vergetend, bittre twisten
Met vrienden te beginnen
En onder de eigen scharen, schrikverwekkend,
De gloênde toorts te sling'ren.

Is het noodig, na al het hierboven gezegde, eene kritiek te geven van Leopardi's theorieën? Ik betwijfel het: niet alleen omdat nog slechts weinige weken geleden eene bevoegde hand in dit tijdschrift een belangrijk artikel over pessimisme en optimisme schreef, maar óók omdat deze sombere levensbeschouwing, naar het mij voorkomt, bij de meeste lezers zóó weinig weêrklank zal vinden, dat zij zelven, bij het lezen der voorgaande bladzijden, reeds in ruime mate kritiek zullen hebben uitgeoefend.

Ik wil echter beproeven, voor Leopardi's stemming eene natuurlijke verklaring te geven en aan te toonen, dat ook zijn pessimisme een ziekteverschijnsel is.

De eerste, dien ik hierbij te bestrijden heb, is Leopardi zelf. In een aan von Sinner geschreven brief[1], waarvan ik hier het merkwaardigste gedeelte onvertaald laat volgen, lezen wij:

'Quels que soient mes malheurs, qu'on a jugé à propos d'étaler et que peut-être on a un peu exagérés dans ce journal, j'ai eu assez de courage pour ne pas chercher à en diminuer le poids ni par de frivoles espérances d'une prétendue félicité future et inconnue, ni par une lâche résignation. Mes sentiments envers la destinée ont été et sont toujours ceux que j'ai exprimés dans *Bruto Minore*[2]. Ç'a été par suite de ce même courage, qu'étant amené par mes recherches à une phi-

1 *Epistolario*, II, 191. Hier vindt men, even als bij Sainte-Beuve, slechts een fragment. De geheele brief komt voor bij *Aulard*, p. 170.
2 Een der *Operette morali*.

losophie désespèrante, je n'ai pas hésité à l'embrasser toute entière; tandis que, de l'autre côté, ce n'a été que par effet de la lâcheté des hommes, qui ont besoin d'être persuadés du mérite de l'existence, que l'on a voulu considérer mesopinions philosophiques comme le résultat de mes souffrancesparticulières, et que l'on s'obstine d'attribuer à mes circonstances matérielles ce qu'on ne doit qu'à mon entendement. Avant de mourir, je vais protester contre cette invention de la faiblesse et de la vulgarité, et prier mes lecteurs de s'attacher à détruire mes observations et mes raisonnements plutôt que d'accuser mes maladies.'

Naar aanleiding van dezen brief schrijft Bouché-Leclerq in zijn boven aangehaald werk: 'Toen Leopardi zóó schreef, was hij oprecht; maar dezelfde regel geldt voor de ziekten va n de ziel als voor die van het lichaam, vooral wanneer beide gelijktijdig aanwezig zijn en elkander verergeren: *de lijder is minder dan anderen in staat, om zijn eigen toestand te beoordeelen*.'

Dat Leopardi ongelukkig is geweest, niet slechts zóó als, volgens hem, alle menschen het zijn, maar in zeer bijzondere en zeer buitengewone mate, kan, dunkt mij, niet betwijfeld worden. Voorzoover mij bekend is, is Aulard de eenige, die beproeft te wederleggen hetgeen hij de 'légende douloureuse formée par quelques-uns de ses biographes' noemt. Ik zou in noodelooze herhalingen moeten vervallen, indien ik nogmaals wilde aantoonen, dat Leopardi gedurende zijn geheele leven gebukt ging onder de herinnering aan eene vreugdelooze jeugd, het volslagen gebrek aan waardeering bij zijne ouders, eene vroegtijdig verwoeste gezondheid, die hem tot onmachtige, gehate werkeloosheid dwong en een vruchteloos streven om zich te onttrekken aan omstandigheden, zóó bekrompen, dat zij aan armoede grensden. De boven medegedeelde bijzonderheden uit zijn leven, *alle aan zijne eigene geschriften ontleend*, bewijzen dit ten volle. Maar wat meer is, Leopardi legt zelf in menige plaats den vinger op de oorzaken zijner sombere stemming. Nu eens verklaart hij, dat zijne kwellingen meer ontstaan uit het bewustzijn van eigen ongeluk, dan uit het bewustzijn van een algemeen en onvermijdelijk ongeluk[1]. Dan weder schrijft hij: 'Gaarne geef ik toe, dat mijne stemming voor een groot

1 *Epistolario*, I, 201.

deel voortkomt uit lichamelijk onwel zijn'[1]. Bij herhaling blijkt het, dat het kleinste zonnestraaltje op zijn levenspad in staat is, den melancholicus alles plotseling in een rooskleurig licht te doen zien: men herinnere zich de brieven uit Bologna, na de hartelijke ontvangst, die hem daar te beurt viel, en den brief uit Florence, na de eerste kennismaking met la Malvezzi. Leopardi is in hooge mate vatbaar voor indrukken en geeft die in zijn brieven met getrouwheid terug. Maar juist daarom moet men deze in hun geheel beschouwen en zich wachten voor gevolgtrekkingen uit enkele losse fragmenten. Men oordeele zelf: den 5^{den} October 1833 schrijft hij uit Napels: 'Het zachte klimaat, de schoonheid der stad en de beminnelijke en welwillende aard der inwoners doen mij zeer weldadig aan.' En den 3^{den} Februari 1835 schrijft hij uit dezelfde plaats: 'Ik gevoel groote behoefte om deze adellijke en burgerlijke *lazzaroni* en hansworsten te ontvluchten; het zijn allen boeven, die de Spanjaarden en de galg dubbel en dwars verdienen.' Men kan moeielijk aannemen, dat de 'welwillende en beminnelijke' Napolitanen in den tijd van 16 maanden zóó sterk in hun nadeel veranderd zijn.

Voor de beoordeeling van Leopardi's karakter heeft het *Epistolario* ontegenzeggelijk grooter waarde, dan de, zorgvuldig overwogen en voorbereide, openbaar gemaakte werken, Toch zou het onbillijk zijn, niet aan zijn zoo duidelijk uitgesproken verlangen te voldoen en acht te slaan op zijne '*observations et raisonnements*'. Ik meen in het voorgaande aan dien wensch voldaan te hebben, door Leopardi's theorie van de *infelicità* in zijne eigenlijke werken, en niet in zijne brieven te zoeken.

In een zijner *Pensieri* verhaalt Leopardi ons van een kleinen jongen, die telkens als zijne moeder hem zijn zin niet wilde geven, uitriep: o! ik merk het wel, ik merk het wel; mama is stout! Brengen wij dit in verband met Leopardi's definitie van geluk, als een toestand, waarin geen enkele wensch meer onvervuld, geen enkele begeerte onvoldaan gebleven is[2], dan is het duidelijk, dat verreweg de meeste stervelingen, even als de jongen, zeer dikwijls hun zin niet zullen krijgen. Doch is dit reden genoeg om uit te roepen: *la mamma è*

1 *Dialogo di Platino e di Porfirio.*
2 *Dialogo di Torquato Tasso e del suo Genio familiare.*

cattiva! - of, in de taal van Leopardi: wij worden vervolgd, gekweld, gemarteld door een meêdoogenloos en vijandig noodlot?

Al de '*observations et raisonnements*' moeten dienen, om ons te bewijzen, dat wij niet gelukkig zijn. En inderdaad, als men toegeeft, dat slechts hij gelukkig is, die niets meer te wenschen over heeft, dan zijn wij allen diep ongelukkig. Kiezen wij echter een bescheidener definitie van geluk, dan valt, met de valsche praemisse, de geheele redeneering van den doctrinairen pessimist.

Denken wij ons een vat, dat met water gevuld is en dat men vervolgens half ledig laat loopen, om daarna de overgebleven ruimte met wijn aan te vullen. Met dit mengsel herhalen wij de bewerking, telkens weer onvermengden wijn bijvoegend. Gaan wij zoo voort, dan zal het vat bij iedere herhaling meer wijn en minder water bevatten, doch theoretisch zal de inhoud nooit zuivere wijn zijn, al bleven wij met het geduld der Danaiden vullen en aftappen. Licht zullen wij iemand vinden, die, reeds na een paar mengingen, den 'wijn' zeer naar zijn smaak vindt. Wij echter, die betere proevers zijn, vinden, dat hij nog te wenschen overlaat, en als wij tevreden zijn, zuilen de fijne kenners nog bespeuren, dat wij hun geen onversneden waar voorzetten.

De toepassing ligt voor de hand: ieder beoordeelt het geluk naar de mate zijner ontwikkeling en zijner behoeften.

Hetzelfde beeld kan ons nog meer leeren. Geven wij iemand, die nooit wijn gedronken heeft, van ons mengsel te proeven, dan zal hij het antwoord moeten schuldig blijven op de vraag, of er ook te veel water in is.

Om geluk te kunnen waardeeren, moet men er ondervinding van hebben. En was deze Leopardi niet in menig opzicht ontzegd?

Roepen wij ons nog eens het leven van den zieken, zwakken, eenzamen man voor den geest. Heeft hij ooit het genot gekend, dat eene frissche, mannelijke jengd, dat het bewustzijn van gezondheid en kracht ons schenkt? Heeft hij ondervonden, wat het zegt, als twee jonge harten elkander lief hebben? Kende hij de vreugde, die een eigen haard, een trouwe gade, een bloeiende kinderschaar den vader bereiden? de voldoening van door ingespannen arbeid voor zich en de zijnen een onbezorgd bestaan te verwerven?

Leopardi reist - voor de eerste maal! - van Recanati

naar Rome door een der heerlijkste streken van het Schiereiland. Geen woord in zijn brieven over het natuurschoon, - alleen de mededeeling, dat hij in Spoleto eene onaangename woordenwisseling met een lompen priester had gehad. In Rome, in Florence dwaalt hij rond te midden van de rijkste schatten der beeldende kunst, zonder een enkel woord van bewondering neer te schrijven. Bij den man, die zoo gaarne voor zijne vrienden zijn gansche hart openlegt, kan men het stilzwijgen op deze punten slechts verklaren, door te onderstellen, dat natuurschoon en kunstgenot hem koel lieten. Niet dat wij hem daarvan een verwijt zouden willen maken: *non omnia possumus omnes*. Maar wij ontzeggen den man, die op menig punt een onbevoegd beoordeelaar blijkt te zijn, het recht, om voor ons de balans van het geluk op te maken. Indien hij zegt: 'ik ben ongelukkig,' dan zullen wij, bij al onze bewondering, innig medelijden voor hem gevoelen. Doch indien hij voortgaat: 'ik ben ongelukkig, niet bij uitzondering maar omdat het niet anders zijn kan - en u gaat het eveneens'[1], dan roepen wij hem toe: 'Wat weet gij er van? Oordeel voor u zelven; wij willen niet, als onmondigen, anderen voor ons laten beslissen.'

Leopardi zelf heeft dit ingezien en op het laatst van zijn leven de overtuiging uitgesproken, dat hij zijne subjectieve meening niet als objectieve waarheid mocht opdringen. Aan Bunsen schrijft hij (26 Sept. 1835): 'Terecht zegt gij, dat in mijne prozawerken de melancholie wellicht al te groot is en somwijlen zelfs mijn oordeel verduistert.... Mijn eigen ondervinding leert mij, dat de vooruitgang der eeuw, die zoovele veranderingen in den mensch teweeg brengt, ook zijn philosophisch systeem belangrijk wijzigt.'

In de samenspraak tusschen Tristan en een vriend, in welke Tristan de rol van Leopardi vervult, komt eerst de hoog geroemde beschaving der 19de eeuw weder ter sprake. Tristan spreekt op zijne gewonen, spottenden toon; de wetenschap is oppervlakkig geworden, de middelmatigheid voert overal den boventoon - maar toch, hij is bekeerd. Daar alle menschen het leven zoo aangenaam en deze eeuw zoo voortreffelijk vinden, zal het ook wel zoo zijn. Hij gelooft voortaan alles, wat de couranten zeggen.

1 *Pensieri*, XC.

Plotseling echter slaat hij een anderen toon aan; de sarkasmen maken plaats voor diep gevoelden ernst. Doch geven wij hem zelven nog eenmaal het woord:

De vriend. Maar zeg mij nu eindelijk: zijt ge van meening veranderd, of niet? En wat moet er van uw boek worden?

Tristan. 't Zou het beste zijn, het te verbranden. Of, wil men dit niet, dan kan men het bewaren als eene verzameling van dichterlijk droomen en melancholische invallen en grillen, of wel als de uitdrukking van het ongeluk van den schrijver; want, in vertrouwen gezegd, mijn vriend! ik houd u en alle anderen voor gelukkig; maar ik zelf - met uwe permissie en die van onze eeuw - ik zelf ben zeer ongelukkig; daarvan ben ik overtuigd en alle couranten van de beide werelden zullen mij niet van het tegendeel overtuigen.

De vriend. De redenen van het ongeluk, waarover gij spreekt, zijn mij onbekend. Maar of iemand al dan niet gelukkig is, kan slechts hij zelf beoordeelen; daarin kan zijn oordeel hem niet bedriegen.

Tristan. Gij hebt volkomen gelijk. En daarenboven zeg ik u ronduit, dat ik mij niet aan mijn ongeluk onderwerp en het hoofd niet buig voor het noodlot, of er een akkoord mede sluit, zoo als andere menschen doen; ik durf den dood begeeren en hem boven alles begeeren, zóó vurig en zóó oprecht als voorzeker slechts zeer weinigen op aarde dit doen.... Ik ben te rijp voor den dood, en het schijnt mij te ongerijmd en te onmogelijk, dat ik, die naar den geest reeds dood ben en voor wien de komedie des levens reeds geheel is uitgespeeld, nog de veertig of vijftig jaren, waarmede de natuur mij bedreigt, zou moeten blijven bestaan. Die gedachte alleen doet mij sidderen.... Spreekt iemand mij over een verre toekomst, als iets, dat voor mij is weggelegd, dan kan ik nauwelijks een glimlach weêrhouden; zóózeer ben ik overtuigd, dat de weg, dien ik heb af te leggen, niet lang meer zal zijn. En dit is, - ik kan het u verzekeren - de eenige gedachte, die mij nog staande houdt. De boeken en de studie, die ik - ik begrijp thans nauwelijks waarom - vroeger zoo liefhad, de grootsche plannen, de hoop op roem en onsterfelijkheid, dat alles zijn zaken, waarmede ik thans niet meer spotten kan. In vroeger tijden heb ik de dwazen en zotten benijd en hen, die eene groote meening van zich zelf hadden, en gaarne zou ik met hen geruild hebben. Thans benijd ik wijzen noch dwazen, grooten noch kleinen, machtigen noch zwakken. Ik

benijd de dooden, en met hen slechts zou ik willen ruilen. Alle uitlokkende fantasieën, alle gedachten aan de toekomst, die ik in mijne eenzaamheid te voorschijn roep en waarmede ik den tijd doorbreng, komen op den dood neder en buiten dien kring van denkbeelden kan ik niet gaan. En in dit verlangen stoort mij niet meer, zoo als vroeger, de herinnering aan de droomen mijner jeugd of de gedachte, dat ik te vergeefs geleefd heb. Indien mij de dood bereikt, zal ik zoo rustig en zoo tevreden sterven, als of ik nooit iets anders ter wereld gehoopt en verwacht had. Dit is de eenige weldaad, die mij met het noodlot verzoenen kan. Indien men mij van de eene zijde aanbood, gelukkig en beroemd te zijn als Caesar of Alexander, en tevens zonder smet of vlek, en van den anderen kant, heden te sterven - ik zou zeggen: 'heden sterven!' en geen tijd vragen om mij te bedenken.

Wederom heeft dus Leopardi eene illusie verloren, maar het is een verlies, dat hem rijker maakt. Hij heeft leeren inzien, dat zijne observaties en redeneeringen slechts op hem zelven van toepassing zijn; dat het aanmatigend is, anderen voor te schrijven, wat zij moeten denken en gevoelen; dat het laatdunkend is, de rampen, die ons eigen leven teisteren, tot natuurwet te willen verheffen. Hij erkent, dat het voortdurend omgaan met die ééne, hem beheerschende gedachte, aan de juistheid en helderheid van zijn oordeel afbreuk heeft gedaan. En wat hij ons zegt over zijn eigen smart en lijden, over zijne levensmoeheid, over zijn vurig verlangen naar de rust van het graf, dat kunnen wij begrijpen en eerbiedigen. Doch ook de periode, waarin hij zijn leed tot wereldsmart maakte, is voor ons niet onvruchtbaar geweest. Want

> Schmerzen begreifen, ehren, nachempfinden,
> Und dann das Mitgefühl, das ihn bemeistert,
> Wie die Bewunderung, die ihn begeistert,
> In edle, kunstgerechte Formen binden,
> Das ist der Auserkorenen Beruf,
> Das seine Sendung - wie Posaunenstösze
> Ertönt sein Klagelied, wenn ihn die Grösze
> Des Menschenelends zum Poeten schuf[1].

1 *Requiem* von Dranmor.

In de inleiding van dit opstel heb ik gewezen op de groote klove tusschen het wijsgeerig en het dichterlijk pessimisme en op Leopardi's poging, om die klove aan te vullen. Schopenhauer's getuigenis kenschetst hem als den man, die voor die taak beter dan iemand berekend was. En toch heeft onze beschouwing ons geleid tot de conclusie, dat óók Leopardi's pessimisme een geheel subjectief, een dichterlijk pessimisme is.

Er is veel bemoedigends in die opmerking. Want het is pijnlijk, een grooten geest, die niet in de netten eener betwistbare metaphysica verward is, die niet poogt de wereld naar zijn systeem te verwringen en te verminken, te zien twijfelen aan al wat goed en schoon en edel is, te zien wanhopen aan eene betere toekomst. Pijnlijk vooral, wanneer die stemming niet het gevolg is van een 'zwarten tijd', zoo als Beets het treffend uitdrukt, niet eene voorbijgaande krisis, maar wanneer zij loodzwaar drukt op een geheel leven.

'Wezenlijke rampen en smarten heeft dit leven vele, en heb ik sedert ook gekend; maar zoo ik ze gedragen heb, is het niet geweest door mij met het schoone en poëtische der smart zelve te troosten en mij daarin te verdiepen. De weg is opwaarts, mijn vriend! opwaarts en niet nederwaarts; zoo zal dan ook de stemming opwaarts en niet nederwaarts moeten zijn! Zulk eene stemming geeft kalmte, tevredenheid en menschenliefde; zij is geen ziekelijke overspanning; zij is waarachtige kracht'[1].

Opwaarts - of voorwaarts?

Dat beslisse ieder voor zich! Voor velen kan het samengaan. Doch indien de pessimist ons met een medelijdenden glimlach eene plaats aanwijst onder de verblinden, die in het tweede of derde stadium der illusie verkeeren, zullen wij dankbaar zijn, dat ons de volheid des lichts nog niet geopenbaard werd. Want zóó alleen blijft er een doel voor ons streven, blijft een ideaal voor ons over!

Deventer, 29 December 1880.

Dr. E.D. PIJZEL.

1 *Beets*, Dichtwerken, II, 135.

Naar de Merwede?

> Het Hemelsche gerecht heeft zich ten lange leste
> Ontferremt over mij en mijn benaeude veste
> En arme burgerij; en op mijn volx gebedt
> En dagelijx geschrey.....

eindelijk en ten slotte dan toch uitkomst gegeven, zoo meenden Amstels handelaren bij den aanvang van 1881 te mogen uitroepen. De burgerij der hoofdstad, die nooit een nieuwen jaarkring binnentreedt zonder haren Gijsbrecht hulde te brengen en aan te roepen, had nu immers dubbele aanleiding zijn zoo welbekende woorden te gedenken, zoo heette 't.

Vader Rijn toch, verzekerde men van alom, zou nu weldra de boorden van het Y naderen. Hij, de lang verbeide, de sinds jaren van onze regeering afgesmeekte uitredder van Amstels scheepvaart, hij zou, zoo al niet in persoon dan toch door zijn meest vertrouwden gemachtigde, zijn welkomstgroet komen brengen aan de wakkere burgerij, die dwars ‘door 't duin’ een beteren weg naar zee heeft weten te graven. Maar niet alleen tot dien groet zou hij zich bepalen, hij zou verder gaan. Hij zou zich haasten dien weg op te nemen in zijn stroomgebied, in de overtuiging dat het doel van het grootsche werk anders slechts half bereikt, juister nog, half mislukt zou zijn.

Heuchelijk feit voor Amsterdam! Hoe vele jaren had de burgerij niet al reikhalzend uitgezien naar den regeerder die haar een beteren weg naar den Rijn openen zou, maar altijd werden hare verwachtingen te leur gesteld. Nieuwe plannen werden wel gedurig beraamd en voorgedragen, maar de weg bleef kronkelend en lang en kostbaar. Toch gaf 's Lands bestuur door die voorstellen het bewijs te deelen in de vrees der vele desbevoegden, dat het Y tot een doelloozen plas dreigde te vervallen indien het niet verbonden werd aan den Rijn. Redenen te

over dus voor de burgerij, om op eene eindelijke vervullling van haar wensch te rekenen.

En die dag beloofde nu aan te breken, de dag waarop het huwelijk tusschen Rijn en Y zou worden gesloten. De Amstelaar zou Vondels aangehaalde regelen dus kunnen vervolgen en er juichende bijvoegen:

> ‘de bange stad ontzet!’

Helaas! verstandiger had hij gedaan Gijsbrechts woorden niet eens te herdenken! De burgerij heeft zich in een onbewaakt oogenblik door den schijn laten verblinden. Wahrheit und Dichtung traden hier in volle kracht op. De nuchtere werkelijkheid drijft den spot met alles wat maar naar idealen zweemt. Wahrheit is 't, dat ook deze regeering het huwelijk van Vader Rijn met het Y noodig acht, maar Dichtung, dat zij hem als den begeerden bruidegom langs den kortsten weg binnenhaalt. Wahrheit, dat 't inderdaad den schijn heeft als ware de bede van Amstels burgerij nu verhoord. maar Dichtung, dat zij door deze wetsvoordracht veel gebaat zal worden. Wahrheit en helaas! maar al te harde Wahrheit blijft 't, dat Amsterdam er naar hunkert zoo hoog mogelijk gebracht te worden op de rivier, en Dichtung, dat zij spoedig een kanaalweg verkrijgen zal die hare schepen daar brengt!

Reeds de enkele titel dezer wet ontneemt alle illusie aan Amsterdam. Met ijskoude en eene voor die stad verpletterende onverschilligheid, luidt ze:

‘Aanleg van een kanaal ter verbinding van Amsterdam met de Merwede.’

Onwillekeurig denkt men hier aan den vader uit de Schrift die zijn zoon een steen geeft, als deze hem om brood vraagt!

‘Verbinding met de Merwede’? herhaalt half ongeloovig de Amsterdammer, die dat antwoord leest op zijne jaren oude vraag naar een betere Rijnvaart. Maar ligt dan de Rijn niet langer oostelijk, en de Merwede zuidelijk van Amsterdam? Of bedriegen de kaarten misschien? Geographisch misverstand, hoopt hij.

Volstrekt geen misverstand of ironie. Lees maar verder en ontdek thans voor 't eerst dat ge nooit hebt gevraagd naar een betere gemeenschap met den Rijn maar met..... Mannheim! Want niet van de vaart naar Keulen en Ruhrort en Duisburg

is in dit ontwerp sprake, maar van Mannheim alleen. Wat beuzelt ge dus over enkele kilometertjes langer of korter vaart waar 't zulke afstanden als Mannheim geldt?

Maar dat haast ongeloofelijke woord Merwede, voor de toekomstige ideaal-Rijnvaart van den Amsterdammer, klinkt hem nog te vreemd in de ooren, dan dat hij daar zich zoo spoedig zou kunnen indenken. En ik, die nog maar niet gelooven kan dat deze voordracht ooit wet zal worden, betreur haar vooral om de nieuwe aanleiding tot vertraging die ze geeft van een zaak, die reeds te lang op beslissing wacht. Wat baat ons een voordracht die waarschijnlijk toch verworpen wordt, en dan een heilloos oponthoud berokkent?

Amsterdam vleide zich een *nieuwen* weg naar den Rijn te bekomen, dat wil zeggen een weg geheel ingericht naar de eischen van den tegenwoordigen tijd. Nooit kan een oude weg daarvoor dienen. Tal van bezwaren zullen niet weg te ruimen zijn, en hier zal geplooid en daar zal geschikt moeten worden, totdat het geheel een halfheid wordt. Alleen de kosten zullen waarschijnlijk grooter zijn dan een nienwe weg eischen zou. Bijna alles wat oud is, het menschelijk lichaam uitgezonderd, kan verbeterd worden. Maar zeer dikwijlsis dat verbeteren onraadzaam, als veel te kostbaar en te weinig afdoend.

Wie daarvan het sprekend bewijs wil hebben raadplege deze voordracht.

Geen aangename taak voor een Minister, die aan de eerste stad des rijks een erkend onmisbaren handelsweg zal geven en haar daarvoor langs een lang afgekeurde vaart moet sleepen. En geen dankbare arbeid voor hen, die belast worden met de uitvoering van een werk, aan welks deugdelijke verbetering zij nooit anders dan getwijfeld hebben, getuige hunne uitgewerkte rapporten, meer overvloeiende van veroordeeling dan van hoop op verbetering.

Intusschen, niet van iets aangenaams of dankbaars is hier sprake, zal men beweren, en volkomen juist ook, maar daarvan, dat bij den niet gunstigen stand onzer rijksfinanciën geene gelden besteed en jaren verspild mogen worden aan een werk, hetwelk met minder kosten en in korter tijd, even goed tot stand gebracht kan worden.

Is dat laatste zoo?

De Minister beweert 't. Maar twijfel aan de juistheid dier uitspraak zal toch wel vrijstaan aan hen, die groot belang

hebben bij de wijze waarop het werk begonnen en voltooid wordt.

De onmisbaarheid van een betere gemeenschap van Amsterdam met den Rijn ontkent niemand. Evenzeer erkent bijna een ieder, dat die 't best over de Waal geschieden kan. Maar over de wijze hoe daar te geraken, stonden de voor- en tegenstanders der wetsvoordracht van het kanaal door de Geldersche Vallei lijnrecht tegen elkander over. Er was werkelijk hartstocht in de wijze waarop iedere partij haar meening verdedigde. Jammer maar, dat Vertegenwoordigers van een volk door scheepvaart en handel rijk en groot en machtig geworden zich daardoor hebben laten verleiden tot beweringen van zulk een verrassenden aard, dat 't haast maar wenschelijk is daarover den sluier der vergetelheid uit te spreiden. Toch kan 't zijn nut hebben, thans vooral, nu de oude quaestie onder een nieuw gewaad weer vóór ons gaat staan, die beraadslagingen nog eens gezet na te lezen, zij 't dan ook in stille afzondering, opdat het zoo onbescheiden en overal helderschijnend daglicht niet weer aan de gelukkig doode phrases, nieuw leven bijzette. Het Gemeentebestuur van Amsterdam heeft die taak zeer gemakkelijk gemaakt, door in een keurig boekdeel alle stukken te verzamelen betrekkelijk de pogingen in de laatste jaren aangewend, om het Noordzeekanaal door de Geldersche Vallei met de Bovenwaal in verbinding te brengen. De herlezing dier discussiën houdt vooreerst levendig in onze gedachten, dat de meerderheid der Kamer, door haar weigering om dit kanaal uit de wet te verwijderen, aan die richting hare goedkeuring hechtte. Maar ook komt daardoor op nieuw de verklaring voor onzen geest, welke een der heftigste tegenstanders van Amsterdam's lievelingsdenkbeeld in de zitting van 14 Mei j.l. aflegde: ‘dat hij de behoefte van Amsterdam aan een *nieuwen* en zoo kort en onbelemmerd mogelijken weg naar den Rijn, erkende.’ Voeg daarbij de bewering van den ongeloovige aan de voordeelen van elk verbeterd kanaal voor Amsterdam, ‘dat geen practisch handelsman aan een vrachtbesparing van twintig cents per ton eenige waarde hecht’, en aardige incidenten van deze beraadslaging zijn voor ons bewaard.

Voor mij, den reeds meer grijzenden koopman dan mij zelf lief is, komt dat beweren over de nietigheid van dit vrachtverschil te curieus voor, om het niet op nieuw onder de aandacht der mannen van het vak te brengen. En tevens hecht ik er

aan, dat die erkenning van Amsterdam's behoefte aan een *nieuwen* Rijnweg in herinnering blijve, omdat althans van die zijde geen steun voor dit ontwerp gevreesd kan worden.

Uit een handelsoogpunt wensch ik de voordracht van dezen Minister te beschouwen. Over het technische kan ik niet oordeelen. 't Zou mij daarenboven ook weinig baten al bezat ik de bekwaamheden er toe, want het ontbreken der bescheiden laat ook de mannen van het vak voorloopig nog in het duister. Maar 't is den meest fellen bestrijder der gevallen kanalenwet gebleken, hoe gevaarlijk 't is zich op dat ijs te wagen. Ja, zelfs zij die wèl goed beslagen op dat terrein kwamen gaven aan het groote publiek eigenlijk weinig meer dan de inderdaad geheel overbodige verzekering, dat 't ook onder hen nog altijddóór de moeite loonde naar den steen der wijzen te zoeken. En als om mij in die overtuiging te versterken, zie ik daar juist uit de bladen, dat zelfs de Minister van Waterstaat in gebreke gebleven is om aan de leden der Eerste Kamer opheldering te geven van zijne laatste en inderdaad verrassende mededeeling, dat het werk van het Geldersche valleikanaal niet, zoo als de bevoegden altijd verzekerden, vier jaren zou eischen, maar integendeel acht jaren. Dat deze quaestie van tijd een zeer belangrijk element is bij de waardeering der plannen bewijst de Minister zelf, wanneer hij een der groote voordeelen van den Merwedeweg, - den onmogelijke! - ontleent aan de weinige jaren, waarin die tot stand kan komen. Toch zou 't kunnen zijn, dat ook die raming later met dat schijnbaar zoo eenvoudige cijfertje van twee vermenigvuldigd moest worden. Waarom toch moet juist in het Valleikanaal de bron opborrelen van alle onjuistheden en misvattingen? Eer men zelf zegevierend uit den strijd is gekomen, is 't gevaarlijk den gevallene tot algemeenen zondebok te maken.

Ook de som voor het nieuwe kanaal noodig, schijnt nog niet zoo vast te staan. De minister spreekt van ƒ 12 millioen, de ingenieurs spraken nooit anders dan van ƒ 14 millioen, te verhoogen met de onteigeningskosten. En dat die geene kleinigheid zullen zijn weet een ieder die de Vechtstreek kent, de oude Mennistenhemel, alwaar Amstels Rijnschepen dus ook verder zullen blijven spelevaren, even als vroeger de sierlijke boeiers en jachten, en waar de eene lusthof met een nog breeder en weidscher en prachtiger huizing prijkt dan de andere. Thans echter wordt de vroegere raming ongeveer gehandhaafd. Maar

een ander dan ik ontraadsele de jniste bedoeling der kunstig gedraaide zinsnede, waarin wel van vermijding van kostbare onteigening gesproken wordt, maar geenszins rond en ruiterlijk verklaard, dat die nu in de ƒ 14 of 12 millioen begrepen zijn.

Dus ƒ 4 of 6 millioen is het geheele verschil tusschen den vroegeren, als te kostbaar verworpen weg en dezen, door den Minister juist ook als onkostbaar zoozeer aangeprezenen! Tot besparing dus dier toch betrekkelijk weinig aanzienlijke som in verhouding tot een zoo groot werk, keurde men alzoo een handelsweg af, dien men overigens als zeer gelukkig gekozen roemde. Enkelen, ik erken 't, wilden van geen weg hoegenaamd weten, eer de gelden er voor als tastbaar waren. Maar de velen die er wel de middelen reeds nu voor geven wilden zouden thans tot dezen zonderlingen toestand kunnen gedreven worden, dat zij aan Nederland eene verouderde en lastige en lange vaart opdrongen, voor ongeveer hetzelfde geld - en misschien nog meer, indien de onteigeningskosten er bij komen - als waartoe hun een nieuwe en onbelemmerde en vrije weg aangeboden was. Het treurig feit zou kunnen ontstaan, dat men aan een wakker opkomende streek, alwaar een oude nijverheid sinds jaren hunkert naar een ruim en vèr reikend waterverkeer, en aan nu nog woeste gronden, waaraan een breede vaart spoedig door ontginningen bloei en welvaart bij zou zetten, al die weldaden onthield, zonder daardoor aan andere reeds bedrijvige plaatsen eenig nieuw leven te schenken. Immers de oude vaart zou blijven in den toestand die volgens het getuigenis harer voorstanders, - en wie zijn bevoegder oordeelaars dan zij? - zóó uitnemend is, dat zelfs de handel der grootste havenstad van ons land daar langs 't gemakkelijkst te drijven is. Men had dan voor ongeveer dezelfde som gelds twee aderen van verkeer in ons land gelegd en dus nieuwe bronnen van welvaart geopend.

Zulk een maatregel nu, het trekken van een nieuwen weg door gronden waar hij zegeningen zonder tal zal brengen, èn het in stand houden van den ouden weg waar hij onmisbaar is, acht ik bij uitnemendheid juist en spaarzaam en gewenscht, nooit echter het knutselen om iets ouds nieuw te doen schijnen waardoor de een geschaad en de ander weinig gebaat wordt.

't Is zoo, ik haal toch zonderlinge beweringen uit de vroegere discussiën op, terwijl ik beloofde ze te laten rusten. Maar kan 't anders, nu een soortgelijke discussie als de vorige ons be-

dreigt, tenzij degenen die voor geen enkel plan iets willen uitgeven, het doodvonnis al spoedig op dit ontwerp weten te doen toepassen? Dan blijven alleen zij over, die liever voor de vierde stad de kruimkens willen behouden welke de eerste laat vallen, - schamele kost van den steeds kariger en armelijker disch! - dan aan de hoofdstad de gelegenheid te geven haren zeeweg vooral vruchtdragend te maken, door diens wateren op de snelste en meest onbelemmerde wijze tot in 't hart van Duitschland te voeren. De meest felle bestrijder der wet en tevens de krachtige kampioen voor die vierde stad kan er zich op beroemen, indien hij althans dat woord goed gekozen vindt, meer dan iemand te hebben bijgedragen, dat aan Amsterdam de door die stad zoo vurig begeerde en naar haar oordeel zoo onmisbare handelsweg onthouden is. Benijdenswaardig, zulk een vaste overtuiging van de juistheid van eigen oordeel te hebben, dat het bezit daarvan steun genoeg geeft om de inderdaad zware verantwoordelijkheid te dragen, die deze afgevaardigde op zijne schouders genomen heeft. En dat vooral, omdat een ander afgevaardigde, - wiens belang bij en wiens liefde voor het Sticht op nog vrij wat breeder grondslagen rust, niet alleen omdat hij er geboren en getogen en zijn naam er van ouder tot ouder een ‘household name’ is, maar ook omdat hij door zóó velerlei banden van stoffelijken aard aan geheel het gewest verbonden is, dat elk nadeel daaraan toegebracht onmiddellijk door hem zou opgemerkt worden, - dat juist deze niet aan al die rampen gelooft welke zijn medelid van de verlegging der Rijnvaart niet ducht, maar voorspelt. Integendeel, flinkweg gaat hij met den Minister de Geldersche vallei doorstoomen.

‘Van een verbetering der oude Keulsche vaart kan in Amsterdam niet ernstig meer gesproken worden,’ zei de heer Dirks, de man van het Noordzee- en Panamakanaal, in een openbare vergadering welke verleden jaar in Amsterdam over de Rijnvaart gehouden werd. ‘Natuurlijk niet’ liet de heer Kalff er op volgen, de ontwerper van een der beste Rijnvaartontwerpen, ‘want de vroegere en tegenwoordige raadslieden der regeering hebben de oude Keulsche vaart zóó afdoende veroordeeld, dat die doode niet meer behoeft overeind gezet te worden om zich te overtuigen dat hij een lijk is.’

En toch dreigt dat ‘lijk’ ons weder met eene discussie die wel vermoedelijk op een afstemming uitloopen zal, maar onderwijl al weer eenige maanden uitstel veroorzaken. Of heeft deze

Minister niet ongeveer anderhalf jaar noodig gehad om eenvoudig de middelen te vinden, - de Memorie van toelichting zegt 't ons duidelijk, - de bestaande vaart zoo te verbeteren, dat die voor den handel van Amsterdam met den Rijn ‘wezenlijke en goed bewezen voordeelen aanbood?’ Aan de Rijksingenieurs is de opdracht voor dát speciale onderzoek gegeven en nog wel met den last, toch vooral door plaatselijke opnemingen na te gaan ‘in hoeverre besparing van kosten’ mogelijk was, zonder te kort te doen aan de ‘redelijke eischen van de scheepvaart.’

‘Wezenlijke en goed bewezen handelsvoordeelen’ en ‘redelijke scheepvaarteischen.’ Al die zonderlinge woorden bewijzen overtuigend, hoe de steller zoekt naar vluchthaventjes om zich uit een voor hem moeielijken toestand te redden. Dat hij ten volle het bezwaarlijke daarvan inziet, bewijst de moeite die hij doet om er zich in staande te houden. Zoo heet 't verder, dat het korte der reis wel in 't oog moet gehouden worden, maar vooral de mogelijkheid den duur daarvan te bepalen. Alweer de hoofdzaak voor den handel, spoed, ondergeschikt gemaakt aan 't geen de koopman in de tweede plaats noemt. Maar kan men van spoed spreken, waar de vaart nooit dan langzaam geschieden kan? Het hoofddoel is blijkbaar om, voor zoo weinig geld mogelijk, de Amsterdamsche Rijnvaart te blijven behouden voor de bestaande Keulsche vaart. Ik geloof ook niet aan onwezenlijke voordeelen, noch aan het gevaar dat onredelijke eischen van de Rijnschippers bevrediging zouden vinden, nadat hunne zelfs als bij uitnemendheid zéér redelijk erkende klachten sedert jaren geen gehoor vonden. Ik herhaal echter slechts wat voor mij staat. En dan zal een ieder 't wel met mij eens zijn, dat zulke beloften nog al wat afwijken van 't geen de Amsterdamsche handel sinds tal van jaren vraagt - en dat wel degelijk in 't belang van geheel ons land en niet van eene enkele stad bij uitzondering - dit namelijk:

‘den handel en de scheepvaart van onze grootste zeehaven in de kortste gemeenschap te brengen met onzen grootsten handelsklant.’

Waar is bij dit plan de breede opvatting eener zaak zoo grootsch, dat ze door den ambtsvoorganger van dezen Minister zelfs tot den rang eener staatkundige quaestie verheven is? Hij die de beslissing daarvan op zich neemt weet, dat hooge eischen aan hem gesteld zullen worden. Ruimte van blik, vastheid van overtuiging bij volkomen kennis van het eigenlijke karakter der

zaak, en een even onbevangen als onpartijdig oordeel, zijn daarvoor noodig. De taak moge geene gemakkelijke zijn, hij die haar aanvaardt moet toonen daartegen opgewassen te zijn. En wanneer ik nu maar enkel let op de keuze der plaatsen, waardoor de Minister bewijzen wil dat zijn ontwerp niet behoeft onder te doen voor dat van zijn voorganger wat het hoofdvereischte, de korte afstanden, betreft, dan kan ik niet gelooven, dat voldoende kennis van de zaak hem hier heeft voorgelicht.

De afstand van Amsterdam tot Mannheim stelt de Minister als uitgangspunt. Reeds hierboven vroeg ik met verbazing: waarom Mannheim? Is dan in die eindhaven der Rijnvaart het hoofdverkeer te zoeken, zoodat door Nederland meer met die plaats dan met de andere havens aan den Rijn handel wordt gedreven? vraagt men natuurlijk. Want bij de verbetering van een handelsweg geldt 't niet hoe ver die weg wel strekt, maar naar welke gewichtige plaatsen hij heenleidt.

Nu zegt de Minister, dat de duur der reis van Amsterdam naar Dodewaard, heen en weer, zal zijn volgens

zijn ontwerp	43 uur.
Waldorp's ontwerp	40 uur.
Geldersche vallei	26 uur.

maar, voegt hij er onmiddellijk bij, dat kleine nadeel van 8½ uur gemiddeld per reis is onbeteekenend, want, - let wel - ‘de afstand tusschen Doodewaard en Amsterdam vormt slechts een klein onderdeel van het traject dat de vaartuigen, waarmede de Rijnhandel gedreven wordt, hebben af te leggen.’

Een klein onderdeel? Hoe nu? Maar ook juist het éénige onderdeel dat alle schepen, ook geen één enkel uitgezonderd, hetwelk van of naar Amsterdam vaart, gedwongen is af te leggen. Wanneer ik naar Londen wil reizen, en men barricadeert de stoep van mijn huis zoodanig, dat ik eerst nadat werklui alles weggeruimd hebben de straat bereiken kan, heeft men dan het recht op mijn klacht over oponthoud te antwoorden, dat de afstand van mijn huis tot de straat voor mijn deur, slechts een klein gedeelte uitmaakt van den afstand tusschen Amsterdam en Londen? Immers ge plaatst de belemmering juist op die plek, welke ik nooit kan vermijden. Neen, wanneer men zulk eene bewering nog met eenigen schijn of kans van juistheid wilde aanvoeren, dan zou ze juist het tegenovergestelde eind der Rijnvaart moeten gelden. Tracht dat argument dan liever toe te passen op

den weg boven Keulen of Maintz. Maar laten de cijfers hier uitspraak doen.

Mannheim ligt van Doodewaard 469 kilometers, dus 104 uren stroomop- en 52 uren stroomafwaarts, alzoo 78 uur gemiddeld, en te vermeerderen met 13 of 20 uur langs de Geldersche vallei of Gorkum. Kan nu. vraagt de Minister, een verschil van 8½ uur op een reis van 90 en 100 uur bezwaar opleveren?

En op die vraag onmiddellijk en volmondig een bevestigend antwoord te geven aarzel ik geen oogenblik, omdat ik overtuigd ben dat de Minister zelf zijne dwaling zal erkennen zoodra hij de afstanden nagaat waarop dat bezwaar drukt, en inziet dat juist die plaatsen er 't meest door getroffen worden, waar het handelsverkeer van Amsterdam 't levendigst is. Scherper vonnis kon de ontwerper al niet vellen over dit plan dan door er met cijfers op te wijzen, hoe hij het overwegend groote en onmogelijk weg te ruimen bezwaar juist dáár gebracht heeft, waar het nooit geduld kan worden. Als bij opzet brengt hij het op den weg die nooit te vermijden is, 't zij de Rijnschipper naar Amsterdam heengaat of vandaar vertrekt. De door hem zelven geleverde cijfers zijn goud waard,.... maar voor de bestrijders van zijn ontwerp.

Op welke afstanden, maar vooral, op welk aandeel van Amstels Rijnverkeer, drukken die 8½ uur afstand? Enkele cijfers mogen 't ons weer vertellen.

De afstand tusschen Doodewaard en de volgende plaatsen is in onderstaande tabel aangenomen volgens de peilschalen der geul, en de snelheid der vaart volgens de berekening van den Minister, 4¼ kilometers per uur stroomaf- en ongeveer het dubbele stroomopwaarts.

Ruhrort	119 kilometers, dus 13 of 26, gemiddeld 19½ uur.
Dusseldorp	155 kilometers, dus 17 of 34, gemiddeld 25½ uur.
Keulen	210 kilometers, dus 23 of 46, gemiddeld 34½ uur.
Mannheim	470 kilometers, dus 52 of 104, gemiddeld 78 uur.

Stel die 8½ uur langer afstand nu ook tegenover die drie eerste plaatsen, en niet alleen eenzijdig tegenover het verre Mannheim, vermeerderd natuurlijk met de 13 uur Geldersche vallei-reis, en dan wil ik gevraagd hebben wie 't den Minister zal nazeggen, dat zulk een oponthoud moeielijk als ‘van overwegend belang kan worden beschouwd.’

Daarenboven ben ik wel genoodzaakt de havens beneden

Keulen in mijne vergelijking op te nemen, omdat daarop dat onvermijdelijk oponthoud niet alleen 't zwaarst drukt wegens den kleinen afstand, maar ook omdat juist in het verkeer met die havens, het zwaartepunt ligt van den Rijnhandel. Wat toch bewijst de statistiek der Centrale Rijnvaartcommissie? Dat van de voorbij Emmerik opwaarts op den Rijn vervoerde goederen bestemd waren - de cijfers der laatste jaren vond ik niet -

	1875.	**1876.**	**1877.**
naar den Rijn beneden Keulen	48 pCt.	51 pCt.	61 pCt.
naar Keulen	15 pCt.	13 pCt.	9 pCt.
tusschen Keulen en Maintz	1½ pCt.	3 pCt.	2 pCt.
naar Maintz en Frankfort	8½ pCt.	7 pCt.	7 pCt.
naar den Rijn boven Maintz	27 pCt.	26 pCt.	21 pCt.
	100 pCt.	100 pCt.	100 pCt.

Dat zijn nu nog maar de cijfers stroomopwaarts, terwijl die stroomafwaarts, deze verhouding in nog sterker mate zouden aantoonen, door de massa's steenkolen en ijzer en andere zware goederen, welke wij vooral van den Rijn beneden Keulen ontvangen.

De plaats echter waar ik mij met deze beschouwingen beweeg, dwingt mij met het aanvoeren der voor vele lezers zoo dorre cijfers te eindigen. Wel jammer, want op dit terrein waren nog op zulke verrassende uitkomsten te wijzen, vooral omdat de Minister dat verre Mannheim ook weder als einddoel van alle Rijnvaart-schippers stelt, waar hij den slechten toestand der rivier tusschen Gorkum en Doodewaard vergelijkt bij dien tusschen Bingen en St. Goar. De meeste echter onzer Rijnschepen komen daar immers nooit, maar wel zullen allen gedwongen worden de rivier tusschen Doodewaard en Gorkum te bevaren, indien dit ontwerp waarlijk eens wet mocht worden.

Mannheim, Mannheim en altijd Mannheim, opdat de niet weg te cijferen langere reis over het Merwede-, dan over het Vallei-kanaal, toch in verhouding tot het kleinst mogelijke cijfer teruggedrongen worde. Maar waartoe ons langer te vermoeien met deze en soortgelijke speculatiën van den Minister omtrent oponthoud en vertraging en maatregelen welke de eigenaars der sleepbooten waarschijnlijk zullen nemen. Want hoe men de bijzaken ook keere of wende en schikke of plooie, altijd zal de afstand tusschen Doodewaard en Amsterdam de langste blijven over Gorkum. En elk bezwaar en elke vertraging en elke uitgaaf op die langere reis zal dat nadeel dus nog vergrooten.

Dat geheel nieuwe bezwaar hetwelk deze Minister ontdekt heeft tegen het varen door de Geldersche Vallei, wegens het beperkt ‘doorvoersvermogen’ der sluizen, zal zeker door een ieder met zekeren schroom aanvaard worden. Immers 't is haast niet denkbaar, dat het ontsnapt zou zijn aan de argusoogen van hen, die bij de behandeling dezer zaak zoo angstvallig zochten naar alles wat maar ten nadeele van dat kanaal te vinden was. Het bezwaar is daarvoor wel wat al te eenvoudig. 't Is zoo, het kan het ei van Columbus zijn. Maar ik ben wat te oud geworden om al te spoedig aan de verschijning van een nieuwen Columbus te gelooven!

Maar wel degelijk kom ik op tegen die andere bewering van den Minister, dat een verbetering der Keulsche vaart ook daarom de voorkeur verdient boven het Valleiplan, omdat ze ‘andere belangen niet schaadt.’ ‘De Keulsche vaart toch,’ zoo lezen wij, ‘is eene der hoofdaderen van ons binnenlandsch scheepvaartverkeer, gericht door een der meest bevolkte en uit een commerciëel en industriëel oogpunt belangrijkste gedeelten van het land, waar zich een bloeiende handel en fabriekwezen heeft ontwikkeld, waarvoor het behoud dier vaart van wezenlijk belang is.’

Nauwelijks vertrouwde ik mijne oogen, toen ik die woorden las. Alsof er zelfs sprake kan zijn van verwaarloozing der Keulsche vaart, zoodra de Rijnweg verlegd wordt. Men noeme dan rondweg de woorden door den Minister Tak van Poortvliet, in de zitting van 14 Mei 1879 gesproken, bij zijne verdediging van het Geldersche kanaal, aldus luidende: ‘ik geef den afgevaardigde van Utrecht gaarne de stellige toezegging, dat de regeering de verbetering der Keulsche vaart, zoodra dit in het belang der daarop bestaande scheepvaart noodig blijkt, zal bevorderen,’ eene onwaarheid, althans eene ijdele belofte, enkel gegeven om zijn tegenstander te winnen. Want doet men dat niet, en blijft men waarde hechten aan die woorden en aan de trouwens zoo natuurlijke verzekering dat de regeering een druk bevaren water, in het midden des lands, niet verwaarloozen zal, dan verdwijnt ook alle bezorgdheid voor het wegvallen der Keulsche vaart. Maar daarmede verdwijnt dan ook het bezwaar om de Rijnvaart elders te brengen, wat men zoo hoog liet klinken bij de bestrijding van het Valleikanaal.

Natuurlijk is 't en prijzenswaardig, dat de regeering de eene gemeente niet boven de andere bevoordeelt; maar niet natuurlijk

en afkeurenswaardig is 't ook, dat aan de belangen der grootste havenstad, en daardoor aan de welvaart van geheel het land, te kort zal gedaan worden, omdat een kleinere en minder bedrijvige stad dan verstoken blijft van het voordeel dat de grootere afwerpt. Klaagt men gewoonlijk over de tirannie der grooten over de kleinen, hier te lande zou men dan het zonderlinge verschijnsel zien, dat de kleine den groote tiranniseerde. Dat kan nooit in 't voordeel zijn van het geheele land. Nooit kan de iets meerdere welvaart der kleinere stad meer toebrengen aan het algemeen welzijn, dan de toenemende bloei der grootste haven. Zulk een stelsel kán niet juist zijn, het moet afgekeurd worden door een ieder die 't wel meent niet met zijne gemeente, maar met zijn vaderland.

‘In de zoolang gevoelde behoefde aan eene betere verbinding van de haven van Amsterdam met den Boven-Rijn zal door dit ontwerp voorzien worden op eene wijze, die aan ruime eischen van handel en scheepvaart voldoet, zonder dat andere belangen worden geschaad.’ Zoo luiden de slotwoorden van den Minister. En ik antwoord als mijn slotwoord op de Memorie van Toelichting, dat evenmin als ‘ruime eischen,’ hetzelfde uitdrukt als ‘de behoeften’ van handel en scheepvaart, zoo ook de betere verbinding van Amsterdam niet enkel noodig is met ‘den Boven-Rijn,’ - getuige de kleine cijfers van ons verkeer met Mannheim, - maar ook wel degelijk met den Beneden-Rijn. En waarschuwend voeg ik er bij, dat hij die aller wenschen meent te kunnen bevredigen, juist gevaar loopt aller belangen te schaden.

‘Staat of valt Amsterdam, met een beteren of slechteren weg naar den Rijn?’ vroeg men in de Tweede Kamer.

En ik beantwoord die vraag met de wedervraag: ‘Staat of valt Nederland met den bloei of den achteruitgang van Amsterdam?’

Onverschillig is 't mij welk antwoord ge op eene dier vragen geeft, mits het maar voor beide gelde.

Ik wil daardoor mijne innige overtuiging uitspreken, dat de verbetering der gemeenschap van Amsterdam met den Rijn, op de wijze als overeenkomt met de behoeften van eene aanzienlijke handelsstad die een inderdaad benijdenswaardig goeden weg naar zee heeft, niet is een *locaal*, maar een *nationaal* belang; niet is een werk voor Amsterdam alleen, maar een werk voor geheel Nederland.

En evenzeer als men uit 's Lands middelen, en daaruit alleen, de kosten betaalt om aan Rotterdam een ruimen weg te geven naar zee en aan Vlissingen een uitnemende en aan Harlingen een betere haven, erkennende dat de bloei onzer havens een belang is van geheel het land, evenzeer mag ook de hoofdstad niet vragen alleen, maar bijna eischen, dat haar een goede weg naar den Rijn gegeven worde, omdat alle regeerders die behoefte van Amsterdam als urgent hebben verklaard.

Onwil, ja wrevel bijna zou mij vervullen, en onheusche woorden zouden mij daardoor allicht uit de pen vloeien, indien ik nu nog in ernst vele beweringen opvatte, welke bij de behandeling der Vallei-wet door leden onzer volksvertegenwoordiging over die erkende behoefte van Amsterdam geuit zijn. Velen, ik kan 't mij voorstellen, zullen nauwelijks hunne oogen gelooven wanneer zij hun naam zien staan boven redeneeringen als deze, dat 't beter ware aan de Amsterdamsche Rijnhandelaars jaarlijks hun winst uit te keeren dan een kanaal voor hen te maken, of waarschuwingen, dat men zijn tijd toch niet vooruit moet zijn - als bleek het gevaar daarvoor! - maar wel met zijn tijd mede moet gaan, - wat men juist verzuimde, - of wel voorstellingen, als zou door Amsterdam in 1874 alleen een sleepvaart naar Gouda noodig geoordeeld zijn, om zijn Rijnhandel te behouden! Maar terwijl deze en soortgelijke opmerkingen misschien als aardigheden bedoeld zijn, welke den hoorder allicht meer voldaan hebben dan nu den lezer, zoo is 't erger met de beweringen van hen die de zaak kenden waarover zij spraken en die toch bepaalde onjuistheden zeiden. Een onjuistheid toch noem ik 't wanneer men beweert, dat Amsterdam en Rotterdam een geheel verschillenden handel hebben, Amsterdam een wissel- en geld- en effecten- en, last not least, een rampzaligen windhandel, en Rotterdam daarentegen een uitgebreiden commissiehandel. En men voegde er bij: ‘Vandaar dat Rotterdam altijd de goederen tot zich trekt.’

De onjuistheid der bewering zelve zou mij volkomen koud laten, omdat die door een vluchtigen blik op de lijsten der aanvoeren en uitvoeren van beide plaatsen onmiddellijk in 't oog springt. Maar ze moet dienen voor het bewijs, dat 't er dus voor Amsterdam niet op aankomt als zijne goederen naar of van den Rijn het oponthoud lijden van een dag langer sleeploon. Zij die geen kooplui zijn, ontvangen dus van dezen spreker het bewijs, dat de vraag van Amsterdam naar een beteren Rijnweg is.... een onbillijke en een ongewettigde.

En daar kom ik tegen op,

De grief tegen den windhandel - welke? - en tegen den steeds toenemenden effectenhandel in de hoofdstad laat ik daar, omdat het vooral de ingezetenen van alle steden en dorpen en gehuchten, ja de mannen van allen rang en stand in ons land zijn, die daaraan inderdaad zorgwekkend voedsel geven. Ook ik zag een aantal van de millioenen die daarin belegd zijn, liever ten voordeele komen van den goederenhandel. Maar in eene openbare vergadering het bestaan van den goederenhandel in Amsterdam te durven ontkennen, niet te weten dat de commissie-handel in Amsterdam zelfs eer te uitgebreid is, en dan op zulk een redeneering aan de Kamer den raad te durven geven: ‘laat Amsterdam zijne goederen maar over Rotterdam verzenden,’ neen, dat gaat te ver.

Commissiehandel heeft Amsterdam niet!!! Maar vraag dan aan iederen makelaar, indien ge de kooplui, die volgens u op onjuiste gronden een kostbaren handelsweg vragen, niet vertrouwt, wat zij van uw bewering denken. En wanneer ge de Amsterdamsche makelaars wantrouwt als partijdig, kom dan met uw vraag voor de Rotterdamsche makelaars. Hoe zullen die den draak steken met zulk een bewering!

Maar commissiehandel noemen velen een secondairen handel, alleen van loonzaken, en enkel den handel voor eigen rekening achten zij van waarde. Welnu, vraag alweer aan hen die uw eerste vraag beantwoord hebben, wat hun van dien handel in Amsterdam dunkt. En ook die beslissing wacht ik kalm en gelaten af. Maar wanneer ge dat antwoord voor waar aanneemt, dan ook geen oogenblik geaarzeld om uw vroegere bewering in te trekken, dat Amsterdam zijne zaken volkomen goed over Rotterdam en met verlies van een dag slepens drijven kan. Dan ook flink en ruiterlijk en boutweg uw ongelijk betoond, door mede te werken met hen, die aan Amsterdam den korten Rijnweg als een recht willen toekennen. Want woorden vervliegen als een ijle damp, maar daden blijven. Woorden kunt ge intrekken, maar uwe daden nooit ongedaan maken. En zoodra ge bekeerd zijt van uwe voor Amsterdam zoo noodlottige dwaling, gij, die vooral met uwen Stichtschen mede-afgevaardigde het Valleiontwerp hebt doen vallen, maak dan ook gebruik van het recht dat ge zoo krachtig hebt doen gelden, om als koopman meer dan anderen in deze zaak gehoord te worden, en verkondig nu luide dat Amsterdam juist voor zijn uitgebreiden goederen-

en commissiehandel dringend noodig heeft.... een uitstekenden Rijnweg!

En dat zonder eenig nadeel voor Rotterdam, voeg ik er bij. Hij die meent dat het handelsverkeer in goederen tusschen de beide steden klein is, kent de kaart van dat land niet. Wanneer ge voortdurend de makelaars der eene stad op de beurs der andere ziet, meent dan toch niet dat 't voor uitspanning is Om goederen te koopen en te verkoopen, dat en dat alleen is. het doel van hun komst. Want zij weten wel degelijk, dat ook in Amsterdam goederen te vinden zijn en er een commissiehandel gedreven wordt. Natuurlijk wordt de goederenomzet op beide plaatsen grooter, zoodra op eene der beide de aanvoer toeneemt. Vandaar dat ik geenszins liet antwoord schroom, dat ieder verstandig koopman te Rotterdam u geven zal, wanneer ge hem vraagt: of de opening van het Noordzeekanaal voor hem voor- of nadeelig was? Voordeelig, zal het luiden, ik ben er zeker van, want een betere haven verzekert aan geheel het land een beteren, een grooteren, en een meer levendigen handel tevens. En de handel, die geene vooruit bepaalde grenzen kent, bloeit daar 't meest waar hij onbegrensd is kan werken.

Juist echter omdat Rotterdam die overgroote voordeelen van een uitnemenden weg naar zee kent en beseft, en ze nu weer in Amsterdam waardeert, juist daarom heerscht daar ter stede dat koortsachtig verlangen naar de verbetering van den Maasmond. Terecht weet de burgerij geen woorden sterk genoeg te vinden om 's lands regeering aan te sporen, toch geen dag verloren te laten gaan om dat onmisbaar werk te voltooien.

Maar duidt 't dan den Amsterdammer koopman evenmin euvel, en geef aan zijne wenschen evenzeer gehoor, wanneer hij u vraagt naar den voor hem even onmisbaren weg naar den Rijn. Want ook daarheen zullen beide steden met en naast elkander werken, ten bate van zich zelve en dus ook van geheel het land. Wij Nederlanders hebben maar twee zeehavens, waar een groote handel gedreven wordt. De eene is gelukkig uitnemend, de tweede nog in staat van worden. Voor de laatste treden gedurig nieuwe plannen in de plaats der oude, maar de beslissing laat zich helaas! nog altijd wachten, ten nadeele van Rotterdam, en alzoo ook ten nadeele van Nederland. Immers ware 't niet door een ieder erkend dat de Rotterdamsche Zeeweg wel degelijk een nationaal werk is, hoe zouden er dan ooit millioenen van 's lands geld aan besteed zijn! Gedurende die

lange jaren van voorbereiding, verbeteren de uitzichten niet voor de Rotterdamsche scheepvaart, en ze zullen en kunnen dat ook niet doen, zoolang deze toestand aanhoudt. De invoer en uitvoer van geheel Nederland neemt dus niet zoo sterk toe, als bij een uitnemenden toestand van beide havens het geval zou zijn. Daarbij kan de scheepvaartbeweging van Amsterdam geene reuzensprongen doen, omdat de goederen er evenmin van Duitschland snel en goedkoop aangevoerd als daarheen vervoerd kunnen worden, terwijl ze toch de lading der binnenkomende en uitgaande zeeschepen moeten aanvullen of uitmaken. Immers reeds nu verzendt Duitschland al de goederen die het over Holland naar Indië sturen wil, over Rotterdam. Maar omdat daar de Indische vaart niet op zoo ruime schaal is ingericht als te Amsterdam, zijn die hoeveelheden nog niet groot. Hoe kolossaal zal reeds dat verkeer onmiddellijk toenemen, zoodra de zee- en kanaalweg van beide steden een betere is.

Alzoo mist Rotterdam een goeden zeeweg en Amsterdam een goeden Rijnweg. Ligt 't dus niet zonneklaar voor de hand, dat een verstandige regeering zich haast om aan beide steden te geven wat ieder ontbreekt, of liever, nu zij ijverig bezig is om in die behoefte op 's lands kosten voor Rotterdam te voorzien, dat zij ook onmiddellijk hetzelfde doet voor Amsterdam?

Want Rotterdam te laten zonder zeeweg en Amsterdam zonder Rijnweg; dat ware een ramp voor geheel Nederland. Moedwillig zou men dan het handelsverkeer van Nederland verkleinen, en het roekeloos als in den schoot werpen van Antwerpen en der andere met ons mededingende, *vreemde* steden.

Beweer niet langer, dat de Merwedeweg aan Amsterdam geeft wat die stad noodig heeft. Een lange kronkelende Vechtvaart, door de dorpen heengewrongen, en op sommige plaatsen zóó nauw en eng en bekrompen dat de schepen, die in tegenovergestelde richting varen, elkander misschien wel moeten seinen toch te wachten, tot de ander voorbij is. Sein dan liever naar alle plaatsen van binnen- en buitenland, dat de Amsterdamsche Rijnweg wel een nieuwe is, maar tevens een onveilige!

Beweer evenmin, dat een betere weg niet te vinden is om technische beletselen. Voor hoe luttel weinig jaren nog heette de doorgraving van Holland op zijn smalst een belachelijk droombeeld, nooit uit te voeren, en de aanleg van een haven te IJmuiden eenvoudig onmogelijk. Mannen van het vak en verweerde zeelui, allen hadden een smadelijken glimlach op de

lippen als men er maar van sprak. Toen Willem I die richting aanbeval moest ook hij zijn lievelingsplan opgeven, en het Noord-Hollandsche kanaal werd gegraven. En thans? Juist de zeelui roemen IJmuiden en het Noordzeekanaal als om strijd, en het Noord-Hollandsche kanaal is eenzaam en verlaten, ongebruikt.

Is dat mogelijk spaarzaamheid, is dat misschien wijs beleid geweest? Toch wacht die voorgedragen Merwedevaart, indien ze ooit tot stand mocht komen, geen ander lot dan nu het Noord-Hollandsch kanaal treft, behalve dat het waarschijnlijk niet eens zóó vele jaren levens zal tellen, en stellig niet die groote diensten aan geheel het land bewijzen, waarvoor Amsterdam vooral zijn Noord-Hollandsch kanaal altijd dankbaar zal blijven.

't Is geen waan van een dag, dien Amsterdam bevangen houdt, als het vraagt om den besten weg die naar den Rijn te vinden is, en 't is geen overdrijving, als in het elk uur oponthoud en in elke- penning besparing van vracht, de kans ziet weer een druk goederenverkeer met Duitschland te drijven, waardoor tevens de scheepvaartbeweging ter zee belangrijk zal toenemen. De transitohandel, men geloove die eenparige verzekering van den geheelen handelsstand, is afhankelijk van enkele centen min of meer vracht, van enkele uren grooter of kleiner spoed. De haven waar men 't goedkoopst en 't snelst de goederen kan aan- en wegvoeren, krijgt onmiddellijk in het buitenland den naam van de voordeeligste haven, en daarheen wenden zich, al spoedig reeds uit gewoonte, de vreemde bodems. In één land twee havens te bezitten, die beide even uitnemend bewerktuigd zijn voor het zee- zoowel als voor het kanaalvervoer, is een voorrecht dat men niet genoeg kan waardeeren. De Nederlandsche regeering nu kan dat voorrecht aan de bevolking geven. Maar zij haaste zich dan het aangevangen werk voor Rotterdam te voltooien, en voor Amsterdam het door die stad begeerde werk te beginnen.

Misschien echter zeggen de mannen die alleen in sparen en niet in werken heil zien: Amsterdam vare over Rotterdam naar den Rijn, maar dan ook Rotterdam over Amsterdam naar zee!

Heerlijke oplossing van het moeielijk vraagstuk!

Waarom niet? Het eerste is immers al in vollen ernst voorgesteld, waarom dan ook niet het laatste? Men heeft immers ook gesproken om Rotterdam over Scheveningen naar zee te brengen? Misschien zal men daar ook de kleine afstand niet tellen.

't Zou een aardig plan zijn. Rotterdam in Scheveningen zijn zeeweg, en Amsterdam in de Merwede zijn Rijnweg!

Amsterdam evenwel kan noch mag dezen weg aannemen.

Maar wat dan? Dus liever geen weg dan deze?

Ongetwijfeld. Dan nóg langer geduld geoefend. Amsterdam heeft middelen en krachten genoeg om af te wachten, dat 's lands regeering eindelijk toont het belang van geheel Nederland te erkennen, door aan onze eerste haven en handelsstad den weg naar den Rijn te openen, dien zij sinds jaren toestemt dat deze met volle recht vraagt. Nooit neme de stad Amsterdam uit moedeloosheid dit Merwedeplan aan, dat zij volmondig als onvoldoende erkent voor hare behoeften.

Het oude Amsterdam behoude dan liever zijne aanspraken op een deugdelijken Rijnweg ongeschonden en in volle kracht, en nooit verkoope het zijn eerstgeboorterecht voor dezen schotel linzen.

P.N. MULLER.

Onze Transvaalsche broeders.

I.

Bij de warme en zoo volkomen gerechtvaardigde belangstelling, die het drama dat thans in Zuid-Afrika wordt afgespeeld, bij het Nederlandsche volk verwekt, is het zeer te betreuren dat de Nederlandsche litteratuur niet voorziet in de behoefteaan eene algemeene geschiedenis der Europeesche volkplantingen in dat gewest, die een veilige leiddraad is door den ingewikkelden doolhof van strijdige inzichten, verkeerde handelingen en bloedige geschillen, die tot den rampzaligen toestand van het oogenblik hebben geleid. De oude geschiedenis van de Kaap, toen zij nog eene Nederlandsche kolonie was, is evenmin geschreven als die van eenig ander gewest onder het bestuur der voormalige Oost-Indische Compagnie, voordat de Jonge zijn voortreffelijken arbeid over de Opkomst van het Nederlandsch gezag in O.I. aanving. Aan bouwstoffen ontbreekt het niet, noch aan gedrukte, noch vooral aan geschrevene, in het Rijksarchief en elders te vinden, maar de hand die de rijke stof ordende, liet zich tot nu toe te vergeefs wachten. In de kolonie zelve zijn echter ijverige poingen aangewend om in dit gebrek te voorzien. Ik wijs slechts op de Lectures on the Government of the Dutch East India Company at the Cape, van Justice Watermeyer, op de acht eerste hoofdstukken der lijvige History of the Colony of the Cape of Good Hope from its discovery to the year 1868 van A. Wilmot en J. Centlivres Chase, en op onderscheidene opstellen van historischen inhoud in the Cape Monthly Magazine, onder andere de Chronicles of Cape Commanders in den thans loopenden jaargang. Maar aan hoe weinigen ten onzent zijn deze boeken bekend! John Noble's ‘South Africa, past and present’ is, zooveel ik weet, het eenige historische werk over de Kaap, dat de anders nog al licht toegekende eer eener Neder-

landsche vertaling heeft genoten[1]. Maar behalve dat ook dit werk weinig aandacht heeft getrokken, het behandelt de voor-Britsche geschiedenis slechts uiterst vluchtig, in een enkel inleidend hoofdstuk, en voldoet geenszins aan onze behoefte aan een werk, dat ons in de geschiedenis van het verledene de kiemen van het tegenwoordige doet erkennen.

Het algemeen oordeel van Rechter Watermeyer over het bestuur der Compagnie aan de Kaap zal niet licht gewraakt worden door wie een dieperen blik in zijne annalen heeft geworpen. ‘In het begin van dat tijdvak verdient de geestkracht dier handelaars van een kleine republiek, die rijken grondden en mededongen naar de heerschappij der zee, voorzeker onze bewondering, Maar hunne beginselen waren valsch en de zaden van bederf werden reeds vroeg in hun koloniaal bestuur gezaaid. In de laatste 50 jaren hunner heerschappij althans is er weinig waarop de onderzoeker onzer archieven met voldoening kan wijzen. Het gevolg hunner pseudo-kolonisatie was, dat de Nederlanders, als een handelsvolk, den handel ten gronde richtten. Zelven het nijverste ras in Europa, onderdrukten zij de nijverheid. Een der vrijste Staten in de wereld vormend, bevorderden zij een despotiek wanbestuur, dat valsche!ijk zoo genoemde vrije burgers in werkelijkheid tot slaven maakte. En deze werden weder tirannen op hunne beurt. Schier volkomen regeeringloosheid was er het gevolg van. Eenig nationaal gevoel moge nog hier en daar zijn overgebleven, in het algemeen gesproken gevoelden allen, van wat kleur of natie ook, zich verlicht toen de nachtmerrie der Compagnie van hen was weggenomen.’

Ik behoef het wel niet te zeggen dat het monopolie der Compagnie, altijd en overal met onverbiddelijke gestrengheid gehandhaafd, de ware oorzaak was van den treurigen toestand waarin de kolonisten verkeerden. De kolonie werd eenvoudig beschouwd als een middel te meer om de op de bekrompenste wijze opgevatte handelsbelangen der Compagnie te steunen. Haar hoofddoel was de Compagnie's schepen goedkoop en rijkelijk van al het noodige te voorzien, maar men wilde bovendien van de burgers en inboorlingen zooveel mogelijk voordeel trekken, en verbood daarom aan allen op het nadrukkelijkst met iemand eenigen handel te drijven, dan met de dienaren der Compagnie en op de door haar gestelde voorwaarden. Dat monopolie was

1 Zuid-Afrika, zijn verleden en zijn heden, Amsterdam, J.C. Schröder, 1878.

onverdragelijk èn voor de vrije Nederlanders, die onder van Riebeek de kolonie gesticht hadden, èn voor de Fransche refugiés. die in het laatst der zeventiende eeuw hunne gelederen hadden versterkt, maar het moeielijk konden verkroppen dat zij een onlidelijken geloofsdwang slechts met een onlijdelijken handelsdwang geruild hadden. En het kwaad door de beginselen der Compagnie gesticht, werd nog verergerd door de schandelijke handelingen harer dienaren. In 1706, onder het bestuur van Willem Adriaan van der Stell, werd door de vrije burgers van de Kaap een ‘klachtschrift’ bij de Compagnie ingediend, dat de handelingen van den Gouverneur met groote verbittering aan de kaak stelde. Van der Stell werd teruggeroepen, maar in de staatkunde der Compagnie kwam geen zweem van verandering. Van alle voortbrengselen van den grond moesten de kolonisten tienden aan de Regeering betalen; en al wat zij in den handel brachten, moesten zij verkoopen tegen de prijzen door de dienaren der Compagnie bepaald, die daarbij zorgden dat een goed deel der winst den weg nam naar hun eigen zakken. Van 40 rijksdaalders, waarmede de Compagnie een vat wijn betaalde, bleven 13 achter in handen der ambtenaren, door wier tusschenkomst de betaling geschiedde. Dergelijke regelen werden ook op alle andere artikelen toegepast, en het was zelfs een groote gunst, die door een geschenk aan den Fiskaal moest gekocht worden, wanneer men vrijheid kreeg om het overschot der producten, wat de Compagnie noch noodig had, noch verlangde, aan vreemde schepen te verkoopen. Een der volgende Gouverneurs, Piet Gijsbert van Noot, maakte zich zoo gehaat, dat bij zijn dood de vreugdekreet werd aangeheven: ‘Noot is dood, nu is er geen nood.’

Het was onder zulke omstandigheden, dat vele kolonisten reeds in de eerste helft der achttiende eeuw een aanvang maakten met het zoogenaamde ‘trekken’, dat, tot den huidigen dag voortgezet, het groote middel geworden is, waardoor zich een kleine Europeesche bevolking, en in haar gevolg eenige elementen, hoe gering ook, van Europeesche beschaving, over een onmetelijke uitgestrektheid in Zuid-Afrika verstrooid hebben. Buiten het bereik der Europeesche autoriteiten en in navolging van de levenswijze der inboorlingen, zochten honderden in de wildernissen van het binnenland hun levensonderhoud in de jacht en het weiden van ontelbare kudden. Het is zeer verkeerd zich het ‘trekken’ voor te stellen als een uitsluitend uitvloeisel van den

afkeer der Kaapsche boeren van de Engelsche heerschappij. Het bestond reeds lang voordat de Kaap aan de Engelschen in handen viel, en het eigenaardig karakter waardoor zich de Boeren onderscheiden, had zich sinds lang onder den invloed hunner nomadische levenswijze en hunner van alle aanraking met moderne begrippen vrij gebleven godsdienstige overtuigingen gevormd, eer de Britsche vaan van de veste der Kaapstad woei. De Boeren waren op het einde der achttiende eeuw nagenoeg wat ze nu zijn; slechts is, daar zij bleven stilstaan, terwijl alles om hen heen in geometrische proportiën voorwaarts snelde, de afstand tusschen hen en de beschaafde wereld gedurig grooter geworden.

Noble beschrijft de politiek die de Engelschen in de Kaap-Kolonie volgden, totdat in 1851 de instructiën van Graaf Grey, die het verdrag van de Zand-rivier ten gevolge hadden waarbij de onafhankelijkheid der Transvaalsche boeren erkend werd, als: ‘de oude en vurig beminde politiek van Engeland, gegrond op het grootsch en edel beginsel, dat het verantwoordelijk was voor het gedrag zijner onderdanen jegens de oorspronkelijke rassen. onder welke zij zich vestigden, - de beschermer van de zwakken, de beschaver van de barbaren en de prediker van gerechtigheid onder de heidenen.’ Het zijn inderdaad deze schoone leuzen, waaronder zich vaak zooveel hebzucht, zooveel sluwe berekening verbergt, die duizenden edeldenkende Engelschen misleiden, en hen blind maken ook voor zulke grove onrechtvaardigheden, als jegens de Kaapsche boeren zijn gepleegd. De Engelsche regeeringen, de Engelsche gezagvoerders, hebben er een verwonderlijken slag van, zich zelven een certificaat van edele bedoelingen te geven, waaraan maar al te veel vertrouwen wordt geschonken; weinige Engelschen zijn er die niet gelooven, dat ieder volk reden heeft om den hemel voor zijn lot te danken, indien het aan de wijze en humane wetten van Engeland onderworpen is, zich mag koesteren in de zon der Britsche gerechtigheid; weinige Engelschen zijn er die niet overtuigd zijn, dat die MiddenAziatische stammen, die allengs aan den ijzeren scepter van Rusland onderworpen worden, oneindig gelukkiger zouden zijn, indien zij gesteld waren onder het gezag dier natie, die bij uitnemendheid de zwakken beschermt, de barbaren beschaaft en aan de volken de gerechtigheid predikt; weinigen dan ook die zich niet voorstellen, dat Javanen en Maleiers hen niet met open armen ontvangen zouden, indien nogmaals de omstandigheden

met zich brachten, dat Engeland eene poging kon wagen om de Indische eilandeuwereld onder zijn scepter terug te brengen en het werk te hervatten en te voltooien, dat, naar het oordeel van den echten Brit, Raffles te kwader ure heeft moeten staken, omdat een gril van het Engelsche kabinet de belangen der vermeende menschelijkheid een oogenblik achterstelde bij de eischen der rechtvaardigheid. Ik ben overtuigd, dat de groote massa der Engelsche bevolking daarin volkomen ter goeder trouw is; dat de meesten geheel blind zijn voor de schijnheiligheid en Pecksnifferij waarmede de schoone leuzen der Britsche staatskunst in het belang van politieke hartstochten en van toomelooze hebzucht worden geëxploiteerd. Maar ik geloof, dat aan het Engelsche volk, en daarmede aan de wereld, waarop het zulk een overwegenden invloed oefent, een groote weldaad zou bewezen worden, indien er een zedeleeraar opstond die het overtuigde van de juistheid van den stelregel: ‘qu'il faut être juste avant d'être généreux.’ Ik geloof niet dat iemand eenigen tijd in Engeland door kan brengen, zonder eene groote achting op te vatten voor het Engelsche volkskarakter; geen volk is rechtschapener, wanneer het slechts niet door vooroordeelen verblind is. Hoe komt het dan, dat op het gansche vasteland ‘la perfide Albion’ tot een spreekwoord is geworden. Het is omdat de Engelschman vergeet, dat alleen de alwetende Voorzienigheid het kwade mag beschikken, opdat er het goede uit zou voortkomen, maar dat er voor den kortzichtigen mensch geen ellendiger stelregel kan bedacht worden, dan dat ooit het doel de middelen zou heiligen. Indien in de Kaapkolonie onveranderlijk ware vastgehouden aan den regel ‘suum cuique tribuito’, hoeveel bloed en tranen zouden gespaard zijn! Doch wat zeg ik? die kolonie bevond zich dan nog in de handen van hare stichters. Hoe groot ook de verkeerdheden van het bestuur der Oost-indische Compagnie moge geweest zijn, het was niet Engelands roeping om daarop orde te stellen. Het was geen waardige daad, toen de Engelschen, van de partijschappen in Nederland en de zwakheid van den ongelukkigen Stadhouder, die een toevlucht in hun midden gezocht had, gebruik makende, de Nederlandsche koloniën in naam van den Prins kwamen opeischen, om zich onder hunne bescherming te stellen, en in vollen vrede de Kaap aan hunne oude bondgenooten ontweldigden. Het was geene waardige daad, toen de Engelschen, den vrede yan Amiens plotseling verbrekende, de zwaarte hunner hand het

meest aan Frankrijks zwakken en onwilligen bondgenoot deden gevoelen, en de eerst sedert drie jaren teruggegeven Kaap op nieuw overweldigden, niettegenstaande toen zelfs het voorwendsel ontbrak, dat de Kaap door die daad van een slecht bestuur zou verlost worden. Ook Engelsche en Engelschgezinde schrijvers zijn gedwongen geweest te erkennen, dat het bestuur van 1803 tot 1806, namens de Bataafsche Republiek, door Generaal Janssens als Gouverneur en den heer de Mist als Commissaris-Generaal over het Kaapland gevoerd, hoogst weldadig voor de kolonie is geweest en met het vroeger wanbestuur een treffend contrast vormde. Het was eindelijk geen waardige daad van Engeland, dat het zich in 1814 de restitutie van wat het ons ontroofd had in het rampzalig tijdvak, toen wij ons volksbestaan hadden verloren, juist door de Kaap liet betalen, de eenige wezenlijke door Nederland gestichte volkplanting, die het had overgehouden, nadat dezelfde trouwe bondgenoot het door een voorbeeldeloozen rooftocht, te midden des vredes ondernomen, van die nog kostbaarder kolonie, Nieuw Nederland, had beroofd.

De Kaapsche boeren begrepen niets van die politiek, die de inboorlingen te hunnen koste beschermde; die algemeene philanthropie, die de Engelschen in hunne banier voerden, was niet van den tijd waartoe zij behoorden, omdat zij in ‘la marche des idées’ niet gedeeld hadden, stemde niet met de begrippen en vooroordeelen die zij met de moedermelk hadden ingezogen, en waarvoor zij zelfs gronden ontleenden aan hun dierbaren Bijbel, meestal het eenige boek dat in hunne woningen gevonden werd. Met den echten geest der Geuzen bezield, voelden de Boeren niets voor de zoetsappige leer der Engelschen, waarvan zij slechts dit begrepen, dat de voorwaarden van hunne welvaart, ja van hun bestaan er aan werden opgeofferd. Van den aanvang van het Engelsche bestuur bestond er tusschen de vreemde indringers en de oude kolonisten eene diep gewortelde antipathie. In de meer beschaafde hoofdstad en hare omstreken was die antipathie vrij wat minder sterk en werd zij spoedig overwonnen door het besef, aan de ééne zijde, dat men al het mogelijke moest doen om de bevolking met haar lot te verzoenen, aan de andere door het besef van eene veiligheid, eene welvaart, eene vrijheid, zooals men nooit onder de Compagnie had genoten, en zooals zelfs het korte bestuur der Bataafsche republiek niet bij machte was geweest aan de kolonie te schenken. Maar de denk- en levenswijze der Boeren wekte

bij de Engelschen slechts weerzin op, en die weerzin werd hun met interest teruggegeven. Voor de vele degelijke eigenschappen der Boeren, die de lange worsteling om hunne onafhankelijkheid allengs zou aan het licht brengen, en die zelfs nu en dan onwillige bewondering aan hunne vijanden zouden afpersen, waren de Engelschen meestal blind en doof. Barrow, die den eersten Engelschen Gouverneur, Generaal Craig, als secretaris ter zijde stond en door zijne geschriften veel heeft bijgedragen, om de Engelschen afkeerig te maken van het denkbeeld, om de voor het wereldverkeer zoo prachtig gelegen vestiging ooit aan hare rechtmatige eigenaars terug te geven, beschrijft zonder eenig voorbehoud de Boeren als erger dan wilden, en de expedities of zoogenaamde kommando's, die zij telkens tot tuchtiging der inboorlingen en weerwraak over hunne rooverijen uitrustten, als de verfoeilijkste strooptochten. Door billijker gevoel gedreven acht Wilmot zich verplicht daartegen op te merken, dat Barrows vooroordeelen hem verhinderden de ontzaglijke verliezen, die de Boeren door de roofzucht der inlanders leden, als verzachtende omstandigheid voor hunne onbarmhartigheid in rekening te brengen; maar Barrow sprak reeds in den geest waarin na hem, met zeldzame uitzonderingen, het gros der Britsche schrijvers, tot Trollope toe, over de Boeren gesproken hebben, en was de voorlooper dier velen, die tot heden niet hebben opgehouden de lange reeks van ongerechtigheden jegens hen bedreven, door de hardnekkige verkeerdheid van hunne inborst te verontschuldigen.

In de eerste jaren van het Britsche bestuur genoot de Kolonie over het geheel rust en welvaart; slechts eenige oorlogen met de inboorlingen brachten nu en dan wat afwisseling in den eentonigen gang der zaken. Een zonderlinge inwijding van de om hare humaniteit zoo hooggeroemde inboorlingenpolitiek was de verdrijving der Kaffers tot achter de Visch-rivier en de daarop gevolgde occupatie van het Zuurveld, tusschen de Boschjesman- en de Visch-rivier, door Britsche kolonisten, en de invoering in 1817 van het ‘represaille-stelsel,’ dat welhaast met de handelingen, zoo smadelijk aan de Boeren verweten, eene treffende overeenkomst kreeg en dan ook uitliep op een nieuwen Kaffer-oorlog en de annexatie eener nieuwe provincie, het land tusschen de Visch- en Kei-rivier, dat den naam van Britsch Kafferland ontving. Niets is er meer geschikt om ons te doen inzien, hoe overdreven en onbillijk de

heftige beschuldigingen tegen de wreede Boeren waren, dan dat de menschlievende Engelschen telkens genoodzaakt waren hunne politiek van weerwraak op de roovers en terugdrijving der Kafferstammen na te volgen.

Terwijl de Britten geen bezwaar maakten provincie na provincie aan de inboorlingen te ontweldigen, werd het echter den Boeren zeer euvel geduid, dat zij, dikwijls gedrongen door de in het Noorden der kolonie heerschende droogten, hun vee over de Oranje-rivier dreven, om betere weiden te zoeken, en van het gemengde ras der Griqua's, die zich in den aanvang dezer eeuw in de streek tusschen Oranje- en Vaal-rivier hadden nedergezet, land kochten of huurden, of ook, als de omstandigheden daartoe aanleiding gaven, hen tot den afstand daarvan dwongen. Die handelingen werden hoogelijk afgekeurd en de magistraten aan de grenzen ontvingen last ze zooveel mogelijk te voorkomen. Doch alle pogingen om den voortgang der kolonisatie te stuiten, bleven vruchteloos. De Boeren vroegen of er een wet bestond die hun verbood land aan de overzijde der Oranje-rivier te huren of hunne kudden onder de Griqua's te laten weiden, en toen men erkennen moest, dat zulke bepalingen nooit gemaakt waren, besloten zij zich niet om de ontvangen bevelen te bekommeren. Zoolang echter die verhuizing tot enkelen beperkt bleef, boezemde zij aan de Regeering weinig bezorgdheid in. Anders werd het toen zij in 1833-34, onder den invloed eener steeds toenemende ontevredenheid, groote proportiën en eene politieke kleur begon aan te nemen. De Britsche inboorlingen-politiek werd voor de Boeren steeds meer belemmerend; de plunderingen die zij te verduren hadden en niet als vroeger mochten bestraffen, verbitterden hun gemoed; het ergste was echter de emancipatie hnnner slaven, die zij zich moesten laten welgevallen tegen een betaling, die als volle schadeloosstelling moest gelden, maar waarvan hetgeen werkelijk in hunne handen kwam, nauw een derde der waarde bedroeg. Laat het zijn dat de onwetendheid der Boeren, die vaak geen middel wisten om de te Londen verkrijgbaar gestelde gelden te incasseeren, en hunne vorderingen voor een spotprijs verkochten of uit wantrouwen in het geheel niet indienden, voor een groot deel daarvan de schuld droeg, dan blijft echter de vraag of de Regeering geene meer gepaste maatregelen had kunnen en moeten nemen, om die eenvoudige lieden te gemoet te komen bij de verkrijging van hetgeen hun toekwam.

De slavernij is eene instelling die op zich zelve zeker in het oog der Boeren niets afkeuringswaardigs bezit; bij hunne wijze van opvatting der H. Schrift konden zij de veroordeeling der slavernij daarin niet vinden, en de diepe verachting die zij voor de inboorlingen koesteren, moest hun wel de dienstbaarheid doen voorkomen als het lot waarvoor deze bestemd waren. Dat de door Engeland gedecreteerde emancipatie onder de uitgeweken boeren niet dadelijk aan de slavernij een eind maakte, is niet meer dan natuurlijk. In hun vrome verontwaardiging vergaten de Engelschen, zooals zij in zulke zaken steeds hun eigen antecedenten vergeten, hoeveel tijd en strijd het aan Wilberforce gekost had, hunne eigen vaderen van het ongeoorloofde der slavernij te overtuigen, en hoe verre van volstreden de worsteling daartegen in de Amerikaansche Unie was. Dat in de verdragen die in 1852 aan de Transvaal, in 1854 aan den Oranje Vrijstaat de onafhankelijkheid verzekerden, bepalingen werden opgenomen waarbij de Boeren zich verbonden geen slavenhandel of slavernij in hun gebied toe te laten, kan men echter den Engelschen niet ten kwade duiden; wel, zoo het schijnt, dat de beweerde niet-nakoming dezer bepalingen nog als een der gronden van de annexatie van 1877 heeft moeten dienst doen, en dat nog in de Parlementszitting van 21 Jan. j.l. dezelfde beschuldiging aan Sir John Lubbock tot voorwendsel verstrekte, om de annexatie, die hij gispte als onstaatkundig, toch te gelijker tijd uit het oogpunt van rechtvaardigheid te verdedigen.

Indien art. 4 van het Zand-rivier tractaat, luidende: ‘Men is overeengekomen dat geen slavernij is of zal worden toegestaan of uitgeoefend door de uitgeweken pachters ten noorden van de Vaal-rivier,’ werkelijk op flagrante wijze door de Boeren geschonden is, dan blijft, bij al het verkeerde dat in den vorm en de praktijk der annexatie bestaat, de aanwezigheid van een grond voor die handeling onmiskenbaar. Dit schijnt de stelling dan ook te zijn van den Edelen Baronet; wat hij er bijvoegde over de gruwelen door de Boeren jegens de inboorlingen bedreven, kon slechts dienen om zijne hoorders tegen de Boeren in te nemen, maar kon nooit een grond tot rechtvaardiging der annexatie zijn. Bij art. 3 van het traktaat zeggen de Britsche commissarissen alle verbintenissen op met eenige der gekleurde natiën ten Noorden der Vaal-rivier aangegaan, en nergens wordt aan Engeland het recht toegekend om zich te bemoeien met de wijze waarop een als volkomen onafhankelijk erkende staat met

zijne naburen oorlog voerde. Dat er zulke wreedheden wel eens gepleegd zijn, is waarschijnlijk evenmin te loochenen, als dat sterke provocatie daartoe van de zijde der inboorlingen niet heeft ontbroken. Maar toen ik las dat volgens den heer Lubbock niemand de Zuid-Afrikaansche dagbladen lezen kon, zonder overtuigd te worden, dat de Boeren zich zeer wreed jegens de inboorlingen gedroegen, kon ik niet nalaten mij te herinneren aan hetgeen de heer Th. Tromp, de gewezen Secretaris van President Burgers, in het algemeen lang geen bewonderaar der Boeren, van wier karakter hij al een bijzonder ongunstige schets ontwerpt, van de Afrikaansche Dagblad-pers getuigt: ‘De Afrikaansche pers is een gevaarlijk element. Gematigde bladen vindt men in Afrika bijna niet. Alle kiezen partij en verdedigen deze dan met al de wanhopige inspanning van een kamp op leven en dlood. Geruchten die hun passen, zijn welkom en worden opgenomen, doch zelden weder tegengesproken. Feiten die hun niet aanstaan, worden eenvoudig geloochend en daardoor zooveel mogelijk onschadelijk gemaakt. Volgens 't beginsel: ‘'t doel heiligt de middelen’ gebruiken zij de onzedelijkste wapenen. In één woord, de Afrikaansche pers, in plaats van zich de ontwikkeling en verlichting van het volk ten doel te stellen, en door eerlijken ridderlijken pennestrijd het goede en ware te bevorderen, is niets anders dan het grofgeslepen, tweesnijdend partijzwaard, en wordt, met verloochening van de heilige taak, waartoe zij geroepen is, gekenmerkt door beginselloosheid en bedrog. De eenige uitzonderingen hierop zijn, zoover ik weet, de ‘Volksstem’ te Pretoria, al zwicht ook deze nu en dan voor overmacht en strijd, en het Kaapsche ‘Volksblad.’

Doch, zooals ik zeide, de hoofdbeschuldiging is het stelsel van slavernij, dat volgens den heer Lubbock de Boeren georganiseerd hebben, in lijnrechten strijd met het traktaat van de Zand-rivier, waarbij het weren van slavernij tot voorwaarde van Engelands erkenning was gesteld. Ook hier weder beroept zich de spreker op diezelfde zoo weinig vertrouwbare dagbladen. De Cape Argus, zeide hij, en andere locale dagbladen spraken schande van die slavernij, en hunne klachten werden door de getuigenissen der zendelingen ruimschoots bevestigd.

Daar dat vangen en houden van slaven, waarvan de Boeren beschuldigd worden, de eenige houdbare grond tot rechtvaardiging der annexatie zou opleveren, zonder echter nog iets bij te dragen tot verontschuldiging der handelingen van Sir Theophilus

Shepstone, die om de inlijving tot stand te brengen aan zijne instructies geweld aandeed, zou het wel de moeite waardig zijn dit punt nader en opzettelijk te onderzoeken. Ik zal daarover in de eerste plaats eene getuigenis bijbrengen, aan Trollope's ‘South-Africa’ ontleend.

‘De geschillen der Transvaalsche boeren met de Inlanders,’ zegt die schrijver, ‘schenen altijd te eindigen met de onderwerping van een deel dezer laatsten aan de heerschappij der Hollandsche instellingen. De kinderen van degenen die in opstand kwamen en gevangen werden gemaakt, werden onder den naam van leerjongens’ in de familiën der Hollandsche pachters opgenomen, en in werkelijkheid daar tot slavendiensten gebezigd. Dat dit inderdaad het geval was, kan niet betwijfeld worden. Alles wat over de zaak aan het licht is gebracht levert er het bewijs voor op; het was geheel in overeenstemming met den geest en de zeden dezer Hollanders. Doet men naar de zaak onderzoek dan krijgt men veelal ten antwoord, dat de toestand der kleine bengels, die dus in aanraking werden gebracht met de beschaving, daardoor inderdaad een verbetering onderging. *Zulk een argument kan niet beschouwd worden als van éenige waarde, zoalang niet hij die het gebruikt, erkent dat het in de leer gedane kind een slaaf en de meester een slavenhouder is*[1]. Is dat erkend, dan komt alles neder op de groote quaestie of slavernij als een instelling weldadig of verderfelijk werkt. Maar op dit standpunt willen zich zelfs de Hollanders liever niet plaatsen. Eenige bladzijden verder zegt dezelfde schrijver, dat de heer Burgers, gedurende de latere jaren van zijn bestuur, blootgesteld was aan een onophoudelijken storm van verwijten met betrekking tot de slavernij, zoowel van Britsche autoriteiten als van de dagbladen. ‘Doorgaans kwamen die tot hem van de Kaap, en daar hij zelf van de Kaap afkomstig was, moet hij de oude kolonie goed genoeg gekend hebben om niet te weten, dat die beschuldigingen, indien ze niet weerlegd werden, hem weldra moesten ten val brengen. Ik geloof niet dat de heer Burgers persoonlijk eenige neiging had om de slavernij voor te staan. Hij was geenszins een Boer onder de Boeren, maar behoorde tot eene jongere klasse van menschen en tot eene nieuwere school.

1 ‘Such an argument cannot be accepted as worth anything until the person using it is brought to admit that the child so apprenticed is a slave and the master a slaveholder.’

Maar in de Transvaal kon hij niets zijn zonder de Boeren en in den toestand waarin hij verkeerde, was hij onvermogend te zorgen voor de handhaving der bepaling van het verdrag, die de slavernij verbood.'

Het kan niemand mijner lezers ontgaan, welk een wonderlijke argumentatie door den heer Trollope gebezigd wordt. Ik moet mij werkelijk buiten staat verklaren den logischen sprong te volgen, die in de woorden gelegen is, welke ik cursief heb laten afdrukken. Mij schijnt het volstrekt niet bewezen dat het gebruik waarop hier gedoeld wordt, werkelijk den naam van slavernij, anders dan bij wijze van rhetorische figuur, kan dragen. Werden die kinderen levenslang van hun vrijheid beroofd? Werden zij door den meester als hij het goed vond en aan wien hij het goedvond verkocht? Vele dergelijke vragen doen zich op, die bevestigend moeten kunnen beantwoord worden, alvorens men zeggen kan dat men hier met werkelijke slavernij te doen heeft, ondubbelzinnig vallende in de termen van het verdrag. Hoe het daarmede werkelijk gesteld was, leert ons het zeer lezenswaardige werk van Aylward 'the Transvaal of To-Day.' Die schrijver zegt dat de kinderen dikwijls door hunne ouders zelven als leerjongens aan de Boeren werden aangeboden; dat zij aan hunne meesters verbonden bleven tot den leeftijd van 22 à 25 jaren, en dat zij, als die tijd verstreken was, konden gaan waar zij wilden, maar meestal in dienst bleven bij den Boer die hen had opgevoed. Men ziet, dit is gedwongen arbeid, zoo men wil, maar in geen geval eigenlijke slavernij. Ik wil den gedwongen arbeid in geen enkelen vorm verdedigen: maar in welk opzicht is dit stelsel meer verwerpelijk dan het koelistelsel door de Engelschen in vele hunner eigen koloniën ingevoerd?

Het is vreemd, dat over dit gewichtig punt zoo weinig voorkomt in de belangrijke verzameling van officiëele stukken, die in 1878 te Londen is uitgegeven onder dentitel: 'Correspondence between Sir M. Hicks-Beach Bart., secretary of state for the colonies, and the Transvaal Delegates, to which is added. Further Documents and Correspondence relating to the same subject.' In die uitgebreide verzameling van stukken vind ik geene andere toespeling op de slavenquaestie dan de volgende woorden in een brief van den heer Hicks-Beach aan de Transvaalsche afgevaardigden van 6 Aug. 1878: 'Hoe geduldig en eerlijk het Britsche Gouvernement gepoogd heeft de conventie van 1852

te handhaven, kan de geschiedenis der laatste 20 jaren getuigen. Het hield er aan vast, niettegenstaande de kinderroof in de noordelijke gewesten, die als een schending der conventie moest beschouwd worden, en zoowel in Engeland als in Zuid-Afrika zulk een groote verontwaardiging te weeg bracht.' De afgevaardigden antwoorden daarop in hun schrijven van 23 Augustus: 'Wij moeten ons leedwezen uitdrukken, dat het u noodig is geschenen bij deze gelegenheid eene beschuldiging weder op te halen, die niet slechts betrekking heeft tot een lang verleden, maar die ook, wanneer zij strekt om eenige blaam te werpen op het Gouvernement of om het van medeplichtigheid te betichten, ten eenenmale van grond is ontbloot.'

Het wordt zoo allengs duidelijk, dat wij hier te doen hebben met een feit, dat niet ten eenenmale verdicht is, met eene beschuldiging waarvoor werkelijk eenige grond was in de eerste jaren van het bestaan der Republiek; maar dat het was een misdrijf van partikulieren, een misdrijf dat, hoe weinig ook te verontschuldigen, toch lang niet onbetwistbaar valt in de termen van wat het verdrag verbiedt, een misdrijf waaraan de wetten en het bestuur des lands geen deel hadden, dat de Regeering had tegengegaan en dat in de laatste jaren niet meer was voorgekomen; maar een misdrijf dat de vijandige Engelsche pers was voortgegaan tegen de Transvalers te exploiteeren, even als het ook nog weder tijdens de annexatie tegen hen geëxploiteerd werd door Sir Theophilus Shepstone. Ik herinner hierbij nogmaals aan hetgeen ik boven heb aangehaald uit het werk van den Heer Tromp omtrent den geest waarin de Afrikaansche dagbladpers werkzaam is, en geloof nu de behandeling van het eenige punt, dat, zoo het geconstateerd kon worden, werkelijk een soort van grond voor de annexatie zou opleveren, met de volgende woorden van genoemden schrijver te kunnen besluiten. 'Onder de klachten die Shepstone aan de Regeering voorlegde, waren de voornaamste: *a*. dat er slavenhandel in de Republiek werd gedreven; *b*. enz. .... De aanleiding tot eerstgenoemde klaeht was gelegen in de berichten, die daaromtrent door Engelsche ingezetenen der Transvaal op gezag van Natalsche couranten waren ingezonden. De Regeering gelastte nu dat men een onderzoek naar de gegrondheid dezer klachten zou instellen en de daders van dergelijke wetsovertredingen streng zou straffen. Na afloop van dit onderzoek bleek, dat, hoewel vóór vele jaren meermalen gebeurtenissen waren voorgevallen,

die naar een overblijfsel van slavernij zweemden en niet altijd den stempel der menschelijkheid droegen, de evengenoemde Natalsche berichten volkomen onjuist en ongegrond waren. Deze klacht verviel dus geheel en al.'

Maar ik moet van deze uitweiding terugkeeren tot de groote emigratie, die tot de stichting der beide Afrikaansche republieken aanleiding gaf. Het ligt echter volstrekt niet in mijn plan de geschiedenis te schrijven van die merkwaardige reeks van gebeurtenissen, die ons den Uittocht der kinderen Israëls in het geheugen terugroepen, en zoo vervuld zijn met voorbeelden van treffende lotwisselingen, vreeselijk lijden, wonderbare uitreddingen, ontembaren heldenmoed en grootsche uitkomstem, dat men te vergeefs in de moderne geschiedenis een schoonere stof voor een epos zou zoeken. Hier wil ik alleen nog eenige opmerkingen maken over de wijze waarop die uittocht van Britsche zijde beschouwd werd.

Toen het bleek dat de beweging groote proportiën zou aannemen, begon zij aan de Britsche autoriteiten veel onrust in te boezemen, en alle middelen werden beproefd om de Boeren van hun voornemen terug te brengen. Doch de bestaande wetgeving liet de Regenten machteloos. Toen men den procureurgeneraal Oliphant vroeg, of er in het arsenaal der koloniale wetten en verordeningen niet eenig wapen school waarmede men dien uittocht beletten kon, wist deze niets aan te wijzen, dan eenige oude proclamatiën der Hollandsche Regeering tegen de kolonisten, die over de grenzen trokken of zich te ver met de inboorlingen inlieten. De heer Oliphant ontwikkelde echter tevens eenige denkbeelden, die, zoo ze als blijvend richtsnoer der Britsche Regeering waren aangenomen, aan Zuid-Afrika oneindig veel bloed en tranen bespaard zouden hebben, maar waarbij de Britsche Staatkunde hare rekening niet zou hebben gevonden. 'De klasse van personen,' zoo sprak hij, 'wie het hier geldt, zijn blijkbaar voornemens hun fortuin in een ander land te beproeven en zich, althans voor zooveel deze kolonie betreft, niet langer als Britsche onderdanen te beschouwen. Zou het nu voorzichtig of billijk zijn, menschen die met hun toestand niet tevreden zijn, te beletten, indien dit al mogelijk ware, dat zij naar verbetering trachten, welk deel der wereld ook zij daarvoor mochten kiezen? Dergelijke verhuizing heeft dagelijks plaats uit Groot-Brittanje naar de Vereenigde Staten. Bestaat er eenig afdoend middel om personen tegen te houden, die

besloten zijn heen te gaan, behalve dit ééne, dat men ze neêrschiet, als ze de grenzen overtrekken? Ik vrees van neen! maar dat eenige middel zou erger zijn dan de kwaal. Zijn mijne redeneeringen juist, dan is het Gouvernement niet bij machte en zal het wel nimmer worden, om het kwaad - zoo het een kwaad is - op afdoende wijze te voorkomen.'

Niemand kan zeggen wat er zou gevolgd zijn, indien iets gebeurd was dat niet gebeurd is, of iets ongedaan was gebleven, dat werkelijk is geschied. Maar zeker is het dat moeielijk iets meer verderfelijks voor de emigranten had kunnen bedacht worden, dan de weg door de Britsche autoriteiten ingeslagen. Eerst scheen men den raad van Oliphant te willen opvolgen. Men liet de Boeren vrij trekken; men liet ze decimeeren door de wanhopige worsteling met de Matabelen en het gruwelijk verraad van Dingaan. Maar toen zij door voorbeeldeloozen heldenmoed en in de kracht van hun Godsvertrouwen over alle moeilijkheden gezegepraald, Dingaan getuchtigd, het 'beloofde land' veroverd, Pietermaritzburg gegrondvest, en, onder 21 saluutschoten, de banier der Zuid-Afrikaansche Maatschappij van Port Natal geheschen en met den uitroep: 'Gedankt zij de groote God, die ons door Zijne genade de overwinning heeft gegeven,' begroet hadden, toen werd eensklaps de Britsche leeuw, evenals in 1877, indachtig aan zijn 'high responsibilities,' aan zijn duren plicht om de oorspronkelijke rassen tegen den overmoed der blanken te beschermen, en legde hij den zwaren klauw op het met zoo zware offers verworven land, waarin de Boeren zich op het punt waanden rust na het zwerven, veiligheid na duizend gevaren, overvloed na lange ontbering te zullen genieten. De Gouverneur Sir George Napier achtte het nu gebiedend noodig Natal te bezetten, ten einde zich, zooals zijne proclamatie luidde, 'de macht te verzekeren om tot handhaving van den vrede van Zuid-Afrika krachtdadig te kunnen tusschenbeide treden.' En alsof dit nog niet genoeg ware, verklaarde Zijne Exellentie, dat hij de bezetting van Natal door de emigranten 'als niet te rechtvaardigen' beschouwde, en dat zij, naar zijn gevoelen, aan de gepleegde grulen deel genomen of ze door hunne handelingen uitgelokt hadden, en gelastte hij dat alle wapenen en krijgsvoorraad in beslag genomen en de haven voor allen handel zou gesloten worden, behalve voor hen die een patent van het Gouvernement der Kolonie hadden verkregen. De wrevel dien deze maatregelen onder de Hollandsche familiën in de Kaapstad wekten, had ech-

ter ten gevolge dat de Gouverneur een tijd lang het grootsch en edel beginsel der Britsche politiek met buitengewone gematigdheid in werking bracht, toeliet dat de Republiek Natalia werd uitgeroepen, en geduldig wachtte totdat in Mei 1843 het gunstig oogenblik scheen aangebroken om Natal bij proclamatie te verklaren tot eene Britsche Kolonie ‘in het belang van den vrede, van de bescherming van alle klassen van menschen, van een heilzaam toezicht op de handelingen van allen, die in dit gewichtig deel van Zuid-Afrika gevestigd waren.’

P.J. VETH.

Jean-Marie.

Drama in één bedrijf, in verzen van André Theuriet.[1]

I had na been his wife a week but only four,
When mornfu' as I sat on the stane at my door,
I saw my Jamie's ghaist - I could na think it he,
Till he said: 'I'm come hame, my love, to marry thee!'
O sair, sair did we greet and meikle say af a'
A kiss we took, noe muir - I bad him gang awa.
- AULD ROBIN GRAY -

(Schotsche ballade uit de XVIIIe eeuw.)

Personen:

THÉRÈSE.
JEAN-MARIE.
JOËL.

De handeling heeft plaats in Bretagne, nabij de kust.

Vertrek in een Bretagner hoeve. - Rechts, op 't eerste plan, een hooge, diepe haardsteê; bij 't venster een oude leunstoel; - op het tweede plan, een deur die naar een aangrenzend vertrek voert. - Links, een ouderwetsch buffet, op den voorgrond een tafel, een lederen leunstoel en zitbankjes. - Op den achtergrond, rechts, een venster uitziende op de kust; in 't midden een gewelfde deur, in 't verschiet de vlakte en de zee. - Bij 't opgaan van het scherm staat Thérèse aan 't open venster, zij spint en zingt daarbij halfluid.

1 De dichter van *Jean-Marie*, André Theuriet, die binnen kort ons land denkt te bezoeken, bekleedt een eervolle plaats onder de fransche dichters der generatie, waartoe o.a. Sully Prudhomme, Coppée, Manuel, Pailleron behooren.
Theuriet is den 8sten October 1833 te Marly le Roi geboren, heeft zijn jeugd in Lotharingen doorgebracht en is op 2ljarigen leeftijd te Parijs gekomen om in de rechten te studeeren. Van 1857 af was hij een getrouw medewerker aan de Revue des deux mondes.
Werd Th's bundel gedichten 'Le Chemin des Bois' in 1868 door de Fransche Academie de eer eener bekroning waardig gekeurd, langs dien weg door de bosschen geleidt hij ons ook in de meeste zijner talrijke romans, waaruit ons die opwekkende, versterkende, kruidige lucht van bosch en heide tegenstroomt, die ons ruimschoots schadeloos stelt voor de onfrissche geuren waarmede het ultra-realisme ons pleegt te vervolgen.
Redactie

Eerste tooneel.

THÉRÈSE.

Nauw zonk er de brik
   Met haar masten en al,
Of sterrekes blonken
   Onnoembaar in tal.
En over de zee
   Toog in zilveren schijn
Een engel op wieken
   Als blank hermelijn.

(Zij zwijgt en werpt een blik naar buiten.)

Hoe luid verheft zich weer het droef, eentonig klagen
Der meeuwen op de kust! Ze dwarrelen en jagen,
Terwijl hun schel gekrijt zich paart aan 't golfgeklots...
Ik sla hen nimmer ga, wanneer zij over rots
En klippen scheren, of in droomerij verloren
Ruischt mij dat oude lied gelijk muziek in de ooren.

(Zij gaat zitten.)

En de engel dook neer
   In de schuimende zee,
En redde den stuurman
   En bracht hem naar reê.
‘Ontwaak, o mijn stuurman,
   Zoo jong nog en schoon,
Hier is er uw haven,
   Hier is er uw woon!’

(Zij zwijgt wederom.)

Ach! hij die 't eenmaal zong, dat overoude lied,
Zei huis en hof vaarwel, ging scheep en keerde niet!
'k Bad Onze-Lieve-Vrouw, den heil'gen om ontferming;
Ik wijdde menig kaars den zeeman tot bescherming;
Helaas, de Hemel zelf blijft koud bij 's menschen wee,
En wat de zee verslindt blijft eeuwig prooi der zee...

(Zij laat den klos vallen en staart peinzend voor zich uit.)

Tweede tooneel.

THÉRÈSE, JOËL.

Joël treedt door de deur op den achtergrond binnen en legt een pakje op een schabel.

JOËL.
Dag, vrouw!

THÉRÈSE, *verwonderd*.
Joël!...

JOËL.
Ik wou van avond je eens verrassen,
Door vroeg weer t'huis te zijn! Ik dacht, dat late brassen
Met kooplui van de markt, dat lijkt je niet, Joël!
- Ge hebt het me immers zelf gezegd. - Ik heb dus snel
Mijn zaken afgedaan en 't geld gebeurd voor 't koren;
Het rammelde in mijn zak, maar 't gold eens dooven ooren,
'k Lei bruintje 't zadel op en had het logement
En 't vroolijk drinkgelach alras den rug gewend...
Zoo handelt, dunkt me, alleen een flinke man van zaken.

THÉRÈSE, *glimlachend*.
Gewis! maar eigen wijn zal des te beter smaken...

Zij haalt een flesch en glas uit de kast en plaatst ze bij Joël op tafel. JOËL, *zittende en zich het voorhoofd afwisschende.*

Ik dank u... hoor eens Trees, zoo'n glaasje zet je bloed
Weer vuur en krachten bij! Zoo'n wijntje doet je goed!

Thérèse gadeslaande, die weer bij het spinnewiel heeft plaats genomen.

Maar vrouw!... Ge zijt toch niets nieuwsgierig uitgevallen.
Zoo'n groote jaarmarkt is een heuglijk feest voor allen,
't Zij jong of oud; ik kom er regelrecht van daan,
En gij, ge kijkt me suf en onverschillig aan,
Ge vraagt me zelfs niet of 't er mooi was en - wat sterk is -
Ge taalt niet naar 't geschenk, dat 'k meêbracht van de kerkmis.

THÉRÈSE.

Zij schudt het hoofd, als wilde ze eene knagende gedachte verdrijven.

Vergiffnis!

JOËL.
Altijd ben je droef gestemd. Ge staart
En droomt als leefde je in de wolken, niet op aard'...
Zeg, waaraan denkt ge toch?

THÉRÈSE, *tot* JOËL *terugkeerende, na flesch en glas op 't buffet te hebben geplaatst*.
Ik luister nu aandachtig;

Bedongt ge voor de tarwe een mooien prijs?

JOËL.

Ja, prachtig!
Ik heb de graanmarkt nooit zoo druk bezocht gezien
Om dezen tijd van 't jaar. Het wemelde er van liên.
De kooplui en het vee versperden plein en straten.
Ge werdt er bijkans doof van 't loeien en het blaten.
't Gedrang golfde op en neêr, onstuimig als de vloed,
Geen oven of-i stond in lichtelaaien gloed.
Aan kramen geen gebrek! Wat voorraad weitekoeken,
Die sisten in de pan. Wat keur van bonte doeken,
Van sneeuwwit linnen, net gerangschikt rij aan rij,
Naast schitterende tooi en vreemde snuisterij. -

Hij haalt het pakje, dat hij bij zijn binnentreden op de zitbank heeft neerqelegd.

Ik had een goeden dag en kocht wat kleinigheden,
Uw aandeel in de winst.

Hij opent het pakje, en toont haar bont gekleurde zijden stoffen.

Vrouw, zijt ge nu tevreden,
En vindt ge 't mooi? 'k Heb van die dingen geen verstand...
Ze komen, hoor ik, uit een ver gelegen land;
Uit China of Japan... Ik kocht ze van matrozen,
Die, van de reis gekeerd, dees kust tot haven kozen;
Voor de echtheid stonden ze in, zij zelven brachten ze aan.
'k Was met die arme lui tot in mijn ziel begaan.
Ze waren uitgeteerd en droegen schaamle kleeren!

THÉRÈSE, *ontroerd*.
Matrozen!...

(ter zijde.)

Groote God, zij mochten wederkeeren!...

JOËL *uit het veld geslagen*.
Maar vrouw! wat staat ge daar te droomen? 'k Dacht nog wel...
Kom! 'k heb weer misgetast! 't is leelijk?

THÉRÈSE.

Neen, Joël.
't Geschenk is veel te mooi!... ik vind het al te prachtig!...
Ge zijt te goed voor mij!

JOËL, *opstaande*.
Te mooi?... Te goed? Waarachtig,
Het liefst waarover ik op aard beschikken mag,
Ik gaf het, o! zoo graag, zoo 'k u gelukkig zag!
Ik breek vergeefs mij 't hoofd ten einde u op te beuren,
Doch 't baat niet, droef en bleek zit ge eeuwig maar te treuren...
Uw oog is rood en aan uw wimpers blinkt een traan...

Ge waart aan 't schreien toen ik binnentrad... Komaan!
Beken het maar, Thérèse... Eilaas! wat heeft dat schreien
Me niet al leed gekost! Ik dorst me in d'aanvang vleien
Met de ijdle hoop, dat ge eens weer vroolijk en tevreên
Zoudt worden, want ik dacht: 'haar moeders dood alleen
Is oorzaak van 't verdriet, 't zal met den tijd bedaren.'
Maar 't woekert in uw hart als 't onkruid tusschen de aren!

THÉRÈSE.
Ik zet voortaan mij al die grillen uit den zin;
Zie! 'k lach reeds...

Zij tracht te glimlachen en barst in tranen uit.

JOËL, ***bitter.***
Neen, ge schreit! voorwaar een mooi begin!
Wat schort u? .. Zeg het vrij! Wat zoudt ge wel begeeren?
Verlangt ge een mooier huis of nieuwerwetsche kleeren? ...
Wat rijker meubels of een koe te meer op stal? ..
Spreek maar een enkel woord en ge bezit het al...

THÉRÈSE.
Uw edelmoedigheid zoekt me immer te verrijken!
Te dieper voel ik schuld bij zooveel liefdeblijken!

JOËL, ***verbaasd.***
Gij schuldig, gij?

THÉRÈSE.
Er weegt me een droef geheim als lood
Op 't hart, waarvan ik u voor lang reeds deelgenoot
Had moeten maken; 't is een bron van leed en zorgen...

JOËL.
Geheimen tusschen ons? .. Wat hieldt ge dan verborgen?

THÉRÈSE.
Nauw waren we verloofd, of 'k wou dienzelfden dag
U toevertrouwen wat me zwaar op 't harte lag,
Maar moeder smeekte dat ik zwijgen zou. Ik deed het...
Dat was niet wel gedaan, Joël, helaas! ik weet het.
Gebeure wat er wil, ik geef mijn boezem lucht.
Op weg naar Trois-Etangs verrijst het klein gehucht
Ker-Laz, u wel bekend ... daar leefde in vroeger tij'en
Een jonkman ... Jean-Marie, in een der visscherijen...
Steeds was in 't ouderhuis een plaats voor hem gereed,
We groeiden samen op en deelden vreugde en leed,
En langzaam werd de liefde in onze ziel geboren.
We hadden in de kerk elkander trouw gezworen;
Maar Jean Marie was arm, ik zelve bracht niets mee,
Dus stak hij als matroos op twintig jaar in zee.
Hij schiep in 't afscheidsuur zich zoete, gulden droomen

En zwoer me, dat hij eens vermogend weer zou komen.
Zijn schip ‘de Feniks’ voer naar China en Japan.
Een verre, verre reis! En toch die lief heeft kan
Het zwaarste dragen. Dat bewustzijn schonk me krachten.
Al scheidde ons de afstand ook, hem volgden mijn gedachten.
Een jaar of twee verliep... Ik had hem trouw verbeid,
Toen eensklaps in 't gehucht de mare werd verspreid,
Dat op een verre kust, ten prooi aan wind en golven,
De Feniks was vergaan en in de zee bedolven.
De branding had alleen de lijken aan het strand
Geworpen ... wreed misvormd begroef men ze in het zand..
'k Heb sinds van Jean-Marie nooit weder iets vernomen..
't Is alles nu voorbij!

JOËL.

Vaak zijn ze weergekomen,
Die men verloren waande en jaren had beschreid!

THÉRÈSE.

Niets liet ik onbeproefd, ten einde zekerheid
Omtrent zijn treurig lot te erlangen; 'k bad veelvuldig,
Maar aard en hemel bleven steeds het antwoord schuldig...
'k Had tot mijn stervensuur zijn wederkomst verbeid,
Indien ik niet zijn dood als zeker had beschreid.

Zij zwijgt een oogenblik, Joël luistert verslagen; - daarop spreekt ze als tot zich zelve.

Toch ban ik te vergeefs zijn beeld uit mijn gedachten!
Hij leefter altijd voort... In lange winternachten,
Wanneer de stormwind loeit en beukt op klip en rots,
Dan is het of zijn stem zich mengt in 't golfgeklots;
En als in 't avonduur de visscherspinken keeren,
En met ontploken zeil langs de effen golven scheren
Als meeuwen, breed gewiekt, getint door 't gulden licht,
Dan fluistert vaak een stem: Wie weet? hij keert wellicht!..

Joël gaat terneergeslagen zitten.

Vergeef mij, o 't is slecht.

JOËL.

Slecht? .. Neen! - Maar nu ge me eerlijk
De waarheid hebt bekend, gevoel ik eerst, hoe deerlijk
Ik me eens bedrogen heb... 't Is duidlijk nu verklaard,
Waarom ge schreien moest en altijd treurig waart!...
En ik, ik dacht nog wel met zulke beuzelingen
Uw leed te sussen, u een glimlach af te dwingen!..

Hij vouwt de zijden doeken werktuigelijk op.

Wanneer ik 's avonds laat mijn goud op stapels lei
En door den zoeten klank betooverd werd, dan zei

Ik vroolijk tot mij zelf: ‘dat kan een uitgaaf velen,
Een mooie spiegel of een kast van eikendelen.
Is 't huis eerst opgeknapt en keurig ingericht,
Dan komt er ook een lach op Thréses aangezicht;
Zoo 'n aardig nestje lokt mijn vogeltje tot zingen...
De toekomst is voor ons nog rijk aan zegeningen...’
Maar 't was een ijdle droom, geen goud geneest uw kwaal,
Ik strijd vergeefs, 't verleên behoudt de zegepraal.

Hij werpt de doeken op den grond en staat op.

O! waarom ben ik oud!... Ik vloek mijn grijze haren!...
Zeg, waarom keert gij niet, gij gulden jonglingsjaren
En koestert door uw vuur het half verstijfde bloed!
Ik waar' misschien in staat, zijn beeld uit haar gemoed
Te bannen, voor mij zelf een plaats er te veroovren...
Maar ach! geen grijsaard kan een jonge vrouw betoovren;
'k Ben leelijk, droef en oud!... Wie geeft mijn jeugd mij weer!

THÉRÈSE.
Och, beste man, Joël! Ik voel maar al te zeer,
Hoe duldeloos, hoe lang mijn zelfzucht u deed lijden;
Maar 'k wil, als brave vrouw, u thans mijn leven wijden...
Ge hebt om mijnentwil alleen dit huis bewoond
Door vader eens gebouwd en waar 't verleden troont.
Kom! trekken we elders heen. - Het schel gekraai der hanen,
Het krekeltje in den haard, de lommerrijke lanen,
De bloemen in mijn hof, ja, zeifs de diepe stem
Der wild bewogen zee, ze spreken steeds van hem...
Voort, naar den akker, dien uw vaderen bebouwden,
Diep in het zwart gebergte, in 't hart der eikenwouden...
O! de aanblik van de zee, der haven doet mij pijn.

JOËL.
Dus wilt ge huis en hof, die u zoo dierbaar zijn,
Verlaten? hoor ik wel?...

THÉRÈSE.
Het geldt mijn zielevrede!

JOËL.
Maar iedre balling draagt het heimwee met zich mede.
Betreuren zoudt ge ginds hetgeen ge hier verliet.

THÉRÈSE.
Joël! deedt gij voor mij weleer het zelfde niet?

JOËL.
't Is waar, maar ik beken ook ruiterlijk mijn zwakte,
Wanneer ik denk aan 't huis op de onafzienbre vlakte.

THÉRÈSE.
We gaan er spoedig heen!

JOËL.

Dank, vrouwtje! dank!... Maar zeg,
't Is noodig dat ik eerst de zaak eens overleg.
Niet dan na rijp beraad dient zoo'n besluit genomen,
Ik ben nu heelendal van streek en meen te droomen.

Hij strijkt de hand over 't voorhoofd.

Mijn hoofd wordt oud en zwak,... ik ga er wat op uit,
Me dunkt, daarbuiten kom ik eer tot een besluit...
Ik loop de weide eens af en ben vóór 't avondeten
Weer thuis. - Tot straks, vrouw!

Hij drukt Thérèse de hand en gaat rechts af.

Derde tooneel.

THÉRÈSE.

Terwijl Joël zich verwijdert, gaat ze naar het venster en voorziet haar spinrokken van vlas.

THÉRÈSE.

Ja, 'k wil trachten te vergeten...
'k Wil beter worden en die namelooze smart
Gelijk den Boozen Geest verbannen uit mijn hart.
Mijn arme Jean-Marie, 'k wil niet meer aan u denken!...
Wat is het zwoel!

Zij opent de beide venstervleugels.

De zee is kalm, de meeuwen zwenken
En krijschen wild dooreen... 't is of een onweer broeit...

Zij neemt rechts plaats en hervat het spinnen.

Wat is Joël toch goed!... Ik heb mij zelv' verfoeid,
Dat ik mijn hand hem schonk en niet mijn harte tevens.
Hem lief te hebben zij voortaan het doel mijns levens.
Zijn we eenmaal ver van hier, ver van die droeve zee,
Dan wil ik, dat Joël gelukkig en tevreê
Zijn dagen slijte, 'k wil door vrienden hem omringen
En aan het spinnewiel weer blijde liedjes zingen,
En ook beproeven weer te lachen als voorlang...

Zij zucht.

Maar ach! mijn liederen zijn droef als grafgezang...

PAUZE. - *Daarop zingt ze halfluid.*

En de engel dook neer
In de schuimende zee,
En redde den stuurman,

En bracht hem naar reê!

‘Ontwaak, o mijn stuurman,
Zoo jong nog en schoon,
Hier is er uw haven,
Hier is er uw woon.’

Hij snelde naar huis
En hij bonsde op de poort;
‘Doe open, mijn liefste,
Je bede is verhooid,
Hij dien ge sinds jaren
Als dood hebt beschreid,
Hij werd door een engel
Weer tot u geleid!’

Ze zwijgt een oogenblik, dan:

't Is alles te vergeefs! hij zweeft me steeds voor oogen!

Zij blijft terneergeslagen, in gepeins verzonken zitten.

Vierde tooneel.

THÉRÈSE, JEAN-MARIE.

Jean-Marie verschijnt op den achtergrond, blijft op den drempel staan en slaat Thérèse gade. Plotseling wendt de jonge vrouw het hoofd om en springt met een kreet overeind.

THÉRÈSE.
God!

JEAN-MARIE.
Ja, Thérèse, ik ben 't, ge hebt u niet bedrogen.
Mijn lieveling, mijn bruid, ik ben het!...

THÉRÈSE, *sidderend*.
Jean-Marie!

JEAN-MARIE, *naar haar toesnellende*.
Ik mag uw hand weêr in de mijne drukken!... 'k Zie
U weer, ik hoor uw stem na jaren-lange scheiding...
Ik schreef u niet, want 'k wilde u zonder voorbereiding
Verrassen. Nauwlijks had ik voet aan wal gezet,
Of ik verliet de ree met overhaasten tred,
En koos den kortsten weg, ver van het stadsgewemel.
Wat was 't verruklijk weer! hoe vriendlijk blonk de hemel
Door 't ruischend loover, met zijn helder, smeltend blauw!
De kamperfoelie, frisch als pas gevallen dauw,
Verspreidde wijd en zijd haar liefelijke geuren.
Wat heerlijk tooverspel van tinten en van kleuren...
Het was de schoonste dag, dien 'k ooit beleven mocht,
En toen ik, diep ontroerd, aan 't einde van mijn tocht,

Het lieve, roode dak zag scheemren door de twijgen,
Den blauwen rook der schouw zag kronklend opwaarts stijgen,
Toen ik den hof betrad, schier zinloos van genot,
Toen zeeg ik wanklend neêr en zalig dankte ik God!

Hij zwijgt eensklaps en ziet Thérèse vorschend aan.

Maar zeg, wat deert u... heeft de schrik u zoo bevangen?
Ge ontwijkt mijn blik... ge beeft... een doodskleur verft uw wangen!

THÉRÈSE, *met zwakke stem.*
Een kille huivring voer me plotsling door de leên...
Het was me alsof uw schim mij uit het graf verscheen.
We bleven, o zoo lang! uw wederkomst verbeiden,
Totdat we, moedeloos, ten laatst uw dood beschreiden!

JEAN-MARIE.
Nu ja! 't was inderdaad een stuivertje op z'n kant.
Slechts door een wonder ben ik veilig aangeland...
We hadden China's kust geruimen tijd verlaten
En zetten nu den koers naar 't goudland, in de Staten
Van Noord-Amerika. Schier hadden we onzen tocht
Volbracht. Ofschoon het oog geen land ontdekken mocht,
Toch galmde nu en dan, bij 't purper avondgloren,
Een zilver klokgelui ons zacht gedempt in de ooren.
't Werd nacht, een felle orkaan stak uit het westen op,
Hij slingerde onze kiel door 't wild bewogen sop
En zweepte ons naar de knst. Bij 't krieken van den morgen,
Lag alles om ons heen in neevlig grauw verborgen;
De branding greep haar prooi en joeg 't geteisterd schip,
Van mast en roer ontdaan, wild gierend op een klip,
En schuurde 't over 't zand en beukte 't daar aan stukken.
Slechts door een wonder mocht het vier van ons gelukken,
Het uitgeputte lijf te redden in een boot,
En schier een ganschen dag te worstlen met den dood.
Ten laatste wierp de orkaan ons op een afgelegen,
Verlaten eiland, waar we moedloos nederzegen.
Ontbering grijnsde ons hier in al haar naaktheid aan.
We rekten maanden lang een kommervol bestaan,
Gekweld door zonnegloed of kille regenvlagen,
Tot eindelijk het uur der redding had geslagen.
Daar rees een zeil ter kimme, een ster in onzen nacht,
Die na vertwijfeling weêr hoop en leven bracht...
Hoe bonsde 't hart mij, toen, na 't wisslen der signalen
Een boot werd uitgezet, om 't viertal in te halen!..
Ik won als volmatroos alras mijn plaats aan boord
En vergezelde 't schip naar zijn bestemmingsoord.

Ik deelde zijn fortuin in verre, vreemde landen
En arbeidde onvermoeid, om niet met leêge handen
Terug te keeren als een schamel bedelaar;
Ik spaarde een ronde som en dacht, het is voor haar!..
Doch 'k werd ten langen lest dit zwervend leven moede.
Wat was ik zalig, toen ik me eindlijk huiswaarts spoedde,
Toen liefde en hoop mijn hart onstuimig deden slaan!..
Thérèse, hoe is 't u in al dien tijd gegaan?
Zeg, vlood uw leven kalm en ongestoord daar henen?
Uw huis en hof getuigt van welvaart zou ik meenen,
Wat is uw weide frisch, wat zijn uw bloemen schoon...

Hij glimlacht.

Uw vader wenscht misschien een rijker man tot zoon!

THÉRÈSE.
Ach! vader is niet meer.

JEAN-MARIE, ***het hoofd ontblootend.***
Die flinke man.... 't Is vreeslijk!
En moeder Annaïc?

THÉRÈSE.
Haar kwaal was ongeneeslijk.
't Wordt binnen kort een jaar, dat ik haar oogen sloot,
Haar graf is reeds geheel begroeid...

JEAN-MARIE.
Dood! beiden dood!
En ik was ver van hier, terwijl ge bitter schreidet
En zonder steun of vriend vergeefs mijn t'huiskomst beiddet...
Helaas, ik wist het niet, ik zwalkte op d' Oceaan.
'k Wil van dit oogenblik u trouw ter zijde staan!..
Kom, lievling, aan mijn hart, nu hebt ge niets te vreezen!

THÉRÈSE, ***verschrikt terugdeinzend.***
Neen, neen!.. Ge moet van hier!

JEAN-MARIE, ***verbaasd.***
Van hier! dat kan niet wezen.
Ge stelt mij op de proef, niet waar?.. Ge zwijgt!.. Ge ziet
Zoo bleek...

Hij grijpt haar hand en beschouwt die aandachtig.

Van waar die ring? het is de mijne niet!

THÉRÈSE.
Helaas! voor twee jaar trad ik met Joël in 't huwlijk.

JEAN-MARIE, ***ontzet zich aan de tafel vastklemmend.***
Ge zijt getrouwd, Thérèse!.. O God! dat is afschuwlijk!

THÉRÈSE, ***smeekend.***
Vergiffnis, Jean!

JEAN-MARIE.
Mijn bruid is met Joël getrouwd,
En ik heb op haar liefde als op een rots gebouwd!..

THÉRÈSE.
Och luister!

JEAN-MARIE, ***wild zich overeind richtend.***
Als we op 't dek, in stille zomernachten,
Soms spraken over hen die onze t'huiskomst wachtten,
Wanneer 'k mijn kameraads het kleine huis beschreef,
Waarin mijn jonge bruid getrouw mij wachten bleef,
Een rozenknop gelijk, op 't punt haar blad te ontvouwen,
Dan spotten ze allen met mijn kinderlijk vertrouwen.
Een vrouwenhart is wuft en ijdel, meenden zij,
't Verandert als de wind en 't wisselend getij...
Maar juichend riep ik dan: ‘ik vrees niets, 'k voel me veilig,
Thérèse zwoer me trouw en haar gelofte is heilig!’
En 't stargewemel in den zoelen keerkringsnacht
Blonk troostend als een boô, die mij haar groete bracht,
En fluistrend rees een stem: ‘ze is onder 's hemels hoede!’
Gij, in dien tusschentijd, ge waart het wachten moede!
't Is beter rijk gehuwd, dan arm verloofd te zijn,
Zoo dacht ge. Ja, 't valt hard, bij kerkmis en festijn,
Zich in een schamel kleedje alleen op straat te wagen,
Wanneer men, o zoo licht! een rijken tooi kon dragen!
En daarom koost ge een oude' en afgeleefden man,
Een rijkaard, die uw jeugd met goud betalen kan!
Gij sterren, als de wind in 't Oosten 't zeil deed zwellen,
O waarom kwaamt ge mij een zalig lot voorspellen?
Gij woeste golven, die mij dreigdet met den dood,
Waarom mij niet voor lang bedolven in uw schoot?
Ik ware in 't zoet geloof gestorven harer trouwe,
Ik had haar niet gekend als eervergeten vrouwe!..

THÉRÈSE.
Jean, luister!

JEAN-MARIE, ***haar met de hand werende***
Neen, ik lijd te vreeslijk!... laat me gaan!
Vaarwel! ik wil van hier!

THÉRÈSE, ***zich tusschen hem en de deur plaatsend.***
Ik smeek u, hoor mij aan!
Blijf!... Zoo aan 't zoet verleên u ietwat is gelegen,
Indien zijn teedre stem uw harte kan bewegen,
Zoo als ze 't mijne roert, ach! heb dan medelij!...
Ge weet niet wat een lange' en bangen strijd het mij

Gekost heeft, welk een worm me steeds aan 't hart bleef knagen...
Mijn vader stierf, het leed vervolgde ons in die dagen,
Daarop werd moeder ziek, de felle noordewind
Voorspelde een barren tijd aan de armen zonder vrind;
Het baatte weinig, dat ik om den kost te winnen
Van 't vroege morgenuur tot 's avonds zat te spinnen.
't Bleef droef met ons gesteld, al werkte ik ook voor twee.
Het beetje wat we nog bezaten was alreê
Verkocht. We maakten schuld en zoo ver was 't gekomen,
Dat ons de laatste vaars gerechtlijk werd ontnomen.
Hoe vurig heb ik toen uw wederkomst verbeid,
Gebeden aan het kruis, mijn oogen blind geschreid,
Opdat de lieve God ons eindlijk uitkomst zende!
Maar ach! ge waart zoo ver en altijd steeg de ellende.
Op zeekren avond bracht Joël van Loc-Renan
Mijn moeder een bezoek. Ge weet, de brave man
Was vaders oudste vriend, hij had ons leed vernomen
En bood ons hulp; zijn steun werd dankbaar aangenomen.
Hij keerde vaak terug. Eens, toen ik droef te moe
Alleen voor 't huis zat, trad hij aarzlend op me toe
En greep mijn hand en sprak: ‘uw moeder is op jaren,
Ge kunt, wanneer ge 't wilt, haar zorg en kommer sparen.
Och, heb me om harentwil wat lief en word mijn vrouw!’
Maar 'k wees hem snikkend af, u zwoer ik eeuwig trouw.
Toen kwam de mare van uw schipbreuk ons ter ooren.
De laatste hoop verdween, we waanden u verloren!...
Joël kwam daaglijks weer, hij smeekte mij en bad...
En moeder zweeg... maar 't was voor mij geen raadsel, wat
Er omging in haar ziel, ik las het in haar oogen,
En 't harte kromp me saâm van smart en mededoogen.
Zoo zeide ik eindlijk ‘ja’, ofschoon ik duldloos leed.

PAUZE. - Jean-Marie, bij de tafel gezeten, heeft zijn gelaat in beide handen verborgen.

JEAN-MARIE.
Wat zonden hebben wij bedreven, om zoo wreed
Beproefd te worden?... Is dan de onschuld niet meer veilig?
Ach! onze liefde was zoo innig, was zoo heilig,
Als we onder zoet gekout, in 't stille schemeruur
Ons nedervlijden aan den voet van gindschen muur.

THÉRÈSE, ***somber.***
Die tijden zijn voorbij, we moeten ze vergeten.

JEAN-MARIE, ***na een oogenblik aarzeling.***
Maar zijt gij inderdaad gelukkig? Dat te weten,

Thérèse ware een troost, mijn kruis woog lichter dan.

THÉRÈSE, ***ter zijde.***
Gelukkig! Moed gevat, opdat ik veinzen kan...

(luid.)

Joël is goed voor mij, ik leid een rustig leven...

JEAN-MARIE.
Mijn lieveling, vergeef de woorden van daar even.
'k Zweer plechtig, dat ik nooit uw huiselijken vreê
Zal storen, 'k wil mijn leed verwinnen; éene beê
Slechts zij verhoord: duld, dat ik hier in d' omtrek toeve
En aan de kim het dak zie scheemren uwer hoeve,
Duld, dat ik, nu en dan, uw witte huif bespied
Door 't dichte loover heen; zie, meer verlang ik niet.

THÉRÈSE.
O neen, dat kan niet zijn, neen, Jean, ge moet vertrekken.

JEAN-MARIE.
Och, laat me als kluiznaar hier mijn eenzaam leven rekken,
Verborgen, onbekend en droomend van 't verleen...
Ge ziet me nooit terug!

THÉRÈSE.
Het kan niet wezen, neen!

JAEN-MARIE.
Bij Onze-Lieve-Vrouw, bij de engelen daarboven,
Ik doe mijn woord gestand!... Maar zoudt ge dan gelooven,
Dat ik een valschen eed op mijn geweten laad?

Thérèse schudt treurig het hoofd.

Wat vreest ge dan?

THÉRÈSE.
Mij zelv'!

JEAN-MARIE, ***op haar toesnellend en haar handen vattend.***
Dus hebt ge me inderdaad
Nog lief!... Ontken het niet! Het zal u nooit gelukken,
Hoe zwaar ge ook strijdt, u van 't verleden los te rukken.
Een liefde toch als de onze is tegen 't lot bestand,
Geen scheiding, geen verlies verbreekt dien hechten band;
Ge hebt me lief!...

THÉRÈSE, ***diep ontroerd.***
O Jean!

JEAN-MARIE.
Ge werdt in rouw gedompeld
Door 't valsche doodbericht, arglistig overrompeld.
Men heeft het jawoord u ontfutseld, hoe 't ook zij,
Uw hart bleef buiten spel, want dát behoorde mij.

THÉRÈSE.
Joël is nu alleen mijn heer en meester.

JEAN-MARIE.
Luister:
Het Hollandsch schip, waarmede ik kwam, zal tegen duister
Het anker lichten, 't kiest van avond volle zee...
Het voert een aantal landverhuizers met zich meê,
Rampzaligen als wij, die, 't leed niet kunnend dragen,
Een gastvrij vaderland aan vreemde kusten vragen...
't Wordt duister op den weg...'t is eenzaam hier... de kans
Is schoon... ge hebt me lief... welnu, bewijs het thans.

THÉRÈSE, ***terugdeinzend.***
Wat wilt ge?

JEAN-MARIE.
Vluchten!

THÉRÈSE.
Nooit!

terzijde.

O God, verleen me krachten,
Opdat ik niet bezwijk!

JAEN-AMRIE.
Wat staat u hier te wachten?
Uw vreugdelooze jeugd verkwijnt in de eenzaamheid,
Die over 't somber huis haar kille schaduw spreidt.
Nooit zal een dartel kind hier aan uw voeten spelen,
Nooit zal het voorjaar met zijn bloesemgeur u streelen
Of bittre tranen zult ge schreien, tot aan 't end
De dood het pleit beslist en zoo verlossing zendt.
Tot zoolang draagt ge 't juk der eens gezworen trouwe
Als kinderlooze gade en liefdelooze vrouwe!

THÉRÈSE.
O Jean!... Ik bid u, spreek zoo niet!

JEAN-MARIE, ***hare hand grijpend.***
Ik troon u meê.
Ons toeft een vaderland aan gene zij der zee...
Kom!... 'k weet een heerlijk oord, in ver gelegen streken,
Waar, op het gulden strand, de blauwe golven breken;
Een lieflijk paradijs, vol kleur en zonneschijn,
Daar zullen we als voorheen te zaâm gelukkig zijn;
We zoeken er een plek door niemand ooit betreden,
Bebouwen er den grond en scheppen er een Eden!
En zendt ons God een kind, bedenk den zoeten lust,
Als 't 's avonds, moê gespeeld, zacht aan uw boezem rust.
Kon ooit een minnend paar op zulk een liefde bogen,

Diep, grenzloos als de zee?...

(Hij voert haar mede naar den achtergrond.)

THÉRÈSE, ***gejaagd.***
Het duizelt mij voor de oogen!...
Ik bid u, schenk me tijd!... Zoo ge me lief hebt, wacht!...

JEAN-MARIE.
Waartoe!... 't Is meer dan tijd... de kans is schoon... 't wordt nacht...
Kom ijlings mee... Indien Joël ons hier zou vinden...

THÉRÈSE, ***tot nadenken komend.***
Joël! En ik vergat de plichten, die mij binden...

Zij stoot hem van zich af en snelt naar den voorgrond.

Verlaat dit huis, ik kan... ik wil niet met u gaan!...

Ze gaat eenige schreden naar hem toe.

Bedenk, hij is zoo oud, zoo zwak, wie zou voortaan
Hem steunen? 'k Ben zijn troost, hij heeft geen vriend, geen makker,
Bedenk, om mijnentwil verliet hij huis en akker;
Hij was in 't lijdensuur een redder in den nood,
We waren zonder hem gewis den hongerdood
Gestorven. 'k Zwoer hem trouw, en de arme waant zich veilig.
Zie, daarom is mijn eed mij dubbel dier en heilig.
Verbeeld u, dat hij straks blijmoedig huiswaarts keert
En door mijn snood verraad zijn woning zag onteerd.
O Jean! hij zou gewis dien slag niet overleven,
Verwijtend zou zijn schim me steeds voor oogen zweven!
Het ware met mijn rust gedaan!

JEAN-MARIE, ***bitter.***
En gij beweert
Me lief te hebben!

THÉRÈSE.
Ja, ik heb u lief, ik zweer 't!
Geen macht ter wereld zal die liefde me ooit ontrooven,
Geen smartlijk doodbericht, geen scheiding kon haar dooven;
Maar, zoo 'k mijn plicht vergat, dan zouden leed, berouw
En schande, waar ik ging, mij steeds vervolgen; 'k zou
In ieders vorschend oog mijn grievend vonnis lezen,
En 't zou mijn dood en die van onze liefde wezen;
Want mijn geknakte trots zou zeker, vroeg of laat,
De liefde van weleer veranderen in haat.
Neen, Jean, 't is beter zoo!...

(Zij knielt).

Zie, smeekend kniel ik neder!
Bewaren we in ons hart die liefde rein en teeder,
Als eertijds, toen op 't veld, verlicht door 't avondrood,

Het kinderlijk gebed ons van de lippen vlood.
Ga, lievling, ga... 't Geluk was nimmer ons beschoren,
Elkaar als echteliên op aarde toe te hooren!
Valt ook het scheiden zwaar, getroosten we ons die pijn,
Opdat, bij 't weerzien ginds, we elkander waardig zijn.

JEAN-MARIE, ***haar oprichtend.***
Vaarwel!

THÉRÈSE.
Vergun mij nog een laatst verzoek, één bede...
Men heeft u niet herkend bij de aankomst op de reede,
Ook heeft u niemand op uw weg hierheen ontmoet?

JEAN-MARIE.
Geen ziel.

THÉRÈSE.
En 't Hollandsch schip verlaat deez nacht voor goed
De kust!

Jean-Marie knikt toestemmend.

Welnu, ga scheep als de avond is gevallen,
'k Wil dat uw kort bezoek verborgen blijv' voor allen.
Een ieder wane u dood, ge zijt het wel voor mij.

JEAN-MARIE.
Ik ga van avond scheep.

THÉRÈSE.
De hemel sta u bij,
Bescherme u op uw tocht en volge u allerwegen...
Weet, dat ik aan u denk, u lief heb en u zegen.

Zij zoekt een steun tegen de tafel. - Pauze.

JEAN-MARIE, ***reeds bij de deur.***
Thérèse!..

(Gebaar van Thérèse).

Geef me een kus, één ènkele kus in 't uur
Van scheiden... 't Naamloos wee des ballings heeft haar duur
Gekocht... Ze zij mijn troost bij 't droef en eenzaam zwerven
En schenke mij den moed te leven en te sterven.

THÉRÈSE, ***eerst met zwakke, dan met vaster stem.***
Neen... Neen!

JEAN-MARIE.
Welnu ... vaarwel voor eeuwig!

Hij verwijdert zich langzaam op den achtergrond en verdwijnt. Thérèse blijft onbeweeglijk tegen de tafel geleund.

Vijfde tooneel.

THÉRÈSE, ***later*** **JOËL.**

Na eenige oogenblikken pauze treedt Joël door de deur links op en geeft door een gebaar zijne verwondering te kennen.

JOËL.
Zoo alleen?

THÉRÈSE, ***sidderend.***
Ja.

JOËL.
Maar ge hadt bezoek daareven, naar ik meen.

THÉRÈSE.
Het was een reiziger, die naar den weg kwam vragen...
Een zeeman... De arme ziel had, 'k weet niet hoeveel dagen,
Reeds rondgezworven...

JOËL.
Zoo! en rustte hij wat uit?

THÉRÈSE.
Ja.

JOËL.
Wat vertelde-i toch? Gij beiden spraakt zoo luid...
Ik zou haast zeggen, dat mijn vrouwtje er van ontdaan is.

THÉRÈSE, ***na een oogenblik zwijgen.***
Hij was een passagier der Feniks, die vergaan is...
Ik vroeg naar 't volk aan boord en, voor den laatsten keer,
Naar Jean-Marie...

JOËL, ***nader tredend.***
Welnu?

THÉRÈSE.
We zien hem nimmer weer.

Zij gaat zitten. Joël vat hare hand.

Het scherm valt.

December 1880.
J.L. WERTHEIM.

Eene bladzijde uit den Exodus der Transvalers.

(29 Augustus 1848.)

Enkele historische toelichtingen mogen hier voorafgaan om het feit toe te lichten en zinspelingen te verklaren, die in het volgende dichtstuk voorkomen. In 1835 trokken tal van Hollandsche boeren uit de Kaapkolonie, verbitterd door verschillende maatregelen der Engelsche regeering, als inwisseling van 't papieren geld beneden de waarde, de afschaffing der slavernij en vooral de onbillijke schadevergoeding voor de vrijgelaten slaven. Onder de hoofden dier kolonisten - ‘trekkers’ genoemd - worden genoemd Hendrik Potgieter, die de republieken Lydenburg en Zoutpansberg stichtte, Gert Maritz en anderen. Eene andere afdeeling onder aanvoering van Pieter Retief trok naar het land van den Kaffervorst Dingaan, die hun eene geheele landstreek nabij Port-Natal afstond, nadat zij hem tegen een ander Kafferhoofd hulp hadden geboden. Doch verraderlijk lokte Dingaan Retief in eene hinderlaag, waar hij den 4^{den} Februari 1838 met 400 Hollandsche boeren en 150 inlandsche volgelingen op barbaarsche wijze vermoord werd.

Daarop overvielen de Zoeloe's de achtergebleven boeren bij Blauwkransrivier en op nieuw moesten na hardnekkigen strijd meer dan 500 Hollanders het leven laten. 't Dorp Weenen, op die plek later ontstaan, draagt naar deze gebeurtenis zijn naam.

Den 6^{den} October 1838 had er tusschen de andere uitgewekenen en denzelfden stam der Zoeloe's een hevig gevecht plaats. De boeren, onder Pieter Wijs en Hendrik - andere schrijvers noemen Jacobus - Potgieter telden slechts 347 man. De kavallerie, onder aanvoering van Potgieter, werd door de menigte vijanden als

verplet. Wijs, een waardig grijsaard, van wien reeds zeven zonen en kleinzonen op het bed van eer waren gesneuveld, weerstond moedig met de overgeblevenen den aanval der wilden. Niet alleen sloeg hij alle aanvallen met heldenmoed af, maar met twee-en-twintig der zijnen wierp hij zich in den dichtsten drom der vijanden om een vriend te redden, die door het struikelen van zijn paard in een hollen weg gevallen was. Van alle zijden ingesloten, bleef hem niets over dan zijn leven zoo duur mogelijk te verkoopen. Een zijner kleinzoons, die hem vergezelde, een jongen van twaalf jaar, streed als een held, maar sneuvelde aan de zijde zijns grootvaders. Hij zelf, de dij door eene sagaai doorboord, uitgeput door bloedverlies en met wonden overdekt, bracht tot het laatste oogenblik zijnen vijand verschrikkelijke slagen toe en stierf onder den uitroep: ‘Slaat u door, dappere metgezellen! Ik sterf hier!’ Met verhoogden moed klonk het antwoord: ‘Houd God voor oogen en laat ons vallen als helden!’

Allen sneuvelden, met uitzondering van vier. Meer dan 600 Zoeloe's bleven op het slagveld. In dezen nood verscheen Andries Pretorius (geb. 1799), die reeds als vrijwilliger in schermutselingen tegen kaffers en als de stoutste oliphantenjager grooten naam had, als de redder van zijn volk.

In den ruwen Kaapschen winter trok Pretorius aan het hoofd van een groot aantal landgenooten, met een langen sleep van wagens, door twaalf of meer ossen getrokken op, om zijne landgenooten te wreken. Het was een tocht niet ongelijk aan die der nomadische volken in de oudheid. Vooraan en in de flanken gingen de gewapende mannen aan de zijden der wagens, waarin zich de vrouwen en kinderen, het medegenomen huisraad en de leeftocht bevond, terwijl het vee de ruimte tusschen de wagens vulde. Zoo trok men voort over berg en door dal, door bosch en over rivieren, terwijl de stoet telkens vermeerderd werd door nieuwe landverhuizers, die zich op Pretorius' opwekkende woorden bij hem aansloten. Dan te traag ging deze tocht voor de mannen, die hunkerden om hunnen landgenooten te hulp te komen, en men besloot daarom de vrouwen en kinderen benevens het vee in eene veilige landstreek, onder bewaking van eenige mannen, achter te laten, terwijl Pretorius met 460 krijgers, in vijf afdeelingen verdeeld, in December 1838 het land van Dingaan binnenrukte. Op de wijze der oude volken werd van de wagens, door kettingen en

touwen aaneen gebonden, eene soort van burg gemaakt en daarbinnen wachtte men den aanval der Kaffers af, die weldra in dichte drommen den wagenburg bestormden. Ofschoon door het welgerichte geweervuur en vier lichte stukjes geschut teruggedreven, hervatten de woeste benden den strijd. Twee uren duurde hetgevecht, toen Pretorius eensklaps met 200 man een stouten uitval deed en de Kaffers op de vlucht dreef, wien deze strijd 3000, volgens anderen 6000 gesneuvelden kostte, terwijl van de zijde der Boeren niemand, volgens anderen 3 of 4, sneuvelde en slechts weinigen, en onder hen Pretorius zelf, gekwetst raakten. Daarop vluchtte Dingaan diep landwaarts in, verbrandde zelf zijne hoofdplaats en vatte op een zeer moeilijk genaakbaar terrein post. Dan ook hier was hij voor Pretorius niet veilig; op den 22sten December 1838 vielen de Boeren hem aan en verdreven hem. De stoutmoedige Kaffervorst, tot dus verre onverwinnelijk geacht, was bedwongen, smeekte onder belofte van al het geroofde terug te zullen geven, den vrede af en stond het grondgebied aan gene zijde der Toegola-rivier aan de uitgewekenen af.

Zoo waren binnen weinige maanden de zoozeer geplaagde en vervolgde emigranten, ondanks de tegenwerking van de koloniale regeering, het ongunstige jaargetijde, ziekte en andere moeilijkheden, door het beleid van Pretorius met een leger van nauwelijks 400 mannen, tot een vrij volk verheven.

Tien jaar later dreigden nieuwe moeilijkheden. De Engelsche regeering betoogde, dat de uitgewekenen Engelsche onderdanen waren gebleven, en hun grondgebied aan de Engelsche kroon behoorde. Pretorius beproefde minnelijke schikkingen, niets baatte en op nieuw weken de Boeren uit. In het jaar 1848 verlieten Pretorius en zijne vrienden met een gebroken hart Natal en steunende op de belofte van het koloniaal bewind, dat de blanke ingezetenen benoorden de Oranje-rivier, die het Britsch gouvernement niet wilden erkennen, niet zouden bemoeilijkt worden, trokken zij over het Drakengebergte en tot over de Vaal-rivier, vereenigden zich met andere uitgewekenen onder zekeren Jan Kok en deden twee Engelsche agenten het land ruimen, om niet op nieuw met het koloniaal bestuur in onmin te geraken.

Hevig hierover verbitterd eischte de Engelsche Gouverneur Harry Smith op nieuw, dat zij zich zouden onderwerpen.

In dezen tijd trachten de volgende regelen den vriendelijken lezer te verplaatsen.

I.

De ranke sycomoren ruischen
In d' al verkoelende' avondwind,
De varens wiegen op zijn suizen
Haar lange waaiers, fijn gevind.
Naast zilverkleurige proteeën[1]
Verrijzen purp'ren erica's;[2]
Als klippen in die bloemenzeeën
Staan stijve, donk're euphorbia's.[3]
De nachtbloem,[4] die daags stond te treuren,
Richt weer haar blad en bloem omhoog;
Zij spreidt alleen haar zoete geuren,
Nu 't maanlicht rijst aan 's hemels boog.
En daar - wat donkerblauwe transen,
Als nooit het koude Noorden ziet!
Het Zuiderkruis verspreidt hier glansen,
Die slechts de Steenbokskeerkring biedt.
Maar ros en ruiter, pas zich lavend
Aan 't beekje, schuimend voor hun voet,
Verlustigt niet de weeldrige avend,
Ter ruste vlijt zich ras de stoet.

De morgen zag ze in 't zadel wippen,
Waar aan den breede' Oranjestroom
De Vaalrivier zijn vloed doet glippen,
En - voort ging 't steeds met lossen toom.

1 De *Protea mellifera*, welker bladeren, evenals die der andere tot de familie der *proteaceae* behoorende gewassen, een zilverachtigen atlasglans bezitten. De zeevaarders, die het eerst in het Kaapland daarvan bosschen zagen, brachten de fabel van goud- en zilverbosschen in omloop. *Leunis, Synopsis der Pflanzenkunde*, S. 957 ff.
2 Van de ruim achthonderd soorten der *Ericeae* zijn er meer dan zes honderd in Zuid-Afrika inheemsch. a.a.O.S. 878.
3 De *Euphorbia officinarum* behoort tot de wolfsmelkplanten, en komt in vorm overeen met een cactus, a.a.O.S. 421 en 638.
4 De *Pelargonium triste*, die evenals de verwante geranium in Zuid-Afrika thuis behoort, opent eerst 's avonds tegen zes uur zijn bloemkelk. a.a.O.S. 140 en 530.

't Zijn forschgebouwde Kaapsche boeren,
Toch dreven zij geen kudden uit
En torschen ze allen lange roeren,
Het gold thans niet des jagers buit.
Of voor hen de antilopen vloden,
Geen kogel zonden zij hun na;
Geen jachtspoor kon hen zijwaarts nooden,
Al sloeg hun oog staâg d' omtrek gâ.

Nu is het wachtvuur reeds ontstoken,
Het luipaard en den leeuw ten schrik,
Maar wie ook de oogen heeft geloken,
Eén waakt met held'ren, scherpen blik.
De rijzigste is 't der gansche bende,
Een man nog in zijn volle kracht,
Die heel den dag vóór de and'ren rende,
Nu 't laatst ook op zijn rust bedacht.
Gehardheid spreekt uit al zijn trekken,
Maar een, die 't lichaam slechts verstaalt.
Zijn houding en gebaren wekken
't Ontzag, dat de eed'le ziel nooit faalt.

Hij luistert. Niets ontgaat zijn ooren,
En vorschend spiedt hij staâg in 't rond,
Daar schijnt hij, wat hij wacht, te hooren
En neigt het luist'rend oor ten grond.
‘Hij is 't!’ dus klinkt het van zijn lippen;
Terwijl hij de oogen zuidwaarts richt.
Een hoefslag davert op de klippen,
Een renbode is ras in 't gezicht.
Voor deez' zijn vaart nog kan betoomen,
Hoort hij: ‘Wat nieuws van 't grenskwartier?’

‘Sir Harry Smith, straks aangekomen,
Kampeert op d' oever der rivier.
Mac Mahon staat aan 't hoofd der Schotten,
Het veldgeschut beveelt Fordyce
En kap'tein Brown de Hottentotten.’

‘Nog meer?’ -
‘Gestegen zijt ge in prijs.
De roodrok[1] geeft u dubb'le waarde.
Geluk er meê, o, Andries-oom!’

Hij reikt den vogelvrijverklaarde
Een brief en stapt af bij den stroom.
En de ander, zonder zelfs te ontroeren,
Leest: ‘Duizend pond wordt toegeteld
Aan hem, die 't opperhoofd der Boeren,
Pretorius, me in handen stelt.’

Zijn stem wekt allen, die reeds slapen,
Ze omgeven ras Pretorius.
‘Mijn broed'ren!’ roept hij, ‘Op, te wapen!
De gouverneur beslist aldus.
Den bode, die hem onze grieven
Wou melden, stond hij niet te woord,
Maar wel verspreidt hij deze brieven,
Ten prooi mij leev'rend aan den moord.
Wat wilt ge? 't Is nog tijd te kiezen.
De Brit staat op de grens geschaard.
Het geldt uw vrijheid te verliezen,
Of haar verov'ren door het zwaard!’

En wijl zij allen 't roer omklemmen,
Weerklinkt het in den stillen nacht
In eens van donderende stemmen:
‘Wij bukken niet voor de overmacht!’
Een ernstig zwijgen volgt die kreten.
‘Zoo zij 't!’ herneemt hun kommandant,
‘Verantwoord is voor ons geweten
Het bloed, dat stroomt van onze hand.
Dit land, gekocht door 't bloed der Vaad'ren,
Moet andermaal door 't zwaard gered;
Eens werden wilden tot verraad'ren,
Nu schenden Christ'nen recht en wet.

1 ‘Roodrokken’ was de scheldnaam der Engelschen, ‘vriesjakken’ die der Hollandsche boeren.

Voor tien jaar dreigden bange nooden,
't Scheen met ons gansche volk gedaan,
Wij telden honderden van dooden,
Toch sloegen wij in 't eind Dingaan.
Elk denke aan onze vrijheidshelden,
Aan Wijs, Potgieter en Retief.
Ons zij naar 't voorbeeld, dat zij stelden,
De vrijheid meer dan 't leven lief!'

'Te paard!' - hier wenkte hij een jager -
'Zend d' onzen fluks bericht er van.
De wagens stellen zich in lager,[1]
Zoover maar landwaarts in, als 't kan.
Een wachtpiket strekk' ten geleide
Der vrouwen- en der kindrenschaar,
Dat elk zich voorts ten strijd bereide,
Want morgen is de vijand daar.
Doch - ijdel is der wacht'ren waken,
Zoo niet de Heer de stad bewaart.[2]
Dat wij dan biddend Hem genaken,
Die in den strijd verlost van 't zwaard.'[3]

Hij zweeg en heel de schare knielde,
Hij las hun uit het Heilig Boek,
Dat ook in 't veld hun geest bezielde
Tot daden even vroom als kloek.
Toen werd de krijgspsalm aangeheven,
Die eens van Davids harpe klonk,
Als dank voor hulp, door God gegeven,
Gebed, dat Hij weer zege schonk.[4]

En 't ruischte langs de stille beemden:
'Mijn God, mijn Schild, die sterkte bood,
o, Red mij uit de macht der vreemden,
Hun hand dreigt mij met wissen dood.'

1 Op de wijze der oude nomadische volkeren maakten de Hollandsche landverhuizers 'trekkers,' van de wagens door kettingen en touwen aaneengebonden, eene soort van burg, waarin de vrouwen en kinderen geplaatst werden. Dit yormen van een wagenburg heet 'in lager stellen.'
2 Psalm CXXVII: 1.
3 Job V: 20.
4 Psalm CXLIV.

De nagalm sterft der laatste noten,
Het legervuur wordt half gebluscht,
De loodzware oogleên zijn gesloten -
Wie weet, hoeveel ter laatste rust?

II.

De morgenneev'len zijn verdwenen,
Verdwenen zij ook, die den nacht,
Die korte rust slechts kon verleenen,
Hier sluim'rend hebben doorgebracht.
Het roofgediert' ter bron zich lavend,
Doorwroet om prooi 't verlaten kamp,
Zijn hol pas zoekend, als in d' avend
Weer de omtrek klinkt van hoefgestamp.
De troepen, die er naad'ren, voeren
Het luipaard in hun legervaan;
Wél mogen zij 't, die listig loeren,
Meineedig de arg'loosheid verrâan.
Ziet, hoe ze omzichtig voorwaarts dringen,
Den grijzen gouverneur aan 't hoofd,
Die nu door overmacht wil dwingen,
Wien hij de vrijheid had beloofd.
Maar hoe? Wat blikt hij verontwaardigd
En kort met forschen ruk den toom?
Den moordbrief, door hem uitgevaardigd
Vindt hij genageld aan een boom.
Daarboven grijnst een osseschedel,
Door 't vuur der Zuiderzon verbleekt,
Een bijschrift onder op den cedel,
Dat hem in gramme woede ontsteekt.
De blikken vonk'len des bejaarden,
Hij leest - geen spotwoord trof ooit zoo -
Den groet des vogelvrijverklaarden:
'Andreas salus Enrico!'[1]

1 'Andreas (Pretorius) groet Enrico (Harry Smith).' Niemand zal zeker alleen naar dezen gebrekkigen vorm de latiniteit van Pretorius beoordeelen. Ik geef dezen vorm zoo, omdat mijn historische bron dien zoo vermeldde en - omdat hij beter dan de taalkundig zuivere uitdrukking in mijn metrum past.

‘Daar zult ge, o Vriesjak! zwaar voor boeten!’
Barst Smith in 't einde buld'rend uit.
‘Mijn veldgeschut zal u begroeten,
Daar 't kogels om uw ooren fluit.
Gij durft de Koningin te hoonen,
Die gij in mij, haar veldheer, krenkt?
Op, mannen, 'k schenk nog honderd kroonen,
Wie dood of levend mij hem brengt!’

‘Vooruit! Geen Brit laat zich bespotten!’
En voorwaarts rent zijn vurig ros.
Hem volgen 't eerst zijn trouwe Schotten,
In bont geruiten krijgsmansdos.
Ziet, hoe de kleurge pluimen wuiven
Van d' opgezeten ruiterstoet,
Die wolken zands omhoog doet stuiven,
Verblindend als de zonnegloed.
Maar zand en zon moog' smorend blaken,
De veldheer gaat zijn troepen voor.
Hij wil de Boeren ras genaken;
Naar 't noorden leidt het wisse spoor.
Eén heuvelrij is reeds beklommen,
Een tweede komt er in 't gezicht,
En of zich moede knieën krommen,
‘Vooruit!’ gebiedt hun de ijzren plicht!

Daar toonen zich gedeelde sporen,
Ook 't Britsche leger wordt gesplitst,
En de eerzucht doet den moed weer gloren,
Waarmeê de voorrang wordt betwist.
En vlugger dan straks bij 't marcheeren,
Beklimmen zij de heuvelrij,
Daar schitt'ren honderden geweren
Hun plots'ling toe van de overzij.
Eén lichtstreep blinkt, de schoten knallen
En koelend zich aan d' overmoed,
Doen zij én ros én ruiter vallen,
Beneden went'lend in hun bloed.
Daar klinkt op nieuw het roergeknetter,
Verward deinst heel der Britten drom.

Nu wenkt de veldheer den trompetter,
Daar schalt een klank, daar dreunt de trom.
De ruiters dekken beide vleug'len,
Nu in kolonnen opgesteld.
Geen salvo kan hun vaart beteug'len,
Schoon menig hunner wordt geveld.
De koene Britten komen boven
En staren in de vlakte neer;
Zij zien, doch kunnen 't nauw gelooven,
Een handvol Boeren slechts biedt weer.
Reeds naad'ren de Engelsche kanonnen,
Fordyce stelt ze op den heuveltop,
Hun kogels breken de kolonnen,
De Boeren wijken in galop.
De Britten juichen reeds: ‘Ze vluchten!’
De Totties[1] schieten voort op buit,
Als is er geen gevaar te duchten,
Nu maar de voorhoede is gestuit.

Een wolk rijst aan de Noorderkimmen,
Die voor een wijl de vlakte dekt.
Daar ziet de Brit weer waap'nen glimmen:
De hoofdmacht, die hem tegentrekt.
Het kleine leger van de Boeren
Houdt stand. Het lange roer omkneld,
Staan zij daar, die eendrachtig zwoeren:
‘Eer buigt de dood ons dan 't geweld!’
Pretorius beveelt de scharen,
Bezielt ze door zijn man'lijk woord.
Door de aanvalskreten der barbaren
Wordt echter ras zijn stem gesmoord.

Nu richten zij hun karabijnen;
Ze zien daar in gestrekten draf,
Darell's dragonderstoet verschijnen,
En wachten moedig d' aanval af.
Het is een hortend samenbotsen,

1 Gewone benaming der Hottentotten.

Geen Boer wijkt uit, tenzij verplet.
Dus brijzelt in de Poolzeeschotsen
Het ranke hulkje, in 't ijs bezet.
Ter weerszij zijn er veel gebleven,
Brown brengt een nieuw gelid in 't vuur:
Zoovele als van de Boeren sneven,
Zoo menig bres blijft in hun muur.
Een nieuwe stoot brengt hen aan 't wanken,
Maar wordt met ijz'ren kracht doorstaan;
De Brit omsingelt nu hun flanken,
En rukt in dichte drommen aan.
Gelijk der branding woeste golven,
Slaan ze over 't kleine hoopje heen,
De stortzee heeft het gansch bedolven,
Maar neen - 't verrijst, waar 't pas verdween.

Verwarrend daav'ren klank en stemmen,
Geen veldslag meer: een worstling is 't
Waar man aan man elkaar omklemmen,
En ruwe kracht het pleit beslist.
Maar wien ook krijgsmansdriften blaken,
Kalm wikt Pretorius de kans.
Hij wenkt zijn volk 't gevecht te staken:
Geen heldenoffer baat hier thans.
En dichter weer aaneengesloten,
Trekt zich de kleine schaar terug,
Maar dekt zich door hun wisse schoten,
Zoo vast in 't zaâl, in 't laden vlug.

En Harry Smith, het hoofd verbonden,
Verheft zijn zwaard, trompetklank seint.
Maar tal van dooden en gewonden
Was reeds te laat de strijd geëind.

III.

Hoe helder weer het zonlicht vonkelt
En schittert op de Vaalrivier,
Die vroolijk kabblend zuidwaarts kronkelt,

Als klappend, wat ze aanschouwde hier.
Zij zag een schare kloeke mannen,
Die 's nachts naar de overzijde stak,
Woestijn, waar roofzucht van tirannen
Geen duurbezworen eed om brak.
't Was, wijl zij langzaam noordwaarts trokken,
Of sombere ernst de monden sloot,
En wél moest ieder 't schouwspel schokken,
Dat de achterhoede aan de oogen bood.
Daar hingen dwars in 't zaal der paarden
Zij, die bezweken op den tocht:
Die stervend toch de reis aanvaardden,
Dat vrije grond hen dekken mocht.

Dien laatsten dienst gaat men bewijzen,
De trein staat stil, men delft een graf,
De vriendenhand laat jonge' en grijzen
Ter laatste ruste eerbiedig af.
Maar eer hen de aarde zal bedekken,
Ontblooten zwijgend allen 't hoofd.
Met plechtige' ernst op de eed'le trekken,
Spreekt nu Pretorius: ‘Gelooft,’
- ‘Dus zegt de Heer - dan zult gij leven,
Ofschoon gij reeds gestorven waart!’
Hij spreekt van 't uitzicht hun gegeven,
De ruste voor Gods volk bewaard[1].
Nu bidt hij plechtig 't ‘Onze Vader,’
En snikken breken 't bidden af.
Hij treedt de groeve langzaam nader
En werpt een spade zands in 't graf.
Een ieder buigt de knie ten gronde,
Met tranen op 't gebaard gezicht;
De spade gaat den kring in 't ronde -
Het graf der broederen is dicht.

't Aandoenlijk zwijgen der gemoed'ren
Verbreekt in 't end Pretorius:
‘Mijn lotgenooten! Dierb're broed'ren!

1 ‘Daer blijft dan een ruste over voor het volck Godts.’ Hebreeën IV:9.

De laatste poging eindigt dus!
Hier ligt ons beste deel begraven,
Een dwaasheid ware nu verzet:
De Brit volgde ons, waar we ons begaven,
Hij eischt erkenning van zijn wet.
Welnu, 'k ontsla u van uw eeden,
Aan mij in vrijheidsnaam gedaan;
Sluit vrede, elk onderwerp' zich heden,
Verklaar' zich Engelsch onderdaan!'

Maar 't klinkt in eens uit honderd monden:
'Dat nooit, bij God! Dat nooit! o Neen!'
En oogen, die straks moed'loos stonden,
Verspreiden bliksems om zich heen.
Als kon zijn woord dien storm bezweren,
Hervat bedaard hun kommandant:
'Bedenkt u. 't Is nog tijd te keeren.
Hier zwerft ge in onherbergzaam land,
Ginds wacht uw huis u en uw lieven,
En of nu 't juk ook knellend zij,
Eens toch herstelt men onze grieven
En niets te wenschen hebben wij!'

'Nooit willen we onze vrijheid missen,'
Klinkt thans alom. 'Gij wilt, welnu,
Wij trekken door de wildernissen,
Zoo 't wezen moet, ook zonder u!'

'Wij leven en wij sterven samen!'
Roept nu geroerd des Veldheers mond.
'Wij gaan met God!' En 't 'Amen! Amen!'
Bezegelt hun hernieuwd verbond.

Slechts luttel dagen zijn verstreken,
En noordwaarts trekt een karavaan,
Die, met de hunnen uitgeweken,
Een nieuwe woonplaats zoeken gaan.
Vier jaren verder! Wond're teek'nen!
Daar drong de nood d' ontrouwen Brit,
Hij bood den vrede aan de uitgeweeknen,

Deed afstand van 't geroofd bezit.
Toen schonk hij hulde en eerbewijzen
Den vogelvrijverklaarde eenmaal,
Wiens naam de nazaat steeds zal prijzen
Als held en stichter der Transvaal.

IV.

Vier jaren zijn 't ook nu geleden,
Dat weer de Brit met vuige list.
Het recht met voeten heeft getreden
En luipaardswijs te rooven wist,
Wat noeste vlijt zóó kon hervormen,
Dat de oude hebzucht hem bekroop.
Gij zaaidet wind, nu oogst gij stormen,
o, Leugenkaap der Goede Hoop!
Ook thans weer brijz'len Hollands zonen
Het juk, reeds al te lang geduld.
Waar anders vrede en vroomheid wonen,
Is 't hart van strijdlust nu vervuld.
Houdt moed, houdt moed, o wakkre mannen!
Toont waardig u aan 't voorgeslacht!
Ter nieuwe worst'ling saamgespannen,
Geen hersenschim verspilt ge uw kracht.
Dat allen nu aanschouwen mogen,
Dat u nog de oude fierheid rest.
Geheel Euroop houdt op uw pogen
Het oog vol sympathie gevest.
Wat onrecht de overmacht ook plege,
Hoe hachelijk ook de uitslag schijn',
Volhardt, volhardt, ook zonder zege
Zal u de strijd ten zegen zijn!

Wageningen.
C. HONIGH.

Politiek overzicht.

Rotterdam, 22 Januari.

Van wie voor Nederlandsche lezers schrijft over den politieken toestand, zal wel niet anders verwacht worden, dan dat hij het eerst den blik richt naar de Transvaal. ‘Onze leeuw is geen koningsleeuw meer’ en het is niet juist een krijgshaftige geest, die onze natie in den tegenwoordigen tijd bezielt, niettegenstaande de hooge budgetten van oorlog en de eindelooze partijtwisten, maar de herinnering aan onze historie is toch nog levendig, onze onafhankelijkheidszin nog krachtig genoeg om een snaar van sympathie te doen trillen, als wij vernemen, dat een klein volkje durft bestaan, wat voor eeuwen het kleine Nederland dorst bestaan, en vertrouwende op zijn goed recht het onderneemt den overmachtigen geweldenaar te wijzen uit zijn landpalen. En dat te eer, nu het een volk is van ons geslacht, waarin wij het beeld van ons verleden terugvinden, daar het als de Nederlanders van de 16de eeuw het juk der opgedrongen wetten afwerpt, de door den vreemdeling ingevoerde belastingen weigert en zijn grootste kracht put uit dat eenvoudige Calvinistische geloof, dat ook onze vaderen staalde in den strijd.

Luide heeft de stem des bloeds gesproken ten gunste dier verdrukten en bij ons en bij onze Vlaamsche broeders, maar was het ook die stem des bloeds a l l e e n , die gewraakt moet worden door het onbeneveld oordeel van een onpartijdig, hartstochtloos beschouwer? Het nagenoeg eenstemmig oordeel van de Europeesche natiën, dat zich bepaaldelijk in de Duitsche en de Fransche pers, ook in Zwitserland en Portugal, uitsprak, moge den voorzichtige gerust stellen, die vreezen zou, dat het gevoel te weinig met het verstand ware te rade gegaan. Immers is het niet een opmerkelijk verschijnsel, dat een opstand, door een handvol volks in een uithoek der aarde begonnen, zelfs hen belangstelling inboezemt, die gisteren te nauwernood van het bestaan

der Transvalers bewust waren, en warme verdedigers vindt in de rijen van hen, die het doorgaans zoo nauw niet nemen met het recht, als dat zich verzet tegen het gezag van den sterkste? En in Engeland zelf - wij zouden het wel niet goedkeuren, maar toch kunnen begrijpen, als de Engelsche natie bij de tal van beslommeringen waarvan zij omringd is, bij de ernstige crisis, die zij binnen de eigen grenzen doorleeft, zich bitter weinig bekommerde om het lot van die 50,000 Transvalers in het binnenland van Afrika. En toch, hoe vele krachtige stemmen hebben zich verheven in die Engelsche natie zelve om onbewimpeld de partij op te nemen van de verdrukte Boeren! hoe velen hebben den moed gehad, den waarlijk niet gering te schatten moed, om luide te getuigen: Engeland heeft onrecht gedaan en Engeland moet het onrecht herstellen, moet uit eigen vrije beweging het land ontruimen, waar zijn vlag heeft gewapperd, en het teruggeven aan hen, die Engelsch bloed hebben doen vloeien!

Ja inderdaad, het is hier geen kamp om de goederen der aarde, maar het zwaard is getrokken om het heiligste te beschermen, het zelfstandige volksbestaan.

Verre zij van ons elke sentimenteele Boerenbewondering. De tijd is wellicht nog niet gekomen om de geschiedenis der Transvaal onpartijdig te beschrijven, maar in het licht van hetgeen daaromtrent van verschillende zijden is bericht, valt het moeilijk den indruk te weren, dat de annexatie in 1877 een niet onverdiende straf was. Niet alsof Sir Theophilus Shepstone rechtvaardig handelde, toen hij in naam der koningin het Transvaalsche grondgebied hechtte aan de Britsche Kroon. Buiten kijf is het, dat hij zijn instructiën te buiten ging, waar hij handelde niet alleen zonder toestemming van het volk, maar zelfs tegen hun duidelijk genoeg gebleken verlangen, doch onbetwistbaar schijnt het evenzeer, dat de Boeren in dien tijd niet toonden te begrijpen, wat de eischen zijn van een ontwikkeld staatsleven en welke opofferingen een onafhankelijk volksbestaan waard is, onbetwistbaar, dat de verblindheid en besluiteloosheid van den Volksraad aan Shepstone's streven vrij spel en een glimp van rechtvaardiging gaf. De republiek was in een ontredderden toestand: het gezag werd niet gehoorzaamd en de belastingen werden niet opgebracht en het is niet veel meer dan een zinledige phrase, wanneer men beweert, dat daar een ontwikkelde

staat op den grondslag van het moderne recht en onder een parlementairen regeeringsvorm bloeide. Ook valt moeilijk te ontkennen, dat er in de klachten van Engelsche zijde over de politiek der republiek tegen de inboorlingen een element van waarheid stak, schoon het zeker Engeland in de allerlaatste plaats paste op dat stuk verwijten te doen hooren. En het Engelsche voorstel om toe te treden tot een Zuid-Afrikaansche confederatie, dat toch zeker een gezette overweging verdiende, werd botweg ter zijde gesteld, zonder dat de Volksraad zich eenigszins rekenschap gaf van de richting, die de politiek der republiek dan behoorde te volgen. Dit alles, het zij herhaald, rechtvaardigde de annexatie niet, maar men kan zulks toegeven en tegelijkertijd erkennen, dat de ramp niet onverdiend trof, een straf overigens die een volk ten zegen kan worden.

En ten zegen is zij geworden. Zoodra was niet de onafhankelijkheid verloren, of men begon het kleinood, dat men in verblindheid had prijs gegeven, naar waarde te schatten. Er begon een tijd van lijdelijk, van kalm, van taai verzet. Aan het nieuwe gouvernement werd geen trouw gezworen en de belastingen werden niet dan onder protest opgebracht. Een deputatie werd onmiddellijk naar Engeland gezonden om te verzoeken het werk van Shepstone ongedaan te maken, doch moest onverrichter zake terugkeeren. Terstond trok een tweede deputatie uit, die in 't begin van 1879 terugkwam zonder beteren uitslag. Zij wendde zich toen tot Sir Bartle Frère (die tijdens de annexatie nog geen gouverneur der Kaapkolonie was), en deze bezocht op hun aandrang zelf de Transvaal en gaf de bevolking eenige hoop. Doch die hoop werd den bodem ingeslagen door Sir Garnet Wolseley, aan wien door de regeering een deel der functiën van Sir Bartle Frère nl. die van H i g h C o m m i s s i o n e r i n S o u t h A f r i c a was overgedragen en die den Transvalers als vertegenwoordiger der koningin aanzegde, dat de annexatie onherroepelijk was. Nog bouwden de Boeren op de Engelsche oppositie, die, gelijk men zeer wel wist, in het openbaar, tot zelfs in het parlement toe, bij monde harer leiders de annexatie had afgekeurd, en zij wendden zich tot Gladstone. Uit de eerste troonrede van Gladstone's ministerie moesten echter die eenvoudige Boeren, die niets begrijpen van de kronkelgangen der hooge politiek, vernemen, dat de verantwoordelijke raadslieden der Kroon zich volstrekt niet gebonden achtten door woorden, in een onverantwoordelijke positie uitgesproken. Zoo ver-

vloog hun laatste hoop, en terstond begonnen voorteekenen te komen van een actiever verzet. Vergaderingen werden gehouden, waar een heftige toon heerschte; hier en daar werd een beroep gedaan op de wapenen, en werden de verbitterde Boeren noode door hun leiders in toom gehouden; de belastingen werden soms geweigerd: kortom in November 1880 heerschte blijkens de thans in Engeland gepubliceerde dépêches een agitatie door het geheele land, die weldra in de oogen van den gouverneur Sir W. Owen Lanyon haar onbeduidend karakter verloor. Hij ontbood troepen uit Natal. De uitbarsting kon thans niet uitblijven.

De uitkomst toont, dat de Boeren in hun gedrag gedurende die drie jaren veeltijds miskend zijn. ‘Zij schreeuwen hard en doen toch niets:’ dus luidde menigmaal in het kort het oordeel, niet liefdrijk, maar niet onbegrijpelijk. Het grondde zich op de herinnering aan hun gedrag voor en tijdens de annexatie en op de spaarzame berichten, die uit het weinig bezochte en moeilijk toegankelijke land nu en dan aankwamen. Doch thans, nu wij de gebeurtenissen in haar geheel kunnen overzien, nu wij bemerken waarheen zij hebben geleid, en nu wij uit de waardige houding der Boeren kunnen opmaken, hoe zij door de verdrukking zijn opgevoed, nu eischt dat oordeel herziening. Na ervaren te hebben, dat al hun pogingen om de zaken in der minne tot een oplossing te brengen niet mochten baten, vaardigden zij een proclamatie uit, waarbij zij 't herstel hanner onafhankelijkheid aankondigden. Terwijl zij daarin verklaarden, dat de oude regeering haar functiën weer had opgenomen en dat de Volksraad zijn zittingen zou hervatten, toonden zij zich niettemin tevens tot alle redelijke concessiën bereid. Zij verklaarden zich namelijk genegen de qnaestiën van grensregeling aan een scheidsgerecht te willen onderwerpen, omtrent de politiek tegenover de inboorlingen zich met de aangrenzende landen te willen verstaan, tot een Zuid-Afrikaansche confederatie te willen toetreden. Zoo ergens dan blijkt hieruit, dat de Boeren in die drie jaren van onderdrukking geleerd hebben; ongelukkig, gelijk zich denken laat, vielen thans die voorstellen niet in zoo goede aarde, als zij wellicht eenige jaren vroeger hadden kunnen vinden. De proclamatie maakte voorts bekend, dat het uitvoerend gezag zou berusten bij een driemanschap, president Paul Kruger (die onder Burgers vice-president was en als zoon des lands met al de goede en al de bekrompen hoedanigheden van

den echten Boer meer vertrouwen bij zijn volk geniet dan de te ver en te snel vooruitstrevende Burgers) en nevens hem als vice-presidenten Joubert en Pretorius. De proclamatie werd ter hand gesteld aan den bevelhebber der Britsche troepen te Pretoria met een adres, waarin de Boeren hun eerbied voor de koningin betuigden en hun begeerte uitspraken om zonder bloedvergieten tot een schikking te geraken.

Dat spoedig echter bloedvergieten gevolgd is, dat in 't geheele land de krijg binnen enkele dagen ontbrandde, dat de Boeren tegen de schaarsche Engelsche troepen menig voordeel behaalden, dat vier Engelsche garnizoenen belegerd werden, dit alles werd spoedig door de telegraaf heinde en ver verbreid en was bekend, voordat men op de hoogte was van hetgeen aan den strijd voorafging en van de aanleiding die het vuur deed losbarsten. Hoe de zaak zich ongeveer had toegedragen, liet zich niet moeilijk gissen. Inderdaad hoe kon de botsing uitblijven, waar eenerzijds een handvol hooghartige Engelsche militairen stonden, die dat boerenvolkje diep minachtten en de vermelde proclamatie natuurlijk met een spotlach beantwoordden, en aan den anderen kant die stoere Boeren, met hunruwe vormen, maar sterk door hun recht en met ongeduld den hoon verkroppendedie de kroon kwam zetten op hetgewelddadig en willekeurig bewind van drie jaren? Wat doet het ter zake, wie het eerst de hand aan 't geweer sloeg? Of het een Boer is geweest, of een Engelschman, in geen geval stempelt de strijd hun rechtvaardige zaak tot een rebellie, hoe de *Times*, de bekende barometer van de gemoedsgesteldheid der meerderheid, haar vroegere houding vergetende, ook snorken en zwetsen moge. Volgens het machtige orgaan kan er van onderhandelen geen sprake zijn, eer op de misdaad de straf is gevolgd en de rebellen weder aan het gezag der koningin zijn onderworpen. Wie zoo spreken schijnen zich niet te herinneren, dat bij een rechtsgeldig tractaat in 1852 de onafhankelijkheid der Transvaal is erkend, dat dit tractaat nooit is herroepen of gewijzigd, dat de annexatie in flagranten strijd met dit tractaat is geschied en nooit is erkend en dat er dus van rebellie geen sprake kan zijn.

Toch helt H. M's regeering tot dat denkbeeld over. Lang aarzelde zij duidelijk haar meening te zeggen, al sprak ook het voortdurend zenden van troepen duidelijk genoeg. De woorden van Gladstone, dat hij een bevredigende oplossing zoekt en dat de Vrede-

bond tevreden zal zijn met den geest, waarin de quaestie behandeld zal worden, gelijk de woorden van Lord Kimberley, dat hij zal streven naar een vrede die met de belangen van beide partijen zal strooken, zijn gelegenheidsphrases, die niets bewijzen en tot niets binden. Daarnevens kan men de even officieele woorden stellen, dat de regeering geen vrijheid meent te zien de Boeren als oorlogvoerende partij te erkennen en dat hun opstand de plannen, die juist ontworpen waren - toevallige samenloop van omstandigheden! - om het land meerdere autonomie te verzekeren, tot onbepaalden tijd verschuiven moest. Terecht verwijt men te onzent en elders, ook in Engeland, der regeering die houding; toch ligt niet hier haar groote schuld. Toen de liberale ministers bij de eerste troonrede, die zij de koningin in den mond legden, de onherroepelijkheid van de annexatie der Transvaal uitspraken, toen gaven zij de maat hunner eigen eerlijkheid en consequentie aan. Hun vroegere woorden verloochenden zij, hun vroegere beloften traden zij met voeten, maar - hun positie was dan ook veranderd! Wat men in onverantwoordelijke stelling gezegd heeft, behoeft men als verantwoordelijk minister niet te houden: dus luidde hun politieke moraal. Volstrekt niet te verwonderen, is het dan, dat zij nu, in geen veranderde positie gekomen, vasthouden aan die woorden der troonrede, en dat zij, eens besloten de annexatie te handhaven, van dat besluit niet terugkomen, omdat de geannexeerden naar de wapenen hebben gegrepen! In dien zin is in het Lagerhuis gesproken, toen eindelijk op 21 Januari de heer Rijlands door zijn motie, waarin hij herstel van de onafhankelijkheid der Transvaal verlangde, een verklaring der regeering uitlokte. ‘Het gezag der kouingin moet hersteld worden:’ in die woorden lag het zwaarste punt van Gladstone's sophistisch betoog, dat den heer Rijlands schijnt te hebben overtuigd; althans hij verwijderde zich bij de stemming over zijn motie.

Onderzoekt men, waarom de eerste fout is begaan, waarom de ministers bestendigd hebben, wat zij zelf als misdaad en roof hebben uitgekreten, het is niet mogelijk een uit moreel oogpunt bevredigend antwoord te vinden. Het is zelfs niet gemakkelijk e e n i g e verklaring te vinden. Meenden zij, dat de solidariteit, die steeds tot op zekere hoogte - het hoever is een quaestie van practijk - tusschen opvolgende regeeringen behoort te bestaan, hun verbood Beaconsfields werk ongedaan te maken? Het is dan minder duidelijk,

waarom zij in andere opzichten wel degelijk van zijn politiek zijn afgeweken, en dat wel in gevallen, waarin het meer uitdrukkelijk z i j n politiek gold, terwijl de annexatie der Transvaal de eigenmachtige daad was van een ondergeschikt ambtenaar. Mocht naar hun gevoelen de Britsche leeuw niet loslaten, wat hij eens met zijn klauw had gegrepen? Toch wordt het veroverde Kandahar wel prijsgegeven, en dat, naar Hartington onlangs verklaard heeft, omdat Engeland niet het recht had dat land tegen den wil der bevolking te behouden. Dringt de bezorgdheid voor de inboorlingen tot voortdurende bezetting van het land der Boeren? Men vrage aan de Zoeloe's, de Kaffers van Secocoeni, de Basoeto's, hoe de Engelsche heerschappij hun aanstaat. Geeft het belang van Zuid Africa den doorslag? En bericht op bericht komt melden, hoe het sterk vertegenwoordigde hollandsche element in gansch Zuid-Africa in gisting verkeert, sympathiseert met de Boeren en tegen de Britsche oppermacht in lijdelijk verzet komt. Wenscht Gladstone de Zuid-Africaansche confederatie te verwezenlijken? De Boeren zelf hebben verklaard daarin toe te stemmen. Wij zouden kunnen voortgaan met vragen, dan wat kan het baten? De waarschijnlijkste verklaring is wel deze, dat het ministerie overtuigd is de stem van de meerderheid in het parlement en van de meerderheid in de natie te zullen missen, zoodra het de Transvaal prijsgeeft. En als parlementair kabinet heeft het gekozen tusschen *se soumettre ou se démettre* in eerstgenoemden zin. Wat zal het einde zijn? Optimisten zien de toekomst voor de Boeren niet donker in, ja vertrouwen, dat hun kloeke daad de vonk zal zijn, die het smeulend vuur door heel Zuid-Africa zal doen ontbranden en de verheffing van het hollandsch element tegen de Engelsche heerschappij zal teweegbrengen. Wie weigeren die verzekerdheid te deelen, denkende aan de overmacht der Engelsche regimenten en twijfelende of de bewoners van de Kaapkolonie en Natal bij de groote mate van autonomie, die zij reeds genieten, een opstand zullen aanvangen, mogen hopen, dat het woord niet aan het zwaard alleen zal worden gelaten, maar dat onderhandelingen tusschen het Engelsch gezag en de aanvoerders der Boeren spoedig zullen worden aangeknoopt. Waar toch de eene partij erkent een zekere mate van zelfregecring te willen vergunnen, de andere zich bereid verklaart tot een confederatie toe te treden, is eenige hoop dat de overeenstemming kan worden gevonden. Doch waarschijnlijk alleen op

deze voorwaarde, dat de Engelsche regeering zoo verstandig is niet slechts hooghartige militairen uit het moederland te zenden, die in het volle besef hunner superioriteit en in de ploertigheid van hun Jingoïsme tot een verstandhouding met het Boeren-element nooit kunnen geraken, maar van den invloed gebruik te maken van personen uit Zuid-Africa zelf, die niet tot de ‘roodbaatjes’ behooren, die met de Zuid-Afrikaansche toestanden vertrouwd zijn en bij de bevolking een gewillig oor kunnen vinden. En gebeurt het ongunstigste geval, worden zij verpletterd door de overmacht, dan moge de zaak der overwinnaars den goden van den dag behagen, maar de Cato's zullen niet ontbreken, ook niet in Engeland, om te getuigen van den roem dier dapperen, die gevallen zijn voor een heilige zaak, en om Gladstone te geeselen met het oordeel, waarmee hij zich zelf heeft geoordeeld.

De toestand van het Engelsche kabinet is niet benijdenswaardig. Nooit wellicht heeft een kabinet zoo weinig gehouden van wat het beloofd had, als deze groep, die zoo haar wereldhervormende theorieën aan de groote klok had gehangen. Van het gansche programma is zoo goed als niets uitgevoerd, noch wat de buitenlandsche politiek noch wat de binnenlandsche hervormingen betreft. Het is waar, de parlementaire regeringsvorm heeft er ons aan gewend de woorden eener oppositie, die als stormrammen moeten dienen om de muren te beuken, waarbinnen een regeering zit vastgenesteld, niet te zeer naar de letter op te vatten, het is waar ook, dat de allesbeheerschende Iersche quaestie de omstandigheden voor dit ministerie zeer moeilijk heeft gemaakt; maar toch zou het inderdaad in deze ministers een buitengewone mate van eigengerechtigheid en schaamteloosheid verraden, als zij zelf in dergelijke verontschuldigingen een voldoende rechtvaardiging hunner houding vonden. Zij hebben indertijd te veel, te duidelijk, te open gesproken zonder de gevolgen hunner woorden te wikken. In de oppositie valt het gemakkelijk de publieke opinie te leiden - de ondervinding heeft het meermalen getoond: - ontevredenheid over het bestaande stelsel lokt bij de licht ontvlambare massa eener politieke bijeenkomst een storm van toejuichingen uit, waar zich de meest krasse afkeuring van dat stelsel doet hooren; wie daarbij met kracht van redenen de heilrijke gevolgen van een volledige omkeering weet te schilderen, en in welsprekende vormen de beginselen van recht en moraal

luide doet klinken, kan het publiek tot geestdrift vervoeren. Althans zoo lang het geldt oppositie te maken, wat een zaak van woorden is. Maar vrij wat moeilijker valt het de publieke opinie nog te leiden, als het op daden aankomt, om als staatsman, die rekening moet houden met bestaande omstandigheden, uit te werken, wat men als redenaar, die luchtkasteelen kan bouwen, heeft beloofd. Men zou zeggen, dat mannen in den staatsdienst vergrijsd, als Gladstone en Bright, die eenvoudige waarheid zouden kennen; desniettemin hebben zij zich gedragen als jeugdige aanvangers, die zich door hun hartstocht laten medesleepen. Men heeft indertijd veel gesproken over het radicale element, dat in dit kabinet was opgenomen, als het element dat nieuw en jong bloed zou gieten in de aderen der Whigs. Ook van den invloed van die zoogenaamde radicalen, is tot nog toe niets gebleken; voorloopig onderscheiden zij zich slechts daarin van de andere liberalen, dat zij zich zelf nog meer voorbij hebben gepraat en nog grooter *volte face* hebben gemaakt.

Stellen wij ons op Engelsch standpunt, dan is de Iersche quaestie nog wel oneindig belangrijker dan die der Transvaal. Geen wonder dat het adresdebat, dat na de opening van het parlement op 6 Januari gevolgd is en eerst 14 dagen later ten einde liep, zich om haar alleen bewoog. De troonrede was daarover zeer uitvoerig. In hoofdzaak werd het volgende gezegd: daar de agrarische misdaden schrikbarend zijn toegenomen, daar de uiterste pogingen der uitvoerende macht tegen die misdaden niet hebben kunnen baten, daar bovendien de werking der justitie wordt verlamd, is het noodzakelijk aan het parlement te vragen om exceptioneele bevoegdheden ter verzekering van leven, eigendom en persoonlijke vrijheid; intusschen zal verder de hand geslagen worden aan de hervorming der Iersche wetgeving, zal bepaaldelijk de landwet van 1870 verder ontwikkeld worden naar haar beginselen, ter verbetering van de verhouding tusschen landheer en pachter en ter vergemakkelijking van den aankoop der gronden door het volk, en zullen daarbij alle beperkingen, waaraan de eigendom gebonden kan zijn, zooveel mogelijk verwijderd worden.

Het sprak wel van zelf dat de Ieren zich hierbij maar zoo niet konden neerleggen. Wel hadden zij geschikt kunnen wachten, om hun overkropt gemoed tegen de aangekondigde wetsontwerpen lucht

te geven, als zij werkelijk ingediend waren en in bijzonderheden bekend konden zijn, maar de gelegenheid was te schoon om niet reeds terstond bij het adresdebat alles wat Ierlands verleden, heden en toekomst betrof, tot het onderwerp van een onuitputtelijk debat te maken. Hetzelfde debat kon dan ten tweeden male terugkeeren, als Gladstone's aangekondigde motie in behandeling zou komen om aan Forsters ontwerpen van dag tot dag de prioriteit boven andere ontwerpen te geven. En kwamen eindelijk de ontwerpen zelve, dan kon de derde, vierde, vijfde herhaling volgen. De Iersche leden waren allen tegenwoordig en strijdvaardig, vooraan zij, wier proces tegelijkertijd te Dublin wordt gevoerd te midden van een totale ontstentenis van belangstelling. Op het parlementaire steekspel waren thans aller oogen gevestigd. Doch ook hierbij de belangstelling dag aan dag gaande te houden, viel moeilijk wegens de eindelooze herhalingen van hetzelfde thema met geen ander doel, zooals een der heeren Ieren openlijk erkende, dan om het debat te rekken en de indiening der dwangontwerpen zoolang mogelijk tegen te houden. Terwijl men zich van Iersche zijde van dwangmaatregelen natuurlijk te eenenmale afkeerig toonde, met welke opvatting acht Engelsche radicalen medegingen, trachtten de conservatieven vooral te betoogen, dat de regeering veel te lang gedraald had, zoodoende door lange redevoeringen dat onverantwoordelijk dralen nog langer rekkende. En wat de aangekondigde landwet betrof, al was die nog niet in bijzonderheden bekend, reeds nu verklaarden alle Ieren, ook de gematigde Home Rulers, die zich kort daarna onder Shaw formeel van Parnell afscheidden, ook de Ulstersche liberalen, die onder de Ieren nog een eigen groepvormen, dat zij geheel onvoldoende zou zijn. Sommige conservatieven vreesden, dat de wet te ver zou gaan, maar de meesten hunner beloofden hun steun aan het kabinet-Gladstone, overtuigd als zij waren, dat het half-radicale ministerie thans eer den naam van half-conservatief verdiende.

Doch dit gansche debat was praematuur, en alleen daarom van beteekenis, omdat het nader licht heeft geworpen op de ontwikkeling der Iersche onlusten en op het standpunt, dat deze regeering daartegenover inneemt. Zij heeft getoond de rustverstoorders niet te willen sparen, al heeft zij ook lang gedraald. Krachtig vooral is gesproken door Hartington en Gladstone. Met de tergendste kalmte

hadden Parnell, Biggar, Dillon en andere Ieren ellenlange betoogen geleverd, dat de toestand in Ierland bevredigend was, dat het aantal misdaden niet was toegenomen, dat alle berichten van het tegendeel grootendeels uitvindingen van dagblad-correspondenten waren, enz. Het was in antwoord hierop, dat Hartington een rede uitsprak, van beide zijden van het Huis luide toegejuicht, waarin hij niet schroomde Parnells agitatie als misdadig te brandmerken en waarin hij met welsprekende cijfers de vermeerdering der misdaden aantoonde, om aldus te eindigen: ‘Onder de vormen der constitutioneele vrijheid verdwijnt het wezen dier vrijheid in Ierland. Er is niet, gelijk sommigen willen, een toestand van anarchie-Een wet heerscht, maar het is niet de wet des lands. Voor de wet des lands is de wet der *Land League* in de plaats gesteld, voor den rechter en den magistraat een onverantwoordelijk comité, voor den policieagent en den graafschapsambtenaar, voor hen, die in dienst der wet in het volle daglicht werken, de nachtelijke moordenaar, en de boef die vermomd in het duister de nederige woning openbreekt. Door deze tyrannie lijden thans duizenden, en het is voor hen - niet voor de landeigenaars alleen, maar voor honderdduizenden, die eerlijk hun brood wenschen te verdienen, maar dat niet kunnen dan onder levensgevaar - dat wij u vragen ons niet een duurzamen, maar een tijdelijken maatregel toe te staan ten einde het wezen der vrijheid te herwinnen, al moge het zijn door een tijdelijke verkorting van sommige vormen der constitutie.’

Deze juiste woorden moesten voor ieder onbevooroordeelde den doodsteek geven aan Parnells amendement, dat de overtuiging uitsprak, dat de vrede en rust van Ierland niet konden worden bevorderd door opheffing van eenig constitutioneel recht van het volk. En het amendement van zijn collega Maccarthy, dat de koningin wilde verzoeken geen gebruik te maken van de policie en de militaire macht voor uitzettingen van pachters, voordat de nieuwe landwet zou zijn aangenomen, werd afgemaakt door Gladstone met een rede, zoo vlijmend en scherp, dat zelfs de nooit vervaarde Ieren een oogenblik van hun stuk werden gebracht. De premier noemde dit amendement een dwaasheid en een bespotting, en begreep niet, hoe iets dergelijks in een gezond menschenverstand kon opkomen, daar het immers niet meer of minder behelsde dan een verzoek aan het uitvoerend gezag om te abdiceeren, een verzoek aan hen, die de

wetten bezworen hadden, om de wetten niet te handhaven, een verzoek om geen gebruik te maken van de middelen, die volgens de constitutie ter beschikking van het uitvoerend gezag staan, een dergelijk verzoek aan - neen een dergelijke beleediging van de koningin! Deze woorden, door beide zijden van het Huis weder luide toegejuicht, prikkelden Parnell blijkbaar, zoodat hij minder voorzichtig dan in den aanvang van het debat (toen hij gematigd genoeg sprak, om Hartington den wensch te ontlokken, dat hij steeds voor de *Land League* dus gesproken mocht hebben), erkende dat de afscheiding van Engeland van zijn agsitatie steeds einddoel bleef.

Doch de grondigste, niet de aangenaamste, redevoering uit het debat was die van den Solicitor-general voor Ierland, die met onwraakbare documenten voor zich de geschiedenis en den invloed der *Land League* schetste, om te doen uitkomen hoe zeer het voor de regeering noodig was tot exceptioneele bevoegdheden haar toevlucht te nemen. Parnell had beweerd, dat het doel der ligue volkomen wettig en geoorloofd was, daar zij beoogde in de eerste plaats het afpersen van te hooge pachten tegen te gaan, ten tweede het scheppen van den kleinen grondeigendom te bevorderen, en eindelijk de werking der B r i g h t C l a u s e s van de wet van '70 te vergemakkelijken. Dit beweren eischte tegenspraak. De rechtsgeleerde raadsman der kroon herinnerde zijn medeleden aan de woelingen, die de vorming der ligue waren voorafgegaan; verhaalde, hoe zekere John Devoy, een vroeger veroordeelde en na zijn straftijd naar Amerika geweken Ier, het eerst door brieven zijn landgenooten opwekte een bond te vormen; las plaatsen uit die brieven voor, waarin de schrijver aanwees, dat het doel van den bond moest zijn: Ierlands onafhankelijkheid en verdrijving der landheeren; leidde zijn hoorders in hij een bijeenkomst ten huize van Parnell, waar in October 1879 naar die aanwijzingen de bond werd gevormd; las vervolgens gedeelten voor uit redevoeringen, op meetings der ligue gehouden, en uit artikelen, door haar lijforgaan *the Nation* geleverd, waarin de raad werd gegeven geen pacht te betalen en de landheeren te verdrijven; ging daarna voort te schetsen, hoe de ligue als een veemgericht bedreigingen toezond en straffen beschikte over wie niet naar haar wetten luisterden; toonde aan, hoe de justitie in haar werk werd belemmerd, zoodat in elf maanden op 1718 misdaden slechts 73 gestraft konden worden en bij 1481

zelfs geen spoor van de daders werd ontdekt. Het was nu geen welsprekende tirade of roerende elegie, maar een reeks onwraakbare feiten, waarmee de Solicitor-general twee volle uren lang de Ieren overstelpte. Voegt men daar nu nog bij de cijfers, door Hartington gegeven, van de aantallen agrarische misdaden, die in het verschrikkelijke jaar 1845 met die, welke uit bedreigingen alleen bestonden, meegerekend: 1920, zonder bedreigingen: 950 bedroegen, en in 1880 tot 2573, resp. 1246 waren gestegen; die in April nog slechts 67 in getal waren, in September reeds honderd meer, in October weder een honderdtal meer, in November tot 554 en in December tot het verbazende getal van 860 waren gestegen - wie kon dan twijfelen aan de noodzakelijkheid met krachtige hand in te grijpen? *Force is no remedy* heeft John Bright eens gesproken, en het werd den ministers tot vervelens toe voor de voeten geworpen, maar wie had het tegendeel dan ooit beweerd? Erkenden de ministers zelf niet de noodzakelijkheid door de wetgeving genezing aan te brengen, doch kon hen dit ontslaan van de verplichting om te waken voor de heerschappij der wet en der goede orde? Of de voorgestelde hervorming afdoende zal zijn, is een vraag van later orde; uit de woorden der troonrede zou men kunnen afleiden, dat verscheiden leden van het kabinet vrij wat water in hun wijn hebben gedaan. Van Brights plan tot uitkooping der eigenaars geen sprake meer; zelfs de zoogenaamde d r i e F's, door de gematigde Home Rulers en de Ulster-liberalen voorgestaan, en in hoofdzaak ook door de zeker niet radicale parlementaire landcommissie verdedigd, die voor eenige dagen haar rapport uitbracht, schijnen evenmin door de regeering te zijn aangenomen; nadere uitwerking der B r i g h t C l a u s e s schijnt hoofdzaak te wezen. De moeilijkheid om voor radicale veranderingen een meerderheid te vinden, zal wel zwaar bij de regeering hebben gewogen. Doch zijn zij uit dien hoofde in te vreesachtigen geest gesteld, dan kan de kortzichtigheid der meerderheid haar duur te staan komen. Is het te sombere profecie, als wij vreezen, dat niet meer of minder dan het behoud van Ierland op het spel staat?

Van het Iersche treurspel naar het blijspel der Parijschegemeenteraadsverkiezingen. Geen land, waar de departementale en municipale besturen minder politieke beteekenis hebben en tegelijk een verkiezing voor die lichamen meer als een zaak van politiek belang

wordt beschouwd dan in Frankrijk. Het is waar, dat de invloed, dien de constitutie aan deze lichamen toekent op de verkiezing van den senaat, dit verschijnsel tot op zekere hoogte verklaart, maar toch zou aan die zuiver administratieve corporaties met uiterst beperkte bevoegdheden niet zoo groote beteekenis worden gehecht, als het niet in de fransche zeden ingeweven was elke verkiezing aan te zien als een middel om aan politieke sympathieën uiting te geven en elk regeerend lichaam als een partijorgaan te beschouwen. Men herinnert zich nog de juichkreten, die door geheel Frankrijk opgingen toen bij de zomerverkiezingen der generale raden de zaak der republiek een groote zegepraal had bevochten. Thans dezelfde juichkreten, nu de gemeenteraadsverkiezingen van 9 en 16 Januari een zelfde uitkomst gaven. Vooral de uitslag te Parijs, met zooveel angstige belangstelling verbeid, gaf aan de gematigde republikeinen stof tot blijdschap. Let men op de samenstelling van den raad der hoofdstad voor en na de verkiezing, dan heeft men eenige moeite om dien overmaat van vreugde te begrijpen. Dit lichaam van burgervaders had steeds een hoogroode kleur, bemoeide zich meer nog met algemeene politiek dan met de gemeentezaken, moest herhaaldelijk door het uitvoerend gezag binnen de perken worden gehouden. Nog onlangs signaleerde het zich door met uiterst kleine meerderheid slechts te weigeren in overweging te nemen een voorstel ter oprichting van een monument voor ... de Commune! Een van zijn stokpaardjes is het herdoopen van straten en pleinen om de gehate namen van vroegere koningen, koninginnen en veldheeren uit het geheugen van het volk te wisschen, een manie, die Francisque Sarcey deed zeggen, dat de heeren er al heel weinig begrip van hebben, wat het is zich belachelijk te maken. En dat in Frankrijk, waar *le ridîcule tue!* Die gemeenteraad nu van 80 leden wordt bijna geheel herkozen en bestaat als vroeger uit eenige mannen der linkerzijde, waarvan aan de uiterste linkerzijde het leeuwenaandeel toekomt, en uit een handvol van de rechterzijde. En zie, plotseling ontdekken de gematigde republikeinen, dat de gemeenteraad nog zoo slecht niet was, dat hij althans de gemeentezaken behartigde en - de hoogste van alle loftuitingen - in elk geval goed republikeinsch was. Wat aan de verkiezingen voorafging, verklaart dit optimisme. De vrees van een zegepraal der commune had als een nachtmerrie op de borst der Parijzenaars gedrukt, en met den

uitslag der verkiezingen was het nachtspook verdwenen. Te oordeelen naar het geraas, dat de uiterste fractiën gedurende een paar maanden hebben gemaakt, scheen die vrees alleszins gegrond. Het was een tumult in de pers en in de vergaderingen, dat aan revolutionaire tijden deed denken. De geamnestieerden waren de helden van den dag. Op een afstand gezien, waren die vertooningen, wat de Franschen noemen, *souverainement ridicules*. Wat toch wilden die mannen van de sociale revolutie, zooals zij zich noemden? Vraagt men licht, nu niet alleen bij verkiezingsvergaderingen, waar uit den aard der zaak de phrase steeds zekere rol speelt, maar bijv. bij het congres, dat de arbeiders van deze partij een paar maanden geleden te Hâvre hielden, men zal er niet veel baat bij vinden. De verwarde plannen en de onbekookte redeneeringen, die hier voor den dag werden gebracht, toonden al te duidelijk, dat de meeste leden eigenlijk geen begrip hadden van de dingen, waarvan zij spraken, en staken bijv. treurig af bij de leer der Duitsche Sociaaldemocraten, waaraan men een zekere helderheid, consequentie en wetenschappelijke waarde niet ontzeggen kan. S o c i a a l d e m o c r a t e n trouwens zijn de heeren niet, c o m m u n i s t e n ook niet meer, de naam s o i a l i s t e n kan er door, mits er bijgevoegd worde r e v o l u t i o n a i r e socialisten, maar de ware nieuw gevonden naam is c o l l e c t i v i s t e n . In tegenstelling tegen het opportunisme zijn zij overigens i n t r a n s i g e n t e n , en tegenover de republikeinen a n a r c h i s t e n . Geen enkele persoon van talent stak uit de rijen dier nieuwe partij met haar nevelachtige beginselen omhoog, maar wie het best zekere leuzen kon doen klinken en het langst en luidst kon spreken, behoorde tot de aangewezen leiders. Een tijdlang werd Blanqui op den voorgrond geschoven: men had althans een naam, waarom men zich scharen kon, al had de persoon, die nooit veel beteekend heeft, ook geheel zijn roem overleefd. De dood kwam den aartssamenzweerder verrassen en bevrijdde hem van de lastige vereering zijner bewonderaars. Naast Blanqui waren het de teruggekeerde geamnestieerden, met wie op de wonderlijkste wijze werd gesold. Toen Trinquet te Parijs aankwam, werd hij terstond in de eerste de beste kroeg op een tafel gezet en moest hij een redevoering afsteken. Op dezelfde wijze werden dag aan dag de Nieuw-Caledoniërs naar vergaderingen gevoerd en aan 't spreken gezet. Dat die menschen door hun lange verbanning

volstrekt niet op de hoogte zijn van de toestanden, waarin zij zich plotseling weer geplaatst zien, deed niets ter zake; als de quintessence hunner redevoeringen, maar, gelijk doorgaans 't geval was, hierop neerkwam: ‘Burgers, ik zal altijd zijn voor de *révolution sociale*’, dan was het auditorium dubbel tevreden. Merkwaardig is, hoe door al die bewegingen de goden van voorheen geheel op zij zijn gezet als *bourgeois* en *opportunistes*. Hoe kort was het niet geleden, dat de geëerde Clémenceau, de wakkere man der *extrême gauche*, aan het hoofd der Parijzenaars de *citoyenne* Louise Michel van het station haalde en haar geroerd in de armen viel! En toen Trinquet aankwam, werd Clémenceau met zijn vriend Louis Blanc en hun burgercomité zonder eenige plichtplegingen door de ware mannen der sociale revolutie op zij geschoven. Rochefort en Henry Maret, voor een paar maanden de hoofden der intransigenten, zijn onttroond; tegenover Lepelletier, die in de pers zoo warm voor de communards ten strijde trok, werd een werkman candidaat gesteld; Humbert zelf, de communeman Humbert, werd verdacht. Wat de bladen betreft, *le Mot d' Ordre*, nog onlangs rood onder de rooden, zag zich onttroond door een nieuw blad *l'Intransigeant*, en terstond verscheen weder een nieuw, *la Révolution Sociale*, waarbij *'Intransigeant* maar kinderspel was. Aan het hoofd van dit nieuwe blad staat Louise Michel, voor wie langzamerhand alle grootheden van vroeger het veld moesten ruimen en die het hoofd schijnt te zijn der nieuwe school. Zoo is de commune aan het spinrokken vervallen, en schijnt de vrouw, die te allen tijde in de fransche geschiedenis een groote rol heeftgespeeld, soms ten zegen en soms ten verderve, ook bestemd deze uiting van den franschen geest te leiden ter zegepraal of ten ondergang. Het valt moeilijk met deze Louise Michel, de door haar rampzalig, niet geheel verdiend lot tot zinsverbijstering verbitterde vrouw, geen medelijden te gevoelen, maar wel diep is een partij gezonken, die de leiding erkent van eene, wier eenig credo is, dat men de maatschappij met den dolk te lijf moet gaan, en die bij de verkiezingen de ‘candidatuur der dooden’ proclameert.

En waarop is nu al dat getier uitgeloopen? Van de negen oudleden der Commune is er geen gekozen: zij hadden bij eerste stemming gezamenlijk 6963 stemmen. Zelfs Humbert en Trinquet zijn niet gekozen. Van de 57 collectivistische candidaten is er geen gekozen: zij hadden 14174 stemmen. Van de 53 overige candidaten

der ultra's is er geen gekozen: zij hadden 40912 stemmen. In 't geheel werden uitgebracht 259934 stemmen.

Een groote kalmte volgde. De ultra's gevoelden, dat zij geslagen zijn. Parijs herademde. En het spookbeeld, dat in de duisternis voor de ontstelde gemoederen de ontzaggelijkste afmetingen had aangenomen, is gebleken, nu de geopende stembus het voor het daglicht heeft gesleept, een nauw merkbaar kaboutermannetje te zijn.

Terwijl men zich met de gematigde republikeinen verheugen kan over deze uitkomst te Parijs, kan men echter zijn reserves maken, waar gevraagd wordt in te stemmen met het zegelied over het feit dat iedere verkiezing over het geheele land weer meer strekt om de republikeinsche partij te vergrooten en te versterken. Een partij, die dus den weg der alleenheerschappij opgaat, vervalt licht meer en meer tot despotisme, vooral in Frankrijk. Voor Frankrijk is het inderdaad een ramp, dat er geen krachtige oppositie-partij is met een goede organisatie en een flink omschreven programma. De verdeeldheid onder de minderheden, die elk nog droomen van 't herwinnen der idealen van voorheen, geeft aan de meerderheid vrij spel. Wat zou de oppositie sterker zijn, had zij flinkweg de republiek aanvaard als den eenig mogelijken regeeringsvorm, en had zij op dien bodem den kamp met de heerschende partij aangebonden. Zij heeft niet gewild, en de wrange vruchten dier onverstandige politiek zijn niet uitgebleven en zullen waarschijnlijk ook in de laatste zitting dezer kamers, in Januari geopend, evenmin uitblijven. Het zou intusschen onbillijk zijn hier niet te vermelden, dat de kamers zich in één opzicht in 't afgeloopen jaar verdienstelijk hebben gemaakt, nl. door de hervormingen, die zij onder leiding van Ferry in het onderwijs hebben aangebracht. Op dit gebied kunnen zij nog veel goeds tot stand brengen.

Na Transvaal, Ierland en Parijs is het in de vierdeplaats wederom de Grieksche quaestie, die de aandacht heeft bezig gehouden. Overtuigd, dat er nog meer dan eens gelegenheid zal zijn haar te behandelen, spaar ik ze mijn lezers thans.

R. MACALESTER LOUP.

Bibliographisch album.

Korte aanteekeningen op de Grondwet, door Mr. L. Ed. Lenting. Rotterdam, Nijgh en van Ditmar, 1880.

Dit boek bevat eene verzameling gerangschikte en uitgewerkte, doch oorspronkelijk ‘losse en onsamenhangende aanteekeningen’, door den schrijver in ledige uren meest ten eigen nutte gemaakt. Hij erkent dat zijn arbeid op ‘strenge wetenschappelijkheid’ geen aanspraak kan maken en vleit zich slechts ‘dat hier en daar eene gegronde opmerking is gemaakt’, die bij eventueele grondwetsherziening benuttigd kan worden. Vorm en inhoud van dit geschrift zijn met deze verklaring in overeenstemming. Het maakt eenigszins den indruk van een voorloopig verslag over de als wetsontwerp gebezigde grondwet. Wars van systematiek, eeft de schrijver hier en daar beschouwingen over gewichtige onderwerpen, daarnevens opmerkingen over redactie, dan eene geschiedkundige herinnering, elders eene aanhaling van vreemde grondwetten, zelfs op sommige punten eene causerie over zaken, die met de grondwet niet te maken hebben. De aanteekeningen zijn currente calamo nedergeschreven, en de schrijver heeft er op gerekend dat men in een werk van dezen aanleg niet te nauw op juistheid van uitdrukking zou toezien. Zie hier eenige voorbeelden tot staving van het voorafgaande.

De eerste opmerking des schrijvers, betreffende art. 1 der grondwet, luidt als volgt: ‘De provincie Limburg komt het eerst in de grondwet van 1840 als hertogdom voor. Het is bekend, dat bij het Londensche tractaat van 19 April 1839 aan den Koning der Nederlanden, tot vergoeding van het aan België afgestane gedeelte van Luxemburg, het beoosten van den rechter Maasoever gelegen gedeelte van Limburg toegekend werd, hetzij in zijne hoedanigheid van Groot-hertog van Luxemburg, hetzij om het met zijne overige Nederlandsche provinciën te vereenigen en dat de Koning tot het

laatste overgaande toch op den Duitschen Bondsdag van 16 Augustus 1839 met die provincie, als hertogdom tot den Duitschen bond is getreden met uitzondering van de vestingen van Maastricht en Venlo en hare rayons. Bij eene herziening der grondwet zal, nu voor Limburg het verband met den Duitschen bond is opgeheven, ook de aanleiding tot den titel van hertogdom moeten vervallen.' De vorm dezer opmerking schijnt voor verbetering vatbaar. Indien men over de zaak iets zeggen wil, ware het dan niet eenvoudiger geweest te herinneren, dat er geen Duitsche bond en geen hertogdom Limburg meer bestaat? Bij art. 5 vindt men, alleen op het gezag eener regeeringsverklaring van 1848, verklaard, dat burgerschapsrecht is het recht om te kiezen en gekozen te worden, terwijl die regeeringsverklaring eigenlijk iets anders zegt. Op blz. 47 vraagt de schrijver of 'niet de wenschelijkheid van de opheffing van een bijzonder gezantschap in Hannover en de vereeniging van de missie in Zweden en Noorwegen met die in Denemarken door de vertegenwoordiging in de jaren 1863 of 1864 is uitgesproken?' en verklaart hij niet te weten 'of de suppressie der missie in Portugal en de vereeniging met die in Spanje door initiatief der Kamer heeft plaats gehad.' Gold het hier iets anders dan een losse aanteekening, men zou licht vragen, waarom de schrijver deze zaken niet eens heeft nagezien. Op blz. 87 vindt men het volgende: 'Vervalt het voorschrift van art. 71 uit de Grondwet, dan vervalt ook de verplichting van het hooren van den Raad van State niet alleen over wetsontwerpen, maar ook over de algemeene maatregelen van inwendig bestuur en *daarmede vervallen ook die algemeene maatregelen v.i.b. zelve*[1]. Men houdt dan alleen over de gewone koninklijke besluiten, waarover de regeering, indien zij het verlangt, de voorlichting kan vragen van den Raad van State die den ministers als adviseerend collegie ter zijde staat. *De moeilijke vraag, wat een algemeene maatregel van inwendig bestuur is, is dan eveneens van de baan*[1].' Deze invallende gedachten kunnen, naar het mij voorkomt, den toets eener herhaalde lezing niet doorstaan. Zoo lost men de moeilijke vraag niet op. De algemeene maatregelen zullen blijven bestaan, al schrapt men ze uit de grondwet. Over de meest gewichtige van alle hangende vraagstukken, over de verdediging des

1 Ik cursiveer.

1 Ik cursiveer.

lands, vindt men eindelijk op blz. 191 de volgende vreemde zinsnede: ‘Ik laat de kwestie in hoever de bepalingen onzer Grondwet al dan niet belemmerend zijn voor de inrichting eener doelmatige verdediging van ons vaderland, voorshands rusten, ofschoon zij bij eene eventueele grondwetsherziening van zeer veel gewicht is.’ Gelukkig houdt de schrijver zich hieraan echter niet. Hij komt tot het besluit dat uit het hoofdstuk van de defensie verschillende artikelen behooren te vervallen. ‘Zoo belemmert,’ lezen wij b.v. eenige regels verder, ‘art. 188 eene goede regeling der schutterij als deel van het leger.’

Het bovenstaande moge aantoonen, dat de schrijver het karakter van zijn werk op juiste wijze heeft aangegeven. En nu kan men het betreuren, dat de heer Lenting niet liever een boek van meer ernstigen aard over de grondwet heeft willen schrijven, maar men moet aan zijn geschrift geen andere eischen stellen dan hij gewenscht heeft. Van dit standpunt beschouwd, kan de lezing van de korte aanteekeningen ieder aanbevolen worden. Men veroorlove mij hier omtrent enkele punten eenige nadere beschouwingen te geven.

In de eerste plaats een enkel woord over de vraag, in hoeverre de herziening der grondwet urgent is. Een *geheele* herziening acht de heer Lenting *niet*, eene gedeeltelijke herziening daarentegen wel urgent. Hoe ver hij met de laatste gaan wil is niet recht duidelijk: ‘Ik acht’ zegt hij, ‘eene wijziging van de door den minister Kappeyne van de Coppello in de laatste phase der ministerieele crisis, welke gedurende den zomer des vorigen jaars plaats vond, aangewezene punten - herziening nl. der artikelen betreffende de kiesbevoegdheid - hoogst noodzakelijk. Wellicht zou ik daarbij gevoegd willen hebben de herziening van art. 196 en volgende’ enz. Nu is het intusschen, ook uit dit boek, bekend, dat de minister Kappeyne meer verlangde dan wijziging der artikelen over *kiesbevoegdheid*. O.a. wenschte hij wijziging der artikelen over de verdediging. Hoe dit zij, de vraag, welke herziening op een gegeven oogenblik kan voorgesteld, en tot stand gebracht worden, schijnt mij een vraag van politiek, a priori onoplosbaar. Intusschen zie ik voor de vooropstelling der bepalingen omtrent kiesbevoegdheid geen reden; m.i. behooren in de eerste plaats de artikelen omtrent de defensie gewijzigd te worden indien de toestand niet vooraf op afdoende wijze verbeterd is. Dat zij een doeltreffende regeling der

levende strijdkrachten *belemmeren* is m.i. niet twijfelachtig en zoodanige regeling schijnt mij op het oogenblik de meest noodzakelijke hervorming. ‘Ik meen,’ zegt de heer Lenting te recht, ‘dat eene natie die zich niet wil verdedigen, niet waard is onafhankelijk te blijven.’ Het heeft er tot nog toe intusschen wel iets van, alsof de wil tot krachtige verdediging des lands bij ons ontbreekt. De eerste taak van den herziener der grondwet behoort dus naar mijne bescheiden meening deze te zijn, dat hij den tegenstanders eener behoorlijke verdediging elk wapen uit de hand sla om de organisatie daarvan te belemmeren.

Vergeleken met de defensiequaestie is de hervorming van het kiesstelsel voor de Tweede Kamer een zaak van minder belang, ofschoon de noodzakelijkheid der hervorming ook door mij niet wordt ontkend. De heer Lenting verlangt de bepaling van den census en van het kiesrecht der ‘capaciteiten’ aan de gewone wet over te laten. De opneming der capaciteiten in het kiezersvolk past inderdaad volkomen in een rationeel stelsel van kiesrecht, dat ten doel heeft bevoegdheid tot kiezen te gunnen aan allen, die daarvoor de noodige zelfstandigheid en bekwaamheid bezitten. Voor de regeling van den census is het verder zeer wenschelijk den eisch der betaling eener belasting te doen vervallen. De door den schrijver bedoelde wijziging van art. 76 zal het dus mogelijk maken den census zoo goed te regelen, als doenlijk is. Maar zal deze hervorming belangrijke resultaten met zich brengen? Het is nauwelijks te verwachten. Zoo oordeelde ook de Nieuwe Rotterdamsche Courant in de artikelen, die zij onlangs naar aanleiding van een beschouwing van mr. Veegens in de Vragen des Tijds, getiteld ‘Onderwoeld’ ten beste gaf. Het schijnt daarom niet wenschelijk deze hervorming als eersten eisch tot herziening der grondwet voorop te stellen. Ik zeg dit niet, omdat ik eenige vrees zou koesteren voor de invoering van een algemeen stemrecht, want ik geloof in afwijking van het gevoelen van mr. Veegens dat de invoering in onze grondwetgevende vergadering slechts zeer enkele voorstanders zou hebben. Ik zeg het daarentegen, omdat het belang eener hervorming van het kiesrecht m.i. dikwijls wordt overdreven.

Eigenaardig is de beschouwing van den schrijver over de eerste Kamer. Hij wil haar bij grondwets-herziening behouden. ‘Wij

zijn sedert 1875 aan haar gewend geraakt. Zij heeft eene plaats ingenomen in de volksovertuiging. Zij heeft vooral in de laatste tiental jaren uitstekende diensten bewezen. Bij de spanning inden lande in 1868 heeft zij door hare krachtige en standvastige houding eene derde ontbinding der Tweede Kamer verhinderd. Zij heeft later dikwijls door haar votum eene kracht gegeven aan wetsvoorstellen, die in de andere Kamer niet dan na fellen strijd waren aangenomen en zij heeft daardoor de agitatie bedaard die bij een deel der natie heerschte; de natie legde zich bij hare beslissing als bij die eens hoogeren rechters neder. Ook heeft zij sedert dien tijd nooit hare bekrachtiging ontzegd aan wets-ontwerpen, die aan eene groote behoefte te gemoet kwamen. Zij kan een onbevangen oordeel vellen over wetsontwerpen die in de andere Kamer niet dan na zwaren strijd en heftige debatten met eene kleine meerderheid zijn aangenomen;' enz. Maar al is de tegenwoordige inrichting zijns inziens praktisch uitnemend, zij geeft den schrijver aanleiding tot eene menigte theoretische bezwaren. Hij ziet geen *reden waarom* de leden der Eerste Kamer moeten zijn de vertegenwoordigers der geld-aristocratie. Hij vraagt, *waarom* voor de leden der Tweede Kamer geene schatplichtigheid gevorderd wordt? of de leden der Eerste Kamer hun aanzien aan hunne bezittingen ontleenen? Zonder een antwoord op deze vragen af te wachten, concludeert de schrijver, dat de vereischten voor het lidmaatschap der Eerste Kamer dezelfde behooren te te zijn als die voor de Tweede Kamer. Een tweede theoretisch bezwaar geldt de verschillende wijze van verkiezing der beide Kamers. 'De Staten-Generaal vertegenwoordigen het geheele Nederlandsche volk. Dat is het stelsel onzer grondwet. Doch zoolang de leden der Eerste Kamer uit de hoogst aangeslagenen gekozen worden, vertegenwoordigt zij eenig en uitsluitend het bezit, wordt zij de vertegenwoordigster van eenen stand, den stand der bezittenden. Direkte verkiezing is het beginsel in de grondwet gehuldigd, doch zoolang voor een tak der vertegenwoordiging het stelsel van trapsgewijze verkiezing wordt gevolgd, wordt met de eene hand genomen wat met de andere gegeven is.' Men herkent in de woorden dezer beschouwing den invloed van het werk van mr. Olivier over de Staten-Generaal, ofschoon deze schrijver waarschijnlijk bezwaar zou maken ze te onderteekenen. Er is dunkt mij nog al wat tegen te zeggen. De stelling dat de

Eerste Kamer den stand der bezittenden vertegenwoordigt, kan men toch moeilijk afleiden uit eene grondwet, die bepaalt dat de Staten-Generaal, d.i. de Eerste Kamer en de Tweede Kamer, *het geheele Nederlandsche* volk vertegenwoordigen. Art. 74 wil integendeel verklaren, dat de leden der Kamers het belang des lands, niet dat van hunne provinciën of district voor oogen moeten hebben. En te beweren, dat directe verkiezing *het* beginsel der grondwet is, gaat ook alleen op, wanneer men de bepaling omtrent de verkiezing der Eerste Kamer wegdenkt. Maar al laat men de grondwet ter zijde, waarom zou eene vergadering gekozen niet eens *door*, maar *uit* de meest bezittenden, de vertegenwoordiging van de belangen dier klasse moeten zijn? De heer Lenting geeft het niet aan en hoe zou die stelling ook tc rijmen zijn met zijne straks vermelde lofrede?

De schrijver heeft nog meer bezwaren. 1°. Het bestaande stelsel maakt van de provinciale Staten een politiek lichaam. 2°. De ontbinding der Eerste Kamer wordt een doode letter door de onontbindbaarheid der Staten. 3°. De verkiezingen hebben eene provinciale kleur. 4°. Zij staan onder den invloed der Commissarissen des Konings, omdat vele leden der Staten burgemeesters zijn. Deze bezwaren zijn niet belangrijk. Het tweede en vierde bezwaar betreft de samenstelling der Staten, en niet de inrichting der Eerste Kamer. Het eerste is vrij onbeduidend en ten aanzien van het derde valt op te merken, dat eene provinciale kleur veel bleeker is dan die van een district, zoodat dit bezwaar met meer kracht tegen het systeem van den schrijver, die de Eerste Kamer wil doen kiezen door dezelfde kiezers als de Tweede, dan tegen het bestaande aangevoerd kan worden.

Wanneer onze Eerste Kamer inderdaad de verdiensten bezit, die de schrijver haar toekent, schijnt het mij niet voorzichtig in de wijze van verkiezing zoo ingrijpende wijzigingen te brengen. Wel is waar kan men geen grond opgeven, waarom die verkiezing aan de provinciale Staten behoort te worden toegekend, maar het gemis van zoodanige reden is geen overwegend bezwaar. Bij de beoordeeling van kiesstelsels kan men naar mijne meening zeer goed iets gebruiken van het scepticisme, dat naar de rede, die de hoogleeraar Donders bij de opening van het medisch congres van 1879 te Amsterdam uitsprak, de huidige therapeuthiek kenmerkt: ‘elle est

sceptique, comme il convient de l'être en présence d'une pluralité de causes. De préférence elle se sert de moyens, dont elle ne comprend pas le mode d'action. Nommez rationelle telle médication, préconisez telle explication comme très-plausible, vous éveillez ses soupcons.' Men versta deze woorden in dien zin, dat de geneesheer meer let op de goede uitkomst dan op de vraag of het gebruik van een geneesmiddel logisch te rechtvaardigen valt en de toepassing op het kiesstelsel voor de Eerste Kamer ligt voor de hand. Wat wil men meer dan het feit, dat de Eerste Kamer hare eigenaardige positie goed begrijpe en hare taak op voldoende wijze vervulle? En dat zij dit doet, heeft de heer Lenting zelf verklaard. ééne wijziging schijnt bij grondwetsherziening noodig, al behoudt men het bestaande stelsel, nl. weglating van den eisch, dat de leden tot de hoogst aangeslagenen moeten behooren. De ondervinding leert, als ik mij niet vergis, dat zij de keuze te veel beperkt en dwingt tot verkiezing van personen, die de Staten zelven minder geschikt achten. Deze wijziging verandert den geest der instelling niet. De plaats die de Eerste Kamer in het Staatsbestuur inneemt en de thans gevestigde traditie zullen de Staten wel blijven leiden tot het kiezen van personen, die in maatschappelijken stand met de hoogst aangeslagenen gelijkstaan.

De heer Lenting bepaalt zich niet tot het voorstel om de Eerste Kamer door dezelfde kiezers uit dezelfde personen te doen kiezen als de Tweede. Hij wil haar ook dezelfde rechten toekennen, als de laatste bezit, met name het recht van initiatief, van amendement en van enquête. Hij wenscht dit, omdat hij geen enkelen grond ziet voor verschil van werkkring. Het gevolg zou zijn dat de Eerste Kamer gelijkvormig ware aan hare zuster. Deze uitkomst schijnt bedenkelijk. Twee Tweede Kamers te hebben is toch waarlijk wat veel, en men zou naar dit stelsel even goed twee koningen, twee ministeries en twee rekenkamers iu het leven kunnen roepen. Het is alsof men voor de beslissing van de ééne rechtbank nog eens de medewerking eener andere ging eischen. Een 'tweede instantie van wetgeving' zou men de aldus gevormde Eerste Kamer dan ook onmogelijk kunnen noemen.

Dit stelsel schijnt mij dus onaannemelijk, maar indien men de bestaande wijze van samenstelling in stand houdt, verdient de vraag, of de genoemde rechten ook aan de Eerste Kamer behooren te

worden toegekend, nadere overweging. Kan men aan de Eerste Kamer dezelfde bestemming geven als aan de Tweede Kamer, dan moet het antwoord natuurlijk toestemmend zijn. Maar de vraag is juist of er niet een verschil behoort te bestaan tusschen het karakter der beide Kamers. In verschillende landen heeft men dit niet aangenomen, ofschoon men - om dit nog even te herinneren - nergens een Eerste Kamer heeft, die in alle opzichten gelijkvormig is aan de Tweede. Wij mogen intusschen een eigen meening hebben. Gelijk men weet, stelden de negen mannen, de Staatscommissie en de Regeering van 1848 de beide Kamers volstrekt niet op één lijn. De voor dit stelsel aangevoerde redenen zijn mijns inziens noch door mr. Olivier noch door mr. Lenting op billijke wijze beoordeeld. Beiden maken zich vroolijk over het regeeringsantwoord van 1848, waarin betoogd wordt, dat toekenning van het recht van initiatief en van amendement bij de Eerste Kamer juist die driften op zou wekken, waartegen zij bestemd is te waken. Het argument is inderdaad zonderling. Maar met de aanwijzing van eenige onjuiste uitdrukkingen is het systeem nog niet veroordeeld. De leidende gedachte was naar mijn inzien, dat men niet alles kan overlaten aan de rechtstreeksche vertegenwoordiging des volks en dat een tweede lichaam noodig was, geroepen om tegenover de Tweede Kamer een tegenwicht te vormen. Men verlangde geenszins ‘een tweede instantie van wetgeving’, maar meer een hof van cassatie, - om bij de overigens mank gaande vergelijking te blijven, - eene vergadering, geschikt ‘om de groote beginselen te handhaven, om te waken tegen overijling en dwaling, om aan driften heilzame palen te stellen en den troon tot een bolwerk te strekken.’ De verhouding der Eerste Kamer tot de Tweede moest eenigszins zijn als die van den toezienden voogd tot den voogd. In den regel moest de eerste zich van inmenging onthouden, maar in belangrijke gevallen moest zij zich doen gelden. Hondt men dat goed in het oog, dan blijkt, dat menig bezwaar van de Heeren Olivier en Lenting misplaatst is. Het gaat b.v. veel te ver met den heer Olivier de Eerste Kamer als voogdes van hare zuster te beschouwen. En de weigering van het recht van amendement heeft volstrekt niet de bedoeling om die voogdes weder onmondig te verklaren, zooals hij zegt, maar daarentegen om te doen uitkomen, dat de Tweede Kamer ten aanzien van *speciale* be

slissingen mondig en onafhankelijk behoort te zijn. En het betoog van den heer Lenting dat de toekenning van het recht van amendement aan de Eerste Kamer dezelfde voordeelen moet hebben als de toekenning van dat recht aan de Tweede, gaat niet op, wanneer het de bestrijding geldt van het in 1848 aangenomen stelsel. Volgens dit stelsel ligt het verbeteren van wetsontwerpen immers niet op den weg der Eerste Kamer. Het besluit van onzen schrijver omtrent den werkkring der Eerste Kamer is dus mijns inziens niet voldoende gemotiveerd.

Ditzelfde geldt van de stelling des schrijvers, dat in het constitutioneele raderwerk een Raad van State als adviseerend staatslichaam *voor de Kroon* niet past. Er mag volgens hem niemand staan *tusschen* den Koning en zijne vertrouwde raadslieden, de ministers. De vraag is, of een Raad van State, adviseur der Kroon, die plaats inneemt? Mij dunkt, dit is zeer zeker het geval niet, waar de Koning handelt, zooals bij ons volgens de aanteekening van mr. Lenting geschiedt. ‘Thans,’ zegt hij, ‘toch brengt de Raad van State zijn advies uit aan den Koning die dat advies ter kennis brengt van de betrokken ministers, die wederom op hunne beurt daarop antwoorden aan den Koning, welk antwoord echter niet aan den Raad van State wordt medegedeeld. De Raad van State is *dus* een Collegie van voorlichting voor den Koning *buiten de ministers* om.’ Buiten de ministers om? En de ministers worden over het advies gehoord? Zij worden dus volstrekt niet buiten de zaak gehouden en het is niet te begrijpen, hoe de schrijver bij deze praktijk aan zijn constitutioneel bezwaar gekomen is. Mocht iemand aanvoeren, dat die praktijk toch wel eens gewijzigd zou kunnen worden, dan meen ik te mogen antwoorden, dat dit bijna ondenkbaar is. Adviezen over regeeringsaangelegenheden aan de kennisneming der ministers te onthouden, ware al zeer zonderling. De abstracte mogelijkheid van verandering der praktijk kan ook geen reden zijn om het grondwets-artikel, dat van den Raad een adviseur der Kroon maakt, te doen vervallen. De grondwet moet veel aan den Koning overlaten en geene *Constitutie* geeft een volledigen leiddraad voor de beoordeeling der vraag, wat al dan niet *constitutioneel* is. Dit geldt ten aanzien van de behandeling van de adviezen van den Raad van State, en niet minder ten aanzien van de keuze der ministers. De heer

Lenting betoogt met veel klem, dat de benoeming en het ontslag van ministers niet moet geschieden ‘naar welgevallen’ des Konings, zooals de grondwet zegt. Men moge die woorden weglaten; de zaak blijft dezelfde. Aan den takt des Konings blijft het overgelaten overeenkomstig de constitutioneele beginselen zijne ministers te kiezen.

De schrijver wil overigens den Raad van State behouden als adviseur van de ministers. Dan behoefde de grondwet zijns inziens de instelling echter niet te vermelden en kon de gewone wet beslissen. De Raad zou dan belast kunnen worden met het ontwerpen of beoordeelen van wetsvoorstellen. 's Schrijvers advies bevreemdt eenigszins na zijne mededeeling, dat menig lid van den Raad van State zich beklaagt, dat de Regeering meestal weinig notitie neemt van 's Raads adviezen. Is dit juist, dan ware het dunkt mij beter dit collegie bij herziening der grondwet af te schaffen. Ons kleine land heeft zooveel knappe menschen noodig, dat zij dan beter elders te gebruiken zouden zijn.

Mijns inziens zou men echter in elk geval een Raad van State moeten behouden om den Koning te adviseeren over contentieuse zaken; zóó, dat de Raad van State werd gehoord over verzoeken om vernietiging van de besluiten van lagere besturen en over de beslissing van tegen dergelijke besluiten ingesteld hooger beroep. Hij zou aldus de goede uitoefening van 's Konings toezicht over de handelingen der lagere besturen kunnen bevorderen. Zijn werkkring zou dan zijn van zuiver administratieven aard, want de *rechts- macht* over publiekrechtelijke geschillen zou m.i. bij grondwetsherziening aan den gewonen rechter opgedragen kunnen worden. Ik neem de vrijheid voor de verdere ontwikkeling dezer denkbeelden te verwijzen naar een artikel in de Bijdragen voor administratief recht, Deel 23, bl. 273. Over deze quaestiën geeft het boek van mr. Lenting zeer weinig licht. Art. 148 § 1 wordt slechts ter loops besproken en de bepaling van Art. 148 § 2[1] dat beslissing over burgerschapsrechten aan de rechterlijke macht behoort, geeft hem slechts aanleiding tot de herinnering aan Thorbecke's uitspraak die daarin ‘niet een beginsel van organisatie, maar van desorganisatie’ zag.

1 Ten onrechte zegt de schrijver, dat deze bepaling ook in het ontwerp der Commissie van 17 Maart 1848 was opgenomen; in dat ontwerp was sprake van de beslissing over ‘politieke rechten’.

De heer Lenting motiveert zijne aanhaling met ééne zinsnede uit Thorbecke's betoog: ‘Inderdaad het politisch rechterschap behoort niet aan den burgerlijken rechter, die zelfs niet in verdenking eener politieke kleur of partijdigheid mag gebracht worden.’ Geniet onze rechterlijke macht zoo weinig vertrouwen, dat de beslissing over burgerschapsrechten haar in verdenking moet brengen? Heeft dus het prestige dier macht onder deze bepaling geleden? Ik meen het te mogen ontkennen. Maar wat wil de heer Lenting dan? ‘Wij bezitten,’ zoo gaat hij voort, ‘echter nog geene administratieve rechtsmacht en bij ontstentenis daarvan, wie zal dan over de burgerschapsrechten beslissen?’ Wacht niet op het antwoord, waarde lezer, want de schrijver vervolgt kalmpjes: ‘Intusschen ware het m.i. beter indien men de beslissing over burgerschapsrechten aan eene regeling der wet had overgelaten.’

Het voorstel regelingen aan de gewone wet over te laten doet de schrijver bijzonder dikwijls. Kreeg hij zijn zin, de grondwet zou heel wat korter worden en de gewone wetgever elken leiddraad in de grondwet verliezen. Dit is een gemakkelijk stelsel voor den herziener der grondwet en voor dengene, die over grondwetsherziening schrijft. Het kan nu wel is waar politiek zijn bij eene grondwetsherziening zich te bepalen tot verwijdering van een onjuiste bepaling zonder een nieuw beginsel in de plaats te stellen, maar men kan daarmede toch te ver gaan. Raakt men bijv. aan art. 168 der grondwet, dan gaat het toch niet aan eenvoudig te zeggen, dat de finantieele verhouding van den Staat tot de Kerk bij gewone wet zal geregeld worden, zooals de heer Lenting wil. In een zoo teedere aangelegenheid behoort een grondwettelijke waarborg niet te ontbreken en men moet m.i. den moed hebben deze quaestie, indien men ze aanraakt, bij de grondwetsherziening zelve in beginsel uit te maken.

Ten slotte moet ik nog protest aanteekenen tegen eene beschouwing van den schrijver over een zuiver wetenschappelijk vraagstuk, over het wezen der organen van den Staat. Op blz. 113 leest men het volgende:

‘De Belgische Constitutie begint den derden titel met de verklaring: “Tous les pouvoirs émanent de la nation.” Dit is dunkt mij eer een wetenschappelijk axioma dan een voorschrift dat in eene grondwet behoeft vermeld te worden. Ik acht haar overbodig, omdat zij vanzelve spreekt. De Grondwet is vastgesteld door de ver-

tegenwoordigers der natie en den koning; in die Grondwet zijn al de rechten, die de verschillende machten uitoefenen, afgebakend; zij zijn dus als het ware uitgegaan van het volk. De Koning der Nederlanden is even goed als ieder zijner onderdanen Nederlander; hij behoort tot de natie en maakt daarvan deel uit; er is gemeenschap van belang en van toewijding aan het geluk en den voorspoed van het vaderland. Aan het Huis, waartoe hij behoort, is door den wil des volks de koninklijke waardigheid opgedragen en hij ontleent dus daaraan zijn gezag. Evenzoo heeft de natie, die niet in haar geheel telkens over elke wet kan geraadpleegd worden, het stelsel van vertegenwoordiging gehuldigd en aan die vertegenwoordiging rechten verleend, die zij in de grondwet omschreven heeft. “Tous les pouvoirs émanent de la nation” is dus eene waarheid, die door het bestaan der Grondwet zelve, zooals zij èn in België èn ten onzent is tot stand gekomen, wordt bewezen.’

De vorm dezer beschouwing is niet wetenschappelijk; de gedachtengang niet logisch. De Belgische spreuk heet eerst een wetenschappelijk axioma, in *eene* grondwet overbodig; aan het slot is hare waarheid *bewezen* door het *bestaan* van *onze* en de Belgische grondwet, *zooals* beiden *tot stand zijn gekomen*. In het midden ontmoeten wij eene opmerking over het Nederlanderschap des konings en over een zekere gemeenschap van belang en toewijding, die op die spreuk niet de minste betrekking hebben. In het begin leest men dat de grondwet is vastgesteld door de vertegenwoordiging en den Koning, een oogenblik later heet het dat zij *als het ware*(?) uitgegaan is van het volk. En nog wat verder leert de schrijver, dat koning en vertegenwoordiging gezag en rechten ontleenen aan het volk, aan de natie, die niet in haar geheel telkens over elke wet kan geraadpleegd worden. Wat de heer Lenting eigenlijk bedoelt, is mij niet helder; de laatst vermelde woorden doen onderstellen, dat hij de leer der volkssouvereiniteit huldigt of wel bepaaldelijk een Napoleontisch stelsel, volgens hetwelk het volk bij plebisciet aan de gestelde machten zijne oorspronkelijke rechten zou hebben overgedaan! Hoe dit zij, de Belgische spreuk schijnt mij alleen juist, indien men het woord ‘nation’ als de eenheid des volks mag opvatten. Alle staatsmachten vloeien voort uit den Staat. Dit is een wetenschappelijke stelling, die ik gaarne beaam. Maar dal de staatsmacht slechts afgeleide volksmacht zou zijn, ontken ik ten stelligste. Het volk

kan wel zeggen: ik wil dat gij koning zijt, maar de koninklijke bevoegdheid niet maken door afstand van individueele rechten, eenvoudig omdat de individuen geen staatsmacht bezitten. De staatsmachten zijn integendeel het uitvloeisel van het wezen des staats; in elk bijzonder geval wordt hare bevoegdheid bepaald door den aard der staatsinrichting. En dit geldt zoowel van den Koning als van de vertegenwoordiging. Het parlement is een orgaan van den staat, niet van het volk. Stelde men het laatste, 'man würde,' zegt von Gerber puntig, 'damit das Volk, *welches ganz und gar im Staate ist*, als ein neues Rechtssubjekt neben oder gegenüber dem Staate aufstellen.' Het is hier de plaats niet over de verhouding van de begrippen: Volk en Staat nader uit te weiden. Ik eindig met een dichterlijk woord van Goethe, dat goed doet uitkomen, in welken zin de wet uiting van den volkswil kan zijn:

'Wir brauchen in unserer Sprache ein Wort, das, wie Kindheit sich zu Kind verhält, so das Verhältnisz Volkheit zum Volke ausdrückt. Der Erzieher musz die Kindheit hören nicht das Kind. Der Gesetzgeber und Regent die Volkheit, nicht das Volk. Jene spricht immer dasselbe aus, ist vernünftig, beständig, rein und wahr. Dieses weisz niemals vor lauter Wollen was es will. Und in diesem Sinne soll und kann das Gesetz der algemein ausgesprochene Wille der Volkheit seijn, ein Wille, dez die Menge niemals ausspricht, den aber der Verständige vernimmt, den der Vernünftige zu befriedigen weisz und der Gute gern befriedigt.' (Sprüche in Proza).

15 Dec. 80.
A.R. ARNTZENIUS.

***De Nieuwe Aesopus. Groot fabelboek voor jong en oud, voor Nederland bewerkt door M. Leopold. Met honderd zestig platen. Te Groningen bij J.B. Wolters*, 1880. *Afl. I en II*.**

'Goeverneur liet vóor eenige jaren op den titel van een zijner boekjes drukken: "leerzaam prentenboek voor kinderen van 7 tot 77 jaar". Daaraan moet ik telkens denken, als ik de lieve sprookjes van Andersen doorblader, daaraan dacht ik ook, toen ik den titel zou schrijven voor den grooten bundel fabelen, dien ik op uitnoo-

diging van mijn' vriend en uitgever J.B. Wolters voor Nederland ging verzamelen en bewerken, - en zoo schreef ik dan: “voor jong en oud”.

“Van 7 tot 77 jaar”. Waarom niet? Voor de jeugd de prettig boeiende, lichte vorm, het verhaal, het epische element der fabel, - voor den bejaarde de diepere beteekenis, de eigenlijke inhoud, de didactische kern. Voedsel, rijkelijk voedsel voor de phantasie van knaap en meisje, - een onuitputtelijke schat van zedelijke waarheden voor 't verstand en 't moreel gevoel van jongeling, man en grijsaard. Voor allen wat, en voor ieder steeds m e e r , naarmate hij in rijpheid van ontwikkeling toeneemt’.

Aldus, in zijn prospectus, de Heer Leopold. De onsterflijke fabelen van ‘Aesopus’ en het beste uit Bilderdijk, Lessing, Gay en wie al niet meer, op fraai papier, met zeer duidelijke letter, in vloeiend en zuiver Hollandsch gedrukt[1] - ziedaar hetgeen op grond der voor ons liggende eerste twee afleveringen ook voor 't vervolg mag verwacht worden. En mogen daarbij - waarom de hoop verbeeld? - de afdruk en de keuze der platen gelukkiger slagen dan thands ons voorkomt het geval te zijn! Wat tot dusverr' ter ‘illustratie’ van het loffelijk ondernomen werk wordt aangeboden, kan over het geheel waarlijk niet door den beugel. Dat Mercurius (blz. 20) in de gedaante van een ‘geest van Maju’ wordt voorgesteld, gaan we met een glimlach voorbij; wat de plaat bij de fabel van den Adelaar (*sic*) en de Kraai (waarom niet de Raaf?) te beduiden hebbe, is een ondoorgrondelijk raadsel, noch ondoorgrondelijker dan het vignetje bij diezelfde fabel; en het springt in het oog dat de prent op blz. 14 volkomen averechts is uitgevallen. Maar waarom moesten voor de geestige voorstelling van den Wolf en het Lam (blz. 17) en voor die van den Vos en den Houthakker (blz. 10) zúlke doodgewerkte

1 Zonderling slechts klinkt de zin op blz. 40: ‘Zelf kunt ge het hooi niet eten en toch zijt ge niemand er iets van gegund.’
Dat op blz. 18 Lessing van *Zeus*, op blz. 20 daarentegen Aesopus van *Mercurius* spreekt en dat op blz. 14 de woorden ‘valk’ en ‘havik’ door elkander gebruikt worden, is misschien van zooveel gewicht niet; maar waarom wordt de Haan, die ‘de (*sic*) juweel’ - het was immers een perel? - onder het vuil opscharrelde, op eenmaal als ‘kregel’ en als ‘op gemaakten toon, vol ingebeelde wijsheid sprekende’ ingevoerd? Onzes inziens is deze aanvulling verre van de fabel te verrijken.

clichees worden gebruikt, dat laatstgenoemde prent zelfs weinig meer is dan eene verzameling inktvlekken? Of is het voor ons liggende exemplaar een bij ongeluk in omloop geraakt misdruk? Zoo niet, we zouden bijna vragen of deze eerste afleveringen niet konden worden overgedrukt. Immers bij een fabelboek zijn de illustraties alles behalve bijzaak; indien ergens, dáar moeten zij *illustreeren*. Of wie zoû, om iets te noemen, de teekeningen van Grandville bij zijn Lafontaine zonder groote schade kunnen missen?

Behoudends deze bedenkingen - waarin verzamelaar en uitgever slechts een blijk mogen zien van belangstelling in hunnen arbeid - zij den Nieuwen Aesopus een welgemeend: '*glück auf!*' gewenscht.

H., Dec. 1880.
S.R.

Indische Schetsen. Door Van Blommen (F.G. van Bloemen Waanders). N^rs^ III en IV. 's Gravenhage, H.C. Susan, 1880.

De heer Van Bloemen Waanders heeft een lange en eervolle Indische loopbaan achter zich, waarvan hij een groot gedeelte in de binnenlanden van Java doorbracht. De thans door hem uitgegeven *Indische schetsen* dragen ook voor een oningewijde de onmiskenbare blijken, dat hij gedurende dien tijd de levenswijs, de zeden en gewoonten van den inlander met liefde en oordeel bestudeerde. Die schetsen vormen zeer te waardeeren bijdragen tot verspreiding der kennis van het Javaansche volksleven, met welk doel zij dan ook geschreven worden, volgens des auteurs eigen verklaring.

'Het is mijn streven,' zoo luidt het op blz. 111, 'de kennis van Indische toestanden in het algemeen en van de Javaansche maatschappij in het bizonder te bevorderen.'

'Ik kies den vorm, die mij ter bereiking van mijn oogmerk het best geschikt schijnt.'

'Die vorm is bijzaak.'

Hierop dient men te letten bij de beoordeeling dezer opstellen. De eene maal in een novellistisch pakje gestoken, een volgende keer als persoonlijke herinneringen verteld, of in een 'praatje' uitgewerkt, blijven de mededeelingen van den heer V.B.W. steeds belanginboezemen, ondanks dat op den vorm uit een litterarisch oogpunt

verscheidene aanmerkingen te maken zouden zijn. Maar nu de auteur ons van te voren toeroept dat en waarom wij die litterarische aanmerkingen tehuis kunnen houden, - iets, dat we trouwens zeer gaarne doen, - nu blijft ons slechts over met een enkel woord den inhoud te bespreken.

In het laatst verschenen deeltje worden enkele Javaansche feesten en spelen beschreven, een monster-vischpartij en een krijgsdans, uitgevoerd bij gelegenheid van een door den regent gegeven *Slametan*; aan het slot een schildering van een *bandjir* of overstrooming, met een klein meterologisch-agronomisch betoogje over de oorzaken en de middelen tot het tegengaan dier telkens terugkeerende onheilen, het een en ander doorschoten met trekken van inlandsch bijgeloof, teekeningen van kostumes, het menu voor een rijsttafel, een bespiegeling over het opiumschuiven en het verhaal van een overrompeling door een tijger, om niet te gewagen van de obligaat liefdesgeschiedenisjes Bakker - Flora en Tirto Troeno - Kamsia. Het is de ongekunstelde en aangename kout van een oudgast, waarin zij, die in Indië geweest zijn, allerlei herinneringen terugvinden en waaruit degenen, die 'het land der zonne en der kleuren' niet uit eigen aanschouwing kennen, wetenswaardige bijzonderheden opdoen. Ik voor mij geloof dat de boekjes van den heer V. Bl. W. inderdaad kennis van Indische toestanden zullen helpen bevorderen, en wel omdat dergelijke litteratuur meer kans heeft van algemeen gelezen te worden dan de in deftiger toon gestelde bijdragen van speciale tijdschriften. Men kan een kennismaking met deze *Indische schetsen* gerust aanraden. De lezer krijgt er land- en volkenkunde in aardige *causerieën* zondergeleerdheid en zonder verveling.

G. VALETTE.

Hooft's poëzie.

Gedichten van P. Cz. Hooft. Eerste volledige uitgave, gedeeltelijk naar des dichters eigen handschrift, met aanteekeningen van P. Leendertz Wz. Amsterdam, P.N. van Kampen, 1875. Twee deelen.

I

De beschaving, welke uit Hooft's werken ons te gemoet treedt, is van harte zoo gezond als eenige andere. Grijpt de jongeling naar de pen, die hij daarna niet weder uit de hand zal leggen, dan gehoorzaamt hij aan een even zuiveren als sterken inwendigen drang. Van zijn geslacht de eerste, die zich aan de letteren wijdt, toont hij van meet af zijne levenstaak te verstaan. Terwijl hij dingt naar eene maatschappelijke betrekking die hem een degelijk maar bescheiden aanzien verzekert, omringt hij zich tevens van louter litterarische en kunstvrienden. Zelf een geboren artist, verkeert hij in eene wereld van dichters, van musici, van begaafde en beschaafde vrouwen, van geleerden, tevens mannen van smaak. Hem is de soortvan ijdelheid vreemd, waardoor het halve talent zich in eigen oogen staande poogt te houden, en uit welke de behoefte aan lof ontspruit. Hij schrijft, omdat hij het niet laten kan. Zijn land, gelooft hij, heeft ook in de letteren eene toekomst. Hij behoort tot een kring van wegbereiders, voor welken een nageslacht eerebeelden oprigt, omdat zij een nieuw en krachtig begin vertegenwoordigd hebben.

Doch tevens is aan die beschaving het chaotische der tijdperken van gisting eigen. Geen oudere vaderlandsche klassieken konden Hooft, voor hetgeen in hem omging, in voldoende mate aan vormen helpen. De midden-nederlandsche volkspoëzie was nog het eenige. Wij behoeven slechts aan Erasmus en aan Spinoza te denken om ons te herinneren, dat niet alleen na Hooft, maar ook vóór hem, door het verwaarloozen der landstaal (het algemeen belang misprijst dit niet) groote ne-

derlandsche geesten verloren zijn gegaan voor de nederlandsche letteren. Hooft gevoelt zich vader der nederlandsche renaissance *in het nederlandsch*. Zijne eerzucht zegt hem, dat op dit gebied eene nog door niemand onbetwistbaar ingenomen stelling te veroveren valt. Doch de nederlandsche hulpmiddelen laten hem in den steek. Het werktuig is maar half bruikbaar. Daarom grijpt hij regts en links naar het uitheemsche, en zijne fantasie vermengt dit met het nationale. Op die wijze ontstaat eene schepping, welke in alles zijn onmiskenbaren hooftiaanschen stempel voert, ja, doch wier oorsprong zich telkens verraadt.

In *Gerard van Velzen* gaat hij tot Melis Stoke terug, en waardeert niet alleen het aanschouwelijke in den kronijkschrijver der 13de eeuw, maar ook het naieve eener vaderlandsche romance uit de eerste jaren der 15de. Hij weigert zelfs niet, tol te betalen aan den echo van Muiderberg. Doch hier begeven hem de nationale fondsen, en al het overige moet door Griekenland en Rome geleverd worden. Onder het schilderen zijner Machteld denkt hij aan de geschonden Lucretia van Livius. De alleenspraak van Floris V, in de gevangenis, ademt romeinsche zielegrootheid. Wanneer de geest van Velzen's onthalsden neef of broeder den graaf in een droomgezigt verschijnt, dan is het of wij Achilles in de *Odyssea* over de somberheid van het schimmenrijk hooren uitweiden. Zoo struikelen in één werk de herinneringen der latijnsche school over de heugenissen van het Muiderslot.

In *Bato* is het karakter van den held naar den AEneastype van Virgilius gevormd. De jonge meisjes uit het Cattenland scheiden van de gespelen harer jeugd in verzen, die bij de grieksche *Anthologie* geborgd schijnen. Voor het schilderen van de zeden der oude Batavieren wordt uit Caesar en Tacitus geput. Hier begint het nationale. Tegenover de finlandsche toovenares Penta, die nog met Proserpina en Circe en Medea heult, handhaaft zich de duitsche priesteres Segemond, dienares van het indo-germaansche Vuur.

In het komische evenzoo. De rustige smaak acht het een onbegonnen werk, blijspelvormen van meer dan tweeduizend jaren oud, uit de open lucht van Rome onveranderd over te brengen naar Amsterdam en naar eene schouwburgzaal. Hooft ziet daarin evenmin bezwaar, als hij eenige jaren daarna het onmogelijk vinden zal, eene klucht van Aretino, in plaats van te Venetie, in Den Haag te laten spelen. In Bredero's

Moortje bewondert hij de gelukkige groepering van trekken uit het amsterdamsch volksleven der 17de eeuw, in een kader van Terentius; en uit een nog ouder romeinsch blijspel put hij zijn *Warenar*.

Voor het tooneel hebben de dramatische werken van Hooft geen waarde meer, tenzij als relieken. Van spelen, zijn het berijmde verhalen geworden. Zoo verhaalt *Achilles en Polyxena* het tragisch uiteinde van den griekschen held. Zoo *Ariadne* de wanhoop der grieksche heldin. Over de perzische *Granida* straks een woord. *Bato* en *Velzen* zijn korte historische romans of novellen, spelend op nederlandschen bodem. In dit koncert vertegenwoordigt *Warenar* den humor in verzen, *Schijnheilig* den humor in proza. Te zamen zijn het, met dezelfde grilligheid van tegenstellingen, verscheidenheid van oorsprong en bontheid van mengeling, dezelfde dooreengeworpen elementen, welke wij ook in onze romantische school van 1835 aantreffen. Hooft's vormen zijn voor een deel modevormen geweest; scheppingen of proefnemingen van een veelbewogen tijd, in wiens boezem, - binnen de grenzen der nederlandsche bezadigdheid altoos - het bruist en ziedt.

Granida is de eerste volle weerklank van den indruk, door Hooft van zijn omgaan met de jongere fransche en de oudere italiaansche letteren ontvangen, in onderscheiding van grieksch en latijn en midden-nederlandsch. Hier is alles, of bijna alles, nieuwe wijn. Victor Hugo heeft in Ruy-Blas een lakei geschilderd, aan wiens borst eene koningin van Spanje het juk der etikette komt vergeten. Hooft schildert in Daifilo een geitenhoeder, voor wien eene perzische prinses hare toekomst als troonopvolgster prijs geeft. Doch de nederlandsche dichter handelt zonder sociaal-demokratische bijoogmerken. Hij wil alleen doen zien, hoe dezelfde hartstogt van dartelheid hulde wordt, en alle menschen voor *die* regtbank gelijk zijn. Dus beschouwd is *Granida* de bekoorlijkste kleine gedramatiseerde liefdes-roman in verzen, dien de nederlandsche renaissance heeft aan te wijzen. Satire zonder gal, idylle vol aanminnigheid, verbiedt dit spel, de liefde ernstiger op te vatten dan zij waard is, en bezweert tegelijk, hareluchtkasteelen niet te eenemaal naar het rijk der verbeelding te bannen. Een koningrijk voor een ideaal of wat, te midden van 's levens proza!

Deze soort van gevoelens zijn voor een deel Hooft's spe-

cialiteit; en de kennismaking met de moderne litteratuur zijner dagen heeft hem in die rigting nog versterkt. Er was werking, en er was terugwerking. De vrouw der nederlandsche dichtkunst na Hooft is doorgaans eene huismoeder, een burgermeisje van de stad of van het land, eene puriteinsche, bijbelsch van inhoud. Bij hem is zij eene aangebedene, en zelve eene aanbidster, de uitverkorene van een ridder, zij het ook in herderskostuum. Reeds Hooft's Achilles, Hooft's Theseus, zijn wezenlijke minnaars; zijne Ariadne en zijne Polyxena beurtelings hatende en liefhebbende vrouwen. Aller drift is menschelijk en heeft een menschelijken adel. Nu gaat zij met voorname ligtzinnigheid gepaard, dan met tederheid, dan met wanhoop, of laat zich tot wraak vervoeren, of jaagt door blinde edelmoedigheid hare slagtoffers ten verderve. In Granida's persoon maken de antieke heldinnen plaats voor de geïdealiseerde minnares van het tijdvak zelf; de woester hartstogten der eenen voor de beschaafde terughouding der andere, bij gelijke innigheid. De meeste vrouwen in Hooft's minnedichten zijn naar den Granida-type gevormd. De herder Daifilo is hij zelf.

Op geen ander gebied is zijne poëzie zoo jong gebleven en tegelijk zoo snel verouderd. Alle nederlandsche dichters der 17de en der 18de eeuw hebben zijne taal verleerd; onder de dichters der 19de leerde alleen Potgieter haar weder aan. Amelia van Solms, prins Frederik Hendrik toesprekend, leent hij de inborst eener italiaansche minnares uit Tasso of Ariosto. Tegelijk echter bekoren ons die gevoelens, en wij bewonderen hunne uitdrukking. Niet anders de vrouwen en meisjes, welke hij bij verschillende gelegenheden uit eigen naam zijne hulde aanbiedt. Komen zijne erotische gedichten somtijds hartelijkheid te kort, het ontbrekende wordt door hoffelijkheid aangevuld, eene zelfbewuste hoffelijkheid, het midden houdend tusschen twee scherpe kontrasten: een van gemaaktheid en een van ruwheid. In *Warenar* is de liefde een ronde en welmeenende, maar brutale hartstogt; een door den wijn bevangen jongeling, bij schemeravond langs 's Heeren straten zwierend, de huizen der burgers binnendringend, in den blinde kinderen verwekkend, die hij te elfder ure door een huwlijk bereid is te wettigen. In *Schijn- heilig* is zij een jong meisje van edele, maar zoo overspannen denkwijze, dat haar persoon uit een burlesk heldendicht ontsnapt schijnt, hare genegenheid den indruk eener parodie maakt, en

hare taal aan waanzin grenst. Tusschen die twee uitersten beweegt zich bij Hooft het minnedicht, en komen de kunstige sonnetten, de bekoorlijke kleine liederen zich scharen, die met sommige bladzijden zijner *Historien* en zijner *Spelen*, meer dan al het overige - om eene figuurlijke zegswijze van hemzelven te bezigen, - zijne slapen den ‘groenens nimmer moeden’ lofkrans waarborgen.

Een geschikte maatstaf der diepte van wansmaak, mag men zeggen, waaruit door een gelukkigen aanleg Hooft zijne poëzie gered heeft, is het proza van zijn *Schijnheilig*, Eene hoofdrol in dit blijspel, herinnerde ik, wordt door een gevoelig en edelaardig jong meisje van goeden huize vervuld. Ten huwlijk gevraagd door jonker Wybrandt van Wydermeer, heeft Catharina zich van hem afgemaakt, omdat zij ondanks zichzelve, en hoewel hij het goed met haar meent, hem niet beminnen kan. Of liever: in de hoop dat tijd en afstand haar beeld van zelf uit zijn geheugen wisschen zullen, heeft zij beloofd Wybrandt te zullen trouwen, indien hij vooraf eene reis naar het Oosten onderneemt en binnen een bepaalden termijn, in een sandelhouten doosje, haar de asch en eenige vederen van den vogel Fenix brengt. Intusschen verpandt zij haar woord aan jonker Dirck van Trouwenoort, die haar opregt liefheeft en zij hem.

Natuurlijk komt op den dag zelf, dat Catharina's huwlijk met Dirck voltrokken zal worden, Wijbrandt in Den Haag terug; en het meisje, ontroostbaar haar ééne trouwbelofte niet te kunnen nakomen zonder de andere te schenden, gaat in hare wanhoop, als dienstbode vermomd, bij een ‘doctoor in medicijnen’ vergif koopen. Doch zij bekomt van den voorzigtigen kwakzalver (dit weet zij niet) slechts een slaapdrank.

Nu ontspinnen zich, eerst wanneer zij jonker Dirck ontmoet en zij het vergif zoo aanstonds zal innemen, daarna wanneer zij waant zich den dood gegeven te hebben en jonker Wybrandt haar komt afhalen als zijne bruid, twee zamenspraken; werkelijk zoozeer spinsels, dat het gevoel en de gedachte schijnen moeten, er aan den fijnen draad eener webbe te hangen.

Jonker Dirck zegt, nadat Catharina op zijn verzoek het vergif met hem gedeeld en hij het glas leeggedronken heeft: ‘Gemerkt ik, *minnende* u die *dood* ware, zou *haten* mijzelven die *levend* bleve, zoo heb ik *de kwellingen willen berooven van 't kortswijl, dat ze aan mijn hartzeer hebben zouden*.’

Catharina is niet minder welsprekend, wanneer zij antwoordt:

‘De *tijd* is gekomen, mijn lief, die *geen tijd* heeft om *tijd* te verbeiden. En daarom wil ik, onbekende vrouw, onder de exempelen der doorluchtige namen stellen *'t werk van de trouwe, die ik in zoo korten stond van leven moet bewijzen aan jonker Wybrandt*. Daarentusschen geven deze armen, - dien niet heeft mogen gebeuren te ketenen en te prangen uw zijden en uw borst, - door het omringen van uw hals en schouderen *de zaligheid te kennen, die u gedaan zouden hebben de knoopen van hun omvademen in de verzaminge des huwlijks*.’

De kroon spant jonker Wybrandt zelf, die óók sterven wil, maar vooraf Catharina in liefde verwijt, hem het voorregt misgund te hebben, haar vrijwillig en in tijds van hare belofte te ontslaan. Zucht zij: ‘Waarom wacht ik, deez' oogen te sluiten!’, zijn hartstogt doet hem de volgende verklaring aan de hand: ‘Waarom? Om den lust dien gij hebt, *van mij te zien zieltogen;* en omdat ik mij over de wreedheden, aan mij gepleegd, *niet wreken zou met de wapenen der heuschheid*. Hoe, was het u niet genoeg, dat gij mij gesloten hadt den weg om u te bezitten? Moest gij ook *mijn grootmoedigheid te na doen, alleen door u te goed te achten om te schenk van haar te eischen 't geen gij in mij gehouden waart?*'

Ik durf deze plaatsen aanhalen omdat *Schijnheilig* eerst vijfentwintig jaren geleden als een werk van Hooft erkend is, en de meesten onzer nog niet gewoon zijn, hem ook daarnaar te beoordeelen. Welke heerschappij over de taal! Maar ook, welke fabelachtige hoeveelheid valsch vernuft! Is Aretino's bedoeling geweest den stijl zelven te bespotten, dien niemand ijveriger en met meer zelfbehagen schreef dan hij? Heeft Hooft hem ook hierin willen navolgen? Dit is zeker, dat wij in *Schijnheilig* den brodellap der minnedichten bezitten; ook van die, waarin Hooft boven zijne eigen manier zich huizen hoog verheft en hij waar gevoel in aanvallige beelden kleedt.

II

Zoo er, in thans over Hooft's poëzie te schrijven, behalve dat erkentelijkheid de daad tot pligt maakt, ook verdienste steekt, dan komt zij wat mij aangaat bovenal den voortreffelijken Leendertz toe, die het derde eeuwfeest van Hooft's geboorte niet

beleven mogt, maar om zijne uitgaaf der *Gedichten* waardig zou geweest zijn, daarbij eene der eerste plaatsen in te nemen, Werkelijk is in hare soort, zoo men van onze klassieken der 17de eeuw tektst-uitgaven verlangt, deze editie een model. Ben ik indertijd onder de eersten geweest, hare voorbereiding welkom te heeten, dit achteraan komen met een woord van hulde aan hare voltooijing zou mij leed doen, ging daarmede niet de gelegenheid zamen, mijne lezers op nieuw de vruchten van Leendertz' arbeid te doen plukken. Hem danken wij het voorregt Hooft's verzen te kunnen lezen, alsof de verzameling van 's dichters eigen handschriften deel uitmaakte van onze huisbibliotheek.

Ik hervat. Hooft's wereldbeschouwing is, in den onbestemden zin van het woord, de antieke. Een wijsgeerig praedestinatiegeloof beheerscht zijne geheele denkwijze. En met beheerscht wil ik zeggen, dat zijn fatalisme van de bezielde en juichende soort is, welke men bij sommige groote dichters der oudheid aantreft.

Nergens treedt dit duidelijker aan het licht dan in de versregels *Noodlot*, geschreven in 1618 of 1619, mogelijk wel onder invloed van den toenmaligen kerkelijken strijd over de voorbeschikking. Hooft, zien wij er uit, is hetgeen men thans een determinist noemt. Het is een op zichzelf staand klein gedicht, maar dat als reizang in een treurspel eene goede vertooning gemaakt zou hebben. Sommige uitdrukkingen zijn verouderd. *Onderlingen* staat voor *onderling, gemalied* voor *geschakeld, levendheden* voor *levende wezens, uitgezeid* voor *uitgezonderd, schiedt* voor *geschiedt, gewracht* voor *gewrocht, nablijven* voor *uitblijven, vermogen* voor *magtig, reeder* voor *gereedelijker*. In den eersten regel der eerste strofe valt op *oorzaken* een verkeerde klemtoon. Maar het geheel is eene merkwaardige proeve van Hooft's diepzinnigheid en zeggenskracht; en vooral, gelijk ik zeide, van zijne blijmoedigheid en opgewektheid onder het berusten in het onvermijdelijke:

> Gelukkig, die de oorzáken van de dingen
> Verstaat; en hoe zij vast zijn onderlingen
> Gemalied zulks, dat geene levendheên
> (God uitgezeid) ooit iet van zelven deên
> Of leên:
> maar al door ander oorzaaks dringen.

Door oorzaaks kracht men al wat schiedt ziet drijven.
Waar' die te flaauw, geen werking zou beklijven,
En oorzaak zijn geen oorzaak. Wat gewracht
Ter wereld wordt, is dan te weeg gebragt
Door kracht
zoo groot dat het niet na kan blijven.

Elke oorzaak heeft haar moederoorzaak weder.
't Gaat al zoo 't moet, en daalt van Gode neder.
Zijn goedheid, wijs, vermogen, is de bron
Daar 't al uit vliet als stralen uit de zon.
Hij kon
en zou, waar' 't nutst, ons helpen reeder.

Iemand, die in den vollen bloei des levens zoo denkt en van jongs af zoo gedacht heeft, is noch een vijand van het christendom, noch gaat er in op. Hooft neemt ten aanzien der bijzondere godsdienst, voor welke onder zijne land- en zijne tijdgenooten de groote schare zoo dapper gestreden en vaak zoo zwaar geleden heeft, eene belangstellende en waarderende, maar toeziende en onafhankelijke houding aan. Het plechtanker der reformatie, de bijbel, is hem een stichtelijk boek, waarnaar hij wel eens een verheven psalm of eene schoone zedespreuk berijmt. Niet meer. Ik twijfel, of één ander nederlandsch dichter dier dagen het gewaagd zou hebben, eene liefdesverklaring vast te knoopen aan een wonderverhaal uit het Nieuwe Testament. Bij hem gaat dit van zelf. Men bespeurt niet, dat hij voornemens of zich bewust geweest is, iets ongewoons te verrigten. Eerbiedig en eenvoudig noemt hij Christus liet licht der wereld, en gaat voorts beschrijven, hoe de aanblik van jufvrouw Christina van Erp, of welke andere amsterdamsche jonge schoone het geweest moge zijn, op zijn gemoed juist denzelfden indruk maakt, als het licht der zon op den blindgeborene der evangelische geschiedenis deed, wien Jezus het gezigt gaf. Ook in dit gedichtje komen sommige archaïsmen voor; en daarenboven enkele omzettingen, hetzij van werkwoord, of van zelfstandig en bijvoegelijk naamwoord. Doch heeft men Hooft eenmaal liefgekregen, dan is men op die hindernissen gewapend, stoort er zich niet aan, of vindt in het ontcijferen zelf een genoegen te meer:

Wanneer door 's Werelds Licht de blindgeboren jongen
Gezigt verkreeg, hij stond verwonderd en bedeesd.

Beweging, verwe, stal van plant, van mensch, van beest,
Verbluften zijn gedacht, en zijne spraak bedwongen.

Voorts: sloten, torens, schier ten hemel hoog gesprongen,
Het tijdverdrijf van 's menschen onderwindal-geest;
Maar de zienlijke God, de schoone Zonne, meest.
Zijn tonge zweeg; *'t gemoed dat riep om duizend tongen!*

En nu de toepassing, het kompliment aan de jonge dame:

Even alleens, mijn Licht, wanneer *gij* mij verschijnt
En dat mijn ziel ontdekt uw zielssieraden vijndt, -
Die 't ooge mijns gemoeds, dat henwaarts strekt, gemoeten,

Zoo zwelt mijn hart van vreugd en van verwondring diep
En danke jegens u en jegens Die u schiep,
Totdat het berst, en valt gebroken voor uw voeten.

Voilà bien du bruit pour une omelette au lard! zal men zeggen. Doch het eigenaardige bij Hooft is, dat hijzelf er niet den minsten ophef van maakt, zijn geest voor zulke overgangen eene natuurlijke neiging heeft, en de taal, van welke hij zich bedient, hem toeschijnt, het levendig gevoelde in een vloeibaren vorm te gieten. Zoo heeft hij zich gegeven, en zoo wil hij genomen worden.

Wie de verhouding zijner wijsbegeerte tot het kerkgeloof meer van nabij wenscht te bezien, sla het tweede bedrijf van *Bato* op. Ook voor de kennis zijner staatkunde is dit treurspel belangrijk, en in het gemeen als theologisch-politisch traktaat. Door eene oudgermaansche priesteres (wij worden verplaatst in den tijd, toen de Batavieren der toekomst nog Duitschers waren) laat hij daar zijne eigen denkbeelden over de godsdienst omstandig uiteen zetten. De godsdienst, leert hij, schier met de woorden van Hamlet tot Horatio, de godsdienst neemt haren oorsprong in de ondervinding, dat aarde en hemel meer dingen omvatten, dan het gezond verstand in staat is uit te leggen:

't Zij veel of luttel hun vernuft de menschen slijpen,
Zij vinden dat er meer is dan men kan begrijpen;
En dat er is let Goeds, gewoon te nemen acht
Met hartelijke zorg op 't sterfelijk geslacht.

Om daaraan te kunnen twijfelen, zouden de menschen zich slechter moeten voordoen dan zij eigenlijk zijn, en op onna-

tuurlijke wijze de gevoelens moeten onderdrukken, die als instinkten van regt, van pligt, van zorg, van welwillendheid, in hun eigen maatschappelijken kring voor weldadig gelden. Hunne denkbeelden omtrent het goddelijke en de eigenschappen van het goddelijke wortelen in hun geweten. Gelijk ergens in een minnedichtje gezegd wordt: men noemt eene schoone en deugdzame vrouw eene godin:

> Dewijl de godheid hangt aan goed-zijn en bestieren.

Of gelijk er boven de poort van een spinhuis te lezen staat, onder een beeld der Tucht, door Hendrik de Keizer:

> Schrik niet: Ik wreek geen kwaad, maar dwing tot goed.
> Straf is mijn hand, maar lieflijk mijn gemoed.

Wat betreft de hulde, waarop het onzigtbaar Goede aanspraak maakt: zoovele volken schier, zegt de germaansche priesteres, zoovele gezindheden, zoovele soorten en vormen van aanbidding; maar ook, in alle landen en alle eeuwen zoovele wijzen, die niet aan het uiterlijk hangen:

> Wien wijsheid het verstand genezen heeft van blindheid,
> Die stemmen overeen dat geen ding het gevalt
> Aan 't eeuwig Wezen, dan de deftige gestalt
> Van een opregt gemoed.

Gaat dit de groote menigte te hoog, men vergete niet dat hare ceremonien, hare symbolen, haar bijgeloof, onschadelijk in zichzelven, dienstiger zijn voor het algemeen welzijn dan de woestheid of de uitspattingen der goddeloosheid: ten minste, indien zorg gedragen wordt, dat geen priesters het goed vertrouwen der schare als hefboom aanwenden, om zelven tot heerschappij te komen en zich als mededingers der staatsmagt op te werpen: ‘gebruikend tegen 't land de wapens van het land.’ Verstandig handelden daarom de oude Germanen, die het hoogste geestelijk gezag aan vrouwen opdroegen; en niet minder verstandig de germaansche priesteressen, die boven heiligdommen van arduin, en marmeren mozaiekvloeren, en zuilen van porfier met kapitelen van verguld brons, de voorkeur gaven aan statige bosschen, waar de bodem zelf een natuurlijk bloemtapijt vormt, en het halfdonker van het gebladerte 's menschen hart met een gevoel van ootmoed en ontzag overstelpt. ‘Ook zijn wij ongewoon,’ zegt de opperpriesteres Segemond:

Ook zijn wij ongewoon, 'tgeen dat zich niet begrijpen
Van al de wereld laat, in tempels te benijpen;
Maar wijden wel, tot eer der Heiligheên, in 't woud
Een levendige kerk van ongekorven hout.

Al vroeg hebben dit beeld en dit denkbeeld bij Hooft er ingezeten. Wanneer hij het gymnasium nog verlaten moet, en bezig is in halven rederijkerstrant zijn eerste treurspel te rijmen, reeds op dien jeugdigen leeftijd laat hij Achilles het begin zijner liefde voor Polyxena dus beschrijven:

De schoone beeldtenis nam in het hart zijn plaatse
En maakte 't tot een kerk.

Dit zamensmelten van menschelijke en van godsdienstige gevoelens; van aandoeningen opgewekt door de natuur, en andere opgewekt door eene hoogere zedelijke wereldorde, - zonder ligtzinnigheid aan den eenen, zonder mystiek aan den anderen kant, in de volheid eener naieve soort van ernst, of eener ernstige, deftige soort van naieveteit, - verdient zeer de aandacht. Het schijnbaar gemaakte van Hooft's poëzie vloeit in die hoogere eenheid weg, en wordt tweede natuur. Ik wijs nogmaals op dit gedeelte van Bato. Met aanstekelijke ingenomenheid laat dezelfde dichter, die zoo weinig kerks gevoelt, die van zoo langer hand zijne voorzorgen neemt tegen iederen vorm van paapsche stoutigheid, zijne germaansche priesteressen het Vuur aanbidden. Er is in die voorstelling iets, dat hem aantrekt, hem welsprekend maakt, hem naar de lier doet grijpen. Zonder inspanning denkt en dicht hij zich in de plaats dier psalmzingende vrouwen. In verband met het klimaat wordt het weldadig natuurverschijnsel hem eene persoonlijke godheid. Hij ziet in het Noorden een worstelperk, waar de winter ieder jaar den zomer komt pogen ten onder te brengen, en alleen door eene hoogere magt in zijne vernielende vaart gestuit wordt. Sneeuw en ijs zijn de dood; de warmte is het leven:

O grootste vijandin des Doods, *gij* schut alleen
Zijn togt bij wintertijd, en laat ons niet vertreên
Door 't geweld van sneeuw, en hagel koud,
Die hij met een Noorschen moed uitspouwt
Over duin, over del, over veld, over vlak,
Over bosch, over broek, over den, over dak,
Over zee, over zand;
En jaagt een bleekheid áán 't bestorven land.

O edelste Godin, geboren al zoo ras
Als van dit groot heelal de schets ontworpen was,
Noodig is het dat in schoonheid wijk'
Alles voor *uw* schoonheid zuiverlijk.
Niets zoo klaar, niets zoo braaf, niets zoo streng, niets zoo fier,
Niets zoo blij, niets zoo mild, niets zoo lief als uw Vier,
Naar het uitert zijn kracht.
Dies zingt u hoogen lof het Duitsch geslacht!

III

Hooft gevoelde bovenal maatschappelijk. Meer maatschappelijk dan kerkelijk niet alleen, maar ook meer maatschappelijk dan persoonlijk. Kan dit niet voor eene onbeperkte lofspraak gelden, het is althans eene getrouwe beschrijving.

Het omkomen van Oldenbarnevelt, bij voorbeeld, hetwelk Vondel zoo warm maakte en zoo gelukkig bezielde, laat Hooft, hoewel zelf toen óók nog jong, slechts zes jaren ouder dan Vondel, koel. Een strijd als dien van den Advokaat in het laatste levensjaar, moet men uit zijn stilzwijgen opmaken, beschouwt hij als eene partij schaak, met een menschelijk hoofd tot inzet. *Tant pis* voor den verliezer. Het kon hem niet veel schelen, hetzij de eene of de andere predikantenpartij de overwinning behaalde, de remonstrantsche of de kontra-remonstrantsche. Officieel hield hij het met den prins, wiens stedehouder hij was als drost van Muiden en baljuw van Gooiland. Verder bemoeide hij zich niet met de zaak, of liet, voor zoover wij kunnen nagaan, er zich niet over uit. En dit, niettegenstaande zijne vriendschap en vereering voor Hugo de Groot genoeg bewijst, dat geen politieke hartstogten bij hem in het spel waren. Niettegenstaande hij Oldenbarnevelt persoonlijk kende; hij nog in het laatst van 1616 met hem in korrespondentie was, en Oldenbarnevelt in den nazomer van 1614 hem te Muiden een bezoek poogde te brengen.

Uit de hartelijke belangstelling in het lot van een geheel volk, welke de *Historien* ademen, weten wij met zekerheid, dat die onverschilligheid bij hem niet uit ongevoeligheid voortkwam. Wij weten het uit de *Brieven*, waar wij in zijn ambtelijken kring hem er altijd op uit zien, anderen te ver-

pligten of voort te helpen, en hunne belangen ter harte te nemen. Wij weten het ook en vooral uit de *Gedichten*. Hooft's erotische poëzie zelve heeft iets onpersoonlijks, en ontleent haren gloed niet in de eerste plaats aan degevoelens, door den dichter voor bepaalde schoonen opgevat, jonger of rijper, maar aan de zuivere uitdrukking der natuurlijke en maatschappelijke betrekking tusschen jongeling en meisje, man en vrouw, in het algemeen. Duidelijkst van al komt dit sympathieke, zonder hetwelk een auteur wel kunstvaardigheid ten toon spreiden, maar niet boeijen of behagen of ook slechts vermaken kan, in de dramatische werken aan het licht.

Hooft, daarvan houd ik mij overtuigd, zou voor elke goede algemeene zaak, indien de nood het geëischt had, zijne bezittingen en zijn leven hebben opgeofferd. Had hij moeten kiezen tusschen het leven en de eer, of tusschen het leven en eene duldelooze smart, onverschrokken zou hij zich zelven den dood gegeven hebben. Wanneer zijne Ariadne, omdat Theseus haar verlaten heeft, in hare wanhoop zich van kant wil maken, en de voedster haar vermaant:

> Gij kwaamt niet, als gij woudt, het leven annevaten,
> Maar als het God geviel. Dies moogdy 't niet verlaten
> Voor dat het Hem gevalt, die 't u gegeven heeft, -

dan antwoordt de heldin, uit het diepst eener gevestigde overtuiging:

> *'t Gevalt geen goeden God, dat men elendig leeft!*

Dit zijn van die verzen, welke niet nageschreven worden uit een boek. Men vindt ze, omdat men zoo gevoelt. Hooft kan een- of tweeëntwintig jaren oud geweest zijn, toen hij *Ariadne* opstelde. Hij moest nog naar Italie reizen en een jonge man worden, toen hij over het wisselvallige, in het menschelijk leven der hoogste rangen, reeds nagedacht had. De knaap was reeds eene eigen meening toegedaan omtrent hetgeen men op aarde, door toe te geven aan eerzucht, kan winnen of verliezen. Zij zijn van een gymnasiast, deze drie spreuken uit *Achilles en Polyxena*:

> Wie ooit, ter wereld voortgebrocht,
> Heeft in zijn leven rust gezocht?
>
> De mensch kan meer begeeren dan
> Hij immermeer verwerven kan.

De rust leit in uzelven. Ziet:
Sterft uw begeert, zoo derft gij niet.

Een ander koor in hetzelfde treurspel roemt in welsprekende, uit het hart komende bewoordingen, de vastheid van karakter, die onder alle omstandigheden den mensch zich zelven doet bezitten en heerschen over zijn lot:

Die door 't geluk zijn moed verhoogen laat
En zich betrouwt op rijkdom, magt, of staat,
Al dwong hij gansch de wereld met zijn juk,
Hij is een slaaf van 't wankelbaar geluk.

Maar die 't gemoed in tegenspoed of nood
Gestadig heeft, en altoos even groot,
Al heeft hij goed noch staat, nogtans is hij
Geboren tot des werelds heerschappij.

Wie op zijn zeventiende of achttiende jaar zulke gedachten met zich omdraagt en ze zoo weet uit te drukken, heeft regt, naar een niet ordinairen maatstaf beoordeeld te worden. Nog ongemeener blijkt hij, wanneer hij met het oog op de fortuin van veldheeren of eerste ministers, eene strofe als deze dicht:

De hoogste' eike ziet men breken,
Die in de bosschen staat.
't Geweer, uit Jovis hand gestreken,
De hoogste bergen slaat.
Best duren matelijke dingen....

Oldenbarnevelt zelf had onder het naspreken dezer woorden het schavot kunnen bestijgen, zouder zich ongelijk te worden. De buitengewonen onder de niet-kerkelijke mannen in het Nederland dier dagen, dankten aan hunne klassieke opvoeding eene wijze van gevoelen, waarop onze hedendaagsche onderscheiding tusschen gemoed en geen gemoed, niet van toepassing is. Hunne levensbeschouwing was romeinsch, evenals hunne koloniale staatkunde; romeinsch naar het voorbeeld der groote Stoïcijnen uit het laatste tijdperk der Republiek. Een jonge man als Hooft kon een grijsaard als Oldenbarnevelt zien vallen, zonder aan iemands misdaad te gelooven, of aan één laagheid der leedvermaak scheppende partijzucht zich te bezondigen, of geschokt te worden in één zijner overtuigingen. Met het begrip Fortuin hingen bij hem geheel andere voorstellingen zamen dan bij ons. Voor de mannen der renaissance was de

Fortuin eene in het menschdom wonende godheid, smaak vindend in het geringe te verheffen, en jaloersch van te veel zelfvertrouwen of te veel voorspoed.

Ariadne's voedster schrikt, wanneer zij van hare meesteres verneemt, dat deze Theseus bemint. Die hartstogt, meent de oude getrouwe Corcyne (en haar voorgevoel bedriegt haar niet), kan slechts rampen baren. Eer het te laat is, moet Ariadne het beeld van Theseus uit haar hart verbannen. Nutteloos advies! Al zou Ariadne zelve wenschen anders te kunnen handelen en gevoelen, het is niet meer in hare magt:

CORCYNE.
Eer dat de minne wast, trek er uw zinnen van.

ARIADNE.
Te laat is 't. Gij gebiedt dat ik niet doen en kan.

CORCYNE.
Gij kunt, indien gij wilt, deez' razerije stillen.

ARIADNE.
'Indien gij wilt', dat 's waar. *Maar ik en kan niet willen!*

Ziedaar, onder een anderen vorm, weder hetzelfde gevoel van daareven. Er zijn twee voorname menschelijke hartstogten, leert Hooft in zijne treurspelen: de eerzucht en de liefde. Bij Ariadne vervult één daarvan het gansche gemoed. Bij Achilles is het gemoed tusschen den eenen en den anderen verdeeld. Maar altijd zijn het onzigtbare hoogere invloeden, waaraan de mensch, zoolang de begoocheling duurt, zich niet onttrekken kan, omdat zij wortelen in de menschelijke natuur zelve en in 's menschen maatschappelijk wezen. De oude koning Priamus, die gedurende een lang leven veel praktische wijsheid heeft opgedaan, is van oordeel, dat men Polyxena in 's hemels naam aan Achilles, die zegt haar erg vurig te beminnen, tot vrouw moet geven. Een gunstig gevolg daarvan kan zijn, dat Achilles al dadelijk de Grieken beweegt, het beleg op te breken en Troje met vrede te laten. Mogelijk ook kan bij Achilles die verandering van gezindheid eerst langzamerhand plaats grijpen. Hij is zulk een hooghartige, onbuigzame jonge man. Doch juist in dat opzigt zou Polyxena uitstekende diensten kunnen bewijzen:

Polyxena heeft tijd, te temmen zijn gemoed,
En zal hem mettertijd kunnen zoo wel bepraten,
Dat hij vergeten zal zijn toorn en varen laten.

Al 's werelds kracht zoo ligt geen hoog hart nederleit,
Als eene schoone vrouws vriendlijke tederheid.

Op grond van zulke uitspraken zou men kunnen beweren, dat Hooft's zedeleer nederkomt op eene soort van diplomatie. Ik staaf alleen, dat hij van jongs af, met bewonderenswaardige scherpzinnigheid, de ware drijfveren der menschelijke handelingen doorzien heeft. Laat mij er het devies van Achilles mogen bijvoegen, dat in één versregel het geheim der alomtegenwoordige menschelijke inspanning, op elk punt der aarde en in iedere eeuw, bijna te teekenachtig beschrijft:

De Goden alle ding den mensch om zweet verkoopen.

Voor het overige behoeven wij naar de moraal, welke voor Hooft uit zijne metafysica voortvloeit, niet lang te zoeken. Hijzelf heeft haar geboekstaafd in een populair gedicht zijner jeugd; gedicht zonder dichterlijke vlugt, maar, ondanks zijne prozaïsche wendingen en zijn kwalijk voorbereid slot, hier en ginds vol karakter in de uitdrukking. Stoïcijn tegenover de groote rampen en raadselen, in het leven van menschen en volken, is Hooft in de dagelijksche dingen epikurist en zweert bij de vergenoegdheid. Hemzelven heeft de liefde nooit tot buitensporigheden verleid, en in de eerzucht hield hij altijd maat. Eene beminde vrouw en een nederig fortuin, bij den aanblik der schoone aarde en de regelmatige bevrediging eener natuurlijke genotzucht, waren zijn ideaal:

Weet iemand beter saus dan honger tot de spijzen,
Of bedde dat zoo zacht als vake slapen doet;
Weet iemand beter smaak in drank dan dorst te wijzen,
Of koopt men deez' om geld, - zoo acht ik rijk zijn zoet.

Zegt iemand, dat een mensch is tot het schoon genegen;
Het oog, door 't schoon verheugd, door 't leelijk wordt gekweld -
't Is klare waarheid dat. Ik heb er gansch niet tegen.
Het schoon gezigt vermaakt. Maar zien en kost geen geld.

Aanschouw de eerwaarde Zon, en het bescheiden werken
Der geestige natuur! Dit 's schoonheid in haar kracht:
De kunst is bootserij. Zegdy: door 't stadig merken
Wordt men dit ras gewoon? Zoo doet men ook de pracht.

In plaatse dan van een van Gode's beste gaven,
Zoude ik verkrijgen niet dan ijdelheid en rouw,

Indien dat ik verliet om overvloed van haven,
Om staat of 's werelds eer, een waardverkoren Vrouw.

Heeft Hooft, bij het schilderen der aanvalligheden zijner waardverkoren vrouwen, zonder één uitzondering altijd de soberheid betracht, welke in staat en in rijkdom hem wenschelijk scheen? Ik zal dit niet beweren; maar wel, dat hij een natuurlijken afkeer van grove genietingen had. Men herinnere zich de pikante rijmbriefwisseling van 1623, toen hij te Amsterdam eene reeks bruiloften was gaan moeten bijwonen, en daardoor buiten, op het Muiderslot, een aangenaam voorjaarsbezoek van zijn jongeren haagschen vriend Huygens gemist had, kort te voren uit Engeland teruggekeerd. Huygens zinspeelt op die gedwongen slemppartijen, wanneer hij de ‘amstellandsche jeugd’ voorstelt, Hooft kwellend en pijnigend ‘met het moeijelijke melken van haar opgedrongen kelken’. Helaas ja, antwoordt Hooft, - het etend en drinkend Amsterdam bij het eiland der Middellandsche zee vergelijkend, waar de volgelingen van Ulysses veranderd werden in levende *porte-veines* met vier korte pooten, een knorrenden snuit, en een krulstaart:

'k Was verzeild aan Circe's haven,
Die met haar vergifte gaven
Beî bedaagdheid ende jeugd
Wentelt in een verkensvreugd.
Tuischen, teemen, slempen, slapen,
Is het oorlog daar. *Dat wapen*
Ik en leerde t' geener tijd
Voeren. En in zulk een strijd
Had ik nooit of hart of handen.
Bet mijn ooren watertanden
Naar de lekkernij van een
Kort ontbijten Uwer reên,
Dan naar wat men op kan zetten
In een bruiloft, in banketten
Bruilofts-staarten, *die zoo wel*
Menig mesten uit zijn vel.

Dit is eene der plaatsen, waar men verschillende elementen van Hooft's *ars poëtica* in een kort bestek vereenigd vindt. *Quel style tourmenté!* zouden de Franschen onzer dagen uitroepen, zoo dit proefje van oudhollandsch dichtwerk hun voorgelegd werd. Werkelijk kunnen watertandende ooren, zelfs in een

gemeenzamen en humoristischen rijmepistel, er naauwlijks door. Het kort ontbijt van Huygens' vernuft vormt met de zoutelooze, gerekte middagmalen eene gezochte tegenstelling. Doch hebben ook Ronsard en de mannen der Pléïade niet dikwijls zoo geschreven? En hoe vergoedt telkens het pittige der gedachte of de aanschouwelijke uitdrukking, het gewrongene der inkleeding! Huygens rigt ergens in zijn *Dagwerk*, waar hij verschooning vraagt voor zijn geloof in de toekomst zijner verzen, tot Stella de bede:

> Sterre, ontschuldig mijn vermeten:
> 'k Ben onzoenelijk gebeten
> Tegen 't lamme laffe lijm
> Van den dagelijkschen Rijm.

Zoo dacht ook Hooft. Hoewel niet onberispelijk, is zijne poëzie nogtans onsterfelijk, én om haar gehalte, én om haar veroordeelend afsteken bij het lamme en laffe, het laauwe en flaauwe, het zinledige, in één woord, dat na hem en de zijnen meer en meer een kenmerk der nederlandsche fraaije letteren geworden is.

IV

Warenar is niet het stuk waarnaar men Hooft het best beoordeelen kan. Bredero, Huygens, Vos, hebben wat vroeger of wat later insgelijks zulke kluchten geschreven, en Hooft's komedie vertoont zich aan ons meer als een exemplaar dan als eene soort. Doch in zijne soort is het exemplaar voortreffelijk. Ik behoef er niet afzonderlijk op te wijzen, dat *Warenar* ons weder in eene zuiver maatschappelijke sfeer verplaatst. Het zijn dezelfde hartstogten, maar onder een ander licht. De liefde is iets triviaals geworden, de eerzucht hebzucht; en eene vermakelijke hebzucht. Hooft doet ons lagchen om eene breede menschelijke ondeugd, die in eene geldwinnende stad als het toenmalig Amsterdam vele vertegenwoordigers tellen moest. Het breede onderwerp wordt breed en wijsgeerig opgevat. Leven en laten leven is de les, in de allegorische voorafspraak door de Ruymschottelde Mildtheyt royaal en goedgeefs den volke verkondigd, en ten slotte door den gierigaard zelven als waarheid erkend. Wij beklagen Warenar, niet minder dan wij te zijnen koste ons vrolijk maken. Met

hem leeren wij inzien, dat rijkdom dus besteed, of liever dus begraven en bewaakt, veeleer een ‘kruis’ om van te ‘grouwen’, dan een zegen verdient te heeten.

Doch dit alles ligt voor de hand; en misschien bewijs ik den lezer eene betere dienst, wanneer ik voelbaar tracht te maken, van welk opgewekt litterarisch leven een stuk als *Warenar* getuigt: in slechts negen dagen tijd op het papier geworpen, en nogtans zoo vol beelden en gedachten, dat onder de duizend of twaalfhonderd verzen die het tellen mag, er naauwlijks één gevonden wordt, dat niet medetelt.

Zelfs in onze vermaarde 17de eeuw wil ik niet aan meer nederlandsche spuitkracht geloofd hebben, dan ook toen bepaald werd door onzen vlakken bodem, onze menigvuldige sloten en vaarten, of onze gelijkmatige inborst. Doch wanneer wij met aandacht een leven als dat van Hooft bestuderen, zoo onafgebroken bezig, zoo vruchtbaar, zoo overvloedig in werken van blijvende waarde, met zulk een gemak het onvergankelijke als uit de mouw schuddend (in *Ariadne* en de verdere antieke proeven poogt hij ziel te schenken aan beelden uit de heroënwereld; in *Granida* neemt hij de idylle, in *Schijnheilig* de satire ter hand; in *Bato* en *Velzen* bezielt hem de vaderlandsliefde; zijne minnedichten behooren tot de orde der ridderpoëzie; van de geschiedenis zelve maakt hij een bonten en populairen heldenzang in proza; en nu weder zien wij in *Warenar* hem uit tijdverdrijf het amsterdamsch volksleven in zich opnemen), dan moeten wij wel onderstellen, dat er destijds in de nederlandsche lucht iets buitengewoons gezeten heeft, en de omstandigheden medegewerkt hebben. Het onzigtbaar kalvinistisch schrikbewind leende het onafhankelijk dichten, zoo met de pen als met het penseel, de bekoring en den prikkel der verboden vrucht. De drukking riep weerstand in het aanzijn. Er was behoefte aan eene vergoeding, eene schadeloosstelling. Het leven wilde niet opgaan in de ‘droeve kwestien’ van den dag. Niet voor niet was het jaar, waarin door het afzweren van den koning van Spanje de nederlandsche omwenteling der 16de eeuw haar beslag kreeg, Hooft's geboortejaar. Veel van hetgeen, toen hij een man geworden was, in de vrije nederlandsche geesten omging, werd uit staatkunde of uit overtuiging, om de heerschende gereformeerde orthodoxie te ontzien, stelselmatig onderdrukt. Maar veel ook zocht en vond een uitweg in den handel, in reizen, in veroveringen, in den oorlog, of in huiszittende wetenschappen, huiszittende kun-

sten, en huiszittende letteren. Dit verklaart het opbruisende, het romantische in Hooft. Er was reden voor hem, een romanticus en met de gebreken van het romantisme behebd te zijn. Maar het verklaart ook, naar den loffelijken aard dier rigting, zijne levendige belangstelling, zijne veelzijdigheid, zijn tintelen, en zijn durven.

Een goed denkbeeld van den toon in *Warenar* geeft de komische proloog, dien Hooft een weinig later, in 1618, voor Coster's *Isabelle* schreef. Bij het opgaan van het gordijn komt daar een onbeschaamde kleine Eros, bestemd de toeschouwers voor te bereiden op het vertoonen der lotgevallen van Ariosto's heldin, in amsterdamsche volkstaal het publiek vertellen, wie hij is. Men moet gelooven, dat deze rol vervuld werd door een kind:

> Wat? vraagt daar iemand hoe ik hiet?
> De een noemt me: *Kruidjeroermeniet*,
> De aêr: *Uit me schuit, je schendt me vrachje*.
> Ik heeten al: *Laat leggen 't hachje*,
> Eer moertje nog was uit de kraam.
> Maar *Min* dat is mijn paasdags naam,
> En, bij degeen die 't beter wisten,
> *Cupido*. Dat zijn latinisten.

Ditzelfde amsterdamsch dialekt maakt het moeijelijk, uit *Warenar* iets aan te halen. Leest men het stuk in zijn geheel, dan heldert de eene ongewone uitdrukking van zelf de andere op. Plaatst men den lezer voor een fragment, dan stuit men op de zwarigheid, dat maat en rijm onverbreekbaar zamenhangen met de spelling, de woordvoeging, en de uitspraak. Ik geloof echter dat de plaats, waar de jonge Ritsert aan zijne moeder toevertrouwt, welk onregt hij heeft te herstellen ten aanzien van Klaartje, Warenar's dochter (dezelfde bladzijde werd indertijd door Bakhuizen van den Brink gekozen) ook buiten verband met het overige gewaardeerd kan worden.

Hooft heeft deze schuldbelijdenis, welke men bij Plautus maar even aangeduid vindt, zelfstandig uitgewerkt tot een zedetafereeltje van het Amsterdam dier dagen, of uit de dagen zijner vroege jeugd. Er is braafheid in, dat een zoon zulk eene bekentenis doet aan zijne moeder en haar smeekt, hem het misdrevene te helpen goedmaken; maar van ingetogenheid geeft het verzoek geen blijk. Een vriendinnetje der familie, Grietje Goossens, was aangeteekend, en (wij verkeeren onder de welgestelde toenma-

lige amsterdamsche burgerklasse) men had bij die gelegenheid weder lang en overvloedig getafeld. Zoo lang zelfs, dat eene gebruikelijke verrassing te vroeg kwam. Aan het dessert namelijk, of na het opruimen van den disch, zou door jonge vrienden van bruid en bruidegom, waaronder Ritsert, eene Mommerij vertoond worden (wat men toen in Engeland *A Mask* noemde), en deze jongelieden, fantastisch uitgedost, hadden zich tot hunne taak voorbereid door in een bekend koffijhuis een stout glas te drinken. Opgewonden vervoegden zij zich ter plaatse, waar de bruiloft gevierd werd, en liepen, toen bleek dat de gasten nog aan tafel zaten en de vertooners eerst eene poos daarna konden toegelaten worden, in hun maskeradepak een straatje om. Dit herinnert Ritsert zijne moeder, en vertelt haar dan verder van zijn misstap. Men zal bemerken dat *op de bien* voor *op de been* staat, *allien* voor *alleen, bringen* voor *brengen, weldig* voor *geweldig, zelschap* voor *gezelschap, an* voor *aan*, en meer van die vrijheden. Wij, die den betreurden Cremer hebben toegestaan, overbetuwsch te schrijven, wij zullen het in Hooft en zijne tijdgenooten niet afkeuren, dat zij bijwijlen den amsterdamschen tongval poogden na te bootsen:

Grietje Goossens was de bruid: daar zou ik voor mom gaan.
'k Had een poolschen rok aan, een boog, en een koker vol schuts,
Een sabel op zij, een haneveer op mijn muts,
't Lang haar boven zamengebonden, of ik 't óp zou wennen.
Al had ik de grijns aan mijn riem, de Droes mogt me niet kennen.
Dus kwam ik met mijn kameraads uit de kroeg, die 't Moorjaanshoofd heet,
En terwijl dat we ons daar zamen hadden gekleed,
Was er een weldige dronk omgegaan: 't kwam er op geen kroes aan.
Summa: keek ik van buiten wild, 'k was van binnen nog wilder snoeshaan.
Dus gesteld, met het zelschap ik naar de bruiloft ging.
Daarbinnen was 't met pooijen te doen, of er Holland aan hing.
Zoo kwam, dat de tafels nog niet op waren genomen.
Toen we nu zagen, dat het nog te vroeg was om binnen te komen,
Zoo togen we weer met malkaar op de bien,
Om zoo lange den tijd te verdrijven en nering te bespien.
Het zelschap ontging me, terwijl ik wat toef in een straatje.
Toen vind ik Klaartje aan de deur: ik ga, en maak een praatje.
Ik raak in huis; we waren al moerlijk allien;
't Meisje was mooi; ik had haar altijd wel mogen zien;
De wijn was in 't hoofd, die me wel half deed razen;
't Was er van passe donker; de maan scheen door de glazen.
Ik was nog onbekend, hoe naauw ze mij bekeek:

Toch zag ze wel, dat ik geen bootsgezel leek.
Toen schoot me in mijn zin, dat ik wel had voort hooren bringen,
Dat haar vaêr haar gedreigd had den hals af te wringen,
Indien ze de deur opdeed nadat hij te bed waar gegaan.
‘Daarom zal ze eer sterven, dan geluid durven slaan;
En of de vaêr al kwam, dien acht ik zoo veel als een kabouterman’:
Dit dacht ik in mezelven, en daarop ging ik te stouter an.
't Stuk is niet mooi, dat beken ik, maar ik heb 't volbragt.

De lezer, die *Warenar* niet kent of in geruimen tijd niet ter hand nam, doorziet hier de geheele handeling: weder veel meer die eener humoristische novelle, dan van een tooneelstuk. Twee stroomen van gemoedsbeweging loopen door het blijspel: de zorgen der mishandelde Klaartje, wier bevalling aanstaande is, en die niet weet welke jonge man haar ongelukkig heeft gemaakt; en de bekommeringen van Klaartje's vader, zoo vervuld van zijn pot met goud, dat hij in de verte niet bevroedt, wat zijn dochter scheelt. Al hooger stijgt Klaartje's onrust, wanneer haar vader haar wil uithuwlijken aan een vermogend vriend van leeftijd; al hooger de elende van Warenar zelven, wanneer zijn pot met goud hem ontkaapt wordt. De oplossing komt van Ritsert's zijde, die tegelijk zich als den schuldigen indringer bekend maakt, Klaartje ten huwlijk vraagt, en den gestolen schat terugbrengt.

Eigenaardig is het, dat terwijl de vader het tooneel bijna niet verlaat, tenzij om telkens even naar zijn dierbaren pot te gaan zien, de dochter, door geen minder heftigen gemoedsstrijd bewogen dan hij, zich in het geheel niet vertoont. Doch Klaartje heeft eene plaatsvervangster. Reym, de meid, vertegenwoordigt al de zielsangten harer jonge meesteres; en Reym heeft niet alleen het laatste, maar ook het eerste woord. Ik stip dit aan, omdat Hooft (zijn latijnsch model begaf hem hier) in het volhouden van het karakter dezer dienstbode buitengewoon goed geslaagd is. Reym, die ter wille van haar jonge meesteres duizend vreezen heeft uitgestaan, is in de wolken, wanneer in plaats van den welgestelden oudvrijer, kandidaat des vaders, Klaartje ten slotte den jongen en welgestelden Ritsert tot man bekomt, den roover harer eer. Doch de vrouw uit het volk is met de moraliteit van het geval totaal in de war. Hare alleenspraak is eene aaneenschakeling van luimige en dankbare kwinkslagen, opwellend uit haar niet fijn, maar warm gevoelend hart. Huwlijk en bevalling tegelijk; de bruigom tevens kraamheer: zij ziet daarin slechts

stof tot schertsen, slechts te veel vreugde op eens. In hare blijdschap vergeet zij hare nooden en voorspelt, dat alle spaarzame lieden voortaan Klaartje's en Ritsert's voorbeeld volgen zullen. Het is of wij in den persoon der amsterdamsche dienstmeid zonder spaarpenningen, zonder schoonheid, zonder jeugd, maar onuitputtelijk van goed humeur, eene vrolijke vrouw van Frans Hals hooren staan doorslaan. Hare taal is even schilderachtig als die van Ritsert, doch verraadt, binnen de grenzen van hetzelfde dialekt, een minderen graad van opvoeding:

> Nu ken ik er deurzien, deur al 't bezwaar!
> Al komt er een kind, 't heeft een rijke vaêr:
> 't Kan nou gien kwaad, gans eele weken.
> Maar wat hebben wij in ien benaauwdheid 'esteken!
> Nu hij van haar te trouwen heeft gegeven zijn woord,
> Hoe zullen wij schransen! Gaat dit hylik slech voort,
> Ik krijg uit den hoop óók mogelijk ien vrijer dan.
> O 't zal ien dubbelde feest zijn: bruiloft en kyerman.
> Al de zuinige lui zullen ons dit nadoen wel knap;
> 't Komt profijtelijk uit: men slaat twee vliegen met ien lap.
> Get, as ik er om denk, ik woud' ik al aan 't pijpen was!
> 't Is te veul op ien dag: kandeel *en* ypenkras[1].

Het nederlandsch blijspel der 17de eeuw, heeft men in onze jeugd ons geleerd, wil naar de toenmalige nederlandsche zeden beoordeeld worden. Dit zal niemand tegenspreken. Er komen in *Warenar* tal van uitdrukkingen voor, die, zoo men ons dwingen wilde, het stuk met huid en haar te zien vertoonen, of wij onder verpligting lagen, het op te nemen onder onze salon-lektuur, onzen smaak beleedigen zouden. Wat meer zegt: de gemeenheid van den geheelen toestand is onmiskenbaar, en alleen te vergelijken bij de ‘zotte stoutigheden’ van Jan Steen.

Niet dit echter is het meest te verwonderen, dat onze voorvaderen in deze grove soort van boert smaak gevonden, maar dat hunne nakomelingen zich daaruit slechts hebben weten op te heffen, door het kleur- en karakterlooze met hetlangwijlige te verbinden. Het eigenaardige van Hooft's klucht steekt niet

1 *Get*, en *Gans eele weken*, zijn twee populaire bastaardvloeken; de laatste ontstaan, naar het schijnt, uit *Gods heilige weken*. - *Slech* staat voor *slechts*, dat andere keeren ook *sles* geschreven wordt. - *Pijpen* beteekent *drinken*. - De *kyerman* is eigenlijk de kraamheer of kinderman zelf. Hier de feestelijke maaltijd, gegeven door den vader ter eere van het pasgeboren kind.

in hare fijnheid, maar in hare genialiteit. Slechts eenmaal in de geschiedenis onzer letterkunde is, onder de vlakte van deze het leven dus komen opborrelen en van de algemeene saaiheid zich wreken. Heeft om den druk, waaronder het te voorschijn kwam, en de tegenstelling die het vormde, dit romantische weleer de tijdgenooten bekoord, ons bekoort het als eene soort van verloren paradijs, - niet der onschuld, in de eerste plaats, maar van den levenslust.

V

Zoo Walter Scott in de eerste jaren dezer eeuw slotvoogd van Muiden geweest was, heeft Jacob van Lennep ergens gezegd, hij zou in een breeden historischen roman de middeneeuwsche burgt weder opgebouwd, den buiten op Floris V gepleegden moord waarschijnlijk gemaakt, voor Machteld van Velzen onze deernis gevraagd en onze bewondering gewekt hebben.

Bij Hooft vindt men van deze oudheidkundige belangstelling slechts aanduidingen. De algemeene zaak des vaderlands staat bij hem op den voorgrond. Hoewel zijn *Gerard van Velzen* op en om het Huis te Muiden speelt, wordt het aan de verbeelding van den lezer overgelaten, het feodale slot uit de laatste jaren der dertiende eeuw:

> Waar de Velzer ongedulden
> Hollands overheer onthulden,

naar welgevallen te stofferen. Den toeschouwers, moeten wij onderstellen, is door dekoratien en kostumen het gemis vergoed.

Niettemin had Hooft gevoel voor de poëzie van dit nationaal verleden, gelijk voor het dichterlijk klotsen van de golven der Zuiderzee tegen den voet van het kasteel. Zijn hart hing aan den bouwval:

> Aan den grooten groven romp,
> Dien er menig schouwt voor plomp;
> Aan den stapel ruw van moppen,
> Dien de baren de ooren stoppen:
> Baren van het Zuider zout,
> Dat daarop zijn spijt uitspouwt.

De zamenstelling van *Gerard van Velzen* wordt door twee

of drie hoofdgedachten beheerscht. Om een hoek, wel is waar, komt in 's dichters persoon de Amsterdammer van 1612 of 1613 gluren, die Gijsbrecht van Amstel's medepligtigheid zoo veel mogelijk tracht uit te wisschen, ten einde de roemrijke en beminde koopstad der 17de eeuw:

> Het onzigtbaar bosch, gelegen
> Met zijn toppen averegt,

niet te zeer schijnen zou, met de punten harer geheide juffers in bloed te steken en een verraderlijk vorstenmoordenaar tot naamgever te hebben. Zoo wordt de zegevierende toespraak voorbereid waarin aan het slot van het stuk, als de Vecht een persoon wordt, een stroomgod Amsterdams opkomst en bloei, en de gewigtige diensten van het geslacht der Nassau's verheft. Doch wij laten dit aanhangsel rusten, offer aan de tijdsgelegenheid. Een eerste voornaam gezigtpunt is: de schuld van den souvevereinen graaf, die:

> Daar 't zoo bederflijk in bestier van alle Staten
> Is, zonder eers genot de eer-waardigen te laten,

dit groot en door hemzelf als regtmatig erkend beginsel geschonden, over het huis van een zijner eerste edelen schande gebragt, de vrouw onteerd, aan den broeder een geregtelijken moord gepleegd heeft. In een droom wordt door dien jongen verslagene hem zijn vonnis aangezegd:

> Wee, graaf van Holland, wee graaf Floris, wraak, wraak, wraak
> Zij over u, die in mijn bloed vond zulken smaak!
> U, die mij afgesneên den draad eerst aangeheven,
> Mij uit den arm ontrukt het alderliefste leven,
> En mij ontweldigd hebt des blijden lichts genot,
> En schendiglijk beroofd van 't kostlijk overschot
> Der zoete en van natuur mij nog gegunde dagen,
> Van 't zelschap smakelijk van vrienden en van magen,
> Van alles waar het hart zoo teder over hing,
> Met bitter scheiden en verlies van alle ding!
> Gij die daar hebt gemaakt mijn ligchaam tot een leêge
> En maaksellooze romp, ten akeligen wege
> Gesleten van het spoor dat naar beneden leidt,
> Mij sturend henen af, in mijner eenzaamheid,
> Om met het fluistrend volk der geesten te vergâren
> En zonder zonneschijn en zonder lucht te waren, -
> Gij regter regteloos, nu is uw tijd nabij!
> Wee Floris, Floris wee, te wraak ontzeg ik dy!

Het edelaardige in den graaf, - want hij wordt niet als verachtelijk voorgesteld, maar als beminlijk en ligtzinnig, een man in den vollen bloei des levens, doordrongen van zijne voorregten, - is dat hij zijne schuld erkent en belijdt. Wanneer hij op het Huis te Muiden in den kerker zucht, als de gevangene der zaamgezworen edelen uit Utrecht herwaarts gebragt (morgen zullen zij hem met de beenen onder het paard en met een handschoen in den mond naar het strand en verder naar Engeland trachten te ontvoeren: maar zijn laatste uur heeft geslagen), dan ontwaakt in hem het besef, dat zijn eigenlijke val een *zedelijk* nedergekomen zijn is, en niet dagteekent van gisteren of heden, toen zijne vazallen hem ontluisterden, maar van het oogenblik dat hij ter wille van een onedel doel zijne hoogheidsregten misbruikte. Al ziet hij in zichzelven thans, naar het uitwendige, den onzaligsten man zijner eeuw, die vernedering is maar eene ramp; zijne balddadigheid was eene zonde:

> Wat is de mijne een val! Hoe ver ben ik versmeten!
> Op gistren zat ik hoog, verzelschapt met de pracht
> Des Priesterdoms verwaand, en Heeren groot van magt,
> In 't schoone midden van den drang der eedle scharen,
> Omringeld met den stoet van lijfwacht en dienaren
> Als een vermogen Vorst en van dit vrije land
> De uitstekendste persoon; en zou dees gulden band,
> Die niet dan Graaflijk hair gewoon is te verschuilen,
> Met menig Koningskroon nood' hebben willen ruilen.
> Nu leg ik als verslenst, van ieder te versmaên,
> Onwaardelijk geboeid, en op mijn hals gevaên:
> Dat ik mijzelven 't hoofd van troostelоosheid plonder.
> In één, in éénen dag, ben ik geworpen t' onder,
> En is verdwenen heel mijn glorie klaar, gelijk
> Als van den hemel valt de sneeuw, en smelt in 't slijk.
> Gaat heen, vertrouwt het luk! Mij dien, met feestig groeten,
> De morgen annebad, de' avond trad met voeten...
> Maar hoe doch? Ay ik dool, mijn scheut begon veel eer:
> *Aan 't vallen was ik lang, maar gistren kwam ik neer!*

Beoordeelt men Floris uit het oogpunt der edelen in het algemeen, dan was hij een tiran, en hebben zij die hem wederstonden eene loffelijke daad verrigt, toen zij met gevaar voor hun leven en met prijsgeven hunner bezittingen desnoods, zich opofferden voor de publieke zaak. Vrijheidshelden zijn zij geweest, verkondigt het koor:

Den openbaren Dwingeland
Met moed te bieden wederstand
En op de hersenpan te treden
Om, met het storten van zijn bloed,
Den vaderlande 't waardste goed,
De gulden vrijheid te bereeden, -
Dat is, van ouder herkomst wijd,
Bij de aldertreflijksten altijd
Beloond met eerebeelden danklijk.
Die roem is uitgeblazen met
Geleerdheids heldere trompet,
In schrift en dichten onverganklijk.
De lofkrans groenens nimmer moê,
Die komt het hair derzulken toe,
Die 't al voor 't algemeene wagen...

Doch ziehier een ander gezigtspunt. Velzen en Woerden, met de verdere leden van het eedgespan, hadden naar Amstel moeten luisteren; de ridderschap en de groote steden moeten beschrijven; het buitensporig gezag van den graaf langs wettigen weg moeten beperken. Nu zij tot opligten en moord hunne toevlugt nemen; neen, reeds nu zij tegen hun eigen souverein zamenspannen met een buitenlandsch vorst, nu maken zij zich verfoeilijk in de oogen van tijdgenoot en naneef. Op hun naam kleeft eene smet, die de eeuwen niet kunnen uitwrijven. De schande der ouders, weeklaagt het in tranen badend koor, wordt tot in het derde en vierde geslacht aan de kinderen bezocht:

Och hoe veel beter waar' het nooit te zijn geboren
En 't licht te missen
Welks min zoo menig, menig mensche doet bekoren
En schendig glissen:
Dan uit voorouders snood te ziju gesproten,
En wezen van 't veracht
Onzuivere geslacht
Verworpen looten!

En welk doel bereiken zij, de zamenzweerders tegen 'slands hoogheid? Burgeroorlog is de eenige en heillooze vrucht van den strijd tusschen den vorst en zijne pairs, in den opstand van dezen tegen het gezag van genen. Het volk, dat den graaf liefhad en vereerde, treurt om zijn dood; het loopt te

wapen; en duur bekoopen de onnoozelen hetgeen door de overheid verbeurd was. Jammerend verheffen zij de stem bij den aanblik van Floris' lijk:

> Nu is 't verloren!
> Brenget rouw te voren!
> Thans zullen treden
> In de zwarte kleeden
> Burgers en Eêlen;
> Zonder hun juweelen
> Treuren de paarden;
> 't Goud moet van de zwaarden;
> 't Ligchaam ter aarden.

O gij eenvoudig volk! herneemt het koor, door droefheid overstelpt, terwijl het in den slaap vergetelheid gaat zoeken van de vooruitgeziene weeën:

> Nu is het tijd om op uzelven 't oog te slaan,
> En schouwen uw ellende en eigen kwalen aan,
> En te beschreij en met droef opgeheven klank,
> Uw scheuring, nederlaag, verwoesting, ondergank.
>
> Want Holland zie ik heel in 't war (o droeve schijn!),
> De Gooijers, Kennemers, en buren van den Rijn
> In roeren; op de been Westvries- en Waterland;
> Het Huis te Velzen plat, en Woerden in den brand;
>
> Geverwed van het bloed den Amstel en de Vecht;
> Oneens den Adel; het gemeene vollek slecht
> Gespouwen en gesplitst; en (dat ik meest beween)
> *Een ieder stuurt zijns weegs, en niemand weet waarheen*.

Dit is het laatste woord der eigenlijke tragedie; de weemoedige slotgalm, waarin de aanwijzing van de beteekenis der gebeurtenissen zich oplost. Maar de lezer is van het begin op dien afloop voorbereid geweest; en veel dienst heeft Hooft, bij het zamenstellen zijner waarschuwende inleiding, van het oude volksliedje gehad, dat hij achter zijn exemplaar van Melis Stoke aantrof. Het deed in dichterlijke bewoordingen hem zijne geheele stof aan de hand.

Over de ware aanleiding tot den op Floris V gepleegden moord heeft altijd een sluijer gehangen. Doch de minnezingende verbeelding der middeneeuwen stoorde zich daar niet aan. Voor hetgeen zij niet begrijpen kon uit de staatkunde, zocht

zij eene verklaring in het huiselijk en bijzonder leven. Zij leende den graaf, - die bekend had gestaan voor een goed echtgenoot, maar tegelijk voor een hoofsch man, onbekwaam eene vrouw iets te weigeren, - eene eerzuchtige minnares, Ysabeele; en uit die werkelijke of denkbeeldige betrekking werd een reeds aanstonds onheilspellende, eerlang misdadige hofroman gesponnen, met een noodlottigen en bloedigen afloop. Ysabeele, haar favorietenbestaan moede en naijverig op den rang van wettige vrouw, belas den graaf, haar met een rijken bruidschat uit te huwlijken aan Gerard van Velzen. De graaf waagde het voorstel; maar de in zijne eer getaste edele wees het hooghartig af. Het bitse wederwoord van Velzen, die met hem was opgevoed en van wien hij meer inschikkelijkheid verwacht had, krenkte Floris. Ysabeele wrokte; wrokte tegen Machteld van Benten, die in hare plaats Velzen's vrouw werd; wrokte bovenal tegen Velzen zelf. Een onverzoenlijke haat schoot wortel in haar gemoed. Zij stookte Floris op, Velzen als zaakgelastigde naar Henegouwen te zenden, en onderwijl de jonggehuwde Machteld, die in Holland moest achterblijven, in hare velzensche eenzaamheid te gaan overvallen. Bij den mokkenden graaf vond dit onwaardig denkbeeld gewillige ooren. Eerst werd Velzen's jonge broeder door eene valsche beschuldiging op het schavot gebragt; daarna geweld gepleegd aan Velzen's weerlooze vrouw. Door Ysabeele's wraak kwam de dood over den een, schande over de andere. Haars ondanks viel ook de graaf, om het leven gebragt door Velzen en zijne eedgenooten.

Bij Hooft vindt men, aan het slot van het eerste bedrijf, de voornaamste trekken dezer legende, voor zoover zij op Floris, Ysabeele, Machteld en Velzen betrekking heeft, door een reizang gevlochten. Hij schrijft zijne eigen taal, maar de toon is die der middeneeuwsche ballade of romance gebleven. Eerst zien wij Gerard, onkundig van het bijoogmerk waarmede hij naar Henegouwen gezonden is, te goeder trouw aan het bevriende hof de belangen zijns meesters waarnemen:

> De Velzer Heer in vreemden land
> Lag onder onbekende daken
> Als nijver en nechtig en trouw gezant,
> En dreef des Graaf van Hollands zaken.

Om 't voordeel zijns Landheeren liet
Hij 't zoete slapen alle nachten;
Zijn nieuwe bruid en had hij er niet,
Die hem zijn zorgen kon verzachten.

Hoe luttel vermoedt hij dat oude haat
Hem had zoo verre doen verzenden,
En middeler tijd, met oevelen raad,
De Graaf zijn eere zocht te schenden!

Er volgt eene apostrofe aan den graaf zelven, die aanslagen smeedt, hem en zijne anders edelmoedige inborst niet minder onwaardig, dan de nagedachtenis van zijn braven, beroemden, en geliefden vader:

O zaad des Roomschen Konings waard,
Wat oorzaak had uw onbezweken
En moedig hart van eedler aard
Met zoo verwoeden brand ontsteken?

Er wordt toegegeven, dat Velzen indertijd onbeschaamde woorden bezigde, toen hij, Floris, hem met Ysabeele's verlangen bekend maakte:

Dat was een antwoord al te straf,
En kwalijk op zijn hoofs behouwen,
Dat de al te vrijpostige ridder gaf,
Toen gij hem vergde uw boel te trouwen.

Dat ik (God lijdt het nimmermeer)
Zij tegen die schand opgewassen,
Sprak Gerard van Velzen tot zijn Landsheer, -
Uw sleete schoen mijn voet niet passen!

De toespraak is op nieuw verhaal geworden. Voor de Machteld van Benten uit het liedje, komt bij Hooft eene Machteld van Woerden in de plaats, tot verklaring van Woerden's ijverig mededoen aan den later gepleegden moord:

De Graaf verbeet zijn leed, totdat
Men de adellijke Maagd van Woerden,
In staatlijk zelschap, uit haar stad,
Als Vrouw op 't Huis van Velzen voerden.

Ook Ysabeele hield zich in. Doch al zweeg zij in het openbaar, zij was de vrouw niet om straffeloos zich te laten beleedigen:

Toen raakte, door verspeten smart,
De Vorstelijke Boel aan 't razen,
En heeft het rookend vier, in 't hart,
Weer door zijn ooren opgeblazen.

Men verneemt niet, dat de graaf voor Ysabeele's aansporingen aanvankelijk doof gebleven is; evenmin het tegendeel; maar alleen, hoe Floris, niet lang daarna, over Leiden en Haarlem, uit Den Haag naar Velzen reed:

De Grave reed naar 't Slotelijn
Dat in 't geboomt verschuilt zijn kruinen,
Daar Holland op zijn smalst mag zijn
En krimpt voor 't stuiven van de duinen;

De duinen, die bij verwaaid onweêr,
Met grond met al de vruchten snoepen,
Als de Noordzee en Wijkermeer
Zich met oneven keel beroepen.

De vrouwe van Velzen zit, als 's graven bezoek haar aangekondigd wordt, aan het borduurraam. Zij rijst op, gaat den vorst ontvangen, en wordt onder bedriegelijke vriendschapswoorden zijnerzijds, als waren hem dien ochtend goede brieven uit Henegouwen geworden, weder naar binnen geleid:

Vrouw Machteld staakte haar naaldwerk knap,
Als zij de tijding heeft vernomen,
En daalde van de wenteltrap
Om haar Landsheer te moet te komen.

Nieuws van uw Man, mijn Nicht, zeit hij,
Niet lang gij spenen zult uw minne!
Leid mij, daar 't is om spreken vrij.
Zij ging, hij volgt ter kamer inne.

Hier wordt de trouwelooze en lafhartige daad gepleegd, die zoovele rampen over het vaderland brengen, en den schuldige daarna, toen het te laat was, in de hevigste verwenschingen tegen zichzelven en tegen Ysabeele zou doen losbarsten:

Mits dat de grendel gaf een kras,
Hoe zeer ontzett'en al haar leden!
De Grave werd gewaar al ras,
Dat woorden daar geen proef en deden.

Zij riep zoo luid: *Kracht en geweld!*
Wat maakt gij, mijn edele Landesheeren?
Waar' daar een man op mij gesteld,
Gij zoudt hem met uw zwaard afkeeren!

Hoe zij meer riep, en kermde, en bad,
Hoe dat hij dwong en drieschte grover;
Totdat de heillooze lust was zat,
En gaf zijn hart der wroeginge over.

Doch het koor vergenoegt zich niet, in dien laatsten regel het nuttelooze en zichzelf straffende der misdaad aangeduid te hebben. Het was begonnen met de klagt, dat de valschheid der vorsten den ijver der staatsdienaren en hooggeplaatste edelen menigmaal uitdooft:

Wie zal in Prinsen dienst voortaan
Zich kwijten vroom, opregt en heilig?
De besten 't booste loon ontfaên,
En nergens is de trouwe veilig!

Zoo herinnert het nu, tot besluit, dat nog menigvuldiger de kleinen het moeten ontgelden, wanneer grooten tegen grooten elkander in het harnas jagen:

Nu, ducht ik, brouwt de wraak versteurd
Den ganschen Lande kwaad met hoopen:
O God, wat de Overheid verbeurt,
De onnoozlen al te dier bekoopen!

Zeker geef ik dit vogelvlugt-overzigt niet voor eene grondige studie. Niettemin moet ook binnen deze grenzen het den lezer treffen, dat het dichterlijk gehalte bij Hooft, in zulk een klein bestek, zoo overvloedig is. Doet onze dichter in *Velzen* eigenlijk wel veel meer, dan dezelfde stof, die in *Warenar* een blijspel werd, omwerken tot een treurspel? Doch de ‘hoofdelooze praatjes’ der klucht hebben in de tragedie zulk een weemoedigen achtergrond bekomen, dat er iets geheel nieuws ontstaan is, geleend bij eene andere wereld, en te aanvaarden in eene andere stemming.

Velzen is Hooft's meesterstuk niet. *Bato* wint het. Van hoeveel nadenken echter en hoeveel kunst getuigt ook dit minder volmaakt dichtwerk! Komen wij er rond voor uit: het lezen in Hooft doet op ons de werking, dat wanneer wij daarna beproeven, zelven voor anderen schrijvend, ons duidelijker en

vloeijender uit te drukken dan hij, het ons te moede is, alsof wij leven te midden van minder ontwikkelden, tot wier trager bevatting, omdat zij zoo veel zin in zoo weinig woorden niet verdragen kunnen, wellevendheidshalve moet afgedaald worden. Toch is de hulde, die wij, door zoo over hem te spreken, Hooft's nagedachtenis brengen, slechts een andere vorm der meer algemeen gangbare bekentenis, dat de Nederlanders der 17de eeuw, vergelijkenderwijs, op een hooger trap van beschaving stonden dan wij. Van hunne schilderkunst ontkent niemand dit. Maar het geldt ook van hunne litteratuur, Dagelijks kunnen wij in onze binnenkamer de opmerking maken, dat wij meer achting voor ons zelven koesteren, naarmate wij met onze gedachten en onze verbeelding ons in dien kring gemakkelijker bewegen.

VI

Wij zijn de dichtsoort genaderd, wier beoefening voor Hooft geweest is wat voor den man van studie en smaak, doch niet gekweld door den daemon van het verzenmaken, de bloemen in zijn tuin of in zijne vensterbank zijn: stille vertrouwden van hetgeen omgaat in het hart, voorwerpen van zorgvuldige verpleging, verstrooijing zonder uitgelatenheid, fijngevoelig tijdverdrijf. Van het oogenblik af dat hij aan zijne *Historien*is gaan schrijven of zich daartoe voorbereiden, heeft Hooft het zamenstellen van grootere dichtwerken er aan gegeven. Liedjeszanger in huis is hij gebleven tot weinige jaren vóór zijn dood.

Doch vooraf moet ik nogmaals op *Bato*, en daarin op twee voortreffelijke reizangen wijzen; waardige aanvulling van den ons bekenden rei der germaansche priesteressen. De twee laatste vrouwenkoren van het vierde bedrijf, meen ik. Hooft is daar in zijne volle kracht.

Eene der leidende gedachten van dit treurspel, hetwelk over den oorsprong der Hollanders en de geschiedenis hunner vroegste nederzetting tusschen Maas en Rijn fantaseert, werd reeds aangeduid. Ten einde voor den uittogt der toekomstige Batavieren naar het aanstaand land hunner inwoning, in verband met hun lijdzaam en godsdienstig maar tevens vrijheidlievend volkskarakter, eene aanschouwelijke beweegreden te vinden, verdicht Hooft eene oudgermaansche hofhouding in Cattenland, waar een bejaard en zwakhoofdig koning, speelbal in de hand eener heersch-

zuchtige tweede vrouw, toelaat dat zijn volwassen en reeds gehuwden voorzoon, door de boosaardige stiefmoeder tot het uiterste gedreven, geen andere keus gelaten worde, dan of in een burgeroorlog de wapenen tegen zijn eigen vader op te vatten, of met zijne aanhangers en hunne gezinnen het land te ruimen en, hoe veel het hun kosten moge, elders eene vrije woonstede te gaan zoeken. Bato, type van den Nederlander die het ouderlijk gezag heilig houdt, leven en familieleven onafscheidelijk acht, met hart en ziel aan den geboortegrond hangt, maar geen overheersching van vreemde vorsten of vorstinnen kan verdragen, Bato kiest de éénige partij waarbij zijn gemoed vrede vindt, maar die tevens de smartelijkste is. Het geheele stuk is aangelegd op het wekken van deernis met het lot der vrijwillige ballingen: eene kolonie landverhuizers, met vrouwen en kinderen blootgesteld aan de gevaren en ontberingen van een togt, die met een sprong in het onbekende gelijkstaat.

Ik laat echter dit alles aan zijne plaats, en herinner alleen aan de bewogen en zich bewegende schildering der weerlooze karavaan. Hooft is onovertroffen, wanneer het op deelnemen in nationale beproevingen aankomt. Krijgsbedrijven wekken zijne bewondering; maar even levendig als Rubens gevoelt hij, welke rampen den oorlog vergezellen. In het lijden en de somberheid van dezen gaat de glans der wapenfeiten voor hem onder. Daar komen zij aan, de honderden en duizenden, wien de nood gebiedt hun vaderland te verlaten en een nieuw te zoeken, zij weten niet waar: in de achterhoede Bato, aan de eene hand zijn tweejarig zoontje, in de andere het zwaard; aan de spits het lijk van Bato's vermoorde gemalin, omstuwd door priesteressen; daartusschen de schaar der ouden van dagen, der knapen, der meisjes, der moeders en der weduwen:

Hier
Voeteert de vrouw van kinde groot.
Deez' draagt den zuigling in haar schoot
En siddert, duchtende even zeer
Voor man, voor kind, voor lijf, voor eer,
Waar dat zij hoort den minsten schreeuw.
Hier gaat de nagelaten weeuw,
Zoo kinderrijk als zonder kind:
En elk *zijn* staat bekommerdst vindt.
Hier gaat de rijpe maagd verloofd,
Wie minnewalm den boezem stooft,

En treedt vóór haren bruigom uit,
In plaats van ingehaalde bruid.
Hier gaat de deerne vol van vrees,
Ter wereld onverzocht; de wees
Onmondig voor zijn voogden heen.
Hier strekt de stok het derde been
Den ouden man, die niet als slaaf
Gezind te varen is te graav':
Zoo groen is 't hart in dorre borst,
Dat onverzaad naar vrijheid dorst!
Hier scheiden de ouders van hun kind,
't Welk eed in 's konings dienst verbindt.
De broeder van de zuster spreidt.
De vriend van oude kennis scheidt.
De burger huis en hof verlaat;
De heer zijn ambt; de Vorst zijn staat,
En sleept zijn zoon tweejarig met.
Onschuldig balling! dien de wet,
Al had hij schuld, verschoonen zou.

En uit het midden der rampzaligen stijgt een welsprekende klaagtoon. De beelden schrijden niet slechts voort, in den pas der versmaat, maar hebben ook eene stem. De schilderij wordt haar eigen tolk:

Nu blijkt het, dat wij te onregt rouw
Bedreven om de helden groot,
Die aan een loffelijken dood
Geraakt zijn door hun vijands weer.
Gelukkig driemaal, dien een speer
Met ijzren punt, of houten staf
Door 't vuur gescherpt, in 't veilig graf
Geborgen heeft voor alle ellend!
Ulieden is het onbekend,
Hoe bitter dat de keuze zij
Van ballingschap of slavernij!
Wij trekken in een ommering
Van droefheid en bekommering,
Angstvallig zelf, angst jagend aan
't Volk daar wij zullen nederslaan.

In onzen tijd klinkt zulk eene weeklagt als een anachronisme. Van niets zoozeer als van verandering wachten wij verbetering. Bij Hooft welde die toon uit het vol en erkentelijk gevoel van groote vaderlandsche voorregten; en hij trof

in het gemoed zijner tijdgenooten eene overal weerklank ontmoetende snaar, als hij van een vrijgevochten en bloeijend volk, dat zijn land noch zijn staat voor één anderen had willen ruilen, mededogen met de voorvaderlijke zwervelingen vroeg:

> Wien zit de wreedheid in 't gebeent
> Zoo diep nu, dat hij niet en weent
> En met verslagen hart betreurt
> De droefheid die ons valt te beurt?
> Wie deez' versufte schaar ziet gaan,
> Met zorg, met rouw, met angst belaên,
> Schoorvoetend uit haar vaderland, -
> Wel heeft hij 't hart van diamant,
> Ziet hij 't met onbewogen oog!
> Houdt iemand wang van tranen droog,
> Geen mensch, maar eenig woedig dier
> Moet hem gewonnen hebben!

In het tragisch genre, ik erken het, heeft Hooft niets geschreven wat hierboven gaat; niets, in het gemeen, wat ons van zijne vorming zulk eene getrouwe voorstelling geeft. School en kunst, het nationale en het aangeleerde, de bezieling en de zelfbeheersching, werken zamen en brengen het indrukwekkendst geheel tot stand. Noemde ik de kern zijner beschaving gezond, hier is het bewijs.

Ik vraag alleen vergunning, ook op den zachter toon van den anderen reizang te mogen wijzen, die als een menuet of een andante dezen forscheren voorafgaat en voorbereidt. Het veelstemmig *pêle-mêle* der bataafsche volksverhuizing eenmaal aangenomen, stond het in Hooft's keus, aan de eene of de andere bovendrijvende gemoedsaandoening in den troep, meer in het bijzonder uitdrukking te geven. Hij koos de dichterlijkste van alle: de stille droefheid in het hart der wegtrekkende jonge meisjes, die in het land van beider geboorte de speelgenooten harer kinderjaren voor de helft moeten achterlaten. Niet allen kunnen medegaan: de ouders van sommigen hebben pligten te vervullen. die hen tot blijven nopen. Niet allen kunnen blijven: andere pligten maken het volgen van koning Bato voor andere ouders tot eene te kwijten eereschuld Zijn de eenen gelukkiger? Zijn het de anderen? Als op een basrelief zien wij, in tot den grond reikende gewaden, den weemoedigen stoet der ontluikende jonge vrouwen langzaam voorbijtrekken, en hooren, bij den klank der speeltuigen, de onvrijwillig gaanden zichzelven en de onvrijwillig achterblijvenden beklagen:

O zoete maagschap, o trekkende bloed!
Die tégen 't neigen van uw gemoed
Hier blijft in den strik!
O buurt, daar ik
Ben opgevoed!

Ons vreugd wij pleegden te brengen bijeen.
Nu is 't vergaren ons afgesneên.
Het Noodlot ons scheidt
Van u, en leidt -
Wie weet waarheen?

De blijde feesten na tijde van 't jaar,
Daar met verlangen wij wenschten naar,
Ach! komen ze weer,
Verwacht niet meer
Dit zelschap daar!

O burgtl o zalen! o Koninklijk hof!
Die met festoenen van ooft en lof
Wij sierden met vlijt
Als 't was de tijd.
Nu is het òf!

O zoete beeken! waarnevens in zwang
Te gaan eendragtig plag onze zang,
Hoogheffende 't doen
Der helden koen
Van overlang; -

Wij zullen hierna met lieflijk lied
Uw momplend ruischen verdooven niet,
Noch met ons gerucht
Slaan op de vlugt
't Wild uit uw riet.

Men plag, o bosschen, o vrolijke blaên,
In uwe schaduw ter rei te gaan
Elk met zijn gespeel;
Dat is nu heel
Met ons gedaan!

Staat lang, o tomben, waarinne geveld
Zijn onze koningen hooggemeld,
Die hebben geweerd
Met schild en zweerd
't Uitheemsch geweld.

O oude' altaren der Heiligen groot,
Om u te laten drijft ons de nood.
De hemel bevrij
Ons burgerij
Voor wederstoot!

Het gevoel van piëteit, dat uit deze verzen spreekt, is buitengewoon; en Hooft's gemoed moet fijn bewerktuigd geweest zijn, dat hij de smart der ballingschap in zulke zuivere beelden zoo aanschouwelijk heeft weten voor te stellen. Over het algemeen boeit hij misschien minder, door zelf zich een dichter van den eersten rang te toonen, dan omdat hij ons zoo levendig doet gevoelen, welke zeldzame vereeniging van hart, van brein, van wetenschap en wijsbegeerte, ook afgezien van de onmisbare hoeveelheid kunst of genie, in een groot dichter vereischt wordt. Maar er zijn oogenblikken, dat ook hij het ideaal bereikt en door gaven van den hoogsten rang toont uit te munten.

In elk geval is hij een groot letterkundige geweest. Zijn proza zou eene afzonderlijke studie eischen; en ook wanneer wij alleen op zijne verzen letten, hoe komt uit de smidse van zijnen geest gedurig een stuk werk te voorschijn, dat *Bato*, dat *Velzen*, dat *Warenar* heeten, de sporen zijner zamengestelde herkomst vertoonen, zijn jaartal voeren, in dat jaartal de verklaring zijner betrekkelijke onvolkomenheid geven mag, maar altijd in zichzelf een geheel vormt en op eigen voeten staat! Alleen ongemeene geesten zijn bij magte, zonder zich te herhalen, dus aanhoudend voort te brengen, en voor hunne gedachten of hunne gemoedsbewegingen telkens een anderen vorm te vinden.

Het verdient opmerking, dat onder de verzen van Hooft geen enkele politieke of kerkelijke satire voorkomt, en van zijne prozawerken alleen *Schijnheilig* daarvoor zou kunnen doorgaan, dien hij (overdreven voorzorg, want Aretino's Tartuffe is een huichelaar zonder gal) levenslang in portefeuille hield. Ik breng dit in verband met hetgeen als zijn eigenlijk inwendig bestaan moet aangemerkt worden, en ik daareven zijne piëteit noemde. De opbouwende kracht, die hem werken van blijvende waarde deed voortbrengen, kwam bij Hooft uit het gemoed. Hij had eene natuurlijke neiging tot vereeren; en ook zijn *Warenar* maakt niet onzeker, dat medegevoelen de grondtoon zijner poëzie is, gelijk het dien van zijn wezen vormde. Hebben wij het melodieuse zijner taal en zijner rhythmen uit zijn aangeboren

muzikalen zin te verklaren, ik houd ook de verheven sympathie welke de reizangen zijner treurspelen ademen, voor de getrouwe uitdrukking eener doorgaande stemming.

VII

Van een gezocht en gewrongen proza durfde ik spreken, uit welks boeijen een goede genius Hooft zijne verzen hielp redden. Ook verzen zou ik kunnen noemen, en gemengd onder de fraaisten, die van wansmaak getuigen. Mij althans bekoort het niet, wanneer in de minnedichten, aan het slot van een zwanezang, tot eene rivier de bede gerigt wordt, zoo bijgeval in haar effen vlak eene schoone vrouw zich komt spiegelen, de beeldtenis zorgvuldig te bewaren en te beschermen, - te bewaren, tot de stroom haar naar de plaats harer bestemming zal hebben medegevoerd, - te beschermen tegen verliefde Satyrs in de boschjes of de weiden, die het bevallig schijnsel zullen vernietigen, door met een plomp het na te springen, - tegen eerbiedige Najaden die haars ondanks met hetzelfde noodlottig gevolg het de hand zullen willen kussen, - tegen schuiten en bootshaken en roeiriemen, wier plassen het schichtig zal maken en op de vlugt drijven. Dit is valsch vernuft van eene fijnere soort, dan waaraan wijzelven ons heden ten dage bezondigen, doch het blijft valsch vernuft.

Gelukkig echter behoeven wij de bladzijde slechts terug te slaan, om in onze oude liefde voor Hooft aanstonds weder bevestigd te worden. Het versje, met die toespraak aan de Vecht tot besluit, is het laatste, voor zoover wij weten, dat door hem aan zijne tweede vrouw gerigt werd, - de Leonore van 1627, die in 1635 tegen de vijf en vijftig winters van haren echtgenoot weldra veertig zomers zou kunnen stellen. Een dag of wat geleden heeft zij, om een bezoek te Utrecht te gaan afleggen, Muiden verlaten; en het Huis schijnt uitgestorven! De zwaluwen onder de leijen daken, de kraaijen om de torentinnen, zijn er de eenige levende wezens. Buiten even saai alsbinnen. Lucht en landschap, alles ziet grijs; en de dichter bezweert de afwezige, door het bekorten van haar uitstapje, aan de algemeene elende een eind te komen maken:

Lieve lippen, schoone mond,
Die, met levende robijnen,
Mij zoo dikwijls deedt verschijnen
In den dag een morgenstond, -
Keert, om 'shemels graauwen grond
Met uw rood te doen verdwijnen!

Doodsch en eenzaam leit de tuin,
Dien uw vrolijke manieren
Plagten welig te doen tieren.
't Huis is maar een hoop van puin.
't Heeft niet levends dan de kruin,
En 't krioel der vlugge dieren.

Treurig suffen mij de weijen.
Niet dan schimmel schijnt haar groen.
Bloem en bladen niet en doen
Dan de wolken helpen schreijen.
Al hun troost leit in 't verbeijen
Van uw haastig herwaarts spoên!

Dit is de toon waarop men Hooft betrappen moet, om hem als minnedichter te waarderen; en wanneer ik minnezanger zeg, dan bezig ik het woord in de zeer algemeene beteekenis, welke de wijding, door Hooft aan het genre gegeven, voorschrijft. Toen hij in 1635 dat versje dichtte, was het reeds heel wat jaren geleden dat Anna Roemers, uit zuivere filanthropie, tegen het heengroeijen door zijne haren, hem eene pruik ten geschenke gezonden en hij die goede gave erkentelijk aanvaard had. Een gedeelte slechts van Hooft's verzen dezer soort, zijn het werk van een jongeling of een jongen man geweest. In slechts enkelen is de liefde eene drift. Het meerendeel zijn elegietjes of odeletten aan de huwlijkstrouw; beleefde liefdesverklaringen aan welopgevoede jonge vrouwen of jonge meisjes. Hooft beminde niet onder zijn stand of naast de wet, en van zijne *désordres de jeunesse* vindt men in zijne poëzie alleen die toegelaten, welke zijne kunst veredelen kon. Vele gedichtjes zijn onpersoonlijk, en staan buiten hem. In sommigen is het geen minnaar die van zijn meisje, zelfs geen echtgenoot die van zijne vrouw, maar slechts een vader die van zijne aangehuwde dochner spreekt, of haar sprekend invoert.

Hooft's bloeitijd is gevallen tusschen het doordringen te onzent van Ronsard (ik breng thans alleen fransche invloeden in reke-

ning) en het bekend worden van Malherbe: de laatste, vijfentwintig jaren ouder dan hij, de eerste, gestorven toen hij nog een kind was. Er bestaat van Malherbe eene schitterend hooghartige strofe, welke Hooft, tenzij tevens in naam zijner jongere nederlandsche mededichters, hem ongaarne zou nagezegd hebben, maar die als punt van vergelijking ons goede diensten bewijzen kan. Het zijn de slotverzen eener ode aan Maria Medici, geschreven in 1610, weinige maanden na den dood van Hendrik IV, en toen de zaken in Frankrijk zulk een onverhooptgunstigen keer genomen hadden, dat het vlechten van kransen ter eere der koningin-weduwe en regentes, een hofpëet niet misstond. Malherbe zegt daar van zichzelven:

Apollon à portes ouvertes
Laisse indifféremment cueillir
Les belles feuilles toujours vertes
Qui gardent les noms de vieillir;
Mais l'art d'en faire des couronnes
N'est pas su de toutes personnes;
Et trois ou quatre seulement,
Au nombre desquels on me range,
Peuvent donner une louange
Qui demeure éternellement.

Uit de beroemde *Stances à Du Périer* (1599), waar de dichter een beroofd vader tot onderwerping vermaant, breng ik de strofen in herinnering:

Je sais de quels appas son enfance était pleine,
  Et n'ai pas entrepris,
Injurieux ami, de soulager ta peine
  Avecque son mépris.

Mais elle était du monde où les plus belles choses
  Ont le pire destin;
Et rose elle a vécu ce que vivent les roses,
  L'espace d'un matin.

La Mort a des rigueurs à nulle autre pareilles.
  On a beau la prier,
La cruelle qu'elle est se bouche les oreilles
  Et nous laisse crier.

Le pauvre en sa cabane, où le chaume le couvre,
  Est sujet à ses lois;

Et la garde qui veille aux barrières du Louvre
N'en défend point nos rois.

Ziedaar eene taal, welke nog slechts op zeer enkele plaatsen sporen derzelfde worsteling als die van Hooft vertoont; en verwijderde sporen. Malherbe zou in Frankrijk de 17de eeuw aankondigen en voorbereiden, die in Nederland altijd min of meer de 16de gebleven is. Doorgaans wordt door hem in de uitdrukking de volmaaktheid bereikt. Wij lezen zijne beste verzen alsof zij gisteren geschreven waren.

Bij Ronsard (1524-1586) is het dichterlijk gehalte, in onderscheiding van het rhetorische, overvloediger dan bij Malherbe, maar de uitdrukking nog niet zoo doorzigtig. Alleen in het rhythme is hij onovertroffen gebleven; en sommige fransche dichters van 1830 en daarna gehoorzaamden aan eene goede ingeving, toen zij onbeschroomd, in den ijver hunner romantiek, tot dezen romanticus van driehonderd jaren geleden teruggingen. Een jongeling doet eene ochtendwandeling, en vergelijkt in de eenzaamheid de schoonheden van zijn meisje bij die van het ontluikend voorjaar:

Quand je vois tant de couleurs
Et de fleurs
Qui émaillent un rivage,
Je pense voir le beau teint
Qui est peint
Si vermeil en son visage.

Quand j'entends la douce voix
Par les bois
Du beau rossignol qui chante,
D'elle je pense jouir
Et ouïr
Sa douce voix qui m'enchante.

Quand Zéphyre mène un bruit
Qui se suit
Au travers d'une ramée,
Des propos il me souvient
Que me tient
Seule à seul ma bien-aimée.

Quand le soleil tout riant
D'orient

Nous montre sa blonde tresse,
I1 me semble que je voi
Devant moi
Lever ma belle maîtresse.

Quand je sens, parmi les prés
Diaprés,
Les fleurs dont la terre est pleine,
Lors je fais croire à mes sens
Que je sens
La douceur de son haleine.

Bref, je fais comparaison
Par raison
Du printemps et de m'amie:
I1 donne aux fleurs la vigueur,
Et mon coeur
D'elle prend vigueur et vie.

Keer op keer is Ronsard in deze dichtsoort zoo gelukkig, dat men minder goed Boileau's triomfkreet: *Enfin Malhierbe vint!*, dan de ingenomenheid der tijdgenooten begrijpt, die Ronsard den dichter der prinsen en den prins der dichters noemden.

Het volgende is van de beste poëzie, welke Frankrijk ooit heeft voortgebragt:

Mignonne, allons voir si la rose
Qui ce matin avait déclose
Sa robe de pourpre au soleil,
A point perdu cette vêprée
Les plis de sa robe pourprée,
Et son teint au vôtre pareil.
Las! voyez comme en peu d'espace,
Mignonne, elle a dessus la place,
Las! las! ses beautés laissé choir!
O vraiment marâtre Nature,
Puisque une telle fleur ne dure
Que du matin jusques au soir!
Done si vous me croyez, mignonne,
Tandis que votre âge fleuronne
En sa plus verte nouveauté,
Cueillez, cueillez votre jeunesse:
Comme à cette fleur, la vieillesse
Fera ternir votre beauté!

Bij Hooft, die in zijne verheven verzen somtijds aan het romeinsche en majestueuse van Malherbe denken doet, vindt men in de minnedichten menigvuldiger het bevallige en zangerige van Ronsard terug. Hij nam dien franschen zwier in zijne italiaansche herinneringen op, en zette, door zijn krachtig nederlandsch taalgevoel, beiden in nationale vormen om. In sommige plaatsen van *Granida* vlecht hij een beeld van Petrarca door een rhythme van Ronsard, en eindigt met een vaderlandschen trek. De orde van gedachten, de wijze van gevoelen, is geheel dezelfde. Daifilo spreekt tot een landmeisje en bezigt landelijke taal; doch de argumenten waarvan hij zich bedient, om Dorilea te belezen, verschillen niet:

> Wilt rekeninge maken
> Dat deze rozekaken,
> En deze lippen versch
> Die gloeijen als een kers,
> Die nu een ieder wenscht te kussen en te strooken,
> Zullen van ouderdom verwelken, en verschrooken.
> Dit effen voorhoofd net
> De diepe rimpels mettertijd
> zullen ontslechten;
> En deez' welige vlechten,
> Die met veel strikjes blij zoo dertel zijn vertuit,
> Zullen hun gouden rok allengskens trekken uit;
> En 't geen gij voor fijn goud mogelijk hieldt voordezen,
> *Zuldy bevinden maar zilver verguld te wezen!*

Eigenlijk is *Granida*, hoewel de inkleeding die van een tooneelstuk gelijkt, slechts een minnedicht in vijf afdeelingen, waar men, naar gelang der standen in de maatschappij, en der fijner of grover bewerktuiging van elks gemoed, denzelfden hartstogt zich in verschillende vormen hoort uiten. Het sierlijkst van al spreekt Granida, de jonge prinses, wanneer zij bij het ochtendkrieken, aan den zoom van het woud, Daifilo verbeidt. Zelfs gewaagt zij van Daifilo's ‘eerwaardig aanschijn’, en laat in het gemeen hare hoogere litterarische beschaving doorschemeren:

> Bedauwde bloemkens versch, en gij blozende rozen
> *Die uwen mantel groen nu effen opendoet*,
> Welkom! en dank dat gij verkwikt mijn ademloozen
> En afgepijnden geest met uwen adem zoet!

Nu biggelt op het gras en kruidjes onbetreden,
Mijn laauwe traantjes die den dauw zoo wel gelijkt!
Traantjes niet meer van smart, niet meer van bitterheden,
Maar van een teêr gemoed, dat schier van vreugd bezwijkt.

O boomen schaduwmild, ootmoedelijk laat dalen
Uw nijgend hoofd, als gij 't eerwaardig aanschijn ziet!
Leidstar en Morgenstar met weerlichtende stralen -
Indien Daifilo slaapt, waarom wekt gij hem niet?

Vrolijke vogeltjes, die, nu 't begint te dagen,
Met uitgelaten zang het stille woud ontrust;
Gij nachtegaal vóórheen, *vlied uit, de boodschap dragen!*
Dat hij zich haast! Ik wacht alhier mijn lieve lust!

Veel eenvoudiger praat het herderinnetje Dorilea, wanneer zij, in een boschje het vinnig stralen der zon ontweken, bij zichzelve loopt te overleggen, of zij al dan niet luisteren zal naar den jongeling, die haar het hof maakt:

Een wullepsch knaapjen altijd stuurt
Naar nieuwe lust zijn zinnen;
Niet langer dan het weigren duurt,
Niet langer duurt het minnen.

Mijn hartje trekt mij wel zoozeer -
Zoo zeer - dorst ik het wagen....
Maar neen, ik waag het nimmermeer!
Hun minnen zijn maar vlagen;

Maar vlagen, die straks overgaan
En op een ander vallen....
Nogtans zie ik mijn vrijer aan
Voor trouwste van hen allen.

Maar of 't u miste, domme maagd!
Gij ziet hem niet van binnen!....
Dan, 't schijnt wel: *die geen rust en waagt*
Kan kwalijk lust gewinnen.

Het gezond verstand is bij Dorilea zoo krachtig ontwikkeld, dat wij twijfelen moeten, of het jonge meisje er ooit toe zal kunnen besluiten, eene gelukkige vrouw te worden. Zonder een weinig brooddronkenheid komt het daar niet toe. Zij luistert zelfs niet, wanneer haar minnaar op eene mogelijke toekomst

zinspeelt, vreugdeloos door eigen schuld, eenzaam door verzuimde gelegenheid en te weinig goeden moed:

> 't Weigren en de afkeerigheid
> Voegt zoo wel niet als men zeit
> Voor de vrouwen.
> 't Kan haar rouwen!
> *Die geboden dienst versmaadt*,
> *Wenscht er wel om als 't is te laat!*

Toegestemd, antwoordt zij, doch hoe kom ik aan zekerheid?

> Gijlieden vrijers kent deez' praatjes ál van buiten,
> En brengt er veel in 't net.
> Maar ik heb wel gelet
> Op 't gene dat gij zeide,
> Dat als de min van beide
> De zijden is geplant,
> Zoo valt er zoete brand.
> Of ik dat schoon toestonde,
> Verklaar mij: met wat vonde
> Zoude ik doch kennen mij
> Verzekeren, dat dij
> De vlammen 't harte blaken,
> Die gij mij diets wilt maken?
> Of, als dit al zoo was,
> Dat gij niet zoudt - zoo ras
> Gij weermins gunst mogt voelen -
> Verkeeren of verkoelen?
> Gelijk wij vrouwen slecht
> Vaak worden uitgeregt,
> Dewijl geveinsde min en ligte wispelturigheid
> *Ons troonen met het zoet en loonen met de zurigheid*.

Zoolang het op loven en bieden aankomt, ik herhaal het, wint Dorilea het in onze schatting. Hare achterdocht zelve neemt haar voor ons in. Naderen echter de beslissende oogenblikken, dan is het voordeel aan de zijde van Granida. Eene der schoonste plaatsen van het gedicht is die waar de prinses, wawneer 's avonds laat de lichten in het paleis zijn uitgedoofd, op haar balkon aan Daifilo staat te denken, en de vrees haar bekruipt, dat hare liefde voor den gewaanden page welligt niet beantwoord wordt. Ik vraag verschooning voor de gevoelens der vorstin, doch prijs de melodie van den dichter:

Ach wat bekommeringen
Komen mijn ziel bespringen!
De nacht, die 't al ontlast,
Maakt dat *mijn* zorge wast.
De zwarigheid genakende
Houdt mijn gedachten wakende...
Veelligt dat hier voorbij
Koom' zang of spel, om mij
Wat uit den zin te stellen
De zorgen die mij kwellen.

Uit een voorberigt, het eerst door Leendertz uitgegeven, kan men zien dat Hooft, tijdens het zamenstellen van *Granida*, voltooid in het begin van 1605, het italiaansch en het fransch (met uitsluiting van het spaansch en het engelsch) als de voornaamste europesche talen beschouwde, en Ronsard bij hem als een groot dichter bekend stond.

VIII

Zulk een zeventiende-eeuwsch nederlandsch poëet, die op zijne sterke wieken ons aan onszelven zoo aangenaam ontvoert; wiens hart wij zoo duidelijk voelen kloppen, - krachtiger dan het onze, maar op dezelfde maat, - zit tegelijk aan de binnenzijde anders in elkander dan wij. In sommige opzigten althans. Hij wordt geboeid door andere voorwerpen, die zijn vernuft anders scherpen; of door dezelfde voorwerpen, maar op andere wijzen. Van het algemeene in hem en de zijnen, dat voor alle eeuwen is, kunnen wij niet genieten, zoo wij ons niet gemeenzaam trachten te maken met het bijzondere, dat van hunnen tijd was.

De twee- of drieëntwintigjarige Suzanna, Hooft's stiefdochter (wij zijn in den zomer van 1636), bezit een vogeltje, eene geleerde musch, die haar overal navliegt, of op haar schouder blijft zitten onder het wandelen. Laat zij in den tuin eene speld vallen, de musch vischt die uit het zand. Zit zij in hare kamer aan een handwerkje, telkens als de punt der naald zigtbaar wordt komt de musch, en trekt die met haar kleinen snavel naar voren. Maakt zij bij het ontkleeden haar kapsel los, de musch plukt er de haarspelden uit. Geen musch op aarde zoo geestig als de musch van Oreade - mythologische bijnaam van Suzanna,

die nog niet getrouwd of niet gevraagd is, of, nimf in Diana's dienst, van trouwen niet weten wil. Ja, had niet de musch, tot onbedaarlijke droefheid van Suzanna zelve en van haar oudste halve zusje, op zekeren dag voor goed haar staart geligt en blijk gegeven van hare menschelijkheid, zij zou voor een bovenaardsch wezen doorgegaan zijn.

Welnu, op die wondermusch van Oreade gaan drie van Hooft's vrienden, Vondel, Plemp, Van Baerle, te Amsterdam versjes zitten maken; en hijzelf, als vierde, te Muiden. Hijzelf tot twee malen toe! Doch bij hem althans, en hier, is geen zweem van wansmaak in het spel. Hem drijft alleen de zucht, een antiek onderwerp antiek te behandelen. Offert hij aan eene mode, hij doet het zoo kunstig; dat wij het niet anders wenschen zouden, en er voor ons in de twee kleine gedichten (evenals in sommige penseelstreken der 17de eeuw een geheel tijdperk onzer kunst) door trek op trek eene geheele periode onzer letteren herleeft. Den eenen dag verdicht hij eene zamenspraak, waarin onder invloed van de liefkozingen en loftuitingen der meesteres, de borst van het vogeltje al hooger gaat zwellen, tot wij ten laatste geen musch meer hooren praten, maar een aanvallig bedorven kind, vol ingebeelde grappige wijsheid. Een anderen keer laat hij het diertje, op Suzanna's borst gezeten, spelen met Suzanna's snoer; zich spiegelen in de glanzige parelen; denken dat het bevrozen korlen zijn; zich boos maken, dat het geen der graantjes magtig worden, of doorbijten, of van het koord rukken kan; zich willen wreken op het blank van Oreade's hals; tot inkeer komen, en de slechte gedachte van zich afschudden:

Och, al wat ik hap of stip,
Telken reisje haal ik slip.
'k Zie een vogeltjen in 't glaasje
Mij de neb biên. Kwam je er, baasje,
Uit, je waart haast opgesnapt....
't Glibbrig graantje spat daarhenen,
En het spot met al mijn steenen.
Vat ik het, het wil te noô
Van zijn al te taai een stroo.
't Hoofdje wordt mij heet. Het falen,
Wil ik 't op den grond verhalen?
Neen; 't waar' jammer hals gekrast,
Daar zoo schoon een koren wast.

Het levendige eener geoefende verbeelding, dat in deze kleinigheden ons treft, is misschien tevens de voornaamste van Hooft's dichterlijke gaven in het algemeen. Met het oog op de dagteekening der twee gedichtjes spreek ik van geoefend. Heerschappij over het vrijwillig kunstmatige wordt alleen in den loop der jaren verkregen. Doch het zintuig, door die meesterschap ondersteld, was bij Hooft van het begin af voorhanden en werkzaam. Onafhankelijk van de lektuur, die zijn smaak eene bijzondere wending heeft doen nemen, bezat hij een aangeboren talent van *zien*.

Om af te rekenen met zijne verhouding tot de Ouden, ziehier een vier- of vijftal versregels, waarin hij met zijne eigen woorden het aandeel beschrijft, hetwelk volgens hem in de beschaving zijner eeuw de antieken en de herleefde studie hunner werken toekwam. Het zijn de laatste van een kort gedicht, een bruiloftsdicht min of meer.

Een jonge man van fortuin, in wiens naam de dichter spreekt, biedt daags na den huwlijksdag, bij het ontbijt, zijne vrouw de gebruikelijke morgengave aan (diamanten, parelen, gouden sieraden), en smeekt haar, dit alles slechts als een toegift te aanvaarden. *Zijn* morgengave, zegt hij, de gave bij uitnemendheid, is zijn hart dat voor haar klopt; geen middeneeuwsch hart, ruw, onbehouwen, maar een hetwelk aan de renaissance zijne hoogere vorming dankt. Ik laat in het midden welke waarde de jonge vrouw, nog bezig met haar eerste kopje thee of koffij, aan de litterarische tegenstelling gehecht kan hebben. De strekking der verzen is in elk geval onmiskenbaar:

> Want ik u schenk een hart, dat rijp was voor zijn oogst;
> Gebloemd van buiten met de aanzienlijkste sieráden
> Die daar te lezen zijn uit de geleerde bladen
> Der Ouden kloek, die u, o wereld, - *toen gij staakt*
> *In plompe grofheid, - heusch door kunst hebben gemaakt*.

Toch niet. Zelfs de ouden hebben Hooft niet kunnen mededeelen wat hem levenslang ware blijven ontbreken, zoo de natuur of eene weldoende fee hem er niet mede begiftigd had in zijne wieg. Het wezen van een dichter is zijne bijzondere wijze van zien en van gevoelen. Zijn rang in de kunst wordt bepaald door zijn slag in de moedertaal.

Dit is het wat Hooft in zijne soort tot een der aóden maakt, van welke de Grieken zeiden, dat zij lievelingen der Muze

waren. Komt er een verbond tusschen Nederland en Venetie tot stand, de alledaagsche gebeurtenis wordt bij hem een dichterljk visioen; en in twee regels vat hij eene vergelijkende historische studie over twee handelsrepublieken zamen:

> Waar is paar, van vernuft en van krachten zoo kloek,
> Als de Leeuw met het Zwaard en de Leeuw met het Boek?

Blaeu's atlas met zeekaarten, veilige gids voor admiralen, doet hem aan den drietand denken, waarmede Neptunus naar welgevallen de golven stilt; en in gedachte wenscht hij den leeuw in het hollandsch wapen met het verschijnen van dit nuttig werk geluk:

> Den vork des Zeegods, om de oneffen vloën te kermen,
> o Prins der dieren, drijft hier aan uw strand in 't lest
> Dit boek!

Zijne vereering voor den italiaanschen sonnettendichter leeft in den versregel:

> 't Gansche aardrijk is van doen tot een Petrarca's graf!

In een anderen regel zijne geheele esthetische theorie:

> De ziel van den poëet vertoont zich in zijn dichten.

Het hooge koepeldak der Pieterskerk welft zich voor hem als een werk van Titans, en tegelijk als een Hemel, die het verrast Troje gelijkt:

> Ziet gij dat grof gebouw van wit gehouwen steenen,
> Welks rond hoovaardig hoofd dringt door de wolken henen?
> De Goôn beducht, zoo trotsch steekt het ten hemelwaart,
> Vermoên 't bijkans een gaaf gelijk 't Trojaansche paard!

Dit werd geschreven in 1600, uit Florence, toen de jonge dichter nog half rederijker was. Heeft, twintig jaren later, de uitdrukking voor goed opgehouden zijne gedachte te verraden, dan heet het van Maria Tesselschade's talent in het snijden op bokalen:

> Vat zij diamant, een kras
> Spreken doet het stomme glas!

Van het vee in de weiden, waarmede de kleine geborduurde landschappen harer zuster Anna gestoffeerd zijn:

> Dat haalt zijn aêm, zoo 't schijnt, *en staat met gaande lippen*.

Voor het weigeren der jonge schoone, die hem blik noch haarlok toestaat, uit vrees dat hij met de eene Cupido knevelen, met den anderen Cupido van zijne blindheid genezen zal, vindt hij de verklaring:

> Gij en wilt mij geen wapenen gunnen,
> Die uzelve veroveren kunnen!

Het rijtuig, dat zijne beminde ontvoert, roept hij achterna:

> Ach zacht! gij scheurt mij 't hart te lijf uit, snelle paarden,
> En biedt voor 't licht mijns liefs *een stofwolk aan mijn oog!*

Tot Amor:

> Gij kunt wanneer gij wilt: *schud uit uw zak met kunstjes!*

Bij de keus tusschen eene grovere liefde, die voldoening schenkt, en eene fijnere die ontberen predikt:

> Hier lijde ik liever, dan ik elders wil genieten!

Voert eene begaafde jonge dame, aan welke hij het hof maakt, met vaardigheid de pen, hij laat die eene zwaneveder worden, waar Minerva en de Liefde om twisten, wie haar dragen zal:

> *In zijn wiek* Dione's bloed,
> Pallas *op haar storremhoed*.

Langzamerhand worden de losse trekken kleine schilderijen. Men ziet de heldin eener pastorale haren minnaar kwanswijs ontvlugten in een boschje. De minnaar houdt haar tegen:

> Vlugtige nimf, waarheen zoo snel?
> Galathea, wacht u wel
> Dat uw vlechten
> Niet en hechten,
> Met haar opgesnoerde goud,
> Onder de takken van dit hout!

Een ander meisje, een boerinnetje, in het kostuum van 's dichters eigen tijd, vlugt insgelijks voor een minnaar, maar om eene andere reden. Die Haasje nazit is de uitverkorene niet:

> Haasjen op het loopen stelde
> Bei haar voetjes vlug, zoo gaauw
> Dat ze met haar zolen naauw
> Kreukte 't kruidje van den velde
> Dat gelaên was met den dauw.
> Denkt, of 't binnenst harer zielen

Was van vrees in zware smart:
Gerard was haar op haar hielen,
Willem lag haar in haar hart!

Wij maken de kennis der slimme kleine Chloris, volleerd in eene landelijke soort van koketterie:

Het gezelschap zou een reisje
De gulgaauwe Chloris kwellen;
Gost haar jaren op te tellen,
En zei: *'t Is al tijdig vleisje*.
't Looze tesje dat liep pruilen.
Toen dacht ieder aan haar huilen:
't Is een jeugdje van een meisje.

Wij zien het gelaat van Eerrijkje betrekken, knorrig dat Bloemaard rozebladen over haar uitstrooit, maar weldra tevreden over zijn herstellen van het kwaad:

Eerrijkje zat onbeladen
Sluimerlog in 't grasje bol,
Daar haar schaapjes wit van wol
Hunnen honger graag verzaden.
Bloemaard wierp met rozebladen
In haar aanzigt, nek, en krop.
Haar gelaat begost te strangen.
Hij, gedienstig, van haar wangen
Las ze met zijn lippen op.

Schuchtere stadsmeisjes worden geplaagd, dat de liefde, zoo maar de regte Jakob zich aanmeldt, *haar* in regte waaghalzen herschept, en zij eer haar goeden naam op het spel zullen zetten, dan niet naar eene serenade te komen luisteren, of een minnaar in de koude te laten staan:

Dan leeren zij ten zachten bed uitstijgen
En in een onderkeurs ten venster varen
Op zang en snaren.

Dan leeren zij (om de oudeliên te mompen)
Haar voetjes zetten dat het niemand luister',
Alleen, bij duister.

Dan leeren zij ter sluik haar boel inlaten
En vloeken 't kraken van de deur en trappen,
Die 't willen klappen.

De woorden zelven van zulk eene serenade worden medegedeeld. Amaryllis is op eene danspartij genoodigd, en Cephalo, ongeduldig dat er aan het ruischen der muziek en het zwieren der paren geen einde komen wil, staat in den nacht haar op te wachten aan de deur. Hij zingt:

Zie ik oost of westen heen,
In 't gemeen
Raên de sterren mij te scheiden
Van de straat, om slapen gaan;
En de maan
Biedt haar dienst mij thuis te leiden.

Maar zij dreigt mij, zoo ik dra
Niet en ga,
Achter 't luwe bosch te dalen.
Zal ik al den weg alleen
Dan betreên
Bij de duistre sterrestralen?

'Neen gij (zeî de Min), ik zal
U voor al
Gaan geleiden met mijn schichten.
Dus op iemands overlast
Niet en past,
En mijn fakkel zal u lichten.'

Het zou wonder zijn, zoo wij te midden dezer bijzonderheden, bij Hooft den beurtzang der gelieven niet aantroffen, dien Shakespeare zoo beroemd gemaakt heeft. Hooft's Julia heet Galathea; zijn Romeo is een naamloos minnaar:

Galathea, zie, de dag komt aan!

Neen, mijn lief, wil nog wat marren;
't Zijn de starren;
Neen, mijn lief, wil nog wat marren; 't is de maan.

Galathea, 't is geen maneschijn!

Hoe? 't Is nog geen één geslagen!
Wat zou 't dagen?
Hoe? 't Is nog geen één, 't en kan de dag niet zijn!

Galathe', aanschouw den hemel wèl!

Laas! Ik zie den dagerade,
Te onzer schade.
Laas! Ik zie den dageraad. De tijd is snel!

Galathea, kom ik t' avond weer?

Och, mijn moeder mogt het hooren
En haar stooren.
Och, zij mogt het hooren - maar kom evenzeer!

Legde ik in deze aanhalingen er mij niet op toe, telkens bij voorkeur de kunst te doen uitkomen, waarmede een toestand, een karakter, eene gemoedsstemming afgebeeld wordt, - zoo, dat de pen eene teekenpen en ieder woord een omtrek schijnt. - eene geheele reeks andere gedichtjes zou vermelding eischen. Ik moet mij vergenoegen, op één daarvan te wijzen: Hooft's eersteling in dit genre. Van het liedeboek, waarin het aanvankelijk eene plaats vond, verscheen in 1607 reeds een derde druk. Te oordeelen naar de rangschikking in het handschrift, moet het gedichtje verscheiden jaren ouder zijn en dagteekenen van vóór de italiaansche reis. Men is aangenaam verrast, den jeugdigen vervaardiger der slepende eerste treurspelen, in eigen naam met zulk eene vaart en zulk eene meesterschap, tegelijk als liedjeszanger te zien optreden:

Elk prijz' zijn lief waar hij ze gis:
Zijn luk ik niet benije.
Die *ik* bemin, geboren is
Tot 's werelds heerschappije.

Mijn geest van een gemeen verstand
Zich niet en laat bekoren:
Degene wie mijn harte brandt
Is een prinses geboren.

Haar edel en haar hoog gemoed
Vertoont zich in haar wezen;
't Geen haar ontzaglijk minnen doet,
Dat doet haar lieflijk vreezen.

In heuschheid is zij nimmermeer
Van iemand te overwinnen.
Geen ding en acht ze boven eer.
't Zijn prinselijke zinnen.

Haar goddelijk verstand dat blinkt,
Wanneer haar reden vloeijen;
Haar hooge keel, wanneer ze zingt,
Leit menig ziel in boeijen.

Van verf den hemel zoo gelijk
Mijn Jufvrouw's oogen lichten,
Dat daar den zetel van zijn rijk
Cupido heeft gaan stichten.

O Jupiter, vergeef het mijn
Zoo 'k weinig van u houwe:
Uw bliksems niet zoo krachtig zijn
Als de oogen van mijn vrouwe!....

Men gaat bijna zeker, wanneer men, bij het verdeelen van Hooft's minnedichten in klassen, ongeveer den hier aangeduiden regel volgt.

Er zijn de sonnetten, op wier verheven schoonheid en zinrijke stroefheid elders beurtelings door mij gewezen werd.

Er zijn de liederen of gezangen, in den trant van het laatst aangehaalde. Zij hebben het bijzondere, dat zij onafhankelijk van de bestaande wijzen of stemmen, waarvoor zij geschreven werden, uitmunten door iets muzikaals in maat en woorden. Het hooftiaansche is hun zoo eigen, dat zij de navolging tarten. Alleen Hooft heeft zulke dansmuziek in hollandsche verzen weten te schrijven.

Eindelijk zijn er de groepen en de karakterbeelden. Van sommige daaronder maakte ik reeds melding. Voor sommige andere vraag ik nog een oogenblik aandacht.

IX

Het komplimenteuse in Hooft's aard heeft hem dikwijls gelukkig bezield. Elk man van smaak en opvoeding zal, wanneer eene jonge vriendin de beleefdheid heeft gehad eene bladzijde voor hem af te schrijven uit een boek, haar de verzekering geven, dat hij op het bezit van dit handschrift den hoogsten prijs stelt en daaraan steeds voor hem de aangenaamste herinneringen verbonden zullen blijven. Natuurlijk is ook Hooft's bedoeling, dit of iets dergelijks te zeggen, wanneer een kennisje zijner eerste vrouw (hij noemt haar Gloorroos) hem eene soortgelijke kleine dienst bewezen heeft. Maar tevens begint voor hem dat vriendschappelijk handschrift te leven. De lente is in het land; en hoe zou hij in dat jaargetijde een blad papier kun-

nen aanschouwen, door zachte en heusche vrouwenvingeren beschreven, zonder aan de jonge beuken- en ijpenbladen daarbuiten te denken? De Ouden, en die leer is ook de zijne, beminden de voorstelling eener met goden bevolkte natuur. Waarom ook zouden alleen de menschen zich verheugen, wanneer de winter ten einde spoedt, en met het aanbrekend voorjaar eene meer dan menschelijke trilling door al het geschapene vaart? Wel zoo aardig is het, de goden zelven, en de verheerlijkte halfgoden, in de blijdschap der stervelingen te laten deelen; Jupiter en Hercules, Mars en Bacchus, Apollo en Minerva, zich van het jonge groen allerhande kransen te laten vlechten en om de slapen slingeren; Amor den wagen zijner moeder met versche mirtenbladen te laten tooijen; Venus zich door hare kamenier te laten kappen met de eerste vroege rozen. En de lieve afschrijfster? Geloof niet dat hij haar vergeet! Gaarne zal zij vernemen, dat de aanblik van haar handschrift die humane gedachten één voor één bij hem heeft doen bovenkomen, zonder dat de herinnering van haar persoon of hare vriendelijke daad er door verdrongen is kunnen worden; ja, dat hij hare voorjaarsgift, waaruit een goed hart spreekt, met reden hooger waardeert dan al de schatten van bladen en bloemen tezamen, die tot verkwikking van goden en menschen het nieuwe saizoen om zich henen strooit.

Een gedichtje, hetwelk op die wijze tot stand komt, zal niet van hartstogt, niet eens van warme persoonlijke genegenheid (ook zou volgens de jonge mevrouw Hooft het een noch het ander houding gehad hebben), het zal alleen van eene soort van kunst getuigen, welke bij de dichters der 17de eeuw in aanzien was, omdat de besten onder hen haar uit de eerste hand hadden. Maar ondanks het gezochte is de opvatting zoo feestelijk, de uitdrukking doorgaans zoo humoristisch, dat wij nog heden de onbekende jonge dame zegenen, voor wier oplettendheid Hooft met zulk een zwierigen dienaar dank betuigde:

Op 's winters end,
Wanneer de Lent,
Dat prille puik der tijen,
Elk aangenaam
Ontsluit de kraam
Van haar kleinooderijen, -
Den mensch men ziet
Alléène niet

Naar blaên en bloemen reiken!...
Zijn kroon van goud
Jupijn niet houdt,
Maar pronkt zijn hoofd met eiken.

Alcides straf,
Die met zijn staf
Kon 't ongediert verdelgen,
Die brave lanst
Zijn voorhoofd kranst
Met zwakke popeltelgen.
Zijn zinnen Mars
Verlucht; hoe barsch
Zij zijn. Tot vreugdeteeken
De dolle droes
Zijn kop zoo kroes
Met veldgras laat besteken.

Op 't bekkeneel
Heel een prieel
Bouwt Bacchus, en laat hangen
De breede blaên
Vermaald met draen
Tot op zijn bolle wangen, -
Die hem gebrocht
Zijn van 't gedrocht
Der Satyrs, gaauw in 't plokken.
De Zon stelt toe
Een lauwer-roê
En hult er mee zijn lokken.

De strenge Maagd,
Wie niet en haagt
Dan wetenschap en wapen,
Nu onlangs brak
Een ólijftak
En kromde ze om haar slapen.
Vrouw Venus zoet
En heeft geen moed,
Zoo dof een groen te dragen;
Met mirteblaên
Laat zij begaan
De Min, die siert haar wagen.

De rozen zacht
Is pas haar magt
Op 't teder haar te lijen,
Die met een zwier
Haar kamenier
Weet geschakeerd te vlijen. -
Zoozeer verfreit
De frissigheid
Van blaên en bloemen 't leven!...
Maar al dien schat
Gaf ik voor 't blad
Van Gloorroos' hand beschreven.

De bijzondere wijsbegeerte, welke onder het zamenstellen van zulke albumblaadjes Hooft bestuurt en waaraan zij hun gehalte danken, heeft in zichzelve niet meer waarde dan eenige andere. Werden hare lijnen tot het uiterste verlengd, zij zou, door het verdwijnen van iedere grens tusschen eene natuurlijke en eene zedelijke wereldorde, ons tegen de borst gaan stuiten. Ten minste, hare overdrijving vergelijkend bij die eener spraakzame moraal of van een eenzijdig piëtisme, zouden wij haar lood om oud ijzer en de winst gelijk nul achten. Doch wat Hooft in zijne natuurdienst bekoort is niet haar droesem, maar haar dons; is hare dichterlijke wijding, die bij het schilderen van álle menschelijke hartstogten diensten bewijst, en meest van al bij het afbeelden van den hartstogt der liefde. Evenals Ronsard is hij met zijn geheele hart er bij, wanneer hij het woord geeft aan een minnaar, vroeg uit de veeren, vroeg in het veld, de lente achterna. De toespraak tot het meisje, dat nog te bed ligt en van zooveel drukte wijsselijk niet weten wil; die roepstem uit de verte; dat kloppen aan hare gesloten vensterluiken, het komt hem alles uit de volle borst:

Rozemond Hoordy spelen noch zingen?
Zie den dageraad op komen dringen!
Dartele duiven, en zwanen, en musschen,
Zouden den vaak uit uw oogen wel kussen,
Zou 't u lustte de doode te ruimen
Voor de last van de levende pluimen!

't Welig vee op de grazige zoden,
O mijn min, ons te bruilofte nooden.
Al hun gezigt, hun gebaar, en hun spreken,
Loopen op 't lest van de minlijke treken.

Op op op, eer de zon in den dauw schijn!
Laat ons alle gedierte te gaauw zijn!

Toen Potgieter in zijn *Rijks-muzeum*, vele jaren geleden, onder meer ook op dit gedichtje de aandacht vestigde, spreidde hij eene kennis aan Hooft ten toon, welke buiten hem niemand in Nederland destijds in zulke mate bezat. Alleen vergist hij zich, wanneer hij het versje voor het werk van een jongeling houdt. Toen het Hooft uit de pen vloeide, telde hij volle veertig jaren; en het bewijst op nieuw, hoe onder het toenemen in leeftijd, de fijne teekenpen ook bij toeneming door eene voorstelling van het geschapene bestuurd is, die hij niet prijs wilde geven, omdat zij hem nu eenmaal boven elke andere ging. Hetgeen bij ons als grieksch-romeinsche mythologie bekend staat, en dikwijls voor een verouderden litterarischen vorm geldt, was in zijne schatting de levende en hoogere zin van het leven zelf. Al liggen zijne mooije meisjes in bed, zij liggen daarom niet stil. Zij ondergaan hare schoonheid niet. Zij veroveren haar, stuk voor stuk, en drijven, door Venus' hof te plunderen, de godin tot wanhoop. Dit is eene vernuftige. bijna wetenschappelijke opvatting. Het levend schoon is Hooft een rijk, eene éénheid, zelve een levend wezen, eene Koningin, eigenares van een feeëntuin, echt kweekbed van vrouwelijke bekoorlijkheden en talenten. Elke innemende vrouw heeft hare gaven daar vandaan, uit het Idalisch Dal. Verwonder u niet, dat Cloris zulke schoone oogen bezit, zulk een lieven mond, zulk een bevalligen gang. Dit en haar aardig praten, haar fraaije stem, haar smaak en hare vlugheid in het bespelen van luit of klavier, alles is door haarzelve buitgemaakt bij een morgenbezoek aan den betooverden lusthof:

Het is niet lang geleên,
Dat bijgeval dat-heen
Eens kwam de schoone Cloris treên.
Zij gaf de poort een kleenen klop.
Die sprong terstond gewillig op.

Haar keurig oogje ging
Waarderen alle ding;
En wat in fraaiheid zonderling
Uitmuntend boven andre steeg,
Dat mijnd'ze en plukte 't met één veeg.

Niet lang en liep het aan,
Of ze 'ad haar schoot gelaên
Met puik van allerlei sieraên.
En toen het beste was gebuit,
Toen streek ze dóór, ten gaarden uit.

Eigenlijk zijn er maar twee voorname kringen van voorstellingen, waarin deze poëzie om beurten zich beweegt. Niets is aan het kerkgebouw ontleend, waar het gemoed zich voor den indruk eener bepaalde wijze van gelooven openstelt. Niets aan het binnenhuis, waar de vlijtige armoede bij het venster zit en in een bijbel bladert. Niets aan den grafkuil, waarin een dierbaar overschot wordt afgelaten. Geen vedeldeuntjes bij de wieg; geen boetschuur, geen bokkinghang; geen talrijk gezin in eene veldhut; geen der kleine dichterlijke werelden van tegenwoordig. Het is óf altijd de olympische godenwereld, zinnebeeldig opgevat als persoonlijk wezen der dingen; óf die der elegante herderinnen en herders uit een denkbeeldig Arkadie. Naar een surrogaat der eerste zoekt onze leeftijd nog; voor de laatste hebben wij de helden en heldinnen der dorpsvertelling in de plaats gesteld. Doch bewonderenswaardige resultaten heeft Hooft verkregen, door nu het eene, dan het andere hulpmiddel aan te wenden, en geen daarbuiten te bezigen. De uitzonderingen volgen, en de Olympus kan nu verder ongemoeid blijven. Wij moeten echter nog even naar het land, bij de veldelingen van Sèvres-porselein. Gaat mijne verklaring van het meest bijzondere in Hooft's werkwijze op, dan is hij hier op zijn best. Niet alleen de aandoeningen en de personen worden geteekend, de gelaatstrekken en de houding van elk der twee, afzonderlijk; maar het eene beeldje komt ten slotte over den schouder van het andere kijken, terwijl de waterspiegel beiden nog eens weerkaatst. Het is een der volledigste voorbeelden uit de verzameling, en de minste Sèvres-vazen zijn zoo fraai beschilderd:

Amaryl had lang
In der herdren zang
Beluisterd Thyrsis' stem.
Zij, zong *hij*, was zijn ziel.
Haar oogje viel
Op niemand anders dan op hem.

Vaak haar lipje rond
Op het tipje stond
Om te uit'ren hare smart.
Staag 't woordje van de tong
Terugge sprong,
En dook weer in 't beschreumde hart.

Vaaken dacht ze: *Ik raak*
Door de vingerspraak
Zoo ver eens dat hij 't vat.
Staag werd de kneukel stram
Wen 't er toe kwam,
Als had zij gansch geen hart gehad.

Op een morgenstond
Hij haar zitten vond
Eens aan de stille beek.
Zacht hij zich zette daar,
Digt achter haar,
En haar gedaant in 't nat bekeek.

Ziende naar den grond
Zij vernam terstond
Zijn maaksel daar beneên.
Om zag ze, en 'tgeen dat leeft.
Toen zeide ze: *Ik geef 't*
Nu! Al te veel is 't, twee op een.

Maar dat is overbeschaving! roept iemand. Overbeschaving zoo veel gij wilt, doe het hem eens na! moet het antwoord luiden. Ik schrijf geen recensie; ik stel alleen het eigenaardig schoon eener nederlandsche dichtsoort in het licht, en vraag bewondering voor Hooft's oud-blaauw. Onze 17de eeuw heeft in Cats een overvloediger en woordenrijker, in Huygens bij meer moraal en minder fantasie een even puntig, in Vondel een dichter voortgebragt, breeder van vlugt en met meer christendom, zoo niet met meer gemoed, dan Hooft. Dit mag zoo wezen; als dichtkunstenaar is hij door geen hunner overtroffen.

X

Tot besluit wil ik uit drie verschillende tijdperken van Hooft's leven telkens één gedichtje aanhalen, ten einde van de onder-

scheiden halten in de ontwikkeling van zijn minnezangerstalent eene getrouwer voorstelling te geven, dan de lezer door mijne schuld tot hiertoe zich vormen kon.

Eerst zijn wij in 1606; en, nog ongehuwd, nog geen wereld-, zelfs nog geen akademie-burger, woont de dichter als amsterdamsch jongheer jongeluis-buitenpartijtjes bij. Wie Electra geweest zij, doet er niet toe. Men struikelt in Hooft's eerstelingen over de jonge amsterdamsche schoonen uit dien tijd. Alleen blijkt, dat de maan somtijds hoog aan den hemel stond eer de jongelieden aan keeren dachten; er onder het uitrijden braaf gekust, en onder het terugrijden wel eens een uiltje geknapt werd. Of moeten wij denken aan togtjes van meer dan één dag, met overblijven in logementen? Tot verklaring overigens van het volgende behoef ik slechts eene dier voedzame en scherpzinnige aanteekeningen af te schrijven, waar Leendertz in uitmunt: ‘Vroegere dagen herdenkende, stelt hij zich voor dat hij nu, zoo als toen, naast Electra op den wagen zit, met een gezelschap van jongelieden een speelreisje doende. Men biedt hun een plaatsje aan op een der voorste banken, doch zij bedanken er voor: liever zitten zij op het krat, waar het geheele gezelschap hun den rug toekeert en zij dus geen bekijk hebben. Maar daar zijn er ook in 't gezelschap die ongepaard zijn, en van tijd tot tijd omzien: dan is het paar op het krat genoodzaakt, in plaats van kussen te *prijken*, dat is: eene deftige houding en deftig gelaat aan te nemen’. Het zijn, in den vorm eener toespraak aan Electra, prettige herinneringen van eeu uitgebloeiden zomer, te boek gesteld wanneer de eerste gele bladeren beginnen te vallen:

't Gemoed herwenscht verloren vrolijkheden,
En wentelt in den schijn des tijds voorleden,
Wanneer 't de stappen ziet die 't heeft getreden.

Waar zijn verzonken uw zoete gedachten,
Die 't ligehaam teêr benamen vaak zijn krachten?
En heugt u niet, mijn Hart, van de oude nachten?

En heugt u niet, mijn Hart, van de oude dagen,
Die velerleije vond van kusjes zagen?
Wat goodje zet mij weer op de' ouden wagen!

't Gezelschap van hun heuschheid wij bedanken.
Bezit, in Venus' naam, de voorste banken!
Gij koost het krat als wij, wist gij de ranken.

Ik wou, gij hadt uw lief óók van gelijken;
Zoo mogt het u niet beuren óm te kijken,
En leeren ons, in plaats van kussen, prijken.

Fy dat er uren van die nachten liepen,
Die ons verwijten mogen dat wij sliepen,
Daar ons de Goden tot hun weelde riepen!

Laat ons aannemen dat dit in Hooft's leven de periode van het zoeken en weifelen vertegenwoordigt. Hij is nog pas vijfentwintig jaren oud, bekommert zich nog alleen om eigen wel of eigen wee, leest nog in niemands hart dan het zijne, drinkt bij 's Hemels brood 's Hemels wijntje, en zou zijne toekomst voor een tweede kattebakje gegeven hebben. Zijn talent is reeds buitengewoon en moet zelfs schijnen, zijn karakter vooruit te zijn. Het heeft den vorm reeds gevonden, die eenmaal en weldra voor klassiek zal gelden.

In 1620 is het anders. De jonge man heeft zijn vollen wasdom bereikt. Hij neemt eene gevestigde maatschappelijke stelling in. Hij is een gelukkig echtgenoot, een gelukkig vader, een gelukkig mensch. Zoo gelukkig zelfs, dat het mistroostige in anderen, die van het leven niet weten te genieten, vrouwen of mannen, hem hindert. Ik zinspeel, bemerkt de lezer, op het uitnemend liedje *Aan Klaare*, dat teregt van oudsher voor een zijner meesterstukjes gehouden is. Het is in elk geval een zijner meest zuiver noord-hollandsche. De Olympus is er ver uit de buurt; van Arkadie geen spoor. Het landschap strekt van Amsterdam tot Muiden. De rivier kon er eene trekvaart zijn, aankabbelend tegen eene houten schoeijing; en langs de pluimen der biezen waant men er de lijn van het jagertje te hooren schuren. Het meisje bezit schoonheid: haar vaders deur wordt platgeloopen door jongelieden die zich gelukkig zouden achten, een blik van haar te mogen opvangen. Hij heeft geld: op zijne buitenplaats kan zij naar de bloemen gaan zien en wijs worden. Hij laat haar vrij: al wilde zij gaan zwemmen in den vijver achter het huis, zooals in hare jeugd de Visscherinnetjes gedaan hadden, hij zou het haar niet verbieden. Waarom dan ziet Klaare zuur?

Eigenlijk had Hooft die vraag niet mogen stellen. Of, naar de grondbeginselen zijner wijsbegeerte had het antwoord moeten luiden: eenvoudig omdat in sommige harten het leven wijn, in andere het leven karnemelk wordt. ‘Elke oorzaak heeft haar

moederoorzaak weder: 't gaat al zoo 't moet.' Doch Hooft was een te goed dichter, om geheel en al filosoof te kunnen zijn. Klara verveelt hem, omdat haar persoon iets uit de natuur wegneemt, of onzigtbaar maakt, wat hem daarin bovenal behaagt. Haar bestaan is hem eene zonsverduistering. Kan zij niet helpen dat zij is die zij is, hij evenmin dat hij haar haat, waar zij staat of gaat. Zij is zijne beligchaamde antipathie:

> Klaare, wat heeft er uw hartje verlept,
> Dat het vermaak in treurigheid schept,
> En, altijd even benepen, verdort
> Gelijk een bloempje dat dauwetje schort?
>
> Krielt het van vrijers niet om uw deur?
> Moog je niet gaan te kust en te keur?
> En doe je niet branden, niet blaken, niet braên,
> Al waar 't u op lust een lonkje te slaan?
>
> Anders en speelt er het windetje niet,
> Op elzetakken en leuterig riet,
> Als: lustigjes! lustigjes! Lustigjes gaat
> Het watertje, daar 't tegen 't walletje slaat.
>
> Zie de openhartige bloemetjes staan,
> Die u tot alle blijgeestigheid raên!
> Zelfs 't zonnetje wenscht u wel beter te moe,
> En werpt u een liefelijk oogelijn toe.
>
> Maar zoo ze kunnen, met al hun vermaan,
> Niet steken met vreugd uw zinnetjes aan,
> Zoo zult gij maken aan 't schreijen de bron,
> De boomen, de bloemen, de zuivere zon!

Wij zijn niet overtuigd, dat Hooft het meisje ten volle regt laat wedervaren. Hem mogt het monniksleven tegenstaan, zonder dat daaruit voor haar de verpligting voortvloeide, hare muts en hare nonnen-idealen over den molen te werpen. Wij vinden hem bijna hard voor haar, ondanks zijne wellevendheid en fulpen verkleinwoordjes. Het verbaast ons, dat een man met zooveel piëteit, in zijn hart ook niet een plaatsje voor Klara's schouwend leven vond. Ja wij zouden bijna gelooven, dat hij Klara's humeur gemakkelijker zou verdragen hebben, zoo hij niet gevoeld had, zin voor die soort van leven te kort te komen.

Maar heeft ooit nederlandsch dichter keuriger liedje geschreven? Te vergeefs wordt naar wetenschappelijke bepalingen van het poëtische gezocht; en nog veel water zal tegen hetwalletje slaan, eer een wijsgeer er ons aan eene helpt, die, behalve hem en zijne vrouw, indien hij getrouwd is, ook nog twee onzijdige personen voldoet. Hooft's *Klaare* heeft met andere dichterlijke voortbrengselen van naam, grootere en kleinere, uitheemsche en vaderlandsche, antieke en moderne, gewijde en ongewijde, de eigenschap gemeen, voor eene praktische definitie te mogen gelden. Het dichterlijke is iets persoonlijks, gevoelen wij, met iets algemeens tot achtergrond. Het kan iets onvriendelijks zijn, mits dit wegvloeije in opvoeding. Het drukt eene niet alledaagsche stemming uit, waarin nogtans door een groot aantal menschen gedeeld wordt, bewust of onbewust, en bij voorkeur dit laatste. Het onderstelt een geheimzinnig verband tusschen hun gemoed en de hen omringende natuur. Het is een indruk, diep als een stelsel, maar noch zelf een stelsel, noch louter een indruk. Mits het geen leerrede worde, mag het eene les wezen. Zoo het niet bevallig is moet het verheven, zoo het niet verheven is bevallig, of teder, of geestig, of vrolijk, maar in elk geval welluidend zijn. Het is 's dichters doorzigtige sluijer, golvend om de leden der waarheid; en tegelijk het riet der dichteres, waarop god Pan deuntjes blaast, die de zon doen stilhouden op de heuvelen, de waterlelien opduiken uit de rivier, en de gouden torren zich te slapen en te droomen leggen in de zilveren kelken.

Weder zijn tien jaren voorbijgegaan. Hooft is (1630) een leeftijd genaderd, dat het den vijftiger zelf verbaast, somtijds nog verzen te maken: ‘eene groenigheid van de jeugd, die 't schijnt dat er bij mij uitmoest’, schrijft hij. Die woorden slaan op zijne *Klagt der prinses van Oranje*, daarbij in handschrift ter lezing gezonden aan zijn vriend Huygens en zijn zwager Baak. Hij noemt het vers, werkelijk bij eene fransche zangwijs geschreven, onder vier oogen ‘een deuntje zoo fraai als over twee voeten gaan mag’. Hij klaagt, verdiept in zijnegeschiedkundige studien, dat het hem moeite heeft gekost ‘de nuchtere stemming, in het historieschrijven vereischt, van den stijl te spoelen.’ ‘Tenzij ik,’ laat hij volgen, ‘hierin den reiger gelijke die zeide dat het kwaad water was, ende kon niet zwemmen.’ Wij weten echter, wat er van zulke moedwillige zelfverkleining zij. Zoo bescheiden kan door Hooft over zijne

eigen minnedichten niet geoordeeld zijn, of hij is zich bewust geweest, in sommige koepletten van dit lied zichzelven overtroffen te hebben.

Er bestaat van hem een ander en kleiner liedje, waar hij eene fraaije plaats uit Tasso, van een verhaal eene handeling laat worden: hoe Armida, in het bloeijend eiland van den syrischen Orontes, den hartstogtelijk beminden Reinout door eene Sirene in slaap laat zingen, en daarna bij zichzelve de geschiktste middelen overweegt, hem als gevangene, zonder hem te wekken, naar haar tooverpaleis in den Atlantischen Oceaan te voeren. Zal zij hem boeijen met ijzer? Met koorden? Neen, met een keten van bloemen, is haar laatste woord, en dus gekluisterd hem in haar vliegend rijtuig dragen:

> Stal hield haar zoete taal,
> Toen gluurde 't oog rondom,
> En met een schoonen straal
> Uitpikte een schoone blom:
> Toen nóg een, toen nog één, totdat van rozen bol
> En lelie en ligust' haar rijke schoot was vol.
>
> Zij strengelde de roên,
> En waar 't haar voeglijk docht
> Zij tusschen 't vrolijk groen
> Nu blank nu blos invlocht,
> En hem dewijl hij sliep met deze zeelen sloot
> En voerde - daar hem nooit zijn vangenis verdroot!

Zulk eene minnende heldin uit Tasso's vrouwengalerij, vurig als Armida, teder als Herminia, heldhaftig als Klorinde, wordt bij Hooft de gemalin van Frederik Hendrik. Hier geen pastorale en maar weinig olympische mythologie; doch daarom nog niet een hollandsch beeld of een hollandsch landschap. De historieschrijver verlaat den historiestijl eene poos, alleen voor den zwier van het romantisch heldendicht der Italianen. Als een andere Godfried van Bouillon voor een ander Jeruzalem heeft de prins van Oranje het beleg voor Den Bosch geslagen, en stelt, als een andere Tancred of een andere Reinout, dagelijks zijn leven bloot. In de bloem- en beeld- en zangrijke liefdetaal eener vrouw van het Zuiden, verplaatst naar het Oosten, spreekt uit Den Haag Amelia van Solms hem toe en smeekt hem, te denken aan haar, aan zijn jongen erfgenaam, en aan zichzelven.

Mag ik herinneren dat dertig jaren vroeger, in dichterlijke vormen van even onvermengd italiaansche herkomst, Shakespeare zijne maagdelijke koningin hulde bragt, en niet in het studeervertrek, maar op het tooneel? Het was een lievelingsstijl van het tijdvak. Men vindt de plaats in het tweede bedrijf van *Midsummer-night's Dream*, waar Oberon Puck beveelt, ten einde Titania voor hare gril te straffen, het potsierlijk verliefdmakend bloempje *love-in-idleness* te gaan plukken, en hem meteen den oorsprong en de geschiedenis van dit bevallig onkruid verhaalt. Het is een wit bloempje met een klein bloedrood hart, - bloedrood door eene pijlwond van Cupido, die op een schoonen zomeravond, zwevend tusschen maan en aarde, in het Westen eene Gekroonde Vestaalsche het hart doorboren wilde. Misgeschoten! De kuische stralen der vochtige maan doofden de vurige schicht. Ongetroffen, in verheven overleggingen, zette de *Imperial Votaress* hare wandeling voort; en het donderslagje viel in de kleine bloem, te voren effen wit. Gij kunt u dit niet herinneren, Puck - zegt Oberon, - doch mij staat het geval helder voor den geest:

> That very time I saw, but thou couldst not,
> Flying between the cold moon and the earth,
> Cupid all arm'd; a certain aim he took
> At a Fair Vestal throned by the West,
> And loosed his loveshaft smartly from his bow,
> As it should pierce a hundred thousand hearts;
> But I might see young Cupid's fiery shaft
> Quench'd in the chaste beams of the watery moon,
> And the Imperial Votaress passed on,
> *In maiden-meditation, fancy-free*.
> Yet mark'd I where the bolt of Cupid fell:
> It fell upon a little western flower,
> Before milk-white, now purple with love's wound,
> And maidens call it Love-in-idleness.
> Fetch me that flower.

Dezelfde transfiguratie zien wij bij Hooft de Echtgenoot van den Veldheer ondergaan, gelukkige vrouw, gelukkige jonge moeder; en zij wordt niet beschreven, maar zelve sprekend ingevoerd. Amelia van Solms was bij haar leven nooit zulk eene populaire vorstin als koningin Elisabeth. Eerst de nakomeling heeft uit het Oranje-mausoleum in het Huis ten Bosch leeren besluiten, dat Frederik Hendrik harerzijds het voorwerp

eener dichterlijke vereering geweest is. Doch Hooft's takt, welligt bestuurd door Huygens' voorlichting, vermoedde een buitengewoon karakter. Zijne prinses van Oranje spreekt uit een groot, liefhebbend vrouwenhart, gevormd in de scholen van het Italie der oudheid en het Italie der dichters van de 15de en 16de eeuw:

> Schoon Prinsenoog, gewoon te flonkren
> Met zuivre hemelvlam, kan ook
> De grimmigheid U dan verdonkren
> En smetten met een aardschen rook?
> Wat togt verleert die glinsterlichten
> Hun zoeten zwier,
> Om liever brand van Mars te stichten
> Dan Venus' vier?

In de vleijendste woorden uit zij de warmste en zuiverste genegenheid. Armida zelve, toen zij over Reinout zich heenboog, en met festoenen van lelien en rozen hem kluisterde, gevoelde niet warmer of fluisterde niet zachter:

> Zoo gloriezucht uw zinnen prikkelt,
> Voer in triomf *mijn* slavernij!
> Een krans van bloemen blij gespikkeld
> (Geen lauwergroen en haalt er bij)
> Zal ik u vlechten; heel doorwasemd
> Op nieuwen vond
> Met geur, mijn handjes aangewasemd
> Van uwen mond.
>
> Op gouden Lelien en Stralen
> Laat trotsen Fransche en Spaansche kroon!
> Om dáár een parel af te halen,
> En streef zoo niet door duizend doôn!
> 't Zal de *Uwe* al aardiger doen blaken,
> Van stee tot steê,
> Met traantjes dauwend op mijn kaken
> Uit minnewee!

De hartstogt der prinses is een onvervalschte renaissancehartstogt; vurig en teder, maar tegelijk bekend met den weg in zijn eigen bloeijenden doolhof, en niet terugdeinzend voor vernuftige zelfontleding:

> Ik poogde 't gloedje van mijn liefde
> Misschien te koelen voor een stond,

Kon nijptang 't flitsje dat mij griefde
Wat trekken uit de diepe wond.
Maar 't schijnt geweêrhaakt: dit is 't mangel!
Helaas, mijn hart
Voelt maklijk inwaarts gaan den angel,
Terug met smart!

Mijn zuchtjes, tedere getuigen
Van de ongeneselijke kwaal,
Uw open oor ze plag te zuigen:
Nu stoppen't koper en metaal.
Terwijl gij breidelt de oorlogskansen
Met wal en graf,
Trompet en schut (ach arme) schansen
Mijn klagten af!

De stededwinger luistert niet. Is hem dan onbekend, dat de goden-zelven alleen uit nooddwang toornen, en het hun ruim zoo aangenaam is, indien met den rook hunner altaren liefelijke gebeden ten hemel stijgen? Bekoort u de godenrang, wreede prins, wees *zulk* een god!

Indien 't u lust, Jupijn te spelen,
Zijn *vriendlijkheên* te volgen tracht!
Zijn hoogste lof in menschenkeelen
Noch donder is, noch bliksemjagt.
En beter, dat mijn smijdig smeeken
Uw hart verfrei',
Dan, in gedruisch van slaan en steken,
Het veldgeschrei!

Moest hij niet bedenken, wanneer hij in de loopgraven roekeloos zich gaat blootstellen, dat zij duizend vreezen uitstaat? aan duizend wonden sterft?

'k Hoor alle daags van versche dooden,
Geveld in hol of galerij;
Elk overlijdt aan eigen looden:
Maar *aller* kogels moorden *mij!*
Want ik mij elkmaals voel bezeeren
Als van een punt,
Die denk: *Op 't hoofd met witte veeren*
Was dat gemunt!

Begrijpt de verblinde niet, de onvoorzigtige, dat hij ongelijk spel speelt? Al zwicht tot 's vijands vernedering de berende stad,

hare overgaaf zal te duur betaald zijn, zoo die hém het leven kost. Mag een held zijne wederpartij stof tot juichen geven?

> Wat moogt gij die ú niet en zoeken
> Bestooken in hún voordeel gaan?
> Zoo veel en is 't niet waard, de vloeken
> Van heel Kastielje op zich te laên!
> Denk liever, hoe Madrid zou stoffen
> En zijn verkwikt,
> Vernam 't, van scherp te zijn getroffen
> U.... Ach, mij schrikt!

Nu is het *hare* beurt, naar niets te luisteren! Niet naar het verbod van den aangebedene, die haar heette thuis te blijven; niet naar de vleijende stemmetjes van kleinen, die bij het gewaad haar willen terughouden; niet naar het maatschappelijk vooroordeel dat de vrouwen ontzegt, wapenen te hanteren. Blijft de veldheer doof voor hare klagt, en de roem hem boven alles gaan, hij ontvange haar in het kamp; hij zette haar te paard; hij voere, als eene tweelingzuster van zijn degen, haar overal met zich mede:

> Maar is om lief, om lijf, om leven,
> Om kind, om zoon van vaders naam,
> Zoo veel op ver na niet te geven
> Als om een glorierijke faam, -
> Zoo gun mij dat ik met u rijde,
> Door kond, door heet,
> En voer mij, bij 't rapier, opzijde
> Waar dat gij treedt!

Dit is het lied, waarmede Hooft als dichter staat of valt. Om er het volle genot van te hebben, moet men thans welligt te zeer zich verplaatsen in eene andere gedachtenwereld. Doch hooger dan tot dit punt, nevens een klein getal andere meesterwerken der 17de eeuw, is in Nederland de poëzie niet gestegen. En de man moet ons toeschijnen aanspraak te hebben op de hulde van het nageslacht, die, door gevoel, verbeelding, en heerschappij over de taal, een geheel volk tweehonderd vijftig jaren in ontwikkeling voorwas.

Als talent in het algemeen is Hooft de evenknie der groote schilders van zijnen tijd geweest, naar welke hij niet heeft

omgezien (naar Rembrandt niet te Amsterdam, te Antwerpen niet naar Rubens) en die den vlaamschen of den hollandschen naam de geheele wereld door beroemd gemaakt hebben.

Zullen wij hem zijne onverschilligheid verwijten? Zullen wij beweren, dat hij er naar verdienste voor gestraft is? Dit zou hem weinig leed doen, en ons niet tot eer verstrekken. Onder de fraaije kunsten, en nevens de poëzie, heeft alleen de muziek hem aangetrokken. Het gelukkigst is hij in het prijzen der borduur- en snijkunst van de jufvrouwen Roemer Visscher, vooral van Maria's zangkunst. Zijne dichterlijke bijschriften bij schilderijen verraden meer kennis dan smaak. Hooge architektuur liet hem koel, en beeldhouwwerken maakten hem eerst welsprekend, wanneer zij den dichterlijken moralist bij hem ontwaken deden. Van de nieuwere italiaansche kunst is hem geen waarneembare indruk bijgebleven. Het schijnt een wonder, dat de Pieterskerk door hem herdacht is: overigens geeft hij slechts anekdoten. Omtrent de antieken weinig meer. Italie is hem, met uitzondering van de nieuwere italiaansche letteren, bovenal het land der groote romeinsche dichters, en redenaars, en historieschrijvers. Zijne geheele ontwikkeling in de kunst was eenzijdig litterarisch.

Doch hoe heeft hij, door zijne beelden in de poëzie, al het ontbrekende vergoed! Met de pen is hij Nederlands grootste kolorist en grootste teekenaar geweest, gelijk het zangerige zijner taal hem eene eerste plaats onder de nederlandsche toondichters aanwijst. Had hij, zooals Erasmus en Spinoza, in het latijn geschreven, hij zou buiten de nederlandsche grenzen niet onbekend gebleven zijn; doch zijn talent zou aan gehalte verloren hebben, wat zijne vermaardheid in omvang had kunnen winnen. En wat ons betreft, wij danken aan zijn hollandsch, bij het voorregt van zijn leerzaam onderhoud, bovendien een niet alledaagsch genoegen. Hoe meer Hooft ons bekoort, hoe aardiger wij het vinden dat de vreemdelingen hem niet verstaan kunnen, en wij wel.

CD B. HUET.

Een examen te Harder.

De hooge zeedijk kronkelt eentonig voor u uit, van 't punt waar wij staan tot in 't verre verschiet. Rechts het lage weiland, door smalle slooten in reepen geknipt, links de grijze, grauwe, troebele Zuider-zee.

't Is najaar, 't is koud, de lucht is van waterdeelen meer dan verzadigd. Iedere windstoot kletst u een nat laken om nek en leest en beenen. Water omringt u aan alle kanten; zoet water in de breede sloot, die 't dorp doorsnijdt, in de tallooze greppels en kreken en plassen, zout water in de klotsende vuil-witte zee.

Brrrr! men huivert! O vochtig kaasparadijs, o drassig Harder, hoe houdt men 't hier des winters uit!

Daar is niemand om ons op die vraag bescheid te doen, want geen sterveling vertoont zich op den dijk. Vrij smal op de kruin, naar onder breed toeloopend, kruipt die dijk daar voor ons uit, een lange, naargeestige streep, waarlangs 't zelfs de gedachten verdriet te dwalen. Voor de Harders is hij tegelijk een zee-breker en een hals-breker. Met den vinger kan ik ze u aanwijzen - hun getal is niet gering - die er met hun speelwagentjes afrolden. Wat de klippen en riffen zijn voor den Engelschen visscher, dat is deze dijk voor den Harder-kaasboer. Storten boven van de kruin is een gebeurlijkheid, waarop hij ten minste eenmaal in zijn leven rekenen kan. Het behoort tot de kenmerkende wederwaardigheden aan zijn belangwekkend bestaan verbonden. - Verschooning lezer! gij staat hier koû te vatten, terwijl ik praat. Dalen we naar beneden! Het smalle trapje af, voor ge u de koorts op 't lijf haalt. Dit stukje weiland, ziet ge, behoort aan meester Slop; des zomers graast er het wit-

gevlokte schaap des braven onderwijzers, een effect op vier pooten, dat aardig rente geeft. Het grijze gebouw daar voor u - behoeft ge 't te vragen? - is de kerk. ‘Maar dat vierkante torentje ginds, schuins naast de kerk?’ Met uw verlof, 't is geen torentje - 't is het raadhuis van Harder. De vensters zijn grijs en dof van den rook, dien een twaalftal boeren met kracht van longen er zitten uit te blazen. Tabaksdamp hangt als een kronkelend gordijn voor de vensterglazen, u de gelegenheid benemend de patres conscripti te zien. ‘En den lust er binnen te treden’ is uw gemelijk antwoord, mevrouw. Zoo waarlijk! Dat zou mij spijten, want straks moeten wij er een kijkje nemen. Ja, dat kan ik u niet sparen - het behoort tot mijn programma, mevrouw!

Eerst nog eens rondgekeken in de dorpstraat. Groen, groen, groen, roept ge, vuil groene weiden, schel groene huizen, alles hard groen! Maar welke reus, hoor ik u roepen, trok in 's hemels naam met dik penseel langs huizen en schuren en hekken die strepen: krijschend witte, roode strepen? Foei, het prikt in de oogen, 't zijn speldepunten op 't netvlies gedrukt. De reus, dien gij bedoelt, daar gaat hij - baas Clay. Spreek zacht, als 't u belieft, ge wilt toch den kunstenaar niet grieven? - Welk een wansmaak, bromt ge maar voort: China, Neurenberg, Japan, ik weet niet welk gedrochtelijk mengelmoes van deze drie te zamen. Helaas, gij hebt gelijk, mevrouw, maar let eens op, bid ik u, hoe die verw glimt; ge kunt u er in spiegelen, niet waar? Of de glundere godin der Hollandsche zindelijkheid het dorpje des morgens met een natte spons afwascht om 't dan met de punt van haar boezelaar weer af te drogen, zoo ziet 't hier uit. Merk nu verder op die boomen, wit gepleisterd van onderen (boer Krul trok de zijnen een blauw broekje aan) - schildwachten, niet waar, op post gezet voor de huizen. Ziet ge wel hoe laag die boomen zijn, hoe hun hoofden allen overzijds hangen? Dien stijven nek bezorgde den heeren de zeewind, hun kwelgeest en speelkameraad. ‘Totaan den top van den dijk en niet hooger’ roept dit barsche heerschap hun toe, van achter het bolwerk waar hij op de loer ligt. Waagt het een roekelooze zijn kruin wat hooger te beuren, dan schiet de wind uit zijn hoek, plukhaart hem, geeselt hem, knakt zijn twijgen, scheurt zijn bladerkroon aan flarden, verdraait hem den nek en loeit

hem in de ooren: ‘Pas op voor een tweeden keer.’ Een Victor Hugo, ware hij hier geweest, had vast in het bulderen van den storm de stem van *l'abime* gehoord; in 't klagend gesteen der buigende stammen *la plainte immense de l'humanité* vernomen. Hij zou in zijn gloeiende verbeelding grepen gedaan hebben, zoo verheven, zoo wild, zoo fantastisch, dat 't u door merg en been ging. Eenvoudig teekenaar met de pen kan ik de lezers van de Gids op niets dichterlijk-verhevens noch diepzinnigs onthalen. Toch ware er hier voor een groot vernuft, gelijk overal elders, stof te over te vinden voor schitterende metaforen en belangwekkende bespiegelingen. Ziet ge ginds, waarde lezer, de witte vlekken over 't water zweven, langs den ruigen kant dier sloot? Dat beweegt zich, dat glijdt over 't water..... al zijn dagen, 't zijn zwanen! Kan men zijn oogen gelooven! Zwanen op een Noord-Hollandsch kaasdorp, zwanen in dit platte, prozaische land! Ja, lezers, die dichterlijke vogel zwemt hier langs hofstede en akker, broedt zijn jongen uit op de weide aan den dijk. Zijn laatsten, zangerigen snik echter, voor dichters slechts verneembaar, geeft de trotsche vogel in deze slooten niet. Voor dit geheimzinnig einde dáár is, werd de sneeuwwitte zanger reeds lang in harde guldens omgezet. ‘Zoo'n dier moet zich hier misplaatst voelen!’ Ik kan 't waarlijk onmogelijk zeggen. Naar zijn uiterlijk te oordeelen zou men zeggen: neen, want de zwaan wordt dik hier in Noord-Holland. Deze laatste omstandigheid gaf meester Slop eens aanleiding te zeggen.....

Meester Slop kan namelijk de zwanen niet zien of weemoed overstelpt zijn ziel. De zwaan en ik, denkt meester Slop bij zich zelven, zijn de eenige dichterlijke persoonlijkheden in dit materieele land: er is een geheimzinnige band tusschen de zwaan en mij. Wij verstaan elkander. Ja, de zwaan is 't eenige wezen dat mij begrijpt.

Collega Werleman van Brughout, sarcastisch en zeer belezen, werkte eens in meesters binnenkamer, onder een pijp en een glas grog, het beeld van de zwaan, die dik wordt in de vette klei, aldus uit:

‘Slop,’ sprak genoemde letterlievende onderwijzer, ‘Slop, onze zwanen hier, wat zijn ze anders dan het treffend beeld des zan-

gers, des kunstenaars in dezen onzen materieelen tijd. Vroeger dreef de schoone vogel, zweefde hij mag ik wel zeggen, over het spiegelend vlak van breede vijverkommen, rondom door overhangend beukenloof belommerd. Toen was de zwaan een zwaan, een wezen dat van inspiratie leefde, schraal gevoederd, mager, maar van binnen van heiligen zanglust ontvonkt. Nu, zie, hij is geworden als onzer een; hij eet het vette der aarde. Och, mijn beste Slop, waar zijn ze gebleven de tijden, toen schrijvers en dichters voor hun schoonste zielsontboezemingen een schamel kruimke broods werd toegeworpen uit de gierige hand eens uitgevers of boekdrukkers. Die uitgevers zijn gesmaad, gehoond om 't schrale voeder, dat zij strooiden voor hun zwanen. Ten onrechte, Slop, ten onrechte. Zij wisten wel dat de zwaan mager moet zijn om zwaan te blijven. Zij wisten wel dat hongerlijden en genie onafscheidelijk zijn als licht en schaduw. En daarom lieten zij de schrijvers gebrek lijden en streken den vetten buit in eigen lade. Hard, meent gij? In waarheid was 't niets dan de teederste zorgvuldigheid. Want de zwaan, op 't water niets te bikken vindend, richtte zijn blik naar omhoog, naar 't ware element der poëeten, in plaats van gulzig te slorpen en te slokken met gekromden hals. Nu smullen de kunstenaars en dichters, nu baden zij zich in de weelde der aarde; wat zal daarvan 't gevolg zijn, Slop? Dit, dat er spoedig geen bezielde, ernstige, voor hun kunst alleen levende, naar 't ideale smachtende poëeten meer zijn. Als Daudet of Tennyson, als Heyse of Eliot maar hun mond opendoen, een enkele noot, een enkelen regel laten vallen, wip, daar zijn de uitgevers, daar verdringen zij zich, krakeelend en vechtend, happend als gulzige snoeken naar die enkele noot, dien enkelen regel. *Mijn* voor honderd pond! *Mijn* voor duizend francs! Pardi, het genie is handelsartikel geworden! Gij handelt in koffie, u in katoen, ik in geestdrift en inspiratie. Mijn geleden leed in zangen omgezet is goud waard aan de beurs; het brengt meer op, wed ik, dan uw indigo of uw pijpkaneel. O, Slop, als ik aan die dikke zwanen denk, dan word ik zeer droefgeestig gestemd, dan schijnt 't mij toe - ja, of er vet groeit over 't menschelijk hart en 't daarin langzamerhand zal stikken. Het ideale, Slop'....

'Maar,' viel Slop in de rede, 'waren niet de dichters de oorspronkelijke onderwijzers der menschheid, Werleman?'

'Dat waren ze,' zegt Werleman, 'dat waren ze.'

‘Zoo,’ hernam Slop nadenkend, ‘maar als dan gelijke oorzaken gelijke gevolgen hebben, dan kon voor ons de beurt ook wel eens komen om gevoederd te worden, Werleman. Ik wil zeggen, dan kon er ook wel eens een tijd komen dat men ons dikker de haver op 't water strooide.’

‘Om alles ter wereld werd ik geen vette zwaan,’ schreeuwde Werlemnan. ‘Lekker leven doodt den arbeidslust. Gemak maakt vadsig. Goede tractementen, Slop, zouden den nederigen, eenvoudigen, met hart en ziel aan zijn vak gehechten onderwijzer wegvagen, wegvagen, zeg ik. 't Zou een broodwinning worden, Slop.’....

‘Men kon 't toch eens probeeren,’ zei Slop - en zuchtte.

De lezer geve aan dien zucht geen verkeerde uitlegging. Die zucht van meester Slop ging uit naar 't noodige, niet naar weelde of overvloed. Bedenk eens, acht kinderen, waaronder een jongen, die niet oppassen wil, een oude kindsche moeder in huis - daar zit ze bij het venster, stil voor zich henen prevelend, den wezenloozen blik op de vloermat gericht..., wanneer men er zooveel onder zijn vleugelen heeft, dan, niet waar?....

Het doet mij genoegen dat meester Slop uwe achting niet verbeurde, lezer. Die dikke roodwangige boeren met hun welgebakerd lijf, waaronder er waren die voor een ton niet opstonden, konden meester soms veel te denken geven als hij na schooltijd daar neerzat, tobbend, door geldzorgen gepijnigd. De kwade jongen kostte geld. ‘Duwt hem onder de soldaten’ was de welmeenende raad der rijke kaasmakers. Waarom joeg die raad uit die monden meester het bloed naar 't hoofd van verontwaardiging? ‘Als de oude moeder maar uitstappen wou, Slop, 't zou je verlichten, man’ had een raadslid gezegd tot meester, bij 't afdalen van de raadhuistrap. Meester antwoordde niet; hij wandelde langzaam naar huis, het hoofd op de borst gebogen. Daar zat ze voor het venster, de oude, suffe vrouw. Uit de verte zag meester de witte muts, het knikkebollend hoofd der oude. Binnengekomcn kuste hij haar zacht op 't voorhoofd, legde zijn rechterhand eerbiedig op het grijze haar, en zeî iets bij zich zelven, dat wij niet behoeven te hooren. ‘De meid is lui, de meid is lui,’ prevelde de suffe vrouw. Maar meester knikte haar vriendelijk toe van over de tafel: ‘dag,

moeder, dag lieve moeder.’ - Het doet mij genoegen, lezer, dat meester Slop uw achting niet verbeurde.

Och, die overvloed daarbuiten en dat geldgebrek in huis! De vette aarde, haar gewicht aan zilver waard, het weeldig hout, dat loofgroent in de lente, gekromd hangt in den herfst van zwaar en kostelijk ooft, de flonkerende juweelen aan de gouden kap der vrouwen, de overdaad bij gastmalen en feestgelagen: dat alles werkte er toe mede den armen meester te doen gevoelen hoe arm hij was. Want hetzelfde dorp, dat zoo naargeestig er uitziet op dezen Novemberdag, zoo vochtig, zoo klam, zoo druipend van water, het maakt een gansch anderen indruk als de lente met volle handen een sneeuwjacht van bloesems over de boomgaarden strooit en iedere boom daar staat te prijken, zijn welriekenden bruidskrans om het hoofd, of de herfst tuschen het frissche gebladerte haar gouden peren hangt, haar roodwangige appelen strikt. Groener weide is er op aarde niet, of 't moest wezen in Green Erin. Weeft ergens natuur dikker, molliger vloertapijt dan hier den zwarten grond bedekt? Het gras piept onder den druk van uwen voet. Fluweeligen weerschijn heeft de groene, grazige weide, waarop 't prachtige vee zoo schilderachtig afsteekt; de zwart-gevlekte huid glad en glanzig als zijde op het malsche groen, verwe op verwe. Er is dan een kleurengloed in 't landschap, die, hoe vreemd het klinken moge, aan 't Zuiden herinnert, een kleurengloed den ouden meesters als van 't palet gestolen. Een lucht van versche melk en bloemen, vermengd met den zilten geur der zee, snuift ge op bij ieder ademhalen. Een volheid van zinnelijk leven komt u te gemoet uit de natuur, een opborrelende en overloopende rijkdom van levenssappen, die onze kloeke voorvaderen in verrukking bracht, waarvoor zij zin en oog hadden, die groote realisten. Wie een grazige klaverweî versmaadt, bespikkeld hier en daar met wit gevlokte schapen, wie geen blik overheeft voor 't prachtige stuk hoornvee, dat u daar staat aan te staren met zijn dommeligen, weemoedigen blik over den rand van het hek, wijl Geertjes lonkers, die zwarte, die olijke, u aanzien van achter de forsche spenen, die zij trekt met geoefende hand, dat de melkstralen spuiten in den schuimensvollen emmer - die kome in Noord-Holland niet. Voor dergelijke, uitsluitend op 't verhevene gerichte geesten, is alles hier leelijk. Zulk eenen hebben onze oude meesters

niets te zeggen, voor hen is Potter's kunst een tijd verknoeien, menig stuk sappig Hollandsch van Vondel triviaal. Gelukkig denkt de lieve zon er anders over, want haar milde glimlach breekt met welgevallen over de eindelooze, smaragdgroene weide. Zij bakert die, zij koestert en stooft die, zij suikert de grassprietjes, dat de snuivende koe ze met wellust scheert. En soms, bij 't wegzinken aan de kimmen, trekt ze er langs den gezichteinder, met haar purperen vinger, breede strepen van vuur en karmozijn; dan vlammen de slooten, als slingers van robijn door 't fulpen statiekleed der aarde zich windend, en ge wenschtet een penseel te kunnen voeren om die brutale kleureffecten te werpen op het doek.

Genoeg van uwe natuurschilderingen, zegt de lezer, we zoude immers naar het raadhuis gaan? We zijn er al. Gebruik makend van mijn recht als schrijver stap ik met u in de zevenmijls laarzen. Wij treden onaangediend binnen.

Eerst zien we niets dan damp, een dikken walm van onvervalschten Frieschen baai. Inspannen moet ge uw oogen, die steken van den prikkelenden tabaksrook, om de gezichten te onderscheiden in den nevel, die er hangt. Een weinig geduld maar en zij komen opdoemen uit den walm, als de engelenkopjes uit den wolkenwasem op de bekende schilderij van Murillo. Met dit onderscheid echter, dat het geen engelen maar boerengezichten zijn, dat iedere kop een zwarte pet draagt en uit ieder lippenpaar een pijp uitgaat. De oogen der broederen zijn neêrgeslagen, de hoofden hangen overzijds, precies als die der boomen daarbuiten. ‘Van den zeewind?’ Neen, lezer, van het gewicht der beraadslaging. Wordt namelijk een zaak van gewicht aan zijn oordeel onderworpen, dan laat de Harder boer zijn hoofd naar den linkerkant overhellen, zijn oogleden vallen toe, en onder die oogleden uit gluurt hij strak naar den kop van zijn pijp, of hij door den steel de wijsheid moest opzuigen.

Op 't oogenblik van ons binnentreden is er zulk een gewichtige zaak aan de orde. In verband met de zaak heeft burgemeester Gorter (ook een boer, want op dit dorp zijn alleen boeren) juist een vraag gedaan. Ongeveer drie minuten is dit geleden en nog altijd zitten de heeren naar hun pijpenkop te kijken, een bewijs dat de vraag een stroom van gedachten heeft uitgelokt.

‘Nou, heeren’ herhaalt de burgervader ‘hoe denk je er over, zullen we dominé eens vragen hier te komen?’

‘Mijn is 't wel’ zegt de schorre stem van een knuppeldik kereltje, dat antwoordt op den naam van Berkhout.

‘Den dominé’ klinkt 't temend langs den pijpensteel van Kralensteijn, een langen kerel met donkere zwaarmoedige oogen, ‘nou, burgemeester, (een haal aan de pijp) - - - ja, wat mij betreft - als je 't mijn vraagt - (een haal aan de pijp, kleine pauze,) - mijn is 't wel.’

‘Heeft dominé geen cathegisatie, niet?’ merkt Graftdijk aan, op zijne beurt gevraagd. Meester Slop schudt van neen, waarop Graftdijk zegt, dat 't hem dan ook wel is.

Zoo gaat het de rij af, en daar 't nu blijkt dat het den heeren wel is, zegt burgemeester Gorter tot meester Slop, die aan zijn rechterhand zit: ‘Slop, wil je Pieter eens waarschuwen.’ Dadelijk rijst meester op, wandelt met groote schreden over de wolken naar de deur, waar een roodwangige jonge kerel de wacht houdt, dien ik u als Pieter, den politie-agent, mag voorstellen. De praetoriaan staat op zijn post met 't oog op een tafel, waarop een vijftal flesschen rooden wijn van Mispelblom en ordre de bataille hun einde verbeiden.

Burgemeester Gorter stopt onder de bedrijven een versche pijp. Kaarsrecht en stokstijf zit hij in zijn leunstoel, de eenige in het vertrek. Zijn breede, roode hand strijkt langzaam de zijvleugels van zijn bruin glimmend pruikje langs de ooren glad, terwijl de kin zich terugtrekt in zijn hooge, zwarte das zonder boordje. Dit gebaar, steeds van een glimlach vergezeld, is den burgemeester eigen, het duidt 's mans innerlijke tevredenheid over zich zelven aan. Er zijn wel minder bescheiden manieren om uit te drukken, dat men met zich zelven hoog ingenomen is.

Nu spreekt het van zelf dat ik mijn lezer ten spoedigste moet inlichten omtrent den persoon en het karakter diens burgervaders. Mijn potlood immers schetste hem eenigszins uitvoeriger en blijkbaar met zekere voorliefde. Doch terwijl ik mij haast aan dit billijk verlangen te voldoen, ben ik eenigszins onzeker en in strijd met mij zelven, welke methode van karakterschildering ik op mijn burgemeester toepassen zal. Er zijn er velen, gelijk Sterne aantoont. Men kan een mensch

op eens zoo maar klakkeloos ten binnenste buiten keeren, men kan hem tegen 't licht houden om dan, gelijk de kinderen met hun teekenvoorbeelden doen, zijn silhouette met de punt van 't potlood na te trekken. Men kan hem ook teekenen door het stokpaardje, dat zulk een mensch berijdt, voor den dag te laten komen. Zoo deed Sterne met zijn uncle Toby, zoo wil ik, in navolging van dit groot vernuft, met mijn burgemeester Gorter doen. Want burgemeester Gorter heeft als de meeste menschen een stokpaardje, en wel een van zeer zonderlingen aard. Ge zult het straks zien galoppeeren, lezer, als ge mij den zijweg wilt volgen, dien ik genoodzaakt ben in te slaan..

Het is nu volle twee jaren geleden, dat dominé Groshans uit dit leven verscheidde. Veertig jaren had de waardige man zijn Harder schapen gehoed, zonder er ooit aan te denken den herderstaf neder te leggen, vast besloten nog een jaartje of tien zijn goede gemeente te stichten. Maar de dood dacht er anders over dan de oude, doove heer. Op een goeden morgen nam hij zachtkens den staf hem uit de hand.

'Le roi est mort, vive le roi,' zoo was 't ook in Harder. Nauw had het graf zich over dominé Groshans gesloten, of men begon aan de keuze van een nieuwen leeraar te denken. Een liberaal zou het ditmaal wezen, dit stond als een paal boven water: de Harders gaan meê met hun tijd. Doch welken? Ziedaar de groote vraag! Er was niet veel verschot, het getal vrijzinnige candidaten bijster klein: bittere teleurstelling voor de Harder gemeentenaren, want geen grooter genot voor een boer dan *zoo'n heel regiment* op de proef te laten preeken. Gelijk de zaken nu stonden, schoot er niets anders over dan maar te roeien met de riemen die men had; zoo werden dan een zestal candidaten uitgenoodigd hun gaven te laten hooren. Gelukkig waren de Harders niet, want ziet, de laatste van dit zestal was reeds aangekomen en bij meester ingekwartierd en nog hadden ze hun man niet gevonden. Men begrijpt met hoeveel spanning die laatste proefpreek werd tegemoet gezien. Door niemand echter met zoo kloppend hart als door meester Slop. Want die laatste candidaat beviel meester uitstekend - - uitstekend. Een kostelijken avond had meester met het jonge mensch doorgebracht. Het gesprek liep op rolletjes. Vergezichten gingen meester open van leerrijke samensprekingen, boeiende gedachten wisselingen, in één woord, van een

omgang gelijk hij dien zoo vurig wenschte. Daarom was het meesters dierste begeerte, dat de jonge candidaat mocht slagen. Hij zat daar juist bij zich zelven te overleggen hoe hij het best dit slagen bevorderen kon, teen de candidaat hem eensklaps met een vraag op het lijf viel.

‘Zeg eens, meester, wat is toch de reden dat mijn vriend Burgers hier niet voldeed?’

‘Och, wat zal ik u zeggen, de man is het slachtoffer geworden van een flauwe grap. Zijn haar is, gelijk u weten zult’ - - - - -

‘Rood - ja - vuurrood,’ zuchtte de kandidaat met een flauwen glimlach - ‘och, dat haar! dat haar!’

‘Welnu,’ ging meester voort, ‘den dag dat mijnheer Burgers hier preekte, zat Jaap Stricker, een boer die als de grappenmaker van het dorp bekend staat, toevallig in de bank achter de ouderlingen. Toen nu het jonge mensch, die bijzonder zijn best deed, aan 't einde van zijn preek zijn stem wat verhief en daarbij flink zijn armen uitsloeg, boog Jaap Stricker zich voorover naar den burgemeester en fluisterde dien in 't oor: “Het vuur slaat 'm naar buiten.” Die grap, mijnheer, was de genadeslag.’

I1 n'y a pire que le ridicule, dacht de candidaat, zelfs onder de boeren. En plotseling, terwijl meester het komfoortje naar zich toe trok om zijn pijp in den brand te steken, stond Hein Burgers - zoo heette de verworpene - den candidaat voor den geest, gelijk hij daar placht te zitten op het dispuut met zijn eerlijk, joviaal gezicht, helaas, door natuur wat al te sterk verguld van boven.

Daar stond weêr die sombere van Overveen, weemoedig lachend zijn sigaar aan te steken aan Hein Burgers' vlammend rood hoofd; daar hoort hij weêr de anderen roepen als de hunne zijn uitgegaan: ‘Reik me Hein eens aan!’ -

- Nu, enfin, dat waren grappen onder jongelui, maar dat die boeren het gewaagd hadden - - - - het was om razend te worden. Daarenboven wat meester Slop niet wist, wat de boeren niet vermoedden, wist en vermoedde onze candidaat. Vier weken voor dien noodlottigen Zondag had Hein Burgers zijn vader verloren, een arm predikant op een arm Geldersch dorp. Zwaar was het sterven den ouden heer gevallen, want hij liet een vrouw en drie dochters achter, onverzorgd, zonder iets in de wereld dan het jaar van gratie - - -

en Hein. Hoe de jongen moeder had getroost, haar hoop had gevestigd op 't dorp in Noord-Holland dat 1200 gulden gaf! Hoe hij geblokt had op die proefpreek, in vaders kaal gesleten armstoel geschreven, bij vaders ouden beduimelden bijbel, met 't gezicht op vaders versch gedolven graf! Hoe hij die proefpreek had omgewerkt, overgeschreven, van buiten geleerd! Als de weduwe schreiend en slapeloos daar nederlag in haar eenzaam ledikant, dan hoorde zij Heins voetstappen in de kamer daarboven heen en weder gaan, heen en weder gaan tot laat in den nacht. - - - - - - - Maar Hein had rood haar, afschuwelijk rood haar, en boeren bedanken voor zoo'n pinkstervlammetje, gelijk die snaak van een Stricker op Hein's kuif zinspelend gezegd had bij 't uitgaan van de kerk onder schaterend gelach zijner vroolijke dorpsgenooten. Wist die rekel welk een wreedheid, welk een laagheid hij beging? Weten *wij* het als we soms zonder erg of vermoeden een armen drommel op het hart trappen?

'Ik zei 't daareven' gaat meester voort, voorzichtig den dop op den pijpenkop duwend, na een hartigen haal of twee, 'ik zei, dat was de genadeslag. Want zelfs al waren de haren van den heer Burgers zoo zwart als zij rood zijn, was de kans van den man toch verkeken. Vooreerst vergat hij bij 't binnenkomen van de kerk den kerkeraad te groeten - hm? - ja - met een hoofdknik.'

'Aha!' zegt de candidaat, die in 't voorbijgaan noteert.

'En dan er was iets in zijn preek dat den burgemeester ergerde.' Hier openen zich meesters lippen, de pijp glijdt uit het midden naar den hoek van den mond. De oogen maken een wandeling langs het plafond, terwijl het middenrif de schuddende beweging aanneemt, die volgens Darwin het zichtbaar teeken is van bedwongen vroolijkheid.

'Pah.....!' gaat hij voort na een pauze, den candidaat een dikke rookwolk in 't gezicht blazend, achter welken blauwen sluier zijn gelaat weer in de plooi komt. 'U moet dan weten, er kwam in mijnheer Burgers preek een zinsnede voor over Galilei. Dit was 't juist wat den burgemeester beleedigde.'

'Galilei!' roept de candidaat, opspringend van zijn stoel, 'Galilei! wat in alle drommels naam heeft de burgemeester uit te staan met - - - Galilei?'

‘Veel - meer dan u denkt’ herneemt meester Slop met een strak gezicht, waarin slechts de oogen lachen. ‘Veel meer dan u kunt vermoeden. Onze burgemeester heeft bij vele goede eigenschappen - - een zwak - - een vooroordeel - - hoe zal ik 't noemen? - - hij gelooft namelijk niet dat de aarde draait.....’

Een schaterlach van zijn toehoorder brengt meester tot zwijgen. Beide mannen zien elkander aan. Meester lacht ook - de vroolijkheid van den candidaat is aanstekelijk, maar niet zoo luid als deze. Terwijl de jonge man het uitproest, grinnikt meester Slop stil voor zich henen.

‘Kan een mensch ongelukkiger greep doen’ neemt eindelijk Slop weêr 't woord. ‘Wat behoefde hij er ook dien Galilei bij te sleepen? Zoodra ik dien naam hoorde komen, dacht ik bij mij zelven: daar gaat je kans, beste mijnheer! En had hij nog slechts den naam genoemd, dat had niets geschaad. Doch de argelooze heer Burgers deed erger, hij noemde de vijanden van Galilei bekrompen lui. Eindelijk tot overmaat van ramp sprak hij 't uit als zijn gevestigde overtuiging, dat er niemand onder zijn gehoor was, die geloofde dat de aarde stilstond. Toen was 't alles verbruid, want ik zag dat de burgemeester zoo rood werd als vuur. Hij knikte tweemaal van ja en keek daarbij uittartend den spreker aan.’

‘Hoû op, meester, hou op’ roept de candidaat, die zijn lenden vasthoudt. ‘Maar dan is uw burgemeester - hoe heet de man ook - Gorter? - dan is die Gorter een origineel van het zuiverste water.’

‘Dat is hij. Indien nu maar die Galilei de gansche moderne richting niet bij hem in discrediet heeft gebracht. Dit vrees ik maar al te zeer. In allen gevalle, mijnheer, u bent gewaarschuwd. Als hij morgen, 't geen hij zeker doen zal, 't op dit chapiter brengt, dan pas op, wip luchtig over den voetangel heen.’ - - -

Den volgenden morgen was de kerk propvol. De candidaat voldeed bijzonder. Zijn geluid bleek meer dan voldoende. Als een klok zoo helder was zijn stem, luidde 't oordeel dergemeentenaren. Zeer tevreden en zeer geheimzinnig ontvingen de kerkeraadsleden den preêker na afloop der godsdienstoefening. Want heeft een boer eenmaal zijn keus bepaald, dan wacht hij zich wel er iets van te laten blijken, listige diplo-

maat die hij is. Bij burgemeester Gorter werd gespijsd te middag. Aaltje, de goedhartige, bedeesde, vriendelijke egâ des burgervaders, had varkensribbetjes geschaft. Met innige voldoening was het echtpaar getuige van den gragen honger des jonkmans, die zich geen tweemalen nooden liet, die toetastte of hij te huis was. Dat mocht de burgemeester wel; goede appetijt bewijst van goede gezondheid. Wie koopt een ongezonde koe? Hoe zou men dan een ongezonden candidaat verlangen? -. Na geëindigden maaltijd werd een wandeling in den boomgaard voorgesteld. De pijp in den mond, de klompen aan de voeten, stapt burgemeester naast zijn gastvriend voort, eerst zwijgend, deftig, in zich zelven gekeerd. Daarop met de vlakke hand zich de stroeve kinscharnieren wrijvend, begint de boer het gesprek met een vraag:

‘Wil mijnheer mijn kacheltjes eens zien?’

- De candidaat kijkt verwonderd op - kachels in een boomgaard?

‘In den boomgaard’ vraagt hij aarzelend, zich half bewust dat hij iets doms zegt.

‘Neen - in de boet.’

‘Ah! in de boet - dat zal gindsche schuur wezen - stookt u daar, burgemeester?’

- Stoken?’ - -

‘Ja, ik hoorde u spreken van kachels die u daar hadt.’

- De boer strijkt zich langzaam de kin, zonder zijn raadselachtig gezegde nader toe te lichten. Rechtop en dampend stapt hij daarheen op de boet toe - een sphynx met een pet op.

‘U gebruikt zeker heel wat steenkool voor die kachels,’ vraagt de candidaat weder, dien dit stilzwijgen benauwt. - - -

‘Kool? - - - neen, karnemelk’ luidt het antwoord.

‘Ik heb iets doms gezegd’ denkt de candidaat, ‘of de vent houdt mij voor den gek. Kachels met karnemelk - wat in 's hemels naam mag dat wezen.’ -

Varkentjes - niets anders dan varkentjes. Het raadsel is opgelost.

‘Wij noemen dat varkentjes,’ zegt de candidaat met geveinsde belangstelling op de nuttige dieren starend.

‘Zoo’ antwoordt Gorter, blijkbaar met diepe minachting voor de taal der stadslui.

En die lieve beestjes wilde ik steenkool voeren, denkt in zich zelven lachend de candidaat.

Nu stappen ze langzaam naar huis terug, de boer weêr zwijgend als te voren, de candidaat met een schuinschen blik zijn edelachtbaren geleider in 't oog houdend. Inderdaad, die man heeft iets geheimzinnigs over zich. Ieder oogenblik verwacht de onnoozele Amsterdammer een nieuwe, hem onbekende technische benaming van die lippen te hooren vloeien, zijn woordenschat te zien aangroeien ten koste van zijn prestige en kansen.

'Ik heb groot schik gehad in je redeneering van morgen,' breekt eindelijk de boer het stilzwijgen.

'Zoo burgemeester, dat doet me genoegen.' -

'Ze willen hier een modern. Nou, ik ben ook modern,' zoo sprekend maakt de kin des burgervaders zijn teruggaande beweging naar de holte van den das, terwijl zich om de lippen de glimlach vertoont, dien we reeds op 't raadhuis waarnamen.

'Ik ben ook modern' gaat de spreker voort. 'Maar iets is er dat er bij mij niet in wil. Ik geloof niet dat de aarde draait. Dat zal geen kerel me wijsmaken. Iederen morgen zie ik 't voor mijn oogen als ik op 't land sta, dat ze vastligt. Het zal wel niet bij 't moderne hooren, dat draaien, zou ik meenen?'

'O' antwoordt de in 't nauw gebrachte, ''t hoort er eigenlijk wel een weinig bij, maar 't is de hoofdzaak niet. Men kan een braaf, een godsdienstig mensch zijn en toch meenen - gelooven wil ik zeggen, dat de aarde stilstaat. Paulus bij voorbeeld.....'

'Heb ik jou daar!' barst burgemeester uit op 't onverwachtst, en meteen komt zijn hand met kracht op den schouder van zijn metgezel nedervallen.

De kunst van met menschen om te gaan bestaat, wel beschouwd, voor een groot deel in niets anders dan in den tact om des naasten stokpaardje uit te vorschen, voorzichtig uit te wijken als het beestje in draf is gezet, het van tijd tot tijd eens toe te knikken of te streelen. - - Daar nu de candidaat voorzichtigheidshalve des burgemeesters paardje draven en de aarde stilstaan liet - kreeg hij de plaats.

In hetgeen ik daareven verhaalde vindt de geduldige lezer

het karakter van den Harder burgemeester in breede trekken geschetst. Hij behoeft die schets slechts uit te werken om voldoende op de hoogte te komen van het binnenste diens achtbaren mans. Scherpzinnig als de lezer is, heeft hij reeds uit het feit der stilstaande aarde zijn gevolgtrekkingen gemaakt. Wie halsstarrig vasthoudt aan een vooropgestelde theorie, heeft meestal niet weinig koppigheid op den bodem van zijn karakter. Heeft een mensch er zooveel tegen, dat de wetenschap den aardbol onder zijn voeten aan 't draaien brengt, dan is 't meer dan waarschijnlijk dat diezelfde mensch er niet van houdt, dat men zijn plannen, wenschen, inzichten, enz. van hun plaats verwrikke, hem tegenspreke of dwarsboome. Volkomen juist geoordeeld, lezer. De arme meester Slop zou uwe meening met zijn persoonlijke ervaring kunnen staven, indien ge hem tot spreken kondt verlokken. Langzaam, zachtjes aan, maar zeker, was hij onder den burgemeester geraakt. Eén benauwd oogenblik was daar geweest in zijn leven, - zoo benauwd dat hij zich een geschenk liet welgevallen uit de hand van den rijken boer, wien 't niet aan goedhartigheid ontbrak. Deze omstandigheid had den eersten, gevoeligen stoot gegeven aan meesters onafhankelijkheid, die van lieverlede tot een minimum inkromp, zóó klein, dat een vrijheidlievend man er van zou schrikken. 't Was geen juk van ijzer dat meester torschte, 't was veeleer een juk van sneeuw.

Het begon met een vlokje op meesters rokskraag, men gevoelde 't niet, doch er kwamen meer van die vlokjes nederzweven; nu werd 't een berg, nu begon het te drukken. Slop werd gebruikt. Hij had het recht verbeurd onomwonden zijn meening te zeggen, zich te verzetten waar 't noodig was. Menige arme weduwe, die van zekere bloedverwanten zekere hulp ontving; menige stakker die om vrouw en kind moet zwijgen, waar hij wilde spreken, medegaan waar hij liever bleef; menig politiek man, die zich zijn zelfstandigheid zag ontfutselen door vriendelijk lachende, hupsche, handendrukkende partijgenooten, begrijpt wat ik bedoel. Wil men iemands karakter doorgronden en billijk beoordeelen, dan dient men rekening te houden met de plaatsen waar hij aan anderen vastzit. Want doet men dit niet, verzuimt men hem los te wikkelen, rukt men hem ruw uit de naaf, dan verkrijgt men een beeld dat 't zijne niet is, maar 't zijne plus tal van vreemde aanhangsels en ingezette brokken. Arme meester Slop! Daar

zit hij, schijnbaar zoo vrij als een onzer en toch met een onzichtbaren keten aan den boer, zijn buurman, geklonken. - Hij voelt dien keten soms trekken en nijpen, hij hoort het gerammel van 't hatelijke ijzer in schijnbaar welwillende woorden.

Er kan iets bijzonders onaangenaams zijn in de wijze waarop, onder bepaalde omstandigheden, een vraag of verzoek tot ons wordt gericht, iets dat prikt en wondt, iets dat het bloed naar 't hoofd jaagt of naar 't hart terug doet stroomen, iets dat de vingers samen nijpt, zoodat ze zich ballen tot een vuist. Iets dergelijks moest er liggen in den toon van den burgemeester, toen hij, vriendelijk en achteloos, den meester verzocht eens even Pieter te waarschuwen, want de kleur van den tabakswalm, die 't vertrek vervulde, kon niet valer zijn dan de kleur van meesters wangen was, toen hij, opstaande, aan het verzoek des burgemeesters voldeed.

'We hebben je gevraagd eens hier te komen, dominé,' vangt burgemeester aan als dominé heeft plaats genomen, 'omdat we je oordeel graag eens vernemen wilden over de bewaarschool.Och, Slop, geef dominé 't komfoor eens aan.'

- 'Laat mij u eens bedienen, meester', haast de jeugdige herder zich den reeds grijzenden onderwijzer voor te komen.'Neen, neen, ik ben de jongste. Na u, als het u belieft.'

- De les in die woorden opgesloten gaat voor den boer verloren, die, zich de kin wrijvend, voortgaat: 'We zijn hier zoowat bij mekaâr als de directie van de bewaarschool, weet je-Daar moet een andere juffrouw wezen voor juffrouw Gangel.

Nou zullen er vijf juffrouwen komen Vrijdag. - -'

'Zes' valt Berkhout in de rede.

'Neen, Berkhout, *vijf* die komen op de advertentie in de krant. En dan wouen we ze zoo eens met dekinderen dergang laten gaan, om te zien of ze er slag van hebben. Hoe vindt dominé dat?'

'Best!'

'En dan zouen we ook examineeren. Slop, daar zul jij je meê belasten.'

Slop knikt bevestigend.

'Klaasje Pietersen en Geertje Sluis zullen 't naai- en breiwerk nazien. Zou juffrouw ook eens willen komen kijken?'

'Ik denk niet dat mijne vrouw daar iets tegen zal hebben.'

'Dan moeten we nou nog bepalen, heeren, hoeveel reiskosten

de juffrouwen moeten hebben (de boeren trekken een ernstig gezicht). Die uit Leeuwarden is de verste. Wat zou je denken, Berkhout, van tien gulden?'

Berkhout, de bij zijn naam geroepene, schuift zijn pet op zijn hoofd heen en weder, zegt een paar malen 'ja' en dan weêr 'laat eens kijken' ... zwijgt drie minuten - kijkt in de lucht, zegt weêr 'ja', staart voor zich heen, zegt weêr 'laat eens kijken' en vraagt hoe Kralensteijn er over denkt.

'Nou!' sleept Kralensteijn dit woordeke langs zijn pijpensteel, terwijl zijn zwaarmoedige blik zich naar den burgemeester keert. 'Zou tien gulden niet te veel zijn?'

'Te weinig, meen je' valt een andere boer in, die tegenover den melancholicus zit en zeer gevoegelijk als diens pendant kon dienen, zoo prettig en joviaal is zijn open, blozend, blond gezicht. 'Te weinig, meen je,' zegt Jaap Mantel, met een glimlach en een blik in 't rond.

'Te weinig?' teemt Kralensteijn - 'de dames reizen toch derde klasse - niet?'

'Eerste!' klinkt 't van de overzij uit denzelfden mond, ditmaal met een luiden, hartelijken lach.

'Je maakt er een grapje van', gaat de zangerige stem voort, 'tien gulden, daar kun je een heel eindje voor komen. Ik ben eens naar Utrecht geweest met mijn vrouw....'

'Die betaalt dubbel', roept de lastige rustverstoorder, en alle boeren schateren het uit, want Kralensteijns vrouw is de dikste uit de geheele streek.

'Nou, burgemeester', eindigt Kralensteijn zijn advies, zonder op den grappigen uitval te antwoorden, 'ik zou meenen 't kon wel.'

De beurt is aan Graftdijk.

'Tien, zeg je?' bromt Graftdijk, 'tien' herhaalt hij met rommelend keelgeluid. 'Laat zien ... eerst op Zutphen en dan op Utrecht! Van Zutphen naar Utrecht - dat zal zijn ...? Sluis, jij bent eens van Utrecht naar Groningen gegaan met je snaartje ....?'

En nu komt Sluis aan 't woord, die begint uit te rekenen, onder welke bezigheid hij niet ophoudt zijne memorie op te frisschen met lange halen aan zijn pijp. Het debat is reeds bijna een uur in gang als eindelijk Jaap Mantel het woord krijgt.

'Ik zou zeggen', meent deze, kort en bondig, 'dat we de

juffrouwen ordentelijk moeten betalen voor de reis. Tien gulden voor Leeuwarden naar hier is veel te weinig. Ze moeten twintig gulden hebben, zoo denk ik er over. 't Is koud weêr; de dames willen ook wel warm zitten. Als de voeten bevriezen kunnen ze niet dansen met de kinderen. (Hilariteit in de vergadering.) Ik zeg twintig gulden!'

Dominé kijkt Mantel vriendelijk aan. Beste kerel, die ronde Westfries. Er zijn er nog twee in de vergadering van 't zelfde deugdelijke hout, flinke, liberale, ontwikkelde kerels, met wien 't een lust is een verstandig woordje te praten.

Verbaasd heeft dominé menigmaal het heldere oordeel, de onbekrompen zin dier eenvoudige boeren. Hart toonden ze ook te hebben onder hun nuchter uiterlijk. Hoe gunstig staken ze af, vele dier kaasmakers, bij den bekrompen, enghartigen kleinen burgerstand in de steden. Wat gullen oud-Hollandschen lach kon een snedig woord van pas hun ontlokken! Eén groot gebrek kleefde hen aan. Ze zaten te vast aan hun geld. Toch durfden ze het besteden als het de eer van 't dorp gold. Was niet de bewaarschool een stichting uit eigen beurzen, Fröbel's methode, dank zij hun klinkende rijksdaalders, in Harder ingevoerd? - Bleken ze deun op de kleintjes - welke boer is het niet? - voor een nuttige zaak eens roijaal in de beurs tasten, dat konden ze ook en durfden ze ook op hun tijd, de Harder kaasboeren. Uit eigen beweging wel te verstaan, niet gedreven door heeren, niet door invloed van buiten bewerkt, schiepen zij zaken, brachten zij offers. Eigen stichting, uit eigen vrijwillige bijdragen, tot eigen gemeenschappelijk nut of vermaak in stand houden, daarin staken ze stedelingen de loef af, die stoere Westfriezen. Deden ze 't wat averechts, deden ze 't wat onbeholpen. ze deden 't ook zelf. 'Waren ze maar niet zoo lang van stof, hadden ze maar minder tijd tot beraadslagen en vergaderen!' zucht menig stedeling, wien ambt of nering in hun midden riep. Vijf uren te zitten dampen om een ronde tafel, vol koek en wijn, den rug achterover in hun stoel geleund, de beenen horizontaal uitgestrekt, was een kleinigheid voor Hardersche boeren. Mocht 't een vergadering heeten, een bijeenkomst, die minder dan een halven dag duurde? Of 't een uitkomst was voor den armen pastor, dat een boodschap van huis hem naar de pastorie terugriep! De courant met de advertentie der boeren was

juist door hem opgenomen, toen Pieter, de veldwachter, binnen marcheerde. Aan kleinigheden hangen soms de grootste zaken. Was Pieter een halve minuut later gekomen, een verpletterende ramp, die ik straks zal mededeelen, ware den Harder gemeentenaren gespaard gebleven. Te denken dat hun tijd, hun geld, hun moeite, hun hoofdbreken nutteloos, noodeloos gemaakt kon worden door 't weglaten in een advertentie van twee onnoozele letters! Te denken dat als dominé's meid niet zoo rap ter been was geweest, de fout ongetwijfeld zou zijn ontdekt, mitsdien een onheil voorkomen! - - - - - Dergelijke spelingen van 't toeval wekken al te pijnlijke gedachten, kleuren den blik op de wereld al te zwart om er zich lang mede bezig te houden. Wij gaan dus voort met ons verhaal. -

Donderdag avond was daar. Twee speelwagentjes stonden gereed aan de donkere aanlegplaats te Hoorn. De zee was onstuimig, de hemel bewolkt, het weder guur. Ze treffen 't niet, de dames! Of de rollende boot, of de korte golfslag der Zuiderzee een zeezieke vrouwenschaar wiegelt op dit oogenblik? Huw! hoe de wind op zijn poot speelt van avond! De golven vlieden als razend voor 't snerpen van zijn zweep. Flats! daar striemt hij ze weder; de glasruiten rinkelen in de gaslantaren. ‘Dat 's een weêrtje’ zegt Pieter de veldwachter tot zijn kameraad, die in zee tuurt. Beiden verwenschen het zuinige gemeentebestuur, dat zoo spaarzaam de kade verlicht. - - Hoor! is dat niet het fluitje? Jawel, daar is de boot - eindelijk! - 't werd tijd. Nu komt er beweging, nu is er een gedrang, een geschreeuw, een zoeken in het donker, een grabbelen naar zakken en doozen. ‘Harder?’ roept Pieter, zijn hoofd vooruitbrengend, onder den flaphoed glurend van iets dat hem een dame toeschijnt. ‘Loop naar den duivel!’ snauwt een schorre mansstem tot antwoord, terwijl de kletsnatte plooien van een regenmantel den bijzienden boer in 't gezicht slaan. Dat is mis, Pieter, kijk wat beter uit de oogen en spreek me geen halfdronken aannemer voor een bewaarschool-juffrouw aan. Maar er zijn bedeesde, angstige, piepende stemmetjes daar naast hem en bij hem; handen worden uitgestoken, vrouwenhanden, die hem bij de mouw van zijn jas, bij de panden, bij den kraag grijpen. Pieter en zijn kameraad hebben heel wat moeite de vijf jonkvrouwen op te visschen uit dat gewriemel van menschen. ‘O mijn

hoofd!' roept er eene. 'Och, God, was ik maar te huis gebleven!' steunt een andere. Nu opgepast, Pieter! Die bleeke gesteund, die kleine dikke een handje geholpen, die lange, magere, beenderige voorkomend behandeld. 'Zitten de dames?' Huw! giert de wind tot antwoord! 'Zitten de dames?' Ja, ze zitten.... maar hoe! De eene op den schoot van de andere - zeer gezellig, doch wel wat nauw. 'Vermakelijk' - zegt een juffertje, 'aangenaam - prettige landstreek' - terwijl een klein handje wordt uitgestoken om 't portier dicht te trekken, dat openwoei. Pieter kijkt om op 't geluid van die stem; mijn lezer deed vast hetzelfde. Want allerliefst, melodieus, ondeugend en dartel is dat stemmetje. Het komt uit twee slootjes van het witste ivoor, verlokkend omzoomd door een paar malsche kersroode lippen. Onder de capuchon van den regenmantel, over het blonde, kroezende, verfonkfaaide pruikje getrokken, tintelen oogen vol van het aangenaamste vuur. Dat is een buitenkansje, Pieter! Pieter kijkt om en grinnikt verlegen. Zij geeft hem een kushand, al zijn dagen!

'Nu, korporaal, geen gesteun,' zegt alweder dat dartele stemmetje.

'Houd uw aardigheden voor u, Sophie Cuzette,' snauwt de aldus kenschetsend betitelde, een spichtige, oude juffer, die rechtop als een kaars, met een gezicht als azijn, voor zich uit zit te staren.

Nu gaat het den dijk op. Het wagentje slingert, de wind pijpt lustig in zijn doedelzak. Welsprekend gapen de afgronden, de groene ter rechter, de grijze ter linker.

'Och mijn lieve Augustijn, alles gaat kort en klein,' klinkt wêer het stemmetje, terwijl bij 't woord *Augustijn* de kleine hand onzen Pieter gemeenzaam op den schouder tikt.

'Geen nood, juffrouw,' zegt Pieter.

'Hemel, wat slingert het ding! Ik wil er uit, ik wil er uit' gilt een derde, verschrikte stem.

'Wel, lieve meid, niets gemakkelijker' zegt alweder die impertinente stem. 'Korporaal, buk eens uw achtbaar hoofd. Vlieg nu maar weg, juffrouw Adema, waai prettig naar Leeuwarden.'

'Geen nood, juffrouwen,' roept Pieter.

Daar gaan ze, het pad af, dat benedenwaarts voert. Het

ergste is geleden. Nu doemen de hofsteden op, sombere, hooge, zwarte vlakken, reusachtige vleermuizen met toegeklepte vleugels - daarachter de eindelooze weilanden, grijsgrauw, ineenvloeiend aan den horizont met de morsige lucht. Een hek wordt geopend, door twee bladerlooze boonen geflankeerd, die hun griezelige takken omhoog steken als de tanden van een reusachtige vork. Hier zijn ze, waar zij wezen moeten. ‘Duifjes, hier liggen de bedden gespreid,’ zegt het vroolijke juffertje.

‘Snoer uw mond een weinig, Sophie Cuzette,’ waarschuwt de oude op nijdigen toon.

Klaas Sluis ontvangt de dames in den koestal. Zijn breede, welgevulde egâ treedt voorwaarts om de juffrouwen welkom te heeten. ‘Zijn de juffrouwen zeeziek geweest?’ Bleeke gezichten antwoorden bevestigend. De oude juffer staat beenig en lang, knokig en knorrig midden in den koestal. Juffrouw Adema klaagt zachtkens haar nood aan de gastvrouw, die haar van den mantel ontlast. ‘Slapen,’ zucht ze.

‘Ja, eerst eten, hoor’ antwoordt de forsche keester. Alleen Sophie Cuzette is springlevend. Haar regenmantel, van de schouders gegleden, heeft een nette taille onthuld, allervoordeeligst uitkomend in een keurig gesneden kleedje van donkere kleur. Ze schudt haar natte, kroezende haren als een kittig paardje zijn manen. Haar oogen kijken nieuwsgierig rond. Het frissche rood der gezondheid gloeit haar weder op de kaken, en terwijl ze, langs de koeien trippelend, den natten sleep van haar kleedje optilt, laat ze een beentje kijken - - enfin - dat aan alle eischen der schoonheidsleer voldoet.

‘Wel, allerliefste beesten,’ zegt ze, met de vlakke hand de koeien streelend, die naast elkander in plechtig zwijgen verzonken staan, met de staarten aan touwtjes opgebonden, - een maatregel van zindelijkheid - ‘wel, allerliefste beesten, wat heb ik verlangd je te zien. Kijk eens, korporaal, zoo iets als cordon voor je regenmantel’ roept ze, wijzend op de rechtstandig omhoog gestoken staarten.

De aangesprokene trekt de schouders op, maar ditmaal moet ze haars ondanks toch lachen.

‘Houdt juffrouw van koeien?’ vraagt Sluis, die genaderd is.

‘Of ik er van houd? Ik ben er dol op, gebraden en ongebraden, op de pooten en op het bord.’

‘Nou, hoor!’ zegt Sluis, wien dit antwoord in de war brengt. Dan gaat het naar de pronkkamer, waar een groote tafel gereed staat, beladen met boterhammen op borden gestapeld. Krentebrood, slap wittebrood met bladdunne schijfjes Edammer belegd, dikkere sneden met rookvleesch er op, versieren de borden. ‘Tast toe, hoor! doe of je te huis was, hoor,’ noodt de dikke boerin, de kraan van de koffiekan omdraaiend.

Wie er ook kieskauwt, de kleine Cuzette niet. Dapper vermaalt zij het brood en de kaas tusschen haar scherpe, hagelwitte tandjes. Over het kopje, al blazend, want de koffie is heet, kijkt ze zoo olijk haar lotgenooten aan, dat deze het te kwaad krijgen en zich verslikken. Als die boer nu eens praten wou, zou het vroolijke meisje recht in haar nopjes zijn. Maar Sluis is stom als een visch. De schetterende stem van zijn gade, die met de armen over elkander geslagen de doopceel der arme juffrouw Gangel licht, verhindert den boer aan 't woord te komen. Zijn antwoorden op de vragen van zijn bevallige buurvrouw luiden onveranderd hetzelfde: *nou hoor!* of *wat zou het?*

‘Het land is zeker duur hier, 't ziet er zoo vet uit,’ neemt de kleine Sophie weêr haar aanloop.

‘Nou, hoor!’ zegt Sluis.

‘Bij ons in Gelderland is 't heî, alles heî - heî - heî.’

‘Wat zou 't?’ zegt Sluis, minachtend.

‘Heî is vervelend’ laat spottend ons juffertje volgen, - - - en dan nog eens met een oogje naar den boer, haar makkertjes scherp aanziende: ‘*hij* is erg vervelend.’

‘Dat zou 'k denken’ beaamt Sluis, zonder erg, op een toon van volledige instemming.

Hier krijgen twee der dames het dusdanig te kwaad, dat ze op moeten staan om eens achter haar zakdoek uit te hoesten. Boerin Sluis, die het opstaan der juffrouwen opvat als een teeken dat ze naar bed verlangen, steekt een kaars op en gaat hare gasten naar de aangrenzende kamer voor. Hier gapen vier bedsteden met opengeslagen deuren de slaperigen tegen, een pluimig bed lokt de moede leden - maar, hemel, hoe hoog! ‘Hoe komen wij er in?’ zegt een juffertje uit Utrecht, met benepen gezicht op de openingen wijzend.

‘Geen nood, meisjes,’ roept Sophie, op de lange stuursche juffer wijzend. ‘Daar staat onze ladder, we klimmen langs den korporaal in bed.’

Een uitbundig gelach volgt op deze woorden, daarop een gestommel, een geschuifel, gevolgd door een bonzend geluid, - geschater - weêr een bons!

Wij staan buiten de deur, gelijk van zelf spreekt, nieuwsgierig maar bescheiden; de nacht, die bij haar porseleinen lamp voor het venster zit, is de eenige ooggetuige van de gymnastische oefeningen der dames. Eindelijk wordt alles stil. Maar luister - kraakt daar niet de deur? Binnen komt iemand - de boerin natuurlijk. - Neen - de boer! Och kom, ge vergist u. Neen, ik vergis mij niet. 't Is Klaas Sluis in eigen persoon die binnentreedt, in de eene hand een blaker, in de andere een mand vol kruiken. Menschlievend en zorgzaam; van steedsche preutschheid wars, stapt de argelooze landman op de bedsteden toe om de dames een kruikje aan de voeten te leggen. Maar nauwelijks heeft hij zijn voornemen kenbaar gemaakt, of gillen klinken, armen komen te voorschijn, de deuren der bedsteden worden toegeslagen - klep, klep! Wat moet dat beduiden? Klaas Sluis zet zijn kruiken neder en neemt verwonderd zijn pijpje uit den mond. Daar komt door de toegeschoven gordijnen dier bedstede, dier rechtsche, iets te voorschijn. Wat mag dat wezen? Het pluimpje van een slaapmuts. Nu volgt de slaapmuts zelf. Een hoofd steekt er in. Het hoofd van Sophie Cuzette. Plechtig beweegt zich de slaapmuts op en neder; nu eens wipt zij omhoog, dat de pluim rechtstandig naar den hemel wijst, dan weder valt zij slap neder langs den rand van de bedstede, als het hoofd van Jan Klaassen in de poppenkast. Een mauwend geluid vergezelt deze komische pantomine, straks afgewisseld door een toornig protest achter de gordijnen, door een gesmoord gelach. ‘Sophie, Sophie, ben je dol!’ Klaas Sluis heeft zijn nieuwe nog ongerepte slaapmuts herkend, laat zijn kruiken staan en blaast al lachend den aftocht. ‘Draai om den sleutel’ roept de snibbige stem van den korporaal; ‘draai om toch den sleutel - zoôn onbeschaamde boer!’

‘Je verspeelt al je kansen’ zegt het meisje uit Friesland tot haar jolig slaapkameraadje, als de vroolijkheid bedaard is en de hartkloppingen hebben opgehouden.

‘Mijne kansen?’ is 't antwoord, terwijl de slaapmuts door de bedstede vliegt. ‘Denkt ge dan dat ik hier wezen wil, in dit heerlijke modderdal? Neen, beste meid, maar pleizier wil ik er van hebben. Morgen komt weer een dag. Slaap

wel,' en zoo sprekend steekt Sophie haar spitsneusje in het kussen en luikt haar lodderige oogjes toe. - -

De groote dag is aangebroken. In het gebouw der bewaarschool zit een kring van boeren en boerinnen, de boeren in Zondagspak, de boerinnen in zijden kleed met de juweelen kap om de slapen. Pieter staat bij de deur, het zwaard aan zijn zij, de képi op 't hoofd. Aan den glimmenden riem voor de maagstreek draagt hij een koperen plaat, waarop het woord 'Harder' prijkt. Burgemeester wenkt - en af marcheert Pieter. Men is namelijk overeengekomen dat onze veldwachter achtereenvolgens de dames van haar logies afhalen en escorteeren zal. Dat staat deftig, zet plechtigheid bij aan de zaak, en is tevens een soort van eerbewijs aan de dames. Zoo stapt dan de dienaar van Hermandad in het volle besef zijner waardigheid de dorpsstraat af, op Klaas Sluis' hofstede toe.

Onderwijl zitten de boeren deftig te rooken; dominé, die zooeven verscheen, is in den kring opgenomen. Of de man iets op 't hart heeft? Hij kijkt zoo bezorgd, zoo benepen.

'Hebt ge er wel aan gedacht, meester, de letters P.G. in de advertentie op te nemen? Ik zag ze niet, toen ik zooeven de advertentie inkeek,' fluistert de pastor aan meesters oor. 'Ge wilt toch geen Roomsche: er is hier op 't dorp niet één Katholiek.'

Neen, daar heeft meester Slop niet aan gedacht. Toen hem de advertentie ter correctie en redactie werd toegezonden, stond een schuldeischer in zijn voorkamer te dreigen, te stampvoeten.

De kwade jongen had grove verteringen gemaakt, - meester geen cent in huis. Was 't wonder dat den gepijnigde, radelooze, die P.G. ontsnapte?

Meester verbleekt. 'Ze zullen wel weten, dat 't hier een protestantsch dorp is,' antwoordt hij, zich zelven geruststellend meer dan den leeraar, die 't hoofd schudt en bedenkelijk kijkt.

'Mot jij ze nou ondervragen, Slop?' klinkt de stem van een oud vrouwtje, dat vlak tegenover den onderwijzer gezeten is, en de kostbaarste steenen voor 't voorhoofd draagt.

Meester kijkt op, de vraagster in de zachte vriendelijke oogen. De laatste schaduw van bezorgdheid, door de aanmerking van den predikant te voorschijn geroepen, verdwijnt van zijn voor-

hoofd. Er is achting, liefde in den toon van zijn stem als hij antwoordt: ‘Ja, Geertje, heb je er iets op tegen?’

‘Neen,’ gaat het vrouwtje voort, met ietwat bevende stem, ‘maar het begroot me van de juffrouwen. Ze zullen in den angst zitten, Slop. Je moet niet te straf wezen, Slop, neen, je moet ze zachtjes vragen; je moet ze niet bang maken. Dat kan ik niet zien. Neen, dat mot je niet doen’ zegt ze nogmaals, als meester glimlachend een tegenwerping maken wil - ‘dan ga ik heen.’

‘Wees maar niet bang, Geertje,’ zegt meester, terwijl nommer één door Pieter wordt binnengeleid, en het hart der goede, oude vrouw, zoo zachtzinnig en medelijdend als rijk, nog angstiger klopt dan het benepen hart der examinanda zelve.

Nu zet meester zich schrap. Het ambtsgevoel komt over hem. De trekken van zijn goedig, mager, bleek gezicht ondergaan een in 't oog vallende verandering. Onderwijzersstatigheid komt het algemeen menschelijke betrekken, als donkere wolkenmassas den helderen trans. Zelfs zijn stem verandert van toon, iets dieper uit de keel komt het geluid, de *r* wordt langzamer uitgesproken, rolt plechtiger daarheen, als hij zich naar 't beschroomde juffertje keerend vraagt: ‘Wat is onderwijs in 't algemeen, en 't bewaarschool-onderwijs in 't bijzonder?’

Oud Geertje schudt meêwarig het hoofd. Ze vindt die vraag zoo moeielijk en kijkt den onvermurwbaren Slop met blikken vol goedig verwijt in de oogen. ‘Dominé moest 't ze maar influisteren’ protesteert ze half luid, ‘dat moest hij. Neen, het begroot me; het is niet mooi van Slop. Jullui moest ze niet vragen. Kijk, ze krijgt er een kleur van.’ Zoo mompelt het oudje voor zich heen, terwijl haar handen beven en haar vriendelijke, kleine, knippende grijze oogen vol ontferming op het slachtoffer rusten.

Lief, goed, oud moedertje, heb dank voor uw medelijden, al roept 't ons een glimlach om den mond. Ik woû dat de lezer u kende, gij eenvoudige, oude christin in uw boerenkleed. De rijkste weduw van 't dorp, weldoenster der armen, gemakkelijke prooi van ieder die u 't weeke hart roert, bemind en gezegend, met eerbied gegroet door den kleinen man aan den dijk, wien 't wollen onderkleed, dat gij hem schonkt, de koorts van 't lijf houdt; door de kindertjes toegeknikt op

straat, die van uw krentenbrood proefden..... waart ge beter apostel voor de leer van uwen meester dan de leeraar op zijn hoogen kansel. Met Dieuwertje, de meid, haar verzorgster en rechterhand, wie zij goed heeft bedacht in haar testament, zit ‘de oude vrouw’, gelijk men haar in de wandeling noemt, zit de oude vrouw, in haar boerderij te zinnen en te vorschen, wie heden of morgen haar weldadige hand behoeft. Ruzies mogen er niet wezen op 't dorp en zullen er niet komen, zoolang ze leeft. Als twisten ontstonden kwam ze snel tusschen beiden en - waar was de boer, stuursch en koppig genoeg, om weêrstand te bieden aan den zachten drang, de vriendelijk smeekende stem van oud Geertje? ‘Al was het maar om jou geen verdriet te doen,’ had menigeen bij zich zelven gezegd, waar hij de onwillige hand zijn vijand tegenstrekte. Hoe dikwijls had zij de hare beschermend uitgestrekt boven het hoofd van meester Slop. Waar zou de man wezen zoo zij niet in stilte geholpen had? Zoo had ze geen vijand op het dorp - of 't moesten de joden zijn, die kwelling van haar leven, de joden die zwermden om haar boerderij, op 't oud porselein der weduwe azend, binnendringend te ongelegener ure, bij wijlen door Dieuwertje met den bezem het huis uitgejaagd.

Meester kijkt het moedertje aan, en lacht eens tegen haar, of hij zeggen wilde: wees maar gerust, ik zal 't zoo bont niet maken, maar tevreden is hij niet met 't antwoord der verlegene juffrouw, die haar vingers dooreenstrengelt, terwijl ze haperend zegt:

‘Om de menschen - ik meen om de kinderen verstandig te maken, lezen te leeren - om, om.....’ hier bleef de spreekster steken.

‘Slop!’ kan Geertje zich niet weerhouden smeekend te roepen.

Maar meester kan 't hier niet bij laten. ‘Om te leeren’ gaat hij brouwend en doceerend verder, ‘om te leeren - juist - juffrouw, maar leeren is niet slechts oefening des verstands, leeren is opvoeden des geestes, ontwikkeling, beschaving des gemoeds. Hoe beschaaft en ontwikkelt men nu jeugdige kinderen, hoe leert men hen denken, opletten?’

‘Door Fröbel’ roept de ondervraagde. Ze luikt op: ze is er uit.... door Fröbel!

‘Nou mot juffrouw eens met de kinderen spelen, ja, nou

is het genoeg, Slop,’ valt Geertje-moe in, terwijl ze opstaat en haar blauw porseleinen flacon het juffertje in de hand duwt.

Meester voelt zich gekrenkt, in zijn rechten verkort door deze onverwachte tusschenkomst, maar als Geertje iets wil, helpt er geen tegenspreken. De kinderen, te dien einde ter plaatse verzameld, worden geroepen, in 't gelid gesteld en juffrouw de gelegenheid geboden op de o schuldige Hardersche jeugd te experimenteeren, van welke taak zij zich ietwat links en onhandig kwijt. Als eindelijk, naar 't oordeel van meester, de proefneming lang genoeg heeft geduurd, wordt de juffrouw weder voor de vierschaar geroepen en naar haar ouderdom gevraagd.

‘Twee en dertig jaren.’

‘Protestant?’ valt dominé in.

‘Neen, Katholiek!’

De gezichten der boeren worden twee duim langer.

‘Wist de juffrouw niet, dat hier geen Roomschen zijn?’ vraagt burgemeester Gorter, op zijn gedempten toon.

‘Neen, dat wist ik niet, er staat niets van in de advertentie,’ klinkt het beteuterd.

O! die P. G! Meester Slop zit op heete kolen.

‘Pieter!’ ordonneert de burgemeester, en af marcheert Pieter met de juffrouw aan zijn rechterhand.

Algemeene ontsteltenis!

‘Slop’ zegt burgemeester langzaam, altijd op den zachten toon, dien de meester heeft geleerd te vreezen, ‘jij hebt de advertentie nagezien.’

‘Dat is twaalf gulden in het water gesmeten,’ kermt Kralensteijn.

De andere zal niet Roomsch wezen, hopen de boeren, wie het jammert om het goede geld, maar helaas, nummer twee is ook Katholiek, nummer drie eveneens, nummer vier, o ramp, van dezelfde belijdenis. 't Is of de Roomsche dwaalleer zich dezen dag rendez-vous heeft gegeven in het rampzalige Harder. Had daarom dominé Groshans in zijn cathechismuspreeken de vervloekte dwaalleer van Rome met zoo onverzwakte kracht bestreden, veertig jaren lang, dat dezen dag een vloed van paapsche superstitiën het arme dorp moest overstroomen? Nog ééne jufvrouw rest, 't is de laatste. Op deze vestigt

zich de hoop van wie nog hopen durft in de achtbare vergadering. Maar waar blijft Sophie Cuzette, en wat talmt de brave gerechtsdienaar?

't Was ons jolig juffertje, die de rij sloot. ‘Zoo, Augustijn, ben ie daar eindelijk?’ roept ze den vuurrooden veldwachter tegen, die de straat langs kwam draven of de zweep hem op de hielen zat. ‘Nu, beste jongen, voer mij ten rechtstoel henen, gelijk ze zeggen bij de rederijkers. Dag, meisjes. Mijn maagdlijk hart gevoelt geen schuld.’ Zoo declameerend, haar ééne hand op 't hart, de linker ten hemel geheven, keert Sophie zich om, en stapt langzaam, zich in haar regenmantel drapeerend, met een tooneelpas den koestal uit.

Langzaam, zoo langzaam mogelijk, wandelt onze jonge dame naast den meer dan verlegen Pieter de lijnrechte dorpsstraat af. De zeewind blaast in de blonde haren der schalke juffer. Zij laat ze maar zwieren om hals en nek. Zelfs het mollige blank van het kuiltje aan den hals is den ruwen liefkozer prijs gegeven. ‘Beste jongen’ zegt Sophie, als ze een paar honderd schreden zijn voortgewandeld, ‘ik moet eens rusten, haal me een stoel.’

‘Is jufvrouw moe?’ vraagt bedremmeld haar geleider, langs zijn rooden neuspunt het dametje aanstarend.

‘Doodmoe’ zucht ze kwijnend. Een flauw lachje om den rooden mond, dat de groefjes in haar wangen te voorschijn doet komen! Een opslag van 't oog, die streelt als een liefkozing! Pieter wordt er raar van. Hij weet niet hoe hij 't heeft, hij stottert, hij brabbelt - - - ‘Dan moest juffrouw rusten bij Klaasje Rinner, ja, ginder, juffrouw.’

De dag breekt door op het oogenblik met warmer gloed dan gisteren. De lucht is dampig, zoel. De troebele zon, ten wolken uitbrekend, overstraalt met droevigen glimlach de weiden, weêrspiegelt in de plassen op den weg. Het paartje staat doodstil in het zonnetje. De brave gerechtsdienaar gebogen en wijzend op de boerderij van Klaasje, Sophie hem vroolijk aanziende, terwijl ze haar hoedje naar voren trekt, met haar twee vingers een coup de peigne geeft aan de ietwat verwaaide lokken. Wie hen zoo zag op een plaatje, zou zich suf denken, zonder den toestand te raden, waarin zich deze twee schepsels bevonden.

‘Nu, als je dan geen stoel halen wilt, til me op en zet

me op dat hek. Mijn hoofd is topzwaar van de geleerdheid. Toe, handig, en kreukel mijn regenmantel niet!'

Gelukkig voor Pieter dat er niemand op den weg is, dat niemand hen zien kan. Hij doet gelijk hem gezegd is; de pet valt er hem bij van 't hoofd, en als hij, met de voeten inden modder, het lichaam achterwaarts gebogen, blootshoofds, de jufvrouw op de rand van het hek nederzet, is er niets martiaals meer aan den man, dat kan ik u verzekeren.

'Ziezoo,' zegt Sophie, zich aan het hek vastklemmend, 'ik bekom. Wel, Augustijn, trek nu je zwaard uit je scheede en houd de wacht.'

'Eindelijk!' zuchten de boeren, als Pieter de bewaarschool binnentreedt met de schoone sirene aan zijn zijde. Als harken zoo stijf zitten de boerinnen de binnentredende aan te staren. De boeren, in een halven kring geschaard, kijken strak en knorrig van onder de klep hunner petten. Meester Slop spalkt zijne oogen op. Wat is dat? - - - Wie is de bekoorlijke verschijning, die zich daar loswikkelt uit den regenmantel?

Onbeschroomd naar voren tredend nijgt nummer vijf voor den kring van petten en kappen. Bescheiden, doch met gepaste vrijmoedigheid, zet ze zich op den stoel voor de juffroaw bestemd, groet nog eens vriendelijk al de aanwezigen en terwijl ze de plooien van haar kleedje gladstrijkt, wacht ze geduldig wat komen zal.

Niemand zegt een woord. Boeren en boerinnen zitten de juffrouw aan te staren. De vrouwen in 't bijzonder schijnen aan haar stoel vastgegroeid, zoo houterig, stokstijf is haar houding. Meester Slop heeft zijn lippen ontsloten, maar zijn stem nog niet verheven. De gansche achtbare vergadering is onder de betoovering dier vrije manieren van nummer vijf. Middelerwijl werpt deze onder haar lange, zijdeachtige wimpers een nieuwsgierigen blik in 't rond. Het pijltje, dat achter dien sluier heen en weder schiet, glijdt den boeren voorbij, maar om den armen meester in het starende oog te vliegen. Een breede glimlach van welbehagen glipt als een zomerzonnelach over het langwerpig gezicht des onderwijzers. De devotie, waarmede het gevaarlijke wezen naar hem, den meester, opziet, vloeit als honig om zijn hart. Ook is zijn toon, als hij ten laatste te spreken aanvangt, opmerkelijk verschillend van dien, welken hij tegen de andere dames voerde.

‘Wij zijn gewoon de dames eenige vragen te doen, juffrouw zal daar niets op tegen hebben?’

‘O neen’ zegt Sophie, met een allerliefste stem, terwijl ze zich glimlachend halverwege naar den meester omkeert.

Meesters glimlach is een antwoord op den haren. Het kost hem moeite den deftigen onderwijzerstoon aan te nemen. Wel werpt hij het hoofd in den nek, maar de woorden komen niet zoo statig uit zijn grooten mond te voorschijn stappen als de plechtigheid van den dag het vereischt.

‘Waartoe dient de bewaarschool?’

Juffrouw Sophie kleurt een weinig, strijkt zich nadenkend met den vinger langs 't voorhoofd, slaat haar oogen zedig neêr, heft ze naar den meester op, met zoo'n onderdanige, warme, sympathieke uitdrukking, of Slop een Socrates en zij een Aspasia was, aan de voeten des wijsgeers gezeten.

‘De bewaarschool’, klinkt het antwoord, ‘dient om kleine kinderen prettig bezig te houden, om de lieve kleinen (zij zegt dit met een stembuiging, die de harten der boerinnen met één slag op haar zijde brengt) voor te bereiden op het onderwijs, dat *u* (een kleine buiging voor den meester) hun geven zult. De bewaarschool dient om kleine kinderen te leeren begrijpen, dat er niets pleizierigers is in de wereld dan leeren en schoolgaan.’

Nu was meester diep doordrongen van den grooten afstand, die een hoofdonderwijzer aan de lagere school van een bewaarschooljuffrouw scheidt. Hoewel hij het nut dezer laatste categorie van personen niet betwistte, een hoofdonderwijzer op ééne lijn met eene dezer dames te stellen, als gelijke, nota bene, neen, dat was wel wat al te gek. Professor C.... reikt met welwillende vriendelijkheid de hand aan een leeraar bij het middelbaar, maar die handdruk, hoe hartelijk ook, komt van boven, lieve vriend, uit een hoogere sfeer. Dominé R. is zeer tevreden over het onderwijs van den cathechiseermeester: de man doet het waarlijk vrij goed - voor een cathechiseermeester. Dat juffrouw nummer vijf zoo bescheiden haar taak slechts als voorbereiding voor de veel verhevenere, aan Slop toebedeeld, opvatte, werd door onzen meester haar reeds aanstonds als een blijk van helder verstand toegerekend. In één woord, meester is opgetogen over zijn examinanda.

‘Zeer juist’, zegt hij, ‘zoudt u ons nu een proef willen geven

van uw.....' De kinderen komen binnen, zoodat meester in zijn woorden blijft steken - twee rijen - jongens en meisjes. De eersten zijn vrouwtjes in miniatuur, ingesnoerd volgens de mode van 't land, stijve popjes om onder een stolp te zetten. De laatsten maken een verbazend geweld met hun voeten, stampen uit alle macht met hun gespijkerde schoenen, dat de planken vloer davert. De kinderen worden door Pieter in het gelid geschaard, de jongens ter rechter, de meisjes ter linker zijde. Gereed zich op kommando te vermaken, wachtend op de pret waartoe ze straks zullen worden afgericht en gedrild, leveren die in slagorde geschaarde kleinen een bijna beklagenswaardig schouwspel op. Honderd kleine handen wachten slechts op het sein om allen te gelijk aan het klappen te gaan, vijftig kleine, blèrende, schelle stemmen zijn op het punt los te breken in een oorverscheurend geblaat. Sceptisch als men wordt tegenover de nieuwste methoden, vraagt men zich zelven af, of 't toch maar niet beter ware voor de kleinen, dat ze in den koestal speelden of in de goot rolden - - -. Sophie loopt langs de rij, kipt hier en daar een kind uit, dat er niet al te onnoozel en verlegen uitziet, plaatst dan tot verbazing der boeren ongenegeerd haar stoel in het midden van het vertrek, haalt bedaard een net toegevouwen zakje uit de plooien van haar japon te voorschijn, schudt het uit in haar schoot, dat de chocolade en de suikers over elkander naar buiten komen rollen - dan roept ze een aardigen, blonden krullebol, die in 't bereik van haar oog en haar hand is. 'Kom eens hier, kleine vent!'

Het jeugdige boertje trekt een scheef gezicht, lacht wat verlegen, krabt zich achter 't oor, krijgt een kleur, doet een stap voorwaarts, een tweede.... Daar zit hij op de knie der jonge dame.

'Nu de oogen dicht en de mond open, baasje.'

De kinderen zijn nader bij gekomen: zij staan in een cirkel om Sophie geschaard. Al de stralen der honderd oogen loopen samen in den gapenden mond van den kleinen jongen, die vroom zijn oogen gesloten heeft, en op wiens rond, blond hoofd Sophie al lachend haar eene hand legt, terwijl ze met de andere twee suikers over de frissche lippen van het kind naar binnen laat rollen.

De jongen smakt en knapt met zijn tanden het lekkers tot gruizel, terwijl de overige kinderen elkander aanstooten, lachen, sommige onder de jongens een gejuich aanheffen. Maar daar vliegt

een zwerm van suikers door het vertrek, de kinderen den zoeten regen na Het is een grabbelen, buitelen, door en over elkander, een gejuich, een pleizier! Sophie staat in hun midden, zonder zich schijnbaar om iets te bekommeren wat buiten den kring der stoeiende kleinen voorvalt. De achtbare vergadering schijnt voor het vrijpostige meisje niet te bestaan. Maar tot meester Slop, die genaderd is met zijn pijp in de hand, zegt. ze, haar mooie oogen met schalke coquetterie naar den onderwijzer opslaande:

‘Dat is het begin van de wijsheid, mijnheer. Hoe bevalt u mijn manier van leeren?’

‘Leeren?’ grinnikt meester.

‘Ja zeker,’ herneemt Sophie, haar vlecht, die losgeraakt was, vaststekend, waarbij ze het hoofdje bevallig voorover buigt en al den rijkdom van het golvend blond op de kruin voor den meester uitstalt. ‘Ja zeker, afleeren is ook leeren. Ik leer die boertjes de verlegenheid af. Straks waren 't houten poppen en nu - - let op - - - -’

Den eersten den besten kleinen jongen bij de hand grijpend schakelt ze dien aa` een meisje en zoo verder. Vlug als water, hardop lachend, windt ze zich door den klomp van kinderen heen. Met een kneepje in den wang van een verlegen boerinnetje, met een aardig woord en een vroolijken blik tot een houterig boertje, krijgt ze hoe langer zoo meer de kinderen uit de plooi. ‘Kruip door, sluip door’ gaat het nu, eerst nog wat stijf en gedwongen, maar zij speelt zelve mede; ze glipt zelve onder twee kinderarmen door, laat zich door het aardige jongetje, Jaap Mantels zoontje, haar uitverkorene, vangen. Nu beginnen de kinderen schik te krijgen. Jongensoogen schitteren, schelle meisjesstemmen klinken, het volkje wordt wild: het ijs is gebroken. Als straks meester, meer en meer verrukt, geheel gevangen onder de onverklaarbare betoovering, die van dit zonderlinge wezentje uitgaat, nogmaals dampend nadert: ‘Past op den wolf, den wolf!’ (het behoort bij 't spel dat er één den wolf verbeeldt) roept Sophie, en vijf kinderen rollen hem tegen 't lijf; zijn pijp vliegt in diggelen.

Word nu eens boos, meester Slop, als ge kunt! Word eens boos op dat morgenfrissche gezichtje, als een volle roos opluikend te midden van stijve, halfgeopende, groene knoppen. Ze lacht hartelijk - of ze hem uitlacht? Best mogelijk, maar dan mocht meester Slop nog zes maal zoo uitgelachen worden.

Ik hoop geen smet op des braven mans karakter te werpen als ik het vermoeden uitspreek, dat een vaderlijke kus op die frissche, dartele lippen den goeden Slop als iets zeer begeerlijks voor oogen zweeft.

De boeren zijn verbluft. Ze weten niet wat ze van dit juffertje denken moeten. Deze trouwens schijnt zich hoegenaamd niet te storen aan het hoogwijs oordeel der landbouwende potentaten, evenmin een enkelen kritischen blik op te merken, die uit 't oog eener boerin op de gekreukte kleeren van haar stijfgeregen dochtertje valt. Ze neemt met beminnelijke vrijmoedigheid haar plaats weder in, nadat nog enkele oefeningen gelukkig zijn ten einde gebracht en wacht zeer gelaten het oordeel.

Nu komt de groote beslissende vraag.

'U bent Protestant, niet waar, juffrouw?' zegt meester, met een uitdrukking in zijn stem en oog of hij haar wilde bezweren - zoo ge 't niet zijt, word het dan morgen, wat ik u bidden mag!

Er kronkelt een slangetje om de mondhoeken der jonge dame. 'Ik behoor tot de Katholieke kerk,' antwoordt ze, met een zekere trilling in haar stem, die het vermoeden wettigt, dat onze jonge dame zich een weinig ten koste der brave Harders amuseert.

'Kath!' - - - - - - - - roept Slop, als echo op haar verklaring - - teleurstelling en ontsteltenis houden de overige lettergrepen in den wijdgeopenden mond terug.

'- O - liek,' voleindigt, nog steeds met die verdachte trilling om de mondhoeken, onze jonge juffer in diepen alttoon, haar handen vol berusting in den schoot vouwende, den blik omhoog naar den zolder geslagen.

Versteend van schrik zitten de boeren. *Vijf juffrouwen en geen juffrouw* - zou een vroolijk blijspeldichter, deze stoffe bewcrkend, aan het hoofd van zijn stuk kunnen schrijven. Doch heeft ook de zaak hare kluchtige zijde, zij vertoont eveneens op treffende wijze de sombere ironie van een noodlot, dat met menschelijke plannen zijn spel drijft. Daar zitten de Harder wijzen met hooger gekleurde wangen en betrokken gezichten elkander aan te kijken. 'Het geld is naar de maan,' barst eindelijk Berkhout de smart ten monde uit, zoodra de juffrouw het vertrek verliet.

'Weggegooid' gromt Rinner.

Klaas Sluis denkt met weemoed aan zijn boterhammen.

‘Vijf en tachtig gulden,’ jammert Kralensteijn.

‘Je hadt aan de P.G. moeten denken, Slop,’ klinkt, zachter dan ooit, de stem van burgemeester Gorter. De toon, waarop genoemde heer deze woorden zegt, gelijkt sprekend op dien welken soms de jongens aannemen als ze een schuwen, schuldbewusten hond op geveinsd vriendelijke wijze tot zich lokken - het been reeds uitgestrekt tot den verraderlijken schop.

‘Ik heb het vergeten’ zegt Slop kleurend, ‘het spijt mij, maar’ - hier richt meester het hoofd op - ‘ik zie niet in dat *ik* alleen de schuld moet dragen. Die de advertentie schreven hadden meer tijd de vergissing te voorkomen dan ik, tusschen de schooltijden in, om haar op te merken.’

‘Dat is waar, meester’ valt gulgauw Jaap Mantel in. ‘t Is dom van ons - en er is niets aan te doen. We moeten er nou maar niet bij zitten treuren of er elkander zuur om aanzien. Van avond zullen we een pleizierigen avond hebben met de juffrouwen, dan hebben we toch nog iets voor ons geld.’

Met deze woorden gaan de boeren uiteen, sommigen bedrukt, het meerendeel reeds half getroost. Maar aan de deur komt burgemeester Gorter den meester op zijde en zegt, terwijl hij strak naar de lucht kijkt, of hij tot de jagende wolken het woord richtte:

‘Slop, ik heb er eens over nagedacht, maar dat stukje land voor je tweede schaap kan ik niet missen en - - - die appelen, waarvan ik je sprak, heeft Pieter bij vergissing naar Hoorn gebracht - - dag Slop!’

Meester wordt rood en bleek; zijn hand beeft; zijn bloed kookt. Hij keert zich naar den boer, die met korte, afgemeten schreden, tergend bedaard daar henen stapt. Er beeft een woord op zijn bleeke lippen - dat de Christelijke liefde niet ingaf.

Maar - ‘Slop, ga je een eindje met me meê?’ klinkt de zachte stem van Geertje. De bevende hand der oude vrouw rust zacht op meesters mouw; haar goedig, bleek, van rimpels doorgroefd gelaat, waaruit de schrandere zachte oogen zoo vriendelijk opwaarts blikken, heft zich naar meester op met, ge weet wel, die eigenaardige beving des ouderdoms. Ze troont hem mede die trilt aan al zijn leden.

‘Ik heb gehoord wat hij tegen je zeî, Slop,’ zegt Geertje.

‘Het is leelijk van hem. Dat zal ik hem morgen zelf zeggen Daarin is onze Heer ons niet voorgegaan. Maar je moet het je niet aantrekken, Slop. *Mijn* land kun je krijgen, en ik zal zorgen dat je er geen appel minder om hebt. Maar wat zit er tusschen jullui beiden? Dat mot je me nu dadelijk zeggen! Heeft hij je vast? Dat is niet goed, Slop. Je moet je eigen meester zijn - een vrij man mot je wezen - kom, dat mot je me nu maar eens dadelijk zeggen. Al krijg je grijze haren, ik kon je moeder wezen. Zeg me nou eens (en ze kijkt hem scherp aan met haar oude oogen), heeft hij je geleend, Slop, heeft hij dat?’ - - -

Meesters hoofd zinkt op de borst.

‘En waarom ben je niet bij mij gekomen?’

‘Ik had al zoo dikwijls je goedheid ondervonden en dan - 't is lang geleden, 't gebeurde dat jaar, toen je in Enkhuizen bij je broêr was, Geertje. Ik wist geen raad en.....’

‘Maar *ik* weet raad’ zegt het oude vrouwtje, terwijl ze stilstaat en den meester bij de hand vat. De juweelen van de kap treft een schuinsche straal der dalende zon; rood vuur in blauw licht schieten de steenen en nooit sierde diadeem reiner voorhoofd dan dat bleeke, door ouderdom geploegde, nu tot meester opgeheven. ‘*Ik* weet raad. Morgen kom je bij me, Slop, en dan moet je alles zeggen, alles. Ik zal je vrij maken en nooit behoef je er mij voor te danken. Je bent een goed mensch, Slop, maar ook een zwak mensch (hier glimlacht het oudje en schudt haar hoofd). Nou, ik zal alles in orde maken voor je, maar dan mot je mijn raad ook eens aannemen, dan mot je mij eens voor je laten zorgen of ik je moeder was. Ik zal 't niet doen, zooals *hij*.’ - Nog houdt ze zijn hand vast; nu laat ze die vallen, en zonder meester Slop aan 't woord te laten komen, die spreken wil, gaat ze verder.

‘Neen Slop, je mot niets tegen me zeggen, ik wil nou alleen naar huis gaan - neen, ik wil nou niets hooren.’ Zoo schuift ze voort op haar oude voeten, kijkt nog eens om en knikt tot afscheid. Haar lief oud gezicht blinkt van het licht - dat van des harten diamanten afstraalt op het aangezicht van edelvrouw en boerin

Oud Geertje is al een heel eind voortgewandeld als meester Slop uit zijn verdooving ontwaakt. Als aan den grond genageld was hij blijven staan waar hij stond toen de oude

vrouw hem verliet. Dat was te veel - - te veel op eens. Het duizelde hem. Meester neemt zijn pet van het hoofd, strijkt zich met de hand langs het voorhoofd. Juist slaat oud Geertje den hoek om van Ringers's boerderij; hij ziet nog de punten van haar mantel wapperen, hij zou die willen grijpen, er zijn lippen op drukken - want woorden heeft meester niet. De tranen schieten hem in de oogen. Hij snikt overluid, en plotseling zich omkeerend stormt meester naar huis.

‘Kijk Slop eens loopen’ zegt Kralensteijn, die voetje voor voetje komt aangewandeld, tot Berkhout, wiens rond buikje gemoedelijk vooruitschiet naast de magere figuur van zijn buurman.

‘Hij zoekt de P.G.’ grinnikt deze brave landman, waarop beide boeren in den lach schieten, elkander aanzien - het uitproesten. Gelijk ze daar heen stappen, de straat af, in hun zwarte rokken, zou men zeggen twee deftige kraaien, die, den kop in de veeren getrokken, op buit uitgaan.

Zoo eindigde het examen te Harder. Des avonds werd aan de jufvrouwen een feest aangeboden, door den burgemeester gepresideerd, een feest waarvan de heugenis de dames lang zal bij blijven. Tabaksrook en koffiegeuren komen van zelf haar in den neus bij 't herdenken aan dien merkwaardigen avond; ze proeven nog den zoeten koek en den wijn. Maar bovenal staat haar die avond voor den geest als een avond van uitgelaten vroolijkheid. Ze hebben niet zoo gelachen in haar gansche leven als ze deden bij dit festijn. Sophie Cuzette was de heldin van den avond. Zij zong duetten met den meester. De brave man was in zijn leven zoo galant niet geweest, als hij zich dien avond betoonde. Zijn aangezicht glom van geluk; zijn oog rustte langer en met meer welgevallen op het mooie juffertje dan zijn knorrige huishoudster aangenaam was, die den weduwenaar als haar wettige prooi beschouwde. ‘Dat deze nu Roomsch moest wezen, hoe jammer! hoe jammer!’ had hij honderdmaal tot zich zelven en tienmaal tot de overigen gezegd, ‘hoe jammer - - - voor de bewaarschool!’ Meester had nooit zoo diep gevoeld dan juist dien dag, hoe na hem dat bewaarschool-onderwijs aan 't hart lag. Jaren daarna, toen hij weder eens met collega Werleman van Brughout bij een pijp in de schemering zat te praten, mocht meester zoo zeggen:

‘Je herinnert je nog, Werleman, je beeld van de zwaan in

de klei? Welnu, man, ik heb hier twee zwanennaturen gekend. De eene rust ginds - God zegene haar nagedachtenis!' - Hij wierp een blik door het venster naar den steen op het graf van oud Geertje 'de andere'.....

'De andere, Slop?'

'Dat doet er niet toe,' zêi meester, en blies een dikke rookwolk uit zijn pijp. -

Arnhem, Jan. 1881.

J.H. HOOIJER.

Sir Bartle Frere over de Transvaal.

The Transvaal by the Right Hon. Sir Bartle Frere Bart. Nineteenth Century, February 1881.

Het geheel eigenaardig karakter der maatschappelijke en staatkundige instellingen van Groot-Brittanje leidt dikwijls het overig Europa, bij zijne beoordeeling van wat in Engeland geschiedt, tot zeer onjuiste beschouwingen. Meeningen omtrent Engelsche toestanden op het vasteland uitgesproken, hebben dan ook vaak in Engeland zelf geen wederlegging meer noodig. Bedenkt men hierbij, dat bij vele Engelschen de voortreffelijkheid, in alle opzichten, van hun vaderland, boven de staten van het vasteland van Europa, een soort van aangeboren overtuiging is, dan wordt de hooghartige onverschilligheid der Engelsche natie ten opzichte der openbare meening van Europa eenigermate verklaarbaar.

Ik moet erkennen, dat, wat betreft den strijd dien Engeland thans in Zuid-Africa voert, wij, Nederlanders, geen reden hebben om over Engelands onverschilligheid ten opzichte der openbare meening in Nederland te klagen. De stap, door de nederlandsche natie, onder de leiding van een harer achtenswaardigste geleerden, ten behoeve van de Transvaal gedaan, heeft niet alleen in Engeland de algemeene aandacht getrokken, maar daar ook belangstelling en waardeering gevonden. Tegenover enkele minder behoorlijke uitingen der Engelsche dagbladpers, kunnen wij tevreden zijn over de wijze waarop in Engeland, tot in het Parlement, waarde is gehecht aan het oordeel van ons vaderland[1].

1 Grant Duff, die de houding der Regeering in de zitting van het Lagerhuis van 21 Januari uitvoerig verdedigde, zeide o.a. (volgens de Times): it seemed to him a matter of the last importance, that the position of this country in this matter should be thoroughly understood abroad and especially in Holland, a country for which all right thinking men had so much respect and regard. (Cheers.)

Persoonlijk mocht ik een bewijs van die waardeering der openbare meening in Holland ontvangen, toen mij het verlangen van Sir Bartle Frere werd kenbaar gemaakt, om zijne beschouwingen over de Transvaal onder het bereik van het groote publiek in Holland te zien gebracht. Zoo in iemands oordeel over de gebeurtenissen in Zuid-Afrika belang mocht worden gesteld, dan was het zeker in dat van den hooggeplaatsten ambtenaar, die algemeen voor den hoofdbewerker der annexatie gehouden werd[1]. Het groot verschil van standpunt in het beoordeelen der questie, deed mij echter aarzelen om aan het verzoek van Sir Bartle Frere te voldoen, zoo ik niet de gelegenheid voor mij behield om mijne beschouwingen tegenover de zijne te stellen. Ik ontving daarop de verzekering, dat het hem een groote voldoening zou zijn, indien de Gids, onder welken vorm ook, en met welke aanmerkingen ook voorzien, zijne beschouwingen onder de oogen van het Hollandsche publiek wilde brengen. Aan deze omstandigheid dankt het tegenwoordig artikel zijnen oorsprong. Zij diene tevens tot verontschuldiging van den eenigszins zonderlingen vorm.

Ik wensch te beginnen met een uittreksel van het artikel van Sir Bartle Frere, ten einde met mijne aanmerkingen te besluiten.

Sir Bartle Frere begint zijn artikel met een korte schets van de geschiedenis der Boeren. Hij deelt mede - wat de lezers van dit tijdschrift reeds van den Hoogleeraar Veth hebben kunnen vernemen, - dat de zucht tot ‘trekken’ den Kaapschen Boeren reeds eigen was, toen zij nog onder het bestuur van onze Oost-Indische Compagnie stonden, en hoe de maatregelen der Engelsche regeering tegen de slavernij een nieuwen prikkel gaven aan de zucht tot verhuizen. Bij het vrijmaken der slaven, werd te weinig acht geslagen op de belangen der Hollandsche slavenhouders, die in den regel de slaven veel beter behandelden, dan de planters in andere Engelsche koloniën.

1 Men vergelijke blz. 530 en 531.

Vele gezeten en welvarende families uit de Kaap-kolonie waren derhalve verlangend om zich te vestigen in een landstreek, waar zij van de bemoeiingen der Engelsche regeering bevrijd waren. Sommige landverhuizers trokken dus tusschen 1835 en 1838 regelrecht naar de Transvaal; anderen vonden hunnen weg, achter de bronnen van de Oranje-rivier, door de hooge bergen naar Natal.

Hier werden de Boeren door het opperhoofd der Zoeloes, Dingaan, op verraderlijke wijze behandeld. Na hen eerst vriendelijk te hebben ontvangen, lokte hij een hunner hoofden, Piet Retief, met vele volgelingen in een hinderlaag. De herinnering aan dezen sluipmoord, en aan het bloedbad onder de Boeren, aangericht op den ‘bloedigen Zondag’ van het jaar 1838, werd nimmer uitgewischt; van dien tijd af rekenden de Boeren zich gerechtigd, om het land dat zij op hunne vijanden de Zoeloes en andere inlandsche stammen veroverden, als hun eigendom aan te merken en te behouden. Maar welhaast ondervonden de Boeren nog grooter tegenstand van de zijde van het Engelsche gouvernement. Het beschouwde hen als weggeloopen onderdanen, die, in strijd met de wetten der kolonie, een eigen heerschappij voerden in Natal, waar zich reeds enkele Engelsche volkplanters gevestigd hadden. Er volgden vijandelijkheden, die op verschillende wijze worden verhaald, naarmate de verhalers Engelschen of Hollanders zijn. Het einde was, dat in 1844 het grondgebied van Natal door het Engelsche gouvernement tot een Engelsche kolonie werd verklaard, terwijl de Boeren, die zich met deze nieuwe orde van zaken niet konden vereenigen, hun ‘trekken’ weer begonnen en naar de Transvaal en de Oranje Vrijstaat uitweken. Al deze gebeurtenissen - men vergete het niet - behooren tot de hedendaagsche geschiedenis. Onder hen, die thans de Boeren aanvoeren, zijn er enkelen wien het ouderlijk huis in de Kaapkolonie nog heugt; de meesten zijn van de latere zwerftochten, gevechten en wederwaardigheden getuigen geweest; zij hebben het land, waar zij zich ten slotte vestigden, aan de wilde dieren helpen ontweldigen. Het is goed, zegt Frere aan het einde van dit geschiedkundig overzicht, om op al deze zaken te letten, wanneer men een oordeel wil uitspreken over de gezindheid der Boeren jegens de Engelschen en de inboorlingen, en niet te vergeten, dat de Boeren meenen, dat zij de Transvaal bezitten met hetzelfde recht, waarmede wij Canada, Indië en vele andere landstreken bezitten - namelijk het recht van verovering.

Met een enkel woord spreekt Frere vervolgens over de wording en ontwikkeling van den Oranje Vrijstaat. Die republiek heeft het voordeel gehad van tusschen vaste grenzen besloten te zijn, al heeft zij zelve dit voordeel slechts ten halve beseft. Toen Basutoland door het Engelsch gouvernement in bezit werd genomen, op het oogenblik dat het opperhoofd der Basuto's gereed stond zich aan den Oranje Vrijstaat te onderwerpen, gaf dit groote ergernis. Nog meer verontwaardiging verwekte de annexatie der Diamantvelden in Griqua land, door de Engelschen, onder omstandigheden, die, hoewel zeer goed te verdedigen, in de republiek een verbazend ongenoegen verwekten, dat slechts ten halve werd weggenomen door het toestaan eener groote schadeloosstelling in geld. De groote vooruitgang van den Oranje Vrijstaat is evenwel voornamelijk het werk van den staatsman, die als president aan haar hoofd staat, Brand, den zoon van den voormaligen voorzitter van de wetgevende vergadering in de Kaapkolonie, Sir Christoffel Brand, die in de Kaapstad, als advokaat, zijn loopbaan begon. Tot president der republiek gekozen en reeds tweemaal herkozen, heeft hij zich in deze betrekking zoo zeer onderscheiden, dat zijne wijsheid en kloekheid, zijn staatkundig inzicht en zijne vaderlandsliefde nooit zullen vergeten worden, zoolang de geschiedenis van den Oranje Vrijstaat gewagen zal.

Maar terwijl de grondslagen, waarop zich de Oranje Vrijstaat vestigde, steeds vaster werden, doorleefde de Zuid-Afrikaansche republiek in de Transvaal allerlei moeielijkheden. Zij, die de annexatie van 1877 zoo scherp veroordeelen, mogen de geschiedenis der Transvaal gedurende de acht of tien jaren, die aan de annexatie voorafgingen, wel eens nauwkeurig bestudeeren. In de Transvaal, niet als de Oranje Vrijstaat binnen vaste grenzen beperkt, ontbrak alle centralisatie. Toen Pretoria de zetel werd der regeering, en er wat eenheid in het bestuur was gebracht, bleek meer en meer de groote moeielijkheid, om een zoo uitgestrekt grondgebied, met een zoo weinig talrijke bevolking, behoorlijk te besturen. Wetten werden door den Volksraad in groot aantal vastgesteld, maar het bleek onmogelijk om die te doen naleven. Met zegt dat dikwijls geheele scharen van gewapende Boeren de wetgevende magt bedreigden, ten einde haar door geweld te dwingen om gehate wetten weder af te schaffen. Ontevredenen weken altijd weer verder in de groote wildernissen over de grenzen, waar geen centraal gezag hen meer tot gehoorzaamheid kon

dwingen. Zoo had, ongeveer twaalf jaren geleden, een landverhuizing op groote schaal plaats. Uit ontevredenheid en zucht naar avontuur, trokken groote scharen door de Kalahari woestijn naar Damaraland, welke vruchtbare landstreek eerst bereikt werd na een tocht vol ontbering en tegenspoed. De inlandsche stammen begonnen, ten gevolge dezer voortdurende verspreiding der Boeren, steeds minder toegeefelijk te worden. Zij wilden het oppergezag over het door hen bewoonde land behouden, en verdreven de Boeren of lieten hen cijns betalen. Vandaar gedurige moeielijkheden. Bij een dezer twisten over de grensscheiding van de Transvaal, werd de toenmalige gouverneur van Natal, de Heer Keate, als scheidsrechter ingeroepen. Toen deze het grootste gedeelte van het grondgebied, waarover de twist liep, aan de inlandsche stammen had toegekend, weigerde de Volksraad in de Transvaal deze schikking goed te keuren. Martinus Pretorius, de toenmalige president, nam, na deze beslissing, die hij zelf schijnt te hebben ontraden, zijn ontslag. Een tusschenregeering volgde, en eindelijk, na groote verwarring, nam de Heer Burgers het presidentschap van de Transvaal aan.

De heer Burgers behoort tot een van de oudste en meest geachte Hollandsche families in de Kaap-kolonie. Hij werd opgeleid voor predikant en is een man van groote kennis en beschaving. Gedurende zijn verblijf aan een Europeesche universiteit, had hij godsdienstige en wijsgeerige denkbeelden omhelsd, die volkomen in strijd waren met de geloofsbelijdenis van de kerk waartoe hij behoorde. Zijn invloed op de kleine maar woelige partij, onder de Hollanders der kolonie, die zich ‘Liberaals’ noemen, was hierdoor groot geworden. De groote menigte achtte hem hoog om zijne welsprekendheid, en zijne onrechtzinnige leerstellingen werden door elken kerkeraad der kolonie besproken. Toen er voor Pretorius geen opvolger te vinden was, sloeg men het oog op den jongen welsprekenden predikant. Hij nam de benoeming aan en liet zijne geestelijke bediening varen. Met grooten ijver vatte hij zijn nieuwe taak op, maar het ontbrak hem, ongelukkigerwijze, aan ondervinding. Hij had uitstekende plannen, hij wilde de volksopvoeding beter regelen, de financien in beteren staat brengen, den gouden standaard invoeren, de rechtsbedeeling hervormen, de middelen van gemeenschap verbeteren; maar al deze plannen waren ver boven de bevatting zelfs, van de meestontwikkelden

onder de Boeren, terwijl hunne uitvoering geldelijke offers zou hebben gekost, die de republiek niet bij machte was te brengen. De Heer Burgers ondernam een reis naar Europa, maar zonder veel vrucht voor zijn land. Voor den spoorweg naar Delagoa werd te Amsterdam een leening door hem gesloten. Maar het bedrag dier leening was zoo gering, dat het geheel onvoldoende was, zelfs om een gedeelte van dezen, voor de Transvaal zoo uiterst belangrijken weg aan te leggen. Intusschen liepen er geruchten over onderhandelingen, die Burgers met Europeesche regeringen zou gevoerd hebben. In Duitschland was men, in staatkundige en handelskringen, niet afkeerig van het denkbeeld, om door een Duitsche vestiging in de Transvaal tegenwicht te geven aan den Engelschen invloed in Zuid-Afrika. De Duitsche regeering wilde evenwel van deze plannen niets weten en Burgers keerde terug, niet veel meer uit Europa medebrengend dan verzekeringen van sympathie en eenige ontwikkelde en knappe mannen, meest Duitschers en Hollanders, die hij had weten over te halen, hem naar zijn vaderland te vergezellen.

Deze nieuw aangekomenen waren echter slechts ten deele een aanwinst voor de Transvaal. Zij konden het met de ouderwetsche Boeren niet goed vinden; hun eerbied voor de zuivere leer der Gereformeerde Kerk, waaraan de Boeren in den regel onvoorwaardelijk gehecht zijn, was in veler oogen niet groot genoeg. Zij werden dus niet populair, en een deel van hunne impopulariteit trof ook den President die hen had medegebracht. Spoedig volgde nu de ongelukkige veldtocht van Burgers tegen Secocoenie, den vorst der Basuto's. De tegenspoed, toen ondervonden, was doodelijk voor zijn bestuur. In 1877 kwam Sir Theophilus Shepstone in de Transvaal aan. Wat hij daar verrichtte is uit de Blue books genoegzaam bekend. De annexatie volgde. De groote vraag is nu of die annexatie te rechtvaardigen was.

Voordat Frere tot de behandeling van deze vraag overgaat, zegt hij woordelijk het volgende: ‘Bij het beoordeelen van de annexatie van de Transvaal, verzoek ik iedereen er op te willen acht geven, dat het een daad was, die ik niet heb beraamd, en waarop ik geen toezicht had uit te oefenen. Slechts later ben ik er incidenteel in gemoeid geworden. De annexatie had plaats op den 11^{den} April, dus vele dagen voordat mijn komst aan de Kaap, op den 31sten Maart, aan Sir Theophilus Shepstone

bekend kon zijn. Telegrafische gemeenschap tusschen Pretoria en de Kaapstad bestond destijds nog niet, en brieven hadden drie weken noodig. Ik schrijf dit niet, om mijne verantwoordelijkheid voor eenige zaak, die betrekking heeft op de Transvaal, te verzwakken, maar alleen om te doen zien dat mijne denkbeelden over dit onderwerp kunnen worden beschouwd als die van een onpartijdig opmerker.'

Tot de beschouwing omtrent het billijke der annexatie overgaande, beschouwt Frère die eerst van het standpunt der Boeren.

Toen Shepstone in de Transvaal aankwam, heerschte daar, eigenlijk gezegd, anarchie. Burgers bezat niet genoeg macht meer om de wetten te handhaven, de belastingen te innen en leven en eigendom te beschermen. De financiën verkeerden in een wanhopigen toestand. Er was geen geld voorhanden om aan de verplichtingen van het gouvernement zelfs tegenover zijn eigen ambtenaren te voldoen. Het papieren geld had alle waarde verloren en was bijna geheel uit de circulatie verdwenen. Te vergeefs deed Burgers een beroep op de vaderlandsliefde van den Volksraad. Hij was eindelijk genoodzaakt de taak op te geven die hij met zooveel liefde had opgevat. Toen hij de teugels van het bewind liet vallen, was er niemand, die hen kon of wilde opnemen dan de Engelsche regeeringscommissaris Shepstone. De Boeren en hunne vrienden mogen thans beweren, dat, zoo alles gebleven was bij het oude, zij hunne zaken weder even goed als in den Oranje Vrijstaat in orde zouden hebben gebracht, maar geen verstandig mensch kan dit gelooven. Men raadplege 'de Volksstem', die te Pretoria uitkomt, van de maanden Februari en Maart 1877. De handelingen van den Volksraad en de redevoeringen van den president Burgers, die men in die courant zal vermeld vinden, bewijzen voldoende dat de Boeren destijds, willens en wetens, de eenige maatregelen tegenhielden, die de onafhankelijkheid van hun land konden doen behouden blijven. Shepstone wist, dat de Zoeloe's booze plannen koesterden tegen de Transvaal. Hun hoofd Cetywayo had, èn persoonlijk, èn door vertrouwde gezanten, het Engelsch gouvernement verzocht hem de vrije hand te laten ten opzichte van de Transvaal. Hij beweerde recht te hebben op het grootste deel van het grondgebied der republiek, en indien Engeland zich onzijdig hield, hoopte hij er in te slagen de Boeren te verdrijven en uit te roeien.

Shepstone deelde dit alles aan de bewindslieden van de Transvaal mede. Men heeft hem deze mededeeling als een grief toegerekend, maar wie zou hem niet veroordeeld hebben, indien hij, wetende welke plannen tegen de Transvaal gesmeed werden, die plannen verzwegen had?

Dat de Boeren, ofschoon zij kennis droegen van de gevaren die hen dreigden, geen bescherming verlangden van de Engelsche regeering, is in zeker opzicht waar. Zij verlangden van niemand, zelfs niet van hunne eigen regeering, die bescherming. Hun wensch was, volkomen vrij te zijn van den dwang van alle wetten en besturen. Zij wilden onafhankelijk en vrij zijn, ieder voor zich, en waren niet van zins om voor hun onafhankelijk volksbestaan iets van hunne individueele vrijheid op te offeren.

Eenige weken voor de annexatie had Burgers den schat zijner gansche welsprekendheid uitgeput, om den Volksraad te bewegen tot het doen eerbiedigen der bestaande wetten en het nemen van maatregelen voor de inning der belastingen; maar de wetgevende vergadering was niet te overtuigen. De republiek bezweek inderdaad door uitputting. Men mag omtrent het geschikte oogenblik der annexatie en de wijze waarop die tot stand kwam van meening verschillen; maar men zal moeten erkennen dat het uiteinde der Transvaal niet verhaast werd door eenige handeling van Shepstone.

Uit het protest van Burgers tegen de annexatie heeft men het bewijs willen putten dat het Britsche gouvernement een daad van geweld pleegde. Het oordeel van Frere over dit protest is, dat het niets anders was dan een dramatische finale van de mislukte poging om de Transvaal te besturen. In elk geval was een geschreven protest niet het middel om de annexatie tegen te houden. Indien de groote meerderheid der Boeren tegen de annexatie was geweest, dan had zij eenvoudiggehoorzaamheid moeten weigeren aan de proclamatie van Shepstone. De Engelsche vlag zou dan zijn neergehaald, men zou den Engelschen regeeringscommissaris zijne paspoorten gegeven hebben en hem onder geleide over de grenzen hebben gebracht.

Dit alles had kunnen gebeuren op een wijze die niet den minsten aanstoot had behoeven te geven aan de Engelsche regeering. Hadden de Boeren, die dit zeer goed konden doorzien, zich eenige opofferingen willen getroosten voor hunne onafhankelijkheid, dan hadden zij eenvoudig een anderen president moeten benoemen en door het betalen der belastingen hem de middelen

moeten verschaffen om de zelfstandigheid van hun volksbestaan te handhaven. Maar er was niemand te vinden die als president wilde optreden; de Boeren berustten in de annexatie als in een onvermijdelijke noodzakelijkheid, en hoe men ook tegen de annexatie gestemd moge zijn, te ontkennen valt het niet, dat de Transvaal onder het Britsche gezag in vele opzichten vooruit is gegaan.

Frere behandelt vervolgens de annexatie uit een Engelsch standpunt. Hebben de Engelschen - zoo vraagt hij - recht van klagen over den nieuwen last dien deze annexatie aan Engeland oplegt?

Vooreerst was het voor de Engelsche koloniën, Natal in de allereerste plaats, van groot belang dat de Zoeloe's geen gebruik konden maken van de anarchie en wetteloosheid die in de Transvaal heerschten, om de Boeren aan te vallen en te overweldigen. Maar er was nog een ander gevaar, dat in de openbare stukken bijna niet wordt aangeroerd, maar dat veel gewicht in de schaal legde bij allen die in de annexatie betrokken zijn geweest. De Heer Burgers en zijne ambtgenooten wisten dat er mogendheden waren, die niet ongezind schenen te zijn om de Transvaal, in het bewaren harer onafhankelijkheid, tegen de inlandsche stammen te beschermen, zoo Engeland zich hieraan onttrok. Gedurende zijne Europeesche reis had Burgers met verschillende regeeringen onderhandeld, zonder eenigen uitslag wel is waar, maar, indien de groote mogendheden wisten, dat het Engeland onverschillig was, wie in de Transvaal heerschte, dat het Engelsche gouvernement de zaken der Transvaal van zich afschoof, dan zou de stemming in Europa wellicht veranderen. In de Duitsche handelskringen is de nauwe verbintenis met de Transvaal altijd een geliefkoosd denkbeeld geweest, dat ook in Holland veel aanhangers heeft bij hen ‘*who look forward to the ultimate absorption of Holland into the Germanic Empire*’. Het zou voor Engeland ten opzichte van hare Zuid-Afrikaansche bezittingen een staatkunde van zelfvernietiging zijn geweest, indien het, met de mogelijkheid eener tusschenkomst der Duitsche regeering voor oogen, geaarzeld had om, onder welken vorm dan ook, aan het Transvaalsche bewind dien bijstand te verschaffen dien het voor zijn bestaan noodig had. Dat Engelands verplichtingen grooter werden door de annexatie spreekt van zelf, maar voortdurende uitbreiding is een onvermijdelijk gevolg van elk koloniaal bezit. Dit leert de geschie-

denis op iedere bladzijde. De questie der annexatie resumeerende, komt Frere tot deze slotsom. Het was onmogelijk om de Transvaal nog dieper in anarchie te laten vervallen, of haar als buit aan de inlandsche stammen over te laten. De noodzakelijkheid om er een gevestigd Europeesch bestuur te hebben, moest leiden tot de annexatie.

Toen de annexatie haar beslag had gekregen, wisten vreemdelingen die, meer ontwikkeld dan de Boeren, invloed op dezen konden uitoefenen, op een volksvergadering de gemoederen tegen de Engelschen op te winden. Op die vergadering werden de Heeren Kruger, Jorissen en Joubert naar Europa afgevaardigd om tegen de annexatie te protesteeren. Sommigen meenen dat dit protest slechts een schijnvertooning was, om de heftigsten onder de ontevredenen te paaien met de overtuiging dat al het mogelijke in het werk was gesteld. Op deze vruchtelooze bezending volgde een nieuwe volksvergadering en een tweede zending van de Heeren Kruger en Joubert. Maar ook deze zending was vruchteloos, Toen de afgezondenen terugkwamen, was de Zoeloe-oorlog juist uitgebroken en had de noodlottige slag van Isandhlwana reeds plaats gehad.

Shepstone toch had onverwachte moeielijkheden ondervonden in zijne pogingen om den twist tusschen de Transvaal en de Zoeloe's bij te leggen. De betrekking, die hij in Natal bekleed had, had hem gedurig in aanraking gebracht met Cetywayo het hoofd der Zoeloe's. Hij had altijd veel invloed op hem gehad en was steeds in goede verstandhouding met hem geweest. Nu het evenwel op het regelen der verschilpunten tusschen de Zoeloe's en de Transvaal aankwam, bleek de verhouding ten eenenmale veranderd te zijn. Op een bijeenkomst met de hoofden der Zoeloe's werd Shepstone met wantrouwen behandeld en werden hem op uitdagenden toon zeer hooge en onrechtvaardige eischen gedaan. De reden dier veranderde stemming was niet ver te zoeken. De Zoeloe's hadden de Boeren der Transvaal en de Engelschen van Natal altijd beschouwd als vijandig tegenover elkander staande. Hun opperhoofd kon niet begrijpen, dat de man, die hem vroeger wel eens had bijgestaan in zijne eischen tegenover de Transvaal, thans optrad als verdediger dier eischen. Het wekte zijne ontevredenheid in hooge mate op.

Vergeefsch waren de pogingen om tot een minnelijke schikking te komen. Sir Bartle Frere, die als regeeringscommissaris (High

Commissionner) de door de commissie van arbitrage voorgestelde schikking moest goedkeuren, achtte de voorstellen dier commissie te zeer in het voordeel der Zoeloe's. De Boeren waren over die voorstellen verontwaardigd. Toen de Zoeloeoorlog uitbrak en Kolonel Wood met Engelsche troepen de Transvaal kwam verdedigen, ondervond hij veel hulp van enkele Boeren. Een hunner, Piet Uys, maakte zich boven allen verdienstelijk en stierf den heldendood te Hlobane, twee dagen voor de groote overwinning te Kambula. De oorlogsberichten van Wood vermelden vele voorbeelden van den heldenmoed en de zelfopoffering der Boeren.

Toen Frere in 1878 door de Engelsche regeering verzocht was, om als regeeringscommissaris Natal en de Transvaal te bezoeken, kwam hij voor het eerst in onmiddellijke betrekking tot de gebeurtenissen die daar voorvielen. Zijn indruk, toen hij van alle feiten en gewisselde stukken kennis had genomen, was, dathet onvermijdelijk tot een oorlog moest komen, hetzij met de Zoeloe's hetzij met de Boeren. Kon men - zoo meende hij - met gunstigen uitslag den strijd voeren tegen diegenen die het eerst de vijandelijkheden begonnen, dan zoude wellicht de andere partij zich rustig houden. Maar in Natal dacht men er anders over. Daar waren de autoriteiten van meening dat de Zoeloe's alleen vijandig gestemd waren wegens de betrekking waarin men tot de Transvaal was gekomen. In Natal vond men die betrekking ongelukkig en liet men zich in het algemeen aan de Transvaal weinig gelegen liggen.

Shepstone was inmiddels vertrokken en door Lanyon vervangen. Toen de Boeren in het begin van 1879 een algemeene volksvergadering hadden belegd om Kruger en Joubert verslag te hooren doen van hunne tweede zending naar Engeland, noodigden zij Frere en Lanyon uit om die vergadering bij te wonen. Men bracht hun het ongepaste van dit verzoek onder de oogen, waarop zij het verlangen uitspraken dat die beide heeren hun althans een bezoek in hun kampement zouden brengen. Aan dit verlangen werd gevolg gegeven, en het bezoek had in het einde van Maart plaats. Reeds gedurende de zesdaagsche reis van de grenzen der Transvaal tot het kamp, schrijft Sir Bartle Frere, dat hij voldoende bewijzen ontving van de weinige eenstemmigheid, die bij de Boeren ten opzichte der annexatie heerschte. De menschen, die hij op reis ontmoette, vroegen dikwijls met eenige bezorgdheid, of hij kwam om de annexatie

ongedaan te maken. Slechts zeer weinigen toonden ingenomenheid met de leiders der ontevreden Boeren. In de meeste gevallen werd de wensch uitgesproken dat de annexatie thans niet weder vernietigd mocht worden. Velen erkenden, dat zij liever onafhankelijk en zelfstandig waren gebleven, maar meenden toch dat de verandering goed gewerkt had voor het land, en er thans niet meer op moest worden terugkomen. De vrouwen beklaagden er zich herhaaldelijk over, dat hunne echtgenooten en zonen tegen hunnen wil in het kamp der Boeren werden opgehouden. Zij, die kort voor de annexatie in de Transvaal gekomen waren, zeiden, dat zij er heen waren gegaan, in de overtuiging dat de annexatie spoedig moest plaats hebben. Die er zich sedert gevestigd hadden, smeekten op dringende wijze, dat de Engelsche regeering het land niet weder zou teruggeven aan het vroegere wanbeheer.

Eindelijk bereikten de heeren het kamp. De Boeren beweerden 4000 man sterk te zijn; maar Frere meent naar zijne berekening en naar de mededeelingen van hen die met hem waren te mogen aannemen, dat er slechts 1600 of 2000 bijeen waren. Er hadden langdurige gesprekken en onderhandelingen plaats tusschen hem en de aanvoerders der Boeren. Frere gaf hun als zijn indruk te kennen, dat slechts een zeer klein deel van de landelijke bevolking en een nog kleiner van de stedelijke, ernstig geneigd was om met geweld tegen de annexatie op te komen: dat velen nu in het kamp tegenwoordig waren uit vrees, en dat nog meerderen de annexatie wel betreurden, maar die als onvermijdelijk beschouwden. Slechts een zeer kleine onverzoenlijke minderheid verlangde zijns inziens de republiek terug. De leiders der Boeren kwamen met kracht tegen deze beschouwingen op. Hunne redeneeringen konden echter Frere niet overtuigen. Het kwam hem voor, dat de groote meerderheid der mannen, met wie hij in het kamp sprak, berust zoude hebben in het Engelsche bewind, indien dit op eene goede en verstandige wijze gevestigd werd en de Boeren zelf eenig aandeel in de regeering konden verkrijgen. Wat hem in deze overtuiging bevestigde, was, dat in die dagen niets tegen hem werd ondernomen. Hij was te Pretoria na zijn bezoek in het kamp met 200 Engelsche soldaten, de eenigen op 200 mijlen in de rondte. Daarenboven zou Lord Chelmsford, de bevelhebber der Engelsche troepen, geen man hebben kunnen te hulp zenden, waar hij nauwelijks soldaten genoeg had, om het uit te kunnen honden tegen

de Zoeloe's. De Boeren waren van dit alles zeer goed onderricht; zij kenden het gevaar dat van de zijde der Zoeloe's dreigde, zij wisten dat hunne overmacht hen in staat stelde om tegen Pretoria alles te ondernemen wat zij wilden; toch bleef het alleen bij bedreigingen, het kwam tot geen enkele daad van geweld. Hun bleef ten slotte niets anders over dan weder uiteen te gaan. Zij hadden van Frere vernomen dat de annexatie onmogelijk herroepen kon worden, en dat hij niet geneigd was hunne wenschen te ondersteunen. Hij beloofde alleen aan de Engelsche regeering een uitvoerig en nauwkeurig verslag te zullen doen toekomen van wat zij verlangden.

Nadat de Boeren uiteen waren gegaan, beraadslaagden Frere en Lanyon met elkander over de beste wijze waarop in de toekomst het bestuur van de Transvaal kon worden ingericht. Zij kwamen tot het besluit, dat aan het Engelsche gouvernement voorstellen moesten worden gedaan van den volgenden inhoud: Een uitvoerend bewind moest worden aangesteld, waarin ook enkele Boeren als bezoldigde leden zitting zouden hebben. Een voorloopige wetgevende vergadering moest worden bijeengeroepen, om die wetten vast te stellen. die tot versterking van het gezag noodzakelijk bleken, in afwachting van de instelling van een Volksraad of vertegenwoordiging. Het hoog geregtshof (High Court of Justice) moest beter geregeld worden en zijne leden hooger bezoldigd. De laagste ambtenaarstraktementen moesten eenige verhooging ondergaan. Het plan van den spoorweg naar Delagoa Baai moest naauwkeurig onderzocht worden. Eenige noodige hervormingen op administratief gebied, vooral een meer doeltreffende inrichting der policie, moest worden ter hand genomen. Een commissaris moest worden aangesteld om een onderzoek in te stellen naar den staat der geldmiddelen en plannen te beramen om evenredigheid te brengen tusschen uitgaven en inkomsten. Alles werd nu in het werk gesteld om bouwstoffen te verkrijgen voor een staatsregeling voor de Transvaal. De hulp der hooge ambtenaren in de Kaapkolonie werd ingeroepen; de President van den Oranje Vrijstaat, de Heer Brand, gaf uit den schat zijner ervaring inlichtingen en raadgevingen omtrent de staatsinstellingen waaraan de Transvaal behoefte had. De Heer Pretorius toonde zich bereid, alle voorstellen in overweging te nemen; men hoopte hetzelfde van den Heer Kruger te verkrijgen. Voor dat er echter iets in de zaak

verricht werd, zag Sir Bartle Frere zich genoodzaakt zijn ontslag te nemen. Sir Garnet Wolseley volgde hem als High Commissionner op. Over wat er daarna gebeurde, kan Frere alleen verwijzen naar de offlcieele stukken.

Kruger en Jorissen bezochten sedert de Kaapkolonie en trachtten hunne vrienden aldaar te bewegen zich tegen elke poging tot het vestigen eener Zuid-Afrikaansche Confederatie te verzetten, zoolang aan de Transvaal hare onafhankelijkheid niet was teruggegeven. Hunne welsprekendheid slaagde er in om overal den tegenstand tegen de plannen der regeering aan te wakkeren. De verklaringen van bekende staatslieden in Engeland werden verspreid als bewijs, dat dezen de herstelling der republiek in Zuid-Afrika waren toegedaan. Sinds nam ook het ongenoegen in de Transvaal hand over hand toe. Toch was daar niets geschied wat de grieven der Boeren eenigszins kon verzwaren. Integendeel het bestuur van de Transvaal had zich verdienstelijk gemaakt voor de bevolking en deze krachtig beschermd tegen de inlandsche stammen. De ellendige toestand der schatkist was veel vooruitgegaan. Een leening van 100,000 £ was aangegaan, en de inkomsten waren niettegenstaande de afschaffing van eenige schadelijke belastingen van 70,000 £ vermeerderd tot 160,000 £. Ook was men, zooveel mogelijk, aan de klachten over het niet gebruiken der Hollandsche taal te gemoet gekomen.

Aangaande de oorzaken die de Boeren er toe geleid hebben om niettegenstaande dit alles thans naar de wapenen te grijpen, meent Sir Bartle Frere dat vooral moet gelet worden op kwalijk gezinde personen, avonturiers uit alle landen van Europa, die hunne verkeerde raadgevingen overal in de Transvaal hebben uitgestrooid. Zij hebben gewezen op de moeielijkheden die de Engelsche regeering in haar eigen land ondervond en op de afwezigheid eener groote legermacht in Afrika. De ondoordachte uitdrukkingen van enkele Engelsche staatslieden hebben ook gestrekt om de hoop der Boeren op het herkrijgen hunner onafhankelijkheid aan te wakkeren. Daarenboven hebben de Boeren op het vasteland van Europa hunne vrienden en bondgenooten. In Holland zijn zij zeker van een groote toegenegenheid. In Duitschland hebben zij de sympathie van die kooplieden die gaarne zouden zien dat het Duitsche rijk een koloniale mogendheid werd: eindelijk kunnen zij rekenen op den steun van de ultra republikeinen en socialisten van alle landen van

Europa, die overal de omverwerping van alle gevestigde regeeringen plegen toe te juichen.

Ten slotte behandelt Sir Bartle Frere de vraag: wat moet er in de gegeven omstandigheden gedaan worden?

Wil men de Transvaal aan haar lot overlaten, dan wordt daardoor de taak van Engeland in Zuid-Afrika vooral niet lichter. Wil het Natal dan nog behouden als kolonie, ingesloten tusschen den Oranje Vrijstaat, de door oproer onafhankelijk geworden Transvaal, en de inlandsche volkstammen, dan zal het daar een kostbare legermacht moeten blijven onderhouden. Er bestaat dan daarenboven gevaar voor de eendracht in de Kaapkolonie zelve. Oude wonden, pas geheeld, zullen daar weer geopend worden. Hoe welgezind de bewoners der kolonie ook mogen zijn, een verdeeldheid van zoodanigen aard zou droevige gevolgen hebben. Tegen zoo groote moeielijkheden zouden de jeugdige staatsinstellingen waarschijnlijk niet bestand blijken. De gedachte aan een strijd tusschen de twee deelen der Europeesche bevolking aan de Kaap, doet reeds sidderen. Mocht het Engelsch gouvernement er ten slotte toe komen om zich geheel aan Zuid-Afrika te onttrekken, dan is daar niets anders te verwachten dan dezelfde toestand van onderling strijdende republieken die in Zuid-Amerika op de Spaansche heerschappij gevolgd is.

Engeland - zoo eindigt Sir Bartle Frere - moet beginnen met zijn gezag in de Transvaal te herstellen. Is dat geschied, dan moet het de staatsinstellingen in de Transvaal veranderen en in overeenstemming brengen met de wenschen en behoeften der bevolking. Men wachte er zich echter voor om constituties, in Engeland pasklaar gemaakt, naar Zuid-Afrika over te zenden. Een bevolking als die van de Transvaal moet langzamerhand in zijne staatsinstellingen ingroeien; zij moeten veranderd en vervormd worden naar de eigenaardige behoeften van hen voor wie zij bestemd zijn. De eenige goede weg zou zijn om aan een ambtenaar van ondervinding groote macht te geven, om hem in het land zelf een constitutie te laten maken, die, zoo zij door de verstandige en ervaren staatslieden die in de Kaap-kolonie en den Oranje Vrijstaat aan het roer staan, wordt goedgekeurd, ook instemming zal vinden bij de meerderheid der Boeren.

Tot dusverre Sir Bartle Frere.

Allereerst wil ik wijzen op wat wij in zijn artikel niet vinden. Niets van de ‘Boer-atrocities’, hun menschenroof en hun levend verbranden der kleine kinderen, gruwelen, die de Engelsche dames hebben doen verbleeken achter hunne couranten, en die zelfs in het Lagerhuis de verontwaardiging schijnen te hebben opgewekt. Waar Sir Bartle Frere die gruwelen volstrekt niet vermeldt, mogen wij die - dunkt mij - gerust op rekening van de overspannen verbeelding der Duitsche zendelingen stellen. Dat de Boeren geen saletjonkers zijn weten wij, dat zij wat ruw en hardhandig zijn gelooven wij gaarne, maar juist de gebeurtenissen der laatste maanden hebben voldoende aan den dag gebracht, dat zij evenmin wreedaardige barbaren als - wat de Berlijnsche zendeling Nachtigall van hen verhaalt - lafaards[1] zijn. De voorstelling van het Parlementslid Fowler, alsof een schild van Britsche bajonetten noodig ware geweest, om de inlanders te beschermen tegen de wreedheid der Boeren, kunnen wij dus niet alleen, zooals de minister Gladstone zeide, als te sterk gekleurd, maar gereedelijk als valsch gekleurd beschouwen. Integendeel juist de gevaren, die de Boeren dreigden van de zijde der Zoeloe's, schijnen bovenal Sir Theophilus Shepstone tot zijne bekende handelingen te hebben gedreven. En hier wenschen wij een algemeene opmerking voorop te zetten. Wij, voor ons, twijfelen geen oogenblik aan de goede bedoelingen der Britsche hooge ambtenaren in Zuid Afrika. Wij zijn overtuigd dat èn Sir Bartle Frere èn Sir Theophilus Shepstone steeds het wezenlijk welzijn derBoeren voor oogen hebben gehad. Zij zagen dat de regeeringsvorm der Transvaal gebrekkig was en zij wilden haar een betere geven; zij zagen dat de Boeren zich moeielijk konden verdedigen, zij wilden hun in die moeielijkheid bijstaan. In één woord, het was hun wensch dat de Transvalers in welvaart zouden toenemen, dat de veiligheid in hun land beter verzekerd zou zijn, en zij begrepen dat een Engelsch gouvernement dien wensch oneindig beter kon vervullen dan de gebrekkige zelfregeering der Boeren. Het is Engeland niet te doen - wij nemen het gaarne aan - om aan den ijdelen roem van het getal zijner onderdanen te zien vermeerderen, de vrije instellingen van een onafhankelijk volk op te offeren. Neen, het wilde juist aan

1 too cowardly to be merciful.

dat volk waarborgen voor het behoud zijner vrijheid geven. De onafhankelijkheid werd ontnomen om de vrijheid des te beter te verzekeren. De Transvalers - zeide Sir John Lubbock in het Parlement, en wij zullen de laatsten zijn om de betrekkelijke waarheid dezer verzekering te ontkennen - zullen niets minder vrij zijn omdat zij deel uitmaken van een groot rijk.

Toch ligt in deze beschouwing die van de annexatie een weldaad, een daad van belangeloosheid van de zijde van Engeland maakt, juist omdat zij volkomen te goeder trouw en met de beste bedoelingen in Engeland wordt verkondigd en vastgehouden, een allergevaarlijkst beginsel. Het is de volledige miskenning van het recht, dat ieder historisch bestaande natie of staat toekomt om te beschikken over zijn eigen lot. Het onrecht, dat met goede bedoelingen wordt gepleegd, is in beginsel oneindig gevaarlijker, dan het onrecht dat met de opzettelijke bedoeling om kwaad te berokkenen, bedreven wordt. Gij moogt het huis van uw buurman niet in brand steken, al zijt gij ook van zins er een beter voor hem te laten bouwen; gij moogt hem zijne geit niet ontnemen, ook al geeft ge er hem een koe voor in de plaats. Gij kunt uw buurman een dwaas noemen indien hij niet tevreden is, en niet met dankbaarheid uit uwe hand aanneemt wat gij voor hem beschikt hadt; maar zoo hij u beschuldigt van onrechtvaardigheid, heeft hij honderdmalen gelijk. Hij heeft het recht uwe weldaden te weigeren, en dat recht is even heilig als alle andere rechten.

Aan volken zoowel als aan personen moet de vrijheid worden gelaten om zelven te bepalen wat zij voor hungeluk bevorderlijk oordeelen. Meent een regeering de welvaart harer onderdanen te bevorderen door hooge inkomende rechten en verbod van in- of uitvoer; meent een volk een gebrekkigen en door iedereen veroordeelden regeeringsvorm te moeten blijven handhaven, het geeft geen vreemden het recht om de weldaden van het vrijhandelstelsel of van een meer vrijzinnige staatsinstelling hunnen naburen op te dringen. Wilde de regeering der Transvaal de wetten buiten werking laten stellen door de onderdanen, de belastingen ongeïnd laten blijven, wilde zij de teugels in één woord geheel laten glippen; die feiten alleen gaven daarom nog niet het recht aan de Engelsche regeering om de teugels op te nemen en aan den toestand van anarchie een einde te maken.

De volstrekte toepassing dezer beginselen sluit geen uitzonderingen uit. Of liever zij toont duidelijk de grenzen aan

buiten welke de regel ophoudt te gelden. Zoo zal de toestemming van de groote meerderheid der natie in datgene wat haar van buiten wordt aangebracht, in den regel als grond voor de rechtmatigheid der interventie mogen gelden. Een beroep op dezen grond van rechtmatigheid zal wel altijd aan twijfel onderhevig blijven, bij de groote moeielijkheid om overtuigend te bewijzen dat de uitspraak der meerderheid verkregen is, op eene wijze, die genoegzame waarborgen geeft voor hare zuiverheid. Wij weten van dergelijke volksstemmingen meer dan genoeg uit de geschiedenis van onze eeuw. Maar als formeele rechtvaardiging van annexaties kunnen zij in elk geval beschouwd worden. Intusschen schijnt ook de Engelsche regeeringscommissaris de behoefte aan dergelijke formeele rechtvaardiging niet gevoeld te hebben. Bij een stemming der bevolking, die, volgens Frere, aan moedeloosheid grensde en die alles beter achtte dan den bestaanden toestand, was het toch zoo moeielijk niet geweest om althans eenig teeken van instemming of goedkeuring te verkrijgen. Hechtte Shepstone voor zich zelf te weinig waarde aan dergelijke uitspraken, hetzij van den Volksraad of van de bevolking zelve; of wel was hij beducht niet datgene te zullen verwerven wat hij wenschte, maar juist het tegendeel? Ik waag geen beslissing, maar moet erkennen, dat een der sterkste wapenen voor de voorstanders der annexatie op deze wijze ongebruikt is gebleven. Nimmer kan thans meer beweerd worden, dat de Transvaalsche Boeren op eenigerlei wijze in de annexatie hebben toegestemd.

Er is evenwel een tweede vraag, waarvan de oplossing oneindig moeielijker en ingewikkelder is: of niet de veiligheid der Engelsche koloniën in Zuid-Afrika door den staat van regeeringloosheid, waarin de Transvaal tijdelijk vervallen was, ernstig bedreigd werd. Moest Engeland niet uit zelfbehoud tot de annexatie overgaan? Merkwaardig is in dit opzicht de verklaring van Frere, dat de Zoeloe's gebruik hoopten te maken van de verdeeldheid tusschen Natal en de Transvaal, om zich zelven te bevoordeelen. Zij zouden, indien Natal zich onzijdig wilde houden, gaarne de Boeren verdreven en uitgeroeid willen hebben. Mocht Engeland dit laatste niet toestaan, in het belang zijner eigen koloniën, dan had het slechts aan de Transvaal die hulp behoeven te verschaffen, die noodig was om het gevaar voor Natal en de Kaapkolonie af te wenden; wilde het echter de verovering van de Transvaal door de Zoeloe's verhinderen alleen

uit liefde voor de Europeesche bevolking, uit edelmoedigheid, dan herhalen wij wat de Heer Veth in het vorige nummer van dit tijdschrift schreef: ‘il faut être juste avant d'être généreux.’ Wilde Engeland de Transvaal redden uit de handen der Zoeloe's, het behoefde haar daarvoor niet zelf te behouden.

Ziedaar in het kort ons oordeel over de annexatie, en wij gelooven dat dit oordeel in ons vaderland vrij algemeen gedeeld wordt. Duitsche sympathieën hebben hier niets mede te maken. Wij verlangen volstrekt niet, dat Duitschland zich de belangen der Transvaal aantrekke in dien zin, dat het pogingen aanwende om van de Transvaal een Duitsche bezitting te maken. Trouwens indien Sir Bartle Frere hier niet op zinspeelde, zou het niet bij ons zijn opgekomen om over die mogelijkheid te spreken. Het is bijna ondenkbaar, dat staatslieden te Berlijn dergelijke plannen in ernst zouden koesteren. In sommige kringen in Engeland schijnt men in den laatsten tijd niet zonder zorg te wezen voor de koloniale plannen van het Duitsche rijk. Of die bezorgdheid eenigen grond heeft, laten wij in het midden; maar indien Engeland het getal der koloniale mogendheden liever niet ziet vermeerderen, hoeveel te minder zal men zulks ooit in Nederland wenschen, dat bij zijn uitgestrekt koloniaal gebied een zoo beperkt grondgebied in Europa bezit.

Onze sympathie voor de Transvaalsche broeders blijft buiten alle berekeningen der politiek. Toen honderd jaren geleden, in de republiek der vereenigde provinciën, een talrijke staatkundige partij, ter wille der opgestane Engelsche koloniën in Amerika, onze regeering drong tot een vredebreuk met Engeland, was het nog meer haat tegen Engeland, dan sympathie voor de Amerikanen die haar daartoe aanzette. Thans houden wellicht juist de algemeen heerschende gevoelens van vriendschap en genegenheid voor onze overzeesche naburen, ons volk terug van een al te luidruchtige openbaring hunner gezindheid ten gunste van de strijdende Boeren in Zuid-Afrika. In Stuttgard en Frankfort zoowel als te Parijs en te New-York moge de beweging voor de Transvaal haren grond hebben, hetzij in staatkundige overwegingen, hetzij in de onbepaalde sympathie voor elk volk, dat voor zijn onafhankelijkheid strijdt, bij ons heeft die beweging een veel breeder grondslag. Hier te lande spreekt de stem des bloeds. Het is in onze taal dat Kruger en Joubert hunne bevelen geven aan de strijdende Boeren. Zij zijn als wij, zooals het in het Engelsche Lagerhuis door een der sprekers gezegd is, de afstam-

melingen van een groot volk, dat tachtig jaren lang de geheele macht van Spanje wederstond.

Met spanning en niet zonder groote bezorgdheid wachten wij dan ook in Nederland den uitslag van het bloedige drama aan de Kaap af. Een strijd tusschen de Hollanders en Engelschen der Kaapkolonie - zoo schreef Sir Bartle Frere mij - zou een even rampzalige burgeroorlog zijn, als een strijd tusschen Engelschen en Schotten in Groot Brittannie. De wijsheid der staatslieden die de Koningin van Engeland thans ter zijde staan, moge een zoo jammerlijk uiterste weten te verhoeden. De woorden door Gladstone dezen zomer gesproken, die niet alleen door de kiezers in Mid-Lothian zijn gehoord, maar van de Noordkaap tot de Kaap de goede Hoop door de geheele beschaafde wereld gelezen zijn, mogen thans door den welbespraakten Premier met een nadere uitlegging voorzien worden, door hem - wij weten het - wordt onveranderlijke waarde gehecht aan het gezag van het boek waarin de uitspraak te lezen staat dat gerechtigheid een volk verhoogt.

Naast de rechtschapenheid en de wijsheid van het Engelsche ministerie levert de macht der openbare meening in Engeland een minstens even sterken waarborg. De Engelsche natie, die in hare vrijheidlievende gezindheid steeds de partij trok van alle verdrukte rassen, die voor weinige jaren de zaak der Bulgaren met zooveel geestdrift omhelsde, kan niet ongevoelig blijven voor het goed recht der Zuid-Afrikaansche Boeren. Zij heeft dit trouwens reeds op niet ondubbelzinnige wijze getoond. Krachtig door haren steun zal het de Engelsche regeering - hopen wij - gelukken een uitweg te vinden uit de moeielijkheden waarin zij zich bevindt. Een uitweg, die haar den twijfelachtigen roem eener overwinning op een zwakken en slecht toegerusten vijand bespaart.

W.H. DE BEAUFORT.

Onze Transvaalsche broeders.

(*Vervolg van blz.* 351.)

II.

De vestiging van het Britsche gezag in Natal beroofde niet slechts de Boeren van hunne onafhankelijkheid; zij werd ook onmiddellijk gevolgd door eene reeks van miskenningen en rechtsverkrachtingen, die ten gevolge hadden dat allengs een groot deel der Hollandsche ingezetenen de kolonie verliet en zich deels tusschen de Oranje- en Vaal-rivier, deels aan de overzijde der laatste nedersloeg. Vóór de annexatie had de Volksraad den grond verdeeld en aan elk gezin 4000 morgen toegewezen. De Engelschen vonden dit te veel; zij beperkten willekeurig de hoeven tot 2000 morgen, en moedigden daarentegen de Zoeloe-kaffers aan om zich in Natal neder te zetten, hun de gronden schenkende, die aan de Boeren ontnomen waren. Die inboorlingen werden aan zichzelven overgelaten; men liet hen hunne eigen baarbaarsche wetten en gebruiken zonder eenige beperking volgen. Het vee der Boeren te stelen was hun dagelijksch bedrijf en daarover wraak te nemen was aan de verongelijkten ten strengste verboden. De toestand was voor de Boeren in 1847 zoo onlijdelijk geworden, dat schier al wat nog van de Hollandsche ingezetenen was overgebleven, zich gereed maakte de voortrekkers te volgen. Vooraf wilde men echter nog eene uiterste poging beproeven om de Engelsche autoriteiten tot beter gedachten te brengen. Andries Pretorius werd afgevaardigd om de bezwaren der Boeren ter kennisse van den gouverneur der Kaapkolonie te brengen. Hij deed de reis te paard over het gebied van den Vrijstaat, en onder ongeloofelijke bezwaren, daar het weder hoogst ongunstig was en de rivieren buiten hare oevers getreden waren. Hij vroeg om gehoor en het werd hem geweigerd; eene schriftelijke memorie werd

ingediend en met nietszeggende algemeenheden beantwoord. Zijne Excellentie, die op het punt stond afgelost en vervangen te worden, had geen tijd om zich met een onderzoek van zulke onbeduidende zaken als de klachten der Boeren bezig te houden. Ontmoedigd en verbitterd keerde Pretorius terug; welke gevoelens hem en met hem al de Boeren vervulden, moge blijken uit een uittreksel van een zijner open brieven, waarin hij verklaarde de pen op te vatten, om een beroep te doen op een publiek dat, naar hij vertrouwde, beter in staat zou zijn zijne klachten te begrijpen, dan bezoldigde ambtenaren, met wie het steeds moeielijk was te handelen waar hunne verantwoordelijkheid in het spel kwam. 'Waar,' sprak hij, 'was het Gouvernement met zijne macht, toen wij ons eensklaps door wreede barbaren omringd vonden? toen meer dan 400 mannen, vrouwen en kinderen door deze ellendelingen werden vermoord? Ja vermoord, - onmenschelijk vermoord. Waren wij zijne onderdanen niet, toen verdrukking ons dwong ons geboorteland te verlaten, en ons zonder bescherming in de wildernis te storten? En verlieten wij het land, voordat alle middelen om herstel van grieven te erlangen, memoriën, petitiën enz. waren uitgeput? Mij dunkt, ik hoor iemand uitroepen; "het was uw eigen verkiezing." Inderdaad, dat was het; en waren de uitgeweken Boeren slechts aan zich zelven overgelaten, zij zouden zich die keus nooit beklaagd hebben, daar zij dan voor zich een Beschermer hadden kunnen kiezen, voor wien het woord "bescherming" werkelijk iets beteekende. Hoe komt het dat, sedert de verschijning der Britsche krijgsmacht in Natal, dat aantal door geen enkelen Hollandschen Boer is vermeerderd, ofschoon het land door zijne schoone velden en vruchtbare beemden allen als met open armen uitnoodigt? Stel daartegenover de ongemakken, die zij moesten doorstaan in de wildernis, en de vraag dringt zich op: "wat kan de reden zijn?" Niets anders, Sir! dan dat Hare Majesteit hare genadige bescherming heeft uitgebreid tot Natal; want "bescherming" wordt door hen, die ondervinding in de oude kolonie hebben opgedaan, vertolkt met vervreemding, onderdrukking, uitroeiing.... Ik onderneem morgen de terugreis naar Natal met een bezwaard gemoed. Het doel, waarvoor ik alle moeilijkheden trotseerde en vrouw en kinderen geruimen tijd onbeschermd achterliet, heb ik niet bereikt. Ik heb vruchteloos eene lange reis gemaakt; ik heb Sir Henry Pottinger

gezien noch gesproken, en als antwoord op mijne schriftelijke vertoogen een stuk ontvangen, zoo ongepast, zoo weinig ter zake dienende, dat ik de ernstigste gevolgen voorzie, als het onder ons bekend wordt. Ik keer terug om den tijd te verbeiden, waarop ik al die vooruitgeziene ellende, moord, roof en brandstichting, verwerkelijkt zal zien, misschien om mijn eigen leven ten offer te brengen. Maar ik zal de zelfvoldoening smaken van het bewustzijn, dat ik mijne stem tegen het wanbestuur verheven heb, toen het nog tijd was, - het wanbestuur waarvan men de vruchten zien zal als het te laat is een anderen weg in te slaan.'

Sir Henry Pottinger werd opgevolgd door Sir Harry Smith, een dapper en gemoedelijk soldaat, maar die de geaardheid en de grieven der Boeren even weinig begreep als zijn voorganger, en zich, even als hij, door de voorstellingen der kleine Engelschgezinde partij liet misleiden. De eenige weg om uit de moeilijkheden te geraken, dien ook hij zich kon voorstellen, was de Boeren met het Engelsch gezag te verzoenen. In persoon begaf hij zich naar het land over de Oranje-rivier, waar hij veel regeeringloosheid en verwarring aantrof, en, naar den regel dat men zich licht overtuigt van hetgeen men wenscht, de meening omhelsde, dat naar de vestiging van het Britsche gezag met vurig verlangen werd uitgezien. Hij besloot dus, in het belang van vrede, eensgezindheid en rust, het oppergezag der Koningin te proclameeren. De annexatie van het nieuwe gebied, destijds gewoonlijk 'the Sovereignty' genoemd, had plaats bij afkondiging van 3 Febr. 1848. Doch alle welgemeende maatregelen door den Gouverneur, zoo hier als in Natal, tot verbetering van het lot der Boeren en beteugeling van de rooverijen der Kaffers genomen, waren onvermogend om de groote meerderheid te doen berusten in een opgedrongen gezag, dat zij sedert lang geleerd hadden te haten en te wantrouwen. Bij zijne komst in Natal ontmoette hij in de Toegela-drift het kamp van Pretorius, die gereed stond om aan het hoofd van 300 à 400 huisgezinnen het Transvaalsche gebied in te trekken. Het waren dezelfde mannen die Pretorius naar de Kaapkolonie hadden afgezonden en, verbitterd door de ontvangst die hem was ten deel gevallen, thans de laatste banden wenschten te verbreken die hen bonden aan het Britsche gezag. De goedhartige Gouverneur werd diep getroffen door den ellendigen toestand waarin hij hen aantrof; hij poogde hen te bewegen om te blijven waar

zij waren, en beloofde hun dat zij allen zonder uitstel in het bezit zouden gesteld worden van goede en uitgestrekte hoeven, met deugdelijke bewijzen van eigendom. Om aan deze beloften kracht bij te zetten, benoemde hij onmiddellijk eene landcommissie, onder welker leden hij ook Pretorius opnam, met volmacht om alle aanspraken te onderzoeken en met last om zich met de meeste vrijgevigheid jegens ieder persoonlijk te gedragen. Ook aan andere billijke wenschen trachtte hij te gemoet te komen, en bij zijne terugkomst in de Kaapstad werd Sir Harry Smith onder luid gejubel als de edelmoedige vredestichter en de weldoener der verdrukten ontvangen. Hij had echter Pretorius diep gekwetst door hem geld aan te bieden, om de Boeren tot het staken van hun reistocht te bewegen, en door de aanhechting der Sovereignty voor hem te verzwijgen, welke hij echter door derden vernam, eer nog de Gouverneur zijn kamp had verlaten.

De aanhechting der ‘Sovereignty’ was olie in het vuur, te meer daar het weldra uit adressen en volksdemonstratiën bleek, dat de groote meerderheid harer bewoners dien maatregel verfoeide. Het was dezelfde geschiedenis die wij thans ten opzichte der Transvaal beleven; mutato nomine eadem fabula narratur. Maar God verhoede dat ook thans weder de uitkomst dezelfde zou zijn! De Boeren kwamen, zooals men dit noemde, in opstand; zij noodigden den Gouverneur Majoor Warden uit om dadelijk het land te verlaten, en daar hij, behalve eenige vrijwilligers, slechts 48 man onder zijn bevelen had, zag hij zich genoodzaakt te kapituleeren. De Gouverneur, die alles meende gedaan te hebben wat de Boeren bevredigen kon, handelde nu met eene onstuimigheid die alle vergelijk onmogelijk maakte. Hij stelde een prijs van 2000 Pd.St. op het hoofd van Pretorius, weigerde met hem te onderhandelen en gaf op zijn ultimatum, waarbij hij de herroeping der annexatie eischte, slechts de verklaring, dat hij met de wapenen zou antwoorden. De hardnekkige schermutseling bij Boomplaats eindigde met de nederlaag der Boeren. Pretorius, ziende dat alles verloren was, wierp zich met zijne volgelingen in de Transvaal. De Engelschen proclameerden den 7^{den} September 1848 op nieuw de souvereiniteit over het gebied van den tegenwoordigen Vrijstaat, installeerden majoor Warden weder als Britsch resident, bouwden het fort te Bloemfontein, en lieten zich door een adres van eenige burgers van Smithfield nog eens

in den waan brengen, dat de groote meerderheid tevreden was, en het verzet tegen hun gezag alleen aan de heethoofden was te wijten, die zich thans grootendeels aan de overzijde der Vaal-rivier bevonden. Deze laatsten werden een tijd langgeheel aan hun lot overgelaten, daar nieuwe Kaffer-oorlogen, ten deele juist uit de annexatie van het nieuwe gebied voortgesproten, aan de Britten de handen vol werk gaven, en de Boeren van den Vrijstaat, die Majoor Warden als ‘voortdurend in hun hart rebellen’ beschreef, weigerden tegen de inlanders te velde te trekken, in een geschil dat het hunne niet was.

De Engelsche regeering, het eindelooze gehaspel moede en ongezind voortdurend bloed en schatten op te offeren aan de politieke inzichten van hare koloniale ambtenaren, die steeds in de noodlottigste illusiën bleven volharden, besloot in 1851 een anderen weg te beproeven. De Staat-secretaris voor de koloniën Graaf Grey beantwoordde de dépêches van den Gouverneur, waarbij de staat van zaken in het gebied der Oranje-rivier werd blootgelegd, met de opmerking, dat Harer Majesteit's regeering de aanhechting van dat gebied slechts zeer schoorvoetend had goedgekeurd, en nog wel alleen op grond der voorstelling, dat zij door de bevolking begeerd werd, en met het doel om aan hare wenschen te gemoet te komen. Nu het hun bleek, hoe groot de klove tusschen die voorstellingen en de werkelijkheid was, achtte hij het wenschelijk, dat de ambtenaren en troepen hoe eer hoe beter werden teruggeroepen, mits dit geschieden kon zonder de eer der Kroon in de waagschaal te stellen. Nog duidelijker verklaarde zich de Edele Lord in latere brieven, waarin hij voorop stelde, dat het voor de autoriteiten in de kolonie een bepaald punt van politiek moest worden, de souvereiniteit over de Oranje-rivier ten slotte te laten varen, en er bijvoegde, dat, als eenmaal dit plan was uitgevoerd, geene oorlogen, hoe verwoestend ook, die de kolonisten en inboorlingen buiten de grenzen van het Britsche gebied zouden voeren, geacht zouden mogen worden eenigen grond voor tusschenkomst op te leveren. Ook werd, om alle verwikkelingen in de toekomst te voorkomen, in de duidelijkste woorden aan alle ambtenaren der Kroon te kennen gegeven, dat zij, onder welk voorwendsel ook, geene aanleiding mochten geven tot eenige uitbreiding, hoe gering ook, tot uitbreiding van Harer Majesteits gebied in Zuid-Afrika.

Het was onder den indruk dezer voorschriften, dat eerst de

onafhankelijkheid van het land over de Vaal-ririer, 'twelk vroeger onder de leiding van Potgieter, later onder die van Pretorius gekoloniseerd was, en waarover de Britten nooit eenig gezag hadden geoefend, daarna ook die van het gebied tusschen de Oranje- en Vaal-rivier, dat kort te voren geannexeerd was, door de Britsche autoriteiten namens de Koningin werd erkend. Het verdrag met het volk der Transvaal werd den 17^{den} Januari, 1852, bij de Zandrivier gesloten. Den kolonisten werd het recht verleend om een bestuur in te stellen zooals hun goeddacht, en de verzekering dat noch inmenging in hunne aangelegenheden, noch inbreuk op hun grondgebied ten noorden der Vaal zou plaats hebben. Noble noemt het verdrag eene w e l d a a d , werkelijk verleend ten gevolge der bepaalde voorschriften van Graaf Grey om de Britsche heerschappij niet verder uit de breiden, maar die de Commissarissen handig genoeg waren als een gunst te verleenen, terwijl ze spoedig als onvermijdelijke concessie had moeten plaats vinden. Aan deze onderhandelingen namen Potgieter en zijne volgelingen geen deel, en er bestond zelfs veel naijver tusschen de beide opperhoofden. Wel wist de heer Stuart, toen pas uit Holland aangekomen, reeds in Maart 1852 eene verzoening tusschen beide te bewerken, maar toch bleven de door Potgieter en zijne volgelingen gestichte kleine republieken van Lijdenburg en Zoutpansberg nog eenige jaren als afzonderlijke staatjes nevens de grootere Republiek der Transvaal bestaan.

Inmiddels was het gebied der Oranje-rivier door den oorlog met Moshesh, het hoofd der Basuto's, geteisterd. Hij had zich een geduchten vijand betoond; maar zoodra de Engelschen genoeg meenden gedaan te hebben om de eer hunner wapenen te handhaven en Moshesh om den vrede had gevraagd, werd ook hier de nieuwe politiek in toepassing gebracht. Het vee door de Engelschen aan de Kaffers ontrukt, werd als het equivalent der van Moshesh voor de rooverijen zijner onderdanen geeischte vergoeding aangenomen, en de Britsche Gouverneur, Sir George Cathcart, vaardigde eene proclamatie uit waarin hij bekend maakte, dat de vrede hersteld was, dat de Regeering voor de toekomst van iedere inmenging in geschillen der kolonisten met de inboorlingen afstand gedaan had, en dat aan de Europeesche bevolking de volle vrijheid was gegeven om haar eigendom te beschermen en te hernemen overeenkomstig het oude kommando-stelsel. Hiermede was nu alle bezwaar

tegen de onafhankelijkheid van het gebied der Oranje-rivier opgeheven en den 8sten April 1854 werd eene proclamatie uitgevaardigd, waarbij Engeland van zijne heerschappij over dat gebied formeel afstand deed, waarna een verdrag, in de hoofdzaken met dat van de Zand-rivier overeenkomende, met de daartoe door het volk gekozen vertegenwoordigers werd aangegaan.

Zoo werd het Oranje-rivier-gebied de Oranje-Vrijstaat, terwijl de Transvaal, bij de den 2den Febr. 1858 door den Volksraad aangenomen grondwet, den naam van Zuid-Afrikaansche Republiek aannam. Zij zou dien naam beter waardig geweest zijn, indien Martinus Wessel Pretorius, die zijn overleden vader als hoofd van het meerendeel der Transvaalsche kolonisten had opgevolgd, geslaagd was in zijn plan om al de Boeren-republieken tot ééne groote Republiek te vereenigen. Dat plan was reeds mislukt voor zooveel den Vrijstaat betreft, waarmede den 1sten Juni 1857 een verdrag op den grondslag der zelfstandigheid van beide republieken was gesloten; maar gelukte met de republieken van Zoutpansberg en Lijdenburg, die in 1858 en 1860 afstand deden van hun afzonderlijk bestaan.

Zoo was na lange worsteling de ontheffing van het gehate Britsche gezag door alle kolonisten ten Noorden der Oranjerivier verkregen; zij was ten slotte verworven zonder eenige moeite, door een geheel vrijwilligen afstand van de Britsche zijde, en in weerwil zelfs van de ernstige pogingen door de Engelsche inwoners van den Vrijstaat aangewend om de Regeering in het moederland van dien stap terug te houden. Wie meenen mocht, dat door deze handelwijze eenige bijzondere edelmoedigheid van de zijde der Britsche regeering werd aan den dag gelegd, zal zijne illusie spoedig prijs geven, als hij eenige der toenmaals door de Britsche autoriteiten gewisselde stukken inziet. Zoo schrijft Sir George Cathcart in een zijner dépêches: ‘Hoe meer ik den toestand van het land beschouw, hoe vaster ik overtuigd raak dat het voor ons geen waarde heeft. Het mist ontegenzeggelijk niet alle aantrekkelijkheid: zijn klimaat is uitnemend; het wild is er overvloedig, zoodat de Hollandsche families voornamelijk door de jacht in hun levensonderhoud voorzien, wat hen, gevoegd bij eene hoogst eenvoudige levenswijze, soms in staat stelt kudden en geld te verwerven in eene mate, die in zulk een primitief land als rijkdom kan beschouwd worden. Desniettemin bezit het uitgestrekte land niets, dat een blijvende vereeniging zou kunnen wettigen met

een gebied, dat buitendien reeds door het bezwaar van een te grooten omvang gedrukt wordt. Geene natuurlijke voordeelen, geene beweegredenen van voorzichtigheid en voorzorg, geene nuttige bedoelingen kunnen voor het behoud worden aangevoerd; de kracht van het Britsche Gouvernement, het vertrouwen in zijn karakter, de luister van zijn Kroon kunnen er in geen opzicht bij winnen.' Ex ungue leonem! Dezelfde redenen hadden ook natuurlijk voor het verlaten van de Transvaal gegolden. Het zal ons blijken, hoe spoedig de Britsche politiek van karakter veranderde, toen het bleek dat de republieken meer natuurlijke voordeelen, belangrijker hulpbronnen bezaten, dan men zich had voorgesteld, dat zij vatbaar waren voor een ontwikkeling, die haar tot gevaarlijke concurrenten van het Engelsche gezag in Afrika zou kunnen maken. Men begon toen de politiek van Lord Grey en Sir George Cathcart als een misslag te beschouwen, waarop men zich haasten moest terug te komen. Voorwendsels daartoe werden met volharding gezocht, verdicht, door sluwe onderhandsche bemoeiingen in het aanzijn geroepen. De beide republieken zouden het, de eene vroeger, de andere later ondervinden, dat met den val van Karthago de Punica fides niet van het wereldtooneel is afgetreden.

Een der gereedste en met het gunstigst gevolg aangewende middelen om een casus tegen de boeren te verkrijgen, die eenigen glimp aan het gewelddadig ingrijpen kon geven, was de antipathie die de Britsche, gedeeltelijk ook de Duitsche zendelingen, die zich met de bekeering der inboorlingen bezig hielden, tegen de Hollandsche kolonisten koesterden. Die antipathie was een natuurlijk gevolg van het zeer verschillend standpunt, vanwaar beide die inboorlingen beschouwden. Voor de Boeren waren zij natuurlijke vijanden, de roovers van hun vee, de verstoorders hunner rust, de verwoesters hunner welvaart, en veler theologische vooroordeelen zagen in hen de afstammelingen van het gevloekte ras van Cham, die er nauwelijks aanspraak op konden maken om als menschen beschouwd en behandeld te worden. Voor de zendelingen daarentegen, overtuigd van hunne roeping om aan die arme, in de duisternis dolende stammen, de blijde boodschap der genade te brengen.... waren zij het voorwerp van warme belangstelling, van innig medelijden, van eene teederheid zelfs, die hunne liefde voor de zwarte huid tot het doelwit der spotternijen maakte van hen die hunne verwijten moesten verduren. De antipathie der zendelingen open-

baarde zich op geen edele wijze; vaak aangevuurd door persoonlijke grieven, door krenking van persoonlijke belangen, werd zij een lichtgeloovigheid die van alle berichten steeds de ergste als waarheid omhelsde, eene lichtvaardigheid die de overdrevenste geruchten als echte feiten verkondigde. De beroemde Living - stone - een man in wiens anders edel en treffelijk karakter het mij leed doet de zwarte stippen te moeten aanwijzen - was zoozeer tegen de Hollandsche kolonisten ingenomen, dat hij hunne onafhankelijkheid als den ondergang der Britsche missie beschouwde en geene middelen spaarde om de vrijverklaring der Transvaal tegen te werken. De voornaamste beschuldigingen waren, dat de Boeren jagers en reizigers beletten zich naar het Noorden der Transvaal te begeven, dat zij handel dreven in ‘zwart ivoor’ en dat zij de Kaffers in hun gebied op de gruwzaamste wijze onderdrukten. In een uitstekend boekske door Dr. J.A. Roorda Smit dezer dagen onder den titel ‘het goed recht der Transvaalsche Boeren’ in het licht gegeven, kan men eene vergelijking vinden van het officiëel rapport van Scholtz, den aanvoerder der Boeren-expeditie tegen Sechele (1852), en van de berichten door Livingstone daaromtrent naar Engeland gezonden. De aanleiding tot den krijg was de bescherming door het genoemde Beetsjoeanen-hoofd aan Moselele en zijn stam verleend, toen de Boeren eene expeditie uitrustten om hem voor zijn rooverijen te straffen. De Boeren eischten den vluchteling op, Sechele weigerde, in zijn verzet gestijfd door de zendelingen, die hem zelfs rijkelijk van geweren en ammunitie voorzagen. Livingstone bevond zich bij Sechele, toen de oorlog uitbrak, maar vluchtte bij hunne nadering noordwaarts. Toch had hij niets voor zijn persoon of zijn eigendom te vreezen; want Scholtz had een proclamatie uitgevaardigd, om de zendelingen voor alle schade aan lijf en goed te vrijwaren, en twee overtreders waren met het verlies hunner aanspraak op een aandeel in den oorlogsbuit gestraft. Spoedig daarop werd het langdurig gevecht geleverd, dat het lot van Sechele besliste. De Boeren vonden zijne stad ledig; het huis der Britsche missie vonden zij door de Kaffers opengebroken en geplunderd, maar zij hadden twee geweren vergeten. Door gevangen Kaffers vernam men, dat het eenige mijlen van de stad gelegen huis van Livingstone nog ammunitie bevatte, en dat hij kort te voren 12 geweren aan Sechele verkocht had. Op dit bericht liet Scholtz het huis van Livingstone onder-

zoeken. Men vond er verscheiden geweren die half gereed waren, en eene compleete wapensmederij. De Boeren kregen den indruk dat het huis meer op een geweermakerswinkel dan op een station van zendelingen geleek, en dat er meer werk gemaakt werd van den verboden handel in wapenen, dan van het onderwijs der Kafferjeugd. De smidswerktuigen werden als buit meêgenomen. Het verscheuren of tot proppen maken van Livingstone's dictionnaires, waarover deze zich later zoo heftig beklaagde, wordt in het officiëel rapport niet vermeld. Waarschijnlijk had geen der Boeren eenig besef van de waarde van het vernielde, en dit had een edelmoedig vijand in aanmerking moeten nemen,

Het rapport van Livingstone begint met de Boeren te beschuldigen dat zij elke gelegenheid aangrepen om zich ten koste der arme inboorlingen te verrijken, en schetst den oorlog met de Beetsjoeanen als de eerste bittere vrucht van de staatkunde, die tot het traktaat der Zand-rivier had geleid, en die, als men er in volhardde, tot de geheele vernietiging zou voeren van alle stammen van inboorlingen die in de termen van die overeenkomst begrepen waren. Hij schrijft aan de Boeren eene opzettelijke plundering zijner woning toe, waartoe zij nog vóór den strijd met Sechele eene patrouille zouden hebben uitgezonden. Die woning had volgens zijn zeggen slechts gediend tot berging van voorwerpen die de reizigers bij hunne tochten naar de binnenlanden wenschten achter te laten, en was steeds veilig geweest in de hoede der Beetsjoeanen. ‘En wat hebben de Boeren gedaan?’ ‘Zij hebben mijne woning geplunderd, mijne boeken verscheurd, mijne apotheek vernield, al mijne meubelen medegenomen en alle goederen gestolen die daar door Engelsche reizigers waren achtergelaten.’ Wat na die plundering gevolgd zou zijn, wordt verhaald in trekken, die voor elken onbevooroordeelde de onwaarheid op het voorhoofd dragen. ‘Het geheele leger begaf zich naar de stad van Sechele om daar een gemeenschappelijk gebed te houden, en toen dit was afgeloopen, bevalen zij Sechele vrouwen en kinderen te verwijderen, omdat zij met hem vechten wilden, als oorzaak opgevende, dat hij, hoewel het hem verboden was Engelschen naar de noordelijke districten te laten reizen, dit niet slechts niet verhinderd, maar zelfs aangemoedigd had. Sechele antwoordde, dat hij een man des vredes was en vroeg, waarom hij dit toch de Engelschen be-

letten zou, die hem altijd goed hadden behandeld. Als antwoord begonnen de Boeren den volgenden dag met hun kanonnen(!) de stad te beschieten, die weldra in vlammen stond. Vrouwen en kinderen waren gevlucht, de mannen trokken zich op een naburigen heuvel terug, waar zij door de Boeren achtervolgd werden. In den strijd die nu plaats had, doodden de Boeren 60 der inboorlingen en verloren 35 van de hunnen. Dank zij hunne paarden konden de aanvallers groote massa's vee van de Beetsjoeanen wegvoeren, terwijl zij het oorlogstooneel niet verlieten, dan na het koren te hebben in brand gestoken.'

De vertoogen en berichten van Livingstone hadden destijds geen invloed op de Britsche regeering, die voor het oogenblik van de Boeren niets te duchten had en er meer nadeel dan voordeel in zag over de door hen bewoonde streken heerschappij te voeren. Maar wat voor het oogenblik niet bruikbaar werd geacht, bleef uitmuntend geschikt om later dienst te doen, wanneer de omstandigheden geheel of gedeeltelijk herstel van het Britsche gezag in het gebied der Republieken mochten wenschelijk maken. De zendelingen gingen steeds voort wat er verkeerds door de Boeren verricht werd, breed uit te meten, en hunne berichten met alle overdrijvingen der leugenachtige faam en de voorstellingen eener door verbittering bestuurde fantasie op te sieren. Moffat, Livingstone, Inglis, Edwards, Lüdorff en anderen hielden niet op de publieke opinie in Engeland tegen de Boeren op te ruien, en te toonen dat nog heden het odium theologicum bij uitnemendheid een odium diabolicum is. En zoo werd een 'mass of evidence,' zooals men het noemde, tegen de Boeren verkregen, die machtige lichamen als de London Missionary Society en Anti-Slavery Society gedurig tegen hen in het harnas joeg. Niets heeft aan de zaak der Boeren meer kwaad gedaan, niets heeft meer schuld aan het onrecht jegens hen gepleegd, dan deze ellendige lasteringen der zendelingen. De koloniale ambtenaren, die aan de Kaap gelijk in Indië steeds er op uit zijn om annexatie op annexatie te stapelen, hadden geen beter bondgenooten kunnen vinden; de handelaars van Natal die van de concurrentie der Boeren het ergste vreesden, wanneer de spoorweg van Pretoria naar de Delagoa-baai hun buiten het Engelsch gebied om een vrije gemeenschap met de zee verzekerde, hadden nooit verreikender handlangers kunnen wenschen voor hun vuigen handelsnijd; de Britsche ministers en gouverneurs, die, ver-

getende dat de gerechtigheid een volk verhoogt, zoo zelden aarzelen de voorkeur te geven aan hetgeen de Themistoclessen nuttig, boven wat de Aristidessen rechtvaardig achten, hadden niet licht vindingrijker helpers kunnen opsporen om hen van de verlangde voorwendsels te voorzien. Tegenover het eenstemmig koorgezang van met zoo machtige organen begaafde mannen, konden de enkele zwakke stemmen die een anderen toon aansloegen, zich geen gehoor verschaffen. Duizenden edeldenkende Engelschen, die sedert lang het onrecht erkend en met al het vuur eener edele verontwaardiging ten toon gesteld zouden hebben, gelijk het thans met ware ridderlijke gezindheid in tal van dagbladen en adressen geschiedt, zijn door die lastertongen misleid geworden. En zelfs nu nog vormen devalsche beschuldigingen der zendelingen den grondslag der vertoogen, waarmede een Trollope, tot zekere hoogte zelfs een Sir John Lubbock de rechtvaardigheid der annexatie van de Transvaal verdedigen; zij zijn de oorzaak dat zelfs de afgevaardigden van den Vredebond, toen zij recht en vrede voor de vertrapte Transvalers kwamen vragen, het noodig vonden door een gispend woord over barbaarschheden die niet gepleegd zijn, de kracht van hun eigen vertoog te verzwakken; het is aan haarte wijten, dat de zwakhoofdige heeren van Exeter Hall den treurigen moed hadden aan de Regeering een adres te richten met het dringend verzoek toch nooit aan die barbaarsche Boeren de verbeurde onafhankelijkheid te hergeven. Het is verbazend te zien, hoe zonderling bekrompen in sommige opzichten het Britsche publiek is, hoe het blijft ronddraaien in een kring van meeningen omtrent sommige personen en zaken, die geheel in lang verleden tijden te huis behooren. Gelijk duizenden in Engeland zich onze landgenooten nog steeds niet anders kunnen voorstellen dan in de gelijkenis der caricaturen die haat en ijverzucht aan de humoristen uit de eeuw der Stuarts in de pen gaven; gelijk duizenden anderen in de politiek der Oost-Indische Compagnie of in de lang opgeheven differentiëele rechten nog heden een voldoende reden zouden zien om den Indischen Archipel aan den invloed dier hardnekkige monopolisten te onttrekken; zoo schaamt zich ook de Anti-Slaverny Society niet in het jaar 1881, tot rechtvaardiging der annexatie van de Transvaal, een beroep te doen op de beschuldigingen die in 1852 door Livingstone tegen de Boeren werden ingebracht. Helaas! hoe onvermogend is de waarheid tegen zulke blinde vooroordeelen!

Wat baat het tegenover zulke bekrompenen en moedwillig blinden, dat in art. 10 der Transvaalsche grondwet geschreven staat: ‘het volk wil geen slavenhandel noch slavernij in deze Republiek dulden?’ Wat baat het dat de Transvaalsche Regeering reeds vóór tien of meer jaren het stelsel der leerknapen of ingeboekte kafferkinderen, zoo al niet geheel opgeheven, althans volkomen gezuiverd heeft van alles wat daaraan eenigermate een schijn van slavernij kon geven?[1] Wat baat dat zoo vaak herhaalde beroep op de omstandigheid, dat sedert de annexatie geen enkele slaaf door de Britsche regeering is vrijgemaakt, omdat er geen enkele vrij te maken viel? Wat zal het zelfs baten dat Sir Wilfrid Lawson het adres der Anti-Slaverny Society beantwoordde met de uitloving van een prijs van 10 pond sterling, aan ieder die een geval zou kunnen aanwijzen, waarin van de vrijmaking van een slaaf in de Transvaal had kunnen sprake zijn? Bij het grootste gedeelte van het Britsche publiek, dat, wel is waar, veel leest, maar zelden iets onder de oogen krijgt wat het van zijne ingewortelde dwalingen kan genezen, schijnen vooroordeelen onuitroeibaar te zijn, die in de beschaafde kringen van ons vaderland, waar niemand van eenige kennis van vreemde talen verstoken is en niemand de les van het ‘audi et alteram partem!’ zoo smadelijk zou durven verachten, geen oogenblik zouden kunnen stand houden.

Het is natuurlijk dat in de jonge republieken, zoo plotseling geroepen om een bestuur te organiseeren, aanvankelijk veel verwarring heerschte, vele verkeerde handelingen plaats grepen, en somtijds tooneelen voorkwamen, waaraan zelfs een

1 Wat daaromtrent in de in mijn vorig artikel aangehaalde verklaringen van de gedelegeerden der Transvaal en van den Heer Tromp voorkomt, gaf mij den indruk dat het geheele stelsel van die leerjongens te houden sedert eenige jaren was opgeheven, en denzelfden indruk zou ik weder ontvangen door een artikel in het Handelsblad van 21 Februari, getiteld: ‘Exeter Hall’, en blijkbaar van een zeer bevoegde hand afkomstig. En toch moet ik op grond van partiknliere inlichtingen gelooven, dat er nog heden zulke leerknapen gehouden worden, maar op eene wijze die in de Zuid-Afrikaansche toestanden eigenlijk als een groote weldaad voor de Kafferkinderen is aan te merken. Zijn die inlichtingen juist, dan kunnen de bedoelde uitdrukkingen slechts beteekenen, dat uit de instelling der ‘ingeboekte kinderen’ door de zorg der Transvaalsche regeering zorgvuldig alles is geweerd wat er ook maar een schijn van bedekte slavernij op kon werpen, zooals inderdaad uitdrukkelijk blijkt uit art. 28 en 33 der ‘Algemeene bepalingen en wetten voor de Terechtzittingen’, onder den naam van ‘de 33 artikelen’ bekend. Een der talrijke Nederlanders die de Transvaal uit eigen aanschouwing kennen, zal dit punt wel eens volledig willen ophelderen.

komische tint niet ontbrak. Maar dat die eenvoudige Boeren niet van gezond verstand misdeeld waren, bleek uit den spoed waarmede uit den chaos eene dragelijke orde werd geboren. ‘De handelingen van het nieuwe bestuur in den Vrijstaat,’ erkent Noble, ‘verstrekten over het geheel tot eer van een eenvoudig volk, dat eerst onlangs opgeroepen was om, ten overstaan van groote moeilijkheden, een bestuur te vormen.’ Over de Transvaal oordeelt Noble minder gunstig; dat de regeering er een ruwer en minder verlicht karakter had dan in den Vrijstaat, kunnen wij hem toegeven; dat de berichten der zendelingen zijn oordeel in sommige opzichten benevelden, kunnen wij verschoonen; dat hij in weerwil daarvan zijne verwondering betuigt, dat er, in verband met de botsingen die tusschen twee op de grenzen der beschaving in de wildernis wonende rassen onvermijdelijk waren, zoo weinig gewelddadigheden konden worden opgeteekend, moeten wij waardeeren. Er hadden echter enkele afgrijselijke tooneelen plaats. Hermanus Potgieter, die zoo het schijnt zeer hardhandig met de inboorlingen had omgegaan, werd door hen vermoord op eene wijze waarvan de wreedheid alle beschrijving te boven gaat, en Pretorius nam eene wraak waarvan men het verhaal niet zonder ontzetting kan lezen. Doch ook in de noordelijke republiek begon allengs een betere toestand te heerschen. De Engelschen vonden gedurende eenige jaren, behoudens een paar arbitrages in zake de grensscheiding tusschen den Vrijstaat en de Basuto's, die door de Republiek ingeroepen en als billijk erkend werden, geen andere reden voor inmenging dan die hun verschaft werd door de pogingen van Pretorius om de vereeniging der beide republieken te bewerken. De koloniale regeering deed Pretorius verstaan dat door die vereeniging de traktaten van 1852 en 1854 ipso facto zouden vernietigd zijn. Het doel dier verklaring was wel geen ander dan te voorkomen, dat de republieken die men dulden wilde zoolang ze verdeeld en machteloos waren, door samenwerking groot en machtig en een bedreiging voor het Britsche gezag in Zuid-Afrika werden. Daar echter de vereeniging ook in den Vrijstaat zelven niet in den smaak der meerderheid viel, kostte het aan de Engelsche regeering weinig moeite hare zienswijze door te drijven. De grensquaestie tusschen de beide staten werd kort daarna aan het oordeel van den luitenant-gouverneur van Natal onderworpen, en door zijne uitspraak beslist.

Ik stip slechts even aan, dat, toen in 1867 eenige door de Basuto's aan burgers van den Vrijstaat gepleegde moorden een hernieuwing der vijandelijkheden hadden uitgelokt, en de Republiek, na de uiterste inspanning, op het punt stond Thaba Bosigo, de residentie van Moshesh te veroveren, de Engelschen goedvonden de bedreigde Kaffers uit hunne moeilijke positie te verlossen, door hen, op den 12^{den} Maart 1868, tot Britsche onderdanen en hun grondgebied tot Britsch grondgebied te verklaren. De Gouverneur Sir Philip Wodehouse had het klaarblijkelijk weder benauwd gekregen over zijn ‘high responsibilities’, en achtte het zijn plicht de hem door artikel 2 van het verdrag met den Vrijstaat en de nadere officiëele verklaring daarvan voorgeschreven politiek van ‘non-interventie’ te schenden, ten einde de ‘edelmoedige’ politiek weder op te vatten, die de rechten der blanken aan de teedere zorg voor de gekleurde rassen opoffert. Eene deputatie door de Regeering van den Vrijstaat naar Londen afgevaardigd werd wèl ontvangen, maar haar werd te kennen gegeven dat de annexatie reeds bekrachtigd en een voldongen feit was, hetgeen met andere woorden zeggen wilde, dat men er niet op kon terugkomen. Op voldongen feiten die in haar voordeel zijn, komt een Engelsche regeering nimmer terug, al kan zij hare oogen voor het onrecht niet sluiten; worden zij als nadeelig erkend, dan is het natuurlijk een andere zaak. Willens en wetens handhaafde hier de Regeering een onrecht, gelijk zij willens en wetens een onrecht handhaafde, toen zij, in weerwil der vertoogen van Nederland, het ons door Raffles ontfutselde Singapore vasthield. De leer die thans Gladstone noopt om, ten koste van stroomen bloeds, een nieuw onrecht te bestendigen, waarover niemand krachtiger dan hij zelf zijn afgrijzen heeft uitgesproken, - zij is, men ziet het, geene nieuwe uitvinding; zij is de traditie der Britsche politiek.

De afgezanten van den Vrijstaat werden gepaaid met betuigingen, dat geen onvriendschappelijke handeling jegens hunne republiek bedoeld was, en dat deze in de verzekering der rust op hare grenzen zelve de schoonste vruchten van de bezetting van Basuto-land door de Engelschen zou plukken. De Republiek moest zich laten welgevallen wat zij niet bij machte was ongedaan te maken, en berustte in de grenslinie die bij de conventie van Aliwal North, den 12^{den} Maart 1869, werd vastgesteld. Maar zij kon nu weten dat het traktaat met den machtigen nabuur, die zich steeds voorbehield het in zijn eigen voordeel uit

te leggen of te overtreden, haar niet den minsten waarborg tegen inbreuken op hare rechten verleende. Zij zou het weldra in nog veel erger mate ondervinden in de quaestie der Diamantvelden.

De vrederechter H.J. Hofstede Jr., die in zijn ‘Geschiedenis van den Oranje-Vrijstaat’ ('s Grav. 1876) de uitvoerigste berichten omtrent deze Basuto-oorlogen heeft medegedeeld, eindigt zijn geschiedverhaal met eene korte vermelding van de ontdekking in 1869 van diamanten in eene woeste, eenzame streek langs de beide oevers der Vaal-rivier, waarin hier en daar verspreid een enkele Boer woonde of een enkele Bosjesman rondzwierf, maar zoo dor en kaal, dat te allen tijde weinigen den moed hadden gehad er hunne tenten op te slaan. Na de ontdekking had dorst naar gewin de woeste streek als door een tooverslag met duizenden bevolkt. ‘Het koloniale gouvernement,’ zegt die schrijver, ‘kon niet dulden dat die verachte boeren-republiek zoo gelukkig zou zijn diamantvelden te bezitten. Die gronden moesten voor de Britsche kroon verzekerd worden. Maar hoe? Onder welk voorwendsel? want de daden van Groot-Brittanje worden toch beoordeeld door de wereld! Spoedig is een middel gevonden.’ Dat middel verschaften de onbeschaamde aanspraken die Waterboer, het hoofd der Griqua's, op dezen grond liet gelden. Het koloniaal bestuur besloot die vermeende rechten in bescherming te nemen, en, terwijl het vraagstuk hangende was, alvast de velden te bezetten, in afwachting dat de uitkomst zou leeren of zij de eer eener blijvende annexatie zouden waardig zijn. Hier verlaat ons het verhaal van den heer Hofstede; voor het vervolg der gebeurtenissen verwijst hij zijne lezers naar het uitstekende werk van kapitein Augustus Lindley, dat in 1873 onder den titel ‘Adamantia’ werd gedrukt. Dit boek schijnt zeldzaam te zijn; het is, geloof ik, niet door den handel, maar alleen door geschenken verspreid. Hoe het zij, het is voor den aanstaanden schrijver van de geschiedenis der Kaapkolonie, die de ‘edelmoedige politiek van bescherming der zwakken, beschaving der barbaren en prediking van gerechtigheid onder de heidenen’ in al haren adeldom aan zijne lezers wil leeren kennen, meer dan eenig ander onmisbaar. Het is een ware eerekrans voor den toenmaligen gouverneur, Sir Harry Barkly, den waardigen evenknie van den voortreffelijken Sir Theophilus Shepstone, maar ook voor den braven heer Gl adstone, die toen, als nu, het hoofd van het Britsche

Kabinet was, en voor den edelen Graaf Kimberley, die toen, als nu, met de portefeuille van Staats-secretaris voor de Koloniën belast was. Wat de Transvalers in hun rechtmatig verzet tegen onrecht en geweld van die slechts voor eer en recht kloppende harten te wachten hebben, niets kan het ons beter dan het boek van den heer Lindley leeren. Het is mij onmogelijk in de weinige bladzijden waarover ik beschikken mag, aan die schoone politiek recht te laten wedervaren, die, onder het voorwendsel van de rust te bewaren en de rechten der Griqua's te beschermen, de Diamantvelden roofde en inpalmde. Gelukkig kan ik mededeelen, dat de Bibliotheek van het Aardrijkskundig Genootschap een exemplaar van het boek van Lindley bezit dat zij verschuldigd is aan den heer Hamelberg, die zelf zoozeer in de daarin verhaalde gebeurtenissen betrokken was, en dat ik zelf des noods een tweede zou kunnen toonen aan wie met die eerzuil voor Engeland zou willen kennis maken. Tijd en ruimte dwingen mij voor deze ingewikkelde geschiedenis naar dat boek te verwijzen; maar eene enkele proeve wil ik toch mededeelen. Ik kies daartoe het verhaal der zending van den heer Hamelberg.

Graaf Kimberley had het voorstel van den Volksraad, om de quaestie aan het scheidsgericht van het Hoofd eener onafhankelijke vreemde macht te onderwerpen, afgewezen op den voor een Gouvernement, dat in het onrecht volharden wilde, ongetwijfeld volkomen juisten grond, dat de inmenging van eene vreemde mogendheid in die Zuid-Afrikaansche zaken ‘tot zeer ernstige ongelegenheden zou kunnen leiden. Den Vrijstaat bleef nog slechts één weg open om herstel te beproeven, het zenden eener deputatie naar Londen, ten einde zijne belangen aan de regeering Harer Majesteit voor te dragen zonder tusschenkomst dier koloniale autoriteiten, die steeds alles in een verkeerd daglicht stelden. Die zending werd opgedragen aan den heer Hamelberg, die als een der uitstekendste leden van den Volksraad werd beschouwd. In Augustus 1871 kwam de heer Hamelberg te Londen aan; hij schreef onmiddellijk aan Graaf Grenville om een gehoor te vragen ten einde zijne geloofsbrieven aan te bieden en het doel zijner zending te ontvouwen. De brief van den heer Hamelberg bleef vier weken onbeantwoord. Toen eindelijk het antwoord kwam, behelsde het niets anders dan dat de mededeelingen die hij aan Harer Majesteits regeering te doen had, aan haar gericht behoorden te worden

door tusschenkomst van den Secretaris van Staat voor de Koloniën.' De heer Hamelberg richtte zich nu tot dien Minister, maar met niet meer bevredigende uitkomst. Graaf Kimberley weigerde ronduit hem te ontvangen in eenig diplomatiek karakter, hetzij van gemachtigde of agent, maar bood hem een mondgesprek aan onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat daaruit geene erkenning van eenige diplomatieke hoedanigheid zou worden afgeleid. In dat mondgesprek verwees Graaf Kimberley, al de leugenachtige voorstellingen der koloniale regeering als de onomstootelijke waarheid vooropstellende, hem naar den Gouverneur der Kaap-kolonie, d.i. juist naar den man over wiens houding hij zich kwam beklagen. Zoo handelde het Kabinet van den heer Gladstone met den afgevaardigde van een staat, waarmede eene overeenkomst was aangegaan die, volgens hare eigen termen, 'de bindende kracht zou hebben van een verdrag tusschen onafhankelijke mogendheden;' van een staat wiens afgevaardigden, die in 1868 de grensquaestie met de Basuto's kwamen bepleiten, door Lord Stanley en den Hertog van Buckingham, toen Staats-secretarissen voor buitenlandsche zaken en koloniën, ten minste met heuschheid ontvangen waren; van een staat die door de Vereenigde Staten van Amerika, door Frankrijk, Nederland, Italië, Spanje, Oostenrijk, Pruisen en Rusland erkend was. Was het mogelijk een afgevaardigde van een onafhankelijken staat met meer minachting, met meer overmoed te behandelen? om duidelijker te kennen te geven, dat men noch onderzoek, noch herstel van grieven wilde? In vergelijking met die schaamtelooze verkrachting aller betamelijkheid, krijgt zelfs de ontvangst die aan de Transvaalsche gedeputeerden van de zijde van Lord Carnarvon en Sir Michael Hicks Beach ten deel viel, een zweem van heuschheid en welwillendheid.

Het is een klein staaltje; de groote som van het onrecht, aan den Vrijstaat aangedaan, gaf den heer Lindley de volgende woorden als besluit van zijn vertoog in de pen: 'Hetzij de Oranje-Vrijstaat al of niet te recht in het bezit was van het land in quaestie, het werd binnengerukt door een gewapende macht in een tijd van vollen vrede, zonder dat eenig bewijs van de rechten van Waterboer geleverd was, en gewelddadig werd de Republiek van een landstreek beroofd, die zij een reeks van jaren bezeten had. Hoe zeer zijn hier de klare woorden van den ouden geschiedschrijver toepasselijk, voor omstreeks

negentien eeuwen geschreven: “Civitas ea in libertate est posita, quae stat suis viribus, non ex alieno arbitrio pendet”! Zoolang zulke schendingen en diefstallen van grondgebied in den naam van Groot-Brittanje ongestraft kunnen plaats hebben, is de Vrijstaat slechts vrij in naam. Alles wat de Vrijstaat vraagt is “recht” - de “fair-play” waarvan de Engelschen den mond zoo vol hebben, - een billijk scheidsgericht in de zaak in geschil, en een behoorlijke vergoeding, wanneer blijkt dat de Republiek verongelijkt en haar grondgebied geschonden is. Dat land kennende en verontwaardigd over het onrecht dat het ondervonden heeft, zoek ik door deze bladzijden herstel van zijn recht te bevorderen, ofschoon ik twijfel, of iets anders dan vrees, de vrees voor wedervergelding, ons, als natie, in onze handelingen met anderen eerlijk kan maken. Brittanje schijnt nu gezonken tot dien graad van ontaarding, dat het even gaarne den strijd aanbindt met elken kleinen staat, dien het zwak genoeg acht, als het haastig en kleinmoedig terugdeinst voor elken grooten tegenstander, dien het sterk genoeg oordeelt. Indien deze staatkunde nog langer wordt voortgezet, zal het voor Engelschen noodig worden van naam te veranderen wanneer zij de zee oversteken, waarvan zij zeker niet langer de beheerschers zijn.’

Het boek van kapitein Lindley schijnt niet geheel zonder uitwerking te zijn gebleven. De Oranje-Vrijstaat kreeg ten slotte eene vergoeding van 90,000 pd. st.; maar het was niet het liberale kabinet van den heer Gladstone dat haar toekende: het was eene persoonlijke onderhandeling van president Brand met graaf Carnarvon die tot deze uitkomst leidde. De President was wel genoodzaakt zich tevreden te stellen met hetgeen hij krijgen kon, maar ten slotte blijft toch de indruk, dat der Republiek haar eerstgeboorterecht was ontfutseld en zij een schotel linzenmoes in de plaats kreeg.

Ik heb in deze bladzijden niet de annexatie der Transvaal zelve willen behandelen; ik heb haar slechts door eenige vroegere feiten uit de geschiedenis der Kaap-kolonie willen toelichten. Het jaren lang listig voorbereide en toch in den grond zoo jammerlijk mislukte werk van Sir Theophilus Shepstone is aan ieder onzer tot in de bijzonderheden bekend; het is ‘familiar to our ears as household-words.’ Dat de geheele zaak van het begin tot het einde schreeuwend onrecht was, is door velen der besten en edelsten in Engeland erkend, en gelukkig voor

dat land, dat het nog zoovele oprechte en ridderlijke mannen telt; want de last der verachting van de geheele beschaafde wereld zou het anders misschien te zwaar worden. Wat kan Engeland den Boeren te laste leggen, dat maar een zweem van schending der conventie bevat? Het taste in eigen boezem en vrage zich af, of het met dezelfde trouw heeft vastgehouden aan art. 5 der overeenkomst, waarin alle handel in ammunitie met de inboorlingen beide door het Britsche Gouvernement en de uitgeweken kolonisten aan beide zijden van de Vaal-rivier verboden is. Wat kan Engeland bijbrengen om ten minste het voorwendsel in stand te houden, dat de Boeren, in hun radeloozen toestand, aanvankelijk in de annexatie berust hebben, wanneer kan worden aangetoond dat alle middelen zijn aangewend om hunne stem te smoren, en zij toch geen oogenbllk hebben opgehouden met protesten, met adressen, met deputatiën, en, toen alle vreedzame middelen waren uitgeput, met de wapenen hun recht op onafhankelijkheid te handhaven. Gedurende den verkiezingsstrijd die Gladstone op het kussen bracht, had hij geen woorden genoeg om de politiek zijner tegenpartij, ook ter zake der Transvaal, als onrechtvaardig, als onzinnig te brandmerken; waar blijven de daden die aan de betuigingen beantwoorden? Was het niet de eerste, de heiligste taak van het nieuwe Gouvernement geweest, onmiddellijk eenige achtenswaardige mannen als Commissarissen af te vaardigen, met last om den toestand onpartijdig te onderzoeken, met volmacht om, als het recht der Transvaal zoo onbetwistbaar bleek als het door Gladstone zelven was voorgesteld, onmiddellijk aan de Boeren terug te geven wat hun listig en verraderlijk ontnomen was? Wat hebben die mannen misdreven, die, eerst tot het uiterste gesard en getergd, naar de wapenen hebben gegrepen die zij zoo wel weten te hanteeren? die tot dusverre gematigdheid en bezadigdheid aan heldenmoed hebben gepaard, en door hun flinke houding de achting van geheel Europa hebben verworven? Wat hebben zij misdreven, waarom Engeland zijne duizenden op hen afzendt, hen door zijne overmacht te verpletteren zoekt, hen die slechts vroegen wat hun eerlijk toekomt, en zelfs met minder wilden tevreden zijn, mits hun het dierbaar kleinood der onafhankelijkheid werd gelaten?

Maar het Engelsche Kabinet wil het herstel van onrecht niet. Zelf heeft het dat onrecht niet bedreven, maar het kan niet besluiten het onrechtvaardig verkregene weer los te laten, omdat het bezit daarvan voor Engeland zoo begeerlijk is. Dat

de strijd ten spoedigste mocht geëindigd zijn, - niemand zeker die dit meer wenscht dan Gladstone; want ongetwijfeld is hij niet blind voor de oneer die Engeland door elk uur dat de strijd wordt voortgezet op zich laadt, voor de schuld die door ieder schot wordt vermeerderd dat op de Boeren wordt gelost. Maar de Britsche belangen! Maar de spoorweg naar de Delagoa-baai, zoo verderfelijk voor Natal! Maar de machtige staat die eenmaal uit die Boeren-republiek kon oprijzen en zich uitbreiden tot aan zee en de Britten overvleugelen en Afrika kan eischen voor de Afrikaanders! Maar het voorbeeld van met goed gevolg bekroond verzet dat aan de millioenen die voor Fngelands schepter hebben gebukt, zou kunnen gegeven worden! Neen! neen! recht en gerechtigheid verga, mits oud Engeland leve en bloeie! Ziedaar wat de denkwijze dier vroede en vrome mannen schijnt te zijn.

Men heeft gezegd, dat het einde van den strijd of geheele onafhankelijkheid of geheele verwoesting van Zuid-Afrika zou zijn. Ik geloof dat het Engelsche Kabinet zich eene derde mogelijkheid voorstelt, en dat daarop zijne handelingen gebaseerd zijn. Het wil eerst de Boeren door overmacht dwingen, en hun dan de geroofde onafhankelijkheid gedeeltelijk teruggeven, maar onder de noodige waarborgen dat zij Engeland niet kunnen schaden. Lord Kimberley heeft het reeds gezegd aan de deputatie uit den Vredebond, dat hij de rechten der Boeren op een groot deel van het door hen beheerde gebied zeer in twijfel trekt. Die rechten zijn wel is waar door de Zandrivierconventie erkend, maar als men de Boeren door kracht van wapenen onderworpen heeft, kan men daarop wat scherper toezien. Ontneem hun de helft of twee derden van hun gebied en wat overblijft is genoeg voor de kleine schaar, die daar dan afgesneden van gemeenschap met de zee, door het Britsche gebied van alle zijden omringd, door Britsche agenten van alle zijden bespied, omdat zij dat nu eenmaal zoo wil, een armelijk en zwak, wel is waar, maar een onafhankelijk bestaan kan voortzetten. Zulk een lot zal haar de Britsche grootmoedigheid verzekeren, en zij zal er zich nog op laten voorstaan, dat zij hen zoo menschelijk behandeld heeft.

Die uitkomst zou erger zijn dan algeheele verwoesting en verdelging. Het zal van de standvastigheid en den moed der Boeren afhangen, of de uitvoering van dat ellendige plan mogelijk zal wezen.

Maar wat er ook gebeure, de eer van Engeland schijnt mij niet meer te redden! Daarvoor is het te ver, te volhardend op het pad der ongerechtigheid voortgegaan. Ik heb die fiere natie, die door haar public spirit en haar energie zich zulk een overwegende positie in de wereld heeft verworven, die op schier ieder gebied zoovele uitstekende mannen heeft opgeleverd, van mijne jeugd af bewonderd en hare glorie bijna als die van mijn vaderland lief gehad. Maar ik heb die illusie verloren nu ik haar in Afrika heb aan 't werk gezien. Hoe zijt gij gevallen, o Lucifer!

P.J. VETH.

Het eindexamen der gymnasia[1].

Vele jaren geleden had ik het genoegen nader kennis te maken met een allergemoedelijksten Zweedschen professor. Wij bevonden ons in Nederland en spraken dus dikwijls over het onderwijs. Sommige eigenaardigheden van de inrichting van het onze mochten de goedkeuring van mijn braven Zweed wegdragen; van andere kon hij met den besten wil ter wereld het nut niet ontdekken. Dat er aan eene hoogere burgerschool leeraren zijn en dat een dier leeraren directeur is, scheen niet te strijden met zijne nationale denkbeelden. Maar te vergeefs beproefde ik hem aan het verstand te brengen, waarin de gewichtige taak der Commissie van Toezicht en van den Inspecteur bestaat. ‘Toezicht te houden op het onderwijs’ - zoo vroeg hij - ‘meent men in Nederland dat iets dergelijks mogelijk is? Ja, men kan door een streng toezicht bewerken dat de leeraar op een bepaald uur voor de klasse staat en desnoods dat hij het geheele uur door zijne stem laat hooren. Maar wat beteekent een onderwijs, dat gegeven wordt zonder hart voor de zaak! Geen middel is zeker meer geschikt om bij een ijverig en bekwaam leeraar alle belangstelling te dooden dan hem zijn weg nauwkeurig voor te schrijven, hem aanhoudend op de vingers te zien, duidelijk te toonen dat men hem niet vertrouwt. Een streng toezicht op het onderwijs kan zeker bewerken dat het veel slechter wordt, nooit dat het verbetert’.

Men begrijpt dat een Nederlander zulke onhollandsche taal niet onweersproken kon laten. Ik meende mijn zonderlingen vreemdeling schaakmat te zetten door bij den neus weg te vragen of er dan in Zweden geen leeraren waren, die hun plicht

1 Naar aanleiding van het voorstel tot wijziging van art. 11 en 12 der wet op het Hooger onderwijs.

verzuimden, en geen alwijze Regeering, wier ambtenaren zulke personen te recht zetten. Te vergeefs. Ja, er waren ook in Zweden wel luie en onbekwame onderwijzers, maar er bestond geen toezicht op het onderwijs. Maar hoe gaat het dan - zoo vroeg ik verwonderd - met het onderwijs van totaal onbruikbare leeraren? - ‘Loopt het al te erg’ - zoo werd mij geantwoord - ‘dan verzoeken 's mans ambtgenooten hem beleefdelijk wel zoo goed te willen zijn in 't vervolg alleen zijn tractement te ontvangen, maar niet langer op de school te verschijnen; en zij verdeelen zijne lessen onder elkander. Het middel is probaat; slechte leeraren, bij wie nog een vonkje eergevoel is overgebleven, verbeteren zich na kennismaking met zulk een voorstel of zoeken een anderen werkkring; de allerslechtste nemen er genoegen mede, kosten in 't vervolg alleen maar wat geld, doch doen geen kwaad meer. Maar toezicht van staat of gemeente moet, zoo het niet zuiver nominaal is, al de goede leeraren slechter maken en zal slechts in enkele gevallen de slechte verbeteren of verwijderen.’

Indien de lezer vermoedt dat mijn Zweedsche vriend den draak wilde steken met ons middelbaar onderwijs, en toestanden geschetst heeft, die ook vóór jaren niet in Zweden, maar alleen in Utopia bestonden - dan zijn wij in de allergelukkigste verhouding, die tusschen lezer en schrijver bestaan kan; want dan zijn wij het volkomen eens met elkander. *Geen* toezicht op het onderwijs: volmaakt vertrouwen op den goeden wil en de erkende verdiensten van den onderwijzer: dat is een ideaaltoestand, wellicht nergens mogelijk en juist bij de goedhartige Zweden niet zonder groote gevaren. Maar *te veel* toezicht op het onderwijs, wantrouwen in het karakter en de kennis van den onderwijzer, zou die kwaal niet nog veel bedenkelijker zijn? Zeker is het dat de regeerende machten in Nederland tijdens de periode, waarin het boven vermelde gesprek plaats vond, aan die ergere kwaal leden. In 1863 was de wet op het Middelbaar Onderwijs aangenomen en had het eindexamen ingevoerd, af te nemen niet door de leeraren der school, maar door provinciale commissiën. In 1865 had de vertegenwoordiging hare goedkeuring gehecht aan de geneeskundige wetten, waarin het recht om de bevoegdheid tot het uitoefenen der geneeskundige practijk te verleenen, aan de hoogescholen ontnomen en aan eene staatscommissie toegekend werd. Het was bekend dat de heer Thorbecke, destijds nog de alvermogende minister, zwanger ging van het

denkbeeld om aan al de academische examens uitsluitend wetenschappelijke beteekenis toe te kennen, en maatschappelijke rechten alleen verkrijgbaar te stellen ten gevolge van staatsexamens. Zelfs Nederlanders, die medegewerkt hadden om de kwaal van het geëxamineerd worden en van het examen afnemen over hun vaderland te brengen, begonnen op te zien tegen zulk eene dreigende vermeerdering van die bij de Chinezen zoo geliefde instellingen.

Sedert jaren is er eene heilzame reactie ontstaan, en Thorbecke zelf heeft die nog min of meer mede gemaakt en in een der redevoeringen van zijne laatste jaren op de gevaren van al te veel examineeren gewezen. Men schijnt het er thans vrij wel over eens te zijn dat het eindexamen der middelbare school, zooals het nu wordt afgenomen, niet door de leeraren maar door eene Commissie, een verderfelijken invloed heeft op het onderwijs, bepaaldelijk in het laatste jaar. Het vooruitzicht op dat examen verhindert natuurlijk de leeraren hun eigen weg te volgen, te bespreken wat hun het belangrijkst voorkomt op de wijze, die zij de beste vinden. Wie kan er toch vooruit zeggen, over welk onderdeel van het uitgebreide vak de vreemde examinator zal gelieven te vragen? Is het dan maar niet het veiligste, en voor de leerlingen en voor den onderwijzer, een overzicht te geven van het geheel, zoodat de jongelieden wel is waar bij geen enkel onderwerp goed beslagen ten ijs komen, maar toch over alles het een en ander weten te zeggen? Natuurlijk offert men zoodoende het waar belang der leerlingen aan hun schijnbaar belang, het slagen bij het examen. Maar dit schijnbaar belang is zoo in het oog vallend, het wordt door de leerlingen en hunne ouders zoo zeer op prijs gesteld, en het ware belang ligt zoo veel dieper, dat de verleiding groot is. Stel dat de leeraar die verleiding weerstaat en zich volstrekt nietstoort aan de eischen van de vreemde examinatoren - deeerstevoorwaarde om goed onderwijs te geven - dan ziet hij ten gevolge daarvan zijne leerlingen geregeld met slechte cijfers van het eindexamen terugkomen. Zal hij dan nog niet wankelen in het vervullen van zijn plicht? Maar nemen wij aan dat hij in meer dan gewone mate vastheid van overtuiging en plichtbesef bezit, zullen dan niet de directeur, de Commissie van Toezicht en de Inspecteur aanmerkingen moeten maken op den leeraar, wiens leerlingen zoo licht bevonden worden bij de officiëele weging? Bij de herziening der wet op het Middelbaar Onderwijs,

die thans voorbereid wordt, is de afschaffing van het eindexamen in zijn tegenwoordigen vorm, en zijne vervanging door een schoolexamen, af te nemen door de leeraren, een der meest noodzakelijke verbeteringen. Het is te meer noodig dit nog eens uit te spreken, omdat een der officiëele raadgevers van den Minister, de heer Steyn Parvé, ondanks de gewijzigde publieke opinie een voorstander schijnt gebleven te zijn van het eindexamen voor eene provinciale of staatscommissie.

Ten aanzien van de geneeskundige wetten zijn wij gelukkig reeds iets verder. De artsenwet van 1878 heeft zoo groote gebreken, dat men vragen kan of zij wel behoort tot de ‘enkele schrale en ziekelijke korenhalmen te midden van een veld van onkruid’, die volgens Prof. Buijs de vruchten zijn van het toenmalig regeeringsbeleid. Maar al wil men haar ook onder het ‘onkruid’ rangschikken, in één opzicht althans vervulde zij den wensch van nagenoeg alle deskundigen. De examens van de artsen worden, met uitzondering van het practisch examen, volgens die wet niet meer door commissiën maar door de faculteiten afgenomen. Sedert twee jaren kunnen de studeerende artsen ruimer ademhalen. Met ijver en liefde kunnen bij voorbeeld de jongeren onder hen zich toeleggen op de natuurkunde, de scheikunde, de plantkunde, niet langer verontrust door het schrikbeeld, dat zij in alle deelen van die vakken min of meer te huis moeten zijn, daar niemand voorzien kan, wien de Regeering nu weer tot examinator benoemen, en welk onderdeel van het vak de nieuwe examinator tot zijn stokpaardje kiezen zal. Er behoeft thans niet meer alleen sprake te zijn van een wanhopig blokken, van het verzamelen van eene massa antwoorden op allerlei vragen, alleen geschikt om ook den ijverigsten student een walg te geven van de studie. De geëxamineerde is in den regel, vooral waar het aantal studenten niet groot is, aan de faculteit zoo goed bekend, dat de uitslag van zijn examen vooraf met eenige waarschijnlijkheid kan voorspeld worden. De examinandus kan voor de faculteit verschijnen met het gelukkig bewustzijn, dat gansche deelen van het vak hem geheel onbekend mogen zijn; heeft hij de bewijzen gegeven van wetenschappelijken aanleg en wetenschappelijken zin, dan ziet zij gaarne ook groote lacunen in zijne kennis over het hoofd, omdat zij de zekerheid heeft dat hij de methode kent, die gevolgd moet worden om, zoo het ergens voor noodig is, een dier leemten aan te vullen. Zoo vormt men menschen, die lang niet alles weten, maar die in

staat zin in een bepaalden tijd te leeren, wat zij voor het een of ander doel noodig hebben. Door de staatsexamens kweekt men lieden, die op een gegeven oogenblik duizenden vragen redelijk weten te beantwoorden, maar wier kennis verband en wortel mist, totaal ongeschikt is om ergens voor gebruikt te worden, en met arendswieken uit den geest vliegt, als het gevreesde examen achter den rug is.

Geleerd door een jarenlange ondervinding heeft men bij de wet op het Hooger Onderwijs de fout vermeden, waarin men bij die op het Middelbaar Onderwijs vervallen was. Van Thorbecke's onheilspellende denkbeelden nopens de staatsexamens voor juristen, litteratoren, enz. is niets gekomen; de hoogescholen verleenen volgens de nieuwe wet niet alleen wetenschappelijke graden, maar ook maatschappelijke bevoegdheden. Ook de gymnasia zijn aan het staatsexamen ontkomen. Wel is er volgens Art. 11 een eindexamen; maar dat examen ‘wordt afgenomen door de leeraren van het gymnasium’. Volkomen wordt trouwens het *jus promovendi* niet aan de leerarenvergadering toegekend. Wanneer men bedenkt, hoe zonderling in de laatste jaren hier en daar met dat recht werd omgesprongen, dan is eenig wantrouwen begrijpelijk, en zou men zelfs a priori verwachten, dat het zich sterker zou openbaren dan in de wet van 1876 het geval is. Die wet vertoont den invloed van dat wantrouwen van de leeraren uitsluitend in de bepaling, dat het eindexamen der gymnasia wordt afgenomen ‘ten overstaan van een of meer gecommitteerden, door onzen Minister van Binnenlandsche Zaken aan te wijzen’, en dat ‘bij verschil van gevoelen tusschen de leeraren en den gecommitteerde of de gecommitteerden omtrent het verleenen van het getuigschrift de laatstgenoemden beslissen’.

De wetgever van 1876 meende dus dat het uitreiken van het getuigschrift van een welvolbrachten gymnasialen cursus niet geheel aan de leeraren-vergadering kon overgelaten worden; hij zocht een waarborg tegen het al te lichtvaardig verleenen van dat gewichtig document in de tegenwoordigheid en de medewerking van de gecommitteerden der Regeering. Die aarzeling kan ons niet verwonderen, als men overweegt dat wel niet in het gedrukte, maar toch in het gesproken Hollandsch de term *snelgymnasia* burgerrecht verkregen heeft ter aanwijzing van de enkele beruchte inrichtingen, waar iemand in één

jaar, of zoo noodig ook in minder dan een jaar, rijp verklaard werd voor het academisch onderwijs. De tegenwoordigheid van de gecommitteerden zal in 't vervolg dergelijke schromelijke misbruiken verhoeden. Ook als er geen gecommitteerden werden aangesteld, zouden zij wellicht thans niet meer te duchten zijn, nu de wet aan de inrichting van het gymnasium zooveel hooger eischen stelt dan vroeger. De scholen, waar een oftwee docenten onderwijs geven aan drie of vier leerlingen, moeten, voor zoo ver zij nog bestaan, met 1 October 1881 verdwijnen. Het getuigschrift van voldoend eindexamen moet volgens de wet van 1876 afgegeven worden door eene vergadering van leeraren, met een rector en een conrector aan het hoofd, die volgens art. 16 beide doctoren in de klassieke letterkunde moeten wezen, terwijl de eischen voor de overige docenten zoo hoog opgevoerd zijn, als mogelijk was. Hoe diep zou Nederland gezonken zijn, als eene vergadering van zulke mannen er toe zou kunnen komen, jaar in jaar uit, totaal onbevoegden naar de hoogeschool te bevorderen, alleen om wat meer leerlingen te trekken? Dat in de laatste jaren de besturen van sommige kleine gymnasia zoo iets gedaan hebben, laat zich wel niet verontschuldigen, maar toch begrijpen. In de laatste regeeringsjaren van Thorbecke bestond de overtuiging dat bij eene nieuwe regeling van het Hooger Onderwijs de kennis van Latijn en Grieksch niet meer gevorderd zou worden van de studenten in de geneeskundige en wis- en natuurkundige faculteiten. Dispensaties van het afleggen van het admissie-examen en van het volgen der colleges in de oude talen waren aan de orde van den dag. Waarom zouden dan de jongelieden, die van de hoogere burgerschool kwamen, volkomen voorbereid voor het volgen der lessen in de natuurkundige faculteit, veel beter voorbereid dan de meeste gymnasiasten, maar in hun streven gehinderd door wetsbepalingen, als verouderd veroordeeld, niet het eenvoudig middel ter ontduiking dier wetsbepalingen aangrijpen, dat de ‘snelgymnasia’ aanboden? Voeg daarbij dat het admissie-examen tot een zeer laag peil gedaald was, zoodat de hoogere klassen der goede gymrasia ontvolkt werden, omdat de meeste leerlingen uit de vierde, ja soms uit de derde klasse met goed gevolg het admissie-examen aflegden. Kan men onder die omstandigheden verwachten dat de hoofden van alle gymnasia weerstand zouden bieden aan de verleiding om de voordeelen te genieten, die eene verlaging van het peil der eindexamens

aanbood? Is zulk eene verlaging onder die omstandigheden eens begonnen, dan ligt het in den aard der zaak, dat zij weldra schrikwekkende afmetingen gaat aannemen. Wie zijn hier de ware schuldigen? Niet in de eerste plaats de handelaars in getuigschriften van welvolbrachten gymnasialen cursus, maar het geheele Nederlandsche publiek, dat het sollen met deze belangrijke aangelegenheid, het hooger onderwijs, al even lauw en slaperig aanzag als de verwaarloozing van andere gewichtige volksbelangen. Verzette men bij het hooger onderwijs de bakens, toen het tij verloopen was, of toonde men althans den vasten wil om ondanks het verloopen tij de bakens toch maar te laten, waar zij waren? Liet men - zonder beeldspraak - de jongelieden, die een grondige natuurkundige opleiding hadden genoten, tot de studie in de twee faculteiten toe, waar voornamelijk natuurstudie gevorderd wordt; of hield men zich streng aan den eisch van klassieke opleiding voor allen? Men deed geen van beiden; men schipperde met gemakkelijke admissie-examens, met testimonia voor te volgen colleges, die niet gevolgd waren, en moedigde daardoor natuurlijk anderen aan, die er belang bij hadden nog meer te schipperen en hun voordeel te doen met den toestand.

Thans liggen èn de kleine gymnasia èn het admissie-examen volgens het Kon. Besluit van 4 Aug. 1853 op het uiterste. Op 1 October 1881 zullen wij de uitvaart kunnen vieren van de twee hoofdoorzaken, die tot het toelaten van zooveel slecht voorbereide studenten aanleiding gaven. Mochten in 't vervolg andere schadelijke invloeden met een soortgelijk gevolg dreigen, de Regeering heeft het in haar macht door eene goede keuze van gecommitteerden het kwaad in den wortel te stuiten. Niet lichtvaardig zal de gecommitteerde volgens de thans bestaande wet zijn *veto* uitspreken tegen de beslissing der leeraren Want het gymnasium, waar zoo iets zou voorvallen, is voor jaren lang gebrandmerkt, als de gecommitteerde een man is zooals hij wezen moet. In den regel zal de gecommitteerde een rustig toeschouwer blijven bij het eindexamen, een toeschouwer, die hoogstens binnenskamers eenige welgemeende opmerkingen uitspreekt. Maar dat is ook juist de toestand, dien men wenschen moet. Zoo alleen blijft het examen, wat het behoort te wezen, een examen, door de leeraren afgenomen, waarbij het hun niet te doen is om den leerling te leeren kennen - hoe zou dat in een paar dagen mogelijk zijn, als het in zes jaren nog niet

gelukt was? - maar waar zij ten overstaan van gecommitteerden, curatoren en belangstellend publiek toonen dat zij gewerkt hebben met liefde, ijver en bekwaamheid, en dat hun arbeid den invloed dier heilzame krachten ten duidelijkste vertoont.

Zoo dachten de wetgevers van 1876, op dit punt beter geinspireerd dan bij de meeste andere. Maar onze tegenwoordige Minister van Binnenlandsche Zaken denkt er anders over. Hij vindt het noodig den werkkring van den gecommitteerde zoo uit te breiden, dat deze eigenlijk de hoofdpersoon bij het examen wordt en de leeraren niet veel meer dan zijne adjudanten.

Het eindexamen der gymnasia zal volgens het thans ingegediende wetsvoorstel niet meer afgenomen worden ‘door de leeraren van het gymnasium, ten overstaan van een of meer gecommitteerden’, maar op de volgende wijze.

‘Onder toezicht van een gecommitteerde, door onzen Minister van Binnenlandsche Zaken te benoemen, en onder voorzitterschap van den rector, wordt het examen afgenomen door de leeraren, in de drie hoogere studiejaren belast met het onderwijs in de vakken, waarover het examen loopt’....

‘De gecommitteerde, in artikel 11 a vermeld, *stelt na overleg met den rector de onderwerpen vast, waarover het schriftelijk en mondeling examen zal loopen. Hij neemt kennis van het schriftelijk werk*, dat hem met de adviezen van de leeraren, die het aangaat, door den rector wordt toegezonden, en *is bevoegd aan het mondeling examen deel te nemen*’....

‘Het getuigschrift wordt niet uitgereikt dan met medewerking van den gecommitteerde.’

Waarom wenscht de Minister eene uitbreiding van de macht en de verantwoordelijkheid van den gecommitteerde, zoo aanmerkelijk, dat iemand wel veel vertrouwen moet bezitten op zijne geleerdheid en zijn paedagogisch inzicht om zulk eene macht te willen uitoefenen, zulk eene verantwoordelijkheid op zich te durven nemen? Hij geeft daarvan rekenschap in zijne Memorie van Toelichting.

‘Terwijl thans het gymnasiaal onderwijs voor de meesten ook de propaedeusis omvat, is er meer dan ooit reden om op het eindexamen toezicht te houden. Er moet worden gewaakt dat het onderwijs niet dale beneden het erkend noodzakelijke peil en dat alleen genoegzaam voorbereide leerlingen tot de universitaire examens worden toegelaten. Die waarborgen heeft de

wetgever te recht gezocht in de medewerking van gecommitteerden der Regeering, aan wie hij de bevoegdheid verleende om, nopens de uitreiking van het getuigschrift, in strijd met het gevoelen der examineerende leeraren te beslissen.

Zullen echter die waarborgen inderdaad worden gevonden, dan eischte de taak van den gecommitteerde nadere en betere omschrijving. Zooals de wet nu luidt, mist hij allen invloed op het examen, dat slechts “ten zijnen overstaan” wordt afgenomen. Hij wordt geplaatst tegenover leerlingen, hem geheel onbekend, en mist zelfs de bevoegdheid hen te ondervragen.

Toch rust op hem de verantwoordelijkheid dat niet dan genoegzaam voorbereiden het getuigschrift bekomen. Zal niet de gecommitteerde, wanneer hij twijfelt aan de bekwaamheid van een examinandus, dien de leeraren meenen te kunnen toelaten, bij gemis van de onontbeerlijke gegevens om zijn oordeel te bevestigen, tevens aarzelen zijn *veto* uit te spreken? Is het aannemelijk dat een ernstig, nauwgezet man daartoe vrijheid vinde? Zoo neen, dan zal ook het zoo noodige toezicht, door den wetgever verlangd, in den regel falen. En met niet minder grond is te voorzien dat mannen van ervaring, die de Regeering tot de teedere en gewichtige taak zou willen roepen, zich daarvan zullen verschoonen. Het is dus duidelijk dat de Minister op den duur niet de gewenschte deskundigen zal bereid vinden, zoodat hierop alleen reeds de nuttige zorg van den wetgever dreigt af te stuiten.

Zal dit dubbel nadeel voorkomen en het doel van den wetgever bereikt worden, dan behoort de taak van den gecommitteerde bij het eindexamen anders te worden opgevat. Hem is invloed voor te behouden zoo op het schriftelijk als op het mondeling examen. De onderwerpen, waarover het examen zal loopen, moeten, na overleg met den rector, door den gecommitteerde worden vastgesteld; en op het mondeling examen make de wet hem veel meer dan bloot toeschouwer of hoorder. Eer het mondeling examen aanvangt, onderzoeke hij het schriftelijk werk, dat hem met de adviezen der leeraren worde toegezonden. Zoo zal hij zich op het mondeling examen geenszins geplaatst zien tegenover hem geheel onbekende examinandi. Uit hun schriftelijk werk, dat hij geen gevaar loopt eenzijdig te beoordeelen, heeft hij zich reeds een denkbeeld gevormd van ieders meerdere of mindere bekwaamheid, en het mondeling examen geeft hem de gelegenheid tot zekerheid te komen, zoo

dikwijls hij omtrent zwakkere leerlingen twijfelt. Daartoe moet hij niet slechts bevoegd zijn, hunne antwoorden nopens door hem zelf vastgestelde vraagpunten te hooren, maar ook om het mondeling examen der leeraren zoo noodig door eigen onderzoek aan te vullen.'

Het is duidelijk dat bij de voorgestelde regeling de richting van het examen geheel afhangt van den gecommitteerde, die na overleg met den rector de onderwerpen vaststelt, waarover het examen zal loopen en die bevoegd is aan het mondeling examen deel te nemen. Stel dat het mogelijk is gecommitteerden te vinden, 'ervaren deskundigen', zooals de Minister zegt, '(die) achtereenvolgens vele examens (bijwonen),' dan zullen die ervaren deskundigen voor de gymnasia worden, wat de examinators voor de hoogere burgerschool zijn, dompers van elke vrije uiting van de persoonlijkheid der leeraren. Wordt toch het examen ingericht naar hunne inzichten, welke wellicht geheel afwijken van die der leeraren, dan ontstaan bij het gymnasiaal onderwijs al de schadelijke invloeden, waaraan het middelbaar door de eindexamens blootgesteld is. Ook op de gymnasia zullen de leeraren er toe komen liever haastig het vele te behandelen, dat mogelijkerwijze op het eindexamen door de gecommitteerden kan gevraagd worden, en niet tevreden te zijn met het weinige, dat de leeraar rustig, grondig en met ware belangstelling kan bespreken.

Maar zullen er wel gecommitteerden te vinden zijn? Zeker wei, al twijfelt de Minister er aan, wanneer de bestaande wet onveranderd blijft, waarbij de gecommitteerde er op rekenen kan dat hij in den regel slechts een eereambt bekleedt, de noodige plechtigheid aan het examen bijzet, en alleen in zeer zeldzame gevallen geroepen kan zijn zich tegen de beslissing der leeraren te verzetten. In al de steden, waar gymnasia gevestigd zijn, volgens de nieuwe wet georganiseerd, zijn buiten den kring der leeraren wel enkele mannen te vinden, die zich zeker niet voor 'ervaren deskundigen' uitgeven, maar toch genoeg klassieke vorming bezitten om met eere de Regeering bij het eindexamen te vertegenwoordigen. Daaraan twee of drie morgens en middagen te wijden, is een draaglijke taak. Maar wordt het nieuwe voorstel tot wet verheven, dan zullen inderdaad slechts de 'ervaren deskundigen' het wagen kunnen het ambt van gecommitteerde op zich te nemen. Zij verschijnen dan waarlijk niet alleen *solemnitatis causa*, maar als echte dwarskijkers, en reizen een groot deel van het land rond, met de bepaalde bedoe-

ling om toezicht te houden op rectoren en leeraren. Meent nu de Minister in ernst dat onze beroemde philologen zich zullen laten vinden ‘achtereenvolgens vele examens’ bij te wonen, nadat zij eerst kennis gemaakt hebben met eene onoverzienbare massa ‘schriftelijk werk’, ten einde zich een denkbeeld te vormen van de ‘meerdere of mindere bekwaamheid’ der hun totaal onbekende voortbrengers van dat werk? Zoo ja, dan is het een duidelijk bewijs voor de waarheid, die wellicht geen bewijs behoeft, dat de Minister zelf nooit ondervonden heeft, wat het zegt massa's schriftelijk werk na te zien, en daarna het mondeling examen aan te grijpen als ‘de gelegenheid (om) tot zekerheid te komen, zoo dikwijls (men) omtrent zwakkere leerlingen twijfelt.’ Het is uiterst waarschijnlijk dat die geleerden, overtuigd dat zij hun tijd beter besteden kunnen, de Regeering beleefdelijk zullen verzoeken van al dat examineeren verschoond te blijven, al bepaalt men thans ook, wat de wetgever van 1876 niet gedaan had, dat ‘de gecommitteerde uit 's Rijks kas vergoeding (geniet) voor reis- en verblijfkosten, benevens vacatiegelden.’ Slechts door de bijvoeging van een nieuw artikel, waarin de professoren verplicht worden de benoeming tot gecommitteerde aan te nemen, zou het voorstel uitvoerbaar worden, indien namelijk de Regeering te beschikken heeft over het tooverkruid, waardoor men onwillige honden tot het hazen vangen, onwillige hoogleeraren aan het examineeren brengt.

De andere door den Minister voorgestelde wijziging betreft het examen der zoogenaamde *extranei*, de jongelieden, die geen gymnasialen cursus gevolgd hebben, maar zich of op bijzondere scholen of door privaatonderwijs tot de academische lessen hebben voorbereid. Volgens de bestaande wet kunnen deze kiezen tusschen het examen voor eene staatscommissie en ‘deelneming aan het eindexamen bij een gymnasium te hunner keuze’. Wordt het aanhangige voorstel aangenomen, dan zal dit alternatief niet meer aan die candidaten gelaten worden: zij zullen verplicht zijn voor de staatscommissie examen af te leggen. Ter aanbeveling van die verandering wijst de Minister op de omstandigheid, dat de leeraren ‘zich niet op dezelfde wijze (kunnen) verzekeren van de bekwaamheid hunner eigen leerlingen en van die der van elders gekomen, hun volmaakt onbekende examinandi.’ Het examen van deze laatsten - zoo gaat hij voort - ‘behoeft wel niet zwaarder te zijn; doch moet noodwendig met grootere zorg, meer in bijzonderheden, worden af-

genomen. Menige vraag, ten aanzien van de gymnasiasten onnoodig, zal niet te mijden zijn, wil de examinator zich verzekeren tot welke hoogte van kennis de extraneus het gebracht heeft. Maar wie gevoelt niet dat deze verschillende bejegening der kweekelingen van het bijzonder onderwijs luide klachten over onbillijkheid zal doen opgaan? Klachten, die geen gecommitteerde kan verhoeden, tenzij hij, door volkomen gelijke behandeling te eischen van gymnasiasten en extranei, de verantwoording wilde dragen, dat bij het examen der laatstgenoemden veel aan het toeval worde overgelaten.'

Wie in de noodzakelijkheid geweest is personen te examineeren, die hem geheel onbekend waren, zal de bezwaren van den Minister deelen. In vele gevallen zal het inderdaad eenigszins van het toeval afhangen of de extraneus bij het afleggen van het eindexamen bij de leeraren van een gymnasium al dan niet slaagt. Dat valt niet te betwijfelen. Al laat men het examen in plaats van drie dagen drie weken duren, dan zal het toeval nog een zekere rol spelen bij de beslissing over de toelating of afwijzing der extranei. - Maar natuurlijk zal het toeval evenzeer zijn invloed hebben bij het examen, dat door de staatscommissie afgenomen wordt. Het is waar dat de 'ervaren deskundigen' van den Minister - als zij maar te vinden zijn - dat examen over vele dagen kunnen uitstrekken en zich daardoor de gelegenheid verschaffen de examinandi beter te leeren kennen. Doch een staatsexamen zal altijd min of meer eene loterij blijven, waarin de onnoozele gunsteling der fortuin wel niet de hoogste, maar toch te hooge prijzen trekt. Immers, de staatscommissie zal tot haar innig leedwezen in de kennis van elken candidaat groote leemten ontdekken; maar in vele gevallen niet kunnen beslissen, welke conclusie over de geestesgaven van den candidaat uit het bestaan van die onmiskenbare leemten mag worden afgeleid. Is de examinandus een jong mensch, die grondig heeft willen weten, wat hij weet, en die dus natuurlijk tal van zaken alleen bij hooren zeggen kent? Zijn de leemten in zijne kennis het gevolg van zulk een hoogst wenschelijken karaktertrek, of vloeien zij voort uit gemis aan ijver en uit een gebrekkigen aanleg? Pleit wellicht dat gemis aan ijver voor den candidaat, die geleid werd door onderwijzers, die hem steenen voor brood gaven? Ziedaar vragen, die de staatscommissie wel stellen maar niet beantwoorden kan. Zeer gemakkelijk is het voor haar aan de eene zijde de zeer voortreffe-

lijken, aan de andere zijde de totaal ongeschikten te onderscheiden; maar ten aanzien van de groote meerderheid, die middelmatig is, moet ook de staatscommissie dikwijls blijven verkeeren in eene pijnlijke onzekerheid, die natuurlijk haar oordeel te zachtmoedig zal maken.

Het middel van den Minister neemt dus de kwaal niet weg, maar kan haar alleen wat draaglijker maken. Is het nu wenschelijk ter bereiking van dit schrale resultaat ook het privaatonderwijs en de bijzondere scholen te doen lijden onder den nadeeligen invloed der van boven opgelegde eenvormigheid? Moet men ook de docenten, die dat onderwijs geven, zooveel mogelijk blootstellen aan de verleiding om niet te behandelen, wat het best is met het oog op de gaven van docent en leerling, maar wat de staatscommissie pleegt te vragen? Zoolang de tegenwoordige regeling bestaat, kan elk docent min of meer zijne eigene methode volgen, en zijne leerlingen examen laten doen bij het gymnasium, voor welks richting hij de meeste sympathie heeft.

De Minister daarentegen meent dat juist de bestaande regeling ‘eene zeer bedenkelijke zijde’ vertoont. ‘Al spoedig toch’ - zegt hij - ‘zal het streven zijn zich aan te sluiten aan het eindexamen van dat gymnasium, waar men, hetzij wegens het personeel der leeraren, hetzij wellicht op grond van plaatselijke invloeden, op bijzondere toegevendheid meent te kunnen rekenen. De verantwoordelijkheid van den gecommitteerde, die oogluiking moet tegengaan, wordt ook hierdoor niet weinig verzwaard.’

Zonder twijfel kan het geval voorkomen dat de leerlingen van bijzondere scholen of privaat-onderwijzers bij een bepaald gymnasium ‘wegens het personeel der leeraren’ of ‘op grond van plaatselijke invloeden’ op ‘bijzondere toegevendheid’ kunnen rekenen. De menschelijke natuur is niet zoo volmaakt dat men de mogelijkheid van de toestanden, waarvoor de minister vreest, zou kunnen of mogen ontkennen. - Maar als men eens begint met de examinators te wantrouwen, waarom zou men zich dan bepalen tot het college van rector en leeraren? Zijn ook de gecommitteerden, zijn ook de leden der staatscommissie niet toegankelijk voor invloeden? Zullen zij, om een voorbeeld te nemen, niet meer toegevend zijn voor de leerlingen van docenten, van wier ijver en bekwaamheid zij een hoogen dunk hebben, omdat zij van die leerlingen iets goeds verwachten, en de mensch geneigd is waar te nemen, wat hij

wenscht en hoopt? Altijd zal ‘het personeel’ der examinators, altijd zullen ‘plaatselijke invloeden’ hunne werking uitoefenen soms ten voordeele, soms ten nadeele van de juistheid der beslissing. Het is onmogelijk te bepalen in welke richting zij bij de staatscommissie zouden werken, zoo men niet weet, uit welke personen die commissie samengesteld wordt. Maar er is geen grond om a priori te verwachten, dat zij bij die commissie altijd in de goede, bij sommige gymnasia in de verkeerde richting zouden werkzaam zijn. Het kan niet wenschelijk zijn ter wille van een twijfelachtig voordeel liet bijzonder onderwijs bloot te stellen aan den schadelijken invloed, dien het vooruitzicht op een enkel gedwongen staatsexamen zeker hebben moet.

Het jongste wetsvoorstel is de vrucht van eene, naar wij hopen tijdelijke, herleving van de ongelukkige richting, die van veelomvattende staatsexamens en streng toezicht op het leerarenpersoneel heil verwachtte voor het onderwijs. De vertegenwoordigers dier richting vergeten de waarheid, die er ligt in de opmerkingen van mijn Zweedschen vriend, en die in algemeener vorm zoo goed werd uitgedrukt door von Feuchtersleben in zijn *Diaetetik der Seele. ‘Im guten und schlimmen Sinne sei es gesagt: Es ist eine allmächtige Kraft, die Kraft des Glaubens, und noch geschehen Wunder, - da, wo sie lebt und wirkt, die Gewalt, welche Berge versetzt. Halte deinen Bruder für gut, und er ist es; vertraue dem Halbguten, und er wird gut! muthe deinem Zöglinge Fähigkeiten zu, und er wird sie entwicklen, - halte ihn für unbildbar - und er wird es bleiben. Erkläre dich für gesund - und du magst es werden!’* Zij zien over het hoofd dat het onderwijs alleen gediend is met menschen van eene krachtige en sprekende persoonlijkheid, die juist het allerminst geschikt zijn zich te voegen naar examenprogramma's en reglementen. Wil men zorgen dat zulke personen, die inderdaad dikwijls min of meer lastig en compromitteerend zijn, zooveel mogelijk verhinderd worden de Nederlandsche jongelingschap naar hun model te vormen, dan kan men niets beters doen dan in de wetsbepalingen over het eindexamen der gymnasia de wijzigingen te brengen, die de heer Six voorgesteld heeft.

Amsterdam, Februari 1881.
C.B. SPRUIJT.

De vader.

(Naar het Noorsch van Björnstjerne Björnson.)

Tarthorst, de rijkste boer tien uren ver in 't rond,
Kwam zeekren herfstdag nog in scheemrende avondstond
Bij d' ouden dorpspastoor.
‘Heer schout! Is 't goed of kwaad,’
Vroeg deze hem verbaasd, ‘dat gij hier komt zóó laat?’
En 't antwoord was: 'k Ontving het eenigst, dat me ontbrak,
‘Mijn eerste kind, een zoon werd mij zoo straks geboren!’
En uit den luiden toon, waarop hij 't haastig sprak,
Deed vadervreugde zich, maar vadertrots ook hooren.
‘Nu kwam ik spreken over 't doopen van mijn kind.’ -
‘Zóó, zóó. Hoe moet het heeten?’ -
‘Wouter, naar mijn vader.’ -
‘En wie zijn doopgetuigen?’ vroeg pastoor nog nader.
Toen noemde Tarthorst die, 't was bloedverwant en vrind,
Maar allen golden als de aanzienlijkste uit de streek.
‘Hebt gij nog iets?’ vroeg hem de eerwaarde nu en keek
Naar Tarthorst op. En deze haperde wel even,
Maar zei toen: Ja, dat ik bijzonder graag zou zien,
‘Werd hij afzonderlijk ten doop geheven.’

‘Dus niet op Zondag?’ -
‘Neen, maar is het u om 't even,
Dan Zaterdag het liefst.’ -
‘'t Is goed, het zal geschiên!
Nog iets?’ vroeg hem op nieuw de priester.
‘Anders niets,’
En Tarthorst nam zijn hoed, alsof hij wilde gaan.

Toen rees de geestlijke op, ging dichter voor hem staan,
Hij greep zijn hand en zei: ‘Heer schout, dan heb ik iets,’
En ernstig hem in de oogen ziend, vervolgde hij:
‘God geve, Schout, dat u dit kind ten zegen zij!’

't Was zestien jaar daarna en 's avonds weer betrad
De schout de pastorie. Verbaasd klonk 't woord des ouden,
Eerwaarden priesters: ‘Wel! wat hebt ge u kras gehouden:
De jaren hebben toch op u, naar 't schijnt, geen vat.’

‘De zorgen evenmin,’ dus luidde Tarthorst's woord,
‘Die ken ik slechts bij naam.’
‘Maar waarom hier gekomen?’ -
‘Om Wouter, morgen wordt hij immers aangenomen.’

‘Een vlugge jongen is 't.’ -
‘Ja, 'k wou, eer 'k had gehoord,
Wat nummer Wouter heeft, den priester niet betalen.’

‘Nu, zonder twijfel zal hij 't hoogste nummer halen.’

‘Zoo, zoo! Zie hier, pastoor, tien daalders dan voor u!’

‘Hebt gij soms nog iets?’ vroeg de eerwaarde priester nu.
‘Niets anders,’ zei de schout, hij groette en ging weer heen.

Dit voorval was misschien een jaar of acht gelêen,
Toen zeekren avond laat de priester druk gedruisch
Van stappen en van stemmen hoorde voor zijn huis.
Het duurde een oogenblik, daar ging de voordeur open,
Een gansch gezelschap mannen zag hij binnenloopen,
Al boeren uit die streek, door Tarthorst voorgegaan.
‘Zoo, zoo! Van avond komt gij met een heelen stoet,’
Dus ving de geestlijke aan, toen hij na korten groet
Nog recht gelijk een kaars, den kloeken man zag staan.
‘Ik kom ook met verzoek het huwlijk af te lezen
Van Wouter,’ sprak de schout, ‘die trouwen wil met Geert,
De dochter van Peer Jansz, den boer van d'Elzenweerd,’
En naar zijn buurman wijzend, ‘t kind van dezen.’ -

‘Is dat geen bruidje met tweehonderd morgen land?’ -

‘Zoo zegt men!’ En de boer streek lachend met zijn hand
't Nog altijd zwarte haar van 't voorhoofd naar omhoog.
De priester peinsde, of hij iets ernstigs overwoog,
Maar zweeg en schreef het paar op 't trouwregister in,
Waarop de mannen één voor één bij tafel kwamen,
Om als getuigen daar van 't huwelijk hun namen
Te teek'nen - teek'nen ja, dat was 't in dubb'len zin.

Toch eind'lijk was 't gedaan, al ging 't niet bijster vlug.
Drie daalders leî de schout daarna op tafel neer.
De geestlijke echter schoof er twee naar hem terug
En zei tot Tarthorst: ‘Schout! neem deze beide weer,
Eén daalder kost het maar aan wie zich in laat schrijven.’

‘Ja, ja, dat weet ik wel!’ zei Tarthorst, ‘laat maar blijven,
Ik wil het nu van daag eens in de ruimte doen:
't Is voor mijn eenigst kind.’
De priester zweeg en toen
De daalders alle drie in 't kerkezakje gleden,
Hernam de eerwaarde: ‘Reeds de derde maal is 't heden,
Dat ik ter wille van uw zoon u hier zie staan.’

‘Maar 'k heb dan heden ook voor hem hier afgedaan,’
Dus zeide Tarthorst, sloot zijn zakboekje en ging henen,
En weldra was met hem 't gezelschap ook verdwenen.

Een veertien dagen na dien avond, bij stil weer,
Begaf in 't bootje zich de bruigom met zijn vader
Nog eens naar d'Elzenweerd aan de overzij van 't meer.
Hij wilde er met de bruid en haar verwanten nader
Nog wat bespreken voor den blijden bruiloftsdag.
Nauw halverweeg geroeid: ‘'t Is goed, dat ik het zag,
Mijn bankje ligt niet vast,’ dus spreekt hij. Onder 't zeggen
Staat hij al overeind om 't steviger te leggen,
Maar voordat hij 't kan doen, daar glijdt op eens zijn voet
In 't natte bootjen uit, hij wankelt en hij doet

Met de armen moeite om nog in evenwicht te blijven,
Maar valt, hij geeft een gil en tuimelt over boord.
‘Grijp!’ roept de ontstelde schout, en rijst en werpt hem voort
Den riem toe. Wouter zwemt, maar blijft steeds verder drijven,
Nog enkle streken slechts doet hij naar 't bootje toe
En dan, hetzij de kramp zijn spieren doet verstijven,
Of, 't zwemmen ongewoon, hij machtloos wordt en moê,
Staakt plotsling hij 't geroei met armen en met beenen
En de arme drenkeling verroert zich verder niet.
‘Wacht!’ roept de vader, ‘Wacht!’ en roeit nu naar hem henen,
Daar werpt de zoon zich plotsling achterover, ziet
Zijn vader eens nog aan en is in 't diep verdwenen.

En schoon hij 't had gezien, kon Tarthorst 't niet gelooven,
Hij hield het bootjen in, totdat het roerloos lag
En naar de plek, waar hij zoo pas hem zinken zag,
Keek Tarthorst, of hij dacht: ‘zoo daadlijk komt hij boven.’
Maar niets dan enkle waterbellen zag hij rijzen,
Nog enkle, een grootre toen, ook deze berstte en brak,
En toen niets meer, dat hem die onheilsplek kon wijzen,
Het meer was als voorheen een effen spiegelvlak.
Twee dagen roeide nog de vader daar in 't rond,
Geen sluimring sloot zijn oog, geen spijs kwam in zijn mond,
Het meer hield in zijn schoot het offer nog verborgen
En gaf 't niet eer terug dan op den derden morgen.
Dus keerde als zielloos lijk ter hoeve toen weerom,
Die haar verlaten had als blijde bruidegom.

Dit voorval was misschien al reeds een jaar geleden,
Daar hoorde 's avonds weer de eerwaarde dorpspastoor
Een tragen, zachten stap zijn woning nadertreden.
Voorzichtig als een doet, die aarzlend vraagt gehoor,
Roerde iemand aan de klink in 't voorhuis. Opgerezen,
Nieuwsgierig wie zoo laat daar nog zou kunnen wezen,
Ging de oude priester zelf den komende opendoen.
En ziet, een lange, diep gebogen man trad toen
De kamer in, verbleekt en mager, wit van haren.
Lang bleef en zwijgend steeds de priester op hem staren,
Want, hoe veranderd ook door droefheid en ellend,

Hij had in d' ouden man schout Tarthorst toch herkend.

‘Waarom zijt gij zoo laat nog heden hier gekomen?’
Dus klonk in 't eind zijn vraag en hij ging voor hem staan.
‘Wél zegt gij: ik kom laat.’ En als vermoeid van 't gaan,
Had Tarthorst op dit woord bij tafel plaats genomen.
De eerwaarde zette zich en wachtte zwijgend af,
Terwijl ze beide stil en ernstig voor zich keken.
Lang duurde 't, eer de schout dus verder ging met spreken,
Maar met een doffe stem, als kwam zij uit het graf:
‘Ik heb iets bij me, dat ik d' armen wilde schenken.’
En opstaand legde hij een zwaren geldzak neer,
En zette sprakeloos daarna op nieuw zich weer,
Geheel verdiept, naar 't scheen, in ernstig overdenken.

Toen middlerwijl pastoor 't geschonk'ne had geteld,
Sprak hij verwonderd: ‘Schout! maar dat is veel, veel geld!’

‘Ik heb mijn hoeve en al mijn oov'rig eigendom
Van daag verkocht’ sprak dees', ‘daar ligt de halve som.’
En nogmaals heerschte een diepe stilte nu daarbinnen.
Weer was 't de priester, die in 't eind het zwijgen brak,
En met een stem vol ernst en diepe ontroering sprak:
‘En gij heer schout! wat gaat gij nu beginnen?’ -
‘Iets beters dan voorheen,’ was 't antwoord. Sprakeloos
Zat weer dat tweetal grijsaards voor een poos,
De schout, wiens strakke blik voor zich ten bodem staarde,
De priester, in wiens oog zich ernst met droefheid paarde.
Dees sprak in 't laatst - en zacht en langzaam klonk zijn toon -
‘Nu, Tarthorst! denk ik eerst, dat eindelijk uw zoon
Ten zegen u zal zijn.’
  Op rees toen de oude man
En zei: ‘Pastoor, dat denk ik zelf nu ook.’ En dan
Sloeg hij den blik omhoog met weemoedvol verlangen
En groote tranen rolden langs zijn maagre wangen.

Wageningen.
C. HONIGH.

Vertalen.

1.
De vreemde dichter treedt ons nader,
Wanneer in onze taal weerklonk
Wat hij eens in de zijne zong;
Maar wees, Vertaler, geen Verrader.
De zuivre wijn, die hij u plengt,
Mag niet met water aangelengd.

2.
Door 't *prisma* gaan de zonnestralen;
Maar bij dat zevenkleurig licht,
Waarop ge uw vorschende oogen richt,
Mag 't niet vergeten te herhalen:
't Ontlede licht verloor den gloed,
Die sterken en bezielen moet.

3.
Vertaalt ge, zij úw werk de spiegel
Die 's vreemden werk getrouw weerkaatst;
Als ge in zijn stemming u verplaatst,
Geef ons voor 't zachte golfgewiegel
Op 't kalme vlak van 't effen meer,
Geen wild bewogen golven weêr.

4.
Maar ook niet als op woeste baren
Ons zíjn verbeelding voeren mocht,
Moogt gíj doen denken aan een tocht,
Die 't zorgelooze spelevaren
Gelijkt, en ons de volle zee
Met ranken bodem zoeken deê.

5.

Neen! zoo úw arbeid zal gelukken,
Dan luister, hoe in vreugd en smart
De vreemdling 't kloppen van zijn hart
In zíjn gedicht wist uit te drukken,
En dán, als gij dát hebt verstaan,
Niet eer, meld als zijn tolk u aan.

6.

Dán gaat ge óns voor, als hij ú voorging,
En dankbaar volgen we op uw pad,
Of uit den vreemden klankenschat
Al soms een enkle toon te loor ging,
Omdat in wat gij hebt gewrocht,
Ge ook ónze taal een lauwer vlocht.

C.L. LÜTKEBÜHL J^{r}.

Politiek overzicht.

Rotterdam, 21 Februari.

Zijn de diplomaten van onze dagen zooveel onbeduidender dan hun voorgangers in vroeger eeuwen, of heeft het tegenwoordig geslacht de ware belangstelling verloren in de vraagstukken, die zij behandelen? Het getal zal zeker wel te tellen zijn dergenen, die een begeerige hand uitstrekken naar de nota's en circulaires van ministers en gezanten, die nu en dan in de kolommen der dagbladen verschijnen, als sprekende getuigen, dat niets meer heilig is voor den onbescheiden aandrang naar publiciteit; of die met koortsachtig ongeduld bladeren in de groene, blauwe of gele boeken, waarin door de regeeringen zelven van tijd tot tijd de sluier wordt opgeheven van hetgeen eertijds voor het *profanum vulgus* zorgvuldig verborgen werd. Zonder te willen beweren, dat de werken der diplomatie werken der duisternis zijn, houden de meesten onzer zich overtuigd, dat zij niet ten onrechte het licht schuwden. Het geheimzinnig halfduister is haar element. Sedert de sluier werd opgeheven, die haar geheimen bedekte, ging het ons als den Herthapriester, die met begeerige hand de omhulselen wegrukte, die het in zijn verbeelding zoo heerlijke aanschijn der godin aan onheilige blikken onttogen. Helaas! het was geen goddelijk beeld, dat zijn oog verrukte, maar een ledige ruimte, die hem aangaapte, een koude duisternis, een ijdel niets. De zenuw van zijn oog spande zich in om in het zwart verschiet althans iets te ontdekken; sterren meende hij te zien schitteren, doch het waren slechts dooreen dwarrelende vonken, die hem den vermoeiden blik deden afwenden, en ten slotte stortte hij neer, duizelende van het onpeilbare niets.

Wie dit oordeel in zijn algemeenheid schromelijk overdreven noemen, staan zeker niet als de schrijver dezer regelen onder den indruk van de lezing der voornaamste gedeelten uit het *Gele Boek*,

waarin Barthélemy St. Hilaire zijn rol in de Oostersche politiek aan de openbaarheid heeft prijs gegeven. Bij alle goden van den Olympus, wat nietszeggende phraseologie en wat armzalige sophisterij! Hoe worden de eenvoudigste gedachten in een duisteren, op archaismen jacht makenden stijl verward, en hoe wordt onder betuigingen van welwillendheid en onder goede raadgevingen met alle doortastendheid en consequentie gebroken! Platonischer kan men de Hellenen al niet liefhebben dan deze moderne Aristoteles, in wiens school zeker geen wereldveroverende Alexander zal worden gevormd, en het was een kostelijk staaltje van de ironie der Porte, toen zij dezen Griekenvriend na het wereldkundig worden zijner politiek de Osmanieh-orde ter belooning vereerde. ‘Zalig zijn de vreedzamen, want zij zullen Epirus en Thessalië beërven,’ luidt de tekst, waarover de fransche minister een ouderwetsch sermoen in ik weet niet hoeveel afdeelingen heeft geleverd. En de Porte knikte goedkeurend, wel wetende, dat de erfenis niet openvalt, zoolang zij niet wil, en gerustgesteld door de verklaring van denzelfden prediker, dat het behoud van het turksche rijk een hoofdbeginsel der Oostersche politiek moet zijn. Inderdaad, de arbeid is weder een weinig gevorderd, in denzelfden zin namelijk als Penelope vorderde, wanneer zij zich weder aan het weven zette na uitrafeling der vorige dagtaak. Het werk der conferentie is begraven: heette haar beslissing nog op den 13 November een *tître d'une valeur qui ne peut pas être contestée*, den 21sten December wordt er reeds nadruk op gelegd, dat zij geen recht geeft, schoon altijd een *tître précieux* (*sic!*) blijvende, en terwijl met allen ernst van de moreele verbintenis wordt gewaagd, die Europa op zich heeft genomen, op eerstgenoemden datum, heet het in de te vroeg gepubliceerde circulaire van het einde des jaars: de Porte heeft haar toestemming niet gegeven, dus is Europa van de verbintenis ontslagen. De arbitrage wordt nu voorgesteld, vonkelnieuwe uitvinding, in het brein van den franschen minister ontstaan, en ontmoet bij de andere mogendheden een goed, zoo al geen warm onthaal. Maar de practische duitsche staatslieden weten den Franschman terstond te beduiden, dat het plan niet zal baten, omdat men nooit zal weten te bewerken, dat beide partijen het aannemen. Graaf Hatzfeld, die niet voor niets een tijd lang gezant in de turksche hoofdstad is geweest, erkent het voorstel alleen daarom gretig aan te grijpen,

omdat het tot uitstel en verschuiving kan leiden. De verschillende mogendheden behouden zich verder allen voor, dat zij in geen geval de hand zullen leenen ter tenuitvoerlegging van het te wijzen vonnis. De heer Barthélemy bemerkt op die wijze, dat er bezwaren rijzen, en betoogt nu, dat hij zelf die ook zeer goed heeft ingezien, waarbij hij een professorale verhandeling levert over een paar passages uit Vattel, naar het schijnt zijn hoogste volkenrechtelijke autoriteit. Herhaaldelijk klopt hij aan bij de Grieken en bij de Porte, om ze te bewegen toch deze nieuwe *marque de bienveillance* van Europa aan te nemen, daarbij met halve beloften en onvoorzichtige voorspiegelingen schermende, die echter haar effect ten volle missen. 't Is wederom de Porte, die een eind maakt aan het gehaspel en Europa van zijn moreele verbintenis bevrijdt, door een categorische verklaring, dat zij de arbitrage niet aanneemt.

Thans staat weer een nieuw bedrijf in de comedie te beginnen, een conferentie der gezanten te Konstantinopel of althans iets wat daarop lijkt: het hoe en wanneer zal te Berlijn door Goschen en Bismarck bepraat zijn. John Lemoinne gaf in de *Débats* den raad deze conferentie aan te vangen met de lezing der collectieve nota van 25 Augustus, waarin verklaard werd, dat de mogendheden onmogelijk de heropening der discussie over de grensscheiding konden toelaten. De Porte zou natuurlijk deze voorlezing met een Oostersche kalmte en onverschilligheid aanhooren, maar zouden de mogendheden, zich Cicero's augurs herinnerende, haar ernst kunnen bewaren?

Het schijnt zonderling, dat deze politiek van Barthélemy de goedkeuring van heel Europa verwerft en in de fransche kamer na een korte, hoogst onbeduidende discussie met een eenparig votum van vertrouwen wordt bekroond. Men is de quaestie hartelijk moede en heeft wel andere zaken te doen, dan zich warm te maken over Grieken of Turken: in die stemming der gemoederen moet de verklaring te vinden zijn van het verschijnsel, dat Europa zich gewillig op sleeptouw laat nemen door wie zich maar de leiding der oostersche quaestie aanmatigt, zoolang het schijnt, dat de geest, waarin die leiding geschiedt, een waarborg is voor vrede. Onmogelijk is het anders bij eenigszins aandachtige beschouwing van den loop der zaken de consequentie of wijsheid van het diplomatiek beleid in het Oosten te prijzen. Schoon dan ook de fransche kamer

met zeldzame eenstemmigheid haar zegel hechtte aan Barthélemy's politiek, openbaarde zich de critiek juist in die organen der pers, die de tegenwoordige orde van zaken doorgaans onvoorwaardelijk zijn toegedaan. De *Temps* gaf gemoedelijke terechtwijzingen, de *Débats* stelde de politiek van het kabinet met meesterlijke ironie aan de kaak, de *République française* geeselde haar met scherp sarcasme. Uit de bestrijding in laatstgenoemd blad leidde men af, dat Frankrijks dictator Barthélemy's val had besloten en dat de interpellatie-Proust door hem was geïnspireerd. De dwaze prikkelbaarheid van Gambetta, toen Paul de Cassagnac uitriep: *La comédie est rálée*, gaf groote waarschijnlijkheid aan die onderstelling. Zoo dan de heer Proust in de ontwikkeling zijner interpellatie zich zeer onbeteekenend en weifelend gedroeg en zoo zij onder de algemeene onverschilligheid werd begraven, dan zal men dit toe te schrijven hebben aan verandering van meening bij Gambetta, die tijd had gehad de publieke opinie te polsen en op die wijze wederom heeft getoond, hoe goed hij zijn volkje kent en weet te beheerschen, terwijl hij schijnbaar buigt.

Maar Frankrijk, maar Europa zullen zich niet dus van de verantwoordelijkheid kunnen ontslaan. Het zij ten overvloede herhaald, dat de grondslag van het recht aan Griekenlands eischen geheel en al ontbreekt, maar zoo Griekenland niettemin die eischen handhaaft en ze met geweld van wapenen gaat doordrijven, de moreele schuld treft de groote mogendheden. Wij zouden de mogendheid willen zien, wier zelfbeheersching bestand was tegen de Tantalusmarteling, die men het Grieksche volk doet ondergaan onder tergende betuigingen van belangstelling en welwillendheid. Alleen het grievende besef van onmacht weerhoudt het mogelijk nog, maar zal op den duur niet krachtig genoeg zijn om tegenwicht te bieden tegen het zelfvertrouwen en de hoop op goeden uitslag. En zouden zij niet vertrouwen, dat hulp komt dagen uit het Noorden? Heeft niet Ignatief, die incarnatie van de panslavistische aspiratiën van het Czarenrijk, na in halve ongenade lang gezwegen te hebben, de gelegenheid aangegrepen om te verkondigen, dat een botsing slechts te vermijden is, als Turkije, afstaat, wat de conferentie den Grieken toewees, en dat bij weigering, als de botsing ontstaat, Rusland zijn geloofsgenooten onmogelijk in den steek kan laten? De lente nadert - en dan? Terwijl Penelope voortarbeidt, worden de vrijers

ongeduldig, en nergens daagt de Odysseus om voor goed met hen af te rekenen.

Een goed gevolg heeft het in de geboorte gesmoorde abritrageplan toch gehad - zoo althans beweerde Frankrijks minister -: het europeesch concert is er door versterkt en verbeterd! Niettemin heeft men het een oogenblik wenschelijk geacht wat afwisseling in dat voortreffelijk concert te brengen. Het denkbeeld is geopperd een zevenden in den Bond te nemen, Spanje een plaats toe te kennen in de raadkameren der hoogere politiek. Vooral in Duitschland had men plotseling bemerkt, dat Spanje eigenlijk minstens evenveel recht had een rol in de Middellandsche zee te spelen en zich met de zaken in het Oosten te bemoeien als Italië. Spaansche politici begonnen ijverig de vragen te behandelen, of hun land minder groot en machtig was dan Italië, dat het uitgesloten werd van den raad der mogendheden, en of het op het punt der diplomatieke vertegenwoordiging althans niet verdiende gelijk gesteld te worden met Turkije, waarheeu de mogendheden plenipotentiarissen afvaardigen, terwijl te Madrid slechts ambassadeurs van den tweeden rang zetelen. Het was reeds lang geen geheim meer, dat het een der idealen van den minister Canovas was, zijn land een plaats onder de groote mogendheden, zich zelf een plaats naast den duitschen rijkskanselier te verzekeren. De conferentie, verleden jaar te Madrid gehouden over de aangelegenheden van Marocco, was door hem op het touw gezet als een soort van voorbereiding en oefening voor de groote rol, die hij zich zelf had toegedacht. De eerzucht van den invloedrijken en zonder twijfel hoogst bekwamen minister was van duitsche zijde sterk aangewakkerd, vooral toen graaf Hatzfeld den duitschen keizer te Madrid vertegenwoordigde, en het huwelijk van den koning met een Oostenrijksche prinses was verder een machtig hulpmiddel om de idealen van den minister aan duitsche belangen dienstbaar te maken. Maar juist aan dien overwegend duitschen invloed was het te danken, dat het plan van Spanje's verheffing niet met algemeenen bijval werd begroet. Het was begrijpelijk, dat Bismarck en von Haymerle, die tegenover Rusland gaarne de handen vrijhouden en op Italië altijd maar half kunnen rekenen, naar een nieuwen steun uitzagen, dien zij in Spanje meenden te vinden, maar juist daarom begrijpelijk ook, dat de andere mogendheden, vooral Frankrijk, dit streven met eenigen achterdocht bejegenden, en een machtige partij

in Spanje zelf, de liberalen van alle schakeeringen, wier sympathie is met de fransche democratie en wier doorzicht rekent met het belang van Spanje als koloniale en handelsmogendheid om Engeland te vriend te houden, den minister waarschuwend vermaande zich niet als speelbal te doen gebruiken in strijd met de ware belangen van zijn land.

De algemeene opinie in het land zelf schijnt zich weinig bekommerd te hebben om de eer, die de minister Canovas voor de Spaansche natie weggelegd achtte. De Pyreneeën zijn er nog wel degelijk, wat Lodewijk XIV eens moge gesnoefd hebben, en vormen nog in onze dagen een stevigen muur, die het schiereiland van het europeesche geestesleven afscheidt. Wat Enropa beroert, vindt in Spanje weinig weerklank, en de fiere Spanjaard is in zijn zelfgenoegzaamheid te zeer van den adel zijner afkomst en de voortreffelijkheid van zijn ras overtuigd, dan dat hij behoefte zou hebben aan een erkenning als groote mogendheid, die zijn land toch eerst den zevenden rang onder de zusteren zou verschaffen. Zonder twijfel zou Spanje wat zijn grootte en natuurlijken rijkdom betreft wel recht hebben op een plaats naast het zestal; ook zou het in geval van oorlog een niet te versmaden macht kunnen ontwikkelen, getuige het thans werkelijk ten onder gebrachte Cuba; doch het is in politieke en oeconomische ontwikkeling nog zoo jammerlijk ten achteren, dat de beste patriotten zelf uitstekend inzien dat aan 't vervullen van een meer actieve rol op het wereldtooneel voor hun land vooreerst nog niet te denken valt. Canovas had zich misrekend, toen hij, door zijn triomfen overmoedig geworden, meende op aller volgzaamheid ook voor zijn buitenlandsche politiek staat te kunnen maken. Bij het adresdebat in de Cortes werd hij heftig besprongen, waarbij zich vooral een jeugdig afgevaardigde Leon y Castillo onderscheidde, die den premier zijn anti-fransche politiek verweet. De Spaansche Bismarck, zeker van zijn meerderheid, antwoordde op zijn gewone hooghartige wijze, dat hij zich niet zou verantwoorden, want dat het in geen parlementair land geduld werd een debat over buitenlandsche politiek te openen op grond van boudoir- en krantenpraatjes; dat hij er zich dus toe bepalen zou te verklaren dat al het door den heer Leon y Castillo aangevoerde allen grond miste. Intusschen zou de minister spoedig ontwaren, dat er toch in Spanje wel eens iets gebeurt wat in een waarlijk parlementair land niet geschieden kan.

Het is waar, hij had als gewoonlijk de meerderheid; hij verkreeg spoedig daarna wederom de meerderheid, toen het ministerie geïnterpelleerd werd over het verbod aan de democraten om banketten te houden ter herinnering aan 11 Februari 1873; toch was zijn positie geschokt en zijn val besloten. Te vast op zijn prestige vertrouwend, had de minister, die sedert Alfonso's troonsbestijging bijna zonder ophouden zijn raadsman is geweest, te weinig acht geslagen op de ontevreden stemming, die hij door zijn despotieke maatregelen in verschillende kringen had gewekt. Terwijl hij de liberalen ergerde door zijn duitsche sympathieën, vervreemdde hij tegelijk het duitschgezinde koningspaar door hen voortdurend in een soort van voogdij te houden, en terwijl hij de aristocratie kwetste door steeds zijn eigen weg te volgen, maakte zijn toegeven aan het ultramontanisme en zijn buitengewone gestrengheid tegen de democraten hem bij een groot deel des volks gebaat. Toen hij eindelijk aan den gezichteinder den storm zag opkomen, trachtte hij hem te bezweren door een van die koene grepen, die hem meer dan eens zijn tanend prestige hebben gered. In een wetsontwerp tot unificatie en consolidatie der vlottende schuld, wilde hij den koning in de considerans doen verklaren, dat het ministerie, hetwelk door dezen maatregel den eersten stap zette op den weg der regeling van de jammerlijk verwarde geldmiddelen, noodzakelijk een langen tijd moest gehandhaafd worden om het geheele financieele program uit te voeren. Maar de koning, van den staat der gemoederen ingelicht en zelfs voor *pronunciamientos* gewaarschuwd, weigerde, en die koninklijke weigering deed het ministerie vallen.

Kenschetsend voor de Spaansche toestanden is het, dat ditmaal een ieder den val van den premier inderdaad als onherroepelijk beschouwt, schoon in de Cortes hem de meerderheid nog niet begaf en slechts het koninklijk woord hem wegzond, terwijl, toen voorheen een parlementsvotum Martinez Campos in zijn plaats bracht, een ieder dadelijk inzag, dat zijn zon sleehts voor een oogenblik achter de wolken schuil ging en hij zoo na als voor de man bleef, die den toestand beheerschte. Vraagt iemand, wat dan het nieuwe ministerie kan beginnen met een vijandige Cortes? Het antwoord is in Spanje hoogst eenvoudig: men ontbindt de Cortes, en de Spanjaarden moeten al met alle verkiezingstraditiën breken, als zij niet een andersgezinde meerderheid naar Madrid afvaardigen. Wijselijk wordt met de ont-

binding eerst eenigen tijd gewacht, opdat er vooraf gelegenheid zij het ambtenaarspersoneel te ‘zuiveren.’

De voorteekenen voor het nieuwe ministerie zijn niet ongunstig. Natuurlijk was Sagasta, de oud-minister van Amadeo en Serrano en het erkende hoofd der kortelings vereenigde liberalen, de man, die geroepen werd het nieuwe kabinet te vormen. Hij slaagde er spoedig in Martinez Campos en Alonzo Martinez over te halen een portefeuille aan te nemen, waardoor hij zich den steun der machtige ‘generaalspartij’ en der gematigde liberalen verzekerde. Het had toen geen moeite meer in, titularissen voor de andere departementen te vinden; de zwaarste portefeuilles, financiën en koloniën, kwamen in handen van Camacho en Leon y Castillo. De democraten waren wel niet in het kabinet vertegenwoordigd, maar op aanraden van Castelar besloten zij het te steunen. En dat het hun daarmede ernst is, blijkt uit de bewonderingswaardige orde, waarmede de banketten van 11 Februari zijn afgeloopen, die door Sagasta werden toegestaan op voorwaarde, dat niet zou worden gesproken tegen de bestaande monarchale instellingen.

Men zou al zeer naïf-optimistisch moeten zijn en zeer weinig doordrongen van de kracht der inertie ook op het gebied des geestes, om nu uit dat alles af te leiden, dat Spanje een tijdperk van hervormingen, van ontwikkeling en welvaart tegemoet gaat. Dekwalen, waaraan het land lijdt, genezen niet door een wisseling van personen aan het roer des staats. Wie de misschien wat al te sombere schets gelezen hebben, voor enkele maanden in de *Revue des Deux Mondes* door Louis Lande aan de hand van den markies de Riscal ontworpen, begrijpen, hoe ontzaggelijk veel hier te hervormen valt, maar ook, hoe betrekkelijk weinig kan worden uitgericht, zoo die hervorming niet bij de volkszeden en het volkskarakter een aanvang neemt. Het is zelfs de vraag, of een volk als dit niet aan den ijzeren wil en de vaste hand van een Canovas behoefte heeft. Of Sagasta, bij liberaler zin en bij wellicht even groote bekwaamheden, een man van even veel kracht zal zijn, moet nog blijken. En evenzeer moet nog blijken, of deze ministers beter dan de voorgaande berekend zijn om de belangrijke vraagstukken tot oplossing te brengen, die het eerst voorziening eischen, de aan elkander verwante koloniale, commercieele en financieele quaesties.

Intusschen zullen de mogendheden zich moeten getroosten op het

oostersch stramien voort te borduren zonder de hulp van een zevende helpster. Inderdaad een straal van hoop op goede uitkomst begint te blinken. De Engelsche ambassadeur Goschen neemt de reis van Londen naar Konstantinopel via Berlijn. Hij confereert daar met Bismarck, en deze besluit voortaan de leiding der onderhandelingen op zich te nemen. Het kan zijn beteekenis hebben, dat Bismarck daartoe besluit. Nu Engeland zich meer en meer heeft teruggetrokken, Frankrijk fiasco heeft gemaakt, acht hij, die zich in deze zaken voorheen op den achtergrond hield, het oogenblik gekomen als leider op te treden, en daar hij er voorwaar de man niet naar is om een sentimenteele politiek te volgen, mag men aannemen, dat hij meent uitkomst te zien uit dien chaos.

Niet in de buitenlandsche aangelegenheden alleen heeft de Rijkskanselier weder persoonlijk ingegrepen, ook het strijdperk der binnenlandsche politiek is hij eindelijk zelf opnieuw binnengetreden. En als een stormwind is de geweldige gekomen. Het verblijf te Friedrichsruh heeft hem goed gedaan: gezonder, krachtiger, strijdvaardiger keert hij terug. Hij weet dan ook, dat zijn persoonlijke invloed hoogst noodig zal zijn om zijn programma op het gebied der belastingen en der geheele oeconomische politiek een meerderheid te verzekeren. Den strijd op te geven, daaraan denkt hij thans niet. Mocht hij vroeger al in moedeloosheid - werkelijke of voorgewende? - meer dan eens gezegd hebben, dat hij van zijn taak ontheven wenschte te worden, thans verklaarde hij in zijn eigenaardige taal in den Landdag, dat hij zijn post niet zou verlaten, zoolang er nog een atoom in hem was, tenzij zijn koning hem ontsloeg. Van 't gehoor geven aan een mogelijk parlementair votum van wantrouwen natuurlijk geen sprake. Bismarck beschouwt de kamers niet anders dan als struikelblokken, die men zooveel mogelijk uit den weg moet gaan, of waarover men heen moet springen, en de gansche kunst van den staatsman tegenover een parlement zoekt hij in de vaardigheid om de partijen zoo tegen elkander uit te spelen, dat hij altijd van een meerderheid, hoe ook samengesteld, is verzekerd. Al onthield hij zich in zijn rede in den Landdag meer dan anders van persoonlijke uitvallen en strafredenen tegen de partijen[1], op zijn

1 De kalmte duurde slechts kort; in het Heerenhuis en den Rijksdag ging het spoedig *crescendo*.

eerste parlementaire soirée stelde hij zich schadeloos door eenige liefelijkheden, als: dat hij in het parlement te weinig met zakelijke discussies maar te veel *mit Flegeleien* te kampen had, en dat hij te oud was en den koning te lang diende *um sich mit Klopffechtern herumzuschlagen*. Spreekt uit deze woorden zijn minachting voor de vertegenwoordiging des volks duidelijk genoeg, niet minder toont hij deze opvatting door de bijzondere voorliefde waarmede hij zijn jongste gewrocht den *Volkswirthschaftsrath* koestert, met de kennelijke bedoeling dit naar zijn geest samengestelde, niet openbaar vergaderende lichaam te verheffen ten koste van de wettige repraesentanten der natie. En gelijk met het parlement, zoo leeft hij met zijn collega's, die geen dank te wachten hebben, zelfs zoo hun onderdanigheidde grenzen der beginselloosheid nadert, maar wien het eers genoeg moet zijn naar het pijpen van vorst Bismarck te mogen dansen. Komen hun denkbeelden slechts eenigermate in strijd met den onverzettelijken wil van hun meester, hij vindt ras een middel om zich van hen te ontdoen, soms openlijk op de meest krenkende wijze, gelijk graaf Eulenburg dezer dagen ervoer, soms na meer geheime breuk, niet zonder dan nog aanspraken te maken op hun dankbaarheid, omdat zijn machtige arm hen zoo lang heeft gehandhaafd, gelijk met Camphausen het geval was. Een stok om een hond te slaan is gemakkelijk te vinden: verwijt Bismarck zijn collega's nu eens, dat zij te zelfstandig hun weg gingen, een ander maal ziet hij er geen bezwaar in hun gebrek aan initiatief voor de voeten te werpen; het resultaat is hetzelfde.

Aldus wordt het parlementaire regeeringsstelsel, dat in Duitschland nog nimmer goed wortel had geschoten, te eenenmale h e r u n t e r g e w i r t h s c h a f t e t , om het karakteristieke woord te gebruiken waarmede de Rijkskanselier zelf de financieele huishouding van zijn vroegeren ambtgenoot Camphausen heeft gebrandmerkt. In een belangrijk vlugschrift: *der Reichstag und die Parteien*, heeft enkele maanden geleden de Badensche oud-minister Jolly de vraag behandeld, of Duitschland wel voor een waarlijk parlementair stelsel geschikt is. Terwijl het antwoord, hoofdzakelijk op grond der ervaring, ontkennend luidt, wordt een pleidooi geleverd voor een soort van nevelachtig constitutionalisme, dat het midden moet houden tusschen de despotie en de parlementaire almacht. De bedoeling is prijselijk, maar de vraag is niet zuiver gesteld. Had Jolly dus

geredeneerd: gegeven een rijk, uit staten van den meest verschillenden omvang en ontwikkelingsgang samengeklonken tot een soort van tweeslachtig gewrocht, het midden houdende tusschen een statenbond en een eenheidsstaat; gegeven een volk, dat onbekend met parlementaire beginselen en gebruiken met een parlement, door algemeen stemrecht gekozen, wordt begiftigd; gegeven een man als Bismarck om peter te staan over het jeugdige rijk, zal onder die omstandigheden een parlementair stelsel kunnen opkomen? - ware de vraag dus gesteld, het antwoord kon inderdaad niet anders dan ontkennend luiden. Er is weinig in te brengen tegen Jolly's schildering van den treurigen chaos, dien in Duitschland de strijd der tallooze partijen met haar onbepaalde en wisselende wenschen en dealen vertoont, maar als hij op dien grond de mogelijkheid van den parlementairen regeeringsvorm ontkent, dan neemt hij zonder nader onderzoek aan, dat het door hem opgemerkt verschijnsel duurzaam moet zijn en in het karakter der natie zelf gegrond, terwijl het wellicht niet anders dan een noodzakelijke phase is in haar ontwikkelingsgang. Prins Bismarck heeft geen ongelijk: het is lastig voor een minister om te springen met lichamen als de duitsche rijksdag en de pruisische kamers - niettegenstaande het verschil in oorsprong en samenstelling kunnen wij deze lichamen practisch op één lijn stellen; - maar hij verzuimt daarbij zich zelven af te vragen, of een parlementaire ontwikkeling mogelijk is, waar een minister vordert, wat hij eischt. Geef Bismarck een meerderheid, geschikt om mede te regeeren, en hij zal het doen, zeggen de officieuzen; geef de meerderheid de zekerheid, dat in haar geest zal worden geregeerd, en gij zult een meerderheid vinden, moet het wederwoord luiden.

Dat het zoover nog volstrekt niet gekomen is, blijkt in den laatsten parlementairen strijd weer duidelijk. Heeft Bismarck een tijdlang gedroomd van een meerderheid, niet zonder medewerking van het centrum te vormen, thans heeft dat centrum het geheel en al verkorven. Het heeft zich blijkbaar niet tegemoetkomend genoeg getoond, toen verleden zomer in het pruisische huis van afgevaardigden het wetsontwerp tot wijziging der kerkelijke wetten werd ingediend. Het ongenoegen van den meester spiegelde zich af in de kleingeestigste plagerijen van de zijde zijner dieraren. Of hoe anders het gedrag te bestempelen van de nationaal-liberale en vrij-conservatieve fracties, die samengespannen hebben om ditmaal het centrum

uit het bureau van dat huis te weren, en het daaraan beantwoordende besluit van graaf Arnim-Boytzenburg om voor zijn herkiezing tot president van den rijksdag te bedanken, toen hij vernam dat graaf Frankenstein wederom tot ondervoorzitter was benoemd? Windthorst koos voorzeker geen gelukkig oogenblik om de kerkelijke quaestie weder aan de orde te stellen, toen hij achtereenvolgens twee ontwerpen indiende, eerst om het lezen der mis en het verstrekken der sacramenten aan iederen priester in de van geestelijke zorg verstokene parochiën te vergunnen, daarna om het dusgenaamde *Sperrgesetz* af te schaffen. Uit welken kant de wind woei was duidelijk, toen bij de behandeling van het eerste ontwerp von Bennigsen zelf, die zich in den kerkelijken strijd nooit zoo op den voorgrond had gesteld, in het strijdperk trad met een geharnaste *Culturkampfrede*, die aan de dagen der felste verbittering herinnerde. De houding overigens der verschillende partijen tegenover dit ontwerp van den onvermoeiden en talentvollen kampvechter der ultramontanen was hoogst merkwaardig. De conservatieve fractiën, die rekening moesten houden met de veranderde gezindheid van Bismarck, verscholen haar verlegenheid in een langademige, onzuiver gedachte en verward gestelde motie[1], die in verstaanbare taal overgebracht beteekende: ‘overwegende, dat wij het centrum gaarne te vriend zouden houden, maar overwegende, dat wij Bismarck geen stroo in den weg durven leggen, verklaren wij, dat wij 't volkomen met Windthorst eens zijn, maar stemmen wij zijn voorstel af.’ De progressistische partij, die altijd de banier der vrijheid zoo hoog houdt, erkende bij monde

1 Zij luidde aldus: ‘Het Huis besluite, overwegende dat een spoedige beëindiging van den kerkelijk-politieken strijd een dringende eisch voor den vrede en de gezonde ontwikkeling des staats, gelijk van de kerk is; dat in 't bijzonder de genezing van den ellendigen toestand, waarin vele katholieke gemeenten door 't gemis eener regelmatige zielezorg zich bevinden, met allen ernst moet worden nagejaagd; overwegende echter, dat het voorstel-Windthorst in geval van aanneming het gevaar niet uitsluit, dat daarmede een bron van verdere verwikkelingen tusschen staat en kerk geschapen en de gewenschte vrede tusschen beiden meer in gevaar gebracht dan bevorderd zal worden; overwegende eindelijk, dat de verdere betreding van den weg, door de regeering met het ontwerp van 14 Mei 1880 ingeslagen, nu ter tijd het meest geschikt schijnt om voor een vreedzame verhouding tusschen staat en en kerk weder het pad te banen, - over het voorstel-Windthorst over te gaan tot de orde van den dag.’ - Bewonderenswaardig, niet waar?

van Virchow, dat een andere wetgeving op kerkelijk terrein, die allen kerkgenootschappen vrijheid zou geven en ze op gelijken voet zou behandelen, een dringende eisch des tijds was, en stemde niettemin dit ontwerp af, dat, zooals de voorsteller naar waarheid opmerkte, eenvoudig ten doel had de vrijheid van geweten en de vrijheid van godsdienstoefening weder te herstellen. (Vier hunner stemden in de minderheid: Dirichlet, Träger, Löwe en Strassmann, de Israëliet, die op deze c h r i s t e l i j k e wijze wraak nam over de *Judenhetze*.) De door *Culturkampf* opgevoede en aan dat artikel verslaafde nationaal-liberalen stemden natuurlijk als één man tegen, ook de secessionisten, die dus deze gelegenheid lieten voorbijgaan om te toonen, dat zij werkelijk door vrijzinniger beginselen bezield worden dan de fractie, waarvan zij zich hadden afgescheiden. Slechts éénhunner, von Helldorf, had den moed voor het voorstel te stemmen en te spreken. Hij bezigde het zeer juiste argument, dat in den strijd tegen de kerk de liberale partij de onhandigheid had begaan den landstorm des vijands onder de wapenen te roepen: wanneer men toch eenvoudige dorpsbewoners, die van den politieken strijd niets begrijpen, van hun priesters berooft; wanneer men voor hun oogen daden straft, als het lezen der mis en het verstrekken der sacramenten, die zij als 't vervullen van heilige verplichtingen hebben leeren beschouwen; wanneer men met de godsdienstige behoeften des volks niet rekent, omdat hun herders zich aan een wet hebben vergrepen, wat wonder dan dat verbittering gezaaid wordt in de harten van dat volk, dat zich overigens om de *Anzeigepflicht*, de verplichte examens, den strijd met de bisschoppen en wat dies meer zij, al heel weinig bekommeren zou? Ware democraten, vooraan hun orgaan de *Frankfurter Zeitung*, pleitten op dien grond met warmte voor Windthorsts voorstel, doch de meerderheid der partijen stelden de behoeften des volks bij haar partijbelang achter. Met het voorstel tot opheffing van het Sperrgesetz, waaraan men dan ook moeilijk raken kan zonder de geheele kerkelijke wetgeving te herzien, werd natuurlijk nog korter metten gemaakt.

De hoop, dat door uitscheiding der minst handelbare elementen uit de nationaal-liberale partij, de gelegenheid gunstiger zal worden om een conservatief-liberale meerderheid te vormen, heeft zonder twijfel het hare bijgedragen tot de sterke strooming, die zich in regeeringskringen op nieuw tegen het centrum vertoont. Bismarck

zal evenwel nog vrij wat moeten laveeren en manoeuvreeren, eer hij zijn plan tot hervorming der financiën, waaraan hij met taaie volharding en ijzeren consequentie blijft vasthouden, verwezenlijkt kan zien. In hoofdzaak wil hij het volgende: het stelsel der rijks indirecte belastingen moet worden uitgebreid door vermeerdering van de tabaksbelasting, in afwachting van het nog meer gewenschte monopolie, door hoogere accijnsen op gedistilleerd en bieren, door een zegelrecht op beurstransacties en door een belasting op de vrijstelling van militairen dienst, welke twee laatste plannen door het groote verzet uit alle kringen voorloopig een weinig op den achtergrond zijn geschoven; het rijk zal zoodoende minstens 110 milioen M. meer aan inkomen hebben, en de staten zullen, in plaats van tot bijdragen verplicht te zijn, toelagen beuren; dan kunnen in Pruisen de directe belastingen worden verminderd door afschaffing der *Classensteuer* en der vijf laagste trappen der inkomstenbelasting (waardoor de inkomens tot 6000 M. bevrijd worden), terwijl de centralisatie van 't financiewezen in de hand gewerkt moet worden door de grond- en huisbelasting geheel of ten deele aan de kreitzen en de gemeenten over te dragen. Terwijl hij meent langs dezen weg vooral werkzaam te zijn in 't belang der arbeidende klassen, wil hij verder tevens door meer directe middelen de staatsmacht in haar belang aanwenden, en uit dat oogpunt dient hij zijn wet in tot verplichte verzekering der arbeiders tegen ongevallen, hun bij den arbeid overkomen, en tracht bij door een wet op de gilden en vakvereenigingen het beginsel der verplichte associatie in het oeconomische leven van onzen tijd in te voeren, slechts eerste stappen op dien weg, gelijk hij op zijn soirée opmerkte. In afwachting van de verwezenlijking van het gansche belastingplan moeten overigens thans reeds in Pruisen de directe belastingen verminderd en over de verdeeling der huid van den te schieten beer (nl. over de beschikking der uit de rijkskas te verkrijgen toelagen) beslist worden.

Laveeren en manoeuvreeren, zeiden wij, zal noodig zijn, en wel om de eenvoudige reden, dat niemand zich met dit plan in zijn geheel kan vereenigen en de rijkskanselier er geen steen uit wil loslaten. Bij het eerst ingediende ontwerp, dat om in Pruisen de *Classersteuer* en de vijf laagste klassen der inkomstenbelasting voor 't ingetreden fiscale jaar met ¼ te verminderen, zag men het merkwaardig verschijnsel, dat de rijkskanselier met Richter arm in arm

ging. Hij nam namelijk het amendement van den Fortschrittsman over om de belastingvermindering duurzaam te maken, en aldus werd het voorstel tegen de vrij-conservatieven en nationaal-liberalen door een coalitie Rauchhaupt-Rickert-Richter aangenomen. Voor het *Verwendungsgezetz*, de bovenbedoelde huidverdeeling, zal intusschen een geheel andere coalitie gezocht moeten worden. En voor de sociale hervormingswetten zal steun gewonnen moeten worden zoowel bij den democratischen en sociaal-democratischen vleugel der linkerzijde, als bij de christelijk-socialen der rechterzijde en bij het centrum. De pogingen van den Rijkskanselier in dit opzicht om het lot der arbeidende klassen te verbeteren verdienden bij de zich noemende liberale partijen meer waardeering dan tot nog toe bleek uit haar voornamelijk negatieve en afbrekende kritiek, die, gelijk haar houding bij het voorstel-Windthorst, het volk meer en meer van haar vervreemden moet.

Inderdaad nagenoeg bij de behandeling van ieder ander voorstel ontmoet men in de Duitsche parlementen weer een andere partijgroepeering, ja, over een zelfde voorstel ziet men vaak dezelfde partij op een anderen tijd van een ander gevoelen worden. Daarvan zag men onlangs een merkwaardig staaltje bij een petitie tot invoering van geheim stemrecht, dat in het conflictentijdperk, toen openbare stemming een machtig werktuig in handen der reactie was, in de nationaal-liberalen voorstanders, in de centrumpartij tegenkanting vond, dat thans, sedert den *Culturkampf*, de nationaal-liberalen, die hun kiezers willen controleeren, niet langer kan bekoren, maar juist door het centrum gevraagd wordt. Het onnoemelijk aantal partijen overigens waarop de Duitschers kunnen bogen, doet reeds vermoeden, dat bij de partijvorming geen heldere gedachte ten grondslag ligt. Wij vonden dezer dagen een opgaaf, dat de Duitsche rijksdag aldus is samengesteld: duitsch-conservatieven 59, vrij-conservatieven 58, conservatief-liberalen 15, nationaal-liberalen 51, secessionisten 7, *Fortschritt* 27, centrum 101, Polen 14, sociaal democraten 10, terwijl tot geen partij gerekend worden (de afgevaardigden van Sleeswijk en van het Rijksland en een paar democraten zijn hier blijkbaar onder begrepen) niet minder dan 54. Men noemt deze laatsten Wilden. Wilden zijn ze dan eigenlijk allen, maar tegenover Bismarcks ontembaren wil worden de meesten o zoo tam! Het is klaar, dat ook het constitutionalisme, zooals Jolly het begrijpt, nietde ware vorm is

van dit politieke leven. Dit weinig duidelijke balanceerstelsel, waarbij regeering en parlement als twee machten tegenover elkander staan, die elk haar eigen sfeer van werkzaamheid hebben, kan ook in de werkelijkheid niet anders dan een overgangsvorm zijn, waarachter voorzichtige politici zich gaarne verschansen om de moeilijke keus te ontgaan tusschen een despotie met parlementaire vormen en een zuiver parlementair stelsel. In welk van deze twee stadiën Duitschland tegenwoordig verkeeren zou?

Het naburige Oostenrijk kan evenmin op geleidelijke ontwikkeling van zijn constitutioneel leven roemen. Het ministerie-Taaffe heeft een taai leven, of liever de minister-Taaffe, want van zijn oorspronkelijk ministerie blijft ten slotte niemand dan hij zelf over. Herhaaldelijk hebben wij reeds gezien, dat hij zijn kabinet vervormde, en iedere vervorming was een zwenking naar rechts. In den aanvang van dit jaar moesten wederom twee leden, Kremer en von Streit, beiden nog slechts zeer kort werkzaam, het veld ruimen voor baron Pino, de type van een ambtenaar, die minister van koophandel wordt en handelspolitiek drijft *auf Allerköchstem Befehl*, en den Moraviër Prazak, die tot nog toe zonder portefeuille zitting had in het kabinet. En waarom die verandering? Ja, dat zijn in Oostenrijk ondoorgrondelijke geheimen: op een goeden avond kregen de heeren bericht, dat de keizer hun diensten niet langer gebruiken kon, en de heeren traden af. Het schijnen poolsche en czechische invloeden te zijn geweest, die hen deden tuimelen. In elk geval, graaf Taaffe heeft weder een schrede verder gezet op den weg, waarlangs hij Oostenrijk van stap tot stap, haast ongemerkt, in de armen der reactie voert. Tegenover zulk een man staan de constitutioneelen machteloos, en reeds zuchten zij, dat zij oneindig liever te doen hadden met een Hohenwart, die zonder omwegen met een beslist feudaal programma tegenover hen optreedt, dan met dezen gladden listigen hoveling, die hun schoonschijnende leuzen voorhoudt en inmiddels voortkronkelt naar zijn doel. Het feit, dat de allereerste der constitutioneele vrijheden voor niets meer geteld worden, leert voldoende, hoe het tegenwoordig in Oostenrijk geschapen staat. Vrijheid der drukpers? Het regent confiscaties, zoodra de regeering slechts met eenige kracht of scherpte wordt aangevallen, en de vrijzinnigen moeten hun toevlucht nemen tot de hongaarsche pers, willen zij hun overkropt gemoed lucht geven.

Vrijheid van vereeniging? Zoo even werd een vereeniging van landbouwers, die hun belangen wilden bepleiten tegenover de eigenaardige wijze, waarop de Pool Dunajewski bij de verdeeling der grondbelasting Galicië weet te bevoordeelen ten koste van Oostenrijk, als *staatsgefährlich* verboden. Vrijheid van vergadering? De duitsche jongelingschap mag zelfs den sterfdag van Lessing niet herdenken. Voorts wordt een bijzondere welwillendheid voor de clericalen aan den dag gelegd en wordt met de wet op den schoolplicht de haud gelicht.

Wist nu al wat liberaal denkt, zich maar als één man tegen deze reactie te verzetten. Maar helaas! de onzalige rassenstrijd komt daartusschen en sticht een verwarring, die Taaffe wonderwel weet aan te wakkeren. *Divide et impera!* is hem een welbekende leus. In den kamp om den voorrang tusschen de verschillende volken, waarbij over de onbeduidendste zaken de ernstigste geschillen rijzen, gaat de strijd om de hoogste rechten en belangen der burgers verloren. De Duitschers zien in de minste concessie aan een anderen volksstam een aanranding van hun heiligste rechten, en terwijl zij de constitutioneele partij te wapen roepen tegen zulke rechtsverkrachtingen en terwijl zij zich met groot misbaar en vreeselijk zwaardgekletter opmaken, bemerken zij niet, hoe graaf Taaffe van de gelegenheid gebruik maakt om èn Duitschers èn niet-Duitschers het een of ander recht te ontfutselen, dat van vrij wat hooger en blijvender waarde is. De Rijksraad heeft te nauwernood tijd om te luisteren naar voorstellen tot hervorming van het in menig opzicht ongerijmde kiesstelsel, maar over de verordening, die het gebruik der czechische taal in zekere deelen van Bohemen voor de ambtenaren en de rechterlijke macht vergunt, wordt maanden lang gestreden. Hoe hoog de verbittering tusschen beide volken over deze *Czechisirung* van Bohemen, waarop ook *Czechisirung* der Prager universiteit dreigt te volgen, reeds is gestegen, bleek uit het schandelijke tooneel, dat voorviel in de parlementaire commissie tot onderzoek over de gewraakte verordening ingesteld, waar Herbst en Rieger elkander met smaadredenen overlaadden en ten gevolge daarvan Herbst en de zijnen eenvoudig *strike* maakten. En zoo gaat het elders tusschen Duitschers en Slovenen, tusschen Italianen en Croatiërs, tusschen Polen en Ruthenen.

Ook in Transleithanië scheen een tijdlang de rassenhaat weder fel te ontbranden. In de voor een goed deel door Duitschers en Joden

bewoonde hoofdstad, wilden de Maygaarsche heethoofden van geen Duitschers en Joden meer weten; Duitsche opschriften moesten van winkels en straten verdwijnen; het duitsche tooneel moest worden verbannen; de minderheid moest gemagyariseerd. Het ministerie was zeer lauw in het te keer gaan der buitensporigheden, waaraan de nationale partij zich overgaf. Een Weener spotblad deed toen den geest van Deak binnentreden bij Tisza om hem te smeeken die onderdrukking der minderheid te staken, want de Magyaren in het paradijs waren bang voor represailles van de zijde der Duitschers, en daar waren zij zeer bepaald in de minderheid: Denk zelf, Eötvös, de dichter Petöfy en nog een onuitsprekelijke naam, die schrijver dezes is ontgaan, moesten daar alleen de eer der hongaarsche natie ophouden. Misschien heeft dit bezoek invloed gehad op Tisza: althans de *Deutschenhetze* is werkelijk aan 't luwen, niet zonder zijn toedoen, en Sacher Masoch heeft den toestand bepaald te somber ingezien, toen hij in een merkwaardig schetsje (aan de *Frankfurter Zg.* gezonden) beweerde, dat de onderlinge verbittering tusschen Magyaren en Duitschers in het laatst van 1880 nog hooger was gestegen dan in 1850, het jaar na de hongaarsche vernedering, en dat zij zelfs een spoedige uitbarsting deed vreezen. De Hongaren begrijpen zonder twijfel, dat zij er niet het minste belang bij hebben Czechen en Polen in de kaart te spelen, en opmerkelijk koel was dan ook hun houding, toen (nu reeds eenige maanden geleden) de heeren Rieger en Smolka, door de *Deutschenhetze* aangelokt, een bezoek brachten te Budapest, om de invloedrijkste personen te polsen ten behoeve hunner landgenooten. De vrees om slapende honden wakker te maken zal het hare tot die koelheid hebben bijgedragen. Immers ook in het transleithaansche wonen nog Slowaken en Rumeniërs, en Serviërs en Saksers, die onder het Magyaarsche bestuur juist niet op rozen rusten. Over 't geheel genomen is Hongarije tegenwoordig nog vrijer en rustiger dan Oostenrijk. In één opzicht komen ongelukkig beide rijkshelften overeen, dat jaarlijksche enorme tekorten de welvaart en ontwikkeling van deze door de natuur zoo rijk gezegende landen geweldig belemmeren. Een land echter, zoo rijk als dat der Magyaren, met zijn granen, zijn wijnen, zijn paarden, zijn bosschen, moet nog wel een toekomst hebben.

Tegen het huwelijk tusschen Oostenrijk en Hongarije, gelijk het in 1867 gesloten is, hoort men bij al de inwendige schokken, waaraan

de keizersstaat te lijden heeft, maar weinig verzet. Kossuth is en blijft de eenige onverzoenlijke. Toch kan men moeilijk ontkennen, dat er zekere *incompatibilité d'humeur* is. Maar het middel om de noodlottige gevolgen daarvan te ontgaan, heeft men gevonden in het stelsel om beiden zoo weinig mogelijk met elkander in aanraking te brengen en zooveel mogelijk hun eigen weg te laten gaan. Het is een patent stelsel, althans zoo de vereeniging op gelijkheid van recht is gegrond en zoo de mogelijkheid eener scheiding maar blijft bestaan. Doch naar zulke kleinigheden vraagt een fransche kamer niet. Of de voorwaarden vervuld zijn of niet, het huwelijk moet volgens haar onontbindbaar zijn. Men sluite de oogen maar voor de gevolgen. Zoo besliste zij, toen eindelijk het voorstel tot invoering der echtscheiding, waarvoor de afgevaardigde Naquet door woord en schrift zoo onvermoeid had geijverd, in behandeling kwam. Het is treurig ten slotte een zoo illiberaal besluit van een zich zoo liberaal achtende kamer te moeten vermelden. Men zou meenen, dat indien er één quaestie tot de afgedane behoorde, het dan wel die van de wenschelijkheid der vergunning tot echtscheiding was. Niettemin vindt nog in het jaar 1880 een republikeinsche vertegenwoordiging, die priesters uit de scholen zet en monniken verbant, goed het verbod tot echtscheiding te handhaven en dus in haar wetgeving den clericalen zuurdeesem te behouden. Voorwaar, de meest averechtsche politiek. Maar 't is waar, het mandaat der kamers loopt ten einde, men moet voorzichtig wezen, en thans is van vrij wat meer belang de strijd over de hernieuwing der kamer, of die geschieden zal bij *scrutin de liste* of *scrutin d'arrondissement*, een belachelijke partijquaestie, waarover gestreden wordt, alsof er de hoogste staatsbelangen mede gemoeid zijn. Intusschen kunnen Dumas, Sardou en de fransche novellenschrijvers gerust zijn: de stof voor hun brochures, drama's en romans is hun nog niet ontnomen. Vitriool prijshoudend.

R. MACALESTER LOUP.

Bibliographisch album.

Het goed recht der Transvaalsche Boeren, door Dr. J.A. Roorda Smit. Utrecht, Gebrs. van der Post, 1881.

Nu aller blikken wederom naar Zuid-Afrika gericht zijn en zoo velen, niet meer tevreden met de wetenschap van wat het heden daar oplevert, zich gretig meester maken van elke gelegenheid, zich ook omtrent het verleden daarvan te doen onderrichten, zal het dezer dagen verschenen boekje van Dr. J.A. Roorda Smit: 'Het goed recht der Transvaalsche Boeren,' zeker met ingenomenheid worden begroet, en kan dus ook een woord van inleiding voor dit werkje wellicht niet ongewenscht zijn.

Onder de vele personen, die tegenwoordig de pen voeren over Transvaal en de onderwerpen, die daaraan raken, is Dr. Roorda Smit buiten twijfel een van de meest bevoegden. In 1876 naar de Transvaal vertrokken, was hij ruim 2 jaren Directeur van de te Pretoria gevestigde Hoogere school. Daarna heeft hij in allerlei richtingen het land doorkruist en gedurende al den tijd, dien hij daarin doorbracht, een ernstige studie gemaakt, niet alleen van de geologische en mineralogische gesteldheid van de Republiek, maar ook van de geschiedenis daarvan.

Aan zijn ijverige bemoeiingen dankt Pretoria een nationaal museum, dat, hoewel nog klein en zeer onvolledig, toch merkwaardig mag genoemd worden, wanneer men in aanmerking neemt, over hoe weinige hulpmiddelen en medewerking de stichter en bijeenbrenger te beschikken had. Eénmaal opgericht zijnde, kan dit museum allicht een roemrijke toekomst tegemoet gaan.

Gedurende het laatste gedeelte van zijn verblijf in de Republiek, werd Dr. Roorda Smit in zijn onderzoekingen getrouw ter zijde gestaan door zijn geleerden vriend, den Belgischen ingenieur, Félix Nihoul. De vrucht dezer samenwerking was het op touw zetten van

een uitgebreid, wetenschappelijk werk. Dit boek, dat, tengevolge van het vertrek van Nihoul naar Portugeesch-Guinea, niet is klaar gekomen, zou o.a. ook enkele hoofdstukken over de geschiedenis van Transvaal hebben bevat. De stof daartoe was geput uit 1°. de reeds over het onderwerp bestaande literatuur, 2°. uit gesprekken met ooggetuigen en 3° uit de archieven te Pretoria. De aldus verkregen gegevens, gezift en gesorteerd, niet door den partijman, wien 't er om te doen is een bepaalde zaak in een bepaald licht te stellen, maar door den onpartijdigen geschiedschrijver, door den man van wetenschap, die strikt subjectief blijft - deze gegevens zijn het, die wij, gerangschikt en binnen een klein bestek gedrongen, in het bovengenoemde werkje terugvinden.

Onaanzienlijk als 't ons toeschijnt is het m.i. niettemin het merkwaardigste en meest vertrouwbare van al de grootere en kleinere werken, die de geschiedenis van Zuid-Afrika geheel of gedeeltelijk behandelen. Als wij ons de Afrikaansche geschiedenis als een heuvelachtig landschap denken, dan zou ik geneigd zijn mij voor te stellen, hoe zij, die ons het landschap tot dusver hebben willen beschrijven, ons alleen den indruk hebben weergegeven, dien zij verkregen, door het van een der heuveltoppen - doch dan ook alleen van dien bepaalden top - te bekijken. Zoo heeft de geschiedschrijver-reiziger (bijv.: Trollope) zijn eigen top (een heele lage meestal); de partijman (bijv.: Aylward) en de auteur-aannemer (bijv.: Hofstede) hebben ook een afzonderlijken top; een anderen top weer is in beslag genomen door den zendeling, als: Livingstone, enz. (het valt in 't oog, dat deze top voor het doel de meest ongeschikte van allen is); weer een anderen top heeft de kroniekschrijver (Noble, c.s.), enz. enz.

Dr. Roorda Smit nu komt mij voor de eerste te zijn geweest, die het landschap als luchtreiziger, dus in vogelvlucht, heeft overzien en het zoodoende in zijn geheel heeft weergegeven.

Nog twee opmerkingen ten slotte.

1°. Als ik mij niet zeer vergis, is het boekje van Dr. Roorda Smit het eerste, waarin de Transvaalsche geschiedenis van het begin af aan is behandeld. Tot dusver heb ik die geschiedenis slechts in brokstukken, in losse tijdvakken, aangetroffen. Daar nu de Transvaalsche geschiedenis in Dr. Roorda's boekje wordt voorafgegaan door een zakelijk, maar helder overzicht van de geschiedenis der kolonie sedert 1806, verkrijgt de lezer een terugblik op het verleden, die hem den

aard en de beteekenis van hetgeen thans in Afrika voorvalt, volkomen begrijpen doet.

2°. Hoe groot ook het aantal feiten is, dat in het kleine boekje is genoemd en hoe groot dus ook de kans moest worden op het verkrijgen van een droge, onverteerbare kroniek, merkwaardig is het, dat het werkje zich niet alleen aangenaam lezen laat, maar zelfs buitengemeen boeiend is.

Al het vorenstaande samenvattende, is ‘Het goed recht der Transvaalsche Boeren’, door Dr. J.A. Roorda Smit, dus niet alleen om het bij uitstek actuëele, maar ook om de werkelijk buitengewone verdienste van het geschrift, in allen deele de kennismaking overwaardig.

THEOD. M. TROMP.

Proeve van wet tot heffing van eene algemeene inkomstenbelasting. Amsterdam, M. en F.C. Westerman, 1881.

Eigenaardige moeilijkheden zijn aan de aankondiging van dit werkje verbonden, en wel ten gevolge der omstandigheid, dat de schrijver niet heeft goedgevonden, aan zijn wetsontwerp toe te voegen een memorie van toelichting. Ernstige bespreking nu eener overtuiging waarvan men niet weet op welke gronden zij rust, is onmogelijk, of zoo niet, in elk geval kan zij weinig moer zijn dan een strijd tegen windmolens. Als de kaboutermannetjes der sage, hebben de vijanden die men bestrijden wil, onzichtbaarmakende nevelkappen over de ooren getrokken; in den blinde slaat men om zich heen, en 't is zuiver toeval wanneer men iets raakt. Men kan nooit zeker zijn, dat men niet misschien de gewichtigste argumenten der tegenpartij onbesproken heeft gelaten, en daarentegen met klem van redenen betoogd, wat zij nooit heeft willen ontkennen. En dit gevaar wordt grooter, waar 't een zooveel besproken vraagstuk geldt als dat der inkomstenbelasting. Wanneer dan bezwaren, waarop men gewoon is nadruk te leggen, door den schrijver niet worden vermeden, wanneer hij voorstellen doet in lijnrechten strijd met theorieën, die men vrij algemeen voor juist houdt, dan rijst telkens de vraag: staat deze schrijver boven of beneden de resultaten der wetenschap? heeft hij

zich door ernstige studie een nieuw standpunt veroverd, of heeft hij 't niet de moeite waard geacht, zich op 't oude te oriënteeren? De schrijver vergeve mij, indien ik voor mij op deze vragen geen antwoord durf geven, of liever, hij geve 't zelf door 't publiceeren zijner memorie. Zoolang deze niet verschenen is, acht ik me onbevoegd tot uitvoerige bespreking, en kan ik weinig meer doen, dan op enkele der questieuse punten de aandacht vestigen.

Wat de schrijver wil, is vervanging van ongeveer alle bestaande belastingen door een progressieve belasting op de inkomsten boven zeker minimum, te heffen tot een hooger of lager bedrag, al naarmate die inkomsten voortvloeien uit kapitaal, kapitaal en arbeid, of arbeid alleen. Afgescheiden van de nog altijd openliggende questie der progressiviteit (een belasting op 't sparen), zal niemand hierin een ideaal miskennen, dat door 't gemis aan nieuwheid niets van zijne waarde verliest. Ongelukkig kent men echter ook de bezwaren, die aan de invoering eener dergelijke belasting in den weg staan, en daaronder vooral dat ééne groote bezwaar: de onmogelijkheid om de opgaven der belastingschuldigen te contrôleeren, en de daaruit voortvloeiende waarschijnlijkheid, dat de eerlijke lieden voor de oneerlijke zullen moeten betalen. Op welke wijze tracht nu de schrijver dit bezwaar te ontkomen? Door een stelsel van eeden, op zoo kolossale schaal ingericht, dat..... nu ja, dat misschien de quantiteit vergoeden zal, wat de qualiteit zeer zeker zal verliezen. Men oordeele zelf. Behalve tal van eeden, die aan ambtenaren, nalatigen of verdachten worden opgelegd, eischt onze schrijver dat niet minder dan een tiende deel der zelfstandige ingezetenen, door 't lot aan te wijzen, hunne aangifte (boven of beneden 't minimum) onder eede zullen bevestigen. Zal dit middel baten? Ik kan 't nauwlijks gelooven. De afstand die leugen en meineed scheidt, is klein, en wanneer een volk niet hoog genoeg staat om 't op zijn woord te gelooven, dan zal 't voortdurend zweren niet dan zeer tijdelijk een beteren waarborg geven. Slechts zoolang kan de eed zijne bijzondere beteekenis blijven behouden, als met zijne betrekkelijke zeldzaamheid, ook zijn geheimzinnig plechtig karakter gehandhaafd blijft; maak 't zweren tot dagelijksch werk, en de meineed zal een even gewoon misdrijf worden als tal van andere, waarvan men ook wel weet dat ze verboden zijn, maar waarvoor men door de kracht der gewoonte den religieusen afschuw langzamerhand heeft verloren.

Thans nog een paar opmerkingen over de toepassing.

De grondbelasting wordt door onzen schrijver met andere belastingen op ééne lijn gesteld. Zij ‘wordt voorloopig geheven op den thans bestaanden grondslag. Wat daarin wordt betaald door ingezetenen, die in de inkomstenbelasting zijn aangeslagen, strekt in mindering van hun aanslag in deze laatste belasting. Het belastbaar inkomen der gebouwde en ongebouwde eigendommen zal ten spoedigste worden gebracht op het werkelijk cijfer der zuivere opbrengsten.’ Heeft de schrijver zich rekenschap gegeven van 't verschil? Kent hij de economische theorieën, op grond waarvan men de grondbelasting beschouwt, niet als een belasting in eigenlijken zin, maar als een door den staat zich voorbehouden deel van de opbrengst der natuurgave land? En weet hij, dat door afschaffing eener bestaande grondbelasting eenvoudig de kapitaalswaarde van den grond verhoogd en dus aan den tegenwoordigen eigenaar een geschenk gegeven wordt, dat hij bij eventueelen verkoop geheel en al voor zich behoudt?

Een tweede opmerking. De schrijver wil eene aanzienlijke korting toestaan voor alle personen (vrouw, kinderen enz.) die door 't hoofd des huisgezins worden onderhouden, - in dier voege dat in de laagste klassen door eene familie met drie of vier kinderen geenerlei belasting zou worden betaald. Weet hij dat eene dergelijke bepaling werken zou als een premie op vroege huwelijken en groote gezinnen, als een nieuw jus trium liberorum? Heeft hij bedacht dat groote vermeerdering der bevolking niet zal uitblijven, en zich afgevraagd welke daarvan de gevolgen zullen zijn voor de toekomst der arbeidende klassen?

Wat mij aangaat, niet gaarne zou ik iemand een verwijt maken van zijn onafhankelijk standpunt, mits hij bewijze 't in eerlijken strijd te hebben veroverd. Heeft de schrijver gronden voor zijne herhaalde afwijking van bestaande meeningen, hij deele ze ons mede en stelle daardoor de gelegenheid open tot ernstige discussie. Misschien zullen zij aan zijn arbeid een waarde geven, die er thans onmogelijk aan kan worden toegekend.

Leiden.

HEYMANS.

***Amazone, door Mr. C. Vosmaer. - 's Gravenhage, Martinus Nijhoff*, 1880.**

Eenige jaren geleden bevond ik mij te Londen, kort na de buskruidontploffing op het kanaal dat Regent's Park ten noorden omzoomt. De eerste ontsteltenis, het eerste paroxysme van verontwaardiging over de mogelijkheid van zulk een onheil in een der fraaiste gedeelten van Londen, was bedaard en de wederopbouw der gehcel of gedeeltelijk verwoeste huizen reeds weder begonnen. Toch deelden de kranten telkens nieuwe bijzonderheden mede van de verwoesting, en dagelijks nog gingen velen het tooneel der ramp bezoeken. Daar had onder anderen ook de romeinsche villa gestaan, die de beroemde schilder Alma Tadema had doen bouwen. Zelfs in de wereldstad bij uitnemendheid had zij de algemeene aandacht getrokken, - en nu was zij, zoo kort na hare voltooiing, grootendeels vernield. Op den dag toen mijn weg mij langs die plek bracht, stonden dan ook honderden met voorbeeldig geduld door den natten, killen mist heen naar het houten beschot te kijken, dat de bouwvallen omgaf. Had ik de in mijne omgeving gevoerde gesprekken willen afluisteren, dan had ik zeker de meest fantastische voorstelling kunnen krijgen van het inwendige eener romeinsche villa. Want het houten beschot, 'twelk met een reusachtig aanplakbiljet van Allen's Hair Restorer prijkte, terwijl daarnaast de Daily Telegraph zich *the Largest Circulation in the World* toeschreef, - het houten beschot liet niet toe, de fantasie aan de ruïne der werkelijkheid te toetsen. Eén jeugdige Cockney slechts had het geluk gehad, eene reet te vinden, waardoor hij een blik in die werkelijkheid kon werpen, en juist toen ik voorbijkwam, deelde hij de uitkomst van zijn onderzoek aan een achter hem staanden makker mede... ‘O look'ere, Jim, ain 't it jolly! I sees a gal jumping along a red wall!’ aldus in ongekunstelde bewoordingen een geïmiteerde pompeïaansche muurschildering beschrijvende.

Het is de eenige keer dat ik zoo dicht in de nabijheid van een romeinsche villa ben geweest. De hoofdindruk dien ik er van overhield, was verwondering; en toen ik mijne wandeling voortzette, vroeg ik mij af, hoe toch een kunstenaar van den eersten rang, als Alma Tadema, er toe gekomen was om zulk een anachronisme of liever

nog, zulk een anatopisme te begaan, als het bouwen van een romeinsche villa in het hedendaagsche Londen.

Bijna zou ik het onheil, dat het huis pas vernield had, als een straf des noodlots zijn gaan beschouwen: doch ter goeder ure herinnerde ik mij, dat ook op de plaats waar romeinsche villa's meer reden van bestaan hadden, zij soms al even ongelukkig aan haar einde kwamen.

De vraag bleef onopgelost, - en zelfs voor zoover Mr. C. Vosmaer in zijn ‘Amazone’ een antwoord er op geeft, bevredigt mij dat niet. Natuurlijk staat dat antwoord niet met zooveel woorden in het boek te lezen: 't zou al zeer toevallig zijn, als de schrijver, de vraag niet kennende, er een antwoord op had gegeven. Ja, ik kan verder gaan, en beweren, dat de vraag zelfs ondenkbaar is voor Mr. Vosmaer. De reproductie, natuurlijk zoo getrouw mogelijk, van een klassiek gebouw, van een klassiek beeldhouwwerk, een klassieke schilderij, kan in zijn oog nooit ofte nimmer een anachronisme zijn.

Dit wordt min of meer duidelijk uitgesproken in het merkwaardige boek, dat Mr. Vosmaer ons onlangs heeft geschonken en dat overal de sporen draagt van geschreven te zijn *ex imo pectore*, gelijk mij althans niet verwondert, die het genoegen had vroeger de ‘Vogels van diverse Pluimage’ van denzelfden schrijver te dezer plaatse aan te kondigen.

In korte woorden is de inhoud van ‘Amazone’ aldus samen te vatten: een schilder, Fries van geboorte, uitnemend kunstenaar, doorvoed met de kennis der grieksche en romeinsche oudheid, tracht door een langdurig verblijf te midden van de schoone overblijfselen der oudheid de gemoedsrust te herwinnen, die een ongelukkige liefde hem heeft doen verliezen. Hij komt op een tocht naar den Poseidontempel te Paestum in aanraking met een drietal landgenooten, den ouden Heer van Walborch, die met zijne nicht Marciana van Buren en hare vriendin Ada in Italië reizen. Marciana is een jonge weduwe: uit haar huwelijk met een hooggeplaatst staatsman, die alleen aan het practische waarde hechtte en hare behoefte aan een rijk, vol, artistisch leven volkomen miskende, heeft zij enkel ongelukkige herinneringen overgehouden, en zich nu vast voorgenomen alle zachte neigingen in haar hart te smoren, en vrij en onafhankelijk den vroeger onderdrukten zin voor kunst door de aanschouwing van het

schoonste in de kunst op te kweeken. Van den beginne gevoelen Aisma en zij zich tot elkaar aangetrokken, en die toeneiging wordt in den dagelijkschen omgang, en de gemeenschap van bewondering voor hetzelfde schoone, al sterker en sterker. De hoofdinhoud nu van het verhaal is de beschrijving van den strijd die beiden tegen deze opkomende liefde voeren: beiden, want ook Aisma, door zijn eerste ervaring geleerd, is aanvankelijk overtuigd dat de beoefening zijner kunst onder deze nieuwe bekoring moet lijden. Doch hij houdt den strijd niet lang vol; weldra beseft hij dat zijn wezen, door een ander aangevuld, zelf rijker zal worden, - dat het een schoon leven moet zijn als twee kunstenaarszielen elkander liefhebben.

Niet aldus Marciana. Dat hetgeen zij voor Aisma gevoelt, liefde is, wil zij eerst niet erkennen; en ook wanneer zelfbedrog op dat punt onmogelijk wordt, volhardt zij in haar besluit om aan die liefde niet toe te geven: de zelfstandigheid waarop zij zooveel prijs stelt, wil zij niet opofferen: hare fierheid wordt harde trots, het zelfbezit omschorst haar hart met ijs: buigen is zwakheid.

Toch eindigt alles naar wensch. Men leze in Mr. Vosmaer's eigen keurige taal hoe de Amazone zich eindelijk gewonnen geeft, voor de overtuiging zwichtende, dat hare halsstarrigheid geen ander gevolg kan hebben dan hare omgeving en haar zelf ongelukkig te maken.

Aisma trouwt dus met Marciana: mag men nu, als in de oude sprookjes, er bijvoegen: *and they lived happy ever afterwards?* De vraag is misschien onbescheiden, en Mr. Vosmaer heeft het recht zijn boek daar te eindigen waar hem dat goeddunkt. Doch hij heeft, door zijn fijne ontleding van de roerselen van 's menschen hart, de beide hoofdfiguren van zijn roman tot personen gemaakt van vleesch en bloed, voor wie wij belangstelling gaan gevoelen, - zoodat hij 't ons niet euvel kan duiden, als wij trachten te weten te komen, hoe het hun verder is gegaan. En dan geloof ik, alles wel beschouwd, dat Aisma toch eigenlijk onvoorzichtig geweest is in de keus van zijne vrouw. Ik grond die gissing op een psychologische eigenaardigheid van Marciana, die Mr. Vosmaer wellicht over het hoofd gezien heeft; ik bedoel haar verbazende grilligheid, waarvan de schrijver een bedenkelijk voorbeeld geeft. Tot den vriendenkring te Rome behoort ook de Amerikaansche beeldhouwer Askol, die juist aan het boetseeren is van eene groep, voor-

stellende een strijdende en zegevierende Amazone, - een heerlijk kunstwerk dat den roem des beeldhouwers wijd en zijd zal verbreiden: toch is de kunstenaar mistroostig: de armen en schouders en de voet van het beeld bevallen hem niet. ‘Goede modellen’ zoo klaagt hij aan Marciana, ‘van vrouwen vooral, kunnen wij zoo moeilijk krijgen, en toch, wij kunnen de lichaamsvormen niet uit het hoofd maken. Laat ik maar eens vrij mogen zeggen, gij begrijpt dat de vrouwen die daarvoor te vinden zijn niet altijd edel en vooral ongerept van vormen zijn: de handen zijn zelden edel; zie, die voet is onschoon: die arm en de aanhechting aan den schouder zijn vulgair; wil men ze schooner maken, dan moet men of de oude voorbeelden navolgen of idealiseeren, en dan wordt men zoo spoedig conventioneel. Ik wilde iets edels individueels hebben, om mijn werk te verheffen boven het duizendmaal geziene. Ach het gelukt mij niet!’ Deze klacht wekt in de kunstenaarsziel van Marciana een heroiesch besluit: wetende wat Askol noodig heeft, maar haar nooit zou durven, en ook niet zou mogen vragen, - wetende ook, - waartoe dwaze bedeesdheid onder kunstenaars? - dat zij schoone vormen heeft, - biedt zij zich zelf als model aan. ‘Gij kunt mij krijgen voor wat gij in uwe Amazone noodig hebt. Ik beschouw dit als een heilig offer aan de kunst.’

C'est un peu risqué, maar Mr. Vosmaer weet het gesprek zoo voor te bereiden en te omlijsten, dat het aanbod van Marciana werkelijk als een heilig offer er door kan.

Maar in deze zelfde dagen werkt ook Aisma aan een kunstwerk van den eersten rang: de oudsten van Troje om Priamos verzameld op het plat der Skaiïsche poort, bewonderen zwijgend de verderfbrengende schoonheid van Helena, welke voorbijkomt. Ook de schilder zoekt iets buitengewoons om Helena te verpersoonlijken: ‘Het is niet genoeg,’ zoo spreekt hij, ‘dat ik Helena laat optreden als een schoone vrouw, er zijn zoo vele schoone vrouwen. Zij moet iets bizonders hebben, iets demoniesch, iets dat facineert, zonder dat men weet waarom.’ Dat *ick en weet niet wat* vindt hij al meer en meer in Marciana, - doch al zijn bidden en smeeken is vruchteloos: voor hem wil zij niet als model poseeren.

Nu zou dat niet-willen best te rijmen zijn met de bereidwilligheid van Marciana om voor Askol te poseeren: zoolang de Amazone in haar strijd tegen de opkomende liefde in haar boezem volhardt, is

het begrijpelijk dat zij zich niet aan de verleiding wil blootstellen van langdurige tête á tête's met dengene, dien zij niet wil beminnen. Doch dit is de reden volstrekt niet van hare weigering. Zij weigert, en weet dat zij weigert, Mr. Vosmaer zegt het zelf, louter uit een gril. En nu moge Aisma, dien de ontdekking van Marciana's offer aan de beeldhouwkunst aanvankelijk zeer ongelukkig gemaakt heeft, later zonder eenige bitterheid de photographie van Askol's Amazonegroep ontvangen; met welk recht schrijft Mr. Vosmaer die gemoedsrust daaraan toe, dat Aisma nu alles weet en met zijne Marciana vereenigd is? Juist omdat hij niet alles weet, zou ik meenen, gevoelt Aisma zich zoo gelukkig in de vereeniging met Marciana. Wie waarborgt, dat een nieuwe gril die vereeniging niet vroeg of laat komt verstoren!

Van de overige figuren in het boek bevalt mij de Hr. Walborch het best, ofschoon ik zou wenschen dat hij zijn horatiaansche levenswijsheid niet *à tout bout de champ* in citaten luchtte. In aesthetischen zin is hij een evenknie van Meister Raro in Robert Schumann's Gesammelte Schriften, even als men in Aisma en Marciana eenige (wel is waar verwijderde) gelijkenis met Eusebius en Florestan zou kunnen ontdekken. Te zamen vormen zij althans, evenals bij Schumann, een genootschap van *Davidsbündler*, die frisch en frank ter bestrijding van het *Philisterthum* in de kunst optrekken.

Zij worden daartoe bezield door de aanschouwing, de studie van de kunstschatten, die hen te Pompeii, te Napels en vooral te Rome omringen. De schilder Aisma verkrijgt door die studie die volmaaktheid in het voorstellen van het antieke leven, welke buiten het boek van Mr. Vosmaer alleen aangetroffen wordt bij dien voormaligen landgenoot van ons, ook toevallig een Fries, wiens huis nabij Regent's Park door eene buskruitontploffing is verwoest.

En indien de roman verder was voortgezet, en de Hr. Vosmaer had goedgevonden, om ook Aisma naar Londen te verplaatsen, dan zou hij hem zeker ook een romeinsche villa hebben doen bouwen. Dat ligt zoo in de logica van Mr. Vosmaer's aesthetische theorie, welke de grieksche (en als toenadering daartoe, de romeinsche) kunst overal en altoos als het ideaal van alle kunst wil doen erkennen, en, hiermede niet tevreden, de onmiddellijke en dagelijksche inwerking van de antieke kunst op den modernen mensch eischt, als voorwaarde eener gezonde ontwikkeling van den kunstzin.

Naar mijn bescheidene meening is die opvatting niet van overdrijving vrij te pleiten, - en stuit zij in de toepassing op onoverkomelijke tegenstrijdigheden. Ons huiselijk leven laat zich niet verwringen naar de vormen, welke de architectuur der antieken voor een geheel ander klimaat en geheel andere gewoonten heeft uitgevonden. In alle geval beschouw ik het leven in een antieke villa min of meer als een paardemiddel (*sit venia verbo*) om ons modernen antieken kunstzin bij te brengen.

Maar, als gezegd, Mr. Vosmaer neemt afscheid van zijne lezers op het oogenblik dat Aisma de kansen des huwelijks gaat trotseeren. Daaraan is het te danken, dat in dit boek de bedenkelijke gevolgen van zijne kunsttheorie niet aan den dag komen. Het eenige gevaar dat de lezer loopt is, dat hij zich laat bekoren door de aantrekkelijke en keurige voorstelling die Mr. Vosmaer geeft van dat leven te midden van de heerlijkheden der Eeuwige Stad: nu is het honderd tegen één, dat die lezer de gelegenheid mist om het voorbeeld te volgen van den Heer van Walborch en diens gezelschap. Waartoe dan een onbedwingbaren lust gewekt, die toch niet bevredigd kan worden?

Februari '81.
J.A.S.

Mme de Witt née Guizot, Monsieur Guizot dans sa famille et avec ses amis (1787-1874). *Paris, Hachette et Co*.

Aan Guizot is een voorrecht ten deel gevallen, dat aan weinig staatslieden beschoren is geweest. Toen zijn staatkundige loopbaan voor goed geëindigd was, is voor hem een tijdperk van rust aangebroken, dat zich verlengd heeft tot over het vierde eener eeuw. Zijn geest heeft in die jaren niets van zijne scherpzinnigheid en zeldzame werkzaamheid verloren. Hij heeft gearbeid tot het laatst, hij is - om zoo te zeggen - gestorven, met de pen in de hand. Het sprak van zelf, dat hij, in die dagen van nabetrachting over een leven van zoo groote staatkundige beteekenis, zich voor de nakomelingschap wilde rechtvaardigen tegen de harde uitspraak van het volk dat hij bestuurd had. Hij heeft dit gedaan, toen de indruk der gebeurtenissen van 1848 reeds tien jaren oud was. Hij behoefde dus niet meer te pleiten tegen persoonlijke tegenstanders, hij

kon schrijven voor geheel Frankrijk en voor de gansche beschaafde wereld. De tijd en de omstandigheden hadden persoonlijke grieven afgesleten en den wrok over miskenning en verdachtmaking afgekoeld; zij hadden hem tevens de gelegenheid gegeven om alles wat hij verricht had nogmaals te toetsen aan eigen oordeel.

Toch bleven de Mémoires in zekeren zin een verdedigingsschrift; maar zij zijn geschreven in een toon van kalmte en betrekkelijke onpartijdigheid, en met een mate van oprechtheid, beide in geschriften van dien aard zeldzaam. Belangrijk uit een geschiedkundig oogpunt, leerden zij ons den persoon van den schrijver niet anders beschouwen, dan wij dien uit zijne daden kenden. Onze voorstelling van den onbuigzamen, terugstootenden staatsman, die zoo goed strookte met het ernstig oog, de samengeknepen lippen, zelfs met de lange, hoog toegeknoopte jas van zijn bekende beeltenis, bleef geheel onaangetast. Ik wil niet beweren dat de Guizot, dien wij uit het hierboven vermelde boek leeren kennen, een andere Guizot is dan die der Mémoires. Maar wel vormt het geschrift van Mevrouw de Witt een onmisbare en tevens allergelukkigste aanvulling der Mémoires. Het is dezelfde Guizot, maar bezien van een geheel ander standpunt, door een geheel ander licht beschenen. In plaats van de lange statige gestalte, met de eene hand op de borst en de andere op den rand der tribune, zien wij den huisvader in den gemakkelijken leuningstoel, met de vingers in de lange lokken van kinderen en kleinkinderen spelend. Den man, die in de Mémoires verhaalt, hoe hij zich, na een hevigen parlementairen aanval, het genoegen niet kon ontzeggen zijnen tegenstanders den uitroep naar het hoofd te slingeren, dat geen hunner beleedigingen hoog genoeg reikte om tot het peil zijner verachting te naderen, treffen wij hier aan, geknield bij het sterfbed van de dierbaarste betrekkingen, en met tranen in de oogen en knikkende knieën de lijkbaar van een veelbelovenden zoon volgend. Het zijn voor de geschiedenis van Frankrijk onverschillige zaken; de staatsstukken en redevoeringen van den minister zullen er ons meer over leeren dan zijne vertrouwelijke ontboezemingen over huiselijke en persoonlijke belangen. Maar wie wil niet gaarne een blik werpen in het gemoed van mannen, die getoond hebben zoo oneindig veel meer te kunnen en te durven doen dan hunne tijdgenooten? Het huiselijk leven vult het staatkundige aan, de mensch verklaart den staatsman.

Wie zijn eigen denkbeelden en inzichten onvoorwaardelijk aan zijn volk wil opdringen, wie het wil dwingen het door hem zelf afgebakend spoor te volgen, is op den duur als staatsman onbruikbaar. Wie slechts opmerkzame oogen heeft voor de richting waarin de heerschende meeningen zijn volk bewegen, en op elken weg tot leidsman wil strekken, zoo hij slechts op volgers kan rekenen, kan onder sommige omstandigheden de onmisbare man zijn, maar evenmin op een blijvend succes hopen. Tusschen deze twee typen vindt ieder staatsman zijn plaats. Niet ver van het eerste staat Guizot; op grooteren afstand van het tweede zou ik Thiers willen plaatsen. Wat die beide staatslieden, zoo vaak tegen elkander overgesteld, verdeelde, was niet zoozeer het verschil van beginselen, als de uiteenloopende opvatting omtrent de waarde van beginselen. Guizot trachtte den wil der natie met de kracht zijner beginselen te buigen, zoo het kon; te breken, zoo het noodig was. Thiers streefde er naar om zijne beginselen zooveel mogelijk in overeenstemming te brengen met dien wil. Guizot handelde niet dan na ernstig te hebben nagedacht; Thiers, niet dan na scherp te hebben waargenomen. Guizot stellen wij ons het liefst voor in de eenzaamheid van het minsterieel kabinet, met de hand onder het voorhoofd, peinzend; Thiers zoeken wij allereerst onder de bewegelijke groepen eener Fransche Kamer, beurtelings luisterend en sprekend, steeds begeerig om het aanrakingspunt te vinden tusschen zijne overtuiging en die van anderen. Den laatsten stoot voor een beslissing gaf bij den eerste de inkeer tot zichzelf; bij den tweede de blik op zijne omgeving. Voor Guizot was die omgeving de akker dien hij naar eigen inzicht wilde bewerken. Voor Thiers het leger, uit welks handen hij den veldheersstaf kon verwerven. Voor den eerste was het de stroom van meeningen en denkbeelden rondom hem, die het meest zijne aandacht trok; voor den tweede waren het allereerst de personen zelven. Niets teekent het verschil in beider opvatting en geestesrichting sterker, dan hun oordeel over de vestiging der republiek in Frankrijk. Beide waren monarchaal gezind, maar Thiers nam de republiek in Frankrijk aan ‘parce qu'elle divise le moins’, en Guizot verwierp haar, omdat zij meer dan eenige andere regeeringsvorm gezond verstand en deugd vereischt bij de natie, terwijl hij haar zag ontstaan niet ‘à cause du bon sens et de la vertu que nous avons, mais à cause du bon sens et de la vertu qui nous manquent.’

Al behooren dubbelhartigheid en veinzerij gelukkig niet tot de onmisbare eigenschappen van den staatsman, toch eischt het staatkundig leven een zekere plooi, die het inwendig leven van den staatsman verborgen houdt. Het publiek beoordeelt de uitkomst, zonder het aandeel te kennen, dat geluk en berekening in die uitkomst hadden. Het ziet de handelingen, maar kan niet altijd nagaan, of een innige overtuiging, een gril, of het blind vertrouwen op eigen gelukster, de hand bestuurden. Vandaar dat de meeningen over staatslieden zoo uiteenloopen, zich zoo vaak wijzigen. Wie kan beslissen of vasthoudendheid aan beginselen uit eigenliefde, dan wel uit onafhankelijkheid van geest en karakter voortvloeit; of beginselen verzaakt worden uit persoonlijke eerzucht, of uit de overtuiging, dat, waar het geldt een volk voor groote onheilen te behoeden, ook het zwaarste offer niet mag worden teruggehouden. Wie zal over de zedelijke waarde van handelingen oordeelen, waar de roerselen, waaruit die handelingen voortsproten, met een ondoorzichtbaren sluier bedekt liggen? De tijdgenooten in het vuur hunner politieke hartstochten, veroordeelen of bewierooken, beschuldigen of verontschuldigen; voor de nakomelingschap blijft dikwijls niet anders over dan een: ‘non liquet.’

Mevr. de Witt heeft ongetwijfeld dit alles gevoeld en om tot een volledig oordeel, zoo mogelijk, in staat te stellen, schreef zij haar boek. Zij wilde den maatstaf voor de zedelijke waarde der handelingen van den staatsman, aan het publiek in handen geven. Haar geschrift is niet alleen de hulde eener dochterlijke liefde aan de nagedachtenis van een onvergetelijken vader, het is tevens een uiting van plichtgevoel. Zij heeft den mensch geschetst om den staatsman beter te doen uitkomen. Zij heeft ons dat gedeelte van zijn leven getoond, dat niet naar de zijde van het publiek gekeerd was, de tooneelen blootgelegd die achter de schermen speelden. Zeker ook de huisvader en echtgenoot had, als de staatsman, een vasten wil; hij was niet zwak, niet buigzaam, niet toegevend. Maar hij was het niet uit ijdelheid, niet uit ingenomenheid met eigen persoon, niet uit zucht om zijne omgeving te beheerschen. Hij was het uit kracht van zijne beginselen, vruchten van een zeer ernstige overtuiging en levensopvatting. Zal hier de mensch - zooals wij hierboven opmerkten - den staatsman niet aanvullen en verklaren? Blijkt hier niet uit alles - zoo wij het nog betwijfelden -

dat ook de onverzettelijkheid van den staatsman in de eerste plaats uit gehechtheid aan beginselen sproot, dat hij onwrikbaar was, niet uit liefde voor zich zelf, maar uit liefde voor zijne overtuiging.

Het meeste belang boezemt uit den aard der zaak dat gedeelte van Mevr. de Witt's geschrift in, dat over de jaren na 1848 loopt. De Memoires houden met de Februaridagen van dat jaar op. Eenige weken na Guizots val schreef een staatsman, die, meer dan men oppervlakkig zou oordeelen, trekken met hem gemeen had, dat met dien val geen kracht te niet ging die nog kon werken. De waarheid dier uitspraak is door de uitkomst bevestigd. Guizot heeft haar zelf gevoeld. In 1849 heeft hij zich nog een oogenblik gevleid met den terugkeer op het staatkundig tooneel. Toen die kans verdween, heeft hij voor altijd van de werkzame staatkunde afscheid genomen. Het geslacht van staatslieden, dat zich tot lotbeschikkers over Frankrijk opwierp, was van een geheel anderen stempel dan hij. Het Keizerrijk vroeg niet meer naar beginselen, het verlangde slechts bekwame werktuigen om zijne avontuurlijke en onbezonnen staatkunde te dienen. Guizot kon niet anders dan de mannen veroordeelen, die zonder vasten wil en zonder vaste denkbeelden slechts den stroom volgden. Er is slechts één man in Europa, die weet wat hij wil, schreef hij in 1864 aan Barante, het is Bismarck: ‘il est ni sensé ni honnêtye, mais il est quelqu'un’.

Onwillekeurig komen wij gedurig op den staatsman terug, waar Mevr. de Witt ons den drempel van het familieleven slechts bij uitzondering doet overschrijden. Afgescheiden van het licht over Guizot's persoonlijkheid als staatsman verspreid, blijft het geschrift van Mevr. de Witt dan ook een belangrijk boek. In de medegedeelde brieven van Guizot bewonderen wij dezelfde helderheid van stijl en juistheid van uitdrukking, die de lezing zijner geschriften zoo gemakkelijk en zoo aangenaam maken. Wij vinden er oordeelvellingen in, die treffen door hunne juistheid, opmerkingen die ons verrassen. Wanneer hij bijv. na een eerste ontmoeting met de jonge Hertogin van Orleans van haar schrijft: ‘Elle est peut être trop instruite, j'espère qu'elle oubliera quelque chose de ce qu'elle a appris dans les livres,’ dan zou zeker niemand raden dat een dergelijke aanmerking van hem afkomstig kon wezen. En evenmin zou men het van zijne vormelijkheid en deftigheid ver-

wacht hebben, dat hij, in een oogenblik van afgetrokkenheid, de slaapkamer der Koningin van Engeland door zijne tegenwoordigheid zou hebben ontheiligd.

Dit laatste avontuur vult een der weinige bladzijden die ons doen glimlachen. De grondtoon van het boek, als van den persoon dien het beschrijft, is diepe ernst. Ernst van het gemoed kan dikwijls met luchthartigheid in vormen en uitdrukking gepaard gaan. Ook in dit opzicht heerschte bij Guizot in alles eenparigheid. Zijne levensopvatting was even ernstig als zijn woord. Het was wellicht die volkomen ernst, die er het meest toe heeft bijgedragen om hem in Frankrijk zoo impopulair te maken. Voor de Franschen zal hij wel altijd blijven, zooals hij het zelf uitdrukte: ‘ce personnage tragique, solitaire, tendu, qui finira par devenir une espèce de légende.’ Laten wij intusschen zijne dochter dankbaar zijn voor den lichtstraal dien zij op die ernstige figuur van haren vader heeft laten vallen.

W.H. DE BEAUFORT.

Elders en Thuis. Indrukken en afdrukken door H. Witte. (*Guldens-editie*, n°. 127).

Onder bovenstaanden titel geeft de heer Witte een achttiental schetsen, waarvan eenige tot onderwerp de plantkunde hebben, terwijl andere zaken behandelen die met tuinbouw in meer of min nauwe betrekking staan. Eindelijk blijven er nog eenige over, die ik waarlijk niet weet in welke rubriek te vereenigen; 't zijn b.v. een paar van de wandelingen in en bij Parijs, beschouwingen over een winter-ochtend, ontboezemingen over iemand die een tuin heeft, enz. In die laatstbedoelde schetsen vooral deelt de heer W. opmerkingen mede, die ons geen oogenblik doen twijfelen aan 's schrijvers verzekering, dat de stukjes meestal onvoorbereid geschreven zijn. En die opmerkingen worden daarbij zoo uitgeplozen, zoo akelig duidelijk gemaakt, dat de lezer met eenig recht mag vragen of zelfstandig denken dan geheel en al overbodig is. Men leze b.v. het hoofdstukje: Wie een tuin heeft (p. 89). Hierin stelt de hr. Witte voorop, dat hij, die een tuin heeft, gelukkig is. Maar die er geen heeft,

zoo vraagt hij, is die dan ongelukkig? Volstrekt niet. En nu vangt het betoog aan, hoewel wij de bedoeling reeds lang hebben gevat en het volkomen eens zijn met de voorop gestelde bewering. Toch hooren wij een paar bladzijden geduldig aan, ofschoon het ons moeite kost; de derde stemt ons zeer onrustig, maar zien wij dan dat er nu nog drie bladzijden aan dezelfde bewijsvoering gewijd worden, dan kan niemand het ons kwalijk nemen, dat we 't boekje ter zijde leggen. Mij, die het later weer heb opgenomen, omdat ik het bedoelde hoofdstukje *moest* uitlezen, herinnerde het levendig aan de inleiding van een van W's vroegere geschriften. Bedoelde inleiding begon met de opmerkelijke woorden: Dag Lezer! en daarna volgde er een zoo lange explicatie, waarom de schrijver zóó begon en niet anders, dat ik vol ontzetting over zooveel uitvoerigheid vastbesloten heb het boek niet verder te lezen. Dergelijke waarlijk tergende uitweidingen maken het goede dat er in dit boekje van W. is neergelegd, moeielijk op te sporen, omdat men dikwijls door een soort van moedeloosheid wordt aangegrepen, die verdere lezing voor 't oogenblik belet. En wat de zaak bedenkelijker maakt, is dat de heer W. naar mijne overtuiging zich van zijne fout bewust is. Ik leid dit o.a. uit de volgende woorden (p. 116) af: ‘Ik bemerk daar dat ik nog al een lange uitweiding maakte, maar - ik hoop dat ge 't mij niet kwalijk zult nemen, Lezer - ik vergat dat ik ook voor u schreef, gedeeltelijk toch doe ik dit voor mij zelven’ (welk een naieve bekentenis!); en op de laatste bladzijde: ‘ik had daarvan nog meer willen vertellen, maar de drukker zegt, dat het genoeg is.’

Waar het hart vol van is, vloeit de mond van over! zóó komt het dat ik mij omtrent den eigenlijken inhoud van het boekske moet beperken ter wille van den vorm, waarin die gegeven is. Het Nieskruid, bij een takkenbos, de Veldkers, knoppen, een ongenoode gast, de Brandnetel en een Terrarium zijn hoofdstukjes, waaruit de naarstige leerling, mits hij goed oplette en zorge dat hij de behandelde planten te zien krijgt, een tal van botanische bijzonderheden vernemen kan. Van de knoppen hoort hij tweemaal nagenoeg hetzelfde vertellen in de hoofdstukjes: ‘bij een takkenbos’ en ‘de knoppen’. Als de lezer nu maar knoppen neemt en ze ontleedt! maar daar ben ik nog zoo zeker niet van. Ik geloof dat hij na de lezing der genoemde hoofdstukjes nog eerder een poging zal doen om een exemplaar van het Nieskruid te krijgen dan een knop, ofschoon laatst-

genoemde veel dichter onder zijn bereik is. De reden ligt voor de hand. Van het Nieskruid vertelt de heer W. verscheiden bijzonderheden; om de beschrijving der bloem groepeert hij eenige belangwekkende feiten; hij verbindt met die plant een der interessantste afdeelingen der geheele botanische wetenschap. Slaagt men dáárin, dan zal de lezer tevreden, dan zal hij begeerig zijn om meer van de plant en meer van de zaak te leeren kennen. In den regel evenwel sleepen de opmerkingen van den heer W. te weinig mee, zijn ze niet diepgaand genoeg en, zooals wij straks bespraken, te veel met ontboezemingen doorweven.

Wanneer ik de eerste hoofdstukjes, gewijd aan herinneringen van Parijs, nog eens doorloop, dan herinner ik mij met veel genoegen de Buttes Chaumont te hebben gelezen, benevens het park Monceau en Versailles; wij zijn hier uit met een deskundige en laten ons gaarne door hem onderrichten. De genoemde hoofdstukjes zijn ongetwijfeld tot de best geslaagde te rekenen en maken op de meeste andere in zooverre een gunstige uitzondering, dat ze om het zakelijke en zonder omhaal behandelde de bijzondere aandacht zullen trekken.

Als ik dus in 't kort herhaal wat mij van het hart moet omtrent het boekje in quaestie, dan wil ik beginnen met te erkennen dat het feiten en enkele opmerkingen bevat die de kennismaking zonder twijfel waard zijn. Maar of het in ruimer kring, dan waarvoor het oorspronkelijk bestemd was (nm. de lezers van *Sieboldia*), een welkom onthaal zal vinden, of het zal kunnen genoten worden door hen, die ich door hunne opvoeding tot de meer *algemeen* ontwikkelden moeten rekenen, dat is een vraag, die ik niet zonder voorbehoud zou durven beantwoorden.

Amsterdam, Oct. 1880.
J.C. COSTERUS.

1688 en 1689.

Krijgs- en geschiedkundige beschouwingen.

Wilhelm III van Oranien und Georg Friedrich von Waldeck. - Ein Beitrag zur Geschichte des Kampfes um das europäische Gleichgewicht, von Dr. P.L. Müller. Zweiter Band, 1684-1692 und Nachtrag 1675-1678. Haag, Martinus Nijhoff, 1880.

De geschiedenis der oorlogen van Willem III moet nog geschreven worden. Indien later een krijgskundige die taak onderneemt, dan kan hij daarbij misschien eenig nut trekken uit de beschouwingen die wij gegeven hebben over sommige der veldtochten van den groeten stadhouder. Wij willen die beschouwingen voortzetten, naar aanleiding van het hier boven genoemde werk van den heer Muller, ons daarbij thans bepalende tot de jaren 1688 en 1689.

Zes jaren geleden heeft de heer Muller het eerste deel uitgegeven van zijn ‘Wilhelm III von Oranien und Georg Friedrich von Waldeck’; met het nu uitgekomen tweede deel is dit werk voltooid. Het is eene belangrijke, degelijke arbeid; een arbeid van groote en blijvende waarde, die den schrijver als geschiedkundige stempelt, en die de gegronde hoop doet koesteren, dat zijne studieën over de vaderlandsche geschiedenis nog vele en rijke vruchten zullen opleveren.

Dit tweede deel loopt van het jaar 1684, waar het eerste eindigt, tot 1692, het jaar van Waldeck's dood. In de voorrede klaagt de heer Muller er over, dat het hem niet is mogen gelukken om zoo vele bouwstoffen te vinden als hij wel wenschte, over het verbond van Augsburg, en over het deel door Willem III en Waldeck daaraan genomen; hij betreurt het - zegt hij -

dat hij dus, wat het staatkundige betreft, in zijn werk minder geeft dan hij verlangde te geven; en hij voegt er bij, dat hij daarom, bij wijze van vergoeding, meer zorg en uitvoerigheid heeft besteed aan de oorlogshandelingen.

Of die klacht van den hooggeachten schrijver gegrond is, valt zeer te betwijfelen; wij gelooven niet, dat men er bij verliest, indien in dit tweede deel de krijgszaken de staatkunde eenigszins op den achtergrond stellen; want in dit tijdvak van onze geschiedenis spelen de oorlogshandelingen de voorname rol; de voldoende kennis en de juiste beoordeeling van die handelingen lieten te wenschen over, daarin was een leemte, en die wordt op zeer goede wijze aangevuld door Muller's werk.

Hij die zich wijdt aan de levensbeschrijving van een historisch man, is dikwijls geneigd om in dien man een toonbeeld van volmaaktheid te zien. Muller heeft die klip weten te ontzeilen; hij is wel zeer gunstig gezind jegens Waldeck, maar hij ontveinst toch niet, dat de Duitsche vorst, als staatsman en nog meer als legerhoofd, te wenschen overliet. Zoo, onder anderen, over brieven van Willem III en Waldeck sprekende, zegt Muller (2^{e} deel, blz. 35):

'Opvallend is de vervelende uitvoerigheid van Waldeck, bij het stellige van den stijl van Willem III. De laatste zegt boyendien niets meer dan de waarheid, zonder, door zinspelingen of verzekeringen, meer hoop op te wekken dan de omstandigheden daartoe gerechtigen. Hieraan herkent men beider karakter en standpunt.'

Zoo ook geeft hij (2^{e} deel, blz. 11) de volgende, zeer juiste schets van Waldeck als legerhoofd:

'Het ontbrak Waldeck in geenen deele aan kennis en aan moed, maar zoo veel te meer aan vastberadenheid en aan snelheid van handelen, en bovenal aan zelfvertrouwen. Als veldheer was hij ongelukkig, en dit maakte hem schroomvallig bij iedere oorlogshandeling. Een verdedigingsoorlog te voeren op kleine schaal, ieder punt voldoende te dekken, en te zorgen dat het leger aan niets gebrek had, - ja, daartoe was hij zeer goed in staat; de slag van Fleurus - die hem meer berisping op den hals haalde van de zijde van vrienden dan van vijanden - bewijst dat hij ook op het slagveld zijn plicht wist te vervullen, - al bewijst hij tevens dat hij niet de minste aanspraak kon maken op uitstekendheid als legerhoofd; - maar, om een aanvallenden oorlog te voeren, om partij te trekken van iederen

misslag van zijn tegenstander, om met juistheid te beoordeelen, waar gewaagd mocht worden, waar niet, - daartoe ontbrak hem de geschiktheid, ontbrak hem, wat de Franschen zoo te recht “le génie de la guerre” noemen.’

Waldeck, èn als staatsman, èn als legerhoofd, heeft zijne verdienstelijke zijde gehad, die men niet mag miskennen; maar uitstekend, buitengewoon, is hij niet geweest; zijne voorname deugd was ijver, toewijding; hij was geen eerzuchtige die boven allen wil staan; hij vergenoegde zich gaarne met den tweeden rang: als krijgsman is hij voor Willem III geweest, wat Berthier was voor Napoleon: een uitmuntend hoofd van den generalen staf, de goede en verstandige uitvoerder der bevelen van den veldheer, - maar geheel ongeschikt om dien veldheer te vervangen, geheel ongeschikt om zelf veldheer te zijn; - niets van een von Moltke.

Waldeck had zich ten nauwste aangesloten bij den stadhouder en diens aanhang, en stond tegenover de staatsgezinde partij in onze Republiek; dit was zeer natuurlijk: die staatsgezinde partij wilde bij voorkeur eene *hollandsche* staatkunde volgen, terwijl de staatkunde van Willem III eene *europeesche* was, die ook aan Duitschland, Waldeck's vaderland, kon ten goede komen. Bovendien oefenden het krachtige karakter en het geniale van Willem III een onmiskenbaren invloed uit op Waldeck's eerlijk maar alledaagsch gemoed; de een was geboren om te gebieden, de ander om te gehoorzamen. Daar kwam bij: het belang. Waldeck was een klein, onbemiddeld Duitsch vorst, die zijn fortuin moest maken, en dit het beste meende te doen door zich bij de stadhouderlijke partij aan te sluiten; het was hem niet enkel te doen om roem en eer, maar ook om geld, om zijn levensonderhoud te verzekeren; - een drangreden, die wel niet zeer verheven voorkomt, maar die toch wel degelijk in aanmerking moet worden genomen.

In één woord, Waldeck diende de Republiek, niet alleen uit overtuiging en uit beginsel, maar ook om het loon dat zij betaalde; - en hij is een trouw en ijverig dienaar geweest; hij heeft zich opgeofferd aan het volbrengen van zijne plichten; op hooge jaren en met ziekelijk lichaam liet hij zich toch overhalen om nog aan het hoofd des legers te blijven; en er is niets overdrevens, niets anders dan de eenvoudige waarheid, in den aandoenlijken brief dien hij, korte dagen voor zijn dood, aan den Raadpensionaris Heinsius schreef:

‘Arolsen le 8/18 nov. 1692.

Voyant approcher l'heure de ma mort, je viens de vous dire adieu, Monsieur, en vous remerciant de l'affection que vous m'avez si sincèrement tesmoigné pendant le tems, que vous tenez les rênes des affaires. Le bon Dieu vous recompense, ce que je n'ay pas pu faire moy mesme par des agréables services. Il bénisse vos conseils salutaires et vous conserve poar la gloire de l'Estat et le service du publicq encore longues années en toute sorte de prosperité; mais n'oubliez pas, Monsieur, je vous en supplie, d'assister et de protéger ma familie, laquelle j'abandonne assez désolée, n'ayant jamais songé à autre chose que de bien servir mes maistres et la cause commune, et c'est qui me fera espérer que l'etat par vostre bonne récommendation en voudra bien avoir souvenance, dont je seray beaucoup consolé à l'estat où je me trouve; qui suis jusqu'au tombeau etc.’

(Van der Heim, Archief van Heinsius, 2^{e}deel, blz. 60-61).

Onder de werken die geraadpleegd zijn voor de samenstelling der nu volgende geschied- en krijgskundige beschouwingen over 1688 en 1689, verdienen, behalve Muller's werk, nog andere van den nieuweren tijd vermelding; daaronder kunnen genoemd worden: Rousset's ‘Histoire de Louvois’; van der Heim's ‘Archief van Antonie Heinsius’; en zelfs het ‘journaal van Constantijn Huygens.’ - Een enkel woord over die drie werken.

Over het werk van Rousset behoeft niet veel gezegd te worden: dat is voldoende bekend; en aan de uitmuntendheid daarvan wordt algemeen recht gedaan. Puttende uit fransche bronnen van een groot geschiedkundig belang, is Rousset daardoor in staat gesteld, om van Frankrijk's staats- en krijgswezen onder Lodewijk XIV een tafereel te schetsen, treffend door waarheid, door juistheid van oordeel, en vooral door helderheid van voorstelling, - die benijdenswaardige eigenschap van de meeste fransche schrijvers. Maar, daar waar Rousset spreekt en oordeelt over niet-franschen, moet men aan zijne meeningen minder waarde hechten, en ze niet aannemen dan na onderzoek en vergelijking; - niet, dat hij opzettelijk aan de waarheid te kort doet, of partijman is; integendeel, hij streeft zeer naar onpartijdigheid; - maar, waar hij over menschen en zaken in den

vreemde oordeelt, staat hij te veel op een fransch standpunt, volgt hij te uitsluitend fransche opgaven, en is daardoor soms onjuist, of oppervlakkig, in zijn oordeel.

'Het archief van den Raadpensionaris Antonie Heinsius, uitgegeven door Jonkhr. Mr. H.J. Van der Heim', is nog geen voltooid werk, zoodat er nog geen stellig oordeel over kan worden uitgesproken; - toch is er alle waarschijnlijkheid voor, dat het, voltooid, een geschiedkundige arbeid van groote waarde zal zijn. De heer Van der Heim, die in hooge staatsbetrekkingen zich een goeden naam heeft verworven door het talent en den ijver waarmede hij die ondankbare taak vervulde, heeft niet minder aanspraak op de erkentelijkheid van de wetenschap door de bekwame wijze waarop hij het archief uitgeeft van den vermaarden Raadpensionaris. Men moge met het bestuur van Heinsius al niet bijzonder zijn ingenomen; men moge het aan zijn verkeerde staatkunde wijten, dat de spaansche successieoorlog onnoodig lang is volgehouden, tot groot nadeel van onze Republiek; men moge hem al verdenken van een ijdelen trots, die hem - volgens Voltaire's gezegde - tegenover Lodewijk XIV de houding deed aannemen van een Spartaan tegenover een Perzisch koning: - dat belet toch niet, dat de man, die lange jaren de vertrouwde en de steun is geweest van Willem III, en die later met Marlborough en Eugenius een poos het lot van Europa in handen heeft gehad, een zoo groote belangrijke rol in de geschiedenis heeft gespeeld, dat men een hooge waarde moet toekennen aan de kennis van zijn werken en denken.

In het pas verschenen derde deel van het Archief van Heinsius is, onder anderen, bijzonder merkwaardig een brief van Vauban (blz. 73-76), in het begin van 1694 geschreven, over de wenschelijkheid om vrede te sluiten; verstandiger, edeler taal is moeielijk te bedenken; zij geeft de gunstigste getuigenis voor den grooten vestingbouwkundige, die een echt patriot is geweest, - zoo goed als men dat kán zijn onder een despotische regeering.

En wat moeten wij zeggen van het derde door ons genoemde werk, - van het Journaal van Constantijn Huygens, dien jammerlijken zoon van een beroemden vader? - Wij zijn met de zaak wel eenigszins verlegen. Wij moeten beginnen met *amende honorable* te doen, met een onrecht te herstellen waaraan wij

ons vroeger hebben schuldig gemaakt ten aanzien van de uitgevers van dat dagboek: verontwaardigd over het gemeene en liederlijke van die aanteekeningen, die zoo duidelijk aantoonen hoe onbeteekenend die zoon van den vermaarden dichter is geweest, hebben wij de uitgave van dat dagboek veroordeeld; wij komen op dat oordeel terug, om het te herroepen; dat dagboek is, wel degelijk, eene aanwinst voor de studie van de geschiedenis, ook van de krijgsgeschiedenis. Onder anderen: bij de studie van den veldtocht van 1692 in de Nederlanden kan men in het journaal van Huygens bijdragen vinden tot de kennis van de ware toedracht van zaken tijdens de maand Juni 1692, toen de legers van Willem III en van Luxembourg aan de Mehaigne zoo lang tegenover elkander hebben gestaan, het eene om Namen te ontzetten, het andere om dat ontzet te verhinderen.

Zoo kan men nog over andere krijgsverrichtingen inlichtingen vinden in het journaal van Huygens; maar veelvuldig zijn die inlichtingen niet, en meestal onbelangrijk. Sla - bij voorbeeld - dat journaal op over den slag van Steenkerken (3 Augustus 1692); daarover - zoo denkt men misschien - zal men wel iets belangrijks vinden; want Huygens was toen bij het leger; als secretaris van Willem III zag hij den stadhouder bijna alle dagen, dikwijls zonder dat anderen er bij waren, en kon dus, in een vertrouwelijk gesprek, wel het een en ander gehoord hebben; bovendien, al was Huygens zelf niet op het slagveld geweest, dan had hij toch wel eenige inlichtingen kunnen verkrijgen van de bevelhebbers die daar gestreden hadden, en die hij dagelijks ontmoette. En toch, als men dat journaal van Huygens doorbladert, dan vindt men daarin niets, of bijna niets, dat voor de kennis van den slag van Steenkerken belangrijk is. En dit is niet moeielijk te verklaren: Willem III was de man niet om veel te praten, en schijnt bovendien weinig achting en vertrouwen aan zijn secretaris te hebben geschonken; en Huygens was een veel te beperkt verstand om de groote zaken goed te begrijpen, juist te beoordeelen, en het belangrijke te onderscheiden van het onbeduidende.

Zoek in het journaal van Huygens geen nieuw licht over de groote krijgsgebeurtenissen die hij heeft bijgewoond; maar zijt gij belust op de *chronique scandaleuse* van dien tijd; wilt gij weten, hoe toen de zoogenaamde voorname wereld zich bezig hield met vuilen achterklap en smerige praatjes; of stelt gij er belang in om te weten, hoe het, dag aan dag, met de dier-

bare gezondheid was van Huygens zelf, wanneer hij het pootje kreeg, of buikpijn, of misselijkheid, - dat kunt gij trouw geboekt vinden in dat journaal.

Onder anderen, toen de slag van Neerwinden (29 Juli 1693) aanstaande is, geeft Huygens in zijn journaal weer een treffend blijk, welke verhevene gedachten hem vervullen bij een zoo groote gebeurtenis die op handen was. Hij wordt, met andere niet tot het leger behoorende personen, vóór den slag teruggezonden; het wekte den weerzin op van Willem III, wanneer mannen aan het krijgswezen vreemd op een slagveld verschenen; toen Walker, de verdediger van Londonderry, in den slag aan de Boyne sneuvelde, had Willem III voor den heldhaftigen geestelijke geen betere lijkrede over, dan de woorden: 'wat deed hij daar? hij had daar niet noodig.' Aan Huygens is het dus niet te verwijten, dat hij, vóór den strijd, het leger verliet: hiermeê deed hij niet anders dan gehoorzamen aan een ontvangen bevel.

Maar den 28sten Juli, den dag vóór den slag, is Huygens nog in het leger; eerst in den vroegen ochtend van den 29sten vertrekt hij; hij heeft dus den opmarsch van het fransche leger, de toebereidselen tot den veldslag bijgewoond; hij kan dus daarover gewichtige bijzonderheden mededeelen, - wie zich daarmeê vleit, ondervindt een volkomen teleurstelling. In het Journaal wordt, onder dagteekening van 28 Juli 1693, van oorlogszaken slechts schaars gewaagd; maar er komt de belangrijke bijzonderheid in voor, dat men 'deed braeden, om koudt eten sanderen daeghs te hebben.' Niet, hoe Willem III en Luxembourg zich toerustten voor een glorievollen strijd, maar hoe of Constantijn Huygens er voor zorgde om geen honger te lijden, - dat leert men uit het 'journaal.' - Die man wekt een onverwinbaar gevoel op van weerzin en van minachting.

Na dit voorafgaand woord, roepen wij de welwillende aandacht van den lezer in voor de krijgs- en geschiedkundige beschouwingen betreffende de jaren 1688 en 1689.

1688.

Het jaar 1688 brengt een geheelen ommekeer te weeg in den staatkundigen toestand van Europa: Willem III bestijgt den

Engelschen troon, en Frankrijk's overwicht wordt daardoor te niet gedaan.

Er moest veel samenwerken om zulk eene gewichtige verandering tot stand te brengen. Allereerst moet men dat wijten aan de dwingelandij van de twee laatste Engelsche koningen uit het huis der Stuarts. Macaulay moge misschien wat overdreven hevig zijn in zijne veroordeeling van die beide vorsten, toch is het onbetwistbaar, dat hoe meer men de Engelsche geschiedenis van dien tijd onderzoekt, hoe minder mogelijk het is om een gevoel van afkeer en verachting te onderdrukken, zoowel voor Karel II als voor zijn broeder Jakobus II; er zijn, ontegenzeggelijk, wreeder, bloeddorstiger dwingelanden geweest, maar weinig, die zoo veel bekrompenheid en onverstand bezitten, zoo veel laagheid aan den dag leggen, zoo alle waardigheid prijsgeven. Wij hebben de moeite genomen om ook de Engelsche geschiedenis van Lingard te lezen, - een zeer goed werk, maar geheel uit het katholieke oogpunt geschreven, en daarom de twee laatste gekroonde Stuarts zoo veel mogelijk verdedigende of verontschuldigende; - welnu, ook na de lezing van Lingard's werk is ons oordeel over die beide koningen even ongunstig gebleven. Wij hebben de volle overtuiging dat die omwenteling van 1688, die voor Engeland de aanvang der staatkundige vrijheid is geweest, een geoorloofde en wettige omwenteling was; wie dat tegenspreekt moet van de meening uitgaan, dat de vorsten met een goddelijk recht zijn bekleed om de volkeren naar willekeur te regeeren; - en tegen zulk een meening valt niet te redeneeren. Wij hebben daarom ook de volle overtuiging, dat Willem III, toen hij Jakobus II, al was die dan ook zijn schoonvader, van den troon stiet, goed en volgens plicht heeft gehandeld: men mag de vrijheid van een volk niet prijsgeven, al is men door banden des bloeds, of door aanhuwelijking, aan den dwingeland verbonden.

Ook Muller is van oordeel, dat Jakobus II, door zijn wanbestuur, het recht om te regeeren had verbeurd; dat daardoor zijn val een noodzakelijkheid was geworden, en dat het besef van die noodzakelijkheid zoo algemeen en zoo diep was doorgedrongen, dat nergens de openbare meening zich verhief tegen hetgeen de omwenteling van 1688 voor onregelmatigs heeft gehad. Zie hier de woorden die de hooggeachte schrijver bezigt (blz. 20-22), na eerst gezegd te hebben, dat de onderneming van 1688 voor Willem III eene ‘noodzakelijkheid’ was:

‘Was zij dat niet, dan zou zij iets ougehoords zijn geweest in de wereldgeschiedenis, dan zou zij alle burgerlijk recht, alle volkenrecht, met voeten hebben getreden. Was het niet eene ongehoorde misdaad, dat een vreemdeling zijn voordeel deed met het misnoegen eens volks, om zijn oom en schoonvader van de kroon te berooven, en die kroon op eigen hoofd te plaatsen? - Hém had Jakobus, in geen geval, gekrenkt, híj kon geen beroep doen op persoonlijke wraak, of op schending zijner rechten; hij was, zelfs, geen opstandeling. Het is dan ook te begrijpen, dat de Franschen Willem en Maria hebben vergeleken met den Tarquinius en de Tullia uit het fabelachtige tijdperk van Rome's Koningen, Maar opmerkelijk is het, dat die vergelijking nergens opgang heeft gemaakt; dat noch Willem's handeling, noch de afval van de Engelschen van hun Koning, door Europa's publicisten is gewraakt geworden; ja dat die handeling goedgekeurd werd door den Heiligen Vader te Rome, - en toch werd daardoor eene zware inbreuk op diens macht gemaakt; - en dat alles gebeurde in een tijd, toen het recht om revolutie te maken door niemand werd erkend; toen allen aangaande de onschendbaarheid der Koningen, der gezalfden, nagenoeg even zoo dachten als de Anglikaansche Kerk, met hare strenge leer van onderworpenheid, hare “*doctrine of non-resistance*.” Opmerkelijk ook is het, dat de Staten Generaal er geen bezwaar in vonden, om hun leger en vloot ter beschikking te stellen van hun Kapitein-Generaal en Stadhouder, en niemand in Europa hen aanklaagde wegens schending van het volkenrecht. De Staten en Koning Jakobus waren in vollen vrede met elkander; de eersten hielden vol dat zij, toen en later, in vrede bleven met Engeland; en toch trok hun leger door dat land, en dwongen zij den Koning het te verlaten, zonder dat er de minste bedreiging, de minste twist was, om zulk eene handeling te rechtvaardigen, of zelfs maar te verklaren.

Er is, eigenlijk, maar ééne gebeurtenis, die men met de onderneming van Willem III kan gelijkstellen; het is de onderneming van Victor Emmanuel tegen Napels in 1860. Ook toen viel de eene Staat den anderen aan, zonder zelfs maar een voorwendsel van volkenrecht; ook toen werd door de stem van de openbare meening een vorst vervallen verklaard van zijn erfelijke kroon en vervangen door den man die hem verdreef, zonder dat het volksgeweten in Europa daartegen in verzet kwam. Ook toen was, even als in 1688, *summa injuria*

summum jus. Hoe verschillend de toestanden ook waren, zoo kwam toch, in beide tijdperken, het rechtsgevoel van het algemeen evenzeer in beslisten strijd met de vormen van den bestaanden rechtstoestand, en wel in die mate, dat toen het eerste werd bevredigd door de schending van de laatste, geen der onzijdige regeeringen of volkeren hun stem daartegen verhieven. Koningen, die zoo in vijandschap komen met hun volk als Jakob II en als de Napelsche Bourbons, worden door de openbare meening buiten de wet gesteld, en dat onder alle omstandigheden: zoowel in tijden waarin men aan een volk het recht toekent, om zelf over zijn lot te beschikken, als in tijden waarin de volstrekte souvereiniteit der regeeringen als eene wet wordt gehuldigd. Voor zulke koningen wordt de solidariteit van vorsten en volkeren, die in weerwil van oorlog en strijd, altijd bestaan heeft van den aanvang der beschaving af, als niet meer bestaande aangemerkt; want zij voldoen niet aan hunne roeping; en de man, die zich in staat gevoelt om die roeping de zijne te maken en hen te vervangen, wordt niet beschouwd als een overweldiger, maar als een rechtmatig heerscher. En als om bijzondere belangen een of meer mogendheden zich daartegen verzetten, dan duurt dat verzet toch maar zoo lang als men overwegend gewicht hecht aan die belangen; - dus, meestal, slechts een korte tijd. Noch Frankrijk, noch zelfs Oostenrijk, hebben de erkenning van Victor Emmanuel langer uitgesteld dan hun belang dit medebracht; en evenmin heeft Lodewijk XIV er bezwaar in gevonden om zijn tegenstander Willem III te erkennen, zoodra hij inzag dat de staatkunde het vorderde. Koningen dis gevallen zijn zooals Jacob II, eindigen altijd met opgeofferd te worden, in spijt van alle beloften; want zij hebben zich zelven onmogelijk gemaakt. Nog bij hun leven vonnist hen de geschiedenis; zij worden gestraft voor hunne eigene zonden, of voor die hunner vaderen, - meestal voor beide. De toejuiching van geheel het menschdom is de stem der jury die hen veroordeelt; dat hun tijd daar is, leert de wereld uit het onwrikbare bewustzijn van geen onrecht te plegen; een bewustzijn dat in de mannen woont die hen ten val brengen, en dat dezen doet heenstappen over gemoedsbezwaren, die anders zwaar zouden hebben gewogen.’

Maar, is de dwingelandij door de Stuarts uitgeoefend eene voorname oorzaak geweest van de Engelsche omwenteling van 1688, eene andere niet minder krachtige oorzaak moet men

zien in het staatkundig genie van Willem III; dat is, hier, boven allen lof verheven. De mogelijkheid, de waarschijnlijkheid van zulk eene omwenteling was door den Stadhouder reeds sinds lang voorzien; lange jaren te voren heeft hij die omwenteling verwacht, en zich daarop voorbereid. Reeds bij zijn eerste optreden als Regent knoopt hij verbintenissen aan in Engeland met het vrijheidsgezinde gedeelte des volks, met de *whigs*, zooals zij toen of later werden genoemd; en tot het versterken van die verbintenissen was het voor Willem III eene gelukkige omstandigheid, dat er Engelsche en Schotsche regimenten bij de legermacht van de Republiek waren; die regimenten verdienden, door hunne militaire waarde, de zorg en opmerkzaamheid die de Stadhouder jegens hen betoonde; maar ook staatkundige inzichten waren hierbij in het spel. Het Engelsche volk begon al meer en meer den naam van Willem III te leeren kennen en waardeeren; het gewende er zich aan, om in hem den kampvechter te zien voor staatkundige en godsdienstige vrijheid tegen het despotismus van Lodewijk XIV; het zag in hem den man der toekomst; en de meening dat hij eenmaal den scepter over Groot Brittanje zou zwaaien, had niets bevreemdends voor de Engelschen, vooral na zijn huwelijk met Maria, de dochter van den hertog van York, den lateren Jakobus II. Stel u voor, hoe de openbare meening in Frankrijk reeds vóór de Juli-dagen van 1830 in Louis-Philippe - toen nog hertog van Orléans - den aanstaanden Koning zag; dan zult gij begrijpen, hoe reeds vóór 1688 het Engelsche volk over Willem III dacht.

Een staatsman, hoe groot zijne bekwaamheid ook moge zijn, kan de gebeurtenissen niet scheppen; maar zijne bekwaamheid blijkt daaruit, dat, als de gebeurtenissen komen, hij er de beste partij van trekt en ze niet ongebruikt voorbij laat gaan; hij moet niet te vroeg, en ook niet te laat handelen. Zie daar iets, wat Willem III hier op meesterlijke wijze wist te doen; hij gaf niet toe aan zijn ongeduld; hij onthield zich van handelen zoo lang het handelen nog tot niets goeds kon leiden, zoo lang de zaak nog niet rijp was. Toen Monmouth in 1685 het ondernam om Jakobus II van den Engelschen troon te stooten, streed hij eigenlijk voor dezelfde zaak waarvoor Willem III in 1688 heeft gestreden; - maar Monmouth handelde te vroeg; Engeland had de dwingelandij nog niet genoeg verduurd; de gemoederen waren daar nog niet rijp voor een algemeenen op-

stand; en bovendien, Monmouth miste de bekwaamheid en geestkracht om aan het hoofd van zulk een opstand te staan; - hij is dan ook bezweken, en bezweken op eene ellendige wijze, zonder waardigheid of moed.

Willem III heeft die onderneming van Monmouth niet belet, - zooals hij had kunnen doen; maar hij heeft ook niets gedaan om haar te steunen; hij heeft er geen deel aan genomen, hij is er geheel vreemd aan gebleven; het was voor hem, eenigermate, *un ballon d'essai*. Maar toen het tirannieke bestuur van Jakobus II al eenige jaren op Engeland had gedrukt, toen het al meer en meer het Engelsche volk van zich had vervreemd, ook door die dwaze vervolgingen tegen de Bisschoppen; toen de geboorte van een zoon van Jakobus II voor den Stadhouder de kans wegnam van door erfopvolging op den Engelschen troon te komen, toen achtte hij het oogenblik daar om te handelen. Wij gelooven niet Willem III te lasteren, wanneer wij ook de meening uiten: dat hij in 1688 liever aan zijne eigene verheffing arbeidde, dan in 1685 aan de verheffing van Monmouth. Bij Willem III de eerzucht te willen loochenen, of wegcijferen, is dwaasheid; welk groot man is *niet* eerzuchtig? - die het niet zijn, zijn dun gezaaid.

Maar hoewel in 1688 er veel meer waarschijnlijkheid was dan in 1685, dat het Engelsche volk den man zou bijvallen die als zijn bevrijder optrad, wilde Willem III het echter niet laten aankomen op die waarschijnlijkheid alleen; hij was te verstandig om een grenzenloos vertrouwen te stellen in de kracht der openbare meening, hoe luide toen ook geuit door tal van Engelschen van aanzien en invloed. Niet als een avonturier wilde de Stadhouder in Engeland verschijnen; niet, zooals Monmouth, met een paar schepen en een handvol volgelingen: een leger, een vloot, zouden hem bij zijne onderneming tot steun zijn; en, voor het geval dat hij Engeland niet kon *winnen*, wilde hij de mogelijkheid behouden om het te *overwinnen*. De strijdkrachten van de Republiek zouden het middel zijn om Engeland vrij te maken.

In de *Hollandsche Mercurius* (39^{e} deel blz. 274-275) vindt men een vrij uitvoerige, en denkelijk ook vrij nauwkeurige, opgave van de macht waarmede Willem III de bevrijding van Engeland ondernam; wij nemen het voornaamste van die opgave hier over.

Van het leger wordt alleen over de ruiterij en het voetvolk ge-

sproken; artillerie, en wat wij thans genie-troepen noemen, werden toen niet medegerekend en hadden ook maar geringe getalssterkte.

De ruiterij, bestaande uit ruiters en dragonders, was samengesteld uit de volgende 18 regimenten:

1. Zijn Hoogheid's dragonders.
2. Dragonders van Marwitz.
3. Gardes.
4. Waldeck.
5. Graaf van Nassau.
6. Ginckel.
7. Mompouillan.
8. Obdam.
9. 's Gravemoer.
10. Flodorp.
11. Van der Lijs.
12. Zuylestein.
13. Kingma.
14. Bentinck.
15. Soppenbroeck (Buddenbroek?)
16. Heyden.
17. Holzapfel, en
18. Schagt (Koerlanders).

Dragonders - ruiterij, ook bestemd om als infanterie te strijden - schijnen alleen geweest te zijn het regiment van den stadhouder en dat van Morwitz; de sterkte van het eerste wordt opgegeven als 860 man, die van het tweede 440. De overige regimenten bestonden uit ruiters; daarvan wordt voor de sterkte van de gardes opgegeven 197 man; die van de ‘garde van Bentinck’ 480; en de overige regimenten te zamen 1683 ruiters; dus zouden die overige 14 regimenten gemiddeld maar 120 ruiters per regiment sterk zijn geweest. Dit laatste cijfer is zoo laag, dat het hier de nauwkeurigheid van de opgave eenigszins twijfelachtig maakt.

Volgens die opgave zou dus de geheele sterkte aan ruiters en dragonders geweest zijn 3660 man.

De infanterie telde 15 regimenten, als:

1. De garde, uit 3 bataillons bestaande.
   Zes Engelsche of Schotsche regimenten, namelijk:
2. Mackay.
3. Balfour.
4. Talmash.

5. Bellasis.
6. Pembroke.
7. Wackop. - Voorts:
8. Holstein.
9. Wijnbergen (fuseliers).
10. Graaf van Nassau (Zeeuwen).
11. Berckenfelt.
12. Carlson.
13. Prins van Brandenburg.
14. Hagendoorn.
15. Fagel.

Behalve de garde, maakte de infanterie 164 kompagnieën uit, ieder van 53 man; te zamen 8692 man; dus ieder regiment, gemiddeld, een 12 kompagnieën, en in alles ruim 600 man. Het ‘regiment te voet,’ - denkelijk dat daarmede de 3 bataillons gardes worden bedoeld, - was sterk 2000 man. In alles dus de infanterie, 10,692 man.

De sterkte van het geheele leger was dus, wat ruiterij en voetvolk aangaat, een groote 14,000 man. Aan het hoofd van dat leger was, onder Willem III, de maarschalk Schomberg, die, als protestant, gedwongen was geworden den franschen krijgsdienst te verlaten.

De vloot, verdeeld in drie eskaders onder Evertsen, Herbert en Almonde, bestond uit 39 groote oorlogschepen, onder de drie eskaders gelijkelijk verdeeld; voorts 26 oorlogschepen beneden de 30 stukken; te zamen 65 oorlogschepen. Daar waren 10 branders; voorts, als transportschepen, 500 fluiten en 60 pinken; in alles 635 vaartuigen. - Volgens Wagenaar was, uit staatkundige inzichten, de Engelschman Herbert aan het hoofd van die vloot geplaatst.

Natuurlijk dat, om zulk een vloot en leger uit te rusten, Willem III de geheele medewerking van de Republiek noodig had. De Republiek was toen Holland, en Holland was, eigenlijk, Amsterdam; die machtige stad kan zich beroemen dat, zij vooral, toen heeft medegewerkt om Engeland te bevrijden en Europa van gedaante te doen veranderen; zonder haar kon niets worden gedaan, - al was het maar alleen om de geldkwestie, die ook toen een groote rol speelde bij staatshandelingen. Overtuigd van de noodzakelijkheid om Amsterdam voor zich te winnen, had de Stadhouder, reeds in de laatste maanden van 1684, stappen tot toenadering gedaan; het geschil over de hou-

ding tegenover Frankrijk's aanmatigingen, en over de voorgestelde werving van 16,000 man voor het leger der Republiek, had Willem III in vijandschap gebracht met Amsterdam en in hevige mate zijn toorn opgewekt tegen die stad; - maar de stadhouder wist dien toorn te onderdrukken; duidelijk zag hij in, wat de eischen waren van het algemeen belang, en aan die eischen bracht hij zijne persoonlijke gezindheid ten offer; ook hierin was hij een groot staatsman.

Amsterdam handelde even verstandig; het sloot zich al meer en meer bij den stadhouder aan; en merkwaardig zijn de onderhandelingen door Willem III, in het begin van 1688, met drie der Amsterdamsche Burgemeesters gevoerd over de wijze om de strijdmiddelen bijeen te brengen, noodig om Engeland te bevrijden. Ons bestek gedoogt niet, bij die onderhandelingen stil te staan: maar genoeg zij het te zeggen, dat hierbij de meeste geheimhouding noodig was, wilde men niet den argwaan opwekken van D'Avaux, Frankrijk's bekwamen gezant in den Haag. Met de regenten van Amsterdam werd dan ook de zaak, aanvankelijk, op zeer bedekte wijze besproken; de stadhouder kwam er niet openlijk voor uit, welk doel hij beoogde; maar toch schemerde dit zoo zeer door, dat het niet bedekt bleef voor de scherpziende mannen waarmede hij te doen had; een hunner zeide, na de eerste openingen dienaangaande: ‘de Prins wil voor Monmouthje spelen.’

Ook Lodewijk XIV begunstigde, door zijn even domme als misdadige geloofsvervolgingen in Frankrijk, de onderneming van zijn grooten tegenstander. De uitgeweken fransche Protestanten, de *réfugiés* zoo als zij in de geschiedenis genoemd worden, verspreidden zich over verschillende landen van Europa en kwamen vooral bij de Republiek terecht: die was toen, in vergelijking met andere landen, de klassieke grond van vrijheid en verdraagzaamheid, waar handel en nijverheid rustig en in vrede de vruchten van arbeid en inspanning konden smaken. Die vluchtelingen, hier met open armen ontvangen, hingen een somber tafereel op van het geweld en de gruweldaden tegen de fransche Protestanten gepleegd; en waarlijk, er was geen overdrijving toe noodig, om dat tafereel indrukwekkend te maken. De oude haat van het hollandsche volk tegen den franschen koning ontvlamde op nieuw in vollen gloed; en toen, eenigen tijd vóór de onderneming tegen Engeland, de raadpensionaris Fagel met veel bekwaamheid de hulp der predikanten voor die

onderneming inriep, kon men in de Republiek de zaak van Willem III als geheel gewonnen beschouwen; de stroom der openbare meening werd daar zóó krachtig in zijn voordeel, dat hij, bij zijne pogingen om Engeland vrij te maken, zeker was van in Holland niet de minste tegenwerking te zullen ondervinden, maar integendeel ondersteuning in de hoogste mate.

Nog andere omstandigheden begunstigden toen Willem III. Jakobus II had toen in den Haag een gezant, die niet van de bekwaamste was, niets zag van wat er omging, en zijn koning in slaap wiegde door geruststellende berichten. D'Avaux zag meer; voor hem konden de wapeningen in de Republiek niet verborgen blijven; hij kende, of raadde, de voornemens van den stadhouder; hij waarschuwde het fransche hof, en dit waarschuwde Jakobus en bood dezen den bijstand aan van eene fransche vloot en van een fransch leger; - maar de Engelsche Koning, blind voor het gevaar of te veel op eigen kracht vertrouwende, sloeg dat aanbod af en weigerde de fransche hulp. Toen kwam er bij, dat, door den dood van den keurvorst van Keulen, de twist over zijn erfopvolging Frankrijk's strijdkrachten naar den Rhijn afleidde, en tevens aan Willem III een geschikt voorwendsel gaf om zich meer te wapenen, zonder daardoor den Engelschen koning nog onrust in te boezemen. Door Frankrijk werd de oorlog verklaard aan den keizer, en Lodewijk XIV zond een leger af, door den Dauphyn aangevoerd, om Philipsburg te belegeren; de stadhouder, van zijne zijde, vereenigde eene legermacht op de heide van Mook, als om de zuid-oostelijke grenzen der Republiek te dekken tegen een mogelijke onderneming van de zijde van Frankrijk.

Maar de oorlogsvloot der Republiek is intusschen te Hellevoet vereenigd; ook de transportschepen zijn gereed, en nu breekt Willem III met zijn leger van de Mookerheide op, zakt de rivieren af, scheept zich te Hellevoet in en steekt in zee (in het laatst van October 1688). Aanvankelijk schijnt de onderneming te zullen mislukken: er is tegenwind, storm; de vloot wordt weer binnen Hellevoet teruggedreven; schepen zijn beschadigd, en op één boord zijn een vijftigtal paarden door het slechte weer omgekomen. Toen in 1796 een goed deel van het leger der Bataafsche Republiek te Texel werd ingescheept, om, in verband met Frankrijk, eene landing te doen in Engeland of Ierland, stelde men zich niet bloot aan dat gevaar van paarden te verliezen: de ingescheepte ruiters hadden hunne

geheele uitrusting en al hun paardetuig bij zich, - maar de paarden niet: die zou men in Engeland wel vinden. Of die verwachting door de uitkomst verwezenlijkt zou zijn geworden? - Men kan dit niet zeggen; want de Engelsche oorlogsvloot heeft het uitzeilen uit Texel belet; en kort daarop deed de verloren zeeslag bij Kamperduin de geheele expeditie in rook vervliegen.

Willem III, zich niet latende afschrikken door dien eersten tegenspoed, heeft weldra de beschadigingen doen herstellen, steekt nu op nieuw in zee, en landt - half November - te Torbay, op Engeland's zuidwestelijke kust. Het overige is bekend; van Torbay tot Londen is het meer zegetocht dan krijgstocht; gevochten wordt er bijna niet; Jakobus, voor en na door zijne aanhangers verlaten - *verraden* mag men wel zeggen, ten aanzien van sommige hunner -, vlucht naar Frankrijk, niet zonder oogluiking van den overwinnaar, die blijde is van op die wijze ontslagen te worden van zijn tegenstander; Willem III en Maria worden koning en koningin van Groot-Brittanje en Ierland.

Had Frankrijk niets kunnen doen, om den val van Jakobus II te verhinderen? - Saint-Simon en anderen beweren, dat indien het fransche leger, in plaats van Philipsburg te belegeren, het beleg had geslagen voor Maastricht, de onderneming van Willem III tegen Engeland een onmogelijkheid zou zijn geworden. Rousset bestrijdt die bewering (Histoire de Louvois, 4^{e} deel blz. 106-109):

.....Als Lodewijk XIV Maastricht belegerd had in plaats van Philipsburg, dan zou Holland bevreesd zijn geworden, het had het vertrek van Willem III belet, en Jakobus II was gered. Dat beweert men; en het voorname bewijs dat men daarvoor bijbrengt is, dat op de tijding van het beleg van Philipsburg de actieën van de Oost-Indische kompagnie in Holland 10 percent zijn gerezen. Een maand te voren hadden de krijgstoerustingen van den Prins van Oranje diezelfde actieën 16 percent doen dalen; moet men daar nu uit besluiten, dat in Holland de openbare meening niet instemde met de plannen van den Prins van Oranje? Zoo iets bewijst niets anders, dan dat er onder de Amsterdamsche financiers zeer slimme speculanten zijn geweest, en dat het beursspel niet van vandaag of gisteren is. Maar zulke argumenten aan de effectenbeurs ontleend, doen

weinig ter zake af waar het geschiedkundige vraagstukken betreft.

‘Daar zijn zaken die iedereen zegt, omdat zij eenmaal gezegd zijn.’ Die aanmerking van Montesquieu kan men met recht toepassen op de meening, die het Lodewijk XIV tot een verwijt maakt - nog meer Louvois, want het is altijd Louvois dien men aanvalt - dat hij de voorkeur gegeven heeft aan het beleg van Philipsburg boven dat van Maastricht. Die meening is bovendien gemakkelijk vol te houden en ook daarom moeielijk te bestrijden, omdat men daartoe zelf omdolen moet op het wijde veld van het mogelijke en van het waarschijnlijke. Toch is, ook hier, wel eenige vaste grond te vinden.

Sla maar een blik op de kaart, dan valt het al moeielijk in te zien, hoe dat beleg van Maastricht die wonderbaarlijke uitwerking had kunnen hebben, die men er aan toeschrijft. Maastricht, ja, was een vesting van Holland, maar volstrekt niet in het hart van Holland; integendeel, verre daarvan verwijderd en in een afgelegen gedeelte. Zeker, het beleg van Maastricht zou voor de Hollanders iets onaangenaams zijn geweest, en voor den Prins van Oranje eenigszins een bezwaar, dat hij, natuurlijk, liever niet had, maar stellig zeker geen bezwaar vermogend om hem zijue onderneming tegen Engeland te doen opgeven, of zelfs maar uitstellen. Had Lodewijk XIV het gewaagd om die groote vesting te belegeren, op verren afstand van Frankrijk en veel sterker en veel beter uitgerust dan in 1673, dan mag men aannemen dat het hem veel meer moeite zou gekost hebben haar te bemachtigen, en dat intusschen de Prins van Oranje den tijd zou gebruikt hebben om in Engeland voordeden te zoeken en te verkrijgen, die het nadeel konden opwegen van het verlies van Maastricht.

Dat afdoende van het belegeren van Maastricht heeft dan ook eenigen twijfel doen ontstaan, zelfs bij de voorstanders van dat beleg; die twijfel heeft hen verder doen gaan; zij hebben meer uitbreiding gegeven aan hunne redeneering, verre van daarvan af te zien. Waarom, zoo hebben zij gezegd, zou Lodewijk XIV in 1688 niet den veldtocht van 1672 hebben kunnen hernieuwen? Waarom kon hij geen inval doen in Holland, in het eigenlijke Holland?

Was het dan zoo gemakkelijk voor Lodewijk XIV, die niet voorbereid was op den oorlog, die geheel Europa tegen zich had, om, tegen een waakzaam, bekwaam, goed gewapend vijand.

in 1688 met goed gevolg dát te ondernemen, wat in 1672 geeindigd was met een bepaalde mislukking, toen men vier jaren tijds had gehad om zich ten oorlog uit te rusten, toen men krachtige bondgenooten had, toen Europa onzijdig was en men een tegenstander aanviel, die verrast werd, die slecht gewapend was en slecht werd gediend? En bovendien, wat zou zich Willem van Oranje bekreund hebben om het beleg van Maastricht, en zelfs om den inval in Holland?

'Het is een zonderlinge miskenning van het genie, het karakter en den toestand van dien grooten eerzuchtige; men vergeet te zeer, dat èn voor hem zelf, èn voor Engeland, èn voor Europa, het noodzakelijk was dat hij, tot welken prijs ook, koning werd van Engeland. De kroon der Stuarts was een buit, door het noodlot voor hem bestemd; en om dien te bemachtigen was hij besloten alles op te offeren, met een wilskracht die geen mededoogen kende. Wie had hem kunnen weerhouden; wie in Holland had hem durven weerstaan? Hij was daar onbeperkt gebieder; die Republiek behoorde hem; zij had het oogenblik niet afgewacht om overweldigd te worden; vrijwillig had zij zich prijs gegeven; en hare latere geschiedenis heeft maar al te duidelijk doen zien, tot hoe ver zij de toewijding en opoffering dreef. Toen men van Willem III zeide, dat hij stadhouder van Engeland en koning van Holland was, was dit iets meer dan enkel een geestig gezegde: met die weinige woorden heeft men een kort begrip gegeven van de omwenteling van 1688. Ja, een despotische hand heeft de vrijheid overgebracht van Den Haag naar Londen; en na die zielsverhuizing voor de beide volkeren, ontwaakt Engeland tot een nieuw leven, maar gaat de Hollandsche Republiek te niet.'

Veel waars is er in wat Rousset hier zegt; niet alles.

Dat Maastricht in 1688 veel moeielijker te nemen zou zijn dan in 1672; dat een inval in Holland in 1688 voor Lodewijk XIV oneindig minder gunstige kansen opleverde dan in 1672, dat lijdt niet den minsten twijfel. Maar zou daarom een beleg van Maastricht en een bedreiging van Holland niet zooveel hebben uitgewerkt, dat daardoor Willem III genoopt zou zijn geworden om, voor het oogenblik, af te zien van zijne onderneming tegen Engeland? - Wij stemmen het Rousset toe, dat hierop niet met *zekerheid* is te antwoorden; dat men alleen kan spreken van het *mogelijke*, van het *waarschijnlijke*; maar wij meenen dat het waarschijnlijk is, dat die dreigende

nabijheid van de fransche legers de gemoederen in Holland zoozeer zou verontrust hebben, dat daardoor de tocht naar Engeland zou zijn belet geworden.

Maar Willem III - zegt Rousset - zou toch dien tocht hebben doorgezet; hij zou zich weinig bekreund hebben om het gevaar dat Holland liep; in de Republiek had hij een onbeperkte macht.

Dat laatste kan slechts onder zeker voorbehoud worden toegestemd: toen in 1678 de Republiek te Nijmegen vrede sloot, in weerwil van Willem III; toen in 1684 de tegenstand van Amsterdam de wapening van de Republiek belette, waarop Willem III zoo vurig aandrong, toen bleek het, dat de macht van den Stadhouder in de Republiek wel degelijk perken had. 't Is waar, na dien tijd nam de macht van Willem III zeer toe, door het onverstandig despotismus van Lodewijk XIV; het herroepen van het Edict van Nantes en de *dragonnades* hebben aanmerkelijk bijgedragen tot de grootheid van Willem; de dweepzieke dwingelandij van den franschen koning maakte van den Oranjevorst, in het oog van het algemeen, den kampvechter voor de godsdienstige vrijheid, evenzeer als voor de onafhankelijkheid van Europa. Amsterdam sloot zich toen ook bij den Prins aan, en alleen daardoor werd de onderneming tegen Engeland mogelijk. In 1688 oefende Willem III dus een groote macht in de Republiek uit; maar die macht berustte toch altijd, voor een deel, op de openbare meening; en die openbare meening zou, denkelijk, wel krachtig genoeg zijn geweest, om den Prins te beletten met een vloot en leger naar Engeland te vertrekken, op een oogenblik dat men in Holland bevreesd zou zijn geworden voor een herhaling van den inval van 1672.

Ziedaar de gronden die ons weerhouden van geheel te deelen in Rousset's meening; - wij herhalen echter, dat over deze zaak niet *met zekerheid* kan worden geoordeeld.

Zeer waar is, wat Rousset zegt over het opofferen van het welzijn der Republiek aan het welzijn van Engeland: de staatkunde van Willem III had het oog gevestigd op de belangen van geheel Europa; op Holland's belangen lette zij niet.

1689.

De oorlogvoering van 1688 bepaalde zich, hoofdzakelijk, tot het belegeren en innemen van Philipsburg door het fransche leger.

Ook in 1689 zijn de krijgsverrichtingen in Duitschland van geen overwegend belang; - maar toen heeft de tweede en meer volkomene verwoesting van de Paltz plaats. Op dien gruwel - hij komt grootendeels op Louvois neer - kan men de afschuwelijke woorden toepassen, eenmaal door Fouché gebezigd: '*C'est pire qu'un crime, c'est une faute*.' Immers daardoor wordt in Duitschland tegen de Franschen een haat opgewekt, die ook tot barbaarsche daden overslaat: toen Mainz in 1689 door de Duitschers bij capitulatie wordt genomen, worden 10 à 12 gewonde fransche soldaten door de Duitschers in den Rhijn verdronken; en in 1690 wordt, op last van den duitschen bevelhebber van Mainz, een fransch krijgsgevangen soldaat op het marktplein verbrand, uit wraak over het afbranden van een duitsch dorp door de Franschen.

Het is een noodlottig dwaalbegrip dat in overdrevene en onnoodige aanwending van geweld een blijk van geestkracht meent te zien; het is vaak niets anders dan wreedheid, die andere wreedheden uitlokt. Het legerhoofd, dat het meest de voorschriften der menschelijkheid eerbiedigt, handelt, niet alleen het edelst, maar ook meestal het verstandigst.

In de Nederlanden staan de legers van den maarschalk d'Humières en van Waldeck tegenover elkander, zonder veel uit te voeren: d'Humières had last van het fransche hof om zooveel mogelijk zich tot de verdediging te bepalen; en Waldeck, vanzelf al weinig gezind tot stoute aanvallende handelingen, was hiertoe ook niet bij machte, omdat het fransche leger dat der bondgenooten aan sterkte overtrof. De juiste sterkte van de wederzijdsche legers hebben wij niet kunnen vinden; wél enkele bijzonderheden omtrent de samenstelling van de macht der bondgenooten te Jodoigne, een stad in Zuid Brabant, een uur of acht à tien ten noorden van Namen. Bij dat leger waren eenige van de troepen die Willem III hadden vergezeld op zijn tocht naar Engeland; de koning, zelf nog in

Engeland opgehouden, had evenwel, behalve die troepen van de Republiek, nog een 5000 Engelschen, onder Marlborough, naar de Nederlanden gezonden; - die Engelsche krijgsmacht schijnt niet bijzonder te hebben uitgemunt door orde; ten minste men vindt opgeteekend, dat sommige deelen dier krijgsmacht ‘haer vrij wederhoorig op de inschepingh aanstelden.’ - Hoezeer Waldeck bij zijn leger nog al spaansche ruiterij had, was dit wapen echter verreweg het sterkste bij het leger van d'Humières.

Vóór dat nog Waldeck het opperbevel op zich nam, had de generaal van Flodroff, die toen in Maastricht bevel voerde, de stad Luik gedwongen de onzijdigheid beter in acht te nemen, en het begunstigen van de fransche krijgstoerustingen te staken; hij dreef de zaken zelfs zóó ver, dat Luik zich zoo goed als aansloot bij de bondgenooten en eene hollandsche bezetting innam. Wat de krijgsverrichtingen der beide legers betreft, valt het moeielijk daarvan een juist verslag te geven; men kan er zich toe bepalen, met ze als onbeduidend te kenschetsen.

Den 16^{den} Augustus kwam Waldeck met zijn leger op den rechteroever van de Sambre; eenige dagen later, den 25sten Augustus, had er bij Walcourt, een stadje een kleinen dagmarsch van Charleroi, een ontmoeting plaats, die men ‘gevecht’ moet noemen, want zij was te onbeduidend om haar den naam van ‘veldslag’ te geven.

Zie hier wat Rousset (Histoire de Louvois, 4e deel, blz. 217-220) van dat gevecht bij Walcourt zegt:

‘In de Nederlanden had de maarschalk d'Humières omstreeks half Mei zijn leger bijeengetrokken; langen tijd bleef hij trouw aan zijne voorschriften om slechts verdedigend te handelen tegen een vijand, die van zijn zijde niet bij machte was om aan te vallen; want de vereenigde legers van den Markies De Gastanaga, den bewindhebber over de Nederlanden, en van den Prins van Waldeck, den aanvoerder van de hollandsche krijgsmacht, waren verreweg zwakker dan het zijne. Maar juist die minderheid van den vijand verleidde den maarschalk d'Humières tot eene ongelukkige handeling. Na in den omtrek van Mons het spaansche grondgebied naar welgevallen te hebben kaal gegeten, terwijl de prins van Waldeck op een afstand bleef onder het kanon van Namen, vernam de maarschalk, omstreeks half Augustus, dat het hollandsche legerhoofd den linkeroever van de

Sambre hooger op was getrokken tot aan Charleroi, en toen op den rechteroever was overgegaan. De maarschalk ging, van zijne zijde, nabij Thuin de rivier over, en was toen in 's vijands nabijheid. Daar hij zeker meende te zijn van de overwinning vezocht hij met aandrang aan het hof de vergunning om slag te leveren, en verkreeg die.

De franschen, den 24^{en} Augustus te Bossu gelegerd, en de bondgenooten nabij het stadje Walcourt, waren toen maar twee uur van elkander verwijderd. Den volgenden dag, zeer vroeg in den ochtend, kreeg de maarschalk bericht, dat de vijand eene foerageering verrichtte tusschen de beide legers. Dadelijk stegen vier eskadrons te paard, vielen plotselings te midden van die foerageerende troepen, wierpen veldwachten, piketten en bedekking overhoop en, een verwarden hoop van vluchtelingen voor zich uit jagende, hadden zij in een oogenblik de vlakte tot aan Walcourt schoongeveegd. Wat was Walcourt? - een onbeduidend nest (*bicoque*), meende de maarschalk. “Een zoo gelukkig begin” - dit zijn zijne eigene woorden - “spoorde mij aan om eene poging te doen om den vijand daar uit te jagen; al de berichten van de ingezetenen hadden mij de overtuiging gegeven, dat de muren vervallen waren en men er gemakkelijk kon binnendringen. Ook werd ik daartoe aangespoord door alle bewegingen des vijands, die mij gebrekkig voorkwamen; en wat mij eindelijk geheel overhaalde om aan te vallen, was, dat als ik die stelling had kunnen bemachtigen, de vijand zeer zeker groot bezwaar zou gehad hebben bij den aftocht, en hij zijn geschut, zijne bagaadje en zelfs zijne achterhoede zou hebben verloren.

Berichten inwinnen is zeer goed; maar nog beter is het, zich te verzekeren dat zij juist zijn; en dát was de fout van den maarschalk, dat hij de zaak niet had onderzocht. De ingezetenen hadden hem, wel is waar, niet misleid; want het is zeker dat er bressen waren in de muren van Walcourt; maar zij hadden verzuimd om hem te zeggen, waar; en nu was het geval, dat die bressen juist aan 's vijands zijde waren. Dit had ten gevolge dat, toen de bataillons der garde - de eerste bataillons waarover de maarschalk kon beschikken - welgemoed vooruitgingen, meenende eene opene stad aan te vallen, zij tot hun uiterste verbazing stieten op een groeten, hoogen, stevigen muur, met torens geflankeerd, met troepen bezet, van onder tot boven voorzien van schietgaten voor kanon en klein geweer, en van-

waar Waldeck's soldaten, van zeer nabij, kartetsen en geweerkogels afschoten op de beproefde troepen, wier dapperheid op dien muur afstuitte.

De maarschalk handelde hier als een onverstandig speler; hardnekkig hield hij vol; daar hij geen zwaar geschut had, deed hij 7 of 8 veldstukken voorkomen; maar hunne kogels vermochten niets meer, dan eenige steenen af te brokkelen van den muur. Intusschen trad het eene bataillon na het andere op: fransche garde, zwitsersche garde, de brigade van Champagne, het regiment van Greder; al de infanterie zou gevolgd zijn, hadden niet de bewegingen van den Prins van Waldeck die het fransche leger met eene omtrekking bedreigde, den maarschalk d'Humières eindelijk tot rede gebracht; hij deed den aftocht blazen. De troepen gingen terug, ontmoedigd maar in orde, hoezeer 's vijands geschut, op de hoogten geplaatst, geheele openingen maakte in de kolonnes. Een *maréchal-de-camp*, De Saint-Gelais, werd het hoofd afgeschoten door een kanonkogel. Toen men de dooden en gewonden telde, waren er 10 officieren en 107 soldaten van de eersten, en 14 officieren en 156 soldaten van de tweeden, bij het enkele regiment van de *gardes françaises*. Het regiment van Champagne had al zijn hoofdofficieren verloren, kolonel, luitenant-kolonel en majoor, voorts 7 kapiteins en 8 luitenants. Het leger had in het geheel een duizend man verloren. “De koning,” zoo schreef Louvois aan den maarschalk d'Humières, “is zeer mistroostig over het verlies bij Walcourt geleden.”

‘Dat jammerlijke gevecht, die schermutseling, maakte in heel Europa even veel indruk als een groote veldslag. Tevreden met het behaalde voordeel, wilde de prins van Waldeck zich niet blootstellen aan het gevaar van het weer te verliezen; eens op een nacht brak hij in stilte op, ging weer achter de Sambre terug, en hield daar stand, de regtervleugel naar de zijde van Charleroi. Door zoo te handelen gaf hij den nekslag aan den toch onbeduidenden naam van den maarschalk d'Humières, die er op gepocht had dat hij, op hetzelfde terrein, wraak zou nemen over het geleden nadeel. Den 5^{en} September ging hij vooruit tot aan den oever van de Sambre, niets anders doende dan met zijn tegenstander, de rivier tusschen beide, een niets uitwerkend artillerie-gevecht te voeren. Daar hij de afdeelingen die Vlaanderen moesten beschermen tot zich had getrokken, vielen intusschen spaansche stroopkorpsen in het fransche grondgebied

en plunderden op hun gemak in de Kasteleinijen van Rijssel en van Doornik. Zoo eindigde de veldtocht van 1689 in de Nederlanden.'

Van onze zijde wordt dat gevecht bij Walcourt nog eenigszins anders voorgesteld dan in de opgave van Rousset, hier boven aangehaald. In het officieele verslag, door Waldeck op den avond van den 25sten Augustus aan de Staten-Generaal ingezonden, komt, nagenoeg, het volgende voor:

Een goed deel van het leger der bondgenooten was aan het foerageeren, onder het bevel van den generaal Webbenum, toen het fransche leger ten aanval oprukte; de foerageurs, door eenige kanonschoten gewaarschuwd, gingen daarop terug; - van verwarring, of vlucht wordt, natuurlijk, niet gesproken. - Om de foerageering te beschermen, was in het dorp Farge, of Faige, ongeveer een half uur ten zuidwesten van Walcourt, een 800 man voetvolk, onder den engelschen kolonel Hodges; deze, aangevallen door den vijand, bleven zich een paar uur verdedigen, en gingen toen, onder bescherming van eene afdeeling ruiterij, terug op eene hoogte nabij Walcourt. Die stad werd daarop door de Franschen aangevallen en die aanval twee of drie uren lang volgehouden, maar zonder eenige uitkomst; de stad was aanvankelijk alleen bezet door een bataillon Lunenburgers onder den kolonel Liastan; later kwam daar ook het bataillon van den kolonel Holle. Het leger der bondgenooten rukte daarop vooruit, aan weerszijden van Walcourt: aan de eene zijde de generaal Aylva met 3 regimenten, en de generaal Malbury - hiermede wordt, denkelijk, Marlborough bedoeld - met de *gardes-du-corps* en 2 engelsche regimenten; aan de andere zijde de generaal Slangenburg - de latere overwinnaar van Eeckeren, - 'met eenige gedetacheerden te voet;' die voorwaartsche beweging, waardoor het fransche leger met eene omtrekking werd bedreigd, deed d'Humières tot den terugtocht besluiten. Wat de verliezen betreft der Franschen, die zouden een 400 dooden en een 300 gewonden bedragen hebben; geen overdreven opgave, als men het vergelijkt bij wat Rousset daarover zegt. Aan onze zijde waren de verliezen gering.

Dit verslag van Waldeck heeft de eigenschappen, die meestal een officieel verslag van een gevecht of veldslag kenmerken: vooreerst worden daarin de zaken te gunstig afgeschilderd; en ten tweede worden alle handelingen bij dat gevecht voorgesteld

als de geregelde en ordelijke uitvoering van de beschikkingen en bevelen van het legerhoofd. Andere opgaven, ook van ónze zijde, maken het echter zeer duidelijk, dat te Walcourt alles *niet* zoo ordelijk en *niet* zoo geregeld is toegegaan; dat, integendeel, Rousset's voorstelling van den verwarden en overijlden terugtocht van de foerageerders veel meer waarschijnlijk is; en dat het beleid van Waldeck, als legerhoofd, hier in geenen deele geschitterd heeft. Ziehier wat over dien aanvoerder voorkomt in de gedenkschriften van een tijdgenoot en deelhebber aan den strijd bij Walcourt: '*Mémoires de monsieur B. sur la Cour de Guillaume* III,' in het archief van Heinsius (2e deel, blz. 6):

'Hij (Waldeck) had op gevorderden leeftijd nog een indrukwekkend en krijgshaftig voorkomen; niemand kon beter over krijgszaken redeneeren dan hij, of met meer nauwgezetheid voorzien in alle behoeften van een leger, in het ontwerpen van het plan van een veldtocht, in het regelen der marschen, in het bezorgen van den leeftocht; hoedanigheden die, stellig, wel de voornaamste zijn die men in een generaal kan verlangen. In een krijgsraad had hij zijn gelijke niet; maar bij het eerste schot dat er gelost werd raakte zijn hoofd op hol; en, of het geestdrift was, of ontroering, maar dan was hij zich zelf geen meester meer en ongeschikt om bevelen te geven. Men had mij dit gezegd, zonder dat ik het geloofde; maar ik werd er van overtuigd door het gevecht bij Walcourt. Niets wetende van den opmarsch der Franschen, was ons leger aan het foerageeren, of aan het maraudeeren, toen 's vijands voorhoede in het gezicht van ons kamp kwam en onze foerageurs aanviel. Ik was bij de foerageurs van onze brigade; ik redde mij tijdig met de mijnen, en kwam hem daarvan rapport maken; het gevecht scheen slecht voor ons te zullen afloopen en men begon terug te trekken; ik vond hem, liggende bij een boom, op een hoogte vanwaar hij alles kon zien wat er op de vlakte voorviel; hij had het schuim op den mond, en kon bijna niet spreken. Men zeide hem, dat alles weer behouden in het kamp terugkwam; dit bracht weer eenig leven in hem; en waarlijk, het was voor hem een bijzonder geluk, dat de vijand ook niets wist van de wanorde die er bij ons heerschte, en ons tijd liet om die te herstellen en onze stelling te verdedigen; zij vielen die toen aan aan den kant van Walcourt, waar zij veel volk verloren en genoodzaakt waren om met schande af te trekken.'

Dit geeft geen schitterend beeld van Waldeck: een legerhoofd dat, zoodra de veldslag aanvangt, een soort van vallende ziekte krijgt! - Wij moeten er echter bijvoegen, dat, naar Muller's gevoelen, die schets, door *Monsieur B.* gegeven, geen vertrouwen verdient (Muller, 2e deel, blz. 65):

'.....Moeielijk te gelooven is het echter, dat een zoo beproefd oorlogsman als Waldeck, die zoo vaak, - wij hebben maar aan Séneffe te herinneren - bewijzen heeft gegeven van persoonlijke dapperheid, zoo door vrees zou zijn bevangen als Waldeck, volgens het verhaal van dezen ooggetuige. De gang van den strijd, de gevechtsleiding aan de zijde der bondgenooten bij het tweede gedeelte, bij het ontzet van de in Walcourt geplaatste troepen, duiden eene samenwerking aan, die alleen het gevolg kan zijn van eenheid in het opperbevel, terwijl, volgens dat verhaal, Waldeck geheel buiten staat zou zijn geweest om iets te bevelen, laat staan dan om zoo veel omvattende beschikkingen te nemen. Maar waarschijnlijk heeft hij zich laten vervoeren door een eersten schrik, toen hij de foerageerders zoo in gevaar zag; en zóó kan het verhaal zijn ontstaan, met de in zulke "mémoires" gewone overdrijving en fantastische schildering; hij zou op den grond hebben gelegen, en geschuimd hebben als iemand die vallende ziekte heeft, zonder dat acht is geslagen op zijn later beleid in dit gevecht. Want ieder zal toch wel begrijpen, dat Willem III zijn legers, het lot van den Staat, het lot van Europa, niet zou toevertrouwd hebben aan een veldheer, die, op het oogenblik van den strijd, totaal onbruikbaar was! Overigens weet men thans, hoe weinig er is te bouwen op de schrijvers van zulke "mémoires." Als men den uitstekendsten van allen, Saint-Simon, toetst aan geschiedkundige kritiek, wat blijft er dan over van zijn dramatische verhalen? Raadpleeg maar Rousset, dien onverbiddelijken bestrijder van de vervalsching der geschiedenis door de legende in Frankrijk, en gij ziet, hoe weinig zulke anecdoten zijn te vertrouwen. Daarom behoeft men ook geen geloof te hechten aan die herinneringen van een *Monsieur de B.*, of aan de praatjes der hovelingen van dien tijd.'

In dat archief van Heinsius komt ook een brief voor, van den generaal Van Wassenaer Obdam aan Heinsius, over dat gevecht van Walcourt. De militaire naam van Obdam is later verloren gegaan door dat gebeurde te Eeckeren, toen hij, terwijl zijn leger den vijand sloeg, in een oogenblik van radeloosheid

het slagveld verliet en als vluchteling te Breda aankwam. Maar in 1689, en nog lange jaren daarna, was Obdam algemeen geacht als een braaf soldaat, die het hart op de rechte plaats had; uit wat men van hem weet kan men echter gerust besluiten, dat hij juist niet heel hoog timmerde. Zijn brief over Walcourt is geschreven uit het kamp van Thille-Chasteau ten noorden van dat stadje en gedagteekend 26 Augustus, den dag na het gevecht; veel bijzonders vindt men er juist niet in; maar opmerkelijk is het, dat daarin van Waldeck met geen enkel woord wordt gewaagd; van het leger wordt daarin gesproken, van het legerhoofd niet. Zie hier dien brief, zoo als die te vinden is op bladzijde 9 van het 2^{e} deel van het archief van Heinsius:

Gisteren zijn wij in gevecht geweest met den vijand, die denkelijk het feest van den Heiligen Lodewijk heeft willen vieren; maar hij is er schaap afgekomen, Al onze troepen, zoowel kavalerie als infanterie, hebben zich zeer goed gehouden; en hadden wij niet drie *defilés* voor ons gehad, met hellingen die bij het afdalen en beklimmen bang maken, wij zouden den vijand nog wel anders hebben onthaald. De regimenten van de fransche garde en van de zwitsersche garde zijn half vernield; ons verlies is zeer gering. Een uitvoerig verslag van het gevecht zend ik aan mijn vrouw, met last om het u te doen geworden. Want ik heb geen tijd om het te laten afschrijven. Gij kunt niet gelooven, hoe welgemoed onze soldaten ten strijd gingen. Voor het overige verwijs ik naar het verslag.

'Gisteren ben ik 13 a 14 uren te paard geweest, om mij rechts en links te begeven; daarna hebben de graaf van Nassau, de Prins van Hirckevelt (?), de heer van Webbenum en een graaf D'Ardagnan die krijgsgevangen is, en eenige andere heeren, bij mij gesoupeerd; en een glas goede wijn heeft de vermoeidheid verdreven. Groot is de blijdschap bij onze troepen, dat zij den vijand zoo goed hebben afgeslagen. Ik eindig' enz.

Nu wij toch aan dat archief van Heinsius zijn, willen wij daaruit nog enkele brieven overnemen betreffende de krijgsverrichtingen van 1689.

Allereerst nog een brief van denzelfden generaal Obdam aan Heinsius, maar van vroegere dagteekening, van den 21 Juni 1689, uit de legerplaats bij Heylissem, ongeveer een uur ten zuiden van Thienen. Wat Obdam daarin zegt over de samenstelling en sterkte van het leger, beduidt niet veel; want hij

spreekt alleen over de sterkte, die het leger van de Republiek *toen* had, en die later veranderde, en hij zegt niet, hoe sterk de engelsche en spaansche troepen zijn geweest. Even min kan men veel bouwen op wat hij zegt van de sterkte van het fransche leger. Dit schrijven van Obdam bevestigt intusschen wat in den *Hollandschen Mercurius* voorkomt over de ordeloosheid bij de engelsche troepen. Zie hier dien brief van Obdam (archief van Heinsius, 2e deel, bladzijde 8):

'.....thans zal ik u spreken over de samenstelling van ons leger, dat bestaat uit 18 bataillons voetvolk, 24 eskadrons ruiterij en 2 regimenten dragonders. Frankrijk's leger" (*l'armée de France;* want Obdam's brief is, natuurlijk, in het fransch geschreven; de adel van dien tijd was nog meer afkeerig van de eigen taal te gebruiken, dan in onze dagen) "bestaat uit 24 bataillons voetvolk en 60 eskadrons ruiterij; gisteren hebben wij dit met zekerheid vernomen. De sterkte van hunne dragonders weet ik niet. Zie nu eens aan, hoe wij in het open veld kunnen blijven tegenover een zoo sterke ruiterij, en welke operatiën wij kunnen aanvangen met zulk een handvol volks. Onze Staten denken altijd dat zij zoo veel troepen hebben; en moet men ze in verschillende landstreken gebruiken, dan komen er overal te kort. In Vlaanderen schreeuwt men om hulp, en men kan die niet geven; 't is ellendig; ik wilde dat die Heeren eens hier waren, om het zelf te zien; en het is wel naar, dat men nog niet besloten heeft tot het aanwerven van die 14 kompagnieën ruiterij. Waarlijk, daar moet wat meer veerkracht zijn; bij gemis daarvan hebben thans vele onzer regimenten nog maar 3 kompagniën, terwijl de andere er 6 hebben." (Waarschijnlijk wordt hier gesproken van regimenten *ruiterij*.) "Ik bid u, breng die zaak tot stand, voor het welzijn van 's lands dienst. Geen onzer generaals kan het begrijpen, dat men zoo traag is in zoo dringenden nood, en dat men die arme kapiteins tot den bedelstaf brengt, die zulke groote uitgaven hebben gedaan, vertrouwende op de lastgeving van den Staat.....

'Zes engelsche regimenten zijn hier in de nabijheid gekomen, maar het zijn zulke onordelijke troepen, dat men niet weet hoe er meê om te springen (*on ne scait à quelle sauce les mettre*); en zij zullen eene groote wanorde in het leger brengen, waar hans alles vrij ordelijk toegaat, zoodat boeren en boerinnen daar ongehinderd met allerlei koopwaar komen. Kortom, een

groot geluk is het voor ons, dat de vijand zoo rustig in zijne kwartieren blijft; want trok hij tegen ons op, dan zouden wij in groote verlegenheid zijn.....'

In een anderen brief van Obdam wordt nog het volgende gezegd over die engelsche troepen: 'het is droevig om ze te zien; graaf Marlborough doet al wat hij kan, maar de kapiteins hebben er zoo weinig zorg voor, dat het een schande is; zij behandelen de soldaten als honden, ontnemen hun de kleêren nog vóór zij dood zijn, en laten hen moedernaakt op den weg liggen; in één woord, zij zijn zonder eenig mededoogen.'

Niemand zou wenschen, dat thans ons leger behandeld werd als vroeger het leger der republiek; maar men moet dat leger van de republiek vergelijken met de legers van denzelfden tijd; en doet men dat, dan komt men tot de overtuiging dat de soldaat van de republiek nog veel beter verzorgd werd, dan de engelsche of fransche of ieder ander soldaat van dien tijd.

Nu was Willem III ook ijverig in de weer, om voor het leger te zorgen; en uit verschillende zijner brieven aan Heinsius - ook van 1689 - blijkt hoe weinig geduldig hij was, als de Staten zich te veel wilden mengen in het legerbeheer. In die brieven, ook ontleend aan het archief van Heinsius, klinkt een scherpe en gebiedende toon, die duidelijk aantoont dat hij toen reeds koning van Engeland is geworden. Zoo schrijft de vorst uit Hampton Court 2/12 April 1689 aan Heinsius:

'Ick ben geïnformeert datter wert gesproocken ofte gedelibereert weegens het senden van gedeputeerden te velde met den vorst van Waldeck; ick versoeck dat UEd. het wil daertoe dirigeeren, datter met voorsigtigheyt magh werden geprocedeert ende dat die heeren niet te veel autoriteit magh werden gegeven, want anders sal het alles in confusie gaen, en strecken ten uyterste tot ondienst van den Staet; daer dient oock sorgh gedraegen te werden, dat er persoonen werden gekoosen die reckelijk syn en met den vorst van Waldeck kunnen overeenkomen. Ick soude oordeelen, dat het beste soude syn, indien UEd. het daertoe kost dirigeeren, dat het maer gedeputeerden waeren uyt den Raet van Staten en gecommitt. Raeden, als het in myn tijt was, als ik het leeger commandeerde, want indien het gedeput. uyt de Staten Generael syn, vrees ick, dat die te veel autoriteit sullen willen hebben, dat niet als confusie kan baeren tot groot nadeel van 't landt....'

In een anderen brief van Willem III aan Heinsius (Hamp-

toncourt 17/27 Juni 1689) schrijft de stadhouder ook over het niet aanwerven van die 14 kompagniën ruiterij en uit daarover dezelfde klachten, als voorkomen in den reeds aangehaalden brief van Obdam:

''t Is droevigh in desen tijt van de tergiversatie van de provintiën in 't aenneemen van de 14 comp. paerden; ick heb daer nogmaels aen Zeelandt over geschreven, ende UEd. dient het nogh te pousseeren zoo veel doenlijck. Het is seecker dat Vrankrijck alle artificiën sal gebruycken om de provintiën en leeden van dien onder den anderen te brouilleren ende insonderheyt van die teegens mij op te zetten....' enz.

Als men zoo nagaat, hoe het krijgsbeheer toen in elkander zat, dan komt men tot de overtuiging, dat die instelling der 'gedeputeerden te velde' dikwijls het onderwerp is geweest van overdrevene en onbillijke declamatiën, zoowel van ónze schrijvers, als van buitenlandsche.

Stelt men de vraag in het afgetrokkene: 'is die instelling goed?' dan, natuurlijk, moet het antwoord zijn: 'neen, die instelling is niet goed; want in den oorlog moet eenheid zijn, en hel opperbevel over een leger moet maar door één man worden uitgeoefend.' - Maar het kwaad dat er in die instelling gelegen was, werd verminderd en soms geheel weggenomen door twee oorzaken. Vooreerst waren die gedeputeerden te velde, in den regel, niet die onbekwame, bekrompene menschen, zooals men ze soms belieft af te schilderen; integendeel, het waren meestal mannen van verstand, van ondervinding en doorzicht, die krijgskennis bezaten, en die vaak belangrijke diensten bewezen bij het regelen van die handelingen, welke thans, bij een leger te velde, tot den werkkring worden gerekend van den generalen staf en van de intendance. En ten tweede waren die gedeputeerden te velde alleen belemmerend voor een zwak en onbekwaam legerhoofd; een bekwaam stadhouder, zooals onder anderen Willem III, zorgde er wel voor, dat die gedeputeerden te velde wat 'reckelyck' waren en 'niet te veel autoriteit' kregen; een legerhoofd als Maurits, als Frederik Hendrik, als Willem III, had volstrekt geen last van de instelling van de gedeputeerden te velde; hij maakte van die instelling 'een wassen neus,' en zelfs trok hij er soms partij van, om op anderen de verantwoordelijkheid te doen nederkomen van handelingen, die, nam hij ze alleen op zich, zijn naam afbreuk zouden kunnen doen in het oordeel van het algemeen.

Men werpe ons Marlborough in den veldtocht van 1705 niet tegen; want in 1705 hadden de gedeputeerden te velde wel degelijk de zaak bij het goede einde; Marlborough had ongelijk; en, om zijne misslagen te verbergen, wierp de listige Engelschman toen alle verantwoordelijkheid neder op de gedeputeerden te velde, alsof deze, door hun tegenstand, hem belet hadden eene bijna zekere overwinning te behalen; terwijl zij, integendeel, hem bewaarden voor eene nederlaag, die de ergste gevolgen had kunnen hebben.

Dat Waldeck na het gevecht bij Walcourt het behaalde voordeel niet doorzette en d'Humières niet op zijne beurt aanviel, wordt hem door Willem III als een misslag toegerekend; ‘gij hebt toen te voorzichtig gehandeld,’ is het verwijt dat hij in een zijner brieven aan Waldeck richt. Wij gelooven niet, dat dit verwijt gegrond was: de stadhouder, ja, zou zóó gehandeld hebben, als hij wilde dat Waldeck had gehandeld; en onder zijne krachtige leiding is het wel mogelijk, dat die aanval op d'Humières tot eene overwinning zou hebben geleid. Maar van een zoo weinig krachtvol legerhoofd als Waldeck was zulk een aanval niet te wachten; en, was hij ondernomen, hij zou denkelijk eene slechte uitkomst hebben gehad. Wat de een kan, kan daarom de ander niet.

Dat Willem III echter, niettegenstaande die berisping, zeer goed gezind bleef jegens Waldeck, blijkt uit den volgenden brief door den stadhouder aan Heinsius geschreven, uit Hamptoncourt den 17/27 September 1689. Bij Waldeck's leger had men toen, behalve hem zelven, nog twee andere veldmaarschalken, namelijk: Hendrik Casimir, de stadhouder van Friesland, en de graaf van Nassau-Sarbruck. Gedeputeerden te velde waren toen de heeren van Noordwijk en van der Cloese. Willem III schijnt gevreesd te hebben, met of zonder grond, dat door die allen inbreuk zou worden gemaakt op het gezag van Waldeck, en dat ook de raad van state zich te veel inliet met het beheer van de krijgszaken; op gebiedenden toon verheft zich de stadhouder tegen wat daarom in zijn oog inbreuken waren op zijn eigen gezag:

‘De conduiten van den raat van staaten begint in alle zaaken onverdragelijk te werden. Zij hebben ordre aan den heer van der Cloese gezonden, om aen de drie veltmaarschalken in 't leeger haare sentimenten te vraagen, hoe de trouppes van

den staat deesen winter te logeeren, een saack daer sy niet meede te doen hebben, want alhoewel mij ofte den vorst van Waldek in myn naem het regt van patenten (“marschorders)” te geeven soude werden gedisputeert ('t welk ik niet en zal lijden), soo is het in alle gevalle aan haar dispositie niet, maar aan H.H.E. Mog.; zoodat in deese saak twee malitiën steeken, de eene om mijn authoriteit te verminderen en d' andere om den vorst van Waldeck egael te stellen met de twee andere veltmaerschalken, daar hij *en chef* commandeert. Dit moet het werk weesen van den heer Huijbert, ofte den secretaris Slingelandt, ofte mogelijk alle beide te saamen, alhoewel zij in andere zaaken niet eens en zyn. De eerste heeft nog een zaak gedaen die onverdragelijk voor mij is, dat hij zijnde alleen present in den raad, de majoorsplaats van de stadt van Breda heeft vergeeven, daar ik zonder dispuyt het vergeeven heb van commandeursplaetsen; dat dit van majoor altoos apart is geweest, ja dat ik ook zelf heb vergeeven, zoodat ik daarover in krachtige termen aan den raad heb geschreeven en aan den gouverneur belast, dien aangestelden majoor niet t' erkennen en indien deselve alreede in functie was, daeruyt te stellen. UEd. wil zig weegens deeze zaake informeeren ende zooveel doenelijk tragten te prevenieeren dat zulke inpertinentie niet meer en geschiede. Het waar niet quaad dat UEd. daerover selfs sprak met den secretaris Slingeland; ik beklaag den goeden vorst van Waldeck van al mijn hart, weegens alle de moeijelijkheeden en wederwaardigheden, die hem werden continueelyk aangedaan: hij moet werden gemaintineerd of hij kan den dienst van 't land niet blijven waarneemen.’

Geen malsche brief; integendeel: een brief die op pooten staat. - Een enkele aanmerking daarover.

Natuurlijk niet over de stijl of spelling van dien brief; daarop mag men bij Willem III niet letten: hij was de man van daden, niet van woorden; omtrent de spelling bekreunt hij zich dan ook hoegenaamd niets: in denzelfden brief dan eens Waldek zonder *c*, dan weer Waldeck met een *c*; dan eens Slingelandt met een *t*, dan weer Slingeland zonder *t*; dan eens *aa*, dan weer *ae* enz. Maar dat zijn beuzelingen, waarbij men zich niet mag ophouden; iets anders bedoelt de aanmerking die wij hier willen maken.

Willem III oefende een groot gezag uit in de republiek, dit is onbetwistbaar; - wanneer hij echter daarom spottenderwijze

‘koning van Holland’ wordt genoemd, dan moet men dit volstrekt niet zóó verstaan, dat het gezag van den stadhouder onbeperkt was, dat het zoo wat gelijk stond met het gezag uitgeoefend door Lodewijk XIV, of andere vorsten van dien tijd: daartusschen was nog een groot verschil. Ontmoette de stadhouder tegenstand of tegenwerking bij zijne openbare handelingen, dan wees hij op krachtigen en onbewimpelden toon aan, dat die tegenstand onrechtmatig was; en dan wist hij, meestal, die tegenwerking te doen ophouden. Maar Lodewijk XIV had geen aanwending van drangredenen of van invloed noodig, om tegenwerking bij zijn regeerings-handelingen te overwinnen: hij had de *Bastille*, om niet van zwaardere straffen te spreken, die hij ongehinderd kon aanwenden. Vandaar dan ook, dat in Frankrijk toen niemand het lichtelijk waagde om inbreuk te maken op 's konings gezag; die het deed, stelde zich daardoor in den toestand van openlijke rebellie. Het gezag van Willem III in Holland was van een geheel anderen aard: het berustte op den grooten invloed dien zijn persoon uitoefende.

In Duitschland hebben de krijgsverrichtingen van 1689 zich hoofdzakelijk bepaald tot het beleg en inneming van Bonn en van Mainz, en tot eenige voorafgaande krijgsverrichtingen bij den beneden-Rhijn; de laatste misschien weinig belangrijk, maar die ook daarom vermelding verdienen, omdat troepen van de republiek daaraan een gewichtig deel namen.

In het begin van Maart 1689 was een hollandsche troepenmacht Kleefsland binnengerukt, om, in verband met een Brandenburgsch leger, uit het keulensche de fransche troepen te verdrijven, die dat bisdom in bezit hadden genomen. Hoe sterk de afdeeling was, die de republiek hier deed optreden, is niet met zekerheid te zeggen; die sterkte moet echter niet onaanzienlijk geweest zijn, daar later 7 regimenten ruiterij naar de Nederlanden terugkeerden, en toch nog bij het beleg van Bonn hollandsche troepen aanwezig zijn geweest. De brandenburgsche generaal Schöning schijnt het opperbevel te hebben gehad over die vereenigde macht; maar onze generaal Aylva is bevelhebber geweest van de voorhoede, en een van de krachtvolste aanvoerders. - Die Fries verdient eene bijzondere vermelding.

Aylva behoorde tot dat oude geslacht, in Friesland's geschie-

denis zoo beroemd, maar thans geheel uitgestorven, zooals meer andere historische friesche geslachten. Zijne landgenooten hebben wel eens het zwak, om de deugd der vaderlandsliefde te overdrijven; en van den hoogen lof waarmede zij gewoon zijn te gewagen van friesche mannen en van friesche instellingen, moet men soms wel een weinig afdingen; maar de lof, dien zij dezen Aylva toezwaaien, is denkelijk waar en juist; en uit alles schijnt te blijken, dat hij een ideaal is geweest van een held en van een oorlogsman. In de reeds aangehaalde '*mémoires de monsieur B. sur la cour de Guillaume* III' leest men onder anderen, over Aylva het volgende:

'De heer van Aylva, een friesch edelman en luitenant generaal, was een God Mars, wat het voorkomen, de dapperheid en de goede hoedanigheden betrof. Moedig in den oorlog, was hij in het gewone leven goed, gemeenzaam en eerlijk jegens iedereen. Vol trouw en ijver voor zijn vaderland, zou hij dit tot roem en tot steun hebben gestrekt, indien hij niet ontijdig was gestorven door den val van een paard, toen hij nog zoo nuttig had kunnen zijn.'

Met dat laatste bedoelt die heer B., dat hij het betreurt dat Aylva door den dood verhinderd is geworden om aan den spaanschen successie-oorlog deel te nemen, waar zeer zeker zijn krijgsdeugd hem nog grooteren roem zou hebben doen verwerven.

Den 10 Maart 1689 rukte Aylva op van Xanten, met de ruiterij en dragonders der republiek, eenige muskettiers en 3 lichte veldstukken; te Alpen had de vereeniging plaats met de brandenburgsche ruiterij, die onder Schöning van Wezel was gekomen; de vereenigde macht zette dien dag den marsch voort in zuidelijke richting tot aan het klooster te Kamp, en lichtte een vijandelijke veldwacht op. Den 11 werd de marsch in zuidelijke richting voortgezet; Aylva had de voorhoede; te Meurs vernam men dat een vijandelijk konvooi van 150 karren, met koorn beladen naar Rijnberk bestemd en begeleid door een 300 man voetvolk, ijlings was teruggekeerd op het vernemen van den aantocht der Hollanders; Aylva rende daarop vooruit, met de dragonders en 3 eskadrons ruiters; en 2 à 3 uur voorbij Meurs, bij het stadje Ordingen aan den Rhijn, gelukte het hem het konvooi in te halen, te nemen en de helft der bedekking gevangen te maken. Nu moet hierbij worden gevoegd, dat die bedekking bestond uit duitsche troepen, die denkelijk niet veel lust hadden om voor de zaak van Frankrijk te vechten; in zijn rapport aan Waldeck schrijft Aylva dan ook van de Duitschers,

na gezegd te hebben dat hij geen man verloren heeft: ‘hieruyt kan Uw Hoogheyt oordeelen, dat sy haer, sonder te verweeren, overgegeven hebben.’

Den 12 Maart, tegen den middag, kregen de bondgenooten te Ordingen bericht, dat eene vijandelijke macht, van Neuss komende, tegen hen in aantocht was; dadelijk opgezeten, vond de ruiterij van Aylva den vijand dan ook in slagorde, ter hoogte en tegenover Keizersweert; - het was een 800 man voetvolk en ongeveer 25 eskadrons, onder De Sourdis. Na de stelling der Franschen te hebben verkend, besloot men die aan te vallen; maar De Sourdis, dien aanval niet afwachtende, ging op Neuss terug, bij dien terugtocht ieder defilé dat hij doortrok bezettende met afgestegen dragonders. Aylva, met zijne ruiterij den vijand nazettende, met zooveel drift dat hij ten laatste maar een derde deel van zijne macht bij zich had, verdreef voor en na de dragonders uit de engten die zij bezet hielden; haalde, op een uur afstands van Neuss, De Sourdis in en bracht hem een geheele nederlaag toe; - de Franschen verloren hier meer dan 500 man, terwijl van de Nederlanders slechts 10 man sneuvelden. Dit gevecht verspreidde zooveel vrees bij den vijand, dat hij den 13^{den} Neuss ontruimde en op Bonn terugtrok, ‘in de grootste haest ende confusie van de werelt,’ zegt Aylva. Het sterke kasteel van Linne - een klein half uur ten zuiden van Ordingen - gaf zich toen over, met een honderd man die daar in bezetting waren; Neuss werd zonder slag of stoot bezet; Rijnberk werd niet aangevallen, maar gaf zich zonder verdediging over (half Mei) en Keizersweert volgde den 25sten Juni dit voorbeeld, na eene verdediging die slechts vier dagen duurde.

Met Bonn ging het minder goed; daar was eene sterke fransche bezetting, een 8000 man, en, wat meer zegt, een uitstekend bevelhebber, d'Asfelt, een man van groote bekwaamheid en moed. Willem III was dan ook zeer tegen dat belegeren van Bonn, waardoor gedurende het jaar 1689 een aanzienlijke legermacht werd beziggehouden, die hij gaarne in de Nederlanden had werkzaam gezien, ‘'t Is ten uytersten bedroeft,’ - zoo schreef hij den 13/23 Augustus 1689, uit Hamptoncourt, aan Heinsius - ‘en nog schadelijker de onseeckerheid van de brandenburgsche resolutiën, ende de laatste die deselve heeft genoomen om nu Bonn effectivelijk te beleegeren is de qualijkste partij van allen die hij naer mijn oordeel koste neemen, en 't welck de operatiën van de andere armeen teenemael zal deconcerteeren, ende

waar het nog mogelijk zoo diende de keurvorst van dat dessein te werden gedetourneert.' (Archief van Heinsius, 2e deel, blz. 4.)

Maar het was niet mogelijk den keurvorst 'van dat dessein te detourneeren;' hij bleef er bij, dat Bonn moest worden belegerd; in de eerste dagen van Juli begon dat beleg, en eerst den 12den October 1689 had de overgave plaats; een beleg, dus, dat drie maanden duurde, en de bondgenooten op zware verliezen kwam te staan. De fransche bezetting, tot op een groote 5000 man verminderd, verwierf vrijen uittocht; en d'Asfelt stierf kort daarna aan zijne wonden; 'met den roem,' zegt de *Hollandsche Mercurius*, 'van sigh een wacker soldaat getoont te hebben.'

De lange duur van het beleg van Bonn werd ook eenigszins veroorzaakt door dat gedurende eenigen tijd dat beleg minder krachtig werd doorgezet, omdat eene Brandenburgsche afdeeling van een 6000 man van Bonn naar Mainz werd gezonden om mede te werken tot den val van die laatste vesting. In Coehoorn's levensbeschrijving door zijn zoon, komt ook de bewering voor, dat de werkzaamheden van het beleg op verkeerde wijze werden bestuurd; dat de groote Ingenieur, die als aanvoerder van een regiment voetvolk dat beleg bijwoonde, dat verkeerde den keurvorst aanwees, en dat het opvolgen van Coehoorn's raad daarop den val der vesting heeft bespoedigd. In hoe ver of die bewering gegrond is, valt moeielijk te zeggen.

Het beleg van Mainz, den 6den Juli 1689 door den hertog van Lotharingen met een Rijksleger begonnen, eindigde daarmede dat de fransche bevelhebber D'uxelles den 9den September zijne vesting overgaf, een vrijen aftocht bedingende voor de bezetting, die nog een kleine 7000 man uitmaakte. De verdediging van Mainz is goed geweest, en heeft den belegeraar nog al verliezen gekost; die verdediging zou langer hebben geduurd, wanneer Mainz genoegzaam voorzien ware geweest van buskruit; het gebrek daaraan verhaastte de overgave. De beschuldiging, bij Rousset voorkomende, dat, na de overgave van Mainz, de Duitschers eenige gewonde fransche soldaten in den Rhijn hebben verdronken, wordt eenigszins bevestigd door de volgende opgave in den *Hollandschen Mercurius*: 'Uyt de St. Stephens kerck voerde men veele karren met doode fransse na den Rhijn en wierp ze van 't lant af; daer onder uyt het geluyt maken gegist wiert, dat sware gequetsten zieltoogden.' Het zou dus maar per abuis gebeurd zijn!

Dat Mainz zich door gebrek aan buskruit had moeten overgeven, werd aan Louvois geweten; hij werd daarover gegispt door de openbare meening in Frankrijk; niet ten onrechte, gelooven wij; want hij die met het beheer van het krijgswezen is belast, moet zorgen dat de noodige krijgsmiddelen aanwezig zijn, waar het vereischt wordt. Het aanzien van Louvois was toen ter tijd aan het tanen: hij daalde in de gunst bij Lodewijk XIV; Mevrouw de Maintenon was niet meer zijne beschermster; en de Minister van Marine, Seignelay, de talentvolle zoon van Colbert, begon den naam van Louvois afbreuk te doen. Toch was het noodig, dat nog met ijzeren hand de misbruiken in het fransche krijgswezen werden te keer gegaan; - overtuigend zal dit blijken, als men leest wat Rousset (4^{e} deel blz. 233) zegt over de fransche hospitalen van dien tijd:

De Intendant Delafond - bij het leger van den Rhijn - schrijft, 5 September 1689, aan Louvois, onder anderen: ‘de soldaten blijven liever ziek in de legerplaats, dan naar het hospitaal te gaan, waar zij slecht worden behandeld.’ Drie dagen te voren, den 2^{den} September, schreef dezelfde Intendant aan Louvois, dat hij naar Straatsburg was gegaan om het hospitaal te inspecteeren; hij had gezien, dat de meeste zieken met drieën in één bed lagen, - eigenlijk op den grond, zonder matras, op een enkelen stroozak. ‘Die arme kerels sterven en zullen blijven sterven, worden zij niet beter verzorgd; want het grootste deel lijdt aan bloedontlasting, en dit brengt bederf en aansteking te weeg, daar zij met drieën op één bed slapen.’ - Den 29sten October schrijft de Maarschalk De Lorge aan Louvois:

‘Ik zal onderzoek doen naar de klachten van de troepen over de hospitalen van Mont Royal en Sarre Louis. Ik weet dat die klachten over het geheel inhouden, dat de meeste soldaten op niets anders liggen dan op stroo, met drieën in één bed; dat de Chirurgijns domkoppen zijn, zeer lui in het verzorgen van de zieken, en dat zij, om een haverklap en zonder noodzakelijkheid, armen en beenen afzetten. Zoo veel is zeker dat, over het geheel genomen, alle zieken en gewonden daar sterven. Iederen dag moeten de hospitalen geïnspecteerd worden door een kapitein; maar het kwaad zit daarin, dat de kapitein, uit vrees voor besmetting, de zieken niet bezoekt, en ik geloof dat de *Commissaire de guerre* al even weinig doet als de kapitein.’

Den 10^{den} Januari 1690 schrijft Louvois aan La Grange (een Intendant): ‘het is onnoodig nog Inspecteurs in de hospitalen

te hebben, want daarvoor worden de *Commissaires de guerre* betaald. Alles zal goed gaan, als de Intendant en de *Commissaire de guerre* er maar voor waken, dat de aannemer zijn plicht doet; maar laat men hem den baas spelen, dan zal alles altijd verkeerd gaan.'

Van de hospitalen gewagende en van het jammerlijk beheer der aannemers, is het niet onnoodig om een vroegeren brief - van 7 Mei 1683 - van Louvois aan den Intendant La Grange aan te halen: 'ik heb gelezen wat gij, tot nu toe, op het spoor zijt gekomen, ten aanzien van de schurkerijen van Pater Montellier' (belast met het beheer van de hospitalen in den Elzas); 'daar, om hem te straffen, verdere schuldbewijzen onnoodig zijn, dewijl hij zijn vergrijp heeft bekend, zoo vindt de koning goed, dat gij hem doet veroordeelen, om door den scherprechter in alle hospitalen van den Elzas te worden rondgeleid, met een bordje op borst en rug, waarop te lezen staat: *landsdief (fripon public);* en dat hij daarna levenslang worde gebannen uit den Elzas. Van de traktementen der bataillons-kommandanten zult gij de gelden afhouden, die zij zich toegeëigend hebben in verstandhouding met Pater Montellier.'

Dat de oneerlijkheid streng gestraft wordt, is zeer goed; maar de ougelijkheid in de straf is af te keuren: waren die bataillons-kommandanten minder schuldig dan Pater Montellier?

Van Italië behoeft, over 1689, weinig gezegd te worden: daar viel niets bijzonders voor, behalve dat de hertog van Savoije zich aan de zijde van de bondgenooten aansloot. Die vroegere gebieders van Savoije hebben altijd zoo, bij de Europeesche oorlogen in Italië, de eene partij met de andere omgewisseld, al naar gelang hun belang dit medebracht; daardoor hebben zij gedurig hunne macht uitgebreid, totdat zij ten laatste in onze dagen geheel Italië onder hunne heerschappij hebben gebracht, - op gelijke wijze als het huis van Brandenburg thans den schepter zwaait over geheel Duitschland. Die beide vorstenhuizen zijn groot geworden door eene staatkunde, die zich vooral gekenmerkt heeft door behendigheid.

Van meer gewicht waren, in 1689, de krijgsverrichtingen in de britsche eilanden.

In Engeland zelf had Willem III, om zoo te zeggen, geen gewapenden tegenstand ondervonden; ook Schotland onderwierp zich aan zijn gezag; wel werd daar een opstand bewerkt ten voordeele van koning Jakobus, door den markies van Dundee, Claverhouse, den dapperen aanvoerder, zoo verschillend geschetst door Walter Scott en door Macaulay; - maar toen, in het begin van Augustus 1689, bij een veldslag tusschen de opstandelingen en de troepen van Willem III, door Mackay aangevoerd, wél Mackay werd geslagen, maar Claverhouse sneuvelde, ging de macht der Jakobieten uiteen, en vond de heerschappij van den nieuwen koning geen bestrijders meer in Schotland.

Maar op Ierland vooral was de hoop van koning Jakobus gevestigd. Het groene Erin was toen even woelziek en onrustig, als het vroeger en later altijd is geweest; daar woont een wonderlijk volk, dat om vele goede en schitterende hoedanigheden sympathie verdient; dat, zeer zeker, niet ten onrechte zich verzet tegen vreemde onderdrukking, maar dat, door een volslagen gemis van gezond verstand, maar niet tot orde en vrijheid schijnt te kunnen komen en voortdurend de verzoenende hand afwijst die Engeland het herhaaldelijk aanbiedt.

Daar had Jakobus tot onderkoning aangesteld den hertog van Tyrconnel, een afstammeling van het oude geslacht der Talbot's. Tyrconnel, door Macaulay te ongunstig afgeschilderd, betoonde zich een trouw en bekwaam dienaar van de Stuarts; hij verwierp de uitnoodiging van Willem III om zich aan hem te onderwerpen; hij verklaarde zich, integendeel, met ijver voor het gezag van koning Jakobus; hij bracht de katholieke bevolking van Ierland - verreweg het talrijkste deel - onder de wapens; en de protestantsche Ieren, natuurlijk aanhangers van Willem III, werden zoodanig ten onder gebracht, dat geheel Ierland Jakobus gehoorzaamde, behalve in het noorden de drie steden: Londonderry, Inniskillen en Coleraine.

Koning Jakobus begreep toen, dat het zijn plicht was om zijne Iersche onderdanen niet alleen te laten strijden voor zijne zaak, maar zich aan hun hoofd te stellen. De verdreven vorst was door Lodewijk XIV met echt koninklijke gastvrijheid ontvangen; maar minder ingenomen met hem was het fransche volk zelf; en wanneer hier gesproken wordt van het fransche *volk*, dan worden daarmede alleen bedoeld de hoogere standen;

al het andere telde toen niet. Met de engelsche koningin was men nog al ingenomen; met den koning niet; die boezemde weinig achting in. Rousset (4e deel blz. 188-189) beroept zich op madame de Sévigné, om de denkwijze in Frankrijk over Jakobus en zijne, vrouw aan te duiden:

'.....Met die koningin is men ingenomen,' zeide madame de Sévigné; 'zij heeft veel geest; alles wat zij zegt is verstandig en waar. Met haar man is dat anders; moed heeft hij wel, maar een alledaagsch verstand; wat er in Engeland gebeurd is vertelt hij op zoo ongevoeligen toon, dat men met hem te doen heeft. Hij is niet kwaad, en woont alle vermaken van Versailles bij.' (Brief van den 11den Januari 1689.)

Wat later, gewagende van een *souper* dat de hertog de Chaulnes, de gouverneur van Bretagne, aan Jakobus II gaf, zeide madame de Sévigné nog: 'die koning heeft gegeten, alsof er geen prins van Oranje op de wereld was;' en dadelijk daarop zegt zij, bij wijze van tegenstelling: 'wat een weêrgasche kerel is toch die prins van Oranje! Als men nagaat, dat hij alleen heel Europa in rep en roer brengt! Wat een schitterende ster! (quelle étoile!'). (Brief van den Uden Maart.')

Jakobus scheepte zich, in de eerste dagen van Maart 1689, te Brest in, vanwaar eene fransche scheepsmacht hem naar Ierland moest overbrengen; de onttroonde vorst was door den franschen koning van eene aanzienlijke som gelds voorzien, en werd vergezeld door een aantal zijner uitgewekene aanhangers en door eenige fransche officieren. Tegenwind was oorzaak, dat de koning eerst den 17den Maart te Kingsale landde, op de zuidelijke kust van Ierland; van daar begaf hij zich, over Cork, naar Dublin en werd kort daarop in die hoofdstad begroet door d'Avaux, den vroegeren franschen gezant in den Haag, en nu gezant bij Jacobus. Uit Frankrijk kwam gedurig toevoer voor de Iersche Jakobieten; eene engelsche vloot, onder Herbert, wilde dit beletten; maar na een vrij onbeslist gevecht tegen eene fransche scheepsmacht, onder Chateau-Renaud, op den 11den Mei, bij de baai van Bautry geheel in het zuidwesten van Ierland, keerde de vloot van Herbert naar de engelsche kusten terug.

In Ierland poogden de Jakobieten, in 1689, zich meester te maken van de enkele sterke steden in Ulster, het noordelijkste gewest, die nog de partij van koning Willem hielden; zij vermeesterden Coleraine, deden een vruchteloozen aanval op

Inniskillen, en spanden hunne uiterste pogingen in om de stad Londonderry te bemachtigen.

Het verhaal van dat beleg van Londonderry behoort niet tot het bestek van dit opstel; toch kan het niet geheel onvermeld blijven: daartoe heeft dat beleg een te groote en te welverdiende geschiedkundige vermaardheid verkregen. De verdediging van Londonderry beslaat in de engelsche geschiedenis een even schitterende bladzijde, als de verdediging van Haarlem en Leiden in de onze; en de naam van Walker verdient in éénen adem te worden genoemd met de glorievolle namen van Ripperda en van Van der Werf.

Engelsche geschiedenis zeiden wij; want de verdedigers van Londonderry in 1689 zijn, zoo niet Engelschen geweest, dan toch afstammelingen van Engelschen, engelsche Ieren, door afkomst en kerkleer geheel vreemd en geheel vijandig aan het eigenlijke Iersche volk. Walker, het hoofd der verdedigers, de ziel van de verdediging, behoorde eigenlijk tot den geestelijken stand: hij was rector; maar het was een predikant, zooals die in vroeger jaren veelvuldig waren, die even gaarne de krijgstrompet hoorden als het orgel, die het oorlogspaard wisten te mennen en het slagzwaard te zwaaien; echte vertegenwoordigers van wat een nieuwere engelsche schrijver - Kingsley - ‘het gespierde Christendom’ heeft genoemd (*muscular Christianity*).

In Londonderry was aanvankelijk een geregelde troepenmacht in bezetting; maar den bevelhebber daarvan, den kolonel Lundy, sloeg de schrik om het hart toen hij hoorde dat geheel Ierland zich voor Jakobus had verklaard en eene sterke legermacht oprukte om Londonderry te doen vallen. Lundy ging zóó ver, van den vijand aan te bieden om de stad zonder slag of stoot over te geven; en toen dit belet werd door de hoofden der Iersche Protestanten, verwijderde zich de onwaardige bevelhebber, en haalde een paar regimenten over, die uit Engeland waren ingescheept naar Londonderry, om, even als hij, de verdediging van die stad op te geven en naar Engeland terug te keeren.

De verdedigers van Londonderry droegen toen het opperbevel op aan twee mannen: de predikant Walker, en de kolonel Baker; de laatste is, gedurende het beleg, gestorven, door ziekte of vermoeienis. Het beleg heeft geduurd van de helft van April tot den laatsten Juli, - drie en een halve maand; toen werd het opgebroken, nadat engelsche schepen, de rivier Lough Foyle opzeilende, er in geslaagd waren om het uitgehongerde

Londonderry van levensmiddelen te voorzien; dit moet een oogenblik geweest zijn, als toen de eerste schepen van Boisot in Leiden den zoo lang verbeiden leeftocht brachten.

Dat het beleg van Londonderry, uit het oogpunt der krijgskunst, groote waarde heeft, niemand zal dit beweren; even min als het beleg van Leiden; maar de dapperheid schittert hier, evenzeer als bij de verdediging van Haarlem. De bezetting van Londonderry telde 7000 man, geïmproviseerde soldaten, zonder krijgsondervinding, maar bezield door groote geestdrift; en de groote 20,000 man, die onder den Franschman De Rosen, en onder Berwick, een basterdzoon van koning Jakobus, de stad belegerden, lieten ook veel te wenschen over aan militaire waarde: het waren niet de uitmuntende spaansche troepen die Haarlem en Leiden hebben aangevallen. Dat beleg van Londonderry bestaat dan ook maar in het aanleggen van loopgraven en batterijen en in het beschieten van de stad; maar van bressen is geen sprake; en onophoudelijk en met groote onversaagdheid doen de belegerden uitvallen, die meestal door het geluk worden bekroond. De voorname verdienste van de verdediging bestaat echter in het zoo standvastig verduren van den hongersnood.

Het was reeds in de tweede helft van Augustus 1689, toen uit Engeland een leger onder zeil ging naar Ierland. Hoe sterk dat leger geweest is, is niet duidelijk; een enkele opgave spreekt wel van een 40 a 50000 man; maar dat is een geheel onbepaalde, een geheel onbetrouwbare opgave, - stellig zeer overdreven; men heeft misschien wel het voornemen gehad om zulk een leger naar Ierland te zenden, maar de uitvoering is verre beneden dat voornemen gebleven. Zoo onder anderen blijkt het, dat een deel der ruiterij eerst zeer laat in Ierland is gekomen, en dat 7000 man deensche troepen - 6000 man voetvolk en 1000 ruiters - waarop men gerekend had, eerst op het einde van 1689 zijn aangekomen, nog niet eens in Ierland, maar pas in Engeland of Schotland. Dat er nederlandsche troepen waren bij dat leger, dat in 1689 in Ierland optrad, lijdt geen twijfel; en onder de bevelhebbers wordt Ginkel genoemd, die hier het tooneel betrad van zijn toekomstigen krijgsroem.

De opperbevelhebber was de oude maarschalk Schomberg, een man van veel naam, die misschien vroeger welverdiend was;

maar nu was Schomberg, door de jaren, aan geestkracht verminderd, en daardoor niet het beste legerhoofd dat men had kunnen kiezen. Hop, die toen als een soort van gezant in Engeland was, schreef den 5/15 November 1689 aan Heinsius: ‘daer sijn er die meijnen dat in de vigeur en activiteit van den goeden ouden heer van Schomberg in het verloop van desselfs jaren vermindering soude werden bespeurt.’

Veel bijzonders richtte Schomberg in 1689 dan ook niet uit. Den 23sten Augustus geland te Bangor, op de noordoostkust van Ierland, nabij Belfast, maakte de maarschalk zich meester van laatstgenoemde stad, en spoedig daarop, en zonder grooten tegenstand, van het geheele noordelijke deel van Ierland. Den 12^{den} September stelde toen het eiigelsche leger zich in beweging naar het zuiden, naar Leinster, naar de hoofdstad Dublin; heel ver ging die beweging echter niet; want bij Drogheda, bij de monding van de rivier de Boyne, ontmoette men het leger van koning Jakobus, een 27000 man sterk. De beide legers bleven eenigen tijd werkeloos tegenover elkander; geen van beide schijnt lust te hebben gehad om aan te vallen; en toen nu het slechte weêr inviel, betrokken de beide partijen in October de winterkwartieren, en was de veldtocht van 1689 in Ierland geëindigd.

Zóó waren de krijgsverrichtingen van 1688 en 1689; van geen groote beteekenis op zich zelve, hebben zij belang als de inleiding, als het voorspel, tot de latere oorlogsfeiten; zij kondigen Fleurus aan, de verovering van Ierland, de roemvolle nederlaag van Beachy-head, de zeetriomf van kaap La Hogue, de twee belegeringen van Namen, Steenkerke en Neerwinden, - grootsche gebeurtenissen, die Neêrland's wapenroem met schitterenden glans omgeven, en Willem III een welverdiende plaats schenken naast Maurits en Frederik Hendrik.

's Gravenhage, 21 Juni 1880.
W.J. KNOOP.

Don Juan de Mulinàro.

De predikant Malthus zat in zijn luierstoel aan een der ramen van zijne studeerkamer, en tuurde naar buiten. Voor zoo ver het daarbij op het gebruik zijner oogen aankwam, had hij die even goed kunnen sluiten: want hij keek naar niets - en er viel ook niets te kijken, dan een Noordhollandsch weiland, overdekt met sneeuw. Dit was het uitzicht noordwaarts heen. Ook tegen het Westen had het vertrek een paar vensters; maar ook dáár kon de bewoner niets bespeuren dan eene besneeuwde vlakte, benevens een half ontwiekten watermolen aan het einde van eene dichtgevrozen wetering. Waren bovendien nog de beide andere wanden open geweest voor het karige licht van den Januari-dag - de dominee zou ook in het Zuiden en in het Oosten niets hebben opgemerkt dat aan zijn lusteloozen blik eenige verstrooiing had kunnen verschaffen. Want de pastorie lag met het kerkje en de daaraan grenzende herberg midden in den polder, een half uur minstens van het naaste dorp, een uur wel van het naburige marktstadje. Er lagen een aantal flinke hoeven verspreid in het rond - alle ver af; er stonden een tien of twaalf iepen bij de kerk, wat schrale esschenstammetjes langs den straatweg, een rijtje knotwilgen hier en daar aan eene sloot; dan, wijd aan den horizon, eene enkele boomgroep en een paar dorpstorens, - ziedaar geheel het landschap. En dit weinige was nu door de dikke sneeuwlaag zoo goed als uitgewischt, althans tot de meest volslagene eentonigheid ineengedoezeld. In het eerst had dit schouwspel de vluchtige bekoring geboden van het nieuwe. Later, toen de zon er op scheen, was het verblindend, vermoeiend geweest. Thans echter, nu een vale, roerlooze hemel zich er over welfde, die sneeuw beloofde, nóg meer sneeuw - thans stemde het dominee Malthus onbeschrijfelijk neerslachtig. Hij was op het stuk van natuurschoon zekerlijk niet verwend;

zelfs op den zonnigsten Juni-ochtend was het groen der eindelooze grasvelden van het koeienland zóó rijk niet geschakeerd met paardenbloemen en roode klaver, om hem de zinnen te bedwelmen met kleurenweelde. Maar toch, deze volstrekte afwezigheid van alle kleur, reeds weken lang nu, maakte op den eenzamen man steeds dieper en dieper den indruk van eene grenzenlooze, hopelooze somberheid..... Noem wit, niet zwart, de verf des doods. In zwart liggen alle tinten verholen; uit het diepste zwart flitst te voorschijn de vuurgloed der hel: - warmte, leven dan toch. Maar wit is de ledigheid, de ijlheid - het kóude, stoffelooze, wezenlooze Niet.

Het is moeilijk te zeggen, ja dan neen, of deze zelfde gedachte ook dominee Malthus door het hoofd maalde, terwijl hij daar zoo zat te staroogen in het doffe verschiet. Te vermoeden valt het veeleer, dat op dit oogenblik zijn brein in een toestand van werkeloosheid verkeerde, of, zoo het al met iets bezig was, dan met mijmeringen even vaag en flets als de streep langs welke de bleeke aarde en het bleeke zwerk samenvloeiden daarginds aan de noorderkim.

Intusschen - nu opeens keek hij toch naar iets, en zeer aandachtig. Juffrouw Dientje, zijne oude huishoudster, had namelijk een overschotje van het middageten uit het keukenraam gegooid, voor de muschjes, die verkleumd tusschen het groen van een paar hulstboompjes scholen. De hongerige diertjes vlogen er gretig op af; maar nauwelijks hadden zij al tjilpeind hunne vreugde te kennen gegeven over het onverwachte maal, of daar kwamen uit de iepen een paar ruwe snuiters van kraaien neergestreken, die het arme kleine grut met snavelstooten verjoegen, en nu aan het voedsel zich te goed deden met echten bandietenlust. ‘Vort, leelijkerts, vort!’ riep Berendina, ten toppunt van verontwaardiging. De roovers slokten er slechts te gulziger om. Eene pantoffel plofte tusschen hen neer in de sneeuw: - zij hupten even zijwaarts, doch hervatteden terstond hun festijn. Toen ondernam mejuffrouw Dina persoonlijk eenen uitval, ten einde de drieste schurken te verjagen. Te laat! Het leste brokje aardappel was juist in eene der zwarte snebben verdwenen.

De dominee glimlachte bitter. Zoo treffend paste dit kleine tooneel in het kille, meedoogenlooze winterlandschap. Was het geen satire op de leer die hij morgen weer verkondigen zou in zijne kerk: de leer van de liefde en van der liefde almacht:

de leer van dien Vader der Schepping, zonder wiens wil geen muschje ter aarde valt? - Zie! hier was nu deze Schepping: een barre ijsklomp, voor geen vogeltje zelfs maar een kruimpje voortbrengend. En daar was ook de liefde. Zie! Wat zij offerde voor de muschjes - de kraaien gingen er straffeloos op te aas..... Toch, eene satire is nooit meer dan eene h a l v e waarheid. Want de ware liefde laat niet af. Zie wederom slechts! Juffrouw Dientje was naar buiten gegaan, om nogmaals hare beschermelingen wat voor te werpen. Mocht ook die tweede poging mislukken, zij waagt er eene derde. Gij kunt zeker zijn, dat zij dien namiddag hare breikous niet voor den dag gehaald en hare voeten niet op haar warm stoofje gezet heeft, alvorens zij de muschjes had verzadigd.

Dit tweede bedrijf van het stukje m o r a l e e n a c t i o n, waarbij zijne getrouwe huis verzorgster en het vogelenheir de hoofdrollen vervulden, had den predikant weer een weinig opgebeurd. Hij rees van zijnen stoel, en bemerkte nu dat hij al mijmerend een stuk papier had saamgevouwen tot eene veelhoekige meetkunstige figuur. Onwillekeurig bracht hij het velletje tot zijne oorspronkelijke gedaante terug, sloeg een oog op den gedrukten inhoud van het verfrommelde strooibiljet, en las als volgt:

> ‘*Op Zaterdag den* 17 *Januari* (*volle maan*) *in het lokaal van Ari Harmsen, te Polderbroek*,
> *Groote Voorstelling*
> *door het gezelschap Acrobaten, Pantomimisten, Café Chantantes en Vaudevillisten, onder directie en met medewerking van den heer Vincentio Bonaventura, eersten bariton van de groote Opera della Scala te Milaan. Schitterend succes in het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam, in het Feestgebouw te Rotterdam en in La Sodalité te Antwerpen*.’

Dominus Malthus fronste de wenkbrauwen. Hij was voorwaar geen kunst-verfoeiende puritein; maar juist als vurig muziekvriend had hij van den tingeltangel eene niet uit te spreken walg; en dat die inrichting nu al aan de steden niet meer genoeg had, doch het platteland begon af te stroopen, om ook de boeren te verliederlijken - dit vond hij treurig en ergerlijk. En deze orgie van gemeenheid, deze muziekmoord en kunst-bezoedeling zou hier plaats hebben naast zijne deur! Buurman Harmsen, anders een degelijke kerel, leende daartoe zijne eerzame bovenzaal! - En het brutale program

van al die ploertigheid had zich zelfs een weg gebaand tot in de pastorie: tot in des dominees studeervertrek, waar hij zijne preeken schreef, waar zijne boekenkast naast zijn harmonium stond, waar de portretten van zijn groote dichters en kunstenaars geschaard hingen aan den wand! - Hoe kwam dit vieze vod hiei tusschen zijne vingers? Vermoedelijk doordien hij het in zijne verstrooidheid had opgenomen van de tafel. Maar hoe dan was het op zijne tafel verdoold geraakt? - Dáárover moest de huishoudster ter verantwoording geroepen worden. De heer Malthus schelde. Berendina kwam.

'Zeg eens, Dientje,' begon hij, op een toon waarin hij vergeefs zekere strengheid poogde te leggen: 'Ik vond hier dit papier liggen. Weet ge daar van?'

'Dit pampiertje?' vroeg mejuffrouw Dina, terwijl zij haren bril in positie bracht, en het bewuste stuk uit de hand van haren meester overnam: 'Dit pampiertje? - Ik weet van niets, dominee. Er is niets bezorgd, 't Heeft dan zeker tusschen de krant gezeten.' - Maar toen zij de eerste regels gelezen had, steeg haar het bloed naar het hoofd. - 'Wel goddeloos!' riep zij, de armen over hare maagstreek kruisende: 'Wie had er nu zóó iets van Arie Harmsen kunnen denken! - Kijk er eens hier!' - en zij begon uit het programma der voorstelling de zoodanige nummers af te lezen, die het levendigst hare verbolgenheid gaande maakten. - '*Arabische luchtsprongen, uit te voeren door Mesjeu Lamberti*. En dat nog een gewezen ouderling!' - doelende niet op Monsieur Lamberti, maar op Arie Harmsen. - 'Numero drie: *Coupletten, "Als men iets verloren heeft," te zingen door Mammezel Celestine*. Moesten de sletten zich niet de oogen uit haar hoofd schamen! - Numero zeven: *De Broedermoord, of de Doodslag van Kaïn aan zijnen broeder Abel, tableau-vivant met bengaalsche verlichting*. Ziedaar nu! niet eens Onze Lieve Heers eigen woord kunnen ze buiten het spel laten, die aterlingen! - Numero negen: *Duo uit de opera Don Juan: 'Reik mij de hand, mijn leven?' voor te dragen door den heer Vin.... Vincentio Bona.... Bonaventura* - een mooi avontuur, ja, op den avond vóór den Zondag! - *en Mammezel Celestine voornoemd*. Nu, dat lievertje zal wel geen neen zeggen. Maar ik voor mij, eer dat ik me met zoo'n schorriemorrie - -'

De goede juffrouw had in haar vuur niet opgemerkt hoe de

dominee, die eerst maar met een half oor toegeluisterd had, plotseling, haast als met een schrik, aandachtig was geworden bij de vermelding van dit numero negen op het biljet. - ''t Is wèl, Dientje,' zeide hij, met een kalmeerend handgebaar: 'laat de rest nu maar ongelezen. We zijn dwaas, er ons zoo warm over te maken!'

'Warm over maken?' hernam Berendina: 'Zou ik me daar niet warm over maken, over zulke spectakels, haast op den drempel van Gods huis, en dat wel op den avond vóór dat dominee preeken moet! - O dominee! dominee! dat er nu toch geen wet of geen autoriteit bestaat om zóó iets te verbieden! - Zie er eens aan! Dan geven ze ook nog een komedie-stukje. Kijk! *"Frans en Fransientje, of het scheurtje in het kamerschut," voddeviel met zang in één bedrijf*. En dan - alsof 't dan nóg niet genoeg was - dan moeten ze nog dansen. Jawel! dan moeten me die lompe machines van boerenmeiden - -'

'Genoeg, Dientje, genoeg!' viel dominee haar glimlachend in de rede: 'Ga nu heen: ik moet studeeren. En neem dit papier maar weer mee. Of neen - ge kunt het nú ook wel hier laten.'

'Zeker, dominee, zeker!' - - en het trouwe schepsel had, onhoorbaar, de kamerdeur reeds achter zich gesloten. Geen hooger machtwoord toch voor juffrouw Dientje, dan dat de dominee studeeren moest. Voor des leeraars studie koesterde zij een onbegrensden, bijna godsdienstigen eerbied. Zij stelde zich voor hoe hij daar dan ging zitten in zijnen armstoel, met zijne lange pijp in den mond, om, als uit den hooge bezield, die stichtelijke predicaties neer te schrijven, die schoone gedachten uit te denken, die troostende waarheden te vergaren, waarmede hij elken zondag-ochtend haar ontvankelijk gemoed verkwikte. De stille, altoos zachtzinnige grijsaard, met wien zij de vijftien jongste jaren haars levens in schier volslagen afzondering gesleten had - hij was haar afgod. Zij aanbad zijn persoon, en (uiterst zeldzaam geval bij lieden van haar slag en in hare betrekking) ook zijne leer aanbad zij. Zich het Nederlandsche Gereformeerde Kerkgenootschap te denken zonder h e m , was voor juffrouw Dientje even onmogelijk als zich hare keuken te verbeelden zonder hare glanzende koperen braadpannen; en hoe Onze Lieve Heer het stellen zou op aarde, als dominee Malthus er niet meer was - ziedaar een vraagstuk in hetwelk zij zich liever maar niet verdiepte.

Hadde zij thans echter zich zóóver kunnen vergeten van door het sleutelgat te gluren, dan zou zij bespeurd hebben dat dominees studeeren, terstond na haar vertrek, zich richtte op heel iets anders dan zijne leerrede voor morgen-ochtend of morgen-middag. De heer Malthus had het strooibiljet van den tingeltangel weer van de tafel genomen; hij staarde er eene wijle op, diep in gepeins verzonken, en ging er vervolgens mee op en neer loopen, neuriënd, zachtkens voor zich heen, den onvergankelijken minnezang uit *Don Giovanni:*

'*Là ci darem la mano*,
Là mi dirai di si.'

Daarna zette hij zich in zijn armstoel bij den haard, wierp brandstof op het vuur, en blikte, altoos nog met het papiertje in de hand, in den opflikkerenden gloed.

Wat hij er in zag? - - Och, wat ziet men in het vuur van zijnen haard, wanneer men oud geworden is, en eenzaam op een grauwen winterdag in zijne kamer zit, en zoo juist een liedje geneuried heeft, waaraan de geur nog hangt van den bloeitijd eener wilde jeugd?

Dominee Malthus dacht aan iets, dat hem eigenlijk geen enkel uur uit de gedachten bleef, maar dat thans met eene ongewone levendigheid zich opdrong aan zijne herinnering.

'*Là ci darem la mano*!'..... Veertig jaren her - jawel, het was veertig op een prik -, had zekere Lodewijk Malthus, student in de godgeleerdheid, het hooren zingen in den schouwburg van Neerland's eerste academie-stad. Daar kwam toen maandelijks eene Italiaansche opera-troep uit Amsterdam spelen. Op een avond gaven ze *Don Giovanni*. De baritone was voortreffelijk; Donna Anna eene fiere g r a n d é z z a ; Zerlina een snoepig bekje. De jonge theologant echter had oog en oor slechts voor Donna Elvira, de tragische. Deze dame behoorde dan ook ontegenzeggelijk tot de belangwekkendste artisten van het gezelschap. Geen schoonheid naar den regel - maar een weelderige bouw, gloeiende oogen, eene volle altstem, een hartstochtelijk spel. Zij was het kind van een Berlijnschen bierkneiphouder, die tijdens de kracht zijner jaren in zekere kringen eenige vermaardheid verwierf door zijn vermogen om weissbier te zwelgen tegen drie brouwersknechten op; en van eene Veroneesche moeder, wier veelbewogene jeugd begon

met het vlechten van stroohoeden, en eindigde op de planken van een klein theater; waarna zij eerbaarheid gevonden en zwaarlijvigheid opgedaan had onder het echtelijke dak van den eigenaar der bierhalle *Zum schwarzen Gambrinus*. De dochter uit dit huwelijk sprak dus zoo vloeiend als haar vader het zuiverste Berliner Duitsch; en tevens zong zij zoo vlot als hare moeder de taal van den zwaan van Pesaro en van den Abbate del Ponte. Haar eigenlijke naam luidde Lotchen Müller; doch in de kunstwereld kende men haar niet anders dan als Carlotta de Mulinàro.

Carlotta nu, als Donna Elvira, overtrof dien avond zichzelve. Het was of zij meer dan ooit hare ziel legde in wat zij zong. Toen zij opkwam in haar zwart satijnen gewaad, en hare heerlijke aria voordroeg:

> '*Mi tradi quell' alma ingrata*,
> *quell' alma ingrata*' -

toen scheen zij inderdaad weg te krimpen van wee over hare rampzalige liefde voor den onverlaat die haar ten gronde richtte. Zij zag zoo bleek; zoo welsprekend was elk harer wanhopige gebaren; zoo als het e c h t e snikken van smart klonken de tonen harer weeke stem. Het gansche publiek schreeuwde *brava! bravissima!*, en klapte in de handen, opgetogen over zóóveel waarheid in de kunst. Alleen de student Malthus, hoewel hij slechts om harentwille scheen gekluisterd te zitten aan zijn stoel in eene der achterste loges, verroerde hand noch lip. Toeh had Elvira's zingen blijkbaar op niemand een dieperen indruk gemaakt, dan juist op hem; toch had die kunst, die zoo het stempel van waarheid droeg, geen muzikaal gemoed in de gansche zaal heftiger doen meetrillen, dan juist het zijne..... Roerend schoon had Elvira ook in de balkon-scène gezongen; en vervolgens nog in het onvergelijkelijke sextet. Het was (men zeide het algemeen) eene puik-opvoering van Mozart's wonderwerk. Ongelukkig - tegen het eind moest er toch een klein c o n t r e t e m p s zich voordoen. Nadat de gordijn was opgehaald voor de tweede finale, kwam namelijk de régisseur aankondigen dat Signora de Mulinàro door overspanning plotseling onpasselijk was geworden, weshalve het geëerde publiek haar zeker wel haar laatste optreden bij Don Giovanni's avondmaal goedgunstig zou willen kwijtschelden. Het geëerde publiek, volstrekt niet goedgunstig, mompelde dat het niets was dan eene kwade bui van de Signora, die wel

meer aan zulke plotselinge onpasselijkheden leed. Lodewijk Malthus echter had nauw de mededeeling van den gerokten man vernomen, of hij was uit zijne loge verdwenen. Hij ijlde achter de schermen, waar hij als een goede bekende toegang had. Dáár trof hij Donna Anna en Don Ottavio, Zerlina en Masetto, en heel het personeel van mannelijke en vrouwelijke koristen in een staat van volslagen verwildering, door elkander loopend, elkaar iets in het oor fluisterend, de handen in de lucht slaande, met gesmoord lachen, met moeilijk bedwongen uitroepen van spot, verbazing en ergernis. Hij wilde de kleedkamer binnen. Maar voor de deur stond de heer Impresario, die hem drie woorden toevoegde, welke hem verstijven deden. De Signora was... de Signora kon.... In 't kort, de kunst der Signora was maar al te zeer tot waarheid geworden; en de heer Lodewijk Malthus, die de opvoering van *Don Giovanni* was gaan bijwonen als toeschouwer, verliet haar als Don Giovanni in eigen persoon. Hem was achter de coulissen een zoon geboren.

De Leidsche burgerij kreeg eerst den volgenden ochtend lucht van het schandaal; en gelijk zich denken laat - zij schaterde. De dames giggelden achter hare zakdoeken; de heeren sloegen zich proestend op hunne buiken. Drie weken lang had men er pret van. Het was dan ook - - onbetaalbaar! kolossaal! - Die snaaksche Moeder Natuur had er eens eene grap mee willen hebben! Had zij haren tijd wel guitiger kunnen kiezen? - O Donna Elvira! Nú begreep men hoe het haar zoo ernst was geweest met haar '*Mi tradi quell' alma ingrata!*' Ja ja! nú begreep men het! - En wie mocht wel de vader zijn van den jeugdigen Giovannino? Wie had er de rol van Don Juan vervuld in dit àl te wel afgespeelde stuk? - - Men kende en noemde hem weldra. Doch helaas! men had er het ware pleizier niet van. Want hij was gevlogen.

Trouwens, al zou hij gebleven, en van heel dit pelotons-vuur van hartelooze aardigheden het mikpunt geweest zijn - het zou hem luttel gedeerd hebben. Laat de wereld grinniken! Hare vroolijkheid is niet minder kortstondig dan wreed. Indien er op de overtredingen van den hartstocht geen ergere naweeën volgden dan de vluchtige spot onzer medestruikelaars - wat zou het!

Neen! niet tegenover anderen: tegenover zichzalven had Lodewijk Malthus het zwaar te verantwoorden gehad. Zij toch, die hem al schertsend voor een Don Juan deden doorgaan,

belasterden hem schromelijk. Hij was geen lichtmis - de statige jonge man, met het ernstige voorhoofd en de droomige oogen. Dit avontuur met eene tooneelprinses was voor hem geen romanesk hoofdstukje in zijn levensboek, hetwelk hij later, zoo met een zuchtje en met een lachje, nog af en toe eens overlas; - integendeel: het was in dat boek de ééne, de éénige bladzijde op welke iets geschreven stond - geschreven met tranen en met bloed. Al de bladen die er aan voorafgingen en er op volgden, waren ledig gebleven. Al de dagen vóór dien dag hadden voor hem een korte droom - al de jaren nà dien dag een lange, lange rouw geschenen. Want hij had haar liefgehad, die jonge zangeres, uit geheel de diepte van zijne dichterlijke, innig muzikale natuur: met al de toewijding van een ridderlijk gemoed voor eene vrouw welke het niet slechts aanbidden, maar ook redden kan. Dat die liefde, in het eerst zoo zelfverloochenend, ten slotte een verterend vuur geworden was - dit was meer h a r e fout geweest dan de zijne. Zij immers wilde wèl van hem aangebeden zijn, maar niet van hem gered. Niets had ernstiger kunnen wezen dan zijne bedoelingen te haren opzichte. Hij had haar gesmeekt op zijne knieën, terwijl zij het pasgeboren wicht in hare armen had, om toch haar eigen leven en het leven van dit schepseltje te beveiligen en te louteren door zijne vrouw te worden. Vergeefs! Zij had hem afgewezen. Als een wild theater-kind was zij gelukkig geweest: een wild theater-kind wilde zij blijven. Zijne liefde had haar een pooslang geboeid gehouden; doch hare kunst en hare vrijheid waren haar dierbaarder. Niet voor het huwelijk was zij geboren - ten minste niet voor een huwelijk zooals deze Hollandsche minnaar vorderen zou: een huwelijk in vollen ernst. Hartstocht was de drijfveer van haar bestaan; maar een hart bezat zij niet. Want toen hij bleef aandringen - om hun kinds wille, om den wille van h a a r behoud en van zijne gemoedsrust; toen hij een toon aansloeg alsof hij haar wilde dwingen om met hem in een nieuw land een nieuw leven te beginnen - toen klopte hij op een goeden ochtend vergeefs aan hare deur. Zij had voor hem een briefje achtergelaten, waarin zij hem meldde dat zij was weggereisd; dat hunne banen elkander gekruist hadden als twee vuurpijlen, maar van nu af weer uiteenliepen; dat hij haar dus nooit terug zou zien; en dat hij moest trachten haar zoo snel mogelijk te vergeten, gelijk zij het zeer stellig hem zou

doen. - ‘Wij hebben’, schreef zij, ‘elkander eenige uren bezorgd van gelukzaligheid. Zou dit nu eene reden moeten wezen om elkaar geheel de rest van ons leven ondragelijk te maken?’ - Wat het kind betrof, zoo deed een postscriptum hem weten dat zij het had uitbesteed bij boerenlieden in zeker Hollandsch dorp. Verkoos hij de opvoeding van den kleinen Ludovico (zoo had zij hem genoemd) voor zijne rekening te nemen - niets zou haar liever wezen. Haar beroep toch was wisselvallig, en hare toekomst onzeker. ‘De jongen,’ voegde zij er bij, ‘moet eene stem in de keel hebben. Zorg dat er een fameuse Don Giovanni uit hem groeit!’

O oogenblik van harden strijd tusschen plichtbesef en zelfzucht in den jonkman! - Het eerste echter zegevierde. De meesten in zijn geval zouden gemeend hebben dat zij tegenover eene vrouw als déze nu genoeg hadden gedaan om des gewetens wille. Hij niet. Na zich vergewist te hebben dat het kind goed bezorgd was, reisde hij haar na. Maanden lang zocht hij haar aan alle Duitsche theaters. Ten leste vond hij haar terug, onder eenen anderen naam, als primadonna in eene Hongaarsche stad. Zij schrok van hem toen hij haar aansprak, meenende dat hij haar gevolgd had om het verleden haar voor de voeten te werpen. Doch toen hij haar nogmaals bezwoer terug te keeren tot haren plicht als moeder en als vrouw, en wederom zijne min en trouw haar aanbood in ruil voor de hare - toen lachte zij hem uit in zijn gezicht. Hare trouw? - Hoe kon zij geven wat niet in haar was! - Hare min? - Die had zij immers eenen anderen alweer geschonken! - Had hij dan haar brief niet begrepen? - Overigens kon zij hem niet lang te woord staan. De jonge Bojaar, wiens bezoek zij wachtte, kou elk oogenblik komen. En de man was als een tijger zoo jaloersch..... Dit was hunne laatste ontmoeting geweest. Diep verslagen aanvaardde hij de terugreis - genezen van zijne liefde, doch met eene ongeneesbare wonde in de ziel.

Twee jaren sleet Lodewijk Malthus doelloos en lusteloos in de hoofdstad. Zijne ouders hadden hem eenig vermogen nagelaten; broers of zusters bezat hij niet; aan niemand dan zichzelven was hij dus rekenschap schuldig van zijn doen. Na verloop van dien tijd echter was de zin weder in hem ontwaakt om zijne vroegere studie - in welke de kennismaking met Carlotta zulk eene min harmonische storing had ge-

bracht - te hervatten. Sterker dan te voren was in hem weder de roeping geworden tot het predik-ambt, als het éénige dat strookte met zijne teruggetrokkene en toch sympathieke natuur, het éénige ook waarin hij meende nog nut te kunnen stichten. Persoonlijke eerzucht had er nooit in hem gewoond; tot krachtig arbeiden ontbrak hem de innerlijke prikkel zoowel als de uiterlijke drang; doch het stille, beschouwende leven in eene landelijke pastorie, met de natuur en zijne boeken en muziek tot gezelschap, en op zijne schouders geen zwaardere taak dan een aantal eenvoudige lieden met wat zachtheid te vermanen en met wat hartelijkheid op te beuren - zie! dit lachte hem toe als eene wijkhaven na den storm, en tevens - laat mij het er bijvoegen - als eene soort boetedoening door ontzegging. Hij deed zich derhalve, op vijf-en-twintigjarigen leeftijd, nog als student inschrijven aan eene andere universiteit. Ook dáár woei het gerucht van zijn opera-avontuur hem wel na - maar och! niet tot zijn nadeel. In de oogen der jongen immers hechtte het hem de riddersporen aan de hielen; en in die der ouden - - bah! zij verkneukelden zich nog eens over hunne eigene pekelzonden, en herinnerden zich meteen hoe er, van den heiligen Augustinus af, steeds uit de wildste studiosi de kloekste theologanten gegroeid waren..... Hij liet hen allen van hem denken wat zij wilden. Hij promoveerde; wachtte nog een paar jaren op een beroep; en zag zich eindelijk (en zelfs dit nog niet zonder veel moeite: want hij schitterde noch door het geijkte preektalent, noch door de gangbare orthodoxie) als herder en leeraar aangesteld in een Geldersch dorp op de grenzen. Hem was het wèl zoo. Voor eene aanzienlijker standplaats zou hij bedankt hebben. Hij had gevonden wat hij wenschte: een rustig plekje, ver van de wereld, waar hij op zijne eigene stille wijze leven en arbeiden, mijmeren en musiceeren - kortom, zijn medemenschen en zichzelven stichten kon.

Onder die bedrijven begreep hij dat het hoog tijd geworden was om het lot van Garlotta's kind zich nader aan te trekken. De jonge predikant had geen oogenblik geweifeld over hetgeen hem op dit stuk te doen stond. Hij haalde het jongsken weg van zijne boersche pleegouders, en nam het bij zich in huis, voor niemand er een geheim van makend dat het zijn zoon was: vast besloten om door alle middelen binnen zijn bereik het levensgeluk van deze vrucht zijner rampzalige minnarij te

verzekeren. De goede gemeentenaren keken wel vreemd op, en staken de hoofden bij elkander; maar daarbij bleef het. Die Gelderslui waren een schappelijk slag van menschen. Sommigen zeiden dat het royaal was van den dominee; en de anderen vonden de zaak niet erg genoeg om zich er voor in het harnas te steken. De dominee leefde immers voorbeeldig; hij preekte hun naar den zin; hij was gul voor de armen, innemend in den omgang, zachtmoedig in zijn oordeel over den naaste: - wat zouden ze dan gaan wroeten in zijn verleden? Laat men zich ook niet veel liever gezeggen door een gemoedelijk medezondaar, dan door iemand wien men het recht niet betwisten durft van zich te plaatsen op het voetstuk van een heilige? - Bovendien, het bleek maar al te duidelijk: zoo de man gezondigd had, hij had er zijn kruis voor meegekregen.

Ja, dit kind der zonde was zijn vaders kruis. De kleine Ludovico werd hem door de boerenlieden afgeleverd als een bijster ondeugend perceeltje, waarmee al in de wieg geen huis te houden was. Nu, het zou wel aan gemis aan tact bij die brave menschen gehaperd hebben - meende de predikant. Hoe zou het phasanten-hoen in de ganzenkooi passen!..... Maar was hemzelf dan het opvoedkundige beleid, de kalme en toch onverzettelijke wilskracht geschonken, om deze woeste natuur te teugelen? - Hij moest er straks, tot zijn bitter leed, aan beginnen te twijfelen - te wanhopen. De knaap was onhandelbaar: hij scheen volslagen naar zijne moeder te aarden: enkel hartstocht - geen hart. Al wat geduld en zachtheid vermochten, werd door den vader beproefd. Strengheid alléén echter, ijzeren tucht had dit dwars gewassen riet kunnen rechtbuigen -: en dáártoe stond de hand van Lodewijk Malthus niet. Na eene lange, smartelijke worsteling, bij welke hij voelde dat hij meer en meer het onderspit delfde, moest hij het opgeven. Ten einde raad, deed hij den bengel op eene naburige kostschool, wier meester bekend stond om zijne vaardigheid als temmer. Helaas! Monsieur's methode was aan Van Aken's beestenspel ontleend: zijne overredingsmiddelen beperkten zich tot rotting-olie en hongerstraf. Toch zou het misschien nog zoo mis niet geloopen zijn, hadde het noodlot niet gewild dat er op het instituut, na verloop van een jaar of zoo, een nieuwe ondermeester moest in functie treden, die, uit Leiden afkomstig, met geheel de historie van Lodewijk Malthus en Lotchen Müller, van Donna Elvira en Giovannino's

merkwaardige geboorte, in kleuren en geuren bekend was. Deze snapper, tuk om zijnen patroon eens te doen bemerken dat hij méér wist dan tweemaal twee is vier, vertelde alles in vertrouwen aan den kostschoolhouder. Deze bracht het in vertrouwen aan zijne vrouw over. De vrouw weder aan hare oudste dochter; de oudste dochter aan de dienstmaagd; de dienstmaagd aan een kweekeling; de kweekeling aan een der scholieren; en de scholier aan al zijn kornuiten. Zoodat straks de zoon van dominus Malthus door zijn schoolmakkers niet anders meer toegesproken werd dan als Don Jantje, of wel, als Don Juan de Mulinàro. Hij ranselde zijn laffe beleedigers; - maar als zij sterk waren, ranselden zij hem terug; en waren zij zwak, zoo ranselde de meester hem voor hunne rekening. Het gevolg van dit alles liet zich voorspellen. Op een fraaien ochtend had de dertienjarige Ludovico de plaat gepoetst.

Zijn vader reisde hem niet na over de landpalen. Hij had er den moed niet toe. Hij overdacht nog hoe hij met de moeder van dien jongen woesteling gevaren was - en hij legde er het hoofd bij neder, met het gevoel, dat God hem nogmaals strafte voor de overtreding zijner jeugd, en dat hij deze tuchtroede ook ditmaal niet kon afwenden. Welkom was hem een beroep naar een anderen uithoek van ons vaderland: naar den Noordhollandschen polder, waar hij rekenen kon dat niemand hem het drama van zijn leven tot een verwijt maken zou. De tijd trouwens had al gaandeweg de stoflaag der vergetelheid gestrooid over deze gebeurtenis. Wie spreekt er nog over drama's van twintig jaren geleden? - Indien wij slechts oud genoeg mogen worden, dan is er niets in ons leven, wat niet wordt alsof het nimmer geweest ware.

En Ludovico? - Het weinige dat de heer Malthus ooit omtrent den lotsloop van zijn verloren zoon te weten gekomen was, stond vervat in den volgenden brief, die hem, nu acht jaren geleden, door de tusschenkomst van een neef en naamgenoot te Amsterdam was in handen geraakt: -

'*Carissimo!* - Gij brave man! ik denk nog dikwijls aan u, nu ik vet ben geworden, en mij vergenoegen moet met de duenna-rollen. Maar hoe vet ook, eene goede predikantsvrouw zou ik ook thans nog niet wezen. - Onlangs ben ik onzen Ludovico tegen het lijf geloopen. Wij werkten een pooslang samen aan het Regensburger theater: ik als tweede alt, hij als

derde bariton. Al had hij mij niet verklapt wie hij was, ik zou hem terstond herkend hebben aan mijn eigen neus en oogen; doch natuurlijk zeide ik hem dit niet. Waartoe zenuwschokkende familie-scènes, wanneer men toch niets voor elkaar wezen kan dan opeters!.... Ach, beste Ludwig! gij zijt goed voor hem geweest, en hebt het beste met hem voorgehad, evenals met mij; - maar wij Zigeuners van de kunst en van de liefde, wij hebben niet gewild. Intusschen moogt ge uw fatum danken, dat hij, evenals ik, van u weggeloopen is. Onder ons gezegd, Luduigo caro - wij leggen niet veel eer in met dat zoontje van ons. De schelm moet eene prachtige stem in den gorgel hebben gehad; maar hij heeft niet willen leeren, zelfs geen *solfeggi*. Eens heeft hij geprobeerd den Don Juan te zingen; - hij stuurde de heele voorstelling in het honderd, en men floot hem de planken af. Sedert heeft hij den dienst van Venus afgezworen, en zich aan Bacchus gewijd. Hij zuipt, *amico mio*. Van zijn kostelijk orgaan bleven nog slechts eenige flarden over. Ik zie voor hem geen ander einde dan het hospitaal. *Che volete!* Hij is de zoon zijner moeder!.... Wat mijzelve betreft, maak u over mij niet bezorgd. Als ik op de planken mijn laatste kruit verschoten heb, dan zet ik eene bierkneip op, gelijk mijn onvergetelijke vader zaliger.... Gij inmiddels, voortreffelijke Ludwig, trek gij u niets van al deze dingen aan. Bewandel gij, eerlijkste aller menschen, in vrede uw vromen levensweg. En zoo gij vlijtig bidt voor de zondige zielen in hel en vagevuur - doe dan ook somwijlen eens seen goed woord voor een paar zondige. zielen hier op aarde. - Carlotta.'

Inderdaad, het was weinig geweest - maar toch méér dan genoeg; het aanvullen van deze korte schets kon dominee Malthus wel aan zijne verbeelding overlaten. Steeds had hij zich nog gevleid met de hoop dat de jongen wel zijnen weg zou gevonden hebben: als soldaat, als zeeman, als opera-zanger desnoods. Maar dit! Een verloopen korist!..... Hij had terstond aan Carlotta geschreven, om haar en haren zoon de geringe geldelijke hulp te bieden, welke nog in zijn vermogen stond: eene hulp trouwens, die zij niet behoefde, en die Ludovico niet baten kon. Noch op dien brief noch op een tweeden was éénig antwoord gekomen. Toen had de wroeging hem opnieuw het hart doen bloeden. Hij verweet zich dat hij niet genoeg gedaan had, voor dien knaap althans: dat hij niet krachtiger

geweest was in zijnen plicht: dat hij, toen de jongen ontvluchtte, hem niet nagezet en met sterke hand gegrepen en teruggehaald had. De ware liefde laat niet af! - zoo had hij daar even immers nog gedacht, toen zijne huishoudster de hongerige muschjes voederde met zoo taaie volharding. Was hij zelf in het groot naar dit kleine voorbeeld te werk gegaan? Had zijne liefde voor die twee ongelukkigen niet afgelaten? Had hij niets ontzien: naam, noch stand, noch persoonlijk gerief, noch het oordeel van de wereld - om van die twee het verderf af te weren, dat hij over hen gebracht had toen hij in wellust zich vergat?

Het woelde hem alles door het hoofd - herinnering, en zelfverwijt, en machteloos leed - terwijl hij daar zat in zijne sombere kamer, met het papiertje in de hand, staroogend, beurtelings op de haast verglommen kolen van zijn haardvuur, en naar buiten in den winternacht.

Eindelijk rees hij van zijnen stoel, zette zich in het duister aan zijn harmonium, en speelde met zachte registers:

‘*Là ci darem la mano*,
Là mi dirai di si.’

En de toovermacht der melodie vaagde de nevelen weg van zijnen geest, zijne knagende smart verkeerende in stillen weemoed. Al voort-orgelend, voelde hij een zonnestraal doorbreken in het donker van zijn binnenste. Hij voelde de zaligheid der jeugd weer opbruisen in zijne aderen, Carlotta's kussen weer op zijne lippen - en Mozart's geest zwevende boven hen beiden, bemiddelende, bij den God die immers ook de min ontstak in der menschen harten: - ‘Vergeef hun! Zij waren jong!’

II.

Dit echter was juffrouw Dientje niet gewoon, dat dominee op Zaterdag-avond, wanneer hij zijne preek placht te ‘memoriseeren’, zich vermeidde met orgelspel. Een koraal of een preludium had er misschien mee doorgekund; doch een lied van zóó wereldschen toon.... Desniettemin haastte zij zich naar het studeervertrek, om, volgens gewoonte, een paar kandelaars te ontsteken, en die aan weerszijden van de toetsen

neer te zetten. Terwijl zij dit deed, brak de dominee plotseling zijn spelen af. En toen zij daarop vroeg of ‘dominee nog iets beliefde’, gaf hij geen antwoord, maar keek haar aan met zulk een vreemden glimlach, met zoo iets afgetrokkens in zijne oogen, dat de goede ziel den moed niet had om hare vraag te herhalen. - ‘Hij heeft zeker eene overheerirjke gedachte in zijn hoofd’, mompelde zij bij het nederdalen naar de keuken: ‘zoo'n gedachte alsof de engelen uit den hemel het hem hadden ingegeven!’ - Reeds spitste zij zich op de preek van morgen. En zij zou het zich even zwaar hebben toegerekend, haren leeraar bij het uitwerken zijner rede te storen, als een lekkerbek het eene zonde zou geacht hebben zijnen kok uit de keuken te roepen te midden van de bereiding eener kostelijke truffelpastei.

Een half uur later echter, toen zij dominee zijne thee bracht, trof zij hem bij het raam zittende, en welgevallig de sleden in oogenschouw nemende, die uit de vier richtingen van den kruisweg met hare vrachten ‘concert-bezoekers’ kwamen aangestoven. Het waren meest plompe baksleden; maar er liepen knappe paarden voor, die in hun tingelend tuig blijkbaar even veel schik hadden als een kind in zijne rinkelbel. De boerenknapen schreeuwden elkander toe; terwijl hunne roodwangige en breedgerokte vrijsters groepjes vormden op het bruggetje over de sloot, om dan, gearmd, al giggelend naar binnen te hollen, zoo vlug en sierlijk ongeveer als eene kudde vaarzen die men in de klaver drijft. Baas Harmsen had, tot opluistering van het feest, en mede tot het practische doeleinde van verlichting, aan weerskanten van zijn hek een paar brandende pektoortsen in den grond gestoken, wier walmende vlammen het geheel in een helrooden gloed wikkelden, in schilderachtig contrast met het bleekgrauwe duister van den besneeuwden achtergrond. Een verbazende ommekeer na de kleurlooze, roerlooze stilte van een uur te voren.

‘Wat een oploop!’ riep Berendina. ‘'t Is of er de zaligheid mee te verdienen valt!’

‘Och,’ sprak de predikant vergoelijkend: ‘de meesten zijn jongelui, zie ik.’ - Hij wist immers zelf zoo goed wat het zeggen wil, jong te zijn.

‘Als ze ooit maar zoo druk naar de kerk liepen!’ hernam juffrouw Dientje.

‘Nu - de kerk hebben ze altijd bij zich..... En wie weet,’

liet de dominee er op volgen: - ‘Misschien ligt het wel aan mijne manier van preeken, dat de opkomst niet meer is als vroeger. Ik word oud, Dientje. Ik voel wel dat ik den geest van het jonge geslacht zoo niet meer vatten kan. Als men eenmaal de zestig achter den rug heeft -’

Doch verder wou Dientje niet hooren. Haar leeraar aldus zelf twijfelende aan datgene wat voor haar zoo vast stond als de kerktoren: de onovertrefbaarheid van zijne preeken - dit was de bescheidenheid wat al te ver gedreven. - ‘Foei neen!’ riep zij; ‘zóó mag dominee niet spreken! - Maar ik zie het wel: dominee haalt zich van avond allerlei muizenissen in het hoofd! - Kom! de mooie vertooning bij Arie Harmsen is begonnen. Laat mij den boel nu eens wat opfleuren: dan kan dominee aan den slag. 't Is niet goed voor een mensch, zoo alleen in het donker te zitten turen!’ - Meteen paarde de trouwe zorg de daad aan het woord. Zij stak de lamp aan, liet de gordijnen neder, legde haar meesters lange pijp naast zijn tabakspot, schoof zijn stoel bij de schrijftafel - en wenschte dominee verder ‘eene gezegende studie’; hetwelk zooveel gezegd was als: ‘Nu niet langer gesuft en getreuzeld! Aan uwe preek! - anders zitten ik en uwe gemeente morgen zonder!’

De waarheid was, dat de heer Malthus dien avond geene nieuwe preek behoefde gereed te maken, aangezien hij van zins was zich morgen maar eens met eene oude te behelpen. Onder het uitkijken echter naar de bezoekers van Signor Bonaventura's concert, had hij plotseling den lust in zich voelen opkomen om zijne kudde eens te onderhouden over een onderwerp, dat in eene dorpskerk al zeer zelden tot tekst dient, maar dat morgen in de z i j n e nu juist bijzonder van pas zou komen: de kunst, en haar invloed op het leven van den mensch. Kon hij den tingeltangel niet weren - hij zou ten minste het onding in al zijne gedrochtelijke naaktheid ten toon kunnen stellen, en daar nevens met reine vormen het beeld ontwerpen van hetgeen waarlijk schoon en liefelijk is. Het landvolk zou er misschien luttel van meedragen; maar licht toch zou er een woord of een wenk hier en daar in goede aarde belanden. Hoe het wezen mocht - het denkbeeld sleepte hem mee: de stof bezielde hem.

Geen wonder. Was hij er niet altoos nog vol van? Kon hij over deze zaak niet spreken uit rijke, al te rijke ervaring? - Muziek was levenslang zijne aangebedene geweest; en zijn

verleden had meegebracht dat hij de wereld der muziek doorwandelde in al hare rijken: van het hoogste tot het laagste. Hij had menschen vol schoone belofte zich zien verliederlijken in hare prostitutie; en anderen, die der vertwijfeling nabij schenen, had hij redding en. heil zien vinden in haren eeredienst. Behoorde hij zelf niet tot die laatsten? Was diezelfde kunst, die hem in zijne jeugd op het struikelpad gelokt had, en die hij later bij zijne omzwervingen had leeren kennen in hare diepste vernedering, als eene verworpelinge, eene veile, schaamtelooze voetwisch -, was diezelfde kunst, van alle zinnelijks gelouterd, niet zijne troosteresse geworden, zijne heilige, zijne godin? - Ja waarlijk! over kunst en hare zedelijke waarde kon hij iets meepraten - zoo niet voor boeren, dan voor zijne eigene stichting allicht.

Hij schreef. Gedachte bij gedachte welde er op uit zijnen geest, sneller dan zijne pen ze kon neerkladden op het papier: - gedachten waarvan hij er vele ook bannen moest, omdat zij geheel buiten de bevatting zouden gelegen hebben van zijne gemeentenaien. Want mocht hij soms vergeten hebben voor wie hij schreef - het zou hem wel herinnerd zijn geworden door den wind, die, allengs opstekend uit het noordoosten, telkens een flauw gerucht van het tieren in de nabijzijnde herberg tot hem overdroeg..... Het programma moest wel uitermate in den smaak vallen. Hoor! Werd temet dit algemeen gelach uitgelokt door hetgeen Frans en Fransientje van elkaar bespieden konden door ‘het scheurtje in het kamerschut’? - Loonde wellicht dit daverend getrappel, vermengd met schor gebrul, het duo van Signor Vincentio Bonaventura en Mademoiselle Celestine: ‘*Reik mij de hand, mijn leven! Kom in mijn slot met mij*’! - Och, och! ‘*Là ci darem la mano*’! - Men kan het voordragen op verschillende wijs: als een gevallen engel, en als een krolsche kater - gelijk men Eros dienen kan als eene Aspasia, en als eene straatdeern..... Maar Dominus Malthus verdiepte zich hierin niet. Hij schreef. Hoe echte kunst uit God is, en tot God ons opvoert; hoe kunst-v e r a c h t e r s gelijk zijn aan hen die, hongerende, een hemelsch manna zouden versmaden - en kunst-m i s b r u i k e r s de zonde begaan die er met straf bedreigd staat in het tweede gebod; hoe op het gemoed niets verfrisschender werkt dan ware kunst, en niets verderfelijker dan v a l s c h e ; hoe het ook aan den kleinste gegeven is, aan den

veldarbeider in zijne hut, aan den landman op zijne hoeve, kunst te beoefenen, aan de bron van het eeuwig liefelijke zich met eene teug te laven, elk naar zijnen aard, zijne behoeften en zijne vermogens -, dit alles schreef hij neder met gloed en klaarheid..... Middelerwijl scheen daar naast het concert afgeloopen te zijn en de dans een aanvang te hebben genomen. De al aanzwellende noordooster toch woei af en toe de gillende tonen over van eene viool en eene klarinet - arme instrumenten, die in hunne betere dagen misschien eervol hadden dienst gedaan in een symphonie-orkest, en nu te klaaglijker jankten over de vernedering van te moeten opspelen bij eene kiompen-polka..... Maar dominee Malthus lette er niet op en ergerde zich er niet aan. Hij schreef.

Het uurwerk op den schoorsteenmantel sloeg twaalf -: en de preek was af. Nooit had de dominee geschreven met zóóveel bezieling; en toch nooit ook had hij eene preek opgesteld, die zóó weinig op eene preek geleek als deze. Innig tevreden over zijnen arbeid, wilde hij ter ruste gaan; hij wilde insluimeren met het gevoel van bijna goddelijke weelde, dat den dichter, den kunstenaar, den leeraar vervult, wanneer hij met een goed stuk werk het bewijs mocht afleggen hoe de vonk in hem nog niet uitgedoofd is. Opeens echter werd hij uit de kalme vreugde van dit zelfbehagen opgeschrikt door een wild rumoer - -

Bij Harmsen viel eene deur met een zwaren slag dicht; vensters werden opgerukt; schorre stemmen scheeuwden door elkander - een kluwen van rauwe vloeken en bitse uitroepen. Hier had men het obligate naspel van eene muziekuitvoering met dans ten platten lande: eene kloppartij.

Het was iets zóó gewoons, en de veldslagen van Noordhollandsche boerenjongens, hoe rijk aan grof kanonvuur van verwenschingen, veroorzaakten in den regel zóó weinig bloedvergieten, dat de heer Malthus zeer zeker in deze gebeurtenis geene aanleiding zou gevonden hebben om zijne welverdiende nachtrust op te schorten - indien het hem niet duidelijk ware geworden dat de strijdenden, langs den weg elkander nazettende, zich met groote snelheid over het bruggetje van de pastorie bewogen: dat daarop de wijkende partij zich in den rug zocht te schutten met behulp van dominees huisdeur, en dat dus aanstonds het gevecht op dominees eigen stoep dreigde beslecht te worden. Dit liep den man des vredes nu

toch te spaansch. Hij schoof zachtkens een raam open, stak het hoofd buiten, en zag (want de donkere gestalten toekenden zich tegen den besneeuwden grond scherp genoeg af) een man, die zich met een stok zoo goed hij kon verweerde tegen een drietal jonge kinkels. Het liet zich denken dat de aldus besprongene, uit de danszaal gegooid en verder met een duchtig pak slaag bedreigd, al vluchtende voorbedachtelij k deze strategische beweging naar de pastorie had volvoerd, in de hoop van daar binnen, waar hij nog licht had zien branden, wijkplaats of bescherming te zullen vinden.

'Pakt, beet den Spanjool!' brulden de boeren: 'Wacht, snoeshaan, sinjeur Bonneventuur! - Als je avonturen wilt, hier heb je er een! We zullen jou leeren om een braaf Hollandsch meissie te behandelen als een..... Pak aan, schoelje! Draait hem den nek om, jongens!'

De aangevallene schold met heesche stem terug: zuiver Hollandsche scheldwoorden, die niemand dan een geboren Nederlander ter beschikking heeft, doch die hij uitsprak met een sterk Duitschen tongval. Tevens verdedigde hij zich als een wanhopige. Hij scheen in het schermen met den korten stok niet onbedreven, zoodat hij nog steeds het drietal op zekeren afstand hield. Eindelijk echter gelukte het eenen der boeren hem achter den rug te komen. In een oogwenk was de rotting hem uit de vuisten gewrongen - lijf aan lijf grepen de woedenden elkander aan. Hunne schoppen en stooten bonsden tegen de deur.

Daar kon een moord uit worden, meende de predikant: want hem dacht dat hij in de hand des vreemdelings een mes had zien blinken. IJlings stak hij eene kaars aan, greep uit eene kast - meer instinctmatig dan met bewustheid - een ouden maskerade-degen, haastte zich naar beneden, rukte de deur open, en stond op den drempel.

Zijn plotseling opdagen werkte op de worstelenden als een tooverslag: zij lieten elkander los, en deinsden hijgende achterwaarts. Licht verklaarbaar. Zooals de grijsaard daar stond in zijne lange kamerjapon, blootshoofds, met bestraffenden blik, den degen in de rechter-, den kandelaar in de linkerhand, zweemde hij voor de drie boeren naar eene geestverschijning. Zichzelven echter, hadde hij zich in een spiegel weerkaatst gezien, moest hij op treffende wijze het beeld te binnen geroepen hebben van den Gouverneur in het eerste tooneel van *Don Juan*, als deze

naar buiten treedt om zijne dochter te ontzetten. Inderdaad, deze overeenkomst bleek ook terstond in het oog te vallen van den persoon dien de boeren afgerost en Bonaventura genoemd hadden.

'*Davvéro!*' riep hij, met een dronken lachje, te gelijk naar adem happend en zich met de mouw het voorhoofd afwisschend: '*Davvéro! - il commendatore!*'

Het kaarslicht viel op des sprekers gelaat - - en de kandelaar plofte uit dominees hand op de steenen.

'*Animo, Signore*!' hernam de vreemde man, terwijl hij, om de onthutste boeren blijkbaar zich niet meer bekommerend, zich e n g a r d e zette als een duellist; - 'Hebt gij lust, oude patroon? - *Frisch auf! Zieh' den Degen!* Il Commendatore tegen Don Giovanni - - ha ha ha ha ha! - - Don Juan de Mulinàro! - - Of wilst du mij helpen tegen deze lompe fiegels, die zich zoo boos maken om een kus? - - Nun! bedankt inmiddels voor de tusschenkomst. *Buona notte!* - - En u ook, heeren' (dit was tot de drie boerenlummels gericht, die nog altoos met gapende monden beurtelings den dominee aanstaarden en den vrijpostigen muzikant)- 'u ook, heeren! schönen dank voor de hartelijke aufnahme! - *Addio!* Wel te rusten! - *Wir sehen uns schon wieder, Halunkenpack!*' - - Met dezen groet keerde hij zich om, en liep het brugje over, den weg op, terug naar Harmsen's herberg.

Dominee Malthus had nog geen woord gesproken. Eerst nu de vreemdeling uit het gezicht was, opende hij de lippen.

'Vrienden', stamelde hij tot de boeren: ''t is Zondagnacht.... Ge hebt me.... erg doen schrikken. Gaat nu rustig naar huis.... en.... wat ik u bidden mag.... laat.... laat dien man verder ongemoeid.'

Hij sloot de deur, gaf op de vragen van zijne doodelijk ontstelde huishoudster geen antwoord, en waggelde de trap op naar zijne kamer, waar hij voor de sofa geknield bleef liggen.

Nu wist hij alles. Het lange gissen was knaging geweest. Maar de plotselinge zekerheid trof als een dolkstoot.

En als na slapeloozen nacht de ochtend grauwde voor dominee Malthus, sloeg hij zich voor het hoofd, zich nogmaals verwijtend zijne zwakheid, zijne lafheid, zijn plichtverzuim. Beklonken

echter was zijn besluit in die bange uren. Wat hij gisteren niet had k u n n e n van zich krijgen, dat zou hij heden volvoeren - dezen zelfden, dag nog, onverwijld. Er was gevaar in dralen. Die man kon heden zijnen naam vernemen, en tot hem komen met de bedreiging: ‘Ik, ken u: geef mij geld: of ik stel, u op de kaak!’ - Dit mocht niet wezen. Hij zelf wilde tot dien ongelukkige gaan, en tot hem zeggen: ‘Ik ben, Lodewjjk Malthus: ik erken u als, vleesch van mijn vleesch: deel met mij wat ik heb!’ - Daarna zou hij zich tot de wereld wenden, en openlijk verklaren voor allen die het hooren wilden: ‘Deze ellendige hier, deze dronkaard, deze verloopen kermisschuimer, deze zedelooze potsenmaker - is (hoort ge wel?) is m i j i n z o o n !’..... God wist wat het hem kosten zou! Zijn ambt, de achting zijner medemenschen, zijn gerief en zijne liefhebberijen - waaraan een grijsaard nog méér gehecht is dan een kind aan zijn speelgoed. Letterlijk alles! En dit voor een rampzalige, die toch (zijne eigene wereldkennis zeide het hem) door geen menschenmacht meer tot een mensch te maken was... Doch zóó zou het geschieden. Hoe zwaarder en hoe oogenschijnlijk nutteloozer dit tweede, zoenoffer wezen zou, des te meer kans dat het den Hennel aannemelijker zou zijn dan het vroegere.

Over een uur moest hij preeken..... Wat preeken! - Hij had heel zijn leven te veel al gepreekt. Nu eindelijk zou hij eens handelen!..... Maar stil: hij wilde ook hierin zijnen plicht vervullen tot het laatste. Preeken zou hij dus. Doch niet de preek die hij gisteren-avond zoo vol edel vuur had neergeschreven. Thans over kunst en wankunst te spreken, zou hem onmogelijk zijn, al had hij met elk woord zijn leven een jaar kunnen verlengen.

Het deed er trouwens weinig toe, wat of hoe, hij leeraarde dien ochtend. Want de jongere helft zijner gemeente sliep hare roes uit van den vorigen avond; en de oudere helft bleef te huis om den sneeuwstorm, die al wilder en dichter kwam aangereden sedert het ochtend-uur. Ware juffrouw Berendina niet in de kerk geweest, aandachtig voor eene gansche schare, de dominee zou in den kansel gestaan hebben voor stoelen en banken.

Terstond na kerktijd begaf hij zich naar Arie Harmsen, die zich al schrap zette toen hij hem naderen zag, verwachtende dat dominee hem een strafsermoen kwam houden wegens het gebeurde van dien nacht. Tot 's mans verbazing repte de heer

Malthus over het geheele concert en bal geen woord, en wenschte hij enkel het adres te weten van den directeur der troep, Vincentio Bonaventura. Die inlichting kon de kastelein verstrekken. Monsieur Bonaventura en gezelschap hadden hun hoofdkwartier opgeslagen in een armoedig logement van het naburige marktstadje; van daar uit bereisden zij de ommeliggende dorpen..... ‘Maar wat’ (vroeg Arie Harmsen aan zijne vrouw) ‘wat drommel kon dit den domenei schelen?’ - Dien dag vroegen al de bezoekers van de herberg, en den volgenden dag vroegen al de bewoners van den polder elkander af: ‘wat, in liefdes naam, den domenei nu toch met dien Spanjoolschen liedjeszanger kon uitstaande hebben?’

In het middaguur reeds was des dominees tuinman op weg naar de stad, met een briefje van zijnen meester aan den heer Vincentio Bonaventura, houdende verzoek aan dien persoon om zich dienzelfden dag nog te vervoegen bij den predikant, ten einde van dezen zekere omstandigheden te vernemen, voor hem, Bonaventura, van het grootste belang.

Zoo bracht dan elke schrede van den minuutwijzer het oogenblik der vreeselijke ontmoeting nader. En elk uur deed ook het noodweer nog aanwakkeren, daar buiten over de uitgestorven velden. De gierende stormwind joeg de dichte poedersneeuw schier horizontaal voor zich henen, of deed, wanneer een plotseling uitschietende zijwind hem in de flank tastte, haar opstuiven in zinneloos gedwarrel, om straks te woedender haar tegen den bodem te ploffen. De binten van het oude huis kraakten onder den last en den druk; het geboomte steende als in doodsstrijd.

Zou hij komen? - Geen twijfel.

Maar zou hij k u n n e n komen?..... De dominee wachtte, en keek uit. Zijne koortsige gejaagdheid maakte plaats voor eene onbegrijpelijke kalmte. Des te beter: kalmte juist zou hij wel noodig hebben. Toch speet het hem dat hij geen uur had bepaald. Wachten is zoo pijnlijk - vooral wanneer men weet dat hetgeen er komen moet het pijnlijkst zal zijn van alles.

De schemering daalde; het duister viel. Niemand! - De avond verstreek; de nacht was aangebroken. Niemand nog!

Dien nacht ook weder kwam geen slaap de oogen van den nog immer wachtenden grijsaard luiken.

Maandags vroeg maakte hij zich op, gedreven door een martelenden angst, en tegelijk door eene heimelijke, ontzettende

hoop, die hij met alle macht zocht terug te dringen in den afgrond van zijn binnenste. De angst was uit God; de hoop was uit den Duivel. Zóó zijn wij arme stervelingen geschapen.

Hij wilde naar het stadje. Rijtuig of slede kon door de opgehoopte sneeuw niet heen. Te voet ging hij dus.

Een moeizame tocht. Hier en daar was er haast geen dóórkomen aan den weg, die van de volgesneeuwde sloten nauwelijks te onderscheiden viel. De halve gang echter werd den wandelaar uitgespaard. Want ginds op het veld bespeurde hij een half dozijn mannen, zelf tot hunne heupen in de sneeuw verzonken, bezig met iets zwarts uit eene greppel te zeulen. Hij zag niet wat het was; maar hij voelde wat het wezen moest..... ‘Triomf!’ juichte de stem der zelfzucht in hem: ‘Lodewijk Malthus, gij kunt blijven wie gezijt!’..... Doch de stem des harten weeklaagde luider: ‘Mijn kind! Mijn jongen! mijn arme jongen!’..... De schok deed hem wankelen. Bewusteloos zeeg hij neder in de sneeuw.

‘Ja,’ zeiden de boeren: ‘was dat nu ook een tocht voor den domenei! Wat deed zoo'n ouwe man met zulk een weer nu alleenig op den weg! - - Maar’ (lieten zij er fluisterend op volgen), ‘dat hij zoo deerlijk bedroefd en verslagen stond bij het dooje lijk van dien dronken spullevent - dát was toch rarig, hè?’

Hij liet ook nu de menschen praten. Kalm, na die ééne losbarsting van vadersmart, heeft hij zijnen dooden zoon aanschouwd, toen het lijk was neergelegd in zijne stille binnenkamer. Dien nacht, bij het kaarslicht, had hij Carlotta's trekken in hem herkend, verwrongen door dronkenschap en strijd. Thans, nu de dood de rimpels van vermoeienis en uitspatting had weggestreken: nu de arme verworpeling daar rustte in zijen eeuwigen slaap, koud en bleek, en schoon haast als zijne moeder in hare jeugd - thans was de gelijkenis nog sprekender.

Onwaardige moeder! onwaardige zoon!..... Maar wat! - Hij had ze liefgehad, die twee onwaardigen! Boven alles op aarde had hij ze liefgehad!

Onder de iepen achter het polderkerkje ligt Don Juan de Mulinàro begraven.

Vaak in den vroegen ochtend, of 's avonds in het schemeruur, slentert dominee Malthus achter het bedehuis om, en staat hij even in gepeins bij het schamele graf.

De oude man is nog stiller geworden. Maar Dientje - die trouw hare muschjes blijft voederen, en niet aflaat, al zijn de kraaien brutaal -, juffrouw Dientje verklaart dat hij toch minder tobberig, minder afgetrokken - dat hij in zichzelven gelukkiger is dan vroeger.... vroeger, weet ge - vóór dat ongeluk met dien liedjeszanger, dat dominee zich zoo aantrok - niemand begreep waarom. 'Ja ja!' zucht Berendina, als het hierover te praten komt: 'We meenen elkaar te kennen - maar we zijn allemaal raadselen voor elkander; en God alleen weet wat ieder onzer zoo al in zijn binnenste verborgen houdt!'

Drukker dan ooit zit dominee Malthus aan zijn harmonium. Soms breekt hij plotseling den stroom van zijne geliefde koralen en preludiën af, om met zachte registers aan te heffen:

'*Là ci darem la mano!*' - -

De zang der verlokking ruischt dan als een lied der verzoening - als eene bede om vergiffenis voor den misslag die zoo ras werd bedreven, en zoo lang werd geboet.

C. VAN NIEVELT.

Olympia.

(*Vervolg van, Dl. I, blz.* 86.)

II.

De meeste Hellenen, die Olympia bezoeken wilden, gingen zeker wel eerst naar Elis, de hoofdstad van het gelijknamige landschap. Van daar voerden twee wegen naar de meer zuidelijk gelegen heilige vlakte. De groote heirbaan, de zoogenaamde ‘heilige weg,’ liep dichter bij zee over het meer vlakke kustland en was ongeveer tien uur gaans lang; de andere oostelijk van dezen was wel nog iets langer, doch kronkelde zich tusschen bergen en heuvelen door en bood zoo den wandelaar meerdere afwisseling. Beide wegen echter liepen op de heilige plaats uit aan de westzijde. Zoodra was men niet de, zooals wij ons herinneren, aan alle zijden door heuvelen ingesloten vlakte binnengedrongen, of op éénmaal zag men meerdere gebouwen en daar bovenuit de tinnen van verder afgelegen tempels voor zich. Tusschen de gebouwen door kon men hier en daar reeds een enkel hooger geplaatst standbeeld ontdekken[1].

Ging men de brug over den Kladeos over, dan bevond men zich tusschen tal van gebouwen. Aan zijn linkerhand, d.i. aan

1 Het nevensgaand kaartje zal het gemakkelijker maken het verhaal te volgen. Het is genomen naar de laatst uitgekomen kaart in de ‘Ausgrabungen’. Het Gymnasium en ten deele ook de Palaestra heb ik er naar berichten bij moeten teekenen. De olijfboom, de zuil van het huis van Oinomaos, het Hippodamion en Hippodromos zijn aangegeven of geteekend naar berichten van oude schrijvers. De opgravingen hebben daaromtrent nog niets aan het licht gebracht. Zuilen heb ik door punten aangeduid. (Voor het getal sta ik nergens in behalve in de zoogenaamde werkplaats van Pheidias.) Door de afgewisselde lijntjes en punten wordt een vestingmuur aangeduid, die in den Byzantijnschen tijd door vrij onbeschaafde bewoners van het Olympiadal tusschen de zuidelijke gaanderij en den Zeustempel werd opgetrokken.

t.o.70

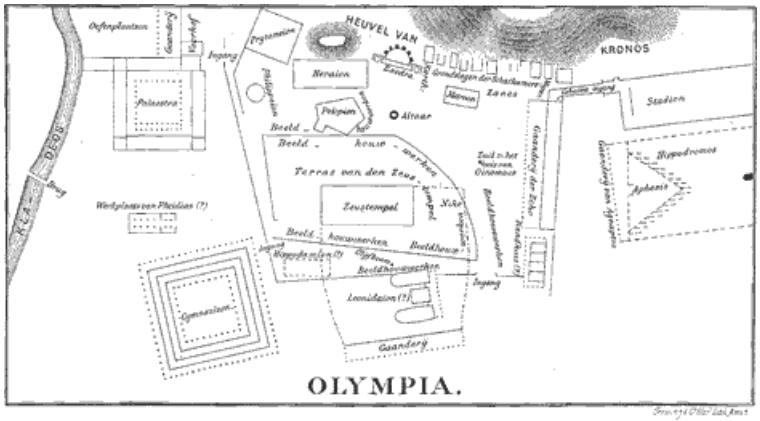
HEUVEL VAN
KRONOS
Stadion
Hippodroom
Altaar
Terras van den Zeus
Zeustempel
Gymnasium
Gasdorp
OLYMPIA.

de noordzijde, had men de zoogenaamde Palaestra, een verblijf en oefeningsplaats voor de katnpvechters gedurende den feesttijd. Men kon dit echter aan de zuidzijde niet binnentreden; daartoe moest men omloopen naar het noorden, waar bij den noordoostelijken hoek van het gebouw een deftige voorhof (propylaion) den toegang verleende. Zooals gewoonlijk in oefenscholen voor kampvechters vond men ook hier binnen in een open vierkant plein, waar zich de worstelaars telkens, wanneer zij maar wilden, konden oefenen; want als een echt virtuoos liet een Grieksch kampvechter zijn oefeningen geen oogenblik varen; zelfs gedurende het vijfdagig verblijf te Olympia moest hij zorgen op de hoogte te blijven, die hij bereikt had, door voortdurend de leden lenig te houden. Terwijl nu sommigen worstelden, konden de anderen om het vierkante worstelperk heen wandelen door een zuilen-gaanderij, die aan alle zijden er om heen liep, nu eens met elkander pratende, dan weder het oog op de worstelaars gericht; aan de zuidzijde was de zuilengaanderij dubbel; de open kant, waar de zuilen stonden, was, zooals men begrijpt, naar binnen gericht. Had men genoeg van het wandelen, dan kon men een der deuren aan den achterwand van de gaanderij inslaan. Men kwam dan of in een badkamer, waar men een bad nemen kon, of in een gezelschapszaal waar men spreken kon of een voordracht kon aanhooren, - van de fraai geprofileerde zitbanken aan de wanden zijn nog overblijfsels aanwezig, - of in een slaapvertrek. Aan de noordzijde had men niet alleen een toegang naar den voorhof, waardoor men binnengekomen was, doch ook nog andere, die leidden naar een buiten liggend terrein aan de noordzijde, waar men meerdere kleine renbanen had en terreinen voor springen en diskoswerpen; eene lange tweescheepsche gaanderij liep daar langs aan de oostzijde in noordelijke richting.

Keerde men terug naar de brug over den Kladeos, dan had men aan de rechterhand een vrij groot langwerpig vierkant gebouw met het voorfront naar het oosten gekeerd. Men vermoedt, dat dit het gebouw was, waarin Pheidias zijn grootste meesterstuk, den Zeus van Olympia, tot in de kleinste bijzonderheden afwerkte[1]. Ging men de groote voordeur binnen, dan kwam men in een zeer ruim vertrek, het eenige van het gebouw, dat zijn licht waarschijnlijk in het midden van boven ontving. Voorin vond

1 In den laatsten tijd wordt daaraan echter getwijfeld.

men een marmeren waterbekken. Evenwijdig met de zijwanden, er niet zoo heel ver van verwijderd, stonden aan weerszijden, te beginnen van den achterwand, op gelijke afstanden vier zuilen. Daarop volgde eveneens aan weerszijden in plaats van eene zuil een hoog smal muurtje, dat zich aan den zijwand aansloot en dus de plaats opvulde, die elders tusschen de zuilen en den wand werd opengelaten. Hierop volgden weder twee zuilen aan weerszijden tot bij den voorwand. De afmetingen van het gebouw waren, - dit is een der gronden, waarom men het gebouw voor de werkplaats van Pheidias houdt, - geheel dezelfde als die van het inwendige deel van den Zeus-tempel, en evenals daar zeven zuilen aan weerszijden dicht langs de zijwanden loopende de geheele ruimte in twee smalle zijschepen en een breed middenschip verdeelden, evenzoo had men hier de zes zuilen aan weerskanten en de smalle muurtjes. Ook waren de verschillende zijden van de werkplaats met die des tempels geheel naar dezelfde streken des hemels gekeerd, zoodat hier door de opening van het dak op alle oogenblikken van den dag geheel hetzelfde licht naar beneden viel als daar. Die kleine muurtjes in plaats van zuilen zouden dan gediend hebben om er een beschot aan te bevestigen, wanneer de meester zich met zijn kunstwerk in een kleiner bestek wilde afzonderen, want het kon ook voorkomen, dat hij onder de bewerking zijn kunstwerk eens in een ander licht voor zich moest hebben, dan waarin het later zou worden opgericht. Ook in moderne ateliers vindt men inrichtingen om door het afschieten van een gedeelte der inwendige ruimte een ander licht over de voorwerpen te brengen. Natuurlijk moest de kunstenaar allerlei werktuigen te zijner beschikking hebben, die bij het maken van zulk een kolossaal beeldhouwwerk onmisbaar waren. Nog zijn er sporen aanwezig, die bewijzen, dat aan de wanden van het gebouw overal planken bevestigd waren, die steunden op ijzeren staven, welke als uit den bodem opstaken. Die zouden dan gediend hebben om er dergelijke gereedschappen op neder te leggen.

Wendde men zich van hier naar het zuiden, dan zag men een schoon en groot gebouw voor zich liggen, het Gymnasium, evenals de noordelijke Palaestra een verblijf- en oefenplaats voor kampvechters. Bij dit Gymnasium waren geen banen voor den wedloop; het gebouw zelf echter was schooner en grooter dan het noordelijke. Rondom liep een schoone gaanderij, naar buiten open, met Ionische zuilen, waarop een fraai geornamenteerde

Architrave (dwarsblok over de zuilen heen) en schoone Geison (kroonlijst) rustten. Vóór men het gebouw binnenging kon men onder deze gaanderij er omheen loopen, een wandeling van meer dan driehonderd meters. Ging men naar binnen, dan kwam men in de verschillende vertrekken van het gebouw, die hier in twee rijen nevens elkander om de groote vierkante binnenplaats heen liepen. De zolderingen dier vertrekken steunden op Korinthische zuilen, wier bloemkelkvormige kapiteelen ditmaal meer glad gelaten waren dan gewoonlijk. Ongetwijfeld is deze vorm van kapiteel door de Hellenen aan de Aegyptenaren ontleend. Gewoonlijk stelt het Korinthische kapiteel een opengegane bloemkelk voor met tal van blaadjes en daaruit opstijgende fijne stengels. Daar echter de opengegane kelken van de Korintische kapiteelen uit het Gymnasium in niet zoovele en zulke fijne bijzonderheden zijn uitgewerkt als de kapiteelen van dat soort gewoonlijk, doen zij meer denken aan de gladdere papyrus- of lotuskelken der Aegyptische zuilen en verraden zij den oorsprong van den kunstvorm des te duidelijker. Ging men nu dwars door die twee rijen vertrekken heen, dan kwam men in een gaanderij rustende op Dorische zuilen, die om de vierkante binnenplaats heen liep en daar de open zijde naar toe gekeerd had. Dit Gymnasium was een gebouw uit de vierde eeuw vóór Christus.

Wij plaatsen ons voor een oogenblik tusschen het Gymnasium en den muur van het heilige terrein, de Altis. Ons gezicht over dat terrein is slechts in zooverre belemmerd als het eene gebouw het andere aan het oog onttrekt. Men ziet hier de achterzijde van den Zeus-tempel met de groep van Alkamenes in den gevel; men ziet hier nog eenige andere gebouwen wat meer van nabij, als de heiligdommen van Pelops en zijn echtgenoote; men ziet hier tal van beeldhouwwerken, - goden, menschen, paarden, wagens, - en meerdere altaren. De altis-muur reikte nog niet eens zoo hoog als het trappenvormige voetstuk van den Zeus-tempel en bood dus het oog weinig beletsel. Hij scheen er ook meer te zijn om het heilige terrein af te bakenen, dan om den toegang er toe te beletten. Langs zijn buitenzijde zag men een gansche rij van troggen voor paarden en slachtvee.

Door dezen westelijken Altismuur kon men het heilige gebied op twee plaatsen binnentreden. Zoowel tegenover de Palaestra

als tegenover het Gymnasium lag een ingang. Deze waren echter niet de voornaamste. Die lag meer naar den zuidoostelijken hoek van de Altis. Ging men nu daarheen en sloeg men dus den zuidwestelijken hoek om, dan zag men op eenmaal de achterzijde van een belangrijk gebouw, het zoogenaamde Leonidaion, aldus genoemd naar den stichter, den Eleër Leonidas, voor zich[1].

Dit gebouw bestond uit drie deelen. Twee langwerpige gebouwen, beide aan de achterzijde rond uitloopende, waren door een vrij klein, vierkant middengebouw verbonden, terwijl voor alle drie eene gaanderij liep. Het heeft, zooals de opgegraven overblijfselen nog duidelijk aantoonen, de volgende geschiedenis gehad. Eerst werd op het laatst van de zesde eeuw v. Chr. het zuidelijke gebouw gesticht, waarvan het grondvlak den vorm van eene zeer langwerpige ellipse had, echter slechts aan de achterzijde rondloopende, aan de voorzijde als recht afgesneden. Aan die voorzijde bogen zich de beide zijmuren nog een eindje om tot zoogenaamde ‘anten’. Tusschen die twee anten stonden twee zuilen en de ruimte tusschen anten en zuilen was door metalen traliewerk aangevuld. In het traliewerk tusschen de zuilen had men twee deuren. Onder de kroonlijst liep om het geheele gebouw een rand van zoogenaamde triglyphen en metopen (bekende bouwvormen, over welke straks meer). Zij waren blauw geschilderd, terwijl de lijstjes die boven en beneden zulke triglyphen plachten te loopen, rood geschilderd waren. Verscheidene gebouwen van Olympia leveren het bewijs, dat de Hellenen de verschillende gedeelten eeuer bouwkundige compositie door sterk contrasteerende kleuren tegen elkaar lieten afsteken. Midden door het gebouw in de richting der lengtezijden stond een rij zuilen en het is niet te gewaagd te veronderstellen, dat een aan alle zijden schuin oploopend dak, waarschijnlijk van hout, daarop rustte. In de achterste ronding van het gebouw vond men twee vertrekken, die konden worden afgesloten.

In enkele kleinere bijzonderheden, vooral de ornamentiek betreffende, week het noordelijke gebouw van dit zuidelijke af en bovendien hierin, dat de ellipse van het grondvlak er bij overgegaan was in een figuur bestaande uit twee rechte lijnen

1 De schrijvers der ‘Ausgrabungen’ houden dit gebouw voor het raadhuis van den zoogenaamden Olympischen raad en daarentegen, wat in dit opstel als raadhuis zal worden beschreven, voor het Leonidaion.

aan de eene zijde eveneens door eene rechte lijn, aan de andere door een halven cirkel met elkaar verbonden. Dit gebouw werd eenige jaren na het eerstgenoemde opgericht, in het begin van de vijfde eeuw. Weder later werden nu de beide gebouwen door het kleinere tusschenliggende gebouw met elkaar verbonden en te gelijkertijd waarschijnlijk de gaanderij voor alle drie opgetrokken.

Wat was nu de bestemming van het Leonidaion? Wij weten daaromtrent niets met zekerheid. Niet onwaarschijnlijk is het, naar het mij voorkomt, dat het een gebouw was om theoren, de officieele vertegenwoordigers der verschillende staten bij het groote feest om de vier jaren, in te herbergen. Oorspronkelijk werd dan het zuidelijke gebouw door den Eleër Leonidas aan het heiligdom van zijn staat ten geschenke gegeven. Nu werden de theoren zoo hier als elders in tenten geherbergd en de bouwmeester van het Leonidaion heeft aan het steenen gebouw eenigermate de gedaante willen geven van het tijdelijke gebouw, de tent, waar het voor in de plaats kwam: de eenigermate ovaal ronde gedaante en de aan alle zijden schuin oploopende kap brengen ons als van zelf eene soort van tent voor den geest. Toen men later een tweede gebouw geheel gelijk aan het eerste ten noorden er van wilde oprichten, wist men eigenlijk niet meer welk motief aan dat eerste ten grondslag lag en meende men slechts eene kleine onregelmatigheid weg te nemen, toen men de zacht uitgebogen zijwanden bij het nieuwe gebouw door geheel rechte verving. Ook hier dus een voorbeeld, hoe gevaarlijk het is oude kunstvormen na te bootsen. Dat de naam Leonidaion, die oorspronkelijk slechts door één gebouw gedragen werd, later toen dit met het noordelijke door een tusschengebouw verbonden was, over het geheel dier drie gebouwen werd uitgebreid, is zeer begrijpelijk. Is werkelijk dit gebouw oorspronkelijk zulk een logement voor theoren geweest, dan kunnen wij ons best begrijpen, dat later, zooals Pausanias ons verhaalt, de Romeinsche ambtenaren, die de provincie Griekenland bestuurden, op den ommegang door hun gewest bij dit gebouw afstapten.

Zoo was het nog hier aan de zuidzijde van de Altis in den tijd, toen Pausanias Olympia bezocht (ongeveer 120 na Christus). Iets later is evenwijdig met den zuidelijken Altis-muur een groote gaanderij opgetrokken, die naar het zuiden openstond en beginnende bij de zuidzijde van het Leonidaion zich over eene

lengte van wel 80 meter uitstrekte. Zij was zeer breed, en een tweede zuilenrij, midden tusschen de voorste rij en den dichten achterwand voortloopende, verdeelde haar in twee schepen. Voor zij echter werd opgericht, had men hier al een zeer geschikt punt om het Altis-terrein te overzien. Men was er door den lagen muur als niet van gescheiden, en meerdere gebouwen waren hier voor het eerst, of voor een grooter gedeelte dan tot nu toe, in het gezicht getreden, slechts eenigermate aan het oog onttrokken door een mastbosch van standbeelden, die hier om den Zeus-tempel en daartegenover in het zuid-oostelijk deel van de Altis en langs den zuidelijken muur waren opgericht. Tusschen beelden en altaren zag men nog op het Altis-gebied, doch even achter het Leonidaion ‘den olijfboom der schoone kransen’, waarvan de takken voor de kransen der overwinnaars gesneden werden.

Doch wij verwijlen niet lang meer buiten den Altis-muur en gaan door den grooten zuid-oostelijken ingang, waardoor ook de plechtstatige optocht naar het Zeus-altaar op den laatsten dag der groote feestelijkheden plaats greep, en dien men daarom den ‘ingang der optochten’ noemde. Zonder veel moeite stellen wij ons thans vlak voor het vóórfront van den Zeus-tempel, die hier midden op een groot terras stond. Drong men tusschen de beelden, die den rand van dit terras omzoomden, naar voren, dan zag men, in zijn uitzicht thans door niets meer belemmerd, het gebouw in al zijne stille majesteit voor zich.

Van het bijna twee meter hooge voetstuk, dat zich aan alle vier zijden met drie trappen naer boven vernauwde, verrees het gebouw met zijne Dorische zuilen krachtig en statig omhoog[1]. Men weet, dat zuilen van deze soort geen basis hadden, doch zich als met natuurlijke kracht uit den bodem

1 Onderstaand plan van den tempel en teekening van eenige gedeelten van den buitenbouw dienen ter verduidelijking van de volgende beschrijving.

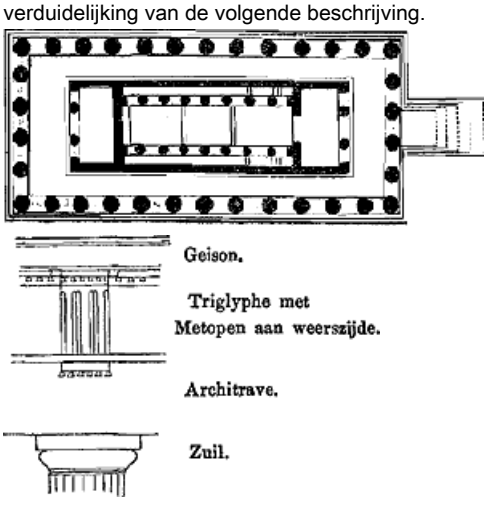

zelf ophieven. De schacht der zuilen had hier, zooals gewoonlijk, twintig opstijgende groeven (canneluren), en vernauwde zich langzamerhand eenigermate naar boven. Het kapiteel bestond, ook dit was iets zeer gewoons, uit eene zich in de rondte naar alle zijden bol uiteenzettende en geheel glad gelatene verbreeding van de zuil naar boven, door vier ringvormige groeven van de eigenlijke schacht afgescheiden en aan de bovenzijde bedekt door eene vierkante plaat. Een bundeltje van soortgelijke ringvormige groeven liep om de schacht een klein eindje beneden het kapiteel. De zuilen aan voor- en achterfront (voor ieder front zes) waren iets dikker, dan die aan de beide zijden; zij moesten dan ook de groote vertikaal gestelde driehoekige gevels ophouden, terwijl boven die der zijden (iedere zijde had er elf) slechts de benedenkanten van het afglooiend dak neerkwamen. Onmiddellijk echter dwars over de zuilen liep de architrave, een effen blok aan de bovenzijde door een eenigszins vooruitspringend smal lijstje van den wederom boven haar omloopenden band van triglyphen en metopen gescheiden. De triglyphen waren langwerpige vierkanten met groeven naar boven, twee midden in, twee als op de helft afgesneden aan de kanten (het woord beteekent ‘met drie groeven voorzien’). Zij waren eenigermate naar voren geschoven, zoodat zij beneden den rand der architrave door een smal lijstje met kleine op eenigen afstand van elkaar gestelde blokjes, zoogenaamde droppels, er onder, schenen te moeten geschraagd worden. Met de triglyphen treedt de dwarsbouw boven de zuilen reeds eenigszins naar voren om de overhellende kroonlijst op te nemen. De metopen waren effen gelaten en bij de triglyphen achtergebleven vierkanten, die deze van elkaar scheidden; zij waren, hetgeen ook de naam aanduidt, de vertegenwoordigers van de vroegere vensteropeningeu. Deze

triglyphen, en metopen zetten zich nu verder naar boven in een vlakken band voort; spoedig echter volgde de kroonlijst, het geison, dat, zooals wij zeiden, eenigszins overhing en tot welks steun op den band boven iedere triglyphe en metope wederom een lijstje met droppels was aangebracht. Het geison was een niet zeer breed, vertikaal gesteld plat met een corniche afgezet. Zulk een geison liep ook langs de opstaande zijden van den stomphoekigen geveldriehoek. Boven de geisons aan de beide lengtezijden waren hier en daar bladervormige versiersels (Simen) aangebracht, waaronder een leeuwenkop gesteld was, uit welks geopende muil het van het dak loopende hemelwater naar beneden stroomde[1]. Tusschen de zuilen door zag men de wanden van het inwendige tempelhuis. Want de zuilen van een Dorischen peripteraal-tempel, als deze, stonden aan de vier zijden steeds op eenigen afstand van die wanden, zoodat het dak van den geheelen tempel eigenlijk het dak van dat inwendige gebouw was, dat zich aan de zijkanten tot de zuilen aan de zijden, aan voor- en achterkant tot de gevels, die daar op de zuilen rustten, verlengd had.

Het gebouw was niet bijzonder hoog; men weet, hoe zeer al het bovenmatige den Griekschen kunstenaar tegen de borst stuitte. Van den terrasbodem tot den hoogsten top meette men niet meer dan ruim 20 meters, eene hoogte, die menig heerenhuis op de Keizersgracht te Amsterdam evenzeer bereikt. De lengte bedroeg 64, de breedte 27 meters. Tot de architrave toe was het gebouw uit Elische mosselenkalk opgetrokken, die met een laag fijn wit overtogen was, dat den tempel reeds van verre in de oogen deed schitteren. De geheele bovenbouw was van Pentelisch marmer. Het vertikale plat van het geison was helder rood geschilderd, zoodat een roode rand om het geheele gebouw aan het benedeneinde van het glooiend dak en om de drie zijden van de geveldriehoeken heenliep; de smalle lijstjes, die het geison van onderen moesten helpen steunen, waren donkerblauw; ook de simen en leeuwenkoppen droegen kleuren. Op de metopen van het voorfront en de zuidzijde waren schilden vastgehecht, een wijgeschenk van den Romeinschen consul Mummius, den onder-

1 Vier dergelijke leeuwenkoppen zijn in afgietsel te Leiden aanwezig. Beter dan van eenige plaat kan men een denkbeeld krijgen van de inrichting van een Dorischen tempel door een namaak, hoedanig bijv. het Leidsche museum er een in kurk bezit van de tempel-ruïne van Paestum.

werper van Hellas, en organisateur van dat land tot eene Romeinsche provincie, die zich en zijn geslacht als in nadere betrekking tot de Helleensche wereld heeft willen brengen door het voornaamste Helleensche heiligdom met tal van wijgeschenken te begiftigen. De nakomelingen van iemand, die eene provincie het eerst onderworpen had, achtten zich veelal door zekeren band met die provincie verbonden, en behartigden te Rome gewoonlijk hare belangen bijv. in rechtzaken. Van de schilden van Mummius is op meerdere der teruggevonden metope-blokken het spoor der randen nog zichtbaar. Boven op den top van den voorgevel stond, stralende van het goud, waarmee het overtrokken was, het beeld van de godin der overwinning, Nike, de hemelsche, om wier zielverrukkende gave nergens meer dan juist hier smeekend het hoofd omhoog geheven werd. Op de beide hoeken stonden, eveneens met goud bekleed, versierselen in, den vorm van Grieksche kooktoestellen, diepe bekkens tusschen drie opgaande spijlen, waarmede zij boven het vuur konden geplaatst worden. Op dezelfde wijze wendt men als ornament op gebouwen ook nog wel in onzen tijd vazen aan. Deze versierselen zoowel als de Nike waren het werk van Paionios, een der meesters, waarmee Pheidias naar Olympia getrokken was[1]. De Eleërs hadden daarvoor een wedstrijd uitgeschreven; de ontwerpen van Paionios gezegepraald. Aan den voet van de Nike was een gouden schild van de Godin Athene vastgehecht, waarop, zooals men weet, een Medusa-kop stond. Het was een wijgeschenk van de Spartanen en hunne bondgenooten na de overwinning op de Atheners bij Tanagra. Dat er van al die zoo rijk met goud voorziene voorwerpen niets is teruggevonden, zal wel niemand bevreemden.

Doch wat er aan deze voorzijde de aandacht trekken mocht, niets zoozeer als die groep van meer dan levensgroote beelden, die daar binnen den, driehoek van dien gevel, was aangebracht. Zij was het werk van dienzelfden Paionios, die de gevelversierselen gemaakt heeft, en gaf eene voorstelling uit den wedstrijd, tusschen Pelops en Oinomaos, die, zooals. wij ons herinneren[2], voor Pelops beslissen zou, of hij Hippodamia en het koninkrijk haars vaders verwerven zal, en voor het heiligdom en het gansche landschap, of voortaan Pelops zal heerschen, dan wel Oinomaos, of het rijk der barbaarschheid door dat van

1 Men zie de Gids, van Jan., blz. 82.
2 Zie de Gids van Jan., blz. 73.

zachtere zeden zal verdrongen worden, ja dan neen. Genoegzaam alle figuren van deze groep zijn teruggevonden, doch deerlijk gehavend[1]. Toch laat zich de wijze, waarop zij tot een geheel behooren te worden samengevoegd, in hoofdzaak althans, met tamelijk groote onzekerheid vaststellen[2]. De beelden zijn van marmer. Heldere kleuren, hier en daar aangebracht, deden, evenals bij bouwkunstige compositiën, sommige gedeelten scherper tegen de overige afsteken. De kunstenaar heeft het oogenblik gekozen, dat de beslissing brengen zal. Zeus, de opperste kamprechter, is in het midden van den gevel voor den dag getreden. Hij heeft zich recht tegenover den toeschouwer geplaatst. Hoofd en armen ontbreken tot nog toe. Zijn chlamys, een doek, dien men als mantel om de schouders sloeg, - Goden en Heroën dragen op beeldhouwwerken veelal niet anders, - was hem geheel op de heupen gezakt. Aan zijn rechterhand, voor den toeschouwer aan de linkerzijde, staat Pelops, een slank baardeloos jongeling, geheel naakt, en vermoedelijk met een speer in

1 Afgietsels zijn te Leiden aanwezig.

2 Ter verduidelijking van de boven volgende beschrijving diene deze teekening.

Pausanias heeft blijkbaar van deze groep alle beelden opgenoemd, die hij zag. Die alle zijn teruggevonden op eenige paarden na. De twee personen achter de paarden, die Pausanias voor stalknechten hield, zijn dat zeker niet geweest; een er van is een nymph. In het ontwerp van restauratie, voor een paar jaar in de ‘Ausgrabungen’ gepubliceerd (mogelijk denkt men te Berlijn er thans anders over) stond een man (die een toom in de hand gehad moet hebben) als stalknecht achter de paarden van Pelops. Dan mist Oinomaos èn zulk een stalknecht, èn een wagenmenner, die volgens Pausanias even als die van Pelops (Killas) vóór de paarden moet gezeten hebben. Dan echter zou ook Pausanias bij zijne opsomming twee figuren over het hoofd gezien hebben. Ik heb nu in overeenstemming met Dr. Pleyte, den conservator van het Leidsch museum, aan wiens hulp en voorlichting ik in het algemeen en bij deze groep in het bijzonder veel verschuldigd ben, den stalknecht van Pelops tot wagenmenner van Oinomaos (Myrtilos) gepromoveerd. Pausanias heeft de beelden dan wel goed geteld, maar niet goed bekeken, gelijk hem wel meer overkomen is.

de linkerhand; de beide armen echter zijn verloren gegaan. Nevens hem staat zijne bruid Hippodamia, den rechterarm onder den zacht gewelfden boezem tegen het lijf gedrukt, den linker dwars over de borst omhoog geheven naar de kin. Het hoofd houdt zij eenigermate links, d.i. naar den opperkamprechter gekeerd[1]. Zij draagt een chiton, een onderkleed, dat van de schouders tot den grond reikte, en daarover een peplos, een opperkleed, dat niet verder dan de heupen kwam. Aan den linkerhand van den God, voor den toeschouwer rechts, staat Oinomaos met een breed en gebaard gelaat, een helm op het hoofd, de rechterhand in de zijde, de linker vermoedelijk aan zijne speer; beide armen ontbreken. Zijn chlamys heeft hij opgevouwen en over zijn linkerschouder geworpen. Van zijne vrouw Sterope naast hem hebben wij noch hoofd noch armen. Zij schijnt den linker eenigszins van zich afgewend, den rechter vlak langs de zijde gehouden te hebben. Haar onderkleed, chiton, wordt opgehouden door een gordel om het midden, die echter door de overhangende plooien onzichtbaar gemaakt wordt. Het valt tamelijk rechtstandig naar beneden; zij staat dus bijna geheel recht; slechts heeft zij het linkerbeen eenigszins vooruit geplaatst. Over haar chiton hing het tot de heupen reikend bovengewaad, peplos. Naast haar, voor het grootste deel naar zijne paarden gekeerd en dus haar den rug toewendende, lag Oinomaos' trouwelooze wagenmenner Myrtilos op de rechterknie, terwijl het linkerbeen, het dichtst bij den wand, met een scherpen hoek nog omhoog stond. Van de armen heeft men slechts de linkerhand gevonden, die den teugel greep; hij schijnt haar omhoog naar de paarden gehouden te hebben. Tegelijk keek hij vermoedelijk met het hoofd, zooveel het ging, over den rechterschouder naar Zeus. Dit echter is verloren gegaan. Zijn kleed hing hem over den linkerschouder en verder over heupen en beenen. Aan de zijde van Hippodamia zat op het rechterbeen, naakt als zijn meester, Pelops' wagenmenner, Killas. Hij keert zich naar voren naar den toeschouwer, echter niet geheel, daar hij iets meer naar Zeus gewend is, dan naar zijne paarden. Het hoofd ontbreekt. Het linkerbeen staat omhoog. Zijne houding komt dus vrij wel met die van Myrtilos overeen. De

1 De romp, dien ik in mijne beschrijving aan Hippodamia toeken, wordt gewoonlijk aan haar moeder Sterope gegeven. Doch hij is mij daartoe te maagdelijk in houding en vorm, en zie ik wel, dan is het stukje hals, dat er nog aan zit, even als de pas gevonden Hippodamia-kop, links gekeerd.

plaatsing echter is eenigszins anders. Vlak achter de paarden van Oinomaos, volgens Pausanias vier in getal, zat, geheel naar Zeus gericht en dus met de linkerzijde naar den toeschouwer gekeerd, een eerwaardig grijsaard, diep doorgezonken op het omgeslagen linkerbeen en steunende naar alle waarschijnlijkheid op den naar beneden uitgestrekten linkerarm, die dan met de hand op den grond kwam. De andere arm was met de elleboog op het nog omhoogstaand rechterbeen geplaatst; in de opengevouwen hand rustte het hoofd met de rechterwang. Peinzend en in stille oplettendheid zag de oude naar den oppersten kamprechter. Het was vermoedelijk een priester of waarzegger, een man althans, die de beteekenis van het oogenblik beter begreep dan iemand anders. Zijn kleed was hem slechts om beenen en heupen geslagen. De armen ontbreken, doch aan de rechterwang is het nog duidelijk zichtbaar, dat die tegen de hand ruste. Een soortgelijk persoon zat achter de vier paarden van Pelops. Hij lag geknield van Zeus af, op het linkerbeen, dat, hetwelk het meest naar den toeschouwer gekeerd was. Door echter den linkerarm een heel eind achteruit te brengen kon hij, daarop rustende, borst en gelaat naar den kamprechter keeren; zijn rechterhand rustte op de nog opgeheven rechterknie. Deze figuur is deerlijk gehavend; ook hier ontbreken de armen. In de beide hoeken van den gevel zag men aan weerszijden twee Goden van het landschap, waarvoor de zaak natuurlijk ook van belang was, aan die van Pelops den Alpheios en eene nymph, waarschijnlijk die van de bron Pisa, welke op het gebied van Olympia in den Alpheios uitmondde, - aan die van Oinimaos den Kladeos met een jongen stroomgod, niet onwaarschijnlijk dien van den zijtak (de naam is zoo ver ik weet onbekend), welke ten noorden van de heuvelen van Olympia in den Kladeos viel. De beide hoofdstroomen lagen het meest in den hoek van den gevel in hunne geheele lengte op den grond: het gelaat was naar Zeus gekeerd; de Alpheios leunde waarschijnlijk op den linkerarm, terwijl de rechter achterwaarts gekeerd op de dij rustte. De Kladeos lag voorover op de beide armen. Het kleed dekte bij beiden slechts heupen en beenen. Het hoofd van den Alpheios en de armen van beide ontbreken. De Nymph zit tegenover den Alpheios op het linkerbeen. Toch wendt zij het hoofd eenigermate om naar Zeus. De rechterhand hield zij waarschijnlijk op de rechterknie; beide armen echter ontbreken. Zij was gekleed

in een chiton en peplos met een gordel over beide. Meer dan zij wordt door belangstelling in hetgeen gebeuren zal, de jongeling bij den Kladeos van zijn stroomgod afgetrokken. Ook hij zit tegenover dezen, in zeer ongedwongen houding: het rechterbeen heeft hij onder zich geslagen, zoodat het met den voet tot achter het opstaande linker reikt; de linkerhand is tegen de afgewende zijde van dat been aangelegd; het kleed hangt hem nog slechts over den linkerschouder; hij zit op een deel daarvan. Daar hij echter wilde weten wat er gaande was, heeft hij, steunende met de rechterhand op den grond, het geheele bovenlijf eenigermate van den Kladeos afgewend, zoo zelfs dat de beenen die beweging min of meer gevolgd zijn. Zijn hoofd ontbreekt nog. 't Is overigens een der best bewaarde figuren.

Aldus de groep aan den oostgevel. De compositie is gemakkelijk te overzien: de band, waardoor al deze figuren verbonden zijn, is de meerdere of mindere aandacht, waarmee zij zich alle naar Zeus in het midden van den gevel richten; de pendanten verschillen van elkaar, maar zijn toch gemakkelijk als zoodanig te erkennen. Bij den eersten oogopslag gevoelde men de plechtigheid van het oogenblik. Na de groep in den oostgevel lag het als voor de hand die in den westgevel nader in oogenschouw te nemen, welke men langs den westmuur van de Altis gaande reeds ter loops gezien had. Zij was het werk van Alkamenes, den man, die volgens Pausanias in een wedstrijd met Phidias den tweeden prijs won. Misschien laat zich hiermede eene overlevering omtrent beide kunstenaars verbinden, die, hoewel door een zeer laten schrijver tot ons gekomen, ongetwijfeld uit een oudere bron stamt en veel waarschijnlijks heeft[1]. Beide kunstenaars hadden een beeld van de Godin Athene vervaardigd, dat boven op eene zuil moest geplaatst worden. In den beginne voldeed het werk van Alkamenes veel beter dan dat van Pheidias. Zoodra echter waren niet de beide Athena's op een zuil gezet, of die meening wijzigde zich geheel. Niet onwaarschijnlijk ligt in dit verhaal eene herinnering aan dien wedstrijd, waaruit Alkamenes wel als de mindere, maar toch als de waardige mededinger van den onvergelijkelijken meester te voorschijn kwam. Wij zien hem thans

1 Aldus oordeelt ook Brunn, Geschichte der Griechischen Künstler (I, 195), over de geloofwaardigheid van dit verhaal, dat men leest bij Tzetzes, Chil. VIII, 193.

hier te Olympia in diens omgeving, zijne meerderheid erkennende en het werk aanvaarden, dat volgens 's meesters oordeel het best met zijne bijzondere gaven in overeenstemming was. Het was de strijd tusschen Lapithen en Kentauren op de bruiloft van Peirithoos, dien hij te beitelen kreeg: het beeldhouwwerk van den achtergevel, den westelijken. Deze strijd was een zeer geliefkoosd thema voor de Attische kunstenaars van dien tijd. Men vindt dergelijke voorstellingen op het fries van den tempel van Theseus op de metopen van het Parthenon en op het fries van den Apollotempel van Phigaleia, aan welken laatsten eveneens Attische meesters gewerkt hebben. De oude sage had voor deze kunstenaars eene nieuwe beteekeuis gekregen: de strijd der Lapithen en Kentauren was een strijd tusschen beschaving en barbaarschheid, zinrijk en echt Helleensch voorgesteld als die van veredelde menschelijkheid en zelfbeheersching tegenover dierlijke lust en ongebondenheid.

Zoo ook hier te Olympia. Men kent het verhaal van dien strijd. Op zijne bruiloft met Deidamia noodigt een held uit de Lapithen, Theseus' gewonen gezel, Peirithoos, ook de wilde Kentauren van het gebergte, wezens die van onderen paard waren en dus vier pooten hadden, doch van boven mensch en daarom tevens met twee armen waren bedeeld. In den beginne gaat alles vrij wel, doch ten laatste door den wijn beneveld, verliezen de Kentaureu het hun zoo ongewone zelfbedwang. De woeste Eurytion staat op eenmaal op en grijpt de bruid. Thans is alle band verbroken. Dat voorbeeld geeft voor de overige Kentauren den doorslag. De één rooft de eene maagd of vrouw, de andere eene andere. De Lapithen echter waren er de mannen niet naar om zoo iets toe te laten. Met vervaarlijken moed storten zij zich op de roovers. 't Is één stoeten, slaan, worstelen, wringen! Ten laatste is de strijd beslist: de Lapithen zegepralen.

De kunstenaar laat nu die beslissing brengen door het optreden van Apollo, den schutspatroon van hoogere menschelijke toestanden en veredelde levenswijze. Hij is het, die midden uit den gevel tusschen het wilde strijdgevoel voor den dag komt[1].

1 Afgietsels van deze groep zijn voor een groot deel te Leiden aanwezig. Omtrent de samenstelling hebben zich vooral verdienstelijk gemaakt Prof. Curtius en Dr G. Treu. Evenwel blijven hier nog meer vragen over dan bij de groep van den voorgevel. Pausanias behandelt deze veel vluchtiger dan de andere en verhaalt o.a. dat Peirithoos in het midden stond. Reeds dadelijk, toen het hoofd van die middenfiguur gevonden was, vermoedde Prof. Curtius, dat Pausanias zich moet hebben vergist en dat Apollo in het midden moet gestaan hebben. Sedert bijna het geheele beeld gevonden is, kan er wel geen twijfel meer bestaan of Prof Curtius heeft gelijk.
Tot verduidelijking van bovenstaande beschrijving der groep diene deze teekening.

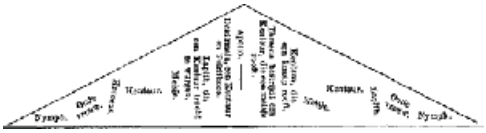

Gebiedend strekt hij den rechterarm rechts uit, het hoofd daar eveneens eenigermate heenwendende. Het is een slank krachtig jongeling op de grens van den mannelijken leeftijd, geheel baardeloos. De chlamys heeft hij over den linker onderarm en verder achter den rug om met een langen tip over den rechterschouder geslagen. Hij vertoont zich dus zoo goed als geheel naakt. Met de linkerhand steunde hij waarschijnlijk op zijn boog. De figuur is bij stukken en brokken thans geheel gevonden op den linkervoet en het rechter onderbeen na. Op de chlamys heeft men nog sporen van roode verw gevonden; hetgeen weder eene bevestiging is van de meening, dat de ouden hunne beeldhouwwerken veelal beschilderden. Wij konden boven dan ook veilig aannemen, dat de groep van den voorgevel eenige kleuren gedragen heeft. Aan de rechterzijde van den God, waar hij het hoofd heen wendt, voor den toeschouwer aan de linkerzijde, stonden waarschijnlijk Eurytion en Diedamia, de bruid. Haar chiton, hier met mouwen, is van zeer fijn lijnwaad en dekte het gansche lichaam en de bovenarmen, in dunne plooien afhangende. Het werd met een gordel om het midden opgehouden; ook draagt zij een peplos. De fijne chiton doet haar als bruid kennen. De ongelukkige is gegrepen tusschen het rechtervoorbeen en den linkerarm van haar overweldiger. In doodelijken angst verweert zij zich met beide armen. Zich eenigermate naar hem omwendende zag zij op naar het breede grof zinnelijke van haar roover, de maagdelijke rechterhand uit alle macht tegen zijn slapen drukkende, met de linker hem in den breeden ruigen ringbaard grijpende, 't Is een vreeslijk oogenblik. Gelukkig echter is haar redder nabij en zonder den Griek-

schen kunstenaar al te veel moderne romantiek op zijn rekening te geven, mogen wij wel aannemen, dat het de bruidegom zelf was, Peirithoos. Reeds is hij in vooruitijlende houding, groote passen nemende, met het vooropgeplaatste en natuurlijk eenigermate omgebogen linkerbeen, dat hetwelk het verst van den toeschouwer verwijderd is, het monster op zij gekomen. De chlamys is hem onder die heftige beweging van de schouders gegleden; nog hangt een tip over het linkerbeen, doch aan het recht achteruitgestrekte rechter is zij hem geheel op de hielen gezonken. Van de bruid ontbreekt nog het hoofd; van den bruidegom alles behalve zijn rechtervoet en het linkerbeen met een stuk van den buik, beide met gedeelten van het kleed. Nu is er nog een kop beschikbaar, die vroeger aan een der meisjes uit de groep was toebedeeld, doch sedert men van den werkelijken kop van dat meisje een stuk gevonden heeft, aan een ander moet worden geschonken. Er is, zoo liet schijnt, geen enkel figuur in de groep, waaraan die kan hebben toebehoord, behalve den bruidegom, en men heeft o.a. bij Pelops en Apollo kunnen opmerken, dat de Helleen zich jeugdige kracht zeer goed baardeloos voor kon stellen en de baardelooze Lapith vormt eene zeer geschikte tegenstelling tegen den ruigharigen Kentaur. Maar toch aan den dapperen bruidegom een eerst aan een meisje toegedachten kop te geven, alleen omdat alle meisjes en de overige figuren van den gevel, de eene om de eene reden, de andere om de andere, dien schijnen te versmaden, is wel wat kras. Men doet het best eerst eens af te wachten, of er soms ook een stuk van romp of hals gevonden wordt, dat de zaak kan uitmaken.

Links van den God, voor den toeschouwer ter rechterzijde, zag men eene Lapithen-maagd van edele gelaatstrekken en lichaamsvormen, in chiton en peplos gekleed en met een opgevouwen doek om het hoofd geslagen, die met een kleinen knoop boven het voorhoofd was vastgemaakt. De Kentaur heeft haar met de beide armen om het midden gegrepen en drukt zijne linkerhand tegen den maagdelijken boezem. Zij wendt zich rechts en tracht met beide handen zich aan de zijne te ontwringen. De armen van beide figuren ontbreken. Slechts van de vier handen zijn gedeelten overgebleven. Van haar redder is niets gevonden, dan de rechtervoet en de rechterarm, waarmeê hij een bijl schijnt gezwaaid te hebben; ten minste in den kop van den Kentaur meent men nog eene geopende bijlwond te kunnen waarnemen. Wie hij was, schijnt niet moeielijk te gissen. Met Peirithoos aan

de andere zijde kan bijna niemand geflankeerd hebben, dan zijn vriend en makker Theseus; en hiermede stemt de mededeeling van Pausanias in zijne beschrijving van de groep geheel overeen, dat Theseus met een bijl streed.

Vlak naast Peirithoos grijpt eene vreeslijke worsteling plaats. Een Kentaur, die met het voorste gedeelte van het lichaam recht uit den gevel komt, - het overige bleef er als het ware binnen, - wordt aan de linkerzijde (voor den toeschouwer rechts) aangegrepen door een Lapith, die hem den rechterarm om den hals had geslagen en hem nu naar den grond trachtte te halen. De dappere jongeling wordt meer van ter zijde gezien dan zijn tegenstander, doch niet geheel. Hij rust op de linkerknie, terwijl de linkervoet door zijne eenigermate schuinsche stelling in den gevel verdwijnt. Het rechterbeen moet omhoog gestaan hebben, natuurlijk in de knie diep gebogen; wij hebben er wel slechts den voet van, doch deze, die met de zool den grond geheel moet geraakt hebben, kan onmogelijk aan een anders geplaatst been hebben toebehoord. Reeds begint het monster eenigermate in te zinken vooral aan de zijde van zijn vijand, maar biedt toch nog geweldigen tegenstand. Met de linkerhand grijpt hij de rechter van den ander, om den arm, die hem om den hals knelt en dreigt te verworgen, weg te duwen. De chlamys is hem van de schouders gegleden en zinkt neer tusschen hem en den Kentaur achter het omhooggeplaatste rechterbeen. Aan beide figuren ontbreekt nog al veel; van den Lapith o.a. is van den geheelen romp niet meer over dan de rechterarm en rechterschouder.

Naast Theseus stond een Kentaur, die een bloeienden knaap roofde; Pausanias spreekt er van. De roover komt schuins uit den gevelmuur naar de rechterzijde, zoodat, even als bij zijn tegenhanger, een groot gedeelte van het lichaam daar als het ware is binnen gebleven. Dit bewijst het voor een goed deel teruggevonden halve paardenlijf, dat zoover wij oordeelen kunnen, met een gladde doorsnee tegen den gevel aansloot. Van den armen jongen is niets over, dan de romp zonder armen en een stuk van het rechterbeen. Achter zijn rug om strekte zich de rechterarm des Kentaurs tot onder zijn rechterarm uit. De vinger van het ondier ziet men onder den oksel; ook het overige gedeelte van de hand en de arm met een stuk van de borst, waar die aan bevestigd was, zijn gevonden. De jongen schijnt zich te hebben verweerd en wel even als zijn pendant het

monster om den hals te hebben gegrepen. Behalve de genoemde zijn er geen lichaamsdeelen van dezen gevonden.

Daarop volgde aan weerszijden van den gevel, naast den Lapith, die zijn tegenstander tracht te worgen, en het bloeiende knaapje, een Kentaur, die zich naar zijn vijand, naar den hoek van den gevel, heeft omgewend, doch tevens zijn prooi tracht vast te houden. Aan de zijde van den Lapith, in de linkergevelhelft, is dit een meisje, dat neergeknield is op haar rechter, naar den toeschouwer gekeerd been. De Kentaur heeft getracht zijn linkerpoot om haar heen te slaan. Dit is zeer ruw in zijn werk gegaan, haar chiton is haar daarmede van den linkerschouder gerukt en thans knelt de paardenhoef haar in den schoot. Zij is bang, dat de Kentaur den hoef zal opheffen om haar beter te omslingeren, en dat die dan daarmee haar in het gelaat zal komen; daarom hield zij waarschijnlijk haar linkerarm, die verloren gegaan is, tusschen beiden in. Zij werd niet volkomen van ter zijde gezien, want zij had zich een weinig naar voren gewend, zoo het schijnt, om zich met den rechterarm, die eveneens verloren is gegaan, van den Kentaur af te duwen, ten einde zoo aan den omslingerenden poot te ontkomen. Van haar hoofd zijn slechts zeer kleine stukjes over. Zoo ook van dat van den Kentaur, van wien wij verder slechts een groot stuk van het paardenlijf en kleine gedeelten van rechtervoorpoot en linkerachterpoot bezitten. De Lapith, die hem bestrijdt, waarschijnlijk Kaineus, helt, de opstaande zijde van den geveldriehoek volgende, vrij sterk voorover. Slechts het vooruitgeplaatste linkerbeen, een stuk van het rechter en de beide armen ontbreken. Vermoedelijk pakte hij met de eene hand den Kentaur bij de haren, en hield hij in de andere een dolk of zwaard.

De Kentaur aan de andere zijde, naast den roover van den knaap, heeft zich wel eveneens naar den hoek van den gevel tegen zijn aanvaller gekeerd, doch het bovenlichaam houdt hij naar voren, naar den toeschouwer gewend, daar hij zijne beide armen nog noodig heeft om het door hem geroofde meisje vast te houden. Dit tracht zich met alle macht los te wringen; zij is eenigszins voorovergevallen op de rechterknie, met den rug langs den Kentaur; deze heeft haar met de linkerhand bij den linkervoet gegrepen; de rechter heeft hij aan de voorzijde van haar lichaam over haar middel trachten heen te slaan, doch zij heeft die met beide handen, vóór het zoover was, weten te grijpen en tracht die nu uit alle macht terug te duwen. Die

bovenmatige inspanning echter is reeds niet noodig meer. Terwijl de Kentaur aldus nog bezig was haar op gemakkelijke wijze onder zijn macht te brengen, om zich daarna tegen zijn bespringer te kunnen keeren, heeft deze hem reeds met de linkerhand bij de haren gepakt en met de rechter, onder den linkerarm door, die waarmee hij den voet van het meisje gegrepen had, een dolk in de borst gestooten, - de opening, waarin die dolk stak, is in het lichaam van den Kentaur nog aanwezig. Plotseling is het monster diep inknikkend neergeploft; de achterpooten staan nog omhoog. Aan den held, die het meisje op zoo afdoende wijze te hulp kwam, ontbreken hoofd en armen, De Kentaur mist slechts kleine stukken; het meisje haar hoofd, maar overigens ook niet veel. Zij draagt een chiton en peplos.

De meeste moeilijkheden veroorzaken de beide uiteinden van de groep. Vlak naast de laatst beschreven Kentauren en Lapithen moet aan weerszijden eene oude vrouw gelegen hebben, vermoedelijk op een rustbed, zooals bij gastmalen steeds in gebruik waren. Althans er is een kussen gevonden, dat tot zulk een rustbed schijnt te hebben behoord, en waarop dan de oude vrouw in de rechtergevelhelft moet gerust hebben. Wij moeten ons haar dan voorstellen voorover liggende op die rustbank, het gelaat naar den strijd gewend, met de beide armen steunende op dat kussen. Er zijn echter én van haar hoofd én van haar lichaam slechts kleinere stukken overgebleven. Gelukkiger zijn wij geweest met haar pendant, de oude vrouw aan de andere zijde; van haar ontbreken slechts de armen en het onderste deel der beenen. Zij ligt voorover, eenigermate nog op de knieën, en steunde waarschijnlijk als de voorgaande op de beide armen. Zij was gekleed in een chiton. Ook deze moet, wil zij met de andere flankeeren, op een rustbed of iets, wat daarmee overeenkwam, gelegen hebben. Men zag dan beneden op den bodem staande eenigszins aan de onderzijde tegen haar op en daar is ook het beeld het best bewerkt. Beide oude vrouwen waren vermoedelijk voedsters van de meisjes, die geroofd werden, en dat zij den strijd in angstige spanning gadesloegen, zal wel niemand bevreemden.

In de beide hoeken liggen twee Nymphen voorover op den grond. Die ter rechterzijde steunt op de ellebogen; de linker heeft den linkerarm even onder het hoofd weggenomen om haar chiton wat op te trekken, die haar over den rechterschouder gegleden was. Het voornaamste, wat aan die nymph ontbreekt,

zijn de beide armen, waarvan slechts de linkerhand, die den chiton optrok, gevonden is. Zij droeg een kap of muts. Een soortgelijke had ook haar pendant; daar is echter slechts een fragment van over.

Het schijnt, dat de beide uiteinden van de gevelgroep niet anders kunnen worden samengesteld en toch is het bijna niet aan te nemen, dat deze samenstelling in alle opzichten de ware is. Hoe kan een kunstenaar, die in zijne pendanten zulk eene variatie wist te brengen, zijn groep in twee figuren aan weerszijden, die beide vooroverliggen, de een wat hooger dan de ander, als in twee in hun verlengde aan elkaar evenwijdigloopende lijnen hebben laten afloopen? Men heeft zich dit in Berlijn ook niet ontveinsd en neemt in de glyptotheek aldaar met onze groep nog proeven. Toch moet zij in groote hoofdzaken wel zoo worden samengesteld, als dat hierboven op voetspoor van Dr. Treu beschreven is.

Men gevoelt dadelijk, dat er een zekere overeenstemming, een zoogenaamd paralellisme, is tusschen deze groep en die van den voorgevel. Beide stellen de overwinning voor van beschaving en zachtere zeden over barbaarschheid. In beide wordt het pleit door het optreden van een God beslist; aan de voorzijde is het Zeus, aan de achterzijde zijn zoon Apollo. In beider hoeken liggen godheden het schouwspel aan te zien. Achter de paarden van Pelops en Oinomaos zit aan weerszijden een oude man; gelijk deze in den oostgevel, stellen in den westgevel de twee oude vrouwen groot belang in hetgeen er voorvalt. Doch bij alle overeenstemming ook weder een sterk in het oog springend verschil. Zoo kalm en plechtig als het aan de voorzijde toegaat, zoo geweldig en bewogen is het tafereel in den achtergevel.

Begeven wij ons thans in gedachte weder naar de voorzijde des tempels, om in de gaanderij tusschen de zuilen en de wanden van het inwendige tempelhuis rond te wandelen en daarna dat zelf binnen te treden. Wij bestijgen daartoe het met vijf trappen omhoog rijzende uitstek aan het voetstuk des tempels, dat hier midden voor den voorgevel is aangebracht, en wel over de meer breede trappen van de voorzijde. Gaan wij daarop tusschen de zuilen door, dan zijn wij in de gaanderij en loopen wij over het eenvoudige plaveisel van kiezelsteenen, die met een soort van pleister bedekt waren. De gaanderij had een zoldering, waarschijnlijk van hout, tusschen den achterkant van het geison en den wand van het tempelhuis. Onder zulk eene zol-

dering was dikwijls ook om de wanden een rij van triglyphen en metopen aangebracht. Dit had men hier, waarschijnlijk om de kosten, gelaten. Slechts aan de voor- en achterzijde had men, naar de wijze van metopen, platen aangebracht met reliefs voorzien, voorstellende de twaalf werken van Herakles.

Waar hoorden die meer thuis dan hier, op de heilige plaats, waar de Hellenen als navolgers van hem in den door hem ingestelden wedstrijd om den prijs der overwinning kampten? Beginnen wij om ze in oogenschouw te nemen met het meest noordelijke relief aan de achterzijde, want men schijnt bij de opeenvolging der werken eene historische volgorde in het oog te hebben willen houden en hier verschijnt de jeugdige held nog geheel baardeloos. Hij heeft den Neimeischen leeuw verslagen en den rechtervoet op het ondier geplaatst hebbende, - dit althans was hoogst waarschijnlijk zijne houding, - steunt hij met het hoofd op de rechterhand, terwijl de elleboog op de omhoog gehouden knie rust; hij wendt het gelaat peinzend naar voren. Reeds tijdens de Fransche expeditie werden meerdere stukken van deze metopen opgegraven en zoo wordt ook deze in het Louvre bewaard; den kop van Herakles heeft men er thans bij gevonden[1].

Op het volgende relief bestrijdt Herakles de Hydra, de veelkoppige slang, waarvan iedere kop dadelijk weder aangroeide, nadat hij was afgehakt. Het monster krult zich van de linkerzijde der metope naar de rechter en heft het lichaam langs die rechterzijde omhoog; vele koppen zijn reeds afgeslagen, doch andere verheffen zich nog. Herakles komt van de linkerzijde. Vermoedelijk stond op deze metope ook een Ioloas, die volgens het verhaal een bosch had in brand gestoken, om met de brandende takken iederen stomp, waar een kop was afgehakt, uit te branden, ten einde het weder aangroeien te verhinderen. De Hydra echter neemt op dit relief de grootste plaats in.

Op het daarnaaststaande laat Herakles aan zijne vriendin Athene, die aan den linkerkant gezeten is, eens een paar van die Stymphalische vogels zien, beesten met ijzeren wieken en vederen zoo puntig als pijlen, die zelfs menschen aten en het dal van Stymphalos in Arkadie onveilig hadden gemaakt. Herakles echter heeft ze door het geluid van een ijzeren ratel opgejaagd en daarna gedood. Thans toont hij aan de Godin een

1 Zeer verdienstelijk maakte zich omtrent deze reliefs Dr. Treu, die met behulp van afgietsels uit het Louvre en die van de nieuwe vondsten met veel geluk eene reconstructie beproefd heeft.

der vogels met de rechterhand; een ander schijnt in de linker aan de zijde van den toeschouwer langs het lichaam te hebben afgehangen. Van dit relief zijn de voornaamste stukken in het Louvre.

Zoo ook van den daaropvolgenden stier van Kreta, die echter aan de Duische opgravingen zijn kop dankt. Herakles moest dit dier van Kreta naar Mykenae brengen. De achtergrond van ons relief wordt zoo goed als geheel door den stier ingenomen, die van de linker naar de rechterzijde gaat, doch door Herakles, die er voor staat en juist in tegengestelde richting, van de rechter naar de linkerzijde zich beweegt, met de linkerhand bij den kop wordt omgeleid. De held loopt eenigszins voorover, zoodat men zien kan, dat het hem moeite kost het beest mee te krijgen.

Het volgende relief gaf eene voorstelling van Herakles, die het Kerynitische hert met gouden horens en koperen hoeven achtervolgt. Het oogenblik schijnt gekozen, waarop hij het dier van achteren op zij kwam en het bij de horens greep; daar het nog door wilde loopen, wordt de kop ver achteruit getrokken.

De rij aan deze achterzijde werd afgesloten door een voorstelling uit Herakles' strijd met de koningin der Amazonen, wie hij den haar door Ares geschonken gordel moest ontnemen. Slechts de kop is over, die, zoo het schijnt, bij de haren naar beneden gesleurd werd.

Loopen wij om naar de oostzijde, dan geeft ons het eerste relief aan de linkerzijde een der meest geliefkoosde voorstellingen van de Grieksche volkshoert. Het verhaal laat Herakles gewoonlijk zijn werken verrichten in dienst van koning Eurystheus. Deze is echter eigenlijk geheel bij toeval koning geworden in plaats van Herakles. Juist toen onze halfgod zou geboren worden, verklaarde Zeus aan Hera, dat hij, die van dat oogenblik af aan het eerst het levenslicht aanschouwen zou, koning zou wezen. De godin, naijverig tegenover den natuurlijken zoon haars gemaals, houdt daarop Herakles' geboorte een tijd lang tegen, en doet zoo spoedig mogelijk, schoon vóór den bestemden tijd, Eurystheus ter wereld komen. Op die wijze wordt het stumperachtige zevenmaandsch kindje beheerscher van Griekenlands geweldigsten held; geen wonder dat de heer met zulk een knecht nooit recht op zijn gemak was. Nu wordt door hem aan Herakles opgedragen om het wilde zwijn, dat den omtrek van den Eurymanthos, eene rivier in Arkadie, onveilig maakte, levend te vangen.

De held kwijt zich van dien last; doch zijn meester krijgt reden om er berouw over te hebben, dat hij dien gegeven heeft. Nauwelijks komt zijn dienaar met het monster op den rug aanloopen, of de vrees overmant hem zoozeer, dat hij in een koperen vat kruipt. Herakles heeft het bemerkt en gaat op het vat af, en nu begint hier de voorstelling op onze metope, gelijk die vooral ook veel op vazen, voorwerpen van dagelijksch gebruik, voorkomt. De held heeft den linkervoet op het vat gezet, grijpt het monster met beide handen aan, en dreigt het voorover daarin te werpen. Smeekend richt zich de koning tot over de borst uit het vat op, de handen naar zijn dienaar uitstekende. Deze wilde echter blijkbaar maar eens een grap hebben. Van de figuren van dit relief zijn enkele brokken in het Louvre, enkele nu pas gevonden, o.a. de rand van het vat met den linkervoet van Herakles[1].

Herakles moest de wilde paarden van koning Diomedes gaan halen. Op de tweede metope aan de voorzijde heeft, blijkens de overblijfselen in het Louvre en de thans gevondene, naar alle waarschijnlijkheid een paard gestaan, dat naar de rechterzijde sprong, doch door Herakles, die voor dat paard langs naar de linkerzijde ging, bij den teugel werd omgeleid. De held houdt dien teugel met beide handen vast; de paardenkop, die meegetrokken wordt, treedt verder van den achtergrond naar voren dan het overige lichaam.

Het onderwerp van het derde relief is de strijd met den reus Geryoneus. Deze had drie koppen, ieder van een helm voorzien, en drie lichamen, ieder door een schild bedekt. Reeds heeft op ons relief Herakles Eurytion, den herder van den reus, verslagen en stapt hij van de linkerzijde komende over diens lijk heen. Ook de reus zelf heeft, vermoedelijk met den knods, van den held reeds geweldige slagen ontvangen. Hij ligt althans op de knieën. Herakles, voortgaande met slaan, heeft den linkervoet op het bovenbeen van den reus gezet. Reeds is één kop neergezonken en van één arm het schild afgegleden. Een groot fragment van deze metope vindt men in het Louvre.

De daaropvolgende metope is de eenige, die zoo goed als geheel gaaf bewaard is gebleven[2]. Herakles, geheel naakt en met een baard, staat in het midden geheel naar de rechterzijde gekeerd. Op den voorovergebogen nek rust een kussen, waarop wij ons

1 In afgietsel te Leiden.
2 Een afgietsel is te Leiden.

den hemel te denken hebben, die op het relief niet zichtbaar is; met de naar boven gekeerde handpalmen steunt hij den last aan weerszijden; slechts de rechterarm echter, die, welke naar den toeschouwer gekeerd is, valt in het gezicht. Achter hem staat eene vrouw met het lichaam naar voren gekeerd, het hoofd echter in profiel rechts. Haar chiton valt in tamelijk rechtstandige plooien naar beneden; daarover hangt haar peplos. De rechterhand valt langs het lichaam, de linker houdt zij omhoog ook om iets met de handpalm te steunen; misschien wel om Herakles een handje te helpen. Wie zij is, heeft men, zoover ik weet, nog niet uit kunnen maken. Aan de voorzijde van Herakles komt Atlas op hem af, hem met de rechterhand de drie appels der Hesperiden toonende, die hij voor den held was gaan halen, terwijl deze zoolang den hemel voor hem droeg. Ook Atlas is naakt en heeft een baard.

Van de daaropvolgende metope, die de reiniging van den stal van Augias voorstelde, is slechts eene Athene over, met een helm op het hoofd en gekleed in een afhangenden chiton, die den arbeid van haar vriend gadesloeg[1]. Hierna volgt het laatste werk van den held; in deze volgorde het voor den dag halen van den Kerberos uit de onderwereld. Er is weinig van over. Herakles schijnt het dier uit den linkerhoek van de metope naar voren gesleept te hebben; zoodat het er slechts voor een deel op voorkwam. Zijne vriendin Athene stond weder naast hem.

Hiermee was men alle metope-reliefs langs gewandeld. Ook zij waren, opdat de verschillende deelen goed in het oog zouden vallen, van allerlei kleuren voorzien; zoo was de Kretensische stier, te oordeelen naar enkele nog overgebleven verwsporen, roodbruin op helder blauw. Ook op de reliefs van de Hydra en den Nemeïschen leeuw neemt men nog iets van vroegere kleuren waar. Thans echter betreden wij het inwendige tempelhuis zelf en begeven ons daartoe het eerst naar de achterzijde. Daar zijn de beide zijmuren in anten omgebogen; tusschen de beide anten staan weer twee Dorische zuilen. Waarschijnlijk kon men zonder eenige belemmering tusschen die beiden, of tusschen een hunner en eene ante, doorloopen. Men kwam dan echter slechts in het achterhuis, vanwaar men niet in het eigenlijke binnenste van den tempel kon doordringen. Het was in zekeren

1 Een afgietsel is te Leiden.

zin eene voorzetting van de gaanderij rondom; hetzelfde plaveisel liep hier door. Toch was dat achterhuis voor een kalmer en meer opzettelijk verkeer der feestelingen onderling bestemd, dan die omloop. Hier was het, dat o.a. Herodotos zijne geschiedenissen voorlas.

Doch thans naar de voorzijde. Vandaar kon men geheel tot in het binnenste van den tempel doordringen. Ook hier bogen zich de zijmuren in anten om; ook hier had men tusschen hen in twee Dorische zuilen, doch de drie vakken tusschen die zuilen en anten waren door metalen traliewerk geheel dicht gemaakt. Het onderste gedeelte echter kon men als een deur openslaan en wij treden door een dier deuren het zoogenaamde voorhuis binnen. Daar troffen allerlei wijgeschenken het oog, niet het minst het beeld eener vrouw, die een krans boven het hoofd van een man hield. Het was koning Iphitos, bekranst door de ekecheiria (godsvrede), hier als persoon voorgesteld. Het plaveisel bestond in dit voorhuis uit een schoon mozaïk van gekleurde steenen. Een eenigszins getemperd licht viel door het traliewerk aan de voorzijde.

Tegenover den middelsten toegang tot het voorhuis was de deur, die naar de eigenlijke inwendige tempelruimte, de cella, leidde. Men opende die; een helder licht stroomde door eene groote opening in het dak naar beneden, en in volle majesteit en glans zag het sterfelijk oog den vader van Goden en menschen voor zich.

Het kolossale beeldhouwwerk bestond voor het grootste gedeelte uit ivoor en goud. De Godheid zat op een troon, die weder op een voetstuk rustte. In groote lokken golfde het haar aan weerszijden langs het breede en zich toch naar boven eenigszins versmallende voorhoofd; een rijke baard omsloot kin en mond; uit de hoeken van neus en wenkbrauwen sprak gebiedende majesteit. Om het hoofd droeg hij een krans als van olijfbladeren. De Horen (tijden), die hij wentelt, en de Charites (levensvreugden), die hij afzendt, zweefden van de bovenleuning van zijn troon af, de eene ter eener, de andere ter anderer zijde, om zijn hoofd. Op zijne rechterhand stond de Overwinning (Nike), die van hem nederdaalt, een beeld geheel van goud; met de linker hield hij den schepter uit meerdere soorten van metaal samengesteld, den adelaar er boven op. De gouden mantel, die hem van de schouders hing, was als doorweven met figuren, bloemen en dieren. De voeten met gouden

schoeisels rustten op een schabel met gouden reliefs overdekt, eene voorstelling gevende van Theseus' strijd tegen de Amazonen.

Op het hooge voetstuk van den troon zag men, als gaf het eene voorstelling van den Olympos, in het goud uitgewerkt tal van Goden en Godinnen op allerlei wijze bezig. Evenzoo waren beeldhouwwerken aangebracht op de pooten van den troon: Nike's zweefden er als om heen; de kinderen van Niobe werden er op getroffen door de pijlen van Apollo en Artemis; Thebaansche knapen en meisjes door den Sphinx geroofd. Op de dwarslatten tusschen de pooten zag men tal van voorstellingen uit wedstrijden. Van de paneelen, die de open vakken tusschen de pooten vulden, was de voorste donker gekleurd, de drie anderen beschilderd door Panainos, volgens de overlevering een broeder van Pheidias; daarop zag men o.a. Griekenland en Salamis met de versierselen van voorstevens in de hand.

Zoo moet de ontzachlijke op den Olympos gezeten hebben, toen de moeder van Achilles, Thetis, smeekend tot hem kwam, en hij haar als met de wenkbrauwen, het hoofd slechts licht mede bewegende, hare bede toestond; eene golving plantte zich voort in de lokken aan weerszijden van het hoofd: de gansche Olympos daverde. De kunstenaarssage laat Pheidias aan Panainos verhalen, dat de plaats uit Homeros, waar dit beschreven wordt, hem bij de bewerking van zijn beeld voor den geest stond. Dat de kunstenaar, den opperste der goden in volle waarheid willlende voorstellen, hem zeer groot genomen heeft, zal wel niemand bevreemden. Spotvogels zeiden, dat de God, als hij op ging staan van zijn zetel, noodwendig het dak des tempels moest meênemen. De kunstenaar had zijn taak opgevat als de vervulling eener hoogere zending. Nog eeuwen later wees men in den tempel de plaats aan, waar hij volgens het verhaal in diepen eerbied neergezonken den God zelf om zijn oordeel gevraagd had. Daar rolt de donder; de bliksem slaat vlak voor hem neder: de godheid heeft gesproken en aan het werk des menschen zijn zegel gehecht. Het helleensche idealisme had zijn hoogste toppunt bereikt; hooger kan wellicht niemand stijgen, die het goddelijke in het menschelijke wil uitdrukken. Het beeld ging verloren, - men weet niet recht hoe, - doch de indruk, die het in verwante zielen gewekt had, de type, dien de meester had geschapen, plantte zich

onder volgende geslachten voort, o.a. in werken als de Zeus van Otricoli, en eeuwen moesten er nog verloopen voor Pheidias' groote evenknie, Michel Angelo, toen hij het waagde den Christelijken God den Vader op het doek te brengen, den Attischen kunstenaar zou ter zijde streven.

Wenden wij ons thans in dit inwendige tempelhuis tot de meer dagelijksche dingen. Aan weerszijden liep, een weinig van de beide zijmuren, een rij van zeven Dorische zuilen, waardoor de ruimte in een groot middenschip en twee vrij smalle, zijgaanderijen verdeeld was. De vloer van het middenschip had drie afdeelingen. Aan de voorzijde was die geplaveid met donkerblauw marmer. Daarop volgde, vermoedelijk door een drempel er van afgescheiden, een tweede vak, van welks bodembekleeding niets is teruggevonden. Uit een plaats van Pausanias[1] schijnt men op te mogen maken, dat die ook donker was. Daarvan eveneens door een drempel gescheiden volgde het laatste gedeelte, dat, blijkens diezelfde plaats bij Pausanias, een licht gekleurd plaveisel moet gehad hebben. Het middelste vak lag waarschijnlijk juist onder de opening voor het licht in het dak. Het neervallende regenwater werd daar dan in opgevangen, zoodat het niet vrijelijk door den tempel stroomen kon; er moeten dan afvoerbuizen naar buiten geweest zijn.

Van de tweede zuil aan weerszijden liep tusschen alle zuilen door een tot zekere hoogte reikend metalen hek, evenzoo tusschen de beide uiterste zuilen achter het beeld om en op den drempel voor het beeld. Dit kon dus van geen zijde vrij genaderd worden. Wilde men er heen loopen, dan ging men tusschen de eerste en tweede zuil in degaanderij, opende een deur en kwam zoo achter de hekken. Was men omgeloopen, dan kwam men er door juist zulk een deur aan den anderen kant weer uit. Tegenover beide deuren had men trappen, waardoor men op de bovengaanderij, die op de zuilen der gaanderij beneden rustte, komen kon. Ook daar kon men waarschijnlijk om het beeld heen wandelen. Ging men nu langs een wenteltrap nog hooger, dan kwam men op het dak, vanwaar men over de gebouwen van Olympia heen een vrij gezicht had op de groene heuvelen van het landschap en wellicht aan den westelijken horizont ook iets van het verre blauw der Jonische zee kon waarnemen.

1 V, 11, 5.

Wij dalen naar beneden en verlaten den tempel. Wij hebben hier een gebouw gezien uit den bloeitijd van de Grieksche kunst, het tijdvak van Perikles. Men nam tot nog toe veelal aan, dat de tempel veel vroeger gemaakt is, en slechts de beeldhouwwerken van Paionios en Alkamenes ongeveer in het midden van de vierde eeuw in de gevels gevoegd zijn. Dit schijnt thans onhoudbaar. Men heeft om den tempel heen het voetpad nog kunnen erkennen, dat daar in den bloeitijd van Hellas grootheid betreden werd. Toen men dieper groef, kwam men door eene laag geel zand en stukken steen, kennelijk bouwpuin, en daarna eerst op den zwarten ondergrond. Nu zijn de meeste voetstukken van standbeelden hier boven op die laag van zand en bouwpuin geplaatst; enkele anderen - bij één komt dat zeer duidelijk uit - stonden oorspronkelijk op de zwarte aarde en waren, toen de nieuwe laag daarover heen was geworpen, op hunne plaats blijven staan, zoodat een groot gedeelte, dat bewerkt was om in het oog te vallen, onder de aarde kwam. Deze laatste voetstukken zijn, zooals de lettervorm der inscriptiën aanduidt, vóór de laatste helft van de 5^{e} eeuw, de andere daarna opgericht. Het schijnt dus uitgemaakt, dat een vroegere tempel ongeveer in het midden van de 5^{e} eeuw of iets later is afgebroken, een deel van het puin, dat was blijven liggen, met geel zand overdekt is en daarop de nieuwe tempel is gebouwd. De voetstukken, die reeds om den ouden tempel stonden, kwamen ten deele onder dien nieuwen bodem, de latere werden daar bovenop geplaatst.

De bouwmeester Libon, een man uit Elis, was dan een tijdgenoot van de Attische meesters en werkte met hen samen. Hij schijnt ook eenigszins voordeel uit den omgang met hen getrokken te hebben, althans in enkele kleine bijzonderheden van bouwtrant meent men Attischen stijl te hebben waargenomen. Hoe schoon het gebouw ook was, over het geheel werd de hooge adeldom van vormen, dien men bijv. bij het Parthenon waarneemt, hier niet bereikt. En dit geldt in de hoogste mate ook de beeldhouwwerken der Attische meesters zelf. De behandeling van de kleeding is breed, die van het haar, bijv. van Apollo, vrij ouderwetsch voor dien tijd, terwijl toch de geniale conceptie van de westelijke, en de stille plechtigheid, die spreekt uit de oostelijke groep, ons doen gevoelen, dat wij hier met werken van groote meesters te doen hebben. Deze aanmerking op de wijze van bewerking geldt in niet nrinder mate ook de metopen,

die wel naar Attisch voorbeeld, naar die van den Theseustempel, vervaardigd schijnen, maar toch eene onderwetsche breedheid en soms zelfs iets onbeholpens hebben. Zij bieden in bewerking ook trekken van gelijkheid aan met den gevel van Paeonios. Maar diezelfde meester heeft vlak tegenover den Zeustempel een beeld (een Nike) laten plaatsen van edele vormen en veel beter behandeling van de kleedij. De vraag is dus: waarom hebben die meesters bij de uitvoering hunner schoone compositiën dan zoo weinig op de uitwerking der bijzonderheden gelet? Men kan daarop antwoorden, voor beelden, die zoo hoog geplaatst waren, was zulk fijn werk niet noodig. Doch alweder kan men vragen: en de gevelsculpturen van het Parthenon dan? Toch zou men hierop kunnen antwoorden, dat de Eleërs wel gegoede grondbezitters waren, maar toch niet als de Atheners een kas van bondgenooten ter hunner beschikking hadden. Als men nagaat welke geduchte kosten zij voor al die kunstwerken te maken hadden, dan kan men begrijpen, dat men, waar het maar eenigszins mogelijk scheen, iets uitzuinigde en daarom bij hooger geplaatste beelden, waar de hoofdconceptie meer dan elders het voornaamste was, op het uitwerken der bijzonderheden minder zorg liet besteden. Had men bijv. ook niet uit zuinigheid slechts voor de fronten van het tempelhuis reliefs aangebracht, en was het plaveisel daaromheen niet meer netjes en knap dan fraai? Mogelijk hebben de meesters hunne compositiëen eenigszins in der haast uitgewerkt, hier en daar zelfs naar ouderwetsche schemata. Hoe kort had Pheidias' school die nog slechts achter zich! Misschien ook werden die werken onder hunne leiding, door andere, mogelijk wel Eleërs, vervaardigd; doch was dit het geval, dan heeft vooral bij de westelijke groep de meester den leerlingen den beitel menigmaal uit de handen genomen, of was er onder deze, als onder die van Rubbens een van Dijck, hier dan waarschijnlijk een genie, dat in den dop is gebleven. Ook in onderdeelen, bijv. in de grepen van sommige handen, is die westelijke groep vaak van treffend dramatische kracht.

Tusschen de wijgeschenken vlak voor den tempel stond dan die Nike van Paionios, waarvan reeds sprake was. Van eene langwerpig ronde plaat rees met tien trapsgewijze vernauwingen naar boven de zuil omhoog, waarop bijna zes meter boven den grond de Godin geplaatst was. Zij scheen naar beneden te dalen met een adelaar onder zich; hare vleugelen aan de schouders stonden

omhoog. Het dunne kleed is boven den rechterschouder vastgemaakt, zoodat linkerarm en boezem daarbuiten vielen. Door de opgaande luchtstrooming, veroorzaakt door hare nederdaling, sluit het kleed aan de voorzijde nauw aan het lichaam, en het schijnt, dat het verder aan weerszijden met breede bochten achteruit woei. In de linkerhand heeft zij vermoedelijk een krans omhoog gehouden, waardoor de schouder daar wat hooger kwam. Armen, hoofd en linker onderbeen, vleugelen en een groot stuk van het kleed ontbraken in het eerst geheel. Slechts kleinere stukken zijn er later van gevonden. Eene inscriptie vermeldt, dat de Messeniers uit Naupaktos het uit den buit op 'vijanden' behaald hebben opgericht en dat Paionios uit Mende, 'dezelfde die met zijne ontwerpen voor versierselen op den gevel des tempels zegepraalde', - waaronder immers ook eene Nike was, - het vervaardigd had. Die vijanden waren, volgens een verhaal van de Messeniers, dat Pausanias nog hoorde vertellen en dat zeer waarschijnlijk is, de Spartanen, doch de invloed van dezen was toen ter tijde te Olympia nog zoo sterk, - ook dit verhaalden de Messeniërs, - dat men dien naam er niet op durfde beitelen. Later was men minder angstvallig. Toen in opdracht van de Romeinen de Milesiërs een grensstrijd van de Messeniërs met hun alouden vijand ten hunnen voordeele beslist hadden, werden drie daarop betrekking hebbende groote aktestukken op de zuil gegraveerd.

Wij verlaten het terras van den Zeustempel en begeven ons tusschen een geheele rij van beeldhouwwerken door naar het oostelijke deel van de Altis. Daar stonden twee gebouwen, een kleiner aan de zuidoostzijde en eene zeer groote gaanderij, noordelijk daarvan. Kort achter deze gebouwen schijnt de oostelijke Altismuur geloopen te hebben. Dit terrein kent men nog slechts weinig. Dat kleinere gebouw stond op een voetstuk met twee trappen. Steeg men die op, dan kwam men, tusschen eene rij van zuilen door, in eene gaanderij, die aan de lange voor- en smallere zijzijden om het eigenlijke gebouw heen liep; dit bestond uit vier vertrekken; de ruimte tusschen de zuilen der gaanderij konden door metalen hekken worden afgesloten. Niet onwaarschijnlijk was dit gebouw het raadhuis van den Olympischen raad[1].

1 De Duitsche geleerden houden dit voor het Leonidaion. Wat ons Pausanias daarvan vertelt maakt het echter mijns inziens zoo goed als onmogelijk, dat het dit geweest is. Zie de noot op blz. 74.

De groote gaanderij aan de noordzijde was de zoogenaamde gaanderij der Echo, ook wel de veelkleurige genaamd, omdat haar gesloten achterwand roet tal van voorstellingen beschilderd was. Zij verhief zich met vier trappen van Parisch marmer tamelijk hoog boven den beganen grond; zij was 100 meter lang en 10 meter breed, zoodat van hier uit minstens 2000 menschen, tusschen de Ionische zuilen aan de voorzijde door, de offerplechtigheid op het groote altaar daartegenover konden waarnemen. Ook de beide zijkanten van de gaanderij der echo waren gesloten.

Sloeg men aan de noordzijde de gaanderij der Echo om, dan kwam men voor eene soort van poort, bestaande uit twee postamenten, in den vorm van halve zuilen, en daartusschen twee werkelijke zuilen, alle Ionisch, en wel van zeer oud model. Tusschen de werkelijke zuilen had men eene deur; de ruimte tusschen de zuilen en postamenten waren tot zekere hoogte door een steenen muur gevuld. Het was de poort van den tunnelvormigen, zoogenaamden ‘geheimen.’ ingang tot de kampplaats, het stadion.

Ging men vandaar eenigermate naar het westen, dan kwam men voor de zoogenaamde Zanes, een meervoud van Zeus, standbeelden van den God, die opgericht waren uit de boeten, waarmee zij gestraft werden, die in den kampstrijd zich tegen de Godheid vergrepen hadden door bijv. de tegenpartij om te koopen of zich te laten omkoopen. Van deze standbeelden zijn de voetstukken gevonden.

Daarop kwam men aan een tempel, het Metroon genaamd, d.i. tempel van de moeder der Goden. Het was eene Dorische peripteraal-tempel, evenals die van Zeus, doch veel kleiner, nauwlijks zoo groot als een derde van dezen. Ook rustte hij op een voetstuk met drie trappen. Hij was gebouwd vermoedelijk in de vierde eeuw v.C. en de gevonden overblijfselen vermeerderen onze kennis vooral van de Helleensche ornamentiek der gebouwen zeer. Ook was, om sommige architectonische bestanddeelen duidelijker aan te geven, van de kleuren blauw en rood gebruik gemaakt. In den Romeinschen keizertijd heeft men dezen tempel gruwelijk onder handen genomen. Hij kreeg toen een nieuw pleistertje en wel een van meerdere centimeters dik. Allerlei fijne details van de ornamentiek bijv. de droppels onder het Geison vond onze restaurateur overbodig, en werden óf afgestooten, óf ook zonder die voorafgaande bewerking ingepleisterd. Toen werd hij, - de

tempel van de moeder der Goden! - ingericht tot een pantheon voor Romeinsche keizers. Men kon dien er toch nog beter voor nemen, dan dien van Zeus of Hera (over welke straks). De keizers genoten in de provinciën goddelijke eer en wel reeds bij hun leven, in Rome zelf eerst na hun dood. Het was dus zeker den Romeinen niet onverschillig, dat ook op het voornaamste Helleensche heiligdom voor deze goddelijke beheerschers van het wereldrijk eene plaats der vereering werd ingeruimd. Toch behoeft het idee daartoe niet bij de Romeinen te zijn opgekomen. De Griek was toen tegenover de Romeinsche groote heeren en vooral tegenover den keizer voorkomend genoeg. Met zekere gemeene geestdrift greep dat ontaarde geslacht naar alle denkbare eerbewijzingen om die op het hoofd van den machtigen te stapelen, en men nam daarbij dan nog eene houding aan alsof men iets groots gewrocht had.

Van de standbeelden der keizers, die hier gestaan hebben, zijn er, en wel in den tempel zelf, eenige teruggevonden. Een dier beelden, waaraan echter de kop vooreerst nog ontbrak, had men, omdat er een adelaar nevens stond, tot een Zeus verheven. Dr. Purgold was de eerste, die opmerkte, dat het wonder veel weg had van een kort te voren te Civita Lavina opgegraven Claudius. Toen men daarna beproefde den kop van dien keizer, welken men een heel eind verder gevonden had, op dezen romp te zetten, paste die volkomen. Evenzoo paste op een anderen romp een kop van Titus. Beide beelden zijn keurig bewerkt. In hunne nabijheid werd ook het standbeeld eener vrouw gevonden, waarschijnlijk van eene keizerin, eveneens zonder hoofd. Nog werd hier opgedolven eene vrouw in barbaarsche kleederdracht, nederknielend met de handen op den rug, waarschijnlijk de personificatie van eene onderworpen provincie, die zich voor een keizer buigt. Van dezen stond nog slechts een deel van een der beenen overeind, doch thans is ook nog een daarbij behoorende torso gevonden.

Noordelijk van Zanes en Metroon zag Pausanias eene geheele rij van kleine tempelvormige gebouwen, zoogenaamde schatkamers, huizen, die verschillende staten of heerschers daar hadden laten oprichten om er hunne geschenken aan de Godheid in te plaatsen. Zij lagen met de achterzijde vlak tegen den Kronosheuvel aan en op een verheven grondslag. Weinige gebouwen op het Altis gebied zijn echter door de woede der elementen en van het menschdom, - ook dikwijls niet meer dan een element, - zoo

gehavend als deze. Men heeft zelfs hare grondslagen niet geheel met rust gelaten, al vindt men deze nog voor een groot gedeelte weer. Eene dier schatkamers is echter gelukkig slechts door een bergstorting van den Kronosheuvel vernietigd geworden, zoodat er genoeg overblijfsels van zijn om haar eenigermate te kunnen reconstueeren. Het was een met zorg bewerkt gebouwtje en niet slechts rustte het op een voetstuk met twee kleinere en éénen grooteren trap, doch ook de muren versmalden zich trapsgewijze, met zeer smalle en steeds smaller wordende trapjes naar omhoog. Men kwam tusschen twee Dorische zuilen en twee anten in een voorhuis, daaruit in een binnenvertrek, de inrichting, zoo het schijnt, ook van de meeste overige schatkamers. Het was de zoogenaamde schatkamer derKarthagers,[1] d.i. de schatkamer, die Gelon de tyran van Syracuse in het begin van de 5de eeuw v.C. uit den op de Karthagers behaalden buit heeft laten oprichten.

De latere bewoners van het dal van Olympia hebben van stukken van bouw- en beeldhouwwerken een groot vestingvierkant vervaardigd. Uit den westelijken muur werden allerlei blokken, stukken van zuilen, een paar kapiteelen, stukken van reliefs enz. voor den dag gehaald, die daar binnen in op elkander waren gestampt en van een gebouw schenen te zijn weggebroken. Na eenig onderzoek bleek het, dat dat gebouw juist de breedte moet gehad hebben, blijkens de gevonden grondslagen, van een der schatkamers, op een na de laatste in de rij, volgens Pausanias die der Megarensers[2]. In den gevel dier schatkamer zag hij ook een relief, waarop eene voorstelling gegeven werd van den strijd van Goden en Giganten en hiermee kwam geheel overeen, dat onder de talrijke overblijfselen, die men gevonden had, ook reliefplaten waren. Toen men ten laatste onder de blokken er een vond, aan het einde afgebroken, juist midden door de vierde letter van het woord Megara of Megarensers, een blok tevens, dat boven den ingang van het gebouw scheen behoord te hebben, was de zaak uitgemaakt.

Het was een met zorg bewerkt gebouw. De voorgevel rustte op twee anten en twee zuilen. Onder het geisou liep om het geheele gebouw een fries van reliefs in kalksteen; men vond die ook in den gevel. De vakken tusschen anten en zuilen

1 Op het kaartje staat er het woord Karth. bij.
2 Op het kaartje staat er het woord Megar. bij.

waren met metalen traliewerk gevuld, waardoor eene deur of meerdere deuren moeten geleid hebben naar het voorhuis, dat voerde tot een binnenvertrek, eens zoo groot als dit. Het gebouw is een menschenleeftijd ouder dan de schatkamer der Karthagers; het is zeker niet later gebouwd dan op het eind van de 6de eeuw vóór Christus. Hoe door dergelijke vondsten alle schakels in den keten van de geschiedenis der Grieksche bouwkunst worden aangevuld, is begrijpelijk.

Het relief in den voorgevel heeft Dr. Treu met vrij groote waarschijnlijkheid in zoover weten te reconstrueereu, dat men over de compositie tamelijk wel oordeelen kan. In het midden staat Zeus met een Gigant, die reeds op de knieën is neergevallen. Aan zijn rechterhand strijden Athene en Poseidon, aan zijn linker Herakles en Ares, eveneens ieder met een Gigant. In den hoek voor den toeschouwer aan de rechterzijde ligt een gigant plat op den grond, met den helm naar den hoek gekeerd. Met hem flankeert een zeedier, dat uit den linkerhoek den God der zee Poseidon te hulp komt. Een der best bewaarde stukken stelt den Gigant voor, die met. Herakles strijdt. Hij is op de linkerknie gevallen, die aan den kant van den toeschouwer; het rechterbeen staat nog overeind; machteloos tracht hij zich nog te verweren. Herakles, die hem bestrijdt, heeft het linkerbeen reeds voorbij het rechter van den Gigant geplaatst, en zal hem wel spoedig geheel terneer geslagen hebben. Men heeft hier een zeer oude proeve in de kunst van groepeeren voor zich; kinderlijk naïef meent men bijv. genoeg gedaan te hebben met een zeedier tegenover den nederliggenden Gigant te stellen.

De eerste schatkamer links was volgens Pausanias die van den tyran Myron uit Sicyon. Daarop volgde die der Karthagers. Thans, nu de grondslagen van die gebouwen voor den dag gekomen zijn, telt men er één minder dan de Grieksche reisbeschrijver; toch zijn volgens de jongste berichten ook daar overblijfselen van gevonden. Vlak naast deze schatkamers, aan de westzijde, stond een gebouw, dat eerst een jaar of wat na het bezoek van Pausanias te Olympia werd opgericht. Een rijk vrijgevig man uit Attica, die in Rome tot hoog aanzien kwam, Herodes Atticus heeft ook te Olympia aan zijn schier tot manie overslaanden bouwlust botgevierd. Er worden heel wat bouwwerken van hem vermeld. Toen later zijne vrouw Regilla stierf, liet hij zijn huis zwart verwen, er zwarte tapijten

en voorhangsels in brengen en andere gedeelten met zwart marmer bekleeden. Nu hield hij veel van zijne Regilla, en het is door haar, dat hij eene groote waterleiding, die zich met allerlei vertakkingen door het heilige gebied verbreidde, - overal heeft men die bij de opgravingen teruggevonden, - aan het heiligdom ten geschenke liet geven. Dit was voor Olympia een groote zegen en men merkte op, als leefde men in onze eeuw van hygiène, dat men nu niet alleen op het heilige gebied zijn dorst met behoorlijk drinkwater zou kunnen lesschen, doch dat men thans te Olympia ook minder last van ziekten hebben zou. Het langwerpige hoofdreservoir, waarin het water aan twee zijden van den heuvel van Kronos afvloeide, was met een elegant gebouw verbonden, eene zoogenaamde Exedra, een gebouw, waarin men zich op behaaglijke wijze met disputeereu - eene toenmaals zeer geliefkoosde bezigheid - verlustigen kon. Ook Herodes Atticus zelf was een rhetor. Nevens het reservoir vond men aan weerszijden twee ronde gebouwtjes, klein van omvang, waarin waarschijnlijk twee standbeelden stonden, wellicht die van Hadrianus en Antoninus Pius; van den eersten heeft men torso en kop, van den laatsten slechts den kop gevonden. Iets hooger dan het reservoir en daarachter, werden de beide ronde gebouwtjes door een gebouw in den vorm van een halven cirkel verbonden; ook hierin waren nissen aangebracht voor standbeelden van de keizerlijke familie, waarvan er meerdere in vrij goeden toestand zijn teruggevonden, o.a. van Faustina, de vrouw van Antoninus Pius, waarvan echter het onderste gedeelte tot boven de knieën is afgebroken. Alle beelden van de Exedra bewijzen, dat, als men zooveel bouwde als Herodes Atticus, men met de eischen der schoonheid wel eens erg de hand moest lichten. In dat half ronde gebouw zaten onze disputeerders en zij hadden daarbij een vrij uitzicht op het groote Zeus-altaar. Voor het reservoir stond een vrij slordig bewerkte marmeren stier, waarop eene inscriptie vermeldde, dat Regilla de waterleiding en het daarbij behoorende gebouw aan Zeus geschonken had. Door de geopende muilen van twee leeuwenkoppen aan de achterzijde stroomde het water in het reservoir.

Dicht bij deze Exedra stond de tempel van Hera, het Heraion, zoo nauw bij eene kleine hoogte nevens den Kronosberg aangesloten, dat men er aan de noordzijde niet omheen kon loopen. Hij was als het ware de tegenhanger van den Zeus-

tempel aan de andere zijde van het groote altaar en had daar reeds gestaan tegelijk met dien tempel, dien men in de laatste helft van de 5e eeuw afgebroken had; de grondslagen van den nieuwen heeft men toen met de zijne op gelijk niveau gebracht. Al behoorden zij dus samen, toch was die van Zeus' echtgenoote wat kleiner. Hij had ook van buiten een minder weidsch aanzien; het voetstuk rees met twee vrij smalle trappen omhoog; van beeldhouwwerk in den gevel geen spoor. Men betrad den tempel niet aan het oostelijke voorfront, doch aan de zuidzijde had men bij de beide uiteinden in het voetstuk twee afzonderlijke trappen aangebracht, waarmee men in de gaanderij om het tempelhuis komen kon; want ook dit was een Dorische peripteraal-tempel. Liep men onder die gaanderij naar de noordzijde, dan kon men daar, dicht bij het achterfrout, met een trap, die naar de hoogte nevens den Kronosheuvel opleidde, den tempel verlaten. De Eleërs hebben er zeker weleens aan gedacht ook dezen tempel door een nieuwen te vervangen; toch hebben zij er zich mede tevreden gesteld hem bij voorkomende gelegenheid wat te vernieuwen. Telkens wanneer een der oude eikenhouten zuilen onbruikbaar was geworden, werd die door eene andere van steen vervangen, Pausanias echter zag er nog een van hout in den toegang tot het achterhuis. Zoo is het te verklaren, dat de steenen zuilen in omvang en model nog al van elkaar verschilden. Dat er zuilen van hout en steen naast elkaar stonden, leverde geen bezwaar op, daar zij alle met dezelfde fijne pleister overtrokken waren. Aan de noodzijde, waar men den tempel toen niet nauwkeurig kon opnemen, had men het niet eens noodig geacht de zuilen, als zij verschillend van omvang waren, aan de buitenzijde toch in ééne lijn te brengen. De Dorische zuil heeft gewoonlijk twintig canneluren, somtijds echter zestien, en zoo vindt men er ook hier een van zestien aan de noordzijde. Dergelijke zuilen zijn van den oudsten vorm en voor de kunstgeschiedenis zeer merkwaardig. Ook de Dorische zuil is van Aegyptischen oorspong. Wanneer men oudtijds woningen in rotsen uithieuw, liet men vierkante pijlers als steunselen van het bovengewelf staan. Later is men die ook in gebouwen boven den grond gaan gebruiken. Men is er echter toen veelal de hoeken gaan afsnijden, zoodat ze achtkantig werden; op dezelfde wijze maakte men ze daarop van achtkantig zestienkantig; ook werden die vlakke zijden spoedig gegroefd, tot canneluren gemaakt. De

Grieken wenschten meer canneluren, doch 32 was hun te veel; zij begonnen toen met een vijfhoek en kwamen zoo op twintig. Zuilen met zestien canneluren toonen dus hun oorsprong veel duidelijker dan die van twintig. Nog zijn er aan de zuilen, die aan de oost- en zuidzijde van den tempel moeten gestaan hebben, sporen te ontdekken van wijgeschenken, die in de gaanderij tegen die zuilen geplaatst waren.

Het tempelhuis had geen anten, d.i. de zijmuren bogen zich aan voor- en achterkant niet om, zoodat men die muren daar in doorsnede voor zich had. Midden tusschen die uiteinden der muren stonden ook hier twee zuilen, en de vakken waren aan het achterhuis gevuld door metalen traliewerk, zoodat slechts eene deur daartoe toegang gaf. Kwam men door het voorhuis in het inwendige tempelruim, dan kreeg men voorzeker eene geheel andere gewaarwording dan bij het betreden van dat van den Zeustempel. Op een troon zat daar de Godin des hemels, vermoedelijk met twee Goden nevens zich, waarvan een waarschijnlijk Zeus zelf was, de ander mogelijk Ares[1]. Men had hier een zeer oud werk voor zich, op het gebied van Olympia zelf vervaardigd; ten minste de geelachtig witte kalksteen, waarin het is uitgehouwen, wordt in de buurt van Olympia gevonden. Het is een produkt van de Grieksche kunst, zooals zij zich het eerst van de Aegyptische zelfstandig begint te maken. Het haar loopt in geheel aan elkaar gelijke golven aan weerszijden van het voorhoofd; daarop volgt een band en boven op het hoofd staat een rond hoofddeksel als uit meerdere langwerpige, zich aan de lange zijden nauw tegen elkaar aansluitende stukjes samengevoegd. Juist onder die Saïtische dynastie gedurende de 7^{e} en 6^{e} eeuw, waarin Griekenland den invloed van Aegypte het meest ondervond, kwam in dat land een soort van hoofddeksel voor Isis-Hahor in gebruik, bestaande uit een samenvoeging van Uraeus-slangen, teekenen van koniuklijke waardigheid, met twee hoornen er boven op; ook het Leidsch museum bezit daar meerdere exemplaren van. Het hoofddeksel van Hera is daar kennelijk van afgeleid; slechts de hoornen zijn weggelaten, tenzij, wat van eene teekening moeilyk te beoordeelen valt, eene oneffenheid aan een der zijden een overschot is van een afgebroken hoorn.

Ook de inwendige bouw van den tempel was zeer antiek.

1 De plaats bij Pausanias (V, 17, 1) is zeer bedorven.

Eerst in den Romeinschen keizerstijd kreeg men hier zuilen, die met de zijwanden evenwijdig loopende het tempelhuis in drieën verdeelden. Vóór dien tijd had men aan die zijwanden nissen, waarvan de sporen nog te zien zijn, en dat die tot den oorspronkelijken aanleg van den tempel behoord hebben, bewijst duidelijk de omstandigheid, dat de zijmuurtjes dier nissen, die rechthoekig op de zijwanden stonden, geheel in ééne lijn lagen met de buitenzuilen, zoo echter dat telkens een zuil werd overgeslagen en iedere nis de breedte van tweemaal den afstand van twee zuilen had. De nissen zijn dus tegelijk met den buitenbouw ontworpen; had men ze er later ingebracht, men zou niet zoo licht op een voor het oog geheel onnoodige overeenstemming gekomen zijn. Die nissen hadden waarschijnlijk eene overdekking van hout. Daarin waren ongetwijfeld de talrijke wijgeschenken geplaatst, die in dit tempelhuis stonden. De ouden stelden vooral veel belang in de zoogenaamde kist van Kupselos, den Korintischen tyran, beschilderd met allerlei voorstellingen uit Grieksche sagen en mythen. Het was een zeer oud werk. Volgens de overlevering had de moeder van den tyran hem kort na zijn geboorte in deze kist voor het oog zijner belagers verborgen. In een dier nissen stond ook de Hermes van Praxiteles. Dit kunstwerk is voor het grootste deel teruggevonden. Wij merkten reeds op, dat noch van hem, noch van een ander vertegenwoordiger der kunstrichting, waarvan hij een der grootste coryphaeën was, een enkel origineel stuk is overgebleven. Men stelle zich eens voor, dat na twee duizend jaren een stuk van Rembrand van Rijn uit den grond werd gehaald, nadat men hem tot dien tijd slechts uit de verhalen van het voorgeslacht en gebrekkige kopiën gekend had[1].

De Goden van Praxiteles staan veel dichter bij de gewone menschenwereld, dan die van Pheidias. Toen den Helleen vooral na den strijd tegen de Perzen een edel gevoel van eigenwaarde door de borst stroomde, en de mensch hem eene openbaring scheen van waardigheid en kracht, waren de Goden van die menschelijke heerlijkheid het verhevenste toonbeeld. In de tijden van Praxiteles echter, toen burgeroorlogen de staten te gronde gericht hadden, toen de Aziatische broeders aan de Perzen waren overgeleverd, toen geen staat in Griekenland het

1 Het is Dr. G. Treu, die in zijn geschrift: Hermes mit den Dionysosknaben, Berlin, 1878, de beteekenis van de vondst door een soortgelijk voorbeeld heeft trachten duidelijk te maken.

voorbeeld meer gaf van toewijding aan hoogere beginselen, toen eerlang de vrijheid zelf te gronde ging, te gronde ging door eigen schuld, hoe zou toen nog zulk een geloof aan zich zelf mogelijk geweest zijn? Maar toch alles had men nog niet verloren; nog glansden jeugd en liefelijke schoonheid in hare volle heerlijkheid, en daardoor reeds bleef de menschelijke gestalte, al was het krachtiger streven naar hooger uit de ziel geweken, voor den beeldhouwer eene boeiende verschijning. Thans werd ook het oog des kunstenaars meer geopend voor den mensch, zooals hij zich voordeed, wanneer smart hem foltert of hartstocht hem voortzweept, en al was de kunst, zoo men wil, in lagere spheren afgedaald, door grooter veelzijdigheid werd dit ruimschoots vergoed.

Praxiteles echter gevoelde zich bovenal door dat zachte schoone aangetrokken en zijne Goden spiegelen het in groote volkomenheid af. Men zou hem den kunstenaar van de bloeiende schoonheid in behaaglijke rust kunnen noemen. De beroemde beeldhouwer Kephisodotos was hoogstwaarschijnlijk zijn vader en leermeester; treffend juist is opgemerkt, dat diens Eirene (Vrede) met het kind Pluto (God van de onderwereld), waarvan de glyptotheek te München een schoone kopie bezit, in compositie een zekere gelijkheid met dezen Hermes en het kind Dionysos (de God des wijns), aanbiedt; ja een oude schrijver, Plinius, bericht, dat de vader ook dit zelfde thema heeft uitgewerkt. Volgens de voorstelling van den zoon op zijn beeldhouwwerk heeft de jonge God zijn chlamys op een afgehouwen boomstam, die recht in den grond staat, geworpen, waarlangs zij in talrijke plooien, die er allerlei tinten van licht en donker overheen werpen, naar beneden valt. Hij zelf staat naast dien boomstam en leunt er op met den linkerarm, waardoor hij de rechterheup een weinig naar buiten uitbuigt. Op dien linkerarm zit nu zijn goddelijk pleegkind, dat hij eens naar zekere uymphen had moeten brengen ter opvoeding. In de hand klemde de God den herautenstaf, die er, waarschijnlijk omdat er edel metaal aan zat, uitgebroken is. Den jeugdigen Dionysos hangt de kleine Chlamys op de rechterheup; aan de linkerzijde is zij hem nog iets verder afgezakt. Met het rechtervoetje steunt hij op den tronk van een afgehouwen tak van den boomstam; het linker hangt vrij. Met het rechterhandje houdt hij den schouder van zijn verpleger vast. Nu kan hij zich een beetje achterwaarts overgeven en

hij wendt het kopje achteruit, het eenigermate naar den linkerschouder buigende, om langs het hoofd van Hermes heen iets in het gezicht te kunnen krijgen, dat deze in de opgeheven rechterhand hield. De mond van den God is tot een zachten glimlach getrokken. Bezig met het knaapje is hij eigenlijk niet. Hij ziet recht voor zich uit, het hoofd een weinig rechts latende overhellen, en verkeert blijkbaar in dien toestand van welbehaaglijke rust, waarvan wij boven spraken, terwijl oudertusschen de kleine God vrij wel zijn eigen gang gaat. Daarom is het ook m.i. niet zoo heel waarschijnlijk dat hij, zooals men meent, in de opgeheven hand het kind een druiventros zou hebben voorgehouden. Hij zou dan met de kleine als het ware gespeeld hebben. Beter is het aan te nemen, dat hij iets in de hand had, waarbij hij, toen hij het er in nam, aan het kind niet dacht, doch dat door dit toevallig mooi gevonden werd. Wat dit echter was, is moeilijk uit te maken.

Behalve dien rechterarm ontbreekt ook nog een groot deel van beide beenen. Van het rechter is nu ook de voet gevonden, die een sandaal draagt doch geen vleugels heeft. Hierin week de kunstenaar van de oude mythologische voorstelling af. Het kind mist beide armen; alleen van den rechter is nog het handje op Hermes' schouder zichtbaar; den rechterarm zal hij wel naar het voorwerp in diens rechterhand hebben uitgestrekt.

Het lichaam van den God is met groot meesterschap bewerkt. De donzige overgangen der spieren spreiden er tal van teedere schaduwen over uit, en de huid is zacht en glansrijk. Het hoofdhaar is tot korte lokken afgesneden en toekent zich tegen de heldere huid van het gelaat duidelijk af. Hij schijnt een krans gedragen te hebben. Dat deze God de menschenwereld vrij nabij kwam, blijkt reeds daaruit, dat hij slechts weinig hooger komt dan de gewone menschenlengte. Dionysos daarentegen is zelfs bijzonder klein, en moet toch aan den anderen kant er veel te oud voor zijn jaren uitzien[1]. Het manteltje is keurig bewerkt; het kopje naar men verzekert zeer middelmatig; het lange haar wordt door een band samengehouden. De omstandigheid, dat enkele deelen met minder zorg bewerkt zijn, o.a. liet hoofdhaar van Hermes, - dit echter vooral aan de achterzijde, - heeft er sommigen toe gebracht

1 Ook van dit beeld heeft het Leidsch museum een afgietsel; er ontbreken echter nog enkele stukken, zoo als de kop van Dionysos, die eerst onlangs gevonden werd.

te beweren, dat het werk niet van den grooten meester is. Pausanias echter verzekert het ons vrij ondubbelzinnig, en te Olympia, waar hij naar al dergelijke dingen navraag deed, was men er zeer goed van op de hoogte; de onderstelling, dat een naamgenoot van den beroemden Praxiteles het gemaakt zou hebben, is al zeer onwaarschijnlijk. Maar waarom niet Praxiteles zelf? Is het dan nooit meer voorgekomen, dat een groot meester sommige gedeelten van zijn werk veronachtzaamd heeft om andere met groote voorliefde uit te werken? Praxiteles was een kunstenaar, die zeer veel schijnt gewerkt te hebben; ligt het niet in het karakter van zoo iemand, om, als hij zich voldaan had in het uitwerken van datgene, waar het hem in zijne conceptie vooral op aankomt, het vervelend te vinden, nog langer aan zijn werk te arbeiden? Hij heeft klaarblijkelijk onder het werk gehoord, dat het in eene nis zou staan, en was toen aan den rug bezig. Hij is er daarop maar dadelijk uitgescheiden; de beitelstreken zijn op den rug nog duidelijk zichtbaar en beeldhouwers van beroep verzekeren, dat daaruit blijkt, dat hij geheel gelijkvormig gereedschap moet gebruikt hebben, als men tegenwoordig bezigt. Die plaatsing in eene nis, al was het ook een breede, verklaart zeker de minder zorgvuldige bewerking van de achterzijde van het hoofdhaar geheel. Tusschen het linkerbeen en den boomstam werd het beeld door eene dwarsstaaf gesteund, die, naar men vermoedt, slechts onder het transport dienst behoefde te doen, doch bij ongeluk is blijven zitten. Het beeld stond waarschijnlijk op een niet zeer hoog voetstuk, waarvan de onderste plaat gevonden is. Geheel zooals het was zullen wij het werk nooit meer te zien krijgen. Het was blijkens enkele sporen beschilderd en onmogelijk is het na te gaan hoe.

Na nog een enkelen blik geslagen te hebben op twee tafels, die blijkens diepe ingroevingen in steenen, die tot den vloer behoorden, in het voorhuis van den tempel moeten gestaan hebben, verlaten wij dezen aan de zuidzijde. Noordwestelijk daarvan ligt het Prytaneion, waar o.a. de overwinnaars in de spelen op kosten van de Eleërs onthaald werden. Daar dichtbij weer het ronde elegante tempeltje, dat Philippos van Macedonie, nadat hij de Grieken bij Chaeronea overwonnen had, daar te zijner eere liet oprichten, het Philippeion. Doch de tempel van Hera was vooral een uitstekend uitgangspunt om vandaar de honderde en honderde beeldhouwwerken langs te wandelen,

meest beelden van overwinnaars, die in de open lucht geplaatst waren. Men ging dan van de zuidzijde van dien tempel, achter het meer genoemde groote Zeus-altaar om, dat, zooals men zei, gevormd was uit de asch der offerdieren. Men heeft asch van dit altaar teruggevonden. Daarop kwam men langs het heiligdom van Pelops (Pelopion), eene onmuurde open plaats, waarop beelden en boomen stonden. De ingang was aan de westzijde. Men ging tusschen dit Pelopion en den Zeus-tempel door tot den westelijken Altismuur. Daarop liep men om het terras van den Zeus-tempel heen, altijd door langs beeldhouwwerken, tot men weder bij den westelijken muur kwam. Daar lag dan vermoedelijk het Hippodamion[1], eveneens een ommuurde plaats. Evenwijdig met den zuidelijken Altismuur stond weder een rij beelden. Stapte men den zuidoostelijken hoofdingang voorbij en liep men dan naar het noorden tot de zuil van het huis van Oinomaos, ons wel bekend[2], dan was men ten naaste bij allen langs gewandeld.

Van al deze beeldhouwwerken zijn wel vele voetstukken gevonden, doch weinig van de beelden zelf. De Nike van Paionios, die op het terras van den Zeustempel stond aan de voorzijde, vermeldden wij reeds. Van de beelden van overwinnaars hebben wij overblijfselen van drie: een zeer middelmatig bewerkten kop uit marmer; een kop, die in de wijze, waarop hij bewerkt is, veel overeenkomst heeft met de Aegineten[3] en dus uit het begin van de vijfde of het eind van de zesde eeuw is. Er is ook nog een schild met een stuk van een arm gevonden, welk schild met den rand, die dan de kin bedekte, tegen dezen kop aanpaste. Op het schild ziet men Phrixos met een ram; men weet, hij ontvluchtte met zijn zusje Helle op zulk een dier, doch de laatste verdronk in den Hellespont. Nu vermeldt Pausanias dicht bij de zuil van het huis van Oinomaos een standbeeld van Eperastos, die zich in de door hem vermelde inscriptie beroemt uit het geslacht van Melampos te zijn. Melampos was familie van Phrixos. Waarschijnlijk is dus deze kop die van

1 Men meent gronden te hebben om aan te nemen, dat daar een gebouw gelegen heeft; naar ik geloof, is het uit Pausanias te bewijzen, dat dit het Hippodamion geweest is.
2 Zie het Januarinommer, blz. 74.
3 Groepen uit de beide gevels van den tempel van Athena te Aegina, aanwezig in de glyptotheek te München. Het Leidsche museum heeft er afgietsels van zooals zij gerestaureerd zijn naar teekeningen van Thorwaldsen.

Eperastos en stond op zijn schild een soort van wapenteeken. De derde vondst is een kop van een pankratiast of vuistvechter, gelijk de ooren aanduiden, die bij dergelijke lieden door litteekens vergroeid waren. Hij is uit brons schoon bewerkt en treffend door het realisme, waarmee het alles behalve lieflijke uiterlijk van een dergelijken kampvechter wordt weergegeven. Dit doet denken, dat een Pergamisch of Rhodisch kunstenaar uit de laatste eeuwen voor Christus hem vervaardigd heeft.

Op een gebied als dat van Olympia zag men natuurlijk ook vele schoone of belangrijke kleinere voorwerpen. Een paar wil ik er vermelden, die men gevonden heeft. Het eene is een klein beeld van een vrouwelijke godheid, geheel naar Aegyptischen trant bewerkt; de armen worden recht langs het lijf gehouden en in iedere hand houdt zij een slang. Het is, naar men meent, een der Erinnyen, schikgodinnen, doch een zeer oude. Ook voor den Semitischen invloed, die op de Grieksche kunst gewerkt moet hebben, zijn te Olympia nieuwe bewijzen gevonden. Het voornaamste is een lap brons, dat aan een ketel of iets dergelijks moet behoord hebben, waarop o.a. een Artemis staat als Godin van de jacht met vleugelen en twee leeuwen naast zich, die nog zeer veel overeenkomst heeft met haar Aziatische voorloopster Anaïtis of Anahita; een stuk licht 2400 jaar oud.

Zoo was Olympia, ‘de moeder der schitterende kransen, de plaats waar verdienste naar waarheid beoordeeld werd, waar waarzeggers uit de smeulende stukken offervleesch opmaakten, of men mannendeugd zou verwerven, of men verademing zou krijgen uit den druk’[1] door het heerlijk bewustzijn met inspanning van zijn beste krachten iets edels bereikt te hebben. ‘Wij menschen zijn als van eenen dag. Wat is iemand wel, wat is iemand niet?’ Heden zijn wij dit, morgen dat. ‘De droom van eene schaduw is de mensch. Maar als de glans, die komt uit de handen van Zeus (de overwinning), op hem nederdaalt, dan schijnt voor hem een schitterend licht, zalig is dan zijn leven’[2]. Zoo was het hier een heilige plaats, waar men opbeuring en troost zocht, en voelde men zich een oogenblik zwak, de lange rij van doorluchtige voorvaderen, langs wier standbeelden men hier wandelde, bezielde door hun voorbeeld met nieuwe kracht, Wanneer een rapsode het tweede boek van Homerus' Iliade

1 Pind. Ol., VIII, 1.
2 Pind. Pyth., VIII fin.

voordroeg, en hij was gekomen aan dat deel, waar zeer omstandig de verschillende stammen en koningen genoemd worden, die aan den oorlog tegen Troje hadden deelgenomen, luisterde ieder Helleen aandachtig toe, tot de naam van zijn volk genoemd werd en de doorluchtige helden werden vermeld, die toen nog na zoovele eeuwen den roem van hun stam uitmaakten. Zoo betrad ook geen Helleen het gebied van de Altis, of onder al die standbeelden kon hij er ten minste eenige aanwijzen van overwinnaars, welke hij in meerdere of mindere mate tot de zijnen rekenen mocht. Men zou Olympia ook een kunstmuseum kunnen noemen; indien ook niet hier gelijk overal in Griekenland de kunst geheel in het leven was opgenomen.

Altijd was Olympia voor den Helleen belangrijk, doch op den eenen tijd meer dan op den anderen. Men kon het bijv. treffen, dat de offeraars den God om een orakel vroegen; men kon aanwezig zijn op dien dag in de maand, waarop de Elische priesters met een ouderwetsch offer, bestaande uit wierook, meel en honig, alle ongeveer 70 altaren, die er op het heilige gebied stonden, in vaste volgorde rondgingen. Doch wat het ook op andere tijden wezen mocht, alles werd overtroffen door het Olympia, zooals het was tijdens de groote feesten om de vier jaar, wanneer het zich in zijne heerlijkste gestalte vertoonde, en alles van dien aard in Griekenland ver overstraalde, ‘gelijk de zon de overige gesternten’[1].

Zulk eene feestviering zullen wij bijwonen in het laatste gedeelte van dit opstel.

Leiden.

A.E.J. HOLWERDA.

(*Slot volgt*.)

1 Pind. Ol., I, 5.

De jeugd en jongelingsjaren van Pieter Corneliszoon Hooft.

't Is een eigenaardig genot den oorsprong van breede stroomen na te gaan tot aan de onaanzienlijke beekjes waaruit zij hunne geboorte ontleenen. Even aantrekkelijk is het, in de levensbeschrijving van een groot man de aandacht te vestigen op de omstandigheden, waaronder hij geworden is wat hij was - omstandigheden die op zijne ontwikkeling vaak een zóó grooten invloed hebben uitgeoefend, dat wie zijne werken bestudeert niet mag verzuimen er kennis van te nemen.

Wij vieren thans den driehonderdsten geboortedag van een onzer grootste dichters, gewoonlijk bekend onder den naam van ‘de Drost van Muiden.’ Het zal daartoe zeker geen onwelkome bijdrage zijn, om aan de hand der geschiedenis zijne levensomstandigheden na te gaan, gedurende het tijdvak dat hij nog *geen* aanspraak had op dien titel. Omtrent dit tijdvak, zouden wij vergeefs naar inlichtingen zoeken in de gedrukte Brieven van Hooft, daar deze, op een paar uitzonderingen na, eerst van nà zijn huwelijk dagteekenen; maar wel moeten wij gebruik maken van eenige kostbare, doch niet altijd even duidelijke, aanwijzigingen, ons verschaft door de data van kleine gedichten, die oorspronkelijk niet voor de pers bestemd waren, maar gedrukt zijn in de verdienstelijke uitgave der gedichten van P.C. Hooft, waarmede de heer P. Leendertz Wz., die, helaas! den gedenkdag niet heeft mogen beleven, aan de vereerders van den dichter een zoo onschatbaren dienst heeft bewezen.

Het eeuwfeest verplaatst ons uit 1881 in 1581, in het zestiende-eeuwsch Amsterdam, dat, drie jaren van te voren, het juk der landvoogden van Philips had afgeworpen, toen de meer-

derheid zijner burgerij ‘het roomsch geloof met kracht schopte uit alle kerken,’ zooals Vondel het noemde, en welks burgemeesters op dit tijdstip ter dagvaart zijn naar den Haag, om het fiere besluit te helpen nemen om den koning, die zich veroorloofd had ‘de onderdaanen voor hals-eyghens te beezigen’, ‘'s lands gerechtigheeden te vertreeden’ en de ‘voorwaarden te breeken’ waarop hij was ‘aangenomen’, vervallen te verklaren van alle recht op de heerschappij.

‘Welk een handelsgewoel treft ons in de straten en op de burgwallen van de bevrijde en herlevende stad! Hoe hebben alle handen zich te reppen aan 't lossen van de granen uit Pruissen en het vee uit Denemarken, van de talk uit Rusland en het laken uit Engeland, van het timmerhout uit Noorwegen en den wijn uit de Middellandsche zee, van het zout van St. Ubes en den stokvisch van Bergen aangevoerd, ja van de zuid-vruchten en de suiker die men, ondanks den oorlog, ‘onder maske van looze namen’, uit Spanje zelf haalde. En hoeveel werk geeft het laden van de boter en kaas, van het laken en linnen, van de haring en zoutevisch, die naar al die landen weder uitgevoerd moeten worden, nevens de producten uit vreemde havens, die vooraf te Amsterdam zijn aangevoerd en opgestapeld, vaak ook, naar de behoeften van ieder volk, daar toebereid en verpakt!

Grootsch mocht dit schouwspel zijn aan den Schreijershoek, waar men de koopvaardijschepen soms bij vloten te gelijk over Pampus zag opkomen, en waar straks de nieuwe vaart op de rijke gewesten van Indie eene nieuwe stad zou scheppen, langs en over de Oude Waal - eene nieuwe stad, waar Bantam en Batavia, waar de peper en de foelie den naam aan de straten zullen geven - niet minder opwekkend is het in den Noordwestelijken hoek van de toenmalige stad, waar de hooge spitse gevels van de winkelhuizen van den Nieuwendijk uitsteken boven de omtuinde bergplaatsen van timmerhout, die een groot deel van den IJkant beslaan en waarnaast de bedrijvige haringpakkerij zich ontwikkelt, in de schaduw van den toren, dien de Amsterdammers nu niet langer de Heilige Kruistoren willen noemen.

Dáár, op den korten Nieuwendijk, eene betrekkelijk nieuwe wijk eerst in de laatste honderd jaren binnen de stad gekomen, was, tijdens het op nieuw doorbreken van de hervorming en de daarop gevolgde burgertwisten in 1566 en 1567, een der hoofdkwartieren vau de ‘nieuwe religie’ geweest. Daar woonde een harer leeraars, Jan Arendsz, in de Engelsche steeg, en als men weet dat deze

wijk in dien tijd het hoekje van Condé werd genoemd, behoeft men niet te vragen welke nauwe band - door de handelsbetrekkingen met Nantes, Rouaan en Rochel vergemakkelijkt - tusschen de hervormingsgezinde Amsterdammers en de fransche Hugenoten bestond.

Tien jaar later was er alles doodsch en uitgestorven en verlaten, want de hervormde kooplieden hadden de stad moeten ontvluchten om 't veege lijf te bergen op de nadering van den wrekenden Duck-dalf, en nu waren hunne winkels en spijkers gesloten, en stonden hunne woningen ledig, en stil en doodsch was het in 't Condés-hoekje, behalve op dien 23sten November 1577 toen de stille buurt voor een enkelen dag uit haar doodslaap werd gewekt door een schrikkelijk krijgsrumoer, toen hier Hopman Helling sneuvelde en zijne krijgsknechten, na een ijselijk bloedbad, door de roomschgezinde burgers de Haarlemmerpoort weder werden uitgedreven, die zij, pas zoo kort geleden, vol hoop op eene gemakkelijke overrompeling, waren binnen getrokken.

Maar nu is alles anders. De ballingen zijn teruggekeerd, de geblevenen hebben hen toegejuicht, de Spaanschgezinde stadsregeering is omvergeworpen, de stads-kerken zijn ‘gezuiverd,’ de winkels en werkplaatsen der gevluchten zijn heropend, handel scheepvaart herleven, ja nemen eene vroeger ongekende vlucht, en het Condéshoekje is bedrijviger en welvarender dan ooit.

Maar 't wordt nu niet meer naar den, inmiddels gesneuvelden en vergeten, franschen prins genoemd - 't is nu het Embder hoekje geworden; want de meeste bewoners hadden zich tijdens het spaansch schrikbewind opgehouden te Embden, in die jaren ‘Hollands toevlucht, Brabands schuil, 's afgronds ondergang en kuil.’

Tusschen die teruggekeerde buurtgenooten - die in den vreemde noch hunne fortuin, noch hun handelsgeest hadden achtergelaten - vestigde zich, nog in het jaar 1578, Cornelis Pieterszoon Hooft[1]. Al had hij de laatste jaren te Hoorn doorgebracht en vóór zijn vrijwillige ballingschap misschien niet te Amsterdam gewoond, hij was geen vreemdeling in die stad. Hij behoorde tot een van die Noord-Hollandsche families (de zijne was van de Zaan), die met hun

1 Mogelijk trouwde hij zich in eene gevestigde zaak. Ik vond althans Anna Willemsdr. Blaeu onder de huiseigenaressen op den Nieuwendijk reeds in 1557. Misschien was zij de tante van die Anna Jacobsdr. Blaeu, met wie Corn. Pietersz. Hooft in Nov. 1578 in den echt trad.

eigen schepen de Noord- en Oostzee en de golf van Biscayen doorploegden, en, als zij 't zeemansleven opgaven, zich met hun verworven kapitaal en handelskennis te Amsterdam neerzetten, waar zij mede de kern hielpen vormen dier burgerij wier handelsgrootheid weldra de wereld verbazen zou. Zijn oom Cornelis was een der eerste deelnemers aan de Hagepreeken geweest. Zijn oom Claes was de schoonvader van den beroemden Watergeus Jacob Simonsz de Rijck. Zijn oom Jan telde onder zijn kinderen predikanten in Engeland en Frankrijk. Slechts zijn oom Krijn (wiens achterkleindochter met den onwaardigen zoon van den dichter Vondel trouwde) schijnt Katholiek te zijn gebleven. Jan Pieterszoon Hooft daarentegen, een der broeders van Cornelis en een der voornaamste kooplieden van Amsterdam, was onder de aanvoerders geweest van het volk, bij het gewapend verzet tegen de Roomschgezinde burgemeesters op St. Matthijsdag vau 't jaar 1567. Hij behoorde tot de Mennonieten. Tot deze gezindheid helde ook de echtgenoot van Cornelis over, de uit de buurt van Alkmaar afkomstige Anna Blaeu, wier neefje Willem, die thans bij Cornelis achter de toonbank[1] staat, in de volgende eeuw wereld-beroemd zou worden door zijn globes en kaarten, zijn geographische kennis en zijn uitgevers-moed.

Cornelis Pietersz. Hooft behoorde tot die zestiende-eeuwsche Amsterdammers, die oordeelden dat hun toenemen in beschaving en geestesontwikkeling gelijken tred moest houden met den aanwas van hunne fortuin. Voorgevoelende dat hen, door den loop der omstandigheden, binnen kort, met de leiding van het beheer over de stad Amsterdam, een grooten invloed zou verzekerd worden op de richting van het Staatsbestuur der Geünieerde provinciën, achtten zij het hun plicht zich voor te bereiden, door het opdoen van die letterkundige kennis en die beschaafde vormen, welke hen in staat moesten stellen de magistratuur van de aanzienlijke koopstad geen oneer aan te doen, in die omstandigheden waarin degelijkheid en gezond verstand alléén niet voldoende zijn. Aardig drukte Cornelis dit uit met de woorden: ‘bij een schipper van een groot schip werdt veel meer ervarentheyt en

1 Daar wij geen historische novelle schrijven en niet gaarne waarheid en fictie dooreenmengen, is het noodig den lezer te waarschuwen dat het, hoewel voor zeven achtste, echter niet *geheel en al* zeker is dat Cornelis Pietersz. Hooft een winkel met een toonbank hield. Koopman was hij. -

bescheydentheyt vereyscht, als bij een schipper van een mosselschuyt of dyergelijcke[1].

De diepdenkende en vernuftige Hendrik Laurenszoon Spieghel, die tijdens de godsdiensttwisten eene wijsgeerige neutraliteit had bewaard, verzamelde allen die zoo dachten rondom zich, in de oude Amsterdamsche Rederijkerskamer, de 'in liefde bloeiende' Egelantier. Daar vinden we ook Cornelis Pieterszoon naast zijn neef Jan Corneliszoon Hooft, den wakkeren kolonel der schutterij, die met evenveel tact als moed zijne maatregelen wist te nemen, toen men te Amsterdam bij het bezoek van Leycester eene overrompeling vreesde. Genoeg bekend is het dat de Rederijkerskamer de Egelantier in 1581 niet met gewone rederijkerscollegies op eene lijn is te stelten, maar, meer dan eenige andere inrichting, op 't behoud en de ontwikkeling van Hollands taal den krachtigsten invloed heeft uitgeoefend. Niet het rijmen alleen, maar vooral het 'zuyveren, verryken ende vercieren des taals' stelde hare leden zich ten doel, en hun '*Tweespraack van de Nederduytsche letterkunst*' was opgesteld door Hendrik Laurensz. Spieghel en Roemer Visscher, kooplieden als Hooft.

Welk eene werkzaamheid bezaten deze handelaars, die den tijd vonden zich aan taalstudie te wijden, te midden hunner drukke bezigheden, in zich steeds uitbreidende handelszaken! Welk eene veerkracht ontwikkelden zij, die lust hadden voor letter-oefening in zoo drukkende tijdsomstandigheden! Want het oorlogsrumoer was nog zoo weinig verre van Amsterdam geweken, dat nog in dit zelfde jaar Zuiderzee-havens als Staveren en Vollenhoven gewapenderhand den Spaanschgezinden Graaf van Rennenberg moesten ontweldigd worden en in de Hollandsche steden de vrees voor 't aanstekelijke van het voorbeeld van dien Zuid Nederlandschen edelman tot scherpe maatregelen tegen de Roomsch Katholieken noopte.

Maar Prins Willem was in Mei te Amsterdam op zijne doorreis naar Friesland en hij had de stad gewis niet verlaten, zonder de warme vaderlanders moed te hebben ingeboezemd, de wankelmoedigen te hebben opgebeurd en hen die nog niet breken konden met de oude leer, te hebben getroost.

Onder deze omstandigheden werd op den 16 Maart aan Cornelis Pieterszoon Hooft zijn oudsten zoon geboren: den man die, meer nog door zijn warmen ijver voor taal en stijl, dan door zijne

1 C. Pz. Hooft, *Memorien en Adviezen*, blz. 130.

zoetvloeiende zangen, den dank heeft verdiend van alle Nederlanders die eigen taal als 't krachtigste bolwerk beschouwen van eigen volksbestaan.

De oudste telg werd spoedig door meer gevolgd. Anna schonk haar man nog twee zonen en drie dochters. Met de vermeerdering van het gezin hield toeneming in aanzien van den vader gelijken tred.

In 1582 zien wij hem voor 't eerst in de Schepensbank; in 1584 werd hij verkozen tot lid van den Raad. En al dadelijk spreekt uit zijn advies bij de beraadslagingen over de opdracht der Graaflijkheid aan Prins Willem I, de zucht om zijne medeburgers te doen deelen in het kalm en bedaard zelfvertrouwen, waarmede hij voor zich, in geen hoofschen glans, maar in de welvaart van den handel alleen, waarborgen voor de toekomst des lands zag. De eerlijke en nuchtere koopman aarzelde niet te betuigen dat hij niet inzag dat de Sond-tol afgeschaft, noch de Gentenaars van de vrees voor de Spanjaarden verlost zouden worden, als Holland in plaats van Staten een Graaf tot Souverein had. Van een ‘eminent hoofd’ zag hij de noodzakelijkheid niet in. Niet voor niets waren de Amsterdammers in de Hanzesteden ter schole geweest!

Het beginsel van den ouden Hooft was ‘dat de Aristocratyke regieringe ons nodichste ende zeeckerste is, zoo verre wij die wel konden practiseren. *Singuli decipere et decipi possunt, nemo omnes, neminum omnes fefellerunt*’[1]. Dwaalde hij, dan was 't dáárin dat hij, in staatsbestier zoowel als in 't kerkelijke, vergat dat, wat *hem* bevredigde, daarom nog niet genoeg was om te voldoen aan de behoefte van allen.

Maar zijn mede-vroedschappen deelden zijne beginselen en, zoodra hij den vereischten leeftijd had bereikt, werd hij in 't burgemeesterlijk gestoelte geroepen.

Bange dagen waren echter nog voorafgegaan; dagen die de Amsterdamsche burger-aristocraten - niet deden sidderen, want daar waren ze de mannen niet naar! - maar toch het bloed sneller deden jagen, het voorhoofd fronsen en de lippen samenpersen. Het waren de dagen toen Leycester in stad was, en men elkander angstig toefluisterde hoe er veertien namen op een lijstje stonden, van hen die hunne vrijmoedigheid met den dood zouden betalen, zoodra 't den Engelschman was gelukt ‘de

1 t.a.p., blz. 260.

oude regeerders te schuppen en den Raadthuize een nieuw aanzight te geeven.'

En wie zal het zeggen of bij den grooten geschiedschrijver, een halve eeuw later, zich niet, onbewust, nog de indrukken afspiegelden, die het zesjarige knaapje ontving op den schoot van zijne moeder, als de arme vrouw 't vernomen had dat de naam van haar man ook op dat vreeselijke lijstje stond[1], of uit den mond van zijn vader, als hij hem met kinderlijken trots had verteld hoe hij de verzen al had kunnen lezen, die men juist boven den ingang van 't stadhuis had geschilderd:

> 'Oft er verraadt oft oproer quaadt wierde vernoomen,
> Men zal, tot baat, geschut op straat, hier uit doen koomen'?[2]

Wie op den Nieuwe Zijds Voorburgwal het enge Zwartehand(vroeger School-) steegje ten einde loopt, vindt thans (ter linkerhand) de bakkerij der Gereformeerde Diakenie. Op die bescheiden plek, toen, even als nu, slechts door steegjes toegankelijk (de poort aan de Gravestraat met de daarnevens staande rectorswoningen werd eerst in 1624 gebouwd), was het dat Pieter Corneliszoon Hooft met de andere Amsterdamsche knapen van zijn leeftijd 'In de vrese godes, In goede tucht ende alle eerbaerheyt opgetogen ende In de Latijnsche, grieksche, Duytsche en francoissche talen, mitgaders om wel te leeren schrijven, cijfferen en reeckenen onderweesen'[3] werd. Hier toch stond het 'Grootschool' der Nieuwe Zijde, en het was den ouders niet geoorloofd eene keuze tusschen dat van de Oude en dat van de Nieuwe Zijde te doen. Aan het hoofd der onderwijzers stond, sinds 1578, de Rector Pieter van Meerhout. Maar ik zou niet durven beweren dat Hooft niet, even als zijn later vriend Cornelis Gijsbertz Plemp, ook privaat-lessen heeft gehad van den vroegeren rector, die de Roomsche kerk niet verlaten had, den klassiek gevormden Pieter van Apherden. Meerhout toch was de lieveling der predikanten en de oude Hooft - hoe oprecht Christen ook - was geen vriend van de toenmalige leeraars, die hem veel te exclusief waren en tot wier kerkelijke gemeen-

1 De oude Hooft heeft met het toen ondervonden doodsgevaar (indien hij er al geloof aan geslagen heeft) nooit gepraald. Wel wordt er op gezinspeeld in den adelbrief die den Drost later door den Franschen koning werd verleend

2 Hooft, *Ned. Hist.*, f°. 288.

3 Keurboek H. (op 't Amsterdamsch Archief), f°. 49 vso. A^{o}. 1595.

schap hij zich nooit heeft willen begeven, daar zij, zonder zijn eigen geweten of meening aan banden te willen leggen, toch eischten dat hij met niemand van gedachten zou wisselen over de onderwerpen, waarin hij met de opvatting der Gereformeerde theologen verschilde, en dat dacht hem naar al te groote ‘servylheydt en dienstbaerheydt’ te smaken. Door deze omstandigheid is ook de jonge Hooft geen lidmaat van eenig kerkgenootschap geworden. In 't gezin zijns vaders kon men ‘vredelick en vryelick bij den anderen blijven wonen’ ‘zonder opzicht op elkanders gevoelen ofte verstandt in d' eene off d' ander zaecke te nemen[1].’ Dat men door zich op deze wijze alzoo aan alle kerkelijke banden te onttrekken groote ergernis gaf en wantrouwen wekte, hebben de oude en de jonge Hooft beiden genoeg ondervonden, doch, in hun geweten vrij, weken zij van hun beginsel niet af[2]. Zij woonden trouwens de godsdienstoefeningen in de gevestigde kerk bij, en bejegenden de predikanten, wanneer deze zich niet buiten het hun aangewezen terrein begaven, met eerbiedige achting.

‘Pieter gaf, ten einde der kindtsheit gekoomen, vroeg te kennen wat van hem te wachten stondt’, zegt Brandt in zijn *Leeven van Hooft*. Gelukkig echter weten wij van Pieter zelven[3] dat hij

> ‘Vreesende plack en gard, begrauwt een heelen dach’,

blokkende en ‘ploegende’, vrij moeielijk leerde. 't Valt ons licht ons, daartegenover, den knaap, die zoo ‘heel goet lachs’ was, voor te stellen als, buiten schooltijd, wakker met ‘een deel jongens aan 't bochten’, op straat en markt, over de stoepen en langs den wallekant - en 't is er zeker niet mede in strijd als een oogenblik later de lust tot eigen vrije studie ontwaakt en vader om geld voor boeken wordt gevraagd - misschien met 'tzelfde antwoord, als eens Hieronymus van Beverningk in zijn jeugd van zijn vader ontving: ‘ick vreese dat ghy so costelyck boeck noch niet sal connen te rade houden en schoon bewaren, als ghy met u vuyle knockelen van straet comende daer sult aenvallen.’

Groote invloed werd natuurlijk op den aankomenden jon-

1 C. Pz. Hooft, *Memorien en Adviezen*, blz. 15.
2 Tenzij de dichter de belofte aan zijne tweede vrouw gegeven, om ook in 't uitwendige zich naar haar te voegen (*Brieven*, I, 312), is nagekomen, waarvan ik tot heden echter nog geen blijk vond.
3 Hooft, *Gedichten*, Editie Leendertz, blz. 71.

geling uitgeoefend door de letterkundige vrienden van ziju vader en 't is geen wonder dat we ook hemzelf al spoedig zien optreden onder de broeders van de ‘Camer van Rethorycke’ Op zestienjarigen leeftijd werd ongetwijfeld reeds menig epigram en sonnet door hem berijmd, menig lotsinnetje[1] en bijschrift door hem ten beste gegeven, meer dan één tafelspel of mommerij door hem voor de bruiloften van zijn vrienden of vriendinnen samengesteld[2]; maar zoo goed als niets daarvan is tot ons gekomen.

De jonge Hooft bedoelde toch in dat levenstijdperk in 't minst niet om voor de pers te werken. De waan dat hunne verzen noodzakelijk voor de nakomelingschap moesten bewaard blijven, kon de dichters niet zoo gemakkelijk invallen, in een tijd waarin de poëzie, bij alle achting die men voor haar had en bij alle moeite die men zich voor haar gaf, toch eigenlijk meer beschouwd werd als een nuttige uitspanning:

> ... ‘den kinderen een groote vermakelijckheyt,
> Den jongers [gevend] een vrolijcke sprakclijckheyt,
> Een solacelijck overdencken voor d' oude bedaeghden,
> ... Soo eerlycken kortswyl als men mach noemen,
> ... De studenten een bogaert vol bloemen,
> Een regel van alle eerbare Vrouwen en Maeghden’[3].

Ook werden de rijmoefeningen van den jeugdigen Retrosijn al spoedig afgebroken door de reis, die hij, tot voltooiing zijner opvoeding, naar de uitstekende gewoonte dier tijden, buitenslands moest maken ‘om land en luyden te zien’. En niet het minst om op eigen beenen te leeren staan. Want - al werden dergelijke reizen aangevangen onder 't geleide van een ervaren leidsman of onder de hoede van een vertrouwden schipper op vaders eigen schip - na weinig weken liet men de jongelieden meer aan zich zelf over, en liet hen de gelegenheid zich zelf te leeren helpen en zich door verschillende avonturen door te slaan. En, mocht het niet zonder eenige beklemdheid des harten zijn geweest, dat de ouders hun knappen eerstgeborene toevertrouwden aan 't

1 Berijmde spreuken, die men in plaats van zijn naam op de briefjes schreef, waarmede men in de toenmaals zeer in zwang zijnde liefdadigheidsloterijen speelde.
2 Zelfs zijn eerste treurspel-proeve, de Achilles en Polyxena, als dramatisch gedicht nog wat kreupel van gang, maar vol schoone verzen, wordt door Leendertz aan dit tijdperk toegeschreven.
3 Roemer Visscher, *Lof van Rethorica*.

verraderlijk element, dat hunne familiën reeds zoo veel offers had gevergd, toch aarzelden zij niet het jong het nest uit te werpen. Den 11 Juni 1598 ging de jongeling op reis, zonder dat den burgemeesterszoon meer comfort was gegund, dan de kajuit van een kustvaarder kon aanbieden, die naar Rochelle zeilde. In die stad vertoefde hij ruim een half jaar, mogelijk wel bij de daar gevestigde bloedverwanten zijns vaders. Meer van de wereld te zien, was echter zijn vurige wensch en weldra bood zich de gelegenheid aan om in goed gezelschap het schoone Frankrijk te doorkruisen. In den ochtend van 18 Febr. 1599 reden drie jeugdige Hollanders: Claes Francken, Volckert de Vlaming en Pieter Corneliszoon Hooft, Parijs binnen, na zich twee weken lang verkwikt te hebben aan de schoone kasteelen en bekoorlijke landschappen van Poitou en Tourraine. In Maart werd een uitstapje naar Rouaan gemaakt en den 10^{den} April genoot Hooft een indrukwekkend schouwspel, in de rouwkamer, waar het lijk van de schoone Gabrielle d'Estrées lag uitgestrekt, met een wit satijnen mantelke om, en het kind, welks geboorte haar 't leven had gekost, ‘oock doodt, gestelt ten voeten eindt, gedeckt met silveren tocke.’

Met ander reisgezelschap (ook twee Nederlanders) verliet Hooft den 22sten April de fransche hoofdstad en reed, over Nevers, in zeven dagen naar Lyon, waar hij zich in 't laatst der volgende maand op de Rhône inscheepte. Straks genoot hij, in de vaderstad van Petrarca's Laura, het eerst den indruk van eene ‘bycans Italiaensche’ omgeving. Te Marseille, toen nog eene ‘clene stadt’, waar Hooft werd opgehouden ‘om dies wille dat de Turck op see was’, ontmoette hij de vloot die de aartshertogen Albert en Isabella, met prins Philips Willem, overbracht. Eindelijk zag hij den 6^{den} Juli de dikbemuurde wallen opdagen van

> ‘Een stat die dalderheerlyxt lach van timmerage,
> Ryck van Galeyen en seer machtig in seylage’,

het trotsche Genua.

Zeven vierendeel jaars vertoefde Hooft in Italie en daarvan (hoewel hij ook Nape!s bezocht en den overgang van de 16de tot de 17de eeuw te Rome beleefde) den meesten tijd te Venetie en Florence. In eerstgenoemde stad bracht hij den winter van 1600 op 1601 door ten huize van Frans Vriendt, en van daar keerde hij over Tyrol en Duitschland huiswaarts, gedeeltelijk in gezelschap van Signeur Jean Mauregnaut, met wien hem te

Augsburg den eerewijn werd aangeboden. De tocht door Duitschland ging vlug genoeg. In minder dan een maand reisde hij van Trente naar Bremen en, zonder zich in laatstgemelde stad op te houden, noch Hamburg te bezoeken, spoedde hij zich naar Amsterdam.

Ziedaar de vermaarde reis van Hooft naar Italie. Bijzonderheden omtrent zijn leven aldaar zijn ons niet bewaard gebleven en de waarde van deze reis voor de letterkundige ontwikkeling van den jeugdigen dichter wordt stellig wel eens te hoog aangeslagen, maar op een voor kunst en verfijnde genoegens zoo ontvankelijk gemoed als het zijne, kon het verblijf onder den Italiaanschen hemel niet anders dan van grooten invloed zijn. En vooral moest die invloed zich doen gelden op wie, zooals hij, zijn tijd doorbracht; niet als toerist zich tot het beschouwen der merkwaardigheden bepalend, maar als ingezetene met de bevolking medelevend; terwijl het hem aan goede aanbevelingen en gelegenheid tot kennismaking niet zal ontbroken, hebben.

Geen stad trok hem zoo aan als

> ‘Fiorenza schoon van grote geesten cloeck vruchtbaer
> Die Pallas cuisch vercoos, wt hondert steên, voor haer’[1].

en diep trof hem, in de stad der Medici, de liefde voor de letterkunde en de schitterende triomf der Italiaansche dichters, die nog na hun dood geheel Europa aan hunne lippen boeiden. En toen ontgloeide de geest van den negentienjarigen jongeling tot het fiere woord: ook ik ben dichter -? neen, tot de heldhaftige gedachte: ook mijn vaderland kan dichters voortbrengen,

> ‘In Hollant climtmen mee tot lof langs des Deuchts trappen,
> Al can [het] niet van [zich] gelijck Italia clappen,
> In Amsterdam men vint die...
> ... Om 't best 't gemeen beloop der dingen
> Tot goedts en quaets beken, met aengenaemheit singen,
> Veel geesten jonck en out, die cloeck en welbespraeckt
> Met wesen nut verhalen haer gedicht volmaeckt’[2].

Met die woorden lokte hem de herinnering aan het vaderland terug toen, stoffende op hare rijke steden en prachtige gebouwen, haar hooge verstanden en onsterfelijke dichters, het vorstelijk Italie hem was verschenen, in het visioen aan de boorden van

1 Hooft, *Gedichten*, Editie Leendertz, blz. 11.
2 t.a.p., blz. 12.

de Arno, dat hij zoo dichterlijk beschreef in den bekenden brief, waarin hij zijne vrienden van '*In Liefd' Bloeyende*' zijne terugkomst aankondigde.

En hij hield woord. Hij ontscheurde zich aan de zoete betoovering van 'Fiorenza schoon' om aan zijn vaderland de groote les te verkondigen, die hij in Italie had geleerd: De oorzaken van den roem eener natie zijn niet slechts de daden van het volk en de schoone gelegenheid van het land, maar vooral de liefdevolle beoefening van eigen taal.

En de man, die van zich zelf getuigde dat hij geen dichter was, maar die verzen heeft gemaakt, tot heden nog niet overtroffen in zangerigheid van vorm, in kernachtigheid van uitdrukking, in schilderachtigheid van beelden, in juistheid van gedachten - die man werd, van dit oogenblik af, baanbreker en wegwijzer voor allen die in 's lands taal 's lands lof verkonden gingen. Tot aan 't einde zijns levens was het hem, die alle regelen en voorbeelden der dichtkunst in zijn brein had verwerkt, nooit te veel om jonge dichters aan te moedigen, te leiden en te steunen, en aan 't begin van zijne loopbaan verzocht, bad en bezwoer hij, bij de heiligheid der poëzie, 'alle degeene die sy goedtgekent heeft om eenighen adem haeres geests in te blaesen, dat sy de hemelsche voncke niet in der assche begraeven oft versterven laeten; maer met allen yver ende erkentenisse sorchvuldelijck opqueecken in haer borst, totdat het licht, 't haeren monde wtblinckende, de gansche wereldt doorstraele met de gloorie van haer ende van de plaetse haerder geboorte'[1].

Het was een schoone tijd, waarin Hooft in zijn vaderland terugkeerde. De pas ontloken zeventiende eeuw, die Hollands gouden eeuw zou worden, goot over het gelukkige land niet alleen al den overvloed van haar rijkdom uit, maar ook al de blijheid harer jeugd. De handel, zijne vleugelen steeds breeder uitslaande, verruimde den gezichtskring en staalde de kloekheid der ouderen; de welvaart, steeds toenemend, gaf voedsel aan de praalzucht, en onbekommerdheid aan de vermaken der vroolijke jeugd. De steden groeiden en schitterden; het platte land, herademend na de rampen van den krijg, deelde in den zegen en de landadel verbroederde zich met de patriciers op festijn bij festijn. De letterkunde en de schoone kunsten oefenden op het vermaak

1 *Reden van de waerdicheit der poësie.* Gedrukt in de *Brieven*, I, 431.

hun beschavenden invloed uit en openden telkens nieuwe banen voor den geest.

En aan den anderen kant was de ernst der tijden - bij de wissende oorlogskansen aan de frontieren - bij de bankroeten waaraan het in de opkomende handelssteden nooit ontbrak, zoo vaak overdreven ondernemingsgeest in roekeloosheid ontaardde of de toenemende uitbreiding der zaken de spankracht van 't kapitaal overtrof - groot genoeg om der weelde geen verslappenden of ontzenuwenden invloed toe te staan. En waar de ruwe dorperheid van door de fortuin begunstigde opkomelingen, of de woeste losbandigheid van, op de baren of in 't oorlogsveld verwilderde. avonturiers, soms den levenslust van de welvaart tot overmoedige brooddronkenheid dreigden te doen overslaan, daar werd de natie voor die ontaarding bewaard, door den lust die, niet de familie Hooft alleen, maar ook zoovele andere, bezielde - den lust om, door het aanleeren van goede vormen, te vergoeden wat aan de opvoeding ontbroken had, om door beschaving zich een eervolle plaats waardig te maken in het groote volkerengezin, om door degelijkheid te toonen dat de zonen der Amsterdamsche winkeliers zich niet behoefden te schamen als ambassadeurs op te treden bij machtige koningen, om, in kunsten en wetenschappen, in letteren en beschaving, de banier hoog te houden van het wordende Gemeenebest.

Treffelijk kwam den Hollander daarbij te stade zijne aangeborene beknoptheid in 't spreken, toen nog niet door woordenrijke breedsprakigheid vervangen, en zijne nationale ernsthaftigheid in de houding, toen nog niet tot holle deftigheid verwaterd. Voor 't gevaar dat die eigenschappen tot koele afgemetenheid zouden overslaan, behoedde de tijdgeest. Een uit 't Zuiden, als uit een immer vloeiende bron, steeds nieuw toestroomende vloed van geestige denkbeelden en aangename vormen, van schoone lijnen en gloeiende kleuren, van aangename klanken en zoete droomen, overstelpte heel Noord-Europa. Het was de stroom der Renaissance, die, na korte stremming door den religie-oorlog, met lust en vreugd werd ingehaald en welige vruchten deed ontkiemen op den ontvankelijken bodem van de Hollandsche steden, met hunne welvarende bevolkingen, vol kunstzin, vol rijkdom, vol vatbaarheid om alles te assimileeren, wat daar in den vreemde sprak tot hun hoofd en hun hart.

Dat frissche, vrije, dartele, jeugdige leven, tintelende van

levenslust, joeg met krachtigen polsslag door de aderen van de burgerijen, en gaf zich lucht in menige krachtige uiting - maar ook in menigen grilligen inval, in menige pittige gedachte - maar ook in menige gezochte woordenkeus; in menigen schoonen vorm - maar ook in menig overladen ornament. En waar wij dan den overstelpenden rijkdom van festoenen en maskers, van kolommetjes en pilastertjes, zien woekeren aan de smaakvolle architectuur van gebouwen en meubelen, en waar wij franje en pluimen en waaiers en buikspiegeltjes zien bungelen aan de schilderachtige kleedij van mannen en vrouwen, daar behoeft het ons ook niet te verwonderen als wij soms in de schoonste, vloeiendste en kernachtigste gedichten uit dien tijd, gewrongen woordvoegingen, gezochte woordspelingen en spranken van valsch vernuft aantreffen, waarin onze smaak geen behagen vindt.

De teruggekeerde reiziger, met zijn geestigen kout en aangename manieren, met zijn goed voorkomen en waarschijnlijk, goed gevulden buidel, werd natuurlijk in alle gezelschappen met open armen ontvangen, en bij makkers en vrienden niet minder dan vroeger, gaarne gezien.

Ook bij vriendinnen? - Wie die er aan twijfelen zou, die ook maar enkele heeft gelezen van die bevallige gedichten, waarin de jonkman het vrouwelijk schoon in de sterkste, maar nooit gezwollen, bewoordingen prijst, van die liefelijke zangen, waarin de minnaar zijn vurigen hartstocht ontboezemt, zonder ooit de zedigheid te kwetsen.

Men moet echter de verliefde verzen van de dichters uit dien tijd niet te veel *au sérieux* nemen. Men dweepte zoo met Petrarcha, dat ieder dichter zijne Laura moest hebben - en waar Hooft eene jonge dame ontmoette, wier schoone oogen en gouden tressen zijn ontvankelijk gemoed in vuur brachten, daar kon zij er zich op voorbereiden dat er morgen een sonnet of lied geschreven werd, dat, door de voorletters van haren naam en een of anderen fantasie-naam, als Juliette of Dejanira, Dido of Galathea, aan haar werd toegewijd. 't Zou eene dwaliug zijn Hooft daarom voor een Don Juan aan te zien, die heden die en morgen gene, met zijne ‘hopende’ of ‘wanhopende’ liefde vervolgde en van de eene bloem op de andere fladderde. Wel had hij een open oog voor 't vrouwelijk schoon, en niet minder voor het *Ewig Weibliche*, waarvan die schoonheid hem een der openbaringen was. Maar de wensch om de dame, tot wier ridder hij zich op-

wierp, voor zich te bezitten, was meer een vorm waarin zijne bewondering zich lucht gaf, dan een ideaal waarvan het niet bereiken eene ongeneeselijke wonde slaat. Wanneer werkelijk eene diep gewortelde neiging hem had verbonden aan eene Ida Quekels bijvoorbeeld, die hij onder den naam van Diana huldigde, dan zou toch zijn hart, zoo al geen uiting van half verbeten spijt, dan toch wel een toon van zachten weemoed zijn ontvloeid, toen hij de snaren spande bij haar huwelijk met zijn neef. Maar daarvan is in zijn bruiloftszang by die gelegenheid geen spoor.

Wie wil weten hoe Hooft de min opvatte, leze de wijze lessen die hij Venus in den mond legt aan het slot van de voorrede der *Afbeeldinghen van Minne*. Welke Epicuristische levenswijsheid in de regels:

> ‘En legt uw Minne daer ghij vailich moocht genieten,
> Of immers, daer 't genot is waerdich de verdrieten’[1].

En van hoe practischen geest getuigt niet zijn Sonnet *Ghy minnaers*[2]

> ‘’t Moet wezen uw meestres haer wil al eer ghij vrijt.
> Me vrouw en belgh's u niet, dat ick het smeecken schuwe,
> Ik wacht slechts op geboôn....’

Deze aanhalingen mogen uit een later levenstijdperk zijn - ook in de oudste minnedichten van Hooft blijkt den opmerkzamen lezer genoeg, dat er nog eene wijde klove is tusschen zijn bewonderend wenschen naar zijn ideaal van 't oogenblik, en den alles omvèrstormenden wil om het te veroveren. Zijne galanterie, in hoe schoone taal zij zich ook lucht geeft, komt meer uit zijn goeden smaak dan uit zijn diep gevoel voort, en het zijn de oogen meer nog dan het hart, die zijne pen besturen.

Maar wie zijne minnedichten wil beoordeelen vestige vooral ook de aandacht op een kenmerkenden trek daarin: de nooit verzuimde eisch van lieftalligheid en goedhartigheid. Slechts dáár wordt het ideaal gezocht, waar schoonheid den dichter zielen-adel doet vermoeden; vindt hij zich teleurgesteld, hij trekt zich onmiddellijk terug.

Dat alles te zamen genomen verraadt mogelijk meer gebrek aan passie, dan we bij de eerste lezing der hooggestemde lofspraken en vurige liefdebetuigingen zouden vermoeden, maar

1 *Gedichten*, Editie Leendertz, I, blz. 124.
2 *Gedichten*, Editie Leendertz, I, blz. 247.

aan den anderen kant ligt daarin juist het geheim waarom de erotische poëzie van Hooft ons nooit verveelt.

De liefde als sentimenteele dweperij of als onbedwingbaren hartstocht opgevat, kan, mits in schoone taal bezongen, ons voor een oogenblik medesleepen en verrukken - naar de verzen waaruit eene zoo diepe en innige, maar tevens zoo gezonde, vereering van de vrouw, en een zoo juist begrip van de verhouding tusschen de beide seksen spreekt als uit die van Hooft, worden wij nooit moede te luisteren.

Die kleine gedichten vergenoegden echter den scheppenden geest niet van den jeugdigen letterkundige. Hij voelde zich gedrongen eene nieuwe poging te wagen op dramatisch gebied en wijdde al zijn krachten aan een treurspel in klassieken vorm: de Theseus en Ariadne, dat hoogstwaarschijnlijk bij de Rederijkers is gespeeld en stellig toegejuicht, want het heeft vele goede regels, vooral in de reien, en aan actie ontbreekt het er niet in, terwijl 't ook geen ondankbaar stuk was voor de vertooners. Maar er is bijna geen spoor in van karakterschildering; de held van de eerste bedrijven verdwijnt aan 't eind van 't vierde op alles behalve eervolle wijs, en de hoofdpersonen verwisselen van minnaar en minnares als van een gewaad, zonder dat dit door iets anders wordt gemotiveerd dan door de rechtstreeksche tusschenkomst van eene eerst vertoornde, daarna plotseling verzoende, Godin, en door de moraal ‘om beter’ (hier: om een beter soort minnaar), alle quaet de grote Godt laet (ge)schieden.’ Geen wonder dat vele negentiende-eeuwsche kunstrechters er weinig behagen in vinden. Hooft zelf, hetzij dat de taal of de gedachten hem niet bevielen, heeft het later als eene onrijpe vrucht van zijne jeugd ter zijde gelaten[1].

Dat deed hij trouwens met meer stukken uit zijne eerste periode, en die kieskeurigheid is een bewijs te meer hoe ernstig hij het meende met de kunst, hoe weinig het hem te doen was om als dichter te poseeren, en hoe hij de poëzie beoefende niet tot eigen eer, maar om haar zelfs wil.

't Was dan ook tot zijn ‘becommering’ dat sommige zijner verzen ‘onder de gemeente’ raakten. Volgens het niet zeer loffelijk gebruik van de zeventiende eeuw, werden dikwijls stukken,

1 Het werd in 1614, gelijk met de Achilles en Polyxena, gedrukt, doch zonder voorkennis van den schrijver, naar de rollen die in handen der acteurs gebleven waren.

die in afschrift van hand tot hand gingen, gedrukt, zonder dat den maker om zijne toestemming werd gevraagd. En zoo vond Hooft dan ook op een goeden dag een nieuwen druk van het *Bruylofts bancket*, een Amsterdamsch liedeboekje, verrijkt met den droeven klaagzang dien hij der verlatene Aegle in den mond had gelegd, en een paar jaar later verschenen, zonder zijn naam en denkelijk buiten zijn weten, vier andere liederen, waaronder nog wel een paar aan Ida Quekels gewijd, in den bij Pers uitgegeven *Nieuwen Lusthof*.

Ook waar hij als dramatisch dichter optrad was het alleen zijn doel het stuk ‘over een tooneel te laten trekken,’ niet om het in druk der wereld onder de oogen te brengen. Zoo zegt hij zelf, in het voorwoord van zijn, reeds in 1605 vervaardigd, maar eerst tien jaar later uitgegeven, herders-spel Granida.

De Granida is een gedramatiseerd sprookje en verplaatst den toeschouwer of lezer in eene ideale wereld, waarin, even als in de fransche en italiaansche romannetjes van dien tijd, die ook in Holland met graagte werden gelezen, herders en prinsen avonturen hebben, waarvan de onwaarschijnlijkheid der toestanden alleen wordt overtroffen door de onmogelijkheid van de taal die de personen in den mond wordt gelegd. Maar die kinderlijke, om niet te zeggen kinderachtige, litteratuur kon onder bekwame handen ook pennevruchten opleveren, die hunne plaats innemen onder de voor alle eeuwen genietbare poëzie, en de kritiek die aan den herder verwijt dat hij filozofisch over de liefde weet te redekavelen[1], kan, dunkt ons, met evenveel recht aan Lafontaine zijne sprekende dieren verwijten. Als alle konventionele onwaarheid de poëzie uitsluit, wat blijft er in de letterkunde over? Gelooft men werkelijk dat er in de middeneeuwen een Jood in Palestina kon bestaan, die redeneerde als Nathan der Weise? -

Dat het stuk overigens niet vrij te pleiten is van gebreken, dat het den lezer vergeefs naar de sympathieke figuur van Dorilea laat terug verlangen en het vijfde bedrijf zeer zwak is, valt niet te ontkennen.

Het schrijven van de Granida schijnt Hooft tevens tot een afleiding gestrekt te hebben in zijne droefheid over den dood van Brechie[2] Spiegels, een nichtje van den dichter van de *Hertspieghel*.

1 Jonckbloet, *Gesch. der Ned. Letterk.*, II, 74.

2 Waarom zouden we niet, even als Hooft, Brechie mogen schrijven, waar wij (wij Amsterdammers althans) toch geen *Brechtje* kunnen uitspreken?

't Valt moeielijk niet een dieper gevoel toe te kennen dan dat van eene voorbijgaande minnarij, aan de genegenheid die Hooft koesterde voor die kleine poezelige blondine, aan wie hij onder den naam van Charife[1] dat juweeltje toezong: ‘Schoon Nymphelijn, ach mindje mijn,’ en tijdens wier laatste ziekte hij wanhopig de handen wrong bij de roerende klacht:

> ‘Sal nemmermeer gebeuren mij dan nae desa stondt
> De vrientschap van u oogen, de wellust van u mondt,
> De jonste van u hartgen dat voor mijn open stondt?’[2]

In den zomer, die op die treurige Januarimaand van 't jaar 1605 volgde, wendde Hooft dikwijls zijne schreden naar den buiten-Amstel, want daar vond hij iemand die nooit moede werd met hem over de lieftalligheid van de overledene Brechie te praten. 't Was haar zuster, en 't duurde niet lang of het werd den jongeling duidelijk dat de ten hemel gevaren Iphigenia in die zuster eene Electra had achtergelaten, die door de Goden ‘erve haers machts’[3] op hem was gemaakt. En wanneer hij in de enge straten van het nauw bebouwde Amsterdam aan haar dacht, zoo als zij op de spelevaart ‘met smalle kiel de vochte wegen spouwde’[3], dan gaf zijn ziel zich lucht in den nooit volprezen, ook in de natuurschildering zoo schoenen, zang aan de rivier

> ‘die met traege stroomen glijt.
> Door d' ackers vet, en 't immergroene veldt,
> Die spiegel voor de laege hoornen sijt,
> Wel dicht op u begraesde cant gestelt’[3].

En als hij later de heerlijke uren herdacht die hij had doorgebracht, als zij samen, op den thuisrid van stad naar buiten, in berekende bescheidenheid de slechtste plaats (tegen 't krat) van den huifwagen kozen, om te minder door 't gezelschap gestoord te worden in hun zoet gekoos - dan zwol zijn hart bij 't herdenken van de ‘verlooren vrolijckheden’ en verzuchtte hij:

> ‘Toont ons noch eensjens maer dat soet aenschijntjen,
> Ay goude Venus, met u malle kijntjen!’[4]

1 Letterkeer van Brechia, met verzachting van de *b* tot *f.*
2 *Gedichten*, Editie Leendertz, I, blz. 41 en 45.
3 *Gedichten*, Editie Leendertz, I, blz. 50,-52.
3 *Gedichten*, Editie Leendertz, I, blz. 50,-52.
3 *Gedichten*, Editie Leendertz, I, blz. 50,-52.
4 *Gedichten*, Editie Leendertz, I, blz. 56.

Want daar kwam spoedig een tijd van scheiden voor de twee gelieven: Hooft vertrok naar Leiden.

De vraag zal misschien wel al bij den lezer zijn opgekomen, wat Hooft eigenlijk in die dagen voor maatschappelijke positie bekleedde? De levensbeschrijvingen geven hieromtrent weinig licht en de lofredenaars hebben deze periode van Hoofts leven zoodanig weggegoocheld, dat men onwillekeurig geneigd is te denken aan eenige jaren, te loor gegaan in eene worsteling tusschen den wensch van practisch gestemde ouders en de aspiraties van een naar idealen strevenden zoon. Waar een jonkman een gedicht van 16 coupletten maakt, om te betoogen dat hij het meisje zijner keuze niet mag verlaten omdat ze minder met tijdelijke middelen gezegend is, en ter zelfde tijd een rijken Lombardhouder met zijne rijmen vereert, daar geeft dit zeker te denken. Dat Hooft door zijn vader naar Florence zou gezonden zijn, alleen omdat men er het Italiaansch zoo sierlijk sprak, is ons wel wat te veel gevergd om te gelooven, en daar hij niet, zoo als zoo vele jonge lieden van zijn tijd, aan eene buitenlandsche Academie studeerde of promoveerde, komt het ons niet zoo onwaarschijnlijk voor, dat handelsbetrekkingen aan te knoopen en zich zelven in den handel te bekwamen het hoofddoel was waarom men hem de reis naar Frankrijk en Italië had doen ondernemen, maar dat dit doel, door de liefde tot studie die hem bezielde, vrij wel werd verijdeld. Wie weet hoeveel het den ouden Hooft heeft gekost eer hij 't zichzelf toestemde dat zijn oudste zoon minder ‘inclinatie totte coopmanschap als tot het studium’ bezat, en tot het besluit kwam dat het verstandigste was hem in de rechten te laten studeeren en daartoe naar de Leidsche Academie te zenden.

Het was althans eerst op vijfentwintigjarigen leeftijd dat de aanstaande Baljuw van Gooiland als juridisch student op het Academie-Album werd ingeschreven. Hij trok naar Leiden, gelijk met zijn neef Pieter Jansz., met wien hij samen kamers had in het huis *De stad Loeven*. Maar terwijl deze zich op de natuur- en geneeskunde toelegde, volgde Pieter Cornelisz. de lessen van Cornelis Pynacker en andere Professoren in de rechtswetenschappen, en, gesterkt door ‘bladen vol van cracht’, die hem van de hand van zijne Electra toekwamen, bood hij moedig wederstand aan de verleiding om een ‘slechter lief’ in de Academiestad op te

zoeken[1]. Zijne trouw werd echter niet beloond. Anna werd bezocht door eene zware ziekte, waaraan zij in wanhoop zelve een noodlottigen afloop trachtte te verzekeren, zoo als schijnt te blijken uit een klaagzang in de nagelaten papieren van Hooft gevonden[2], en waarvan de 24 laatste coupletten uit het voorjaar van 1608 dagteekenen, om welken tijd hij reeds weder te Amsterdam terug was. Zij herstelde echter en tien jaar later vinden wij haar terug als de echtgenoote van Anthohie Oetgens Van Waveren, een der vier burgemeesters die op de beroemde schilderij van Thomas de Keyser voorkomen[3].

Dat Hooft zijn korten studietijd in Leiden goed besteedde blijkt uit de wijze waarop hij later de plichten van zijn rechterlijk ambt waarnam, en dat hij zijne vaderstad niet vergat, noch zijne stadgenooten hem, bewijst het bijschrift dat hij den bouwmeester Hendrik de Keyser, op diens verzoek, uit Leiden deed toekomen, voor het beeldhouwwerk boven de Spinhuispoort, waar aan de kunstenaar bezig was.

> ‘Schrick niet: ik wreeck geen quaet; maer dwing tot goedt:
> Straf is mijn handt; maar lieflijck mijn gemoedt,’

legde Hooft de Keysers beeld van de tuchtiging in den mond en, hoewel hij er bij schreef dat men elders licht betere verzen zoude bekomen, was de Keyser zoo wijs om niet naar betere te zoeken: de kunstenaar waardeerde den poëet, zoo als de poëet den kunstenaar toonde te kennen, toen hij, met een profetischen geest bezield, hem schreef dat het vaderland bij de nazaten zijn werk zou gebruiken, tot de voornaamste getuige van zijn toenmalig geluk.

En toch is daar eenmaal een duister tijdperk geweest in de stads-geschiedenis van Amsterdam, toen men de bouwwerken van Hendrik de Keyser sloopte en zelfs de Beurs geen genade vond in de oogen van een nageslacht dat zich toch nog wel gaarne verheffen wilde op den roem der mannen van de zeventiende eeuw. 't Is waar, er waren toen bouwmeesters

1 *Gedichten*, Editie Leendertz, I, blz. 60.
2 *Gedichten*, Editie Leendertz, I, blz. 62.
3 Op alle geslachtslijsten die ik raadpleegde komt onder de dochters van Jan Laurensz. Spiegel slechts ééne voor, wier naam met de letter begint die onder de aan Electra opgedragen verzen staat, en dit is Anna, die later met Oetgens trouwde, terwijl hare jongere zusters Brechtje en Maria ongehuwd stierven.

die zelven wel eene nieuwe Beurs en eene nieuwe Haarlemmerpoort wilden bouwen en had men, om nieuwe verzen te kunnen maken, eerst die van Hooft en Vondel moeten opruimen - misschien was men consequent genoeg geweest om daartoe over te gaan!

Toen de Keysers beurs werd gebouwd was Hooft reeds weder te Amsterdam terug, en terwijl zijn broeder Hendrik den eersten steen legde, bezwoer hij, in een pittig vers, de ‘slibbergladde’ godinnen des Amstels zich niet te belgen dat hun zwierende vloed door het metselwerk werd benauwd. Deze regelen, die op eene door Claes Jansz. Visscher gegraveerde afbeelding van de Beurs voorkomen, met het onderschrift: *P.C. Hooft, Amsterdammer*, zijn misschien het eerste vers dat met zijn naam is gedrukt.

Hooft werd meer en meer de officiëele poëet, tot wien men zich wendde als eene blijde of droeve gebeurtenis in dichtmaat moest vereeuwigd worden[1]. Hij maakte in dezen tijd het bekende grafschrift op den held van Gibraltar, eene der schoonste proeven van de kunst om in weinig woorden veel te zeggen. En toen, op den 5^{den} Mei 1609, het, na zoo langdurige onderhandelingen gesloten, twaalfjarig bestand eindelijk te Amsterdam werd afgekondigd, en de Rederijkerskamer het gepast oordeelde om 's avonds (op een tooneel dat op den Dam, tusschen de Beurssteeg en de Kalverstraat, was opgericht) aan de Amsterdammers te vertoonen hoe de Romeinen hun laatsten koning verdreven, toen was het weder Hooft die in tweeregelige verzen de uitlegging moest geven dier *tableaux vivants*.

De luister van de oude Rederijkerskamer begon echter te tanen. Zoo als 't meer gaat, had ook hier de glans en roem van de vereeniging meer leden aangelokt dan in staat waren dien glans en roem nieuwen luister bij te zetten, en waar eene botte meerderheid van losse kwanten, onbeschaafde vermaakzoekers en intrigeerende eergierigen het hoogste woord had, moesten mannen als Hooft, zoo ze zich al niet geheel terugtrokken, toch langzamerhand den lust verliezen zich aan de Rede-

1 Hetzij men in Hoofts eigen huiselijken kring niet zoo erg met zijne letterkundige uitspanningen was ingenomen, hetzij hij dien kring als een minder geschikt arbeidsveld beschouwde, of dat door eene of andere omstandigheid geen bruiloft werd gevierd, - wij zoeken in zijne gedichten vergeefs naar een vers op 't huwelijk van zijne zuster Aegje, die in dezen tijd (Sept. 1608) met den lateren Burgemeester Pieter Hasselaar trouwde, den zoon van den vaandrig, wiens heldenmoed bij 't beleg van Haartem de historie vermeldt en die thans te Amsterdam in den raad zat.

rijkerskamer te wijden, en zich elders beter op hun plaats gevoelen.

't Was vooral op de Geldersche kade in ' 't zalig Roemer-huis' 'welks drempel werd gesleten van schilders, kunstenaars, van zangers en poëten,' dat Hooft een omgang moest vinden die voldeed aan de eischen van zijn geest en verstand, en hij gaf zijne dankbaarheid lucht door aan de oudste dochter van zijn vaderlijken vriend, aan de zedige maar hoogbegaafde, fijnbeschaafde doch ernstige Anna Roemers Visscher, die hij te hoog geplaatst wist om met minnedichtjes vervolgd te worden, maar van wie hij het een geluk achtte als haar maar iets van zijn dienen mocht behagen, een sonnet te richten, waarin hij de schitterendste blijken gaf van zijn meesterschap over de taal.

Een ander huis waar Hooft, met zijn liefde en gevoel voor muziek, waarschijnlijk een welkome gast en een dankbaar bezoeker was, was dat in de Koestraat, waar Vader Sweelinck woonde, de toonkunstenaar die, sinds hij bij de Hervorming tot organist van de Oude kerk was aangesteld, alle kunstlievende Amsterdammers door zijn snarenspel in verrukking had gebracht, en die thans nog met onverzwakte krachten de toetsen hanteerde. 't Was misschien wel ten zijnent dat Hooft kennis maakte met een zijner jeugdige leerlingetjes en het duurde niet lang of de zestienjarige Christina van Erp besloeg eene eerste plaats in zijn hart. Dit bevallige en zachtzinnige meisje woonde met haar vader Aernout, hare stiefmoeder Jacomijntje de Jongh en haar zusjes op den naburigen Oudezijds Achterburgwal[2]. Men herinnere zich bij 't vernemen van die woonplaats dat er toen nog geen Heeren- en Keizersgracht bestond en stelle zich dus den 'stand' niet al te onaanzienlijk voor. Van Erp, volgens Brandt[1] een man van onbesproken oprechtheid en deugd, was, hoewel zijn naam niet op de Amsterdamsche regeeringslijsten voorkomt, stellig van goeden huize. Zijn jongste dochtertje Sara had tot doopvader niemand minder gehad dan Willem Bardesius, de zoon van den eersten burgemeester van Amsterdam na 1578[2]. De moeder van Christine was eene dochter van Willem Pauwelsz. van Thenesse, een der meest geachte burgers van Amsterdam in 1567, die, volgens Hooft[3], 'de ge-

2 Deze bijzonderheden dank ik aan de nasporingen van Mr. A.D. de Vries Az., ten deele door hem openbaar gemaakt in 't Feestnummer van *Eigen Haard*.

1 *Leven van Hooft*

2 Deze bijzonderheden dank ik aan de nasporingen van Mr. A.D. de Vries Az., ten deele door hem openbaar gemaakt in 't Feestnummer van *Eigen Haard*.

3 *Ned. Historien*, f° 225.

matightheid in geloofszaaken uit de schriften van Erasmus gezooghen had. ’

Bij al zijne galanterie en zijne bewondering van de schoone kunne, was Hooft nog steeds vrijgezel gebleven en wij kunnen hem zelven ook hooren bekennen dat hij vreesde al te keurig te zijn geworden en, door het schoone te verachten uit zucht naar 't overschoone, groot gevaar liep in eenzaamheid te blijven versmachten[1]; maar thans was zijne keus onherroepelijk gevestigd. Hooft maakte groot onderscheid tusschen de door lichaamsschoon in zinnelijken gloed ontstoken ‘min,’ en de op sympathie gegronde ‘liefde,’ die door der liefste ‘heuschheid’ was gewekt. Die heuschheid, die

> ‘wijze goedtheids cracht en 't nedrich braef gelaet
> Dat harten teêr verquickt, en harten trots verslaet’[2],

die hadden, meer nog dan het gouden haar en de blanke *teint*, meer nog dan de zoete zang en 't streelend snarenspel, de overwinning op hem behaald en hem aan Christina's voeten gebracht.

Wij mogen aannemen dat Hooft, die van oordeel was

> ‘'t moet wezen uw meestres haer wil al eer ghij vrijt’[3]

zijn hartstocht voor Christine niet zoo diep zou hebben laten inwortelen, als hij er niet zeker van geweest was dat zijne huldebewijzen haar welgevallig waren. Maar ondanks hare wederliefde mocht hij niet zoo spoedig zijn doel bereiken. Daar schijnen beletselen te zijn geweest, - misschien Christina's jeugd en 't verschil in leeftijd; stellig de indruk van de geruchten die waren verspreid door de booze tongen, die de dichter zoo roerend bezwoer in het vierde couplet van zijn (niet voor den druk bestemd): ‘O staedich eeuwich claeghen’[4]; niet onmogelijk ook de nog steeds voortdurende onbestemdheid van 's jonkmans toekomst.

Aan 't laatste zou echter weldra een einde komen. Er was een ambt opengevallen dat voor ‘een der voortreffelijkste van Holland gehouden werd.’ Brandt zegt in zijne Lijkrede dat de

1 *Gedichten*, Editie Leendertz, I, blz. 100.
2 *Gedichten*, Editie Leendertz, I, blz. 101.
3 *Gedichten*, Editie Leendertz, I, blz. 247.
4 *Gedichten*, Editie Leendertz, I, blz. 96.

glans van zijne burgerlijke wijsheid zijne voorzichtige naarstigheid en zijn verziende geest den jongen Hooft tot het landsbestier van steden en sloten deed beroepen. Eerlijker erkende Cornelis Pietersz dat hij zijn oudsten zoon ‘door behulp van zijn medebroederen ende faveur van zijne Excell. totte bediening vandt Drostampt van Muyden gevoirdert’ had en hij noemde dit dankbaar ‘een weldaad die wat was’[1]. De benoeming geschiedde door den Stadhouder, op voordracht van de Staten van Holland, en misschien heeft de veelvermogende Advocaat daarin ook wel een woordje meegesproken, en moest de glans van het ambt mede strekken om den ouden Burgemeester vaster aan hem te verbinden en den invloed van zijne partij in de Amsterdamsche vroedschap te versterken tegenover den opkomenden aanhang van Reinier Paauw. Of moeten wij in het gunstbewijs van Z. Exc. den Prins aan den zoon misschien eene poging zien om den vader voor zich te winnen?[2]

Hoe dit zij - 't mocht door gunst zijn dat Hooft zijn ambt verkreeg, - aan een onwaardigen of onbekwamen was het niet verleend, en zeker ook niet zonder een onderzoek naar zijne geschiktheid. Ik vermoed zelfs dat daaraan te danken is het ontstaan van de memorie over de voor- en nadeelen van het Bestand, die in den vorm van een brief aan een neef, onder de minuten van Hooft is gevonden en in zijn ‘Brieven’ gedrukt[3], en die van zijn ruimen blik en helder inzicht getuigenis geeft, in zulk uitstekend Hollandsch en in zulken bondigen stijl, als waartoe wel weinigen in staat zullen zijn geweest van hen aan wie in die dagen een staatsambt werd toebetrouwd. Ook behoefde men niet te vreezen dat de jeugdige rederijker zijn ambt oneer zou aandoen door gebrek aan de vereischte deftigheid, want Hooft was in de laatste maanden met den dag meer geposeerd geworden. Hij had zich eene levensbeschouwing eigen gemaakt, welke zich liet samenvatten in de beide regels die hij op het omslag schreef van een nieuw rijmkladboek dat hij in 't voorjaar van 1609 aanlegde[4]:

1 *Memorien en Adviezen*, blz. 250 en 69.
2 Aan de gunst van den Heer van Beijeren van Schagen, waarvan Hooft (misschien alleen beleefdheidshalve) in een brief aan dien edelman gewag maakt, had hij denkelijk niet meer te danken dan diens stem als Lid van de Ridderschap.
3 I. 18. De ongedateerde brief is in ieder geval van ouder dagteekening dan Hoofts benoeming, daar hij nog van de uitkomst van den vredehandel in den toekomstigen tijd spreekt;
4 Leendertz, I, blz. 88, in de aanteekeningen.

‘Vernuft des werelds die te weegh brengt wat 'er schiedt,
Dewyl 't al gaet soo 't hoort, laet my verdrieten niet.’

Hij had Montaigne bestudeerd en was gaan dwepen met de grondstellingen van dien ‘goddelijken Gasconjer’ zooals hij hem noemde, en hij, die nog in 1607 had uitgeroepen:

‘Sooment lachen om quae mallicheit verbiedt
Adieu dan Amsterdam, ick deugher langer niet,’

ging in Juli 1608 op een vroolijk hoogtijdsfeest de bruid, die van eene geliefde bloedverwante scheiden moest, met een berijmd uittreksel uit de philosophie van Montaigne troosten, dat ons bijna de vraag op de lippen zou leggen, of de bruiloftsgasten van die dagen in geestelijk opzicht even sterk in de digestie waren, als zij zich, blijkens hun maaltijden, in 't lichamelijke toonden, indien we niet wisten dat de dochters van Roemer Visscher bij lange na de eenige niet waren onder de aanzienlijke burgerdochters dier dagen, wier degelijkheid en belezenheid ons verstomd doen staan.

Den 4^{den} Juni 1609 aanvaardde Hooft zijne nieuwe bediening met eene ceremonie die aan de poëzie der aartsvaderlijke zeden herinnerde. Hij deed, staande met den rechtervoet in den beugel, die aan den blanken ‘wijsteen’ geklonken was, ‘op 't hooft van de Brugge, bij rijsende sonne, naar ouder gewoonte’ in handen van den Muider Burgemeester Lammert Rijcksz, den eed het kasteel voor de Heeren Staten te bewaren, de privilegiën van Muiden en Gooiland te onderhouden, weduwen en weezen te beschermen en de religie uit te oefenen[1].

Trouw heeft hij dien eed gehouden en nooit heeft hij het minste verwijt behoeven te vreezen over de wijze waarop hij de plichten van zijn ambt waarnam. Als vertegenwoordiger van het souverein gezag bewaarde hij eene onpartijdigheid, die te loffelijker is naarmate zijne sympathien hem, in dat veelbewogen tijdperk, alleszins blootstelden aan de verzoeking om den invloed van zijn ambt te leenen aan eene partij, welke niet altijd die was van het gezag dat hij vertegenwoordigde; als bewaarder van het, uit een strategisch oogpuut zoo belangrijke, punt aan den mond van de Vecht, een der sleutels van Amsterdam, vervulde hij dikwijls plichten, waarvoor hij in 't minst geene roeping be-

1 Koning, *Geschiedcnis van het slot te Muiden*, blz. 117.

zat, en verzuimde hij nooit de gelegenheid om op 't belang van de goede versterking van 't kasteel aan te dringen; als rechterlijk machthebber paarde hij menschelijkheid aan rechtvaardigheid en legde, hoewel wij niet hebben kunnen vinden dat hij ooit gepromoveerd was, een rechtskennis aan den dag, die men in den verzenmakenden koopmanszoon niet zou hebben gezocht; als waardigheidsbekleeder toonde hij zich opgewassen voor zijn taak en de evenknie der geboren edelen, hetzij hij vol eergevoel zijne rechten handhaafde, of ridderlijke hoofschheid toonde bij persoonlijke aanraking met hooggeplaatste supérieuren; als magistraat voerde hij met onuitputtelijk geduld den onaangenamen strijd met onbeholpen boeren-schepens en eene ruwe verwilderde bevolking. Van dat alles getuigen zijne nagelatene brieven op bijna elke bladzijde.

Maar met hoeveel ijver en toewijding Hooft op het Slot van Muiden zijne ambtsplichten ter harte nam, met hoeveel lust hij zijne studiën en letterkundige uitspanningen voortzette, toch bleef er een duldeloos ledig in zijn leven, en als zijn voetstap door de holle zalen van het slot weerklonk, of als hij zuchtend nederzat in een der eenzame torenkamers, dan vervulde hem een nameloos verlangen naar zijne aangebeden Christine, wier bezit hem nog steeds niet was vergund, en deed hem op den derden Kerstdag 1609 uitbarsten in het hartgrondig gebed:

‘Smelt Ghy (is 't nut) te saemen,
Eeuwighe Liefd' die seker 't best sult geven,
Ons sielen en lichaemen,
Dat zij verstreek mij lief en lust en leven:
Geen borst is dicht
Voor Uw gesicht,
Ghy kent mijn hart van binnen.
Ist als ick tóóne,
Soo laet mij van mijn schóóne
Troost gewinnen!’[1]

En dit gebed werd verhoord! Weinige dagen later schijnt de toestemming der ouders te zijn verleend en in't nieuwe jaar vloeiden geen wanhoopskreten meer uit zijne pen, maar in milden overvloed rolden van zijne lippen de schoonste jubelzangen ter eere van ‘zijn Lief, zijn Licht, zijn Weelde’. En waar nog

1 *Gedichten*, Editie Leendertz, blz. 99.

menigmalen de tijd, voor iedereen te snel, hem te traag viel, en nog wel eens boven een gedicht in plaats van Liedt, Leidt[1] wordt geschreven - daar is 't niet meer de onvervulde wensch, die den klaagzang doet aanheffen, maar slechts het ongeduld waarmede het einde van de tijdelijke scheiding wordt afgewacht, een einde dat vertraagd werd, zoo 't schijnt, door eene besmettelijke ziekte, waarin Christina hare moeder oppaste, eene ziekte die zelfs de deur voor den trouwen minnaar deed sluiten en hem ongetroost, zonder geleide van zijn hart, ‘dat aan de stijlen van zijn bemindes deur was blijven kleven,’ terugzond naar 't hooge huis te Muiden, waar hij straks in een zijner schoonste zangen de dartele Godesjes van de Vecht, ‘in bloemen en in cruiden’ aan den oever gelegerd, bad om een uitgelezen krans van geurige voorjaarsbloemen, op de gouden vlechten van zijn bruid te vlijen? neen, om ze op *zijn* hoofd te passen en dan voor *hare* voeten te leggen[2].

Den zesden Mei 1610 was het eindelijk niet meer in een zoeten droom, maar in heerlijke, volle werkelijkheid dat de gelukkige Bruidegom kon uitroepen:

> ‘O rijckdom van mijn hart dat overloopt van vreuchden!
> Bedoven valt mijn siel in haer hart vol van deuchden.’

Nog geen veertien jaren mocht het huwelijksgeluk van Hooft en zijne Christina duren. Reeds in 1624 werd zijn ‘opperste toeverlaat naast God’ hem van 't harte gescheurd. Eenzaam bleef hij achter, want een viertal geliefde kinderen waren haar voorgegaan. Slechts een nieuwe echt kon den naar huiselijk geluk smachtenden tegemoetkoming bieden. Hij zocht, en vond, en verkreeg, doch niet dan na eene bitere lijdensgeschiedenis, waarvan in zijne correspondentie eenige blijken zijn bewaard gebleven, die (niet altijd met evenveel kieschheid) door latere schrijvers zijn verwerkt. Hij doorleefde met zijne tweede gade, Leonora Hellemans, een schitterend levenstijdperk, en van de hulde die het hoofd der poëeten, den tot ridder geslagen geschiedschrijver, den goedwilligen kunstrechter ten deele viel van zijne geleerde vrienden en van de jongere dichters, straalde geen gering deel af op de gastvrouw, die zoo waardig de eer van 't huis te Muiden ophield. Zij verdiende die hulde. Leonora Hellemans

1 Leidt = leed. Dit was eene vernuftspeling waarin Hooft blijkbaar behagen schepte.
2 *Gedichten*, Editie Leendertz, blz. 105, 108.

was eene brave, degelijke vrouw, die ongetwijfeld haren tweeden echtgenoot heeft gelukkig gemaakt en, zoo als terecht is opgemerkt[1], indien ze niet dweepte met de letteren, van haar natuurlijken goeden smaak gaf zij eenmaal, ongekunsteld, eene schitterende proeve.

Maar zoolang jeugd en schoonheid, nederige goedheid en fijngevoelige kunstzin, zelfopofferende gedienstigheid[2] en bevallige minzaamheid het harte verkwikken, zoolang zal men met ingenomenheid blijven staren op de liefelijke verschijning van Christina van Erp, op wier grafzerk haar echtvriend schreef:

‘Noyt vrouw meer jonst verdiend', en min zich diend 'er af.’

D.C. MEIJER. Jr.

1 Busken Huet, *Litterarische Fantasien*, I, 12.
2 Zij ‘won elks hart als een slavin van ieders rust,’ was de korte maar veelzeggende lofspraak van den fijnen opmerker, die haar zoo vaak in den huiselijken kring had gadegeslagen: van den gevoeligen Vondel.

Weten en dichten.

Victor Hugo, Religions et religion. - L'âne. (Oeuvres complètes, édition définitive Poésie, vol. XIII), Paris 1881. - Poésies de Sully Prudhomme, 4 vol. Paris 1877, 79, 80.

I.

In een der gedichtjes die hij onder den aandoenlijken titel van *Les vaines tendresses* heeft vereenigd, herinnert Sully Prudhomme aan een kennisje zijner kinderjaren een voorval uit dien tijd van schuldeloos vermaak. Zij was toen nog heel jong, hij telde twaalf jaren. Reeds gevoelde de knaap iets van dien wonderlijken schroom, iets van dat eigenaardig mengsel van smart en genot waaraan groote menschen den naam geven van liefde; reeds was het kleine nufje ijdel genoeg om evenveel aandacht te wijden aan haar japonnetje als aan de pop die zij op den arm hield. Maar in beider gemoed voerde nog de ongedwongenheid den boventoon, luide genoeg om het kleine paar op zekeren avond bruiloftje te doen spelen. Mijnheer sprak over zijn trouwbeloften, mevrouw over haar stel diamanten; er werd gedineerd en gedanst, en het huishoudentje begon. Dat kinderspel behoort sinds lang tot de geschiedenis; en zoo de dichter zich nog den kus herinnert dien hij zijn vrouwtje op de wangen drukte, het jonge meisje heeft haren eersten hofmaker voor goed vergeten. Hoe ernstig destijds ook gemeend, het kinderhuwelijk bleef sans conséquence.

Onlangs, bij het herlezen van Sully Prudhomme's gedichten, terwijl ik, geboeid door de rijke en diepzinnige gedachten die deze dichter-wijsgeer in den fijnsten versvorm zijn lezers voorzet, bij hem naar de juiste verhouding zocht tusschen wetenschap en poëzie, kwam mij ook dit lieve versje onder de oogen. Sully Prudhomme kon er mij geen verwiit van maken dat ik

onwillekeurig aan het allegoriseeren ging en in dit verhaaltje uit de kinderjaren het beeld der aloude vereeniging van *wetenschap* en *poëzie* terugvond. Want ook deze beide hebben in lang vervlogen tijden een huwelijk gesloten, innig, goed gemeend, ongedwongen. Maar het was een kinderbruiloft. De vriendelijke banden, eenmaal in dartel spel gelegd, zijn losser en losser geworden; en al moge, bij de herinnering aan die ‘vaine tendresse’, een pijnlijke glimlach zijn lippen plooien, de denkende mensch moet erkennen dat boven de geschiedenis van dit oude verbond tusschen wetenschap en poëzie geen andere titel past dan die van het frausche gedichtje: *Un enfantillage*.

Wie onzer heeft die geschiedenis niet meer dan eens vernomen? In de historie van den menschelijken geest vult zij de belangrijkste hoofdstukken, en menigmaal heeft zij de stof geleverd voor een aandoenlijken treurzang. Wie kent niet de klaagliederen door Schiller en Alfred de Musset aangeheven op de puinhoopen eener ontgoddelijkte wereld, en door een ganschen stoet van kleine profeten deze Jeremia's nagezongen? Wien hebben deze zangers niet voor een wijle verplaatst in den tijd toen de hemel in een breede schaar van goden op aarde scheen te leven, toen iedere droom werkelijkheid was geworden, toen geen wensch onvervuld bleef, toen ‘des Glaubens liebste Kind’ nog door geen wonderschuwe stiefmoeder verstooten was, toen uit de sombere holen van dood en vernietiging, als uit de grafspelonk der gewijde legende, de hoop met ongebroken kracht en telkens vernieuwden luister te voorschijn trad?

In die dagen was er geen andere natuurwetenschap dan de mythe, geen andere geschiedenis dan de legende, geen andere wijsbegeerte dan de fantastische bespiegeling. Het heldendicht der zon, der allesbeheerschende, alles zegenende of alles vernielende, die, bij het aanbreken der lente, haar tijdelijke nederlagen zoo schitterend wist te wreken op de vijandige machten van nevel, duisternis en koude, - gold voor een verklaring der wereld. Het dichterlijk beeld van Osiris of Indra, van Simson of Herakles, scheen meer te openbaren omtrent het eigenlijke wezen der zonneschijf dan de spectraalanalyse in onze dagen vermag te ontdekken. Wie het sterrenheir voorstelde als een hemelsche slagorde aangevoerd door een geweldigen Jahve, of wie de schimmen der afgestorvenen meende te speuren in zijn flikkerenden glans, hij gold voor een tolk der waarheid. Niets was eenvoudiger dan de wording der aarde en het ontstaan van

alle leven te doorgronden; daartoe was het genoeg de tooneelen van den zonsopgang met een dichterlijk oog te hebben gadegeslagen; want, zooals iederen morgen het licht uit den nevel te voorschijn trad en het leven uit de rust van den nacht ontwaakte, zóó, en niet anders, moest eenmaal, door een goddelijk machtwoord, de eerste lichtstraal, de eerste grashalm, het eerste schepsel, de eerste mensch uit den donkeren chaos zijn te voorschijn geroepen. Veel fantastischer zelfs konden de voorstellingen wezen zonder dat zij gevaar liepen af te stuiten op een sceptischen glimlach of op een koele vraag naar grondiger bewijzen. Wie kon geloof weigeren aan een verhaal dat hem boeide door zijn inhoud, dat hem ontzag inboezemde door zijn afkomst, dat zulk een luiden weerklank vond in de droomen zijner verbeelding of in de angsten en de begeerten van zijn gemoed? ‘Vierduizend goden, en geen enkele godloochenaar!’ zooals de Musset die alleenheerschappij der poëzie met een enkelen trek teekent. Men schreef historie, o zeker! Maar niet de scherpzinnige snuffelaar maakte zich op tot dien arbeid. Het was de profeet, de man die zijn volk groot wilde zien in de toekomst, en die het daarom, zonder eenige andere bron te raadplegen dan de frissche stroomen van zijn idealisme, groot maakte in het verleden; het was de dichter, die de half uitgewischte schetsen der overlevering, wel verre van er met paleographische nauwkeurigheid op te turen, in een oogwenk aanvulde naar eigen opvatting, en de doffe lijnen onder zijn schitterende kleuren begroef; het was de priester, voor wien de geschiedenis niets anders kon wezen dan een openbaring van den god dien hij vereerde, en voor wien de kroniek niets anders mocht zijn dan een liturgisch handboek ter verheerlijking van zijn tempel. En zelfs de eenzame denker, bij wien de zucht naar kennis niet beheerscht werd door die machtige drijfveeren van geestdrift of piëteit, en die zich, buiten het gewoel dier veelsoortige belangen, aan stille bespiegeling wijdde, meende de werkelijkheid te hebben doorgrond en begrepen zoodra hij, in een of ander wereldsysteem, eenvoudig zijn behoefte aan harmonie had bevredigd.

Tusschen weten en dichten bestond geen grens. De poëzie gold voor kennis; de wetenschap was poëzie; wat zij voortbracht waren ποιήματα, kunstgewrochten, den mensch niet voorgelegd en opgedrongen door de werkelijkheid, maar door de macht zijner fantasie, onder den drang zijner indrukken of naar het model zijner idealen geschapen.

Die zonnige dagen zijn voorbijgegaan. Het denkend deel der menschheid erkent luide en zonder voorbehoud dat die kinderlijke vereeniging van wetenschap en poëzie een onmogelijkheid is geworden. Het kan niet meer leven onder de oude bedeeling; het heeft geleerd dat geen wensch, geen droom, hoe verheven ook, den weg der kennis ontsluit. Het gelooft niet meer dat de waarheid, als een reusachtig panorama, zich op eenmaal zal ontrollen voor het oog van den vluggen bergbestijger, zoodra deze den hoogsten top zal hebben bereikt. In den schoot van het berggevaarte ligt zij verborgen, verstrooid als de goudkorrels in het erts, en de traagvorderende arbeid van den bergwerker is de eenige dien zij nu en dan met een enkel stofje harer schatten beloont. De gewijde kring der negen Muzen is verbroken. De zusters zijn uiteengestoven sinds Apollo en Minerva aan het twisten zijn geraakt over haar bezit. Urania heeft een sterrewacht beklommen, en de glans der dwepende droomerij is uit haar oog verdwenen sinds zij het gewapend heeft met brilglazen en teleskopen. Klio zit gebogen over bestoven perkamenten en staart zich blind op oude hiëroglyfen voordat zij de stift durft hanteeren, die vroeger haar eenig werktuig was. De andere Muzen verkwikken nog den Olympus door haar liefelijk gezang, door haar klassieke standen of haar rythmisch voetgetrippel; maar de gidsen der naar kennis dorstende menschheid zijn ze niet meer; die dorst wordt niet door godendrank gelescht. De aureool siert nog hare slapen, maar de fakkel is haar uit de handen gevallen.

Het is een der kostelijkste voorrechten van onzen tijd, en het zal hem later wellicht als een zijner grootste verdiensten worden aangerekend, dat hij zijn behoefte aan kritiek en zijn vaardigheid in het ontleden ook heeft toegepast op het geestelijk leven en den geestelijken arbeid des menschen. Laat het waar zijn dat hij zich hierbij wel eens aan overdrijving schuldig maakt, dat hij nu en dan in theorie scheidt wat in de werkelijkheid toch door fijne vezelen verbonden is; de toekomst zal ongetwijfeld die fouten herstellen. Maar intuschen is aan menige eeuwenoude verwarring van begrippen en oordeelen voor goed een einde gemaakt; het gaat niet meer aan een pleit dat voor de jury van gemoed en verbeelding gewonnen is, in denzelfden zin beslecht te wanen door de rechtbank van kennis en verstand. Zoolang de menschelijke geest nog geacht werd te kunnen tooveren, was niets eenvoudiger dan door een handige beweging

van het eene gebied op het andere over te stappen. Maar de tooverij is tegenwoordig alleen te handhaven in den vorm van goochelkunst; en wie goochelt, zij het te goeder trouw, vindt alleen nog bij kinderen onbepaalde bewondering; ieder ander toeschouwer poogt hem in de kaart te zien.

Het is dus natuurlijk dàt wij scherp leeren onderscheiden tusschen de methode der wetenschap en de methode der poëzie. Met langzamen tred en wantrouwenden blik gaat de eerste haren weg. Telkens keert zij terug op hare voetstappen om hare onjuiste waarnemingen te verbeteren en hare onvolledige ervaringen aan te vullen. Omzichtigheid, onpartijdigheid, geduld en berusting zijn de deugden die zij het meest in eere houdt. Zij heeft geen andere begeerte dan om het onderling verband der dingen op te sporen voor zoover de ontsluiering dier geheimen binnen haar bereik valt, of, misschien beter gezegd, het standpunt te bepalen vanwaar de mensch de werkelijkheid noodzakelijk moet bezien. Zij bekommert zich daarbij niet om den indruk dien hare ontdekkingen op het gemoed des menschen zullen maken, zij vraagt niet of het oog zal gestreeld worden door het licht dat zij ontsteekt; zoo de wereld er maar door verhelderd wordt, is zij voldaan; haar doel is waarheid, niets meer.

Geheel anders vat de poëzie hare taak op. Ook zij wil de waarheid ontsluieren; maar het moet een waarheid zijn die het gemoed bevredigt, die het hart verwarmt, die de levenskracht staalt, die den horizont verruimt. De weetgierigheid die haar tot den arbeid roept is altijd meer dan de eenvoudige begeerte om een geheim te ontsluieren. Het is zooals Sully Prudhomme zegt:

> Car le poète, lui! cherche dans la science
> Moins l'orgueil de savoir qu'un baume à sa douleur.

Onpartijdig kan noch wil zij wezen; geduld en berusting zijn haar evenzeer een gruwel als een onmogelijkheid. Onverschrokken, met vluggen voet, vol zelfvertrouwen, gaat zij haren weg. Uit de verstrooide elementen die de werkelijkheid haar aanbiedt, kiest zij diegene welke het best en het gemakkelijkst tot een ideaal beeld zijn saam te voegen; en waar zij niet vindt wat zij zoekt, daar vult zij door vrije schepping aan wat haar ontbreken mocht om haar werk te voltooien. Niet het ontledend verstand, maar de dichtende verbeelding is het werktuig dat zij bij voorkeur bezigt; en waar het geldt anderen te

overtuigen, daar versmaadt zij de trage bewijsvoering, en zoekt haar kracht in de overweldigende of bekorende werking der beelden die hare toovermacht heeft geschapen.

Of is dat onderscheid in methode tusschen wetenschap en poëzie, dat verschil tusschen de resultaten van beider arbeid misschien minder groot dan wij het hier doen voortkomen? Men beweert het, en de kritische wijsbegeerte schijnt dit beweren te steunen. Sinds deze heeft uitgemaakt dat de mensch nooit 'das Ding an sich' kon leeren kennen, dat al zijne voorstellingen, zelfs die welker juistheid door niemand wordt betwijfeld, nooit iets anders kunnen behelzen dan den indruk dien zijn geest van de buitenwereld ontvangt, nooit iets meer kunnen uitdrukken dan de relatie waarin zijn geest tot de werkelijkheid staat, - sinds dien tijd doen velen een beroep op dat persoonlijk en subjectief karakter waarvan onze kennis zich nimmer zal kunnen ontdoen, om het verschil tusschen het beeld dat door de wetenschap wordt gevonden en dat hetwelk door de poëzie wordt uitgedacht, tot een minimum te herleiden.

Toch blijft dat verschil groot genoeg om ons iedere oplossing van een vraagstuk dat het gebied der kennis raakt als onzeker of onjuist te doen verwerpen, zoodra zij niet langs zuiver wetenschappelijken weg verkregen is. Dat al onze kennis eenvoudig eene relatie uitdrukt, en dus noodzakelijk relatief blijft, is eene stelling die door deze bewering niet wordt aangetast. Voorzeker, al ons weten draagt evenzeer de sporen onzer persoonlijkheid als ons dichten en droomen. Men zou zelfs kunnen beweren dat '*de waarheid*' in den grond niets anders is dan de harmonie onzer voorstellingen, gelijk '*de schoonheid*' eenvoudig een naam is voor de harmonie onzer indrukken. Wij spreken van *twijfel* zoodra dit evenwicht verstoord wordt zonder dat wij kans zien het aanstonds te herstellen, van *dwaling* en *vooroordeel* wanneer in het geheel onzer voorstellingen een nieuw element is ingeslopen dat ons dwingt de oude harmonie, die eene onmogelijkheid is geworden, door een betere groepeering der beelden van onzen geest te vervangen.

Maar dit àlles, hoe waar het moge wezen, neemt niet weg dat het rechtsgebied der wetenschap van dat der poëzie nauwkeurig en scherp moet worden gescheiden; dat op dezelfde soort van quaesties alleen dezelfde methode van oplossing mag worden toegepast, en dat onze voorstellingen, om met elkaar in harmonie te kunnen blijven, alle langs denzelfden weg moeten

verkregen zijn. Eene vraag houdt niet op een wetenschappelijk probleem te wezen omdat de wetenschap er voor het oogenblik geen antwoord op kan geven, of omdat de eenige oplossing die zij beschikbaar heeft, het gemoed niet bevredigt. Het eigenaardige der vroegere verhouding bestond juist daarin dat men, in zulke gevallen, de hulp der poëzie inriep, en hare beslissing aanvaardde alsof zij door de wetenschap gegeven was. Doch dit voorrecht van de eene om voor de andere op te treden, is met de ontbinding van het kinderhuwelijk vervallen. Tal van vragen, levensvragen wellicht, vragen betreffende de wereld en haar doel, betreffende den mensch en zijn toekomst, die langen tijd het bijzonder eigendom der poëzie zijn geweest, worden door een steeds klimmend aantal onzer tijdgenooten aan de wetenschap teruggegeven; en zij worden haar gelaten ook in die gevallen waarin de wetenschap verklaart dat zij er niets mee kan aanvangen. Hare macht moge die vraagstukken nog niet kunnen bereiken, rechtens behooren ze bij haar, bij haar alleen. Wie dit erkent, legt zich liever bij een bekentenis van onkunde neder dan tot droomerijen zijn toevlucht te nemen of aan de beelden zijner fantasie en de uit zijn zielsbehoeften geboren vermoedens hetzelfde vertrouwen te gunnen dat hij alleen aan bewezen waarheden gewoon is te schenken.

Zoo is dan het oude verbond tusschen wetenschap en poëzie verbroken. Toch heeft het tallooze sporen achtergelaten in de wereld der gangbare denkbeelden, voorstellingen en verwachtingen, op het gebied van dichtkunst, letteren en spraakgebruik. Onschuldige sporen, en die niemand zal verlangen uit te wisschen, vindt gij terug in allerlei oude namen die de wetenschap nog thans aan de voorwerpen van haar onderzoek geeft. Aan den sterrenhemel schijnen ze nog allen te leven, de goden en nymfen, de helden en monsters van vroeger. En al is er de geniale verbeelding van een Victor Hugo toe noodig om, bij het aanschouwen van den dierenriem, te doen vragen:

> Qu'est-ce donc qu'il me veut, ce fauve Sagittaire?
> Qu'ai-je fait au Lion qu'il me regarde ainsi?

toch staan ze nog alle op hun plaats, met hun oude namen, zelfs in het droogste handboek over astronomie, de geheimzinnige sterreteekens waarmee, in de oude mythen, de zonnegod had te strijden zoo dikwijls hij, bij het aanbreken van den dag, uit zijn verborgen woning te voorschijn trad. En als de

‘profane astronome’ de schitterende werelden telt en weegt, dan noemt hij ze, herinnert Sully Prudhomme, - helaas! ‘sans terreur’ - met de groote namen die onvergetelijke goden hebben gedragen. Minder onschuldig zijn de sporen der oude vereeniging wanneer zij den onervaren onderzoeker er toe verleiden om, ter verklaring der verschijnselen, abstracties uit te denken, onder wier schitterende namen geen waargenomen feiten verborgen liggen; wanneer, ten behoeve van materialistische of spiritualistische theorieën, aan allerlei geheimzinnige krachten een bestaan verleend wordt niet verschillend van dat hetwelk de goden voerden in de mythen der oude wereld.

Zullen wij er ons over verbazen, dat het wondergeloof der groote menigte zich over dat verschil tusschen wetenschap en poëzie in het minst niet schijnt te bekommeren? Of dat schrijvers van talent, door hun geestdrift vervoerd, in naam van hun idealen, de dorre onthullingen der wetenschap verwerpen, of tegenover haar voorzichtig stilzwijgen allerlei stoute verwachtingen plaatsen, - verwachtingen waaraan de verbeelding zooveel glans verleent dat zij, als vermoedens geboren, weldra als voorspellingen worden toegejuicht door een wel ontwikkeld, maar bovenal gevoelig publiek? Verwonderen zal ons dit zeker niet. Het ongeduld van den mensch reikt nu eenmaal ver buiten de grenzen zijner kennis, en de vragen die hem het meest belangstelling inboezemen zijn niet altijd die welke door de wetenschap het gemakkelijkst worden beantwoord. Toch bewijzen al die verschijnselen eenvoudig dat onze tijd nog niet geheel heeft gebroken met de oude bedeeling. Het zijn sporen van het oude verbond tusschen wetenschap en poëzie, geen kenteekenen of voorboden van het nieuwe. En wie dit nieuwe zoekt kan geen vrede hebben met pogingen welke - nu eens met meer vernuft dan waarheidszin uitgedacht, dan eens volvoerd met een eenvoud en een overtuiging waardoor zij grootendeels, maar nooit geheel, worden gerechtvaardigd - toch per slot geen andere uitwerking hebben dan dat de tijd van overgang er door wordt verlengd.

Indien dit de algemeene toestand der geesten is, en indien het hier een vraagstuk betreft dat, ofschoon voor de meesten onzer in theorie opgelost, zijn praktische oplossing nog niet in voldoende mate gevonden heeft, - dan kan het niet van belang ontbloot zijn na te gaan welke houding door de dichters zelve tegenover die quaestie van het verbond tusschen wetenschap en poëzie

wordt aangenomen. Want, voor zoover hun kunst er zich niet ton bepalen wil om zuivere lyriek te zijn of om aan de novelle en het drama den aantrekkelijken vorm der versmaat te verkenen, is de toekomst der poëzie zelve in het vraagstuk gemoeid. Blijft de stof die eertijds het onbetwiste eigendom was van den poëet, doch die aan den man van wetenschap ter behandeling is afgestaan, nog op de eene of andere wijze in zijn macht? En wat zal hij er mee doen?

Onder de mannen die in dezen gehoord mogen worden, kies ik voor het oogenblik alleen Victor Hugo en Sully Prudhomme.

II.

Was het louter toeval dat in diezelfde dagen waarin gansch Parijs zich gereed maakte om in plechtige bedevaart op te gaan naar de woning van den grijzen dichter, de uitgevers van Victor Hugo's kompleete werken aan de abonné's een boekdeel toezonden waarin, met *Le Pape* en *La pitié suprême*, ook *Religions et religion* en *L'âne* waren opgenomen? Of wilden zij ons herinneren dat deze beide gedichten de jongste gave bevatten van het genie aan zijn bewonderende tijdgenooten? In dat geval zou het mij toch bevreemden zoo de leiders der reusachtige ovatie - die tegelijk aan den triomftocht van een romeinsch imperator en aan de processie ter eere van een heilige deed denken - eenige waarde hadden gehecht aan die herinnering. Zeker is het dat zij, bij het opsommen der aanspraken die deze god kon doen gelden op de hulde zijner vereerders, geen plaats hebben ingeruimd noch aan de nieuwe openbaring waarmede hij hen in *Religions et religion* heeft begiftigd, noch aan den banvloek dien hij in *L'âne* tegen de menschelijke wetenschap heeft geslingerd.

Het scheen wel dat, in het oog dier ijverige priesters, deze laatste vonken geen enkelen nieuwen straal hadden toegevoegd aan de aureool die om de slapen van hunnen heilige schitterde. Men gedacht den dichter van *La légende des siécles*, dat onsterfelijk gedenkstuk van de heerlijke gedaantererwisseling die de fransche poëzie in onze eeuw ondergaan heeft; men gedacht den schepper van het romantisch drama, den schrijver der *Miserables*, wiens hart altijd minstens even warm geklopt heeft

voor de kleinen der aarde als voor eigen grootheid; men wilde bovenal hulde brengen aan den welsprekenden patriot, den fantastischen redenaar, die de verhevenste formulen heeft gesmeed waarin het fransche chauvinisme zich ooit heeft uitgesproken; men zag in dat grijze hoofd welks trekken hun veerkracht nog niet hebben verloren, den dichter der verpletterende *Châtiments*, den onverbiddenlijken kroniekschrijver der misdaad van 2 December, den aartsvijand der twee machten die door de jeugdige republiek aansprakelijk worden gesteld voor alle onheilen waardoor Frankrijk is getroffen, het keizerrijk en het clericalisme. Waar zooveel stof was tot danken en vereeren, daar vergaten de mannen der radicale ‘libre pensée’ dat Victor Hugo hun nog kort geleden had toegeroepen:

> Rien! - Oh! reprends ce Rien, gouffre, et rends-nous Satan!

En toen de Minister van Onderwijs er prijs op stelde de allereerste te wezen die den feestvierenden dichter kwam begroeten, scheen hij er in het geheel niet meer aan te denken dat de jubelaris nog onlangs alle geleerden had uitgescholden voor ‘rats du budget’ en ‘souris de bibliothèque,’ of dat hij de promotie van de leerlingen der lycea - een plechtigheid die de heer Jules Ferry met zooveel majesteit weet te presideeren - aldus had geteekend:

> Un beau jour Trissotin l'examine, un préfet
> Le couronne; et c'est dit; un imbécile est fait.

Intusschen scheen ook de dichter zelf enkele der uitvallen waartoe zijne vurige Muze, soms misschien alleen de Muze van het rijm, hem in *L'âne* had medegesleept, niet duidelijk meer voor den geest te hebben. Want ofschoon hij, voorloopig althans, de ooreu van den ezel in het gelijk had gesteld, niet alleen tegen Athene en Rome, tegen Indië en Chaldea, maar ook ‘contre toi, Paris’ - heette het in zijn antwoord aan de deputatie uit den gemeenteraad, dat hij, Victor Hugo, in naam van alle steden der aarde, Parijs begroeten wilde as de heilige stad, ‘la ville sacrée!’

Zoo schijnt het dan wel dat de beide laatste gedichten niet hebben meegeteld in de rij der weldaden waarvoor op 27 Februari j.l. aan Victor Hugo de dank is gebracht van zijn volk en zijn tijd, en dat men deze gaven heeft kunnen versmaden zonder door den dichter van ondank of gebrek aan

geestdrift te worden verdacht. Doch dit neemt niet weg dat het kalmer vereerders geoorloofd blijft, ook waar zij in oprechte bewondering voor niemand wenschen onder te doen, deze gaven te onderzoeken en hun oordeel over hare waarde openhartig uit te spreken.

Waarschijnlijk zullen zij er in de allereerste plaats op wijzen dat deze gedichten, in weerwil van den schat vonkelnieuwe beelden en verschgesmeede rijmen waarin de dichter zijn gedachten kleedt, in weerwil zelfs van den zonderlingen, verrassenden vorm dien hij aan zijn laatste werk heeft gegeven, en die oorzaak was dat de pers geruimen tijd *L'âne* voor een drukfout, en *L'âme* voor den juisten titel heeft gehouden - eigenlijk voor de lezers van Victor Hugo's werken niets nieuws bevatten. Dat iedere godsdienst voor hem een soort van godslastering is, ‘un asortement du rêve humain devant l'être et le firmament,’ dat hij ‘la Nuit,’ ‘l'Abîme,’ ‘l' Ombre immense’ als leermeesters verkiest boven een theologiae professor van Goettingen of Oxford; dat hij onder de waardigheidsteekenen van een bisschop alleen den staf opmerkt, ‘qui finit en point d'interrogation;’ dat hij geloovigen kent die om geen andere reden een God verlangen dan ‘pour avoir quelquechose à mettre en leur juron;’ - dit alles heeft Victor Hugo meer dan eens gezegd, ofschoon misschien zelden in meer overweldigende versregels dan in den wilden vloed, dien hij over de bladzijden van *Religions et religion* heeft uitgegoten. Ook van het vreeselijk requisitoir tegen alle wijsbegeerte en alle wetenschap dat de dichter zijn balkenden ezel in den bek geeft, zijn de elementen in vroegere werken terug te vinden. Men zou zelfs kunnen zeggen dat *L'âne* niets anders bevat dan een uitgewerkte commentaar op dat vriendelijk gedichtje uit *Les rayons et les ombres*, getiteld: *Ce qui se passait aux Feuillantines*, en waarin de dichter den dag zegent waarop zijne moeder, in plaats van hem af te staan aan een drogen ‘proviseur de lycée,’ geluisterd heeft naar de dringende stemmen der bloemen, der beekjes en der zonnestralen, die haar toeriepen: ‘laissez-nous eet enfant!’ Wanneer de grijze dichter zijn ezel met snellen hoefslag doet voorthollen, Locke en Job, Plato's Phaedon en de misboeken voorbij, om terug te keeren

> De l'idéal aux fleurs, du réel aux chardons,

dan verraadt die voorliefde voor het leven der natuur hoe zeer hij getrouw is gebleven aan de gelofte zijner moeder.

Toch kan de lezer dezer gedichten een glimlach niet weerhouden wanneer hij den poëet, op hetzelfde oogenblik dat deze wetenschap en kennis tot doelwit maakt van zijn bijtènden spot, van zijn onverholen afkeer, ziet pronken met een schat van wijsheid die uit niets anders dan uit die verachtelijke boekerijen kan zijn bijeengegaard. En het klinkt minstens zonderling, wanneer een ezel die, alvorens te spreken, tal van encyclopaediën heeft moeten raadplegen, die de wonderlijkste en minst bekende namen welke de historie bewaard heeft aan elkaar rijgt, en de meest barbaarsche daaronder bij voorkeur tot rijmwoorden kiest, wanneer diezelfde viervoet den naam van 'Exposé général de la science humaine' aan een collectie geven wil die aldus is saamgesteld: 'alle schimmen en alle mummiën, alle vuile paden waarlangs de schapen elkaar achternaloopen, alle gebroken eieren, alle oude stokken waarmee groote, kleine, onbekende en beroemde blinden den weg hebben gezocht, alle nevels uit alle duisternissen en alle mesthoopen uit alle moerassen.'

Misschien doen wij den dichter onrecht door juist dit gedeelte zijner verzen in nederlandsch proza om te zetten. Het ware wellicht beter daartoe de prachtige beschrijving te kiezen, zeldzaam sober en verheven van stijl, die Victor Hugo in een veertig versregels geeft van de wording der aarde zooals de natuurwetenschap ze aan hem, - of aan zijn ezel - heeft onthuld. Doch men dient die beschrijving te lezen om de toovermacht van den meester te bewonderen. Helaas! waarom moeten dergelijke juweelen van versificatie begraven liggen onder een opeenstapeling van gezochte uitdrukkingen, van dolzinnige paradoxen, van triviale beelden zelfs, die nu eens uw lachlust, dan weer uw wrevel wekken, maar die er nooit iets toe zullen bijdragen om u voor Victor Hugo's stelling te winnen! Die stelling: dat de wetenschap eigenlijk niets weet - behalve hetgeen Victor Hugo van haar heeft geleerd, - dat zij op de ingewikkelde en diepzinnige vragen die de dichter haar stelt toch geen antwoord geeft, dat zij den mensch geen haar beter heeft gemaakt, dat zij de schepping beleedigt, het kind in den grond bederft, het genie naar den brandstapel verwijst en de maatschappij in eindelooze kringetjes doet ronddraaien, dat al de zoogenaamde brandende vraagstukken slecht walmende quaestiën zijn, en dat den ontmoedigden denker geen andere troost overblijft dan geduldig den tijd af te wachten die het gebouw der ware kennis zal doen verrijzen op de kelderverdieping der in-

gebeelde wijsheid, en den engel des lichts zal doen geboren worden uit de hydra waarin deze vlinder zich heeft ingepopt, - deze stelling heeft niet de minste kans op succes in een wereld die nu eenmaal meer vertrouwen stelt in den kalmen tred van het wetenschappelijk onderzoek dan in het doordraven en voorthollen van het grauwtje dat naast Pegasus bij Victor Hugo op stal staat, en dat onlangs met het gevleugelde ros in één span heeft moeten loopen.

De kritiek waardoor in *Religions et religion* al de oude godsvoorstellingen, bovenal de dogma's der christelijke kerk, worden getroffen, heeft meer kans van te worden toegejuicht, bovenal in een land dat onkunde en spotternij nog altijd de beste wapenen acht waarmee het bijgeloof wordt bestreden. De scheppingsmythe van Genesis I belachelijk te maken door den Almachtige voor te stellen als een oud heer die den zevenden dag zoo geweldig het spit in den rug heeft dat hij uitgeput nederzinkt in zijn fauteuil-Voltaire, is een zeker middel om de radicale claque aan den gang te maken. Maar dit is een genre waarin men spoedig overtroffen wordt. En ieder onpartijdige moet erkennen dat Leo Taxil, die in zijn *Bible amusante*, tegenwoordig het groote succes der ‘Librairie anticléricale’, den Schepper een kamerjapon aantrekt en hem op den zevenden dag rustig zijn pijp laat rooken, ontegenzeggelijk Victor Hugo de loef afsteekt. De kritiek van het leerstuk der verlossing verbergt - het moet worden toegestemd - onder zijn dwazen vorm een juiste gedachte. Het wordt aldus geparodiëerd: ‘le bon Dieu’, die Eva's snoeplust op haar nakomelingen heeft gestraft, zit met die strenge rechtvaardigheid een weinig verlegen; daar hij in den grond ‘bon diable’ is, zou hij er gaarne iets op vinden om de hel wat minder hard te kunnen stoken; gelukkig komt hij op een vernuftigen inval:

> Une idée!
> Je vais leur envoyer mon fils dans la Judée;
> Ils le tueront. Alors, - c'est pourquoi j'y consens, -
> Ayant commis un crime, ils seront innocents.

Maar men begrijpt niet goed met welk recht Victor Hugo later zoo heftig te velde trekt tegen de spotters, die zijn God - den waren natuurlijk - eenvoudig willen bestrijden met een schaterlach.

> Riez. Soit. L'Inconnu derrière sa muraille
> Ne s'inquiète pas de Lucien qui raille;

‘en de onzichtbare voerman der zeven poolsterren draait het hoofd niet om, terwijl hij den vurigen wagen naar het zénith stuurt, om te zien wat Voltaire toch wel schrijft aan Thieriot.’ Wie kan den priester het recht benemen om dit woord den man voor de voeten te werpen die zooeven met zij n God den draak stak?

Of staat misschien de God van Victor Hugo, dat wezen ‘voor wien alle godsdiensten terugdeinzen,’ buiten het bereik der satire? Kan Hij, wiens bestaan den dichter niet onthuld is door een priester en niet verklaard doer een wijze, maar alleen door ‘le puits de la nuit’, door ‘le précipice de l'ombre’, door ‘l'infini livide’, - wiens bestaan ‘de som is van alle cijfers, van alle nachten en alle dagen, van alle hemelen en alle vuren,’ en van wien men niets anders zeggen kan noch zeggen mag dan dit ééne

> Il est! il est! il est! il est éperdûment!

- kan die ondoorgrondelijke Jehova, voor wien de dichter eerbiedig neerknielt en aan wiens voeten hij de gansche menschheid wil gebogen zien, evenmin een voorwerp zijn van spotternij als van twijfel? Hij is er nevelachtig genoeg voor. Toch zal het wel geoorloofd zijn te glimlachen, of zelfs de wenkbrauwen te fronsen, wanneer de sterrenhemel, in allen ernst, ‘le crachat de Dieu’ genoemd wordt, en de mensen wordt uitgenoodigd op een muur te spuwen en het resultaat te vergelijken met dat hetwelk de Oneindige door diezelfde daad heeft verwezenlijkt. Gelukkig wordt dit grillige en smakelooze beeld spoedig bedolven onder tal van liefelijke visioenen, een stralenvloed, bij voorbeeld, die, als hij zich uitstort over den hemel, de sterren, als hij zich uitgiet over de aarde, de rozen doet geboren worden. Maar toch zou een guit, die Victor Hugo's eerbied miste, door dergelijke metaphoren licht verleid kunnen worden om ook van dezen God een caricatuurteekening te ontwerpen.

Intusschen zal het in niemand opkomen de dichterlijke waarde gering te schatten van den catechismus waardoor Victor Hugo alle oude credo's vervangen wil. Meer nog. Men zal niet alleen erkennen dat deze dichter uitermate gevoelig blijkt voor al wat ondoorgrondelijk is en onuitsprekelijk, zóó zelfs dat hij een raadselachtig antwoord waardoor niets verklaard wordt, ter wille der stralende nevelen waarin het gehuld is, boven de heldere openbaring van een of ander mysterie verkiest. Maar men zal er ook met welgevallen op wijzen dat de stemmen van

rechtvaardigheid en liefde, van medelijden en humaniteit luide spreken in zijn gemoed. Het moge een zeer eenzijdige en onvoldoende raad wezen dien de dichter geeft, wanneer hij zegt:

> Homme, tu veux trouver la vrail? Cherche le juste!

dit neemt niet weg dat het gevoel hetwelk uit deze raadgeving spreekt, aanspraak heeft op onze sympathie.

Over het algemeen ligt de waarde der wijsheid die Victor Hugo zegevierend tegenover alles stelt wat hij als dwaasheid versmaadt, verguist, beschimpt, eensdeels in dat open oog voor de groote plaats die het onbekende blijft innemen op het gebied der waarheid, anderdeels in zijn fijne gevoeligheid voor zedelijke indrukken. Wanneer hij, om het bestaan van zijn God te bewijzen, uitroept:

> Il est, puisque la femme
> Berce l'enfant avec un chant mystérieux;
>
> Il est puisque César tremble devant Pathmos;
>
> Il est puisqu'á ma faute il faut sa patience,
> Puisqu'il faut un grand jour sur ma profonde nuit!

dan hebben die uitspraken zeker geen wijsgeerige waarde; maar zij hebben de verdienste van op sommige feiten van het menschelijk gemoedsleven den vollen nadruk te leggen. Zoo is het ook met den eisch van persoonlijke onsterfelijkheid dien hij met aandrang stelt, ‘omdat men toch niet mag aannemen dat de atomen die den mensch hebben gevormd, in den schoot van het zijn zullen worden opgelost zonder dat zij zullen weten of zij eenmaal den naam droegen van Judas of van Jezus;’ omdat het toch ongehoord zou wezen te stellen

> ...l'atome Attila, fatal, irresponsable
> Comme l'atome feu, comme l'atomo sable,
> Innocent, ne pouvant pas plus être accusé
> Pour un peuple aboli, pour un monde écrasé
> Que l'un d'éboulement et l'autre d'incendie;

omdat het toch niet aangaat, de moeders die haar glimlachend kind hebben zien heengaan, toe te roepen:

> Mères, c'est de la nuit! cela s'est envolé!

Die eisch, zoo aandoenlijk schoon en roerend door den dichter uitgesproken, pleit voor de macht waarmede het onderscheid tusschen recht en onrecht en de hooge waarde van liefde en

trouw zich opdringen aan zijn gemoed. Maar als hij nu zonder eenige aarzeling zijn wenschen omzet in een overtuiging, en niet bedenkt welke reusachtige vraagstukken omtrent wereldinrichting en werelddoel eerst dienen opgelost te wezen alvorens die overtuiging in naam der waarheid erkenning mag eischen, doet hij dan iets anders dan een methode huldigen die hij in anderen veroordeelt? Zelfs verkeeren de tegenstanders wier leerstukken hij meedoogenloos havent in gunstiger condities dan hij. Hunne beelden, zoo gij maar eerst vertrouwen genoeg stelt in de verbeelding die ze heeft voortgebracht, bieden van alle zijden een welkom steunpunt aan uwe vermoedens en begeerten. Maar de dichter die het ongeoorloofd acht van den onbekenkenden grond der dingen iets anders te zeggen dan

> Il est! il est! il est! il est éperdûment!

kan niet eischen dat de mensch zulk een nevel als een voldoenden grondslag zal beschouwen voor een geloof dat iets meer wil wezen dan een verzuchting.

Wij zouden in deze en dergelijke ontboezemingen eenvoudig den *dichter* kunnen waardeeren, en hare wijsgeerige pretensiën onopgemerkt kunnen laten, indien Victor Hugo zelf de groote beteekenis zijner laatste gedichten niet bovenal gezocht wilde zien in de stellingen welke in die bladzijden worden voorgegedragen. Hij wil werkelijk optreden als godsdienstleeraar en paedagoog, als profeet als priester zelfs. ‘Oh vivants! il vous faut der prêtres, quels qu'ils soient!’ Hij wil licht verspreiden over de vragen die zijn tijd beroeren. Aan de vrienden die hem aanrieden om zich niet langer door het dichtvuur te laten verteren, maar aan zijn hoogen leeftijd te denken, gaf hij kalm ten antwoord: ‘Je fais mon devoir de flambeau.’

Daarom kan een vraag naar het lichtgevend vermogen van dien gloed niet ongepast heeten. Daarom hadden de opgewonden Hugovereerders ongelijk toen zij steenen wierpen op Emile Zola, omdat deze het waagde, te midden van het uitbundig gejuich der manifesteerende Parijzenaars, de vraag te stellen of Victor Hugo, voor wiens genie ook hij zich buigt, nog wel een wegwijzer is voor het tegenwoordig geslacht. Men zegt dat alleen naijver den apostel van het naturalisme zoo heeft doen spieken, dat Victor Hugo hem in den weg zit. Maar indien Emile Zola iets anders is dan een schrijver die worstelt om zooveel mogelijk schatten te vergaderen van geld en eer - en, ofschoon de

geldquaestie hoog bij hem staat aangeschreven, meen ik toch het te mogen gelooven - dan kon hij niet anders spreken. Zijne letterkundige en wijsgeerige overtuiging staat lijnrecht tegenover die van den Meester. Wij zullen niet bewaren dat Zola het probleem der juiste verhouding tusschen wetenschap en poëzie heeft opgelost. Daartoe is hij veel te eenzijdig. Zoolang hij volhoudt ‘dat het ideaal nooit iets anders dan kwaad heeft gedaan in de wereld’ - en wij hoorden hem dit onlangs verklaren - dan moet worden toegestemd, ook al erkent men dat deze paradox grootendeels uit misverstand is geboren, dat Zola de noodige onpartijdigheid mist om aan het element der poëzie alle recht te laten wedervaren.

Maar wij aarzelen niet om met hem te erkennen dat Victor Hugo, wat deze quaestie aangaat, een tijdvak vertegenwoordigt dat tot het verleden behoort. In dezen dichter treedt de poëzie nog eens op met haar oude toovermacht, ofschoon reeds niet meer met het oude zelfvertrouwen. Niet alle vraagstukken die de menschelijke weetgierigheid stelt en die de wetenschap poogt te beantwoorden, durft zij meer aanvaarden. Maar uit de majestueuse minachting waarmede zij over de wetenschap den staf breekt, uit de ‘Schadenfreude’ die haar bezielt zoo dikwijls de menschelijke wijsheid bescheiden hare onmacht erkent, uit den ijver waarmede zij in dergelijke gevallen zich haast om den menschelijken geest te overstroomen met den stortvloed harer beelden en profetiën, - uit dat alles spreekt nog dezelfde geest die eenmaal de mythe heeft geschapen en de legende in den volkszang heeft doen leven.

Waar een nieuw verbond moet worden gesloten tusschen wetenschap en poëzie, daar willen wij luisteren naar de stem Van dezen ongeëvenaarden dichter, ook dán wanneer hij met den vinger wijst naar het ondoorgrondelijke en het onuitsprekelijke, bovenal wanneer hij de snaren doet trillen van rechtsgevoel en vrijheidszin, van menschelijkheid en liefde. Wij willen naar hem luisteren gelijk de bruid gaarne het gemoedelijk woord verneemt van den ouden predikant bij wien zij eenmaal hare belijdenis heeft afgelegd, en die haar huwelijk wenscht in te zegenen. Maar door een anderen geest dan dien van Victor Hugo moet de nieuwe band worden gelegd, en door andere beginselen dan de zijne moet het verbond worden bezegeld, zoo het op den duur iets meer zal blijken te wezen dan ‘une vaine tendresse.’

III.

Sully Prudhomme is voor de lezers van dit tijdschrift geen onbekende. Reeds eenige jaren geleden gaf prof. Quack hem een eereplaats onder de jongere fransche dichters op wier talent deze waardige beoordeelaar van poëtischen arbeid destijds de aandacht zijner landgenooten vestigde. En Busken Huët achtte Sully's merkwaardig gedicht *La Justice* wijsgeerig genoeg om het tegelijk met de inaugureele oratie van een Leidsch professor ter sprake te brengen. Bovendien hebben enkele zijner kleinere gedichten - onder anderen *Le vase brisé*, dat juweeltje van poëtischen vorm en poëtische gedachte, hetwelk voldoende is geweest om aan den naam van dezen dichter een europeesche vermaardheid te geven - de vertalers die zij overal, nog onlangs in Griekenland, gevonden hebben, ook in den kring der Nederlandsche letterkundigen niet te vergeefs gezocht.

Zoo wij de aandacht der Gidslezers nog eens op hem vestigen, dan geschiedt dit bovenal omdat in de quaestie die ons thans bezig houdt niemand meer recht heeft om gehoord te worden dan Sully Prudhomme. Onder de tallooze dichters die in het herboren ‘Frankrijk de lier bespannen - men zegt dat hun aantal wel vijfhonderd bedraagt - behoort hij niet alleen tot die uitverkorenen die in de behandeling van hun instrument een ongeloofelijke virtuositeit hebben verkregen, maar is hij ook een der weinigen die zich bijzonder voelen aangetrokken tot de wetenschappelijke en wijsgeerige vraagstukken van den dag. Terwijl Théodore de Banville en Leconte de Lisle zich beijveren om, door het invoeren der vreemdsoortigste elementen, de kunstvaardigheid der fransche versificatie tot in het onmogelijke te ontwikkelen, terwijl Coppée voortgaat zijn lauweren te plukken op het gebied der dramatische en der epische poëzie, terwijl het natuurleven al zijn geheimen toevertrouwt aan de Muze van André Theuriet, terwijl Jean Aicard de idyllen van het Zuiden vertolkt in verzen waaraan de voordracht van dezen troubadour een buitengewone bekoorlijkheid verleent, terwijl Déroulède zijn krijgsliederen in nieuwe vormen overbrengt op het tooneel, terwijl zoovele anderen óf uitsluitend opgaan in de lyriek óf aan ieder genre zich wagen - zet Sully Prudhomme met steeds sterker overtuiging den voet op een gebied dat de mannen der wetenschap over het geheel te dor of te afgetrokken achten om door een dichter te worden betreden.

De grond dier voorliefde ligt in zijn aanleg en zijn studiën. Toen Sully Prudhomme, in het jaar 1869, het eerste boek van Lucretius *De Natura rerum* in fransche verzen vertaalde, liet hij aan dit gedicht een wetenschappelijke voorrede van ongeveer honderd bladzijden voorafgaan, waarin chemische, physische en physiologische quaestiën zijn uiteengezet en gewaardeerd op eene wijze die den schrijver den lof deed verwerven van vakgeleerden en wijsgeeren, en die deze verhandeling tot een zeer vruchtbare lectuur maakt voor al wie in dergelijke vraagstukken belangstelt. Het is dan ook niet te verwonderen dat de vier bundels, waarin zijne gedichten zijn bijeengebracht, op tal van bladzijden de sporen dragen van Sully's grondige bekendheid met de resultaten der natuurkundige studiën van onzen tijd.

Somtijds, bovenal wanneer die resultaten een gansche reeks van verschijnselen omvatten, en dus recht gaven tot algemeene conclusies of theoriën, gevoelde hij zich gedrongen om in een versvorm die zich door zijn éénheid, door zijn strenge, bijna mathematische lijnen bijzonder daartoe leent, een of meer dier stellingen te formuleeren. Vandaar die menigvuldige sonnetten, waarvan sommige, onder anderen die welke Darwin's evolutieleer hem ingaf, later een plaats ontvingen in *La Justice*, en zoo aanleiding werden dat dit uitvoerig gedicht grootendeels in sonnetten geschreven is.

Het was geen lichte taak om dergelijke stof in dien afgepasten vorm te behandelen naar de strenge eischen der moderne fransche versificatie. De dichter heeft later zelf erkend dat, in weerwil van de oprechte sympathie waarmede zijn werk in sommige kringen ontvangen is, de uitslag niet evenredig is geweest aan de inspanning die deze arbeid hem gekost heeft. De meeste denkers verklaarden dat zij het betoog van den geleerde liever in proza zouden gelezen hebben, en menig confrère onder de dichters sprak van een ‘tour de force,’ die echter, hij moest het erkennen, voor Sully's talent niet te zwaar was gebleken. En toch zou men den vervaardiger het grootste onrecht aandoen zoo men meende, dat alleen de aantrekkelijkheid der bezwaren aan het volvoeren van dit kunstwerk verbonden, er hem toe verleid had om zijn probleem in den strengen versvorm te behandelen. Het was een zaak van overtuiging.

> L'ordre même est un rythme, et, pour le bien comprendre,
> Un bercement sublime est utile au peseur.

Bovendien beschouwt hij het als de bijzondere roeping van den dichter om de belangstelling van het gemoed te wekken voor de groote vragen die de wijsgeer stelt of die de wetenschap reeds beantwoord heeft; en hij schreef aan den vriend wien het werk werd opgedragen: ‘il me semble qu'il n'y a pas de pensée si haute ou si profonde à laquelle le poëte n'ait mission d'intéresser le coeur.’ Daarom wenschte hij dat de Muze hem ter zijde zou staan bij zijn arbeid; zoo hij de zwellende tonen harer lier moest missen, hij wilde ten minste dat haar muzikale maatslag hem begeleiden zou:

> Que l'archet seulement me batte la mesure
> Si le luth à ma voix refuse l'unisson!

Maar niet altijd eischte de stof, ofschoon aan den kring der natuurwetenschappen ontleend, zulk een soberheid van beweging. Toen, eenige jaren geleden, Crocé-Spinelli en Sevil, in hun ballon ‘le Zénith’ opgestegen tot een nooit te voren bereikte hoogte, in de ijle luchtlagen een tragischen dood hadden gevonden, wekte dit offer aan de wetenschap gebracht Sully's geestdrift. In verzen vol gloed en kleur schildert hij den stouten tocht naar de onbekende hoogten, ondernomen ‘pour conquérir un chiffre seulement.’ Ja, niets meer dan een cijfer - belachelijke buit in de schatting der menigte, die zulk een tocht eerst dan begrijpen zou wanneer men God in de oogen kon gaan zien om er de oplossing van het wereldraadsel in te lezen, - onbeduidende verovering, naar den maatstaf dier oude droomers van Miletos en Eleia

> Qui pour vaincre en un jour tout l'inconnu d'emblée,
> Tentaient sur l'univers un fol embrassement,

maar eenmaal misschien een bijdrage voor de oplossing van het groote vraagstuk. Want, zoo de menschelijke geest, aan den ketting rukkend die zijn bewegingen belemmert er eenmaal in slagen mocht om den grond van het wereldgeheim te bereiken, dan krijgt die overwinning hare waarde.

> Le chiffre sans éclat qu'au ciel nous aurous lu,
> Longtemps enseveli comme une valeur nulle,
> Doit surgir glorieux dans l'unique formule
> D'où le problème entier sortira résolu!

Dit gedicht dunkt ons een der schoonste die ooit uit de vereeniging van wetenschap en poëzie geboren zijn. Geen

enkele der banaliteiten van het gewone leerdicht ontsiert de beschrijving van den tocht der helden. Fijn en treffend is het beeld waarin hun dood wordt beschreven, het einde van den bangen twist tusschen het lichaam, dat huivert voor die ijle ruimte, en den geest dien iedere nieuwe horizont tot stouter vlucht verlokt:

> Mais épuisée enfin la chair plie et s'affaisse,
> Et comme un feu sacré dont se meurt la prêtresse,
> L'esprit abandonné s'abat évanoui.

In zijn kleinere gedichten verrast Sully Prudhomme den lezer telkens door een versregel, een beeld, een gedachte die den man van strenge studie verraden. Doch. hoezeer de wetenschap zijn gansche denken moge beheerschen, geen nood dat hare onthullingen den dichter in hem zullen dooden. Integendeel; gelijk de fijne berglucht, door het levensproces te versnellen, den zwakken lijder uitput, maar de veerkracht van het gezonde gestel verdubbelt, zoo schijnt de wetenschap deze krachtige natuur met nieuwe stroomen van poëzie te vervullen. En dat niet door hem zijn verzen met wat schijngeleerdheid te doen stoffeeren, of door een glimp van wetenschappelijkheid te geven aan de grillige fantasiën zijner verbeelding; maar door nieuwe, onbekende echo's wakker te roepen in zijn gemoed.

Het is bovenal de sterrenwereld die hem aantrekt; niet de met lichten bezaaide hemel, die zich afspiegelde in het dwepend oog van den Chaldeeuwschen herder, maar de, geheimzinnige oceaan vol zwevende bollen, die aan den kijker van den sterrekundige zijn geheimen openbaart. Hij kent die wereld. Hij weet dat haar zachte glansen, die het oog der menschen streelen, eigenlijk de gloed zijn van alles vernielende vuren.

> Un jour de calme y coûte un âge de désastres!
> Je le sais, car le prisme, interrogeant leurs feux,
> A ces faux paradis arrache des aveux.

Het was het sterrebeeld van den Grooten Beer, zoo verhaalt hij ons in *Les épreuves*, welks koud en eentonig licht hem het allereerst zijn avondgebed heeft doen ontleden en den twijfel heeft doen opkomen in zijn gemoed. En het is hem, als hij den staart van een komeet den hemel ziet kleuren, als zag hij de vonken van den zweepslag waarmee de duizenden werelden worden voortgedreven wier eeuwig wentelen en zwoegen het heelal in evenwicht houdt. Maar toch wekt die sterren-

wereld, ook in haar ware gestalte, soms liefelijker gedachten in zijn geest. Als hij verneemt dat er op dit oogenblik sterren bestaan die nog niemand op aarde ooit gezien heeft, wier licht, na jaren lang de ruimte te hebben doortrild, eerst het oog der volgende geslachten zal kunnen treffen, dan denkt hij aan de laatste van alle sterren, ‘la plus belle et la plus lointaine,’ het beeld van een eindeloos verwijderd ideaal; zelf kan hij haar niet begroeten; maar wanneer zij eenmaal aan den hemel zichtbaar zal worden,

> Dites-lui qu'elle eut mon amour,
> O derniers de la race humaine!

En als hij den geleerde den omloopstijd eener ster hoort bepalen met zooveel nauwkeurigheid dat haar het oogenblik wordt voorgeschreven waarop de schitterende zwerfster na duizend jaren zal moeten terugkeeren, dan geraakt de dichter in verrukking over die macht der wetenschap. Zij zal komen! De menschen verdwijnen, maar de menschheid zal haar terugkomst op het vastgestelde tijdstip verbeiden; en mocht zelfs de menschheid de aarde dan niet meer bevolken,

> Seule la Vérité veillerait sur la tour.

Als hij de aarde ziet blozen bij het opgaan der zon, dan rijst voor zijn geest het beeld van een vrouw die den glimlach zoekt van haren beminde, maar.

> Qui cherche sa caresse à d'innombrables lieues.

En het smakeloos beeld van Victor Hugo vinden wij in smaakvollen vorm bij Sully terug wanneer hij, bij zijn dichterlijke voorstelling van Laplace's nevelhypothese, van het heelal zegt:

> Sans âge, il fut longtemps une fournaise immense
> Qui erachait son écume en tournoyants soleils.

Maar de aandoenlijkste gedachte die zijn studie van de wereld der sterren in dezen dichter heeft opgewekt, is ontegenzeggelijk die welke wij vinden uitgesproken in *La voie lactée*, een gedichtje waaraan hij terecht in *Les Solitudes* een plaats gaf, en waaraan wij het wagen een Nederlandschen vorm te geven.

> Eens sprak ik dus de sterren aan:
> ‘Gelukkig schijnt gij niet te wezen;
> De weemoed van een stillen traan
> Meen 'k in uw vriendlijk licht te lezen.

‘En 't is me, als ik uw glans aanschouw,
Als zag 'k een maagdenstoet zich sling'ren,
Het waslicht in de bleeke ving'ren,
Een bare volgend, stom van rouw.

‘Klinkt er een treurzang langs uw banen?
Verbergt uw ziel een wond die schrijnt?
Want waarlijk, 't is een glans van tranen,
Geen stralengloed die u omschijnt.

‘Gij, eeuw'ge lichten, lang geboren
Vóór ieder schepsel, ied'ren god,
Gij weent!’ - ‘Ach, eenzaamheid is 't lot,’
Zoo klonk haar antwoord, ‘ons beschoren.

‘Want ieder onzer staal alleen.
Een eind'looze afstand scheidt de wegen
Waarlangs we ons peinzend voortbewegen;
Geen zust'ren spelen om ons heen.

‘Wat gij nabij waant, is zoo verre,
Wat u bevolkt schijnt, is zoo leeg!’
- 'k Heb u verstaan, dacht ik, en zweeg;
Want menig' ziel is als de sterre.

Ook zij betrekt een stille wacht.
Wel schijnen zust'ren haar te omzweven;
Maar eenzaam gloeit of kwijnt haar leven,
Als 't licht der ster, in donk'ren nacht.

De grond dier aantrekkelijkheid, welke de wereld der sterren voor hem heeft, ligt voor een deel in de bijzondere vastheid van de resultaten der astronomie. Voorgelicht door de ervaringen die hij na het bewerken van *La Justice* heeft opgedaan, schijnt Sully Prudhomme het voornemen te hebben opgevat om dergelijke onderwerpen alleen te behandelen voor zoover de beschouwingen der wetenschap gemeengoed der letterkundige kringen geworden zijn. Eerst dan, meent hij, kan de dichter verwachten dat ook zijne indrukken weerklank in de gemoederen zullen vinden. Vandaar dat hij, sinds zijne gezondheid, die door de inspanning van den laatsten arbeid niet weinig had geleden, zich genoegzaam hersteld heeft, een groot gedicht heeft opgezet waarvoor zijne astronomische studies hem de stof hebben geleverd.

Met moeite bieden wij weerstand aan de verleiding om uit Sully's verzen nog meer getuigenissen aan te halen, voor zijn

wetenschappelijke en dichterlijke beschouwing der natuurverschijnselen, iet uit het leven der ‘jalouses abeilles,’ der vogelen, ‘du poids fatal les seuls vainqueurs,’ of der vlinders, ‘pareils à des baisers tremblants;’ iets bovenal uit die rijke bloemenwereld die hij zoo menigmaal, maar nooit schooner dan in *La Révolte des fleurs*, heeft bezongen. Zelfs de electriciteit, ‘messagère asservie à mon verbe sacré,’ zelfs de stoomwagen, ‘cette brute en délire, chassant mes horizons à grands coups de poitrail’, leenen hem een beeld of leveren in het voorbijgaan de stof voor een dichterlijke teekening. Men vergunne ons alleen nog een plaatsje te vragen voor eene vertolking van *Roseés*.

Zacht vlijt, terwijl ik lig te droomen,
De koele nacht, in 't geurig dal,
Op 't dons der bloem, op 't loof der boomen
De dauwdrop neêr van bleek kristal.

Vanwaar die drupp'len? Want geen regen
Ruischt immers uit der wolken vlucht! -
Lang eer ze als parels nederzegen,
Onzichtbaar, zweefden ze in de lucht.

Vanwaar mijn tranen? Door geen zorgen
Is 't hart beklemd; 't klopt blij en hoog. -
Zij waren in mijn ziel verborgen
Voordat ze welden in mijn oog.

Vol weemoed soms is 't zoet verlangen
Waarvan ons harte rustig zwelt.
Een lachend kind kust ons de wangen, -
't Verbreekt die rust, de traan ontwelt.

Achten wij, door op deze en dergelijke meesterstukjes te wijzen, de vraag reeds beantwoord hoe Sully Prudhomme de verhouding opvat tusschen wetenschap en poëzie? De dichter zelf zou van oordeel wezen dat wij ons met weinig lieten tevreden stellen. De man wien het gelukt de ontdekkingen der wetenschap in de taal der Muze te vertolken, of in wiens gemoed strenge natuurstudie een poëtischen weerklank vindt, heeft daarmede het vraagstuk nog niet opgelost, al heeft hij meesterlijk zijn recht gestaafd om in het geding te worden gehoord. De ware oplossing, en Sully gevoelt het, kan slechts gevonden worden op het terrein waarop het conflict ontstaat, tegenover die vragen welke het gemoed des menschen verontrusten, en

waarop nog een ander ongeduld dan het ongeduld der weetgierigheid alleen een antwoord verlangt. Welnu, *dichter* is Sully ook in dien zin dat hij hart heeft voor zulke vragen. Niet alleen de heldere openbaringen der wetenschap, ook het mysterie lokt hem aan. Reeds op de eerste bladzijden van den eersten bundel heet het:

> Tout m'attire à la fois,
> Le vrai par ses lueurs, l'inconnu par ses voiles.

Hij kent uit ervaring dat bange twisten om den voorrang tusschen rede en gemoed; hij weet wat het zegt

> De vivre avee ces deux murmures.

Er schijnt een tijd in zijn leven te zijn geweest waarin hij de oplossing van het vraagstuk eenvoudig achtte. Het is geheel en al de geest van Victor Hugo, de geest der oude bedeeling, die uit deze woorden spreekt door den jongen dichter der Waarheid toegeroepen:

> Si le doigt des preuves détache
> Ton voile aux plis multipliés,
> Le vent des strophes te l'arrache
> D'un seul coup, de la tête aux pieds.

En hij voegt er bij dat, zoo hij waarlijk dichter was, hij zonder eenige jaloezie Kepler het firmament zou zien opmeten.

> Si j'étais poète vraiment!

Ligt in die voorwaarde niet de bekentenis opgesloten dat zijn vertrouwen op de toovermacht der poëzie en zijn geloof aan de waarde harer stoute onthullingen reeds niet zoo groot meer waren als hij zelf op dat oogenblik wel meende? Hij wijt zijn aarzeling aan het ouvolkomene van zijn dichterlijken aanleg. Maar die bescheidenheid verbergt slechts ten halve zijn twijfel aan het recht der poëzie om een knoop door te hakken die alleen de wetenschap mag ontwarren.

Hij schijnt zich dan ook niet lang op dit standpunt te hebben kunnen handhaven. Reeds in denzelfden bundel heet het, maar in een geheel anderen toon:

> Il est tombé pour nous, le rideau merveilleux
> Où du vrai monde erraient les fausses apparences;
> La science a vaincu l'imposture des yeux,
> L'homme a répudié les vainies espérances;
> Le ciel a fait l'aveu de son mensonge ancien.

Deze overgang kan ons niet verwonderen. Sully Prudhomme's natuur is te sober en te streng om met het schitterend zelfvertrouwen van een Victor Hugo aan gemoed en verbeelding de reuzentaak op te dragen die aan het scherpziend oog en het omzichtig denken behoort. En, terwijl de grijze dichter uitroept:

> L'espérance a les yeux plus ouverts que l'algèbre,

gewaagt zijn jongere vakgenoot van een driehoek door den sterrekundige in de matelooze ruimte des hemels opgericht, en die hooger reikt dan de vrome verrukking ooit heeft kunnen opklimmen:

> Un triangle où l'algèbre a dépassé l'extase.

Die beide regels zijn kenmerkend voor het contrast van beider natuur. Het genie van Victor Hugo bruischt in schitterende vonken, als een schuimende waterval waarop de ondergaande zon haar kleuren toovert. De dichterlijke geest van Sully doet u eerder denken aan de wonderen die de waterdruppel weet te scheppen in de donkere gangen der grot waar zij langzaam door het verwulfsel henendringt; wonderen die hij zelf zoo uitnemend heeft beschreven in zijn *Stalactites*:

> Ik min de grot wier somber duister
> De toortse kleurt met rossen gloed,
> Waar de echo, hol en diep, 't gefluister
> Tot lange zuchten zwellen doet;
>
> Waar kil, gelijk versteende tranen,
> De druipsteen aan 't verwulfsel blinkt,
> En 't vocht, langs onnaspeurb're banen,
> Traagdrupp'lend op den bodem zinkt.
>
> Het is me, of in die doodsche hallen
> Een rust vol smart het licht verwon;
> En, zie ik droef die tranen vallen
> Uit nimmer opgedroogde bron,
>
> Dan denk ik aan zoo menig leven,
> Waar oude liefde, schoon versteend,
> Toch ied're traan aan 't hart doet kleven,
> Waar iets nog schuilt dat altijd weent.

Gewis heeft hij in dit gedichtje een beeld geschetst van zijn eigen gemoedsbestaan. Wie aan de hand zijner Muze, met een bescheidenheid waartoe de ernst en de reinheid dezer leidsvrouw

u vanzelve dringen, de beeldengalerijen van dit dichterleven heeft doorwandeld, die herkent in ‘de Stalactieten-grot’ de sporen van moedig gedragen zieleleed. Maar die vindt er ook een herinnering in terug aan den strijd die tusschen denken en dichten in deze strenge en toch gevoelige natuur gestreden is en eene afschaduwing van den zin waarin zij dezen strijd heeft beslist.

Sully Prudhomme heeft een open oog voor het verschil dat er bestaat tusschen de wereld zooals de poëzie haar teekent naar de opgaven onzer wenschen en aandoeningen, en de wereld zooals de wetenschap haar onthult. In den proloog van *La Justice* wordt dat onderscheid scherp geteekend. ‘Vroeger kon de ziel des menschen met de sterren naar welgevallen spelen, ze uitkiezen gelijk een bruid de diamanten kiest die haar weldra zullen tooien. Maar de kalme nachten zijn voorbij gegaan, en van die flikkerende hemellichten verwacht de ziel niets meer. De ontdekkingen van den astronoom hebben het gebed van de lippen verdreven, de proefnemingen van den natuurkundige hebben de rustige droomerijen verstoord, de chemicus, die zwijgend, met koortsachtigen blik, het spoor van een atoom volgt, doet het lied verstommen, en de vivisectie van den physioloog verstoort zelfs den glimlach der liefde. Ook de dichter kan de wereld niet anders bezien dan door het oog der wetenschap.’

> Plus de hardi coup d'aile à travers le mystère,
> Plus d' augustes loisirs! le poète a vécu,
> Des maîtres d' aujourd'hui la discipline austère
> Sous un joug dur et lent courbe son front vaincu.

In den eersten tijd schijnt die ontdekking de geestdrift van den jongeling weinig te hebben gedeerd. Hij achtte zich niet minder gerechtigd tot blijmoedige vroomheid dan de oude zonaanbidders, daar hij immers mocht uitroepen:

> Salut à l'Infini!
> Au grand Tout, à la fois idole, temple et prêtre!

Maar de opgewondenheid van zulk een nevelachtig geloof kon niet lang duren. Het bleek hem spoedig dat deze God, door Alles te wezen, juist zijn aanbiddelijk karakter had verloren. Toen kwam de twijfel, een stemming die in een zijner sonnetten, *Le Doute*, met een treffend beeld geteekend wordt. De waarheid, zoo heet het daar, sluimert op den bodem van een diepe put; door een sombere liefde gedreven, grijp ik het touw, dat zich

afwindt en mij doet nederdalen in de diepte; maar het touw is niet lang genoeg; ik ben aan het einde, ik hoor de ademhaling der Waarheid, maar haar zien of haar bereiken kan ik niet.

> Ne pourrai-je allonger cette corde flottante,
> Ni remonter au jour dont la gaîté me tente?
> Et dois je dans l'horreur me balancer sans fin?

Sully Prudhomme was reeds toen een te krachtige natuur om in zulk een zweven tusschen hemel en aarde lang zijn heil te zoeken. Peinzensmoede te klagen of zich te laten verhongeren in de woestijn der droomerij, was geen uitweg die hem aanlokte. Reeds vroeger had hij uitgeroepen:

> Ma fierté répudie
> Du doute irréfléchi le désespoir aisé.

In dit opzicht vormt hij een treffend contrast met Alfred de Musset, tot wien hij rechtstreeks het woord richt in een Ode, die na *L'espoir en Dieu en Rolla* verdient gelezen te worden. Ofschoon vol bewondering voor het genie van dezen uitverkorene der Muzen, vol deernis zelfs met het lijden dat hem onsterfelijk heeft gemaakt, - kan Sully zich niet weerhouden zijn broeder ‘in het aangezicht te weerstaan.’

> Si tu n'étais pas grand, je t' appellerais lâche,
> Car je n'accepte pas le joug du désespoir!

Hij wijst hem op de schatten van leven en levenslust die de menschheid, ook die der nieuwere tijden, opstapelt aan zijn voeten; op de heerlijke triomfen der Waarheid die, uit haar schuilhoeken verdreven, niet meer weet waar zij den lichtstraal zal ontvluchten die haar overal vervolgt; op de Vrijheid, aan wie, als aan Phryné, ter wille harer schoonheid, vele zonden vergeven mogen worden, - en roept dan uit:

> Pour nous décourager il fallait moins attendre;
> La douleur en travail nous laisse voir son fruit.
> On s'est trop bien battu, poëte, pour se rendre,
> Nous planterions l'espoir sur l'univers détruit.
> Et parce que ta soeur, la sensible Harmonie,
> Voyant au fil du luth frémir tes larmes d'or,
> Juge à des maux rêvés que la joie est finie,
> Et t'emporte avec elle en un suprême essor,
> Crois-tu que l'Espérance, à ta suite envolée,
> Parte en brisont les dés sur un si bel enjeu?

Ah! grand Dieu! qu'en diraient Socrate et Galilée,
Tous les semeurs de verbe et les voleurs de feu?

Wie zoo weet te spreken, die verliest noch hoop noch moed, in diens geest worden de vleugelen der poëzie nooit verlamd, ook wanneer hij het hoofd vrijwillig heeft gebogen onder het ijzeren juk der wetenschap, ook wanneer hij erkend heeft dat het met de oude toovermacht der Muze onherroepelijk gedaan is.

Maar op welk terrein zal de poëzie, de macht van gemoed en verbeelding, zich naast de wetenschap, en dus niet alleen van hare zuster niet gescheiden, maar zelfs door deze gesteund, *weten* te handhaven?

Op het gebied der *daad*, luidt het antwoord van dezen dichter, op het gebied der zedelijke krachtsinspanning, van het geloof aan de macht en het recht der ideale drijfveeren die het menschelijk leven in beweging zetten en waarin het geheim ligt van 's menschen waardigheid. - Een tijd lang schijnt deze ‘semeur de verbe’, deze ‘voleur de feu’ de Hoop, die hij nooit heeft willen prijsgeven, in den vriendelijken vorm van het onsterfelijkheidsgeloof te hebben bezeten. Zelden, ten minste, is dit geloof in bekoorlijker verzen uitgesproken dan in Sully's *Les yeux*.

Bleus on noirs, tous aimés, tous beaux,
Ouverts à quelque immense aurore,
De l'autre côté des tombeaux
Les yeux qu' on ferme voient encore.

Maar wanneer deze voorstelling hem ontvalt, omdat hij ook op de vraag naar 's menschen toekomst geen antwoord wil ontvangen van een onbevoegde macht, dan heeft zijn veerkracht zelve onder dat verlies niet geleden. Integendeel. Het leven te versmaden, zijn waarde te verkleinen omdat het niet grenzenloos zou wezen, acht hij een valsche fierheid, een zedelijke zwakheid die zich poogt te dekken door een schijn van idealisme;

Un dédaiu paresseux qui ruse
Avec la vigueur du devoir,
Et de l'idéal même abuse
Pour me dispenser de vouloir.

Hij wil tot de verheven phalanx behooren die met open oog strijd voert voor waarheid, schoonheid en recht, die de deuren van den tempel waarin alle eeuwen de vrucht van hare inspanning hebben nedergelegd, openrukt, en ten doode toe die schatten verdedigt.

Of zouden ook die goden, ‘le beau, le vrai, le juste’, ten prooi moeten gelaten worden aan de strenge kritiek der wetenschap?

Sully Prudhomme is, gelijk men weet, zelfs voor die vraag niet teruggedeinsd, en heeft in zijn wijsgeerig gedicht *La Justice* de resultaten zijner pijnlijke nachtwaken nedergelegd. Onverschrokken aanvaardt hij dit onderzoek, en laat niet toe dat de vriendelijke stemmen die hem door zoete gedachten en lieflijke beelden tot den stillen vrede van vroeger willen terugbrengen, de schelle stem der waarheid zullen verdooven. De inhoud van dit gedicht behoeft, vooral na de studie van Busken Huët, hier niet te worden ontleed. Men herinnert zich dat de dichter, na te vergeefs eene wet der rechtvaardigheid in het natuurleven, zelfs in de verhoudingen tusschen staten en individuen te hebben opgespoord, in het feit zelf dat die ontdekking zijn smart en zijn verontwaardiging wekt, een onwraakbaar getuigenis vindt opgesloten voor het bestaan der zedelijke orde, niet als werkelijkheid in de wereld, maar als ideaal in het zedelijk bewustzijn des menschen.

> Ton seul vrai témoignage est l'indignation!

Op grond van deze ontdekking acht hij het een dwaasheid langer te toornen tegen een wereldinrichting die, daar ze alleen op de natuurwet berust, niet zedelijk kan wezen; maar tevens acht bij het een laagheid een stem te willen smoren die in den mensch zelven zoo luide spreekt. Beide overtuigingen staan even onwrikbaar bij hem vast. Bovenal de laatste wekt weer den ouden levenslust en doet weer den ouden dichterlijken gloed ontbranden. Wel komt het niet op in den denker om zijn gelukkige ontdekking tot grondslag te doen dienen voor een fantistische wereldbeschouwing, ter vervanging van die welke hij in de tucht der wetenschap verworven heeft. Maar toch, wanneer hij nagaat hoeveel millioenen jaren en eeuwen de wereld heeft moeten bestaan, welk een chaos van strijd en omwenteling zij heeft moeten doorloopen voordat eindelijk het leven, na zich langzaam in allerlei vormen te hebben ontwikkeld, op den kleinen aardbol het zedelijk bewustzijn, den waarheidszin en het rechtsgevoel heeft kunnen voortbrengen, - dan denkt hij aan de geweldige obelisken, opgericht door het oude Egypte ten koste van duizenden slaven, die onder den zwaren arbeid bezweken zijn. En het is hem als vernam hij in de wroeging van zijn geweten de stem der gansche Natuur, die haren laatsten erfge-

naam, zoo deze met zijn waardigheid durft spelen en de zedewet bespotten, van verraad beschuldigt, gepleegd aan het gansche heelal hetwelk dan immers te vergeefs zou hebben geleden, gezwoegd, gestreden, gedood!

> Le remords, c'est la voix de la Nature entière
> Qui dans l'humanité gronde son héritière:
> Qu'as-tu fait du prix de mes maux,
> Des trésors de douleur dont j'ai pétri ta pâte,
> Toi pour qui j'ai broyé froidement et sans hâte
> 'Sous mes pilons tant d'animaux?'

Deze dichterlijke gedachten overwinnen den laatsten schroom van den denker. Hij gevoelt dat de wenschen van zijn gemoed zich harmonisch strengelen om de eischen der rede, dat hij den dichternaam weer zonder vrees dragen mag. En, in een der slotkoren van zijn gedicht, durft hij alle bronnen en stroomen die ooit een afgematten pelgrim verkwikt hebben, toeroepen, dat geen van alle zoo verfrisschend is geweest voor de lippen van den vermoeide als de 'Waarheid weldadig is voor de oogen die dorsten naar licht.

Mag deze triomfkreet van den denkenden dichter met volle instemming worden aangehoord en toegejuicht? Of zullen wij moeten erkennen dat het ook Sully Prudhomme niet gelukt is tusschen wetenschap en poëzie een verbond te sluiten, dat elk der beide machten 'souverein' laat 'in eigen kring' en toch ook in ongestoorde en vruchtbare harmonie beide vereenigt? Heeft ook hij misschien ten slotte door een vleugelslag der fantasie, door een poëtisch machtwoord, een quaestie opgelost wier beantwoording, zoo ze ooit mogelijk is, aan de wetenschap verblijven moet?

Ik kan het niet inzien. Voorzeker, hij heeft niet alle vragen beantwoord die in het probleem van den oorsprong en de waarde der rechtsidee liggen opgesloten. De dichter erkent trouwens zelf dat hij de Sphinx nog niet overweldigd heeft die, onbewegelijk en stom, met de zware klauw op zijn borst en den doordringender blik in zijn oog, hem ondervraagt.

> Mais, dompteur résolu, fermant sur moi la loge,
> Devant le monstre obscur je me suis obstiné,
> Et je reste invaincu sans avoir deviné!

Doch, ook indien de onvermoeide onderzoeker zijn nachtwaken verlengd had; ook indien hij tot het inzicht gekomen

was dat het geestelijk erfgoed, hetwelk zijn zedelijk bewustzijn hem openbaart, gelijk ieder ander, een vrucht is van den strijd om het bestaan, tusschen tal van opvattingen en gewoonten gevoerd, en, onder den invloed der wisselende omstandigheden, nu eens in dezen dan in dien zin beslist; ook indien hij den oorsprong der zedelijke oordeelen en der zedelijke idealen in lager sferen had moeten zoeken dan met zijn verheven opvatting van hun waarde schijnt te strooken; - ook dan nog had de dichter, naar ik meen, niets aan zijne waardeering zelve behoeven te veranderen.

De eigenlijke beteekenis van zijn dichterlijk-wijsgeerig onderzoek, tevens de vrucht van zijn studie, is deze, dat hij nauwkeurig onderscheid maakt, vooreerst tusschen het gebied der *natuur* en het gebied der *zedelijke* orde, ten andere tusschen een quaestie van *verklaring* en een vraag van *waardeering*. Deze grensbepaling laat de wetenschap alle gezag behouden, snijdt den weg af aan fantasiën zonder werkelijkheid en aan klachten zonder grond, en geeft der poëzie haar volle vrijheid van beweging terug.

Nu is het waar dat Sully Prudhomme verder schijnt te gaan, dat hij ten slotte in zijn eigen rechtsgevoel den triomf meent te speuren van het gansche heelal, een vergoeding voor het eindeloos leed dat duizenden van eeuwen lang geleden is. Maar deze voorstelling geeft hij blijkbaar niet uit voor een stuk wijsbegeerte. Zij is de dichterlijke weerklank van de innige vereering welke hij die geestelijke schatten toedraagt: geen metaphysica die iets poogt te verklaren, maar poëzie die iets poogt te vertolken. Niet omdat het recht kan roemen op een zoo geheimzinnige geboorte, wordt het door den dichter verheerlijkt; maar omdat het zoo hoog bij hem staat aangeschreven, zoekt zijne fantasie naar een beeld, een tafereel waarin het gemoed die waardeering kan uitspreken. Die waardeering wordt bepaald door de machtige werking der zedelijke drijfveeren, door hun zegenrijken arbeid, niet door de geschiedenis van hun oorsprong. Is dit standpunt misschien alleen dichterlijk te rechtvaardigen, niet wetenschappelijk te handhaven? Er zijn er die het beweren. En toch zullen die zelfde critici er geen oogenblik aan denken om de vraag, of de geuren en kleuren der roos deze tot de koningin der bloemen maken en tot het bevalligste tooisel in de lokken eener zestienjarige, afhankelijk te stellen van die andere, of de plant die

haar voortbracht in de serre eener villa dan wel in het dakvenster eener arme woning gekweekt is, of de strijd om het bestaan dan wel de tooverstaf eener vriendelijke fee haar het aanzijn schonk. Welnu, heeft Sully Prudhomme iets anders gedaan dan hetgeen zij zich veroorloven?

IV.

Wetenschap en poëzie raken elkaar telkens en op allerlei wijze in de gedichten van dezen gunsteling der Muzen, tevens een der meestbegaafde kweekelingen van Pallas Athene. Terwijl zijn kennisdorst hem naar de kale werkplaatsen van den natuurkundige drijft, wekken de geheimen die hier voor zijn oog ontsluierd worden, in zijn geest allerlei poëtische gedachten, die op hunne beurt tint en kleur verleenen aan de strenge lijnen door de kennis geteekend. In dezen vorm echter schijnt de vereeniging der beide machten nog niet veel meer dan een vriendschap, die de eene gastvrij en mild hare goede gaven met de andere doet deelen.

Inniger wordt het verbond wanneer de poëzie der wetenschap haar geleide aanbiedt bij het binnentreden van den doolhof der waarheid, opdat het rythmus harer beweging te gemakkelijker de orde doe ontdekken waarin de kronkelpaden zich door elkaar slingeren; of wanneer dat geleide wordt aanvaard in de verwachting dat het der poëzie gelukken zal de belangstelling van het gemoed te winnen voor de strenge waarheid door de wetenschap gepredikt.

Maar de vereeniging der beide machten krijgt eerst dan haar volle beteekenis wanneer de poëzie de wetenschap ongeduldig heendrijft naar de verhevenste en diepste vragen, om vervolgens rustig naar het antwoord harer zuster te luisteren, en andere wegen in te slaan zoodra die, welke zij vroeger in dartelen overmoed betrad, in naam der waarheid haar worden ontzegd; wanneer de wetenschap, zoodra zij een vraagstuk ontmoet dat niet tot haar rechtsgebied behoort noch ooit behooren kan, een vraagstuk van waardeering, op hare beurt eerbiedig ter zijde gaat en het woord laat aan haar die hier te beslissen heeft; wanneer de poëzie, die over de macht van gemoed en verbeelding beschikt, de geestdrift wekt die den mensch tot handelen drijft, en de wetenschap het licht ontsteekt waardoor dat handelen vruchtbaar

wordt; wanneer de dichter voor geen enkele waarheid terugdeinst en zijn Muze dwingt tot kalmer tred zoodra haar vleugelslag gevaar mocht loopen de helderheid van zijn oog te benevelen, maar tevens gereed staat om zijne bezieling haar volle kracht te laten ontplooien zoodra de eisch om gloed en leven luider klinkt dan de eisch om licht.

Deze harmonie van denken en dichten is het ideaal dat ons toespreekt uit de verzen van Sully Prudhomme. Hij moge het nog niet in allen deele zelf verwezenlijkt hebben, hij heeft het blijkbaar aanschouwd en den weg gewezen die er henen leidt. Daarom achten wij dezen dichter een echten zoon van onzen tijd, een onzer voorlichters op de banen der toekomst; en wij roepen hem toe, als een woord van sympathie, wat hrj Alfred de Musset toeriep als een verwijt:

> Oui, tu naquis à point dans la crise où nous sommes,
> Ni trop tôt pour savoir, ni pour chanter trop tard.

Zoo het nieuwe verbond tusschen wetenschap en poëzie nog niet zijn volle beslag kan krijgen, hier staat ten minste een der getuigen die waardig is het te bezegelen.

En dat verbond moet komen. Schuilt niet in ieder onzer een weetgierige en een droomer? Gevoelen niet de edelsten en de stoutmoedigsten onder de beoefenaars der wetenschap dat waar de stroomen der poëzie ophouden te vloeien, het licht wel niet wordt uitgebluscht, maar de beweegkracht verlamd wordt? En is het niet, in deze gelukkige tijden van onverdroten waarheidszin en dorst naar werkelijkheid, dubbel noodig om, door het tot stand brengen eener gezonde vereeniging tusschen poëzie en wetenschap, de macht van elk eenzijdig en onaandoenlijk realisme te breken?

De juiste voorwaarden van dat verbond te zoeken, voor zich zelven en zijne omgeving, is een taak veler inspanning waard. Het valt niet gemakkelijk, naar het bekende beeld, dat van de roeping des christens gebezigd is maar dat wij hier kunnen overbrengen, tegelijkertijd slang en duive te wezen; wie omzichtig, met scherpen blik langs den grond moet kruipen, verliest licht de gave om onbezorgd de vleugels uit te slaan; en menigmaal heeft de poëtische vlucht den geest ongeschikt gemaakt voor kalmer arbeid in lager sferen. Het gevaar blijft groot dat de slang de duive verslindt, of dat de duive schuw de slang ontwijkt. En toch ligt in dat paradoxale beeld het geheim opgesloten van het echte, gezonde geestesleven des menschen.

In onzen tijd zal de wetenschap niet meer van den dichter verlangen dat hij een behagelijk kleed weve voor haar strenge gestalte. En zoo er in deze eeuw een Lucretius mocht opstaan, hij zal niet, als de dichter-wijsgeer van het romeinsche keizerrijk, zijn verzen bij de honig vergelijken waarmede een verstandig geneesheer de randen van den beker bestrijkt voordat het bittere geneesmiddel aan het kranke kind wordt aangeboden. Wie zal er nog aan denken, de scheikunde aantrekkelijk te maken door iedere chemische verbinding voor te stellen als een ‘Wahlverwandschaft?’ De wetenschap spreke voor zich zelve! Hare aantrekkelijkheid ligt in de geheimen die zij ontsluiert en in hare telkens vernieuwde beloften.

Toch kan de geleerde sympathie koesteren voor diegenen onder zijn vakgenooten wier dichterlijke natuur er hen onwillekeurig toe drijft om de onthullingen der historie, zelfs de openbaringen der natuurwetenschap, zoo voor te stellen dat er in ruimer kring belangstelling voor wordt gewonnen, dat de strenge taak der studie ‘met hart en ziel’ aanvaard wordt. Alleen dan mag hij toornen wanneer een deel der waarheid, hoe gering ook, aan de eischen van den vorm wordt opgeofferd, of wanneer een of andere droomer, die een paar kleuren aan zijn palet heeft ontleend, de nevelachtige panorama's der fantasie wil laten doorgaan voor de vergezichten der kennis.

Maar het is toch niet bovenal ter wille dier kleine diensten dat de poëzie aanspraak kan maken op de ongeveinsde hulde der wetenschap en, op voet van gelijkheid, een verbond met die machtige kan eischen. De ware beteekenis der poëzie ligt hierin dat zij de groote, de onmisbare drijfkracht is van het leven, dat geen daad van beteekenis tot stand kan komen, zoo niet de gemoedsbeweging, door de verbeelding gewekt of versterkt, de traagheid opheft en de veeren van het geestesleven spant. Zonder dat vermogen om diepe indrukken te ontvangen en die indrukken in sprekende beelden te vertolken, geen kunst, geen geestdrift, geen daden van liefde en recht, geen belangstelling, geen vooruitgang, en ten slotte ook geen wetenschap meer.

Wat baat den veldheer al zijn tactische kennis, zoo de held in hem niet trilt van verontwaardiging bij het aanschouwen van zijn verdrukt vaderland, zoo zijne verbeelding hem geen juk der schande voor de oogen toovert dat zijn machtige vuist moet verbreken? Het is waar, zoodra hij den aanval waagt,

moet niet meer zijn drift, maar mag alleen zijn kennis hem leiden; de keuze zijner wapenen behoort aan de wetenschap, aan haar alleen; maar zoo de geest der oude ridders niet in hem leeft, hij zal ze niet aangorden.

Het is de groote fout der vroegere geslachten geweest dat zij aan het beeld der fantasie, uit een indruk geboren, niet alleen den drang tot handelen ontleenden, maar ook het licht dat hen bij het volvoeren hunner daden moest leiden. Het was de dwaling van den duivelbanner, die, ontzet bij het gezicht van een zinnelooze, den armen lijder ten prooi waande aan de folteringen des Boozen, en daarom met machtelooze bezweringen de kwaal poogde te overwinnen. Het was, en is nog heden, de dwaling der revolutiemannen die, afgaande op het beeld dat de ellenden der maatschappij hun voor den geest roepen, maar onbekend met de voorwaarden van haar bestaan, met een forschen ruk die kluisters pogen te verbreken. De verstandige medicus en de bekwame socioloog leggen glimlachend die dwaze en onvruchtbare middelen ter zijde. Maar toch moet ook in hun geest, zoo zij mannen der daad willen worden, een oogenblik het oude visioen hebben geleefd

Een zeer verklaarbare reactie tegen die oude dwalingen, tegen dat blind voorthollen op grillige paden, doet thans bij menigeen den waan geboren worden als zou het voldoende zijn de dictatuur der wetenschap, met name der natuurkennis, af te kondigen om het ware koningrijk te doen komen. In die reactie vindt ook Zola's sofisme zijn verontschuldiging. Maar, zal het leven iets meer zijn dan zien, oordeelen en weten, dan moet naast de fakkel der wetenschap het heilig vuur der poëzie ontstoken blijven; dan moet het aantal verminderen van hen die niet ophouden te vragen waar zij gaan moeten, maar die geen voet verzetten, die alle lichten in hun geest hebben ontstoken, doch, in plaats van een dier flambouwen ter hand te nemen, er eenvoudig een lichtkroon meê sieren ten gerieve hunner kleine woning.

Van alle zijden omspoelt de onafzienbare en onpeilbare oceaan onze levensboot. Helder zij het oog van den stuurman wiens vuist het roer omklemd houdt. Maar wat baat hem die scherpe blik, die vaste hand, zoo de vrije, frissche wind niet lustig en forsch de blanke zeilen doet zwellen?

Parijs.

A.G. VAN HAMEL.

Politiek overzicht.

Rotterdam, 22 Maart.

Hij had wel niet zijn roem overleefd, de peinzende zwijger, de hartstochtelijke ziener, die op 6 Februari in zijn nederige woning te Chelsea de oogen sloot, maar het was toch, alsof de aarde onder zijn voeten heen was voortgewenteld, en de kinderen van onzen tijd nog wel bewonderend tot hem opzagen, als tot een ster aan het firmament, maar, zich al verder van hem verwijderende, zijn woorden niet meer verstonden en zijn gedachten niet meer grepen. Een politiek persoon was Carlyle niet; toch zal eens de geschiedschrijver van onzen tijd, wil hij verder doordringen dan de oppervlakte der dingen, den naam van den Schotschen wijze niet mogen verzwijgen. Want legeraan voerder was hij in dien hoogeren strijd der geesten, die ten slotte de richting bepaalt waarin de wereldgeschiedenis zich beweegt, en die zich afspiegelt in de lagere orde der verschijnselen, in het politiek bedrijf en in den dagelijkschen strijd om het bestaan. Thomas Carlyle en Herbert Spencer zijn de twee machtige antipoden, tusschen wie te kiezen had al wie in het Engeland onzer dagen, gaarne medevarende op den breeden stroom der moderne ontwikkeling, zich zelf echter rekenschap wilde geven van den koers, dien hij te volgen had, en omzag naar een kompas om zich te richten in zijn vaart. Het kan niet twijfelachtig zijn, wie de meeste volgers heeft gewonnen. De poëtische mystiek, die het wezen der dingen poogt te ontraadselen, maar inderdaad de tastbare werkelijkheid in eene reeks nevelbeelden oplost, en het hartstochtelijk teleologisch geloof, dat de macht van het individueele niet verklaart, maar den eerbied voor het individueele machtige tot een dogma verheft, werden ledige klanken voor een geslacht, dat, met logica en mechanica opgevoed, met de ervaring als kenbron en langs den weg van het methodische denken, telkens een nieuwen

schakel wist te ontdekken van den keten, die al het zijnde verbindt, en zich aangetrokken voelde tot die klare leer, die in alle ontwikkeling het product ziet van de werking der massale krachten en in al het individueele een vorm in een proces van evolutie, dat al het geschapene doorleeft. Dat deze beschouwing leiden kon, en dikwijls leiden moest, tot die platte levensopvatting, die stoffelijken vooruitgang najagende, voor alle hoogere aandoeningen en fijnere genietingen onvatbaar is, was Carlyle voortdurend een doorn in het vleesch; maar voldingend is reeds bewezen, dat zij niet uit haar aard onvruchtbaar is in 't scheppen van een poëtischen zin en een fijnbesnaard gemoed, - of was niet Engelands groote dichteres, die kort voor Carlyle heenging, was niet George Eliot het pleegkind van Spencer?

Het is een voorrecht van groote geesten, dat zij straffeloos eenzijdig kunnen zijn. Wij, armeren van geest, die den moeielijken ontdekkingstocht op het onbekende gebied niet hadden te verrichten, merken die eenzijdigheden op, waar wij volgen in het afgeteekende spoor. Onbepaald aan te nemen en te verwerpen kan onze taak niet zijn: toetsende en vergelijkende hebben wij ons voor eenzijdigheid te vrijwaren. Meermalen gelukt het dan zelfs in antipoden aanrakingspunten te ontdekken.

De eenzijdigheid in Carlyle's heroënvereering toegegeven, ligt er echter aan die leer geen waarheid ten grondshig? Bepalen wij ons tot het domein der feiten, reeds dadelijk staaft de ondervinding het, dat er van tijd tot tijd in ons midden groote geesten opstaan, die door een onverklaarden invloed hun gezag opleggen als een gezag van hooger orde. Zij dwingen da menschheid, soms haars ondanks, soms met volle geestdrift, de paden te bewandelen, die zij voorteekenen, en voeren haar als blindelings mede naar het doel, dat zij beoogen. Gij weet dikwijls niet te zeggen, waaraan zij dat overwicht hebben te danken. Gij spreekt van een onverzettelijken wil, van buitengewoon organiseerend talent, van scherp inzicht in de omstandigheden, bij gebreke van een beter woord wellicht van genie; maar gij verheelt uzelven niet, dat er toch ook dikwijls mannen geweest zijn, wien gij om dezelfde eigenschappen een zelfde gezag zoudt hebben voorspeld en wier leven niettemin is voorbijgegaan, zonder in de geschiedenis der menschheid een diep spoor te hebben achtergelaten. En gij komt ras tot de overtuiging, dat er een zekere

samenloop van innerlijke hoedanigheden en uitwendige omstandigheden noodig is, en bovenal geloof van den man zelven in zijn roeping en geloof van zijn omgeving in dien man, waardoor hij als voorbestemd schijnt een groot doel te volbrengen. Te geheimzinniger vindt gij die macht, omdat gij dikwijls ziet, dat ten slotte uit hun arbeid de zegenrijkste gevolgen voortspruiten, die zij zelven niet hebben beoogd, doch die als door een hoogere macht gewild zijn, welke van hunner handen werk tot haar doel gebruik maakt. Dit alles nu verklaart de macht dier persoonlijkheden niet, maar wel den bij velen diep gewortelden eerbied voor die helden. En al betoogt Spencer ook met alle klaarheid en alle kracht van redenen, dat de grootste mannen mede niet anders zijn dan werkende krachten die het uitvloeisel zijn van en gedetermineerd worden door een reeks van krachten, en dat hun handelingen afhangen van het milieu, waarin zij werken, met die verklaring heeft hij den geheimzinnigen invloed niet verklaard, die van hen uitgaat, den stralenkrans niet, die voor het oog der menschen om hun schedel schittert. Doch ook hij - het kan niet anders - moet, waar hij de wetten der geschiedenis opspoort, rekenen met dat gevoel vanvereeringen bewondering, hij moge het dan als ongegrond verwerpen, dat de meusch- heid bezielt voor die machtige helden; want dat gevoel is een ontzagwekkende macht, en het is immers juist Spencer zelf, die leert dat de handelingen der menschen veel meer door de aandoeningen van 't gevoel bestuurd worden dan door het redelijk weten.

Maar gij herinnert mij, lezer, dat ik mij neergezet had om te schrijven over de politieke geschiedenis der afgeloopen maand en dat ik niet weinig naar de velden der abstracte bespiegeling ben afgedwaald. Niet zoover, als gij denkt. Die heros in het rijk der verbeelding met zijn heroënvereering was onbillijk als hij klaagde, dat zijn volk, dat zijn tijd hem niet meer hoorde. Of is soms de heldenvereering dood? De theorie moge met haar ontleedmes en haar kritische veder de macht van het individueele verkleinen en het verborgenste niet te heilig achten voor haar analytisch onderzoek, niet minder dan vroeger - en hiermede komen wij uit de ijle bespiegeling met beide beenen in de werkelijkheid neer - heeft bij de massa's de onberedeneerde vereering voor, de kritieklooze onderwerping aan het machtige de overhand, als haar gevoel wordt meegesleept, haar verbeelding geprikkeld. Ja, nog sterker: zoozeer is

het haar een behoefte te aanbidden, dat zij, waar de heroën ontbreken, die men zegt dat inderdaad schaarsch worden in onzen tijd, zelf zich die halfgoden scheppen en door haar vereering met geleenden luister omkleeden personen, die door eigen beteekenia niet zoozeer zouden uitblinken. Het is ook dit zoo algemeene gevoel, waardoor bijwijlen de bezadigdste denker zich kan laten medesleepen, dat steeds een steunsel zal vormen voor het monarchale beginsel ook bij de meest democratische volken. Er zijn nog Franschen genoeg, die het den heer Grévy niet kunnen vergeven, dat niets in zijn optreden en handelen in staat is hen te verblinden en te vervoeren, en de bescheidenheid en teruggetrokkenheid van den president zijn de minste der oorzaken niet, waardoor aan den voorzitter der kamer met zijn schitterend redenaarstalent het gezag verzekerd wordt over de massa's, die behoefte hebben aan een afgod. In de veel democratischer republiek aan de overzijde van den oceaan predikt de zegetocht, dien generaal Grant na zijn wereldreis door alle staten der Unie deed en waarbij deze ten troon geheven middelmatigheid werd gevierd meer dan een monarch kon wenschen, een zelfde moraal. Wij behoeven overigens maar aan Duitschland te denken, om getroffen te worden door een herosvereering op de kolossaalste schaal, hier te begrijpelijker, omdat bij den duitschen Rijkskauselier inderdaad alle woorden en daden, tot zelfs zijn zwakheden, spreken van een ontzettende kracht. En heeft in Engeland zelf niet de vereering voor den persoon van Gladstone een groot aandeel in de bereidwilligheid waarmede de natie hem steunt in zijn politiek, gelijk zij juichte in zijn oppositie?

Van Rusland ware het niet eens noodig geweest in dit verband te gewagen, daar 't bij een zoo weinig ontwikkeld volk volstrekt geen verwondering kan baren, dat aanbidding van den absoluten Czaar er een geloofsartikel is, zoo niet op nieuw een losgebarsten onweer, thans met noodlottiger afloop dan vroeger, ons dwong het oog daarheen te wenden. Eindelijk is het gruwelstuk gelukt, of - moeten wij zeggen, is het vonnis voltrokken? Het hangt er maar van af, of men let op het individueele feit, of het verband zoekt, dat het schakelt aan verleden en toekomst. De eerste indruk kon geen andere zijn, dan medelijden met den rampzaligen monarch, voor wien sinds een tweetal jaren het leven, omringd door de geheimzinnigste verschrikkingen, geen leven meer was, en afgrijzen

over de ongehoorde onverschilligheid en koelbloedigheid, waarmede de nihilisten alles wisten dienstbaar te maken voor hun misdadig doel, ja tot het bereiken daarvan speelden met menschenlevens. Verwondering bij niemand: zoozeer was een ieder overtuigd, dat voor het slachtoffer de tafelen van zijn noodlot waren geschreven. En dan dacht men aan die in 't donker werkende misdadigers, die den weldoener van zijn volk gezworen hadden te vervolgen tot in den dood. Toch is het noodig een weinig verder te denken. Is het wonder, dat de man, die als God wordt verheerlijkt en met onmetelijke macht wordt bekleed, aan de andere zijde een immer aangroeiend kapitaal van haat tegen zich ophoopt? De Czaaar aller Russen heeft het lot van millioenen in handen, maar moet dan ook de verantwoordelijkheid torsen voor het lot van millioenen; van hem alleen gaan alle weldaden uit, maar hem alleen worden dan ook alle wandaden toegerekend die bedreven zijn in zijnen naam; als voor een God knielden voor hem zijn volken, maar ook dezen despotischen Zeus verrees een Prometheus, die niet boog, al werd hij ook geketend aan de rots. Men heeft gevraagd: wat baat toch den nihilisten die moord? Inderdaad niets naar het zich laat aanzien; waarschijnlijk zal hij hun zelfs schaden. Maar zij waren de periode der berekening voorbij. Aan de vastberadenheid der wanhoop alleen was het woord. Het scheen hun een dure plicht hem te treffen, dien zij leerden beschouwen als de incarnatie der willekeur, die hen tot wanhoop vervoerde.

Men zal hier, naar ik vertrouw, geen pleidooi willen lezen, waar slechts verklaring beoogd werd. Een verklaring trouwens, die nog ruimte laat voor vragen, welke het zaak van een pleidooi zou zijn behendig weg te goochelen. Bepaaldelijk de vraag, of de toestanden dan zoo wanhopig waren, dat zij als van zelf tot uiterste middelen dreven, en of niet juist dat voortdurend grijpen naar de uiterste middelen verbetering der toestanden voorkwam. Dit juist te schatten is voor hem, die niet meeleeft in die omstandigheden, hoogst moeilijk. Maar men mag aannemen, dat bij alle tijdelijke verbetering, die wij ook vroeger gelegenheid hadden op te merken, de ontevredenen geheel onbevredigd moesten blijven, omdat toch elke verbetering slechts bij wijze van concessie gegeven werd, om mogelijk eens weer bij wijze van gril teruggenomen te worden, daar het stetsel van willekeur onverzwakt bleef bestaan. Het is een zware

erfenis, die in handen van Alexander III is nagelaten; hoe zal hij haar beheeren? Voorheen heette hij panslavistisch, als alle jonge Russen, liberaal, als alle troonopvolgers. Maar opgevolgd te hebben is geheel iets anders dan te zullen opvolgen, en daarom wagen wij niets te voorspellen, maar willen wij wachten. Teekenen wij slechts aan, dat zijn eerste manifesten beloven voortzetting der buitenlandsche politiek zijns vaders - en geen constitutie.

Keeren wij inmiddels tot Frankrijk en Engeland terug. 't Is onmogelijk tegenwoordig van Frankrijk te spreken, zonder onmiddellijk te denken aan één man, die zonder met een rechtstreeksch gezag te zijn bekleed, bijna zonder te handelen en te spreken, toch naar eenstemmig getuigenis van vriend en vijand, al wordt dat getuigenis ook beiderzijds met weerzin gegeven, het lot van het land bestuurt. Frankrijk is inderdaad het sprekendste voorbeeld eener zeer ontwikkelde natie, die meer dan eenige andere door de slagen des noodlots getroffen voor haar blind vertrouwen in het persoonlijk gezag en haar dwepen met al wat uitblinkt, desniettemin als door een ingeschapen behoefte altijd weer zich overgeeft en leiden laat door enkelen, afstand doende van het zoo duur gekochte zelfbestuur. Aan waarschuwingen tegen het *gouvernement occulte*, het *pouvoir personnel* geen gebrek; met de meest mogelijke goede trouw worden zij geuit door bladen en personen, die straks toonen zelf het meest onder den indruk te staan van dat gezag; een ieder gevoelt, dat het verkeerd is en gevaarlijk steeds tot één persoon op te zien en van dien alleen alle heil te wachten, en niettemin houdt men niet op dien persoon als de fetis-dienaar zijn fetis op te tooieu en te koesteren. En gelijk die afgodsdienaar zijn idool mishandelt en verschopt, als hij in 't ongeluk geraakt is en zijn god hem niet redt, zoo kan ook weder de tijd komen, dat de fransche natie haar afgod neerstort van zijn troon. Ongelukkig worden in de geschiedenis der volken die vonnissen doorgaans eerst geveld, als het te laat is.

Gambetta's vijanden gaan zeker te ver, als zij hem misdadige plannen toedichten of beweren, dat hij willens en wetens Frankrijk wil sleepen in een politiek van avonturen. Dat een man van zijn gaven eerzucht heeft, moge den nijd opwekken van de velen, die de aandacht inroepen voor hun onbeduidendheid door het werpen van slijk op wat boven hen staat, niet daarin kan iets bedenkelijks gevonden worden. Ook kan men het den vurigen redenaar en den

talentvollen politicus niet euvel duiden, dat hij van zijn overwicht op de kamers en de ministers gebruik maakt om aan zijn politiek de zegepraal te verschaffen. Maar de wegen, die hij inslaat, zijn gevaarlijk: het zijn niet de koninklijke banen, het zijn verborgen kronkelpaden. In zijn onverantwoordelijke positie beheerscht hij hen, die de regeeringsdaden met hun verantwoordelijkheid moeten dekken; in zijn boven de partijen verheven stelling als voorzitter der kamer blijft hij feitelijk de leider der meerderheid; terwijl hij niet geroepen is een richting aan de politiek te geven, wil hij echter geen daad van politiek beleid laten geschieden, zonder daarop den stempel van zijn wil te hebben gedrukt. Hij plaatst zich zelf op die wijze voortdurend buiten de sfeer, waartoe zijn taak bepaald behoort te blijven. En het bedenkelijkst van alles is, dat èn hij zelf èn de natie voortdurend, wellicht beide te goeder trouw, zich zelf blinddoeken, zoodat zij het buitengewone van zulke verhoudingen, zoo zij 't al onbestemd gevoelen, volstrekt niet zien. Wie weet, wanneer zij eens de oogen openen, waarheen zij dus geblinddoekt zijn afgedwaald.

Deze overwegingen gronden zich voornamelijk op de rede, die Grambetta heeft uitgesproken bij de op zich zelf onbeduidende interpellatie over de geweren, die de regeering aan Griekenland had willen verkoopen en waarvan zij ten slotte den verkoop belette, zelfs toen die door particuliere personen was gesloten. Toen werd het *gouvernement occulte* voor het eerst op de tribune ter sprake gebracht en dus Gambetta als uitgedaagd om het woord op te nemen. Wat wonderlijke zelfmisleiding, die luide toegejuichte rede, of zoo 't geen zelfmisleiding was, dan wat verregaand boerenbedrog! Dat hij zijn doel bereikte, namelijk om bij vele getrouwen de sporen van wantrouwen uit te wisschen, is zeker. ‘Ik ontken, dat er een *gouvernement occulte* is,’ riep hij uit, en de republikeinsche pers in koor aan 't herhalen: ‘er is geen *gouvernement occulte!* hij heeft het immers zelf gezegd!’ Beziet men wat nader, wat ‘hij zelf’ gezegd heeft, men wordt wel diep overtuigd van de macht van het gesproken woord, waar het tot werktuig dient aan een man als Gambetta tegenover een licht ontvlambaar gehoor, daar hier zijn vlag voldoende bleek om een zoo bij uitstek povere lading te dekken. Nooit, zegt de redenaar, was hij tusschen beide gekomen bij de ministers om invloed uit te oefenen op hun meeningen en besluiten; - hoe kon het mogelijk zijn, dat de machtige voorzitter der

kamer zich zoo angstvallig buiten alles hield, terwijl toch natuurlijk ieder lid der kamer, en met volkomen recht, waar hij kan, de ministers tracht te bewerken voor wat hem voorkomt in 'slands belang te zijn? Nooit had hij eenige instructie of mandaat gegeven aan eenigen ambtenaar der republiek; - alsof iemand hem zou beschuldigen van dergelijke rechtstreeksche gezagsaanmatiging, die hem in aanraking zou kunnen brengen met den strafrechter! Nooit had hij gehoord van de voorgenomen zending van Thomassin naar Griekenland, die als zijn werk was afgeschilderd, voordat de missie was afgesprongen; - hij zou dus niet gehoord zelfs hebben, wat iedereen wist! ‘Ik heb mijn politiek, maar ik heb ze hier niet te onthullen’ - is dat de taal van een volksvertegenwoordiger, of niet veeleer van een man, die langs geheimzinnige wegen een verborgen doel najaagt? ‘Ik zal mij mijn reserves voorbehouden, tot den dag, waarop het mijn land zal goeddunken mij duidelijk aan te wijzen om een andere rol te vervullen’ - behoorde die pretendententaal op deze tribune te worden geuit?

De welsprekendheid vierde een schitterenden triomf, maar de logica en het gezond verstand en de politieke moraliteit? Nog slechts een feit tot toelichting, brutaal als feiten zijn. *Scrutin de liste* en *scrutin d'arrondissement* zijn aan de orde. Een ieder weet, dat het eerste stelsel Gambetta's stokpaardje is en dat vooral hij aan de geheele quaestie een zoo overwegend belang heeft gegeven. Een ieder weet ook, dat de president der republiek ten gunste van het andere stelsel is gestemd en dat dit, behalve om andere redenen, ook daarom onder de republikeinen een grooten aanhang heeft. De ministers weifelen en houden zich liefst onzijdig. Wat doet nu Gambetta? Nog maar enkele dagen, nadat hij alle verdenking van inmenging in de politiek ver van zich heeft geworpen, brengt hij in alle staatsie een alom aangekondigd bezoek aan Grévy, en terstond is de pers gereed op dit bezoek als op een evenement van veel belang te wijzen en het niet tegengesproken gevolg hieraan vast te knoopen, dat door Gambetta's invloed is voorkomen, dat het ministerie zich voor den *serutin d' arrondissement* verklaart.

Het kan niet tegengesproken worden, dat de republiek onder de bevolking steeds meer en meer veld wint. Herhaaldelijk merkten wij het op, en telkens komen nieuwe feiten het bevestigen. Zoo doen er zich nu zelfs sporen van toenadering voor in legitimistische kringen, waarbij zich het voor buitenstanders vermakelijk schouwspel

vertoont van oneenigheid tusschen de geestelijkheid, die 's pausen wenschen volgend tot kalmte en vrede maant, en de heetbloediger adel, die *plus papiste que le pape* geen gelegenheid wil voorbij laten gaan om de aloude leliënvaan te zwaaien. Inderdaad de tijd kan niet ver zijn, dat de tegenstanders der republiek een zeker nog wel woelige, maar naar getalsterkte uiterst geringe fractie van het volk zullen uitmaken. Mocht men dan inzien, dat waarlijk de strijd over republiek of monarchie, Orleans of Chambord of Bonaparte, alle belang mist, maar dat de groote strijdvraag, waarvan de toekomst van een volk af'hangt, deze is: persoonlijk gezag of ware vrijheid?!

Maar vrijheid moet niet in losbandigheid ontaarden: ziedaar wel een van de meest afgezaagde waarheden, waarvan ik allerminst de juistheid zal ontkennen, al wordt zij ook tallooze malen misbruikt om elken dwang te verdedigen. Er is een hemelsbreed verschil tusschen het waarlijk vrij zijn en het los zijn van alle banden. Waar een aantal krachten moeten samenwerken tot één doel, gelijk in de menschenmaatschappij het geval is, blijft een zekere leiding, en dus ook anderzijds een zekere overgave onvermijdelijk in het belang van allen zoowel als van een ieder. En groote daden zijn zelden tot stand gebracht zonder geloof in en geestdrift voor de mannen, die tot leiders der volken als waren aangewezen. Maar daarom behoort niet aan de kritiek het zwijgen te worden opgelegd, moet de enkele geen afstand doen van het onvervreemdbaar recht om zelf te oordeelen en zelf te kiezen. Dat die twee eischen vereenigd kunnen worden, daarvan geeft thans Engeland een treffend bewijs. Hoe het grootste deel der engelsche natie zich door geestdrift voor Gladstone heeft voelen medesleepen, hoe een ieder vast geloofde in zijn macht om de engelsche politiek in eerlijker en eervoller banen te sturen, hoe het parlement zich vol vertrouwen aan zijn leiding overgaf, niemand wien dit alles niet versch in 't geheugen ligt. Maar heeft daarna nu de natie toegestemd haar oordeel aan banden te leggen? De treurige Transvaalhistorie leert het ons anders. De stemmen, die zich terstond hier en daar verhieven om op herstel van onrecht aan te dringen, zijn aangegroeid tot een machtig koor. Vergadering op vergadering werd belegd om tegen de onrechtvaardige annexatiepolitiek te protesteeren; tijd, moeite noch kosten werden gespaard om een volk aan recht te helpen, dat tegen Engeland de wapenen heeft opgevat; een aantal mannen van aanzien en talent hielden niet op de publieke opinie te bewerken en tegenover Gladstone

het '*I'll talk him out of patience*' van Desdemona toe te passen Het doet niet alleen ieder Hollandsch hart, maar ieder, die gevoel heeft voor recht, weldadig aan te ontwaren, hoe die beweging onder het Engelsche volk met den dag veld won. Ten overstaan eener zoo edele volksverheffing gaat het niet meer aan een gansche natie op de bank der beschuldigden te brengen. Veel hooger integendeel moet het pleidooi van engelsche zijde zelve ten gunste der Boeren worden aangeslagen, dan bijv. de uitbarstingen van sympathie van duitsche en fransche zijde, waaronder een zeker leedvermaak over den tegenspoed van het trotsche Albion gemengd kan zijn. Want, denken wij ons Frankrijk of Duitschland zelf in zulk een klem, als waarin het Engelsche eer- en schaamtegevoel geprangd zat, - en wie durft zeggen, dat zij altijd in hun internationale betrekkingen strikte eerlijkheid betrachtten? - zou het dan franschen of duitschen onderdanen vergund zijn zoo luide hun stem te verheffen voor het vertrapte recht tegenover de gewaande eer der wapenen; zouden er velen zijn, die het onverholen durfden, en zouden, wie het waagden, niet minstens voor landverraders worden uitgekreten?

Die overweging strekke intusschen niet om tot geringschatting voor de zich alom openbarende sympathie te manen, alleen om tot hooger waardeering te stemmen van den moed van mannen als Verney, Lawson, Trevelyan, Wedderburn, en zoo vele anderen, wier namen in den laatsten tijd in onze bladen de ronde deden. Aan het aanhouden dier schare is het zeker grootendeels te danken, dat althans de weg der bezadigdheid is ingeslagen en aan het snorkend Jingoisme niet het hoogste woord is gebleven. Terwijl wij schrijven, komt de tijding van den vrede. Heeft de Transvaal niet alles verkregen, wat men het wakkere volk zoo gaarne zou toewenschen, zal nog veel afhangen van de nadere uitwerking der voorwaarden door de koninklijke Commissie (waarin geen Boer zitting heeft), het moet erkend worden, dat ook van Engelsche zijde veel is toegegeven, en dat de regeering den zedelijken moed heeft gehad, door een groot deel der publieke opinie gedreven, om herstel van onrecht te stellen boven de zoogenaamde eer der wapenen.

Volgzamer blijkt het Engelsche volk op het stuk der Iersche politiek. Wel heeft zich in den boezem der liberale partij en het parlement een kleine fractie tegen de politiek van het kabinet-Gladstone verklaard, maar haar verzet vindt niet veel weerklank,

en de overgroote meerderheid van liberalen en conservatieven beiden heeft zich met de maatregelen tot breideling van de agrarische beweging van ganscher harte vereenigd. Toch is ongeveer van het oogenblik af, dat de wet tot schorsing der H a b e a s C o r p u s A c t is ingediend, het aantal agrarische misdrijven aanmerkelijk afgenomen en hebben vele der voornaamste leiders der Ieren meer dan vroeger tot bezadigdheid aangemaand. Zelfs was het betrekkelijk zooveel rustiger geworden, dat het kabinet er een oogenblik over schijnt gedacht te hebben de tweede dwangwet, die ter beperking van het recht om wapenen te hebben en te dragen, te laten varen. Ook nam de regeering juist, terwijl die wetten nog hangende waren, voor het eerst eenige krasse maatregelen, die de overtuiging schenen te moeten vestigen, dat een toekenning van exceptioneele bevoegdheden eigenlijk onnoodig was. Daaronder behooren de arrestatie van Michael Davitt, de ziel der L a n d L e a g u e , die zich als veroordeelde Fenian slechts met een *ticket of leave* op vrije voeten bevond, verder het tegengaan van verschillende vergaderingen en het openbreken van brieven, die vermoed werden de zaken der L a n d L e a g u e te betreffen. Toch werden ten slotte de beide dwangwetten met overgroote meerderheden aangenomen, bijna alleen door de Ieren bestreden. Twee oorzaken hebben daartoe machtig medegewerkt. In de eerste plaats de groote ontsteltenis, die in geheel Engeland gewekt is, ook onder de arbeidende klassen en de radicale bevolking door de herleving van de beroeringen der Fenians, die men algemeen met de sociale beweging in Ierland in verband. bracht. Van den aanvang van dit jaar af liepen er vooltdurend geruchten van complotten, waarin buskruit en nitroglycerine een groote rol speelden, en hier en daar werden inderdaad sporen van dergelijke complotten ontdekt. Er geschiedden inbraken in tuighuizen; men vernam van het stelen van wapenen; nu onlangs ontdekte men een poging om te Londen het *Mansion House* in de lucht te doen springen. In Londen, Birmingham, Manchester en andere groote steden zag men zich genoodzaakt buitengewone voorzorgsmaatregelen te nemen. Manchester scheen een tijd lang in staat van beleg te verkeeren, zoo zorgvuldig werden de publieke gebouwen, de gaspijpen, de waterleidingen door een buitengewone politiemacht bewaakt. Bovendien werd op een goeden morgen door geheel het koninkrijk een proclamatie verspreid gevonden van het Iersch n a t i o n a a l d i r e c t o r i u m , waarin den Ieren het recht werd

erkend om revolutie te maken, doch hun tevens op het hart werd gedrukt, dat de tijd nog niet gekomen was, maar zij zich eerst beter moesten voorbereiden; als het uur zou geslagen zijn, dan zouden allen worden opgeroepen tot den strijd voor de nationale onafhankelijkheid. Dit smaakte geheel naar de oproepingen, die vroeger van de Fenians uitgingen, en het was ook geen geheim, dat, evenals vroeger, van Amerika uit deze beweging werd aangeblazen. De verbittering en angst, op deze wijze in Engeland gewekt, is zeker in het oordeel van het Engelsche volk den Ieren niet ten goede gekomen.

Een tweede oorzaak, die de toch reeds geringe sympathie voor Ierland tot het nulpunt deed dalen, is te vinden in de houding der Iersche parlementsleden, leiders der beweging. Hun onverstandig obstructionisme, ditmaal door inderdaad geniale vindingen in een nog nooit geëvenaarde mate in toepassing gebracht, putte het geduld ook der lijdzaamsten uit en berokkende hun zelfs terechtwijzingen van hun radicale engelsche vrienden. Deze practijk kon Ierland ten slotte niet anders dan schaden, want terwijl zij vooruit reeds konden nagaan, dat hun doel, de invoering der dwangwetten te beletten, toch niet bereikt kon worden, wisten zij aan den anderen kant, dat iedere dag langer uitstel ook de indiening der toegezegde agrarische wet weder een dag verschoof. Betrof dit obstructionisme, waardoor zij alle sympathie verloren, hun uiterlijke houding, ook door hetgeen meer het wezen der zaak raakte, door hun innerlijke houding, als ik het zoo eens noemen mag, bedierven zij hun zaak voor het parlement. Want hoe zij ook betoogden, om het onnoodige der dwangwetten in 't licht te stellen, dat zij steeds tot bezadigdheid aanrieden en dat de L a n d L e a g u e zich tot wettige agitatie beperkte, wat in den laatsten tijd ontegenzeggelijk meer waar was dan een maand drie, vier geleden, zij konden zich van de smet niet schoon wasschen, dat zij sympathie zochten bij de revolutionaire elementen in andere landen (getuige Parnells bezoek aan Parijs) en dat zij hun voornaamsten steun ontleenden aan de Amerikaansche L a n d L e a g u e , die schotvrij in het land der vrijheid en uit de minste elementen der Iersche partij samengesteld, geen omzichtigheid van taal van noode had, maar met ronde woorden tot geweld en moord aanspoorde. Sir W. Vernon Harcourt, wiens scherpe tong meermalen de gemoedelijke taal van Forster afloste in de verdediging der dwangwetten, aarzelde

niet de Iersche partij aansprakelijk te stellen voor de buitensporigheden dier al te warme vrienden van overzee, en erkende tegenover mannen, die dergelijke taal uitsloegen, geen ander stelsel te willen volgen dan het stelsel om ze te vertrappen als een nest adders. Tegen deze ongehoorde felheid stak merkwaardig af de lauwe wijze, waarop de anders niet overbezadigde Ieren den aanval verweerden. Maar zij hadden dan ook hun reden, waarom zij de Amerikaansche vrienden niet geheel konden desavoueeren: de fondsen voor hun L a n d L e a g u e toch stroomen hun voornamelijk uit Amerika toe.

Zoo zijn de beide C o e r c i o n b i l l s dan wet geworden - het Hoogerhuis had natuurlijk niet het minste bezwaar ze goed te keuren -, en op grond der eerste heeft Ierlands onderkoning de H a b e a s C o r p u s A c t in een reeks graafschappen geschorst en dientengevolge een 30-tal personen doen arresteeren, onder welke de bekendste is Michael Boyton, broeder van den beroemden zwemmer en een der hoofdleiders van de liga. Op de landwet wordt nog gewacht, die bestemd zal zijn heul aan te brengen voor de diepgewortelde sociale kwaal, waarvoor geen dwangwet genezing kan schenken.

Joseph Cowen, het radicale lid voor Newcastle, die het liberale ministerie reeds lang den dienst heeft opgezegd, voorspelde in een van geest en hartstocht tintelende, maar van overdrijving niet vrij te pleiten rede, dat Gladstone's kabinet eens in de geschiedenis den naam van C o e r c i o n M i n i s t r y zou dragen. De Boeren, de Ieren, de parlementsleden waren allen de slachtoffers dier manie van C o e r c i o n . Met die klacht over den dwang, op de parlementsleden uitgeoefend, trof Cowen een van de noodlottigste vruchten van het Iersche obstructionisme, door liberalen en conservatieven beiden in arren moede aanvaard. Met de vrijheid van het parlementaire debat is het een tijd lang geheel gedaan geweest, en dit wil wat zeggen in Engeland, waar men op het stuk der parlementaire vormen en vrijheden in het angstvallig bewaren der traditie steeds een voorbehoedmiddel tegen willekeur zocht en vond. Dit verschijnsel is hoogst bedenkelijk, en dat het noodzakelijk is geworden, aan wien dan ook de schuld moge liggen, wijst op een betreurenswaardige verslapping van den geest, die steeds het vrijheidlievend Engelsche parlement tot een voorbeeld voor de gansche wereld maakte. Men zegge niet vergoelijkend, dat alleen in zeer exceptioneele gevallen dit uiterste redmiddel van opheffing der gewone regelen van het

debat zal worden aangegrepen. Zoo ergens, dan is hier het antecedent gevaarlijk en behoort het *principiis obsta* in volle kracht te gelden. Reeds toonde Gladstone, hoe het nieuwe stelsel van besnoeiïng van het debat hem aanstond, toen hij voorstelde het ook bij behandeling van een gansche reeks begrootingsposten aan te wenden, waardoor de eerste schrede zou zijn gezet op den weg om zelfs de financiëele controle van het Huis te beperken, een gevaar nog tijdig door het beslist optreden van Sir Stafford Northcote afgewend.

Het stelsel van *coupe débats*, zooals men het genoemd heeft, is ingewijd door een soort van *coup d'état* van den s p e a k e r . Het was, toen de welsprekendheid der Ieren een zitting 41 uren lang had gerekt, een zittingstijd zonder voorbeeld in de annalen van het parlement. De s p e a k e r sloot toen op eigen gezag de discussie, en, wel een bewijs hoe de Ieren het parlement tot vertwijfeling hadden gebracht, deze gezagsaanmatiging werd van beide zijden van het Huis met *loud cheers* begroet. Daarop volgde na gemeen overleg tusschen den s p e a k e r , den leider van het Huis en den leider der oppositie de motie aangaande urgentie, waarbij aan den speaker dictatoriale macht werd toegekend, zoodra op 300 tegenwoordige leden drie vierde zou verklaren, dat een wetsontwerp, motie of andere quaestie u r g e n t was. Het huis gaf zich zoodoende aan handen en voeten gebonden aan den voorzitter over en zou de deur wagewijd hebben opengezet voor de grootste willekeur, als de speaker niet zoo verstandig was geweest in een reeks van regelen voor zich zelf en den c h a i r m a n in geval van urgentie den voorzitter aan banden te leggen. Onder die regelen zijn er intusschen nog vrij bedenkelijke, onder andere de vermakelijk klinkende, dat de voorzitter het woord mag ontnemen aan een lid, dat vervelend is[1]. Later werden er weder een nieuwe reeks regelen bij gevoegd, waardoor bij behandeling in c o m m i t t e e de discussie kan worden gesmoord, door in geval van urgentie het Huis met dezelfde meerderheid als boven te doen verklaren, dat op een vooraf bepaald oogenblik het debat gesloten moet worden en alle amendementen dan terstond in stemming gebracht moeten worden. Om de ook daarbij nog mogelijke obstructie door het indienen van tallooze massa's amendementen te voorkomen, zou de voorzitter dan verder het recht hebben die amendementen, die zijns inziens reeds *implicite* zijn ver-

1 Andere parlementen ter overweging aanbevolen.

worpen, eenvoudig niet in stemming te brengen. Het nieuwe stelsel heeft uitnemend dienst gedaan bij de dwangwetten, al waren nog niet alle obstructiemiddelen uitgeput, zooals bleek in de merkwaardige zitting, waarop de Ieren zich één voor één lieten verwijderen, maar duur is de zoo vurig gewenschte uitkomst, spoedige aanneming dier wetten, gekocht. Als de thans opgezweepte hartstochten wat bedaard zijn en deze Iersche beweging tot de geschiedenis behoort, zullen wellicht Whigs en Tories het zich te laat beklagen dat zij, om zich tijdelijk uit den knel te helpen, zich zelf een strik om den hals hebben geslagen, die het voor latere voorzitters zoo verleidelijk zal zijn zoo nauw mogelijk dicht te halen. Eenige waarborg ligt althans voorloopig nog in de bepaling, dat de meerderheid voor een urgentverklaring drie vierde der tegenwoordige leden moet bedragen.

Ditmaal een enkel woord over de nieuwe wereld tot besluit. Ook Amerika, waar Carlyle in Emerson een geestverwant had, maar overigens zijn volgers wel dunner dan ergens elders gezaaid zullen zijn, heeft toch zijn groote mannen, die het zich een behoefte acht althans een dag lang te eeren, als het, vaak door louter toeval, hun grootheid heeft ontdekt. Zoo den 4^{den} Maart 1881, toen een schitterende, mijlenlange stoet onder veel gejuich door de met vlaggen getooide straten van Washington trok om James Abraham Garfield te geleiden naar het Kapitool, waar hij in handen van den opperrechter den eed zou afleggen, dat hij als president der Unie de constitutie zou ver dedigen en beschermen. De verkiezing had den republikeinschen candidaat een onbetwiste meerderheid gegeven, en de zwakke poging van enkele democraten in de pers uitgaande, om de wettigheid dier verkiezing aan te tasten, was onder algemeene minachting begraven. Garfield aanvaarde het bestuur onder vrij wat gelukkiger voorteekenen dan zijn voorganger: zal hij het over vier jaren met even groote zelfvoldoening, even gerust geweten en even reine handen kunnen overdragen aan zijn opvolger, als Rutherford Benjamin Hayes het op dezen vierden Maart in zijne handen overgaf? Het zal niet gemakkelijk wezen. Hayes' gezag rustte op hoogst zwakken grondslag, want, al had hij bij de verkiezing in 1876 ook formeel de meerderheid verkregen, een meerderheid van ééne stem, het was bekend genoeg, dat de overgroote meerderheid van het kiezercorps in democratischen zin had gestemd, en dat alleen door verregaande knoeierijen in meer dan éénen staat

het resultaat te zijnen gunste was gewend. Maar juist omdat het op zoo zwakken grondslag berustte, heeft hij begrepen het door gematigdheid en eerlijkheid den steun te moeten geven, dien het naar den oorsprong ontbeerde. Zoo zijn energie te kort schoot om zijn zware taak ten einde toe te vervullen, zoo hij er niet in geslaagd is het democratische zuiden geheel te verzoenen en zoo hij ten slotte, meer dan wenschelijk was, aan den republikeinschen partijgeest heeft moeten offeren, het worde hem niet te zwaar toegerekend, die vrij onbekend, zonder machtige vrienden, rijkdommen of invloed, het hoofd had te bieden aan sterke coalities, die gewoon waren het zuiden te knevelen en de administratie te beheerschen. Wat hij tot stand heeft gebracht, is meer dan voldoende om hem, die door geen groote talenten of schitterende hoedanigheden uitmuntte, maar die door zijn gezond verstand, ernst en tact nooit in den steek werd gelaten, aanspraak te doen maken op dankbare herinnering in de geschiedrollen der natie als een der beste presidenten, die uit haar midden zijn voortgekomen. Toen hij optrad, was het geheele Zuiden aan wanorde ten prooi en werd het beheerscht door een bende avonturiers uit het Noorden, de zoogenaamde *carpet-baggers*, die er hun ledigen knapzak kwamen vullen; thans heerscht in al die staten de volmaaktste rust en is de onderdrukking door de noordelijken krachtig beperkt. Toen was de militaire macht meester in de staten van het zuiden; thans is overal het liberale zelfbestuur hersteld. Toen was de Unie met schuld overladen; thans verbaast zij de gansche wereld door de snelheid, waarmede zij haar schulden weet te delgen. Toen was haar muntstelsel door het oninlosbare papieren geld op losse schroeven gezet, en de handel dientengevolge verlamd; thans is het weder op gezonden grondslag gevestigd en heeft de handel een ongekende vlucht genomen. Toen was de administratie in handen van een troep onbekwame vrijbuiters, die hun vrienden met postjes overstelpten en zich zelf rijk wisten te maken op de meest schaamtelooze wijze; thans kleeft geen smet van vuil winstbejag op hen, die door den president waren gekozen om met hem de verantwoordelijkheid van het bestuur te deelen. Die erfenis neemt Garfield over, maar juist omdat zij in zoo uitstekende orde is, staat het te vreezen, dat hij niet als zijn voorganger doordrongen zal zijn van de noodzakelijkheid van een omzichtig beheer. Reeds de wijze, waarop hij zijn kabinet samengesteld heeft, wettigt die vrees. Daar hij wel wist aan verschillende

fracties der republikeinsche partij zijn verheffing te danken te hebben, heeft hij die allen een deel van den buit gegeven zonder veel op bekwaamheid te letten. Geheel anders deed Hayes, die zonder zich eenigermate om den aandrang der politici van beroep te bekommeren met juisten tact zijn keuze vestigde op de bekwaamsten en eerlijksten, ook al vielen zij niet in den smaak van zijn eigen partij. Het is zeker geen vooruitgang, dat de portefeuilles van Evarts, Schurz en Sherman zijn overgegaan in de handen van Blaine, Kirkwood en Windom. Garfield gevoelt blijkbaar volstrekt de behoefte niet, die Hayes gevoelde, om de democratie te winnen en te verzoenen; steunende op zijn republikeinsche meerderheid met een republikeinsche vertegenwoordiging en senaat, zal hij wellicht het gezag der Unie zwaar doen drukken op de zelfstandigheid van de zuidelijke staten. Zoo althans kan men tusschen de regels lezen der inaugureele rede, waarmede Garfield zijn ambt aanvaardde.

Overigens kan niet ontkend worden, dat deze rede, van het platform aan de trappen van het Kapitool voor een ontzaggelijke menschenmassa uitgesproken, eenvondig en klaar van taal, flink en beslist van toon was. In den aanhef wordt onomwonden nadruk gelegd op het republikeinsche beginsel: oppergezag der Unie. In verband daarmede kwam ter sprake de toestand der negers en de noodzakelijkheid om hun overal de volledige burgerschapsrechten te waarborgen, met andere woorden om voor vrijheid der verkiezingen te zorgen. Ten krachtigste werd vervolgens op algemeen onderwijs aangedrongen, als zeker behoedmiddel tegen de gevaren van het algemeen stemrecht. Dit alles werd veelmeer op den voorgrond gesteld dan voor vier jaren door Hayes, die toen daarentegen het recht ook der zuidelijke staten op zelfbestuur dorst bepleiten, wat hem de harten van vele democraten won. In de financiëele en handelspolitiek verkondigde de nieuwe president dezelfde beginselen als zijn voorganger. In de Mormonenquoestie zeide hij van plan te zijn krachtig in te grijpen. Over het netelige vraagstuk van c i v i l r e f o r m eindelijk was hij zoo beslist mogelijk; hij beloofde bij het congres op een wet te zullen aandringen, die de ambtstermijnen bepaalt en de afzetting aan vaste voorwaarden en regelen bindt.

Een verslaggever meende op te merken, dat de senator Conkling, de machtigste man der Unie, die zich onmiddellijk achter den president bevond, aandachtig luisterende zonder eenig blijk van goed-

of afkeuring de rede had gevolgd, maar, toen de civil reformpassage kwam, een half spotachtigen, half medelijdenden glimlach niet kon onderdrukken. Het was Conkling, die aan de welgemeende pogingen van Hayes een eind wist te maken, toen deze politieke knoeierijen van de zijde der ambtenaren trachtte tegen te gaan en het stelsel om zonder onderscheid van partij naar bekwaamheid alleen te benoemen trachtte door te voeren, en hij vertrouwt zonder twijfel op zijn onbegrensden invloed om ook Garfield te beletten in deze zaak den weg der eerlijkheid en rechtvaardigheid te bewandelen. Het is bovendien voor den president zoo verleidelijk misbruik van zijn macht te maken, als hij in de gelegenheid is een ambtenaarscorps van 86,000 man, l op de 400 inwoners of op de 90 kiezers, naar zijn hand te zetten en als onbeperkt heerscher te drillen. Persoonlijke heerschzucht, vrees om partijgangers voor het hoofd te stooten, lust om zich nieuwe vrienden te winnen zijn zoovele klippen, waarop goede de voornemens op dit stuk zoo licht kunnen stranden.

Dergelijke twijfelingen rezen echter niet bij de groote volksmenigte, die op den vierden Maart den man luide toejuichte, die door het algemeen stemrecht tot hoofd der regeering was uitverkoren. En de bijval, dien zijn rede te Washington verwierf, vond weerklank door het gansche land. De groote meerderheid trouwens beschouwt zulk een rede niet anders dan.... als een rede, goed om op een feestdag aan te hooren. En den volgenden dag gaat ieder weer aan zijn dagelijkschen arbeid, en bekommert zich weinig om wat in Washington geschiedt, overtuigd dat het meer van eigen energie afhangt, of men een plaats in de wereld zal veroveren, waarop voor den Amerikaan toch alles aankomt, dan van de richting, die aan het staatsbestuur wordt gegeven. Men heeft een dag wierook gebrand voor zijn groote mannen, maar de vereering zit niet in het bloed. Toen Hayes den vijfden Maart de hoofdstad verliet voor zijn oude stille woning in den staat Ohio, ontsnapte hij ternauwernood aan een spoorwegongeluk. Indien de man, die vier jaren lang de eerste magistraat was van een der machtigste volken der aarde, dus den dag na zijn aftreden was omgekomen, hoevelen zouden zich thans nog zijner herinneren?

R. Macalesteb Loup.

Bibliographisch album.

Dr. A. Pierson, Studiën over Johannes Kalvijn (1587-1636), *Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon*. 1881.

Tot aanvulling van een verzuim van den auteur ga hier vooraf een inhoudsopgave van het werk.

Een Inleiding geeft een algemeene karakteristiek van Kalvijns persoonlijkheid en van den invloed door hem op tijdgenoot en nakomeling uitgeoefend. Was die invloed in ons land bij den aanvang dezer eeuw nauwlijks meer merkbaar, ook het Réveil heeft dien niet vernieuwd. Integendeel, zooals de liberale theologie het dogma had afgebroken, zoo brak het Réveil de kerk af. Tegenover de daaruit, voortgevloeide ‘onttheologiseering’ van onzen tijd, verheft zich tegenwoordig het streven om het Kalvinisme te doen herleven en het zelfs te maken tot een nieuwen grondslag voor de wetenschap. Dat geeft thans bijzondere waarde aan het onderzoek naar den historischen Kalvijn: Wat wij bij zijne biographen aangaande hem vinden, ‘hier en daar de veelszins voortreffelijke Kampschulte niet geheel uitgezonderd,’ is een legende, die doorgaande toetsing aan de bronnen noodig heeft. Die bronnen zijn thans voor ieder bereikbaar in het Corpus Reformatorum en in Herminjard's Correspondance des Réformateurs. Het volgende onderzoek berust geheel op studie van die bronnen. Het maakt geen aanspraak op den naam van eene nieuwe biographie. Het wil alleen enkele punten uit het eerste gedeelte van Kalvijns geschiedenis nader toelichten.

Het boek is verdeeld in de volgende vijf hoofdstukken.

I. Over de omwenteling te Genève, vóór Kalvijn.
II. Over Kalvijns geloofsverandering.
III. Over de Institutio religionis Christianae.

IV. Over de Institutio, vergeleken met de Summa van Thomas Aquinas.
V. Over Kalvijn in de eerste helft van 1536.

Uit deze opgave blijkt, dat de auteur uit het tijdperk dat hij behandelt slechts enkele min of meer op zich zelf staande onderwerpen heeft uitgekozen. Bij het bespreken daarvan is het duidelijk ook veel meer zijn toeleg geweest de gangbare voorstelling aangaande Kalvijn te corrigeeren, dan zelf een volledige geschiedenis van die 9 jaren te schrijven. In het eerste hoofdstuk begint hij bijv. dadelijk met de verklaring, dat hij het eerste en tweede Boek van Kampschulte's Johann Calvin, Seine Kirche und sein Staat in Grenf bij zijne toelichting als bekend onderstelt.

De inhoud beantwoordt derhalve aan den titel Studiën, in den zin, waarin dat woord in onze literatuur pleegt gebruikt te worden, en wij hebben geen recht in het boek meer te zoeken dan de schrijver daarin heeft willen geven.

Wat hij gaf is genoeg om ons met erkentelijkheid te vervullen. Over den vorm behoeft niets gezegd te worden. Men weet hoe Pierson de kunst verstaat om ieder onderwerp op boeiende wijze te behandelen. De bewijzen daarvoor zijn ook hier in overvloed voorbanden. Maar ook de inhoud is belangrijk. Met veel zorg zijn de data voor de critiek bijeen gebracht en den lof van zelfstandigheid in het opmaken van zijne couclusiën zal niemand den schrijver onthouden.

Te meer verdienen deze deugden onze erkenning, omdat Dr. Pierson zich hier beweegt op een terrein, waarheen hij zeker niet door den arbeid voor zijn tegenwoordig Professoraat is geleid. Hij zelf erkent ook, dat het geschrift nu door hem uitgegeven afkomstig is uit aanteekeningen en uittreksels door hem na de voltooiing van zijne Geschiedenis van het Katholicisme (1872) verzameld en thans in eenige rustige vacantieweken ‘tot verpoozing van den gewonen arbeid’ vermeerderd en geordend. Wij hebben hier dus weer een legaat uit die bewuste portefeuille die de Hoogleeraar medenam bij zijn overgang uit het kamp der theologie in dat der aesthetiek, waaruit wij reeds in 1878 eenige (zegge twee honderd en zestig) bladen ontvingen van een uitvoerig geschrift over het Nieuwe Testament. Nu komen daaruit de studiën over Kalvijn weer voor den dag, en wie weet hoeveel er, behalve het verder gedeelte van dat uitvoerig ge-

schrift over het N.T., nog daarin verscholen ligt en slechts wacht op een aanleiding om aan het licht te treden. Althans wij ontvangen van den schrijver bij deze gelegenheid de geruststellende verzekering dat hij er niet aan denkt, afscheid te nemen van de theologie. Wel zeide hij die theologische werkzaamheid vaarwel 'die bestrijding van de vaak halfslachtige kritiek der Modernen ten doel had' maar de kennis van den Bijbel en die van de geschiedenis van de Christelijke Kerk 'die door beoefenaren der geestelijke wetenschappen nooit straffeloos worden verzuimd' kunnen steeds op zijne belangstelling blijven rekenen. Sommige modernen (o. a, die zekere 'Men' die, volgens Dr. P., 'een boek heeft uitgegeven over zijn afscheid aan de theologie') zullen met leedwezen uit deze verklaring bemerken, dat er voor hen weinig kans bestaat om nog antwoord te ontvangen op de vele en ernstige bezwaren die zij tegen Piersons laatste theologische geschriften hebben ingebracht. Maar zij zullen daarom niet minder met belangstelling blijven lezen wat Pierson nog over theologische onderwerpen moge schrijven.

Want, wat men ook tegen zijn methode of zijn resultaten moge hebben, men zal altijd het talent moeten bewonderen waarmede hij de meest verschillende onderwerpen weet op te vatten en te bewerken. Achtereenvolgens hebben wij nu in betrekkelijk korte tijdsruimte van hem gehad: een kritiek van de luthersche dogmatiek 1875; een t e r U i t v a a r t van de dogmatiek van Utrecht 1876; een studie over de P r o f e t e n 1877; de B e r g r e d e 1878; en nu de studie over K a l v i j n , nog uitgegeven in 1880. Nu weet ieder van ons wel, hoe het meest gesteld is met die stukken in portefeuille, die opgeschreven zijn zonder bepaalde bestemming voor de pers. Haalt men ze later weer voor den dag en heeft men zich intusschen met geheel andere studie beziggehouden, dan kost het de grootste moeite weer in dat oude werk thuis te komen en aan den nieuwen vorm waarin men het wil brengen de noodige frischheid te geven. Welnu, niemand zou van deze studie over Kalvijn onder het lezen vermoeden, dat de materie daarvoor, althans hoofdzakelijk, reeds zooveel jaren geleden verzameld is. Is de nieuwe bewerking van die oude aanteekeningen, zooals de schrijver ons mededeelt, in eenige rustige vacantie w e k e n tot stand gekomen, dan is er inderdaad reden tot verwondering over het groot literarisch talent, dat daarvoor vereischt was. Uit dat oogpunt beschouwd kan het

nieuwe werk alleen dienen om Dr. Pierson's roem als schrijver te verhoogen.

Het ligt in den aard der zaak, dat een onderzoek van de soort waartoe deze monographie behoort moeilijk in een recensie te waardeeren is. De twee eerste hoofdstukken bijv. bestaan alleen uit een zorgvuldige samenvoeging van al wat dienen kan om den overgang van Genève en den overgang van Kalvijn tot de nieuwe leer te verklaren. In het eerste is het resultaat dat Genève gehoorzaamd heeft aan den machtigen invloed van de Heeren van Bern. In het tweede, dat er veel korter tijd overblijft dan men gewoonlijk aanneemt voor den omkeer in Kalvijns denkwijze, daar er vóór Augustus 1535 geen enkele daad en geen enkel woord van hem te vinden is, waaruit de behoefte blijkt om het evangelie openlijk te belijden, terwijl toch reeds in Maart 1536 de eerste editie van de I n s t i t u t i o te Bazel verscheen. Om de waarde van deze beweringen, vooral van de laatste, te beoordeelen, is er geen ander middel dan den schrijver haast regel voor regel na te rekenen, te zien of hij zijn bronnen goed geinterpreteerd heeft, of hij geen bijzonderheden heeft voorbijgezien die het resultaat zouden kunnen wijzigen, of genoemde slotsom wezenlijk in staat is andere daarmede samenhangende feiten te verklaren. Dat zou een bijzondere studie vereischen, waartoe mij althans nu de gelegenheid ontbreekt en waarvoor ik zeker in ‘de Gids’ bezwaarlijk plaats zou kunnen vinden.

In die twee eerste hoofdstukken werd een zuiver literarischhistorische vraag behandeld, tegenover welke de schrijver van zelf zeer objectief kon en moest blijven. Maar dit verandert met het derde hoofdstuk, waarin, na de bespreking van eenige isagogische bijzonderheden, de I n s t i t u t i o niet slechts ontleed maar ook critisch gewaardeerd wordt. Het is den auteur, zooals hij blz. 170 verklaart, ‘vooral om de kenschets van de logische beginselen en methode van het kalvinisme te doen.’ Het onderzoek wordt hier beoordeeling, en ik geloof, dat niemand bij de lezing van dit gedeelte zich zal kunnen onttrekken aan den indruk, dat die beoordeeling een zeer bepaald karakter draagt.

Reeds vroeger kwamen er somtijds woorden voor, die een dergelijken indruk maakten. Laat ik maar een enkel voorbeeld noemen. In het begin van 1534 was er een godsdienstgesprek gehouden tus-

schen den adventsprediker Furbity ter eene en Farel en Viret ter andere zijde. Farel wenschte de Acta van dat dispuut uit te geven, maar zag geen kans daarvoor in Genève een drukker te vinden. Zoowel om die reden als om het publiek zooveel te zekerder die Acta in handen te spelen, bediende hij zich van een literarisch bedrog. Door tusschenkomst van Fabri moest de uitgave verschijnen als afkomstig uit Vienne en ingeleid worden door een voorrede van den drukker, waarin deze zich voordeed als een bewonderaar van Furbity en zijne beste wenschen uitsprak voor de handhaving van het heilig katholiek geloof. Dit voorval geeft Dr. Pierson aanleiding tot de volgende opmerking (blz. 54): ‘Leerzaam zijn zulke trekken van zwak zedelijk oordeel in de ernstige mannen der zestiende eeuw. De moraal van dien tijd moet niet gezocht worden, bijvoorbeeld in Liber II Caput VIII van de I n s t i t u t i o , maar in dezen brief van Farel; in dien van Bern aan Genève over de geldschuld dier stad in verband met hare bekeering; of in den later aan te halen brief van Kalvijn aan de hertogin van Ferrara, kort na den dood van haar gemaal’.

De twee andere incidenten waarop hier gedoeld wordt, vindt men vermeld blz. 46 vg. en blz 179. Het eerste betrof een pressie door Bern in 1533 op Genève uitgeoefend om den tegenstrijdigen invloed van Freiburg te keeren. Daarbij hadden de Heeren van Bern als aandrang tot erkenning van de reformatie ook gebruikt de bedreiging dat zij, ingeval Genève daartoe niet besloot, betaling zouden eischen van aan Bern verschuldigde gelden. Het andere was een belofte door Renata van Ferrara aan haar echtgenoot op diens sterfbed gedaan, dat zij alle briefwisseling met Kalvijn zou afbreken. Kalvijn schreef haar daarover, dat zij met die belofte God beleedigd had en dat zij, door zich daaraan te houden, evenals Herodes, zich slechts dubbel schuldig maakte.

Ieder zal dadelijk toestemmen, dat onze begrippen van zedelijkheid een handelwijze als die van den Berner Raad en die van Farel niet toelaten. Wanneer Kalvijn van het afbreken van de correspondentie door de hertogin van Ferrara een breken met het zuiver evangelie vreesde en hij meende dat daarvan haar eeuwig wel of wee afhankelijk was, kon hij niet anders oordeelen dan dat zij zich van die noodlottige belofte moest vrij maken. Maar gesteld, dat men ook zijne daad moest afkeuren, welk recht is er dan nog voor de bewe-

ring, dat in deze ‘trekken van zwak zedelijk oordeel’ de moraal van dien tijd moet gezocht worden en niet in de L e g i s M o r a l i s e x p l i c a t i o, door Kalvijn in de genoemde afdeeling van zijne I n s t i t u t i o gegeven? Wanneer van andere zijde gesteld wordt, dat de schoonste roem der reformatie te vinden is in de herstelling van het zedelijk karakter van den godsdienst, dat wat men ook in de Hervormers moge afkeuren zij altijd onze vereering zullen blijven verdienen om den diepen ernst van hun levensopvatting, zal dan Dr. Pierson daarop antwoorden: dat mag waar zijn, maar dat is het niet wat de moraal van dien tijd kenmerkt; hier heb ik een geval van onkiesche pressie op het geweten van iemand aan wien men geld geleend heeft, en daar een voorbeeld van fraus literaria, en dan nog een valsche beschouwing van het verbindende eener onvoorzichtige belofte; dat zijn de dingen, waarnaar men bepalen moet welken maatstaf van zedelijkheid de Reformatie heeft erkend en ingevoerd. Ik vrees zeer, dat onze auteur met zijne opvatting geheel alleen zal blijven staan, en vermoed dat de meesten, die dit van hem hoorden, onwillekeurig zouden vragen; wat drijft hem toch, om zoo de zedelijke waarde van de reformatorische beweging te miskennen?

In die vraag wordt uitgesproken wat ik zoo even noemde den indruk, dien men krijgt van Piersons beoordeeling van Kalvijns persoon en werk.

De inhoud van de I n s t i t u t i o wordt in hoofdpunten samengevat en de bewijsvoering van Kalvijn aan de eischen der logica getoetst. De uitkomst is meestal, dat de redeneertrant van den Hervormer, zooals men zegt, kant noch wal raakt. Ik zal maar geen voorbeelden aanvoeren, want ieder die de moeite wil nemen dit Hoofdstuk III op te slaan, kan ze zelf in menigte vinden. Wanneer nu de vraag was, of en in hoe verre de dogmatiek van Kalvijn thans nog door een denkend mensch kon worden overgenomen en verdedigd, dan zou de methode hier door Dr. Pierson gevolgd gerechtvaardigd zijn Hij zou dan zijn doel bereikt hebben door aan te toonen dat de I n s t i t u t i o overrijk is in willekeurige onderstellingen, inconsequenties, inwendige tegenspraak, eirkelbewijzen. Maar nog daargelaten dat onze tegenwoordige Kalvinisten zich, voor zoo ver ik weet, nooit bereid verklaard hebben om al wat Kalvijn geschreven heeft voor hunne rekening te nemen, is het toch het doel, althans het erkende doel van den schrijver met dit onderzoek niet, de mannen van de

Vrije Universiteit in de engte te drijven door hun voor te houden, met hoeveel zonden tegen de logica zij hun geweten moeten bezwaren om aan hun meester getrouw te blijven. Dr. Pierson zegt zelf: ‘ik arbeid voor Kalvijns biograaf’ blz. 2. Was dat zijn doel, dan had hij anders moeten werken. Dan had hij Kalvijns dogmatiek uit Kalvijns beginselen moeten leeren begrijpen en niet Kalvijns dogmatiek moeten uitstrekken op het Procrustesbed van Piersons logica. Welk recht hebben wij om de logische waarde van een bewijsvoering uit vroeger eeuwen te beoordeelen naar de bewijskracht die zij voor ons zou hebben? Alle logica komt neer op verbinding van begrippen. Wanneer nu bij iemand door overlevering, vermeend goddelijk gezag of wat ook, zekere voor ons valsche fundamenteele begrippen vast staan, dan zal ook elke op die begrippen gebouwde redeneering voor ons willekeurig of valsch zijn, terwijl zij toch voor den persoon in quaestie en voor allen die eenstemmig met hem dachten logisch onberispelijk kon heeten. Houdt men dat niet in het oog, dan wordt het volstrekt onbegrijpelijk, hoe zooveel slechte redeneeringen zooveel overtuigende kracht hebben gehad. Wie kan de brieven van Paulus lezen zonder telkens te denken: dat bewijst niets. Toch is er geen twijfel aan, of zijn tijdgenooten, en hoeveel geslachten nog later, hebben daarin modellen van bewijsvoering gezien. Om terug te komen op Kalvijn. Eens gegeven het Godsbegrip en de Schriftbeschouwing, die bij hem vooruit vaststonden, kon het niet anders of bij het uitwerken van zijn dogmatiek moest hij vervallen tot al die fouten, die Dr. Pierson zoo aanschouwelijk ten toon stelt. Maar komt met die tentoonstelling van fouten Kalvijn bij de lezers van Pierson tot zijn recht? Is dat historische waardeering, een document van vóór drie eeuwen, losgemaakt uit het verband van tijd en omstandigheden waarin het is ontstaan, te plaatsen in het licht van onze dagen en het dan te beoordeelen naar de mate waarin het aan onze verstandelijke en zedelijke eischen voldoet?’

De biograaf van Kalvijn, voor wien Dr. Pierson zeide te arbeiden, zal, als hij zijn taak goed opvat, de I n s t i t u t i o plaatsen in het licht van de eerste decenniën van de reformatorische beweging, in tegenoverstelling met de toen gangbare katholieke leer en moraal, en in betrekking met de toen openbaar geworden behoeften van hen die zich van de oude kerk hadden afgewend. Waarschijnlijk zal daardoor zijne waardeering van het werk geheel anders luiden dan die van

Dr. Pierson. Zeker zal hij ook daarin niet alles bewonderen, maar hij zal er toch mogelijk in slagen de oplossing te geven van hetgeen bij Dr. Pierson een geheel onverklaarbaar raadsel blijft, hoe namelijk deze I n s t i t u t i o het voorwerp heeft kunnen worden van zoo groote vereering bij tijdgenoot en nakomeling; hoe dit stelsel, met al zijn gebreken en leemten, het godsdienstig en, voor een groot deel ook het staatkundig leven heeft kunnen beheerschen van al de volken, die tot de Gereformeerde afdeeling van het Protestantisme behooren.

Is die bedenking niet bij den auteur zelf opgekomen, dat als het kalvinistisch stelsel niet meer waarde had dan hij er aan toekent, het volstrekt onverklaarbaar wordt, hoe het zulk een macht in de geschiedenis heeft kunnen worden? Welke reden kon er bij de Fransche, bij de Hollandsche, bij de Schotsche Protestanten bestaan om juist in deze opvatting de zuiverste uitdrukking van de Christelijke waarheid te erkennen, indien zij niet in dit stelsel iets gevonden hebben, waardoor het aan hun diepste godsdienstige behoeften voldeed en waarvan Dr. Pierson bij de ontleding der I n s t i t u t i o niets schijnt opgemerkt te hebben? Waaraan is het toe te schrijven, dat het Kalvinisme zulk een scherp afgeteekende en zulk een onuitroeibare type aan het volksbestaan in die landen heeft gegeven, dat het zelfs nu nog, drie en een halve eeuw later, niettegenstaande al de vorderingen van de moderne wereldbeschouwing, een macht in ons volk blijkt te zijn, waarmee de Staat zoowel als de Kerk moet rekenen?

Er komt aan het einde van het Hoofdstnk over de I n s t i t u t i o een tweetal bladzijden voor, dat een antwoord op die vragen schijnt te geven. Ik wil het overnemen, ook om den lezer van mijne aankondiging een oogenblik het genot te gunnen van Piersons wijze van schrijven.

‘Kon bij dit wetenschappelijk onderzoek toegegeven worden aan gevoel, men zou niet zonder eenige uitdrukking van gevoel afscheid kunnen nemen van deze I n s t i t u t i o ; een werk voor ons in allen deele verouderd, vol van afschuwelijke leerstukken, willekeurige redeneeringen, kinderachtige exegese, historische naïveteiten, schier onverklaarbaren hartstocht, maar eens, voor de oude hugenooten, een voorwerp van de innigste liefde en dankbaarheid: een boek, naast den bijbel vereerd; de ‘onderwijzing’ bij uitnemendheid; met de aandoenlijkste listen aan onzinnige verbeurdverklaring onttrokken. Nu werd het titelblad er uitgescheurd, om het werk onkenbaar te maken;

dan werd de dierbare naam van den schrijver doorgehaald of met een pennemes zorgvuldig weggekrabd. Verstopt werd het boek, opdat men het kleinood niet zou hebben af te staan; verstopt onder daken, in stallen, overal waar men het in veiligheid kon achten of wanen. Voor weinige jaren werd er in het Zuiden van Frankrijk nog een exemplaar ontdekt, dat, weleer in een kippenhok verborgen, nog met een eeuwenoude laag van vuilnis was bedekt. Thans staat de I n s t i t u t i o , fraai, geleerd en kritisch uitgegeven in onze bibliotheken, haar stof afschuddende van schrik, wanneer een enkele hand naar haar grijpt. Uitdrukking eens van een levend geloof, is het thans enkel een geschiedkundig dokument.

'Men zou zich de liefde, die de I n s t i t u t i o heeft gewekt, beter kunnen verklaren, wanneer men mocht aannemen, dat de gemeente haar in het latijn had gelezen, wat natuurlijk niet aangaat. De fransche vertaling laat veel te wenschen over. De stijl van de latijnsche I n s t i t u t i o is bewonderenswaardig. Dit werk van meer dan duizend bladzijden in de kwarto-uitgaaf van het C o r p u s R e f o r m a t o r u m , is vaak een gesproken boek: de auteur schijnt te spreken tot zijn lezer; is altijd opgewekt; altijd bij de zaak die hij behandelt, neen, geheel er in; en overal ontvangt men den indruk, dien Robespierre gaf: die man gelooft al wat hij zegt. Zijn geschrift heeft nu de graviteit van een leerboek; dan de levendigheid van een polemisch pamflet; straks de innigheid van een stichtelijke toespraak: aanstonds, men weet zelf nauwlijks hoe, overgaande in spot en hoon; altijd eenvoud, elegantie, beknoptheid, kracht. Indien de eerste voorwaarde om vertrouwen in te boezemen, zelfvertrouwen is, bij wien was ooit die voorwaarde overvloediger vervuld? Kalvijn twijfelt niet; hij erkent nooit zijne verlegenheid. Eens heeft hij haar gevoeld, tegenover het mysterie van het avondmaal, maar om, door haar te bekennen, te dieper eerbied voor dat mysterie te wekken. Dat zelfvertrouwen wortelt voor ons in zijn eenzijdigheid en beperktheid, maar voor hem zelf in de onwrikbare overtuiging, dat hij zijn leer heeft geput uit Gods eigen Woord. Niemand heeft dan ook ooit de majesteit, de onkreukbaarheid van waarheid dieper beseft. Hij durft haar dienen; durft aanvaarden wat hem waarheid is gebleken en betoont daarin karakter, niet verzwakt door eenige sentimentaliteit. Gelijk Loyola de drieëenheid, zoo heeft Kalvijn den persoonlijken God gezien, aan wiens bestaan men hem minder snel had doen twij-

felen dan aan de meest tastbare werkelijkheid. Wie met zooveel vastheid over het onzienlijke kon spreken; wie dit onzienlijke met zooveel onverschrokkenheid wist te plaatsen ver boven den maatstaf van het menschelijk oordeel; wie als Kalvijn al het pathos der menschelijke taal in zijne macht had om een kleinen kring van uitverkorenen, te midden eener gevloekte wereld, als te besproeien met den dauw eener goddelijke Liefde, niet angstvallig afgemeten naar menschelijke verdienste, moest harten winnen gelijk weinigen.

'Hoe menigmaal heeft zijn Philippus, als hij moede van zijn arbeid en door zorgen gedrukt, het hoofd op de borst van Kalvijn liet nederzinken, uitgeroepen: dat ik aan dit hart mocht sterven. Benijdbaar ten slotte, wie zulk een gevoel heeft ingeboezemd!'

Derhalve. Hadden de oude Hugenooten de I n s t i t u t i o in het latijn kunnen lezen, dan was hun liefde voor dat werk te verklaren uit de schoonheden van Kalvijns stijl. Nu dat de reden niet kan geweest zijn, moet men de verklaring zoeken, in Kalvijns zelfvertrouwen. In ernst? Laat dat zelfvertrouwen opgevat worden in den edelsten zin, laat ons het er zelfs voor houden, dat de auteur, toen hij schreef: de eerste voorwaarde om vertrouwen in te boezemen is zelfvertrouwen, eigenlijk gemeend heeft: de eerste voorwaarde om vertrouwen in te boezemen is dat men vertrouwen verdient, - is dan nog in dat persoonlijk karakter van Kalvijn alleen de oorzaak te vinden van die zeldzame en aanhoudende macht van zijn werk, en niet in dat werk zelf? Waar gaan wij heen met zulk een historiographie? De Kalvijns, de Luthers, de Loyola's, de Speners hebben geen verstandig woord geleerd, maar door de kloekheid van hun persoonlijkheid hebben zij de geschiedenis beheerscht. Voor zulke kinderachtige beweringen staat toch waarlijk Dr. Pierson te hoog.

Er is iets, - niemand kan onder het lezen van dit boek dien indruk van zich zetten - er is iets dat den auteur dringt om, in het oog zijner lezers, het werk van Kalvijn zoo klein, zoo onbeduidend, zoo slecht mogelijk te maken, en dat hem weerhoudt om nevens al die 'afschuwelijke leerstukken, willekeurige redeneeringen, kinderachtige exegese, historische naïveteiten, schier onverklaarbaren hartstocht' in de I n s t i t u t i o te doen waardeeren wat aan dat boek eeuwen lang gegeven heeft en nog altijd geeft een eerste plaats

onder de klassieken van het Protestantisme. Het is duidelijk, zijn oog heeft, onder het lezen, gezocht naar hetgeen dienen kon om een grooten naam klein te maken.

Er is hartstocht in zijn critiek. Eens laat hij zijn pen ontvallen: ‘Kalvijn kent een rechtmatige plaats toe aan het pleizier.’ Kalvijn - p l e i z i e r !

Toch is het niet de persoonlijkheid ran Kalvijn, die hem tegenzin inboezemt. Integendeel. ‘Ik heb eerbied,’ zegt hij ‘voor dien grooten doode en poog eerlijk hem recht te laten wedervaren’. Wie zal de oprechtheid van deze verklaring in twijfel trekken?

Er is iets anders.

Na in 1875 en 1876 een kapitale executie aan de dogmatiek te hebben voltrokken, nam Dr. Pierson in 1877 I s r a ë l s P r o f e t e n onder handen. Hij vond daartoe aanleiding in Dr. Kuenen's P r o f e t e n e n P r o f e t i e o n d e r I s r a ë l, waarin hij een onwetenschappelijke, apologetische strekking meende te bespeuren. Niet zonder eenige verbazing vond men in Piersons beschrijving van het Profetisme een zekere animositeit, alsof hij reden had om die heroën van het O.T. van hun voetstuk te willen rukken. Dr Oort zocht in zijn recensie van het werk (Tijdspiegel 1878) een verklaring in de niet zeer aangename gemoedsstemming waarin de auteur moest verkeerd hebben en waarvan de reden kon schuilen in de ontvangst die Piersons ‘Levensbeschouwing’ bij de modernen, met name bij Dr. Kuenen had gevonden. De juistheid van deze onderstelling waag ik niet te beoordeelen, maar het feit blijft staan, dat de toeleg blijkbaar was de profeten onder Israël te berooven van een deel van den stralenkrans, waarmede zij in het oog van het grooter publiek getooid zijn.

In 1878 volgde een historisch-kritisch onderzoek over d e B e r g r e d e en andere Synoptische fragmenten. Nu was er toch niet aan persoonlijke motieven te denken en weder deed zich hetzelfde verschijnsel voor. Weer strekte het betoog om aan te toonen dat de Bergrede een geusurpeerde reputatie genoot, dat, wanneer zij werd getoetst aan de eischen van helderheid, voortreffelijkheid en oorspronkelijkheid, er waarlijk geen reden was om een lofrede op haar te houden.

Nu komt in 1880 het boek over Kalvijn en sluit zich, zooals wij gezien hebben, in dezelfde richting aan het voorafgaande aan.

De I n s t i t u t i o altijd voor Kalvijns meesterstuk gehouden en eeuwen lang vereerd als een der schoonste documenten van het oorspronkelijk Protestantisme wordt aan de minachting van alle vrienden van logica prijs gegeven en, met de straks aangehaalde qualificatiën, onder de dogmatische werken aan de kaak gesteld.

Zoo zijn achtereenvolgens de algemeen erkende heroën op godsdienstig gebied, Israëls profeet, de Synoptische Jezus, de stichter van het Kalvinisme, onderworpen aan eene critiek, die zich zelve altijd gelijk blijft in het streven om wat groot geacht werd klein te maken, om de vereering in geringschatting te doen overgaan.

Kan het toevallig zijn, dat dit streven zich juist openbaart ten opzichte van deze drie typen? Is het denkbaar dat Dr. Pierson lijdt aan de dwaling, dat critiek en waardeering elkander uitsluiten, en dat alleen het toeval hem juist deze onderwerpen in handen heeft gespeeld om daarop die denigreerende critiek toe te passen? Niemand zou het durven beweren.

Wat is er dan?

Ik laat die vraag onbeantwoord, want zij zou mij brengen op een terrein, waarop de literarische critiek niet doordringt. Alleen deze verklaring zij mij nog geoorloofd: oude vrienden van den Heer Pierson betreuren het, bij hem nog wel altijd hetzelfde talent te vinden, maar het nu te zien gesteld in dienst van een ontstemd gemoed.

Leiden, Januari 1881.

L.W.E. RAUWENHOFF.

Het volksgeloof aan het bovennatuurlijke in het rijk der planten.

I.

De indruk, dien een woud op ons gemoed maakt, is groot, doch verschillend van aard.

Een beukenbosch stemt ons opgewekt en vroolijk. De witgrauwe, gladde stammen dragen kruinen van donkergroen loof, die, elkander rakende, een schoon gewelf vormen, waardoor het gebroken licht magisch schemert. De ingeademde lucht is zuiver en frisch. De dorre, op den grond gevallen bladeren gaan langzaam tot ontbinding over en voeden alleen wat spichtig gras en zacht mos. Niet belemmerd door struiken of kreupelhout geniet men door de stammen heen een meer schilderachtig vergezicht, dan door den fraaisten zuilengang. In de diepte van het bosch, ‘daar is een stille, een effen majesteit’ die goed doet. Wandelaaar of jager, die het bosch doorkruist, kan met Tieck zingen:

> ‘Waldeinsamkeit
> Die mich erfreut,
> So morgen und heut
> In ewige Zeit,
> O wie mich freut
> Waldeinsamkeit.’

Dat lied wordt niet aangeheven in een bosch van groenblijvende naaldboomen. Daarin heerscht een geheimzinnig duister, dat ons eene ernstige stemming geeft. De knoestige stam van den groven den met helderbruinen, oneffen bast heeft op

eene aanzienlijke hoogte zijne eerste takken, die zich in eene horizontale richting uitbreiden. Staan de boomen wijd uiteen, dan verdient het bosch den naam van statig, dien Cremer aan dat te Wolfhezen gaf. Doch dat statige wordt nederdrukkend, wanneer de hoornen zoo dicht bijeen staan, dat hunne kruinen zoodanig door en in elkander groeien, dat er geen licht doorgaat, geen vogel er door kan vliegen, en het, bosch, zooals Staring zich uitdrukt, zijn schaduwnacht uitbreidt. Witbepoederde baardmossen, soms 3 tot 4 meters lang, hangen van stam en tak. De op den grond gevallen naalden kunnen soms als een tapijt opgerold worden, aaneengekleefd als zij zijn door zwammen en schimmels, die in vele soorten er welig tieren en hunne muffe uitwasemingen aan den dampkring mededeelen. Eenige leden uit de familie der heideachtige planten, benevens blauwe en roode boschbessen komen op de minder beschaduwde plaatsen voor, doch verhinderen het rustig, aangenaam gaan, dat onder beuken zoo goed bevalt, al moet men ook soms wat afglijden.

De ronde, kegelvormige, recht opgaande, roestbruine stam van den spar of fijnen den is van onderen af aan sterk voorzien van takken, die er in stompe hoeken uitgaan. Ongeveer tot op de helft der lengte van den boom buigen zij door. Steeds korter wordende, geven zij den boom den vorm eener pyramide. Alleen staande maakt de fijne den in het landschap eene fraaie figuur. Bijeen staande gaan de onderste takken teniet. De grond bedekt zich met donzig mos. De lucht is frisch en balsemachtig. Eekhorentje en kruisbekken, die wel eens tot ons overvliegen, houden zich gaarne in de toppen op om zich aan het zaad in de kegels te vergasten. Het is niettegenstaande dit alles niet opwekkend in het bosch. De evenwijdig naast elkander staande stammen maken het eentonig, de donkergroene naalden duister, en toch trekt ons dit duister aan.

De eik, de koning onzer boomen, staat, als ware hij zijne grootheid bewust, liefst alleen op een met gras en kruiden fraai bekleeden bodem. Rondom zich breidt hij op zijn forschen stam zijne krachtige kruin uit en onderdrukt in zijne onmiddellijke nabijheid den groei van andere heesters en boomen. Doch hij vereenigt zich ook in groepen en tot die vreemde boschlandschappen, welke - het is Schleiden die het zegt - Ruysdael's onsterflijk penseel ons zoo vaak afmaalt.

Vullen wij een landschap aan met boomen, heesters en strui-

ken, die ónze Flora in groote en schoone verscheidenheden in vollen mate hem, die niet ziende blind is, te bewonderen geeft, dan wordt het gemengde bosch de groote godspraak der natuur, eene stem des Almachtigen aan de aarde, een profetisch boek, een orakelwoord, door Beets zoo schoon bezongen.

Dien indruk gaven reeds de wouden voor vele eeuwen. Seneca schreef in zijn merkwaardigen 41sten brief, dat een hoog woud, welks dikke takken den hemel bedekken, het geloof aan de Godheid opwekt. Plinius zegt, dat bosschen de eerste tempels der goden waren, wat Ten Kate overbrengt door:

> 'Het woud moest de eerste tempel zijn.'

En dat was het ook bij ons oudste voorgeslacht.

II.

Toen Claudius Civilis het voornemen had opgevat zijn vaderland van de Romeinsche heerschappij te verlossen, riep hij, onder voorwendsel een maaltijd te houden, de hoofden en de voortvarendsten der Batavieren in een heilig bosch bijeen.

Andere plaatsen om hunne goden te dienen, hun offers te brengen, hadden de oude Duitschers niet.

Zij achtten het beneden de grootheid der hemelingen hen tusschen muren te sluiten: zij wijdden hun bosschen en wouden.

Zoo getuigt Tacitus, goed met hunne zeden en gebruiken bekend.

De godsdienst van ons voorgeslacht was dus niet eene vereering der natuur, maar van persoonlijke goden in tempels, niet door menschenhanden gemaakt, maar door de natuur gesticht.

Zoo was het ook in het oude Griekenland. Homerus zingt in zijne hymne aan Venus:

> 'Denn hoch stehen sie da und heilige Haine der Götter
> Heissen sie, nimmer ja haut mit dem Stahl sie ein Sterblicher nieder.'

Deze godsvereering was door geheel Duitschland verspreid. Overal zijn in wouden offerplaatsen gevonden, waartoe de haardsteden, voor eenige jaren te Hilversum ontdekt, gebracht moeten worden. Menig schrijver na Tacitus gewaagt van heilige bosschen, wier namen in middeneeuwsche oorkonden voorkomen

en die nog voortleven in den mond des volks, dat sommige daarvan nog niet zonder eenige griezeling betreedt.

In een heilig bosch was, zoo meen ik te mogen aannemen, eene afgezonderde plaats meer rechtstreeks voor de godsdienstplechtigheden bestemd. In zoodanige plaats stond de geheimzinnige wagen van Nerthus, de moederaarde, die alleen aangeraakt mocht worden door de priesters, die den wagen rondvoerden, wanneer zij merkten, dat de godin er plaats in had genomen. Daar stonden de oudste en zwaarste boomen, waaronder de altaren waren opgericht en waaraan de offergaven bevestigd werden. In lateren tijd waren daar de beelden der goden. Daar werden de veldteekens bewaard, nabootsingen van dieren, die Claudius Civilis, toen hij tegen de Romeinen optrok, uit de bosschen medenam, waaronder iedere stam gewoon was te vechten en die de oorsprong der zoogenaamde heraldieke figuren zijn.

Deze heiligste plaats in het heilige zal wel vroegtijdig afgerasterd of omheind geweest zijn, zooals zij later was. De Northumberlandsche koning Edvine vroeg, toen hij in het jaar 627 gedoopt zou worden, aan den voornaamsten der heidensche priesters, die zelf in hem het oude geloof aan het wankelen had gebracht, wie het eerst de altaren en de tempels der afgoden met de heg of omheining, die er om heen was, zou ontwijden? De priester antwoordde, dat hij zelf het zou doen en hij vernietigde wat hij vroeger geheiligd had.

Het monotheistisch christendom verdrong de goden en hunnen dienst uit de bosschen, doch het volk, dat hardnekkig vasthield aan het polytheistisch geloof der vaderen, bracht, zoowel openlijk als in het geheim, zijne vereering over naar de overblijfsels van zijne vroegere heiligdommen, naar die boomen, welke de getuigen waren geweest van zijnen godsdienst. Eerst toen Bonifacius den heiligen eik bij Geismar aan den Edder, bij Fritzlar, deed omhouwen, was het christendom in die streek gevestigd.

Al mocht de bekeerde heiden, voordat hij gedoopt werd, ook plechtig verzekeren: ‘Ec forsacho allum diabolis wercum und wordum, Thunaer ende Woden ende Saxnote ende allun them unholdun, the hira genotas sint, d.i.: Ik verzeg alle werken en woorden des duivels, Thonar en Wodan en Saxnot en alle booze geesten, die hunne gezellen zijn,’ - het heidensche zuurdeesem bleef werken.

Wereldsche en kerkelijke verordeningen werden tegen deze herinneringen aan den ouden godsdienst uitgevaardigd. Zoo werd o.a. verboden offers aan boomen te brengen en er lichten aan te ontsteken. Het was te vergeefs. Arnold, die tusschen de jaren 1035 en 1037 het leven van den h. Erneran schreef, vermeldt, dat enkele boomen niet omgehakt werden, omdat de heidenen er waarzeggerij onder bedreven hadden. Bij Friezen en Saksen bleef die herinnering bestaan tot latere tijden, zelfs tot den huldigen dag.

Voor twee eeuwen ging men van Deventer en elders ter bedevaart naar een heiligen boom bij het Frieswijk te Raalte. Mr. Van Doornick, in ‘Bijdrage tot de geschiedenis van Overijssel, IV, 364,’ deelt uit de handelingen der Deventer classis van 1 April 1663 mede, dat bekend was gemaakt ‘die exorbitante ende noch dagelijx toenemende superstitiën omtrent dien heiligen boom.’ Er werd besloten dat ter kennisse te brengen van de classis te Zwolle en den pastor loci ‘te begroeten’, om met dien van Wesepe bij den landdrost te remonstriren. Omstreeks het jaar 1670 schijnt de boom geremoveerd te zijn. Mogelijk is toch deze dezelfde, waarvan Lindeborn, ‘Hist. episc. Daventriensis, p. 421,’ het wonderbare ontstaan vermeldt en die, rongen of hilligen boom genaamd, op een uur gaans afstand van Wijhe stond. In het nabijgelegen kasteel Wezenburg had, zoo verhaalt hij, een knecht eene meid verleid en vermoord. Daarvan beschuldigd toen hij op het land werkte, nam hij een stok uit den wagen, stak dien in den grond en riep God tot getuige, dat hij zoo zeker onschuldig ws als het onmogelijk was, dat uit dien stok een boom zou groeien. De stok kreeg dadelijk bladeren en groeide tot een forschen eik, waarbij eene kapel gebouwd werd, die onlangs - Lindeborn's werk verscheen in het jaar 1670 - met den boom weggeruimd is.

Nog staat te Bergharen, tusschen Maas en Waal, de heilige linde, waaraan voor eenige jaren eene bus hing met het opschrift: Gedenk den armen.

Te Harjel, een dorp in Estland, wiens bewoners oorspronkelijk stamverwanten der Germanen waren, werd voor eenige jaren in de George-, Johannis- en Michielsnachten onder eenige boomen een zwarte haan geslacht.

Om een ouden eik in het Mindensche pleegde de jeugd jaarlijks op den Paaschdag te dansen; bij Warburg aan de Diemel,

in het vorstendom Paterborn, is bij den Donnersberg, in eene oorkonde der 12de eeuw Thunaresberg geheeten, een zeer oude eik, waar jaarlijks de inwoners uit Wormelen en Calenberg in plechtigen optocht heen gaan.

III.

Al bestond de godsdienst der Germanen niet in eene vereering der natuur, maar van persoonlijkheden, er was toch tusschen hen en die natuur eene mysterieuse wederkeerige betrekking.

Het aardsche leven is slechts een schakel in de groote keten der toestanden, welke des menschen ziel, van God uitgegaan, doorloopen moet om tot Hem terug te keeren. Op deze grondstelling rust het geloof, dat onze ziel reeds eene vroegere woning had en na het verlaten van de tegenwoordige in eene andere nal overgaan. Dit geloof was zeer ver verspreid. Het maakte een deel uit van den Oud-Indischen godsdienst; was geweven in de leer der Egyptische priesters; een onderwerp der overpeinzingen van Griekenlands grootste denkers; aangenomen door de Israëlieten en door eenige sekten, die reeds spoedig na zijn ontstaan, in het christendom te voorschijn kwamen.

Dit leerstuk der zielsverhuizing werd, zoo zou ik althans meenen, door ons voorgeslacht gehuldigd. Al het geschapene gold als levend en bezield.

In de Edda wordt verhaald, dat toen Balder, de tweede zoon van Odin of Wodan, droomde, dat zijn leven in gevaar was, zijne moeder Frigga den eed afnam van vuur en water, van ijzer en ertsen, van steenen en aarden, van boomen, ziekten en vergiften, van alle viervoetige dieren, vogelen en wormen, dat zij haren zoon geen kwaad zouden doen. Zij sloeg een klein struikje, de marentakken, over, en eene pijl uit het hout er van gemaakt doodde hem. Toen zonden de azen boden door de geheele wereld, om door weenen Balder aan het geweld van Hel, in wiens macht hij geraakt was, te onttrekken. Dit deden allen: menschen en dieren, aarden, steenen, boomen en alle ertsen.

Met het rijk der planten was de mysterieuse band zóo sterk, dat hij in het lang verloop van vele eeuwen niet geheel is losgeknoopt. De verdere gang van deze schets zal aantoonen dat de plantenvereering van ons voorgeslacht tot het tegenwoordige is overgebracht.

Tot het leggen van dien band kan medegewerkt hebben de schepping van het eerste menschenpaar volgens de Edda's, wier cosmogenetische voorstellingen, zooals Grimm aanneemt, sporen dragen, dat zij ook bij andere stammen, dan in het hooge noorden golden.

Ymir, een kwaadaardige reus, uit den chaos ontstaan, was volgens de jongere Edda gedood door de zonen van Buri, uit het ijs gelekt door de koe, die Ymir voedde. Uit zijn lijk vormden zij de aarde. Langs het strand der zee gaande vonden zij twee boomen, ask, de esch, en embla, waarschijnlijk de olm of iep, waaruit zij menschen maakten, man en vrouw. De eerste der zonen gaf hun geest en leven, de andere verstand en beweging, de derde het aangezicht, de spraak, het gehoor en het gezicht.

Komt eene mythe onder meer dan één vorm voor, dan strekt dit ten bewijze van hare verspreiding. Dit is hier het geval. In de Völuspa of de Openbaringen van de zienerin in de oudere Edda wordt dit verhaal gedeeltelijk anders voorgesteld.

Volgens de vertaling van Simrock, welke ik als vlociender dan de meer woordelijke van Studach volg,

> ‘Griengen da dreie aus dieser Versammlung,
> Mächtige, milde Asen zumal,
> Fanden am Ufer unmächtig
> Ask und Embla und ohne Bestimmung.
>
> Besassen nicht Seele, hatten nicht Sinn,
> Nicht Blut noch Bewegung, noch blühende Farbe,
> Seele gab Odhin, Hönir gab Sinn,
> Blut gab Lodur und blühende Farbe.’

Een scheppingsverhaal, uit Indië afkomstig, doet het eerste menschenpaar ontstaan uit de rewasplant, welke men meent de Rheum ribes te zijn. Volgens Grieksche schrijvers is het menschelijk geslacht uit het zaad van een esch gesproten. De Perzen laten het voortkomen uit den boom askun. De Eddaverhalen kunnen hier steunen op de herinneringen van Indo-Germanen.

In vele gedichten en volksliederen, in legenden, sagen en sprookjes uit den ouden tijd tot ons gekomen, ontspruiten planten uit graven, de ziel van overledenen gaan er in over; planten denken, spreken, klagen, weenen en bloeden als wij.

Vele liederen eindigen daarmede, dat uit de graven van ongelukkige geliefden boomen of bloemen ontspruiten, die zich vereenigen.

In het eene heet het:

> ‘Es wachsen Lilien auf beider Grab,
> Sie wuchsen zusammen mit jeden Blatt.’

Een Engelsch gedicht van Margaretha en Willem zegt in een Duitsche vertaling, dat na hun dood

> ‘Aus ihrer Brust eine Rose entsprang,
> Eine Linde aus der seinen;
> Man sah sie oben am Kirchthurmknauf
> Sich zum Liebesknoten vereinen.’

Een Lithausch meisje plukte eene roos op het graf van haar geliefde en gaf die aan hare moeder, die zeide:

> ‘Das ist ja die Rose nicht,
> Ist des Jünglings Seele.’

Vele sagen verhalen van boomen, die ontkiemden uit het bloed van onschuldig ter dood gebrachten. Te Camern, in het Maagdenburgsche, wiessen daaruit zeven eiken, wonderbaar saam vereenigd. Toen een der stammen geveld werd, zweette de stomp bloedige tranen, totdat er een nieuwe stam uit ontsproot.

Toen te Uerdingen, niet ver van onze grenzen aan den Rijn, een meisje, veroordeeld wegens kindermoord, de doodstraf zou ondergaan, riep zij, om hare onschuld aan te toonen, een godsgerigt in, en uit den muur bij de Bovenste poort groeide een boompje, waarvan de bladeren geleken op die van den klaterpeppel en waarop het volk bloeddroppels zag. Het stond er tot het jaar 1877, toen de poort met den muur afgebroken werd.

De 70 voet hooge ‘Schoone eik’ in het bosch bij Luchow, in het Lunenburgsche, zou gewassen zijn uit den mond van een gesneuvelden koning.

Waar een moord geschied is, valt geen dauw, groeit geen gras en zingt geen vogel. In een bosch tusschen Altstrelitz en Neubrandenburg vertoonde zich echter ter plaatse, waar zoodanige misdaad gepleegd was, met den eersten klokslag van 12 uur 's middags, een distelachtige plant. De stengel had twee armen en een menschenhoofd was er onder aan, alles met stekels bezet. Met den laatsten slag van de twaalf was het gewas spoorloos verdwenen. De stok, waarmede een pastoor er eens naar sloeg, werd verkoold en zijn arm lam.

Drie juffers leidden een goddeloos leven in een boschslot bij Nurnberg. Toen dit, door den bliksem getroffen, afbrandde, voeren hare zielen in drie groote boomen. Zoodra er een van omgehouwen wordt, gaat de ziel in een anderen over. Wanneer tot het gebed geluid wordt, hoort de voorbijganger uitlokkende stemmen en gelach en meent gestalten tusschen de takken te zien.

Bij overgang in boomen blijft de lichamelijke gestalte wel eens in wezen. Een daglooner te Salzungen had boomstobben gerooid en toen hij die voor zijn huis kloofde, kwam er een klein, grauw mannetje uit, die door de deur in het huis sloop, door het venster leelijke gezichten tegen den boer trok en andere onvoegzame dingen deed. Een geestenbanner moest komen om het te vangen en elders te bannen.

De vertaling van een Serbisch volkslied luidt:

> ‘Fleht zu Gott ein junger Knabe:
> ‘“Gieb o Gott mir golden Hörner,
> Gieb mir silbernes Geweihe,
> Dass ich diese Kiefer-Rinde
> Spaltend sehe was darinne.”’
> Gab ihm Gott die golden Hörner,
> Gab das silberne Geweihe;
> Und er spaltete die Rinde,
> Sass ein junges Mädchen drinnen,
> Das gleich einer Sonne strahlte.’

Soms komen de zielen vrijwillig in menschelijke gedaante uit haar boomkerker, meest meisjes, die helpen spinnen en oogsten. Een boerenjongen, die op eene dergelijke helpster in den hooibouw verliefd werd, bond bij het invaren van het laatste voer haar de beenen vast; een er van brak en het meisje ging weenend weg. Den anderen dag brak de jongen ook een been, bleef zijn geheele leven kreupel en steeds is, tot nu toe, dit met een lid zijner familie het geval.

De ziel eener vrouw van een boer in den Bidschower Kreis in Bohemen verliet alle nachten haar lichaam en kroop in een wilgenboom aan een beek. Toen de man dat merkte, hiew hij den boom om, doch op hetzelfde oogenblik stierf de vrouw. Hare kinderen sliepen gerust in eene wieg uit de takken van dien wilg gevlochten en toen zij, grooter geworden, fluitjes maakten uit de twijgjes, uit de stobbe ontsproten, spraken zij fluitende met hunne moeder.

In Kalewala, het merkwaardig nationaal epos der Finnen, waarop te recht Dr. Meyboom in dit Tijdschrift, in 1879, de aandacht heeft gevestigd, komt een denkende, sprekende, klagende en weenende berk voor. Wäinämöinen, de held van het gedicht, heeft zijne kanteele, eene harp met 5 metalen snaren, verloren, waarop hij zoo fraai speelde, dat alle dieren kwamen om naar zijn spel te luisteren. Volgens de Duitsche vertaling van Schiefner - de Fransche van Leouzon le Duc, in 'La Finlande, son histoire, sa mythologie, sa poésie épique, 1845,' is vervaardigd toen het epos nog onvolledig bekend was - gaat hij,

'Kopfgesenkt und schlechter Laune
Schiefgeschoben seine Mütze',

langs den rand van een bosch en

'Hört er eine Birke weinen,
Hört den Maserbaum er klagen'

en vraagt waarom hij dat doet?

'Wirst ja nicht zum Krieg geführet,
Nicht zum Kampfe du gezwungen.'

De berk antwoordt:

'Oftmals sind zu mir, der Zarten,
Oft zu mir, der armen Birke,
Kinder in dem raschen Frühjahr
Her zu meinen Stamm gekommen,
Schlitzen mit dem scharfen Messer,
Aus den Bauch mir meine Säfte;
Böse Hirten ziehen Sommers
Ab mir meinen weisen Gürtel,
Machen Schalen, machen Scheiden
Machen daraus Beerenkörbohen;
Oftmals sind bei mir, der Zarten,
Oft bei mir, der zarten Birke,
Mädchen, die am Stamme sitzen,
Die an meiner Seite weilen,
Schneiden Laub mir von der Krone,
Binden Zweige fest zu Besem.'

Zoo is het des zomers, doch als de winter hem van zijne kleederen heeft beroofd, siddert hij van strenge koude en klaagt heftig over de vorst.

Toen sprak Wäinämöinen:

‘Weine nicht, o grünes Bäumchen,
Klage nicht, du reichbelaubte,
Jammre nicht mit weissen Gürtel!
Sollst ein wonnig Loos erhalten,
Voller Lust ein neues Leben;
Wirst sogleich vor Freude weinen,
Wirst voll lauter Lust ertönen.’

en hij maakt uit den berk eene nieuwe kanteele.

Deze berk deed niet als een andere in Baden, die bij ieder der drie sneden, die een kuiper, welke hem wilde afsnijden, deed, uitriep: ‘O Jezus!’ zoodat de kuiper verschrikt heenliep.

WALTER: Vater ist's wahr, dass auf dem Berge dort
Die Bäume blüten, wenn man einen Streich
Drauf führe mit der Axt?
TELL: Wer sagt das Knabe?
WALTER: Der Meister Hirt erzählts. Die Baume seyen
Gebannt, sagt er, und wer sie schädige
Dem wachse seine Hand heraus zum Grabe.’

Wat Schiller hier den Zwitserschen jongen in den mond legt was een wijd en zijd verspreid geloof van de Alpen tot in Zweden.

Het bestaat, althans bestond nog voor eenige jaren in Opper-Silezië, waar de boer het ongaarne ziet, dat zonder noodzakelijkheid in den bast van een boom gesneden wordt. Hij heeft toch van zijn vader en grootvader gehoord, dat de wond den boom zeer doet en doet bloeden.

Ook in de antieke mythologie komt het voor. Van het heilige woud van Ceres zingt Ovidius, volgens de overzetting van Voss:

‘Eine gewaltige Eiche, der Vorwelt Riesin, erwuchs dort,
Wald sie Allein.....
Auch lag die übrige Waldung
Drunten sotief, als unter den Waldungen liegen die Kräuter.’

Erisichton wil hem doen omhouwen. Zijne dienaren weigeren het te doen. Toen grijpt hij zelf den bijl

‘Und sobald ihr den Stamm die entweihende Rechte verwundet
Strömt hervor nicht anders das Blut aus gespaltener Wünde,
Als, wann vor den Altären ein Stier, das herrlichste Opfer,
Fällt, der blutige Strahl aus zerschmettertem Nacken emporsteigt.’

Niet alleen in die mythologie veranderen levende menschen in planten, de noordsche sagen weten er ook gevallen van aan te wijzen.

In Oostenrijk woonde een rijke doch gierige boer met zijne schoone dochter Grietje, en tegenover hem een arme met zijn zoon Hannes. De jongelui beminden elkaar, doch de rijke boer wist te beletten dat zij ooit bij elkaar kwamen. Nu zag Grietje zoolang uit den tuin naar Hannes en deze van den weg af naar haar, dat zij beiden in planten veranderden. Grietje werd de Akker Nigelle (Nigella arvensis), die bij het volk den naam kreeg van: Grietje in den struik, nauw verwant met het Juffertje in 't groen; Hannes veranderde in den Vogel Duizendknoop (Polygonum aviculare), bij het volk: Hannes aan den weg. Bij ons heet de plant op sommige plaatsen Varkensof weggras.

Later ontmoeten wij nog eene dergelijke gedaanteverwisseling.

IV.

Het medegedeelde, voor zeer groote uitbreiding vatbaar, bewijst, welke mysterieuse betrekking er aanwezig is tusschen mensch en plant. Het waren echter meest op zich zelven staande individuen, die ter sprake kwamen. Vele plantengeslachten stonden echter collectief in die betrekking; waren wegens de inwonende geheimzinnige krachten geëerd of gevreesd; waren het voorwerp van de botanie des volks.

Het was moeilijk voor het overzicht, dat ik wensch te geven, eene geleidelijke opvolging te kiezen. Ik meen, wat boomen, heesters en struiken betreft, het best te doen dat natuurlijk botanisch systeem tot leiddraad te nemen, dat Oudemans in zijne ‘Flora van Nederland’ aannam, met eene enkele afwijking in de volgorde.

Men verkeert dikwijls in de dwaling, den eik bij uitne-mendheid den boom van het Duitsche volk te noemen. Het is waar, onder hem werd recht gesproken, doch veel meer, zooals Hans Sachs zich uitdrukt,

> ‘Unter dem Himmel bei der L i n d e n .’

Dit strekte zich zoo ver uit, dat te Nortorf, in Sleeswijk-Holstein, een oude driestammige linde was, waaronder huwe-

lijken en overeenkomsten gesloten en door het drukken van den duim tegen den stam bevestigd werden.

Jacob van Maerlant, ‘Naturen Bloeme, VIII, vs. 913,’ verbeterde lezing van Dr. Eelco Verwijs, getuigt dat de linde is

> ‘in Dietsland
> Die minlixste boem van scaden
> En die scoenste oec van bladen.’

Kan de herinnering aan den heiligen vijgenboom (Ficus religiosa) in Azië, met wien de linde gelijkenis heeft in den omvang, dien de kruin kan verkrijgen, en in den hartvorm der bladen, ook medegewerkt hebben hem te maken tot den lievelingsboom van alle Duitsche stammen?

Bij de woningen geplant, werd de linde en is hij nog, om mij zoo eens uit te drukken, een huisboom, aan de familie en haar lot verbonden. Men wil dat de Zweedsche geslachten Linné, Lindelius en Tiliander hun naam zouden verkregen hebben van een en denzelfden lindeboom met drie zware takken, staande te Lindegärd in het landschap Finveden. Toen het geslacht Lindelius uitstierf, verdorde een der takken, de andere kreeg geene bladeren meer toen de dochter van den beroemden Linné overleed, en toen de laatste Tiliander ten grave daalde was de kracht van den boom geheel uitgeput. De stam bestaat nog en wordt zeer in eere gehouden.

De linde mag ook den naam van dorpsboom dragen, waaronder op den brink de gemeenschappelijke aangelegenheden besproken werden en de dorpsjeugd danste, waaruit het woord lindiren ontstond. Ook komt haar toe die van kerkboom, waaronder de mannelijke leden der gemeente wachten totdat de dienst begint. Mijn broeder bezong in zijne ‘Herfstdraden’ de oude bij de kerk te Voorst.

In de Noordsche mythologie is de linde de boom van Holda, de beminnelijkste der godinnen. Later treedt Maria dikwijls in hare plaats.

Te Chraupen, in Oostenrijk, kronkelde zich een adder om den arm van een meisje, dat gras sneed, siste sterk tegen eene holle linde, sprong zonder te bijten weg en verborg zich. In den boom werd een Mariabeeld gevonden, dat plechtig naar de kerk werd gebracht. Den volgenden morgen was het in den boom terug. Toen dit driemalen was gebeurd, maakte men bij de linde eene hut van takken, waarin het beeld vereerd werd.

Dergelijke beelden worden dikwijls in lindeboomen geplaatst. Toen de beeldstormers bij de badplaats Hub, in Baden, kwamen, groeide de bast van een linde over het Mariabeeld er aan bevestigd. Nadat de storm bedaard was, hoorde eene herderin den boom geluid geven. Haar vader, geloovende dat er hekserij in het spel was, wilde den boom omhakken, doch toen hij hem met den bijl raakte, viel de overgegroeide bast af en het beeld werd weder zichtbaar.

Niet slechts de bloesem en de bessen hadden, als thans nog, geneeskundige kracht, maar de jonge lootjes gedaan in de eerste pap, die een kind eet, bewaart het voor tandpijn; een lindebast om de borst gebonden beveiligt tegen tooverij.

Wij zagen reeds, dat een levenlooze stok, in den grond gestoken, een levende eik werd. Iets dergelijks gebeurde ook toen in de Onder-Hartz op den Stuckenbergsanger een veldslag geleverd werd. Toen de uitslag des avonds nog onbeslist was, stootte de veldheer van het eene leger zijn zwaard in den grond, uitroepende: ‘Wanneer dit zwaard morgen een boom is, dan is aan ons de zege.’ Het werd des nachts een lindeboom, en dit gaf het leger zooveel moed, dat het de overwinning behaalde.

Aardmannetjes houden zich gaarne bij de linde op. Zoo was er o.a. een in de genoemde streek, die des nachts, daartoe verzocht, genezende kruiden voor de deur van zieken nederlegde.

Te Starsberg, ook in hetzelfde gedeelte van de Hartz, stond een holle linde, waarbij zich somtijds eene gedaante vertoonde, hetgeen het vermoeden opwekte, dat er een schat te vinden zou zijn. Men vond dien werkelijk, doch er verscheen eene menigte geesten, die de gravers als offers wilden hebben. Een hunner riep in zijn angst: ‘Ik wil niet!’ en schat en geesten waren onmiddellijk verdwenen. Bij het graven naar schatten en het verrichten van andere plechtigheden mag geen enkel woord gesproken worden. De grond daarvoor ligt in II Koningen IV, vs. 29.

Dieren zijn er ook gaarne bij den boom. Te Wesselaar, bij Neveln, staat een duizendjarige, waarbij des nachts eene vrouw spon, omgeven van allerlei beesten.

Tusschen Auwegen en Huyssen, in Vlaanderen, viel een boer onder eene linde in slaap. Hij werd gewekt door onaangename geluiden, die uit de lucht schenen te komen. Naar boven ziende merkte hij dat de boom ‘grimmelde’ van katten. Hevig

ontroerd wil hij vluchten, doch ziet zich door een kattenleger omringd. Verscheidene bakten pannekoeken, die lustig opgesmuld werden. Een lief katje bood er hem een aan; hij bedankte tot driemalen toe, eindelijk nam hij aan. Voordat hij begon te eten, sloeg hij een kruis en alle katten met hare baktoestellen verdwenen onder vreeselijk gekerm en gemiauw. Volgens eene andere lezing geschiedde dit toen de boer na den eersten beet in Godsnaam om wat zout vroeg. Thans nog komen de katten alle nachten om te zingen, te bakken en te eten onder die kattenlinde, die weinigen des nachts durven naderen.

V.

Tot de groote familie van de Koningin der bloemen behooren onze O o f t b o o m e n .

In de omstreken van Hildesheim is het nog gebruikelijk, dat bij het keeren van de zon in den winter de knechts in de boomgaarden gaan, om iederen vruchtboom dansen en hem toeroepen:

‘Freue ju, Böme,
Nijahr is komen,
Dit jahr ne karre vul,
Up 't jahr en wagen vul.’

Op andere plaatsen windt men eene stroowisch om iederen boom of berookt hem door het branden van tijm in den St. Jansnacht geplukt; elders steekt men een muntstuk onder den bast.

In het westen van Engeland trekt men op Kerstdag in optocht naar den grootsten boomgaard in het dorp, waar een boom, als vertegenwoordiger van allen, toegesproken en met cider of een anderen drank besprenkeld wordt.

Deze middelen om boomen vruchten te doen dragen, waarbij hun werkelijk leven op den voorgrond staat, hebben een ouden oorsprong. Min beschaafde volken toch bewijzen eer en achting door dansen, door het vasthechten van kransen, het doen van berookingen en het brengen van offers.

In Westfalen behooren de vruchtboomen als het ware tot het gezin. Als de boer sterft wordt er hun wete van gedaan.

Niet altijd was de bejegening zoo vriendelijk. Men schudde de vruchtboomen wel eens of sloeg ze met een zakje met

erwten, in West-Vlaanderen op den eersten dag in de vasten met eene zweep en zong daarbij:

‘Appelboomptje wilt niet klagen,
Al krijgt gij nu wat slagen,
Gij moet van dit jaar dragen
Appeltjes zeer frisch en rood,
Op ieder tak
Een moutzak.’

Bij het pooten, enten en snoeien moet men verschillende gebruiken in acht nemen. Dat men bij het plukken een appel of eene peer aan den boom moet laten is een volksgeloof, dat ik meermalen in praktijk heb zien brengen.

De struik van den S l e e d o o r n of S l e e p r u i m beveiligt tegen den bliksem. In den beruchten St. Walburgsnacht - 1 Mei - maakt men van het hout kleine kruisjes en steekt die op de mestvaalt om de heksen af te weren. Bloeit de struik op de eene of andere plaats vroeg, dan is het daar met de kuischheid der meisjes slecht gesteld.

Van de V o g e l k e r s , H o n d e k e r s o f V u i l b o o m leest men bij Dodonaeus, dat de landlieden den struik of boom kweeken, ‘omdat ze geloofd worden groote kracht tegen de tooveraars en de quadtdoeners te hebben.’ Tegen heksen steekt men in Bohemen een takje voor het venster.

Toen een boer een K e r s e b o o m p j e , staande bij de Barbarakerk te Herrenalb, in Baden, af wilde snijden, om er een vlegelsteel van te maken, riep het bij de eerste snede: ‘O wee!’ bij de tweede ook en toen liep de boer weg. Den volgenden dag was het boompje verdwenen.

In Thuringen klimt men op St. Jacob - 25 Juli - niet gaarne in een kerseboom, want men heeft kans er uit te vallen en den nek te breken.

De P e r e b o o m moet, daar de christen-zendelingen er veel omhakten, in groote eere geweest zijn. Te Lopsing woonde de booze jager Haperlei er bij een en hing er zich aan op. Toen spookte het daar; er liepen driepootige hazen, de menschen verdwaalden. Men besloot den boom te vellen, doch bijlen en zagen werden stomp, uit de wonden vlood bloed en slechts met hulp van een kapucijnermonnik kon het werk ten einde gebracht werden.

Uit oude boomen, die te Saalveld stonden, stroomde in het

jaar 1665 gedurende drie dagen zooveel honig, dat die opgezameld werd.

Om een dief te dwingen het gestolene terug te brengen gaat men in Westfalen, vóór zonsopgang, met drie nog niet gebruikte of van eene lijkbaar genomene spijkers, besmeerd met vet van een ter dood gebrachte, naar een pereboom. Zij worden tegen het oosten gehouden en dan in den boom geslagen onder het opzeggen eener bespreking, waarin de dief, met herinnering aan de drie spijkers waarmede Christus gekruisigd werd, in den naam des Vaders e.z.v., gelast wordt het gestolene terug te brengen.

Van Adams tijd af tot op den huidigen dag toe spelen de vruchten van den A p p e l b o o m in liefdeszaken eene gewichtige rol. Om een echten liefdesappel te maken plukt men des vrijdags voor zonsopgang een gewonen doch fraaien appel, schrijft met zijn eigen bloed op een stukje papier zijn naam, daaronder dien zijner beminde en op een ander stukje het woord: Scheva, bindt beide stukjes saam met drie haren van zich zelven en van het meisje, snijdt den appel open, doet de pitten er uit, de papiertjes er in en steekt de beide stukken van den appel aaneen met twee pennetjes van groen mirtehout. De appel wordt dan in een oven gedroogd, in laurier- en mirtebladen gewikkeld en heimelijk in het bed van het meisje onder het hoofdkussen gelegd. Het recept is uit het jaar 1744.

Een Boven-Oostenrijker draagt van St. Thomasavond - 20 November - tot Kerstnacht een appel onder zijn oksel, gaat dan voor zijn huis staan, begint den appel te eten, doch geeft er een stuk van aan den eersten persoon, die voorbijgaat, want anders zou hem een groot ongeluk overkomen.

In den Kerstnacht bloeien appelboomen en dragen vruchten. Die er onder staat ziet den hemel open.

De boomkweekers kibbelen weleens over de vraag, hoe de appels, peren e.z.v. aan hunne speciale namen gekomen zijn? Die van Kardinaals- en Melanchtonspeer hebben een historischen oorsprong, die niet hier behoort. Anders is het met dien van twee appels. De h. Ingenuinus, tusschen de jaren 570-610 bisschop van Brixen, legde daar een tuin aan, die het paradijs voorstelde, doch onzichtbaar was, totdat omstreeks het jaar 976 de h. Albuinus, ook bisschop aldaar, er eenige gouden pippelingen uit medenam, die thans nog zijn naam dragen.

Johan Lam of Agnus, een groot landbezitter, bearbeidde

eens zijn grond, toen een pelgrim bij hem kwam en zeide: ‘Uw werk is den Heer weggevallig, daarom heeft hij u tot bisschop van Tongeren uitverkoren.’ Johan riep uit: ‘Eer zal deze droge stok vruchten dragen, dan dat uwe voorspelling vervuld worde.’ En zie, die stok werd onmiddellijk een appelboom, die de geurige St. Jans appels draagt. Johan was in het jaar 627 bisschop van Tongeren-Maastricht.

Thor, de Noordsche dondergod, doorwaadde eene rivier. Door den boozen invloed van Loki wies het water tot aan zijne schouders. Hij greep zich aan een boom en ontkwam daardoor aan het gevaar van te verdrinken. Die boom kreeg groote krachten. In Zweden gelooft men nog, dat een stukje er van den mensch tegen betoovering beveiligt en aan een schip bevestigd kracht tegen storm en watergeesten bezit, als aan het schip der Argonauten een stukje van den eik van Dodona. In het Brandenburgsche steekt men er takjes van aan huis- en staldeuren, om den vurigen draak, die in den St. Walburgsnacht rondvliegt, te beletten binnen te komen. In Schotland zijn zorgvuldige vrouwen er op uit spinrokken te hebben daags voor Evocavit - den eersten zondag in den vasten - uit hout er van gemaakt. In IJsland noemt men den boom heilig, omdat in vroegere tijden in den Kerstnacht aan al zijne takken brandende kaarsen waren, die niet uitgingen hoe sterk het ook waaide. Het hout mag daar niet verbrand worden, want geschiedt het, dan komt er vijandschap tusschen hen, die aan den haard zitten. In strijd met het geloof in Zweden en Schotland mogen er geene gereedschappen, vooral niet voor schepen, van gemaakt worden.

Die boom, naar mijn gevoelen, door zijne fraai gevinde bladen met gezaagde blaadjes, witte tot tuilvormige pluimen vereenigde bloemen en schoone roode vruchten eene der uitstekendste van de Duitsche Flora, is de S o r b e n b o o m , thans L i j s t e r b e s .

De Mei- of H a g e d o o r n groeit op plaatsen waar schatten verborgen zijn. In Zweden werd hij oudtijds gepoot op graven, waarin bronzen wapenen en gereedschappen gevonden zijn. In het begin dezer eeuw brak niemand er een takje af en werd den kinderen ingescherpt ze zelfs niet aan te raken.

Te Swalmen, in Limburg, werd in het jaar 1697 vergadering gehouden onder een hagedoorn, in 1701 staande voor de school en in 1708 onder een, staande voor het raadhuis.

Te Soest wijst men nog den hagedoorn waaronder in de 15de eeuw de armen der St. Georgskerk hunne aalmoezen ontvingen.

De R o o s deelt als de linde in de gunst van het volk. Men zou haar den tuinstruik kunnen heeten. Bij de kerken heeft zij op de graven hare plaats.

Onze Noordsche mythologie maakt haar tot de bloem van Frigge, de schoone vrouw van Wodan. Op eenige plaatsen aan den Duitschen Nederrijn draagt zij nog den naam van Friggadorn en mag alleen op vrijdag geplukt worden. Nu staat zij, de koningin der bloemen, in betrekking tot de koningin der hemelen en is in en door een dertigtal christelijke legenden geweven. Ook in wereldsche sagen komt zij herhaalde malen voor. Eene moeder ging eens met hare dochter kruiden zoeken. Het meisje zag een struik met schoone rozen en toen zij er eenige plukken wilde, riep eene stem:

> ‘Halt! Deif! Deif!
> Eck hev deck leif!’

Het meisje was gevangen door een prins, werd rozenprinses, leefde genoeglijk met haren echtgenoot, doch kon hare moeder niet vergeten. Eindelijk kwamen er vijanden, de prins werd gedood, zijn paleis verwoest en de moeder kreeg hare dochter terug.

De graven van Berg in de Pruisische Untermark, die beweren af te stammen, van de Zutfensche heeren van den Berg, voeren tot wapen op een blauw veld een rooden dwarsbalk, omgeven met een smallen rand van zilver en 10 in den vorm van een kruis geplaatste rozen, 5 boven en 5 onder den balk. De oorsprong er van is deze: Een hunner bracht in het jaar 1090 zijne vrouw, wegens vermeende ontrouw, om het leven en liet zijne kinderen in eene wildernis brengen om door wolven en beren verscheurd te worden. Maria ontfermde zich over hen en liet zulk een dichte heg van rozen om hen groeien, dat geen roofdier bij hen komen kon. Zoo vond de graaf op de jacht zijne kinderen weder, erkende zijn onrecht en veranderde, ten teeken van zijn berouw, zijn wapen, waarin een gouden scepter was, in het boven beschrevene.

Het kan gebeuren dat er ergens in den grond een toovermiddel begraven is, dat aan menschen en vee nadeel berokkenen kan. Om de plaats te ontdekken snijdt men bij volle maan, met het gezicht naar het oosten gekeerd, van de wilde roos

een tak, die 2 of 3 zijtakjes heeft, in drie sneden af. Bij de eerste, die van boven naar beneden gaat, wordt gezegd: ‘In den naam der Drieëenheid,’ en bij de laatste horizontaal van zich af: ‘Ik snij u af.’ Dan kerft men in den tak boven elkaar de letters: J.H.S., legt twee doorns, of liever stekels van den struik kruiselings over elkander op een stukje papier in den rechterschoen, trekt dien aan, neemt den tak in de hand en gaat wandelen. Waar men niet verder gaan kan, moet men graven en het toovermiddel komt voor den dag, meestal bestaande uit haar, botten en ander onnut tuig.

Eene galwesp legt hare eieren in den bast van de wilde roos; de omloop der sappen geraakt daardoor in de war en er ontstaat een uitwas van dooreenloopende gele en roodachtige draden, die wel wat op mos gelijken. Deze wieperoos, de bedeguar van den vroegeren tijd, op eene voor het volk onverklaarbare wijze ontstaan, moet wel eene verborgene kracht hebben en zij heeft die. Vertoont er zich eene in een tuin, dan sterft weldra iemand en men moet haar zoo spoedig mogelijk met de nagels afknijpen. Op andere plaatsen brengt zij eene geheime verloving aan den dag. Overal verwekt zij slaap. De aantrekkelijke vertelling van Doornroosje staat met die kracht in verband.

De A a r d b e i is zóo nauw met de roos verwant, dat ik aan haar eene plaats tusschen de houtgewassen mag geven. Zij stond in betrekking met Holda en later met Maria. Deze brengt op St. Jansdag gestorven kinderen in het paradijs om aardbeien te eten. Wier moeders reeds aardbeien voor dien dag aten, mogen niet medegaan, daar zij hun aandeel reeds weg hebben. In de Boven-Pfalz letten zorgvolle moeders daarop.

Vallen aardsche aardbeien bij het plukken op den grond, dan mogen ze niet opgeraapt worden, want zij behooren aan de moeder Gods en de straf zou zijn, dat er den ganschen dag geene meer gevonden werden. Dit wordt geloofd in Bohemen, waar de drie eerstgevondene voor Maria op een boomstronk gelegd worden. In Hessen steekt men eenige van de schoonste dankzeggend aan een doornstruik.

VI.

In Oost-Pruissen worden alle wenschen vervuld van den gelukkige, die in den St. Jansnacht de afvallende bloemen van de roode K o r n o e l j e in een doek kan opvangen.

Geen struik, die echter een boom kan worden, staat in het volksgeloof zoo hoog als de V l i e r , waaraan de grootste eerbied bewezen wordt.

Een Noord-Sleeswijker deelde in het jaar 1703 mede, dat in zijne jeugd geen tak van den vlierstruik genomen mocht worden, voordat blootshoofds, met gebogen knie en gevouwen handen, verlof was gevraagd op deze wijze: ‘Frau Elhorn, geef mij wat van uw hout, dan zal ik u van het mijne ook geven, wanneer er wat in het bosch groeit.’

In Thuringen mocht het hout niet verbrand worden en in Westfalen gaat nog het gezegde, dat ieder voor de vlier den hoed moet afnemen.

Om tooverij af te weren wordt de struik gepoot bij stallen, putten en immenschuren, waarbij men ze bij ons veelvuldig ziet. Metalen keukengereedschappen, met de bladeren gewreven, roesten niet en nemen geen vergif aan; hout, er mede gewasschen, wordt niet wormstekig.

Schilt men den binnensten bast van beneden naar boven, dan is hij een braakmiddel, doch van boven naar beneden een purgans. Kinderen, die pijn in de keel hebben, moeten door hun vlieren proproer drinken. Groote kracht tegen het hangen van den huig en waterzucht zit in een bruinzwart oorzwam, dat in het voorjaar op verrotte vlierstronken groeit en Judasoor genoemd wordt, omdat Judas zich aan een vlierstruik opgehangen zou hebben. Voegt men hierbij, dat de jonge wortels, de knoppen, de bladeren en de bloemen tegen verkoudheid als thee gedronken worden, dat, zoo als Dodonaeus mededeelt, ‘de flier bekwaam is om alle taeije oft slijmachtige overvloedigheden ende alle waterachtige overvloedigheden af te jagen: dat de bessen, met wat kaneel en wijn ingenomen, vette menschen mager maakt; dat het merg, in de wonden van fistelen gestoken, die wijder maakt,’ dan kan men zeggen dat de vlierstruik een geheele apotheek in zich bevat.

De sympathetische krachten, die er in opgesloten zijn, komen later ter sprake.

Ook na den dood bewijst de vlierstruik dienst: de timmerman meet de lengte van het lijk met een rechten scheut, welken de voerman, die het ten kerkhove rijdt, als zweep gebruikt.

De E s c h , zooals, wij weten, een der stamouders van het menschelijk geslacht, was de aanzienlijkste boom van de Noordsche mythologie.

In de Edda ontvangt Ganglerie op de vraag, waar het voornaamste en heiligste verblijf der goden is? ten antwoord, dat het is bij den esch Yggdrasill, waar zij dagelijks gericht houden. Hij is, wordt hem verder gezegd, de grootste en beste van alle boomen; zijne takken breiden zich over de geheele wereld uit en reiken tot aan den hemel; hij heeft drie wortelen, die zich ver uitstrekken.

De Edda leert ons verder, dat de Nornen, de drie schikgodinnen, den boom begieten, dat in zijn takken de veelwetende adelaar woont, en dat steeds honing van zijne bladeren lekt. Eene slang knaagt echter aan de wortels, de boom begint reeds aan de eene zijde te vergaan en na den wereldbrand blijft van hem niets over dan eene stobbe.

Eene hoofddeugd van den esch is, dat hij tegen den bliksem beveiligt. Een ongeluk kan in den vorm van een muis er in gebannen worden en hij heet dan een muizenesch.

Zet men een diepen pot op een vuur van esschenhout en doet daarin twee levende muizen, dan komen alle anderen aangeloopen.

In Thuringen was een boer, die de aardmannetjes op zijn land niet goed mocht lijden en hen met de garde bedreigde. Zij werden knorrig en staken het land vol met die strafwerktuigen, opdat de boer er geen gebrek aan zou hebben. Hij ving een aardmannetje, doch in de plaats van het met de garde te tuchtigen, sloeg hij het dood. Toen weeklaagden de overigen bitter, verhuisden en des nachts werden alle garden, die zij in het land gestoken hadden, esschenboomen met hangende takken, waarvan de treuresschen afkomstig zijn.

Een meisje uit het Alpachdal, in Tirol, sloeg met een esschentakje, dat zij op weg gevonden had, op het water in een sloot om de kikvorschen te verschrikken, doch zij verschrikte zelf niet weinig toen er onmiddellijk een geweldig onweer met zwaren hagelslag ontstond. Het takje was door eene heks verloren en had moeten dienen om onweer te brouwen.

De nachtmerrie, die uit Engeland in eene zeef en roeiende met ossenribben op het vasteland komt, gaat wel eens op een esch zitten, maakt de takken krom en veroorzaakt de knobbelige uitwassen, die de boomen dikwijls hebben.

Een dorre l e p , waarvan de bast zich eigent om booze geesten mede te binden, werd in de 5de eeuw plotseling groen toen de doodkist van den h. Zenobius er langs gedragen werd. Een zakje in de kist gelegd, was na 1000 jaren nog frisch.

Hoezeer de B e u k aan Wodan gewijd was en er de runen in gesneden werden, vind ik omtrent den boom alleen in het geloof des volks opgenomen, dat in Westfalen de beukenoten op St. Jansdag tusschen 11 en 12 uur 's middag open zijn en verrotten als het dan regent en dat, zoo op een blad door eene speling der natuur een T, het teeken van Thor, zichtbaar is, het mensch en dier tegen kwaad en tooverij beveiligt.

In enkele legenden of sagen komt die boom voor. Zoo ging eens een man uit Schlossau, in Baden, des nachts ten 1 uur in een bosch, om er een beuk te houwen, ten einde er fakkels van te maken. Bij den eersten slag ontstond een vreeslijk geraas, dat bij den volgenden zoo toenam, dat de man verklaren moest, dat de boom betooverd was.

Doch dit is mogelijk met iederen anderen boom; tooverij kan aan alles kleven.

De E i k e n hebben de eigenschap, dat zij geene misdaden kunnen uitstaan. In het jaar 1294 werden bij Kreuzburg, in Oost-Pruissen, eenige Duitsche ridders verraderlijk omgebracht in een eikenbosch, dat sedert dien tijd geene eikels meer droeg. Bij Hanau is er ook een onvruchtbaar, omdat eens eikelzoekers elkander uit nijd er in vervloekt hadden.

Te Strohen, in de buurschap Hellern, bij Osnabrug, stond voor eenige jaren in eene weide een eik, waar blad noch tak van genomen en op den haard verbrand werd, want dan kwam een groote zwarte rekel, legde zich op het hout en ging niet heen, voordat althans de asch weer naar den boom gebracht was.

De krans van eikenloof heeft in het noorden dien van laurierbladen in het zuiden vervangen. Bij Hannover wordt de schutterskoning er mede gekroond.

Tegen de Bloedkapel, bij het klooster Germersheim, stond een H a g e b e u k , 12 voet in omvang en 600 jaren oud, die in bepaalde nachten lichtte. In den Meinacht was er vuur onder en die er een kool van medenam had des morgens een klomp goud. Dikwijls lag er een dier bij met oogen zoo groot als een bord, die de wandelaars verschrikte.

De hooge plaats, die de vlier bij het volk inneemt, kan eenige verklaring vinden in de groote sterkriekende bloemen, in hare vruchtentros, in haar sterk hout, doch voornamelijk in de heilzame krachten, die zij bezit. Anders is het echter met den H a z e l a a r . In zijne nederige standplaats, meestal tusschen ander houtgewas verborgen, trekt zij geene aandacht door hou-

ding, blad, bloem en vruchten. Toch stond de struik, vrouw Hazel, van de oudste tijden met ons geslacht in verband en vergezelde de dooden van Alemannen en andere Germaansche stammen in het graf; toch zijn de inwonende geheimzinnige krachten grooter, dan van elk ander gewas.

In de beschrijving van den hort of den schat der Nibelungen, de morgengave van Kriemhilde, wordt gezegd:

> ‘Der wunsch lac dar under, von golde ein rüetelin,
> der daz het erkundet, der möhte meister sin
> wol in al der werlte über islichen man.’

Wat Grimm overbrengt door: ‘unter gold und gesteine des horts lag eine ruthe, deren wunderkraft alles heil, alle wonne enthielt; wer ihren werth kennt, dem ist gewalt über alle menschen verliehen.’

‘Den inbegriff’, zegt hij vroeger, ‘von heil und seligkeit, die erfülling aller gaben, scheint die alte sprache mit einen einzigen worte.... aus zu drucken, er hiess wunsch.’

De wichelroede van de Nibelungen was van goud; in den regel is zij het eenjarig zomerlot van den hazelaar, waaraan geen oud hout wezen mag. Zij is 2½ voet lang, een vinger dik en eindigt in een tweestramp of vork.

Dat in sommige streken de wichelroede gesneden moest worden met een steenen mes getuigt van de hooge oudheid van haar gebruik. Zij stond in nauw verband met Wodan, in wien de wunsch, om zoo te zeggen, gepersonifieerd was.

In de middeleeuwen kreeg de wichelroede eene christelijke tint. Het zoeken van het lot, dat tot wichelen zal dienen, geschiedt op heilige dagen des nachts bij een bepaalden stand der maan, liefst wanneer Mercurius regeert. Vindt de zoeker een geschikt lot, dan buigt hij driemalen het hoofd, gaat er ruggelings heen, vat het met de linkerhand, omwonden met een witten doek, trekt het tusschen de beenen door en snijdt het met een mes, dat nog nooit gebruikt is, in eene snede af. Tooverformulieren worden opgezegd. Een daarvan deel ik mede:

> ‘God groet u, edel rijs!
> Met God den vader, zoek ik u,
> Met God den zoon, vind ik u,
> Met de macht des h. geestes breek ik u.

‘Ik bezweer u bij de kracht des allerhoogsten, dat gij mij zult aanwijzen, wat ik u gebieden zal en zulks zoo zeker en waar,

zoo rein en klaar, als Maria, de moeder Gods, eene reine maagd was, toen zij onzen Heer Christus baarde. In den naam des Vaders e.z.v.'

Er zijn zeven wijzen om de roede te gebruiken. Bij de gewone neemt de roedeslager de twee einden van de vork zóo in de handen, dat de vingers naar boven zijn gekeerd en de roede rechtop staat. Komt hij nu ter plaatse waar het gezochte is, dan begint de roede te beven.

In eenige streken van Zwaben wordt de roede krachtiger, als er eene mis over gelezen is. Een protestant kan haar dan ook gebruiken. In den Hartz en in Mecklenburg steekt men haar in de kleederen van een kind, dat gedoopt zal worden. In Tirol wordt de doop niet heimelijk door eene pia fraus, maar openlijk toegediend en de roede krijgt den naam van een der Driekoningen, al naar dat zij dienen moet goud, zilver, of in het algemeen metalen of water aan te wijzen, het voorname hoofddoel dezer wichelarij.

De hazelaar kan echter nog andere diensten bewijzen. Snijdt men, onder aanroeping als boven, met het gezicht naar het oosten gekeerd, zonder te spreken of aangesproken te worden, in den nacht van Goeden Vrijdag er een stok van, dan kan men iemand daarmede op een afstand een duchtig pak slagen toedienen. Dit ondervond een soldaat tusschen Wurmlingen en Pfaffingen. Goed schutter zijnde, schoot hij dergelijken stok, waarop een herder leunde, weg. De herder viel op den rug, stond op, trok zijn kiel uit, sloeg daar geweldig met den stok op en iedere slag kwam terecht op den rug van den soldaat, wiens geschreeuw men op een ¼ uur afstand kon hooren.

In Westfalen kan deze kracht aan iederen stok gegeven worden, dien men, voor zonsopgang met het gezicht naar het oosten gekeerd, omvat onder het zeggen der woorden: 'Stok, ik grijp u in den naam des Vaders e.z.v.' en dan snijdt onder het spreken der woorden: 'Stok, ik snij u in den naam e.z.v., opdat gij mij gehoorzaam zult zijn hem te ranselen, wien ik noem.' Op twee plaatsen worden op den stok gesneden de woorden: 'Abia, obia, sabia'. Het toedienen der slagen geschiedt als zooeven is vermeld.

Sedert Maria, aan Elisabeth een bezoek brengende of volgens anderen op hare vlucht naar Egypte, gedurende eene zware donderbui onder een hazelaar schuilde, heeft deze beschermende kracht tegen den bliksem en steekt men er in

Zuid-Duitschland takjes van, op den dag van Mariaboodschap gesneden, voor de ramen, in bed of legt ze boven in de balken van het huis.

Is er werkelijk brand, dan kan men dien stuiten door met een hazelaarstok op den grond een cirkel te trekken, daarin te teekenen twee menschenharten met verscheidene kruisen er omheen en in de harten te schrijven de letters A.G.L.A. de eerste van de Hebreeuwsche woorden: ‘Atthah gibbor loolan adonai,’ beteekenende: ‘Gij zijt almachtig in eeuwigheid, o Heer.’ Het is het begin van een der gebeden, die de Israëlieten staande verrichten, doch waarin niets van brand of vuur voorkomt.

Heksen zijn aan de kracht van den hazelaar onderworpen. Zij kunnen hare macht niet uitoefenen op paarden, wanneer de haver omgeroerd wordt met een takje van den struik gesneden bij het luiden van de kerkklokken en onder het aanroepen van de Drieëenheid.

Er zijn heksen, die melk stelen en betooveren. Dit kan belet worden, door twee hazelaarhoutjes, op het eene waarvan gesneden zijn de woorden: ‘Maria, Johannes,’ op het andere: ‘Tetragrammaton, Adonei, Otheos,’ tot een kruis saam te binden. Daarop laat men wat was van eene paaschkaars druipen en legt het in een witten doek met wat citroenkruid (Artemisia abrotanum) er op en doet de melk zeven.

Bij Dodonaeus lezen wij: ‘Den haselaer selve, soowel als de vrucht, heeft kracht tegen 't fenijn: want is't dat men eenen tros van haselnoten erghens in een huijs hanght, daer en sal gheenen scorpioen oft ander fenijnig beest in komen, maer sal daervan vlieden. Zelfs de landlieden segghen, dat de slanghen, aketissen en alle de andere quade giftige dieren terstond sterven, van dat ze met stocksken oft roeijken van desen haselaer ghesneden ghesmeten zijn.’

Voor eenige jaren gaf men nog in het Schwarzwald aan kinderen, die wat ver van huis moesten gaan, een takje van den hazelaar mede, om ze tegen de slangen te beveiligen.

In mijne kindsche jaren heb ik meermalen hooren vertellen van eene slang met een kroontje van zuiver dukatengoud op den kop. Het geloof daaraan is wijd en zijd verspreid. Zij is de koning van die witte slangen, welke onder een hazelaarstruik wonen, waarop een marentak zit, die 35 jaren oud is. Die haar door uitgraven onder het bezigen van tooverspreuken

en bestrooien met bijvoet (Artemisia vulgaris) verkregen heeft, kent alle kruiden, kan zich onzichtbaar maken, kan niet gevangen of gewond worden, alle geesten vluchten voor hem.

Iemand die het evangelium van Johannes zeer fijn op een stukje papier geschreven heeft, kan zich onkwetsbaar maken. Hij behoeft het slechts te steken in eene hazelnoot en deze te leggen onder het altaarkleed. Zijn er, zonder dat de priester het weet, drie missen over gelezen, dan heeft het aan een lint om den hals gedragen de gewenschte kracht.

VII.

Desdemona's zwanenzang was een wilgelied. Ophelia maakte een wonderlijken krans van renonkels, netels, meizoentjes en eene lange purperbloem, wiens naam het kuische meisje niet noemde, eene orchis, waarvan Dodonaeus de Nederlandsche vertaling geeft. Zij wilde den krans hangen aan een wilgenboom, die over eene beek groeide. Een tak brak, zij viel in de weenende beek en verdronk.

Aan Shakespeare, het sterven van die beide vrouwen met W i l g e n in verband brengende, kan voor den geest gezweefd hebben, dat een Noordsche doodengod zich in wilgenstruiken ophoudt.

Waarschijnlijk ook daarom houdt het volk niet veel van de wilgen. In de holle zitten, behalve uilen en vleermuizen, vele heksen, wier koningin een wilgentak als scepter-voert. De waarzeggende koekoek is de eenige vogel, die gaarne zit op den top van wilgen, uit wier takjes, volgens Herodotus, de waarzeggers der Scyten in de toekomst konden zien. Wanneer hij geroepen heeft, spuwt hij op den boom, om menschen en dieren af te schrikken.

Een lid van het uitgebreide wilgengeslacht raakte echter in groote eer.

Toen het gebruikelijk werd op den Zondag voor Paschen in de kerken eene voorstelling te geven van den intocht van Jezus in Jeruzalem, moesten er palmtakken op den grond gelegd worden. In het noorden waren die niet en men nam takken van den waterwilg (Salix Caprea), een forschen struik, die reeds in Maart bloeit. Dit zal wel eene oorzaak geweest zijn dat men hem koos, mogelijk geleid door de omstandigheid, dat bij de oude instelling van het Israëlitische loofhuttenfeest

in de bundels, waarmede op den eersten dag van het feest gezwaaid werd, takken van wilgen, met die van citroenen, palmen en cypressen voorkwamen. De takken, waarover op gezegden dag een levende of een houten ezel met een priester of een beeld van Christus er op gereden of getrokken werd, waren gewijde zaken, evenals die, welke, toen de voorstellingen ophielden, onder het lezen van het evangelie, voor het altaar gelegd werden. Hieruit ontstond de gewoonte voor eigen gebruik de palmen, welken naam de wilgentakken kregen, op Palmzondag te doen wijden.

Het 'Missale ad usum insignis ecclesie Trajectensis,' gedrukt in het jaar 1527, bevat de wijze hoe toen het wijden geschiedde. Nadat de takken in het midden der kerk gelegd, het zout en het water gewijd waren, werd gezongen, gebeden en gelezen Exodus XV, vs. 27: 'Toen kwamen zij te Elim, en daar waren twaalf waterfonteinen en zeventig palmboomen; en zij legerden zich aldaar aan de wateren,' en daarna de intocht van Christus in Jeruzalem. De creatura florum et frondium werden geëxorceerd, de takken met wijwater besproeid, andermaal gebeden, o.a. 'ut omnis iniquitas seu illusio demonum abscedat.' Dan werden de takken uitgedeeld. Het geschiedt, volgens 'De Heilige mis.' 4^{e} druk, Venlo, 1875,' nog op dezelfde wijze, behalve dat het exorcismus niet plaats vindt en de takken bewierookt worden. Ten slotte wordt gebeden, dat allen, die de takken ontvangen, bescherming voor hunne ziel en lichaam mogen genieten, dat waar zij gebracht worden de inwoners dier plaats Gods zegen ontvangen en, allen tegenspoed verdrijvende, door Zijne rechterhand beschermd mogen worden.

Het volk geeft hieraan eene wijdere strekking. Volgens zijn geloof beschutten de takken huis en hof tegen bliksem, den akker tegen hagelslag, het rundvee tegen pest. Geen roofvogel pakt eene kip, wanneer men met de palmen driemalen om het erf gegaan is; geene heks komt door een venster, waar zoo'n palmtak staat. Om de kracht te verhoogen voegt men bij de wilgentakken, marentakken, die van de jeneverbes die wij straks ontmoeten, van den sevenboom (luniperus Sabina), die tooverij afweert, en van den hulst of steekpalm, wiens roode vruchten de heksen gebruiken om onweder te brouwen, en bindt alles te zamen om een pas geschilden tak van een hazelaar. Waar ze zijn, gebruikt men in de plaats van wilgentakken de buks of het palmboompjes (Buxus sempervirens), zoo als bij

ons te lande, waar men de bosjes dikwijls aan de gevels der huizen ziet hangen. Zorgvuldig worden de gewijde palmen bewaard, om bij voorkomende gelegenheden dienst te doen. Twee wandelaars werden voor een paar jaar bij Valberg, in Limburg, door eene donderbui overvallen en schuilden in eene kleine herberg. De welwillende waardin haalde een takje uit de kast en plaatste het op den schoorsteen.

In de Paaschweek wikkelt men eene gewijde palm in een doek, steekt die achter een moedergodsbeeld en zwaait, wanneer op Paschen de klokken luiden, het pakje driemalen door de lucht, roepende: ‘Weg met alle dieren, die geen botten hebben!’ en alle vlooien zijn voor een jaar verdwenen.

In Shakespeare's: ‘As you like it’ vindt Rosalinde in het Ardennerwoud een vers aan een palmboom bevestigd. Hadden de uitleggers de pseudopalmen gekend, zij zouden de kennis der plantengeographie van den grooten dichter niet in twijfel getrokken hebben.

De bladen der P o p u l i e r e n of P e p p e l s hebben zeer lange stelen, die, gevoegd bij eene hun eigendommelijke inrichting, veroorzaken, dat zij zeer beweeglijk zijn, wat voornamelijk bij den ratelaar of klaterpeppel in het oog valt. De legende geeft er eene andere oorzaak aan. Toen Christus stierf waren alle planten treurig en stil, de klaterpeppel echter niet en moet daarom ten eeuwige dage in beweging zijn.

Wanneer men van gestolen goed iets terug bekomt, dan doe men het in een gat in dezen boom geboord of legge het des Donderdagsavonds onder de steenen van den haard en brandt er hout van hem op. In het eerste geval siddert de dief als de klaterpeppel, in het andere krijgt hij brandwonden, in beide gevallen is hij te ontdekken.

De dunne, taaie takjes van den B e r k , zoo bijzonder geschikt om er bezems en garden van te maken, groeien wel eens zoodanig in en door elkaar, dat zij den uiterlijken vorm van een vogelnestje verkrijgen. Het volk wist wel dat dit het geval niet is, doch kon de zaak niet verklaren en de samengroeiingen werden heksennesten, die in Oldenburg tegen hekserij dienen. Is daar de melk der koeien bloedig, dan wordt door zulk een nest gemolken.

Wij hoorden vroeger een berk klagen, dat zijne sappen werden afgetapt. Het vocht, dat zuiver als een schoonheidsmiddel dient of na gegist en bereid te zijn als berkenwijn gedronken

wordt, bewijst dat de boom zeer saprijk is en daarom is het goed kranen te maken van berkenhout, daar het vocht, dat men er mede uit een vat wil tappen, er spoediger doorloopt, dan uit eene van ander hout vervaardigd. Het spoedigste loopt het vocht, als de berk gegroeid is op een mierennest.

Berken moeten niet dicht bij huizen gepoot worden; zij trekken den bliksem aan en slangen leven er gaarne onder.

Sommigen meenen dat Embla, waaruit de eerste vrouw geformeerd werd, niet was een Iep maar eene E l s , die in Jutland spreekt, weent en bloedt. Takjes er van in den grond gestoken verdrijven de mollen; bladeren, nog nat van den dauw in eene kamer gestrooid, dooden de vlooien; onder het holle van den voet gelegd trekken zij de vermoeidheid af; de binnenste bast in wijn gekookt is een afdoend middel tegen de werking van liefdedranken. Niettegenstaande deze hoedanigheden is de els, met zijn zwarten bast, donkere bladen, steeds door het blauwe elzenhaantje opgevreten, zijne onooglijke zaadhuisjes, geen lieveling van het volk: er zijn te veel dwaallichten bij. De heksen, wier zijden uit elzenhout gemaakt zijn, slaan, om zich melk van vreemde koeien te verschaffen, deze te Ghees, in de Boven-Pfalz, driemalen met een elzentak. De Elzenkoning en zijne dochter wonen in den boom. Wanneer de Elzenjuffer van Tegernfelds zich in den maneschijn kapt, gebruikt zij het kleverig vocht van de jonge bladen als bandoline.

Die volgens de Salische wet uit den band der familie, waartoe hij behoorde, wilde treden, moest ten overstaan van den richter 3 elzentakken boven zijn hoofd breken en in 4 deelen in het gericht werpen.

Het komt mij vreemd voor, dat geene bijzondere, zelfs geene gewone geneeskundige krachten toegekend worden aan den G a g e l , een sterk balsemachtig riekende struik, die vroeger bij het brouwen van bier gebruikt en in kampen aangeplant werd. In den bruidkrans had de mirte hare plaats. De gagel heeft in sommige streken den naam van Brabantsche mirte. Heeft dit daarin zijne oorzaak dat hij wel eens den dienst van die plant deed? Deze is uit meer zuidelijke landen in Duitschland ingevoerd en vereischt eene nog al zorgvuldige kweeking. Een meisje mocht haar niet planten, want, zoo leert het spreekwoord:

> Wer Mirte baut
> Wird nimmer Braut.

De fraaie, roode vruchten van de V o s s e b e s s e n , nauw

verwant met de blauwe boschbessen, dienen dikwerf tot versiering van heiligebeelden en kruisen. Twee sagen geven de oorzaak daarvan aan. Volgens de eene bad een vrome kluizenaar Maria om ooft voor arme bergbewoners. Zij nam haar krans af, maakte hem los, en strooide de stukken over de bergen. Daaruit groeiden de Vossebessen, die daarom ook heeten Liebfrauenstrauch, Marienpalm en Muttergotteskirsche. Volgens de andere sage kreeg de duivel bij de schepping verlof ook eene plant in het leven te roepen. Hij schiep de vossebessen, maar vervloekte haar, zoodat ieder, die de vruchten at, aan hem vervallen moest. God verhinderde dit door op iedere vrucht een kruis te plaatsen. De kelkblaadjes, die de bes als het ware kronen, hebben den vorm van een kruis.

L.A.J.W. SLOET.

(*Wordt vervolgd.*)

Olympia.

(*Vervolg van blz.* **114.**)

III.

Het einde van het vierjarig tijdperk, dat door het groote feest der Eleërs te Olympia zou worden afgesloten[1], naderde. Iedereen kon gemakkelijk uitrekenen, hoever men nog van dat tijdstip verwijderd was; het feest begon vijf dagen vóór het intreden van die volle maan, die in ieder vierde jaar het dichtst bij den zomerzonnestilstand inviel, om juist met die volle maan te eindigen. Reeds ongeveer een jaar voor dien tijd begonnen zich in vele Grieksche steden verschillende kampvechters opzettelijk voor den Olympischen wedstrijd voor te bereiden. Gymnasten (leidslieden der kampvechters), vaders, bloedverwanten en vrienden raadpleegden of de zoon, aanverwant of vriend werkelijk zoo geoefend was, dat men hem goedschiks op eene kampplaats als Olympia kon later mededingen. Eerst later maakten ook zij, die slechts als toeschouwers het feest wenschten bij te wonen, hunne reisplannen. Eindelijk, dertig dagen vóór de besproken volle maan, trad de zoogenaamde heilige maand[2] in; vredesherauten[3] trokken door Elis en gingen daarop ook naar enkele andere staten om den Olympischen Godsvrede af te kondigen. Dit was een oud gebruik, dat veel

1 De 'Ολυμπιάς is oorspronkelijk het feest of de feesttijd. De tijd tusschen twee Olympiaden heet in de inscriptiën μεσεέχηϱΟυ.
Het boven volgende verhaal van de Olympische feestviering wijkt in meerdere opzichten van de gewone voorstelling af. Voor een deel zijn de te Olympia gevonden inscriptiën daar de oorzaak van. Ook hierover echter in dit tijdschrift geene kritische beschouwingen. Een paar punten heb ik reeds toegelicht in mijne ‘Olympische studiën’, in de Archaeologische Zeitung, 1880, p. 169. Over andere, naar ik hoop, later.

2 ἱερομηνία.

3 σπουδοφόροι.

van zijn eigenlijk nut verloren had, maar dat toch, als zoovele dergelijke gebruiken, strekte om aan de geheele feestviering grootere plechtigheid bij te zetten.

Reeds sedert eenigen tijd hielden zich ook de regeeringen en volksvergaderingen der verschillende steden met de zaak bezig. Wie zouden als theoren, - officieele vertegenwoordigers van den staat bij de eene of andere godsdienstige feestviering buiten's lands, - naar het voornaamste Helleensche heiligdom worden afgevaardigd? Slechts rijke lieden kwamen daarvoor in aanmerking. Wel gaven de staten voor hunne theoriën, - gezantschappen van theoren, - veelal groote sommen uit, doch het was aan deze theoren overgelaten aan hun optreden op het heilige gebied nog grooteren luister bij te zetten, en velen waren begeerig zich daardoor jegens hun vaderland verdienstelijk te maken en zich zoodoende onder hunne medeburgers aanzien te verschaffen. Thans moesten ook de staatsschepen worden opgetuigd, waarmede de theoren zouden vervoerd worden, en werden de veelkleurige tenten voor den dag gehaald, waarin zij gedurende den feesttijd zouden worden geherbergd. De menigte kon thans het prachtig vaatwerk bewonderen, dat voor de offers van den staat bij het groote altaar van Zeus dienst zou doen[1].

Inmiddels had in Elis zelf reeds op den eersten dag van de heilige maand het voorspel van de naderende feestelijkheden een aanvang genomen. In een der lokalen van het groote gymnasium dier stad hielden de kamprechters en regelaars van den wedstrijd, de Hellanodiken, op dien dag eene zitting. Van alle zijden stroomden de kampvechters, die aan den wedstrijd deel wilden nemen, toe; die niet op dien bepaalden dag kwam, wist, dat hij, zoo hij niet zeer geldige redenen van verontschuldiging had, uitgesloten zou worden. Wanneer men zich aanmeldde, moest men kunnen bewijzen, dat men een vrije Helleen was, geen slaaf; dat men door geen vonnis van zijne burgerlijke rechten was ontzet, geen misdrijf tegen de Goden ten zijnen laste had en door geen bloedschuld bevlekt was[2]. Ook zij die mochten willen beweren, dat een ander aan een dezer eischen niet voldeed, werd tot bewijsvoering toegelaten. Thans noemde men in Elis reeds de namen van hen, die aan den wedstrijd zouden deelnemen. Men maakte kennis met hen of vernieuwde ook wel oude bekendheid, tevens met gymnasten, verwanten

1 *πομπεῖα.*
2 Dat men niet was *ἄτιμος, ἀσεβής, ἐναγής.*

en vrienden, want deze waren ongetwijfeld meermalen dan reeds mee gekomen.

Den volgenden morgen was het in Elis zeer vroeg dag. Reeds vóór zonsopgang traden de Hellanodiken uit hun officieel verblijf aan de Elische markt, staken haar over, en sloegen een toegang tot het groote Gymnasium in, die op haar uitliep. De vooroefeningen voor den grooten wedstrijd zouden een aanvang nemen en deze werden, zoo het schijnt, iederen dag herhaald. - Het ging hier strenger toe, dan in het Gymnasium te huis. Hier geen vriendschappelijk gymnast, met wien men de oefeningen min of meer naar genoegen regelen kon; als onbeperkt heerscher zwaaide de Hellanodike den schepter, en die zich niet mocht willen onderwerpen, werd van den wedstrijd uitgesloten. Ook de eigen gymnasten der kampvechters waren gewoonlijk aanwezig, doch, mochten zij zich soms te veel met de, zaken willen bemoeien, dan vermaande een slag met den geesel van een der dienaren van den Hellanidike hen zeer spoedig, dat zij niet meer op het terrein hunner heerschappij waren. De oefeningen begonnen gewoonlijk in den vroegen morgen met den wedloop; het worstelen, boksen en dergelijken grepen plaats in het middaguur. De zon stond dan brandend aan den hemel en het zand uit de Arkadische vlakten, glooiender vaak dan dat van Aethiopië, woei menigmaal naar het Elische Gymnasium over. Nu was gehardheid tegen hitte een der voornaamste eischen, die den geoefenden kampvechter gesteld werden, doch dat slechts de uitstekendsten onder de uitstekenden zich aan deze vooroefeningen in het Elische Gymnasium wagen konden, werd spoedig duidelijk. De minder geschikten waren er natuurlijk reeds lang uitgeschoten vóór de eigenlijke wedstrijd begon; tevens waren dan de verschillende kampvechters aan elkaar gewoon geraakt.

Inmiddels wordt het in de stille plattelandsstad steeds levendiger en woeliger. Men loopt door de straten, over de markt, door het Gymnasium: men wil de mannen en jongelingen zien, die spoedig om de schoonste overwinningen zullen strijden. Het duurt niet lang meer, of ook schitterend uitgedoste theoren mengen zich onder de woelende menigte. Voor velen echter is Elis slechts eene plaats, waar men door trekt. De beide wegen naar het zuidelijk gelegen Olympia worden steeds dichter met voetgangers en wagens overdekt. Drukte en beweging beginnen te heerschen in het tot nog toe zoo rustige

dal van den Olympos en den Kronosberg. Rondom het gebied van de Altis worden tenten opgeslagen, die men aan feestgangers denkt te verhuren. Marskramers stallen er hunne waren uit. Er heerscht ook bedrijvigheid om en in de Palaestra en het Gymnasium, die voor de ontvangst der kampvechters in gereedheid moeten gebracht wordeu, gelijk het Leonidaion voor die theoren, die niet zelf eene tent mochten hebben medegebracht, 't Kon zelfs zijn, dat men hen allen niet in dat gebouw kon herbergen; in dat geval moest door schoone, veelkleurige tenten in de verdere behoefte voorzien worden[1]. Want evenals de overige staten het hun plicht achtten theoren af te zenden, evenzoo was de Elische staat het aan hare waardigheid verschuldigd hen goed te ontvangen, en gelijk rijke lieden voor eene schitterende theoria ook uit eigen middelen bijdroegen, zoo namen rijke Eleërs, eveneens niet zonder eigen geldelijke opofferingen, de ontvangst der theoren[2] in naam van den staat op zich. Tusschen al die bedrijvigheid mengt zich thans de toenemende beweging van de aangroeiende schare der feestelingen. Gelijk reeds in Elis, ontmoeten hier elkaar oude kennissen uit de verschillende hoeken van de Helleensche wereld. Men loopt met elkander in de open lucht of in eene der vele gaanderijen in en buiten de Altis. Wat al gewichtigs is er in iedere stad voorgevallen sedert men elkaar het laatst sprak! Alles wordt behandeld, wat de Helleensche stam van Zuid-Italië tot aan de kust der Zwarte zee in de laatste jaren doorleefd en genoten heeft. Doch waar men ook woelt en krioelt, nergens gaat het levendiger toe, dan in het achterhuis van den Zeus-tempel. Daar disputeert men over allerlei gewichtige en niet gewichtige onderwerpen; daar o.a. hield de Sophist Hippias uit Elis zijne ons uit Plato bekende redevoering, waarin hij zich beroemde, dat alles, wat hij aan het lichaam droeg, door hem zelf gemaakt was. De kleinzoon zijner zuster richtte daar voor hem een standbeeld op, waarvan het voetstuk met de inscriptie is teruggevonden[3]. Daar, in dat achterhuis was het ook, gelijk wij ons herinneren, waar Herodotos zijn wereldberoemd geschiedwerk voorlas. Schilders grepen

1 Ik ga hierbij van de veronderstelling uit, dat mijne boven gegeven verklaring van het Leonidaion (Gids van April, p. 75) juist is.

2 *θεωροδοκία*. Zij zelf heeten *θεωροδόκοι*. De woorden zijn slechts uit inscriptiën bekend. Van de te Olympia gevondenen bijv. uit n°.4, Archaeol. Zeit., Jahrg. XXXIII, p. 181.

3 N°. 54, Archaeol. Zeit., Jahrg. XXXV, p. 43.

de gelegenheid aan om daar, als het ware voor het geheele verzamelde Hellas, een nieuw doek tentoon te stellen. De man, die hier lauweren wist in de oogsten, kon zeker zijn, dat door de terugkeerende feestgangers zijn naam binnen weinige weken als naar de vier hoeken van den wind zou worden voortgedragen. Het was hier als een wedstrijd in het klein, om mannendeugd op het gebied van kunst en wetenschap.

Des avonds echter staat de maan steeds voller aan den hemel. Eindelijk dan is men nog slechts zes of zeven dagen van de volle maan verwijderd en staat het feest aan te vangen. Reeds zijn de vooroefeningen in het Gymnasium van Elis afgeloopen. De Hellanodiken zijn in het Plethrion, een renbaan van dat Gymnasium, om den optocht der kampvechters uit de stad naar het heiligdom te organiseeren[1]. Zij, die in leeftijd overeenkomen of in de vooroefeningen ten naastenbij elkaars gelijken geweest zijn, worden nevens elkander gesteld. Thans is het zeer de moeite waard eens naar de kampvechters te gaan zien; zij staan hier alle geschaard in rotten. Hoe zeer bewondert men die kloeke mannen met die fiere, vrije houding, in het volle gevoel van hunne kracht; de uitgelezenen uit de honderdduizenden van een geheelen gymnastiseerenden volksstam. Men monstert de lieden ook met kenners welbehagen. Die krachtige man daar, bijzonder ontwikkeld van borst en handen, doch iets minder, wat de overige lichaamsdeelen aangaat, is een ‘leeuw-athleet’; die andere, wiens beenen wat spil zijn vergeleken bij het geweldige, ontzaginboezemende bovenlijf, heet een ‘adelaar-athleet.’ Ontegenzeglijk zijn er onder al die lieden ook ‘beer-athleten’ te vinden, krachtig gebouwde personen, eenigszins gedrongen, niet groot, min of meer vierkant; ja het is te verwachten, dat men onder zulk een uitgelezen keurbende de sprekendste vertegenwoordigers van ieder soort aan kan wijzen. Thans zet de stoet zich in beweging. Men volgt natuurlijk de groote heirbaan, ‘den heiligen weg’. Ook de theoria's zullen wel aan dezen officieelen tocht naar de Altiss hebben deel genomen. Tal van feestelingen volgen, anderen gaan langs den weg door het gebergte. Elis loopt thans geheel leeg.

Eindelijk komt de hoofdoptocht over de Kladeosbrug op het heilige feestterrein aan. De theoren betrekken de over

1 Wat hier van een optocht wordt medegedeeld, steunt in hoofdzaak op gissing.

hen bestemde gebouwen en tenten, de kampvechters worden in het Gymnasium en de Palaestra ingekwartierd. Zooals men zich herinnert, had men hier een worstelperk en eene renbaan bij de hand; geen oogenblik was men buiten de gelegenheid de leden door oefeningen lenig te honden. De levendigheid bereikt thans haar toppunt. Was ongetwijfeld reeds menig vroom offer op een der altaren nedergelegd, thans neemt dat getal zeer toe; de kampvechters pogen de Goden gunstig voor zich te stemmen tegen den naderende wedstrijd; menig rijke theoros wil zijn vaderland eer aandoen door het tentoonspreiden van rijkdom en pracht; uit welke stad is die man daar, die naar zoovele altaren zulke prachtige offerdieren toevoert? Welk schitterend gouden vaatwerk voor het wasschen der handen, welk een keurig bewerkt wierrookvat! Den dag waarschijnlijk na de aankomst van den grooten optocht neemt het eigenlijke feest een aanvang. De hooge Olympische raad is in het raadhuis vergaderd. Daar staat ook het beeld van Zeus, den handhaver van den eed[1], als in toorn over den meineedige den bliksem drillend in iedere hand. Voor de eerwaardige mannen, bij wier verheven college men zelfs van de uitspraken der Hellanodiken, als zij iemand de overwinning hadden toegekend, in hooger beroep kon komen, lagen de bloedige deelen van een in stukken gesneden wild zwijn. Het was bij een dergelijk offer, dat men plechtige eeden afnam. Thans naderden de kampvechters, hun vaders, broeders en gymnasten. De stukken van het offerdier in de hand nemende moesten zij zweren, dat zij zich aan geen vergrijp tegen den Olympischen wedstrijd zouden schuldig makan, - hiermee werd bijv: bedoeld, dat men geen omkooperij zou plegen; in stukken mochten zij gesneden worden als dat offerdier, zoo zij hun eed niet hielden. De kampvechters zelf hadden ook nog onder eede te bevestigen, dat zij zich gedurende minstens tien maanden voor den wedstrijd hadden voorbereid. Na hen waren ook nog zij tot een eed verplicht, die uit zouden maken of de personen, die zich voor den wedstrijd van knapen aanmeldden, niet reeds te zeer volwassen waren om daaraan deel te nemen, en ook zij, die moesten bepalen, welke paarden volwassen, welke niet volwassen moesten gekeurd worden. Bij dien eed moesten zij beloven, daarbij zonder bedrog te werk te zullen gaan.

1 *ὅρκιος*.

Alles verkondigt den naderenden wedstrijd. De Hellanodiken maken een programma[1] daarvan openbaar. Reeds worden van den ‘olijfboom der schoone kransen’ die, zoo als wij ons herinneren, niet ver van den Zuidoostelijken hoofdingang van de Altis stond, de takjes afgesneden, welke tot de kransen voor de overwinnaars zouden gevlochten worden. Dit geschiedde met een gouden mes door een knaap, wiens beide ouders nog in leven waren; alles moest van den wedstrijd verwijderd gehouden worden, wat het denkbeeld van onvolkomenheid, van iets geschondens, opwekte. De gereed gemaakte kransen, - gewoonlijk zeventien, want zooveel wedstrijden plachten er op het programma te worden aangekondigd, - werden op eene tafel in den tempel van Hera nedergelegd.

Doch voor men tot den wedstrijd overging, moest nog het groote offer der Eleërs plaats grijpen, de voornaamste godsdienstige plechtigheid van het feest, van welke al het volgende oorspronkelijk slechts een aanhangsel was. De honderden, ja duizenden raken in beweging naar het open plein voor het groote altaar; eene woelende menigte verdringt zich in de gaanderij der echo. Plotseling echter wordt het doodstil. De offeraars klimmen op het altaar en de stem van den heraut klinkt door de ruimte: ‘waakt tegen verkeerde klanken’[2]. Ieder zwijgt en draagt zorg de heilige plechtigtigheid door geenerlei gedruisch te verstoren. Hoe licht kon het een of ander woord of geluid een kwaad voorteeken blijken! De offeraar daarboven spreekt een gebed uit, dat het den Vader van Goden en menschen behagen moge het offer in genade aan te nemen. Duizenden stemmen in gedachten met die bede in. De dwarrelende rookkolom, die omhoog stijgt, toont spoedig, dat het offer ontstoken is. De ziel verheft zich tot den Ontzachlijken, uit wiens handen de zegeningen nederdalen om welke men hier op deze plaats is samengestroomd.

Hiermee was de eerste dag van het feest afgeloopen. Reeds in den nacht daaropvolgende verdringt men elkaar op den aarden wal rondom het stadion. Voor de zon is opgegaan zijn de meeste toeschouwers reeds op hun plaats. Het is op den dag, die staat te volgen, dat de wedstrijd van knapen zal gehouden worden. Hoe gaarne zou menig moeder daar aanwezig geweest zijn, om haar zoon in zijne grootste kracht en heerlijkheid te aan-

1 *λεύκωμα.*
2 *εὐφημεῖτε.*

schouwen, ja wellicht hem te zien zegepralen. Eene onverbiddelijke wet echter sluit de spelen voor gehuwde vrouwen; jonge meisjes schijnen naar Spartaansche zeden te zijn toegelaten, al werd vermoedelijk van die vergunning geen gebruik gemaakt. De sage wist te verhalen van eene moeder, die, verkleed als gymnast, haar zoon in het stadion gevolgd was. De knaap overwon; op dat oogenblik werd het bedrog ontdekt, zij echter, omdat vader, zoon en broeders overwinnaars te Olympia geweest waren, in het leven gespaard. Het was namelijk een wet, dat vrouwen die tijdens den wedstrijd den Alpheios overstaken d.i. het heilige gebied naderden, van eene rots in het naburig gebergte, - men wees haar elkander aan, - naar beneden moesten gestort worden. Die wet echter was er ongetwijfeld slechts eene van de overlevering, niet geboren uit eene werkelijk bestaande behoefte om, wat men kwaad achtte, tegen te gaan. De overlevering voegde er in één adem bij, dat die als gymnast verkleede moeder de eenige was, die getracht had, die wet te overtreden. Wat de Helleen genoten moet hebben bij den aanblik van die rennende, worstelende, boksende knapen, de Helleen, die zulk een diep gevoel had voor de heerlijkheid van den ontluikenden mensch, behoeven wij wel niet te zeggen. Het geluk van een vader zijn zoontje bekranst te zien was zeker niet gering, en ook de overwinningen van knapen verhoogden den roem van eene stad. Toch bleven de wedstrijden der mannen het groote hoofddoel. Slechts van deze verhaalde men, dat zij instellingen waren van Herakles, welke later weer in herinnering waren gekomen; dat ook knapen in de kampplaats optraden was geheel eene menschelijke uitvinding der Eleërs. De wedstrijd der knapen was het verkleinde beeld van dien der mannen. Het genot dat de oefeningen als zoodanig den toeschouwer aanboden, was dus bij dien der mannen het grootst.

Hij begon op den derden dag. Wederom zaten reeds bij het vroege morgenkrieken de toeschouwers op hunne zitplaatsen. Niet lang waarschijnlijk na zonsopgang komt er beweging aan de zijde van den ‘geheimen ingang’. Het eerst vertoonen zich de Hellanodiken in purperen feestgewaad; zij treden vooruit om zich op hunne afzonderlijke zitplaatsen, vervaardigd waarschijnlijk in den aarden wal aan de zijde van den renbaan[1].

1 Men zie het kaartje; de renbaan of hippodromos ligt zuidelijker, het stadion noordelijker.

Nevens hen scharen zich spoedig onder aanvoering van hun alytarch de zoogenaamde alyten, eene soort van politiedienaren, met stokken gewapend, die tot het handhaven der orde en de zoogenaamde Olympische wetten, vaste regels voor iederen kampstrijd, aan de Hellanodiken ter beschikking gesteld waren. Tegenover de Hellanodiken bij den anderen wal van het stadion zat op een altaar van wit marmer de priesteres van Demeter Chamyne, de eenige vrouw, die bij den wedstrijd tegenwoordig mocht zijn.

Thans vertoonen zich ook de kampvechters benevens hunne gymnasten, mannen vooral ook theoretisch ontwikkeld, - groote athleten behoefden zij niet te zijn, - aan welke de leiding der gymnastische opvoeding van het opkomend geslacht was toevertrouwd. Zeer dikwijls hadden zij den kampvechter, dien zij thans vergezelden, reeds van zijn vroegste jeugd gekend. Zij waren het, die bepaald hadden voor welke soort van wedstrijd de lichaamsbouw van den knaap hem het meest geschikt maakte, die steeds de oefeningen in het gymnasium zoo geregeld, en daarbij zulke voorzorgen genomen hadden, - de eigenlijke drilmeesters der knapen waren de paidotriben, - als ieders bijzonder lichaamsgestel en mogelijk enkele kleine gebreken dat noodzakelijk schenen te maken, en die door jarenlange zorgvuldige en liefdevolle waarneming de zwakheden en sterkten van hunne kweekelingen, ook de zedelijke, volkomen hadden leeren kennen. Zij waren gemakkelijk te onderscheiden. Wel waren zij hier, in onderscheiding van de gewoonte bij andere feesten, geheel naakt, - de Eleërs verhaalden, dat het gebeurde met die als gymnast verkleede moeder hun aanleiding gegeven had dat te verordenen, - doch als een teeken hunner waardigheid droegen zij een stlengis, het werktuig, waarmee den kampvechter na den wedstrijd de met stof vermengde olie van het lichaam gewreven werd. Hoe zijn ze met de kampvechters in druk gesprek! Nog eens herinneren ze hun alles, waar ze om te denken hebben, zij spreken hun moed in en doen dat op eene wijze, die met ieders karakter overeenkomt. Wat al verhalen waren er in omloop omtrent den fijnen tact, waarmede gymnasten hun kampvechters tot groote krachtsinspanning hadden aangespoord! Zij waren het ook die hun lichaam ingeolied hadden, want ook dit was een werk, dat met overleg geschieden moest. Over het geheel gaven zij het verkwikkelijke schouwspel van een meer gevorderden leeftijd,

die medeleeft in de verwachtingen van een jeugdiger geslacht, en zich met zijn roem weet te vereenzelvigen.

De heraut kondigt met luider stemme het begin van den wedstrijd aan: ‘de wedstrijd begint, die de schoonste kampprijzen verschaft’, - aldus de geijkte formule, - ‘t is geen tijd meer tot talmen’. Thans treden de kampvechters, die men daar in het stadion had zien komen, naar voren. Het waren deelnemers aan den zoogenaamden *langloop*[1], want daarmede vingen de wedstrijden aan. Wederom verheft zich de stem van den heraut. De naam van den eersten deelnemer wordt afgeroepen met toevoeging van dien van zijn vader en zijne vaderstad. Deze stelt zich voor de aanwezigen. Nog kan men, op dezelfde gronden als een maand geleden bij de Hellanodiken in Elis, - indien hij geen Heleen of vrije mocht zijn, indien hij in zijn staat zijn burgerrecht verloren of een vergrijp tegen de Goden begaan mocht hebben, - zich tegen zijne toelating tot den kampstrijd verzetten, en de heraut noodigt ieder met luider steme daartoe uit. Verheft zich niemand, dan volgt onmiddellijk een tweede deelnemer, daarna een derde, totdat eindelijk allen aanwezig zijn. Een loting wordt gehouden. Vier aan vier zal men den eersten loop maken; de overwinnaars uit die vier zullen om den prijs strijden.

De eerste groep van vieren treedt aan. De gymnasten moeten achter eene borstwering blijven[2]. Deze loopers waren lieden met niet al te zwaar ontwikkelde beenen en stevig van nek en schouders. De Hellanodiken geven een teeken. Een slagboom of koord wordt weggenomen. Vrij bedaard steken de loopers af. Zij houden de armen voor zich uit en om dat lang te kunnen volhouden is die krachtige ontwikkeling van schouders en hals noodig. Zij komen in een snellen stap; toch kan men het hun aanzien dat snelheid niet de hoofdzaak is. Zij moeten de beide uiterste van de drie palen, die in de lengte midden in het stadion stonden, meermalen om, - hoeveel malen weten wij niet, - en daarom moeten zij bovenal zorg dragen, dat zij in eene vaart komen, waarin zij lang blijven kunnen, liever dan door te groote snelheid in den beginne later tegen het einde, als het er vooral op aankomt, juist weer te verslappen. Welk eene zelfbeheersching was er noodig om zich

1 *δόλιχος.*
2 Is dat wellicht ook dat muurtje op ons kaartje door een streep aangeduid in het begin van het stadion?

niet door een mededinger, die wat al te snel vooruitstormt, als het ware te laten medesleepen. Telkens als men een paal naderde, betoomde men vaak zijn loop nog eenigszins, om de kortste wending om dien paal te kunnen nemen. Op eenmaal echter verandert een der loopers van houding. De armen, die tot nog toe recht vooruit gehouden werden, gaan thans de beweging van de beenen mede maken; de arm aan iedere zijde gaat met het been van die zijde in taktische samenwerking voor en achterwaarts; de vlakke handpalmen klieven de lucht. Die beweging echter heeft niets gewelddadigs; de spieren zijn niet bijzonder gespannen, de vooruitgebrachte arm is vaak licht gebogen, 't Is merkbaar, dat zich die looper op eenmaal in sneller vaart gebracht heeft; met wijde stappen vliegt hij voorwaarts; slechts even raken de voeten den grond; hij houdt het bovenlijf recht omhoog en verschaft zich daardoor ruimer ademhaling, 't Is die zwaaiing der armen, die aan de bovenleden een eigen vaart mededeelt en hen daardoor verhindert door hunne traagheid de beweging der beenen tegen te houden. Men begint thans reeds het einde te naderen. De looper kende zijne krachten en wist, dat hij het overschietende deel van den loop met grootere snelheid zou kunnen afleggen. Hij blijft echter niet lang alleen in die veranderde beweging; de eene der mededingers volgt voor, de andere na. Thans wijzigt zich vaak de onderlinge verhouding; die voor was, komt achter, die achter was, komt voor. De spanning der toeschouwers neemt meer en meer toe; van alle zijden klinkt een geroep door het stadion: men vuurt hen aan, en vooral de gymnasten achter hunne borstwering staan gereed om hun telkenmale, als zij voorbijkomen, het woord toe te roepen, waardoor zij meenen, dat hun moed het meest zal worden aangewakkerd. Ook hun eigen kreten mengen zich onder het algemeen geroep, 't Is of dat nieuwe krachten geeft, 't Wordt echter zwaar, men dreigt te bezwijken; doch volgehouden maar, op nieuw zich ingespannen, de overwinning is nog niet verloren. Daar zwenken zij voor de laatste maal om den wendingspaal; het einddoel is reeds vlak voor oogen; de zitplaats der Hellanodiken is nabij. Reeds is de strijd beslist; de armen zakken, de passen worden kleiner, de voet van den voorste is voorbij het einddoel!

Thans is een tweede groep van vieren aan de beurt, daarna een derde, een vierde, tot eindelijk alle deelnemers eene beurt

gehad hadden. Hoe zeer neemt thans de spanning onder de toeschouwers toe: de overwinnaars uit de groepen zullen kampen om de eindbeslissing. Wie zal de gelukkige zijn? Men heeft alle deelnemers reeds éénmaal voorbij zich heen zien draven en kan dus gissingen maken, doch veel is er niet van te zeggen, zij zijn dan ook tamelijk wel tegen elkaar opgewassen. Telkenmale onder den kamp wijzigt zich de verhouding. 't Is voor de toeschouwers, alsof zij zelf een zwaar werk hebben voleindigd, wanneer eindelijk de laatste ommegang is afgelegd.

Wie is de overwinnaar? Niet altijd heeft men dat van den aarden wal, waarop men gezeten is, duidelijk kunnen waarnemen. Spoedig echter houdt alle twijfel op. De overwinnaar treedt naar voren, de overwonnenen verdwijnen door den geheimen ingang. Zij zijn droevig gestemd. Hun wacht als zij te huis komen ‘bij hunne moeder geen vroolijk gelach.’ Zij zoeken ‘onbezochte wegen;’ de vrees bekruipt hen, dat zij ‘op de straten’ hunner vaderstad ‘de spottende blik van een vijand zullen ontmoeten’[1]. Welk eene zaligheid daarentegen doorstroomt de borst van den ander. Hem nadert een Hellanodike om hem te bekransen. Een palmtak wordt hem in de hand gegeven, een wollen band[2] om het hoofd gebonden, de olijvenkrans daarop gezet. Reeds nadert hem zijn gymnast, even gelukkig bijna als hij zelf; ook zijne familieleden maken zich als los uit den kring van toeschouwers; men brandt van verlangen om hem geluk te wenschen. Wie is hij? vraagt men van alle kanten. Menigeen kent hem waarschijnlijk. Wellicht ging reeds zijn naam, toen hij zich onder den wedstrijd onderscheidde, van mond tot mond. Niet zelden was het ook een oud bekende, vroeger reeds overwinnaar hetzij te Olympia, hetzij bij een van de andere groote spelen. Mogelijk had ook deze of gene zijn naam onthouden, toen die bij het begin van den wedstrijd werd opgeroepen. Doch alle onzekerheid houdt spoedig op; de heraut toont hem aan de verzamelde menigte en vermeldt met luider stemme zijn naam, dien van zijn vader en van de stad, tot welks burgers hij behoorde, of wenschte gerekend te worden. Thans geeft men zich geheel aan de vreugde over. Hij zelf loopt in fiere, statige houding langs den aarden wal der toeschouwers, kreten slakende van zielsverrukking. Gymnast, vrienden en verwanten hebben hem bereikt, maar ook onbekenden,

1 Pind. Pyth., VIII, 87. Ol. VIII, 68.
2 *ταινία.*

voor zoover zij vlak vooraan zaten, springen van de hoogte af, zoodra hij voorbijkomt, en bestrooien hem met bladeren, bloemen en kransen. Die verder zitten, werpen ze over de voorste rijen heen, en menig klein geschenk mengt zich daaronder, gordels, reishoeden en dergelijke. Het is overal vreugde, men juicht met den juichende, en in het hart van menig jongeling vestigt zich het voornemen om zich met alle macht in te spannen ten einde eenmaal dezelfde heerlijkheid deelachtig te worden. Nadat de overwinnaar zooveel mogelijk al, wat hem was toegeworpen, heeft ingezameld, verdwijnt hij van de kampplaats.

Na dezen *langloop* was de *enkele loop*[1] door het stadion aan de beurt. Weder worden de kampvechters in het strijdperk geroepen. Het zijn lieden opmerkelijk vlug in hunne bewegingen en slank van beenen. Wederom wordt er geloot, want ook hier vangt men aan met groepen van vieren. Hoe zeer wordt hier de ingespannen aandacht der toeschouwers als op een kort tijdsbestek samengedrongen. De loopers beginnen bij het uiteinde van het stadion, aan de zijde, die het verst van die van den geheimen ingang verwijderd is; zoodra zij bij het begin, bij de zitplaatsen der Hellanodiken, zijn aangekomen, is het pleit beslist. Als in een wervelwind stormen zij voorwaarts, armen en beenen bewegen zich hier van den beginne aan tegelijk. Het is nu slechts een strijd van snelheid. Nadat de groepen hunne beurt gehad hebben, kampen ook hier de overwinnaars uit de groepen. De overwinnaar wordt uitgeroepen en bekranst. Een soortgelijk tooneel grijpt plaats als na den eersten wedstrijd.

Thans was de derde soort van wedloop aan de orde, de zoogenaamde *dubbelloop*[2], eenmaal door het stadion heen en terug om den wendingspaal. Dit was als eene vereeniging van de beide eerste soorten. De weg was te lang, dan dat men uitsluitend door snelheid, te kort, dan dat men uitsluitend door volharding kon zegepralen. Men moest niet zijne grootste snelheid aannemen, doch de grootste snelheid, waarin men wist tot het laatste oogenblik te kunnen volharden, Iedere soort van wedloop had dus zijne eigenaardige vaart en het was zeer moeilijk om achtereenvolgens van de eene snelheid in de andere over te gaan. De overwinning van Polites uit Keramos[3], die in al de drie soorten van wedloop achter elkaar zegepraalde, was dan ook eene geheel buitengewone.

1 *στάδιον*.
2 *δίαυλος*.
3 Paus, VI, 13, 2.

De overwinnaar in den dubbelloop is bekranst. De zon staat reeds hoog aan den hemel. De ‘lichte’ kampstrijden zijn ten einde, de ‘zware’[1], het worstelen, boksen en pankration, vangen aan. Het zijn de worstelaars, die het eerst door den heraut in het strijdperk, geroepen worden. Ook thans moet geloot worden. Dat loten had zelfs bij de zware wedstrijden een grooter belang, dan bij den wedloop: het was natuurlijk niet onverschillig met wien men gepaard zou worden, en bovenal was de zoogenaamde ‘ephedrie’ een groot voordeel. De zilveren urne wordt voor den dag gebracht; daarin waren zooveel lootjes nedergelegd als er kampvechters waren. Op deze lootjes stonden letters; iedere letter op twee lootjes; was het getal kampvechters oneven, dan was er één letter, die slechts op één lootje voorkwam. Zij, die dezelfde letter hadden getrokken, zouden paren zijn; hij echter, die het lootje zonder wedergade trok, zou ditmaal (men paarde later weer de overwinnaars uit deze eerste paren) bij den wedstrijd der overigen kunnen ‘blijven zitten,’ hij had de ‘ephedrie,’ hij was de ephedros, ‘de man die er bij zat.’

Reeds naderen de worstelaars de urne. De eerste steekt er de hand in. Hij spreekt een kort gebed uit en trekt de hand terug. Hoe brandt hij van verlangen om te zien of hij de letter zonder wedergade getrokken heeft, doch een der alyten houdt zijn arm vast en verhindert hem dat. Er moet orde bij de zaak wezen; hij wordt door den alyte naar eene bepaalde plaats geleid, waar hij vooreerst moet staan blijven met uitgestrekten arm. Spoedig krijgt hij een tweede nevens zich, een derde, tot allen geloot hebben en in een kring nevens elkander staan. De Hellanodike of de alytarch leest de letters af; men weet thans met wien men zal te worstelen hebben, men weet wie ephedros zijn zal.

De paren treden aan. Het zijn krachtige mannen met schoone, goedgevulde ledematen, meer breed dan rijzig, toch alles behalve van eene gedrongen gestalte; al is de hals niet bijzonder lang, toch heft zich het hoofd fier omhoog. De schouders zijn breed, de borst ruim gewelfd, de buik eenigszins zwaar, schoon van eigenlijke zwaarlijvigheid geen sprake zijn kan. Met gemakkelijken gang stapt de worstelaar daarheen; toch kan men het den stevig gevormden beenen duidelijk aanzien, dat zij on-

1 *κοῦφα, βαρύτερα.*

wrikbaar stand houden, waar zij eens zijn nedergezet. De belangstelling der toeschouwers is groot, want buiten de spanning, welke iedere wedstrijd teweeg brengt, wacht hun hier een buitengemeen kunstgenot. Men vergastte zich bij voorbaat op het gezicht van de verschillende schoone standen en houdingen[1], die worstelaars, welke hunne kunst goed verstonden, zooal aan konden nemen, of waarin zij van zelf konden geraken. Men kende de kunsttermen[2], die daarvoor in de gymnasien in gebruik waren, en verwachtte alle bewegingen met groote stiptheid uitgevoerd te zien. Toch waren hier afwijkingen te duchten en afwijkingen niet slechts van de strenge regelen der worstelkunt, maar nergens was meer toezicht noodig, dat de Olympische wetten gehandhaafd werden, dan juist bij dezen wedstrijd. Hier was het mogelijk, dat de eene kampvechter den ander opzettelijk doodde; hetgeen ten strengste verboden was. De poging daartoe echter was een zeldzaamheid. Lichter kon het voorkomen, dat deze of gene zich in het vuur van den strijd verleiden liet te schoppen of te stompen, ja te bijten met de tanden. Dan werd hij er echter door den stok van eene alyte op den rug spoedig aan herinnerd, dat worstelen een strijd van dringen en wringen blijven moest, Drie daartoe gecommitteerde Hellanodiken hielden geregeld toezicht.

Doch de strijd is aangevangen. ‘In wespengestalte’[3], zooals men het noemde, staan de worstelaars der verschillende paren tegenover elkander, d.i. zij treden voorzichtig voorwaarts, eenigszins in elkander gedrongen, met min of meer voorovergebogen bovenlijf, de oogen onafgebroken op den tegenstander gericht, de handen een weinig vooruit gebracht om den tegenstander te grijpen, doch zoo, dat men blijkbaar er ook op bedacht is zich tijdig terug te trekken, zoo men gevaar loopt zelf gegrepen te worden. Lang staan de verschillende worstelaars zoo tegenover elkander. Men tracht een plaats te vinden, waar men elkaar goed grijpen kan. Biedt zich echter zulk een plaats aan, dan weet men nog niet, of de tegenstander zich niet opzettelijk schijnbaar bloot geeft en in dat geval zou men door toe te grijpen

1 *σχήματα.*
2 Meerdere daarvan zijn overgeleverd. Toch zijn de meeste niet voldoende verklaarbaar. De volgende beschrijving steunt hoofdzakelijk op afbeeldingen op vazen, gemmen en munten, die ook bij andere wedstrijdsoorten de grootste diensten bewijzen. Ook het Leidsch museum bezit meerdere vazen met dergelijke afbeeldingen.
3 *σφηκοῦν*, eene wespengestalte aannemen.

groot gevaar loopen zelf in zijne handen te vallen; bij worstelen speelde ook list eene zeer groote rol. Daar echter gaat op eenmaal een kreet op door alle rangen. Een der worstelaars was snel naar den grond gebukt, had met de eene hand zijn tegenpartij bij den voet gegrepen, in een oogwenk den arm, dien hij nog vrij had, onder diens been gebracht, den voet naar beneden gedrukt en zoo, met zijn arm als steunpunt, dat been tot hefboom gebruikt om het gansche lichaam op te tillen. Nauwlijks was het andere been van den aangegrepene slechts even van den grond gelicht, of het zware bovenlijf was naar achteren overgebogen en hij zelf in het zand neergeploft. Spoedig echter staat hij weer op en de strijd vangt op nieuw aan. Immers men moest, tenzij een der partijen het opgaf[1], zijn tegenstander driemaal ter aarde geworpen hebben om te zegepralen. Eene voortzetting van den strijd op den grond, het over elkander rollen[2] was op een zoo deftige kampplaats als het stadion te Olympia verboden.

En dit was niet de eenige wijze, waarop men plotseling door zijn tegenstander overweldigd kon worden. Op eenmaal is soms de eene worstelaar met een geweldigen sprong den ander in den rug gekomen. Een der beenen is in een oogwenk om den buik geslagen, een der armen om den hals. De aangegrepene dreigt te stikken en zegt in de benauwdheid, dat hij het opgeeft. Soms ook weerklinkt door het station op eenmaal een rauwe gil. Twee der strijders waren niet merkbaar van stand veranderd, doch de een had den ander bij de vingertoppen gegrepen en die met eene enkele forsche kneep gebroken. De ongelukkige is nu wel genoodzaakt het op te geven.

Gewoonlijk echter zag men te Olympia weinig zulke plotselinge zegepralen. Hier kwamen uit alle hoeken van de Helleensche wereld de voortreffelijkste kampvechters samen, die in kracht en behendigheid elkander slechts weinig toegaven. Nadat zij eenigen tijd tegenover elkaar gestaan hebben, grijpen zij elkaar ten laatste bij de polsen[3]. De hoofden duwen zij tegen elkander ‘als bokken’; de een tracht den ander achteruit te dringen. Stevig zetten zij zich met de voeten af en werken zij tegen elkander op. Daar wijkt de een eene kleine streek achter uit. De toeschouwers verroeren zich; eene beslissing schijnt te naderen.

1 *ἀπαγορεύειν*.
2 Slechts de *πάλη ὀρθή* geoorloofd, niet de *ἀλίνδησις*.
3 *δράσσειν*.

Doch op eenmaal klinkt den teruggedrongenen een opwekkend woord van vader of broeder of van den gymnast achter de borstwering in de ooren. Hij vermant zich, grijpt al zijne krachten samen en dringt zijn tegenstander terug. Gelukkig, want ware hij verder uit zijn stand gedrongen, dan zou hij zeer licht de volle heerschappij over zijne ledematen steeds meer en meer verloren hebben en gemakkelijk zijn overweldigd geworden. Thans is het of hem een stroom van nieuwe levenskracht door de aderen tintelt; het heerlijke beeld der overwinning zweeft hem in al zijn glans voor de oogen. Hij heeft zich als met één ruk weer vooruit gedrongen, ja het kon voorkomen, dat de op nieuw verzamelde kracht hem op eenmaal zelfs de overhand verschaft. Zijn tegenstander wankelt, en ondergaat zelf het lot, dat hij hem had toegedacht; steeds meer en meer achteruitgedrongen wordt hij als machteloos door het stadion gevoerd[1].

Doch het worstelen was, zooals-wij zeiden, een strijd van dringen en wringen, en dikwijls viel het ook den worstelaar zeker wel niet te beurt, door het eerste alleen te zegepralen. Terwijl men dan op die wijze tegen elkander indrong, trachtte men gewoonlijk de hand, waarmee men den arm van zijn tegenstander omvat hield, vooruit te schuiven, tot men zijn nek bereikt had, of wel men poogde den arm, die door dezen omvat werd, tusschen zijn vingeren door te wringen, ten einde hem om het dijbeen of middel te kunnen grijpen. Ook thans is men nog volstrekt niet veilig voor een plotselingen overval; men moet er op verdacht wezen, dat de tegenpartij op eenmaal den arm, dien hij vasthield, los laten, en op het onverwachts bij voet, been of hals grijpen kan. Doch ook zonder zulke plotselinge wendingen komt dikwijls na eenigen tijd een der twee kampvechters beslist in het nadeel. Nu eens heeft de, hand van zijn tegenpartij den hals bereikt en wordt die reeds door een paar vingers gegrepen. Uit al zijne macht duwt hij zich van hem af, doch de ander trekt hem naar zich toe. De vingers vorderen; de arm slaat zich om den hals; hij gevoelt het gewicht van zijn tegenstander steeds zwaarder op zich drukken. Moedig zich ingespannen om staande te blijven! Hij tracht zich nog tegen den toenemenden druk van boven, in zijne volle lengte op te richten. Misschien geeft de ander

1 Dit is vermoedelijk het *ἀπάγειν*.

zich op het laatste oogenblik nog bloot, en kan zoo de kans nog keeren. Doch langzamerhand wordt de nederdrukkende kracht hem te sterk; de knieën knikken; hij voelt zich inéénzinken: steeds sneller nadert hij den grond; ten laatste ligt hij op de knieën en wordt zijn door den arm van zijn tegenstander omslingerd hoofd voorover tegen den grond gebogen.

Een andermaal heeft zich de arm van een der partijen tot bij het dijbeen van zijn tegenstander voortgewrongen. Hij grijpt dit aan en de ander moge dan van de gelegenheid, dat hij eenigermate bukt, gebruik maken om hem den arm om den hals te slaan, het baat niet meer; hij wordt van den voet gelicht en moet vallen. Of wel een der strijders heeft den arm reeds min of meer om het middel van den ander vooruitgeschoven, Hoezeer hij zich daarmee ook blootgeeft, de strijd is toch beslist. Spoedig is die arm zoo ver vooruitgekomen, dat het hem mogelijk is met een geweldigen ruk het geheele lichaam van zijn tegenstander van den grond te lichten en het achterover in het zand te doen ploffen.

Evenwel zelfs voor zulke oplossingen waren vele kampvechters te zeer tegen elkaar opgewassen. De lichamen naderen elkaar, de een grijpt den ander, en men kan moeielijk zeggen, of daarbij iemand in het voordeel is. Welk eene inspanning van krachten thans om elkander naar den grond te dringen! De bovenlichamen, nauw tegen elkander gedrukt, buigen zich heen en weer, voor- en achterover, of op zij uit; de een tracht den ander in ongunstige stelling het gewicht van zijne zwaarte te doen gevoelen, ten einde hem zoodoende spoediger te doen vallen. Niet zelden ook gelukt het een der partijen met zijn been dat van den anderen te omslingeren. Dit wordt van den grond gelicht. Het is hem, die aldus uit zijn loodrechten stand gebracht werd, onmogelijk lang aan de over hem komende zwaarte van zijn tegenstander weerstand te bieden. Spoediger of langzamer bereikt hij den bodem[1].

Deze en meer dergelijke tooneelen hielden de aandacht der toeschouwers geboeid. Het oog vestigde zich beurtelings van den eenen op den anderen worstelaarsgroep. De beweging, die men zag, prikkelde onwillekeurig tot beweging. Men springt of zwaait met de armen of met zijn kleed, maakt schertsend

1 *ὑποσκελίζειν*, een been lichten. Een voorbeeld geven de Florentijnsche worstelaars, een bekend beeldhouwwerk.

tegen zijn buurman eene beweging als tot worstelen. Ten laatste hebben alle paren den strijd geëindigd. Een nieuwe vangt aan tusschen de overwinnaars uit die paren en, zoo die er is, den ephedros. Wederom wordt er geloot, wederom krijgt iemand, indien het getal oneven is, de ephedrie. Op dezen tweeden kamp konden er nog meerdere volgen. Men streed tot er ten laatste twee overbleven, die om den prijs kampten. Vooral bij dien laatsten kamp was de ephedrie een groot voordeel. Deze viel daarbij aan iemand te beurt, wanneer er na herhaalde paringen ten laatste drie kampvechters waren overgeschoten. Twee daarvan streden eerst met elkaar, daarna de overwinnaar uit die twee met den derde, die dan ephedros was. Alle aandacht der aanwezigen trekt zich samen op den laatsten kampstrijd. Eindelijk is het beslist. Doodelijk vermoeid, doch zijne moeheid voor het oogenblik niet gevoelende, wordt de overwinnaar bekranst en doet hij zijn tocht door het stadion.

Op het worstelen volgde het boksen. Het zijn gansch andere lieden, die men thans uit den geheimen stadioningang voor den dag ziet treden. Wel zijn ook zij stevig gebouwd, doch de schoonheid van goedgevulde en glansrijke ledematen ontbreekt. Veeleer ziet men bij hen de scherpe lijnen eener geweldiger spierontwikkeling, vooral van de armen. Toch stappen zij ook, al maken niet het meest hunne beenen den indruk van kracht, met stevigen vastberaden tred naar voren. Krachtig steunt het bovenlijf op de forsch gebouwde heupen. Ziet men hunne handen aan, dan kan men de verhalen omtrent sommige hunner best gelooven, dat zij steenen met hun vuist tot gruizels konden slaan en metalen voorwerpen samenpletten. De likteekens, vooral in het gelaat, en niet minder het door dat onophoudelijk gewond worden en wederom genezen geheel vergroeide pankratiasten oor, verhalen als het ware van zoovele vroegere kampstrijden. 't Is een drama, dat men straks aanschouwen zal, ontzagverwekkend door den ernst der werkelijkheid.

De namen worden afgeroepen. Er wordt geloot; ook hier zoo de getallen oneven waren een ephedros. Thans worden de handen van iederen bokser met riemen omwonden, niet meer met die zachte van week leder[1], die men bijv. tijdens de vooroefeningen van Elis gebruikt had, doch met harde en scherpe, die de hand niet alleen beschermen, doch tevens haar tot een geweldig wapen

1 *μειλίχαι.*

maken. Zij gingen gewoonlijk tusschen de vingers door, vulden de handpalmen op en werden om de polsen vastgemaakt.

De paren gaan naar de hun aangewezen plaatsen. Onmiddellijk begint er een soort van voorstrijd, daar, evenals bij twee vijandige legers, ieder er naar tracht aan zijn tegenstanders het voordeel af te winnen, de zon in den rug te hebben, Spoedig echter heeft men zijne stelling tegenover elkaar ingenomen. Blakende van strijdlust stoot en zwaait men de armen in de lucht. Dit was het zoogenaamde 'schaduwgevecht'[1], een voorspel van den eigenlijken strijd. Op eenmaal echter wordt het ernst: de strijders stormen op elkaar los, den linkerarm voor het hoofd om een slag af te weren, den rechter achteruit gebracht om er een toe te brengen. Ontzetting vervult de toeschouwers bij de naderende botsing.

Spoedig klinken de slagen. Het min of meer vooroverhellende lichaam steunt hoofdzakelijk op het vooruitgeplaatste been, terwijl de voeten, die bijna uitsluitend op de toonen rusten, veerkrachtig zich omhoog stooten, telkens wanneer een slag nederkomt. Steeds verder en verder haalt men uit om steeds krachtiger te kunnen raken. Nu eens komt de slag neer op het hoofd, de kinnebak of schouder, dan weder op den afwerenden arm van den tegenstander, niet zelden zelfs slaat de vuist door het luchruim zonder iets te treffen, ja het kwam voor, dat men plotseling een doffen slag hoorde, en een der strijders door zijn eigen, nergens wederstand vindenden arm voortgesleurd, tegen den grond stortte; het vlug ontwijken toch van slagen was de andere groote hoofdzaak bij dezen kampstrijd. Onophoudelijk hielden de beide kampvechters de oogen op elkaars bewegingen gericht. De nek werd eenigszins achteruit gehouden om zich bij tijds te kunnen terugtrekken. Men zorgde zich niet bloot te geven en loerde, waar men den vijand het best kon aanvallen. Hoe voorzichtig echter moest men daarbij zijn; iedere achteloosheid kon slechts schijnbaar wezen en dan zou men moeten ondervinden, dat de vijand juist op dien aanval het best was voorbereid, Doch niettegenstaande alle voorzorgen kan men menigen slag niet ontwijken. Men duizelt er van, doch moet oppassen juist op dat oogenblik niet een nog geweldigeren te ontvangen. Men krimpt weg van pijn, doch moet die verkroppen, omdat iedere smarte-

1 *σκιομαχία*.

lijke trek van het gelaat slechts den moed van den tegenstander verhoogen kan. Slikte niet om die reden Eurydamas van Kyrene de tanden in, die hem uit den mond geslagen werden, en behaalde hij daarop niet de overwinning? De strijd wordt steeds feller en feller. Men hoort niets dan het nederkomen der slagen en het diepe ademhalen, waarvan het achteruitbrengen van den arm tot iederen slag gepaard gaat. Het zweet gutst den kampvechters van de leden. Woede grijpt hen aan, doch zij moeten zich beheerschen, want zeer spoedig zouden zij er door de Hellanodiken op onzachte manier aan herinnerd worden, dat volgens de Olympische wetten buiten slaan en uitwijken niets geoorloofd is. De voeten daarom te huis gehouden; elkaar te grijpen behoort bij het worstelen. Nog eens een geweldige slag! Het hoofd trekt zich terug tusschen de schouders; nog verder, zoo mogelijk, dan tot nog toe wordt de arm achteruit gebracht. 't Is beslist: een der strijders roept, dat hij zich gewonnen geeft, of steekt als teeken om dit te kennen te geven een der handen omhoog.[1]

Somtijds heeft de strijd zeer lang geduurd, zonder dat een der partijen er nog aan denkt zich gewonnen te geven. Toch zijn beiden zeer vermoeid en als met onderling goedvinden trekken zij zich terug om een oogenblik te herademen. De strijd wordt daarop weder voortgezet. Nu en dan echter kon hij te lang duren, doch dan kwamen de Hellanodiken tusschen beide en bepaalden dat voortaan het uitwijken verboden zou zijn. Ieder moest alle slagen opvangen. Dit bracht natuurlijk eene spoediger beslissing.

Het was er verre vandaan, dat altijd de beide kampvechters van den beginne met geweld op elkaar instormden. Somtijds legde zich een der twee in den beginne meer toe op het ontwijken en afweren dan op het toebrengen van slagen, en eerst nadat zijn tegenstander zich door zijn met weinig uitslag bekroonde inspanning ten zeerste vermoeid had, trad hij krachtig op dezen toe en deed hem samenkrimpen onder zijn slagen. Het waren natuurlijk slechts buitengewone kampvechters, die den strijd zoo tegen goed geoefende tegenstanders konden opnemen. Echter zag men in het stadion een enkele maal nog sterker stukken. Terwijl de eene kampvechter plotseling tot den aanval overgaat, blijft de ander rustig doorgaan met ‘schaduwvechten.’ Nu weten alle aanwezigen, dat er onder de opgekomen vuistvech-

1 *χειρονομεν.*

ters een bedrevene in het ‘armenzwaaien’ voorkomt. Ieder kende verhalen als bijv. van Melankomas uit Karië, die twee dagen achtereen, alleen door de beide armen voor zich uit heen en weer te bewegen, alle tegenstanders van zich kon afwenden; hij had tal van overwinningen behaald en toch vertoonde hij nergens eenig litteeken. De aanvaller tracht tusschen de armen van zijne tegenpartij door, of wel door die op zij te slaan, zijn hoofd te bereiken. Gelukt hem dit meermalen, dan wordt de armenzwaaier wel genoodzaakt tot de gewone wijze van vechten over te gaan. Natuurlijk maakte deze in dat geval min of meer een pover figuur. Veelal echter kon hij het volhouden. Zijn tegenpartij haalt steeds dieper en dieper uit; deze geweldige slag althans, zoo meent hij, zal zijne uitwerking niet missen. Weder echter komt de zwaaiende arm van ter zijde tegen de nederdalende vuist aan. Deze valt neder zonder iets te hebben uitgericht. Woede grijpt den aldus teleurgestelde aan. Het denkbeeld is hem onverdraaglijk, dat hij overwonnen zou worden door iemand, die het niet eens de moeite waard acht hem terug te slaan. Op nieuw zich ingespannen; op nieuw geslagen. Doch de ander zwaait rustig door en wordt slechts zelden geraakt. Ten laatste is de aanvaller door al die inspanning geheel uitgeput. Hij moet de hand omhoog heffen. Ontzettend is het gejubel der omstanders. Diep ter neer geslagen sluipt de aldus overwonnene van de kampplaats weg.

Ook bij het boksen natuurlijk moet de wedstrijd meermalen herhaald worden; ook hier loting; ook hier bij een oneven getal deelhebbers eene ephedrie. De laatste kampstrijd heeft plaats gegrepen; de overwinnende bokser verlaat het stadion. Het is inmiddels laat in den middag geworden; de tijd voor den zoogenaamden ‘strijd met alle middelen,’ het pankration, is aangebroken. Gelijk de dubbelloop een soort van verbinding was van langloop en stadion, zoo was bij dezen laatsten der zware wedstrijden zoowel het dringen en wringen van het worstelen als het stoeten van het vuistgevecht geoorloofd. Ja zelfs mocht men hier schoppen met den voet, en wat te Olympia aan de worstelaars niet veroorloofd was, den strijd namelijk, dien men staande was aangevangen, rollende over den grond voort te zetten, kon men den pankratiast, wilde men hem laten blijven wie hij was, niet verbieden.

Het waren geweldige mannen, die men thans zag optreden. Over het geheel veel gelijkende op boksers, maar toch was de

meerdere ronding van ledematen, die een gevolg was van het worstelen, hier ook duidelijk waar te nemen. Niet zelden was men bokser en pankratiast te gelijk; het vergroeide oor, dat beiden gemeen was, heette naar den laatste. Dat het met het loten en het herhalen van den strijd juist zoo ging als bij de beide eerste zware wedstrijden, spreekt wel van zelf. Van riemen om de vuisten kon hier geen sprake zijn; de handgrepen van liet worstelen zouden dan onmogelijk zijn geweest. De slagen brachten daardoor wel minder wonden toe. Toch maakte dit pankration, dit knijpen, dringen, wringen, schoppen, stooten, veel meer den indruk van een strijd op leven en dood, dan eenige andere wedstrijd.

De kampvechters staan tegenover elkander, de hand tot den slag gereed houdende, de vingers nauw aan elkaar gesloten en slechts eenigermate gebogen. Met verbazingwekkende snelheid ging men van de eene vechtwijze over in de andere. Nauw is de vuist met onweerstaanbaar geweld tegen de kinnebak van den tegenstander neergekomen, of als op het zelfde oogenblik lieeft zij zich geopend en wordt de arm hem verdraaid, de keel dichtgeschroefd, of ploft hij bij het been opgelicht achterover. Twee kampvechters houden elkaar reeds stevig omkneld, doch met vervaarlijk geweld rukt de een zich los, trekt zich terug, echter slechts om als op het zelfde oogenblik op zijn tegenstander los te stormen en hem, nog onthutst over dat plotseling ontslippen, met een geweldigen smak tegen de aarde te storten. Rolde men over den grond, dan kwam nu de een boven, dan de ander: de samengestrengelde lichamen vertoonden telkenmale andere figuren. Middelerwijl verwrong men de leden, rekte men ze uit, perste men ze samen; de adem hokte bij dat geweldig zich tegen elkaar aandrukken. Ten laatste is het beslist; een der kampvechters roept, dat hij het opgeeft, of steekt, gelijk bij het boksen, als teeken daartoe de hand op.

Ook hier volgen meerdere partijen elkaar op; ook hier ten laatste twee overgebleven kampvechters of een kampvechter en een ephedros. De avond begint reeds te vallen; een enkele maal wordt de laatste pankratiastenstrijd nog door het licht der volle maan beschenen. Het kwam zelfs voor, dat de strijd moest worden afgebroken, vóór dat nog iemand overwonnen had; men kon den kampstrijd, die reeds met zonsopgang begonnen was, niet langer laten voortduren. Doch gewoonlijk is het nog dag, als de overwinnende pankratiast door het stadion rondloopt. Een

enkele maal kon het nog tamelijk vroeg wezen. Het kwam toch voor, dat bij een der wedstrijden zich slechts één enkele kampvechter aanmeldde, of wel dat een kampvechter zulk een indruk op zijne tegenstanders maakte, dat zij het niet tegen hem durfden opnemen. In beide gevallen zegepraalde de ééne kampvechter zonder zich bestoven te hebben[1], zooals men het uitdrukte, d.w.z. zonder strijd, kreeg hij den krans. Hoe droogjes liep het af, als zich het eerste geval voordeed. Welk een ontzettende geestdrift daarentegen verwekte bij alle aanwezigen hij, die zijne tegenstanders reeds door zijne enkele verschijning deed afdeinzen.

Doch na de laatste bekransing verlangt men naar rust en, al was zonder twijfel in den loop van den dag de knapzak menigmaal aangesproken, toch gevoelde men na de ingespannen belangstelling van ruim een half etmaal groote behoefte aan een goeden maaltijd. De menigte stroomt weg van de stadionwallen. Men legert zich op het gebied rondom de Altis, in zijne tent of daarvoor. De maan giet haar ‘vriendelijk licht’[2] over de gansche vlakte uit. Men eet en drinkt. Vroolijke scherts weerklinkt door het luchtruim.

Eenigen tijd later echter wordt het in de Altis zelf drukker. Een vroolijk gejoel en gedruisch gonst vandaar den buiten gelegerden feestgangers in de ooren. Vele spoeden er zich heen; men weet wat er gaande is: de overwinnaars hebben met hunne vrienden eveneens gespijzigd en gedronken en daarop zich met deze in vroolijken optocht naar het groote altaar begeven. Het groote offer aan den schenker der overwinning zou eerst op den laatsten feestdag gebracht worden. Doch evenals bij de Hellenen lustige dischgenooten vaak laat in den avond van tafel opstonden om een afwezig vriend een vroolijk bezoek te brengen en als het ware in de feestvreugde te betrekken, evenzoo gevoelde men thans zich gedrongen, eveneens in een optocht, zich tot het altaar van de godheid te begeven en haar, had men er de middelen toe, een onverplicht offer te brengen[3]. Met heiligen eerbied in de ziel, maar toch met jubelende vroolijkheid, stond hier het menschenkind als voor den troon des ontzachlijken, aan hem gelijk aan een vader de heerlijkheid toonende, die men deelachtig geworden was, en deelgenoot makende van zijne vreugde.

1 *ἀκονιτί*.
2 Pind. Ol., X (XI), 75.
3 *κῶμος*.

De rook stijgt omhoog en benevelt het heldere maanlicht; het smookt op het Zeus-altaar en wellicht ook op andere. Nog altijd een verward gejoel en gegons, doch het schijnt eenigermate te bedaren; duidelijk onderscheidt zelfs hij, die ver afstaat, de tonen van de phorminx (een soort van harp) er doorheen en op eenmaal vervult een gezang van heldere mannen-stemmen de gansche Altis. Het was het zegelied en de eerbiedige begroeting van Zeus, die daar gezongen werd. Een dichter was onder de toeschouwers tegenwoordig geweest en had den kleinen zang spoedig vervaardigd. Voor het groote altaar stonden de zangers met hun choormcester; de phorminx stemde iederen regel aan; als uit één mond klonk de veelstemmige recitatieve voordracht; het was het nog frissche overweldigende gevoel van vreugde en van eerbiedige erkentelijkheid aan ‘den verhevensten Zeus, die den geweldigen donder stuwt’[1], waar het lied van overvloeide.

Verre echter was het er vandaan, dat ieder overwinnaar de kosten dragen kon van een dergelijk huldebetoon. Doch voor het groote altaar verscheen men en, had men ook al geen eigen plechtig zegelied, zingen moest men. Immers men was ook het allerminst in eene stemming, om zich door het gevoel zijner armoede te laten neerdrukken, en wat anderen plechtstatig verrichtten, kon men ook op geimproviseerde wijze doen. Als waren zij zangers van beroep, stonden de overwinnaar en zijne vrienden in choor bij het altaar. Een fluit-, cither- of phorminxspeler had men niet ter zijner beschikking, doch een van hen vergoedde dat gemis, door voor het begin van iederen regel, den klank van een dier instrumenten nabootsende, *tênella* te roepen (wij zouden zeggen *tsingala*) en zoo half schertsende den toon voor iederen regel aan te geven. Het was eene oude volksmelodie, waarin Herakles als het toonbeeld aller overwinnaars werd aangeroepen, die aldus ten gehoore werd gebracht, en had men al niet over het talent van een Simonides of Pindaros kunnen beschikken, men troostte zich met de gedachte, dat dit lied - en daarvan was men vast overtuigd - vervaardigd was door den ouden Archilochos.

Tot diep in den nacht houdt het lustige feestrumoer aan. Nauwlijks echter heeft men eenige weinige uren rust genomen, of de zon met hare eerste stralen roept reeds weder tot nieuw feest-

1 Pind. Ol., IV, 1.

genot. Men begeeft zich thans niet naar het stadion, doch neemt plaats op de kunstmatige of natuurlijke hoogten om den Hippodromos, de renbaan voor paarden, zuidelijk van het stadion, die natuurlijk veel grooter was[1]. Midden in den Hippodromos zag men twee zuilen, waaromheen moest gereden worden, de eene dicht bij de plaats, vanwaar men afreed, - bestaande uit een standbeeld van Hippodamia, den band in de hand houdende, dien zij straks als het ware ter bekransing aan Pelops om het hoofd zal binden, - de andere niet ver van het halfronde uiteinde van de renbaan. Bijzonder viel ook het gebouw voor den afrit in het oog, de aphesis. Het stak als de voorsteven van een schip in de renbaan vooruit, niet geheel recht, want, daar de noordelijke zijde van de renbaan wat korter was, dan de zuidelijke, was de driehoek van de aphesis, welks basis zich tegen de uiteinden van die beide ongelijke zijden van de renbaan aansloot, met den top wat meer naar het zuiden gekeerd. In beide zijden van deze aphesis waren meerdere overdekte, doch naar voren geopende vertrekken, waarin een vierspan staan kon. Wanneer men nu uit het verste vertrek aan de noordzijde - d.i. aan de linkerhelft van de renbaan, als men met den rug naar de aphesis stond, - in eene rechte lijn vooruitreed, dan kwam men ten gevolge van die scheeve stelling toch langs het standbeeld van Hippodamia aan de zuidelijke of rechterhelft van de renbaan te recht. Alle wagens moesten door de renbaan van links naar rechts rijden en nu zou men de wagens slechts aan de rechterhelft van de renbaan hebben kunnen laten plaats nemen, wanneer men niet gezorgd had, dat door die schuinsche stelling de links geplaatste van zelf aan de rechterzijde komen konden. Binnen in was de aphesis voor het grootste deel niet overdekt; er stonden daar o.a. meerdere altaren. Van de zijde van de renbaan kou men vermoedelijk daarin niet doordringen, doch de basis van den aphesis-driehoek werd begrensd door eene gaanderij, die, naarden maker, de gaanderij van Agnaptos heette, en daardoor, aan de achterzijde dus, kon men er binnen treden. Merkwaardig was verder ook de hoogte in den vorm van een altaar, welke men zag dicht bij den ingang tot den

1 Ter verduidelijking van het volgend verhaal heb ik op het kaartje het voorste gedeelte van den Hippodromos geteckend, zooals men die gewoonlijk afbeeldt naar de beschrijving van Pausanias. De opgravingen echter hebben daaromtrent nog niets aan het licht gebracht. Ook de verhoudingen tot hetgeen verder op het kaartje voorkomt, konden niet dan willekeurig zijn.

Hippodromos, die door den zuidelijken aarden wal liep. Men noemde dat den Taraxippos, ‘paardenverschrikker.’ Volgens het volksgeloof maakte zich, als zij langs dat altaar gingen, een plotselinge schrik van de voorbijijlende paarden meester en men gaf daar allerlei verklaringen van, o.a. dat dit aan den boozen geest van Oinomaos, die hier nog rondspookte, moest geweten worden.

Het was een prachtige stoet, dien men thans door den ingang den Hippodromos zag binnentrekken. Rijke lieden uit alle oorden van Hellas, en daaronder ook vrouwen, hadden hunne prachtigste paarden en bekwaamste wagenmenners voor den wedstrijd afgezonden. Men begon met den wedstrijd der vierspannen, vier paarden naast elkaar. De verschillende vertrekken in de aphesis worden verloot. Ieder gaat daarop naar het vertrek dat hem is toegevllen. De wagenmenners wippen aan de achterzijde op de tweewielige wagens, waarop zij, maar ook zij alleen, staan kunnen; het oogenblik voor het afrijden is gekomen. In gespannen aandacht ziet men thans naar den koperen dolphijn, die op een dwarsbalk stond boven de uiterste spits van de aphesis. Op eenmaal valt die daarvan af en midden uit de aphesis rijst een adelaar, eveneens van koper, met uitgebreide vlerken omhoog. Deze had daar op een altaar gelegen en een der Hellanodiken had een werktuig in beweging gebracht, dat den dolphijn deed dalen en den adelaar rijzen. Het teeken, dat de wedstrijd begon, was gegeven. Zoo het schijnt door het zelfde werktuig, nadat het eens in beweging gebracht was, schieten de touwen los voor de twee vertrekken aan weerskanten, welke het dichtst bij de achterzijde van de aphesis waren. De twee wagens, die daar stonden, breken los. Een oogwenk later, juist wanneer de paarden uit de beide eerste vertrekken op de hoogte van de beide volgende vertrekken gekomen zijn, schieten de touwen ook daarvoor los; zijn de vierwagens op de hoogte van de beide derde vertrekken gekomen, dan de touwen daarvoor en zoo verder. Waarschijnlijk moesten eerst alle wagens in eene rechte lijn vooruit rijden, zoodat ook de links geplaatste, gelijk wij reeds aangaven, door de scheeve stelling van de aphesis steeds meer aan de rechterzijde van de renbaan kwamen. Nadat de touwen voor de beide vertrekken bij de spits van de aphesis waren losgeschoten, mochten alle wagens die richting aannemen, welke zij wilden en kouden, mits zij slechts van rechts naar links om de beide daar-

voor bestemde palen heendraaiden. Hoe dichter men langs een paal streek, des te korter werd natuurlijk de weg en de beide wagens, die uit de vertrekken bij de uiterste spits van de aphesis kwamen, hadden de eerste maal, dat zij afreden, dit op de overige voor, dat voor hen de weg naar de wendingpaal iets korter was, doch daarentegen gaf deze regeling van het afrijden aan de andere weer dit voordeel, dat zij op het oogenblik, waarop het touw voor de beide uiterste wegschoot, reeds in zekere vaart gekomen waren. Zoo nauwkeurig mogelijk had men alle voordeden tegen elkaar afgewogen. Kleoitas was de oorspronkelijke uitvinder van deze aphesis; er stond van hem te Athene een standbeeld, welks inscripsie dit vermeldde[1].

Thans klinkt het geroep van wagenmenners en het rammelend geluid der wagens door de lucht. Stofwolken rijzen omhoog; de prikkel daalt herhaaldelijk op den rug der paarden neder. Aau alle orde is spoedig een einde. De meeste wagens, - nu en dan mocht er een achterblijven, - vormen weldra een enkelen dooréénwarrelenden zwerm, die om de beide wendingspalen rondzwaait. Hier rijden twee wagens nevens elkander. Nu eens zijn de koppen der paarden van den eenen voor, dan weder die van den anderen. Elders ziet men een wagen op éénmaal ter zijde uitwijken; één krachtige aanmaning aan de paarden, één geweldige slag met den prikkel, en den mededinger, die voor hem uitreed, is hij op eens ter zijde gekomen of voorbijgesneld. Die echter thans vooi is, komt mogelijk een oogenblik later zelf weer achter. Nadert men een wendingspaal, dan wordt min of meer, naarmate men dichter bij den paal is, de rechtertoom gevierd, de linker ingetrokken. Vooral voor hem, die het voordeel heeft van de plaats, welke het dichtst bij den wendingspaal is, te hebben ingenomen, is het dan een moeilijk oogenblik; onafgebroken vestigt hij de oogen als op den paal en den wagen tegelijk en berekent daarna den draai, dien hij nemen zal. Daar schaaft het einde van de as langs den paal heen; de draai kon niet korter. Men is daardoor echter onwillekeurig eenigszins uit de vaart geraakt.

1 Een Duitsch paardenliefhebber, graaf Lehndorff, schreef een boekje: ‘einiges über Pferde and Rennen in Griech. Alterth.’ (ik ken het slechts uit Bursians Jahrbücher, XIX, s. 196), waarin bovenstaande verklaring van het afrijden gegeven wordt. Alleen is de meening van den graaf, dat er slechts van de rechterhelft van de aphesis werd afgereden, kwalijk te rijmen met de woorden van Pausanias.

Daar klinkt op eenmaal een helder trompetgeschal; de paarden steken de ooren omhoog; als met één ruk wordt de oude vaart hernomen. Het zweet gutst den dieren van het lichaam; de vlokken schuim spatten aan weerszijden achteruit, Fier staat de menner recht overeind in zijn wagen, in spanning en toch zich zelf beheerschend, stoutmoedig en toch voorzichtig. Soms echter baat geene voorzichtigheid. De eene wagen haakt aan den anderen; met een geweldigen smak storten beide tegen den grond; de achteraankomende vallen over de reeds nedergestorte; 't is één gewirwar van gebroken wagens; onbeheerde paarden hollen door de renbaan. Een enkel der achterrij denden heeft echter bij tijds weten uit te wijken en ijlt de gevallen wagens voorbij, de vooruitrijdende achterna. Een andermaal zwenken de wagens wederom om een der wendingspalen; hij, die de plaats het dichtst bij den paal heeft bemachtigd, neemt als altijd den draai zoo kort mogelijk. Helaas, ditmaal echter een weinigje te kort; de as stoot tegen den paal aan; de wagen stort ter aarde.

De overigen zetten den rit voort; reeds is de renbaan onderscheidene malen afgelegd. Thans begint het reeds duidelijk te worden, wie overwinnaar zijn zal. Misschien blijkt een, die eerst achtergebleven was, slechts zijne krachten gespaard te hebben, en rijdt hij thans in volle vaart de anderen voorbij. Eindelijk gaat men voor de twaalfde maal de renbaan rond; men nadert de zitplaats der Hellanodiken in den noordelijken wal, dicht bij de aphesis; men is daar aangekomen; de strijd is ten einde. Na eenigen tijd wordt de beslissing der Hellanodiken kenbaar gemaakt. De overwinnaar wordt bekranst. Men kende echter hier ook tweede, derde, ja vierde prijzen toe.

Hierbij bleef het niet; men zocht ook bij het wedrennen naar allerlei afwisseling. Men reed hier ook met tweespannen, met vier- en tweespannen van veulens, doch met hen slechts achtmaal de renbaan rond. Een tijdlang bracht men eveneens spannen van muilezels in den wedstrijd[1]. Zeer in den smaak viel ook het wedrennen van ruiters te paard[2]; ook dit deed men zoowel met veulens als met volwassen paarden. Zadel en stijgbeugels waren daarbij niet in gebruik. Behalve volwassen mannen reden ook knapen. Zij waren daarbij geheel naakt. Het

1 *ἀπήνη*. Voor zoover ik zien kon, laten onze gegevens toe volgorde te ontdekken, die men bij de verschillende soorten van wedrennen in acht genomen heeft.

2 *ἵππῳ κέλητι*.

was iets heerlijks, de bloeiende jeugd te kunnen bespieden in iedere uiting harer natuurlijke kracht, haar het geweldige ros te zien beheerschen in het volle besef van geestelijke meerderheid. Onwillekeurig denkt men aan het fries vau het Parthenon. Ook is nog te Olympia gedurende eenigen tijd eene zekere verbinding vanwedrijden en wedloop in zwang geweest, daarin bestaande, dat de ruiter bij den laatsten omgang van zijn paard sprong en den teugel vasthoudende er naast liep. Juist op het oogenblik, dat de beslissing naderde, werd de overwinning daardoor tevens van de snelheid zijner eigene voeten afhankelijk gemaakt[1].

't Is met al deze wedrennen middag geworden. Nu zij geëindigd zijn, spoedt zich de menigte weder naar de wallen om het stadion. Het pentathlon, de vijfkamp, staat aan te vangen, het grootste meesterstuk van de Helleensche gymnastische kunst, dat, ontstaan op den bodem van Olympia, zich door de geheele Helleensche wereld verbreid had. Vijf oefeningen waren tot één geheel verbonden: de sprong en de wedloop, waarbij het vermogen der beenen op verschillende wijzen op de proef gesteld werd, het werpen met den werpschijf, diskos, waarbij de kracht van den arm, dat met de werpschicht, waarbij tevens, zoo het schijnt, de juistheid van het oog moest blijken, en ten laatste het worstelen, dat aan het lichaam weer andere eischen stelde. Zooals begrijpelijk is, was de pentathlos tegen een specialiteit in één van deze oefeningen gewoonlijk niet opgewassen, toch was zijn lichaam veelzijdiger onwikkeld dan dat van een der anderen. Dit was het wat hem tot den schoonsten aller kampvechters maakte. Bij de andere waren het steeds enkele lichaamsdeelen, die bijzonder het oog troffen, de pentathlos toonde kracht en vlugheid meer in zijne geheele verschijning.

Dat iemand in drie van de vijf oefeningen de overwinning behaalde, was betrekkelijk zeldzaam; zeer dikwijls zegepraalde men er met twee, ja het kon voorkomen, dat als de laatste wedstrijd, het worstelen, had plaats gegrepen, men vijf overwinnaars had ieder met één overwinning. Men liet dan waarschijnlijk deze vijf met worstelen voortgaan, tot er ten laatste één overwinnaar overbleef; zoo ook zal wel eene worstelpartij beslist hebben, als men na afloop van de vijf oefeningen twee deelhebbers had, die ieder twee overwinningen behaald hadden.

1 *κάλπη.*

Een goede worstelaar had dus als pentathlos wel wat voor: toch kon iemand enkel in het worstelen geoefend, zich niet onder de pentathlen begeven, want hoogst waarschijnlijk werden zij, die in een der vijf wedstrijden niet aan zekere vereischten als minimum voldeden, niet tot de volgende toegelaten. Ook zullen de vooroefeningen te Elis het optreden van dergelijke schijnpentathlen te Olympia wel onmogelijk gemaakt hebben. Het is aannemelijk, dat, zoodra voor eenige wedstrijders de kans op overwinning voorbijgegaan was, deze er af vielen. Had bijv. één persoon twee overwinningen behaald, twee andere ieder een, dan namen zij, die nog geen enkele overwinning behaald hadden, aan den vijfden wedstrijd geen deel, daar zij met den bezitter van twee overwinningen toch nooit gelijk konden komen. Wanneer, voor men nog aan den vijfden wedstrijd gekomen was, een der deelhebbers reeds drie overwinningen behaald had, ging men niet verder. Toch was dit geval ongetwijfeld zeer zeldzaam. Het worstelen kwam, dit weten wij zeker, het laatst; de sprong hoogst waarschijnlijk het eerste. Op dezen liet men vermoedelijk den worp met den diskos, daarop den wedloop, dan het werpen met de werpschicht volgen. De bekwaamste wedlooper was dikwijls ook een goede springer; de goede diskoswerper kon ook licht goed met de werpschicht omgaan. Had men nu op den sprong onmiddellijk den wedloop laten volgen, dan zouden die wedstrijders, die wat beter in deze twee verwante soorten geoefend waren, eene groote kans gehad hebben dadelijk, reeds in het begin van den wedstrijd, twee overwinningen te behalen.

De pentathlen, geheel naakt, verzamelen zich voor den sprong achter een voetstuk, dat vermoedelijk, evenals onze springplanken, eenigszins veerde. Op een niet onbelangrijken afstand voor hen uit is de harde bodem van het stadion over eene tamelijk breede oppervlakte met houweelen losgehakt: de uiterste grens van den losgemaakten bodem zal ongeveer 50 voet van het voetstuk voor den sprong verwijderd geweest zijn; sprongen die niet over de binnenste grens heen kwamen, - hoever die van het voetstuk verwijderd was, weten wij niet, - deden vermoedelijk den springer dadelijk van den wedstrijd afvallen. Beambten, voorzien van een maatstok, moesten de sprongen meten. Drie Hellanodiken waren met de leiding van dezen wedstrijd belast. Daar begint een opwekkend fluitspel, aangeheven door fluitspelers in lange schitterende gewaden, rijk doorstikt en met

breede zoomen omgeven. De pentathlen nemen hunne werktuigen voor den sprong, halters genaamd, in de handen, waarvan het jongere, meer gebruikelijke model geheel overeenkwam, met onze gymnastiekwerktuigen van denzelfden naam, twee kogels door een dwarsstaaf als handsvat verbonden; somtijds was één dier kogels door een zwaarder gewicht van anderen vorm vervangen, dat de pentathlos dan het meest van zich afgewend hield.

Thans nadert die, welke het eerst aan de beurt is, de handen met de halters voor zich uit houdende. In aanloop beweegt hij zich voort op de tonen der muziek. Hij springt op het voetstuk; op hetzelfde oogenblik dalen de armen; één krachtige stoot met de voeten schuin naar omhoog; te gelijker tijd wolden de door de halters bezwaarde armen met een geweldigen zwaai weder vooruitgeslingerd. Daar vliegt het lichaam in vooruitgestrekte stelling de armen als het ware achterna. Zal de springer zoo voorover op de aarde storten? Neen, zoodra hij den bodem begint te naderen, zwaait hij de armen weder met een geweldigen ruk achteruit, het lichaam komt daardoor weder in loodrechten stand en geheel recht komt hij met de voeten op den grond neder. Dit althans behoort zoo en de Hellanodiken naderen om aan den indruk van de voetzolen in den losgemaakten bodem te onderzoeken, of die werkelijk geheel gelijkmatig is, en eerst als dat het geval is, telt de sprong mede en wordt die gemeten. Nadat de indruk der voeten met den houweel weder onzichtbaar is gemaakt, volgt de tweede springer, daarop de derde; ten laatste is deze wedstrijd afgeloopen en is het bekend, wie er in heeft gezegepraald. Met ingespannen aandacht hebben de toeschouwers iederen sprong gevolgd. Eene enkele maal was hun een verbazingwekkend schouwspel te beurt gevallen: een springer kwam over den losgewoelden bodem heen op den harden grond te recht[1]. De verst bekende sprongen zijn van 52 en 55 voet[2].

De drie metalen disken, werpschijven, die bij het pentathlon te Olympia in gebruik waren, worden aangebracht. Dergelijke disken waren tamelijk zwaar en reikten, als men ze in de hand

1 *ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα ἅλλεσθαι.*

2 Die voeten verschillen niet veel van de onze. Dr. Ed. Pinder, die over dezen wedstrijd eene zeer verdienstelijke verhandeling schreef, liet in een turnanstalt te Berlijn proeven nemen met den sprong met halters, en eerst die proeven hebben er ons een duidelijk begrip van gegeven. Een officier sprong in volle uniform op die wijze 23 voet.

nam, ten naastenbij tot de buiging van den elleboog. De springers zijn thans diskoswerpers geworden en die, welke het eerst aan de beurt is, treedt naar voren. Hij neemt een diskos aan en gaat daarmee, hem met de linkerhand tegen het lichaam aanhoudende, naar de kleine ophooging[1], vanwaar hij den worp doen moet. Hij stapt daarop, grijpt den diskos ook aan met de rechterhand, waarmee hij hem werpen zal, en strekt de beide armen recht voor zich uit. Thans steunt hij geheel op het rechterbeen, zoodat het linker zich vrij vooren achterwaarts bewegen kan. De werpschijf wordt met de vingers krachtig tegen de palm van de rechterhand aangedrukt; de linkerhand wordt weggenomen. Daar zwaait de arm met den diskos een eind achteruit, veel verder dan onze kegelaars dat doen. Het oog mag de schijf niet verlaten, wil men aan den worp de gewenschte richting geven. Daarom buigt het bovenlijf zich voorover; langs de rechterzijde onder den arm ziet de diskoswerper tegen de schijf op, met de linkerhand steunt hij op de eenigszins gebogen rechterknie, het linkerbeen gaat als van zelf eenigszins achterwaarts[2]. Het lichaam helt meer voorover en de rechterarm met den diskos is hooger van den grond, dan anders mogelijk zijn zou, daar de ophooging, waarop de diskoswerper staat, - zoo althans schijnt men zich die te moeten voorstellen, - aan de voorzijde eenigermate schuin afloopt. Dit alles duurt slechts een oogenblik. Daar richt zich de kampvechter op; de diskos gonst recht voor hem uit boogsgewijze door het luchtruim. Het was een geweldige schok; het vrije linkerbeen heeft als het ware de beweging mee gemaakt, ja hij wordt genoodzaakt een enkelen stap in de richting van het werptuig mee te doen. In spanning ziet hij het in zijne snorrende vaart achterna. Daar slaat het met een hoorbaren slag tegen den grond. Gewoonlijk was het op een afstand van een 90 voet, wat meer of wat minder, neergekomen.

Een tweede werper trad op. Vermoedelijk bleef de eerst geworpen schijf liggen en moest hij de zijne daarover heen werpen, of hij had het pleit reeds verloren. Daarna werd waarschijnlijk die van de twee schijven, welke het minst ver geworpen was, weggenomen en weer naar de zijde der werpers gebracht. Drie schijven had men, zoo het schijnt, in gebruik,

1 *βαλβίς*.
2 Men denke aan den diskoswerper van Myron.

omdat de derde werper dan niet behoefde te wachten, tot de schijf, die teruggebracht werd, was aangekomen. Ongetwijfeld moest men ook hier aan een minimum eisch voldoen, wilde men niet dadelijk van den ganschen wedstrijd afvallen. Na afloop van het werpen met den diskos gaan de kampvechters over tot den wedloop. Eerst loopen zij vier aan vier, daarna de overwinnaars uit die groepen van vier. Het was vermoedelijk een dubbelloop, dien men te zien kreeg, een schouwspel, dat men den vorigen dag ook reeds genoten had. Bij vergelijking kon men wellicht opmerken, dat men thans niet met specialiteiten te doen had.

Bij het vierde gedeelte van dezen wedstrijd weder wat nieuws. De kampvechters treden thans voor den dag met uiterst dunne en lichte werpschichten, die voorzien zijn van eene zeer lange, fijne spits in den vorm van eene naald. Beurt om beurt treedt men aan. Men vat de werpschicht in de rechterhand ongeveer in het midden; naar alle waarschijnlijkheid grijpt men met duim, pink en ringvinger in een handsvat, terwijl men de beide andere vingers achteruitbracht en er de werpschicht tusschen in nam. Deze wordt op de hoogte van het hoofd gebracht, het doel vast in het oog genomen; één stoot met den arm, één stap met het rechterbeen voorwaarts, de werpschicht vliegt vooruit en steekt spoedig in of nevens het doel vast. Er was om niet te missen een scherp en geoefend oog noodig, doch tevens moest de lichte werpschicht ook met groote kracht voortgestuwd worden, daar zij anders zeer licht uit de richting kon geraken.

Nadat men nu nog geworsteld had, was het pentathlon ten einde. Als een toegift, op wat men gezien heeft, en besluitvan de reeks der eigenlijke wedstrijden, wordt thans nog de zoogenaamde *loop in de wapenen*[1] gehouden, d.i. een loop, vermoedelijk éénmaal het stadion op en neer, met een schild aan den linkerarm. In den oudsten tijd had men ook een helm op het hoofd en beenstukken aan. Dit echter is later afgeschaft. Dat deze loop weder afzonderlijke oefening vereischte, is duidelijk.

Thans kondigt de heraut de sluiting van den wedstrijd aan: ‘de wedstrijd, die de schoonste kampprijzen verschaft, is geëindigd; verwijdert de olie;’ - zonder deze, zooals men weet, geen wedstrijd, - ‘de trompet roept op tot de werken van

1 *ὁπλίτης δρόμος.*

Enualios (den krijgsgod)'. Werkelijk schijnt daarop trompetgeschal te zijn vernomen. Niet onwaarschijnlijk greep dan de zoogenaamde wedstrijd van herauten en trompetters plaats, waarvan wij bij Pausanias en anderen lezen, en die bezwaarlijk deel kan hebben uitgemaakt van de eigenlijke wedstrijden.

Des avonds trekt men wederom naar het Zeus-altaar. Thans heeft men nog meer kans, daar juist voor die gelegenheid vervaardigde liederen te hooren, dan den vorigen avond, want de rijke lieden, die in de wedrennen gezegepraald hebben, kunnen de kosten daarvan gemakkelijk dragen. Den volgenden dag, den laatste van het feest, brengen de Eleërs een groot dankoffer op het Zeus-altaar; daarna volgt dat der overwinnaars, en ten laatste gaat een schitterende optocht van theoren door den grooten zuidoostelijken ingang tot de Altis eveneens naar het groote altaar om den God met offers te danken als vertegenwoordigers van 'het gelukkige Griekenland'[1]. Het slot van het geheele feest is de maaltijd in het Prytaneion, gegeven door de Eleërs aan de overwinnaars. Deze gaan thans naar huis, zeker als een zegepralend veldheer te zullen worden ingehaald. In de Altis zal hun standbeeld verrijzen, geen echter grooter dan men zelf is, - de Hellanodiken zouden dat niet dulden, - een naar menschelijke maat, niet naar die der halfgoden; een dichter zal thans een meer uitvoerigen zegezang vervaardigen, niet zoozeer tot verheerlijking van hun persoon als wel om hen de waarde van hun geluk dieper te doen gevoelen en daar een monument van te zijn voor hen zelf en hunne verste nakomelingschap.

Zoo vond de Helleen te Olympia eene innerlijke bevrediging, die zeker niet dikwijls het deel van ons geslacht geweest is; doch hij vond haar slechts, zooals wij reeds opmerkten[2], door aan iedere neiging naar hooger dan bereikbaar scheen, onmiddellijk het zwijgen op te leggen. Nu laat zich echter de menschelijke geest op den duur niet bannen binnen 'de zuilen van Herakles'[3] en de Grieksche wijsbegeerte heeft den kring doorgebroken, al besefte zij in den beginne volstrekt niet, dat zij daarmede aan het Helleensche volk als het ware den

1 Philostr. Gymn., 6.
2 Gids, Jan., blz. 84.
3 Aldus Pindarus. Zie Gids, t.a.p.

bodem van zijn geestelijk bestaan ontrukte. Het is vooral in den tijd na den ondergang van de Helleensche vrijheid, dat zij steeds met meer nadruk die vraag stelt, - zulk een onbedrieglijk teeken, dat eene geheele wereldbeschouwing dreigt ouder te gaan: - wat is voor den mensch het hoogste goed? Die vraag zou zeker onnoozel in de ooren geklonken hebben aan de helden van Marathon en Salamis, aan den Atheenschen burger in den tijd van Perikles, die gevoelde, dat ook hij medewerkte tot de grootheid van zijn vaderland, niet het minst ook in Hellas' beste dagen aan den gelukkigen overwinnaar te Olympia. Thans echter was het anders geworden. De beste geesten streefden naar hooger goederen; wat bijv. was voor den Stoïcijn al die vroegere heerlijkheid vergeleken bij datgene, wat hem het eenig noodige scheen, de deugd? Te gelijkertijd werd ook dit steeds duidelijker, dat de vredelievende zending van Olympia, Delphi en dergelijke plaatsen mislukt was. Haat en tweedracht, die in het menschelijke hart woeden als eene natuurkracht, bleven in de Helleensche wereld voortwoekeren, en om deze te bezweren bleken er hoogere krachten noodig dan eene Olympische Godsvrede of eene Dorische Eunomia. Nog was waarschijnlijk de nieuwe Zeus-tempel te Olympia niet geheel voltooid, toen reeds de Peloponnesische oorlog uitbrak en nog geen 30 jaren na den dood van Perikles moest reeds de redenaar Lysias[1] er op het heilige gebied zelve de Hellenen aan herinneren, dat Herakles vrede en vrijheid gevestigd en de Olympische spelen had ingesteld, doch thans, alleen ten gevolge vau de onderlinge tweedracht, een deel der Hellenen onder de Perzen gekomen was, een ander deel onder tyrannen. Meermalen werd in den loop der burger-oorlogen de Altis zelf het tooneel van zelfvernietigenden broederkrijg. Men stoorde zich daarbij aan geene ‘heilige maand;’ het heiligdom had de beteekenis, die het voor het Helleensche volksleven gehad had, voor altijd verloren.

Eeuwen arbeidde de Helleensche wereld aan een bloei, die slechts weinige tientallen van jaren duren zou. Gelukkig echter is de nabloei voor ons geslacht bijna even vruchtbaar geweest, als de bloei zelf; men denke bijv. aan de Alexandrijnsche geleerdheid en de Pergamische beeldhouwkunst. Wel was het Grieksche leven van den kothurn gestegen, de tooneelschoen,

1 Orat. 33.

die menschen halve Goden had doen schijnen, maar toch wat de kracht eener hoogere bezieling geschapen had, beantwoordde hier zoo geheel aan allerlei echt menschelijke neigingen en behoeften, dat het ook op den vlakken bodem zich nog zeer goed kon staande houden. Streed men dus in zijn gevoel in stadion en hippodromos ook al niet meer om de hoogste goederen der menschheid, tot inspanning zijner lichaamskrachten gevoelt de gezonde mensch zich van nature opgewekt, en wedijver beheerscht ons in meerdere of mindere mate in al ons doen en laten. Zoo werd het thans alleen de geheimzinnige macht der overlevering, die Olympia iets meer deed zijn dan Derby of Longchamps in onze dagen[1].

Het is niet uit te maken, hoe lang een beschavingstoestand zonder ziel, om het zoo eens uit te drukken, nog wel voortleven kan, doch dit is buiten twijfel, dat hij daarbij zijne fijnste karaktertrekken onmogelijk kan bewaren. 't Is eene oude opmerking, reeds Cornelius Nepos[2] maakt haar, dat kwistigheid in eerbewijzingen een kenteeken van verval is, en zij was dat zeker in hooge mate bij de Hellenen, die eertijds ook daarin bovenal maathoudend, ernstig en waar hadden willen zijn. Thans echter, - tal van pas gevondene inscriptiën bewijzen het, - kwam men ook te Olympia al zeer gemakkelijk tot het besluit, dat iemand zich op de een of andere wijze, - niet uitsluitend als kampvechter, - zoo verdienstelijk gemaakt had, dat er wel eens een standbeeld voor hem mocht worden opgericht. De Romein Claudius Rufus, een pankratiast, had zich gedurende zijn verblijf in Elis tot voorbereiding voor den wedstrijd zeer aangenaam weten te maken; nu wordt hij blijkens eene gevonden inscriptie[3] tot eereburger van Elis benoemd en hem toegestaan een standbeeld voor zich te laten oprichten, omdat hij in den wedstrijd bijna de overwinning behaald had; de nacht was namelijk tusschen beide gekomen en de strijd daardoor onbeslist gebleven. Verder was ook dit van diepe beteekenis, dat men zich te Olympia niet meer zoo uitsluitend Helleen gevoelde als vroeger. Hoe zou dat ook nog mogelijk geweest zijn, althans in den tijd der Romeinen, wier wereldrijk tal van volken omvatte en ten naastenbij als gelijkgerechtigden nevens elkander

1 Zie de Gids van Jan., p. 83.
2 In het leven van Miltiades.
3 N°. 147, 48, Archaeol. Zeit., 1878, p. 91.

stelde? Wel ijverde men ook toen voor eene aanéénsluiting van alle Hellenen, eene Panhelleensche verbinding, zoo als men het noemde, en hield men Panhelleensche congressen en feesten, doch men zou dit een ijdel romantisch streven kunnen noemen, zoo het niet de oprechtheid, innigheid en warmte van het moderne romantisme geheel gemist had. De Romeinsche keizer was de voorname schutspatroon van dit Helleensche patriottisme! Te Olympia treden thans kampvechters op bijna uit het geheele Romeinsche wereldrijk. Ook in het spraakgebruik komt daar, blijkens de inscriptiën, in plaats van het vroegere Hellenendom, ‘de bewoonde wereld’[1], - eene uitdrukking, die ook elders in Griekenland zeer in zwang kwam. 't Was die bewoonde wereld, die eerlang het arbeidsveld Van de Katholieke kerk worden zou.

De kracht van het oude idealisme verzwakte en liet den Helleen meer uitsluitend aan zijne lagere neigingen en begeerlijkheden over. Hij had van ouds, vooral de Jonier, een krachtigen zin voor uiterlijke pracht en de frissche levenslust, die hem zulk een innig behagen deed scheppen in vroolijke festijnen, bracht hem op een glibberigen weg, vanwaar hij licht vervallen kon tot dat onveredeld zingenot, dat hij oorspronkelijk juist beneden zijne waardigheid als Helleen geacht had. Dat was de zwakke zijde, die hem er het gemakkelijkst toe brengen kon, zich zelf ontrouw te worden, en zeer wel wisten ook de tyrannen, die den Helleen zijn dierbaarst eigendom, de vrijheid, ontvreemden wilden, dat hij daar moest worden aangegrepen, Dionysios, de tyran van Syracuse, zond op het laatst van de 5^{e} eeuw een gezantschap van theoren naar Olympia, dat de oogen verblinden moest door de buitengemeene pracht zijner uitrusting. Bij die gelegenheid was het, dat Lysias zijne bovenvermelde redevoering hield, en toen nog haalden de verzamelde Hellenen, aangevuurd door zijn woord, de prachtige tenten van den dwingeland tegen den grond: weg van mij, Satan! Zestig jaren later echter verschijnt Philippos van Macedonie op het heilige grondgebied. Hij laat daar een tempel voor zich oprichten, als ware hij een Helleensche heros, gelijk Pelops of Herakles[2], en ‘vele en velerlei weldaden en geschenken rondstrooiende oogstte hij een zeer veelvuldig loon in van dank’[3].

1 *οἰκουμένη*.
2 Zie de Gids van April, p. 111.
3 Diod. Sic., XVI, 55 fin.

Niet beter werd het in den tijd der Romeinen. Vele dergenen, ter wier eere men blijkens de inscriptiën standbeelden oprichtte, waren aanzienlijke dames en heereu uit Rome. Diep moest men de schande der slavernij gevoelen, toen Keizer Nero het plan opvatte ook te Olympia eene krans te gaan verdienen; - hij verwierf er, alles en alles, 1808. Men moest de feestviering drie jaar uitstellen, omdat de keizer niet eerder komen kon, - die feestviering, naar welke men een jaartelling regelde, - en hem toen niet alleen bekransen als overwinnaar in de wedrennen, - hij viel volgens het verhaal reeds bij het afrijden van den wagen, - doch ook in een muzikalen wedstrijd, dien men om zijnentwille had moeten uitschrijven, ofschoon de oude overlevering van het heiligdom dat niet gedoogde. De belooning was eene kolossale geldsom. Nu meene men niet, dat het kwaad uitsluitend monarchaal was; het vertoonde zich evenzeer in republikeinsche gestalte. Echt republikeinsch was zeker die ‘eerzucht’ van den Helleenschen staatsburger in Hellas' bloeitijd om zich jegens vaderland en medeburgers verdienstelijk te maken. Welk een wedijver bestond er bijv. bij de rijke burgers van Athene, om ten deele uit eigen middelen voor de uitrusting eeuer vloot of ook wel voor eene schitterende uitvoering van choren zorg te dragen. De eenige belooning, die men daarbij te hopen had, was de dank zijner medeburgers, hoogstens monumentaal uitgedrukt in een metalen drievoet. Het was ook in dezen trant, dat men in lateren tijd de ‘weldaden’ ontving, die men toen het meest op prijs stelde. Zoo lezen wij bijv. van een Thebaansch burger uit den Romeinschen keizertijd, Epamimondas, die o.a. bij een groot feest in zijne vaderstad ‘alle feestgangers, ook die uit andere steden kwamen, in het theater trakteerde,’ en ‘groote en dure kooksels toebereidde, zoodat er van de door hem gemaakte uitgaven een roep uitging in de omliggende steden.’ Het spreekt van zelf, dat een burger, die zoo den roem van zijn vaderland verhoogd had, beloond moest worden. Bovenstaande kenschetsing zijner verdiensten is dan ook ontleend aan een officieel stuk[1], waarin hem meerdere standbeelden en een krans worden toegekend. Het is nu zonder eenigen twijfel veelal dezelfde soort van ‘burgerdeugd’ en ‘menschenliefde’, waarom zoovelen in de thans te Olympia gevonden inscriptiën geprezen worden.

1 Boeck, Inscr. 1625.

Ten laatste werd aan deze menschenwereld een nieuw levensbeginsel ingestort, toen het Christendom tot heerschappij kwam, doch welk een gansch ander dan het oud Helleensche! De Christen streefde naar eene heerlijkheid, die niet van deze wereld was, en de oefening (ascese) van den athleet voor een wedstrijd werd vervangen door die van den monnik tot hemelsche volmaaktheid. De mensch, die zich boven zijne lagere natuur wilde verheffen, achtte dat doel door verheerlijking van zijn aardsch bestaan niet bereikbaar meer, doch klemde zich vast aan het diepe besef eener hoogere wereldorde, dat hij in zich omdroeg, om te trachten meer dan mensch te zijn. Met nog een oneindig dieper gevoel van verdeemoediging, dan de Helleen te Olympia of elders ooit gekend had[1], nedergebukt onder de schuld van een geheel menschelijk geslacht, naderde de Christen voor den troon van een almachtigen God, en het was geen Nike, die hem dien last van de ziel kon wentelen, doch alleen de goddelijke Verlosser zelf, welke als mensch op aarde geleden had. Hoe kon, toen zulk eene stemming der geesten de wereld tot nieuw leven bezielde, de renbaan iets anders schijnen, dan ijdelheid der ijdelheden, dienstig slechts om de ziel, die ten hemel streefde, nog te kluisteren aan het stof? In de vierde eeuw zegepraalde het Christendom in het Romeinsche wereldrijk, in 394 werden de Olympische spelen voor goed verboden. Als laatste overwinnaar wordt ons de naam van een Armeniër overgeleverd.

De gebouwen en standbeelden van het oude heiligdom hebben daarna niet zoo heel lang meer gestaan; eene geweldige aardbeving wierp ze bijna geheel ter aarde en eene bergstorting van den Kronosheuvel overdekte enkele gebouwen aan zijn voet. Het zijn gansch andere tooneelen, die men thans op het heilige gebied te aanschouwen krijgt. Op de grondslagen van wat men Pheidias' werkplaats noemt, verrees eene Byzantijnsche Christenkerk, voor een goed deel uit oude bouwmaterialen. Het gebied van Olympia was ook zeer onveilig door allerlei woeste horden. Men maakte daarom tusschen den Zeus-tempel en de zuidelijke gaanderij, den grooten vierkanten vestingmuur, waarvan reeds sprake was[2]. De brokken van oud bouw- en beeldhouwwerk waren het voornaamste materiaal. Uit dien muur haalde, zooals men zich herinnert, o.a. Dr. Tren de stukken van de schatkamer der Megarensers voor den dag.

1 Zie Gids van April, blz. 113.
2 Zie Gids van April blz. 70 en 103.

Misschien heeft ten laatste een dier horden gezegepraald. Althans er heeft zich in lateren tijd op het heilige gebied eene tamelijk onbeschaafde bevolking nedergezet, die in ellendige hutten woonde, samengeflanst eveneens uit dat materiaal, dat hier in zoo grooten overvloed aanwezig was; voetstukken van standbeelden, bouwornamenten, stukken van beeldhouwwerk werden hier, gewoonlijk zonder middel van verbinding, op elkander gestapeld. De Duitsche geleerden, te Olympia werkzaam, noemen die lieden met meer of minder recht gewoonlijk Slaven. Uit die Slavenhutten is menig kostbaar stuk beeldhouwwerk voor den dag gekomen. Zij leefden van land- en wijnbouw; in de ruïne van den Hera-tempel werden de druiven uitgeperst. Voortdurend bleven die oude overblijfselen van bouw- en beeldhouwwerken een goudmijn. Er werden kalkovens opgericht, waar tal van stukken marmer en kalksteen werden heengesleept. Nu echter werd het den ouden Alpheios te veel; wat had hij ook al andere tooneelen bij zijne oevers waargenomen! Opgezet niet onwaarschijnlijk door doorbraken van kleine bergmeren in zijn bovengebied, spreidt hij zijn breede wateren over het Altis-terrein uit en verdrijft hij de heiligschenners midden uit hun gruwzaam handwerk. Het geheel wordt thans met eene dikke laag zand en slib overdekt; de stilte des doods gebiedt door het gansche Olympia-dal. Ongestoord rusten de geschonden getuigen eener verloren gegane grootheid in de beschermende moederaarde, tot na eeuwen een eerbiedige en liefhebbende hand ze weer in het volle daglicht brengen zal.

De oude wereld is voorbijgegaan en wie zou haar terugwenschen? Toch heeft, zooals men weet, de Helleensche beschaving de latere geslachten met haar merg gevoed. Uit de bouwvallen van Olympia klinkt eene les van verheven menschelijkheid ons tegen: dat men de ziel moet verheffen boven den druk van het aardsche door in frisschen arbeidslust zijne krachten in te spannen ter bereiking van een edel doel. En niet slechts de renaissance, ook de middeneeuwen hebben aan de Helleensche wereld meer recht laten wedervaren, dan door haar zelf ooit vermoed werd. Terwijl Olympia eene woestenij werd, openbaarde zich de grootste bloei der Christelijke beschaving in het westen. Hoe anders dacht en gevoelde men daar, dan in het oude Hellas, en toch bij alle verschil bewoog men er zich binnen soortgelijke kringen. De Godsvrede van de elfde eeuw was eene schuchtere poging om de wereld uit de

verwildering van het vuistrecht op te heffen, niet anders dan de Olympische ekecheiria. Gelijk de Hellenen tegenover de barbaren, zoo stelde zich de Katholieke wereld met het geloof, dat men voor hoogere denkbeelden optrad, tegenover die der Mahomedanen: in strijd tegen een vreemd beginsel zocht men kracht voor het eigene, - en niet anders dan de Helleensche patriotten hun volk opwekten om onderlinge twsten te vergeten en gezamenlijk de stambroeders van het Perzische juk te verlossen, verboden de Pausen twist en tweedracht, toen het land, waar Christus geleden had, uit de handen der ongeloovigen moest gered worden. Het Katholicisme was als één streven om de menschheid aan wilden hartstocht en tweespalt te ontrukken en daarom, al waren de Gregoriussen en Urbanussen zooveel grootscher en geweldiger, als een Gothische dom hooger reikt dan een Dorische tempel, - al hadden zij bij hun pogen een gevoel, dat zij eene hemelsche wereldorde op aarde deden nederdalen, hetwelk in dien zin althans aan een Lycurgos of Iphitos geheel vreemd was, toch zien wij hier het bescheiden streven der Elische mannen door een nageslacht gerechtvaardigd, dat niets van hen wist en in richting van geest en gemoed door de grootst denkbare klove van hen gescheiden was.

Het is een juist woord, dat het menschdom telkens tot hetzelfde terugkeert, doch daarbij niet in een cirkel gaat, maar langs den weg van een spiraal[1].

Leiden.
A.E.J. HOLWERDA.

1 Prof. Koster in een artikel in dit Tijdschrift.

Polydoor en Theodoor.

I.

Het was zoo zonderling gekomen, dat ze daar wonen ging: op eene eenvoudige aankondiging in het nieuwsblad: *Men vraagt eene gezelschapsjuffer. Zich te adresseeren op het bureel van het blad, onder de letters x.x.;* en dat had ze gedaan, en zie, het was haar gelukt, bij briefwisseling, op het buitenverblijf van Mevrouw Taalman te Blaaigem in deze hoedanigheid aangenomen te worden. Hoe zij het gewaagd had, kon ze zelve niet begrijpen, zij zoo schuchter en bedeesd, zich aan te bieden zonder iemand te raadplegen; het misnoegen haars broeders, harer zwagerin te trotseeren; want het was tegen hunnen dank, dat zij hun huis verliet. Maar zij was ook zoo ongelukkig geweest in deze laatste tijden, sinds den dood harer ouders, dat ze beurtelings bij den eenen, dan bij den anderen broeder had ingewoond - zoo ongelukkig, dat ze zich voornam ginder, op het haar vreemde dorp, in die onbekende familie alles - alles te verduren.

Dit overdacht zij, terwijl zij in den trein zat op weg naar het oord harer bestemming en uit het venstertje zag. Wat zou ze ginder vinden? Waaruit bestond dat huisgezin? Men zou haar aan het station, dat men haar opgegeven had, af halen, zoo had men haar geschreven. Voorzeker in open prachtgespan en Mevrouw zelve in persoon!....

Zij hield haren adem in bij die gedachte. En nu vertraagde de trein en schuifelde, en hield stil: Zij was er.....

Bevend stapte zij af, aangedaan en zenuwachtig van de reis: van het openkrijgen der portel; het bezorgen harer pakken; de vrees iets in het compartiment vergeten te hebben, zooals al de lieden, welke weinig uitgaan, en bovenal beschroomd voor de ontmoeting!....

Het was een rood, nieuw stationsgebouw, voor hetwelk zij stond, zooals ze meestal op kleine dorpen zijn. Zij zag een paar boeren en boerinnen met ijdele fruit- of botermanden, die van de markt schenen te komen, eenen handelsreiziger met zijn valies aan de hand, eenige arbeidslieden, evenals zij afgestegen, elk den weg te hunner bestemming inslaan. Zij zag den stationsoverste met uitgestrekten arm, de roode mats op het hoofd, het teeken tot het vertrek geven, den trein zich weder in beweging zetten; - maar niemand die haar te gemoet kwam. Zij was toch op geene verkeerde plaats afgestegen zeker? Neen: 'Ravelare' was er met groote letters boven den ingang van de wachtzaal te lezen, zooals op haar reiskaartje liet geval was geweest.

Haar koffertje, hare pakken bevonden zich nevens haar op den grond. Daar stond ze eenen oogenblik rond te zien: een gevoel van oneindige verlatenheid overweldigde haar en de tranen schoten haar in de oogen.

Zij tilde haar reisgoed op en wou juist, met verkropt hart, het woord tot den baliewachter van den ijzeren weg om uitleggingen nopens de woonplaats van Mevrouw Taalman van Blaaigem richten, toen een man met eenen kiel aan en eene klak op, haastig uit de herberg van rechtorer op haar toetrad.

'Voor Mevrouw Taalman?' vroeg hij kort.

- 'Ja,' luidde haar antwoord, en met verlichten geest volgde zij den vreemdeling, die haar koffertje en valies had opgenomen en over de riggels stapte. Hij leidde haar den hoek der herberg om, waar eene slinke, op de eene zijde hellende chais stond met eenen kleinen bedelaarsjongen, die het paard vasthield - een leelijk dier - een lomp boerenpaard met eene ruige, verarmoede huid en dikke pooten.

Zij nam op het achterste bankje plaats. De voerman, nadat hij haar reisgoed er onder geschoven had, zette zich op het eerste, haalde eene varkensblaas met tabak en eene bruingerookte pijp te voorschijn, stopte en ontstak ze, wierp den armen jongen achteloos eenen stuiver toe, die in het zand rolde, schuifelde eens op zijn paard, en de chais wipte over den steenweg heen.

Zonderling begin, dat niet veel goeds voorspelde!

Het was een zwoele namiddag in het midden van October: de gele en verdunde toppen der boomen waren in eenen lichten nevel gehuld, de velden en verre weiden stonden nog groen;

de streek was een weinig heuvelachtig, de hemel treurig; het Weder schoon.

Zij lieten den toren van een klein dorp - Ravelare - op eenigen afstand ter zijde; de weg klom op, het paard ging op stap. Het was zeker omdat zulks het gesprek vergemakkelijkte, dat de voerman zich thans tot haar omkeerde, en tusschen eenen slechten tabakswalm vroeg:

‘Vanwaar komt ge nu eigenlijk?’ Het was een man van een vijftigtal jaren met een nieuwsgierig oog, half landman, half heerenknecht.

- Van B. was haar antwoord.

‘Om wat uur zijt ge van huis gereisd?’

- ‘Om half negen.’

‘Al den tijd op den trein?’

- ‘Neen, ik heb in Mechelen twee uren moeten wachten.’

‘Geene ouders meer, zeker?’ hernam hij na eene kleine poos.

- ‘Neen.’

‘Maar broeders, zusters?’

- ‘Twee broeders,’ sprak ze; dat ondervragen begon haar te vervelen.

‘Twee broeders,’ herhaalde hij, - ‘getrouwd?’

- ‘Ja.’

‘Wat doen ze?’

- ‘De eene is postmeester, de andere koopman in kruidenierswaren.’

‘Ha zoo! en 't is bij dezen laatste, dat ge ingewoond hebt?’

Zij sprak niet meer; doch de man scheen het niet te vermoeden, dat hij voor onbescheiden kon doorgaan; hij vervolgde:

‘Waren er kinderen?’

Zij knikte en zag uit het venstertje.

‘Hoeveel?’

- ‘Twee meisjes.’

‘Hoe groot zijn ze al?’

- ‘Drie jaar en een jaar.’

‘En het ging u daar niet? Ge kondt niet overeenkomen met uwe schoonzuster? Ge hadt het er te lastig? Ja, ik weet hoe het gaat! - ge trok er geene huur misschien of maar eene kleine?’

Het werd haar waarlijk onverdragelijk.

‘Hoe heet gij?’

- ‘Juliette.’

‘Hoe oud zijt gij?’ drong hij op nieuw aan.

- ‘Achttien jaar,’ was haar misnoegd antwoord.

Hij smakte eens aan zijn pijp en alsof hij het eindelijk toch besefte, dat het onderhoud haar niet aanstond, begon hij op een anderen en lossen toon:

‘Ik had u seffens in het oog, als gij van den trein staptet; wacht, dacht ik van uit de herberg, dat zwartje zal voor ons zijn, en waarachtig ik had mij niet bedrogen!’ en hij lachte om zijne eigene woorden.

Zij werd gansch rood, kruiste hare armen onder den shaal, kneep hare lippen dicht als iemand, die wel besloten is niet meer te spreken, en leunde in den hoek van het rijtuig.

Wellicht wilde hij het weder goed maken, en haar thans ook nopens haar nieuw verblijf inlichten:

‘Wij zijn maar een goede twintig minuten van het buitengoed meer’ en als wou hij haar op hare beurt aanmoedigen om hem uit te vragen - ‘brave menschen,’ voegde hij er bij.

Doch zij vroeg niets, en het rijtuig, thans op de hoogte zijnde, liet hij het paard in snellen draf naar omlaag loopen.

II.

Een groep dichte struikgewassen en hooge boomen, met al de kleurschakeeringen van het jaargetijde en den zachten wasem van den herfst, die alle hoeken afstompt, overtogen, verscheen weldra in de verte: dat moest het landgoed zijn. Zij reden er op toe, en nader gekomen, volgde het rijtuig de kastanjelaan, die enkel met eene breede gracht van den tuin gescheiden was. Het paard sloeg den hoek om, het ijzeren hek in: zij waren er.

Daar stond het landgoed met zijne witte muren en zijne vensterdeuren; een uitgestrekt grasplein er voor met bloemenperken, en eeuwenoude cederboomen in den achtergrond: een aanlokkelijk buitenverblijf.

De koetsier had haar reisgoed afgezet en leidde paard en rijtuig weg. Het meisje was afgestegen en wachtte. Eene reeds bejaarde meid kwam, als uit nieuwsgierigheid aangedreven, uit een klein nevengebouw kijken, en ziende, dat niemand daar was, trad zij ijlings nader en heette haar maar binnen te gaan.

Juliette trad in het portaal.

Eene kamerdeur ter linkerhand werd als van zelf geopend

en een oude, in het zwart gekleede dame, met een treurig voorkomen, een bleek, verslenst gelaat, en een breiwerk tusschen de zenuwachtige, witte vingeren, sprak haar met een stil ‘Ha, ge zijt daar’, aan, maar reikte haar zelfs niet eenmaal de hand als welkom toe, en bleef haar aanstaren.

Juliette was klein en poeslig, met zwàrt haar en wenkbrauwen, met donkere, blauwe oogen, ronde, door een lichte rozentint overtogen wangen, en eene zoete, kinderlijke uitdrukking op het gelaat. Zij ook vond geene woorden: het is zoo zonderling voor beide partijen gansch vreemd tegenover elkander te staan; te weten, dan men van stonden aan op gemeenzamen voet te zamen zal moeten leven, en niets te kennen van elkaars karakter en neigingen, elkaars verleden en tegenwoordige betrekkingen....

Er lag wellicht meerder verlegenheid dan onbeleefdheid in de handelwijze harer toekomstige meesteres: zij trad een paar stappen terzijde terug in de kamer en Juliette volgde haar.

‘Mijn oudste zoon, Mijnheer Polydoor,’ sprak de dame, met inspanning hem aan het meisje voorstellend.

Deze had hem bij het inkomen niet eenmaal bemerkt: hij was zeer klein van gestalte, niet grooter dan een kind van acht of tien jaar, doch dikker, gestuikter, overigens gansch in evenredigheid, en had een onfrisch aangezicht, waarop de tijd reeds eenige zijner rimpels had gegroefd. Hij bezat gansch, met zijnen kleinen neus en zijnen eenigszins vooruitspringenden mond, het echte voorkomen der dwergen. Hij droeg een bruin frakje en eene zware, gouden keten aan zijn uurwerk.

Het meisje deed zich geweld aan om niet verbaasd te schijnen en groette hem; hij ook kwam nader en bromde iets binnensmonds, dat maar slecht verstaanbaar, eenen welkomgroet geleek; want alsof hij nog niet genoeg door de natuur in zijn uiterlijk mishandeld was, scheen het nog, dat zij hem het duidelijk spraakvermogen had ontnomen.

De oude dienstmeid was in het deurgat blijven staan, en thans deed Mevrouw haar teeken het reisgoed op te nemen, en sprak zeer luid en met nadruk en spaarzaamheid van woorden, zooals men met eenen doove doet: ‘Boven dragen, kamer toonen’, hetgeen dan ook aldra geschiedde.

III.

Het was een klein, naakt vertrek met een bed zonder gordijnen, eene ingemaakte kast, eene waschstand en een paar rieten stoelen: gevangeniscel harer dienstbaarheid, toekomstig toevluchtsoord in leed en kommer.

Zij zette zich aan het venster en wachtte - waarnaar? zij wist het niet; toch kon zij geenen moed vatten haren koffer te openen en te beginnen hare zaken tot een lang verblijf te rangschikken.

Zij zag in het onbepaalde, en zat daar nog als een versteend beeld, toen eene luide, aanhoudende bel het etensuur scheen aan te kondigen, althans de huisgenooten bijeen te roepen.

Ook was er meer leven en beweging beneden hoorbaar geweest: gemengde stemmen, gelach, uitroepingen, stappen in de voorzaal, hondengeblaf.

Als zij weder bedeesd de kamer binnentrad, zag zij eene groep jagers met hooge laarzen, rechtstaande voor het open vuur; geweren stonden in eenen hoek aan den wand, en welgevulde weitaschen op eene kleine tafel opgestapeld, getuigden van eene overvloedige jacht.

Een man van een dertigtal jaren, evenals de anderen, in jagerscostuum en hoog beslijkt, stond aan een raam aandachtig iets aan zijn wapen na te zien of te onderzoeken. Hij was groot met eenigszins opgestoken schouders.

‘Mijn jongste zoon, Mijnheer Theodoor,’ sprak de dame naar hem wijzend, tot de binnentredende gezelschapsjuffer.

Hij wendde nauw het hoofd om: hij had een beenderig gelaat, en iets schuws in den blik. Hij sprak niet en hield zich tevreden voor alle beleefdheid eens licht de muts op te heffen, die hij als een eenvoudige, onheusche landman ook binnenshuis op het hoofd hield,

Een groote jachthond lag half rondgedraaid, doodmoede onder de tafel, terwijl een andere insgelijks bruin- en witgevlekte hond, met hangende ooren en lippen en een braaf, traag bewegend oog, kwispelstaartend op haar toekwam, als nam hij het op zich haar bescheiden voor de weinig aanmoedigende ontvangst zijns meesters om vergeving te smeeken.

Zij streelde hem op het hoofd, verheugd niet gansch alleen te staan. De andere aanwezige heeren werden haar niet voorgesteld.

Mijnheer Polydoor zat met een klein, rond, houten plankje vol gekleurde glazen balletjes - het spel van den eenzame genoemd, naar ik geloof - immer de eenen over de anderen afnemend, zich te vermaken, of beter gezegd, te vervelen; want als zijne moeder, eindelijk naderkomend, hem vroeg: 'Welaan Polydoor, mijn kind, lukt het goed?' antwoordde hij verstoord:

'Neen, ge ziet wel, dat ik er met vijf blijf zitten', en hij toonde haar het plankje, als wou hij haar voor zijne onbehendigheid verantwoordelijk maken.

De tafel stond gedekt in het midden der zaal. 'Julletteken,' sprak de huisdame, 'zet u hier nevens mij,' en zij wees haar de plaats aan hare linkerhand aan.

Julietteken! Was het uit minachting of uit een gevoel van moederlijke welwillendheid, dat zij haar niet als gebruikelijk 'Mejuffer' noemde! Het goede kind onderstelde dit laatste. De oude, doove dienstmeid bracht de spijzen op, en was, zooals Juliette later vernam, de eenige bestendige dienstbode van het huis: de man, die haar had afgehaald, was de hovenier, welke zelf op het buitengoed niet woonde. Paard en rijtuig waren bij den boer van het neerhof ontleend.

Het gesprek der jagers met hunne roodbruine, van gezondheid en kracht getuigende aangezichten, was vrij levendig onder het klinken der glazen en vorken: een gelukkig schot, het onverwacht uitspringen van eenen haas, een zeldzaam jachtvoorval, eene onvoorziene kans, eene mislukte poging, eene verkeerde beweging leverden oneindig stof daartoe; - en toch richtte geen enkele dezer jonge heeren het woord tot haar, en haar naaste tafelgebuur maakte er geen bezwaar in zich steeds voor haar heen met de dame van het huis te onderhouden; ook werd zij immer de laatste bediend.

Mijnheer Polydoor sprak niet en zat recht over zijne moeder. 'Zou hij wel idioot zijn?' dacht Juliette.

Toen bij het nagerecht Mevrouw Taalman eenen der heeren even het plateel reiken wou om nog een stukje pudding, die hem bijzonder wel te gevallen scheen, aan te bieden, stak de dwerg schielijk zijn eigen bord uit en vroeg:

'Ik ook, Mama!'

- 'Wel zeker, Polydoor, wel zeker, mijn kind,' antwoordde zij in hare moederlijke goedheid en op zulk eenen overdreven vleitoon, die al zijne ellendige minderheid voor de gasten dui-

delijk maakte, dat hij, wellicht in het besef daarvan, ijlings zijn bord terugtrok met de woorden:

‘Neen, ik wil niet meer.’

- ‘Polydoor, ik smeek u,’ bad de vrouw en zette de teljoor met lekkernij, die hem zoo even had bekoord, nevens den pruiler.

‘Ik zal er niet aankomen,’ bromde de dwerg, dezelfde weder wegschuivend.

‘Toe, Polydoor,’ drong zij weder aan.

‘Neen, zeg ik u,’ was het beslissend antwoord.

‘Mijnheer Polydoor is niet idioot, maar licht geraakt, o zoo licht geraakt!’ dacht Juliette.

IV.

Toen de gasten heen en de lampen aangestoken waren, trok Mijnheer Polydoor een speeltafeltje nader bij het vuur, legde het open en begon, rechtstaande, met zijne kleine handjes de kleurige fichen in de doozen te tellen, waarna hij zich nederzette en de kaarten, immer naar de deur blikkend, door elkander schoof.

De verwachte persoon verscheen dan ook aldra: het was eene vrouw van een vijftigtal jaren met een sterk blozend, ovaal aangezicht en iets nog jongs in den oogopslag en de bewegingen; zij had eene witte muts onder haren fluweelen hoed, en droeg overigens de mode van een tiental jaren achteruit. Zij scheen daar als te huis, nam onbevangen, opgeruimd en veel sprekend, plaats aan het tafeltje recht over Mijnheer Polydoor, stelde zich dra op vriendelijken, gemeenzamen voet met Juliette, en het whistspel begon.

Mijnheer Theodoor, die zeker de vreemde jagers een eind wegs begeleid had, bleef, teruggekomen, met zijnen overjas en zijne waterlaarzen aan, eenen oogenblik voor het vuur vertoeven, toen zijne moeder, dit bemerkend en schuins over haren schouder omziende, hem vroeg, of hij nog uitging.

‘Ja,’ luidde zijn antwoord, waarna hij, eenen goeden avond brommend, de zaal verliet.

Mevrouw Taalman sloeg hare oogen ten hemel, zuchtte eens en schudde dan, traag naar de bejaarde juffer blikkend, het hoofd, als eene onuitgesproken klacht over zijne handelwijze: moeder en zoon schenen in geene goede verstandhouding tot elkaar te staan.

Juffer Lucia - zooals Juliette in later tijd vernam - was de zuster van eenen oud-onderpastoor te Blaaigem, voor vijfentwintig jaren overleden, als hij, nauwelijks uit het seminarie gekomen, aldaar geplaatst was. Zijne zuster was er blijven wonen met eene meid. Zij kwam wekelijks driemaal met de kaart spelen op het buitengoed; des avonds werd zij door eenen werkman uit het dorp om negen uren gehaald.

Het ging er nog al luidruchtig toe aan de kaarttafel. Mijnheer Polydoor had geluk: eerst won hij eene miserie, dan kreeg hij drie solos achtereen, al de fichen schenen in zijn doosje te stroomen. Hij geleek aan denzelfden mensch niet meer: zijne bewegingen waren in de drift van het spel levendiger geworden, zijne oogjes fonkelden van genot en zijne stem was minder belemmerd, als hij zijn spel uiteendeed en zich verheugde of verwonderde over eenen gelukkigen slag.

Juliette vermaakte zich; Mevrouw Taalman scheen ook tevreden en Juffer Lucia, die onophoudelijk verloor, behield volkomen hare goede luim en lachte vriendelijk tegen den dwerg, telkens als hij als vreugdedronken zijne winst opstreek.

Ook toen de man, die haar afhalen moest, met zijne lantaren in de deur verscheen, en het uur van het afscheid reeds was geslagen, liet zij zich op het aandringen van Polydoor overhalen nog eene ronddeeling en nog eene te blijven, tot Mevrouw Taalman er zelve moest tusschen komen om haren zoon te doen verstaan, dat het onbescheiden was haar langer te houden.

Juliette begon genegenheid voor deze menschen te krijgen en sliep tevreden in.

V.

Aleer zij naar bed gingen, had Mevrouw Taalman haar alleen geroepen en haar gezegd, dat Mijnheer Polydoor gewoon was om acht uren naar de mis te gaan en zij hem vergezellen zou: zij kon beneden komen, als de bel voor het ontbijt klonk.

Het jonge meisje ontwaakte vroeg en waagde het niet meer in te sluimeren uit vrees niet bij tijds gereed te zijn. Ook wachtte zij niet tot het gansch dag was om zich aan te kleeden, en het schemerde nog, als zij reeds klaar was.

Het was koud, en mistig zag het er uit in den tuin met zijne donkere sparren en zijne gele boomen. Zij zette zich op den rand van haar bed, trok eene deken over hare schouders en wachtte.

Het was onhuiselijk en treurig; maar de arme Juliette had geen tehuis meer en moest zich de levenswijze van anderen laten welgevallen.

Eindelijk klonk de bel en het was goed, dat zij vroeg opgestaan was, want als zij beneden kwam, werd reeds het ontbijt opgedragen.

Mijnheer Polydoor was zijne vroolijke stemming van den vorigen avond kwijt, en eene drukkende stilte lag over het gezelschap.

De dwerg stond aldra op, deed zijn winterjasje aan, zocht zijn kerkboek en zijn regenscherm, gaf deze aan Juliette te dragen en trad, buiten komend, aan hare rechterzijde. Was het als kind, dat hij zich onder hare bescherming plaatste, of als haar trotsche meester, dat hij haar als eene ondergeschikte behandelde?

Juliette wist het niet en bekreunde er zich niet over.

In de jeugd heeft men gewoonlijk eenen scherpen zin om het komische van eenen toestand te vatten: zij moest op hare lippen bijten en hare wangen vertrokken desniettegenstaande tot eene lachende plooi, als zij langs den smallen dijk tusschen twee weiden met den dwerg aan hare zijde naar het kerkje trok.

Indien hare vriendinnetjes dat eens gezien hadden! Het was om zich dood te lachen! En hadden zij het gehoord, dat een landbouwer in het voorbijgaan zegde:

'Dag Mijnheer Polydoor en uw gezelschap!'

Het gezelschap van Mijnheer Polydoor! Gewis zou men haar leven lang haar zoo geheeten hebben.

Aan de kerk gekomen, wachtte hij, tot zij hem het gewijde water bood, en daar de mannen te Blaaigem langs den eenen kant en de vrouwen langs den anderen zitten, was het gelukkig, dat zij hem in het oog gehouden had om hem te volgen, als hij na het afloopen van den dienst opstond en de kerk verliet zonder naar haar om te zien.

'Dag Mijnheer Polydoor en uw gezelschap!' herhaalde zij met gedempten lachlust in haar zelve, bij het stilzwijgend huiswaarts keeren.

VI.

Het ging er niet telkens zoo vroolijk toe als de eerste maal, bij het kaartspel: Mijnheer Polydoor was slecht gezind, als hij verloor en uitte zijn misnoegen met nijdige vitzucht.

Toen hij zijne kaarten opgenomen had en zijne moeder hem vroeg:

‘Wat doet gij, Polydoor?’ antwoordde hij verwijtend:

‘Wat zou ik doen? - passen als naar gewoonte.’

Hij scheen bijzonder op Juliette gebeten, als zij won.

‘Weeral,’ sprak hij, als zij miserie ging, ‘nu had ik eene vraag voor den eersten keer van den avond. Ze zal ze winnen’ zei hij, ‘*ik* zit er in met schoon spel, maar gij ook,’ tot zijne moeder of Juffer Lucia gewend, ‘gij wint altijd, ge moogt al spelen wat ge wilt.’

‘Hoe kunnen zulke leelijke kaarten samenkomen,’ klaagde hij soms met bitsigheid, ‘en dat eenen heelen avond achtereen,’ en hij wierp ze met den geschilderden kant tegen de tafel.

Zijne moeder zuchtte toen en Juffer Lucia hield zich stil Lukte het dan, dat Juliette, nadat zij reeds veel had moeten hooren, schoon spel kreeg en het niet waagde te proposeeren, omdat zij de afgunstige bemerkingen van den dwerg vreesde, en deze dan, om ook eens iets te doen, of het geluk te dwingen hem gunstig te worden, met halve kans op goeden uitslag vroeg, en iemand medekreeg, die niet veel had en zij er in zaten, dan kende zijn misnoegen geene palen:

‘Ik geloof het wel,’ bromde hij tegen het jonge meisje, ‘gij doet het opzettelijk, gij passeert met eenen solo,’ en aan zijne medespeelster verweet hij: ‘Waarom aanvaardt gij zonder troef? Om er iemand in te steken?’

Ook telde hij zijne fichen met overdreven vlugheid gereed op de tafel, als zijne moeder een blad uitlegde.

- ‘Wat doet gij, Polydoor?’ vroeg Juffer Lucia glimlachend. ‘Ik leg mijn verlies gereed,’ zei hij, ‘als Mama miserie speelt, wint ze die voorzeker.’

- ‘Maar Polydoor,’ sprak deze zacht verwijtend, ‘wij spelen toch maar voor ons genoegen, mijn kind; heden wint de eene, morgen de andere.’

‘O,’ klaagde de dwerg, ‘moest ik het optellen, ik zou er veel bij toeschieten op een jaar!’

Voorwaar Juffer Lucia moest wel toegeeflijk voor hem zijn, of een goed karakter hebben om dit alles zonder ongeduld te kunnen aanhooren.

‘Huis te huren,’ zei hij, zijn doosje herhaaldelijk als uitdagend bij het deksel omhoog houdend, wanneer er niets meer in was.

- ‘Ik win ook niet,’ antwoordde de zuster van den onderpastoor opgeruimd, ‘zie, ik heb bijna niets meer, Polydoor.’

Jamaar, gij hebt ten minste spel gehad, maar ik niet,’ weerlegde hij hare verzoenende rede.

‘Ik zal maar twee slagen maken.’ jammerde hij soms, als hij solo ging en een zijner azen gekocht werd, of de troef in ééne hand zat: ‘Zulke dingen gebeuren maar aan mij: indien Juffer Lucia dit spel had, zou ze drie slagen over hebben.’

Zijne moeder leed blijkbaar op zulke avonden, en zag de oude juffer als om vergeving smeekend aan.

Als de kans keerde, kreeg de dwerg eenigszins zijne goede luim terug, doch uitte nog eene poos lang zijn misnoegen, evenals na een hevig onweder de aftrekkende donder nog bij tusschenpoozen in de verte rolt, als reeds de zon wederom aan het schijnen is:

‘Ik ga solo,’ verklaarde hij, - ‘Zie, ik heb hem gewonnen, waar zullen wij dat schrijven! Dat gebeurt mij niet dikwijls!’

Daarna legde hij sprakeloos twee bladen uit.

- ‘Solo slim!’ juichte zijne moeder, meer met het spel van haar ongelukkig kind dan het hare bezig.

‘Jamaar, ik zal hem verliezen, als naar gewoonte,’ verzekerde hij bitsig. - Het was niet te voorzien,’ zei hij, als hij hem had gewonnen, en toen het geluk hem gunstig bleef, geraakte hij weder in drift en wilde van geen uitscheiden weten.

‘Arme mijnheer Polydoor! hij is zoo zenuwachtig en daardoor zoo prikkelbaar,’ dacht de goede Juliette dan als zij slapen ging.

VII.

Toen zij in onderhandeling was om haar daar als gezelschapsjuffer te verhuren, had Mevrouw Taalman haar geschreven, dat het dagelijks hare bezigheid wezen zou de gazet luid voor te lezen. Dit bleek echter niet volkomen zoo te zijn: het was eigenlijk naar het voorlezen van Polydoor te luisteren, dat ze doen moest, en dit viel haar uitermate zwaar. Met zijne moeielijke uitspraak en zijnen schorren toon, had hij de begeerte, als vele zijner gebrekgenooten, alles wat hem onder de handen viel, luid te willen lezen. Mevrouw Taalman was zeer menschlievend en hield zich onledig met het vervaardigen van kleederen voor den arme, waarin Juliette haar behulpzaam was. Deze

bezigheid vereischte hare volle opmerkzaamheid en gaf aanleiding tot vragen en passen en meten en beramen tusschen de twee vrouwen. Als nu Mijnheer Polydoor te midden der beraadslaging de gazet of een boek opnam en begon voor te lezen, stoorde hij haar in haar werk. Niet zelden gebeurde het dan, dat zijne moeder, die niet luid spreken dierf, Juliette snel een teeken deed betrekkelijk haren arbeid, of haar met een haastig binnensmonds gefluisterd woord eenen patroon of een stuk goed achter zijnen rug overhandigde. De dwerg hied eenen oogenblik zijne lezing in en zag verstoord op, en als de schuchtere onderbreking een paar malen herhaald werd, scheen hij boos en sprak:

'Interesseert het u misschien niet? Gij moet het maar zeggen, als gij begeert, dat ik er uitschei.'

Toen bad zijne moeder hem voort te gaan; Juliette verdroeg het geduldig en hield zich stil, maar werd desniettegenstaande ook soms met een: 'Gij onderbreekt mij,' toegesproken, als zij hare schaar liet vallen, of het papier van haren patroon kraken deed.

Ja, er was veel te verduren voor het meisje en meer dan eens vaagde zij verstolen eenen traan uit hare oogen.

Als de dagen korter werden en het slechte weer soms de wegen onbruikbaar had gemaakt, werd de kwade luim van Mijnheer Polydoor onuitstaanbaar: Juffer Lucia bleef dan op de gestelde avonden uit (mede kaarten deed Theodoor niet, hij ging gewoonlijk vroeg heen en bleef somtijds zeer laat in den nacht weg) en Polydoor zat naar de deur te staren en om te zien naar de penduul; hij was ongeduldig:

'Zou ze niet komen dan?' vroeg hij en wachtte. - Buiten hoorden men den regen kletsen en den windstorm in de cederboomen.

'Maar Polydoor, waar denkt gij aan?' sprak zijne moeder, 'is dat nu een weer?' doch dit bevredigde hem niet: het was hem wel om het even door wat weer anderen gingen, als hij zich maar vermaken kon.

'Zij kan nog komen,' zei hij, als het gestelde uur reeds voorbij was.... en zat zenuwachtig met de kaarten in de hand; - 'nog, nog altijd'.... herhaalde hij, tot hij het eindelijk op een zeker oogenblik zuchtend opgaf en zijne moeder en Juliette verzocht met den blinde te spelen, hetgeen hem niet weinig op de zenuwen prikkelde en het jonge meisje uitermate tot last was, ofschoon zij het niet merken liet en haar geeuwen onderdrukte, dat de tranen haar in de oogen kwamen.

VIII.

Mevrouw Taalman was niet altijd de deftige, strenge dame die zij scheen, geweest: in hare vroege jaren had zij hare moeder verloren: rijk, bedorven kind, aangebeden - van haren vader, werd zij gewoon alles voor hare wenschen te zien buigen. Nauw uit de kostschool te huis gekomen, was zij op eenen jongen luitenant, licht van gedrag en zonder fortuin, verliefd. Haar vader verzette zich tegen dit huwelijk, dat geene waarborgen van geluk opleverde. Niet gewoon toe te geven, bood zijne dochter hem het hoofd. Hij beval haar allen omgang of briefwisseling met den officier te staken. Wat deed zij? op zekeren dag verliet zij het ouderlijk huis en vluchtte met hem. Dan had de vader in het huwelijk toegestemd, doch eenen heelen tijd geweigerd haar weer te zien en het haar ook later nimmer volkomen vergeven.

Met den luitenant was zij niet gelukkig geweest: hij had het erfdeel harer moeder aldra verkwist. Haar oudste zoon, Polydoor, was een zwak, ellendig schepsel; de vader scheen hem niet te minnen en droeg al zijne genegenheid over op het tweede kind, Theodoor, die kloek, vernuftig en schoon, tot trots hem diende. De bedroefde moeder, die gevoelde, hoe onrechtvaardig het was, Polydoor achteruit te zetten en te verwaarloozen, juist omdat hij een rampzalige dwerg was, trachtte hem dit verzuim ruimschoots te vergoeden: zij verviel in eene omgekeerde overdrijving en overlaadde hem met onophoudelijke liefdebewijzen, zoodat Theodoor als een stiefkind werd behandeld. De luitenant was gestorven, toen zijne zonen nog zeer jong waren; van haren vader had Mevrouw Taalman kort daarop een aanzienlijk vermogen geërfd, en was zich op diens zomerverblijf te Blaaigem komen vestigen, waar zij uit hoofde der zwakke gezondheid van Polydoor het heele jaar door vertoefde.

Terwijl de kinderen samen opgroeiden, was het Theodoor, die immer toegeven moest, die enkel het een of ander stuk speelgoed in de hand nemen mocht, wanneer Polydoor het niet begeerde, het tijdverdrijf opgeven, dat dezen niet meer beviel, en zich aan al zijne luimen - hoewel niet zelden zonder hevigen, door zijne moeder gedempten tegenstand - te onderwerpen had.

De kinderen gingen niet ter school, doch de meester uit het dorp kwam hun dagelijks een paar uren les geven. Hoe goed gevoelde die schijnbaar welmeenende man met nederigen rug en onderdanige buigingen, wat hij doen moest om de balans te houden en de moeder te behagen: hij hield Theodoor, die vlug van begrip en vernuftig was als weinig kinderen, steeds terug om hem met den geestelijk even als lichamelijk misdeelden Polydoor gelijken tred te doen gaan, zag de feilen, welke deze maakte, over het hoofd en prees hem overluid, terwijl hij streng alles uitpluisde, waar Theodour in falen mocht. Op deze wijze bewaarde hij den vrede tusschen beiden, doch verwekte van den eenen kant overmoed en van den anderen misnoegdheid, - en de tweede zoon, van jongs af gewoon onrechtvaardig behandeld te worden, nam zulks eindelijk als iets natuurlijks aan.

Theodoor was echter groot en het onderwijs van den dorpsschoolmeester ontwassen: hij moest naar de kostschool, wilde zijne moeder hem niet als een echte boer laten opgroeien.

Polydoor bleef te huis.

IX.

In het college stak Theodoor al zijne kameraden achter en na eenige jaren kwam hij zegepralend terug met de medalje.

Hoe verheugde zijne moeder zich hierover! Zelfs Polydoor, de anders steeds zoo minachtende Polydoor voor al wat geleerdheid betrof, scheen zijnen nijd overwonnen te hebben, en wenschte hem geluk en aanschouwde het eermetaal en draaide het bewonderend in de hand.

Dit was oorzaak, dat Mevrouw Taalman den dag der tehuiskomst van den primus, het bezoek krijgend van den voorzitter der muziekmaatschappij, die haar kwam voorstellen des avonds eene serenade te geven, in hare moederliefde gevleid, dit dankbaar en gretig aannam zonder aan Polydoor te denken. Bitter moest het haar echter berouwen hierin te hebben toegegeven!

De muziekanten verschenen om negen uren op het hof met brandende en rookende fakkels, plaatsten hunne lichten en hunne gestellen en hieven eene oorverdoovende muziek aan. De gelukkige en ontroerde moeder had wijn doen boven

brengen en wilde hen na de uitvoering van het eerste stuk laten binnenkomen en daarop onthalen, toen zij bemerkte, dat Polydoor niet meer in de kamer zat.

Gewoon hem te vreezen of door onrust aangedreven, ging zij met een slecht voorgevoel in den gang en de andere kamers even zien, of hij daar niet te vinden was; doch nergens trof zij hem aan, tot zij eindelijk naar zijne kamer trok. Zij vond den dwerg in eene soort van zenuwaanval, snikkend zonder tranen en handenwringend op zijn bed liggen. Zij begreep het ineens: wat had zij toch gedacht haar arm, verstoken kind door eerbewijzen aan anderen te bedroeven? Zij poogde hem te troosten en vroeg meer goedhartig dan behendig - want dit voorstel zelf behelsde een weinig vleiend oordeel over het karakter van den toegesprokene, - of zij de muziek wilde doen ophouden. Dit had voor gevolg den dwerg nog meer te ontstellen, die met armen en beenen zwierde en luide weeklachten begon te uiten, dat men hem voor nijdig aanzag en niemand hem lief had....

Mevrouw Taalman was radeloos en weende ook en wilde hem sussen en vreesde voor zijn behoud en dierf toch niemand boven roepen - en daar begonnen de muziekinstrumenten weder: ‘Waar kan men beter zijn....’ en de groote trommel sloeg, en iedere bons was als een hamerslag op het hart der diepgeschokte moeder.

Polydoor lag 's anderdaags nog te bed, zoo hevig was hij getroffen geweest en Mevrouw Taalman trok Theodoor alleen en bad hem nooit - nooit meer van zijne medalje te spreken, verre van ze nog in tegenwoordigheid van zijnen broeder te voorschijn te halen.

Eene dergelijke aanbeveling had niets bevreemdend voor Theodoor; nochtans door zijnen bijval aangemoedigd, sprak hij eenige dagen daarna ernstig met haar over zijn voornemen zijne studiën voort te zetten aan de Hoogeschool.

Dit vooruitzicht was wel streelend voor hare moederfierheid; wie weet, hoever hij het in het een of ander vak niet brengen zou? edoch.... en Polydoor?... Welke reeks van pijnlijke en heftige tooneelen, schijnbaar voor eene andere oorzaak, in den grond echter teweeggebracht door het spijtig gevoel zijner minderheid ten opzichte van zijnen jongeren broeder, zouden daarop volgen? Zij besefte het volkomen als bij tooverslag, ofschoon zulks zich bij haar tot geene bepaalde gedachten vormde.

‘Theodoor’, sprak zij, ‘gij zijt niet arm, mijn kind, gij moet

niet zooals velen in de studie een middel van bestaan zoeken. Indien uw vader weinig vermogen bezat, ben ik deste rijker, gij zijt maar met uw tweeën; het deel van Polydoor zalvroeg of laat aan u of uwe erfgenamen vallen; - waarom dus uwen geest afsloven, als het leven zoo gemakkelijk voor u openligt?'

Zij sprak aldus herhaaldelijk en intusschen werd Theodoor aan werkeloosheid en luiheid gewoon: hij had een port-d'armes genomen en ging veel uit jagen, want - het was verwonderlijk hoewel zoo - maar in alles wat zijne stoffelijke genoegens betrof, liet zijne moeder hem, hoewel ongaarne, vrij, wellicht omdat het haar onmogelijk was hem hierin ook te dwarsboomen, en Polydoor, misschien omdat men hier minder ontzag voor zijne afgunst had, scheen er zich ook minder aan over te geven.

Theodoor onthaalde zijn kameraden, ging naar gaaischietingen en op de jacht en de geweldige lichaamsoefeningen, welke deze soort van tijdverdrijf vereischten, versterkten zijne gezondheid en verstompten zijnen geest. Hij kwam nat en beslijkt en bruin en blozend van levenskracht des avonds tehuis en ging dan nog gewoonlijk eens tot aan het dorp, waar hij in de meest bezochte herberg zijne bekenden aantrof en op den biljaard speelde. Tusschendoor las hij romans, of praatte met de werklieden en kon 's morgens met klompen aan soms uren lang rondslenteren in den moestuin en op den boomgaard, of in de paardenstallen van het neerhof vertoeven, en als de vacantie ten einde was, dacht hij aan de Hoogeschool niet meer.

Het was zoo zoet niets te doen te hebben, tenzij zijne genoegens na te jagen! Daarenboven, er behoeft meer wilskracht toe en meer krachtdadigheid dan hem toebedeeld was, om met het besef van zijnen rijkdom, zijnen geest tot ernstige inspanning te dwingen en daarenboven nog den ondank zijner moeder te trotseeren....

Na verloop van een paar jaren was hij dan ook een echte buitenheer geworden. Weinig in verkeer met de hoogere klassen der samenleving, had hij zelfs de heuschheid, welke hij in het college had aangeleerd, afgelegd, en in gang en gebaren en ruwen spreektoon veel van de doenwijze der landlieden aangenomen. Het mishaagde zelfs Mevrouw Taalman, dat hij zich veroorloofde met de klak op in de woonkamer te verschijnen; maar het was zonderling, dat zij zich daarover verwonderde, zij die nooit hare kinderen bijzonder veel van welgemanierdheid had trachten in te prenten, ofschoon zij zelve zeer beschaafd was.

Veel geldt kreeg Theodoor van haar in het geheim; want dit kon Polydoor toch niet te weten krijgen, en zij meende hem hierdoor de voorliefde, die zij geloofde aan haren oudsten zoon te moeten bewijzen, eenigszins te vergoeden.

X.

Wanneer men eenigen tijd in eene gansch onbekende familie verbleven heeft, weet men gewoonlijk tamelijk goed bescheid over het verleden derzelve en de tegenwoordige betrekkingen der huisgenooten tot elkander. Wij kunnen zelve niet zeggen hoe, waar en wanneer wij zulks hebben vernomen. Dit geschiedt ook op geenen gegeven dag en stond; maar men heeft bemerkingen gemaakt; zinspelingen uitgelegd; onvrijwillig woorden, welke niet voor onze ooren bestemd waren, opgevangen; gedeeltelijke gesprekken tusschen dienstboden en werklieden vernomen; en na verloop van eenen zekeren tijd is men voortreffelijk ingelicht; daarenboven bestaat er overal de eene of andere vriend of vriendin of bekende des huizes, welke het tot zijnen plicht acht of tot praatgenot maakt, ons op de hoogte der zaken te brengen.

Zoo was het ook hier: Juliette kende na verloop van het eerste jaar de lieden, bij welke het toeval haar had gevoerd, bijna zoo goed, als had zij sedert hare kinderjaren bij hen gewoond. Juffer Lucia had haar geopenbaard, wat zij niet gissen kon over hun verleden en den tegenwoordigen toestand. Zij wist ook, dat Theodoor eenige jaren geleden had willen trouwen en wel met de naaister, het schoone Anneken uit de ‘Boschvink.’ Zij kwam daar soms arbeiden en bleef er dagen achtereenvolgens: het was een zeer bescheiden, welopgevoed meisje, dat door toedoen eener bemiddelde bloedverwante eenigen tijd in eene kostschool had verbleven. Mevrouw Taalman hield toen veel van haar en zij werd zelfs aan de kaarttafel toegelaten als vierde man, als zij daar arbeidde.

Doch het was uitgekomen, dat Theodoor en zij elkander liefhadden; de moeder had in gramschap het meisje op eenen avond aan de deur gezet, en groote opspraak in het omliggende door deze strenge handelwijze veroorzaakt en haren goeden naam gekrenkt.

Theodoor bleef haar getrouw en wilde haar huwen; doch

Mevrouw Taalman en Polydoor waren daar om het hem te beletten. Overigens, hij had geene middelen van bestaan en het erfdeel van zijnen vader was onbeduidend; hij hing van zijne moeder af, verklaarde zij hem nu.

Het meisje was ziek geworden, men zei van het verschrikken, als zij zoo op eens met oneer was weggezonden: althans, zij was aan eene kwijnziekte gestorven. Het was sedertdien, dat de betrekkingen tusschen hem en zijne moeder onvriendelijk en gespannen waren.

Juffer Lucia vertelde, hoe Theodoor elken dag naar ‘de Boschvink’ trok: men zei, dat hij uren bij haar ziekbed vertoefde. Zij had het zelve gezien, hoe hij rondging aan den muur om de schoonste perzikken voor haar uit te lezen, de rijpste druiven uit de serre afsneed en in den zak verborg. Zij wist ook, dat hij haar alles bezorgde, waarnaar zij lust had, hoe moeielijk het soms te krijgen was en hoe duur het kosten mocht.

Het was merkwaardig, wat belang Juliette stelde in gansch die zaak en in het lot van dat onbekende meisje, dat zulk op een treurig einde uitgeloopen was. Dit kwam wellicht, omdat haar leven hier zoo eentonig en eenzaam wegvlood en de mensch iets hebben moet tot voedsel voor zijne gedachten.

Zij vroeg, hoe het schoone Anneken er uitgezien had, en Juffer Lucia zei, dat ze lang en tenger was en blond en met fijne trekken; en Juliette schiep zich een ideaal, dat zij met alle deugden en gaven versierde, en beklaagde diep in haar hart Mijnheer Theodoor, eens zoo levenslustig, en die thans zoo norsch was en immer misnoegd scheen; maar zij kon zich hem niet in liefderijke stemming en als medelijdenden ziekenvertrooster voorstellen. Hoe gaarne zou zij eens eene fotographie van het meisje hebben gezien! Hoe wenschte zij, dat het toeval haar eens in ‘de Boschvink’, die anderhalf uur van daar was, voeren mocht, om ten minste hare omgeving, hare ouders en het oord, waar zij had geleden en gestorven was, te leeren kennen!

XI.

Mijnheer Theodoor bleef zelden tehuis des avonds, en deed hij het, dan hadden zijne familieleden weinig genot van hem: het scheen, dat zijne tegenwoordigheid eene beklemmende treurnis over het gezelschap verspreidde. Hij mengde zich in geene

gesprekken, zat zwijgend voor het open vuur, streelde zijnen jachthond, tot welken hij soms een woord sprak, en verveelde zich blijkbaar. Het werd hem niet meer gevraagd mede te spelen, omdat hij toch niet wilde, zelfs dan als men hem noodig had. Hij las geene boeken meer; de gazet alleen overliep hij nog vluchtig; doch deze kwam des morgens aan het ontbijt, zoodat hij gedurende den avond volstrekt niets te verrichten had.

Zijne moeder klaagde er hoofdschuddend over tegen Juffer Lucia, dat hij zoo lui, zoo ongezellig, zoo weinig heusch en zoo onverschillig aan alles was, in plaats van de eene of andere bezigheid te zoeken, en bijzonder, dat hij steeds somberder en afgetrokkener werd. - Onzinnige vrouw! - alsof men na langen tijd een nutteloos en vadsig leven geleid te hebben, nog wilskracht genoeg bezat om handen aan het werk te slaan; alsof onderdrukking in de kinder- en jongelingsjaren niet noodzakelijkerwijze den geest verstompen en eenen slechten invloed op het karakter uitoefenen moest; alsof men ongestraft de edelste gaven zijner ziele verwaarloozen mocht!

Gewoonlijk bleef hij des avonds laat weg. Het was eene van de eigenzinnigheden zijner moeder hem den sleutel van het huis niet te willen medegeven. ‘Dan weet ik ten minste, om wat uur hij terugkomt,’ sprak zij tegen Juliette.

De doove dienstmeid moest dan opblijven en toonde zich bijwijlen erg misnoegd en klaagde erover, dat het niet genoeg was voor haar bij dage zich moede te werken, dat zij nog waken moest; en Juliette in haar goed en nederig hart stelde eens aan hare meesteres voor, of zij niet soms opblijven kon, hetgeen dadelijk door deze aangenomen en aldra gebruikelijk werd.

De mensch vervalt gewoonlijk in de zelfde feilen, begaat de zelfde onvoorzichtigheden en geraakt daardoor in gelijksoortige toestanden: Juliette, die er inwendig zoozeer had onder geleden in het huis harer broeders door hare schoonzusters, zooniet gansch als eene meid, dan toch als eene ondergeschikte behandeld te worden, was hier, dat zij a1s gezelschapsjuffer gekomen was, en zekere aanspraken op kiesche behandeling en achting had mogen maken, wel is waar eenigszins door het karakter der haar beheerschende personen, doch meest door hare eigene toegevendheid en haar onderdanig gemoed, op korten tijd tot eenen rang, bijna gelijkstaande met dien eener dienstbode, afgedaald.

Zij gevoelde het wel, en kon er de oorzaak niet van gissen; doch het vernederde haar hier minder dan bij hare bloedverwanten, en met hare behoefte aan zelfopoffering en de ingeboren neiging zich aan degenen te hechten met welke zij dagelijks verkeerde, had zij deze lieden lief gekregen en zich in haar lot geschikt.

En Mevrouw Taalman, die weleer Theodoor het schoone Anneken des winters naar haar huis deed vergezellen, en zoo boos was als eene grootere vertrouwelijkheid dan zij wel wenschte tusschen beiden ontstond, liet het jong, onervaren kind alleen des nachts op haren zoon zitten wachten en dacht niet eens, dat de gelegenheid hier weder eene neiging had kunnen doen ontstaan, die zij niet van zin zou geweest zijn te billijken. Het is waar, dat haar zoon het meisje geene voorliefde scheen toe te dragen en zij van hare zijde volkomen onverschillig aan hem was.

Zij zat des avonds in de keuken, als de anderen waren gaan slapen: in het eerste uur arbeidde zij nog wat, of las in een boek; doch als het elf en twaalf werd, kon zij niets meer verrichten en legde zich in den zetel, die bij de stove stond: de vaak, waaraan men in de jeugd zulk eene machtige behoefte heeft, overweldigde haar; zij geeuwde en keek naar het uurwerk en luisterde, of zij zijnen stap niet vernam. Soms kletterde de regen op de ruiten en gewoonlijk ruischte of huilde de wind benauwelijk in de groote cederboomen. Toen dacht zij ook aan het schoone Anneken, hoe deze wel eertijdens hare ziekte, in ‘de Boschvink,’ met heel andere aandoeningen naar de komst van Mijnheer Theodoor, - de hoop en het verlangen en de vreugde van haar dag - te wachten zat en uitkeek door haar venstertje, of hij kwam, en hoe blijde zij wezen moest, als zij hem van verre ontwaarde! Juliette was ook wel blijde, als zij hem hoorde, maar omdat dit het sein was, dat zij dan weldra zou mogen gaan slapen.

Theodoor klopte zacht op de voordeur. Stil en haastig liep zij openen. Hij trad binnen, stampte de modder van zijn schoenen af, deed zijnen overjas uit, en zag werktuiglijk in de keuken naar het uurwerk, hoe laat het was, maakte soms de eene of andere bemerking op het donker weer, de slechte wegen, den storm of den klaren maneschijn, en hierbij bepaalde zich zijn onderhoud met haar. Zij achtte zich zeer gelukkig, als zij hem niet meer, hetgeen vaak gebeurde, iets voorzijn avondmaal te bereiden had. Nooit scheen hij te veel gedronken te hebben.

Mevrouw Taalman vroeg der morgens onveranderlijk:

‘Hoe laat was het, als Mijnheer Theodoor tehuis kwam?’ en de goede Juliette, aan wie hij het niet had verzocht, doch die wel gevoelde, dat zij een deel der waarheid verzwijgen moest, antwoordde: ‘Om elf,’ of ‘half twaalf, Mevrouw,’ als het één of half twee was geweest.

XII.

Mijnheer Polydoor leed veel aan tand- en schedelzenuwpijn; dit duurde sedert jaren. Hij had reeds alle heilmiddelen te vergeefs uitgeput, en onlangs in zijne vroomheid zelfs tot het bovennatuurlijke zijne toevlucht nemend, een novene ingesteld. Het uitwerksel was echter niet voldoende geweest, en thans herinnerde hij zich eene sedert jaren gedane belofte: namelijk eene bedevaart naar Berge-St. Apollonia. Deze had hij echter tot nu toe, uit hoofde zijner zwakke gezondheid, niet kunnen bewerkstelligen; want de gang daarheen moest te voet geschieden om met goeden uitslag bekroond te worden en Berge-St. Apollonia was meer dan twee uren van Blaaigem.

Juffer Lucia ging er alle jaren voor haar zelve, en thans werd het beslist, dat Juliette in de plaats van Polydoor haar vergezellen zou. Dat was eene feestpartij voor het meisje: zij was nog zoo weinig uit geweest, sinds zij daar verbleef, tenzij een paar malen om hare broeders te bezoeken en eenige keeren, dat zij met Mevrouw Taalman en Mijnheer Polydoor naar het een of ander dorp in het omliggende was gereden om aan de zeldzame gasten, welke naar het landgoed kwamen, eene tegenvisite te maken, benevens een of tweemaal wegens inkoopen tot aan de naaste stad. Zij kende nog maar weinig van de streek en had veel van Berge-St. Apollonia gehoord, waarheen het gedurende den tijd der aanbidding als eene echte processie van bedevaartgangers was. Daarenboven, Juffer Lucia had haar in het oor gefluisterd, dat zij met eenen omweg van vijf minuten voorbij ‘de Boschvink’ konden en er eens ingaan zouden, indien Juliette wilde. Of zij wilde! Juffer Lucia wist het ook wel. Deze behoorde tot dat slag van menschen, welke zich van eenieder weten bemind te maken, wellicht omdat zij steeds de grillen van anderen involgen en rekenschap houden van hetgeen hunne belangstelling opwekt, hun behaagt of misvalt.

Het was op eenen zeer vroegen morgen in het midden van Juli, dat de twee vrouwen zich op weg begaven: zij volgden het nu klimmend dan dalend pad door de sparrenbosschen, welke zoo dicht zijn, dat de zon tusschen de stammen niet schijnen en er niets dan aan de uitkanten een zeldzaam varenblad uitschieten kan, en waar het een weinig terzijde onder de takken zoo glad is, dat de voet op de afgevallen, droge naalden licht uitslibbert.

Juliette dacht, dat het langs dezen weg was, dat Mijnheer Theodoor eertijds het schoone Anneken bezoeken ging.

Aan eenen ommedraai waren zij in eens op de groote heerbaan: onafzienbaar, recht en langs weerskanten regelmatig met boomen beplant. Dáár, ter linkerhand, was het huis: eene gewone buitenherberg, doch met twee verdiepingen; linden stonden met dooreengevlochten twijgen voor den straatgevel en moesten het daar binnen tamelijk duister maken; eene kribbe voor de paarden bevond zich aan den muur. Het was eertijds eene barriere geweest: het houten tolberd stond nog met half uitgeregende letters aan den hoek. Een groot zeil vol lijnzaadkorrels lag voor de woning in de zon. De deur was open en de twee vrouwen traden binnen.

XIII.

Juliette gevoelde zich wat teleurgesteld: zij had in hare verbeelding dit verblijf als met eenen wasem van poëzie en weemoed overtogen gezien en het geheel deed zich bijzonder prozaïsch voor. Het zag er zelfs niet zeer rein uit met de kiekens, die in huis rondliepen, en de kat, die bezig was op de tafel aan de smouttest te likken. De vloer scheen in lang niet geschuurd, en zonder de aanwezige buffetkast met liters en glazen, zou men voorzeker niet vermoed hebben in eene herberg te zijn. Een oude, slordige man zat aan den haard en roerde in eenen grijmigen ketel, die over het flikkerend vuur hing.

Hij sprak Juffer Lucia als eene bekende aan, doch stond niet op om de vrouwen eenen stoel aan te bieden.

Zij zetten zich ongevraagd.

‘Mijne dochter,’ deelde de grijsaard haar mede, ‘is naar de kerk,’ en hij keek om naar het slag achter zich, ‘zij zal straks te huis komen, denk ik. Het is vandaag de jaarlijksche mis ter herinnering van Anneken,’ voegde hij er bij.

De verjaardag van Annekens overlijden! Hoe trof het juist, dat zij daar waren. Juliette verzonk weer in gedachten en thans stelde zij zich voor, de moeder van het meisje met rood geweende oogen en eene van smart en weedom gebogen gestalte van het graf van haar geliefd kind te zien terugkomen, met al de versch opgewekte ontsteltenis over zulk een oneindig verlies. Zij hoorde reeds Juffer Lucia haar troostwoorden toespreken en voelde zich op voorhand aangedaan door het naderend, aangrijpend tooneel dezer droefheid.

Er volgde eene poos stilte; want de grijsaard scheen niet zeer spraakzaam en de twee vrouwen zwegen ook, toen eene nog betrekkelijk jonge, krachtige vrouw binnenkwam en Juffer Lucia luidruchtig welkom heette: dat was de moeder van het schoone Anneken.

‘Wel, wel!’ riep zij opgeruimd uit, ‘Juffer Lucia! wat genoegen u hier te zien! En wie is dat meisje?’ vroeg zij belangstellend en vriendelijk.

- ‘Dat is’ antwoordde de zuster van den onderpastoor, - en Juliette ontstelde bij die veropenbaring, omdat daaraan eene heele reeks van kwellende herinneringen voor de moeder van het schoone Anneken moesten verbonden wezen - ‘dat is de gezelschapsjuffer van Mevrouw Taalman en zij gaat mede naar Berge-St Apollonia om den aflaat te verdienen voor Mijnheer Polydoor.’

Doch het was overbodig van wege het meisje vrees voor eenige ontroering bij die vrouw te koesteren: deze naam scheen geene herinneringen bij haar op te wekken.

‘Denk eens,’ zei zij, ‘het is heden de verjaardag van Annekens overlijden, en nicht - dat was de rijke bloedverwante - houdt er aan telkens eene zielmis te doen celebreeren; jamaar, Juffer Lucia, zoo in 't midden van 't werk! Zie dat eens,’ en zij wees met de twee handen naar de zaadkorrels voor de deur, ‘zie dat eens! en ginder nog veel meer...’ vervolgde zij, het hof aanduidend. Vader wilde in mijne plaats niet en Jan-Tieste kon niet: hij is naar de slijting met zeventien werkmenschen. Juffer Lucia, z e v e n t i e n ! en ze komen hier altemaal te middag eten, gij kunt denken, hoe ongelegen dat valt!’ En meteenen sloofde zij hare mouwen op, als bereidde zij zich tot ruwen arbeid.

Dit was wel verre van weemoed en Juliette werd ontevreden:

‘Hoe lang is uw dochtertje reeds dood, bazin?’ vroeg zij.

- ‘Wel, het is heden.... drie jaren,’ was het antwoord.

‘Hoe spijtig van dat meisje!’ zuchtte Juliette, die eene laatste poging deed om een echo van nawee in dat moederhart op te wekken.

- ‘Spijtig - ik geloof het wel,’ sprak de vrouw op onverschilligen toon; ‘maar het is Gods wille,’ sloot zij hare rede, om een einde aan dat onderwerp te stellen.

Juliette had ook geen lust meer het gesprek hierop voort te zetten: de gevoelloosheid dier vrouw had iets aanstootelijks voor haar, iets dat in hooge mate haar ongenoegen opwekte, omdat hare gelief koosde droombeelden hierdoor gedeeltelijk verstoord werden. - Ach, Juliette was nog te jong om te weten, dat de tijd zoovele rampen heelt en herinneringen afstompt; zij was nog te onervaren om bemerkt te hebben, dat de dooden niet immer naar hunne waarde, maar vaak volgens het karakter der overblijvenden en dezer mindere of meerdere neiging naar spijt en kommer betreurd worden.

Zij trad buiten en ging eens tot in den tuin, welke in eene steile hoogte opliep: hij stond vol rozelaren met lange verwaarloosde twijgen, maar die hier en daar toch zeldzame, prachtvolle bloemen droegen: hier ten minste, kwam het Juliette voor, heerschte de geest van het schoone Anneken nog, want voorzeker werden eertijds die rozen door het meisje verpleegd. Zij wou het niet vragen aan de achterkomende vrouw, doch deze sprak van zelf tot Juffer Lucia:

‘Zie, dat is nog van ons meisje, zij heeft ze altemaal zelve gegriffeld,’ en toen Juliette, die toch eenen zweem van droefheid in haren toon meende te ontdekken, naderkwam en luisterde, vernam zij verder:

‘Ze moeten uit, het is verloren grond, zegt Jan-Tieste. Wij, buitenmenschen, kunnen ons daar niet mede bezighouden.’

Juliette verwijderde zich haastig om het niet meer te hooren en deed eenen stap in de opening van het langwerpig, dicht lindenpriëel op het einde van den tuin. Zij bleef ineens stilstaan. Wat zag zij: daar zat Mijnheer Theodoor - zij herkende hem op het eerste gezicht, al wendde hij den schouder naar haar - met de ellebogen op eene houten hoftafel geleund, het hoofd op de handen, en Juliette bespeurde, dat een traan en nog een stil van tusschen zijne vingeren op het berd nederviel.

Zij trok zich achteruit en spoedde zich weg, en hare twee gezellinnen keerden werktuiglijk, en onbewust door haar voortgedreven, al pratend terug naar de woning.

XIV.

Toen de twee vrouwen buiten ‘de Boschvink’ kwamen, zagen zij recht voor haar het pad, dat door de sparren bosschen heen en over eene frissche weide liep, waarvan het zonnig groen hevig tegen de donkere stammen der boomen afstak. Daarachter rees een klein dorp - ‘Ginster’, de geboorteplaats van het schoone Anneken - met zijne ongelijke daken rondom het kerkje met een Romaansch torentje, zooals de laatsten thans uit Vlaanderen verdwijnen, om vervangen te worden door eene nieuwerwetsche, roodsteenen, groote, goed in haar vierkant opgemetselde kerk - een gebouw, waaraan men het niet vergeven kan de plaats van het oude gemoedelijke kerkje, dat aan de streek iets eigenaardigs bijzette, en ons om allerlei redenen zoo bijzonder dierbaar was, te hebben ingenomen.

Een bouwvallig, naar buiten overhellend muurken omsloot het kerkhof, dat veel hooger dan de straat lag.

Juliette kon aan den lust niet wederstaan door eene opening eens even er over te treden en Juffer Lucia volgde haar. Het gras groeide hoog op de plekken, waar in lang niet begraven was, en maluwbloemen en hondegerfel bloeiden er weelderig tusschenin. Wat verder zag men groote en kleine terpen - de rustplaatsen der onlangs aangekomenen - in den gelen zavelgrond aangelegd. Eenige kruisen stonden hier en daar verspreid.

Waar mocht het schoone Anneken hier ergens begraven liggen? Juliette ging recht naar het grootste kruis, want daar moest het volgens hare meening wezen. Zij las:

‘Guilielmus-Judocus Rogge, oud 68 jaren, echtgenoot van Barbara-Petronella Goedertier, in zijn leven kerkmeester dezer parochie....’

Dat was het niet en het meisje trok verder:

‘Coleta-Theresia van Anseghem, geboren te Ginster...’

Op eene kleine arduinen gedenkzuil:

‘Zalige gedachtenis van den zeer eerwaarden Heer Adrianus-Desiderius De Pret, geboren te Audenaarde in het jaar 1817, priester gewijd....’

Neen, neen, - daar stond dicht bij het beenderhuis een ijzeren kruisje met vergulde boorden en zij ontstelde vluchtig, want de naam van Anna had haar oog getroffen; doch het was:

‘Anna-Maria Huizentruit, weduwe in eerste huwelijk van Johannes Bultinck en in tweede huwelijk van Ludovicus van Driessche, geboren....’

Hoe zonderling, dat het schoone Anneken hier niet te vinden was en niemand er behoefte aan had gevoeld hare laatste rustplaats door eenig gedenkteeken aan te duiden! Neen, nergens - want de beide vrouwen hadden alles, tot zelfs de oude, met ruigt begroeide grafsteenen in den kerkmuur gemetseld, onderzocht.

Ach, in het hart van Theodoor, dacht Juliette, leefde het meisje ten minste voort, en het scheen haar, dat de uitdrukking der verholen smart, welke zij heimelijk en onwillig had afgespied, in de schaal der herinnering meer gewicht bezat dan het schoonste grafmonument en dat zij, die aldus na jaren nog werd herdacht en beweend in stilte, niet over al te rasse vergetelheid van het menschelijk hart te klagen had.

XV.

De zomer was heen en de herfst had geene beternis in den toestand van Mijnheer Polydoor gebracht: zijne zenuwpijn had zich over gansch het lichaam uitgebreid en hem als met eene soort van lamheid in de beenen geslagen. Bijwijlen leed hij veel; soms was het voor eenige dagen beter; doch hij vermagerde zichtbaar en zijn eetlust was afgenomen. Juliette en zijne moeder omringden hem met zorgen en wanneer het weer schoon was, vond hij er behagen in zich in zijn kinderrijtuigje, dat op nieuw te voorschijn was gehaald, in den tuin te laten rondvoeren.

Op eenen beerlijken, zonnigen zondag op het einde van September, was Mijnheer Theodoor naar de gaaischieting van het nabijliggende Ravelare gegaan; doch door een ongelukkig toeval had hij iets aan zijn boog gebroken. Het verveelde hem naar de schutters te staan zien, nu hij niet meer mededingen kon naar den prijs; daarom was hij tegen zijne gewoonte reeds in den vroegen namiddag naar huis gekeerd.

Op het hof gekomen, ontwaarde hij wat verder onder de cederboomen Polydoor in zijn wagentje gezeten, dat Juliette met ééne hand voortstak, terwijl zijne moeder er met een lang, zwart kleed, dat over de afgevallen bladeren sleepte, nevens trad.

Dat was maar eene treurige groep, en Theodoor bleef staan, want de aanblik er van trof hem.

Is het niet zonderling, dat een zakentoestand, waaraan wij reeds lang gewoon zijn en waar wij onverschillig op toezagen, soms in eens door eene bijzondere wijze, waarop hij zich aan ons vertoont, als het ware tot eene schielijke openbaring wordt? Nooit had hij het ellendige van zijn broeders lot en het beklagenswaardige leven dergenen, welke diens bestendig gezelschap uitmaakten, gevoeld als nu. Was het met eene opwelling van zelfverwijt, omdat hij tot op heden vreemd en koud had toegezien op dat voortdurend lijden, waarvan hij wel is waar zelf het slachtoffer was geweest, doch dat hij nooit getracht had door woord of daad te verzachten? - Althans, hoe weinig trek hij anders tot zijne huisgenooten koesterde, op dit oogenblik, op dezen prachtigen, blijden, helderen herfstdag, die tot genieten aanspoorde, scheen het hem wreed voor Polydoor en Juliette - beide nog zoo jong - de eene voor immer, de andere ten minste tijdelijk van alle levensgeluk verstoken te zijn; - wreed scheen het hem voor zijne moeder, de gestadige, bedroefde getuige en deelgenoote van het onheil van haren zoon te wezen; en in deze hem ongewone, liefderijke gemoedsstemming trad hij op de groep toe.

‘Polydoor, hoe gaat het vandaag?’ vroeg hij met deelneming.

- ‘Ik weet dat zelf niet goed,’ antwoordde de dwerg, die niet beleefd kon zijn en zich zeer wel gevoelde, eenigszins bevreemd over dit blijk van broederliefde, waaraan hij zich voorzeker niet verwachtte.

‘Laat mij,’ sprak Theodoor, nam de plaats van Juliette in en stak zelf het wagentje van Polydoor voort.

Doch het was geene zoo lichte taak, als het wel scheen, want de zieke was grillig en zei telkens:

- ‘Langs daar niet,’ of ‘waarom zoo ras rijden? Ge laat mij den tijd niet iets te zien,’ en dan: ‘waarom blijft ge nu zoo lang staan?’ als Theodoor met voortrijden vertoefde. Doch deze gaf er geen acht op; hij scheen zich voorgenomen te hebben geduldig te zijn, zooals zijne moeder en Juliette steeds waren. Hij stelde zelfs voor eens buiten het hekken en langs de kastanjedreef te gaan, hetgeen de dwerg verheugd aannam: hij had gaarne anderen om zich gemoeid, en Juliette en de moeder vermaakten zich en wisselden verwonderde blikken over de vriendelijke handelwijze van Theodoor en den omgang der twee broeders.

Des avonds wachtte het jonge meisje op Mijnheer Theodoor,

die uit was gegaan. Hij kwam wat vroeger tehuis dan naar gewoonte.

‘Juliette, gij hebt hier toch maar een treurig leven,’ sprak hij in gedachten, als een blijk van deelneming en erkentenis, aleer hij haar goeden avond wenschte.

Zij glimlachte: het is zoet, als anderen ons lot beklagen en onze goede eigenschappen te waardeeren weten: - daarenboven, een vriendelijk woord van eenen steeds terughoudenden mensch heeft dubbel gewicht, en Juliette had genegenheid voor Theodoor opgevat, sinds zij zijne gewaarwordingen in het priëeltje had bespied.

XVI.

Mijnheer Polydoor lag sinds weken te bed. Zijne krankheid scheen een noodlottig einde te moeten nemen, want de docter had aan zijne moeder gezegd, dat hij, om zijne eigen verantwoordelijkheid te vrijwaren, met het oog op een mogelijk toeval, het wenschelijk achtte den zieke de sacramenten der stervenden te doen toedienen.

De arme vrouw verwachtte zich sinds lang daaraan en toch bedroefde en ontstelde het haar diep; Juliette ook was smartelijk door dit nieuws getroffen; - daarenboven, het was geene gemakkelijke taak den dwerg dit aan te kondigen, die immer van beteren en genezen sprak. Overigens, het had geene zoo groote haast, had de geneesheer er verzachtend bijgevoegd.

Men was in de week voor Kerstdag; dit verlichtte de bezwaren. Juffer Lucia belastte zich den pastoor over de zaak te gaan spreken: het werd beslist, dat deze als bij toeval den zieke zou komen bezoeken en naar aanleiding van zijnen zwakken toestand, hem aansporen zou zijne biecht te spreken; daarna zou hij hem voorstellen - daar de jongeling toch niet naar de kerk kon gaan - bij gelegenheid van den aanstaanden Hoogdag de heilige Communie te huis te ontvangen.

Mevrouw Taalman gevoelde haar moederhart van angst en medelijden wegkrimpen, toen zij reeds den zelfden morgen den zwarten toog van den pastoor op haar voorhof verschijnen zag:

‘Arme Polydoor! wat zal hij er van weten!’ zei ze zuchtend en bevend aan Juliette, en deze vouwde ook de handen en herhaalde:

- ‘Wat zal hij er van weten!’

Helaas, zij, die alles gedaan hadden om het levensgevaar, dat den kranke bedreigde, voor hem zelven verborgen te houden, moesten thans medewerken om zijne hoop den genadeslag te geven.... en toch er viel geen aarzelen aan: het moest.... er is geene genade voor den zieken katholiek, die op zijn sterfbed ligt: hij moet er door, - hij zal het hooren, dat zijn einde nabij is, hoezeer deze aankondiging en de ceremonieën die er op volgen soms zijnen dood verhaasten.

De priester trad fluisterend met de moeder naar boven.

De dwerg zat recht in zijn bed met zijn bruinachtig gelaat en zijn vermagerde wangen, die zijnen mond nog meer vooruit deden springen.

'Polydoor,' begon zijne moeder, eenen valschen, opgeruimden toon aanslaande om te bewijzen, dat ze vroolijk was gestemd, 'Mijnheer de pastoor is ons daar zooeven komen bezoeken; hij wist, dat ge niet wel waart, - zijt ge niet blijde hem te zien?'

De geestelijke deed, geheimzinnig glimlachend, een teeken aan de moeder en deze verliet de zaal. De ziekendienster volgde hare meesteres.

Wat bleef de pastoor lang boven! Mevrouw Taalman leed meer dan haar kind gedurende dit uur van beproeving, dat haar eindeloos voorkwam!

Daar kraakte de deur en de geestelijke trad omzichtig de trappen af:

'Alles is goed,' sprak hij, 'het is een engel! Morgen om tien uren kom ik met Onzen Lieven Heer,' voegde hij er het hoofd buigend bij.

XVII.

Om tien uren des morgens waren al de huisgenooten in de ziekenkamer vereenigd. Juffer Lucia was ook aanwezig, benevens de dienstbode, de oppasster, den boer en de boerin van het neerhof en de gewone werklieden.

Polydoor was wellicht niet zoozeer verrast of bedroefd geweest, als men had gevreesd, door de aankondiging der noodzakelijkheid de laatste sacramenten te ontvangen. Hij vertelde niet, wat tusschen den pastoor en hem was verhandeld geweest, doch scheen gelaten in zijn lot; ja zelfs eens dat hij de treurige ceremonie als eene daadzaak, waaraan geen ontkomen was,

te gemoet zag, wilde hij deze zoo plechtig mogelijk ingericht hebben: de arme dwerg had nooit een tooneel gehad, waarop hij schitteren kon; thans was hij de bijzonderste personage der aanstaande gebeurtenis en scheen al het belangrijke zijner rol te voelen. Daarom had hij gewild, dat allen aanwezig waren.

Hij zat recht in zijn bed tegen sneeuwwitte kussens geleund met eenen paternoster tusschen zijne kleine, vermagerde handjes en een kerkboek, dat open lag vóór hem. Twee waslichten brandden op de vierkante, met een blank amelaken overdekte tafel. Een kruisbeeld stond in het midden, een wijwatervat met een palmtakje er voor, en eene teljoor, waarop vijf gelijke balletjes watten lagen, voor het toedienen van het Heilig Oliesel: dit laatste had Juffer Lucia bereid.

Het is bijzonder aangrijpend en onrustbarend niet alleen voor den lijder maar ook voor degenen die hem liefhebben en zelfs voor de onverschilligen, welke hem omringen, als men het aangestelde uur der berechting ziet naderen, en met hartkloppingen - eerst onduidelijk of nog twijfelbaar - de bel verneemt, die naderbijkomend met hare gelijke slagen en hare gelijke tusschenpoozen steeds luider en luider klinkt en akelig aan dood en eeuwigheid maant.

De pastoor kwam met den kelk in de handen eerst boven, gevolgd van koster, kerkballiuw en koorknapen en een aantal broeders van de gilde der Berechting met hunne brandende, tulpenvormige lantaarnen. Zij schaarden zich in eene wijde ronde in de ruime kamer, terwijl de priester de benedictie gaf en toebereidselen maakte om den kranke de Heilige Hostie te bedienen, als deze tegen alle gebruiken aan den geestelijke verzocht of het hem vergund was eenige woorden te spreken Dit werd hem toegestaan en de dwerg begon met zijne belemmerde spraak:

‘Op het oogenblik van voor God te verschijnen, ware het mij zoet met liefde en in vrede van alle menschen, die ik hier op aarde nalaat, te scheiden. Lieve moeder, ik smeek u om vergeving voor al hetgeen ik willens of onwillens heb misdaan. Beminde broeder, indien ik ooit iets heb misdreven te uwen opzichte, vergeef het mij! - Juffer Lucia, Juliette, en gij dienstboden en werklieden van het huis, vergiffenis, zoo ik mij jegens u buiten weten aan eenig vergrijp heb schuldig gemaakt: Mijnheer de Pastoor, en gij allen,’ voegde de dwerg er nog met hoogmoediger nederigheid bij, zich tot de kerkbedienden

en gildebroeders wendend, waaronder er zich bevonden, die hij zelfs bij name niet kende en zelden of nooit gezien had, - ‘gij allen zult mij ook vergiffenis schenken, niet waar, indien ik jegens u mag plichtig heeten? - vergiffenis, vergiffenis!’ smeekte de dwerg met theâtrale overdrijving.

Zijne moeder, Juffer Lucia, Juliette, de meid en de werklieden waren hevig geschokt en liepen ook naar hem toe en riepen insgelijks tusschen hunne tranen: ‘Vergiffenis, vergiffenis!’ Zelfs de vreemde gildebroeders schenen ontroerd en meer dan een hunner vaagde eenen traan uit zijn oog.

De pastoor scheen dit tooneel zeer te billijken en knikte bijval toe, ofschoon hij zelf - wellicht zooals velen, welke het ambt van priester uitoefenen - voor alle persoonlijke aandoening verstokt bleek te zijn.

Theodoor alleen bleef koud; wel trad hij ook op den kranke toe en drukte hem de hand en murmelde binnensmonds woorden van vergiffenis; - maar, het stiet hem voor de borst aldus in het openbaar bij onverschilligen en zonder eenig gevoel van terughouding en schaamte elkaar om vergeving te smeeken en te schenken. Daarenboven, de vraag wilde hem niet uit het hoofd, hoezeer hij ze ook, als misplaatst op dit oogenblik, trachtte te onderdrukken of te verdrijven:

‘Kan de mensch wat hij misdaan, en waarin hij gefaald heeft ten opzichte van anderen, op het einde zijner loopbaan door spijt of leedwezen weder goed maken? Telt niet geheel het leven mede, en moeten niet noodzakelijkerwijze al de hanlingen van den sterveling (indien er hiernamaals rechtvaardigheid voor hem bestaat) hunne straf of hun loon medebrengen?....’

De priester diende den lijder de Heilige Communie toe, en gaf hem daarenboven, als een blijk zijner hooge waardeering, nog de Algemeene Absolutie.

De kerkballiuw trok omzichtig beneden met de bolletjes watten, welke tot het toedienen van het toedienen van het Heilig Oliesel waren gebruikt, hief het deksel der stove op en wierp ze in het vuur, opdat zij, aleer door aanrakingen met iets ongewijds ontheiligd te worden, zouden vernietigd zijn geweest: naïef bewijs van eerbied, overblijfsel uit eenen tijd van onwetendheid.

De dienstmeid bereidde aldra hare spijzen over dit vuur.

In het dorp sprak men des avonds van niets anders dan de stichtende aanspraak van Mijnheer Polydoor:

‘Hij heeft heilig geleefd,’ zei men, ‘en zal heilig sterven.’

‘Hij zal recht naar den hemel gaan,’ had de pastoor tehuisgekomen aan zijne meid toevertrouwd, ‘hij heeft eene generale biecht gesproken en voor zijne dagelijksche zonden verleent Onze Lieve Heer hem een schoon beddeken van penitencie.’

XVIII.

Mannen en vrouwen bewijzen hun medegevoel doorgaans op eene verschillende wijze en zijn ook niet gelijk door een treffend ongeluk aangedaan. Wanneer eene groote daad van opoffering wordt vereischt blijft de man - terwijl de vrouw vaak hare tegenwoordigheid van geest verliest - niet ten achter en stelt zonder eenige betrachting van eigenbelang op een gegeven oogenblik zijn leven te pande. Vereischt het onheil echter geduld, gestadige, stille toewijding, dan dede men verkeerd bij de meesten troost of hulp te zoeken. Om duurbare kranken te verplegen, laat de vrouw al hare noodzakelijke of geliefkoosde bezigheden staan; de man daarentegen, hoezeer hij ook in den grond bedroefd is over de ramp, welke een bemind wezen getroffen heeft, verandert weinig aan zijne dagelijksche gewoonten en levenswijze. - Ook, de man gaat slapen, de vrouw blijft waken.

Mevrouw Taalman en Juliette waren gestadig bij Polydoor en verpoosden elkander des nachts: want geene van beiden zou de uitsluitende zorg over den kranke aan de ziekenoppasster toevertrouwd hebben.

Na de berechting was de toestand van Polydoor eerst zoozeer verergerd, dat men zijn einde nabij waande; dit duurde eenige dagen, dan kwam er op nieuw beternis. Hij was zeer lastig en ongeduldig en dacht niet eens, dat anderen voor vermoeienis vatbaar waren. Als de pastoor kwam, scheen zulks hem te verheugen en sprak hij met gelatenheid van zijn naderend einde.

‘Het is een engel,’ zei deze telkens tot zijne moeder, wanneer hij de ziekenkamer verlaten had.

Theodoor stelde veel belang in het lot zijns broeders en kwam dikwijls vragen, hoe het met hem was. Hij ging ook soms langs de beek met zijn geweer om waterwild voor den kranke te schieten, iets waarop de dwerg zeer verlekkerd was.

Op zekeren dag was hij vroeger dan naar gewoonte wakker. Hij stond op en trad op het portaal: de flauwe schemering was nauwelijks aangebroken: het was er koud en nog half

duister. Hij huiverde; hij luisterde aan de deur der ziekenkamer, en stille stemmen daarbinnen vernemend, stiet hij ze zachtjes open en naderde.

Juliette stond juist recht op het bed: zij had zooeven, aleer Mevrouw Taalman op te roepen en zelve wat rust te gaan genieten - want zij was heel den nacht opgebleven - Mijnheer Polydoor nog eens voorzichtig verlegd, - hetgeen geene gemakkelijke taak was, en waartoe eene kundige, liefderijke hand werd vereischt, daar de dwerg in al zijne ledematen klaagde, telkens als men hem aanroerde.

Het meisje zag zeer bleek; het trof Theodoor, hoe zeer het waken haar had afgemat: hare oogen waren zonder glans, hare wangen vermagerd en hare kin scherp.

Het was met een innig gevoel van zelfverwijt, dat Theodoor, beschaamd geslapen te hebben, terwijl vreemden voor zijnen naasten bloedverwant hunne rust en gezondheid opofferden, vroeg, hoe het thans ging.

De nacht was slecht geweest, berichtte men hem: Mijnheer Polydoor had veel gewoeld en geen oog geloken....

'En gij zeker ook niet?' vroeg Theodoor belangstellend aan het meisje.

- 'Neen,' luidde het antwoord.

'Gij vermoeit u te zeer,' zei hij weder met zachtheid, 'dat zult gij niet kunnen uithouden, Juliette.'

- 'Zij wordt er voor betaald,' sprak de dwerg op beslissenden toon: hij kon niet verdragen, dat anderen beklaagd werden om zijnentwille.

Theodoor verschrikte, als had hij eenen kaakslag gekregen: hij zat eenen oogenblik stom en waagde het dan naar Juliette op te zien, die van het bed gestegen was.

Zij werd eerst rood, dan wit, en hield hare lippen dichtgeknepen, terwijl een lichtstraal van verontwaardiging uit hare oogen schoot.

Zonder één woord verliet zij de kamer.

Theodoor had verwijtingen op de tong, - doch hij hield zich in, en naderhand was hij blij het gedaan te hebben.

Hij liet zijnen broeder weldra aan de zorgen der ziekendienster over en ging op het portaal staan: een treurig voorgevoel beving hem, want hij hoorde een gerucht in de naaste kamer, als van eenen koffer, dien men verrolde. - Dat was de kamer van Juliette; de deur stond half open. In andere

omstandigheden, zou hij het nooit gewaagd hebben dien drempel te overschrijden; thans kwam hij omzichtig nader.

‘Juliette, wat doet gij?’ vroeg hij aan het meisje, dat roodbekreten en als aan zenuwachtige aandoening ter prooi hare kleederen inpakte.

- ‘Ik vertrek, Mijnheer Theodoor,’ snikte zij.

‘Juliette, ik bid u,’ smeekte hij.

- ‘Dat had ik zeker niet verdiend,’ sprak zij met eene nieuwe uitbarsting van wee, ‘ik die Mijnheer Polydoor zoo lief had.’

‘Gij, die hem zoo goed oppast,’ zei Theodoor bewogen, ‘maar hij meent het niet, wat hij gezegd heeft; och, vergeef het hem en blijf om zijnentwille.’

‘Neen, neen,’ schudde zij het hoofd, ‘ik vertrek nog aleer uwe moeder op is. Ik zal bij Juffer Lucia gaan, deze zal mij wel eenige dagen herbergen,’ en zij voer koortsig met haren arbeid voort.

‘Juliette,’ bad Mijnheer Theodoor, ‘Juliette, ik vraag u iets: indien gij het voor hem niet doet, blijf dan om mijnentwille!’

Zij zag hem aan door hare tranen: zijn toon was zoo smeekend, zoo angstig wanhopend, dat zij verbaasd ontstelde.

Zij zei niet Ja, zij zei niet neen; doch haar blik moest wel eene toestemming behelzen, want:

‘Dank, dank!’ herhaalde Theodoor, terwijl hij haastig de kamer verliet.

XIX.

Op den 2^{den} van Februari stierf Polydoor. Het was laat in den avond. Hij had zooeven drinken gevraagd, en toen Juliette hem in zijne kussens ophief, terwijl zijne moeder hem de tas aan de lippen bracht, verroerde hij niet meer.

De beide vrouwen verschrikten uitermate, want sedert eenige dagen was hij weer wat beter geweest en had men reeds nieuwe hoop op eene herstelling geschept.

Zij hielden het licht voor zijn gelaat om te beter zijne trekken te bespieden: zijne oogen waren verdraaid, hij ademde niet meer en zijn hoofd viel slap ter zijde, toen men het recht stellen wilde. Hij was dood: de dwerg had uitgestreden.

Theodoor was niet te huis geweest, toen dit gebeurde: hij was als naar gewoonte tot aan het dorp gegaan. Hoe speet het hem bij het terugkeeren! en hoe ontstelde hij over de tijding, waarmede de hovenier hem tegenkwam!

‘Hij heeft niet geleden,’ vertelde zijne moeder, ‘hij is uitgegaan als eene kaars; - zulk een leven, zulk een einde,’ voegde zij er bij.

De beide vrouwen verzochten Theodoor in de doodenkamer te gaan: ‘Hij ziet er zoo schoon uit, juist alsof hij nog leefde!’ verzekerde Mevrouw Taalman: dit was een laatste troost in hare droefheid.

Doch Mijnheer Theodoor, evenals alle menschen, welke niet veel over de broosheid van het leven hebben nagedacht, huiverde van den aanblik van den dood: hij kon er niet toe besluiten, hoe zeer er ook op aangedrongen werd.

Het is zoo akelig in een huis, waar een lijk ligt, zoo stil en zoo treurig! en men heeft zooveel tijd om zich aan de droefheid over te geven, als de zieke niet meer daar is, en de gestadige zorgen zelve, welke hij vereischte, onze gedachten geene afleiding meer geven.

Theodoor dwaalde als een ongelukkige in huis en op het hof rond. Het had gesneeuwd en nu was de dooi gekomen; doch hij lette niet op den modder, welke in de paden van den tuin aan zijne klompen kleefde, noch op de vochtigheid, die zijne kleederen doordrong. Hij was diep terneergedrukt en in zijne amart mengde zich kwellend een gevoel van zelfverwijt: welhoe? hij was niet eenmaal tegenwoordig geweest, toen zijn broeder den laatsten adem uitblies!

Deze dagen herinnerden hem tevens levendig den dood van het schoone Anneken, - hij had nog maar één lijk gezien, dat was het hare: en immer sinds stond zij voor zijne blikken met weggezonken oogschelen, met uitgerekten hals en zwartachtige neusvlerken....

Het menschelijk hart is grillig: toen zijne moeder hem herhaaldelijk voorgesteld had, in belang van zijnen afschuw zelven - dien hij wel niet uitgesproken, doch dien zij geraden had - een laatste maal Polydoor te zien, wilde hij niet; nu zij er van zweeg, trok hij ineens zelf de trappen op en de kamer binnen. Hij deed teeken aan de bewaakster, dat zij vertrekken zou.

Daar stond het groote bed met het korte lijk van den dwerg er in: men zag de teenen, de hoogte, waar de handen over de borst gekruist lagen en den neus onduidelijk zich onder het laken afteekenen.

Twee waskaarsen brandden op de tafel en wierpen eene gele

klaarte in het ronde, die het verflauwend licht van den dag nog overmeesterde. Door het raam zag men zware massas sneeuw op de cederboomen; de dakpannen dropen en druppelen nat vielen ook met gelijke tusschenpoozen van de afdooiende vensterruiten op de zullen neder.

Theodoor beefde van kou en ontroering: hij trok het laken af en zag Polydoor aan, en de tranen, welke hij te vergeefs gedurende deze twee dagen had geroepen, vloeiden thans overvloedig uit zijne oogen...

Het is een bitter besef, dát van het onherstelbare in het bijzijn van eenen doode, dien men in het leven niet heeft bemind, zooals de natuur ons gebood; - maar was het alleen over het afsterven van Polydoor, dat hij weende, of gold die uitbarsting van wee niet tevens zijn eigen, verwoest geluk?...

Wie zal het zeggen! Hij zelf wist het wellicht niet duidelijk, doch bij het doodbed zijn gewoonlijk de feilen der afgestorvenen te onzen opzichte vergeten en nemen de onze tegenover hem reuzengestalten aan....

Hij trok weder beneden en trad wankelend in de woonkamer. Daar stond hij eenen oogenblik in het vuur te staren, tot eene beweging aau het raam hem de tegenwoordigheid zijner moeder verried: hij had haar eerst in het halfduister niet bemerkt.

Zij zat aan het venster en zag naar buiten. Hij trad op haar toe, zette zich op een voetbankje vóór haar en legde overstelpt van wee, als toen hij nog een kind was, zijn hoofd op hare knieën neder.

‘Theodoor,’ zei zij stil, ontsteld en zalig bewogen door deze handelwijze, ‘Theodoor, thans hebben wij niemand meer dan elkaar op deze aarde....’

Eene nieuwe uitbarsting van kinderlijke smart begroette deze woorden en:

‘O, Mama, Mama, waarom hebt ge mij nooit liefgehad, zooals andere moeders hunne kinderen!’ klonk het wanhopig uit zijnen mond.

‘Theodoor,....’ wilde zij antwoorden, - doch daar verscheen ineens eene duistere, welbekende schaduw voor het raam. Hij richtte zich ijlings op en droogde zijne tranen af en... helaas! de verzoende uitlegging tusschen moeder en zoon was opgeschorst om wellicht nooit meer plaats te zullen hebben... en Juffer Lucia kwam binnen.

Gewone bezoekers van een huis brengen dikwijls verstrooiing

mede in uren van eenzaamheid of verveling, maar wie zal het ooit, berekenen, wat zij aan vertrouwelijk verkeer ontnemen, en welke storing hunne tegenwoordigheid op zekere gewichtige oogenblikken in de goede overeenkomst der huisgenooten teweeg brengt?....

XX.

Mevrouw Taalman had haren zoon met grooten luister doen begraven, als laatste blijk van hulde en tevens als laatste troost in hare droefheid, en wanneer de zomer wedergekomen was, verrees een hoog en prachtig arduinen monument op het kerkhof. Het was met een ijzeren hek omsloten en droeg op de witte marmeren voorplaat in vergulde letters het opschrift:

Hier ligt begraven Mijnheer

POLYDOOR-CONSTANTIEN-ALEXANDER TAALMAN, geboren te Brussel den 23 Nov. 1840 en overleden te Blaaigem den 2^{den} Februari 1876, geacht en bemind van allen, die hem gekend hebben.

Zijne ziel ruste in vrede.

R.I.P.

En wie als vreemdeling aldaar voorbijkwam, zou het nooit vermoed hebben, dat dit de grafplaats van zulk eenen ellendigen dwerg was.

Mevrouw Taalman en Juliette hadden, in zware rouwkleederen gehuld, gele immortellenkronen met zwarte, fransche opschriften: *Souvenir*, en A *mon cher fils*, op het arduin gehangen; regen en zon hadden nog den tijd niet gehad ze te ontkleuren en te beschadigen.

Tehuis was zijn aandenken geheiligd: zijn naam kwam nog immer in alle gesprekken voor:

‘Zie, dat was iets, dat Polydoor wel lustte,’ zei zijne moeder aan tafel, als een zijner lievelingsgerechten werd opgediend. En als zij in den morgenstond met Juliette naarstig op haar naaiwerk zat:

‘Indien Polydoor daar nu ware!’ zuchtte zij, ‘om ons de gazet voor te lezen! - Zij had het zeker vergeten, hoe lastig om te hooren deze voorlezingen soms waren en hoe zij te onrechten tijde komen konden - en dan voegde zij er nog bij:

‘Arm kind! hij was zoo zwak van gezondheid!’ - op andere lichaamsfeilen dan deze eener zwakke gezondheid had

de goede moeder nog nooit gezinspeéld, - ‘als ik denk, hoe vroom hij was. Hij zou het nooit nagelaten hebben 'smorgens, zoolang hij kon, naar de kerk te gaan.’

- ‘Ja,’ antwoordde Juliette, maar huiverde toch onvrijwillig bij het aandenken dier vroege mist- en modderwandelingen langs den dijk door de meerschen, die zij als ondergeschikte had medegedaan.

‘En zoo beleefd en spraakzaam!’ hernam zijne moeder.

- ‘Jegens arm en rijk,’ verzekerde Juliette.

‘Ach, en zoo jong gestorven!’ zuchtte de vrouw en schudde het hoofd en vaagde aan hare oogen. - Was het eene kwelling te meer of eene verzachting voor haar nawee zulke groote begoochelingen over den doode te kunnen voeden?....

Toen Juffer Lucia kwam, liep het gesprek ook niet zelden over den dwerg:

‘Hij speelde zoo gaarne met de kaart!’ zei mevrouw Taalman.

- ‘Wat kon hij naar u zitten uitzien!’ vervolgde Juliette.

‘En hoe was hij er op gesteld om te winnen!’ bemerkte Juffer Lucia opgeruimd.

- ‘Ja, hij nam veel belang in het spel, veel, zeer veel, de arme jongen,’ zei zijne moeder. En als zij zijn bord met glazen balletjes - het spel van den eenzame - in het oog kreeg, sprak zij meer dan eens met weemoed tot Juliette:

‘Die goede Polydoor! hoe kon hij daarmede alleen zitten, en met een geduld - een geduld!....’ en hare stem verging in eenen gedempten snik.

Theodoor was als voorheen ten opzichte zijner moeder: karakters van aard bedoken of door de opvoeding aldus geworden, zijn voor oogenblikken van luide ontboezemingen vatbaar, maar sluiten zich daarna, en als met spijt over hunne tijdelijke zwakheid, des te sterker in hunne stilzwijgendheid op. Wat Mevrouw Taalman ook aanwendde om hem, al moest het op verwijten tot haar uitloopen, het onderbroken gesprek van genen noodlottigen avond weder te doen opvatten, het mocht haar niet gelukken: hij scheen haar niet te verstaan en geene behoefte te voelen haar zijne gewaarwordingen mede te deelen.

XXI.

Mevrouw Taalman had een plan: zij zou thans zoo gaarn gezien hebben, dat Theodoor; in het huwelijk trad. Meermalen

had zij er op gezinspeeld en er hem eindelijk eens rechtuit van gesproken:

‘Theodoor,’ zei zij, ‘waarom zouden wij niet dezen winter naar de stad gaan? Waarom zoudt gij niet de vermaken van uwe jaren genieten? Gij zijt nog niet oud; het hangt maar van ons af om vroegere familiebetrekkingen weder aan te knoopen en....’ vervolgde zij gedwongen glimlachend, ‘wie weet, of niet de eene of andere Juffer uw hart veroveren zal?....''

Doch Theodoor had geantwoord:

- ‘Neen, ik ga niet naar de stad; ik ben niet opgevoed om in gezelschap te verschijnen en.... ik zal nooit meer beminnen,’ had hij er met eenen strakken blik als een verwijt bijgevoegd.

Het was op het schoone Anneken, dat hij zinspeelde. Zijne moeder verstond hem wel en zweeg. Het bevreemdde haar echter, toen zij hem voorstelde haar te vergezellen op zekere kleine uitstapjes in het omliggende - en meest in huizen, waar bemiddelde meisjes waren, welke zij niet zou geweigerd hebben als schoondochter te aanvaarden - dat hij dit niet van de hand wees en medereed.

Zij drukte er eens hare tevredenheid aan Juffer Lucia over uit.

‘Och, Mevrouw Taalman, hoe is het mogelijk u hierin te bedriegen; ziet gij niet, dat het is om bij Juliette te zijn, die u overal vergezelt, dat hij medegaat?’ had deze met eenen onbedwingbaren lach geantwoord.

Juliette! De moeder keek eerst op met ongeloof, maar.... nu ging zij zich het een en ander herinneren; inderdaad Theodoor was sedert eenigen tijd zeer voorkomend met haar; hij stond bij haar, als zij aardbeziën plukte; hij wandelde met haar in den tuin, en duizend kleinigheden kwamen haar nu te binnen, die zij eertijds niet had opgemerkt.

‘Juliette is een braaf meisje,’ sprak Juffer Lucia.

- ‘Maar onder zijnen stand,’ was het eeuigszins gekwetst antwoord.

XXII.

Het was op het einde der Oogstmaand, daags na dit gesprek met Juffer Lucia. Theodoor trad toevallig in den moestuin, waar langs het middelpad dahlias en winterrozen bloeiden. In eens hoort hij een ritselen in de boonbedden, welke met

hunne gele en verdunde ranken geene veilige schuilplaats voor het oog meer aanboden.

Het was Juliette: alleen in den tuin staande, had zij hem zien komen en zich ijlings daarachter teruggetrokken om hare roodbekreten oogen voor hem te verbergen.

‘Juliette, wat doet gij hier?’ vroeg hij verwonderd.

Tranen waren haar antwoord en toen hij er op aandrong om te weten, wat haar ontstelde:

- ‘Uwe moeder heeft mij weggezonden,’ snikte het meisje.

‘Waarom?’

Zij sprak niet meer.

‘En zoudt gij willen blijven?’ vroeg hij op zachteren toon, ‘zoudt gij, indien ik er u om bad, uw leven met ons, met mij willen verslijten, Juliette?’

- ‘Ja, Mijnheer Theodoor,’ antwoordde het meisje.

Hij ging bij zijne moeder en verklaarde haar zonder eenige voorbereiding, dat hij zooeven aan Juliette had voorgesteld om zijne vrouw te worden.

‘Ach God, ach God!’ zuchtte zij.’ Mag ik dan nooit anders dan verdriet en kommer hebben!’ en zij sloeg de handen in wanhoop samen. ‘Waarom heb ik haar toch in huis genomen!’ klaagde zij weder.

- ‘Is zij niet braaf dan?’ vroeg Theodoor.

‘Dat zeg ik niet,’ sprak zij ontwijkend.

- ‘Moeder,’ hernam hij ernstig, ‘gij hebt mij eens eene toestemming geweigerd, die mij gelukkig maken moest, - hij zinspeelde weder op zijn huwelijk met liet schoone Anneken - en ik heb het hoofd gebogen; thans zal ik het niet doen: want indien Juliette hier weggezonden wordt, vertrek ik ook en gij zult nooit van mij meer hooren spreken.’

‘Bemint gij haar dan zoo uitsluitelijk?’ vroeg zij, hem in de oogen ziende, als om hem ook op hare beurt verwijtend aan zijne vroegere liefde te herinneren.

‘Ik heb slechts eenmaal bemind en zal het nooit meer weder,’ was zijn somber antwoord, ‘doch ik geloof met Juliette zoo gelukkig, als ik nog worden kan, te zullen wezen.’

Zij stemde toe met zichtbaar ongenoegen.

Het huwelijk werd bepaald vastgesteld. Theodoor scheen nieuw leven te scheppen: hij wilde geen onnuttig en onwerkzaam bestaan meer leiden, vertrouwde hij dagelijks aan zijne bruid en zijne moeder; hij zou zich bezigheden verschaffen;

hij ging van stonden aan zelf de boerderij van het neerhof besturen; hij schikte eenen grooten boomgaard op het Gaverveld - dat was een uitgestrekt stuk land rechtover het buitengoed - aan te leggen; hij zou den druiven- en boomkweek in het groot beginnen en grondig bestudeeren; ja, zij zouden eens zien, wat hij niet al verrichten zou!....

En zijne moeder, gansch verzoend met het vooruitzicht van zijn huwelijk, juichte bij die woorden en Juliette scheen ook gelukkig.

'Zeg het mij eens rechtuit, waarom trouwt gij met Mijnheer Theodoor, Juliette?' vroeg haar eens vertrouwelijk Juffer Lucia, als zij alleen waren.

'Omdat ik een arm meisje ben, omdat ik geene ouders meer heb en omdat Mijnheer Theodoor rijk is en mij bemint,' zei zij oprecht en onbevangen.

Eenige jaren zijn verloopen. Het landgoed en de tuinen zien er nog de zelfde uit. Daarbinnen ook is weinig veranderd. Mevrouw Taalman is wat verouderd. Juliette is eene liefhebbende, zorgzame dochter voor haar. Beide vrouwen staan als zeer milddadig voor de armen bekend. Indien daar kinderen waren, zou dit vreugd en beweging, in huis brengen; doch er zijn er geene. Van de schoone hervormingsplannen van Mijnheer Theodoor en zijne verandering van levenswijze is niets gekomen; het is niet op zijnen ouderdom, dat de mensch, die tot dusverre zonder bezigheid was, zich uit eigen beweging eenen nuttigen werkkring verschaft. Als voorheen gaat hij nog naar de herberg en op de jacht. Hij ook is verouderd en wanneer hij - hetgeen maar zelden gebeurt - stilzwijgend en met opgesteken schouders aan de zijde van Juliette door het dorp gaat en het eene of andere meisje eene spleet van haar venstergordijntje opheft om hen achterna te zien, valt niet zelden de bemerking: 'Arme jonge vrouw, wat genot heeft zij van haren rijkdom? Indien zij iemand van haren stand had gehuwd, zou zij wellicht veel gelukkiger zijn,' doch Juliette denkt dat niet. Zij is tevreden in haar lot en vermoedt niet, dat haar hart voor een ander gevoel vatbaar ware dan de stille genegenheid vol ontzag en zonder eenige vertrouwelijkheid, welke zij haren gemaal toedraagt.

VIRGINIE LOVELING.

‘De zusters’ van Georg Ebers.

Klea en Irene. Roman van Georg Ebers, in het Nederlandsch bewerkt door Dr. H.C. Rogge. Te Amsterdam bij Y. Rogge.

Overeenkomstig den wensch van schrijver en uitgever heeft de heer Rogge ‘d i e S c h w e s t e r n ’ van Georg Ebers onder den titel van ‘Klea en Irene’ in nederlandsch gewaad gestoken. Ook overeenkomstig onzen wensch, voegt ongetwijfeld het nederlandsch publiek er bij. Zij, die de werken van Ebers kunnen waardeeren en genieten, zijn zeker voor 't meerendeel ook bij machte ze in het oorspronkelijke te verstaan; doch, men moge zeggen wat men wil, eene nederduitsche vertaling komt velen eerder in handen, en als zij inderdaad een hollandsch boek is geworden, voelen velen er zich meer bij op hun gemak: het brengt hen op gemeenzamer voet met den schrijver, en dit draagt bij tot de stemming, die voor het recht en volop genieten van een kunstwerk wenschelijk is. Toen het bekend werd, dat Ebers na zijn ‘H o m o s u m ’ weder een nieuwen roman had geschreven, rekenden wij er op hem uit Rogge's hand te zullen ontvangen, en eer we 't durfden hopen, kwam onze rekening uit. Daarvoor brengen wij hem onzen dank.

Ebers gaf ook ditmaal, evenals met ‘H o m o s u m ’ het geval was, zijn boek zonder aanteekeningen; ofschoon ook thans een tijd en eene omgeving geschilderd wordt, waarin alleen egyptologen van p r o f e s s i e , zij althans die eene klassieke opleiding genoten of met de wereldgeschiedenis van de laatste eeuwen vóór Christus eenigszins tot in bijzonderheden vertrouwd zijn, zich thuis kunnen gevoelen. Een weinig ondeugend verklaart de Heer Rogge niet te weten, of zij die het oorspronkelijke lezen, alle toelichtingen kunnen missen; maar voor een nederlandsch publiek achtte hij enkele ophelderingen wenschelijk. En zoo gaf hij zieh de moeite zijne vertaling hier en

daar, tot goed verstand van den tekst, met eene noot te verrijken. - Zooals echter meermalen met dergelijke toelichtingen het geval is, zij geven, naar men 't nemen wil, te veel of te weinig. Zou dat deel van het lezend publiek, waarvoor aan den voet der bladzijde c h i t o n als ‘onderkleed’ en h i m a t i o n als ‘werkkleed’ vertaald is, bij de vermelding der borstbeelden van Antisthenes en Zeno, van Aristippus en Strato, een haar wijzer zijn geworden door de daarbij gevoegde aanteekening: ‘Antisthenes was de stichter der Cynische, Zeno van de Stoïsche school, Strato behoorde tot de Peripatetische school en Aristippus, die leerde dat het genot het hoogste is, was de stichter der Cyrenaïsche?’

Meerdere en uitvoeriger aanteekeningen intusschen konden lichtelijk op de vertaling een stempel hebben gedrukt, waarvoor Ebers, naar 't mij voorkomt, hoe lang zoo meer zijne werken wenscht te vrijwaren. Hij moge voortgaan voor de scheppingen zijner dichterlijke verbeelding aan de wereld van het verledene, met name en bij voorkeur aan die van het oude Egypteland, de stofte ontleenen - de geleerde wijkt meer op den achtergrond, de dichter treedt meer op den voorgrond. Daardoor wordt de laatste gebaat en de eerste niet geschaad. Toch blijft het steeds voor een man als Ebers, wiens naam als Egypteloog bij de vakkundigen een goeden klank heeft, eene hachelijke onderneming, zijner fantazie een eenigzins ruime vlucht te geven juist op dat gebied, waarop hij als man van wetenschap gewoon is zich te bewegen Verschijnt een roman van zijne hand, de ‘deskundigen’ blijven zich geprikkeld voelen om zich op het boek te werpen, niet zoozeer om den roman te genieten, als wel om het werk van den geleerde te toetsen. Wee den schrijver, indien hij er op betrapt wordt aan de kinderen zijner verbeelding een of anderen trek te hebben meêgedeeld, die niet met de stukken kan bewezen worden, aan de werkelijkheid ontleend te zijn. Zóóver als de schrijver van zekere duitsche brochure over ‘die Schwestern’, door wien het Ebers bijkans euvel wordt afgenomen, dat hij zijne Egyptenaren in de duitsche taal laat spreken, mogen maar weinigen gaan; op de bewering van Ebers zelven dat hij ‘der geschiedenis recht liet weêrvaren’ moge men in 't algemeen genomen niet af te dingen hebben, - bij de schildering van een of ander tijdperk uit het verleden blijft er altijd speelruimte over voor persoonlijke opvattingen. De kritiek intusschen, die de g e l e e r d e Ebers bij zijne vakgenooten uitlokt, schaadt altijd min of meer den indruk

van zijn d i c h t e r l i j k e n arbeid. De onkundige, d.i. de beschaafde lezer, die zonder deskundige te zijn, toch niet onkundig is van de controversen der wetenschap, voelt zich eenigszins gedrukt onder den twijfel of hij zich geheel en al aan den schrijver kan overgeven en zonder voorbehoud zijne leiding mag volgen. En dit allereerst doen wij zoo gaarne, o dichter van het lied of van den roman! Bovendien, op zijn tijd wel is waar gaan wij gaarne met den geleerden botanicus den bloemhof rond, om door hem op de kenmerken der planten gewezen, in de geheimen der klassificatie ingewijd, omtrent meeldraden en stampers onderricht te worden: - maar op een anderen tijd is het ons een wellust in den hof, dien uw dichterlijke tooverstaf in het leven riep, de bloemen rond te gaan en heur schoonheid, zooals zij onmiddellijk tot ons spreekt, te genieten. In het een zoowel als in het ander, steekt een verheven genot - maar 't eene is niet als het andere. Waarom zouden wij ons het eene door het andere laten bederven? - Heeft Ebers, voor zooveel hem betreft, er ons voor willen bewaren? Gaf hij daarom zijne laatste werken zonder aanteekeningen? ‘Aan de geschiedenis liet ik recht wedervaren,’ aldus schreef hij. Welnu, in 't algemeen genomen althans, schijnen wij in dat opzicht gerust te mogen zijn. ‘Ik durf wel wagen dit beeld van lang vervlogen tijden ook een gedicht te noemen,’ zoo gaat hij voort van zijn boek te spreken. Indien wij het eens waagden - in de overtuiging dat een roman, historisch of niet, nooit onze k e n n i s in eigenlijken zin en rechtstreeks wil komen vermeerderen, maar bestemd is onzen schoonheidszin te bevredigen - indien wij 't eens waagden er ons eenvoudig toe te zetten om van het ‘gedicht’ te genieten?

Sedert Alexander van Macedonië dringt het Hellenisme door in het eertijds voor allen vreemden invloed gesloten Egypte. Wat is meer het kenmerk van het oude Nijlland, de praalzucht van het Oosten of de eentonigheid en kleurloosheid zijner woestijnen? Griekenland zal het leeren zijn bonten opschik te temperen, en het een volheid van leven doen kennen, die de eenvormigheid breekt. De ernstige levensopvatting van het oude Egypte zal hare somberheid kunnen inwisselen tegen den blijmoedigen geest der Hellenen; doch zal het aanstonds kunnen inzien, dat, als de somberheid wijkt, daarom de ernst nog niet mag worden prijs gegeven? Zoo verschillende geestesstroomen vloeien niet in elkander als de beken, die, al komen ze van verschillende zijden, voortgestuwd in dezelfde richting, elkan-

der in eene bedding van gelijke hoogte ontmoeten. Het oude leven geeft het niet gewonnen aan het nieuwe, zonder zijn bestaansrecht te verdedigen; het nieuwe ondergaat niet lijdelijk den weerstand van het oude, maar dringt het op zijde en breekt, jeugdiger en krachtiger, door en over allen tegenstand zich baan. Als de Ptolemaeën regeeren, ondervindt de Egyptische wereld de botsing der verschillende elementen. In het jaar 164 vóor onze jaartelling deelen de broeders Euergetes en Philometer de heerschappij over Egypte. De eerste huldigt den invloed van het Hellenisme dat in boven-Egypte zijn overwinningen viert; de laatste vertegenwoordigt de oude Egyptische tradities, die in neder-Egypte den boventoon, voeren. Ebera' roman doet ons zien, hoe Euergetes op gewelddadige wijze een einde maakt aan Philometer's heerschappij, en terwijl zoo de oude tijd voor den nieuweren wijkt, treedt alreeds de toekomst met dreigende geheimzinnigheid nader. Rome's macht is in aantocht, onontkoombaar, onweêrstaanbaar, als het Noodlot. Nog is de reus niet te zien - maar reeds teekent zich zijn schaduw aan den ingang, tegen den wand; - hij staat op den drempel. Gelijk Popilius Laenas een kring om Antiochus beschreef en hem bedreigde met Rome's vijandschap, wanneer hij dezen overschreed - aldus Publius cornelius Scipio, Rome's zaakgelastigde, in Ebers' roman met Ptolemaeus Euergetes, die zich overwinnaar waande.

Zulk eene periode is belangwekkend genoeg om den achtergrond te leveren voor een romantisch verhaal. Met voordacht koos Ebers Memphis en niet Alexandrië tot het tooneel der gebeurtenissen. Hier meer dan in Memphis, was het Egyptische element door het Grieksche reeds op den achtergrond gedrongen. De verleiding was anders groot genoeg om aan Alexandrië de voorkeur te geven. ‘Alesandrië was inderdaad, ook naar onze tegenwoordige opvatting, eene wereldstad; niet alleen de stapelplaats van alle handelsartikelen, maar ook de plaats waar de verschillende volken hunne geestelijke en godsdienstige goederen samenbrachten, die daar werden verwerkt en van daar hun weg vonden naar alle natiën, die ze begeerden.’ Juist dit echter verbood hem Alexandrië tot tooneel der handeling te kiezen. ‘Het glansrijke, overrijke decoratief zou de aandacht licht hebben afgetrokken van het zieleleven der handelende personen.’

Aan het plan, in deze woorden uitgesproken, is hij getrouw gebleven. De groote omwentelingen in de wereldgeschiedenis worden

in het leven geroepen door krachten, die buiten toedoen van den enkelen mensch ontstaan, toch door hen wier scherpe blik haar werking opmerkte geleid of gewijzigd worden. Hoe dikwijls echter brengen ook zij, die niets van haar bestaan vermoeden; buiten wier gezichtskring de wereldgebeurtenissen liggen; buiten wier bereik het is, indien ook al de toeleg bij hen kon opkomen, om er invloed op uit te oefenen - hoe dikwijls brengen zij onbewust een keerpunt in den gang van zaken teweeg! De samenhang tusschen het lot der beide zusters en de gebeurtenissen in het Nijlland, omstreeks den tijd waarin de roman ons verplaatst, is met groote kunst aangewezen en uitgewerkt. Wat met de beide kruikdraagsters van den Serapistempel voorvalt is één met wat de groote wereld buiten dien tempel beweegt, saamgeweven met de plannen, die aan het hof te Memphis, als Euergetes er een bezoek brengt en zijne verraderlijke voornemens der uitvoering nabij zijn, worden gesmeed. En als Rome zijn stem verheft om den geweldenaar perken te stellen en tot gehoorzaamheid te manen, spreekt het tevens het woord, waardoor haar lot gekeerd en de misdaad, wier onschuldige slachtoffers zij zijn, zooveel mogelijk wordt goed gemaakt.

Mocht, indien de volle aandacht zou worden in beslag genomen voor wat den roman de eigenlijke stof moest leveren, de omgeving niet al te veel licht ontvangen, toch moest ook deze scherp genoeg geteekend worden om een aanschouwelijk beeld te kunnen voorden geest roepen. Ebers verstaat ook die kunst, en daarbij komt hem zijn nauwkeurige bekendheid met den tijd, waarin hij de handeling verplaatst, met zijn zeden en gewoonten, met de duizend d é t a i l s van zijn veelkleurig leven te stade. Men leze bijv. in het begin van het 24ste hoofdstuk de teekening van den morgen, waarmede de dag aanvangt, die binnen Memphis' muren het feest zou zien vieren, door den onergdenkenden Philometer zijn broeder Euergetes op zijn geboortedag bereid. Het is geen opsomming, waarmede de schrijver u vermoeit; het is eene schildering, waarin het dramatisch element niet ontbreekt. Ook zonder bij machte te zijn de getrouwheid van Ebers' teekening in hare vele bijzonderheden te toetsen, ontvangt men den indruk: wat de tint betreft, die over het geheel ligt, moet Memphis er omstreeks dien tijd en op zulk een dag ongeveer op die wijze hebben uitgezien. Het vertrouwen dat de lezer in Ebers' erkende geleerdheid stelt, werkt hier samen met de kunst-

vaardigheid van zijn penseel. Dergelijke teekeningen spreken, spreken haar eigen waarheid uit. Op de kade, bij de haven, op de markt, overal het bonte, drukke leven van die kleurrijke wereld. Is misschien te veel naar volledigheid gestreefd? Maar hoe menig geestig trekje weegt daartegen op! Steldet gij er geen belang in te weten, hoe toch wel die menigte schepen, zich gereed makend om koers naar zee te nemen, tusschen de anderen door, die daar aaneengedrongen aan den oever liggen, hun weg zouden vinden? Treft u niet de kalmte en rust, die te midden van de grootste bedrijvigheid kunnen heerschen, als het heldere zonlicht eene menigte beschijnt, waarvan elk zijn werk heeft en zijns weegs gaat, - treft u niet die rust en kalmte, als gij leest: ‘de slaven zongen, alsof het dagwerk hen niet vermoeide en hunne opzichters droegen den zweep tusschen den gordel?’ Welk een vroolijke beweging op het marktplein, ‘waar de soldaten en de hovelingen in hun bonte kleeding zich tusschen de menigte vertoonen, als de pauwen en bonte hanen te midden van hennen die op een hoenderhof druk in de weer zijn.’ Onderwijl merkt gij de kinderen op, die begeerige blikken werpen naar de met koeken gevulde manden, en de honden, die huilen van verlangen naar het versche vleesch, welks reuk als 't hun wordt voorbijgedragen hen de neusgaten doet uitzetten. En dan ziet gij de toebereidselen tot het feest, ‘als gouden draden geweven door een alledaagsch grijs kleed.’ - Ik acht deze schoonheden onder die van den eersten rang, op zich zelve reeds in staat de lectuur van een boek tot een genot te maken, - en schoonheden van deze soort komen er in menigte in voor. Gold het zooeven het openbare leven in Memphis - zonder dat hij het leven binnen den Serapis-tempel uitvoerig en opzettelijk beschrijft, heeft de auteur een middel gevonden om er een aanschouwlijk beeld van te ontwerpen. Men leze het begin van het 16e Hoofdstuk en bewondere de kunstvaardigheid, waarmede hij de verschillende groepen teekent als met éénen trek, wanneer hij de bewoners van den tempel laat samenkomen in de vergadering, waartoe de opperpriester hen liet oproepen, toen hij bevel ga de metalen schijf te slaan, wier trillende golvingen tot alle hoeken van den tempel doordrongen.

Ebers' werken behooren tot die boeken welke men gaarne nog eens ter hand neemt, om althans deze of gene bladzijde andermaal te lezen. In duitsche kritieken kan men menige aanmerking lezen op

zijn slordigen zinnenbouw; Rogge heeft die fouten in zijne vertaling kunnen verbeteren; maar dat zij in 't oorspronkelijke bestaan is te verwonderlijker, omdat Ebers' dictie vaak door keurigheid uitmunt en hij, wat zijne fantasie hem voortoovert, vaak met zulk een fijn penseel weet weer te geven. Zijne romans jaagt men niet door, hakend naarde ontknooping. Menige schoonheid maant tot rustig genot; van menige bladzijde kan men zeggen: zij heeft genoeg aan haar eigen schoon. Als hij u dezen weg langs naar het grauwe gebouw, het Serapeum, voert, en wel naar het vertrek door de beide zusters bewoond, wijst hij u op de vlugge grijze kat, die met voorovergebogen kop, dan buik langs dan grond schurende, zich tusschen de kleine houten, slecht getimmerde deur en den dorpel weet door te wringen, dadelijk zijn glimmend vel glad en schoon likt, zijn rug kromt, met groene fonkelende oogen naar het huis kijkt, waarachter op dit oogenblik de morgenzon oprijst, maar verblind door de heldere stralen zich omkeert en voorzichtig, met onhoorbare schreden, den tempelhof in loopt. - Leest men deze regels, onwillekeurig herleest men ze, en sluit de oogen en - 't is verwonderlijk met welk eene duidelijkheid dat gebouw voor u staat.... den voorgrond hel verlicht door de morgenzon! - Als ge straks het vertrek der zusters binnentreedt, vindt gij er Klea nog slapende. Irene heeft, voor zij haar verliet, haar ontbijt genuttigd: brood in olijvenolie gedoopt; ge hoort niet anders dan Klea's ademhaling van tijd tot tijd en het gegons eener vlieg rondom het olieschaaltje dat Irene geledigd heeft: - Wat vindt gij 't er warm, en wat is het er stil!

Vele lezers, wien het alléén om den r o m a n , als zoodanig en in zijn g e h e e l , te doen is, lezen over dergelijke schoonheden heen. Vele gedeelten van dit boek echter moeten ieder treffen, wien het aan smaak en gevoel niet hapert. Hoe rein en kuisch is deze luchthartige Irene, als zij zich laat overhalen met Lysias den rit te ondernemen, die haar aan den Serapis tempel ontvoert! Welk een fijn gevoel bezielt dezen man en zijn vriend tegenover de vrouw, en welk eene liefelijke idylle is de vrijaadje van dezen vroolijken Athener! Hoe doortrapt is die Eulaeus: - ‘als er een schurkenstreek is uitgevoerd, is hij er zoo zeker bij als meel wanneer men broodbakt,’ zooals Serapion zich uitdrukt. Hoe aantrekkelijk is deze Serapion: - ‘als de wateren in het noorden; een kind kan hem met de handen klieven of hij is koud en hard als kristal;’ die zijn kluizenaarsbelofte

verbreekt ter wille zijner lievelingen, wier beschermer hij is, en die door zijn noodlot wordt achterhaald: wie als hij op den 27sten der maand Paophi is geboren sterft aan een slangenbeet! En hoe meesterlijk is de maaltijd beschreven in Philometer's paleis, met den schitterenden Euergetes, die zijn kracht toont in ‘fijn denken en flink drinken’, maar door den fijnbeschaafden Aristarchus wordt terechtgezet, die aan ‘flink denken en fijn drinken’ de voorkeur geeft! En hoe steekt er in de figuur van Kleopatra stof voor de hooge tragedie! - Reeds het korte tijdsverloop, waarbinnen de verhaalde gebeurtenissen plaats hebben duidt aan, dat ons niet de voortgaande o n t w i k k e l i n g van het zieleleven der verschillende personen wordt te aanschouwen gegeven. Niet wat zij w o r d e n en hoe zij aldus worden wordt ons geteekend; wie ze zijn wordt ons onthuld en hoe hunne karakters in de omstandigheden, waarin zij verkeeren, zich moeten o p e n b a r e n - maar hoe zeer hebben zij allen hun eigene fysionomie! Zij leven voor ons zooals ze werkelijk zijn. Ook als zij meer op den achtergrond blijven, valt er licht genoeg op hen, dat wij hun eigen trekken te zien krijgen. Hoe liefelijk is dat zusterpaar, ‘de eene als vochtige klei, waarin zelfs de fijne pootjes van den vlinder een spoor achterlaten, hare zuster als een spiegel, waarop de nederslag, die de oppervlakte benevelt, spoedig geheel verdwijnt.’ Hoe roerend is de liefde waarmede de ernstige, diepgevoelende Klea aan de jongere Irene hangt en over haar waakt. Hoe meesterlijk weet Ebers de teederheid dier liefde te schetsen. Als Klea, moede en afgetobd thuiskomende, in haar eenzame kluis, nadat Irene verdwenen is, haar legerstede zoekt, treft u deze kleine trek: ‘eene ingeving van het oogenblik volgende, stond zij op van haar eigen bed, legde zich op dat van Irene neder, alsof haar dit naderbracht bij de thans ver van haar verwijderde zuster, en sloot de oogen.’

In deze en dergelijke schoonheden heeft Ebers ook thans zijn keurige smaak, zijn fijn gevoel, zijn levendige verbeelding; heeft hij zich in één woord ook thans een echt dichter bewezen. Dat hij ook r o m a n -dichter is, lijdt geen twijfel. Zijne vroegere werken toonden het en ook in ‘Klea en Irene’ kunnen èn de opzetting èn de ontwikkeling het in menig opzicht getuigen. Toch is er in het geheel iets, wat een niet in alle opzichten bevredigenden indruk achterlaat, en, verneemt men de oordeelvellingen, ook door hen die de kunst van lezen verstaan, uitgesproken, dan kan de geestdrift die het wekte

niet halen bij die, welke zijne vroegere werken vermochten uit te werken. Wat mag daarvan de oorzaak zijn?

Daar is verscheidenheid van genres, zooals er verscheidenheid van gaven is. In de dichtkunst, in den ruimsten omvang genomen, zijn alle genres aan elkander verwant, en over hunne grenzen te handelen wil niet zeggen, het rijk derschoonheid in zoovele provinciën te verdeelen, waartusschen het onderling verkeer verboden en de uitwisseling der wederzijdsche schatten contrabande zou zijn. De macht van het genie, de kracht van het talent spot met het starre dogmatisme van den schoolschen kunstrechter. Toch zijn er algemeene kenmerken, die de genres scheiden en hun grenzen aanwijzen; niet willekeurig getrokken, maar ‘natuurlijke’ grenzen, in hun wezen gegrond. Wie ze zou willen overschrijden, om op een ander gebied een strooptocht te ondernemen, kan van daar misschien een rijken buit met zich voeren; geheel straffeloos echter doet hij het niet.

Het drama stelt andere eischen dan het epos, waartoe de roman behoort. In zijn jongsten roman nadert Ebers, wat de wijze van behandeling betreft, in menig opzicht het drama. Zelfs overschrijdt hij nu en dan zijne grenzen.

De auteur houdt zich op den achtergrond. Hij moge den lezer op de hoogte brengen van de omgeving, waarin hij zich verplaatsen moet, van alle lyrische ontboezeming onthoudt hij zich. Hij is er niet op uit den lezer aan te grijpen: de stof van den roman, het belangwekkende der handeling, de personen die er in optreden moeten voor zich zelf spreken. Hij deelt eenvoudig mede en laat het licht van zijn talent, de gloed zijner fantasie schijnen over boozen en goeden, over rechtvaardigen en onrechtvaardigen. Karakteristiek is in dit opzicht het slot van den roman. ‘Vreemd!’ - aldus spreekt Euergetes, geniaal wellusteling en doortrapt egoist, die als een Apollo wil schitteren en wien Hercules' lauweren den slaap zouden outrooven, indien zijn krachtige gezondheid hem niet in staat stelde den slaap te ontbieden als hij hem behoeft en te missen als hij op iets anders zijne zinnen heeft gezet; die het liefst van alles een Alcibiades zou willen wezen, maar er niet in kan slagen den barbaar in hem te doen vergeten - ‘vreemd!’ - dus spreekt hij met toespeling op Publius, den hoogen, door en door rechtschapen Romein; - ‘in één uur heeft deze kop - en daarbij wees hij op zijn hoofd - meer goede invallen dan zulk een koel heer in een jaar.

En toch kan ik niet tegen hem op en als ik billijk ben moet ik toegeven: het was niet zijn geluk, het was zijne slimheid die mij overwon. - Laat hij met zijne trotsche Hera wegvaren, mij wenken in haar plaats te Alexandrië wel tien Aphrodite's. - Ik ben als het ware het Hellas en hij het Rome van deze dagen. Wij jagen in den zonneschijn fladderende na, wat onzen zinnen bevalt, en onzen geest aantrekt, maar zij gaan, vóór zich ziende, met vasten tred op macht en voordeel af. Zoo komen zij verder dan wij, en toch - i k w i l n i e t m e t h e n r u i l e n!'

De gerechtigheid eischte, dat Euergetes vernederd werd, en hij wordt vernederd; maar het realisme van den schrijver eischte dat deze Euergetes niet op éénen dag en door ééne ervaring al zijn veerkracht zou verliezen, en de lezer moge er om meesmuilen al dan niet, de auteur laat ook deze zijne schepping recht wedervaren, en Euergetes toont zijn ongebroken kracht. Hij wil niet ruilen met dien Romein.

In dit alles is de grens van het epos nog niet overschreden, maar de roman komt den vorm van het drama nabij, als de auteur er zich stelselmatig van onthoudt de vroegere lotgevallen zijner personen ons zelf meê te deelen. Hij vindt gelegenheid ze door hen zelven te laten verhalen. Meestal geschiedt dit ongezocht, hoewel het ons toch eenigzins bevreemdt, dat Klea zich zoo woordelijk de wijze raadgevingen van haar vader herinnert, die hij haar als kind had gegeven, en die toch zoo weinig overeenkomstig de kinderlijke bevatting klonken. De roman nadert het drama, als de schrijver op weinig uitzonderingen na, en dan nog op hoogst sobere wijze, nooit de gemoedsstemming zijner personen beschrijft of omtrent hun karakter ons inlicht. Zelfs versmaadt hij de hulpmiddelen, die den dramaturg ten dienste staan om in monologen of dialogen den toeschouwer in dat opzicht te hulp te komen. -

't Is alsof hij ook in den romau zooveel mogelijk den regel door Boileau aan het drama gesteld, wil in toepassing brengen:

> Qu'en un lieu, qu'en un jour, un seul fait accompli
> Tienne jusqu'à la fin le theâtre rempli.

Reeds wees ik boven op het korte tijdsverloop, waarbinnen de gebeurtenissen plaats hebben; maar hoe zeer de schrijver soms het klassieke Fransche drama nabij komt, blijkt vooral uit de wijze waarop hij de gebeurtenissen teekent, die Euergetes den troon van

Philometer doen beklimmen. De gang van zaken herinnert eenigszins aan het slot van Warda. Daar viel de geweldige katastrophe in op het einde, hier komt zij bij den aanvang van het feest: - maar hoe geheel anders is de wijze van behandeling der stof. Daar: - welk een rijkdom van kleuren, welk een schitterende m i s e - e n - s c è n e , welk een overvloed, eene overmaat schier van effekten. Hier is het tooneel - want men denkt zich onwillekeurig in de s t a l l e s - hier is het tooneel ledig op de figuur van Kleopatra na. Wat men in ‘Warda’ te zien krijgt, valt hier achter de schermen voor. Het rumoer van den strijd, geheel het tumult der worsteling waaronder Philometer zijn troon verliest en Euergetes hem wint, dringt maar van verre tot ons door. Als Kleopatra het verneemt, ijlt zij in woeste drift naar de deur, maar vindt haar gesloten. In haar radeloosheid vlugt zij naar het venster en klemt er zich aan vast en ziet wat er gebeurt. En als het tooneel der worsteling langzamerhand aan haar blik wordt onttrokken, volgt zij tandenknarsend van spijt het verdere met haar verbeelding; want als zij het priestergezang verneemt weet. zij dat Euergetes in den tempel van Ptah gedragen en door de overrompelde priesters tot koning zal worden uitgeroepen. Hadden wij niet het recht dit alles in den roman te zien gebeuren? In het antieke drama, dat zich aan alle melo-dramatische effekten speent, ware deze wijze van behandeling op haar plaats. Daar echter zou Kleopatra niet gelijk hier met stil spel zich hebben behoeven tevreden te stellen; zij had haar gewaarwordingen in woorden kunnen lucht geven. Bij de opvoering zou de indruk door haar mimiek, door geheel de actie zijn verhoogd. Hier in den roman, missen wij dit alles. 't Is waar, en 't is een eigenaardig genot: onze verbeelding wordt geprikkeld zich in den toestand der wanhopige vrouw te verplaatsen, die, terwijl zij, heerschzuchtig van nature en rijk aan geestkracht, gewoon is te handelen waar haar gemaal nog weifelt; terwijl zij hoort en ziet wat er gebeurt, wat van nabij haar aangaat en voor haar is: te zijn of niet te zijn; terwijl zij zich bewust is van haar kracht, en in staat zich tusschen de menigte te werpeu om de hand tegen te houden, die haar kroon haar ontrooft - hier tot werkeloosheid zich ziet gedoemd; maar de vraag mag toch gedaan worden of de roman, al behoort hij op zijne wijze den regel te huldigen, dat niet alles mag geteekend, doch ook iets aan de verbeelding moet worden overgelaten, wel aan de rechtmatige eischen

voldoet als hij overvloedig is in wat haar prikkelen, doch al te schaarsch in wat haar bevredigen kan.

Daar is het hoofdmoment van den geheelen roman, het groote tooneel, dat des nachts in den omtrek der Apis-graven voorvalt, en het keerpunt in Klea's lot. Zij is bekend met de hinderlaag, waarin men Publius wil lokken; zij zal hem redden. Hem van ontrouw verdenkend, wanend dat hij aan hare zuster de voorkeur gaf en daarom de hand had in haar raadselachtig verdwijnen, dat Irene gelukkig is in het bezit van wat haar zalig zou gemaakt hebben, en dat zij thans zelfs de hoop daarop, zelfs de stille gedachte daaraan voor goed moet laten varen, - wil zij het leven van dezen man redden en zich zelve ten doode wijden in zijne plaats. Kon het eerste niet zonder het laatste? Haar leven was een leven vol opoffering geweest; zij had er haar lust in gevonden zich zelve voor hare Irene achter te stellen: was er aan dit offer geen ontkomen? Die gedachte komt niet bij haar op. Het kan alleen te wijten zijn aan de overspanning waarin zij verkeert, na den uitgestanen angst, onder de drukkende zorg, bij de smartelijke verdenking die als eene kwellende zekerheid haar hart is binnengeslopen; 't kan alleen daaraan te wijten zijn dat de kalme,krachtige Klea, die steeds zooveel meesterschap over zich zelve betoont, met de halsstarrigheid der dweperij er op staat het offer van haar leven te brengen, terwijl dit bij eenig nadenken toch volmaakt overbodig is. Wij weten dat er geen andere verklaring is en de auteur zelf geeft geene andere. Waarom weigeren wij haar als eene voldoende aan te nemen? Is het omdat wij er niet voldoende op zijn voorbereid? Vooronderstelt de schrijver te veel bij zijne lezers? - Dat deze fiere en hooghartige Jonkvrouw, wier trots te midden van den lagen staat waarin zij, ten gevolge der misdaad waaraan men zich tegenover haar vader schuldig maakte, verkeert, naar het zeggen van Serapion voortkomt uit de overtuiging, ‘dat een edel ros, 't welk men dwingt lasten te trekken, wordt tot een karrepaard, zoo haast het verleert den kop op te heffen en de pooten vrij te bewegen’; die zich zelfs door den blik van den Romein ontwijd achtte, zooals zij zelve het uitdrukte ‘gelijk de regen de pas ontloken bloesems van de druiven des tempels wegspoelde,’ - dat deze Klea er toe komt in hartstochtelijke taal het geheim harer liefde aan den ontrouw gewaande te bekennen - dat alles kon, moest aangrijpend zijn in de hoogste mate. Nog eens, ligt het aan onze trage verbeelding, dat het ons niet treft zooals men

zou verwachten, en wij zelven het zonden wenschen? Ligt het aan dat noodlottig m a l - à - p r o p o s , hetwelk tusschen haar en Publius staat, en wordt daardoor te groote inspanning van den lezer gevorderd, als hem de eisch wordt gesteld zich in haar toestand te verplaatsen en met h a a r oog hem aan te zien? Of waaraan ligt het, dat wij voor het tragische van dien toestand niet genoeg oog hebben, om de gedachte van ons te kunnen zetten, dat de positie dier beide gelieven: hij, Publius, als een andere Piramus aan deze, zij als eene andere Thisbe, aan gene zijde van de afsluiting der Apisgraven, waarbinnen zij hem met een wel-verzonnen c o u p d e m a i n heeft opgesloten, toch wel een weinig belachelijk is?

Toen Ebers dit boek schreef ‘doortintelde hem de vreugde eener dichterlijke scheppingskracht.’ Wij gelooven het gaarne; het moet een genot zijn zulk een boek te schrijven, gelijk het een genot is het te lezen. Maar 't is ook een genot het zóó te lezen, dat men zich zelven en anderen rekenschap tracht te geven van de ontvangen indrukken, zelfs ala men de vraag moet beantwoorden, waarom men niet den vollen indruk ontvangt dien de conceptie kon doen verwachten, zoo de uitvoering haar volkomen recht deed weêrvaren. Ik vermoed dat menig lezer van ‘Klea en Irene’ aanleiding zal vinden tot het stellen van die vraag en heb gepoogd in deze bladzijden meê te doelen, welk antwoord ik mij zelven gaf. Ik vind de verklaring hierin, dat Ebers' manier, in dit boek gehuldigd, te veel het drama nadert. Dat zij eigenaardige voordeelen oplevert valt niet te ontkennen. Wie toch ondervond nooit den overweldigenden indruk eener kunst, die strengheid met gratie weet te paren; die eene soberheid in acht neemt, welke, wel verre van armoede te verraden, den overvloed waarover zij te beschikken heeft te vergeefs zou willen verbergen; en die, ook al voelt onze hand onder het kleed den polsslag van het met machtigen hartstocht opbruischende leven, zich zelve blijft, de godendochter, die de neigingen en gewaarwordingen en hartstochten van het aardsche leven met hemelmacht beheerscht? Daar is een vorm van het drama, waarbij die kunst beoefend wordt. Men zegt, dat zij meer en meer van het tooneel verdwijnt. Maar de roman behoeft niet bij het drama te gaan borgen om haar te kunnen huldigen, en als hij het doet, boet hij immer iets in van zijne kracht, omdat hij nu eenmaal r o m a n en niet d r a m a is.

Juni, '80.

J. VAN LOENEN MARTINET.

Aan Javaas Zuidwest-kust.

(Fragment van een epiesch gedicht.)
door W.J. Hofdijk.

Zóo als een minnende broeder het lieflyk gelaat zijner zuster
Welgevallig beschouwt met vriendlyke, vredige kalmte -
Zóo zag 't azuren gewelf, tintlend van stralend gestarnte,
Neer op de vlakte der zee die ter naauwernood rimpelde aan d' oever,
Waar zich de branding, als moede van 't worstelen, tot rusten gelegd had.
Hoog stond de maan aan den hemel, en diep uit zee gaf heur beeltnis
't Zelfde zilvren gelaat met de zelfde waardigheid weder.
Spiegelatrak breidde de schoot der golven in eindlooze ruimte
Naar alle zijden zich heen, zoo rustig, zoo grootsch, zoo verheven,
Of weer de scheppende Godheid der wateren vlakte overzweefde.
Blank strekte 't zandige strand aan het kustwoud van Sodong, ontglooiend
Verre aan de laatste helling van 't boschrijk Onjee-gebergte,
Sluimrend zich uit naar het sluimrende zeebed. En toch was dat strandvlak
Aaklig, afschuwlyk te aanschouwen: een doodendal scheen het, een slagveld,
Na een moorddadigen strijd door het leven voor immer verlaten.
Vreemde dierengeraamten, gebleekt door de zon en den regen,
Lagen by honderden daar, en deden het zandwit zelfs geelen.
Hier en daar lag nog een lichaam te bloeden, te rotten, en walmde
Vuilen, walglyken renk rondom zich, die 't luchtruim verpestte.
Hooger op toonde 't tafreel zich meer lieflyk. De golflijn der duinen
Teekende flaauw zich nog af door den donkeren rand langs de welving:
't Palm-achtig loof der pandanen, door steigrende wortlen geheven,
Schutte onder 't koperig groen 't vermiljoen der geweldige vruchten.
Lager was 't kelkjen der weelderige winde, wier netwerk de kluften.

Cierlyk omrankte, schuchter gesloten, en 't spichtige gras slechts
Stak zijne steeklige sprieten omhoog, of de zon het nog zengde.
Zwijgende rust zweeft alom op libellewieken. Daar, plotslyk,
Roert zich de zee aan het strand. Het bobbelt, het golft - en een donker
Lichaam ontrijst aan de waatren, en klavert met klemmende klaauwen
Opwaart naar 't droogere zand op de hellende hoogte. En alweder
Duikt er een op uit de diepte, en volgt in het spoor van zijn makker.
Nog een, en nog een - en eindlyk is 't tallooze heir niet te tellen
Dat naar de welving zich wendt. Het zijn schildpadden, wakkere wijfjens,
Die haren eieren zorgsaam een veilige broeiplaats bereiden:
Nachtlyke karavaan van moeders, wier kindren die zorgen
Nimmer toch zullen vergoeden!
Doch nu stoort er eensklaps een huilend
Blaffen de statige stilte, en stort zich een troep wilde honden
Hongerend neer op het strand. In groepen verzamelend, grijpen
Ze ijlings de schildpadden aan, en zy werpen ze 't onderste boven.
Tanden en klaauwen gaan yvrig te wed, en zy scheuren en sleuren
't Weeke gedeelte der slachtoffers lillend van-een, en verslinden
Vratig de moeder en 't kroost, en de bloedende muilen vergasten
Smakkend den gretigen balg op het woeste en wreedaartige gastmaal.
Twee vonklende oogen intusschen, gedekt door het loof der pandanen,
Staarden een vluchtige pooze op die worstling der onmacht, bespiedend
't Gunstige tijdstip ten sprong in die wriemlende warring: een tyger
Loerde met snuivenden muil naar zijn maal. En te midden der honden
Nam hy op eenmaal een sprong - en hy klemde zijn prooi in de klaauwen,
Blazend van blijde voldoening, en zette zijn tintlende tanden
Vlijmend in 't lillende vleesch.
Onder juilend gejank stoof de bende
Vleidend naar iedere zij. De bloeddorstige koning der wouden
Weidde in genot, en by iedere bete, zacht brommend verzwolgen,
Lekte hy langsaam de lippen, alsof hy den wellust van 't moorden
Rekken wilde, en alleen by talmende teugen genieten.
Doch ook zijn woeste triomf werd op eenmaal gestoord; knettrend knalden
Schoten. Een scheepjen verscheen aan den oever, en zette, moedwillig
Blijkbaar, den steven op 't strand. De bemanning, half zwemmend, half wadend,
Stoof zonder omzien vooruit in het spoor van den vliedenden tyger,
Dien ze niet eens zelfs bespeurde. Twee andere schepen, het eerste
Scherp in het kielzog gevolgd, hielden thands af, en verdwenen
Weldra op 't zilverend zeevlak.

Wie waren die vluchtende mannen,
Thands in het kreupelig loofhout der duinen een toevluchts-oord zoekend?
Wel ter onzalige stonde had hun noodlottig gestarnte
Over hun loopbaan beschikt. Troeno Djojo zond hen naar Banten,[1]
't Machtige Sultanshuis yvrig begeerend tot bondgenoot. Naauwlyks
Bolde de gunstige wind het wapperend zeil van hun vaartuig,
Fier Soerabaja ontstevend met vliegende vlaggen en wimpels,
Of op den ruim' oceaan volgden, blijkbaar vijandig, twee bodems
't Schip in het kielzog. Of 't zeeroovers waren of Hollandsche spiën,
Bleef den gezanten het zelfde. Zy hielden met rustlooze spanning
Immer den voortocht, maar zagen, genaderd tot dicht reeds by Banten,
Listiglyk zich onderschept, en geen landen was mooglyk. Zoo snelden
Ze immer belaagd en gejaagd straat Soenda in, verder, steeds verder,
Peperbaai, Welkoomstbaai, Meeuwenbaai - alles voorby, want de vijand
Hield met volharding de strandlijn. Ten westhoek eerst wonnen zy voordeel,
En, by de zuidlykste kaap, zwenkend in oostlyke richting,
Joegen de zwellende zeilen den steven door 't schuimende golfbed
Snijdende heen, en verleenden den vliedenden eindlyk den voortocht.
Toen nu de brullende branding, aan 't zuidlyke strand soms zoo hevig,
Slechts voor een oogenblik poosde en verzachtte, toen zetteden ze ijlings
Zich op den wal - hun gewichtige zending niet eens meer bedenkend,
Maar het gevaar slechts bewust. Hun vervolgers, in d' uitslag bedrogen,
Koelden den grimmigen spijt in de nutlooze schoten, die 't schuwe
Roofdier slechts opjoegen, en, daarmeê, het pad der vervolgden
Juist beveiligden.
Toch was de redding meer schijnbaar dan werklyk.
Werwaart den weg nu gewend? Straks verward in de stevige en steile
Wortelen der pandanen, door nachtelyk donker omsluierd,
Sloegen de vluchtlingen, vreemd aan het oord, en na vruchteloos pogen
Om ook maar lucht te onderkennen, hun leger op in 't geboomte.
't Morgenlicht bracht hun geen baat. In de scheemrende schaduw der wouden,
Woon-oord van 't wilde gediert, wees geen lichtstraal een pad. Breed getakte
Twijgen, naar alle zijden heen buigend tot haast op den bodem,
Dwongen gestadig tot krommende houding, tot bukken, ja soms zelfs
Tot kruipen op handen en kniën.
En woester werden de gronden,
Woester het woud, zonder zon, zonder glans, 't klam gebied van de schaduw.
Nu door moeras, ander bloemrijk geboomte toch d' adem verstikkend;
Dan over grasveld, met glibbrige halmen den glijdenden voetzool

1 Taroeno Djojo, een Madoereesche Prins, was in opstand tegen zijn wettigen gebieder, den Soesoehoenan van Mataram.

Eindloos vermoeiende; dan over rottende reuzen van stammen,
Slijmrig bemoscht, en begroeid met woekerplant, bloemkelk, en varen,
Toch half verweekt en vergaan, strompelden zy immer verder
Immer, helaas, ook verkeerd in hun richting: naar 't wilde en ongastvrij
Westen, waar 't vreugdeloos oerwoud geen menschenverblijf had te wijzen.
Wel, door hun naadring verschrikt, week 't gedierte hun uit, en de neushoorn
Vlood evenzeer als het wilde rund het geruisch van hun schreden;
Zelfs trok de loerende tyger zich grommend te rug in zijn leger,
Als hem het vreemde geraas in zijn eigen gebied verontrustte -
Doch het vergif van den doodenden dampkring deed gluipend zich gelden:
Vunzige zwammen en paddestoel wasemden walglyke geuren
Rond in de laauwe lucht, die als nevel hing tusschen 't geboomte,
Stammen en twijgen en bladeren klam, als met tranen, bevochtend.
Duffe moeraslucht beklemde de longen, en dwong staag tot poozen;
Zwellende voeten vertraagden den gang, en zwellende hoofden
Stuitten de denkkracht. Als willooze wezens, werktuiglyk bewogen,
Sleepten zy knikkend, en soms als in sluimring, als slaapwandlaars, 't lichaam
Slingrende voort - om in 't einde, nu de een, en dan weder de ander,
In den moerassigen bodem te zinken, soms nevens elkander,
En toch in hulpeloosheid, zonder troost, zonder toespraak te sterven.
Dagenlang zwierf er nog een, nog een enkele, in 't eenzaam, in 't ledig,
Zelfs door het roofdier geschuwde doodelyk oord - en in 't eenzaam,
Legde toen hy ook zich neer, en sloot zwijmende de oogen voor immer.
't Doodendal gints op het strand, met zijn witte, gebleekte geraamten,
Was niet zóo droevig als de aanblik dier lange reeks van verspreide
Lichamen, ras door spinnen en duizendpooten beklaverd,
En door een talloos heir van grootkoppige, gulzige mieren
Afgeknaagd tot een karkas, verweedrend in mot en in modder.

Bloemen der lente.

‘Aus der Jugendzeit aus der Jugendzeit
Klingt ein Lied mir immerdar.’
R ü c k e r t.

I. Primula veris.

Schoon madeliefje
Reeds bloeide en viool,
En ook een klokje
In 't sneeuwbed reeds school;
Schoon zich de crocus
Alreeds heeft vertoond,
Zijt gij begunstigd.
Met eere gekroond.
Primula Veris,
Van alle gebloemt
Wordt gij slechts ‘Eerstling
Der Lente’ genoemd.
Ook prijst de volksmond
Als ‘Sleutelbloem’ u,
't Heerlijke voorjaar
Heropent ge ons nu.

Bloemen der lente
En zangen der jeugd,
Heil, wien uw weelde
In 't najaar nog heugt.
Klink, o weerklink dan,
Gelijk in 't Verleên,

Nagalm der jonkheid,
   Beziel me als voorheen.
Wees gij als de ‘Eerstling
   Der Lente’ in het kruid,
Ook weer een sleutel,
   Die harten ontsluit!

II. Lelietje van dalen.

't Is een Meische morgenstond,
   Lelietjes van dalen,
Geurend heel mijn kamer rond,
   Zie 'k verrast er pralen.
Boven 't blad, dat haast ze omsluit,
Gluren witte kelkjes uit.

Weg, bestoven foliant!
   Lelietjes van dalen
Maken, dat nu mijn verstand
   Telkens af gaat dwalen.
Boeken, 'k geef van daag u rust:
Bloemengeur wekt zingenslust.

't Bosch herriept gij voor mijn oog,
   Lelietjes van dalen!
Waar mij toestroomt van omhoog
   Wildzang, zonnestralen,
En gij met uw zust'renrei
Geuren zendt uit mos en hei.

Maar wie bracht u hier toch wel,
   Lelietjes van dalen?
Wie lokt me uit mijn studiecel
   Weer tot doelloos dwalen?
Niemand is hier nog gezien -
Wacht, toch weet ik het misschien.

Gistren droeg een lieve maagd
   Lelietjes van dalen,
Schoon 'k haar vriendlijk heb gevraagd,
   Wou zij niet verhalen,
Waar ze in 't bosch die bloempjes vond.
Of zij me ook dees ruiker zond?

U verklappen wou zij niet,
   Lelietjes van dalen!
Daar ze liever zelf me er biedt
   Dan me er te doen halen.
'k Loof wie vreugde in 't geven vindt
Van het liefste, dat zij mint.
Rückert
Mooglijk zijt ge al lang verdord,
   Lelietjes van dalen,
Eer haar 't lied verneembaar wordt.
   Daarom zonder dralen
Breng' voor geur en kleur dees klank
Klein bewijs van grooten dank.

Moge die u heeft geplukt,
   Lelietjes van dalen!
Vinden wat haar hart verrukt,
   Geen gebloemt haar falen.
Mogen steeds haar levenspaân
Door bebloemde dreven gaan!

III. Viooltje.

Al zijgen
   De twijgen
      Omlaag van de heg,
Al school je
   Viooltje,
      Daar gansch onder weg -

Bespeuren
  Wij 't kleuren
    Ook niet uwer blaân,
Toch wekt ge,
  Toch trekt ge
    Onze aandacht bij 't gaan.

Ver beuren
  Uw geuren
    Op 't koeltje zich rond,
Verraden
  De paden
    Van waar gij ze ons zondt.

Dus plengt ge,
  Dus brengt ge
    Uw reukoffer aan:
Waar vulde
  Ooit hulde
    Fluweeliger blaân?

Geprezen
  Wier wezen
    Aan gaven zoo rijk,
Bescheiden
  Ze spreiden,
    Viooltje, u gelijk.

Vriendinne,
  Wier minne
    Me eens jubelen doo,
Dus streve,
  Dus zweve,
    Uw gunst me ras toe.

H.K-z.

Bibliographisch album.

De Noorder-Lekdijk bovendams, en de doorsteking van den Zuider-Lekdijk bij Culemborg, 1803-1813. *Eene bijdrage tot de geschiedenis van den Nederlandschen Waterstaat, geschetst en met onuitgegeven stukken toegelicht, door J.W. Welcker, Ingenieur van den Waterstaat. Eén deel royaal octavo*, 320 *bladzijden. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff*, 1880.

Tocn mij van wege de Redactie van dit Maandschrift de opdracht gewerd, het werk, dat bovengemelden titel draagt, bij het publiek in te leiden, werd die taak, reeds na eene oppervlakkige inzage, door mij met ingenomenheid aanvaard.

Behalve toch dat het in betrekking staat tot de Geschiedenis van onzen Waterstaat - een onderwerp vóór jaren ook door mij, zij 't dan ook slechts voor een gedeelte, bearbeid[1] - trok het feit op zich zelf, dat een der jongere Leden van ons corps Rijks-Ingenieurs, nevens de vervulling zijner omvangrijke taak[2], lust en moed had gevonden om zich tot een zoo degelijken historischen arbeid aan te gorden, mij aan.

En ik heb de aanvaarding dier opdracht voorwaar niet betreurd. Het werk van den Heer Welcker toch bevat een zoo rijken schat aan officieele gegevens aangaande het daarin behandelde onderwerp, en dat wel - met het oog op den aard daarvan van dubbel gewicht - in een zóó aangenamen vorm, dat reeds de lectuur op zich zelve - veel meer dus een gezet onderzoek - voor mij inderdaad een genoegen is geweest.

1 Het algemeen en het bijzonder bestuur van den Waterstaat in Nederland van 1795-1848. Utrecht, 1866.
2 De schrijver is als Ingenieur van den Waterstaat 2de klasse werkzaam bij den Algemeenen Dienst te 's Gravenhage.

Moge het mij dan ook gelukken, waar ik in enkele groote trekken den inhoud van deze belangwekkende bijdrage zal trachten te schetsen, er toe mede te werken, dat velen zich opgewekt gevoelen daarvan nader kennis te nemen.

Ik zoude mij daarin minder zeker nog voor den geëerden schrijver, dan wel voor hen zelven van harte verblijden!

Bovenvermeld geschrift heeft in de eerste plaats le mérite de l'à propos.

Uitgegeven in den loop van het jaar 1880 viel de bearbeiding daarvan samen met de voor den Lekdijk-Bovendams zoo belangrijke jaren 1879 en 1880, waarin een doortastende verbetering van diens waterkeerend vermogen werd voorbereid en met ongewone en niet genoeg te prijzen krachts-inspanning tot stand gebracht.

Niet echter dan nadat dit vraagstuk - welks overwegend belang ik mij trouwens wel wachten zal te ontkennen - veler gemoederen had ontroerd[1], en vele wél of onversneden pennen had in beweging gebracht; noch ook, zonder dat ook thans tal van afwijkende meeningen zich deden gelden, die gelukkig echter ditmaal er niet toe hebben kunnen leiden, dat de verantwoordelijke gezaghebbers daarin aanleiding en wettiging trachten te vinden van een uitstel der voorziening in een zoo gewichtig belang.

In de twééde plaats beveelt deze studie zich daardoor aan, dat zij niet is: ‘gecompileerd uit den stortvloed van boeken en boekjes door deskundigen en leeken in de 18de en de eerste 30 jaren der 19de eeuw geschreven, maar is gegrond op echte, authentieke stukken en papieren’[2]; en dat dit meer is, dan een gratuite verklaring, blijkt voldingend uit de reeks van *honderd-en-elf* tot dusverre onuitgegeven[3] missives, uittreksels uit Notulen, besluiten, enz.,

1 Oók wel eens door: ‘gejaagde schildering van overstroomde slaapkamers,’ zooals Mr. P.F. Hubrecht, ‘Rijnland in last,’ 's Gravenhage, 1881, blz. 1, zich uitdrukt.

2 Zie Voorbericht, blz. VI.

3 Op ééne uitzondering na, nl. de Secrete Resolutie van den Raad van Binnenlandsche Zaken, d.d. 15 Febr. 1803, no. 25, welke - zoo als de schrijver terecht opmerkt - reeds werd opgenomen in het Handelsblad van 11 Juni 1879.

loopende over het tijdvak van 23 Juli 1802 tot 26 Januarij 1813, welke als Bijlagen aan het werk zijn toegevoegd.

Eindelijk: de inhoud geeft meer dan de titel beloofde. Wel verre toch dat het jaar 1803 de aanvang zoude zijn van de beschouwingen daarin vervat, werpt de schrijver in eene inleiding van 17 bladzijden een beknopten doch degelijken terugblik op de regeling van het algemeen en het bijzonder bestuur van den Waterstaat van 1795-1803, te recht inziende, dat vele vraagpunten van staatsregtelijken of psychologischen aard slechts dàn voor eene juiste beantwoording en verklaring vatbaar zijn, wanneer men nagaat hoe de veelvuldige afwisselingen en wijzigingen der elkander opvolgende staats-regelingen, de onvastheid der fundamenteele beginselen van recht, competentie, zelfstandigheid der onderscheidene staats-machten in de hand werkten, en als van zelf tot willekeur aanleiding gaven.

Na deze voorafgaande beschouwingen zullen wij thans den inhoud van meer nabij bezien, en beginnen daartoe, met de Inleiding, loopende over het tijdvak van 1795-1803[1]. Te recht wordt door den schrijver er op gewezen, hoe, bij de algemeene omkeering die het staatsgebouw van het Nederlandsche Gemeenebest na 1795 onderging, het dijks-waterschaps- en polderbeheer de eenige instelling was, die in aard en wezen in hoofdzaak onveranderd bleef, daar de zorg daarvoor, even als sinds eeuwen, in de eerste plaats aan de onmiddellijk belanghebbenden, de ingelanden, bleef overgelaten.

Toch deed de veranderde orde van zaken natuurlijk al spoedig haren invloed gevoelen voor zooverre betreft het toezicht vroeger door de zelfstandige Gewestelijke Besturen daarop uitgeoefend[2]; doch eerst na de totstandkoming der staatsregeling van 1798 trad het centraal Gezag - door middel van den in art. 92 aangewezen Agent van inwendige Politie en toezicht op den staat van dijken, wegen en wateren - ook op het gebied van het Waterstaats-wezen meer op den voorgrond.

Ook toen echter bleef - en met het oog op de centraliseerende

1 Inleiding, blz. 1-17.

2 Vóór 1798 plaatsten de Provinciale Representanten zich - niet echter altijd zonder verder te gaan dan hunne voorgangers - in den regel op het standpunt der voormalige Staten Provinciaal.

richting dier Constitutie is dit opmerkelijk - de zelfstandigheid der verschillende dijk- en polderbesturen naijverig gehandhaafd, en deze slechts aan dat toezicht onderworpen, dat door het algemeen landsbelang werd gevorderd[1], en dat vóór 1795, bij gebreke van een sterk centraal gezag, maar al te dikwijls had ontbroken.

De schrijver herinnert dan ook, hoe ten gevolge daarvan voor het eerst een Rijks-bestuur van den Waterstaat tot stand kwam, en het eerste Corps van den Rijks-Waterstaat in het leven werd geroepen, met den dubbelen werkkring van uitvoering en toezicht belast[2].

Aan den invloed, dien de Constitutie van 16 October 1801 op deze aangelegenheid uitoefende, wijdt de schrijver daarop eenige beschouwingen, voor ons onderwerp te meer van belang, omdat dit in rechtstreeksch verband staat met het oordeel, te vellen over maatregelen en bevelen door 'slands Overheid in 1803 ten opzichte der Lekdijken voorgeschreven.

Hij wijst er op, hoe onder die staats-regeling voor de Departementale Besturen - onder die van 1798 van elke zelfstandigheid beroofd - wederom een belangrijke werkkring werd geopend; blijkbaar zoowel uit de daaraan opgedragen zorg voor de op nieuw erkende Departementale gebouwen, dijken, waterstaat, enz., als uit het toezicht op soortgelijke werken door particuliere Collegiën onderhouden[3].

1 Vgl. omtrent de wijze waarop vóór 1795 niet zelden de dijk- en polderbesturen zich van hunne taak kweten, het door den schrijver aangeteekende op blz. 18-20, en de daarin vermelde brieven van den Raad van Binnenl. Zaken van 19 Januarij 1803, en van C. Brunings, d.d. 23 Febr. 1803.

2 Art. 46 der Instructie voor den Agent van Inwendige politie enz. bepaalde, dat het Vertegenwoordigend lichaam, en dus de Wetgevende Macht, op voordracht van het Uitvoerend Bewind de inrichting van het Waterstaatspersoneel, althans wat de hoogere rangen betreft, zoude regelen: het zelfde, beginsel alzoo waarvan het onlangs ingediend wetsontwerp omtrent het algemeen bestuur van den waterstaat - zie zitting 1880-1881, N^{O}. 91 - mede uitgaat.
Het Uitvoerend Bewind droeg daarop 11 Januari 1800 eene organisatie voor, die 29 April d.w.z. door de 1^{e} Kamer werd goedgekeurd, en tot eene benoeming der titularissen door het Uitvoerend Bewind op 26 Juli, d.a.v. leidde. Brunings werd eerste Commissaris Inspecteur en als zoodanig aan het hoofd van den Waterstaat - onder den Agent - geplaatst; vgl. Fijnje. leven van Conrad; Tijdschrift Instituut Ingenieurs 1869-70, bl. 130, 1 Noot.,

3 Vgl. art. 65 en art. 68 der Constitutie.
Art. 69 erkende echter ook, voor zooverre de aan te leggen werken betreft, het oppertoezicht van het Staatsbewind.

Eene splitsing der Nationale en Departementale werken was daardoor onvermijdelijk geworden, en het is zeker niet eene der minst belangrijke onder de Bijlagen, en voor de historie onzer verschillende Waterstaats-werken van overwegend gewicht, waarin is opgenomen het besluit van het Staats-bewind van 18 October 1802, aanwijzende welke werken zouden blijven onder beheer van het algemeen Bestuur der Republiek[1].

Stippen wij verder aan, dat in overeenstemimng met de verminderde bevoegdheid, die het wetgevend lichaam van 1801, in tegenstelling van het vertegenwoordigend lichaam van 1798, had, thans wederom de organisatie van het waterstaats-personeel door het Uitvoerend Gezag werd geregeld:

Verder, hoe in dit tijdvak[2] de eerste bepaalde grondslag werd gesteld eener geregelde rivier-correspondentie, bij dringend gevaar van zoo overwegend belang, nadat de kiem daarvan reeds in 1800 was gelegd;[3] een onderwerp, dat in het onlangs ingediend ontwerp van Wet betreffende de verdediging der rivierdijken ingeval van ijsgang en hoog opperwater - zitting 1880-81 N°. 131 - ten deele thans bij de Wet regeling zal vinden.

Zooals reeds hierboven door ons werd te kennen gegeven, moet deze inleiding echter hoofdzakelijk slechts dienen, om een beter inzicht te geven in het hoofd-onderwerp dezer verhandeling, nl. de verschillende ontwerpen tot beveiliging van den Lekdijk-Bovendams door middel van zijdelingsche afleidingen, zooals die in 1803, en daarna bij herhaling op het tapijt werden gebracht[4]. Daaraan is dan ook het overige gedeelte - blz. 18-145 - in hoofdzaak gewijd, in dier voege, dat eerst de plannen van 1803, daarna die van 1809, vervolgens die van 1809-1813 worden nagegaan, om ten

1 Ofschoon dit besluit zelf bekend was zie o.a. de bovenvermelde levonensbeschrijving van Conrad, blz. 224 - deed de schrijver goed, het als bijlage n° 5, *in zijn gehéél* af te drukken.

2 Vgl. blz. 23-28; en het daarin aangehaald Besluit van den Raad van Binnenl. Zaken van 21 Januari 1803, n°. 4 (Bijlage n°. 8).

3 Zie blz. 20 en 21.

4 Terecht drukt de schrijver op blz. 14 zijne verwondering er over uit, hoe, bij al de openbaarheid, die - in den beginne althans - aan het ontworpen plan tot doorsteking werd gegeven, dit van het thans levend geslacht tot dusverre slechts aan zeer enkelen bekend was.

slotte met eene beschouwing omtrent de deugdelijkheid der ontwerpen zelve, en van de juistheid der beginselen, waarvan zij uitgaan, te eindigen.

1803.

De laatste dagen van 1802 en het begin van 1803 gaven door den plotselingen en hevigen vorst, waardoor reeds in de tweede week van Januari al de Nederlandsche rivieren met ijs waren bedekt, aanleiding tot ernstige bezorgdheid.

Daarop gewezen door de nog in functie zijnde Commissarissen-Inspecteurs, bij rapport van 17 Januari 1803, die echter - geheel in overeenstemming met de bestaande constitutioneele bepalingen - het gezag der Departementale Besturen erkenden, bepaalde de Raad van Binnenl. Zaken zijnerzijds er zich toe[1], om het Staats-bewind te verzoeken: ‘de autorisatie te mogen ontvangen om alle middelen van voorziening in het werk te stellen als de onverhoopte nood bij het opbreken van ijs en toevloeien van opperwater gebiedend zoude vorderen,’ een verzoek waaraan het Staatsbewind - zonder daarbij eenigszins met de Departementale besturen, wien bij de Staats-regeling in art. 65, 68 en 69 toch ten opzichte der dijk- en waterwerken een belangrijke zorg was opgedragen, te rade te gaan - zich haastte bij besluit van 20 Januari 1803[2] te voldoen, zich er voorts toe bepalende daarvan aan de Dep. Besturen mededeeling te doen en van hen medewerking te eischen.

Na er op te hebben gewezen - blz. 33 vigg. - hoe te recht deze autorisatie de tegenkanting uitlokte der meer onmiddellijk daarbij betrokken Departementale Besturen, schetst de schrijver het verder voortgaan, in plaats van het terugkeeren op den ingeslagen weg, die eindelijk leidde tot het hoogst belangrijk besluit van het Staatsbewind, d.d. 14 Februari 1803[3], waarin voor het eerst met zoovele woorden machtiging wordt verleend tot: ‘het vervaardigen van de minst schadelijke en nadeelige overlaten, of *eventueel in het werk te stellen aftappingen of doorstekingen*; met toezegging van schadeloosstelling aan de eventueel benadeelden.

1 Zie Bijlage n°. 6; brief van 19 Jamiari 1803.

2 Zie Bijlage n°. 7. Besluit van 20 Januari 1803.

3 Bijlage n°. 17.

Dat dit besluit bij den Raad van B.Z. in goede aarde viel, blijkt daaruit, dat reeds op 15 Febr. d.a.v. die Raad op verschillende waterstaats-ambtenaren, ‘belast met het effectueeren der voorzieningen tegen ijsgang en toevloeiend opperwater,’ de machtiging verstrekte om, als de toestand van Neder-Rijn of Lek het vorderde, eene drieledige ‘artificiëele exoneratie’ daar te stellen:

eerst: op de meest geschikte plaatsen in de dijken van de Liemers ter afleiding van het water naar de Zuiderzee;

daarna: op de meest geschikte plaatsen langs de Grebbe-linie ter afleiding op Eem en Zuiderzee[1];

eindelijk: in dier voege, dat: ‘de Zuider-Lekdijk tusschen de Aals- en Diefdijken zoude worden doorgestoken, ten einde het water alzoo op de Merwede af te tappen’[2].

Dat het den Raad van B.Z. en de waterstaats-ambtenaren wien de machtiging was verstrekt, daarmede ernst was, blijkt voldingend uit hetgeen de schrijver op blz. 55-69 ons dienaangaande met naawkeurigheid mededeelt.

Het rapport van den Commissaris-Inspecteur over 's lands waterwerken en waterstaat van 25 Febr. 1803[3] aan den Raad van B.Z., toont ten duidelijkste aan, dat alles wat tot eene oogenblikkelijke doorsteking van den Zuider-Lekdijk betrekking had, zoodra het sein daartoe van wege den Waterstaat zoude zijn gegeven, tot in de kleinste bijzonderheden was geregeld.

Hevig was - zooals zich lichtelijk laat bevroeden - het verzet van het Dep. Bestuur van Gelderland, toen het van het bestuit van het Staats-bewind, d.d. 14 Febr. 1803, kennis had ontvangen, ofschoon dat van den Raad van B.Z. van 15 Febr. - een geheim stuk - niet ter zijner kennis was gebracht: en dit verzet droeg vruchten.

Wel konde het Staats-bewind bezwaarlijk onmiddellijk met zooveel woorden terugkomen op de oorspronkelijk verleende machtiging, maar het begon toch de retraite met bij besluit van 21 Febr. 1803[4],

1 Uit het Verslag, d.d. 15 October 1751, door Lulofs en Bolstra uitgebracht - te vinden op het Rijks-archief, onder de Bijlagen betreffende de Spijksche en Herwensche Dijken, enz. 6de Volume, n°. 306 - blijkt, dat zoodanige afleiding bij de Greb reeds in 1165 werd geprojecteerd.

2 Dit besluit is opgenomen als Bijlage n°. 19, terwijl het tevens voorkomt in het Handelsblad van 11 Juni 1879.

3 Zie Bijl. n°. 34.

4 Zie Bijl. n°. 55.

drie zijner Medeleden te committeeren, om zelven zich naar de bedreigde plaatsen - in het bijzonder Vreeswijk - te begeven, ten einde zelf ter zake te beslissen, wordende echter tegelijk de Dep. Besturen van Gelderland, Utrecht, Holland verwittigd, dat zij elk een Gecommitteerde mede derwaarts konden afvaardigen. Feitelijk werd dus de Raad van B.Z. en de door dezen gemachtigde Waterstaats-ambtenaren, waar het op de beslissing aankwam, ter zijde geschoven, en uit het verder verloop blijkt, dat meer dan waarschijnlijk facto het plan tot doorsteking zelf mede reeds vrij wel was opgegeven.

Dàn - tot een formelen terugtred ten deze behoefde het niet te komen; de toestand, op 21 Febr. nog zoo dreigend, klaarde allengs op, en reeds op 27 Febr. d.a.v. konde aan den Raad van B.Z. de mededeeling worden verstrekt, dat het gevaar was geweken[1].

Hoe ten slotte de gebeurtenissen van Februari voor den Raad van B.Z. het Waterstaats-beheer deden verloren gaan, dat aan twee Commissiën van Super-intendentie, ééne over de Rivieren en ééne over de Zeehavens en Zeegaten, werd opgedragen - in elke van welke ook Gecommitteerden uit de Depart. Besturen zitting hadden - wordt door den schrijver verder herinnerd, terwijl hij er de opmerking aan verbindt, dat: ‘daardoor besluiten als die van Januari en Februari voortaan onder de Staatsregeling van 1803 onmogelijk waren geworden.’

Wie meenen mocht, dat na het gebeurde van 1803 de plannen tot zijdelingsche afleiding van het Lekwater zouden zijn opgegeven, zoude zich bedrogen vinden, en inzage van blz. 103-135 van dit geschrift hem van dwaling overtuigen.

De winter van 1808 op 1809 deed op nieuw een zorgvollen tijd geboren worden, en gaf aanleiding tot herleving der plannen van 1803 in een in hoofdzaak ongewijzigden, schoon en détail meer uitgewerkten vorm.

Bij Koninklijk besluit van 28 December 1808[2] toch werd de

1 Zie Bijlage n°. 64; Brief aan den Raad van B.Z. van diens Medelid, Leemans.

2 Vgl. Bijlage n°. 79.

Directeur Generaal van den Waterstaat gemachtigd: ‘zoodanige doorsnijdingen in de dijken te maken, als hij zoude noodig oordeelen, ten einde door de inundatie van kleinere gedeelten eene grootere en meer kostbare uitgestrektheid gronds voor overstrooming te bewaren;’ en dat daarmede op eene doorsteking van den Zuider-Lekdijk werd gedoeld, blijkt voldoende.

Wij zullen ons echter met eene verdere uiteenzetting dezer plannen hier niet onledig houden, naar schrijvers bovenvermelde mededeelingen ten deze - tevens rijk aan interessante bijzonderheden omtrent de hoofdpersonen in dat tijdvak - verwijzende: trouwens, ook thans werd door het geregeld losgaan der rivieren niet tot de doorsteking overgegaan. Genoeg zij het er hier op te wijzen:

1. Hoe uit het onderling verband der door den schrijver aangehaalde bescheiden en bijzonderheden, vrij wel met stellige zekerheid valt op te maken, dat de Inspecteur-Generaal Jan Blanken Janszoon als de vader van het ontwerp moet worden beschouwd, maar tevens hoe het daardoor mede in hooge mate waarschijnlijk wordt, dat schrijvers meening - zie blz. 44-47 - dat deze zelfde merkwaardige man ook in 1803, schoon destijds in meer ondergeschikte betrekking verkeerende, de ziel daarvan is geweest, juist is.
2. Hoe het denkbeeld eener doorsteking van de Lijmers, of van de Grebbe-dijk thans was opgegeven[1].
3. Hoe de Inspecteur C.L. Brunings onverzettelijk weigerde tot eene eventueele doorsteking zijne medewerking te verleenen[2], op grond dat hij niet wenschte deel te nemen aan de uitvoering eener ‘wederrechtelijke zaak;‘ eene weigering, die, zooals de schrijver terecht doet uitkomen, - blz. 127 - daargelaten welk rechtsgeleerd betoog mocht worden geleverd over de verplichting van elk Rijks-ambtenaar om elk hem door de Regeering gegeven bevel na te komen -, hem als mensch en ingenieur ieders hoogachting moet verzekeren, omdat hij

1 Welk oordeel later zelfs door de groote meerderheid dergenen die in 1803 tot de uitvoering van het besluit van 15 Febr. zouden hebben moeten medewerken, daarover werd geveld, wijst de schrijver op blz. 101-102 aan.

2 Vgl. Bijlage n°. 87.

liever zijne betrekking er aan waagde, dan deel te nemen aan wederrechtelijke of met wettige conventiën[1] strijdige handelingen.

Van blz. 135-145 wordt daarop een overzicht van de plannen tot doorsteking van den Zuider-Lekdijk tusschen 1810 en 1813 ontworpen, die echter ook ditmaal niet tot uitvoering zijn gebracht.

Tot driemalen toe: bij het Kon. Besluit van 20 Januari 1810, N°. 2;[2] bij de disposities van den Requestmeester belast met den dienst der Bruggen en Wegen in de Hollandsche Departementen van 15 Januari 1811;[3] eindelijk bij die van den Directeur-Generaal des Ponts et Chaussées en Hollande d.d. 25 Januari 1813[4], ter uitvoering der opdracht van den Directeur-Generaal, werd op nieuw de machtiging tot bedoelden geweldigen maatregel gegeven.

Het spreekt van zelf, dat de daarmede verband houdende instructiën enz. in hoofdzaak dezelfde zijn als laatstelijk die van 1809, zoodat wij kunnen volstaan met die eenvoudig te vermelden; niettemin, had ook thans de ondervinding, ditmaal die van 1809, tot enkele wijzigingen geleid.

Vooreerst, dat kennelijk de verantwoordelijkheid om op het uiterst oogenblik het sein tot doorsteking te geven, zelfs een man als Blanken, na alles wat bij dezen in dit opzicht in 1803 en 1809 was omgegaan, te zwaar begon te drukken, dan dat hij niet die verantwoordelijkheid op anderen zoude wenschen over te dragen, al behield hij zich ook de uitvoering van den eens gegeven last, kennelijk zonder daarmede bezwaard te ziju, vóór.

En wie zoude men meenen dat thans in laatste instantie zoude

1 Dit sloeg op de opening der Linge - en Dalemsche Overlaten - bij eventueele doorsteking van den Lekdijk onvermijdelijk - op een vroeger tijdstip dan volgens de Conventie op 2 December 1660 tusschen belanghebbenden gesloten, geoorloofd was. Vgl. ook blz. 54, noot 1.
Wellicht dat art. 17 en 18 van het ingediend ontwerp omtrent de verdediging van rivierdijken in geval van ijsgang enz. - zitting 1880-1881, n°. 131 - voor het vervolgten deze meerdere bevoegdheid zal geven aan het centraal gezag.

2 Ter uitvoering waarvan strekte de Memorie van den Inspecteur-Generaal Blanken, d.d. 25 Januari 1810, Bijlage n°. 103.

3 Zie Bijlage n°. 106-109.

4 Zie Bijlage n°. 110.

hebben te beoordeelen, op welk oogenblik het sein tot doorsteking van den Zuider-Lekdijk, en dus het teeken waardoor onverhoeds jammer en ellende over duizenden bij duizenden aan gene zijde van dien dijk zouden worden blootgesteld, zoude worden gegeven?

De schrijver heeft recht te beweren, dat men zijne oogen nauwelijks gelooft als men het leest: de Secreete Commissie die bij meerderheid van stemmen daaromtrent zoude beslissen, zoude bestaan uit:

een door den Minister van Waterstaat te benoemen Voorzitter;

den Inspecteur van den Waterstaat die te Vreeswijk was gestationeerd; den Dijkgraaf benevens een of twee andere leden van het Collegie van den *Lekdijk-Bovendams;*

een à twee der oudste en kundigste dijkmeesters van dien Dijk[1].

Sterker rechterschap in eigen zaak dan de vertegenwoording, ja zelfs het overwicht van het Collegie van den Lekdijk-Bovendams in deze Commissie is zeker nauwelijks denkbaar[2].

Ten tweede: dat Blanken zelf ook allengs meer doordrongen geraakte van het gewelddadige, in zoodanige doorsteking gelegen, zooals blijkt uit zijn schrijven van 25 Januari 1811 aan den Rekestmeester[3], en waarin hij - ook na de ontvangst der machtiging tot doorsteking - aandringt op eventueele volledige schadevergoeding, onder andere met deze woorden: ‘dat de rechtvaardigheid gebiedend vordert, dat zij, die gered kunnen worden door den ondergang van naburen, die dezelfde schotten en lasten betalen *en volgens gelijke dijkrechten op gelijke beveiliging aanspraak hebben*, deze ongelukkigen vrij en schadeloos houden voor zulke daad.’

Wel werd ook bij de vroegere ontwerpen in de gewisselde stukken van zoodanige eventueele schadevergoeding melding gemaakt, doch in geen der door den schrijver overgelegde vroegere rapporten van Blanken vindt men daarvan sporen: zijnde deze integendeel destijds in vrij wat meer luchthartigen toon gesteld geweest.

1 Vgl. Bijlage n°. 103.

2 Uit eene instructie op 15 Januari 1811 door den Request-meester opgemaakt voor den Insp.-Generaal Blanken - vgl. Bijlage n°. 106-109 - schijnt zelfs te volgen, dat toen nóg meer invloed aan het College van den Lekdijk was toegekend.

3 Bijlage n°. 109.

Wij hebben hiermede getracht in breede trekken van den belangrijken historischen arbeid des schrijvers een overzicht te geven; thans zullen wij hem volgen in het 4e en laatste, zeker niet het minst belangrijke deel van zijn werk, waar hij eene beschouwing en eene kritiek van de plannen in het algemeen levert.

Vooraf zij echter nog herinnerd, hoe ook nog onmiddellijk nà 1813 het stelsel der zijdelingsche afleiding door de doorsteking van den Zuider-Lekdijk stand hield.

Uit het rapport op 5 Febr. 1872 door den Heer Civiel-Ingenieur, Kameraar van den Lekdijk Bovendams, J.P. Havelaar, aan zijn Collegie aangeboden[1] blijkt, hoe nog op 16 Februari 1814 de Directeur van den Waterstaat, de heer Repelaer van Driel, in eene conferentie met eene Commissie uit dat Dijksbestuur verklaarde: 'door den Souvereinen Vorst te zijn gemachtigd om bij dreigend gevaar voor den Noorder-Lekdijk den Zuider-Lekdijk te doen doorsteken,' een maatregel echter, die het Collegie van den Noorder-Lekdijk zelf zoo weinig aanstond, dat het met klem er op aandrong, dat eene dergelijke doorsteking eerst dàn plaats zoude hebben, als geen ander middel meer te vinden was om den dijk te redden[2].

Van blz. 145-161 wordt door den schrijver zijn oordeel te kennen gegeven omtrent de plannen tot zijdelingsche afleiding; wel meer in het bijzonder voor zooverre de ontwikkelde plannen betreft, doch waarbij natuurlijk ook de blik op het stelsel in het algemeen niet achterwege konde blijven. Dat zijn oordeel dienaangaande niet gunstig is, ook uit een technisch oogpunt, wordt door hem inderdaad niet verheeld.

Twee gronden zijn er voornamelijk, die hem daartoe leiden:

1. dat het voorgesteld middel weinig aan het doel - oogenblikkelijke redding - zoude beantwoorden. Heeft toch de aftapping *beneden* de ijsverstopping plaats, b.v. te Culemborg, terwijl de verstopping zelve te Maurik, Wijk-bij-Duurstede, of Ravenswaaij voorvalt,

1 Zie blz. 20.

2 Waarschijnlijk geldt het hier het besluit van den Souvereinen Vorst van 27 Januari 1814, lett. M, dat betrekking had op eene eventueele doorsteking van den dijk *beneden* Culemburg; terwijl dat van 18 Februari 1814, lett. L, op eene doorsteking *boven* Culemburg betrekking had; beide welke Souvereine Besluiten ook door den schrijver worden vermeld op blz. 93, noot 1.

dan is het duidelijk dat het gevaar op laatstgemelde plaats door eene doorsteking op de eerste niet zal verminderen.

En geschiedt het omgekeerde, zoodat de afleiding boven de ijsstopping wordt aangebracht, ook dàn is het niet waarschijnlijk te achten, dat daardoor eene zoo groote hoeveelheid water zal kunnen worden afgeleid, dat daarvan benedenwaarts voldoende uitwerking zoude worden ondervonden[1].

2. Zoodanige kunstmatige afleiding moet gaandeweg de rivier bederven, omdat de stroombaan alleen dàn standvastig is, wanneer de afvoeren gelijkmatig met waterstand en verhaag volgens vaste verhoudingen veranderen[2].

Dat de schrijver in deze meening niet alleen staat, is gemakkelijk te staven.

Vooral de Hoofd-Ingenieur van Diesen heeft een scherpe kritiek over dat stelsel uitgeoefend[3], die er ook nog op wijst, hoe door de stroomverlamming, die van eene zijdelingsche afleiding het gevolg ware, aanleiding zou kunnen worden gegeven tot het vastraken der afdrijvende ijs-schotsen bij ijsgang, waardoor het gevaar slechts zoude vermeerderen; maar ook anderen, in vroegeren en lateren tijd, konden zich met zoodanig stelsel geenszins vereenigen[4]. Te ontkennen is het trouwens niet, dat de lessen der geschiedenis er niet toe kunnen leiden, om in het stelsel der zijdelingsche afleidingen een waarborg te vinden tegen het gevaar van doorbraak van andere dijken.

1 Vgl blz. 152, noot 1.
2 Blz. 151.
3 Zie Verslagen en Mededeelingen der Kon. Academie van Wetenschappen, Afdeeling Natuurkunde, tweede reeks, deel XV (1880), blz. 24-32.
4 Vgl. uit den *vroegeren* tijd, vooral: de Rivierkundige Verhandeling, afgeleid uit waterwicht en waterweegkundige grondbeginselen, en toepasselijk gemaakt op de rivieren Rijn, Maas, Merwede en Lek, door Cornelis Velsen, Gecommitteerd Landmeter, Amsterdam, 1749, en in het bijzonder blz. 188-204.

Verder: het advies d.d. 8 December 1803 door de vier Inspecteurs van 's Lands Boven- en Midden-Rivieren ter zake uitgebracht, en door den schrijver vermeld op blz. 95 en 96.
Uit den lateren tijd worde verwezen naar het rapport der Hoofd-Ingenieurs in het 8ste en 9de District, en den Hoofd-Ingenieur van den Prov. Waterstaat in Zuid-Holland, d.d. 30 Junij 1877, blz. 36 en 37; en een nader rapport van den Heer Kameraar Havelaar, dd. 31 Maart 1878, blz. 22.

Tegenover het bewaren toch, waarmede dit stelsel in den regel wordt aangeprezen, nl. dat in 1795 de Noorder-Lekdijk zoude zijn gered geworden door de doorbraak van den Zuider-Lekdijk aan het Spoel bij Kuilenburg, zijn tal van voorbeelden èn van vroegeren, en van lateren tijd aan te wijzen, waaruit blijkt, dat het bezwijken van dijken de daartegenover liggende niet heeft gered[1]. Dat evenwel ook ten deze nog tusschen bij uitnemendheid bevoegden groot verschil van gevoelen bestaat, bewijst o.a. het voorstel van den Heer Hoofd-Ingenieur du Celliée Muller, om beneden de Spoorweg-brug te Kuilenburg, tusschen de stad en de Spoelsche sluis, den Zuider-Lekdijk over eene lengte van 800 Meters tot 6 M. + A.P. te verlagen, en dit als overlaat verlaagde gedeelte in verbinding te brengen met een tusschen wederzijdsche leidijken ingesloten rivierbed, dat de Linge bij Asperen zoude snijden, en tot even boven Gorinchem in de Merwede zou worden doorgetrokken[2].

Met het oog daarop komt des schrijvers slotzin, nl. dat het stelsel der zijdelingsche afleidingen wetenschappelijk dood en vernietigd is[3], wel eenigermate voorbarig voor.

Trouwens, ook aan het stelsel dat men bij het verwerpen van zijdelingsche afleidingen zal behooren te volgen, nl. het evenredig verhoogen[4] der bedreigde dijken, zijn op zijne beurt bezwaren verbonden, die niet te licht mogen worden geteld, veel min nog veronachtzaamd.

Niet alleen omdat dit al lichtelijk kan leiden tot den zoogenaamden ‘waterkrijg’, waarin de tegenover elkander liggende dijks-besturen beurtelings trachten elkander te ‘overdijken’, maar óók, en vóóral, omdat het nog altijd de vraag is, of op den duur het dijks-lichaam - vooral dat van den Lekdijk-Bovendams met zijn bedriegelijk staal - inderdaad, bij voortgezette verhooging, evenredig meerdere waarborgen aanbiedt aan de daardoor beschermde landen[5], of-

1 Vgl. blz. 49 en 50.
Voorts Mr. van Diesen, t.a.p., blz. 28, die treffende voorbeelden daarvan aanhaalt uit het gebeurde in 1855.

2 Vgl. Nota over het beveiligen van den Noordelijken Neder-Rijn en Lekdijk, door L.J. du Celliée Muller. Utrecht, 1879.

3 Zie blz. 161.

4 In elk geval met verzwaring te doen gepaard gaan.

5 Vgl. de belangrijke beschouwingen daaromtrent op blz. 8-17 van bovenvermelde Nota des Heeren du C.M.
Uit het voormeld rapport der Hoofd-Ingenieurs, d.d. 30 Juni 1877, blz. 38, blijkt overigens, dat nog in 1860 eene destijds voorgestelde verhooging van den Lekdijk Bovendams ‘met het oog op het staal van den dijk niet vrij van bedenking werd geacht.’

schoon niet kan worden ontkend, dat de ondervinding, in den afgeloopen winter omtrent de verhooging van den Lekdijk-Bovendams opgedaan, bevredigend is te achten. Niet zelden werd overigens er op aangedrongen, dat, krachtens voorschriften van het publiek gezag, de Zuider-Lekdijk steeds lager zoude *moeten* worden gehouden dan de Noorder-Lekdijk, ten einde, bij dringenden nood, het water zich van zelf - en dus *zonder doorsteking* - over eerstgemelden zoude ontlasten, waardoor laatstgemelde zoude worden ontzet.

Behalve dat tegen deze - als men wil 'natuurlijke', in tegenoverstelling der artificiëele' - afleiding, zij 't dan ook in mindere mate, dezelfde bezwaren bestaan als aan het stelsel der zijdelingsche afleidingen in het algemeen zijn verbonden, is het mij nog niet recht duidelijk, op welken wettelijken grond zoodanig verplicht lager houden zoude kunnen worden geëischt[1].

Ook deze bevoegdheid voor de Regeering te willen afleiden uit de bloote bepaling van art. 190 der Grondwet[2], gaat m.i. wel wat ver, en beter zoude zich nog daartoe eigenen het Kon. Besluit van 17 Dec. 1819, N°. 1, art. 7, betreffende de uitvoering van buitengewone zee- of rivier waterschurende werken ten laste van Collegiën, Gemeenten of particulieren[3], waarvoor 's Konings goedkeuring werd vereischt.

Maar ik meen toch, dat het met grond mag worden betwijfeld, of, waar tegen zoodanige verhooging van den Zuider-Lekdijk, met *het oog op de veiligheid en bescherming der daarachter gelegen landen,* geen bedenkingen bestaan, die niettemin aan het wettig daarbij betrokken en daarvoor verantwoordelijk Dijksbestuur zoude kunnen

1 Bij Mr. Amersfoort - zie: een bezoek aan den Lekdijk Bovendams, opgenomen in het Handelsblad van 7, 8 en 9 Augustus 1878, en ook verschenen als afzonderlijke Brochure, blz. 10 en 11 - staat het zóó vast dat de Regeering daartoe is bevoegd en verplicht, dat ZEd. meent dat: 'het voor het Rijk een ernstig onderzoek zoude verdienen, in hoeverre de Minister Geertsema niet, *in zijn privé*, zoude moeten worden aansprakelijk gesteld voor het door hem in 18/3/74 verleend verlof tot verhooging der Zuider Lekdijken!

2 Vgl. bovenvermeld Rapport van den Heer Havelaar, d.d. 30 Maart 1878, blz. 35.

3 Terecht nog verbindbaar geacht. Zie Gem. Stem. n*o.* 1507 en 1508.

worden belet, op grond dat de natuur der zaken nu eenmaal eischt, dat die landen, casu quo, worden opgeofferd aan de belangen van de door den Noorder-Lekdijk beschermde gronden.[1]. In elk geval ware daartoe eene Rijks-wet onmisbaar te achten[2], en zoolang deze niet bestaat, zoude ik meenen dat geen Minister de verantwoordelijkheid op zich zou willen en mogen nemen om het Bestuur van den Zuider-Lekdijk te weigeren, die besluiten te nemen, die, zonder dien dijk zelven te benadeelen, doch, integendeel, diens waterkeerend vermogen vermeerderend, door de 'overbuurtjes' wellicht met leede oogen worden aangezien[3].

In het bovenstaande hebben wij een zooveel mogelijk objectief overzicht gegeven van het werk des heeren Welcker; thans ten slotte nog enkele zeer algemeene beschouwingen daaraan toegevoegd. En dan beginnen wij met nogmaals te herhalen, dat mij daarvan met ingenomenheid hebben kennis genomen.

Een van nature droog en minder aantrekkelijk onderwerp werd door den schrijver op boeiende wijze behandeld, zonder daarbij een oogenblik uit het oog te verliezen, dat aan den vorm de inhoud niet mocht worden opgeofferd, en eene streng historische uiteenzetting hoofdzaak bleef.

Een rijke schat van Bijlagen - tot dusverre voor het meerendeel niet openbaar gemaakt - en van aanteekeningen, verhoogt de waarde van het werk in niet geringe mate, daar een ieder daardoor in de gelegenheid wordt gesteld zelf de bronnen te onderzoeken, ten einde na te gaan of des schrijvers conclusiën juist zijn. Tal van wetenswaardige bijzonderheden doen ons een blik slaan in het leven en werken van zoovelen, die in de Geschiedenis van Nederland's roem-

1 Vgl. o.a.: 'Is Holland in last, en moet Gelderland daaraan worden opgeofferd?' Utrecht, J.L. Beyers, 1879.
2 Vgl. Mr. P.F. Hubrecht: 'Holland in last'. Misschien ligt zoodanige bevoegdheid in de bedoeling van artikel 10 van het ontwerp van wet betreffende het oppertoezicht over den Waterstaat, ingediend in de Zitting 1880-81, n°. 92.
3 Op blz. 13, noot 3, haalt onze schrijver eene aanhaling van Blanken aan, waarin deze verklaart dat althans destijds - d.i. in 1826 - omtrent een verplicht lager blijven van den Zuider Lekdijk 'noch wet, noch besluit bestaat', terwijl hij dit daarenboven '*een verkeerd beginsel*' noemt.

rijken Waterstaat eenmaal eene eereplaats innamen, en toch aan het gloote publiek schier niet meer dan bij name bekend zijn - een Brunings, Kraijenhoff, Blanken, Goudriaan - om van die van lateren tijd niet te gewagen.

Was schrijvers oordeel over hen, die een levendig aandeel hadden aan de door hem zoo beslist afgekeurde zijdelingsche afleidingen, altijd even billijk?

Zonder dit bepaaldelijk te willen ontkennen, zoude ik toch bezwaar hebben dat oordeel in alle opzichten te onderschrijven.

Ook al deelt men zijne zienswijze omtrent de ondeugdelijkheid van het systeem zelf, dan mag het toch niet worden voorbijgezien, dat het zoeken van een redmiddel voor den Noorder-Lekdijk in zijdelingsche afleidingen - van welken aard dan ook - door tal van bekende Waterbouwkundigen in de 18de eeuw werd aanbevolen[1]; en zelfs mannen als Blanken konden lichtelijk onder den indruk komen van hetgeen geacht kon worden het gevoelen der meest bevoegden ter zake te zijn, te méér, wanneer - naar het scheen - de ondervinding in 1795 bij de doorbraak van het 'Spoel,' dat stelsel had bezegeld[2].

Ook wanneer de schrijver bij de mededeeling der gebeurtenissen van 1803 en 1809 vaak zijne verontwaardiging niet kan bedwingen, waar hij voorbedachtelijk en dikwijls minachtend ziet spelen met de beginselen, waarop de onderlinge verhoudingen der verschillende Staatsmachten ook in die dagen waren gevestigd, en willekeur ten troon verheffen, zoude ik hem niet gaarne daarin ongelijk geven, doch met hem van oordeel zijn dat die besluiten slechts mogelijk waren bij grove miskenning van staatsrechtelijke beginselen en bepalingen[3].

1 Vgl. dienaangaande de meervermelde Memorie van den Heer Kameraar Havelaar, d.d. 5 Februari 1874, blz. 18 en volg.
Voorts ook de 'Rivierkundige-Verhandeling' van Velsen, t.a.p., blz. 188-204, ofschoon deze zelf een hevig tegenstander daarvan was, alsmede: het Rapport van Lulofs en Bolstra, d.d. 15 October 1751, en de Nadere Elucidatiën, enz., d.d. 1754, van Lulofs en Bolstra; in de Resolutiën van Holland, 1754, blz. 322 en volgg., en in: Bijlagen Spijksche en Herwensche Dijken, enz., volume 6, no. 306.

2 Zooals o. a. bleek het gevoelen te zijn ook van Brunings, blijkens zijn brief van 11 Febr. 1803, Bijl. no. 13.

3 Reeds Kraijenhoff - vgl. de op blz. 94 aangehaalde zinsnede uit zijn eindverslag aan den Raad van B.Z., d.d. 9 Mei 1803, - ontging het niet, dat zoo ingrijpend een maatregel niet op *dien* voet behoorde geregeld te worden.

Evenwel - daarbij vergete hij niet, dat hij, kind der 19de eeuw. uit den aard der zaak bezwaarlijk zich kan verplaatsen in een toestand en tijdperk, waarin schier zonder tusschenpoozing van eenig belang de eene constitutie op de andere volgde, en geene enkele nog tijd had gehad om wortel te schieten, ook in het rechtsbewustzijn der Natie, of zij zag zich wederom door eene andere vervangen. En waar hij het nòch aan Staatsbewind, nòch aan Koning Lodewijk kan vergeven, dat beiden, als het ware ex tripode, bevel gaven tot het voorbereiden, en, zoo noodig, uitvoeren van maatregelen waaraan een gewelddadig karakter inderdaad niet kan worden ontzegd - zie hij daarbij toch ook niet over het hoofd, dat ook nà 1813, eveneens, zooals wij boven vermeldden, door den Souvereinen Vorst - van echt Nederlandschen stam - gelijksoortige ‘secreete’ besluiten zijn genomen.

Eindelijk heeft het mij getroffen, hoe herhaaldelijk en op verschillende plaatsen[1], de schrijver de voorstelling der gevolgen, die eene doorbraak van den Noorder-Lekdijk, in verhouding tot die van den Zuider-Lekdijk, zoude kunnen hebben, zooals deze door Blanken en anderen werden geschetst, voorstelt als te lijden aan min of meer belachelijke overdrijving.

Zeer zeker zullen die gevolgen niet altijd *dezelfde* zijn, doch afhangen van de plaats waar eene doorbraak geschiedt[2]; maar men behoeft toch niet tot de deskundigen uit het begin dezer eeuw terug te gaan, om te bespeuren hoe schromelijk die gevolgen zouden kunnen zijn[3], waarbij die van eene doorbraak van den Zuider-Lekdijk in betrekkelijken zin onbeduidend zouden zijn te achten[4]. En indien thans, op het tegenwoordig standpunt der wetenschap, zelfs het denkbeeld aan zoodanige ramp nog zoo velen doet sidderen, hoe veel te meer moet dit dan nog het geval zijn geweest in het begin dezer

1 Vgl. blz. 110, en noot 1, aldaar; blz. 137; blz. 139, noot 1.
2 Vgl. de Nota der Hoofd-Ingenieurs, d.d. 30 Juni 1877, blz. 29-32.
3 Vgl. du Celliée Muller, Nota, t.a.p., blz. 5.
Memorie, behoorende bij den brief van Dijkgraaf en Hoog Heemraden van Rijnland, van 6 April 1878, opgemaakt door den Heer Ingenieur van Dissel; en nader vertoog van dezen in het Bijblad tot het Weekblad van Haarlemmermeer, van 21 Maart 1879.
4 Vgl. het gebeurde in 1855, bij de doorbreken van den Zuider-Lekdijk aan de Spees, te Ingen, te Maurik; in Rapport Havelaar, 30 Maart 1878, blz. 19 en 20.

eeuw, toen de indruk van hetgeen *was* ondervonden nog zoo levendig was: eene omstandigheid waarop trouwens door den schrijver zelven, op blz. 148-149, wordt gewezen.

Met het bovenstaande eindig ik mijn verslag aangaande dit belangrijk geschrift. Ik hoop er toe te hebben medegewerkt om velen aan te sporen daarvan kennis te nemen. Mij past ten slotte een woord van dank aan den Schrijver, minder nog voor het onverdeeld genoegen, dat de bestudeering van zijn arbeid mij heeft verschaft, als wel voor de gewichtige en rijke bijdrage tot de geschiedenis van onzen Nederlandschen Waterstaat; den hartelijken wensch uitende, dat het hem moge gegeven zijn, gevolg te geven aan het bij hem gerijpt voornemen[1] om op dat gebied voort te gaan.

'*s Gravenhage*, Januari 1881.
J. RÖELL.

***Mr. W. Modderman, Wil of vertrouwen. Eene vraag betrekkelijk het tot stand komen van overeenkomsten*, 1880.**

Volgens de gewone leer, nog onlangs door prof. Goudsmit in zijn Pandectensysteem (II § 24) gehuldigd, verstaat men door *overeenkomst* de overeenstemming van twee of meer zelfstandig tegenover elkander staande personen tot het doen ontstaan eener verbindtenis; - gelijk reeds Ulpianus zeide: est pactio duorum pluriumve in idem placitum consensus.

De grondslag van de leer der contracten, en mitsdien van de geheele leer der verbindtenissen, voor zoover deze niet ontstaan uit de wet, is dus gelegen in den wil. Doet zich tusschen twee partijen de vraag voor, of zij zich op regtsgeldige wijze tot eene zekere prestatie jegens elkander verbonden hebben, en hoever dientengevolge hunne wederzijdsche regten en verpligtingen zich uitstrekken, dan gaat men terug tot het oogenblik, waarin de belofte des eenen door den ander aanvaard is. Kan men met zekerheid aanwijzen, dat zulks

1 Zie Inleiding, blz. VI.

heeft plaats gehad, dan heeft men ook het middel in handen om de meeste geschillen, die zich later tusschen hen kunnen voordoen, te beslissen. Van dat tijdstip af was toch de natuurlijke vrijheid, voor zooverre het bedoelde onderwerp aangaat, voor hen ten einde; konden zij vroeger, zonder aan iemand deswege verantwoording schuldig te zijn, hunnen wil wijzigen, en zelfs in lijnregten strijd handelen met uitdrukkelijk geopenbaarde wilsverklaringen, na dat oogenblik was zulks niet meer geoorloofd. Zij hebben zich zelven een band aangelegd: na de aanvaarding der belofte komen geene willekeurige wilsveranderingen meer te pas; zij zijn verbonden om te vervullen datgene, wat zij bij het treffen der overeenkomst beloofd hebben, en wat hunne wederpartij op dat oogenblik van hen aangenomen heeft.

In de meeste gevallen lossen de vragen, die op dit gebied voorkomen, zich dus op in deze ééne: waarin bestond de overeenstemmende wil van partijen? Hierop wordt het onderzoek des regters gevestigd; is hij omtrent dit punt tot klaarheid gekomen, dan heeft hij althans feitelijk de noodige gegevens om het aan zijn oordeel onderworpen geschilpunt te beslissen. Het wordt dan zijne taak als regtsgeleerde, om uit die gegevens zoodanige gevolgtrekkingen af te leiden, als in elk voorkomend geval door de geschreven wetgeving of het onbeschreven regt gevorderd worden.

Dat dit onderzoek naar den overeenstemmenden wil zeer gemakkelijk zou zijn, wil ik niet beweren; en vooral niet, omdat de eigenlijke bedoeling der partijen, datgene, wat zij zich bij het voeren der onderhandelingen met meerdere of mindere bewustheid voor den geest hebben gesteld, ontsnapt aan de waarneming van derden. De eene mensch kan over hetgeen in het gemoed van den anderen omgaat, alleen oordeelen, voor zoover zich dat in woorden of daden geopenbaard heeft; dwaalt hij daarbij (en dit is natuurlijk zeer ligt mogelijk), dan is zulks in de eerste plaats te wijten aan hem, wiens woorden of daden niet met zijne ware bedoeling in overeenstemming waren. Voor den regter, die met positieve feiten moet werken, is de wil der partijen die, waarvan hem de bewijzen worden voorgelegd: non esse et non apparere in jure idem est.

Wanneer ik dus aan mijne wederpartij een brief afzend, waarin ik hem een zeker aanbod doe, en ik verander na de afzending van meening, zonder hem tijdig, d.i. vóór zijne aanvaarding te waar-

schuwen; wanneer ik mijn aanbod bij vergissing in woorden uitdruk, die eene geheel andere beteekenis hebben dan ik werkelijk bedoel; of wanneer ik een aanbod zeg te doen, zonder dat ik het meen, en met de onuitgesproken gedachte, dat ik louter eene aardigheid voor heb; dan zal geen regter er aan twijfelen, of mijn wil was, zooals ik dien uitsprak, en niet zoo als ik dien heimelijk dacht. Neemt mijne wederpartij een zoodanig aanbod aan, dan ben ik jegens hem verbonden, en zal ik mij niet kunnen dekken door het bewijs (al kan dit geleverd worden), dat mijne ware bedoeling op het oogenblik der aanvaarding van mijn aanbod niet of niet meer was die, welke in mijne woorden uitgesproken werd.

Wanneer omgekeerd mijne wederpartij na het ontvangen van mijn aanbod in zich zelven tot de overtuiging komt, dat het aannemelijk is, maar hij verzwijgt die gedachte, of spreekt haar althans niet uit tegenover mij, dan zal wederom geen regter twijfelen, of zulk eene toestemming (gesteld al dat zij bewezen kan worden) baat hem niet. De bloote overeenstemming van beider verklaring, zegt Prof. Goudsmit t.a.p., is niet voldoende; zal zij als aanneming gelden, zoo zal zij moeten gegeven zijn met het oog op, en in betrekking tot die van den ander.

Er zijn dus ongetwijfeld gevallen, waarin de wil der partijen, zooals de regter dien opvat, niet overeenkomt met den werkelijken wil, zooals die in hun geest gevormd was. Neemt men het woord alleen in deze laatste subjectieve beteekenis, dan is het niet te ontkennen, dat men somtijds verbonden kan wezen, zonder zulks te hebben gewild; en is het omgekeerd zeer wel mogelijk, dattusschen twee partijen omtrent eenig punt de meest treffende overeenstemming heerscht, zonder dat dit tot het aannemen van een in regten geldig contract aanleiding geeft.

Eene moeijelijkheid van geheel anderen aard, maar die evenzeer betrekking heeft op het tot stand komen der overeenkomsten, doet zich voor bij de beantwoording der vraag, wanneer zij als gesloten, en partijen mitsdien als aan elkander verbonden behooren te worden aangemerkt. Zijn beiden tegenwoordig, en drukken hunnen wil in woorden uit, dan is het oogenblik, waarop zulks geschiedt, natuurlijk zonder veel moeite aan te wijzen; maar moeijelijker wordt de vraag, wanneer zij afwezig zijn, en de onderhandeling dus schriftelijk heeft moeten geschieden. Dat de overeenkomst dan reeds geboren zou

zijn op het oogenblik, dat de wederpartij, na kennis van het aanbod genomen te hebbent, in zich zelven tot de aanneming besluit, zal, gelijk ik reeds herinnerde, wel niemand beweren; maar na deze eerste gedachte volgen vele handelingen, die zijn wil openbaren, en waarvan men met eenigen grond kan aannemen, dat zij voldoende zijn, om hem het terugtreden ongeoorloofd te maken. Hij spreekt zijn wil uit in tegenwoordigheid van getuigen: hij schrijft een brief, waarin het aanbod uitdrukkelijk aangenomen wordt; hij verzendt den brief per post; de brief komt in handen van dengenen, die het aanbod gedaan heeft; deze geeft hem kennis van de goede ontvangst van den brief. Welk dezer oogenblikken nu de overeenkomst ziet ontstaan, is eene vraag, die tot verschil van opvatting aanleiding kan geven; wij behoeven hier het juiste antwoord niet te zoeken, maar erkennen, dat bekwame regtsgeleerden het op verschillende wijze geven, en de zaak dus minstens onzeker is.

Deze en dergelijke zwarigheden werden natuurlijk gevoeld, zoo lang het Romeinsche regt gegolden heeft, maar werden altijd beschouwd als moeijelijkheden, die de taak des regters konden verzwaren, en hem tot voorzigtigheid in het uitspreken van zijn oordeel moesten nopen, niet als onoverkomelijke grieven, die tot eene verandering van stelsel behoorden te leiden. In de laatste jaren echter begint men verder te gaan, en worden er telkens stemmen vernomen, die de bestaande zwarigheden zoo breed uitmeten, dat zij op dien grond alleen eene geheele omverwerping van de gewone leer der overeenkomsten aanbevelen. Erkent men, dat in enkele (zij het ook practisch weinige!) gevallen de regter zich genoodzaakt ziet eene wilsovereenstemming aan te nemen, waar partijen in den eigenlijken zin des woords niet gewild hebben, dan wordt volgens hen het geheele acht slaan op dien wil een ijdel werk. De overeenkomst als gegrond op eene wilsovereenstemming, en den grondslag vormende voor verschillende verpligtingen, is dan niet langer een ‘in der Jurisprudenz irgendwie verwerthbarer Begriff;’ en liever dan ons noodeloos te vermoeijen met de vraag, of en hoedanig zij aan te nemen is, wenden wij ons terstond tot het natuurlijk regtsgevoel, als eenig ‘in Wahrheit massgebend Prinzip’, om te beslissen, of in elk op zich zelf staand geval al dan niet aanleiding is, om eene schade, door de eene partij geleden, door de andere te doen vergoeden.

Hij, die dit nieuwe stelsel op de meest volledige wijze heeft ontwikkeld, en niet geschroomd, het in al zijne gevolgen toe te passen, is Dr. S. Schlossmann in zijn bekend, ten jare 1876 verschenen werk ‘Der Vertrag.’ Bij hem sluiten zich reeds zoo velen aan, dat men bijna geneigd zou zijn, hem als liet hoofd eener nieuwe school van regtsgeleerden te begroeten. Toch moet men voorzigtig zijn met dien kring al te zeer uit te breiden. Althans ik voor mij zou bezwaar maken, om, gelijk de heer Modderman (trouwens op het voorbeeld van prof. Windscheid in het Archiv für die civilistische Praxis, 1879, pag. 73) doet, b.v. Schlossmann's voorgangers Regelsberger (Civilrechtliche Erörterungen, 1868) en Bähr (in Ihering's Jahrbücher, 1875, p. 393 vgg) onder zijne geestverwanten te rekenen. Waar de eerste betoogt, dat niet eene bloot toevallige overeenstemming voldoende is, maar de aanneming moet geschieden met het oog op de verklaring der wederpartij: of waar de tweede uiteenzet, dat niet de onuitgesproken bedoeling der partijen, maar de uitgesproken wil, in den zin als zij dien van elkander hebben moeten begrijpen, in aanmerking komt, geven zij uitlegkundige regels, waarmede men zich al of niet kan vereenigen, maar wijken zij principiëel niet van de voorstanders der gewone theorie af. Juister dunkt mij het oordeel van Schlossmann zelven, die hen als (in zijn oog halfslachtige) aanhangers der oude leer vermeldt, en zich daarbij beroept op het streven van Bähr om zijne stelling ‘zu dem auch von ihm als unbestreithar behandelte Willensdogma in Beziehung zu setzen.’ Zelf wijst hij daarentegen onder de vroegere regtsgeleerden op Liebe (Die Stipulation, 1840); onder zijne onmiddellijke voorgangers op Girtanner (Die Stipulation, 1859) Hofmann (Die Entstehungsgründe der Obligationen, 1874) en Röver (Die Bedeutung des Willens bei Willenserklärungen, 1874) als in beginsel met hem overeenkomend: om verwarring en verkeerde gevolgtrekkingen te voorkomen, doen wij het best ons daaraan te houden.

In ons vaderland hebben in 1876 (dus vóór de verschijning van Schlossmann's geschrift) twee regtsgeleerden, die thans een hoogleeraarszetel innemen. Mr. H.J. Hamaker en Mr. S.J. Fockema Andreae, zich het eerst in den geest der hier bedoelde rigting uitgesproken. In 1877 sloot zich daarbij aan een door den heer Mr. J.C. de Marez Oyens voor de Juristen-vereeniging bewerkt preadvies over de vraag, of de wettelijke bepalingen omtrent het tot

stand komen der koopovereenkomst in handelszaken aanvulling eischten. Bij de discussie, die naar aanleiding daarvan gehouden is, deden de heeren Mr. J.A. Levy en prof. B.J. Gratama zich mede als voorstanders van het nieuwe stelsel kennen.

Tot mijn leedwezen is, niettegenstaande de bestrijding, welke dit stelsel in dezelfde vergadering van verschillende sprekers ondervonden heeft, en ofschoon de hoogleeraren Goudsmit en Opzoomer in hunne jongste geschriften de gewone leer op nieuw gehandhaafd hebben, wederom uit den kring der hoogleeraren eene stem opgegaan om (zooals Prof. Opzoomer het noemt) den wil op het altaar der moderne maatschappij te slagten. De heer Mr. W. Modderman, die aan de Groninger universiteit het Romeinsche regt doceert, heeft dezer dagen eene brochure uitgegeven, waarin hij, ofschoon de uiterste gevolgtrekkingen van Schlossmann verwerpende, zich aansluit bij hen, die in hoofdzaak de door dezen gehuldigde beginselen verdedigen.

Ik zei, dat ik dit tot mijn leedwezen gezien heb, en daarover zal de heer Modderman niet verwonderd zijn, die aan het slot zijner brochure wijst op eenige woorden, die ik zelf in een preadvies voor de Juristenvereeniging in 1878 geschreven heb. Ik sprak toen de overtuiging uit, dat ‘de vraag, of eene overeenkomst denkbaar is zonder overeenstemmenden wil van twee partijen, naar regten geene vraag behoorde te zijn;’ en de heer M. antwoordt daarop met de hoop uit te drukken, dat het geloof aan de onfeilbaarheid van het wilsdogma zoo door hem geschokt moge zijn, dat men mij dit althans niet meer voetstoots zal nazeggen. Met het oog hierop vergunne men mij, in de eerste plaats te ontwikkelen, waarom ik het betreur, indien ik de nieuwe rigting aan onze academiën zie veld winnen.

Gold het alleen de vraag, of Schlossmann en de zijnen voor de leer der verbindtenissen eene juridieke constructie gegeven hebben, die met meer of minder geluk eenige bezwaren, tegen de gebruikelijke voorstelling aangevoerd, vermeden heeft, en dus al of niet boven de gewone leer te verkiezen zou zijn, dan ware de zaak van ondergeschikt belang, en kon het betrekkelijk onverschillig heeten, of men zich aan de eene of aan de andere zijde schaart. Zoo is het echter naar mijne overtniging niet. Ik zie hier niet enkel een principiëel verschil; maar zelfs een verschil in de geheele behandeling en opvatting onzer wetenschap, dat, bij eene consequente toepassing er toe leiden moet, gelijk bij Schlossmann reeds aanvankelijk ge-

schiedt, om alle regtsregels op zij te zetten, en den regter de vrijheid te geven om in elk voorkomend geval als vir bonus, naar de inspraak van zijn individueel meer of min ontwikkeld billijkheidsgevoel regt te spreken.

'Geen overeenkomst denkbaar zonder overeenstemmenden wil van partijen.' Mij dunkt, het kan mij niet moeijelijk vallen deze stelling te verdedigen, tenzij het bezwaar daaruit ontstaan mogt, dat zij bijna een axioma, of, wil men liever, eene tautologie bevat. Of wat is eene overeenkomst anders dan eene afspraak tusschen twee personen omtrent hetgeen ten aanzien van zeker onderwerp in het vervolg tusschen hen regtens zal zijn? A. wil verkoopen, B. wil koopen; zij geven elkander hun daartoe strekkend voornemen te kennen, en in die zamenkomst van beide voornemens ligt de overeenkomst. Wat het woord taalkundig of regtskundig anders beteekenen kan, is mij niet duidelijk.

Wat ik dan ook evenmin begrijp, is, hoe de heer M., den wil als grondslag der overeenkomst verwerpende, toch het contractsbegrip behouden wil. Hij bedoelt natuurlijk, dat men, ook zonder dat er eene overeenkomst tusschen partijen is tot stand gekomen, gehouden kan zijn om zijne belofte te vervullen, indien men bij zijne wederpartij het vertrouwen heeft opgewekt, dat men voornemens is zulks te doen. Of dit juist is, laat ik vooralsnog in het midden; maar, waar ik tegen opkom, is, dat hij bij die beschouwing de mogelijkheid blijft aannemen van een 'regtsband, dien men met den naam van contract aanduidt.' Die overeenkomst is hier niets dan een geheel overbodige schakel in de redeneering: veel juister en korter zou hij zich uitdrukken, indien hij alleen zeide, dat er eene verbindtenis was tot stand gekomen. Wel verre dat die op eenige (ware of gefingeerde) overeenkomst zou moeten of kunnen berusten, zou men op zijn standpunt moeten zeggen, dat *zonder overeenstemmenden wil*, en dus *zonder overeenkomst* uit het enkele *feit*, dat het bedoeld vertrouwen is opgewekt, eene *verbindtenis* kan ontstaan.

Neemt men deze omschrijving aan, die het gemeenschappelijk standpunt, waarop zoowel Schlossmann als prof. Modderman zich stellen, met volkomen juistheid wedergeeft, dan blijkt de klove, die hen van het door dezen laatsten zoo genoemde 'kamp der orthodoxe juristen' scheidt; maar dan meen ik den 'modernen juristen' ook het regt te mogen ontzeggen om de verantwoordelijkheid van zich

af te werpen voor de verdere consequenties, welke Schlossmann met onverbiddelijke gestrengheid uit hunne premisse afleidt.

Volgens dezen, ‘kann es von einem wissenschaftlichem Dogma schlechthin keine Ausnahme geben, es ist entweder für alle Erscheinungen, auf die es sich bezieht, wahr, oder für keine derselben.’ Gelukt het dus, al ware het slechts één geval aan te wijzen, waarin men tot eene zekere prestatie jegens een ander verbonden is, zonder dat men zich die ooit levendig en klaar voor den geest gesteld en uitdrukkelijk gewild heeft, dan is hiermede het veroordeelend vonnis uitgesproken over de geheele opvatting van overeenkomst als berustende op den overeenstemmenden wil van partijen.

Den heer M., die vermoedelijk tot zoo verre met Schlossmaun medegaat, zou ik willen vragen, aan welk der in het regt aangenomen begrippen men immer eenen dergelijken eisch heeft gesteld. Het genot der burgerlijke regten wordt in verband gebragt tot de vrijheid; maar absoluut vrij, in den zin, dat men alles doen mag, wat ons voor den geest komt, is in eene geordende zamenleving niemand. De vrijheid en de daaruit voortvloeijende regten der persoonlijkheid kunnen dus in het regtssysteem niet langer dienst doen. De eigendom is het regt om van eene zaak het vrij genot te hebben, en daarover op de volstrektste wijze te beschikken; waaraan zich dan de afzonderlijke zakelijke regten aansluiten als onderdeelen tegenover het geheel, en het bezit als feitelijke uitoefening tegenover het abstracte regt. Maar reeds onze wetgever voegt op het voetspoor van den Code Napoléon aan de definitie de waarschuwing toe, dat men geen gebruik van zijnen eigendom mag maken, strijdig met de wet, noch daardoor hinder toebrengen aan de resten van anderen: het begrip van eigendom als absoluut regt van den persoon op de zaak kan dus niet langer gehandhaafd worden. Erfregt is eene opvolging in het geheele vermogen eens overledenen, gelijk Julianus zegt, successio in universum jus, quod defunctus habuit; er zijn echter gevallen, waarin de erfgenaam den erflater niet vervangen kan; hierdoor alleen reeds is het begrip van erven voor het regt onbruikbaar geworden.

Ik zou deze voorbeelden gemakkelijk kunnen vermeerderen; zij zijn echter voldoende om te bewijzen, dat, indien men zich op het standpunt van Schlossmann stelt, niet alleen het wilsdogma als grondslag voor de leer der overeenkomsten verworpen moet worden

maar het begrip van overeenkomst zelf, ja alle andere dergelijke begrippen, waarmede wij gewoon zijn in het regt te werken, vervallen moeten. Of zou men meenen, dat de zaak met eene andere definitie gewonnen ware, en eene betere omschrijving aan den eisch, door Schlossmann gesteld, voldoen kon? Ik heb niet gevonden, dat deze zich eenige moeite geeft om tot zulk eene andere en betere beschrijving te geraken; en ook de heer M. zegt wel, dat hij den regtsband, dien men met den naam van contract aanduidt, behouden wil, maar wat dan de aard en het wezen van zulk een contract zou uitmaken, leert hij ons niet.

Het zou ook weinig baten; want men heeft hier te doen met abstracte begrippen, die als leiddraad kunnen dienen om ons in het dagelijksch leven den weg te wijzen, niet met omschrijvingen, die reeds a priori alle denkbare gevallen der practijk behoeven te omvatten. Wat voor het begrip van overeenkomst geldt, geldt voor alle; en hetgeen ik zoo even aanvoerde, is niet eene redenering ex absurdo, die het mij belieft uit Schlossmann 's stellingen af te leiden, maar zeer ernstig en bepaald zijne eigen overtuiging. Op den eigendom past hij zelf ter loops zijne redenering toe (en anderen na hem hebben deze toepassing reeds in afzonderlijke monografiën uitgewerkt); en niet ééne reden is er, waarom hij tegen de verdere gevolgen zou opzien. ‘Es giebt keine Obligatio in der Welt,’ zegt hij: en evenmin, mogen wij er bijvoegen, eene vrijheid, een eigendom, een bezit enz. ‘Es giebt nur Thatsachen, die uns zureichende Gründe für das Urtheil sind, dass von zwei Personen, auf welche sich jene Thatsachen beziehen, die eine der andern etwas leisten müsse.’

Zoo was het volgens hem bij de Romeinen, wier praetor in zijn edict eenvoudig de gevallen opnoemde, waarin hij eene actie zou geven; zoo is het nog in het strafregt, waar de wetgever naauwkeurig de feiten opstelt, waartegen hij eene strafbedreiging noodig acht. Zal het ook zoo worden in het burgerlijk regt? Antwoordt men daarop ja, erkent men ook daar niets dan onzamenhangende ‘Thatsachen,’ die ieder voor zich beoordeeld moeten worden, dan behoort het civielregt tot het gebied der positieve wetgeving, terwijl er voor de duizende gevallen, die de wetgever (want hierin wijken civielregt en strafregt van elkander af) niet voorzien kan, alleen overblijft het regtsbewustzijn des regters, hetgeen weinig

anders dan een fraai woord is voor zijne willekeur of billijkheidsgevoel.

Dat men op die wijze geen regt zou kunnen spreken, wil ik niet beweren; gelijk Schlossmann zegt, ging het te Rome vóór den tijd der groote juristen ongeveer op die wijze; en ook in de middeleeuwen werd tot op de receptie van het Romeinsche regt op gelijksoortige wijze gehandeld. Maar van eene regtswetenschap kan dan geene sprake meer zijn; en den regter blijft, wanneer hij niet geheel alleen op zijn gevoel durft vertrouwen, geen andere gids dan hoogstens de precedenten, door zijne voorgangers beslist, hem aanbieden. Immers juist de taak der wetenschap is het, in den chaos van op zich zelf staande feiten eenheid en orde te brengen; en zij kan dit alleen doen, door ze te herleiden tot algemeene begrippen, en aan dezen regels te verbinden, die voor elk nieuw zamenstel van feiten de beslissing moeten geven. Die begrippen bestaan niet, in den zin dat men ze zou kunnen voelen en tasten; en, wanneer wij dus van het ontstaan, het voortduren en het vergaan van regten spreken, is dit overdragtelijk. Dat begrijpt natuurlijk een ieder, die zulke uitdrukkingen gebruikt. Maar zij bestaan in dien zin, dat zij den noodzakelijken overgang vormen, om de verwarde feiten, die den regter worden voorgelegd, tot klaarheid te brengen, en het gezigtspunt aan te geven, vanwaar de beslissing, die door regt en billijkheid gevorderd wordt, komen moet.

Wanneer ik hier eene beschouwing leverde van het geschrift van dr. Schlossmann, en niet van dat van prof. Modderman, zou ik dit punt gaarne meer in bijzonderheden uitwerken: nu hoor ik dezen laatsten mij toeroepen: vous prêchez un converti. Immers, gelijk ik reeds herinnerde, de heer M. wil het contractsbegrip handhaven. Het zij dus voldoende, met een enkel woord te hebben aangestipt, hoe de door hem ontwikkelde bezwaren, indien zij consequent worden doorgevoerd, moeten leiden tot het ook door hem niet verlangde verwerpen van alle algemeene begrippen. Ik laat dit punt thans rusten, en wensch nog met een paar woorden aan te toonen, hoe sterk de bezwaren worden overdreven, en hoe, indien men het contractsbegrip behoudt, er geene reden bestaat om dit aan iets anders te verbinden dan aan den overeenstemmenden wil van partijen.

In de eerste plaats levert het wilsdogma alleen een voor consequente

toepassing vatbaren theoretischen grondslag voor contractuele verbindtenissen. De heer M. ontkent dit, en zoekt juist in deze stelling een der grootste voordeelen voor zijne theorie. Ik zou daarop echter willen antwoorden, dat wij bij contractuele verbindtenissen (en alleen van deze is thans sprake) niet enkel voor de verpligting van ééne partij, maar voor die van beiden eene theoretische basis te zoeken hebben. Let men uitsluitend op het vertrouwen, dat een hunner bij den ander heeft moeten verwekken, dan begaat men de fout, dat men alleen in de handelingen van dien eenen den grondslag zoekt voor gevolgen, die voor beiden werken. Alleen door op de wilsovereenstemming van beiden te letten hoedt men zich voor deze inelegantie.

In de tweede plaats heeft men slechts door het wilsdogma zekerheid omtrent het tijdstip, waarop de overeenkomst geboren wordt, en de wederzijdsche verpligtingen dus een aanvang nemen. Dat dit tijdstip van veel gewigt is, zal de heer M. niet tegenspreken. Minder nog omdat het periculum overgaat, als vooral omdat men zekerheid moet hebben omtrent de vraag, of partijen nog terug kunnen treden. Neemt men het wilsdogma aan, dan heeft men een bepaald tijdstip, dat misschien in de practijk nu en dan moeijelijk te vinden is, maar dat in theorie vaststaat; neemt men het niet aan, dan geeft men den eenigen leiddraad om een aantal moeijelijke vragen te beslissen uit handen.

Eindelijk wijst het wilsdogma ons den weg bij de beantwoording der vraag, hoever de verpligtingen van partijen gaan, in al die gevallen, waar zij hunne bedoeling niet duidelijk hebben uitgesproken Met hoeveel zorg men zijne woorden ook kieze, toch zal het wel onmogelijk zijn, altijd onzekerheid en onvolkomenheid te vermijden; evenmin als de wetgever, kunnen ook partijen steeds zoo gelukkig zijn in hunne formulering, dat zij alle kwesties vooruit afsnijden. Ontstaat er in zulk geval onzekerheid, dan tracht de regter, door de regels der uitlegkunde toe te passen, te komen tot de kennis van datgene, wat de wetgever of de partijen vermoedelijk voor den geest hebben gehad, toen zij de kwestieuse woorden uitspraken: de ratio legis, de bedoeling van partijen beslist bij gebreke van duidelijke woorden. Maar in dit zoeken naar de bedoeling ligt de erkenning, dat het niet zijn de woorden, waarop het aankomt, maar de gedachten, die zij verligchamelijken; niet de wilsverklaring, maar

de wil. Het is dan ook vermoedelijk in een onbewaakt oogenblik, dat de heer M. geschreven heeft, dat bij de interpretatie van voor tweeërlei opvattingen vatbare verklaringen de wil een groote rol zou blijven spelen. Immers, juist op de kwestieuse gevallen komt het aan; zoekt men daar de beslissing niet bij hem die ze vernomen heeft, maar bij hem, die ze heeft uitgesproken, dan kan men ook veilig erkennen, dat in alle andere gevallen het de wil is geweest, die het beslissend element der verbindtenis gevormd heeft.

Gesteld dus al, dat het woord overeenkomst iets anders kon beteekenen dan eene afspraak, berustende op gebleken overeenstemming van twee bedoelingen, dan nog ligt in die formule het eenige middel om de regtskracht der overeenkomsten op juridieke wijze te verklaren, en in de practijk de voorkomende moeijelijkheden op te lossen. Andere formules, die men met verwerping van hel wilsdogma daarvoor in de plaats tracht te stellen, voeren veel minder tot het beoogde doel.

In de eerste plaats wijs ik op hen, die in de plaats van *wil* enkel spreken van *wilsverklaring*. Is het daarbij hunne bedoeling, dat de overeenstemming van twee wilsverklaringen den grondslag der overeenkomsten behoort uit te maken, dan komt de zaak in de groote meerderheid van gevallen vrij wel op hetzelfde neer; maar voor zooverre hier eene verandering is, is zij in mijn oog geene verbetering. Theoretisch begrijp ik niet, welke beteekenis eene wilsverklaring kan hebben anders dan als middel om tot de kennis van den wil te geraken. En practisch zie ik er geen voordeel in, waar er meerdere middelen kunnen zijn om dat doel te bereiken, die alle uit te sluiten, en ons slechts aan één te houden. Men verwerpt alle gevallen van stilzwijgende toestemming, waar de wil niet in woorden geuit, maar uit daden afgeleid moet worden, en beperkt het begrip van overeenkomst dus zoozeer, dat het verkeer door de nieuwe theorie meer belemmerd dan gebaat wordt.

Verder gaan dan ook zij, die reeds de *eenzijdige wilsverklaring* verbindend achten, en zich daarbij gaarne beroepen op het bekende spreekwoord, dat dan als een adagium van germaansch regt gehuldigd wordt: belofte maakt schuld. In mijn reeds vermeld preadvies van 1878 heb ik mijne bezwaren tegen deze formulering, die toen door den heer mr. J.A. Levy werd voorgestaan, reeds uitvoeriger ontwikkeld dan ik hier zou kunnen doen. De menschelijke wil is

veranderlijk; en niet ééne reden is er, waarom men mij zou verhinderen, mijne eens uitgesproken voornemens niet na te komen, zoo lang ik daardoor aan anderen geen ongeoorloofd nadeel toebreng. De vraag is dus, wanneer en waardoor die derden regten tegen mij verkrijgen: en die vraag wordt door de hier bedoelde formulering geheel onbeantwoord gelaten.

Eene andere wederom is die van den heer M., die, ofschoon hij ook herhaaldelijk het verschil tusschen wil en wilsverklaring op den voorgrond stelt, ten slotte aanneemt, dat er eene overeenkomst is tot stand gekomen, zoodra de eene partij bij de andere het *gegrond vertrouwen* heeft opgewekt, dat hij zekere prestatie zal vervullen. Of men onder zulke omstandigheden nog wel van overeenkomsten mag spreken, heb ik boven reeds gevraagd: thans wil ik nader aantoonen, dat deze formule theoretisch onjuist is, en in de practijk tot niets dan onzekerheid en willekeur kan leiden.

Theoretisch is zij onjuist, omdat wij zoeken naar eene reden, waarom ik verbonden word, en men mij dus niet mag verwijzen naar iets, wat buiten mij om in het gemoed van een ander is omgegaan. Van nature ben ik vrij om te doen en te laten, wat mij goed dunkt; wanneer ik dus gedwongen word om iets te geven of te doen, dan kan dit alleen zijn, omdat of de Staat (aan wiens hoogsten wil allen onderworpen zijn) het gelast, of ik zelf vrijwillig daarin heb toegestemd. Is dit niet waar, ben ik gebonden, omdat een ander, buiten mij om, en op gronden, wier juistheid ik niet bestrijden kan, eene zekere gevolgtrekking gemaakt heeft, dan ben ik niet langer vrij.

En hoe onzeker is niet voor mij de vraag, of die ander al dan niet reeds bij zich zelf het vertrouwen heeft voelen opkomen, dat ik eenige daad verrigten zal. Zoo ik ergens aanspraak op kan maken, is het toch wel om met zekerheid te weten, wat ik doen mag. Verkoop ik eene zaak, die ik reeds aan een ander verkocht heb, dan bega ik eene onregtmatige daad, maar om daarbuiten te blijven, dien ik toch te weten, of de eerste koop werkelijk gesloten is. En nu wil men de beslissing daaromtrent doen afhangen, niet van eene daad van mij zelven, die ik beoordeelen kan, maar van het vertrouwen, dat een ander stilzwijgend heeft opgevat. De een is ligt van vertrouwen, de ander moeijelijk te voldoen; de een redeneert met logische juistheid uit behoorlijk verzamelde gegevens, de ander ver-

trouwt er maar op los, zonder zich aan feiten of logica te storen. Van al die fouten moet ik het slagtoffer worden; want als niet mijne geestesoperatie maar de zijne beslist, is er geene reden, waarom het vertrouwen van A. minder bescherming zou verdienen dan dat van B.

Maar, zegt de heer M., het moet zijn een *gegrond* vertrouwen: alleen dan, zegt Schlossmann, moet de schade vergoed worden, wanneer de wederpartij de ‘Empfindung einer Schmälerung’ van zijn vermogen gevoelt, ‘und diese Empfindung nach dem Urtheile eines verständigen Mannes unter den gegebenen Verhältnissen eine *wohlbegründete* ist.’ Mij dunkt echter, dat beiden zich hier aan eene verwerpelijke cirkelredenering schuldig maken, en veel moeite zouden hebben om ons die gronden duidelijk te maken, waarop het vertrouwen mag berusten. Neemt men de verbindende kracht der overeenkomsten aan, dan kan men van vertrouwen spreken, en zeggen: wanneer A. iets belooft, en B. die belofte aanneemt, dan kan hij vertrouwen, dat A. ook zal nakomen datgene, waartoe hij zich aldus op wettige wijze jegens hem verbonden heeft. Maar verwerpt men dezen grondslag, dan kan B. alleen zoo redeneren: ik vertrouw, dat A. zijne belofte zal nakomen, omdat hij er toe verpligt is, en hij is er toe verpligt, omdat ik vertrouw dat hij het doen zal. Zoo kan men voortgaan, zonder ooit uit den cirkel verlost te worden, indien men geen anderen meer objectieven grond voor de verpligting van A. kan aanwijzen, dan in het geheel subjectieve vertrouwen van B. gelegen is.

Bedenkt men dit alles, dan meen ik als resultaat te mogen aannemen, dat de nieuwe formules, die men ten grondslag van de leer der overeenkomsten wil leggen, niet vrij van bedenking zijn, omdat zij òf dit begrip te zeer beperken, of zoo ruim zijn, dat allerlei gevallen onder hare woorden begrepen kunnen worden, waarin ook de voorstanders van het nieuwe stelsel aarzelen zouden eene actie toe te kennen. Voldoende grond, om ter wille daarvan de van ouds erkende omschrijving op te geven, is er niet; en zulks te minder, omdat de bezwaren, die men uit eene consequente toepassing dezer laatste tracht af te leiden, inderdaad bij eene nadere beschouwing zoo ernstig niet blijken te zijn, en voor een groot deel op verkeerde opvattingen of misverstand berusten.

Onder die verkeerde opvattingen behoort in de eerste plaats, dat men meermalen schijnt te vergeten, dat wij hier spreken van over-

eenkomsten, en niet van alle verbindtenissen in het algemeen. De heer M., die het contractsbegrip wil handhaven, zal zulks zeker niet tegenspreken; en aan Schlossmann, die meer consequent dit begrip opgeeft, zou ik willen verzoeken, zich, waar hij een stelsel van anderen bestrijd, te stellen op het standpunt dier anderen, omdat alleen wanneer men elkander goed verstaat, een strijd mogelijk is, die tot resultaten kan voeren. Overeenkomsten nu gelden alleen tusschen partijen; derden kunnen daaruit niet dan bij uitzondering regten ontleenen. Wanneer de heer M. zich dus beroept op de belangen van het handelsverkeer, en aanvoert, dat het wilsdogma onmagtig is om het orderpapier en de verbindtenis aan toonder volledig te verklaren, dan antwoord ik, dat zulks ook van het wilsdogma niet verlangd wordt. Bij het orderpapier hebben wij eene verbindtenis uit schrift, waarbij de oorspronkelijke overeenkomst, en de wil der partijen, die deze aangegaan hebben, niet in aanmerking komt; en de verbindtenis aan toonder vormt ook een geheel eigenaardig regtsinstituut. In mijn meermalen genoemd preadvies heb ik gepoogd daarvan eene constructie te geven, die het met de gewone leer der overeenkomsten, naar het wilsdogma opgevat, in overeenstemming bragt. Mogt men deze verwerpen, dan kan men ook hier denken aan eene verbindtenis, uit schrift ontstaande; in allen gevalle is er geene reden om ter wille van deze geheel eigenaardige regtsinstituten het gewone begrip van overeenkomst te laten varen.

Eene andere opmerking, die ik reeds een paar malen maakte, maar die men mij vergunne hier te herhalen, omdat zij inderdaad alle schijnbaar gegronde grieven der nieuwe school zegevierend beantwoordt, is deze, dat, als wij spreken van den wil der partijen, er niet gedacht wordt aan datgene, wat onbemerkt in hun gemoed omgaat, maar aan den wil, die zich door woorden en daden openbaart. De regter kan alleen over objectieve feiten oordeelen; in de inwendige overleggingen des harten mag hij niet doordringen. Eerst dan als zij in het leven treden, als er woorden gesproken, of daden gedaan worden, die uit den wil voortspruiten, worden zij het voorwerp van de waarneming van derden. Dan kan men uit die woorden en daden tot het bestaan van dezen of genen wil besluiten; een wil, die alleen gedacht wordt, kan geene gevolgen voortbrengen.

Is dit eene concessie; en behoorde ik mij nu althans aan te sluiten bij hen, die niet in den wil, maar in de wilsverklaring het beslissend

moment vinden? Ik geloof het niet, en heb boven reeds opgegeven, waarom deze formulering mij onvolledig voorkomt. Alleen dan, wanneer de wil zich in ondubbelzinnige woorden geuit heeft, zou ik er geen bezwaar in zien, die verklaring als eenigen grondslag voor de overeenkomst aan te nemen, en alle verder onderzoek omtrent bedoelingen in strijd met den uitgedrukten wil af te snijden. Daarmede zou ik echter niet hebben uitgesproken, dat de overeenkomst niet op den wil berustte; maar eenvoudig, dat, waar eene ondubbelzinnige wilsverklaring bestaat, geen andere kenbron van den wil meer in aanmerking kan komen. Waar het te doen is, niet om den wil als psychologisch moment, maar om den wil, die naar buiten optreedt, is de wilsverklaring een afdoend bewijs, dat tegen alle andere ruimschoots opweegt; daar uit die andere in het gunstigste geval niet anders dan eene onuitgesproken afwijkende bedoeling zou kunnen worden afgeleid.

Deze methode om uit de omstandigheden den vermoedelijken wil van een persoon af te leiden is overigens in het regt niet vreemd; en ik meen als analogie te mogen wijzen op hetgeen geschiedt bij bezit. Bezit is het feitelijk houden of genieten eener zaak animo domini; en daar de animus evenmin met de handen te tasten, met de oogen te zien is als de wil om eene overeenkomst te sluiten, moet de regter zich ook daar vergenoegen met een vermoedelijken animus, uit de omstandigheden afgeleid. Men loopt dus wederom het gevaar, dat er strijd is tusschen de woorden en daden des bezitters, dat zijne woorden of daden van heden niet volkomen overeenstemmen met die van morgen of gisteren, maar leidt dan de beslissing af uit het geheel der omstandigheden, en hecht aan deze of gene uiting of handeling het meeste gewigt, naarmate zij beslissend schijnen voor de kennis van zijnen waren animus. Nimmer heeft men echter uit de omstandigheid, dat het wel mogelijk is, dat de bezitter, ofschoon zich gedragende als eigenaar, toch den onuitgesproken wil zou kunnen hebben van geen eigenaar te zijn, het geheele begrip van bezit bestreden: en evenmin behoeft men het begrip van overeenkomst te wijzigen of op te geven, omdat welligt deze of gene, zich voordoende alsof hij verbonden wil zijn, hierbij de heimelijke gedachte voegt, dat dit alles slechts comediespel is.

Houdt men dit onderscheid goed in het oog, dan zijn reeds de meeste bezwaren, welke de heer M. tegen het wilsdogma aanvoert,

opgelost: ik bedoel de gevallen van reservatio mentalis, scherts, demonstratio, simulatio. Wanneer ik beloof aan iemand eene som van ƒ 1000 te betalen, maar ik bedenk daarbij in mijnen geest, dat die woorden slechts dienen om mijne ware gedachte te verbergen, daar ik niet voornemens ben die belofte ooit na te komen; - wanneer ik voor de aardigheid op een voorwerp, dat ik niet noodig heb, of dat slechts ƒ 100 waard is, ƒ 1000 ga bieden; - wanneer ik als leeraar, om mijnen leerlingen het koopcontract duidelijk te maken, een gefingeerd contract opstel, en mij daarin tot het betalen van ƒ 1000 aan den zoogenaamden verkooper verbind; - wanneer ik met een ander, om zeker doel te bereiken, eene koopovereenkomst fingeer, en ik erken daarin, eenig voorwerp van hem gekocht te hebben voor ƒ 1000, niettegenstaande wij beiden weten, dat zulks onwaar is; - zal er dan eene geldige overeenkomst tot stand gebragt zijn? Mij dunkt, wanneer men maar niet zoekt naar allerlei onbekende bijbedoelingen, en zich houdt aan den wil der partijen, die door duidelijk te onderkennen teekenen in het licht getreden is, zal het niet moeijelijk zijn, in al die gevallen een voldoend antwoord te vinden. Waar slechts bij één persoon strijd was tusschen woorden en gedachte, houden wij ons aan de woorden, omdat bij eene ondubbelzinnige wilsverklaring alleen deze als kenbron van den wil kunnen dienen. Waar daarentegen beide partijen hebben zamengewerkt om eene verklaring te geven, die hunnen waren wil verbergt, is geene overeenkomst tot stand gekomen; omdat aan de toen gebezigde woorden noodwendig andere verklaringen hebben moeten voorafgaan, die de werkelijke bedoeling uitdrukten, en het geheel der omstandigheden ons dus het regt geeft om aan te nemen, dat zij het tusschen hen gesloten schijncontract in werkelijkheid niet gewild hebben. De leeraar zal in den regel weinig gevaar loepen, omdat de toelichting, waarvan zijne woorden vergezeld gingen, en de omstandigheden, waaronder ze gesproken werden, vermoedelijk zullen verbieden ze als ernstig gemeend te beschouwen. De grappenmaker zal daarentegen voorzigtig doen, zijne geestigheid in het vervolg op andere wijze te openbaren; omdat de omstandigheden, waaronder hij sprak, al zeer duidelijk zijne ware bedoeling zouden moeten openbaren, eer men zou mogen aannemen, dat de woorden in dit geval niet dienden om eenigen wil te kennen te geven. Zwarigheden bieden deze onderscheiden gevallen dus eigenlijk niet aan; de wer-

kelijke wil wordt afgeleid uit de omstandigheden, en in den regel zullen die wel van dien aard zijn, dat daarover geen ernstig verschil van gevoelen kan ontstaan.

Moeijelijker is het geval van dwaling, omdat daarbij geen strijd is tusschen wil en wilsverklaring, maar men werkelijk eenen wil voor zich heeft, die echter onder zoo eigenaardige omstandigheden gevormd is, dat men meermalen voor de vraag zal staan, of de in woorden gegeven toestemming wel van dien aard is, dat zij eenig gevolg kan teweeg brengen. Toch geloof ik, dat men zich ook hier niet behoeft te laten verleiden tot het opgeven van ons gewoon vereischte, en men na een volledig onderzoek der feiten de grenslijn zeer wel kan trekken.

Volgens de gewone leer maakt dwaling de overeenkomst nietig, wanneer zij plaats heeft omtrent de zelfstandigheid der zaak, welke het onderwerp der overeenkomst uitmaakt: dwaling omtrent bijkomende omstandigheden verhindert niet, dat de toestemming van waarde zou zijn. Mij dunkt, deze oplossing is volkomen juist, en voldoet aan alle eischen der practijk, indien men slechts bedenkt, dat het niet genoeg is, wanneer eene der partijen later beweert, of zelfs waarschijnlijk maakt, iets anders bedoeld te hebben dan hij gezegd heeft. Zulk een onderzoek naar geheime gedachten blijft uitgesloten; maar, wanneer uit de woorden en daden, die tijdens de onderhandeling gewisseld zijn, blijkt, dat partijen door eenig misverstand begrepen hebben overeen te stemmen, terwijl zij het werkelijk niet deden, dan is die dwaling duidelijk genoeg om hen niet aan hun vergissing te houden, maar de geheele overeenkomst als wegens gebrek aan wil nooit bestaan hebbende aan te merken.

De heer M. wijst daartegen op het voorbeeld van eenen impresario, die, eene zangeres willende engageren, bij vergissing eenen brief aan hare naamgenoot schrijft, en eerst bij hare aankomst, nadat zij dus kosten gemaakt heeft, de fout bemerkt. Volgens de gewone leer zou hij haar dan kunnen wegzenden met de enkele opmerking, dat hij haar niet had willen engageren; en een voordeel der nieuwe theorie acht hij daarin gelegen, dat zij hem volgens deze zou kunnen antwoorden, dat hij toch bij haar een gewettigd vertrouwen had opgewekt, en haar dus althans de geleden schade vergoeden moest. Mijne oplossing zou eene andere zijn. Indien hij, Adeline Patti willende aannemen, een brief schrijft aan Carlotta met haar

juisten naam en woonplaats, die niet anders bevat dan zijn voorstel, is de overeenkomst geldig tot stand gekomen; omdat zijn wil, zooals hij die in woorden en daden geopenbaard heeft, geuit was op het engageren van Carlotta, en heimelijke bedoelingen niet in aan merking kunnen komen. Maar schreef hij haar, dat hij haar had hooren zingen op een concert, waar niet zij maar hare zuster opgetreden was, en dat hetgeen hij daar van haar gehoord had de aanleiding was tot zijn aanbod, dan is er geene overeenkomst. Partijen mogen met de meeste goede trouw gemeend hebben, dat eene overeenstemming tusschen hen bestond; een juister onderzoek der feiten toont, dat dit het geval niet is.

Evenzoo in een ander geval, door den heer M. aan de Duitsche jurisprudentie ontleend, waar iemand, aangezocht, of hij borg wilde zijn, bij vergissing, daar hij zijn bril niet bij zich had en het stuk dus niet kon lezen, eene borgstelling had geteekend van 600 Thaler, in de meening dat zij slechts 600 Mark betrof. Volgens het Appellationsgericht te Kiel bestond hier geen andere wil dan voor het kleinste bedrag, en werd de schuldeischer dus het kind van de rekening, omdat een ander zijn bril vergeten had! Voor zoo ver ik als woordvoerder der gewone leer mag optreden, zou ik echter van de zaak veel meer willen weten, en daarbij de omstandigheid van den vergeten bril gerust ter zijde laten. Is er niets meer bekend, dan dat de schuldenaar een stuk geteekend heeft van 600 Thaler, dan is hij ook voor dat bedrag verbonden, omdat zijne woorden en daden geen anderen wil openbaren. Maar was er tusschen partijen te voren sprake van 600 Mark, en is daarop door eene bloote schrijffout het bedrag in de schuldbekentenis te hoog gesteld, dan behoeft de schuldenaar daarvan niet het slagtoffer te zijn, en gaat de overeenkomst, zooals die uit het geheele zamenstel van feiten blijkt, niet verder dan het door beide partijen gewild bedrag.

Naauw verwant aan het geval, dat de toestemming door dwaling is gegeven, is dat, waarin zij door geweld is afgeperst. Paulus zeide daarvan: quamvis si liberum esset noluissem, tamen coactus volui; en sedert von Savigny nemen de Romanisten algemeen aan, dat de afgedwongen wilsverklaring op zich zelve geldig is, maar de Staat regtsmiddelen tot vernietiging behoort te geven. Anderen denken er echter anders over; en wij Nederlanders rekenen daaronder in de eerste plaats onzen wetgever, die op het voetspoor van den Code

Napoléon leert, dat geweld, gepleegd tegen dengenen, die eene verbindtenis heeft aangegaan, grond oplevert tot nietigheid der overeenkomst. Wie van beiden gelijk heeft, zal ik thans niet onderzoeken, omdat uit het bestaande verschil althans zooveel blijkt, dat voor beide opvattingen binnen de grenzen van het wilsdogma plaats is. De heer M., die aan de oplossing van onzen wetgever de voorkeur zou geven, behoeft daarvoor geene nieuwe theorie omtrent het tot stand komen der overeenkomsten te verdedigen; de gewone leer is, althans in ons vaderland, op dit punt aan zijne zijde.

In de laatste plaats komt in aanmerking het geval, dat beide partijen niet direct en mondeling de onderhandelingen hebben kunnen voeren, maar of per brief of door een gemagtigde hebben gehandeld, zoodat eene bepaalde uitwisseling van den consensus, die in gewone gevallen vele moeijelijkheden afsnijdt, geene plaats heeft gehad. Volgens de oude leer, zooals die door hare bestrijders wordt voorgesteld, zou men hier de overeenkomst als tot stand gekomen moeten aanmerken, op het oogenblik dat de beide partijen te zamen eene zekere uitkomst gewild hebben. Bij de briefwisseling geschiedt dit reeds, zoodra de wederpartij het plan vormt om het aanbod aan te nemen, bij de onderhandeling door derden daarentegen eerst, zoodra hij kennis draagt van de handeling van zijnen vertegenwoordiger, en die goedkeurt. Daar het verkeer echter andere eischen stelt en in het eerste geval vordert, dat de aanneming door eene uitdrukkelijke verklaring blijke, in het tweede, dat hij ook zonder eigen wil onder zekere omstandigheden de handelingen van zijn vertegenwoordiger onbepaald goedkeure, is ook hier de gewone leer veroordeeld.

Mijn antwoord is weer hetzelfde: dat dit alles alleen dan waar is, indien men denkt aan een wil, die onuitgesproken in het gemoed der betrokken partij kan gevormd worden, maar onjuist, indien men op het oog heeft den uitgesproken wil, die zich door woorden en daden openbaart, en door derden kan worden waargenomen. Dan kan men nog wel strijden over de vraag, op welke wijze dit behoort te geschieden, maar vervalt men niet in de ongerijmdheden, die de tegenstanders ons in den mond leggen. Is het voldoende, dat de brief van aanneming geschreven en verzonden zij, of moet hij bij den schrijver van het aanbod zijn aangekomen? Dit kan voor het oogenblik in het midden blijven; omdat wij, hoe het antwoord ook luide, ons houden aan den regel, dat de overeen-

komst volgt uit den overeenstemmenden wil der partijen, zooals zij dien uitdrukkelijk geopenbaard hebben. Zijn er omstandigheden, waarin de zekerheid van het verkeer vordert, dat men gebonden is door elke daad van zijnen vertegenwoordiger, of kan men hem altijd voorzien van eene beperkte volmagt, die ons alleen verbindt, voor zooverre hij binnen de grenzen daarvan gehandeld heeft? Ook dit is voor ons onderwerp onverschillig; mits men slechts vasthoude aan het denkbeeld, dat hij, die op eene door het regt erkende wijze eenen vertegenwoordiger aanstelt, op dat oogenblik tevens zijnen wil verklaart voor alle door dien vertegenwoordiger wettiglijk verrigte daden. Niet dus omdat hij door het schrijven van een brief of het aanstellen van eenen vertegenwoordiger een zeker vertrouwen wekt, maar omdat dit handelingen zijn, waardoor hij zijnen wil openbaart, is hij verbonden; ook onder afwezigen berust de overeenkomst, zij het in gewijzigden vorm, op den wil.

Ik meen hiermede te kunnen eindigen, en heb welligt in een tijdschrift, dat niet uitsluitend voor vakgenooten bestemd is, reeds te veel ruimte ingenomen. Dat naar mijne meening het gewone wilsdogma ook na de brochure van den heer M. niet behoeft opgegeven te worden, zal ik wel niet meer uitdrukkelijk behoeven te verzekeren. Toch doet het mij leed, dat mijne aankondiging onwillekeurig den vorm eener bestrijding heeft aangenomen, omdat ik zijne heldere en in aangenamen stijl geschreven beschouwing met genoegen heb leeren kennen, en hare lezing aan anderen gaarne aanbeveel. Zijn er dus, zooals hij beweert, nog regtsgeleerden, die van het bestaan zelfs van ons geschilpunt onkundig zijn, zoo raad ik hun, hun verzuim te herslellen, en daartoe in de eerste plaats kennis te nemen van de bezwaren tegen de gewone leer, in dit geschrift ontwikkeld. En de overigen (naar ik hoop, de groote meerderheid) mogen op dezelfde wijze gebragt worden tot hernieuwde overweging eener controverse, die, door de gevolgen, welke zij voor de geheele beoefening onzer wetenschap kan hebbeu, tot de belangrijkste behoort, welke thans op het gebied van het civielregt de gemoederen verdeelt.

Juli 1880.

P.R. FEITH.

***Jacob Eigeman, Predikant te Dordrecht, Jan Calvin. Zijn leven, lotgevallen en dood. Naar de beste bronnen beschreven. Leiden, A.W. Sijthoff*. 1881. 124 *bladzijden*.**

Indien dit boekje Prof. Rauwenhoff of andere zielen, die geene kritiek van de overlevering kunnen velen, stichten kan, zal het mij lief zijn. Of het daartoe in staat is, durf ik niet beslissen. Maar ik gevoel mij genoopt hier mede te deelen, dat het bericht op den titel: ‘naar de beste bronnen beschreven’, geen andere waarde heeft dan deze, dat het 's heeren Eigeman's onbekendheid met de beste bronnen bewijst. Want ik mag niet aannemen, dat hij ze kent. Dan toch zou hij opzettelijk onwaarheid hebben gesproken. De schrijver heeft eenvoudig een of meer verouderde werken over Kalvijn geëxcerpeerd en daardoor medegewerkt om over dezen hervormer de onjuiste voorstellingen te bestendigen en te verspreiden, die reeds al te lang omtrent hem gangbaar zijn geweest.

Het is inmiddels geen verblijdend verschijnsel, dat een predikant der hervormde kerk aangaande Kalvijn in deze onkunde verkeert en daaraan een zelfvertrouwen paart, dat hem tot het afleggen van ongegronde verklaringen in staat stelt.

Men verandere den titel in: *Jan Calvijn, naar onvoldoende bronnen beschreven*, en men zal de juiste kenschetsing van dit boekje voor zich hebben.

Maart.

A. PIERSON.

Hermannus Moded.

Het leven van Hermannus Moded, een der eerste Calvinistische predikers in ons vaderland, door Dr. G.J. Brutel de la Rivière. Haarlem, de Erven F. Bohn, 1879.

De geschiedenis onzer Nederlandsch Hervormde Kerk is in de laatste jaren met bijzonderen ijver beoefend. Van allerlei zijden heeft men licht laten vallen op haar verleden. Onuitgegeven bescheiden zijn te voorschijn gebracht en hebben nieuwe onderzoekingen in het leven geroepen. Het kan misschien den moed aanvuren van hen, die met alle macht den uiteenvallenden pijlbundel trachten samen te snoeren; terwijl zij, die meenen dat het Protestantisme voortaan slechts in kleine, afgesloten kringen, of vrij van elken kerkvorm, tot volledige ontwikkeling kan komen, er daarentegen de bouwstoffen voor den aanstaanden lijkredenaar dier kerk in zullen zien. Trouwens geen overwegingen aan het heden ontleend, zullen noodig zijn om aan deze onderzoekingen belangstelling te verzekeren. Welk Nederlander, hij sta in of buiten de Kerk, hij zij haar vijandig, of, als Westerbaen, naar Vondels verwijt, hij ‘late haar waar zij is,’ kan voor hare lotgevallen onverschillig zijn. Bron der heiligste gewaarwordingen van millioenen Nederlanders, is de macht van haren invloed op de maatschappij onberekenbaar geweest. Met den staat ontstaan, deelgenoot van zijn strijd, lijden en zegepraal, sterk door het bewustzijn dat voor haar allereerst die strijd gestreden werd, is haar optreden gedurende de eerste jaren der republiek zoo stout, dat zij schier meer dan de staat zelf, de aandacht van den geschiedschrijver trekt. Na 1619 valt dit overwegend belang weg. Hoe nauw ook met den staat vereenigd, gaat de stroom der staatkundige gebeurtenissen langs haar heen zonder haar te schokken. Aan de stelling die

zij na de gebeurtenissen van 1618 en 1619 had ingenomen, waagde geen der twee staatkundige partijen te raken. De partij aan wie zij die stelling dankte, had den triomf van een kerkelijk leerstelsel doorgedreven, maar zich wel gewacht voor de geheele verwezenlijking der kerkrechtelijke denkbeelden, die door de belijders van dat leerstelsel waren verkondigd. Zoodoende was het voor de tegenpartij, toen zij later op het kussen kwam, niet moeielijk om in een toestand te berusten, die, wat de verhouding van kerk en staat aanging, niet zoo ver verwijderd was van wat zij zelve begeerd had. En bij haar bestond geen de minste opgewektheid meer, om over de leerstellige uitspraak, te Dordrecht gevallen, na te pleiten. Dit had de ondervinding in elk geval geleerd, dat het zich steken in godgeleerde twisten slechts strekte om de hartstochten der groote menigte in beweging te brengen, een gevaarlijk spel voor elke staatkundige partij, en voor haar, in de gegeven omstandigheden, niet het minst. De beide partijen kwamen er op die wijze toe, om ten slotte tegenover de kerk bijna dezelfde lijn te trekken. Zij handhaafden het geloof der Gomaristen en volgden de staatkunde der Arminianen. De algemeene Vergadering van 1651 boog het hoofd voor de Synode van Dordrecht en Willem III weigerde standvastig om voor de Voetianen te doen, wat Maurits voor de Gomaristen had gedaan.

Wie de geschiedenis der Remonstrantsche beroeringen met aandacht gevolgd heeft, moet zich de vraag wel eens gesteld hebben, wat het lot der kerk zou zijn geweest, zoo de Arminianen hadden gezegevierd. Zouden zij zich vergenoegd hebben met een uitbreiding van de macht der gewestelijke overheid in kerkelijke zaken, of zouden zij aan de inrichting der kerk zelve de hand hebben geslagen? Met Oldenbarnevelt's[1] afkeer voor elke volksregeering bezield, met hem van oordeel, ‘dat het beter is verheerd dan verknecht te zijn’, konden zij, aristocraten van top tot teen, voor een democratische kerkregeering, waarin

1 Verhooren van Johan van Oldenbarnevelt, blz. 10, hebbende altijd gehouden, gelijk hij nog houdt, het alderbeswaerlikste, schadelikste en ruineuste dat den staat van den landen ofte steeden mag overkomen, dat 't gemeene volk de overheiden de wetten willen geeven, alsoo 'tzelve den eenen dag in 't een begonst, daarna in anderen gevolgt ende in 't einde de ruine ende onderganck veroorzaakt; hebbende over meer als vijftig jaaren geleert, dat beter is verheert als verknegt te zijn, gebruyckende de heeren altijd eenige discretie, maar de knegten geen.

predikanten uit het volk gesproten en bij voorkeur met het volk verkeerend zich oppermachtig deden gelden, weinig ingenomenheid gevoelen. Daarenboven zou het der wereldlijke overheid op den duur moeielijk zijn gevallen, de leervrijheid, die zij voor het behoud van de eenheid der kerk noodig achtte, te handhaven, zoo niet in de kerk zelve aan de weinig talrijke belijders der ruimere begrippen een overwicht werd gegeven, dat hen in staat stelde de overgroote meerderheid van predikanten en leeken in bedwang te houden. Het kan dan ook moeielijk anders of bij de Remonstranten moet de wensch om den aristocratischen regeeringsvorm, dien zij in den staat voorstonden, ook in de kerk over te brengen, wel op den bodem van het hart hebben gelegen. Aan bewijzen hiervoor ontbreekt het ook niet. Dat Hugo de Groot, althans in zijn laatsten tijd, een voorstander was van het bisschoppelijk stelsel, is bekend. Hij schijnt zelfs niet vreemd te zijn geweest aan het denkbeeld, dat de Remonstranten, nadat zij een zelfstandig genootschap hadden gevormd, zich aan de Engelsche Kerk zouden aansluiten. En dat reeds vóór 1618 geruchten van dergelijke ingrijpende veranderingen in de kerk in omloop waren, bleek uit de beschuldiging tegen den remonstrantschen predikant Taurinus ingebracht, dat hij, in een onbewaakt oogenblik, van zijne begeerte om bisschop van Utrecht te worden had doen blijken. Van de zijde der Remonstranten was in elk geval het verlangen naar een bisschoppelijke kerkinrichting beter te verklaren dan van hunne tegenpartij. Indien het waar is, wat George Carleton, bisschop van Landaf, die aan het hoofd der Engelsche godgeleerden de Synode van Dordrecht bijwoonde, verhaalt aangaande het heimelijk verlangen der leden dier vergadering om de bisschoppelijke waardigheid ook in de Nederlandsche kerk in te voeren; en indien men, op getuigenis van een ander Engelschman, mag aannemen dat Bogerman ten opzichte dezer zaak het voorrecht der Engelsche kerk benijdde, dan blijkt daaruit alleen, dat de leden der Synode tegenover den Engelschen kerkvoogd niet die stoutmoedigheid hadden, die zij tegenover de Remonstranten ten toon spreidden, en dat Bogerman's eerzucht misschien voor een oogenblik met zijn beginselen in strijd is gekomen. Voor de zuivere Calvinisten, die dan ook in hunne geloofsbelijdenis het beginsel van de gelijkheid aller leeraren opnamen, kon alleen een democratische, nimmer de aristocratische episcopale kerkvorm aannemelijk zijn.

Evenwel, al ware hun nederlaag even volkomen geweest, als hun overwinning was, het veranderen van den bestaanden kerkvorm zou - geloof ik - de macht hunner tegenstanders te boven zijn gegaan. De strijd van 1618 was de strijd van een kleinen kring van aanzienlijken en geleerden tegen de groote meerderheid der natie. Zelden heeft een staatkundige partij over meer talenten kunnen beschikken dan er onder de Remonstrantsche staatslieden en godgeleerden gevonden werden. Het was een uitnemende staf, maar het leger ontbrak geheel. Indien de burgerij in de gelegenheid ware gesteld om over de zaak der Remonstranten te beslissen, de veroordeeling zou waarschijnlijk met groote meerderheid zijn uitgesproken. Zelfs indien een samenloop van gunstige omstandigheden hun de zegepraal had verschaft, en zij de leerstellige vrijheid die zij wenschten, voor de kerk hadden kunnen verkrijgen, dan nog zou het aan het staatsgezag wel niet mogelijk zijn geweest aan de kerk een andere inrichting op te dringen.

Er is in onze geschiedenis misschien slechts één tijdstip geweest waarop iets dergelijks aan de regeering mogelijk ware geweest. Het waren de eerste jaren na 1813. De partijschappen in de kerk sluimerden, de aandacht der natie was op alles behalve op kerkelijke zaken gevestigd. Koning Willem I was dan ook een te goed regent om dat oogenblik geheel ongebruikt te laten voorbijgaan. Zonder algemeene synode, met behulp eener in het geheim benoemde commissie, deed de regeering van 1816 wat nog nimmer een regeering vóór haar gewaagd had te doen. Zij regelde zelfstandig de zaken der kerk, en de kerk zag zich gedwongen, hoewel niet geheel zonder verzet, in die regeling te berusten.

Hoe men over de wettigheid of rechtmatigheid van die regeling oordeele, aan haar heeft de kerk ongetwijfeld het behoud harer uitwendige eenheid, voor zoover dat mogelijk was, te danken gehad. Want een kerkgenootschap, dat zijne lidmaten met honderd-duizenden telt, en niet, als de Roomsch Katholieke kerk, een geestelijk opperhoofd huldigt, kan zonder invloed van het staatsgezag op den duur bezwaarlijk bijeenblijven. De gedragslijn van den staat tegenover een kerkgenootschap zal in den regel deze zijn, dat hij de onzijdige macht is, die den zwakke tegen den sterke, de minderheid tegen de meerderheid, in bescherming neemt, en op die wijze het samenblijven van voorstanders van uiteenloopende denkbeelden mogelijk maakt. Bij ons is dit, op

enkele uitzonderingen na, de handelwijze van de wereldlijke overheid tegenover de Hervormde Kerk geweest. Onze staatslieden hebben onder de Republiek, zooveel het in hunne macht was, de onrechtzinnigheid door de vingers gezien; zij zijn op tallooze klachten doof gebleven. Zij hebben er dan ook van den kansel en in de kerkekamer niet weinig verwijten over moeten hooren; alle koningen van Israël en Juda, die den afgodendienst toelieten, zijn hun als afschrikwekkende voorbeelden voorgehouden. Men kan ook eigenlijk niet zeggen dat de beide groote scheuringen in de Nederlandsch Hervormde Kerk tot stand zijn gekomen door den wil van de wereldlijke macht. De uitzetting der Remonstranten was een daad van de kerk. Dat de staatslieden, die toen aan het roer zaten, haar onder den drang der omstandigheden de vrije hand moesten laten, was een onvermijdelijk gevolg van den staatkundigen strijd dien zij hadden aangevangen, een gevolg dat door de meesten hunner, Prins Maurits niet het minst, ten zeerste betreurd werd. De regeering van 1834 was ongetwijfeld vrijer. Zij had de macht gehad om de afscheiding te verhinderen. Toch is ook toen de eerste aandrang van de kerk zelve uitgegaan. Het was de kerk, die de regeering aanzette tot de bekende vervolgingen. Ware de kerk destijds geheel zelfstandig geweest, de afscheiding zou wellicht nog grootere verhoudingen hebben aangenomen en misschien tot een volkomen splitsing hebben geleid.

Eerst toen heeft, na meer dan twee eeuwen, de partij die te Dordrecht ten onder was gebracht, wedervergelding uitgeoefend. De volgelingen van Hugo de Groot hebben op hunne beurt die van Bogerman buiten de deur der kerk gezet. Toen, als in 1619, bleek het Calvinistische, het zuiver gereformeerde element, onvatbaar om zich op te lossen of met andere elementen samen te smelten. De eigenaardigheden, die het in den loop der geschiedenis getoond had te bezitten, waren noch verloren gegaan noch afgesleten. Het was gebleven als altijd, heerschzuchtig in de kerk, democratisch in den staat, onverdraagzaam in de maatschappij. Trouwens het zijn eigenschappen, die het Calvinisme, zoo lang het zich zelf getrouw zal blijven, niet kan verloochenen. Zij volgen uit de toepassing van een leerstelsel, waarvan de belijders voor geen consequentie plegen terug te deinzen. Er zijn beken, wier water een zoo sterk sprekende kleur heeft, dat het die blijft behouden, ook na de vereeniging met andere stroomen. Zoo blijft ook in den ganschen loop onzer geschie-

denis het Calvinisme zijne eigenaardige tint behouden. Waar wij haar uitgewischt en verdwenen achtten, komt zij plotseling weer boven. Merkwaardig verschijnsel voor den geschiedschrijver; geen wonder dat voor hem de oorsprong en het ontstaan van het Calvinisme in ons vaderland een der merkwaardigste gebeurtenissen blijft.

Waarom is de hervorming in Nederland een calvinistische geweest? De Heer Brutel de la Rivière stelt die vraag in den aanhef van zijn boek. Zij is niet nieuw en reeds in velerlei zin beantwoord. In hoofdzaak ben ik het met de beantwoording van den schrijver eens. Dat een nuchter volk als het onze, helder van hoofd en zonder veel dichterlijke verbeelding, zich door het Calvinisme, den meest geestelijken vorm waarin zich de hervorming vertoonde, aangetrokken voelde, is verklaarbaar, maar ook de invloed der omstandigheden waaronder de hervorming hier te lande tot stand kwam, mag hier niet vergeten worden.

Van den aanvang af openbaarden zich in de hervormingsbeweging hier te lande twee richtingen. De eerste, aristocratisch en behoudend, ontleent zijn oorsprong aan Erasmus; de tweede, democratisch en revolutionair, aan Calvyn. Het lag in den aard der zaak, dat, toen het tot een gemeenschappelijk verzet kwam tegen de Katholieke kerk en overheid, de laatste, de strijdhaftigste en onverzoenlijkste, aan de spits kwam en de overhand behield.

Weinig menschen hebben op de begrippen van tijdgenooten en nakomelingen grooter invloed gehad, dan de beroemde Rotterdammer, die, volgens een tijdgenoot, door zijn omgang en zijne gesprekken de menschen op aarde reeds zalig kon maken. Gedurende zijn leven het orakel der wetenschappelijke wereld, bleef het hem na zijnen dood niet aan volgelingen ontbreken. In Nederland is hij lang - met den grooten vereerder zijner schriften en denkbeelden, Hugo de Groot - de schutspatroon der kerkelijke vrijzinnigheid geweest. Zijn naam bleef een strijdleus, ook nadat de onmiddellijke invloed zijner denkbeelden had uitgewerkt. De rechtzinnige Gereformeerden, die gedurende de zeventiende eeuw niet ophielden met tegen de Rotterdamsche regeering aan te gaan, onder wier bescherming zijn standbeeld zich verhief, zullen in den regel van zijne geschriften niet veel meer hebben geweten, dan de Spaansche soldaten die in 1572 uit katholieken geloofsijver dat standbeeld vernield hadden.

Onder de geleerden en aanzienlijken, onderde hoogere standen in het algemeen, brachten de schriften van Erasmus het geloof aan de onfeilbaarheid der kerk aan het wankelen, zonder daarom de behoefte aan een nieuwen godsdienstvorm te doen ontwaken. De lichtzinnige mocht in zijn hart gaan spotten met kerk en geestelijkheid, en uit het verschil van meeningen rondom hem slechts de slotsom trekken, dat de volstrekte waarheid in godsdienstige vraagstukken op aarde voor niemand te vinden is; de gemoedelijke, waar het geloof aan de kerkleer hem van lieverlede begaf, zich vastklemmen aan de reine zedeleer en de hoofdwaarheden van het Christendom, voor beide stond het vast, dat een volslagen omverwerping van de kerk uit een godsdienstig oogpunt onnoodig, uit een maatschappelijk gevaarlijk was. Waar ontkenning en twijfel bij hen bovendreven, voelden zij, juist door het onbestemde hunner godsdienstige overtuigingen, geen behoefte om tegenover een kerk, wier leerstellingen hun voor een goed deel verouderd schenen, wier plechtigheden hun zinledig dunkten, een andere kerk met andere leerstellingen en andere plechtigheden te stellen. Daarbij kwam zich de invloed voegen der groote gebeurtenissen die zij beleefden. Zonen der klassieke herleving, hadden ook zij den nieuwen dageraad, die in Italië voor de kunst was aangebroken, met geestdrift begroet; hoe konden zij zich dan aangetrokken voelen door een sekte die onder de leus: ‘weg met allen beeldendienst!’ de kunst minachtte en de kerken juist van datgene wilde berooven wat er hen nog het meeste aantrok. Beoefenaars der wetenschappen, moest het hen met tegenzin tegen het nieuwe geloof vervullen, toen zij zagen hoe door vele hervormde ijveraars de geleerdheid geminacht werd. Mannen van macht, aanzien en rijkdom, kon het niet anders, of de zedelijke achteruitgang der lagere standen, onvermijdelijk gevolg der verspreiding eener leer, die door een onontwikkelde menigte averechts opgevat, tot de verwerping van alle goede werken scheen te leiden, en de hartstochtelijke opgewondenheid tegen kerk en geestelijken, die zich bij die gistende menigte in de schromelijkste losbandigheid uitte, moesten bij hen de zorgwekkende vraag doen oprijzen, wat er van het volk moest worden wanneer de kerkelijke band wegviel? en hen de nadere ontbinding der kerk als de voorbode van de ontbinding der gansche maatschappij doen duchten.

Zoo bleven zij, bezorgd en teleurgesteld, te midden der beweging van hunnen tijd besluiteloos staan. Een halve eeuw

was bijna voorbijgegaan, sinds Filips van Bourgondie en Gerard Geldenhauer aan de groene oevers der Lek op het kasteel te Wijk bij Duurstede elkander hunne gedachten over een zuivering der kerk hadden toevertrouwd, maar alles wat de tijden sinds gebaard hadden, had slechts gestrekt om de verwezenlijking der droombeelden van den Nijmeegschen geleerde en den Utrechtschen bisschop te verschuiven en te verijdelen. Het Erasmiaansche standpunt was onhoudbaar geworden. Het mocht vastgehouden worden door enkele onafhankelijke geesten, wier vastheid van overtuiging bestand bleef tegen den uitwendigen drang der gebeurtenissen en tegen de inwendige aanvechtingen van staatkundige eerzucht, voor de groote meerderheid bleef niets over, dan òf alle droomen van vrijheid te vergeten in de armen der moederkerk, die thans voor geen ketterij meer toegankelijk was, òf, zij het dan ook schoorvoetend, zich aan de beweging aan te sluiten. Toen in Nederland de hervormde kerk zich van lieverlede een geregelde en vaste stelling verwierf en er, althans voor de maatschappelijke orde, van de zijde der nieuwe sekte geen gevaar meer bestond, gingen de meeste Erasmianen tot haar over. Zij vormden daar tegenover de Calvinistische meerderheid de kern van het zich meer en meer ontwikkelend Arminianisme.

Eéne merkwaardige poging tot zelfstandig optreden der Erasmiaansche hervormingsgezinden kan de geschiedschrijver evenwel onmogelijk onopgemerkt voorbijgaan. De prediking van Huybert Duifhuis te Utrecht behoort tot de belangwekkendste verschijnselen uit de geschiedenis der Nederlandsche hervorming. Maar alleen de persoonlijke hoedanigheden van den stichter der Jacobsgemeente waren in staat aan de godsdienstige beweging tijdelijk een eigenaardige richting te geven. Na Duifhuis' dood ging zijne gemeente langzamerhand te niet. De Utrechtsche aanzienlijken mochten hem de hand boven het hoofd houden waar hij, in het kerkelijk koorkleed, in de nog van geen beelden beroofde Jacobi-Kerk, een Christelijke zedekunde boven leerstellig verschil verkondigde; Willem van Oranje mocht, toen hij in Utrecht onder het gehoor van Duifhuis was geweest, betuigen nooit beter predikatie gehoord te hebben, ouder de groote menigte maakte de Jacobsgemeente op den duur geen opgang.

Want het volk dat de brandstapels had zien rooken, dat de angstkreten der gemartelde slachtoffers gehoord had, dat hunne

laatste woorden met tranen in de oogen had opgevangen, kon geen vrede hebben met de onbestemde, verzoenende richting van Duifhuis en de zijnen. Toen dat volk eenmaal de schellen van de oogen waren gevallen, kon niets het meer met het oude geloof verzoenen. De kerk, aan welke het den rug had toegedraaid, werd in zijne oogen een poel van ongerechtigheid; de geestelijken die zijn vertrouwen verbeurd hadden, werden erger dan dieven en moordenaars. De mis werd een verfoeielijke afgoderij, de biecht en de aflaat gruwelijke uitvindsels van menschelijke schraapzucht en geldgierigheid. Met de eenzijdigheid, aan elke hartstochtelijke volksbeweging eigen, werd de kerk onherroepelijk veroordeeld. Zij moest vernietigd en tot den grond toe gesloopt worden. Geen pogingen om haar door verbetering te behouden konden genade vinden in het oog der menigte. Geen overwegingen aan het maatschappelijk belang ontleend hadden vat op haar. Men mocht niet meer heulen met Baäl, niet langer hunkeren naar de vleeschpotten van het verlaten Egypte. Liever de dorste zandwoestijn, dan te blijven in het huis der dienstbaarheid. Welhaast klonken langs straten en wegen de bitterste spotliederen tegen kerk en geestelijkheid, straks koelde zich de woede van het volk aan de levenlooze zinnebeelden van den Roomschen eeredienst, en toen zoodoende de kloof onoverkomelijk was geworden, schroomde het niet de tergende leus in zijn vanen te schrijven: Liever Turksch dan Paapsch.

En toen dat volk eindelijk in openlijk verzet was gekomen, en in vertwijfeling naar het zwaard had gegrepen; toen het, onophoudelijk benard en vervolgd door een overmachtigen vijand, in voortdurenden angst voor lijf en goed, schier geen plek meer kon vinden om het hoofd ter ruste te leggen, toen eerst openbaarden zich voor zijn gemoed de leerstellingen van den Geneefschen hervormer in al hunne aangrijpende kracht. De overtuiging, een werktuig te zijn in Gods hand, een voorwerp van Zijne bijzondere genade, dat, hoe ook vertrapt en mishandeld hier beneden, was uitverkoren tot een eeuwige zaligheid hiernamaals, deed het hart rustig kloppen te midden van het fluiten der kogels. Zij hield den moed staande der strijders achter de fel bestookte wallen, al ontviel ook de snaphaan aan den door honger en gebrek verslapten arm. Zij gaf kalme berusting na elken tegenspoed, zij deed na de overwinning het lied aanheffen:

Mensch, dees saeck toch niet toe en schrijft
Den mensch, want 't waer geloghen:
Want 't is God, die dezelve drijft,
Al heeft hij 't langh vertoghen;
Sulks was wel onser zonden schult,
En zijn tijd was noch niet vervult,
Meer is in zijn vermoghen.

Wat de Fransche en Vlaamsche Calvinistische predikanten, die zelven bijna zonder uitzondering mannen uit het volk waren, in hunne vurige predikaties verkondigd hadden, had onder den overweldigenden drang der omstandigheden onuitroeibare wortels in het gemoed der groote menigte geschoten. De groote meerderheid der Geuzen, na eerst vóór alles anti-Roomsch te zijn geweest, was Calvinistisch geworden eer dat zij het zelve wist.

En waarlijk niet zonder rechtmatigen trots kon zij wijzen op wat dat geloof gewrocht had. Gepredikt en beleden door onaanzienlijken en geringen, was het de zuurdeesem geworden die de geheele maatschappij had doortrokken. Het had den moed gehad om de ongelijke worsteling te beginnen, het schreef zich de eer der zegepraal met fierheid toe. Of liever het verkondigde dat Hooger tusschenkomst zijn streven zichtbaar bekroond had. God had, als in de dagen van het Oude Verbond, Zijn uitverkoren volk niet verlaten. De Gideonsbende had den machtigsten vorst der Christenheid verslagen; het handjevol koren, dat ruischte op het gebergte, was geworden als de eeders van den Libanon.

Geen wonder dat ouder den breedgeranden hoed van den Calvinistischen prediker de oogen van blijdschap en trots glinsterden; dat zijn boezem onder de plooien van den zwarten mantel zich fier verhief, als hij - de hagepreeker van weleer - van den kansel der met geweld bemachtigde hoofdkerken den hemel dankte voor den behaalden triomf. Van overwonnene was hij overwinnaar geworden; van verdrukte, meester. Hartstochtelijk strijdhaftig, ongezind tot plooien en schikken, eischte hij nu ook de toepassing van zijn beginsel, overal en tegen iedereen. Na de zege over den vijand wilde hij ook oppermachtig zijn in het eigen land. Allereerst in de kerk, daarna in den staat. Als de oude Godspraak over Ismael waren aller handen tegen hem geweest; voortaan zou zijn hand tegen allen zijn.

Evenmin als Calvijn een beminnelijke en vriendelijke figuur is, evenmin, zegt de Heer Brutel de la Rivière, waren het de

Nederlandsche Calvinisten. Zachtmoedige karakters zoekt men bij hen te vergeefs. Wie zal er zich over verwonderen? Wie kan van hem, die zich bewust is het uitverkoren voorwerp van Gods bijzondere genade te zijn, verwachten dat hij voor zijne van dien zegen verstoken medemenschen iets meer dan medelijden gevoelt? De Calvinist kon in den Lutheraan, den Doopsgezinde of Katholiek onmogelijk een broeder zien; hij voelde zich, al was het geheel buiten eigen toedoen, te veel boven hen bevoorrecht. Wat bij eene oppervlakkige beschouwing evenwel verwondering wekt, is niet de hooghartige onverdraagzaamheid van het Calvinisme, maar zijn zucht om te heerschen over de gemoederen, om staat en maatschappij uitsluitend onder zijnen invloed te brengen. Veeleer zou men zich de Calvinisten hebben gedacht als een gemeente van uitverkorenen, die, waar zij 's menschen volslagen onmacht tot uitgangspunt van haar geloof maakte, zich ten eenenmale had afgezonderd van een maatschappij, wier tijdelijke belangen haar onverschillig moesten zijn, wier eeuwige belangen geheel aan Hooger beschikking moesten worden overgelaten. Dat het Calvinisme dien weg niet opging, behoeft niet daaruit verklaard te worden, dat het in de praktijk van het werkzame leven de toepassing zijner leerstellingen vergat, maar hing samen met een wereldbeschouwing die, in plaats van met het Calvinistisch geloof in strijd te zijn, er integendeel op steunde.

Het was een wereldbeschouwing - men vergete het niet - niet van aanzienlijken en geleerden, die de maatschappij in haar ganschen omvang hadden gadegeslagen, maar van mannen uit het volk, mannen wier wetenschappelijke kennis zich tot de godgeleerdheid bepaalde, wier levenservaring uit den omgang met geloofsgenooten geput was. Die kring van geloovigen, die gemeente van uitverkorenen, was in hun oog het middenpunt der maatschappij. De hoogste scheidsmuur, die de menschheid op aarde vaneen scheidde, was de door Gods genade opgetrokkene, die de door Hem uitverkorenen afzonderde van de aan het verderf overgelaten maatschappij. Bij die afscheiding tusschen de onderdanen van het rijk Gods en de onderdanen van het rijk des Satans waren alle maatschappelijke en menschelijke afscheidingen onbeteekenend. De Calvinist zag in den medemensch òf zijn gelijke, als hij zelf voorwerp van Gods bijzondere genade, òf een verworpen schepsel dat ver beneden hem stond. Een overheid, die alleen op grond

van haar wettig bestaan aan een goddelijke roeping tot regeeren, het recht op onvoorwaardelijke gehoorzaamheid meende te ontleenen; een staatsgezag dat, als het hoogste gezag in de maatschappij, ook de kerk als het belangrijkste onderdeel van den staatszorg beheerde en regelde, konden in die beschouwing geen plaats vinden. Een overheid bestond slechts om de onderdanen te beletten, Gods bevelen, zooals de Calvinistische gemeente die opvatte, te overtreden, en om de waarheid door die gemeente gehuldigd tegen alle dwaling en afval te handhaven. Geen Luthersche, Doopsgezinde of Katholieke prediking kon, in het oog van den Calvinist, ooit of immer Gods vrijmachtige werking op de menschheid belemmeren. Maar het feit, dat op die wijze, schoon dan ook geheel vruchteloos, door den mensch een poging werd gewaagd, om aan die werking iets in den weg te leggen, was een zondig bestaan, dat als godslastering behoorde gestraft te worden. Wat de vrome koningen van Israel tegen de afgodendienaars hadden gedaan, eischten de Calvinisten als een dure plicht van de geloovige overheid. En een andere overheid dan een geloovige kon de Calvinist zich moeielijk voorstellen; hij zag wel dergelijke overheden om zich heen in andere staten, maar hij kon zich zelf tegenover hen nimmer als onderdaan, maar alleen als bestrijder denken. Toen in 1600 door Bogerman een vervolging tegen de Doopsgezinden werd op touw gezet, en dezen hem verweten, dat hij nu geheel hetzelfde deed wat de Katholieke en Luthersche regeeringen tegen zijne geloofsgenooten gedaan hadden, noemde hij dit een jammerlijke uitvlucht. De redeneering kon geen vat hebben op iemand, in wiens oog een Calvinistische overheid alleen recht van bestaan had.

Nu was de overheid der meeste steden in de eerste jaren der republiek alles behalve gezind om aan de Calvinisten alleen het woord te laten. Aan staatslieden, die in hunnen leeftijd zooveel godsdiensttwisten hadden bijgewoond, zooveel uiteenloopende gevoelens hadden hooren verkondigen, zooveel godsdienstige sekten hadden zien opkomen, moest zich de noodzakelijkheid wel opdringen van een krachtigen staatsarm, die de eenzijdige overheersching van een richting over alle andere kon tegengaan. Hoe krachtiger de Hervormde kerk zich als de alleen door den staat erkende kerk wist te handhaven, des te meer beijverden zij zich om te zorgen dat die kerk althans ruim genoeg bleef, om zooveel mogelijk alle Hervormden te kunnen bevatten. Het spreekt van zelf dat het Calvinisme

hier heftig tegen opkwam. De godsdienstige overtuigingen van den Calvinist - wij merkten het zoo straks reeds op - strekten er niet toe om hem eerbied in te boezemen voor een regeeringsaristocratie, die op geboorte en kundigheden, derhalve op zuiver menschelijke en maatschappelijke onderscheidingen rustte. Met dezelfde vrijmoedigheid waarmede hij tegen den koning van Spanje in verzet was gekomen, tastte hij thans zijn eigen overheid aan, als deze hem wilde beletten in de kerk alleenheerschappij te voeren. De Calvinistische democratie en de aristocratie der stedelijke en gewestelijke regenten werden, reeds van den aanvang der republiek af, onverzoenlijke vijanden.

Op een van de tooneelen van dien eersten strijd heeft Moded een niet onbelangrijke rol vervuld. Hij had de gods dienstige omwenteling zijner dagen op verschillende plaatsen en onder allerlei omstandigheden kunnen gadeslaan. Waarschijnlijk te Zwol geboren, had hij de geletterde opvoeding ontvangen, die zijne bestemming tot den geestelijken stand medebracht. Toen de eerste twijfel aan de waarheid van den Roomschen godsdienst bij hem ontwaakte, schijnt het Franciscaner klooster, waar hij vertoefde, hem te eng te zijn geworden. Nu stond de wijde wereld voor hem open, maar wachtten hem ook de vervolgingen, waaraan de ketterij blootstond. Te Keulen, waar hij later vertoefde, schijnt hij geheel met de Katholieke Kerk gebroken te hebben. Hij moest die stad dan ook verlaten en vestigde zich te Kopenhagen. Vandaar keerde hij weder in zijn vaderland terug, dat hij al meer en meer door de ketterij beroerd vond. Het avontuurlijk en gevaarlijk leven der reizende predikers werd er zijn deel. Onverwacht trad hij in verschillende steden op, om door de macht van zijn woord de leerstellingen der kerk te bestrijden, terwijl onder het dak van trouwe geloofsgenooten de schuilplaats reeds bereid was, die hem na de predikatie aan de vervolging zijner vijanden moest onttrekken. Dagen bracht hij in de gevangenis door, met pijnbank en brandstapel voor oogen, totdat de list van vrienden of de oogluiking der overheid hem zijne vrijheid teruggaf. Zijne welsprekendheid en onverschrokkenheid verwierven hem bij de aanhangers der nieuwe begrippen weldra een grooten naam. Het was zeker niet te verwonderen, dat het volk meer naar zulke mannen als zijne leidslieden opzag, dan naar den zwierigen stoet van edelen die

te Brussel, tusschen feesten en banketten, hunne plannen van tegenstand tegen de staatkunde der Gouvernante beraamden.

In 1566 vinden wij Moded in de Zuidelijke Nederlanden. De gisting der gemoederen was er van dien aard, dat een uitbarsting niet lang meer kon uitblijven. De geuzenliederen klonken allerwege, de predikanten traden onder den vrijen hemel voor ontelbare scharen op, de jaarlijksche omgang te Antwerpen op Maria Hemelvaart werd op straat uitgejouwd. Twee dagen later drong het volk de Lieve Vrouwe Kerk in die stad binnen en vernielde er alles wat aan den Roomschen eeredienst gewijd was. Het eerste sein tot den beeldenstorm was gegeven. In weinige dagen werd door het gansche land een verwoesting aangericht, zooals misschien nimmer een tweede gezien was. Bijna alle kerken en kloosters waren aan den moedwil van het schuim der bevolking overgeleverd. Want nauwelijks waren de eerste feitelijkheden gepleegd, of het gespuis, dat elke groote stad in haar achterhoeken herbergt, maakte zich gereed van de welkome gelegenheid tot plunderen en vernielen gebruik te maken. Toen de rustige burgers, nadat het straatrumoer geëindigd was, de verbrijzelde kruisbeelden, de ledige nissen en naakte kerkmuren aanschouwden; toen hun voet het waagde den met gruis van beelden en scherven van geschilderde glasruiten bedekten vloer te betreden, ging er een algemeene kreet van ontzetting op. Bij de ergernis van den geloovigen Katholiek over een zoo ongehoorde heiligschennis, voegde zich de verontwaardiging van elk beschaafd en weldenkend man, onverschillig welk geloof hij aankleefde, over een zoo ruwe en noodelooze gewelddadigheid.

Wie waren de hoofdaanleggers van den beeldenstorm? Die vraag is, nog niet lang geleden, het onderwerp van een belangwekkenden strijd geweest, waaraan, als van zelf spreekt, Dr. Brutel de la Rivière herinnert. Ook hier zijn wij het in hoofdtrekken met zijne beschouwing over het karakter dezer volksbeweging eens. De Antwerpenaren deden op den 20sten Augustus 1566 hetzelfde, wat de Parijzenaars op den 14^{den} Juli 1789 deden, toen zij de Bastille bestormden, wat de Amsterdammers deden op den 14^{den} November 1813, toen zij de Fransche douanenhuisjes in brand staken. De verontwaardiging van een volk zoekt een uiting in dergelijke - wrj zouden haast zeggen symbolische handelingen. Het pleegt dan, in de uitbarsting van een lang bedwongen toorn, noodelooze en voor zijn eigen zaak dikwijls gevaarlijke daden. Waar het, althans

in den aanvang, voor bloedvergieten terugdeinst, wreekt het zich op de levenlooze voorwerpen in zijne omgeving, die als het ware de zinnebeelden zijn der onderdrukking waartegen het zich verzet.

Moeten de Calvinistische predikanten de schuld van den beeldenstorm dragen? In zekeren zin ongetwijfeld. Zij hadden niet opgehouden tegen den beeldendienst der kerk in de heftigste bewoordingen uit te varen; zij hadden allerwege verkondigd, dat het de plicht der overheid was de beelden uit de kerken weg te nemen; zij hadden de gevolgen kunnen voorzien die een dergelijke prediking onder een gistende volksmenigte, allicht na zich kon sleepen.

Toch zou zelfs de strengste strafrechter hen van feitelijke medeplichtigheid hebben moeten vrijspreken. Zelfs de zedelijke zou moeielijk vol te houden zijn geweest. Wie zou van mannen die, met eigen levensgevaar, hunne vurigste godsdienstige overtuigingen, voor de vuist, voor het volk uitspraken, een zoo groote mate van behoedzaamheid iu hunne uitdrukkingen hebben kunnen vergen? En daarenboven, wat hen volkomen verontschuldigde, was, dat er bijna geen enkele onder hen zal zijn geweest, die den beeldenstorm, op die wijze en op dit oogenblik, wenschte. Er was onder de predikanten en kerkeraden een bond tot stand gekomen die, in navolging van wat de Edelen hadden gedaan, en in aansluiting aan wat, onder de leiding van den Doorninckschen rechtsgeleerde Gillis de Clercq, de Autwerpsche burgers deden, voornemens was zich tot de Landvoogdes te wenden. Een zoo uittartende daad van oproer, tegelijkertijd door diezelfde mannen beraamd, ware een werk van zinneloozen geweest. De beeldenstorm kwam zoozeer te onpas de plannen der Calvinisten verstoren, dat het ten eenenmale valsche gerucht, dat de Roomsche geestelijkheid dien zelve had aangestookt om hen te dwarsboomen, bij velen gemakkelijk geloof vond.

Dat de Calvinisten bij het nageslacht er de schuld van kregen, lag, zooals reeds door Fruin is opgemerkt, daarin, dat zij, toen de zaak gebeurd was, haar onmogelijk volkomen konden afkeuren. Het oordeel, dat een volgend geslacht van Nederlandsche Protestanten, de geschiedschrijver Hooft bijvoorbeeld, over den beeldenstorm uitspraken, zouden zij niet hebben onderschreven. Men moet zich in het godsdienstig enthousiasme der Calvinisten van die dagen weten te verplaatsen, om te kunnen gevoelen hoe de opgewondenheid over het verdwijnen van den godslasterlijken beeldendienst hen het onwettige en het misdadige van het

gansche bedrijf deed over het hoofd zien. Zij zouden het zelven nooit gedaan hebben, zij zouden het - hadde men hun raad gevraagd - voorzeker ontraden hebben; maar nu het geschied was, zonder dat een mensch het voorzien had, zonder dat de regeering het had durven of kunnen tegengaan, en bijna zonder bloedvergieten, nu konden zij de gedachte niet van zich zetten dat een Hooger macht in de lotgevallen der menschen had ingegrepen, om door Hare onmiddellijke tusschenkomst het ergerlijke en onheilige te vernietigen. Welk mensch, riep Marnix van St. Aldegonde uit, is zoo verblind of verstompt, dat hij niet ziet, dat het Gods vinger is die dit alles heeft uitgewerkt?

Met den beeldenstorm is het eerste bedrijf van het verzet tegen Philips afgespeeld. Een geheel nieuw personeel treedt op den voorgrond. De edelen worden door de onstuimige schaar van burgers allengs van het tooneel gedrongen. Het Calvinistisch en democratisch karakter van den strijd vertoont zich meer en meer. De predikanten worden in den vollen zin des woords volksleiders en hoofden van het verzet. Moded beroerde de Limburgsche steden, die in openlijk verzet tegen den bisschop van Luik kwamen. Uit het belegerde Hasselt schijnt hij zich niet zonder moeite gered te hebben. Vandaar wendde hij zijne schreden weder naar Antwerpen. Waarschijnlijk was hem van de onderneming van Toulouse iets ter oore gekomen, en hoopte hij dien jeugdigen krijgsman te bewegen de Limburgers tegen den bisschop van Luik ter hulp te komen. Op den droevigen dag van Oosterweel, behoorde Moded dan ook tot de duizenden die van de wallen van Antwerpen en achter de gesloten poorten, in klimmende spanning, den uitslag van den strijd afwachtten.

Toen de noodlottige tijding van den dood van Toulouse en de vernietiging zijner bende te Antwerpen bekend werd, kende de verontwaardiging der Calvinisten geen palen meer. Hunne geloofsgenooten en vrienden waren in hunne onmiddellijke nabijheid aangevallen, en men had hen binnen hunne stad opgesloten om ongestoord en met overstelpende overmacht de slachting te kunnen volvoeren. De Calvinistische bevolking van Antwerpen kwam in volslagen oproer. Gedurende drie dagen was het onzeker, of Moded dan wel Willem van Oranje over het lot van Antwerpen zou beschikken. De Calvinistische predikant en de prins-stadhouder onderhandelden als gelijken over een te sluiten verdrag. Moded sprak op het raadhuis met meer gezag, dan zich misschien ooit een burgemeester van Ant-

werpen had aangematigd; hij stelde den Prins de buitensporigste voorwaarden; hij dreigde met zijne geloofsgenooten gewapenderhand het stadhuis te zullen bezetten. Maar hij zag spoedig in dat zijn aanhang te klein was en zijn tegenpartij te goed van alle omstandigheden wist partij te trekken, om aan de overwinning te kunnen denken.

Het was dan ook een wanhopige poging. De Prins van Oranje had Toulouse aan zijn lot overgelaten, omdat hij het onmogelijke van een gewapend verzet inzag. Hij wist, wie hij bij een dergelijk verzet tegen zich over zou hebben, Egmond en het leger, de gansche burgerij, Roomsch en Onroomsch, voor zoover zij niet Calvinistisch was; hij wist dat er op de Luthersche vorsten uit Duitschland niet te rekenen viel. Hij zou alleen hebben gestaan met de Calvinisten, wier godsdienstige gevoelens hem onverschillig waren, in wier geloofsmoed en ijver hij niet veel meer zag dan de verschijnselen eener blinde dweepzucht. Zijn koel verstand, dat alle kansen voorzag en woog, durfde zijn eigen lot en dat van het vaderland niet toevertrouwen aan die opgewonden schare, waarin de lagere standen der maatschappij den toon gaven.

Nog een laatste redmiddel bleef den Antwerpschen Calvinisten over. Indien men de Lutheranen kon winnen en op die wijze alle Hervormden tegen de Katholieken kon vereenigen schoot er nog eenige hoop op goeden uitslag over. Men zou dan wellicht den Prins zelven aan zijne zijde kunnen trekken. Moded besloot in overleg met de overige predikanten en kerkeraadsleden deze uiterste poging te wagen. Zij mocht in strijd zijn met zijne beginselen; maar de drang der omstandigheden, die er hem toe dreef, had reeds vroeger in Calvinistische gemoederen hetzelfde plan doen opkomen. Zelfs een zijner voortreffelijkste medebroeders, die thans in de gevangenis zuchtte waaruit hem de martelaarsdood zou bevrijden, Guido de Brez, had het eenmaal in ernstige overweging gegeven. Maar ook dit laatste noodschot was vruchteloos. De Lutheranen hadden nog meer vertrouwen op de Katholieken en bovenal op den Prins van Oranje, dan op de Calvinisten. Zij weigerden elke hulp, en verklaarden uitdrukkelijk aan geen opstand tegen den koning en de overheid te willen deelnemen. Er bleef den Calvinisten toen niets over, dan het hoofd in den schoot te leggen. Maar daarmede was ook voor het oogenblik alle tegenstand gebroken.

De Prins had zijn doel bereikt en de rust in Antwerpen gehandhaafd. De Landvoogdes had gezegevierd. Alle predikanten moesten binnen 24 uren Antwerpen verlaten. De uitwijking begon op groote schaal. Moded week eerst naar Gent en stak, toen hij zich ook daar niet meer veilig achtte, naar Engeland over.

Toen hij vijf jaren later in het vaderland terugkeerde, vond hij alles veranderd. In Holland en Zeeland wapperde de prinsenvlag van de torens der meeste steden; de kerken stonden er voor zijne prediking open. Hij was niet meer een weerspanneling tegen de overheid, wien elken dag vervolgingen dreigden, hij stond nu aan de zijde van hen die het gezag in handen hadden. Zij zouden het spoedig genoeg ondervinden, dat de wijngaard des Heeren voor Moded's ijver te eng was. Reeds in Zeeland schrjnt hij zich niet buiten staatkundige bemoeiingen te hebben kunnen houden. Maar een geschikter arbeidsveld wachtte hem, toen het bij den opstand der zuidelijke gewesten, na Requesens' dood, aan Hembijze en zijne aanhangers gelukt was te Gent een Calvinistisch schrikbewind te vestigen. De Gentsche Calvinisten gedroegen zich, als ware hun stad een geheel zelfstandige staat geworden. Zij bekreunden zich even weinig om den koning van Spanje en Don Juan, als om de Algemeene Staten en den Prins van Oranje. Zij achtten zich evenmin verbonden door het Gentsche verdrag van bevrediging, als door de Brusselsche Unie of den geloofsvrede van den aartshertog Matthias. De belastingen werden alleen geïnd ten behoeve der stedelijke regeering, die er een leger voor aanwierf dat den grootsten moedwil bedreef. Het platteland van Vlaanderen werd gebrandschat, kerken en kloosters werden geplunderd. In de stad zelve zag het er niet beter uit. Aanzienlijke Katholieken werden gevangen gezet, enkelen zelfs zonder vorm van proces ter dood gebracht. Dathenus en Moded misbruikten inmiddels den kansel om de bevolking tegen de Katholieken op te ruien. De Prins van Oranje, die op dit oogenblik feitelijk het hoofd van alle gewesten was en alles in het werk stelde om Roomsch en Onroomsch in een gemeenschappelijk verzet tegen Don Juan te vereenigen, werd door de Gentsche predikanten niet gespaard. Voor hen was de strijd tegen Spanje alleen een strijd tegen Rome. Zij konden niet toegeven dat ter wille eener staatkundige eenheid van alle Nederlanden een hervormde overheid vrijheid van godsdienst gaf aan de Katholieken. Wie dat wilde kon geen waarachtig Christelijk vorst zijn;

hij liet zich door wereldsche overwegingen leiden evenals de koningen van Israël toen zij den kalverendienst invoerden. Zelfs in den Prins van Oranje konden zij dit niet gedoogen.

Deze liet intusschen niets onbeproefd om de orde en rust in Gent te herstellen. Maar voor hem, den voorvechter der Gereformeerde belangen, was het een moeielijke taak de Katholieken tegen hunne Gereformeerde onderdrukkers te steunen. In December 1578 wist de Prins te bewerken, dat de geestelijkheid een deel harer goederen terug ontving en dat haar enkele kerken in gebruik werden afgestaan. Maar dit verbitterde de Calvinisten, zonder de Katholieken te bevredigen. Het bleef te Gent even roerig als voorheen. In Mei 1579 werd de geestelijkheid andermaal buiten de poorten gezet. Maar nu raakte Hembijze met zijne eigen vrienden overhoop, zoodat het den Prins eindelijk in Augustus gelukte hem te ontslaan. Dathenus en Moded hadden inmiddels Gent verlaten[1].

De laatste, die zich minder bloot had gegeven dan de eerste, behoefde zijnen ambtgenoot dan ook niet over de grenzen te volgen. Moded schijnt, terwijl Dathenus zich naar Duitschland spoedde, te Antwerpen te zijn gebleven. De samenstelling eener godgeleerde verhandeling over het nachtmaal heeft hem daar vermoedelijk eenigen tijd van rust verschaft. Het duurde evenwel niet lang. In 1580 vertrok hij als predikant naar Utrecht. Hij vond daar een tooneel, waar hij meer nog dan te Gent op den voorgrond kon treden.

Eenigen tijd voordat Moded zijn dienstwerk in Utrecht aanvaardde, gaf een zijner ambtgenooten, eerst sinds kort in die stad werkzaam, den indruk, dien het godsdienstig leven zijner nieuwe standplaats op hem maakte, in de volgende woorden weder: ‘het is merkwaardig, welk een akelige en ongeordende chaos van uiteenloopende meeningen en gevoelens deze stad vertoont’[2]. Toen Moded in Utrecht aankwam, heerschte daar op godsdienstig gebied dan ook inderdaad een Babylonische

1 Het ia mij niet geheel duidelijk wanneer Moded en Dathenus uit Gent vertrokken, in December 1578, bij de eerste komst van den Prins van Oranje, of later. Het verhoor van Datheen (Kok, Vaderlandsch Woordenboek, in voce Datheen) is op dit punt niet geheel duidelijk.

2 Werken der Marnix-Vereeniging, Serie III, deel IV, p. 7. Brief van Helmichius. Locum mutavi et aërem sed et homines etiam mutaase videor. Mirum quam incultum et tetrum diversorum animorum, diversarumque opinionum chaos sit haec civitas.

verwarring. Hij vond er de gemeente zijner geloofsgenooten in het bezit der Minderbroeder kerk. Daar traden de Calvinistische predikanten op voor eene wekelijks aangroeiende schaar, vooral uit de kleine burgerij, terwijl een wakkere kerkeraad hen in de uitbreiding en vestiging hunner gemeente krachtig bijstond.

Naar de Jacobi-kerk stroomden eiken Zondag-morgen Utrechts aanzienlijken om er Huybert Duif huis te hooren, die daar, als voorganger eener vrije gemeente, zonder geloofsbelijdenis en kerkeraad, het Evangelie verkondigde, er alle kinderen doopte die men tot hem bracht, zonder van de ouders eenige belofte te eischen, en het avondmaal uitreikte aan iedereen die zich aan de tafel kwam nederzetten. Groote oorzaak van ergernis voor Moded en de zijnen; terwijl daarenboven nog in kerken met beelden en altaren versierd de mis werd bediend, en in een statige woning in de schaduw van den Dom, een man woonde, die, schoon met den voet in het graf, nog niet van alle macht had afstand gedaan, de aartsbisschop Frederik Schenck van Toutenburg.

Toch hadden, niettegenstaande dit alles, enkele leden der Utrechtsche regeering, toen er over het aannemen van den godsdienstvrede van aartshertog Matthias gehandeld werd, er hun leedwezen over uitgedrukt, dat er geen gemeente van de Augsburgsche confessie binnen Utrecht gevestigd was. Geen wonder, want de Utrechtsche regenten zochten, nog meer nadat in 1580 de Roomsche godsdienst verboden was, overal naar een tegenwicht tegen de opkomende Calvinistische gemeente, wier lidmatenboek steeds nieuwe aanwinsten vermeldde. Zij gingen bij Duifhuis ter kerke, lieten bij hem hunne kinderen doopen en hunne huwelijken inzegenen. Zij waren zijne volgelingen in het godsdienstige, hij was hun bondgenoot in het staatkundige. Dit laatste echter meer door hetgeen hij naliet, dan door hetgeen hij deed. Hij bemoeide zich met geen zaken der lands- en stadsregeering. Zijne gemoedelijkheid voelde er zich niet toe aangetrokken. Zijne opvatting van den godsdienst verbood hem den predikstoel te gebruiken voor staatkundige beschouwingen. Zijne gemeente was geen geordend en afgesloten geheel, zij maakte geen onderdeel uit van eenige kerk, zij had geen bestuurders en vertegenwoordigers, die als zoodanig met de wereldlijke regeering in aanraking kwamen. En tot welke stappen een geregeld kerkbestuur in staat was, leerde de ondervinding van elken dag de Utrechtsche regeering maar al te goed. De kerkeraad der Calvinistische gemeente kwam haar aanhoudend lastig vallen met

klachten over Katholieken en onrechtzinnigen. Hij hield zelfs waarschuwingen en vermaningen niet terug. Het gezag dat hij zich aanmatigde, de kracht waarmede hij zich tegen de regeering deed gelden, wakkerden bij de kleine burgerij, die de kern der jonge gemeente vormde, een geest van onafhankelijkheid en van wantrouwen aan, die menig regentenhart van bezorgdheid deed kloppen.

Want de Utrechtsche regeeringsaristocratie zat toch reeds niet al te vast op haar raadhuis. Zij was omringd door een burgerij die niet gezind was haar te laten regeeren en beheeren naar welgevallen. Onder de bisschoppelijke regeering was de staatkundige invloed der Utrechtsche burgerij, vertegenwoordigd door de gilden, niet gering geweest. Hij was na de overdracht van het hooge gezag aan Karel V in 1528 geheel verloren geraakt. Maar sinds den omkeer van zaken in het jaar 1577 liet de burgerij niets onbeproefd om hare oude voorrechten terug te erlangen. De regenten daarentegen spanden alle krachten in, om de beschikking over de zetels in de raadsvergadering aan zich te houden. Te midden van dien strijd bracht hen het krachtig optreden van den kerkeraad onder aanvoering van een zoo wakker en doortastend man als Moded voortdurend in groote verlegenheid. Zij mochten, waar die kerkeraad naar hun oordeel zijne macht te buiten ging, hem binnen de grenzen zijner bevoegdheid terugbrengen, hem verbieden den ban over de lidmaten der gemeente uit te spreken; maar zij konden onmogelijk beletten dat hij steeds luider en luider zich deed hooren. De strijd tusschen de Calvinistische predikanten en de voorgangers der gemeente van Duifhuis - die zelf inmiddels overleden was - werd steeds heviger.

De stedelijke regeering deed, wat in dergelijke geschillen voor en na haar regeeringen gewoonlijk gedaan hebben, wanneer zij geen partij wilden of durfden kiezen. Als Moded met zijne grieven bij hen aankwam en die met tal van bijbelteksten en aanhalingen uit de kerkvaders poogde te staven, beriepen de Utrechtsche regenten zich op hun gemis aan godgeleerde kennis, dat hen onbevoegd en onbekwaam maakte om in dezen als scheidsrechters op te treden. Maar een dergelijk bescheid ontwapende den strijdlustigen predikant geenszins. Hij hield niet op met zijn tegenstanders uit te dagen en aan te vallen. Niet uit lonter strijdlust of heerschzucht, maar ter wille van zijn beginsel. Van zijn standpunt was de strijd plicht-

matig; uit een zuiver staatkundig oogpunt beschouwd was hij gevaarlijk en noodlottig. De Katholieke kerk had hare alleenheerschappij zien eindigen en de geloovigen, bewogen door allerlei wind van leering, als de bladeren in den herfst in alle richtingen zien uiteenstuiven. Voor staatslieden met een ruimen blik, zooals Willem van Oranje, moest zich thans het vraagstuk stellen, hoe die mannen van uiteenloopende gevoelens bijeen te houden, zoo al niet als lidmaten van één kerk, dan toch als burgers van één staat. Maar van het standpunt van Moded vertoonde zich het vraagstuk van een geheel andere zijde. Het was voor hem de vraag, hoe in den staat en in de kerk aan het Calvinisme de eerste plaats te verzekeren. Beide verkeerden in een tijdperk van eerste ontwikkeling, dat voor de toekomst beslissend zou zijn. Het was thans nog tijd, welhaast kon het te laat zijn. En de twee punten waarover de strijd voornamelijk liep waren van zoo overwegend gewicht dat Moded begreep - en hierna zag hij volkomen juist dat zoo hij die losliet, hij tevens het doodvonnis over zijn beginsel uitsprak.

Want de strijd tusschen de volgelingen van Duifhuis en die van Moded bewoog zich niet het meest op godgeleerd gebied; hij liep voornamelijk over een kerkrechtelijke vraag. Kon een christelijke kerk bestaan zonder geloofsbelijdenis en kerkeraad? Een gemeente zonder die beide, op de wij ze als Duifhuis die der Utrechtsche Jacobikerk had weten te verzamelen, was volgens Moded volkomen in strijd met de uitspraken van Gods woord. Zij beantwoordde evenmin aan zijne denkbeelden over de stelling der kerk in de maatschappij en hare verhouding tot den staat.

Wat de goed verzekerde poorten en de gewapende schildwachten voor een stad waren, dat waren geloofsbelijdenis en kerkeraad voor de kerk. Zonder hen stroomden vriend en vijand de veste binnen en was het onmogelijk om meester te blijven binnen eigen gebied. De wereldlijke overheid zou ongetwijfeld, waar geen kerkeraad bestond, voor de uiterlijke belangen der kerk zorgen, maar het gevaar lag juist hierin, dat zij dan kerkeraad werd en bleef. Het stond vast dat die overheid den Hervormden godsdienst moest belijden, maar juist daarom moest er voor gezorgd worden dat het niet aan haar stond om uit te maken wat Hervormd was. Wanneer dit, op grond eener geloofsbelijdenis, door de kerkelijke overheid werd uitgemaakt, dan stond deze eigenlijk boven de wereldlijke overheid, en bleef haar ten slotte de oppermacht. De staat onder de

kerk of de kerk onder den staat: ziedaar het groote twistpunt dat men niet openlijk uitsprak, maar dat beide partijen volkomen helder voor oogen hadden. Floris van der Thin en zijne Utrechtsche mederegenten voorzagen maar al te goed, dat op den dag, wanneer Moded met zijnen kerkeraad aan hunne ruime kerkelijke en godsdienstige begrippen de maat zijner enge geloofsbelijdenis kon aanleggen, hun het roer van den staat, dat zij met alle kracht ontkiemd hielden, uit de handen zou ontglippen. Aanvankelijk bleven zij overwinnaars; zij wisten zich van den gevreesden tegenstander te ontdoen door hem, onder gezochte voorwendsels, zijn ontslag als predikant te geven.

Maar Moded keerde welhaast onder gunstiger voorteekeuen in Utrecht terug. Met de komst van Leicester scheen voor het Calvinisme, zoo al niet in geheel Nederland, althans in Utrecht een volkomen zegepraal te zijn weggelegd. De gemeente der Jacobikerk werd in de Calvinistische opgelost. De meest invloedrijke leden der Calvinistische gemeente kregen zitting in de stedelijke regeering. Moded werd een man van invloed en van staatkundige beteekenis. De nieuwe regenten raadpleegden hem en stelden hoogen prijs op zijne ondersteuning; de Graaf van Leicester schonk hem zijn vertrouwen. Hij werd met den griffier van het hof, Philips Rattaller, in den winter van 1587 naar Engeland gezonden, om met de koningin en met Leicester te onderhandelen over de belangen van staat en kerk. Toen de stadhouder van Utrecht, de Graaf van Nieuwenaar, kort na Moded's terugkeer in onmin met hem raakte, nam de burgerij zijne partij, en werd zijn persoon de aanleiding tot een geweldig oproer. In Utrecht behoorde hij tot de meest toongevende mannen; in 's Gravenhage beschouwden Oldenbarnevelt en de Hollandsche staatslieden hem als een der gevaarlijkste tegenstanders. In de gansche republiek ging zijn naam van mond tot mond. Hij had het toppunt zijner glorie bereikt.

Toch zou de meest afgelegen standplaats, op het kleinste dorpje der republiek, gelukkiger voor hem zijn geweest, dan het leven in het woelige Utrecht. Onder een gemeente van landlieden, in de schaduw eener nederige dorpskerk, zou hij waarschijnlijk die trouw aan beginselen en overtuigingen behouden hebben, die hij in den maalstroom van staatkundige verwikkelingen over boord wierp. Geen bedreigingen en vervolgingen hadden de onverzettelijkheid van zijn stalen gemoed kunnen

breken; thans boog en bezweek het onder de fluweelen hand van geslepen staatslieden.

De omgeving waarin hij verzeild raakte, was dan ook niet geschikt om zedelijken moed te versterken. Uit een kring van vurige geloovigen, was hij gevallen in een klub van schijnheilige avonturiers. Van een worstelstrijd voor beginselen, op leven of dood, was hij afgedaald in een tournooiveld, waar verborgen en verraderlijke wapenen allerwege dreigden, waar de bondgenoot van gisteren misschien de vijand van heden zou zijn. Hij had tot nog toe gestreden met mannen die, zij mochten dwepers zijn als Hembijze, toch uit oprechte geloofsovertuiging een staatkundigen strijd hadden aanvaard, hij leerde thans staatslieden kennen, die in het belang van hun staatkundig doeleinde zich van een godsdienstige richting bedienden. Dat bij den Graaf van Leicester, niettegenstaande zijne zalvende taal, de staatsman boven den Puritein ging, kon aan Moded niet lang verborgen blijven; met evenveel leedwezen zag hij, hoe ook de Graaf van Nieuwenaar, gehecht als hij was aan den Hervormden Godsdienst, niet aarzelde, waar het staatkundig belang bovendreef, te handelen tegen den zin en de overtuiging der Calvinisten. En onder deze hooge personaadjes, met welke hij slechts zeldzaam in aanraking kwam, stond, een geheele schaar van handlangers van het slechtste en laagste allooi. Eerzuchtige gelukzoekers, die onder het masker van vroomheid voor geen onedele kuiperijen en onrechtvaardige handelingen terugdeinsden. Aan hun hoofd leerde hij een schelm kennen als Reingoud, die, na door zijne gehechtheid aan den koning van Spanje en den Roomschen godsdienst het vertrouwen van Granvelle, van Alva en van Requesens te hebben genoten, thans geen dienstboden meer in zijn huis duldde, zoo niet een Gereformeerd predikant zich van hunne volkomen, rechtzinnigheid had vergewist, en die eerlang zijn leven te Brussel weder als Katholiek zou eindigen.

Ook de ervaring kou hem niet vreemd blijven, dat de geestdrift onder de Utrechtsche burgers hooger geklommen was, nu het niet meer hun geloof alleen gold, maar ook hunne tijdelijke belangen. Zij mochten Leicester als verdediger der zuivere kerkleer begroeten, hooger nog dan over de onrechtzinnigheid, klonken hunne klachten over Amsterdam, dat zich tot hunne schade het monopolie van den verboden handel met den vijand toekende. Daarbij moet het hem wel zonderling te moede zijn geweest, wanneer de regeering van hem betoogschriften verzocht, waarbij

de deelneming van geestelijken aan staatkundige handelingen, als in strijd met de uitdrukkelijke voorschriften van den Bijbel, werd veroordeeld. De regeering had die stukken noodig om de geestelijken, die nog altijd den eersten stand in de gewestelijke regeering uitmaakten, zoo mogelijk te verwijderen, en zij scheen er zich niet om te bekreunen, dat die stukken haar werden verstrekt door een geestelijke, die meer dan een zijner ambtgenooten zich op het gebied der staatkunde bewoog. Eindelijk, zoo er bij hem eenig nationaliteitsgevoel was, kon hij niet zonder bezorgdheid het oogenblik zien naderen waarop hij en de predikanten, die met hem één lijn trokken, tegenover de nationale regeering zouden staan om te strijden voor de heerschappij eener vreemde koningin. Maar al mochten ook, ten gevolge van al die overwegingen en omstandigheden, teleurstelling en moedeloosheid in zijn wakker en onversaagd hart post hebben gevat, al mochten ook persoonlijke grieven tegen ambtgenooten en vrienden hem verbitterd hebben, het kon geen verontschuldiging zijn voor den stap waartoe hij overging. Hij had, toen hij inzag dat hij op verkeerde paden verdwaald was, zich kunnen terugtrekken; hij had naar een andere gemeente kunnen vertrekken om daar zijn dienstwerk in rustiger omgeving te volbrengen. Zijne vrienden te verraden was in elk geval onnoodig. Het schijnt dat, toen hij, om welke beweegredenen dan ook, een goed heenkomen wilde zoeken uit den staatkundigen doolhof waarin hij verdwaald was, hij uit de hand der mannen zijner tegenpartij een betrekking aannam die zijn toekomst verzekerde. Hij werd door de Staten van Holland benoemd tot diplomatiek agent in Oost-Friesland. Het vermoeden ligt voor de hand, dat Karel van Roorda, die destijds door Oldenbarnevelt naar Utrecht werd gezonden om stad en gewest zoo mogelijk voor de Unie te behouden, hem met die betrekking wist te paaien[1]. De zaak schijnt voor zijne

1 Volgens mededeelingen van den rijks-archivaria, mij op mijn verzoek heuschelijk verstrekt, wordt noch in de instructie voor Roorda noch in het rapport van hem en zijne medeafgevaardigden, over Moded gesproken. Roorda werd destijds naar Utrecht gezonden met Adriaan Werestein, Pelgrum van Loon en Adriaan Coopere. De moeielijke taak der onderhandelingen schijnt echter voornamelijk op hem gerust te hellen. Door Moded te winnen, wiens invloed op de burgerij zeer groot was, werd het gemakkelijk de stedelijke regeering in anti-Engelsehen zin veranderd te krijgen. Cornelis Hooft zegt ook dat Moded eindelijk *gestild* is met de benoeming tot agent in Oost-Friesland. Memoriën en adviezen, uitgegeven door het Historisch Genootschap, 1871, p. 42.

vrienden nog eenigen tijd geheim te zijn gebleven. Bij gelegenheid der jaarlijksche verandering van de Utrechtsche regeering op 1 October 1588 kwam zijn afval aan het licht. Hij gebruikte toen zijnen invloed om zijne voormalige vijanden weder op het kussen te brengen. Toen hij zag dat de feiten zoo openbaar waren, dat geen ontkentenis meer hielp, verliet hij ijlings Utrecht en begaf zich naar Amsterdam.

In Utrecht onder den kerkeraad en in de gansche gemeente gaf deze gebeurtenis buitengewone ergernis. De regeering der stad, die thans weder uit voorstanders der oude Jacobsgemeente bestond, ontsloeg in 1589 de vier ambtgenooten van Moded. Die nederlaag der Calvinisten was voor een groot deel de vrucht van zijn verraad. De Utreclitsche kerkeraad bracht hem dit ernstig onder het oog, in een uitvoerig schrijven. Ook aan den kerkeraad te Embden, waar hij thands verblijf hield, werd geschreven, met verzoek zoo mogelijk het afgedwaalde schaap tot schuldbekentenis en berouw te brengen. Na lange onderhandelingen slaagde men er eindelijk in hem te Embden, den 9^{den} Augustus 1591, een geschrift te doen onderteekenen, waarin hij verklaarde, schoon ‘uit eenen ijver ende ter goeder meninge’ gehandeld te hebben, evenwel de gevolgen te betreuren die zijn stap, geheel buiten zijnen wil, voor de Utrechtsche gemeente gehad had. Na deze verklaring voor den Embdenschen kerkeraad afgelegd verdwijnt Moded van het tooneel der geschiedenis. Hij schijnt, gedurende zijn verblijf in Oost-Friesland, onder een valschen naam, nog bij tijd en wijle de verstrooide en verdrukte hervormde gemeenten in de bisdommen van Munster en Keulen te hebben bezocht. In de eerste jaren der zeventiende eeuw vinden wij hem in Zeeland. Hij leefde nog in 1612 en heeft waarschijnlijk in Embden het einde gevonden van een levensloop, die rijker was in lotwisselingen en avonturen, dan die van een zijner ambtgenooten, zelfs in die veel bewogen eeuw. Hem was - om in de taal van Huygens te spreken - wedervaren al wat weder vaarlijk was.

Wij betuigen onzen dank aan Dr. Brutel de la Rivière, dat hij door een grondig, oordeelkundig en onpartijdig onderzoek ons Moded volledíger heeft doen kennen, dan tot nog toe het geval was. Nu het Calvinisme weder een staatkundige leus schijnt te worden, is het van dubbel belang het staatkundig bedrijf der onvervalschte Calvinisten van voorheen na te gaan.

Een gemeenschappelijke karaktertrek (wij bedoelen natuurlijk op staatkundig gebied) tusschen de Calvinisten der 16d^{e} en 17de eeuw en die van onzen tijd valt niet te loochenen. Hij schuilt in die democratische beschouwing van de maatschappij, die, zooals wij hierboven reeds aanmerkten, in nauw verband staat met hun godsdienstige begrippen. Op praktisch staatkundig terrein is het verschil overigens groot. Onze hedendaagsche Calvinisten zijn voorstanders van volkomen vrijheid van eeredienst en belijdenis voor alle gezindheden, tegenstanders van centralisatie van het staatsgezag. Voor twee eeuwen waren het juist hunne tegenstanders, die tegenover hen een grooter vrijheid van godsdienst voorstonden, die voor provinciën en steden souvereiniteit in eigen kring bepleitten. Een bepaald Calvinistisch staatsrecht, een leer omtrent de inrichting van den staat en den omvang van het staatsgezag, steunend op en dus onafscheidelijk gevolg van de Calvinistische geloofsleer, is trouwens iets onbestaanbaars. Van een Calvinistische staatkunde kan men alleen in zooverre spreken, dat onder sommige omstandigheden de Calvinisten een gemeenschappelijke staatkundige gedragslijn hebben gevolgd, die er op gericht was om aan het Calvinisme een eerste plaats te verzekeren in den staat. Bij ons heeft die staatkunde geleid tot een overwinning in de kerk. Verder heeft zij het niet kunnen brengen. De Calvinistische predikanten, die gedurende het bewind van Oldenbarnevelt zich beklaagden dat de regenten slechts zelden ter kerk en schier nooit aan het avondmaal verschenen, zagen na 1619 regenten optreden, die hunne godsdienstplichten met grooter nauwgezetheid vervulden. Maar daarmede moesten zij zich dan ook tevreden stellen. De nieuw opgetreden staatslieden mochten de Dortsche geloofsbelijdenis met hart en ziel zijn toegedaan; tot een bekrachtiging der Dortsche kerkerde, die op het Calvinistisch beginsel van volkomen onafhankelijkheid der kerk steunde, waren zij niet te bewegen. Buiten onze grenzen heeft het Calvinisme zich als staatkundige macht slechts kunnen handhaven in kleine kringen waar het het woord alleen had. In Engeland is het een oogenblik meester geweest van den staat. Wij weten met welken uitslag. Volkbezielend beginsel in den strijd, bleek het na de overwinning onbekwaam om de maatschappij te regelen.

W.H. DE BEAUFORT.

Het volksgeloof aan het bovennatuurlijke in het rijk der planten.

(*Vervolg van blz.* **239**.)

VIII.

De boomen, heesters en struiken, die loof dragen, zijn afgehandeld; het naaldhout is aan de beurt.

Caesar verhaalt, dat gedurende den verdelgingsoorlog tegen de Eburonen, gezeten aan de Sambre tusschen den Rijn en de Maas, Catuvolcus, een hunner beide koningen, zich het leven benam door vergift van den T a x i s of I b e n b o o m . Dit moet eene dwaling zijn. Het eten der zeer fraaie vruchten oefent op den mensch geene levensgevaarlijke gevolgen uit. De Romeinen geloofden echter aan de giftige werking en sloegen, om die tegen te gaan, koperen spijkers in den stam.

Die een stukje van het harde, zeer zware hout bij zich draagt, kan niet betooverd worden, doch het is niet gemakkelijk te krijgen.

Caesar zegt wel dat de boom in Gallië en Germanië zeer veel voorkwam, doch dit is thans het geval niet meer. In Thuringen, Saksen en Hanover komen nog slechts eenige in het wild gewassen oude boomen voor.

Wij kennen hen meestal slechts als kleine boompjes of struiken, als geschoren heggen of tot dierenfiguren mismaakt, wel een nabootsing van hetgeen de Romeinen, volgens de beschrijving, die de jongere Plinius van zijne villa aan het meer van Como geeft, met het palmboompje deden.

Meer krachten van allerlei aard zijn verborgen in de J e n e v e r b e s , die aan Maria op de vlucht naar Egypte het leven gered zou hebben.

Mij is geene plant bekend, waaraan het volk zooveel geneeskracht tegen allerlei kwalen en ongemakken toekent, dan aan den bast, de naalden, de vruchten, het gom en de olie van deze. Die ze kennen wil, sla slechts een oud kruidboek, o.a. Dodonaeus op, of den ‘Herbarius, Kruijt en Bloemhof’ van Aengelen, 1663, blz. 120, waar ook staat: ‘De gloeijende kolen van geneverhout in haer eygen assche bedeckt, blijven eenige maenden glimmende, jae een geheel jaer.’

Volgens sommigen ligt zoowel in den Latijnschen naam Juniperus, als in den Duitschen Wach- en Quickholder, hetzelfde denkbeeld, het verjongende, het verlevendigende, ten grondslag. Die daarom zeer moe is, legge zich onder den struik neder en alle moeheid is spoedig overwonnen. In Tyrol steekt de wandelaar een takje kranewit, zoo als de jeneverbes daar heet, op den hoed, en hij wordt niet moe noch loopt de voeten door.

Die op het eiland Rugen een huis bouwt, doet, om de booze geesten er uit te houden, een takje van den struik onder den eersten steen.

Is de karnboog van jeneverbessenhout, dan kan geene heks beletten, dat door het karnen de melk groot wordt, d.i. dat de boter zich van de melk afscheidt.

Om in Westfalen gestolen goed terug te bekomen, gaat men naar eene jeneverbes, buigt haar met de linkerhand naar het oosten op den grond en zegt: ‘Wachholder, ik buk en druk je neder, tot dat de dief aan N.N. het gestolene heeft teruggebracht.’ Op den nedergebogen struik wordt een steen gelegd, die er zoo lang op blijft liggen, tot dat de bestolene het zijne terug heeft. Die steen wordt juist op dezelfde plaats teruggebracht, waar hij genomen was.

Een schrijver uit de 17de eeuw verhaalt, dat, toen een knecht van het goed Vendel, kerspel Osterhannig, in Södermannland, eene fraaie jeneverbes wilde omhakken, hij eene stem hoorde, die riep: ‘Houw den wachholder niet;’ toen hij echter wilde toeslaan, riep die stem hetzelfde nog eens. Dit Zweedsch verhaal komt overeen met de gewoonte in sommige streken van Duitschland, om nooit eene jeneverbes om te hakken. Geschiedde het, dan zou een hagebeuk, zoo er een in de nabijheid stond, van verdriet sterven.

In Waldeck geeft men den naam van Hollen aan kleine, zwarte mannetjes, welke staan tusschen de aardmannetjes en de kobolden. Zij verruilen kinderen, bakken koeken voor de arbeiders op het veld en brengen hunne lievelingen koorn van een andermans akker. Hoezeer zij in Hollenstein wonen, houden zij zich ook in jeneverbessen op. Is er een klein kind ziek, dan moeten de ouders in eene andere gemeente, dan waarin zij wonen, aan deze hollen wol en eten brengen en zeggen:

‘Gij hollen en hollinnen
Hier breng ik je wat te spinnen
En wat te eten,
Wilt spinnen en eten
En mijn kind vergeten.’

In Zuid Duitschland worden in de zoogenaamde rooknachten, zijnde die van St. Thomas, - 21 September - van Kersmis, van Nieuwjaar en van Epiphania - 6 Januari - op den tijd dat de koeien gemolken en de paarden gevoerd worden, door een priester of door den huisvader de gebouwen door het branden van wierook en jeneverbessen, vermengd met negenderlei vroeger gewijde kruiden, berookt, als een krachtig middel tegen heksen en booze geesten. De priester schrijft met een gewijd stuk krijt op alle deuren de eerste letters van de namen der Drie Koningen.

In de oude Beiersche volksrechten komt de bepaling voor, dat wie zich eens anders oogst door toovermiddelen toeëigent - maleficiis artibus initiaverit - gestraft zal worden met eene boete van 12 solidi. De schuldige kan geen ander zijn dan de thans nog bestaande Bilwissnijder, dien Van der Schueren en Kiliaan billewitte heeten. Voornamelijk in Zuid-Duitschland gaat of rijdt hij op een zwarten bok, met kleine sikkels aan de voeten, soms aan den groeten toon; een mes of schaar aan den linkervoet, dwars door een koornveld en neemt het afgesneden koorn geheel of voor de helft mede. Dit geschiedt meestal in den avond voor, of in den morgen van den langsten dag en op de dagen van St. Veit en van St. Peter en Paul, - 15 en 29 Juni - op het tijdstip dat de klokken luiden, wat daarom in Beieren op die dagen korter dan gewoonlijk duurt. Om den dader, die alleen gezien kan worden door Quatertemper- en Zondagskinderen, te leeren kennen, slaat men in de balken boven den dorschvloer wiggen van de jeneverbes op Palmzondag gewijd. De schuldige moet zich dan vertoonen

en is gewoonlijk een buurman. Noemt men hem, als hij ontdekt wordt, bij zijn naam, dan moet hij sterven.

In Thuringen bestaat eene andere wijze om den dader te ontdekken. Op Zondag Trinitatis - den 8sten na Paschen - of op St. Jan zet iemand zich, als de zon het hoogste staat, met een spiegel voor de borst op een vlierstruik en ziet overal rond om hem te ontdekken. Het is echter een gevaarlijk spel, want ziet hij den zoeker het eerst, dan moet deze sterven.

Soms loopt gedorscht koorn van zelf naar den bilwissnijder. Te Hohenpoldingen in Neder-Beieren zag een boer, toen het koren begon te rijpen, dat een bilwissnijder er reeds door gegaan was. Bij het dorschen legde hij eenige garven met takkebos en varkensdrek op een hoop. Toen hij het graan in den kafmolen wande en zag dat het schoone verminderde, riep hij uit: ‘Het helpt niet. De bilwissnijder krijgt het toch.’ Dit kan echter belet worden door, vóór dat het dorschen begint, bladeren en vruchten van de jeneverbes links over de deele te smijten, zeggende: ‘Neem wat je toekomt.’ Een ander verdedigingsmiddel bestaat daarin, dat in de eerst gemaaide schoof een jeneverbestakje gebonden en die schoof het eerste gedorscht wordt, of wel dat men bij het inrijden van het eerste voer met graan eenige dennetakjes boven de staldeur hangt en later met de eerste schoof dorscht.

Zoo komen wij tot de D e n n e n , onder welken generieken naam ik zoowel den pijnboom of groven den (Pinus silvestris), als den spar of fijnen den (P. abies), versta, gelijk de Duitschers door het woord Tanne.

Zij staan met den bilwissnijder in verband.

In Voigtland was zulk eene persoon, oud en blind. Hij gelast zijn zoon hem om den akker van zijn buurman te leiden. Deze doet dat niet, maar voert hem opzettelijk om een dennenboschje en toen zij thuis kwamen was de schuur vol dennennaalden.

Dennentakken met snippers van bont papier behangen worden op Zondag Laetare - den 3den voor Paschen - in Silesië door zingende kinderen rondgedragen en boven de staldeuren gehangen, om het vee tegen ongelukken te beveiligen.

In andere streken is het voldoende onversierde takken te gebruiken, doch de knechts of meiden, die er mede rondgaan, mogen niet met geld, maar met koeken en kleederen beloond worden.

Elders steekt men in den morgen van Pinkstermaandag zoo-

veel spiraalsgewijze geschilde jonge dennenboompjes op de mestvaalt als er paarden in den stal zijn. Niemand mag ze aanraken en, verdord zijnde, worden zij met eene zekere achting weggenomen.

Bevestigt men een takje horizontaal in een muur, dan kan men uit het dalen of rijzen van den top voorspellen hoe het weer zal zijn.

In Boheme kan een strooper zich onkwetsbaar maken, wanneer hij op St. Jansdag voor zonsopgang een den vindt, waarvan de zaadkegels naar boven zijn gegroeid, om den boom heenkruipt, de kegels medeneemt, te huis wat zaden er uit eet en, wanneer hij op stroopen uitgaat, er des morgens nuchteren een van inslikt.

In dennenbosschen houdt zich weleens de denhoepe op, een wezen met vurige oogen dat zich vertoont als vogel, als een klein mannetje, of als een woudezel, steeds roepende: ‘Hoep! Hoep!’ Geen mensch durft dan in het bosch gaan.

Bij Naunders in Tirol stond de ‘heilige Boom’, zijnde een zeer oude L a r i k s . Geen hout in zijne nabijheid werd tot timmeren of branden gebruikt, al was het ook wettig toegedeeld of geschonken. Met zag hem aan onder ernstig zwijgen; er leven onder te maken of te vloeken gold voor eene misdaad. De boom bloedde als hij gewond werd; die het deed wondde zichzelf en genas niet voordat de wonden in den boom vergroeid waren. De lariks, in wier nabijheid een vervloekt slot verzonken was, werd in het jaar 1855 omgehakt door - het volk bewaard zijn naam - Aloid Prantner. Het ging hem beter dan Halirrhothios, door zijn vader Neptunus naar Athene gezonden, om den heiligen olijfboom op den burg om te houwen. Hij hiew mis, wondde zichzelf en stierf.

IX.

Er zijn zooveel planten en kruiden, die met het volksgeloof in verband staan, dat ik mij tot eenige der voornaamste moet beperken. Regelmatigheid in de opvolging kan ik niet betrachten.

Die kerkelijk gewijd worden, komen het eerst in aanmerking.

De dag van Maria Hemelvaart - 15 Augustus - heet ook ‘Frauentag, als man in der kerke wurze wijhet, wurzimesse, wurzmesse, wurzweihe.’ Op dien dag toch worden, voorname-

lijk in Zuid-Duischland, bundels van negenderlei kruiden gewijd.

In het midden staat een bloeiende A l a n t , ook weleens O d i n s k o p geheeten (Inula Helenium), met gele straalbloemen aan de toppen van stengels en takken, die, ver buiten het omwindsel uitstekend, een beeld van de zon vertoonen, waarop het tweede gedeelte der systematische benaming zinspeelt. Dit zal der plant de eer verschaft hebben het middenpunt van den bundel te zijn, want ik heb niet kunnen ontdekken, dat zij, die nog in vele boerenkruidhoven gevonden wordt, geheimzinnige krachten bezit, wel geneeskundige tot het heelen van slangenbeeten en tegen allerlei vergiften. Plinius geeft de wijze op, hoe de wortel, die een naar kamfer riekenden balsem bevat, bereid werd tot maagversterkend middel, dat Julia, de dochter van Augustus, dagelijks innam. Chomel geeft het recept om den wortel te coufijten.

Van het B o e l t j e s - , K o n i n g i n n e n - , of L e v e r k r u i d , de W a t e r h e n n e p (Eupatorium cannabium), in het bundeltje opgenomen, weet ik niets anders mede te deelen, dan dat Mithridates Eupator, koning van Pontus, het eerst de plant in eene leverziekte aanwendde en ze bij velen nog als heilzaam daartegen, evenals tegen waterzucht, geldt.

Kinderen blijven klein, wanneer hunne vingers en toonen uitgezogen worden door elfen. Om deze te verdrijven wordt bij het kind V a l e r i a a n , ook St. J o r i s w o r t e l , S p e e r k r u i d , D u i v e l s k l a u w (Valeriana officinalis) gebrand, en dan ziet men die elfen als kleine popjes over den vloer loopen, verzoekende naar eene andere plaats te mogen gaan. Zij zijn vijandig gezind tegen verloofden, die daarom weldoen de bloesem van de valeriaan, waar zelfs de duivel bang voor is, bij zich te dragen.

Toen te Staffelbach in Opper-Franken eens de pest uitbrak, kwamen de boschjuffers te voorschijn en riepen:

> ‘Esst Bimellen und Baldrian
> So geht euch die Pest nicht an.’

Met dit kruid is verder in het bundeltje de B i j v o e t (Artemisia vulgaris). De wortel er van boven de deur gehangen, beveiligt het geheele huis tegen allerlei booze geesten. Behekste melk en eieren worden door aanraking met de plant onttooverd. Op St. Jansdag, wanneer het feestelijk vuur van

den dag brandt, omgordt men zich met een krans gevlochten uit de wortels, op plechtige wijze gegraven, en werpt dien dan met alle kwalen en ongemakken, die men heeft, in het vuur.

Die in Boheme den wortel, gegraven op Rosaliendag - 4 September -, onder het hoofd legt, krijgt geen tandpijn; die hem bij zich draagt of er een stukje van in zijn schoen steekt, wordt niet moe, wat trouwens Plinius reeds wist. Trouwlustige weduwen in Posen gebruiken hem als liefdemiddel.

Bij het graven van de wortels vindt men weleens steenen, die de Duitschers Narrenkohlen of Thorellensteine noemen en die, om den hals gedragen, onder meerderen, de vallende ziekte genezen, waartoe tot in onzen tijd de plant zelve wordt aangewend.

Nauw verwant met den bijvoet is de A v e r o o n (Artemisia Abrotanum), wier naam door den reuk, dien de bladen, gewreven wordende, verkrijgen, in dien van C i t r o e n k r u i d veranderd is, en uit meer zuidelijke streken ingevoerd, op de goederen van Karel den Groote gekweekt moest worden en daaruit verwilderd schijnt te zijn. De jager in Boheme, die zeker van zijn schot wil zijn, zoekt in den nacht van St. Jan, geheel ontkleed, dit kruid en IJzerhard, waarop ik later terugkom. Vindt hij ze, dan kookt hij ze in azijn en spoelt er den loop van het geweer mede uit.

Bij deze twee Artemisia's, die gewijd zullen worden, komt eene derde, de Alsem (Artemisia absinthium), die niet slechts de likeuren absinth en wermuth leveren, maar ook menschen en vee tegen betoovering beschut, terwijl de heksen vluchten voor O n z e r L i e v e V r o u w b e d s t r o o , zoogenaamd omdat Maria er haar kind op nederlegde, ook W a l s t r o o , in het Duitsch. Labkraut, omdat het de melk doet stremmen, wat de Latijnsche naam aanduidt (Galium verum).

De achtste plant, die in den bundel wordt opgenomen, is de A l f r a n k , thans meest N a c h t s c h a d e , B i t t e r z o e t , bij de boeren K w a l s t e r h o u t , omdat het gekauwd expectoreerend werkt (Solanum dulcamare). De eerste naam staat waarschijnlijk in verband met dien boozen geest, welke de nachtmerrie veroorzaakt en die in het Duitsch Alp heet. Een afkooksel van het zaad, op St. Jansdag verzameld, geneest bloedzweren aan handen en voeten.

De laatste der negen kruiden is de R e i n v a a r , het bekende Worm- of P i e r e n k r u i d , dat ook op de goederen van Karel den grooten gepoot werd (Tanacetum vulgare). Uit de

Duitsche benaming: Mutter Gottesstab, is op te maken, dat er nog andere dan geneeskundige kracht in de plant schuilt, die ik echter niet hebben kunnen vinden.

Deze negen kruiden moeten op Donderdag voor Maria Hemelvaart voor zonsopgang zwijgend geplukt, doch niet met een mes afgesneden worden. Zij worden met alpranken saamgebonden en, na kerkelijk gewijd te zijn, opgehangen in huis en stal, als een zeker middel tegen beheksing en onweer. Is dit laatste in het opkomen, dan is het goed wat van de kruiden op den haard te verbranden. Men legt er van in de tichelovens, opdat het steenbakken goed gelukke.

Hier en daar worden bij de negen, behalve eenige tuinbloemen, nog andere kruiden gevoegd, zoodat er 11, 15, ja soms 77 bijeen zijn.

In dit geval staat in het midden de T o o r t s , de K o n i n g s k a a r s , het W o l k r u i d (Verbascum Thapsus), waarvan de statige bloemstengel, rijk voorzien van heldergele bloemen, zich soms ter lengte van 2 meters uit eene roset van wollige bladen verheft. In Boheme rukt men de plant met den wortel uit den grond en steekt haar in de huizen en op den akker om de muizen te verdrijven; in Zuid-Duitschland beveiligt zij tegen tooverij: in Oost-Pruissen neemt zij ziekten weg, wanneer men den bloemstengel biddend naar het oosten knikt. Op een graf gegroeid toont zij aan, dat de ziel van den gestorvene nog in het vagevuur en eene bedevaart noodig is. De wezeltjes eten er van en genezen, wanneer zij in een gevecht met slangen door dezen gebeten zijn.

Van die planten, welke met de toorts bij de 9 andere gevoegd worden, verdienen er eenige vermelding.

Eene B i e s , zonder opgave van soort, in het Duitsch: Unserer Herren Krone. Ik gis dat bedoeld is de mattenbies (Scirpus lacustris), waar veel van verhaald wordt. Het puntig boveneind is dikwerf boven de bloemen verdord. God stak er den hazelworm de oogen mede uit en daarom moet men die punt niet als tandenstoker gebruiken. Een elf kan uit deze bies een klein paardje maken. Algemeen is het gevoelen dat eene vrouw, die het heksen verstaat, er melk uit kan halen. Te Zutfen is mij eene vrouw met naam en toenaam genoemd, die het zeer goed verstond. Hare koeien op de stadsweide waren slecht en toch waren hare emmers steeds vol melk. Zij wist als melkplaats er steeds eene te vinden waar biezen groeiden.

Karwei of wilde Komijn (Carum Carvi), de Duitsche Kummel, waar de aardmannnetjes in Thuringen een hekel aan hebben, daar de plant aan de spitse hoedjes, die zij dragen, de onzichtbaar makende kracht ontneemt. Een bruidspaar steekt bij de trouwplechtigheid een paar zaadjes in de schoenen.

Onze Lieve Vrouwenmantel (Alchemilla vulgaris), oudtijds de Mantel van Freija, bij Dodonaeus Sijnnaw. 'Het blad heeft' - het zijn de woorden van Van Eeden in zijne schoone 'Herinnering aan de Veluwe,' - 'den vorm van een geplooide pelerine met franje en herinnert aan het manteltje een Nehalennia.' De plant leverde aan de alchimisten, naar wie zij in het Latijn genoemd werd, de grondstof in hun pogen om kwikzilver hard te maken.

Lubbestok (Levisticum officinale), die bij vele boerenwoningen te vinden is, tegen tooverij beschut en uit den wortel waarvan in Frankenland een liefdesdrank wordt bereid.

De Maankop of Papaver (Papaver somniferum), waarvan het zaad, op den trouwdag in den schoen eener Hongaarsche bruid gedaan, haar huwelijk onvruchtbaar maakt. De vampyrs of bloedzuigers, geene vleermuizen, maar wezenlijke menschen, vergaan na hun dood niet, maar sleepen steeds nieuwe slachtoffers in het graf. Het is zaak hun eenige bezigheid te verschaffen. Daarom doet men in hunne doodkist een handvol papaverzaad, waarvan zij ieder jaar een korreltje opeten.

De Wilde Mente (Mentha silvestris), van de oudste tijden her zeer genees- en heelkrachtig, verdrijft gebrand of op den grond gestrooid slangen en vlooien.

Het blauwe Schurftkruid (Scabiosa succisa) heeft een dikken wortel, die van onderen plotseling ophoudt, als ware er een stuk afgebeten. Dit is ook het geval. De duivel oefende met dien wortel veel wat boos is uit; Maria nam de kracht weg, waarover de duivel zoo verstoord werd, dat hij een stuk van den wortel afbeet. Van Eeden geeft aan de plant den ouden naam van Duivelsbeet terug. Te middernacht van St. Jan is de wortel gaaf en beveiligt, dan gegraven, tegen den duivel. In Boheme trekt men als voorzorg tegen beheksing de plant uit den grond, hangt ze op in de stallen of geeft ze op den avond van St. Walburg aan het vee te vreten.

Wijnruit (Ruta graveolens) is in Noord-Duitschland en Tyrol meer waard dan goud, zijnde goed tegen allerlei betooveringen.

Later ontmoeten wij nog den donderdissel, de bevernel, de cichorei, den eberwortel en de nigella, die in de groote bundels opgenomen worden.

Voor dat de heksen in den St. Walburgsnacht door den schoorsteen haren tocht naar den Bloksberg of andere verzamelplaatsen ondernemen, besmeren zij zich met eene zalf.

In den bloeitijd der heksenvervolging hebben geneesheeren, rechtsgeleerden en natuurkundigen zich veel moeite gegeven achter het geheim te komen hoe die zalf bereid werd. Volledig is men er nooit in geslaagd. Dit schijnt echter zeker, dat het hoofdbestanddeel bestond uit sap van planten, aangemaakt met een of ander vet en vleermuizenbloed.

Een recept waarin negen planten voorkomen is bekend.

Daaronder zijn twee varens. De eene is het kleine, doch sierlijke M a a n k r u i d (Botrychium Lunaria), mogelijk mondkruid, wanneer ten minste de vroegere systematische naam osmunda samengesteld is uit os, mond, en mendare, reinigen. Anderen leeren dat die naam ontleend is aan Osmunder, een bijnaam, die aan Thor gegeven zou zijn. Dodonaeus heeft maenkruid, voor de alchymisten onontbeerlijk.

De andere varen is het V e n u s h a a r (Adianthum Capillus Veneris), waaruit, zooals reeds Dodonaeus vermeldt, eene ‘leckinge’, likkepot, tegen de slijm bereid werd, de vroeger meer dan thans bekende Sirupus capillorum Veneris, Sirop de capillaire.

Twee andere planten staan met Wodan in betrekking: W o d a n s b a a r d of het H u i s l o o k (Sempervivum tectorum) en W o d a n s k r u i d , R i n g e l k r u i d (Mercuriale perennis).

De Z o n n e w e n d e (Heliotropium europaeum) stond in verband met den Zonnegod.

De zesde plant, I J z e r h a r d (Verbena officinalis), heeft, hoe weinig in het oog vallend haar uiterlijk ook zij, bijzonder vele krachten: zij is goed tegen beten van slangen en dolle honden; wijst in den nacht van St. George - 23 April - schatten aan; verjaagt alle spoken en tooverijen. Von Perger deelt over het graven van het kruid uit een H.S. uit de 14^{e} eeuw in de hof bibliotheek te Weenen mede: ‘Sver diese wure graben wil, der sol desselben tages gen, da du wure stet und sal si becritze mit golde und mit silber und sal ob ir sprechen ein Pater noster und Credo domini und sprechen:

Ich gebite dir, edele wure Verbena, in nomine Patris et Filü et Spiritus sancti und bei den 62 namen des almetichen Gotis und bi den vier engeln Michahele, Gabriele, Rafahele, Anthoniele und beiden vier evangelisten enz.'

Washet kruid met een gouden of zilveren werktuig uit de aarde gegraven, dan mocht het niet medegenomen worden, voordat de morgendauw er op gevallen was.

De drie laatste planten behooren tot de vergiftigste, welke noordelijk Europa oplevert. De Blauwe Wolfswortel, meest bekend onder den Latijnschen naam Akoniet (Aconitum Napellus), ook wel IJzerhoed, om de helmvormige gedaante van het bovenste gedeelte der bloem, dat de wagen van Venus door twee duiven getrokken bedekt. Het Bilsenkruid (Hyosciamus niger), dat diende om regen te maken. Daartoe werd een meisje door andere meisjes geheel uitgekleed en naar eene plaats gebracht, waar het krnid groeit. Zij moest met den kleinen vinger van de rechterhand eene plant met wortel en al uittrekken en zóó aan den kleinen toon van den rechter voet binden, dat zij haar op den grond nasleepte. De andere meisjes brachten haar dan plechtig naar eene beek, staken garden in het water, besprenkelden haar daarmede, zongen regenbezweringen en keerden achterwaarts naar het dorp terug. Burchard, bisschop van Worms; overleden in het jaar 1024, verbood deze wijze van regen te maken op straffe van 20 dagen kerkboete met water en brood. Eindelijk het Doodkruid, de Wolfkers (Atropa Belladonna), met zijne zwarte glinsterende zoutzure, doch zeer vergiftige bessen, welke eigenschap trouwens de geheele plant heeft. Zij wordt door den duivel bewaakt, aan wien een zwarte hen gegeven wordt, wanneer de plant in den Kersnacht gegraven zal worden.

Waarschijnlijk zal ook wel de Doornappel (Datura Stramonium), door de Zigeuners in de 15de eeuw uit het Oosten in Noord Europa gebracht, in een ander recept zijn plaats gehad hebben.

De eenige plant in den brouwketel der heksen in Shakspeare's Macbeth is de Water Schierling, Dolle kervel (Cicuta virosa).

X.

Wanneer de winter met koude hand de boomen heeft ontbladerd, trekt het zeer de aandacht, wanneer zich op sommige

een struikje bevindt, met donkergroene stengel, takjes en bladen, alles zeer regelmatig geplaatst en die de felste koude trotseert. Het kan niet anders of deze plant, die nimmer in den grond, maar op een tak van een appel- of perenboom, van eik, linde, iep of hazelaar geworteld is, moest uit den hemel zijn gevallen en bij dat bovennatuurlijk ontstaan ook bovennatuurlijke krachten hebben.

Deze M a r e t a k k e n , in welken naam aanduiding gezien wordt van de mare of merrie, die op de boomen rijdt, als des nachts op menschen en dieren, de M i s t e l (Viscum album), waren bij de Galliers in groot aanzien. Als er een struikje in hunne taal de Algenezende genoemd, gevonden was, dan werd op den 6^{den} dag na nieuwe maan onder den boom alles voor een offer gereed gemaakt; twee witte stieren werden gehaald en hunne hoorns voor het eerst bekransd. Een in het wit gekleede priester klom in den boom, sneed met een gouden sikkel het struikje af en deed het in zijn witten mantel. Dan werden de offerdieren geslacht en God gebeden, dat hij de gift voordeelig mocht doen zijn voor hen aan wie men ze gaf. In het drinken gedaan, maken de maretakken alle onvruchtbare dieren vruchtbaar en zijn geneesmiddel tegen alle vergiften. Na dit medegedeeld te hebben roept Plinius uit: ‘Met zooveel godsdienstig gevoel - religio - behandelen de volken menigmaal de onbeduidendste dingen!’

Doch Plinius kende de krachten niet, die de maretakken bij de Germaansche volken hadden. Zij mochten, om kracht te hebben, slechts geplukt worden in Augustus, wanneer de zon in den Leeuw gaat, of op twee Vrouwendagen, niet op de aarde gelegd, maar in een witten doek gedragen worden. Staat de zon in den Schutter, dan moesten zij drie dagen voor nieuwe maan van den boom geschoten en met de linkerhand opgeraapt worden. Die eene bes er van in zilver gevat om den hals draagt, kan niet betooverd worden. Zij maken dat een dief niet kan ontvluchten, doen alle sloten openspringen en dienen als wichelroede. Legt men er een vleugel van een zwaluw op, dan vliegen er alle vogels heen. Men maakte er hechten van messen van, omdat, zoo staat bij Dodonaeus, ‘de kracht van tselve hout, door de hitte der handen werckende, de vallende siekte geneest oft belet te komen.’ Tot dat einde werden er vingerringen van gedragen, ook door vrouwen tegen miskramen,

ten welken einde de takken met de schors om een arm gewonden werden.

Ik heb vroeger aangeteekend, dat de kracht van eene wichelroede het sterkste is, wanneer op den hazelaar, waarvan hij genomen is, marentakken groeien. Dit is ook een teeken dat onder den struik, zoo diep onder den grond als de maretakken er boven zijn, eene A l r u i n is. Het is niet gemakkelijk deze machtig te worden. Bij het uitgraven toch steunt en schreeuwt zij zoo geweldig, dat de graver het besterven moet. Daarom stopt hij zich de ooren met watten of was dicht en gaat op een Vrijdag voor zonsopgang, vergezeld van een zwarten hond, waaraan geen wit haartje mag zijn, naar de plaats waar de alruin zit, maakt er drie kruisen boven en graaft er zooveel aarde rondom weg, dat zij nog maar met eenige vezels vastzit. Deze bevestigt hij aan den staart van den hond, houdt dien een stuk brood voor, loopt weg, de hond hem achterna; deze trekt de alruin uit den grond, doch bekoopt het, door het ontzettend schreeuwen dat zij doet, met den dood. En wat heeft de graver nu? De wortel van eene plant met breede bladen en gele bloemen (Mandragora officinarum). Die wortel is van boven dik en splitst zich vaak in twee deelen die, kruislings over elkander groeiende, eenigszins op de benedenledematen van een mensch gelijken.

De wortel wordt, zoodra hij uit den grond is gehaald, met rooden wijn gewasschen en wat bijgesneden, om hem nog meer eene menschelijke gedaante te geven. In gaatjes worden zaden van gierst en andere fijne planten gedaan, die ontkiemende en droog geworden haren nabootsen. Zoo ontstaat een poppetje, dat op een aardmannetje gelijkt en alruin heet, waarschijnlijk naar voorspellende priesteressen van dien naam. In Oostenrijk is het mannetje de vrucht eener vereeniging van den duivel met eene vrouw, Adrune of Altbrune genaamd.

De wortel groeit gaarne onder eene galg, waaraan een gerechtelijk en zedelijk onschuldig jongeling opgehangen is, wat aanleiding gegeven heeft het popje een G a l g e m a n n e t j e te noemen.

De alruin wordt in witte en roode zijde gewikkeld, in een kastje weggelegd, krijgt alle dagen wat te eten en een bad van wijn; bij iedere nieuwe maan eene verschooning.

Al deze moeite en zorgen worden goed beloond. De alruin openbaart alle toekomstige en geheime dingen, hetzij door met het hoofd te knikken, hetzij in duidelijke bewoordingen. De

maagd van Orleans zou er zich van bediend hebben. Zij maakt rijk, geeft zegen in het huwelijk en ieder geldstuk er des nachts opgelegd is des morgens verdubbeld, wat evenwel niet te dikwijls geschieden moet. Zij blijft in de familie, doch versterft niet op den ondsten maar op den jongsten zoon, die in de doodkist van den vader een stuk brood en geld moet leggen. Sterft de jongste zoon voor den vader, dan treedt de oudste in zijne plaats en legt brood en geld in des broeders doodkist. ‘Alle deese bestimmungen,’ zegt Grimm, ‘klingen alt und können hoch hinauf reichen.’ Pythagoras, Dioscorides, Plinius, Columella en Flavius Josephus gewagen van de wonderkracht der mandragora en verhaalden de wijze om den wortel machtig te worden, die ook beschreven wordt in de Angelsaksische Annalen uit de 10de of 11de eeuw. De dudaim in Genesis XXX, vs. 14, heet in de vertaling de LXX mandragora, in eene oude Duitsche erdephil, aardappel.

Maximiliaan, hertog van Beieren, verbood in het jaar 1611, onder vele andere ‘superstitiones und aberglauben,’ ook het graven van de alruin.

In vroegere jaren kwam de plant voor in Zuid-Tyrol, waar zij thans niet meer te vinden is. De meeste werden ingevoerd uit meer warme streken, doch daar waren valsche onder, waarover een Duitsch schrijver in het jaar 1552 ernstig klaagt.

Een ander vermeldt in eene in het jaar 1703 uitgegevene ‘Kurze Betrachtung der Mandragora oder Alraun-Wurtzel,’ dat men hem in Boheme voor eene echte had willen verkoopen ‘einen ausgezogenen, ausgedorten, künstlich zusammen gelegten und gezierten Frosche.’

Gewoonlijk nam men ter vervalsching den wortel van de H e g g e r a n k , w i l d e n W i n g e r d , een sterk rankend gewas met bladen, die op die van den wijndruif gelijken, met geelachtige bloemen en die met hare oranje, roode of zwarte bessen in heggen en struiken eene fraaie vertooning maakt en eene opname tusschen onze sierplanten zeer goed waard is (Bryonia dioica en B. alba). De dikke, zich vertakkende wortel, in Gelderland V u u r of W r a n g w o r t e l , wordt uitgegraven in het voorjaar op een Maandag, bij eene gunstige constellatie van de maan met Venus of Jupiter. Na van de uitloopers ontdaan te zijn, wordt hij op een kerkhof op het graf van een man in den grond gezet, gedurende eene maand begoten met wei van koemelk, waarin drie vleermuizen verdronken zijn.

Dan uitgegraven wordt de wortel, die meer op een mannetje gelijkt dan vroeger, gedroogd op een kachel, gestookt met IJzerhard, in Bohemen op Goeden Vrijdag voor zonsopgang gegraven. Tot poeder gestampt en aan de koeien te lekken gegeven, deelt dit aan haar de kracht mede de melk van andere, zelfs van 9 hoeven, tot zich te trekken. Wordt de boter er van gesmolten, dan lost zij zich op in schuim.

De wortel zonder eenige toebereiding beschermt tegen den bliksem en verwekt liefde. Meisjes leggen daarom, als zij ten dans zullen gaan, er een schijfje van in den schoen, zeggende, den wortel een der verschillende namen gevende:

> ‘Korfchenwuszel in meinen Schub,
> Ihr Junggesellen lauft mir zu.’

Hadden de maretakken in hun ontstaan iets geheimzinnigs, niet minder moest dit het geval zijn met de V a r e n s , die geene bloemen hebben en toch vermenigvuldigen. Zij moesten daarom ook een beduidende inwonende kracht hebben. De h. Hildegardis, abdis van het klooster Rupersberg bij Bingen, overleden in het jaar 1178, schrijft in haar werk over de Physica, dat daar waar varens groeien de duivel zijne kunsten - illusiones - zelden vertoont en het huis en de plaats waar zij zijn mijdt en verafschuwt; dat de bliksem en de hagel daar zelden inslaat of valt. Wegens dit afwerend vermogen worden wortels van de B o o m v a r e n , d.i. die op boomstammen groeit (Polypodium vulgare), op St. Jansdag gegraven en gedroogd, zonder dat er een zonnestraal op vallen mag. Om vee tegen betoovering te beschutten, bestrijkt men drie dagen vóór nieuwe maan de ruiven met die wortels of begraaft ze onder den drempel van de staldeur.

Die op reis varens bij zich draagt, krijgt geen ongeluk. Von Perger zag ze meermalen aan voertuigen, die een stellen weg opreden, bevestigd. Men wilde hem het doel daarvan niet zeggen. Dit gebeurt meestal, wanneer naar het hoe of waarom van het een of ander bijzonders gevraagd wordt. Is het schaamte, die het zwijgen oplegt, of is werkelijk het doel onbekend?

Een paard des morgens aangezet met een zweep, waaraan A d d e r s t o n g e n (Ophioglossum vulgatum) gebonden zijn, behoeft den ganschen dag geene aanspooring meer.

Geen varen is zoo bekend dan die, wier stengel, schuins doorgesneden, de letters H.I.C. of een dubbelen adelaar

vertoont, waarvan zij den naam ontvangen heeft van A r e n s v a r e n (Pteris aquilina).

Men meent dat deze varen de muizen van de graanzolders verdrijft, terwijl hij, die er het zaad van bezit, er muizen en kikvorschen uit tooveren kan.

Als Shakespeare, Henry IV, I act. sc. I, een der voerlieden laat zeggen, dat zij het recept der varenzaden hebben en onzichtbaar rondwandelen, drukt hij, al spot de stalknecht er mede, een algemeen volksgeloof uit. Tot voorbeeld kan strekken een boer in Westfalen. In den nacht van den langsten dag, wanneer het zaad rijp wordt, een weggeloopen veulen zoekende, viel hem een zaadkorreltje in den schoen. Thuis gekomen was hij zeer verwonderd niet opgemerkt te worden, en nog meer, dat ieder schrikte toen hij zeide: 'Ik heb het veulen niet gevonden.' Niemand kon verklaren wat er eigenlijk gebeurde. De boer, meenende dat hij zand in een der schoenen had, trok hem uit, het varenzaad viel op den grond en hij werd zichtbaar. Had hij den korrel bewaard, dan had hij twintigmaal meer kunnen werken dan een ander; was hij een jager geweest, hij had een vrijschutter kunnen worden. Had hij het verlangd, de duivel had hem een wisseldaalder gegeven, die, eens in de beurs gestoken, maakt dat deze nimmer leeg wordt. De duivel toch moet alles doen wat hij die het zaad bezit wil, en toch is het zaad niet anders te verkrijgen dan door hulp van den duivel. Die wagen durft het machtig te worden, mag gedurende den adventtijd niet bidden, niet naar de kerk gaan, geen wijwater aanraken; hij moet zich steeds met duivelsche gedachten bezig houden en aan den duivel denken. Zoo voorbereid, plaatst hij zich voor middernacht van Kersnacht op een kruisweg, waarover reeds lijken naar het kerkhof gereden zijn. Te middernacht verschijnen allerlei spookgestalten, gestorvene vrienden en bekenden, die al het mogelijke doen hem aan het praten te krijgen of te doen lachen. Doet hij een van beiden, dan wordt hij door den duivel verscheurd; houdt hij vol dan krijgt hij een builtje met zaad.

Op eenvoudiger wijze is het in Steiermark te bekomen. Men vast in de nachten van Kerstmis, Oudejaar en Drie Koningen. In den laatsten krijgt men veel aanvechtingen van den duivel, waartegen men in een toevercirkel gaat staan met een kruis, gemaakt uit hout van de Elsbeer - eene soort van lijsterbes (Pirus thorminalis), die op St. Jan nog

bloeide. Het vallende zaad wordt opgevangen in 9 doeken, diegedurende de mis over den kelk op het altaar gelegd worden. Is het op den grond gevallen, dan is het niet meer te vinden.

Wat den Westfaalschen boer met zijn veulen overkwam, wedervoer, volgens De Gubernatis, ‘Mythologie des plantes,’ p. 189, er een in Klein Rusland, die verloren ossen zocht, met dit onderscheid echter dat het in den schoen gevallen varenzaad de plaats aanwees, waar zij te vinden waren.

Langs wegen en op schraal weiland groeit de w i l d e C i c h o r e i (Cichorium Intybus), die hare lintbloemen eerst opent als de zon opgaat en die steeds naar haar gekeerd houdt totdat zij is ondergegaan. De plant, die met olijven en melde de spijs van Horatius was en wier wortels tot een leelijk koffiesurrogaat verwerkt worden, draagt velerlei namen. Crescentius, levende tusschen 1230 en 1307, noemt haar Sponsa solis; Conrad van Megenberg, tusschen 1309 en 1381, wel de eerste der Duitsche botanisten, geeft haar den naam van Sonnenwirtel; anderen hebben Solsequium, Sonnefolge, verwenschte Juffer, terwijl de meestbekende in Duitschland Wegewarte is. Onze inlandsche benaming was ten tijde van Dodonaeus reeds verdwenen.

De plant geeft tot sagen aanleiding.

Clytia is, zoo leert ons Ovidius, in minnenijd ontstoken op hare zuster Leucothoë, de geheime minnares van de Zon. Zij deelde deze verstandhouding aan haren vader mede en de zuster onderging een schrikkelijken dood. De Zon versmaadde Clytia, die dag en nacht onder den blooten hemel op den naakten grond zat, steeds het gezicht naar de Zon gekeerd. Eindelijk werd zij eene plant. Mannhardt, in eene verhandeling die haar naam draagt, zich sluitende aan Carus Sterne, spreekt het vermoeden uit, dat die plant de cichorei zou zijn. Dit strookt evenwel niet geheel met de beschrijving die de dichter van de plant geeft, volgens de vertaling van Voss:

> Endlich hafteten fest, wie man sagt, am Boden die Glieder,
> Theils von fahler Blasse verfärbt zu erblichenem Kraute,
> Theils erröthen wie Gold; und gleich der gelben Viole
> Krönt ihr die Blume das Haupt; obgleich an den Wurzel befestigt,
> Dreht sie nach Sol sich herum, und behalt auch verwandelt die Liebo.

De Gubernatis meent dat Clytia zou zijn Helianthemum roseum van Decandolle.

Volgens de noordelijke sagen is het echter zeker, dat de cichorei uit eene vrouw is ontstaan. Daar was eens, zoo vertelt men in de Beiersche Pfalz in de spinvertrekken, eene prinses, schoon, zooals zij allen zijn. Haar minnaar werd haar ontrouw en zij treurde en weende met hare dienstmeisjes dag en nacht. Toen haar einde naderde, zeide zij: ‘Ik wensch wel te sterven, doch ik wensch ook wel te blijven leven, opdat ik mijn geliefde overal kan zien.’ Hare getrouwe dienstmeisjes hadden denzelfden wensch, opdat hij haar op alle wegen mocht kunnen zien. De lieve God in den hemel verhoorde haar en sprak: ‘Welaan, ik zal uwe wenschen vervullen. Ik zal u in bloemen veranderen. Gij, prinses, zult in uw wit gewaad aan den weg staan, waarover uw trouwelooze minnaar gaat, en gij, meisjes, in uwe blauwe kleederen aan alle wegen, opdat hij u overal zie.’ En zoo geschiedde het. De plant kreeg den naam van Wegenwachter. Hare bloemen zijn meest blauw, zelden wit.

Aan den staatsweg van Zutfen naar Voorst, op den Overmarsch, staat de in het wit gekleede prinses te midden van hare blauwe meisjes.

In Oostenrijksch Silesië treurde, naar luid van een volkslied, een meisje 7 jaren lang over haren in een veldslag gesneuvelden minnaar. Toen men haar overreden wilde, dat zij een anderen vrijer zou nemen, antwoordde zij, volgens eene Duitsche vertaling:

> ‘Eh wonn ich lass das weinen stehn,
> Will ich lieber auf die Wegscheid' gehn,
> Will dort' ne Feldblum' werden.’

Een andere sage laat eene ontrouwe vrouw aan den weg op haren minnaar wachten en wordt veranderd.

Eene zeer onpoëtische maakt de plant tot verwenschte menschen; de witte waren goeden, de blauwe slechten.

Aan den wortel, die volgens Paracelsus een vogel wordt als hij 7 jaren oud is, wordt de kracht toegekend zich onweerstaanbare liefde te verwerven van ieder persoon, die men er mede aanraakt, en dat wie hem bij zich draagt niet gebonden kan worden. Geschiedt dit in den slaap, dan springen bij het ontwaken alle banden los. Men kan er deuren en sloten mede open maken en splinters mede uit het vleesch trekken, ook pijlpunten, dat voor de oudheid van het geloof getuigt. In sommige streken maakt bij onzichtbaar en onwondbaar.

De wortel moet echter zeer in het geheim, onder aanroeping

van de Drieéénheid, gegraven zijn op St. Jacob - 25 Juli - of vier dagen later op St. Peter en Paulus, tusschen 11 en 12 of om 2 uur; in Bohemen barrevoets op den eersten Maandag of Vrijdag na nieuwe maan. Het geschiedt met een hersthoorn of met een gouden muntstuk. In Frankenland vat men de plant eerbiedig met een witten doek aan. Men moet zorg dragen bij het graven den wortel niet met de bloote hand aan te raken. Er mag geen woord gesproken worden. Een man te Mössingen, in het Schwartzwald, van plan zijnde eene uitgraving te doen, zag een molensteen, steeds draaiende, boven zijn hoofd zweven. Van angst liep hij weg. Hadde hij een geluid van zich gegeven, de steen was gevallen en hij zou verpletterd zijn.

Van het St. J a n s k r u i d , ook H e r t s h o o i (Hypericum perforatum), met heldergele bloemen en bruine zaadomhulsels hebben de ovale bladeren vele doorschijnende heldere puntjes, die er door den duivel met eene naald ingeprikt zijn uit boosheid om de kracht, die de plant tegen hem heeft. Daarom zou het volk haar J a a g d e n d u i v e l noemen. Ik waag eene andere verklaring. Op de Veluwe, waar die naam algemeen is, gebruikt men de bloemen als thee en de zaden op olie getrokken als een smeersel tegen de jicht, die het menschdom zoo duivels plaagt en er mede weggejaagd wordt. Men wil, dat de naam der botanisten zou aanduiden dat het gewas vele geneeskrachten heeft. Aan den wortel zitten, zoo zegt Von Perger, dikwijls de larven van een insect, die een rood vocht hebben, op den middag van St. Jan verzameld en in blikken bussen bewaard worden, want, zoo beweert men in Sleeswijk-Holstein, zij kunnen wonderen doen. Elders gelooft men, dat zij uit het bloed van Johannes den Dooper ontstaan zijn. Von Perger verkeert in dwaling. Er is hier, zooals een deskundige vriend, Mr. Brants, mij mededeelde, geen sprake van larven, maar van volwassen vrouwelijke schildluizen uit de familie der Coccinen en wel Coccus Polonicus, doch die niet gevonden wordt aan de wortels van den hypericum, maar van andere planten, o.a. van de overblijvende Hardbloem of Krawel (Scleranthus perennis). Men kweekte deze diertjes in Polen en Noord-Duitschland tot het vervaardigen van eene violette verf en verzamelde ze omtrent St. Jan. Dit zal er toe aanleiding gegeven hebben ze aan de wortels van het St. Janskruid te doen leven. Zij zijn verdrongen door de echte cochenille uit Mexico.

In de vermelde verordening van den Hertog van Beieren

wordt verboden in bepaalde heilige nachten en uren met zekere ceremoniën vierbladerige Klaver te zoeken. Een klaverenvier in Boven-Frankenland, tusschen wagensporen gevonden, werd voor een dertigtal jaren onder het altaar gelegd. De dienstdoende priester begon dan te stotteren; werd dan het blad ongemerkt iemand in den zaak genaaid, dan kon hij alle heksen kennen.

Te Bottweil, in Zwaben, balanceerde een koorddanser met een bijzonder grooten wezeboom op den neus. Een meisje, dat een klaverenvier gevonden had, zag daardoor dat er hekserij in het spel en de wezeboom slechts een stroohalm was. Toen zij dit aan de toeschouwers zeide, dwong de heksenmeester haar door een diepe beek te waden, waarbij, tot groot gelach der omstanders, de rokken nog al hoog opgeschort moesten worden.

Het fraaie driekleurige V i o o l t j e heeft geen geur, terwijl het eenvoudige, blauwe, zich verschuilende, om den hoogst aangenamen geur, die er eigen aan is, overal geliefd is en gezocht wordt. Hoe de tegenstrijdigheid dat het bonte onderdoet voor het eenkleurige, op te lossen? Het volk wist raad. De mooie korenbloem, zoo als het driekleurige viooltje genoemd werd, had in den ouden tijd zulke welriekende bloemen, dat het koren vertrapt werd om ze te plukken. Dit verdroot haar en zij bad: ‘O, H. Drievuldigheid, ontdoe mij van mijn geur!’ De Drievuldigheid antwoordde: ‘Uw wil geschiede, doch daar gij niet hoogmoedig zijt, zult gij mijn naam dragen.’ Daarom heet dit viooltje in Duitschland en bij ons tot op den huidigen dag het Drievuldigheids bloempje.

De laatst behandelde planten hebben iets, wat in meerdere of mindere mate de aandacht trekt, doch er zijn er ook, waarbij dit geenszins het geval is en die toch in het volksgeloof van groot gewicht zijn. Tot voorbeeld haal ik er eenige aan.

Door B o o n e n , eene voedzame spijs, waarom de Egyptische priesters en de Pythagoreërs haar niet aten en die om eene onbekende oorzaak in de Driekoningen koeken gebakken worden, kan men zich op eene zonderlinge wijze onzichtbaar maken. Men neemt de tong uit een doodshoofd, kookt haar, legt ze weer in het hoofd, begraaft dit in het voorjaar en poot er drie boonen boven. Legt men de boonen, die daaruit komen, op zijne eigene tong, dan is men voor het oog van anderen verdwenen.

Die op zijn weg eene E r w t vindt, moet ze oprapen, al zou hij ook van een paard moeten stijgen; een voerman moet

er voor uitwijken, anders valt de wagen om, wat geschiedt wanneer eene peul met 9 erwten er in over een wagen geworpen wordt. Als een meisje veel dansers wil hebben, behoeft zij slechts erwten in de schoenen te doen.

Men kan er zich ook onzichtbaar door maken, wat voornamelijk stroopers doen. Daartoe leggen zij een slangenkop in een mierennest. Is al het vleesch er afgegeten, dan steken zij in het begin van den kerkdienst van Witten Donderdag eene erwt in het rechter-, van Goeden Vrijdag eene andere in het linkeroog en van Zaterdag daarna eene derde in den bek van den kop, die met de erwten er in bij het tweede klokgelui in den grond gegraven wordt. Uit de planten, die uit den kop groeien, vlechten zij een krans, winden dien ouder den hoed om het hoofd, nemen eene erwt uit den bek gegroeid in den mond, zijn dan onzichtbaar en het wild loopt uit eigene beweging naar hen toe.

In Zwaben graaft men op een kerkhof een menschenschedel op, vult dien met aarde, steekt daarin drie erwten, legt hem onder den drup van eene kerkgoot en zegt in de kerk het Credo op. Geesten trekken daarop voorbij. Eene uit het hoofd gegroeide rijpe erwt in den mond genomen heeft de onzichtbaarmakende kracht.

De Oldenburgsche stroopers zijn zoo omslachtig niet; zij steken eene erwt in den kop van eene doode kat, begraven die en eten de erwten op, die er uit gegroeid zijn.

Tot zware misdaden dienen de erwten thans nog. Den 24sten October 1863 werd voor het gerecht te Dantzig bewezen, dat iemand tot het doen van een valschen eed was overgehaald door de verzekering, dat er geene kwade gevolgen van konden komen, wanneer hij onder het zweren eene erwt onder den tong en een haringkop in zijn linkerzak had.

Van eene niet inheemsche vetplant, de k n o l l i g e F e t t h e n n e , ook D o n d e r k r u i d en wel eens St. J a n s k r u i d (Sedum Telephium) genoemd, steekt in Duitschland ieder lid eener familie een stuk in de spleten der huisbalken, - Henne, - om uit het verdorren tot zijn levensduur te besluiten en uit het keeren naar het licht gevolgen af te leiden op een aanstaand huwelijk of gebeurtenissen in reeds geslotene. Een verliefde neemt in Oost-Pruissen en Westfalen twee planten er van en poot ze in den St. Jansnacht naast elkander in een vertrek achter een balk of in den grond. Groeien zij tot elkander, dan

worden zijne wenschen vervuld, doch verdorren zij, dan sterft het voorwerp der min.

Wij leerden reeds van de boschjuffers als middel tegen de pest, te gelijk met de jeneverbes, de B e v e r n e l (Pimpinella magna), kennen, niet te verwisselen met de Pimpernel (Poterium Sanguisorba), die wij als toekruid bij sla eten. Wat die juffers toen riepen, hoorde in het 1629 een man in het Toggenburgsche, waar de zwarte dood toen heerschte, als eene stem uit den hemel.

Elders zong een engel:

> ‘Ihr Jung gesell',
> Esst Bibernell,
> So sterbt ihr nicht so schnell.’

Te Kissingen zette zich gedurende eene pest een vogel op een graf en zong:

> ‘Ihr Leut! ihr Leut! esst Bibernell,
> So werd ihr bleiben mein Gesell'.’

Men zette den wortel op brandewijn, dronk dien, en de pest hield op. Bij eene aanstekelijke ziekte, in het jaar 1813, zeide men dat de vogel gefloten had.

Te Fulda zou een heksenmeester verbrand worden. Hij klaagde:

> ‘Hatte ich Aron und Bibernel gekannt
> So würde ich nicht verbrannt.’

Uit den A r o n s k e l k (Arum maculatum) voorspelt men te Kissingen of de oogst goed of kwaad zal zijn.

In het jaar 1832, toen de cholera in Goden, bij Weenen, vele menschen wegsleepte, kwam een vogel uit het bosch gevlogen, plaatste zich op het hoofd van een man en riep, als de juffers:

> ‘Esst Kranenbeer und Bibernel,
> So sterbt ned so schnell.’

Voor het huis van Buschmann, waar dit gebeurde, werd eene pestzuil opgericht. In het nabijgelegen dorp Frunau is toen de vogel ook gezien.

In het volksgeloof spelen eenige planten eene groote rol, doch niemand weet wie zij zijn.

De zwarte specht, een echte boombederver, die ieder jaar een nieuw nest, liefst in een den, pikt, kent eene plant, waarvan

de wortel schatten aanwijst en alle sloten en deuren, die er mede aangeraakt worden, doet openspringen, welke kracht hem den naam van Springwortel gegeven heeft.

Om hem te verkrijgen zoekt men een nest van den specht en stopt, wanneer het mannetje uitgevlogen is, het gat met eene ingeslagen pin dicht. Zoodra het mannetje dat merkt, haalt hij den wortel en houdt dien voor de pin, die met groot geweld uit de opening springt. Voor dat het zoover gekomen is, maakt iemand, die zich verstopt heeft, een vervaarlijk geschreeuw en de verschrikte vogel laat den wortel vallen.

Het is in enkele streken voldoende onder het nest een emmer met water te plaatsen of vuur te maken, waarin de specht, nadat de wortel zijn plicht gedaan heeft, hem laat vallen. In Westfalen is slechts noodig onder het nest een rooden doek te leggen.

Daar gaat de volgende sage, die de werking van den wortel leert kennen. Een schaapsherder was met zijne kudde te Lubbecke, bij Minden, op den Babilonienberg, waar zich Wittekind, na den ongelukkigen slag van Wittenfelde, vestigde. Eene in het wit gekleede juffer gaf hem een springwortel. Volgens eene andere voorstelling vond hij drie dagen achtereen drie vreemde lelieachtige bloemen. De uitkomst is dezelfde. Een juffer wees hem eene deur, die hij vroeger niet gezien had, om in den berg te kunnen komen. Hij kwam er in en door een gang in een door karbonkels verlichte zaal, waarin twee ook in het wit gekleede juffers waren, die hem uitnoodigden uit zeven met goud en zilver gevulde potten, die voor haar stonden, zijne zakken te vullen, hem steeds vermanende het beste niet te vergeten. De herder liet zich dit geen tweemal zeggen, en woelde steeds in de potten om het beste te vinden. Toen hij zijne zakken gevuld had, ging hij heen, doch vergat het beste: namelijk den springwortel, met wien hij steeds weder in den berg had kunnen komen. Toen hij buiten den berg kwam, sloeg de deur met geweld dicht en wondde zijne verzenen, die nimmer meer heelden. De deur kon hij nooit terugvinden.

In Zwaben doet de hoep wat elders de specht verricht.

Een middeneeuwsch schrijver zegt: ‘daz krut heist herba meropis und haist in der zöberbuch chora.’

De plant heeft ook nog de kracht, dat wie haar in den rechterzak draagt, door stoot noch schot gewond kan worden.

Welke plant de specht kent, weet men niet.

De kruisbladerige Wolfsmelk (Euphorbia Lathyris) heet in sommige streken van Duitschland het kleine springkruid, en wordt door sommigen voor het spechtkruid gehouden. Dit is eene een- à tweejarige plant, slechts in Zuid-Duitschland inheemsch.

Dodonaeus noemt eene wolfmelk springkruid of spuergie, in het Latyn lathyris, wel de zoo even genoemde Euphorbia. Hij noemt de sleutelbloemen (Primula) St. Peterssleutel, de Duitschers noemen haar Himmelschlüssel. In eene sage in Zwaben en in eene andere in Baden, geeft de juffer den herder zulk eene bloem. De witte vrouwen weten met een gele sleutelbloem alle deuren te openen. In de Edda wordt geleerd dat eene brug, de Brifröst, den hemel met de aarde verbindt, die ook regenboog, later hemelring, genoemd werd. De dooden gaan er langs naar boven, de engelen naar beneden. Waar de brug de aarde raakt, laten zij een gouden sleutelje vallen, dat aan de bloem den naam gaf.

De grond der sage zal een overblijfsel van de Romeinsche overheersching zijn. Zich beroepende op Democritus en Theophrastus, verhaalt Plinius het kunststuk, dat de specht met eene plant verricht.

De Geluksbloem is eene kleine plant met vier groene bladeren en eene sneeuwwitte kroon hoven aan den korten stengel. Zij groeit op den top van den Göll, een berg bij Golling, in het Salzburgsche. Die de bloem plukt heeft veel geluk. Het gaat echter niet gemakkelijk haar te krijgen. In den oudejaarsnacht snijdt men een tak van een hazelaar die negen zijtakjes heeft en steekt hem bij de palmen, die op Paschen gewijd zijn. Te middernacht van den beruchten 1sten Mei neemt men hem uit het bundeltje en bestijgt den berg. De tak wijst den weg aan. Het moet heldere maneschijn zijn en er mag nooit achterwaarts gezien worden. Er is maar één voorbeeld bekend dat de bloem gevonden is. Het vee van den Gollinger boer, wien dat geluk ten deele viel, werd niet ziek, geen hagel vernielde zijn oogst en binnen weinige jaren was hij een welvarend man.

Bij Dillingen, in Zwaben, zijn vele groote slangen. Slaat men ze met schop of hak in drie stukken, zonder den kop te beschadigen, dan zoeken zij een zeker kruid, leggen het tusschen de wonden en worden weer heel. Zij doen dit echter niet zoolang er iemand bij is. Het kruid is dus onbekend. Die

dit voor ongeveer 30 jaren aan een verzamelaar van sagen en gebruiken mededeelde, verzekerde, dat hij vele slangen gezien had, waar naden om het lijf de zonderlinge heeling bewezen.

XI.

Om eene boot, die hij timmert, af te kannen bouwen, heeft Wäinäimöinen drie tooverwoorden noodig, aan den reus Wipunen bekend. Hij laat zich door dezen opslokken, ten einde hem, door pijn en smart in zijn lijf te verwekken, te dwingen hem die woorden mede te deelen. De reus lijdt geweldig. Hij scheldt zijn gast uit voor hond van Hüsi, het kwade beginsel, voor jong van Manala, den Doodengod. Hij roept hem toe:

> ‘Geh mir, Scheusal, aus dem Leibe,
> Aus der Leber mir, o Unthier,
> Lass das Herzblatt unverzehret,
> Lass die Milz mir ungestöret,
> Meinen Magen ungewalket,
> Meinen Nabel undurchbohret,
> Meine Schläfen ungefahrdet,
> Quäle nicht den Rückenknochen,
> Hau nicht los auf meine Hüften.’

Het helpt hem niet. Eindelijk zingt hij tooverliederen en wordt verlost.

De geheele 17de rúne of zang van het Finsche epos, waaruit dit zeer beknopt saamgevat is, geeft ons een ziekte-proces, zooals het volksgeloof het aanneemt. De ziekten ontstaan niet in, maar buiten het lichaam van den mensch. Zij worden er ingebracht door den boozen invloed van reuzen, aardmannetjes, elfen, die men saam kan vatten onder de benaming van ziektedaemonen. De ziekten zijn gepersonifieerd. Daarom kon de moeder van Balder haar in den eed nemen, om haren zoon geen kwaad te doen. Zij hebben de gedaanten van rupsen, vlinders, motten, wespen, hommels en andere insecten, aangeduid onder de algemeene benaming van wormen.

Zij huizen, en dit behoort ook tot de bewijzen voor het groote verband tusschen het menschelijk geslacht en het plantenrijk, in en onder den bast van boomen, wier inwonende daemon ze in de menschelijke lichamen zendt, hetzij met het doel om kwaad te stichten, hetzij om ze zelf kwijt te raken.

In Masuren, provincie Pruissen, trekken soms de Koude

Lieden, diertjes niet grooter dan een speldekop, in rijen en gelederen door de bosschen en veroorzaken die ziekte, welke zich openbaart door blauwe nagels.

Er zijn echter ook beesten, die botten hebben, welke ons lichaam bezoeken, o.a. grauwe en witte muizen, die er door heen kruipen en ziekelijke uitwassen op de huid veroorzaken.

Nog andere booze invloeden zijn er, die het den mensch ‘aandoen,’ hem door betooveren of beheksen ziek maken, wat vaak gebeuren kan, wanneer iemand met een scheel of kwaad oog wordt ‘aangezien.’

Slaat men een kruidboek op, dan zal men weinig planten vinden, waaraan geen genees- of heelkundige kracht wordt toegeschreven. Al had het volk de gunstige werking van vele plantaardige medicamenten geleerd door eigene ondervinding, door de kennis, die er de Romeinen van hadden en door die der kloosters, het had niet genoeg aan afkooksels en uittreksels, aan poeders en zalven. De mysterieuse oorsprong der kwalen en ongemakken, het personifieeren er van moest leiden tot mysterieuse geneeswijzen. De zieken moesten niet genezen worden door natuurlijke artsenijen, maar door geheimzinnige handelingen, die bovennatuurlijke krachten opwekken. Daartoe dienen bezweringen. Eene zoodanige Boheemsche luidt in het Duitsch vertaald:

> ‘Ich verwünsche euch Gliederweh,
> Brandweh, Beinweh,
> In den tiefen Wald,
> In die hohe Eiche,
> In das stehende Holz,
> Und in das liegende,
> Dort schlagt euch herum und stosset
> Und gebet dieser Person (de naam) Ruhe.’

Tegen ‘aangedane’ ziekten, zeer gemakkelijk te kennen aan de veerenkransjes in het bed, worden aangewend vlier, jeneverbessen, onzer lieve vrouwen bedstroo, alpranken en een look (Allium victorialis), dat in Duitschland in het wild groeit en daar heet S i e g w u r z , A l l e r m a n n s h e r r n , A l l e r m a n s h a r n i s c h , en wiens zonderling gevormde langwerpige, scheve knol, als met een netwerk overtogen, de soldaten, die hem om den hals dragen, volgens een oud kruidboek, onwondbaar maakt. Dodonaeus zegt, dat men den knol prijst tegen besmettelijke ziekten ‘ende insghelijks oock om sommige kabou-

termannekens oft eerdtgeesten te verdrijven ende wegh te jaghen.' Tegen de nachtmerrie legt men hem in bed; tegen krampen en tooverij draagt men hem in een zakje op het lijf.

De knol werd behandeld als de alruin. In de hofbibliotheek te Weenen zijn er twee, vroeger gekleed met fluweelen manteljes en hemdjes, vervaardigd ex subtilissima embryonis humani pellicula.

Een booze geest trachtte eens in den Harz een meisje te schoffeeren. Zij trok eene plant van het look uit den grond en hield haar den 'junker' voor. Deze moest wijken en riep vertoornd uit:

> 'Allermannsherrn, du böse Krut,
> Du host mi kenomen meine junge Brut.'

Vindt een meisje het look op Maria hemelvaart, dan is er veel kans dat zij binnen een jaar getrouwd is.

In Onder-Franken behoort tot de planten, die op dien dag gewijd worden, de V e l d - K r u i s d i s t e l, daar D o n d e r d i s t e l genoemd (Eryngium campestre), met forsche, hardpuntige bladen, kogelronde, blauwachtige bloemen en stekelige schutblaadjes, groeiende langs zandige wegen. De Duitsche vrouwen leggen het stekelige gewas onder het beddelaken harer mannen om hen wakker te houden en noemen het M a n n e n t r o u w.

Wanneer iemand door aangetooverde liefde niet goed bij zinnen is, dan neme men 1½ handvol St. Janskruid, 2 handen vol s m a l b l a d i g D u i z e n d b l a d met lintbladige straalbloemen (Achillea Pharmica) en 1 handvol g e w o o n L o o f m o s, bij Dodonaeus Gulden Wederdood, in Duitschland gulden Wiederthon (Polytrichum commune), kookt dit te zaam in 3 maten wijn en geeft er den patient zeven dagen des morgens, 's middags en 's avonds een dronk van. Den 8sten dag geeft men hem vroeg 1 tot 1¾ 'quintlien' ambrakorrels en gaat daarmede 7 dagen voort. Zet de duivel nog sterk aan, dan moet men den patient negen dagen een bad geven, waarin in stilstaand water de vermelde kruiden gekookt zijn, vermeerderd met de g e w o n e O r e g o (Origanum vulgare). Met het innemen wordt intusschen voortgegaan. Dit recept, dat probaat genoemd wordt, is uit het jaar 1726.

Het V l i e g e n v a n g e r t j e of de Z o n n e d a u w (Drosera rotundifolia), welk fraai plantje beschuldigd wordt vleeschvretend te zijn en in vroegeren tijd als Herba rorellae of

roris solis een panacee tegen koorts en waterzucht was, behoort thans nog onder de medicinale planten tegen aangedane ziekten. Om daartoe de noodige kracht te hebben moet het plantje met andere, die er de geschiktheid voor hebben, saamgebonden worden door den bast van de vogelkers, die in vermogen tegen heksen op dezelfde lijn met de lijsterbes staat. De zieke werpt het bundeltje achterwaarts op eene plaats, waar hij nooit weer komen zal, en geneest.

Hier is reeds eene handeling, die overeenkomst heeft met eene sympathetische kuur.

Van die kuren, welke soms wonderen verrichten, is bezwaarlijk eene goede definitie te geven. Het doel is den boozen geest, die de ziekte veroorzaakt, door de eene of andere handdeling, met of zonder het toedienen van artsenij, op een ander voorwerp te doen overgaan. Het verband tusschen de handeling en de ziekte is meestal moeielijk of in het geheel niet te vinden. Sommigen steunen op den regel: similia similibus curantur. Kinderen, die wormen hebben, geeft men frambozen, appels of peren te eten, waar maden in zijn. De worm in den vinger of de fijt wordt genezen door er een levenden regenworm om te binden. Bij die jicht, welke haar oorsprong in wormen heeft, geeft men den patient 13 regenwormen met brandewijn in.

In het algemeen moet ik opmerken dat die kuren meest allen geschieden onder aanroeping van de Drieëenheid.

Al is het plantenrijk er niet sterk in vertegenwoordigd, komen toch eenige gewassen onder deze kuren voor.

Het bloeden van wonden kan men doen ophouden wanneer men een takje van een vruchtboom naar beneden buigt en het staande naar het oosten gekeerd afsnijdt. Dan draait men zich om en snijdt, naar het westen gekeerd, een ander gedeelte af. De beide stukjes legt men kruiselings zoo over de wond, dat er bloed aankomt, daarbij zeggende:

> ‘Ich ging morgens in einen Thau,
> Da begegneten mir drei heilige Jungfraun,
> Die eine heisat Blutwölfe,
> Die andere heisst Blutstölfe,
> Die dritte heisst Blutstehestill!
> Im Namen’, u.s.w.

Dan windt men om de stukjes een linnen lap en bevestigt dien met een draad aan de wond.

Neusbloedingen worden in Silesie en Mecklenburg gestild door twee witte en twee blauwe korenbloemen, op St. Jansdag precies des middags 12 uur geplukt, in de hand te nemen; in Pommeren legt men twee stroohalmen kruiselings.

Om eene breuk te heelen, snijdt men in Zwaben den lijder eene vlok hoofdhaar van de kruin, draagt die in een schoenen doek buiten de plaats zijner woning en steekt haar in een gespouwen wilg. Heeft een kind eene breuk, dan moet op Goedenvrijdag, St. Jan of Kersmis, een boom, liefst een eik, gespleten en het kind er naakt driemalen doorgestoken worden, waarna de boom met het hempje van het kind saamgebonden en met leem besmeerd wordt. Is in beide gevallen de spleet weer saamgegroeid, dan is de breuk genezen. Kinderen, lijdende aan engelsche ziekten of kromme ruggen, ondergaan dezelfde kuur.

Duizeligheid gaat in Brandenburg over, wanneer men na zonsondergang driemalen naakt gaat om een akker met vlas bezaaid.

Die in Franken hoofdpijn heeft, windt een draad driemaal om zijn hoofd, maakt er een strop van en hangt dien op aan een boom. Een daarover vliegende vogel neemt de pijn mede. De lijder kan ook, zooals in de Boven-Pfaltz geschiedt, drie dagen achtereen zijn hoofd meten met drie halmen roggestroo, die met drie knoopen samenbinden en aan een boom hangen. De tusschenkomst van een vogel is dan niet noodig. In de omstreken van Reutlingen, in Zwaben, gaat de lijder op een plank onder een boom staan, ziet door de takken naar boven en zegt: ‘Ik sta op hout en zie door hout, ik zie door een groenen tak, God de Heer neme mijne hoofdpijn. In den naam e.z.v.’ Elders in Zwaben wikkelt men afgeknipt haar en nagels in een papier, steekt het in een gat in een boom geboord en slaat er eene pin in, gemaakt uit hout van een boom waarin de bliksem geslagen is.

Verscheidene middelen bestaan er om verlost te worden van de jicht, die lastige kwaal, welke het landvolk zoo erg plaagt.

In Thuringen maakt men in het topschot van eene den een knoop en bindt daarin zijne 77 jichten; in Frankenland bindt men drie wilgentakken samen, zeggende:

> ‘Weide, ich winde dich,
> Meine 77erlei Gichte verbinde ich.’

Dit getal is ons reeds meermalen voorgekomen. Het is

saamgesteld uit de twee merkwaardige 7 en 11 en schijnt in verband te staan met Richteren VIII, vs. 14.

Daar, in Frankenland, doet de jichtige erwten in een pot, watert er op en laat ze door een bloedverwant in een mierennest begraven. Zoodra de erwten verrot zijn, is de jicht verdwenen.

In Mecklenburg gaat men voor het aanbreken van den dag naar eene vlier, vat haar aan en zegt: ‘Vlier, ik heb de jicht, gij hebt ze niet, neem ze mij af, dan heb ik ze ook niet.’

In Sleeswijk-Holstein neemt men den uitlooper van een afgehouwen eik, daar Ekenhessen geheeten, en spreekt hem aldus aan:

> ‘Ekenhessen, i klage di,
> All de riten Gicht de plagt mi,
> Ik kann daar nich faer gaen,
> Du kanst damit bestaen.
> Den ersten Vogel, der äwer du flügt,
> Den gif dat mit in de Flucht,
> De naem dat mit in de Lucht.’

Bij geene ziekte treedt het overdragen op planten zoo zeer op den voorgrond als bij de koude en heete koortsen. In Bohemen koopt de koortslijder een hazelaarstok zonder af te dingen of haalt er een voor zonsopgang uit een bosch, gaat er mede naar de kerk, bidt driemaal het Onze Vader en het Ave Maria en zet den stok in een hoek. Die hem medeneemt krijgt de koorts, die hij eerst kwijt raakt als hij den stok in drie stukken breekt en verbrandt. Nog meer rechtstreeksche overdracht op een levenden boom geschiedt op verschillende wijzen. Op de eene plaats doet men wat haar van den zieke, in een stukje van de kleeding die hij aan heeft, in een gat, geboord in een wilg en maakt het gat dicht met eene pin van een meidoorn. Bij het naar huis gaan mag niet gesproken worden, al wordt er ook op raadselachtige wijze geroepen. Het stilzwijgen bij mysterieuse handelingen steunt op II Koningen IV, vs. 29.

Op eene andere plaats doet de koortslijder, onder het opzeggen van formulieren, eene stroowisch om een boom; de koorts is er aan gebonden en die de wisch losmaakt krijgt ze. In ons land is deze wijze van koorts afbinden zeer bekend. Westendorp en Staring deelen de formules mede. Volgens den eersten schrijver zegt de lijder tot een wilg in wier takken hij drie knoopen gelegd heeft:

‘Goe morgen Olde!
Ik geef oe de kolde,
Goe morgen Olde!’

Ik heb hooren vertellen, dat terwijl de stroowisch om een boom, ik meen mij te herinneren een beuk, gewonden wordt, men zegt:

Olde!
Ik heb de kolde,
En noe
Geef ik ze oe.

Kolde is de Geldersche naam van koorts.

Elders gaat men voor zonsopgang tegen de zon in en maakt in de takken van eeu wilg zooveel knoopen, als men koortsdagen gehad heeft.

In Mecklenburg is de handeling wat omslachtiger. De zieke draagt eenige dagen een blauwen draad negenmalen om den grooten toon van den linkervoet gewonden, gaat voor zonsondergang naar eene vlier, bindt den draad er aan, zeggende:

‘Goden Abend, Herr Fleder!
Hier breng ick min Feber,
Ick bind em die an
Un gah davan.’

‘Nous apprenons’, zegt De Gubernatis, p. 111, ‘qu'à Vénise pour chasser la fiévre, on lie le tronc d'un arbre, et on lui dit trois fois de suite, sans prendre haleine: “Je te place ici, je te lais ici et je m'en vais me promener.”’

Plinius Valerianus, die in de 4de eeuw een geneeskundig werk schreef, raadt aan, dat men, om de vierdaagsche koorts kwijt te raken, brood en zout moet binden in ‘linteo de lyco’ en met een draad vasthechten aan een boom, driemaal zeggende: ‘Morgen krijg ik gasten, wil ze voor mij ontvangen.’

Die in Bohemen de koorts voelt aankomen, doet eene wisch van haverstroo om den hals, loopt naar een vlierstruik, schudt hem driemaal, hangt de wisch er aan, verzoekt hem de koorts over te nemen en springt dan achterwaarts op één been naar huis. Men draagt hem echter met het hoofd vooruit op twee stroowisschen naar den een of anderen struik en legt hem daar boven op. Dan moet hij opspringen en met achterlating van de wisschen naar huis loopen.

In België bindt de zieke zich zelven aan een vruchtboom

vast, rukt zich met geweld los en loopt onder het zeggen van tooverspreuken naar zijne woning terug.

In mijne kindsche jaren is mij geleerd de drie eerste korenaren, die men ziet bloeien, af te plukken, dwars door den mond te halen en de eenigszins bittere bloempjes op te eten. Het brengt voorspoed en geluk. In Noord- en Midden-Duitschland weert die handeling de koorts, geneest in Boheme slangenbeten, en die haar in Waldeck doet, wordt door geen dollen hond gebeten.

In Sleeswijk is men in een koornveld veilig tegen een weerwolf. Om kinderen er uit te houden, zegt men hun, dat de roggemoer met zwarte borsten er in zit en dat zij sterven moeten, als zij daaraan zuigen.

In Oldenburg strooit men roggekorrels onder de doodkist, opdat het geluk niet geheel uit het huis gedragen worde.

Halmen met dubbele aren worden als bliksem afleidend voor den spiegel gestoken.

Het is verklaarbaar, dat aan het stroo, den vroegeren drager van het hoofdvoedsel, de maatstaf van welvaart, bijzondere krachten werden toegekend. Kransen en wisschen er van met ceremonien gemaakt in den Vastensnacht - Zondag Esto mihi, den 7^{den} voor Paschen - of gedurende de Twaalf nachten - van Kersmis tot Driekoningen - weren tooverij af en matigen de vernielzucht der muizen. De eerste wisch, die bij het binden van het koorn gebruikt zal worden, moet gedraaid zijn door een kind beneden de 7 jaren. Tot dien leeftijd worden kinderen geacht nog geheel onschuldig te zijn.

Krampen worden in Gelderland gestild, wanneer men bij zich draagt een uit den bast van een beukenboom gesneden houtje zonder eind: een mislukt uitbotsel van een takje, dat men als een rond uitwas ter grootte van een knikker dikwijls aan dien boom kan vinden. Hebben kinderen in Aargau krampen, dan hangt men hun een krans van 77 paeoniebladeren om den hals.

Een lijder aan likdoorns gaat naar eene jeneverbes, knikt zooveel takjes naar beneden als hij likdoorns heeft en zij verdwijnen als de takjes verdorren. In Bohemen worden zij verdreven door ze driemalen te bestrijken met een haverhalm, daarna met een draad, waarin men knoopen legt, terwijl men van 100 af naar beneden telt als een afslager.

Kwade, in Gelderland zegt men liep-oogen, dat zijn oogen

met roode leden, geneest men in Pruissen door negenderlei kruiden in een stuk ongekrompen laken te naaien met een draad, gesponnen door een kind van 7 jaar; men wikkelt er linnen om, draagt het pakje 9 dagen op het bloote lijf en begraaft het daarna op eene plaats, waar zon noch maan schijnt.

Heeft iemand de pokken, dan moet men met een saphir in jeneverbessenolie gedoopt er kringen omheen maken en het pokkenvergift gaat weg.

De E v e r w o r t e l of C a r l i n e (Carlina acaulis), die om de geneeskundige kracht, die er aan toegekend wordt, in Duitschland zooveel gegraven wordt, dat de plant met hare zilverwitte bladen en bloemen, waar zij een sieraad van kale streken is, zeldzaam wordt, wendt men in Beieren aan tegen de pokken in het oog - gegen Blattern im Auge -, door een stukje er van in linnen op den rug te dragen, na het volgend zonderling rijmpje gezegd te hebben:

> ‘Eberwurz, ich spreche dich an,
> Bist du Frau oder Mann?
> Behalte du deine Kraft und Saft,
> Wie die liebe Frau ihre Jungfrauschaft.’

Bij hetgeen ik vroeger over het genezen der pest mededeelde, kan ik nog voegen, dat die ziekte in het jaar 1709 te Conitz in Pruisen gebannen werd in een gat van de linde, die op het kerkhof stond, en in welk gat een goed sluitende pin geslagen werd. De ziekte heeft zich daar nooit weder vertoond. Gedurende eene pest was Iserlohn tot op 7 jongelingen uitgestorven, die op het onderste kerkhof 7 lindeboomen pootten, waarvan eenige nog leven. Als de laatste sterft komt de pest terug. Zij is als eene Fillerte (vlinder?) in de boomen opgesloten. Ik mag hier in herinnering brengen, dat volgens Livius de Romeinen de pest ook vastspijkerden.

Heeft men de roos, ook genoemd de brand, het wilde vuur, dan gaat men in Oldenburg bijna evenzoo te werk als in Sleeswijk-Holstein met de jicht. Na er driemalen omheen gegaan te zijn, zegt men tegen een eikenboom: ‘Ick klage di dat wilde Fur. Dat plaget mi. Ick wull, dat die erste Vögel, die dar öwerflog, dat mit in de Luft nöhm.’

Eene dergelijke klacht doet te Friedrichshaven de tandpijnlijder ook. Hij vat een boom, liefst een perenboom, aan, gaat er driemalen omheen, zeggende:

‘Birnbaum, ick klage dir,
Drei Würmer, die stecken mir.
Der eine ist grau,
Der andre ist blau,
Der dritte ist roth.
Ich wollte wünschen sie waren alle drei todt.’

Die pijn wordt ook op vele plaatsen rechtstreeks op een boom, dikwerf een wilg, doch meestal op eene vlier overgebracht. De lijder of een ander, die niet tot zijne familie behoort, gaat met een mes in de hand achterwaarts uit de kamer naar een vlierstruik en zegt driemalen: ‘Lieve vrouw vlier, leen mij een splinter, ik breng hem u terug.’ Dan maakt hij den bast los, snijdt een splinter uit het hout en gaat achterwaarts terug. De lijder krabt het tandvleesch aan bloeden met den splinter, die, ook weder achterwaarts, naar den struik teruggebracht, daarin gestoken en met den bast overdekt wordt. Is deze er overgegroeid, dan is de pijn geweken. De lijder moet niet bij den struik komen; de pijn kon dan terugkeeren. Soms is het voldoende, dat een vliertakje in den mond genomen en daarna in den grond gestoken wordt.

In Brandenburg en Oldenburg steekt men bij afnemende maan een spijker in den zieken tand tot dat die bloedt en slaat hem dan in een eikenboom aan de noordzijde, zoodat de zon er niet op schijnen kan. De pijn houdt op zoodra de spijker verroest is en komt niet terug zoolang de boom leeft.

De Gubernatis, p. 234, deelt de merkwaardige bijzonderheid mede, dat volgens reizigers in de 17^{e} eeuw dit inslaan van een spijker in een boom met hetzelfde doel in Perzië en Indië plaats vond.

Petrus had tandpijn en de Heer sprak tot hem:

Nimm drei Gundelreben,
Und lass sie in deinem Mund umschweben.

De bedoelde plant is de G u n d e r m a n n , G u n d r a m , zoogenaamd naar de Walkyre Gunder, bij ons thans weinig sierlijk H o n d s d r a f , ook wel, als vroeger bij Dodonaeus, O n d e r h a v e (Glechoma hederacea) genoemd, omdat de bladen wat op die van klimop gelijken. De plant, aan Donar gewijd, heeft vele krachten, beschuttende tegen allerlei tooverij en den donder. Die op St. Walburg er een krans van draagt, kan erkennen

wie heksen zijn. Evenals ten tijde van Petrus kan zij nog tandpijn genezen. Men bestrijke den kwaden tand met drie takjes er van en hange die daarna in den schoorsteen op.

Om de tering te genezen moet nauwkeurig onderzocht worden of die treurige ziekte werkelijk aanwezig is. De patient legt zich, met het gezicht naar onderen, plat op den grond en strekt de armen uit. Dan wordt door eene vrouw met een draad of een stroohalm de afstand van den kruin van het hoofd tot de voetzolen, en van de toppen der vingers van de eene tot de andere hand gemeten. Is er geen of althans geen groot verschil in de beide afstanden, dan is er kans op genezing, waartoe tooverspreuken opgezegd en gebeden gedaan worden. In Oldenburg wordt de draad of de halm, waarmede gemeten is, aan een vlierstruik opgehangen, waaraan hij vergaan moet. Honderd jaar geleden was in het Leignitsche geen dorp, dat geene vrouw had, die het meten verstond.

Als middel tegen slepende, zoogenaamde afgaande ziekten, die van teringachtigen aard zijn, breekt men in Pommeren en Oldenburg van 9 verschillende boomen, die geene steenvruchten dragen, onder het noemen der drie heilige namen, kleine takjes en werpt die, onder het opzeggen van gebeden, in een pot met water en de ziekte is gebroken.

Tegen uitslag, Flechte, Zeter, gaat men in Zwinemunde naar een gelen wilg (Salix vitellina) en bestrijkt de aangedane huid met een takje er van. De gevolgen leert dit rijmpje:

‘Die Zeter und die Weide,
Die wollten beide streiten.
Die Weide die gewann,
Die Zeter, die verzwand.’

Of volgens eene andere lezing:

‘Die Flechte und die Weide
Gingen beid' in Streite.
Die Weide die verging,
Die Flechte die verschwindt.’

Er is waarschijnlijk geene krankheid, waartegen zoovele sympathetische kuren aangewend worden als tegen de vallende ziekte, die, volgens Halbertsma, ontstaat, wanneer iemand, die een P l o m p e n b l o e m (Nymphaca alba) in de hand heeft, valt. Behalve den wortel van Dietamnus albus, die nog in een

geheim middel eene rol speelt, kwam mij uit het plantenrijk echter slechts voor, dat men in Bohemen den lijder slaat met frissche wilgentakken en dat men een schijfje van den tak van eene vlier gegroeid op een knootwilg om den hals moet hangen.

Wonden worden geheeld door er op te leggen 77 blaadjes van den reeds genoemden Hondsdraf. Vooral werkt krachtig het H e i l i g w o n d k r u i d of H e i l i g v r o u w e n k r u i d (Arnica montana), op St. Jansdag geplukt, dat in de volkapotheek tegen vele ziekten eene eervolle plaats inneemt.

Wratten, die volgens Indische dames ontstaan, wanneer men kopjes en schoteltjes omwascht in het water, waarin eieren gekookt zijn, verdwijnen, wanneer zij gedurende het luiden der klokken bij eene begrafenis bestreken worden met een verrotten appel, het binnenste van een boonschil, een stroohalm, gerstekorrels of een ui, welke voorwerpen, na gemaakt gebruik, in de schemering of bij maneschijn begraven worden onder den drup van het dak of onder den drempel van het huis, in eene goot of op een kruisweg. Bij deze overal voorkomende middelen bestrijkt men de wratten in Bohemen bij afnemende maan met gekookte erwten, die op straat gevonden zijn, of met het sap van eene wolfsmelk, voor zonsopgang geplukt, daarbij roepende: ‘Gaat allen meê, gaat allen meê.’ In Oldenburg maakt men in een schot van de vlier zooveel kerven als men wratten heeft, en werpt dat 's morgens in stroomend water. In den Harz kerft men op een gewoon stukje hout het getal wratten en steekt het des zondags in de kerk in het armenzakje. In Tyrol verdrijft men ze bijna op dezelfde wijze als likdoorns. Men knikt echter de takjes van de jeneverbes niet, maar snijdt ze af, legt ze op den grond en op ieder drie steenen. Zijn ze verdord, dan zijn de wratten weg.

Ook in de veeartsenijkunde komen sympathetische kuren voor.

Wil men vee van maden verlossen, dan plukt men in Neder-Beieren vóór zonsopgang eene brandnetel en zegt:

> ‘Brennessel lass dir sagen,
> Unsere (Kuh) hat im (Fuss) die Maden;
> Willst du sie ihr nicht vertreiben
> So will ich dir den Kragen umreiben.’

Dan wordt de netel afgedraaid en de beide stukken achterwaarts weggeworpen. Dit doet men drie dagen achtereen.

XII.

Op het klein gedeelte van het groot gebied, dat wij betreden hebben, is ons veel zonderlings voorgekomen, en nog veel ware er bij te voegen.

Het steunt op oude herinneringen door de Germaansche stammen uit het verre Oosten naar het Westen medegebracht. Het is doorweven met mythen aan de Noordsche godenleer ontleend of later ontstaan. De invloed der Romeinen is dikwijls op te merken. Vele handelingen kregen door de Christelijke kerk eene godsdienstige tint.

Veel is verdwenen. Ook hier toont de meerdere verlichting van het volk hare heilzame vruchten. Doch het geloof aan eene mysterieuse betrekking met het bovennatuurlijke, dat het menschdom eigen schijnt te zijn, werkt nog steeds voort. Aan planten, het voorgeslacht onbekend, worden wonderkrachten toegeschreven.

In Oostfriesland wordt de jicht genezen, wanneer de lijder drie gebedelde aardappelen zoolang op het bloote lijf draagt, totdat zij geheel verdroogd zijn. Elders neemt men een oneffen getal wilde kastanjes. In Mecklenburg, Oostpruissen en in het Ertzgebergte wordt bij het pooten van aardappelen veel in acht genomen.

Aan eenige bevoorrechte vrouwen is het gegund in koffiedik de toekomst te lezen. Geeft een Oldenburgsch meisje bij het koffieschenken eerder de melk dan de suiker, dan wordt zij een oude juffer.

Om wratten te doen verdwijnen handelt men in Silesië met een ongekookten aardappel, als ik boven omtrent een verrotten appel en andere voorwerpen medegedeeld heb.

Als een krachtig liefdemiddel slikt men in Frankenland een muskaatnoot, zoo groot als een hazelnoot, in, maakt er, als zij de reis door het lichaam volbracht heeft, een poeder van en doet dit in het eten van zijn geliefde.

Ergens in Denemarken ging een kind met zijne moeder in een bosch en zag eene groote vrouw, die tabak rookte. ‘Wat is er dat voor eene?’ vroeg het aan zijne moeder. ‘Laat ze maar gaan’, was het antwoord. Toen draaide de rookende vrouw zich om en het bleek, dat zij een hollen rug had: zij was eene elf.

Toen de duivel nog geen geweer kende, ontmoette hij op eene wandeling in een bosch een Sleeswijkschen jager en vroeg hem, toen hij zijn geweer zag: ‘Wat heft du daer?’ ‘Dat is mijn tabaksdoos’ was het antwoord. De duivel vroeg: ‘Ah, so laet mij ins en prieschen kriegen.’ De jager hield hem het geweer onder den neus. Toen niesde de duivel en riep: ‘Dat is mi waraftig en starter tabak.’

Eindelijk, en dit is wel het nieuwste geloof: wanneer in het Erzgebergte de een aan den ander eene aangestoken sigaar geeft, zonder haar af te vegen, dan worden zij vijanden.

L.A.J.W. SLOET.

Het licht van Azië.

E d w i n A r n o l d , een schrijver van naam, die zich aankondigt als auteur van ‘The History of Lord Dalhousie's Administration’, ‘Griselda and other Poëms’, ‘The Euterpe of Herodotus’, ‘The Book of Good Counsels,’ from the Sanskrit ‘*Hitopadesa*’, ‘The Poëts of Greece’, ‘The Indian Song of Songs’ etc. etc.; die, wat zijn titels en qualiteiten betreft, zich noemen mag ‘Companion of the Star of India’, ‘Third class of the imperial order of the Medjidie’, ‘Honorary member of the Société de Géographie à Marseille’, ‘Formerly principal of the deccan college at Poona’, and ‘Fellow of the University of Bombay’, heeft de Engelsche letterkunde verrijkt met een merkwaardig gedicht. De voorrede van dat werk is gedateerd van Juli 1879. Toen schrijver dezes in December van datzelfde jaar er mede kennis maakte, had hij den derden druk in handen. Sinds verschenen een paar drukken van een ‘Cheap edition’, die voor den prijs van 2 s. 6 d. verkrijgbaar is. In Amerika alleen waren weldra 40,000 exemplaren geplaatst. De Engelsche en de Amerikaansche pers spraken luide over het nieuwe letterkundige voortbrengsel haar oordeel uit. De verschillende recensenten waren eenstemmig in hun loftuitingen. De derde druk, straks genoemd, bevat niet minder dan vijf compres gedrukte bladzijden met uittreksels uit dagbladen en tijdschriften, die allen neerkomen op de verzekering, dat A r n o l d 's gedicht een meesterstuk is, een letterkundig voortbrengsel van den eersten rang. Als het oordeel van den keizer van Siam over pennevruchten bijzondere waarde heeft, verhoogt de Orde van den Witten Olifant, waarmede hij hem decoreerde, den roem van den dichter. De titel luidt: *The Light of Asia or the great renunciation (Mahâbhinishkramana), being the life and teaching of Gautama, prince of India and founder of Buddhism (as told*

in verse by an Indian Buddhist). Omstreeks het begin onzer jaartelling was er in Indië een levensbeschrijving van Buddha in omloop, die naar het beslissende keerpunt in die levensgeschiedenis, Buddha's vlucht uit zijn weelderig paleis om als kluizenaar het heil der wereld te gaan bepeinzen, den titel *Abhinishkramana Sûtra* droeg. Dit werk is in zijn oorspronkelijken vorm niet te onzer kennisse gekomen. Daarentegen heeft het onder de Chineesche Buddhisten verschillende bewerkingen ondergaan en is het onder anderen in het laatst der 6de eeuw onzer jaartelling door zekeren Buddhistischen priester D j n a n a k u t a in het Chineesch vertaald, om in onze dagen, nu zes jaren geleden, door S a m u e l B e a l wederom uit het Chineesch in het Engelsch te worden overgezet. Niet onwaarschijnlijk, dat A r n o l d aan deze vertolking dacht, toen hij op het titelblad van zijn dichterlijk product *de groote zelfverloochening* schreef. Overigens heeft hij een ruim gebruik gemaakt van Spence Hardy's *Manual of Buddhism*. De gansche Buddhalegende, voor zoover het met de eischen der poëzie in overeenstemming te brengen was, wordt door den zanger in hoofdtrekken verhaald, uit secundaire bronnen wel is waar en met groote dichterlijke vrijheden, maar toch, wat beelden en taal betreft, met eigenaardige getrouwheid, zoodat een sterke oostersche geur den lezer uit iedere bladzijde tegenkomt en hij zich onwillekeurig in het land der oude Buddhisten verplaatst voelt. Er is iets eerwaardigs, iets verhevens, iets klassieks, en aan de andere zijde iets kinderlijk eenvoudigs in den ‘grooten Meester,’ dien de dichter ons voortoovert, iets dat eerbied en sympathie afdwingt. Deze teekening doet het hart van den dichter eer aan, meer dan zijn kritischen geest. Zijne schepping zou niet aldus tot gemoed en geweten hebben kunnen spreken, indien hij niet zip gansche ziel er in gelegd had. A r n o l d haalt met instemming de uitspraken van verschillende geleerden betreffende Buddha's grootheid aan. Zelf verklaart hij eerbied te hebben voor den ‘luisterrijken verkondiger van het licht van Azië.’ Zijn gedicht, zoo besluit hij zijn voorrede, moge medewerken om de herinnering te bewaren aan ‘iemand, die Indië en de bevolking van Indië heeft liefgehad.’

Wie het onderneemt een gedicht als het hier besprokene te vertalen, kan door verschillende drijfveeren gedreven worden. Een dichter van naam en van professie zou zich gedrongen kunnen voelen, om in zijn moedertaal weer te geven heel die

schoonheid van dichterlijke vormen en beelden, die hem bij de lectuur, bij de studie, van het origineel in de ziel gegrepen had. Een vriend van de godsdienstwetenschap zou in de vertolking van een dichterlijk schoone, van een boeiende levensbeschrijving van Buddha het middel kunnen zien, om zijn landgenooten met het denken en streven van den indischen Heros bekend te maken en er hun sympathie voor in te boezemen. Indien de ondergeteekende het waagt den lezers van de Gids eenige bladzijden van Arnold's dichtwerk, vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke, voor te leggen, dan doet hij dit in de onderstelling, dat de godsdienstwetenschap, voor zoover zij voor populariseering vatbaar is, op hunne liefde rekenen kan, en met de hoop, dat de lectuur dier bladzijden belangstellenden aan meer wetenschappelijke werken als van R h i j s D a v i d s , *Buddha en het Buddhisme* en de thans verschijnende *Geschiedenis van het Buddhisme* van prof. K e r n herinneren zal. Bescheidenlijk stelt hij zich tevreden, zoo slechts de proeve, die hij leverde, niet al te zeer in strijd bevonden wordt met de eischen der poëzie.

De dichter verplaatst ons allereerst in die hoogere sferen, waar de Buddha sinds eeuwen wachtte op het oogenblik, dat voor zijn vleeschwording bestemd was. Engelen in de hemelen, godsopenbaringen in droomen op aarde, kondigen dat oogenblik aan. Als een ster daalt de Verlosser neer om vleesch te worden in S i d d h â r t h a , den zoon van M â y â , echtgenoote van Ç u d d h o d a n a , den vorst der Çâkya's te K a p i l a w a s t u . Van gunstige voorteekenen gaat de blijde verwachting der moeder vergezeld.

Lieflijk licht
Bestraalde de aard vóór d' ochtend, 't hecht gebergt
Bewoog, de golven legden kalm zich neer.
De bloemen bloeiden als op klaren dag.
In 't diepst der Hel drong Mâyâ's blijdschap door,
Gelijk de zon het donker woud verguldt.
Een zacht gefluister werd alom verstaan,
Dat lispte: O! wie daar slaapt den doodenslaap,
Sta hoopvol op en hoor'! de Buddha komt!'
De rust der stille Limbo's werd verhoogd.
Het hart der wereld klopte. Een wind, zoo frisch

Als nooit te voren, koelde zee en land -
En toen, na 't morgenkrieken, kondschap kwam
Van 'tgeen gebeurde, was der Wijzen woord:
'Heilspellend is de droom,' want Zon en Kreeft
Zijn nauw vereend. Een heilig Koningskind
Treedt, wonderwijs en zeeg'nend, 't leven in,
Om de aard te redden uit de onwetendheid
Of vorst te zijn, als hij zich daartoe leent!'

Op het oogenblik der geboorte van het goddelijk wicht verschijnen de hemelbewoners om moeder en kind te beschermen. Den Koning wordt de geboorte van een Prins aangekondigd, voorbestemd tot wereldheerschappij. Hij noodigt, door het blijde vooruitzicht verheugd, zijn volk ten feest; maar als straks A s i t a , de kluizenaar, bij den aanblik van het kind voorzegt, dat lot en werkkring van een Buddha hem wachten, wordt de koning van sombere voorgevoelens vervuld en bereidt hij zich op een strijd tegen het noodlot voor. Zijn kind zal met vorstelijke majesteit, niet als kluizenaar, heerschen! Straks noodigt hij W i ç w â m i t r a uit, den knaap in kunsten en wetenschappen te onderwijzen. Maar zie, het kind is kundiger dan zijn leermeester en maakt de wijssten beschaamd. Hij toont hem zijn schatten en den omvang van het Rijk, dat hem wacht. Maar het kind ziet allermeest de schaduwzijde der dingen en heeft geen oog voor het licht. Een verwonderlijke teerhartigheid kenmerkt hem reeds in zijn jong leven. In het kampspel geeft hij de overwinning prijs, liever dan te dulden, dat zijn ros met beklemde borst naar adem snuift of zijn mededinger zich teleurgesteld en gegriefd voelt. Als zijn neef D e w a d a t t a met zijn pijl een zwaan treft, den neemt hij het dier, dat tusschen de rozen in zijn hof neervalt, zorgvuldig op en weigert het af te staan aan de boden van den jager, die het komen opeischen. 'Zoo waar' - dus roept hij uit -

'Zoo waar barmhartigheid
En liefde heerschen moet, hoort mij dit dier
Als eerste uit duizenden. Nu word ik eerst
Door 't kloppend hart mij van mijn taak bewust,
Om medelijden in der menschen borst
Te wekken en, als tolk der spraak'looze aard,
Den stroom te stuiten van haar bitter leed.'

Als de Koning hem meevoert naar buiten te midden van een welige natuur, waar alles geurt en kleurt, leeft en gonst,

en waar de nijvere landman bezig is den vruchtbaren bodem te beploegen, dan bekoort hem een oogenblik de aanschouwing van het bekoorlijk tafereel, maar weldra ontdekt hij de doornen aan de roos des levens. Hij ziet, hoe de ossen met zweepslagen worden voortgedreven, hoe de akkerman zich het zweet van het voorhoofd wischt, hoe de dieren, groot en klein, op elkaar jacht maken en elkaar verslinden, en hij vraagt:

> ‘Is dit nu de aard,
> Wier groote blijdschap ik moest zien? Met zweet
> In 's landmans brood bedauwd! Hoe zwaar is 't werk
> Van 't trekvee! Welk een felle strijd in 't groen
> Van sterken tegen zwakken! Welk een kamp
> In 't luchtruim! Zelfs in 't water is geen rust!’

Aangedaan door hetgeen hij zag, zet hij zich neder onder een Jambu-boom,

> Om na te denken over 's levens last,
> Zijn diepsten grond, zijn heilzaamste artsenij,

en al peinzende verzinkt hij dermate in bespiegeling, dat de Engelen van omhoog zich tot hem neergetrokken gevoelen en als den toekomstigen Redder van het Heelal hem komen begroeten. Ongestoord blijft hem daarbij de schaduw van den boom bedekken, terwijl uit de bloesems een stem fluistert: ‘laat 's Konings zoon met rust!’ Zoo zet de Prins zijn eerste schrede op den weg der zelfverzaking, die tot het Nirwâna voert.

Deze openbaringen van de eigenaardige gesteldheid van den knaap verontrusten den Koning en doen hem zinnen op middelen, om zijn zoon verstrooiing te bezorgen en hem aan de aarde te boeien. Sierlijke paleizen worden voor hem gebouwd, ingericht naar de behoeften der verschillende jaargetijden.

> Toch keerde steeds de zucht naar droef gepeins,
> Gelijk een wolk soms 't zilv'ren beekje kleurt.

Daarom worden huwelijksplannen beraamd. Vreezende, dat de Prins te onaandoenlijk wezen zal, schrijft de Koning een wedstrijd uit, waarbij de maagden van zijn rijk zullen dingen naar den prijs der schoonheid, dien Siddhârtha met eigen hand zal uitreiken, terwijl de dienaren van den Koning de trekken op zijn gelaat bespieden. Uit geheel het land komen de schoonen bijeen.

Bij haar gang
Voorbij den troon, met afgemeten pas,
Sloeg elk het groote donkere oog omlaag;
Want meer dan eerbied voor zijn majesteit
Was oorzaak, dat het teere hartje sloeg,
Toen, op zijn troon, zoo ongeroerd, zoo kalm,
Zoo edel, zoo hun meerdere, de Prins
Daar zat. Niet een, die, als ze een gift ontving,
Durfde opzien. Wie door 't volk werd toegejuicht,
Omdat zij meer dan and'ren aanspraak had
Op 's Vorsten vriendelijken lach, stond stil,
Een schuchtere antiloop gelijk, en vlood,
Als zij zijn hand had aangeraakt, weer heen
Tot haar gezellen, met een kloppend hart;
Zoo godlijk scheen hij, als uit beter sfeer,
Zoo hoog en heilig.

Y a ç o d h a r â , de dochter van S u p r a b u d d h a , is onder die allen de eenige, wier verschijning zichtbare teekenen van ontroering op des Prinsen gelaat te weeg brengt. Aan de opmerkzame blikken der spionnen ontgaat dit niet. Zij melden het den koning, en deze, verheugd, dat hij een lokaas gevonden heeft, waarmede hij den valk van al te hooge vlucht zal kunnen afhouden, zendt boden tot den vader der begeerde bruid. Dan, nieuwe zorg! De zeden van het land willen, dat de Prinses slechts aan den overwinnaar in kampspelen worde afgestaan. De vader vreest, dat zijn wensch verijdeld zal worden. Maar Siddhârtha, vol goeden moed, is bereid tot den kamp. D e w a d a t t a , de eerste der boogschutters, N a n d a , de meester in 't zwaardspel, en A r j u n a , de kloeke ruiter, moeten allen zwichten.
Y a ç o d h a r â , de uitverkorene, wordt 's Prinsen vrouw en het lustslot, dat de Koning voor het jonge paar laat bouwen, is een wonder der wereld, waar alles bijeen gebracht is, wat maar oog en oor en hart van den jongen mensen kan boeien. Al het onvolkomene is er buitengesloten. Zelfs de gedachte aan leed en droefheid kan in den bewoner van het heerlijk oord niet opkomen. Hooge wallen omringen de plaats. Zware poorten, door schildwachten bewaakt, sluiten den toegang af. Zoo gleed, gelijk langs 't bloemenbed een stroom.

Bedrieg'lijk 't leven voort. Yaçodharâ
Scheen tooverkoningin....

....Daar vloeiden nacht en dag
Ineen. Want altijd stroomde 't zachte licht,
Dat, schooner dan de morgen, d' avondglans
In zachtheid evenaarde. Een zoele lucht,
Als morgenwind opwekkend, nacht'lijk koel,
Blies altijd door. De luit klonk dag en nacht.
De kostelijkste spijs, bedauwde fruit,
Sorbet, gekoeld in sneeuw, een vruchtenmoes
Van d' allerfijnsten smaak en kokosmelk
In eigen harde schaal, stond altijd klaar.
Ook deed er steeds een keur van maagden dienst
Om spijs of drank of cymbelspel te biên,
Als Liefde's dienaressen 's Prinsen oog
Te koelen in zijn slaap, of door muziek,
Die ruischte uit bloemen, als hij wakker was,
Hem blij te maken, hem door minnezang
Te boeien of door droomerigen dans,
Op 't maatgeluid der bel aan hand of voet
Of van de zilv'ren lier, totdat zijn ziel
Door campakgeur en muskus, of door walm
Van specerij, die blauwend brandde, op nieuw
In slaap gewiegd werd naast Yaçodharâ.
Zoo droomde Buddha voort.

Toch blijft te midden van deze bedwelmende omgeving een geheimzinnige drang naar iets hoogers zich in 't Prinsen hart openbaren. Soms ontwaakt hij plotseling, op droomgezichten antwoordende met een:

‘Mijn wereld! ja!
Ik hoor u! 'k weet het! ja, ik kom!’

waarbij zijn oog dan straalt van hemelsch medelijden. Een andermaal weerklinken de tonen van een Aeolus-harp. Het is den Prins, of hem werd toegezongen:

‘Hoor 't klaaglied van den zwerver, van den wind,
Die hijgt naar ruste, en nergens ruste vindt.
Helaas! is niet ook 't leven van den mensch
Een storm, een strijd, een snik, een zucht, een wensch?

Zoomin gij weet, waarheen de winden gaan,
Kent gij het doel van 't menschelijk bestaan.
Uw geest welde als de mijne uit ijdel niet!
Wat vreugd brengt ons een wisselend verdriet?

Wat vreugd brengt u het ongestoord genot?
Ja, eeuwig minnen ware een zalig lot!
Maar 't leven vaart gelijk een luchtstroom voort
En al zijn lust als 't vluchtig harpaccoord!

Ach! zoon van Mâyâ! klaag'lijk klinkt ons lied.
Wij, zwervers over de aard, wij juub'len niet.
Daarvoor zien wij te vaak den bitt'ren nood,
Gewrongen handen, oogen, droevig rood!

Toch mengt een spotlach zich door onze klacht:
Die 't leven mint, omhelst den hollen nacht,
Biedt ijle wolken hoop'loos tegenstand,
Wil stroomend water keeren met de hand.

Maar gij, die redden wilt, uwe ure sloeg.
't Rampzalig schepsel leed reeds lang genoeg!
Het strompelt smart'lijk als een blinde rond.
Waak op dan. Mâyâ's zoon! ontwaak terstond!

Versta den zang van d' onverpoosden wind!
Ga zwerven, Prins! totdat ge een rustoord vindt!
Geef prijs uw liefde, uw rang, uw majesteit,
En baan voor de aard den weg tot zaligheid!

Zoo zingt de wind, die ruischt door 't instrument,
Voor u, die 't aardsche lijden nog niet kent.
Zoo komt van zilv'ren lier een spottend woord
Tot u, die door een schaduw wordt bekoord!'

Dan weer verhaalt in 't schemeruur een der maagden hem van een reis op een tooverpaard door een wonderland, en terstond komt hem de vermaning van den wind weer in de gedachte. 'Mijn parel!' zoo richt hij zich tot Yaçodharâ,

'Hadt gij ooit gedroomd
Van zulk een groote wereld? van een land,
Waar 't zonlicht in de golven duikt? vermoed,
Dat elders harten kloppen, onbekend,
Ontelbaar, bloedend wellicht, zonder troost?
Vaak, als de Heer des daags zijn gulden weg
Aan d' oosterkim betrad, heb ik gevraagd,
Wie wel de kind'ren van den Morgen zijn,
Die 't eerst zijn schijnsel groeten. Dikwijls ook,
Zelfs aan uw zij' gezeten, dier'bre vrouw,

Heb ik, als 't zonlicht week, oprecht begeerd
Mee af te dalen in dat karmozyn
En 't volk te aanschouwen, dat in 't Westen woont.
Licht is daar menigeen mijn liefde waard.
Nu voel ik dan toch pijn, die voor den kus
Van uwen zachten mond niet wijkt. Lief kind!
Mijn Citra! zeg, gij kent dat tooverland!
Waar weidt het vlugge paard uit uw verhaal?
'k Gaf mijn paleis, zoo 'k slechts één enk'len dag
Mocht rijden op zijn rug en de aarde zien!
Hadde ik de wiek van gindschen jongen gier,
Die buit uit grooter rijk dan 't mijne gaêrt,
Ik vloog naar Himâlaya's hoogsten top,
Waar purp'ren zonnegloed het sneeuwveld kleurt,
Om turend heel den omtrek te overzien.
Waarom heb ik dit alles nooit aanschouwd?
Wat ligt toch buiten onze koop'ren poort?

Eindelijk wordt de drang hem te machtig en vraagt hij van zijn vader, den Koning, vergunning voor een wijle zijn schoonen kerker te mogen verlaten. Met C h a n d a , zijn wagenmenner, rijdt hij uit. Het baat daarbij niet, of de stad zich op hoog bevel in feestdos gestoken heeft. Ondanks 't Vorsten gebod, dat niets droevigs of gebrekkigs voor 't licht kome, vertoont zich aan het verbaasde oog van den Prins een afgeleefde grijsaard, die hem doet vragen, of dit zelfde einde ook andere menschen wacht, zoodat hij, door C h a n d a voorgelicht, straks droevig terugkeert en zijn vrouw, die hem vraagt:

'Vindt dan mijn Heer in mij geen troost,
Geen vreugd?'

ten antwoord geeft:

'Ach! zooveel vreugd,
Dat mijn gemoed, gedachtig aan het eind,
Reeds daarom treurt. Want zie! dat einde komt.
Wij worden oud, gebogen, afgeleefd.
Dan sterft ook onze liefde. Al sloten wij
De lippen zoo opeen, dat nacht en dag
Onze adem samenvloeide om onze min
En 't leven vast te houden, ach! de tijd
Zou zich daartusschen dringen om mijn gloed
En uw bevalligheid te niet te doen,
Gelijk de purp'ren gloed op gindschen top

Onmerkbaar voor den nacht vergrauwt. Ik ducht
Die toekomst, pas ontdekt. Mijn kloppend hart
Bepeinst, wie aan dien moordenaar, den tijd,
Die 't al vergrijst, het zoet der min ontrukt?'

Een volgende uittocht, waarbij hij verzocht heeft de stad te mogen zien, zooals zij dagelijks zich vertoont, en zelf vermomd door alle straten gaat, brengt hem in aanraking met een pestzieke en geeft hem een lijkstaatsie te aanschouwen, die hem tal van vragen ontlokken en hem nopen naar huis te keeren met de woorden:

'O wereld, die zoo lijdt! en gij, bekend
Of onbekend, die vleesch zijt van mijn vleesch,
Als ik gevangen in het groote net,
Dat met het leven smart en dood omvat,
Ik zie, ik voel, hoe de aarde in strijd verkeert,
Hoe vreugden ijdel zijn, hoe 's levens goed
Misleidt, hoe 't kwaad ons smarten baart!
Genot loopt uit op leed, op ouderdom de jeugd,
Op scheiding 't minnen, op den dood
Het leven, 't leven op een nieuw bestaan,
Dat, aan zijn wiel ons bindend, ons op nieuw
Verplicht tot vreugd, die ijd'le schijn, tot smart,
Die al te werk'lijk is! Ook mij bedroog
Het lokaas. 't Leven scheen mij zoet, een stroom,
In held'ren zonneschijn en kalme rust
Daarhenen vlietend. Maar de dwaze golf
Ging vroolijk dansend bloem en kruiden langs,
Om te eerder in de onreine, zilte zee
Zijn helder vocht te ontlasten. Ja, het doek
Viel van mijne oogen. 'k Ben als zij,
Die tot hun Goden roepen, onverhoord
En onbeschermd. Toch moet er uitkomst zijn
Voor hen, voor mij, voor allen! Baat geen kreet
Van droeve lippen, hulpbehoevend, zwak
Zijn dan de Goden zelve. Ik liet geen beê,
Zoo 'k hulp kon bieden, onverhoord? Hoe nu?
Geeft Brahmâ 't werk van eigen hand dus prijs?
Waar is zijn goedheid dan? of zoo 't hem faalt
Aan macht, is hij dan nog een God? Genoeg!
Naar huis weer, Chanda! 'k Heb genoeg gezien!

Eindelijk nadert de gezegende nacht, waarin de Prins zijn gulden boeien verbreekt en, zwichtende voor een hoogeren drang,

de inspraak van zijn hart volgt. 't Is een nacht, zoo schoon, als Indië slecht kan opleveren. Overal is het kalm, buiten op het veld en binnen in de zalen van het lustslot. De dienaressen zijn in slaap gezegen met de voorwerpen, waarmede zij zich hebben bezig gehouden, nog in de handen. Slechts Yaçodharâ rijst telkens overeind, door angstwekkende droomen in haar rust gestoord. Eerst zag ze een witten stier zich een weg naar buiten banen, dien zij vruchteloos trachtte te weerhouden. Toen zag zij een luisterrijke banier wapperen, waarop geheimzinnig schrift te lezen stond. Eindelijk zag zij de plaats van haren echtvriend ledig en weldra voelde zij het gansche vertrek in 't niet verzinken. Bij dat alles klonk gedurig een huiveringwekkende stem: ‘Nu komt! nu komt de tijd!’ Vruchteloos tracht Siddhârtha haar te troosten. Zijn blik beschijnt haar als de avond-zonnestraal de aarde. ‘Mijn lieve’ - zoo voegt hij haar toe:

‘Blijf goedsmoeds, als troost
Te vinden is in trouwe liefde. Of al
De toekomst zich weerspiegelt in uw droom;
Of al der Goden tronen wank'len, de aard
Wellicht den weg tot rust en vreugde vindt,
Desniettemin, wat ons ook overkoom',
Wees van mijn liefde voor Yaçodharâ
Vast overtuigd. Gij weet, hoe, maanden lang,
Ik peinsde en zocht naar balsem voor de smart
Der lijdende aarde. Als straks het tijdstip komt,
Dan zij, wat wezen moet! Is mijne ziel
Ontroerd om vreemde zielen, lijd ik 't leed
Van anderen, meet daarnaar af, hoe teer,
Bij 't drijven op des geestes breede vlucht,
Ik waren blijf om allen, wier bestaan
Ineenvloeit met het mijne, en 't meest om u,
Zoo lief, zoo goed, zoo edel! Dierb're gâ,
Straks moeder van mijn kind! Hoe vaak mijn geest
Ook zwierf langs zee en land, zoozeer vervuld
Van deernis met het menschdom, als de duif
Van liefde voor haar broed - steeds keerde hij
Met blijde wiek, met forschen vleugelslag
Terug tot u, die al de lief'lijkheid,
De teederheid, de deugd van mijn geslacht
Als in één enkel beeld vertoont, mijn schat,
De mijne bovenal! En daarom denk,

Wat ook gebeure, aan 't vorst'lijk dier,
Dat loeide in uwen droom, en aan den vlag,
Die schitt'rend zich ontplooide, en twijfel niet,
Of ik u altijd minde en minnen zal,
En 't meest aan u bij al mijn streven denk.
Wees dus goedsmoeds, en als verdriet u kwelt,
Bedenk dan, dat door 't aardsche leed een weg
Ons voeren *kan* en *moet* tot rust en troost.
De beste dank, de rijkste zegening,
Die trouwe liefde schenkt, - helaas, de kracht
Der liefde zelfs is zwak, - zij u geboôn
In deze omarming. Kus mij op mijn mond.
Zwelg met uw hart de taal mijns harten in,
En sta, waar and'ren twijflen, in 't geloof,
Dat ik, die alle zielen min, u 't warmst
Bemin. - Rust nu, want ik sta op en waak!

Yacodharâ, voor een wijle gerustgesteld, sluit het betraande oog. Maar wie, die 't Noodlot keert? Weldra verschrikt haar andermaal het geheimzinnige: ‘De tijd, de tijd brak aan!’ Siddhârtha zelf hoort door de starren zich toeroepen:

‘Dit is uw nacht! Verkies
Òf aardsche grootheid, òf het pad der deugd;
Een vorst'lijk koninkrijk, òf, zonder kroon
En thuis, alléén der wereld hulp te biên!’

en gedragen door de fluistering van den nacht, dringt hem een lied in de ooren, als riepen Goden hem op tot zijne taak. Het is hem onmogelijk weerstand te bieden aan dien drang:

‘Ik ga, mijn ure sloeg,’
Zoo sprak hij. ‘Dierb're slaapster, 't was uw mond,
Die zelf mij opriep tot hetgeen *ons* scheidt,
Maar de aarde redt, en uit den Hemel ginds
Wenkt mij in stilte en flikk'rend het bevel,
Reeds lang bepaald. Ik heb het punt bereikt,
Waarheen mijn dagen en mijn nachten mij
Allengskens voerden. Van mijn koningskroon
Doe 'k afstand; van een rijk, door 't blanke zwaard
Verkregen, zie ik af. Het bloedig spoor
Der zegekar zal niet voor de aard den roem
Van mijnen heldennaam in bloedrood schrift
Bewaren. Liever wil ik vlekkeloos

En lijdzaam wand'len. 't Stof der aarde zij
Mijn leger, 't eenzaamst oord mijn woonverblijf;
Alleen wat need'rig is, verzelle mij;
Het kleed der parya's zij mijn stil ornaat,
Mijn voedsel de aalmoes der barmhartigheid,
Mijn dak een duist're grot of 't kreupelhout!
Ik kies dat deel, omdat de jammerkreet
Des levens en van 't scheps'lenheir mijn oor
Verscheurt, en deernis met de bitt're smart
Der lijdende aard geheel mijn ziel vervult.
Ik wil genezing brengen, voor zoover
In zelfverzaking en in kloeken kamp
Nog heil te vinden is. Want wie der Goôn
Heeft macht of meelij'? Wie heeft ze ooit aanschouwd?
Waar hebben zij den vromen hulp verleend?
Wat baatte 't ooit den mensch, of hij al bad,
Of tooverzangen zong, of tienden gaf
Van koorn en olie; 't blatend offerdier
Het leven roofde, trotsche tempels schiep,
Aan priesters spijs verschafte of smeekend riep
Tot Wishnu, Ciwa, Sûrya? Ach! niet één,
Die werd bevrijd van 't leed, ofschoon hij steeds,
Nu vleiend, vreezend straks, zijn smeeklied zong,
Geprevel, dat als rookwalm dag aan dag
Ten hemel steeg. Is ooit een broeder soms
Aldus ontkomen aan des levens smart,
Aan 't wee van liefde en scheiding, aan den gloed
En aan de huivering der koorts, aan 't staâg
En droef verval der grijsheid, aan den dood,
Zoo schrikbaar donker, en wat daarna volgt,
Als bij een nieuwe went'ling van het rad
Nieuw leven nieuwe moeite baart, de droom
Van 't nieuw geslacht vannieuws in rook vervliegt?
Wie mijner zusters heeft ooit vrucht gezien
Van lofzang of van vasten? Welke pijn
Werd haar gekweten in het barensuur
Voor offergave in kaas of tulsi-blad?
De Goden, goed of kwaad, zijn allen zwak,
Meêlijdend en meêdoogenloos, als wij
Geklonken aan het went'lend wiel, zij ook
In 't eindig Zijn besloten. De oude Schrift
Verkondt naar waarheid, dat het leven - waar
En wanneer ook ontstaan - in welken vorm
't Zich openbare - in mug of worm of visch,

Of, hooger weer, in pluimgedierte of mensch,
Tot bij de Dewa's toe, verkleefd aan 't stof,
Wacht op verlossing. Zelve zijn ze als wij,
Verwant aan al wat leeft. Dus zou, als 't één
Gelukte aan 's levens vloek den mensch
Te ontrukken, heel het wereldrond, verlicht,
Bevrijd, verlost zijn van een blind bestaan,
Waaraan zich kille vrees als schaduw paart,
En dat in wreede pijn vergaat. ‘Als 't een
Gelukte?’ Een middel *moet* bestaan! Er *moet*
Een toevlucht zijn! In koû verging de mensch,
Tot eind'lijk iemand aan den killen steen
Den schat, aan 't kocst'rend zonnelicht ontleend,
Den rooden vonk, ontlokte. Een wolf gelijk
Verslond hij menschenvleesch, totdat er een
Het koren zaaide, dat nu 't leven voedt.
Hij lispte staam'lend voort, totdat een tong
Verstaanbaar sprak en vlugge hand 't geluid
Vertolkte in letterschrift. Wat goeds trad niet
Met moeite en kamp en offervaardigheid
Aan 't licht? Als een, die groot, voorspoedig, rijk,
Gezond en sterk is en tot heerschappij
Geboren; een, die in den morgenstond
Des levens juicht, nog niet de hitte kent
Van 't middaguur; die honger heeft, nog niet
Verzadigd is van 't feest der liefde; die,
Waar 't leven glorie en bevalligheid
In 't lijden mengt, die gaven dankbaar roemt,
Nog niet vermoeid, in 's levens harde school
Nog niet volleerd, nog vrij om van 't genot
Het beste deel te kiezen - een als ik,
Die pijn, gebrek en lijden nog niet kent,
Tenzij dan medelijden en 't bezwaar
Van mensch te zijn - als zulk een man, die veel
Bezit, uit liefde eens alles gaf en zocht
Naar waarheid, 't groot geheim der zaligheid
Te ontdekken poogde, 't zij dit in de hel
Of in den hemel schuilt, of naderbij
Verborgen zweeft, dan, dan zou ergens, eens,
Op 't laatst, de sluier voor zijn zoekend oog
Gelicht en voor zijn voet het rechte pad
Geopend worden; dan verwierf hij 't goed,
Waarvoor hij van de wereld afstand deed;
Dan zwichtte voor zijn macht de Dood! - Welaan

Ik heb een Koninkrijk en geef dat prijs,
Wijl ik het liefheb, wijl het hart mij klopt
Voor ieder hart, dat lijdt, bekend of niet,
Gewonnen reeds of dat ik winnen zal;
Voor al die duizenden, wier redding daagt
Door 't offer, dat ik breng. Ster, die mij roept,
Ik kom! Gij treurende aarde! om uwentwil
Doe 'k afstand van mijn jeugd, mijn troon, mijn vreugd,
Mijn gulden dagen, nachten, mijn paleis,
En uwe omarming, dierb're Koningin!
Wier offer 't zwaarste valt, al is het heil
Der aarde ook 't uwe. En dan mijn kind, de vrucht
Van onze trouw, verborgen in uw schoot!
Zoo 'k zegenend hem verbeidde, zou de moed
Me ontzinken. Vrouw, kind, vader, volk! verdraag
Een wijl' de kwelling van dit uur, opdat
De Wet verkondigd worde en 't Licht verrijz'!
't Besluit staat vast. Ik ga, en keer niet weer,
Dan in 't bezit der waarheid, die ik zoek!

Na deze woorden gesproken, deze gelofte afgelegd te bebben, werpt Siddhârtha een laatsten blik op zijn vrouw. Driemalen, als om een altaar, gaat hij eerbiedig om het leger. Driemalen keert hij terug op zijn schreden, door de kracht der liefde gedreven, betooverd door het aanminnig gelaat en het betraande oog der slaapster. Eindelijk wikkelt hij zijn hoofd in het kleed en verlaat hij ijlings het vertrek. Maar een tweede verzoeking wacht hem. De schaar van dienaressen, de deelgenooten zijner vreugde, sluimert in het voorportaal en trekt hem als met tooversnoeren. Hij overziet het rijke tafereel en roept uit:

‘Zwaar
Valt mij van u de scheiding. Dan, wat rest
Ons zonder haar als troostelooze dood
En droeve grijsheid? Ach! als deze slaap
Is ook uw sterven! Zoo de roos verwelkt,
Waar blijven geur en kleur? Waar blijft de vlam,
Als de olie is verteerd? Gij, stille nacht,
Druk zwaar op deze sluimerende leên;
Sluit deze lippen met uw zegel toe,
Opdat geen traan, geen vriend'lijk woord mij keer!
Hoe rijker mij door haar het leven wordt,
Hoe droever 't is, dat zij, en ik, en elk,
Slechts leven als 't geboomte, dat de koû,

Den regen en den wintervorst trotseert,
En als 't weer lente wordt, misschien verdord
Wacht op den bijl. Dit duld ik niet, al scheen
Mijn leven godlijk; zelfs niet, als de glans
Der hemelvreugde nimmer voor mij week -
Daartoe is 't leed der aard te zwart! Vaartwel!
Mijn leven off'rend ga ik 't eeuwig Licht,
Ga ik Verlossing zoeken!'

Ten laatste heeft de vluchteling nog weerstand te bieden aan de verzoeking, die gelegen is in een vriendenraad. Zijn wagenmenner Chanda aarzelt het ros voor hem in gereedheid te brengen en houdt hem de bezwaren voor, verbonden aan den voorgenomen tocht. Maar de Prins blijft standvastig. Terwijl hij zijn Kantaka bestijgt, spreekt hij het edel dier aan met de woorden:

'Wees stil,
Mijn Kanthaka! wees stil en draag uw Vorst,
Zoover als nimmer ruiter reed. Deez' nacht
Nam ik mijn paard, omdat ik waarheid zoek,
Niet wetend' waar, maar overtuigd, dat nooit,
Eer 't doel bereikt is, 't zoeken einden mag.
Wees daarom kloek en vurig, edel ros!
Dat niets u wedersta, al sperden zelfs
Een duizend zwaarden u den weg. Laat muur
Noch gracht de vlucht verhind'ren. Als ik roep:
'"Voort, Kanthaka!"' en uwe zijde raak,
Snel dan den wind voorbij! Wees, om uw Heer
Te dienen, vuur en lucht, dan hebt ook gij
Uw deel aan 't groote werk, dat de aarde redt!
Want niet slechts menschen geldt mijn tocht, maar al,
Wat spraak'loos, zonder uitzicht, lijdt als wij,
Of zelfs geen uitkomst vraagt. Welaan dan! draag
Uw Heer met moed!'

Op het afgesproken teeken springt de hengst met den ruiter weg. De poorten openen zich van zelve. Ongeziene handen bedekken den bodem met bloemen en kleeden, opdat het hoefgetrappel niemand doe ontwaken. Een diepe slaap houdt de wachters bevangen. Gevolgd door Chanda rijdt Siddhârtha tot aan den morgen door, om dan zijn dienaar terug te zenden met de woorden:

‘Wat gij gedaan hebt, brengt een zegen aan
Voor u en voor heel 't scheps'lenheir. 'k Zal steeds
U minnen om uw trouw. Leid nu mijn paard
Terug. Neem dit mijn hoofdsieraad, dit kleed,
Dat mij nu niet meer voegt, den gordel, rijk
Versierd, mijn zwaard, en dezen langen lok,
Dien, zie! het staal mij dus nog scheidt van 't hoofd,
Breng alles aan den Koning, met de beê,
Dat hij zijn zoon vergete, tot hij keert,
Tienvoudig Prins, de koning van een Rijk,
Door onderzoek verworven en door kamp
Om licht. Indien 't mij eerlang daagt, o dan,
Dan hoort heel de aard mij toe, door vrijen dienst,
Door liefde's macht gewonnen. Want den mensch
Redt slechts de mensch, en geen, die nog als ik
In 's werelds offer 't heil der wereld zocht!’

Vier zangen worden bij Arnold aan het tot nu toe meegedeelde gewijd. De vlucht van Sidd^artha uit zijn weelderig paleis is wel het hoofdmoment van het gansche tafereel. Met voorliefde houden zich de Buddhistische legenden met haar bezig; Aan haar is ook de titel *groote zelfverloochening* ontleend, door den bovengenoemden biograaf van Buddha op zijn gansche levensgeschiedenis toegepast. Op die vlucht volgen eerst eenige jaren van inwendige worsteling, straks met overwinning bekroond, en daarna lange jaren, waarin de tot een vaste overtuiging gekomen prediker de verkregen waarheid aan de wereld bekend maakt. De legende meet deze veeljarige geschiedenis tamelijk breed uit. E d w i n A r n o l d , die dichter is, en zich niet alleen in de keuze en in de rangschikking der onderwerpen, maar ook in de inventie van stof dichterlijke vrijheden veroorloven mocht, heeft op dit gebied allerminst de overlevering met slaafsche getrouwheid gevolgd. Eenige grepen uit den rijken schat en een dichterlijke prediking van de hoofdgedachten der Buddhistische wereld- en levensbeschouwing, den Buddha in den mond gelegd, vullen in zijn boek het tweede viertal zangen.

In een grot nabij Râjagriha, de stad van koning Bimbisâra, leidt de Prins een kluizenaarsleven, nu eens met asceten in de buurt zich onderhoudende over de waarde der ascese, dan den koning aanmanende, om toch geen vruchtelooze offers te brengen, of hulpbehoevenden, die zich tot hem wenden, die-

nende met raad en daad. De lange duur van dit leven vol ontbering dreigt hem gevaarlijk te worden en hij zou bezweken zijn, ware er geen hulp voor hem komen opdagen in den vorm van een herdersknaap, die hem te drinken geeft, of van een vrome vrouw, wier offergave hem ten deel valt. Het lied van een voorbijtrekkenden troep tempelzangers, die hun snarenspel begeleiden met de woorden:

> ‘De snaar, te sterk gespannen, springt en zwijgt;
> Te slap gehouden mist zij kracht en klank.
> Men stemme noch te laag noch al te hoog!’

maakt hem op zijn dwaling opmerkzaam en noopt hem met beter voedsel zijn krachten te onderhouden. Zoo gelukt het hem den *Bodhi-boom* te bereiken, de plaats, waar het volle licht voor hem zal opgaan. Een laatsten, zwaren strijd heeft hij daar te strijden. Mâra, de duivel, met heel zijn gevolg van booze geesten, komt hem bestormen, pogende hem te verschrikken of te verleiden. Zelfs toovert hij hem het beeld van Yacodhar^a voor, met uitgestrekte armen, bitter lijdende onder haar verlatenheid. Maar Buddha volhardt en ziet tot loon allengskens voor zijn geest het licht dagen. Eerst ziet hij

> bij een licht,
> Dat stervelingen niet beschijnt, den loop
> Van al zijn levens, eind'loos ver terug,
> Vijfhonderd vijftig - als een wandelaar,
> Die, rustend op een bergtop, overziet,
> Hoe hem zijn reisweg bracht langs steilte en rots;
> Door dichte wouden, thans voor 't oog een stip;
> Door tronw'loos groen moeras; ravijnen langs,
> Waar de adem stokte; hoogten, waar de voet
> Haast uitgleed; waterval en grot en poel
> En zonnig groenland, tot ginds 't, bleek verschiet,
> Vanwaar zijn tocht begon.

Ook ziet hij, hoe

> 't Geen 't oude leven zaait, het nieuwe maait;
> Een nieuw begin zich altijd knoopt aan 't eind;
> Verlies en winst verrekend wordt, en staâg
> Het goed zoowel als 't kwaad in 't leven groeit;
> Zoodat de dood aan 't einde slechts den Staat
> Van bate en schuld, naar wisse cijferkunst,
> Waaraan geen tittel faalt, nauwkeurig sluit

En overlegt aan 't nieuw bestaan, waarin,
Verzameld, en geteld, gedachte en daad,
Kamp en triumf, aan de afgelegde baan
Besloten blijven.

Vervolgens wordt hij opgetrokken in een hoogere sfeer, waar hij al de werelden overziet, die als een stâge golfslag in den stroom der eeuwen zich wentelen. Zijn geest

Dreef hoogte en diepte langs, door 't eeuwig blauw,
Hoog boven elken vorm en ied're sfeer,
Vèr achter 't oord, waar 't starrenlicht ontgloeit,
En speurde in 't stil bedrijf 't onwrikbaar plan,
Waarnaar uit donker licht, uit chaos vorm,
Uit sterven leven, overvloed uit niets
Te voorschijn komt en op een stil bevel
Het goede beter, 't beet're 't beste wordt.
Niet een, die hier verbiedt noch ordonneert!
Hoog boven alle Goôn, onwankelbaar
En onuitspreek'lijk, troont een Oppermacht,
Die bouwt en sloopt en weder bouwt, en heerscht
Naar d' eeuwige' eisch van waarheid, schoonheid, deugd.

Eindelijk ontraadselt zich voor hem het geheim van het lijden des levens en ontdekt hij den Weg, die tot den ongestoorden vrede voert. Hij erkent, dat ‘zinnelijke begeerte’ de macht is, die het schepsel noopt

Met altijd grooter teugen 't zilte vocht
Der levenszee te zwelgen: vreugde, eer, geld,
Lof, liefde, roem, macht, invloed, spijs en pronk,
En adeltrots en levenslust, en 't kwaad,
Soms zoet, soms zuur, waartoe men wordt vervoerd.
In 's harten drift.

Dit alles wordt hem openbaar. Ook, dat de dronk, waarmee de dorst naar levensgenot zich stilt, dien dorst verhoogt. De wijze daarom

maakt zijn ziel
Vrij van die *Trishnâ*[1], voedt zijn zinnen niet
Met schijngestalten, slaakt met kloeken moed
Het streven, 't worst'len, 't plagen; draagt gedwee
Het droef gevolg van vroeger kwaad; bedwingt
Zijn driften, tot zij sterven, uitgeteerd;

1 De Begeerte.

Totdat, als slotsom van 't voleind bestaan,
Het *Karma*[1], 't denken en het doen der ziel,
Haar *ik*, geweven uit d' onzichtb'ren tijd
Als schering door den inslag harer daân, -
Wat voor 't Heelal van haar in wezen blijft, -
Een vlekk'loos leven leidt; dan vorm noch plaats
Meer noodig heeft, of anders 't nieuw bestaan
Zóó inricht, dat de strijd al lichter wordt,
En eind'lijk wijkt, aan 't einde van den 'Weg;'
Dan langer niet misleid, verlost van 't vleesch
Met al zijn *Skandha's*[2], vrij van ied'ren band,
Van de *Upâdâna's*[3]; aan het went'lend wiel
Niet meer geketend, opgewekt en blij
Als na 't ontwaken uit een naren droom:
Totdat - o grootheid, die een Vorst niet kent,
En meer dan Godenvreugd! - al 't leed verzinkt
En 't leven als geen leven, in genot en rust,
Onnoem'lijk zalig, rein en ongestoord,
In 't blij *Nirwâna*[4], 't allerhoogste heil,
Waarna geen wiss'ling volgt, vervloeit.

Terstond na deze openbaring daagt de morgenstond, dubbel heerlijk, nu hij het nieuwe heil beschijnt, dat de wereld wacht. Heel de schepping juicht. Kalme vrede heerscht allerwege. De moordenaar legt het mes, de dief zijn buit ter zij'. Het verscheurend gedierte zelfs verliest zijn woesten aard. Op haar eenzaam bed voelt Yacodharâ haar treurend hart kloppen, overtuigd, dat liefde niet vergaat en dat heerlijkheid uit lijden kiemt. En Buddha zelf, door nieuwe kracht gesterkt en vol blijde verrukking, roept jubelend uit:

Ik heb, met smart belaân,
Geleefd in menig zinlijk hulsel. 'k Zocht
Vergeefs naar hem, die mij deez' kerkers wrocht.
O bitter droef bestaan!

Maar nu,
Gij stichter van dit woonhuis! ken ik u.

1 De Vergelding, die 's menschen lotgevallen regelt naar zijn 'doen'.
2 De eigenschappen der zinnelijke wezens, de elementen van 't lichamelijk bestaan.
3 De gehechtheid aan het bestaan.
4 'Uitblussching' van het leven of van het zinnelijke leven in den staat der volmaking, het ideaal der Buddhisten.

Nooit zult gij mij meer kwellen in 't gebouw
Van smart en rouw.
Gij dekt mij met uw leugendak niet weer;
Geen balken steunen 't meer.
Uw stichting viel in puin, haar nok verging,
Uw werk, Begoocheling!
'k Ben vrij! verlost van wat mij kluist'ren woû!

Korten tijd na dezen heugelijken dag brengen twee kooplieden, Bhallika en Trapusha, aan het hof van het gebeurde bericht, verhalende, hoe Siddhârtha tot kennis der waarheid gekomen is, als prediker is opgetreden, tal van bekeerlingen gewonnen heeft en door een talrijke schare wordt gevolgd. Zij verzekeren, dat zij zelve bij Gayâ in Chîrnika zijn wondere taal gehoord hebben. Zij spreken van den strijd, dien het hem gekost heeft, eer hij vertrouwen genoeg in de ontvankelijkheid der menschen stelde om hun zijn moeilijken weg te durven voorhouden. Zij vertellen van zijn arbeid te Benares, in het ‘Gazellen-woud’, in het rijk van Bimbisâra en in den ‘Bamboe-tuin’, dien Bimbisâra hem schonk. Zij noemen de namen der eerste volgelingen en tellen het aantal op dergenen, die zich, de een na den ander, soms bij gansche scharen te gelijk, bij hem aansloten en zijn leer omhelsden.

Na deze mededeelingen, die met rijke geschenken beloond worden, zenden oogenblikkelijk de Koning en de Prinses boden om den verloren maar hervonden zoon en echtvriend tot terugkeer aan te manen. Het antwoord van den Buddha luidt:

‘Voorzeker, ik zal gaan;
Dit is mijn plicht en was mijn plan. Elk eer'
Aan wie hij 't leven dankt, dat hem vergunt
Tot leven zonder einde en veilig straks
Te landen in 't Nirwâna, 't loon van dien,
Die de oude zonden delgt, geen nieuwe pleegt,
De Wet betracht, en, in de liefde 't grootst,
Al 't liefdewerk voleindt. Meld uw Prinses
En laat den Koning weten, dat ik kom!’

Op het ontvangen van dit bescheid wordt alles op een feestelijke ontvangst ingericht. Tenten worden uitgespannen. Geheel Kapilawastu prijkt met bloemen en vlaggen. Al het volk stroomt den geliefden Prins te gemoet of staat verlangend uit te zien naar een teeken van zijn verschijning. Ook Yacodharâ voegt zich onder de menigte, en tuurt en luistert,

of ook een signaal van de wachters in de verte de komst van haren vorstelijken echtvriend meldt.

Zoo zag zij dan
Een kluiz'naar naad'ren, met geschoren hoofd,
In gele pij en met een riem om 't lijf.
Hij droeg een nap, meloenswijs uitgehold,
En bood die aan bij ied're hut, met dank
Het soob're deel aanvaardend, dat men gaf,
Maar even vriend'lijk, als hij niets ontving.
Twee volgden hem in 't zelfde gele kleed;
Maar die den nap droeg, zag er zóó eerwaard,
Zóó vorst'lijk uit en ging zóó statig voort;
Hij wekte alom zulk diep ontzag en trof
Zóo krachtig met zijn liefd'rijk, heilig oog,
Dat elk, die hem een aalmoes gaf, verplet
't Gelaat aanschouwde, eerbiedig nederviel,
Of liep, schoon arm, om nieuwe en ruimer gift,
Totdat, allengs hem naad'rend, heel een schaar
Van kind'ren, vrouwen, mannen, volgzaam 't spoor
Van zijne voeten drukten en elkaar
Zacht fluist'rend vroegen: ‘Wie is deze toch?
Had ooit een Rishi[1] zulk een wond'ren blik?’
Maar toen hij naderkwam met kalmen pas
Bij 't paviljoen, daar week op eens 't gordijn
En ongesluierd trad Yaçodharâ,
De handen vouwend, 't oog van tranen vol,
Hem in den weg en riep: ‘Siddhârtha! Heer!’
En snikkend viel zij neder voor zijn voet.

Zoodra de Koning verneemt, op hoe ongedachte wijze zijn zoon de stad binnengekomen is, stuift hij verwoed op. Hij rijdt hem te gemoet, en, schoon ten halve ontwapend door den verteederenden aanblik van den zachtmoedigen kluizenaar, voegt hij hem toe:

‘Hoe uu?
Siddhârtha sluipt, geschoren, in een pij
En op sandalen, beed'lend onder 't volk
Zijn Rijk weer binnen? hij, die leefde als God?
Die onbeperkte macht kon erven? 't kind
Van koningen, die op één enk'len wenk

1 De titel der oude dichters, later aan priesters en profeten, en zelfs aan Goden gegeven.

Ontvingen al wat de aard bevat? Gij moest,
Als 't voegt aan uwen rang, gekomen zijn
Met speergeflikker on met hoefgestamp!
Mijn krijgsvolk legert op den weg, de stad
Wacht aan de poort! Waar bracht ge uw jaren door,
Terwijl uw vader treurde, en, ach! ook zij
Als weduwe elke vreugde ontweek, gezang
Noch snarenspel meer hoorde en 't feest'lijk kleed
Liet rusten, tot zij nu in gouden tooi
Een bedelaar in gele lompen groet
Als echtvriend? Waartoe dit, mijn zoon?'

'Mijn vader, dit is zede in mijn geslacht!' Luidt het antwoord, dat doelt op het onzichtbaar huis der Buddha's, reeds verschenen of beloofd. ''k Ben hunner een. Ik deed als zij' zegt de bedelmonnik.

'Reeds eer
Ontmoette aan deze poort, in krijgsmansdos,
Een vorst zijn zoon, een prins, in monnikspij;
Boog 's werelds Redder, hoewel eind'loos meer,
Door liefde en zelfbedwang, dan de eerste Vorst,
Als ik nu, 't hoofd en bood hij d' eersteling,
Van d' aangevoerden schat, gelijk het voegt
Uit kracht van teed're schuld, als ik nu doe,
Ootmoedig aan!'

'Een schat?' vraagt de vorst verbaasd.

en, wand'lend aan zijns vaders hand,
Vertrouw'lijk tusschen Koning en Prinses,
Door straten vol vereerders, sprak de Heer
Van vrede en reinheid, leerend, hoe al 't licht
Door 't Viertal Zekerheden wordt omvat,
Gelijk de zee door 't strand; hoe vorst en slaaf
Acht Wetten moeten houden op den Weg,
Die Acht Geboden en Vier Staties heeft,
En straks eenvoudig en geleerd, en hoog en laag,
En man en vrouw, en jong en oud, ontrukt
Aan 's levens wiel, naar 't schoon Nirwâna voert.

De vrucht van deze prediking is, dat Çuddodhana, fier op het bezit van zulk een zoon, allengskeus zijn grieven voelt wijken, en dat Yaçodharâ's oogen stralen van verrukking. Dien eigen nacht betreden beiden 'den Weg', zich voegende bij degenen, die den Buddha erkennen als hun Leidsman en Heer.

Het verhaal, voor zoover het een doorloopende geschiedenis mededeelt, is hiermede ten einde. Slechts wijdt de dichter nog een laatsten zang aan Buddha's prediking. Hij stelt den leeraar van Azië voor te Nagara, omringd door een talrijke schare. De aanzienlijken van het hof, en de oversten zijner broederschap, M a u d g a l y â y a n a en Ç â r i p u t r a , staan bij hem. R a h u l a , zijn zoon, slaat lachende blikken tot hem op. Zijn vrouw heeft zich aan zijn voeten gelegerd. Zijn vader, de Koning, zit naast hem. Daarenboven zijn de Goden uit zeven hemelen onzichtbaar tegenwoordig en heeft de hel voor een wijle haar poorten opengesteld om den afgestorvenen den doorgang te gunnen.

Ook bleef het daglicht lang met rozengloed
De spitsen kleuren. 't Was alsof de Nacht
In 't dal, de Middag luisterde op den berg.
Zelfs leest men, dat daartusschen de Avond stond
Als bruid des Hemels, minnend, zielsverrukt,
De wolken schenen 't haar, het sterrenheir
Een kroon van paarl en diamant, de maan
Een hoofdornaat, de scheem'ring 't slepend kleed.
Haar ingehouden adem, als een zucht
Vol geur, zuisde, als de Meester sprak, door 't loof.

Lieden van allerlei kaste, van allerlei afkomst hooren een taal als van huns gelijken. 't Roofgedierte zelfs, zoowel als 't nietigste insect, voelen zich tot den spreker aangetrokken, omdat zijn hart zoo warm voor allen klopt. Een kalme vrede heerscht alom en een nauwe band van liefde en vriendschap verbindt allen, terwijl de groote Leeraar de hoofdgedachten van de door hem ontdekte waarheid in dichterlijke taal onder woorden brengt.

Om[1] Amitaya![2] Meet met woorden niet
't Onmeetb're. 't Dieplood der gedachten stijg'
In 't peilloos diep niet af. Wie vragen doet
Of antwoordt, dwaalt. Dus zwijg!

De Schrift zegt, dat in d' aanvang niets bestond
Dan 't Brahmah, peinzend in een duist'ren nacht.
't Is vrucht'loos naar dat Brahmah, dat begin,
Den blik te slaan. Hier tracht

1 Symbool van den Algeest, een heilig woord.
2 ‘Onmetelijkheid.’

Vergeefs het sterf'lijk oog een licht te zien.
Niets speurt er 't mensch'lijk brein. Hoe menig kleed
Ook weggenomen worde, een laatst gordijn
Bedekt, wat niemand weet.

De sterren vragen niet. 't Zij u genoeg,
Dat leven en vergaan, genot en pijn
Gevolg en oorzaak, de eeuw'ge loop des tijds,
't Getij van 't rust'loos Zijn,

In stage wiss'ling vlieten als een stroom,
Wiens golven, traag of snel, verbonden gaan,
Eén en toch velerlei, van d' oorsprong af
Tot aan den Oceaan.

Als damp omhoog gestegen naar de zon
Keert uit de wolken 't water van de zee
In drupp'len langs de bergen weer terug;
Het gunt zich rust noch vreê.

Vergeet het niet, 't is alles nevelbeeld.
De heem'len, de aard, zij komen en gaan heen.
Heur eeuw'ge wiss'ling is een reuzenwiel,
In stâgen gang. Niet één,

Die 't went'len stuit.

Het goede, 't kwaad,
't Wordt alles door den tijdstroom meegevoerd.
Niets blijft in d' eigen staat.

Ter wille van verdiensten en waardij
Beklimt, wie zwoegde als slaaf, als prins den troon.
Wie heerschte als vorst, leeft straks als bedelaar,
Verzuim of feil ten loon.

Wellicht verheft ge u boven Indra zelf;
Of ook, u valt bij worm en mug beneên
Een plaats ten deel. Zoo 't een als 't ander lot
Wacht duizenden. Alleen,

Verwacht geen kalm verblijf, geen vaste plaats,
Geen rust. 't Onzichtbaar wiel staat nimmer stil.
Straks daalt wie steeg, wie daalde rijst omhoog.
Gestadig draait de spil!

Hoog boven 't starrenheir, waar Brahma zich
Een zetel heeft gesticht,

De Heem'len door en dieper dan de Hel,
Als band, die 't al omvat en eeuwig blijft,
Heerscht ongestoord een goddelijke macht,
Die tot het goede drijft.

Haar wet houdt eeuwig stand. Door haar ontplooid
Bloeit hier de roos. Ginds vormde weer haar hand
Het lotus-blad. Zij weeft den lentetooi
Uit zaad, dat op het land

In 't duister slaapt. Zij kleurt de wolken rood.
Zij mengt uit blauw en goud den pauw zijn schoon.
Wind, regen, bliksem dienen haar als slaaf.
De starren zijn haar troon.

Zij vormt in 't donker 't menschenhart. Door haar
Ontkiemt in 't vormloos ei de vederpracht
Der goudfaizanten. Wat zich boos of broos
Betoon', haar stille kracht

Maakt alles schoon en lief'lijk. 't Eitje in 't nest
Van 't gouden zonnevogeltje is haar schat.
De cel der bijen is haar honigschaal.
Zij wijst den mieren 't pad,

Der blanke duive 't spoor. Zij spreidt de wiek
Van d' arend uit, die wegvliegt met zijn buit,
En leidt den wolf naar 't nest met jongen. Spijs
En vrienden vindt zij uit

Voor 't minst beminlijk dier. In haren dienst
Wordt alles goed. Niets, dat haar immer stoort.
Zij schept de moedermelk, zoowel als 't vocht,
Waarmede de adder moordt.

In hoog're sferen zweeft op haar bevel
Het starrenheir in schoone harmonie.
In 's aardrijks diepten bergt zij goud, saffier,
Sardonix, lazuli.

Zij werkt de wond'ren in het groene woud.
Den trotschen ceder schept ze en aan zijn voet

Het tenger kruid, waaraan zij halm en blad
   En bloem ontluiken doet.

Door niets bestuurd, dan door Gerechtigheid,
   Behoudt of doodt zij. Liefde en Leven zijn
De schering van het weefsel, dat zij weeft,
   Haar inslag Dood en Pijn.

Ontwikk'ling spreekt uit wat ze schept of sloopt.
   Steeds brengt zij 't betere uit het mind're aan 't licht,
En langzaam openbaart zich 't schitt'rend plan,
   Dat haren arbeid richt.

Zoo blijkt haar wondermacht uit wat men ziet.
   En dan de onzichtb're wereld! In den mensch
De geest, het hart; der volken levensdoel;
   Hun denken, neigen, wensch,

't Hangt alles aan haar wet. Haar trouwe hand
   Biedt ongeziene hulp. Don storm te sterk
En toch onhoorbaar spreekt zij. Logge stof
   Beheerscht zij. 't Is haar werk,

Zoo liefde en deernis woont in 't mensch'lijk hart.
   Dat niemand haar verwaarlooz'! Wie haar hoont,
Kwijnt weg. Haar dienaar bloeit. Zij straft het kwaad.
   Met vrede en blijdschap loont

Zij stille deugd. Haar oog is overal.
   Wie goed doet, krijgt zijn deel. Wie haar bedroeft
Door zonde, ontvangt, wat hij verdient, schoon soms
   D h a r m a [1] lankmoedig toeft.

Zij kent vergiffenis noch wrok. Haar schaal
   Hangt juist in 't evenwicht en met haar staf
Meet ze altijd goed. Hier geldt geen tijd. Van daag
   Of later volgt de straf.

Zoo treft, wie moordt, zijn eigen hart, verliest
   De rechter door zijn onrecht 't pleit, besteelt
De dief zich zelf en komt de waarheid uit,
   Door leugenaars verheeld.

Zoo dwingt haar Wet ons tot gerechtigheid.
   Niet één kan haar weerstaan. Volgt haar gedwee!

1 De ‘gerechtigheid.’

Lielde is haar innigst Wezen, en het doel,
Dat zij beoogt, Volmaking, Rust en Vreê!

Die weet, waar 't leed ontkiemt en 't kalm verdraagt,
Door Liefde en Waarheid ijverig vergoedt,
Wat hij misdeed, zoo de oude schulden delgt;
Die niemand onrecht doet,

De zelfzucht en de onwaarheid uit zijn hart
Geheel verbant, beleedigingen loont
Met liefde en weldaad, lijdend met geduld;
Die vriend'lijk zich betoont

En dag aan dag volhardt in liefde, trouw,
Rechtvaardigheid en heiligheid, met moed
De plante der begeerlijkheid verdelgt,
Geworteld in zijn bloed,

Totdat hij 't leven niet meer mint, die laat,
Wanneer hij sterft, een rekening, die sluit.
Het goede, dat hem volgt als heerlijk loon,
Delgt al zijn schulden uit.

Voor hem is 't leven, dat men leven noemt,
Niet noodig meer. 't Is tot een eind gebracht,
Wat in en met hem aanvang nam. Hij heeft
Voldaan aan d' eisch der Macht,

Die hem tot mensch verhief. Geen onrust kwelt
Hem meer. Geen zonde ontreinigt hem. De smart
Van 't aardsche lief en leed verstoort niet meer
Den vrede van zijn hart.

Hij sterft noch leeft meer. In 't N i r w â n a leeft
Hij 't ware leven, 't eind van zijn bestaan.
Õ m , m a n i p a d m e , Õ m ![1] De dauwdrop vloeit
In d' eeuwige' oceaan!

De slotsom van uw allerlaatst bestaan
Vindt als iets nieuws zijn weg en plaats in 't Al,
Gelijk de worm, die zijde spint voor 't huis,
Waarin hij wonen zal.

1 Een formuliergebed van bijzondere kracht, letterlijk:O! edelsteen in de Lotus!

Hij schept zich vorm en werk, als 't slangenei,
Dat eerlang huid en tanden krijgt, als 't riet,
Welks pluis na lichte vlucht langs zand en steen
In poelen wortel schiet.

Straks brengt het op zijn wegen bate of schâ.
De ziel eens moordenaars, die wordt gedood,
Vaart met een storm van smart en lijden heen,
Onzuiver, bloedig rood.

Maar zoele wind ruischt, als een vrome sterft.
Zijn dood verrijkt de wereld, als een bron,
Die duikt in 't zand, maar borrelend herleeft,
En straalt in held're zon.

Wie levenslust en zelfzucht overwint,
Zij driften uitroeit, elken hartstocht doodt,
Diens ware rust begint.

Zijn liefde is 't minnen van het Eeuwig schoon,
Zijn grootheid zelfbeheersching, zijn genot
Van Goden niet afhankelijk te zijn,
Zijn meest begeerlijk lot

Door liefdeplicht en willig dienstbetoon,
Door minzaamheid en leven zonder feil,
Een schat te winnen, dien de dood niet deert,
Een onvergank'lijk heil.

Zoo neemt de smart een einde. 't Is gedaan
Met dood en leven. 't Lampje wordt gebluscht,
Daar de olie faalt. Vereffend is de schuld.
Dan komt de mensch tot rust.

Wie alle zijne zonden doodt, die klimt,
Als een, die, staande op gindschen witten top,
Slechts 't maat'loos blauw des hemels voor zich ziet,
Tot aan 't Nirwâna op.

Hem staren Goden uit hun laag're sfeer
Afgunstig na. 't Deert hem ter nauwernood,
Of al Drie Werelden vergaan. Voor hem
Stierf 't Leven en de Dood.

Geen nieuwe woning bouwt hem 't K a r m a meer.
't Hoort alles hem. Niets vraagt hij. In 't Heelal
Versmolt zijn Ik. Wie leert, dat 's menschen ziel
Aan d' eindpaal *sterven* zal,

Of dat haar in 't Nirwâna *leven* wacht,
Die dwaalt. Hij weet niet, hoe men zalig leeft
Ook buiten ruimte en tijd, noch dat hem 't licht,
Niet met zijn lamp begeeft.

Betreedt den Weg! Het vleesch bedriegt zich zelf.
De toorn is smart, de hartstocht bitter wee.
Betreedt den Weg! Eén boezemzonde dood
Is reeds een reuzenschree.

Betreedt den Weg! Ginds bloeit het heelend kruid,
Dat allerwege vreugdebloemen spreidt.
Daar welt de bron, die allen laaft. Elk uur
Is daar een zaligheid!

Na de dichterlijke omschrijving van de hoofdleeringen der Buddhisten, waaraan bovenstaande proeven ontleend zijn, en die niet weinig geidealiseerd is, of in elk geval opvattingen aanprijst, waarover de geleerden nog niet tot eenstemmigheid gekomen zijn, laat de dichter eenige vluchtige toespelingen volgen op de instelling der Buddhistische monnikenorde en de regelen, die voor die orde van kracht zijn. Over de verdere lotgevallen van zijn groeten Hervormer zwijgt hij. Slechts dit weinige:

Hij baande 't Pad
Nog vijfenveertig regentijden lang
In menig land, voor menig volk. Zijn zou
Bestraalt ons Azië met schoenen glans.
Een wereld zwicht voor zijn zachtmoedigheid.
Dit alles meldt een Heil'ge Schrift. En ook,
Waarheen hij toog en boe zijn lief'lijk woord
Door keizers werd gegrift in rots en grot.
Ook hoe Tathâgata, hoe Buddha stierf,
Als need'rig mensch, toen alles was volbracht,
En hoe hem millioenen op den Weg,
Waarop hij voorgegaan is, zijn gevolgd
Naar 't blij N i r w â n a , 't oord van Stilte en Rust.

Eindelijk besluit hij met de bede - 't is altijd de onderstelde vrome Buddhist, die hier spreekt -:

Ach Heer! Verlosser! Heiland! ach! vergeef
't Gebrekkig schrijven, dat u onrecht doet!
Welk sterflijk brein heeft ooit uw liefde omvat?
Gij, Broeder, die ons mint! Gids! Levenslamp!
Gij, Heer! gij zijt mijn toevlucht en mijn hoop!
Mijn toevlucht is uw goede en heil'ge Wet!
Mijn toevlucht is uw Kerkgemeenschap! - Ōm!
De dauw ligt op de Lotus! Groote zon!
Ach! neem mij op en voeg mij bij de golf!
Ōm, mani padme Ōm! De zon verrijst!
De dauwdrop vloeit in d' eeuwige' oceaan!

Assen.
H.U. MEYBOOM.

Vijftig jaren poëzie.

De Zuid-Nederlandsche dichters van 1830 tot 1880.

In de Brusselsche Tentoonstelling van 1880 was stellig het minst bezochte en minst gekende hoekje datgene, waar de boekwerken, sedert 1830 in België verschenen, in lange gelederen geschaard stonden. Boeken in rijen, op planken geplaatst, beduiden dan ook al heel weinig en verleiden niet door hun uiterlijk. En, wat men te Brussel in de eerste plaats wilde, waren dingen, die er goed uitzagen en die langs het opgetogen oog den geest in bewondering brachten voor het vele goede en schoone, dat in de laatste halve eeuw ten onzent is verwezenlijkt. En er was veel te bewonderen; wie heeft het niet erkend? Van de reusachtige werktuigen, die eenen kanonkogel even gemakkelijk vergruizelen als zij eene hazelnoot kraken, tot het kantwerk dat door feeënhanden geweven schijnt; van den ontzettenden steenklomp, uit onze mijnen getrokken, tot den fonkelenden diamant, op onze molens geslepen: alles getuigde van jeugdige en onbelemmerde kracht-inspanning, van buitengewonen stoffelijken voorspoed en algemeen verspreide welvaart.

Dit hadden vijftig jaren vrijheid gedaan. Een ieder had er oog en mond van vol, de vreemden spraken er met ophef over en, lettende op de vruchten, welke onze vrijzinnige staatsregeling had afgeworpen, zoowel als op de onverstoorde regelmatigheid, waarmede zij haren dienst had verricht, verklaarde de meest bevoegde der vreemde schrijvers, die ons Jubilaeum bespraken, dat ‘de Belgische proefneming’ gelukt was.

Een paar donkere stippen had evenwel de heer Hillebrand aan onzen helderen hemel ontdekt. Op wetenschappelijk gebied hadden wij te weinig geleverd en eene grove rechtsverkrachting

was tegen het nederlandsch-sprekende gedeelte van België gepleegd.

Wij stemmen ten volle met deze zienswijze in; maar willen hier echter een verrassend verschijnsel doen uitkomen, dat de Duitsche publicist onopgemerkt liet. Alhoewel het Vlaamsch stelselmatig achteruit geschoven werd en alhoewel de wetenschappelijke studiën zich over het algemeen in geen hoogen bloei in België mochten verheugen, schitterde er toch de Nederlandsche letterkunde, gedurende de laatste vijftig jaren, met eenen vroeger ongekenden glans.

Wij hebben schilders gehad, beeldhouwers en bouwmeesters, grooter dan de nog levende, eenen handel en eene nijverheid, uitgebreider dan die van heden, eene weelde en eene vrijheid die niet onderdoen voor degene, welke wij nu genieten; men doorloope echter geheel de geschiedenis onzer letterkunde, van Maerlant tot Willems, nergens treft men een tijdperk aan, dat het bij het onze kan halen door het getal en de waarde der dichters en prozaschrijvers, welke het voortbracht.

Wat de redenen zijn dier ontwaking van eene zoolang ingesluimerde gave, door welke kenmerken onze jonge letterkunde zich onderscheidde, wilde ik nagaan. Ik zal mij bij de poëzie bepalen, om al te grooten overvloed van stof te vermijden. Wat van deze gezegd wordt, geldt overigens ook van den ongebonden stijl.

I.

Om ons eene klare gedachte te maken van de waarde en de beteekenis der nieuwere Vlaamsche poëzie, is het noodig, dat wij weten, onder welke staat- en letterkundige invloeden, en in welke maatschappelijke omstandigheden zij zich ontwikkelde.

In de eerste helft der loopende eeuw kan men gemakkelijk waarnemen, hoe de Noord-Nederlandsche dichters aan de Zuid-Nederlandsche den toon gaven. Het platte en nuchtere, dat onze verzenmakers der voorgaande eeuw eigen is, maakte plaats voor het hoogdravende en opgeschroefde in woord en beeld, dat een kenmerk was der Hollandsche letteren rond 1800. De nieuw aangenomen richting was verre van onvoorwaardelijke goedkeuring te verdienen; maar het was een stap naar omhoog, en de kennismaking met de school van Helmers, Feith en Bilderdijk gaf meer hoop op beternis dan het voortdommelen

in de voorvaderlijke wezenloosheid hadde kunnen doen ontstaan. De taal, in de eerste plaats, won er bij, niet in natuurlijkheid, maar in rijkdom, in beschaafdheid, en in gekuischtheid van vorm.

Wanneer Stichelbaut in 1811 zijn *Jeruzalems Herstelling* liet verschijnen, was het klaar, dat hij de achttiende-eeuwsche heldendichten uit Noord-Nederland had gelezen. Willems verhaalt ons, hoe hij den *Hendrik de Groote* van Feitama met eigen hand geheel uitschreef; Theodoor van Rijswijck droeg eenen Helmers in zijnen ransel, wanneer hij in 1830 op de Belgische grenzen wacht hield tegen de Hollanders; mevrouw van Ackere dweepte met Anna Petronella Moens; bij al de letterkundigen stond Tollens in hooge vereering, en in het eerste gedicht, dat wij in Ledegancks werken aantreffen, *de Broedermin*, van 1827, vinden wij Feith aangehaald.

Al deze getuigenissen en vele andere, die ik er zou kunnen bijvoegen, bewijzen, dat een nieuw tijdperk in de geschiedenis der Zuid-Nederlandsche letterkunde ging aanbreken. Gescheiden van het Noorden of er mede vereenigd, zouden, na 1830, onze verzenmakers het oog naar Hollands dichters gevestigd en deze ijveriger nagevolgd hebben dan zij het vóór en sinds 1815 gedaan hadden. Dit was een natuurlijk gevolg der tijdelijke vereeniging aller Nederlandsch-sprekende gewesten tot één koninkrijk.

Waren wij vereenigd gebleven met Noord-Nederland, dan zou onze poëzie zich na 1830 krachtiger ontwikkeld hebben dan in de vijftien eerste jaren van ons samenbestaan. In dit korte tijdperk hadden onze dichters hunne leerjaren doorleefd, geheel de oudste groep onzer schrijvers had zich aan de Gentsche Hoogeschool onder de leiding van Schrant in Nederlandschen geest gevormd, of was door volgelingen van dien verdienstelijken leeraar aangespoord tot beoefening der vaderlandsche letteren. Willems, Ledeganck, Mevr. van Ackere, Snellaert, Rens, Serrure, Vervier, van Duyse zouden, ook zonder de omwenteling, zich als Nederlandsche schrijvers eenen naam gemaakt hebben.

Maar, vreemd moge het klinken, onbetwistbaar is het toch, dat de scheiding der beide Nederlanden gunstig werkte op de Zuid-Nederlandsche letteren, gedurende de laatste halve eeuw, en dat de omwenteling, onrechtstreeks, goed deed aan onze poëzie; niet omdat onze taal meer aangemoedigd of onderwezen werd; maar integendeel, omdat de vrijheid onzer moederspraak, die door onze Grondwet gewaarborgd was, zoo ongenadig werd

miskend en haar gebruik zooveel mogelijk besnoeid, ingekrompen en verboden.

Onder den uiterlijken schijn van vrijheidsliefde, gedroegen zich de hoofden der omwenteling van 1830 tegenover onze taal even stelselmatig vijandig als de kleine en groote dwingelanden uit den Franschen tijd. Toen zweeg ons volk, meer uit onverschilligheid jegens zijn taalrecht dan uit schroom voor den ijzeren arm der regeering. Na de vijftienjarige vereeniging met Noord-Nederland was zulke onverschilligheid onmogelijk geworden. Liefde voor eigen spraak, gehechtheid aan eigen stam was in sommiger gemoed ontwaakt, en dit gevoel was te machtig dan dat het geene behoefte zou gevoeld hebben om zich te luchten en te edel om geen weerklank te vinden, eens dat het uitgesproken was.

Onze bestuurders van na het jaar '30 hadden niet het geringste vermoeden, dat er zulk een vonk in onze gewesten neergelegd was, of minstens dachten zij, dat de uitdrijving der Hollanders haar wel voor goed gesmoord had. Alleen die overtuiging kan hun gedrag verklaren. De onbeschroomdheid, waarmede zij hun stelsel in- en doorvoerden, zou anders bij hen de meest volslagen verdooving van zedelijken zin en van staatkundige eerlijkheid verraden. Na de volle gelijkheid der beide landstalen uitgeroepen te hebben, handelden zij eenvoudig alsof het Nederlandsch in België niet meer gesproken werd en in heel de staatsinrichting van boven tot onder, in het bestuur, in de gerechtshoven, in het leger, in het onderwijs, overal zou men te vergeefs naar een plaatsje gezocht hebben, dat aan onze moedertaal voorbehouden bleef.

Die overmoed maakte onze verfranschers onvoorzichtig. Zij vroegen te veel van het Vlaamsche volk, dat zij hadden kunnen verleiden om samen met de Walen: ‘weg met het Hollandsch!’ te roepen, maar dat niet had ingezien, hoe zijne taal en die der Hollanders dezelfde was, en hoe, waar de laatste verongelijkt en verbannen werd, ook de eerste van haar recht en vrijheid werd beroofd. Er kwam dus verzet, eerst lijdzaam, dan bedaard. welhaast versterkt en verstout en eindelijk machtig genoeg om op vele plaatsen tot toegeving te dwingen. De rol onzer dichters in dien strijd voor onze taal, voor ons bestaan als volk, was aangewezen; het was de edelste, die hun te beurt vallen kon; gretig grepen zij hunne taak aan en waardig vervulden zij haar.

Onze poëzie heeft in de laatste vijftig jaren zeer verschillende wijzen beproefd en talenten van zeer uiteenloopende verdiensten doen kennen, maar één grondtoon is bij allen, oud en jong, groot en klein, waar te nemen: de geestdrift voor eigen taal en land en volk. Die toon klinkt door al hunne verzen door, als een heldere mannenstem, die zich frisch en forsch laat hooren tusschen den zang en het spel, die haar begeleiden. Het is hun niet genoeg de liefde voor eigen bestaan rechtstreeks in warme gedichten aan te prediken; hunne helden zijn bij voorkeur, haast bij uitsluitendheid, aan onze geschiedenis ontleend; de zeden, die zij schilderen, zijn de onze; zij vertolken wat hunne landgenooten haten of lief hebben, wat zij denken en gevoelen.

Het is duidelijk, dat onze dichters evenveel verschuldigd zijn aan de zaak, die zij verdedigen, als die zaak hun verschuldigd is. Het schoonste wat een mensch kan doen en het grootste geluk, dat hem voor zijne zedelijke volmaking kan te beurt vallen, is ernstig te streven naar een ernstig doel. Hetzelfde mag gezegd worden van eenen dichter. Men zal ongetwijfeld hiertegen inbrengen, dat een al te zeer doorstralende strekking doodelijk is voor de poëzie; de buitenlander zal misschien met een glimlach van twijfel sommige der verzen aanhooren, die ons zoo warm en mannelijk in de ooren klinken; stellig is het echter, dat de gebreken, die aan tendenzwerken ten laste gelegd worden, de leerarende toon, het gebrek aan handeling en verbeelding, geen overheerschend euvel onzer jonge letterkunde is, dat veelzijdigheid, levenslust en gemoedelijkheid niet de minste harer gaven zijn, en dat, zoo al hare beoefenaars de vaderlandsche snaar roeren, de eentonigheid daar eindigt, en zij, na het werk van plicht en liefde, ook dat van vrije ingeving ter hand nemen.

Tot eer onzer dichters mag nog gezegd worden, dat zij hun vaderlandsch onderwerp breed opvatten, dat zij niet blijven hangen aan bijzaken of onderdeelen, maar het volk beurtelings in zijn verleden en heden, in zijnen roem en zijne vernedering beschouwen, en dit rijke thema op honderd verscheidene wijze behandelen.

Ledeganck in zijne *Drie Zustersteden*, van Beers in zijn *Jacob van Maerlant*, Theodoor en Jan van Rijswijck in hunne volksliederen, Vuylsteke in zijne Iamben, van Duyse in zijne vaderlandsche poëzie, de Geyter en Frans de Cort in hunne

liederen en cantaten, allen hebben dezelfde snaar getokkeld en er verschillende tonen aan ontlokt.

En, zoo onze dichters ontsnapten aan de gevaren eener overheerschende gedachte, genoten zij er in ruime mate de weldaden van. Die gedachte gaf hun niet alleen eene staatkundige maar ook eene letterkundige, niet alleen eene algemeen menschelijke, maar ook eene dichterlijke overtuiging. Zij gevoelden zich belast met eene zending; zij begrepen, dat zij het volk iets te zeggen hadden; zij geloofden aan zichzelven, en zij eerbiedigden hunne kunst, omdat zij hun ideaal vereerden.

Wat de begunstiging onzer taal door het staatsbestuur, vóór 1830, slechts in geringe mate vermocht had, wat eene gelijke handelwijze na 1830 misschien slechts langzaam hadde bewerkt, dit kwam nu met verrassende snelheid en kracht tot stand door den strijd tegen verdrukking. Door voorrechten waren onze schrijvers niet opgewekt, tegen onrecht verhieven zij zich en luide spraken zij.

De invloed, door den staatkundigen toestand van ons land op onze dichters uitgeoefend, is onmiskenbaar en deed zich onverzwakt en onafgebroken gevoelen van 1830 tot 1880. Andere omstandigheden, deels uit dien toestand ontsproten, deels onafhankelijk ervan, drukten ook hunnen stempel op de poëzie van dien tijd.

Een eerste ongelukkig gevolg der achteruitstelling van onze taal door ons staatsbestuur was de verwaarloozing van haar onderwijs in onze scholen en meer bepaaldelijk in de middelbare en hoogere scholen, die het meest rechtstreeks bijdragen tot de vorming van letterkundigen.

Kort na 1830 was de voornaamste zorg van elk onderwijs, dat boven het lagere stond, de kinderen zooveel mogelijk Fransch te leeren: Nederlandsch werd niet onderwezen, Vlaamsch spreken was streng verboden. Langzamerhand kwam er eenige verbetering in dezen toestand, het middelbaar onderwijs namelijk werd in staat gesteld iets, hoe weinig dan ook, te doen voor de moedertaal, maar het zal slechts zijn, wanneer de hervormingen, ondernomen door het tegenwoordig ministerie, zullen doorgedreven en volledigd zijn, dat de openbare scholen hunne weldadige werking op onze letterkunde zullen laten gevoelen.

Onze dichters, beroofd van degelijk taalonderwijs, bleven ook

verstoken van het verkeer in letterkundig ontwikkelde middelpunten en kringen, die gezag uitoefenden, eene richting aangaven, den smaak verfijnden. In zijn stad leefde elk letterkundige afgezonderd, hoogstens in betrekking met een kleine groep van kunstvrienden. Zoo kwam het, dat de Antwerpsche dichters verschillen van de Gentsche, de Oost-Vlaandersche van de West-Vlaandersche, en dat het een zeldzaam verschijnsel is, wanneer de werking van een dichter zich op eenen anderen laat gevoelen.

Uit dit gebrek aan opleiding en onderling verkeer ontsproot een voordeel en een nadeel.

Het nadeel was, dat dikwijls voldoende voorbereiding ontbrak; dat men begon te schrijven en te drukken, zonder dat men iets lezenswaardigs te zeggen had, of den vorm meester was, waarin het diende gezegd te worden; dat de beteren zich zelven soms geen hooge eischen genoeg stelden, en dat de inwerking der openbare denkwijze zich al te weinig liet gevoelen in het aanmoedigen of terechtwijzen der letterkundigen. Nevens het betrekkelijk groot getal van keurige en genietbare dichters, brachten onze gewesten in de laatste halve eeuw dan ook een aanzienlijk getal verzenmakers voort, die, te weinig vertrouwd met de taal, te weinig nauwziende in het kiezen van hun onderwerp en te zeer genegen om aan den drukker elken regel toe te vertrouwen, die hunne pen ontviel, eene vormelooze en smakelooze rijmelarij voortbrachten, die met kunst en poëzie weinig of niets gemeens had.

Het voordeel, dat uit dien toestand van afzondering en uit dit gebrek aan een toongevende leiding voortsproot, is dat elk onzer dichters zich zijn eigen weg te kiezen had en er op die wijze meer eigenaardigheid en afwisseling in hunnen trant ontstond; dat zij zich niet door schoolsche voorschriften of voorbeelden in hunnen vrijen gang belemmerd vonden, en dat de taal, die zij spraken, meer uit het werkelijk leven dan uit de boeken geput werd. Hoofdzakelijk ontsproten uit de burgerklasse, en alleen voor deze schrijvende, gedwongen hunne taal, hunne beelden en heel hunnen geest te ontleenen aan de middelbare of mindere standen van ons volk, berekenden onze dichters over het algemeen hunnen vorm en hunne onderwerpen naar de eischen van hun min verfijnd publiek. De dilettanten-litteratuur, die slechts door een kleinen kring genoten wordt, waarvan de taal kieskeurig, het gevoel verfijnd en het onderwerp van

hooger vlucht is, werd weinig door hen beoefend. Onze poëzie behield in hare gezondste deelen den aard, die haar betaamde; zij sprak niet tot de wereld, maar tot ons volk, zij verhief zich niet buiten of boven de kringen, waarin zij ontstaan was; zij hield meer van huiselijkheid en gemoedelijkheid dan van verheffing en stoute verbeelding, meer van natuur dan van kunst. Hare taal was geene geleerde, eene stroeve nog veel minder; afgeluisterd uit den mond van het volk, eerder dan onthouden uit school of boek, schiet zij den zanger wel eens te kort en verbaast zelden of nooit door hare stoutheid of haren rijkdom, maar waarheid en schilderachtigheid, die twee echt Vlaamsche kunstgaven, bezit zij des te meer bij hen, die haar het meesterlijkst hanteeren.

Door die gehechtheid aan de spraak en de zeden van het volk, door dien eerbied voor het leven rond den haard en die belangstelling in al de deelen en onderdeelen van ons volksleven zetten onze dichters de taak voort, die zij in hunne vaderlandsche zangen begonnen hadden: de verheerlijking van hun eigen land, het verspreiden der liefde voor hunnen geboortegrond, hunne taal en hunnen stam.

Ledeganck in de meesterlijke elegiën: *het Graf mijner Moeder* en *het Graf mijns Vaders*, van Beers in zijn *Bestedeling* en zijne *Begga*, Dautzenberg in zijne dorpsliedjes, de Cort, Hiel, Antheunis in hunne liederen, aan het familieleven gewijd, de Geyter in zijne *Drie menschen*, mejufvrouwen Loveling in hare stille binnenhuisjes, de van Rijswijcks in hunne hekelende of luimige volksliederen, allen zijn huiselijke dichters, zangers van het eenvoudige volksleven, Vlamingen door de taal en door het gevoel.

Hoe nauw vereenigd ook met ons volk en hoe zeer beheerscht door onzeu eigenaardigen toestand, toch ontsnapten onze dichters niet aan de stroomingen, die de groote letterkundige richtingen in hunnen tijd deden gevoelen.

Rond 1830, toen de oudste hunne verzen schreven, was het een engere gezichteinder, die hunne blikken afsloot. De Noord-Nederlandsche dichters van het einde der vorige of van het begin dezer eeuw golden bij hen voor de hoogste voorbeelden. De sporen van Bilderdijk, Feith, Tollens, Helmers zijn duidelijk herkenbaar in de eerste verzen van Ledeganck, in de gedichten van Willems, van Duijse, Blieck, de Laet, in de ernstige stukken der van Rijswijcks en der overige dichters van dien tijd.

Het was eene poëzie, waarin bespiegelingen op afgetrokken of wijsgeerige onderwerpen, als *de Broedermin, de Onafhankelijkheid, den Akkerbouu, de Vrede, het Onze Vader* eene ruime plaats bekleedden, of verhalende gedichten, waarvan de helden zich nooit aan eenige ondeftige daad te buiten gingen. De taal was er erg schoolsch in, meer geleerd dan gevonden. De poëzie kwam meer uit het hoofd dan uit het gemoed, zij was weinig gevoeld en weinig gekleurd, maar naar stroeve modellen stijf gebakerd; zij deed haar best om het kinderlijk gelaat als de groote menschen te plooien en om den lust naar vrijen zang en lossen gang te bedwingen en te verbergen onder een deftig uiterlijk en een schijn van geleerdheid. Die geleerdheid bestond hoofdzakelijk in een zekere gevatheid bij het aanwenden van velerlei schoolsche kunstmiddeltjes: ondervragingen, uitroepingen, herhalingen, verpersoonlijkingen en wat er voor andere voorschriften in de klassieke handboeken te vinden zijn.

Die poëzie, met grijze haren geboren, had geene toekomst. Men verliet ze dan ook, zoohaast men van jongeren iets genietbaarders had gehoord. Het was ten onzent als elders de romantieke richting, die de oude school onttroonde.

Deze richting, die met Wieland's balladen en Goethe's *Goetz van Berlichingen* en zijn *Werther*, in 1771-1772, hare intrede in de wereld had gedaan, door Byron en Walter Scott Engeland had veroverd, met Victor Hugo en Lamartine burgerrecht in Frankrijk verkreeg, maakte ook, kort na 1830, hare eerste verschijning ten onzent en veroorzaakte er eene letterkundige omwenteling.

Voortaan zou er gebroken worden met de klassieke overleveringen, met de overeeuwsche beeldspraak; eene tweede maal zou de eeredienst der goden van den Olympus afgezworen worden, en, terzelfder tijd als de overleveringen der Latijnsche schoolmeesters verworpen werden, zou men ook den statigen verzenbouw, de opgeschroefde deftigheid der taal vervallen verklaren. Vrijheid in den vorm, veelzijdigheid in de keus der behandelde stof, nationaliteit in de kunst werd de leus.

Zij klonk schoon genoeg, maar niet minder bedriegelijk. Het breken met de afgemeten deftigheid sloeg dikwijls in wildheid over en vroeger nooit gehoorde gruwelen en nooit gedroomde akeligheden werden het dagelijksch brood der dichters; onder voorwendsel van vaderlandschgezindheid werden al de groote en kleine helden der geschiedenis met eenen zielenadel begiftigd,

die niet moest onderdoen voor dien der groote Romeinen en Grieken; uit haat tegen de statige en gevoellooze personages van vroeger koos men nu tot onderwerp middeleeuwsche edellieden, die in zich het kort begrip van alle schurkerij vereenigden; terwijl, als tegenhangers, de vrouwen zoo week van gemoed als van lichaam werden afgebeeld, altijd ongelukkig, altijd teringachtig, altijd klagende en nooit handelende.

Maar toch was er vooruitgang. Het hart mocht medespreken en het sprak luide. Het werd wel wat ruw geschokt door de gruweldaden der woeste helden, wel wat al te week gemaakt door de tranerige jonkvrouwen; maar men liet het dan toch niet ongestoord voortsluimeren, men wekte belangstelling door ongewone vindingen, men brak met den slenter der geijkte heldendaden en der burgerlijke deugdzaamheden.

Aan onze Vlamingen vooral kwam het romantismus ten goede. Wij, Nederlanders, hellen van aard en van overlevering wat naar den kant der nuchterheid over: praktische en redeneerende zin was dan ook ten alle tijde het merk, dat onze dichters op het voorhoofd droegen. Reinaert de Vos, van Maerlant, onze leerdichters en kronijkberijmers, ons tooneel met Vondel aan het hoofd, Cats en de zededichters, Roemer Visscher en de puntdichters, het kleine groepje der Zuid-Nederlandsche dichters van naam: Anna Bijns, Willem Ogier, pater Poirters, het was alles in de eerste plaats nuttigheidspoëzie.

Alleen, wanneer hier en daar een hooger vernuft in stoutere vlucht zich zelven en zijne voorvaderlijke idealen vergat, om de stem van eigen gemoed te volgen, of om zich eens te goed te doen aan de kunst voor de kunst, hooren wij eenen warmeren toon aanslaan, of krijgen wij een kleuriger tafereel te aanschouwen. Vondel in zijne lierzangen, Brederode in zijne comedies, Hooft in zijne minneliederen, Bilderdijk in de uitstorting van zijn overprikkeld gemoed gaven ons in vroegere tijden eene dichterlijkheid van hoogeren aard te bewonderen. Op het einde der achttiende en in het begin der negentiende eeuw was de opvatting der poëzie bekrompener geworden dan ooit. Het was goed, dat onze dichters eenen zweepslag kregen om hen te doen steigeren en buiten den beklinkerden vaderlandschen steenweg eens het vrije veld en de wijde wereld te doen inspringen.

Dien zweepslag diende het romantismus toe. In zijne overdrijving lag het geneesmiddel tegen de al te groote wijsheid

en nuchterheid, waarmede kunst en poëzie behebt waren. Onze Antwerpsche dichters en romanschrijvers, in éénen kring versmolten met de jonge schilderschool, waren een troep wildzangen en zonderlingen. Aan de lange haren in den hals, den hoed met breede randen op het hoofd, den das met breeden strop, de oncorrecte plunje erkende men, op eene straat afstand, de ‘artisten’ en ‘poëten’ van die dagen.

Hun leven was dikwijls als hun uiterlijk, vol behoeften aan het overtollige, vol misprijzen voor het hoogst noodzakelijke. De buitensporigheid dier dolhoofden maakte het schrilste contrast met de kalme deftigheid der voorvaders.

Een ridder in zijn harnas, met zijn reuzenzwaard en zijn donker strijdros; een jongeling, die wegkwijnt in weekelijke verliefdheid voor eene doorschijnende blonde; een oud kasteel in puinen op den top eener rots; eene tooverkol in haar berookte krocht met hare zwarte kat en heel het tuighuis der toenmalige tooneelhelden en tooneelschermen zouden onze deftige voorouders van ergernis terug in het graf gejaagd hebben, hadden zij het kunnen verlaten om die nieuwigheden te aanschouwen. Ik zeg niet, dat wij er veel gunstiger over oordeelen. Diegene onzer dichters, wier kinderen nu groot geworden zijn, schamen zich tegenwoordig over de verzen hunner zwarte dagen. Maar zonder die dagen, zonder Byron, Lamartine, Victor Hugo en andere romantieken, zouden zij niet geworden zijn wat zij nu zijn.

De poëzie is een behoefte voor den mensch, noodig om wat zonnelicht en zonnegloed te brengen in het gewone leven met zijn proza van zorgen en rekenen. Wij moeten nu en dan eens kasteelen in de lucht kunnen bouwen, ons eens kunnen vertederen over ons lief en leed van vroeger, eens droomen aan hetgeen de dag van morgen ons voorspiegelt, eens warm worden voor ons ideaal. Er is veel wijsheid in die dweperij, die den mensch beter en het leven kleuriger maakt.

Dit verstonden de romantieken en daarom was hunne werking opwekkend; zij was algemeen, omdat de tijd behoefte had aan hetgeen de nieuwe richting bracht. Bij ons ontsnapte er niemand aan. Ledeganck opende de rij. Zijn *Burgslot van Zomergem*, zijn *Boudewijn van Constantinopel*, zijn *Laster* waren opgevat en uitgewerkt naar de strengste voorschriften van het romantismus. Van Kerkhoven's *Bligger van Steinach*, Van Rijswijck's *Eppenstein*, de Laet's *Kruisvaarder*, van

Beers' *Livarda*, om niet van vele minder bekende dichters te gewagen, bewijzen, hoe spoedig en diep de zuurdeessem doordrong.

Maar, toen de eerste drift gekoeld was, bleef er van den romantieken geest, die als een stormwind over onze streken gewaaid had, iets weldadigs over, de lucht was voor de poëzie gereinigd en frisch geworden, de dichters ademden vrijer en werden gezonder.

Nevens of na de zuiver romantieke stukken treffen wij in de verzenbundels van dien tijd echt dichterlijke werken aan, gelouterd van smaak en vorm. Op Ledeganck's *Boudewijn van Constantinopel* volgt zijn *Klavier* (1836), na zijn *Burgslot van Zomergem* (1840) komt zijne *Zinnelooze* (1841), na van Beers' *Livarda* komt zijn *Kerkportaal* en zijn *Blinde*. De Laet's verzen *Aan een meisje, dat zich op de beoefening der dichtkunst wil toeleggen*, dagteekent van hetzelfde jaar als zijn *Kruisvaarder*; in Theodoor van Rijswijck vinden wij nevens de *Duivelsladder* ook de *Twee broeders*.

Alles te zamen genomen was dus de romantieke richting een vooruitgang geweest, maar zij mocht en kon geene duurzame school stichten, daarvoor was hare levensbeschouwing te eenzijdig en te ver gezocht. Zij bevatte echter in zich de kiem eener nieuwe school.

Het romantismus had geleerd en bewezen, dat er buiten de klassieke letteren nog groote dichters geleefd hadden, dat Shakespeare en Dante niet beneden Sophocles en Virgilius stonden, dat niet alleen onder het fluweelen gewaad van vorst of edelman, maar ook onder de grove kleedij van boer of knecht een hart klopt en dus eene bron van poëzie vloeit, dat de natuur schooner is dan het rijkste paleis en de mindere man dikwijls beter en edeler dan de grooten der aarde. Er was nog slechts een stap te doen om af te breken met de onnatuurlijke helden en toestanden, en om in den waren mensch en in het werkelijk leven de rijkste dichterlijke stof te zoeken en te vinden.

Wanneer die stap gedaan werd en door wien het eerste realistisch of naturalistisch gedicht geschreven werd is moeilijk te zeggen. De Franschen noemen Honoré de Balzac of Flaubert als de eerste beoefenaars van het vak, maar dit waren romanschrijvers; de Duitschers zouden wellicht met meer recht op Goethes *Hermann und Dorothea* en op de anti-idealistische strekking van Heine mogen wijzen. Wat er van zij, stellig

is het, dat zich op elk gebied van kunsten en letteren in de vijf en twintig laatste jaren eene toenadering tot de waarheid deed gevoelen.

In de Vlaamsche gewesten was men van de eersten om de nieuwe richting te volgen. Van Beers' *Bestedeling* dagteekent van 1858, de Geyter's *Drie menschen* van 1864, de eerste versjes der gezusters Loveling van 1855. Het kon niet anders of onze poëzie moest zich wèl gevoelen bij dien ommekeer. Zoo wij naar de scheppingen, waarin de kunstzin van onzen stam zich op de volmaaktste wijze uitspreekt, over onze eigenaardige begaafdheid willen oordeelen, dan moeten wij ongetwijfeld de schilderkunst ondervragen. Zonder aarzeling antwoordt deze, dat waarheidsliefde en kleurige vertolking der natuur immer de lust en de roem onzer grootste meesters waren. Wanneer wij nagaan, dat het meest levende gedeelte onzer taal de taal van den huiselijken haard en van de burgerij is, dat ons volksleven in Zuid-Nederland alleen eene eigen kleur heeft bij onze mindere klassen, en dat onze letterkunde ook alleen kan werken op de burgerij, dan is er niets natuurlijkers dan aan te nemen, dat onder elk oogpunt eene waarheidslievende poëzie, die de minderen voor helden, de eenvoudige, ongekunstelde gevoelens voor drijfveeren heeft, het diepst zal wortel schieten en het eigenaardigste zijn zal.

Men mocht vreezen, dat dergelijke poëzie al te laag bij den grond zou blijven, te alledaagsch van gehalte en vorm zou zijn; de uitkomst heeft bewezen, dat die vrees ongegrond was, dat waarheid en kleurigheid, eenvoudigheid en ontroering elkander niet uitsluiten en dat men in de wereld, zooals zij is, heel goed dichterlijkheid kan vinden, wanneer men ze slechts met het goede oog op de goede plaats zoekt.

Ziedaar de drie verscheidene stroomingen, die merkbaar zijn in onze jonge letterkunde; dat er nog andere zijwegen gevolgd werden, dat de oudere strekkingen zich nevens de nieuwe staande hielden, zullen wij weldra zien. Het is tijd, dat wij onze dichters wat meer van nabij beschouwen en ten minste van de bijzonderste hunner eenige kenmerkende trekken aanteekenen. Zij zijn te veel in getal om van allen iets, en mijn bestek is te weinig uitgebreid om van een hunner veel te zeggen.

II.

Toen de omwenteling van 1830 losbrak, waren er in Zuid-Nederland een zeker getal dichters te vinden; ik zou niet durven zeggen, dat er eene Vlaamsche poëzie ontstaan was. Willems had Nederlandsche verzen geschreven vóór 1815; Ledeganck's eerste stuk dagteekent van 1827; van Duyse's eerste bundel, in 183O gedrukt, was samengesteld uit stukken vóór dit jaar geschreven; Vervier gaf in 1820 een bundeltje gedichten uit; Rens werd in 1827 in eenen dichterlijken prijskamp bekroond; in den eersten bundel van mevrouw van Ackere-Doolaeghe komen er stukken voor van 1829 en 1830. Deze allen vormden een kleine groep letterkundigen, geestdriftig ingenomen met het samenbestaan van Noord- en Zuid-Nederland, dwepende met de beroemde Hollandsche dichters van die dagen en dezer overspannen gespierdheid en hunne handigheid in het aanwenden van groote, heldhaftige woorden voor een ideaal houdende.

Eerst na 1830 ontwaakt bij de beste hunner eene oorspronkelijke zeg- en denkkracht. Jongeren kwamen zich bij hen voegen, die de liefde voor de taal geleerd hadden bij de dichters uit het Noorden, maar zich losmaakten van bedeesde navolging hunner meesters. Een volk doorleeft niet ongestraft of onbeloond eene omwenteling, en terwijl het Fransche leger België's scheiding van Holland bevocht, veroverden ook onze dichters op hun gebied de onafhankelijkheid van Noord-Nederland,

In de eerste jaren na de omwenteling traden Blommaert, Blieck, Renier, Verspreeuwen, Theodoor van Rijswijck, de Laet, van Kerkhoven op, de Antwerpsche school nevens de Gentsche, en gingen de groep van vóór 1830 versterken.

De bijzonderste dezer dichters wil ik in korte trekken herdenken. Ledeganck komt met het volste recht vooraan, waar er spraak is van onze dichters na 1830. Hij bekleedt eene zoo aanzienlijke plaats in de jongste geschiedenis onzer letteren, dat, waar wij deze in het algemeen bespraken, zijn naam reeds herhaaldelijk vermeld werd. Hij overvleugelde zijne tijdgenooten en wist op het gepaste oogenblik, en telkens met geluk, van trant te veranderen. Bij elk nieuw werk ontdekte men in hem hooger gaven en rijker ontwikkeling; hij stierf, toen zijn immer stijgende meesterlijkheid haar toppunt bereikt had, en de vijf-

en dertig jaar, die na zijnen dood verliepen, hebben nog geen blad aan zijnen lauwerkrans doen verwelken. Zijn beste stukken werden klassiek onmiddellijk na hunne verschijning en zijn het nog. Hij was een dichter, die noch van de natuur, noch van de menschen te klagen had; de eerste bedeelde hem rijk, de tweeden vereerden hem onbekrompen; het eenige, waarin het lot hem stiefmoederlijk behandelde, was in den duur der levensdagen, die hem verleend werden. Hij was nauwelijks 41 jaar oud, toen hij stierf: hoeveel schoons mochten wij van hem nog verwachten!

Ledeganck behandelde verscheiden dichtvakken en allen met gelijken bijval. Zijne lierzangen: *de Drie Zustersteden, het Klavier, de Boekweit* zijn meesterstukken van diep gevoelde en schitterend uitgedrukte aandrift; *het Graf mijner Moeder* en *het Graf mijns Vaders* zijn elegiën, zooals er in onze letterkunde geene kiescher gevoelde en dieper roerende gevonden worden; *de Zinnelooze* en *de Laster* eindelijk zijn dichterlijke verhalen, eenigszins romantisch getint als vinding, maar dramatisch van gang, en uitmuntend door gezondheid van vorm.

Ledeganck is een dichter, die niet plotseling overweldigt door de eene of andere in het oog loopende oorspronkelijkheid of begaafdheid, door eenen kentrek, die hem terstond buiten het gelid en boven de anderen plaatst. Hij begon op bescheiden, haast ontmoedigende wijze, hij vormde zich gaande weg, en, tot op het einde zijner loopbaan, verschilde hij vooral van de anderen door de meerdere zorg en het grooter talent, die zijne stukken verrieden. In eene rij van dichters, die vaderlandsliefde predikten, wist hij de warmste en meest overtuigende tonen aan te slaan; in eene school, die zedelijkheid als eene hoofdvereischte aan de poëzie stelde, wist hij, zonder in prekerigheid te vervallen, de edelste, hartverheffendste onderwerpen op de waardigste wijze te behandelen; in een tijd, toen ieder den mond vol had van liefde voor de taal en zijn best deed om haar hulde te bewijzen, zonder altijd van schending harer wetten vrij te blijven, verzorgde hij zijnen vorm op nauwgezette wijze en bereikte hij eenen rondom hem ongekenden trap van zuiverheid en goeden smaak.

In de betrachting van wat ik zijne dichterlijke plichten zal noemen was hij dus een voorbeeld; maar laat het er ons al spoedig bijvoegen, uit vrees, dat men hem voor eenen vlekkeloozen, maar ook kleurloozen akademischen kunstenaar ga be-

schouwen, onder dit onverkreukte omhulsel klopte er een Warm hart, zijne strenge kunst werd verlevendigd en bewogen door een gemoed voor de fijnste indrukken vatbaar.

Ledeganck was een geboren dichter, die door den wansmaak, welke rondom hem heerschte bij zijn optreden, en door de moeilijke omstandigheden, waarin hij zijnen weg moest banen, eenigen tijd noodig had om zijn natuurlijken aanleg aan het woord te laten komen. Zijne volledige werken zijn er dan ook zeer verre af uit louter meesterstukken te bestaan, maar de gedichten, die ik hooger reeds noemde, zijn parels van het zuiverste water en ik houd het er voor, dat het den dichter, nu zoo hoog vereerd in zijn geboorteland, slechts aan tijd ontbroken heeft om zich eenen naam te verwerven, die buiten onze grenzen met evenveel lof als daarbinnen zou uitgesproken zijn.

Op eenen grooten afstand van Ledeganck blijven de eerste dichters, die rond 1830 opkwamen. Vervier, Rens en Blommaert. Het waren een slag van stemmige verzenmakers, die hunne tijdgenoolen en het nageslacht even weinig stof tot afkeuren als tot prijzen gaven.

Mevrouw van Ackere, geboren Doolaeghe, de nog levende, maar haast tachtigjarige dichteres, gaf in haren eersten bundel *Madelieven* weinig hoop, dat ooit over haar een ruimer lofspraak dan over dit drietal zou gehouden worden. In den tweeden daarentegen, *de Avondlamp*, treffen wij eenige stukken aan, waarvan het gevoel en de vorm ernstiger dichterlijke begaafdheid verraden. In *Vlaanderens Landbouw* komen gelukkige verzen voor en in *Pharaïlde*, een tafereel van moederleed en moedervreugde, spreekt het hart luide en in waardige taal.

Eene geheel afzonderlijke plaats neemt Prudens van Duyse onder de dichters van het eerste geslacht in. Hij bezat eene begaafdheid, die hem in zijn leven door velen deed bewonderen: hij improviseerde op het eerste het beste onderwerp, dat men hem opgaf. Ik zou van dit talent niet gewaagd hebben, ware het niet, dat het kenmerkend voor zijn trant is. Niet alleen toch in zijne gesproken, maar ook in zijne geschreven verzen was hij een improvisateur. In vroeger eeuwen ware hij de koning aller facteurs van Rederijkkamers en aller kniedichters geweest. Zijn gemak grenst aan het fabelachtige. Ik heb een twintigtal verzenbundels van hem doorloopen en herinner mij nog vijf zware octavos gezien, maar niet gelezen te hebben, waarin hij met eigen hand de gelegenheidsverzen had samen-

gebracht, die hij afzonderlijk had laten drukken. Hij heeft daarbij misschien nog evenveel verzen ongedrukt nagelaten, als hij er in 't licht heeft gegeven.

Een paar voorbeelden zijner bedrijvigheid en onuitputbaarheid. Toen de koningin van België in 1850 stierf, schreef hij te dier gelegenheid een lijkdicht. Kort daarna werd er van staatswege een prijskamp uitgeschreven om dezelfde gebeurtenis in verzen te herdenken en van Duyse zond nog twee nieuwe stukken in, een lierzang en een treurzang. Toen Jan Frans Willems gestorven was, nam hij op zich, de gedichten van dien verdienstelijken man uit te geven, en, op zeer eigenaardige wijze deze taak van liefde en hoogachting opvattende, herschreef hij de geheele verzameling, omdat de verzen van zijnen vriend hem in hunnen oorspronkelijken vorm niet waardig genoeg van den overledene voorkwamen! [1]

Hij schreef een boekdeel *Bespiegeling op Thomas a Kempis* en een luimig heldendicht op den *Spellingsoorlog,* een treurspel in vijf bedrijven en verscheiden blijspelen, drie bundels *Vaderlandsche poëzie* en twee bundels *Kindergedichtjes,* een godsdienstig gedicht in vijf en een episch in acht zangen, een bundel *Vroolijkheid* en een bundel romancen sagen, en balladen, zonder van de vele andere boekdeelen gemengde poëzie en vertalingen te gewagen.

1 Verzen van Willems.

Triomf! onz' Nederduitsche taal
Is van het Fransche juk ontheven,
En zal, hoezeer den nijd ook smaal,
Haar ouden luister doen herleven.

Reeds zijn, op vorst Oranje's wenk,
De wetenschappen aan 't herleven,
Hoe dierbaar, Willem! is 't geschenk
Dat ge aan uw vaderland komt geven.

Op uw bevelen zal, wel ras,
Des grooten Vondels taal herbloeien
En doen op Nederlands Parnas
Weer puik van lauwren groeien.

Want veel te lang zweeg reeds de rei
Van onze wakkre dichtrenkoren,
En kon klemd door dwinglandij,
Haar vrije zangen niet doen hooren.
Van Duyse's uitgave.

Triomph! de Nederduitsche taal
Is van het Fransche juk ontheven,
Ze zal, wat bastert er op smaal',
Haar ouden luister zien herleven.

Reeds groeten op des Konings wenk
De wetenschappen onze stranden:
o Vorst, wat biedt ge een schoon geschenk
Den lang-verdrukten Nederlanden!

Vacat.

Te lange reeds verstomdet gij,
o Stoet van wakkre diehterzonen;
Alleen de boezem groot en vrij,
Vloeit uit in goddelijke tonen.

Hij had dus een gemak van schrijven, dat slechts geëvenaard werd door de ontvlambaarheid van zijn gemoed. Men ziet het in zijne bundels: elk voorval binnen of buiten zijnen huiselijken kring, dat hem getroffen heeft; elke gedachte, die hem ingevallen is; een gedichtje, dat hij gelezen; eene anekdote, die hij gehoord heeft; een boek, dat in het een of ander vak opgang heeft gemaakt, of een versje, dat hem zelven gelukt is, zetten hem aan om het gelezene, gehoorde of gevoelde eenen eigen vorm te geven of om nog eens te herzeggen, wat hij door anderen of hem zelven goed gezegd had gevonden. Zulke soort van dichterlijke gave heeft haar ongerief en zijn werk draagt er de duidelijkste sporen van. De dichter is zoo vruchtbaar in het voortbrengen, dat een nieuw vers telkens het voorgaande verdringt, eene strofe uitstorting eischt, vóór de andere nog geschreven staat, en een nieuw lied reeds in de keel opwelt, vóór het oudere -nog uitgezongen is. Van bezinnen of herzien kon er op die wijze geene spraak zijn en is er dan ook geene. Elke gedachte, elke inval moest uit het overstroomend gemoed of uit het rijmziek hoofd in de pen, uit de pen op het papier, van het papier op de pers en dan de wereld in, zonder verademing, zonder verkoeling, maar ook zonder schifting of rijping.

Hoe rijk de bezieling eens dichters dan ook zij, zij moet in gebreke blijven, wanneer haar gevraagd wordt om hem elken dag iets treffends in te geven. En van Duyse muntte meer uit door warmte van aandrift, dan door oorspronkelijkheid van opvatting; meer door onuitputbaarheid van woorden en woordenkoppelingen dan door levendigheid van kleur. Zoo komt het, dat een overgroot getal zijner stukken geen andere verdienste bezitten dan van hem weinig moeite gekost te hebben. Het gebeurt maar al te dikwijls, dat de gedachte opgehouden heeft belangwekkend te zijn, als de nimmer wellensmoede bron nog maar altijd voortgaat vers achter vers en rijm op rijm te laten vloeien. In zijne toomelooze vaart, zooals hij het zelf zou uitgedrukt hebben, kende hij noch sluitboom noch struikelsteen en waar het spiegeltrouwe of treffend-ware woord hem niet terstond uit de penneschacht dropte, daar hakte hij onbedeesd door en met vreemdsoortige woordkoppelingen of vermetele vorm-aanwendingen wipt hij over de moeilijkheden henen.

En toch lag er in dit warm, licht opflikkerende gemoed meer dan de kunst van een rijmend wondermensch. Hij hoeft niet

diep geschokt te zijn om onweerstaanbare behoefte aan uiting te hebben, maar onder de indrukken, die hij ondergaat, zijn er nu en dan verhevene of teedere, die hem sterker dan gewoonlijk aangrijpen en die hij in hunne roerendheid of verhevenheid gelukkig weet uit te drukken. Dan komt zijn gemak van zeggen hem uitstekend te pas. Zijn nimmer te kort schietend woord geeft elke zijner gedachten, al zijn deze soms wat ingewikkeld en onduidelijk, in hare fijnste plooien en hare zachtste tinten weer. Waar de dichter zich verheft, ontvouwt zijn vers zich breeder en stijgt het koen met hem in de hoogte; waar hij de zachtere indrukken, die bij den huiselijken haard zijn gemoed weeker maken, wil uitspreken, daar vindt hij den gepasten vorm om de kinderlijkst eenvoudige gevoelens te vertolken. Voeg daarbij zijne veelzijdigheid. Elk feit, groot of klein, elke gewaarwording, diep of oppervlakkig, roeren hem en sporen hem aan om ze te bezingen. Zijne ziel schijnt een helder water, waarin alles zich weerspiegelt, wat in de buitenwereld omgaat, en dat in beweging komt bij de lichtste trilling, die zich in het diepste van zijnen schoot doet gevoelen.

Eene begaafde natuur was hij dus wel, maar in de eigenaardigheid zijner gave, in zijne ongemeene vruchtbaarheid lag ook zijn gebrek. Hadde hij, in plaats van vijf en twintig bundels, er slechts twee of drie geschreven, hij zou beter gekend en hooger geschat zijn dan nu. Het kon wellicht den arbeid loonen zijne beste uitgegeven en onuitgegeven verzen in een paar bundels te verzamelen.

De oudste onzer dichters na 1830 behoorden allen tot Oostof West-Vlaanderen, de Antwerpsche komen iets later. Er is een zeer opvallend verschil tusschen beide groepen. Diegene, welke haren zetel te Gent heeft, is gekenmerkt door meer afgemetenheid, meer deftigheid; die van Antwerpen bezit meer kleurigheid, meer losheid: gene is meer klassiek, deze meer romantiek.

De eerste, waarin dit onderscheid duidelijk waar te nemen valt, is de Laet, die in enkele zijner stukken zeer dicht bij Ledeganck komt door den vorm en de gehalte zijner verzen, en zich meer bepaald onderscheidt door den stouten zwier zijner gedachten en de rijke kleur zijner tonen. Zijn stuk *Aan een meisje, dat zich op de beoefening der dichtkunst wil toeleggen*, telt onder de dichterlijkst gevoelde en de keurigst geschreven voortbrengsels onzer poëzie; *Diva Pax* en *Schicht en Zeis*

treft ons meer door de weekheid van het gemoed, terwijl zijn fragment *Aan de dichters* ons bewijst, dat hij ook over kernachtigere vormen beschikte, waar hij het verkoos, en ons doet betreuren, dat dit brok in het bijzonder niet werd afgewerkt, dat zijn eerste bundel ook zijn laatste was, en dat de dichter de letterkunde liet varen, waar hem nog rijke lauweren wachtten, voor de staatkunde, die hem meer dorens dan rozen baarde.

De Antwerpsche eigenaardigheid, die ons treft door losseren gang en levendiger kleur, vinden wij ook in de eenvoudige en aanminnige versjes van Hendrik Peeters, zelfs in de gedichten van van Kerkhoven, die wel eene voorliefde had voor wijsgeerige onderwerpen, maar in minnelied en ballade of historisch gezang eenen levendigeren toon aanslaat, ofschoon bij dezen verdienstelijken prozaschrijver dichterlijkheid nooit overvloeit.

De vrije, ongedwongen toon heerscht nog meer onverdeeld in de liederen van het broederenpaar Theodoor en Jan van Rijswijck. Door hunne ernstige godsdienstige of geschiedkundige gedichten zouden zij zich den naam verworven hebben van gevatte verzenmakers, die een onderwerp, door anderen hun opgelegd of door hen vrijwillig gekozen, op voldoende wijze wisten uit te werken. Beide toonden in hunne gewijde gezangen, dat zij veel onthouden hadden van hunne Hollandsche modellen, terwijl Theodoor in zijne historische stukken er zoo dapper op los dichtte als de wildste der romantiekers. Maar in hunne volksliederen vergeten beiden geheel de herinneringen van school en meester en luisteren slechts naar eigen luim, naar het woord, dat uit den volksmond, onverkleurd en onverwaterd, snedig en aanschouwelijk, hun in de ooren klinkt.

Hunne medeburgers beschouwden hen als hunne welsprekendste tolken en hielden van hen als van hunne beste vrienden. En of zij het verdienden, of zij hun volk liefhadden, of zij wakker streden voor zijn belang, of zij wisten te woekeren met zijnen eigenaardigen geest, met zijne schilderachtige taal, met de poëzie van alle dagen, die de gewone man vindt en spreekt zooals mijnheer Jourdain proza sprak!

De geest, die onze burgerij en ook de liederen der van Rijswijcks bezielt, valt wat hekel- en rekenzuchtig; hij vliegt niet hoog, omdat hij van geen waaghalzerij houdt, maar hij ia zoo gezond en zoo waarheidlievend, zoo gevoelig voor het

goede en zoo onmeedoogend voor het verkeerde, dat, waar hij eenen gepasten vorm vindt, hij eene frissche, levenslustige poëzie doet ontstaan.

Wij mogen met deze reeks het eerste tijdperk sluiten, dat de dichters bevat, welke rond 1830 opgekomen en rond 1850 heengegaan zijn, of hun volle hoogte hadden bereikt. Na hen komt er een geslacht, dat zich geheel losmaakte van de Noord-Nederlandsche overleveringen en geheel alleen zijn eigen Vlaamschen gang ging. Het waren Antwerpsche dichters, die den overgang tusschen twee groepen vormden, het waren ook Antwerpsche dichters, die het eerst en best zongen in het nieuwe tijdperk.

Tusschen beide tijdperken in, zoo door het jaartal (1850), waarop zijn eerste bundel verscheen, als door zijn eigenaardigen trant, staat Dautzenberg, de beoefenaar der geleerde poëzie, voor wien de kunstige vorm het hoogste doel was en die, niet tevreden van op onberispelijke wijze de gewone vormen te bezigen, er zich op toelegde allerlei moeielijkheden van versmaat te boven te komen. Door de keus zijner onderwerpen was hij vooral een zanger der landelijke natuur, onderscheiden door eenvoud en zacht gevoel; door zijn vorm was hij een letterkundig aristokraat, die het buiten en zijne bewoners slechts in zorgvuldig geborstelden opschik aannam, die leefde met de klassieken of met de geletterde Duitsche dichters en bij dezen meer dan in onzen eigen aard en leven zijne bronnen van ingeving zocht.

De Antwerpenaars, die aan den ingang van het tweede tijdperk staan, zijn in de eerste plaats van Beers, de Cort, de Geyter en Dodd. Zooals Ledeganck vóór 1850 de dichters van dien tijd overheerschte, zoo stond van Beers boven hen, die na dit jaar kwamen. Beiden hebben in hunnen trant nochtans zoo weinig mogelijk gemeens met elkander.

Ledeganck heeft nooit zijne klassieke modellen vergeten; zijne poëzie welde hem uit het hart, maar zijn vorm was in de school geleerd en het is de taal der school met haren strengen vorm, haar geijkt woord, eenigszins algemeen en onpersoonlijk, die hij spreekt; het is vooral de verhevenheid zijner zending, die hij in het oog houdt: het goede prijzen en prediken, het schoone bezingen en verheffen; er is iets mannelijks in geheel zijne verschijning, iets ernstigs, dat nog meer eerbied dan liefde afdwingt en ons eerder versterkt dan verteedert.

Van Beers vertoont iets weekers, iets vrouwelijkers; het is hem niet te doen om het loffelijke van het goede en schoone te doen uitkomen, en doet hij dit, zoo gebeurt het slechts bij toeval en als bijgaande, niet als bijzonderste doel. Hij is er vooral op bedacht om ons te boeien door het kleurige zijner taal, door het schilderachtige zijner toestanden, door het roerende of aangrijpende zijner verhalen.

Bij hem is het persoonlijk gevoel, de persoonlijke taal, de persoonlijke opvatting dan ook het hoogste kenmerk. Een gemoed zoo dichterlijk week, zoo fijn het wel en wee, het zonnige en donkere van het dagelijksch leven voelende, zoo verliefd op het schilderachtige van wat wij rondom ons in huis, op straat of op het veld te zien krijgen; eene taal, zoo rijk en zangerig in het weergeven van kleurige tafereelen met al hunne schakeeringen, zoo plooibaar in het uitdrukken der innigste gewaarwordingen, en zoo waar en warm in het schilderen der onmiddellijkste grepen uit het werkelijke leven: ziedaar wat wij elders nog niet hadden aangetroffen.

Onze overige dichters schijnen koel, bij hem vergeleken, en hunne ontroering gekunsteld, vergeleken bij de zijne. Geen wonder, dat zijne populariteit de hoogste was; hij wist toch met zekerheid de gevoeligste snaren der harten te roeren, terwijl hij het oor streelde door zijne zangerige taal en het oog des geestes door zijne keurige en levensvolle beelden bekoorde.

In zijne eerste zangen was hij, het is waar, wat al te week en overgevoelig, in zijne latere worden echter zijne helden menschen met gezonde zielen in gezonde lichamen. Spijt, dat hij, te midden der immer volledige rijping van zijn talent, aan de poëzie vaarwel schijnt gezegd te hebben. Gemak van vinding was nooit zijn hoofdverdienste, maar niettemin mochten wij nog menig keurig afgewerkt tafereel van hem verwachten, wanneer hij, twaalf jaar geleden, palet en penseel uit de handen nederlegde.

Evenals van Beers, onderging Frans de Cort, na de verschijning zijner eerste gedichten eene grondige, verandering, die eene even merkelijke verbetering ten gevolge had. Van een levenslustigen, onbedwongen liedjeszanger, werd hij op het spoor van zijn schoonvader Dautzenberg, een kiesche dichter, nauwgezet op woord en rijm, en zijne verzen bewerkende, zorgvuldiger dan het ooit Béranger gedaan had. In plaats van den lossen toon van vroeger, gaf een verfijnde smaak hem, op

lateren leeftijd, menig lied in, dat een waar pereltje is van rein en roerend gevoel of van snedige opvatting, in den meest onberispelijken en genietbaren vorm gekleed.

Van de Geyter mag men tot een zeker punt als van de beide vorigen zeggen, dat ook hij eenen omkeer deed te midden zijner loopbaan, Zijn eerste bundel *Bloemen op een graf* ziet er weinig persoonlijk uit; later in zijne *Drie menschen* en zijn *Hendrik en Rosa* deed hij zich kennen als een verhalenden dichter, die zijne helden zoekt in het gewone leven en allen band en boei van school en overlevering wegwerpt, om alleen op natuurlijken toon te vertellen, in eenen gezonden vorm zonder hoogeren glans, in eene taal zonder aanmatiging, maar niet zonder kleur. Een democratisch dichter van gedachte en van woord wilde hij zijn en werd hij.

De Geyter is echter in de eerste plaats een lyrisch dichter. Zijne verhalende gedichten zijn romans in verzen, die er niet bij verliezen zouden in proza geschreven te worden en er waarschijnlijk duidelijker en boeiender door zouden worden. Dat hij in korter stukken, afgewerkt zonder dat het gevoel, 't welk ze hem ingaf, de tijd tot verkoelen had, beter gelukt dan in zijne langere stukken, bewezen ons de liederen en zangstukken, die hij in de laatste jaren met zooveel bijval schreef.

Dodd leverde drie kleine boekdeelen liedjes en gedichten. Het dunne pakje is wat Duitsch getint, een deel er van is wat nevelachtig, maar het derde deeltje is een van de genietbaarste bundeltjes die ik ken, zoo door zijnen levendigen vorm als door zijnen geestigen inhoud. Het is gevormd uit kleine tafereeltjes, afwisselend van gevoel, maar altijd even keurig voorgedragen.

Wanneer wij Antwerpen verlaten om naar Vlaanderen over te steken, dan treffen wij vooreerst tusschen 1850 en 1870 Hiel en Vuylsteke aan.

Hiel is degene onzer jongere dichters, die het meest heeft voortgebracht. Hij heeft met zijnen stadgenoot van Duyse dit gemeen, dat hij, licht ontvlambaar, allerlei stof, de geringste zoowel als de verhevenste, tot onderwerp zijner verzen kiest, dat hij zich nu eens vermetel verheft en dan eens gemoedelijk keuvelt. Hij heeft het met denzelfden voorganger gemeen, dat hij niet voldoende streng jegens zich zelven is en veel stukken, onbeduidend van onderwerp en weinig keurig van vorm, tusschen zijne betere liet drukken.

Het verschil is echter niet minder groot dan de gelijkenis tusschen Hiel en van Duyse. De laatste houdt meer van verhalende of objectieve, de eerste meer van bespiegelende of subjectieve poëzie; de eerste zocht meer te treffen door den inhoud, de andere meer door den vorm; van Duyse kwam nader bij de oude Hollandsche school, Hiel staat dichter bij de jonge Duitsche.

De treffendste deelen in Hiels werken zijn die, waarin hij zich met ongemeene stoutheid verheft en voor zijne buitengewone onderwerpen geëvenredigd stoute wendingen bezigt. Tot een eeretitel moet men het hem rekenen, dat verzen, met hunne helder klaterende taal en hunnen afwisselenden bouw, menigen onzer toonkundigen den tekst tot zijne gewrochten verschaft en het eerst voor dit vak een trant gebezigd hebben, die meermalen werd nagevolgd.

Spijtig is het dat zijne stoutheid te gemakkelijk in wildheid en het muziekale zijner taal in gezochten klinkklank ontaardt; spijtig, dat hij sommige jongeren verleid heeft om hunne minste gewaarwordingen, in kleurlooze verzen gehuld, als poëtisch werk aan het publiek mede te deelen.

Vuylsteke is veel minder vruchtbaar, maar ook veel strenger op zich zelven. Hetzij hij in zijne lamben bitter schimpt en klaagt over het verval zijner land- en taalgenooten, hetzij hij ophaalt van eigen wel en wee, of de vaderlandsche helden bezingt: immer doet hij het op eenen toon, die niet alledaagsch, in eenen vorm, die keurig is; nimmer slaapt of slentert zijn vers; maar met frisschen stap gaat het voort, altijd wat nieuws en wetenswaardigs, op eenen levendigen en boeienden toon, te hooren en te genieten gevende. Wat hem in de eerste plaats kenmerkt, is dat hij, zoowel in zijne Heiniaansch getinte minneliederen, als in de ernstigere deelen zijner werken, zoowel in zijne vaderlandsche poëzie als in de zangen aan zijn eigen gemoedsleven gewijd, den warmsten geestdrift dooreen laat spelen met jokkende scherts. Het is als vreesde hij, dat zijne aandrift zou genomen worden voor kunstmatige gezwollenheid, en als speelde hij een moedwillig spel om den lezer in twijfel te brengen of het den dichter ernst is, wanneer zijn twijfelgeest, dan wel wanneer zijn overtuigd geloof aan het woord is.

Geen spel is echter die afwisseling van ernst en jok, warmte en koelheid, maar slechts een weerspiegeling van 's dichters

gemoed; niet alleen geheel zijn leven, maaral wat hij dichtte werd door eene enkele gedachte overheerscht, onbeperkte toewijding aan de belangen van zijn volk en van zijne taal. In zijn geest gaat de warmste aandrift voor dit verheven doel gepaard met eene meer dan gewone helderheid en kalmte des verstands, die tempert wat er te licht opflikkerend in zijn gemoed zou kunnen liggen. En van die sterk verschillende hoedanigheden leggen de schijnbaar tegenstrijdige kenmerken zijner poëzie trouwe getuigenis af.

Een paar dichters uit denzelfden tijd en hetzelfde gewest deden zich als de jongste vertegenwoordigers der oudere richting kennen. Karel Bogaerd, in wiens bundels men menig gespierd vers aantreft, en Wazenaar (de Vos), die diepte van gedachte met kernachtigheid van taal vereenigt en alleen te weinig aanschouwelijk is om recht genietbaar te worden.

Een stap verder in het Westen treffen wij eene eigenaardige, verrassende school aan, de school van Guido Gezelle. Zij ontstond in de priester-colleges van West-Vlaanderen, in een van welke de schrijver der *Gedichten, Gezangen en Gebeden* leeraar is: zij heeft voor kenmerk, dat zij aan de mystieke verzuchtingen en ontheffingen eene ruime plaats, haast de eerste, toekent, en dat zij voor hare taal niet de algemeene Nederlandsche, maar het West-Vlaandersche dialekt kiest.

Wij zijn zoo min vrienden van de eene eigenaardigheid als van de andere. De nevelbeelden, die den mystieke voor den geest zweven, mogen geschikt zijn om in gebeden en verzuchtingen uitgestort te worden, zij laten zich met geene bepaalde lijnen en levendige of vatbare kleuren afbeelden in gezangen, die kunstwerken mogen heeten.

Dat men de gewestelijke spraakvormen en zegswijzen in de algemeene taal eene matige plaats inruime, om deze meer lokale kleur te geven, is te wettigen; maar dat men uit liefde tot zijnen engeren geboortekring zich buiten den wijderen kring der taalverwanten sluit en stelselmatig liever het woord gebruikt, waarvan één man zich bedient, dan datgene, welk door tien verstaan wordt, is eene dwaze niet te rechtvaardigen liefhebberij.

De school van Guido Gezelle heeft die algemeene beoordeeling niet gelogenstraft; hij zelf noch zijne leerlingen, voor zooveel zij hem trouw bleven, brachten een gedicht voort, dat merkwaardig mag heeten; zij verdienden dubbel en dwars de

aanvallen, waaraan hunne buitensporige vormen en gedachten blootstonden.

En niettemin, in de laatste tien jaren schaarden zich verscheiden jonge dichters rondom hem; wel vindt men bij deze volgelingen min of meer belangrijke afwijkingen, maar klaarblijkelijk is het toch zijne stem, die in hun hart en in hunne verzen den meesten weerklank vond. Hoe is deze betrekkelijke bijval te verklaren?

Er ligt, men kan het niet ontkennen, iets dichterlijks in de opvatting van Guido Gezelle, iets medesleepends in zijne taal. Zijn gedachtengang is niet nuchter en het tegenovergestelde van prozaiek. Met het eerste vers zijner stukken verlaat hij de aarde om alleen nog daarboven te leven en te zweven. Die ontheffing of die dweepzucht, men noeme het als men wil, geeft iets bedwelmends aan zijn vers, dat op jonge hersenen, die 's dichters godsdienstige overtuiging deelen, allicht aanstekelijk moet werken. Een jong en warm gemoed vindt het gemakkelijk hier beneden wat koud en kan het voor eene schoone rol houden zich aan de alledaagsche werkelijkheid te onttrekken om boven de wolken in hemelsche visioenen en droomerige bespiegelingen weg te dwalen. Zooveel te meer daar het mysticismus in het algemeen en dat van Gezelle in het bijzonder niets norsch of afschrikwekkends vertoont. Zijn gevoel, zoowel als zijn woord, hebben iets smachtends, iets verliefds, eene teederheid of liever eene weekelijkheid, die roerend werkt. Hij herinnert ons minder de diepe ootmoedigheid en de boetende zelfverloochening van Thomas a Kempis dan de argelooze verzuchtingen en de roerende verbeeldingen der mystieke liederen, welke de middeleeuwsche kloosterzusters hunnen goddelijken geliefde ter eere dichtten.

Het dialekt, dat hij bezigt, draagt bij tot dien indruk. Het is rijk aan lieftallige teederheden, die u doen denken aan het gestamel van een kind met een trilling in de stem en een traan in het oog. Wat er te zeer afgetrokken en zwevend in zijne gedachten ligt, wordt in zekere mate vergoed door zijne woorden, uit den mond des volks opgevangen en daardoor zelf eenvoudig en gemoedelijk, kleurig en aanschouwelijk.

Niet dat hij zich vergenoegt met de ongekunstelde volkstaal in al haren eenvoud; integendeel, hij verzorgt en vertroetelt zijne verzen, slingert klanken en rijmen dooreen en laat ze achter elkander droppelen en herdroppelen, zich verlustigend in hun

speelsch geklots en geklater. Uit dit oogpunt is hij een volgeling van Pater Poirters, goochelend als deze met letter en woord en zich vermeiend in hunne liefelijke muziek.

Maar, om niet te overdrijven, moeten wij zeggen, dat hij nog al merkelijk beneden zijne modellen gebleven is en dat zijn gekunstelde vorm, zoowel als zijn weinig aanschouwelijke opvatting, zijne poëzie over het algemeen ongenietbaar maakt.

Geen scherpere tegenvoeters van Gezelle zijn er denkbaar dan de jufvrouwen Loveling, twee gezusters van geboorte en van dichterlijke begaafdheid. Niemand slaat minder dan zij het oog naar de bovenwereld, niemand ziet klaarder wat er hier beneden omgaat, omdat niemand met een scherperen geest van opmerking en ontleding begaafd is. Alleen in de kleine wereld rondom zich kiezen zij hare onderwerpen, en hare nederige helden laten zij gevoelen en spreken, zooals het in de werkelijkheid gebeurt. Hare tafereeltjes zijn niet uitvoerig afgewerkt, zij bestaan dikwijls alleen uit een paar penseeltrekken, maar deze zijn met zooveel juistheid en vastheid aangebracht, dat de kleine schetsjes ons levend en sprekend voor de oogen staan.

Hare taal is zonder praal of gezochtheid, maar zij weten het juiste, ongekunstelde woord te vinden om de ware en treffende gedachte te vertolken.

Zij waren, vóór den dood van Rosalie, twee lichamen met ééne ziel, zonder eenig opvallend verschil met elkander, maar scherp afwijkende niet alleen van die, waarmede zij niets gemeens hadden, maar ook van hen, wier richting nader bij de hare lag.

Ook van Beers, bijvoorbeeld, zoekt naar werkelijkheid in zijne latere gedichten, maar hij deed het als een schilder, die zich laat verlokken door een warmeren lichtslag, door een kleurigeren kant van zijn tafereel en er met opzet en liefde bij verwijlt. De Lovelings staan niet stil bij de onderdeelen, zij gaan haren weg recht door, vermijdende allen omhaal van woorden en zoekende in de eerste plaats den toestand des gemoeds waar en treffend te schilderen.

Zij zijn realisten, maar vrouwelijke realisten. Beter nog dan het lichaam zien zij de ziel van den mensch en de fijnste gewaarwordingen dezer ontsnappen haar niet. Een lichte spotlach schijnt haar om de lippen te zweven, wanneer zij in de handelingen van den evennaaste de hatelijke of kleingeestige drijfveeren ontdekken. Maar, minder om die gebreken en hen, die er mee behebt zijn, te hekelen dan om hen, die er de slacht-

offers van worden te beklagen, schilderen zij tooneelen van stil of snerpend lijden. De weerklank, dien het onkiesche en het hatelijke van den mensch of het onrechtvaardige van het lot in haar gemoed verwekt, getuigt van diep en kiesch medelijden. Dit gevoel overheerscht zoodanig in hare stukken, dat deze er weemoedig door getint worden; maar wij gevoelen, dat het beste deel van ons wezen aangesproken en geroerd wordt, wanneer wij luisteren naar die stille klacht, naar die bedwongen spotlachjes om het verkeerde in deze wereld.

Er blijft ons ter volledigiing van dit overzicht nog een woord te zeggen van de beste onzer jongste dichters.

De jongste van allen en de meest belovende is Pol de Mont. Hij begon met Guido Gezelle's trant te volgen, maar sloeg al spoedig andere wegen in. Alhoewel zijn naam reeds gerucht genoeg gemaakt heeft, is het nog niet duidelijk geworden, welk vak hij zal kiezen of waarin hij het meest bijval zou verwerven. Een vurig minnezanger nu eens, een gemoedelijke verteller dan weer, een stoute eposdichter zelfs, beproefde hij reeds vele vakken en tonen zonder in een enkel een gerijpt gewrocht voort te brengen. Door zijn aanleg schijnt hij echter het best te zullen gelukken in den verhalenden trant, hetzij in het gemoedelijk, hetzij in het verheven vak, en tijdig komt hij in elk geval de gelederen onzer dichters versterken, die behoefte hadden aan aanvulling door jongere krachten.

Een geestverwant van de Mont is, tot een zeker punt, Lodewijk de Coninck, die een bundel fragmenten liet verschijnen van een epos, dat met Milton's, Klopstock's en Vondel's meesterwerken naar de kroon gaat dingen. Het heet het *Menschdom verlost* en draagt in vorm en gedachtengang duidelijke sporen van herinnering aan Vondels *Lucifer*. Wij hebben hier nog eens die beschrijving van hemelsche toestanden, die verheven en gekleurd willen zijn, en die wij toch niet ernstig kunnen opnemen; nog eens die veldslagen in den hemel, die willen verbazen door hunne kracht en enkel de schouders doen ophalen; nog eens die maskerade van engelen in menschen vermomd, die de dichter opvoert zonder er zelf aan te gelooven en waarmede hij bij zijn lezers hoogstens den lof zou kunnen verwerven van een roekeloos waagstuk met gevatheid volbracht te hebben.

Van klerikale zijde heeft het de Coninck niet aan loftuigingen ontbroken; zijn werk echter, goed of slecht gelukt, schijnt ons

onmogelijk de waarde te kunnen hebben, die men eraan hecht. Het bezit immers even weinig oorspronkelijkheid als dichterlijke waarheid, het is een pijnlijk samengeraapt en opgeschroefd voortbrengsel, dat maar ernstig zou kunnen opgenomen worden, indien het eene oorspronkelijke schepping ware; maar dat alle beteekenis verliest en eerder lachlust dan iets anders opwekt, wanneer het, gelijk hier, de nabootsing is van werken, die als grootsche schepping of stoute allegorie bewondering voor den oorspronkelijken dichter konden doen ontstaan.

Veel bescheidener daarentegen, maar veel genietbaarder ook, is de dichttrant van Antheunis. Deze gaf ons, in de beste stukken zijner beide bundels, eenige kleine, maar gevoelvolle huiselijke tafereeltjes te aanschouwen, geschetst met de keurigheid van taal, die den dichter in alles wat hij schrijft kenmerkt. De versjes, aan zijne kinderen gewijd, vloeien, zooals de dichter het op den titel van zijnen eersten bundel getuigt, ‘uit het hart’. Rein als het kindergemoed, speelsch als de kinderaard, eenvoudig als de kindertaal, komen onder die nederige stukjes verscheiden pareltjes voor.

Wij zouden nog van zoovele dichters moeten gewagen, wilden wij eenige aanspraak maken op volledigheid. Het fraaie boek ‘1830-1880. Onze Dichters,’ uitgegeven door Th. Coopman en V.A. dela Montagne, beiden eveneens tellende onder onze jonge, belovende dichters, waarvan dezer dagen de laatste aflevering verscheen, bevat levensberichten of uittreksels uit niet minder dan 143 dichters. Slechts van één op de tien liet ons bestek ons toe eenige woorden te zeggen.

Wij kunnen dan ook nog slechts ter loops vermelden een drietal Noord-Nederlanders, die zich in België metter woon nederzetteden, de twee broeders Snieders, oneindig beter bekend als prozaschrijvers, maar die ook eenige snedige verzen lieten verschijnen in hunne jeugd; Nolet, die in zijne historische gedichten een krachtvollen toon aansloeg en in zijne luimige zangen puntig van geest en vorm was; den verdienstelijken liederendichter Destanberg uit Gent; den zanger der *Makamen en Gazelen*, van Droogenbroeck, die met gevatheid een Oostersch genre in onze taal overbracht; Beernaert, Blieck, Staes, van de Weghe, die elk verscheiden bundels in den meer gewonen trant lieten verschijnen; Hansen, Rogghé, Sabbe, die minder talrijke, maar toch keurige stukken afzonderlijk lieten verschijnen; de Bo,

van Oye en den te jong gestorven Rodenbach, die de voetstappen van Guido Gezelle drukten; Daems en Frans Willems, die den godsdienst tot Muze kozen en zoovele anderen.

Wanneer wij eenen blik terugwerpen op de halve eeuw, die onze dichters doorleefd en die wij vluchtig doorloopen hebben, dan komen wij tot de slotsom, dat in geen ander tijdperk onzer letterkundige geschiedenis de Zuid-Nederlandsche gewesten zoo talrijke en degelijke dichters voortbrachten, dat nooit de verheven roeping van den dichter hier zoo wel begrepen en zoo geëerbiedigd werd als tegenwoordig.

Onze dichters hebben er ontegensprekelijk toe bijgedragen om een deel van ons volk belang te doen stellen in hooger idealen dan die, welke het vroeger nastreefde; zij hebben eenen edeleren zin in ons ontwikkeld en de dankbaarheid van hun vaderland in hooge mate verdiend. Zoo zij er nog niet in gelukt zijn bij de vreemden veel gekend te zijn en een rang te bekleeden onder de groote Europeesche letterkundigen, dan stichtten zij toch dit nut, dat, buiten onze grenzen, Noord-Nederland een aandachtig oor heeft geleend aan hunne zangen, hunne verdiensten volmondig heeft erkend en aldus duidelijker dan ooit te voren begrepen heeft, dat ten Noorden en ten Zuiden van den Moerdijk broeders van een zelfden stam wonen, die, gescheiden door de staatkunde, zich vereenigd gevoelen door eene gemeenschappelijke af komst, eene zelfde taal en eene zelfde letterkunde.

MAX ROOSES.

Onze Oost-Indiëvaarders.[1]

Die Amsterdamsche kooplui zijn toch onkundige menschen! Niet eens hunne eigene belangen kunnen zij behoorlijk verdedigen noch 't aan hen, die hunne wenschen tot uitvoering moeten brengen, duidelijk maken, wat zij eigenlijk verlangen. Sedert jaren vragen zij naar een snelle en onkostbare gemeenschap met den Rijn, maar nog altijd blijven zij in gebreke helder en klaar in woorden uit te drukken, aan welke eischen zulk een weg voldoen moet. Zoo klagen de ingenieurs.

Hoe gelukkig dus dat deze zich niet alleen met de ontwerpen van dien weg bezighouden, maar ook voor Amstels handelsbelangen in de bres springen en die gebrekkige kennis der kooplui, op hun eigen gebied nog wel, aanvullen. Daarenboven zijn zij, als mannen der exacte wetenschap, nooit zoo onvast in hunne uitspraken als die speculatieve kooplui. Bij hen geen oogenblik twijfel, geen verschil van gevoelen omtrent 't geen voor zulk een weg noodig is, maar dadelijk een beslist oordeel, omdat zij nooit anders dan met volkomen zekerheid te werk gaan.

Nu is 't wel eenigszins vreemd, dat wij toch zoo wat een dozijn verschillende plannen hebben voor een enkelen Amsterdamschen Rijnweg en nog daarenboven, opdat er toch niets aan ontbreke, een voor een tijdelijken weg zelfs, maar dat verschijnsel zal zeker de uitzondering zijn, welke den regel op dit gebied moet bewijzen. Aardig echter dat 't nu blijkt, ook door de gulle bekentenis van den Minister zelf, dat het door hem thans voorgedragen plan nooit de keus was van de ingenieurs, maar eenvoudig op zijn last werd

1 Onze Oost-Indiëvaarders, door S.B. Zeveryn. De Vermindering onzer Koopvaardijvloot, door Oedipus. Amsterdam, 1881.

uitgewerkt! Alzoo heeft die voor Amsterdam gekozen, *niet* wat de deskundigen als het beste aanprezen noch wat die stad het meest bevorderlijk achtte aan hare handelsbelangen, maar wat hem 't meest geschikt voorkwam? Zonderlinge ontdekking.

Zoo kunnen die Amsterdamsche kooplui er ook maar geen goed begrip van krijgen, dat de gemiddelde cijfers overal tot richtsnoer kunnen dienen. Dat blijkt uit hun tegenstand van de richting Gorkum-Doodewaard. Het verschil van gevoelen tusschen de ingenieurs onderling daargelaten, of de rivier op dat vak ooit goed zal worden, - eene der hoofdredenen waarom Amsterdam ongaarne iets van dien weg weten wil, - zoo willen die kooplui maar niet 7 ½ uur aannemen als duur der reis, hoewel dat toch het gemiddelde is van 11 uur stroomop- en 4 uur stroomafwaarts. Zij willen elke reis als cene afzonderlijke beschouwen, de eene geheel onafhankelijk van de andere, en gaan zelfs zoo ver, het mercantiel karakter van iedere reis als iets geheel verschillends te noemen. En omdat zij beweren groot belang te hebben bij het snel vervoer der goederen stroomopwaarts, omdat die veel waarde hebben en hooge vrachtcijfers ter zee vertegenwoordigen bij de aankomst in de havens, alwaar ze veel meer aanleiding geven tot handel en scheepvaart dan de zware en onkostbare artikelen die den stroom afvaren, zoo is juist die lange riviervaart van Gorkum naar Doodewaard voor hen een groot beletsel. De snellere reis van steenkool en ander zwaar goed is dus voor hen geen compensatie. Zoo'n gemiddelde vaart, vaart niemand, beweren zij in hun naïveteit.

Maar als tien dobbelaars elk 's jaars een paar ton gouds ter beurze verdienen, terwijl honderd kooplui ieder hun balans sluiten met een verlies van duizend gulden, maakt het gemiddelde cijfer van winst dat overblijft, den handel dier plaats toch ook nog niet bloeiend?

En evenwel waag ik 't, ten spijt van al die tekortkomingen der Amsterdamsche kooplui, toch de aandacht te vestigen op het geschrift van een hunner dat in nauw verband staat tot de verwezenlijking van die Rijnplannen, omdat de schrijver voor de belangen onzer wegkwijnende handelsvloot in de bres springt. Mocht 't maar bij de oplossing dier quaestie evenmin aan zoo groote en algemeene belangstelling ontbreken, als de Amsterdamsche handel dankbaar erkennen zal dat de zaak der Rijnvaart bij de ingenieurs ondervindt. Want al moge juist de hoeveelheid der verschillende plannen 't gemakke-

lijk maken voor de regeering om zich, bij dien twijfel omtrent het beste, te onthouden van elk flink aanvatten der zaak, wat zeker niemand de voordracht der Keulsche vaart durft noemen, zoo zal toch ongetwijfeld de ijverige studie welke onze ingenieurs van dit onderwerp maakten dit gelukkig gevolg hebben, dat de eindelijke oplossing veel gewonnen heeft door die wrijving van gevoelen. Al oordeelen de ingenieurs dan ook onbillijk over de kooplui, als zij beweren dat deze in hunne eindelooze schrifturen over dit onderwerp toch nog nooit duidelijk gezegd hebben wat zij eigenlijk verlangen, zoo zijn deze hun daarentegen hoogst erkentelijk. voor het heldere licht dat zij over de zaak verspreid hebben.

Die dank komt ook den heer Zeverijn toe voor zijne pogingen tot herstel onzer eens zoo bloeiende koopvaardijvloot. Wat hem daartoe juist op dit oogenblik aanleiding gegeven heeft, weet een ieder die geen vreemdeling is op dit terrein, 't Is natuurlijk het besluit der Nederlandsche vereeniging van assuradeuren, waarbij zij van de suikervrachten van Java naar Europa alle Quebecschepen en de in Amerika gebouwde die ouder zijn dan 5 jaar uitsluit, terwijl zij daarenboven aan die Nederlandsche schepen welke zij daarvoor blijft goedkeuren zulke hooge eischen stelt, dat slechts een 50 à 60 tal onzer vloot daaraan zal kunnen voldoen. Voor de schaars meer op Java te vinden gemengde ladingen, zal dan een ongeveer gelijk aantal bodems beschikbaar blijven welke echter, om daarvoor gebruikt te kunnen worden, ook vele kosten zullen moeten maken. Het 20 à 25 tal dat dan nog overblijft zoeke zijn heil dus elders, misschien ook bij den vreemdeling, indien althans het beweren van sommigen juist is dat onze gezagvoerders te veel door de Javavaart verwend zijn, om in andere vaarten met vrucht mede te dingen.

De aansluiting der Nederlandsche Handelmaatschappij aan deze voorschriften bij hare bevrachtingen, heeft die natuurlijk zoo gevaarlijk gemaakt. Want dat ze gevaarlijk zijn, dat bewijst het geheele schrijven van den heer Zeverijn, al veroordeelt hij den maatregel niet met zoo vele duidelijk uitgesprokene woorden als Oedipus dat doet, die zelfs maar niet schijnt te kunnen gelooven aan hun langen duur omdat hij ze totaal onhoudbaar acht.

Alleen de scheepsbouwmeesters, de ware kenners van schepen, en niet de eenvoudig zeevarende, zijn bevoegd om in deze een vonnis te strijken. Allerminst is de koopman daartoe bij machte, en wijselijk

gaal de heer Zeverijn dan ook alleen de gevolgen van den maatregel na. Hij wijst er op, hoe het verloopen van onze suikermarkt, op welker gedeeltelijk herstel zelfs weinig uitzicht bestaat zoolang onze regeering aan het klassenstelsel blijft hechten, een geheelen omkeer gebracht heeft in de regeling der vrachten op Java. En terwijl hij zwijgt waar 't de beoordeeling van den maatregel der assuradeuren geldt, zoo spreekt hij daarentegen onverholen zijne veroordeeling uit over de houding welke de Factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij op Java aanneemt tegenover onze koopvaardijvloot. Hij erkent, dat de halfheid eener regeering die planter en koopman en assuradeur te gelijk is, aanleiding moet geven tot moeieijkheden, maar hij ontkent tevens dat die moeielijkheden met zooveel tact en beleid worden vermeden, als gebiedend noodzakelijk is in het belang onzer reederijen. De Factorij is geen koopman, die voor eigen rekening en gevaar handel drijft maar daarom dan ook aan niemand verantwoording schuldig is, verre van daar. Juist om de belangen van handel en scheepvaart te bevorderen is zij, als zaakgelastigde der regeering, werkzaam. Zoo is zij gebonden aan Nederlandsche schepen voor den overvoer van regeeringsproducten, gebonden ook aan de hoeveelheden koffie met één schip te verzenden, omdat de staatassuradeur zijne risicos verdeelen wil. Maar door haar monopolie meesteresse zijnde van bijna alle Java-koffie, heeft zij een overwegenden invloed op de vrachtenmarkt van Java; en dan misbruik te maken van haar overmacht, ten nadeele der belangen voor wier behartiging zij als 't ware aangesteld is, dat gaat niet aan. Tegenover de groote voorrechten welke zij geniet staan zware verplichtingen waaraan zij te voldoen heeft, op straffe van ontrouw te zijn aan haar roeping, 't Moge moeielijk zijn de belangen van staat en reeder altijd te vereenigen, niet van die moeielijkheid is hier sprake maar van rechtvaardigheid. Hij die een betrekking op zich neemt, moet zich zelf bewust zijn te kunnen voldoen aan de verplichtingen welke daardoor op hem geladen worden, en nooit kan de last daarvan hem tot verontschuldiging strekken.

Op heldere en overtuigende wijze zet de heer Zeverijn uiteen hoe onbillijk 't is, dat de Factorij eer de scherpste mededinging tot verlaging der vrachten oefent, dan dat zij aan hare roeping getrouw is tot verdediging der scheepvaartbelangen.

Hij wenscht dat onze regeering te dezer zake in overleg trede met de Directie der Nederlandsche Handel-Maatschappij, opdat eene billijker

regeling der vrachten tot stand kome. Volgens hem, zou de bepaling van een minimumvracht mogelijk zijn, waarin ik echter evenzeer van hem in gevoelen verschil als dat 't wenschelijk zou zijn aan het reederijbedrijf, bij wijze van naamlooze vennootschap, een flinke uitbreiding te geven, en al dadelijk stalen en ijzeren schepen, van een niet te groot charter, te laten bouwen.

Tegen dat laatste voorstel vooral komt Oedipus krachtig in verzet. Alleen grooter charter acht hij winstgevend, want van kleiner schepen ducht hij niets anders dan nieuwe verliezen, welke de belanghebbenden ten slotte zelfs dan ongeneigd zullen maken weder deel te nemen in Nederlandsche reederijen als de betere tijden, die hij met den heer Zeverijn stellig verwacht, aangebroken zijn. Oedipus wil ook niets weten van dat krachtig ingrijpen in den bestaanden toestand, maar acht 't raadzaam rustig te wachten totdat het kwaad zich zelf geneest. Immers overal lijdt de zeevloot onder de overweldigende mededinging der stoombooten, en reeds hebben de Noren hun nationaal vermogen ingeschoten bij hun volhouden om tegen den stroom op te zeilen.

Wie van deze mannen, beide even bevoegd om over dit onderwerp een oordeel uit te spreken, heeft gelijk? vraagt het publiek half mismoedig. De een wil dadelijk krachtig handelen en vraagt onze medewerking, terwijl de ander daarentegen juist onthouding aanbeveelt. En reeds wordt Oedipus veroordeeld, omdat hij schrijft zonder een beslisten raad te kunnen geven.

Onbillijk en onverstandig oordeel, waag ik zulk een uitspraak te noemen. Alsof er dus voor elke kwaal een geneesmiddel te vinden ware, en hij, die de gelukkige bezitter daarvan niet is, dus zou moeten zwijgen zelfs indien een ander wel zoo gelukkig meent te zijn maar, door ontijdige hulp, den patient veel meer kwaad toebrengt dan een ander door niets te doen. Ik wil dan ook veeleer aan beide schrijvers het woord van dank toegebracht zien, dat zij de algemeene aandacht gevestigd hebben op een onderwerp van zoo overgroot nationaal belang als onze O.I. vloot in waarheid nog altoos heeten mag, ten spijt van haar verval.

En van een verval, dat daarenboven onvermijdelijk was. Zoodra het Suezkanaal geopend werd moest de strijd tusschen zeil- en stoomschip, als om leven en dood, een aanvang nemen. In denzelfden tijd verricht de stoomer den dubbelen arbeid van het zeilschip, nu reeds met bijna dezelfde bemanning, terwijl intusschen

het aanbod der zeilschepen aanvankelijk even groot bleef toen toch de stoombooten reeds bij grooten getale in de vaart kwamen mededingen. Overal geraakte het zeilschip op den achtergrond. En wanneer men beweert dat er toch wel volop werk is op de scheepstimmerwerven in Engeland, dan voege men daar toch bij, dat het aantal daarvan in de laatste jaren echter tot op een vierde van vroeger is weggekrompen. Daarenboven heeft Engeland, als specialiteit, het monopolie van den bouw van stoombooten, 't geen de drukte op de werven aldaar nog meer verklaart. Men lette maar op de cijfers der Britsche koopvaardijvloot en het bewijs wordt geleverd, dat ook in Groot-Brittanje de zeilschepen verminderen terwijl de stoomschepen er vermeerderen.

	ZEIL-SCHEPEN.			STOOM-SCHEPEN.		
	Aantal.	**Tonnen.**	**Procent.**	**Aantal.**	**Tonnen.**	**Procent.**
1865	26,069	4,936,776	86	2718	823,533	14
1870	23,189	4,577,855	79	3178	1,112,934	21
1875	21,291	4,206,897	68	4170	1,945,570	32
1879	20,538	4,068,742	62	5027	2,511,233	38

Ook in Amerika zien wij hetzelfde verschijnsel. Daar bedroeg 30 Juni 1879 de tonnenmaat der

Zeilvloot	2,993,429	of	51,658	minder, en dat der
Stoomvloot	1,176,172	of	8,494	meer

dan in 1878.

En van ons eigen land, geeft het laatste nommer van onzen Economist opmerkelijke cijfers.

Onze koopvaardijvloot bedroeg in

1874	1827	schepen	met	1,133,000	kub.	Meter	inhoud[1].
1875	1835	schepen	met	1,165,000	kub.	Meter	inhoud
1876	1786	schepen	met	1,187,000	kub.	Meter	inhoud
1877	1247	schepen	met	958,000	kub.	Meter	inhoud
1878	1179	schepen	met	966,000	kub.	Meter	inhoud
1879	1120	schepen	met	959,000	kub.	Meter	inhoud
1880	996	schepen	met	929,000	kub.	Meter	inhoud

zoodat het aantal der schepen evenzeer verminderde als de totale inhoud, hoewel de inhoud van elk schip toenam van 620 tot 935 kub. Meter.

1 2.83 kub. meter = 1 nieuwe registerton. 2.21 kub. meter = 1 ton oude meting.

Daarvan bedroeg de stoomvloot echter

in	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880
14	15	11	16	17	17	20 pCt.	

en was dus steeds toenemende, bij eene vermindering van het totaal.
Ja, wat sterker nog is, van de nieuwe tonnemaat was het aandeel der stoombooten in

1868-70	8	pCt.
1871-73	47	pCt.
1874	44	pCt.
1875	29	pCt.
1876	17	pCt.
1877	31	pCt.
1878	22	pCt.
1879	32	pCt.
1880	54	pCt.

Ongelukkig maar dat de buitenlandsche schepen het grootste aandeel hadden van alle schepen die bij ons voor 't eerst zeebrieven kregen, en wel in

	1872.	**1873**.	**1874**.	**1875**.	**1876**.	**1877**.	**1878**.	**1879**.	**1880**.
Zeil-schepen	31	54	41	50	34	44	69	43	73 pCt.
Stoom-schepen	28	23	26	12	10	14	5	13	7 pCt.

Maar nog duidelijker komt dat overvleugelen der zeilvaart door de stoomvaart uit, als wij letten op de totale in- en uitklaringen van ons land. Reeds in 1871 telde de stoomvaart 47 pCt., in 1876 63 pCt. en in 1880 over de 80 pCt. van de eerste, bij 71 en 80 en 86 pCt. van de tweede, of gezamenlijk, bij in- en uitklaring, 56 pCt. in 1871 en 77 pCt. in 1880. Het aandeel van de Nederlandsche stoomers steeg van 18 tot 20 en 46 pCt. in diezelfde jaren, wat de geladen schepen betrof, 't geen evenzeer een weldadig verschijnsel is als dat de Nederlandsche vlag een steeds grooter aandeel wint in onze in- en uitklaringen, hoewel de vreemde nog altijd de hoogste cijfers aanwijst. Bij de inklaringen met lading, vermeerderden die onder Nederlandsche vlag in de 26 jaar van 1851-1875 van 1,285,000 kub. Meter tot 1,868,000 kub. Meter en dus 45 pCt., maar van 1876-1880 van 1,821,000 kub. Meter tot 2,910,090 kub. Meter en dus 59 pCt., terwijl de vreemde in dat eerste tijdvak klom van 1,433,000 kub. Meter tot 6,222,000 kub. Meter en dus 264 pCt., maar in de laatste 5 jaar slechts van 5,578,000 kub. Meter tot 6,660,000 kub. Meter of slechts 19 pCt. Bij de uitklaringen met lading, vermeerderde de Nederlandsche vlag in beide perioden 50 en 47 pCt. en de vreemde eerst 109 pCt, maar

later slechts 3 pCt. En ook die gunstigere verschijnselen zijn alleen aan de toenemende stoomvloot onder onze eigen vlag te danken.

Ik heb bovenstaande cijfers hier aangehaald om de onbillijkheid aan te toonen dergenen, die het verval onzer zeilvloot eenvoudig toeschrijven aan de onverschilligheid der belanghebbenden, in plaats van die ook te wijten aan de meest onvermijdelijke oorzaken. Met Oedipus ben ik 't volkomen eens, dat 't in het algemeen belang is de kwade tijden te laten voorbij waaien eer men van wal steekt met nieuwe bodems. Want alvorens de nieuwe beweegkracht gevonden is die onkostbaarder werkt dan de omvangrijke steenkool, zal het zeilschip onontbeerlijk blijven en winsten kunnen bevaren, mits - en hier laat ik den heer Rovers aan het woord, wanneer hij in zijne jongste brochure: ‘Onze scheepvaartenquête’, op de aankweeking van bekwame zeelui aandringt, - onze gezagvoerders dan ook overal even flink kunnen optreden om vrachten te zoeken als nu de Bremers dat doen met de schepen die wij hun verkoopen, omdat zij wél en wij geen emplooi er voor weten. Toch zijn enkele maar te zeldzame pogingen, om ook in andere dan de Indische wateren goede vrachten te sluiten, ons uitnemend gelukt, zoo als mij verzekerd wordt. Waarom dan het schip verkocht dat uit de Javavaart verstooten wordt, zij 't dan terecht of te onrecht, en waarom daarmede niet even goed de winst bevaren als onze koopers? Onafhankelijk van de Javavaart wil de heer Zeverijn onze vloot maken, welnu, dan elders den steven heengewend, wanneer wij uit het erfdeel der vaderen door harde maar oppermachtige meesters, en niet door vrijheid van verkeer, verdreven worden.

Maar 't had zoo ver niet behoeven en niet behooren te gaan, zegt de heer Zeverijn. Hij hoopt dan ook op betere tijden of sterker nog, hij verwacht die. Niet hopeloos, als de heer Bloemen Waanders, die oude dagbladartikelen van zijne hand nog eens den herdruk waardig acht, jammert hij over de vrijheid van verkeer aan Java gegund, maar hij spoort aan tot werken en tot handelen. De heer Bloemen Waanders spreekt van een verloopen onzer koloniale markt, terwijl de cijfers die hij zelf aanhaalt overtuigend bewijzen, dat wij tegenwoordig meer producten alhier van Indie ontvangen dan onder vroegere, beschermde toestanden. Hoe er dus van 't verloopen eener markt sprake kan zijn wanneer de hoeveelheden der aldaar

verhandelde goederen toeneemt, is mij een raadsel. Maar in zijn oog waren de vroegere groote periodieke veilingen een zegen voor den handel! Hoe weinig kooplui zullen hem dat nazeggen.

Bedoelt hij echter met dat verloopen onzer koloniale markt, dat Nederland *percentsgewijse* thans minder van de totale productie van Indië ontvangt dan het geval zou zijn indien de geheele, thans zooveel grootere uitvoer vandaar, uitsluitend hierheen moest plaats hebben, dan heeft hij volkomen gelijk. Maar dat is geen verloopen van onze markt. Dat is de erkentenis dat de maatregel, om de productie en dus de welvaart van Indië te vermeerderen door van den voortbrenger geen tol te heffen bij den uitvoer van zijn goed maar hem de gelegenheid te openen zijne producten vrijelijk overal heen te verkoopen, uitnemend gelukt is. Hij had er bij kunnen voegen, ‘en dat zonder Nederland te schaden,’ want Nederland ontvangt thans niet minder, maar meer goederen van Indië dan vroeger. De suikermarkt in Nederland is verloopen, dat is volkomen juist en zeer te betreuren. Maar zou dat verlies in waarheid alleen het gevolg zijn van de vrijheid op Java verleend, of voor een groot deel veroorzaakt worden door onze zonderlinge wetgeving op den suikeraccijns?

Ik weet 't, de heer Bloemen Waanders wil de geheele productie der buitenbezittingen uitsluiten van de vergelijking tusschen de vroegere en de tegenwoordige toestanden, omdat het cultuurstelsel alleen op Java van toepassing was. Maar dat gaat niet aan waar 't de vraag geldt, of eene beschermende dan wel een vrije handelspolitiek in onze koloniën 't wenschelijkst is, ook voor Nederland. Immers de aanneming van het eene of het andere stelsel is van overwegenden invloed voor al onze bezittingen en niet voor Java alleen, en door de toepassing der vrijere beginselen zijn juist die buitenbezittingen zoo veel meer ontwikkeld. Het een was een gevolg van het ander. Bescherming en beperking van productie, of vrijheid en uitbreiding van voortbrenging. Geen sterveling toch zal beweren, dat de agrarische wet zonder invloed is gebleven op de productie van Indië, noch ontkennen dat de veel ruimere toepassing daarvan tot een al vrijer en vrijer wetgeving leiden moet. 't Is natuurlijk voor den Nederlandschen handel geheel onverschillig, of de meerdere producten welke hij van Indië ontvangt van Java of van de buitenbezittingen komen. Maar lang niet onverschillig is 't hem,

of de wetgever de vermeerdering der productie in onze koloniën mogelijk maakt dan wel die belemmert. En vooral niet, omdat hij in het eerste geval ook in staat gesteld wordt zijne kapitalen in Indië winstgevend te beleggen in landbouwondernemingen, zoodat hij én meerdere producten aldaar ten zijner beschikking krijgt, omdat vrijheid van verkeer alle koopers toelaat, én daarenboven voordeden trekt, uit de deelneming in die ontginningen.

Neen, niet enkel het cultuurstelsel en dus de productie van Java alleen mag tot maatstaf dienen bij de vergelijking tusschen de voorof nadeelen van bescherming of vrijheid, maar de voortbrenging van geheel Indië, omdat die toeneemt of afneemt, al naarmate de eene of de andere politiek gevolgd wordt.

Dat vergelijken van vroegere toestanden bij latere, kan maar niet zoo rauwelijk geschieden. Evenzeer als men het leven van personen eerst dan juist kan teekenen als men hen plaatst in de lijst van hun tijd, zoo moet men ook alle omstandigheden in aanmerking nemen waaronder vroegere maatregelen van bestuur werkten, zoodra men beslissen wil of ze voor het tegenwoordige nog aanbeveling zouden verdienen. Te spreken over het verval onzer zeilvloot, en dan den vroegeren bloei daarvan te vergelijken bij de treurige resultaten van het heden, zonder te letten op het feit dat de stoom het zeil grootendeels moest vervangen, en dat wel tot overgrooten zegen van de geheele maatschappij schoon ten nadeele der zeilvloot, zou natuurlijk dwaas zijn. Maar onbillijk is 't evenzeer, onze tegenwoordige handelstoestanden, ruw weg, te toetsen aan de vroegere. Diezelfde stoom en waarlijk niet minder de telegraaf, heeft den groothandel het eerst en het meest afbreuk gedaan; want zoodra zij de afstanden deden verdwijnen, hebben tal van credietinstellingen zich gehaast de verbruikers onmiddellijk in staat te stellen zich vrij te maken van de vroegere machtige aanvoerders en houders van groote hoeveelheden goederen en zelf overal rechtstreeks te koopen wat zij noodig hebben. Vandaar dat ik mijne oude bewering telkens op nieuw herhalen moet, omdat ze gedurig krachtiger bewaarheid wordt, dat de havens voortdurend meer moeten winnen maar de markten verliezen aan beteekenis. Zeilschip en koopman beide, worden verdrongen door het sneller en vrijer verkeer, en eenvoudig onhoudbaar zijn alle pogingen om langs wetgevenden weg toestanden te bestendigen, welke de natuurlijke loop der omstandigheden heeft

weggevaagd. Zeilschip en koopman verliezen daardoor, maar voortbrenger en verbruiker winnen er bij.

Die oude lappen op nieuwe kleeren, zijn al in de Schrift als onhoudbaar afgekeurd.

En dan is 't bij die aanbidders van het oude, altijd de wetgever die alvermogend moet zijn, terwijl daarentegen zijne inmenging in zaken van bedrijf, juist nooit anders dan belemmerend en dus nadeelig werkt. Maar zeer enkel zijn 't dan ook mannen van waarachtige bedrijvigheid, die zijn hulp inroepen. Met kracht kom ik op tegen de bewering, onlangs weer door een onzer bewindsmannen herhaald en voor weinige dagen waarlijk ook al van zeer hooge lippen in Indië gevloeid, dat de menschen, - en dus de bedrijvigen, want alleen die blijven in Indië, - alles van de regeering verlangen, terwijl zij liever zelf moesten tot stand brengen wat zij verbeterd wenschen te zien! Juist het lijnrecht tegenovergestelde is waarheid. De bewering moge een gemakkelijk redmiddel voor regeerders zijn om ook daar werkeloos te blijven waar juist zij alleen bevoegd en bij machte zijn om handelend op te treden, maar ze mist allen grond. Niet de meest bedrijvigen vragen regeeringshulp door beschermende rechten en subsidiën, maar bijna uitsluitend de enkelen die bij vroegere privilegiën baat vonden en nu te verwend zijn voor den struggle of life. Zij die den strijd wel durven en willen aanvaarden, zij verlangen juist dat de regeering zich geheel niet menge in hunne handelingen, maar een ieder vrijlate te werken waar en hoe hij wil, natuurlijk onder die beperkingen welke het gezond verstand en zelfs de meest vrije wetgeving voorschrijft. En ook natuurlijk, mits de staat dan ook op zijn gebied datgene doe, wat hij alleen mag en kan doen. Verlangt men in ons Indië meer of minder ambtelijk gezag en ambtelijk beheer en ambtelijke inmenging? Vraagt men er een ruimere of een meer beperkte toepassing der agrarische wet? Dat men er echter den aanleg van havens en wegen en van alle middelen van vervoer van zaak en woord, voor zooverre de particulier onmachtig is daarin te voorzien, van den Staat begeert, evenzeer als de krachtigste middelen tot bescherming van lijf en goed, dat spreekt van zelf. Maar dat is een onjuiste voorstelling van de vraag naar regeeringshulp. Het publiek verlangt eenvoudig voor zich vrijheid van handeling, maar dat de Staat dan ook zijn plicht vervulle. Ieder werke vrij op zijn

gebied, maar geen van beide blijve daarop achterlijk in zijne verplichtingen. En Nederland worde niet rijk ten koste maar juist ook ten bate van Indië.

Vooral zij de bewindsman, die zijn waarlijk niet grif verstrekte hulp eindelijk aan den handel verleenen zal, billijk in zijne handelingen. Hij mete niet met twee maten, noeme niet landsbelang bij den een wat hij locaalbelang heet bij den ander, beoordeele niet lengte van reis en verhooging van vracht in 't eene geval als een onmogelijk te dulden belemmering welke de Staat onmiddellijk, wat 't ook koste, moet wegruimen terwijl hij diezelfde nadeelen in 't andere geval schouderophalend als van luttel beteekenis wegcijfert, maar één wet gelde voor allen.

Het bekende woord van Nelson mag ook wel op zoo menig ander terrein dan op het verdek van het oorlogschip gehoord worden: Engeland expects that every man shall do his duty. Maar Every man dan ook. Niet de burger wél en de Staat niet, of omgekeerd. En ‘his duty’. Niet het werk van een ander, maar ieder zijn eigen werk. dus zijn plicht.

Zoo heeft het Nederlandsche volk er recht op den eisch te stellen, dat zijne vertegenwoordigers den kostbaren tijd aan dringender en grootscher nationale behoeften besteden, dan het muilbanden van dronkaards heeten mag of het vrij gefladder van nuttige vogeltjes!

Maar ik zou afdwalen van mijn onderwerp, of liever ik deed 't reeds zoo kras dat ik mij ijlings weer tot de beide brochures begeef welker aankondiging, niet beoordeeling, het eenige doel van dit schrijven was. Ik herhaal dus dat ik den arbeid van den heer Zeverijn zoowel als dien. van Oedipus, een goed werk noem. De een moge als dadelijk redmiddel ontraden wat de ander aanbeveelt, toch komen beide in krachtig verzet tegen belemmeringen welke onze koopvaardijvloot thans ondervindt door maatregelen welke ongedaan kunnen en stellig ook ongedaan zullen worden, indien de openbare meening de pogingen van deze belde mannen ondersteunt. Zoo min de eene schrijver als de ander twijfelt een enkel oogenblik aan de bereidwilligheid van ons publiek om dadelijk weder een flinke vloot van schepen te bouwen, zoodra 't maar blijkt dat ze winst kan bevaren. De een wil daar reeds dadelijk, de ander eerst later toe overgaan, dat verschil is slechts een quaestie van tijd, maar beide beweren dat het geschikte oogenblik daartoe komen zal. Laten inmiddels

zij, die de ontwikkeling der vloot door maatregelen belemmeren wier juistheid in twijfel wordt getrokken, zoo mogelijk op hunne besluiten terugkomen, die althans wijzigen. Want al maken zachte chirurgijns onzuivere wonden, de heelmeester die te kras in het vleesch snijdt loopt gevaar te dooden, waar hij wilde genezen.

En vooral veroordeele het groote publiek niet te spoedig den reeder en den zeevarende als onbekwaam en verwend en zonder ondernemingsgeest, omdat onze zeilvloot inkrimpt. Want het leere door de cijfers onzer scheepvaartbeweging dat niet het zeil de oppermacht meer heeft ter zee, maar de stoom. Niemand minder zelfs dan de Engelsche Admiraal Lord Dunsany verklaarde voor weinige dagen pas: Ships no longer sail, they steam.

P.N. MULLER.

Politiek overzicht.

Rotterdam, 22 Mei.

Wat voor het werk der wetgeving en van het staatsbestuur in de eerste plaats vereischt wordt, is een koel hoofd. Herhaaldelijk heeft de ondervinding geleerd, dat wetten, die zijn opgesteld, maatregelen die zijn verordend, onder de werking van plotselinge indrukken en gemoedsbewegingen, in een vlaag van opgewondenheid, die kalmberaad uitsloot, het doel voorbijschoten of misten. Ongelukkig is men in de practijk uit den aard der zaak het minst gestemd zich deze waarheid te binnen te brengen, wanneer het 't meest noodig is. Een oogenblik scheen Europa het weder te moeten ervaren, toen ontsteltenis over den Petersburgschen moord het zenuwgestel der natiën doortrilde, als een geest zich zetelde op de tronen der koningen, als een spooksel rondwaarde door de gangen der paleizen. Een stem weerklonk, die alle natiën opriep ten kruistocht tegen dat geheimzinnige monster, dat men met den naam van Revolutie heeft gedoopt. Een nieuwe editie, men zou kunnen zeggen een volkseditie, van de Heilige Alliantie, onheiliger gedachtenisse, werd door velehooggeplaatsten, ja ook door mannen der wetenschap geëischt. Het was immers, alsof de woorden van Metternic voor heden geschreven waren: *l'intérieur de tous les pays est traversé par une jièvre ardente, compagne ou avant-coureur des convulsions les plus violentes, que le monde civilisé ait éprouvée depuis la chute de l'empire romain,* en wederom was het als in zijn tijd een *devoir supérieur de préserver l'autorité du naufrage en sauvant les peuples de leurs propres égarements*.

Merkwaardiger wijze gingen zulke kreten om breideling der revolutie steeds uit van het meest despotische van alle volken. De Heilige Alliantie zelve, al bleek ook op den duur de nuchtere politicus Metternich haar ziel en hoeder, was ontvangen en geboren in den mystieken geest van Alexander van Rusland. En ook later werd steeds

Europa als het ware opgeroepen om politiedienst te doen voor Rusland. Het is waar, Rusland zelf had met groote bereidvaardigheid in 1848 die taak ten behoeve van westelijk Europa aanvaard: kon die dienst geen aanspraak doen gelden op wederdienst? Het was Gortschakoff, die in 1863, toen het westen een woord in het midden bracht ten gunste van het opgestane Polen, antwoordde, dat het liever zelf tot pacificatie van Polen had moeten medewerken door het stoppen der verderf uitstortende bron, die aanhoudend gevoed werd uit de in geheel Europa opborrelende wellen der revolutie. En thans is het de Petersburgsche professor Martens, die, een ander beeld opnemende, Europa maant den gifboom uit te roeien, die Rusland met zijn doodende uitwasemingen teistert, maar elders zijn wortelen diep in den grond slaat en elders zijn levenssappen opzuigt. De echo volgde ras aan de boorden van de Spree. Met weder een ander beeld komt de *Norddeutsche*. Wellicht kon dat van den gifboom haar niet bekoren, omdat zij dacht aan de vermaarde vergelijking van den minister Maybach, die de beurs met dien naam bestempelde, en zij deze onwillekeurige gelijkstelling van het milliardisme en het nihilisme niet voor haar rekening wilde nemen. Doch zij vergeleek de revolutionaire ideeën met een veepest, waarvoor de christelijke staten hun grenzen moesten sluiten.

Maar wat dan te doen tegen die revolutiekoorts, die naar het heet weer de levenskrachten van alle volken sloopt? Uitlevering van vorstenmoordenaars, klonk de bescheiden eisch. Wie kon in beginsel bezwaar daartegen hebben? Doch weldra kwamen in gezelschap van dezen eenen een reeks andere eischen, die heetten daarmede in noodzakelijk verband te staan, en die op opheffing van het asylrecht, kneveling der drukpers, beperking der rechten van vereeniging en vergadering zouden uitloopen. Men liet zich werkelijk hier en daar verleiden een eind ver dien weg der reactie in te slaan. Dat Rumenië, overigens op strafrechtelijk gebied zeer vrijzinnige beginselen toegedaan, in aller ijl een wet aannam om de toelating van vreemdelingen aan strenger regelen te binden en om te verklaren, dat moord, doodslag of vergiftiging van een vorst nooit als politiek misdrijf kan worden beschouwd, daaraan is wellicht niet veel gewicht te hechten. Het laat zich gereedelijk verklaren uit den overspannen toestand, waarin de Rumeniërs nog verkeerden, nu zij zoo juist hun land tot koninkrijk hadden bevorderd, en eensdeels dankbaarheid tegenover Rusland, dat geen bezwaar had gemaakt tegen het aanvaarden

van den titel van koning, wel niet der Rumeniërs, maar toch van Rumenië, door vorst Carol, anderdeels het nieuwe inzicht, dat zij nu hadden gekregen in het bedenkelijke van den aanslag op het leven van een koning, hun deze nieuwe wet had ontlokt. Bedenkelijker is het, dat ook Zwitserland de schrik om het hart sloeg, getuige de sterke beweging tegen het te Zurich bijeengeroepen socialistencongres, getuige ook de vervolging eener proclamatie over de terechtstelling van de Petersburgsche moordenaars, die in gewone tijden zeker ongemoeid zou zijn gelaten. Engeland zelf, het vrije Engeland, wordt het tooneel van een persvervolging, de eerste sedert 1803. In Duitschland eindelijk dringt de Rijksdag met roerende eenstemmigheid bij den Rijkskanselier aan op het uitlokken van internationale maatregelen om niet alleen aanslagen op gekroonde hoofden, ook pogingen tot aanslagen, ja zelfs afspraken tot aanslagen te straffen er tot gronden van uitlevering te verheffen.

Dit laatste was geheel naar Ruslands bedoeling. Wat baatte het al, of enkele landen nu en dan, onder den invloed van een of andere gebeurtenis, krasse maatregelen namen, hier een dagblad vervolgden, daar een vergadering verboden, zoo niet een algemeene en aanhoudende kruistocht tegen het monster der revolutie door internationale samenwerking verzekerd werd? Een conferentie moest gehouden worden, liefst te Berlijn en onder leiding van Bismarck, waar de groote mogendheden zich tot gelijke maatregelen zouden verbinden en de kleinere, die zich weerbarstig mochten toonen, wel door haar moreel gezag en haar materieele overmacht tot rede zouden brengen. Jammerlijk echter heeft dit plan fiasco gemaakt. Bismarck zelf, het beginsel van harte welgezind, was mistrouwend ten opzichte der uitvoerbaarheid. Hij toonde het door niet op eigen gezag te handelen, maar een steun te zoeken in den Rijksdag, die hem de motieWindthorst leverde als een *Stück bestellte Arbeit*, dat echter'als de uiting van den volkswil aan de overige natiën kon wordem voorgesteld. Doch niettegenstaande dezen steun kon het voorstel eener conferentie geen bijval verwerven. Frankrijk weigerde, Engeland weigerde, Italië weigerde, zelfs Oostenrijk weigerde: *et tu, Brute!* het was de doodsteek voor het russisch-duitsche plan.

De regeeringen hadden nagedacht en waren tot de overtuiging gekomen, dat de tijd der heilige allianties voorbij is. Toen de eerste ontsteltenis bedaard was, begreep men, dat het niet aanging de vrijheid binnen eigen grenzen te besnoeien om de schandelijke tekort-

koningen der russische policie te dekken en slachtoffers toe te voeren aan de verfoeielijke russische rechtspraak. Men begreep, dat het onverstandig was door een samenspanning der regeeringen de samensmelting der ontevreden elementen in de verschillende landen in de hand te werken. Men begreep, dat de toepassing der gezonde beginselen van strafrecht volstond om vervolging en bestraffing van misdaden te verzekeren, zonder dat het noodig was bij internationale regeling ongerechtvaardigde excepties in te voeren. Spoedig zal men wellicht ook weder inzien, dat strenge vervolgingen van pers en vergadering een wat al te goedkoope reclame zijn voor holle phrases en dollemanstheorieën. De volken zelf, over wier lot niet meer als in de dagen der Heilige Alliantie in stilte kan worden beslist, zijn te sceptisch en achterdochtig geworden om, als hun redding wordt voorgespiegeld van het monster der revolutie, die goede gaven aan te nemen uit de hand van Rusland.

Maar moet men dan lijdelijk het woelen der revolutie aanzien, die allerwege de grondslagen van het maatschappelijk gebouw ondermijnt? - Wij vragen, waar en wat is dat monster der revolutie, dat zoo herhaaldelijk wordt genoemd? Noemt gij revolutionair al wat zich met de bestaande orde van zaken niet vereenigen kan en een herschepping daarvan in nieuwe toestanden beoogt, dan loopt gij gevaar bijeen te voegen, wat in beginsel en einddoel ver uiteenloopt, en dan brandmerkt gij soms de reinste bedoelingen en het edelste streven met een gehaten naam. Beperkt gij den naam revolutionair tot al wat een gewelddadigen ommekeer wil van het bestaande, dan zult gij bij vele natiën een betrekkelijk gering aantal revolutionairen ontdekken, en dus spoedig ontwaren, dat het schrikbeeld tot kleine afmetingen ineenkrimpt. Groot genoeg ongetwijfeld is het getal ontevredenen in de lagere lagen der maatschappij, en de gelijkvormigheid van hun lot veroorzaakt een gelijkheid van grieven, die sympathie voor elkanders streven en steun in elkanders nooden teweegbrengt. Maar men dwaalt, als men in die allen een hartstocht van omverwerping meent te ontdekken, die voor geen hinderpalen zou terugdeizen, maar getroost de grondslagen van het maatschappelijk gebouw zou willen ondergraven, al moest het hen mede verpletteren. Iedere regeering heeft het grootendeels in eigen hand die ontevreden elementen tot bedaren te brengen en op te leiden tot krachtige organen in het organisme van den staat. Eerst waar zij in haar verplichtingen tekortschiet, waar de maatschappelijke

krachten zich niet vrij kunnen ontplooien, waar de wassende volksorganen in een eng keurslijf geprangd blijven, waar met onverstandig geweld het volksleven in kunstmatige banen wordt gedreven, daar kan het oogenblik komen, dat de verkrachte natuur zich wreekt, en als dan een siddering vaart door het geweldige volksorganisme, die tronen doet tuimelen en paleizen doet instorten, dan verbleeken de machtigen der aarde van angst en roepen zij, vol afschuw over de gruwelen der revolutie, de steunpilaren van orde en gezag tegen haar ten strijde. De verdwaasden, die het niet hebben geleerd, dat overal en te allen tijde gestremde evolutie revolutie baren moet! Achtten alle natiën zich geroepen gezamenlijk tegen de ontevreden elementen strenge maatregelen te nemen en dus de evolutie te stremmen, het zou het zekerste middel zijn om ze allen in één groot kamp samen te drijven en nieuw leven in te storten aan de zieltogende Internationale, die eens zoo gevreesde vereeniging van revolutionairen, die thans tot volslagen machteloosheid is verzonken.

Dat er in het terrorisme der nihilisten iets specifiek russisch ligt, is zelfs professor Martens wel zoo goed te erkennen. Hij zoekt dat bijzondere in den aziatischen zuurdeesem van barbaarschheid en woestheid, die nog bij de Russen nawerkt. Had hij niet op de schaduwzijde alleen het oog gevestigd, hij had nog kunnen wijzen op het fanatisme en de geestkracht der russische nihilisten, die bij de duitsche keizermoorders en bij de geëxalteerde zwakhoofden, die aanslagen hebben gepleegd op de koningen van Spanje en Italië, ver te zoeken zijn. Het gaat reeds moeilijker ook deze bijzondere trekken op rekening van het ras alleen te schuiven, maar zelfs gesteld dat het aanging, is dan de oorsprong en de omvang der beweging verklaard? Is het kortzichtigheid, is het moedwillige blindheid, is het struisvogelpolitiek? wij zullen niet wagen het te beslissen, maar zeker is het, dat de stemmen der gezaghebbeude personen, die zich in Rusland doen hooren, al zeer weinig besef toonen van het karakter van het kwaad, dat zij hebben te bestrijden. Een treurig voorbeeld hiervan was o.a. de procureur-generaal Murawief, die in een zeer bewonderde redevoering van niet minder dan zeven uren het requisitoir nam tegen de beschuldigden. Zijn geheele betoog scheen geen ander doel te hebben, dan de beteekenis der nihilistische beweging zooveel mogelijk te verkleinen. Het waren naar zijn oordeel slechts een klein aantal onverlaten, die, door de buitengewone verdorvenheid hunner harten gedreven, zich aan den geheiligden persoon des Czaren

hadden vergrepen. Gelukkig had men thans de hand gelegd op de boosdoeners, en het adderengebroedsel zou door een exemplair vonnis geheel worden vertreden. Wat men bazelde over een wijdvertakte samenzwering, waren slechts fabelen; de hoofden van een kleine bende waren nu gevat, en de geheele russische bevolking was te zeer van de weldaden van 's keizers vaderlijk bestuur doordrongen om met iets anders dan afschuw voor dit troepje te worden vervuld. En om recht duidelijk te maken, dat hij met onverbeterlijke sujetten te doen had, wien het samenzweren van der jeugd af een hebbelijkheid en een hartstocht was, werd zeer breedvoerig van alle beschuldigden de doopceel gelicht. De procureur-generaal scheen volstrekt niet te gevoelen, dat hij voor onbevooroordeelde rechters door zijn historische terugblikken zijn doel geheel voorbij moest schieten. Want zoo hij iets bewees, dan was het dit, dat bijna al de beschuldigden, vroegtijdig om kleine vergrijpen of bloot omdat zij verdacht waren met buitengewone gestrengheid vervolgd, met de grootste willekeur gestraft, met bovenmatigen argwaan ouder toezicht gehouden, als van zelf in de armen der revolutie gedreven moesten worden. Men stelt ze eerst buiten de wet, en verbaast zich dan, dat zij tot onwettige middelen hun toevlucht nemen!

Inderdaad de rede van den procureur-generaal was een kostelijke bijdrage tot kenschetsing der russische administratie en justitie. En daarnevens welk een policie, die om eigen tekortkomingen te dekken van het buitenland policiediensten wil vergen! Schoon met nagenoeg onbegrensde macht bekleed, laat zij onder haar oogen alles geschieden, De nihilisten maken in de hoofdstad ongestoord propaganda, drukken bladen en plakken proclamaties aan, houden vergaderingen, vervaardigen bommen, ondermijnen gansche straten, en de policie bemerkt niets! En in de eerste ontsteltenis, door de onthullingen der gevangenen gewekt, - een ontsteltenis, waarmee, in 't voorbijgaan gezegd, zich al heel weinig rijmen laat de kalme verzekerdheid van Murawief, dat het op een eind loopt met het nihilisme, - welk een dwaas vertoon van overmatigen ijver en welk een radeloosheid in de middelen van verweer, die de autoriteiten aangrijpen! Men denke aan de geheel onhoudbare bepalingen om contrôle uit te oefenen over allen, die de hoofdstad binnen zouden komen, bepalingen, die met haar omslachtigheid en onuitvoerbaarheid bestemd waren aanstonds een doode letter te worden; aan de overhaaste samenstelling van een soort van stedelijken raad, een raadsel voor

de bevolking en voor zich zelf; aan het edelmoedige, maar totaal onpractische besluit, dat de leden van dien raad zelf om beurten den persoon des keizers zouden bewaken, als hij zijn weg nam door Petersburgs straten. Eindelijk welk een rechtspraak, waaraan die beschuldigden blootstonden! Geen onafhankelijke, onafzetbare rechters, maar een hof van rechtsprekende ambtenaren; het recht van verdediging belemmerd en besnoeid, de geheele zaak achtereen in zoo kort mogelijken tijd afgehandeld. Van de afschuwelijke terechstelling zelve zwijgen wij. Behoeft men nog te vragen, of het nihilisme ook een specifiek russisch verschijnsel is?

En aan een land, waar zulke dingen mogelijk zijn, zou het beschaafd Europa zich laten verleiden om, zooals professor Martens eischt, ‘samenzweerders’ uit te leveren? Dat alle vrije volken uit één mond antwoorden: *Non possumus!* Wenschelijk ware het, dat alle in de practijk der uitlevering vasthielden aan de gezonde beginselen, waarvan bepaaldelijk Nederland, Engeland, Zwitserland en Italië nog niet zijn afgeweken, en die juist den vorigen zomer in de besluiten van het *Institut de droit international* haar sanctie hebben gekregen. Uitlevering alleen, als een misdrijf is gepleegd; geen uitlevering, als dat misdrijf een politiek karakter draagt; elke natie beslisse voor zich zelf, of het misdrijf, waarvoor uitlevering gevraagd wordt, een politiek misdrijf is; draagt het een gemengd karakter, dan geen uitlevering, als althans geen waarborgen worden gegeven, dat de bedrijver niet aan een buitengewone rechtspraak zal worden onderworpen. Zal het dikwijls niet gemakkelijk vallen uit te maken, of een misdrijf een politiek misdrijf is of niet, het verdient zeker afkeuring a *priori* uit te maken, gelijk in vele duitsche, belgische en fransche tractaten is geschied (de Kieler staatsrechtsleeraar Hänel herinnerde het in den duitschen rijksdag), gelijk thans de wet in Rumenië bepaalt, gelijk de motie-Windthorst eischt, dat een moordaanslag op het leven van een vorst a l t i j d grond tot uitlevering zal wezen. Beter is het zich de woorden van Bluntschli in te prenten: ‘de staat mag niet uitleveren, als de aanklacht een misdrijf betreft, dat naar zijn eigen beginselen van strafrecht geen misdrijf is; als de straf, die het buitenlandsche wetboek bedreigt, naar zijn beginselen als een onrechtmatige en barbaarsche te verwerpen is; als de strafprocesorde van den buitenlandschen staat naar dezelfde beginselen geen waarborg eener rechtvaardige beslissing biedt, of als de policie van dien staat de macht heeft

ook hen, die voor de wet vrijkomen, met gevoelige straffen te bezoeken.'

Vragen wij, wat Alexander III doen zal met de zware erfenis, die rust op zijn schouders, een antwoord kwam na twee maanden nadenkens. Uit de spaarzame en tegenstrijdige berichten, die in dien tusschentijd hun weg vonden in de pers, viel nog niets op te maken. Men zegt, dat keizer Nicolaas de noodzakelijkheid voorzien heeft om de lijfeigenschap af te schaffen, maar dat hij meende deze taak als een legaat aan zijn opvolger te moeten overdragen, en evenzoo zegt men, dat Alexander II heeft ingezien, dat een constitutie aan Rusland op den duur niet kon worden onthouden, maar dat ook hij dit werk der verzoening aan zijn opvolger heeft overgelaten. Als Alexander III de hand aan de ontevredenen toestak, zouden zij die niet aannemen? Men kon niet nalaten eenige hoop te koesteren, als men de voornaamste van het drietal proclamaties leest, dat kort na den moord door 'het uitvoerend comité' is uitgevaardigd. Een van dat drietal was gericht tot Europa, een tot het russische volk, een tot den Czaar. De laatste bedoelen wij. 'Tot u, o majesteit, wenden wij ons, elk vooroordeel opgevende, elk wantrouwen overwinnende, dat door het eeuwenheugend wanbestuur in onze borst is gevoed. Wij vergeten, dat gij de drager zijt der macht, die het volk zoo vaak bedrogen, met zoo onnoemelijk veel leed overstelpt heeft; tot u wenden wij ons, in de hoop, dat uw gevoel van persoonlijke verbittering niet het besef uwer plichten, niet den wensch naar waarheid in uw gemoed zal verstikken. De verbittering is aan onzen kant immers minstens even groot; gij hebt een vader, wij niet slechts onze vaders maar broeders, echtgenooten, kinderen, vrienden en eigendom verloren Wij zijn bereid elk persoonlijk gevoel te onderdrukken, waar Ruslands heil het gebiedt. Datzelfde verwachten wij van u. Wij stellen geen voorwaarden; de voorwaarden, die noodzakelijk zijn om de revolutionaire beweging te doen wijken voor vreedzamen arbeid, heeft de geschiedenis gesteld. De voorwaarden stellen wij niet, wij brengen ze in herinnering.' Vervolgens noemen zij die voorwaarden h.i. twee in getal: algemeene amnestie voor staatsmisdadigers en bijeenroeping eener vertegenwoordiging. Deze laatste wenschen zij op den meest democratischen grondslag: geen beperkingen voor gekozenen noch keizers, vertegenwoordiging van alle standen en klassen overeenkomstig haar getalsterkte, volkomen vrijheid der verkiezingen

en daarom vrijheid der pers, van het woord, van de kiesprogramma's, van vergadering. Dan gaan zij voort: ‘Ziedaar het eenige middel om Rusland weer te brengen op de baan der vreedzame ontwikkeling. Wij verklaren plechtig voor het aangezicht van het gansche vaderland en de gansche wereld, dat onze partij zich in elk opzicht onderwerpen zal aan de besluiten der volksvertegenwoordiging, als zij met inachtneming der bovenstaande regelen tot stand komt, en verder dat wij in 't vervolg ons nooit weder aan eenige daad van geweld zullen schuldig maken in strijd met de maatregelen van die regeering, die deze volksvertegenwoordiging heeft bijeengeroepen. Derhalve, majesteit, beslis! twee wegen staan u open: aan u de keuze. Wij kunnen slechts het noodlot bidden[1], dat het aan uw verstand en geweten die beslissing ingeve, welke alleen in overeenstemming is met het welzijn van Rusland, met uw eigen waardigheid en met uw plichten jegens het vaderland.’

Welke grieven, men tegen vorm en gedachte moge hebben, men zal moeten toegeven, dat die woorden niet rieken naar petroleum of dynamiet, en dat zij blijkbaar komen uit het hart. Het is, alsof de stellers, nu eindelijk het doel, waarop zoolang hun streven gericht was, de dood van den Czaar, is bereikt, een oogenblik tot inkeer zijn gekomen en zich zelven rekenschap hebben afgevraagd, waartoe zij zijn vervallen; zij wilden thans gaarne, dat het mogelijk was niet langer dien weg te betreden, en zij reiken de hand tot verzoening. Mochten die woorden van verzoening voor de machthebbenden niet overstemd zijn door de oproerkreten van het zestal, dat op de bank der beschuldigden er behoefte aan gevoelde vóór hun jongsten snik nog eens hun wilde theorieën te verkondigen, overtuigd, dat de gansche wereld gretig luisterde! Hun wachtte de martelaarskroon, zij hadden niets meer van de toekomst te vragen, en uitlokkend was het voor hen nog eens de maatschappij in het aangezicht te weêrstaan, en alvorens zelven aan de vernietiging te worden prijsgegeven, hun zwanenzang te zingen voor de leer der vernietiging. Hen dekt thans de lijkwa - een sluier ook over hun woorden. Liever geluisterd naar hen die nog leven en nog iets te vragen hebben aan het leven. Achterdocht en mistrouwen, haat en wraaklust zijn een oogenblik geweken voor vertrouwen en welwillendheid -

1 HET NOODLOT BIDDEN! Merkwaardige transactie tusschen positivisme en godsdienstig geloof.

misschien slechts een oogenblik - wel den keizer en zijn volk, zoo hij daarvan gebruik maakte eer het te laat zou zijn. Werd het woord, dat uit het hart kwam, beantwoord met een woord uit het hart; stelde hij zich in verbinding met zijn volk op andere wijze, dan omringd van een cordon kozakken en gegaloneerde bureaucraten; won hij het vertrouwen ook van zijn tegenstanders, niet door voetstoots een programma aan te nemen, maar door te toonen, dat hun aspiratiën weerklank vonden in zijn gemoed, de hoop op een betere toekomst kon worden gekoesterd. Het is zonder twijfel een taak, waar heldenkracht voor noodig is, daar steeds het beeld van zijn vader, badende in bloed, zich dringen zal tusschen zijn volk en hem; maar heeft men niet het recht van een vorst, wien zoo oneindig meer gegeven is dan aan een gewoon sterveling, ook oneindig meer te eischen?

Doch Alexander III heeft het anders gewild. Na twee maanden van afzondering verraste hij de wereld met een proclamatie, zoo autocratisch en gestreng, dat zijn vader zou geaarzeld hebben zijn naam daaronder te zetten. In die korte spanne tijds is de verlichte en liberale troonopvolger tot alleenheerscher gerijpt. Natuurlijk ontbreekt het beroep op de Godsstem niet, die in zijn afzondering tot hem gesproken heeft - *le diable n'y perd rien*. Onmiddellijk zag Loris Melikoff zich genoodzaakt zij a ontslag te nemen, en met hem verdwijnt alle hoop op beter dageraad. Arm Rusland, dat bestemd is steeds geslingerd te worden tusschen tweeërlei schrikbewind; arme keizer, die met de onderteekening zijner proclamatie zijn doodvonnis heeft geteekend!

En hoe staat het met de buitenlandsche politiek van den nieuwen Czaar? De publieke opinie in Europa scheen in den aanvang eenige behoefte te gevoelen zich te verbazen, dat de op den troon gestegen panslavist niet aanstonds aan het Westen den handschoen toewierp, schoon het toch duidelijk genoeg is, dat niet meer de sympathieën der vorsten alleen de buitenlandsche politiek der volken bepalen, en schoon het voor de hand ligt, dat het de eerste zorg is van wie zoo juist een troon besteeg, de gewone betuigingen van vriendschap en welwillendheid tegenover de andere mogendheden niet achterwege te laten. Van de verbazing bekomen, kon men te eerder de aandacht van Rusland aftrekken, omdat elders een nieuwe quaestie dreigde nieuwe verwikkelingen in het leven te roepen en beslag legde op de aandacht der diplomatie en der beurs. Het was ditmaal niet eens de Grieksche, die thans inderdaad haar oplossing

nabij schijnt, maar toch een staartje der Oostersche, als wilde een noodlot, dat dit vraagstuk telkens weer in een nieuwen vorm moet herrijzen. Als zoodanig toch mag men den strijd om Tunis bestempelen, eensdeels omdat het regentschap van Tunis nog steeds een deel heet uit te maken van het Ottomanische rijk, al maakten ook de vertoogen en protesten in dien zin van de Porte en den Bey bitter weinig indruk, anderdeels ook, omdat in verband met de Oostersche zaken op het congres te Berlijn, wel niet officieel, maar onder de hand, over Tunis is gekonkeld - men vergeve het weinig nette woord voor de weinig nette zaak. Frankrijk en Italië beiden hadden sedert lang op het verwaarloosd, maar uiterst vruchtbaar landje begeerige blikken geslagen, Frankrijk omdat een annexatie van het Tunesisch gebied aan zijn Afrikaansche kolonie een behoorlijke afronding of wil men liever een wetenschappelijke grens zou geven, Italië bij gebrek aan betere redenen, omdat zich immers uit de historie zonneklaar laat bewijzen, dat het terrein van de zegepralen van Scipio Africanus tot het *Italia irredenta* behoort. Door de belangeloosheid der fransche en de argeloosheid der italiaansche afgevaardigden kwamen intusschen beide landen van het congres zonder van Tunis hun Cyprus te hebben gemaakt, doch de zelfvoldoening, waarmede zij zich dus elk voorloopig konden troosten, dat de ander het niet had weggekaapt, schonk op den duur geen bevrediging. Had het van de consuls van Frankrijk en Italië, de heeren Roustan en Maccio, alleen afgehangen, de oorlog tusschen beide landen zou al lang zijn uitgebarsten. De Italiaan heeft ten slotte aan het kortste eind getrokken, omdat hij... al te listig en al te handig was, wat in de diplomatie wel eens een nadeel kan zijn. Hij wist meesterlijk den italiaanschen invloed te versterken en uit te breiden en de fransche ondernemingen, kapitalen en onderdanen tegen te werken, maar nam daartoe dikwijls middelen te baat, die het zijn regeering onmogelijk maakten hem te steunen, terwijl zij de fransche regeering een welkome aanleiding aanboden tusschenbeide te komen. Als de Bey nu ten slotte een gevoelige tuchtiging heeft gekregen, kan hij althans niet klagen, dat hij het er niet naar heeft gemaakt. Want door den heer Maccio opgestookt, heeft hij de fransche ondernemers en kapitalisten, die zich sinds jaren in het regentschap nestelden, tegengewerkt zooveel hij maar kon. Of de fransche regeering dit ook met een heimelijk genoegen zal hebben aangezien! Zij zou zich niet met een *que diable allaient ils faire dans cette galère?* van haar geplaagde land-

genooten afwenden, maar zij kon de gelegenheid aangrijpen om de kroon te zetten op het werk, dat aangevangen is onder haar auspiciën met telegraafaanleg, spoorwegbouw, exploitatie van gronden, voorschieten van gelden, om eindelijk uit te loopen op annexatie.

Toch beoogde en beoogt Frankrijk geen annexatie, althans naar de officiëele taal luidt. Tuchtiging der Kroemirs, der woeste grensstammen, die, slechts in naam aan den Bey onderworpen, de Algerijnsche grenzen voortdurend onveilig maken, heette aanvankelijk het geheele doel der expeditie. De italiaansche regeering liet zich door deze verklaring volkomen tevreden stellen, doch niet alzoo de publieke opinie in Italië, die zelfs het vermoeden uitte, dat de Kroemirs expresselijk voor deze gelegenheid door Frankrijk waren uitgevonden. Dit is zeker een te stout beweren, doch moeilijk laat zich aannemen, dat thans naar aanleiding van een paar onbeduidende strooptochten plotseling de volstrekte noodzakelijkheid eener exemplaire tuchtiging was ontstaan, daar toch reeds jaren lang dergelijke invallen plaats vonden, en daar in dit opzicht wel aan beide zijden der Algerijnsche grenzen is gezondigd, gelijk trouwens in woeste, bijna ongenaakbare grenslanden, door zoo goed als onafhankelijke nomadische stammen bewoond, niet anders kan. In Frankrijk begreep men dan ook de half verzwegen, half erkende bedoeling der met veel omslag op touw gezette expeditie zeer goed, en de algemeene geestdrift daarvoor is ons borg, dat het hier wat meer gold dan bestraffing van een tuchtelooze horde. Ook de republiek mocht niet geheel van krijgsroem verstoken blijven; er moest een *corpus vile* worden gezocht, waarop zij met haar nieuwe legerorganisatie kon experimenteeren; een uitweg moest worden gevonden voor den vechtlust en den lust naar gebiedsvergrooting, die zich bij het fransche volk niet volkomen op den achtergrond kan laten dringen: wat wonder, dat de Bey het kind van de rekening moest zijn? De wijze, waarop de geheele zaak is geleid, doet de fransche republiek geen eer aan. De ongemanierdheid, waarmee zij al verder voortdrong in 't gebied van den Bey, steeds onder betuigingen van welwillendheid; de lichtschuwheid, waarmede zij de pers bond aan de willekeur der militaire bevelhebbers; het van liever leede als schoorvoetend erkennen, dat zij toch nog iets meer dan tuchtiging der Kroemirs op het oog had; de *coup de theâtre*-achtige wijze, waarop ten slotte den Bey een tractaat is opgedrongen, waarbij het woord annexatie zorgvuldig is vermeden, maar waarbij hem nog

slechts een schaduw van macht is gelaten: dit alles wijst op practijken, die wonderwel aan die van het keizerrijk doen denken. Eere dan aan de chauvinisten in de pers, onder wie vooraanstaat - wie zou het gelooven? - de hoofdredacteur van den vreedzamen *Economiste français*, Paul Leroy-Beaulieu. Zij althans maken van hun hart geen moordkuil en spreken verstaanbaarder fransch dan de diplomatie. Annexeeren, onverwijld annexeeren! riep Beaulieu al week op week, voordat de expeditie was begonnen; zou de groote republiek zich door zoo'n potentaatje laten ringelooren? Voor Frankrijks aanzien, voor Frankrijks macht, voor Frankrijks handel is een annexatie noodzakelijk. De andere mogendheden hebben niets te maken met wat wij in Africa wenschen te doen. Engeland zal wellicht een preek houden over de eischen der moraal in den trant van den zakkeroller, die een verhandeling houdt over het misdadige van den diefstal. Wij hebben er ons niet aan te storen: zoo noodig kunnen wij Engeland wel tam maken, als wij over een handelstractaat gaan discussieeren. Italië, het ondankbare Italië, dat zijn eenheid aan ons verschuldigd is, zal wellicht een groot geschreeuw aanheffen, maar ouder gewoonte niets doen. Wij hebben er ons niet aan te storen: zoo noodig geven wij Italië den raad in Tripoli vergoeding te zoeken. In Afrika ligt Frankrijks toekomst, en wij doen veel verstandiger daar ons uit te breiden, dan sentimenteel te blijven treuren over Elzas-Lotharingen, dat wij toch niet terugkrijgen.

Er behoort openhartigheid en moed toe dus te spreken, en, als men zich eenmaal over die kleingeestige consideraties van recht en billijkheid heenzet, is er veel, dat voor deze redeneering pleit. In den grond der zaak zal ook wel èn de regeering èn de meerderheid des volks zoo denken, maar - dat zegt men zoo niet. Inmiddels is de eerste stap gedaan, en de thans geschapen toestand is zoo dubbelzinnig, dat hij vroeg of laat tot het plan van Beaulieu leiden moet. De volkomen onverschilligheid van het grootste deel van Europa laat Frankrijk vrij spel. Bismarck heeft terstond te kennen gegeven, dat hij volstrekt niet van plan is Frankrijk den voet dwars te zetten, wat niemand kan verwonderen bij de uiterst welwillende houding, die de duitsche Rijkskanselier de laatste jaren steeds met voordacht tegenover de fransche republiek in acht neemt. In Oostenrijk is de algemeene opinie veel meer op de hand van Frankrijk dan van Italië. Rusland bekommert zich niet om wat zoover van zijn grenzen geschiedt, of beschouwt de zaak alleen uit het oogpunt van verzwakking van het ottomanische

rijk. Engeland achtte zich wel verplicht tot eenige vrij onschuldige opmerkingen, maar is niet meer als in Beaconsfields tijd naijverig op elk gebiedsvergrooting van een andere natie. Blijft over Italië, waar inderdaad zeer hard geschreeuwd wordt en waar het geval aanleiding geeft tot een vreemdsoortige ministerieele crisis.

Door hun isolement tot machteloosheid veroordeeld, wisten de Italianen ongelukkig geen kalme en waardige houding te bewaren. Zoodra de fransche expeditie begonnen was, werd het ministerie geinterpelleerd door de frondeurs der linkerzijde. De buitenlandsche politiek der regeering werd afgekeurd, als de eer en het belang van Italië prijsgevende, schoon het den ontevredenen moeilijk viel te zeggen, welke houding de regeering dan eigenlijk had moeten aannemen. Cairoli antwoordde, dat Frankrijk het recht niet kon worden ontzegd lastige grensstammen te tuchtigen, en dat het ten opzichte zijner voornemens in Tunis de meest geruststellende verzekeringen had gegeven. De ontevredenen bleven ontevreden en uit hun naam diende de heer Damiani een motie van wantrouwen in, waarbij hij, van den steun der rechterzijde verzekerd, op de meerderheid kon rekenen. Toen deed Zanardelli een welgemeende, doch onhandige poging om het ministerie te redden. De kamer was namelijk bezig aan de behandeling der kieshervorming, - na de afschaffing van de gemaalbelasting en de opheffing van den gedwongen koers, de derde groote maatregel, waaraan dit ministerie zijn naam wilde verbinden, - en nu stelde Zanardelli voor, eerst deze belangrijke hervorming tot een goed einde te brengen en de behandeling der motie van wantrouwen tot na afloop hiervan te verdagen. Een hoogst onaannemelijk redmiddel: immers òf de politiek der regeering verdiende goedkeuring, maar dan was er ook volstrekt geen bezwaar de motie dadelijk te behandelen, waardoor de kieshervorming hoogstens een paar dagen vertraging kon ondervinden; òf zij verdiende afkeuring, maar dan was er ook *periculum in mora*, en dan ging het niet aan, een veroordeeld ministerie nog een tijd lang te handhaven ten einde een juist in behandeling zijnde wet af te werken. Door de discussie intusschen kreeg de motie tot uitstel het karakter van een motie van vertrouwen, en haar verwerping had de aftreding van het ministerie ten gevolge. Zoo zag men zich in een moeilijk parket gebracht. Het kabinet was gevonnisd zonder dat eigenlijk zijn politiek nog veroordeeld was, en uit den chaos der meeningen viel onmogelijk op te maken

wie de man van het oogenblik, welke de politiek der meerderheid was. Een bepaald antifransche politiek stonden Crispi en Sella voor, maar een ministerie Sella-Crispi kon moeilijk levensvatbaar worden geacht. Behield men het ministerie zonder Cairoli, het zou nog minder dan vroeger van een meerderheid zeker zijn. Nam men de frondeerende elementen uit de linkerzijde op, het ministerie zou daarmede als het ware zijn eigen politiek veroordeelen. De koning nam zijn toevlucht tot Farini, den president der kamer, bijna de eenig overgeblevene van den heldenphalanx, die de italiaansche eenheid heeft geschapen, en Farini wist geen beteren raad te geven dan het ministerie te behouden. Ook Sella gaf dienzelfden raad, met welk blijk van zelfverloochening hij groote eer inlegde, ofschoon hij zeker vaderlandslievender en edelmoediger had gehandeld, als hij wat vroeger bedacht had, dat een partijleider geen ministerie behoort omver te werpen, dat hij niet vervangen kan. Het slot was dan, dat na een veertien dagen het ministerie zich weer onveranderd voor de kamer presenteerde. Men had onder de hand een vergelijk getroffen met Nicotera en Damiani: de eerste, die blijkbaar als altijd op de portefeuillejacht was geweest, zou het ministerie steunen, tot belooning waarvan hem een portefeuille in de toekomst was voorgespiegeld (hij zou met elke portefeuille tevreden zijn, al was het maar die van posterijen en telegraphen, had hij met de grootste onbevangenheid verzekerd); de laatste zou zijn motie van wantrouwen intrekken. Natuurlijk werden wel een paar interpellaties ingediend, want de kamer kon toch maar zoo niet haar werkzaamheden voortzetten, alsof er niets gebeurd ware, doch in plaats van de buitenlandsche politiek aan te vallen, werd thans de zonderlinge wijze van oplossing der crisis gehekeld. Cairoli en Depretis, tijdelijk van de meerderheid zeker, maakten er zich met een ‘Jantje van Leiden’ af, en de motie, waarmede zij zich vereenigden, verwierf 263 stemmen tegen 1, doch met 146 onthoudingen.

Zoo scheen de vrede in het parlement hersteld, al ontbrak het in de pers niet aan stemmen, die ten hoogste misnoegd waren over den loop der zaken in Tunis en Frankrijks bewegingen met wantrouwen gadesloegen. Daar kwam als een bom te midden der ontstelde gemoederen het bericht vallen van het tractaat van garantie, den Bey door Frankrijk afgedwongen. De woede der Italianen kende geen palen meer. Het tractaat werd als een beleediging voor Italië

aangemerkt, alsof het Italië in den grond der zaak iets aanging, wat in Tunis werd verricht. Het orgaan van Sella predikte een alliantie met Duitschland en Oostenrijk, die echter bitter weinig medegevoel toonden met Italië's smart; dat van Crispi riep de Italianen op, zich voor te bereiden om eens gereed te zijn wraak te nemen; dat van Nicotera overlaadde Frankrijk met verwijten. De slagen kwamen ten slotte alle neer op den rug van het ministerie, dat zich immers door Frankrijks zoete woorden had laten misleiden. En het ministerie zelf was zoo uit de lijken geslagen, dat het 't parlement niet in de oogen dorst zien, maar onder weigering op eenige interpellatie te antwoorden, zich zelf executeerde en wegsloop als een dief in den nacht. Op vreemder wijze nog dan zij was opgelost, was zoo de crisis op nieuw geboren. En ditmaal meende Sella niet te kunnen weigeren de opdracht tot vorming van een ministerie te aanvaarden, doch hij moest vertrouwen dat het toeval hem een partij en een programma zou geven, daar de stroom van verbittering tegen Frankrijk, die hem op het kussen bracht, moeielijk in 't gemis daarvan kon voorzien. Wie weet, hoe spoedig, als de eerste zenuwachtigheid voorbij is, de vraag zich bij de Italianen zal opdringen, of het wel de moeite waard was, ter wille van de bevrediging eener machtelooze volkswoede het vreedzame hervormingswerk, waarin het ministerie uit de linkerzijde in den laatsten tijd althans niet kwalijk slaagde, in de waagschaal te stellen. Sella heeft reeds na eenige dagen zoekens de opdracht weder neergelegd, en de laatste berichten maken waarschijnlijk, dat een gereconstrueerd ministerie uit de linkerzijde zal optreden. Waartoe heeft dan al dat misbaar, waartoe die wekenlange crisis gediend?

Engeland gedraagt zich kalmer dan Italië, maar de Engelsche waardigheid zou er niets bij hebben ingeschoten, als het zich maar geheel buiten de Tunesische quaestie had gehouden. Het is de oude historie van den splinter in buurmans en den balk in eigen oog. Zoo hier misschien tegen wordt aangevoerd, dat het Engeland van Gladstone is als de zondaar, die zich bekeert, voegt het dan nog wel een zoo jongen bekeerling, den overtredenden broeder om zijn fouten hard te vallen? En of de bekeering nog wel echt is? Er zijn er, over wie de geest des twijfels vaardig wordt, als zij opmerken, hoe slecht het werk der bevrediging in de Transvaal wil vlotten. Doch men hoede zich hier voor te lichtvaardig oordeel. De concessies, bij het sluiten van den vrede van de Engelsche zijde gegeven,

voldeden niet in alle opzichten aan al wat de vrienden der Boeren hadden verlangd, maar de overeenkomst is nu eenmaal op dien grond gesloten, van de zijde der Boeren door mannen, die getoond hebben, dat het hun niet aan inzicht en oordeel hapert, en beide partijen hebben het recht van de Boeren zelven te vergen, dat zij het woord hunner aanvoerders gestand doen; zoo tuchteloosheid en oneenigheid, niet voor de eerste maal, in hun kamp den boventoon gaan voeren, kan men de schuld van de mogelijk schadelijke gevolgen niet uitsluitend schuiven op de schouders der Engelschen. Of zijn alles, wat de Engelsche bladen daaromtrent vertellen, moedwillige uitstrooisels? Men wil het gaarne dus doen voorkomen, wijzende op de bent Engelsche gelukzoekers en landschacheraars, die belang hebben bij het stoken van onrust en het verbreiden van laster. Dat zij werkzaam is en hard werkzaam, is buiten kijf, en dat de correspondent van de *Times* althans den schijn op zich laadt geheel in haar dienst te staan, is even zeker, maar het is een te gewaagd beweren eenvoudig alles uit de lucht gegrepen te noemen, wat bijv. min rooskleurigs gemeld wordt door de correspondenten van de *Standard*, die hoe Jingoïstisch getint, steeds naar eerlijkheid streefde en doorgaans goed ingelicht was, en van de *Daily News*, die steeds de partij voor de Boeren heeft opgenomen. De toekomst van Zuid-Afrika blijft nog duister, al mag het een gunstig teeken voor de verheffing van het Hollandsche element worden geacht, dat eindelijk in de Kaapkolonie het autocratische en imperialistische ministerie Sprigg het veld heeft moeten ruimen voor een kabinet, waarin het Afrikaander element krachtig is vertegenwoordigd. Wellicht kan deze ommekeer een gunstigen terugslag geven op de onderhandelingen met de Transvaal. *Peace, light and patience* behoeft Zuid-Afrika volgens den oordeelkundigen en geestigen schrijver van *Blacks, Boers and British* (Reginald Statham), en al zullen deze drie beginselen nog niet licht een betrouwbaar richtsnoer geven bij elke moeilijkheid, die een spoedige en practische oplossing eischt, de koninklijke commissie zal ze voortdurend voor oogen moeten hebben, wil het werk, dat zij heeft aanvaard, ten goede gedijen. Het eindoordeel en over de houding der Engelschen en over het gedrag der Boeren blijve opgeschort, totdat ook voor ons meer licht is opgegaan.

Wat over d i e zaken het eindoordeel zij, - dat het Engelsche ministerie in Engeland zelf een grootsch werk der gerechtigheid ter hand heeft genomen, kan reeds thans worden getuigd. Zelden is een her-

vorming, zoo ingrijpend, zoo omvangrijk, zoo waarlijk liberaal voorgesteld als de Iersche landwet. Was het om een soort van tegenwicht te vormen, dat het parlement terzelfder tijd door de uitsluiting van Bradlaugh een besluit nam, zoo kleingeestig, zoo onverdraagzaam, zoo waarlijk reactionair, als men van geen staat onzer dagen zou verwachten? Waartoe niet nog in het laatste der 19de eeuw religiehaat kan drijven! Want dat onder de leus eener formeele rechtsquaestie inderdaad godsdiensthaat den toon aangaf, valt met reden niet te betwijfelen. Op het standpunt van het formeele recht had Bradlaugh reeds van den aanvang af geen sterke stelling ingenomen, daar hij zich bij zijn eisch om een affirmatie te mogen doen op een wet beriep, waarvan de toepasselijkheid zeer betwistbaar was. Toen hij daarna, de niet-toelaatbaarheid der affirmatie uitgemaakt zijnde, zich tot den eed bereid verklaarde, maakte hij zijn positie uiet gunstiger, daar hij althans den schijn op zich laadde, dat hij met de geheele quaestie den spot dreef. Naar zijn eigen uitleggingen en verklaringen, steeds met veel tact en bezadigdheid voorgedragen laat zich echter die houding wel verdedigen, en Bradlaugh is een veel te ernstig man, dan dat twijfel omtrent zijn ernstige bedoeling geoorloofd zou zijn. Maar een groot deel van het parlement had nu eenmaal een onaangenamen indruk van 's mans persoonlijkheid; men riep het: *hic, niger est, hunc tu Romane caveto* elkander onophoudelijk toe, en men greep allerlei middelen aan om den gehaten volksman te weren. Zijn uitsluiting nu onlangs wist men weder met een schijn van recht te omkleeden, doch niet dan op zeer sophistische wijze, en thans wacht de Peri mistroostig aan de poort van het Paradijs, zooals zijn vriend Labouch ère het uitdrukte. Zal de atheïstenemancipatie met evenveel bezwaren te kampen hebben, als eens de Katholieken-, daarna de Joden-emancipatie? Het ministerie heeft het zijne gedaan door een wet in te dienen om het euvel af te weren, en men kan het geenszins ten kwade duiden, dat het niet op haastige behandeling aandringt, maar eerst de Landwet wil afhandelen, daar deze wet millioenen ongelukkigen betreft, en het andere voorstel, hoe gewichtig ook, voorloopig slechts één persoon of, zoo men wil, een paar duizend kiezers raakt. Als het parlement daarna maar de verzenen niet tegen de prikkels slaat, maar zich gracieuselijk weet te schikkken in het onvermijdelijke. Doch vooroordeelen zijn taai, vooral godsdienstige.

Gaan ook wij terug naar de Landwet. Het is onmogelijk, er hier

uitvoerig over uit te weiden, doch een paar hoofdtrekken moeten wij toch aangeven. In de eerste plaats wordt een der F's, de f r e e s a l e ten volle erkend, of, zooals de wet het noemt, aan den *tenant* wordt gegeven *the right of assignment*, het recht om zijn belang in het land aan een ander over te dragen, onder eenige waarborgen, dat de eigenaar geen benadeeling ondervindt. In de tweede plaats wordt ook de f a i r r e n t toegestaan, in zooverre het iederen *tenant* vrij zal staan in rechte de vaststelling der pacht te verzoeken. Volkomen f i x i t y o f t e n u r e, de derde F, wordt wel niet ingevoerd, maar toch wordt aan de pachters een zeer groote zekerheid gegeven, door hun, als eenmaal de pacht is vastgesteld, die voor een termijn van 15 jaar te waarborgen, binnen welken tijd zij slechts ontzet kunnen worden wegens uitdrukkelijke contractbreuk of wanbetaling. De rechtbank, waarvoor de pachters hun eischen kunnen te berde brengen, zal zijn de *county court*, met hooger beroep op de landcommissie, een lichaam van drie leden te Dublin gevestigd, dat intusschen sub-commissarissen door 't geheele land kan afvaardigen, en tot welk lichaam de pachters zich ook onmiddellijk kunnen wenden. Die landcommissie heeft verder tot taak aan *tenants*, zoo noodig, geld voor te schieten om hun landerijen te koopen; zelf zich van ten verkoop geboden landerijen te bemachtigen om ze aan de pachters weder te verkoopen; leeningen te verstrekken voor ontginningen van woeste gronden enz. Dit zijn de voornaamste bepalingen, waardoor aan de grieven der Iersche bevolking zoo onbekrompen wordt tegemoet gekomen, dat niet alleen den grondbezitters de schrik om het hart sloeg, maar dat zelfs de Parnelliten er zoo door verbijsterd waren, dat zij althans gedurende een paar dagen hun smaadredenen staakten. Natuurlijk niet op den duur: hoe liberaal een voorgestelde maatregel ook is, die ontevredenen zouden altijd nog één stap verder willen, omdat het hun nu eenmaal behoefte is geworden samen te zweren en te agiteeren. Het duurde dan ook niet lang, of de helden der Landleague, de heeren Parnell, Macarthy, Healy, Dillon, gingen met dezelfde woede als voorheen tegen de regeering te keer, even alsof zij zich volstrekt niets aan Ierland gelegen had gelaten. Doch de heer Shaw, en met hem zijn volgers, benevens verscheiden andere Ieren, erkenden openhartig, dat het ministerie meer had gegeven, dan zij hadden durven hopen; in Engeland sloot de radicale partij, bepaaldelijk Bradlaugh's *National Reform Union*, zich bij dit oordeel aan, en de Iersche bisschoppen verwierpen de wet althans niet on-

voorwaardelijk, maar dienden een memorie tot aanvulling in. De heer Gladstone zelf heeft het ontwerp verdedigd bij eerste en tweede lezing in twee redevoeringen, behoorende tot de beste, ooit door hem uitgesproken[1]. De ernstige en verheven woorden, waarmede hij zijn eerste rede besloot, verdienen te worden aangehaald: '*It is said that we have failed in Ireland. I do not admit feature. I admit the success to be incomplete. If I am asked how it is to be made complete, I say by patient perseverance in well-doing, bij steady adherence to the work of justice. Then we shall not depend upon the results of the moment. It will not be what to-day may say or what to morrow may say; it will be rather what fruits we are to reap in the long future of a nation's existence, and with that we have a reckoning which cannot fail. Justice, Sir, is to be our guide. It has been said that love is stronger than death; and so justice is stronger than popular excitement, than the passion of the moment, even than the grudges, the resentments, and the sad traditions of the past. Walking in that path, we cannot err; guided by that light - that Divine light - we are safe. Every obstacle, even although it seems for the moment to be insurmountable, can only for a little while retard, and never can defeat the final triumph*.' Reeds spreekt uit deze welsprekende en diepgevoelde woorden het bewustzijn van den redenaar, dat hij een machtig werk had ondernomen, en zijn vast voornemen om zijn eigen lot aan het lot van dat werk te verbinden. Bij zijn tweede groote rede sprak hij het uitdrukkelijk uit, dat het gansche kabinet met deze wet zou staan of vallen, en een ernstige waarschuwing richtte hij daarbij tot de conservatieve partij, die na eenig weifelen geneigd scheen een bepaald afwijzende houding tegenover het ontwerp aan te nemen. Ongetwijfeld voornamelijk denkende aan den invloed, dien de houding der conservatieven in de Commons zou uitoefenen op die van het nog zeer conservatieve Hoogerhuis, ried hij hun aan zich wel te beraden. Wie onbevooroordeeld de geschiedenis beschouwde moest overtuigd zijn, dat een ingrijpende hervorming in Ierland een gebiedende

1 In tweede lezing is de wet aangenomen met 352 tegen 176 stemmen. Van de 103 Iersche afgevaardigden stemden er 39 voor en onder hen conservatieven, Ulster-liberalen, volgers van Shaw en zelfs Parnelliten. Slechts zeven stemden tegen, en de overigen die aanwezig waren onthielden zich. Parnell zelf verliet met een twintigtal zijner volgelingen vóór de stemming de zaal. Op één enkel persoon na stemden alle Engelsche conservatieven de wet af.

eisch was des tijds. Weigerde men thans aan billijke eischen tegemoet te komen, al onstuimiger zou de aandrang worden en al ingrijpender vorderingen zouden worden gesteld. De conservatieven, thans een gematigden maatregel verwerpende, zouden aan het roer gekomen zich verplicht zien een radicaleren voor te stellen. Een van die oogenblikken in 't leven eener oppositie was aangebroken, waarin zij, om haar beginselen te redden, in 't belang des lands zoowel als in haar eigen belang, van haar geest van oppositie tijdelijk afstand heeft te doen. Dat, beweerde Gladstone, zou thans ook het advies zijn - zijn geschiedenis stond er borg voor - van Lord Beaconsfield als hij nog leefde.

Als Lord Beaconsfield nog leefde! De gebeurtenissea verdringen, de personen vervangen elkander, en in een tijd, waarin een overrijke dagbladpers ons van dag tot dag overstelpt met alle feiten, belangrijke en niet belangrijke, in Oost en West, in Zuid en Noord geschied, waarin het geheele maatschappelijk leven onverpoosd als in een kaleidoscoop onze oogen voorbijtrekt, wordt men onwillekeurig herinnerd aan het woord van de Musset.... *quinze jours, je le sais font d'une mort recente une vieille nouvelle*. Toch is het wel niet ‘te laat om van hem nog te spreken.’ Wat er zij van zijn blijvende aanspraken op onsterfelijkheid, zeker kon van hem toch niet gezegd worden, wat werd opgemerkt een paar dagen na den dood van een Franschman, die ongeveer ter zelfder tijd stierf en wiens loopbaan met de zijne eenige overeenkomst aanbood, Emile de Girardin: ‘die man, van wien bij zijn leven alles vol was, het is merkwaardig hoe weinig leegte hij heeft achtergelaten.’ De Girardin immers was ten slotte niet veel meer dan een beginselloos fortuinzoeker, die Frankrijk iederen dag met een nieuwen paradox en met een nieuwe reclame verblindde. En nu zal ik niet beweren, dat Beaconsfield een toonbeeld was van beginselvastheid, noch dat zijn eigen fortuin hem onverschillig liet, noch dat hij van paradoxen afkeerig was, of van reclame gruwde, maar desniettemin had hij iets in zich, dat hem ver boven het peil van het alledaagsche verhief, iets dat hem stempelde tot een beheerscher der mannen, die niet alleen verbaasde en verblindde, maar ook dwong te volgen en te gehoorzamen. Hij moge aanbidder van het succes zijn geweest en steeds eigen grootheid hebben gezocht, hij heeft toch tevens de eerzucht en het talent gehad aan zijn succes en grootheid die van zijn partij te binden en de macht van die partij dienstbaar te maken aan wat hij het aanzien en het belang

van zijn land achtte. Wat hem onderscheidde en hem voor de schitterende rol, die hij vervuld heeft, zoo uitnemend bekwaamde, het is naar mijn overtuiging door geen zijner lofredenaars beter en beknopter gezegd dan door *The Spectator* in deze woorden: *He was a gifted dreamer, favoured sometimes wih a strange flash of insight, and he possessed in perfection a quality which is decaying among men, a courage risen oft to andacity, yet as cool and as complete in reserve as in success*.

Von Mohl onderscheidt in zijn *Politische Aphorismen* drie soorten van partijleiders: de theoretische of doctrinairen, die de algemeene beginselen ontvouwen en de geloofsartikelen formuleeren; de practische staatsmannen, die in de concreete verhoudingen zoeken in te grijpen en aan het staatsleven een zekere richting weten te geven, overeenkomstig de geloofsbelijdenis der partij, zonder echter het tijdelijk bereikbare aan de consequente doorvoering der partijgedachte op te offeren; de luide woordvoerders, die de door anderen gevonden gedachten exploiteeren, die werken op de massa's, die van al wat binnen hun bereik komt gebruik maken ten dienste van partijbelangen en eigenbelang, zonder buitengewone bekwaamheid en zonder vaste beginselen, maar met vastberadenheid en vermetelheid toegerust. In deze schets, die het jaartal 1862 draagt, wordt aan Disraeli een plaats gegeven in de derde groep. Die groep, zoo mede de eerste, vindt volgens von Mohl licht talrijke vertegenwoordigers; staatsmannen zijn zeldzamer en van de grootste beteekenis. Welnu, in 1881 kan getuigd worden, dat Benjamin Disraeli zich uit de derde groep tot de beteekenis van een staatsman heeft omhooggewerkt. Zijn diep inzicht in de eischen van het oogenblik, gepaard aan een juisten blik in de toekomst; zijn vermetelheid, waar het dadelijk handelen gold, geëvenaard door zijn schranderheid in het ontwerpen, waar hij begreep te moeten wachten; zijn zelfbeheersching in voorspoed, slechts overtroffen door zijn geduld bij tegenheden, dat alles heeft hem tot staatsman gestempeld. De Tories mogen toezien, of zij in Lord Salisbury en Sir Stafford Northcote te zamen de hoedanigheden terugvinden, die zij in dien eenen betreuren. Met Lord Beaconsfield daalde een staatsman ten grave, die in het tegenwoordig Europa alleen in Bismarck en Gladstone zijn evenknieën had.

R. MACALESTER LOUP.

Bibliographisch album.

De Oost-Indische cultures in betrekking tot handel en Nijverheid, door K.W. van Gorkom. Amsterdam, J.H. de Bussy. Eerste deel, 1881.

Onder de vroeger vrij algemeen verspreide denkbeelden was ook het geloof aan den overgrooten rijkdom der Oostersche landen. De verhalen over de schatten, in Indië als voor het grijpen te verkrijgen, waren wel het voornaamste lokaas, dat Portugezen, Engelschen en ook onze voorouders naar het Oosten trok, en lang bleef men de meening toegedaan dat Indië, zonder eenige noemenswaardige opoffering, aan hare heerschers groote geldelijke voordeelen kon afwerpen.

Doch toen men, vooral ook in Britsch Indië, de zaak meer van naderbij begon te bezien, viel die hooggeprezen rijkdom zeer tegen. Het bleek wel, dat vorsten en enkele andere hooggeplaatste personen aanzienlijke schatten bezaten, - al werd ook de omvang daarvan dikwijls schromelijk overdreven, - maar tegelijk zag men in, dat de overgroote meerderheid der bevolking in uiterst behoeftige omstandigheden verkeerde en dat daardoor het vraagstuk der belastingheffing buitengewoon groote moeielijkheden aanbood. Terwijl, nog zeer kort geleden, de Engelsche bewindvoerders schenen te gelooven, dat er geen plan, hoe kostbaar ook, kon worden uitgedacht, 't geen te veel vergde van de finantiëele hulpmiddelen van Indië, heeft zich in den laatsten tijd eene tegenovergestelde meening baan gebroken, en spreekt o.a. Professor Fawcett[1] - misschien niet zonder eenige overdrijving - van Indië als van een buitengewoon arm land.

Tot op zekere hoogte kan dit ook van Nederlandsch Indië gezegd

1 Henry Fawcett, M.P. Indian finance, p. 18.

worden. Men heeft ook daar niet te doen met eene uitgebreide en welvarende middelklasse, die gemakkelijk lasten kan dragen, omdat zij door goede verdiensten de noodige veerkracht bezit. Met slechts weinige uitzonderingen bestaat o.a. de Javaansche bevolking uit eene klasse van landbouwers, die niet veel meer inkomen bezit, dan zij voor hare dagelijksche behoeften noodig heeft, en elke last, op haar gelegd, drukt dubbel zwaar, omdat zij niet van den overvloed, maar van de nooddruft genomen wordt. Bij uitstek moeielijk is dientengevolge de oplossing van het vraagstuk, hoe het hoogste ideaal van de finantiekunst te bereiken door het heffen van belastingen, die zoo gelijk mogelijk verdeeld, de ontwikkeling der bevolking niet tegenhouden en geene bronnen van rijkdom verstoppen; - gepaard met het besteden van de opbrengst dier belastingen zoodanig, dat in de hoogste mate de algemeene welvaart wordt bevorderd, en telkens nieuwe bronnen voor de ontwikkeling der nijverheid geopend worden, opdat vermeerdering van druk steeds gepaard ga met eene gelijke of hoogere toeneming der draagkracht. Dat wij in Indië nog zeer ver van dat ideaal verwijderd zijn, zal wel door niemand ontkend worden.

Voor 's hands is de bearbeiding van den grond in Indië de ruimst vloeiende bron én voor de welvaart der bevolking én voor 's lands schatkist. Maar uit den aard der zaak is juist de belasting op de vruchten van dien arbeid, zonder grooten druk, weinig voor uitzetting vatbaar, tenzij bij vermeerdering van productie, en zoodoende wordt deze een levensvraag, - niet alleen voor de bevolking zelve, die hoofdzakelijk van den landbouw bestaat, maar niet minder voor den financier, die toenemende middelen noodig heeft en noodig zal hebben, om in de steeds wassende behoeften te voorzien en nieuwe bronnen van welvaart te openen. Gelukkig vindt men hier een vraagstuk, vrij van den invloed van den partijstrijd en naar welks oplossing allen, die het met Indië wel meenen, vereenigd kunnen streven. Van harte moeten wij hun dan ook dankbaar zijn, die ons op dien weg willen voorlichten en wetenschappelijk zoowel als praktisch toegerust, de middelen aanwijzen om aan den landbouw in Indië de hoogst noodige verbeteringen aan te brengen.

Eene zoodanige voorlichting wordt maar al te zeer gemist. ‘Betreurenswaardig is het feit, helaas!’ zegt v. Gorkom terecht, ‘dat zij, die in de praktijk opgroeiden, in den regel geene roeping ge-

voelen, om hunne rijpe ondervinding te openbaren en onder het bereik te brengen van alle belangstellenden, hetzij dat te groote bescheidenheid of wel zekere mate van onverschilligheid tegenover anderen hen weerhoudt. Van den anderen kant missen de meeste schrijvers juist die mate van praktische ervaring en worden hunne aanteekeningen door de practici meer aangezien als fraaie beschouwingen en causeriën dan als degelijke handleidingen en bruikbare gidsen. Zoo elkeen gaf, wat binnen den kring van zijne studie en ervaring ligt, zou men op den goeden weg zijn.' Toch is ook hier verbetering niet te ontkennen, en geven vooral de afleveringen van het 'Tijdschrift voor nijverheid en landbouw in Ned. Indië' vele, ook van het praktische standpnnt hoog te waardeeren bijdragen. Maar men ondervindt een gelijk bezwaar, als bij de studie van zoo menig ander onderwerp, op Indië betrekking hebbende: verspreiding van allerlei wetenswaardige bijzonderheden in tal van artikels, zonder leidend geheel. Het was een der verdiensten van de Sturler, - die ook in andere opzichten tot de kennis van Indië bijdroeg - dat hij het eerst een systematisch geheel leverde, dat voor dien tijd (1863) verdienstelijk mocht heeten, al had het speciaal voor Ned. Indië bestemde op ruimer voet kunnen zijn bewerkt. Maar de algemeene vooruitgang is ook in den landbouw niet achtergebleven en alleen een geheele omwerking van het Handboek voor den landbouw in Ned. Oost-Indië van de Sturler zou dat thans aan zijn doel kunnen doen beantwoorden.

Het was dan ook eene zeer gelukkige gedachte van den Heer v. Gorkom, te beproeven op nieuw eene beschrijving te geven van de Oost-Indische cultures, in verband met handel en nijverheid. Zoowel door zijne ambtelijke loopbaan in Indië, die hem in de laatste jaren aanhoudend met de cultures in aanraking bracht, als door zijne vroegere wetenschappelijke studie onder Mulder, toen nog in de volle kracht van zijn genie, was hij in vele opzichten daarvoor de aangewezen man. In tal van opstellen, over verschillende tijdschriften verspreid, gaf de Heer v. Gorkom blijken aan ervaring ook de eigenschap te paren, zijne gedachten op heldere wijze terug te geven. Mijne verwachtingen waren dan ook hoog gespannen, toen de aankondiging van zijn werk verscheen; - aangenaam is het mij, te kunnen verklaren, dat deze grootendeels vervuld zijn.

Al dadelijk plaatst de schrijver zich op het, mijns inziens juiste

standpunt door nevens de lessen der wetenschap ook, en bovenal, de wenken der praktische ervaring te raadplegen.

'Met betrekking tot de cultuur van de.... in dit werk te behandelen koloniale producten', zoo drukt de schrijver zich uit[1], 'stellen wij ons voor, te blijven bij aanwijzingen van beginselen en ervaringen. Verder te gaan zou eene miskenning zijn van de waarheid, dat landbouw- en cultuurwetenschap, vooralsnog, niet meer kunnen heeten dan eene welgegronde ervaring. De planter, die zijn taak aanvaardt met het voornemen, zich naar de categorische voorschriften van handleidingen te gedragen; die, om zoo te zeggen, te voren zijn bestek en begrooting heeft vastgesteld, op grond van theoriën en met het voornemen, zich daaraan streng te houden; - die planter levert het bewijs van praktischen zin niet en kan er op rekenen, dat hij zich aan menige harde teleurstelling bloot geeft. Indien de in Europa voorbereide vakman zich naar de tropen begeeft, zoo zal hij wel doen, zich vooreerst daar als leerling te beschouwen. Zijne nuttige kennis leidde hem op het terrein als een vertrouwbare gids tot waarnemen en opmerken, alvorens hij zich meester waant.' En elders[2]: 'Wie meent, dat de wetenschap op haar tegenwoordig standpunt den eenigen waren weg aanwijst, verkeert in dwaling. Zij is de gids, die den weg baant en meer effen maakt. Zij kan vooroordeelen opheflen, en menig verschijnsel verklaren, maar zij moet zich zelve opbouwen en volmaken, door praktijk zoowel als door voortgezette studie en onafgebroken onderzoek.'

In het eerste deel van zijn werk behandelt de schrijver als inleiding de algemeene begrippen, die den landbouwer behooren eigen te zijn, wil hij zijn taak naar behooren verrichten, zooals omtrent de bebouwbare aarde, bemesting, invloed van het klimaat, alles zooveel mogelijk met toepassing op Ned. Indië. Misschien is dit gedeelte wel wat te omvangrijk uitgevallen, ook door de telkens voorkomende herhalingen[3], die - en zij niet alleen - den indruk geven, alsof de *vorm* niet altijd met de noodige zorg is behandeld, en alsof de schrijver zich niet overal rustig den tijd heeft gegeven om zijne

1 Blz. 254.
2 Blz. 2.
3 Zie b.v. op blz. 52, 104, 156, 169, 173, 227, 458, waar soms letterlijk herhaald wordt, 'tgeen eenige bladzijden te voren reeds op de goede plaats gezegd was.

aanteekeningen te verwerken en te ordenen. Maar die uitvoerigheid moge misschien een gebrek zijn, zij is dan toch eene zonde in de goede richting en niemand zal ontkennen dat de kennis van veel van het daar behandelde voor den landbouwer onmisbaar is.

Na de inleiding komen de verschillende cultures ter sprake, waarvan alleen de rijst-, koffie-, thee- en tabakscultuur in dit deel worden behandeld. De botanische beschrijving der plant gaat vooraf, hare verbreiding wordt medegedeeld, eenige gegevens omtrent het gebruik van het verkregen product ten beste gegeven, terwijl daarna de bereiding van dat product uitvoerig beschreven en een en ander omtrent den handel ter neder gesteld wordt. Voorts is aan de beschrijving: van elke cultuur nog toegevoegd, 't geen daaraan eigenaardig of nauw verwant is, zooals de plagen en ziekten, die het gewas bedreigen; - de rijstcultuur en de hygiène - de vischteelt op sawahs - mededeelingen uit China omtrent de thee - schuurbranden bij de tabak. Dit alles wordt op grondige wijze behandeld en is vol goede, in menig opzicht hoogst belangrijke wenken. Uit alles blijkt, dat er nog heel wat te doen is, voordat de landbouw in Indië het toppunt van volmaaktheid bereikt heeft. Veel, dat van elders in dit opzicht bekend was, wordt ook door v. Gorkom bevestigd. Heeft de oud-directeur de Bruijn reeds vroeger op de groote gebreken gewezen, die bij den landbouw der Inlanders heerschten, ook in het besproken werk vindt men daarvan staaltjes, zooals op pag. 141, waar de schrijver hulde brengt aan de pogingen van den heer Holle, wien men o.a. de erkenning dankt, dat op Java milioenen en milioenen waarde aan zaadpaddi, niet alleen noodeloos, maar zelfs met nadeelig gevolg wordt verspild. Ook tegen de verspilling van arbeidskrachten op Java trekt hij te velde, en herhaalt (pag. 162) de getuigenis van den res^{t}. v.d. Kaa, dat de op Java gebruikelijke wijze van oogsten, halm voor halm, uiterst kostbaar is en veel handenarbeid verslindt, en bovendien door gebrek aan handen verhindert, dat de plant op het gewenschte tijdstip overgeplant of geoogst kan worden, zoodat de oogst te velde soms tot voeder voor het vee moet blijven staan. Jammer maar, dat eene niet minder af te keuren verspilling ook bij sommige Europeesche industrieelen bestaat. Wij lezen toch op pag. 47: ‘Millioenen van de nuttigste bodembestanddeelen worden door de suikerindustrie op Java jaarlijks, zoo niet geheel, dan toch ten deele verkwist en ten minste in betrekking tot de velden, waarvan

men produceerde, ongunstig verplaatst.' En dat bij de gouvern koffie-kultuur dit alles in hooge mate wordt teruggevonden, is algemeen bekend.

Een punt wordt door den heer v. Gorkom herhaaldelijk en met klem behandeld: - de groote zorgeloosheid, die bij het ontginnen van maagdelijke gronden door de bevolking heerscht. 'Tot voor weinige jaren stond het elken inboorling vrij, naar hartelust aan landbederf mede te werken. Op de hellingen der bergen naaste hij een woest stuk grond, dat hij oppervlakkig behandelde, ten einde daarvan met de minste inspanning een of twee oogsten te trekken. Van duurzame ontginning was geen sprake; tegen wegspoeling van de vruchtbare teelaarde werd niet gewaakt. Hoevele milioenen kubiekmeters van het vruchtoaarste slib zijn niet door bergstroomen naar zee gevoerd, en hoe weinig dacht men er aan, dat men de toekomst aan het actueel voordeel dreigde op te offeren! Zoo is het door alle eeuwen heen, in alle landen gegaan, waar goed geordende agrarische wetten ontbroken en willekeur en misbruik om den voorrang streden bij 't jagen naar eigen, tijdelijk belang en winst. Gelukkig is die periode afgesloten, - heeft de heerschende macht wetten en regels gesteld en kunnen wij derhalve dit onderwerp hier vooreerst sluiten.' Het is te vreezen, dat de schrijver zich hier aan illusiën overgeeft; immers, het laatste regeeringsverslag deelt mede, dat de naleving der ontginningsordonnantie, die de heer v. Gorkom blijkbaar hier op het oog heeft, nog veel te wenschen overlaat, daar het vragen van vergunning tot ontginning van domeingrond nog dikwijls door de inlandsche bevolking wordt verzuimd en ook de voorwaarden der verleende vergunningen niet worden nagekomen. De vraag is geoorloofd, waartoe verordeningen dienen, van welke de regeering zelve constateert, dat zij niet worden nagekomen? Zou het, vooral in Indië, niet beter zijn, weinig te reglementeeren, maar vooraf wel te overwegen, of 't geen men wil goed is, en of de middelen tot uitvoering voorhanden zijn; en is dit bevestigend beantwoord en de verordening eenmaal daar, te zorgen dat zij worde nageleefd? Tot onberekenbaar nadeel voor het prestige van ons gezag wordt dit maar al te vaak verzuimd. Ik heb dan ook weinig hoop, dat vooreerst eene andere grove verspilling van de rijkdommen van Indië zal worden tegengegaan, waarop de heer v. Gorkom wijst (pag. 95), wanneer hij zegt 'dat de rotan, niet

opzettelijk en stelselmatig gekweekt, en daarentegen door de inzamelaars onbedachtzaam en onverschillig, meer dan noodig in het hart vernietigd wordende, steeds schaarscher en kostbaarder zal worden; - dat de kostbare kamferboomen, de getah-pertja en de caoutchouc op dezelfde wijze met extirpatie bedreigd worden.'

Beschamend is 't geen wij lezen op pag. 150 van de onthouding der regeering, waar zij zegenend kon optreden; dat de besturende macht nam. tot heden toe in gebreke bleef, de ontginningen te leiden, door ze o.a. met een welgeordend, ineensluitend stelsel van irrigatie gepaard te doen gaan. Volkomen waar is, 't geen de schrijver op pag. 187 zegt: 'Overal waar de rijstcultuur een hoofdbedrijf van de bevolking uitmaakt, en dus in de eerste plaats op Java, is een volledig stelsel van irrigatie een levensquaestie. Aan die volledigheid ontbreekt veel, en waar al waterwerken tot stand komen, daar worden goede regeling en orde niet streng in het oog gehouden. Een goed irrigatie-stelsel is niet stuksgewijze te voltooien. Een gebied van stroomen enz. behoort aan een onderzoek te worden onderworpen, opdat men tot de wetenschap komen op welke wijze het water het voordeeligst en best ten bate der cultures kan worden opgestuwd en geleid. Zoo dient elk gebied onder een speciaal beheer te worden gesteld.' De landvoogd, die zijne zorgen aan deze materie wijdt zal een weldoener voor Indië worden. De tijd dringt, want, zal men iets duurzaams verrichten, dan moeten grondige onderzoekingen voorafgaan en de regeling met kalmte en beleid geschieden. Moge het al waar zijn, wat de heer v. Gorkom zegt (pag. 154), 'dat alle kosten die men aan een *goed* irrigatie-stelsel wijdt, als een bedrijfskapitaal beschouwd kunnen worden, dat doorloopend goede renten afwerpt' zoo moet men ook hier de winst- en verliesrekening met zorg opmaken, en niet vergeten dat de uitgaven door vermoedelijke baten, waaronder in de eerste plaats vermeerderde welvaart der inlandsche bevolking, ruimschoots behooren te worden gedekt. Zeer leerzaam is ook in dit opzicht het voorbeeld van Britsch Indië, waar men niet weinig leergeld betaalde, ofschoon de laatste schrijver[1] over dit onderwerp bij het neerleggen van de pen

1 'Robert B. Buckly. The irrigation works of India and their financial results, 1881', een werk, voor ieder, die in dit onderwerp belang stelt, der lezing en studie volkomen waardig.

met volkomen overtuiging uitroept, ‘dat de irrigatie-werken van groote waarde zijn als een middel van verzekering tegen hongersnood en in hooge mate strekken om tevredenheid, voorspoed en geluk onder het volk te brengen; dit kan nauwelijks betwijfeld worden.’ Hier, evenals in den aanleg van snelle en goedkoope middelen van gemeenschap, waarop de schrijver (pag. 470) zoo terecht aandringt, kan bemoeiing der regeering bezwaarlijk anders dan voordeel aanbrengen, terwijl deze op ander gebied, zooals van Gorkom ons opnieuw aantoont (pag. 43, 364, 340, 448), dikwijls groote schade berokkende.

Uit den geheelen aanleg van het werk blijkt, dat de Heer van Gorkom zich wilde bepalen tot het behandelen van den landbouw als zoodanig, en dat het ‘zijn ernstig voornemen is, niet meer dan onvermijdelijk noodig in sociale of politieke beschouwingen te treden.’

Wij zullen de laatsten zijn, die hem daarvan een grief willen maken, maar vragen toch of de geachte schrijver niet goed zou gedaan hebben, den inhoud der voornaamste verordeningen mede te deelen, die op zijn onderwerp betrekking hebben, en in een enkel woord hare werking na te gaan. Het is, dunkt mij, voor ieder, die met de cultures te maken heeft van veel belang, te weten waar hij de betrekkelijke verordeningen kan vinden en den hoofdinhoud daarvan in het werk zelf te leeren kennen. Geheel heeft de schrijver zich toch niet daarbuiten kunnen houden, en zou het dus beter geweest zijn, naar volledigheid te streven. Zoo haalt de Hr. van Gorkom wel de boven besproken ontginningsordonnantie aan (blz. 27, 52) en deelt hij (blz. 500) den hoofdinhoud mede van het model voor landbouwcontracten met inlandsche vorsten op Sumatra, maar laat de veel belangrijker agrarische wet en de koninklijke besluiten tot uitvoering daarvan onvermeld en zwijgt over de bepalingen omtrent de landverhuur in de vorstenlanden. Op blz. 164 handelt de schrijver zeer in het voorbijgaande over inbreuken, door de regeering op het bezitrecht van den inlander gepleegd, maar spreekt er niet verder over, terwijl op blz. 186 de kwestie van het communaal bezit maar zeer oppervlakkig wordt aangeroerd. Toch blijkt reeds uit dat weinige, dat de Heer van Gorkom ongunstig daarover oordeelt en dat hij, met vele anderen, den slechten toestand van den landbouw op Java voor een goed deel aan het gemeen grondbezit toeschrijft. Te meer is dit van belang, omdat in den laatsten tijd zich stemmen doen hooren, welke dien ongunstigen invloed schijnen te loochenen.

Zoo verklaarde de Heer Mr. Nederburgh in de zitting van het Indisch genootschap op 24 Nov. 1876, dat de streken, waar het individueel bezit heerschte (Preanger en Indramajoe), in betrekking tot den landbouw zich in geen opzicht voordeelig van de daarmede vergeleken streken met communaal bezit onderscheiden. Een onderzoek, in hoeverre dit feit zich ook elders voordoet, schijnt in den tegenwoordigen stand van het vraagstuk geenszins overbodig. Gaarne hadden wij ook iets vernomen van den invloed van het Indische belastingstelsel op den landbouw, maar hooren daarvan slechts zeer weinig, 't geen te meer bevreemdt, omdat de Heer van Gorkom bij een der cultures, die der thee, belangrijke mededeelingen omtrent dit punt geeft en zelfs (blz. 335) een onderzoek naar Britsch Indische toestanden instelt. Zoo missen wij ook ongaarne de bepalingen op de gouvernementskoffiecultuur en mocht o.a. de Preanger regeling, thans over bijna geheel Java ingevoerd, wel medegedeeld zijn.

Aan het bovenstaande zij het mij vergund, nog een paar opmerkingen te knoopen. De schrijver beschouwe ze alleen als bewijs mijner oprechte belangstelling. Aan de groote waarde van het werk doen zij geen afbreuk. Zoo vraag ik, of het niet mogelijk zou zijn geweest, den lezer een denkbeeld te geven van de moeielijkheden, onkosten en voordeelen, aan eene onderneming van de door hem besproken cultures gemiddeld verbonden? Ik vind iets dergelijks wel op pag 398 voor de thee-cultuur[1], maar niet voor de koffie, tabak en rijst. Nu weet ik wel, dat het uiterst moeielijk is, aan dit verlangen gehoor te geven, omdat hier zeer veel afhangt van den aard der gronden, van het beleid van den ondernemer enz. Maar misschien was het toch mogelijk geweest, iets te geven in den geest van het verslag over Waspada door Holle (Tijdschr. v. Ned. Indië 1868.II. 439), dat zulke hoogst nuttige wenken voor den ondernemer bevat. En bij de uiteenloopende gegevens omtrent den rijstbouw had ik gaarne het oordeel van den schrijver vernomen over de hoeveelheid producten, die een bouw bij goede bebouwing kan afwerpen. De Gouverneurgeneraal Loudon toch verklaart[2], dat als slechts aan de voornaamste

1 Daar wordt als opbrengst eener theetuin opgegeven 100 pond. Dat zal wel per bouw moeten zijn, althans wanneer ik 't aantal heesters, dat per bouw kan worden geplant (blz. 322), met dien oogst vergelijk.
2 Aanschrijving van 15 Juni 1873.

eischen van een goeden landbouw wordt voldaan, eene productie van 40-50 pikols per bouw niets bijzonders behoeft te zijn en zelfs, als alles meêloopt, 80 à 100 pikols verkregen kan worden. Zooals bekend is, bereikt de gemiddelde opbrengst dat bedrag bij verre na niet. Mag ik eindelijk opmerken, dat de overtuiging der Indische regeering van 1735, ‘dat de kawah in de verzengde luchtstreken niet groeien kan’, ongeveer een halve eeuw later door haar niet meer gedeeld werd, zooals blijkt uit een Memorie van den Gouverneur van Java, v. Overstraaten, waarin hij zegt: ‘Java (d.i. de Noord-Oostkust) is zoo geschikt voor de koffie-cultuur, dat die daar als in 't wild opgroeit en weldra dusdanig zou vermeerderen, dat men geene schepen genoeg zou kunnen zenden, om die af te halen.’ Engelhardt[1] deelt ons ook mede, dat die gewesten moesten zijn rijst- en houtschuur, zoodat er voor 1736 (traktaat met den Soesoehoenan van 8 Nov. 1733) geene koffie geplant mocht worden en later niet meer dan berekend voor den oogst eener vaste hoeveelheid.

Wanneer wij ons oordeel over het werk van den Heer v. Gorkom samenvatten, kan dit niet dan hoogst gunstig zijn. Enkele kleine vlekjes, waaronder ook de zonderlinge interpunctie, verminderen niets aan zijne hooge waarde. Van harte hoop ik, dat het boek als legger in handen zal komen van eiken ondernemer en ambtenaar bij de cultures betrokken; vooral ook, om als uitgangspunt voor eigen opmerkingen te dienen en die den schrijver mede te deelen, opdat een 2de uitgave, die wij met vreugde zullen begroeten, met tal van nieuwe gegevens verrijkt worde. Met groote belangstelling zien wij het 2de deel te gemoet; moge des schrijvers belofte, dat spoedig te doen volgen, weldra vervuld worden.

Leiden, 2 Maart 1881.
P.A. VAN DER LITH.

1 Engelhard, Overzicht van den staat der Ned. O.I. bezittingen, 1816, blz. 50, 86.

***De opheffing der Amsterdamsche Kraaminrichting, nader besproken door Dr. A.W.C. Berns. Amsterdam, Scheltema en Holkema*. 1881.**

De redactie van de Gids vraagt mij bovengenoemd werk te bespreken. Ik ben daartoe gaarne bereid, maar acht mij verplicht vooraf in het kort de zaak te behandelen, die tot de wording van dit boek aanleiding gaf.

Een tiental jaren geleden werd Dr. E.H.G. Thijssen als Direkteur-Geneeskundige aan het hoofd der beide Gasthuizen te Amsterdam gesteld, met de weinig aantrekkelijke opdracht om de kosten van beheer tot een lager cijfer te doen dalen. In hoeverre dat doel bereikt is, is mij onbekend, maar zeker is het, dat het den Direktem-*Geneeskundige* gelukt is, de Amsterdamsche gasthuizen hun ouden naam met recht te doen behouden, van tot de slechtste onder de slecht ingerichte te behooren. Van een streven om in dien toestand verbetering te brengen wordt van de zijde van den Direkteur in al die jaren niets bemerkt, maar nauwelijks is er sprake van opheffing der bestaande kraaminrichting, een van de weinige gedeelten van het Gasthuis waarvoor men zich, mits goed beheerd, niet behoeft te schamen, of de Heer Thijssen heeft spoedig tal van argumenten verzameld, die de noodzakelijkheid dier opheffing moeten bewijzen.

Het Burgerlijk Armbestuur begreep namelijk niet, hoe voor 20 à 21 kraamvrouwen 106 bedden noodig waren; een zoo groote inrichting was te kostbaar en nu, ten vorigen jare, daar eene epidemie van kraamvrouwkoorts heeft geheerscht, achtte men het wenschelijk de geheele inrichting op te heffen. De commissie uit het Armbestuur, belast met het beheer over de Gasthuizen, treedt in overleg met den Direkteur-Geneeskundige en ontvangt van hem een rapport, waarin het betoog geleverd wordt dat zoowel uit een sanitair, als uit een financieel oogpunt de kraaminrichting moet opgeheven worden, een voorbeeld dat voor alle bestaande inrichtingen eigenlijk zou moeten nagevolgd werden. Wanneer dat rapport den werkelijk bestaanden toestand beschreef, dan zou zeker de geheele wereld, evenals nu het Armbestuur en Burgemeester en Wethouders, overtuigd zijn, dat het bestaan van een kraaminrichting een schande voor de gemeente is, en niemand zou zelfs in het belang van het onderwijs de verdediging

op zich durven nemen. Volgens Dr. Thijssen toch zijn onbestrijdbare epidemiën van kraamvrouwkoorts onafscheidelijk van dergelijke inrichtingen, zoodat een groot aantal vrouwen, in die inrichtingen verpleegd, ten grave worden gesleept, terwijl zij anders zeker in het leven zouden zijn gebleven.

Burgemeester en Wethouders achtten het echter noodig, alvorens tot de opheffing over te gaan, het oordeel der Geneeskundige faculteit over het rapport van Dr. Thijssen in te winnen, en het kunstig geknutsel van den Direkteur-Geneeskundige zakte als een kaartenhuis ineen. Hoe kan het ook anders, waar men alleen die cijfers vermeldt die vóór de wenschelijkheid der opheffing kunnen spreken (maar om die te vinden minstens tien jaar moet teruggaan) en waar men bijeengeraapte phrases uit eens anders verhandeling als argumenten aan den man tracht te brengen. Wat op het geneeskundig congres te Brussel in 1876, waar de kwestie der kraaminrichtingen breedvoerig werd besproken, door de voorstanders van afschaffing dier inrichtingen werd in het midden gebracht, wordt met gretigheid vermeld, maar de argumenten der tegenstanders worden zorgvuldig verzwegen, zoodat het den schijn heeft alsof aller oordeel over dit punt eenstemmig luidde. Zoo haalt de heer Thijssen bijv. de woorden aan van Borlée waarin men o.a. leest: ‘Mais dire qu'il y a de bonnes maternités, c'est reéllement un nonsens;’ maar hij verzwijgt de woorden van Vleminx: ‘Il en existe en effet dans lesquelles la fièvre puerpérale ne fait que de rares éruptions, et pour n'en citer qu'une je citerai celle de Gand. Son organisation me permet de vous le recommander comme un établissement modèle.’ De sterftecijfers der Parijsche kraaminrichtingen worden aangevoerd, maar dat bijv. aldaar de bedden slechts éénmaal in de zes maanden werden gewasschen, zelfs wanneer eene vrouw daarop aan kraamvrouwkoorts was overleden, verzwijgt de heer Thijssen. De sterfte in de kraaminrichting te Weenen wordt opgegeven als te zijn 1:18. Men moet echter tot het jaar 1855 teruggaan om dat cijfer te vinden. Van 1863-1878 bewegen de cijfers zich tusschen 0.95-1.8 pCt. In de Leuvensche maternité was gedurende de laatste jaren de sterfte gemiddeld slechts 0.3 pCt!

Waar het den heer Thijssen voorkomt dat de cijfers niet ongunstig genoeg zijn, worden officieele opgaven verdubbeld. (Gusserow.)

De professoren toonen gemakkelijk aan, welk eene scheeve voor-

stelling door den heer Thijssen is gegeven, en tevens hoe onmisbaar die inrichting voor het onderwijs is. De meest welsprekende cijfers tonen aan dat door de uiterste reinheid allergunstigste resultaten worden verkregen, ja zelfs veel gunstiger verhoudingen, dan in de privaatpraktijk.

Men zou zeggen, dat het klare betoog der professoren meer overtuigende kracht zou bezitten dan de onbetrouwbare argumenten van den heer Th. Niet echter alzoo voor de commissie van beheer der gasthuizen. Het armbestuur ziet in, dat het onbevoegd is om in deze een oordeel uit te spreken, maar de commissie overlegt wederom met den heer Thijssen en ontvangt van hem een tweede rapport. Niettegenstaande, volgens de faculteit, de uitspraak van Le Fort (de groote kampioen op het Brusselsche congres voor het opheffen der kraaminrichtingen) te krachtig mag genoemd worden (eene naar mijn inzien wel wat zachte uitdrukking, waar men aantoont dat eene redeneering op deels onjuiste en alleszins gebrekkige gegevens gebouwd is), komt de heer Thijssen wederom met de autoriteit van Le Fort en tal van rollende phrases, aan het verhandelde op het Brusselsche congres ontleend, in plaats van nu althans het resultaat te geven van een eigen *onbevangen* onderzoek. Wel lezen wij dat de heer Thijssen in 1879 heeft durven zeggen dat die resultaten (in de kraaminrichtingen nam.), even gunstig *kunnen*, zijn (als bij bevallingen à domicile), maar dit toch in werkelijkheid het geval niet was; verder argumenten van het volgende allooi: ‘Helder, duidelijk en breedvoerig werden de gunstige resultaten der bevallingen in kraaminrichtingen vervolgens ontkend en bestreden (sic) door Dr. Weverbergh, door anderen daarentegen verdedigd, terwijl door Dr. Martin eene toevoeging aan de stelling werd voorgesteld, waarmede de discussie zonder stemming eindigde.’!

Kan men zich klemmender betoog voorstellen dan wanneer Dr. Thijssen in het eerste rapport Dr. Gori aanhaalt om zijne meening uit te drukken: ‘hare contagiositeit wordt thans door niemand meer ontkend,’ terwijl in het tweede rapport, waar het Dr. Thijssen te doen is om de professoren tegen te spreken, uit een missive van den vorigen hoogleeraar in de verloskunde een phrase aangehaald wordt, waarin men leest: ‘Het denkbeeld dat de febris puerperalis steeds door eene smetstof, dus door infectie of inoculatie zoude worden teweeggebracht en voortgeplant, is overdreven en eenzijdig.’

Dit rapport weerlegt, volgens de commissie van beheer, de hoofdpunten door de geneeskundige faculteit aangegeven, zoodat het nu bewezen is dat de opheffing der kraaminrichting gebiedend gevorderd wordt. Verrijkt met de geleerdheid van Dr. Thijasen, durft de commissie het oordeel der 12 hoogleeraren tarten, de door hen als noodzakelijk voorgeschreven maatregelen ‘voorgestelde proeven’ noemen, die zij uit een oogpunt van humaniteit zal verbieden.

Wanneer de professoren, uitgaande van de noodzakelijkheid om de kraaminrichting te behouden, aangeven welke maatregelen strikt noodzakelijk zijn en dan o.a. willen, dat ooglijderessen en kinderen uit het lokaal verwijderd worden en een zelfstandig en verantwoordelijk direkteur worde aangesteld, dan zegt de commissie: ‘*wij* stellen voor, om wanneer de kraaminrichting behouden blijft *die* voorstellen toch nooit aan te nemen.’

De professoren achten deze maatregelen strikt noodzakelijk; de commissie van toezicht vindt zich echter bevoegd in het hoogste ressort uitspraak te doen en acht ze niet noodzakelijk!

Nadat nu Burgemeester en Wethouders van deze stukken kennis genomen hebben, stellen zij voor, met terzijdelating eigenlijk van den geheelen strijd, maar op grond van financieele bezwaren die tegen het behoud der kraaminrichting zijn aan te voeren, om deze op te heffen. Wel is waar hebben de professoren gezegd dat de bestaande inrichting voor het onderwijs in de verloskunde onmisbaar is, en dus met het oog op de belangen der universiteit niet opgeheven mag worden, maar Burgemeester en Wethouders stellen een inrichting voor die veel beter in de bestaande behoeften voorziet(!), nam. eenige asylen voor vier vrouwen en een polikliniek.

De professoren hadden echter reeds te voren in hun rapport er op gewezen hoe nadeelig voor het onderwijs een dergelijke inrichting is en hoe moeielijk een goed toezicht op nauwkeurige aseptische behandeling is, wanneer de kraamvrouwen aldus overal verspreid zijn.

In dezen stand van zaken was het nu werkelijk van zeer groot gewicht, dat door een onbevooroordeelde een nauwkeurig onderzoek werd ingesteld en de statistieke gegevens werden verzameld, om zoodoende te trachten vast te stellen welk sterftecijfer als norm voor kraamvrouwen mag gesteld worden, en tevens na te gaan of het

waar is, dat de vrouwen bij ‘secours à domicile’ zooveel zekerder van haar behoud zijn. Dat veelomvattende werk is door Dr. Berns met uitstekende zorg verricht en de resultaten van zijn onderzoek vinden wij in het hierboven genoemde werkje.

En wat is nu zijn resultaat omtrent de Amsterdamsche kraaminrichting?

‘Het was overdreven toen de Commissie uit het Armbestuur alhier, Dr. Thijssen, Direkteur-Geneeskundige en B. en W. van Amsterdam, op grond van de statistiek van Le Fort, en het besluit van het eongres te Brussel, tot de overtuiging kwamen, dat alhier de opheffing van de kraaminrichting wenschelijk en noodig was.

Reeds lang toch was gebleken dat in het laatst der vorige en in het begin dezer eeuw, zoolang de anatomisch-pathologische richting nog in hare kindsheid verkeerde, en deze bron van besmetting nog niet of slechts spaarzaam vloeide, en tevens dat dáár, waar later groote reinheidsvoorzorgen werden genomen, de kraamvrouwkoorts niet veel meer offers vroeg binnen de goede kraaminrichtingen dan daar buiten. Verder bleek.... nadat de antiseptische behandelingswijze in de laatste jaren tegenstribbelend, schoorvoetend, ten halve of geheel, in allen gevalle in steeds ruimer kring werd aangenomen en toegepast.... dat de resultaten in kraaminrichtingen evengoed kunnen zijn, ja *werkelijk beter* dan die in de privaatpraktijk kunnen worden.’

Dit is een uitspraak die niet op enkele cijfers berust, maar zoo als ik straks hoop aan te toonen, op een uitgebreid onderzoek en wij zien dus dat hieromtrent geen *proeven* behoeven genomen te worden, dat er nog andere menschen zijn die de kraaminrichting wenschen te behouden dan ‘*eenige Hoogleeraren*’, dat daarvoor nog anderen strijden dan de ‘*betrokken Hoogleeraren*;’ dat *evenals in de privaatpraktijk* eene nauwkeurige antiseptische behandeling noodzakelijk is, en dat een ander personeel noodig is dan een dat ‘gerecruteerd wordt uit datgene wat het zoogenaamde grof werk “verricht of in het ziekenhuis zelf dienst doet,” welk personeel niet alleen smetstoffen overbrengt, maar zich buitendien zeer zeker niet richt naar de eischen der reinheid in den ruimsten zin van het woord.’ (Rapport der Professoren.)

‘Moge de leiding der kraaminrichting weldra berusten in de handen van iemand die toont, wat de meest nauwkeurige antisepsis

vermag, en die de sterfte tot zulk een laag cijfer terugbrengt, dat onze kraaminrichting met de besten in het buitenland wedijveren kan, waardoor de vraag harer opheffing door niemand meer zal worden gesteld. Mit Abschaffung dei geburtshülflichen Kliniken würden wir doch leicht in die alte Barbarei der mitteralterlichen Geburtshülfe zurüchfallen.' (Güsserow.)

Dr. Berns tracht twee vragen te beantwoorden. In de eerste plaats deze: 'Zijn de resultaten verkregen in de kraaminrichtingen werkelijk zoo slecht, dat men het recht heeft met Laussedat te zeggen: 'les maternités, les antichambres de la mort'?

De cijfers betreffende een groot aantal inrichtingen, binnen- en buitenlandsche, groots en kleine, en loopende over een groot aantal jaren, zijn door Dr. Berns met zorg van alle kanten bijeenverzameld, soms ook door particuliere mededeelingen verkregen, en de tabellen vinden wij in hun geheel in zijn boekje opgenomen.

Het is mijn voornemen niet een uitvoerig verslag van het werk te geven, maar slechts enkele zaken wil ik even vermelden. In de eerste plaats worden de resultaten der kraaminrichting te Weenen behandeld. Wij beginnen met het jaar 1784 en eindigen met 1878. Tot het jaar 1823 komen er o.a. 9 jaren voor met een sterftecijfer beneden 0.5 pCt., de anderen iets hooger, terwijl in 1814 een sterfte van 3.2 pCt., in 1819 zelfs van 4.98 pCt. voorkwam. De gemiddelde sterfte bedraagt over deze 38 jaren, wanneer men het ongunstige jaar 1819 buitensluit, slechts 1.04 pCt. Van 1823-1848 is de toestand werkelijk allerbedroevendst, de sterfte bereikt een zeer hoog cijfer. De oorzaak voor die stijging behoeven wij thans niet meer te zoeken - wij weten zeker dat die te vinden is in de beoefening der ziektekundige ontleedkunde door hoogleeraar en assistenten, waardoor de kraamvrouwen besmet werden. Toen echter in 1848 door Semmelweiss de ontsmettende chloorwasschingen werden ingevoerd, werd de toestand veel gunstiger; maar de gebrekkige medewerking, en het weinige geloof dat aan de waarde dier wasschingen gehecht werd, gaven aanleiding tot een zeer onvoldoende uitvoering; een aanzienlijke vermeerdering der sterfte is dan ook het gevolg. Van 1863-1878 bedroeg de sterfte aan kraamvrouwkoorts l.3 pCt.

Achtereenvolgens worden nu de resultaten der kraaminrichtingen te Praag en Dresden behandeld, verder die van Amsterdam, Leiden, Utrecht, Groningen en rotterdam en tal van Engelsche inrichtingen.

Merkwaardig zijn de resultaten die Hegar te Frieburg verkreeg. Gedurende 10 jaren stierven daarop 1509 kraamvrouwen slechts 8 aan infectie. Van drie daarvan was het bewezen dat de infectie reeds buiten de inrichting had plaats gehad. Van eene epidemie was geen sprake, dank zij de streng toegepaste antiseptische voorzorgen, die ook Gusserow te Straatsburg in staat stelden gedurende de jaren 1876-1878 de sterfte aan kraamvrouwkoorts op 735 verlosten tot op 2 te doen verminderen.

Kopenhagen en Londen worden ten slotte behandeld.

Wien het te doen is om een zelfstandig oordeel te vellen, vindt hier de gegevens, die niet zorgvuldig gezift zijn om eene vooropgestelde meening te verdedigen, maar die een overzicht geven over de toestanden van weleer en thans.

De conclusie waartoe zij Dr. Berns, naar het mij voorkomt met volle recht, voeren, is: ‘kraaminrichtingen moeten voor alle dingen behouden worden, en die welke nog niet zoo goed zijn, als zij moesten en konden wezen, moeten verbeterd worden.’

Wanneer men eene vergelijking wil maken tusschen de sterfte in kraaminrichtingen en die daarbuiten, dan dient men in de eerste plaats te weten hoe groot de sterfte in het algemeen aan kraamvrouwkoorts is. Dat is de tweede vraag door Dr. Berns behandeld. De conclusie luidt: de noodige gegevens om vertrouwbare middencijfers te kunnen bepalen, ontbreken, maar het blijkt dat de gewoonlijk aangegeven middencijfers veel te laag zijn; buiten de kraaminrichtingen komen meer gevallen van puerperaalkoorts voor dan men gelooft en weet.

Winckel trachtte deze vraag te beantwoorden door een onderzoek in Saksen ingesteld. Al dadelijk stuitte hij op een groot bezwaar: de boeken der vroedvrouwen, die hem tot grondslag moesten dienen, waren voor een deel zeer nauwkeurig bijgehouden, een ander deel echter of in het geheel niet, of zoo weinig accuraat dat het van eenige duizenden kraamvrouwen niet bleek of zij hersteld waren of niet, ja zelfs was zulks het geval bij tal van zieke kraamvrouwen. Houdt men nu alleen rekening met goed bijgehouden boeken, dan komt men tot eene sterfte van 1.5 pCt. der vrouwen door vroedvrouwen bijgestaan. Honderd en zeven vroedvrouwen hadden eene sterfte van meer dan 3 pCt. en nog is het meer dan waarschijnlijk, dat deze cijfers te laag zijn.

Een onderzoek door Hegar in Baden ingesteld leverde ongeveer

gelijkluidende uitkomsten. Honderden vroedvrouwen, en wel de meest conscientieuse, hebben eene sterfte die met die der kraaminrichtingen overeenkomt of ze overtreft.

Daarbij dient men dan nog in het oog te houden dat uit den aard der zaak onder gewone omstandigheden de sterftecijfers in kraaminrichtingen hooger moeten zijn, dan in de privaatpraktijk. Het aantal eerstbarenden is dáár toch drie maal grooter dan in de privaatpraktijk; de sterfte onder haar bedraagt vijfmaal meer; naar verhouding komt er een veel grooter aantal operatiën in kraaminrichtingen voor, en de toestand der individuen is ongunstiger!

Het aantal vrouwen in de privaatpraktijk aan de gevolgen van het kraambed overleden is werkelijk ontzettend groot, maar is niet gemakkelijk na te gaan, want veel vrouwen sterven na korter of langer tijd aan de gevolgen van infectie gedurende het kraambed, terwijl die oorzaak niet in de officieele stukken wordt opgegeven. In vele gevallen zal zeker liet verband niet eens duidelijk geworden zijn. Zoo heeft Virchow bijv. bij het verrichten der secties voor een aanmerkelijk grooter aantal vrouwen febris puerperalis als oorzaak van den dood aangewezen, dan in de officieele opgaven van den direkteur der Charité voorkwam. De Berlijnsche puerperaalkoortscommissie deed een onderzoek in die richting en bracht niet alleen eene enorme sterfte aan febris puerperalis aan het licht, maar bewees duidelijk, hoeveel er nog ontbreekt alvorens men in staat is de juiste sterfte-cijfers voor de privaatpraktijk aan te geven. Het is dus vooralsnog onmogelijk de resultaten in de kraaminrichtingen met die der privaatpraktijk te vergelijken: men zou ongelijksoortige grootheden vergelijken.

Uit de verschillende onderzoekingen blijkt dat men thans voor Pruissen een gemiddelde sterfte aan kraamvrouwkoorts kan aannemen van 8872 vrouwen per jaar.

Gedurende de laatste 60 jaren zijn er zeker in Pruissen 363,600 vrouwen aan deze ziekte overleden. Aan cholera stierven in die jaren 300,000, aan pokken ruim 340,000 menschen. Op rekening van het vrouwelijke geslacht komen hoogstens 335,000 sterfgevallen aan deze beide ziekten te zamen, en het leed dus, in den tijd van twee menschenlevens, grooter verlies aan kraamvrouwkoorts dan door de zoozeer gevreesde en door wetenschap en staatsgezag zoozeer bestreden cholera en pokken.

Welke wetten bestaan er tegen febris puerperalis en hare verbreiding?

Zeker is het dat het beste wapen tegen de febris puerperalis is: verloskundigen en vroedvrouwen op te voeden in de leer der aseptische behandeling, opdat zij kunnen zorgen dat zoowel in kraaminrichtingen als in de privaatpraktijk geen maatregelen verzuimd worden, die het ontstaan en het verbreiden der puerperaal-infectie kunnen tegengaan.

Anders dan in kraaminrichtingen is zulk onderwijs niet mogelijk en de *humaniteit* verbiedt dus de opheffing van deze inrichtingen.

In het bovenstaande trachtte ik eenig idee te geven van hetgeen door Dr. Berns behandeld wordt. Veel belangrijke zaken moest ik onvermeld laten, vele gewichtige opmerkingen moest ik stilzwijgend voorbijgaan. Ik meen echter voldoende de aandacht gevestigd te hebben op een werk, dat niet alleen de belangstelling vordert van hen die op eenigerlei wijze over het opheffen of inrichten van kraaminrichtingen te oordeelen hebben, maar van een ieder die er belang bij heeft dat de febris puerperalis, die overal in den lande gestadig hare veel te talrijke offers vraagt, binnen de meest enge grenzen teruggedrongen wordt.

Amsterdam, April 1881.

Dr. J^{B}. VAN GEUNS.

***Een blik in Talmoed en Evangelie, tevens mijn laatste woord aan Prof. Oort in deze zaak, door T. Tal. Amsterdam, M. Roest Mz.*, 1881.**

De lezers van de Gids zullen zich wellicht herinneren, dat in het April-nommer des vorigen jaars de Leidsche Hoogleeraar H. Oort eene poging gewaagd heeft zich te verdedigen tegen beschuldigingen door den Amsterdamschen Rabbijn T. Tal tegen hem ingebracht. Deze beschuldigingen, neergelegd in eene brochure getiteld: ‘Prof. Oort en de Talmoed,’ waren uitgelokt door een artikel van Oort in ‘Eigen Haard’ 1880, n^{o}, I, als bijschrift bij de afbeelding eener schilderij van de Haan, genaamd: ‘eene moeielijke plaats uit den Talmud.’ Zij hadden ten doel de volstrekte incompetentie van den heer Oort om over den Talmud te oordeelen in het licht te stellen; hem van verregaande, voor een hoogleeraar die met eenige autoriteit

over dit boek wenscht te spreken, inderdaad ongeoorloofde onbekendheid er mee te overtuigen, en het publiek te waarschuwen geen geloof te hechten aan hetgeen Oort had beweerd. Malsch waren deze beschuldigingen zeker niet; de toon waarop zij geuit werden, liet zeer veel te wenschen over, en aan de juistheid er van scheen te kunnen worden getwijfeld. Eene zelfverdediging van den aldus aangevallene kon niet uitblijven, en al was ook zij in toon niet volmaakt, het scheen toch dat waar de heer Oort zoo antwoorden kon als hij deed, de slag vrij wel op het hoofd des aanvallers terugkomen moest. Toen in negen maanden van dezen strijd niets meer gehoord was, scheen men hem dan ook voor geëindigd te mogen houden; aan beide zijden waren wonden geslagen; aan beide zijden had men zich aan overdrijving en het gebruiken van groote woorden schuldig gemaakt; aan beide zijden was iets te leeren geweest. Of het niet wenschelijk ware geweest dat het daarbij gebleven was? Het staat vrij het te meenen. Edoch, de heer Tal was van een ander gevoelen, en in de maand Februari werden wij verrast door de verschijning van eene brochure van zijne hand waarin hij niet alleen de vroegere beschuldigingen herhaalde, maar deze ook met nieuwe bewijzen toelichtte en staafde.

Deze brochure, 131 pagina's groot, getiteld ‘een blik in Talmoed en Evangelie, tevens mijn laatst (sic) woord aan Prof. Oort in deze zaak, door T. Tal,’ ligt voor mij. Ik heb eenigen tijd geaarzeld of ik aan het verzoek der Redactie van de Gids om er eene beoordeeling of aankondiging van te geven, zou voldoen. Weinig lust gevoel ik mij te mengen in een strijd over zaken voor een deel niet van mijne competentie, en die op zoo onaangename wijze gevoerd wordt. Ik denk dat, al verklaart de heer Tal zijn laatste woord in dezen gesproken te hebben, de heer Oort het niet onder zich zal laten eene dupliek te geven en te toonen dat hij ook nu nog zijn aanvaller staat. Maar of het hem gemakkelijk zal vallen? en of het zal kunnen geschieden binnen de beperkte ruimte van een tijdschriftartikel? Ik betwijfel het en ik kan niet ontkennen dat ik, ook om zijn eigen wil, met eenig verlangen het antwoord van den heer Oort te gemoet zie.

De indruk, dien Tals brochure, vooral in haar eerste gedeelte, op mij maakte, is deze dat Prof. Oort ten opzichte van meer dan

eene zijner beweringen met Talmud-plaatsen is doodgesteenigd. De Amsterdamsche Rabbijn voelt zich sterk; met volle handen werpt hij de citaten rondom zich, en uit de stukken zelf toont hij aan dat Oort den Talmud niet kent. Het kan mijne lezers weinig belang inboezemen hem in zijne niet altoos zeer nobele polemiek te volgen. Slechts enkele staaltjes. Prof. Oort heeft zijne verklaring van het woord Misjna gehandhaafd met bijvoeging dat het behoort tot die menigte technieke termen, waarvan de verklaring zeer onzeker is; dat het, voor zoover hem bekend, nooit anders voorkomt dan als benaming van een bepaald soort van boek, en dat het meervoud, van de onderafdeelingen daarvan gebruikt, zich bij de door hem gevolgde verklaring het best laat begrijpen. De beslistheid, waarmee Tal zijne opvatting afkeurt en als blijk van verregaande onwetendheid aanmerkt, kan dus alleen gevolg zijn van zijne blinde volgzaamheid voor zijn handboek of meester. Welnu Tal zal hem het tegendeel toonen. Van dit alles is geen syllabe waar, roept hij uit; hoe kan iemand den schijn aannemen iets van den Talmud te weten en niet ook weten dat het woord Misjna zeer dikwijls - en nu volgen tal van plaatsen - voorkomt in de eenvoudige beteekenis uitspraak, decisie, sententie; dat het volstrekt geen technieke term is en dat het als benaming van het bekende boek op de zelfde wijze gebezigd wordt, als wij van eene verzameling wetten, de benaming wet gebruiken. Maar ook wat Oort van den meervoudsvorm zegt, is te eene male onjuist; Tal heeft een menigte voorbeelden om het te bewijzen, en als er sprake is van blinde volgzaamheid, dan is het niet Tal die er zich aan schuldig gemaakt heeft; de bronnen zelf zijn ter zijner despositie en hij toont ze te hebben gebruikt; maar Oort, die over den Talmud wil spreken, en niet dezen maar alleen zijn woordenboek raadpleegt. En hoe dit tot de fout is gekomen, die meer dan één geleerde reeds als fout heeft erkend? Ook dit deelt Tal mede, en bewijst daardoor nog eenmaal dat Oort niet op de hoogte van zijne taak is. En zoo gaat het voortdurend. Maar niet alleen op taalkundig gebied toont Tal ''s hoeren Oorts diepe onwetendheid en weergaloozen eigenwaan' aan (p. 85). 'Verbeeld u', zoo had Oort geschreven (Gidsartikel p. 181), 'Jezus' spreuk: "Uw woord zij ja, ja! neen, neen! al wat daarboven gaat, is uit den Booze", midden in het tractaat *nedarim* met zijne onderscheidingen

tusschen geldige en niet geldige eeden en geloften, met zijne regeling van de reservatio mentalis!' En wat doet nu onze Rabbijn? Hij toont aan dat op de eenige plaats waar in dit tractaat van de reservatio mentalis sprake is, deze als een nietswaardig bedrog wordt gekenmerkt, en men ze met andere dergelijke onzedelijke praktijken à priori onschadelijk en onmogelijk zoekt te maken. En wat nog sterker is: onder meer citeert hij uit verschillende Talmud-tractaten de volgende woorden: 'Uw neen en uw ja bindt u als een eed; wanneer men (met versterkende herhaling) zegt ja, ja! neen, neen! dan is het wettelijk verbindend als had men gezworen,' en 'Uw ja zij een oprecht en eerlijk ja, uw neen zij een oprecht en eerlijk neen; d.w.z. dat niet het eene zij in uw mond, en het andere in uw hart.'

Doch ergere zaken dan alleen onkunde aangaande het boek waarover hij schreef, worden den Leidschen Hoogleeraar te laste gelegd. Oort heeft eene passage uit den Talmud verhaald. Op den door Tal in zijne eerste brochure geopperden twijfel of deze vertaling wel oorspronkelijk is en niet overgenomen van eene zeer foutieve Latijnsche of Duitsche, heeft Oort (t.a.p., p. 177) met niet geringe voldoening geantwoord dat hij zulk eene vertaling niet kent; alle fouten en alle voortreffelijkheden van zijn stukje komen voor zijne onverdeelde verantwoording, niemand heeft hem geholpen om de ingewikkelde halachische redeneering te verstaan; en verwondert dit den heer Tal, hij zuchte dan maar met Hamlet: er zijn meer dingen in hemel en op aarde dan waarvan wij in onze schoolwijsheid gedroomd hebben. Dit is kras, en Tal? Niet alleen blijft hij bij zijne bewering dat het resultaat van Oorts vertaling vlak het tegenovergestelde is van dat van den Talmud, maar zie hier wat hij ontdekt heeft. Uit het werk Mechilta heeft iemand hem een passage gewezen die over hetzelfde onderwerp handelt. Dit werk is o.a. uitgegeven met latijnsche vertaling. En..... de vertaling van Oort, van den Talmud-tekst geheel afwijkende, komt met dien van Mechilta (hebr. zoowel als latijnsche) - ten overvloede wordt deze laatste met de door Oort gegeven vertaling er naast afgedrukt, - tot in kleinigheden geheel overeen. Een punt zelfs, 'waarvan de Talmud in het geheel niet spreekt, maar dat toch door Prof. Oort daaruit vertaald wordt, staat precies zoo in Mechilta als Prof. Oort het geeft,' m.a.w. 'Prof. Oort heeft de halachische leerstof precies

zoo behandeld, beredeneerd, geïllustreerd met nieuwe argumenten, als de Mechilta-Tannaïet dit deed vóór 18 eeuwen. En hij heeft dat gedaan, al vertalende uit den Talmud, waar geheel iets anders stond! Geachte lezers! Wij staan hier voor een natuurwonder en - Hamlet heeft gelijk!'

Ik vraag: wat hebben wij hiervan te denken? Dit is zeker, opheldering van de zijde des hoeren Oort is hier dringend noodzakelijk; totdat deze gegeven is, schorten wij ons oordeel gaarne op.

Tal's brochure geeft echter meer dan deze zeker niet zeer verkwikkelijkes bestrijding van Oort. Dat hij p. 24 een zeer kort protest doet hooren tegen de wijze, waarop in het 'Leerboek der Algemeene geschiedenis' van A.M. Kollewijn Nz. (1ste deel, 3de druk) de geschiedenis van Israël behandeld wordt, en verklaart dat wanneer de heeren onderwijzers der staats- en gemeentescholen zulke schoolboeken schrijven, het met het *neutrale* karakter der school totaal uit is, vermeld ik slechts. Meer beteekenis heeft, afgezien van het ook hier bepaald tegen Oort in het midden gebrachte, hetgeen hij over de verhouding van Talmud en Evangelie, of juister van Talmud en Bergrede, zegt. Doel daarvan - en drie kwart zijner brochure is hieraan gewijd - is aan te toonen 'dat de geheele ideale zedeleer van Matth. V in den Talmoed staat.' Te dien einde worden bij elke pericoop van dit hoofdstuk, bij de zaligsprekingen zelfs bij ieder vers, eene menigte meer of minder parallelle plaatsen uit den Talmud aangehaald. Ook hier verraadt Tal eene groote belezenheid en toont met verschillende commentaren op het N.T. te hebben kennis gemaakt. Van zijne citaten een overzicht te geven, is natuurlijk onmogelijk. Gaarne neem ik aan dat zij alle zonder onderscheid juist zijn en dat er ook met het verband behoorlijk rekening gehouden is. Natuurlijk hebben zij niet allen de zelfde bewijskracht; er zijn er zeer sprekende onder, maar ook waarvan de overeenkomst met den tekst van Mattheüs allerminst in het oog valt. Hiervan voorbeelden aan te halen, zou mij te ver voeren. Ook voor de bespreking van de door Tal gegevene en m.i. dikwijls ongenoegzame verklaring van bijbelsche, bepaald N.T. ische gezegden is het hier de plaats niet. Het eenige waarbij ik nog een oogenblik stilsta, is de vraag wat men nu uit deze vergelijking afleiden mag.

Leggen wij Tal deze vraag voor, hij antwoordt: 'de bron, waaraan het evangelie zijne moraal ontleende, is dezelfde die al voortstroo-

mende den naam Talmoed ontving en zóó als het ware gekristalliseerd door het chemisch proces van den verzameliugs-arbeid, bewaard is gebleven tot op dezen dag.' Met dat antwoord kunnen wij grootendeels vrede hebben. *En* van den Talmud *en* van het Evangelie is het O.T. de bron. Om alleen van het Evangelie te spreken, het verbaast mij dikwijls hoe weinig door de uitleggers daarvan, door christelijke theologen, het O.T. wordt gekend. Ook de bergrede, en niet minder de andere redenen des Heeren, gelijkenissen zoowe 1 als gesprekken (bij de Synoptici, maar ook bij Johannes) zijn daarvan doortrokken, en tot in kleinigheden blijkt het niet zelden dat hij die geacht wordt aldus te hebben gesproken, zich gevoed hebben moet met de boeken van het O. Verbond. Men kan zeggen dat Jezus in dit opzicht weinig nieuws heeft geleerd. Welnu, de heer Tal toont aan dat vau de moraal van den Talmud hetzelfde geldt. Opmerkelijk is dan ook dat, op enkele plaatsen na, de overeenkomst tusschen de door den heer Tal aangehaalde woorden en die uit de bergrede, meer bestaat in beider afhankelijkheid wat gedachte en strekking betreft, van O. Tische uitdrukkingen dan wel in dadelijke gelijk - luidendheid. Het is mij niet gegeven den Talmud goed te verstaan; weinigen kunnen het; en ik kan dus niet beoordeelen in hoeverre Tal's citaten den geheelen Talmud representeeren, en niet gecompleteerd zouden kunnen worden door veel wat een anderen geest ademt en veeleer tegenover dan naast de Evangelische moraal zou moeten worden gesteld. Prof. Oort, in het Gidsartikel p. 181, deelt een citaat uit het tractaat *berachot* mede, waarin niet de geest van den tollenaar, maar integendeel die van den Pharizeër uit de bekende gelijkenis spreekt. Er zijn meer dergelijke verhalen in omloop; van de keuze der citaten hangt zoo ontzaglijk veel af. Edoch, het is mogelijk dat de heer Tal mij hieromtrent beter kan inlichten; hij zelf erkent slechts een zeer klein gedeelte te hebben behandeld; ik waag mij niet op glad ijs. Zoo geloof ik gaarne - Tal's citaten doen het duidelijk uitkomen - dat de strijd door Jezus tegen Schriftgeleerden en Pharizeën gevoerd, door den Talmud niet wordt gewraakt. Wel was 'het Joodsche volksleven, of wat hetzelfde is, de groote hoop der Pharizeën'[1] kort voor den ondergang van den Joodschen staat, door letterslaafsche liefdeloosheid

1 Ik spatiëer.

aangetast; maar de Talmud, den ideaal-Pharizeër teekenende, heeft met dezen grooten hoop niets gemeen. Uitnemend; ook het N.T. kent Nicodemussen e.a., die met den grooten hoop niet meegingen; en tot de oudste Christen-gemeente hebben vele Pharizeën behoord. Indien men slechts erkent - en de heer Tal doet het volmondig - dat 'de waarachtige en echte Schriftgeleerden en Pharizeën' slechts eene kleine minderheid vormden en dat voor het d a g e l i j k s c h leven hunne beteekenis in dien tijd betrekkelijk gering was. Maar hoe dit zij, de Talmud voortgekomen uit de scholen der echte Tannaïeten alleen, heeft, naar de heer Tal ons leert, niet minder dan het Evangelie deze huichelachtige liefdeloosheid bestreden; ook hem was het te doen om oprechte vroomheid des harten en ware reinheid van ziel, en 'wie meent dat de Talmoed een Judaïsme leert van liefdeloos piëtisme, van doode letterknechterij zonder innigheid, van versteenden vormendienst zonder het warme bloed van een gezond humaniteits-begrip, - hij is even ver van de waarheid als iemand, die aan den Talmoed een religie van enkel bespiegeling zonder vormen zou willen toeschrijven.' (p. 58 v.)

Alleen, ubi duo idem dicunt, non est idem; en al is het misschien de bedoeling van den geleerden schrijver niet geweest, wel wat veel heeft hij het doen voorkomen als ware de bergrede inderdaad niet veel anders dan een stuk zuiver-Joodsche moraal. Dit is niet het geval. Ik houd mij aan Tal's eigen citaten; maar ook daarin valt aanstonds het verschil in het oog dat er b.v. bestaat tusschen de *wijze* waarop in Evangelie en Talmud het O.T. wordt gebruikt. Niet alleen op het *wat*, ook op het *hoe* komt het aan, en juist dit laatste schijnt mij het nieuwe in de woorden van Jezus te zijn. Tal legt grooten nadruk op het onderscheid dat men in den Talmud tusschen rechtspraak en zedewet moet maken, maar is dit het alleen wat de bekende tegenstellingen Matth. V:21 v.v. beheerscht? Heeft Tal werkelijk de beteekenis van *vervullen*, in tegenoverstelling van *ontbinden* (ib. vs 18) gevat, en zich niet wat al te gemakkelijk afgemaakt van het 'niet voorbijgaan van één jota of tittel der wet *totdat het alles zal zijn geschied?*' En bovenal, heeft hij bij zijne bespreking der bergrede zich niet wat al te veel laten beheerschen door eene opvatting die ook in Christelijke kringen zeer gewoon is, dat nl. het Christendom eigenlijk niets anders dan zede-

leer is? Hiertegen meen ik dat protest geoorloofd is. Zeker het Christendom is geen dogmatiek, maar het is ook geen moraal. Het is vóór alles godsdienst; en in dezen staat, - ook in de bergrede blijkt het - de p e r s o o n van Jezus vooraan. Voor het 'zalig zijn degenen die vervolgd worden om der gerechtigheid wil' geeft Tal merkwaardige parallellen; maar vergis ik mij, of is het '*om mijnentwil*,' daar toch niet in te vinden? 'Leeraars, zij die geroepen zijn om anderen te leiden, voor anderen de wegwijzer des levens te zijn' mogen ook in den Talmud met zout en licht vergeleken worden, en zedelijke reinheid met nadruk van hen worden gevorderd; het eigenaardige in Jezus' uitspraak is dit dat hij niet van leeraars, maar van *zijne discipelen* spreekt. Van dien aard is er meer. Had Tal dit in het oog gehouden, mij dunkt, hij had Oort zijne bewering niet zoo kwalijk genomen, dat 'het karakteristiekste' der bergrede niet in den Talmud staat, al zou hij dan ook met mij dit karakteristiekste in iets anders dan in de 'ideale zedeleer' hebben gezocht.

Maar ik moet eindigen, eene aankondiging in de Gids mag niet ontaarden in een theologisch dispuut. Ik heb Tals brochure met belangstelling gelezen en er veel uit geleerd. De questie van de verhouding tusschen Evangelie en Talmud is, voor zoover mij bekend, in ons land nog niet zóó behandeld, dat wij den schr. er niet dankbaar voor zouden moeten zijn ze aan de orde te hebben gesteld. Ik twijfel niet of, als de heer Oort zich, zooveel noodig, van de op hem geworpen blaam zal hebben gezuiverd, de persoonlijke strijd zeer spoedig vergeten zal zijn; maar ik hoop dat dan ook uit dit kwade deze goede vrucht zal zijn voortgekomen dat het hier behandelde onderwerp aan de orde blijven en verdere degelijke bespreking vinden zal. Wij mogen vertrouwen dat wij op dat gebied 's hoeren Tal's laatste woord nog niet zullen hebben gehad.

Utrecht.

J.J.P. VALETON JR.

***Brieven aan de Neefjes in de Oost. Door Oom Gideon. Amsterdam, J.C. Loman Jr.*, 1880.**

Oom Gideon schrijft kostelijke brieven, vroolijk, luimig en in los, natuurlijk hollandsch. Ik kan mij voorstellen dat de neefjes in de Oost telkens hunkerden naar de mail, die hun weder een nieuw epistel van den goedhartigen ouden heer zou brengen. Zulke prettige corresponden zijn dun gezaaid.

Wie oom Gideon is? Wij leeren hem uit zijn brieven kennen als een krassen zestiger, op weg naar de zeventig, weduwenaar, maar ondanks zijn eerbiedwaardigen leeftijd, nu en dan nog vervolgd door oude vrijsters. Hij was ‘planter’ in Indië, maakte er een fortuintje en keerde daarmede naar het vaderland terug om er de jaartjes, die hem nog gegund zouden worden, rustig door te brengen. Zijn indrukken en wederwaardigheden in Polderland, telkens afgewisseld door herinneringen uit de Oost, ziedaar hetgeen hij aan zijn neefjes mededeelt. De man, die meer dan een menschenleeftijd in Indië doorgebracht en wiens aard dus door andere toestanden, gebruiken en opvattingen een blijvende plooi aangenomen heeft, beziet het vaderland, waarin hij als een vreemdeling terugkeert, natuurlijk door min of meer gekleurde brilleglazen. Het Polderlandsche leven geeft oom Gideon dan ook menigmaal stof tot satire, maar zijn satire is nooit hevig; zijn spot is ondeugeud, doch zonder alsem. En de dingen, die hij belachelijk maakt of waartegen hij uitvaart, verdienen dit vermoedelijk ook in de oogen van den meest chauvinistischen Polderlander. Of zou deze partij willen trekken voor de lompheid der lagere klassen, de ruwheid der volksvermaken, de geestelooze genoegens van het *café chantant*, de Pruisenvrees en het gemis aan patriotischen zin van tal der Polderlanders, de breedsprakigheid, waaraan zij zich soms in hun staatkundige en andere vergaderingen schuldig maken, de onhebbelijkheden van huzaren en policie-agenten, wanneer er een opstootje te dempen valt, het vóór eenige jaren door mej. Kruseman opgevoerde emancipatiestandje? - want deze en dergelijke onderwerpen zijn het, die de gal van den ouden heer een weinig doen overloopen. Toch wordt hij in zulke oogenblikken nimmer hatelijk: zijn toon blijft steeds die van min of meer gemoedelijken spot en dan schrijft hij de vermakelijkste blaadjes uit

zijn brieven. Aardig is in dezen trant het relaas van Mina Kruseman's voordracht van *Een huwelijk in Indië*, waarin hij den bombast en de schee ve voorstelling van Indische toestanden, de onbeduidendheid en den hollen klinkklank van dit drama in l7 tafereelen, juist genoeg laat uitkomen om even te doen lachen, - het eenige dat zulk een werk verdient. Aardig is ook de beschrijving der politieke tinnegieterijen te Vichvliet, waar wij op een soirée bij burgemeester Uiterbeek uit den mond eener bedaagde *demoiselle á marier* het verhaal vernemen van het gedenkwaardig kermisoproer te Amsterdam, de amusantste geschiedenis uit het boek, een potsierlijk heldendichtje met de beenen in de lucht. Ik moet ook nog melding maken van het verslag van oom Gideon's zeereis om de Kaap, waarmede zijn brieven aanvangen, een luimige voorstelling van toestanden en gebeurlijkheden, die sedert de opening van het Suëzkanaal al meer en meer tot het verledene gaan behooren.

Warm wordt de oude heer en gekleurd zijn stijl, wanneer zijn Indisch hart bovenkomt en heugenissen uit de Oost ophaalt. Doorgaans een grappenmaker, slaat hij dan af en toe in een ernstigen toon over, die bij wijlen zelfs tot het pathetische stijgt, zij het ook steeds slechts voor een oogenblik. Men merkt dat hij dan zijn beste beentje voorzet en zijn pen wat langzamer over het papier gaat. Terwijl hij gewoonlijk schrijft zooals hij praat, los, zonder eenige gekunsteldheid, maar ook wel eens ietwat slordig, dragen verscheidene zijner Indische reminiscentiën de sporen van met zekere zorg ingekleed te zijn. Laat ik er een kleine proef van geven.

Op verzoek van een paar Duitsche Nimrods, die den Harz van everzwijnen gezuiverd hebben, als men het verkiest te gelooven, is een tijgerjacht georganiseerd. De koning der wildernis werd door een troep inlanders met geraas van gongs en bekkens uit het bosch opgejaagd. Het rendez-vous is een plek daarbuiten, waar slechts enkele boomen staan. De jagers: de resident van het gewest, de Nimrods, de regent, oom Gideon en eenige volgelingen, hebben zich in die boornen geposteerd op daarvoor vervaardigde kleine bamboezen tafeltjes. Men drinkt veel Rijnwijn en ook sterker couragewater, want de Europeanen in het gezelschap zijn allen eenigszins zenuwachtig. Plotseling krijgt oom Gideon van zijn buurman, den resident Stentor, een stoot in de ribben.

Ik keerde mij om, - verhaalt hij. Stentor zat als Javaan op de tampat neder, had de buks in de linker hand en spande den haan. Hij zag eenigszins bleek, terwijl hij mij aankeek en den wijsvinger tegen de lippen bracht.

'Waar?' vroeg ik nauwelijks hoorbaar.

'Daar!' klonk het even zacht en ik volgde met de oogen de richting zijner hand, naar het Oosten uitgestrekt.

Welk een schouwspel!

Op een plek, die toevallig weinig begroeid is, staat daar in al den glans zijner natuurlijke majesteit, het gestrekte lichaam onbewegelijk, de oogen somber vlammend in het opgeheven hoofd... een reusachtige koningstijger.

Scherp toekent zijn goudgeel fluweelen gewaad zich af tegen den donkergroenen achtergrond.

Van verbazing en bewondering of mogelijk van ontzetting en vreeze als verplet, wachten wij allen in doodsche stilte af, wat hij besluiten zal en blijven hem met een mengeling van eerbied en ontzag gadeslaan, als waren onze oogen door magischen invloed aan de zijne gekluisterd.

Intusschen de geluiden der gongs weergalmen steeds helderder en steeds sneller volgen zij elkander op - harmonisch maar klagend, als zongen zij een lijkzang voor den vorst der wildernis, die daar nog onbewegelijk staat, de gevaren berekenend, die hem omringen.

Ziet! nu blikt hij een paar malen onheilspellend in het rond en doet een geweldigen sprong naar 't Zuiden en dan staat hij weer plotseling als versteend, terwijl zijn oogen bliksems schieten en wij steeds in eerbiedig zwijgen afwachten, wat de majestueuze verschijning zal gelieven te bevelen.

Nog een vervaarlijke sprong naar de tegenover gestelde zijde en... weer staat hij roerloos.

Al nauwer en nauwer wordt de kring der lansdragers, die de gongs vergezellende, hem reeds van drie zijden insluiten.

'Zou er nergens een uitweg zijn?' zoo spreekt het uit zijn vlammende blikken; eensklaps heft hij het hoofd en een kort maar ontzettend gebrul doet de lucht trillen en onze polsen stilstaan.

Daar bespeurt hij recht voor zich uit zijn vijand aan den voet van onzen boom en... gerechte hemel! welk een kreet van woede, die ons 't bloed doet verstijven in de aderen!

Al nader en nader komen de gangs; al dichter en dichter sluiten zij bij de landdragers zich aan.

Zal dan niemand 't eerst de hand aan dezen vorst durven slaan?

Zijn dan allen betooverd? vraag ik vol ontzetting mij zelven af en werp haastig een blik om mij heen. ....Daar verheft zich op nieuw de ijzingwekkende kreet - daar doet hij op nieuw een sprong rechtstreeks naar onze zitplaats heen.

In dit gevaarvolle oogenblik, terwijl Stenter's buks als de overigen zich bevend beweegt en ik met verlamde armen en verstijfde vingeren machteloos nederzit, wendt de oude Gondo Sepoetro (de regent) zich bedaard om, kijkt naar boven en zegt:

'Wil de zeer hooge heer Resident ook 't eerst schieten?'...

Maar de toean besar is onmachtig als de anderen, 't zij van eerbied, bewondering of angst.

Haastig roept hij uit: 'Schiet toch, Gondo! in Godsnaam, schiet!...'

De dragers der lansen en gongs staan nu dicht aaneengesloten in een halven kring; de gongs zwijgen; het werk is volbracht.

In stilte blikken allen naar 't middenpunt. Daar staat de vorst door zijn lijfwacht omstuwd, een granietzuil gelijk, de toornige oogen op den regent gevestigd, en meet zijn laatsten sprong.

Van de omringende boomen blikt ademloos een menigte naar beneden.

Kalm en rustig rijst de buks van den regent omhoog. Helder knalt het schot. Snel springt de tijger vooruit... wankelt plotseling... tuimelt voorover... reikt nog eens den blik naar omhoog en... ploft zijwaarts neer!

Hij is dood.

De kogel van Gondo Sepoetro heeft hem den schedel doorboord.

Uit mijn korte schets hierboven van oom Gideon's brieven heeft men reeds kunnen opmerken dat deze fraaie bladzijde daar niet den doorgaanden toon van aangeeft. Over het geheel zijn zij luchtiger en kluchtiger. Zijn proza doet onwillekeurig aan Van Zeggelen's poëzie denken. Het is minder geestig dan wel, ik moet het woord herhalen, kluchtig. Fijnheid en distinctie ontbreken er aan, maar het vermaakt en doet lachen.

Het papieren kind van dezen auteur is gezond, onopgesmukt en vroolijk. Ik vergeleek hem bij Van Zeggelen. Oom Gideon is niet

zulk een sukkel als Pieter Spa, maar zijn avonturen in het vaderland - men leze b.v. het verhaal van zijn bezoek aan het kamp op de heide - roepen ons telkens de comische odyseeën van Van Zeggelen's blooden held voor den geest. Beide auteurs hebben den zelfden zin voor het boertige, den zelfden plebeeschen humor. Maar de *Brieven*, samengeweven uit Nederlandsche indrukken en Indische herinneringen, onderscheiden zich door meer afwisseling en een grooteren kleurenrijkdom. Die tweederlei gedachtenstroomen geven telkens aanleiding tot ongezochte, aardige tegenstellingen. Van het geheel dier beide, door elkander gewerkte schakeeringen, van den geest, die er uit spreekt, kan ik ten slotte geen beter denkbeeld geven dan door nog eens des schrijvers eigen woorden aan te halen:

'Ziet,' roept hij uit in een oogenblik van heimwee naar Indië, 'ik ben vaderlander in den waren zin. Mijn hart klopt warm voor het land, door onze 'noeste' vaderen ontwoekerd aan de baren, ofschoon ik nooit heb begrepen, waarom die luî zoo laag afgezakt zijn en niet liever op het drooge bleven zitten. Ik neem het zekere sentimenteele jufvrouw niet kwalijk dat ze onlangs met schril geluid hare bewondering te kennen gaf voor den grond,

> 'Waar ie roerdomp, in een plas, zit te loeren,'

maar men duide het ook mij niet euvel, men ergere zich niet als ik gaarne, op de vleugelen der herinnering gedragen, ga verwijlen in ons gulden morgenland, waar de natuur wellicht meer dan elders, de majesteit en grootheid des scheppers verkondigt.'

G. VALETTE.

Een tocht naar de bergtuinen van Tjibodas.

Om vijf uur op. Het moest wel zoo vroeg, daar tegen zes uur de postpaarden besteld waren.

Als even voor vijven de wekker mij met oorverdoovend geraas wakker ratelde, was het eerste werk nog een oogenblik de lamp op te steken, daar het eerst over een half uur zou ‘daghen in het Oosten’. Snel werd het europeesch kostuum, den vorigen avond klaargelegd, aangetrokken; boven op den Poentjak, 1500 meter hoog, kan het meer dan frisch zijn; ook le Sindanglaya en vooral te Tjibodas is de luchtige indische kleeding niet de meest geschikte.

Zoo gauw mogelijk werden zonneblinden en ramen opengezet, zoowel om het weêr te inspecteeren als om de frissche lucht binnen te laten. Rechtuit loopt de groote postweg die naar Sindanglaya voert, midden door de chineesche wijk; de nevelachtige morgenlucht, aan vochtige streken eigen, belette het uitzicht op de bergen; enkele Chineezen, die vroeg op het pad waren gegaan, vlug loopend als altijd, gaven nog geen denkbeeld van de groote bedrijvigheid, die over dag in het ‘Chineesche kamp’ heerscht.

De reiswagen, het groote en logge gevaarte, stond voor de deur; voorloopig nog zonder paarden. Koetsier en staljongen, tuinknechts en huisjongen, alles hielp om de bagage voor den vierdaagschen tocht uit het huis te dragen. In de vele en velerlei kistjes en kastjes, onder en achter banken en bok van het kasteel op wielen, worden handkoffers en valiesjes naast geweer en patroontasch, manden met flesschen voor te verzamelen voorwerpen, naast trommels met fourage gepakt; plaids, regenjas en demi-saison vulden de leeg blijvende plekken.

Even voor zes uur kwamen de vier kleine maar stevige

postpaarden, onder geleide van een koetsier der posterij en twee ‘loopers’, voor elk span paarden één. De koetsier had als wapen eene lange, iedere looper eene korte zweep. Terwijl het vierspan werd vastgesjord aan den wagen, bijna zou men zeggen vastgeklonken, zoo stevig ging het, kwamen mijne twee reisgenooten, juist op tijd, aan.

De paarden waren klaar; de koetsier steeg op den hoogen bok; wij namen binnen, mijn ‘jongen’ (huisknecht) in den overdekten ‘kattebak’ plaats Door hi's en hu's, met slaan en schreeuwen, werden de paarden aangezet en brachten zij den zwaren wagen in beweging; langzaam en moeielijk gingen de wielen een oogenblik door de grove kiezelsteenen tot aan den uitgang der beroemde kanarie-laan van ‘'s lands plantentuin’. Eens daar buiten, op den gladden postweg, begonnen de paarden terstond een sukkeldrafje, aangevuurd, op allerlei voor hen meer of min aangename wijzen, door de loopers die er naast draafden. De snelheid vermeerderde; vóŕ, links en rechts klonk zweepgeklap; de koetsier voerde met meesterhand eenige knallende slagen uit, waarvan het geluid tusschen de huizen weergalmde. Hoe langer hoe sneller vlogen wij toen kluizen en paleizen van John Chinaman, voorbij, en:

> Hurre, hurre, hopp, hopp, hopp
> Ging 's fort in sausendem Galopp;
>
> Dass Kies und Funken stoben.

Nauw heeft men het oostersch Sans-souci den rug gewend en kan de blik vrijer rondgaan, of een prachtig uitzicht treft ter weerszijde het oog. Links een rij van lagere bergtoppen, waarvan sommige bezig zijn hun slaperige kruin uit eene muts van grijze wolken te bevrijden, rechts de groote reuzen Salak en Gedeh, schuins achter de een, schuins vóór de ander. Alles werd vroolijk verlicht door de eerste stralen van de morgenzon; dezelfde zon die ruim een kwart etmaal later ook over vrienden en bekenden in het verre vaderland zou schijnen. Mijne meer bereisde tochtgenooten gaven den raad nog spaarzaam met bewondering te zijn, daar hetgeen te zien was verre overtroffen zou worden door hetgeen nog komen moest. Trouwens nog andere indrukken ondergaat men van geheel verschillenden oorsprong. Zooals de dichter der ‘Rayons et ombres’ zegt:

‘Une pente insensible
Conduit du monde réel
Aux sphères invisibles.’

Langs die zachte helling gaan de gedachten terug naar de lang vervlogen tijden, toen onze overgrootouders met hunne deftige staartpruiken, naast onze overgrootmoeders met statige kornetjes, in *hunne* post- en reiswagens gezeten waren; toen eene reis van Arnhem naar Amsterdam nog tot de belangrijkste gebeurtenissen in een menschenleven behoorde: Gewend aan de stampende en snorrende stoomwagens, gevoelt men zich vreemd te moede, zelf dan toch werkelijk in zulk een ouderwetsch transportmiddel te worden voortbewogen; zelf te ondervinden, in strijd met het banale axioma, dat afstanden toch nog afstanden kunnen zijn. En toch, men gevoelt eene teleursteiling. Dat eigenaardig aantrekkelijke wat de verhalen eener vriendelijke oude tante u vroeger aan de gezellige diligence met hare ferme kleppers deed vastknoopen, ondervindt ge niet; de hoop om in het ouderwetsche voertuig zich, ook maar voor een oogenblikje, in den goeden ouden tijd verplaatst te gevoelen, wordt niet vervuld. Of het komt doordat men aan de halten waar de paarden verwisseld worden, niet even uitstijgt om met de medereizigers de gelagkamer binnen te stappen en zich al koutende de handen te warmen bij de hooge schouw, met tegeltjes bekleed en met eene rij van roode en blauwe borden, om en om, er op; of het daaraan ligt dat geen vroolijke postillon bij den draai om een hoek, die u een hollandsch dorpje in het gezicht brengt, een aardig wijsje blaast; ik weet het niet. Misschien ligt het nog meer daaraan dat het moderne stof zoo diep is ingedrongen, dat het zich onder geen beding, zelfs voor een oogenblik, meer laat afschudden.

Niet te ontkennen is het, dat ook de omgeving niet in alle opzichten tot de versterking der illusie bijdroeg; want hooger dan de daken der Bamboeshutten strekten zich langs de eene zijde van den weg de lange telegraafdraden, de tegenstanders en bestrijdera van al wat oud en conservatief is, uit.

De reiswijze onzer vaderen heeft echter ontegenzeggelijk hare zeer merkbare schaduwzijden, zooals wij spoedig moesten ondervinden. Kort nadat wij den eersten post verlaten hadden, een goed half uur nadat wij van huis waren gegaan, bleken de nieuwe paarden òf zeer onwillig òf niet zeer sterk te zijn; ten minste bij de eerste plaats waar de weg,

nauw merkbaar, begon te stijgen, maakte ons vierspan terstond ‘strike’; noch slagen noch geschreeuw mochten baten, wij stonden midden op den postweg en bleven er staan. Zoowel loopers als koetsier schikten zich met oostersche gelatenheid in het ongeval; de laatste zette zich in eene gemakkelijke positie op den bok, de eersten vleiden zich neder op steene aan den rand van den weg en staken elk eene inlandsche cigaret op. Op de vraag van één onzer of men plan had ons daar verder te laten staan, gaf één van de loopers een antwoord, dat mijne gebrekkige kennis van het Maleisch mij niet goed deed verstaan, doch waarvan de zin veel overeenkomst had met het hollandsche spreekwoord, volgens hetwelk het kwaad hazen vangen is met onwillige honden.

Voor botanisten is trouwens een korte gedwongen stilstand midden in eene tropische vegetatie niet zoo erg; meer dan anderen hebben zij afleiding in de omgeving. Verschillende opmerkingen betreffende de omringende planten werden door ons gemaakt; vooral de oudste mijner tochtgenooten, sedert jaren met de flora der tropen bekend, wist omtrent vele planten belangrijke inlichtingen te geven en interessante bijzonderheden mede te deelen. Op een tweetal planten was reeds meer dan eens mijne aandacht gevallen, de eene het gewone kruidje-roer-mij-niet, de andere eene Lantana, heester tot de familie der Verbenaceae behoorende; beide toch, thans buitengewoon verspreid, zijn in de Oost-Indische Flora vreemdelingen en indringsters.

Het kruidje-roer-mij-niet (Mimosa pudica), eene Zuidamerikaansche plant, behoort hier, tot eene hoogte van ongeveer 2000 voet, tot de meest verspreide kruiden; vooral tusschen Bavavia en Buitenzorg en in de omstreken van Batavia komt het overal, tusschen het gras en aan de kanten der wegen, voor. Uit de lange liggende stengels, die dikwijls op vele plaatsen wortel slaan, stijgen de roodachtige bloemhoofdjes en de fijne bladeren omhoog. Men moet de plant in een tropisch klimaat, in de vrije natuur, waarnemen om de eigenschap aan welke zij haren naam ontleent, duidelijk in werking te zien. Brengt men, door op een gedeelte er van te trappen, een geheelen stevigen Mimosa-stengel in beweging, dan zakken met groote snelheid achtereenvolgens alle takken en bladen naar beneden en alle blaadjes slaan dicht, tot op grooten afstand van het aangeraakte punt. In een oogwenk is de ge-

heele frissche plant veranderd in een zwartachtig gewas als dood neêrliggend tusschen het groen. De onderzijde der blaadjes (‘blaadjes’ in botanischen zin, als afzonderlijke onderdeelen van een samengesteld blad) is aan den top meest zwart of zwartbruin gekleurd; bij het dichtgeslagen blad zijn nu alleen deze donkere uiteinden der blaadjes zichtbaar, de groene deelen bedekken elkaar, zooals de onderste helften bij een rij omgevallen kaarten-soldaten; hierdoor geeft het geheel den indruk van verdorde zwarte takjes, die, of niet in het oog vallen of, zoo zij dit al doen, sterk gelijken op doode, verschroeide plantendeelen. Het spoor in grasvelden achtergelaten blijft lang duidelijk zichtbaar door de dichtgeslagen Mimosa-blaadjes. Het is zeer waarschijnlijk, dat in het vaderland van het kruidje-roer-mij-niet, het ‘dood-liggen’ der plant na aanraking, van niet minder voordeel voor haar is, bij het ontsnappen aan gevaren, dan dit voor vele insekten het geval is. Menig blad en takje van Mimosa moet aan den tand van een vijand ontsnapt zijn, doordat zij in plaats van groen en malsch er op eens zeer weinig smakelijk uitzagen.

De verspreiding van de tweede der geurende planten Lantana (Camara Lin.) is nog veel aanmerkelijker; nog nooit het ik eene zoo groote overheersching. eener verwilderde plant waargenomen; oorspronkelijk in tuinen ingevoerd en gebruikt voor het maken van heggen, is zij nu eene ware landplaag geworden. Zij is nog veel minder kieskeurig dan het kruidjeroer-mij-niet, vooral wat betreft de hoogten waarop zij groeit; tegen de hellingen van den Gedeh (op 5000 voet) zag ik haar niet minder welig tieren dan op elk stukje braakliggend land in of bij Batavia. Geen enkele der hier te huis behoorende heesters kan met de verwilderde indringster wedijveren.

Lantana Camara is een vrij groote heester, wiens takken met meer of minder sterke, teruggekromde, stekels voorzien zijn. De bloemen zijn dicht op elkaar geplaatst en gelijken daardoor op die der Verbena's onzer tuinen. Evenals het geheele geslacht Lantana, is ook deze soort merkwaardig door de veranderlijkheid in kleur der bloemen. Men treft verschillende planten aan met bloemen van de volgende kleuren: wit, geelwit, geel, oranje-geel, oranje, rose, oranje-rood (soms bijna vuurrood) violetachtig en vuil blauw-rood. Bovendien vertoonen sommige planten de eigenschap, dat de jonge pas geopende bloempjes geel-wit zien en de oudere, aan den rand van hetzelfde ‘hoofdje,’

b.v. rood; eene kleurverandering der bloemen, naarmate zij ouder worden, is evenzeer bij andere Lantana-soorten waargenomen.

De kleurverschillen tusschen de bloemen van Lantana Camara, geven een voorbeeld van het meermalen waargenomen feit, dat de variatie der bloemkleuren bij eene zelfde soort zich betrekkelijk gemakkelijk over wit, geel, rood en violet, met verschillende overgangs-tinten uitstrekt, maar *blauwe* bloemen dan niet voorkomen. Vele algemeen bekende tuinplanten kunnen de juistheid dier waarneming bewijzen, zooals Stokrozen, Dahlia's, Zinnia's, Anemonen (Anemone Coronaria), Balsaminen, Prinnela's, Azalea's. Eene goed geconstateerde uitzondering op dezen regel schijnt slechts bij *eene* plant, de Hyacint, voor te komen; behalve wit, komt in de kleuren harer bloemen zoowel blauw als duidelijk geel en rood voor.

Nog in een ander opzicht verdient Lantana de aandacht; zij levert namelijk, zooals ik kon waarnemen, een goed voorbeeld van zoogenaamde correlatieve variatie.

Men spreekt van ‘correlatieve variatie’ wanneer bij eene veranderlijke soort, eene variatie in een orgaan steeds met eene verandering (en dat wel altijd dezelfde) in een geheel ander orgaan gepaard gaat. Zeer dikwijls is het volstrekt niet mogelijk te bepalen, hoe het komt dat er tusschen de gepaard optredende variaties zulk een nauw verband bestaat. Sommige voorbeelden van dit zonderlinge verschijnsel zijn ook in wijder kring bekend. Men herinnere zich de russische hommes-chiens die voor een paar jaren in Europa de rondte deden; bij eene buitengewoon sterke haar-ontwikkeling vertoonden zij opmerkelijke gebreken in de vorming van het gebit; bijna altijd is hetzelfde bij abnormaal sterk behaarde individuën aangetroffen. Het doof zijn van katten met blauwe oogen, schijnt evenzoo als regel met weinig of geene uitzonderingen beschouwd te mogen worden.

Bij Lantana Camara vindt men nu, dat de planten met witte of licht gekleurde bloemen van grove stekels in grooten getale voorzien zijn, terwijl de donkerbloemige exemplaren in den regel veel minder gewapend zijn. Het is voorloopig onmogelijk eene redelijke verklaring te geven van dit verband tusschen variaties in de kleur der bloem en meerdere of mindere stekelvorming op de takken.

Het merkwaardige feit[1] der buitengewoon sterke verspreiding,

1 ‘Un fait d'une importance immense au point de vue de la géologie et de l'histoire naturelle, vient de temps en temps se manifester. Une espèce qui habitait quelque pays lointain, transportée par une cause connue ou inconnue, se montre comme plante spontanée et se multiplie dans un pays où elle n'existait pas auparavant. Elle y résiste à une succession d'années qui comprend toutes les variations possibles du climat; elle y devient de plus en plus commune’. (De Candolle, Géographie botanique raisonnée.)

van oorspronkelijk uitheemsche gewassen doet zich in alle landen voor.

Voor Nederland moet in de eerste plaats op de ‘waterpest’, Elodea canadensis, gewezen worden, eene plant die zich eerst betrekkelijk kort geleden, in verwilderden staat ten onzent heeft vertoond. Eene andere plant, evenals Elodea, zooals de namen aanwijzen, uit Amerika afkomstig, Erigeron canadense, komt veel in de hollandsche duinen voor; in tegenstelling met Elodea heeft deze plant hare invasie in de oude wereld reeds zeer lang geleden begonnen; omstreeks 1670 verwilderde zij zich reeds in sommige gedeelten van Europa. Een derde amerikaansch gewas is op het oogenblik bezig met pogingen aan te wenden om op nederlandschen bodem vasten voet te krijgen; ik bedoel Claytonia perfoliata, eene groente die op postelein gelijkt, met welke zij tot ééne familie, die der Portulaceën, behoort. In de laatste jaren werd deze Claytonia in verschillende deelen van ons land verwilderd gevonden[1]; of zij er in slagen zal het burgerrecht in de hollandsche Flora te veroveren, is nog niet te zeggen; onwaarschijnlijk is het niet; reeds in 1853 werd zij in grooten getale in de omstreken van Londen in verwilderden staat aangetroffen.

Geene der vrij vele in Nederland verwilderde planten komt in talrijkheid van individuën eenigermate aan Lantana Camara, in de omstreken van Batavia, Buitenzorg en Sindanglaya, nabij. Wat sterke verspreiding betreft, kan men misschien alleen onder de indringsters in de Flora der Zuid-Amerikaansche pampas tegenhangers van Lantana vinden. Zoo vond Darwin, toen hij in 1832 met de ‘Beagle’ als natuuronderzoeker de reis om de wereld medemaakte, in vele streken van Zuid-Amerika de vroeger door de Spanjaarden geïmporteerde spaanscne artisjok (Gynara cardunculus) zoo sterk verwilderd, dat misschien geen enkel ander geval van ‘naturalisatie’ er mede vergeleken kan worden. Darwin zag in afgelegen deelen van Chili, Entre-Rios en Banda oriental honderden vierkante mijlen zoo dicht

1 Aan een gedeelte van den Wassenaarschen achterweg, tusschen Wasse naar en den Haag, komt Claytonia perfoliata in den laatsten tijd vrij veel voor.

bedekt met die stekelige plant, bijna manshoogte bereikend, dat zoowel voor mensch als dier het doordringen volmaakt onmogelijk was.

De veelbeteekenende gevallen, van ‘naturalisatie’, bij verscheidene planten waargenomen, doen de vraag rijzen, of zij njet een gewichtig argument leveren tegen de thans heerschende beschouwingswijze, volgens welke de soorten onder den invloed van den strijd om het leven, langzamerhand uit elkaâr zijn ontstaan. Op den eersten aanblik schijnt de groote verspreiding, die uitheemsche gewassen in vele landen hebben verkregen, geheel met de ‘selectieleer’ in strijd[1]. Eene uitvoerige bespreking van de waarde aan dit argument te hechten, zoude hier misplaatst zijn. Men overwege echter of niet de beide volgende punten het geopperde bezwaar doen vervallen of ten minste gewichtige tegen-argumenten aan de hand doen: 1°. niet alle planten zijn tot dezelfde variaties in staat; het complex van eigenschappen dat aan de vreemde plant den voorrang verzekert, valt misschien buiten den kring der variabiliteit van de inheemsche gewassen. 2°. Al is het ook waar dat *kleine* voordeelige variaties, door de natuurkeus, gedurende den loop van een aantal generaties, hoe langer hoe grooter kunnen worden en ten slotte belangrijke eigenschappen voorstellen, daarom behoeft het omgekeerde nog niet waar te zijn, namelijk dat *elke* eigenschap, welke, in *hooge* mate ontwikkeld, aan eene soort den voorrang geeft, ook van voordeel geweest zou zijn wanneer zij slechts in geringere mate aanwezig was. Een vijand die in eens ‘armé de pied en cap’, een inval doet kan onoverwinnelijk zijn; had hij zich echter langzamerhand willen wapenen, onder het oog van zijn medestrijder, dan zoude deze vermoedelijk herhaaldelijk gelegenheid hebben gehad hem, terwijl hij nog onvoldoende was toegerust, te verdelgen of te verdrijven.

Eindelijk, na een kwartier tobben en wachten, kwam hulp

1 In 1855 zeide reeds Alph. de Candolle: ‘l'adoptation complète des végétaux à chaque paya, en raison de sa nature et de son climat; la génération spontanée, et la possibilité des modifications graves d'éspèces sous l'empire des causes actuelles, sont donc trois théories, toutes les trois renversées ou fortement ébranlées par ce simple fait de naturalisations bien constatées d'espèces dans des pays nouveaux pour elles.’

opdagen; eenige inlanders, uit een der velden aan den weg komende, leenden de behulpzame hand door aan de wielen te duwen; met vereende krachten van paarden en menschen, renden wij, op een vlakken weg, het tweede poststation, Gadok, bii het gezondheids-etablissement van dien naam, te gemoet. Spoedig na Gadok steeg de weg vrij sterk en stonden wij bij een huisje stil, waar twee spannen aan elkaar gekoppelde karbouwen voor den wagen gezet werden. De karbouw, een buffel met wijd uitstaande horens, wiens vorm meer aan dien van een nijlpaard dan van het hollandsche rund doet denken, is voor het trekken van zware lasten tegen hellingen gezocht, omdat hij nooit, zooals een paard, achteruit gaat loopen als de helling te steil wordt. Door snelheid van beweging of bevalligheid munten deze dieren echter allerminst uit; werkelijk lachverwekkend is het wanneer zij, aangespoord door hun cornac, een sneller pas gaan aannemen; hunne logge lichamen op de zware pooten heen en weer schuddende, waggelen zij dan voor de paarden uit.

Achteruit ziende hadden wij een prachtig gezicht op het Buitenzorgsche. Ongemerkt waren wij vrij aanmerkelijk gestegen, en in de diepte ver weg lag de residentie van Indie's onderkoning onder groen bedolven aan den voet van den trouwen waker Salak, wiens hooge drietoppige kruin scherp tegen den helderen hemel afstak. De achtergrond was ingenomen door eene rij van kleinere bergen, zoover de gezichtseinder reikte flauwer en flauwer, en in het verre, verre verschiet al kleiner en kleiner wordende. Links en rechts van den weg ‘Sawah's’, aan welke de kortgeleden uitgeplante rijst een levendig geelgroene kleur gaf. De ‘Sawah's’ rijstvelden, bij natte cultuur, zijn, zooals algemeen bekend is, terrasvormig en amphitheatersgewijze aangelegd, geheel met water bedekt en door dijkjes, die tevens paden vormen, van elkaar gescheiden. Door openingen in de dijkjes vloeit het water van elk hooger gelegen terras naar het daarop volgend lager gelegene af. Opvallend was de nette bewerking der velden; juist toen wij voorbij reden, was men op eenige sawah's nog bezig de jonge rijstplanten, door uitzaaiing op kweekbeddingen verkregen, uit te planten; het gaf eene zekere bedrijvigheid die aangenaam aandeed, te meer daar de veelkleurige kleederdracht der inlanders een vroolijken toon aan het landschap gaf.

Na nog eenige malen de hulp van karbouwen te hebben ge-

noten, waarvoor aan den bij ieder span behoorenden drijver eene fooi van tien centen wordt gegeven (ook tot hier is het fooien-stelsel doorgedrongen), daalden wij tijdelijk een weinig en rolden met donderend geraas over de houten brug over den Leuwimalang. Trotsch zijn de bergstroomen hier; woest schieten zij over hunne ongelijke beddingen langs enorme rotsblokken heen; ongeduldig wringen zij zich schuimend en spattend door nauwe ravijnen, en in allerlei bevallige krommingen verliezen zij zich tusschen dicht begroeide hellingen. Een gonzend bruisend geluid kondigt al op eenigen afstand hunne tegenwoordigheid aan. De frissche berglucht begon duidelijk merkbaar te worden; wij gevoelden er ons aangenaam door aangedaan en kregen er zeer merkbaren eetlust door; wij doken dan ook in de kist die als voorraadschuur dienst deed, en lieten ons, al schuddende en stootende, een eenvoudig ontbijt goed smaken. Nauwelijks was ons déjeuner afgeloopen, of onze vier karbouwen maakten plotseling rechtsomkeert, en dreigden de paarden van de been en den wagen omver te trekken. Een drietal inlandsche schoonen waren de oorzaak dier onverwachte zwenking. Schitterend uitgedost, hadden twee harer bovendien schrilgekleurde zonneschermen, ‘pajong's’, opgestoken; de wending onzer lompe buffels was niets anders dan eene afkeuring van al die kleurenpracht, ‘ijdelheid der ijdelheden’; ‘où la philosophie va-t-elle se nicher?’ De bruine juffers haastten zich de pajongs dicht te doen, trokken snel achter een heg aan den wegkant terug, en wij vervolgden onze reis tot aan de derde halte Tjiseroa. Weer verder begint de weg zoodanig te stijgen, dat wij op eene langzame beweging van den wagen konden rekenen; wij besloten uit te stappen en een eind weegs te voet te gaan.

Het was druk; vermoedelijk was het marktdag ergens in de nabijheid; hieraan had de chineesche winkel, waar wij langs gingen, misschien het groote aantal koopers te danken. Onder hetgeen den vreemdeling hier het meest treft, behoort vooral de groote beteekenis van het chineesche element. Is men, door het lezen van tijdschriftartikelen over de Chineezen-kwestie in Amerika niet zeer gunstig te hunnen opzichte gestemd, dan vraagt men zich af, of ook hier de langgestaarte zonen van het hemelsche keizerrijk niet een gevaarlijk element zouden kunnen worden. Een hooggeplaatst ambtenaar, met wien ik hierover sprak, zeide mij dat de Chineezen lang niet overal in

onze koloniën toegang hebben, en dat men moest erkennen dat zij in vele opzichten voor Indië nuttig, ja zelfs noodig ziin. De toekomst zal moeten uitwijzen of zij van nuttig niet lastig zullen worden. Trouwens er zijn ethnographen, die beweren dat nu de beurt aan het gele ras komt om de bovenhand te krijgen, en het blanke ras te verdringen; de hemel beware ons nageslacht voor de vervulling dier profetie!

Bij eene kromming van den weg zaten eenige marktgangers, schilderachtig gegroepeerd, op de hurken uit te rusten, onder de schaduw van een grooten hoogen bamboes-struik. Allen waren kooplieden; één had een grooten voorraad pajongs in zijne manden, een ander verkocht blikken petroleum, de meesten echter handelden in etenswaren. De ‘ikan kring’, gedroogde en half gerotte visch, was sterk in de mars van een hunner vertegenwoordigd, zooals onze reukzenuwen onmiddellijk aangaven. Wij stonden stil bij een handelaar in inlandsche versnaperingen. Mijne tochtgenooten lichtten mij in omtrent den aard dier lekkernijen: vochten, in glazen naast elkaar op een plank uitgestald. Het geelbruine vocht in één der glazen bleek niets anders dan suikerwater te zijn. De inhoud van een tweede glas, een slijmerig witte drank, met zwarte puntjes overal er doorheen, wordt bereid door water te gieten op zaden van Ocimum Basilicum, eene tot de familie der Labiaten behoorende plant; om die zaden bevindt zich eene stof die in water tot eene gelei aanzwelt, de zwarte puntjes in die gelei zijn dan de zaadjes zelven; aan dien drank worden verfrisschende eigenschappen toegeschreven. Nog een ander soort vocht, dat te koop werd aangeboden, had evenzeer iets lijmigs; het wordt gemaakt door een zeewier in water tot eene stroop te doen aanzwellen; men gebruikt hiertoe dezelfde, of eene zeer verwante wiersoort, welke door zwaluwen bij het bouwen der bekende eetbare nestjes wordt gebezigd.

De koopwaar wordt gedragen in twee manden, elk gehangen aan het einde van een lang stuk bamboes; dit wordt schuins Over den eenen schouder gelegd, steunende op het schouderblad; eene sterke ontwikkeling van het bovenste deel van den rug valt ook bij vele inlanders op. Alles wordt hier gedragen, van de lichtste tot de zwaarste lasten, een transporteeren door middel van duwen of trekken is bij de inlanders niet bekend, en ook niet gewild naar het schijnt. Als staaltje van dit laatste wist een onzer te verhalen, hoe een ingenieur bij een der openbare wer-

ken op Java, het zien dragen van zand en steenen in kleine man den moede, besloot de kruiwagens onzer polderwerkers in te voeren. Den morgen na de uitreiking van het nieuwe vervoermiddel, zag hij dit werkelijk in gebruik genomen, evenwel niet juist op de door hem bedoelde wijze; de sterksten der werklieden kwamen aandragen met hun bamboeslat over den schouder.... aan ieder einde een kruiwagen hangend. Misschien is het staaltje wat overdreven, maar in elk geval *è hen trovato* ter kenschetsing der conservatieve neigingen van den inlander.

Al voortvrandelende zagen wij tusschen de planten in de greppels, aan beide kanten van den weg, eene varen (eene Linceasoort), wier bladen beroernd zijn, omdat zjj ter verkoeling in den hoed gedragen, tevens als reukmiddel dienst doen en een geur van bittere amandel-olie geven.

Onder de planten bij de huizen der inlanders zagen wij veel granaatboomen, wier schitterend roode bloemen prachtig uitkwamen. Voordat wij weer instegen, bracht het gezicht der paarden mij de meermalen gemaakte opmerking weer te binnen, dat men hier voor trekpaarden zoo goed als alleen mannelijke individuell gebruikt. Dit herinnerde mij Parijs. Juist eenige dagen te voren was mij nog op andere wijze de stad der steden in herinnering gebracht. In eene kamer van den weg afgekeerd aan het werk, hoorde ik op een horen blazen op geheel dezelfde wijze als door een parijsch tram-koetsier; het volmaakt gelijke geluid bracht plotseling ‘la folle du logis’ in de weer; een oogenblik deed zij mij wanen dat ik slechts eenige passen buiten de deur behoefde te gaan, om aan de Seine-kaai op een tram te stappen, die mij naar Versailles zou voeren. Het geblaas op den horen was de aankondiging van een Chinees, dat hij versch varkensvleesch te koop had.

Aangenaam aangedaan door onze wandeling stegen wij weer in het rijtuig en gingen in stevigen draf voorwaarts. Tusschen de andere boomen, die de hellingen aan weerszijde van den postweg bedekten, troffen groote groepen boomvarens ons oog. Weer gingen wij over een beek, met nog rotsachtiger bedding. Even verder gaapten een drietal bruine kleuters, op een groot stuk steen geklauterd, ons aan, de kleinste schrijlings op de heup van den oudsten zittend, eene gewone draag-manier; bij een hut er dicht bij was een ouder meisje bezig een schitterend groene ‘kabaja’ aan te trekken. Nog altijd zogen wij

‘klappers’ (kokosnoten) bij de hutten staan; zij begonnen er echter armoedig uit te zien, een gevolg der te hooge ligging hunner groeiplaats. De boomen die om de groepen hutten (kampongs) zijn aangeplant, doen deze in de verte al herkennen; Klapper en pisang zijn de meest gewilde. De pisangs, zooals zij in de vrije natuur voorkomen, hebben altijd de bladen in een aantal kleine slippen gescheurd, en vertoonen nooit de mooie gave bladen van de pisangs uit onze kassen. De teekenaar die, Bernardin de St. Pierre's idylle illustreerend, Paul en Virginie onder het traditioneel geworden pisang-blad liet wandelen, heeft dan ook, zonder het te vermoeden, eene vergissing begaan; zelfs voor het meest dichterlijk gestemde paar zou zulk een blad noch tegen de zonnestralen noch tegen de regenvlagen van een tropisch land eene voldoende beschutting bieden.

Steiler nog dan te voren, begon ons pad te stijgen; niet minder dan acht karbouwen werden dan ook voor den wagen gespannen, en de paarden kregen de ongewone passieve rol van getrokken te worden; zij werden achter den wagen vastgebonden. Langzaam, zigzagswijze voortgaande, begonnen wij de eigenlijke pas over den Megamendong te naderen; hoe langer hoe frisscher waaide de bergwind ons te gemoet. Nog even hadden wij, schuins ter linkerzijde, een prachtig vergezicht met Buitenzorg, bijna onzichtbaar, in het verschiet; toen werden wij apn alle zijden door hooge, dicht begroeide berghellingen ingesloten.

Tegen de heldergroene bladen, die in den regentijd dagelijks worden schoon gespoeld, staken, al in de verte, de lange roode bloemtrossen van Medinilla-struiken vroolijk af. Dichter bij gaven de lagere Balsamienen wat afwisseling. Wij stelden de weinige bloemen die wij zagen zeer op prijs; schaarschte aan bloemen is een van de kenmerken der tropische vegetatie; deze heeft daardoor iets eentonigs. Zoowel het betrekkelijk geringe aantal bloemen als het gebrek aan vogels geeft altijd teleurstelling aan dengenen, die voor het eerst in een tropisch land reist; men stelt zich eer een overvloed van beide voor. Behalve de genoemde. bloemen, kwamen de bovenste witte blaadjes van een overigens groenbladerigen heester, eene Mussaenda, aardig op den donkeren achtergrond uit; die blaadjes doen van verre aan de zoogenoemde ‘judaspenningen’ (van Lunaria biennis) denken.

Terwijl wij kronkelend naar de hoogte gingen, kwatn ons een wagentje bespannen met een drietal magere Preanger-paardjes

tegen; het was om jaloersch te worden, zoo snel zakte het karretje naar beneden. Hoewel nog een vijfde span karbouwen ter assistentie was bijgebracht, begon toch de beweging van ons voertuig ten slotte zoozeer op de eenparig vertraagde der mechanica te gelijken, dat slechts een onzer het in den wagen uithield, en de beide anderen het verkieselijker vonden het kleine eind weegs, dat ons nog van het hoogste punt van den bergpas scheidde, te voet af te leggen. Al gingen wij wandelaars ook niet met reuzenschreden vooruit, toch wonnen wij het ver van onze équipage. Zeer eigenaardig was het, den wagen met voor- en achterspan om een der tallooze wendingen van den weg beneden ons te zien aankomen. De *tien* zware karbouwen trokken steunende, en voetje voor voetje, den krakenden wagen plus het viertal blazende paarden tegen de steilte op; sleepend met een bijna onmerkbaren slakkengang, zag men den ellenlangen trein zich moeielijk tegen het hellend vlak opkronkelen.

Eindelijk was de top bereikt en de ‘Poentjak,’ het hoogste punt van Java's postwegen (1500 meter boven den zeespiegel), lag vóór ons; een der karbouwen was, als slachtoffer van getrouwe plichtsbetrachting, voor den wagen uitgeput neergestort.

Het veepest-cordon, waarover straks, versperde ons den weg. Van het gedwongen oponthoud maakten de jongste mijner reisgenooten en ik gebruik, om een tien minuten links af, door het bosch naar Telaga warna, het bekende en beroemde woudmeer, te gaan. Voorzichtig achter elkaar loopend, volgden wij een nauw glibberig boschpad, nu eens uitglijdende op natte afgevallen bladeren, dan weer struikelende over zware wortels of afgeslagen takken: hier door een omgewaaiden boom tot het maken van een omweg gedwongen, daar verplicht, door het drassige van het pad, zijdelings naar droger en vaster bodem te zoeken. Alles was doodstil in het groote woud met zijn hooge eeuwenoude boomen; ook daar zagen wij weinig of geen bloemen en dieren. Geen neushoornvogel hoorden wij, snuivend als een stoomboot, voorbijvliegen en geen enkelen aap krijschen in de takken, hoewel beide diersoorten in die bosschen voorkomen; maar ook, en hiervoor waren wij dankbaar, geen rhinoceros betwistte ons het pad dat naar zijne drinkplaats voert.

Telaga warna ligt stil verscholen in het dichte woud, bijna geheel omsloten door hooge berghellingen; van onder tot boven begroeid. Allerlei gewassen half in het water groeiende, spiegelden hunne overhangende takken in het gladde oppervlak.

Kalm en liefelijk, maar iets droefgeestig tevens, is de indruk dien het meer maakt; den indruk dien wij volgens de beschrijvingen er van hadden verwacht, ondervonden wij echter niet: Dit neemt niet weg dat er gelegenheid te over was om van het schoone natuurtooneel te genieten.

Twee redenen noopten ons er niet zoolang te blijven als wij wel gewenscht hadden; de eerste was dat wij onzen medereiziger niet al te lang wilden laten wachten, de tweede dat wij, of eigenlijk meer bijzonder mijn tochtgenoot, erg last kregen van boombloedzuigers. Deze kleine nijdige dieren vallen iemand soms spoedig in vrij grooten getale aan. Wel verre van onze bezadigde europeesche Hirudo offlcinalis na te volgen, die soms een uur bedenktijd noodig heeft, voor zij er toe komt haar driekantig stilet door de menschelijke epidermis te boren, gaan deze vinnige bloedzuigertjes terstond aanvallenderwijze te werk. Mijn metgezel, die luchtiger dan ik was gekleed, had er spoedig eenige op armen en beenen; terwijl hij bij het teruggaan voor mij uitliep, bevrijdde ik hem nog van een vijftal der zwarte vijanden, die, zich lang uitspannende, snel over zijn kleederen voortkropen om zoo spoedig mogelijk eene kwetbare plaats te vinden. Ik verheugde mij dat ook Java 's lagere dieren mij met rust lieten. Uitstel is geen afstel; dit zou ik een paar dagen later ondervinden door op nog onaangenamer wijze met de tropische insektenwereld kennis te maken.

Toen wij op den Poentjak van ons kort uitstapje terugkwamen, bleek ‘der Dritte im Bunde,’ ongeduldig geworden, al een eind weegs naar beneden te zijn gegaan. Wij verlangden niets liever dan hem terstond te volgen, doch moesten vooraf ‘gedesinfecteerd’ worden. Het cordon dat een door de veepest besmet gebied van een onbesmette streek scheidde, liep juist over den Poentjak heen. Van die desinfectie had ik veel gehoord, wat door mij voor overdreven was gehouden, doch in dit geval overtrof inderdaad de werkelijkheid de stoutste verwachtingen.

Uit een bamboes-hutje aan den weg kwam eene wacht inlandsche Soldaten, twee man en een korporaal, te voorschijn, de militaire rok met eene meer schilderachtige dan krijgshaftige nonchalance omgeslagen. Een der manschappen naderde ons nederig, in de hand een blik houdende waarin wij een zwartachtig vocht ontwaarden; eerbiediglijk werden wij uitge-

noodigd elk onzer voeten achtereenvolgens op den rand van het blik te willen plaatsen. De man dompelde daarop een grooten verfkwast even in het zwarte vocht, en ging er met omzichtigheid toe over den kwast eenmaal over de schoenzool te strijken, er zorgvnldig op lettende dat noch bovenleer van het schoeisel. noch pantalon ‘besmet’ werd. Het vocht in het blik bleek karbolwater te zijn of voor te stellen. Nadat onze vier schoenzolen er op de aangeduide manier mede waren behandeld, werden wij als ‘gedesinfecteerd’ vrijgelaten.

Op zonderlinger wijze wordt er zeker nergens strijd gevoerd tegen de bactériën; het blijkbaar in Indië waargenomen feit, dat bactérien in het geheel niet aan andere kleedingstukken, maar alleen aan de schoenzolen worden overgebracht, is, naar ik geloof, aan de nederlandsche hygienisten niet bekend. Eene tweede niet minder groote merkwaardigheid, hier ontdekt, is, zoo ik meen evenmin tot de europeesche natuuronderzoekers doorgedrongen; het blijkt namelijk dat men in Indië tot de ontdekking is gekomen, dat bactériën eene bijzondere voorliefde voor eene bruine huid hebben. Terwijl toch alleen de europeesche schoenzool voorzichtiglijk wordt bestreiten, wordt op denzelfden post, naar mij ooggetuigen verzekerd hebben, de inlandsche opperhuid van onder tot boven duchtig met karbolwater ingesmeerd. Het schijnt zelfs dat de paarden nog minder gevaarlijk zijn wat het overbrengen der besmettende elementen aangaat; van onze paarden kregen ten minste alleen de pooten uit een brandspuitje met karbolwater de volle laag. Toen ook de onderste helft van elk rijtuigwiel eene beurt had gekregen, was de geheele bewerking afgeloopen.

De helling van den weg over den Megamendong is steiler nog aan de Preangerzijde dan aan de Buitenzorgsche. Wij hadden dan ook geen lust de afdaling in ons voertuig te doen, vooral niet toen wij gezien hadden welke veiligheidsmaatregelen werden noodig geacht. Een der achterwielen werd op een zwaren ijzeren schoen, met opstaande randen, vastgeschroefd en de schoen door middel van een stevige ketting aan de vooras verbonden; ten overvloede werd de onbeweeglijkheid van het wiel nog verzekerd door een dik touw verscheidene malen tusschen en om de spaken te winden en de beide uiteinden vervolgens ook aan de vooras vast te maken. Deze inrichting maakt dat de wagen grootendeels de hoogte af ‘glijdt’; van de handigheid van den koetsier hangt het

vermijden van ongelukken daarbij in hoofdzaak af. Alleen het weer liet zich voor onze nederdaling te voet minder gunstig aanzien; wij waren geheel omringd door een dikken mist en betreurden het reeds dat wij het beroemde uitzicht van den Poentjak geheel zouden moeten missen. Wij beklaagden ons te vroeg, want juist aan dien mist zouden wij het schoonst denkbare schouwspel te danken hebben; zoo zelfs dat ik nimmer iets van natuurschoon had gezien wat daarbij te vergelijken viel. Links en rechts naast ons waren de bergtoppen geheel in zwarte dichte wolken gehuld, zoodat de wouden, vooral daar waar diepe kloven zich tusschen de toppen uitstrekten, donker zwart zagen.

Onverwachts trok vóór ons het mistgordijn even op, en op eens genoten wij een prachtig uitzicht; van uit onzen donkeren voorgrond zagen wij de geheele hoogvlakte der Preangerregentschappen schitterend verlicht. De talriike groote en kleine toppen over de vlakte verspreid, staken, door eene heldere zon beschenen, scherp tegen den azuur- blauwen hemel af. Een oogenblik slechts konden wij van het indrukwekkende panorama genieten. De mist omgaf ons weer en alle kans op eene hernieuwing van het schouwspel moesten wij laten varen. In plaats van beter werd het weer erger; van mist kwam het tot regen. Met versnelden pas bereikten wij den wachtenden wagen, stegen in en lieten alle Zeilen en sluitingen dicht doen. In het donker van den gesloten reiswagen legden wij, door een kletterenden regen begeleid, den korten afstand af, die ons nog van Sindanglaya scheidde. Even voordat wij er aankwamen, bedaarde gelukkig de stortvoed. Op het allerlaatst hadden wij nog reden ons over ons goed gesternte te Verheugen; bij den oprit naar Sindanglaya namelijk, geen twintig passen van het huis, brak een der strengen; ware dit ongeval een half uur vroeger gebeurd, zoo had het ons vermoedelijk eene weinig aangename tuimeling doen maken.

Sindanglaya is een groot gezondheids-etablissement, waar vooral leverzieken, maar in het algemeen allen voor wie eene koudere lucht heilzaam is, worden heengezonden. Het is er een koel aangenaam klimaat; de avonden en nachten zijn er koud.

Na ons aan een spoedig opgedischt déjeuner te hebben versterkt, gingen wij een uurtje uitrusten, daar wij het voornemen hadden, nog dienzelfden dag naar Tjipanas, het buiten van den Gouverneur-generaal, te wandelen. Hoewel het weer dreigend

bleef, gaven wij toch om half vijf aan ons plan gevolg en wandelten langzaam op naar het buitenverblijf, een klein half uur van Sindanglaya verwijderd. Tjipanas biedt niet veel merkwaardigs. Behalve door zijne warme bronnen, waaraan de naam ontleend is, heeft het vooral bekendheid door zijne groentetuinen waar europeesche groenten en vruchten worden gekweekt. Zooals alles wat aan het vaderland herinnert, doet ook het gezicht der te veld staande hollandsche groenten aangenaam aan; een vreemden indruk maakt het echter op iemand die aan het buitenleven is gewend, hier naast elkaar in vollen wasdom, zoowel onze vooijaars- als onze najaarsgroenten aan te treffen.

Op onze terugwandeling troffen mij schoone exemplaren eener Poinsettia, een heester welke hier veel in tuinen voorkomt. Deze plant is in 't oog vallend doordat de bovenste bladen, onder de onaanzienlijke bloemen gezeten, helrood zijn gekleurd. Er zijn meer voorbeelden van bekend, dat bij weinig in het oog vallende bloemen, de bladen die er onmiddellijk onder staan, wel in het oog springen door eene afwijkende kleur. De beteekenis dier gevallen voor de planten is vrij goed verklaard. Dat de kleuren der bloemen ter aanlokking van insekten van nut zijn voor de planten, kan in het algemeen niet betwijfeld worden; het ‘nut’ van het insektenbezoek ligt hierin, dat daarbij tevens het stuifmeel van de eene op den stamper van eene andere bloem wordt gebracht, met andere woorden, dat er dus bestuiving en dientengevolge bevruchting plaats heeft. Van de juistheid dezer zienswijze uitgaande, is de stap niet groot, aan de afwijkend gekleurde bladen, die zich onder weinig zichtbare bloemen bevinden, nu ook eene rol bij het aanlokken van insekten toe te kennen.

Voordat wij halverwege Sindanglaya waren, begon het donker te worden; doch daar eene heldere lucht den bewolkten hemel had vervangen, was de avond prachtig. Het was bladstil; honderden krekels vervulden de lucht met hun sjirpend geluid, en vuurvliegen zwierven in grooten getale als blauwwitte dwaallichtjes tusschen het hooge gras en takken en bladen der lage heesters. Het was blijkbaar feest in het gnomen-rijk; het krekelorkest voerde concertstukken uit en de zwevende lichtjes waren toortsdragers die de snel achter hen aanhuppelende, kleine gebaarde ventjes, als gasten naar de feestzalen geleidden.

Den volgenden morgen standen wij weer zoo vroeg mogelijk op, om tijdig naar Tjibodas te gaan, voordat het te warm werd.

Zes werklieden, uit den tuin naar ons toegestuurd, zonden wij met onze bagage vooruit. Na nog ‘mondkost’ te hebben ingeslagen voor ons tweedaagsch verblijf boven, en er een koelie mede te hebben beladen, gingen wij terstond op het pad en begonnen den wandeltocht, die ons na ongeveer vijf kwartier te Tjibodas zou doen belanden. Het pad er heen, dat door ons werd gevolgd, bood al zeer weinig merkwaardigs aan, en geleek, voor zooverre dit in de tropen mogelijk is, op een slechten landweg tusschen onvruchtbare weiden eener hollandsche duinstreek. Alleen het gezicht op de bosschen van den Gedeh was schoon; tegen de helling aan ligt Tjibodas; het witte landhuisje was in de verte af en toe even tusschen de boomen zichtbaar.

Al steeg de weg ook geleidelijk, toch moesten wij onophoudelijk klimmen, daar het einddoel onzer reis vrij veel hooger lag dan Sindanglaya. Daar de morgenzon ons, in letterlijken zin, een warmen rug begon te bezorgen, maakten wij van de gelegenheid gebruik in een inlandsch hutje wat uit te rusten.

Wat mijzelven betreft, moet ik bekennen dat eenige aanmoedigingen mijner reisgenooten noodig waren voor ik er toe kon besluiten van de rustgelegenheid te profiteeren. De lage smerige hut zag er verre van oogelijk uit, en het inwendige bleek het uiterlijk nog te overtreffen. Toen wij, na diep bukken voor een laag vooruitspringend afdak, door boomvarenstammen geschraagd, op eene tegen de hut geplaatste bamboesbank terecht kwamen, zagen wij een schouwspel, waar zelfs de uitvinder van den ‘roman expérimental’ den neus voor zoude hebben opgetrokken. Aan de voorzijde, waar wij tegen aanzaten, was de met gedroogd gras gedekte hut geheel open. Eene soort van blinden, toen opgehaald, schenen 's nachts tot sluiting te kunnen worden neergelaten, op dezelfde wijze als bij de ouderwetsche koekkramen onzer dorpskermissen; bamboes was het eenig bouwmateriaal. De vloer der spelonk was hooger dan de bank waarop wij zaten. Op zij scheen een gedeeltelijk afgesloten stuk als slaapvertrek dienst te doen; tevens diende het tot droging van eenige aan den zolder hangende veldgewassen. Toen onze oogen eenigszins aan het halfduister gewend waren, ontwaarden wij, door de rookerige atmosfeer heen, in een hoek van het hoofdvertrek eene oude smerige vrouw, die een smeulend vuur oprakelde, waarvan de dampen een goed heenkomen moesten zoeken, daar aan een schoorsteen, of iets wat er op geleek, niet

te denken viel. Nauwelijks waren wij gezeten, of uit denzelfden hoek, waar de oude vrouw als een tooverkol haar brouwsel roerde, kwamen geheel onverwachts een paar kippen te voorschijn, die over onze hoofden heen naar buiten vlogen. Vóór in de hut, onmiddellijk bij onze bank, zat eene jeugdige ‘schoone’ gehurkt achter een tafeltje op zeer korte pooten, ongeveer ter hoogte van een voetenbankje, waarop eenige heerlijkheden voor den gaanden en komenden man te koop waren uitgestald. Daar op eenige onbeschrijfelijk vuile schoteltjes alle ingrediënten voor het Sirih-kauwen lagen, vroegen mijne geleiders, op mijn verzoek, of de verkoopster eene dosis in kauwbaren staat wilde brengen, daar ik gaarne de wijze van toebereiding wilde zien. Eerst werd een blad van Chavica Betle, eene pepersoort, in het maleisch Sirih genoemd, aan de binnenzijde besmeerd met wat fijne kalk, met speeksel aangemengd, vervolgens werd er een stukje Gambir[1], wat tabak en een stuk Pisangnoot in gedaan, en daarna het blad netjes om al die verschillende stoffen dichtgevouwen. Nadat eenige aanvechtingen van jonkvrouwelijke schuchterheid waren overwonnen, werd het pakje tusschen de bruine lippen gestoken, die zich spoedig door het roode vocht, aan het Sirih-kauwen eigen, verfden. Meer dan voldaan door de tooneelen in de hut aanschouwd, stelde ik mijne reisgenooten voor onzen tocht te vervolgen.

Uitgerust togen wij weer op marsch, steeds meer den trotschen Gedeh naderende, uit wiens wijd opengesperden krater, recht voor ons uit, zware dampkolommen opstegen. Na een half uur langzaam klimmen was het landgoed Rarahan bereikt, slechts door een diep ravijn van het terrein van den plantentuin gescheiden. Vrij geleidelijk daalden wij, langs een aanplant van kinaboomen, in het ravijn af. Toen het er echter op aankwam aan de andere zijde weêr op te stijgen, deden wij de ervaring op, dat ook in dat geval de ‘laatste loodjes’ bij lange niet de lichtste waren; niet dan met moeite, al hijgende en blazende, klommen wij zigzagsgwijze, met korte wendingen, de met zwaar hout begroeide steilte op. Nog half buiten adem bereikten wij het einddoel der reis en betraden het eigenlijke gebied van den bergtuin van Tjibodas, de succursale van 's lands plantentuin te Buitenzorg.

1 Gambir wordt bereid door het uitdampen van een afkooksel van bladen en takken der Uncaria Gambier, eene tot de familie der Rubiaceae behoorende plant.

Tjibodas doet op den eersteu aanblik, hoe vreernd het ook schijne, eenigszins aan een Geldersch bnitentje denken. Wel is waar moet men daarbij afzien van de ligging aan den voet van een enormen vuurspuwenden berg, hetgeen bijna onmogelijk lijkt. Doch, herhaaldelijk het ik het reeds ondervonden, men krijgt verre van het vaderland eene steeds grootere fijugevoeligheid voor de kleinste punten van overeenkomst met de Europeesche wereld, waarin men met zijne gedachten geheel blijft voortleven.

Eene rechte laan, ter weerszijde met kleine Araucaria's beplant, deelt het zacht glooiend terrein overlangs in twee ongeveer gelijke stukken, en loopt recht op het witte coquette landhuisje uit, dat, toch al klein, nog nietiger lijkt door de hooge woudreuzen die er onmiddellijk achter staan. De plantentuin grenst rakelings aan het oerwoud. Geen twintig passen brengen u van de beddingen, met wetenschappelijk benoemde en geordende gewassen, in den dichten zoom van het ongerepte woud, van welks gebied Tjibodas vroeger ook een deel uitmaakte. Met de bijl in de hand heeft hier de wetenschap eene verovering op de natuur rnoeten maken; gelukkig dat hare annexaties geen stof geven tot verzuchtingen als van den leekedichter: ‘Geef ons natuur en waarheid weer’. Zij immers, de wetenschap, zoekt err brengt de waarheid. En wanneer sommige harer beoefenaars zich slechts tot doel stellen, het verzamelen van materiaal tot schraging van het wankele gebouw hunner eigene hypothesen, dan straft zij de ijdele dienaren, die hun plicht verzaakten en hun taak vergaten door, evenals de woudboomen van den Gedeh, de zwakke gebouwtjes met één slag omver te werpen.

Tusschen het gazon, vóór het huis, stonden vroolijk bloeiend, perken met Fuchsia's, Geraniums, Madeliefjes, Heliotropen en Dahlia's. Iets verder rozen aan den éénen en een vak met Amaryllissen en Hemerocallis, rijk met bloem, aan den anderen kant. Perken met dwerg-Hortensia's en met Aucuba's, benevens eenige ‘vuurpijlen’ (Tritonia's) tusschen het gras, brachten wat levendigheid in een grooten aanplant van Conifeeren, uit allerlei hemelstreken af komstig. Langs de hoofdlaan prijkte in schitterende kleuren eene rij van Gladiolussen in vele varieteiten. Ook sommige inheemsche gewassen, die eigenlijk lager te huis behooren, scheuen mij toe levendiger gekleurd te zijn.

Dit laatste behoefde niet geheel een spel der verbeelding te

zijn, daar vooral in den laatsten tijd is waargenomen bij planten, die zoowel in laag land als op de bergen voorkomen, dat de kleuren harer bloemen des te levendiger zijn naarmate hare groeiplaats hooger is. In den loop van het vorige jaar werden de uitkomsten van nauwkeurige proeven hieromtrent bekend gemaakt. Bij die proeven werd een weinig zaad, op eene zelfde plaats geoogst, in twee gelijke deelen verdeeld; de eene helft der zaadkorrels werd in Parijs, de andere helft in of bij Upsala uitgezaaid. Met een 14tal soorten of variteiten, gewone tuinplanten, werd aldus gehandeld. Zoodra de uitgezaaide planten bloeiden, werden de kleuren der bloemen, zoowel te Parijs als te Upsala, met zoogenoemde kleurtabellen[1] vergeleken. Nog werd de overeenstemming met tinten der kleurschalen bepaald voor veertien bloemsoorten, die door den eenen onderzoeker in wilden staat in Lapland werden bestudeerd, terwijl een tweede onderzoeker dezelfde bloemen in de omstreken van Parijs naging, waar zij ook wild voorkwamen. Op beide wijzen geraakte men tot het resultaat, dat inderdaad bloemen in hoogere streiten sterker en levendiger gekleurd zijn, dan die welke in lagere streken aan exemplaren der zelfde soort worden voortgebracht. De overige deelen van den tuin zijn meer van uitsluitend botanisch belang. Men vindt er eensdeels planten door verschillende botanische tuinen naar Buitenzorg gezonden, doch voor welke het klimaat daar nog te warm is. Anderdeels ziet men er representanten der flora uit de hooger gelegen deelen van den indischen Archipel. Voor de uitbreiding dezer laatste afdeeling, die verreweg de belangrijkste behoorde te zijn, biedt het groote nog braakliggende gedeelte van het terrein ruimschoots gelegenheid.

Trof ons reeds de aanzienlijke hoeveelheid europeesche planten in den tuin, zonderlinger indruk toch maakte weder de vreemde combinatie van gewassen, die men niet gewend is naast elkaar in de open lucht aan te treffen. Zoo stak een zoogenoemde honderdjarige Aloë (Agave americana) haar meters-langen, kandelaber-achtigen, bloeistengel hoog boven een perk Aucuba's

1 Die tabellen of schalen (‘gammes chromatiques’ van Chevreul) omvatten: ‘quarante-deux couleurs types, avec les teintes graduées qu'elles présentent successivement du ton le plus foncé (noir) an blanc. Chacune de ces quarantedeux gammes se compose de vingt-et-une teintes on tons différents, de sorte qu'il est presque toujours facile de rapporter exactement les couleurs des fleurs à tel ou tel ton’. (Flahault, Annales des Sciences Naturelles, 1880.)

uit; en had de groep Conifeeren voor vis-à-vis eene groep boomvarens, met Orchideën tegen de stammen, wier bladerkronen het in frischheid ver van die onzer kasssen wonnen.

Dat de gemiddelde temperatuur niet hoog is, blijkt, behalve uit de reeds genoemde voorbeelden, nog hieruit, dat op velden tot den tuin behoorende, met vrij goeden uitslag, tarwe, rogge, haver en boekweit wordt geteeld. Tot verklaring der aangeduide contrasten in de vegetatie van den tuin, dient men bovendien rekening te houden met het feit dat de temperatuur 's nachts en over dag dikwijls weinig verschilt. In het algemeen bewegen zich de temperatuurs-schommelingen binnen enge grenzen. Wij vonden 's morgens om 6 uur den thermometer op 60° F, om half elf op 64° en 's avonds kwart voor negen op 61¾°. In den oost-moesson maakt de heldere lucht, dat de verschillen tusschen dag- en nachttemperatuur grooter zijn; vooral is de daling van den thermometer 's nachts aanzienlijker.

Na de vermoeienissen van den dag, bracht de door ons aangerechte avondmaaltijd eene welkome versterking. Wij zaten met des te meer genoegdoening aan, daar alle spijzen door ons zelven waren meegevoerd en klaar gemaakt; dit laatste voor zoo verre ten minste de voorloopige bereiding, in Chicago, Melbourne of in eene fabriek van verduurzaamde levensmiddelen te Amsterdam of Leiden ondergaan, nog nadere aanvulling vereischte. Gaarne hadden wij ons ‘na het dessert’ in de kleine voorgalerij geplaatst om te genieten van het prachtig schouwspel der bergen en dalen, ravijnen en vlakten van ‘de Preanger’ door helder maanlicht beschenen. Ongelukkig werden wij er in verhinderd doordat eene kolonie wespen zich juist vóór onder de pannen had genesteld; deze wespen weken, behalve door meerdere grootte, nog van de hollandsche af door de eigenschap van onmiddellijk als aanvallers op te treden. Nauwelijks had ik 's morgens, letterlijk, een voet in het huis gezet, of ik was onverhoeds zoodanig in de hand gestoken, dat eerst drie dagen later de zwelling geheel verdwenen was; mijn reisgenoot, die zich alleen over de bloedzuiger-beten van Telaga Warna te beklagen had, prees zich ook gelukkig er zoo goed te zijn afgekomen.

Gedwongen alleen aan de achterzijde van het huis een luchtje te scheppen, hadden wij gelegenheid de kouwelijkheid der inlanders waar te nemen. In een klein hokje, dat meest als kenken scheen dienst te doen, zaten een zestal hunner om, bijna op, een houtvuur gehurkt, beide banden uitgespreid, zoo

goed als met de nagels in de vlammen; bij het oprakelen der sintels zagen wij, door den rook heen, de neergehurkte donkere gestalten op fantastische wijze rosachtig verlicht. Wat aan temperatuur gewonnen werd op deze wijze, werd echter, naar onze meening, aan zuiverheid der lucht ruimschoots verloren. Wij haastten ons uit het rookhol weg, en trachtten spoedig, onder onze reisdekens uitgestrekt, rust te vinden en nieuwe krachten te verzamelen voor den vermoeienden tocht naar de watervallen en de grot van Tjibenreum, door ons voor den volgenden morgen beraamd.

Des anderen daags gingen wij om half zeven op het pad, geëscorteerd door vier inlanders, van welke drie manden droegen voor het bergen van verzamelde planten en de vierde met het dragen van geweer en patroontasch werd belast. Met ferme stokken tot steun, in hooge laarzen en voorzien van regenjassen togen wij op weg; de laatsten meer bijzonder ten gebruike in de nabijheid der watervallen.

Naar men ons zeide troffen wij het goed, daar eenige weken geleden de assistent-resident naar boven was gegaan en bij die gelegenheid het pad vooraf was opgeknapt. Hoe het er vóór dien dan wel moét hebben uitgezien, was ons met duidelijk, want nu reeds was het, zelfs by bescheiden eischen, eigenlijk onbegaanbaar te noemen. Een tocht van vier uur, twee nur heen en twee terug, over zulk een weg, die daarbij soms vrij steil klimt of daalt, zoude in Europa bijna tot de onmogelijkheden gerekend worden; en toch, niemand die den tocht deed zou het zich berouwen. Terstond voerde ons het pad in het oorspronkelijke, maagdelijke woud. Zulk een oerbosch maakt een indruk, welken men niet licht zal vergeten; de europeesche bosschen kunnen er geen denkbeeld van geven. Waarlijk reusachtige stammen trachten hunne hemelhooge kruinen boven die hunner buren uit te steken. Niet zooals in onze europesche wouden ziet men rijen van stammen, waar men ver tusschen door kan zien. Het tegendeel is hier waar. Van ver in een tropisch oerwoud te zien is geen sprake. Tusschen de groote recht opgaande stammen hangen of liggen, in allerlei richtingen, half omgestorte boomen, en winden zich klimmende of kruipende de planten schots en scheef door elkaar omhoog. Een doolhof van stengels en takken, van ranken en twijgen, hier neerhangende onder het gewicht der zware vrachten die

zij torschen, ginds snel en spichtig opschietende, om uit het geheimzinnig halfdonker naar het zonnelicht te streven. Inderdaad geheimzinnig was het woud; eene onbegrijpelijke stilte overal, betrekkelijk weinig licht, zelfs op het pad dat wij volgden, en vooral groote vochtigheid. Alles droop en glinsterde van water; tot over de enkels moesten wij dikwijls door plassen of modderpoelen waden. Het eenige geluid, waardoor de doodsche stilte hier en daar werd afgebroken, was aan vallend water te wijten.

Herhaaldelijk hoorden wij stortbeken en watervallen, doch zagen die bijna nooit. Zoo hadden wij gedurende verscheidene minuten gaans een hevig stroomen en ruischen in onze nabijheid gehoord, doch niets ontdekt; en toch bleek de bergbeek die een bijna doorloopenden waterval vormde, geen tien passen van ons af te zijn; echter was zij onder zulk een ondoordringbaar dak van takken en bladen verborgen, dat het water als door een tunnel naar beneden schoot. Wij bemerkten de beek dan ook eerst goed, toen zij hooger op tijdelijk uit haar schuilplaats te voorschijn kwam, helaas om over een stuk van verscheidene meters lang ons pad tot haar bedding te kiezen. Bruisend en spattend stortte het water, van onder het groene afdak, ons te gemoet; aan op zij gaan viel niet te denken; wij hadden moeite om niet op de gladde of met mos begroeide steenen uit te glijden. Verderop moesten wij, over geïmproviseerde ‘bruggen,’ uit op elkaar geworpen kleine boomstammen gemaakt, nog breedere beken oversteken; wij verheugden ons telkens, dat wij het er goed afbrachten. Ook steenen, rotsblokken en omgewaaide boomen maakten het ons zeer lastig Dieren waren er zoo goed als niet, ten minste niet merkbaar. Gedurende. den geheelen tocht van vier uren zag ik slechts één vogel, een viertal schitterend blauwe kapellen, eenige sprinkhanen en een kameleon; bij oplettend zoeken zouden er natuurlijk nog wel kleine insecten te vinden zijn geweest.

Halverwege rustten wij, vermoeid van het stijgen, op groote, doch ook weer natte rotsblokken uit; mijn tochtgenoot poogde een vochtig geworden sigaar, en de inlanders, met even weinig succes, hunne strootjes op te steken.

Voordat wij verder gingen, konden wij beiden toch niet nalaten, eens eene poging aan te wenden om, op zij van het pad, de ware ongerepte wildernis te betreden. Meer dan eenige passen is niet mogelijk, tenzij men inlanders met het kapmes

vooruitzendt, en dan nog zoude het verder doordringen lang niet gemakkelijk geluklcen. Overal liggen diepe scheuren en Hoven, gelieel bedolven on der afgevallen bladen, stammen en takken, alles met mos en varens begroeid; het is uiet mogelijk te zien waar men loopt; soms meent men den bodem te betreden, doch bemerkt, plotseling uitglijdende, dat men op het half weggerot overblijfsel van een zwaren boomstam stond, die, gelieel met varens bedekt, niet herkenbaar was. Alleen met de uiterste omzichtiglieid komt men vooruit, steunende op een sterken stole of zich vasthoudende of optrekkende aan de stengels van windende planten, die overal grillig door elkaar gekruiste guirlandes vormen. En zelfs bij de grootste voorziohtigheid glijdt men uit of struikelt men, en heeft reden om dankbaar te zijn als alles zonder kleerscheuren of schrammen afloopt.

Men denke zich welk een indruk zoo iets woests en geheel eigenaardigs, vooral de eerste maal, moet maken; op botanisien nog meer dan op anderen. Bloeiende Orchideën, tegen de stammen aangehecht, haalden wij met de haken onzer stokken naar beneden, en de lange gevorkte staarten der Lycopodiums die van de takken afhingen, trotten wij naar omlaag. Lycopodiums van meter-lengte zelfs verzamelden wij en wierpen ze in de manden der inlanders. Lange scheuten van Nepenthes planten verhieven zich ver boven manshoogte; bare groote, hoogroode of groene urnen, met de schuins-opstaande bevallige dekselrjes, hingen kaarsreoht aan de gedraaide stelen naar beneden.

Een kenmerk der tropische vegetatie treft den natuuronderzoeker terstond, doch ook aan een leek die een dier oorspronkelijke wouden introk, zoude het bij eenige oplettendheid niet ontgaan. Ik bedoel de groote hevigheid van den strijd om het leven, tusschen de verschillende gewassen. Dat zulk een strijd in het plantenrijk, even goed als tusschen de dieren onderling, *moet* bestaan, kan, ook voor de gewassen der gematigde luchtstreken, door eene zeer eenvoudige redeneering zonneklaar worden aangetoond. Doch in bijzondere gevallen dien strijd met alle duidelijkheid terstond te *zien*, gelukt alleen in de tropen; daar wordt die kamp voor het bestaan tusschen de verschillende planten eener zelfde plaats met zulk eene hevigheid gevoerd, dat zij onmiddellijk in het oog springt.

Men zoude kunnen zeggen dat in de gematigde zone de wouden een aristoeratisch karakter hebben; wel strijden de bevoorrechte grooten onderling om den voorrang, doch van

andere coneurrentie dan die hunner stamgenooten is geen sprake: bescheiden tieren lage heesters en sommige zwakke kruiden aan den voet der trotsche stammen; hoogstens wagen het eenige onschuldige korstmossen zich tegen den stam zelven aan te hechten; geen der minderen echter denkt er aan met den hoogen nabuur in het strijdperk te trekken. Een oorspronkelijk woud in de tropen, daarentegen, heeft sterk sprekende democratische eigenschappen. Verschil in afmetingen, ja; doch verschil in rang, en eerbied der kleinen voor de grooten zoekt men er te vergeefs. Het is juist tegen de aauvallen der plebéïsche coneurrentie, dat de voorname woudboomen zich het hevigst moeten verweren. Geen boom is veilig; tot in de hoogste takken huizen tal van andere planten. De unschuldigste onder die ongenoode gasten bepalen er zich toe zich op de takken vast te hechten, en dan, hoog in de lucht door helder liebt getroffen, voedsel uit de atmosfeer te trekken; zij schaden alleen voor zooverre zij takken en bladen van den boom zelven verdringen. Door hen wordt, op lompe en onwellevende wijze, de stalling in praktijk gebracht, ‘qu'il doit y avoir place pour, tous au soleil;’ liefst de beste plaatsen voor de minst verdienstelijken. Anderen echter, het eigenlijke gepeupel, laten het daar niet bij, en zijn veel erger vijanden; *in* den stam of takken van den boom, waarop zij zich hebben vastgeklemd, zenden die parasieten wortels en zuigorganen uit, die het voedsel, door den hoogen gastheer voor eigen gebruik verzameld, brutaal en arglistig tevens, weten te ontvoeren. Deze stellen, in de maatschappij der planten, de ‘nieuwe lagen’ voor. Aile vergelijkingen daargelateu: men begrijpt eerst recht na een tocht zooals wij in de bosschen van den Gedek deden, hoe Darwin van zij ne reizen in tropisch Amerika het gronddenkbeeld zijner leer der natuurkeus medebracht. Men behoeft de oogen slechts te openen om er van overtuigd te zijn, dat waar de strijd om het bestaan zoo hevig is, daar ook de *kleinste* voordeelige afwijking aan een individu den voorrang boven zijns gelijken, en dikwijls het behoud van het leven, kan verzekeren.

Van de watervallen van Tjibeureum was ons niet te veel goeds gezegd. In het dichtste deel van het woud komt men in eens aan een open plek, van twee kanten door steile zeer hooge rotswanden begrensd. Tusschen de boomen die men als dwergen boven op de rotsen ziet staan, komen op drie ver-

schillende plaatsen stroomen te voorschijn, die over den rand been met donderend geklater, langs de loodrechte rotsmuren, naar beneden vallen. De te dooroopen afstand is zoo groot dat slechts een gedeelte van het water ketterend beneden te recht komt; een groot deel gaat onderweg in zoo fijn verdeelden toestand over, dat in de omgeving der vallen een voortdurende motregen heerscht. De kruidachtige planten aan den voet der rotsen, soorten welke bij groote vochtigheid in haar element zijn, bereikten een ongeëvenaarden wasdom. Wij vonden deze zoo welig opgeschoten, dat het pad geheel was dichtgegroeid en verdwenen. Met stole en kapmes moesten de planten, vóór ons uit, worden uit den weg geruimd; van rotsblok op rotsblok springend naderden wij de vallen. Koud blies de bergwind in de trechtervormige holte; wij rilden onder de stevige waterproofs; de kuustmatige motregen blies ons met wolken in het gezicht.

Aan den voet van den kleinsten der drie watervallen, vonden wij tegen een natuurlijken stapel van kleinere steenblokken, rijk bloeiend, een groot aantal exemplaren eener Ranunculus-soort, geheel op de hollandsche boterbloemen gelijkend. Onmiddellijk er naast stondeu, eveneens in grooten getale, Nepenthessen; eene kleine soort met harde, glimmende, rozetvormig uitgespreide bladen, bekers dragend, wier verraderlijk openstaande tuit voor vele insekten de ingaug tot hun graf was geworden.

Niet ver van de watervallen was een grot, verscholen in het bosch op een nog donkerder plek. Een zeer smal paadje, waarop men voorzichtig achter elkander moest loopen, voerde er heen; het wordt door de inlanders eenigermate opengehouden daar een paar malen in het jaar een of ander Europeaan de grot komt bezoeken. Daar waar het pad dood loopt, staat men plotseling voor eene wijd gapende opening, welke toegang geeft tot eene hoogverwulfde holte, welker bodem met water is bedekt. De grot scheen zeer diep te zijn, want af en toe hoorden wij in de verte het tikkend geluid van druppels welke, door het verwulf heen sijpelend, in het water vielen. De duisternis was zoo groot dat wij, zelfs toen onze oogen er wat aan gewend waren, toch geen vijftien passen voor ons uit konden zien. Schiet men in de grot een pistool of geweer af, dan komen honderde vleermuizen opgeschrikt uit hun schuilhoek te voorschijn en vluchten over de hoofden der rustverstoorders heen in het bosch.

Met rijken oogst kwarnen wij te Tjibodas terug; de manden der koelies bevatten veel interessante planten. Als botanisten niet minder dan als toeristen, waren wij over onze excursie tevreden.

De botanische resultaten van onzen tocht geyen mij tot slot aanleiding tot eenige opmerkingen welke, naar het mij schijnt, ook in wijder kring eenige belangstelling verdienen.

Reeds op de hoogte welke door ons was bereikt, bespeurt men dat verschillende plantenvormen optreden, welke aan die van koudere gewesten herinneren. Veel duidelijker nog valt dit in oog wanneer men de bergtoppen verder opstijgt. Hoe langer hoe meer verliest dan de plantengroei zijn tropisch karakter; geslachten en soorten, nauw verwant aan die der Europeesche flora, krijgen geheel de bovenband. Junghuhn kon dan ook zeggen: ‘de meeste soorten der bergtoppen van Java behooren tot geslachten en families, welke in Midden-Europa door een veel grooter aantal soorten vertegenwoordigd zijn, zelfs daar tot de meest algemeene planten behooren, terwijlvan het grootste deel dezer geslachten en families in het laagland van Java geene enkele soort voorkomt’[1].

Dat op koudere bergtoppen *andere* planten dan in de warme lage streken groeien, is te verwachten en zal niemand verwonderen, daar het toch algemeen bekend is hoe aanzienlijke verschillen in klimaat zich in den verschillenden plantengroei steeds duidelrjk openbaren. Dat echter de Elora van Java's bergtoppen eene zoo groote overeenkomst met den europeeschen plantengroei zoude vertoonen, zoo zelfs dat vele vormen van beide zoo goed als identisch zijn, was allerminst te voorzien; het is een even in het oog vallend en belangrijk als moeielijk te verklaren feit. Er zijn er onder de europeesche vormen der alpenflora van den indischen archipel, welke alleen nog in de hoogste deelen van Ceylon en op de toppen van het Himalayagebergte, als tusschenstations op den weg naar Europa, voorkomen. Voor ik iets mededeel omtrent de twee tegenovergestelde hypothesen, welke ter verklaring van het merkwaardige feit zijn opgesteld, wil ik het verschijnsel zelf, met eenige voorbeelden, ook voor den niet botanischen lezer begrijpelijk, ophelderen.

1 *Junghuhn* Java, vertaald door Hasskarl, Leipzig, 1857, eerste afdeeling, p. 418.

Tot de planten welke op de hoogere bergen in den indischen archipel, en meer bijzonder op die van Java, zijn waargenomen, behooren: aardbeziën, viooltjes, frambozen, braambessen, kamperfoelie, Sint-Janskruid, sneeuwballen, boterbloemen, blauwbessen, crucifeeren, compositen, umbellifeeren, benevens soorten der geslachten Polygonum, Gentiana, Geranium, Veronica, Plantago, Galium Rhododendrum, Valeriana, Thalictrum enz. Verscheidene soorten gelijken uitermate op hare europeesche verwanten. Zoo gaf reeds Junghuhn aan, om slechts één voorbeeld te noemen, dat Valeriana Javanica eene volmaakte overeenkomst heeft met onze europeesche Valeriaan (Valeriana officinalis).

Hoe komen die planten, welke een duidelijk europeesch karakter dragen, op de bergtoppen van een zoo veraf gelegen tropisch land? Ziedaar de vraag voor welke men, op twee geheel verschillende wijzen, naar eene oplossing heeft gezocht. Volgens de eene hypothese, die van Beccari, den bekenden italiaanschen reiziger, zoude men, ter verklaring van het belangwekkende verschijnsel, bijna uitsluitend rekening hebben te houden met twee zeer gewone verspreidingsoorzaken van plantenzaden: de wind en de vogels. Deze beide zouden, onder gunstige omstandigheden, nog in historische tijden, de zaden naar die bergtoppen hebben overgebracht, gebruik makende van de zeer spaarzame tusschenstations. Wat de verspreiding van plantenzaden door den wind betreft, herinnert Beccari er aan, hoe uitgeworpen aschdeelen der vulkanen dikwijls over buitengewoon groote afstanden door den wind worden meegevoerd. Dat het gewicht van zaden geen beletsel tegen even verre reizen kan zijn, volgt uit de wegingen door Beccari in het werk gesteld, volgens welke, van sommige planten, méer dan 40.000 zaden op een gram gaan. Wat nu de verspreiding door vogels aangaat, zoo schijnt het dat sommige vogels, vooral valken en duiven, van 30 tot 60 mijlen per uur vliegende kunnen afleggen. Heeft een vogel zich dus ergens met vruchten gevoed, zoo bestaat de mogelijkheid dat, weinige uren daarna, op zeer verwijderde bergtoppen zaden met zijne uitwerpselen nedervallen[1].

Beccari's hypothese schijnt aannemelijk; zij is het evenwel niet in zoo hooge mate als het, op den eersten aanblik, wel

1 ‘Zoo zoude een vogel, welke zijn maaltijd met vruchten had gedaan, b.v. van Vaccinium, op een berg in het inwendige van Ceram, er, in 3 of 4 nur, de zaden van kunnen deponeeren op een anderen berg van Nieuw-Guinea’, Odoardo Beccari, Malesia, Vol. I, fasc. III. Genova, 1878, p. 216.

lijkt. Om van eene der zwakke zijden hier nog niet te gewagen, moeten er toch al aanstonds de beide volgende argumenten tegen worden ingebracht. In de eerste plaats dat, volgens den bekwamen botanist Kerner, in de oostenrijksche Alpen het transport van zaden door den wind slechts over betrekkelijk zeer geringe afstanden geschiedt. In de tweede plaats dat A. de Candolle, in zijne boven reeds genoemde ‘Géographie botanique’, in zake de overbrenging van planten uit het eene land naar het andere, de volgende categorische verklaring aflegde: ‘Le mode d'introduction n'est pas toujours connu exactement; mais on peut dire d'une manière certaine que ce n'est *jamais* une action constatée du vent, des courants ou des oiseaux, et, au contraire, *toujours* une influence connue ou très probable, directe ou indirecte de l'homme’[1]. Dat nu de planten der bergtoppen van den indischen archipel er niet door den mensch zijn heen gebracht, behoeft geen betoog; hoogstens kan dit bij eenige meer bezochte toppen voor enkele planten gelden, zooals b.v. voor de weegbree (Plantago Major), eene plant welke zoo gemakkelijk met den mensch wordt meegevoerd dat, naar men beweert, de roodhuiden in Amerika haar den naam van ‘voetstap van den Europeaan’ hebben gegeven.

De tweede der bedoelde hypothesen, welke onder anderen door Wallace wordt voorgestaan[2], beschouwt de flora onzer indische toppen als overblijfsel uit vroegere tijdperken, in welke tijdelijk eene af koeling ook in de tropen zoude hebben plaats gehad, en bovendien thans verdwenen bergruggen, als bruggen voor plantenverspreiding dienst hebben kunnen doen. Ongelukkig ontbreken de geologische bewijsgronden voor deze beschouwing. Merkwaardig echter is het, dat Beccari zelf, en dit is het andere zwakke punt zijner hypothese, op hetwelk hierboven gedoeld werd, de tegenwoordigheid van sommige planten der tropische flora toch ook alleen uit de vroegere toestanden der aarde weet te verklaren; planten wier zaden te zwaar zijn om door den wind te worden getransporteerd of wier vruchten voor vogels niet eetbaar zijn, dwingen hem tot deze inconsequentie.

Beccari's argument tegen de hypothese van Wallace en Darwin komt mij zeer zwak voor. Hij zegt namelijk dat zij in

1 A. de Candolle, Géographie botanique raisonnée, T. II, p. 742.

2 De beschouwing van Wallace is eigenlijk eene toepassing eener algemeenere theorie van Darwin. Zie o.a. *Insulinde*, door A.R. Wallace, vertaald door Prof. P.J. Veth, 1e dl., Amsterdam, 1870, p. 192-197.

geen geval voor Java's bergflora zoude kunnen gelden, daar alle bergtoppen van Java vulkanen zijn of geweest zijn en dus de plantengroei, die nog van vroegere aardperioden afstamde, per se reeds lang door hunne erupties vernietigd moet zijn. Hiertegen valt. aan te voeren, dat bij uitbarstingen van vulkanen de plantengroei op hunne hellingen misschien niet aan alle zijden *totaal* wordt verwoest; en blijven er eenige zaden of onderaardsche plantendeelen over, dan kunnen deze, door uit te loopen, dezelfde flora in hoofdzaak weder doen optreden. Maar vooral komt het mij zeer weinig aannemelijk voor, dat *alle* vulkanen van Java vroeger tegelijk uitbarstingen zouden hebben vertoond, en dus bij allen op hetzelfde oogenblik het plantenbekleedsel der toppen werd vernield. En geschiedde dit laatste niet, dan kon de plantengroei, welke op sommige bergen tijdelijk gespaard was, als bron dienst doen ter herbevolking der braakliggende andere toppen, na de uitbarstingen. Dat toch de verspreiding van planten over bergtoppen van een zelfde eiland in het algemeen vrij gemakkelijk moet geschieden, ligt voor de hand.

Was er een volkomen juist oordeel over de verspreiding van planten te vellen, dan zoude wellicht de hypothese van Darwin en Wallace verreweg de meest aannemelijke blijken te zijn.

Het geval zoude zich dan voordoen dat de hedendaagsche verbreiding der gewassen aan de geologie, bij hare beschouwingen, ten goede zoude kunnen komen. De kruidkunde zoude daarbij een wederdienst bewijzen voor het groote nut hetwelk de plantengeographie der laatste jaren uit de resultaten van geologische studiëu heeft getrokken.

Buitenzorg, April 1881.

M. TREUB.

In den ‘komkommertijd’.

I.

De zon tintelde aan een wolkenloozen Augustushemel van het jaar 18. . over de Residentie. Gouden stralenbundels sprankelden tusschen de openingen van den St. Jacobstoren, deden hem schitteren als blank porcelein en brachten breede schaduwen op de donkerblauwe klokplaat met hare melkwitte wijzers. De gebouwen van het sombere Binnenhof, dat toenmaals de aanraking van de officieële kunsthand nog niet had gevoeld, streden met hunne zware, vervallen massa's tegen het voortdringen der zonnestralen, die lustig hun spel dreven op het Buitenhof, het smakeloos standbeeld van Neêrlands ridderlijksten koning omblonken, de kille Gevangenpoort in warmen gloed hulden en de helderwitte voorgevels en puien van de trotsche heerenhuizingen op den Vijverberg een verzengenden kus boden.

Ook het eilandje van den vijver, dat in een meir van spiegelglas scheen te rusten, baadde in glans. Het wazig azuur van den strakken hemel weerschitterde op het groen van boomen en heesters, die als satijn werden in het lieflijk zonlicht.

Op de smalle vensterruiten van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken spiegelend, verlengden zich de stralen en vielen goudglanzig langs een kleinen torenbouw, gegrondvest in het water, grenzende aan den achtergevel van het Mauritshuis. De zon deed het vergulde windvaantje blinken, doch ook zonder dien glans wist de Residentie, dat van het eerste, koepelvormige vertrek onder den kleinen toren licht over het Koningrijk der Nederlanden uitging, daar het sinds tijden her den Ministers van het Departement tot werkkamer diende.

Op dit vroege morgenuur wordt 's Ministers vertrek gelucht, houdt de hand van schoonmaaksters er huis en ontwijden wrijflap

en ragebol de bureaucratische indrukwekkendheid van het door Thorbecke befaamd geworden ‘Torentje.’

- Wat een vuile rooker! zegt Mie, een oud gediende, die het departement sinds twintig achtereenvolgende jaren schoonrnaakt, hij moist alles op het kleed.

- En geen papiertje in de mand, zegt Klaas, Klaasje gedoopt, die nauwlijks ééne dienstmaand achter den rug heeft, waar staat hier non zoo'n bennetje voor, als je de snippers toch op het karrepet gooit?

- Dat zeg ik, mensch, grooteluiswerk, nee, heere help me! dan was den ouwe T h o r zindelijker. Een net mensch, geen sikkepitje asch op den vloer, zonder sikkeneurigheid geen sikkepitje.

- Wat u zegt, Mietje, wat u zegt! hervat Klaas op een toon van hooge verbazing.

- Ja, en nooit vuile voeten, altijd alsof ie bij moeder thuis kwam, op de mat afgeveegd, en dat voor zoo'n groot staatsheer, dat zeg ik je toch maar, dat is wat!

- En geen asch op den grond?

- Geen ziertje, Klaas. 'k Heb me wel eens laten wijsmaken als dat de goeie man als ie voor Minister speulde nooit tabak rookte, maar hij kon toch morsig zijn, zeg ik maar.

Klaas ragebolde en Mie schuierde wolken van stof uit het karpet. Beiden gaven eene andere richting aan hare opmerkelijke rederijkheid. Eensklaps neemt Klaas een stofdoek ter hand, begint hartstochtelijk de kleine mahoniehouten boekenkasten met groen bekleedsel en de stoelen van stof te ontdoen, wil, nu zij genaderd is aan de werktafel van den Minister, de portefeuilles, boeken en papieren een weinig verleggen als Mie van den grond opspringt, stoffer en blik wegzet en uitroept: ‘Handjes thuis, meid, verzin eer je begint, meid; handjes thuis!’

- Hoe het ik het nou? vraagt Klaas op ontstelden toon, die haar elk woord doet rekken.

- Geen papiertje, geen snippertje dat op de tafel is, mag er af. Daar willen de Ministers niks van weten.

- O, zit het 'em daar! zegt Klaas gerust gesteld, nu hare collega de ietwat verschoven voorwerpen in dezelfde orde herplaatst.

- Den deze vooral wil er niks van weten. Je zou van de vrouw van den concierge wat hooren! Den deze ziet alles, we hebben 'em meer hier gehad; ik weet er alles van. Ze zeggen, dat ie zoo graag achter die tafel hier in het torentje zit.

- Nou maar Mietje, hij kan er toch niet vóór zitten. zegt Klaas, die soms onderhevig is aan geestige invallen.

- Nou ja, maar zoo meen ik het nou niet, hoor meid. Ik bedoel maar, dat ie graag hier aan 't Ministerie is. En lastig?! Nou maar meid, als kwam ie pas van school.

Na een kwartier uurs zijn dezelfde vrouwen in andere kamers van het gebouw werkzaam. Dicht bij negenen is Klaas aan een vertrek bezig, dat eertijds tusschen zijne muren lieden van hooger maatschappelijken rang moet gezien hebben dan de vier ambtenaren, die nu daarin dagelijks achter hunne lessenaars plaats nemen. De witgepleisterde, met ornamentvakken getooide muren, thans verborgen achter lichtgeel geschilderde kasten van vurenhout; het breede gebeeldhonwde plafond, door den damp van gas en tabaksrook smoezelig; de statige marmeren schoorsteenmantel met diep inloopende nis en de daarboven in den muur bevestigde spiegel, door een fijn gekrulde houten lijst omvat; niet het minst de breede eikenhouten kozijnbanken en de op koperen hengsels en scharnieren draaiende deur - dat geheel herinnert aan een vervlogen tijdperk van hechte Hollandsche bouwkunst.

De ramen zijn omhooggeschoven en een verdwaalde zonnestraal vloeit over vier lompe bureaulessenaars met breede loketkasten, paarsgewijs met de ruggen tegen elkander geplaatst en allen den druk voelend van een reeks boeken, volgeladen portefeuilles en geel geworden bundels papieren.

- Heere gut, is uwe daar al meheer?

- Ja, verdwijn maar spoedig! klinkt het antwoord tot Klaas. 't Is al over negenen.

- 't Slaat daar net meheer.

- Verdwijn als je wilt en pak dit meê, en een schuier, een wrijflap en een stof blik vliegen tegen den grond aan, dicht bij Klaas' voeten, die ijlings de deur eenigszins hard achter zich toeslaat.

Klaas, tengevolge van hare enkele maand dienst, nog weinig met de gewoonten, zeden en gebruiken der ‘heeren’ aan het departement vertrouwd, zou deze vreemdsoortige behandeling van den heer Lanser, 1sten klerk, minstens zeer euvel hebben opgenomen, indien hare collega Mie haar niet aangaande Lanser's eigenaardigheden voldoende had ingelicht. En inderdaad de dertigjarige 1ste klerk heeft eigenaardigheden, die bij eene eerste ontmoeting reeds in 't oog vallen. Matbleek van aangezicht,

met zwarte, stekelig-korte hairen, die den indruk van een ordeloos struikgewas maken, waarin weer en wind hun spel drijven, heeft hij strak saamgeplooide lippen en een langen neus. De min of meer fletse glans der grijsblauwe oogen die niets weerspiegelen, geeft aan de smalle, lange gedaante verwantschap met de perkamenten ruggen der registers in de kasten. Lanser is afgemeten bedaard in zijne bewegingen en kiest verweg de gouden munt van het stilzwijgen boven de zilveren van het spreken. Als hij praat, komt zijn stemgeluid de diepe C nabij, zonder noemenswaardige intonatie.

Hij heeft zijn grof strooien hoed, dien hij achter in den nek plaatst, langzaam op het loket van zijn lessenaar gelegd, zijn zwart lustren zomerjasje uitgetrokken en er een van geelwit linnen aangeschoten. Dat kleedingstuk, dat van 1 Mei tot 1 November aan zijn bureau dienst doet, is op borst en mouwen met zwarte en roode inktvlekken versierd. Thans ratelt de schuif van zijn loket; een roode muts met breeden, blauwen kwast - een Turksche *fez* gelijk - valt tegen zijne hand. Hij dekt zich daarmeê, neemt in de houding. van een kleêrmaker op den vensterpost van het hoog geopend raam plaats en' bedenkt zich een oogenblik.

Dan buigt hij zijn bovenlijf zijwaarts naar achteren en grijpt met de linkerhand een vrij dikken wandelstok, die in een hoek staat. Hij schroeft een der knoppen los, de stok wordt langer en langer, een paar minuten nog en de dobber aan den hengel van den 1sten klerk Lanser drijft op het water van den vijver.

- Nopt het, hengelende Turk, ha, ha!? De adjunct-commies Karel Ferling is luidruchtig binnengetreden. Lanser heeft zich zoo weinig in zijn werk laten storen, dat hij niet eens heeft omgezien. Zonder zich nu zelfs om te keeren, geeft hij dof ten antwoord:

- Of het!

- Een brasem, een blij! ha, ha!

- Een zalm.

- Zeg liever een walvisch, ha, ha, ha!

Juist slaat Lanser zijn hengel omhoog, waaraan een jeugdig voorntje spartelt. Ferling proest het uit:

- Wat zeî ik? een walvisch!

Na het voorntje van den haak te hebben geslagen, kneedt Lanser een stukje aas. Als hij den dobber op nieuw in het water werpt, volgt het voorntje onmiddellijk na. De lippen van den hengelenden Turk prevelen: ‘Katvisch!’

Na eenig stilzwijgen, als Karel Ferling zich vaardig tot den bureauarbeid heeft gemaakt, vraagt Lanser:

- Ben jij uit je slaapkoets gevallen?

- Ha, ha! lacht Ferling, die erg bewegelijk en zenuwachtig is, altijd om zijne eigen en meestal om anderer aardigheden lacht en tot dat ras van creaturen behoort, wier natuurlijke goedmoedigheid alleen door hun verstandelijke onschuld wordt opgewogen.

- Of heeft je equipage van nacht niet gereden?

- Geestig, heel geestig, first rate, een dubbeltje de duizend. 't Is Vrijdag, Turk, je weet wel, dan gebruik ik het ontbijt altijd bij mijn getrouwde zuster in de Parkstraat en Zondagmiddags eet ik bij mijn zwager in 't Voorhout. En 't is bij half tien.

- Je vergist je, 't is even negen.

- Neen *jij* vergist je; om kwart vóor 9 staan we altijd van 't ontbijt op, om de kinderen die naar school moeten en die ik dan altijd naar school breng.

- Prettig voor ze, zegt Lanser zoo dof en zoo droog mogelijk.

- Dol, ha, ha, lacht Ferling.

- Ja, dol! geeft de hengelaar in basecho te kennen.

Er volgt weer een korte pauze, waarin Ferling een pijp stopt en aansteekt en Lanser een vergeefschen hengelopslag verricht.

Dan treden achter elkander de kamer binnen de Heeren Marius Stromer, zes en zestigjarig adjunct-commies en zijn collega Mr. Frank Maas, die dertig levensjaren minder telt. Stromer is een levendig, goedaardig oud ventje, uiterst op zijn fatsoen gesteld, met grijze bierkrullen ter zijde van zijne slapen, een eeuwig en altijd colleerenden pantalon, stoffen schoenen met verlakte punten, een metalen kruis en een rokvormig gesneden blauwlaken jas. 's Zomers draagt hij een grijzen cylinderhoed, die voor een kwart deel in den rouw is en 's winters een zwarten, die altijd uit den rouw blijft, waarschijnlijk omdat de weduwnaar Stromer zonder kinderen 's winters nooit nabestaanden verliest.

Mr. Erank Maas is iemand van aanzienlijke familie zonder fortuin. Vijf jaar geleden op stellingen tot doctor in de rechten bevorderd, met een derden graad, zag hij drie weken nadien zijne

benoeming tot adjunct-commies bij Binnenlandsche Zaken in de Staatscourant. Aanvankelijk werd hem aan eene afdeeling het boeken (agendeeren) der inkomende stukken opgedragen; spoedig ontving hij, op last van den Secretaris-Generaal, uitsluitend zoogenaamd redactiewerk, schreef dag in dag uit brieven, waarin hij den Minister de eer liet hebben aan dezen of genen van 's Konings Commissarissen terug te zenden de van dien hoofdambtenaar bij diens schrijven van den zooveelsten ontvangen missives d.d. zus n^{os}. zoo en had de gewoonte het aantal daguren in dienst van den staat door te brengen tot een 4 1/2 tal te beperken. Vóor elven schreef hij niet en na drieën rustte hij uit. Mr. Frank Maas is overigens een ernstig man, die het tengevolge van zijne in zijn graad onderstelde talenten ver in den dienst zal brengen, De heer Stromer heeft respect voor het meesterschap van Maas; Lanser laat het Siberisch kil; Ferling lacht er om, wijl hij om alles lacht en de Referendaris, chef der afdeeling, die zelf niet gepromoveerd is, ontziet den rechtmatigen bezitter van zulk een geleerden en door hem benijden titel.

Onder het binnentreden heeft Stromer, die Maas juist voor de deur ontmoette, buigend gezegd:

- Morgen meneer Maas, heerlijk zomerweer, nietwaar, avantageux voor het vuurwerk van van avond!

Maas, die al de onderscheiding welke Stromer hem gratis bewijst, met welgevallen ontvangt, zonder dat te doen blijken, heeft behoorlijk collegie in de oeconomie gehouden en verspilt dus geen afzonderlij ken morgengroet aan Stromer, maar beantwoordt dien met een voor het algemeen bestemd: ‘Morgen, heeren!’ Of het heerlijk zomerweer is en avantageux voor het vuurwerk aan het Badhuis schijnt hem koel te laten.

- Morgen heeren! jullie bent er vroeg bij! ha, ha, lacht Ferling.

Het nopt weer bij Lanser, die dus geen gelegenheid meent te hebben, op iets anders dan zijn dobber acht te geven. De houding, het kostuum en de bezigheid van den l^{sten} klerk ergeren den ernstigen adjunct-commies Maas en als terugslag den ouden Stromer. Stromer is echter conciliant van nature. Behoedzaam naar het venster tredend, klopt hij den hengelenden Turk zachtkens op zijn schouder en vraagt beleefd: ‘Jongen, amice, 't is tijd om de visscherij te staken, vin-je zelf niet?’

- Als je blieft; intusschen een kolossaal ideé van Lanser. De Turk compromitteert de heele afdeeling, kolossaal! ha, ha, lacht Ferling.

- Hoe zoo, meneer Stromer? vraagt Lanser droog.

- Hoe zoo? wel, amice, 't zal dadelijk tien slaan, wat zegt u meneer Maas? zegt Stromer tot den meester in de rechten, wiens gevoelen hij uit reverentie omtrent de allergewoonste dingen pleegt in te winnen.

- De nachtmerrie schijnt behalve bij Ferling ook bij de heeren te hebben gestald, is het antwoord van Lanser. Mr. Prank Maas zegt: ‘Hum!’ hetgeen Stromer als een antwoord op zijn vraag vertolkt.

- Laat de Turk toch baars vangen, meneer Stromer, wij snijden ondertusschen komkommers, ha, ha! Hebben we wel veel anders te doen?

- In zoo'n houding, in zoo'n costuum, aan zoo'n bezigheid; 't is compromittant zooals u daareven zelf zei, meneer Ferling, 's morgens in bureautijd, wat zegt u, meneer Maas? vraagt Stromer deftig.

De heer Maas meent ditmaal te moeten antwoorden: ‘In elk geval, zegt hij met plechtige affectatie, schijnt het minstens gevaarlijk voor de reputatie van den heer Lanser als ambtenaar. Zonder lorgnet kunnen de voetgangers op den langen Vijverberg hem zien.’

- Zeer zeker, bevestigt Stromer welgevallig, een patente opmerking, meneer Maas, ook op den korten Vijverberg moet men hem kunnen zien.

- Waarschijnlijk, maar ik hengel, nu de heeren komkommers snijden. Laat de korte en de lange Vijverberg dàt vooral niet zien, heeren. Ik constateer dat aan de afdeeling niets te doen is, voor geen van ons; ik compromitteer dus alleen mijzelven, maar bovendien is 't nog geen bureautijd.

- Voor een ambtenaar begint de bureautijd, als hij aan zijn bureau komt, valt Stromer Lanser deftig in de rede. ‘Wat zegt u meneer Maas?’

De heer Maas is niet geneigd te antwoorden en prevelt: ‘ehum!’ Het paradoxale van Stromers redeneering ontsnapt hem; hij vindt de hengelliefhebberij eigenlijk een uitvloeisel van waanzin. Hij wacht zich wel die meening te openbaren, daar hij de volslagen onverschilligheid kent, die Lanser voor zijn oordeel heeft.

Het slaat tien uur van den St. Jacobstoren. Met den laatsten slag haalt Lanser doodbedaard zijn hengelstok naar binnen, schuift hem in en plaatst zich voor zijn lessenaar.

- Ferling! roept hij, het jij de agenda's van gister voor me?

- Ha, ha, excellent, inderdaad, excellent, er zijn van vooreergister af al geen stukken ingekomen. Pluk maar komkommers even als ik!

De heeren Maas en Stromer zwijgen stil. Maas ziet over een geopend wetboek, dat voor hem ligt, naar de eenden, die in den vijver zwemmen, om eenige oogenblikken later dien arbeid te staken, dan een paar bladzij den van het wetboek hoorbaar om te slaan en zijne oogen naar de zwanen in den vijver te wenden. Stromer is bedrijvig. Hij slijpt puntjes aan zijne potlooden en vermaakt, in aangename zelfbespiegeling verdiept, anderhalf dozijn veeren pennen. Ferling's lac hspieren verkeeren in rust. Hij leest een zederoman van Ponson da Terrail en is aan een melodramatisch effect bezig. De Turk verveelt zich en geeuwt luidruchtig.

Het geheel levert het trouwste beeld van een ambtenaarspersoneel in den komkommertijd.

II.

De toegang tot het vermelde ‘Torentje’ geschiedt langs een zijvleugel van het Ministerie. Een hoog ijzeren traliehek vormt hier de afsluiting van het zeer onregelmatig en volkomen stijlloos gebouw, dat eigenlijk uit eenige kleinere en grootere huizingen bestaat, die door binnengangen en overloopen met elkander werden verbonden.

Geregeld 's morgens even over tienen kan men uit de richting van den Vijverberg, langs het Mauritshuis op dat hek zien toegaan een bijkans zestigjarig man van gemiddelde lengte, die òf met een stok òf met een zeer smakelooze paraplu gewapend is. Korte, zenuwachtige passen, in de maat, zou men zeggen, van den steeds op de straatsteenen tikkenden rotting of het regenscherm, waardoor de gang iets hortends of weifelends krijgt, een telkens herhaalde beweging van het hoofd naar omlaag en een sterke kortzichtigheid zijn bijzonderheden die aanstonds in 't oog vallen. Ook doet de kleeding dat, die net, maar burgerlijk eenvoudig is en een voorkeur tot zulke korte

hoozen vertoont, dat vaak de afscheiding tusschen schoen en kous zichtbaar wordt.

Wie dien man het traliehek ziet binnentreden, bemerkt hoe de in het zijhuisje gezeten boden eerbiedig de pet voor hem aflichten. Onderwijl een schel overgaat, loopt hij twee korte trappen op, verbonden door een klein portaal. Hij moet de Minister zijn en toch twijfelt men aan dat vermoeden. Werkelijk is hrj de Minister van Binnenlandsche Zaken, een zeer bekende Minister. Meer geëerd dan vertrouwd aan het staatsroer, rneer geduld als hij optrad aan het hoofd van een Kabinet dan begeerd. Zenuwachtig staatsman, autocratisch gezind, eerzuchtig tot kleinwordens toe, gebrek aan zelfbeheersching in debat en wettelijke uitvoering verradend, stiptheid betrachtend tot een peil, waar zij grenst aan bekrompenheid, gevierd meer wegens den omvang zijner kennis dan bewonderd om zijn takt in het bestier, maar onder Thorbecke's tegenstanders de eenige, wiens energisch talent en volhardende werkkracht de geschiedenis staaft. Onverschrokken hoofdman eener tot onmacht gedoemde politieke partij.

Een bel verwittigt den kamerbewaarder, dat zijne Excellentie in aantocht is. De kamerbewaarder neemt zijn zwart fluweelen calotje in de hand en opent, buigend, een der deuren van het torenkamertje. De Minister treedt het zonder op te zien haastig binnen, en tikt, gelijk hij zoo even op de straat deed, ten teeken van wedergroet, zenuwachtig snel met een paar vingers tegen den rand van zijn laag zwartzijden zomerhoedje. De deur wordt achter Zijne Excellentie gesloten. De kamerbewaarder betreedt zijn eigen vertrekje, waar hij acht geeft op het schellen van den Minister. Thans zet hij den in zilveren beslag gevatten bril op en vervolgt de lektuur van Deuteronomium VI vers 17. Met de lippen prevelend leest hij verder. Nooit, door wien ook, laat hij zich in zijn stichtingsarbeid storen. Hij verlaat zijn stoel niet voor hij een vers heeft afgelezen. De klepjes van den bril doen dienst als blad- of verswijzer.

De zeventigjarige Marcus van Loon is sedert het jaar van den Tiendaagschen Veldtocht, waaraan hij een werkzaam deel nam, kamerbewaarder van de Ministers, die van omstreeks '30 tot dezen oogenblik aan het hoofd van het Departement stonden. Opmerkelijk zijn nevens de taankleurigheid van zijn gladgeschoren

gelaat, zijn glimmend zvvarte toupet en deftige kleeding. Ouderwetsche, donkerblauwlaken rok, dito vest, hooge zwarte stropdas, die een klein gedeelte van den witten halsboord te zien geeft en spiegelend schoeisel vormen met het hagelwit linnen borsthemd een statig geheel, dat den indruk van een op pensioen gestelden hoofdambtenaar maakt, wien de ouderdom de zorgvuldigheid voor zijn toilet niet ontnam. Marcus van Loon slijt de acht uren, die hij daags aan het departement doorbrengt, sedert de laatste vijf-en-twintig jaar, toen een typhus hem dreigde weg te sleepen, voor driekwart deel met Bijbellektuur. Ingewijden weten, dat hij het Oude Testament vijf-en-zeventig en het Nieuwe één honderd en vijf malen doorlas. Toen een zijner gewezen wapenbroeders van '30, die later Minister werd, hem tot kamerbewaarder had aangesteld, begreep hij eene staatkundige overtuiging te moeten omhelzen. Hij werd conciliant, met gedeeltelijke overhelling naar het behoudende; '48 deed hem zóólang sidderen tot Thorbecke het departement als Minister betrad; in '66 dacht hij aan het ontbindingsproces van al wat vleesch is. Door alle tijden heen aan de onberispelijke educatie zijner dochters, van wier galante bekoorlijkheden hij tijdens een groot deel van zijn leven partij trok.

Men schelt in het torenkamertje. Marcus in het midden van vers 25 volgt tot het slot daarvan Deuteronomium, neemt zijn bril en legt hem op vers 24. Dan begeeft hij zich naar 's Ministers vertrek.

- Meneer Waalhof verzoek ik, spreekt de Minister snel en ietwat norsch van toon.
- Zeer wel, Excellentie, antwoordt van Loon vleiendvriendelijk en verwijdert zich.

In zijn vertrekje weergekomen, hervat hij de Bijbellektuur, na aan den portaaltrap op gedempten toon geroepen te hebben: ‘Vlasman!’

De departementsbode Vlasman verschijnt: ‘Wat blieft u, meneer van Loon?’

- Meneer Waalhof, zegt hij kalm, zonder bijna zijne lektuur te staken. De bode vertrekt met een: ‘Dadelijk, meneer van Loon!’

III.

's Ministers opdracht aan den Referendaris Waalhof, die het hoofd der afdeeling is, aan welke de ambtenaren Stromer, Maas, Ferling en Lanser dienst doen, heeft plaats gehad. Enkele minuten later wordt de klerk Lanser bij den Referendaris ‘verzocht’. Hij treedt het bureau van den chef binnen. Waalhof zit als onder stapels stukken begraven. Ter zijde van zijn werktafel is een groote mahonijhouten cylinderlessenaar opgeschoven, die de vreemdsoortigste voorwerpen in volslagen wanorde dooréénliggend, te zien geeft. Een half wijnfieschje met eau-de-cologne gevuld naast veeren pennen; boven boeken, portefeuilles en staatsbladen: een kurketrekker en een paar pantoffels; lange goudsche pijpen met dopjes over liniaals, couranten en geïllustreerde maandschriften; het geheel bevallig geschakeerd door pillendoosjes en medicijnfleschjes.

Waalhof is een goed ambtenaar, nauwgezet in het beheer zijner afdeeling; stipt op plichtsvervulling; ingenomen met de positie van Referendaris, die hij sinds zijn veertigste jaar - hij is nu 60 - aan zijne afdeeling bekleedt, waar hij vijf jaar lang commies was. Vriendelijk in den omgang met zijne ambtenaren. Vitzuchtig noch kleingeestig; meer controleur dan werkman, doch die steeds bij zijne ondergeschikten de gedachte aan drokke bezigheid wil wekken, hetgeen sommigen onder hen in den komkommertijd vooral belachelijk schijnt.

- Och meneer Lanser, spreekt de Referendaris, de Minister wenscht onzen brief van 18 Augustus jl. Lett. B. te ontvangen. Een herinnering aan het onderwerp van dat schrijven volgt.

- Perfect, zegt Lanser. Heeft u hem een paar dagen geleden nog niet onder u gehad?

- Wel mogelijk, maar in elk geval gaf ik hem 's middags aan u of aan den heer Stromer terug voor het archief.

Na eenige oogenblikken is de bladstilte, den komkommertijd eigen, in matige koelte verkeerd. Lanser heeft eenige portefeuilles geraadpleegd en daarin den bewusten brief niet aangetroffen. De luierende rijksambtenaren, reeds een weinig bij Lansers terugkomst opgeschrikt, geraken uit den staat van inertie. De koelte gaat over in een bries.

- Hij heeft hem aan u gegeven, meneer Stromer, zegt Lanser.

Ferling en Stromer zijn evenals hij zelf bezig geweest hunne loketten en papieren te doorzoeken.

- Aan mij? Komaan, weer wat nieuws! Ik had niet het avantage het stuk onder mijne oogen te krijgen.
- Ik bleef ook van het avantage verstoken, lacht Ferling.
- Ja, da's nu allemaal mooi en goed, maar in het archief is hij niet en dat liegt niet.
- Doen wij het dan bij geval? zegt Stromer geraakt.
- Weet ik het? Maar de brief is weg en niet bij mij.
- Moet ik voor het opbergen van de stukken zorgen, meneer Lanser? vraagt Stromer.
- Mallepraat! zegt Lanser dof, dat weet een kind wel.
- Nu dan, versterkt Stromer, wie houdt er dan mallepraat u of ik?
- Geen van beiden, denk ik, meneer Stromer; misschien meneer Waalhof, hij zegt het stuk aan u te hebben gegeven.
- Ga dan den Referendaris zeggen hoe u over hem denkt, meneer Lanser.
- Buiten mijne bedoeling. De chef gaf u den brief; het is dus aan u dat te doen, zegt Lanser bedaard.

De bries wordt stevig.

- Insolentie op insolentie! U.... is.... met... het.... archief.... belast.... en niet ik.... valt Stromer met ingehouden woede uit, die hem een sterken nadruk op ieder woord en eene behoorlijke pauze, tot verhooging van het effect, tusschen elke uitdrukking doet geven.

Lanser, die maar steeds de portefeuilles doorzoekt, ziet de onbewegelijk-ernstige trekken van Mr. Frank Maas, die thans niet meer *over* maar *in* zijn wetboek kijkt. Hij zelf verliest zijne kalmte en spreekt verontwaardigd:

- Als het u schikt, meneer Maas, zou ik u dan mogen verzoeken ook eens in *uw* loket te zien. De Minister wacht op het stuk.

Mr. Frank Maas bloost.

- Ik het geen enkel stuk in mijn loket, meneer Lanser, en bemoei me nooit met *uw* archief.
- Juridisch misschien juist, meneer, dat weet ik zoo niet; had nooit het avantage (met een blik van haat op Stromer) in de rechten te studeeren, maar anders volslagen mis. Het is *uw* archief even goed als het mijne!

Mr. Maas verliest zijne zelfbeheersching en roept uit, terwijl

hij driftig zijn stoel verlaat en in zijne vaart de organieke wetten van Nederland (editie Roelants) op den grond doet tuimelen:

- Wel verdoemd! Wat het ik met het archief uit te staan; moet ik er voor zorgen? Het is *uw* archief, zeg ik!

- Het is van ons beiden; het is van de afdeeling waar u en ik werkzaam zijn.

- Zooals vandaag! lacht Ferling.

- ....en omdat u op de afdeeling is, moet u evengoed als de andere heeren naar een zoek geraakt stuk zien. Er is voor u, evenals voor ons van daag toch niets te doen.

Stromer meent te moeten vragen, ten einde een concilianten stroom na het treffen van zijne collega's aan te brengen: ‘Of het die minuut was, waarin de Minister zooveel veranderingen met blauw potlood had gemaakt?’

- Juist die is het, zegt Lanser.

- Nu, *die* het *ik* althans nooit onder mijne oogen gehad, zegt Maas uit de hoogte, waardoor Stromers conciliante stroom geheel afdrijft.

- Des te erger voor u, een goed ambtenaar hoort elk stuk van de afdeeling onder zijne oogen te krijgen, antwoordt Lanser vinnig.

De stevige bries is tot orkaan aangewakkerd. Alles is in beweging. Ferling haalt zijn zeer slordigen lessenaar uit; Stromer slaat registers op, waarin wel motten maar geen brieven huizen; Lauser ziet driftig-afgetrokken het archief van het geheele jaar na. Maas die het vertrek zenuwachtig op en neer had geloopen maakt bij Lansers woorden halt en schreeuwt hem toe:

- Durft u nog van goeie ambtenaren spreken? U diende te zwijgen als een mof; wie zat er nog geen uur geleden als een krankzinnige te hengelen? Wie compromitteert hier de afdeeling? Ik zweeg in uw plaats als ik *klerk* was.

- Met effect gepleit, maar het proces verloren, zegt Lanser droog en op zeer hollen toon.

- Of u bij meneer wil komen? Aldus een binnentredende bode tot Lanser.

- Hoe is het nu? vraagt Stromer, beangst als Lanser de kamer wil verlaten. Wie moet nu voor dat miserabele stuk zorgen?

- Voor die bittere komkommer! lacht Ferling.

- Dat is mij glad onverschillig ik zal meneer Waalhof gaan zeggen dat de brief weg is. Verder bemoei ik mij er niet meê. Het archief is in orde, elk stuk ligt op zijn datum en nummer.

Lanser vertrekt.

- Indifferenter jongmensch zag ik nooit in mijn leven! zegt Stromer. ‘Wat zegt u meneer Maas?’

Meneer Maas gevoelt nog de nawerking van den orkaan en mompelt: ‘Een ploert.’

Allen hebben het bij deze Augustushette bloedwarm.

IV.

De Referendaris heeft, na Lansers bericht over het zoekraken van den bewusten brief vernomen te hebben, op min of meer gewichtigen toon gezegd: ‘Indien je overtuigd bent, meneer Lanser, dat je archief in orde is en de brief niet op zijn datum in de portefeuille ligt, zal hij tusschen andere stukken zijn geraakt; vraag of meneer Stromer hier wil komen en zie, als je wilt, het geheele archief van de loopende maand na.’

- Zeer wel.

- Stromer, zegt na eenige oogenblikken de Referendaris, tot den ouden adjunct-commies, met wien hij op eenigszins gemeenzamen voet staat, daar deze hem nog als commies aan de afdeeling heeft gekend, ‘Stromer, herinner je je niet, dat ik je voor een paar dagen, meen ik, dat stuk gaf?’

- Lanser heeft mij daar al naar gevraagd, maar ik het het niet ontvangen. U vergist u, geloof ik.

- Dat is moeilijk uit te maken, Stromer, zegt Waalhof vergoelijkend, maar in elk geval....

Stromer is tengevolge van het noodweer van daar straks zenuwachtig. Gekwetst valt hij den heer Waalhof in de rede:

- ....In elk geval hen ik een kleine veertig jaar op de afdeeling en zou het de eerste maal zijn dat een stuk door mijn toedoen in 't ongereede raakte.

Zonder acht te geven op die woorden, hervat Waalhof: Van middag als de Minister van den Koning terugkeert, moet de minuut aanwezig zijn. Je zult zoo vriendelijk wezen.... à propos weet Wikman den brief niet?

- Ik weet niet of Lanser al bij hem is geweest.

- Laat hij er dan dadelijk werk van maken.

Het klokje van de Groote Ridderzaal op het Binnenhof klept twaalf malen. Lanser legt zijn *fez* en zijn linnen jasje op zijn stoel; neemt zijn hengel-wandelstok onder den arm en stapt het bureau uit. Vroeg komen dat kan, maar laat heengaan dat minder. Bovendien het archief is in orde, en het door zijn chef begeerde nazien daarvan voor de tweede maal overbodig. Nauwlijks is hij vertrokken of de oude Stromer treedt binnen. Met verontwaardiging verneemt hij dat Lanser is gaan 'koffiedrinken.' Hij kan nu het 'avantage' hebben de verdere nasporingen voor hem te doen. Zijn gepromoveerden collega Mr. Frank Maas durft hij met zulk werk niet bemoeilrjken en Ferling staat gereed Lanser's voorbeeld te volgen. Toch waagt Stromer op te merken:

'Meneer Ferling zou je nog niet even willen blijven? dat stuk moet toch terecht komen.'

- *In* het ongereede geraakt, zal het er *uit* raken, meneer Stromer, waarachtig, dat beloof ik je, het zal aan mij niet liggen, ik denk daar juist of Wikman het ook gebruikt kan hebben, antwoordt Ferling gejaagd. En dan tot Stromers niet geringe verbazing zijn hoed opzettend, vervolgt hij met den knop van de deur in zijne hand: 'Van middag volkomen tot je dienst, dat weet je wel, ouwe heer, maar op dit moment moet ik me excuseeren; ik déjeûneer bij mijn getrouwde zuster in de Parkstraat. Morgen heeren!'

Een ruk aan de zware deur, een plof.... en Ferling is op weg naar het déjeûner van zijne getrouwde zuster in de Parkstraat.

Een alleronheimelijkst gevoel bevangt Stromer. De rouwband van zijn witten cylinder vertegenwoordigt nagenoeg de donkerheid zijner ziel. Hij kent sedert geruimen tijd niets kwetsender voor zijn besef van eigenwaarde, niets sterker den eerbied ondermijnende, dien hij aan zijne veertig dienstjaren, zijn Metalen Kruis, en zijne grijze lokken toedraagt dan.... een ontmoeting met den hoofdcommies Wikman. Onderscheiden oorzaken hebben tot de spanning tusschen den zes-en-zestig jarigen Stromer en den dertigjarigen Wikman geleid. Het verschil van rang bij zulk verschil van leeftijd allereerst; het verschil van bekwaamheid vervolgens; eindelijk de voor den goedmoedigen maar oppervlakkigen Stromer onuitstaanbare degelijkheid van Wikman die deze onder stoelen noch banken schuift

maar veeleer op een bedaarden, meesterachtigen toon lucht, te pas of te onpas. Voorbeeldige ijver en stiptheid, kleingeestige net- en ordelijkheid, bovenal buitengewone kunde hebben Wikman den eernaam van steunpilaar der afdeeling doen toekennen. De afgemeten, dorre omgang met de overige ambtenaren heeft hem hunne sympathie onthouden. Wikman vernietigde daarbij Stromer's kansen op rangsbevordering, toen hij een vijftal jaren geleden als commies aan de afdeeling werd benoemd. Op zekeren dag heeft de adjunct-commies van 60 jaren, die er 35 dienst aan de afdeeling had gedaan, boven zich zien gesteld een droog, duf, onfeilbaar, met eens gepromoveerd wonder van geleerdheid, dat met een wetsartikel opstond, ontbeet en twaalfuurde met een koninklijk besluit om met een administratief-rechtelijke quaestie te soupeeren en naar bed te gaan.

Drie jaren na zijne indienststelling is Wikman tot hoofdcommies bevorderd en zou Stromer's verontwaardigins in haat zijn verkeerd, indien er bij de zwakheid van zijn karakter plaats voor dat gevoelen in zijn hart was geweest. Hij ziet nu in Wikman een struikelblok voor zijne zielsrust, een steen des aanstoots voor zijne natuurlijkheid. In zijne tegenwoordigheid ademt hij gif in, beklemming en schroom overmeesteren hem, die hij kwalijk verheelt door zekere luchtigheid van toon en houding. Hoewel hij op ver na niet in alle gevoelens met den onverschilligen Lanser deelt, behaagt het hem steeds den klerk over den hoofdcommies Wikman als ‘het perkament mirakel’ te hooren spreken, en op dit oogenblik Lausers vertrek verwenschend, herinnert hij zich niettemin het epitheton ornans met voldoening.

Het ‘perkament mirakel’ zit verdiept in den arbeid over zijn lessenaar gebogen. Hij is klein van gestalte, tenger van bouw; lange vlasblonde haren omgeven een breed gerimpeld voorhoofd; zijn strakke blik uit het fletse oog en zijne stroefgeplooide lippen spreken van eigenzin en nurkschheid; de witbleeke wangen van nachtwaken aan de studie gewijd; zijn magere handen met de gekrulde vingertoppen van hebzucht. De gansche figuur heeft iets dors en schriels, waardoor het denkbeeld van manlijken bloei volkomen wordt gebannen.

Men klopt aan Wikman's kamerdeur.

- Ja? antwoordt deze met zachte stem en iets vragends in den toon.

Stromer treedt haastig binnen.

- Plezier je te zien, meneer Wikman! zegt hij luchtig.

Wikman werkt enkele minuten, zonder zijn hoofd op te helfen, door en ziet dan, met zijn penhouder tegen de lippen gedrukt, afgetrokken naar den witten cylinder van Stromer.

- Me...neer Stro...mer? fluistert hij plechtig.

'Hij kon mij wel eens een stoel aanbieden,' denkt Stromer en neemt er een. Beiden zwijgen.

- Kan ik van dienst zijn? vraagt Wikman, Stromer strak aanziende.

'Je bent altoos van dienst,' bromt het in Stromer's ziel, die zich haast de reden van zijne komst mede te deelen.

- Zóó, zóó, antwoordt Wikman met zwaarwichtigen ernst en plechtige rustpoozen tusschen woorden en zinnen. 'In 't ongereede geraakt? Sinds gister?'

- Ja, sinds gisteren dat durf ik niet zeggen, maar het stuk is niet in 't archief, noch bij de andere beeren, noch....

- Bij mij; mijn gewoonte is, gelijk u weten kunt, elk door mij gebezigd stuk onverwijld te retourneeren aan den betrokken ambtenaar, valt Wikman in, elk woord sterk accentueerend en toch den half gedempten spreektoon niet verlatend. 'Meneer Waalhof verlangt het stuk voor zijne Excellentie, zóó, zóó!?'

- Dadelijk ja.

- En gaf het gister? Aan u?

Stromer dreigt te stikken. Hij heeft nu reeds, in die korte oogenblikken, voor een week genoeg gif ingeademd.

- Niet aan mij, zeg ik u, en vooral niet gister, antwoordt hij luid.

- Zóó, zóó; vooral niet gister; wellicht dan eergister of vóoreergister, zóó, hervat de rechter van instructie.

Stromer zal zich bedwingen, hij moet van avond met een zijner vrienden naar het vuurwerk en hij wil geen dérangement in zijn zenuwstelsel veroorzaken, maar het purper stijgt tot den witten rand van zijn cylinder, dien hij op het hoofd hield. Hij ver laat haastig den stoel en hem terugschuivend, plaatst hij zich daarachter, legt beide handen op de leuning en buigt zijn bovenlijf ietwat er over heen, nu de stoel zelf op de voorste pooten steunt. Zijn geestkracht verzamelend antwoordt hij bedaard: Wel mogelijk, maar de zaak is of *u* den brief ook heeft, meneer Wikman? Daarvoor kom ik eigenlijk hier, in plaats van Lanser die 'koffiedrinkt.'

Het ‘perkament mirakel’ vindt de herhaling van dergelijke vraag, die twijfel aan zijn onfeilbaarheidsgevoel verraadt, hoogst ongepast van een adjunct-commies, die op zijn 66ste jaar nog een witten cylinder draagt en hem in *zijn* bijzijn op het hoofd houdt. Hij antwoordt, met nog scherper klem op elk woord dan straks:

- Mijn gewoonte is, gelijk u weten kunt, elk door mij gebezigd stuk onverwijld te retourneeren aan den betrokken ambtenaar; en dan andermaal den ouden Stromer met doordringenden blik aanziende, vervolgt hij: ‘Dienovereenkomstig handelend, zijn in het archief orde en regelmaat mogelijk en allicht bij een richtig beheer te verkrijgen.’

Stromer laat den stoel waarop hij steunde los; deze valt met de leuning naar voren tegen Wikman's rechterarm.

‘Excuseer m'n lompheid, excuseer m'n lompheid.’ De stoel wordt opgericht en dan snuift Stromer den hoofdcommies toe:

‘Tot het avantage je weer te zien!’ en wenscht hem, haastig de kamer verlatend, tegelijk naar alle denkbare duivels.

V.

Het slaat één uur. De Minister is van 's Konings paleis aan het departement teruggekeerd. Lanser heeft zijn hengel thuisgebracht. Ferling heeft bij zijne getrouwde zuster, Mr. Frank Maas op de Witte gedéjeuneerd. De heeren Waalhof en Wikman hebben als naar gewoonte hun twaalfuur in hunne kamers gebruikt. De afdeeling is op Stromer na, die nog zijn loopje door Hoog- Veene- en Spuistraten doet en later dan de andere heeren vertrok, andermaal compleet. Men plukt als in den vroegen morgen komkommers.

Intusschen is de Referendaris bij den Minister ontboden.

- En het stuk? vraagt Zijne Excellentie onmiddellijk nadat Waalhof het Torenkamertje is binnengetreden.
- Schijnt in het ongereede.... De Minister gunt hem niet den tijd uit te spreken.
- Waar? Bij u? Of op de Secretarie?
- Bij mij, aan de afdeeling, Excellentie.
- Dat is onaangenaam, ongeriefelijk, lastig; dat stuk moet terecht komen, spoedig. Wij moeten weten wat wij schreven. Lastig!
- Ik stelde daarom een telegram op aan den Commissaris

in Utrecht om eene kopij van ons schrijven. Hier is het, Excellentie.

De Minister vat gejaagd het bericht aan, houdt het vlak onder zijne oogen en leest het vlug na. Dan grijpt hij haastig een potlood en plaatst even haastig zijn paraaf onder het stuk.

Op afbijtenden toon, herneemt hij zenuwachtig snel:

- Ik weet geen anderen weg; men zal in Utrecht geen grooten dunk van ons ordelijk beheer krijgen. Ik wensch dat herhaling van zoo iets niet meer mogelijk zij; uw nonchalante ambtenaar moet streng terecht worden gewezen. Was zoo iets onder meneer Thorbecke gebeurd, dan was hij de laan uitgegaan.

De heer Waalhof ziet op het hooren van dat Haagsch *patois* Zijne Excellentie allervreemdst in de oogen.

Referendaris Waalhof schelt terstond nadat hij in zijne kamer is teruggekeerd een bode, ‘verzoekt’ de heeren Stromer, Maas, Ferling en Lanser en spreekt ernstig: De Minister heeft toegestemd, meneeren, in het verzenden van een telegram aan den Commissaris in Utrecht om eene kopij. Voor de laatste maal toegestemd. En nu het ik dit onder uwe aandacht te brengen: U, meneer Lanser, houdt het archief en van u allen vorder ik dat voor elk stuk dat daaruit wordt gelicht, voortaan een reçu aan den Heer Lanser worde gegeven. Ik wil geen herhaling van eene onregelmatigheid als deze. Er kan zoodoende geen stuk in 't ongereede raken. De heeren zullen mij begrijpen, vertrouw ik.

De heeren begrijpen, buigen en trekken druipstaartend af.

- In orde, zegt Lanser op het portaal.
- Een bittere komkommer, ha, ha, lacht Ferling.
- Ik parieer tien tegen één, dat het mirakel het bij zich heeft, zucht Stromer in zichzelven.

Mr. Frank Maas bewaart een diplomatiek stilzwijgen, dan zegt hij plechtig: ‘Een uitstekende ordemaatregel.’

Na een kwartier bespreken de vier ambtenaren, die met uitzondering van den rechtsgeleerde jegens elkander de voorkomendheid zelve worden, het gewichtige stadsnieuws en de kansen op gunstig weer voor het vuurwerk te Schsveningen.

‘De lucht begint om te halen, er zit onweer aan den hemel,’ zegt Ferling.

En Lanser: ‘Dat merkte ik van morgen al aan mijn dobber, ze beten niet door!

- De hitte is étouffant’ zegt Maas.
- Wat dunkt men van een glas madera dry? vraagt Lanser onverschillig.
- Te droog voor het gehemelte, lacht Ferling.
- En de heeren? vraagt Lanser aan Maas en Stromer.
- Een gracieux aanbod! merkt de laatste op en de ander: ‘Ik zal van middag niet van de partij zijn; ik ga heen.’
- Wil u dan den bode om een half fleschje zenden naar 't Hofspui, meneer Maas?

‘Jawel; morgen heeren!’ en Mr. Frank Maas verlaat het bureau.

Nauwlijks is de deur achter hem gesloten of het ‘perkament mirakel’ treedt binnen. Stromer kijkt onaangenaam verrast op. Lanser keert hem zijn rug toe. Ferling laat zijn hoofd op eenige papieren zinken, ten teeken van verdieptheid in den arbeid.

- Morgen heeren! fluistert Wikman plechtig, naar de gewoonte van elken bureaucraat voor wien de morgen te 10 uur aanvangt en tot 4 uur duurt. Het drietal geeft hem flauw zijn groet terug.
- Meneer Lanser? Lanser houdt of hij Wikman's geflurster niet verneemt. ‘Meneer Lanser?’ hervat deze luider.
- Ik? vraagt Lanser afgetrokken.
- Uw archief, indien men niet dérangeert.
- Het archief van de afdeeling staat natuurlijk voor u open, meneer Wikman; maar u komt toch niet om den brief van 18 Augustus. Die is er niet in.
- Zóó, zóó; met verlof, ik wenschte te zien of het stuk wellicht abusievelijk op een onjuisten datum was gedeponeerd; het is buiten mijne gewoonte te meenen, dat....
- Het stuk is niet hier, zegt Lanser wrevelig. Wikman slaat geen acht op die woorden en vervolgt zijne onderbroken zinsnede: ....dat er twijfel is aan de nauwkeurigheid van *uw* archief, alleen is de quaestie mij niet helder.
- Mij ook niet, valt Stromer in, alles behalve.

Uw archief, *uw* archief. Lanser kan die woorden niet langer hooren. Hij heeft nog nooit in zijn leven zulk een voorkeur tot richtige toepassing van het mijn en dijn betoond.

De bode brengt de madera binnen.

Het mirakel spalkt zijne oogen open.

- Hier zijn de portefeuilles van deze maand, wil u die ten overvloede doorzien?
- Gaarne; bode, gelief die twee portefeuilles in mijne kamer te brengen.
- Met je permissie, meneer Wikman; het archief mag niet van de afdeeling.
- Zóó, zóó; het kwam mij voor dat het *op* de afdeeling bleef als het in mijne kamer kwam.

Lanser wordt woedend.

- Juist, maar mag niet uit de kamer hier, bedoel ik, vooral na hetgeen de Referendaris zooeven zeide, datte....
- Geen stuk zonder reçu afgegeven mag worden.
- O weet u dat, dan, dunkt me.... valt Lanser scherp in.
- Ik meende juist daarom reçu voor de beide portefeuilles te geven.... zegt Wikman op taai-taaiachtigen toon.

Lanser zou een moord kunnen begaan.

- Ik mag ze niet de kamer doen verlaten; denkt u er anders over dan zal meneer Waalhof geraadpleegd moeten worden, zegt hij met verbeten drift.
- Zóó, zóó.

En Wikman verlaat langzaam het vertrek, na een blik van koele verontwaardiging op Ferling te hebben geworpen, die juist de madera dry ontkurkte.

- Verzink, mirakel! declameert Ferling, en dan: ‘Heeren, een frisschen morgen!’

Het fleschje klokt en drie glazen zijn ingeschonken.

- Santjes! zegt Lanser dof, terwijl hij zijn glas in één toog ledigt.
- Tot het avantage jongelui! en Stromer salueert zijne beide collega's met zijn glas. Hij is superbe, superbe; hij kleeft aan het glas.
- Hij is echt dry! roept Ferling uit. Ik neem nog wat.
- Als het perkament, zegt Lanser.
- Jongelui, daar gaat het mirakel! laat Stromer, zijn glas ledigend, hooren.

Intusschen is de hoofdcommies Wikman zenuwachtig overspannen in zijne kamer teruggekeerd; zijn gansche lichaam beeft. Zijn aangezicht is marmerwit. Is het ergernis over

de schending van het ambtelijk decorum door de maderadrydrinkers? Of gekwetst majesteitsgevoel over Lanser's weigering? Neen, de nawerking is het van een onderhoud dat hij zooeven, vóór hij het archief wilde raadplegen, met den chef der afdeeling had. Deze ontbood hem, dadelijk na de andere heeren en deelde hem 's Ministers woorden mede.

- En nu zal de afgifte van een reçu noodig zijn.
- Ja, ja, maar....re tijdroovend, en ne.... onpraktisch.
- Hoezoo?
- Een in 't ongereede geraakt stuk raakt daardoor niet in 't gereede.
- Maar het reçu wijst den schuldige aan, terwijl nu de een toch de schuld op den ander werpt, zegt de referendaris.
- Ja, zóó, alleen....

Het hindert den heer Waalhof van middag tegenspraak te ondervinden. Wikman pleegt in het bij zijn van zijn chef elken maatregel te critiseeren, in het diepgevoeld besef van zijne bureaucratische onfeilbaarheid. Hij ziet anders Wikman's eigenzin door de vingers, ditmaal duldt hij hem niet en driftig valt hij in de rede:

- De maatregel is dus van nu af verbindend voor elken ambtenaar der afdeeling. De twijfel houdt op. Zooals het nu is, rust op ieder verdenking.

‘Op ieder?’ onweert het in Wikman's ziel. ‘Op ieder?’ Dus ook op hem. Op hem die zoolang hij ambtenaar is, nog geen enkelen misslag beging, op hem die de belichaamde stiptheid, netheid, ordelijkheid, nauwgezetheid, voorzichtigheid, bedaardheid, knapheid en nog een dozijn andere bewonderenswaardige *heids* meer, zelven is. Zou de Referendaris durven onderstellen, dat *hij* wellicht het bewuste stuk in 't ongereede heeft doen raken? Hij, wien nog nooit ééne aanmerking op zijn werk gemaakt was, die hij niet schitterend had weerlegd? Hij, in wiens brieven en rapporten slechts de Secretaris-Generaal en de Minister - en dan nog hoogst zelden - zich veroorloven doorhalingen te doen of wijzigingen te brengen? De grond laveert onder zijne voeten. Een Sirocco waait om zijne ooren. Schijnbaar kil maar inwendig kokend, antwoordt hij en elk woord stoot hij daarbij uit zijn keel:

- Mijn gewoonte is, gelijk u weten kunt, elk door mij gebezigd stuk onverwijld te retourneeren aan den betrokken ambtenaar.

Een hoogroode blos verft Waalhofs wangen, die scharlaken worden nu Wikman vervolgt: ‘Dienovereenkomstig handelend zijn in het archief orde en regelmaat mogelijk en allicht bij een richtig beheer te verkrijgen.’

‘Da's een impertinentie!’ denkt de Referendaris, wien Wikman's blik naar de bevallige slordigheid in den opgeschoven cylinderlessenaar met fieschjes, boeken, pennen, pijpen enz. niet ontging en die daarenboven zich schuldig weet aan het onder zich houden van stukken, die reeds lang in het archief konden rusten.

- Hoor eens, meneer Wikman, hervat hij met vuur, ‘ik het je dit allang eens willen zeggen: ik waardeer je werk, ik stel prijs op je stiptheid en ijver, dat bewees ik je door je zoodra mogelijk tot hoofdcommies voor te dragen, maar je hebt een te groot idee van je eigen onfeilbaarheid. U evenmin als ieder ander is onfeilbaar; u even goed als ik kan fouten begaan, u even goed als ik kan stukken in 't ongereede doen raken. Geen enkel bewijs is er voor; geen enkele juridische zekerheid, dat de minuut niet bij u is, onder je andere stukken is gekomen. En als de Minister niet toegestemd had in de aanvraag bij telegram om een kopij van dat stuk en aan de zaak dus een mouw was gepast, zou u als hoofdeommies even goed aansprakelijk voor het wegraken kunnen gesteld worden als de klerk Lanser en de andere heeren van de afdeeling.’

De grond laveert allersterkst onder Wikman's voeten.

- Ja, u zelfs meer dan de anderen, vervolgt Waalhof met klimmend vuur, daar u den brief gesteld hebt en hem natuurlijk nader hebt willen inzien. Uw onfeilbaarheidsgevoel is hier dus misplaatst.

De grond stijgt naar den zolder, de zolder naar den vloer, in de verbeelding van den Heer Wikman.

- Mijn.... gewoo.... stamelt hij nog en schuift dan uit het vertrek.

VI.

Ofschoon in den strikten zin van het woord de Heer Wikman slechts op zijn bureau leeft, is zijne natuur aan enkele menschelijke zwakheden onderworpen, waaraan hij buiten den kring van ministerieële rapporten en wetsartikels toegeeft. Ondanks zijne schitterende, bureaucratische loopbaan, was hij tot vóór

eenige weken niet bijzonder gelukkig in zijn omgang met de schoone sekse.

Sinds zijn 28ste jaar, toen hij hoofdcommies werd, wilde hij getrouwd zijn en een eigen binnen- en studeerkamer bezitten. Het gaf, zoo dacht hij, geen pas langer ongehuwd te blijven. Stipt in alles, was hij ook in die zaak bijzonder correct geweest. Hij had aan de achttienjarige dochter van eene weduwe uit Amsterdam, welke hij bij een zijner gehuwde collega's ontmoette, een briefje van den volgenden inhoud geschreven:

Mejufvrouw!

Wenscht u te huwen met mij, gelijk ik met u, dan het ik de eer u beleefdelijk te verzoeken mij hiervan per ommegaande kennis te geven.

Hoogachtend, Mejufvrouw,

Uw zeer dw. en liefh. dr.

Wikman,

hoofdcommies.

P.S. Uwe geaardheid is aangenaam; mijn traktement voldoende voor ons onderhoud.

Toen hem door een hoofdcommies aan het Ministerie van Koloniën, ten wiens huize de jonge dame logeerde, gezegd werd: Je hebt een dwaasheid begaan met dat briefje, Wikman; zóó vangt men de lieve konijntjes niet, maar wees gerust, mijn vrouw noch ik spreken er een woord over. Je bent de onhandigste kerel, dien ik nog ooit op de wereld gezien heb, antwoordde hij:

'Zóó, zóó, dat spijt me. Dus onhandig.'

- Kolossaal!

- Ik begrijp niet, hoe....

Dat begrip zou de heer Wikman nooit deelachtig worden.

Na nog eenmaal eene schriftelijlce, meer gedétailleerde huwelijksaanvraag aan een jong meisje te hebben verzonden met even ongunstigen uitslag, begreep hij den rampspoed der schriftelijke op de mondelinge liefdesverklaringen te moeten inhalen. De eerste maal toen hem op een soirée de gelegenheid daartoe werd geboden, scheen zijn genius hem genadig. Hij onderhield zich met een jonge dame uit zijne geboortestad op de meest inspannende wijze. Ongelukkig genoeg veroorloofde hij zich eenige vrijheden in zijn strategisch plan. Hij dwaalde van de

demarcatielijn af en verspilde al zijn vuur aan eene uitstekend volgehouden vergelijking tusschen het inwendig beheer van een departement van algemeen bestuur en dat eener provinciale griffie. Maar die gebeurtenissen in het amoureuze leven van den heer Wikman behoorden tot een verleden, welks sluier maar door enkelen werd opgelicht. Tot het tegenwoordige behoorde zijne onlangs plaats gegrepen verloving met Mejufvrouw Theodora Berkelmusch, vijf-en-dertigjarige weduwe van den 1sten luitenant-kwartiermeester Schoonburg, moeder van een veelbelovend vijfjarig wicht, in echt met meergemelden kwartiermeester verwekt. Tengevolge zijner uit te spinnen verwantschap met de weduwe Schoonburg had Wikman haar een bezoek gebracht en kort daarop haar zijne geneigdheid betuigd om haar te huwen.

Theodora, die van een nietig weduwpensioentje moest leven en haar zoontje opvoeden, had vele van Wikman's eigenaardigheden door de vingers gezien, terwille van de gewichtige loopbaan, die hem nog te wachten kon staan. Wie weet of zij nog niet eenmaal als de echtgenoote van een Excellentie zou worden begroet! En dat hare genegenheid voor Wikman niet op losse schroeven stond, bewees zij reeds door het enkele feit van haar zoontje Theodoor al spoedig te onderrichten in het papa-zeggen tegen zijn aanstaanden sticfvader.

- Dag Alfons! Dag papaatje, papaatje! klinkt het, nu Mevrouw Schoonburg en haar zoontje tegen half vier Wikman's bureau als naar gewoonte binnentreden.

- Mag ik van avond meê naar 't vuurwerk? toe, papaatje? Ik zal heusch heel lief zijn! vleit het kind.

- Maar Alfons, je hoort ons niet eens, zegt zijne moeder.

- Jawel, jawel, stoor mij niet, ga maar even zitten, dadelijk klaar, antwoordt Alfons ongeduldig en werpt in alle hoekjes en gaatjes van zijn lessenaar onderzoekende blikken.

Er is twijfel bij hem aan zijne eigen onfeilbaarheid gerezen. Zoo hij toch eens het stuk onder zijne papieren had!

- Heb je nu nog te werken? vraagt Mevrouw, 't is al kwart voor 4.

- Heeft u nog te werken, papaatje? praat het zoontje haar na.

- Och, Doortje, ga heen, ga heen met je kind, ik kan niet meê, druk, druk werk.

- Een lieve ontvangst, meesmuilt de weduwe.

- Niet mijn schuld, jullie komt me tegenwoordig elken dag van het bureau halen, en zoo vroeg!

- Vin-je dat? dat vind ik heel onaardig van je, het zal dan de laatste maal zijn geweest, zegt mevrouw snibbig en dan: ‘Ik dacht je nog al plezier te doen, maar heel goed, heel goed, hoor....

- Heel goed, heel goed, hoor, bauwt het kind na, dat ondertusschen bij de prullemand onder Wikman's lessenaar neergehurkt is en met eenige papieren speelt, die het in snippers scheurt.

Nauwlijks heeft Wikman, die zuchtend in zijn loket weer de boeken en stukken plaatst, de bezigheid van het kind gezien, of hij roept het knaapje op harden toon toe: “Wat doe je daar, kleine deugniet? Wil je dat wel eens handig laten?!”

Het kind zet een keel op en loopt naar zijne moeder, die met een verwijtenden blik spreekt:

“Maar Alfons, nee maar, is me dat nu het kind.... Kom jij maar hier m'n ventje, m'n engeltje, kom jij maar hier bij Moes; Papaatje meende het zoo erg niet.... ” De jongen huilt steeds door.

- Kan dat kind niet zwijgen? vraagt Wikman knorrig en dan spreekt hij tot zichzelven: “Jawel, daar zal je het hebben. De jongeheer, die altijd met mijne papieren speelt en met de scheurmand, jawel, jawel.

- Lieve hemel, Alfons, wat scheelt je?

- Wat me scheelt Doortje? Niets, niets, totaal niets. Maar ik zou toch gaarne zien dat Théo niet meer op mijn bureau kwam. Ik zeg je van avond wel waarom. Hier hooren geen kinderen. Jawel, daar zal je het hebben!

- Nee, ik wil het dadelijk weten, het kind misdeed niets. Het speelt altijd met de mand en de snippers en nu begin je op eens....”

- Juist,’ vaart Alfons levendig voort, ‘juist hij speelt er altijd meê, dat is het juist. En nu heeft de jongeheer Théo er dezer dagen, als gebruikelijk is, op een middag weer meê gespeeld, is een brief van mijn lessenaar op den grond gevallen, tusschen zijn handjes gekomen, in snippers gescheurd en in de prullemand beland. Juist; hier hooren geen kinderen die alles vernielen; ik weet ter wereld niet hoe ik het nog ooit het geduld. Een mooie grap, een mooie grap!’

De tranen van het knaapje zijn bedaard; het snikt nog maar.

Zijn moeder is bleek en rood om beurten geworden en verlaat zwijgend op een wenk van Wikman met hem en Théo de kamer. Het kind verschuilt zich achter de japon van zijn mama.

VII.

De nacht is gezonken in plechtige zoelte. Indrukwekkend liggen door een breeden, donkeren mantel van schaduwen omhuld de sombere gebouwen van het Binnenhof.

Vreedzaam wordt de Vijverberg omgloord door het licht der starren. Over de lanen van het statig Voorhout, waar de duisternis onderschept wordt door de matte stralen van het gaslicht, zweeft rust. Een zwakke kreet, een klein gerucht uit de verte golft voort op den adem der stilte en klinkt als kwam het van nabij. Het windgefluister in de toppen der beuken ruischt als een harmonisch tooverlied van den Nacht, dat de wanklanken van het dagrumoer oploste. Er is iets weeks, iets teers, iets weemoedigs in de natuur, het schijnt of de zomer zijn kort bestaan in zoeten wellust geniet.

Plotseling weerklinken haastige stappen in een der zijstraten rondom de St. Jacobskerk. Huisdeuren worden opengetrokken en toegeslagen; ramen en vensters opgeschoven: gedaanten vertoonen zich achter de verlichte gordijnen. Stemmen schreeuwen elkander toe; korte kreten, klaagtonen, angstige uitroepen, driftige bewegingen verstoren ruw het kalm-aandoenlijke van den zomernacht. Geroep van ‘brand, brand!’ De klok bomt hol en zwaar; de logge raderen van door joelende troepen voortgetrokken brandspuiten ratelen over de straatsteenen en doen de vensters rinkelen. Het rumoer wint in omvang; de wegen worden bevolkt door pratende, lachende, schreeuwende mannen en vrouwen; door schutters die in het brandpiket dienst doen; door militairen en arbeiders die met de spuit van kazerne en fabriek ter blussching toesnellen; stroomen volks horten en stooten tegen elkander, waar zij, nog onbekend met de juiste plek van den brand, uit verschillende straten en stegen samenloopen; hoe dichter de gejaagde menigte de plaats nadert, hoe meer het gedrang toeneemt totdat halt wordt geboden aan den versnelden gang door een ondoordringbaren muur van menschen, aan de binnenzijde door militairen en politie gestut.

Hier regeert geen Nacht meer, al is de dag nog verre. Koning Vuur voert heerschappij. Als een onnaspeurbaar vonkje,

dat der pijp van een werkman ontviel, is hij ten avond in dat turfpakhuis geslopen; heeft met molm en splinters gespeeld en den tocht uit luiken, hoeken en spleten te hulp geroepen om te overwinnen in zijn gruwzaam bedrijf. Toen is hij stouter opgetreden, gloeiend van hartstocht, ziedend van woede, met vlammende tong verdelging spuwend. En toen hij eenmaal zijn gebied inneembaar achtte, baarde hij zijn leger.

Naar alle zijden heen hebben zijne soldaten zich verspreid; van achter en van voren, boven en beneden, links en rechts. Behoedzaam sloten zij de vesting in, om haar op zeker oogenblik langs alle zijden te bestormen. Thans is hij meester, Koning Vuur, zijn heir verwoest de forteres, van wier top de vlammenbanier wappert!

Even nadat de brandklok begon te luiden, werd in de Torenstraat bij het Kerkplein een raam van eene tweede verdieping langzaam opgeschoven; kwam een witte pluim van een blauwe slaapmuts daaruit te voorschijn, die op het hoofd van den hengelenden Turk stond, sergeant bij de d.d. schutterij, 2e bat. 3e compagnie. Die compagnie is in deze maand met het brandpiket belast.

Lanser heeft spoedig poolshoogte genomen: is snel in zijn uniform geschoten en loopt, nadat patroontasch omgehangen en koppel aangegespt is, de straat op. Voor niets ter wereld zou hij op het appèl willen ontbreken, daar zijn kamergenoot Mr. Frank Maas onlangs bij zijne compagnie tot 2^{den} luitenant is aangesteld.

Maar ook in een ander gedeelte der Residentie, aan het Oranjeplein, werd weldra het brandalarm vernomen en maakte de heer Alfonsus Wikman, schutter bij dezelfde compagnie, waarbij Maas en Lanser als luitenant en sergeant staan, zich gereed om zijne dienstplichten te gaan vervullen.

Terwijl hij zich in de uniform kleedt en zijn geweer en bajonet uit eene hangkast grijpt, treedt zijne hospita binnen en deelt hem de plek waar de brand is uitgebroken, mede.

- Op de Heerengracht? zóó zóó, zegt schutter Wikman. ‘Te deksel dan is het in het rayon.’[1]

1 Bij Ministerieel Reglement zijn voorschriften gegeven waarnaar de ambtenaren aan de departementen van alg. best. zich bij ontstaan van brand binnen zekeren daarbij aangegeven kring hebben te gedragen.

Tweestrijd verscheurt Wikman's boezem. Wat zal hij doen? Zijn plicht als ambtenaar gebiedt hem naar het Departement te loopen en daar de bevelen van zijne supérieuren in te wachten, na vooraf in het portiersvertrekje de presentielijst te hebben geteekend. Zijn plicht als schutter van het brandpiket zich onverwijld naar de plek des onheils te begeven. Op het verzuim dier plichten staat boete van weerszijden. Zijne ambtelijke stiptheid dringt hem naar het Binnenhof; zijn schutterlijk gevoel naar de Heerengracht, vooral nu Lanser en Maas bij zijne compagnie dienst doen. De heer Wikman staat in lichterlaaie, nog vóór de vlammen uit het turfpakhuis slaan. Hem rest weinig tijd tot beraad; een kwartier nog wel is hij van beide plekken verwijderd. Een éénig denkbeeld valt hem in: haastig eene lade opentrekkend, gespt hij zich om zijn linkerarm zijn breeden geellederen brandband en ijlt zijne woning uit. Hij zal naar het departement rennen, de presentielijst teekenen, zijne dubbelzinnige positie meêdeelen en dan naar de Heerengracht, waar hij nog vóór het appél tegenwoordig hoopt te zijn.

In de 2e Wagenstraat bij het omslaan van een hoek ploft hij tegen een man aan.

- Hei, lompe schutter! hoort hij zich toebrommen. Hij kent die stem, hij ziet den man in 't gezicht. Stromer is 't, zijn vriend Stromer, dien hij tegen 't lijf liep.

- Excusez, meneer Stromer.

- O, is u 't meneer Wikman, neem me niet kwalijk; ik wist niet dat u schutterde. Tot 't avantage! antwoordt Stromer en dan tot zichzelf: ‘Kolossaal!’ en hij verwijdert zich proestend van lachen.

‘Wat ziet die man aan mij in mijn uniform?’ denkt Wikman. Zonder op de voorbijgangers acht te geven, draaft hij in de richting van het Binnenhof, treedt de hoofddeur van het Ministerie in en roept aêmechtig: ‘De lijst, de lijst, ik het piket!’

De slaperige portier bromt uit zijn kamertje: ‘Maak maar zoo'n drukte niet die daar is, 't is niet in 't rayon.’

- Niet in 't rayon? Goddank! roept Wikman verlicht uit. Waar dan?

- Nee, meneer Wikman, zegt de portier nu deze zijn vertrekje is binnengetreden; ‘op de Bezuidenhout!’ En de lantaarn, die voor hem op zijn tafel staat, omhoog lichtend,

gaat hij voort: ‘Wat weerlicht meneer, zóó willen ze je bij 't piket niet hebben. Kijk 'reis hier wat je voor een shako op je kop hebt!’

En de portier toont hem een hoogen zwarten hoed.

- Neem maar m'n muts, dat staat ten minste minder raar.

De ruige vilten muts van den portier, welke hij 's nachts op de wacht draagt, staat op Wikman's kruin. De schutter ijlt weg maar roept nog: ‘Dankje, morgen wel terug, neen straks al!’ ‘Op den Bezuidenhout!’ mompelt het slachtoffer, ‘een tamelijk eind weegs!’

Met moeite breekt hij zich baan door de menschenmassa. Eindelijk nadert hij de plek. ‘Haast je maar niet, schutter! “'t Is al uit!” “'t Begint nog eens voor hem!” “Ga naar je huis toe!” “Kruip in je bed met je slaapmuts!”

Dergelijk straatvernuft wordt hem ten beste gegeven en als hij eindelijk zijne compagnie bereikt en in het gelid wil schuiven, voegt sergeant Lanser hem allerdroogst toe:

- Uit het gelid, schutter Wikman, je bent in de boete, we staan op inrukken!’

VIII.

De morgen daagt. In het vertrek van den heer Waalhof vloeit een bleeke lichtstraal over de ordelooze bundels papieren en boeken op zijn schrijftafel. Een paar handen woelen haastig in den rommel. Over de polsen dier handen vallen roodlaken omslagen, zich verlengend tot mouwen aan een uniformjas, waarin een bitter beproefd lid der d.d. schutterij steekt. Een lantaarn met een vetkaars beschijnt zijne matte trekken. Wikman is bezig als officier van justitie in de kamer van zijn chef naar het corpus-delicti te zoeken. Zoo hij eens te midden van die ordelooze stapels het stuk vond! Een blosje tint bij die zalige gedachte zijne bleeke wangen. Helaas! zijn zoeken blijkt vergeefs!

Ha, de cylinderlessenaar! Zoo hij durfde, schoof hij hem open; onder dien chaos zal de minuut zijn begraven. Welk een verrukking zoo hij hem dezen morgen zegevierend aan den Referendaris kon toonen! Nimmermeer zou *hij* dan verdacht worden stukken in 't ongereede te doen raken.

En terwijl zijne werkzame fantazie hem allerlei kleurrijke beelden van zelfvoldoening voortoovert, treedt hij zoo overhaast

op den lessenaar toe, dat zijn bajonetscheede tegen het onderstel slaat. Met beide handen aan de knoppen van het cylinderblad, schuift hij het met een ruk naar boven. De lessenaar waggelt.... een zwaar register valt hem op den schouder, zoodat een zijner wingsen lossprингt, maar het blad blijft gesloten. Dan schijnt hij tot bezinning te komen. Als een dief sluipt hij uit Waalhof's kamer. God! zoo men hem gezien had, hij is toch geen inbreker! Gejaagd ontdoet hij zich in zijn eigen bureau van de schuttersuniform, schiet den duffel van den portier aan, neemt zijn hoogen hoed en keert huiswaarts.

En het geschiedde dat aan het tiende voormiddaguur van dezen gedenkwaardigen dag van Oogstmaand de hoofdcommies Alfonsus Wikman op zijn bureaulessenaar eene missive van mevrouw de weduwe Schoonburg geboren van Berkelmusch vond, waarin deze dame hem alle eertijds verleende rechten op hare hand ontnam, wijl hij voor haren vijfjarigen lieveling Théo geen goed vader beloofde te worden.

En aan denzelfden ochtendstond, terzelfder ure werd de Referendaris Waalhof, toen hij de klep van zijn cylinder omhoog schoof, met een milden regen van pijpen, pennen, kurken, boeken en fleschjes begroet, mitsgaders door een stroom van eau-de-cologne, die eene lawine van paperassen besproeide, dewelke een paar vilten jichtpantoffels voor zich uit stuwde en naar den grond sleepte, in één waarvan het ministeriëel rapport vreedzaam sluimerde.

Sinds dien dag uit den komkommertijd pleegt Referendaris Waalhof zijne jichtpantoffels steeds *onder* zijn lessenaar te plaatsen.

Doetinchem, 1-14 Nov. 1880.

PIET VLUCHTIG.

De muntquaestie.

Nooit heeft een wettelijke maatregel op het gebied van het muntwezen zulke belangrijke gevolgen teweeggebracht, als de invoering van den gouden standaard in Duitschland. Maar nooit ook is door een groot land een maatregel genomen, zoo ingrijpend, zoo radicaal. Het is meer gebeurd, dat een volk van standaard verwisselde, maar de overgang geschiedde dan meestal geleidelijk; men had den dubbelen standaard, door den loop van zaken maakte het eene metaal voor het andere plaats, en de wetgever bevestigde den nieuwen toestand door het verdwenen metaal ongangbaar te verklaren. Of wel, de beide metalen waren naast elkander in omloop en men ontmuntte een daarvan; zoo deed, bijvoorbeeld, Nederland in 1850. Doch ik weet mij niet te herinneren, dat een staat, waar slechts één metaal in omloop was en zoo uitgebreid als het Duitsche Rijk, dat metaal door een ander heeft vervangen. Hoewel de hervorming nog niet is afgeloopen, weet men nu genoeg om te beoordeelen, welk een taak Duitschland in 1873 op zijn schouders heeft gelegd. De hoeveelheid ingetrokken standpenningen bedroeg den 1 Januari 1879 (na dezen datum hebben geene intrekkingen plaats gevonden) 1053 millioen mark en men rekent dat er thans nog 460 millioen mark in omloop zijn: het totaal bedrag van het zilver, dat te ontmunten viel, is derhalve gebleken ruim 1500 millioen mark te zijn geweest. Trekt men hiervan af wat voor pasmunt was benoodigd, zoo houdt men nog ongeveer 1000 millioen mark, of ƒ 600 millioen, over. Deze zilvermassa in goud om te zetten, ziedaar dus wat de Duitsche wetgever van 1873 heeft ondernomen. De som is veel grooter gebleken, dan men zich aanvankelijk heeft voorgesteld, doch al waren de ramingen uitgekomen, toch zou de hervorming van het muntwezen, waartoe Duitschland in 1873

heeft besloten, in strekking en omgang alles hebben overtroffen, wat ooit op soortgelijk gebied was beproefd.

De gevolgen van den maatregel zijn bekend. De Latijnsche Unie - naar men weet, behooren hiertoe Frankrijk, Italië, Zwitserland, en België - bezat destijds den dubbelen standaard, op den voet van 1 : 15½; voor beide metalen stonden er de Muntinrichtingen open. Wat zou gebeuren, wanneer deze toestand gehandhaafd bleef? Was het niet waarschijnlijk, dat het Duitsche zilver bij millioenen toestroomen en het goud verdringen zou? Stond niet in de landen der Unie een waardevermindering van het ruilmiddel voor de deur? Terecht of ten onrecht, dit kwaad werd gevreesd; de Munten werden voor het zilver gesloten, eerst ten deele, later geheel. En alom in Europa volgde men dit voorbeeld; in sommige staten werd het niet eens afgewacht. Het duurde niet lang, of in ons gansche werelddeel was er geen enkel land meer, waar de vrije aanmunting van zilver nog werd toegelaten.

Groote vermeerdering van aanbod, zeer sterke vermindering van vraag - kon het anders, of een aanzienlijke daling in de waarde van het zilver moest hieruit ontstaan? De jaarlijksche aanmuntingen van zilveren standpenningen in de Latijnsche Unie, Duitschland en Nederland bedroegen ongeveer ƒ 60 millioen[1]; hieraan kwam nu plotseling een einde. Daarentegen bracht Duitschland van 30 September 1875 tot 31 December 1878 ruim 3 millioen kilogram zilver (ongeveer ƒ 300 millioen) ter markt[2]; die hoeveelheid moest buiten Europa nemers vinden. De prijs van het zilver te Londen, die in 1872 nog gemiddeld 60¼, ir 1873 59¼ pence per ons bedroeg, daalde nu allengs. In 1874 was hij 585⁄16, in 1875 56¾, in 1876 53 1/16, in 1877 54¾, in 1878 52⅝. Sedert dat jaar dobbert hij om het laatstgenoemde cijfer. In 1879 was hij dooreen 52¼, in 1880 52 5⁄16.

Toch zou de daling zoo groot niet zijn geweest, en na de staking van Duitschlands zilververkoopen, in 1879, zou zij waarschijnlijk voor een belangrijke rijzing hebben plaats gemaakt, hadden niet twee oorzaken saamgewerkt om het kwaad te vergrooten. De eerste was de omstandigheid, dat Britsch-Indië, waar de zilveraanmunting steeds is vrij gebleven, sterk van dat metaal was verzadigd. De Amerikaansche burgeroorlog

1 Middencijfer van 1861-70.
2 Vóór 30 Sept. 1875 slechta 348,097 kilo's.

droeg daaraan schuld. Toen de katoenprijzen, ten gevolge van de sluiting der zuidelijke havens, een ongekende hoogte hadden bereikt, was er in Europa een levendige vraag voor Indische katoen ontstaan, en de betaling had voor een groot bedrag plaats gevonden in zilver, zoodat Indië daarvan in groote hoeveelheden was voorzien. Hetgeen Duitschland na 1873 uitstootte, kon in Indië wel aftrek vinden, maar, gelijk altijd op een overvoerde markt, slechts tot lage prijzen. - Nog gewichtiger misschien was de andere oorzaak: de groote vermeerdering der zilverproductie. Van 1861-70 bedroeg deze, naar Soetbeer's ramingen, ruim ƒ 130 millioen per jaar: maar het gemiddelde van 1871-75 was ƒ 212, dat van 1876-79 ƒ 268 millioen! Men herinnert zich dat in 1873, toen de muntquaestie aan de orde was, door sommigen aan geen belangrijke duurzame daling van den zilverprijs werd geloof geslagen; misschien is de vermeerdering der zilverproductie wel de reden, waarom dit optimisme is beschaamd. Bij het sterke aanbod van Duitschland voegde zich nu een verdubbeling der voortbrenging!

Doch wat daarvan zij, zooveel staat vast, dat Duitschlands maatregel op geen ongelegener tijdstip had kunnen genomen worden; terwijl de zilvermarkt in het Oosten verzadigd en de voortbrenging in het Westen vermeerderd was, had nu in Europa een staking der vraag, zelfs een onverwacht aanbod op groote schaal plaats. Door velen is beweerd, dat niet de ontmunting in Duitschland, maar de twee andere zoo even genoemde oorzaken de daling van het zilver hebben teweeg gebracht. Stellig hebben die oorzaken krachtig gewerkt; doch zoo Duitschland zijn ouden standaard had behouden, zou het metaal, dat in ruimer mate dan te voren uit Amerika toestroomde, in Europa een uitgebreide markt hebben gevonden. Thans vond het er alom een gesloten deur, waar reeds een ander, een groote mededinger, te vergeefs stond aan te kloppen.

I.

Sedert deze dingen zijn geschied, verkeert het muntwezen van geen land ter wereld in een bevredigenden toestand; want bevredigend is geen toestand, die òf reeds belangrijke nadeelen oplevert, òf rijk is aan gevaren.

Over de landen met den enkelen zilveren standaard, zooals Britsch-Indië, zal het niet noodig zijn uit te weiden. Waardevastheid is een der voornaamste vereischten van een goed ruilmiddel, en deze eigenschap bezit het zilver thans allerminst. Men zag het in negen maanden tijds achtereenvolgens op 54, 47 en 58 genoteerd, afwisselingen alzoo van 14 en 24 percent. Het is waar, dat de sterkste bewegingen dagteekenen uit den tijd (1876-1877), toen het meeste Duitsche zilver ter markt kwam; doch ook sedert die verkoopen werden gestaakt, wisselt de zilverprijs aanhoudend, zij het in geringere mate; in Maart 1879 stond hij op 48⅞, zeven maanden later, in October, op 53¾; in Maart 1881 was hij weder tot 51¾ gedaald. En dit is geen voorbijgaand, maar een blijvend kwaad. Zoolang het zilver niet in eenige groote landen van Europa of Amerika als standaardmetaal is hersteld, zal het een afwisselende waarde behouden. Want in geen ander werelddeel bestaat een hoog ontwikkeld bankwezen, en men weet hoe gunstig de invloed is, die daardoor op de waardevastheid van het standaardmetaal wordt uitgeoefend. De Banken nemen het metaal op, wanneer het overvloedig is, en dan vermindert gelijktijdig hare ongedekte papieruitgifte; zij stooten het uit, wanneer het schaarsch wordt en vullen de leemte in den geldsomloop door kredietmiddelen aan. Zoo brengen zij in het totaalbedrag der ruilmiddelen een zekere gelijkmatigheid. Zij voorkomen heden een te sterke vermeerdering, morgen een te sterke vermindering, in het aanbod.

Ik haast mij om over te gaan tot de landen met den *étalon boiteux*, dat is, waar zoowel goud- als zilvergeld wettig betaalmiddel is voor iedere som, doch alleen goud wordt aangemunt. Die ‘hinkende’ landen zijn thans buitengemeen talrijk. Daartoe behooren in de eerste plaats degenen, waar vroeger de dubbele standaard heerschte, waar men dus - want dit sluit het begrip van dubbelen standaard in - de beide metalen kon laten vermunten, zooals Frankrijk, Zwitserland, België, Spanje. Daartoe behoort in de tweede plaats ons eigen vaderland. Nadat in Maart 1874 de Muntwet was verworpen, heeft men aanvankelijk de Rijks-Munt te Utrecht voor het zilver weder opengesteld, maar weldra is zij opnieuw gesloten, eerst voor een aantal maanden, daarna, toen bij de Wet van 6 Juni 1875 het goud was ingevoerd, onbepaald. Maar tot diezelfde groep van landen behoort ook Duitschland, immers, het niet ingetrokken zilver-

geld is daar nog wettig betaalmiddel voor elk bedrag. Men rekent dat er, naast 1400 millioen mark aan goud en 467 millioen aan nieuwe pasmunt, nog voor 460 millioen mark aan zilvergeld (één vierde der in omloop zijnde standpenningen) in wandeling is of in de Banken ligt opgestapeld.

In deze landen, nu, is een wonderlijke toestand ingetreden. Wanneer een metaal vrij kan worden aangemunt, brengt iedere daling in zijn waarde een evenredige daling teweeg in de waarde der geldstukken, die er uit geslagen zijn: grondstof en fabrikaat zijn dan op het nauwst aan elkaar verbonden. Die band is thans in Europa, wat het zilver en het zilvergeld betreft, verbroken. Deze beiden zijn, om zoo te spreken, twee afzonderlijke goederen geworden; er is tusschen hen geen waardeverband meer aanwezig. Zilvergeld, wel is waar, kan ten allen tiide in zilver worden omgezet; maar het verlies op dezen omzet zou 15 percent bedragen, en hieraan denkt dus niemand, zoodat de toestand niet gewijzigd zou worden, indien dit onmogelijk ware. Wat regelt dan nu de waarde van het zilvergeld in Europa? Wat de waarde regelt van alle dingen, de equatie tusschen vraag en aanbod. Nieuw aanbod van zilvergeld, langs wettelijken weg althans, heeft niet meer plaats; de andere factor, de vraag, heeft dus hier een beslissenden invloed.

Maar nu geve men zich rekenschap van het abnormale, het ongezonde, van den toestand. Vier rijksdaalders hebben in Nederland de waarde van een tienguldenstuk; maar de hoeveelheid zilver, die in vier rijksdaalders is begrepen, is niet meer dan *zes zevenden* van een tienguldenstuk waard. Ziedaar een voorbeeld, dat voor al de landen, die ik aanwees, van toepassing is; alom heeft er het zilvergeld een waarde, die de intrinsieke met ongeveer 18 percent te boven gaat! En wat het ergste is, in sommige landen maakt dit zilvergeld het hoofdbestanddeel van den Bankvoorraad uit: in Frankrijk voor twee derden, in Nederland voor een gelijk bedrag. Omtrent de Duitsche Rijksbank zijn wij niet nauwkeurig ingelicht, maar de hoeveelheid zilver in hare kelders moet belangrijk zijn.

Wat nood, vraagt misschien deze of gene; waar ligt het gevaar, dat deze toestand oplevert? In Nederland, bijvoorbeeld, bestaat hij reeds verscheidene jaren en niemand bespeurt er eenig nadeel van. Het zilvergeld behield tegenover goud zijn volle waarde, zoowel hier als in de koloniën. en wat geeft aanleiding tot de vrees, dat daarin verandering zal komen?

De vrees is maar al te gegrond, want de reden, waarom Nederland tot dusver van zijn gebrekkig muntwezen geen nadeelige gevolgen heeft bespeurd, ligt ten eerste in den merkwaardig gunstigen loop der wisselkoersen gedurende een lang tijdbestek; ten tweede daarin, dat ons zilvergeld in Indië nog niet in sterke mate door vreemde munten is verdrongen. Noch op de bestendiging van het eene, noch op die van het andere verschijnsel valt te rekenen. Het geluk heeft ons tot heden op bijzondere wijze gediend, maar wij mogen er niet op bouwen dat het ons zal blijven dienen.

Een enkel woord om die twee punten toe te lichten. De loop der wisselkoersen, zeide ik, was ons merkwaardig gunstig. Enkele tusschenpoozen daargelaten, stond de wissel in de laatste jaren, met name sedert 1872, meestal zoo, dat er op uitvoer van goud geen voordeel was te behalen, en dikwijls liet hij belangrijke aanvoeren van dat metaal toe. Zonder dat van de zijde der Bank eenige kunstmiddelen zijn aangewend, zijn van lieverlede ongeveer ƒ 80 millioen aan goud in haar bezit gekomen; de Bank gaf er geen hoogeren prijs voor dan de legale waarde, na aftrek van het muntloon; het kwam van zelf. Ik wil den lezer niet onnoodig vermoeien, door statistieken mede te deelen, die elkeen in de Bankverslagen, of in de uittreksels die daarvan in het *Jaarboekje* zijn gegeven, kan vinden, en er alleen op wijzen dat de toestrooming van goad, die hier te lande gedurende een reeks van jaren heeft plaats gehad, benevens de doorgaand lage stand der wisselkoersen, die daarmede samenhing, alleropmerkelijkste verschijnselen zijn geweest. - Het is van algemeene bekendheid, dat de Bank gemeend heeft het publiek belang het best te dienen door het verkregen goud slechts zoo min mogelijk in omloop te brengen. Zij handelde alzoo om het des te bereidwilliger en zonder eenig opgeld voor uitvoer te kunnen afstaan. Want niet dit was meest begeerlijk, dat het blanke muntstuk in de wandeling door het gele werd vervangen, maar dat het zijn volle waarde behield. Hoe kon dit beter geschieden dan door elken overvloed van ruilmiddelen te voorkomen, dat is, door bij een rijzing der wisselkoersen al het goud voor uitvoer beschikbaar te stellen, dat noodig was om die rijzing binnen enge grenzen te beperken? De waarde van ons zilvergeld, gelijk wij zooeven hebben gezien, hangt af van de vraag daarnaar; maar die vraag zelve wordt voor een groot deel bepaald door de al of niet aanwezigheid

van andere ruilmiddelen. Hoe meer men, bij een tijdelijken overvloed van geld, een gedeelte van die andere ruilmiddelen, met name van het goud, gelegenheid geeft zich te verwijderen, hoe meer men de vraag voor het zilvergeld versterkt.

Maar niets is zoo wisselvallig als de loop der koersen; op een tijdperk van toestrooming van metaal pleegt een tijdperk van uitstrooming te volgen. Metterdaad is dit tijdperk reeds aangebroken; de d o o r g a a n d e stand van den wissel is sedert eenige maanden eerder hoog dan laag. De goudvoorraad der Bank, die einde Mei 1880 nog ƒ 80,290,000 bedroeg, was een jaar later tot ƒ 49,430,000 verminderd. Gesteld nu die doorgaande vermindering houdt aan en al het goud vloeit van lieverlede naar het buitenland. Dit is verre van onmogelijk. Gelijk er oorzaken zijn geweest, die het goud van zelf herwaarts brachten, kunnen er oorzaken ontstaan, die het even geleidelijk wegvoeren. Even goed als wij ƒ 80 millioen in betrekkelijk korten tijd hebben ontvangen, kunnen wij een gelijke som in even korten tijd naar het buitenland zien stroomen. Hoe zal de toestand van ons muntwezen dan zijn? Dan zullen wij geen ander geld bezitten dan zilver, dat voor 18, ja misschien wel voor 20 of 25 percent boven zijn innerlijke waarde gangbaar is! Men zal zeggen: de Bank kan dit verhoeden door in tijds het disconto te verhoogen. Maar verlangt men, dat zij hare rente des noods zal opvoeren tot een onmatig peil, ten einde door dit middel de gebreken van ons muntwezen minder voelbaar te maken? Moet zij alleen het goud in hare kelders als eigenlijke dekking harer billetten en saldo's beschouwen, het zilver slechts als een additioneelen waarborg? Het geneesmiddel zou erger zijn dan de kwaal en voorwaar niet in den smaak van den handel vallen.

Ik noemde in de tweede plaats Indië. Van dien kant dreigt ons het grootste gevaar. Wie had durven hopen, dat gedurende een reeks van jaren, gelijk nu is geschied, onze guldens en rijksdaalders in omloop zouden blijven voor hun wettelijke waarde, die, naar ons bleek, zoo belangrijk hooger is dan de intrinsieke, en dat niet alleen op Java, maar ook in de Buitenbezittingen? De Mexicaansche dollar, zooals men weet, houdt meer zilver in dan de Nederlandsche rijksdaalder; toch is hij, omdat de aanmunting der dollars nooit is beperkt, veel minder dan de rijksdaalder waard. Toen de daling van het zilver begon, vroeg men zich af, of een zoodanige stand van zaken

lang zou kunnen voortduren; of de goedkoope dollar, in de Oost zoo welbekend, den duren rijksdaalder niet verdringen zou? Het Indisch Bestuur heeft met lofwaardigen ijver hiertegen gewaakt, zooveel het kon; het gevreesde kwaad bleef lang achterwege. Er bestaat echter reden om te duchten, dat het zich nu van lieverlede begint te vertoonen, want een verschijnsel doet zich voor, dat stof geeft tot ernstige bezorgdheid. Ik bedoel het volgende. In alle Oostersche landen, wier bevolking en handel niet verminderen, ontwaart men een gestadigen invoer van muntspecie, en Nederlandsch-Indië maakte tot dusver geen uitzondering op dien regel; altijd pleegde het zilver te trekken en dikwijls trok het groote hoeveelheden. Welnu, sedert eenigen tijd heeft het omgekeerde plaats:. Indië voert zilver uit; de rijksdaalders komen terug en vinden natuurlijk hun weg naar Nederland[1]. Is dit niet een teeken, dat het terrein, waarop onze munt in omloop is, van lieverlede kleiner wordt? Een afdoend bewijs daarvan is het zeker niet; maar het verschijnsel, waarop ik doelde, is zoo ongewoon en verkrijgt zooveel bestendigheid, dat men schier gedwongen wordt aan het ontstaan van het gevreesde euvel te gelooven.

Ik herinnerde zoo even aan de vermindering van den goudvoorraad der Bank. Het is niet weinig bedenkelijk, dat zij samenvalt met een vermeerdering van den zilvervoorraad. Houdt deze laatste beweging aan, zoo versterkt zij natuurlijk de eerstgenoemde. Met andere woorden, het tijdstip wordt verhaast, waarop wij geen ander metalen ruilmiddel dan innerlijk gedeprecieerd zilvergeld zullen bezitten.

Opzettelijk beschreef ik met eenige uitvoerigheid den toestand van Nederland; van al de landen met hinkenden standaard is het onze in de grootste moeilijkheden. Want nergens maakt het zilver zulk een belangrijk deel uit van het in omloop

1 De Nederlandsche Bank bezat aan zilveren muntstukken:

Volgens den laatsten weekstaat van	Mei 1878	ƒ 69.80 millioen.
	Nov. 1878	ƒ 74.76 millioen.
	Mei 1879	ƒ 75.65 millioen.
	Nov. 1879	ƒ 79.32 millioen.
	Mei 1880	ƒ 80.85 millioen.
	Nov. 1880	ƒ 82.73 millioen.
	Mei 1881	ƒ 88.81 millioen.

zijnde geld. In Duitschland, zagen wij, heeft men naast 4 of 500 millioen mark oude thalers, 1400 millioen mark aan goud. In de Latijnsche Unie is de verhouding wel niet zoo gunstig, maar algemeen wordt toch aangenomen, en op goede gronden, naar het schijnt, dat er meer goud in omloop is dan zilver. Maar bij ons is de toestand geheel anders. Ik geloof niet ver van de waarheid verwijderd te zijn door aan te nemen, dat Nederland en zijne koloniën te zamen een hoeveelheid zilvergeld bezitten, die tot het in de Bank en in omloop zijnde goud als 4 tot 1 staat!

Maar al is de toestand elders minder ongunstig dan bij ons, nergens, waar de Etalon Boiteux bestaat, is hij gezond. Op economisch gebied is het meestal gewaagd te voorspellen dat deze of gene verschijnselen zich zullen voordoen; een gelukkige samenloop van omstandigheden wendt soms nadeelen af, die men ducht. Maar dit kan men verzekeren, en met nadruk verzekeren: een muntwezen, dat zoodanig is samengesteld, als het Fransche, of als het onze, is niet in orde. Wanneer de waardeverhouding tusschen de twee edele metalen 1 tot 18 of 1 tot 20 is, heeft men niet den minsten grond om aan te nemen, dat de waardeverhouding tusschen het gouden en zilveren geld steeds 1 tot 15½ zal blijven. Feitelijk was zij dit in Frankrijk vóór eenige weken niet meer: het goud heeft er tijdelijk in den groothandel eenig opgeld gedaan, en hoe licht kan dat verschijnsel terugkeeren? De Fransche Bank bezat op het eind van 1876 fr. 1530 millioen goud tegen fr. 638 millioen zilver; toen kon zij den toestand nog beheerschen; zij had, om zoo te spreken, de wisselkoersen in haar macht. Maar nu is de verhouding omgekeerd, want de staat van 26 Mei 1881 wijst fr. 1235 millioen zilver tegen fr. 625 millioen goud aan, en een groot gedeelte van dit goud, naar men verzekert, bestaat uit 5 en 10 franc-stukken, die voor uitvoer minder geschikt zijn. Deze stand van zaken behoeft slechts een weinig te verergeren om de Fransche Bank allen invloed op den loop der wisselkoersen, tenzij door discontoverhooging, te doen verliezen. Maar nog eens: door discontoverhooging de gebreken van een slecht ingericht muntwezen te verhelpen, is niet aanbevelenswaard.

Gaan wij nu den toestand na der landen met den enkelen gouden standaard. Deze is verreweg de beste en het laat zich

gemakkelijk verklaren dat degenen, die in dezen toestand verkeeren, weinig geneigdheid betoonen om van stelsel te veranderen. Ik wil niet napleiten; waartoe zou het ook dienen? De ontwerpen der Commissie van 1872 zijn nu eenmaal niet aangenomen en wij moeten zien, hoe wij uit den *impasse* geraken, waarin wij ons bevinden. Er bestaat echter reden om jaloersch te zijn van rijken als Denemarken, Noorwegen en Zweden, die met groote voortvarendheid, eer nog het zilver belangrijk was gedaald, hun muntstandaard verwisseld hebben. Hadden wij in Nederland, in plaats van lang te redetwisten, evenzoo gehandeld, wij zouden de toekomst met vrij wat meer kalmte en onbezorgdheid kunnen aanzien, dan nu het geval is.

Toch mag het niet verheeld worden, dat ook de toestand der landen met enkel goud niet vrij is van nadeelen en gevaren. Ten eerste is de onvastheid van den zilverprijs een bezwaar voor ieder volk, dat met het Oosten handel drijft, en hoe levendiger die handel is, hoe sterker dat bezwaar zich doet gevoelen. Van daar dat de beweging ten gunste van het bimetallisme zoo krachtig is in Lancashire, want Lancashire heeft bij vastheid van den Indischen wisselkoers veel belang. Het nadeel echter, waarvan ik spreek, vloeit niet onmiddellijk voort uit het bezit van den gouden standaard; het is daarvan het gevolg, dat een andere muntstandaard gebrekkig is geworden. Maar voor de landen met enkel goud bestaat een gevaar daarenboven, een gevaar, dat dikwijls wordt overschat, maar dat men, uit vrees van zelf in deze fout te vervallen, niet moet trachten weg te cijferen. Het goud zou namelijk in waarde kunnen stijgen, hetgeen een daling in alle geldprijzen en een verzwaring van last voor alle schuldenaren, voor den Staat in de eerste plaats, zou beteekenen.

Ik kom hier op oorlogsterrein. Daar zijn er die beweren, dat de waardevermeerdering van het goud reeds is ingetreden: de prijsverlaging van vele goederen sedert 1873 zou daaraan zijn toe te schrijven. Hoe kon zij zijn uitgebleven? vraagt men ons. De voortbrenging van goud is verminderd; in 1851-60 was zij dooreen ƒ 338 millioen per jaar, in 1861-70 ƒ 310 millioen, in 1871-79 slechts ƒ 288 millioen. Maar dit is niet alles. In 1862 is Amerika oninwisselbaar papieren geld gaan uitgeven; daardoor heeft het zijn

goud verjaagd en het aanbod van dit metaal vormeerderd. Hieraan is thans niet alleen een einde gekomen, maar Amerika is van aanbieder vrager geworden, sedert het zijn speciebetalingen heeft hervat. Voegt men hierbij de vraag der landen, die den gouden standaard hebben ingevoerd - in Duitschland alleen is van 1872-1880 voor 1747 millioen mark geslagen - zoo lijdt het geen twijfel of de verhouding tusschen vraag en aanbod van goud is dermate veranderd, dat een waardeverhooging van dit laatste onvermijdelijk werd.

Wie eenige gronden wil kennen, waarop men doze meening - mijns inziens, met goed gevolg - kan bestrijden, leze het jongste opstel van Prof. Nasse in Conrad's *Jahrbücher* (Deel XXXVI, blz. 541-548). De vergelijking der prijzen met die van 1873 gaat niet op; 1873 was een jaar van sterke opwinding. En wat de vermindering van aanbod, de vermeerdering van vraag betreft, schoon noch de eene, noch de andere kan geloochend worden, is het zeer twijfelachtig of zij het gevolg moesten hebben, dat men aan hare werking toeschrijft. De productie van goud was vroeger o v e r m a t i g ; de verandering kan hierin hebben bestaan, dat nu vraag en aanbod met elkaar in evenwicht zijn gekomen.

Doch laten wij dit ter zijde. Zooveel staat wel vast, dat de goudproductie thans niet te groot meer is; zij is voldoend of onvoldoend, maar zeker niet overmatig. Hieruit volgt echter, dat n i e u w e vermeerdering van vraag een bedenkelijke zijde zou hebben; maar juist dit hebben wij te wachten, tenzij maatregelen worden beraamd om het zilver te ‘rehabiliteeren,’ zooals de uitdrukking luidt, die men thans zoo gaarne bezigt. In Italië is den 14 April 1881 een Wet tot stand gekomen strekkende tot intrekking van het papieren geld: van de ruim 900 millioen francs, die in omloop zijn, moeten ruim 600 millioen door metaal worden vervangen. Amerika heeft zijn *Greenbacks* reeds inwisselbaar gesteld, doch er loopt nog daarvan voor 346 millioen dollars, en het spreekt van zelf, dat dit muntpapier niet op den duur in de wandeling mag blijven. Oostenrijk en Rusland hebben uitsluitend papieren geld; in beide landen wordt aan hervatting der speciebetalingen gedacht. Maar tot welk metaal moeten al deze landen hun toevlucht nemen? Tot zilver? Amerika heeft het reeds gedaan. Ingevolge de zoogenaamde Bland-bill van 1878 m o g e n maandelijks 3 en m o e t e n 2 millioen zilveren dollars van 24 gram fijn worden

aangemunt[1]. Maar juist de ondervinding, die Amerika thans opdoet, maakt de andere volken omzichtig. Een groot deel van het publiek wil den zilveren dollar, die innerlijk zooveel minder waard is dan wettelijk, niet aannemen. Tot 1 November 1880 zijn er 72,847,750 stuks geslagen: hiervan bevonden zich op dien datum slechts 25,763,291 in omloop; het overschot, ten bedrage van 47,084,459 dollars, lag rustig in de kelders van het Treasury Department. Maar afgescheiden hiervan en al bleek het publiek van het zilver gediend, kan men een staat, die uit de ellende van het papier wil geraken, aanmoedigen om dat papier te vervangen door een metaal, dat weinig minder wisselvallig in waarde en misschien nog meer gedaald is? In Oostenrijk heeft het geval zich voorgedaan, dat het papier o p g e l d deed op het zilver. Toen heeft de regeering zich gehaast om de Munt voor het zilver te sluiten, en zeker zal zij op dien maatregel niet terugkomen, zoolang het zilver niet in zijn voormaligen rang is hersteld.

De papierlanden hebben dus weinig keus: òf zij moeten bij het papier volharden, òf zij moeten de toevlucht nemen tot het goud. Maar gesteld nu, dat zij dit laatste doen en alzoo de vraag voor goud belangrijk vermeerderen, hoe zal de waarde ervan dan kunnen stijgen! Ziedaar een gevaar, dat inderdaad de landen met den enkelen gouden standaard bedreigt en waarvan men zich in de Vereenigde Staten dermate bewust is, dat men huivert tot dien standaard over te gaan. Ik het mij vroeger dikwijls afgevraagd, wat Amerika beweegt om te ijveren voor het bimetallisme en een tijd lang in de meening gedeeld, volgens welke die ijver gegrond zou zijn op den wensch om de eigenaars der zilvermijnen te bevoordeelen; maar het is mij duidelijk gebleken, dat ik hierin dwaalde. Natuurlijk zijn alle belanghebbenden bij de zilverproductie bimetallisten, maar daarom zijn niet alle bimetallisten belanghebbenden bij de zilverproductie. Degenen, die het sterkst voor bimetallisme ijveren, zijn de mannen, die op het gebied van het muntwezen gezonde beginselen voorstaan, wien daarom het in omloop blijven der ‘greenbacks’ een gruwel is. Zij vreezen echter, dat de waarde van het goud belangrijk zou stijgen, indien Amerika den enkelen gouden standaard, met terzijdestelling van het muntpapier, aannam. Dana Horton, een der warmste

1 De gouden dollar is van 1½ gram fijn. De verhouding is derhalve 1 : 16.

voorstanders van het bimetallisme en zeker wel de geleerdste uit hun midden, heeft een boek geschreven, *Silver and Gold*, waarin hij de gegrondheid dezer vrees wetenschappelijk toelicht. Horton is van oordeel, dat het goud metterdaad reeds gestegen is; ik het reeds gezegd, dat die opvatting mij onjuist voorkomt. Toch geloof ik met hem, dat de goudproductie ontoereikend zou zijn voor de behoefte, indien Amerika en Italië, en nog ineer indien ook Oostenrijk en Rusland, hun papier door gond wilden vervangen.

Prof. Stanley Jevons, die onlangs in de *Contemporary Review* het bimetallisme heeft bestreden, merkt aan dat dit voor Engeland geen nadeel zou zijn; stijgt het goud in waarde, des te beter, zegt hij: de vreemdeling zal ons een deel van onzen metaalvoorraad tot hoogen prijs afkoopen! De opmerking is cynisch, maar gelijk de meeste cynische opmerkingen slechts gedeeltelijk waar. Ja, de Engelsche eigenaars van goud zouden bevoordeeld worden, maar allen, die geld schuldig zijn aan anderen, zouden nadeel lijden, en voor den Staat zou de waardeverhooging van het goud gelijk staan met een vermeerdering van rentelast. Men denke voorts aan de stoornis in het verkeer, die altijd een rijzing in de waarde van het ruilmiddel vergezelt. Het Engelsche bankwezen is zoo fijn georganiseerd en daarom zoo uitermate gevoelig, zoo prikkelbaar, dat wel nergens meer dan in Groot-Brittannië die stoornis zich zou vertoonen. Sterke disconto-verhooging zou het begin zijn, daling in alle pachten en prijzen de voortzetting van het proces. Na verloop van tijd, wel is waar, zou alles zich schikken naar den nieuwen toestand; maar het tijdperk van overgang zou pijniijk wezen.

De Amerikaansche bimetallisten bestaan eigenlijk uit twee groepen. Sommigen onder hen zijn bimetallisten *quand-méme*; zij zouden de Munt voor het zilver willen openstellen, al deed het geen ander volk. Wierd daardoor het goud verjaagd, het ruilmiddel in waarde verminderd, zij zouden het niet betreuren; liefst zagen zij op nieuw ‘soft money’ (muntpapier) in omloop gebracht, maar nu hiervan niets kan komen, zijn zij tevreden met den ‘dollar of the fathers.’ Ik het hier het oog op de zoogenaamde ‘Inflationists’; de mannen die alle heil verwachten van vermeerdering der ruilmiddelen. De ‘Bland bill’ van 1878 was zonder twijfel eene concessie aan deze partij, maar dat de concessie niet grooter was, dat de zilveraanmunting tot 3,000,000

dollars per maand werd beperkt, bewijst dat zij de meerderheid niet heeft. Naast deze groep staat een andere, de zoo even genoemde. Zij is niet voor ‘soft money,’ en de ‘dollar of the fathers’ heeft als zoodanig niets dat haar bekoort. Een daling in de waarde van het geld zou haar een ramp schijnen. Maar even sterk is hare vrees voor de gevolgen van het omgekeerde. ‘We do not seek a pinched market,’ zeide Timothy Howe in de Parijsche Conferentie, pining for our so-called precious metals. We rather wish to find a busy and lusty *world*, to help consume the *really* precious fruits of our agriculture. We seek a *thrifty* world to pay for them. It is the profound belief of our Government that no such world is possible, if its money is to be limited to a single metal.

II.

Alom, derhalve, een onbevredigende toestand. In de landen met enkel zilver, een munt zonder waardevastheid; waar de étalon boiteux bestaat, als voornaam bestanddeel van het ruilmiddel een innerlijk gedepreciëerd teekengeld; in de landen met den enkelen gouden standaard, het gevaar dat alle prijzen zullen dalen, namelijk bij het veldwinnen van dien standaard zelf; eindelijk, in de landen met oninwisselbaar papier die met dit ellendig stelsel willen breken, het treurig dilemma van òf een metaal te moeten nemen, dat zijn vastheid van waarde heeft verloren, òf een metaal, dat men niet kan kiezen zonder anderen en zich zelf nadeel te berokkenen. Daarbij, en dit is schadelijk voor allen, in de wisselkoersen tusschen Azië en Europa een ongekende bewegelijkheid. Men moge in de waardeering dezer nadeelen van elkaar verschillen, niemand zal beweren dat de hier geschetste toestand bevredigend is te achten, zoodat het ijdel is naar middelen om te zien, ten einde daarin verbetering te brengen.

De Parijsche Muntconferentie, die in 1878 op verlangen van Amerika heeft plaats gegrepen, had zoodanig onderzoek ten doel. Deutschland was er niet vertegenwoordigd, maar alle andere staten van eenige beteekenis hadden er hunne gedelegeerden, en daaronder waren mannen van veel naam en talent. Zij heeft echter onmiddellijk tot niets geleid. Grooter gemeenplaatsen dan de besluiten beheizen, die de conferentie van 1878 heeft aangenomen, zijn op het gebied van het muntwezen nooit verkondigd.

Men zou zich nochtans bedriegen door te meenen, dat deze bijeenkomst onvruchtbaar is gebleven. Hare belangrij kheid ligt hierin: de muntquaestie is in 1878 verheven tot den rang van een internationaal vraagstuk, als ik mij zoo mag uitdrukken; dat is, tot een vraagstuk, welks oplossing door samenwerking van alle beschaafde handelsvolken moet worden beproefd. Het bleek nu op nieuw, welk een band van solidariteit door de verbetering der vervoermiddelen en de daaruit geboren uitbreiding van het handelsverkeer tusschen de beschaafde volken van den aardbodem is gelegd. Officiëel werd het uitgesproken, door een publieke daad werd het bevestigd, dat een groot volk zijn muntwezen niet eigendunkelijk kan regelen, zonder gevolgen te veroorzaken, die voor de anderen van belang zijn. Vergis ik mij niet, dan gaan wij met rassche schreden den tijd te gemoet, waarin datgene, wat in 1878 is erkend voor het muntwezen, erkend zal worden als een waarheid van veel algemeener strekking. Hoe groot de staatkundige verdeeldheid zij, economisch wordt de wereld hoe langer hoe meer een eenheid, en hoe sterker zij zich hiervan bewust wordt, hoe sterker ook de drang zal worden naar internationale regelingen. Reeds lang bestaan zij op het gebied van maten en gewichten; de stichting der Algemeene Post-unie, die thans 59 staten met 776 millioen inwoners omvat, was mede een belangrijk verschijnsel. De kring breidt zich uit; thans poogt men tot eenheid te komen ten aanzien van den muntstandaard. Gelukt dit, dan zal veel meer nog volgen.

Maar nog door iets anders was de Muntconferentie van 1878 belangrijk, namelijk door de krachtige wijze, waarop er de nieuwe leer aangaande den dubbelen standaard werd verkondigd en hare toepassing aanbevolen. Met een duidelijkheid, die niets te wenschen overliet, is toen dit gebleken: óf de eenheid op het gebied van het muntwezen blijft ten eeuwige dage een droombeeld, óf zij zal hierdoor worden verkregen, dat algemeen de *dubbele* standaard wordt aangenomen.

Het is hier de plaats om over de leer van den dubbelen standaard een paar woorden te zeggen. Met opzet noemde ik haar de *nieuwe* leer; er zijn personen - niet zoozeer in ons vaderland, als wel daarbuiten - die maar niet willen begrijpen, dat zij inderdaad dien naam verdient. Ten minste, nog steeds wordt zij aangevallen met argumenten, die haar in het geheel niet treffen, immers gericht zijn tegen hare voorgangster, welke

niemand meer in bescherming neemt. Algemeen wordt nu toegegeven, dat de dubbele standaard een verderfelijk stelsel is, zoolang hij wordt toegepast door een enkel land, of een zeer kleine groep van landen. Hetgeen men in onze dagen bepleit, bestaat hierin: men houdt vol, dat de nadeelen van dat stelsel verminderen, naar gelang het wordt toegepast op ruimer schaal, en zich in het geheel niet zouden vertoonen, indien het werd ingevoerd door alle groote staten van Europa en Amerika.

Intusschen, onder hen, die deze meening voorstaan, heerscht geen volstrekte eenstemmigheid; er is ook hier een geavanceerde en een gematigde richting. De geavaneeerde richting is die van Henri Cernuschi, den hoogepriester van het bimetallisme, gelijk men hem heeft genoemd, wiens alom verspreide geschriften aan ieder, althans bij name, bekend zijn. Naar Cernuschi's overtuiging heeft de wetgeving, mits zij in alle landen gelijk zij, zooveel invloed op het gebied van het muntwezen, dat de dubbele standaard goed zou werken, al werd hij ingevoerd op den voet van 1 : 100, of van 1 : 1. Zooals de wet de verhouding bepaalt, zoo wordt zij van zelf. Men heeft maar te zeggen, hoe men het hebben wil; het eenige, wat vereischt wordt, is dat men eendrachtig zij. Goud- en zilvergeld, naar hij meent, zijn volkomen te vergelijken met de fiches, waarvan men zich bij het kaartspel bedient. Is men overeengekomen om een vierkant stuk evenveel te doen gelden als tien ronde, of wel één rond zooveel als tien vierkante, dan blijft dit zoo, totdat men de overeenkomst wijzigt.

Cernuschi heeft zich door zijn onvermoeibaren ijver voor het bimetallisme zeer veel naam gemaakt; maar is de zaak, die hij voorstond, niet meer benadeeld door zulke tastbare overdrijvingen, dan gediend door de goede argumenten, die hij daarnaast heeft gebezigd? Op het bimetallisme kleeft alom, behalve in ons vaderland, waar het nooit in dezer voege is bepleit, een zekere smet. Men beschouwt het in sommige kringen als een soort van economische ketterij, erger nog, als een onzinnig stelsel, waarover het niet de moeite waard is na te denken. Ik meen dit te moeten toeschrijven aan de linkschheid, waarmede het dikwijls is verdedigd. Dat de wetgeving een zeer sterken invloed heeft op de waardeverhouding tusschen de beide metalen, is onloochenbaar, maar dat die invloed geen grenzen zou hebben, gelijk Cernuschi en vele zijner geestverwanten beweren, is onwaar, en door die bewering zoo

luid en met zooveel nadruk te herhalen, nadat hare onjuistheid dikwijls is aangetoond, brengt men de zaak, die men voorstaat, in discrediet.

Goud en zilver zijn gewone koopwaren; deze oude stelling moet het uitgangspunt wezen van elk betoog over het muntwezen. Een der Italiaansche gedelegeerden tot de Conferentie, die onlangs is verdaagd (Rosconi), heeft gezegd, dat, zoo die stelling juist ware, het bimetallisme veroordeeld zou zijn. Het bimetallisme, dat hij voorstond, dat van Cernuschi, zonder twijfel; maar niet het verstandig, het gematigd bimetallisme, dat zich vastknoopt aan de uitkomsten der wetenschap. Ik meen dit laatste aldus te kunnen omschrijven: Wanneer door een groot getal staten de dubbele standaard met een gelijke verhouding tusschen de beide metalen wordt aangenomen, wanneer die verhouding daarenboven met oordeel wordt gekozen, wanneer vervolgens geen middel ongebruikt wordt gelaten dat bevorderlijk kan zijn aan de goede werking van het stelsel, is het in hooge mate waarschijnlijk, dat de werkelijke verhouding tusschen goud en zilver met de wettelijk aangenomene zal overeenkomen, althans niet voor langen tijd en in sterke mate daarvan zal afwijken.

Het komt mij voor, dat deze stelling zich op de beste gronden laat verdedigen; maar tevens, dat zij, hoe gematigd ook, een voldoende rechtvaardiging is van het door velen geopperde denkbeeld om den dubbelen standaard alom in te voeren. Deze twee punten wensch ik achtereenvolgens toe te lichten.

Wat is het groote argument, waarmede men sedert twee eeuwen het stelsel van den dubbelen standaard heeft bestreden? De dubbele standaard, zeide men, is feitelijk de a l t e r n a t i e v e standaard: het te laag geschatte metaal wordt altijd uitgevoerd, het te hoog geschatte blijft. Is bijvoorbeeld de wettelijk aangenomen verhouding 1 : 15½, terwijl inderdaad het goud 16 maal zooveel waard is als het zilver, dan zal het goud uit den omloop verdwijnen en het ruilmiddel feitelijk alleen uit zilver bestaan. Men vindt deze redeneering reeds in het *Trattato mercantile della moneta* van MONTANARI, dat in 1680 is uitgekomen, en duizendmaal is zij herhaald. Om hare juistheid te bewijzen, beroept men zich op de ervaring van alle landen. Nergens, beweert men, is de dubbele standaard ingevoerd, of na eenigen tijd openbaarde zich zijn schaduwzijde in den hier beschreven vorm.

Men vergeet echter een belangrijke zaak. Deze redeneering pleit ten nadeele van de invoering van den dubbelen standaard in een enkel land, niet in een uitgebreide groep van landen. Het te laag geschatte metaal, zegt men, zal worden uitgevoerd. Maar als dit algemeen gebeurt, zal het spoedig niet te laag geschat meer zijn! Gebruiken wij nog eens hetzelfde voorbeeld: goud is wettelijk (in Engeland, Frankrijk, Duitschland, Amerika) op 15½ gesteld, maar als metaal geldt het 16. Nu zal men, zoo wordt ons gezegd, in al de genoemde landen goud gaan versmelten en uitvoeren, ten einde er drie percent meer voor te bedingen. Doch hoe lang kan dit op zulk een uitgebreide schaal aanhouden, zonder dat het voordeel op de handeling verdwijnt?

In een Engelsch blad is voor eenige dagen beweerd, dat het bimétallisme een onrechtvaardigheid zou zijn: iedereen zal zijn schulden delgen in het metaal, welks waarde beneden het wettelijk peil is gedaald. Inderdaad? Maar dat is juist hetgeen wij beweren en wat ons vertrouwen geeft in de goede werking van ons stelsel. Denk u het zilver gedaald beneden het wettelijk peil; nu gaat men alom (in twee werelddeelen!) elkaar met zilver betalen; het goud blijft grootendeels ongebruikt. Hierdoor stijgt immers het zilver terstond, terwijl het goud een daling ondergaat, en deze beweging zal voortduren, totdat de werkelijke verhouding met de de legale overeenkomt. De ervaring, zegt men, getuigt tegen het bimetallisme. Hoe *kan* zij er tegen getuigen? Wat men thans beoogt - algemeene invoering van den dubbelen standaard op gelijken voet - is nog nooit beproefd. Doch voor zoover reeds eenige ervaring is opgedaan, spreekt zij ten gunste van het plan, want het hoofdargument der bimetallisten: het gedeprecieerde metaal zal steeds bij voorkeur worden aangemunt, is gebleken waar te zijn.

Cijfers zijn geen verkwikkelijke lectuur, maar de volgende tabel is zoo belangrijk, immers voor het punt in quaestie zoo afdoend, dat ik haar den lezer niet onthouden mag. Zij geeft de aanmuntingen van goud en zilver in Frankrijk onder het stelsel van den dubbelen standaard in de jaren 1803-1873, en toont aan, hoe zeer de waardeverhouding tusschen die beide metalen steeds over het aandeel van elk hunner in het geheele bedrag der aanmuntingen heeft beslist. De legale verhouding was 15½, maar door het verschil in muntkosten kwarn zij iets hooger. Wat zien wij nu? Hoe verder het goud boven de 15½ stijgt, hoe meer men het verlaat en de toevlucht neemt tot

zilver omgekeerd, hoe meer liet goud beneden de 15½ daalt, hoe meer men het verkiest en het zilver verwaarloost. Is echter de verhouding ongeveer 15½, zoo munt men goud en zilver ongeveer in gelijke evenredigheden aan; juist hetgeen zich liet verwachten.

	Totale aanmuntingen in millioenen francs.		**Gemiddelde waardeverhouding, naar den marktprijs van het zilver te Londen.**
Jaren.	**Goud.**	**Zilver.**	
1803-20	fr. 865	fr. 1091	1 : 15.58
1821-47	fr. 301	fr. 2778	1 : 15.80
1848-52	fr. 448	fr. 543	1 : 15.67
1853-56	fr. 1795	fr. 102	1 : 15.35
1857-66	fr. 3516	fr. 55	1 : 15.33
1867-73	fr. 878	fr. 587	1 : 15.62

Men zal misschien opmerken, dat de waardeverhouding dan toch gewisseld heeft. Wat echter opmerkelijk is, ja zeer opmerkelijk, is niet, dat het goud in die jaren niet altijd op 15½ is gebleven - bij de beperktheid van het terein, waarop de dubbele standaard werkte, was geen grootere vastheid te verkrijgen -, maar dat het niet belangrijk beneden dat cijfer is gedaald, kortom, dat de wisselingen zoo uitermate gering zijn geweest. Men herinnert zich wat er is voorgevallen. Van 1801- 1850 was de goudproductie ruim ƒ 39 ruillioen per jaar geweest, de zilverproductie ongeveer ƒ 70 millioen,. deze laatste dus sterk overwegend. Hierin kwam nu plotseling door de goudontdekkingen in Amerika en Australië een ommekeer. Terwijl de zilverproductie in 1851-60 slechts tot ƒ 96 millioen per jaar toenam, steeg de goudproductie tot *drie en een half* maal dat cijfer, of ƒ 338 millioen. Van 1801-50, dus in *vijftig* jaar tijds, was voor ƒ 1983 milloen aan goud voortgebracht; in de daarop volgende *vijf en twintig* jaren kwamen ƒ 7960 millioen ter markt! Wat liet zich nu omstreeks 1850 te gemoet zien? Eene sterke daling van het goud tegenover het zilver? Men heeft die inderdaad gevreesd en ons vaderland gelukkig genoemd, omdat het in tijds het goud had ontmunt. De vrees is echter ongegrond gebleken; de edele metalen zijn wel tezamen gedaald, maar de verhouding tusschen heu - onze tabel wijst het aan - ondersing weinig verandering. De reden daarvan ligt hierin, dat destijds in Frankrijk de dubbele standaard heerschte. Frankrijk heeft zooveel goud opgenomen, daarentegen zooveel zilver uit-

gestooten, dat in weerwil der ontzettende massa's goud, die naar Europa zijn gestroomd, de vroegere evenredigheid vrij wel heeft stand gehouden.

Ziedaar wat de dubbele standaard heeft gewrocht, toen hij op een betrekkelijk klein gebied bestond. Is er dan geen reden om te verwachten, dat hij een groote staudvastigheid in de waardeverhouding tusschen goud en zilver zal teweeg brengen, indien het gebied zoo aanmerkelijk wordt uitgebreid, als thans wordt beoogd? Mij dunkt, hieraan valt niet te twijfelen.

En toch is de twijfel nog zeer algemeen. Illusiën, roept men ons toe; elke poging om de waardeverhouding tusschen twee koopwaren bij de wet te willen regelen rnoet op teleurstelling uitloopen. Deze opmerking rust echter op een misverstand. Wat de bimetallisten bij de wet willen regelen, is niet *de waardeverhouding* tusschen goud en zilver, maar *de verhouding tusschen hun schulddelgend vermogen*. Men wil bij de wet bepalen, dat ieder, die een geldsom heeft te voldoen, zich van beide metalen naar goedvinden kan bedienen, met dien verstande, dat een schuld van 1 kilogram goud lean worden afbetaald met 15½ kilogram zilver, en omgekeerd. Niemand zal ontkennen, dat iedere staat een wet kan maken, die zoo luidt. Welnu, de bimetallisten beweren slechts dit: indien alom zulk een wet wordt gemaakt, dan zal, krachtens de gewone regels van vraag en aanhod, een nagenoeg vaste waardeverhouding van 15½ daaruit *van zelf voortvloeien*. Hier ligt dus de geheele quaestie. De wet schept een oorzaak; zal die oorzaak voldoende zijn? De wet geeft aan 1 kilogram goud hetzelfde betalingsvermogen als aan 15½ kilogram zilver; laat zich nu verwachten, dat hierdoor ook de marktwaarde van goud tegenover zilver 15½ tot 1 zal worden? Acht men dit onwaarschijnlijk, men zegge waarom, doch men stelle de leer, die men bestrijdt, niet verkeerd voor. Dat de prijzen der dingen door vraag en aanbod worden bepaald, weet ieder kind. Maar kan de Wetgever aan de vraag voor de edele metalen niet zulk een richting geren, dat de equatie tusschen vraag en aanbod hier steeds op een verhoudingscijfer van 15½ tot stand komt? Ziedaar wat men moet loochenen om het bimetallisme met goed gevolg te bestrijden.

Juister gezegd, men moet loochenen, dat het bedoelde resultaat w a a r s c h i j n l i j k is; want verder dan het waarschijnlijk te noemen, zou ik, zooals reeds werd opgemerkt, niet durven gaan. Er is in den laatsten tijd veel geschreven over den mogelijken

invloed der wet op de waardeverhouding tusschen goud en zilver; naar het mij voorkomt, is het niet zeer moeilijk een formule te vinden, waardoor die invloed vrij nauwkeurig wordt uitgedrukt. Wat regelt in het algerneen de waardeverhouding tusschen twee soorten van goederen, die beiden, doch in verschallende mate, voor dezelfde doeleinden kunnen gebezigd worden? Wat anders dan hun betrekkelijke nuttigheid? Denk u twee grondstoffen, waaruit hetzelfde product kan worden vervaardigd, maar om een zekere hoeveelheid van dat product te verkrijgen, heeft men tweernaal zooveel noodig van de eene stof als van de andere; hoe zal nu op den duur de ruilverhouding tusschen die twee grondstoffen zijn? Natuurlijk 1 : 2, want is hij tijdelijk hooger of lager, dan zal men aan de goedkoope grondstof zoolang de voorkeur geven en de durs zoolang ongebruikt laten, totdat de normale verhouding zich herstelt. Goederen, welker betrekkelijke nuttigheid nagenoeg vaststaat, zijn dan ook tegenover elkander bijna altijd evenveel waard; men denke aan Indische en Amerikaansche katoen, aan riet- en beetwortelsuiker, aan Australische en Kaapwol, aan rogge en tarwe.
Leroy-Beaulieu (wiens geschriften van den laatsten tijd zijn vroegere weinig evenaren) heeft onlangs opgemerkt, dat de wet de ruilverhouding tusschen goud en zilver evenmin kan beheerschen, als die tusschen paarden en ezels. Zeker is zij tot dit laatste onvermogend, doch hare tusschenkomst wordt niet vereischt om zelfs hier een zekere vastheid te doen ontstaan. Acht iemand het denkbaar, dat ezels ooit *duurder* zullen worden dan paarden, tenzij onder den invloed van omstandigheden, die hun betrekkelijke nuttigheid veranderen?

Om te weten, hoever de macht der wet in zake goud en zilver reikt, hebben wij dus te vragen, of de wet de betrekkelijke nuttigheid dezer metalen volkomen kan beheerschen? Het antwoord ligt, dunkt mij, voor de hand. Stellig niet volkomen, want er is één gebied, dat aan hare heerschappij geheel ontsnapt: het industriëel gebruik, dat zonder twijfel aanzienlijk is, schoon niet zoo aanzienlijk als het gebruik voor munt. Hier blijkt al dadelijk, waarom het ongerijmd is te beweren, dat bij algemeene invoering van den dubbelen standaard iedere verhouding even goed is. Men moet zorgen, dat men geen verhouding aanneemt, waardoor de industriëele vraag voor het eene metaal wordt geprikkeld, die voor het andere verzwakt.

Maar daarvan afgezien, kan de Wet althans de betrekkelijke

nuttigheid van goud en zilver *als betaalmiddelen* naar goedvinden regelen? Zelfs hier mag het antwoord niet onvoorwaardelijk bevestigend zijn. Stellig is haar invloed op di gebied bij zonder groot; de feiten, die zooeven zijn vermeld, bewijzen het; maar het is toch niet meer dan een invloed; andere invloeden kunnen daartegenover staan. Gesteld eens, de waarde der edele metalen daalde zoo sterk, dat het gewone dagloon van een arbeider tot ƒ 10 klom; het zilver zou dan zulk een lastig ruilmiddel worden, dat het waarschijnlijk grootendeels ongebruikt zou blijven. Het is ook denkbaar, dat een bevolking de voorkeur aan het goud verleent, omdat zij daaraan is gewend en het onbetamelijk wordt geacht iemand veel zilver in betaling te geven. In zulke gevallen kau een *agio* op het goud ontstaan, dat is, de waardeverhouding tusschen de beide metalen kan ruimer worden dan zij bij de wet is geregeld. Wie den dubbelen standaard eerst dan wil goedkeureu, wanneer volstrekte zekerheid verkregen is, dat de waardeverhouding tusschen goud en zilver nooit zal veranderen, blijve monometallist. Meer dan een groote waarschijnlijkheid kan niemand, die verstandig oordeelt, hem voorspiegelen.

Deze waarschijnlijkheid kan echter aan zekerheid zeer nabij komen, indien van regeeringswege, waar dit mogelijk is, aan de centrale circulatiebanken zekere verplichtingen worden opgelegd. De eerste verplichting zou bestaan in het aankoopen tot *vaste* prijzen van goud en zilver. Zulk een verplichting bestaat reeds ten aanzien van het goud in meer dan één land: de *Bank of England* moet voor elke hoeveelheid goud, die men haar aanbiedt, £ 3.17.9 per ons troy geven, de Duitsche *Reichsbank* 1392 mark per Zollpfund; door deze bepaling tot het zilver uit te breiden, natuurlijk met inachtneming der wettelijke verhouding, en alom, waar dit kan geschieden, in te voeren, zou men aan die verhouding een groote vastheid verzekeren. De tweede verplichting zou hierin bestaan: men zou aan de centrale banken moeten voorschrijven, nooit eenigen *agio* op landsmunt te geven of te nemen, het gonden het zilvergeld derhalve, in dezen zin, op gelijken voet te behandelen. Een agio op het goud ontstaat niet gemakkelijk wanneer degeen, van wien hij wordt gevorderd, weet, dat de Bank geen agio erkent, en in de landen, waar centrale banken bestaan, zijn de betalingen aan deze laatsten zeer veelvuldig. Het opleggen dezer beide, verplichtingen is, voor zoover ik kan

nagaan, aan geenerlei bezwaar onderhevig. De centrale banken zijn min of meer publieke instellingen; de haar verleende voorrechten verkregen zij in het algemeen belang. Het is billijk, dat haar een gedragslijn wordt voorgeschreven, die met het algemeen belang strookt.

Door zulke middelen gesteund, is de invoering van den dubbelen standaard geen groot waagstuk te achten.

Men neemt geen willekeurig verhoudingscijfer aan, men prikkelt dus niet kunstmatig de productie van het eene metaal en de vraag naar het andere; van de zijde der bimetallisten is nooit een ander cijfer genoemd dan dat der Latijnsche Unie, 15 1/2, hetwelk ongeveer de verhouding uitdrukt, die den geheelen loop dezer eeuw heeft bestaan en slechts door oorzaken van zeer buitengewonen aard is gewijzigd. In één woord, erkennende dat de invloed der wetgeving ter verkrijging van een vaste waardeverhouding tusschen de twee metalen, hoe machtig ook, zijne grenzen heeft, tracht men zooveel mogelijk de werking van storende invloeden te voorkomen, die der wet te bevorderen. Door dit alles, ik geef het onmiddellijk toe, wordt geen volstrekte zekerheid ons deel, maar de waarschijnlijkheid toch zoo groot, dat zij den stap, dien de bimetallisten ons aanbevelen, volkomen rechtvaardigt.

Vooral, nu zij dien aanbevelen met het oog op de omstandigheden, waarin het muntwezen thans verkeert. Ware de toestand bevredigend, in plaats van te zijn gelijk hij is, men zou met reden kunnen zeggen: houden wij ons aan het bestaande en wagen wij niets, hoe weinig ook. Maar zoo is de toestand niet; men heeft gezien, met welke gevaren sommige landen worden bedreigd, welke nadeelen anderen reeds ondervinden. Van de algemeene invoering van den dubbelen standaard is een groote verbetering te wachten, omdat dit geneesmiddel het kwaad bij den wortel aangrijpt: zijn oorzaak - de terzijdestelling van het zilver over een groot gebied - neemt het weg. Van geenerlei regeling van het muntwezen laat zich met zekerheid voorspellen, dat zij ten allen tijde goed zal werken, want niemand weet, wat gebeuren kan. De ontmnnting van het goud hier te lande, in 1850, was geen onverstandige inaatregel; toch zou thans ieder dezen maatregel ongedaan wenschen. Wat wij in het gegeven geval te vragen hebben is niet, of de dubbele standaard een volmaakt, maar of het een bruikbaar stelsel is en zijn algemeene aanneming ons in een

aanmerkelijk beteren toestand zou breugen. Op deze vraag kan een bevestigend antwoord volgen, en dat zij ons genoeg.

III.

De uitkomst van ons onderzoek is tweeledig: het muntwezen der wereld verkeert in een ongezonden toestand en het rniddel, dat tot genezing wordt aanbevolen, is goed. Menigeen zal nu vragen: waarom heeft men van dit middel niet eerder gesproken? Waarom is in 1872 hier te lande aangedrongen op de invoeriug van het goud alleen, terwijl men wist, dat de dubbele standaard beter is? Of wist men dit niet? Is het licht eerst later opgegaan?

Men wist het zonder twijfel; reeds in 1868 is de nier voorgedragen leer door den Heer Mees in de Koninklijke Academie van Wetenschappen uiteengezet en verdedigd. Eer Duitschland tot zijn munthervorming overging, is zelfs van Nederlandsche zijde een poging aangewend om het daarvan terug te houden en tot aanneming van den dubbelen standaard te bewegen. Maar Nederland kon alleen dit stelsel niet invoeren, toen Duitschland er niet van hooren wilde; nog minder, toen de Latijnsche Unie het buiten werking bracht. In dien tijd was er een algemeene beweging naar het goud. De vraag was niet, of wij die beweging goedkeurden, of wat wij zelve wenschelijk achtten, maar wat ons, met het oog op de belangen van ons vaderland, te doen stond. Ik hen er niet zeker van, dat de taak, waarvoor wij in 1874 zijn teruggedeinsd, ons niet ten slotte, maar dan onder veel ongunstiger omstandigheden, zal worden opgelegd.

Er is echter een lichtpunt; sedert eenigen tijd vertoont zich een krachtige strooming ten gunste van het bimetallisme. De Duitsche wetenschap is op den weg van volledige bekeering. In 1873 schreef Prof. Knies zijn werk: *Das Geld*; men vond er de oude bestrijding van den dubbelen standaard, doch niemand viel den schrijver daarover hard. Nu is de stemming anders geworden; Schäffle, Neuwirth, Adolf Wagner, Lexis, kozen partij voor het bimetallisme. In Engeland telt men onder de voorstanders van dit stelsel Gibbs, oud-directeur der Engeische Bank, en Grenfell, haar Gouverneur. In Frankrijk staan de mannen der wetenschap - Parieu, Bonnet, Leroy-Beaulieu - voor het meerendeel nog aan de overzijde; maar in de regee-

ringskringen is men bimetallistisch en de Gouverneur der Fransche Bank, Denorrnandie, verlangt niets liever dan de algemeene invoering van den dubbelen standaard. In België ijvert voor dit stelsel de Luiksche hoogleeraar Emile de Laveleye; de *Indépendance belge* neemt gaarne de talrijke hoofdartikelen op, waarin hij zijne denkbeeiden over het muntwezen uiteenzet. Men moet de beweging niet overschatten en evenmin den tegenstand gering achten, dien zij ontmoet, maar dat zij sterk is en dagelijks in kracht en omvang wint, valt niet te ontkennen.

Ook de Internationale Muntconferentie, die den 19 April 1881 te Parijs is bijeengekomen, ditmaal op uitnoodiging van Noord-Amerika en Frankrijk tezamen, heeft hiervan het bewijs geleverd. Er is ten gunste van het bimetallisme gesproken door de afgevaardigden van Italië, Frankrijk en Amerika, voorts door Sir Louis Mallet, vertegenwoordiger van Britsch Indië. Oostenrijk legde welwillende gezindheden aan den dag; Spanje's afgevaardigde verheelde voor niemand, dat hij het stelsel van den dubbelen standaard was toegedaan. Tegenstand kwam van de zijde der Scandinavische landen, voorts van Portugal, België en Zwitserland. Er was dus zonder twijfel verschil van meening; maar de bimetallistische strooming was sterk, veel sterker, naar het mij voorkomt, dan in 1878. En algemeener was ook het bewustzijn, zoowel van het onhoudbare van den toestand, waarin wij zijn gebracht, als van de wenschelijkheid der invoering van den dubbelen standaard op een uitgebreid terrein.

Koel, daarentegen, bleek de stemming van Duitschland en Engeland; aan toetreding dezer beide staten valt, naar ik vrees, voor alsnog ten minste, niet te denken. Duitschland volgt Engeland; om eenheid van standaard met dat rijk te verkrijgen, beweert het zijne munthervorming te hebben ondernomen, en in Engeland is de publieke meening nog alles behalve bimetallistisch. Het is hier niet de vraag, wat het gevoelen is van Grenfell, of Gibbs, of Sir Louis Mallet, zelfs van de kooplieden en fabrikanten in Lancashire; zij maken de minderheid uit en die minderheid is klein. Lang zal het duren, eer een Britsch Parlement zich bereid toont om den enkelen gouden standaard door den dubbelen te vervangen.

Maar dan is al het spreken over het bimetallisme ijdel en de nieuwe bijeenkomst der conferentie op 30 Juni volkomen overtollig! Ben Unie wordt beoogd, waartoe al de groote Staten

van den aardbodem zouden behooren; wat komt hiervan terecht, zoo Engeland en Duitschland zich onttrekken?

Zeker kau een Unie, waaraan die beide landen ontbreken, niet alles heeten wat men begeert. Men zou echter te ver gaan door te beweren, dat het overtollig is, een onderzoek in te stellen naar hare levensvatbaarheid. Bedrieg ik mij niet, dan zal dit juist de taak zijn, die der conferentie op 30 Juni wacht, en ikhoud het voor een practische, een hoogst gewichtige taak. Tot dusver heeft men van beide kanten niet veel anders gedaan dan het terrein verkennen, zijn troepen monsteren, nagaan, wie bondgenooten zijn en wie vijanden. Thans zal moeten blijken of een practische uitkomst te verkrijgen is, en zoo ja, door welke middelen.

Het denkbeeld eener partiëele Unie heeft bij den eersten aanblik weinig uitlokkends, inzonderheid voor hem, wiens geloof aan de goede werking van den dubbelen staudaard geen bijgeloof is. Doch laat ons nagaan wat er voor te zeggen valt; dit is meer, naar ik denk, dan men aanvankelijk zou meenen.

Tot de goede werking van den dubbelen standaard zijn twee dingen noodig: het terrein voor het zilver moet groot, dat van het enkele goud moet klein wezen. Het eerste is noodzakelijk, omdat het zilver onmogelijk tegenover het goud zijn waarde kan behouden, tenzij het op ruime schaal wordt gebruikt; het tweede, omdat het goud, dat door de landen met dubbelen standaard wordt uitgestooten, een beperkte markt behoort te vinden, waar het terstond overvloedig is en vanwaar het dus spoedig terugkeert. De vraag is nu, of men, door een partiëele Unie te stichten, in genoegzame mate aan die twee vereischten zou voldoen.

Wat het eerste betreft, hangt, dunkt mij, zeer veel daarvan af, in hoever men op de medewerking zou kunnen rekenen van Oostenrijk-Hongarije, waar thans nog, gelijk men weet, oninwisselbaar papier in omloop is. Gesteld eens, dit ware mogelijk; gesteld, namelijk, dat Oostenrijk al zijn klein papier introk en het groote inwisselbaar verklaarde tegen goud en zilver beide; dan ware, indien men daarenboven de toetreding verkreeg van al de hierbovengenoemde staten, die zich ten gunste van het bimetallisme hebben uitgesproken, een terrein aan het zilver toebedeeld, dat inderdaad niet gering zou zijn te schatten. Het ware aanmerkelijk grooter, dan dat, waarop vóór 1871 zilver werd aangemunt; immers voor Duitschland, dat verloren is

gegaan, had men in de plaats: Oostenrijk-Hongarije, Italië en - last not least - de Vereenigde Staten van. Noord-Amerika. De vraag nu, die van deze landen kan uitgaan, is groot genoeg om tegen de vermeerdering, die de productie van het zilver in den jongsten tijd heeft ondervonden, op te wegen. Ik onderstel hier natuurlijk ernstige medewerking van alle zijden. Ik onderstel, dat alom, waar de dubbele standaard wettelijk wordt ingevoerd, geen poging onaangewend blijft, die het gebruik van zilver op gelijken voet als dat van goud kan bevorderen. Zoo aan deze voorwaarden wordt voldaan, lijdt het, naar ik meen, geen twijfel, of het terrein voor het zilver is op zich zelf voldoende.

Minder gunstig ware de toestand, wat het tweede betreft. Duitschland en Groot-Brittannië kunnen veel goud opnemen; ook Britsch-Indië, inzonderheid wanneer het zilver betrekkelijk duur is. Men stelt zich Indië gewoonlijk voor als een land, waar slechts zilvergeld in omloop is, en zeker is dit laatste er hoofdbestanddeel van het ruilmiddel. Toch circuleert er niet weinig goud daarnaast; het heeft er geen vasten wettelijken koers, maar wordt aangenomen en uitgegeven voor hetgeen het waard is, even als vroeger de Napoléons en Friedrichs d'or in Duitschland. Nu leert de ondervinding, dat de verhouding, waarin Britsch-Indië goud of zilver vraagt, hoofdzakelijk afhangt van de betrekkelijke waarde dezer beide metalen; hoe duurder het goud wordt, hoe meer zilver, hoe daurder het zilver wordt, hoe meer goud Indië trekt. In 1870-72 was het zilver nog hoog in prijs; in die jaren bestonden er dan ook de netto metaalaanvoeren[1] voor 43 percent uit goud en 57 percent uit zilver. In 1876-79 daarentegen, toen het zilver goedkoop, het goud dus betrekkelijk duur was geworden, was de verhouding ongeveer 4½ percent voor het goud en 95½ voor het zilver; ja, in hetlaatstgenoemde jaar, 1879, heeft Britsch-Indië bijkans £ 900,000 meer goud uit- dan ingevoerd!

Nu ligt het voor de hand, dat, wanneer de aanneming van den dubbelen standaard door een groot getal staten het zilver tot zijn vroegere waarde terugbrengt, de Indische vraag naar goud dientengevolge herleeft; en denken wij voorts aan de Scandinavische landen, zoo moet het erkend worden, dat het terrein, waarover het goud der Unie zich kon verspreiden, zeer

1 Dat is, de aanvoeren na aftrek der uitvoeren.

groot zou wezen. Met andere woorden, indien het zilver daalde beneden den wettelijken koers, het goud dus werd uitgestooten, zou men gevaar loopen, dat dit uitgestoote goud elders een markt vond, ruim genoeg om zijn waardevermindering, en bijgevolg zijn terugkeer, te beletten. Hetgeen Pirmez, de Belgigische gedelegeerde, van den dubbelen standaard heeft gezegd, dat hij een zeef is, die het goede doorlaat en het slechte houdt, zou waarheid kunnen blijken. In naam zou men zilver hebhen en goud, maar het goud zou wellicht schitteren door zijn afwezigheid, het zilver alleen in omloop zijn.

Dit alles in denkbaar - maar ook waarschijnlijk? De goudbehoefte van Britsch-Indië bestaat; zij is echter niet aanzienlijk, in vergelijking met hetgeen jaarlijks aan goud wordt voortgebracht: in 1870-72 bedroeg zij £ 4,000,000 per jaar. Duitschland kan veel goud absorbeeren - in het afgetrokkene gesproken; maar de hoeveelheid mctalliek geld, die het noodig heeft, is toch beperkt; zij bepaalt zich op dit oogenblik, zooals wij gezien hebben, met inbegrip der pasmunt, tot ruim 2300 millioen mark. De goudvoorraad van Groot-Brittannië schat men op £ 120 á £ 130 millioen, en wij weten hoedanig de gedragslijn is, die de Banken daar volgen: nauwelijks ondergaat er de metaalvoorraad een kleine vermeerdering, of het disconto wordt verlaagd, hetgeen de strekking heeft om het aangevoerde goud weder te doen vertrekken. Als deelgenoot der Unie ware Engeland natuurlijk onwaardeerbaar; maar een gevaarlijke mededinger voor het goud is het niet, zoolang het volhardt bij zijn gewoonte om in den sterkst mogelijken graad te bezuinigen op het ruilmiddel. Men bedenke voorts, dat de hoeveelheden goud in het bezit der landen, die naar onze onderstelling den dubbelen standaard zouden aannemen, hoogst belangrijk zijn: Frankrijk alleen heeft (naar een schatting van Foville) bij de 5 milliarden van dat metaal, Amerika (volgens een berekening van den Comptroller of the Currency) 358,000,000 dollars, zijnde in francs bijna 2 milliards. Is het waarschijnlijk, dat deze massa goud, of zelfs een belangrijk gedeelte daarvan, door Duitschland, Engeland en Britsch-Indië zou worden opgenomen? Denemarken, Zweden, Noorwegen en Portugal kunnen wij grootendeels buiten rekening laten; hetgeen zij aan nieuw goud vermogen op te nemen, kan niet zeer veel zijn.

Maar Oostenrijk zou te eeniger tijd tot het papier kunnen terugkeeren! Zeer waar; hier staat echter tegenover, dat Noord-

Amerika zich met groote snelheid ontwikkelt: zijne bevolking, nu reeds 50 millioen, zal binnen weinige jaren tot 70 of 80 millioen zijn gestegen; de beteekenis van dit land, als deelgenoot der Unie, zou onwaardeerbaar zijn en toenemen bij den dag.

Houdt men dit alles in het oog, dan zal men bespeuren, dat een partiëele invoering van den dubbelen standaard zeer wel in aanmerking komt. Het terrein zou niet zoo groot zijn als wenschelijk is, maar toch hoogst aanzienlijk. Een bimetallieke. Unie te vormen, bestaande uit Amerika, Frankrijk, Italië, Spanje en Oostenrijk-Hongarije, om van de kleinere Staten te zwijgen, is dus geen ongerijmdheid. Het zou niemand behoeven te verwonderen, indien daartoe besloten werd.

Hoedanig moet echter de houding van Nederland zijn? Dit opstel is betiteld: de muntquaestie; de vraag, die ik uitsprak, schijnt mij o n z e muntquaestie van het oogenblik te zijn. Niet onzeker is het, of Nederland het tot stand komen van een partiëele Unie, hoe klein ook, moet w e n s c h e n . Al besloot Frankrijk of Amerika om den dubbelen standaard alleen in te voeren, wij zouden het moeten toejuichen; het ware een dwaasheid, maar een dwaasheid, die ons nuttig zou zijn. Want hoe meer het zilver weder in gebruik komt als standaardmunt, hoe meer de metaalwaarde van onze guldens en rijksdaalders wordt verhoogd en hoe meer ook het zilver tegenover het goud zijne vroegere waardevastheid herkrijgt. Alles, wat deze tweeledige strekking heeft, is in ons voordeel.

Doch met platonische wenschen komt men in de politiek niet ver; wil men een zaak door anderen tot stand zien gebracht, zoo moet men iets meer doen dan de hoop uitdrukken, dat zij zal slagen; men moet zelf medewerken. Ik durf bijna verzekeren, dat er van de geheele Unie, die zoo even werd geschetst, niets zal komen, zoo Nederland zich onthoudt. Vooreerst, omdat men aan onze medewerking groote waarde hecht; men weet zeer goed, hoeveel wij met onze koloniën beteekenen en wat men bijgevolg zou missen bij het ontbreken van onzen steun. Maar in de tweede plaats, omdat niet alle bimetallisten ten gunste van het tot stand komen eener partiëele Unie zijn gestemd. Er is verdeeldheid in eigen kamp. Sommigen twijfelen aan de goede werking van de zaak zelve, anderen ontraden haar met het oog op Engeland. Wie weet, zoo spreken zij, of men dit rijk ter elfder ure nog niet overhaalt; laat ons daarom geen Unie stichten op eigen hand. - Indien niet ten minste één staat

krachtig optreedt om al die weifelaars en twijfelaars tot handelen te brengen, zal de Partiëele Unie blijven wat zij is: een interessante quaestie, ‘eine brennende Frage’, maar die ten slotte vergeten wordt.

Behoort Nederland die Staat te zijn? Is het geraden, dat wij ons krachtig in de bres stellen voor de invoering van den dubbelen standaard op het zeer groote, maar toch beperkte terrein, dat hierboven is aangewezen? Men zou ten gunste dezer meening het een en ander kunnen zeggen, en wel dit inzonderheid, dat geen land bij het tot stand komen eener Unie zooveel belang heeft als het onze. Slaagt zij niet ten volle naar wensch, dan zal ook geen land daardoor zoo weinig nadeel ondervinden. Sedert de uitvoering der wet van 1847, dus laat zich met eenigen grond beweren, zijn wij een zilverland geworden; de poging om ons tot een goudland te maken, is in 1874 op den tegenzin der Tweede Kamer afgestuit, en toen later de regeering een ontwerp indiende, waarbij haar machtiging werd verleend om een gedeelte onzer zilvermunt te verkoopen, vond dit ontwerp in de Tweede Kamer wel een meerderheid, maar niet in de Eerste, zoodat het niet tot wet is verheven. Het feit is onloochenbaar: nooit heeft de Nederlandsche Wetgever radicaal gebroken met het stelsel van 1847. In navolging van hetgeen alom geschiedde is hier de Munt voor het zilver gesloten en om de daling der wisselkoersen tegen te gaan, heeft een wet van 1875 den aanmaak van goudstukken vergund, maar dit zijn maatregelen geweest, waartoe wij door de omstandigheden zijn genoopt. Besliste stappen in de richting van den enkelen gouden standaard zijn tot heden niet gedaan, hetgeen wel voor een gedeelte is toe te schrijven aan den levendigen wensch, die hier bestaat, om één te blijven met Indië, waarvoor de enkele gouden standaard ongeschikt is. Wij zijn een zilverland door onze traditiën en door de uiterlijke gedaante van twee derden onzer munt; wij wenschen het te kunnen blijven, met het oog op onze Indische belangen. De tijd kan komen, waarin wij, in weerwil hiervan, tot het enkele goud moeten overgaan; maar zoo dit gebeurt, zal het worden aangemerkt als een harde noodzakelijkheid.

Dus zou men kunnen spreken en besluiten met de volgende vraag. Gesteld, dat de Partiëele Unie niet ten volle aan de verwachtingen beantwoordt, wat is dan bedorven? Onder haar invloed zal de waarde van het zilver toch altijd stijgen, zoo

niet tot 60⅓16 - de Londensche prijs, die een verhouding geeft van 15½ - dan toch zeker tot 59 of 60; en dat hij op het eens bereikte punt vrij standvastig zal blijven, daarvoor staat de uitgebreidheid van het grondgebied, waarop het zilver standaardmetaal zon wezen, ons borg. Natuurlijk zal dan het goud in sommige landen opgeld doen, uit andere, uit Nederland in de eerste plaats, verdwijnen. Wij zullen metterdaad geheel terugkeeren tot het stelsel van 1847. Maar zal dit een ramp wezen, namelijk onder die omstandigheden? Het zilver werd een zeer slechte standaard, toen het alom als zoodanig in Europa werd verlaten; maar wordt het aangenomen door Oostenrijk, Spanje, Italië, Frankrijk en Noord-Amerika, zoo verliest het de verkeerde eigenschap, die het tijdelijk onbruikbaar heeft gemaakt, het herkrijgt zijn oude vastheid van waarde, en geen land zal dan te beklagen zijn, wanneer zijn muntwezen op dien standaard is gebouwd. Het is zoo, ons ruilmiddel zal eenige waardevermindering ondergaan - 2 of 3 percent misschien - doch wat beteekent dit nadeel tegenover de schade en moeilijkheden, waaraan wij worden blootgesteld, zoo de stichting der Unie mislukt? Gesteld, Italië, dat zijn papier wil intrekken, gaat over tot het enkele goud; Amerika volgt dit voorbeeld en staakt zijn maandelijksche zilveraanmunting van 2 à 3 millioen dollars; de vraag naar goud wordt dus versterkt, die naar zilver nog meer verzwakt: hoe zal onze toestand worden? Men behoeft slechts weinig na te denken om in te zien, dat geen land in Europa door het tot stand komen der Partiëele Unie zooveel gebaat zou worden als het onze, en indien zij zoo wordt ingericht, dat de waarde van het zilver waarschijnlijk zeer nabij komt aan haar vroeger peil, is toetreding tot deze Unie volkomen in ons belang, moeten wij zelfs alles doen wat in ons vermogen ligt om hare stichting te bevorderen.

Indien zij zoo wordt ingericht; van de inrichting, de grondslagen, ziedaar wat ik tegenover deze beschouwingen zou willen in het midden brengen, hangt alles af. Er is dubbele standaard en dubbele standaard. Men kan het stelsel zoo maken, dat alle waarborgen voor zijn goede werking ontbreken; doch men kan de waarborgen ook dermate vermenigvuldigen, dat de goede werking aan geen redelijken twijfel onderhevig is. In Amerika, zooals bleek, bestaat een sterke voorkeur voor het goud. In den tijd van het oninwisselbare papier heeft er het gebruik wortel geschoten om contracten te sluiten in dit metaal, en het

gebruik houdt stand, nu tegenover het zilver. Op dit oogenblik, het is van algemeene bekendheid, wordt de zilveren dollar in Amerika niet op gelijken voet als de gouden in betaling aangenomen, ten minste niet overal. De Amerikanen zeggen, dat dit zal verbeteren, zoodra de metaalwaarde van het nieuwe stuk met zijn officieele waarde overeenstemt; maar zoo komen vrij in een cirkel, want geen voldoende waardeverhooging van het zilver, ten minste bij een partieele Unie, is denkbaar, zoolang de bevolking van Amerika het zilvergeld niet op gelijken voet als het goud aanneemt. Er moeten dus afdoende maatregelen worden beraamd om dit kwaad te keeren. Over de vraag, waarin die maatregelen kunnen bestaan, zullen de Amerikaansche gedelegeerden zelve ons inlichten. Aan Let slot der conferentie hebben zij zich, bij monde van hun secretaris, Dana Horton, met nadruk daartoe verbonden.

In hoever Nederland de stichting eener Partiëele Unie kan bevorderen, moet dus uit dezen hoofde reeds onzeker blijven. Maar nog om een andere reden: het gevoelen der deskundigen, zoowel hier als in Indië, moet over dit vraagstuk worden gehoord. De stap is te gewichtig om in overijling te worden genomen; wij behooren ons kalm rekenschap te geven van het voor en tegen. De conferentiën, die op 30 Juni te Parijs zullen beginnen, kunnen niet dienen om reeds een Unie te vormen, maar alleen om na te gaan, onder welke voorwaarden zij denkbaar is en welke kansen er bestaan, dat die voorwaarden worden vervuld. Mijn bedoeling is geen andere geweest dan aan te toonen, dat die overwegingen de moeite waard zijn, dat wij hier te doen hebben met een zeer ernstig probleem. Moge nu ieder, die der zake kundig is, zijn licht over dit onderwerp doen schijnen. Is het aangeduide een middel tot genezing der kwalen, waaraan het muntwezen der wereld lijdt, zoo wordt het de plicht onzer regeering, alles te doen wat de aanwending van dit middel kan bevorderen, en ik meen te hebben bewezen, dat zij hier een werkzame rol kan vervullen. Maar of het middel doelmatig is te achten, ziedaar juist de vraag.

10 Juni 1881.
N.G. PIERSON.

De grenzen der wijsheid.

Ervaringswijsbegeerte, door Dr. H.J. Betz. 's Hage, Martinus Nijhoff, 1851. 8°, 400 blz.

> Stets bestrebt weiter zu schauen und tiefer zu
> grübeln als es dem Menschengeist erlaubt ist.
> *Georg Ebers: Der Kaiser*.

De geestestoestand, welke door Alfred de Musset werd gekenschetst in de uitdrukking: ‘malgré nous l'infini nous tourmente’, heeft, bij in het oog vallend verschil, toch veel overeenkomst met één der karaktertrekken, naar het bovenstaand motto aan Keizer Hadrianus eigen. Het ‘begrensd zijn’ is altijd de kwelling geweest van groote geesten; hadden zij, als Alexander, geen rijken meer te overweldigen; als Hadrianus, het onbevredigd gevoel der zucht naar weten en kunnen; als Dr. H.J. Betz, de zekerheid verkregen dat *het onafhankelijk bestaande de grond van alles, maar de verklaring van niets is*.

De laatste, Dr. Betz namelijk, wordt evenwel door de perken van het menschelijk kenvermogen niet somber gestemd. Zijn boek wekt telkens een glimlach; is luchthartig van toon, duidelijk, helder van taal en stijl. Door dat alles onderscheidt het zich gunstig van hetgeen dikwijls geschriften over ‘philosophie’ te lezen geven. Toch zou men zich vergissen, indien men meende, dat daarbij ernst en degelijkheid van den inhoud hadden geleden.

Bedrieg ik mij niet, dan is de ‘ervaringswijsbegeerte’ van Dr. B e t z een belangrijk verschijnsel. Door eene grondige studie en heldere uitlegging van K a n t , met name van de ‘Kritik der Teinen Vernunft’, en niettegenstaande bewondering van en instemming met S p i n o z a , te komen tot het meest ‘krasse’ empirisme, klinkt bij het eerste hooren vreemd. Bevoegde beoordeelaars, verklaring gevende van dit vreemde

verschijnsel, moeten mannen van het ‘vak der wijsbegeerte’ wezen, zou men zeggen, en het dus aanmatigend achten dat de schrijver dezer beschouwingen iets van hun taak durft op zich nemen. Doch: mea res agitur - mag ik, zoo als blijken zal, tot zekere hoogte, zeggen, nu ik vroeger de stoutmoedigheid had, in dit tijdschrift over de groote vraagstukken, welke anatomie en physiologie met philosophie verbinden, eenige denkbeelden mede te deelen.

De lezers van ‘de Gids’ winnen er daarenboven misschien bij, als een leek-philosooph de indrukken, opgewekt door het lezen van het boek van B e t z , kort in het licht stelt. Ik bedoel niet zoozeer, dat ik mijn geschrijf als een soort van propaedeusis zou willen beschouwd zien voor de zware studie, welke zal geëischt worden door de kritiek der ‘philosophen van professie’, wien ik waarlijk het werk niet uit de handen denk te nemen. Er zijn andere onmiskenbare voordeelen verbonden aan mijne beschouwing der ‘ervaringswijsbegeerte’ van B e t z , welker aanwijzing tevens niet ongegronde klachten over het boek noodzakelijk maakt. Dit toch vormt een bijna 400 bladzijden lang doorloopend betoog; zonder rustpunten; zonder afdeelingen of hoofdstukken. Tedere bladzijde, welke men omslaat, ziet er weder even troosteloos zwart uit. Geen inhoudsopgave of register helpt u om het een of ander weêr te vinden; gij moet den gedachtengang van den schrijver onafgebroken volgen, en u zelven weten te helpen als gij iets wilt vergelijken met het voorafgegane of volgende[1]. Wat ik ga schrijven is reeds vrucht van eene lezing onder die bezwarende omstandigheden; en derhalve door aanhalingen en aanwijzingen voor latere lezers misschien een middel om de kennismaking met het ongetwijfeld zeer belangrijke werk te bevorderen.

Moet men het boek eene polemiek of eene uiteenzetting van een eigen wijsgeerig stelsel noemen? In de voorrede zegt Betz: ‘door van *ervaringsioijshegeerte* te spreken schijn ik een eigen te hebben.’ Na de lezing van het boek zal het voor niemand twijfelachtig zijn welke; en de inhoud van het gansche

1 Slechts de ‘bijlagen’ vormen afzonderlijke hoofdstukken, voorafgegaan door een kort *besluit* (blz. 339-344). - Zij zijn:
A. Ruimte en tijd, blz. 345.
B. Koumena en phaenomena, blz. 367.
C. De kategorieën, blz. 377.
D. De wijsbegeerte van A. Spir, blz. 383.

geschrift bedoelt dan blijkbaar: de *empiristische* of positivistische wijsbegeerte te verdedigen. Zonder kritiek van andere stelsels is dit natuurlijk nooit mogelijk. Bij den eersten oogopslag nu zou men wanen, dat deze zich beperkt tot het weêrleggen der andere, tegenover het empirisme staande, *stelsels*. Immers men mist geheel en al de namen der levende Nederlandsche schrijvers, die in de laatste jaren niet zelden met Betz in het strijdperk traden. Den naam van Bellaar Sprayt bijvoorbeeld zal men vergeefs in het boek zoeken. Zoo schijnt het geheel het kalakter eener *polemiek* te missen.

Wie echter eenigszins te huis is in de wijsgeerige geschriften der laatste jaren, bemerkt bij het lezen van het boek van Betz, dat deze toch telkens bezig is Spruyt te bestrijden, en gansche volzinnen uit zijne jongste geachriften aanhaalt. Op zich zelf schijnt het vraagstuk, of Betz een polemiek of een zooveel mogelijk zelfstandig betoog heeft gegeven, vrij onbelangrijk. Bedenkt men echter dat de tegenstander van Betz op wijsgeerig gebied, de verdediger van het 'noölogisme', de schrijver van de 'geschiedenis der leer van de aangeboren begrippen',[1] den 'empirist' het recht ontzegt sommige beginselen, welke wij zullen leeren kennen, als grondslagen zijner *empiristische* beschouwing te bezigen, dan blijkt er aanleiding te zijn voor den wensch, dat Betz de polemische fragmenten, in zijn boek vervat, en de samenhangende ontwikkeling zijner eigene wijsgeerige meening, duidelijker hadde gescheiden. Wanneer evenwel - kan men zeggen - dit laatste voornaamste deel van den inhoud van het boek slechts *bewijst*, dat het empirisme wel recht heeft, de bedoelde beginselen als grondslagen aan te nemen, dan valt de bedenking tegen het dooreenloopen van (schijnbaar ontbrekende) polemiek en uiteenzetting van den inhoud van het empirisme samen met de grief tegen den bouw van het boek in het algemeen: het *in uno tratto* doorgeschreven zijn van een werk, waarin men gaarne hier en daar een rustpunt zou aantreffen. Een overzicht van den inhoud moge daaromtrent beslissen.

I.

Ziehier den gedachtengang van Betz. - Wijsbegeerte is iets algemeen-menschelijks, en het is vrij onverschillig, daar alle

1 Zie dit tijdschrift, Jaargang 1880, N°. 2.

volkeren gephilosopheerd hebben, met welk tijdperk der geschiedenis men aanvangt om een grondslag te verkrijgen voor het uiteenzetten der denkbeelden van een empirist der negentiende eeuw n.C. - Betz geeft een kort overzicht van hetgeen gewoonlijk omtrent de wijsgeerige denkbeelden in de zesde tot vierde eeuw vóór C. medegedeeld wordt; om iets langer stil te staan bij Demokritus, wijl deze in zijne leer der beeldjes (eidoola), welke van de voorwerpen, buiten ons, in onze zintuigen zouden dringen, iets voortbrengt, dat reeds aan het zwaartepunt der gansche wijsbegeerte, ook heden ten dage, aan een 'leer van het menschelijk kenvermogen' doet denken. In pikanten vorm deelt. B. hierbij mede wat hij denkt over eene 'geschiedenis der wijsbegeerte' welke met die bespiegeling der Grieken in genoemd tijdperk aanvangt. Al bezaten wij meer feitenkennis, welke in den laatsten tijd slechts omtrent de Sanskriet sprekende Ariërs eenigermate verkregen werd, toch zou het beginnen van een geschiedenis der philosophie, nog vroeger dan met Thales, niet veel vruchtbaarder voor ons inzicht worden; want eene opsomming en beschrijving van opeenvolgende wijsgeerige stelsels moet plaats maken voor eene ware *ontwikkelingsleer der wijsbegeerte*. In elk geval echter zou men dan toch veel verder terug moeten gaan, en nog ongebaande wegen moeten bewandelen. In dat opzicht stemt Betz geheel in met een uitspraak welke ik bij Herbert Spencer vond: 'In seeking for origins, I prefer to look for them among peoples who have not yet arrived at a stage in which there are metal wheapons and metal armour, two-horse war-chariots, walled towns, palaces and sea-gooing ships'[1].

Thales van Milete dan leerde, dat alles uit het water voortkomt; en Demokritus gaf in zijne voorstelling der *beeldjes* welke de buiten ons bestaande dingen in ons verwekken ongeveer evenveel opheldering omtrent de grondvraag der philosophie als eeuwen later Descartes, wiens lange omschrijving op bladz. 10 door Betz medegedeeld wordt. De vraag echter hoe het mogelijk is, dat al de uit het water, of waaruit dan ook, voortgekomen dingen, zich weldra splitsen in *voowerpen* welke waargenomen worden, en *subjecten* welke waarnemen; en eene andere daarmede onmiddellijk in verband staande: hoe Demokritus wist

1 Replies to Criticisms on the Data of Ethics; in: M i n d , Januari 1881, blz. 97.

dat er werkelijk dingen buiten ons bestaan, en welken graad of soort van kennis wij door *beeldjes daarvan* verkrijgen - die vragen deden de tijdgenooten der genoemde wijsgeeren nog niet met kennis van zaken. Ook Descartes wordt in zijne bespiegelingen nog weinig gestoord door hetgeen wij thans 'Erkenntnisstheorie', leer van het kenvermogen, noemen; en door Dr. Bellaar Spruyt, herhaaldelijk, eigenaardig gestempeld werd als: het verbijsterend vraagstuk der menschelijke kennis.

Voor de Grieken in de laatste eeuwen vóór C., voor de Indiërs, voor de lagere rassen nog heden ten dage, stond en staat het 'animisme', en daarmede het dualisme, als een onmiddellijk gegeven ontwijfelbare waarheid vast. Bezieid zijn, schimmen, spoken, ziel en lichaam, stof en geest, het zijn geen begrippen waartoe diep nadenken, of hooge intellectueele ontwikkeling een volk brengt; het animisme is de kindschheid van alle menschelijk denken. Eerst nadenken voert tot de vraag of de schijnbare *twee* ook *één* zouden kunnen zijn.

Van blz. 14 af geeft Betz een overzicht van den weg, langs welken men van bijzondere, tot meer algemeene begrippen is gekomen: honden - de hond, dieren - het dier enz. -. Zoo voortgaande komt men tot het alles omvattende begrip 'het zijnde'. Waarom nu - gelijk Betz doet - aan dat alles omvattende begrip *werkelijkheid* toekennen; want het valt samen met hetgeen hij later het '*onafhankelijk bestaande*' noemt; terwijl hij de werkelijkheid der overige algemeene begrippen loochent? *De* hond, *de* mensch, zijn 'flatus vocis'; in de werkelijkheid komen slechts afzonderlijke honden, *individueele* menschen voor. Wij staan hier reeds midden in het 'brandende' vraagstuk van het Nominalisme tegenover het Realisme[1]. Spruyt beweert: *dat aan het soort-begrip mensch iets wezenlijks beantwoordt*. Hij is Tealist: even als Plato realist was, in dien zin, dat de 'ideeën' het wezenlijk zijnde waren; dat wat wij zintuigelijk waarnemen, daarentegen 'het worden de', de wereld van den schijn is; de Majah der Indiërs. - Betz is nominalist; en een groot deel der nu volgende bladzijden is gewijd aan de verdediging van dat nominalisme. Duidelijk komt daarbij de polemiek tegen Spruyt's boven aangehaald boek voor den dag, al noemt hij het niet; en al vloeit die polemiek samen met een voortloopend historisch overzicht, zoodat wij op blz. 40

1 Zie mijn vroeger opstel: Gids 1880, N°. 2.

reeds tot Spinoza zijn gekomen. Ben antwoord op de zoo even gestelde vraag: waarom het meest algemeene begrip: ‘het zijnde’ of ‘het onafhankelijk bestaande’ wel aan eene werkelijkheid beantwoordt, de afgetrokken begrippen: mensch, stof, enz., welke toch den inhoud daarvan vormen, daarentegen niet, is inmiddels gegeven op blz. 24: ‘het algemeene komt aan alles toe, het algemeene is aan alles gemeen, en bestaat in dien zin werkelijk.’ Doch nu *bestaat* het niet nog eens daarnaast als ‘algemeen begrip’: zoo als de realisten schijnen te willen voor hunne universalia (Spruyt bijv voor het soort-begrip: mensch). Voor Betz is *de* mensch slechts werkelijk, in zoo verre de soort-kenmerken, met allerlei bijzondere, toevallige eigenschappen vermengd, in de verschillende menschenrassen, en individuën, worden aangetroffen. Doch een *werkelijk* bestaan kan *de* mensch niet hebben; niet, als eene platonische idee, naast ‘de menschen’ nog eens afzonderlijk bestaan. Het ‘eindbegrip’ omvat echter *alles*; daarmeê is het dus, wat de vraag van *werkelijk bestaan* betreft, anders gelegen. Alles omvattende, moet het ook *noodzakelijk* bestaan; daargelaten of de bestaansvormen, welke wij menschen waarnemen, en zelve zijn, *als zoodanig* den waren aard van het ‘noodzakelijk bestaande’ vertoonen.

Deze, niet voor de eerste maal door Betz verdedigde, meeningen, worden in de aangegeven bladzijden nader toegelicht. Men kan niet zeggen dat hij geheel onmethodisch voortgaat, doch waar is het, dat het moeielijk wordt, overgangen, aanvatting van nieuwe gezichtspunten duidelijk aan te geven. Eenigszins willekeurig (want reeds vroeger is er van Spinoza gesproken) stellen wij dat op bladz. 40 met de betrekking, tusschen het Spinozisme en deze denkbeeiden bestaande, begonnen wordt.

Het blijkt, dat in Spinoza's wijsbegeerte reeds de kiem der ‘leer van het kenvermogen’, welke Kant eerst duidelijk zal grondvesten, te vinden is. Wien zou, wat beweringen omirent den aard der Spinozistische wijsbegeerte betreft, nog iets verwonderen, nu onlangs die wijsbegeerte zelfs als model van *ervarings-wijsbegeerte* werd geroemd!

De schoone woorden: ‘cognitio unionis quam mens cum tota natura habet’ wijzen bij Spinoza de taak der wijsbegeerte aan. De bekende uitspraak: ordo et connexio idearum idem est ac ordo et connexio rerum kenschetsen het best zijne oplossing van het vraagstuk. Stof en geest zijn tegenstelling slechts *voor*

ons, maar een en hetzelfde in de eeuwige substantie. Deus, sive natura = het ‘onafhankelijk bestaande’ van Betz - er is iets, want *ik* ben, wij ontmoeten al deze oude bekenden, ook liet ‘ens realissimum’ met een oneindig aantal attributen. Ik zal mijn lezers niet vermoeien door weêr te geven, wat over de geschiedkundige ontwikkeling der denkbeeiden omtrent deze punten door Betz meêgedeeld wordt. Slechts stip ik zijne op bladz. 47 voorkomende beldere omschrijving aan, welke eigenlijk den verkorten inhoud zijner wijsbegeerte vormt: ‘de ervaringskennis zelve brengt ons tot het inzicht, dat er iets bestaat hetwelk buiten haar bereik ligt. Tusschen twee ongelijksoortige dingen ontdekt de ervaring samenhang. Noch de natuurwetenschap, noch de empirische zielkunde behoeft zelfs maar te beproeven dien samenhang te verklaren. De ervaring reikt niet verder dan natuurwetenschap en empirische zielkunde; derhalve ligt er iets buiten haar bereik, aan welks bestaan zij nochtans onmogelijk twijfelen kan.’

Ik moet uit den aard der zaak hier naar kortheid streven. Ik zal het als taak van dit opstel beschouwen: wat Betz over Kant mededeelt ter sprake te brengen, mij beperken tot eene kenschets der philosophische denkbeeiden van eerstgenoemden, er het opgeven en toelichten van de beschouwingen, welke, tegen zijn Empirisme, het Noölogisme doet gelden. (Met noölogisme - zie mijn vroeger aangehaald artikel in dit tijdschrift - worden bedoeld: wijsgeerige meeningen, naar welke de menschelijke kennis niet geheel empirisch verklaarbaar is, maar aprioristische bestanddeelen bevat). - Toch moet ik hier nog sommige op bladz. 48 voorkomende bepalingen overnemen, daar zij later grondslag van mijne beschouwingen moeten zijn. Wij lezen: ‘Het materialistisch monisme loochent de empirische zelfstandigheid van den geest; alles is stof in beweging, en die stof is het zelfstandig bestaande. Het idealistisch monisme loochent de empirische zelfstandigheid van de stof; de geest is het zelfstandig bestaande, en de stoffelijke wereld is eene voorstelling van den geest, *onafhankelijk van welken niets bestaat*. Het Spinozistisch Monisme laat de empirische werkelijkheid onaangetast, verklaart noch den geest in zijn wezen, van de stof, noch deze, in de hare, van den geest afhankelijk, doch, zoekt voor den samenhang van die twee *empirisch* ongelijksoortige dingen geen *oorzaak*, als het Dualisme, maar een buiten de ervaring liggenden grond. Die grond is dan een derde iets,

waarin, niet *waarmeê*, stof en geest identiek zijn, al blijft hun empirische zelfstandigheid zonder tegenspraak erkend.'

Voor het oogenblik treed ik in geen beoordeeling dezer uitspraken. Wij moeten nu weten wat Betz over de leer van het kenvermogen van Kant zegt. Zijne beschouwingen (tot ongeveer bladz. 62) over Locke; zijne opmerkingen over den invloed, welken het skepticisme van David Hume op Kant heeft uitgeoefend, zijn zeer belangwekkend, doch bijzonderheden kan ik, slechts *het wijsgeerig empirisme* van Betz tegenover het noölogisme wenschende te karakteriseeren, niet beschouwen.

Op blz. 77 begint Betz den invloed in het licht te stellen, welken Hume op Kant heeft uitgeoefend. Dat het algemeen geldige, noodzakelijke, van de catagorie der 'oorzakelijkheid' slechts in de inrichting van 's menschen kenvermogen kan gelegen zijn, begon Kaut te beseffen; maar hij bleef niet op het skeptische standpunt van Hume staan. Na de grenzen van het kenvermogen vastgesteld, en aangetoond te hebben dat de *wetenschap* beperkt is tot de *wereld der ervaring*, beproefde hij wat doenbaar is 'ter bevrediging onzer metafysische behoeften.' Wat door hem en later door anderen 'schoons en verhevens voortgebracht werd, is te danken aan de omstandigheid dat zij (metafysica en godsdiensten) onze gedachten op een andere wereld richten dan die van de ervaring, welke maar al te veel onschoons en verachtelijks bevat. Doch moet - zoo gaat Betz bladz. 82 voort. - dit noodzakelijk zoo blijven? Rust op die ervaringswereld inderdaad een vloek? Het menschelijk geslacht is betrekkelijk nog zoo jong, dat ik niet inzie, waarom zijn wetenschappelijke ontwikkeling, op het gebied van den geest vooral, het niet eenmaal zoo ver zal brengen, dat het zijn wezenlijk geluk niet meer behoeft te zoeken daar, waar zijn kennis te kort schiet. Dat is misschien slechts een droom van mij. Keeren wij tot ons onderwerp terug.'

Ik wilde deze woorden overnemen, omdat er uit blijkt, hoe de empirist Betz ook idealist kan zijn op ethisch-sociaal gebied, waarvan ik mij voorstel later ook de overige in zijn boek voorkomende uitingen mede te deelen. Thans houd ik mij aan zijn laatsten volzin.

Hoe de slordige schrijfwijze van Kant, zijne onnauwkeurige niet consequente woordenkeus, tot moeielijkheden niet alleen, maar tot wezenlijke begripsverwarring leidt, en eenen anderen schrijver dan Kant met recht de beschuldiging op den hals

zoude halen van ergere zonden dan tegen den vorm alleen, wordt tot ongsveer blz. 104 aangetoond. Grondige historische en kritische nasporingen zijn daarvoor noodig geweest, niet te minder te waardeeren, al worden de vruchten daarvan, zooals trouwens overal in het boek, losweg, zonder vertoon van geleerdheid, zonder dorre opsomming van feiten, vermeid.

Als slotsom van dat alles lezen wij op blz. 104: Dit zal voldoende wezen om den belangstellenden lezer een heilzaam wantrouwen in te boezemen tegen omschrijvingen van Kant, en op zich zelf staande aanhalingen uit zijne werken.

Voor ons doel van belang is, dat, volgens Betz (blz. 105), Kant stellig de meening zou hebben uitgesproken, dat het kenvermogen den mensch niet alleen van de schijnwereld der ervaring, welke, hij zelf geconstrueerd heeft, maar ook van 'Dinge an sich' kennis verschaft. - Niet minder opzien wekkend, dan deze, met de straks vermelde beperking van *wetenschap* tot de 'wereld der ervaring' geheel tegenstrijdige beschouwing is wat wij op blz. 115 lezen. Tegenover de vrij algemeen verbreide meening, dat Kant met de 'Kritik der reinen Vernunft' den doodsteek aan de metafysica had willen geven, zegt Betz: 'Zóó weinig heeft hij dit gemeend, dat een betoog voor de houdbaarheid der metafysica, zij het niet als wetenschap dan toch als een redelijk geloof, het wel bewuste en openlijk erkende doel van Kant's hoofdwerk was. Ik moest het *weten* opheffen, om plaats te krijgen voor het *geloof*, verklaart hij in de voorrede tot de tweede uitgaaf met de meeste rondborstigheid.'

Slordig schrijven en onoplettendheid bij het gebruik van woorden kunnen de medegedeelde tegenstrijdigheden alleen niet verklaren. *En* Spruyt, in vroegere geschriften, *en* Betz, in dit boek spreiten dikwijls van den 'overstelpenden', brein verwarrenden invloed der nieuwe, groote denkbeeiden, welke Kant uit te werken, met de bestaande meeningen op wetenschappelijk, wijsgeerig en godsdienstig gebied in verband te brengen had. Zij worden met den invloed van Copernicus in de sterrenkunde vergeleken. Als ik mij niet bedrieg heeft Spruyt vroeger dat ook als grond aangegeven, dat Kant zich zelf tegenspreekt. Bij Betz vinden wij (blz. 119) een halve verklaring van dien aard; maar blz. 190 wordt met duidelijke woorden gezegd: 'met allen eerbied voor Kant noem ik dit tegenstrijdigheden.' Het is nadat B. door aanhalingen staafde dat Kant nu eens wel, dan eens niet, de toepasselijkheid der

kategoriën op ‘Dinge an sich’ verdedigd heeft. Het is mij niet mogelijk, daar ik geen kritische beschouwing over Kant schrijf, deze punten verder toe te lichten. Ik meen echter (vooral op grond van blz. 130 en 131) te mogen stellen: Betz neemt aan dat Kant toch leert, het menschelijk kenvermogen verschaft geen kennis omirent de ‘noumena’ of de ‘Dinge an sich’. Doch - voegt Betz er bij - de ervaringswijsgeer komt, evenzeer als de noölogist, tot de volkomen zekerheid: er bestaat iets onafhankelijk van, en buiten tijd en ruimte, en oorzakelijkheid. De wereld, welke wij waarnemen, de ‘natuur’, is het geordend geheel onzer gewaarwordingen, in de drie genoemde ‘waarnemingsvormen’. Heeft Betz nu het recht, na die uitspraak, zich nog een ‘ervarings-wijsgeer’ te noemen?

Om op die vraag te kunnen antwoorden moet ik voortgaan met het oordeel van Betz over Kant's aprioristische categoriën toe te lichten. Het mag ons betrekkelijk onverschillig zijn, dat Kant twaalf verstands-categoriën, en ruimte en tijd als ‘aanschouwingsvormen’ onderscheidde, terwijl tegenwoordig voor- eerst aan dat getal weinig gehecht, en de aanschouwings- en denk-vormen niet streng gescheiden worden. Ruimte, tijd, causaliteit zijn, bijvoorbeeld, in Spruyt's vroegere opstellen ‘de drie aangeboren waarnemings-vormen’.

De hoofdzaak is dat Betz in het apriorisme dier waarnemingsen denk-vormen niet alleen geen bezwaar ziet tegen het empirisme, maar het tegendeel. Zoo lezen wij op bladz. 157: ‘Het apriori van Kant is een wapen tegen de Noölogie in de hand der voorstanders van ervarings-wijsbegeerte’.

Het moge door het volgende overzicht blijken, *hoe* Betz zich de juistheid der leer van het kenvermogen voorstelt, zoo als zij (afgezien dan van de boven vermelde en sommige andere tegenstrijdigheden) door Kant werd gegrondvest. Dat overzicht geeft den zin of hoofdinhoud weder van de ongeveer op bladz. 150 aanvangende beschouwingen over het ‘zelfbewustzijn’ als grond der erkenning van de dingen in den tijd. Terwijl synthetische oordeelen a priori over de ruimte, getuige de meetkunde, ontwijfelbaar mogelijk zijn, en daardoor het aprioristische der waarnemingsvorm ‘ruimte’ onmiddellijk blijkt, wordt voor den vorm ‘tijd’ het apriorisme eerst dan duidelijk, wanneer de een-

heid van het zelf bewustzijn, de onveranderlijkheid van onze persoonlijkheid in aanmerking wordt genomen.

Hoe kom ik er nu toe (volgens de voorstelling van Betz altijd) mij zelven als subject tegenoverover ‘objecten’ waar te nemen, en waarom kan ik mij de laatsten niet anders dan in ruinte en tijd, en steeds oorzakelijk bepaald, denken? De mensch ontvangt indrukken, wordt het een of het ander, velerlei, gewaar, zonder direkt te weten hoe hij aan die gewaarwordingen komt. Zijri ‘zinnelijk gewaarwordingsvermogen’ is in werking. Het behoeft geen betoog dat wij, op deze wijze, ons van eene fictie bedienen, ongeveer zooals Condillac met zrjne ‘Statue’. In de werkelijkheid is dat gewaarwordende wezen eerst een nauwelijks bewust kind (om nog te zwijgen van het embryonale tijdperk, en van de *evolutie* in den zin van het Darwinisme); later heeft hij, zonder er zich ooit rekenschap van te hebben gegeven, de zekerheid van zijne (subjectieve) persoonlijkheid, zijn eigen lichaam, en de voorwerpen daarbuiten, De philosophie zoekt nu te verklaren hoe dat alles tot stand is gekomen.

De zinnelijke gewaarwordingen dan zijn gegeven. Ik zal er naij wel voor wachten uitvoerig te schetsen, hoe men, zonder nog tot vraagstukken der wijsbegeerte te komen, op het gebied der physiologie blijvende, eene verklaring kan geven van het tot stand komen der onderscheiding tusschen *buitenwereld* en *eigen lichaam*, van het waarneemen van voorwerpen als begrensd in de ruimte, van gebeurtenissen als op elkander volgende in den tijd (onveranderlijkheid van het subject bij het gewaarworden van veranderingen direkt en als herinnering); ja, hoe men uit de physiologische processen, bij de zintuigelijke waarneming werkzaam (spierbeweging, gevolgd wordende door iets dat ons bewust wordt als ontwijfelbaar gevolg daarvan), zelfs getracht heeft het begrip van ‘oorzaak’ af te leiden. Hierbij blijft ook de vraag van het nativisme en empirisme - zie mijn vroeger aangehaald opstel, Gids 1880, N°. 2 - buiten beschouwing, beperkt als zij is tot het gebied der physiologie).

Doch vooreerst komt nu de bedenking, dat wij de buitenwereld, tegenover ons eigen lichaam, slechts kennen zoo als de inrichting onzer zintuigelijke organen en zenuw-middelpunten dat mêebrengt. Een *rood* voorwerp is ten slotte een bundel van gewaarwordingen, waarin het rood door zekere golflengte van den trillenden lichtaether vertegenwoordigd wordt. Wat is *rood* buiten onze gewaarwording? Wat de *zure* smaak

van azijn, als die niet op onze tong werkt? - Ik veronderstel echter dat deze vraagstukken geen bezwaren opleveren. Het is in velerlei geschriften van de laatste jaren, ook in dit tijdschrift, herhaaldelijk toegelicht. De hoofdzaak is: de mensch (als empirisch waarnemend wezen) kent slechts de veranderingen zijner eigene zintuigelijke toestellen, waarin op hem volkomen onbekende wijze (want ook de onderstelde aether- en luchtgolven, enz. zijn constructiën onzer zintuigelijke waarneming zelve) zekere veranderingen opgewekt worden, welke in het Sensorium *tot bewustzijn komen*.

In de tweede plaats echter zien wij bij verder nadenken, in, dat ook *onze eigen persoonlijkheid*, als empirisch, verschijnend, slechts afhankelijk van de waarneming in ons bewustzijn, bestaat. Wij zijn er zeker van, dezelfde persoon te zijn, die vroeger zintuigelijke indrukken kreeg; maar dat is dan ook het eenige zekere in het bestaan van ons eigen ik. Dat wij armen en beenen, zintuigen, hersenen hebben, wij zien, wij weten het; doch neem de zintuigelijke waarneming weg - ons eigen lichaam blijkt everzeer te verdwijnen, als de 'voorwerpen' daarbuiten. Dāt wil zeggen: er blijft niets anders over dan het onbepaalde begrip eener 'stof' (categorie der Substantie) welke on der zekere voorwaarden van beweging, aan een bewust Subject *verschijnt* als buitenwereld en 'ons lichaam.' Zóó zijn wij ten slotte alleen zeker van het bestaan van ons eigen 'ik,' den empirisch waarnemenden en voorwerpen (eigen lichaam daarin begrepen) scheppenden *geest*. Ik kau nu verwijzen naar de vroegere van Betz overgenomen omschrijvingen van het materialistisch en idealistisch (spiritualistisch) monisme, welker bespiegelingen zich op deze beschouwingen gronden kunnen. Het materialisme heldert daarbij echter niet op hoe ooit uit *stof in beweging* 'bewustzijn' kan voortkomen; het spiritualisme geeft andere bekende bezwaren. - Wij gaan die voor het oogenblik voorbij, doch zetten de poging tot beantwoording onzer vraag voort. Ongetwijfeld bestaat derhalve de waarnemende (percipiëerende) geest; en om zijn verschijnen als mensch en de waarneming eener 'buitenwereld' te begrijpen, moet men wel tot de oudste, oorspronkelijke, dualistische voorstelling: stof en geest, terugkeeren. Doch hoe komt (en daarmede zijn wij tot eene derde moeielijkheid genaderd) de percipiëerende geest er toe, de stof als vormen in eene ruimte van drie afmetingen waar te nemen; opeenvolging in den tijd te onder-

scheiden als eenvoudige, waarin de gebeurtenissen niet onmiddellijk van elkander afhangen, en *causale*, waar blijkbaar het eene verschijnsel het andere direct voortbrengt? En hoe komt de geest er toe, voor ieder verschijnsel *een oorzaak te eischen?* - Bij den stand van zaken, welken ik zoo even omschreef, en na alles wat door en na Kant omtrent het 'menschelijk kenvermogen' in het licht is gesteld, gaat het niet aan, het causuliteits-begrip empirisch te doen ontstaan, en ons van de andere groote vraagstukken af te malten met de verklaring: dat de dingen in de ruimte zijn, en in den tijd verloopen.

Daarom zegt nu ook Betz: ons percipiëerend bewustzijn doet ons de gewaarwordingen, wier oorsprong ons volkomen onbekend is, plaatsen in ruimte en tijd en causaal van elkander afhankelijk stellen. Zóó vormden wij ons de voorstellingen van de 'stoffelijk bestaande dingen' (ook van ons eigen lichaam). De zóó verkregen kennis is *het gebied der ervaring*, waarop alleen wetenschap mogelijk is. Doch het zoo even gegeven korte uittreksel der physiologisch-philosophische beschouwingen, welke wij tegenwoordig voor waar meenen te mogen houden, maakt het tevens duidelijk, dat die gansche 'ervaringswereld,' slechts een afhankelijk bestaan heeft. Als zeker blijft slechts de gewaarwordende 'geest' over, en de 'oorzaak' der gewaar-wordingen, welke als 'substantie' tegenover den geest *stof* heet. Hoe kan de laatste op de eerste werken? Is - bij de volslagen onbegrijpelijkheid daarvan - de dualistische voorstelling wel juist? Doch de monistische beschouwingen bleken ook hare niet geringe bezwaren te hebben.

Ignorabimus - zegt du Bois Reymond; stof en geest zijn één in een derde iets - zegt Spinoza - hetgeen *God*, natura naturans, of naar Betz *het onafhankelijk bestaande* kan heeten, en *de grond maar niet de oorzaah der gewaarwordingen is*. De zekerheid van het bestaan daarvan is zoo volkomen als die van ons eigen bestaan, doch *het is de grond van alles maar de verklaring van niets.* Zoo spoedig gij er iets anders van zeggen wilt, dan dat het bestaat, komt gij tot tegenstrijdigheden en ongerijmdheden. De verschijnselen van het zieleleven en van de stoffelijke natuur moeten op het gebied der 'ervaring' *causaal* worden verklaard; al leert uw eigen *ervaring*, uw nadenken, dat *en* het zieleleven *en* de stoffelijke natuur eerst bestaan kunnen door dat derde 'iets' waarin zij misschien beide 'identiek' zijn, waarin zij, in elk geval, voor onze voorstelling, verdwijnen,

omdat zij overgaan in het bestaan buiten ruimte, tijd, en causaliteit. In die drie vormen *verschijnt* slechts het bestaande, en het is het gewaarwordende subject, dat zijne gewaarwordingen in die vormen *tot ervaring maakt.* Daarom is het apriorisme van Kant - zegt Betz[1] - geen bezwaar tegen het bestempelen mijner wijsgeerige meeningen met den naam van 'ervaringswijsbegeerte,' tegenover de *echte Noölogie*.

In dit gedrongen overzicht meen ik het wezenlijke te hebben weêrgegeven van hetgeen Betz als zijne wijsgeerige meeningen uiteenzet, terwijl hij tegelijkertijd de beschouwingen van Kant in de 'Kritik der reinen Vernunft' beoordeelt, en nog velerlei ter sprake brengt, al naar het onderwerp dat hij onder handen heeft, toevallig medebrengt.

De hoofdzaak blijkt, dat Betz geheel met de leer van Kant instemt; evenals Spruyt, in navolging dier leer, aangeboren aanschouwings- of waarnemingsvormen aanneemt; toch slechts kennis, wetenschap, bestaanbaar acht, op het gebied der ervaring; en derhalve niettegenstaande de 'apriorische elementen in onze kennis,' niet schroomt zijne wijsbegeerte: *ervarings-wijsbegeerte* te noemen. De vraag komt van zelf op, waar ligt nu het verschil tusschen Betz en Spruyt, terwijl toch de laatste zich als *noölogist* tegenover het empirisme gesteld heeft, en met name in het zoo even vermelde voorkomen van *apriorische elementen* in onze kennis aanleiding vond tot beschouwingen, van wier aard en strekking ik in mijn reeds aangehaalde Gidsartikel getracht heb, eene kenschets te geven. Zelfs de grondslagen der zedelijkheid schenen met het apriorisme der menschelyke kennis samen te hangen. De 'wezenlijkheid' van het soortbegrip mensch maakt het, volgens Spruyt, niet ongerijmd van elk mensch te eischen, dat hij handele naar de edelste, beste kenmerken, die wij ten minste nu als zoodanig beschouwen, dier soort; terwijl die grondslag ons ontzinken

1 Zoo zegt hij nu, na volkomen rondborstig bekend te hebben dat zijne denkbeeiden omtrent deze vragen in den loop der tijden zeer gewijzigd zijn. Niet alleen lezen wij op blz. 202: 'laat ik ten minste eerlijk bekennen niet altijd beter geweest te zijn dan een *Natualist der reinen Vernwnft*'; maar op blz. 318 wordt, naar aanleiding van beschouwingen over de wijsgeerige denkbeeiden van Spir, het volgende medegedeeld: 'ik hen overtuigd geweest van de metaphysica der malerialisten, zoo als ik overtuigd geweest hen van Spinoza's metaphysica; en ik hen overtuigd geweest, dat Kant slechts eene nieuwe metaphysica predikte, zoo als ik thans overtnigd hen dat hij aan metaphysica en ervaring beiden haar ware plaats heeft aangewezen.'

zou, wanneer slechts een verzameling van individueele menschen bestaat, en aan het afgetrokken begrip '*de* mensch' niets wezenlijks beantwoordt. - Daarmede lacht na evenwel Betz; en zoo schijnt er dan een belangrijk verschil te zijn tusschen empirist en noöloog. *Schijnt er* - zeg ik, want ik zou toch verlegen staan, indien ik moest opgeven waarin dat verschil bestaat. Men kan het wel door woorden uitdrukken; maar welke zin is daaraan te hechten? Als Spruyt zegt: *de* mensch, het soortbegrip, beteekent iets wezenlijks; bedoelt hij dan, dat *naast* de hoeveelheid menschen welke bestaan hebben, bestaan of bestaan zullen, ook *de* mensch nog als iets essentiëels bestaat? Of bestaat die 'soort-idee' slechts in de noumenale werkelijkheid? En als Betz de realiteit van '*de* mensch' loochent, maar aan zijn 'eindbegrip' (toch ook op dezelfde wijze als elk afgetrokken begrip gevormd) 'bestaan' moet toekennen, wat onderscheidt dan zijne voorstelling van die van Spruyt (wanneer deze zijne 'universalia' in de noumenale wereld plaatst)? - En hoe is, met de overige denkbeeiden van Betz, deze vragen betreffende, eene uitspraak op bladz. 205 te rijmen: 'laat nu de geheele metaphysica in de erkenning opgaan, dat iets zelfstandig bestaat, dat is dan toch eene waarheid, door het zuivere denken, immers buiten alle ervaring om verkregen, naar het schijnt.'

Zijn beide wijsgeeren het eigenlijk eens, en worden wij slechts door eenig verschil in klanken in de war gebracht? Heeft Spruyt het recht aan wijsgeerige denkbeeiden, als die van Betz, den naam van ervaringswijsbegeerte te ontzeggen? Bedoelt de laatste met de '*echte* Noölogie' (waarvan hij telkens spreekt) de wijsgeerige meeningen van Spruyt? Voordat ik tracht in dezen chaos zoo mogelijk orde te ontdekken, moet ik nog eenige punten van meer bijzonderen aard ter spralce brengen.

Met de wijsheid groeit de smart, is een oude spreuk; en, na de weinig verkwikkende lectuur der polemische geschriften op wijsgeerig gebied in de laatste jaren, zou men kunnen instemmen met de woorden welke Blüntschli één zijner dialoog-voerders in den mond legt: 'Wenn ich aber die entgegengesetzte Meinungen und die Widersprüche vergleiche, die ihr wider einander vertretet, dan werde ich getröstet über meine Unwissenheit und ich fange an zu glauben, dass Keiner etwas Sicheres wisse.' Toch is dat standpunt ook niet bevredigend; en het zal wel waar

blijven dat de mensch bij brood alleen niet leven kan. Wat doet het voor onze spijsvertering, of de smaak van onzen wijn, er toe, of Kant zich zelf tegengesproken heeft of niet - mag men geneigd zijn te zeggen, toch zal menigeen zijne spijsvertering in de waagschaal blijven stellen om na te sporen, of Kant een antwoord heeft gegeven op de vraag: waarom wij bij het hebben van gewaarwordingen nu eens de eene dan eens de andere categorie (of voor de ruimte en den tijd: aanschouwingsvorm) gebruiken? Betz behandelt die vraag op blz. 199. Hij meent: Kant heeft haar niet duidelijk beantwoord. Ik meen, dat in de daarop volgende bladzijden, welke het vraagstuk verder opzettelijk nagaan, Betz evenmin een bevredigend antwoord geeft, maar zich op allerlei zijwegen laat voeren. Men weet, dat het een der meest gebruikelijke en schijnbaar krachtigste argumenten der ‘empiristen’ tegen de ‘aprioristen’ is: wanneer de aard der gewaarwording u dringt nu eens de categorie der oorzakelijkheid, dan den aanschouwingsvorm der ruimte toe te passen, dan liggen de eigenschappen, welke gij aan uwe gewaarwording toekent, niet a priori in u, maar in het voorwerp of de gebeurtenis die de gewaarwording opwekt. Ik het nergens een oplossing van dat bezwaar gevonden. Laten wij het ons door een voorbeeld verduidelijken. Als ik de gewaarwording het van een bol die naar beneden valt, onderscheid ik dien bol van een cirkel, als lichamelijke uitgebreidheid; ik onderscheid ook tusschen het oogenblik dat hij nog in de lacht zweefde en dat hij op den grond viel; ik erken eindelijk de ‘zwaartekracht’ als oorzaak van den val. Tk pas dus drie aprioristische vormen toe. - Doch ik stoot mijn knie tegen een hard voorwerp, en het daarna pijn. Waarom stel ik mij nu tevreden met de categorie der ‘oorzakelijkheid,’ aannemende dat de mechanische onzachte aanraking van mijn lichaamsdeel met het harde voorwerp *de oorzaak* van de gewaarwording *pijn* is? Waarom tracht ik van de laatste de hoogte, breedte en lengte niet te bepalen? De empirische verklaring, dat een verschijnsel, afhankelijk ven een gewijzigden toestand van sommige gevoelszenuwen, geen ruimte-afmeftingen heeft, gaat niet op; want ik weet van de lichamelijke uitgebreidheid, bijvoorbeeld van den bol, ook niets dan door gewaarwordingen, ontstaande door zekere toestanden van gevoelszenuwen. Waar zouden wij eindigen, indien wij op die wijs slechts een enkele zintuigelijke gewaarwording volkomen wilden analyseeren? Wie

evenwel over dit gestelde geval wat verder wil nadenken, zal, aangenomen dat hij vertrouwd is met de physiologie der zintuigelijke waarneming, kunnen inzien, dat toch in den aard, het te samen voorkomen of elkander opvolgen, het aanhouden of terstond verdwijnen der gewaarwording (of gewaarwordingen), het gelijktijdig of opeenvolgend aangedaan worden van meerdere zintuigen, of het beperkt zijn van den indruk tot één - dat in al die gegevens voor het sensorium de voorwaarden kunnen liggen voor het aannemen van een lichamelijk uitgebreide stof in het ééne geval, *als object* (behoudens verdere gewaarwordingen); terwijl in het andere (pijn na een stoot) slechts causaal-verband erkend, en het *verschijnsel* niet als een eigenlijk object, maar een toestand van het lichaam zelf, wordt waargenomen. Is dat nu uit de 'gewaarwordingen' en haar combinatie, verschil, gelijktijdigheid, opeenvolging, enz. af te leiden (gelijk zeer zeker het geval is), dan is het, in het algemeen, ook begrijpelijk, dat nu eens de eene, dan de andere waarnemingsvorm en categorie gebruikt worden. De structuur of het samenstel van een percipiëerend 'ik' is mij even onbekend als aan ieder ander mensch, gelijk het zelfs aan de philosophen van professie niet bekend schijnt te zijn. Toch mag men wel aannemen dat de aanschouwings-vormen a priori, of de categoriën, niet allen te gelijk als poppen door draden in beweging gebracht worden (welke draden dan in 'den zintuigelijken indruk' zouden liggen). De functiën, bij het opnemen, ontleden, vergelijken van zintuigelijke gewaarwordingen staan verder zeker niet *naast* het 'opnemen in een categorie of categoriën', maar dit laatste vormt met die functiën een organisch geheel. Zekere gang, zekere groep, zekere combinatie van gewaarwordingen wekt noodzakelijk ook de voorstelling van één twee of drie afmetingen der ruimte; een andere is zoodanig, dat slechts voorstelling van tijd en causaliteit wordt wakker geroepen, enz.

Tot deze algemeene beschouwing van het vraagstuk, hier ter loops, moet ik mij beperken. Zij geeft ten minste iets meer dan de verklaringen der noölogen, zoo ver zij mij bekend zijn; en zij maakt de 'naieve' verklaring der oudere empirie overbodig: dat wij, bijvoorbeeld, de dingen in de ruimte zien, omdat zij in de ruimte zijn. Voorts is zij, op een bijzonder geval toegepast, voor verdere uitwerking vatbaar; doch hier het ik nu andere punten na te gaan.

Zoo komt er, bladzijde 308, eene uitspraak van Betz voor,

welke in verband met de bewering dat zijne philosophie *ervaringswijsbegeerte* is, niettegenstaande hij ten volle het apriorisme van Kant aanneemt, eenige overweging verdient: ‘ik hen er overtuigd van, dat tot nog toe niemand ons duidelijk gemaakt heeft hoe het bewustzijn zich ergens uit heeft kunnen ontwikkelen. Ontwikkeling kan, dunkt mij, nimmer den aard, de hoedanigheid van iets wijzigen, wel de mate, de hoegrootheid. Tegen de ontwikkeling van den mensch uit hoogere dieren, die zoo goed als wij, bewustzijn hebben, maakt dit geen bezwaar; de ontwikkeling van bewerktuigde stof uit onbewerktuigde schijnt eveumin een onoverkomelijk struikelblok. Doch hoe het flauwste bewustzijn, de geringste mate van gevoeligheid, zich ontwikkeld kan hebben uit prikkelbaarheid, begrijp ik niet’.

Ik wil geen oponthoud veroorzaken door na te gaan, of Betz hier gelukkig is geweest in de keus van dat woord ‘prikkelbaarheid.’ Gansche boekdeelen, op het gebied der physiologie en der theoretische ziektekunde, zouden daarover te lezen en nog te vullen zijn. Bij zekere opvatting veronderstelt prikkelbaarheid ‘irritabilitas’ reeds *gevoeligheid*, en het eerste spoor van bewustzijn. Doch de bedoeling van Betz is duidelijk: of Haeckel declameert, of Spir raisonneert, en hoe men zich keere of wende, het ontstaan van *bewustzijn* uit de bewegingen van atomen en naoloculen blijft een onopgelost raadsel. Zonder spoor van verklaring zien wij in Hartmann's ‘Philosophie des Unbewussten’ dan ook eenvoudig het *bewust worden* van het onbewuste aangenomen (er wordt iets gebazeld over een ‘Staunen’ van uit elkâar gerukte wil en voorstelling). Betz redeneert op bladz. 311 met Spinoza aldus: Het denken op het eene gebied, de beweging op het andere, zijn uitingen van een en hetzelfde grondvermogen, van eene en dezelfde ‘vis activa’ om met Kant te spreken. En dit denkbeeld vinden we terug in de ‘Kritik der reinen “Vernunft”; niet in die bewoordingen, maar in de onderstelling der gelijksoortigheid van stof en geest als “Dinge an sich,” eene onderstelling noodzakelijk gemaakt door hun onloochenbaren samenhang en even onloochenbare ongelijksoortigheid op empirisch gebied. Nec corpus mentem ad cogitandum, nec mens corpus ad motum, neque ad quietem, nec ad aliquid (si quid est) aliud determinare potest. Juist; het lichaam als zoodanig werkt niet op den geest als zoodanig, noch omgekeerd. Daar zijn Spinoza, Kant en Spir het over eens. Voorts zijn zij het met elkaar eens, dat uit de ervaring het tegendeel schijnt

te blijken, en die schijn dus verklaard moet worden. En ten slotte verklaren alle drie hem zóó: de samenhang schijnt te bestaan tusschen het verschijnsel dat wij lichaam; en een ander verschijnsel, dat wij denkend wezen noemen; inderdaad echter bestaat hij niet tusschen die twee verschijnselen, niet tusschen twee empirische werkelijkheden, maar berust hij op de identiteit van hetgeen zij buiten de ervaring, in hun waren aard, zijn.'

De onmogelijkheid, het bewustzijn materialistisch-monistisch te verklaren, de onbegrijpelijkheid der werking van stof op geest (bij de gewone dualistische opvatting), ziedaar het punt, waarom alles in de wrjsbegeerte zich beweegt. Winnen wij nu door te spreken van 'de identiteit van hetgeen zij buiten de ervaring, in hun waren aard zijn'? Wij moeten daarbij niet vergeten dat Kant met de verklaring door zijne 'Dinge an sich' zeer inconsequent is; zoo als Betz in zijn boek ook uitvoerig heeft in het licht gesteld. Soms onttrekken zij zich geheel aan de verschijnende wereld, en kunnen wij er niets van zeggen dan *dat zij bestaan*; soms zijn zij 'oorzaken der gewaarwordingen'. Het laatste nu is volgens Betz volmaakt onmogelijk; daar juist het ontvluchten aan de wereld der causaliteit en van ruimte en tijd, ons gebracht heeft tot dat 'onafhankelijk bestaande' dat de empirisch als stof en geest verschijnende dingen in zich opneemt, dat *grond van alles maar verklaring van niets is*. Gij moogt er niets van zeggen, wat in de empirische wereld geldig zou zijn; zeker niet dat het *oorzaak* zou wezen van iets anders. Toch kan Betz zich bevredigd gevoelen door, met Spinoza, in dat onafhankelijk bestaande (Deus, sive natura naturans) *de identiteit van stof en geest te zien*. En daarbij schijnt het voor hem volkomen helder: dat iets *de grond* kan zijn van iets anders, zonder er *de verklaring* van te wezen. - Om te beslissen of wij hier iets meer hebben dan: eene verklaring door woorden, moeten wij ook bladzijde 366 e.v. in aanmerking nemen. Betz vindt eene 'zwarigheid' in de voorstelling: het onafhankelijk Bestaande verschijnt als wereld in ruimte en tijd (welke weder afhankelijk is van het waarnemende subject), in dit opzicht, dat de eigen neveltheorie van Kant onderstelt, dat er vóór bewuste, gewaar wordende wezens, dingen in ruimte en tijd bestaan hebben: zijn nu stof en geest één als 'Ding an Sich', zoo als volgens Betz uit de leer van Kant volgt, dan zien we terstond de moeielijkheid, welke hij bedoelt. 'Daarom - zegt hij bladz. 367 -

nemen wij eens aan dat ze (de stoffelijke voorwerpen) niet van ons afhangen. In dat geval is het zeer goed te begrijpen, hoe er stoffelijke voorwerpen bestaan kunnen hebben, toen wij nog niet bestanden. Houdt men de verschijnselen, wat moeielijk anders kan, voor openbaringsvormen van het zelfstandig Bestaande, dan heeft het zich eerst geopenbaard in de stoffelijke natuur, later bovendien in denkende wezens. De stoffelijke natuur als zoodanig kan op den geest niet werken. Zijn zij echter openbaringsvormen van een en hetzelfde, dan wordt het begrijpelijk, hoe in den geest voorstellingen kunnen wezen, die overeenstemmen met eene, onafhankelijk van den geest, in de ruimte bestaande werkelijkheid, ja zelfs hoe die ruimte objectieve werkelijkheid bezitten, en tevens een subjectieve aanschouwingsvorm zijn kan. Het zelfstandig Bestaande heeft zich dan geopenbaard in twee reeksen, die evenwijdig met elkaar verloopen. Doch hoe komt het zelfstandig Bestaande er toe, zich in het een of ander te openbaren, en welke zin valt er aan te hechten, dat het zich, ofschoon het niet in den tijd is, eerst in de natuur en later ook in het denken geopenbaard heeft? Ik geloof dat de voorstanders van ervaringswijsbegeerte zonder verwaandheid zeggen mogen niet zoo dom te zijn, als waar hun tegenpartij hen voor uitgeeft. Kon die tegenpartij er nu toe besluiten, of wat bescheidener te worden, of ons wat meer licht te verschaffen, in plaats van altijd weer van voren af aan te bewijzen, dat de ervaring op zekere vragen het antwoord schuldig blijft, iedereen zou er bij winnen'.

Bedrieg ik mij niet, dan zijn er tegen den inhoud dezer aanhaling, welke van de schrijfwijze van Betz een goed denkbeeld geeft, gegronde bedenkingen te maken.

Als wij, van ongeveer bladzijde 117 af, lezen, wat over Kant's tegenstrijdige uitingen, omtrent deze vraag vermeld wordt, schijnt mij ook Betz hier eenigermate met zich zelf in tegenspraak. Ik laat hierbij de vraag in het midden of Kant somtnige 'Dinge an sich' toch als werkelijk en onafhankelijk in de ruimte bestaande mogelijk achtte. De beschouwing van Betz op blz. 117 e.v., en bepaaldelijk de aanhaling op bladz. 118 schijnen het te bewijzen. Doch Betz vindt deze opvatting volkomen onjuist niet alleen; maar bij deze gelegenheid schijnt hij het zelfs voor ongerijmd te houden, dat de voorwerpen, welke aan onze voorstellingen van dingen in de ruimte beantwoorden, ook *werkelijk* in de ruimte of in eene *werkelijke ruimte* zouden zijn. (Het

is natuurlijk a priori denkbaar, dat de ruimte onze ‘subjectieve’ aanschouwingsvorm zon zijn, en toch de daarin aanschouwde dingen, als *voorwerpen in de werkelijk bestaande ruimte*, zich zouden bevinden. Er zou dan eene, men zou geneigd zijn te zeggen, gepraestabiliseerde, overeenstemming tusschen de werkelijke ruimte en onzen ‘aanschouwingsvorm’ wezen.) Wij lezen nu, als blijk van hetgeen Betz over dit punt meent, bij voorbeeld op bladz. 123: ‘Voorts bleek, dat hetgeen waar a priori iets over beslist kan worden, ook uitsluitend a priori bestaat, subjectief is. Met ons zouden ruimte en tijd, en alles, wat in hen verschijnt, in het niet verzinken.’

Nu waarschuwt wel de van grondige nasporing en studie getuigende uiteenzetting der denkbeeiden van Kant, welke door Betz in de aangewezen bladzijden gegeven wordt, niet alles te laten afhangen van één of twee aanhalingen uit een schrijver, al schijnen de bewoordingen nog zoo duidelijk; maar toch, het gansche betoog van Betz maakt den indruk, dat hij op bladz. 117 e.v. voor onmogelijk houdt, wat hij bladz. 366 e.v. als verklaring gebruikt. Het komt mij voor, dat alleen de opvatting van bladz. 117 e.v. verdedigbaar is. Nemen wij eeu *werkèlijk* bestaan der dingen in ruimte en tijd aan, toevallig geheel overeenstemmende met onze *voorstellingen daarvan in ruimte en tijd*, dan vervallen wij weder in de bezwaren waaruit juist de Kantiaansche leer van het kenvermogen ons had geholpen. Men denke eens na over *werkelijk bestaande ruimte*, en wezenlijk *in den tijd komende en gaande dingen!* Een heelal, als een tafelbord met een rand er aan, en een oneindigheid, waar telkens wat bijkomt, of een eeuwigheid met een begin, worden dan weder onvermijdelijke *realia*. Ligt echter het bestaan der dingen in ruimte en tijd slechts aan het ‘waargenomen worden’ van iets onbekends, door een eveneens slechts als ‘zich zelf’ bekend subject (welke beide X dan in een ‘Ding an sich’ één kunnen zijn), dan zeg ik niet dat alles zonneklaar is; doch wij zijn op den weg der mogelijke verruiming van ons inzicht; en, in elk geval, naar ik meen, Kantianen.

Ik laat het bij deze aanwijzing van hetgeen mij in het oog viel, om nu te komen tot de vraag, of het iets meer is clan

> ‘Mit Worten ein System bereiten,’

wanneer men het Zelfstandig Bestaande wel *den grond*, maar niet *de oorzaak* der gewaarwordingen noemt. Op bladzijde 129

en 130 vindt men de duidelijkste verklaring van hetgeen bedoeld wordt. Nergens elders, zoover ik gezien heb, legt Betz nader uit wat *Grund* tegenover *Ursache* is. Nu weet ik wel dat het woord oorzaak in meer dan ééne beteekenis gebruikt wordt, en dat Schopenhauer eeu leerrijk boekje heeft geschreven: 'Vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde'. Doch altijd blijven wij met *grond*, en *oorzaak*, en wat er verder bij behoort op *empirisch gebied*. Wanneer Kant nu zegt (bladz. 130 in 't boek van Betz): 'Er ist ja eben die beständige Behauptung der Kritik (der r.V.) dass wir auf *Dinge an sieh* kommen; nur dass sie diesen Grund des Stoffes sinnlicher Vorstellungen nicht selbst wiederum in Dingen, als Gegenständen der Sinne, sondern in etwas Uebersinnlichem setzt, was jenem *zum Grunde* liegt und wovon wir kein Erkenntniss haben können. Sie sagt: die Gegenstände, als Dinge an sich, *geben* den Stoff zu empirischen Anschauungen (sie enthalten den Grund, das Vorstellungsvermögen, seiner Sinnlichkeit gemäss, zu bestimmen) aber sie *sind* nicht der Stoff derselben' - is dan de zaak volledig opgehelderd? In elk geval schijnt mij deze uitspraak van Kant, waarop Betz zoo bijzonder drukt, de onmogelijkheid aan te toonen van hetgeen zoo even ter sprake kwam, en door Betz niet geheel verworpen werd: *werkelijkheid* der voorwerpen in de ruimte. Doch aan den 'Stoff sinnlicher Vorstellungen' ligt dan iets 'zum Grunde', en met die woorden zegt men - volgens Betz - geheel iets anders, dan dat het 'etwas' de *oorzaak* der zinnelijke voorstellingen zijn zou.

Het zou mij vor buiten mijne grenzen voeren, wilde ik alles nagaan, wat in verband staat met de uitspraak van Betz (met deze beschouwingen van Kant onmiskenbaar samenhangende): '*het onafhankelijke Bestaande is de grond van alles maar de verklaring van niets*.' - Ik zou kunnen volstaan met deze, naar ik meen, voldoende aanwijzing van zijne verhouding tot Kant's leer van het menschelijk kenvermogen, en aan ieders nadenken *den Grund* en *die Ursache* overlaten. - Ik veroorloof mij evenwel nog op te merken, dat in onze taal de twee woorden, waarop hier alles aankomt, niet letterlijk door *grond* en *oorzaak* kunnen weergegeven worden, wil men volkomen duidelijkheid verkrijgen. *Oorzaak* kan men behouden, maar dan is grond *of* onduidelijk daartegenover, *of* wordt zeker meest als synoniem gebruikt. Als ik mij niet bedrieg, wordt

in onze taal het woord *voorwaarde*, of het meervoud daarvan liet meest gebruikt, in den zin, waarin Kant en Betz het onafhankelijk bestaande ‘Grund’ van de zinnelijlce voorstellnigen noemen. Als ik mijn vingers wil buigen, is de verandering welke in mijne hersenen, zenuwen en spieren wordt opgewekt *oorzaak* der vingerbuiging. Geen Hollandsch oor echter zou, geloof ik, zich verwonderd spitsen, als ik van *grond* der vingerbuiging sprak, al is het niet gewoon. Doch ‘Grund’ voor het stand komen der vingerbuiging, *voorwaarde* daarvoor is, bijvoorbeeld, het bestaan van vingers, of het werken van den wil. Zonder die *conditiën* kan de oorzaak zich niet doen gelden.

Oorzaak van mijn hooren van zekere opeenvolging van tonen, en tevens van mijn aesthetisch genot, is de wijze waarop de artist zekere vioolsnaren doet trillen; *grond* voor mijn hooren en genieten is: mijn muzikaal gehoor.

Oorzaak en gevolg zijn verder steeds *correlatief*. Werp ik op een biljarttafel een bal tegen een anderen, dan is de beweging van den tweeden precies het aequivalent van de zoogen levende kracht van den eersten (stoot, wrijving, en al wat er physisch-mathematisch bij te pas komt, in aanmerking genomen). G r o n d van de beweging des tweeden bals is: zijne bewegelijkheid: bijvoorbeeld, het niet juist gelijktijdig werken eener even groote kracht in tegenovergestelde richting, enz. - Op intellectueel en moreel gebied spreekt men meer van *gronden* dan van *oorzaken*. Bijvoorbeeld, ‘al deze gronden, door nauwkeurige bronnenstudie verkregen, geven mij den moed te verklaren dat Kant een duister schrijver was.’ Hier loopen de begrippen grond en oorzaak geheel uiteen. - Toch kan men zeer goed ook weder zeggen: ‘het lezen van Kant's Kritik der reinen Vernunft was oorzaak dat de jonge doctor krankzinnig werd.’ Hier is het physische begrip: correlatie van oorzaak en gevolg, weder niet te herkennen. - Dat kan nu aan ongerechtvaardigd gebruik van het woord oorzaak liggen; ofschoon niemand, dunkt mij, de uitdrukking taalkundig wraken zal. - Doch wat uit dit alles volgt, is, vooreerst dat Betz niet volstaan kan met te meenen, dat voor zijne lezers de uitdrukking: het onafhankelijk Bestaande is *de grond* van alles, maar *de verklaring* van niets, even helder is, als voor hem zelven. - Ten tweede vloeit er uit voort, dat ik, zoo voortgaande, een uitgebreid wijsgeerig betoog over dat vraagstuk zou moeten schrijven, wat verre ligt buiten mijne bedoeling, en zeker ook buiten de

grenzen welke de redactie van dit tijdschrift mij wenscht te zien in acht nemen.

Kort omschreven komen de wijsgeerige denkbeelden van Betz dan hierop neder: Er is iets, het onafhankelijk bestaande, God, das Ding ansich, natura naturans, of hoe ge het noemen wilt, van welks bestaan gij even zeker zijn kunt als van uw eigen zijn; het openbaart zich, schoon het de eenheid en identiteit van alles is, in twee vormen, subject(en) en object(en). Zoo ontstaat de empirische wereld, van wier *verschijnen* het 'bewust geworden' subject de wetten tracht te leeren kennen. Welke die wetten zijn en hoe wij tot de kennis daarvan komen, ik het getracht in de voorafgegane bladzijden een denkbeeld te geven van hetgeen de wijsgeeren daaromtrent meenen. - Volgens Betz zijn *en* subject *en* object noodzakelijk slechts *verschijning*, bestaan niet *werkelijk* en *onafhankelijk*; de empirische ziel en de empirische zintuigelijke waarneembare dingen, hebben ieder als 'grond' eene 'substantie' welke als 'Ding an sich' weder zich oplost in 'het onafhankelijk Bestaande.'

II.

Moet *men* lachen of zich bedroeven, wanneer men, na vrij wat inspanning en arbeid, om het, volgens algemeene verzekering scherpe verschil tusschen twee dingen in het licht te stellen, vindt, dat die twee in het wezen der zaak hetzelfde zijn?

Als uitkomst van hetgeen ik in mijn vroeger opstel (Gids 1880, N°. 2) schreef en van de voorafgegane bladzijden meen ik thans te mogen stellen, dat wij in Nederland hebben:

A. Het oudere Empirisme: *realiteit* van ruimte en tijd, erkenning van 'oorzaak' door ervaring en redeneering.
B. Empirisme, *ervaringswijsbegeerte*, doch geheel het apriorisme van Kant tot grondslag nemende, en in voortdurenden strijd met
C. Noölogisme, eveneens geheel steunende op het apriorisme van Kant, en toch met de *ervaringswijsbegeerte* daarin overeenstemmende, dat slechts in de *ervaring* waarheid is te vinden.

Bij de physiologen en philosophen is, naar het schijnt, het pleit der oudere Empirie verloren. Tegen het aprioristische van ruimte en tijd zelfs hoort men nauwelijks meer ernstige strijders en dat het *eischen van causaliteit*, overal en altijd,

slechts uit eene eigenaardigheid van Let menschelijk kenvermogen verklaarbaar is, dus een apriori, het schijnt algemeen erkend te worden.

Voor ieder gewoon menschenverstand schijnen verder B. en C. niet bijster veel van elkander te verschillen. Toch verzet zich de Noölogie sterk tegen het Empirisme: ‘omdat in de menschelijke kennis ongetwijfeld apriorische elementen voorkomen’; toch spreekt Betz telkens van de *echte* Noölogie, zonder, zoover ik gevonden heb, te vermelden, of de in Nederland tegen het Empirisme zich kantende Noölogie de ‘echte’ is. Slechts ter loops vernemen wij, dat de echte Noölogie *Metaphysica* is.

Schoon ik dus bij den eersten oogopslag mijne bladzijde 102 gestelde taak als afgeloopen zou kunnen beschouwen, meenende, dat Betz en Spruyt het in den grond der zaak eens zijn, manen ons de t.a.p. en ter loops elders, genoemde vraagstukken, nog eens toe te zien, of die overeenstemming, misschien maar een schijnbare is?

Omtrent de wijsgeerige grondslagen moge het, na de lezing der voorafgegane bladzijden, moeielijk zijn, wezenlijke verschillen aan te geven; Betz en Spruyt zijn beide menschen: en, behalve overtuigingen omirent het onafhankelijk Bestaande, het aangeborene der denkvormen, het loutere schijnbestaan der empirische wereld, enz., hebben menschen ook: idealen, meeningen, *geloof* - zon men, zoo als Spruyt ergens opmerkte, het best zeggen - als het woord niet zoo iets... bijzonders had.

Betz heeft idealen, hoe empiristisch hij zijne ‘idealistische’ - immers Kantiaansche - wijsbegeerte ook noemen moge, Aan de grenzen der wijsheid - dat is aan die van het gebied der ervarings-wetenschappen - gekomen, vangt men aan te ‘speculeeren’ (en dat is nu juist wat volgens de Noölogen den empirist verboden is, op straffe van geen empirist meer te mogen heeten). Hij is daarenboven optimist; na het lezen van bladz. 82, zou men geneigd zijn, de kantteekening te plaatsen:

> ‘Die Welt wird schöner mit jedem Tag,
> Man weiss nicht was noch, werden mag;’

en op bladzijde 216 vinden wij zijne idealen nog uitvoeriger opgegeven: ‘Is dan alles onder cijfers te brengen? Misschien niet, en zeker zijn wij er nog ver van verwijderd. Maar 't is een ideaal van sommigen; en hier begrijp ik wat met ideaal

bedoeld wordt. Het ideaal, waar ik van spreek, is dat der ervaringswijsbegeerte in den zin, dien ik aan het woord hecht. Zoo is het mijn ideaal dat de geheele schoonheidsleer behandeld worde op dezelfde wijs als Helmholtz het de muziek gedaan heeft, en die toch wezenlijk, indien men muzikaal gehoor heeft, ons muzikaal genot niet bederft. Voorts is het mijn ideaal, dat het woord zedelijkheid plaats make voor redelijkheid, opdat de zedelijkheid ons naar het hoofd stijge, en men iemand bewijzen kunne, wat zijn plicht vordert, in plaats van hem af te schepen met klank. Een derde ideaal van mij is de erkenning van de juistheid der ontwikkelingsleer op elk gebied, onverschillig of het Darwinisme op den duur houdbaar zal blijken of onhoudhaar. Die idealen, en het zijn mijne eenige niet, hebben nut, werkelijk nut, in steê van, als de onbepaalde droomerijen, welke anderen voor idealen uitgeven, aan mijn gevoel te gemoet te komen, ook alweêr zoo'n uitdrukking ter vermijding van gedachten'.

Op dit gebied nu zal allicht botsing van overigens wijsgeerig gelijk gestemde geesten plaats kunnen hebben. Men herinnert zich, uit mijn meermalen aangehaald opstel van het vorige jaar, hoe Spruyt, niettegenstaande zijne waardeering van het Darwinisme, en de erkenning van de belangrijke vermeerdering onzer kennis, welke uit een 'empirisme' als dat van Herbert Spencer kan voortvloeien, tegen het empirisme het groote bezwaar had, dat het geen grondslag geeft voor de 'zedelijkheid', en niet, als het Noölogisme, opheldering belooft omtrent 'het verbijsterende vraagstuk der menschelijke kennis'.

Hinc illae lacrymae - mogen wij zeggen, al stappen wij er nu over heen, dat Betz alle wijsgeerige grondslagen van het noölogisme aanneemt, en toch zijne philosophie *ervaringswijsbegeerte* blijft noemen. Op dat punt kom ik niet terug. - Doch Spruyt heeft, in zijn merkwaardig boek: 'geschiedenis van de leer der aangeboren begrippen' omtrent het vraagstuk der *sedelijkheid* denkbeeiden geuit, welke geheel van de zooeven vermelde van Betz verschillen. De hoop dat *redelijkheid*, in de plaats trede van *zedelijkheid*, en de wensch dat deze laatste 'ons naar het hoofd stijge' worden door Spruyt niet gedeeld. Volgens dezen ligt in 'het *wezenlijke* van het soortbegrip *mensch*' de grondslag der zedelijkheid of de mogelijkheid een kenmerk van het *zedelijke* der menschelijke handelingen te vinden. Volgens Betz (bladz. 323) 'weten we van zedelijkheid niets, of zij steunt

op denzelfden grondslag als al ons weten, de menschelijke rede'. Eigenaardig drukt hij zijne overtuiging omtrent dit vraagstuk ook uit op bladz. 322: Vroeger dacht ik dat oorspronkelijk ieder zijn eigenbelang poogde te bevorderen, en uit die zelfzucht, door ontwikkeling, het streven ontstaan was, ook het belang van anderen ter harte te nemen. Tegenwoordig zie ik in, dat geen enkel voorschrift aan onze zedelijkheidsbegrippen ten grondslag liggen kan.

Betz heeft dus voor den plicht der menschen even goed een 'categorischen imperatief' als Kant. Doch bij hem ligt die in *de rede*, welke u onmiskenbaar en onvoorwaardelijk zegt: dit of dat behoort gij te doen of te laten. Het is voor hem ook. . geen bezwaar, dat de begrippen omtrent zedelijkheid en plicht zich wijzigen naar tijd, breedtegraad, voedsel, bodem enz., dat millioenen uit plichtbesef doen wat andere millioenen uit plichtbesef laten; want *de* plicht en *de* zedelijkheid bestaan inderdaad niet.

Betz handelt over 'zedelijkheid en hare grondslagen', evenmin als bij de andere vraagstukken, in een afzonderlijke afdeeling. Steeds vinden wij dezelfde reeds vroeger vermelde, losse, meer op eene 'causerie', dan op een methodisch betoog gelijkende schrijfwijze. Ik maak hem daarvan geen verwijt, maar moet daarop thans nog eens opzettelijk wijzen, nu ik, zoo kort als hier noodzakelijk is, zijne meening omtrent het genoemde vraagstuk het te formuleeren. Men loopt, door aanhalingen, of eene uit de lezing afgeleide korte kenschets te geven, allicht gevaar, des schrijvers 'bedoeling' niet geheel uit te drukken, zoo als hij het wenschen zou. Om een denkbeeld te geven der beschouwingswijze van Betz, neem ik van bladzijde 329 dit over: 'Er heerscht ten opzichte dezer vraagstukken ongeloofelijk veel misverstand. Dit is eenvoudig daaraan te wijten dat men niet behoorlijk onderscheidt tusschen het onveranderlijke en het veranderlijke in de zedelijkheidsbegrippen. Zedelijkheidsbegrippen moeten onvermijdelijk bestaan. 't Is onmogelijk, dat iemand tegenstrijdige handelingen op eenerlei wijs beoordeelt. Welke hij goed- en welke hij afkeurt, hangt af van de wetenschappelijke gegevens welke te zijner beoordeeling staan. Die wetenschappelijke gegevens zijn door ervaring gevonden; op haar berust het veranderlijke in de zedelijkheid; terwijl haar onveranderlijk bestanddeel op de rede berust. En op die rede berust ook de ervaring? Zeer zeker. Wij hebben geen afzonderlijke

geestvermogens voor afzonderlijke takken van kennis; al ons weten komt op dezelfde wijs tot stand, en door samenwerking van al onze geestvermogens. Het plichtbesef is onveranderlijk als de rede, maar de plichten wijzigen zich. Over het eerste is men het eens. Het tweede kan de oude wijsbegeerte niet verklaren. De oude wijsbegeerte, leerstellig als ze is, vordert dat men zijn plicht doe als een werktuig. Tegenwoordig willen wij onzen plicht vervullen als redelijke wezens; wij vorderen van het plichtbesef en de stem des gewetens, dat zij ons rekenschap geven van hunne eischen, afkeerig als we zijn van algemeenheden, die wel aandoeningen opwekken, maar geen inzicht verschaffen.'

Op velen zullen waarschijnlijk de uitspraken, in deze aanhaling vervat, den indruk van *zeer samengestelde en onopgeloste vraagstukken* maken. Toch houdt Betz ze voor eenvoudig, even als alle vraagstukken der wijsbegeerte. Wij lezen immers op bladz. 336: 'Het moge wonderspreukig klinken, maar ik voor mij denk, dat iemaud met eenig gezond verstand de geheele wijsbegeerte overzien kan, indien hij Plato, Spinoza en Kant begrijpt. Niet, dat hij er dan een geleerd boek over schrijven kan; dit eischt te veel studie van bijzonderheden, schakeeringen, en de hemel weet wat men bij wijsbegeerte al te pas heeft gebracht. Maar iets heeft ze op andere wetenschappen voor. Terwijl daar de vraagstukken voortdurend saâmgestelder, en het overzicht hoe langer hoe moeielijker wordt, worden de wijsgeerige vraagstukken hoe langer hoe eenvoudiger, en het overzicht steeds gemakkelijker. Immers op het gebied der ervaring moeten we onze kennis uitbreiden; op dat van de metaphysica moeten we onze vermeende kennis terugbrengen tot het eene axioma, waar ze daar uit bestaat.'

Het is natuurlijk onmogelijk, op die wijze de door het boek verspreide beschouwingen van Betz, over het vraagstuk der moraal, na te gaan en door aanhalingen toe te lichten. De medegedeelde geven eenig denkbeeld van zijne beschouwingswijze. Bij de bewering, dat de 'wijsgeerige vraagstukken hoe langer hoe eenvoudiger worden' zal menigeen geneigd zijn te vragen of de schrijver in ernst is. Vooral die '*iemand met eenig gezond verstand, indien hij Plato, Spinoza en Kant begrijpt*' is kostelijk! Dikke boeken, als die van Betz, Spruyt en honderden anderen, worden geschreven omdat de een Spinoza zus, Kant zóó begrijpt! Doch ik meen na dat alles te mogen stellen:

volgens Betz zijn de zedelijkheids-begrippen verschillend, naar het historisch tijdvak, het volk[1], zelfs naar elk individu in een gegeven tijdperk - iets wat moeielijk ontkend zal kunnen worden. Doch wat in een gegeven geval goed, wat kwaad is, wordt door de 'rede' ontwijfelbaar aangetoond. Slechts onze*hartstochten* en onze *onkunde* zijn oorzaak dat wij desniettegenstaande soms 'tegen den duidelijk aaugewezen plicht' handelen.

Tegen deze beschouwing welke zeker het vraagstuk zeer 'vereenvoudigt' zou men, behalve eenige andere, deze twee bedenkingen willen maken. Vooreerst, toont werkelijk de rede, altijd ontwijfelbaar, wat gedaan, wat nagelaten moet worden? Is het niet juist dikwijls, ook voor iemand, die zedelijk handelen wil, de vraag of hij in eeu gegeven geval, een bepaalde daad doen of latent moet. Maar daarenboven, de gansche beschouwing van Betz schijnt te vervallen, wanneer men, op grond jnist van het veranderlijke in de zedelijkheidsbegrippen, en op andere gronden, geheel het verschil tusschen zedelijke en onzedelijke handelingen loochent. Want het schijnt hiervoor volkomen onvoldoende, wat Betz zegt: 'het is onmogelijk dat iemand tegenstrijdige handelingen op eenerlei wijs beoordeelt.' Iemand zal in ons land, heden ten dage, wel niet licht in de verzoeking kornen, zijn vader of moeder, terwijl deze gezond zijn, en van nog niet zeer gevorderden leeftijd, van kant te maken, zooals de bewoners den Fidji-eilanden, die meenen dat zij zoodoende hun ouders in den besten toestand het 'hiernamaals' doen ingaan. Hun geloof is namelijk dat men hiernamaals voortleeft in den toestand waarin men bij den dood verkeert. Doch het 'tegenstrijdige handelingen niet op eenerlei wijs beoordeelen' waarborgt zeker niet, bij gemis van godsdienstig geloof, van de overtuiging, dat *de beteekenis van elk menschenleven eene ook na den dood nog blijvende is*, tegen het ontbreken van elken grond, waarom men handelingen, welke de rede afkeurt, zou doen, en omgekeerd.

Betz maakt zich van al dergelijke bezwaren af, doordien het

1 Als een merkwaardige bijdrage tot de kennis der invloeden welke het 'plichtbesef' bepalen, deelt Beta op gezag van Max Müller mede, dat de gewoonte der Indische weduwen, om zich met het lijk hanner echtgenooten te doen verbranden, berusten zou op een gebrekkige verklaring van den tekst van het voorschrift in het heilige boek, waarin eigenlijk slechts van het verbranden van een 'vette geit' sprake zou zijn.

hem voor zijne beschouwingen ‘onverschillig is of de handelingen gedaan of niet gedaan zullen worden.’ Hij is daarmede tevreden dat, ‘de rede onvoorwaardelijk goed- of afkeurt,’ Zoodat wij, om te weten wat wij doen of laten moeten, niets anders dan die ‘rede’ behoeven.

Stellen wij naast die beschouwingen van Betz de meening van Spruyt, welke ik in mijn vorig opstel ter sprake bracht, dan zien wij hoe empirisme en noölogie dier schrijvers broederlijk elkander de hand reiken, maar dat de ‘ethica’ - die proefsteen der wijsgeerige stelsels - dan plotseling de twee handen uiteenrukt. Het *nominalisme* van Betz en het *realisme* van Spruyt werpeu daarbij op eens al de omkleedsels af, waarmede men ze onkenbaar had gemaakt, door het empirisme de toga der ‘aangeboren waarnemingsvormen’ om te hangen, de noölogie de bef der ‘kennis uitsluitend op het gebied der ervaring’ voor te binden, en zoo meer. Betz kan in de ‘menschensoort’ slechts een door ontwikkeling uit lagere vormen ontstane aggregatie van individuën zien. ‘De mensch’ is voor hem een collectief-woord (nominalisme). Spruyt tracht in het *realisme* der ‘met goed recht gevormde’ soortbegrippen, onder anderen, eene verklaring te vinden voor het onvoorwaardelijk goed of kwaad noemen van sommige handelingen (want zulke absoluut, altijd en overal goede of slechte daden zijn er toch!) en een grond tevens voor den eisch in een gegeven geval zóó of zóó te handelen. Het nominalisme stelt, volgens hem, daartoe niet in staat. Laat ik nog maar eens aan deze uitspraak herinneren[1]: Bestaat er geen menschensoort, en geen menschelijke natuur, dan bestaat er ook geen waarheid, maar slechts meeningen, die met elkander een dergelijken strijd om het bestaan voeren, als de dierenwereld vertoont. Dan bestaat er ook geen zedelijkheid en geen recht, maar slechts gebruiken en wettelijke voorschriften, en kan men niet, zonder inconsequent te zijn, het eene karakter boven het andere verkiezen, de eene levensoppvatting hooger stellen dan de andere. Want waar is de norm, waarnaar men die waardeering zal inrichten? Heeft men zich recht overtuigd dat die norm zelf toevallig en veranderlijk is, dan moet men ook erkennen dat het woord ‘hooger’ ten onrechte gebruikt wordt, daar er niet

1 Geschiedenis van de leer der angeboren begrippen, blz. 210.

de minste grond bestaat voor de bewering, dat de tijdelijke meening van den beoordeelaar zijne meening zal blijven, en overeenstemmen zal met de meening van andere personen.

Bij Betz dus: absolute, duidelijke bepaling van ‘zedelijk of onzedelijk’ door de op grond van ervaringskennis oordeelende *rede*; en wat het handelen betreft.... een zeker procent rnenschen zal wel altijd onzedelijk blijven handelen. Ik meen ten minste dat deze opvatting noodzakelijk uit zijne vroeger aangehaalde en overige beschouwingen voortvloeit. - Bij Spruyt daarentegen: twijfel omtrent de juistheid der stempeling van menschelijke handelingen als zedelijk of onzedelijk in beginsel; de ervaring op zedelijk gebied de moeder van den schijn, maar hoop op een mogelijke norma, tevens grond voor den eisch dat zóó of anders gehandeld worde. - Bij beide wijsgeeren evenwel: determinisme: zoodat de eenmaal bedreven onzedelijke daad, naar den onveranderlijken causalen loop der dingen, plaats *moest* hebben.

Dat determinisme is evenwel uit den aard der zaak geen bezwaar, daar bij de opvatting van Betz, ieder onvoorwaardelijk *weet*, maar onkunde, hartstochten, en andere invloeden *determineeren*; terwijl bij Spruyt's realisme in de overtuiging omtrent de ‘norma’ een determineerende invloed ten goede kan gelegen zijn.

Het komt mij echter voor, dat de ethica van Betz het op die wijze niet verder brengt dat tot een positivistisch *constateeren van hetgeen gebeurt*; met berusting, en hoop op beter in sommige gevallen. Ik laat daar of men het ooit verder zal brengen, en of andere ‘grondslagen der zedelijkheid’ aan te wijzen, of in het belang der maatschappij noodzakelijk zijn. Begint men echter eenmaal met het vaststellen van ‘realistische’ grondslagen der ethica, in den geest van Spruyt, dan zal men, naar 't mij voorkomt, niet alleen met het begrip ‘menschensoort’, maar ook met de blijvende beteekenis van ieder menschelijk individu moeten rekenen, en tot een *religieusen grondslag der moraal* moeten komen. - Tenzij Spruyt nog nader duidelijk aantoone, hoe het Darwinisme inderdaad met zijn ‘realisme’ en met het ‘universale in re’ der menschensoort is overeen te brengen; en hoe die ‘menschensoort’ bestaat: als eene Platonische idee, als *het wezelijke* tegenover het ‘wordende,’ of hoe dan ook. - Tot nog toe geloof ik niet, dat hetgeen in Spruyt's ‘geschiedenis van de leer der aangeboren begrippen’ voorkomt, velen

een licht voor het oog des geestes is geweest. Bij de wijsgeerige denkbeelden van Betz behoeven wij - en dat maakt ze begrijpelijk, duidelijk - 'in het heelal niets anders te zien dan een reeks van oorzaken en gevolgen' (met de zekerheid er bij dat die slechts uitingen zijn van het *ver der onkenbare* onaf hankelijk Bestaande). Spruyt noemt deze beschouwing 'eene onvolledige schets van het bestaande.' Volgens hem 'moet de mensch zich ook kunnen verplaatsen naar een ander standpunt, en een verschillend oordeel vellen over dingen en toestanden, die allen even noodzakelijk zijn.' - Davus sum - non Oedipus! Wat hebben wij, na de verzoening van Empirisme en Noölogie, door beider aanneming van Kant's apriorisme gewonnen, nu Nominalisme en Realisme met uitgetogen zwaard tegenover elkander blijven staan?

En ware dat nog maar het eenige! Spruyt spreekt, zooals ik meermalen deed opmerken, steeds van: het vraagstuk der *menschelijke kennis*. Betz vindt 'het bewustzijn' door ontwikkeling onverklaarbaar, en beschouwt het daarom als de tweede 'uiting' van het 'onafhankelijk Bestaande'. In mijn vorige verhandeling wees ik er op, hoe Donders ook slechts gewaagt van de tegenstelling tusschen de 'wereld der bewegende atomen' en 'het bewustzijn'. - In de Duitsche geschriften worden de woordeu 'Erkenntniss' en 'Bewusstsein' dikwijls als synoniemen gebruikt. Toch geloof ik, dat men, om tot overeenstemming en meer inzicht te komen, zal moeten beginnen met ook hier scherper de begrippen te omschrijven. Wat is, bij zoo ver mogelijk voortgezette ontleding van het 'gewaarwordingencomplex' *mensch*, gebied van de wereld der stof, der atomen en moleculen? Wat behoort tot 'den geest'? 'Kennis' is zeker afhankelijk van de aangeboren en door eigen oefening verkregen 'dispositie' der zenuwcentra. Het duidelijkst komt dat uit bij *het talent*, het *geheugen*, vele 'zielsvermogens'. Is het percipiëerende 'bewustzijn', dat tevens de motor in bepaalde richtingen is in een gegeven mechanisme (daar in een 'onbewust' mechanisme van geen genie, geen talent, van niets zou blijken) niet misschien hetzelfde in alle menschelijke wezens? Lost zich het begrip 'geest', of dat, wat Spruyt bij voorkeur aanduidt als 'het vraagstuk der menschelijke kennis' niet op in: *zekere stoffelijke constitutie*, welke, als men het zoo uitdrukken mag, gekomen tot, doordrongen met, bewogen onder den invloed van 'bewustzijn', zich als een bepaald individu, een mensche-

lijke persoonlijkheid, toont? - Het onderscheid tusschen een idioot en Alexander von Humboldt kan men stellig, zelfs met onze tegenwoordige gebrekkige anatomisch-physiologische hulpmiddelen en kennis, aanwijzen als afhankelijk van *den lichaamsbouw*. Door redeneering is het verder meer dan waarschijnlijk te maken dat alles, tot op het bewustzijn na: 'stoffelijk is te verklaren'. Helaas, kan men geen proef nemen, welke beslissend zijn zou. Het bewustzijn, of 'den drager van het bewustzijn' (gebruikelijke uitdrukking), zou men uit boven bedoelden idioot, en uit von Humboldt moeten kunnen isoleeren, en vervolgens het weggenomene van den idioot in het overgeblevene van von Humboldt plaatsen, en omgekeerd. Zou nu de idioot von Humboldt zijn geworden?

Wij mogen er aan twijfelen: doch hetgeen niet te betwijfelen valt, is, dat ik in dit gedrongen opstel, dat slechts beoogt: een denkbeeld te geven van de 'Ervaringswijsbegeerte' van Dr. H.J. Betz, niet kan voortgaan met eigen beschouwingen over de vraagstukken, welke zij aan den dag brengt. Ik moest er echter ter loops op wijzen, dat de woorden 'Erkenntniss, bewustzijn, conscience, menschelijke kennis' dooreen gebruikt worden, en hoe misschien empirisme en noölogie ook in dit opzicht nog niet geheel eenstemmig zijn.

Dichters en andere kunstenaars hebben niet zelden wijsgeerige waarheden in kernachtige uitspraken dnidelijker uitgedrukt dan de diepste denkers van professie. Zou misschien wat George Eliot in 'the Mill on the Floss' ergens zegt, het vraagstuk der zedelijkheid en godsdienst niet beter oplossen dan de beschouwingen der philosophen? 'The knowledge of the irreversible laws within and without us, which governing the habits, become morality, and developing the feelings of submission and dependence becomes religion' - zóó dacht een begaafde vrouw er over. Zij zou, naar het mij voorkomt, volgens die woorden, wat het vraagstuk der ethica betreft, meer tot de 'ervaringswijsbegeerte' van Betz, dan tot het 'realisme' van Spruyt neigen.

Van de reeds bestaande neiging tot de *uitkomsten* der 'ervaringswijsbegeerte', of tot de pogingen van Spruyt om op ethisch en aesthetisch gebied nog wat verder te komen, dat tot het *registreeren van hetgeen geschiedt*, zal voor een deel zeker, ook de indruk afhangen, welken het boek van Betz op den lezer maakt. De eigenaardigheden ervan, voor een deel gemakkelijk tot de proportion van gebreken uit te werken, deed ik ter loops

opmerken. Doch zeker komt er de lof aan toe: helder en duidelijk te zeggen, wat de schrijver zeggen wil. - Om Kant, den ontwikkelingsgang van diens denkbeeiden, de eigenlijke beteekenis zijner leer van de ‘intelligibele Welt’ tegenover de wereld der ervaring te begrijpen, is voor hen, die wel belangstellen in wijsgeerige geschriften, maar - om vele redenen - Kant of Spinoza niet bestudeeren, een groote aanwinst. Zij plukken de vruchten eener grondige lezing, met historische en kritische studie van Kant's werken.

Zijn er onder hen, die meenen, dat ‘ervaring alleen beschouwingen als die van Betz, niet verklaren kan, dat de grenzen der wijsheid’ onmogelijk de *ware wijsheid* zijn kunnen, de mensch blijkt in elk geval een wezen te zijn, dat zulke beschouwingen kan voortbrengen. Toont de noölogie aan, dat hieruit de ‘hoogere’ natuur van den mensch duidelijk wordt - des te beter. Het bleek in elk geval, dat er nog veel op te helderen zal zijn vooral wat ethica en aesthetica betreft, eer de tijd za] zijn gekomen, waarin het monisme van Spinoza, waarmede de ‘ervaringswijsbegeerte’ veel trekken van overeenstemming te zien geeft, geen onderwerp meer van boeken en voor tijdschriftartikelen zijn zal.

Utrecht, Juni 1881.

W. KOSTER.

G.J. Mulder's autobiographie.

De roman neemt in onzen tijd zulk een, groote plaats in, dat andere letterkundige voortbrengselen daardoor gevaar loopen te worden voorbijgezien. Het zou jammer zijn, wanneer dat lot Mulder's autobiographie trof[1]. Mulder zelf was een man van den onden Stempel; sedert hij in de scheikundige wereld schiterde is er veel veranderd; de man van het proteïne leefde in zijn laatste jaren teruggetrokken van de wereld, blind en eenzaam. Een nieuw geslacht is opgestaan, voor wien Mulder een groote naam is gebleven wel is waar, maar niet veel meer dan dat. Velen zullen misschien zijn levensschets inzien, zich stooten aan het weinig moderne, soms stroeve Hollandsch, een glimlach besteden aan het naïeve motto: 'L'homme naquit pour être reconnaissant' (Humboldt) en het dan ter zijde leggen, om een roman van Ouida ter hand te nemen.

Misschien kan een overzicht van Mulder's werk strekken hen te overtuigen, dat zij in dat geval geen goeden ruil deden. Het is altijd belangwekkend een man in zijn genesis te bespieden, ten minste wanneer die man een karakteristieke persoonlijkheid is zooals Mulder; men vindt hier zooveel merkwaardige dingen omtrent beroemde personen en krijgt zulk een verrassend kijkje in het wetenschappelijke en maatschappelijke leven van ons land gedurende drie vierden dezer eeuw (Mulder werd in Dec. 1802 geboren en de schets loopt tot het einde van 1877), dat men gaarne de zonderlingheden van taal en stijl en de soms wat langdradige uitweidingen en bespiegelingen op den koop toe neemt.

1 Levensschets van G.J. Mulder, door hem zelven geschreven en door drie zijner vrienden uitgegeven. Rotterdam, H.A. Kramers en Zoon, 1881.

Mulder acht het een groot voorrecht uit den burgerstand te zijn voortgekomen. ‘De middelstand is de gelukkigste; dáar schuwt men de luiheid en moet men werken voor zijn brood.’ De jeugd van den knaap viel, samen met een zeer duistere periode uit de geschiedenis van Nederland. Mulder's vader, heelkundige te Utrecht (de chirurgie was toen een echte kunst, en nog zeer weinig kunde), was goed maar streng. Gemak en moeheid waren woorden die hij niet wilde hooren; vroeg op, slapen in een zeer koud vertrek, 's winters met sneeuw wasschen, eenvoudig eten, nooit snoepen, altijd bezig, zoo voedde hij den knaap op. Zitten was niet geoorloofd, ledigheid doodzonde. Het leeren werd afgewisseld door visch-expedities (de netten moest hij 's winters zelf breien) en Mulder zegt dat hij meer aan dat visschen en loopen in de vrije natuur verschuldigd is, dan aan de meeste boeken zijner jeugd. Dat Mulder's vader kamerarius was aan de Bemuurde Waard (zoo iets van onder-burgemeester eener wijk van Utrecht), bracht den knaap reeds vroeg in kennis met allerlei aangelegenheden van publiek of hygiënisch belang. Hij nam deel aan het blusschen van branden, leerde tuinen verzorgen en met de beesten van het veld omgaan. ‘In het kort, aan mijn vader het ik het te danken, zoo er iets universeels in mij gekomen is.’ Toen Mulder 3 jaar oud was ontstond er 's avonds brand in een huis, niet ver van dat zijner ouders; het was winter en men was niet zonder zorg voor de beiendende woningen. De brand maakte zulk een diepen indruk op het kind, dat hij dien nooit vergat; zijn geheele leven bleef hij bang voor brand en hij kreeg een afkeer van slapen. Nooit wilde hij op een bovenkamer slapen, en vandaar dat hij tegen reizen opzag. Jaren later liep hij drie uren te Amsterdam rond om een slaapplaats te vinden in een benedenkamer. Op rijperen leeftijd had Mulder perioden van slapeloosheid, die soms 20 tot 30 dagen duurden, eens zelfs een van 74 etmalen, en dat alles door den brand, dien hij als kind van 3 jaren bijwoonde.

Mulder zegt, dat hij kort na zijn geboorte monstrueus dik werd en in dien tijd ongemeen prikkelbaar moet geweest zijn; als hij zijn zin niet kreeg maakte hij zulk een misbaar, dat men voor zijn leven vreesde; zijn vader leerde hem dit af met een middel, dat Mulder probaat noemt, maar niet nader aanduidt. Krachtige straf acht hij goed voor kinderen. ‘Help hen moedig in het vernietigen van hunne groote gebreken; tot groot nadeel der menschen geraakt dat uit de

wereld, uit zoogenaamde humaniteit, die echter eene valsche is'. Op 12jarigen leeftijd was de knaap mager en volgroeid, rnaar prikkelbaat bleef hij en, even als zijn vader, rusteloos en voortvarend. Nooit was iemand in zijn oogen ijverig genoeg en zijn fout was dan ook dikwijls - hij erkent het zelf - die van 'trop de zèle.'

Op zijn vierde jaar werd de jongen naar de Hollandsche school van Meester van Hall gezonden, waar hij met de 'plak' kennis maaakte, die hij als schoolinstrument warm verdedigt. Het kon niets geen kwaad op den handpalm een klap te krijgen met een honten schijf aan een steel verbonden. De werkdadigheid der straf zat in de schande en deze was groot. De schoolmonarch wierp den schuldige een bal toe, dien deze hem moest terugbrengen, en dan wist hij al hoe laat het was. De schuldige trok dan wel eens een haar uit het hoofd en plakte dat op zijn handpalm; het heette dan 'dat de plak geen pijn deed'. Mulder bleef tot zijn 9e jaar op de school van Meester van Hall, waar hij leerde spellen en lezen; kon men de Opregte Haarlemsche lezen, dan was men volleerd en werd naar een Fransche school gezonden. Ook daar leerde de jongen niet veel, maar hij was vlug in het rekenen en werd al spoedig door 'Monsieur'. Terwogt als ondermeester gebruikt. Hij was toen 1½ maal zoo lang als de andere jongens en meisjes, die toen nog bij elkander zaten. Op zijn 11e jaar verliet Mulder de school van 'Monsieur' Terwogt, met een gebrekkige kennis van het Fransch, 'dat ik nog niet goed ken. Ik het alle talen verwaarloosd, en dat wel omdat ik er in mijne jeugd niet één geleerd het en ik er later, geen moed voor had.'

Mulder's vader, grootvader en ooms waren chirurgijns geweest; ook hij moest dat worden, aldus decreteerde de vader. Reeds vroeg moesten de elementen der anatomie er in worden gestampt. Toen de jongen lezen kon, kreeg hij naast de Psalmen Davids Plenk's ontleedkunde. Geen zakgeld Zondags of een Psalm moest uit het hoofd zijn geleerd. De Zondagen vond de knaap vervelend, om de kerkgangen en preeken. Menschenbeenderen waren zijn eerste speelgoed. Heeds op zijn 7e jaar kende Mulder osteologie; toen kwam aderlaten aan de beurt, en op zijn 8e jaar moest het kind, staande op een stoof, een aderlating doen op een vrouw uit de buurt! De Spieren werden daarna bestudeerd, altijd uit vader Plenk, maar het memoriseeren uit boeken voldeed hem niet. Menschenlijken schenen hem

onbereikbaar, maar vogels, honden en konijnen werden geseceerd, zelfs vivisecties uitgevoerd en weldra had Mulder een kabinetje van opgezette dieren en Skeletten bijeen. Eindelijk besloot de weetgierige jongeling een menschenlijk te stelen. Met het bespaarde weekgeld werd de man der schoonmaakster omgekocht om hem in het boevenstuk te helpen. Met een waschzak gewapend trokken de misdadigers naar de begraafplaats, openden een kist, die daar pas was neergelaten, en kwamen met het lijk thuis. Vader Mulder echter snapte zijn zoon en begreep na dit voorval, dat hij goed zou doen met zelf voor lijken te zorgen. De jongen had later diep berouw over deze groote misdaad zijner jeugd, zooals hij 't noemt. Hij wist toen nog niet wat graven beteekenden en begreep niet dat hij eenig kwaad deed. Zucht naar kennis beheerschte alles bij hem. ‘Wat mij betreft’, zegt hij nog, ‘men moge veilig mijn lijk gebruiken, wanneer men wil; ik hecht er niets aan en hen zelfs onbepaald tegen elk teeken op de graven. Men behoorde hoogstens er op te schrijven: lijk van N. Praalgraven zijn mij een ergernis... enz.’

Mulder's moeder, een vrome vrouw, gaf den knaap reeds vroeg een bijbel in de handen, waaruit elken dag werd voorgelezen; een bijbelsch prentenboek diende tot dagelijksche uitspanning. Dominé Brouwer, die den 13jarigen knaap tot lidmaat der Hervormde kerk aannam, kon diens weetgierigheid niet bevredigen; verborgenheden kon Mulder niet duldeu en hij wenschte daarom in de theologie te studeeren, iets waarvan zijn vader niet hooren wilde. ‘Na mijn 13e jaar het ik niemand meer geraadpleegd over duistere punten, want ik had bespeurd dat niemand mij helpen kon.’ Mulder nam van den bijbel aan wat weerklank in hem vond; de rest verwierp hij.

Men had Mulder vroeg geleerd nooit bang te zijn in de eenzaamheid en in het duister; avond-expedities in den tuin tegen dieven ondernam hij zonder vrees en eens zelfs posteerde hij zich 's avonds op den weg, dien een befaamde moordenaar van uit het kreupelhout moest volgen, met het plan hem te pakken Dat hij op zijn 9^{e} jaar, toen Napoleon I te Utrecht kwam, met moordplannen rondging op den tyran, bekent hij eerlijk: ‘Ik zag hem tweemaal met de diepste ontroering, maar met een ontroering die alleen voortkwam uit het gemis van een pistool, waarover ik tijden lang had gedroomd.’

Het dicht bij het ouderlijk huis gelegen buitenverblijf Zijdebalen en ‘Robinson Crusoe’ hadden een grooten invloed op den knaap. In

het eerste dwaalde hij rond en vond zijn verbeelding voedsel in natuurbespiegelingen; het tweede trok hem machtig aan. Voorbeelden geven meer dan preeken, meent Mulder terecht. ‘Houd een jongen exempels voor, daar komt liet op aan, geef hem de boekjes van Smiles in de hand, desnoods in 16°, opdat hij ze in zijn zak kan dragen en in verloren oogenblikken - als die er zijn voor een jongen - kan inzien’. Dankbaar erkent Mulder wat hij aan de groote voorbeelden van Franklin, Humboldt, enz. verschuldigd is, maar ook den burgerman Dorsma vergeet hij niet, die vaak met hem uit varen ging en over alles met hem praatte. De jaren van 11 tot 15 gingen voor Mulder zoo goed als verloren; zijn vader dacht er niet aan hem naar de Latrjnsche school te zenden en alles wat hem aanvankelijk overbleef was de anatomische lessen bij Beulland bij te wonen en zich zel te oefenen. Hij las veel en maakte vischtuigen, maar was hiermede niet tevreden. De potten en flesschen in zijns vaders chirurgijnswinkel, met latijnsche namen in vergulde letters prijkende, waren voor hem gehein innige dingen, die hij doorgronden wilde, maar niet doorgronden kon. De kast met flesschen plaatste hij vele jaren ter herinnering aan die dagen in het scheikundig laboratorium te Utrecht.

Op zijn 12^{e}. jaar reeds woonde Mulder de lessen in de heel- en verloskunde van den lector aan de Hoogeschool Heyligers bij. Een half jaar later werd hij aan het prepareeren van lijken gezet, voor het onderwijs aan de vroedvrouwen. Op raad van Heyligers kreeg Mulder les in het Latijn, maar toch. gevoelde de knaap zich ongelukkig. Hij haatte de chirurgie; het zetten van bloedzuigers en lavementen, het verbinden van zweren waren zijn ‘schoonste’ bezigheden; als misdadigers moesten gegeeseld worden, was het een voorrecht hun ruggen te mogen insmeren en het brandmerk te verzorgen! Toen Mulder 15 jaar was geworden, stelde zijn vader hem voor in de medicijnen te studeeren; de knaap bedankte: hij achtte de beste jaren voorbij om te studeeren; na eenige dagen beraad echter besloot hij het aanbod aan te nemen en op 16jarigen leeftijd werd hij student. Het admissie-examen was toen armoedig, zegt hij zelf, maar toch altijd niet zoo armoedig als dat voor aspirant-maires in den Napoleontischcn tijd te Utrecht. De prefect zeide tot de candidaten: ‘Ecrivez citron’; zij die het met een *s* schreven werden naar huis gezonden! Wat doet het er ook toe, meent Mulder; examens zijn

waarborgen voor eene school, niet voor de maatschappij. *Geschiktheid blijkt bij een examen nooit*.

In den beginne gingen Mulder's vorderingen als student den slakkengang. Hollandsch had hij nooit goed geleerd, Fransch had hij bijna vergeten, het Latijn zat er dun op, het Grieksch nog dunner; Duitsch en Engelsch kende hij niet, geregeld onderwijs had hij nooit bekomen, van wiskunde wist hij niets en de lessen, die toen overal nog in het Latijn werden gegeven, verstond hij niet. De moed zonk hem in de schoenen. ‘Nederiger student, dan ik was, is er nooit geweest.’ Het eerste jaar verliep onder teleurstelling, hij durfde niet respondeeren, ja zelfs niet met anderen over eenige studiezaak spreken. Spoedig echter werden de leemten aangevuld, wiskunde, talen en physica bestudeerd; maar de chemie scheen hem onbereikbaar te zullen blijven en aan zijn vader was zijn antwoord steeds: ‘Chemie leer ik nooit’. Om althans de feiten te kennen besloot hij Orfila's ‘Eléments de Chimie médicale’ (2 deelen in octavo) van buiten te leeren, en toen was het ergste achter den rug. Van zijn leermeesters trokken vooral Moll en Schröder hem aan. Vele vrienden verwierf hij zich reeds in dien tijd en ook als schrijver trad hij op (met een opstel over Wenckebach en een over Schröder). In de tweede groote vacantie beantwoordde hij de physische prijsvraag. De geneeskundige colleges beletten hem niet die van Moll en Schröder over hoogere wiskunde, logica, metaphysica en moraal, astronomie, physica en waterstaat, te blijven volgen. Eigenlijk trokken hem die vakken meer aan dan de eigenlijke geneeskunde, hoewel hij reeds een jaar nadat de propaedeusis achter den rug was, candidaats-examen deed. Twee jaren waren toen regel, ‘maar wij (Snellen en Mulder) zagen dat wij toen van die zaken op de lessen toch niet meer leeren zouden dan wij wisten... Het geneeskundig onderwijs was toen niet breed... De professoren zaten in vrij fraaie koetsen en praktiseerden in de geneeskunde.’ Mulder zag het verderfelijke hiervan voor het onderwijs zoo goed in, dat hij, toen hij later zijn aanstelling kreeg als professor te Utrecht en daarin las, dat hij alleen consultatieve geneeskundige praktijk mocht uitoefenen, zeide: ‘Die woorden hadt gij u kunnen sparen.’ Hij gaf geen enkel consult.

Een zeer aanlokkelijk beeld geeft Mulder van zijn studententijd. Hij

leidde een zeer werkzaam leven, richtte met andere Studenten gezelschappen. op, waarin gedisputeerd en gedoceerd werd, maakte uit goede boeken excerpten, die hij steeds op de wandelingen, of als hij hier of daar wachten moest, bij zich droeg. Slapen deed hij slechts 4 uur van de 24, hetgeen hij jaren lang, ook na zijn promotie, volhield. ‘Toch waren wij geen halsen, sukkels of klazen. Wij waren als kinderen zoo vroolijk en als vogels zoo dartel.’ Men wandelde geregeld en dronk vaak samen thee, deed liefdesverklaringen aan een beeldschoone juffrouw, die buiten de Wittevrouwenpoort voor een raam zat, sprong in de Maliebaan rond, hield draafpartijen, maar te 6 uren zat ieder weer aan het werk. ‘Zijn de tijden dan veranderd en speelt een student niet meer als een groot kind?’ vraagt Mulder. ‘Ik weet dit wel, dat wij toen kinderen-studenten waren.’

Mulder was een van de Studenten, die Moll en van Beek bij hun proeven over de voortplanting van het geluid hielpen. Met warmte herdenkt hij die dagen; het resultaat van de veelzijdigheid zijner bemoeiingen als student was, dat hij zich ook later even gemakkelijk in verschillende vakken bewoog en zich op één dag wel in tien verschillende richtingen kon wenden. Ook de practische richting, in zijn jeugd aan zija leven gegeven, was niet zonder vrucht; ‘mijne handen althans het ik wel kunnen gebruiken’. Mulder kreeg het accessit bij de beantwoording van de prijsvraag over de Entozoa en de medaille voor de beantwoording van de prijsvraag over de wateren van Utrecht, hoewel hij van niemand onderwijs had gehad in de analytische of practische chemie. Hij hielp professor Jan Wolterbeek, die altijd uit dictaten doceerde, bij het vaccineeren in het Noscomium. Wolterbeek, die gaarne mooie vrouwen zag, zeide dan wel: ‘*Die* zal *ik* inenten’ (*die* was het kind door de mooiste vrouw gedragen). ‘Best, professor, zei ik, en plaatste mij altoos dadelijk bij dat kind’. Wolterbeek keek dan donker en gaf hem na de vaccinatie nog een duchtigen zet, maar bleef toch vriendelijk. Op zijn colleges respondeerde men om den kagchel geschaard, met een lange pijp in den mond en een glas madera naast zich.

In de praktijk der geneeskunde oefende Mulder zich toen reeds door een wijk van dr. de Fremery waar te nemen. Van de professoren in de geneeskunde roemt hij vooral Vosmaer, den schrijver van ‘Meester Maarten Vroeg’. Inmiddels bleef Mulder in het chemisch laboratorium werken, waar hij soms vrij verlegen stond bij

hoogst eenvoudige cement-analysen, die aan professor de Fremery waren opgedragen en in de werken van het Kon. Ned. Instituut werden gedrukt, maar door Mulder alleen zonder leiding of hulp werden gedaan. Mulder zelf noemt die, met de analysen van de Utrechtsche wateren, ‘nauwkeurige modellen van de allerslechtste analysen, die er ooit gedaan zijn’. Hij wist dat, toen hij ze deed, maar de hulpmiddelen waren ellendig en de professor wist er niet meer van dan hijzelf. ‘Een fatsoenlijk man ging toen in het zwart gekleed met zijden vest; daarmede verdroeg zich geen practische scheikunde’.

Met een proefschrift over de bestanddeelen van den opium en hun working (‘in abraca-dabra latijn’) werd de jonge Mulder tot doctor in de medicijnen bevorderd. De Fremery drong er op aan, dat hij ook in de pharmacie zou promoveeren en hij deed dat. Zijn examen als zoodanig was volgens zijn eigen zeggen zoo treurig en zijn kennis van de simplicia zoo gering, dat hij, alvorens het judicium zou worden uitgesproken, aldus de faculteit toesprak: ‘Mijne heeren, na zulk een examen moogt gij geen graad geven en ik geen graad aannemen; zoo gij het voornemen daartoe hebt, dank ik u’. Na lang heen en weer praten werd hem beduid, dat hij zich in het onvermijdelijke moest schikken en een graad aannemen. Op 22jarigen leeftijd verliet Mulder de hoogeschool.

In Juli 1825 vestigde Mulder zich als doctor te Amsterdam; hij kreeg tamelijk veel practijk, genoot den omgang van vele beschaafde gezinnen, schreef in den ‘Recensent ook der Recensenten’, las in Felix Meritis en gaf een verhandeliug uit over de wateren en de lucht van Amsterdam. Na zeven maanden vertrok hij naar Rotterdam, waar hij Jan van der Hoeven als lector aan het Bataafsch Genootschap opvolgde. Hij zelf zegt dat het verkeerd van hem was, maar hij deed het toch. Behalve het lectoraat kreeg hij een paar ziekenbussen en gaf hij op aandrang van eenige apothekers les in de botanie, een vak dat hij niet goed meester was, maar weldra meester werd. Een uitstapje van vier weken naar Hoorn, waar in den herfst van 1826 bijna de geheele bevolking aan bedenkelijke koortsen leed en toen nog slechts één geneesheer gezond genoeg was om de zieken te helpen, bezorgde hem een getuigschrift van het Nut, maar deed een

storm rijzen van het Bataafsch Genootschap. De bestuurders zeiden dat hij eerst permissie had moeten vragen om naar Hoorn te gaan, en hielden hem 28 gulden af van de 280, die hij voor 30 voorlezingen moest ontvangen, aangezien hij er nu slechts 18 kon houden! Er was zelfs sprake van hem te ontslaan, maar toen Moll daarvan hoorde, schreef hij aan Mulder, dat de bestuurders dan op eenmaal een baliemand met diploma's zouden terugbekomen, en weggejaagd werd Mulder dus niet. De gegoeden te Hoorn waren ontevreden, omdat hij daar niet langer gebleven was. In één woord, dat uitstapje, waarmede Mulders belangen niet gebaat waren en waarmede hij zijn practijk te Rotterdam gedeeltelijk verloor, was hem in velerlei opzicht een treffende school, zooals hij zegt. Mulder werd lector in de botanie en chemie aan de Geneeskundige School; de lessen, de voorlezingen op het Bataafsch Genootschap, de practische oefeningen in het laboratorium, daarbij de geneeskundige practijk, men ziet het dat hij het druk genoeg had. Voor zijn lessen schreef hij alles op, maar zorgde dat hij zijn papieren weinig of niet behoefde te raadplegen. (Van de muizen, die al zijn excerpten verslonden of onbruikbaar maakten, leerde hij later geen wetenschappelijke aanteekeningen meer te maken). Op raad van van der Hoeven gebruikte hij, om zich voor zijn lessen te prepareeren, slechts één goed auteur voor elk vak. Door het vertrek van een vriend, die een uitgebreide practijk had, kreeg hij de meeste van diens patienten. Hij moest nu met een rijtuig visites afleggen, en gaf zijn betrekking aan het Bataafsch Genootschap en het lectoraat in de botanie aan de Geneeskundige School op. Mulder berekent, dat hij in dien tijd 60 à 80 visites daags maakte en jaarlijks ƒ 10,000 met de practijk verdiende. Terwijl hij van de autoriteiten te Rotterdam zegt, dat ze in dien tijd nog niet recht wisten wat autoriteit beteekent, roemt hij de Rotterdammers als beste menschen voor een doctor. De cholera-epidemie in 18 3 2 gaf hem veel werk en zelfs de vier uren slaap werden hem niet gegund: sedert dien tijd, zegt Mulder, verloor ik voor jaren de faculteit om te kunnen slapen. Aanhoudende congesties en neusbloedingen dwongen hem rust te nemen; hij beterde, maar zijn geheugen was verzwakt en inspanning was hem onmogelijk. De lessen aan de Geneeskundige School werden voortgezet, maar met groote moeite; thuis deed hij niets dan belegering spelen. In 1837 was hij in zoover hersteld, dat hij het eeuwfeest der Utrechtsche hooge-

school kon meêvieren, maar zijn geheele praktijk weer opvatten ging niet en tot 1840, toen hij als professor in de scheikunde te Utrecht werd aangesteld, bezocht hij slechts weinige zieken. Door het onderwijs aan de Geneeskundige School was de chemie zijn lievelingsstudie geworden, maar gebrekkig onderlegd als hij in dat vak was, kon hij eerst in 1836 zeggen dat hij recht op gang was. Elementairanalysen gaven hem veel moeite: elke proef kostte hem aanvankelijk zeven uren en 100 analysen waren noodig om één goed resultaat te verkrijgen. In de 'Bijdragen tot de Natuurkundige Wetenschappen' (1826-1832) komen eenige onderzoekingen van Mulder voor, 'niets dat van eenige waarde is,' zegt hij zelf. In 1833 begon hij zijn 'Natuur- en Scheikundig Archief' uit te geven, hij schreef een 'Scheikundige Werktuigkunde' en met dr. van der Pant 'Iets over de Cholera.' In 183 6 werd het 'Archief' met Wenckebach voortgezet; met Berzelius stelde Mulder zich in betrekking en in 1838 werd het 'Archief' vervangen door het met Wenekebach en Miquel uitgegeven 'Bulletin de Neêrlande', dat spoedig echter ophield te verschijnen. In zijn terugblik op zijn verblijf te Rotterdam zegt Mulder, dat hij van zijn patienten hartelijkheid en vertrouwen genoot, met uitzondering van eenige Katholieken (hij had zich eens tegen een pastoor verzet die een gereformeerde vrouw, die met haar roomschen man in één kamer ziek lag, naar een andere kamer wilde verdrijven, om den man te laten biechten. De pastoor wreekte zich door hem tegen te werken). 'Dagelijks', zegt Mulder, 'vond ik iets in mijn koets, soms een kleinigheid, een aardigheid, wat vruchten, bloemen, een stuk taart'. Zijn kelder was altijd ruim voorzien van fijne wijnen, die men hem ten geschenke zond. De vrouwen hielden veel van hem, en hij hield veel van de Rotterdamsche vrouwen, die hij om hare hartelijkheid en zorgzaamheid, haar eenvoud en natuurlijkheid warm prijst. Daarentegen was hem de koopmansgeest te Rotterdam antipathisch. De minder aangename ervaring met het bestuur van het Bataafsch Genootschap stond niet op zich zelf. De geneeskundige autoriteit liet alle misbruiken toe. Mulder wilde dat het verkoopen van muizenkoekjes belet werd, de commissie lacht hem daarover uit. Het verkoopen van kwakzalversmiddelen werd ongestraft toegelaten, de medicijnen in de ziekenbussen waren soms ellendig en een apotheker leverde aan alle menschen van de bus een zelfden bruinen drank, aftreksel van allerlei afval, onder den naam van 'de-

coctum Jan'. Doctoren maakten contracten met apothekers; van elk recept bij hen bezorgd kregen zij dan provisie. Dat alles ergerde Mulder. Hij liet een Delftschen kwakzalver, die een zijner patienten door irriteerende middelen had gedood, vervolgen en werd daarover 'doorgehaald'. Mulder kwam ook op tegen het toelaten van militaire artsen (ze moesten bij het leger, dat tegen de Belgen optrok, worden ingedeeld), zonder genoegzame voorbereiding. Men verweet hem 'dat hij van zijn discipelen professoren maakte' en sommige der nieuwe artsen wisten weinige dagen voor hun examen niet eens of 'fel tauri' (ossengal) een mineraal, een plantaardig, of een dierlijk product was! Het laboratorium, waarin Mulder dagelijks werkte, was vol ongedierte (het was een oude kazerne). De amanuensis had als bewijs altijd een bierglas vol diertjes staan; zij vielen uit de reten van den zolder op Mulder's kleeren. Het duurde jaren alvorens op zijn klachten gelet werd; hij dreigde het laboratoriuni te zullen sluiten; toen kwam een dignitaris der stad en behandelde Mulder op onbeschofte wijze, maar de gegrondheid zijner Klachten was niet te onlkennen en het laboratorium werd onmiddellijk gesloten. Ook uit een financiëel oogpunt was M.'s verblijf te Rotterdam niet voordeelig, nadat hij door gezondheidsredenen verplicht was zijn drukke practijk op te geven. Geen wonder dat hij het beroep naar Utrecht gaarne aannam, hoewel zijn moeder en Moll reeds overleden waren. Voor een professoraat aan het Amsterdamsch Athenaeum had hij te voren bedankt. Mulder deelt nog mede, dat hij te Rotterdam geregeld las wat er op letterkundig gebied in het Engelsch, Fransch en Duitsch verscheen en jaren lang gewoon was opstellen te maken over alles wat hij las. Te Utrecht, waar hij die methode spaarzaam voortzette, veischeurde hij alles; hij schat de beschreven massa op 12 riemen papier. Tot de Rotterdamsche periode behoort nog Mulders inmenging in de quaestie van de droogmaking van het Haarlemmermeer, waarbij hij zich aan de zijde van van Geuns schaarde tegen Pool, waarvoor hij 'duchtige Poolsche straffen bekwam' zegt hij. Behalve van Geuns leerde hij in dien tijd ook Schneevoogt kennen, waarvan hij zegt, dat hij beter was dan hij zelf wist. Eens na een discussie over het materialisme - Schneevoogt gaf zich uit voor een volkomen materialist - liep Mulder haastig weg, want het was laat geworden. 'Geeft ge mij geen hand?' vroeg Schneevoogt. 'Wat zou ik u een hand geven?' antwoordde Mulder. 'Zou ik mijn phosphas calcis door den uwen

doen knijpen?' 'O!' riep Schneevoogt uit, 'er is iets anders; o! ik erken het', 'en nooit gaven twee menschen elkander hartelijker de hand dan wij toen', laat Mulder er op volgen.

Uit Mulder's levensschets vernenen wij, dat Berzelius hem buiten zijn weten om aan Koning Willem I had aanbevolen voor een professoraat in de scheikunde en toen dat van de Fremery te Utrecht vacant werd, koos de Koning hem, hoewel de Fremery's eigen zoon buitengewoon hoogleeraar was. De onde de Fremery zelf kon van Mulder niets ongunstigs getuigen, dan alleen 'dat hij duur was'. Duur was hij inderdaad, want er was toen te Utrecht aan alles gebrek om de Studenten in staat te stellen tot practische oefeningen. Van curatoren en Studenten ondervond hij de meeste welwillendheid. Van de stad en de provincie Utrecht kreeg Mulder een subsidie voor het laboratorium. Wat hij ontving voor het onderwijs aan de pharmaceuten gaf hij aan het nieuwe laboratorium, waarin in 1849 het borstbeeld van Berzelius was geplaatst. Mulder's vele geschriften en onderzoekingen in de periode 1840-51 bewijzen, dat hij niet werkeloos was; met zijn talrijke colleges en openbare voordrachten, zijn bemoeiingen voor het Departement van Koloniën, de oprichting der 'Technische school' onder leiding van Grothe, die van de 'Vereeniging tot bevordering van nuttige kennis', waarvan hij jaren voorzitter was, zijn medewerking aan de Nederlandsche Pharmacopaea, stukken in de 'Geneeskundige Bijdragen', zijn werkzaamheden als lid der commissie ter herziening der geneeskundige wetten, enz., enz., getuigen van een bijna ongeëvenaarde werkzaamheid. Door zijn toedoen werd Donders tot hoogleeraar benoemd. Na 1851 namen Mulder's werkzaamheden voor het Departement van Koloniën en voor de Nederlandsche Handelmaatschappij veel van zijn tijd in. Hij dacht er over zijn professoraat neer te leggen, want hoewel hij, vroeger broodmager, een gezet man was geworden, achtte hij zich niet meer krachtig genoeg om zijn taak naar behooren te vervullen. Tegen een verzoek om ontslag werd echter van alle kanten geijverd, zijn taak werd tijdelijk verlicht en Mulder bleef.

De politieke rol die Mulder speelde is bekend; hij was vele jaren voorzitter van de vereeniging 'Koning en Vaderland', onder wier vlag zich al wat anti-ultramontaansch was vereenigde. Dat Mulder

door eerzuchtige bedoelingen was gedreven, noemt hij eenvoudig laster; zeker is het in elk geval, dat hij geen voordeel trok van zijn politieke bemoeiingen, van zijn uitgebreide correspondence, van zijn brochures en dagbladartikelen, die hij niet behoefde te teekenen, ‘want elkeen kende mijn stijl, dien ik nooit verzaakte’. Met het aftreden van Simons hing hij de politiek aan de wilgen.

Na 1851 gaf Mulder een paar jaren geen wetenschappelijke geschriften uit; van 1854 af echter begon de ader weer ruina te vloeien; het in 4 deelen verschenen ‘Scheikunde der bouwaarde’ schreef hij in één jaar. Hoewel zijn gezondheid veel te wenschen overliet, bleef hij voorlgaan met colleges geven; ze werden druk bezocht en de studenten stelden ze op prijs. In 1867 was hij genoodzaakt het hem tot herstel van gezondheid ongevraagd verleend verlof van een jaar aan te nemen en in 1868, toen het bleek dat hij niet beter werd, nam Mulder zijn ontslag als hoogleeraar. Hij vestigde zich te Bennekom bij Wageningen, en leefde daar zeer eenzaam; bezoeken kon hij slechts weinige ontvangen, een hartziekte ondermijnde hem. Lezen deed Mulder veel, en hoewel lijdende bleef hij in alles belang stellen. Ook 's winters stond hij vroeg op. Beweging werd hem echter verboden, het linkeroog was door de staar onbruikbaar geworden en in 1874 daalde ook het gezichtsvermogen van het rechteroog. Schrijven en lezen werd voor hem nu hoogst bezwaarlijk en ten slotte onmogelijk. In 1875 staakte hij ook zijn bemoeiingen voor het Dep. van Koloniën. De benauwdheden namen toe; aan een cataract-operatie wilde hij zich niet onderwerpen, want hij was zoo goed als zeker den eersten nacht na de operatie niet één seconde te kunnen slapen. Snellen-drong er dan ook niet op aan, te meer daar Mulder's gezondheid geen schok meer kon verdragen. Mulder berustte in zijn lot, en dat hij den moed niet verloor bleek uit zijn in 1876 verschenen ‘Getuigenis in zake Hooger Onderwijs’, dat hij in vele opzichten zijn wetenschappelijk testament acht; in 1878-79 verscheen zijn werk ‘De Geneeskunst-oefenaren naar de Nederlandsche wetten’ en in het begin van 1880 een brochure ‘Over de noodzakelijkheid van gymnasiale opleiding van Geneeskunst-oefenaren’. Kort daarop, in April 1880, overleed hij.

Men ziet het, de wakkere man was tot het laatst toe voor het onderwijs in de bres. In zijn levensschets beslaat het onderwijs een voorname plaats, hij komt er telkens weer op terug, maar wij meenden niet daarbij te moeten stilstaan juist met het oog op zijn 'Getuigenis', waarin die zaken nog breedvoeriger worden behandeld. Ook is veel van hetgeen hij schreef nu niet meer van toepassing, sedert de nieuwe wet op het hooger onderwijs werd ingevoerd. Enkele dingen verdienen nog te worden gereleveerd. Zijn stiptheid was voorbeeldeloos; nooit kwam hij te laat op college. 'Ik droeg chemie voor alsof er de wereld aan hing, wel wetende dat het niet waar was. Maar ieder op zijn post in de wereld! en als de conducteur eener diligence en een smid zoo denken, komt gij met een heelen hals thuis en zit gij u des winters te warmen bij den haard'. Zijn taak als hoogleeraar vatte hij zeer breed op en hij getuigt van zich zelf, dat hij als onderwijzer nut heeft gesticht, meer nog dan als scheikundige. Het hoogleeraarsambt acht hij een der schoonsta in onzen tijd; geen is er waarin men betrekkelijk meer nut kan stichten; hij waarschuwt tegen het zich eenzijdig voortbewegen in één richting. Zijn Machten omirent karige bezoldiging der hoogleeraren, die meestal niet gefortuneerd zijn ('Onder ons is het arbeiden meer of min aangeschreven in de zoogenaamde hoogere standen, als het bij de negers is; het is oneer', zegt hij ergens. 'In Engeland is een lord een man van fortuin, maar tevens van essentie: hij werkt gaarne'), zijn thans door de nieuwe wet opgeheven. Hoe er in Mulder's tijd met het Hooger onderwijs werd omgesprongen, dat leze men in de Levensschets. Diep verontwaardigd zegt hij: 'Help u zelven in onderwijs, of word koopman (in Nederland). In de grondwet komt voor: "het openbaar onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der Regeering". Ik het er in het Hooger onderwijs niets van bespeurd'. En hij verhaalt dan dat hij 40 jaren van staatswege openbaar onderwijs gaf en in dien tijd nooit met een regeeringspersoon over onderwijs een enkel woord zelfs sprak. Niet éenmaal betrad men van regeeringswege de localen waar hij zijn leven doorbracht. 'Treffende *aanhoudende* zorg!' roept hij uit. Zoowel de discussies over de wet op het lager onderwijs, als die bij de behandeling van de wet op het middelbaar onderwijs gaven hem reden over de Staten-Generaal te klagen. Van de wet op het lager onderwijs werd een partijzaak gemaakt. 'Alles liep over de woorden "Christelijk beginsel", die de goede van Rap-

pard er nog wist door te krijgen. Bij de behandeling van de wet op het lager onderwijs is er meer over onderwijs gehandeld, maar niet grondig. In onze Staten-Generaal zitten zeer weinig leden, die daarvan eenige kennis hebben'. Op bladz. 318 leest men: 'Bij de behandeling dier wet (Heemskerks hooger onderwijswet) in de Tweede Kamer werd een schouwspel beleefd, bijna alsof gij u bevindt in een stuk van Jan Klaassen, dat bij speelt met Saartje Jans; eene logica om van te rillen en te beven; en dus natuurlijk de logica uit het Hooger onderwijs verdreven, het Hooger onderwijs van de hoogescholen verbannen en van dezen vakscholen gemaakt enz.'

Zij die Mulders 'Studium Generale' gelezen hebben, zullen begrijpen toe het den schrijver te moede was bij die discussies. De hoogescholen, die hij toch al als inrichtingen belachelijk noemt (blz. 304), 'zoo klein en nietig bij hetgeen elders bestaat', werden nu nog meer ingekrompen. Hij kwam dan ook tot de overtuiging, dat onderwijs evenmin een regeeringszaak moest zijn als kunst. Thorbecke, die dit laatste aphorisme op zijn geweten had, zeide ook, dat een Begeering geen hart moet hebben. 'Welnu', zegt Mulder, 'dan moet zij zich, zeker niet met het onderwijs bemoeien, want dat is vóór alles een zaak van het hart'. Dat Thorbecke Mulder's sympathieën niet bezat, daarvan maakte Mulder nooit een geheim, hoewel hij voor den mensch Thorbecke eerbied had. Met den Koning was hij op een goeden voet en toen hij te Amsterdam Z.M. kwam gelukwenschen met de meerderjarigheid van den toenmaligen Prins van Oranje, zeide Willem III tot den Prins: 'Ziedaar een eerlijk man.' Toch had hij indertijd, toen hij politieke artikelen schreef over de grondwetsherziening, en de Koning hem deed vermanen dat na te laten, geantwoord, dat hij dat niet kon 'als vrije Nederlander'. 'Dit voor de knechten en slaven', schrijft Mulder naar aanleiding hiervan. Dat de Koning zijn onafhankelijk karakter eerbiedigde, bleek uit zijn benoeming tot regent van 's Konings school te Apeldoorn.

Ten slotte nog eenige details, die den man karakteriseeren. Toen op de Kempenaar's voordracht aan Mulder voor de voltooiing der Pharmacopoea een gouden medaille en ƒ 500 werden gezonden, nam hij de eerste aan en zond hij het geld aan de Delftsche Akademie. De Kempenaar was namelijk een man van bezniniging en dacht er over de Delftsche Akademie op te heffen. Toen de Koningin hem

eens vroeg welk stelsel van philosophie het zijne was en met welken philosoof hij zich het best kon vereenigen, antwoordde hij, ‘dat hij er zulke dingen niet op nahield en dat hij zijne gansche philosophie wel op een receptenpapiertje kon plaatsen’. Mulder deed niet aan speculaties; een theorie was voor hem ‘een band die feiten vereenigt’, meer niet.

Dat Mulder zulk een vinnigen strijd voerde tegen Liebig, had niet alleen verschil van denkwijze tot grond, maar ook Liebig's onleschbare dorst ‘to make money’. Niets hinderde Mulder meer, dan dat een wetenschappelijk man zich uit winstbejag vernederde tot kunstjes, onder den schijn van het algemeen belang te bevorderen. Liebig's algemeene meststof, amorphe chinine en vleeschextract vonden in hem een onverbiddelijken vijand; het is waar, dat heeft Liebig niet belet er rijk meê te worden.

Meer op daden dan op woorden kwam het er bij Mulder aan. ‘Lief hebben is nuttig zijn voor anderen’. Om den ‘vox populi’ gaf hij weinig; met de emancipatie der vrouw had hij weinig op. Hoewel hij in menige vergadering zat en van meer dan één commissie deel uitmaakte, uit hij zijn afkeer van beiden op kluchtige wijze. ‘Ik bid u, ga toch niet in commissies. Zoo gij wat goeds wilt doen, doe het dan alleen, of met één, twee fidelen’ (blz. 203). Van het gedrukte verslag der commissie voor de oprichting eener landbouwschool (hij was lid daarvan) zegt hij: Al weder eene commissie, al weder een verslag ‘en ze lieten de zaak zooals zij was’. Wetenschappelijke vergaderingen waardeerde hij om den band, die daardoor vaster wordt aangehaald tusschen de beoefenaars van dezelfde of van aanverwante wetenschappen. ‘Vooral daar waar men gemeenschappelijk eet en drinkt’.

Reeds wezen we op het motto van Mulder's levensschets: ‘L'homme naquit pour être reconnaissant’. Dankbaarheid is dan ook een grondtrek van zijn karakter; de herhaalde herinnering aan de vriendschap en diensten hem door anderen bewezen, kan daarvan tot bewijs strekken. Treffend is de verklaring (blz. 300): ‘Al wat ik goeds moge gevoeld, geleerd, gekend, gedacht, gehandeld hebben, daarvan moet ik aan mijne Moeder een aanzienlijk deel toekennen; aan de overige goede menschen, die ik het aangetroffen, het overige. Mij alleen komt toe, wat ik *niet* goed gedaan heb; ik hen er mij volkomen van bewust’. De levensschets eindigt met een warme dankbetuiging aan haar, die

hem gedurende de laatste achttien jaren van zijn leven ter zijde stond en verpleegde.

Het was den schrijver van dit overzicht niet te doen Mulder's Verdiensten als geleerde in het licht te stellen. Dat was volkomen onnoodig. Het doel was een denkbeeld te geven van Mulder's groote: beteekenis als mensch, van zijn eigenaardig karakter, van zijn leven en opvatting van het leven, van zijn opvoeding en verbazende werk-kracht. Vooral jongeren van dagen kunnen van een man als Mulder veel leeren. Bij het lezen van Mulder's levensschets zal menigeen zich Hein gevoelen; al was het alleen daarom is de lectuur van dit boek aan te bevelen.

Den. Haag, Maart 1881.
Dr. J. DE JONG.

Politiek overzicht.

Rotterdam, 22 Juni.

Le seuil de notre siècle est pavé de tombeaux, zong Alfred de Musset, en de klacht, over den aanvang onzer eeuw geuit, zouden wij thans wel mogen herhalen, nu wij haar uitgang naderen. Waren het toen vooral kunstenaars; dichters, wier heengaan de Fransche dichter betreurde, thans zijn het de groote mannen op het gebied van politiek en wetenschap, die ons een voor een ontvallen. Haast gaat geen maand voorbij, of wij hebben dergelijke verliezen te registreeren. Jules Favre, George Eliot, Carlyle, Beaconsfield, thans Littré[1], op die allen legden binnen enkele maanden de dood haar hand. Zij maken een eenigszins vreemd figuur nevens elkander, die namen, maar toch niet zonderlinger dan bij Musset die van Gréricault, Cuvier en Schiller, en wie zal ontkennen, dat zij allen, bij verscheidenheid van aanleg, van gaven en van aspiratiën, althans daarin overeenkwamen, dat aij met al hun levenskrachten wortelden in den bodem van het moderne leven en met gansch hun wezen deel hadden aan den strijd onzer eeuw, die in hen verliest, wat Emerson kernachtig noemt: *representative men?*

Minder nog dan toen ik van Carlyle sprak, vroes ik het verwijt te beloopen buiten het kader van een p o l i t i e k overzicht te treden, wanneer ik niet kan nalaten ook een woord aan Littré te wijden. Hij toch heeft zijn rol gespeeld in de politiek van zijn tijd, al. was het geen zeer actieve rol en al toonde zich die groote schrijver in het parlementaire debat een groot zwijger. Wel zweeg hij steeds, en echter Waren er wellicht weinigen, die met minder bevooroordeelden blik en met warmer belangstelling de ontwikkeling der jeugdige republiek volgden, dan die kalme en zachtzinnige geleerde, wien het een zware opoffering moest zijn het stil studëervertrek te verlaten voor het woelig strijdperk der partijschappen. Van redenaars-

1 Nog voordat deze bladen werden afgedrukt, komt de naam van Dufaure zich daarbij voegen.

gaven ontbloot en wars van dien opgesmukton woordenpraal, die te vaak de naaktheid der argumenten bij de parlementaire redenaars bedekken moet, meed hij de tribune, maar nooit verzuimde hj zich in de pers te laten hooren, als hij vreesde, dat de republiek in te blinden ijver verkeerde banen insloeg, of als hij oordeelde, dat het tijd was in 't belang der vreedzame en gezonde ontwikkeling der natie zijn stem te verheffen. Wel werd dat advies niet altijd gevolgd, maar altijd werd eerbiedig naar hern geluisterd, als gevoelde men instinktmatig, dat Littré een van de weinigen was, die aan het politieke leven deelnemen, door geen enkel bijzonder belang gedragen en door geen enkel bijoogmerk geleid. Zoo was hij de type geworden van het waarlijk vrijzinnige en waarlijk gematigde liberalisme, dat in Frankrijk wellicht meer dan ergens elders rnoeite heeft weerstand te bieden aan de invloeden, die het belagen.

Intusschen, zulke mannen zijn er meer geweest, en Littré zou m.i. niet die beteekenis hebben, die het oordeel der tijdgenooten hem toekende, als hij eenvoudig een politiek persoon was geweest. Hij was oneindig veel meer dan dat. In een tijd, waarin de wetenschap der specialiteiten het groole geheel der wetenschap uit het oog dreigt te verliezen, niemand universeeler dan hij; in een tijd, waarin een gemakzuchtig scepticisme het transigeeren met overtuigingen gaarne toelaat, niemand meer dan hij een man uit één stuk; in een tijd, waarin kniebuigingen voor goden, in wie men niet gelooft, door gewoonte of met opzet aan de orde van den dag blijven, hij eenman van zedelijken moed, die durft schijnen wie hij is en die is wie hij schijnt te zijn. Als man der wetenschap is hij voor onzen tijd het sprekendst voorbeeld, hoe de trouwe en belangelooze dienst van de wetenschap en van niets dan de wetenschap een karakter kan vormen, het gemoed bevrediging kan schenken en een kracht kan wekken, die voor de ontwikkeling der maatschappij van de zegenrijkste working is. En in zijn wetenschap wortelde zijn politiek.

Tweeërlei valt hier op te merkend. Ten eerste 's mans verdraagzaamheid. Voor zich zelf had hij geheel gebroken met alle godsdienstig geloof. In allen eenvoud verklaart hij in een der laatste stukken, die hij schreef, toen reeds een zwaar lichamelijk lijden hem aan het ziekbed kluisterde en hern kreten van smart afperste, dat hij zich zelven ernstig onderzocht had, maar geen grein van dien angst kon bespeuren, die vele ongeloovigen zoo nameloos had gekweld, nl. de wanhoop van niet te kunnen gelooven. Maar vindt men nu

bij hem die heftige vijandschap tegen den godsdienst, die zich in uitingen van lichtvaardigen spot en in maatregelen van dwang openbaart bij dat eigenaardig slag van moderne vrijdenkers, dat zoo vaak den toon aangeeft? Het is er verre vandaan. Met wapenen des geestes bestreed hij, wat hem dwaling docht, maar niet op hartstochtelijke of krenkende wijze viel hij aan, wat anderen dierbaar was, en toen een tyrannieke meerderheid het beroemde artikel 7 tot wet verhief, pleitte de vrijdenker ten gunste van de vrijheid der geestelijkheid, Toch heeft hij met die zachtmoedigheid en verdraagzaamheid in zeldzame mate den haat en de woede zijner tegenstanders opgewekt, - men denke slechts aan den krijgshaftigen Dupanloup -, schoon niemand met meer recht dan hij hun Shelley's woorden had kunnen toevoegen: *Hate men who cant, and men who pray, And men who rail like thee; An equal passion to repay They'll not be coy like me. - A passion like the one I prove Cannot divided be: I hate thy want of truth and love, Sow could I then hate thee?* - Vindt die woede misschien daarin haar verklaring, dat de kerk zeer goed gevoelt op den duur nog veel meer te vreezen te hebben van die geduldige, onverzettelijke denkers dan van de geweldenaars van den dag? - Volledigheidshalve moet ik hier melden, dat de kerk beweert den berouwvollen zondaar op zijn sterfbed in haar schoot te hebben ontvangen. We kunnen haar triomfkreten begrijpen en willen van Littré zelf leeren niet te toornen of te spotten over de twee droppelen water, waarmeê zij meent zijn ziel te hebben gered, maar voor ieder die het *credo quia absurdum* verwerpt, is het een tastbare ongerijmdheid aan te nemen, dat de afgeinatte lijder, die maanden lang door vrouw, dochter en priester belegerd, in zijn stervensure de kracht niet had langer tegen hun bekeeringsijver te worstelen, in volle bewustheid gebroken zou hebben met de overtuiging van een leven, die hij zich in des strijd des levens had veroverd.

Een tweede opmerking geldt Littré's verhouding tot wie men gewoon is in Frankrijk de radicalen te noemen. Zichier een man, die op het gebied van het denken zeker wel tot de radicaalsten moet worden gerekend, zoo dit woord een superlativus toelaat. Naar de gangbare opvattingen zou men op dien grond aannemen, dat hij ook als politicus behoort tot een school, die met alle traditiën breekt en de maatschappij met één slag naar nieuwe beginselen wil hervormen. En zie, het tegendeel is waar. Met de uiterste linkerzijde heeft hij niets gerneen. Steeds stond hij aan de zij de der gematigden, altijd

ontwikkeling in vrijzinnigen geest verdedigende, maar altijd rekenende met bestaande toestanden en afkeerig van gewelddadige grepen en van plotselingen ommekeer. Welbeschouwd is ook deze houding niet anders dan consequent. Hij kende en de natuur en de historié; de een had hem de leer der ontwikkeling gepredikt en de andere was hem de leerschool van het relatieve geweest; en te zeer was hij langs dien weg doordrongen geworden van het noodzakelijk verband der dingen en van de onvruchtbaarheid van het absolute, dan dat hij eenig vertrouwen zou kunnen stellen in de theorieën dier uiterste school. Inderdaad niet zij, die op politiek gebied roemen in de consequentie, waarmeê zij eenmaal aangenomen beginselen ten einde toe doorvoeren, zijn de conseqnentste denkers; veeleer maken zij zich vaak uit gebrek aan kennis en oordeel schuldig aan miskenning der voorwaarden, waarvan alle ontwikkeling van het bestaande afhankelijk is.

Het Fransche volk begrave dien doode *tief in sein Herz hinein;* het zal in den loop der tijden zijn geest nog dikwijls behoeven. Voor het oogenblik voelt het zich meer aangetrokken tot die levende persoonlijkheden, die schitterender rol vervullen en levendiger indruk maken. En altijd weer is het Gambetta, die op den voorgrond treedt. Wel in alle opzichten is hij van Littré onderscheiden: deze zoowel naar innerlijk als naar uiterlijk gelijkend op een duitsch geleerde, doch met een echt engelschen, practischen zin begiftigd, gene door en door Franschman, in zijn deugden gelijk in zijn gebreken, al scheppen zijn vijanden er vermaak in hem een Genuees te scheiden. Een scheldnaam trouwens, dien hij zich kan getroosten, daar hij zich dan den stadgenoot van Columbus kan noemen, en, gelijk deze een nieuwe wereld ontdekte, hij zou kunnen roemen een nieuw Frankrijk te hebben geschapen. Hoe gaarne het Fansche volk hem die eer geeft en hoe zeer het van hem alleen zijn heil blijft verwachten, daarvoor is bij de vele bewijzen nog wel nooit een sprekender gegeven dan dat der laatste maanden. Niet alleen toch dat zijn politieke overwinningen hem in aanzien doen stijgen, maar zelfs uit zijn politieke nederlagen komt hij thans voor de oogen eener bewonderende natie met nieuwe lauweren te voorschijn. Wat juichte men niet den overwinnaar tegemoet, toen het *scrutin de liste*, waarvoor Gambetta maanden lang geijverd had, en waarvoor hij ten slotte al het gewicht van zijn gezag en zijn welsprekendheid in de schaal wierp, in de tot het laatste oogenblik weifelende kamer de meerderheid had verworven! En toen de tot den einde toe even

weifelende senaat met groote meerderheid het voorstel verwierp, hoe roerend wist men toen niet aan te toonen, dat niemand met eere uit deze campagne huiswaarts keerde dan juist Gambetta, wiens geliefkoosd plan was verworpen! Nuchtere Hollanders zouden allicht, van hun familiare spreekwijze gebruik makend, oordeelen, dat de voorzitter der kamer ‘met de kous op den kop’ naar huis word gezonden, doch de veel poëtischer gestemde Franschen zagen met door geestdrift benevelden blik dit hoofddeksel voor een lauwerkrans aan. Hoor, hoe een blad als de *Temps* hem in onbetaalbare phrases verheerlijkt: ‘wat ons betreft, wij zijn overtuigd, dat in dezen veldtocht elk verloren heeft behalve de man, die uit zijn republikeinsch en fransch patriotisme den moed heeft geput den oorsprong aan te vallen eener kamer, die aan hem was verknocht, de instelling van een senaat te verdedigen, die hem vijandig was, en den onverantwoordelijken en geëerbiedigden persoon van den eersten magistraat der republiek te beschermen tegen de onvoorzichtigheden en de inblazingen van onhandige vrienden.’ Inderdaad een bewonderenswaardige moed! Of viel hij niet den oorsprong der hem verknochte kamer aan, omdat hij de heimelijke hoop koesterde, dat een kamer, op anderen grondslag gekozen, hem nog inniger verknocht zou wezen? Verdedigde hij het bestaan van den senaat niet, omdat hij vreesde bij een te overhaast schudden aan de grondslagen van het staatsgebouw verdenkingen op zich te laden, die hem schade konden doen in de oogen zijner niet geheel verblinde volgers? En wat de laatste phrase betreft, wat overigens haar niet kristalheldere beteekenis moge zijn, het is zeker wel de eerste maal, dat het een onderdaan als een daad van moed wordt aangerekend, dat hij wel de beschermende hand wil uitstrekken over het hoofd van den staat!

Het mag betwijfeld worden, of indien Gambetta niet hartstochtelijk voor de quaestie had geijverd, zelfs in Frankrijk de strijd over *scrutin de liste* en *scrutin d'arrondissement* tot de hoogte van een politiek belang van den eersten rang had kunnen verheven worden. Er valt zeker voor beide stelsels iets te zeggen, en als het dilemma tusschen deze twee staat, schijnt wel de voorkeur aan het *scrutin de liste* toe te komen. De voorstanders der andere wijze van verkiezing hadden gelijk, als zij betoogden, dat de vertegenwoordiging der minderheden daardoor beter verzekerd was, maar niet minder juist werd hier tegenover het hoofdbezwaar tegen de verkiezing der leden per arrondissement of enkelvoudig district door Gambetta aangewezen

met de puntige opmerking, dat het zijn streven was de afgevaardigden te verlossen van de al te drukkende intimiteit hunner kiezers. En deze overweging moet den doorslag geven, als men bedenkt, hoe menigmaal die intimiteit van kiezers en gekozenen - behouden wij het geestige eufemisme - haar verderfelijken invloed op de wetgeving en de administratie des lands heeft doen gevoelen. Te eerder, omdat de keuze bij arrondissement, zoo zij al eenigen waarborg geeft voor vertegenwoordiging der minderheden, echter een volkomen billijke partijverdeeling evenmin verzekert als het *scrutin de liste* of eenig ander stelsel, dat met rust op den grondslag der proportionaliteit, een beginsel, van de juistheid waarvan de fransche staatslieden blijkbaar nog niet het allergeringste besef hebben.

Doch niet door deze eenvoudige overwegingen lieten de partijen zich leiden. Wat vobrnamelijk voor den een pleitte ter gunste van, voor den ander ten nadeele van het *scrutin de liste*, was, dat Gambetta het wilde. Daarbij kwam in de tweede plaats, dat als grootste aanbeveling voor zijn stelsel door Grambetta werd genoemd de versterking der republikeinsche meerderheid, die hij er van wachtte, waardoor een argument gesmeed werd ten gunste van het ontwerp voor de aanhangers eener vooruitstrevende republiek, een argument daartegen voor de partij der reactie. Waaruit evenwel nog niet volgt, dat het juist volgers van den president der kamer en voorstanders der republiek alleen waren, die hun stem aan het voorstel gayen. Integendeel, er waren er, die onbewimpeld verklaarden, zooals Paul de Cassagnac, juist uit haat tegen Gambetta en tegen de republiek met de voordracht mede te gaan, omdat zij er een te plotselinger en te gewisser val voor beiden uit voorspelden. Van zeker niet zoo onedel gehalte, maar toch van even weinig beteekenis, was weder van de zijde der republikeinen het meer sentimenteele, dan van politieken zin getuigende argument, op grond waarvan men zeide, dat Grévy tegen een verandering der bestaande wijze van verkiezing was gekant: zijn gezag, oordeelde hij, had hij ontleend aan een kamer, door het *scrutin d'arrondissement* gekozen, en het paste hem daarom niet mede te werken tot een regeling, die een verandering bracht in deze wijze van verkiezing.

Met zulke tnaterialen wordt de politiek van een groot land opgebouwd! Waar wij, die tegenover de fransche zaken geheel onbevooroordeeld kunnen staan, bedaard de redevoeringen lezen, zoo in den senaat als in de kamer over dit brandend onderwerp gehouden, maken zij den indruk van volslagen onbeduidendheid en sophisterij. Zelfs die van

Gambetta, spijt eenige gelukkige wendingen, handige grepen en geestige uitvallen. Toch had deze rede weder een electrische werking en bepaalde zij de stem van vele weifelaars ten gunste van het ontwerp. En wel geen beter bewijs van den indruk, dien zij ook op den tegenstander maakte, was dat bijv. de *Univers*, die haar vijanden wel eens geestig op hun nommer kan zetten, ditmaal in haar woede niet anders dan een reeks van de platste grofheden en van de lafste aantijgingen tot antwoord Gambetta naar het hoofd wist te slingeren. Voor wie den voorzitter der kamer nooit gehoord heeft, moet die buitengewone indruk zijner redevoeringen een raadsel blijven. Bij lezing valt het althans uiterst moeilijk te ontdekken, waarin haar buitengewone uitnemendheid bestaat. Modellen van stijl zijn ze geenszins en de distributie der stof laat steeds te wenschen over; en gekuischte taal of bijzondere fijnheid van vernuft geven zij zelden te bewonderen. Maar opdat het gesproken woord indruk make, is dat alles ook het voornaamste niet. Was het niet Demosthenes, die op de vraag, wat den redenaar maakt, ten antwoord gaf: in de eerste plaats de voordracht, in de tweede plaats de voordracht, en in de derde plaats de voordracht? En het geheim om door zijn voordraeht, telkens daar waar het pas geeft, zijn gehoor te schokken, te bekoren, mee te sleepen, te ontroeren, schijnt Gambetta in de hoogste mate te bezitten. Zoo ook laat zich het overigens vrij belachelijke verschijnsel voldoende verklaren, dat de reporters na elk zijner redevoeringen telkers onveranderd verzekeren, dat hij zich zelven heeft overtroffen en nog nooit zoo heeft gesproken als juist deze maal. Immers de verslagen, om zoo te zeggen heet van den rooster neergeschreven, geven noodwendig den onmiddellijken indruk weer, en uit den aard der zaak moet bij redevoeringen, die geheel op de voordracht berekend zijn, die jongste indruk ook de diepste zijn, omdat de vorige indrukken, niet door de herinnering aan een schrandere argutnentatie of degelijken inhoud ververscht, spoorloos zijn uitgewischt.

Hoe was bij dat al de houding van het ministerie? In één woord deerniswaardig. Niemand dacht aan het ministerie, niemand vroeg naar het ministerie. Daar de ministers zelf omtrent het groote twistpunt verdeeld waren, hadden zij het gemakkelijker gevonden zich onzijdig te houden. Zij spraken niet, zij stemden niet, zij hielden zich bescheiden op den achtergrond, om Gambetta den grooten strijd met zijn vijanden te zien uitstrijden. Een zonderlinge opvatting

van de roeping van een ministerie, een opvatting echter, die in Frankrijk wortel schijnt te schieten, want reeds vele opvolgende kabinetten gaven het voorbeeld eener dergelijke politieke zelfverloochening. Behoeft het nog betoog, dat ook de dagen van dit kabinet zijn geteld? Als zijn voorgangers leeft het bij de genade van Gambetta, en liet hangt van allerlei onberekenbare kleinigheden af, of de val morgen of overmorgen komen zal, dan of het zijn bestaan nog eenigen tijd zal voortsleepen. Reeds zeer spoedig toonde zich de vrncht dier beginsellooze zelfuitwissching in geringschattende terzijdestelling van den kant der kamer, toen Ferry spoedig daarna bij een voorstel tot grondwetsherziening de kabinetsquaestie stelde en een lid der linkerzijde hem in allen ernst tegemoetvoerde, dat hij beter had gedaan te zwijgen dan blijk te geven van zoo ongepaste bemoeizucht, als ware hij verplicht bij elke zaak het oordeel van het kabinet te kennen te geven.

De verwerping van dit voorstel tot grondwetsherziening, waarvan de duidelijke bedoeling was den senaat te verwijderen, was een nieuwe triomf van Gambetta. Niet zonder zijn goedkenring was het indertijd ingediend door dien Barodet, die met dit voorstel eindelijk een poging deed om zich, uit de volslagen onbeduidendheid op te heffen, waartoe hij reeds vervallen was daags na zijn verkiezing, die indirect aanleiding gaf tot den val van Thiers. Maar Gambetta was van inzicht veranderd. De slimme politicus bezit zelfbeheersching genoeg om zich, niet door den wierook, dien het volk hem brandt, het oordeel te laten benevelen en in overmoed tot overijlde stappen over te gaan. Juist toen bij zijn reis naar Cahors de vereering, die men hem toebracht, haar toppunt bereikte, oordeelde hij het oogenblik geschikt om zich zoo krachtig mogelijk ten gunste van het behoud - het voorloopig behoud althans - van den senaat uit te spreken. Gevolg gevend aan den wenk, wilde Barodet zelf het voorstel intrekken, maar de kamer wilde zich het genoegen eener discussie niet ontzeggen, misschien grootendeels opdat aan 't licht zon komen, wie het zijn, die de jonge constitutie reeds willen wijzigen. Zooals zich verwachten liet, maakten ten gunste van het voorstel een 90-tal leden der rechterzijde gemeene zaak met evenveel leden der uiterste fracties links. De verwerping van het voorstel was zeker een verstandige politiek. Want, wat er in te brengen moge zijn tegen de samenstelling van den senaat, het was toch zeker niet te veel gevergd, dat men den afloop van zijn con-

stitutioneelen leeftijd afwachtte, alvorens een eindoordeel te vollen over de beteekenis dezer poging om in een democratische staatregeling een tegenwicht te scheppen tegenover het overwicht der volkskamer. En bovenal, zooals de minister-president opmerkte, was het oogenblik voor de herziening der constitutie allerongelukkigst gekozen, nu het mandaat der kamer bijna ten einde liep en het zaak was tegen de aanstaande verkiezingen de bevolkins voor de republiek te winnen door haar te toonen, dat stabiliteit van het staatsleven ook onder een repnbliek verzekerd was. Eindelijk nog werd door voorstanders der herziening zelf toegegeven, dat de aanneming van het voorstel een tamelijk onvruchtbare daad zou wezen, daar wel bezwaarlijk van den senaat een zelfmoord te wachten was.

Na deze triomfen wachtten den voorzitter der kamer twee nederlagen, ten deele te wijten aan zijn reis naar Cahors, waarvoor hij geen gelukkig tijdstip had uitgezocht. Zijn aanzien bij het volk mocht er wederom door vergroot worden, zijn prestige in de kamers leed er tijdelijk onder. De vleierijen zijner onhandige vrienden, die per telegraaf *orbi et urbi* tot in de kleinste bijzonderheden lieten verkondigen, wat de groote man deed en zeide, wekten tegenzin bij velen, die niet geheel hun onafhankelijkheid wilden prijsgeven, en de vrees, dat dezelfde onhandige vrienden in hun ijver hem drijven zouden tot plannen, die hij zelf nog, naar zij geloofden, in alle oprechtheid verwierp. De eerste nederlaag was de val van het *scrutin de liste* in den senaat, de tweede de verwerping door de linkerzijde der kamer van het denkbeeld om tot een vervroegde ontbinding over te gaan. En die overwinningen en die nederlagen overschatte men niet. Een feit is het, dat dit spel der politieke partijen de natie tamelijk onverschillig was. De strijd over de verkiezingawijze, hoe ontzaggelijk veel rumoer die in de pers en de kamers heeft gemaakt, heeft de natie onmogelijk warm kunnen maken, wat pleit voor haar gezond verstand, terwijl zij daarentegen na als voor Gambetta blijft vereeren, omdat zij in hem de type, de verpersoonlijking blijft zien der vooruitstrevende republiek.

Men kan niet anders doen dan de hoop herhalen, dat zij niet bedrogen uit mag komen. Dat de nieuwe verkiezingen een indrnkwekkend votum van vertrouwen zullen zijn van zijn politiek, laat zich gemakkelijk voorspellen. Waren daarvoor geen meer positieve gronden aanwezig, dan zou toch reeds de verdeeldheid onder de vijandelijke gelederen - zoowel onder de Bonapartisten, die deels

aan hun imperialisme getrouw blijven, deels met doorzichtige bedoelingen bekeerd zijn tot de republiek, mits onder een plebiscitair presidentschap, als onder de legitimisten, bij wie de strijd tusschen een onverzoenlijk ultranaontanisme en een met de moderne ideeën transigeerende richting een scheuring dreigt in het leven te roepen - zulk een uitkomst waarschijnlijk maken. Opdat een eind kome aan zooveel weifelends, toevalligs, onberekenbaars, dat steeds het politieke leven in Frankrijk blijft aankleven, is het te hopen, dat zij daarna hun wensch vervuld zien, die zich, vleien met de verwachting, dat Gambetta dan eindelijk niet weigeren zal als verantwoordelijk kabinetsformeerder op te treden.

Terwijl nu in Frankrijk de verkiezingscampagne reeds door den president van het kabinet geopend is met een rede, te Epinal uitgesproken, die althans de Verdienste heeft in de woorden *ni révision ni division* een licht begrijpelijke en practische leus aan te geven, die wel kans heeft opgang te maken, bereidt het aangrenzende Duitschland zich insgelijks voor tot de verkiezingen, nu daar de vierde duitsche rijksdag zijn natuurlijken dood is gestorven. Moeilijk zal het hier zijn zulk een leus te vinden, daar de politieke partijen een treurig tafereel aanbieden van de meest volkomen anarchie. De toestand is in deze laatste wetgevende periode van drie jaren hoe langer zoo verwarder geworden, en de ziekte van den Rijkskanselier heeft in den laatsten tijd de zaken, zoo al niet erger gemaakt, nog erger doen schijnen. Zoolang zijn ijzeren hand het roer omklemd houdt, blijft althans de schijn bewaard, dat het schip van staat een vasten koers wordt uitgestuurd, en velen, die ernstigen twijfel koesteren omtrent zijn zeemanschap, putten dan echter gerustheid uit zijn gezaghebbend woord en zijn gebiedenden blik; maar ontbreekt die stuurman, dan eerst ziet men naar waarheid, hoe onzeker het scheepje dobbert, een prooi van wind en golven. Beeldspraak ter zijde, gaat men na, wat de wetgevende macht in het jongste drietal jaren heeft tot stand gebracht, wat voorkomen, een leidende gedachte is bij al dien arbeid ver te zoeken. En geen wonder, want nooit is in sterker mate het stelsel van loven en bieden van de zijde der regeering en van die van het parlement beide, het stelsel om te transigeeren en om coalities te vormen, het stelsel om voor elk voorbijgaand doel stenn te zoeken bij een nieuw gevormde tijdelijke meerderheid, in praktijk gebracht dan in deze periode. Daardoor is het politieke leven geheel gedernoraliseerd, zoodat niet alleen de

regeering ten einde raad is, waar thans na een cyclus van proefnemingen haar definitieven steun te vinden, maar ook de partijen en facties zelve in dien maalstroom van politieke beroeringen vriend en vijand niet meer kunnen onderkennen, ja ter nauwernood meer van haar eigen standpunt eenig begrip hebben. Bismarck heeft met zijn vernuftig stelsel, om de partijen tegen elkander uit te spelen, in de eerste zittingen dezer periode menige overwinning behaald. Om ons slechts bij het voornaamste te bepalen: een liberaal-conservatieve meerderheid schonk de socialistenwet, een elericaal-conservatieve het protectionistische tarief, een andere liberaal-conservatieve de vermeerdering der legeruitgaven. Zoo de Rijkskanselier al op eenigen tegenstand stuitte, trachtte hij dien, soms met goed gevolg, te breken door het *frappez fort, frappez souvent* toe te passen, namelijk door de tegen zijn zin geamendeerde wetsontwerpen onafgedaan te laten en ze later, als hij er weder in geslaagd was de meerderheid wat te verplaatsen, onveranderd in te dienen. Doch de fortuin heeft hem ten slotte den rug toegekeerd en hem veroordeeld ook de wrange vruchten van zijn stelsel te plukken. De coalities onder leiding van Bismarck hebben anderzijds coalities tegen Bismarck verwekt, en deze waren in de laatste zitting de sterkste, zoodat zijn ontwerpen niet anders dan deerlijk gehavend uit de discussiën te voorschijn kwamen. Wel vond de homöopathische geneeswijze, waarmee hij door verdere verhooging van invoerrechten de door het protectionisme geslagen wonden trachtte te heelen, bij den rijksdag bijval, maar met zijn verdere belastingplannen liep het spaak. Zijn tabaksmonopolie durft hij nog steeds niet indienen, zijn *Wehrsteuer* werd bijna eenparig, zijn bierbelasting met groote meerderheid verworpen, en zijn zegelwet werd van haar ingrijpendste bepalingen ontdaau. Het voorstel der tweejarige begrootingen werd verworpen, al waardeerde de Rijksdag de teedere bezorgdheid van den Rijkskanselier, dat de leden, die vaak ook zitting hebben in de pruisische vertegenwoordiging, zich zouden overwerken; doch het eenvoudige geneesmiddel, dat de Rijksdag zelf voorsloeg, namelijk om de zittingen in October te openen, kon Wederom geen instemming bij den Bondsraad, d.i. bij den Rijkskanselier, verwerveu. Een liberaal-clericale coalitie verijdelde het plan om den pruisischen oeconornischen raad in een rijksraad te veranderen; een liberaal-vrijconservatieve coalitie ontnam aan de wet op de vakvereenigingen haar dwingend karakter en maakte haar door deze ingrijpende wijziging voor den Bondsraad

onaannemelijk; het ontwerp op de verzekering der arbeiders tegen ongevallen eindelijk werd door verschillende coalities geheel uit zijn verband gerukt, daar de conservatieven en clericalen de bedoelde rijksinstelling in een reeks staatsinstellingen splitsten, de liberalen, en clericalen de staatsbijdrage verwierpen, en eindelijk een bond, uit deelen der liberale, clericale en vrij-conservatieve partijen bestaande, den last om bij te dragen aan alle arbeiders, ook die het geringste loon trekken, oplegde. Alleen in zake Hamburgs aansluiting aan het tolverbond behaalde de Rijkskanselier een overwinning, die hem voor al deze min aangename ondervindingen moest troosten. Hamburg was zoolang door het Rijk geplaagd, bedreigd, besprongen, de handel verkeerde daardoor in zoo pijnlijke onzekerheid, dat de beschreven vaderen niet beter wisten te doen dan het hoofd in den schoot te leggen, overtuigd, dat voor Duitschland de tijden voorbij zijn, waarin de molenaar van *Sans-souci* kon bouwen op het rechtvaardigheidsgevoel van den monarch. Zij zochten zich dan maar te troosten met de gedachte, dat de voorwaarden, waaronder hun toetreding plaats vond, toch zoo bijzonder ongunstig niet waren, daar een beperkt vrijhavengebied ten bate van den internationalen handel en van de exportindustrie hun bleef voorbehouden. Met dat al mag de overwinning van Bismarck een volkomene worden genoemd, spijt deze beperking, voor welker duurzaam behoud immers geen steviger waarborgen bestaan dan die welke Hamburg tegen elke annexatie der vrije stad aan het tolgebied in de rijksgrondwet meende te vinden. ‘Wie tegenwoordig in Duitschland geen andere bezitting heeft dan zijn goed recht, en wie als middel om dat te beschermen wederom niet anders bezit dan zijn goed recht, die is voorwaar een arm man,’ riep een lid der *Bürgerschaft* in weemoed en verontwaardiging uit.

Toch is Bismarck ziek en boos. Het genoegen over zijn zegepraal op Hamburg kan de ergernis over zoo menigen speldeprik niet uitwisschen. Het ongeluk is maar, dat men niet recht weet, wie eigenlijk reden hebben zich te Verheugen. De anti-Bismarcksche coalities hebben al een even weinig scherp geteekend karakter en even weinig innerlijke levenskracht als de Bismarckiaansche. Op die wijze moet wel de politiek van het groote Duitsche rijk elke leidende gedachte missen. Maar hoe meer dit uitkomt - en dit is wellicht de lichtzijde van dezen chaotischen toestand - des te meer moet de overtuiging zich opdringen, dat een gezonde partijvorming

alleen in staat is het politieke leven in betere banen te leiden. Het opbouwen eener partij, meer misschien nog het bijeenhouden eener partij, is geen gemakkelijk werk, voor welke waarheid tot Duitschlands troost ook in andere landen de bewijzen voor het grijpen liggen. De moeilijkste zijde van het vraagstuk is wel, hoe het evenwicht te bewaren tusschen de mate van onderwerping, die van elk lid kan gevorderd worden, en de betrekkelijke zelfstandigheid, die aan ieder persoon moet worden toegekend. En nu behoeft het wel geen betoog, dat men, bij het zoeken naar een oplossing van dat vraagstuk, daar in de ungunstigste omstandigheden verkeert, waar de partijbanden geheel verslapt zijn en de partijen het doel van haar bestaan uit het oog hebben verloren. In dat geval verkeert Duitschland. Nominaal heeft men er politieke partijen, maar partijen met deze eigenaardigheid, dat zij zich in eigen boezem verbrokkelen en haar steunpunt juist zoeken buiten zichzelve. Verbetering kan er eerst komen, als het besef levendig wordt, dat een partij haar reden van bestaan slechts kan vinden in een juist omschreven doel, en een waarborg voor haar blijvend bestaan slechts in organisatie. Het was geen geheim voor dat groepje, dat zich verleden jaar van de nationaalliberalen heeft afgescheiden met het doel om de kern te vormen voor een nieuwen liberalen bond. Doch ook hier weder was de geest wel gewillig maar het vleesch zwak, en kon men het *meliora video proboque, deteriora sequor* den secessionisten als motto aanbevelen. De oude neigingen en gewoonten bleven te krachtig dan dat deze groep zich in eenig opzicht gunstig van de zusteren onderscheidde. Intusschen met de nieuwe verkiezingen biedt zich nog de gelegenheid aan om het programma beter te verwezenlijken, en, zoo de seeessionisten inzien wat de eisch is van het oogenblik, den grondslag te vormen voor de formatie eener nieuwe liberale partij. De regeering maakt het al wie liberaal denken, betrekkelijk gemakkelijk tot eensgezindheid te geraken, daar zij zelve van dag tot dag duidelijker haar reaetionaire neigingen openbaart. Haar voorstel tot invoering van tweejarige begrootingen, haar transigeeren met kerkelijke eischen op onderwijsgebied, de benoemingen van von Puttkammer tot minister van binnenlandsche zaken en van Gossler tot minister van eeredienst kunnen in dit opzicht naast elkander gesteld worden, al betreft het een ook het Rijk en het andere Pruisen alleen, en die feiten zijn veelbeteekenend genoeg. De verkiezingen zullen thans moeten leeren,

of de bittere ervaringen voor de partijen haar vruehten hebben gedragen. Aan het kiezercorps vooral zal het staan te toonen, of het doordrongen is van den ernst zijner roeping, dan of het ook aangetast is door de ontbinding, die het lichaam der gekozenen verteerde.

Houden de aanstaande verkiezingen in Fankrijk en Duitschland, ook in Spanje en Oostenrijk-Hongarije, misschien nog in andere minderbeteekenende landen, reeds aller aandacht bezig, zoodat er geen belangstelling overblijft voor andere zaken, ook overigens is het politieke nieuws schaarsch en doet de tot rust manende zomer zijn invloed reeds gevoelen. Uit Engeland worden de berichten eentonig: in het parlement dag aan dag de landwet, in Ierland dag aan dag gevechten. Al nemen de engelsche berichtgevers het over 't algemeen zoo nauw niet met de waarheid, als zij maar hun naar sensatienieuws hongerende lezers kunnen bevredigen, door alle overdrijving heen spreekt, helaas! het feit maar al te duidelijk, dat het ministerie Gladstone er nog volstrekt niet in is geslaagd het Iersche volk te bevredigen. Er valt eer een vermeerdering van agitatie en verzet dan het tegendeel te bespeuren, en angstig beginnen ook de meest optimistisch gestemden zich af te vragen, wat het einde zal zijn. In Italië evenzeer weinig verandering; gelijk voor anderhalve maand is de kamer weder aan de kieswet bezig, en de opgewondenheid der tusschenliggende periode met haar demonstrates en haar crises is nagenoeg vergeten. Het eenige merkbare spoor, dat die gebeurtenissen hebben achtergelaten, is dat Cairoli als zondenbok uit het ministerie is verwijderd en plaats heeft gemaakt voor Mancini, in talent zeker zijn meerdere. Min merkbaar is ook wel een zeker gevoel van afgunst en gemelijkheid tegenover Fankrijk in het Italiaansche gemoed achtergebleven, dat maar een geringe aanleiding noodig heeft om op te vlammen, gelijk dezer dagen te Marseille bleek. Op grond evenwel van zulke uitbarstingen van nationale eigenliefde een aanstaanden oorlog te voorspellen tusschen twee verwante volken, die zooveel belang hebben bij elkanders vriendschap, mag voorwaar een al te zwartgallige profetie heeten.

Een oude en altijd nieuwe geschiedenis blijft het, dat het Oosten weder in gisting verkeert. In het bulgaarsche is een nieuw vraagstuk verrezen, dat voorshands nog wel geen europeesche beteekenis heeft maar dat toch hen, die gedachtig zijn aan de onberekenbare gevolgen, die andere kleinigheden, bijv. het *bischen Herzegowina*, in het Oosten

reeds hebben gehad, tot bezorgdheid stemt. Een botsing tusschen de bulgaarsche natie en den vorst kon op den duur niet uitblijven. Enropa stond voor een hoogst moeilijk vraagstuk, toen het zich aan den arbeid zette om het Balkanschiereiland van lieverleede in moderne staten om te vormen. Want welke staatsregeling te geven aan volken, wien een traditie te eenenmale ontbreekt en wier historie van niet anders verhaalt dan eeuwenlange onderdrukking, volken die in eigen boezem de elementen voor een hechten staatsbouw niet vinden en die, onwetend en ontzedelijkt, slechts door een onbestemde aspiratie naar onafhankelijkheid gedreven worden? Met name ten opzichte der bulgaarsche natie maakte Europa het zich wat al te gemakkelijk door het maar aan het volk zelf over te laten zich een staatsregeling te scheppen. Was het wonder, dat de notabelen te Tirnowo, geen historische grondslagen vindende om op te bouwen hun grondwet naar een abstract ideaal samenstelden en dat zij dit ideaal vonden in de leer der onbeperkte volkssonvereiniteit, die nu eenmaal in de lucht zit? Het gevolg was, dat dit door en door pnontwikkelde volk staatsinstellingen kreeg zoo democratisch, als zelfs de meest democratische natiën nog niet aandurfden, eenvoudig omdat zij wel, of zij wilden of niet, moesten rekenen met het historisch gewordene. De duitsche officier, die op den troon van Sofia werd verheven, heeft het een paar jaar beproefd met die constitutie te regeeren, schoon hij reeds niet dan met weerzin den eed daarop had afgelegd. Maar het bleek onmogelijk. De heeren wetgevers, die te nauwernood konden lezen en schrijven, hadden natuurlijk niet het minste begrip van de taak, waarvoor zij geroepen waren. Hun hoofdbezigheid was ministeries ts verjagen - in 20 maanden versleten zij er vijf - en te agiteeren voor een vereeniging met Oost-Rumelië, den droom der Panbulgaren, en overigens den vorst zooveel mogelijk den voet dwars te zetten. Zij dachten er zelfs niet aan hun verplichtingen, bij het berlijnsche tractaat hun opgelegd en met Oostenrijk-Hongarije aangegaan, na te leven. Anderhalve maand geleden dan besloot de vorst tot een staatsgreep. De meineedige! roepen in verontwaardiging zij uit, wie de ervaring der laatste twee jaren de vereering voor het edele Bulgarendom nog niet heeft benomen. En zeker, voor de rechtbank der moraliteit kan geen volkornen vrijspraak Alexander van Battenberg wachten, die niet zonder *reservatio mentalis* den eed op de constitutie zwoer. Toch is er nog reden, verzachtende omstandigheden te pleiten als het hem ernst is met zijn beweren, dat

hij zijn dictatuur niet oplegt, maar het volk de keuze wil geven tusschen de constitutie of zijn persoon. Op die wijze toch meende hij licht rneer in 't belang der Bulgaren zelf te handelen, dan indien hij, zoo ras hij bemerkte dat hij met deze grondwet niet regeeren kon, eenvoudig afstand deed en Let land aan regeeringloosheid ten prooi gaf. De vorst acht de regeering eerst mogelijk, als er een senaat wordt ingesteld, het getal leden der vertegenwoordiging wordt beperkt, als staatsambtenaren uit de vertegenwoordiging worden geweerd. Doch om deze en andere hervormingen voor te bereiden eischt hij een zevenjarige dictatuur. Een constitueerende vergadering zal worden bijeengeroepen om over een en ander te beslissen, en inmiddels is de staat van beleg afgekondigd en reist de vorst het land rond om de bevolking voor zijn denkbeelden te winnen.

Als de bulgaarsche zoogenaamde liberalen op hulp van elders bonwden, hebben zij zich deerlijk misrekend. Ook zij hebben reeds ondervonden, dat de Gladstone der regeering een ander man is dan de Gladstone der oppositie, en dat Ignatief bij al zijn Slaven-liefde niet van zins is elders te werken ten gunste eener constitntie, die hij zijn eigen land onthoudt. En van andere mogendheden is nog wel veel minder steun te wachten. Doch hoe de zaken afloopen, de toekomst is somber genoeg. Zegeviert de vorst, hij zal het meer te danken hebben aan gewelddadige middelen dan aan overreding, en het zal dan te betwijfelen staan, of de overwonnenen zich goedschiks bij hun nederlaag zullen neerleggen. Komt de meerderheid aan de oppositie, dan zijn twee gevallen mogelijk: òf de Battenberger houdt zijn belofte en treedt af, òf hij toont, dat het hem daarmede geen ernst was en dat hij zich toch wil handhaven, en het is nog twijfelachtig, welke dier beide eventnaliteiten voor de rust des lands het verkieselijkst is. In elk geval is een vonk in de licht ontvlambare stoffen geworpen, en wie durft voorspellen, dat de brand tot Bulgarije zelf bepaald zal blijven? Bij de minste aanleiding zijn er twee natiën, die op de loer liggen om tusschen beide te komen in haar eigen belang: Oostenrijk en Rusland, en het zal de vraag slechts zijn, wie er het eerste bij is. Oostenrijk vooral ziet met smart zijn invloed op het Balkan-schiereiland voortdnrend afnemen. Steeds was het in vroeger jaren de politiek van Andrassy tot verzekering van Oostenrijks invloed de Donaustaten òf onder Turkije te laten, òf tot vazallen van Oostenrijk te maken, doch de middenweg, waartoe de loop der zaken heeft geleid: die staten noch

afhankelijk van Turkije, noch onderdanig aan Oostenrijk, baart teleurstelling op teleurstelling. Oostenrijk ziet in het Oosten een grootendeels onontgonnen gebied, waar voor zijn handel en scheepvaart, de toekomst ligt, maar is er zeker van, dat bij iederen stap, dien het wenscht te doen om er zijn oeconomischen invloed uit te breiden, Rumenië, Servië en Bulgarije één lijn trekken om het den voet dwars te zetten. Zoo Servië tijdelijk van meer toenadering heeft blijk gegeven, dan was het alleen, omdat de vorst daardoor Oostenrijk gunstig hoopte te stemmen voor zijn verheffing tot koning. Bij zulke verhoudingen zou het geen wonder zijn, dat Oostenrijk het zijne er toe bijdroeg om de Bulgaarsche quaestie tot een europeesche te verheffen.

Ten slotte een bericht, dat in strijd met hetgeen voorafgaat weer de meening ingang zou verschaffen, dat er toch wel eens wat nieuws is onder de zon. Aan de Joden, die in Rusland aan inderdaad beestachtige vervolgingen en mishandelingen blootstaan, is een schuilplaats aangeboden door de regeering van Zijne Allerkatholiekste Majesteit den koning van Spanje. Voorwaar *omnia jam fiunt, fieri quae posse negabam*. Zijn de tijden nabij, waarvan geprofeteerd is, dat de wolf zal verkeeren met het lam?

R. MACALESTER LOUP.

Bibliographisch album.

Gymnasium te Dordrecht. Programma voor den cursus 1880/81.

In den geweldigen stroom van letterkundige voortbrengselen, die het lezend publiek dikwijls met overstelping bedreigt, die; aanhoudend gevoed, met snelheid zich voortbeweegt en te veel wat de aandacht boeide, aan het oog ontrukt, in dien stroom van geschriften kan menig nuttig werk onopgemerkt voorbijgaan, en dit te eerder, als het geene aanrakingspunten met de gezochte verschijnselen op letterkundig gebied oplevert.

Het zal zeker een goed werk zijn de aandacht te vestigen op zulk een geschrift, dat door aanleg en gehalte een beter lot verdient dan in stilte opgenomen te worden in de wateren der Lethe, en te meer als de wijze, waarop het in het licht werd gegeven, met medewerkt om het onder veler oog te doen komen.

Voor eenige maanden verscheen het Programma van het Gymnasium te Dordrecht voor den cursus 1880/81. Naar den titel beoordeeld is dit een der vele boekjes die niets dan namen van autoriteiten en opgaven van schoolboeken bevatten, soms opgeluisterd door eenige practische mededeelingen voor ouders en leerlingen omtrent den gang van zaken op de school en de voorschriften die voor deze bestaan[1]. Het zijn dus boekjes slechts nultig voor leerlingen, hoogstens later nog dienstdoende als herinnering aan de afgelegde loopbaan, wier dagen in de meeste handen zeer spoedig

1 Alle practische maatregelen verdienen navolging: het opnemen in de programma's van een uittreksel uit den catalogua der schoolbibliotheek, voor zoover die dient tot lectuur voor de leerlingen (zooals te Leeuwarden), het opnemen van de voornaamste bepalingen uit het plaatselijke reglement en het alles beheerschende Koninklijk Besluit (zooals te Rotterdam), in dezen tijd althans, nu een nienwe toestand voor het gymnasiaal onderwijs geachapen is.

geteld zijn. In ons land althans zou men er bijna niet aan denken schoolprogramma's te beschouwen als bronnen, dienstig ter bevrediging van wetenschappelijke weetgierigheid. Het Groningsche Gymnasium wijst ons hierop. Het volgt de gewoonte, die in Duitschland algemeen bestaat, en stelt er prijs op jaarlijks bij liet programma plaats voor een stuk van wetenschappelijk gehalte beschikbaar te houden, en zoo telkens aan een der leeraren gelegenheid te geven zijne studiën ook vruchtbaar voor het publiek te doen zijn. Zulk een maatregel, mits niet verplichtend gesteld, biedt zeker aan menig leeraar de gelegenheid het een en ander in het licht te geven, waarvoor hij, door gebrek aan geschikte organen in ons land, elders geene plaats zou kunnen vinden. Reeds terstond bij het einde van den eersten cursus in zijn rectoraal leven, wendt de Rector van het Dordtsche Gymnasium zijne krachten aan om de waarde van het dorre programma te verhoogen, door eene studie over de

godsoordeelen bij Indiers, Germanen en Grieken.

Dit aantrekkelijk geschrift verschaft, door eenvoudigen vorm, door klaarheid van voorstelling, door aangename inkleeding tot den einde eene boeiende en nuttige lectuur, al zou ook op enkele plaatsen minder soberheid van woorden de duidelijkheid bevorderd hebben. De vrees dat hier over toestanden gehandeld wordt, die voor oningewijden in de taal van Indiërs en Grieken onbegrijpelijk zijn, behoeft niemand af te schrikken er kennis mede te maken. Bronnen worden niet overgenomen, tenzij de volledige inhoud medegedeeld moet worden, en deze (waarom wel van de grieksche en niet evenzeer van latijnsche plaatsen?) worden dan in den regel door vertaling begrijpelijk gemaakt ‘ten gerieve eener klasse van lezers, die ik mij zelve vurig toewensch’ zegt de schrijver. Met het oog op die zelfde lezers is het evenwel jammer dat niet evenzoo met de aanhalingen, waarmede de tekst nu en dan gekruid wordt, is gehandeld.

Dr. Warren wenscht dat de philologen zich meer toeleggen om niet alleen de taal, maar ook de maatschappelijke toestanden der Arische volken onderling te vergelijken. ‘Het is mijns inziens’, zegt hij, ‘de plicht van de weinige klassieke philologen, die tevens het sanskriet, met zijne rijke en prachtige letterkunde, in het oorspronkelijke kennen, om, zooveel zij vermogen, ieder het zijne bij te brengen tot het bearbeiden van het nieuwe, onmetelijke veld,

dat open ligt voor ieder, die gelooft in: “The proper study of mankind is man.” De gebruiken en meeningen der Grieken, Indiërs, Romeinen, Germanen enz. zijn dat groote veld. Het bestudeeren en vergelijken van den menschelijken geest bij die verschillende volken, geschiedkundige psychologie, is het beploegen en bebouwen van dat veld. Daarom waag ik het te beproeven frisch, uit de bron zelve geput, water over een gedeelte van dat veld uit te storten.’ Ziedaar wat hem tot schrijven drong en frischheid ademt zeer zeker de studie die hij ten beste geeft.

Door nader op den inhoud in te gaan, wordt de lectuur van het kleine geschrift volstrekt niet overbodig. Na eene bijzonder passende inleiding, wordt uiteengezet in welke vormen zich, het godsoordeelbij Indiërs en Germanen vertoonde en hoe begrijpelijk het wezen zou, dat ook de Grieken godsoordeelen gekend en aangewend hadden. Het vermoeden dat dit werkelijk zoo geweest is, wenscht de schrijver door zijn betoog te wettigen. In de bekende Antigone treedt een wachter vol vreeze en beven op om Kreon, den Thebaanschen koning, mede te deelen dat de bewakers van Polykrates' lijk, eerst toen het geschied was, bemerkt hadden dat 's konings gebod overtreden, het lijk door onbekende handen ter aarde was besteld. De Wachters zelven waren radeloos van angst. In hunne wanhoop beschuldigden zij elkander, hoewel zonder eenig bewijs, die daad bedreven te hebben en waren zelfs bereid hunne toevlucht tot vuurproef of eed te nemen, maar ten slotte scheen het hun het beste toe dat één hunner den toorn des konings op zich zou laden, door hem de zaak zooals zij was, mede te deelen. Uit deze plaats trekt Dr. W. twee gevolgtrekkingen[1].

Vooreerst: Sophokles kan gemeend hebben ‘dat de vuurproef vroeger in overoude tijden in gebruik is geweest, maar reeds niet

1 ‘De scholiast teekent bij deze verzen genoeg aan om te bewijzen dat hij niet weet wat godsoordeelen zijn’, zegt Dr. W. Dit is te sterk uitgedrukt, daar men onder da verwarde opmerkingen, die in de scholiën op deze plaats te vinden zijn, ook leest: ‘want men meende dat zij, die geen deel hadden aan de misdaad, hierbij geen letsel ondervonden’. De scholiast weet of bedenkt niet dat het woord, hetwelk hier, zal de plaats verstaanbaar zijn, ‘gloeiend metaal’ beteekenen moet, evenzeer voor eene vaste massa metaal of steen gebruikt wordt, en zoo haalt hij te onpas een voorbeeld aan, waar van ‘gloeiend metaal’ geen sprake is (vgl. Herodotus, I, 165, en Plut. v. Aristidis, 25).

meer in de dagen waarin zijn drama handelt, dat zij in den tijd der raadselachtige Sphinx reeds geheel in onbruik was.' Gesteld dat het eerste juist is, dan is het laatste toch volstrekt geene noodzakelijke, zelfs niet eens eene waarschijnlijke, gevolgtrekking uit de omstandigheid dat Kreon - en dit is de grond van Dr. W.'s conclusie - den wachter eenvoudig aanhoort, zonder hem aan zijn woord te houden en tot de vuurproef te dwingen. Maar Sophokles laat den koning evenmiu een eed eischen, en zeer natuurlijk is het dat deze zich daarover volstrekt niet uitliet, want dit was voor hem geene hoofdzaak. Door de krenking van zijne macht in woede ontstoken, wil hij weten *wie* dat geheimzinnige feit bedreef en hij zegt den sidderenden wachter niet *hoe* hij achter de waarheid kornen moest, want voor zulke overwegingen laat zijne verbolgenheid hem geen tijd, maar hij stelt hem kortweg verantwoordelijk en laat zich verder met bijzonderheden niet in, daardoor is zijne houding natuurlijker, krachtiger.

Over de beteekenis van de vuurproef, die altijd toch iets buitengewoons moest zijn, in dien tijd, geeft deze plaats dus niets te kennen, maar het is de vraag of zij wel iets bewijst voor de bewering, dat de Grieken die ooit in toepassing gebracht, in dien zin gekend hebben. Daar nergens in de grieksche litteratuur sprake is van een dergelijk gebruik bij de oude Hellenen, zou de meening dat dit werkelijk zoo geweest was, alleen rnoeten berusten op eene mededeeling in eene tragedie, een soort van geschrift dat men zeker niet onvoorwaardelijk als bron voor historische gegevens kan beschouwen. Ook Sophokles is iemand die de stof, welke hij naar zijne gading vindt, gebruikt, zonder nauwkeurig te letten op de bron waaruit zij hern toevloeide. Zoo laat hij Antigone later zelve beweren dat zij zich noch voor man, noch voor kind zoo zou opofferen, als zij dit voor haren brooder bereid was te doen, want dat echtgenoote en moeder te worden in de toekomst mogelijk was, maar dat haar, door den dood harer ouders, het bezit van een broeder ontzegd was. Dit nu is eene gedachte die niet van griekschen bodem stamt, maar die Herodotus eene perzische vrouw laat uiten, welke, in andere omstandigheden dan Antigone, het leven van een broeder boven dat van man of kinderen stelt[1].

1 Door velen wordt dit gedeelte der Antigone (vs. 905 vlgg.) voor eene interpolatie van later tijd gehouden, waarmede in strijd is dat Aristoteles deze regels reeds aanhaalt. Men vergelijke de innerlijke gronden waarop Bellerman, in zijne uitgave der Antigone (Leipzig, Teubner, 1880), de echtheid dezer verzen bepleit.

Ook de homerische wereld - en dit is van beteekenis - kende het godsoordeel niet. Zelfs aar, waar aanleiding bestond er van te gewagen, is er geen sprake van in de gedichten van die periode. Aannemelijker schijnt dan ook de andere gevolgtrekking uit de bovengenoemde pleats van Sophokles, door Dr. W evenzeer als mogelijk aangegeven, dat deze dichter de vuurproef noemde ‘alleen om zijne schilderij kleur te geven, door iets heel ouds te vermelden,’ maar dan lets heel ouds wat aan hem en zijne hoorders zeer goed van elders bekend kon zijn.

Als ter loops wordt medegedeeld dat er nog sporen van godsoordeelen in Achaia en op Sicilië gevonden worden en de wijze waarop de schrijver dit vermeldt, doet vermoeden dat hij zelf geen gewicht aan die gegevens hecht, omdat daar geen sprake is van feiten, die reden geven om tot het besluit te komen, dat ordalia vroeger bij het volk in zwang waren. Wat Pausanias verhaalt, geldt slechts eene uitsluitend plaatselijke priesterlijke instelling. Zij die in een tempel van de godin der vruchtbare aarde als priesteres werd aangesteld, moest kunnen verklaren een ingetogen leven, volgens de daar gestelde eischen, geleid te hebben en deze verzekering bekrachtigen, als waar bewijzen, door stierenbloed te drinken, zonder daarvan schadelijke gevolgen te ondervinden. Op Sicilië bestond nog lang het gebrnik de bronnen bij het heiligdom der Paliken te beschouwen als eene plaats, waar de godheid den meineed aan het licht bracht, door voorwerpen, waarop de eed geschreven was, op de oppervlakte te doen blijven of te laten zinken, naarmate een zuivere of een valsche eed was afgelegd[1], of men stelde zich voor dat de godheid den meineed daar afgelegd, onmiddellijk strafte en zoo indirect de onwaarheid aan het licht bracht. Ook in het laatste geval kan men het als een godsoordeel, in ruimeren zin genomen, beschonwen, hoewel het dan meer het karakter van een goddelijk strafgericht heeft, evenzeer als in later tijd de voorbeelden van hen, die bij het graf der

1 Hier is dus het zinken een bewijs van schuld, terwijl het tegenovergestelde bij Indiërs en Germanen, ook later bij de heksen-processen, daarvoor gold.

martelaren en op reliquieën zich aan een valschen eed schuldig maakten. Bij een godsoordeel toch is niet het straffen, maar het bewijzen van schuld of onschuld doel, terwijl letsel of straf er somtijds niet eens mede verbonden is, zooals bij het lot, de waterpoef, de keurbete[1]. Over deze bronnen werd reeds in den tijd van Augustus schouderophalend gesproken en de onduidelijke, onvolledige mededeelingen over de beteekenis en uitwerking daarvan, werken eene juiste voorstelling niet in de hand. De onverklaarbare invloed, dien de bedwelmende zwaveldampen, welke uit den vulkanischen bodem opstegen en het onder geweldig geruisch opbruischende water uitoefenden, brachten tot de voorstelling van hare uitwerking, eene voorstelling van welke men betwijfelt, of zij wel van de Grieken en niet veeleer van de oorspronkelijke bewoners is uitgegaan. Het is trouwens zeer bezwaarlijk om den oorsprong van deze, in en buiten Hellas op zich zelf staande feiten te beoordeelen, om na te gaan in hoeverre vreemde invloed hier werkzaam was.

Door het licht dat hij met zijne vergelijking van de toestanden bij Indiërs en Germanen tracht te ontsteken, wenscht Dr. W. ook eenige helderheid te doen opgaan over de duisternis waarin de gewoonten der Grieken van den voorhistorischen tijd gehuld zijn. Hoe verleidelijk het moge wezen, na hetgeen hij van andere arische volken medegedeeld heeft, ook dergelijke gebruiken bij de Hellenen bestaanbaar te achten, zou daartegen niet, bij het gemis van een betrouwbare bron, het karakter van dat grieksche volk als beletsel moeten gelden?

Onder de vele natuurlijke oorzaken, die het afschaffen der godsoordeelen in de hand kunnen gewerkt hebben, als: klimaat, levenswijze, physieke gesteldheid, noemt Dr. W. ook ‘den geringen invloed der priesters en, wat zoowel oorzaak als gevolg daarvan was, het gezond verstand der Grieken.’ Maar zouden die oorzaken niet veeleer

1 In eene zeer omslaehtige definitie van het godsoordeel zegt F. Dahn o.a. dat het is: eine Entscheidung eines..... Streites zwischen zwei Parteien, welche beide Recht und Wahrheit für sich zu haben behaupten, durch die (natürliche oder übernatürliche) Einwirkung Gottes, als des allwissenden Zeugen und allgerechten Richters (nicht als des strafenden Rächers), in einem..... bestimmten Zeichen, bei einer von den Parteien zu diesem Zweck vorgenommenen und hierfür als taugliches Mittel recipirten Handlung, worauf dann das Urtheil des menschlichen Richters erfolgt.

het in zwang komen der godsoordeelen belet hebben? In geene periode vinden wij bij dat volk een priesterinvloed als die bij de Indiërs, en deze was, gelijk Dr. W. betoogt, een voorname, zoo niet de voornaamste oorzaak waardoor, in plaats van den eed, andere vormen van het godsoordeel in gebruik kwamen, toen het geloof aan de kwade gevolgen van den meineed verdwenen was.

Op die wijze zal het bij de Grieken zich niet ontwikkeld hebben, maar veel meer tegen geheel het bestaan der ordalia dan tegen hunne afschafflng, pleit wat de schrijver, ter verklaring van het verdwijnen daarvan, als slotsom aanvoert: ‘Alle redenen moeten ten slotte toch worden teruggevoerd tot de schijnbaar naive uitspraak dat het karakter der Grieken, de Grieksche volksgeest, anders was dan de Indische en de Germaansche. Omne individuum ineffabile.’ Hierin juist ligt reeds van oudsher geheel de grond van het verschil en zoo is het wel degelijk te begrijpen dat de grieksche stammen en ook die arische, welke Italië bewoonden, met wie zij langer dan met andere stamgenooten in verbinding waren gebleven, dat evenzeer de grieksche stammen, op dit punt van hunne godsdienstige beschouwing, zoo geheel van Indiërs en Germanen afweken.

Het grieksche volk bezat, ook in zijn mythischen tijd, volstrekt niet zulk een geloof aan eene onverzettelijke zedelijke wereldorde, zulk een onwrikbaar vertrouwen op zijne goden als handhavers daarvan, als rustelooze verdedigers der waarheid, beschermers der onschuld, gelijk zich dit oorspronkelijk in het houden van godsoordeelen uitspreekt. ‘Solche Dinge, wie die Gottesurtheile sind, werden überhaupt nicht mit Berechnung erfunden, sondern sie wachsen unmittelbar aus den nationalen Anschauungen, aus dem Volkscharakter, in unbewusztem Zusammenhang mit den gesammten historischen Voraussetzungen des Volkes. Sie haben, wie alle Begriffe des alten Rechts, ihre tiefe Wurzel in der sittlichen und religiösen Anschauung des Volkes und was dem Menschen als Erkenntniszprobe über Schuld und Unschuld gelten soll, das läszt er sich nicht von fremder List, sondern nur von der eigenen Sinnesweise vorschreiben’[1].

Zij, die een godsoordeel als bewijsmiddel aannemen, kennen zich het recht toe van de godheid eene uitspraak te eischen, zelfs met

1 F. Dahn, Studien z. Gesch. d. Germ. Gottesurth., S. 24 (Bausteine, II, 27); vgl. Rogge, Ueber das Gerichtaw. d, Germanen, S. 204.

verkrachting van de natuurlijke werking der verschijnselen in de wereld, en zij kunnen niet uit overtuiging de godheid dwingen den geheimzinnigen sluier, die over den loop der dingen verspreid ligt, te hunnen gerieve, ter wille der waarheid, op te lichten, zulk een eisch kunnen zij niet stellen, als bovengenoemd geloof hun deel niet is Slechts waar het vertrouwen op de onwrikbare rechtvaardigheid der godheid, die het onrecht niet gedoogen kan, bestaat, slechts daar schrikt men niet terug om zelfs zulk een proef te ondergaan, waarbij men, volgens de gewone werking in de natuur, schuldig zou bevonden worden, zooals bij de vuurproef.

Eén vorm van het godsoordeel is er, die reeds in de Homerische wereld algemeen als geldig erkend werd, de eed. Ook Dr. W. neemt aan - iets waarover de meeningen verschillen - dat de eed oorspronkelijk een vorm der ordalia was. Hij zet uiteen welk een begrip daaraan bij de Indiërs ten grondslag lag en doet zien, met welke onverschilligheid reeds in de oude wereld deze wijze van aanroepen en inroepen der goden werd behandeld. Hij treedt in eene uiteenzetting van de historische ontwikkeling van het godsoordeel bij de Indiërs en besluit, op grond van taalkundig onderzoek, dat deze ontwikkeling met eene verzachting der zeden samenhing. Hij wijst er op hoe de Indiërs den eed, vóór de scheiding uit de woonplaats, die zij met andere arische volken gemeen hadden, niet kenden, dat aan het grieksche en germaansche woord daarvoor een ander idee ten grondslag ligt. Welk begrip dit naar men meent geweest kan zijn (binden?), dat blijft geheel onaangeroerd en evenzeer hoe de eed zich bij de Germanen kan ontwikkeld hebben, want blijkbaar wil de schrijver, bij zijn wetenschappelijk betoog, nergens het gebied van gissingen betreden. Evenzeer vermijdt hij met zorg, soms zouden wij zeggen met te veel zorg, iedere niet dringend geboden verklaring en opheldering, en houdt alleen het oog gericht op datgene wat dienen kan voor vergelijking van de toestanden bij genoemde volken. Het is dus hier niet de vraag of de schrijver een volledigoverzicht van het godsoordeel bij Indiërs en Germanen geeft, maar of zijne vergelijking volkomen is. Dit nu is ongetwijfeld een punt dat slechts door een der ‘weinige philologen’ van wie Dr. W. zooals gemeld is, spreekt, kan beoordeeld worden. Wat er over dit verschijnsel bij de Grieken te vinden is, heeft hij opgespoord. Wel wordt hetgeen Achilles Tatius verhaalt, hoe een bron in

Klein-Azië aangewend werd om het bewijs te leveren dat een meisje een onergerlijken levenswandel achter zich had, wel wordt dit soms tot de gegevens over de godsoordeelen bij de Grieken gerekend, maar deze plaats zal zeker geheel buiten beschouwing gelaten zijn, om den tijd waarin het bericht geschreven werd (3^{e} eeuw n.C. of later) en den romantischen inhoud. Kracht van bewijs heeft deze bijzondere vorm van koudwaterproef zeker niet[1]. Waar de bronnen zwijgen, is een bevredigender resultaat niet te vinden. Ook verklaart Dr. W.: 'het is overigens moeilijk na te gaan in hoeverre bij Germanen en Indiërs de godsoordeelen werkelijk in gebruik zijn geweest en niet slechts voorgeschreven waren door den wetgever, niet slechts, sit venia verbo, op het papier bestonden.' Maar toch behoeft de onzekerheid die, uit gebrek aan de noodige gegevens, blijft heerschen, aan de waarde van het onderzoek, zooals het hier is ingesteld, geen afbreuk te doen.

De schrijver dezer studie vreest dat zij 'de verontwaardiging van dezen of genen philoloog der oude school zal opwekken, wiens eerbied voor de oude klassieken gruwt van de vermetelheid, Homeros te gebruiken als aanleiding tot eena verhandeling over Hindoes en Germanen.' Men zal in onzen tijd de vrees hiervoor wel evenzeer voor ongegrond mogen houden, als de bezorgdheid dat de onzekere resultaten, in sommige opzichten hier verkregen, philologen zouden versterken in de meening, dat het ontginnen van de taal hoofdzaak blijven moet en men zich geene verwachting moet maken van het licht, dat daardoor over geestelijke en maatschappelijke toestanden der oude volken zal opgaan. Trouwens een bewijs dat dergelijk streven onvruchtbaar is, levert deze studie niet op. De vergelijking die zij wenscht te geven heeft ook op sommige punten een eigenaardig licht geworpen.

Het programma dat hier aangekondigd is, is een der teekenen van nieuw leven door het Dordtsche Gymnasium gegeven. Of het plan bestaat zich in de volgende jaren op die wijze naar buiten te

1 Waar bij de Paliken het met den eed beschrevene voorwerp in de bron geworpen werd, werd het hier aan den hals van de beklaagde, die niet verder dan met de enkels in hut water stond, gehangen. Als het stijgende water dit bedekte, was de schuld bewezen, maar de onschuld wanneer het water rustig bleef.

openbaren, wordt niet gemeld. Ook van deze school, die thans slechts voor enkele klassen gereorganiseerd is, zal weldra gelden het: ziet het oude is voorbijgegaan, het is al nieuw geworden. Toch is nu reeds een flink nieuw schoolgebouw gereed gekomen en in gebruik genomen en het oude Dordrecht heeft, door onverwijld in die behoefte te voorzien, de grootste gemeenten van ons land de loef afgestoken. Enkele, met takt gekozen, opschriften sieren op verschillende plaatsen dit gebouw. Eén daarvan zal ongetwijfeld naar het oordeel van de lezers dezer studie, met het oog op de plaats waarvoor de schrijver zijn werk bestemde, op zijn geschrift van toepassing zijn, het woord:

Wie ueberraschend uns die junge Schöpfung freut.

Het gevoel van verplichting tot onderzoeken en openbaar maken, dat Dr. W. in zich gevoelde en dat hem tot schrijven drong, blijve hem bij en moge meerdere wetenschappelijke geschriften van zijne hand het licht doen zien. De vrucht die hij van zijn arbeid wenscht, vermeerderde belangstelling in en toenemende behartiging van zulke studiën, moge ook door bekendheid van zijn geschrift,bevorderd worden. Niet alleen ten opzichte van de werkzaamheid in de school, maar evenzeer in dien zin gelde voor hem, wat op den wand van zijn schoollokaal verder te lezen staat:

Man säe nur, man erntet mit der Zeit.[1]

M.C. TIDEMAN.

1 De tijd, die verliep sedert het bovenstaande, in October 1880, geschreven werd, deed zien dat Groningen en Dordrecht met hunne wetenschappelijke programma's niet alleen zullen blijven staan. Het vooruitzicht is geopend dat dit jaar te Leiden (hetgeen daar, evenals te Deventer, weleer geene vreemde zaak was) een der leeraars eene studie daarbij ten beste geven zal. Te Rotterdam is men bezig met het afdrukken van meer dan ééne wetenschappelijke bijchage voor het Programma van den cursus 1881/82.

***Blindenarbeid, door Jhr. P.A. Serraris, gepensioneerd majoor der Infanterie. Utrecht, J.L. Beijers*. 1881.**

De schrijver van deze brochure, de majoor Serraris, is een meer dan gewoon officier van het Nederlandsche leger geweest; kundig, talentvol, ijverig werkzaam, krachtig strevende naar het goede, onvermoeid zorgende voor het welzijn van den soldaat, had hij hart en liefde voor den eervollen stand waartoe hij behoorde; Serraris genoot de vriendschap en hoogachting van allen die hem kenden en wisten te waardeeren; en, in de kracht van zijn leven, een verre toekomst voor zich hebbende, kon hij de gegronde hoop koesteren van nog lange jaren het vaderland nuttig te dienen, van zich tot de hoogste militaire rangen te verheffen, van op waardige wijze de voetstappen te drukken eens vaders, die door uitstekende krijgsdeugd een adellijken titel had verworven, - de waardige belooning van een dapper soldaat, die weet dat de *noblesse d'épée* te recht hoog staat aangeschreven in de algemeene achting.

Maar die hoop is verijdeld geworden, die schitterende beelden der toekomst zijn vervlogen, en op nieuw is gebleken de ijdelheid van alle wereldsche verwachtingen. Eene vreeselijke kwaal - de blindheid - heeft Serraris getroffen, en hem gedwongen het leger te verlaten waarvan hij een sieraad was; in ambtelooze rust moet hij zijn verder leven besluiten, dat nog zoo rijke vruchten had kunnen dragen ten bate van het algemeene welzijn.

De blindheid!.... Wie gevoelt niet een diep medelijden met den ongelukkige, die door die ramp wordt getroffen? wie wordt niet smartelijk aangedaan, wanneer hij deze of soortgelijke misdeelden onder zijne medemenschen ontmoet?

Levendig is mij den indruk bijgebleven dien het op mij maakte, toen ik, voor vele jaren, het Doofstommen-instituut te Groningen bezocht, - die onvolprezen instelling der menschenliefde, dien eeretempel voor de edele mannen die haar hebben opgericht en die haar in stand houden! Ieder die aan die mannen den tol der dankbaarheid en der bewondering betaalt, zal echter, bij het bezoeken van het Instituut, bevangen worden door een onverwinbaar gevoel van weemoed, bij het zien van het droevig lot van zooveel misdeelden: Waarom moeten die ongelukkigen verstoken blijven van zooveel voor-

rechten, van zoo veel genietingen, die andere menschen ten deel vallen? Waarom moeten zij zoo zwak en hulpeloos daarheen gaan, en het leven voor hen alleen zijn somberste zijde vertoonen? Hebben zij dan ook geen aanspraak op geluk; zijn zij niet onze medemenschen, onze broeders, schepselen van denzelfden God? - Den Christen leiden die vragen noodwendig tot het versterken van het geloof aan de onsterfelijkheid, het geloof aan een ander leven, dat herstel en vergoeding zal geven aan allen die hier op aarde schuldeloos hebben geleden.

Het lot van den doofstomme moge treurig zijn, dat van den blinde is het niet veel minder.

Er zijn schakeeringen in die ramp, dat is waar: de blindgeborene is misschien minder te beklagen, omdat hij niet weet welke genietingen, welk geluk, hij mist door het derven Van het gezichtsvermogen; en de grijsaard, wiens levenszon haast ter kimme daalt, kan de blindheid niet anders beschouwen dan als een natuurlijk gevolg van den ouderdom, een begin van de geheele lichamelijke slooping, een trapsgewijs sterven. Maar als de blindheid den man treft die nog in de volle kracht des levens is, en wiens geest nog rijk is aan edele en grootsche ontwerpen die hij verwezenlijken wil; wanneer die vreeselijke kwaal in eens zijn loopbaan komt sluiten, hem in eens tot onmacht doemt, in eens op zijn levensweg een koperen muur doet verrijzen, die door geen geestkracht hoe groot, door geen hartstocht hoe hevig, is uit den weg te ruimen: o dan is dit een wanhopige toestand, die den moed neêrslaat en doet twijfelen aan de rechtvaardigheid van het Albestuur. Hij die den twijfel weet te overwinnen, hij die den moed weet te behouden bij zulk een beproeving, bewijst daardoor dat hij tot de uitgelezenen behoort; het ongeluk is de beste toetssteen om 's menschen karakter te waardeeren.

Aan Serraris is het gelukt, om in dien kamp tegen het ongeluk niet te bezwijken, maar met blijden moed zijn levenstaak voort te zetten; die kamp moge hem veel hebben doen lijden, toch heeft hij volgehouden en overwonneu. Zie hier, hoe hij op eenvoudige maar roerende wijze zijne worsteling tegen moedeloosheid en wanhoop beschrijft; hoe hij, ook daardoor, tracht nuttig en heilzaam te zijn voor zijne lotgenooten.

‘Ruim acht jaar geleden begon mijn gezichtsvermogen zoodanig te verzwakken, dat ik genoodzaakt was den militairen dienst vaarwel

te zeggen. De rust, die ik bekwam, baatte niet. In 1874 was ik volslagen blind.

Twee achtereenvolgende jaren bracht ik toen door, gekweld door een lijden, waarvoor geen naam is te vinden. Had ik geleerd de hoogste zelfvoldoening te smaken in een rustelooze werkzaamheid, thans werd ik in de volle kracht des levens gedoemd tot werkeloosheid.

De arbeid van den geest, voor mij een levensbehoefte geworden, was mij ontnomen, waar ik nuttig wilde zijn. Het bezit mijner geestvermogens verhoogde slechts den folterenden last van het lijden.

Maanden en maanden bracht ik door met de wanhoop in 't hart. Even duister als voor mijn oog, even donker was het geworden in mijn ziel.

Om verlost te worden van de kwellende denkbeelden, die mij overweldigden, zocht ik afleiding in gemakkelijken handenarbeid, zoodra de genezende kracht van den tijd mij daartoe het vermogen schonk. De stille eentonigheid, welke, buiten de muziek, het kenmerk is van den arbeid der blinden, werkt geestdoodend op elk die 't gezicht heeft bezeten en voor wien geestelijke inspanning eene behoefte is geworden.

Het matten vlechten, netten breien enz. schenkt de noodige afleiding niet. De werktuigelijke arbeid, die slechts de tallooze herhaling vordert van eenige weinige vingergrepen, biedt evenveel afleiding als het duizendmaal lezen van het alphabet.

De geest, aan denken gewoon, behoudt vrij baan en kan zich niet losrukken van een enkel, alles overwegend denkbeeld. Wie kent niet in zijn leven een nacht, zoo doorgebracht?

Daarom nam ik mijn toevlucht tot de vervaardiging van ruwe voorwerpen, waarvan de modellen door mij zelf ontworpen werden.

Onbeschrijfelijk groot was mijn vreugde, toen ik tot de overtuiging kwam, dat, even als 't oor bij 't componeeren, het gezicht kan gemist worden bij het ontwerpen en vervaardigen van een groot aantal voorwerpen, welke de houtsnijkunst vermogen op te leveren.

Aangemoedigd door 't betrekkelijk welslagen eener eerste proeve, verkreeg ik langzamerhand een bedrevenheid in de vervaardiging, vooral van zulke voorwerpen die den kunstzin bezighouden bij het ontwerpen en bij de uitvoering der conceptie evenveel aandacht als overleg vorderen. De eigen werkzaamheid van den geest had een nieuw arbeidsveld ontdekt.

Een nieuwe wereld werd mij ontsloten. Bovendien gelukte het mij een nieuw schrijfwerktuig voor blinden samen te stellen. Daardoor werd ik in staat gesteld op een zeer eenvoudige wijze, nagenoeg even goed als voorheen, met potlood te schrijven. Gelukkig door de uitkomsten, die ik gaandeweg verkregen had, was het mijn streven om de vruchten van miin arbeid dienstbaar te maken aan het welzijn mijner lotgenooten; was eenmaal de lotsverbetering van den soldaat een doel van mijn streven geweest, thans zou aan de lotsverbetering der blinden mijn arbeid gewijd zijn. Een schrikbeeld zou dan verdwijnen voor die vele rampzaligen, inzonderheid uit de beschaafde kringen, die, worstelende met hun kwaal, aan den oever der blindheid, de laatste stralen van het licht zien wegsterven. Het denken, even onmisbaar voor het welzijn van den geest als de ademhaling voor de instandhouding van het lichaam, zou, dit wenschte ik hun te leeren, zijn rechten niet verliezen, wanneer de oogen hun eenmaal voor immer gesloten zouden worden.....' (Voorrede, III-V).

Het is volstrekt ons voornemen niet, om dit geschrift van onzen hooggeachten wapenbroeder te beoordeelen, en de daarin voorkomende denkbeelden te bespreken; wij meenen dat die denkbeelden juist en waar zijn, maar wij zijn niet bevoegd om dit op stelligen toon te zeggen: wij kunnen onze meening niet bewijzen. Ons voorname doel bij het bespreken van dit geschrift, is, den schrijver meer te doen kennen; en, bij het algemeen, voor hem die hoogachting en die sympathie op te wekken, die hij zoo ten volle verdient. Onze woorden zijn de woorden van een vriend, maar die vriendschap heeft ons niet vervoerd tot overdrijving, tot overschatting; zij heeft ons alleen het middel gegeven om met meer kennis van zaken te spreken, met meer juistheid te oordeelen.

's Gravenhage, 31 Mei 1881.
W.J. KNOOP.

G. Heymans, Karakter en methode der Staathuishoudkunde. Leiden, S.C. van Doesburgh, 1880.

Onder de geschriften over den strijd tusschen de 'oude' en de 'nieuwe' economie, welke in de laatste jaren hier te lande verschenen zijn, neemt het bovengemelde proefschrift een belangrijke en eervolle

plaats in. Zij, die dien strijd hebben gevolgd, zullen zich herinneren dat de Amstesterdamsche advocaat Mr. J.A. Levy in 1879 een lijvig en geleerd werk het licht deed zien, onder den titel van *Engelsch 'Katheder-Socialisme*,' waarin hij een uitvoerig pleidooi hield ten nadeele der oude en ten bate der nieuwe richting. Wel heeft Mr. N.G. Pierson in een Gids-artikel van September 1879 zeer gewichtige fouten in dat pleidooi aangewezen; wel heeft ook de schrijver dezer regelen gemeend het boek van Mr. Levy niet onbeantwoord te mogen laten en heeft hij den inhoud er van in de nummers van Februari en Maart 1880 van *de Economist* ten toets gebracht; maar het werk van Mr. Levy is inderdaad van zoo rijken inhoud, dat ondanks deze beide replieken nog menige stelling van hem onweêrlegd gebleven is. Dr. Heymans nu is deze leemte komen aanvullen. Het zijn voornamelijk de philosophische gronden, waarop de Amsterdamsche advocaat zijn betoogen heeft doen rusten, die door Dr. Heymans zijn gewogen en - in hoofdzaak, te licht bevonden. Deze bevinding wordt met klemmende redenen gestaafd.

Met dat onderzoek verrichtte Dr. Heymans een gewichtigen en moeielijken arbeid. Mr. Levy had zijn taak diep opgevat. Uit de hoogste sferen der wijsbegeerte had hij den strijd tusschen de oude en de nieuwe economie waargenomen. Hij achtte het noodzakelijk om krachtens de beginselen, welke hij daar meende te hebben gevonden, over de oude economie na breede motiveering een veroordeelend vonnis te wijzen. Welke fouten op dezen langen weg van uitgangspunt tol einduitspraak waren begaan, en aan welke inconsequentiën en vergissingen de schrijver zich had schuldig gemaakt, dat alles aan te toonen mag men het doel rekenen van Mr. Piersons antwoord en van het mijne. De philosophische stellingen zelve waren echter daardoor niet aangetast. Gewichtig dus was die arbeid van Dr. Heymans, omdat een protest voegzaam was tegen een betoogtrant, welke onder een wijsgeerig gewaad niet weinig verwarring, misverstand en vooringenomenheid bergt, en welke bij uitstek geschikt is om tegen de wijsbegeerte achterdocht en wantrouwen op te wekken bij een ieder, die zoodanig gebruik van haar gemaakt ziet. En moeielijk was die taak, omdat de strijd te voeren viel op een terrein, waar èn het bezit van eigen welgegronde meening èn de kritiek van anderer uitspraken een lange voorbereiding door beoefening van allerlei wetenschap vorderen, groote zelfkritiek voorls

en zelfverloochening, en niet het minst ook meer dan gewone omzichtigheid.

Welke is de hoofdinhoud van het proefschrift? De schrijver handhaaft het door Mr. Levy aangevallen abstract karakter der economische wetenschap, en tevens het goed recht harer deductieve methode. Daarbij ontzegt hij aan de ‘practische staathuishoudkunde’ een zelfstandige plaats in het kader der wetenschappen. De economie houde dus den eisch van *zelfbeperking* voor oogen. Maar zij verlieze dan ook op haar meer beperkt terrein haar *zelfvertrouwen* niet.

Deze stellingen zijn op zich zelve niet nieuw. Reeds in 1866 werden zij in een Gids-artikel door Mr. van Houten verkondigd, al was het ook onder andere formules. Na dien tijd hebben zij in ons vaderland meer en meer aanhangers gevonden, aanvankelijk buiten de muren van Leidens hoogeschool, later blijkens den geest van sommige geschriften ook daarbinnen. En thans eindelijk zijn zij door een der leerlingen dier school bij het behalen van den doctorstitel in de staatswetenschappen in voortreffelijken vorm betoogd en uitdrukkelijk tot onderwerp gemaakt van een proefschrift, dat door zijn wetenschappelijken ernst en door zijn edelen stijl zoowel het onderwerp zelf als die school ten volle waardig is!

Het valt niet te ontkennen, dat Mr. van Houten met zelfvoldoening mag terugzien op den door hem gevoerden strijd, al moest hij zich van Prof. Vissering eene les laten welgevallen over de barschheid van zijn Quos ego! tegen de Practische Staathuishoudkunde. De inhoud van zijn betoog is gelukkig niet om den vorm, waarin het was vervat, onvruchtbaar gebleven. Die inhoud werd nooit ernstig weêrsproken. Het groote gevaar, dat Mr. van Houten liep, bestond hierin, dat zijn betoog onder den maandelijkschen toevoer van Gids-artikelen zachtjes aan verdrinken zou. Gelukkig is bij aan dit gevaar ontsnapt. Bedriegen thans niet alle teekenen des tijds, dan is in ons vaderland de overwinning van de historische school, welke met erkenning van het abstract karakter der wetenschap eene kunst eert, die op het historisch gewordene in den toestand van staten en volken acht slaat, eene blijvende zege. Proefschriften, als het aan het hoofd dezer regelen vermelde, bevestigen haar en maken haar meer volkomen.

Utrecht, April 1881.

J. D'AULNIS DE BOUROUILL.

***Ter Nagedachtenis van Jacobus Bellamy, door Joh^{s}. Dyserinck. Middelburg, J.C. en W. Altorffer*, 1881.**

Bellamy heeft zich niet te beklagen over de nakomelingschap. Sinds zijn overlijden zijn dertien uitgaven van zijne gedichten verschenen. Een duitsche vertaling kwam te Weenen uit. Een bundel gedichten ‘ter gedachtenisse van J. Bellamy’ door zijne Utreehtsche vrienden in 1786 te Amsterdam uitgegeven, werd 18 jaren later te Haarlem nog eens herdrukt. Wederom 18 jaren later toen de meeste zijner tijdgenooten reeds overleden waren, wijdde een der weinigen overgeblevenen een uitvoerig gedenkschrift aan zijne nagedachtenis. In die ‘Gedenkzuil op het graf van J. Bellamy’ uitten de schrijvers W.A. Ockerse en zijne zuster de weduwe van Mr. P.J. Kleyn den wensch, dat eenmaal een eenvoudig gedenkteeken mocht verrijzen op het graf van den ontslapen dichter. Weinige jaren later vervulden eenige Utrechtsche studenten dien wensch. Een hunner, Mr. J.M. Becius, mocht het voorrecht smaken, na meer dan vijftig jaren, nog eens bij de onthulling van een tweede gedenkteeken tegenwoordig te zijn. Ditmaal niet in de stad waar de jeugdige dichter, ver van de ouderlijke woning, zijn graf had gevonden, maar in zijn eigen geboorteplaats. Vlissingens burgerij bracht in het afgeloopen jaar een lang verzuimde hulde aan den dichter, dien hare stad had zien opgroeien. Een commissie uit de keur dier burgerij had een door haar gedaan beroep op de medewerking der ingezetenen met goeden uitslag bekroond gezien. Den 13^{den} Juli 1880 had de onthulling van den gedenksteen in den voorgevel van Bellamy's geboortehuis op feestelijke wijze plaats. De heer Johs. Dyserinck voorzitter der commissie heeft als aandenken aan deze plechtigheid het boekje uitgegeven dat wij hierboven aankondigden.

Laat ons aan hem en aan de commissie die hem ter zijde stond allereerst onzen oprechten dank betuigen voor hun streven. Wie de herinnering aan de edelste geesten die een volk heeft voortgebracht, bij dat volk levendig houdt, doet een goed, een vaderlandslievend werk. Dat hun streven steun, hun stem weerklank vond bij de Vlissingsche burgerij, verheugt ons zeer. ‘Over vijftig jaren’ schreef Bellamy in 1785 aan zijnen uitgever, ‘weet men mogelijk niet meer dat

J. Bellamy bij A. Mens Jansz te Amsteldam eenige gezangen heeft uitgegeven.' En ziet, meer dan vijftig jaren, bijna een eeuw is verloopen, en nog leeft de dichter in het hart van zijne stad- en landgenooten. Van waar die populariteit? Niemand zal beweren dat zij onverdiend is, maar populariteit houdt niet altijd gelijken tred met letterkundige verdiensten. Cats is bij ons veel meer populair dan Vondel, -Tollens meer dan Bilderdijk, van Zeggelen meer dan Potgieter. Toch zal bij onderlinge vergelijking hunner waarde als dichters, niemand in zijn oordeel aarzelen. Wat echter de populariteit der drie zoo straks genoemde dichters verzekerd heeft, is niet alleen de eenvoud van hun vorm, de gematigdheid van hun dichterlijke vlucht, hun streven om binnen het bereik der bevattelijkheid van het groote publiek te blijven. Er komt nog iets anders bij. Een dichter die populair is bij zijn leven, kan vergeten worden na zijn dood, maar zelden wordt een dichter populair die gedurende zijn leven onpopulair was. De persoonlijkheid van een letterkundige heeft dikwijls op zijne latere populariteit veel meer invloed dan men oppervlakkig zou denken. Bilderdijk heeft genoeg geschreven om zijn naam te doen voortleven in het hart en den mond der natie. Maar hij heeft door zijn onbeminnelijke persoonlijkheid die natie te veel van zich vervreemd om haar te kunnen winnen zelfs voor datgene, wat in haren smaak moest vallen. Het spreekt van zelf dat, wanneer wij Bellamy's waarde als dichter willen bepalen, wij ons van elke vergelijking met onze overige beroemde dichters moeten onthouden. De maatstaf voor die vergelijking zou niet dan zeer gebrekkig zijn. Op den leeftijd waarop Bellamy stierf, had Vondel nog niets voortreffelijkere voortgebracht dan zijn Pascha. Wat zou het oordeel over Bilderdijk zijn geweest, indien hij, één jaar vóór Bellamy geboren, tegelijk met hem ten grave ware gedaald? Daarenboven werd Bellamy's ontwikkeling door de omstandigheden teruggehouden. Eerst op twintigjarigen leeftijd verliet hij den bakkersoven, om een wetenschappelijke opleiding te ontvangen. Alles wat ons van hem is overgebleven, dagteekent uit een tijdperk van oefening en eerste ontwikkeling. Het zijn bloesems die, hoe veelbelovend ook, niet met rijpe vruchten kunnen vergeleken worden. Toch zijn er onder die voortbrengselen, die terecht zullen blijven voortleven, maar die daarom nog niet voldoende zouden zijn geweest om ook aan den dichter onsterfelijkheid te verzekeren. Borger's Rhijn en Bellamy's

Roosje zijn bij onze natie beide wellicht even bekend en bemind, maar Borger's naam als dichter heeft lang niet denzelfden klank als die van Bellamy. Dat Bellamy in het hart der natie is blijven voortleven dankt hij boven alles aan zijne persoonlijkheid. Ik heb, voor eenige jaren, in dit tijdschrift getracht die persoonlijkheid te schetsen en de Heer Dyserinck heeft in zijne rede bij de onthulling van den gedenksteen, zijne hoorders wel naar die schets willen verwijzen. Er zijn zeker weinig figuren in onze letterkundige geschiedenis, die meer belangwekkend zijn dan Bellamy. Al was het alleen om de algemeene geestdrift, die zijn optreden verwekte. Ieder die met hem in aanraking kwam deelde onwillekeurig in de algemeene vervoering.

Het is waar, de maatschappij in wier midden hij zich bewoog was zeer vatbaar voor indrukken, zij wilde gaarne medegesleept worden, zij gevoelde behoefte om te dwepen met denkbeelden en personen. Maar de indruk dien Bellamy gedurende de korte jaren van zijn verblijf aan de Utrechtsche hoogeschool op zijne tijdgenooten maakte, verdween niet met den roes der jeugd. Hij bleef hun bij, toen hun mannelijke leeftijd de staatkundige droomen hunner jongelingsjaren als zeepbellen had zien uiteenspatten; hij vertroostte hunne eenzame grijsheid. Hij bleef bovendrijven in de zee van tegenspoed en persoonlijke rampen, die de meesten hunner te doorworstelen hadden. Zoo bij iemand de indrukken der jeugd, door een leven van lotswisseling en teleurstellingen, moesten zijn afgesleten, dan was het bij Ockerse. En toch met hoeveel vuur, met hoeveel jeugdige geestdrift, greep hij meer dan dertig jaren na Bellamy's dood naar de pen, om alles op te teekenen wat hij over den vriend zijner jeugd uit eigen herinneringen en die zijner vrienden kon bijeenbrengen. Van der Palm dacht er in 1820 niet meer aan, hoe hij als jong predikant ‘gekeesd’ had, en dientengevolge, uit vrees voor de Oranje-gezinde Bunschotensche boeren, zijn Maartensdijksche pastorie op een Septemberavond in overijlde vlucht verlaten had, en hij zelf zou de laatste zijn geweest om die herinneringen uit zijn korten predikantenloopbaan op te halen; maar wat hij er niet wilde en niet kon vergeten, was zijne kennismaking en omgang met Bellamy uit diezelfde jaren.

Alles, wat ons den door de beste zijner tijdgcnooten zoo hoog vereerden dichter beter kan doen kennen, heeft recht op onze belangstelling. Dr. van Vloten verblijdde ons voor eenige jaren met

de uitgave van Bellamy's brieven, de Heer Dyserinck heeft in de voorrede en aanteekeningen van zijn geschrift allerlei aanwijzingen gedaan, die nieuw licht kunnen verspreiden. Tevens deelt hij ons mede dat de Middelburgsche uitgevers, de heeren Altorffer, in 1884 bij gelegenheid der viering van het honderdjarig bestaan hunner zaak, het voornemen hebben een nieuwe uitgave van Bellamy's geschriften te doen verschijnen. Een dergelijke onderneming heeft - dunkt mij - allo kans van slagen. Bellamy's populariteit neemt eer toe dan af. Hij zal lezers blijven vinden zoo lang er Hollandsch gelezen wordt. En indien soms het denkbeeld van den heer Busken Huet om de fransche taal aan te nemen in dien tusschentijd ingang mocht vinden bij de natie, dan nog, al wordt het Hollandsch een doode taal, heeft Bellamy kans. Maar indien zijn naam maar mag blijven voortleven zoolang van Hollandsche lippen het Hollandsch zal vloeien dan bestaat er voor het verloren gaan van dien naam - zou ik denken - voorloopig nog geen vrees.

Leusden, Febr. 1881.
W.H. DE BEAUFORT.

***School-atlas voor de beoefening der Natuurlijke Historie. Nederlandsche uitgave van den naturhistorischen Schulatlas van Dr. Carl Arendts, bewerkt door Prof. L.A.J. Burgersdijk, Dr. D.J. Coster en Dr. T.C. Winkler. Vierde, vermeerderde en herziene uitgave*, 1880. *Leiden, A.W. Sijthoff*, 1880.**

Gedurende het bestaan van de Wet op het M.O. is in de wijze waarop de natuurlijke historie op de middelbare scholen wordt onderwezen, zonder twijfel veel verandering gebracht. Eerst langzamerhand heeft men het beter leeren begrijpen, dat het doel van dit onderwijs op middelbare scholen niet het zelfde kan zijn als dat, wat men er aan de Universiteiten mee beöogt. Meer en meer wordt door de leeraars zelven ingezien dat men aan een burgerschool onmogelijk een overzicht van het geheel kan geven, maar zich noodzakelijk moet beperken tot het nauwkeurig nagaan van eenige weinige belangrijke feiten, het beschouwen en onderling vergelijken

van enkele hoofdvormen uit het dieren- en plantenrijk, omdat alleen langs dien weg kan bereikt worden wat men zich voorstelt: '*ontwikkeling* van den leerling, *oefening* van diens *waarnemingsvermogen*'[1]. Zóó onderwezen, is de natuurlijke historie een van die vakken, die een machtigen invloed ten goede op de jeugd kunnen uitoefenen.

Beschouwen en *vergelijken* van dieren en planten, dus van de voorwerpen zelven, moet steeds het uitgangspunt zijn. Volgt hieruit, dat afbeeldingen, zooals die hier in een atlas vereenigd zijn, niet in een behoefte voorzien? Geenszins. Maar afbeeldingen moeten pas in de tweede plaats in aanmerking komen, ze moeten dienen om wat men vroeger gezien heeft, voor den geest terug te brengen, als men de voorwerpen op een gegeven oogenblik niet beschikbaar heeft. Bovendien zijn afbeeldingen nuttig wanneer men een of ander voorwerp niet kan krijgen en men er zich toch een dragelijke voorstelling van wenscht te maken. Maar ook dan nog blijft het waar, dat diegene, die zich gewend heeft, de natuur naar objecten te bestudeeren, een afbeelding beter begrijpt, dan hij die zich altijd met afbeeldingen pleegt te behelpen. De eerste zal al het eigenaardige, dat de beste teekenaar in een afbeelding onmogelijk kan neerleggen, er toch in zien, terwijl de andere op zijn meest ziet wat inderdaad geteekend is. Men mag dus naar mijne meening niet aan alle figuren denzelfden eisch van volkomenheid stellen en b.v. alleen van die, welke niet alledaagsche, moeielijk bereikbare, zaken voorstellen, den hoogsten graad van duidelijkheid en nauwkeurigheid vergen.

Door deze beginselen geleid, wil ik den atlas in bijzonderheden nagaan, om straks te kunnen beöordeelen in hoeverre hij aanbeveling verdient. Al dadelijk trekken ons op Pl. I, behalve het verdwijnen van twee goede teekeningen die in de 3e uitgave wél voorkwamen, vooral fig. 9, fig. 10a en fig. 10b, (alle nieuw!), *niet* om de helderheid, maar juist om de ontoereikendheid der voorstelling. In fig. 9 is het de wonderlijke, in de natuur toch niet voorkomende, splitsing van den m. pectoralis major en het nevelachtige van den m. pectoralis minor; in 10a zoekt men te vergeefs naar de aanhechting van den biceps, terwijl in 10b de oorsprong van den triceps niet voldoende zichtbaar is. Maar bovendien, zijn de hier

[1] Dr. M. Salverda, Plant- en Dierkunde, 5^{e} editie, voorrede.

genoemde flinke, sprekende figuren? hadden ze niet driemaal grooter en vijfmaal helderder moeten zijn? En wat is op pl. II fig. 18 voor een sobere voorstelling van het hart, en waarom zoekt men in fig. 19, die veel te klein is, te vergeefs naar het poort-aderstelsel en de vaten van den kleinen bloedsomloop? Fig. 14 geeft in deze editie voor het eerst de zenuwvezels; waarom nu meteen ook geeu gangliëncellen? Op pl. XII fig. 14 is de onderkaak van den Runderschedel zoek geraakt, wat jammer is, terwijl de beoefenaar van den Olifant op pl. XIII zeker gaarne een waardige afbeelding van een kies van dezen kolos zou gezien hebben.

Op de XVIe tot en met XXIIIe Plaat vindt men een zeer verdienstelijke reeks van vogel-afbeeldingen, maar des te meer treft ons het gemis van een flinke teekening, waarop de deelen van het vogel-geraamte goed zijn aan te wijzen; eveneens die van eeu bevederd voorste lidmaat en eene die den eierstok met eileider voorstelt.

De Nijlkrokodil, die er bij fig. 230 (pl. XXIV) zoo recht gezond uitziet, Vertoont bij fig. 321 een jammerlijke verminking, zichtbaar aan het geheele ontbreken van den staart.

Komisch is de voorstelling van de Boa Constrictor onder de driemaal kleinere inlandsche Ringslang; beide dieren zijn even groot geteekend, ik zou haast zeggen dat de Ringslang er nog wat kloeker uitziet. Ik geef gaarne toe, dab men de verschillende dieren moeielijk volgens den zelfden maatstaf vergrooten of verkleinen kan, maar hier b.v. had men de Boa indrukwekkender moeten voorstellen dan de Ringslang.

Fig. 265 (pl. XXVII) is als model van het vischgeraamte te klein, en fig. 297 had men moeten weglaten of de belangrijke organisatie van dit diertje in bijzonderheden moeten aangeven. Zóó heeft men er niets aan.

Dat geen enkele figuur gewijd is aan de schubben, noch aan den kieuwtoestel, noch aan het darmkanaal, is zeker zeer te betreuren.

Ook bij de Arthropoda, die door een rijke hoeveelheid goede albeeldingen worden toegelicht, mist men een voorstelling van den inwendigen bouw dezer dieren. Ademhalingsorganen, zenuwstelsel, rugvat met bloedvaten, dat alles is eenvoudig overgeslagen. Daarbij had men de traditioneele teekening van de mondwerktuigen der Honigbij moeten vervangen door die welke bij Herm. Müller (Die

Befruchtung der Blumen durch Insecten) pl. 52 te vinden is, en den volmaakt onbegrijpelijken angel (fig. 330) door de heldere figuren van Lüben (Thierkunde I 4^{e} Aufl. p. 175 en 176). Ook de metamorphose der krabben kon herdacht zijn. Big. 411 geeft een onvolledige voorstelling van een proglottis van Taenia; waarom niet fig. 331 uit Harting's leerboek (IIIe Deel, 3^{e} stuk) genomen. De weekdieren en de lagere dieren zijn voldoende door drie platen vertegenwoordigd, 't Is voorzeker goed gezien, niet te veel figuren te wijden aan de eindelooze vorm-verscheidenheid der schelpen. Maar Teredo navalis - de beruchte paalworm - had recht gehad op eene in bijzonderheden afdalende afbeelding.

Het gedeelte van den atlas, aan de plantkunde gewijd, is over 't algemeen goed geslaagd, de morphologie wordt er voldoende in toegelicht en de Cryptogamen zijn er naar waarde geschat. Prothalliën van een Varen en een van Equisetum zouden hier zeer goed op hun plaats geweest zijn.

Welke koornbloem wordt bij fig. 630 bedoeld, C. Cyanus (de blauwe) of C. Jacea? Jammer dat Orobanche major zonder gastheer wordt opgevoerd, laatstgenoemde zou hier een zeer gelukkig figuur gemaakt hebben.

De platen LIV, LV, LVI, LVII, LVIII en de helft van LIX bieden een tal van duidelijke teekeningen van fossielen aan. Het geheel wordt besloten door een 40-tal afbeeldingen van kristalvormen die vrij verward door elkaar staan. Waarlijk, het slot is wel het minst gelukkige deel van de atlas. Daar staan nb. wél de regelmatige figuren uit de vlakke etkunde: een gelijkzijdige driehoek, een vijfhoek enz! en aan den stand der assen in de verschillende stelsels is geen lijntje gewijd! Deze armzalige collectie figuren maakt geheel den indruk er bij gevoegd te zijn om de mineralogie toch ook te vertegenwoordigen, 't geen immers niet noodig is, omdat het eerste het beste leerboek der mineralogie, dat men ter hand neemt, de noodige figuren duidelijker en in grooter aantal bevat.

Welke eindelijk de bedoeling is van den vrij uitvoerigen tekst, is mij niet duidelijk.

Als toelichting der figuren is hij veel te uitvoerig, want men vindt het allernoodigste onder de teekeningen zelven vermeld; als gids voor de beoefening der natuurlijke historie is hij veel te kort. De

catalogus-achtige stijl, waartoe men bij een dergelijke korte samenvatting der geheele natuurhistorische wetenschap noodzakelijk moet vervallen, kan den lezer onmogelijk aangenaam bezig houden, met hoe groote nauwkeurigheid de stof ook bewerkt zij.

Een atlas moet zijn een volledig stel afbeeldingen met toevoeging van een korte verklaring, maar een leerboek koopt men om den tekst, die alleen daar, waar het bepaald noodig is, door afbeeldingen moet worden toegelicht. Evenwel is dit groote onderscheid op te merken, dat een uitvoerige tekst bij een atlas vrij nutteloos is, terwijl een goed leerboek niet anders dan winnen kan door het bezit van meer afbeeldingen dan noodig is.

Voorzoover ik weet, is er over de eischen waaraan een natuurhistorische atlas moet voldoen, weinig gesproken, veel minder althans dan over die van leerboeken. Dit moge het verontschuldigen dat ik uitvoeriger geworden ben, dan ik mij aanvankelijk had voorgeseld.

Als slotsom mijner beschouwing van de hollandsche bewerking van Arendt's atlas meen ik te mogen beweren dat hij niettegenstaande eenige in 't oog springende leemten veel goeds bevat, en bruikbaar is niet alleen voor den leerling der scholen, waarvoor hij blijkens den titel bestemd is, maar in 't algemeen voor allen die, met welk doel ook, de natuurlijke historie beoefenen. Wanneer in een eventuëele 5e editie de inwendige organen wat minder stiefmoederlijk behandeld worden, zal de atlas ongetwijfeld nog meer dan thans aan het doel beantwoorden.

Amsterdam, Nov. 80.
J.C. COSTERUS.

***Supplément aux dictionnaires arabes par R. Dozy. Leyde, Brill*, 1881.**

Lexicographie was een der gelief koosde studievakken der Arabische geleerden, en wij bezitten een groot aantal woordenboeken door hen met veel talent samengesteld. Op deze berusten de welbekende Europeesche lexica van Golius, Freytag en het voortreffelijke, helaas bij den dood des schrijvers nog onvoltooide, van Lane. Het onderwerp van al deze werken is bijna uitsluitend de klassieke taal, d.i. het Arabisch van Koran, overlevering en oude poëzie, de taal der

Arabieren, voordat deze na de verbreiding over zulk een groot gebied en door het verkeer met andere volken min of meer ontaard was. Men kan den groei eener taal met dien van een bosch vergelijken. Eerst vele kleine stammen, waarvan enkele hunne takken naar rechts en links gaan uitslaan, andere klein blijven. Allengs vermindert het getal, maar neemt het bedrag der veelgetakte zware stammen toe Zoo brengt ook de ontwikkeling der taal mede, dat uit enkele wortels een verbazende woordenschat voortspruit, terwijl andere geheel in onbruik raken. Bovendien leerden de Bedouïnen in Syrië, Babylonië en Perzie zooveel nieuwe dingen kennen, die zij of met gearabiseerde vreemde namen of met nieuwgevormde of anders toegepaste woorden benoemden, dat in weerwil van de ijverige pogingen der puristen niet slechts de spreektaal, maar ook de schrijftaal van de klassieke taal ging afwijken en dit in verschillende landen op verschillende wijze. Vandaar dat men bij het bestudeeren der Arabische letterkunde elk oogenblik woorden en vormen ontmoet, die de woordenboeken niet vermelden, ja zelfs vindt men in de lexica dikwijls een woord verklaard door een ander dat men te vergeefs zoekt. De behoefte deze leemte aan te vullen werd reeds lang door velen gevoeld; vandaar dat men bijkans geen exemplaar van Golius vindt zonder aanteekeningen aan den rand. Deze hadden echter slechts waarde voor den bezitter, daar zij veelal kort en onduidelijk zijn Dit geldt zelfs van de rijke en oordeelkundige randnoten van onzen Jan Jacob Schultens. Vruchtbaarder was de toevoeging eener lijst der in het woordenboek ontbrekende woorden aan de uitgave van texten. In dit opzicht hebben vooral Fransche en Hollandsche geleerden zich verdienstelijk gemaakt, Maar om wezenlijk een goeden stap vooruit te komen, moest men opzettelijk tot verrijking van het woordenboek veel lezen. Dit werd zeer vroeg ingezien door den schrijver van het Supplément, die reeds als student zoo vlijtig opteekende, dat hij in staat was, al op 22jarigen leeftijd zijn Dictionnaire des vêtements arabes te schrijven, ter beantwoording eener in het laatst van 1841 door het Kon. Ned. Instituut uitgeschreven prijsvraag. Dit dictionnaire toch behelst vele artikelen met uitvoerige verklaring, die men te vergeefs in het woordenboek van Freytag zoekt, en gaf bovendien door de opheldering van een groot aantal in de aangehaalde bewijsplaatsen voorkomende woorden, getugenis van de belezenheid en scherpzinnigheid des schrijvers. Dozy vermeldt

zelf aan het slot der voorrede van zijn Supplément, dat het de droom zijner jeugd was geweest, een woordenboek van de niet-klassieke taal te maken. Hij zag wel langzamerhand in, dat dit een droom moest blijven. Want, gelijk hij nu schrijft, ‘de Arabische taal en letterkunde zijn zóó rijk, dat vele jaren, misschien eeuwen, voorbij zullen gaan, voordat men dit zal kunnen ondernemen.’ Maar hij liet zich daardoor niet afschrikken en hield zijn doel, zelfs te midden zijner historische onderzoekingen, steeds in het oog, tot hij, nu acht jaar geleden, eindelijk het kloeke besluit nam, zijne lexicologische verzamelingen met de in verschillende werken verstrooide woordenlijsten en aanteekenmgen van andere geleerden, een drietal oude in Spanje vervaardigde glossaria, eenige woordenboeken van het modern Arabisch, enz. te verrijken en te redigeeren. Het was een reuzenarbeid, die al de, waarlijk niet geringe, werkkracht en volharding van den schrijver in beslag nam. Want de aanteekeningen in eene periodevan 40 jaar gemaakt, waren rijp en groen dooreen. Vele waren, sedert de nauwkeurige vertolking der Arabische lexicographen door Lane, overtollig geworden, andere gaven aanleiding tot een diep en ernstig onderzoek. Van een zeer groot getal woorden moest nu eerst na nauwgezette bestudeering en vergelijking der aangehaalde plaatsen, de juiste beteekenis vastgesteld worden. En niet alleen het eigen werk, maar ook dat van anderen moest woord voor woord nagerekend worden, waarbij nog vrij wat te verbeteren of te wijzigen viel. De oude glossaria waren slechts met veel beleid te gebruiken, daar zij niet vrij van schrijffouten en vergissingen zijn; een gaf soms palaeographische moeilijkheden, een ander dwong soms tot een afzonderlijk onderzoek naar de beteekenis der verouderde Spaansche woorden, waarmede de Arabische verklaard worden. Eindelijk moet het zelfs aan Dozy, hoe gemakkelijk ook Fransch schrijvende, toch dikwijls moeite gekost hebben, het juiste Fransche woord te vinden.

Het groote werk, 1720 pagina's in 4to, ligt thans voor ons, keurig en nauwkeurig, beide van vorm en inhoud. Wij wenschen den begaafden schrijver mot de voltooiing hartelijk geluk. Hij heeft daardoor aanspraak op de blijvende dankbaarheid van allen die in de beoefening der Arabische taal en letterkunde belang stellen. Want, kon ook dit werk niet de verwezenlijking worden van het ideaal van een volledig woordenboek der niet-klassieke taal, het is er de grondslag van, waarop een volgend geslacht kan voortbouwen. De

historische studiën van Dozy zijn oorzaak geweest, dat vooral de Arabische schrijvers van Spanje en Noord-Africa door hem vlijtig zijn gelezen. Wat de woorden en vormen betreft, waardoor het daar gesproken dialect zich van de klassieke taal onderscheidt, zal gewis weinig aan het Supplément zijn toe te voegen.

Voortaan zal elk Arabist, naast Lane en Feytag, het Supplément van Dozy te raadplegen hebben als een onmisbaar boek. Het is jammer, dat men nu? Freytag niet aan den kant mag zetten, maar het is niet aan Dozy te wijten. Lane heeft van zijn lexicon niet slechts de niet-klassieke woorden uitgesloten, maar ook de zeldzaam voorkomende, met het plan deze laatste later in een afzonderlijk woordenboek te vereenigen. Voor woorden tot deze kategorie behoorende en ook wel andere - want Lane heeft zich meer dan eens vergist bij de bepaling van wat al of niet zeldzaam is - dient men Freytag na te slaan. De behandeling dezer woorden viel geheel buiten het kader van het Supplément. Maar daar Freytag nu toch onontbeerlijk was gebleven, heeft Dozy, ook wat niet-klassieke woorden betreft, weggelaten wat goed bij Freytag is verklaard. Dit laatste boek blijft dus zoowel naast Lane, als naast Dozy onmisbaar. En dit is dubbel jammer, daar het lexicon uitverkocht is en een herdruk zooals het daar ligt, geenszins wenschelijk is. Had Lane voor alle oude woorden dit lexicon overbodig gemaakt, zoo had Dozy al de rest kunnen opnemen en daarmede was het boek voor goed van de baan geweest.

Er is haast geen arbeid, die den geleerde meer tot eer verstrekt dan het maken van een woordenboek. Want hij weet vooruit wat het publiek met zijn werk gaat doen. Elk put rustig en naar hartelust uit den rijken voorraad, maar geeft luide zijne afkeuring, ja ergernis, te kennen, als hij eene vergissing, eene onvolledigheid of eene leemte vindt. Tegen eenmaal dat men opmerkt, dat de auteur dit of dat juist verklaard heeft, zal men honderdmaal schrijven, dat hij dit of dat verkeerd heeft gedaan, al staat ook het goede tot het verkeerde als duizend tot één. 't Is nu eenmaal niet anders, zoo doen wij allen of bijna allen. Maar daarom legt ook geen arbeid welsprekender getuigenis af van zelfopofferende toewijding aan de wetenschap dan deze. Daarvan heeft Dozy zich in dit uitmuntend werk een blijvend monument gesticht.

M.J. DE GOEJA.

***Handleiding tot de Beginselen der Dierkunde ten gebruike bij het gymnasiaal en het middelbaar onderwijs, door Dr. D. Lubach. Derde, herziene druk. Amsterdam, C.L. Brinkman*, 1880.**

Een welkome verschijning is deze derde druk van een handleiding, die zich bij ons middelbaar onderwijs sedert lang een gevestigden naam verworven heeft en die ook menigen kweekeling der hoogeschool als eerste leiddraad diende, vóór hij het waagde zich in de dikkere handboeken te verdiepen, wier omvang bij een eerste kennismaking met een nieuw vak van wetenschap niet altijd bemoedigend is.

Wie zich door Dr. Lubach in de dierkundige wetenschap laat inleiden heeft een ervaren gids gevonden, in wiens *Handleiding* hoofdzaak en bijzaken steeds duidelijk gescheiden blijven, de indeeling in paragrafen en da zorgvuldige druk het overzicht ten allen tijde gemakkelijk maakt, alle belangrijke anatomische bijzonderheden in regelmatige volgorde vermeld worden en toch aan de systematische onderverdeeling genoeg plaats is ingeruimd om met de voornaamste en meest afwijkende vormen uit alle hoofdafdeelingen van het dierenrijk kennis te maken. Dat de hollandsche namen van geslachten en soorten overal vermeld worden - al zijn de laatste somtijds niet meer dan eene vertaling van de latijnsche benaming, zonder veel kans zich ten onzent ooit burgerrecht te zullen verwerven - is oen gelukkig denkbeeld, dat ook op de middelbare scholen gewaardeerd zal worden. Door de talrijke flinke houtsneden (317) wordt de bruikbaarheid van het werkje niet weinig verhoogd.

Deze houtsneden zijn voor een groot deel dezelfde als die welke voor Harting's voortreffelijk *Leerboek der Dierkunde* gebruikt werden, en meerendeels zeer goed uitgevoerd.

Eén vijfde deel van het werk is gewijd aan den bouw en de verrichtingen van het menschelijk lichaam en gaat vooraf aan het eigenlijk dierkundig gedeelte. Het is, dunkt mij, alleszins aan te raden dit plan ook bij het mondeling onderwijs te volgen, daar de kennis van het menschelijk lichaam de belangstelling der leerlingen steeds meer schijnt op te wekken, dan wel met andere hoofdstukken der dierkunde het geval is en bovndien het menschelijk lichaam telkens

weder als vergelijkingspunt kan gebruikt worden bij de studie der overige gewervelde dieren. Dr. Lubach zegt dienaangaande in zijn voorrede: ‘Zij die mochten meenen dat dit gedeelte van het boek wat te uitvoerig is behandeld, mogen bedenken, dat, wanneer eenmaal, gelijk hoogelijk te wenachen is, de gezondheidsleer als leervak op de gymnasiën en hoogere burgerscholen wordt ingevoerd, - een leervak aan het onderwijs waarin eenige kennis van ontleedkunde en physiologie vooraf dient te gaan - het bedoelde overzicht tevens kan strekken tot inleiding daartoe.’

Achtereenvolgens worden in zeven hoofdstukken de gewervelde dieren, de gelede dieren, de wormen, de weekdieren, de stekelhuidigen, de neteldieren en de protozoën behandeld, en daarbij voor de nadere onderverdeeling in klassen en orden hoofdzakelijk, het schema van Harting's leerboek gevolgd, met enkele vereenvoudigingen die in eene ‘handleiding’ zeker niet misplaatst zijn.

Een bijvoegsel aan dezen derden druk, dat velen zeker zeer welkom zal wezen, is een systematisch overzicht van de indeeling van het dierenrijk, waarmede het werkje besluit en waarin de voornaamste geslachten van ieder der onderafdeelingen vermelding vinden.

Ht.

De totstandkoming van het Duitsche toltarief van 1879.

Toen in 1878 de Rijksdag zich vereenigde met de wetsontwerpen, die ten doel hadden de sociaal-democratische beweging in Duitschland te onderdrukken, legde hij tegelijkertijd de bekentenis af, dat het Duitsche volk niet op dien trap van ontwikkeling staat, die de handhaving eener vrijzinnige wetgeving veroorlooft. Er moest op wetgevend gebied eene schrede terug worden gedaan om weder overeenstemming te brengen tusschen wet en volksaard.

De totstandkoming van het toltarief van 1879 is eene gebeurtenis, die niet in mindere mate getuigt van den reactionnairen geest, waardoor de leden der regeering en der volksvertegenwoordiging in Duitschland worden beheerscht.

Uit den titel aan dit opstel gegeven, zal reeds zijn gebleken, dat het niet in mijne bedoeling ligt eene pleitrede te houden voor het stelsel van den vrijen handel, noch een aanval te doen op het protectionnisme. Ik het dan ook hier meer het oog op eene bespreking der omstandigheden, waaronder deze terugkeer tot een wetenschappelijk reeds lang veroordeeld stelsel heeft plaats gevonden en van de verschillende invloeden, die daartoe hebben meegewerkt. Daaruit zal het toch moeten worden verklaard, hoe het mogelijk is geweest, dat Bismarck in December1878 zijn protectionnistisch program in het licht gaf en het nieuwe tarief reeds in Juli 1879 niet alleen door Bondsraad en Rijksdag goedgekeurd, maar ook voor een goed deel al in wer king was gebracht.

Het zij mij echter vergund vooraf een kort overzicht te geven

van de geschiedenis van het Duitsche tolwezen, en wel om tweeërlei reden 1°. om des te duidelijker te doen uitkomen, hoe de vrucht van een moeilijken, zestigjarigen arbeid weer in één oogenblik werd prijs gegeven en 2°. omdat die geschiedenis door de voorstanders van het stelsel van bescherming en in de eerste plaats door Bismarck gedurig in een valsch licht wordt gesteld. Zij doen het voorkomen, alsof men eigenlijk in 1818 het beginsel van bescherming was gaan huldigen. Dat beginsel zoude dan tot 1865 in eere zijn gehouden, terwijl pas met de afsluiting van het Fransch-Duitsche handelstractaat het tijdvak zoude zijn aangebroken, waarin de leer van den vrijen handel in toepassing werd gebracht. Zoo b.v. meent de Rijkskanselier in zijn schrijven van 15 December 1878 aan den Bondsraad te moeten aanbevelen ‘zurückzukehren zu dem Princip der Zollpflichtigkeit aller über die Grenze-eingehenden Gegenstände, welches in der preussischen Zoll-Gesetzgebung vom Jahre 1818 an als Regel aufgestellt war, und sp↦er in der allgemeinen Eingangsabgabe des Vereins-Zolltarifs bis zum Jahre 1865 seinen Ausdruck fand’, terwijl de geschiedenis leert, dat het Pruisische tarief van 1818 niet mag worden beschouwd als het uitvloeisel van een toen gehuldigd protectionnisme, maar veeleer als eene eerste en gelukkig geslaagde poging om den handel meerdere vrijheid en der industrie een zelfstandiger bestaan te verschallen. Ook de periode der haudelstractaten in 1865 aangevangen getuigt niet van een omkeer in de handelspolitiek van Duitschland; zij is het tijdvak geweest, waarin het vrijhandelstelsel, tot nog toe meer als een middel ter bevordering van eigen handel aangewend, nu ook bij de regeling van het internationaal verkeer werd toegepast.

Over de aanhoudende tolkwestiën, die de Duitsche Staten in de zestiende en zeventiende eeuw verdeeld hielden, behoef ik hier niet uit te weiden. Het gold toen meer een strijd over het recht om tol te heffen en zich de daaruit voorvloeiende inkomsten toe te eigenen, dan een verschil van meening over de toepassing van het eene of andere stelsel, zoodat ik volstaan kan met er aan te herinneren, dat in dien tijd de handel zeer werd bemoeilijkt, de nijverheid telkens van het eene of andere débouché werd beroofd, en de consumenten toen niet minder dan thans den tol betaalden.

In de achttiende eeuw trad meer de tarievenstrijd op den voorgrond, waarbij men zooveel mogelijk den invoer van vreemde

producten weerde; vooral door Pruisen en Saksen werd hij heftig gevoerd.

Het is bekend, dat in de zeventiende en achttiende eeuw in geheel Europa het mercantiëele stelsel werd gehuldigd, het stelsel, dat zich het afsluiten van eene zoo voordeelig mogelijke handelsbalans voor oogen stelde. Het streven was daarbij gericht op een meerderen uitdan invoer van goederen en op een meerderen in- dau uitvoer van edel metaal. Om dat doel te bereiken werden verschillende middelen aangewend. Door premiën werd de uitvoer van goederen bevorderd, terwijl door verbodsbepalingen en de heffing van hooge invoerrechten de invoer van vreemde producten werd tegengehouden. Toen later het denkbeeld, dat de nationale arbeid moet worden beschermd, meer op den voorgrond werd gesteld, bleven de invoerrechten gehandhaafd als middel om de buitenlandsche concurrentie te beperken. Om een voorbeeld te geven van de leerstellingen in het begin der achttiende eeuw in Duitschland over de te volgen handelspolitiek verkondigd, deelt Falke[1] den korten inhoud mede van een gedenkschrift getiteld: 'Unmaszgebliche Gedanken, wie in hiesigen Landen, Manufacturen und Commercien mit gutem Succesz aufgerichtet und fortgeführt werden können.'

'Vor allen Dingen', meent de schrijver, 'musz die Art des Landes auf das Genaueste erforscht, *alle hier gewonnenen Materialien auch hier verarbeitet*, das Land mehr und mehr bevölkert, die Wüstungen angebauet, Lehrmeister zu allerhand Künsten und Handwerken aus der Fremde beschafft und im Lande selbst zu diesen letzteren alle möglichen Einrichtungen getroffen werden. Das aus den Bergwerken und durch Handel und Wandel gewonnene *Geld muss dem Lande erhalten bleiben*, das Land an den selbst verfertigten und erzielten Waaren ein Genüge haben, und das aus der Fremde nicht zu Entbehrende nur gegen inländische Waaren aus der ersten Hand als Rohmaterial beziehen, *solches aber im Lande verarbeitet* und die im Lande überflüssigen rohen Materialien den Ausländern nur um bares Geld verkauft werden.' Wij zien dus hier niet meer uitsluitend het streven naar vermeerdering van den voorraad edel metaal, maar tevens het zoeken naar middelen, die tot het gebruiken van inlandsche en het zich onthouden van vreemde producten moeten aansporen.

1 Geschichte des deutschen Zollwesens, pag. 271.

Naarmate de band, die het Duitsche rijk samenhield, door het streven der verschillende vorsten naar grootere zelfstandigheid losser werd, naar die mate werden de slagboomen ook vermeerderd, die het vrije verkeer belemmerden. De toestand was misschien het ergste onder koning Frederik II. Onder zijn bestuur werd in Pruisen de opbrengst der accijnsen aan Fransche financiers verpacht, de tabakshandel als een monopolie verkocht en de graanhandel op de Elbe en de Oder aan eene geprivilegieerde maatschappij afgestaan. De buitenlandsche suiker had men door zeer hooge rechten geheel geweerd. Aan Saksen had men het onmogelijk gemaakt lijnwaad over Hamburg naar Amerika te zenden. Ja, ten behoeve van de binnenlandsche fabricatie van wollen stoffen had men den uitvoer van ongeschoren schapen verboden, en toen nu dientengevolge de schapenfokkerij geen voordeel meer afwierp en verlaten werd, verbood de Koning op straffe van 1000 dukaten het staken der fokkerij.

De aldus geschapen toestand bleek echter onhoudbaar te zijn en na den dood van Frederik II werd er zoo ernstig op verandering aangedrongen, dat er reeds in 1787 eene verordening werd gepubliceerd, die enkele rechten van in- en door voor verlaagde, vele monopoliën afschafte en ook het verbod van uitvoer van goud en zilver ophief.

Was het in die tijden in Noord-Duitschland treurig gesteld, in het Zuiden was het niet beter. Ook in Oostenrijk en Beijeren werden de inkomende rechten telkens verhoogd. Ook dáár werden verbodsbepalingen tegen den invoer van vreemde waren, gericht, werden monopoliën verleend en premiën uitgeloofd.

De kleinere staatjes aan den Rijn konden uit den aard deizaak moeilijk een bepaald stelsel in praktijk brengen, maar om het duidelijk te maken, hoe moeilijk het destijds was langs den Rijn handel te drijven, stelle men zich voor, dat iemand die b.v. eene lading koloniale waren naar Zuid-Duitschland wilde verkoopen, verplicht was, zijne goederen te laden in een schip, dat het privilege genoot voor de vaart op den beneden-Rijn tot aan Keulen. De stad Keulen had het stapelrecht, en dientengevolge moest onze koopman daar 1°. hooge tolrechten betalen; 2°. drie dagen blijven liggen ten einde aan de Keulsche burgers gelegenheid te geven om van de waar te koopen en 3°. overladen in een ander schip, dat weer geprivilegieerd was voor de vaart van Keulen naar Mainz. Ook de stad Mainz genoot

nog tot in het laatst der achttiende eeuw het stapelrecht, zoodat hier hetzelfde recht betaald, hetzelfde oponthoud gemaakt moest worden en ook hier weder overlading in een voor de vaart op den boven-Rijn geprivilegieerd vaartuig noodzakelijk was.

Hoe in de achttiende eeuw de handel door allerhande tollen en verbodsbepalingen in zijne vrijheid werd bekort, en de industrie door talrijke monopoliën, privilegiën en premiën in hare zelfstandige ontwikkeling werd tegengehouden, zal uit het vorenstaande voldoende zijn aangetoond. Toch werd hun onder Napoleon's heerschappij haast nog droeviger lot bereid.

Het continentale stelsel, waarbij alle handel met Engeland en zijne koloniën werd verboden, en dat aldra op het geheele vaste land van Europa met uitzondering van Portugal werd ingevoerd, berokkende aan Duitschland groote schade, maar bleek ook voor Frankrijk zelf een tweesnijdend zwaard te zijn. De Fransche industrie kon toch verschillende grondstoffen, die zij tot nog toe uit de Engelsche koloniën had betrokken, niet ontberen. Napoleon gaf toen licenten uit aan Fransche schepen, die gemachtigd werden Engelsche koloniale waren tegen Fransche fabrikaten te ruilen, maar aldra bleek het, dat deze licenten den smokkelhandel zoodanig in de hand werkten, dat er tot opheffing van het verbod van invoer van koloniale waren moest worden besloten, en deze tegen betaling van een zeer hoog inkomend recht werden toegelaten. Het toen voor Frankrijk vastgestelde tarief werd ook mutatis mutandis in de Duitsche Staten ingevoerd. Als een bewijs, hoe buitensporig hooge inkomende rechten het inhield voor koloniale waren, moge gelden, dat ruwe katoen, een artikel, dat thans vrij is gelaten, toen aan de Saksische grens met een tol van 200 thaler per 100 kilo werd belast.

Nadat in 1813 Napoleon's heerschappij een einde had genomen, werd alles weer in den ouden toestand teruggebracht. Alle Staten van het Duitsche Rijk en toen leden van den Duitschen bond beschouwden zich als souverein en lieten zich vooral op het punt van invoerrechten en accijnsen die oppermacht metweinig ten goede komen. Wel had art. 19 van de bondsaktc bepaald, dat op de eerste vergadering der bondstaten beraadslaagd zoude worden over de regeling van het verkeer tusschen de verschillende bondstaten, wel vond ook die beraadslaging in Mei 1817 plaats, doch zij leidde tot geen resultaat.

Toen was het Pruisen, dat met een goed voorbeeld voorging. Reeds in 1817 hief het alle watertollen en provinciale tollen op en in 1818 stelde het een algemeen grenstoltarief voor de beide afzonderlijke deelen van het koningrijk vast, dat op 1 Januari 1819 in werking trad. In de inleiding van de daarop betrekkelijke wet, die door Bismarck een uitvloeisel van het beschermend stelsel wordt genoemd, heet het: ‘Alle fremden Erzeugnisse der Natur und Kunst können im ganzen Umfang des Staates eingebracht, verbraucht und durchgeführt werden, allen inländischen Erzeugnissen der Natur und Kunst wird die Ausfuhr verstattet’ en iets verder: ‘Handelsfreiheit soll bei den Verhandlungen mit andern Staaten in der Regel zur Grundlage dienen, Erleichterungen, welche der preussische Handel in fremden Staaten findet, sollen erwidert, Beschränkungen vergolten werden.’ Ook de inhoud van het tarief was in overeenstemming met de beginselen in de motieven aangegeven. De invoer van grondstoffen en levensmiddelen was of vrijgelaten, of met een klein recht bezwaard; als regel bedroeg het invoerrecht 10 percent van de waarde, terwijl allerhande bepalingen ter bevordering van den doorvoerhandel in de wet waren opgenomen.

En toch, bij de verdediging van het thans geldende en sterk protectionnistische tarief, beriep de Rijkskanselier zich op de beginselen, die aan het Pruisische tarief van 1818 ten grondslag lagen, en beval hij een terugkeer tot die beginselen aan. Natuurlijk, dat de tegenpartij dit niet onopgemerkt liet voorbijgaan; en wat was zijne repliek? Hij beriep zich op eenige rechten, die in 1818 hooger waren dan in zijn voorstel, maar hij vergat, dat o.a. hout, ruw linnen en ruw ijzer vrij waren, en nu belast. Maar daarin ligt niet de groote onjuistheid. Wanneer men den wetgevenden arbeid van 1818 beoordeelt naar de toenmalige omstandigheden en men den historischen achtergrond daaraan niet ontneemt, dan eerst ziet men, hoe helder hij daartegen afsteekt, dan voelt men zich opgewekt bij het waarnemen van den frisschen, vrijzinnigen geest, die ons toewaait uit die eerste poging om tot meerdere vrijheid te geraken en verlost te worden van de knellende banden, waarmede het protectionnisme van Frederik II en het despotisme van Napoleon handel en nijverheid hadden vastgesnoerd.

Pruisen's handelwijze werd in de overige bondstaten verschillend beoordeeld. Saksen deed pogingen om zich bij Pruisen

aan te sluiten. Keur-Hessen daarentegen beschouwde zich benadeeld en ging tot retorsie-maatregelen over, maar over het algemeen werd de behoefte aan eene algemeene Duitsche tolvereeniging er sterker door gevoeld, eene behoefte die zich openbaarde door de oprichting van vereenigingen ter bevordering van dat doel. Als leidsman dier vereenigingeen trad de welbekende Tübinger hoogleeraar Friedrich List op. In 1819 diende hij bij de Bondsvergadering een request in, ten einde opheffing van alle binnenlandsche tolliniën in Duitschland te verzoeken en stichtte in datzelfde jaar het 'Verein zur Beforderung des deutschen Handels und Gewerbes'[1].[2] Sedert hadden er langdurige onderhandelingen plaats tusschen de verschillende Staten, waarvan ermeerderen zich in 1828 groepsgewijze vereenigden, totdat eindelijk in 1834 het Duitsche tolverbond in werking trad. In dit verbond namen dadelijk alle groote Staten met uitzondering van Oostenrijk deel, terwijl Baden, Nassau en spoedig ook de andere kleine Staten, die zich er voorloopig nog buiten hadden gehouden, om opname verzochten. Hannover draalde het langst en trad eerst in 1854 toe.

Het is noodig hier een oogenblik stil te staan, om er uitdrukkelijk op te wijzen, hoe sedert de Fransche overheersching elke stap een stap op den weg naar vrijheid is geweest; eerst het tarief van Pruisen in 1818, met opheffing van verbodsbepalingen, invoering van een voor dien tijd laag recht en opheffing van alle binnen het koningrijk bestaande tolliniën; daarna in 1828 de verwijdering van alle tolgrenzen tusschen de Staten die onderling eene tolvereeniging hadden tot stand gebracht; eindelijk in 1834 het algemeene Duitsche tolverbond, dat haast alle binnenlandsche tollen deed vervallen, aan alle Vereinsleden gelijk recht gaf tot aanvoer en verkoop van goederen op de jaarmarkten en verlaging bracht in de tarieven, waarnaar op de rivieren, kanalen en straatwegen tol werd geheven.

Van 1834 tot 1844 was er een tijdperk van rust. Het ver-

1 W. Weber, 'der deutsche Zollverein', pag. 8.

2 Tot nog voor weinige jaren werd List in Duitschland de laatste voorstander van protectie genoemd. Zijn in 1841 verschenen 'Nationales System der politischen Oekonomie' gaf daartoe de gereede aanleiding. Zijn ijveren voor een algemeen Duitsch tolverbond in de jaren 1819 en 1820 moet dan ook eerder verlklaard worden uit eene erkenning zijnerzijds van de vele nadeelen, die het toenmalige tolwezen aan Daitschland's handel en nijverheid berokkende, dan uit eene bij hem gevestigde overtuiging, dat ook de vrijheid van het internationaal verkeer aan de geheele maatschappij ten goede komt.

bond bleek aan het beoogde doel volkomen ie beantwoorden; van zijn zegenrijker] invloed was geheel Duitschland overtuigd. Terwijl de Duitache bond en de bondsdag weinig sympathie verwierven, voelde men algemeen, dat de vaste band der Duitsche Staten in de tolvereeniging was gelegen. De bond had weinig of niets, maar het tolverbond daarentegen zooveel te meer bijgedragen tot verwezenlijking van het Duitsche ideaal, van de Duitsche eenheid[1].

In 1842 en 1844 was in geheel Europa de strijd over vrijen handel en bescherming de *question brûlante* van den dag geworden. Ook in Duitschland werd hij gevoerd en te ontkennen valt het niet, dat het protectionnisme daar te lande eenige kleine voordeelen behaalde. Zoo werd door het tolverbond een invoerrecht op ruw ijzer vastgesteld, terwijl ook verschillende producten der textiel-industrie met hoogere rechten werden belast. In 1850 zegevierde het vrijhandelstelsel reeds weer en sedert kan men zeggen, dat tot 1879 alle in het tarief gebrachte wijzigingen strekten tot bevrijding van het verkeer. In hooge mate werkten daartoe de handelstractaten mede, die van 1865 af met Frankrijk, Engeland, Oostenrijk, Italië en andere landen werden gesloten.

Nadat als een gevolg van den Pruisisch-Oostenrijkschen oorlog de Noordduitsche bond tot stand was gekomen en de geheele Duitsche bondstaat te niet was gegaan, bleef de tolvereeniging bestaan en vormde toen de eenige band, die de Noordduitsche en Zuidduitsche Staten vereenigde. In 1867 werd tusschen de tolstaten een nieuw verdrag gesloten en te gelijkertijd het tolparlement in het leven geroepen. Uit het tarief door dit parlement in 1869 vastgesteld, werden in 1873 de invoerrechten op ijzer nog geschrapt, doch overigens bleef het gelden tot 1879 toe.

De geschiedenis van het Duitsche tariefwezen verdient vooral daarom zooveel belangstelling, omdat zij ons leert, hoe moeilijk het is en vooral voor dit Rijk geweest is om uit een toestand te geraken, die aan enkele geprivilegieerden groote voordeelen aanbood, maar op de algemeene welvaart des te nadeeliger werkte, die den handel tot een smokkelhandel maakte en de industrie tot een vak, dat slechts beoefend kon worden door hem, die zich òf een monopolie, òf eene bescherming door zeer hooge rechten wist te verschaffen. Zij toont ons aan, hoe er

1 G. Weber, Lehrbuch der Weltgeschichte, II, pag. 649.

ruim zestig jaren voor noodig zijn geweest, om zich van den eenen band na den anderen te ontslaan en ontheven te worden van de groote onbillijkheden, die ieder beschermend stelsel aankleven. Moeite, veel moeite heeft het gekost om de zoo lang beschermde nijverheid er langzamerhand aan te gewennen meer op eigen kracht te steunen en haast nog meer om het volk te brengen tot erkenning van de eenvoudige waarheid, die aan het vrijhandelstelsel ten grondslag ligt, dat nl. iedere beperking van het vrije verkeer eene prijsverhooging der artikelen van verbruik ten gevolge heeft. In de jaren 1871 tot 1873, toen na den Fransch-Duitschen oorlog overal in Europa een nieuw leven scheen te ontwaken, toen er plotseling aan alles behoefte scheen te bestaan, toen iedere onderneming gelukte, het crediet zich uitbreidde, maar ook de speculatie enorme verhoudingen aannam, hoorde men over handelsvrijheid en bescherming niet meer spreken. Die quaestie was dood; zelfs de verstoktste protectionnisten gaven het op, hetzij dan hun strijd, of hunne overtuiging.

Na die actie kwam echter reactie, en naarmate in eenig land de speculatiezucht wilder om zich had gegrepen, naar die mate was daar de ontnuchtering ook grooter, waren er de gevolgen ook nadeeliger. Nu is het zeker, dat handel en nijverheid in die dagen nergens zoo luidruchtig hebben feestgevierd als in Duitschland. Er was daartoe eene bijzondere aanleiding. De milliardenzegen was uit Erankrijk neergedaald en er moest plaatsin gevonden worden voor het nieuwe kapitaal. De Gründerperiode brak aan; banken verrezen als paddestoelen uit den grond; Berlijn werd in korten tijd aanzienlijk vergroot; geheel nieuwe wijken werden aan de hofstad toegevoegd; allerhande fabrieken werden opgericht; ijzer-en kolenmijnen werden bij honderdtallen in exploitatie gebracht. Van de door het Actiengezetz van 1870 verleende ruimere bevoegdheid tot oprichting van naamlooze vennootschappen werd veelvuldig gebruik gemaakt. - Het zoude onjuist zijn te beweren, dat onder al die operatiën niet velen waren, die strekten om in eene wer kelijk bestaande behoefte te voorzien, maar juist van die omstandigheid maakte de speculatie gebruik om den gezonden grondslag aan te toonen voor nog tal van ondernemingen, waaraan de levensvatbaarheid ten eenenmale ontbrak.

Voor het werkvolk was het een gulden tijd; overal gezocht bedong het telkens hooger loon. Van den veldarbeid trok

het weg om bij het fabriekwezen eene betere bezoldiging te vinden. De aanzienlijke winsten door de werkgevers behaald en de hooge loonen door de arbeiders genoten deden hun invloed gelden op de levenswijze van beiden. De wijnhandelaren hadden het goed in die dagen, de champagne stroomde *à grand flots*, terwijl de bierbrouwerijen zich verheugden in een steeds toenemend debiet.

Jammer, dat die heerlijke dagen niet altijd konden duren. Vooral de *Gründer* hadden het te bont gemaakt. Een paar groote faillissementen trokken de aandacht. Zij stemden tot nadenken, tot nader onderzoek en tot scherper contrôle. Het gevolg was, dat hier eenige onregelmatigheden werden ontdekt en ginds de directeur eener naamlooze vennootschap den arm der gerechtigheid ontvluchtte. Het crediet trok zich terug. Executiën volgden. Verschillende ondernemingen nog niet eens in exploitatie gebracht werden gestaakt. Van de Fransche milliarden was niet veel terug te vinden. Ze waren òf verteerd òf vastgelegd in ondernemingen, waarvan het nu bleek, dat er geen behoefte aan bestond. Op vele plaatsen werd het werk gestaakt, de ijzerprijzen daalden, daar de ontzaglijk vermeerderde productie nu in geene verhouding meer stond tot de sterk verminderde consumtie. Het bleek, dat er wel veel bouwterrein was gereed gemaakt, maar de lust tot bouwen was verminderd. De meeste nieuwe en kostbaar gebouwde huizen te Berlijn wachtten te vergeefs op bewoners. Onder de werklieden waren er velen, die ontslagen werden; schier allen moesten zich eene reductie van het loon laten welgevallen. Het viel hun moeielijk zich in de veranderde omstandigheden te schikken. Hunne behoeften waren in die jaren van voorspoed vermeerderd, hun *standard of life* was verhoogd, thans waren ze òf zonder werk òf op een karig loon gesteld. Onder hen heerschte groote misnoegdheid, maar ook de fabrikanten klaagden over de slechte tijden en den druk der concurrentie.

Terwijl de arbeidersstand zich onder die omstandigheden gemakkelijk tot deelneming in de sociaaldemocratische beweging lieten overhalen, waren het de industrieelen, die zich den ouden strijd tusschen vrijen handel en protectionnisme begonnen te herinneren. Met den bij ieder individu op te merken afkeer om aan eigen schuld te denken, zochten zij het kwaad in de thans gevolgde handelspolitiek. Aldra werden de vrijhandelaren er van beschuldigd hun alle rampen te hebben bezorgd en al

spoedig scheen het eene niet meer te ontkennen waarheid, dat de nationale arbeid moest worden beschermd.

In den aldus weer op nieuw ontbranden strijd kwamen nog krachtige bondgenooten voor de voorstanders der bescherming opdagen. Ik bedoel de landeigenaren in Duitschland, die zich al eenige jaren over slechte oogsten hadden beklaagd en die tengevolge van den steeds vermeerderenden toevoer van Amerikaansch graan zich ook niet hadden kunnen schadeloosstellen door een anders met een slecht gewas gepaard gaande verhooging der graanprijzen. Het was wel een krasse eisch, de vordering van invoerrechten op de landbouwproducten, maar hij vond steun in den teruggang van de pachten en in een door de Duitsche grondbezitters toen vlijtig gelezen werk van den Amerikaanschen protectionnist Carey.

Laat ons nu een blik slaan op Duitschland 's grooten staatsman.

Had Bismarck een open oog voor hetgeen er in die dagen op sociaal en economisch gebied voorviel? Zeker is het, dat hij de gevolgen der krisis niet onopgemerkt liet voorbijgaan, en aan dan door landbouw en nijverheid eendrachtig geuiten wensch tot terugkeer naar het protectionnisme de meeste aandacht schonk.

Of hij de werkelijke oorzaak der krisis kende is eene andere vraag, die, wil men haar bevestigend beantwoorden, tot de conclusie moet leiden, dat zijne staatsmanswijsheid hem noopte er de oogen voor te sluiten. Niet onwaarschijnlijk is het evenwel, dat hij te goeder trouw handelde, toen hij den strijd tegen het vrijhandelstelsel zoo krachtig aanvaardde. Slechts nog sinds korten tijd had Bismarck zich met staatshuishoudkundige vraagstukken bezig gehouden. Van aanleg meer diplomaat en staatsman, meer een man der praktijk dan een beoefenaar deitheorie, hadden ook zijne veelvuldige werkzaamheden hem geen tijd gelaten voor eene nauwgezette studie. Hij zelf heeft het bij verscheidene gelegenheden erkend, dat hij in dit vak een nieuweling was. Zoolang de minister Delbrück hem terzijde stond, had hij er geene behoefte aan gevoeld en de leiding der handelspolitiek geheel aan dezen overgelaten. Toen echter later tusschen hem en Delbrück verschil van gevoelen was ontstaan en Delbrück zijn ontslag had genomen, was hij er wel toe gedwongen geworden zich meer met de financicele en handelszaken te bemoeien en toen was volgens zijn zeggen

het hem al meer en meer duidelijk geworden, dat er tegenover de steeds toenemende concurrentie van het buitenland een dam moest worden opgeworpen, waarachter de Duitsche nijverheid zich rustig en geleidelijk kon ontwikkelen.

Op een der zoogenaamde parlementaire diners door Bismarck gegeven kwam het gesprek er op, dat hij zich gedurende het ministerie Delbrück zoo weinig aan de staathuishoudkundige vraagstukken had laten gelegen liggen. Hij erkende dit volmondig en vergeleek zich toen bij Rothschild, die eens een bezoek ontvangende van een handelsvriend, door dezen gevraagd werd: Wie ist Ihre Ansicht über schwedisches Eisen? Rothschild had zich toen zeer verwonderd tot een zijner bedienden gewend met de vraag: Meijer, wie denke ich über schwedisches Eisen?[1]

Delbrück had zich in het voorjaar van 1876 teruggetrokken, zoodat Bismarck's studiën zich tot een tijdvak van twee jaar hebben beperkt en in dien tijd heeft het hem werkelijk niet aan andere bezigheden ontbroken. Vroeger had hij zich uitdrukkelijk als een vrijhandelaar doen kennen, zoodat hij zich zelf door bovenstaande openhartige verklaring een brevet van beginselvastheid op gezag heeft uitgereikt.

De Fortschrittspartij is in Duitschlaud de eenige, die den rug niet voor Bismarck heeft gekromd en onder de leden dezer partij is het Eugen Richter, de afgevaardigde voor Hagen, die zijne al meer en meer veld winnende reactionnaire politiek krachtig bestrijdt, maar die aan den anderen kant zich te dikwijls tot persoonlijke aanvallen op den Rijkskanselier laat verleiden.

Richter mag soms te heftig zijn en daardoor de goede zaak niet altijd dienen, maar zijne houding in het Duitsche parlement dwingt tot bewondering. Terwijl men aan alle kanten in het stof neerbuigt en alles aan Bismarck's ijzeren wil gehoorzaamt, blijft Richter met opgeheven hoofde staan, wijkt hij geen pas terug van het eenmaal ingenomen standpunt.

De frontverandering van Bismarck in de handelspolitiek kon Richter niet onopgemerkt laten voorbijgaan. Toen in Februari 1879 in den Rijksdag het Duitsch-Oostenrijksche handelsverdrag werd behandeld, gaf hij een historisch overzicht van de houding, door den Rijkskanselier gedurende de jaren 1875 tot 1879 ten opzichte van het handelstelsel aangenomen. ‘In

1 Berl. Tageblatt, 28 Febr. 1879.

jener Rede vom 21 November 1875' zeide hij[1] 'hat der Reichskanzler es als sein Ideal bezeichnet, die Zolltarife auf ganz wenige Finanzzölle zurückzuführen. Die Freihändler hielten aber die wirtschaftlichen Verhältnisse für viel zu miszlich um das radicale Freihandelsystem durchzuführen. Es ist nun allerdings in den letzten Jahren anders geworden. Der Reichskanzler ist am Ende 1876 als Kampfzöllner aufgetreten, im Jahre 1877 als Reciprocitätszöllner, im Frühjahr 1878 als einfacher Schutzzöllner und jetzt als Schutzzöllner, wie er nicht mehr vorkommt, und vor dem es den eigentlichen Schutzzöllnern unheimlich zu werden anfängt.'

Het was dan ook werkelijk niet ten halve gekeerd, in ruim twee jaar tijds zich van een radicaal vrijhandelaar te bekeeren tot een belijder van het protectionnisme in zijne uiterste grens. Toch overdreef Richter niet. Nog in 1876, toen het terugtreden van den Heer Delbrück in den Pruisischen landdag ter sprake kwam, verklaarde Bismarck 'dasz zwischen Delbrück und ihm, auch nicht ein Schatten von Meinungsverschiedenheit über irgend eine der schwebenden Fragen eingetreten sei' en reeds in het einde van datzelfde jaar deed hij zich als *Kampfzöllner* kennen. In die dagen begonnen namelijk de eigenaren der groote ijzermijnen zich te beklagen over den invoer van buitenlandsch ijzer, dat spoedig voor hun product een lastige concurrent werd. Zij wisten het zoover te brengen, dat er een wetsontwerp tot heffing van invoerrechten op ijzer werd ingediend.

De motieven, die tot die voordracht hadden geleid, zijn merkwaardig. Het mocht in geen geval worden verondersteld, dat in dit, ontwerp eene afwijking zoude te vinden zijn van het vrijhandelstelsel. Aan bescherming mocht niet worden gedacht. Het was maar een Kampfzoll, die ingevoerd zoude worden, een middel om Frankrijk te dwingen tot afschaffing van premiën op den uitvoer[2]. Het ontwerp werd verworpen.

Later, in 1878, toen de vernieuwing van het Duitsch-Oostenrijksche tractaat was mislukt, verscheen er een brief van den Rijkskanselier aan den Heer von Varnbüler, waarin hij verklaarde, dat het sluiten van nieuwe handelstractaten zoude worden gestaakt, dat men eerst een autonoomtarief zoude vaststellen om daarna te gemakkelijker voordeelige tractaten met

1 Zitting 20 Februari 1879.
2 Volkswirthsch. Zeitfragen, I, Schreiben des Reichskanzlers, pag. 36, Vortrag von Ludwig Bamberger.

andere staten te kunnen sluiten. Huldiging dus van het vrijhandelstelsel; maar, om ook het buitenland tot de toepassing van dat stelsel te dwingen, moest men beginnen met zelf hooge rechten te heffen, die dan bij wijze van tractaat weer buiten werking konden worden gesteld. Toen nu deze verklaringen èn bij de industrie èn bij den landbouw een gunstig onthaal ontvingen, meende Bismarck al spoedig den tijd gekomen om het masker geheel op te lichten. Op 15 December 1878 verscheen zijn schrijven aan den Bondsraad, waarbij hij openlijk tot het protectionnisme overging.

In dit stuk stelt hij de noodzakelijkheid voorop om aan het Rijk zelfstandige inkomsten te verzekeren. Het Rijk, zoo drukte hij zich elders uit, moet niet langer door de Bondstaten voor een lastigen kostganger worden aangezien. Hij wijst verder op de voorbeelden, die indirecte belastingen boven directe aanbieden en dan laat hij volgen ‘Wenn hiernach vom financiellen Gesichtspunkte aus, auf welchen ich das Hauptgewicht lege, die von mir befürwortete Wiederherstellung der Regel allgemeiner Zollpflicht sich empfiehlt, so lässt ein solches System sich meines Erachtens auch in Yolkswirthschaftlicher Beziehung nicht anfechten.’ Hier ligt het punt van overgang en hier wordt Bismarck gedecideerd protectionnist, hetgeen in de memorie van toelichting aan het wetsontwerp toegevoegd nog duidelijker uitkomt.

Tot zoover Bismarck. Hoe stond het met de partijen in Duitschland? Ik zal niet stil blijven staan bij alle schakeringen, die het partijleven daar te lande aanbiedt, maar mij beperken tot de hoofdgroepen.

De sociaaldemocraten stemden tegen het tarief. Het is echter moeilijk om uit de debatten hunne bezwaren te leeren kennen. In den Rijksdag verleende de president slechts aan een enkele hunner het woord en diens betoog werd dan nog door de andere leden voortdurend geïnterrompeerd.

De Fortschrittspartij opende natuurlijk tegen het wetsontwerp een moorddadig vuur; Richter bestreed het heftig en werd daarin bijgestaan door de linkerfractie der nationaalliberalen, de tegenwoordige secessionnisten. Men kan zeggen, dat Bamberger, Forckenbeck, Lasker en Rickert de voordracht aan zulk eene scherpe critiek hebben onderworpen, dat ieder onbevooroordeeld toeschouwer haar als zedelijk vermoord moest aanzien.

De tegenpartij was echter vast aaneengesloten; aan argumen-

ten arm, was zij aan stemmen rijk. Tegen het verbond doorde conservatieven, het centrum en de rechterzijde van de nationaalliberalen gesloten was de in de laatste jaren zoo verzwakte Fortschrittspartij niet bestand. In den strijd tusschen egoïsme en gezond verstand leed het laatste de neerlaag.

Behalve dat overal zoowel door de conservatieven als door de clericalen om politieke redenen indirecte belastingen boven directe worden verkozen en zij zich reeds uit dien hoofde gemakkelijk voor hooge invoerrechten laten vinden, bestonden er hier bijzondere redenen. De conservatieve partij bestaat voor een goed deel uit den landadel en ook uit enkele vertegenwoordigers der groote industrie. Wanneer nu hooge rechten worden voorgesteld zoowel op de producten van den landbouw als op de voortbrengselen der nijverheid, en zulks geschiedt met het uitgesproken doel landbouw en nijverheid te beschermen tegen de buitenlandsche concurrentie, dan is het wel te verklaren, dat de conservatieve partij door de haar aldus voorgespiegelde voordeelen wordt gelokt.

Wat de centrurnspartij aangaat, deze had hier de goede gelegenheid hare kracht te laten gevoelen en let men nu op de bijzondere minzaamheid, waarmede Bismarck den heer Windhorst in die dagen behandelde, dan is het wel waarschijnlijk, dat het centrum deze voordracht, waarmede zij zich in principe toch wel kon vereenigen, krachtig heeft gesteund om later bij de regeering aanspraken te kunnen doen gelden op concessiën harerzijds. Zoude het te gewaagd zijn te onderstellen, dat de onlangs door Windhorst voorgestelde wijziging der Meiwetten, tegelijkertijd eene kleine aanmaning was om bij de regeering de goede diensten in herinnering te brengen, die zijne partij haar bij de behandeling van het tarief had bewezen? Is dit zoo, dan is het tevens gebleken, dat het centrum zich deerlijk heeft vergist en dat het voor het vervolg verstandig zal handelen door in Bismarck's dienst salaris bij vooruitbetaling te bedingen. De aanneming van het wetsontwerp in den Rijksdag vond met eene groote meerderheid plaats. Bij de derde lezing verklaarden zich 217 leden er voor en 117 er tegen. Zooals ik reeds mededeelde, werd deze meerderheid verkregen door eene aaneensluiting van de conservatieven, het centrum en de rechterzijde der nationaalliberalen. Ik het echter nog op een ander verbond te wijzen, op een compromis, dat tusschen de industriëelen en de agrariërs werd tot stand gebracht en dat

voor Bismarck het voordeel heeft opgeleverd, dat voortaan iedere 100 kilogram rogge, die de Duitsche grenzen passeert, één mark tol betaalt in plaats van vijftig pfennig, waartoe de regeeringsvoordracht zich had beperkt.

Dit compromis is merkwaardig, omdat 1° de verhooging van het recht op de rogge een gevolg was van de aanneming van het amendement Mirbach-Günther en dit amendement ondersteund werd door 19 graven, 31 baronnen en een paar niet tot den adel behoorende personen, maar allen groote grondeigenaren en 2° omdat dat tusschen landbouw en nijverheid, gesloten compromis in Duitschland tot stand kwam, terwijl het in Frankrijk mislukte.

Toen verleden jaar het nieuwe algemeene tarief in de Fransche kamer werd behandeld[1], besloot men ter bevordering eener spoedige afdoening van zaken over het tarief bij gedeelten te beraadslagen ten einde, zoodra een gedeelte was afgedaan, het dadelijk aan den senaat te kunnen zenden. Dit had ten gevolge, dat eerst de landbouw- en later de nijverheidsproducten aan de orde kwamen, en toen nu de industrieelen bij de graanrechten de agrariers niet ondersteunden, voelden deze laatsten zich later niet geroepen hooge beschermende rechten aan de nijverheid toe staan. Van daar ook, dat het Fransche tarief, zooals het nu onlangs is afgekondigd, lang niet zoo protectionnistisch is gekleurd, als door de commissie van enquête was voorgesteld, terwijl het Duitsche tarief in den Rijksdag eer verhoogd dan verlaagd is.

Tot de geschiedenis der wedergeboorte van het protectionnisme in Duitschland behoort ook de vergadering van het Verein für Socialpolitik, in 1879[2] onder presidium van professor Nasse uit Bonn gehouden. Deze vergadering had plaats te Frankfort a/M op 21 en 22 April, dus eenige dagen, voordat de beraadslaging over de nieuwe tariefwet in den Rijksdag zoude worden geopend. Zij was dan ook bijeengeroepen met het doel. de houding te bepalen door het Verein aan te nemen tegenover deze kwestie, die niet alleen in Duitschland, maar ook daarbuiten zooveel belangstelling genoot. Na langdurige discussiën verklaarde de vergadering zich in beginsel vòòr het wetsont-

1 Revue des deux mondes, 15 Nov. 1880. Charles Lavollée, ‘Le tarif des douanes devant le Sénat.’
2 Verhandlungen des Vereins für Socialpolitik, 1879.

werp en nam de volgende door professor Schmoller ingediende motie aan:

‘In Anbetracht, dusz die Bemühung um Handelsverträge, die der deutschen Industrie neue Märkte erschlieszen, im Augenblicke bei der gegenwärtigen handelspolitischen Weltlage aussichtslos ist,

in anbetracht, dasz in sämmtlichen Culturstaaten, mit Ausnahme von England, eine Erhöhung der Zölle entweder schon stattgefunden hat oder in Aussicht steht,

in Anbetracht endlich, dasz die Erhöhung einer Anzahl financiell wichtiger Zölle doch jedenfalls nöthig ist um die Finanzen des Reiches auf selbstständige Grundlage zu stellen, erklärt sich der Verein für Socialpolitik für eine maszvolle Tarifreform in finanzpolitischem und schutzzöllnerischem Sinne und für eine Ermächtigung, die Zollsätze gegenüber den die deutschen Waaren besonders benachtheiligenden Staaten noch um einen gewissen Betrag zu erhöhen, und erwartet, dasz dadurch zugleich Mittel geboten werden, in allen einzelnen Gewerben den Schutz der Arbeiter gegen die natürlichen Nothstände des Lebens durch Kranken- und Pensionskassen möglichst zu erweitern.’

Dit feit trok in hooge mate de aandacht en de in dienst der protectionnistisch gezinde partij staande pers zorgde er voor, dat er de noodige publiciteit aan werd gegeven. De Berliner Börsen-Zeitung, een financieel orgaan, maar dat zich ook de behartiging der belangen van de nijverheid ten doel stelt, kon zijne opgewondenheid moeilijk bedwingen. Een hoofdartikel werd er aan gewijd en wel wat onvoorzichtig liet het blad zich uit, toen het zijne groote vreugde te kennen gaf, dat er nu ook eene wetenschappelijke basis voor de protectionnistische beweging was gevonden. ‘In das Chaos der Gedanken’ schrijft het welches die handelspolitische Streitfrage umflort, ist ein heller Lichtstrahl von den Vertretern der Deutschen Wissenschaft gedrungen, der zu gelegeneren Zeit nicht kommen konnte. Wir glauben nicht, dass ein Mann, von so geläuterten und geklärten wissenschaftlichen Anschauungen, wie es Professor Schmoller ist, von irgendwie berufener Seite dementirt werden könnte, auch wenn ihm die Zustimmung seiner Deutschen Berufsgenossen in Frankfurt a/M nicht zu Theil geworden wäre. Das aber glauben wir, dass endlich jetzt einer Handelspolitik die Zähne ausgebrochen werden, welche auf den nebulosen Principien der Handelsfreiheit zum Nachtheil der Deutschen Industrie cultivirt werden durfte, und dass die volkwirthschaftlichen Di-

lettanten unseres Reichstages nicht mehr wagen werden, die freihändlerische Wirthschaftspolitik mit dem Nimbus der Unfehlbarkeit zu umgeben, nachdem sie von den ersten wissenschaftlichen Autoritäten Deutschlands in dieser Frage ad absurdum geführt sind[1].

Was het blad niet onvoorzichtig, toen het zijne vreugde uitsprak, dat in de theorie de handelsvrijheid voor de bescherming zoude moeten wijken? Gaf het geen blijk van groote inconsequentie, toen het zich zoo gemakkelijk liet verleiden den strijd op theoretisch gebied over te brengen, een gebied dat door zijn geheele partij tot nog toe was geschuwd en verafschuwd? Had men aan het 'Manchestertimm' niet juist altijd verweten, dat het zich in theoriën verdiepte zonder met praktijk en ervaring voldoende rekening te houden? Wat bleef er nu over van de door de protectionnisten zoo smalend gebruikte benaming 'doctrinairen', waarmede de aanhangers van het vrijhandelstelsel werden aangeduid?

Verdient nu deze vergadering in hooge mate de aandacht van den geschiedschrijver? Neen, wanneer hij zich ten doel stelt na te gaan, welke invloeden hier het sterkst hebben gewerkt. Ja, wanneer hij meer gewicht hecht aan het opsporen der argumenten[1] die door de beoefenaars der staathuishoudkunde zijn bijgebracht ter verdediging van dezen terugkeer tot een reeds lang veroordeeld stelsel.

Met het doel voor oogen eenige punten van overeenkomst te vinden in de ter bedoelde vergadering gehouden betoogen en in de uitvoerige debatten, die het wetsontwerp in den Rijksdag ten deel vielen, het ik de verslagen van beiden aandachtig gelezen, maar, eenige gemeenplaatsen uitgezonderd, het ik eigenlijk niet gevonden, wat ik zocht.

Voor de wetenschappelijke beoefening van het vraagstuk staat natuurlijk de vergadering van het Verein boven den Rtijksdag, want terwijl in den laatste uit den aard der zaak de politiek meer op den voorgrond treedt en vooral het eigenbelang in deze kwestie sterk was gemoeid, moet van de eerste worden verondersteld, dat zij zich een geheel onafhankelijk standpunt hadgekozen en het haar te doen was de zaak theoretisch te behandelen.

1 Berliner Börsen-Zeitung. Abendausgabe, 23 April 1879.
1 Berliner Börsen-Zeitung. Abendausgabe, 23 April 1879.

Men make zich echter daarvan geen illusiën. Een blik opde presentiêlijst dier vergadering is voldoende om overtuigd te worden, dat een onpartijdig oordeel van de toen vergaderden moeilijk kon worden verwacht. Al dadelijk trekt het de aandacht, dat van de 167 aanwezige Vereinsieden er niet minder dan 138 pas waren benoemd, en meer dan waarschijnlijk js het, dat de meesten hunner speciaal met het oog op deze vergadering het lidmaatschap hadden aanvaard. Immers uit de achter de namen gevoegde beroepsaanduiding blijkt, dat onder deze 138 leden zich niet minder dan 95 kooplieden, industrieelen en grondbezitters bevonden.

Op de vergadering hospiteerden nog acht leden van het staathuishoudkundig congres te Posen. Zij waren geinviteerd, opdat het in staat van beschuldiging gestelde vrijhandelstelsel niet zonder behoorlijken rechtsbijstand ter openbare terechtzitting zoude verschijnen.

Als oude bekenden begroeten wij op de vergadering de Heeren Nasse en Held, beiden hoogleeraar te Bonn, en professor Schmoller uit Straatsburg, terwijl ik misschien tot mijn schande moet getuigen van de 138 nieuwe leden niemand zelfs bij name te kennen. Onder de gasten komen voor dr. Barth, de bekende syndicus der handelskamer te Bremen, en de hoogleeraar Dietzel uit Marburg.

Professor Nasse opende de vergadering met een inleidend woord. Hij bracht in herinnering, hoe het Verein in 1872/3 tot stand was gekomen, omdat zijne oprichters het noodig oordeelden in tweeërlei richting op de publieke opinie te werken. Zij waren er van overtuigd, 1° dat het sociale vraagstuk meer op den voorgrond moest worden geplaatst; 2° dat de door de Fransche en Engelsche economisten gehuldigde, maar ook in Duitschland meer veld winnende leer, dat de Staat zoo weinig mogelijk in economische toestanden moet tusschen beide komen, weer plaats moest maken voor de oudere Duitsche opvatting, die aan den Staat een ruinieren werkkring toekent. Onze vereeniging, zoo ongeveer vervolgde hij, heeft zich, wat de tolkwestie aangaat, principieel nog geen partij gesteld; de oudere leden zijn wel is waar er ver van af den Staat het *recht* te betwisten om door middel van inkomende rechten den een wat te geven en den ander wat te ontnemen en op die wijze eenige verandering te brengen in de verdeeling van het maatschappelijk inkomen, maar aan den anderen kant gaat niemand hunner

zoo ver, dat hij onder *alle* omstandigheden het aan den Staat zal willen opdragen den internationalen handel te regelen en de buitenlandsche concurrentie door beschermende rechten te beperken. Daarom is de voor het Verein aangewezen weg, dat het telkens de voordeelen eener voorgestelde verhooging van het tarief nauwkeurig afweegt tegen de nadeelen, die er altijd min of meer aan zijn verbonden.

Het komt mij voor, dat de president in zijne openingsrede een logisch verband heeft gelegd tusschen de aspiratien der vereeniging en het standpunt, dat zij tegenover het op de agenda geplaatste vraagstuk moest innemen. De afkeer van vaste beginselen, die het kathedersocialisme kenmerkt, komt hier duidelijk uit. Aan den eenen kant erkenning van het recht van den Staat om den een wat te ontnemen en den ander wat te geven; aan den anderen kant ontkenning, dat de Staat van dat recht onder alle omstandigheden zonde mogen gebruik maken. Wanneer dus wel, wanneer niet? Welk leidend beginsel geeft hier de grenzen aan? Wie zal ten slotte buslissen, welke omstandigheden dat recht scheppen? Wie zal de hoegrootheid der gunsten bepalen, wie het bedrag der lasten vaststellen? en - dreigt bij de toepassing dezer leer niet het gevaar, dat de sterke zich de voordeelen zal toeëigenen en aan den zwakke de lasten zullen worden opgelegd? Al hetgeen er in Duitschland bij de herziening van het tarief is voorgevallen bewijst, dat dit gevaar niet te licht moet worden geteld. Ik herinner hier nogmaals aan het verbond tusschen de agrariers en de industriëelen gesloten, en verder aan de meerdere machtsontwikkeling, waardoor de producenten zich boven de consumenten onderscheiden. Het is duidelijk, dat bij eene verhooging der invoerrechten het voordeel aan de zijde der producenten, het nadeel aan den kant der consumenten is. Ouder de protectionnisten, ik bedoel hier niet de meer wetenschappelijk ontwikkelden onder hen, zijn er, die dit loochenen. Zij ontkennen, dat de levensbehoeften er duurder door worden, maar zij weten geen antwoord te geven op de vraag, waarin dan het voordeel der producenten gelegen is, wanneer dit niet het geval is. Slechts enkelen zijn er, die met Bismarck durven beweren, dat de buitenlander het invoerrecht betaalt, zoodat de binnenlandsche producenten denzelfden prijs bedingen, terwijl de buitenlanders zooveel minder ontvangen en daardoor ook minder lastige concurrenten worden. Maar waar is dan alweer het voordeel voor de nationale nijverheid,

wanneer die mindere concurrentie geen prijsverhooging ten gevolge heeft? Op die vraag heeft de Rijkskanselier het antwoord nog niet gegeven.

Hoe dit ook zij, de meeste bestrijders van den vrijen handel erkennen, dat tegenover het voordeel van den producent het nadeel staat van den consument. Aangezien nu in ieder land het aantal consumenten veel grooter is dan het aantal producenten, zoude men mogen verwachten, dat de eersten in een tarievenstrijd de overwinning behaalden. Toch was dit dikwijls niet het geval. De verklaring is deze. Ieder producent spiegelt zich uit de verhooging van het tarief een betrekkelijk groot en direct voordeel voor, terwijl het nadeel door den consument meer indirect en op weinig merkbare wijze wordt gedragen. Stel tegenover één bierbrouwer staan tienduizend bierdrinkers. Een invoerrecht op het bier zal den bierbrouwer misschien eene meerdere winst van 2000 mark per jaar opleveren, maar de bierdrinkers zullen ieder in den loop van het jaar ruim[1] 20 pfennig meer voor het bier betalen, hetgeen ze om zoo te zeggen niet eens zullen opmerken. Het gevolg is, dat de brouwer en met hem al zijn collega's alle krachten inspannen om het beschermend recht te erlangen, terwijl de bierdrinkers onder de zaak volkomen onverschillig blijven. ‘Die Producenten-interessen’ zegt Oechelhäuser zeer terecht[2] ‘treten naturgemäss viel konzentrirter auf als die Konsumenten-interessen.’

Doch keeren wij tot de te Frankfort verzamelde sociaalpolitici terug. De orde van behandeling in de vergadering was, eerst: het al of niet wenschelijke van eene verhooging van het tarief, en dan: de onderdeelen van het tarief, de rechten op graan, op chemische producten, op leer, op voortbrengselen der textiel-industrie en eindelijk die op ijzer. Deze laatsten zijn evenwel door gebrek aan tijd niet meer aan de orde gekomen.

Het zoude mijn bestek verre te buiten gaan, in eene bespreking dezer onderdeelen van het tarief te treden, zoodat ik mij zal bepalen bij de debatten over het beginsel en ook daarbij de aandacht alleen zal vestigen op de sprekers, die zich als voorstanders der tariefverhooging deden kennen.

Van de door mij genoemde professoren waren het de Heeren

1 Ruim, nl. de winst van den brouwer plus het inkomend recht.
2 Wilhelm Oechelhaenser. Die Tarifreform von 1879, pag. 24.

Held en Schmoller, die aan de algemeene beraadslagingen deelnamen. Held hield aan het beginsel van vrijen handel vast. Hij wilde wel uitbreiding van het staatsgezag, maar niet door toepassing van het stelsel van bescherming. Oprichting van scholen, betere ‘gewerbliche Bildung’ was de werkkring, dien hij den Staat toewees, en waarin alléén de Staat tegenover handel en nijverheid nuttig werkzaam kon zijn. Wij zien dus, dat op het stuk van handelspolitiek deze leeraar der nieuwere school het met de orthodoxe economie volkomen eens is.

Dr. Nasse hield zich buiten het algemeen debat, doch bij de behandeling der graanrechten voerde hij daartegen zulke krachtige argumenten aan, dat men moeilijk van hem kan onderstellen, dat hij een voorstander van bescherming zoude zijn.

De hoofdverdedigers waren professor Schmoller, die op verzoek van het bestuur een praeadvies van protectionnistische strekking uitbracht, en de Hamburger senator Godeffroy. De andere voorstanders der tariefverhooging beperkten zich tot ontkenning van door de tegenpartij geposeerde feiten of verdiepten zich in statistische bijzonderheden. Natuurlijk werd in deze vergadering krachtig gewerkt met cijfers, maar ook hier bleek, dat de statistiek, als bewijsmiddel gebruikt, in den regel wordt misbruikt.

Den Heer senator Godeffroy vermeld ik hier niet zoozeer, omdat zijne rede daarop eene bijzondere aanspraak heeft, als wel om een paar door hem gebruikte argumenten ter sprake te brengen, die ook in den Rijksdag herhaaldelijk in het debat zijn gebracht.

Het eerste argument steunt op de noodzakelijkheid, waarin Duitschland zich zoude bevinden om een autonoom tarief in te voeren, ten einde daarmede gewapend later tegenover concessies van Duitsche zijde, ook concessies van het buitenland te kunnen bedingen. Het is de verdediging van het *Kampfzollsystem*, dat ook Bismarck in zijn schrijven aan den Bondsraad voorstond. Dit stelsel onderscheidt zich van het *Reciprocitätszollsystem*, dat er toe leidt op goederen uit staten herkomstig, die Duitsche waren hooger belasten dan andere, eveneens hoogere rechten te heffen.

Terwijl in de nieuwe tarief wet het *Kampfzollsystem* te vergeefs wordt gezocht, vinden wij het *Reciprocitätszollsystem* in § 6 dier wet gehuldigd. Deze paragraaf luidt: Goederen uit Staten komende, die Duitsche schepen of goederen van Duitsche

herkomst ongunstiger behandelen als die van andere Staten, kunnen, voorzoover dit niet door bestaande tractaten verhinderd wordt, met een opslag van 50 percent op de bij het tarief vastgestelde inkomende rechten worden bezwaard.

Het eerste stelsel erkent de voordeelen van den vrijen handel maar begint met zich die te ontzeggen. Het tweede daarentegen is op het beginsel van bescherming gebouwd, en zoude consequent toegepast tot een zoo vinnigen en voorzoover dit van Staten kan worden gezegd tot een zoo persoonlijken strijd voeren, dat ten slotte alle onderling verkeer onmogelijk werd. Rusland heeft na de invoering van het Duitsche tarief de inkomende rechten met tien percent verhoogd, en reeds nu gaan er stemmen in Duitschland op, die eene retorsiemaatregel aanbevelen en op Russische goederen een speciaal tarief wenschen te zien toegepast.

De groote fout van beide stelsels is, dat zij zich naar het buitenland richten en niet bij voorkeur op de binnenlandsche behoeften letten. Er wordt over het hoofd gezien, dat wanneer b.v. Duitschland op Fransche goederen een hoog recht legt, dit een nadeel in voor de Duitsche consumenten dier goederen, dat de Duitsche exporteurs dier waren op andere markten aan eene des te zwaarder concurrentie van Fransche zijde blootstaan, en dat Duitschland de voor zijne industrie noodige halffabrikaten, voorzoover het gewoon was die van Frankrijk te betrekken, thans zooveel duurder zal moeten betalen en daardoor niet meer in staat zal zijn met derde Staten te concurreeren. Sedert 1860, toen Richard Cobden en Michel Chevalier de handen ineensloegen en het Fransch-Engelsche handelstractaat tot stand kwam, werden haast in alle landen de poorten voor het internationale handelsverkeer wijder geopend. Het voorbeeld door Engeland en Frankrijk gegeven wekte navolging, hetzij dan, dat men door afsluiting van handelstractaten met de clausule van meestbegunstigde natie, of door eene zelfstandige verlaging der invoerrechten hetzelfde doel trachtte te bereiken. Omgekeerd mag nu de vraag worden gesteld, hoe het voorbeeld van Duitschland zal werken. Rusland is reeds met eene verhooging van zijn tarief gevolgd en in Frankrijk hebben de protectionnisten de gelegenheid niet ongebruikt laten voorbijgaan om te betoogen, dat, nu op de Duitsche markt de Fransche goederen werden geweerd, de Fransche industrie ook beter tegen de Duitsche concurrentie moest wor-

den beschermd. Zal het Duitsche tarief geen moeilijkheden opleveren, nu Frankrijk de onderhandelingen heeft geopend over het hernieuwen zijner handelstractaten? En mag men verwachten, dat Duitschland, nu het eenmaal in het bezit van een autonoom tarief is, daarvan het vroeger voorgespiegelde gebruik zal maken om tot het afsluiten van voordeelige tractaten te geraken? Ik geloof het niet. Bismarck heeft vooral in den beginne het op den voorgrond gesteld, dat de hoogere rechten moesten dienen, om zoowel aan het Rijk zelfstandige inkomsten te bezorgen, als om het geheele belastingstelsel zoodauig te wijzigen, dat een deel der drukkende directe belastingen door minder drukkende indirecte werden vervangen. Bevestiging der Duitsche eenheid is voortdurend zijn streven, en schijnt de verwachting nu niet ongegrond, dat hij zijn ideaal weer zoude opofferen, de financieele zelfstandigheid van het Rijk weer in de waagschaal zoude stellen door het sluiten van vrijzinnige handelstractaten en het daardoor weer verstoppen van de pas naar s' Rijks schatkist geleide en zoo ruim vloeiende bronnen?

Het tweede punt door den Heer Godeffroy ter sprake gebracht was de prijsverhooging der levensmiddelen. Hij meende daaraan te moeten twijfelen en zich ook hier bij den Rijkskanselier aansluitende, beriep hij zich op het feit, dat niettegenstaande de afschaffing van de belasting op het gemaal de broodprijzen even hoog waren gebleven.

Gelijk toen de bakkers de belasting in den zak hadden gestoken, zouden zij die nu moeten betalen. Hadden wij hier niet te doen met een argument, dat door Bismarck was gebruikt en daardoor eene groote populariteit had verworven, ik zoude het onnoodig gevonden hebben er bij stil te staan. Ook nu zal ik mij slechts eene opmerking veroorloven. Aangenomen de waarheid van het feit, dat de bakkers zich indertijd het bedrag der belasting hebben weten toe te eigenen, dan is dit slechts mogelijk geweest, doordien zij van eene zekere macht in het buitensluiten van concurrentie hebben gebruik gemaakt. Welnu, hebben zij toenmaals die macht bezeten, dan hebben zij die waarschijnlijk nog, en zullen zij daarvan immers thans gebruik maken om van hunne afnemers eene minstens met het inkomend recht gelijkstaande verhooging der broodprijzen te bedingen?

Ik kom nu tot professor Schmoller. Volgens hem moeten de stelsels van vrijheid of van bescherming worden toegepast,

al naarmate de behoefte zulks aangeeft, gelijk ook een dokter al naar bevinden een laxans of een middel van tegenovergestelde werking voorschrijft. Diende een dokter uit principe altijd laxantia toe, dan zoude men hem spoedig voor gek verklaren, toch stellen zij, die uit principe den vrijen handel of de bescherming voorstaan, zich op hetzelfde standpunt.

Behalve dat de hoogleeraar zich hier waarlijk niet aan eene captatio benevolentiae schuldig maakt, gaat zijne vergelijking geenszins op. Een dokter, die een laxans voorschrijft of tot gebruik van een tegenovergesteld middel adviseert, staat in beide gevallen tegenover een patient, terwijl de vrijhandelaar of de protectionnist uit principe volstrekt niet het oog heeft op eene maatschappij, die in ziekelij ken toestand verkeert. Neen, men zoude den *freetrader* kunnen vergelijken bij een medicus, die als algemeenen regel frissche lucht en vrije beweging aanbeveelt, en den protectionnist bij een dokter, die allerhande voorbehoedmiddelen tegen den invloed van het klimaat aanprijst, en gelijk nu de medicus, ofschoon groot voorstander van frissche lucht, in casu zijn verkouden patient huisarrest geeft, zoo zal ook hij, die in beginsel den vrijen handel voorstaat, toch onder gegeven omstandigheden het tijdelijk behoud van beschermende rechten noodig kunnen achten.

Ook uit de geschiedenis van het Duitsche tolwezen meent de Heer Schmoller te kunnen aantoonen, dat het voor eene natie niet goed is, wanneer de handelspolitiek altijd volgens hetzelfde stelsel wordt gedreven. Van de Fransche overheersching af zonde in Duitschland nu eens het vrijhandelstelsel, dan weder het protectionnisme hebben gezegevierd, en deze afwisseling heilzaam hebben gewerkt. In het historisch overzicht, dat ik daareven het gegeven, meen ik juist het tegenovergestelde te hebben aangetoond. Van 1800 tot 1879 was ‘im Groszen und Ganzen’ de richting steeds dezelfde gebleven en naar meerdere vrijheid geweest. Trapsgewijze is men van een tot in het uiterste gedreven stelsel van bescherming, ja van een stelsel van verbod, gekomen tot een protectionnisme van zeer bescheiden aard. Is die voorwaartsche beweging soms door een oogenblik van rust afgebroken, of is er zelfs nu en dan een stap achterwaarts gedaan, het is toch volkomen in strijd met de geschiedenis, te beweren, dat de beide stelsels elkander beurtelings hebben verdrongen.

Verder behandelde hij de bezwaren, die tegen de tariefver-

hooging worden aangevoerd. In de eerste plaats: de prijsverhooging der consumtie-artikelen. Hij erkent dat bezwaar, maar hij telt het licht tegenover de voordeelen, die uit het nieuwe tarief zullen voortvloeien. Hij wil dien druk op de consumenten gelegd wel aanvaarden, want aan den anderen kant zal de ondernemingsgeest worden opgewekt, de nationale arbeidsverdeeling en kapitaalvorming worden bevorderd, en de arbeid zelf een hoogeren trap van ontwikkeling bereiken.

De tegenpartij had precies het tegenovergestelde beweerd en ook vrij duidelijk aangetoond. Men had gezegd, dat onder den invloed der bescherming het gevoel van zelfstandigheid verloren gaat, dat de energie verslapt, dat de voor het zoeken naar eene betere verdeeling van den arbeid zoo noodige prikkel wegvalt, dat de noodzakelijkheid tot meerdere kapitaalvorming dan minder wordt gevoeld, en dat de buitensluiting van vreemde concurrentie zoowel bij den werkgever als bij den werkman een zeker zelfbehagen wekt, dat niet bevorderlijk is aan het streven naar meerdere ontwikkeling en naar verbetering van het arbeidsproduct.

Nu zoude men denken, dat een paar woorden om de door de tegenpartij aangevoerde bezwaren uit den weg te ruimen en de daarvoor in de plaats gestelde voordeelen nader aan te toonen niet overbodig waren. Men zoekt ze te vergeefs.

In de tweede plaats geeft de hoogleeraar toe, dat èn handel èn export-industrie door de hoogere inkomende rechten worden benadeeld, maar niet, dat dit nadeel zoo groot zoude zijn, als van de andere zijde wordt beweerd. Immers aan den handel zal men tegemoet kunnen komen door de inrichting van entrepôts en door de teruggave van het recht bij wederuitvoer, - alsof de kosten en lasten daaraan verbonden niet reeds in vele gevallen den handel geheel onmogelijk maken! - en wat de export-industrie aangaat, deze zal zich zelf kunnen helpen door betere waar dan het buitenland te leveren. Zij zal het devies ‘goedkoop maar slecht’ moeten opgeven en zich toeleggen op het vervaardigen van uitvoerartikelen, die zich door goede bewerking en smaakvolle vormen onderscheiden. Laat het waar zijn, dat de hoogere rechten ons, wat den uitvoer van ruw bewerkte producten betreft, zullen bemoeilijken, welnu wat schade, wanneer zij tegelijkertijd er toe nopen, ons op meer degelijken en technisch beteren arbeid toe te leggen.

Deze aan de nijverheid gerichte vermaning is niet ongepast.

‘Duitsch werk is slecht werk,’ wordt in het buitenland dikwijls gezegd. Maar niet heel duidelijk is het, dat een hoog tarief daarin verbetering zoude brengen. Hoep het hooge tarief zal de loonen doen stijgen, de levensbehoeften duurder maken, eene prijsverhooging der door de industrie te bewerken grondstoffen ten gevolge hebben, en onder die veel ongunstiger omstandigheden, zal de export-industrie zich gemakkelijker tot een hoogen trap van ontwikkeling verheffen, zal zij *concurrenzfähiger* worden dan thans? De spreker had wel een hoogen dunk van het bevattingsvermogen der vergaderden om ook hier eene nadere toelichting overbodig te achten!

In de derde plaats: de bewering, dat de voordeelen uit de verhooging der rechten voortspruitende slechts aan enkelen zullen ten deel vallen. Ook daarvan wordt de juistheid tot op zekere hoogte erkend. Maar, vraagt de Heer Schmoller op zijne beurt, is dit niet min of meer bij iedere wettelijke regeling het geval? Komen er in het algemeen wel groote maatregelen tot stand, zonder dat het drijfrad van het eigenbelang er toe meewerkt? en is de juister gestelde vraag niet deze, of de geheele natie er geen belang bij heeft, dat zekere industriëll, aan wie wel niet uitsluitend, maar toch in de eerste plaats de hoogere rechten ten goede komen, zich meer ontwikkelen en weer meer werklieden in dienst kunnen nemen? en die vraag gelooft hij eenvoudig met ja te kunnen beantwoorden. Toch zullen de vrijhandelaars dit niet zoo dadelijk toegeven. Immers is het eigenbelang wel ergens in zoo hooge mate in het spel als juist hier? Het is niet alleen eene bevoorrechting van enkelen, maar tevens eene benadeeling van alle anderen. Tegenover de grondeigenaren en de industrieelen, die voor het binnenland werken, staan ten eerste de kooplieden, ten tweede de industriëelen, die den afzet van hun product in het buitenland moeten zoeken, en ten derde alle consumenten. Zoo'n ongelijke verdeeling van lusten en lasten, als eene tariefverhooging meebrengt, komt gelukkig slechts zelden voor.

Eindelijk werd de krisis besproken. Men had gezegd, dat daarin geen verbetering kon worden gebracht door de invoering van hoogere beschermende rechten, omdat de hoofdoorzaak dier krisis in de overspeculatie en overproductie van vorige jaren is gelegen. Professor Schmoller meent echter, dat eene door het nieuwe tarief verkregen vermindering van den invoer van buitenlandsche producten een gunstigen invloed zal hebben op de

binnenlandsche markt. Men kan dit toegeven, doch onder voorwaarde, dat ook zijnerzijds worde erkend, dat de eveneens door het tarief veroorzaakte mindere uitvoer van binnenlandsche producten dit voordeel weer geheel doet verloren gaan. Ook vergete men niet, dat de gunstige invloed op de binnenlandsche markt slechts van tijdelijken aard kan zijn, terwijl de nadeelige werking van het tarief op den uitvoer voortdurend zal worden gevoeld.

Waarschijnlijk in de overtuiging van nu alle argumenten der vrijhandelaars voldoende te hebben weerlegd, wordt nog met een enkel woord het zuiver sociaalpolitieke voordeel aangestipt, dat van de voorgestelde tariefwijziging mag worden verwacht, maar dat zich voorloopig nog maar laat voorspiegelen in de vervulling van een zeer vromen wensch. De absolute vrijhandel dwingt volgens den spreker tot het geven van een zoo laag mogelijk werkloon, tot eene speculatie op hongerloonen. Daarom is het beter den fabrikanten de hand te reiken, hun eenige beschermende rechten toe te staan, maar dan ook van hen te verwachten, dat zij zich in het sociale vraagstuk op een ander standpunt stellen, hunne zorg voor de arbeiders uitbreiden en zich ijverig zullen gaan toeleggen op de lotsverbetering en de meerdere ontwikkeling van het werkvolk.

Ik noemde dien wensch vroom, omdat ik niet geloof, dat hij zal worden vervuld. Wat de loonkwestie aangaat, bestaat er tusschen beide stelsels geen verschil. Zoowel voor de protectionnisten als voor de vrijhandelaars zal het wel waar zijn, dat de hoofdfactor bij het vaststellen der loonen gelegen is in de verhouding van vraag en aanbod. Zoowel de fabrikant, die door hooge invoerrechten meent te worden beschermd, als hij, wiens product aan de internationale concurrentie is blootgesteld, is gedwongen de productiekosten zoo laag mogelijk te houden en kan voor hetzelfde arbeidsquantum niet meer betalen dan zijn concurrent. Want de door hooge invoerrechten beschermde industrie moge tijdelijk van eene drukkende concurrentie worden bevrijd, zij zal binnen kort rekening moeten houden met eene sterkere binnenlandsche mededinging, die in het leven wordt geroepen door de voordeelen in het nieuwe tarief aan een specialen tak van nijverheid toegekend. Verkeerde die tak van nijverheid in zoodanigen toestand, dat hij onder den druk der buitenlandsche concurrentie dreigde te bezwijken, dan kan het nieuwe tarief hem voor ondergang behoeden, maar de tege-

lijkertijd te voorschijn tredende verscherping der binnenlandsche mededinging zal het hem onmogelijk maken hooger loon te geven dan de marktprijs aangeeft. Daarom is van de invoering van het beschermend stelsel geene verbetering in den stand van het dagloon te verwachten.

Maar ik moet ook protest aanteekenen tegen de smet, die den vrijen handel door prof. Schmoller wordt aangewreven. Waarop toch rust de onderstelling, dat de beschermde fabrikanten meer zorg zullen dragen voor het werkvolk, dan zij, die onder vigueur van het vrijhandelstelsel werkzaam zijn? Levert het vrijzinnige Engeland geen bewijs voor het tegendeel? Is daar op wetgevend gebied niet veel ten behoeve der arbeiders geschied? Ook Nederland mag in dit opzicht tevreden zijn. De kinderenwet was de eerste stap in deze richting en, naar ik hoop, zal zij spoedig worden aangevuld. Ook van particuliere zijde is ten onzent nog al iets tot stand gebracht. Ik behoef slechts te herinneren aan de oprichting van spaarbanken, voorschots- en coöperatieve vereenigingen, aan de vele gelukkig geslaagde pogingen om het werkvolk betere woningen te bezorgen, en aan de goede diensten door de volksgaarkeukens bewezen.

En thans meen ik mijne lezers te mogen voorstellen de vergadering van het Verein te verlaten. Ik doe dit echter niet voor hen nog attent gemaakt te hebben op een punt van overeenkomst, dat er tusschen de kathedersocialisten en de voorstanders van het protectionnisme in Duitschland bestaat. Men herinnert zich den strijd, die er vooral in de eerste jaren na de oprichting der nieuwe school tusschen haar en de belijders der orthodoxe economie gevoerd is over de inductieve en de deductieve methode in de staathuishoudkunde.

Roscher was de eerste, die eene meer historische richting voorstond. Hij meende, dat men te weinig gelet had op de geschiedenis en de bijzondere gewoonten en behoeften van ieder volk op zich zelf en dat men vroeger te ver was gegaan door overal geldende, algemeene regelen te willen vaststellen. De kathedersocialisten, Held, Brentanó, Schmoller en anderen gingen veel verder. Zij ontkenden het bestaan van vaste economische wetten en wilden ook van de daarmede samenhangende deductieve methode niet langer weten. Volgens hen was het alleen langs inductieven weg mogelijk tot de waarheid door te dringen. Door waarneming en onderlinge vergelijking van zich

in het maatschappelijk verkeer voordoende feiten moet het verband tusschen oorzaak en gevolg worden opgespoord. Want past men de tot nog toe gevolgde deductieve methode toe, waarbij men, het bestaan van economische wetten erkennende, zich de vraag stelt, welke uitwerking zij op den een of anderen maatschappelijken toestand zullen hebben, dan zal de praktijk het leeren, dat men een meer speculatieven maar ook onzekerder weg is gevolgd.

Nu is het verschil in de behandeling van een economisch vraagstuk nergens zoo duidelijk aan te toonen als bij een onderzoek naar het vrijhandelstelsel en het protectionnisme. Wanneer men eene vergelijking maakt tusschen twee natiën, waarvan de eene het vrijhandelstelsel huldigt en de andere hooge beschermende rechten heft, en men ziet, dat bij de eerste natie handel en nijverheid kwijnen, terwijl bij de laatste eene grootere welvaart is op te merken, dan komt men langs inductieven weg tot de conclusie, dat het protectionnisme de voorkeur verdient en men gaat den vrijhandelaars verwijten, dat zij er wel is waar eene prachtige theorie op nahouden, maar dat in de praktijk het tegenovergestelde blijkt waar te zijn. Men vergeet echter twee woorden, die eigenlijk een zoo natuurlijk aanhangsel van lederen economischen regel vormen, dat ze gemakshalve dikwijls worden weggelaten. Die woorden zijn ‘caeteris paribus’. Een orthodox econoom zal wel beweren, dat de welvaart grooter zal zijn bij eene in haren handel vrije natie, dan bij eene door beschermende rechten daarin gekortwiekte, doch alleen dan, wanneer beide natiën in geheel gelijke omstandigheden verkeeren.

Het is uit de redevoeringen in den Rijksdag gehouden en uit de verhandelingen door de Duitsche journalistiek geleverd duidelijk aan te toonen, dat deze door de kathedersocialisten aangeprezen methode door vele voorstanders van de tariefverhooging is gevolgd. Men wees dan op de Vereenigde Staten van Amerika en op Frankrijk als de landen, die door een hoog opgedreven tarief den nationalen arbeid beschermden, maar ook blijken gaven van grooten vooruitgang en steeds toenemende welvaart, en men stelde daar Duitschland tegenover, dat slechts zeer matige inkomende rechten hief, doch waarvan de handel en nijverheid geheel terneer lagen. Men vergat ook hier het ‘caeteris paribus.’ Er werd geene vergelijking gemaakt tusschen de nieuwe wereld, waar nog onafzienbare vlakten op ex-

ploitatie wachten, waar de vruchtbaarste gronden nog haast om niet worden verkregen, en Duitschland, waar het grootste deel van den oogst moet strekken tot vergoeding van interest op het voor den grond betaalde kapitaal. Het zoo zware offers eischende militarisme in Duitschland werd niet gesteld tegenover het feit, dat de Vereenigde Staten er haast geen budget van oorlog op nahouden. Met de bekende spaarzaamheid van het Fransche volk werd geen rekening gehouden en de werkelijke oorzaken der krisis in Duitschland, de *Gründerperiode*, de speculatiezucht en de weelde der laatste jaren werden over het hoofd gezien. Het was de inductieve methode, maar laat ik er bijvoegen, het was die van de slechtste soort.

Hoe dit alles ook zij, de voorgestelde verhooging van het toltarief kwam in Duitschland tot stand en gedachtig aan het spreekwoord: ‘aan de vruchten kent men den boom’ zal de tijd ons moeten leeren, welke gevolgen deze verandering van systeem voor onze buren zal hebben. Niettegenstaande de toestand tijdens het in werking treden der wet zoo was, dat haast iedere verandering eene verbetering moest zijn, kan men, nu er sedert twee jaren zijn, nog weinig aanwijzen, dat van verbetering getuigt. Wel beweert Bismarck, dat er overal een meer geregelde gang van zaken is op te merken, doch heel sterk gevoelt hij zich op dat punt niet. Immers in de rede, waarmede hij de zittingen van den onlangs in het leven geroepen Pruisischen economischen raad opende, gaf hij te kennen, dat aan de regeering de noodzakelijkheid was gebleken om zich door een uit handelaren en industriëelen samengesteld lichaam te laten voorlichten over de werking van het nieuwe tarief, te meer daar die werking thans zoo verschillend werd beoordeeld.

Daarentegen worden van de zijde van den handel vele klachten gehoord. Vooral op de Oostzeeplaatsen schijnen de nadeelen der hooge rechten zwaar te drukken, en eene verplaatsing van den graanhandel naar de Russische havens te bevorderen.

Dat de levensmiddden duurder zijn geworden kan uit de verslagen der consumtie-vereenigingen worden aangetoond[1] en spe-

1 De Economist, Januari 1881.

ciaal voor de prijsverhooging der rogge levert o.a. het verslag over den handel van Koningsberg een positief bewijs[1].

Daar ter stede was de prijs der Russische en der inlandische rogge in October 1879 precies gelijk, nl. 151 /14 mark per ton.

In Januari 1880 kwam, wat de gvaanrechten betreft, het nieuwe tarief in werking en in Februari van dat jaar bedroeg de prijs van Russische, nog ‘unverzollter’ rogge 160 mark, de inlandische daarentegen 166 mark. In Mei 1880 was het prijsverschil reeds 10 mark of het volle bedrag van het inkomend recht.

Hiertegenover wordt door de protectionnisten als een bewijs voor de verbetering der algemeene toestanden gewezen op eene vermeerdering der spoorwegontvangsten. Die vermeerdering is zeer gering en behalve dat zij in andere landen ook wordt opgemerkt, kan er in dit geval geen bewijs uit worden getrokken, omdat natuurlijk door de verandering in de tolpolitiek ook in den handel zelf eene verandering moest plaats grijpen. Het laat zich verklaren, dat in de eerste tijden na de invoering van het tarief er door de kooplieden veel werd gereisd en er eene buitengewoon groote verzending van waren plaats vond.

Behalve dit zal men nog kunnen aanvoeren, dat er sedert de invoering van het tarief eene verbetering is gekomen in de prijzen van het ijzer en dat verscheidene ovens weer in werking zijn gebracht. Het feit is niet te ontkennen, maar is dit een gevolg van het tarief, of zijn het de enorme bestellingen, die Amerika voor zijn spoorwegbouw in Europa heeft gedaan en die eerst in Engeland, België en Frankrijk en later ook in Duitschland eene verbetering in den toestand van de ijzerindustrie hebben teweeg gebracht?

De vraag moet worden gesteld, of Duitschland zonder tarief daarvan nog niet meer zoude hebben geprofiteerd?

Het behoort tot de moeilijkste zaken om over den voor- of achteruitgang van handel en nijverheid en over het af- of toenemen der welvaart van een land nauwkeurig te worden ingelicht en nog moeielijker is het om de oorzaken op te geven, die tot die verbetering of achteruitgang hebben geleid, maar toch had er nu reeds in Duitschland iets moeten kunnen worden opgemerkt, om het geloof staande te houden aan al de heer-

1 Bericht des Vorsteheramtes der Kaufmannschaft zu Koningsberg i. Pr. über den Handel und die Schiffahrt im Jahre 1879, pag. 2.

lijkheden door Bismarck voorgespiegeld. Ja, door het Rijk is er eene ruirne bron van inkomsten verkregen, en voor zoover die inkomsten niet worden aangewend tot dekking van het steeds stijgende budget van oorlog, zullen ze onder de bondstaten verdeeld en b.v. in Pruisen tot gedeeltelijke opheffing van directe belastingen kunnen strekken. Dat financieele resultaat der tariefwijziging heeft echter niets te maken met bescherming en nog minder met het sociale vraagstuk.

Zal aan de bewerkers van het nieuwe tarief voldoende tijd worden gelaten voor het nemen eener, wat zij noemen ‘ehrliche Probe’? Ik betwijfel het. Het Duitsche volk zal spoedig genoeg tot inkeer worden gebracht. Het geroep om goedkoop brood wordt reeds thans bij de stembus gehoord, en bij de eerstkomende verkiezingen zal het zeker zijn invloed doen gelden. Het zwakste punt in het nieuwe tarief wordt bij de graanrechten gevonden; daar zal de eerste bres worden geschoten en slechts van den loop der omstandigheden zal het afhangen, of Duitschland's handel en nijverheid lang de banden zullen dragen die Bismarck ze in 1879 heeft aangelegd.

Groningen, Juni 1881.

R. FEITH.

Twee wapenschouwingen in 1831.

De oude stad van Noord Brabant, die haar naam ontleent aan de verbreeding van de Aa door het stroompje den Bijloop alvorens samen te vloeien met de Mark, legde sinds kort het krijgshaftige keurslijf af, hetwelk vijf eeuwen lang haar leest had omkneld. Beletten de hooge borstweringen, door kalk en steen en de wortels van breedgetakte olmen tot een vaste massa te zamen gegroeid, de uitbreiding van de stad, tevens bedekten zij als een sluier de rimpels op het voorhoofd der nog altijd behaagzieke en strijdlustige matrone. Maar toen de bolwerken vielen en de bemuurde ravelijnen waren geslecht, kwamen eensklaps al de gebreken van den ouderdom te voorschijn. Naarmate echter de vervallen buitenwijken worden herbouwd, breede straten van lachende villa's en bekoorlijke wandelingen verrijzen uit de weleer doodsche grachten, gaat de knorrige bui over en toont de grijze vrijvrouwe, nu zij wel een verjongingskuur schijnt te ondergaan, weer een vriendelijk gelaat. Alleen de exercitiebatterij van de Koninklijke Militaire Akademie en de dicht met beukenhagen en meidoorns beplante omwalling van den hof van Valkenberg herinneren nog aan de vroegere beteekenis van Breda, laatstelijk vóór 50 jaar het hart en de polsslag der militaire beweging in Noord Nederland.

Omtrent den ouderdom van de stad en de baronie van Breda verkeert men sinds den brand van het stadhuis in 1534 eenigszins in onzekerheid. De ‘Lex Seala’ der Pranken in de 5de eeuw spreekt het eerst van de landstreek, alwaar in 888 Breda tot een stad werd verheven en met wallen omgraven door Witger IV, den zevenden graaf van Strijen[1]. Hare bevolking was meerendeels

1 Bredaische Almanac en Chronyck, 1664.

samengesteld uit eenvoudige visschers, die in de rivieren langs deze vruchtbare landouwen ruimschoots hun brood vonden. Niet lang nadat het gedeelte van de stad, hetwelk thans nog door de oude vest wordt begrensd, tot vesting was ingericht, bracht Johanna van Polanen, Jonkvrouwe van de Leck en Breda, in 1404 door haar huwelijk met graaf Engelbert, stadhouder van Brabant, de heerlijkheden van haar vader over in het doorluchtige huis van Nassau. De Groote Zwijger was de eerste, die dezen vorstentitel vereenigde met den in Nederland zoo geliefden naam der prinsen van Oranje, wier lotwisselingen Breda immer deelde met beproefde trouw en onwrikbare aankleve.

Reeds vóór den aanvang van den tachtigjarigen oorlog werden stad en baronie als een eigendom van Prins Willem verbeurd verklaard door Alva's bloedraad, hoewel Oranje, als lid van het Duitsche rijk en ridder van het Galden Vlies, souverein was als de koning van Spanje en alleen voor vorsten mocht te recht staan. Ten gevolge van de Gentsche bevrediging, waarbij de prins werd erkend als admiraal en stadhouder van Holland en Zeeland, en na het vertrek der Spaansche benden, nam Oranje weder voor de Staten en voor zich bezit van de stad. Op den 27sten Juni 1581 baande het verraad den koningsgezinden den weg tot de veste; de hardnekkigste wederstand van Govert Montes, door Roomschen en Onroomschen, door geestelijken en vrouwen ondersteund, was onmachtig om Breda van Parma te bevrijden. De verrassing van het kasteel door het turfschip van Adriaan van Bergen in 1590 maakte den naam van Breda wereldkundig: daarentegen verhaastten de vergeefsche pogingen Van prins Maurits in 1625 om Spinola's aanvals-linie door te breken en Breda te ontzetten, den dood van Holland's stadhouder, die een nieuwe krijgsschool had gesticht in Europa. Nog zou het lang duren, alvorens Maurits' opvolger Breda dwong tot zijn wil en voor goed aan Spanje ontweldigde.

Ruim 25 jaar nadat te Breda de beroemde tocht van de Ruyter naar Chatham was bezegeld door den vrede met Groot Britannië, reed koning Willem van Engeland, de derde stadhouder van dien naam in de Vereenigde Nederlanden, dikwerf uit van het door hem prachtig voltooide kasteel - thans het gebouw der Koninklijke Militaire Akademie - om op de Teteringsche heide de Hollandsche en de Britsche kornetten te schouwen, ter plaatse, waar nu jaarlijks de cadetten kampeeren.

Toen bij het kinderloos overlijden van dezen krachtigen tegenstander van Lodewijk XIV, na hevig geschil, zijn nalatenschap in 1732 werd verdeeld tusschen den koning van Pruisen - den zoon van prinses Louise, de oudste dochter van Frederik Hendrik, gehuwd met Frederik Willem, keurvorst van Brandenburg - en Willem Karel Hendrik Friso, behielden beide vorsten het recht om den titel en de wapens te voeren van het prinsdom Oranje, dat inmiddels door den vrede van Utrecht bij Frankrijk was ingelijfd. Maar aan den Frieschen stadhouder, uit wien Neerland's koningen zijn gesproten, werd de baronie van Breda toebedeeld, alwaar hij weldra met zijn gemalin Anna, kroonprinses van Engeland, luisterrijk werd ingehaald[1].

Schril vloekt met dien glans van vroegere tijden de flauwhartige verdediging van Breda tegen de legers der Fransche omwenteling. Von Geusau's fiere houding in 1795 vergoedde veel; niettemin torschte ook Breda van 1810 tot '13 het vreemde juk en wierp dit pas af, toen de Fransche bezetting, op de nadering van de Russen onder den generaal Benkendorf, naar Antwerpen week. Een poging om Breda met een vijfvoudige overmacht te hernemen, werd met behulp der burgerij moedig afgeslagen, totdat de Franschen, toen ook Pruisische troepen kwamen opdagen onder den generaal Bülow, van hunne onderneming afzagen.

Het was onder de leiding van dezen aanvoerder, dat Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Willem Frederik Carel der Nederlanden, de tweede zoon van den eersten Koning Willem, die reeds bij Gross Görschen op den dag van Lützen (2 Mei 1813) den vuurdoop had ontvangen uit de Hollandsche batterij Trip, en bij Bautzen, Dresden, Culm, daarna in den driedaagschen slag bij Leipzig de Fransche legers onder de oogen gezien, als zestienjarig jongeling het vaderland hielp bevrijden van vreemden dwang, alvorens hij met de legers der bondgenooten Napoleon tot Laon zou vervolgen.

Nog dikwerf na dit eerste bezoek zou aan Breda de eer te beurt vallen, Prins Frederik binnen hare wallen te huisvesten. Reeds in de volgende grasmaand vergezelde die vorst als tweede bevelhebber den Erfprins bij het leger te velde, om deel te nemen aan de operatiën tegen Bergen op Zoom, dat door de troepen van Sir Thomas Graham werd belegerd, en,

1 Beschrijving der Stadt en Lande van Breda, enz. door Thomas Ernst van Goor - in 'a Gravenhage bij Jacobus van den Kieboom, 1744.

Lodewijk XVIII erkennende, in de conventie van Parijs werd begrepen. Eén jaar later zag Breda den Prins weder op reis naar St. Truyen, ten einde de leiding te aanvaarden van de troepen, en op den dag van Waterloo nabij Halle onder de bevelen van Lord Wellington met het legerkorps van Lord Hill aan het hoofd van de 1ste Nederlandsche divisie en de Indische brigade den beroemden banneling van Elba den toegang te betwisten tot onze zuidelijke hoofdstad. Terwijl de Prins van Oranje herstelde van zijne wonden, bestuurde diens jongere broeder aan het hoofd van het geheele Nederlandsche leger met groot beleid de veroveringen in het noorden van Frankrijk, waarvoor hij boven mate door Wellington werd geprezen.

Een tienjarig huwelijk van den herboren Nederlandschen Staat met de voormalige Oostenrijksche gewesten had ons volk, waar voorspoed en welvaart, schijnbaar ook rust, heerschten, in Europa doen roemen als het gelukkigste der aarde. Maar terwijl die faam ten troon steeg, hadden deels de sedert lang bestaande en andere steeds toenemende punten van verschil duidelijk aangetoond, dat de volkomen en innige vereeniging van Noord en Zuid, welke het congres van Weenen had bedoeld, onder den bestaanden regeeringsvorm en bij de tegenwerking der Belgen onbereikbaar was. Verschil van geschiedkundige en van maatschappelijke ontwikkeling, van godsdienst en van taal; gemis aan gemeenschappelijke herinneringen van nationalen roem; uitéénloopende stoffelijke belangen, eischende in het Noorden vrijen handel, in het Zuiden begunstigende rechten voor landbouw en nijverheid, dientengevolge de onmogelijkheid van één belastingstelsel voor beide helften van het koninkrijk; eensgezindheid en vrijheidszin hier, ginds partijschappen; twist op het gebied van onderwijs, waarbij de Belgische geestelijkheid tot elken prijs haar meesterschap wilde handhaven, terwijl de Koning zich tot taak had gesteld die te verbreken - zoo vélen waren de kiemen van ontbinding, welke de Juli-dagen van 1830 tot rijpheid brachten.

Weinige maanden vóór dat de oproerige liederen van Mas Armiëllo in Aubert's schoon zangspel langs de straten van Brussel weerklonken, had Prins Frederik aldaar onverholen zijn oordeel uitgesproken betreffende de gevaren, welke de dynastie bedreigden. Doch zijne inzichten werden niet gedeeld. Een heillooze dwaling was ten hove doorgedrongen; nog altijd geloofden de Koning en de Prins van Oranje, in hunne meening

vooral door den minister van Buitenlandsche Zaken, B^{n} Verstolk van Soelen gesterkt, dat de meerderheid in België welgezind was en de bestaande regeering wenschte te handhaven. Het regeeringskabinet, hoewel schuldig aan velerlei misslagen, koesterde evenmin vrees.

Nadat de opstand op den 24sten Augustus 1830 te Brussel was uitgebroken, zag Breda vijf dagen later met een beklemd gemoed de beide koninklijke prinsen hare straten doortrekken op weg naar de hoofdstad. Wél had Prins Frederik bij den Koning aangedrongen om het leven van den troonsopvolger niet aan gevaren bloot te stellen en hem alléén naar het Zuiden te laten vertrekken, maar zijn vader verlangde, dat beide prinsen te zamen aan het hoofd van 20,000 man Brussel zouden binnenrukken om de burgerij tegen kwaadwilligen te beschermen. Zeer noode deed Oranje zijn broeder op den 1sten September besluiten om te Vilvoorden vóór Brussel alléén het bevel over het leger te houden, terwijl de kroonprins, gehoor gevende aan de dringende vertoogen van de aanzienlijkste inwoners, tot sparing van burgerbloed en om den opstand door overreding te doen eindigen, zijn leven ging wagen in de oproerige hoofdstad.

Nadat deze heldhaftige poging in de eerste dagen van September was mislukt met groot levensgevaar, vertrok de Prins van Oranje naar 's Gravenhage om aan den Koning den wensch der Belgen tot een administratieve scheiding van de beide deelen des rijks onder het oppergezag van het regeerende stamhuis kenbaar te maken. 's Vorsten broeder, die, aan vroegere opvattingen getrouw, besefte dat halve maatregelen doodelijk moesten werken, die wilde losbranden maar niet mocht, onthield zich uit gehoorzaamheid aan 's Konings instructiën van strenge maatregelen en trok de troepen op Mechelen terug. Het krijgsmansgevoel van Prins Frederik werd andermaal op een zware proef gesteld, toen hij op den 20sten September den last ontving om bezetting in Brussel te brengen en de welgezinden te ondersteunen tot herstel van het wettig gezag - maar weder zonder een bepaalde volmacht. De Nederlandsche troepen waren door te zwakke getalsterkte niet opgewassen voor hunne taak; ze leden, trots groate dapperheid en opoffering, een eervolle nederlaag en moesten na een vierdaagschen strijd Brussel ontruimen. Weinige dagen later waren de meeste Belgische vestingen in handen van de opstandelingen.

Een tweede maal droeg Willem I nu een zending op aan den Prins van Oranje, om, bouwende op diens persoonlijken invloed

in de Zuidelijke Nederlanden, deze voor de dynastie te behouden. Terwijl Prins Frederik, hoewel opperbevelhebber, steeds door belemmerende voorschriften gebonden, het hoofdkwartier had gevestigd binnen Antwerpen, aanvaardde de erfgenaam van den troon tijdelijk aldaar het bestuur over die gedeelten der Belgische gewesten, waar het grondwettig gezag werd erkend, met de machtiging om in de plaatsen, waar de orde was gestoord, zooveel mogelijk door middelen van bevrediging de pogingen tot herstel te bevorderen, en de oproerige landstreken onder het wettig gezag terug te brengen. De Prins van Oranje werd te Antwerpen vergezeld door Belgische ministers en Belgische leden van den Staatsraad. Intusschen beteekende evenmin voor hem 's Konings volmacht onafhankelijk gezag. Onmiddellijk na zijn aankomst vaardigde de koninklijke landvoogd een manifest uit, aan hem te 's Gravenhage verstrekt, waarbij aan de Zuidelijke gewesten de opheffing der voornaamste grieven, kwijtschelding van alle staatkundige misslagen en een administratieve scheiding werden toegezegd. Maar op den zelfden dag, toen de Prins van Oranje gansch onschuldig aanving, door deze proclamatie de harten van 's Konings noordelijke onderdanen van zich te vervreemden, sloeg het ‘te wapen’ van 5 October, te gelijk met het beroep van Willem I op de uitspraak der groote mogendheden, die in 1814 en '15 de samenstelling van het koninkrijk der Nederlanden noodzakelijk hadden geoordeeld voor de rust van Europa, den bodem in aan alle verwachtingen, waartoe Oranje's proclamatie in het zuiden kon opwekken. Bezield door de edelste drijfveeren tot bevrediging der oproerige gewesten, alwaar de Prins nog zoo talrijke vrienden telde; maar door hen verblind; gedreven door plichtgevoel jegens de dynastie, jegens zijne zonen, jegens gansch Europa tegenover het grijnzende spook der omwenteling, maar onvoldoende voorgelicht door den koninklijken wil; weerstreefd door een opstand, die met elken dag in kracht won, miste bovendien de erfgenaam van den troon de bedachtzaamheid en het bedaarde overleg van zijn jongeren broeder. In de engte gedreven door de omstandigheden en door vleitaal onttrokken aan den rechtstreekschen invloed zijner ministers, gaven de Belgische leden van den staatsraad op den 16^{den} October aan den Prins van Oranje de proclamatie in de pen, waarbij de troonopvolger toetrad tot de staatkundige onafhankelijkheid van België en de Zuidelijke Nederlanden erkende voor een onafhankelijk volk.

Hevig schrikte Prins Frederik op, toen hij van deze proclamatie hoorde. Hij snelde naar zijn broeder, met wien hij te Antwerpen dezelfde woning deelde. Zonder eenig verwijt, dat Oranje, alvorens tot zulk een beslissenden stap over te gaan, hem niet vertrouwelijk had willen raadplegen, kostte het aan Prins Frederik weinig moeite om 's Konings oudsten zoon te overtuigen, dat de brieven van hun vader geenszins behelsden, hetgeen Prins Willem had gemeend daarin te lezen. Maar vertoogen konden niet meer baten! De proclamatie, die zulk een hevigen storm zou doen opgaan in het noorden, was reeds te Antwerpen allerwege aangeplakt en werd door duizenden gelezen. België, alwaar de Prins van Oranje te veel het oor had geleend aan zijn goed vertrouwen en aan het gezang der Sirenen, die trachtten een Ulysses te lokken naar den afgrond - België miskende zijn edelste bedoelingen en antwoordde Willem van Nassau onbetamelijk, schier met smaad. Het oude Noorden keurde openlijk 's Prinsen handeling af, en toonde zich bitter teleurgesteld door den weleer aangebeden held, wiens opdracht vier dagen later te 's Gravenhage door den Koning werd vervallen verklaard.

Op den 27sten October donderde het geschut uit de citadel en van de flotille op de Schelde over Antwerpen. De Prins van Oranje vertoefde eenige dagen met zijn gezin te Willemsdorp en werd daarna door den Koning belast met een diplomatieke zending naar Engeland: geenszins, zooals later de geleerde biograaf van Willem II schreef en zooals toen ook een groot deel van het volk geloofde, om den Prins van Oranje te *verloochenen*, maar enkel om dien Vorst voor onaangename bejegeningen, wellicht voor publieke beleediging te vrijwaren. Wél trachtte de waardige Gijsbert Karel van Hogendorp, fier en openhartig bouwende op zijn invloed, den Prins te zuiveren van de blaam, die hem was aangewreven bij het goede volk; wél toonde graaf Gijs aan, dat Oranje niet alleen had beoogd den vrede voor Holland, maar ook om te beletten, dat België werd een twistappel voor de Europeesche mogendheden - te vergeefs! Toen de Prins van Oranje zich in Januari 1831 te Londen, nogmaals vertrouwende op Belgische adressen, mede candidaat had gesteld voor den Belgischen troon, vond Hogendorp's stem geen ingang meer bij zijne landgenooten. Ook zijne diensten werden voorbijgezien en men noemde den drieman van 1813 een slecht vaderlander en een vorstenvleier.

Zoo wuft is soms de volksgunst! In plaats van te denken aan menschelijke dwalingen ook bij vorsten, of aan misleiding, waaraan zij, meer dan alle andere kinderen Gods, inzonderheid in tijden van beroering zijn blootgesteld, deed de verontwaardiging over hetgeen voorviel in het Zuiden, aan Noord Nederland vergeten, dat Oranje's helder inzicht in krijgszaken, door zijn persoonlijken moed geschraagd, te Quatre Bras de overwinning van Waterloo had voorbereid, tot redding niet alleen van Nederland, maar van gansch Europa. Men vergat de aandoening, welke den gewonden Oranje-telg in 1815 had gemaakt tot het troetelkind der geheele natie, de lof betuigingen en het eerbetoon der vertegenwoordigers van het gezag in kerk en staat. Eén enkele dwaling keerde den geheelen stroom der volksverbittering tegen den vorstenzoon, voor wien het Noorden en het Zuiden gedenkzuilen van nationale erkentelijkheid hadden opgericht, wien dicht- en redekunst zegezangen en dankredenen hadden gewijd, wien keizers en koningen te recht met lof en eer hadden overladen. Alsof het mogelijk ware, dat een Oranje-vorst de Unie van Utrecht zou vergeten, werd openlijk de vraag gedaan, óf er ook omstandigheden aanwezig waren, welke aanleiding konden geven om een verandering in de troonsopvolging aan de Staten Generaal voor te stellen!

Het antwoord op die vermetele vraag weerklonk met onweerstaanbare kracht op de wapenvelden nabij Breda, dat immer met ongetaanden glans heeft geschitterd aan de kroon der prinsen van Oranje.

De levendige drukte, die sedert het najaar van 1830 onverpoosd had geheerscht in en óm Breda, waarheen een gedeelte der door den afval van België zeer verzwakte koninklijke troepen na het bombardement van Antwerpen waren teruggetrokken, had in den vroegen morgen van den 23sten Juli 1831 plaats gemaakt voor een ongewone stilte. Toch was de stad rijk met vlaggen, festoenen en eerebogen versierd. De weinige inwoners, welke zich op straat vertoonden, hadden, hoewel het pas Saterdag was, bereids het Zondagskleed aangetogen; de wachten aan de zwaar gepalissadeerde poorten en op de wallen, alwaar de metalen vuurmonden in de zonnestralen glansden achter de schietgaten, waren in vol militair ornaat opgetrokken. Slechts kinderen speelden heden in de ruimte der verboden kringen om de vesting, alwaar alle het uitzicht belemme-

rende boomen en gebouwen waren geveld en geslecht, en op andere dagen de exercitiën het krijgshaftige aanzien der stad verhoogden.

Maar scheen Breda zelf op den 23sten Juli uitgestorven, daarentegen wemelde het op den breeden, door hooge boomen als een loofgang beschaduwden straatweg naar Dorst en Tilburg, op de mulle land- en heirbanen in de richting van Gilze en Rijen, van troepen te voet en te paard, van voetgangers, jongen en ouden, allen in feestdos, van rijtuigen met kleurige livreien, meer nog volgepropte wagens en huifkarren, welke zich in vroolijke stemming spoedden tot bijwoning van de wapenschouwing, die heden door den koning, als gast van de oude baronie uit 's Gravenhage overgekomen, zou gehouden worden in het kamp van Rijen.

Op den 24sten Maart had Prins Frederik der Nederlanden te Breda het opperbevel over het leger van den luitenant-generaal van Geen overgenomen. Toen deze in October van het vorige jaar het hoofdkwartier te Ginneken had gevestigd, was de sterkte van het leger te velde tot 7000 man versmolten; thans telde het door de dienstneming van duizenden vrijwilligers, door het toestroomen van talrijke jagerkorpsen en van den eersten ban der schutterij uit alle oorden des lands, ruim 38,000 strijders en 72 vuurmonden. Rekende men bovendien de bezetting van Antwerpen, de forten aan de Schelde, Maastricht en de Noord Brabantsche vestingen, dan klom de sterkte der geheele krijgsmacht tot 86000 man, waarbij 26 bataljons schutterij van het leger te velde, 23 andere en 18 compagniën artillerie-schutterij in de vestingen en in Staats-Vlaanderen. Het veldleger was gekantonneerd van bewesten Breda tot voorbij de zoogenaamde Acht Zaligheden nabij Eindhoven, en in drie divisiën verdeeld. De 1ste divisie op den rechter vleugel aan de zijde van Breda; de 2de divisie in het midden in en om Tilburg; op den linker vleugel in de omstreken van Eindhoven en Helmond, de 3de divisie onder de leiding van Jhr. Meijer. De reservedivisie van den luitenant-generaal Cort Heiligers was grootendeels samengesteld uit schutterijen en gekantonneerd in den omtrek van St. Oedenrode. De cavalerie en de artillerie stonden onder de bevelen respectievelijk van den luitenant-generaal Jhr. Trip en van den generaal-majoor Jhr. Trip: de generaal-majoor Van Hooff en de generaal-majoor Reuther waren belast met de leiding van de genie en van de administratie bij het leger te velde. De luitenant-generaal Jhr. de Kock voerde het bevel over de troepen in Zeeland.

Wijl de ver uit elkaar gelegen kantonnementen de oefeningen op groote schaal aanzienlijk bemoeilijkten, voor sommige korpsen geheel onmogelijk maakten, had Prins Frederik in Mei nabij Rijen door den luitenant kolonel van den generalen staf Nepveu een legerkamp doen inrichten voor twaalf bataljons, alwaar de troepen van de 1ste en de 2de divisie elkaar afwisselden en thans werden gecommandeerd door den hertog van Saksen-Weimar. De dorpen in den omtrek waren belegd met de bereden wapens: er was geen gehucht van eenig belang, dat niet in dezen tijd aan soldaten en paarden tot een tijdelijk verblijf verstrekte, geëvenredigd naar ruimte of geschiktheid. Kasteelen en grootere huizingen herbergden de bevelhebbers en officieren: de kleinere hofsteden en woningen waren van minderen overvuld. Door zich zonder morren den last der inkwartiering te getroosten, antwoordden ook vrouwen en dochters op de stem des Konings, die zijn getrouw volk voor de zaak van orde en recht had te wapen geroepen.

Op de uitgestrekte vlakte ongeveer halverwege Breda en Tilburg, tusschen Haansbergen en de Vijf Eiken nabij het tegenwoordige station Gilze-Rijen, verhief zich een stad van linnen tenten, door fluweelachtig mos, paarsche heidebloemen en wilde hraamstruiken bevloerd, hier en daar aanleunende tegen ruischende zeeën van rijpend graan en aan de zuidzijde begrensd door den graszoom met statige beuken langs den straatweg.

De langwerpige ruimte, 1600 meter lang en 300 meter diep, was verdeeld in twaalf wijken voor evenveel bataljons, elke met twee dubbele rijen van acht tenten, evenwijdig aan de frontlijn van het kamp, en door een breede compagnies-straat gescheiden. Het vóórfront werd gedekt door de in rotten staande geweren, als een heg van hout en staal aan weerszijden van de keurig versierde vaandelstoelen, met de oranje-kleur boven stapels van koperen trommen en horens: óm die stoelen waren van zand, roode en witte kiezelsteenen perken gestrooid met allerlei figuren, meestal koninklijke kronen, W's en F's als mozaik ingelegd. Vóór de officiers- en de hoofdofflcierstenten, aan de overzijde van de veldkeukens met hare glinsterende randen pan blikken eetketeltjes, vertolkte eigenaardig de omvang der achter naaldhout verscholen zodenbanken den hoogeren of lageren rang van de bewoners. Boven de blauwe kappen der langwerpige tenten van het hoofdkwartier, hetwelk door groen en bloemen tot een schoon park was ingericht, en vóór het paviljoen

van den hertog van Saksen-Weimar wapperde vroolijk en fier de driekleur hoog in de lucht. Een vijftig meter breede ruimte, tot publieken weg bestemd, scheidde het eigenlijke kamp van de lijn der cantines, houten loodsen, winkels en opstallen van allerlei grootte en soort. De tot societeit en gemeenschappelijke tafel dienende officiers-cantines waren smaakvol met vlaggedoek en banieren gedrapeerd en van een gezellige vóórgalerij voorzien. De loodsen voor onderofficieren en minderen hadden nevens den groenen krans, bont beschilderde borden, portretten van het koninklijke huis, chassinetten en dergelijken uitgehangen. Zelfs poffertjeskramen stalden in het kamp hare pracht uit van koperen suiker- en meelvaten, waarbij het knetterende houtvuur en de gloeiende pan bewezen, dat een soldatenmaag zich des noods ook met kindergebak tevreden stelt. Daarnaast stonden een goocheltent van Bamberg, kijkkasten en beschilderde zeilen met allerlei koddige toespelingen op de Belgische staatslieden van die dagen en op de pretendenten der kroon. Bijzonder was het daarbij gemunt op De Potter, de Celles, Mérode, Beauharnais, den graaf van Nemours, bovenal op den Regent Surlet de Chokier, een ‘gentilhomme campagnard,’ die thans te Brussel tot een belangrijke politieke rol was geroepen. De Regent van België was in het kamp door één zijner eigen landslieden ten toon gesteld als ‘le paillasse belge ou le paysan de la Meuse’, in een langen blauwen linnen kiel, waarop groote épauletten met zware troetels van peenloof en gouden sterren, zooals de vorsten dragen, een papieren steek op het hoofd en een groot slagzwaard op zij. In dit gewaad inspecteerde Surlet op een mageren langoor de burgerwacht te Brussel, terwijl een der verzen van het onderschrift luidde:

.... Un beau jour le Berger Surlet
a quitté sa boulette,
ses moutons et son galoubet
pour prendre l'épaulette....!
Paillasse est content
de son cher Régent,
car chez lui tout abonde....
n' saut' pas à demi,
Paillasse, mon ami,
saute pour tout le monde.

Een andere Vlaamsche kramer vertoonde met rietstok, zang en draaiorgel een volslagen parodie op de candidaten voor het

Belgische koningschap, op de grappigste wijze samengevoegd, als De Potter in tweegevecht met den paus, Rogier naast den Franschen generaal Fabvier, La Fayette gearmd met den aarts-hertog van Mechelen, en de edele graaf de Mérode onder Mannekenp s, op wien als de oudste burger van Brussel bij de verkiezing eveneens eenige stemmen waren uitgebracht, welke trouwens uit eerbied voor de goede zeden van onwaarde waren verklaard. - Thans veroordeelen wij dergelijke vertooningen en alles, wat de Belgen zou kunnen beleedigen: maar in het kamp van Rijen vertolkten zij den geest van die dagen, ook in de sterk verdeelde zuidelijke provinciën.

Sinds den vroegen ochtend en reeds vóór het morgenschot was alles in het kamp druk in de weer, om ter eere van 's Konings komst het toch al aanzienlijk aantal vlaggen nog te vermeerderen en overal versieringen aan te brengen. Op de cantine-lijn krioelde het van boeren en boerinnen, in hare eigenaardige dracht met breede zwarte rokken, op de borst gekruiste bonte doeken, hooge breede mutsen en lange gouden oorhangers, de nimmer aanschouwde wonderen van het militaire kampleven met starende oogen en wijd geopende monden aangapende. Tusschen de tenten bewogen zich bevallige schoonen en deftige in zware zijde gedoste burgeressen uit Oosterhout, Breda en andere plaatsen, die aan den arm van hare geépauletteerde broeders of zonen een rijkdom van Brabantsche kant en van juweelen ten toon spreidden. Na bezichtiging van de verschillende soorten van tenten, inzonderheid van de keukens en van alles, wat een kamp voor dames belangrijks kan aanbieden, waarbij menige kwinkslag werd gehoord, lieten zij zich op de zodenbanken het ontbijt van dampende koffie, blanke melk, versch commiesbrood en zoete mik goed smaken. In de heilige huisjes ginds stieten de boertjes ijverig aan met wit bier of oud bruin, en vlochten het welzijn der verwachte vorsten in één dronk te zamen met luide verwenschingen aan het adres der blauwkielen.

Te half negen klonk het tamboersappél, voor de troepen ten teeken om de wapenen te nemen en zich in de compagniesstraten te verzamelen. Ofschoon de kampbezoekers nog een vol uur tijd hadden vóór den aanvang der wapenschouwing, verdrongen zij zich spoedig in breede scharen naar de lunetten aan de overzijde van den straatweg, alwaar een wacht lansiers uit Dongen en een afdeeling marechaussées de vierkante ruimte omlijstten, alwaar de troepen zouden worden opgesteld. Staf-

officieren en adjudanten snelden af en aan, om de korpsen, naar gelang deze aankwamen, hunne plaatsen aan te wijzen. Hoewel reeds vroeg opgerukt uit de kantonnementen van Tilburg, Prinsenhage, Chaam en Oosterhout, scheen de lange marsch in de warmte de troepen slechts weinig te hebben vermoeid. Wijd en zijd weergalmde de lucht van hunne zangen: meestal krijgsliederen, waarvan het *metrum* was gekozen door geletterde vrijwilligers dier dagen, als Heije, Huijser, Hasebroek, Wap, of door officieren als de 1ste luitenant bij het Leidsche studenten-jagerkorps den Beer Poortugael en anderen, die zooveel hebben bijgedragen om een opgewekte stemming te onderhouden bij de korpsen, welker geduld in 1830 en '31 op zware proeven werd gesteld. Achter de troepen volgden volle patrooncaissons en ledige ziekenwagens, tenzij daarin de marketentsters hadden plaats genomen. Bij het regiment lansiers no. 10 volgde 'Jeannette' te paard, lang niet bedeesd en met duidelijke minachting voor het amazonekleed, aan elke zijde van haar rosinant één been, en het bekende tonnetje, wit en rood geschilderd, op den rug: op marsch immer tot laven gereed, maar op het bivak en in het gevecht ook de eerste tot hulp van zieken of gewonden.

Eindelijk stonden de troepen, dien dag te Rijen ongeveer 20,000 man, geschaard in een groot carré, waarvan de zijde, langs welke de koning zou komen, was opengelaten.

De eerste divisie, gecommandeerd door den luitenant-generaal Baron Van Geen, pas onlangs als belooning voor zijn diensten en moedbetoon in het Zuiden in den adelstand verheven, stond op één lijn voorwaarts van en ruggelings gekeerd naar de flêches. De eereplaats op den rechter vleugel van de brigade Schuurman kwam toe aan de in blauwe wapenrokken met hooge witte kragen en grrjze broeken gekleede vrijwillige flankeurs der studenten van Groningen en Franeker onder het bevel van den kapitein van der Bruggen, onder wien twee hoogleeraren, Vrolik en Oordt, dienst deden als 2de luitenant. Bij de jagerkorpsen stonden toen de oudsten en de edelsten der thans levende aristocraten van geest, van geboorte en van fortuin, in volle wapenrusting, meestal als eenvoudig flankeur in 't gelid. De oranjebanieren met academische versierselen wuifden over de naar boven breed oploopende chacots met koperen platen en rood paardenharen vlam, welke het hoofd dekten van de studeerende jongelingschap, het witte ledergoed op de borst gekruist. Naast hen volgden twee bataljons

Noord- en Zuid Hollandsche schutterij, elke 1000 tot 1200 man sterk, eveneens in het blauw, deels met hooge petten - welke hen later door de Franschen deden aanzien voor Pruisische fusiliers! - en kort geleden met nieuwe vaandels begiftigd: de veldflesch en witte broodzak ter zijde afhangende, den gepakten ransel met etensblik of zesmans kookketel op den rug. De tweede brigade van den kolonel de Favauge, later Chassé's dapperen krijgsmakker op de citadel, maar die alvorens op den Pellenberg bij Leuven schoone lauweren zou garen, had rechts de groene jagers van Van Dam en drie bataljons Geldersche en Zuid Hollandsche schutterij. De overige troepen der divisie bestonden uit twee bataljons van de 5de afdeeling, waarbij enkele zwaar gebaarde sappeurs met witte kalfslederen schootsvellen en korte bijlen over den schouder; daarnaast de met hooge beerenmutsen getooide afdeeling grenadiers van den kolonel Jhr. Klerck. Hoewel pas vóór twee jaar nieuw opgericht, bewezen de talrijke Willemsorders op de gouden en de gele borsten, met hoeveel roem dit korps zich in de jongste Septemberdagen te Brussel had gekweten. Tusschen de oude snorrebaarden stonden als vrijwilligers, mannen als de Bosch Kemper, van Berensteijn, Brill en andere aanzienlijken - dien dag ook nog de wakkere Westerman! -, reeds vóór vijftig jaar aan ons en aan ons nageslacht ten voorbeeld van persoonlijke vervulling hunner militaire plichten.

Op den linker vleugel van de eerste divisie en in loodrechte richting daarop, front makends naar het westen, was de tweede divisie van den hertog van Saksen-Weimar gedeployeerd. Van een meer dan gewone lengte en forsch gebouwd, met een gelaat, dat moed en kracht teekende, was hertog Bernhard, zooals hij daar, getooid met zijn pluimhoed en in gezelschap van den majoor von Gagern vóór het front heen en weer reed, inderdaad de schoonste soldaat van zijn divisie. Hoffelijk en minzaam in het dagelijksch leven, zeer gezien in de geleerde wereld en een weldoener der armen, geleek de hertog op een wapenschouwing een trotsche eik, die lager geboomte overschaduwt. Dat hij behoorde tot de meest energieke en beleidvolste aanvoerders, had de schoonbroeder van de regeerende koningin van Engeland reeds lang geleden getoond te Waterloo; verleden jaar, toen hij bij den luitenant-generaal Chassé het besluit wist door te drijven om tot redding van het overschot der bezetting te Antwerpen het vuur te openen; korten tijd later op zijn

tocht naar Maastricht. Binnen weinige dagen zou hij zich te Hasselt en te Leuven bij de Belgen den eerenaam verwerven van 'l'ogre *saxois*,' den Saksischen menscheneter. Bij de brigade des Tombe onderscheidde men het jagerkorps van de Utrechtsche hoogeschool; bij den kolonel Bagelaer, wien als chef van den staf de kapitein Baron Forstner van Dambenoy was toegevoegd, de Koninklijke buksjagers, allen houtvesters, jachtopzieners, commiezen, enz. met hun commandant, den kapitein Büchner, te paard vóór het front. Het laatste der tien bataljons, schutterijen, van de 7de, de 12de, de 2de en de 18de afdeeling, werd gecommandeerd door den majoor Tegelaar, en zou weldra bij Raevels met de prinsen van Nassau aan het hoofd, onder de persoonlijke aanvoering van den hertog en van Bagelaer als brigadier, de vijandelijke spits afbijten.

Op een derde linie, tegenover en frontmakende naar de eerste divisie, waren de twaalfponders en houwitsers der veldbatterijen n°. 5, 6 en 7 in orde van parade opgesteld; zijwaarts, tien eskadrons ruiterij van den generaal-majoor Post en meer dan drie batterijen rijdende artillerie. Duizendwerf weerkaatste de stralende Juli-zon in de spiegelblanke helmen en kurassen der schoon bereden ruiters van Bouwens en van den kolonel de Gallières: vooral deze laatste een indrukwekkende figuur te paard. Iets achterwaarts van hem stond als adjudant zijn zoon, wiens gebruinde gelaatstrekken de sporen droegen van Indischen dienst. Vader en zoon werden vóór Leuven door den zelfden verraderlijken kogel geveld! - Bezijden de kurassiers speelde de noordwestenwind tusschen de wit gepluimde shapska's der groene lansiers van de Posson, wier oranje en witte vaantjes rusteloos golfden in de richting, alwaar zij overwinningen gingen oogsten. In het opsluitend gelid van het vierde eskadron zat de vrijwillige wachtmeester-titulair Joost Burlage van Amsterdam, vier jaar later *doctor juris*, wiens dichterlijke naam voortleeft, zoolang de Vereeniging het Metalen Kruis zal bestaan en het beeld der Eendracht op den Dam van de hoofdstad zal prijken. Links van de brigade zware cavalerie werd de ruiterlinie gesloten door haren trouwen medgezel in elk gevaar, de rijdende artillerie, het oudste korps van het Nederlandsche leger, toen geprezen als één der beste van Europa, welks roem voortleeft onder de namen van List, Khramer, de Bichin, Voet, van Coehoorn, van der Oudermeulen en Prinsen, die reeds te Reijn stonden als in het vuur geharde aanvoerders.

Een trotsche aanblik bood deze talrijke krijgsmacht, welke een dichter dier dagen bezong:

> Daar staat het, dat leger; daar staat zij, die macht
> Van knechten, verbroederd met vorsten;
> Met Hoofden vol kunde, met armen vol kracht,
> En vrijheid en moed in de borsten;
> Daar staat ze strijdvaardig, en blinkt voor het oog
> Van 't starend Euroop, als Callisto omhoog.

Het uiterlijk en de bewapening van het leger lieten nagenoeg niets te wenschen over. Hoe snel ook het bloed joeg in de vrijwillige korpsen en de schutterijen, die juichend op 's Konings roepstem waren toegesneld; hoe zij ook verontwaardigd waren door de smaadredenen van het Zuiden, de krijgstucht was bij de jonge troepen onberispelijk. Door onverpoosde oefening, inspectiën en manoeuvres had de opperbevelhebber, Prins Frederik, de bestaande gebreken verholpen en gezorgd, dat de schutterijen - getuigen weldra Houthaelen en Sonhoven! - zich met in den oorlog beproefde soldaten zouden kunnen meten. Inderdaad had Prins Frederik het leger gebracht in dien uitmuntenden toestand, waarvoor zijn broeder hem na afloop van den Tiendaagschen veldtocht zoo hartgrondig dank betuigde.

De gedachte aan dien broeder, aan den Prins van Oranje, die vijftien jaar lang door de natie op de handen was gedragen, vóór 1830 de afgod van Zuid Nederland, en thans in het Noorden en bij het leger miskend, verliet den vorstelijken opperbevelhebber geen oogenblik. De opvolger tot den troon mocht zich te Antwerpen in de keuze der middelen tot verzoening hebben bedrogen, nimmer had hij een ander doel gehad dan om de rampen af te wenden, welke het vaderland en het koninklijke huis bedreigden. Wel was de volksmeening eenigszins meer bezadigd geworden, en begon ook het leger in de Oranjelievende atmosfeer van Breda tot kalmer inzichten over te hellen: maar velen onder de ouderen misten den moed hunner overtuiging en in het kamp bleef de gezindheid scherp geteekend. Het was nog maar kort geleden, dat de hertog van Saksen-Weimar in het hoofdkwartier een dronk had ingesteld op den Prins van Oranje, waarop hoofdofficieren den gevulden beker hadden neergezet. Deze omstandigheid had Prins Frederik diep getroffen en bij hem het besluit doen rijpen, dat 's Konings

opvolger tot elken prijs *moest* worden hersteld in het vertrouwen van het leger en in de liefde der natie. Het middel daartoe kon naar zijn oordeel geen ander zijn, dan om bij den naderenden veldtocht aan den Prins van Oranje het opperbevel op te dragen over het leger, dat diens broeder had voorbereid, aan het hoofd waarvan inderdaad Prins Frederik bestemd was het zwaard te ontblooten voor de eer van Nederland en voor de rechten van het Koninklijk huis. Niet de jongere broeder, zoo meende de Vorst, maar de erfgenaam van den troon, de latere koning, moest het leger leiden, wanneer de tuchtroede zou nederdalen op het Zuiden. Maar alvorens moest men zich overtuigen, of het leger ten volle bereid was om diens veldheerspluim te volgen, en daartoe bood zich ongezocht de gelegenheid aan bij 's Konings voorgenomen wapenschouwingen in Noord Brabant.

De conferentie te Londen had zich bij het protocol van den 27sten Juni, in 18 artikelen vervat, losgemaakt van de eerste grondslagen der scheiding van de twee staten, die door haar op den 20sten en den 27sten Januari waren vastgesteld en aanstonds door Willem I aangenomen. Het nieuwe scheidingsontwerp, hetwelk grootendeels onder Engeland's invloed was tot stand gekomen om de aanneming van de Belgische kroon door Prins Leopold van Saksen Coburg te verwerven, had de rechten des Konings en de belangen van Noord Nederland zoo geheel aan de eischen van het Zuiden ten offer gebracht, dat de gestelde voorwaarden bij Willem I nauwlijks overweging verdienden. In een met groote waardigheid gestelde nota aan den Minister van Buitenlandsche zaken schreef de Koning, die niet langer ten speelbal wilde strekken van de vijf te Londen vergaderde wereldheeren, dat hij verbaasd was over den loop hunner beraadslagingen, maar volhardde bij zijn reeds op den 21sten Mei afgelegde verklaring, en, indien de Belgen niet toetraden tot de in Januari gestelde bepalingen, zich vrij zou achten, om voor zijn eigene rekening te handelen, ten einde de langdurige onzekerheid te doen ophouden, welke voor de belangen zijner getrouwe onderdanen zoo hoogst nadeelig was. De vorst, die de souvereiniteit van België aanvaardde zonder de protocollen van Januari te hebben aangenomen, zou door Koning Willem I beschouwd worden als met die daad tot hem in een vijandelijke houding geplaatst en dus als zijn vijand.

Niet langer mocht de Koning het onrecht gedoogen, hem en zijn getrouw volk aangedaan; de krijgsmacht, welke nu reeds acht

maanden de grenzen met het geweer bij den voet bewaakte, kon het niet lijdzaam aanzien, dat Limburg of Luxemburg van het Noorden werden afgescheurd. Maar alvorens kracht aan zijne woorden bij te zetten, wenschte Koning Willem het leger te gaan zien.

Zonder zijne gedachten nader te onhullen stelde Prins Frederik voor aan den Koning, die aanvankelijk het voornemen had gevoed om alléén naar Breda te komen, zich door den Kroonprins te doen vergezellen. Het zou dan van zelf blijken, welk een ontvangst aan Oranje ten deel viel bij het leger. De Koning noodigde dientengevolge den Prins van Oranje en zijne drie kleinzonen uit om mede de wapenschouwing te Rijen op den 23sten bij te wonen, waartoe Z.M. dien dag 's morgens reeds vroeg uit Breda was vertrokken.

Te 8 /12 uur rees de Koninklijke standaard in het kamp in top, ten teeken, dat de Koning was aangekomen. Weinige oogenblikken later begroette op de parade-plaats het ‘Wilhelmus’ Prins Frederik, die, gevolgd door den chef van den generalen staf, den luitenant-generaal Baron de Constant Rebecque en tal van andere officicren, het bevel kwam overnemen van den luitenant-generaal B^{n}. v. Geen. 's Prinsen gelaat teekende voldoening op het oogenblik, dat hij aan zijn vader en aan zijn ouderen broeder het werk eener inspanning van vele maanden zou toonen. Maar onbewolkt was dat gelaat niet, en het hart bonsde den jeugdigen vorst bij de gedachte, dat den Prins van Oranje wellicht een koele ontvangst bij het leger verbeidde. Nog pas geleden had hij berichten ontvangen, volgens welke sommige korpsen zich wenschten te onthouden van toejuichingen jegens den Koning, om geen voedsel te geven aan de onderstelling, dat deze ook zijn erfgenaam golden. Anderen daarentegen hadden openlijk te kennen gegeven, dat zij geenszins zouden schromen, ook jegens Oranje luide voor hunne vaderlandslievende gevoelens uit te komen. Prins Frederik, wien de krijgstucht sedert lang had geleerd, dat teekenen van goedkeuring onder de wapenen verboden zijn, wenschte wellicht heimelijk dat het leger ditmaal dien plicht zou verzaken!

Slechts kort had de Prins plaats genomen in het carré, toen een hooge stofwolk ter rechter zijde 's Konings komst aankondigde. Naast den Koning reed de Prins van Oranje, onmiddellijk gevolgd door diens zonen: met Prins Frederik zes vorsten uit het huis van Nassau, allen op schuimende rossen. Het oog

van den reeds bejaarden koning, over wiens hoofd de storm der omwenteling nu ten tweeden male loeide, blikte vertrouwelijk maar ernstig: de samengetrokken wenkbrauwen naar den Prins van Oranje gericht, dien hij kwam herstellen in de toegenegenheid van het leger, verrieden de zelfde zorg, welke zijn jongsten zoon het voorhoofd rimpelde. De Prins van Oranje was blijkbaar verheugd op het gezicht van de breede scharen, waarbij aanzienlijken en geringen, die vrijwillig de wapenen hadden aangegord, onder welke velen, die hij te Quatre Bras en te Waterloo had aangevoerd en die thans door zijn broeder in het vuur zouden worden geleid. Toch schenen de vriendelijke trekken van den vorst, die in Spanje met een lach op de lippen vestingen had bestormd en in 1815 in het vuur was gevlogen, op dit oogenblik bleeker dan gewoonlijk. 's Konings kleinzonen, vooraan ons thans geëerbiedigd Hoofd van den Staat, reeds op 14-jarigen leeftijd bij den overgang van knaap tot jongeling getuige van groote gebeurtenissen, straalden van het grootsche gevoel, hetwelk militaire schouwspelen immer opwekken in het jeugdige hart. Omstuwd door een schitterenden staf werden de vorsten gevolgd door prinses Frederik *en droschki*, vergezeld door de grootmeesteres van haar huis, de echtgenoote van den generaal de Constant en zijne lieftallige dochter Louise.

Even als na het morgengloren de eerste zonnestralen de nevelen scheuren en binnen enkele stonden de aarde sieren met onbeschrijfelijke pracht, werkte de nadering van den vorstelijken stoet als een tooverslag op de gelederen. De eerste geruchten van 's Konings bezoek waren begroet als de vóórboden van het einde van een tijd- en geldverslindenden schijnoorlog, als het teeken, dat het oogenblik naderde, waarop Noord Nederland zou bewijzen aan de heethoofden te Brussel, hoe zeer zij ongelijk hadden toen zij in dolle omwentelingsdrift de Hollanders het lafhartigste volk der aarde noemden. Maar nu de onwrikbare Koning zelf verscheen aan het hoofd van drie geslachten, werd het stilzwijgen verbroken, hetwelk de regeering te lang had in acht genomen en aanleiding gegeven tot de meest ongerijmde geruchten. Zij voelden het, die braven, na vele maanden van ongemak, opoffering en verkropte woede, dat de Koning het ‘Voorwaarts’ ging uitspreken. Met het terugzien naast Willem I van den vederbos, welke het schoonste tijdvak van zestien vervlogen jaren voor den geest riep, steeg de geestdrift ten top. De oude liefde voor Oranje doortintelde met onweerstaanbare

macht de jonge krijgers; bij hetgeen de toekomst beloofde, bleef er geen plaats voor gedachten aan het verleden; zelfs het hart van de meest overleggenden smolt, zonder dat zij ontstelden.

Toen Prins Frederik den Koning te gemoet reed, werd het bij het juichen der duizenden toeschouwers reeds moeilijk om stilte in de gelederen te bewaren. Nadat de opperbevelhebber het zwaard had gebogen voor zijn Doorluchtigen Vader, begon het te ruischen in de gewapende rijen: maar nog overstemden tamboers en trompetgeschal het toenemende gewoel. Nauwlijks echter was de Koning met de Prinsen op den uitersten rechter vleugel de Groningsche studenten genaderd, het hoofd voor hun vaandel ontblootende, of de juichkreten van ‘Leve de Koning! Leve de Prins van Oranje! Leve de Prinsen!’ borsten los met donderend geweld en ontembare geestdrift over de wijde linie en weergalmden langs den gezichteinder.

Onvergetelijk oogenblik voor allen, die de wapenschouwing op den 23sten Juli 1831 bijwoonden! Onvergetelijk, nog op 84-jarigen leeftijd, voor den eerbiedwaardigen vorst, wiens toeleg op dien dag schitterend werd bekroond, en die zich voorbereidde tot het schoonste offer, hetwelk een bevelhebber kan brengen, die gereed staat om de zijnen tegen den vijand te voeren!

De Prins van Oranje was met één slag hersteld in de toegenegenheid van het leger. Slechts hier en daar ontmoette hem bij eindeloos gejubel nog een ernstige blik; maar het minst eerbiedige woord: ‘Vooruit, of naar huis!’ kwam uit franke Friesche borst. Even als de Koning, vroeg ook Oranje bij de vrijwillige korpsen en de schutterijen naar de namen van officieren, jagers en studenten en sprak er velen toe. Wanneer hij gelegenheid vond tot een hartelijk woord of tot een handdruk aan een bekende in hoogeren of lageren rang, dan hoorde men fluisteren: ‘Hij is nog de oude!’

Niemand was getuige van het gesprek tusschen den Koningen Prins Frederik na afloop van de wapenschouwing in het paviljoen van den hertog van Saksen-Weimar. De Koning gebruikte het middagmaal in het hoofdkwartier, alwaar in eenige tenten tafels waren aangericht voor een honderdtal gasten. Te zes uur vertrok Zijne Majesteit met den Prins van Oranje en gevolg naar 's Hertogenbosch; prinses Frederik en hare dames keerden op hetzelfde uur onder geleide van den generaal de Constant naar Breda terug.

Alvorens zijn vader te volgen riep Prins Frederik alle in het kamp aanwezende generaals en hoofdofficieren vóór de tent van den hertog van Saksen-Weimar te zamen. In het midden van dien kring staande, deelde de opperbevelhebber mede, dat Z.M. de grootste tevredenheid had betoond over de goede houding der troepen, in het bijzonder over de door hen aan den dag gelegde geestdrift en de menigvuldige bewijzen van liefde, trouw en gehechtheid, door den Koning in den morgen van dien dag ontvangen.

'Het tijdstip is misschien zeer nabij, Mijne Heeren,' vervolgde de Prins, 'dat Z.M. gebruik zal moeten maken van die geestdrift en van dat verlangen, om den vijand onder de oogen te zien, ten einde, met het zwaard in de vuist, de rechten van Oud Nederland te doen gelden, terwijl Z.M. er op rekent, op den dag, wanneer het zwaard getrokken moet worden, diezelfde bewijzen van liefde en trouw bij het leger te zullen aantreffen.'

Deze weinige volzinnen maakten grooten indruk. De generaal van Geen nam het woord, en bedankte Z.K.H. uit naam van de tegenwoordig zijnde officieren, met geestdrift daarbij voegende, 'dat 's Konings verwachting niet bedrogen zou worden. Eerbiedig verzoeken wij Uwe Hoogheid de tolk te zijn der gevoelens van het leger bij Zijne Majesteit, dat allen, den eenmaal afgelegden eed indachtig, zich nogmaals in deze plechtige oogenblikken aan hun Koning en het Vaderland toewijden. Allen gereed om ons bloed voor Hem te storten, kan Uwe Koninklijke Hoogheid aan den Koning en aan het geheele Vaderland verzekeren, dat geen duim breed gronds van den Oud Nederlandschen bodem zal verloren gaan, zonder door ons bloed te worden verkocht. Dit zweren wij!' Deze gelofte, met ontdekte hoofden en opgeheven handen uitgesproken, werd daarbuiten gehoord door houderden, weldra door duizenden herhaald, en liep als een electrieke vonk tot aan de uitersten van de legerplaats. Door dien eed overstelpt, vermocht de jeugdige vorst aanvankelijk niet te antwoorden. Zich spoedig herstellende, drukte de Prins den generaal Van Geen warm de hand, en zeide: 'Het doet mij leed, dat Zijne Majesteit geen getuige kon zijn van dit tafereel; maar ik zal niet verzuimen, den Koning nog heden avond deelgenoot daarvan te maken.'

Het 'Voorwaarts' zweefde op aller lippen! Statenvlag en Oranje-standaard zouden zich fier in de kruitdampen ontrollen.

Neerland's leger zou onder de aanvoering van Prins Frederik, zoo dacht men althans, aan de mogendheden te Londen toonen, dat Bato's onverbasterd nageslacht, wanneer het zijn eer en zijne altaren betreff zijne vijanden niet telt!

Drie dagen later, op den 26sten Juli des namiddags te 6 uur, keerde Koning Willem terug in Breda en stapte af bij den heer Twiss in de Katerstraat, ten huize waar thans het postkantoor is gevestigd. De Koning gebruikte het middagmaal bij Prins Frederik, die een woning had betrokken, eveneens gelegen in de Katerstraat, (Wijk D, n°. 81), schuin tegenover het toenmalige ‘Hotel de Flandre’, en thans bewoond door den oud-vrijwilliger in 1830 en '31, Jhr. O.A.L. Van der Wijck. Na tafel sprak Z.M. breedvoerig met den opperbevelhebber over de geestdrift, waarmede de Prins van Oranje door de bezetting en de schutterij van 's Hertogenbosch, te Best door de reserve divisie en door de overige troepen van het mobiele leger op de Woenselsche heide nabij Eindhoven was begroet. Ten einde verder elke herinnering aan vroegere gebeurtenissen uit te wisschen gaf de Koning het voornemen te kennen, om aan den Prins van Oranje een troepenbevel op te dragen, waarschijnlijk dat in Zeeland van den luitenant-generaal de Kock. Maar hiertegen kwam Prins Frederik op met allen eerbied voor 's Konings wil. De erfgenaam van den troon mocht geen commando voeren, ondergeschikt aan dat van zijn jongeren broeder, op een gedeelte van het oorlogstooneel, van minder aanbelang dan dat, waar men 's vijands hoofdmacht zou opzoeken en trachten te verslaan. ‘De veldheer van Quatre Bras en van Waterloo’, vervolgde de Prins, ‘is slechts op zijn plaats aan het hoofd van het Nederlandsche leger. Slechts dan, wanneer de koninklijke driekleur wappert van zijn legertent, kan Oranje deel nemen aan den oorlog; alleen als opperbevelhebber van het Noorden tegen het Zuiden, in geen andere betrekking, kan hij zijn naam zuiveren en door daden de volksgunst herwinnen.’

De Koning was getroffen door dit grootmoedig betoog en erkende de juistheid van 's Prinsen redeneering, maar opperde het bezwaar, dat Oranje, in den laatsten tijd bekleed met de waardigheid van Algemeen Overste der Schutterijen, het leger niet voldoende van nabij kende. Prins Frederik daarentegen was

sinds 1826 als Commissaris-Generaal onafgebroken in aanraking gebleven met alle korpsen en bevelhebbers, en wist, waartoe elke in staat kon worden geacht. Bovendien was het operatieplan, hetwelk in Maart in groote trekken onder 's Konings oog was ontworpen door den luitenant-generaal de Constant, op den 18^{den} Juni door Prins Frederik eenigszins gewijzigd en alleen aan hem volledig bekend, terwijl tusschen hem als opperbevelhebber en den chef van den generalen staf alles tot de uitvoering was voorbereid. Onder die omstandigheden meende de Koning, dat het opperbevel op het laatste oogenblik haast niet in andere handen *kon* overgaan. Maar ook deze bezwaren telde Prins Frederik licht. Was de generaal de Constant niet de vroegere leermeester van zijn broeder; had hij niet de opvoeding geleid van Oranje en deelgenomen aan zijn veldtochten in Spanje en tegen Napoleon? Afgescheiden van elke andere reden, die ook den Baron de Constant den wensch moest doen deelen om den troonsopvolger te zien aan de spits van het leger, kon het hem, zijn ouden leermeester, slechts tot voldoening strekken om thans bevelen te ontvangen van zijn vorstelijken leerling. Wat de positie van Prins Frederik aanbetrof, stelde Z.H. voor aan den Koning om hem als tweede bevelhebber toe te voegen aan den Prins van Oranje, ten einde dien ouderen broeder met zijne kennis betreffende het leger en de bevelhebbers ter zijde te staan.

Onder den vollen indruk van het offer, hetwelk Prins Frederik aanbood, wilde de Koning antwoorden, toen de nadering van den Prins van Oranje, voor wien Z.M. het geopperde plan strikt geheim hield, een einde maakte aan het gesprek.

Vermoeid door de inspanning der vorige dagen, richtte de Koning vroegtijdig de schreden naar het huis van den heer Twiss. 't Valt moeilijk te beslissen of Willem I sliep na het belangrijke onderhoud van den vorigen avond. Maar lang duurde die rust in geen geval. Reeds vroeg in den morgen toog de Koning, als naar gewoonte, aan den arbeid en werkte den geheelen voormiddag met twee secretarissen.

Juist wilde de Koning uitgaan, toen er een koerier aankwam met belangrijke dépêches, welke Z.M. deden afzien van het voornemen om den volgenden dag de troepen te Bergen-op-Zoom te gaan zien, ten einde nog dien zelfden avond naar 's Gravenhage terug te keeren. Die berichten betroffen de aanneming van de 18 artikelen en de troonsbeklimming in België

door Prins Leopold van Saksen Coburg, benevens de nota der conferentie van den 25sten Juli, waarbij de vijf groote mogendheden, de in November gesloten wapenschorsing waarborgende, verklaarden door plechtige en nog in volle kracht bestaande verbintenissen te zijn gehouden om de vernieuwing van vijandelijkheden te voorkomen.

De teerling was geworpen en de omstandigheden noodzaakten zelfs om spoedig te handelen, alvorens vreemde legers konden tusschen beide komen. De Koning zou aan de conferentie toonen, dat, minder wrikbaar dan zij, een Hollander getrouw is aan zijn woord!

Te vier uur werd de Koning door Prins en Prinses Frederik opgewacht tot een prachtig diner, waartoe alle hoofdofficieren van het garnizoen waren uitgenoodigd. De Koning scheen zeer opgeruimd, sprak veel en luisterde met ingenomenheid naar de reeds toen zeer schoone kapel van het regiment grenadiers en jagers op het voorplein. De tafel duurde slechts kort. Nog enkele oogenblikken onderhield Z.M. zich met den generaal de Constant over het vastgestelde operatieplan, nam afscheid van de Prinses, en keerde vervolgens met zijn beide zonen naar zijn verblijf. Alhier gaf de Koning aan Prins Frederik in tegenwoordigheid van zijn oudsten broeder het lang verwachte en toch nog verrassende bevel om, wanneer het laatste nog uit Londen verwachte antwoord niet bevredigend luidde, zich gereed te houden om onmiddellijk den veldtocht te openen. Te gelijkertijd zou de luitenant-generaal Chassé te Antwerpen den last ontvangen, om den wapenstilstand aan den Belgischen generaal De Tabor op te zeggen.

De Kroonprins ontroerde zichtbaar. Nog altijd had hij zich gevleid met hoop op een vredelievende schikking met de gewesten, alwaar Oranje in 1815 onder stamverwanten en onderdanen van den zelfden vorst den vredepalm had helpen planten, en sinds geen ander staatkundig doel beoogd, dan de banden tusschen Noord en Zuid nauwer toe te halen. Tot op het laatste oogenblik trachtte 's Konings oudste zoon de hand af te keeren, die gereed was de lont te werpen in het kruit. Nog eenmaal kwam zijn lankmoedigheid op tegen het volkomen gerechtvaardigde besluit van zijn vader. Voor 't laatst sprak Oranje woorden van verzoening, werd zelfs een oogenblik heftig tegen zijn broeder.... Prins Frederik zweeg. Hoewel deze vorst sinds den aanvang der omwenteling en, in strijd met de zienswijze

van zijn vader en van zijn broeder, geen ander middel had gezien dan wapengeweld om den afval van het Zuiden te voorkomen; terwijl hij thans de voldoening smaakte, door den Koning zijne inzichten te zien deelen, mocht hij het nog niet onthullen aan den Prins van Oranje, na mislukking van al diens pogingen om het Zuiden te winnen, dat Oranje, bestemd was om over België te zegevieren.

Het onderhoud wekte een hevige gemoedsbeweging op bij den Koning. Gehoorzaam aan zijn plicht als monarch om de eer van Nederland te handhaven tegenover machtige potentaten, sidderde hij niettemin voor de gevaren, welke zijne zonen en onderdanen te gemoet gingen in den strijd van eerlijkheid en trouw tegen oproer en geweld.

Zeer aangedaan omarmde de Koning Prins Frederik, dien hij niet zou weerzien, alvorens Neerland's eer ware gewroken.

Te zeven uur reden de koninklijke rijtuigen de Boschpoort uit naar de hofstad.

De Staatscourant van den 27sten Juli bevatte het Kouinklijk Besluit, waarbij ‘aan den Prins van Oranje het opperbevel over de krijgsmacht werd opgedragen met uitnoodiging om zich onverwijld aan het hoofd van het leger te stellen, zullende Prins Frederik, Admiraal en Kolonel Generaal, den Prins van Oranje in diens commando behulpzaam zijn.’

Het middernachtelijk uur van Zondag 31 Juli op Maandag 1 Augustus was reeds lang verstreken; de wachter op den ‘langen Jan’ had al dikwerf zijn lang gerekt hoorngeschal herhaald, en Breda verkeerde in diepe rust. De inrijpoort vóór het groote hoofdkwartier was echter nog niet gesloten; en in den ‘Prins Kardinaal’, het logement op den hoek van de markt en het kasteelplein, werden blijkbaar nog gasten verwacht, hoewel de diligence van Oosterhout reeds een uur geleden aan, de hoofdwacht was gevisiteerd.

Inderdaad had de wachtcommandant aan de Boschpoort mededeeling ontvangen, dat er gedurende den nacht extra postwagens zouden aankomen. De wacht aldaar was gedeeltelijk betrokken door de manschappen van het 1ste bataljon van de 4de afdeeling Zuid Hollandsche schutterij, samengesteld uit inwoners van Gorinchem, Dordt, Brielle en Oud-Beijerland. De fourier Van Alphen, een vroolijke knappe jongen met kroeshaar en een sierlijk om den bovenlip gekrulden knevel, bevond zich

juist in de officiers wachtkamer om, alvorens morgen naar Zundert te marcheeren, den luitenant eenige stukken ter teekening aan te bieden, toen voormeld bericht werd ontvangen. Nieuwsgierig als een Breda'sche schoone, had onze compagnies-secretaris tegenover zijn kameraden geen moordkuil gemaakt van zijn hart, en besloot zich te beroepen op zijn tijdroovende administratieve bezigheden, wanneer hij pas in zijn kwartier terugkeerde, als de verwachte post de poort zou zijn binnengereden. Nu hij toch zijne mede-schutters uit den slaap had gehouden, achtte hij zich ook zedelijk verplicht om voor het discours te zorgen, waartoe hij overvloedige stof vond in zijn belangrijke krijgservaring gedurende den afgeloopen winter, toen zijn bataljon de voorposten had betrokken te Rijsbergen en te Gralder, en laatstgenoemd kantonnement voor de 5de compagnie was aangewezen. Spoedig ging Van Alphen over van het terrein van Amor op dat van Mars, en het auditorium van jonge schutters luisterde met ingehouden adem naar al de gevaren, waarvan de fourier verhaalde, toen hij de geheele maand Januari in de onmiddellijke nabijheid van de grenzen met een twintigtal kamaraden in barre koû had moeten slapen in het hooi boven een koestal met het geweer bij de hand, de sabel om en de patroontasch op de buik - zonder een enkele maal door den vijand te zijn gestoord. Tot betoog hoe wenschelijk het mag heeten, dat een in elk opzicht bekwaam en volledig bruikbaar onderofficier bij de schutterij onder gevaarvolle omstandigheden, als toen te Galder, niet alleen goed infanterist maar ook goed ruiter zij, ten einde den vijand reeds op verren afstand te kunnen verkennen, verhaalde Van Alphen, hoe hij met zijn compagnies-commandant menigmaal gebruik had moeten maken van de paarden der tot diens beschikking staande kurassiers, om in het dikke schapenvacht te gaan zitten, en wanneer zij tot op oneindigen afstand niets hadden ontdekt - tot geruststelling een lekker glas faro nuttigden over de grenzen. Juist ontspon zich, à propos van de rechtspleging te velde, waarin de fourier bijzonder t'huis scheen, en naar aanleiding van een onder zijn praesidium uitgesproken - maar nimmer voltrokken - doodvonnis over drie dronken Belgische boeren, die niet hadden willen betalen om op het welzijn van den Koning te drinken, een voor Van Alphen vrij benauwend twistgesprek, toen een luid ‘in 't geweer’ van den schildwacht buiten, onzen snaakschen verteller nog bij tijds uit de klem hielp.

De officier der wacht was buiten de pooit twee post-rijtuigen te gemoet gegaan, in het voorste waarvan hij, zich aan het portier vertoonende, den Prins van Oranje herkende. Toen de zware palissaden deur achter de hoofdpoort ijlings was ontsloten, legden de postiljons de zweep over de rinkelende paarden, en lieten aan de wacht nauwlijks den tijd om het geweer te presenteeren. De lange schaduwen, die de lantaarns wierpen, verdwenen snel langs de Boschstraat, totdat de woning van Prins Frederik was bereikt. De nieuwe opperbevelhebber was met één sprong uit de calêche, en werd aan de inrijpoort ontvangen door den generaal de Constant, om den Prins over het voorplein en langs den stal te geleiden naar de groote tuinkamer rechts, welke tot bureel was ingericht.

Het vertrek was eenvoudig gemeubeld en verlicht door een groot en luchter van waskaarsen. De ramen waren hoog opengeschoven, een vrijen doortocht latende aan den balsemzoeten geur der groote bloemperken, in den tuin. Midden in de kamer stond een lange tafel, waarop ettelijke papieren waren gereed gelegd. Tegen den muur aan de tuinzijde bevonden zich twee schrijftafels: één dezer was ledig en onbezet: op de andere lagen eenige minuutbladen van de kaart van Ferraris, waarover Prins Frederik nog zooeven zat heengebogen. Bij het binnentreden van den kroonprins vielen de vorsten elkaar in de armen; een sprakelooze handdruk was het welsprekendste antwoord op den gelukwensch van Prins Frederik met zijne benoeming tot opperbevelhebber van het leger. Op de mededeeling van Oranje, dat de Koning last had gegeven om de vijandelijkheden te openen op den 2^{den} Augustus - den veertienden geboortedag van 's Konings tweeden kleinzoon Willem Alexander - kwamen de prinsen overéén, om, niettegenstaande de nacht reeds vér was gevorderd, nog de meest dringende zaken af te doen.

Behalve de reeds vermelde lastgeving, overhandigde de Kroonprins aan den generaal de Constant, alleen bij deze samenkomst tegenwoordig, het Koninklijk Besluit, waarbij op Zondag 14 Augustus een bededag werd uitgeschreven over het geheele land om Gods zegen over de vaderlandsche wapenen af te smeeken. Verder drie dagorders. De eerste diende tot kennisgeving aan het leger, dat de Prins van Oranje het opperbevel had aanvaard. Bij de tweede, 's Konings besluit bevattende om onverwijld den veldtocht te openen, verklaarde de Prins van Oranje te gelijkertijd zijdelings aan de geheele natie, dat

hij, na het aandeel, hetwelk uit plichtgevoel en gehoorzaamheid aan 's Konings wil door hem was genomen aan de staatkundige gebeurtenissen, doch zonder een gunstige uitkomst te hebben opgeleverd, hij thans met het zwaard in de hand Nederland zou overtuigen, dat het bloed der Nassau 's nog in zijn aderen vloeide. Geen offer zou hem te zwaar vallen om het geluk te verzekeren van dien geboortegrond, voor welks onafhankelijkheid zijne vóórouders zoo dikwerf met een gewenschten uitslag legermachten hadden bestreden, die de hunnen vér in getal, maar geenszins in moed te boven gingen. Bij de derde dagorder wekte de opperbevelhebber zijne wapenbroeders op, en vermaande allen tot orde en krijgstucht ook in de te bezetten gewesten. Eindelijk richtte Oranje een proclamatie aan de bewoners, waar het leger van den Koning der Nederlanden zou zijn doorgedrongen, ten einde de vreedzamen gerust te stellen omtrent de bedoeling van deze vijandelijke daad. Geen zucht naar overwinning of wraak bezielde de krijgsmacht en haren aanvoerder, maar alleen het verlangen om billijke en rechtmatige voorwaarden te verkrijgen van scheiding tusschen de gewesten, die den Koning waren getrouw gebleven, en de andere, welke zich aan zijne heerschappij onttrokken.

De chef van den generalen staf onderwierp vervolgens, naar aanleiding van het reeds vastgestelde en thans ook door den Prins van Oranje goedgekeurde operatieplan, de marschregeling der divisiën en korpsen voor den 2^{den} Augustus aan de goedkeuring van den nieuwen opperbevelhebber. De Kroonprins teekende alles, verliet daarna met zijn broeder het vertrek en ging overnachten in den ‘Prins Kardinaal.’ De generaal de Constant bleef aan het werk om te zorgen voor de verzending der noodige bevelen, waarvan eenige binnen twaalf uur hunne bestemming moesten bereiken.

's Namiddags te 3 uur vertrok de graaf Von Goltz naar Eindhoven om de marschorders over te brengen aan de verst afgelegen troepen, en in den avond van den eersten Augustus weerklonk langs de voorposten van Sluis en Kadzand nabij de Noordzee tot aan de Maas, de leus van ‘Voorwaarts met God voor Vaderland en Oranje!’

Na een roemvollen veldtocht van tien en een afwezigheid van achttien dagen berichtte de opperbevelhebber op den

20sten Augustus uit Eindhoven aan den Koning, dat alle troepen binnen de Oud-Nederlandsche grenzen waren teruggekeerd.

Het vastgestelde operatieplan was onveranderd uitgevoerd. In drie colonnes ongeveer op een zelfde lijn naar het Zuiden getrokken in de richting van Diest, had de Prins van Oranje zich geworpen tusschen de beide vijandelijke legers, dat van de Schelde in de provincie Antwerpen onder den luitenant-generaal B^{n} de Tiecken de Terhove en het leger van de Maas in Limburg en Luik onder Daine; terwijl de troepen vóór Antwerpen door bewegingen onzerzijds uit Bergen op Zoom, Breda en langs de Schelde waren vastgehouden

Het Maas-leger ware te Hasselt bij een meer hardnekkige vervolging niet aan de gevangenschap ontsnapt; tijdverlies van één dag ná Hasselt, daarop de tusschenkomst van Frankrijk en Engeland vóór Leuven, hadden België's nieuwen koning en het Schelde-leger gered. De Oranje-vaan onder den vertrouwvol rustenden maar trotsch grijnzenden leeuw was geplant op twee uur afstands van Brussel, en de vaderlandslievende da Costa mocht dichten:

> '.... hun legers zijn verslagen
> en 't onze keert gestuit, maar overwinnaar weêr!'

Die gunstige uitkomst was vooral te danken aan de overéénstemming tusschen de beide vorstelijke bevelhebbers. Had de Prins van Oranje, wiens naam weder op aller lippen was, zich bij vernieuwing doen kennen als een doortastend veldheer, zijnerzijds had Prins Frederik den opperbevelhebber met de meeste toewijding ter zijde gestaan, omtrent het door hem gevormde leger voorgelicht en geraden. Een bewijs van het onbepaalde vertrouwen, hetwelk Oranje stelde in zijn jongeren broeder, had o.a. de wapenstilstand vóór Leuven geleverd. Aanvankelijk was de opperbevelhebber volkomen vrij en door geenerlei instructiën gebonden; maar op den 11^{den} Augustus te Tirlemont had de Prins van Oranje bevel ontvangen van den Koning om de vijandelijkheden te staken, als er zekerheid bestond voor de verschijning van een Fransch leger in België, zonder echter te wijken voor bedreigingen of losse geruchten. Toen nu op den 12^{den} Augustus vóór Leuven, juist toen men op het punt stond een volkomen overwinning te behalen, Lord William Russel verscheen om een wapenstilstand te vragen en met het bericht, dat de voorhoede van het Fransche leger reeds

stond in de nabijheid van Wavre, was de Prins van Oranje aanvankelijk weinig genegen om toe te geven, en twijfelde of het oogenblik reeds gekomen was om aan het bevel des Konings te gehoorzamen. Zijn eerste gedachte was om zijn broeder te raadplegen; maar midden op het slagveld en in een drom van officieren was er geen gelegenheid tot uitvoerig beraad. Op de haastig en stil door den opperbevelhebber tot Prins Frederik gerichte vraag ‘wat te doen?’ antwoordde deze niet anders dan ‘Ehrlich währt am längsten!’ Hoezeer de lijdzaamheid van Oranje ook in deze ure weer op de proef werd gesteld, handelde hij, na alvorens den majoor de Ceva te hebben uitgezonden om zich van de nadering der Franschen te overtuigen, bij de komst later van Sir Robert Adair naar den raad van zijn broeder. Wie kan zeggen, voor hoeveel rampen dit woord van Prins Frederik, Nederland, wellicht gansch Europa heeft gespaard?

Ofschoon het doel, dat Koning Willem met den inval in België had beoogd, niet ten volle werd bereikt, had de korte veldtocht het volk opgebeurd; de banden tusschen de natie en haar vorstenhuis waren hechter geworden dan ooit, het vertrouwen op de Nederlandsche wapenen was hersteld, de blaam van lafhartigheid, door het oproer op Holland's krijgsscharen geworpen, was uitgewischt, Limburg en Luxemburg waren gered voor het Noorden. Nederland had aan de ter conferentie vergaderde mogendheden het bewijs geleverd van zijn volkswaarde, en, onverschrokken, het eerst onder alle mogendheden, een dam opgeworpen tegen de omwentelingsbeweging, welke alle gezag in Europa dreigde omver te werpen. Withuis vertolkte dit zeer juist, den Koning ter eere:

> Gescheiden is het Noord van 't Zuid;
> Den leeuw betaamt geen tijgerbruid,
> Hij huwt ons oude Holland weer,
> Wij zoeken hem op 't veld van eer
> Een bruidschat....

Geen prijs, maar enkel lauweren waren behaald!

Nadat de troepen de oude kantonnementen langs de grenzen weder hadden betrokken, gevoelde de Koning zich onweerstaanbaar gedrongen om zijne moedige krijgslieden terug te zien, die op meer dan een slagveld onfeilbare bewijzen van hunne trouw en vaderlandsliefde hadden gegeven.

Op den 28sten Augustus vertrok Z.M. met de Koningin en Prinses Marianne, gehuwd met Prins Albert van Pruisen, naar het hoofdkwartier te Tilburg, alwaar de Prinses van Oranje en hare zonen, Prinses Frederik en Prins Albert reeds den vorigen dag waren afgestapt bij de heeren Thomas van Dooren en Paul Vreede.

Onder de eersten, die de Koning de hand reikte, behoorde de luitenant-generaal de Constant, wien Z.M. in tegenwoordigheid van het geheele hof in de vleiendste bewoordingen dank zeide voor de uitstekende diensten, door hem als chef van den generalen staf van het mobiele leger aan zijne beide zonen en aan het vaderland bewezen.

De twee volgende dagen waren bestemd tot groote wapen- schouwingen over alle korpsen van het leger, op den 29sten Augustus op de Woenselsche heide nabij Eindhoven, de 1ste divisie en de brigade zware cavalerie op den 30sten bezuiden de legerplaats van Rijen: een maand geleden het tooneel van de verzoening tusschen het leger en den Prins van Oranje, welke hij nu als overwinnaar betrad. De woorden van den generaal van Geen: ‘geen duim breed gronds van den Nederlandschen bodem’ waren door het bloed van honderden bezegeld.

Te 11 uur verscheen de Koning op het terrein, vergezeld door de Koningin, de beide legerbevelhebbers en een nog aanzienlijker gevolg dan op den 23sten Juli. De troepen, welke thans hunne krachten hadden leeren kennen, en wier verrichtingen hadden getoond, wat men van een echt nationaal leger kan verwachten, zagen er uitstekend uit. De Koning reed met de vorstelijke personen langs de gelederen, betuigde aan alle korpsen zijne hoogste tevredenheid en onderhield zich in het bijzonder met de officieren en minderen, welke zich boven anderen hadden onderscheiden. Even als gisteren te Woensel de Noord Hollandsche jagers van Rookmaker, de Groningsche jagers van Valkenburg, wier aanvoerder vóór Leuven het leven had gelaten, vooral de Utrechtsche en de dappere Leidsche studenten, die Beekman hadden zien sneuvelen en in wier gelederen de plaatsen van Stollé, Leemans, Nieuwenhuis en Huët ledig stonden, 's Konings aandacht hadden getrokken - wendde de Vorst zich heden te Rijen tot de Groningsche studenten, die zoo ten volle bereid en onbaatzuchtig hunne studiën hadden verlaten om het vaderland te dienen. Ook bij de schutterijen, welke te Beringen en Quaet Mechelen, bij Hechtel, Helchteren bij Houthaelen, Sonhoven en vóór Leuven zich zulk een uit-

steleenden naam hadden verworven, te Kermpt zelfs een afdeeling van het leger hadden beschaamd, sprak de Koning menig woord van lof. Zoo ooit hebben de schutterijen, mits lang genoeg en goed geoefend en aangevoerd als gedurende den Tiendaagschen veldtocht, hare onmisbaarheid voor de landsverdediging aangetoond.

Onbeschrijfelijk was de geestdrift, welke het koninklijke woord en de koninklijke handdruk ook nu weder bij de troepen te Bijen opwekten; luid juichend, met groen en lauwertakken op de geweren, trokken zij den vorstelijken stoet voorbij.

Bij zijn vertrek naar 's Gravenhage gaf de Koning een schitterend bewijs van goedkeuring aan de krijgsverrichtingen van het leger door den opperbevelhebber te verheffen tot den rang van veldmaarschalk, en hem twee der bij Hasselt op den vijand veroverde vuurmonden ten geschenke te bieden. De overigen zouden worden versmolten tot de metalen eereteekenen, welke nu reeds een halve eeuw de borst versieren van hen, die deel hebben genomen aan de roemvolle Augustusdagen van 1831, en eerstdaags op nieuw het herinneringsfeest zullen vieren hunner vereeniging, naar Burlage's voorstel.

Maar alvorens iemand eenige eer te beurt viel, had de Prins van Oranje aan den Koning het eerste bewijs van openlijke erkentelijkheid gevraagd voor zijn broeder, die naast hem stond boven alle andere aanvoerders. Willem I antwoordde onmiddellijk op die voordracht door Prins Frederik der Nederlanden te bevorderen tot Grootkruis der Militaire Willemsorde: de eenige benoeming in dien hoogen rang na den Tiendaagschen veldtocht in 1831. Op den 20sten Augustus te Eindhoven deed Oranje, in tegenwoordigheid van een groot aantal gasten, vóór dat men aan tafel ging, het Koninklijk Besluit betreffende die bevordering van Prins Frederik voorlezen, en overhandigde met een warme toespraak de versierselen van het grootkruis aan zijn broeder.

Dat breede ordelint is voor Neerland's oudsten Vorst het schoonste zinnebeeld zijner plichtsbetrachting. Het getuigt van zelfbeheersching in 1830, toen de Prins met verloochening van eigen inzichten gehoorzaamde aan den Koning; van den moed, waarmede hij gedurende den Tiendaagschen veldtocht streed en met Oranje het vijandelijke lood trotseerde. Het herinnert aan 's Prinsen onvermoeide zorgen, zoodat één enkel woord voldoende was om het leger geheel voorbereid en toege-

rust de grenzen te doen overschrijden; aan zijn beleid bij het vaststellen van het oorlogsplan, hetwelk kan gerangschikt worden onder de beste voorbeelden onzer Nederlandsche krijgsgeschiedenis. Dat het oud-Bourgondische kruis, hetwelk Prins Frederik op den 23sten Juli te Rijen nog om den hals droeg als gedachtenis aan het jaar 1815, bij de wapenschouwing op den 29sten Augustus nabij Breda was vervangen door het oranje en blauw, hetwelk de borst omplooit, was vooral een hulde des Konings aan dat hoogere gevoel van plicht en trouw, waardoor Prins. Frederik in 1831 als jongere broeder werd geleid om den veldheersstaf, dien hij bereids had opgeheven, over te reiken aan den troonsopvolger, later Willem II.

Zoo schitterend erkenden in 1831 Koning en Oranje de verdiensten van Prins Frederik der Nederlanden, die in den winter als in de lente en den zomer van zijn werkzaam leven immer den gevierden Oranje-stam tot eere, ook nog op hoogen ouderdom, door minzame verdraagzaamheid, door eerbied voor ieders overtuiging, bovenal door onvermoeide en rustelooze plichtsbetrachting, het nageslacht ten voorbeeld blijft:

‘de hoogmoed der natie, de luister van den troon.’

's Gravenhage, 23 Juli 1881.

F. DE BAS.

De ontwikkelingstheorie en de zedeleer.

Herbert Spencer: the Data of Ethics.

De ontwikkelingstheorie heeft bij haar optreden in onze dagen een geestelijken toestand aangetroffen, die haar voor velen onweerstaanbaar aantrekkelijk maakt. Zij wordt wel bestreden en vertoont zich dan pok vaak in gezelschap van zeer gewaagde onderstellingen en hypothesen; de grondgedachte evenwel, dat al wat is langzaam geworden is en dat men die wording en de wetten van het wordingsproces in hoofdzaak kan kennen, beheerscht het denken op allerlei gebied. Moge men ook erkennen, dat achter dit ontwikkelingsproces het eigenlijk wezen der dingen, het Absolute, God, het volkomen Onkenbare, verborgen is - het wetenschappelijk onderzoek houdt zich slechts bezig met verschijnselen, die zich laten waarnemen, in samenhang te brengen en de eenvoudigste wetten te zoeken, waaruit ze met noodwendigheid voortvloeien. Velen meenen, dat het geestelijk leven van den mensch niet verklaard kan worden uit de algemeene ontwikkelingswet, maar dat dit dwingt tot een bovenzinnelijken grondslag zijn toevlucht te nemen. Zoo betoogde onder ons bijv. Hoekstra, dat het onmogelijk is het besef van onvoorwaardelijke verplichting voldoende te verklaren d.i. in de menschelijke bewustheid te laten ontstaan, zonder zijn toevlucht te nemen tot de onderstelling van een bovenzinnelijken grondslag in den menschengeest. Iedere theorie evenwel, die tot verrassende ontdekkingen heeft geleid, wordt gewoonlijk als middel aangegrepen, om ook op ander gebied zoo mogelijk meer licht te

ontsteken. De hypothese van ontwikkeling en natuurlijke teelkeus kan zich volgens velen met hetzelfde recht in de wetenschap laten gelden als Newtons gravitatiewet. Leidt zij nu tot een wereldbeschouwing (voorzoover die op dit standpunt wordt mogelijk geacht), dan zal zij ook haar levensbeschouwing willen brengen, zoo goed als het Pessimisme van von Hartmann gedrongen werd als gids voor het zedelijk leven zich aan te melden. Heeft men de leer van de ontwikkeling der soorten ontvangen met een geestdrift alsof het een Evangelie was, dat verlossing en zaligheid belooft, dan verwacht men zeker niet slechts een methode voor het onderzoek, maar ook voor het handelen te ontvangen. Op het gebied van 't zedelijk leven ontbreekt het niet aan twijfelaars. De levensbeschouwing, die deze of gene aanbeveelt, geldt voor een persoonlijke meening. Er ontbreekt, zoo klaagt men, een hoogste rechtbank, voor welke de twisten der moralisten kunnen worden uitgemaakt. Zou het mogelijk zijn, dat de theorie, die zich als de wetenschappelijke aanmeldt, daarin verandering brengt?

Ik verwacht daarom, dat velen belangstellen in wat deze theorie en dus ook een man als Spencer over het zedelijk leven heeft te zeggen. Voorstanders zullen verlangen hun wetenschap ook op dit gebied te hooren meespreken. Ook zij echter, die meenen, dat het zedelijk zelfbewustzijn een andere gedachtenwereld moet openen, zullen verlangen te weten, wat de zedeleer wordt onder de handen van Spencer. Jan Holland trachtte in zyn Darwinia de oogen te openen voor de dwaasheden, waartoe de konsekwente toepassing van den strijd om 't bestaan zou voeren. Was er al waarheid in zijn satire, men gevoelde, dat er toch op die grondslagen wel een betere maatschappij en een beter zedelijk leven kon worden gebouwd. Spencer beweert een betere, streng wetenschappelijke zedeleer te kunnen brengen, zoodat elke andere leer voor haar zal moeten wijken en ieder denker hare waarheid zal moeten erkennen.

Er is meer wat juist ontwikkelingstheorie en zedeleer in ons denken bij elkaar brengt. Oppervlakkig schijnt het ten minste, dat zij voor elkaar passen. Ontwikkeling is op zedelijk gebied reeds lang de leuze. Wordt volmaakt - zegt Jezus. Het streven naar hooger ontwikkeling van mensch en menschenwereld schijnt het leidend beginsel te moeten worden. Reeds in de christelijke zedekunde van Reinhard bijv heet het: ‘de vermogens van elke soort laten zich volgens eigene wetten tot

een zekere hoogte ontwikkelen en vormen. Dit is voor de schepselen van elke soort de hoogste graad van volkomenheid, welke zij onder de tegenwoordige omstandigheden bereiken kunnen. De volkomen rijpheid, waartoe het zich moet ontwikkelen, bestaat in de hoogste graad van welvaart en vatbaarheid voor genot, de waardigheid, die het bezit, de waarde en bruikbaarheid voor zijn medeschepselen en voor 't geheel.' 't Is zoo. Dat de zedeleer en de idee van ontwikkeling elkaar noodig hebben is een andere zaak, dan de bewering, dat de theorie, die ook de soort mensch uit andere soorten zich laat ontwikkelen, den grondslag voor de zedeleer moet brengen. Het leidt echter vrij gemakkelijk tot de overtuiging, dat wij in de leerschool moeten bij hen, die met deze idee op ieder gebied van het weten de raadselen willen oplossen, omdat wij van hen de formule mogen verwachten waarin al wat ontwikkeling is zich laat beschrijven, zoodat het dan ook duidelijk wordt, wat die ontwikkeling bij den mensch is en hoe zij plaats heeft en zal hebben.

Vooral voor Herbert Spencer mag men dan gehoor vragen. Met zeldzame volharding, een verbazende kennis en een bewonderenswaardige scherpzinnigheid wijdt hij zijn leven aan het ontwerpen van een samenhangend geheel van alle wetenschap, 'a system of synthetic philosophy' zooals hij het noemt. Voor het geheel zoowel als voor iedere wetenschap trachtte hij een wetenschappelijken grondslag te leggen. De natuurwet der ontwikkeling heerscht op ieder gebied. De meest ingewikkelde verschijnselen en alle wetten op een of ander gebied van het weten vinden in die wet hare verklaring. Bij dien reuzenarbeid heeft hij, volgens zijn beweren, reeds ruim 35 jaren als einddoel voor oogen gehad, om ook voor de beginselen van goed en kwaad in het gedrag een wetenschappelijken grondslag te vinden. Nog was hij in de rij zijner werken er niet aan toe dit te geven, maar hij vreesde, dat de dood hem zou overvallen, eer hij althans in groote trekken deze taak had volbracht.

Hij houdt dus zelf dit werk voor zeer belangrijk. Niet alleen voor de zedeleer, maar ook voor het zedelijk leven schijnt hij daarvan goede vruchten te verwachten. Kennis is de gids bij alles, wat tot handelen dringt. Niemand is vrijwillig boos. Dat is waarschijnlijk ook zijn overtuiging en het is dus te begrijpen, dat hij, een wetenschappelijk gerechtvaardigde overtuiging willende brengen over wat werkelijk goed handelen is, zich verzekerd houdt daardoor ook zulk een wijze van handelen te zullen bevorderen.

Hij acht het een behoefte des tijds, a pressing need. Waarom? De zedelijke geboden verliezen voor menigeen het gezag, waarmede zij vroeger bekleed waren. De heilige oorspong als geboden van een God, die van gehoorzaamheid daaraan zijn gunst afhankelijk maakt, wordt steeds meer betwijfeld en geloochend. Sommigen beweren wel, dat zij zich ook zonder dien goddelijken oorsprong even krachtig zullen laten gelden, maar anderen meenen, dat zij dan het verbindend karakter zullen verliezen. Er is gevaar, dat velen in die geboden niets anders zullen zien dan willekeurige inzettingen en toevallige gewoonten. Niets kan noodlottiger werken dan dat een geheel van overtuigingen, die het leven beheerschen, ineenstort zonder door een beter te zijn vervangen. Op de ledige plaats, waar vroeger het geloof stond in den goddelijken oorsprong der geboden, wil S. nu de wetenschap plaatsen. Er moet samenhang komen tusschen het geheel van onze wetenschappelijke overtuigingen en ons handelen. Wie zou hem dan niet met belangstelling aan 't werk zien? 't Is waar! Er is gevaar dat een man, die zijn leven lang alle verschijnselen en wetenschappen uit een zelfde oogpunt beschouwt, eenzijdig wordt, alleen oog heeft voor wat hij met zijn wetten in overeenstemming kan brengen en minder let op verschijnselen, die volgens velen onmogelijk kunnen worden verklaard naar analogie van wat wij in de dierenwereld zien. Het zou echter ook wonder zijn, indien hij niet uit dit eene oogpunt veel zag, wat aan de waarneming van anderen ontgaat.

Een steviger grondslag voor, een beteren inhoud aan de zedeleer geven! Waarlijk, hij spant de verwachting hoog. De gewone moraal heeft, volgens hem, weinig invloed, omdat zij zoo bijgeloovig en ascetisch is. Zij is niet aantrekkelijk genoeg. In een hoog opgeschroefde zelfverloochening wordt een eisch gesteld, die onuitvoerbaar is en maakt, dat ook wel uitvoerbare eischen minder gebiedend optreden voor velen.

Zulk een man verdient m.i. in ieder geval gehoord te worden. Toch schijnt het, dat hij onder ons weinig lezers vindt. Hij is daarvoor misschien te wetenschappelijk en te wijsgeerig in zijn woorden en in zijn wijze van behandeling. Boeken van Büchner worden vertaald en vinden koopers en lezers. Toch bemerkt men spoedig, dat die twee niet naast elkaar kunnen staan. Büchner gaf vaak den indruk, alsof hij in aanhalingen van Czolbe, Moleschott, Vogt, enz. een nieuwen onfeilbaren bijbel

bezit, aan wier uitspraken wij ons moeten onderwerpen. Zijn werk: '*de Mensch! van waar komen wij, wie zijn wij en waarheen gaan wij?*' kan ook een levensbeschouwing op het standpunt der ontwikkelings-theorie heeten. Het liet bij mij dezen indruk achter: eerste deel: eenige lang uitgerekte feiten, waaruit moet blijken dat de menschen langer dan 6000 jaren op aarde hebben gewoond. Tweede deel: eenige feiten, die moeten bewijzen dat er veel punten van overeenkomst zijn tusschen de hoogst ontwikkelde dieren en de laagste menschenrassen. Derde deel: een aantal ontboezemingen of courantenartikelen, die met het voorafgaande zeer weinig samenhangen. Hoeveel goeds hier en daar worde gezegd, het gelijkt op een dogmatische zedeleer van de slechtste soort in zoover het ons persoonlijke sympathieën, verzekeringen, meeningen, invallen geeft. Spencer daarentegen gaat kalm en logisch voort. Hij heeft zijn vaste methode en doet duidelijk zien, dat wij een stuk krijgen van een wel doordacht en samenhangend geheel. Is het resultaat in een of ander opzicht schraal, hij bemantelt het niet. Hij tracht niet door allerlei middelen u te doen gelooven, wat hij zegt, maar wil bewijzen, dat het zoo en niet anders is en niet anders wezen kan. Ik wil beproeven zijn werk duidelijk en onpartijdig weer te geven voor hen, die het niet kennen en er belang in stellen.

Al wat wij menschen kunnen weten, hangt met elkaar samen en daarom moet ook het geheel onzer kennis een samenhangend geheel worden. Wil men zekere klasse van verschijnselen in oogenschouw nemen, dan moet men die beschouwen als deel van een grooter geheel. Dan alleen is juiste kennis mogelijk. Men loopt geen gevaar het deel voor een op zich zelf staand iets aan te zien en leert het in zijn eigenaardigheid kennen door het verband, waarin het tot het geheel staat, niet te verwaarloozen. Wie begrijpt wat een arm is, tenzij hij dien beschouwt als deel van het menschelijk lichaam? Wie begrijpt wat het laden van een geweer is, tenzij hij het in verband weet te brengen met wat verder met een geweer geschiedt? Evenzoo is een stuk van een redeneering, van een bewijs onbegrijpelijk. De Ethiek beschouwt zekere klasse van handelingen, die men goed of kwaad noemt. Wil men begrijpen, dat die klassificeering een wetenschappelijken grond heeft en weten, waarin het eigenaardige bestaat, dan moet men die handelingen beschouwen als een deel van het menschelijk handelen in 't algemeen. Ook dat, wat zedelijk

gewoonlijk onverschillig heet bijv. het openzetten van een raam, het aantrekken van een jas, het doen van een wandeling enz. behoort tot het geheel van 's menschen handelingen. Ook dit is geen geheel op zich zelf staand iets. Ook bij andere bezielde wezens bemerken wij verschijnselen, die wij handelingen of verrichtingen noemen. Dat geheel moet dus in 't oog worden gehouden. Dan blijkt het ons, dat het gedrag, het handelend leven, bestaat in de overeenstemming van verrichtingen met zekere doeleinden of in het geheel van alle doelmatige verrichtingen. Doellooze bewegingen als bijv. stuiptrekkingen van een zieke beschouwt men niet als gedrag, als handeling.

De overgang van een zedelijke onverschillige tot een goede of kwade handeling is vaak bijna onmerkbaar en hangt van omstandigheden af. Of wij naar A. of B. zullen wandelen schijnt zedelijk onverschillig, maar blijft dit niet, zoodra wij slechts over een bepaalden tijd te beschikken hebben of een vriend bij ons hebben, die wel de eene en niet de andere wandeling kent, of een afspraak hebben gemaakt, enz.

Die doelmatige verrichtingen vertoonen nu een zeer groote verscheidenheid en bij lagere diersoorten bemerkt men spoedig, dat de samenhang tusschen verrichting en doel zeer eenvoudig maar ook zeer onvolkomen en onvolledig is in vergelijking met het handelen der hooger georganiseerde wezens. Om nu goed te begrijpen, waarin die hoogere ontwikkeling bestaat, moet men die ontwikkeling zelve nagaan.

De ontwikkeling van alles is ook een geheel, waarvan die van het gedrag een deel is. De vergelijkende morphologie leert ons, hoe de bouw der lichamen steeds meer samengesteld wordt. De physiologie leert, hoe steeds grooter verscheidenheid vermogens en meer onderlinge samenwerking onstaat, hoe hart, longen, armen, beenen, vingers enz. hun functiën verrichten en bloedsomloop, ademhaling, voeding door samenwerking tot stand komt. Nu doen wij een stap verder. Wij vragen hoe die verrichtingen openbaar worden naar buiten en hoe zich het verband ontwikkelt tusschen de indrukken, die de organen van hun omgeving ontvangen en de bewegingen. Die naar die omgeving uitgaan, m.a.w. tusschen wat werkt op de gevoelsorganen en wat de bewegingsorganen werken. Er bestaat daartusschen ook een innerlijke band, dien de psychologie ons leert kennen, het zoogenaamd geestelijk leven, de gevoelens, begeerten, gedachten. Wanneer wij het gedrag willen kennen, hebben wij echter te

doen met het uitwendig verband. De physiologie heeft ons geleerd wat zien is en hoe het tot stand komt, wat grijpen is en hoe dit in zijn werk gaat. Nu daarentegen letten wij alleen op den samenhang, die er blijkbaar is tusschen het zien en het grijpen van iets, het ter hand nemen van een wapen, dat men aan den muur ziet hangen.

Dit verband m.a.w. doelmatige verrichtingen ontstaan uit zulke, die wij doelloos noemen. Het infusiediertje wordt in zijn bewegingen niet geleid door een of ander voorwerp, dat het heeft opgemerkt en nu zoekt of ontvlucht. 't Is geheel afhankelijk van zijn omgeving. Wordt het niet toevallig voedsel gebracht dan sterft het en tegen gevaren weet het zich niet te beschermen. Welk een ontwikkeling reeds als men bij een raderdiertje bouw en samenhang der functies en ook het gedrag nagaat! Het zoekt voedsel, hecht zich vast en beweegt zich naar het voorwerp, dat er geschikt voor is, behoedt zich door samentrekken of terugtrekken voor 't gevaar beleedigd of gedood te worden. Het is veel minder af hankelijk en kan dus beter in 't leven blijven.

Zoo gaat het voort. De verrichtingen voor dat doel: b e h o u d v a n w e r k z a a m h e i d o f l e v e n , worden steeds meer samengesteld en ondergeschikte doeleinden vallen in 't oog, die weder bevorderlijk zijn voor het algemeene doel. Men lette op de gewervelde dieren. De visch bemerkt door reuk of gezicht op kleinen afstand het voedsel en gaat weg als hij een grooteren visch ziet naderen. In vergelijking daarmede ontdekt de olifant op veel grooter afstand voedsel, hij kan gemakkelijker ontvluchten, weet zich te helpen door een tak met vruchten af te breken, kan in veel ruimer kring zijn voedsel zoeken en kan zich met snuit of poot tegen aanvallen verdedigen. Daarnaast ontstaan verrichtingen voor ondergeschikte doeleinden. Om zich te verfrisschen gaat hij naar de rivier en werpt met zijn snuit water over zijn lichaam. Hij jaagt insecten weg, geeft teekens aan de kudde, verstaat op zijn beurt teekens en laat er zich door leiden.

Het aantal doelmatige verrichtingen wordt grooter en ze worden veel geschikter voor het doel.

Geheel hetzelfde nu bemerken wij bij vergelijking van lagere menschenrassen met beschaafde volken. Welk een reeks verrichtingen om geregeld op vaste tijden en in verhouding tot de behoeften voedsel te nemen, om op allerlei wijze zich grooter verscheidenheid en beter kwaliteit van voedsel te verschaffen en

het beter te bereiden! Wat tal verrichtingen om door geschikter stof en vorm de kleeding aan verschillende eischen te doen beantwoorden en de woning met het oog op allerlei gevaren en behoeften in te richten! Welk een reeks handelingen verricht de koopman of winkelier om zijn brood te verdienen of hij, die jaren lang zich voor een betrekking voorbereidt om later in zijn onderhoud te kunnen voorzien! Vergelijkt men daarmede den wilde: hoe weinig gewapend op allerlei ongevallen is hij, hoe spoedig is de voorraad spijs verteerd en moet de honger hem weder ter jacht of vischvangst drijven enz. Hoe hooger ontwikkeling, hoe talrijker en geschikter worden de verrichtingen voor het doel: w e r k z a a m b l i j v e n , b l i j v e n l e v e n . De kans om te blijven leven wordt grooter, het leven zelf tevens rijker. De kring der werkzaamheid, het geheel van gedachten, gevoelens, handelingen, al wat er in het leven omgaat, wordt grooter, terwijl de duur veel minder wisselvallig is.

Met die verrichtingen nu, die steeds beter het leven van het individu bevorderen, gaat een andere reeks gepaard. De langzame ontwikkeling zou nooit die hoogte kunnen bereiken, indien niet tevens beter werd gezorgd voor het leven der nakomelingen, voor de instandhouding der soort. De ervaring bevestigt dit. De protozoen planten zich voort door verdeelen en oefenen verder geen invloed op hun nakomelingen. Vele van de lagere in 't water levende dieren laten hun eieren eenvoudig vallen en van de duizend komt vaak slechts een tiental tot ontwikkeling. Andere visschen zoeken ten minste een geschikte plaats voor de eieren en wederom andere beschermen die. Daar is dan een doelmatig werken. Hoe veel hooger staan weder de vogels, die eerst het nestje gereed maken, met voordurende zorg de jongen uitbroeden, straks aan hun jongen voedsel brengen tot zij kunnen vliegen, of het zoogdier, dat zijn jongen voedt, schoon houdt en beschermt. De wilde zorgt reeds veel langer voor het kroost en leert hen alles, wat hij kan en wat zij noodig hebben om in 't leven te blijven. Hoeveel ingewikkelder zijn de handelingen der beschaafde menschen voor hetzelfde doel. Tot op den volwassen leeftijd zorgen zij voor voeding, opvoeding, onderwijs, opleiding tot een of andere betrekking; ja ook in later leven blijven zij hunne kinderen met raad en daad ter zijde staan.

Zou evenwel het handelend leven tot zijn hoogste volkomenheid zich ontwikkelen, dan moest nog een derde reeks verrichtingen ontstaan. Tot dusver werd alleen gelet op het individu

zelf en het voortbestaan der soort in nakomelingen. De strijd om het bestaan is in volle kracht. Wie in den weg staan worden verdrongen. Een oorlogstoestand is algemeen. Deze toestand is zeer nadeelig voor hooger ontwikkeling, om lang en veelzijdig werkzaam te blijven. Zelfs leeuwen of tijgers ondervinden daarvan de nadeelen, als zij oud worden. Wij denken ons daarom een hoogeren toestand, waarbij men elkaar niet in den weg staat, en de oorlogstoestand niet telkens verhindert aan kinderen de noodige zorg te geven en een lange reeks samenhangende verrichtingen te ondernemen. Eerst in een toestand van vrede wordt dit mogelijk. Het gedrag moet dus zulk een vorm aannemen, dat het anderen niet in hun leven of werken belemmert; nog hooger zal het staan, wanneer men met anderen samenwerkt en elkaar behulpzaam is. Met dien hoogsten vorm van het gedrag nu houdt de Ethiek zich vooral bezig. De ethische sanctie, de zedelijke goedkeuring valt dus de handelingen te beurt, naarmate zij minder belemmeren of beleedigen en meer helpen door coöperatie en hulpbetoon, naarmate zij dus de strekking hebben om bij den persoon zelf, zijn nakomelingen en zijn medemenschen het zoo volledig mogelijk leven te bevorderen.

Wij leggen hier - ieder bemerkt het - niet alleen reuzenschreden af, maar het heeft veel van een sprong. 't Is dan ook natuurlijk, dat de keerzijde dier ontwikkeling, die de Psychologie ons doet kennen, ons de wording en groei leert van dien rijkdom van gemoedsaandoeningen, gedachten enz. van dat samengesteld innerlijk leven, waardoor die hoog ontwikkelde doelmatige handelingen mogelijk worden. Zedelijk handelen is dat hoogst ontwikkeld handelen van de hoogstontwikkelde soort: mensch. Wij blijven dus op den weg der ontwikkeling, wij blijven op 't gebied van 't gedrag, maar zijn aangeland daar, waar wij de heerschende zedelijke ideeën vinden, waartoe de menschen langs een anderen dan den wetenschappelijken weg zijn gekomen.

Wat toch beteekent onder de menschen eigenlijk goed en kwaad, goed en slecht gedrag?

Goed noemt men juist de dingen naarmate zij geschikt zijn voor een of ander doel, waarvoor zij uit den aard der zaak of door den mensch bestemd zijn. Een parapluie, een paar laarzen, een geweer, een huis enz. worden goed genoemd, wanneer zij beantwoorden aan datgene, waarvoor een parapluie enz. moet dienen. Zoo wordt een dag goed of slecht genoemd naarmate het weder in overeenstemming is met wat de mensch op dien dag wil ver-

richten. Op zedelijk gebied wordt het woord wel in meer beperkten zin gebruikt maar beteekent ook dan niet anders dan dat bepaalde verrichtingen geschikt zijn voor het doel. Dat dit volstrekt algemeen geldt, valt niet altijd in 't oog, omdat de verrichtingen dikwijls op alle drie soorten van doeleinden, die wij vroeger vonden, van invloed zijn. Zij zijn dus soms voor het eene geschikt, voor het andere niet. Beschouwt men elk dezer drie afzonderlijk, dan blijkt het terstond, dat wij menschen werkelijk de handelingen goed noemen als zij bevorderlijk zijn voor het welzijn van den persoon zelf, zijn kinderen of zijn medemenschen. Laat men de beide laatste bijv. een oogenblik buiten rekening, dan vindt men het goed, als een man zich flink weet te verdedigen, als een koopman zoo knap is een voordeeligen koop te sluiten en vindt het verkeerd, dat iemand zich zelf ruïneert door altijd maar uit te leenen. Evenzoo zegt men dat iemand zoo of zoo had behooren te handelen, dat hij bijv. een docter had behooren te halen, raad vragen, droge kleederen aantrekken enz. - Evenzeer worden die handelingen goed genoemd, die geschikt zijn voor het welzijn der kinderen, behoorlijke voeding en opvoeding, waardoor men hen geschikt maakt om lang en zoo volledig mogelijk te leven. - Eindelijk past men dat oordeel bij voorkeur toe op handelingen geschikt voor het derde doel, bijv. het helpen van zieken, het steunen van ongelukkigen, het verdedigen van eigendom of goeden naam van anderen, het helpen verbeteren van anderer leven. Slecht daarentegen heet alles, wat anderen het leven moeielijk of onmogelijk maakt of hen in hun werkzaamheid belemmert.

Deze drie doeleinden kunnen nu nog in botsing komen. Het kenmerk eener goede handeling is, dat zij geschikt is voor een der drie. De ontwikkeling van het gedrag moet het nu daarheen leiden, dat er zulk een harmonie komt tusschen die drie, dat het handelend leven aan allen gelijkelijk bevorderlijk is. Dan zal het gedrag niet maar goed, doch volkomen goed mogen heeten, als het strekt tot l e v e n s b e h o u d e n l e v e n s v e r m e e r d e r i n g v a n d e n p e r s o o n z e l f , z i j n k i n d e r e n e n z i j n m e d e m e n s c h e n .

Wij komen nu aan een punt, dat wij - naar ik meen - scherp in 't oog moeten houden, omdat het van invloed moet zijn op ons oordeel over het geheele stelsel. Spencer begeeft zich op een zijweg, al zal hij zijn best doen te bewijzen, dat die zijweg en de hoofdweg dezelfde zijn of althans paralel loopen.

Hij merkt nl. op dat dus ons geheele oordeel over goede handelingen en over hoog ontwikkeld handelen berust op de onderstelling, dat men bevestigend antwoordt op de vraag: is het de moeite waard te leven of heeft het leven waarde? Goed is wat strekt tot levensbehoud en levensvermeerdering. Was het nu een ongeluk te leven, ware het beter kort en weinig te leven, dan moest die kwalificatie juist worden omgekeerd, dan zou men moeten erkennen, dat de ontwikkeling van het handelen één groote misslag is geweest. Men zou nu verwachten, dat pessimisten en optimisten lijnrecht tegenover elkander zouden staan in 't zedelijk oordeel. Maar neen! zij oordeelen vrij wel gelijk. Hoe komt dit? Doordat er een andere onderstelling is, die beide met elkaar gemeen hebben en waarop hun oordeel rust, nl. deze, dat het leven goed of slecht moet heeten, naarmate het een surplus van genot geeft of niet. Er is dus een nog algemeenere beteekenis van goed, die aan alle andere ten grondslag ligt nl. g o e d i s a l w a t g e n o t g e e f t e n m i n o f m e e r r e c h t s t r e e k s d a a r t o e m e e w e r k t.

Allerlei omstandigheden hebben hun best gedaan om die allereenvoudigste waarheid te bemantelen. Men dacht alleen aan de middelen en verloor het einddoel uit het oog, evenals de man, die alleen naar 't bezit van geld streeft om daardoor in zijn behoeften te voorzien, zich genietingen te verschaffen enz. doch ten laatste altijd maar geld tracht te winnen zonder meer aan het doel te denken. Zoo is men er toe gekomen sommige handelingen in zich zelf goed te noemen. Wie echter de mogelijkheid stelt, dat zulke handelingen voor niemand iets anders dan vermindering van genot brachten, zal inzien, dat het dan onmogelijk wordt ze goed te noemen.

Zien wij dan ook maar wat nauwlettender toe, dan blijkt het dat, hoe het ook vermomd wordt, iedere school aan het genotbrengende het gezag ontleent voor de zedewetten. Men kan nl. het goede stellen óf in het karakter van den handelenden persoon, òf in den aard der motieven, òf in de kwaliteit der handelingen, òf in de resultaten.

Doet men het eerste, dan heeft men de idee volmaking. Wat bedoelt men daarmede anders, dan goed in den hoogsten zin? Kan evenwel van goed alleen gesproken worden in zoover het goed is voor iets, voor bepaalde doeleinden, dan komt de volmaking van den mensch als zinnelijk en geestelijk wezen ook hierop neer, dat hij zulk een constitutie moet bezitten, waaruit handelingen voortvloeien geschikt voor de verschillende doeleinden.

Houdt men zich daarentegen aan de motieven en beweert men dat bepaalde gezindheden bij intuitie als goed worden erkend en dat het alleen toevallig is als deze ook de strekking hebben om geluk voort te brengen, - dan moet gewezen worden op het groot verschil in de uitspraken van dat zedelijk bewustzijn. Hoe kan nu de eene uitspraak zich rechtvaardigen tegenover een andere? Alleen hierdoor, dat men aantoont, dat een bepaalde wijze van handelen meer geschikt is om geluk voort te brengen. Daartoe neemt men dan ook feitelijk zijn toevlucht.

Spreekt men van deugdzame handelingen alsof die eigenschap zich niet tot eenvoudiger begrippen laat herleiden, dan toont eenig nadenken, dat er eigenlijk geen deugd maar wel deugden bestaan en dat deugd dus eenvoudig het algemeene begrip is van datgene, dat alle deugden gemeen hebben. Dat gemeenschappelijke kan men onmogelijk vinden in de innerlijke natuur dier deugden. Men moet het stellen in de gevolgen, in het genotbrengende van allen.

Zij zelfs, die met zooveel minachting van dat genot spreken en nog iets schijnen te hebben van een soort duivelaanbidders, die meenen, dat de menschen ellendig moeten wezen ten pleiziere der goden of althans als een voorwaarde, waarop die goden hun goed gezind zijn - zij zelfs weten het opvolgen der geboden alleen aan te dringen door te spreken van ‘de Zaligheid’, die het brengt of brengen zal. Maar wat is zaligheid anders dan een toestand, die genotvol is bij uitnemendheid? Moge er ook opoffering gepaard gaan met dat handelen, eerst dan wordt deze goedgekeurd, indien zij of den persoon zelf of anderen een grooter hoeveelheid genot brengt.

Daaruit blijkt dat men het wel verbergen kan maar er niet aan kan ontkomen. De idee genot is een even noodzakelijke vorm van de zedelijke intuitie als de idee ruimte van de intellectueele. Al ligt nu aan ieder zedelijk oordeel, bewust of onbewust, het genotbrengende ten grondslag, de weg, dien men verder bij het oordeelen volgt is zeer onderscheiden. Onze gedachtenwereld, onze begrippen en oordeelen, heeft zich ook langzamerhand ontwikkeld en de aard van onze verstandelijke werkzaamheid, onze manier van oordeelen, hangt vooral af van de ontwikkeling der idee van oorzaak, van oorzakelijk verband. Die idee ontstaat eerst laat. Vele andere gaan er aan vooraf en worden er in opgenomen, bijv. eigenschap, gelijkheid, vaste verhouding, natuurwet. Ook bij wetenschappelijke mannen ontbreekt het geloof in oorzakelijkheid nog ten deele en laat het zich

zeer weinig gelden bij het beschouwen der hoogere verschijnselen, het zieleleven, het sociale leven en het zedelijke leven.

Het theologisch oordeel bijv. vereenzelvigt het goede met de geboden Gods. Wat geboden is, is goed en wat goed is moet men dus leeren kennen door openbaring, hetzij God zijn wil openbaart in den bijbel of in het geweten van iederen mensch. Dit beweren nu moet zich zelf vernietigen, zoodra maar het begrip van oorzakelijk verband meer doordringt. Immers die goede daden moeten toch iets karakteristieks hebben, waardoor zij van andere te onderscheiden zijn. Zoo niet, dan heeft men die onderscheiding ook niet meer noodig. Zoo ja, dan moeten de goede daden ook noodwendig andere gevolgen hebben dan de slechte en moet het mogelijk zijn ze daaraan te onderscheiden en dus tot wetenschap te komen.

Een andere manier van oordeelen, die zich ook in allerlei vormen vertoond heeft, is deze: in de plaats van den wil van God, stelt men den wil van een zichtbare macht, den Vorst, de Staat, de overheerschende meerderheid. Eerst door de wet, die sommige handelingen gebiedt en andere verbiedt en met straf bedreigt, ontstaan, volgens hen, rechten en plichten. Het zou dns van de willekeur der macht of van een toevallige meerderheid afhangen wat goed, wat plicht is, terwijl die handelingen in zich zelf niets karakteristieks hebben. De staat kon echter alleen daardoor geëerbiedigd worden, dat zij bevorderlijk werd geacht voor het hoogste doel: geluk, welzijn. Ook de wet ontleent haar kracht dus aan het meewerken tot dit doel. Verboden worden die daden, die geacht worden uit den aard der zaak nadeelig te zijn voor het doel. Dat men straf bedreigt, toont dat tusschen handelingen en gevolgen een natuurlijk verband wordt erkend. Gaat men nu maar in die richting voort, dan moet men inzien, dat de wet het goede niet maakt of de plicht schept, maar omschrijft en door zijn sanctie alleen datgene wil versterken, wat uit zijn aard een goede of slechte handeling is. Daaraan ontleent de wet zelf haar recht van bestaan.

Het zedelijk zelfbewustzijn is voor anderen de bron, waaruit zij niet alleen het onderscheid tusschen goed en kwaad, maar ook de goede daden leeren kennen. Iedere betrekking tusschen goede daden en genietingen moet dan geloochend worden. Immers ontkent men die betrekking niet, dan zou het mogelijk zijn op andere wijze dan door bovennatuurlijk ontvangen zedelijke vermogens tot kennis van het goede te komen. Die betrek-

king wordt evenwel niet geloochend door het zedelijk bewustzijn, maar er wordt geëischt, dat men bij zijn handelen meer let op de verwijderde en daarom niet zoo nauwkeurig te bepalen gevolgen. De wet van oorzaak en gevolg wordt erkend zonder dat men het openlijk belijdt en haar konsekwent laat meespreken. Komt men daartoe, dan zal men begrijpen, dat alle zedelijke regelen moeten worden afgeleid uit dien noodwendigen band tusschen oorzaken en gevolgen.

Ook het gewone Utilisme past die wet niet genoeg toe. Men gaat te veel uit van ervaringen van wat genot brengt zonder te vragen, waarom dit zoo is en zijn moet. Men wil de gevolgen zien om eerst daarna te oordeelen. Dit is halfslachtig. Het moet daarom hervormd worden tot een redelijk utilisme. Eerst dan zal men ook hier wetenschap hebben. De wetenschappelijke zedeleer toch moet uit de wetten van het leven en de voorwaarden van het bestaan afleiden, welke soort daden de strekking hebben geluk voort te brengen. Zoo alleen wordt de eerste schrede gedaan om van onbestemde ervaringsuitspraken te komen tot exact weten.

Een enkel voorbeeld kan doen zien, hoe die wetenschappelijke kennis van goede handelingen mogelijk wordt juist wanneer men de wet van oorzaak en gevolg volstrekt algemeen toepast. Men neme het meest eenvoudige feit, bijv. wat er volgt op het toebinden van een slagader. Het bloed brengt aan een lid niet het noodige voedsel, de kracht wordt verbruikt eer die hersteld wordt, de physische orde wordt verstoord, het geraakt in de war, omdat de juiste verhouding tusschen ontvangst en uitgaaf verbroken is. Evenzoo zal bloedverlies spieren en levensfunctiën verzwakken Beide hangen noodwendig samen. Krijgt een organisme niet genoeg voedsel, dan moet dit weder hetzelfde resultaat geven, langzame hongerdood. Men ga nu een stap verder. Iemand wordt beroofd van wat hij in ruil zou ontvangen voor zijn arbeid. Hij krijgt te weinig of valsch geld, ontvangt het niet op den bepaalden tijd of koopt er vervalschte levensmiddelen voor - dat alles heeft de strekking tot hetzelfde resultaat te leiden. Ook hier een onverbiddelijke samenhang. Zoo kan men weer verder gaan. Er is geen gelegenheid om recht te verkrijgen, daar de eene of andere klasse wordt overheerscht of de rechtspraak valsch en omkoopbaar is of een getuige een valschen eed doet enz. Hoe ver men ook ga, de oorspronkelijke oorzaak van het slechte dier handelingen ligt in het aller-

laatste resultaat, waartoe zij moeten leiden. 't Zelfde is waar, wanneer de laster hem zijn broodwinning onmogelijk maakt. Die handeling moet veroordeeld worden, omdat zij de strekking heeft den belasterde het leven onmogelijk te maken, armoe te brengen aan zijn kinderen en nadeel aan de maatschappij. Zulk een oordeel vloeit dus met noodzakelijkheid voort uit de natuur der dingen, uit de allereerste wetten van het leven en het bestaan. Zoo krijgt men exacte kennis, die het utilisme niet brengen kan.

Dit voorbeeld geeft een denkbeeld van wat de wetenschappelijke Ethiek wil geven, nl. zedelijke regelen zoo nauwkeurig en onwederlegbaar als de wetten op eenig ander gebied. Ook de Ethiek doorloopt dezelfde geschiedenis als iedere andere wetenschap. Eerst heeft men alleen een vrij bont geheel van feiten, waargenomen verschijnselen. Straks worden deze tot min of meer nauwkeurige algemeene beginselen herleid, waartoe het waarnemen van gelijkheid tusschen vele verschijnselen brengt. Eindelijk komt de exacte wetenschap, die de beginselen afleidt uit de wetten van de meest algemeene en meest eenvoudige wetenschap.

De Ethiek onderstelt dus bekendheid met de voorafgaande wetenschappen. De verrichtingen van den mensch vallen evenals alle uitgaaf van kracht of krachtsverbruik onder de wet van het behoud van kracht. De zedelijke beginselen moeten in overeenstemming zijn met de physische wetten. Uit een ander oogpunt valt het zedelijk leven onder de wetten der levensleer. Immers het heeft te doen met gevolgen, die levensvatbare wijzigingen brengen in de hoogste type der levende wezens, den mensch. De psychologische wetten moeten meespreken, want wij hebben te doen met handelingen, waartoe gevoelens aansporen en die het verstand leidt. Eindelijk staan wij, doordat die handelingen ten deele rechtstreeks maar altijd indirekt van invloed zijn op wezens, waarmede de mensch tot een geheel verbonden is, op het gebied der Sociologie.

Natuurkunde, Levensleer, Zielkunde en Sociologie moeten dus helpen het zedelijk leven te begrijpen en de regelen vast te stellen. Voldoende verklaring kan het daarom alleen vinden in die fundamenteele wetten, die aan al die vier wetenschappen ten grondslag liggen, de waarheden van het zich ontwikkelend leven. Het zedelijk leven van den mensch is een der zijden eener reeks verschijnselen dier ontwikkeling, verschijnselen, waarvan wij, zoo goed als bij ieder andere reeks, waarin het zich ontwikkelend leven

zich aan ons openbaart, de wetten kunnen kennen, volgens welke in dit opzicht het leven zich ontwikkelt en ontwikkelen zal.

Langs verschillende wegen wordt het dus duidelijk, wat de wetenschappelijke Ethiek wil weten en waarom en hoe wij tot die kennis kunnen komen. Van nu af gaat S. meer in het bijzonder na, wat de verschillende oogpunten ons te zien geven en welke gegevens ons dus ten dienste staan.

Wij beginnen met het *physisch oogpunt*.

Hoewel wij langzamerhand gewoon zijn bij handelingen alleen op motieven en gezindheden te letten, is het toch bij eenig nadenken duidelijk, dat alle handelingen bestaan in veranderingen of bewegingen, die, evenals alles wat wij de natuur noemen, tot onze kennis komen door de zintuigen: gehoor, gezicht, aanraking. Dit alleen weten wij werkelijk; al het andere is afgeleid. Wij hebben dus te doen met een reeks samenhangende bewegingen, waarop de volstrekt algemeene ontwikkelingswet van toepassing is, dat nl. door voortgaande ontwikkeling bij ieder aggregaat èn stof èn beweging overgaat van een *onbepaalde, onsamenhangende gelijksoortigheid* tot een *bepaalde, samenhangende ongelijksoortigheid*.

Zoo krijgen wij drie kenmerken van hooger ontwikkeling en het zedelijk leven moet ons nu den hoogsten vorm er van vertoonen. 1°. *vermeerderde samenhang*. Bij de laagste bewerktuigde dieren hangen de bewegingen van het eene oogenblik en het andere, van den eenen dag en den anderen, niet samen. Wij ontdekken geen verband. Hetzelfde herhaalt zich eenvoudig nu en dan. Bij hooger ontwikkeling, bij vogels bijv., heeft men een reeks bewegingen over een geheele periode, die met elkaar in verband staan. Wat tal van verrichtingen, die beginnen met het bouwen van een nest en eindigen met het voedsel brengen aan de jongen. Bij menschen is die samenhang veel grooter en strekt zich over langer tijd uit. Reeds in onbeschaafden toestand maakt men wapenen om die later te gebruiken, maakt allerlei voor den oorlog gereed en eindelijk volgt de aanval om beleedigingen uit veel vroeger tijd te wreken. Bij beschaafde volken vinden wij een nog grooter samenhang van onderscheiden verrichtingen. Men denke aan een of ander bedrijf. De landbouwer moet het oog houden op zijn vee, zijn arbeiders hun werk wijzen, voor de melkerij zorgen, den noodigen voorraad inkoopen of

verbouwen, zijn producten verkoopen, zijn land bemesten en draineeren, enz. Al deze verrichtingen zijn blijkbaar verbonden door een band om nl. zooveel mogelijk met zijn land te verdienen. Zoo is het bij den winkelier, kassier, enz. Soms hangen alle verrichtingen gedurende een geheele periode van het leven samen, wanneer bijv. al wat men leert en doet gericht is op het verkrijgen van een of andere betrekking. Soms hangt alle studie, al het schrijven en spreken, de geheele leefwijze, enz. samen met het zich vormen voor en zoeken van een professorsplaats, ministerszetel, of iets dergelijks. Die lijn trekke men nu door. Hoe meer en hoe langduriger samenhang tusschen de verrichtingen, hoe hooger ontwikkeling. Het onzedelijke gedrag heet dan ook als het lager ontwikkelde zeer juist losbandig. Er is geen samenhang tusschen het doen en laten. De zedelijke mensch weet zich zelf te beheerschen. Hij is geen speelbal der omstandigheden. Er is orde en eenheid in al wat hij doet. Hij heeft een vast karakter. Men kan op hem rekenen en weet wat men aan hem heeft, omdat al zijn doen en laten onderling samenhangt.

Daarmede gaat nu gepaard 2°. *grooter bepaaldheid* in die samenordening. De vormveranderingen der protozoen hebben iets zwevends, dat zich moeielijk laat beschrijven. Later krijgen de bewegingen der deelen van een organisme iets meer bepaalds, maar die van het geheel blijven nog zeer onbestemd. Straks ontdekt men bij hooger ontwikkelde organismen, dat alle bewegingen in de richting zijn van het licht. Bij de bij bijv. kan men het nog juister aangeven. Zij gaat naar de bloem en van de bloem naar de bijenkorf. Zoogdieren liggen op den loer, vallen aan en grijpen hun prooi. Hun bewegingen zijn veel juister en duidelijker gericht op een doel, maar zijn ook veel juister geordend voor het meer verwijderd doel. Hetzelfde merken wij op bij het oorlog voeren der laagste rassen. Bij beschaafden staat de ontwikkeling weer hooger. Tijd, plaats, hoegrootheid der bewegingen laten zich met juistheid beschrijven. Er is een nauwkeurige verhouding; men heeft vaste tijden voor werkzaamheid, voeding, rust, ontspanning. Men trekke die lijn maar weder door en passe het toe op het zedelijk en onzedelijk, het hooger en lager ontwikkeld gedrag. De man met een fijn geweten is in al zijn doen even precies, hij geeft zuiver gewicht, betaald precies op tijd, doet juist wat men van hem verwacht of wat hij beloofd heeft, is accuraat in zijn werk en in zijn mededeelingen, doet niet mee aan het heen en weer fladderen in liefdezaken, maar verbindt zich aan ééne

vrouw, weegt de zorg voor zijne kinderen nauwkeurig af, naarmate deze voor de verschillende karakters en leeftijden wenschelijk is. Hij is billijk jegens zijn onderhoorigen, zoodat hij ieder geeft wat hij verdient, en ook bij zijn liefdadigheid gaat hij met oordeel te werk om zijn gift juist te regelen naar behoeften. In alles is een behoorlijke evenredigheid, zoodat zijn handelingen veel beter beantwoorden aan het doel. Daartegenover staan alle buitensporigheden, al het onmatige en onnauwkeurige in het doen en spreken van den onzedelijke.

Het derde kenmerk is *grooter verscheidenheid*, het meer ongelijksoortige der verschillende reeksen bewegingen en der combinaties dezer bewegingen. Ook dit geldt overal en wij ontdekken daardoor een fout in het zedelijk oordeel van velen, die een zekere eenvormigheid, een eenzijdige ontwikkeling van enkele vermogens en handelingen willen voorschrijven. Neen! steeds meerdere behoeften moeten worden voldaan naar lichaam en geest, en voor den mensch zelven, en voor zijn kinderen en voor zijn medemenschen. Veelzijdiger wordt de ontwikkeling en veelzijdiger de handelingen, naarmate men hooger staat.

De zedelijke mensch is immers echtgenoot, vader, burger; hij voorziet niet slechts in eigen behoeften, maar is hulpvaardig voor anderen; hij neemt deel aan het staatkundig leven, helpt kennis verbreiden en zorgt voor behoorlijke oefening van zijn hoogere vermogens. Welk een groote verscheidenheid vloeit daaruit voort in vergelijking met den onbeschaafde, bij wien alle handelingen terug te brengen zijn tot voedsel zoeken, zich verdedigen en zich voortplanten!

Alle ontwikkeling nu geschiedt in de richting van een beter evenwicht tusschen een combinatie van innerlijke werkzaamheden en uitwendige krachten. Naarmate een organisme geschikter is dit evenwicht in stand te houden, zal het beter en langer kunnen blijven bestaan. Tegenover vernietigende krachten staan allerlei organen en verrichtingen, die deze onschadelijk maken. Steeds regelmatiger heeft dat evenwicht houden plaats. In ademhaling en voeding b.v. bereikt het een hoogen trap. Zulk een rythme moet er ook komen in de uitwendige bewegingen, in die wisselwerking van buitenwereld, maatschappij en mensch zooals die in 't handelend leven aan het licht komt. De hoogst ontwikkelde mensch zal eerst gevonden worden in de hoogst ontwikkelde maatschappij. Eigenlijk toch is dit slechts een andere naam voor een volkomen evenwicht tusschen

de samengeordende verrichtingen van ieder individu in de gemeenschap en die van het geheel. Uit physisch oogpunt is dat evenwicht doel of resultaat der geheele ontwikkeling. Grooter verscheidenheid, meer bepaaldheid en juistheid en grooter samenhang der bewegingen maken dat evenwicht steeds volkomener.

Wij komen zoo geleidelijk tot het *biologisch oogpunt*. Wanneer men het tot dusver gevondene in physiologische taal omzet, dan leert het ons dat de zedelijke mensch diegene is, bij wien alle functies behoorlijk en juist verricht worden. Een te veel of te weinig leidt tot levensvermindering, ook al worden de kleine onregelmatigheden weer hersteld. Het is verlies van kracht. Alle functies moeten juist in die mate worden verricht, dat het geëvenredigd is aan de voorwaarden van bestaan. Bestaan, leven is juist dat zich in evenwicht houden van een lichaam, d.i. een combinatie als eenheid, tegenover de buitenwereld. Het is werkzaam zijn en werkzaam blijven. Het juist volbrengen van iedere functie is dus de zedelijke verplichting, waarop de biologie ons wijst. Hiervan toch is het bestaan afhankelijk en daarom is iedere verrichting, die de levensvatbaarheid verhoogt, plicht. Al wat strekt tot handhaving en verlenging van het leven, is goed. Indien wij slechts denken aan een ideale maatschappij, dan zou niemand daartegen bezwaar hebben. Tegenwoordig, nu de constitutie nog niet geheel geschikt is voor de bestaansvoorwaarden, schijnt het, dat handelingen, waartoe wij ons zedelijk verplicht achten, soms nadeelig zijn voor het lichaam of voor levensverlenging.

De biologie leert ons echter niet alleen de functiën kennen en de juiste verrichtingen, die het voortdurend bestaan mogelijk maken, zij leert ons ook den geestestoestand of bewustzijnstoestand kennen, die daarmede gepaard gaat. Zij maakt ons nl. opmerkzaam op het gevoelsleven of een reeks gevoelens en het onderling verband tusschen het verrichten der functies, de wijze van werken en het begeleidend gevoel. Dat gevoel toch werkt èn als gids èn als prikkel. Het vertolkt den indruk door iets teweeggebracht, maar is tevens een neiging om iets te verrichten. Wij willen hier dus het verband leeren kennen tusschen lichaamsveranderingen en gewaarwordingen. Het grondbeginsel is dat pijn, een onaangename gewaarwording, samengaat met alle verrichtingen, die voor het organisme schadelijk zijn; en dat genot, een aangename gewaarwording, samengaat met verrichtingen voor

het welzijn bevorderlijk. Eigenlijk is genot eenvoudig het woord voor datgene, wat gezocht wordt, omdat het blijkens de ervaring gunstig is voor het levensbehoud. Daardoor ontstaan nu zulke veranderingen, die tevens het gebruik van het voordeelige bevorderen. Voorbeelden maken duidelijk wat bedoeld wordt. De bloem zal haar wortels richten naar het water, dat zij noodig heeft en nu beter kan opnemen. De aardappel zendt zijn spruiten naar 't licht en zal nu meer van 't licht gemeten. De insectenetende plant houdt deze stoffen vast, terwijl zij andere ongemoeid laat. Neiging en voordeel zijn dus in overeenstemming. De polyp grijpt een of andere eetbare substantie, zooals wij nog slikken, zoodra de tong iets eetbaars proeft, maar omgekeerd als bij instinct verwijderen, wat bij ongeluk in den mond kwam. De meest geschikte samentrekking of beweging en de neiging daartoe moeten noodzakelijk zich samen ontwikkelen. De aangename gewaarwording is de stimulus tot zulk een samentrekking, die strekt tot behoud en vermeerdering juist van die aangename gewaarwording. Terwijl men nu bij alle lagere organismen die instinktieve neiging opmerkt tot datgene, wat voor zijn bestaan weldadig is, kan men ook bij hooger ontwikkelde duidelijk zien, dat zij in het leven blijven door 't zoeken van het aangename en het vermijden van het onaangename, door bijv. gehoor te geven aan den trek naar voedsel, het verlangen naar rust enz. Alleen onder die voorwaarde, dat genotbrengende handelingen te gelijk zijn de handelingen, die strekken tot levensbehoud, laat het zich begrijpen, dat het gevoelend bestaan zich steeds hooger ontwikkeld heeft en ontwikkelen moest.

Deze wetten der biologie moeten ook gelden voor het handelen en het zedelijk handelen van den mensch. Hier komt men echter met allerlei uitzonderingen aan, waaruit blijken moet, dat de mensch zich vaak vergist en dat het volgen van een of andere aandrift zeer verkeerd uitloopt en allerlei leed brengt. Men beginne echter met meer te letten op de onmiddellijke eischen tot levensbehoud. Ieder volgt de prikkels van den honger. Met welk een kracht laat zich de aandrift om zich voort te planten gelden, een aandrift zoo onmisbaar voor het behoud der soort. Zelfs tot verrichtingen, die allerlei offers vragen en onaangenaam schijnen, bijv. het zorgen voor kinderen, drijft de natuurlijke neiging, het instinkt. Waarom zou wat van de sterkste aandriften geldt, niet ook waar zijn van de minder sterke?

Beter onderzoek leert ons dan ook, dat het leed door het inwilligen van sommige begeerten, genotbrengende neigingen, gebracht, bijv. door diefstal en dronkenschap, geen noodzakelijk en blijvend maar een toevallig en tijdelijk gevolg is. In sommige opzichten nl. is er een abnormale toestand, die daardoor is ontstaan, dat de omgeving, waarin wij leven, en dus de voorwaarde van bestaan zich zeer gewijzigd heeft, terwijl menige constitutie daarmede nog niet in overeenstemming is gekomen. Bij de physische eischen, waaraan voor 't bestaan moet worden voldaan, bijv. voeding, ademhaling, warmtegraad enz. geleidt het gevoel over 't geheel juist; m.a.w. wat aangenaam is, is ook weldadig en bevorderlijk voor gezond leven. Wij snakken naar frissche lucht, als het benauwd wordt enz. Dat hier uitzonderingen zijn komt alleen, doordat wij nog niet geheel gewend zijn aan en ons vervormd hebben voor het leven binnen 's huis. Bij gemoedsaandoeningen, bij die begeerten, die niet direkt tot bevordering der gezondheid strekken, zijn de uitzonderingen nog menigvuldig. Dit is geheel in overeenstemming met de ontwikkelingswet. Wij zijn nog steeds bezig ons uit den oorlogstoestand te vormen voor een vreedzaam samenleven. Neigingen, die vroeger en aangenaam en weldadig waren, zijn nog aangenaam, hoewel ze opgehouden hebben weldadig te zijn in den nieuwen toestand, waarin wij reeds nu verkeeren. Daarmede wordt volstrekt niet het noodwendig verband tusschen die beide opgeheven. 't Is hier tijdelijk minder volkomen. Ook vergete men nooit, dat iedere aangename gewaarwording bevorderlijk is voor den geheelen gezondheidstoestand en dus de energie van het geheel verhoogt. Hoe meer dus de abnormale toestand verdwijnt, des te meer zullen ook die tijdelijke onvolkomenheden verdwijnen.

't Oordeel der moralisten zoowel als het zedelijk oordeel der menschen is hierdoor evenwel op een verkeerden weg gekomen. Zij doen alsof lichaam en geest niets met elkaar te maken hadden, alsof men onverschillig mag, ja moet zijn voor wat genot en pijn geeft, terwijl toch iedere smart een schrede nader tot den dood is. Het veronachtzamen van dit gevoel, het niet letten op de waarschuwingen en het niet volgen der prikkels, wordt volstrekt niet voor onzedelijk gehouden. Men veroordeelt het wel, dat iemand zich een oogziekte op den hals haalt door het inwilligen van verkeerde lusten, men veroordeelt wel den man, die door dronkenschap een ongeluk krijgt, of den student, die door verkwisting en pretmaken zijn toekomst bederft. Veel grooter

kwalen en veel rampzaliger gevolgen hebben andere handelingen, die alleen een zeker medelijden maar geen strenge af keuring vinden. De man, die blind wordt doordat hij zijn oogen forceert en het werken niet wil laten, al waarschuwt de pijn; de man, die aan geheele verlamming lijdt, omdat hij niettegenstaande de pijnen wilde blijven werken om zijn brood te verdienen; de student die zich overwerkt en zich niet stoort aan hoofdpijnen en zijn geheele gezondheid verwoest; zij allen worden met toegeeflijkheid behandeld, ja soms bewonderd of geprezen. Toch brengen zij vreeselijke gevolgen voor zich zelven en de hunnen. Zij brengen zich in een toestand, waarin zij niet in hun behoeften kunnen voorzien en een last worden voor hun familie en de maatschappij. En wat was daarvan de oorzaak? Juist het niet willen luisteren naar het pijnlijk gevoel, dat het nadeelig verrichten eener werkzaamheid begeleidt. Onze constitutie is zoodanig, dat het gevoel ons behoort te leiden voor instandhouding van het leven en het voorkomen van ziekte en dood.

Vanwaar dat scheeve oordeel? Daartoe brengt het gemis aan kennis van de wetten van het leven en een overblijfsel van leeringen van Stoicynen en Christenen, die schenen te meenen, dat wij zoo duivelsch georganiseerd zijn, dat, wat genot geeft, ons op een verkeerden weg brengt. Het verzuimen van de allereerste levensregelen laat zich nooit verdedigen met te zeggen, dat het met zoogenaamd goede bedoelingen geschiedt. De rechtmatige strijd tegen overdadig en daardoor schadelijk genieten, deed het goede van het normale genieten voorbijzien. Zoo kwamen er eenzijdige en tijdelijke stelsels van moraal. De wetenschap der Ethiek behoort op alle gevolgen onzer daden te letten en beschrijft uit biologisch oogpunt het gedrag in een gemeenschap, waarin allen zoo geconstitueerd zijn, dat de verschillende verrichtingen tot zelfbehoud, kinderopvoeding en algemeen welzijn in de juiste verhouding en uit vrije aandrift worden volbracht, zoodat iedere handeling zooveel mogelijk genot brengt en het te veel of te weinig zoowel onmiddellijk als later met leed gepaard gaat. Het goed gedrag eischt dus, dat de overgangstoestand overga en dat er een volkomene overeenstemming tot stand komt tusschen aangename gewaarwordingen en het naar behooren verrichten der functies in een geordende samenleving.

Thans volgt *het psychologisch oogpunt*.

Niet de band tusschen aangename en onaangename gevoelens

en physische gevolgen of de weldadige invloed, dien het geheele organisme ondervindt van het juist verrichten der functies, is hier het voorwerp van ons onderzoek. Thans denken wij na over voorgesteld genot en pijn, of duidelijker over de denkbeelden, neigingen en motieven die zich daaruit ontwikkeld hebben.

De gewaarwordingen met de sensaties gepaard gaande ontwikkelen zich tot voorstellingen van objecten met bepaalde eigenschappen en een bepaald karakter, waardoor het ontwijken of bezitten er van wenschelijk is. Zoo onstaat een buitenwereld als een geheel van objecten met bepaalde eigenschappen en een bepaald karakter.

Aan den anderen kant ontwikkelt zich de geest, een samenstel van gevoelens en voorgestelde gevoelens, benevens een bepaalde verhouding tusschen die gevoelens en de voorstelling dier verhouding. Het eerste geeft ons de gemoedsaandoeningen en begeerten, het tweede het zoogenaamd leidend verstand.

De samenstelling wordt nu door ontwikkeling vooral in twee opzichten grooter: aan den eenen kant al wat een of ander object tot iets begeerlijks maakt en aan den anderen kant al wat onder leiding van het verstand wordt verricht om zijn begeerte vervuld te krijgen. In beide opzichten kan hier hoe langer hoe meer in rekening worden gebracht en de samenstelling dus ingewikkelder worden. Daardoor worden motieven factoren bij het in overeenstemming brengen van verrichtingen en doeleinden.

Men neme een voorbeeld. Een vijand wordt gezien. Hij wordt als vijand opgemerkt. Er ontstaat een gevoel van vrees. Ontvluchting volgt. Hier hebben wij de vier zaken, die bij iedere gemotiveerde handeling in aanmerking komen duidelijk voor ons. Nu lette men op een hooger ontwikkelde handeling. Iemand hoort van een of ander buiten - hij gaat het bezien, informeert naar den prijs, neemt de inrichting op enz. en het blijkt, dat het hem past - nu volgt het verlangen om het te bezitten en - dit leidt tot een reeks verrichtingen, het sluiten van den koop, de overdracht, verhuizen, in bezit nemen enz. Hoe samengestelder nu dit geheele mechanisme, zooals wij het kunnen noemen, wordt, des te hooger ontwikkeling is bereikt. (Een gewoon mensch zou m.i. zeggen: hoe meer men een zaak van alle kanten heeft bekeken en overdenken kan, wat noodig is om haar in het bezit te krijgen en wat er de gevolgen van zullen zijn, des te meer vertrouwen verdient de begeerte of 't besluit dat het resultaat van die overwegingen is.) Het gevoel is toch meer samengesteld naarmate in een of andere zaak allerlei eigen-

schappen zijn opgemerkt en gelet werd op allerlei andere zaken, die er mede in verband staan en die het geschikt of ongeschikt maken voor verschillende doeleinden. Evenzoo dragen de verrichtingen, die er toe leiden haar machtig te worden, en de verschillende gevolgen, die deze met zich brengen, een zeer gecompliceerd karakter. Het laagst van alle verrichtingen staat dus de reflex-beweging. Hoe hooger ontwikkeling, des te meer zullen zij zich daarvan verwijderen, en tusschen de beweging, die van een object uitgaat, en het resultaat van onze beweging, ligt steeds langer reeks bewegingen of voorstellingen. Het laagst staat weer de directe indruk. Hooger de indruk door waarneming gebracht. Nog hooger de indruk door de gedachte aan een object en al wat daarmede in gedachte verbonden wordt, bij ons gewekt. Zoo staat ook het meer verwijderd resultaat boven de directe gevolgen en is het zieleleven dus hooger ontwikkeld, waar het mogelijk wordt een veel langer reeks verrichtingen met een bepaalde bedoeling te ondernemen.

Deze eenvoudigste wetten der psychologie verklaren ons ook het zedelijk oordeel, waarvan wij straks het scheeve leerden inzien nl. dat het inwilligen van lusten veroordeeld wordt. Dit geschiedt blijkbaar, omdat men wil, dat meer op verwijderde gevolgen zal worden gelet. 't Is weer een dier uitspraken, die als een min of meer onbestemde regel aan de ervaring ontleend werden, die dus niet wetenschappelijk nauwkeurig zijn en daarom in de toepassing vaak verkeerd moeten werken. 't Is bijv. niet waar dat lagere genietingen altijd ondergeschikt zijn aan hoogere. De allereerste levenseischen mogen dikwijls niet uit plichtbesef of liefde worden geschonden. Een weduwe, die zich alle voedsel ontzegt om het haar kinderen te geven, handelt verkeerd. Een man, die zich doodwerkt om een schuld te betalen, evenzoo. Ook is het overdreven te meenen, dat lagere driften niet mogen worden ingewilligd, ook al komen ze niet in strijd met hoogere begeerten.

't Is niet waar, dat de mensch altijd het meer verwijderd genot moet kiezen, alleen omdat het ver af is. Het meer samengestelde en daardoor de soort genot komt vooral in aanmerking. Het is dwaas bijv. zich allerlei genietingen te ontzeggen en geen ontspanning te gunnen en toch geen ander doel te hebben dan geld te verdienen om straks diezelfde genietingen te verkrijgen of.... niet te verkrijgen, daar zij dan vaak het verkwikkende en genotvolle verliezen, wat zij te midden van het

werkzaam leven hadden, en ook de vatbaarheid om te genieten verminderd, ja door den dood soms geheel opgeheven is.

Uit dit voorbeeld kan ook blijken, dat ons zedelijk oordeel, al is het niet exact en dus voor onjuiste toepassing vatbaar, toch wel degelijk gegrond is in de natuur der dingen, in den noodwendigen band tusschen handelingen en gevolgen.

Wat is toch dat zedelijk bewustzijn? Het is de contrôle van een bepaald gevoel over andere gevoelens. De psychologie, die ons de wording leert kennen van de verschillende soorten gevoel, combinaties daarvan en voorstellingen er van en ten tweede van de verhouding tusschen deze en de voorstelling daarvan, moet ons dus ook de genesis van alle zedelijke ge voelens en van het zedelijk oordeel verklaren. Welnu! de weg is aangewezen. De meer eenvoudige directe indrukken worden achtergesteld bij meer samengestelde. De meer eenvoudige begeerten wijken voor motieven, waarbij ook op andere zaken en andere gevolgen is gelet. Dat achterstellen wordt steeds meer gewoonte. Men wordt er familiaar mede. Het leidt tot een algemeen begrip van achterstellen en voorkeur verdienen, dat steeds versterkt wordt en zich door overerving aan allen meedeelt. Eerst ontstaat er echter nog geen bepaald zedelijk oordeel. Dat achterstellen toch van lagere lusten voor meer samengestelde en gemotiveerde begeerten, is het gemeenschappelijke in de zedelijke zelf beheersching en in dat zelf bedwang, dat men over zich zelven uitoefent uit vrees voor den vorst, voor een onzichtbaar goddelijk bestuurder of voor de omgeving. Eerst vrij laat zelfs kan een afzonderlijk zedelijk gevoel ontstaan. De contrôle toch, die door die verschillende beweegredenen over het handelen wordt uitgeoefend, is voor een groot deel dezelfde. De natuurlijke gevolgen en de meer toevallige, door koning, God of medemenschen er aan verbonden, worden nog niet onderscheiden. Reeds veel later kunnen vele moraalsystemen aan die verwarring niet ontkomen en stellen zij nog telkens het onderscheid tusschen goed en kwaad in den wil van een koning, van God, van de publieke opinie, de mode, de gewoonte. Het zedelijk handelen en het zedelijk bewustzijn moet juist van dit alles geheel onderscheiden worden. Daarbij mag alleen op de natuurlijke gevolgen, de intrinsic effects, der handelingen worden gelet en niet op de toevallige straffen, die er op gesteld zijn. Het zedelijk motief is een geheel ander dan de vrees voor straf van koning, God of menschen. Een krachtig maar tevens zwevend zedelijk gevoel of zedelijke

gevoelens ontwikkelt zich hieruit. Het zedelijk gevoel en de zedelijke gezindheid der billijkheid bijv. onderstelt een hoogen ontwikkelingstrap, waarop de mensch reeds door zelfbedwang tut vrees de ervaring heeft opgedaan van de goede gevolgen, die dergelijke daden noodzakelijk hebben. Evenzoo zal de gezindheid om voor zich zelf en zijn toekomst te zorgen en vooral de welwillendheid om dit ook voor anderen te doen, eerst dan kunnen ontstaan, wanneer er een begin is van rustig samenleven.

Wat de ervaring hier leert is volkomen in overeenstemming met de ontwikkelingswetten der psychologie. De zedelijke gevoelens onderstellen een hoogen trap van ontwikkeling, want het zijn geen directe gewaarwordingen, gevoelens die niet door waarnemingen maar door gedachten zijn gewekt, meer ideale gevoelens dus. Evenzoo hebben zij niet te doen met de naaste en bijzondere, maar met de verwijderde en algemeene gevolgen.

Op de beschreven wijze zijn dus de zedelijke gevoelens geworden. De zedelijke intuitie is nu voor ons even noodwendig als de intuitie der ruimte voor het waarnemen en denken. Beide zijn volstrekt niet afhankelijk van onze persoonlijke ervaring maar in onze constitutie georganiseerd, zoodat zij meespreken bij 't handelen en oordeelen, voordat onze eigen ervaring daartoe zou kunnen brengen. Oorspronkelijk evenwel zijn ze ontstaan uit gevolgen, die zekere handelingen bleken te hebben, uit ervaringen dus, die overgeleverd en verrijkt van geslacht tot geslacht aan goede handelingen bepaalde gevoelens en bepaalde gezindheden verbonden. Het zedelijk gevoel, dat ons billijkheid, welwillendheid, eerlijkheid, matigheid enz. iets goeds doet noemen en ons dringt daaraan de voorkeur te geven boven minder samengestelde begeerten, is dus niet het gevolg van onze eigene ervaring, dat dit nuttig is, maar het is geworden uit de ervaring van het voorgeslacht. Zij, die het zedelijk bewustzijn tot uitgangspunt nemen van hun zedeleer, en de utilisten, die in het nuttige of genotbrengende het kenmerk zien der goede handeling, worden op deze wijze door de wetenschap tot elkaar gebracht. Beide spraken een deel der waarheid uit, beide hebben tot op zekere hoogte gelijk. Wat het zedelijk bewustzijn zegt is geen ervaringsuitspraak van ons zelf maar uit ervaringsuitspraken geworden. Die uitspraken zijn wel onbepaald maar over 't geheel juist; de wetenschappelijke Ethiek moet ze verklaren, verduidelijken, bewijzen.

Uit die verschillende zedelijke gevoelens of ideeën, heeft zich

verder een abstract gevoel ontwikkeld, geheel op de wijze, waarop een abstract begrip uit gelijksoortige begrippen wordt gevormd. Het gemeenschappelijke van al die gezindheden wordt apart beschouwd en dat gemeenschappelijke bestaat hierin dat al die gezindheden betere gidsen zijn voor het handelen als de lagere gevoelens en neigingen. Daaraan ontleenen zij al het gezag, waarmede zij optreden. Zij verdienen de voorkeur, zij behooren gevolgd te worden. Geen ogenblikkelijke indruk, maar kalm oordeel, ervaring en nadenken deed die voorliefde ontstaan en daarbij werd niet alleen op de onmiddellijke, ook op de meer verwijderde gevolgen gelet.

In dat abstracte begrip plicht en het gevoel van zedelijke verplichting vinden wij echter nog een ander element dan het gezag waarmede neigingen, die de voorkeur verdienen, optreden. De gedachte aan dwang, aan een gebonden zijn is er mee vereenigd. Dat element is het gevolg van de straffen, waardoor vorst, God, volk tot het doen van zekere handelingen en het zich onthouden van andere wilden dwingen. Zoo dacht men, dat op de overtreding der zedelijke geboden straf was gesteld juist omdat de onzedelijke handelingen en de strafbaar gestelde voor een groot deel samenvielen. Dit element moet op den duur verdwijnen, want het behoort niet noodwendig tot het zedelijk bewustzijn.

Het gevoel van zedelijke verplichting is dus voorbijgaand. Het zal meer verdwijnen, naarmate de mensch zedelijker wordt. Het ‘gij moet’, waarmede eerst de machten tot ons komen, onwilligen straffende, het ‘gij moet’, dat wij later zelf zeggen tegenover de lagere begeerten, kan op den duur niet blijven. Iedere gedachte aan dwang verdwijnt, omdat de zedelijke mensch het gewillig doet. Eerst doet de mensch het omdat hij moet, er toe gedwongen wordt of zich zelf er toe dwingt; straks uit liefde tot het goede, uit innerlijken aandrang. Reeds nu bewijst de ervaring, dat het zedelijk handelen zich werkelijk m die richting ontwikkelt. Menigeen werkt om vrouw en kinderen te onderhouden en te beschermen, zonder dat de gedachte aan plicht, aan een ‘gij moet’ bij hem opkomt. Sommigen zijn billijk en rechtvaardig zonder dat zij ooit aan straffen denken, ja zonder dat zij zich zelf er toe dwingen of door strijd er toe komen. Het moet ook zoo zijn. Zedelijke handelingen en zedelijke gevoelens zullen, omdat zij bevorderlijk zijn voor volkomen leven en samenleven, met genot gepaard gaan. Zelfvoldoening en zelfbeschuldiging, 't gevoel van levensvermeerdering en van levensvermindering, werkt tevens als prikkel tot het goede en als

afschrikkend middel tegen het verkeerde. Hoe beter die samenhang tot stand is gekomen, des te meer zal het goed handelen behoefte, neiging worden. Het zedelijke gedrag is dan geworden tot het natuurlijk gedrag, dat uit innerlijke aandrift voorkomt.

Uit physisch oogpunt hebben wij dus de zedelijke handelingen leeren kennen als de meest juiste, meest samenhangende en meest onderscheiden verrichtingen, waardoor het bestaan wordt bevorderd. De biologie leert ons op den hoogsten trap van ontwikkeling in dat handelen zien het behoorlijk gebruik van iedere functie en 't grootst mogelijk genot daardoor gevonden. De psychologie toont aan, dat aan 't eind der ontwikkeling het zedelijk bewustzijn een natuurlijke aandrift is geworden, die al de andere leidt en beheerscht. Wat kan het *sociologisch oogpunt* ons nu nog brengen?

De mensch bestaat en bestaat het langst en 't volkomenst als hij zedelijk handelt. De mensch leeft en leeft het langst en aangenaamst als hij zedelijk handelt. De mensch heeft een geestelijk leven en heeft zich 't hoogst ontwikkeld, als het zedelijk bewustzijn hem alle goede handelingen van harte doet volbrengen. De mensch is echter ook een gemeenschapswezen en dit moet hier op den voorgrond treden. Voor iedere soort bestaan levenswetten, die aanwijzen hoe die soort in een bepaalde omgeving het volkomenst leeft. Bij den mensch moeten wij ook rekening houden met die gemeenschapsnatuur en moeten de verhouding kennen van het individu tot anderen, naast en in samenwerking met welke hij heeft te leven. De Ethiek moet ons uit dit oogpunt het gedrag aanwijzen, geschikt voor een samenleven, waarin het leven van elk in lengte en breedte zoo groot mogelijk is.

Uit dit sociologisch oogpunt nu is het behoud der gemeenschap de groote eisch, waaraan voldaan moet worden, al is ook dit behoud als naaste doel middel voor het einddoel: zelfbehoud. In 't eerst vooral treedt de gemeenschap en hare belangen geheel op den voorgrond. De oorlogstoestand maakt het noodzakelijk, dat velen zich voor 't geheel opofferen en dat het leven van het individu weinig geteld wordt. Later daarentegen treedt niet het bestaan en belang van 't geheel, maar het welzijn der individuën als gemeenschappelijk doel op den voorgrond. Hieruit wordt het eerst recht duidelijk, waarom goede handelingen van karakter veranderen en veranderen moeten.

In oorlogstoestand, als het bestaan van den geheelen stam nog ieder oogenblik in gevaar is, is dooden, bedriegen, stelen,

verbranden, streng, ja wreed zijn tegenover al wat vijandig is plicht. Stipte gehoorzaamheid aan den bevelhebber is het eerste gebod en de minste overtreding wordt met den dood gestraft. Voor slaven, vrouwen, kinderen is evenzoo onderworpenheid aan den man het eene gebod. - Hoeveel anders wordt dit als de samenleving een ander karakter verkrijgt. Leeft men in vreedzame samenwerking, dan wordt alle diefstal, moord en dergelijke ongeoorloofd. De macht van bestuurders wordt meer beperkt en onderdanigheid is niet de hoogste eisch aan ieder, maar staatkundige vrijheid wordt voor allen verlangd, terwijl zoowel het bijzonder leven als het geloof en denken van het individu geheel aan 't gezag der vorsten wordt onttrokken. Slavernij wordt veracht. Voor de vrouw wordt gelijkheid voor de wet geëischt. Gehoorzaamheid aan ouders blijft alleen tot op zekere hoogte plicht.

Nu heeft onze samenleving zich nog niet volkomen ontwikkeld uit den oorlogstoestand tot een vriendenrijk. Verschillende volken staan min of meer vijandig tegenover elkaar en dit werkt na ook binnen de gemeenschap, op de verhouding der individuën tot elkander. Wij verkeeren in een overgangstijdperk. Ieder zedelijk wetboek zal dus een compromis moeten zijn tusschen die regelen, welk de oorlogstoestand en die, welke een vreedzame samenleving voorschrijft. Tegenover den vijand en vijandig gezinde menschen acht men feitelijk allerlei dingen geoorloofd, die in een vredig samenleven luide veroordeeld zouden worden. Het compromis moet dienen zoowel ter verdediging naar buiten, als tot samenwerking van binnen.

Uit dit oogpunt leeren wij begrijpen hoe iedere vroegere moraal op zeker standpunt van ontwikkeling recht van bestaan had. Wij leeren inzien, dat ook de tegenwoordige moraal een tijdelijk karakter moet dragen. Uit sociologisch oogpunt tracht de Ethiek ons die handelingen te doen kennen, die volbracht behooren te worden, wanneer het antagonisme tusschen Staten en individuen heeft opgehouden.

In zulk een samenleving zal iedere daad van aanval worden afgekeurd. Moord, diefstal, laster komen voort uit het individueel leven, maar veroorzaken onmiddellijk en middellijk verwarring in het sociale leven. Wederkeerige beperkingen zullen noodig zijn. Het samenwerken zal verschillende vormen aannemen. Soms is het wenschelijk met gelijke pogingen voor een zelfde doel saam te werken. Men gaat samen jagen en visschen en deelt de buit. Dan weer zijn wel de verrichtingen dezelfde, doch

het verkregene komt alleen aan een enkele ten goede. Men rekent er dan op in soortgelijke gevallen dezelfde hulp te vinden. Zoo ook geven verschillende bezigheden verschillende vluchten, maar nu ruilt men met elkaar. De een maakt kleeren, een ander vangt visch enz. Eindelijk wordt er bij overeenkomst iets bepaald, dat men elkaar voor zijn arbeid zal geven. De groote eisch, waaraan dan voldaan moet worden, is dat ieder lid van het groote organisme rekenen kan op behoorlijke schadeloosstelling voor zijn arbeid. Dan toch alleen kan het geheele organisme gezond blijven. De rechte verhouding tusschen te genieten voordeelen en bewezen diensten vast te stellen is de groote moeielijkheid. Het aanbod richt zich voortdurend naar de behoefte en dit regelt ook voor een deel de waarde van verleenden dienst. De allereerste grondslag, waarop de verdeeling van arbeid rust en zich volkomener kan ontwikkelen, is deze, dat men elkaar niet indirect hindert en aanvalt door het verbreken van overeenkomsten.

Naast die algemeene *rechtvaardigheid* is voor hooger ontwikkeling der gemeenschap een algemeene *welwillendheid* noodzakelijk nl. een vrijwillig werken om elkanders heil te bevorderen. Beide, welwillendheid en rechtvaardigheid, zullen moeten wortelen in sympathie.

Zoo leeren wij de algemeene voorwaarden kennen voor een samenleven en samenwerken, waarbij het volkomenst leven van elk gepaard gaat met en leidt tot het volledig leven van allen. Eerst moeten de rechten der gemeenschap wel op den voorgrond treden, omdat het bestaan ieder oogenblik wordt bedreigd en toch voor het individu zoo onmisbaar is. Later treden de rechten van het individu tegenover de gemeenschap op den voorgrond. 't Bestaan is niet meer in gevaar en de gemeenschap moet dus zooveel mogelijk aan allen ten goede komen. Daartusschen ligt een tijd van overgang, waarin beide zoo goed mogelijk worden verzoend. De Ethiek houdt zich bezig met dat einddoel: het volkomen leven door vrijwillig samenwerken. Zij moet dit juist formuleeren in tegenstelling met de algemeenheden der empirische moraal.

Wij hebben nu in hoofdzaak de gegevens, die de ontwikkelingstheorie uit de verschillende wetenschappen brengt. Zij leert de voorwaarden van het bestaan, het blijven bestaan en de hoogste ontwikkeling daarvan kennen. Zij leert de voorwaarden

en wetten van het leven kennen en van het hoogst ontwikkeld leven, waarin iedere functie naar behooren wordt verricht en het grootst mogelijk genot verkregen is. Zij leert verder de hoogste ontwikkeling van het gevoelend en denkend leven, waarbij alle goede handelingen volledeger bekend zijn en uit innerlijken aandrang worden verricht. Zij leert eindelijk de hoogste ontwikkeling van het samenleven en de gedragslijn, die ieder daarbij heeft te volgen.

't Vervolg van het boek is nu voor een groot deel een nadere uitwerking en verklaring van enkele punten. 't Was mij daarbij of wij een weinig van den rechten weg afdwalen of althans zoolang onder weg stilstaan, dat wij gevaar loopen te vergeten, waar wij zijn en waar wij heen moeten. Ik denk daarbij vooral aan de uitvoerigheid, waarmede de vragen worden behandeld, die vooral bij Engelsche moralisten aan de orde zijn. 't Heeft er nu veel van of Spencer het hedonisme of utilisme overneemt en slechts wijzigen wil, of ook zijn grondbeginsel is, dat genotzoeken het einddoel van alle handelen is en wezen moet, zoodat ook hij nu voor de lastige vraag staat: Welk genot? 't genot van den persoon zelf of van anderen? Egoisme of altruisme, wat moet het beginsel zijn? Van 't physisch en psychologisch oogpunt bewerken wij verder zoo weinig.

Spencer begint aldus: Toegestemd dat bewust bestaan begeerlijk is, dan moet men ook toestemmen, dat het gedrag zoo behoort te zijn, dat het zooveel mogelijk een genotvol, en zoo weinig mogelijk een pijnlijk bewustzijn voortbrengt. Met zulk een eerst beginsel komt men echter niet veel verder. 't Is volkomen waar, dat de methode om al het genot en pijn, dat het gevolg van een daad zal wezen, tegen elkaar op te wegen, geheel onmogelijk is. 't Bezwaar, dat men het genot nooit vindt, tenzij men het niet zoekt, is evenwel niet juist. Wel kunnen wij zien, dat zich bij alle wezens een nieuw soort genot vormt, doordat het zoeken van een middel op zich zelf genotbrengend wordt. Het gelukkig volbrengen en het ijverig streven is een waar genot en vooral het verrichten van werkzaamheden, waarin men een zekere vaardigheid heeft verkregen, is pleizierig ook dan, wanneer die op 't oogenblik voor het eigenlijk doel niet noodig is. Hoe vroolijk is de hond, die een weggeworpen steen achterna loopt, uit het water haalt en terugbrengt. Hij is in zijn element. 't Is of hij trotsch is op zich zelf en denkt, dat anderen hem bewonderen. Het genot van het middel is doel

geworden. Hoe verder nu een reeks verrichtingen van het einddoel verwijderd is, des te meer wordt het doel uit het oog verloren en verliest het schijnbaar zijn beteekenis. Wat het verst afstaat van het doel, is voor 't oogenblik het meest noodige en de vervulling daarvan brengt het meest genot. *Het einddoel blijft hetzelfde, maar het gebruiken van de juiste middelen in de juiste volgorde wordt plicht*. De handelaar blijft het te doen om geld te verdienen en daarvan zich zelf met vrouw en kinderen te onderhouden. De middelen daarvoor treden nu als plichten op en de vervulling er van brengt hem veel meer genot. Hoe verheugd is hij, wanneer het gelukt goede inkoopen te doen; hoe verdrietig als zijn boek niet sluit of als hij onnauwkeurigheden ontdekt; welk een genot is 't hem zijn onderhoorigen billijk te behandelen en aan zich te verbinden. Juist daarin bestaat het in acht nemen van zedelijke beginselen, dat wij bepaalde algemeene voorwaarden vervullen voor het gelukkig verrichten van de meer bijzondere verrichtingen. Het is - anders dan het utilisme de zaak opvat - het handelen overeenkomstig beginselen, die het welzijn uit den aard der zaak moeten bevorderen. Het einddoel is hetzelfde, de methode een andere.

't Is dus geheel verkeerd met Bentham uit te gaan van de gedachte, dat wij beter weten, wat genot geeft, dan wat goed of rechtvaardig is. Welk genot iets zal brengen hangt af van allerlei onbekende of half bekende voorwaarden en wij hebben daarbij niet slechts met hoegrootheden maar ook met de kwaliteit te doen. Bij de vraag naar wat billijk is daarentegen hebben wij te doen met een vraag naar kwantiteit onder bepaalde, bekende voorwaarden, 't Is dan ook natuurlijk dat, wanneer het verkrijgen van genot aan voorwaarden gebonden is, het vervullen dezer voorwaarden en niet het genot voor 't oogenblik doel is. Die voorwaarden zijn bepaalde gedragsregelen en wij behoeven die niet van den grond af op te bouwen, maar kunnen de bestaande zedelijke regelen te hulp roepen. Ware dit zoo niet, dan zou de tegenwoordige mensch op een geheel onbegrijpelijke wijze moeten verschillen van zijn voorvaderen. Ook van de maatschppij in het groot geldt hetzelfde. De hoogste gelukstoestand is nooit met zekerheid bekend en nauwkeurig te beschrijven, want hij is afhankelijk van omstandigheden, klimaat, aard der maatschappij enz. De hoofdvoorwaarden daarentegen kunnen wij wel kennen en zijn voor allen dezelfde. De voorwaarde voor

ieder sociaal evenwicht, voor een gezonde samenleving dus, is het handhaven van billijke verhoudingen tusschen de menschen.

Zoo schijnt het dat S. het einddoel ontleent aan het hedonisme, maar door een andere methode dan het utilisme gebruikt tot juiste kennis wil komen van de middelen, die daartoe zullen leiden. Hierdoor komt hij dichter bij andere moraalsystemen. Hij erkent in alle stelsels eenige waarheid. De theologische moraal is waar, indien men maar in de plaats van den bovennatuurlijk geopenbaarden wil Gods stelt het natuurlijk geopenbaarde doel, waarheen de macht, die in ontwikkeling openbaar wordt, werkt. 't Is waar, dat volmaking doel is, want dit omvat het hoogste leven, waarheen de ontwikkeling brengen moet. 't Is waar dat deugd doel is, want het nabijliggend doel is het vervullen der voorwaarden voor 't hoogst ontwikkeld leven. 't Is waar dat de zedelijke intuïties ons moeten leiden, want dat zijn de resultaten van de ervaring der voorgeslachten. Maar waar blijft het ook, dat geluk einddoel is, want dit vergezelt het hoogste leven en als zoodanig heeft dan ook iedere theorie daarop 't oog. Zoo kan men elke theorie in haar waarheid erkennen en in zijn hoogsten vorm zal het gedrag tot gidsen nemen: de aangeboren noties van goed, behoorlijk verlicht en nauwkeuriger gemaakt door het ontledend verstand. Daarbij blijve men zich bewust, dat deze gidsen alleen ten naaste bij de hoogste zijn, omdat zij leiden tot het allerhoogste einddoel: eigen en algemeen geluk.

Spencer ziet scherp genoeg, om zich geen moeielijkheden te ontveinzen. Geluk is het einddoel - dat bleef hij met de utilisten vasthouden. Geluk of genot, wat is het echter? Het is geheel af hankelijk van de personen, de lichaamsgesteldheid in 't algemeen en den toestand van 't oogenblik. Overal waar wij bewust leven zien, bemerken wij de grootste verscheidenheid in wat genot geeft; wat den een verkwikt, is voor een ander afschuwelijk. Er is een geschiktheid noodig, zullen bepaalde verrichtingen genot brengen en die gechiktheid moet zich ontwikkeld hebben en in zulk een toestand zijn, dat het gebruik genotvol blijft. Vergelijking toont ons hoe zeer de vatbaarheid voor bepaalde genietingen zich wijzigt en ook het te veel of te lang verrichten van iets, dat gewoonlijk genot geeft, vervelend ja hoogst pijnlijk worden kan. Die algemeene waarheid is voor het gewone utilisme doodend. Bepaalde dingen of verrichtingen zijn niet per se genotbrengend; dit hangt van den persoon en den toestand af. De smaken verschillen en de constitutie zal daar-

van wel oorzaak zijn. Van deze moeielijkheid maakt de evolutieleer zeer handig gebruik om aan allerlei lastige vragen te ontkomen. De menschelijke natuur zal zoo gevormd en hervormd worden, dat op den duur alle verrichtingen, door een volkomen samenleven geëischt, noodwendig genotbrengend worden. Dit wil natuurlijk niet zeggen, dat zij nu reeds aan ieder genot geven. Verre vandaar! Wat eerst alleen uit plichtbesef geschiedt, moet echter op den duur, als de geschiktheid er toe aangeboren is, genotbrengend worden. Dit bevestigt de ervaring. Wat wilde volkstammen genot geeft, is voor beschaafden volstrekt geen genot meer, ja zij hebben er vaak een afschuw van. Moet de honger hen tot werken dwingen, voor den ontwikkelden mensch is werken lust en leven, zoodat hij zich onvermoeid wijdt ook aan de publieke zaak, met inspanning de moeielijkste en ingewikkeldste onderzoekingen doet en daarin genot vindt. Den wilde is het een genot wreed te zijn. Onder hoog ontwikkelden zijn er daarentegen, voor wie het een genot is zich te geven, een leven te leiden van toewijdende liefde, dat naar geen belooning vraagt. Onzinnig is het te meenen dat de ontwikkeling dit niet volkomen tot stand zal brengen. Het proces, dat tot hiertoe alle wezens zoo vormt en vervormt voor de behoeften van het leven, dat de voldoening daaraan genot brengt of bevrediging schenkt, dat proces zal blijven werken en wijst ons reeds nu aan hoe ook de strijd tusschen egoïsme en altruisme zal worden opgelost.

Strijd is er. Beginnen moet men met te erkennen, dat het egoïsme het allereerst beginsel wezen moet. Om te kunnen handelen moet een schepsel bestaan en leven. Wat dus strekt om dat leven in stand te houden, gaat voor al het andere, voor datgene, dat ziet op de voorwaarden van het leven en genieten voor zich zelf en anderen. Zelf behoort men de voordeelen te genieten van geërfde en verworven vermogens. Zoo gezond mogelijk zijn en blijven, een zoo prettig mogelijk zich gevoelen is het hoogste doel van alle verrichtingen. Daarop heeft het egoïsme 't oog en daarom gaat het als hoogste beginsel aan ieder ander vooraf. Door te doen, wat ons genot brengt, gebruiken wij, volgens de levensleer, onze vermogens naar behooren. Wij verlengen zoo ons leven en laten aan onze kinderen een grooter geschiktheid na om hetzelfde te doen. Hoe meer genot, des te geschikter zijn de verrichtingen en omgekeerd. Zoo ontwikkelen wij ons gelijk het behoort en zorgen voor het nageslacht. De

zorg voor 't behoud der gezondheid naar lichaam en geest geeft ons ook die opgewekte stemming, die een bron van genot is voor anderen.

Verwaarloozen wij daarentegen ons zelf, ondermijnen wij onze gezondheid, tobben we ons af, dan worden wij een last voor anderen. Wij worden oorzaak van allerlei ellenden. Overdreven weldaden bijv. maken anderen lui en maken, dat zij hun vermogens niet gebruiken en dus niet het genot vinden, dat zij konden vinden. Wij sterven vaak vroeger, doordat wij ons ziek maken. De overdreven zorg voor anderen en het zich zelf vergeten maakt ook, dat men geen nakomelingen nalaat. Zusters van barmhartigheid brengen het goede, wat zij wellicht hebben, gewoonlijk niet op het nageslacht over. Onthouden zij zich al niet uit beginsel van het huwelijk, de weinige zorg voor zich zelve maakt, dat zij alle aantrekkelijkheid verliezen en niet huwen. Dat onhoudbaar ascetisme roept een reactie van ongebondenheid in 't leven.

't Is dan ook in overeenstemming met de ontwikkelingswet, dat ieder zelf de vruchten plukt van zijn hoogere ontwikkeling en dat de lager ontwikkelden de treurige gevolgen van het lager staan ondervinden. Voor zich zelf zorgen en om zich zelf denken is de groote eisch. De zorg voor anderen kan slechts in aanmerking komen, voorzoover die aan het eerste bevorderlijk is. Dit is zonder twijfel in strijd met wat velen elkaar napraten over een zekere bovenaardsche zelfverloochening. 't Is echter niet in strijd met wat de menschen feitelijk gelooven en doen. De ervaring leert dan ook, dat zulk een bovenaardsch altruïsme in theorie dikwijls gepaard gaat met een beestachtig egoïsme in de praktijk. Alleen wanneer men behoorlijk let op de behoeften en rechten van zich zelf, kan men ook oog hebben voor de behoeften en rechten van anderen.

Doch laat ons nu de zaak van een anderen kant bezien. Eenmaal erkend, dat de zorg voor eigen welzijn n°. 1 is en dat de zorg voor anderen alleen als middel daartoe in aanmerking komt, is het gemakkelijk aan te wijzen, dat ook de eisch om voor anderen te zorgen zich met de meeste beslistheid laat gelden en op haar beurt het egoïsme in zich opneemt. Zoo handelen, dat niet de persoon zelf maar anderen er van profiteeren, is dan ook reeds op zeer lagen ontwikkelingstrap een gewoon verschijnsel. De zorg voor de instandhouding der soort vraagt offers; soms kost het het leven, soms een geheele reeks verrich-

tingen. Overdreven egoïstische individuen sterven even goed als overdreven altruisten uit, omdat zij geen kinderen krijgen of die verwaarloozen. Uit dit familieleven is het sociale leven met zijn eischen der billijkheid en welwillendheid onstaan.

Nu laat zich uit egoïstisch standpunt dat letten op de belangen van anderen en zorgen voor anderen, althans voor een deel, zeer goed rechtvaardigen. Het bestaan en welzijn der gemeenschap is voor het individu volstrekt niet onverschillig. Ieder profiteert van een vredelievenden, veiligen toestand. Dat men zich algemeen aan overeenkomsten houdt, voorkomt wantrouwen, nadeelen, schaarste en duurte. Het slecht bestuur van een staat en 't voortduren van onrecht is voor 't individu niet onverschillig en in zijn eigen belang behoort hij zich er dus mee te bemoeien. Bestaat de maatschappij uit zwakke, ongeschikte individuën, dan wordt er te weinig voortgebracht en is er te weinig te verkrijgen. Ziekten en kwalen deelen zich gemakkelijk aan hem mede. Voor vele onzer genietingen is ook bij onze medemenschen een bepaalde geestestoestand noodig, zoodat wij belang hebben bij 't verspreiden van kennis. Evenmin is de zedelijke hoogte van anderen onverschillig en behooren wij dus in ons eigen belang te helpen om anderen minder zorgeloos, dom en slecht te maken.

Dat wij hulpvaardig en welwillend zijn, maakt bovendien dat ook in anderen een goede gezindheid jegens ons ontstaat, die ons te pas kan komen. Hoe meer het gedrag werkelijk onzelfzuchtig is, zoodat niet aan een belooning wordt gedacht, des te voordeeliger is het voor ons. Een liefhebbend (sympathetisch) mensch wordt feitelijk door betere menschen omringd en vindt een menigte onwaardeerbare genietingen, die door anderen voor geen geld gekocht kunnen worden. Wordt de egoïst oud, dan verliezen allerlei genietingen haar waarde; hij mist de vatbaarheid er voor, omdat een zekere afwisseling van genot zoeken en genot geven noodig is. Door sympathie daarentegen herleven de oude genietingen in nieuwen vorm en men leeft en geniet weer in zijn kinderen en kleinkinderen. Dat zorgen voor anderen geeft op zich zelf een genot, waarvan de egoïst zich berooft. Daardoor deelt hij in de vreugde van anderen en wordt vatbaar voor echt kunstgenot, waarvoor immers het meevoelen met anderen een eerste vereischte is.

Er is hier dus een zeer eigenaardige betrekking. Het algemeen belang maakt algemeen egoïsme noodig, en ons eigen

belang eischt, dat wij sympathie voor anderen gevoelen. Zij kunnen elkaar niet missen en hebben zich dan ook samen ontwikkeld. Als eenig maxime voor het gedrag is noch het ‘leef voor u zelf’, noch het ‘leef voor anderen,’ goed te keuren, ja beiden zijn absurd. Dat dit waar is van het volslagen egoïsme, dat handelt alsof er geen andere menschen waren, behoeft geen betoog. Dat ook het ‘leven voor anderen,’ als eenige leefregel verderfelijk is, wordt minder algemeen erkend, ja deze regel wordt vaak als het hoogste zedelijk maxime aanbevolen.

Het greatest-happiness beginsel bijv is wel geen volstrekt altruisme maar komt er toch zeer nabij. Het eischt toch, dat het belang van den persoon zelf geen grooter gewicht in de schaal zal leggen, dan dat van anderen. Kan nu dat beginsel, het grootste geluk voor het grootste aantal, ons leiden zoowel bij de wetgeving als bij het handelend leven van het individu? Bij de wetgeving zeker niet. Wat toch zal men verdeelen en aan wie? Dat ieder voor één geldt en niemand voor meer dan een, is het eenige wat zij weten te zeggen. Moet ieder dan evenveel hebben? Of ieder, wat hij verdient? In 't laatste geval is er een andere maatstaf noodig om te weten, wat verdiend is. Doch wat zal men dan of gelijk of naar verdienste verdeelen? Geluk kan men toch niet in stukken deelen. Wordt dan niet die geheele regel: ‘ieder voor een en niemand voor meer dan een,’ onzin? Of zou men middelen tot geluk willen uitdeelen? Dit zou volstrekt niet tot het doel voeren, maar zeer slecht werken door de groote verscheidenheid der vermogens om te werken en te genieten. 't Eenig mogelijke is dan, dat men de voorwaarden brengt, waaronder ieder het best zijn eigen geluk kan najagen. Dit beteekent evenwel juist, dat het beginsel van recht en billijkheid tot maatstaf der wetgeving wordt genomen, dat ieder vrijheid ontvangt zonder die van anderen te mogen belemmeren en dat voor allen die rustige en veilige toestand heerscht, dat zij het verkregene kunnen genieten.

Voor het persoonlijk gedrag geldt hetzelfde. Wie getrouw wilde blijven aan het greatest-happiness beginsel zou eigenlijk als toeschouwer bij het handelen tegenwoordig moeten zijn en nu evenveel hart hebben voor de belangen van anderen als voor de zijne. Dit wordt of onzin of het komt neer op den regel der billijkheid, dat men ook oog heeft voor de rechten van anderen en ieder laat genieten, wat hij zich verworven heeft.

Dan is het geen volstrekt altruïsme, maar een juister en beter omschreven egoïsme.

Men kan het ook van een anderen kant bezien, en altijd zal het onpraktische in 't oog vallen. Hoe krijgt men die grootste som genot? kan men vragen. Als ieder voor anderen leeft, dan zeker niet, want dan krijgt men alleen de genietingen der sympathie en er moet toch hier of daar egoïstisch genot zijn, of die sympathie, het meegenieten, verliest zijn beteekenis. Als ieder binnen zekere perken zijn eigen geluk zoekt, krijgt men zonder eenigen twijfel veel grooter som, terwijl ook het eigen genot zwaarder weegt dan het meegenieten.

Het ‘leef voor anderen,’ is ook in beperkten zin een verkeerde stelregel. Al denkt men aan hen, met wie men in kleineren kring samenleeft, het blijft even onmogelijk om genot, middel voor genot, voorwaarden voor genot, over te dragen. 't Is niet alleen onzinnig, maar zou, als het mogelijk was, noodlottig werken. Al die genietingen althans - en hoe groot is dat getal - die het gevolg zijn van eigen werkzaamheid, van het juist gebruik zijner vermogens, van de inspanning en ijver, waarmede iets gezocht wordt, en het gelukkig slagen in een of ander opzicht - al die genietingen zouden moeten worden uitgezonderd. Die regel kan dus nooit de algemeene eisch aan allen worden. Men zou de dwaasheid hebben, dat ieder in 't geheel niet om zich zelf moest denken en alleen genot geven, en aan den anderen kant niet om een ander moest denken en al het aangebodene maar ontvangen. Zoo heft het konsekwent algemeen altruïsme zich zelf op. Allen offeren dan zich zelven op. Ergo! Niemand offert zich zelven op, want ieder weet van te voren, dat hij behoorlijk vergoeding zal krijgen.

Hoe men het ook bezie, de slotsom is dat egoïsme en altruïsme even onontbeerlijk zijn. Ook het algemeen geluk moet men niet altijd in 't oog hebben, zal men het het best bevorderen. Het beste middel daartoe is, dat ieder zijn eigen geluk zoekt en aan den anderen kant zal men, om het eigen geluk te vinden, ook oog moeten hebben voor de algemeene belangen.

Die conclusie legt dan ook inderdaad aan de meer ontwikkelde ideeën en gewoonten ten grondslag. Hoe meer het individu op den voorgrond treedt en zijn recht laat gelden op de producten van zijnen arbeid, des te meer ontstaat er ook eerbied voor de rechten van anderen. Ook in de wetten en de

regelen van 't volkerenverkeer merkt men eenzelfde vergelijk. 't Is hier nog zeer weinig ontwikkeld, maar duidelijk is het, dat die ontwikkeling niet is in de richting van een eenzijdig egoïsme, ook niet in de richting van een eenzijdig leven voor anderen, maar dat zij streeft naar een vergelijk tusschen die beide.

Zoo blijft er, schijnt het, strijd en is het telkens weer de vraag hoe ver de zorg voor het eigen belang en hoever de eerbied voor dat van anderen en van het algemeen moet gaan. Die strijd zou onoplosbaar zijn indien wij de wetten der ontwikkeling niet kenden. Deze leeren, dat alle noodige en weldadige verrichtingen op den duur genotvol worden. Zoo zullen de belangen van het individu, de soort, het nakroost meer in harmonie komen. Er zal geen offer meer noodig zijn om aan de eischen der samenleving te beantwoorden. Nu reeds is het kinderen voortbrengen geen offer van het leven of een deel van het lichaam, maar het voldoen aan een begeerte. De zorg voor het kind is geen offer, maar het voldoen aan het ouderlijk instinct. Het vervullen van allerlei plichten geen offer, maar het voldoen aan den drang des harten. Wel heeft het in de samenleving nog niet die hoogte bereikt, die het reeds nu in menig familieleven bezit, maar ook hier zal een volkomen verzoening tot stand worden gebracht, door dat het vermogen der sympathie zich hooger ontwikkelt.

Vermogens of verrichtingen, die door veranderde omstandigheden niet langer weldadig zijn, houden op genotbrengend te wezen en kwijnen weg. Omgekeerd zullen neigingen of vermogens, die door de veranderde omstandigheden geëischt worden, ontstaan en genotbrengend worden en krachtig groeien. Zoo zal dat vermogen der sympathie, waardoor wij meegenieten en meelijden met anderen, eerst krachtig zich ontwikkelen, wanneer de omstandigheden, waaronder men leeft, het bezit er van noodig en voordeelig maken. Zoolang er een treurige toestand heerscht en er zeer veel geleden wordt, kan zij niet groeien. Het is dan een geluk voor den mensch, dat hij ongevoelig is voor wat rondom hem geleden wordt. Zoo is het in den oorlogstoestand, maar ook later als de constitutie nog niet geschikt is voor het samenleven, als de noodige zelfbeheersching ontbreekt, als er te veel kinderen worden geboren en te veel strijd is. Eerst wanneer dit beter wordt, kan ook de sympathie grooter, algemeener, krachtiger worden.

Zijn de belemmeringen verdwenen, waardoor het meevoelen

nu nog vaak meelijden is, dan zal die aandoening zich tot een ongekende hoogte kunnen ontwikkelen. De taal van het gevoel zullen wij beter leeren spreken en verstaan. Nu is het nog vaak plicht of 't is geraden te verbergen, wat er in ons omgaat, omdat het of anderen verdriet brengen of ons zelven schaden zou, indien men het wist. Die redenen zullen verdwijnen. De uitdrukking der aandoeningen in gelaat, toon, bewegingen enz wordt steeds fijner genuanceerd. Het zal zich even ver verheffen boven de wijze, waarop wij ons gevoel naar buiten openbaren, als onze verstandstaal die der wilden in rijkdom en juistheid overtreft. Tegelijk zal het vermogen om die teekenen op te merken en te vertolken zich ontwikkelen en zoo ontstaat een innige sympathie, waardoor men wat in anderen omgaat, bijna even diep zal gevoelen als de eigen aandoeningen.

Wanneer het zoo ver komt, dan zullen de altruïstische neigingen veel sterker worden maar tevens getransformeerd zijn in genietingen van den persoon zelf. Niet het gewone egoïstische motief zal er toe dringen, maar het eigenlijk doel zal zijn het geluk van auderen te bevorderen. Toch brengen zij zelfvoldoening, genot.

Het zal in zulk een maatschappij geheel anders toegaan. Voor wat wij nu zelfopoffering noemen is er weinig plaats, want de sympathie groeit alleen op die voorwaarde, dat de ellende in de wereld veel minder wordt. Ieders verrichtingen zullen meer in overeenstemming zijn met de behoeften en zoo wordt de noodzakelijkheid om te hulp te komen minder. Ook zal de algemeene sympathie de overdreven neiging tot zelfverloochening tegenhouden. Ieder zal meer willen geven dan anderen hem toestaan. Een normaal egoïsme zal het gevolg zijn. Men zal niet al te veel willen geven om het anderen niet lastig te maken met telkens te ontvangen. Men laat aan anderen vaak het pleizier om iemand te helpen in plaats van het zelf te nemen. Een nieuw soort billijkheid ontstaat, doordat men zorgt, dat ook anderen gelegenheid vinden hun altruïstische neigingen te volgen.

Voor de zorg voor anderen met opoffering van eigen genietingen zal slechts een klein gebied overblijven. In 't familieleven zal de zorg der kinderen blijven, maar het getal kinderen wordt kleiner, en al worden de eischen grooter, 't zal minder opoffering kosten en ook in den ouderdom door hen worden

vergoed. Voor algemeene belangen zal men zich eenige opofferingen getroosten, maar anderen zullen wel zorgen, dat iemand zich niet al te veel moeite geeft. Verder zal bij onvoorziene rampen, brand, schipbreuk of iets dergelijks, de gelegenheid blijven om uit sympathie een offer te brengen. Wordt echter de gelegenheid tot groote offers veel geringer, in 't klein zal men dagelijks als 't ware oogen en ooren voor elkaar hebben om gevaren te zien en af te wenden. De beteekenis der sympathie wordt een hoogere en zij werkt veel weldadiger. Zij maakt dan, dat allen steeds meer in elkanders geluk deelen en brengt ongezocht een gratis toegift tot dat geluk, dat ieder vindt door naar behooren al zijn verrichtingen te volbrengen.

Zoo zal de tegenstelling van egoïsme en altruïsme geheel verdwijnen. Beide zijn in hoogeren vorm saamgesmolten door die sympathie. Op dien weg zijn wij nu reeds. Er zijn menschen, bij wie die twee niet vijandig tegenover elkander staan, maar door sympathie zijn opgelost in een beter egoïsme, dat niet egoïstisch heeten mag in den gewonen zin. Zijn de besten onder ons daartoe nu reeds in staat, dan moet het ook voor de menschelijke natuur in 't algemeen mogelijk zijn dien ontwikkelingstrap te bereiken.

Men ziet het, Spencer weet waar het heen gaat. Hij kent de maatschappij der toekomst, hij weet hoe de menschelijke natuur zich zal vervormd hebben, hij kan de regelen van het gedrag daaruit afleiden, d.i. een absolute Ethiek geven, al hebben wij voor 't oogenblik voor de praktijk een betrekkelijke Ethiek noodig. Men moet die twee goed onderscheiden. Absoluut goed is een daad alleen, wanneer hij in geen enkel opzicht kwaad is, d.i. leed veroorzaakt. Betrekkelijk goed wanneer er zoo min mogelijk kwaad uit voortvloeit. Meestal kunnen wij slechts van twee kwade het minst kwade kiezen. De absolute Ethiek heeft met absoluut goede handelingen te doen. De relatieve daarentegen houdt rekening met de onvolkomen overeenstemming van onze natuur en de samenleving, waardoor absoluut goede handelingen meestal onmogelijk zijn. Enkele voorbeelden zijn er reeds nu van absoluut goede handelingen, wanneer bijv. een gezonde moeder haar gezond kind met haar voedsel voedt, als een vader spelend met zijn kind zich zelf verfrischt, zijn kind ontwikkelt en laat genieten; als schilder of dichter den drang van het genie volgt, volop geniet en doet genieten en tegelijk in zijn behoeften voorziet, of als men zonder

eenige opoffering iemand voor vallen behoedt of voor gevaar waarschuwt of een misverstand wegneemt. Zulke handelingen brengen niet anders dan genot en zijn dus volkomen goed.

Daartegenover is menige dagelijksche arbeid, al is hij nog zoo noodig en nuttig om in eigen behoeften te voorzien, vervelend. De zorg voor kinderen brengt allerlei onaangenaamheden mede. Wie een dienstbode wegstuurt, omdat zij stal, acht zich vaak verplicht zoo te handelen om grooter kwaad te voorkomen of het kwaad te straffen, maar veroorzaakt daardoor toch leed. Wie niet langer wil koopen bij een winkelier, die hem slechte waar levert, kan zijn daad vaak rechtvaardigen, maar berokkent hem toch nadeel. Bij zulk handelen kiest men het minst kwade, terwijl het volstrekt niet altijd bekend is, welke gedragslijn wij in zulke gevallen behooren te volgen. Soms weet men het, maar dikwijls ook is het niet duidelijk, waar men de grens moet trekken, bijv. hoe ver men gaan moet met zelfopoffering voor zijn kinderen. Dat men zijn kinderen verwaarloost is slecht. Dat men zich zelf alle voedsel ontzegt al is het voor zijn kinderen, is ook slecht. Daartusschen liggen tallooze gevallen, waarin het twijfelachtig is. Zoo kan het wegsturen der dienstbode wegens een kleine oneerlijkheid als te streng worden veroordeeld, doch 't kan ook zijn dat het niet wegzenden afkeuring verdient. Waar is hier de grens? Wat moet een pachter van liberale beginselen doen, wanneer de landheer hem met verlies van zijn broodwinning voor zijn huisgezin bedreigt, voor 't geval dat hij stemt op een liberaal? 't Kan zijn, dat de verkiezing van zeer weinig belang is en er zoo goed als geen gevaar is, wanneer hij zijn stem niet ujtbrengt, terwijl het verlies van zijn broodwinning vrouw en kinderen armoe zal brengen. 't Kan ook zijn, dat van één stem zeer groote belangen afhangen en de gelegenheid om elders geplaatst te worden zeer ruim is. In de uiterste gevallen is het wellicht duidelijk, wat hij doen moet, maar zeer dikwijls is het niet zoo zeker, wat het zwaarst behoort te wegen, zijn belangstelling in de publieke zaak of zijn zorg voor vrouw en kind.

Met dat betrekkelijk goede handelen heeft de absolute Ethiek niets te maken. Zij formuleert de wetten van het volmaakt goede handelen in een volkomen samenleven, waarvoor de menschelijke natuur volkomen geschikt is geworden. Zij begint met al het bijkomstige te elimineeren om alleen de fundamenteele factoren over te houden, al komen die nergens zoo af-

zonderlijk voor. Evenals andere wetenschappen de wetten leeren kennen van ideale cirkels, krachten, balansen, slingers enz en om die te vinden het onvolkomene wegdenken van de werkelijk bestaande cirkels enz., m.a.w. evenals deze werken met het begrip cirkel, slinger enz., zoo zal de Ethiek werken met een ideaal gemeenschapswezen, wiens vrijwillige werkzaamheid geheel in overeenstemming is met de eischen der omgeving uit dergelijke ideale wezens bestaande. Zoo komt men tot het formuleeren van de wetten van het gedrag voor zoo iemand. Die formules moeten dan helpen om zoo nauwkeurig mogelijk de problemen op te lossen van het handelen van werkelijke menschen in de tegenwoordige maatschappij.

In de gewone moraal is hiervan ook wel iets te bespeuren in zoover altijd gewezen wordt op een ideaal-mensch en hoe deze gezind is, wat hij gevoelt, denkt en doet. Op die wijze geeft het echter ons niets. Zulk een ideaal-mensch is hij, die in den hoogsten graad bezit, wat men voor goed houdt. Dit laatste moet dan vooraf bekend zijn en de ideaal-mensch is niet noodig en kan niet helpen, om het te leeren kennen. De ware wetenschap volgt een geheel anderen weg. Zij denkt zich den mensch onder zulke voorwaarden, dat een volkomen goed gedrag, een gedrag geheel in overeenstemming met de wetten van het leven en samenleven, mogelijk is. Dat is een ideaal, een begrip dat in de werkelijkheid niet on vermengd voorkomt, maar dat ons oordeelen kan leiden. Een volmaakt mensch in de tegenwoordige maatschappij te denken op de wijze der gewone moraal is daarentegen een onvruchtbaar uitgangspunt. Daarbij gaat men nl. uit van een absolute onmogelijkheid. Een volmaakt mensch en de tegenwoordige samenleving kunnen niet samengaan, tenzij men mocht willen ontkennen, dat het karakter overerft en de mogelijkheid wil staande houden, dat een beschaafd Engelschman onder wilden geboren wordt. Dan komt men tot onmogelijke en onpraktische eischen, bijv. volkomen oprechtheid en zachtmoedigheid in een maatschappij, waar nog het recht van den sterkste heerscht.

Wij zijn aan het einde van de gegevens en de toelichtingen. Wij weten wat wij in de Ethiek moeten zoeken en met welke wetten wij daarbij werken kunnen. Wij hebben te doen met alle handelingen, die rechtstreeks of zijdelings van invloed zijn op het welzijn van den persoon zelf en van anderen De hoofddeelen voor de Ethiek zijn dus als van zelf aangewezen. Eerst

komt de absolute aan 't woord, die ons de volmaakt goede handelingen leert kennen; dan de relatieve, die het resultaat toepast op de gegeven omstandigheden.

Het eerste deel zal de handelingen moeten aanwijzen, die het welzijn van het individu raken en slechts zijdelings van invloed zijn op dat van anderen. *Voor dat gedrag kan geen nauwkeurig Wetboek gegeven worden*, want verschillende levensvormen kunnen een harmonisch samenleven tot stand brengen en verschillende typen van menschen zijn voor verschillende verrichtingen geschikt, terwijl ze toch in hun soort volkomen zijn. Enkele algemeene vereischten, bijv. het juiste evenwicht tusschen krachtsverbruik en voeding, werkzaamheid en rust, kunnen overeenkomstig physische wetten worden vastgesteld, maar accurate regels zijn niet mogelijk. De absolute Ethiek heeft haar plicht gedaan, wanneer zij heeft bewezen, dat er grond is voor de eischen om zijn welzijn te bevorderen, dat het gebiedende eischen zijn en dat men zich dus behoort af te vragen of het handelen die zoo goed mogelijk vervult.

Bij het toepassen der regels op omstandigheden, bij de vragen in hoever het heden bij de toekomst en het eigenbelang bij 't belang van anderen moet achterstaan, kan de Ethiek alleen helpen om een vergelijk tot stand te brengen.

Het tweede deel moet aanwijzen, wat wij in een volmaakt samenleven met 't oog op het welzijn van anderen moeten doen. *a. de eischen der rechtvaardigheid*. Het uitgangspunt is, dat er een behoorlijke verhouding moet zijn tusschen arbeid en genot, uitgaaf en ontvangst, zal de gemeenschap een gezond organisme zijn.

Dit onderdeel is van 't grootste gewicht en 't meest voor nauwkeurige beschrijving vatbaar. Wij krijgen twee beginselen: dat van *juiste maat* voor het individu, en van *gelijkheid* voor het sociale leven. Beide hebben met hoegrootheden te doen en hier moet dus een meer wetenschappelijke oplossing mogelijk zijn.

Wel zullen de individuen van elkaar verschillen, maar in 't groot kan men ze als gelijk beschouwen, in zoover allen menschen zijn. Hier moet dus nader worden uitgewerkt de billijke verhouding tusschen volkomen individuen, die door het samenleven elkaars werkkring beperken en door samenwerken hun doel bereiken. Vervolgens moet de verhouding van individu en Staat hier worden vastgesteld.

Is dit weer gevonden voor het volmaakt samenleven, dan komt

de relatieve Ethiek het weer toepassen op bestaande verhoudingen, waarin absolute billijkheid nog onmogelijk is.

b. De eischen der welwillendheid geven aan wat de mensch rechtstreeks zal doen ter wille van anderen. *Hier zal men niet verder kunnen komen dan tot zeer algemeene stellingen*. De negatien, dat men niets zal doen wat anderen onaangenaam is, behoeft niet besproken te worden, daar in een ideaal samenleven de neiging daartoe niet bestaat en zelfbedwang in den ouden zin niet meer noodig is. Voor onze tegenwoordige omstandigheden hebben wij hier echter nog zeer veel mee te maken en zal dus de betrekkelijke ethiek moeten aanwijzen, welke daden en woorden onvriendelijk zijn, terwijl de absolute daarvan alleen dit zegt, dat men niemand meer leed mag veroorzaken dan noodig is voor het eigen welzijn, het welzijn van anderen of het handhaven van een algemeen beginsel.

Ook de positieve welwillendheid zal in dat ideaal samenleven een geheel ander karakter verkrijgen. Zij zal optreden overal, waar wat voor haar te doen blijft en dan het leven van anderen helpen volmaken, door hen geschikter te maken diensten te ontvangen en te bewijzen.

Bij de toepassing op de tegenwoordige omstandigheden doen zich allerlei vragen voor, waarvan een wetenschappelijke oplossing niet mogelijk is. Overal zal de absolute Ethiek ons een ideale verzoening van de verschillende vereischten voor oogen houden, zoodat wij er naar streven die verzoening zoo goed mogelijk tot stand te brengen.

Ziedaar het einde van Spencer's boek. De gegevens zijn blootgelegd en in korte trekken de Ethiek met haar hoofdverdeelingen ons aangewezen. Enkele opmerkingen voeg ik er aan toe.

Voor wie moet Spencer's boek dienen? Aan de beoefenaars der Ethiek wil hij zeker den weg wijzen en deze zullen dan ook wel een en ander vinden, wat hun opmerking verdient. Gewoonlijk is ieder systeem eenzijdig, niet onwaar maar half waar. S. meent nu wel dat alle andere stelsels in het zijne zijn opgenomen, doch dat meenden gewoonlijk alle systeembouwers en ook zijn Ethiek zal aan dat algemeene oordeel wel niet ontkomen. Mij dunkt de wetenschap van het zedelijk leven zal nog wel langen tijd iets anders willen geven dan de wetenschap van de uitwendige bewegingsverschijnselen en hun ver-

houding bij de soort: mensch. Sp. wijst wellicht duidelijker op het mechanisme, waardoor de ontwikkeling van de eenheid en verscheidenheid van de zedelijke begrippen verklaard wordt, hij wijst er op, dat het zedelijk handelen samenvalt met het hoogst ontwikkeld leven, het meest veelzijdig leven en samenleven van menschen enz. Wat er goeds in is of nieuws ontdekt werd, zullen ze in een zuivere beschouwing van het zedelijk leven opnemen. Dit laten wij evenwel aan hen over. Sp. had het oog toch vooral op de groote schaar van ontwikkelde lezers. Ieder mensch is nu eenmaal moralist, ieder oordeelt, ieder handelt. Voor wien zal S. wat geven? Hij onderstelt lezers, die in 't algemeen de ontwikkelingstheorie hebben aangenomen. Indien er onder hen zijn, die door geboorte en opvoeding een zeker verlangen hebben en roeping gevoelen om zoo goed, zoo zedelijk mogelijk te leven, terwijl zij door de afstammingsleer enz. het vertrouwen in de zedelijke geboden verliezen en niet weten of het wel in overeenstemming is met hun wetenschappelijke overtuigingen daaraan zoo hoog gewicht te hechten - dan zullen zij aan Spencers boek veel kunnen hebben. Hen zal hij kunnen overtuigen, dat de zedelijke regelen waarlijk niet zijn ingegeven door dwaasheid, willekeur of bekrompenheid, maar zich rechtvaardigen voor ieder, die er belaug in stelt zoo volkomen te leven en samen te leven als mogelijk is. Hen kan hij doen inzien dat de hoogste ontwikkeling niet bepaald wordt door eenige geleerdheid op een of ander gebied, maar door de hoogste ontwikkeling van het handelend, het zedelijk leven. Zij zullen daaruit kunnen opmaken, dat ontwikkelingstheorie of afstammingsleer er niet toe dringt om maar pleizier te maken en zelf te zien, hoe men dit het liefst doet, zoodat ieder een nieuwerwetsch zedeleertje er op na gaat houden, maar dat die theorie veeleer huiverig maakt om in strijd te handelen met de bestaande zedelijke begrippen en dringt om door zedelijk handelen zoo ver te komen, dat het goede handelen ook genotvol wordt. Hieraan vooral ontleent m.i. het boek zijn beteekenis. Hierdoor kan het van veel invloed zijn.

Maar indien dat verlangen niet bestaat, indien zij zeggen en meenen, dat het hun bitter weinig kan schelen of zij een trapje hooger of lager op den ontwikkelingstrap worden ingedeeld, indien zij volstrekt niet verlegen zijn om een antwoord op de vraag: hoe zij behooren te leven of het meest en het reinst genot kunnen vinden, enz., dan zal Spencer m.i. hen niet overtuigen,

dat zij dat toch behooren te doen, dat zij verplicht zijn naar hem te luisteren en zich te gedragen overeenkomstig zijn regels.

Dit beteekent weinig, zal men zeggen. Is 't altijd en overal het geval. Ook Sp. rekent op het bestaan van zedelijke gevoelens. Een zedeleer samenstellen is iets anders dan een zedepreek houden, maar welk systeem men ook huldigt, altijd blijft het voor velen zonder invloed. Alleen, indien iemand erkent dat hij zijn kinderen zoo goed mogelijk *behoort* te behandelen, dat hij het algemeen belang *behoort* te bevorderen, dat hij zijn gedrag naar vaste regels *behoort* in te richten enz. - alleen dan zal men hem kunnen bewijzen, dat hij zoo of zoo behoort te handelen, omdat dit de beste toepassing er van is. Indien hij dit niet erkent en niet gevoelt - gij kunt spreken, bewijzen, preeken - alles vruchteloos. Spencer verkeert echter in een ander geval dan de zedeleeraar, die rekent op het meegetuigen van een stem in 't binnenste van den mensch. Hij wil op de plaats van het geloof de wetenschap zetten. Hij komt dus alleen met argumenten. Waar het geloof aan de zedelijke geboden een goddelijk karakter gaf, daar werd het tevens beschouwd, als een drang om die geboden te gehoorzamen. De overtuiging, dat men verplicht was Gods geboden te vervullen, was met dat geloof samengegroeid zonder dat men ging twijfelen of God recht had gehoorzaamheid te eischen. Spencer wil een vaster grondslag leggen. Hij komt met bewijzen en wetten en onwillekeurig denkt men, dat, wanneer zijn leer maar bekend wordt, ieder die zal moeten aannemen en met natuurnoodwendigheid dienovereenkomstig zal gaan handelen. Doch inderdaad toont hij slechts dat, hoe men ook handelt, altijd werd en wordt gehandeld overeenkomstig zijn wetten. Het besef van verplichting om een bepaalde wijze van handelen te volgen, kan nooit op een reeks bewijzen en redeneeringen worden gebouwd. Hij kan niemand overtuigen, dat hij *verplicht* is zijn raad op te volgen, maar alleen raad geven, aanwijzen, dat het verstandig is dien raad op te volgen, wanneer men nl. het doel, zoo lang mogelijk leven en een zoo hoog mogelijk ontwikkeld bestaan in een vreedzame samenleving, wenscht. Vraagt men hem niet om raad, heeft men geen raad noodig - dan kan hij met zijn wetenschappelijke Ethiek ook niets uitvoeren. Hij onderstelt dus niet alleen een mensch, die zien en redeneeren kan, maar een, die zedelijk gezind is, zich verplicht acht zijn gedrag naar vaste regels te besturen, en het leven ernstig opvat.

Voor wien is de raad? Die vraag draagt hier m.i. een geheel eigenaardig karakter. Hij wil raad geven en toont nu uitvoerig aan, dat die raad niet willekeurig is, doch steunt op feiten en wetten, die in de wereld der verschijnselen volstrekt algemeen gelden. Goed! Maar nu onderstelt hij dus èn dat men zijn raad *wil* opvolgen èn dat men dien *kan* opvolgen en het beter kan, doordat hij gesproken heeft. Is voor dat kunnen wel plaats? Het onderstelt m.i. een zedelijk persoon, die het goede wil en er naar kan streven het in praktijk te brengen. Spencer ziet overal den drang naar levensbehoud en levensvermeerdering, die zich bij hooger ontwikkeling openbaart als het zoeken van datgene wat bevredigt en genot brengt en nog hooger in zedelijke gevoelens, plichtbesef en sympathie een beteren weg vindt om zich voldoening te verschaffen. De natuur beschrijven - dit gaat goed. Aan die natuur raad geven, dat behoeft toch waarlijk niet. Naar vaste wetten en met ijzeren noodwendigheid ontwikkelt zij zich. Maar zal hij nu wel raad geven aan dat stuk natuur, dat mensch heet? Ook die handelingen geschieden overeenkomstig onveranderlijke wetten, naar de hoogte van ontwikkeling die de constitutie bereikt heeft. Is er nu een ik, een wil, een controleerend vermogen, dat naar raad luisteren en de constitutie veranderen kan, of is die constitutie en zijn die langzame veranderingen eenvoudig het resultaat, dat de wisselwerking van die twee stukken natuur, buitenwereld en mensch, het gevormd en vervormd worden van den mensch door zijn omgeving, uitwerkt?

De mensch blijft wat hij is, zal menzeggen, ook op dit standpunt, daar immers alleen de wijze van voorstellen en verklaren een andere is. Inderdaad beweert men dit, maar het is zoo moeielijk zich eene duidelijke voorstelling te maken van wat de geest van den mensch op dit standpunt eigenlijk is. Moet men daarbij denken aan een kunstige machinerie van gevoelens en gedachten, waardoor het organisme beter antwoordt op de indrukken van de omgeving en daardoor beter in zijn bestaan volhardt en de juiste evenredigheid tusschen ontvangst en uitgaaf langer handhaaft - dan vraagt men zich af, of het mogelijk is voor die machine om de machinerie eenigszins belangrijk te wijzigen en te verbeteren? Zal men wellicht tot de overtuiging kunnen komen, dat men een ouderwetsche machine heeft, die goed was in ruwen oorlogstijd, maar nu niet geschikt is voor de eischen der samenleving en daaruit eenvoudig de gevolgtrekking maken, dat men het slecht

getroffen heeft? Zou Spencers eigen overtuiging niet deze zijn, dat voor hen, die de waarheid der evolutieleer hebben erkend, zich langzamerhand een beschouwingswijze zal vestigen, zooals die in de Ethiek wordt aangegeven en dat daardoor dan de machinerie veel geschikter is? Wij willen het met hem hopen, want iets anders kunnen wij daarvoor toch niet doen.

Met die vragen wensch ik niet uit de hoogte over Spencers werk te oordeelen. Men moet, in dezen tijd, wel min of meer sympathie hebben voor de poging, die hij doet. Hij geeft ons vaak een eigenaardigen blik op het handelend leven. De vraag is maar: geeft hij wat hij belooft, voorziet hij in de behoefte des tijds zooals hij het noemt? Hij heeft de verwachting sterk gespannen. Is het wel mogelijk anders dan met een gevoel van teleurstelling zijn boek ter zijde te leggen?

Een vasten, wetenschappelijken grondslag voor de regelen van goed gedrag en betere regels dan de bestapnde - dat wilde hij geven.

Welnu - aangenomen dat zijn feiten en wetten niet betwistbaar zijn[1] - hij heeft getoond, dat er op het standpunt der wetenschap reden is om een onderscheid tusschen goed en kwaad te maken, dat het geen willekeur is, die ons zoo doet oordeelen, dat men van hooger of lager ontwikeling van het gedrag kan spreken, naarmate het meer of minder geschikt is om het leven van het individu en zijn nakomelingen in stand te houden. De levenswetten, voprzoover bekend, van individu, soort, samenleving zijn een grondslag voor dat onderscheid. Stevig kan men dien noemen tegenover hen, die mochten meenen dat het onderscheid tusschen goed en kwaad of minder goed niets beteekent. Of nu echter die classificatie samenvalt met het zedelijk

1 Dat dit niet altijd het geval is, blijkt bijv uit de wijze waarop S. de sympathie laat ontstaan en groeien nl naarmate zij meer genot geeft, doordat de menschen over 't geheel minder lijden en gelukkiger zijn. Daartegen wensch ik niet aan te voeren wat de pessimisten zeggen, dat toename in beschaving en geluk in omgekeerde verhouding tot elkaar staan. Een feit echter is het m.i. dat het mee*lijden* zich veel eerder vertoont en ook nu veel algemeener en veel krachtiger is dan het mee*genieten* met anderen. Werpt dit niet de geheele hypothese omver, die juist hierop rust, dat neigingen zich ontwikkelen naarmate zij pleizierig zijn? 't Was dan wel zoo verstandig, dat de menschen wel elkanders geluk meegenoten maar niet elkaars leed meeleden. Vinden wij bovondien niet zeer vroeg juist bij zedelijke personen het meelijden, het met ontferming bewogen worden het dragen van de zonden en ellenden der menschen?

oordeel en meer kracht bijzet aan de gedragsregelen, of het niet alleen een zeker onderscheiden tusschen min of meer geschikte maar ook het stellen van scherp bepaalde en duidelijke regels rechtvaardigt en deze op een vaste basis doet steunen - betwijfel ik zeer. Toch was het streven juist, om preciese regelen wetenschappelijk nauwkeurig vast te stellen. En wat krijgen wij? Een absolute Ethiek en absolute regelen ja! maar hoe komen wij er aan? Uitgaande van de levenswet en de wetten der ontwikkeling van mensch en samenleving construeert Spencer een ideaal samenleven, en de regelen, die de volkomen menschen in die samenleving in toepassing brengen, zijn nu de absoluut goede handelingen. Voir pour savoir pour prévoir, zij de leuze; maar op dat prévoir nu de gedragsregelen te bouwen, is toch niet een vaste basis er aan geven. Zoo *moet* het zich ontwikkelen, zeggen ze. Wij willen het voor 't oogenblik aannemen, maar vragen toch of de ontwikkeling, zooals de geschiedenis ons haar doet kennen, niet altijd te voren onbekende vermogens in 't leven riep, eigenaardige wijzigingen bracht, die niemand kon voorzien en of men met die welbekende ideale samenleving der toekomst daarom niet zeer gemakkelijk met een fantastisch ideaal en fantastische menschen werkt. Dan gaat men al redeneerend gevolgtrekkingen maken, zich een voorstelling vormen van het handelen der menschen in zulke een samenleving en zoo beweert men te komen tot een vasten grondslag en juiste omschrijving van de gedragsregelen voor ons, die een geheel andere constitutie hebben, bij wie neigingen en begeerten volstrekt niet altijd in overeenstemming zijn met wat bevorderlijk is voor ons welzijn en dat van het algemeen, ons menschen, die in een geheel andere omgeving wonen en werken moeten. The struggle for life is de allen beheerschende wet en nu moeten wij de regelen voor onzen struggle for life ontleenen en afleiden uit dat ideaal samenleven, waarin de struggle for life zoo goed als verdwenen is voor een vreedzaam samenwerken. En dat is nu de exacte wetenschap tegenover de droomen van het geloof! Spencer zelf verbergt het niet. De slotsom is merkwaardig schraal. Juiste regels voor het individu om zijn welzijn te bevorderen kunnen niet wetenschappelijk nauwkeurig gegeven worden. Het billijk gedrag is het meest voor juiste formuleering vatbaar, wanneer men maar onderstelt, dat alle menschen gelijk zijn, in zoover het menschen zijn, een onderstelling, die hij zelf scherp bestrijdt tegenover Bethams wijze van handelen. De regelen der welwil-

lendheid moeten zeer zwevend blijven. Verder is de omzetting van die regelen naar de eischen der tegenwoordige omstandigheden nooit wetenschappelijk te construeeren. Met die zwevende regels moeten wij zoo goed mogelijk een vergelijk zien te treffen tusschen de verschillende eischen, die in ons leven bij onze omgeving met elkaar in botsing komen. Mij dunkt de wetenschap laat ons op zulk een wijze wel wat in den steek. Van goed en kwaad, min of meer geschikt kan men spreken, zoover men doel en middel in verband beschouwt. Goed is wat geschikt is voor het blijven leven en genieten, het welzijn van anderen, een hooger ontwikkeld samenleven. Dat alles moet mettertijd zoo van zelf door al wat een mensch doet, zoo geschikt mogelijk worden bevorderd. De gedragsregelen verdienen, als de ervaring der voorgeslachten, over 't geheel vertrouwen als geschikte middelen. De omgeving verandert echter, het samenleven ontwikkelt zich, gewijzigde, betere regels worden noodig en juist daar waar wij de wetenschap noodig hadden, waar zij preciesheid zou komen brengen, laat ze ons in den steek en geeft niet veel anders dan algemeene vingerwijzingen.

Ook nog uit een ander oogpunt kan hier een vaste grondslag worden gezocht. Het zijn natuurlijk twee zeer verschillende vragen: 1°. waarop rust het onderscheid tusschen goed en kwaad en welke algemeene regelen zijn uit dat grondbeginsel af te leiden en 2°. waarop rust het besef van verplichting om zich overeenkomstig die regels te gedragen. Voor beiden wil, dunkt me, Spencer een vasten grondslag leggen. De zedelijke gevoelens, het tijdelijk plichtbesef en straks de sympathie zijn producten der ontwikkeling, welbezien de goede raad en de betere neigingen, die wij van 't voorgeslacht erven om ons te leiden tot het doel: levensbehoud. 't Eigenlijk verbindend of dringend karakter van het plichtbesef zal verdwijnen. Dat behoort niet tot het zedelijke, dat eenvoudig bestaat in de overtuiging, dat een bepaalde wijze van handelen de voorkeur verdient en steeds meer instinctief gevolgd wordt. Wordt nu de basis heel stevig? De man der wetenschap toont u de wording van de zedelijke gevoelens. Ze zijn geen inbeelding, maar bestaan feitelijk en verdienen (in hoofdzaak) gehoor; terwijl zij echter aan het ontleden waren en alles uit ervaren genietingen laten ontstaan, verliezen die regels voor velen den vasten grondslag. Of wordt zoo niet weggenomen wat aan het zedelijk bewustzijn zooveel kracht geeft? Als de

wetenschap op die wijze heeft gesproken, dan verdwijnt het instinctieve, het betooverende zou ik het haast noemen, het onweersprekelijke voor het nuchter nadenken. Die wetenschap bewijst u kalm en overtuigend, dat al die regelen hierop rusten, dat de opvolging er van bevorderlijk is voor de instandhouding van het leven en zij daaraan al haar gezag ontleenen. Zullen ze dan met dezelfde kracht tot handelen blijven dringen? Wij zijn gewoon geraakt aan die middelen, aan hooger ontwikkeling, aan zedelijk handelen enz een bij uitnemendheid, ja onvergelijkelijk hooge waarde toe te kennen. Gij hebt gelijk - zegt Spencer - dat alles is geschikt om langer in 't leven te blijven en langer en meer te genieten. Is dat alles? vraagt men onwillekeurig. Onze waardeering zal natuurlijk maar niet zoo op eens verdwijnen, doch of ze zich beslister zal laten gelden, en vaster staan, is zeer te betwijfelen.

Ik wees in mijn overzicht op een zekere tweeslachtigheid, die ik bij Sp. meende te bespeuren. Alle middelen geschikt om het doel te bereiken zijn volgens hem (ten minste het behoorde zoo) genotbrengend. Het einddoel is en blijft: leven. Is dat einddoel de moeite waard? 't Genotbrengende is alleen een aanwijzing van en strekt tot bevordering van leven. Evenzoo al wat uit die aangename gewaarwording is geworden. Zoo alleen, zegt Sp., laat zich de ontwikkeling begrijpen. Het genot rechtvaardigt zich dus, door dat het middel is tot het einddoel, leven. Is nu het genot goed, omdat het het leven bevordert, dan mag men toch niet omgekeerd het leven wenschelijk en goed noemen, omdat het meer genot dan pijn geeft, wat trouwens volgens Sp. niet altijd waar is of was, daar de sympathie volgens hem eerst zeer laat kon ontstaan, omdat het vroeger veel meer leed dan vreugde zou hebben gebracht met andere mee te voelen. Dat over het genotbrengende zooveel wordt gesproken en het den schijn heeft of een meer redelijk genotzoeken wordt gepredikt, komt m.i. hiervan, dat hij de middelen wat aantrekkelijker wil maken. Ziet men dat ook genot slechts een teeken is van wat het leven bevordert en in stand houdt en dat aan de geschiktheid daarvoor alle zedelijke regelen hun waarde en beteekenis ontleenen, dan zullen ze voor velen nog minder aantrekkelijk en minder gebiedend worden.

Een meer bevredigd leven, een hooger ontwikkeld leven en een hooger ontwikkeld samenleven heeft in onze oogen buiten-

gewoon hooge waarde en dit is volgens Spencer geheel in overeenstemming met de wetten der ontwikkeling. Het middel wordt doel en het doel wordt uit 't oog verloren. Zijn plicht doen, in vrede samenleven en anderen helpen dringt zich als gebiedende eisch aan ons op. Nu komt de wetenschap en zegt: weet gij wel, menschen, wat uw doel is met dat alles? Zij laat het weer zien. 't Is niets anders dan een middel om het organisme langer in stand te houden. Zal nu de plicht zich met meer kracht laten gelden? Iedere daad van zelfverloochening moet zich rechtvaardigen als een middel om het blijven leven gemakkelijker te maken. Versterkt dat de neiging er toe? ‘Verontrust u niet, zal Spencer zeggen, de ontwikkeling brengt dat van zelf, steeds meer zal er harmonie zijn tuschen de belangen van het individu en die van 't geheel. De wetenschap zal helpen, om het zoover te brengen.’ Zou het ook kunnen zijn, dat de wetenschap het werk der natuur in de war brengt, dat zij oogen opent, die half gesloten moesten blijven? Men vergete toch niet, dat het handelen niet alleen de instandhouding van het eigen leven maar ook dat der soort moet bevorderen, ja dat het gedrag eerst dan goedgekeurd wordt als het dit doet zonder anderen te hinderen, ja te gelijk dat leven bij anderen bevordert. 't Zijn als 't ware drieërlei instincten, die hier gelijkelijk werkzaam zijn. De natuur laat ons daardoor werken ook voor de instandhouding der soort. Nu opent de wetenschap de oogen en 't kan zijn, dat velen er voor bedanken en de zorg voor de soort en de samenleving voorloopig aan anderen overlaten.

Wanneer dat genotbrengende niet zoo dikwijls op den voorgrond was getreden, dan zou Spencer misschien nog tot een andere m.i. zekere gedachtenreeks zijn gekomen. Hij meent blijkbaar dat hij de zedelijke regelen zoo gerechtvaardigd heeft, dat zij zich weder veel beslister zullen laten gelden. Zou hier niet een religieusen grondslag aan den dag komen? Spencer zegt ergens - welke waarde daaraan te hechten is mij niet recht duidelijk - dat de theologische moraal waar is, wanneer men deukt aan het natuurlijk geopenbaarde doel, waarheen de ontwikkeling leidt. Hij spreekt van de Macht, die in ontwikkeling openbaar wordt. Hij heeft zulk een volkomen vertrouwen op die Macht, dat hij het absurd vindt te denken, dat de ontwikkeling dat volkomen samenleven van ideaalmenschen niet zal tot stand brengen. Zou zich ook voor hem, meer dan hij bemerkt, dat willig meewerken tot wat levensbehoud en levensvermeerdering

bevordert, rechtvaardigen, door dat het datgene is, waartoe de Macht, die in ontwikkeling openbaar wordt, blijkbaar de menschen dringt? Spencer leert, dat het verbindende in het plichtbesef zal moeten verdwijnen en plaats maken voor de vrijwillige neiging om goede daden te verrichten. Zou het ook mogelijk zijn, dat het plichtbesef niet verdwijnt maar meer voortgedrongen wordt tot de allerhoogste levenseischen? Zou al wat wij goed noemen wellicht hieraan zijn verplichtend karakter ontleenen, dat de mensch zich gedrongen voelt om te leven, zoo volkomen mogelijk te leven, alle levensbetrekkingen in zich op te nemen en zich daarin te geven en dat hij in dien drang de openbaring ziet der Macht, waaraan hij zich met eerbiedig vertrouwen overgeeft? Het niet verrichten van goede handelingen is een prijs geven van wat het leven kan zijn en kan brengen, kan zijn en brengen vooral in het samenleven met menschen. Dit niet te mogen prijs geven is ook op 't standpunt der ontwikkelingstheorie de grondslag van het plichtbesef, dat zal blijven spreken. Is nu de zelfbevrediging grooter naarmate het leven zich veelzijdiger ontwikkelt, dan mag ook dit een teeken zijn voor ons dat dit de weg is, waarop de mensch willens en wetens zich aansluit aan de macht, die in ontwikkeling openbaar wordt.

Wat nu verder de zedelijke regels zelve betreft, die Spencer beloofde te brengen, mogen wij ook weder vragen of ze werkelijk beter zijn, als die de moraal tot dusver bracht. 't Is niet gemakkelijk zelfs de verbetering uit het ons in dit boek gegevene op te maken. Die regels van welbegrepen eigenbelang of een verstandige zorg voor zich zelven en rechtvaardig en welwillend gedrag tegenover anderen, zijn niet nieuw. Dat wij rechtvaardig en welwillend moeten zijn uit welbegrepen eigenbelang, al is het onbewust, is ook niet nieuw en of het een verbetering is, blijft twijfelachtig, vooral omdat de overeenstemming tusschen die verschillende eischen eerst in de toekomst volkomen zal zijn. Spencer hecht hieraan blijkbaar veel gewicht. 't Zijn de overdreven, niet aantrekkelijke eischen der gewone moraal, waartegen hij opkomt. ‘Egoïsme mag en moet blijven het hoogste beginsel. De overdreven zelfverloochening door Stoicijnen en Christenen gepredikt is verkeerd.’ 't Is duidelijk, dat S. daarbij alleen bewijst, dat het niet goed is zich zelf te verwaarloozen en voor eigen gezondheid, leven, toekomst, welzijn niet het minst oog te hebben. In dien zin is het toch ook geen

gewone regel van moralisten. Ook 't Christendom leert: het uw naaste lief *als u zelf*. Toch is er wel verschil tusschen wat het Christendom eischt en wat Spencer van zijn standpunt rechtvaardigen kan. Of het echter een verbetering is? Altruisme, zelfverloochening, toewijding kan alleen dan goed heeten, wanneer een beter begrepen eigenbelang het eischt, ja zelfverloochening kan eerst dan volkomen goed heeten, wanneer het opgehouden heeft zelfverloochening te zijn. In de Christelijke moraal treedt de eisch der toewijdende liefde als de allereerste op. De mensch is geroepen zich te volmaken om zich volkomener in liefde te kunnen geven. Spencer kan er opmerkzaam op maken, dat het zedelijk leven niet alleen anderen ten goede komt en komen moet, maar den mensch zelf vormt tot dat, wat hij worden kan, dat het leven niet *alleen* zijn beteekenis en waarde ontleent aan wat het voor anderen is, maar aan wat het ons doet worden. Het werd door de Christelijke moraal wel eens vergeten maar behoort daarin toch wel degelijk thuis. Het groote verschil bestaat hierin, dat Sp. nooit een daad rechtvaardigen kan, die niet strekt tot instandhouding van het eigen leven, maar dat leven verzwakt of vernietigt. Wel eischt ook volgens Sp. het belang van de gemeenschap, dat de belangen der individuen daaraan worden opgeofferd, maar waar het egoisme het hoogste beginsel is voor het individu, kan dit nooit brengen tot opoffering van het leven. Dat de mensch vrijwillig het kruis op de schouders zou nemen is ondenkbaar en ook ongerechtvaardigd.

Ook voor geloovigen bestond hier een raadsel. Zij hebben geloofd, dat levensverlies levensbehoud was, dat het vrijwillig leven en sterven voor waarheid, recht, vrijheid, menschengeluk tevens de ware zelfverwezenlijking was, doch dat men in ieder geval moest volgen waar God riep al bracht het ellende of dood. Zij hebben geloofd aan iets dat hooger waarde had dan het aardsche leven. - Spencer ziet ook een verzoening. In de ideale maatschappij zullen geen offers van eenige beteekenis gevraagd worden. Wat goed is voor het samenleven is ook genotvol voor het individu. Die verzoening geeft ons al bitter weinig en deed mij straks vragen of niet de wetenschap te vroeg de oogen opent. Voor de belangen der maatschappij moet dat van het individu soms wijken, en ziet nu 't individu, dat dit volstrekt geen gebod is van zijn welbegrepen eigenbelang, dan kon hij zich verzetten, waar hij met

halfgesloten oogen gemeend zou hebben zijn plicht te doen. Zou Sp. Jezus' opgaan naar Jeruzalem en zijn kruisdood afkeuren? Mij dunkt, hij moest het doen. Immers in onze omstandigheden is het volgens hem plicht het minst kwade te doen; maar grooter kwaad is er niet dan sterven.

Een tweede verbetering schijnt te wezen, dat de mensch niet moet beproeven een ideaalmensch te zijn, daar deze alleen in een ideale maatschappij mogelijk is. Dit is nu niet zoo heel erg. 't Beteekent toch dat absoluut goede daden in geen enkel opzicht smart moeten veroorzaken, terwijl het nu in de meeste gevallen niet mogelijk is dit te voorkomen. Voor 't oogenblik moeten wij dus maar zoo goed mogelijk.... schipperen! De eischen zullen nu zeker niet onpraktisch en niet onuitvoerbaar zijn, maar of ze nu ook beter zijn en een hooger ontwikkelingstrap verraden, dat is toch te betwijfelen. Zich voegen en schikken in zijn omgeving en daar behoorlijk zijn plaats innemen - daarop komt alles neer. Zedelijke helden, dragers van een meer ideale zedelijkheid, een hoogeren ernst en grooter zelfopoffering, zijn dan niet meer de lichten, die ons menschen den weg wijzen, niet de voorbeelden, die wij navolgen moeten. Neen! zulke menschen passen niet in hun tijd, zij staan te veel boven hun omgeving en.... deugen dus niet. Eischt men, dat het zedelijk oordeel zich zoo wijzige, dan zal het zedelijk bewustzijn m.i. overtuigd blijven, dat er een fout schuilt in den grondslag dezer Ethiek of in de nadere uitwerking; zich daarnaar wijzigen zal het daarentegen niet. Dan toch zou een ideale standaard, waarnaar wij onze daden beoordeelen kunnen, ontbreken. De voorstelling van een idealen hemel van geheiligden met Christus aan 't hoofd kon invloed hebben op de menschen; naar hen wilde men zich vormen en voor dat leven voorbereiden. Een ideale hemel op aarde, dien wij niet zullen zien en waarnaar wij ons niet vormen kunnen en mogen en naar welker vervezenlijking wij niet kunnen streven, - zulk een hemel kan op het handelen geen invloed hebben. Een absolute Ethiek, die niet voor ons is, wat hebben wij er aan? Ideale menschen daarentegen, edelen en grooten, die ver boven ons staan, kunnen ons wel leeren, hoe ook wij moeten trachten te zijn en te leven. Zij trekken ons aan en dringen om zoo te worden en zoo te handelen. De ideale maatschappij met zijn absolute Ethiek is bij Sp. een omweg, waarmede wij niets verder komen. Die ideaalmenschen, die nog nooit werkelijk waren maar alleen uit zekere

gegevens zijn geconstrueerd, mogen wij toch niet navolgen. 't Eenige, wat die omweg dan ook moet doen, is op nieuw aandringen wat reeds werd aangewezen nl. dat de verschillende vereischten, waaraan goede handelingen moeten voldoen, nl. bevorderlijk te zijn voor leven en welzijn van den persoon zelf en anderen, zoo goed mogelijk worden verzoend.

Die enkele opmerkingen, waarmede wij wagen te betwijfelen of Spencer wel aan de verwachting beantwoordt, willen alleen doen zien, dat hij niet oplost of niet bevredigend oplost, wat van hem, die eigenlijk alles weet wat men weten kau, verwacht mocht worden. Problemen zijn er in het zedelijk leven en in de zedeleer. Men kan toestemmen, dat zij onder de meest duistere behooren en zich dan er mee troosten, dat zij den mensch het meest belang inboezemen, maar ze zijn er. Vele moralisten zagen er van af, om een plichtenleer samen te stellen, maar trachtten de groote beginselen te vinden, die de menschen dan in allerlei levensbetrekkingen moeten toepassen. Zij beschouwen het zedelijk leven als een geheel en meenen dat de diepste grondslag ons brengt bij een geloof of bij iets bovenzinnelijks in den menschengeest. 't Einddoel wordt òf meer uit het oog verloren òf door 't geloof min of meer in beeld gebracht; het naaste doel, volmaking van den mensch, zelfverwezenlijking, zegen brengen door toewijdende liefde - op den voorgrond gesteld. Spencer daarentegen wil wel regelen voor het goed gedrag geven. Hij gaat uit van feiten en wetten, niet van ideeën, niet van geloof in een ideaal zelf, van onvoorwaardelijk plichtbesef, een ideale bestemming of iets dergelijks. Hij bouwt op den drang om te leven, de begeerte naar genot. Na zullen wij weten wat wij te doen hebben! Neen! Hij weet het evenmin te zeggen. Praktisch brengt hij ons niet verder dan anderen en van het heilig en verheven karakter, dat de zedelijke strijd bezit in 't oog van moralisten en gewone menschen, blijft hier slechts een flauwe schaduw over. Dat daarvan nog iets overblijft komt doordat Spencer met zekeren religieusen eerbied denkt aan den drang om te leven en de Macht die in ontwikkeling openbaar wordt. Die flauwe schaduw is echter nog van zeer grooten invloed. Onwillekeurig verkrijgt alles, wat hij zegt, daardoor een meer idealistische tint en zoo meenen wij een groot deel van het zedelijk leven te behouden.

Wij vergeten, dat wij mot niets anders te doen hebben dan een classificeeren van verrichtingen of bewegings-verschijnselen

overeenkomstig de wetten van bestaan en ontwikkeling. 't Is ons alsof wij ook bij hem het zedelijk leven terugvinden als een veelzijdige ontwikkeling van onzen aanleg, een harmonie van alle vermogens en functies, een zedelijke vrijheid, waarin de lagere vermogens niet langer vijandig optreden tegenover den goeden wil, ja, een ideale maatschappij, waarin de sympathie overheerschende is geworden en waarin wij de door liefde geheiligde maatschappij meenen te herkennen.

Zien wij evenwel wat scherper en verliezen wij het geheel niet uit 't oog, dan komt het, meen ik, aan 't licht dat alleen schijnbaar de zedelijke wereld en de zedelijke persoon, die wij in ons meenen te vinden, ook in deze Ethiek wordt teruggevonden. Daar, in 't zedelijk bewustzijn, vinden wij het ontwikkelen van den aanleg, het mensch worden als plicht en roeping. Hier, bij Spencer, is het soortelijk niet verschillend van 't groeien van de plant. Daar is de zedelijke vrijheid dit, dat de zedelijke wil zich vrijmaakt van alle neigingen en lusten, die zich tegen hem verzetten. Hier is het een zich vestigen van gewoonten, een instinct worden van wat nu in 't overgangstijdperk nog niet recht in orde is. Daar een rijk der liefde, waarin heilige geest allen bezielt en aan elkander bindt. Hier een maatschappij, die zich tot de hoogte der samenleving van mieren of bijen heeft ontwikkeld.

Is dit zoo, kan de ontwikkelings-theorie in dezen vorm ons de zedelijke wereld niet ontsluiten, laat staan verklaren, kan zij het slechts ten deele door idealistische factoren te onderstellen, dan bewijst dit, dat zij alleen onze gids niet kan zijn. Zij kent alleen een zedelijk leven voorzoover het een bepaald soort verrichtingen aanduidt. De werkelijkheid waarin idealisten gelooven, een zedelijke persoon, zedelijke verplichting, zedelijke strijd, zedelijke bestemming is voor hen (in 't gunstigste geval) de illusie, die tijdelijk de menschen helpt om te leven en samen te leven. 't Moge waar zijn, dat dit doel door allen wordt nagejaagd, de droom der idealisten als wij 't zoo mogen noemen, de droom die iets meer ziet in het leven, geeft wijding aan het handelen der menschen en deelt er aan mede dat streven naar volmaking, naar het ideaal, dat bij Spencer niet bleef of logisch niet blijven kon. ‘Dans le monde visible et tangible - zegt Guyau - que la science étudie, le desinteressement, le dévouement sont injustifiables; mais n'y a-t-il point un autre monde que celui là? La science a-'t-elle dit encore le dernier mot des choses?....

la morale a précisement pour principe et pour objet l'au delà de la science.'

Met zulk een woord beoordeelt men de ontwikkelingstheorie niet en geeft de grondtrekken niet voor een systeem van zedeleer. Dit stemmen wij natuurlijk gaarne toe. De wijze waarop Spencer beide verbonden heeft, geeft mij alleen aanleiding op enkele bezwaren te wijzen. Dat wij de ontwikkelingstheorie tot op zekere hoogte moeten huldigen schijnt mij boven twijfel. Gesteld echter, dat zij de geschiedenis der verschijnselen juist beschrijft en voor zoover 't mogelijk is leert hoe 'wat nu is,' geworden is uit 'wat was,' dan blijven er nog voor het denken, zoowel als voor het zedelijk bewustzijn bezwaren, waarvoor men wellicht geen bevredigende oplossing weet, maar toch naar een oplossing blijft zoeken.

De ontwikkelingstheorie gaat uit van de gedachte, dat wij niets kunnen kennen dan verschijnselen en de verhouding tusschen deze, m.a.w. de wetten volgens welke zij uit elkaar zich ontwikkelen. Sp. erkent wel het Onkenbare, een Macht, die in ontwikkeling openbaar wordt, maar meent, dat men dat onkenbare moet laten voor wat het is en er geen notitie van moet nemen bij de wetenschap en dus ook niet bij de Ethiek op wetenschappelijken grondslag. Het is metaphysica zich in te beelden het onkenbare te kennen en daarvan uit te gaan, zoo zegt men. Maar - zoo vragen wij - is het geen metaphysische onderstelling het onkenbare te erkennen doch aan die erkenning allen invloed te ontzeggen bij de beschouwing van den mensch en zijn zedelijk leven? Voor vele godgeleerden was reeds lang het ondoorgrondelijk karakter van den grooten Onbekende een alledaagsche waarheid. Zij spreken van een X, van grensbegrippen, die alleen aanduiden dat eenig gebied door ons weten niet bereikt wordt. Zij veroordeelen het, van uit een Godsbegrip te redeneeren, ja ontkennen de mogelijkheid een wetenschappelijk Godsbegrip vast te stellen. Spencer daarentegen redeneert juist wel uit dat Onkenbare als een Godsbegrip en leidt er uit af dat wij er nooit aan denken moeten bij onze wetenschap, ook niet bij die van het zedelijk leven. Is dat nu logisch gedacht juist over dat zedelijk leven? Waar wij alleen verschijnselen nagaan en van verschijnselen wat willen weten, zeer zeker! Wanneer wij het zedelijk leven alleen erkennen als een eigenaardig soort waarneembare verrichtingen, daar evenzeer. Zoo geeft echter het Godsbegrip er aanleiding toe, geen anderen

factor in het zedelijk leven te willen erkennen. Gelukt het dan wel het onderscheid tusschen goed en kwaad maar niet het besef van onvoorwaardelijke verplichting uit de feiten te construeeren, dan wordt het bestaan van dit laatste eenvoudig genegeerd of als een waan veroordeeld. Is evenwel het onkenbare eenmaal erkend, is er een Mysterie, is er een ondoorgrondelijke Macht, zoodat geen onzer woorden op haar kan worden toegepast, en meent nu de mensch, dat dit Mysterie ook in hem bestaat en dat het plichtbesef vooral daarop wijst, dan zou het dogmatisch zijn dit eenvoudig ter zijde te zetten. De logica vordert, dat waar wij niet alleen willen weten wat was of zal zijn, maar wat wij verplicht zijn te doen, dat wij allereerst het mysterieuse van dat verplicht zijn erkennen.

't Schijnt ongeoorloofd bij den mensch zulk een uitzondering te maken. De kennis echter, die wij van ons, als menschen, hebben, is nu eenmaal een geheel eenige. Zeker! Wij weten van ons zelven als een organisme naast allerlei andere, van een lichaam naast andere lichamen, als een reeks verrichtingen naast en in wisselwerking met andere enz. Wij bemerken gelijkheid en ongelijkheid. Wij classificeeren. Wij onderstellen in ons een zieleleven naar analogie van een hoog ontwikkeld dierlijk zieleleven, of beter wellicht, wij onderstellen het in de dieren naar analogie van het onze. Maar - *wij* staan toch als waarnemende en denkende wezens in zekeren zin boven ons zelf. Een ervaringswijsgeer als van der Wijckspreekt van het raadsel der ervaring juist om dien spectator universi. *Wij* zien en weten dat alles. *Wij* onderscheiden tusschen een deel der verschijnselen als ons lichaam met zijn vermogens, en het andere deel, de buitenwereld. Men hebbe nog zooveel afkeer van een metaphysisch ego, wij hebben hier steeds weer het Mysterie, hier, bij ons menschen op geheel eenige wijze, omdat wij, die er over nadenken, nu eenmaal menschen zijn. Wij zijn geest en daardoor alleen weten wij, dat wij stof zijn en dat wij in betrekking staan tot een wereld buiten ons. Wij denken en wij zoeken naar waarheid. Wij zijn een zich zelf gelijkblijvend *ik* te midden van allerlei wisselende gewaarwordingen, voorstellingen en begrippen.

Laat men die gedachten toe, dan gaat men onwillekeurig verder. Zijn wij geest, dan vragen wij of het onlogisch is in dien geest, al hebben wij hem in zijn wezen niet doorgrond, den diepsten grondslag te stellen van het waarachtig zedelijk

leven? Staan wij denkend, scheidend en verbindend, boven onze gewaarwordingen en voorstellingen, zouden wij niet evenzeer willend boven onze begeerten, neigingen, lusten staan? Zijn wij niet slechts geest maar Heilige geest? Zoo goed als onze geest daarin openbaar wordt dat wij ervaring, waarneming, begrippen, kennis, wetenschap bezitten en zoeken, zoo goed wordt de Heilige geest openbaar in het onvoorwaardelijk karakter dat de plicht voor ons draagt, in ons zedelijk oordeelen, in het streven naar volmaking, waarvoor wij vatbaar zijn. Het waarachtig zelf, de goede wil laat zich gelden als een moeten kiezen tusschen verschillende neigingen, als een willen van het goede te midden van allerlei richtingen, waarin wij worden gedrongen, een willen, dat tot heerschappij komt wanneer het ons handelen beheerscht. Dan zeggen wij niet: wij behooren ons zelven, alsof al onze handelingen alleen dienen moeten om ons zelf in het leven te houden. Evenmin echter behooren wij alleen aan anderen, alsof al onze handelingen alleen moeten dienen om anderen het leven mogelijk of gemakkelijk te maken. Neen! wij behooren aan het Heilige, dat in ons en dn alle betrekkingen, waarin wij tot menschen staan, tot heerschappij wil komen. Als zedelijke personen staan wij boven ons zelf. Wij willen beter zijn dan wij zijn en streven naar idealen, die nog niet werkelijk zijn.

Wie dergelijke gedachten aan het woord laat komen, wil alleen voorkomen, dat problemen worden weggemoffeld door een dogmatisch scepticisme, dat onlogisch besluit, dat men doen moet alsof het Onbekende of 't Bovenzinnelijke er niet is, omdat men er niet op dezelfde wijze als van verschijnselen kennis van kan krijgen. Indien de Majesteit, waarmede het goede zich laat gelden, waardoor een hoogere algemeene wil als onze betere wil optreedt, juist in dat Onbekende, het Bovenzinnelijke, zijn oorsprong heeft, dan moet iedere physique morale mislukken.

Daarom moet wel het zedelijk bewustzijn altijd weder daartegen bezwaar hebben. Beschouwt men goede en slechte handelingen alleen als natuurproducten, dan verliezen zij het zedelijk karakter. De bewegings- of levenswetten brengen alle handelingen met dezelfde noodwendigheid voort. Men kan een onderscheid maken tusschen geschikt of minder geschikt uit een bepaald oogpunt, men kan zoodoende van een soort goede neigingen spreken, maar men kan niet spreken van zedelijke personen. ‘Wij kennen wel *deugden* maar geen *deugd*’, zegt

Spencer. Het zedelijk bewustzijn oordeelt juist dat er wel deugd is, nl. de goede wil en de kracht, waarmede deze zich laat gelden en in verschillende deugden openbaar wordt.

Wanneer wij met Spencer de handelingen der menschen uit de vier bekende oogpunten hebben beschouwd, dan hebben wij een gevoel alsof het zedelijk oogpunt nu nog moet komen. Dit is, voor zoover het op dit standpunt mogelijk is, reeds geschied bij 't psychologisch deel. Het zedelijke komt hierop neer, dat een zaak van alle kanten is bekeken en alle gevolgen in aanmerking kwamen. Wij zelven behoeven dit niet uit te rekenen. De voorgeslachten hebben dat voor ons gedaan en ons overgeleverd in de verschillende zedelijke gevoelens, de sympathie enz. Is daarmee nu de zedelijke mensch voldaan? Ik bedoel niet of het ons wel mogelijk is ons duidelijk voor te stellen, wat bedoeld wordt met die wording van al onze geestelijke vermogens en onze zedelijke intuities uit ervaren genot. 't Is mij altijd of men een geest noodig heeft om op die wijze den geest zich te laten ontwikkelen; dat men een zedelijke intentie, een besef van plicht of iets dergelijks noodig heeft, zullen zich de zedelijke gevoelens daaruit kunnen ontwikkelen. Gesteld echter dat wij dit begrijpen, dan krijgen wij toch nooit anders, dan een gewoonte om zeker soort verrichtingen de voorkeur te geven, omdat zij 't meest genotbrengend zijn, een gewoonte, die nu werkt als neiging zonder dat aan het resultaat wordt gedacht. Is dit nu het handelen uit zedelijk oogpunt? Eischt het zedelijk handelen niet een zedelijke persoon, die het goede wil of zich volmaken wil en nu dien wil handhaaft en er uitdrukking aan tracht te geven in al zijn verrichtingen, niettegenstaande allerlei neigingen hem ontrouw trachten te maken? Nuttige handelingen of verrichtingen, die min of meer voor iets geschikt zijn en daarom de voorkeur verdienen, laten zich bij Spencers beschouwing beschrijven. De zedelijke handeling is, meen ik, nog wat meer. Bestaat deze, dan is zij zedelijk niet alleen om de gevolgen, die zulke handelingen uit haren aard moeten hebben, maar omdat de zedelijke persoon hier handelend, strijdend, overwinnend optreedt. Een zedelijk persoon, die zich gebonden weet aan het goede, die zich verantwoordelijk acht voor zijne daden, die niet alleen vraagt of het goed is voor iets, maar weet dat de diepste grond van al het goede voor hem is de eisch waartoe de Heilige hem oproept - die zedelijke persoon is de voorwaarde van bestaan

van zedelijke handelingen en die zedelijke persoon wordt hier genegeerd. Wat er voor in de plaats komt is een constitutie, die voor bepaalde verrichtingen geschikt is. Van de energie, waarmede de zedelijke wil zich laat gelden, de inspanning, die het kost te overwinnen, de idealen, die de mensch zich vormt en den ernst, waarmede hij naar verwezenlijking daarvan streeft, van dat alles, wat bij 't zedelijk oordeel groot gewicht in de schaal legt, is hier geen sprake. En toch, die strijd en dat streven van den zedelijken mensch is dat, wat ons het meest belang inboezemt en het meest bewonderenswaardig schijnt in een menschenleven zoowel als in ieder drama, waarin de kunst de menschen handelend laat optreden.

Bestaat die zedelijke persoon met het besef onvoorwaardelijk tot het goede verplicht te zijn, met het streven om zich te volmaken? Het zedelijk bewustzijn zegt ja! De ontwikkelingstheorie laat er iets van blijven en worden uit gewoonte en genot vinden. Enkele neigingen worden als zedelijke aangeduid, maar de zedelijke persoon in den ouden zin is voor haar een fictie. Wij verliezen hier ons zelf, onzen wil, ons streven naar hooger. Al onze verrichtingen worden met natuumoodwendigheid voortgebracht door middel van een kunstige machinerie. Wij zijn wat we zijn en zullen wellicht metdertijd een weinig anders worden. De uitkomst moet dit leeren. De natuur gaat haar gang en brengt ook onze verrichtingen als alle bewegingsverschtjnselen voort. En wij zelve? - ja! Wat zijn wij? Toeschouwers? Werktuigen? Het wil er bij den mensch maar niet in, dat hij geen medewerker, geen handelend persoon is.

Toch heeft het daarvan allen schijn. De geheele ontwikkeling is immers alleen het resultaat van een gevormd en vervormd worden door de omgeving, waarin ieder organisme nu eenmaal zich zoo goed mogelijk voegt. Wij dachten, dat de zedelijke macht in menschen het zedelijk leven en de zedelijke ideën vooral ontwikkeld had. Wij geven een hooge plaats aan heroën op zedelijk gebied, aan hen, die nieuwe idealen uitspraken of nieuwe vormen gaven aan het ideaal, aan hen, die in woord en daad de zedelijke beginselen met buitengewone kracht openbaarden en anderen daarvoor wisten te winnen, aan hen, die het leven hebben aanvaard als een heilige roeping en zich daaraan toewijdden met alle krachten hun geschonken en alles opofferden om ook bij anderen de overtuiging van roeping en plicht te versterken. Zij hebben ons geleerd aan het zedelijk

leven, strijden en overwinnen een onvergelijkelijk hooge waarde toe te kennen, een waarde, die niet is af te meten naar wat het is als middel voor genot voor ons en anderen en deed droomen van een hoogere bestemming dan die in de zichtbare verschijnselen openbaar wordt.

Het verbannen van iedere gedachte aan het Bovenzinnelijke is telkens het groote bezwaar. Is er een zedelijke persoon, dan is de mensch geest en staat in betrekking tot den Heiligen geest. God, deugd, onsterfelijkheid is een oude trias, die niet toevallig bij elkander kwamen. Het zedelijk leven in den idealen zin onderstelt telkens weer een zedelijke macht, die in wereld en menschen werkt, en een ideale bestemming. Is het geloof of inbeelding, dien zedelij ken persoon te erkennen? Is het ongeloof of wetenschap, dien te loochenen? In ieder geval komt het mij voor, dat het erkennen van het onkenbare, dat aan alle zinnelijke ervaring en alle verschijnselen ten grondslag ligt, en het verbannen van iedere gedachte daaraan uit het nadenken over den mensch en het zedelijk leven, niet is een eisch der wetenschap, maar een door niets gerechtvaardigde subjectieve onderstelling. Het subjectief geloof aan het bovenzinnelijke in den mensch als zedelijk wezen wordt daarentegen door het zedelijk bewustzijn geëischt en vrij wat beter voor het denken gerechtvaardigd. De mensch staat boven wat wij gewoon zijn de natuur te noemen. Hij heeft de Ahnung van het Betere, het volmaakte. Hij is overtuigd, dat het zedelijk karakter niet alleen een product is van het verleden, maar door hem zelven moet worden verworven. De mensch kan zondigen en de natuur tot onnatuur doen worden. Hij kan zich verzetten tegen plicht, roeping, natuurlijke ontwikkeling. Maar ook - hij kan de natuur heiligen en den stempel van zijn geest drukken op zijn arbeid en omgeving, omdat hij persoon, geest, wil is.

Op verschillende wijzen kunnen zulke bezwaren worden geformuleerd, maar ze keeren er telkens terug en overtuigen steeds weder dat men problemen niet oplost door ze te laten liggen. Wil de zedeleer de gedachte aan het Mysterie geen plaats geven, het zedelijk leven van ons menschen rust daarop, ook waar men het niet vermoedt, rust op religie, op geloof.

Dat de mannen der exacte wetenschap het zedelijk leven binnen den kring hunner onderzoekingen trekken, is een verblijdend verschijnsel. Dan moeten zij echter ook werkelijk

het zedelijk leven onderzoeken. Dat zij toonen, wat zij kunnen om het te begrijpen en te verklaren, wij juichen het toe, mits zij niet onder het ontleedmes het zedelijk karakter laten ontglippen. Dat zij er op wijzen als op den hoogst ontwikkelden vorm van het leven, die voor ons daarom de meeste aandacht verdient, kan gunstig werken.

Overigens zijn zedeleer en zedelijk leven tot op zekere hoogte onafhankelijk. Men kan leven zonder een levensleer te bezitten en gezond leven zonder veel aan gezondheidsleer te hebben gedaan - en omgekeerd! Zoo is ook zeker een vrij hoog zedelijk leven mogelijk zonder een bepaald systeem van zedeleer. Toch zal op den duur het stelsel van grooten invloed zijn. Het zedelijk karakter, dat wij verworven, is de groote factor in ons zedelijk oordeelen. Indien echter op de plaats der religie de wetenschap gaat staan en dan in de plaats van de mysterieuse Majesteit, waarmede plicht en roeping zich lieten gelden, de natuurwet stelt met een getransformeerde zucht om te leven en te genieten - dan kan dit weleens uitwerken, dat de menschen, dus voorgelicht, op hunne wijze die zucht weer eens gingen tranformeeren. Geen nood! De ontwikkeling gaat haar gang, zou Sp. zeggen, kalm, zeker, langzaam, natuurnoodwendig. We willen het hopen, maar meenen, dat de zedelijke mensch op die manier wel eens kon ondergaan in zelfzuchtig genot zoeken. Dan liever oorsprong en bestemming van den zedelijken strijd in het mysterieuse licht van het geloof geplaatst. Wie goed in zoover alleen erkent als het goed is voor iets, zal dat iets altijd weder verder verschuiven en naar het hoogste goed zoeken. Ergens houdt hij echter op. Goed alles wat genot brengt? Goed alles wat strekt tot instandhouding van het leven? Goed het zich overgeven aan den drang tot volmaking en het zich vormen tot vrije, liefhebbende, zedelijke personen? Dat matigheid, eerlijkheid, billijkheid, welwillendheid enz. goed is, volgt wellicht uit alle drie; geestdrift voor den vaak moeielijken strijd, hooge waardeering daarvan en energiek streven zal m.i. toch eerder in het laatste geval te verwachten zijn.

Berlikum, Oct. '80.

H. KOEKEBAKKER JR.

Over Maerlant.

Bibliotheek van Middel-Nederlandsche Letterkunde, onder redactie van Dr. H.E. Moltzer en Dr. J. te Winkel. Jacob van Maerlant's Stropische Gedichten, uitgegeven en toegelicht door Dr. Eelco Verwijs. Groningen, J.B. Wolters, 1880.

Verwijs, aan wien de nederlandsche taalstudie zoo veel verplicht is, de man, die, hoeveel hij ook reeds gegeven had, toch nog zoo veel had kunnen doen voor de wetenschap, is tot onherstelbaar verlies voor de vaderlandsche taal- en letterkunde in den aanvang van dit jaar[1] uit het midden zijner vrienden weggerukt door de ziekte, die reeds zoo lang hem met het ergste bedreigd had. Niet alleen zijue vrienden maar allen, wien de wetenschap lief is, betreuren zijn verlies.

Zijn laatste werk kan van zijne rustelooze werkzaamheid evenzeer als van zijne buitengewone scherpzinnigheid getuigen; tot het laatste toe heeft hij gearbeid, geene zwakheid of ziekte kon hem hierin bijna verhinderen; de dood is oorzaak geweest, dat het voorbericht voor zijne strophische gedichten achterwege bleef, en het Glossarium er op door vriendenhand in het licht werd gegeven.

Met Maerlant's W a p e n M a r t i j n was hij in 1857 zijne wetenschappelijke loopbaan begonnen, met den W a p e n M a r t i j n en de vervolgen moest hij haar weder besluiten. ‘De uiting van het gemoedsleven van den vrijzinnigen, onbeachroomden denker, wien recht en billijkheid steeds meer gold dan maatschappelijke konventie’ en die de waarheid sprak zonder aanzien des persoons, had Verwijs steeds aangetrokken - en geen wonder, want was bij Verwijs

1 Dit opstel werd in October 1880 geschreven, doch door de vele bijdragen voor het Bibliographisch Album eerst nu gedrukt.

evenzeer als bij Maerlant eene strenge gisping, soms vinnige hekeling van z.i. onwaardige geestelijken of van onverdraagzamen godsdienstijver te vinden, in even groote mate was ook bij hem dat gevoel voor recht en billijkheid ontwikkeld, die onbeschroomde moed, die vrijzinnige levensopvatting te vinden, die hij, blijkens zijn proefschrift, bij Maerlant zoo bewonderde.

Veel heeft dan ook de Maerlant-studie aan hem te danken. Met de Vries gaf hij de beroemde uitgave van den S p i e g h e l H i s t o r i a a l in het licht, die, zoo wat inleiding als wat bewerking van den tekst betreft, elken uitgever ten voorbeeld kan strekken.

Met von Hellwald volgde de uitgave der Tweede Partie. Niet minder tijd en werk dan de uitgave van den S p i e g h e l H i s t o r i a e l vereischt had, was er noodig voor d e r N a t u r e n B l o e m e van Maerlant, welk werk in verschillende afleveringen der bovengenoemde Bibliotheek verschenen is; vier handschriften moesten hiervoor vergeleken worden, terwijl de varianten aan den voet der pagina werden opgeteekend; voor de meesterlijke inleiding moest het omstreeks 1350 door Megenberg geschreven boek D a s B u c h d e r N a t u r vergeleken, en nagegaan worden in hoeverre beide overeenkwamen of afweken in hunne bewerking van D e n a t u r i s r e r u m van Thomas van Cantimpré. In deze uitgave was hij in het vinden der juiste lezing en in de keuze van het latijnsche handschrift voor de vergelijking van den tekst niet zoo gelukkig als anders.

De aanleiding tot de uitgave der hierboven genoemde S t r o p h i s c h e G e d i c h t e n was: dat de dissertatie van 1857 geheel uitverkocht was, dat er veel, wat sedert verouderd of overbodig geworden was, dringend herziening en omwerking vereischte, dat er tot nog toe geene critische uitgave bestond van al de kleine gedichten van Maerlant. Het is dus eene uitgave, die hoog noodig was, daar juist deze kleinere gedichten ons den diepsten blik doen slaan in het gemoedsleven van den denker, en zij met de enkele korte slotverzen der groote gedichten, waarin hij zich als den dichter noemt, bijna de eenige bron zijn voor zijne levensgeschiedenis. Juist deze kleinere gedichten leveren de grootste zwarigheden op, zoo wat den tekst als wat de verklaring van 's dichters woorden betreft. De mystieke beelden, welke de dichter gebruikt, de kerkelijke leerstukken, waaraan hij vasthield, zijne bestrijding van maatschappelijke en kerkelijke toestanden, zijne pessimistische beschouwingen omtrent de wereld

vereischen van den uitgever, die aan het werk eene inleiding over Maerlant's persoon en werken wil toevoegen, dat hij met meer dan gewone kennis toegerust zij, niet alleen wat de middeleeuwsche poëzie betreft, maar ook ten opzichte van middeleeuwsche maatschappelijke toestanden en middeleeuwsche kerkleer. Bezat Verwijs eene groote kennis der middeleeuwsche poëzie en levensopvatting - ook op de kerkleer had hij juist ten behoeve dezer gedichten zich met groote kracht toegelegd.

'Zooveel mij doenlijk was - zoo getuigt hij in zijne voorrede - het ik die beelden, voorstellingen en vergelijkingen bij middeleeuwsche godgeleerden van naam, in de kerkliederen en elders zoeken op te sporen, of wel uit onze middelnederlandsche schrijvers, die soortgelijke onderwerpen behandelen, Maerlant's bedoeling trachten op te helderen of te verklaren. Zoo was mij b.v. voor de Clausule van der Bible de Rijmbijbel een uitstekende commentaar.'

'Een gelukkig toeval' - om zijne eigene woorden te gebruiken - hielp hem voor de uitgave van Ons Heren Wonden. Dit gedicht, dat slechts in een zeer slecht handschrift tot ons is gekomen, was zonder de gelukkige vondst van Verwijs zeker nog even onverstaanbaar en bedorven, wat den tekst betreft, als te voren.

Te Arnhem op de stedelijke Boekerij vond Verwijs een bundel Stichtelijke Geschriften in een band saamgebonden, waaronder ook een, genoemd: Rigmi de passione Domini, vexillo crucis et vulneribus Christi. De regels van het eerste couplet troffen hem terstond om de overeenkomst met het nederduitsche gedicht.

Omnibus consideratis,
Paradisus voluptatis
Es, Jhesu piissime!
In te fons paternitatis
Omnes fructus suavitatis
Plantavit plenissime.

Woordelijk vertaald in middelnederlandsch, zooals van ons Heren wonden het 1e couplet luidt:

Als men merket alle manieren,
Bistu, Jhesu goedertieren,
Paradijs vol weelden al;
Want die vader sonder faelgieren
Goeden vrucht, soeten ende dieren,
In di plante sonder getal.

Met groote scherpzinnigheid en vernuft hebben de Vries en Verwijs daarop den tekst van dit, tot nog toe, onleesbaar en onverstaanbaar gedicht in zooverre verbeterd, dat het thans gezonden zin oplevert, al blijven eenige regels zeer twijfelachtig, b.v. vs. 22. Fijn gevonden is de verbetering van vs. 46-49 door de Vries, die de onverstaanbare regels

Di erewi algemeyne
Tiegent fenijn groet ende cleine
Gestoppet si met die elc gat.

aan de hand van het Latijnsche:

Ave, salve, gaude, vale
Contra venenum letale
Medicina populi

verbeterde in:

Di, ersedie algemeijne
Tiegent fenijn, groetic ende seijne,
Godselp si met di, edel gat.

Het geheele werk door vindt men dergelijke tekstverbeteringen; de meeste natuurlijk van Verwijs, enkele hier en daar van de Vries.

De verzameling bevat. Van Jacob ende van Martine, Dander Martijn, van der Drievoudichede, van den verkeerden Martine, Ene Disputacie van onser Vrouwen ende van den heiligen Cruce, van den V vrouden, van ons Heren Wonden, Die Clausule van der Bible, van den Lande van Oversee, der KerKen Clage.

Niet alleen voor den taal- en letterkundige zijn deze gedichten van belang - ook voor hem, die zich met de beoefening der oude nederlandsche rechtsgeschiedenis bezig houdt, zijn Maerlant's verzen, waar zij maatschappelijke toestanden hekelen - en dit is vooral in de Wapen Martijn's het geval - eene uitstekende bron om de denkbeelden dier dagen omtrent het ontstaan der maatschappelijke toestanden en van het recht te leeren kennen.

[+]Nu waent sulc, dat 't folc eygijn
Comen es von den quaden Caijn,
Die vermorde Abelle
Ende dien God verdoemt hiet sijn.
Dit en es niet waer, Martijn
Bi redenen, die ic telle.

[+]Zoo b.v. coupl. 39.

Al dit volk kwam in ‘die lovie’ (de Zondvloed) om; evenmin

is het van Cham, den zoon van Noach, of van Ismaël, den zoon van Abraham, afkomstig. Neen, van geen van deze, doch

41. Martijn, die Duntsce loy vertelt
Dat van onrechter gewelt
Eygendoem es comen:
Alse een prince wan wijch upt velt
Tfolc, dat men te live helt,
Dat hiet hi verdomen,
Ende vercopen omme gelt:
Dits 't folc dat men noch eygijn scelt,
Ende men scale hoert nomen.
Nature gaet haren rechten telt
Maer avonture wast ende swelt
Menegen te vromen
Ende tonneren hem somen.

42. God gedoget om onse mesdaet
Dat een geslachte nedergaet
Ende een ander riset.
Wie mach weten sinen raet?

Onder die Duutsce loy wordt bij Maerlant niet de Duitsche wet verstaan, doch de ook hier te lande min of meer van kracht zijnde Saksenspiegel. Verwijs haalt ter vergelijking een stuk uit den Duitschen Saksenspiegel (ed. Weiske) aan. In de Taalk. Bijdr. I, 229 zegt hij dat naar zijne meening Duutsc hier Duitsch is; noodig is dit niet. Duutsc toch was de benaming der volkstaal in Noord-Nederland, zoo als hij zelf opgeeft, en ook in de nederlandsche bewerking van den Saksenspiegel komt het voor. Er is meer waarschijnlijkheid dat Maerlant een der vele omwerkingen uit deze streken gebruikt zal hebben dan een hem min of meer vreemd Duitsch handschrift.

In bezit van Prof. Lintelo Baron de Geer van Jutfaas bevindt zich, behalve het handschrift door Smits uitgegeven, nog een hs. ingebonden in een rechtboek van Graaf Willem van Beijeren. Daar het handschrift niet uitgegeven en voor de taalkunde niet van belang ontbloot is, schrijf ik ter vergelijking de geheele passage hier af. De plaats, waarop Maerlant doelt, luidt als volgt.

God hevet die man na hem selven ghebeeldet ende heeften ghequijt mit siinre passien soe wel den enen als den anderen; hem is die arme al so heimelijc als die rijken: daerom en laet u nyet wonderen dat dit boeck soe luttel spreect van dienstlude

of van eighenscap, want hoor recht is soe menichfout dat niemant des ten einden comen mach, omdat onder yghelijc bisscop of abbet of abdis hebben dienstluden hoor sonderlinghen recht; daerom en kan u niet bescheiden.

‘Doe oec onse ouders hier eerst te lande quamen ende dat recht eerst gheset wart, doe en waren gheen dienstluden, want alle die luden waren vrij. Na mijnen siinnen en kan ic dat niet begriipen dat yemant des anderen eyghen wesen sel, oec en hebben wij des gheen orkonden. Sulke luden segghen vorwaer dat die eighenscap began an Cayn, die Abel sinnen brodder doetsloich, Kayns gheslacht dat verdarf mitter dilluwien, dat nie daervan een bleef. Oec segghen sommighen dat eyghenscap quam van Kaym Noes soen. Noe die seghende twe siinre sonen, die derde en seide hi gheen eyghenscap an. Kaym besat Affriken met siin gheslacht.’

Seth bleef in Asya. Yafet onse outvaerdere, die besat Europam. Aldus en bleef hoerre gheen des anders. Sulke segghen het quam van Esau; Jacop wart van siinen vader gheseyghent ende behiet hem heer te wesen boven sinen brodere, Esau en vervlokede (hi) niet, noch hij en seide gheen eghenscap an hem. Oec hebben wij orconden van vriheyt: God ruste op den sevenden dag, die sevende wet boet hij oec te houden, dat hij die Joden dien wyt gaf ende ons dien heilghen gheest.

Ende die sevende maent boet hij oec te houden ende dat sevende jaer dat heet een jaer der losinghe; soe sout men quijt ende vry laten alle, die in vanghenis waren ende in eyghenscap ghebrocht waren, of si vry wesen wouden om al soe veel als men se vinck of eyghen maeckte. Over seven werven seven jaer soe quam dat vijftichste jaer, dat heet een jaer der vrouden; soe most elc ledich ende vry wesen, hij woude of hij en woude.

Oec gaf ons God orconde an een penninck, doe hem die joden besochten ende seide: laet den keiser siins ghebeeldes gheweldich ende godes beelde ghevet gode. Dus is ons kundich van Goods worden, dat die mensche Godes beelde wesen sel ende wie anders daertoe seit die doet jegen Goed.

‘Nae waerheyt hevet eyghenscap siin beghin van onrechter ghewout, die men van ouds in onrechte ghewoent hevet ghebrocht ende nu voer recht houden wil.’ Men ziet de geheele volgorde der ontwikkeling van het denkbeeld;

Dat van onrechter gewelt
Eijgendoem es comen,

vindt men hier terug; - reeds de Saksenspiegel gaf het antwoord op de vraag van Martyn

‘Lieve Jacop, so berecht mi
Of dat volc al comen si
Van den eersten Adame
Twi es deen edel, dander vri
Die derde eygijn man daer bi.’

Uitvoeriger dan in bovengenoemd handschrift, of in de door Verwijs aangehaalde uitgave en in die van Homeijer worden deze kwesties uitgewerkt in een onlangs weergevonden handschrift, thans op de bibliotheek alhier berustende en van het klooster Essen afkomstig (de taal, waarin het geschreven is, hoop ik elders te behandelen). De bewerker vangt zijn hoofdstuk V a n V r i j h e i t aldus aan:

‘Got hevet den menschen na eme selven gebildet ind hevet ene mit siner martir irloset, den enen als den anderen, eme is die arme als die rike; des solen wy eme danken ind genade spreken. Got en gert van ons nicht dan recht leven da mede gewinnen wij dat hemelrike.’ Daarop gaat hij voort over de menigvuldigheid van dienstlieden recht te spreken, over het onbegrijpelijke dat ‘ymant des anderen eigen syn sole’, al zeggen dan ook ‘somelike lude die der warheit irre ghant, dat sich eygentschap irhove an Cayn, do hie sinen broder Abel arsloigh. Desen is nicht, want Cayns gheslechte wart verdeliget do die werlt mit water vergienc, sodat der gein en blief.’ Hierop volgt dan het ook bij Maerlant voorkomende betoog over het ontstaan van eigenschap uit Cham en Ismaël; deze beweringen, evenals ook die dat Esau de eerste eigene geweest zou zijn, worden alle weerlegd op de bekende wijze. De hierop volgende bewijzen uit de schepping der wereld zijn op dezelfde wijze als elders behandeld; uitvoeriger echter is de geschiedenis van den penning verhaald, ‘dar die juden unsen heren mede versuchten.’ Hieraan knoopt hij vast hoe God den Roomschen koning een ‘tinse’ heeft toegezet, niet om heer te zijn over eigenen maar als loon voor de bescherming, die hij den menschen verleent. Derhalve - laat hij er op volgen - ‘wie solen den heren denen dar umb dat sy uns beschirmen ind wanner sy uns nicht beschirmet so en sijn wy in nicht denstes sculdich. Na rechter warheit so heuet sich eigenschap irhauen van unrechten bedwange ind van gevencknisse ind

van manger unrechter gewalt, die die heren van alder ae in unrechte gewohnheit hebben getogen ind nu vur recht hebben willen.'

In den Wapen Martin volgt hierop de vraag, waarom de een zoo heerschappij over den ander mag verkrijgen en het menschdom zoo oneenig is 'dat deen den anderen vermoert,' welke Jacob met deze twee schoone strophen beantwoordt:

48. Twee worde in die werelt sijn
Dats allene mijn en dijn,
Mocht men die verdriven
Pays en de vrede bleve fijn,
Het ware al vri niemen eygijn
Manne metten wiven.
Het waer gemene tarwe ende wijn.
Over see noch upten Rijn
Soudemen niemen ontliven.
Nu benemet dat venijn
Van giericheden dit, Martijn,
Ende doet al achterbliven
Ende ander loy bescriven.

49. God, diet al biredene doet,
Gaf dit wandel aertsce goet
Der menscheit gemene,
Dattere mede ware gevoet,
Ende gecleet ende gescoet,
Ende leven soude rene.
Nu es giericheit so verwoet,
Dat elc settet sinen moet
Om al te hebbene allene.
Hieromme stortmen menscen bloet,
Hieromme stichtmen metter spoet
Borge ende hoge stene
Menegen te wene.

Van deze gedachten is in den Saksenspiegel niets meer te vinden; het is hier in den Martyn weder geheel de dichter, niet de geleerde, die spreekt.

Bij alles wat Verwijs in den tekst verbeterd en in de aanmerkingen opgehelderd had, wachtte ons nog eene uitvoerige studie over Maerlant zelf en zijne gedichten. Wat er van overig is doet ons dubbel betreuren dat zijne krachten hem ontzonken. Van deze studie, die als inleiding dit werk moest voorafgaan, was eene indeeling in XI hoofdstukken opgeteekend, welke in het voorbericht door Dr. Verdam wordt opgegeven.

Omtrent twee der kleinere strophische gedichten van ons Heren Wonden en van den vijf Vrouden vond Verwijs het moeilijk een bepaald oordeel uit te spreken. Er is - zoo schreef hij - even weinig reden om aan Maerlant het vaderschap te betwisten als om de gedichtjes onvoorwaardelijk aan hem toe te kennen. Gedachtig aan de spreuk in dubiis abstine, vond hij het geraden de overlevering, die ze aan Maerlant toeschrijft, te volgen; misschien zonden later dagen een beter oordeel mogelijk maken.

Verder was zijn plan den tijd der vervaardiging der Martijnszangen te behandelen, de persoon van Martijn en zijne betrekking tot het Sticht, de vertalingen in het Latijn en Fransch, de bronnen van de Martijns, hieronder in de eerste plaats het Speculum Naturale van Vincentius, den Anticlaudianus van Alanus ab Insulis. De drie laatste hoofdstukken zouden aan den vorm en de critiek der Gedichten en aan de Handschriften gewijd zijn. Naar het weinige, dat Dr. Verdam ons uit de nagelaten aanteekeningen mededeelt, betreurt men des te meer dat het Verwijs niet vergund mocht zijn dit werk, waarin hij ongetwijfeld nog zooveel licht over Maerlant's persoon en werk zou verspreid hebben, te voltooien. Dat Verdam niet met een enkel woord de handschriften opgaf en de plaats, waar zij te vinden zijn, meedeelde, blijft een gemis in dit werk. Zonder toch aan de eenheid van het werk of de pietas jegens den vriend te kort te doen had hij in de door hem zelf er bij gevoegde voorrede gemakkelijk eene kleine plaatsruimte hiervoor kunnen vinden, en de verschillende A, B en C's enz. aan den voet der bladzijde waren den lezer duidelijk geweest, terwijl men thans niet gemakkelijk uit kan maken welk der hs. met A, B of C bedoeld wordt.

Zoo als ik boven reeds met een enkel woord aanstipte, is er omtrent Maerlant's levensomstandigheden, ja zelfs van het tijdstip, waarop hij de meeste zijner geschriften vervaardigd heeft, slechts zeer weinig bekend. Het meeste moeten wij uit de prologen of uit slotverzen opmaken. Zooals slechts enkelen, was Verwijs in de geheele litteratuur van Maerlant en zijne tijdgenooten te huis, terwijl geen schrijver, die in zijne werken dien dichter of zijne verzen had aangeroerd, hem ontgaan was - de enkele stukken door Verdam, uit zijne aanteekeningen opgegaard (Voorbericht, p. x e.v.), welke op de getuigenissen van anderen over de Martijnszangen betrekking hebben, kunnen het bewijzen. Verwijs zou dan ook zeker

een der eersten geweest zijn, tot wien ik mij gewend had bij eene vondst, welke ik voor eenige eenige dagen deed in eenige perkamenten uit het archief van den heer Grothe, en beter, dan ik, in alles, wat den dichter betreft, te huis, zou hij zeker of de weinige regels, bij welke mij Maerlant's persoon en geschiedenis in de gedachte kwam, eene plaats in zijne geschiedenis hebben aangewezen of als van geene waarde hebben afgewezen.

Dewijl echter elke vondst, al is zij ook van twijfelachtige waarde, eenigszins van nut kan zijn om betere inlichtingen omtrent Maerlant's leven te verkrijgen, wil ik haar hier mededeelen en in korte trekken trachten aan te toonen in hoeverre zij met Maerlant in verband *kan* staan.

Bij het nazien van eenige rekeningen uit Zeeland, klachten over Geldersche rooverijen, borgstellingen en stukken, het bisschoppelijk beheer rakende, alle charters voor 't meerendeel uit het begin der 14de eeuw, viel mijne bijzondere aandacht op de volgende borgstelling:

‘Dit siin Iacobs borghe van den Damme

Heynric von Merlant
Curstans van Linschoten
Johan de Wolf
Johan van Zeyst
Arnoud de Langhe
Johan Bertaenghen
Jacob van den Dryele
Jacob van den Damme
Ghisebrecht Lisen Soen

Dese siin borghe voer dertalfhondert pont miinsheren segghen te houden.’

Misschien is de samenkomst der namen I a c o b v a n d e n D a m m e en H e y n r i c v a n M e r l a n t geheel toevallig en is J a c o b v a n d e n D a m m e een lid der in Holland natuurlijk veelvuldig voorkomende familie van Dam, en Heynric van Merlant de een of andere persoon, uit Maerlant bij den Briel afkomstig en te Utrecht of elders woonachtig, zoodat we het volstrekt niet met de geschiedenis van onzen dichter in verband hebben te brengen. In dit geval heeft het charter natuurlijk geen andere waarde dan elke andere oude borgstelling en is het alleen opmerkelijk om de wonderbaarlijke samenkomst der beide namen.

Aan den anderen kant is het echter niet geheel onmogelijk dat

in deze borgstelling, die blijkens het schrift uit het laatst der 13e eeuw dagteekent, de naam Iacob van den Damme die van den toen reeds in Damme woonachtigen dichter is, terwijl de naam Heynric van Merlant, die als eerste borg voorkomt, misschien die van zijn opvolger of van een of ander man van vermogen en macht van de plaats van dien naam was.

Ten einde te doen zien, wanneer deze borgstelling, die waarschijnlijk met de andere borgstellingen op hetzelfde perkament vermeld te Utrecht verleden is, ongeveer heeft plaats gehad, dienen wij Maerlant's leven na te gaan, zoover dit uit de verschillende aanvangs- of slotverzen zijner gedichten bekend is.

Vlaming van geboorte, zooals hij in zijn Leven van St. Franciscus, 125 zegt, was hij in Brugsambacht geboren: (vgl. Van Vloten Taal- en Letterbode I. 84.)

> Maerlant seide dat hi noit en vant
> Also goet lant, alse Bruxambocht,
> Ic waens hem daarbi heeft gedocht
> Omdat hiere in was gheboren.

Zijne geboorteplaats in het Vrije van Brugge - misschien het stadje Damme - heeft hij waarschijnlijk vroeg verlaten. Of hij den Alexander - waarvan hij om de ‘zware materie’ het laatste boek (en niet het geheele werk m.i.) in een half jaar dichtte - hier of op Voorne vervaardigde is onzeker, doch toen de Merlyn vervaardigd werd was hij zeker reeds op Voorne en wel *Koster te Maerlant*, zooals hij in zijn voorbericht meedeelt.

> 14. Desse historie van den grale
> Dichte ick to eren Hern Alabrechte
> Den Heer van Vorne wal met rechte
>
> Unde nu biddick dat is waer
> Jacob de coster van Merlaut
> Den gy to voren hebbet becant
> In des koninges Alexanders Jeesten
> Dat gy bidden dat he volleesten
> Moete dat he hevet begonnen[1].

Hiervan vervaardigde hij 10452 verzen, waaraan van Velthem later, om het bij den Lancelot te kunnen laten aansluiten, nog

1 Zie Jacob van Maerlants Merlijn uitg. door Dr. J. van Vloten. (Leiden, Brill 1880) vs, 14 c.v. vgl. Inleiding XII.

58 hoofdstukken toevoegde. Een gelijk lot[1], nl. van in den Lancelot te worden opgenomen, wedervoer den Torec, een ridderroman, dien hij na de historie van den Grale dichtte. Beide stukken dagteekenen van ongeveer denzelfden tijd, het eerste van 1260 of 61, het andere van 1264 of 65, zooals te Winkel zeer duidelijk heeft aangetoond in zijne inleiding op den Torec. (p. XXXIII.)

Tusschen dit en het volgende werk schreef hij nog een paar kleinere gedichten, zooals uit den proloog voor de Historie van Troyen blijkt:

De historie van Troye dichtte Een, hiet Benoot van Sente More, van Latijn in Romans

> Met rymen scone ende gans.
> In den Duytsche dichtet Jacop
> van Merlant. . . . . .
>
> Hiertoe voren dichten hy Merlijn
> Ende Alexander uytten Latijn
> Toerecke ende dien Sompniaris
> Ende den cortten Lapidarys

Op een boek over gesteenten en een over Droomen volgde derhatve de Historie van Troye, een Werk, zooals hij in den Spieghel Historiaal, I[2], 16, 25 zelf zegt:

> Dat wide es becant
> Ende wi maecten te Merlant.

Waarschijnlijk is het, hoewel niet te bewijzen, dat ook de Eerste Martijn en de Heimelycheit der Heimelycheden nog te Maerlant gedicht zijn. Het eerste blijkens den aanhef van den tweeden Martijnszang, het tweede blijkens de opdracht:

> Nu ontfaet dit lieve Neve
> Van mi, Jacoppe van Maerlant

De hooge vriend, die blijkbaar een jong vorst was, zal wel niemand anders geweest zijn dan Floris V, die in 1266 aan de regeering kwam en aan wien hij, behalve dit boek vol nutte lessen voor een ‘jonc lantshere’, ook later den Spieghel Historiael opdroeg. Door de vriendschapsbetrekkingen met Albrecht van Voorne, den

1 Merkwaardig in het, dat Maerlant, terwijl hij elders van den Merlijn spreekt, B. 14 het de historie van den Grale noemt.

burggraaf van Zeeland, die een der voornaamste raadslieden van den jongen graaf was, is wellicht die betrekking tot Floris V. ontstaan.

Zooals Verwijs in de inleiding op d e r N a t u r e n B l o e m e n nauwkeurig heeft aangetoond, is dit werk tusschen 1266-1279 door Maerlant geschreven, nadat hij zich reeds van Voorne naar Damme metterwoon had begeven.

In denzelfden tijd moet ook D a n d e r M a r t i j n geschreven zijn - zeker niet lang na zijn vertrek, want Martijn beklaagt zich over hunne scheiding vs. 14.

> Jacop, du woens in den Dam
> Ende ic 't Utrecht, dies bem ic gram
> Dat wi dus zijn versceden

Rnsteloos werkzaam als hij steeds was, volgde 25 Maart 1271 (blijkens de slotverzen) de R i j m b i j b e l . Of de vertaling van het werk van den leerling van Albertus Magnus, dan wel zijne Martijnszangen, hem den haat der minder vrijzinnigen en de berisping der geestelijkheid op den hals hadden gehaald, is niet uit te maken, doch toen begon hij deze het eerst te gevoelen. In weerwil van hen schreef hij echter zijn Rijmbijbel, zooals hij in den proloog mededeelt:

> Ghi nideghe merct ende hort
> Ghi ne zult mi niet gedeeren en connen
> Ghi ebbets al te spade begonnen
> Ets dompheit dat ghi u verteert
>
> Ebthu den nyt; ic wille dichten
> Ende mi daermede oec verlichten,

De geestelijkheid was echter machtiger, dan hij verwacht had. Jan de Weert, die in 1530 een W a p e n R o g i e r in den trant der Martijnszangen vervaardigde, verhaalt van Jacop:

> Die Bibele hi in Dietsche ontsloot,
> Ende voer zijn dicht thoeft hi boot.
> Voer dies hadden toren,

terwijl Maerlant zelf in den proloog voor den Spieghel Historiael op vrij wat lager toon zingt, als hij verhaalt, welke de redenen zijn, dat bij al de theologisatiën er uitgelaten heeft:

> Oee mede hebbic vaer
> Dat des dat paepscap belgen soude;
>
> Ende anderwaerven hebbic gewezen
> In haer begripen van dezen,

Want ic leeken weten dede
Uter byblen die heimelichede.

In 1291 dichte hij nog zijne Klacht van den Lande van Overzee, doch bij vs. 32 der 4e partie, hoofdstuk 34 van den in 1284 begonnen Spieghel Historaal legde hij de pen neder, om haar niet weder op te vatten, met de woorden:

Ende verstaat dat Jacob moet
Van Merlant rusten terre stede
Vander vierder paertijen mede,
En beiden tote dats hem God jan
Dat hire weder coemet an
Omme te dichtene in redene claer
Die dinghen diere volghen naer.

Dit laatste bleef echter de taak van Van Velthem, die aan 't slot der vierde partie verhaalt: hoe Jacob van Maerlant

Die eerste entie derde vortan
Maeckte ende oee in die vierde
Hi sijns levens faelierde

Tusschen 1271 en 1284 valt echter nog een gedicht van Maerlant, nl. het leven van Sinte Franciscus, dat voor ons bewaard is gebleven, terwijl eene terzelfder tijd geschreven Vite van Sinte Clara nog niet teruggevonden is. Zij is ons slechts bekend uit de woorden in St: Franciscus vs. 1773:

. . . . . Clare,
D' eerste plante vul openbare,
Die gelijc der rosa rooc
Ende gelijc der starre ooc
Verre gaf uut haer scinen.

Die hare vite gerne hoort,
Van mi vint hise in dietscher woort.

Hadden wij van het Leven van St. Clara althans den proloog slechts, zoo was ons misschien iets meer van de redenen bekend, die Maerlant naar Utrecht gevoerd hebben. Dat hij er geweest is blijkt uit St. Franciscus, vs. 74, waar hij zegt:

Jacop van Merlant wille hier af
Dichten dor der ghere bede,
Dies hem 't Utrecht in de stede
Harde vriendelike baden;
Des wildi hem daer mede gestaden
Want hi de bidders enten patron

Minuet ende beghert den loon.
Nu, broeder Alaerd, lieve gevadre,
Desen rijm, die ic hier vergadre,
Dat hise ten baten kere
Den dichter enten lesers mede,
Dat hi hem geve herten vrede.

Tusschen 1271 en 1284 is dus aan den dichter bij zijn verblijf te Utrecht door de minderbroeders verzocht een leven van den patroon hunner orde te maken. De vraag blijft: wat kwam Maerlant hier doen? Moest hij boete doen en zich verontschuldigen voor zijn Rijmbijbel en Martijnszangen en was de hiergenoemde borgstelling voor de som van 250 pond de boete in geld, die hem opgelegd was, of was het eenvoudig eene geldleening.

De personen in bovenstaande borgstelling genoemd, zijn, zoover ik weet, niet bekend; dat, waar Jacob van Damme - zoo moest hij in een officiëel stuk hier te lande wel genoemd worden, daar zijne woonplaats niet meer Maerlant doch Damme was, terwijl hij te Damme naar de plaats, waar hij voor dien geweest was en waar hij bekend was geworden, genoemd werd - dat, waar Jacob, de vroegere koster van Maerlant, in rechten verscheen, een persoon van de plaats, waar hij vroeger gewoond had, als borg nevens hem stond - hij ware dan zijn opvolger of een invloedrijk persoon van die plaats - is niet bevreemdend. Omtrent Arnoud de Langhe rees de vraag bij mij op of dit ook de Protonotarius Arnold (zie Jonckbloet I, 173) kon zijn.

Uit geen zijner geschriften blijkt dat hij vroeger in Utrecht geweest is; onmogelijk zou zulks niet zijn, doch in dit geval had hij waarschijnlijk er wel eens ergens melding van gemaakt in een der prologen. Aan machtige heeren en vrienden droeg hij gaarne zijn werk; op en zeker had hij deze, was hij vroeger in Utrecht gekomen, wel gevonden, al was het ook om in hen bescherming te hebben tegen de macht der hooge prelaten; in dit geval zon hij niet verzuimd hebben hen met een enkel woord te noemen in eene opdracht zijner gedichten.

Is het stuk op Maerlant toepasselijk, dan moet het tusschen 1271 en 1384 zijn opgesteld, toen hij hulp en steun heeft gehad van de minderbroeders en hun guardiaan, frater Alardus, zooals hij in den proloog voor het Leven van St. Franciscus erkent[1]. Dat de naam

1 De oudste charters der minderbroeders alhier dagteekenen uit de helft der 14e eeuw. Het overige van het archief der minrebroeders is spoorloos verdwenen, en kan dus in dezen geen licht geven.

van Alardus niet op de borgstelling voorkomt behoeft geene bevreemding te wekken.

Daargelaten toch dat een geestelijke, die geen bezittingen had, zich moeilijk voor het betalen eener geldsom door anderen kon verbinden, kenden bovendien zoowel de Saksenspiegel als de landrechten den priester of clerc geene andere rechten toe dan die ook der vrouw eigen waren: ‘paep, wiif en gerechteloes man’ worden gelijk gesteld. In tegenstelling met de hedendaagsche gelijkheid in rechten van geestelijken en leeken kon toen ter tijd een geestelijke alleen door zijn voogd in rechten handelen, zij konden geen recht spreken (papen, joden ende wive en de oick echteloes kynder en moghen gheen richters wesen), geen taalman zijn, geen getuige wezen (gheen man en mach ghetuuch wesen dan die volcomen is of onbescheyden is an siin recht), en behoorden voor hunne eigene rechtbanken terecht te staan; evenmin konden zij voor anderen borg zijn in rechten; item, zegt het Wetboek van J. Matthyssen, een priester, een clerck non habet personam standi in iudicio seculari - nochtan als hij hem verbonden heeft sal hij kyesen een voecht. Wanneer er in rechten getuigd werd bestond het aantal getuigen of uit twee, ‘selve dridde’, of met seven mannentuge moest men opkomen. Hoewel dit getal van zeven geen kracht gehad heeft bij de borgen, zoo zien wij toch in bovengenoemde borgstelling, hoe eerst de zeven borgen genoemd worden en daarna de naam van Jacob van den Damme, terwijl de daaropvolgende naam Ghisebrecht Lisen Soen waarschijnlijk die van zijn voogd was, dewijl Maerlant als clerc niet zonder voogd zich in rechten mocht verbinden.

Het zijn grootendeels slechts gissingen, doch die misschien in verband met kleinigheden, die nog uit het stof der archieven kunnen opduiken, eenig licht kunnen verspreiden over een belangrijk punt uit het nog zoo duistere leven van Maerlant.

Utrecht.

J.H. Gaxllée.

Koewachter-Idylle.

Een dichte stofwolk waardoor de avondzon
roodbloedend heen priemt. - Links en rechts een rij
verwrongen wilgentronken, die hun takken,
als smeekende armen, heffen naar den hemel
die langzaam, langzaam donkert. Hier en daar,
door d' avondglans verlicht, het strooien dak
der hoeven, en alom, langs wegen, stegen,
geklap, gejuich, der moegeslaafde boeren
die huiswaarts keeren, waar de rust hun wacht,
- de rust en 't zoet gestreel van kind en vrouw
bij d' ouwen trouwen haard, der vaad'ren erve!

Ginds, waar die stofwolk dommelt, ligt de weide
waar Roosken Rozelaars den ganschen dag
heur koeien heeft gewacht. Die helle stem,
die, als het klinken van een zilvren belle,
ons tot hier toe begroet, is zij - die neurend
heur koeien samenroept. - Niet waar, die stem
is als een melodie, een alvenlied,
dat in het avondgloeien, langs de beken,
versterft, en meldt dat ginds de zon gaat scheiden?
En wonder is het niet dat, telkens zij
des avonds zóó heur kudde stalwaarts roept,
de blonde Klaas, ginds, in de breede weide,
flus op een knotwilg klautert, in de hope
van dáár het wonder ‘schreeuwerken’ te zien,
en, ongezien hij zelf, haar in het hart
van verre toe te roepen: ‘Ik bemin u!’

- Hoor, hoor... ‘Ariauw! ariauw!’ zoo klinkt, steeds heller

der deerne roepen: met een wip heeft zij
den ‘draaiboom’ opgehijscht, en vierkant wijd
geopend; - en, haar koninginnenschepter,
de wijrnenzweep ter hand, drijft zij de dieren
vóór haar de baan op, naar het pas geeft, 't een
vrij hard bejeegnend, 't andre streelend langs de vacht,
een derde zachtjes fluistrend gekke namen.
Want - allen kent zij zoo, en allen zouden
ook haar herkennen, tusschen duizend: - zij alleen
voert hen, sinds jaren reeds, ter weide; zij
alleen, al is zij maar een meisken, nauwlijks
vóór in de twintig, kan de wilde stieren
bedwingen met een woord, ja, met een blik,
- zoowel als 't dartel kalfje, dat maar nauw
met de andere medehuppelt, speelsgewijze,
en haar de hand komt likken waar zij gaat, -
zacht kwisplend met den staart...!
Maar ook, in 't gansche
gehucht, geen deerne, als Roos, zoo bout van leden.
- Zie liever: lijk zij daar nu rechtstaat bij
dien boom, met hare hand bedekkend voor
de zon haar vonklend oog; zeg, is zij waarlijk
niet prachtig, niet betoovrend om te aanschouwen?
Zie me eens die haren, zwart gelijk de wiek
der raven, ordloos waaien om haar' hals;
die kloeke borst aan 't op en neder zwoegen
in 't openbarstend keurs van rooden baai;
die machtige armen, bloot, met forsche pezen
dooraderd, mannenarmen schier, en eindlijk
die beenen, in een griekschen meestervorm
gegoten, blozend half door 't arme rokje
dat nauw haar knieën dekt; - en zeg mij: is zij
niet waard oprecht dat haar V e r l a t s penseel
in al het sappig bloeien heurer jeugd
voor eeuwig hechte op 't doek? -
Doch zie, de koeien
zijn lang de wei reeds uit, en in het doomen
des avonds, tiegt nu blij de lange root
ter stalling. Nog een pooze duurt het eer

daar orde is in den drom: 't is duwen, stooten,
nu links, dan rechts; de lange staarten zwieren
omhoog, omlaag; en geeuwend, knauwend hoort
de kudde naar 't bevel der flinke deerne
die, met haar wisschen zweep, de wildsten weet
te temmen.
'Vaandrig, ras vooruit'... zoo klinkt het;
'langs hier, gij, Blomme!' En zie, op een-twee-drij
daar treedt de fiere stier aan 't hoofd, - de Vaandrig
der bende! - Een machtig beest voorwaar; kijk, horens
- twee voeten lang wel, nek - zoo breed dat geen
hem overvuimen zou; en dan, een blanke
met rood gevlekte huid! - terwijl 'de Blomme'
de schoonste vaars der kudde, gansch gedwee
het naast het meisjen op een loopje stelt,
en loeit van puur genot, wellicht voor de eere!

Intusschen, van zijn knotwilg, heeft weer Klaas
zijn Roosken nagekeken. Brandende oogen,
van liefde brandend, heeft hij lang op haar
gevest, en vast geen enkel 'ariauw'
is aan zijn oor ontsnapt. ''Wat heeft zij, drommels!'
zoo mort de snaak, - 'een wondre stem toch! Waarlijk
dat moet een lust zijn, van zoo zoet eeu mond
te hooren zeggen; "Klaas, ik min u... Klaas,
'k vind u een knappen jongen! Klaas, 'k aanvaarde
verheugd den warmen kus dien gij mij aanbiedt...."
Dát moet een lust zijn... hemel...!' - En weldra,
in droomen weggezonken, geeft de jongen,
daar, op zijn hurken, de armen rond twee takken
geslagen, vrijen toom aan zijn verbeelding,
en bouwt in eenen stond het gansch gebouw
van al zijn hopen op. . - een kleine hoef,
een groene wingertrank rond elke venster,
en waar lief-lievend Roosken koninginnne,
hij, 'Klaas', de vorst en tevens slaaf zou zijn,
een leven slechts van liefde, louter liefde! -
'Een prachtig paar, oprecht!' zoo denkt hij; 'zij -
een eenige dochter; ik - een eenige zoon!

zij, schoon gelijk de zon, ginds! Ik, ik zelf
juist niet misvormd... Zij vast de hellicht
van hare kudde daar,. . en ik, o rijkdom!
de schoonste koppen uit de mijne, als bruidschat
meêbrengend naar ons hoef... Oprecht, mijn Klaas,
dat zal eea hoop zijn, jongen!...'
En hij lachte,
de rakker, op zijn wilg; en plots daar schoot
hem een gedacht te binnen: zoo ik eenmaal -
ze is toch zoo wonderschoon - een kus kon stelen? ...
Zoo 'k eens mijn kudde, - 'k moet denzelfden weg,
juist, tegen stroom op, door - in hare kudde
verwarde...
En zie, op minder dan een oogwenk,
staat reeds de balie vierkant open; gansch
de knauwelende schare stroomt en draaft
de baan op, en met stem en djakke, spoort hij
de logge dieren voort, die - tok-patokkend -
voorthinken in een dikken drom, gehuld
in walmend mul!
Hu, gaat het, hu, serjant,
hu, kapitein; vooruit maar; en de djakke
gaat - klik-klak - op en neer, en heimlijk lacht reeds
de deugniet om de grap en... om den kus!

Plots, aan de Kruisstraat, daagt de tweede schaar.
'Hu,' roept de rakker - In een oogwenk smelten
de beiden kudden saam, eer Roosken nog
iets van het opzet merkt. En zie, het schijnt:
het staat de dieren aan, zich met elkander
te mengen, juist als broers: - met vroolik loeien
begroeten zij malkaar; tot Vaandrig toe,
de vorst der stieren, wiens reusachtig' horens
steeds 'scheppens' reê zijn, en wiens gloeiende oogen
slechts nijdgen strijdlust spieglen, - staat daar, thans,
in tweegesprek met Blare, de eerste vaars
van 's knapen stal... Doch blijven bei de scharen
als instinktmatig stil; wip... langs de hagen
is Klaas verdwenen... als een dief!..

- Waarheen? -
Op eens slaakt Roze een bangen kreet; twee handen, vast
als klampen, pressen plots heure oogen, tevens
heur zachtjes prangend op een forschen boezem
die op en nederbonst gelijk een zee!
‘Nu, raad maar wie ik ben...’ zoo spot de snaak,
‘of 'k laat u, bij uw lippen, van mijn leven
niet los!....’
Doch, zich bedenkend: ‘Wacht! een pooze;’
herneemt hij; ‘daar!’ en op de ronde kaak
weerklinkt een luide kus.
‘*Die* make u klaar
wie u gevangen houdt in bei zijne armen,’
spot luid de rakker, en kust weer de meid.
En of het meisje bloost gelijk een kol,
en of zij kijft, of zachtjes smeekt - om 't even!
‘Eerst raden,’ roept de rakker; en hoe wilder
de poezie Roos met voet en handen slaat
en stoot, ja zelfs meê ‘'t kattenklauwtje’ speelt,
hoe dichter Klaas heur vastklemt, op zijn herte
heur lokkig kopje prangt, en kus op kussen
doet reegnen op heur voorhoofd dat het kraakt!
‘Hoef,’ lacht hij, is mij dat een leven! ‘Hoef!
'k Ben zelf er moê van... Waarlijk, Roos, gij moogt mij
van 't klauwtje geven dat mijn rechter bloedt schier...
Het is er aan verdiend... Nu raad maar, raad!..’
- En, heusch eer nog de meid, nu eindlijk los,
heur zweep omhoog houdt om den ‘vranken kerel’
de les te spellen: ‘Dank je,’ roept hij, ‘dankje,
- en hou - je goed,.... tot op een andren keer...’
En - husch! daar is hij weg, door 't heesterhout,
te midden van zijn vee; slaat links, dan rechts
de dieren; roept, beveelt, en scheidt allengskens
de kudden die verlangend stalwaarts schouwen
en flus, elk langs zijn bane, verder tiegen!

‘Gôen avond, Roos,’ riep uit de vert' nog Klaas:
Doch, wie geen antwoord gaf, dat was de meid!
Rood als een kolle dierf zij nauwliks nog

het stugge vee bezien, getuige van
haar heugbre neerlaag!... ‘Neen, zoo groot een stoutheid!
Dat had zij nooit vermoed. - Dat was te veel!
nooit zou zij nog dien “dwazerik” bezien!...
sta, hèm tot man te nemen! Dat was uit nu...’
Maar blozend keek, gestolen weg, de deerne
eens even achter haar, waar de overwinnaar
op 't eind der baan verdween, en zong en sprong
van vreugd! - En zie, zij neep heur lieven mond
vergramd te saam en morde bittre woorden!
‘Nooit krijgt hij nog een woord - een enklen oogslag!’
Doch door de wilgen stronken floot de wind
gansch heimlijk haar in 't oor: ‘Pas op! du liegs...
dijn hert het beter weet... Dàt klopt zoo wonder.’
En zwijgend draaide 't meisje 't mollig hoofdje
nog eenmaal om, en sprak, gansch zacht, gansch zacht
dat geen het hooren kon tenzij de wind:
‘Gôen avond: Klaas, gôen avond... En tot morgen!’

Juli 1880.

POL DE MONT.

Verdorde bladen.

I. IJdel veemanen.

't Is winter noch - en hoor, hoe blij
   Het zingt door al de boomen!
De winter in - ja, waar is hij?
   Vast bij de Pool aan 't droomen;
Een fabel is zijn sneeuwen kleed:
De Lente houdt haar tooi gereed,
   Geen winter is te schromen!

Gij schudt het hoofd, mijn hovenier!
   En zucht van ‘nader spreken,’
En ducht, de vorst van 't Noord-quartier
   Zal bloediglijk zich wreken?
Beduid dat eens aan bloem en blad!
Zij lachen met uw wijsheid wat
   En al uw zorg'lijk preêken.

II. Ik zag haar weer.

Ik zag haar weêr - een jonge weduw, rijk,
En praatziek en *blasée*; het schoon gelaat
Wat scherper reeds vau trek; de stem alleen
Gansch de oude noch. Nauw klonk mij déze in t oor,
Eu 'k zag 't gelaat niet meer. Ik was weêr kind
En dartelde, als bedwelmd van specerij,

In zaalge koelt' van nimmer stervend hout;
't Gekevied duifjen in den klapperboom
Zond kirrend groeten neêr; het dof gestamp
Der meisjes aan den tombok klonk van verr';
De paddianijders floten in het veld;
Verlokkend schaterde uit het dal 't gejuich
Der knapen in de bruisende rivier;
Ik plaste meê, den pisangstam omklemd,
In 't borlend, schuimend, hartverkwikkend bad;
Het bruisen vloeide in plechtig golfgeruisch;
Ik hoorde 't klapperen van zeil bij zeil,
't Matrozenlied, het huilen van den storm,
't Gekreun der kiel, den angstkreet: Wij vergaan!...
En 'k voelde iets vochtigs in mijn oogen. Zij
Wees noodend naar een stoel en snapte vast
Van de opera, de koude en haar migraine.

III. Aan d^{r}. * * *

In uw nederig huis,
  In de stilte uwer kluis,
    Zag ik op naar den gloed uwer oogen;
En ik hoorde op uw stem,
  Mij vermanend tot Hem,
    Die ook mij in Zijn licht zoû gedoogen;

Voor uw needrig altaar,
  Met de aandachtige schaar,
    Daar vergaderd in heilig verlangen,
In 't gevoel mijner schuld
  Van ontroering vervuld,
    Heb ook ik aan uw lippen gehangen;

Aan een needrige groef,
  Tot den doode toe droef,
    Waar mij 't liefste voor goed zoû begeven,

Zag uw deernis mij aan -
   En uw woord en mijn traan
      Nam ik mede in 't gedruisch van dit leven.

Als een zucht ons ontwelt,
   Als een droomgezicht smelt,
      Zijn die dagen, die jaren vervlogen;
Bij de schare aan uw voet
   Ligt een schitt'rende stoet,
      Liggen Keizers en Princen gebogen;

Zoo 't verleden u heugt -
   Ander leed, and're vreugd,
      And're harten vervullen uw harte;
Slechts den klank van uw naam
   Voert een nagalm der Faam
      Mij somwijlen noch toe uit de verte;

Maar wat vorst'lijk geslacht,
   Maar wat hoogheid en macht
      Tot u stroom om den roem uwer gaven:
Mij doorsiddert die klank
   Als met heimwee en dank
      En ik zie u te midden der graven.

IV. De amandeltak.

Vol liedren waren de boomen,
   De lucht van geuren zwaar;
De blijde zonnestralen
   Omschenen heur goudblond hair.

Een bloeiend amandeltakjen -
   Hoe kleurde dat wit bij dat rood! -
Liet hij spelen om voorhoofd en wangen,
   Om 't halsje en haar flonk'rende boot.

Als nimmer noch zag hij haar blozen,
Dien zaligen morgenstond;
Hij zocht een blik van haar oogen...
Hij kuste den lachenden mond.

De zonnestralen omachijnen
Aan 't venster haar doodsch gelaat;
Omschijnen heur grijzende lokken,
En somber weduwgewaad.

Zij staart naar buiten en hoort niet
Der vooglen lustig geschal;
Zij ziet niet de kleurschakeerselg
Der bloemen zonder tal;

Zij ziet, met stille gebeden,
Een glimlach en een traan,
Het dartel bloesemtwijgje,
Voorlang tot stof vergaan.

SOERA RANA.

Politiek overzicht.

Rotterdam, 21 Juli.

Verbazing was wel het eerste gevoel, dat allen beving, toen op den 2^{den} Juli de treurmare over de gansche wereld werd geseind, dat dien ochtend een moordaanslag was gepleegd op den president der Vereenigde Staten. Verbazing, eerder nog dan ontsteltenis, bij de volken der oude wereld, die ziet vleiden met het denkbeeld, dat de volledige toepassing der volkssouvereiniteit, ook in de keuze van het hoofd des staats, op den duur een waarborg zou blijken tegen aanslagen, als waarvan de annalen der europeesche monarchieën maar al te vol zijn. Verbazing, als voorloopster nog der verontwaardiging, bij het volk der Unie zelve, dat een oogenblik tot bezinning moest komen, eer het recht besefte, dat een amerikaansch burger zich vermeten had het moordwapen te richten op den man, die nog slechts voor enkele maanden onder algemeene toejuiching als de uitverkorene der natie was begroet en wiens kortstondig bestuur van geen andere daden getuigde dan die hem moesten doen stijgen in de sympathie en achting der bestgezinden. Verbazing zelfs, meer dan smart, bij den getroffene, die niet ophield zijn hem omringende vrienden te vragen, wat beweegreden toch den man had kunnen drijven, die hem, den zich geen kwaad bewuste, naar het leven had durven staan.

Zal men zich van de vraag afmaken door schouderophalend te gewagen van ‘de op zich zelf staande daad van een waanzinnige’? Dat mag voorzeker een gemakkelijke oplossing van het raadsel heeten, maar eene, die bezwaarlijk den naam van oplossing verdient. Trouwens wat is waanzin en wat zijn in de historie op zich zelf staande daden? Gelijk alle handelingen der individuën en der volken door een oorzakelijk verband zijn aaneengeschakeld, moeten er oorzaken

voor te vinden zijn, waarom in zekeren tijd een zekere vorm van anzin zich bij voorkeur openbaart en waarom die, om zijn doel te bereiken, eer dan naar een ander middel grijpt naar het moordtuig. De aanwijzingen ontbreken niet, die ons althans eenigermate op den weg kunnen helpen.

Eenig verband tusschen dezen moordaanslag en de vele, die op gekroonde hoofden in de laatste jaren zijn gepleegd, is aannemelijk, in zooverre de ontevredenen vertrouwd zijn geraakt met dit eigenaardig middel om herstel hunner grieven te zoeken, en die herhaalde bloedige daden, alom verbreid en luide verkondigd, de verbeelding prikkelen en tot navolging wekken. Maar daarmede houdt dan ook alle verband op. Wel is het onmogelijke beproefd ook hier nihilistische en revolutionaire neigingen te ontdekken, maar zoo die neigingen ook al in de welvarende en vrije republiek bestaan, deze moordenaar bleek daardoor volstrekt niet bezield. Bovendien wat belang konden hier de omwentelingsgezinden er bij hebben, zich te vergrijpen aan den uitvoerder van den volkswil, wiens val immers niet de val is van een stelsel van reactie of willekeur? Toch ontbrak de politieke gedachte niet geheel, en zoo 's moordenaars geestestoestand onder het veel omvattende begrip van krankzinnigheid moet worden geclassificeerd, dan hebben wij hier te doen met een soort van politieken waanzin. *I am a Stalwart*, ziedaar zijn geloofsbelijdenis - *Arthur will be president*, ziedaar het doel van zijn bedrijf. Men weet, wat dit zeggen wil: ik behoor tot de Grant-Conkling partij, die het verheven maxime, d e b u i t v o o r d e o v e r w i n n a a r s , tot grondslag der politiek heeft verheven, die het zich verzekeren van ambten en invloed als doel van haar bestaan erkent, die stelselmatig onderdrukt en weert al wie niet tot het clubje der vrienden behooren, - en de vice-president Arthur, het werktuigdier partij, zal, als Garfield valt, zetelen op het Witte Huis. Geheel in de rol dier partij was in de laatste jaren de politiek de eenige bezigheid van den voor ernstige werkzaamheden ongeschikte, en wel de politiek die als eenig doel kent het zoeken van een administratieve betrekking. Het schijnt, dat Garfields weigering hem te benoemen tot een postje, waartoe hij zich bij uitnemendheid geschikt rekende, de aanleiding is geweest tot zijn daad. De honderden, als hij teleurgesteld, meende hij met een revolverschot te kunnen wreken, en hij leefde in de zalige hoop, dat zijn partij door zijn daad tot nieuw leven zou geboren worden en de vice-president en generaal

Sherman en generaal Grant en senator Conkling hem in triomf als hun redder zouden inhalen.

Medeplichtigen had Guiteau niet, maar komt hier nu niet de vraag te pas, wie de zedelijke verantwoordelijkheid voor zijn misdrijf mede moet treffen? Het is een bedorven politieke atmosfeer, waarin zulke persoonlijkheden zich ontwikkelen. De verantwoordelijkheid moet de leiders treffen eener partij, voor wie de politieke strijd niet anders is dan *a miserable scramble for places and power* en die hun volgelingen geen hooger ideaal weten voor te houden dan een plaatsje aan de staatsruif, waarnaar zij ze leeren hunkeren tot waanzinnig wordens toe. En zoo vertoont zich wijder gapende dan ooit de wonde plek, die het staatsleven der machtige en bloeiende republiek ontsiert, of moeten wij zeggen de kanker, die het langzaam maar zeker verteert? Of is misschien juist, nu de gevolgen der kwaal zich op zoo vreeselijke wijze openbaren, de gelegenheid daar om genezing aan te brengen?

Garfield had zich voorgenomen, blijkens zijn inaugureele rede, den civielen dienst te hervormen, doch velen die zijn fiere woorden hoorden en die zich herinnerden, hoe nu reeds jaar op jaar republikeinsche presidenten getuigenis van diezelfde voornemens hadden afgelegd, mompelden een sceptisch: *Die Botschaft hör' ich wohl, allein mir fehlt der Glauben*. Intusschen reeds terstond bleek, dat de nieuwe president bij zijn benoemingen zoo onpartijdig mogelijk te werk ging en hoofdzakelijk zag naar bekwaamheid der candidaten. Dit beviel den machtigen New-Yorker senator niet, wiens vrienden niet meer als vroeger het leeuwenaandeel kregen in de benoemingen. Gelijk Hayes voor hem gebogen had, moest ook Garfield voor hem buigen. Evenals vroeger zou hij, naar aanleiding van het collecteurschap der douane te New-York, een der rijkst bezoldigde en aanzienlijkste betrekkingen, den strijd aanbinden. Indertijd bekleedde Conklings boezemvriend Cornell dien post. Toen deze, niettegenstaande 's presidenten uitdrukkelijk verbod aan de ambtenaren om bij de verkiezingen hun invloed in de schaal te werpen, zich aan het hoofd der kiesbeweging in New-York had gesteld, werd hij door Hayes ontslagen. Maar toen was Conklings invloed in den senaat nog zoo groot, dat hij de bekrachtiging der benoeming van een opvolger wist te voorkomen en dus den president dwong Cornell in zijn ambt te handhaven. Hayes moest capituleeren en van dien tijd hingen de benoemingen af van. het welbehagen van Conkling. En thans benoemde Garfield in diezelfde

betrekking een invloedrijk republikein, Robertson, die niet tot Conklings partij behoorde, ter vervanging van diens vriend Merritt. De New-Yorker senator wilde het spel van vroeger hervatten, en trachtte eerst in der minne den president te bewegen de benoeming in te trekken. Een standvastige weigering was het antwoord. Toen bepleitte Conkling in den senaat de theorie, dat de senatoren van elken staat gehoord moeten worden over de benoemingen binnen het grondgebied van dien staat, en dat zoorlra zij beiden een bezwaar hadden, tegen zulk een benoeming, het hooge staatslichaam verplicht was, die niet te bekrachtigen. Deze inconstitutioneele theorie, die geen rekening houdt met de beteekenis van het bekrachtigingsrecht van den senaat, dat alleen gegeven is om een waarborg te hebben tegen benoemingen van totaal onwaardigen, viel evenwel niet in den smaak der meerderheid, niet zoozeer omdat zij die in haar hart afkeurde, als omdat zij den gehalen autocraat wilde tegenwerken. En Garfield zijnerzijds toonde zoo vastbesloten te zijn den strijd vol te houden, dat hij op eens een gansche reeks benoemingen van vrienden van Conkling introk. Het publiek begon belang in de zaak te stellen en was geheel op de hand van den president. Eigenlijk volgde deze *in casu* geen gezonder beginsel dan zijn tegenstander, daar hij thans evenmin bekwaamheid als criterium voor zijn benoemingen aannam, maar personen weerde, alleen omdat zij vrienden van Conkling waren. Doch het scheen noodzakelijk den senator met zijn eigen wapenen te bestrijden, en in afwachting van een principiëele zuivering der administratie, tot elken prijs de macht van den boozen genius te breken, die tot nog toe alle pogingen daartoe had verijdeld. In arren moede nam Conkling zijn ontslag als senator, vertrouwende, dat het hem verknochte New-York hem terstond met een overstelpende meerderheid weder naar Washington zou afvaardigen. Maar ook hier had hij zich misrekend: de president zegevierde over de geheele linie. De senaat bekrachtigde de benoeming van Robertson, en Conkling moest zich weken lang, nog steeds zonder resultaat, de grootste moeite getroosten om de leden der kamers te Albany in 't belang zijner herkiezing te winnen.

's Mans teleurstelling en spijt gaven zich lucht op de laagste en verachtelijkste wijze. Naar zijn instructies overlaadden zijn vrienden in de hem verknochte organen der pers den president met smaadredenen en verwijten, en weken lang werd het rijke woordenboek der Amerikaansche straattaal geplunderd om het hoofd van den staat

te vernederen en belachelijk te maken. Dat Garfield een verrader was en de republikeinsche partij tot den ondergang leidde, behoorde nog tot de meest gewone en meest fatsoenlijke verwijten. Het waren ook de woorden van Guiteau, die overigens den revolver koos als wapen in plaats van de in gal gedoopte pen der dagbladschrijvers.

Het komt ons voor, dat deze bladzijde uit de geschiedenis der republiek wel eenige opheldering geeft van de op 2 Juli gepleegde misdaad. Was het Conklings booze geweten, dat hem dreef de policie om bescherming te verzoeken, daar hij een aanslag op zijn leven vreesde? Zeker is het, dat hij door het volk met den vinger werd aangewezen als zedelijk medeplichtig aan den moord te Washington. Want de oogen van het volk gingen open, en eerst thans bevroedde het ten volle de beteekenis van den strijd, die gestreden werd tusschen Garfield en Conkling. En met bewonderingswaardige eenstemmigheid heeft het partij gekozen voor den president. Het moet voor den getroffene balsem zijn op zijn wonde, te gevoelen, hoe het volk hem draagt in het hart. Correspondenten verhalen van de diepe verslagenheid, die op aller gelaat te lezen stond; van de stilte des grafs, die op den anders zoo woeligen I n d e p e n d a n c e D a y zich legerde over geheel de Unie; van de droefheid, die te innig was om zich in kreten of in luide gesprekken te uiten. Het was, alsof men thans eerst ten volle gevoelde, dat die man, die daar neerlag, de ware vertegenwoordiger was der natie, niet alleen omdat de meerderheid harer stemmen hem op den presidentszetel verhief, maar omdat in hem de beste hoedanigheden van de natie, haar reinste beginselen en haar hoogste idealen verpersoonlijkt zijn. Immers hij, de *self-made man*, die door talent en wilskracht alleen zich heeft omhooggewerkt, die door handenarbeid zich de middelen verschafte om zich voor geestesarbeid te bekwamen, die geen betrekking te nederig en geen doel te hoog achtte, die in een lange en eervolle loopbaan zijn handen rein heeft bewaard, hij toont het amerikaansche karakter van zijn edelste zijde; wat wonder, nu hij gewond neerligt, dat volk zelf zich in zijn edelste deelen getroffen acht! Moge Conkling zich in de dagen zijner glorie beroemd hebben, dat hij door talloos velen werd gehaat, Garfield kan er zich thans in verheugen, dat hij door talloos velen wordt hooggeschat. Men kan de uitdrukking der hoop niet achterhouden, dat de innige verhouding, die thans heerscht tusschen de natie en haar president, voor 't vervolg zegenrijke vruchten afwerpe, en dat ook hier weder de misda-

diger blijke *ein Theil der Kraft, die stets das Böse will und stets das Gute schafft*. Misschien zijn wij te optimistisch, maar wij zouden ons willen voorstellen, dat een eerste gevolg is de ondergang van de partij der STALWARTS. Daarmede zou een oorzaak van bederf van het politieke leven zijn weggenomen en zou de laatste hinderpaal verdwijnen, waardoor de volledige verzoening tusschen Noord en Zuid nog wordt tegengehouden. In de tweede plaats zouden wij de hoop willen koesteren, dat de president zich aangemoedigd zal vinden beslister en krachtiger nog dan vroeger de hervorming van den civielen dienst ter hand te nemen. Hij kome daartoe de belofte na, in zijn intreerede afgelegd, dat hij een wet zou voorstellen om voor de lagere ambten een vasten duur te bepalen en afzetting alleen toe te laten om bepaalde in de wet omschreven redenen. Doch bovendien worde het besef bij hem levendig, dat het geheel uit moet zijn met de benoemingen bij manier van vriendschapsdienst of gunstbewijs, en dat bekwaamheid overal als maatstaf moet gelden Ten slotte zal het dan zoover kunnen komen, dat de politiek bij niet-politieke benoemingen geen woord meer heeft mee te spreken en niet elke vier jaar door elken nieuwen president het geheele personeel der administratie wordt veranderd. Mocht Garfield er in slagen deze beginselen te doen zegevieren, hijzou den lof verdienen de grootste schandvlek, die thans kleeft op het politiek bestaan der Unie, een schandvlek grooter dan eens de slavernij - het zijn woorden van een Amerikaan zelf - te hebben uitgewischt.

Zoo de Amerikaansche zaken ditmaal bijzonder de aandacht van Europa bezighielden, het op zich zelf gewichtige nieuws kreeg nog te meer relief door de totale afwezigheid van belangrijke politieke gebeurtenissen in de voornaamste landen van Europa. Zijn in Duitschland en Frankrijk de aanstaande verkiezingen *the all absorbing topic*, het werk der voorbereiding is nog niet krachtig aangepakt. De strijdkrachten zijn nog niet gemonsterd, de partijen hebben nog geen stelling genomen, het *plan de campagne* is nog in geen der legerkampen vastgesteld. Slechts op enkele losse feiten is voorloopig te wijzen, die eenige teekening in de toestanden brengen zonder ze reeds scherp te karakteriseeren. In Duitschland zijn het voornamelijk de pogingen die men ziet aanwenden om een clericaal-conservatieve coalitie tot regeeringspartij te consolideeren. Bismarck bestempelt zulk een combinatie het liefst met den naam van *antifortschrittlich* en zendt zijn zoon in het veld om te strijden tegen de *Fortschritts*-partij

en onder die leuze de meest uiteenloopende elementen te vereenigen. De keuze bleek geen gelukkige. De zoon doet al zijn best den vader zoo getrouw mogelijk te copiëeren, maar de copie van een zoo bij uitstek origineele persoonlijkheid valt licht zeer treurig uit, en de uitvallen en zonderlingheden, die men in den vader duldt, wekken niet dan ergernis op, waar zij nagebootst worden door den onbeduidenden zoon, die letterlijk niets heeft gedaan, wat hem eenige aanspraak op onderscheiding kan geven. Niet onaardig zei Richter in een verkiezingsrede, dat wanneer de vader den zoon weder eens den tekst voor een rede leverde, hij er liefst ook zijn eigen *Witze* bij moest voegen, want die waren van een beslist beter gehalte dan de grappen van zijn zoon. En zelfs van den hoog conservatieven *Reichshote* moest graaf Wilhelm van Bismarck zich een berisping getroosten om den onedelen, lichtvaardigen toon, dien hij aansloeg in zijn aanval op de progressistische partij. De algemeene indruk was wel dat de Rijkskanselier, na zijn profeten van vroeger zijn eigen zoon zendende om de menschheid te bekeeren, daarmee zijn kansen op succes niet heeft verbeterd. Ook de ultramontanen laten zich nog niet vangen voor een partij Bismarck *sans phrase.* Zelfs heeft het wat al te ijverig en welwillend optreden van een invloedrijk lid van het centrum, den heer Oremer, ten gunste der conservatieve alliantie, aanleiding gegeven tot vrij hevige twisten in den boezem der partij, waarbij reeds het anathema der *Germania* den heer Cremer heeft getroffen. De zwenking was ook al te kras: had niet de heer Oremer geredevoerd in een vergadering, die met een *hoch*! op Bismarck uiteenging, op den man, die voor weinig jaren om zijn vervolging der kerk als de antichrist was gevloekt? De vrij-conservatieve partij harerzijds geeft meer blijken van toenadering tot een partij Bismarck; men wijst bijv. op het besluit van den vrijheer van Zedlitz om op te treden voor een kiezersvergadering, die alle *antifortschrittliche* elementen in haar boezem vereenigt. Wat uit deze verschillende elementen te voorschijn zal komen, laat zich nog niet voorspellen; het gistingsproces is pas aangevangen. Gelukt het thans een voldoende partij Bismarck bijeen te trommelen, door welken geest zij bezield moet zijn leert de *Prov. Correspondenz*, het lijforgaan van den Rijkskanselier, dat een motto geeft in de volgende echt feudale, anti-constitutioneele woorden: *Ein feindliches Verhalten gegen meine Regierung lässt sich mit der Treue gegen meine Person nicht vereinigen*.

In Frankrijk is de groote vraag, of men er steeds in zal blijven slagen alle republikeinen in één partij bijeen te houden, dan of het zeer natuurlijk verschil van meening, dat over verschillende vraagstukken onder haar leden bestaat, leiden zal tot een gezonde partijverdeeling. Het is toch op den duur iets abnormaals, dat nu de republiek reeds tien jaren de feitelijke regeeringsvorm van Frankrijk is, nog altijd geen andere vraag voor de politieke geloofsbelijdenis zou worden gesteld dan deze: Zijt gij voor of tegen de republiek? In de dagen der 363 moge dit voldoende zijn geweest, omdat het toen gold de jonge instellingen tegenover de monarchale reactie onverzwakt te handhaven, maar thans, nu de monarchale partijen meer en meer slinken, velen uit haar gelederen de republiek aanvaarden, en de meesten, die nog weigerachtig blijven, juist om hun geheel intransigent karakter ophouden gevaarlijk te wezen, thans, nu de republikeinen overgroote onbetwiste meerderheid zijn geworden, is het meer dan tijd tot gezonder partijverdeeling over te gaan. De meeste politieke mannen denken er echter niet zoo over, waarschijnlijk omdat zij inzien, dat de formules nog niet gevonden zijn, die voor de partijen als leus moeten dienen. Daarom wordt steeds het verschil van gevoelen onder algemeenheden doodgezwegen. Aan het *ni révision ni division* van Jules Ferry, beantwoordt de eisch door Spuller (in een rede bij het Hoche-diner) gesteld, dat het gouvernement moet gevormd worden door samenwerking van de verschillende fracties der republikeinsche partij. Klinkt er in de rede van dezen satelliet van Grambetta hier en daar een krijgshaftige toon, bijv. waar hij uitroept: *La république ne doit pas être un vain mot, une etiquette; elle ne sera rien, si elle n'est pas réformatrice*, hij wacht zich toch wel buiten het terrein der algemeenheden te treden, aan te wijzen in welke opzichten de regeering te kort schiet of haar uitdrukkelijk het verbond op te zeggen. Beslister taal wordt verwacht van mannen der uiterste linkerzijde, vooral van Clémenceau, die meer en meer als leider van een partij der toekomst wordt aangewezen, maar, tot nog toe althans, is ook hij er niet in geslaagd een programma op te stellen, geschikt om tot grondslag eener partijformatie te dienen, en dat zich aan den eenen kant scherp van de beginselen der gematigde republikeinen afscheidt, aan den anderen kant tegen een verbond met communistisch-anarchistische neigingen waarborgt.

Zoo iets in het regeeringsbeleid van het tegenwoordige kabinet vat geeft aan de critiek, dan is het wel in de eerste plaats het

bestuur der buitenlandsche zaken en der zaken van oorlog, zooals dat zich in Afrika heeft geopenbaard. Met den dag komt hier meer het noodlottige dier halve maatregelen aan het licht, waartegen door Leroy-Beaulieu zoo te vergeefs is gewaarschuwd. De fransche republiek heeft al het mogelijke gedaan den schijn van zich af te weren, dat zij een veroveringsoorlog wilde, met geen ander gevolg dan dat zij zich de minachting der Arabieren heeft op den hals gehaald, zonder bij Europa het geloof in de reinheid harer bedoelingen te hebben opgewekt. De naijver van Italië, dat zich nog steeds in Tunis verongelijkt acht, en van Spanje, dat meent minstens evenveel recht op Marocco te hebben als Frankrijk op Tunis; de vreeselijke slachtingen, door Arabische stroopers in de provincie Oran aangericht; de opstand in het Zuiden van Tunis ontstaan; de gistingen in het Tripolitaansche, zijn zoovele vruchten van de Afrikaansche politiek, door dit ministerie ter hoogere glorie van het republikeinsche Frankrijk ingewijd. *Francais pas braves, Francais lâches*, zeggen de inlanders, en dan spuwen zij ten bewijze van verachting: zoo is volgens berichtgevers de indruk teweeggebracht door de Tuniseesche expeditie, waarbij de Franschen met groot vertoon van macht zijn gekomen, en weer zijn vertrokken na zeer omslachtige, nagenoeg nuttelooze bewegingen te hebben uitgevoerd, zonder bijna een schot te lossen. Reeds zeer spoedig is gebleken, dat het zoogenaamde garantietractaat met den Bey van Tunis, ter waarborging van rust en zekerheid in Noord-Afrika gesloten, de rust en zekerheid alles behalve waarborgt. Is thans Europa niet gerechtigd den toestand te wijten aan de Fransche republiek, die immers de rol op zich had genomen van vredestichter in Noord-Afrika? Het ongelukkigste voor de regeering is nog, dat men thans, nu *après coup* van het geringe succes der expeditie blijkt, op allerlei fouten en tekortkomingen gaat wijzen, die inen ter wille van een beteren afloop met den mantel der liefde had willen bedekken. De uitrusting der troepen, zegt men, is met zooveel weifeling en omslag geschied, dat het te vreezen staat, dat voor een algemeene mobilisatie het leger al in geen gunstiger toestand zou zijn dan in 1870. De leiding der troepen op vijandelijk grondgebied gaf getuigenis van zoo weinig kennis van zaken en zoo weinig doortastendheid in het handelen, dat tegenover een geoefenden vijand de gevolgen schromelijk waren geweest. Inderdaad, gaat men voort, als Tunis het *corpus vile* moest zijn, waarop met de nieuwe legerorganisatie moest worden geëxperi-

menteerd, dan is de volkomen ondeugdelijkheid dier organisatie ten volle bewezen. Het is wel te verstaan in buitenlandsche bladen voornamelijk, dat dergelijke beschouwingen voorkomen; voor de Fransche ijdelheid ware het te zware slag dus te erkennen, dat al het streven om een in alle opzichten nieuw leger te scheppen tot zoo weinig heeft geleid; maar vele der gelaakte tekortkomingen waren zoo in het oog vallend, dat zelfs in de fransche pers de critiek niet heeft kunnen zwijgen. Dat generaal Farre zich niettemin als minister van oorlog staande houdt, wordt eenvoudig daaraan toegeschreven, dat hij tot de door Gambetta gesteunde leden van het kabinet behoort.

De politiek der kleine landen heeft zelden het vermogen diepen indruk te maken buiten eigen grenzen; zij zijn er niet te minder gelukkig om, dat zij een kleine plaats bekleeden in de historie van den dag. Moet deze maand voor België een uitzondering worden gemaakt, het is omdat dit kleine koninkrijk zich voor een onverwachte crisis geplaatst zag, die ook voor grootere landen haar leerzame zijde heeft en die, ware zij niet tijdig afgewend, een onberekenbaren chaotischen toestand zou hebben in het leven geroepen. De strijd schijnt ons van gewicht minder nog om de zaak zelve, waarover hij liep, dan ter kenschetsing der moeilijkheden, waaraan een parlementair regeeringsstelsel onderhevig is ook in die landen, waar het 't zuiverst wordt toegepast. De liberale partij, sedert eenige jaren meerderheid in het belgische parlement, werd er voornamelijk bijeengehouden door don gezamenlijken strijd tegen het clericalisme, die de verschillende fracties dwong alle verschilpunten tijdelijk voor dat eene groote belang achter te stellen. Meer dan eens bleek niettemin, dat het groote moeite zou kosten de eensgezindheid in de gelederen te bewaren, zoodra dit gezamenlijk belang voldoende verzekerd kon worden geacht. Een kleine radicale fractie had zich reeds meermalen ongeduldig betoond, als de meerderheid der partij door het voortdurend verschuiven van lang gevraagde hervormingen den schijn op zich laadde, dat zij in den anti-clericalen strijd een gemakkelijk middel vond om haar werkeloosheid op elk ander gebied te rechtvaardigen. Die radicale fractie was niet sterk genoeg om de meerderheid haar wil op te leggen en moest zich, schoon ongaarne, wel steeds schikken, omdat zij, niet groot genoeg om regeeringspartij te zijn, door het verwekken van een ministerieele crisis in de kaart der oppositie zou spelen. Doch eenige dagen lang scheen het thans dat zij dit hooge spel wilde spelen. De aanleiding was een wets-

ontwerp. waarbij de rechtspraak over de kiezerslijsten in eerste instantie aan gedeputeerde staten werd ontnomen en aan de rechterlijke macht opgedragen. De radicale partij, die in den Brusselschen advocaat Janson een welsprekend leider heeft gevonden, meende van deze gelegenheid gebruik te maken om de censusquaestie aan de orde te stellen. De grondwet zelf verbindt het kiesrecht voor de kamers aan een census van 20 gulden ned. minstens, terwijl de wet van 1848 dezen census voor 't geheele land op dit cijfer heeft gesteld, zoodat het onmogelijk is zonder grondwetswijziging verder te gaan. Iets anders is het met de kiesbevoegdheid voor provinciale staten en gemeenteraden, waaromtrent de grondwet niets bepaalt, doch die door de kieswetten insgelijks aan het censusbeginsel is vastgemaakt, ofschoon de census vrij laag is gesteld, op 20 en 10 fr. respectievelijk. De radicale partij had reeds lang het beginsel algemeen stemrecht in haar banier geschreven en wilde thans een eerste schrede op dien weg doen door voor provinciale staten en gemeenteraden den census af te schaffen en het stemrecht wel niet algemeen te maken, maar te geven aan een ieder die kan lezen of schrijven. De heer Janson heeft voor dit denkbeeld onvermoeid propagranda gemaakt en is er dan ook in geslaagd in de voornaamste steden een beweging ten gunste daarvan te verwekken, ofschoon naar het schijnt de publieke opinie zich er niet bijzonder warm voor maakte. Men kan zeggen, dat alles afhing van de houding, die de heer Frère-Orban tegenover de zaak zou innemen, de heer Frère-Orban, die van het oogenblik af, toen hij meer dan 30 jaren geleden de parlementaire loopbaan begon, zich als *primus inter pares* heeft doen kennen en spoedig de aangewezen leider was zijner partij, die door zijn groote talenten en zijn eerlijk karakter die partij de grootste diensten heeft bewezen, maar wiens onverzettelijkheid van wil door de jarenlange uitoefening van het gezag wel eens in dictatoriale willekeur is overgeslagen. De heer Frère-Orban nu weigerde volstandig tot het denkbeeld van den heer Janson toe te treden en wist al zijn ambtgenooten, van welke er velen een concessie niet afkeerig waren, naar zijn wil te buigen. Toch hield de heer Janson nog vol, en hij scheen zelfs voor een ministeriëele crisis niet terug te willen deinzen, zich een oogenblik vleiende met de ijdele hoop, dat een radicaal ministerie mogelijk zou zijn na een overwinning, door de medewerking der clericalen behaald. Eerst te elfder ure, nadat de ministeris Rolin Jaequemyns, Graux en Frère-Orban zelf

hadden gesproken, trok de Brusselsche afgevaardigde zich terug en slechts één lid der radicale partij bleef aan het ministerie zijn steun weigeren.

Men is den heer Janson hard gevallen om zijn inconsequentie. Men vraagt waarom hij niet òf zonder zich door iets te laten weerhouden de crisis heeft uitgelokt, òf terstond, toen hij met de stelling der - regeering bekend was, zich heeft teruggetrokken zonder het land dagen lang in een onnoodige spanning te houden. Het verwijt is weinig gerechtvaardigd. Veeleer is hem dank te weten, dat hij zich een eenigszins dubbelzinnige houding heeft getroost om zijn land te bewaren voor een crisis, waarvan de grootste onzekerheid het gevolg moest zijn. Wat de zaak zelf betreft, de logica was zeker aan de zijde der regeering. Ging het aan, bij een wetsontwerp van zoo beperkte strekking, uitsluitend een administatiefrechtelijk vraagstuk behandelende, de kiesbevoegdheid te berde te brengen? De radicalen beweerden, dat het ministerie er zelf aanleiding toe had gegeven door eerst zijnerzijds een paar bepalingen op te nemen, strekkende om misbruiken bij den census te voorkomen, van welke bepalingen de beperking van het aantal kiezers het gevolg zou zijn. Doch iets anders is het misbruiken uit het bestaande stelsel weg te nemen, iets anders een nieuw stelsel daarvoor in de plaats te geven. Was het dus minder logisch om bij dat wetsontwerp de quaestie der kiesbevoegdheid aan te roeren, weinig logisch was het evenzeer een toestand in het leven te roepen, waarbij aan het kiesrecht voor provinciale staten en gemeenteraden een geheel andere grondslag zou worden gegeven dan aan dat voor het parlement. Doch het mag gevraagd worden, of aan de practische politiek als eerste eisch moet worden gesteld streng logisch te zijn. De eischen van het practische leven spotten vaak met de formules van het doctrinarisme, en wie ter wille der logica steeds zijn *non possumus* stelt tegenover de vraag naar hervormingen, loopt gevaar, dat de stroom der nieuwere denkbeelden hem met zijn logica en al overstelpt en meesleurt. Het eenige, wat hier te vragen viel, was of een uitbreiding der kiesbevoegdheid, ter wille van de ontwikkeling van België's instellingen gebiedend gevorderd, door de publieke opinie dringend gevraagd werd. Meende de heer Janson die vragen toestemmend te moeten beantwoorden, dan was hij gerechtvaardigd, zoo hij het vraagstuk aan de orde stelde, zij het ook bij dit wetsontwerp. Gerechtvaardigd ook, zoo hij tot het laatste oogenblik alle pogingen

in 't werk stelde om zijn denkbeelden bij het ministerie ingang te doen vinden, desnoods zelfs door bedreiging met een crisis. Gerechtvaardigd eindelijk, zoo hij, ten slotte overtuigd van het nuttelooze van zijn pogen en bevreesd voor de aan zijn beginselen licht niet bevorderlijke gevolgen van een crisis, zich plotseling vrij onverwacht terugtrok. Een kleine concessie viel hem althans ten deel van de zijde van den president-minister. Deze erkende, dat het vraagstuk der kiesbevoegdheid definitief aan de orde was gesteld en dat geen ministerie zich meer aan de taak onttrekken kon dat onder de oogen te zien. Hij achtte de zaak niet voldoende voorbereid, maar daarom juist van nu af de studie der quaestie gebiedend noodig. Hij was niet tegen verzending van Jansons amendementen naar de centrale sectie die te harer tijd een wetsontwerp zou kunnen gereed maken. Nu langs dien weg aan den heer Janson althans eenigszins een gelegenheid om zijn terugtocht te dekken was verschaft, was de eenheid der liberale partij gered; en wederom was door deze campagne bewezen, hoezeer het parlementaire stelsel een stelsel is van transactie en onderling overleg.

R. MACALESTER LOUP.

NB. Ik moet een vergissing in mijn vorig overzicht herstellen. Ik schreef daar, dat Littré pleitte voor de vrijheid der geestelijkheid ‘toen een tyrannieke meerderheid artikel 7 tot wet verhief.’ Gelijk. men zich herinnert, is artikel 7 nooit wet geworden, maar is het alleen in de kamer aangenomen, terwijl de verwerping in den senaat aanleiding gaf tot het nemen van administratieve maatregelen in den geest van het verworpen artikel. Ik meende deze onjuistheid te moeten herstellen, ofschoon daardoor geen verandering komt in de gedachte, die ik in de bedoelde zinsnede wilde uitdrukken.

R.M.L.

Bibliographisch album.

Leven, Lieven, Zingen. Nieuwere liederen en gedichten van G. Antheunis. 's Gravenhage, Henri J. Sternberg, 1880.
Kunstdroomen. Gedichten door Adolf Beernaert (1880). *Gent, J. Vuylsteke*.

Onze Vlaamsche broeders denken er blijkbaar niet aan om vroeger of later aan een welbekende uitnoodiging gehoor te geven en aldus het Dietsch te verloochenen en op te offeren aan het Fansch. Ziehier een drietal stemmen, die op zeer beslissende wijze het antwoord op zulk een raadgeving zouden geven. De eerste, van een oud bekende, den dichter Adolf Beernaert, liet zich onlangs aldus hooren:

> **Maar:**
> ‘Ik dacht geen liedren meer te zingen,
> Ik dacht mijn liedrentijd Voorbij;’ -
>
> ‘De moedertaal hoorde ik verdringen
> Door een verachtlijk basterdrot:
> Mij kookte 't bloed bij dit versmaden,
> Wie zon niet doemen bij dien spot!
>
> Zoo kwam het; ik weerstond niet langer
> En zoo vatte ik de vedel weer.’ -

Het is kras uitgedrukt, maar wij Noord-Nederlanders mooten bij dien toon der verontwaardiging een weinig toegeven en niet al te kieskeurig zijn bij woorden en uitdrukkingen, die bij ons aan de dagen van het jaar 1815 of '30 zouden doen denken. De Vlamingen zijn nog steeds op voet van oorlog of liever van krachtdadig verzet, waar het de rechten van hun taal geldt. De tweede stem is die van een vertegenwoordiger der jongere school, een groep van dichters en

schrijvers, die met jeugdiger kracht den strijd willen volhouden, nu de oude garde langzamerhand de gelederen ziet dunnen. Antheunis roept zijn tegenstanders toe:

‘Gij dooft den dietschen zang niet meer,
Die galmt met kracht, met tracht;
Ons Dietsch, het ducht uw dwang niet meer;
Hoezee! het volk is macht!

En eigen taal bij eigen haard,
Gelijk voor wet en recht,
Dat is de trouwe Vlaming waard;
Een Vlaming is geen knecht.

En vraagt gij wie dat al verricht,
Gesticht, gewonnen heeft,
Dat heeft ons lied, ons Vlaamsch gedicht,
Waar 't Vlaamsche hart in leeft.’ -

En eindelijk de stem van het opkomend geslacht: een student aan de Hoogeschool te Gent opent den Gentschen Studenten-Almanak met een bijdrage, waarvan het slot-couplet luidt:

‘In Vlaandrens grijze steden,
Daar zijn nog gebouwen zoo schoon:
Zij spreken van 't verleden,
't Zijn perels van Vlaanderens kroon....
Maar in die steden wonen
Thans Heeren, verfranscht en ontaard;
Zij hebben, laffe zonen,
Hun taal noch hun zeden bewaard.’ -[1]

1 In het voorbijgaan kunnen wij niet nalaten te wijzen op den twee-entwintigsten jaargang van den Gentschen Studenten-Almanak, uitgegeven door het taalminnend Studenten-genootschap: ‘*'t Zal wel gaan*’. (Gent, Vuylsteke.) In dit jaarboekje komt een goed geschreven levensschets van T o n y (Anton Bergmann), den bekenden schrijver van E r n e s t S t a a s , voor, door Paul Fredericq, een van Tony's meest vertrouwde vrienden. Het portret van Bergmann versiert den almanak. Die levensschets is ook voor ons Noord-Nederlanders van veel belang, niet alleen om den verdienstelijken novellist, maar ook, omdat zij ons een blik laat slaan op den toestand waaronder de Vlaamsche Beweging haar oorsprong nam, en in de omstandigheden die haar een nieuwen prikkel tot krachtig optreden gaven. Ook omtrent het ontstaan van ‘E r n e s t S t a a s ’ geeft de schets belangrijke inlichtingen. Aan het slot van de levensschets komt nog een fragment voor van een onuitgegeven novelle van Tony.

Adolf Beernaert, de dichterlijke notaris van Alveringem in Vlaanderen, trad reeds in 1851 met zijn bundel ‘V e r l a t e n V e l d b l o e m e n ’ voor het Vlaamsche volk op en sedert verschenen nog vier achtereenvolgende bundels, waarvan de K u n s t d r o o m e n de laatste ontboezemingen uitmaken. De gedichten zijn meestal van lyrischen aard, waarbij ‘de liefde voor taal en volk’ zoowel als de duidelijk uitgesproken wenschen om Vlaanderen aan den slaafschkerkelijken geest te onttrekken als grondtonen der bezieling elkander afwisselen. Dit laatste reeds zou voldoende zijn om den dichter de opmerkzaamheid te schenken, die zijn medestanders in den strijd bij ons Noord-Nederlanders verdienen. Natuurlijk is in den laatsten bundel den tijd van zijn verschijnen duidelijk merkbaar. Dichters en schrijvers, die in een tijdperk van verzet optreden, wij zien het overal elders, slaan op gevorderden leeftijd of in de dagen der grijze haren een minder forschen toon aan, en een sombere klacht wordt, ook vaak buiten het gebied van den eigenlijken strijd, herhaalde malen geuit. Hoe zou het anders? De verwezenlijking hunner wenschen en vurige verwachtingen zal zelden onmiddellijk merkbaar zijn, of, zoo zij zich vertoont, zal zij den patriot of vrijheidsprediker niet in allen deele bevredigen. Een enkele maal treffen vroegere klanken nog zijn oor, maar:

‘Misschien zijn 't echo's van weleer!

Een lang vervlogen minnezucht,
Een schaduw aan den horizont,
Een zoet geheim, - verboden vrucht -
Een hartgegil, een zielewond;
Soms 't helder licht der hoop die blonk,
Waarop de ontgoochling dra verscheen,
Maar walging door tot 't harte drong,
Waarop in eens al 't heil verdween.’

Een andermaal ook is het een dichterklacht bij het aanschouwen van verschijnselen op maatschappelijk of kunstgebied, die van verval of ontaarding getuigen,

‘Waar al te vroege rijpheid schaadt en deert;
Waar twijfelgeest de hand geeft aan mistrouwen,
Waar 't waarheid en waar 't deugd aan kracht ontbeert.’

Of ook met het oog op het jonger geslacht:

‘Wij zijn bejaarde kinderen; vol gebreken, -
Door de eeuw ons ingeplant.’

Of eindelijk met het oog op de literatuur van den dag:

‘De kunstsmaak raakt van lieverleê bedorven,
De gunst is aan 't wanstaltig' nu verworven;
Voor al wat rein en eêl is blijft men koud;
Iets prikklends wil men thans, ja, iets met zout
En met Cayennapeper opgestoofd!
Slechts Zola kan doen hijgen, 't hart ontroeren
Door zijn schandalen!’

Niettemin voelt de dichter menigmaal dat zijn hart nog jong is; als hij zich tot zijn Muze richt moet hij wel erkennen:

‘het tal van jaren
Ziet ge nan de zilverdraden van mijn haren,’

doch de tijd van vertrouwelijken omgang met de vriendin zijner jeugd is daarom niet voorbij, want

‘zijn mijn jonglingsjaren lang verdwenen,
Toch in mijn binnenst blaakt nog jonglingsgloed;
Nog voel 'k me soms door zoete droomen wiegen,
Ja, gudst mij naar het hart nog krachtig bloed;
Daarom wil ik nog aan geen winter denken,
Zoolang gij, Lieve, mij uw gunst blijft schenken.’

Van die meer opgewekte stemming getuigen enkele liederen en vertalingen, die niet de minst gelukkige proeven in den bundel zijn. Zoo vinden wij hier een lied van Arndt met den schoonen aanhef:

‘Wees eenvoudig van gemoed, -
Dan komt vreugde in overvloed,
Kinderhart en kinderspelen
Doen de reinste liedren kwelen.’

Het bekende lied naar Feiligrath's ‘O lieb so lang du lieben kannst’ bevat mede goed geslaagde coupletten, enkele zelfs beter dan de vertaling van Bernard tar Haar, die in zijn ‘Laatste Gedichten’ voorkomt. Of de vertaling van ‘The Song of the Shirt’, ons door. Beernaert gegeven, die van Potgieter evenaart, zon ik sterk betwijfelen. Waarschijnlijk wist de Vlaamsche dichter niet dat ze bestond, anders had hij er zich zeker niet aan gewaagd. Zelfs de poging van Potgieter toont de waarheid aan, dat een vergelijking met het oorspronkelijke dergelijke gedichten voor een vertaling ongeschikt verklaart. Wat in Vlaamsche bundels nog de aandacht trekt, is de innige vereeting van de Zuid- Nederlandsche dichters voor elkander en de wederzijdsche waardeering van hun pogingen in den

onafgebroken strijd. Ook deze bundel geeft daarvan weêr overvloedig bewijs. Slechts het slot-couplet van een herinnering aan Ledeganck willen wij aanhalen; bij het dwalen door Gent is het huis van genoemden dichter voor Beernaert een ‘heilige stede’, die hem bezielt en ten slotte doet uitroepen:

‘Zoo toefde ik daar in lauwen zomernacht
En stond een uur er peinzend, of nog langer;
Met stillen weemoed heb ik er gedacht
Aan Vlaandrens waardsten zoon en eêlsten zanger ’

En eindelijk, ik zou bijna zeggen, alleen in een Vlaamschen bundel kan men een lied ontmoeten als het volgende, waarmeê wij van Beernaert afscheid nemen.

Het vertrekken der zwaluwen.

De vogelen zijn al vertrokken,
Zij togen naar 't Zuiden weêr heen;
Slechts meerlaar en vink zijn gebleven,
Met roodkopje en koninkje alleen.

De zwaluwen bleven de lesten;
Octobermaand gaat op heur end;
Hoe zullen de jongen in Spanje
Geraken, de reis niet gewend?

Een paar vloog nog gistren al zwirrelend
Aan de ozing, waar 't nest was gemaakt,
Alsof zij vaarwel wilden zeggen
Der plaats waar hun min heeft geblaakt.

Zij zweefden er stil heen en weder
En rustten een poos op den rand,
Als voelden zij pijn bij 't verlaten
Van 't nestjen in Vlaanderenland.

Gerust moogt ge zijn, lieve beestjes,
Ik zal, tegen regen en wind,
Uw nest met een plankje beschutten,
Zoodat ge in de lente 't nog vindt.

L e v e n , L i e v e n , Z i n g e n , - ook in dezen titel van Antheunis' jongsten dichtbundel herkent men de Vlaamsche afkomst. Zangerig zijn die lyrische ontboezemingen, die van liefde getuigen voor al wat schoon is en wèlluidt, van liefde voor Vlaamsche taal

en zeden en den Vlaamschen geboortegrond, van liefde voor Vlaamsche broeders en medestrijders, waar de dichter optreedt voor vrijheid recht en gezonden volkszin, van liefde eindelijk voor de natuur in den eenvoud harer poëzie. Zangerig ook zijn die uitingen van sympathie voor de verschijnselen van het onbedorven volksleven, door het dichterlijk oog nagespeurd en met ingenomenheid aanschouwd, die uitingen van smart en vreugde beurtelings, waar eigen gemoedsleven, blijde of bittere ervaring, huiselijk lief en leed of de altijd frissche bron der poëzie van het kinderleven den dichtergeest vaardig maken. Bij het beoordeelen van de voortbrengselen der Vlaamsche letterkunde, vooral van bundels poëzie, moet men billijkerwijze zich zelven eenige voorwaarden stellen. Het is niet bovenal de vraag, of onze letterkunde met de uitgave van dergelijke bundels als boven vermeld staan buitengewoon gebaat is, of de dichter zich in zijn werken een monument heeft gesticht, dat zijn beteekenis met de jaren zal blijven behouden. Het voegt niet hier met nadruk op datgene te wijzen, wat den Vlamingen ontbreekt, hun poëzie er een verwijt van te maken, dat zij haar onmacht maar al te vaak toont en dat haar scheppingskracht tot heden binnen grenzen beperkt blijft, die slechts een bescheiden gebied omvatten. Voorloopig moet men zich tevreden stellen, zoo het antwoord bevestigend is op de vraag, of de verschijning van dezen of genen bundel van frisch en opgewekt leven blijft getuigen, zoo het bewijs geleverd wordt dat een letterkunde die geeft wat zij ons telkens opnieuw aanbiedt, aan haar toekomst niet behoeft te wanhopen. De bundel van Antheunis, ‘Leven, Lieven, Zingen’ laat omtrent die vraag en dat bewijs geen twijfel overig: de verschijning er van mag dus niet onopgemerkt voorbijgaan, maar moet integendeel met ingenomenheid begroet worden. Bij erkenning daarvan kan het den Vlamingen met dat al geen geringe dienst zijn op de tekortkomingen, waar zoo even sprake van was, te wijzen, zoo zij althans zelf niet de wenschelijkheid gevoelen, dat de grenzen van hun dichtergebied wat werden uitgezet. Die aanhoudende liefheid en zangerigheid zouden op den duur wel wat eentonig kunnen worden. De menschelijke geest heeft hooger behoeften dan de krekel of zelfs dan de nachtegaal en kan dus niet uitsluitend met liederen bevredigd worden, ‘hoe liefelijk en zoet ze ook klinken’. Minneklanken, blauw bloemelijn, van het starrekijn, avondrood, morgenkrieken, dat alles zal, naar te hopen is, altijd de

etherische stof blijven, waaruit de schoonste en fijnste liederen geweven worden, maar een letterkunde die niets hoogers heeft aan te wijzen, heeft, bij een zeer betrekkelijke waarde, ook haar bedenkelijke zijde. Liefheid en liefelijkheid ontaarden licht in weekelijkheid. De dichter Antheunis gevoelt dit trouwens zelf wel eenigszins. Hij erkent, vrij van alle aanmatiging, dat hij de maatstaf omtrent de waarde van een deel zijner liederen niet te groot neemt, blijkens het volgende.

‘Een rijmken hier, een rijmken daar,
Bij arbeid en zorgen en plichten;
De zonne schijnt zoo lachend en klaar,
Men moet eens zijn zinnen verlichten.

Een rijmken daar, een rijmken hier,
Men kan toch niet altijd duchten;
De bloemen fleuren in vollen zwier,
Men moet eens zijn harte verluchten.

Een rijm van minne, een rijm van lust,
Zoo als er ons ouderen zongen;
Wanneer de vogel zijn gaaiken kust,
Men moet zijn gemoed eens verjongen.

Men kan wel oud zijn op dertig jaar,
't Geluk heeft grillige vlerken;
Een rijmken hier, een rijnaken daar,
Dat moet ons verkwikken, versterken.’

Doch in meer dan éénen zin zouden wij 's dichters woord er tegenover willen plaatsen:

‘Droomen moogt ge uw jonglingsdroomen,
Mits ge als man en zonder schroomen
Tijdig vroeg,
Dweperij en droomen stakend,
Tot de werkelijkheid ontwakend,
Uwe hand legt aan den ploeg.’

Wij vreezen na het aangevoerde volstrekt niet, dat de dichter Antheunis op ons zal toepassen, wat zijn vriend Beernaert in een lied tot hem gericht in het midden brengt:

‘En komt er een vitter, die zegt dat 't uw lied
Ontbreekt aan gemoed'lijke tonen,
't Is dat hem de snaar van het hart is verstompt;
Och, wil ook dien neuswijs verschoonen!’

Want inderdaad, aan gemoedelijkheid ontbreekt het den zangerigen liederdichter in geenen deele; dat te beweren zou erger dan

vitten, zou onrecht plegen zijn. Van die gemoedelijkheid getuigen de liederen, die den groep ‘Binnen Huize’ vormen, gelijk menig ander aan kinderen en het volk gewijd. Een reine kinderlijke zin ademt ons in de meeste zangen te gemoet. Bij een exemplaar van een vroegeren dichtbundel voegde de dichter het lied, dat in deze verzameling geplaatst is en waarvan enkele coupletten verdienen aangehaald te worden om den dichter aller hart te doen winnen.

‘En is er in mijn dicht en zang,
Iets dat den lezer raakt,
Dat het ik u te danken, kind,
Ze zijn voor u gemaakt.

Wanneer ik aan het zingen was
Uit volle borst en lust,
Ik vond de schoonste klanken dan
Als ik in had gekust.

Ik weet eerst wat de liefde kan
En wat het hart vermag,
Sinds tot in 't diepste van mijn hart
Weergalmde uw kinderlach.

Sinds ik in uwen klaren blik
Den hemel had ontdekt;
Sinds gij zoo streelend zoet en schoon
Uw armkens naar mij strekt,’ enz.

Geen wonder dat de dichter, die ook bij de vadervreugde de vadersmart heeft gekend, in weemoedvolle tonen bij het verlies van een dierbaar kind het hart lucht geeft. Een dezer liederen doet ons onwillekeurig denken aan een oud Vlaamsch lied. Het is getiteld:

van 't wiegsken in 't graf.

‘Er blies een nijdige rukwind,
   En knakte een bloemeken af;
Een kindeken is gestorven;
   Van 't wiegsken naar het graf.

Wie zal zijn graveken dekken?
   De madelievekens blank.
Wie zal het stillen en sussen?
   De vogels met lied en zang.

Wie zal hem sprookjes vertellen?
   De linde in den maneschijn,
Wie zal het trouw bewaken?
   Het blikkerend starrekijn.

Wie zal het kindeken drenken?
De dauw valt lavend neêr.
Wie zal het 's morgens wekken?
Och, niets en niemand meer.’

En ongetwijfeld zal de dichter alle Nederlandsche moeders voor zich winnen, als hij een toon aanslaat gelijk in het volgende lied. Er blijkt opnieuw uit, dat de Vlamingen, hoe betrekkelijk beperkt het gebied hunner dichtergave moge zijn, het geheim van het lied, eenvoud en zangerigheid, volkomen kennen en in dat opzicht geleerd hebben met de taal te woekeren. De liefelijkste tonen weten zij er aan te ontlokken.

‘ik het er twee’.

Ik het er twee! Ja, ziet ze daar,
Ze slapen dichte bij malkaar,
En blozen
Als rozen,
Nog reiner dan de eerste morgenlach.
Oh, dat ik ze nu niet kussen mag.

En als ik aan mijn kindren denk,
De bloemekens zijn daar op een wenk,
En zwieren rondom mij.
Zij lonken
En pronken,
Zij blikken
En knikken
Zoo hertig
En pertig,
Zoo jeugdig en vreugdig en blij.
Maar 'k zeg hun: Bloemekens, laat mij gerust,
Mijn kinderen alleen zijn mijn hartelust;
En wat gij lonkt en knikt en doet,
Gij zijt niet half zoo schoon en zoet
‘Als zij.’

Ik het er twee! Ja, ziet ze daar, enz.

En als ik voor mijn kindren zing,
De vogelkens maken eenen kring
En fladdren rondom mij,
Zij kweelen
En spelen
En zingen
En springen,
Zoo luchtig
En vluchtig,
Zoo taterend, snaterend blij.

Maar 'k zeg hun: Vogelkens, laat mij gerast,
Mijn kinderen alleen zijn mijn hartelust;
En wat gij kweelt en zingt en doet,
Gij zijt niet half zoo streelend zoet
'Als zij.'

Ik het er twee! Ja, ziet ze daar, enz.

En wieg ik mijn kinderen thans,
De sterrekens ook aan 's hemels trans
Verschijnen rij aan rij.
Zij klimmen
En glimmen,
Zij dalen
En stralen,
Zoo zachtjes
Met lachjes
Zoo tooviend, veroverend blij.
Maar 'k zeg hun: Starrekens, laat mij gerust,
Mijn kindren alleen zijn mijn hartelust;
En wat gij glimt en straalt en doet,
Gij zijt niet half zoo rein, zoo zoet
'Als zij.' -

Waar een Noord-Nederlandsche uitgever een zoo aantrekkelijken liederbundel in zulk een keurig uiterlijk het lezend publiek aanbiedt, daar is het dubbel plicht de Noord-Nederlanders tot kennismaking met den Vlaamschen dichter op te wekken. Verdienen de pogingen van onze Vlaamsche broeders en de strijd dien zij hebben te voeren onze ingenomenheid en belangstelling, hoeveel te meer, wanneer dichter en uitgever een beroep doen op het bewustzijn van eenheid bij den Dietschen stam, waarbij de staatkundige grenzen wegvallen. Nu Antheunis in dezen bundel zich voor goed den dichterrang verzekerd heeft, hopen wij in het belang van onze letteren, dat 's dichters laatste groet aan de muze van het lied in vervulling zal komen.

'Wij zullen beide als voog'len vrij,
Of 't lente, zomer, winter zij.
Nog menig rijmken dichten.

Dus geen vaarwel; tot wederziens!
Mijn lied, mijn zang, mijn dichten.
Een rijmken hier, een rijmken daar,
Dat maakt den geest en 't harte klaar,
En stemt tot werk en plichten.'

Breda, 1881.
A.S. KOK.

H. van Herwerden. Lapidum de dialecto Attica testimonia. Trajecti ad Rhenum apud J.L. Beijers, 1880.

Nicolaas Wecklein, die zich in den laatsten tijd naam heeft gemaakt door zijne scherpzinnige onderzoekingen op het gebied van de dramatische poëzy der Atheners, schreef voor omstreeks tien jaar zijne *Curae Epigraphicae ad Grammaticam Graecam et poetas soenicos pertinentes*. De gedachte, die bij het samenstellen van dit boekje den schrijver leidde, was juist en hij leverde alles, wat men binnen de grenzen, die hij zich gesteld had, in billijkheid kon vorderen. Het is eene bekende zaak, dat er eenige onzekerheid heerscht omtrent de juiste spelling van sommige woorden en woordvormen bepaaldelijk in het Attische dialect. De handschriften, die zoovele eeuwen jonger zijn dan de schrijvers, wier werken daarin bewaard worden, leveren dikwijls, ook na zeer zorgvuldige vergelijking, geen voldoend betrouwbaar resultaat. Zoo kwam Wecklein op het denkbeeld om ten behoeve der vier scenische dichters, aan wier producten hij zich meer bijzonder laat gelegen liggen, een onderzoek in te stellen naar de wijze, waarop enkele betwijfelde vormen gespeld worden in de gelijktijdige Attische inscripties, terwijl hij ten overvloede de door hem verkregen resultaten vergeleek met hetgeen hij uit de oudste codices en de overblijfsels van de werken der Alexandrijnsche grammatici kon bijeenbrengen. Door zijne zorg zijn thans enkele vroeger betwistbare punten voor goed opgelost.

Wecklein had gedaan wat in 1869 alleen mogelijk was: in hoofdzaak had hij zich moeten bepalen bij Böckhs uitgave der Grieksche opschriften. Eerst in 1873 is door de Berlijnsche Academie een begin gemaakt met eene nieuwe uitgave van de zeer talrijke Attische Inscripties, d.w.z. juist van die afdeeling, welke voor de studie waarvan hier sprake is, een zoo buitengemeen gewicht heeft. De verzameling is niet alleen veel rijker dan die van Böckh, want in vijftig jaar zijn in Attica heel wat steenen tafelen aan den dag gekomen, maar tevens zijn die oude teksten naar de tegenwoordige eischen der wetenschap met buitengewone zorg op nieuw vergeleken en onderling in verband gebracht. Wij staan op de schouders van Böckh en het moge hard zijn om te hooren voor het langzamerhand wegstervend geslacht, dat hem nog persoonlijk gekend en gewaardeerd

heeft, maar het laatste deel van zijn *Corpus Inscriptionum* was onder toezicht zijner volgelingen nauwelijks voltooid, of het eerste deel, dat de Attische opschriften bevat, was reeds volkomen verouderd en slechts half bruikbaar.

De arbeid van Wecklein moest nu ook worden aangevuld en die taak heeft de heer van Herwerden op zich genomen. Het oorspronkelijke plan der *Curae Epigraphicae* heeft eene aanzienlijke uitbreiding ondergaan. Wel ontbreken de aanhalingen uit de oude grammatici - hetgeen trouwens eene vrij onverschillige zaak is, want de bedoelde plaatsen zijn binnen ieders bereik, - maar bij de mededeeling van hetgeen hij in het nieuwe Corpus gevonden heeft tot opheldering van min of meer twijfelachtige punten in onze kennis van het Attische dialect, beperkt de schrijver zich niet tot hetgeen voor de dramatische poëzy van gewicht is, vraagt zelfs niet alleen, welke schrijfwijze in Athene gebruikelijk was tot op den tijd van Alexander, maar, om ook het minder belangrijke niet over het hoofd te zien, voegt hij er meermalen de spelling bij, welke door de steenhouwers gevolgd werd in den Romeinschen keizertijd. Dat kleine boekje bevat nagenoeg alles wat voorshands over dit onderwerp kan geweten worden: het is een zeer nuttig hulpmiddel, dat ik aan onze Nederlandsche philologen gaarne en met ingenomenheid aanbeveel.

Ik kan mij moeilijk voorstellen, dat ik na de aandachtige lectuur van eenig boek, groot of klein, geene aanleiding zoude hebben tot eenige opmerking. Zoo ook hier. Mijn vriend van Herwerden heeft het plan van Wecklein uitgebreid: dat is uitmuntend; maar ik twijfel of hij zich volkomen rekenschap heeft gegeven van de grenzen, welke hij zich zelven moest stellen. Men kan de taal op zich zelve beschouwen als een wetenswaardig voorwerp van kennis: in dat geval zijn weinig vergissingen van den steenhouwer zonder beteekenis, want de fouten leeren het verschil tusschen de grammatica der school en de taal, zooals zij leefde in den mond des volks. Die fouten geven bovendien voor eene doode taal allerlei merkwaardige gegevens om te bepalen, welke uitspraak met de overgeleverde letterteekens overeenstemde. Men kan in één woord die oude monumenten beschouwen als kostbare bijdragen voor de zoogenaamde vergelijkende laalstudie. Daarmede verwant is het streven van hen die de interpretatie en aanvulling dier oude gedenkstukken zelven tot hun hoofdstudie hebben gemaakt, de beoefenaars der epigraphiek. Voor dezen

en voor genen is nauwelijks eenige bijzonderheid denkbaar, die beneden hunne aandacht behoort te blijven. Het vreemde, het onregelmatige, het verkeerde, althans het in het oog der school verkeerde, geeft hun juist aanleiding tot de meest verrassende nasporingen. Voor deze beoefenaars zijn onregelmatigheden, vreemde spellingen, zonderlinge klankverwisselingen, ongehoorde anomaliën in de constructie, van de grootste beteekenis. De eigenlijke literatuur is hun tot op zekere hoogte onverschillig, maar zij vorschen na, hoe het volk gesproken heeft: dat idioom wenschen zij in het leven terug te roepen; de theorie der school heeft hunne belangstelling verbeurd.

Daartegenover staat de richting van hen, die het vrij onverschillig achten, hoe het volk heeft gesproken, maar die in de eerste plaats wenschen te weten, hoe Plato of Aristophanes schreef. Laat het volk slordig gesproken hebben: het gaat hun streng genomen niet aan. Vertel hun, hoe de uitspraak der doode talen waarschijnlijk geweest is; zij beschouwen zulk een onderzoek als eene niet onbelangrijke curiositeit. De literatuur trekt hunne aandacht. Hadden de oude volken geene schrijvers voortgebracht, wier kennismaking de moeite loont, dan zouden zij zich even weinig getrokken gevoelen tot de taal van Grieken en Romeinen als tot die der Hottentotten. Hoe schreven de groote mannen in het bloeitijdperk van Athene? Dat wenschen zij te weten. Zij zijn dankbaar, dat de epigraphica eenige gegevens aan de hand doet en zijn ten volle bereid daarvan gebruik te maken, maar die epigraphica is hun slechts eene hulpwetenschap, welke zij niet wenschen te verheffen op den troon.

Ik denk er niet aan, een dezer beide richtingen aan te bevelen. Ontdaan van alle eenzijdigheid en overdrijving heeft elk haar recht van bestaan en ieder moet voor zich zelven weten, welke beschouwingswijze het best strookt met zijn bijzonderen aanleg. De heer van Herwerden heeft intusschen ontwijfelbaar partij gekozen: hij behoort tot de zoogenaamde Leidsche school, welke oneindig meer belang stelt in de schrijvers dan in hetgeen men tegenwoordig de moderne taalwetenschap noemt. Hij beoefent het Grieksch, omdat in het Grieksch lezenswaardige boeken geschreven zijn. Hij verheugt zich in een zuiveren tekst van Thucydides en eigenlijk kan het hem weinig schelen, hoe het Attisch in der tijd door heele of halve barbaren mag zijn bedorven en mismaakt. Hij ontkent volstrekt

niet het goed recht eener andere richting, maar hij eischt plaats voor de zijne: onze auditoria zijn talrijk genoeg, om de vertegenwoordigers van deze en gene opvatting achtereenvolgens aan het woord te laten.

De heer van Herwerden is in zijn recht en ik zal mij in deze materie zeker niet van hem afscheiden. Wij miskennen de diensten der spottenderwijs aldusgenaamde *Comparativi* niet, mits men ons in het bezit late van het oude *patrimonium* der Nederlandsche philologen. Maar bij dat alles moeten wij met juistheid weten wat wij willen en, naar ik oordeel, heeft de heer van Herwerden dit een paar maal uit het oog verloren. Hij deelt allerlei mede nopens de fouten in verbuigingen en vervoegingen door de oude steenhouwers begaan: dat mag uit anderen hoofde zeer belangrijk zijn, maar de emendatie der Attische schrijvers is daarmede niet gebaat. Een aanmerkelijk deel van zijn boekje hadden wij op ons standpunt kunnen missen.

Maar, zal men zeggen, dat alles is dan toch voor de epigraphica en palaeographie van belang. Natuurlijk geef ik toe, dat veel van het door mij bedoelde overtollige zijn goede plaats zou vinden in een handboek voor epigraphica en palaeographie. Edoch wat hier geleverd wordt, is voor zulk een doel te oppervlakkig en te weinig samenhangend. In het kort: Wecklein wist juist wat hij zeggen wilde en wat hij wilde verzwijgen: van Herwerden geeft alles, wat zijne collectanea hem aan de hand deden. Die tallooze fouten der steenhouwers leeren ons wellicht, wat de taal is geweest van het Atheensche gepeupel, maar wat den heer van Herwerden en mij in de eerste plaats belang inboezemt, is de taal van hen, die boven dat gepeupel stonden door beschaving en keurigheid van dictie. Voor ons, ouderwetsche philologen, geeft hij meer dan genoeg; voor epigraphici en comparativi geeft hij op verre na niet alles, waaraan zij behoefte hebben.

De heer van Herwerden heeft zijn boek geschreven ten behoeve van philologen, natuurlijk niet ten nutte van eerstbeginnenden. Hij behoefde dus ook niet uit te weiden over hetgeen algemeen bekend is. Dit neemt niet weg, dat in het belang onzer jonge philologen, in wier handen ik dit geschrift wensch te zien, een paar algemeene aanmerkingen wellicht niet overtollig zullen zijn. Het vervolg is niet bestemd voor mijn hooggeschatten ambtgenoot, die dit alles beter weet dan ik.

Die de Grieksche inscripties wenschen te gebruiken tot verbetering van de teksten der oude schrijvers moeten, naar mijne meening,

twee zaken zeer bijzonder in het oog houden. Allereerst bemerken wij slag op slag, dat die steenhouwers, wat trouwens niet vreemd is, weinig ontwikkelde menschen zijn geweest: zij maken tal van fouten uit slordigheid, uit onkunde, uit overhaasting en denken meer aan de uitspraak des dagelijkschen levens dan aan de regels der grammatica. Vandaar tallooze vergissingen, die ten eeuwigen dage onverbeterd zijn gebleven, omdat de grondstof zich moeilijk leende tot de correctie van zelfs vrij hinderlijke overijlingen. Bovendien houde men in het oog, dat de stellers zelven, zoowel der openbare gedenkstukken als der private monumenten, zeer dikwijls weinig geletterde personen zijn geweest, wier stijl en spelling geen richtsnoer mogen zijn voor de vaststelling van den tekst der geschriften van de uitnemendsten onder hunne tijdgenooten. De opmerking behoeft slechts te worden uitgesproken, om zich zelve te rechtvaardigen. Wanneer wij dagelijks lezen dat d e z e n e e r s t e n steen is gelegd geworden door den j o n g s t e zoon van den bouwmeester; erger nog, wanneer wij ons herinneren dat voor weinige jaren de Provinciale Staten van zeker Nederlandsch gewest eene medaille hebben aangeboden aan h a r e n verdienstelijken voorzitter, dan zullen wij het niet in het hoofd krijgen naar deze oudwijfsche grammatica onze eerste schrijvers te gaan verbeteren. Het komt mij voor, dat de Grieksche opschriften niet zorgvuldiger gebeiteld zijn dan de Nederlandsche. Alleen zullen de werklieden door gestadige en dagelijksche oefening oudtijds waarschijnlijk wat vlugger gearbeid hebben.

Eene andere opmerking is gewichtiger, omdat zij niet in gelijke mate voor de hand ligt. Het is zeer der aandacht waard, in hoe korten tijd de taal een min of meer veranderden vorm aanneemt. Max Muller beweert ergens, dat bij een volk zonder geschreven literatuur de taal in weinige tientallen van jaren bijna tot onherkenbaarwordens toe kan verbasteren. Datzelfde verschijnsel bemerkt men niet in gelijke mate, maar toch in vrij opmerkelijke wijze, bij de volken, wier taal reeds sedert lang in de literatuur gefixeerd is. Tot bevestiging dezer stelling behoeven wij den vaderlandschen grond niet te verlaten. Het Hollandsch van de jufvrouwen Wolff en Deken, het Hollandsch van van der Palm, zelfs het Hollandsch, dat Thorbecke in zijne jonge jaren schreef, verwijdert zich op meer of minder punten van de taal, die wij thans bezigen in 1880. In

eene kleine landstreek als Attica, wier oppervlakte vrij wel overeenkomt met Noord-Holland, met eene zeer wisselende bevolking, die nog meerendeels uit slaven bestond, waarvan slechts eene fractie in Attica zelve was geboren, moest dat verloop der taal onvergelijkbaar veel sneller geschieden. Zelfs zonder behulp der inscripties en zonder het geoefend oor, dat ieder medebrengt, waar het de beoordeeling zijner moedertaal geldt, bemerken wij lichtelijk, dat onmiddellijk na de Sicilische expeditie de oude reinheid der taal eenigermate bezoedeld wordt. Dit is eene nuttige vingerwijzing. Men zij steeds indachtig, uit welk jaar de inscriptie stamt, welke men bij deze of gene taalkwestie wenscht te gebruiken. Uitspraak, woordvorming, woordenkeus, syntaxis zijn aan gestadige wisseling onderhevig: alleen mag eene uitzondering worden gemaakt voor de eigennamen en enkele vaste, veelal aan het staatsrecht ontleende formules, die een ietwat langer leven hebben. Die dit alles niet in acht neemt, doet beter het *Corpus Inscriptionum Atticarum* maar ongeopend weg te zetten.

Ik schat het nut der Grieksche opschriften ook op het terrein, dat ons thans bezig houdt, niet gering, maar eene algemeene opmerking moet mij nog van het hart. In het Bibliographisch Album van ‘de Gids’ zijn, naar ik meen, onderzoekingen van détail niet recht op hare plaats, maar wel mag ik den algemeenen indruk uitspreken, welken dit onderdeel dezer studie op mij maakt. Men kan de opschriften, die in vele duizendtallen tot ons zijn overgekomen, uit tweeërlei opzicht beoordeelen: sommigen vragen wat zij geven voor de kennis van de geschiedenis der oudheid en de zoogenaamde antiquiteiten; anderen letten meer op de taalvormen, die op deze bronzen of marmeren tafelen gebeiteld staan. Nu komt het mij voor, dat, als geheel genomen en met eerbiediging van alle zeer gewichtige uitzonderingen, de Inscripties, welke Italië heeft opgeleverd, ruim zoo belangrijk zijn om de taal als om den inhoud, terwijl ik bij de Grieksche de omgekeerde verhouding meen op te merken. Wanneer ik bij deze beschouwingswijze niet dwaal, dan volgt hieruit, welke richting bij de beoefening der epigraphiek de vruchtbaarste is. Zonder de inscripties zouden wij weinig of niets weten van de geschiedenis der Italische talen. Het organisme van den Atheenschen staat wordt ons in vele belangrijke opzichten eerst duidelijk uit de studie der gelijktijdige gedenkteekenen. Omgekeerd

zijn de geschiedenis van het oude Italië en het beloop van de wijzigingen der Grieksche taal slechts zeer onvolledig samen te stellen uit dezelfde monumenten, die op het andere gebied zoo veelzijdige vrucht afleveren. Het is goed, dat noch de eene richting, noch de andere verwaarloosd worde; maar men hoede zich voor misrekeningen. In ieder geval zal men zich moeten verheugen, als het voorbeeld van den heer van Herwerden onze jongere philologen aanspoort, zich op de studie dezer monumenten toe te leggen, die thans in betrouwbare afdrukken voor ieder toegankelijk zijn. Voor Grieksche en Latijnsche epigraphiek heeft Nederland nog weinig of niets gedaan: het is meer dan tijd, dat dit anders worde. Van Böckh tot Mommsen heeft de geschiedenis van dit vak bijna zonder uitzondering slechts Duitsche namen op te geven. Er zijn genoeg lauweren behaald, om onze jeugdige literatoren uit den slaap te houden. Wij wachten nieuwsgierig op de vruchten hunner nachtwaken.

Amsterdam, 19 September 1880.
S.A. NABER.

Historische atlas van Noord-Nederland, van de 16e *eeuw tot op de scheiding van België, door Mr. G. Mees Az. Leiden*, 1881.

Een zeer nuttig en zeer noodig werk! Vraagt men voor wie? Voor allen en een iegelijk, die - hetzij dan gedwongen of uit vrije aandrift - zich bezighouden met het bestudeeren van Neerlands verleden, zoo zij ten minste van die studie iets meer willen meedragen dan een dor schema. Iedereen, van den schoolknaap af tot den professor in de geschiedenis toe, kan dit werk gebruiken en *moet* er nut van hebben. De leerling der lagere school - althans de meer gevorderde - zal wellicht de opsomming van Maurits' heldenfeiten minder droog en onbelangrijk vinden, wanneer de kaart, toegelicht door den onderwijzer, hem duidelijk maakt, welk belang er gelegen was in de inneming van Grol, Breevoort, Lochem, Rheinberg en zoovele andere plaatsen, die gesticht schijnen om door onze veldoversten in het begin der 17e eeuw genomen, verloren en herwonnen te worden en daarna

spoorloos te verdwijnen; - één blik op de kaart van Nederlands bezittingen buiten Europa iu de 17e eeuw zal het jeugdige gemoed waarschijnlijk meer indruk geven van de macht en de beteekenis onzer voorvaders dan het van buiten leeren der barbaarsche namen, die de jongen zeer zeker geen drie dagen onthoudt. Toch, niet voor hem in de eerste en voornaamste plaats schijnt deze atlas bestemd. Voor het schoolonderwijs zijn de kaarten wellicht te klein, is de begeleidende tekst te.... bijna had ik gezegd te goed. Dit werk behoort vooral te huis in de studeerkamer, maar ook in de bibliotheek van elken beschaafden en geletterden Nederlander: het heeft daar zelfs recht op eene eervolle plaats. Men moet het ondervonden hebben om te begrijpen, welke dringende behoefte men dikwijls aan eene kaart van een bepaald tijdvak hebben kan. Eén enkele blik op eene kaart, zij het niet eens eene bijzonder uitvoerige, geeft veelal de oplossing eener moeielijkheid, die ook na de uitvoerigste beschrijving is blijven bestaan. En het gemis van dit onontbeerlijke hulpmiddel is te meer voelbaar, daar het in de meeste gevallen niet te verhelpen is. Een der meest natuurlijke gevolgen van het totale gebrek aan belangstelling in de geschiedenis bij het Nederlandsche volk is het ontbreken eener behoorlijke kaartverzameling bij bijna al onze openbare bibliotheken. Immers de onmisbaarheid van graphische hulpmiddelen bij het onderwijs en de studie der geschiedenis ligt alweder iets minder voor de hand dan de noodzakelijkheid van andere voorwerpen, in de eerste plaats boeken, en het spreekt dus van zelf, dat de verzorgers van de bedoelde verzamelingen, zoo zij nog ten behoeve der weinige belangstellenden historische boeken aankoopen, de aanschaffing der toch zoo nuttige kaarten en platen geheel nalaten. De historicus is dus wel genoodzaakt zelf eene collectie bijeen te brengen. Maar ook al heeft hij daartoe besloten, al bezit hij daartoe de middelen, de zaak blijft even moeielijk: het aanbod regelt zich naar de vraag, en waar vindt men tegenwoordig gelegenheid oude kaarten te koopen of althans eene eenigszins volledige verzameling bijeen te brengen?

Dat de heer Mr. G. Mees Az. een nuttig werk verricht heeft, toen hij zijn ‘Historischen atlas’ samenstelde, zal, hoop ik, na het bovenstaande niet betwijfeld worden, - dat hij een degelijk werk deed, staat, naar ik vertrouw, ook zonder nadere aanwijzing vast. De atlas van Mees heeft toch reeds lange jaren hare plaats ook bij

de bevoegde beoordeelaars veroverd. En naar mijne overtuiging terecht! Het werk is buitengewoon ‘inhaltschwer.’ De in deze editie slechts 64 bladzijden lange toelichting vertegenwoordigt eene verbazende studie: studie van kaarten, studie van geschiedenis, studie van wetten en besluiten, studie van topographie. Bij het hoofddeel van het werk, de kaarten, is de arbeid gedeeltelijk minder, waar men oude origineelen kon volgen; maar des te zwaarder, waar die ontbraken, b.v. bij de voorstelling van de kerkelijke indeeling der Nederlanden.

Het komt mij voor, dat de heer Mees buitengewoon gelukkig geweest is in de keuze dier kaarten. Op slechts 12 bladen, opgehelderd en toegelicht door verschillende bijkaartjes, is hij er in geslaagd ons werkelijk een volledig overzicht te geven van de talrijke wisselingen onzer grensscheidingen gedurende den geheelen loop onzer geschiedenis. Bijzonder nuttig - en voor zoover mij bekend is oorspronkelijk - zijn de 7^{e} - 9^{e} kaarten, die de veranderingen veraanschouwelijken, in het woelige omwentelingstijdvak (1795-1813) voorgevallen.

Is het onbescheiden, hier een wensch uit te spreken? Wanneer men het mij veroorlooft, zou ik willen zeggen, dat de uitsluiting der Middeleeuwen mij willekeurig voorkomt. Levert het in kaart brengen van de verdeeling der verachillende gewesten vóór 1530 wellicht *te* groote moeielijkheden bij niet overwegend groot belang, nu de kaart van 1530 bestaat, dan ware althans eene kaart van Nederlands vroegsten toestand nuttig geweest om de landaanwinningen en verliezen te constateeren, en aan te wijzen, wat men van de verdeeling van het terrein reeds weet; bezwaar had het overnemen dier kaart uit Van den Berghs Middelnederlandsche geographie niet geleverd. *Zeker* te veeleischend is het verlangen naar eene kaart, die ons de rechterlijke organisatie (juister, het gemis aan rechterlijke organisatie) van Nederland tijdens de republiek verduidelijkte: immers het is zeer de vraag, of zulk eene kaart op de schaal van den atlas zou kunnen geleverd worden. Eenigszins bevreemdend in een noodzakelijk zoo beknopt verband is daarentegen de opgave der bezittingen van het huis van Oranje in 1580 opkaart N°. 3, terwijl op kaart N°. 6 de (beter gemotiveerde) aanwijzing van de uitgestrektheid dier bezittingen in de 18^{e} eeuw voorkomt. Laat zich de mededeeling van den plattegrond van

Amsterdam omstreeks 1650 door het exceptioneele belang dier stad voor de Nederlandsche geschiedenis verdedigen, de opname van den plattegrond van Rotterdam is dunkt mij alleen uit het Rotterdamsche standpunt van den samensteller te verklaren en ware (als men nog een plattegrond geven wilde) zeer zeker beter vervangen door dien van 's Gravenhage, het tooneel, waar Nederlands geschiedenis in de 17e eeuw hoofdzakelijk werd afgespeeld.

Maar het is immers onmogelijk het allen naar den zin te maken? Over dergelijke punten kan men lang twisten: natuurlijk zou iedereen weder iets anders willen opgenomen hebben, en schijnt dit of dat hem niet de moeite waard! Moeielijker is het over de kaarten zelven te oordeelen, voor wier samenstelling men in den toelichtenden tekst de bewijsplaatsen vindt. Dit is niet alleen niet iedermans zaak, maar het is bepaaldelijk niemands zaak daarover een oordeel te vellen dan alleen van hem, die den schrijver zijne geheele, zeer speciale en uiterst omvangrijke studie nadoet. Het is minder de taak van den historicus dan van den geograaf, en welbeschouwd is het ook de taak van dezen eigenlijk nog niet. Maken wij echter den schrijver ons welgemeend compliment over de bijzonder zaakrijke toelichting, die beknopt en helder doch tevens volledig is. Toonen wij eindelijk, dat wij haar met de noodige aandacht gelezen hebben, door de opmerkingen, dat de schrijver ten onrechte Antonie van Bourgondië huwen laat met zijn oudtante Johanna van Braband, en dat wij niet meenen te dwalen, wanneer wij beweren, dat alle betrekkingen met Duitschland ook voor Luxemburg sedert 1867 hebben opgehouden.

Wat nu de nieuwe uitgave van den atlas betreft, die deze aankondiging geldt, ik verheug mij daarover, doch niet zonder eenig voorbehoud. Vreugde wekt deze tweede uitgave bij mij op, in zooverre er uit schijnt te blijken, dat de eerste uitgave van 1865 uitverkocht en dus in veler handen geraakt is, - vreugde ook, omdat de nieuwe, beknopter en zeker veel goedkooper uitgaaf zal medewerken om het boek in de handen van een nog veel uitgebreider publiek te brengen. Laat mij verder volmondig toegeven, dat uit het zeer vele, dat in de 1e editie gegeven werd, eene goede keuze is gedaan (de twee niet overgenomene kaarten der 1e editie waren toch nauwelijks *historische* kaarten te noemen) en dat de tweede uitgave *relatief* nog meer bevat dan de eerste. Maar ik betreur-het, dat

er - om welke reden dan ook - geene aanleiding is geweest tot een *onveranderden* herdruk van den atlas. Deze tweede, aanmerkelijk besnoeide editie zal het hare er toe bijdragen om de eerste, volledige, uitsluitend in de handen van geleerden te doen blijven, en daartoe bevat zij te veel goeds, te veel wetenswaardigs ook voor wijderen kring. Leefden wij in Utopia, de verkorte uitgave zou hare plaats vinden in den schooltasch of althans op de banken der middelbare school, en de navraag zou dan zoo groot zijn, dat het meer ontwikkeld publiek van zelf de volledige uitgave zou verlangen; maar zal er werkelijk in Nederland in 1880 daarop kans bestaan, nu de groote toevloed van leervakken elk hunner (althans de letterkundige onder hen) tot een minimum van tijd terugdringt? Wie zal hier bevestigend durven antwoorden?

Maar hoe dit zij, ik gun de jongste editie van harte een ruim debiet, mits ik den wensch moge uitspreken, dat zij hare oudere zuster niet verdringen zal.

Utrecht, December 1880.
S. MULLER, FZ.

***Historisch-Geographische Atlas der Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis. Zevende druk; herzien door Dr. W.J.A. Huberts. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink*, 1881.**

Een atlas, die den zevenden druk bereikt heeft, heeft eigenlijk geen beoordeeling noodig: een goedkeurend oordeel, uitgesproken door de vele gebruikers, vertoont hij op het titelblad.

Verscheidene jaren is het geleden, dat wij den historisch-geographischen atlas reeds gebruikten, die bij de Erven Thierry en Mensing te 's Hage werd uitgegeven, en toen al maakte hij op ons een gunstigen indruk: daar er hier te lande geen ander werk van dien aard bestond, voorzag hij in een dringende behoefte. Sedert zijn andere hist atlassen van Duitschen bodem bij ons overgeplant, doch die hebben den oorspronkelijken Nederlandschen atlas niet kunnen verdringen; integendeel heeft deze een eerste plaats blijven innemen, waartoe niet weinig heeft bijgedragen, dat hij in de verschillende drukken, onder de bekwame handen van Dr. Huberts, aanzienlijk vermeerderd en verbeterd is.

Heeft hij evenwel geen gebreken? - De uitgever zal de eerste zijn om te erkennen, dat hij uit een cartographisch oogpunt zeer middelmatig is; de heer Huberts zal het gaarne willen toegeven, dat, in weêrwil van de vele verbeteringen, een zeer nauwgezette revisie uiterst noodig is.

Wij hopen, dat deze zevende druk spoedig uitverkocht zij: eensdeels omdat de atlas een ruim debiet verdient, maar ook ten anderen omdat de bewerker dan in de gelegenheid zou zijn hem te zuiveren van de vele kleinere onnauwkeurigheden, die hem nog ontsieren.

A.
P.

Thomas Carlyle's leerjaren.

Thomas Carlyle, - gedurende zijn leven den orthodoxen in Engeland eene ergernis, den liberalen eene dwaasheid, den onverschilligen telkens op nieuw eene verrassing, - heeft het middel gevonden, om ook nog na zijn dood vrij algemeene ontevredenheid op te wekken.

Een aantal opstellen van zijne hand zijn onder den titel van *Reminiscences* door zijn vriend J.A. Froude in 't licht gegeven[1]. Zij vormen een deel der papieren nalatenschap welke Carlyle aan Froude heeft toevertrouwd, om die als bouwstof voor zijne levensbeschrijving te gebruiken. Wel achtte hij het zelfs voor Froude, die hem het best gekend had, onmogelijk een ware levensbeschrijving van hem te geven; maar dat er graden van onwaarheid denkbaar zijn, moest hij erkennen; en daar nu eenmaal zijn leven aan eene beschrijving niet kon ontsnappen, zou Froude het best in staat zijn, om tot een minimum van onwaarheid te geraken. Aan deze bemoedigende opdracht is Froude begonnen gevolg te geven, door in de *Nineteenth Century* voor Juli van dit jaar een artikel te plaatsen onder het opschrift: *The early life of Thomas Carlyle*.

Reeds vroeger evenwel heeft hij het raadzaam geacht, eenige opstellen uit te geven, door Carlyle gewijd aan de herinnering van zijn vader James Carlyle, van zijn boezemvriend Eduard Irving, van den stichter der Edinburgh Review, later Lord Advocate van Schotland, Lord Jeffrey, en vooral van zijn hartelijk geliefde vrouw Jane Welsh. Die opstellen waren, toen zij geschreven werden, niet voor openbaarmaking bestemd; en schoon Carlyle later, vooral omdat Froude zulks wenschte,

1 Reminiscences by Thomas Carlyle, edited by James Anthony Froude. In Two Volumes. Longmans, Green and C^{o}. London, 1881.

het voornemen gehad heeft om enkele daarvan uit te geven; - en Froude bovendien volledige volmacht ontvangen heeft om met de hem toevertrouwde papieren te handelen gelijk hem goeddacht, heeft men hem de openbaarmaking van deze opstellen, zonder nadere toelichting of herziening, van verschillenden kant kwalijk genomen.

In weerwil van zijn (door allen die hem kennen, om 't zeerst geprezen) buitengewone goedhartigheid en menschenliefde, -heeft Carlyle nooit uitgemunt door de zachtheid van zijn oordeelvellingen over zijne medemenschen. In deze Herinneringen is hij kwistiger dan ooit met zijne *ephitheta ornantia: imbecility, hidebound stupidity, futility, blockheadism, mother of dead dogs*, enz. zijn de meest gewone uitdrukkingen waar hij over de moderne maatschappij komt te spreken; en, terwijl hij in zijn overige geschriften slechts zelden letterkundigen onder zijne land- en tijdgenooten bij name noemt, brengt de aard van deze herinneringen mede, dat hij hier zijn oordeel uitspreekt over een groot aantal bekende schrijvers, met welke hij in den loop van zijn letterkundige werkzaamheid in aanraking is geweest. Die komen er dan, met een zeer enkele uitzondering, bitter slecht af: voor de *grand literary and other figures*, die den roem van Engeland in de eerste helft van deze eeuw hebben uitgemaakt, heeft ‘een boersche en hopeloos gegermaniseerde ziel’ als die van Carlyle weinig bewondering. Voor Coleridge heeft hij hoogstens medelijden, maar in geen enkel opzicht achting; Wordsworth heeft zijne verdiensten, o.a. groote intellectueele vermogens, en een sterk karakter: maar in hem een groot dichterlijk genie te vereeren, slechts voor weinige uitverkorenen genietbaar en verstaanbaar, gelijk zijne bewonderaars hem noemen, dat komt bij Carlyle niet op. In zijn oog zijn des dichters goddelijke overdenkingen en onpeilbaarheden slechts een flauwe, uit de tweede hand aan Coleridge ontleende weerkaatsing van het onmetelijke duitsche fonds van onpeilbaarheden! Charles Lamb heeft een onoverwinnelijke neiging tot den jenever: wat hij zegt is verachtelijk onbeduidend, getuigt van verwonderlijke onwetendheid en ondiepte, zelfs als hij ernstig en welgemanierd spreekt, hetgeen hij zelden doet; ‘gewoonlijk is zijn onderhoud in hooge mate ongemanierd, tot ijzige kunstigheden, tot spookachtigen schijn van geest opgeschroefd, kortom, het gelijkt meer op aangelengde krankzinnigheid dan op echte jokkernij, humor, of vroolijkheid van gemoed.’ Zelfs goede vrienden, mannen met

wie Carlyle jaren lang omgegaan heeft en die hem in zijn werk krachtig geholpen hebben, moeten zich met zeer matigen lof tevreden stellen: John Stuart Mill's onderhoud is ‘winterachtig’, ‘zaagselachtig’, maar altoos oprecht en goed op de hoogte van het onderwerp. Van de gesprekken die zij op hunne zondagsche wandelingen met elkaar gehouden hebben, herinnert Carlyle zich weinig meer; behalve dat die nimmer opwekkend voor zijn gemoed geweest zijn, en dat hij ze gebruikte als wijn waar geen nectar, of zelfs als dun bier waar geen wijn te krijgen was. Leigh Hunt, de fijne, geestige essayist, met zijn zorgelooze, hoopvolle levensbeschouwing, komt in de eerste jaren van Carlyle's verblijf te Londen bijna elken dag hem en zijne vrouw bezoeken: hij is door en door beleefd, vriendelijk van zin, en praat als een vogel zingt, maar zonder wijsheid van de echte soort, en zonder waar inzicht in de werkelijkheid. Een man, onschuldig van hart, maar verdoold, eigenlijk gezegd nog al zot, onpractisch en dikwijls lijdend. Ziedaar het portret dat Carlyle van hem teekent. Het ‘lui, pedant en ziekelijk’ van Droogstoppel klinkt bijna even vleiend.

Als de beste en door Carlyle, *à tout prendre*, het meest gewaardeerde tijdgenooten, er zoo afkomen, dan vormen natuurlijk deze Herinneringen in hun geheel het tegendeel van een loflied op de engelsche letterkundige geschiedenis van deze eeuw. Door de ‘able critics,’ zooals Carlyle ze zou noemen, is Froude dan ook om deze uitgave vrij algemeen gelaakt; en inderdaad, is er ook in mijn oog een gebrek aan piëteit in de wijze van openbaarmaking. ‘De lezer,’ aldus spreekt Froude in zijne voorrede, ‘krijgt hier Carlyle's eigen handwerk voor oogen, maar zonder diens laatste toetsen, niet door hem uitgegeven, niet door hem gecorrigeerd, misschien voor het rneerendeel niet voor openbaarmaking bestemd, en slechts neergeschreven als bezigheid, voor eigen genoegen.’ Zooals zij daar liggen, moeten de Herinneringen een onjuist denkbeeld geven van den schrijver; zonder nadere toelichting en ordening van den inhoud brengen zij den lezer in verwarring of op een dwaalspoor.

Maar als materiaal voor eene levensbeschrijving zijn zij van zeer groote waarde. Onsamenhangend, dikwijls tegenstrijdig[1],

1 Zoo zegt Carlyle van Leigh Hunt (Dl. II, blz. 174) dat hij is ‘wanting only wisdom of a sound kind, and true insight into fact. A great Want!’ - terwijl hij twee bladzijden verder aan Hunt ‘Good insight, plenty of a kind of humour too,’ toekent.

meestal vermengd met onbeduidende of alleen voor den schrijver merkwaardige bizonderheden, stellen zij toch dengeen, die er met geduld en goeden wil op tuurt, in staat, om in verband met hetgeen van elders, en vooral uit Carlyle's overige geschriften, bekend is, eene schets te ontwerpen van het leven van den man, die in onze negentiende eeuw het Oud- of Nieuwtestamentische profetentype het meest nabijkomt.

Het essentiëele van zijn leven, meende Carlyle zelf, kon men uit zijne werken leeren kennen; wat in zijn privaatleven was voorgevallen, ging de wereld niet aan[1]. Doch het is meer dan nieuwsgierigheid, wat ons dankbaar doet zijn voor de uitgave der Herinneringen.

's Menschen geest is nu eenmaal zoo ingericht, dat hij gedrongen wordt van gevolg tot oorzaak op te klimmen. Hoe merkwaardiger een verschijnsel, hoe meer het afwijkt van het alledaagsche, hoe sterker die drang zich doet gevoelen. Nu is er in de engelsche litteratuur, zeker niet sedert *Tristram Shandy*, misschien ook niet sedert *Gulliver's Travels*, zulk een abnormaal phenomeen waargenomen als het artikel, waarin Carlyle in 1827 in de *Edinburgh Review* een overzicht gaf van de duitsche wijsbegeerte en letterkunde van de laatste vijftig jaren; het bracht, gelijk hij zelf ergens zegt, vele tongen aan het kwispelen, en eenige weinige hersenen aan het bedenken, welk vreemd monster dit wel kon zijn, dat de rust en de vastgestelde orde der Natuur kwam verstoren?[2] Die vraag is met min of meer nadruk bij alle latere werken van den schrijver herhaald. Het antwoord er op is eerst mogelijk geworden, sedert men met den inhoud van Carlyle's geschriften de thans eerst bekende omstandigheden en invloeden heeft kunnen vergelijken, onder welke hij grootgebracht en gevormd is.

Dat is de taak waarvan ik mij in het volgend opstel het trachten te kwijten. De vervulling er van is, naar ik mij durf vleien, niet overbodig geworden door de verschijning van de eerste aflevering van Carlyle's biographie door Froude. Vooreerst toch schrijft deze voor een engelsch publiek. - 't geen lang niet alleen uit de taal blijkt die hij gebruikt; - in de tweede plaats brengt ons deze aflevering slechts tot het midden van het jaar 1821, en schijnt Froude van oordeel

1 Voorrede der Reminiscences, door Froude.
2 Reminiscences, Dl. II, p. 22.

te zijn, dat de voorbereiding tot Carlyle 's loopbaan als schrijver met dat jaar afloopt. Uit den inhoud van mijne bijdrage kan, dunkt mij, blijken dat de leerjaren langer geduurd hebben[1].

I.

James Carlyle, de vader van onzen schrijver, was omstreeks 1791 te Ecclefechan[2], een klein dorp in Dumfriesshire, een der zuidelijkste graafschappen van Schotland, komen wonen en oefende daar, door zijn ongetrouwden broeder bijgestaan, het beroep uit van metselaar. Zijn eerste vrouw, Janet Carlyle, een verre aanverwante, stierf spoedig na de geboorte van haar eenig kind John. In 't begin van 1795 hertrouwde James met Margaret Aitken, die hem negen kinderen schonk, van welke het oudste, Thomas, op 4 December 1795 werd geboren.

Het dal der Annan, waarin Ecclefechan ligt, loopt uit op de Solway Frith, den zeeboezem, die aan de westkust Engeland van Schotland scheidt. Vóór de vereeniging der beide rijken in den aanvang der achttiende eeuw, had het tot eene ruwe streek behoord, waarvan de bewoners, aan beide zijden der grens, telkens strooptochten op elkaars grondgebied ondernamen. Met verloop van tijd hadden de strooptochten opgehouden; doch de gevolgen van die vroegere ruwheid bleven voortduren, en de strijdbare man, ‘the gallant man’ in diestreek was lang gebleven, wat Carlyle ‘a wild, natural, almost animal man’ noemt. Evenwel was nergens de gehechtheid aan het meest onvoorwaardelijke Calvinisme grooter dan in Annandale, waar de herinnering aan de vervolgingen der Cameronians onder Jacobus II steeds voortleefde.

Eenige weinigen hadden zich omstreeks het jaar 1760 tot een afgescheiden gemeente vereenigd, niet wegens een verschil van dogma met de schotsch-presbyteriaansche Kirk, maar omdat deze en hare woordvoerders hun toeschenen alleen of te veel

1 Indien namelijk het, ook mijns inziens juiste, criterium wordt toegepast, dat Froude zelf eens aan de hand doet: ‘He (Carlyle) did not mean to trouble the world with his doubts, and as yet he had not much else to trouble it with.’ Early Life of Carlyle, p. 29.

2 Ecclesia-St'-Fechannis, naar een ierschen heilige, die in de zevende eeuw Annandale moet hebben bezocht.

aan uiterlijkheden en vormelijkheden gewicht te hechten. Zoo ontstond de '*Burgher*'-gemeente te Ecclefecchan, en James Carlyle sloot zich met volle overtuiging bij haar aan. Thomas Carlyle noemt deze Dissenters 'a Free Kirk, making no noise.'

Hetgeen James daar hoorde bevredigde ten volle zijn diep religieuse behoeften; nimmer kwam een twijfel bij hem op aan de oude theorie van 't Heelal. Hij bezat, ofschoon zeer gebrekkig opgevoed, een bizonder scherpzinnig en helder verstand, en een aangeboren talent om zijne gedachten en voorstellingen kernachtig uit te drukken; doch over het algemeen was hij meer tot zwijgen dan tot spreken geneigd. Over geheel zijn wezen lag iets dat meer ontzag dan liefde inboezemde. Voortreffelijk werkman en overal om zijn degelijk werk geacht, zag hij dat werk gedijen, en mocht hij zich in den loop zijns levens in steeds toenemende welvaart verheugen.

Ook zijn tweede vrouw, de moeder van Thomas, was eene naar hart en ziel vrome, misschien nog meer dan James aan den overgeleverden godsdienst gehechte vrouw, doch daarbij veel zachtmoediger van aard; met grenzenlooze toewijding en liefde vervulde zij haar moederplicht.

Ziehier de herinnering, die de huiselijke kring van zijne kinderjaren bij den oudsten zoon heeft achtergelaten:

> Zuinigheid en vlijt, een zekere deftige rust en ernst (niet zonder dwang, waarvan wij destijds den druk wel eenigszins gevoelden, doch die nu zijne vruchten draagt) waren de regel van ons huisgezin. Ons allen werd voornamelijk geleerd dat (wereldlijk of geestelijk) werk het eenige was wat wij te doen hadden, en door voorschrift en voorbeeld werd ons ingeprent dat goed te doen. Een onbuigbaar element van gezag omgaf ons allen. Van den beginne af gevoelden wij (een nuttig iets) dat onze eigen wensch dikwijls niets in de zaak te zeggen had. - Het was geen vreugdevol leven (welk leven is dat?) maar een veilig, een rustig leven; meer dan de meeste andere (of eenig ander waarvan ik getuige hen geweest) een gezond leven. Wij waren meer tot zwijgen geneigd dan spraakzaam. Maar, werd er weinig gezegd, dat weinige had doorgaans een zin. Ik kan niet dankbaar genoeg zijn voor mijne ouders...[1]

Men ziet, dat er al vroeg een grondslag gelegd werd voor die eigenaardige bewondering voor het zwijgen en het gezag,

1 Reminiscences, I, p. 55.

die als een roode draad door alle geschriften van Thomas heenloopt.

Het eerste onderwijs, o.a. in het rekenen, ontving hij van zijn vader, - daarna bezocht hij eene school te Ecclefechan; terwijl de predikant der Burghergemeente hem in de eerste beginselen van het latijn onderwees. Toen hij elf jaar oud geworden was plaatste zijn vader hem op de Academie (wij zouden het een Gymnasium noemen) te Annan, op zes engelsche mijlen afstand van Ecclefechan.

De knaap was, gelijk trouwens de meesten van zijn geslacht die in deze herinneringen genoemd worden, opvliegend van aard. Of het daarom verstandig van de moeder geweest is, hem bij zijn vertrek naar school te doen beloven dat hij nimmer terug zou slaan als hij geslagen werd? Ik zou 't betwijfelen. In de eerste jaren deed hij zijn woord gestand: natuurlijk ten koste van menig een heeten traan. Dit werd dan voor zijne schoolmakkers een rede te meer om hem te plagen en te kwellen. ‘Het waren jongens,’ laat Carlyle zijn Diogenes Teufelsdroeckh zeggen, ‘meestal onbeschaafde jongens, en zij gehoorzaamden aan de aandrift der natuur, die de reekudde het gewonde hert doet aanvallen, die de vlucht eenden elken broeder of zuster met gebroken vlerk doet dooden en allerwege maakt dat de sterke over den zwakke tyranniseert’[1]. Dat veranderde eerst, toen Thomas, zijne belofte uit het oog verliezende, zich begon te verweren als men hem aanviel. Toen liet men hem aldra met rust; ook had hij in dien tijd met een paar jongens van zijn leeftijd vriendschap gesloten. Niettemin bleven deze schooljaren in zijne herinnering ten einde toe smartelijk en hatelijk.

Over het soort onderwijs dat hij te Annan genoot, kan ons Teufelsdroeckh wederom inlichten:

> Mijne onderwijzers waren dikhuidige pedanten, zonder kennis van de menschelijke natuur, of van die der jongens, of van iets ter wereld behalve hunne woordenboeken en driemaandelijksche rekeningen. Tallooze doode woorden (niet doode Talen, want zelf kenden zij geen Taal) pompten zij ons in, en noemden dat opkweeking van den geest. Hoe kan een onbezielde werktuigelijke Gerundium-

1 *Sartor Resartus* (Ed. Chapman & Hall, 1870, blz. 63). Dat het schoolleven van Teufelsdroeckh grootendeels beschreven is naar de persoonlijke herinneringen van den schrijver, geeft hij zelf te kennen in de Reminiscences, Dl. I, p. 58 en 87.

> draier, welks evenbeeld in een volgende eeuw te Neurenberg uit hout en leder vervaardigd zal worden, hoe kan die iets opkweeken: laat staan den Geest, die niet groeit als groente (door etymologische bemesting der wortels) maar als een Geest, door geheimzinnige aanraking met geest...?

Wel was er aan de Academie te Annan een *English Master*, naar 't schijnt tevens hoofd der school, die geheel anders doceerde. Hij heette Adam Hope, en Carlyle geeft een alleraardigst portret van dezen onverbiddelijken redeneerder, dezen volbloed Calvinist en *Burgher*, die elken zondag de zes mijlen van Annan naar Ecclefechan heen en weer aflegde, om eene Burgherpreek te hooren. Zeer omvangrijk was zijne kennis niet; maar wat hij wist, wist hij door en door, en niemand kon beter dan hij die wetenschap tot vorming van het denkvermogen aanwenden. Doch slechts bij uitzondering, als de onderwijzer van zijne klasse tijdelijk verlof had, mocht Carlyle van Adam Hope les ontvangen.

Ook Mr. Morley, den onderwijzer in de wiskunde, herinnerde Carlyle zich later met liefde en dankbaarheid. Maar behalve in laatstgenoemd vak mag men aannemen, dat de schooljaren te Annan van geringen invloed geweest zijn op de verstandelijke ontwikkeling van den jongeling. Hij verliet de Academy na drie jaren en werd toen naar Edinburg gezonden om daar athesis en Theologie te studeeren.

Het huisgezin der Carlyle's was talrijk, en de middelen, waarover de kleine metselaarsbaas te beschikken had, niet ruim. Het plan was dus, Thomas eerst eene plaats als onderwijzer in de wiskunde te verschaffen; in die betrekking kon hij dan in de theologie voortstudeeren. Als hij dan elk jaar eenige dagen te Edinburg doorbracht, en daar eenige proefpreeken hield, kon hij na zes jaar het radicaal van landgeestelijke verkrijgen. Dit programma werd, behalve het slotnummer, getrouw uitgevoerd.

Thomas kwam op 9 November 1809 voor het eerst te Edinburg aan; de voetreis van Ecclefechan derwaarts had drie dagen geduurd, - en geschiedde in gezelschap van een ouderen schoolkameraad, die al een jaar vroeger te Edinburg was gaan studeeren. Een veertienjarige student, als Thomas, zoo dachten de ouders, heeft raad, steun en bescherming noodig, en Tom Smail was als raadsman en beschermer uitverkoren. Het valt te bewijfelen of de keuze gelukkig te noemen was; ziehier hoe de pupil zijn voogd beschrijft:

> Een zeer onschuldig, ingebeeld, onbeteekenend maar nauwgezet orthodox schepsel, waarvoor ik, wetende dat hij weinig wist en een zwak oordeel had, in mijn hart zeer weinig eerbied koesterde, ofschoon ik hem beleefd volgde in de dingen die hij beter kende dan ik, zoo bij voorbeeld in de straten van Edinburg, op mijn eersten avond aldaar!...

Van de vijf jaren die Carlyle te Edinburg studeerde worden in de *Reminiscences* geen bijzonderheden vermeld; de eenige hoogleeraren die hij noemt zijn Leslie en Christison; van laatstgenoemden zegt hij alleen dat het erg '...duister was in de college-kamer van den goeden Hoogleeraar, in physieken en anderen zin.'

Maar Edinburg had in die dagen den roem van een rationalistische, progressistische Universiteit te zijn: en over hetgeen aan zulk eene instelling geleeraard werd, heeft Carlyle zich later in den *Sartor Resartus* duidelijk genoeg uitgelaten.

> De hongerige kleinen, zoo besluit hij zijne diatribe aldaar[1], keken op naar hunne geestelijke voedsters: en als voedsel werd hun bevolen den oostewind te eten. Het ijdel gezwets over controverse Metaphysiek, Etymologie en werktuigelijke Handgrepen, valschelijk Wetenschap genoemd, dat daar in omloop was, het ik terdege geleerd, beter misschien dan de meesten.

Wat de lessen der Hoogleeraren hem niet gaven, zocht hij zich langs anderen weg eigen te maken.

1 Dr. J.W.A. Zürcher heeft het nederlandsch publiek in het afgeloopen jaar verplicht door eene werkelijk in vele opzichten voortreffelijke vertaling van *Sartor Resartus* (Amsterdam, bij Jan D. Brouwer, 1880), welke uitnemend geschikt is om hen die geen Carlyle-Engelsch verstaan met de denkbeelden van den schrijver bekend te maken. De vertaler heeft echter naar mijne meening te veel getracht om het engelsch van Carlyle in gewoon hollandsch weêr te geven, en daardoor verliest de vertaling tegelijk met het barokke, dikwijls ook het kernachtige van den oorspronkelijken tekst. Een meer letterlijke vertaling zou op den hollandschen lezer een soortgelijken indruk gemaakt hebben als de taal van den *Sartor Resartus* op het engelsche publiek. Als voorbeeld diene de vertaling van de in den tekst hierboven aangehaalde zinsnede; in het oorspronkelijke staat: 'The hungry young looked up to their Spiritual Nurses; and, for food, were bidden eat the east-wind. What vain jargon of controversial Metaphysic, Etymology and mechanical Manipulation falsely named Science, was current there, I indeed learned, better perhaps than the most.' - Dr. Zürcher vertaalt aldus: 'De hongerige kleinen zagen op naar hun geestelijke voedstermoeder en deze gebood hun, den ooatewind als voedsel tot zich te nemen. Het dwaze gebazel over metaphysica, etymologie en werktuigkundige manipulatie, - valschelijk wetenschap genoemd, - dat daar werd uitgekraamd, leerde ik en misschien beter dan de meesten.'

> Uit den chaos der Bibliotheek gelukte het hem moer boeken op te visschen, dan de bewaarders misschien zelf wisten, dat er waren; en zoo werd de grondslag gelegd voor een letterkundige loopbaan; door eigen studie stelde hij zich in staat om in bijna alle beschaafde talen, en over alle vakken van wetenschap, vloeiend te lezen.

Uit de door Froude gevonden brieven van Carlyle's studievrienden, blijkt dat hij al spoedig om zijn groote gaven en zijn buitengewone belezenheid als het middenpunt van den vriendenkring werd beschouwd; terwijl de bijnamen van *Jonathan, Dean* of *Doctor*, waarmede hij toegesproken wordt, te kennen geven dat zijne sarcasmen reeds toen aan den beroemden en beruchten Deken van St. Patrick, Jonathan Swift, deden denken. Ook nemen zijne vrienden soms een loopje met zijn zwartgallige levensbeschouwing, en geven hem den raad om zich daarvan te bevrijden door verliefd te worden, - een raad dien hij in deze jaren niet schijnt opgevolgdte hebben.

De studie der wiskunde, - welk vak het eenige is, waaromtrent Rationalisten, Scepticisten, Mysticisten en alle overige Isten wel gedwongen zijn het eens te zijn, - gedijde inmiddels bij Caryle uitnemend. In den zomer van 1814 kwam hij met glans door een vergelijkend examen voor de aanstelling als leeraar in de wiskunde aan dezelfde Academy te Annan, waar hij drie jaren lang schoolgegaan was. Carlyle werd benoemd en zoo was dan het programma van zijne loopbaan, wat het eerste gedeelte betreft, naar wensch afgeloopen.

Naar wensch.... maar gelijk bleek, niet tot bevrediging van den jeugdigen leeraar in de wiskunde. Van den beginne gevoelde hij een afkeer van het schoolmeesteren; en zijne omgeving te Annan kon hem daarmede niet verzoenen. Hij gevoelde zich al even verlaten als vroeger, toen hij voor het eerst schoolging. Wel is waar laad hij zelf daaraan schuld: ik kan mij de verontwaardiging van de notabiliteiten der kleine provinciestad best voorstellen, toen deze eenzelvige, in zich gekeerde jongeling niet eens moeite deed om zich te laten ‘presenteeren,’ 'tgeen toch onvermijdelijk moest voorafgaan aan eene uitnoodiging hunnerzijds![1] Maar Caryle was nu eenmaal te menschenschuw, misschien ook te trotsch daartoe.

1 Reminiscences, Dl. I, blz. 90.

De eenige goede zijde van zijn nieuw beroep was, dat het hem de kost deed verdienen, zonder zijnen ouders tot last te zijn.

In dezen stand van zaken kwam echter verbetering, toen hij naar Kirkcaldy werd verplaatst, want daar volbracht hij althans wat hij zoo aardig noemt, de gezegende verovering van een vriend in deze wereld!

De wijze hoe deze vriendschap ontstond teekent het karakter van Carlyle zoo juist dat ik niet kan nalaten, zijn verhaal van die episode in hoofdzaak over te nemen.

Op bijna alle scholen leeft bij elk geslacht van leerlingen eene herinnering voort aan een of ander oud-leerling die zijne tijdgenooten verre vooruit was en in wiens schaduw geen der epigonen kan staan. Toen Caryle te Annan schoolging, heette deze schoolheros uit het verleden Edward Irving. Eens had Thomas het geluk gehad hem met eigen oogen te zien: Irving, destijds student in de theologie te Edinburg, kwam zijn ouden leermeester Adam Hope eens opzoeken, die hem in de klasse bracht, waar Caryle en zijne makkers zaten.

> Wij hoorden niet alles, schrijft Caryle, eigenlijk hoorden wij niets wat de moeite waard was zich te herinneren. Het gesprek liep over Edinburg, over dezen en genen professor, over hunne verdiensten en methoden, ‘eene wereld vol wonderen daar in de groote stad, dachten wij, - en deze vent is daar geweest en kan er op zoo'n koelen, gemakkelijken toon over spreken I’

Eerst zeven jaren later had de tweede ontmoeting plaats. Carlyle had in dien tusschentijd gedurig van Irving gehoord, van zijn uitstekende studiën, van zijn schitterend succes als onderwijzer. Hij had vernomen, dat twee professoren der edinburgsche Universiteit hem hadden opgedragen om te Haddington, een plaatsje op zestien engelsche mijlen oostelijk van Edinburg, eene Academy in te richten, en dat iedereen aldaar door zijn nieuwe methoden in verrukking gebracht werd. Later was Irving, met evenveel succes, naar een nieuwe school te Kirkcaldy, in Fifeshire, verplaatst.

> Ik herinner mij niet, schrijft Carlyle, dat ik immer eenigen kwaadwilligen nijd gevoeld het tegenover dezen grooten Irving in het verre verschiet. Zijne grootheid in studie en geleerdheid zou ik zeker geneigd zijn geweest te benijden, had ik niet tegen die neiging geworsteld en getracht van don nijd wedijver te maken: ‘Handel eveneens, Handel eveneens al kost het u meer moeite!’

> Wat zijn schoolmeesters-succes betrof, daar gaf ik weinig om, en wierp die gedachte gemakkelijk van mij af, als zij mij voor den geest kwam. Maar natuurlijk had dit rondbazuinen van Irving in mijne tegenwoordigheid (waaronder ik soms een spoor van kwaadwilligheid tegen mij kon ontdekken) in mij geen liefde tegenover dezen overwinnaar doen ontstaan. ‘Ich gönnte Ihm,’ gelijk de Duitschers zeggen; maar strict genomen, ook niets meer.

Nu wilde het toeval, dat Carlyle, met Kersttijd 1815 te Edinburg zijnde, om daar eenige van de vroeger vermelde proefpreeken te houden, eens op de kamer van een verren neef, die daar studeerde, zat te praten, toen Irving met een ander vriend, Nichol genaamd, binnenkwam.

> Ik was drie of vier jaar jonger dan de overigen, schrijft Carlyle; en hier stond Trismegistus Irving, een overwinnende *bashaw*, terwijl ik arme juist het tegendeel was..... Irving richtte een geheele reeks van vragen betreffende Annan tot mij, meestal over menschen met wie hij daar had omgegaan, en over hun huiselijke aangelegenheden; waarvan ik weinig wist, en waarover ik minder dan geen wensch had om te spreken, ofschoon ik beleefd poogde, wat ik wist kortelijk te antwoorden. Bij dien goeden Irving was dit alles zeer natuurlijk, en er was bij hem, daarvan hen ik zeker, geen het minste denkbeeld om mij te kwetsen of over mij te tyranniseeren. Juist het tegendeel was zijne neiging ten allen tijde en tegenover alle menschen. Maar er was, naar ik gis, iets van bewuste ontwijfelbare meerderheid, van zorgeloos, van zelfsprekend *de haut en bas* dat mij zeer deed, en mijne antwoorden mogelijk al korter en korter maakte. Ja, mijn geringe voorraad van kennis begon op te raken; en meer dan eens had ik op zekere punten, als ‘Heeft Mevr. - een kindje? Is het een zoon of een dochter?’ en dergelijke, openhartig geantwoord: ‘Ik weet het niet.’ - Ik denk dat twee of drie zulke antwoorden op zulke vragen op elkaar gevolgd waren, toen Irving, niet op zijn gemak en gevoelende dat het spel misliep, op eenigszins brommigen maar niet boosaardigen toon antwoordde, ‘Ge schijnt niets te weten!’ Waarop ik terstond met nadruk en op gekrenkten toon hervatte: ‘Mijnheer, met welk recht onderzoekt Ge mijne kennis op deze wijze? Zijt Ge groot-inquisiteur, of hebt Ge de bevoegdheid om de menschen te ondervragen en te cross-examineeren? Ik het nooit belang gesteld in de geboorten te Annan, en het zou mij niets kunnen schelen al moest het proces van geboorte en menschenteelt daar geheel ophouden!’ ‘Een slechte raad, dat!’ riep Nichol en barstte in 't lachen uit; ‘dat zou mijne zaak volstrekt niet zijn ik die leerlingen broodnoodig heb!’

Zoo werd over de zaak heengelachen, en 't bleek weldra dat Irving den uitval van Carlyle niet kwalijk genomen had. Maar uit het verhaal blijkt ook, dat geduld Carlyle's hoofddeugd niet was, en dat hij het contrast tusschen hem en Irving in de volgende woorden juist aangeeft:

> Irving ontbrak het niet aan een zekere opvliegendheid, en in deze voorspoedige jaren zijner jeugd was er in zijne wijze van zijn een soort van vroolijken bluf op te merken; maar de grondtrek van zijn Ik was ten allen tijde een mooie mannelijke behoefte aan gezelligheid, en de gulste oprechtste welwillendheid. Zeer verschilde hij van den nieuwen vriend dien hij op 't punt stond te winnen[1]. Geen bluf bij dezen laatste, maar een gebrek er aan dat bijna nog erger was. Niet sanguien en mededeelzaam was deze, maar bilieus en hartstochtelijk. Veel te sarcastisch voor een jong mensch, zei menigeen in de eerstvolgende jaren[2].

Na zulk een eerste ontmoeting had men nauwlijks verwacht dat er ooit vriendschap tusschen hen zou zijn ontstaan; te minder nog daar de aanleiding tot Carlyle's verplaaatsing naar Kirkcaldy voor Irving niet aangenaam kon zijn. Eenige der vroegere bewonderaars van Irving's leermethode waren allengs gaan vinden, dat hij te streng was, te veel van zijne leerlingen vergde. Zij besloten daarom den hoofdonderwijzer van de school der kerkelijke gemeente te Kirkcaldy, een luien, afgetobden sukkel, te pensioneeren, en in diens plaats een meester te doen benoemen, die de school tot nieuwen bloei zou brengen. Carlyle werd op aanbeveling van de edinburgsche Hoogleeraren. Leslie en Christison daartoe benoemd. Hij zou, zoo werd afgesproken, den staat van zaken te Kirkcaldy eens gaan opnemen, en zich daarna omtrent de al of niet-aanvaarding der benoeming verklaren. Kort tevoren ontmoette hij Irving nog eens te Annan: met warmte drong deze er op aan, dat Carlyle bij hem zou komen logeeren; ‘mijn huis,’ zeide hij, ‘en al wat ik voor u kan doen is ter uwer beschikking; twee menschen uit Annandale moeten in Fife geen onbekenden zijn!’ De ‘ongeloovige Thomas’, zoo verhaalt Carlyle, dorst dit niet zoo grif aannemen, zoo ridderlijk was het; maar gevoelde zich toch aangenaam aangedaan door den gullen en oprechten toon waarop het gezegd werd.

1 The new friend he was about to pick up.
2 Reminiscences, dl. I, p. 97.

In Augustus 1816 ging Carlyle hierop naar Kirkcaldy, waar hij met open armen door Irving ontvangen werd. Binnen weinige dagen waren zij intiem met elkaar; dit en het vooruitzicht op een nuttiger werkkring dan te Annan, deden Carlyle alras besluiten om dezen nieuwen werkkring te aanvaarden.

De twee of drie jaren, hier doorgebracht, behielden in de herinnering van onzen schrijver vriendelijker tint dan de voorgaande en onmiddellijk daarop volgende, - dank zij vooral den omgang met Irving, wiens liefde voor het goede, aangeboren scherpzinnigheid, eerlijkheid van gemoed en goed humeur Carlyle niet genoeg kan roemen. Uit Irving's welgevulde boekerij putte Carlyle nieuw voedsel voor zijn onverzadelijken weetlust. Met hem doorliep hij de heerlijke omstreken van zijn nieuwe woonplaats, - met hem bezocht hij de schilderachtigste plekken aan beide zijden van de Frith of Forth. Kirkcaldy ligt aan den noordelijken oever van deze breede riviermonding, of eigenlijk zeeboezem, schuins tegenover Leith en Edinburg. Met prachtige kleuren weet Carlyle de schoonheden van dit landschap te penseelen; - dengeen, wien de Frith of Forth niet onbekend is, roept hij met enkele trekken de heerlijkste herinneringen voor den geest. Zoo bij de beschrijving van een tocht naar het eilandje Inchkeith, in 't midden der baai, op ongeveer gelijken afstand (5 engelsche mijlen) van Kirkcaldy en van Leith.

> De zon op 't punt van tegenover ons onder te gaan, achter Ben Lomond in het verre verschiet. Edinburg met zijne torens; de groote zilveren spiegel van den Frith in zulk eene omlijsting van bergen gevat; steden, rotsen en akkers en golvend landschap allerwege rondom ons; in rechte richting tot ouder onze voeten, dit herinner ik mij, kwam een breede zuil, als van goud, van de op dit oogenblik wegzinkende zon, een brandende as, als 't ware, tot 't middenpunt der wereld neerdalende!

Voorts werden de zomervacantiën besteed om, meestal met Irving, tochten te doen naar de bergstreken van westelijk Schotland, de Trossachs, en Loch Lomond en de Clyde Falls van Lanarkshire, - of ook over het karig bewoonde hoogland der Cheviot-Hills; welke tochten dan meestal met een bezoek aan Carlyle's ouders werden verbonden. Dezen woonden thans te Mainhill, eene boerderij, die James Carlyle in 1815 gepacht had; want wijselijk, zegt zijn zoon, had hij het metselaarsambacht verlaten, toon de algemeene verarming en ijdelheid aan ver-

tooning en goedkoopte de voorkeur deden geven boven degelijkheid; toen het met eerlijkheid in het ambacht uit was, gelijk James met nadruk verklaarde.

Op den dnur echter konden Irving noch Carlyle het te Kirkcaldy uithouden. De omgang aldaar was ook al niet veel beter dan te Annan. Het eenige huisgezin, waar zij vrij veel kwamen, was dat van den predikant Martin, met wiens oudste, volgens Carlyle weinig aantrekkelijke en bepaald onschoone dochter,Irving in stilte verloofd was, en later ook werkelijk trouwde. Een bezoek in dien huiselijken kring vond Carlyle af en toe niet onaangenaam. De predikant was een streng orthodoxe, onschuldige, schoolvossige man; maar er was althans meer intellectualiteit in den omgang met hem dan met het gewone slag van menschen te Kirkcaldy.

Nog eene, gewichtige, uitzondering op den regel trof Carlyle toen hij kennis maakte met Miss Gordon, een gewezen leerlinge van Irving, die eenige maanden bij haar oude tante te Kirkcaldy kwam doorbrengen. Van goeden huize, wel opgevoed, doch onbemiddeld, - bevallig, ernstig en toch niet streng, geestig en verstandig tevens, maakte zij een diepen indruk op den jeugdigen schoolmeester. Aan een huwelijk viel echter in de bestaande omstandigheden niet te denken. Indien zij, gelijk Froude beweert, het origineel is van de Blumine in *Sartor Resartus*, dan heeft zij haar minnaar ten minste den wreeden slaggespaard, dien Blumine aan Teufelsdroeclch toebrengt, door met diens besten vriend te trouwen. Ik kan mij overigens niet ontveinzen, dat Carlyle niet te beklagen schijnt, indien deze zijne eerste liefde niet naar wensch afliep. Bij haar vertrek uit Kirkcaldy schreef Miss Gordon hem een langen afscheidsbrief, aan 't einde waarvan zij hem eenige welgemeende wenken ten beste gaf:

> Kweek de zachtere neigingen van uw hart aan. Onderdruk de meest buitensporige visioenen van uwe hersenen. Mettertijd moeten uwe bekwaamheden bekend raken. Bij uwen kring worden zij reeds met verbazing en vreugde erkend. Later zullen zij gewaardeerd worden door hen wier oordeel waarde heeft. Het genie zal u groot maken. Moge de deugd u bemind doen zijn. Verminder den ontzaglij ken afstand tusschen u en gewone menschendoor welwillende en vriendelijke manieren. Handel zacht met hunne minderheid en wees overtuigd dat zij u even hoog zullenachten en meer zullen lief hebben. Waarom de echte goedheid verborgen die uw hart bezielt?....

De raad was uitmuntend, en het ware te wenschen, dat Carlyle dien beter ter harte genomen had. Maar kan men zich veel huiselijk geluk voorstellen van een huwelijk tusschen hem en deze ‘ernstige en verstandige’ vrouw?

Een dagelijks wederkeerende oorzaak van spijt en mismoedigheid was de werkkring dien de beide vrienden te Kirkcaldy hadden te vervullen, ‘het schoolmeesteren, met zijn kleingeestige tegenstrijdigheden en armzalige resultaten,’ gelijk Carlyle het noemt. Eindelijk werd de kwelling ondragelijk. Op een mooien dag besloten zij hunne betrekkingen op te zeggen, en volvoerden dat besluit terstond. ‘Liever nog’, dacht Carlyle, ‘stikken in een sloot, als 't noodig is, dan met zulk een ambacht de kost verdiend.’

Een vrij wanhopig besluit, vooral in 't geval van Carlyle. Irving's ouders waren welgesteld, en hij was tot het predikambt toegelaten: zijn merkwaardige welsprekendheid was in engeren kring reeds bekend, en hij mocht een schoone toekomst als predikant te gemoet zien. Anders stond het met Carlyle. Van nature reeds weinig aangetrokken door een ambt, waarbij spreken hoofdzaak was, begon hij ook in deze jaren twijfelingen te koesteren, die hem al meer en meer van den heiligen dienst afkeerig maakten. Eerst had hij, uit piëteit voor den wensch zijns vaders, zich geweld willen aandoen: hij had het zelfs tot een bezoek gebracht bij Ds. Ritchie, die met de inschrijving der landgeestelijken belast was. Maar toen hij dien niet t'huis vond, besloot hij nu ook maar niet terug te komen.

Zoodat Carlyle, toen hij op zijn drie en twintigste jaar zijn schoolmeesterschap vaarwel zeide, geen ander vooruitzicht had dan hetgeen hij ‘potentiëele litteratuur’ noemt[1], welk vak hij zich voorstelde te Edinburg te gaan beoefenen.

Hij stond, zoo schrijft hij[2], aan den ingang van de vier of vijf meest ellendige, sombere, kranke en drukkende jaren zijns levens. Zijne geldmiddelen bedroegen stellig geen 100 £. Hij was zonder vrienden, zonder ervaring of aanknoopingspunt in de wereld der zaken, menschenschuw van humeur, trotsch genoeg en meer dan genoeg, en had zijn langen cursus van slechte spijsvertering begonnen, die nimmer zou eindigen!

1 Reminiscences, II, blz. 16.
2 I, blz. 141.

II.

Twee oorzaken werkten samen om deze periode in Carlyle's leven tot een diep ongelukkige te maken; een zuiver lichamelijke, de straks vermelde slechte spijsvertering, *dyspepsia*, maar veel meer nog dan deze, een onstoffelijke oorzaak, het ziekteproces der ziel, hetwelk hij te doorworstelen had, eer hij tot vollen mannelijken wasdom geraakte.

Wij hebben gezien, onder welke godsdienstige invloeden hij zijne kindsheid en jongelingsjaren had doorleefd. De herinnering aan de kerkgangen te Ecclefechan bleef nog bij den schrijver der *Reminiscences* weldadig: het Meetinghouse, waar hij elken zondag den Rev. Johnstone hoorde prediken, dien armoedigen tempel zijner kinderjaren noemt hij heiliger in zijn oog dan de grootste kathedraal destijds zou geweest zijn: ruw, landelijk eenvoudig, kaal, - maar heilige flikkeringen, tongen van authentiek vuur uit den hemel brachten daar het beste dat in hem was in gloed, een gloed die op zijn zeventigste jaar nog niet was uitgebluscht. De grondtoon van zijn wezen was godsdienst, geloof. Maar hetgeen zijn vader gespaard werd, de twijfel, daaraan kon hij met zijn groote belezenheid, met zijn meer hartstochtelijk gestel, met zijn studietijd aan een rationalistische Hoogeschool, onmogelijk ontsnappen. De fransche encyclopedisten, Voltaire, d'Alembert, Helvetius, Diderot, - vooral de Essays van Hume, die hij in de laatste jaren gelezen had, bleven niet zonder invloed op zijne wijze van denken. Stuk voor stuk ontvielen hem de overgeleverde dogma's, te rijker aan troost, te onmisbaarder, naarmate zijne ziel zich meer doordrong van 't gevoel der menschelijke zwakheid, en hij van nature meer geneigd was de schaduw- dan de lichtzijde der dingen op te merken. En hij was te eerlijk van hart om zich een geloof op te dringen aan hetgeen voor hem ongeloofbaar geworden was. Voor een godsdienstig gemoed als het zijne de grootste foltering die zich laat denken. Hoezeer hij in die dagen geleden heeft, het sombere hoofdstuk van den *Sartor Resartus*, dat tot opschrift draagt, *the Everlasting No*, het Eeuwige Neen, kan het ons leeren, want uit de *Reminiscences* blijkt dat de biographie van Teufelsdroeckh ook hier eene autobiographie van Carlyle mag heeten.

Onvertaalbaar als die ontboezeming is, wil ik er toch enkele

trekken aan ontleenen, die mij het best den gemoedstoestand van den gefolterde schijnen weer te geven.

> Twijfel was tot ongeloof verduisterd; schaduw op schaduw trekt dreigend over uwe ziel, totdat ge niets voor oogen hebt dan het onveranderlijke, starrelooze zwart van den Tartarus. - Voor lezers, die over 's menschen leven hebben nagedacht, wat kan genoemd worden nagedacht; en die hebben ontdekt, in tegenstelling met veel Winst- en Verlies-Wijsbegeerte, beschouwend en practisch, dat ziel *geen* synoniem is van Maag, die derhalve verstaan..... ‘dat voor 's menschen welzijn, Geloof eigenlijk het eenige noodige is; dat, met Geloof, Martelaren, anders zwak, met blijdschap schande en kruis trotseeren; en dat, zonder Geloof, Wereldlingen hun misselijk bestaan, te midden der weelde, door zelfmoord uitbraken, voor zulke lezers zal het duidelijk zijn, dat voor een reine zedelijke natuur, het verlies van haar godsdienstig Geloof gelijk stond met het verlies van alles.....’
> ‘Is er dan geen God!’ roept Teufelsdroeckh uit, ‘maar op zijn best een uitlandig God, die werkeloos, sedert den eersten Sabbath op de buitenzijde van zijn Heelal zit te kijken, hoe het loopt? Heeft het woord Plicht geen beteekenis: is hetgeen wij Plicht noemen geen goddelijke Boodschapper en Gids, maar een valsch aardsch Droombeeld, samengesteld uit Begeerte en Vrees, uit dampen die van de Galg en van Dr. Graham's Hemelsch Bed opstijgen?’
> Of denkt Ge, zoo vraagt hij verder, mij te troosten met het ‘geluk van een goedkeurend Geweten!’ Heeft Paulus van Tarsus, dien de menschen in hunne bewondering later Heilig genoemd hebben, niet gevoeld dat hij de eerste der zondaren was; en heeft niet Nero van Rome, vroolijk van zin, veel tijd besteed aan het fidelen? Dwaze Woordventer en Motiefdraaier, die in Uw Logicamolen een aardsch mechanisme bezit zelfs voor het Evenbeeld van God, en die gaarne Deugd zoudt willen malen uit de schillen van 't Genoegen. Ik zeg U, Neen! Voor dien niet wedergeboren Prometheus Vinctus, den mensch, is dit juist de bitterste verzwaring van zijne ellende, dat hij bewustzijn heeft van Deugd, dat hij het slachtoffer gevoelt te zijn niet slechts van lijden, maar van onrecht. Wat dan? Is de heroïsche ingeving die wij Deugd noemen slechts een of andere Aandrift: eene opborreling van het bloed, in die richting opborrelend waar anderen er van kunnen profiteeren? Ik weet het niet; alleen dit weet ik: Indien wat Gij Geluk noemt ons ware einddoel is, dan zijn wij allen op een dwaalspoor.....

De te Edindurg gangbare wijsbegeerte had hem zijn geloof ontnomen, en wat had zij hem daarvoor in de plaats

aangeboden? Een utilitarische levensbeschouwing, die in geen enkel opzicht zijn godsdienstige behoefte kon bevredigen.

In zijne. *Sentimental Journey* laat Sterne zijn optimisme bestrijden door zekeren Smellfungus, die op zijne reizen alles even naar en onaangenaam gevonden heeft: ‘Ik zal het,’ roept Smellfungus uit, ‘aan de geheele wereld bekend maken....’ ‘Vertel het liever,’ zegt Yorick, ‘aan uw geneesheer.’

Carlyle's eigen voorbeeld in de *Reminiscences* volgend, het ik de oorzaken van diens lijden in deze jaren in stoffelijke en onstoffelijke onderscheiden. Carlyle zelf is niet altoos even zorgvuldig. In datzelfde hoofdstuk, waaruit ik zoo straks vertaalde, geeft Teufelsdroeckh toe dat de mensch met ‘Stupidity aud sound Digestion’ veel kan doorstaan. Men behoeft dan ook evenmin als Yorick materialist te zijn om aan te nemen, dat de kwaal waaraan Carlyle leed, op zijne wereldbeschouwing in een tijd toen hij den strijd tusschen traditie en ongeloof doorworstelde, een zeer nadeeligen invloed gehad heeft: en het oogenblik der overwinning, onverschillig in welke richting, jaren lang heeft kunnen tegenhouden. Het lichamelijke lijden, dat hij in die jaren onderging, omschrijft hij als eene soort van laaghartige vrees voor aanraking met. zijne minder fijngevoelige medemenschen[1], dus ook reeds als een psychologisch verschijnsel. Kan het anders, of do gemoedsbezwaren, de twijfelingen, het opzien tegen mogelijke oplossingen, moeten bij zulk een zenuwgestel nog moeilijker te overwinnen zijn geweest dan anders?

Alles in den mensch grijpt trouwens inéén: in deze zelfde jaren ging Carlyle gebukt onder een ontmoedigenden twijfel aan eigen talent, aan vermogen om iets voort te brengen. Wie zal zeggen hoeveel van die moedeloosheid voor rekening komt van zijne kwaal?

En toch had hij reeds toen eene soort van onbestemd bewustzijn, dat er iets in hem zat, 't welk alleen uit zijne werken zou te voorschijn treden. ‘Wat wij uitrichten,’ zegt Teufelsdroeckh, ‘is de spiegel waarin onze geest voor het eerst zijn wezenlijke trekken herkent. Van daar ook de dwaasheid van dat onopvolgbare voorschrift: *Ken U zelven*, totdat het veranderd wordt in dit gedeeltelijk opvolgbare; *Weet waaraan Ge kunt werken*.’

1 Reminiscences, II, p. 17.

Aanmoediging van buiten af, zegt iemand allicht, had hem over deze ondiepte heen kunnen helpen. Misschien, - schoon er naturen zijn, en Carlyle is een zoodanige, die eer door tegenspraak dan door instemming tot werken geprikkeld worden. Hoe het zij, aanmoediging noch tegenspraak werd in deze eerste jaren zijn deel, en ongeloof aan eigen kracht bleef geruimen tijd den eenigen weg versperren waarlangs de twijfelaar tot een gezonder, hoopvoller, meer positieve levensbeschouwing kon geraken.

Wat het uitwendige betreft, hebben wij ons Carlyle evenmin in benijdenswaardige omstandigheden voor te stellen. Hij en Irving waren naar Edinburg gegaan in de hoop van daar door het geven van privaatlessen den kost te verdienen. Irving vond een enkelen leerling, - en werd reeds binnen het jaar naar Glasgow beroepen. Carlyle vond aanvankelijk niemand om les aan te geven. Hij begon inmiddels in de rechten te studeeren; de advocatie, dacht hij, was een vak, waarin men althans zijne onafhankelijkheid kon bewaren, en niet alleen voor geld werkte. Doch de omgang met sommige practiseerende advocaten te Edinburg, - en zelfs de college's van den beroemden rechtsgeleerde Hume gaven hem al spoedig den indruk, dat ook in dit vak geld eigenlijk de eenige belooning was, waarnaar gevraagd werd. Na een paar rechtsgeleerde werken doorgewerkt te hebben, gaf hij daarom deze studie op.

Zijn vader mocht hij niet tot last zijn; zelfs achtte hij zich verplicht de £ 90, die hij in zijne betrekking als schoolmeester had overgelegd, ter beschikking te houden van het huisgezin, dat te Mainhill, - een armoedige, weinig vruchtbare pachthoeve, - hard moest werken om rond te komen. Zijne levenswijze in de schotsche hoofdstad was dan ook van de allereenvoudigste. Maandelijks bezorgde de vrachtrijder uit Ecclefechan hem zijn voorraad havermeel, koek, boter en schoon ondergoed, en nam dan het gebruikte mee, dat bij moeder aan huis gewasschen en hersteld werd. Verdere kost, en inwoning, kwamen hem op ongeveer vijftien shilling 's weeks te staan, welke som hij als een bewijs aanhaalt van de duurte van 't leven te Edinburg.

Eerst in het tweede jaar van zijn verblijf aldaar vind ik melding gemaakt van een paar leerlingen; een van hen gebruikt hij o.a. om een tijdschriftartikel in het net te schrijven.

Hij had namelijk eindelijk besloten en dat besluit ‘in weer-

wil van veel physieke en andere ellende' zegt hij, ten uitvoer gebracht, om eene bijdrage in te zenden aan de *Edinburgh Review*, destijds het meest invloedrijke en best geredigeerde tijdschrift van geheel het Vereenigde Koninkrijk. De bijdrage bevatte eene beoordeeling en wederlegging van een nieuwe Theorie der Gravitatie van den zwitserschen wiskundige Pictet.

Het in het net geschreven artikel bracht hij zelf op een avond naar het huis van Jeffrey, den oprichter en redacteur der Review.

> 'Ik herinner mij best (zoo schreef hij in 1867) het stuk in handen gegeven te hebben van den bediende, en toen in de duisternis te zijn weggegaan, met allerlei gedachten en twijfelingen. Mijne verwachtingen waren nimmer hoog of zelfs in eenige mate gerezen: maar gedurende een dag of veertien kwijnden zij niet geheel weg, en toen liepen zij uit op een absoluten *Nul*; geen. antwoord, geen terugzending van het handschrift, volstrekt geen teeken van leven, welke vorm van catastrophe volledіger was dan hetgeen ik zelfs had verwacht! In mijn hoofd verrees de voorstelling van een stekelig briefje, aan den grooten man door den kleinen onbekenden dito geschreven, met fijne hatclijkheden ten zijnen gerieve; doch ik oordeelde wijselijk dat het nog waardiger zou zijn de zaak te laten liggen zooals zij was, en wat mij overkwam tot eigen voordeel te besteden'[1].

Eigenlijk was dit reeds de tweede ondervinding van dien aard, die hij opdeed: een paar jaar te voren, te Kirkcaldy, had hij met volkomen hetzelfde resultaat een kleine beschrijving van een tochtje door Yarrow naar Annandale aan den redacteur van een of ander tijdschrift te Edinburg ingezonden. Men kan zich voorstellen boe mismoedig de herhaling van het geval hem maakte. Eerst veel later kwam hij, evenals velen vóór en na hem, tot andere gedachten: misschien, dacht hij toen hij zijne herinneringen opteekende, misschien was het voor een schrijver volstrekt niet onvoordeelig, in de wereld der litteratuur niet toegelaten te worden, dan na vooraf de deur ettelijke malen voor zijn neus te hebben zien toeslaan.

Inmiddels bleef alles in en rondom hem in zijn oog somber en hopeloos. Met de politiek van den dag bemoeide hij zich niet. Maar dat de eerbied voor bestaande toestanden evenmin tegen zijne twijfelzucht bestand was als zijn geloof aan den

1 Reminiscences, II, p. 19.

overgeleverden godsdienst, spreekt van zelf. De langdurige economische crisis, welke als een gevolg van den grooten worstelstrijd tegen Napoleon, in de jaren 1816 en volgende in Engeland heerschte, drukte al meer en meer op de arbeidende bevolking en in 1820 kwam er een oogenblik, waarop men ernstig beducht werd voor een socialen opstand in de groote middelpunten van fabrieksnijverheid, als Glasgow. Te Edinburg was de meening, niet alleen onder het volk, maar ook bij de gezeten burgerij zeer algemeen, dat het gevaar van den kant der Radicalen te Glasgow gering of denkbeeldig, en dat hunne grieven daarentegen wel degelijk gegrond waren[1]. Met nadruk, zegt Carlyle, was dit ook mijn eigen voorstelling van de zaak. Een bekende, die als vrijwilliger dienst genomen had in een korps rustbewaarders, ontmoette hij eens op diens weg naar het exercitieveld te Edinburg; in 't voorbijgaan klopte de vriend op zijn geweer en riep Carlyle toe: ‘Gij moest ook zoo'n ding dragen.’ ‘Hm! ja,’ antwoordde Carlyle, maar ik hen het nog niet met ‘mijzelf eens aan welke zijde’[2]. Van een soortgelijke stemming getuigt het als hij gedurende het plechtstatige bezoek van Koning George IV te Edinburg in 1821 de stad verlaat. De stedelijke regeering had bij aanplakking haar wensch kenbaar gemaakt, dat iedereen zich gedurende 's Konings verblijf te Edinburg zoo goed mogelijk zou kleeden, - kon het zijn, met zwarten rok en witte linnen broek! Een aardige bijdrage tot de kennis van 'tgeen in de oogen van dien merkwaardigen modekoning belangrijk was. De lezers van Thackeray's *Four George's* zullen zich daarover niet verbazen; evenmin over de verontwaardiging van een man als Carlyle. ‘Schandelijke *flunkey's*!’ bromde hij binnensmonds. ‘Als ik van kleeding veranderde, zou ik liever een witten rok en een zwarten broek aantrekken!’[3] en hij vertrok terstond naar Mainhill bij zijne ouders.

Daar bracht bij, zoowel om gezondheids- als om zuinigheidsredenen in deze jaren doorgaans zijne zomers door. Ook vond hij in de zich nimmer verloochenende liefde van zijne moeder, in den omgang van zijne broeders en zusters (het huisgezin bestond thans uit drie zoons en vijf dochters) eenige leniging

1 Zoo ook dacht Irving te Glasgow. Froude, Early Life enz., p. 33.
2 Reminiscences, I, p. 153.
3 l.c. I, p. 173.

voor zijne gemoedskwellingen. Dat hij niet als zijne ouders dacht over hetgeen voor dezen het heiligste was, kon niet verborgen blijven. Lees den Bijbel en herlees dien, was het voorschrift, waarmede de vrome moeder de eerste nog flauwe symptomen van twijfel bij haar lieveling bestreed. - Hij las ook wel in den Bijbel, maar bij voorkeur het boek Job, en dat schonk hem niet veel troost; en al bracht hij het ten langen leste ‘zoover, dat hij zonder onwaarheid van zijne zijde, vroom en tot tevredenheid van zulk een vrome ziel kon spreken,’ moet hem dat niet weinig ‘oordeelkundige inspanning,’ gelijk hij het noemt, gekost hebben; want zijne moeder hield, alseen echte dochter van hare vaderen, veel van theologisch-dogmatische gesprekken. Carlyle's vader, schoon teleurgesteld in zijne plannen voor de toekomst van zijn zoon, liet hem op het punt van het geloof wijselijk met rust.

Irving woonde thans te Glasgow, als hulppredikant naast den befaamden Dr. Chalmers, wiens welsprekendheid en zegenrijke werkzaamheid op het gebied der armverzorging nog thans in Engeland met liefde en bewondering worden herdacht. De bezoeken die Irving doorgaans een paar maal in den loop van den zomer bij zijne familie te Annan deed, waren dan voor Carlyle welkome gelegenheden om van Mainhill uit zijn vriend, te ontmoeten; meer dan eens ook ging hij dezen te Glasgow bezoeken, waar Irving al meer en meer door zijn talent als redenaar, en. door zijn innemende, meeslepende wijze van omgang met menschen van alle standen, de juistheid van blik deed waardeeren van hen die dezen nieuwen werkkring voor hem hadden ontsloten.

Daar te Glasgow maakte Carlyle dan kennis met een geheel nieuwen kring van personen, ‘zindelijke, welgestelde, benijdenswaardig en Vriendelijk uitziende goede schotsche heeren’, noemt hij ze, die ook al veel van dogmatiseeren hielden, hetgeen den jongen twijfelaar nog niet begon te vervelen: ofschoon hij zich toch herinnert, dat hij liever de lachende, praatzieke dochters van die theologiseerende oude heeren ontmoette.

In welke herinnering ik een eerste symptoom meen te vinden van een omkeer in 's mans gemoedsgesteldheid.

Om van het *Everlasting No*, het - volstrekte ongeloof tot het *Everlasting Yea*, het zaligmakende geloof, te komen, moet ieder, zegt Teufelsdroeckh, door het *Centre of Indifference* gaan, en als kenmerk van dezen trap van spiritueele ontwikkeling noemt

hij het volgende: de twijfelaar of ongeloovige, die tot dusver van de eene wonderdadige heilige bron naar de andere heeftgezworven, zonder zijn dorst naar geestelijke wateren te kunnen lesschen, vindt voortaan hier en daar een kleine wereldlijke bron, waaruit hij van tijd tot tijd eenige lafenis put; hij houdt thans wel niet geheel, maar toch bij tusschenpoozen op, met zijn eigen hart te verslinden: en grijpt om zich heen, naar het Niet-Ik, om gezonder voedsel.

Als nu Carlyle, te Glasgow met de voormelde lachende en praatzieke meisjes kennis makende, tevens opmerkt, dat die zich veel minder smaakvol weten te kleeden dan de dames te Edinburg[1], - dan zie ik daarin een aanvankelijk bemoedigend teeken, dat hij niet meer geheel door zijn zielelijden wordt beheerscht, maar ook belang begint te stellen in 'tgeen in zijne omgeving gebeurt.

Wel moeten er nog jaren verloopen, eer de oorzaak van dat zielelijden, de twijfel, wordt weggenomen. Wel luistert hij thans nog met eerbied, doch *zonder eenige overtuiging*, naar een gemoedelijk betoog van Dr. Chalmers, die de waarheid van het Christendom wil bewijzen door de in 't oog loopende geschiktheid van dien godsdienst voor de menschelijke natuur. Een jaar daarna verklaart hij aan zijn vriend Irving, dat hij niet als deze denkt over den christelijken godsdienst en dat het ijdel is te verwachten dat hij het ooit zal doen[2]. Toch begint thans hoop voor hem te dagen. Wederom aan Irving heeft hij dit te danken.

Deze wilde niets hooren van Carlyle's somber wantrouwen in zich zelf: bekend te worden, was het doel waarnaar hij in 't eerst te streven had; dan zou. hij wel zelf inzien, wat hij vermocht. Toegegeven al dat hij niet goed kon spreken (namelijk niet voor een gewoon publiek van verstrooide toehoorders) kon hij dan niet schrijven? Had hij niet een onmetelijken rijkdom van belezenheid en van gedachten, was er iemand die beter dan bij groote hoeveelheden feiten te beheerschen, te groepeeren wist?

Gelijk wij gezien hebben, had Carlyle, zonder zijn vriend er iets van te laten merken, diens raad gevolgd, doch zonder eenig succes[3]. Irving ging voort, op hetzelfde aanbeeld te slaan:

1 l.c., dl. I, p. 157.
2 l.c., p. 178.
3 Hot verwondert mij dat Froude deze eerste poging van Carlyle niet met het schrijven van Irving van 28 Dec. 1819 in verband brengt (Early Life, p. 28), daar toch Carlyle in zijne *Reminiscences* die poging juist in den winter van 1819 op 1820 plaatst.

het was al onzin, wat Carlyle van belemmeringen, van onmoglijkheden vertelde: onmogelijk was alleen, dat zulk een talent zich op den duur geen baan brak. ‘Ge zult het nog zien,’ zei hij soms, op een mooien dag zullen wij elkaar de hand schudden, gij als N°. 1 in de letterkunde, ik als N°. 1 in de godgeleerdheid, en dan zullen de menschen zeggen: ‘Deze kerels zijn beide uit Annandale. Waar ligt Annandale?’ Meer dan eens hoorde Carlyle hem aldus spreken, en door dat hoopvolle zelfvertrouwen, die onzelfzuchtige eerzucht, gevoelde hij zich medegesleept. ‘Edele Irving!’ roept hij uit, ‘hij was mijn trouwe oudere broeder in die jaren: grootmoedig, verstandig, weldadig zijn al zijne handelingen en gesprekken met mij geweest. Wel mag ik mij die bezoeken te Annan enelders als zegeningen in mijn ieven herinneren, en gevoelen dat hij meer dan alle anderen hulprijk Voor mij geweest is, toen ik het meest hulp noodig had’[1].

De grootste weldaad evenwel, door Irving aan zijn vriend bewezen, is deze geweest, dat hij hem in kennis bracht met Jane Welsh, welke later Carlyle's vrouw werd. Zij was op de Academy schoolgegaan, die Irving te Haddington had opgericht; daar was Irving alras met de familie Welsh intiem geworden; te Kirkcaldy had hij met Carlyle dikwijls over haar gesproken, altoos op een toon van ontzag en eerbied die zijn vriend getroffen had. Den Heer Robert Welsh, een gewezen militairen heelmeester met een uitgebreide praktijk, noemde Irving een der wijste, oprechtste en waardigste mannen van de wereld. Hij was echter reeds in 1818 gestorven, zoodat Carlyle hem niet gekend heeft. Van de dochter Jane sprak Irving als van een onovertroffen toonbeeld van schoonheid en van begaafdheid, en voor Carlyle was het geen geheim, dat indien Irving niet reeds met Miss Martin te Kirkcaldy verloofd ware geweest, hij op niemand dan op Jane Welsh zijne hoop gevestigd zou hebben. In den zomer van 1821 had Irving aangenomen, te Haddington eene predikbeurt te vervullen; hij noodigde Carlyle uit, met hem mede te gaan, en zoo kwam het dat Carlyle, in 't halfdonker van zekeren zomeravond, voor het eerst dat heldere paar oogen vragend en nieuwsgierig op hem gericht zag[2],

1 Reminiscences, I, p. 187 vlg.
2 l.c., II, p. 97.

dat later zijn droevig leven met zooveel moed, zooveel kracht, en zooveel troost zou zegenen. ‘Ik was in de hoogste mate dyspeptisch en onwel gedurende die drie of vier dagen’, zoo schrijft Carlyle, - ‘en toch waren die voor mij de aanvang van een nieuw leven’[1].

Spoedig werd ook hij met het huisgezin Welsh, thans alleen uit moeder en dochter bestaande, bevriend, en reeds in het voorjaar van 1822 vinden wij hem in drukke briefwisseling met Jane, en hoort hij langs dien weg veel en dikwijls van Irving, en van zaken die hem thans veel meer dan Irving interesseeren[2]....

Een duidelijk teeken wederom, dat hij op weg was, om te genezen; gelukkig ook, dat de liefde den patiënt kwam troosten, toen hij juist den steun der vriendschap moest gaan missen. Want gedurende de twee jaren die Irving te Glasgow werkzaam geweest was, had zich de roem van zijne welsprekendheid ver buiten Glasgow verspreid, - en nu had de schotsche presbyteriaansche kolonie te Londen gemeend, hare keuze op geen waardiger leider te kunnen vestigen dan op den jeugdigen Glasgowschen predikant. Irving, eerzuchtig en sanguinisch als altijd, had het beroep aangenomen en was in de laatste maanden van 1821 naar Londen verhuisd. Hij ging daar eene, althans in den aanvang, roemrijke en gelukkige toekomst te gemoet; al wat in die dagen te Londen, binnen en buiten den kring der schotsche Kirk, naar volledige bevrediging van godsdienstige behoeften verlangde, vereenigde zich weldra rondom den kansel te Hatton Garden, waar de bezielde, diepdenkende redenaar zijn vurig geloof aan de schare mededeelde.

Van brievenschrijven kwam in de eerste maanden van zijn verblijf te Londen al zeer weinig, - en Carlyle had zich opzijn mistroostige, hypochondrische manier reeds diets gemaakt, dat hij vergeten werd; wat was dan ook natuurlijker, dacht hij: ‘Welaan dan, laat hem gelukkig zijn en overwinnen, Gij zijt ellendig en zult dat wel blijven, - overwinnen zult Ge zeker niet!’

Zijn lichamelijke kwaal nam weer toe en hij gevoelde zich voortdurend ziek; ook zijn financiëele positie werd er niet beter op, en sedert zijn mislukte poping om eene bijdrage in de *Edinburgh Review* geplaatst te krijgen had hij van zijn litte-

1 l.c., I, p. 175.
2 l.c., p. 201.

ririschen arbeid alleen de karige vruchten geplukt welke eenige kleine bijdragen in Brewster's *Edinburgh Encyclopedia* opleverden.

Verrassend en aangenaam tevens was dus het aanbod, hem door tusschenkomst van Irving gedaan, om zich tegen een honorarium van £ 200 's jaars met de leiding te balasten van de studiën van een jong Engelschman, die de Edinburg zou komen studeeren. Hij heette Charles Buller, en was de zoon van een schatrijken indischen Nabob, die evenmin als zijne vrouw weg wist met de vlugheid en levendigheid van den vijftienjarigen zoon. Te Harrow had deze geleerd wat daar te leeren was, 't geen volgens Carlyle neerkwam op de ‘schillen’ van Latijn en Grieksch; hij Avas te jong om alléén naar Oxford of Cambridge te gaan, en onderwijl gaf hij veel meer om de edele kunst van het boksen, en achtte de kennis daarvan veel nuttiger dan die van den Peloponnesischen oorlog; eene stelling, die, door hem en zijne moeder vaak gedebateerd, den huiselijken vrede dreigde te verstoren. Irving, door een zijner voorname londensche vriendinnen, Mevrouw Strachey, zuster van Mevr. Buller, geraadpleegd, gaf als zijn oordeel te kennen, dat men Charles naar Edinburg moest sturen, om te studeeren onder de leiding van een letterkundigen vriend dien hij daar had. De raad werd, na ingewonnen informatiën, opgevolgd, niet slechts ten aanzien van Charles, maar ook van diens ietwat jongeren broeder Arthur, - en op een schoonen zomermorgen van 't jaar 1822 ging Carlyle zijn beide discipelen ten huize van den predikant Avaar zij zouden wonen, ontvangen, om terstond eene wandeling met hen te doen. Nog op zijn een en zeventigste jaar verklaart Carlyle zich weinig aangenamer wandelingen te herinneren.

> Zoo *all-intelligent*, noemt hij Charles Buller; alles wat Ge zeidet met zulk een bevatting aangrijpende, zoo eerlijk van hart, zoo ridderlijk, zoo argeloos, blijkbaar even ingenomen met mij, als ik met hem.... Beide jongelingen hechtten zich onvoorwaardelijk aan mij, en ik aan hen; en wij hebben onder elkaar nooit iets gehad wat op twist geleek of zelfs op vermoeidheid of verveling: een ‘leeraarschap’ gelijk ik voor of na dien tijd nimmer het beleefd! Door zijne hoedanigheden, zijn onschuldige weetgierigheid, zijn schitterende vermogens, zijn karakter, was Charles feitelijk voor mij eer een genoegen dan een last. Als wij zamen wandelden, tgeen ik mij herinner dat soms gebeurde, was hij het beste gezelschap dat ik te Edinburg kon vinden.

Welk een vondst voor den zwartgalligen, mismoedigen, eenzelvigen leermeester! Zeker mag ook de nieuwe werkkring, dien hij aan zijn vriend Irving te danken had, onder de omstandigheden medegerekend worden, die Carlyle op den weg zijner ontwikkeling in deze jaren hebben voortgeholpen, - of, om met den *Sartor Resartus* te spreken, die hem hebben geholpen in het verdrijven van de Legio of Satanische school, welke in zijn hart zoolang gehuisd en gespookt had!

III.

Den raad, dien Sterne aan Smellfungus geeft, had Carlyle natuurlijk meer dan eens gevolgd. Hij verhaalt o.a. dat een beroemd geneesheer te Edinburg van oordeel was, dat zijne kwaal van 't rooken kwam. Waarop de patiënt zijne pijp ver wegwierp, en zich maanden lang van rooken onthield; zonder gunstig gevolg evenwel, hetgeen hem deed vermoeden, dat hij zijn lijden evengoed in het lauge harige oor van den eersten ‘besten ezel’ had kunnen opbiechten. Meer en meer kreeg bij de overtuiging dat zijne kwaal hem op 't levenspad ten einde toe zou bijblijven.

Bleef alzoo, wat het lichamelijke betreft, de toekomst even somber als vroeger, het zielelijden van den geloovig-ongeloovige verminderde allengs; de twijfel aan eigen onvermogen begon althans te verdwijnen. Daartoe had hij den eenigen goeden weg ingeslagen: werken, werken, en altoos werken. Ingevolge opdracht van Brewster, vertaalde hij in 1822 de Meetkunde van Legendre; hij kreeg £ 50 voor de vertaling, - en ofschoon zulk een loon niet veel meer gaf dan water en brood, vond hij dat toch, met Jean Paul, een ontzaglijk avans op loon dat alleen water, zonder brood, gaf.

Evenwel, alleen om loon was het hem thans te doen, als hij zich nog met wiskunde bezig hield.

In de laatste jaren had hij zich bij voorkeur gewijd aan de studie der duitsche letterkunde. Meer en meer troffen hem de schoonheden, de diepzinnigheid, de nieuwheid van de onsterfelijke werken van Klopstock, van Schiller, van Jean Paul, vooral van Goethe, den koning van allen! En als hij om zich heen zag, dan stond hij verbaasd over het weinige dat zijne landslieden uit dien overvloedigen schat zich hadden toegeëigend. In Engeland's voorstelling was

> Kotzebue nog de vertegenwoordiger van een volk 'twelk hem verachtte: Schiller was voornamelijk bekend door het onschoone werk van zijne jongelingsjaren, en Klopstock door een verhakstukt en mishandeld beeld van zijn Messias, waarin een schoon gedicht tot een theosophische rhapsodie werd verwrongen.

Goethe kende het engelsche publiek alleen uit een waterige vertaling van den Wertner; hij moest in Engeland

> voor een droefgeestigen hypochondricus doorgaan, wiens ocgen voortdurend van trauen overvloeiden, wiens lang leven besteed was ont in. verrukking te versmelten bij het aanschouwen van watervallen, en van wolken, en van het zedelijk verhevene, - of om zich op te lossen, in hysterische weeklachten over geschiedenissen van ongelukkige liefde, en over de ellenden van 's menschen leven[1].

Hoe verder Carlyle in deze studie vorderde, hoe meer hem de onkunde en de minachting hinderden, waarmede men over Duitschland oordeelde; toen de moed om te werken terugkeerde, getuigde daarvan de reeks van vertalingen en oorspronkelijke bijgedragen, die hij aan de duitsche letterkunde wijdde.

In den nazomer van 1823 verscheen het eerste dier werken: een leven van Schiller, 't welk door tusschenkomst van Irving in eenige opvolgende nummers van '*The London Magazine*' werd geplaatst. Carlyle schreef dit werk te Kinnaird, nabij Kenmore, aan de monding der Tay, bij den hoofdoprit van het heerlijke landgoed van den Marquis of Breadalbane; de familie Buller had aldaar een nieuw gebouwde villa voor de zomermaandenbetrokken; Carlyle had twee kamers ter beschikking gekregen in het thans verlaten oude heerenhuis. Hij kon daar naar hartelust werken, te oordeelen naar hetgeen hij vanzijne werkkamer zegt:

> goede kaarsen, een goed vuur van brandhout, een behoorlijk droog en dragelijk zindelijk huis en een stilte en volslagen ontstentenis van gezelschap, goed of slecht, zooals ik vroeger of later nooit het ondervonden. Nog herinner ik mij het grootsche suizen van die bosschen; of soms, op de stilste oogenblikken, het plassen van de Tay in de verte. Niets om mee om te gaan dan dit en mijn eigen gedachten, die nooit een oogenblik vroolijk geweest zijn, soms daarentegen hartroerend treurig. Ik was ellendig ziek van. dyspepsia....

1 Miscellaneous Essays (Edie 1872), dl. I, Appendix, p. 224. (Voorrede voor de eerste uitgaaf der vertaling van Wilhelm Meister's Lehrjahre.)

Doch laat mij dit toevoegsel, 'twelk in de *Reminiscences* aan de vermelding van elken nieuwen arbeid van onzen schrijver wordt vastgeknoopt, niet meer herhalen. De lezer gelieve zich wel in te prenten, dat Carlyle zich zijn levenlang allerziekst gevoeld heeft, en gevoele daarvoor zooveel medelijden als zijn hart hem ingeeft: ik acht het waarschijnlijk, dat de herhaalde mededeeling van het feit zelf de strekking niet heeft om dat medelijden te versterken.

Op den Schiller volgde de vertaling van *Wilhelm Meister's Lehrjahre*. In het zieleleven van Carlyle kan, gelijk wij zien zullen de kennismaking met dit boek als een keerpunt beschouwd worden. Hij had, - 't is een verschijnsel dat zich bij vele lezers voordoet, - eerst moeite gehad om zich aan de lezing van het werk te zetten: ‘Twee jaren te vuren,’ schrijft hij, ‘was ik eindelijk, na eenige vergeefsche pogingen, tot het hartje van den Wilhelm Meister doorgedrongen, en las nu het werk met graagte uit.’

De indruk was terstond diep. ‘Grootsch, harmonieus samen gesteld, vérziend, wijs en waar,’ noemt hij het boek; ‘wanneer had hij in de laatste jaren, ja, in zijn geheele leven tot dus-ver, zulk een boek gelezen?’[1]Reminiscences, Dl. I, blz. 210.

De vertaling geschiedde niet zonder groote inspanning, maar hij beschouwde het als een plicht, zijne landgenooten met zulk een werk bekend te maken, en rustte niet, eer hij in het voorjaar van 1824, zijn arbeid ten huize van zijne ouders had voltooid. Voor het eerst vond hij dezen keer een uitgever, die hem behoorlijk honoreerde; de vertaling van den ‘Meister’ bracht den vertaler de voor hem lang niet onbelangrijke som van £ 180 op.

Carlyle was in dezen tijd nog steeds met de leiding belast van den jongen Buller, doch die betrekking zou niet meer lang duren. Mevrouw Buller, een ‘fine lady and princess’gelijk die te Calcutta bewonderd worden, vriendelijk, goedhartig, soms niet ongeestig, doch lichzinnig en wispelturig, hield het zelden lang op een en dezelfde plaats uit. Den nazomer van het jaar 1824 zou de familie ergens in Wales gaan doorbrengen; voorloopig was zij nog te Londen, en daar zou nu ook Carlyle voor het eerst van zijn leven heengaan. Hij bleef tot Juni in Schotland en reisde toen over Leith naar

1

Londen. Vooraf bracht hij echter een bezoek aan Mevrouw Welsh en hare dochter, te Haddington, - en uit de omstandigheid, dat hij in zijne *Reminiscences* aan dit bezoek een bizondere beteekenis hecht, maak ik op, dat hij toen uitzicht gekregen heeft op een huwelijk met Jane[1].

Toen hij te Londen aankwam, wareu de plannen van Mevrouw Buller weer veranderd en door andere vervangen, die telkens afwiselend geen van alle de rust schenen te beloven, welke Carlyle voor zich en zijn leerling noodig achtte. Hij eindigde dus met den raad te geven, Charles na de vacantie maar naar Cambridge te sturen, en hem onderwijl door een of ander repetitor voor het toelatingsexamen te doen voorbereiden. Charles zelf was de eenige die zich tegen dit voorstel verzette; de ouders namen het aan, en zoo bevond zich Carlyle in Juni 1824 ten tweeden maal buiten eenige vaste betrekking.

Dank zij de vertaling van den *Wilhelm Meister*, ontbraken hem althans voor het oogenblik de middelen van bestaan niet; door Irving aangemoedigd, - misschien ook met halfbewust vertrouwen op het geheugen van het londensche publiek, 't welk in de Times een gunstige recensie van zijn *Life of Schiller* had kunnen lezen, - besloot hij voorloopig nog te Londen te blijven. Hij had eerst zijn intrek genomen bij Irving, doch ging thans op kamers wonen.

Dit eerste verblijf te Londen opende voor hem een wijderen gezichtskring dan hij tot nu toe gekend had. Onder de vele bekenden van zijn vriend, waren het vooral twee huisgezinnen die hem aantrokken, en waar hij het leven van een nieuwe zijde leerde kennen. In Edward Strachey, gewezen rechter in Bengalen en thans een der hoofden van het India-House, den zetel der Oost-Indische Compagnie, ontmoette hij voor het eerst een ‘Utilitarian’ dien hij achting kon toedragen; in diens villa te Shooter's Hill vond hij, gelijk hij zegt, eerlijkheid, gezond verstand en glimlachenden ernst als regel,niet als uitzondering. De huisheer hield, met al zijne nuttigheidstheorie, bovenal van den dichter der *Canterbury Tales*, en las en herlas zijn Chaucer; hij had de bestgehumeurde verachting voor den algemeen verspreiden *humbug*, en trachtte eerlijk zijn plicht te volvoeren. Godsdienst in afgebakenden vorm bezat hij niet, maar hij eerbiedigde den gods-

1 Reminiscences, dl. I, blz. 211.

dienst van zijne vrouw, welke hij teeder beminde en hoogachtte: een man van vele hoedanigheden, in wiens nabijheid men zich gaarne bevond. Ten zijnen huize ontmoette Carlyle aangename vriendelijke menschen, wier manieren, ‘if nothing else,’ voegt hij er bij ‘struck me as new and superior’.

Meer nog had hij op met Mevrouw Strachey: jaren na haar dood herinnert hij zich die als ‘een paarl van eene vrouw, rein als dauw, doch vol liefde, onbekwaam tot onwaarheid, tegen-over zich zelve zoowel als tegenover anderen.’ Zij en haar nichtje Kitty Kirkpatrick, welke bij haar inwoonde, (zij was de dochter van een hooggeplaatst ambtenaar, die in Indië een inlandsché princes gehuwd had) waren de groote vriendinnen van Irving,en gevoelden zich terstond aangetrokken door den ongelikten - schotschen beer, die thans voor het eerst in beschaafde kringen werd ingeleid.

Niet minder welwillend werd hij ontvangen door een geheel andere familie, de Basil Montague's: het hoofd des liuisgezins was een *Chancery barrister* met groote praktijk, een gewelding wijs man, alle dagen van zijn leven bezig met de werken van Bacon, en onophoudelijk een verfijnde zedeleer predikende van welwillendheid, vrijgevigheid, gezondheid, vrede, en onfeilbaar geluk. ‘Much a bore to you by degrees, and considerably a humbug if you probed too strictly.’ Hier was het dus niet de huisheer, wiens omgang Carlyle op prijs stelde; doch des te meer Mevrouw Montague, - die van Irving den bijnaam van *the noble lady* had ontvangen. Zij was de derde vrouw van Mr. Montague, en was zelf reeds vroeger eenmaal gehuwd geweest; uit al deze vier huwelijken woonden kinderen in dit huisgezin bijeen, en de spruiten uit de huwelijken van den vader waren volgens de beschrijving van Carlyle bijna allen op weg om te mislukken. Mevrouw Montague had zeker geen gemakkelijk leven: Irving vergeleek haar met den bevelvoerder der oproerige bemanning van een schip dat op het punt staat in brand te vliegen. Onvolprezen was de wijze waarop deze merkwaardige vrouw (hoog en tragisch noemt Carlyle haar) hare moeilijke taak vervulde. Op vijftigjarigen leeftijd behield zij nog de overblijfselen van een koninklijke schoonheid; ook sprak zij als eene koningin tot onderdanen spreekt, wier liefde zij wil winnen. Haar huiselijk bestuur moest allen zweem van hardheid vermijden, moest oordeelkundig,staatkundig zijn, - maar zij bestuurde en bleef besturen,

en men gevoelde dat dit een weldaad was. Er waren er die veel op haar te zeggen hadden;

> doch de waarheid is, zegt Carlyle[1], dat zij menschelijke volmaaktheid liefhad en trachtte te bereiken, terwijl de weg die haar derwaarts voerde niets was dan een steile berg van rammelende steenblokken en loopend zand. Br schoot dus niets over, bij voortgezet streven naar het ideaal, dan dit niet te bereiken, en zich toch tevreden te houden, En dit deed zij in ruime mate. Ik het haar hooren spreken van den spartaanschen jongeling die den vos onder zijn gewaad verborgen hield en hem in zijn lichaam liet bijten, liever dan zich de eer van zijn diefstal te laten ontnemen.

't Is zeker, dat Carlyle van eene vrouw als die hij hier met zooveel vereering beschrijft, veel had kunnen leeren, als hij gewild had, o.a. in 't vak van lijdzaamheid en zelf beheersching.

De taak van Mevrouw Montague werd er niet lichter om, dat zij en haar man er prijs op stelden, allerlei letterkundige beroemdheden bij zich te ontvangen. Op Carlyle maakten die beroemdheden geen gunstigen indruk: ‘een verward en obscuur mengelmoes van “geniussen”, zoo noemt hij ze, (doorgaans van een nog onbeschreven soort, onschadelijk en onnut) fladderde bij buien in het huis rond: ik geloof dat zij die eenige werkelijkheid bezaten er genoeg van hadden gekregen en weg waren gegaan’[2]. Charles Lamb werd wel geprezen, maar verscheen nimmer. Er kwam een zekere Crabbe Robinson, die te Weimar geweest was, als eerste der ‘particuliere correspondenten’ (over Goethe, enz.), die later zoo talrijk geworden zijn. Er kwam een Mr. Fearn, dien men een diepzinnigen metaphysicus noemde, en dien Carlyle uitermate vervelend en droog vond. Er kwam ook een Dr. Sir Anthony Carlyle, een geneeskundige van naam, een Utilitariaan in merg en been, die eens aan Irving verteld had dat dichtkunst ‘het voortbrengsel eener onbeschaafde eeuw was’.

De beste van het gezelschap was, naar Carlyle's oordeel, Bryan Walter Procter, de verloofde van Miss Stepper, Mevr. Montague's dochter uit haar eerste huwelijk. Onder den pseudoniem Barry Cornwall had hij eenige zeer verdienstelijke gedichten in 't licht gegeven, en hij was de auteur van ‘Mirandola’, een treurspel dat in 1821 in Covent Garden ten tooneele werd gebracht. Met hem bleef Carlyle nog in latere jaren bevriend; ofschoon,

1 Reminiscences, Dl. I, blz. 228.
2 l.c., blz. 232.

zegt onze schrijver ergens, ‘ik hem nauwlijks eenmaal in een kwart eeuw ontmoet’; 'tgeen zeker geen overmatig druk vriendschapsverkeer aanduidt.

De meest beroemde van dezen letterkundigen kring was Coleridge, dien men echter nimmer te zien kreeg dan ten huize van zijn vriend Gilman te Highgate, waar hij woonde. Irving en Mevr. Montague begeleidden onzen schrijver een paar maal naar de plaats waar dit Orakel van Dodona zijne uitspraken ten beste gaf op dien heuvel benoorden Londen, waar achter een weelderigen voorgrond van bevallige villa's en welaangelegde tuinen, met hun groene *lawns* en veelkleurige bloemen, het nevelachtige panorama zich uitspreidt van dien oceaan van huizen en torens dien men Londen, noemt, golvend om den voet van den machtigen koepel van St. Paul, wiens gouden kruis als door een aureool omringd u toeschittert.

In de oogen van het aankomende geslacht, vooral van de onderzoekende geesten, was Coleridge een profeet, een toovenaar, meer nog dan een groot dichter, ofschoon de *Ancient Mariner* en *Christabel* hem onder de dichters van zijn land voor alle tijden eene eereplaats verzekeren. Maar hij had den roem van een nieuwen godsdienst gevonden te hebben, die de kritiek van Hume en Voltaire in haar volle waarde liet bestaan; zijn christendom verrees op de Kantiaansche Bede in tegenstelling van het verstand, als grondslag, en heette aan de Engelsche Staatskerk haar recht van bestaan voor alle tijden te verzekeren. Gaarne besprak hij deze leer in urenlange gesprekken, die hem den naam bezorgd hadden van den besten prater van zijn tijd. Ook Irving behoorde tot de vereerders van Coleridge, en trachtte zich diets te maken, dat hij onschatbare wijsheid aan dezen grooten man ontleende; toch, zegt Carlyle, zal hij wel eens daaraan getwijfeld hebben. Zelf kreeg onze schrijver een geheel anderen indruk van hetgeen hij Coleridge hoorde zeggen:

> Niets kon overvloediger zijn dan zijn gesprek; en bovendien bestond het, in 't wezen der zaak of zelfs letterlijk, in een monoloog; hij duldde geen tusschenspraak, hoe eerbiedig ook; haastte zich alle toevoegsels, opmerkingen, of de meest onschuldig bedoelde verzoeken om toelichting ter zijde te zetten als welgemeende doch doellooze overbodigheden. Buitendien was het een redeneeren, dat niet als eene rivier in een bepaalde richting stroomde, maar zich naar alle richtingen als een meer of eene zee in niet te ontwarren

> stroomingen en kolken verspreidde; het toonde een vreeselijk gebrek aan bepaalde slotsom of doel, ja dikwijls aan logische verstaanbaarheid; wat ge te gelooven of te doen hadt, ten aanzien van wat dan ook op aarde of in den hemel, weigerde stokstijf voor den dag te komen. Zoodat ge meestal een gevoel hadt als van een logische schipbreuk, als waart ge met gevaar van te verdrinken omgeslagen in dezen vloed van vernuftig gevonden woorden, die zich ongebonden verspreidden als om de wereld te overstroomen[1].

Mij verwondert het dus niet als ik Carlyle hoor verklaren dat Coleridge hem van niet het minste nut geweest is in de oplossing der vraagstukken, welke hem nog steeds kwelden. Er zijn er echter, in Engeland en elders, die meenen, dat hetgeen Carlyle hier van Coleridge zegt in mindere of meerdere mate op de godsdienstige en philosophische leerstukken van toepassing is, die Carlyle zelf eenmaal zou verkondigen. Doch hierover later.

Nog één persoon uit Carlyle's omgeving te Londen mag ik niet onvermeld laten, - zijn meest intiemen vriend, Irving. Hij was helaas niet meer de gelukkige, zelfvertrouwende, hoopvolle man, dien Carlyle te Kirkcaldy en nog geen drie jaren geleden te Annan en te Glasgow had gekend.

In 't eerste jaar van zijn verblijf te Londen had hij een ongehoord succes gehad; er waren dagen geweest, waarop dames van hoogen rang, als Lady Jersey, in de kerk waar hij preekte geen plaats hadden kunnen vinden dan op de traptreden van den preekstoel; zondag op zondag zag hij mannen als Canning, Brougham, Mackintosh onder zijn gehoor. Met heilige vreugde had zijn edele, al te hoopvolle ziel hieruit de verwachting geput, dat de christelijke godsdienst wederom in waarheid, niet slechts in schijn, de wereld zou beheerschen, en dat hij onwaardige daartoe het uitverkoren werktuig was. Niet lang evenwel had deze waan geduurd; al bleef Irving een populaire predikant, 't warenthans niet meer de hoogstgeplaatsten in de aristocratie vangeboorte en verstand, die zijne kerk kwamen vullen, hoogstens de welgestelde burgerklasse, en dit had hij zich bitter aangetrokken. Carlyle merkte op, dat hij niet gelukkig was, maaronrustig, in tweestrijd met zich zelven, zonder vertrouwen in de toekomst. Sedert een jaar was hij met Miss Martin

1 Carlyle's ‘Life of John Sterling,’ p. 48. Editie Chapman & Hall, 1871.

gehuwd, en ofschoon deze haar best deed om hem het leven aangenaam te maken, was zij de vrouw niet om daarin te slagen[1]. Een treurige geschiedenis, die van de latere jaren van Edward Irving! Wat hij verloren had, de bewondering, den steun van het beste londensche publiek, trachtte hij terug te winnen door allerlei religieuse excentriciteiten, - door uitlegging van oud-testamentische en apocalyptische profetieën, - door bij zijne volgelingen dwaze religieus-hysterische verschijnselen aan te moedigen of te dulden, die moesten doorgaan voor inwerkingen van den Heiligen Geest, enz. enz. Dat liep dan uit op ontzetting van zijn predikambt bij de Suhotsche Kerk, - op rondreizen als hageprediker, - op hatelijke proceduren en op een vroegtijdigen dood. - Den oorsprong van al deze rampen vindt Carlyle in het feit, dat Irving de hoop nimmer heeft opgegeven om de positie te heroveren die hij aanvankelijk te Londen innam, - en in eene soort ijdelheid, die Carlyle omschrijft als liefde voor de liefde van anderen, en welke overprikkeld werd door de vleitaal van hen die én zedelijk, én verstandelijk ver beneden Irving stonden. Want, zegt onze schrijver,

> vestig in dit gulhartige Londen Uwen kring (van kennissen) ééne sport lager dan Uzelf, en ge zult zooveel vleierij krijgen als ge kunt veleu. Ieder heeft die evenals papieren munt maar voor het drukken, en is bereid een kleine hoeveelheid koopwaar voor een. onbeperkte kwantiteit van die niunt te koopeu. De edelmoedige Irving ontdekte dit niet zoo spoedig als sommige erge brompotten. onder ons[2].

Reeds in deze maanden, die Carlyle te Londen doorbracht, was Irving in aanraking met personen, die zich onledig hielden - met de uitlegging van bijbelsche profetie. Eens nam hij zijn vriend mede brj een ambtenaar van zijne kennis, die op dat gebied zeer sterk heette te zijn. Irving en zijn medeprofeet raakten druk aan het praten over profetische aangelegenheden, - terwijl Carlyle stil bleef zitten luisteren. Den ambtenaar, ‘the Honourable Something,’ beschrijft Carlyle als een toonbeeld van beleefdheid en van onbeteekenendheid; ‘zijn zwaar gerimpeld geblaat hield niet op met glimlachen en heen en weer bewegen

1 ‘Ach, sie war nicht lietenswürdig -wenn sie liebte!’ zegt Lothario van Aurelie, in Wilh. Meister's Xehrjare, und das ist das grösste Unglück das ‘einem Weibe begegnen kann,’ p. 415.
2 Reminiscences, Dl I, p. 280.

en in den glimlach scheen een ijzige smart te zetelen, iets dat aan krankzinnigheid grensde.' Toen zij het vertrek weder uit waren, vroeg Carlyle, misschien met te veel nadruk: Gelooft Ge werkelijk dat die man U op eenig punt ter wereld kan voorlichten? Op ernstigen toon antwoordde Irving: Ja, dat geloof ik[1]. Niet lang daarna begon hij zijne Millenniumprediking.

De tijd, dien Carlyle 's afwezigheid buiten Schotland duurde, (Juni 1824-Maart 1825,) werd niet uitsluitend te Londen doorgebracht. Eerst ging hij een paar maanden logeeren bij een vriend der Montague's, zekeren Mr. Badams, te Birmingham, die hem bij kennismaking terstond zeer was bevallen, en die zijn hart stal door hem een regime voor te schrijven, hetwelk hem van zijne kwaal zou verlossen; wat evenwel niet mocht gelukken. Daarna nam hij van Mevrouw Strachey de uitnoodiging aan, om eenige weken met haar en de Irvings te Dover te komen doorbrengen; en toen ook de Heer Strachey van zijne ambtsbezigheden vrijkwam, nam hij Carlyle en Miss Kirkpatrick voor een tiendaagsch uitstapje mee naar Parijs.

Die dagen behooren tot de aangenaamste herinneringen van onzen schrijver. De reis ging langs denzelfden weg, dien Yorick op zijn *Sentimental Journey* volgde, langs Montreuil, Nampont, - waar men bijna verwachtte den dooden ezel van Sterne op straat te zien liggen; - langs Abbeville, Beauvais, - dat Carlyle veel minder merkwaardig toeschijnt om zijn prachtige kathedraal, dan om een toonbeeld van menschelijk *ennui* dat hij daar aantreft in den persoon van een fransch officier, in een verlaten Café troosteloos heen en weer stappende; - dan over Montmorency, met de schim van Jean Jacques, - en St. Denis, waar juist op dit oogenblik het lijk van Louis XVIII te pronk ligt, - naar de hoogte van Montmartre, waar op eens de groote hoofdstad te voorschijnt komt, door een heldere Octoberzon beschenen, onberookt, onbeneveld, elk dak, elke koepel, elke torenspits en schoorsteen duidelijk zichtbaar, en de dakvensters glinsterend als diamanten. Waar ter wereld is zulk een gezicht op zulk eene stad! - Te Parijs zijn het vooral de straten en gebouwen, waaraan historische herinneringen verbonden zijn, die Carlyle's aandacht trekken; hij doorkruist de stad in alle richtingen; en doet aldus de

1 Dl. I, p. 283.

lokale kennis op, die hem jaren daarna in staat zal stellen om aan zoo menig tafereel uit de fransche Revolutie een aangrijpende, bijna tastbare werkelijkheid te geven. Doch wij vinden hem ook dikwijls in den Louvre, waar hij verklaart, van de schilderijen weinig voordeel, maar ten minste geen nadeel getrokken te hebben, aangezien hij op dat punt stom 'en doof is'[1], - welke raadselachtige uitspraak ik aan Heeren kunstcritici als een staaltje geef van de moeilijkheden en verrassingen welke de lezing der *Reminiscences* aanbiedt. Eens komt de nieuwe Koning Karel X, terwijl Carlyle in de lange gaanderij van den Louvre staat, naar eene schilderij kijken, voorstellende de geboorte of den doop van *l'enfant du miracle*, den nageboren zoon van den vermoorden Hertog van Berry, '*hodie* Henri V *in partibus*.' Karel X is donker van gelaatskleur, nog al nietig van gestalte, en ziet er insipide uit, maar heeft toch in hooge mate het uiterlijk van een *gentleman*; op insipide wijze tracht hij te glimlachen en populair te zijn, - terwijl het dungezaaide publiek, onverschillig en nagenoeg zwijgend, hem voorbij ziet gaan. Dit, voegt de schrijver er bij, 'is al wat ik ooit van de legitieme lijn der Bourbons gezien heb, met wier tragische lotgevallen ik in de eerst-volgende tien jaren meer te doen stond té hebben.'

Uit Frankrijk teruggekomen, bleef Carlyle nog eenige weken met de familie Strachey te Dover, en ging toen terug naar Londen, waar hij zich nog een viertal maanden ophield. Het was hem gelukt een uitgever te vinden voor een afzonderlijke uitgaaf van zijn Leven van Schiller, - eene samenvoeging (met verbeteringen en toevoegsels) van de vroeger in de 'London Magazine' verschenen afleveringen; en nu kwam hij te Londen zijne taak vervullen.

Zij was verre van aangenaam: zelf had hij thans weinig op met zijn eersteling; hij vond de innerlijke waarde er van uiterst gering, den inhoud mager en alledaagsch. Alleen om wat te verdienen had hij zich aan het werk gezet. Daarbij gevoelde hij zich weder krank naar lichaam en ziel, vol twijfel aan de toekomst, geheel verlaten sedert de vriendschap met Irving van aard was veranderd: in één woord, zoo rampzalig als ooit te voren. Gelukkig vond hij thans de kracht

1 In het origineel aldus: 'To the Louvre Gallery, alone or accompanied, I went often; got rather faintish good of the pictures there, but at least no *harm*, being mute and deaf on the subject.' Dl. I, p. 2.68.

om zich spoediger uit dien toestand wakker te schudden, en een kloek besluit te nemen. Echt Carlyle'sch is weer de aanleiding daartoe.

Op een morgen ziet hij uit het raam van zijne slaapkamer op het kleine grasperk in de binnenplaats een mooie flinke kip ijverig heen en weer stappen en het voedsel oppikken dat ze daar vindt. ‘Zie,’ zegt hij tot zichzelf, kijk, gij dwaas! Hier is een tweebeenig schepsel met nauwlijks een half vingerhoedje vol armzalige hersenen; gij noemt Uzelf een man met niemand weet hoeveel hersenen en met eene rede die daarin huist; aanschouw nu hoe het ééne en hoe het andere leven is geregeld. In God's naam, concentreer, breng bijeen al ‘wat ge aan rede bezit, en richt het op het eenig noodige.’

Die symbolische kip raadplegende komt hij allengs tot de volgende besluiten: vooreerst en vooral, dat hij met opoffering van alle eerzucht, van alle kansen op ‘fine openings,’ en tegen den raad van zijne vrienden, naar Annandale terug moet keeren; dat hij daar naar eene plek moet uitzien waar hij kan paard rijden, zijn regime volgen en zonder hinder van rumoer ('tgeen te Londen ondragelijk is) kan gaan werken[1]; misschien vindt hij dusdoende een weinigje gezondheid terug. Maar dan moet hij ook beginnen met zijne verloofde haar woord terug te geven; aan een ziekelijken, hypochondrischen broodschrijver zonder vooruitzichten, mag hij de toekomst van zijn geliefde Jane niet opofferen.

Zoodra nu het leven van Schiller het licht had gezien, betaald was en aan de zeer natuurlijke veronachtzaming van ‘‘t menschdom overgelaten,’ gaf Carlyle aan bovenvermelde besluiten uitvoering. Hij vertrok in den aanvang van Maart uit Londen en reisde, met eenig oponthoud onder weg bij vrienden in de buurt van Manchester en Yorkshire, naar Mainhill terug. Hij verhuisde echter weldra vandaar naar Hoddam Hill, een kleine hoeve in de buurt, die zijn vader voor hem pachtte en die door zijn jongeren broeder Alick (Alexander) werd bebouwd. Op 26 Mei 1825 vestigde hij zich daar met zijne boeken, papier, pen en inkt, en begon ‘German Romance’ te schrijven, eene bloemlezing van uit het duitsch vertaalde verhalen van Musäus, Fouqué, Tieck, Hoffmann, Richter en Goethe, met voorrede en biographische inleidingen; - een werk niet van eigen liefhebberij, maar dat hij als een eerlijk

1 Dl. I, blz. 276.

werkman op bestelling verrichtte om het loon dat daaraan verbonden was[1].

IV.

Meermalen reeds het ik op uiterlijke kenteekenen gewezen, die in deze laatste jaren beterschap aanduidden in het zieleleven van onzen schrijver. Het dunkt mij van groot belang, thans den verderen verloop na te gaan van de ziekte, welke den vromen Calvinist tot een wanhopigen godloochenaar gemaakt had, - en te weten te komen hoe Carlyle van het - meest absolute ongeloof tot de bezielde prediking van een nieuw Godsrijk is gekomen.

Eene aanteekening van Carlyle's hand, door Froude aan het licht gebracht, geeft het oogenblik te kennen vanwaar hij zijn geestelijke wedergeboorte dagteekent, en waarin die in zijne voorstelling heeft bestaan. Het feit had in 1821 plaats gehad, op een heeten Junidag, toen hij van Edinburg naar het strand bij Leith wandelde, om daar te baden. Wat toen in hem is omgegaan, verklaart hij letterlijk te hebben beschrevenin het hoofdstuk *the Everlasting No* van den *Sartor Resartus*. Ik neem daarom hier het slot over van Teufelsdroeckh's beschrijving van zijn folterend ongeloof aan God en Plicht.

> Aldus had het jarenlang geduurd, als in bitter gerekten doodstrijd. Het hart in mijn binnenste, door geen enkelen hemelschen dauwdruppel bevochtigd, smeulde in zwaveldamp en langzaam verterend vuur. Nagenoeg van mijn vroegste herinnering af had ik nooit een traan gestort; of eenmaal slechts, toen ik halfluid den Doodszang van Faust opzeide, dat wilde: *Selig der den er im Segesqlanee findet*, en toen ik bedacht dat zelfs ik dezen laatsten Vriend niet had verloren, dat zelfs het Noodlot mij niet kon doemen om niet te sterven. Ik had geen hoop, doch ook geen bepaalde vrees voor Mensch of Duivel: ja, ik gevoelde dikwijls, alsof er tioost in kon liggen, zoo de Aartsduivel in eigen persoon, hoezeer ook met Helsche schrikbeelden omgeven, voor mij kon verrijzen, opdat ik hem eens de les kon lezen. En toch leefde ik. vreemd genoeg, in een voortdurenden, onbepaalden, verterenden angst: sidderend, kleinmoedig, opziende tegen ik wist niet wat: het scheen alsof alles in de Hemelen daarboven en op Aarde hier beneden mij zou deren; als of Hemel en Aarde slechts de

1 Miscellaneous Essays, Dl. I, Appendix, p. 228.

> grenzenlooze kaken waren van een verslindend monster, waartusschen ik popelend het oogenblik afwachtte van verslonden te worden. - In zulk eene gemoedsstemming, en misschien de rampzaligste man in de fransche hoofdstad.....

(hier gelieve de lezer, met toepassing op Carlyle, de schotsche hoofdstad in plaats van de fransche, en *Leith Walk* in plaats van de *Rue Saint-Thomas d'Enfer* te lezen:)

> liep ik eens langs Leith Walk..... toeu op eens eene Gedachte in mij opkwam, en ik mijzelf afvroeg: 'Waarvoor zijt Ge toch bevreesd? Waarom, loopt Ge als een lafaard voortdurend te piepen en te janken, waarvoor kruipt Ge en beeft Ge? Verachtelijke tweevoeter, wat is het allerergste dat U kan overkomen? De Dood? Welnu, de Dood; en voeg er de pijnigingen bij van Tophet, en al wat de Duivel en de Mensch tegen u mogen, willen of kunnen uitrichten! Hebt Ge dan geen hart? Kunt ge niet lijden, wat ook kome; kunt Ge niet, als een kind der Vrijheid, schoon verworpeling, Tophet zelf onder uwe voeten vertrappen, terwijl het u verteert? Nu, laat het komen; ik ga het tegemoet en tart het uit.!' - En, toen ik zoo dacht, stortte als een vurige stroom zich over gansch mijne ziel uit, en ik schudde elken lagen Angst voor altoos van mij af. Ik was krachtig, van ongekende kracht; een geest, bijna een god. Van dien tijd af was de aard van mijne smart veranderd: geen Vrees meer, geen jankende Treurigheid meer, maar Verontwaardiging, en Uittarting met vlammende oogen.
> Zoo had het Eeuwige Neen zijn machtig bazuingeschal door alle schuilhoeken van mijn Wezen, van mijn Ik, doen weerklinken: en toen gebeurde het, dat mijn geheele Ik zich oprichtte in aangeboren Godgeschapen majesteit en met nadruk zijn Protest aanteekende. Wel mogen diezelfde Verontwaardiging en Uittarting, van een zielkundig oogpunt beschouwd, een protest en de meest belangrijke handeling van het Leven genoemd worden. Het Eeuwige Neen had gezegd: 'Zie. Ge zijt zonder vader, Ge zijt verworpen en het Heelal is mijn (des Duivels):' en daarop antwoordde mijn gansche Ik: 'Ik hen niet dijn, ik hen Vrij, en haat u ten eeu wigen dage!'
> Het is van dit uur dat ik gencigd hen mijn geestelijke Wedergeboorte of Baphometischen vuurdoop te dagteekenen; misschien begon ik terstond daarop een Man te zijn.

Aldus herdacht Carlyle in 1834, toen hij den *Sartor Resartus* schreef, deze phase van zijn zieleleven. Wel wist hij echter, dat de aldus geestelijk geboren man nog jaren van twijfel en van strijd had te doorworstelen eer hij zijn vollen geestelijken

wasdom, had bereikt. In symbolischen vorm omschrijft hij ook dien ontwikkelingsgang in de volgende hoofdstukken der biographie van Teufelsdroeckh.

In Carlyle's eigen leven moet, sedert de verschijning der *Reminiscences*, de voltooiing van die geestelijke opvoeding in het jaar 1826 geplaatst worden; de twaalf maanden, te Hoddam Hill doorgebracht, kunnen das als het laatste van Carlyle's leerjaren worden aangemerkt.

Hij leefde daar zeer stil, werkte veel, reed veel alleen te paard, en dacht, en dacht, en dacht, zonder oponthoud: zijne gedachten zwierven door de eeuwigheid, door den tijd, door de ruimte heen, zoover hij die had leeren kennen, en nu kwamen zij met berichten tot hem terug!

> In dit jaar bevond ik, zoo schrijft hij[1], dat ik al mijn seepticismen, mijn kwellende twijfelingen, mijn vreeselijke worstelingen met de onreine en lage en zielmoordende slijkgoden van mijne eeuw ten einde gebracht had, dat ik verlost was van erger dan dien Tartarus, met al zijne Phlegetons en slijk-moerassen, en vrij naar den geest opdook in het eeuwige blauw des ethers, waar ik, de hemel zij gezegend! in gecstelijken zin voortaan altijd geleefd heb, neerziende op de menigte en millioentallen mijner arme medemenschen, die zich. in dat noodlottig element zijn blijven wentelen; en ik het mij volstrekt niet bemoeid met hun Puseyismen, ritualismen, metaphysische strijdvragen en spinraggerijen, - en het dienaangaande niets gevoeld dan eerlijk, zwijgend medelijden met de ernstigen of godsdienstigen onder hen, - en bij gelegenheid ook, om den wille van 't arme menschdom, verontwaardiging over de lichtzinnigen en ongodsdienstigen, met hun algemeen stemrecht, hunne Neger-emancipatie, hunne Maatschappijen tot bescherming van luiaards en boeven, en hun ‘voorbeeldelooze welvaart’, zoolang als die duurt!

Na welke ontboezeming de uitroep niet ongepast schijnt: Hoed U, o Carlyle, voor geestelijken hoogmoed![2]

Dit staat intusschen vast, dat de twijfel voor goed verdwenen, of althans ten onder gebracht was, en dat de leer die Carlyle in geheel zijn verdere loopbaan zou verkondigen, in den loop van dit jaar bij hem tot zekerheid was geworden.

1 Reminiscences, Dl. I, blz. 287.
2 Gelijk de schrijver van den Sartor Resartus zelf eens Teufelsdroeckh toeroept! (p. 61).

Hoe hij nu van het keerpunt in zijn zielsstrijd, dat hij zelf in den *Sartor* beschrijft, tot zulk een zaligmakend geloof gekomen? Het protest tegen het Eeuwige Neen was toch minder beeldrijke taal overgebracht, niet anders dan een vast besluit om, daargelaten het al of niet bestaan van een God, die 't goede gebood en het kwade verbood, voor zich zelf het onderscheid tusschen goed en kwaad, tusschen ja en neen, naar de inspraak van zijn geweten te handhaven, en daarop zijn plichtbesef te gronden. Om van dit standpunt tot een godsdienstige overtuiging te geraken, als die welke Carlyle's werken zonder uitzondering doorgloeit, heeft hij een moeilijke en langen weg moeten doorloopen. Waarlangs ja zelfs werwaarts die hem gevoerd heeft, is niet gemakkeliik te zeggen, zelfs na de uitgave van de Herinneringen. Wat hij eenmaal van Jean Paul zegt[1], dien hij toch ten minste even goed kende als wij hem, is ten volle op hem toepasselijk: ‘Te omschrijven, welke godsdienstige meemngen en aspirates hij in 't bizonder koesterde, hoe dat alleredelste gedeelte van 's menschen belang zich aan zulk een geest voodeed, zou lang duren, *zelfs indien wij het met zekerheid wisten*.’

Onder Carlyle's beste vrienden zijn er, die nooit te weten hebben kunnen komen, wat Carlyle eigenlijk geloofde. Leigh Hunt maakt er, in zijne Autobiographie, op zijn geestige manier grief van tegen den schotschen Profeet. Tertellende, hoe hij in 1834 met dezen bekend raakte, noemt hij hem een der vriendelijkste en beste, en tevens welsprekendste mannen die er zijn, ‘ofschoon’, zegt Hunt[2], ‘hij in zijn ijver voor wat voortreffelijk is, het soms zijn plicht acht om niet den vriendelijksten toon aan te slaan, en hij, in zijn welsprekend aandringen op een of ander hartgrondig onvoorwaardelijk geloof bii elk onzer, niet juist het voorbeeld geeft van ons rekenschap te geven van zijn eigen geloof.’ Wel beweert John Stuart Mill, eveneens in zijne Autobiographie, dat hij er niet aan wanhoopt, om het ware in de leer van Carlyle van het valsche af te scheiden, en eerstgenoemd bestanddeel in termen weder te geven, die verstaanbaar en niet afstootend zouden zijn voor zijne geestverwanten in de wijsbegeerte[3].

1 Miscellaneous Essays, Dl. III; blz. 53.
2 The Autobiography of Leigh Hunt, 2de Editie, p. 415.
3 J. Stuart Mill, Autobiography, blz. 243.

Doch Mill heeft zich nimmer van die taak gekweten, - en met hem is de hoop ten grave gedaald, dat wij een utilitarischbenthamistisch extract uit de leer van den felsten tegenstander der Utilitariërs te genieten zouden krijgen.

Ik voor mij zoek de oplossing van het vraagstuk dat mij bezig houdt, in de verklaring van Carlyle, dat hij voor zijne bekeering oneindige verplichting gevoelt aan Goethe. De duidelijkheid der oplossing springt niet dadelijk in het oog; toch helpt de verklaring ons langs een omweg waar wij willen wezen.

Goethe, zoo schrijft Carlyle[1], had het eerst van alle modernen het steile steenachtige pad afgelegd, aan welks einde hij zelf zich nu bevond. Van de sombere, bijna wanhopige hypochondrie van Werther was Goethe langs dat pad opgeklommen tot den zonneschijn die over de wereld van den Wilhelm Meister verspreid ligt;

> die wereld waar poëzie en proza niet meer in strijd met elkaar zijn; want des dichters oogen zijn thans geopend: hij ziet de veranderingen van het veelkleurige Bestaan, hij ziet den liefelijken en diepen zin welke daarachter verscholen ligt; verscholen voor het oog van den gewonen mensch, maar zichtbaar voor dat des dichters, omdat het ‘open geheim’ voor hem geen geheim meer is, en hij weet dat het Heelal vol is van goedheid; dat wat aanzijn heeft schoonheid heeft.

Ziedaar, volgens Carlyle, de stemming van Goethe's *Meister*en van al diens latere werken[2]. Maar, vraag ik nu hoe Goethe,weleer zoo wanhopig en somber, zich die heerlijke stemming heeft kunnen eigen maken, - dan geeft mij Carlyle wel toe,dat ik gelijk het die vraag te stellen, want bij de beantwoording er van heeft ieder het grootste belang, - maar dan verklaart hij tevens dat hij dat antwoord niet zal geven; hetis, zegt hij, voor niemand te vinden zonder lange ijverige studie, zonder veel aan te leeren en veel af te leeren. Alleen wijst hij op ééne eigenaardigheid bij Goethe, welke hem toeschijnt veel lich op diens zedelijke overtuiging te werpen: hij bedoelt den geest waarin Goethe zijne kunst beoefent: de

1 Reminiscences, I, blz. 288.

2 Aankondiging van Goethe's siimmtliche Werke in de *Foreign Review*voor 1828, N°. 3. Miscellaneous Essays, Dl. I, p. 195.

edele, onzelfzuchtige, bijna godsdienstige liefde waarmede hij de Kunst in het algemeen beschouwt en haar te bereiken zoekt als het onfeilbare, hoogste, ja eenige goed. Als voorbeeld van die opvatting deelt hij dan de ontboezeming van Wilhelm Meister mede, waarin de rechtmatige plaats van den Dichter in de maatschappij wordt aangewezen[1].

Hieraan nu knoopt Carlyle eenige opmerkingen vast, die mij eenigszins nader brengen bij de beteekenis van hetgeen hij zijne bekeering noemt.

Het kon, zoo schrijft hij, voor een man van Goethe's talent niet moeilijk zijn vele zulke stukken rethoriek betreffende de waardigheid en de aangeboren onafhankelijkheid van den dichter te stellen: maar die gevoelens op te nemen in zijn 'sober practical persuasion,' in zijne werkdags-overtuiging, *sit venia verbo,*

> te gevoelen en te gelooven dat dit de hooge roeping van den dichter is en steeds moet zijn; zijn standpunt te kiezen op dezen bodem van het algemeen menschelijke, en van een aiouden en thans bijna

1 Goethe's sämmtl. Werke in 30 deelen, Dl. XV, p. 69. 'Wat anders ver"ontrust de menschen", vraagt Meister, dan dat zij hunne begrippen niet met de werkelijkheid in overeenstemming kunnen brengen, dat het genot hun uit de handen ontsnapt, dat het gewenschte te laat komt, en dat al wat zij bereiken en erlangen op hun hart niet die uitwerking heeft, welke de begeerte ons in de verte doet verwachten. Gelijk een god, heeft het noodlot den Dichter boven al dit verheven. Hij ziet den verwarden strijd der hartstochten; hij ziet familiën en staten zich doelloos aftobben, hij ziet de onoplosbare raadselen van het misverstand, aan de oplossing waarvan vaak slechts een enkel woord ontbreekt, onbeschrijflijk noodlottige rampen veroorzaken; hij gevoelt het treurige en het vroolijke in elk menschenlot mede..... Van nature ingeplant op den bodem van zijn hart, verrijst de schoone bloem Wijsheid, en terwijl de anderen wakend droomen, en door verschrikkelijke voorstellingen van al hunne zintuigen worden omkneld, doorleeft hij den droom des levens als een wakende, en het meest ongehoorde voorval is voor hem tegelijk Verleden en Toekomst. En zoo is de Dichter tegelijk leeraar, waarzegger, vriend der Goden en der Menschen. Wat, wilt Ge dat hij zich tot een of ander kleingeestig beroep verlage? Hij, die als een vogel gebouwd is, om over de Wereld heen te zweven, op hooge toppen te nestelen, en zich met bloemknoppen en vruchten te voeden, licht huppelend van tak tot tak, - zou hij tegelijkertijd als den stier den ploeg moeten voorttrekken, als de hond het wild opsporen, of misschien zelfs aan den ketting gelegd een boerenhof door zijn geblaf moeten beveiligen?'
Carlyle veroorlooft zich soms groote vrijheden in zijne vertaling van deze rede. Zoo luiden b.v. de woorden: 'und das Seltenste was geschieht, ist "ihm zugleich Vergangenheit und Zukunft," in zijne vertaling: and the strangest event is to him nothing, save a part of the past and of the future.'

> vergeten adel des geestes, en dit te midden van deze kleingeestige, spotzieke, afgeleefde, ongeloovige dagen: die overtuiging in practijk te brengen, vooral in een leven als het zijne geweest is,

dat acht Carlyle de stoutmoedigste en moeilijkste onderneming die eenig man kon beginnen: dat hem die onderneming in groote mate gelukt is, is de hoogste lof, dien men Goethe kan geven.

Ook deze opmerkingen zullen voor velen nog niet allen twijfel opheffen: maar zij bewijzen met genoegzame dnidelijkheid hoe Carlyle den ontwikkelingsgang van Goethe's leven opvat; een aanvankelijk zuiver aesthetische, wijsgeerige theorie heeft volgens hem de duitsche dichter langzamerhand zoodanig in zijne ziel opgenomen dat zij zijn geloof geworden is, een levend geloof, dat als zoodanig de oorzaak wordt van des dichters daden.

Wanneer wij nu uit Carlyle's mond de verzekering krijgen, dat zijn voortgang van ongeloof naar geloof langs denzelfden weg heeft plaats gehad als bij Goethe, dan kunnen wij thans aannemen, dat in de jaren die onmiddellijk op zijn protest tegen het. *Everlasting No*zijn gevolgd, een of andere wijsgeerige levensbeschouwing bezit nam van zijn inwendigen mensch, zijn geheele ziel langzamerhand doordrong, totdat zij eindelijk al zijne geestvermogens, niet slechts zijn verstand, maar zijn gevoel, zijne verbeelding, zijn wil beheerschte. Zoo werd hetgeen aanvankelijk een wetenschappelijke meening was geweest en als zoodanig slechts een betrekkelijke en van bewijzen afhankelijke waarde had, voor hem tot eene geloofsovertuiging.

Vergis ik mij niet in deze opvatting van Carlyle's zieleleven, dan is de verklaring tevens gevonden, waarom Leigh Hunt hem heeft kunnen beschuldigen van zijn geloof voor zich te houden. Want de philosophische leer welke Carlyle in al zijne werken gepredikt heeft, moet voor een geest als Leigh Hunt reeds als wijsgeerig theoreem vreemd genoeg geklonken hebben: dat de kern daarvan voor Carlyle meer geworden was dan een theoreem, waarmede zijn verstand vrede kon hebben, dat hij er bevrediging in vond voor zijn diep gevoel en zijn geweldige verbeeldingskracht, in één woord dat die leer zijn godsdienst geworden was, - dat heeft noch Leigh Hunt, noch eenig ander kunnen bevroeden; die zich niet rekenschap wist te geven van de geestesgesteldheid die men de mystieke noemt.

Welke nu de leer is, die dezen machtigen invloed op den

twijfelaar verkreeg, is aan de lezers van den *Sartor Resartus,*van de *Lectures on Hero-worship*, van de *French Revolution,* - in één woord van Carlyle's werken bekend genoeg. Het is het Idealisme van Kant en van Fichte, dat hij in de jaren van zijne studie der duitsche wijsbegeerte en letterkunde heeft leeren kennen en dat in hoofdzaak hierop neerkomt.

Het door de zintuigen waarneembare Heelal heeft slechts een relatief bestaan; het bestaat alleen voor zoover wij het waarnemen, en als product van eene verhouding tusschen onzen geest en de Goddelijke Idee die zich achter de wereld der verschijnselen verschuilt. Tijd en ruimte hebben evenmin een werkelijk bestaan; het zijn slechts denkvormen waarin onze geest genoodzaakt is te werken. De hoogste faculteit in ons is de rede, welke ons het gebied ontsluit van de Kunst, de Deugd en den Godsdienst; op welk gebied het menschelijk verstand, dat alleen dient om de waarneembare wereld der verschijnselen te beheerschen, zijn gezag verliest.

Ziedaar in hoofdtrekken de leer die Carlyle tot de zijne maakte. Wel doordacht, en getoetst aan de schatten van inen uitwendige waarneming die hij in zijne jongelingsjaren had vergaard, schonk hem die leer den troost, en de zekerheid, die hij zoo lang ontbeerd had.

Zij bevredigde zijn nimmer uitgedoofde behoefte aan een godsdienstig geloof. Eeuwigheid en alomtegenwoordigheid, 't waren thans geen wonderen meer; God had tijd en ruimte geschapen, had die als wetten gesteld voor ons, maar niet voor zich zelf; voor Hem was het overal Hier, altoos Nu. De oude strijd tusschen stof en geest was uitgestreden, want zie, de stof zelf was vernietigd; en ‘het zwarte spooksel Atheïsme’ verdween voor altoos in 't niet. Voorts, als het waar is, gelijk Kant beweert, dat het logische mechanisme van onzen geest willekeurig is ingericht, om zoo te zeggen, en anders had kunnen gemaakt worden, dan volgt daaruit, dat alle inductieve sluitredenen, alle sluitredenen van het Verstand, slechts betrekkelijke waarheid bezitten, waar zijn voor *ons,*en *indien*iets anders waar is. Maar dan hebben ook de uitspraken van het verstand op het gebied van hetgeen aan zinnelijke waarneming ontsnapt, geen waarde hoegenaamd meer; en worden dus de tegenstrijdigheden tusschen het gezond verstand en het christelijk geloof, onder het hoogere licht der Rede opgelost, of opgeheven. Op de ontwikkeling van die rede komt het

dus aan, - wil de mensch achter den sluier der verschijnselen de Goddelijke Idee erkennen. Zij, die daarin geslaagd zijn, zijn de heroën, uit wier daden en woorden de wereldgeschiedenis bestaat; allen, hetzij zij als profeet, als priester, als koning, als dichter of als geleerde optraden, hadden bewustzijn gehad van het goddelijke, en hadden dat geopenbaard. Als de hoogste, heiligste heros in dien zin van het woord is Christus te beschouwen. Vóór hem heeft de wereld de godsdiensten gekend, die Goethe in de Wanderjahre de ethnische en de philosophische noemt, gegrond de eerste op vereering van hetgeen boven ons is, - de tweede op vereering van hetgeen op onze hoogte staat, van de wereld rondom ons. Maar Christus heeft ons geleerd ook nederigheid en armoede, spot en verachting, schande en ellende, lijden en dood als goddelijk te erkennen, ja zonde zelfs en misdaad niet als hindernissen maar als middelen tot bevordering van het Heilige te vereeren en lief te krijgen[1]. Wat behoeft dan nog gezocht te worden naar *bewijzen* voor dien christelijken godsdienst? Heilig is hij: eene *Civitas Dei* gelijk nimmer te voren is opgebouwd, - verreweg de meest grootsche arbeid, dien ooit de menschelijke ziel tot stand gebracht heeft, daartoe door de ingeving van den Allerhoogste bij voortduring bezield![2]

Deze en soortgelijke overdenkingen hebben wij ons voor te stellen, als wij Carlyle hooren spreken van de gedachten, welke hij over de onmetelijkheid van het Heelal in tijd en ruimte, had doen uitvliegen, en die thans, als Noach's duif, met tijdingen terugkwamen, welke hem met zalige blijdschap vervulden. Hoort hem nog jaren daarna juichen:

1 Goethe's Werke, Dl. XVI, p. 139. De beschouwingen der Drie wijze mannen in de Wanderjahre hebben op Carlyle een merkwaardig diepen indruk gemaakt. Toen de Wanderjahre in 1826 verschenen, zette hij zich terstond aan de vertaling daarvan; - in een artikel over Goethe in de *Foreign Review* van 1828 neemt hij de passage nog eens in haar geheel over, in *Sartor Resartus,* in *Hero-worship,* in de *Reminisceneesz* inspeelt hij er telkens op, - en bij een der laatste gelegenheden, waarop hij zich tegenover een publiek uitte, in de rectorale rede te Edinburg in 1865 gehouden, eindigthij met zijne toehoorders Goethe's woorden als het meest behartigens waardige dat immer over den ehristelijken godsdienst geschreven is, op het hart te drukken.

2 Reminiscences, Dl. I, blz. 310. Merkwaardig is het hoe weinig Carlyle na zijne bekeering dulden kan dat anderen naar bewijzen voor hun Christendom zoeken.

> Arm, onbekend, zonder vooruitzichten, bijkans zonder hoop in de wereld, was ik van de wereld onaf hankelijk geworden. Wat was zelfs de dood, in wereldschen zin, in vergelijking met hetgeen ik doorleefd had? Thans verstond ik wel wat de oude Christenen bedoelden met ‘bekeering,’ met God's oneindige genade tegenover hen. Ik had, inderdaad, een ontzaglijke overwinning behaald, en ondervond gedurende een aantal jaren een onveranderlijk inwendig geluk, geheel koninklijk en verheven, in tegenstelling waarmede alle wereldsch kwaad voorbijgaand en onbeteekenend was, en hetwelk mij in 't wezen der zaak is bijgebleven, schoon veel vaker in geëclipseerden staat, en dieper liggend dan destijds. Nog eens, ik dank den Hemel voor zijn hoogste gave[1].

Het eigenaardige nu bij Carlyle in tegenstelling met anderen, op wie Kant en Fchte invloed hebben uitgeoefend, als b.v. Goethe en de Schlegels en zelfs Richter, komt mij voor dit te zijn, dat zijn idealisme niet slechts een wijsgeerige theorie is, die hem vrijheid laat, om gelijk Goethe met de meest ongestoorde kalmte de wereld der verschijnselen, zoolang hij zelf daartoe behoort, als werkelijkheid te behandelen en lief te hebben en te bestudeeren[2]: Carlyle wordt als het ware bezeten door zijn idealisme: werkelijk heeft, wat hij met de zintuigen waarneemt, ook in het alledaagsche leven voor hem geen bestaan en geen waarde; voortdurend is hij overtuigd, dat het niets is dan schijn; vooral verliest hij nooit het bewustzijn dat tijd en ruimte alleen belemmeringen zijn, waarmee het verstand rekening moet houden, doch die alleen dienen om de wereld der wonderen, de wereld der werkelijkheid te verbergen. 't Is de onvervalschte Carlyle, die in de volgende ontboezeming van Diogenes Teufelsdroeckh te voorschijn treedt.

> Zijn wij niet Geesten, die in den vorm van een lichaam, van een Verschijnsel zijn gekneed; en die weder verdwijnen in ijle lucht en onzichtbaarheid? Dit is geen metaphoor, het is niets dan een wetenschappelijk geconstateerd feit: wij verrijzen uit het Niet, treden te voorschijn, en zijn Verschijningen; rondom ons, als

1 Reminiscenees, Dl. I, p. 288.

2 Dat Carlyle zich al bitter weinig om de resultaten van wetenschappelijk onderzoek bekommert, wanneer die in strijd dreigen te komen met zijne voorstelling van de plaats die de mensch in het Heelal bekleedt, blijkt o.a. uit zijne verklaring over het boek van Ch. Darwin, the Origin of Species. Hij noemt het Wonderful to me as indicating the capricious stupidity of ‘mankind; never could read a page of it, or waste the least thought upon it.’, Eeminiscenees, Dl. II, blz. 208.

> rondom het meest heusche spook, is de Eeuwigheid: en tegenover de Eeuwigheid zijn minnten gelijk aan jaren en aeonen. Hoort Ge niet tonen van Liefde en Geloof, als van hemelsche har'psnaren weerklinken, als het Lied van zalig geworden zielen! Wederom, piepen en knersetanden wij niet (in het valsche uilengekrijsch van onze debatten en twisten) en glijden wij niet onhcilspellend en slap en angstig rond, of razen en tieren wij niet in onzen dollen Doodendans, - tot dat de geur van den morgen ons naar onze stille Woning roept, en de droomzieke Nacht in Dag overgaat?.... Spoken! Er zijn er nagenoeg duizend millioen die de Aarde op dezen middag bewandelen; een half honderd zijn er verdwenen, een half honderd zijn er verrezen eer uw horologie éénmaal tikt. - O Hemel, het is geheimzinnig, het is ontzagwekkend, te bedenken, dat wij niet alleen een toekomstig Spook in ons dragen, maar dat wij feitelijk spoken zijn! Deze ledematen, waar hebben wij die vandaan, deze stormachtige Kracht, dit levensbloed. met zijn gloeiende Hartstochten? Het is al stof en schaduw; een samenstel van schaduw rondom ons Ik neergeslagen: waarin, gedurende eenige oogenblikken of jaren, de Goddelijke Essentie in den vleesche moet geopenbaard worden. Aanschouw dien krijgsheld op zijn sterk strijdros, vuur schittert uit zijne oogen; kracht woont in zijn arm, in zijne borst: maar krijgsheld en strijdros zijn een visioen: een geopenbaarde Kracht, meer niet. Statig stappen zij over de Aarde, als ware het eene zelfstandigheid: dwaas! De Aarde is slechts een vlies; het barst in tweeën, en krijgsheld en strijdros verzinken dieper dan het dieplood kan peilen. Het Dieplood! De Verbeelding zelfs kan hen niet volgen. Een oogenblik geleden, en zij waren niet; een oogenblik, en zij zijn niet, zelfs hunne asch is niet....

Gegeven zulk eene voorstelling van de wereld en van hare verhouding tot het goddelijke, - gegeven -daarbij eene verbeeldingskracht als die uit deze woorden spreekt, - wie zal zich dan verwonderen, als Carlyle soms visioenen gehad heeft, die voor hem in even sterke mate werkelijkheid bezaten, als voor ons de ons omringende natuur? Ziehier een voorbeeld, uit een latere periode van des schrijvers leven, die, welke onmiddellijk volgt op de voltooiing van het heerlijke boek over de fransche Revolutie. Carljle, die sedert 1834 te Londen woont en wiens zenuwgestel vreeselijk is overprikkeld door de inspanning, waarmede hij zich drie jaren lang vastgeklonken heeft aan zulk een ‘flamy cut-throat kind of thing, infernal and celestial both in one,’ Carlyle gaat eenigen tijd ten

huize van zijne moeder uitrusten, die in die jaren te Scotsbrig woont, in de buurt van Annan. Zijn broeder Alick komt hem te Annan afhalen, en samen wandelen zij naar Scotsbrig; onderweg gaat Alick iemand bezoeken en Thomas blijft, alleen. Hij staat tegen een steen en mijlpaal aangeleund, met het gezicht naar Annan, dat met de breede Solway Frith en de grootsche en liefelijke bergen van Cumberland een prachtig tafereel vormt, waarvan elke trek, zelfs de steen waartegen hij leunt, hem wel bekend is; hierlangs had zijn weg geleid naar de school te Annan.

> Volkomen onbeneveld, zoo schreef hij dertig jaren later, was mijne bekendheid met elk onderdeel van dit natuurtooneel, duizenderlei de herinneringen, die er mij mede verbonden, vele daarvan eer treurig en smartelijk dan verblijdend! En nu was hier alles weer als vroeger en hier was ik alweer. Geen woorden kunnen den woesten en spookachtigen indruk van dit tooneel op mij weergeven; het scheen alsof Hades zelf en het sombere rijk der dooden en der eeuwigheid mij door deze armzalige, van ouds bekende voorwerpen aanstaarden; alsof geen wonder wonderbaarlijker kon zijn dan dit stukje ruimte en dit stukje tijd, dat daar voor mij uitgespreid lag. Tevens gevoelde ik hoe ellendig onwel ik moest zijn; en was zonder twijfel blij, toen Alick terugkeerde en wij weer op weg gingen. Wat aan dit helder stukje herinnering voorafgegaan of daarop gevolgd is, is alles vervlogen[1].

Zoo heeft dan voor Carlyle, - gelijk hijzelf van Novalis zegt, - de onzienlijke wereld niet alleen eene werkelijkheid, zij alléén heeft werkelijkheid; het overige is, letterlijk alweer,

> 'Schall und Rauch umnebelnd Himmels-Gluth.'

Die onzienlijke wereld is in onze nabijheid, of liever zij is hier en rondom ons: werden de stoffelijke kluisters van onze ziel weggerukt, dan zouden de heerlijkheden van het Onzienlijke op dit eigen oogenblik rondom ons zijn. Aldus, niet slechts in woorden, maar in waarheid en in sober geloof, gevoelt hij zich omgeven en omvangen door de Godheid; gevoelt hij in elke gedachte, dat hij in 'Haar leeft, beweegt en zijn aanzijn heeft'[2].

1 Reminiscences, Dl. II, p. 319.
2 Miscellaneous Essays, II, p. 206.

Ziedaar wat Carlyle zijne bekeering noemt. In mijn oog is zij het besluit van zijne leerjaren: wat hij naar den geest zou zijn en blijven, was hij door haar geworden. Hij had nu iets gevonden dat hij aan zijne landgenooten moest verkondigen. In de talrijke bijdragen welke hij in de eerstvolgende jaren in verschillende edinburgsche en londensche tijdschriften aan de groote dichters en schrijvers van de achttiende eeuw, en vooral aan de duitsche letterkunde wijdde, is de invloed zijner transcendentaal-idealistische levensbeschouwing terstond zeer duidelijk. Wel toont hij nog eenige terughouding, als hij van de fichtiaansche metaphysiek sprekende voor hare deugdelijkheid niet schijnt te willen instaan; maar dat is alleen schijn en komt aldus te pas in den betoogtrant, dien hij in het hier bedoelde artikel over Novalis heeft gekozen. In den *Sartor Resartus,*die onbeschrijfelijk barokke, van schoonheden, van liefelijkheid, kracht en humor overvloeiende biographie van Diogenes Teufelsdroeckh, wordt de leer dat de wereld het uiterlijk gewaad, en nog wel een schijngewaad van het Onzienlijke is, met al wat daaruit voortvloeit, als onder bengaalsch vuur aanschouwelijk voorgesteld, - niet bewezen of betoogd, want dat doet Carlyle haast nooit, evenmin als Jesajaa of de schrijver der openbaring. En diezelfde leer, of laat mij haar bij haar waren naam noemen, datzelfde geloof vormt dan den achtergrond van die reeks van apocalyptische heldensagen, waarin Carlyle zijne Heroën, een Cromwell, een Napoleon, een Luther, een Knox, een Frederik de Groote verheerlijkt heeft.

Hen die de gelegenheid missen, om Carlyle in het oorspronkelijke te lezen of in de hollandsche vertalingen die van *Sartor*en *French Revolution*zijn verschenen, - hen meen ik te mogen verwijzen naar een overzicht van Carlyle's werken dat ik, nu tien jaren geleden, in dit tijdschrift gegeven heb. Ik zie geen reden om op de daar uitgesproken meening, dat Carlyle's leer tot zeer gevaarlijke gevolgen kan leiden, terug te komen. Immers zijn, volgens hem, Hecht en Macht één, - eigenlijk tengevolge van iets dat men een vernuftige woordspeling zou kunnen noemen. Volgens Carlyle kan alleen hij gezegd worden macht te hebben, die God's wil kent en daarnaar handelt; die wil vindt zijne verwezenlijking, is identiek met de *reality of fact,*met de werkelijkheid, welke zich achter de zinlijk waarneembare wereld verbergt; daar het nu ondenkbaar is dat God het onrecht

zou willen, beteekent de spreuk: ‘Recht en Macht zijn één’, bij onzen schrijver alleen, dat het voldongen feit, voorzoover het met God's wil of de *reality of fact* strookt, rechtvaardig is. - Maar nu heeft het woord *fact* ook nog de gewone beteekenis van een zinlijk waarneembaar feit: welke verwarring van begrippen tusschen recht en onrecht hierdoor moet ontstaan, - hoe willekeurig Carlyle de eigenschap van *reality,* van rechtmatigheid, aan een feit toekent of ontzegt, is licht te bevroeden. Met zijne leer vergoelijkt hij de verdeeling van Polen, den 18^{den} Brumaire, de annexatie van Lotharingen en Elzas bij Duitschland (maar weer niet die van Lotharingen en Elzas bij Frankrijk in de zestiende en zeventiende eeuw!) terwijl hij op soortgelijke gronden de verbetering der gevangenissen, de emancipatie der negers, enz. bestrijdt.

Ik kan hef dan ook niet betreuren, dat zijn invloed op de meeningen en handelingen zijner tijdgenooten, ondanks zijne talrijke pamfletten over politieke en sociale vraagstukken, gering is gebleven.

Maar vraagt men mij welk *nut* Carlyle dan gesticht heeft en waarom ik mij aan 't nagaan van zijn denken en handelen laat gelegen liggen, dan antwoord ik gelijk hij dezelfde vraag ten aanzien van Dante beantwoordt: ik wil Carlyle evenmin taxeeren als Johannes, of Pascal, of Dante: maar ook de zon wensch ik niet te schatten naar de hoeveelheid gaslicht die zij ons bespaart.

Juli 1881.

J.A. SILLEM.

Worden en vergaan.

A.R. Wallace, The geographical distribution of animals. 2 vols. London, 1876. - Island Life. London, 1880.

Wanneer een geniaal en onvermoeid natuuronderzoeker zich bij het wetenschappelijk publiek heeft doen kennen door een tweetal voortreffelijke reisverhalen[1], overvloeiende van goed waargenomen feiten en rijk aan nieuwe gezichtspunten, en die reiziger daarenboven gelijktijdig met Darwin en geheel onafhankelijk van dezen op het denkbeeld kwam, dat de geleidelijke ontwikkeling van lagere diersoorten tot hoogere in hoofdzaak door de langzame werking van eene nimmer falende natuurkeus moet plaats hebben, dan mag de verschijning van een nieuw werk van zijne hand als eene belangrijke gebeurtenis op wetenschappelijk gebied begroet worden. Vooral wanneer dit nieuwe werk de vrucht is van lange en grondige studie en baanbreekt op een gebied waarvan nog maar alleen de grenzen en de hoofdtrekken bekend zijn en waarop eene groote menigte feiten en waarnemingen nog onverwerkt dooreenliggen. Immers dit was het geval met onze kennis aangaande de geographische verspreiding der dieren en aangaande de wetten die deze verspreiding - somtijds zoo contradictoir en zoo onverklaarbaar - beheerschen.

Hadden reeds mannen als onze Schlegel, als Sclater, Murray, Rütimeyer en anderen hier den weg aangewezen en enkele hoofdpunten vastgesteld, toch bleef ons overzicht uiterst gebrekkig zoolang het reusachtige materiaal niet geordend en geschift was. Deze taak heeft Wallace op zich genomen en

1 A.R. Wallace, A narrative of travels un the Amazon and Rio Negro. London, 1853. - The Malay Archipelago. 2 vols. London, 1869.

met glans ten einde gebracht. Hij bezit in hooge mate de gave waaraan zijne landgenooten den naam '*suggestiveness*' geven, zoodat hij zich geenszins met de droge opsomming van feiten en met het geven van tabellen en kaarten tevreden stelt, maar voor de meeste moeielijke vraagstukken oplossingen aangeeft, die, zoo ze al niet geheel afdoende zijn, en ten deele reeds aan gegronde kritiek zijn onderworpen, toch dikwijls een nieuw licht werpen op dit terrein en inderdaad de betere en definitieve oplossing voorbereiden en bespoedigen.

Van den aard der problemen, die zich bij het navorschen van de geographische verspreiding der dieren voordoen, kunnen wij geen beter denkbeeld geven, dan door Wallace te volgen op eene denkbeeldige reis om de wereld, die hij, uitgaande van Engeland, onderneemt en ons met de volgende woorden schildert:

'Wanneer een Engelschman de reis over zee naar Japan aanvaardt, voert hem zijn weg langs landstreken, die zeer verschillen van zijn vaderland, zoowel in uiterlijk aanzien als in voortbrengselen. De zonnige eilanden van de Middellandsche zee, de zandvlakten en dadelpalmen van Egypte, de barre rotsen van Aden, de klappertuinen van Ceylon, de door tijgers bewoonde hooge grasvlakten van Malacca en Singapore, het vruchtbare land en de vulkanische kegelbergen van Luzon, de met bosch bekroonde gebergten van Formosa en de kale heuvelen van China gaan achtereenvolgens aan zijne blikken voorbij en eindelijk bevindt hij zich, na eene reis van dertien duizend eng. mijlen, te Hakodadie in Japan. Hij is nu van zijn uitgangspunt gescheiden door de geheele breedte van Europa en Noord-Azië, door eene bijna eindelooze opeenvolging van bergen en dalen, barre woestijnen en ijskoude hoogvlakten, en toch, zoodra hij de stad verlaat en een bezoek brengt aan het binnenland, ziet hij zoovele hem gemeenzame natuurvoortbrengselen, dat hij zijns ondanks zich verbeeldt niet zoo heel ver van huis te kunnen zijn. Bosschen en velden vindt hij bewoond door meezen, winterkoninkjes, kwikstaartjes, leeuwerikken, roodborstjes, lijsters, gorzen en musschen, waarvan sommige geheel overeenstemmen met onze gevederde vrienden, andere zoo sterk daarop gelijken, dat alleen een ervaren vogelkenner in staat is eenig verschil op te merken. Is hij een insectenliefhebber dan ziet hij vele kapellen en een heirleger van torren, die in hoofdtrekken overeenstemmen met die welke

men in Engeland aantreft, al vertoonen zij bij nader onderzoek eenige kleine afwijkingen. Vele vogels en insecten intusschen zijn nieuw en behooren eigenaardig daar te huis, doch deze zijn volstrekt niet talrijk en vallen niet genoeg in het oog om den algemeenen indruk weg te nemen van de verwonderlijk groote overeenstemming tusschen de natuurvoortbrengselen van twee zoo ver uiteenliggende eilanden als Engeland en Yesso.

Zeilt daartegen een inwoner van Australië naar Nieuw-Zeeland, een afstand die minder dan dertien honderd mijlen bedraagt, dan zal hij zich in een land verplaatst vinden, waarvan de voortbrengselen geheel afwijken van die van zijn eigen land. Kangaroes en wombats ontbreken, de vogels zijn bijna allen geheel nieuw, de insecten zijn zeer schaarsch en verschillen geheel van de fraaie en vreemdsoortige Australische vormen terwijl de plantengroei ten eenenmale gewijzigd is en noch gomboom, noch acacia, noch grasboom het oog van den reiziger meer tot zich trekken.

Er zijn zelfs nog merkwaardiger gevallen van verscheidenheid in voortbrengselen van naburige landen. In den Indischen Archipel liggen twee eilanden, Bali en Lombok, ieder ongeveer zoo groot als Corsica, door een zeestraat van elkander gescheiden, die in haar nauwste gedeelte niet meer dan vijftien mijlen breed is. Toch verschillen deze twee eilanden, wat hunne vogels en viervoetige dieren betreft, verreweg meer van elkaar dan Engeland en Japan. De vogels van het eene zijn volkomen ongelijk aan die van het andere eiland, en dit verschil is groot genoeg om zelfs den meest oppervlakkigen beschouwer in het oog te vallen. Bali heeft oode en groene spechten, bucco's, wevervogels en zwart en wit geschakeerde Copsychus-lijsters, die geen van allen in Lombok worden aangetroffen, waar wij daarentegen krijschende kakatoes, monniksvogels, en de vreemde heuvelbouwende Megapodiën vinden, die allen ontbreken op Bali. Talrijke ijsvogels, drongo's en anderen, vertoonen uiterlijk zekere algemeene overeenkomst, doch behooren niettemin tot verschillende soorten. En ofschoon een groot aantal vogels op beide eilanden dezelfde zijn, toch is het zoo even geschetste verschil niet minder merkwaardig: het is nl. een treffend bewijs, dat afstand alléén een van de minst beduidende oorzaken is, waardoor de meerdere of mindere gelijksoortigheid der dieren uit onderscheiden laudstreken beheerscht wordt.

In het westelijk halfrond vinden wij hiervan niet minder sprekende voorbeelden. Het oostelijk deel der Vereenigde Staten bezit vele eigenaardige en belangrijke planten en dieren, terwijl de vegetatie weelderiger wordt naarmate men zuidelijker komt, zonder daarom haar eigendommelijk karakter te verliezen. Zelfs wanneer men de zuidpunt van Florida bereikt heeft, ziet men zich nog omringd door eiken, sumakboomen, magnolias, wijngaardplanten en andere vormen, die evenzeer tot de flora der gematigde luchtstreek behooren. Ook de vogels, insecten en landslakken komen bijna geheel overeen met die welke men meer noordelijk aantreft. Steekt men intusschen den nauwen zeearm over, die Florida van de Bahama-eilanden scheidt en die niet meer dan vijftig mijlen breed is, dan bevindt men zich in een geheel verschillende landstreek, omgeven door een tropischen plantengroei, die in hoofdzaak met die van Cuba overeenkomt. Het verschil is te treffender, omdat er geenerlei onderscheid in klimaat, bodem of geographische ligging mede gepaard gaat, hetwelk ter verklaring zou kunnen dienen. Bovendien behooren de vogels, de insecten en vooral ook de landslakken bijna allen tot West-Indische vormen, terwijl de Noord-Amerikaansche typen van planten en dieren welhaast zonder uitzondering geheel verdwenen zijn. Een en ander leidt tot de noodzakelijke gevolgtrekking, dat verschillen en overeenkomsten als deze, onmogelijk kunnen worden toegeschreven aan bestaande plaatselijke omstandigheden, maar dat zij worden te weeg gebracht door wetten en oorzaken op wier werking de grootere of geringere nabijheid der twee landstreken van geenerlei invloed is.’

Tot zoover Wallace. Scherper en bondiger is niet te zeggen welke de aard der problemen is, die zich op dit gebied voordoen. En nu de oplossing? Met deze hebben zich vele geleerde hoofden bezig gehouden; zij hebben zeer verschillende antwoorden gegeven, al naarmate hun uitgangspunt lag in de oude leer, dan wel in de nieuwe, die haar nu ruim één en twintig jaren geleden kwam verdringen. In het eerste geval, wanneer men met Cuvier en vele anderen de grondgedachte aanneemt, dat de soort onveranderlijk is, dat een afzonderlijke scheppingsdaad daaraan het aanzijn gaf, op en vóór de plaats waar zij thans nog gevonden wordt en dat met groote tusschenpoozen door plotselinge werking van hevige natuurkrachten, die langen tijd kunnen sluimeren, algemeene, alles vernietigende

cataclysmen intreden, waarbij de geheele organische schepping verwoest wordt, om bij een nieuwe scheppingsdaad door een nieuw, veelal hooger georganiseerd organisch geheel vervangen te worden, dan is het antwoord spoedig gereed. Eigenlijk is er dan zelfs geen antwoord noodig. Immers evenals weleer voor hen, die met een '*lettre de cachet*' binnen de muren der Bastille gebracht werden, het vragen naar het waarom en hoe meestal overbodig en nutteloos mocht heeten, zoo ware het doelloos naar eene verklaring te zoeken van schijnbaar vreemde punten van verschil en overeenkomst in de dierlijke en plantaardige voortbrengselen van uiteenliggende of naburige gewesten, zoo deze hun ontstaan daar ter plaatse aan eene scheppingsdaad dankten. Dan zou het niet aan menschelijke hersenen gegeven zijn de motieven na te speuren, die daarbij hebben voorgezeten, dan blijft na de waarneming geen plaats over voor eenig probleem en gevoelt niemand meer behoefte aan verdere verklaring.

Een geheel ander karakter hebben die vrageu voor hem, die aan Darwin's meesterhand het gebied der ontwikkelingstheorie betreden heeft. Is hij eenmaal tot de overtuiging gekomen, dat de leer van eene steeds voortgaande transformatie der soorten met de waargenomen feiten overeenstemt, dan moet voor hem ook iedere groep van soorten en van geslachten haren oorsprong vinden in een gemeenschappelijken stamvader, die zelf in de meeste gevallen is uitgestorven, maar wiens toenmalige woonplaats aanduidt, waar zich de bakermat der tot nieuwe soorten of geslachten ontwikkelde afstammelingen bevonden heeft. Nu leert ons de palaeontologie - de wetenschap, die zich met de fossiele overblijfselen der dieren- en plantenwereld van vroegere geologische perioden bezig houdt - dat in vele gevallen de uitgestorven stamgroepen van zeer vele diersoorten geheel andere werelddeelen bewoonden, dan die waar men de thans levende vertegenwoordigers aantreft. Hieruit volgt dus, dat tegelijk met de transformatie eene onvermijdelijke verspreiding van de afstammelingen in verschillende richtingen moet hebben plaats gehad. Deze verspreiding kan tegengehouden of wel bevorderd zijn door tal van verschillende oorzaken, gelegen òf in de geographische gesteldheid van de landstreek (aanwezigheid van hooge gebergten, van breede en diepe zeearmen), òf in eigenaardigheden van het klimaat (sterke winden, temperatuurswisselingen), òf in langzame seculaire wijzigingen

in de verdeeling van land en water (opheffing van streken langs de zeekusten, verzinking van deze onder de wateren van den oceaan), òf eindelijk in de scherpe mededinging, den strijd om het bestaan, die door iedere soort gevoerd wordt met de andere dierlijke bewoners der zelfde streek. Hand in hand met deze verspreiding vertoonen zich nieuwe transformatie-processen, die een des te sneller verloop nemen en des te spoediger aan sterk gewijzigde afstammelingen het aanzijn geven, naarmate de nieuwe levensvoorwaarden, waaraan de oorspronkelijk gelijksoortige diervormen zijn blootgesteld, sterker afwijken van die, waaronder de gemeenschappelijke stamvader leefde. Kunnen zij aan die wijzigingen geen weerstand bieden of bevinden zij zich in hunnen strijd om het bestaan tegenover grootmachtiger mededingers, dan is hun vonnis geveld en zijn zij onherroepelijk tot uitsterven gedoemd.

Deze eeuwige afwisseling van het organische leven op onze planeet, uitgaande van het lagere, minder samengestelde en steeds strevende naar het hoogere en volmaaktere, dit worden en vergaan, is een schouwspel waarvoor eerst sedert één en twintig jaren onze oogen zijn opengegaan. Hij, die eenmaal in de taal waarin dit grootsche wordingsdrama gespeeld wordt is ingewijd, wordt daardoor steeds sterker geboeid en onweerstaanbaar meêgesleept. Daarom mag het geen verwondering baren dat het aantal dergenen, die zich met biologische studien, met de leer van het leven in al zijne uitingen en in den meest uitgebreiden zin van het woord, bezighouden, meer dan verdrievoudigd is sedert Darwin ons den sleutel gaf op de vraag, welke band al deze levensuitingen onderling verbindt.

Keeren wij terug tot de verschillende oorzaken, die tot wijziging in de verspreiding van diersoorten aanleiding gegeven hebben en dit nog voortdurend kunnen doen. Vooraf moet ik in herinnering brengen, dat de kring waarbinnen bepaalde diersoorten verspreid zijn, zeer verschillende afmetingen kan hebben. Terwijl enkele kosmopolitische vogel- en vischsoorten in alle hemelstreken en werelddeelen worden teruggevonden, zijn andere tot een bepaald gedeelte van het vaste land, of tot een bepaald eiland, soms zelfs tot een zeker gebergte of uitgestrekt bosch beperkt, en worden zij daarbuiten nergens aangetroffen. De onderscheiding van gewone en zeldzame diersoorten is eene gedeeltelijke erkenning van deze waarheid, gedeeltelijk ook het bewijs dat de soorten binnen den kring hunner verspreiding,

om het even of deze beperkt dan wel meer uitgebreid is, door een groot of een klein aantal exemplaren kunnen vertegenwoordigd zijn. In het eerste geval, indien dus de exemplaren eener zelfde soort in een zekere landstreek talrijk zijn, mag men veilig aannemen dat deze soort aldaar beter op haar plaats is hare levensvoorwaarden beter vervuld vindt, dan eene andere, zeldzamere soort. Ontstaan echter wijzigingen in klimaat en plantengroei, zooals de geologie ons bewijst dat op alle punten van den aardbodem herhaaldelijk zijn voorgekomen, dan worden daarmede die levensvoorwaarden gelijktijdig veranderd, en tevens het evenwicht verbroken, dat zich onder de vroegere omstandigheden langzamerhand gevormd had, niet alleen tusschen deze beide maar evenzeer tusschen alle andere soorten die deze zelfde landstreek bewonen. Dit evenwicht is een noodzakelijk gevolg van den strijd om het bestaan, die in den loop der tijden aan de hand der natuurkeus iedere soort juist pasklaar maakt voor den kring barer verspreiding en voor den invloed van klimaat, bodem en mededinging waaraan zij daarbinnen blootstaat. Dit evenwicht kan nimmer verbroken worden, zonder eene geheele reeks van verstrekkende gevolgen in het leven te roepen. Een sprekend voorbeeld ter verduidelijking hiervan geeft Darwin in zijn ‘Origin of Species’. Hij levert het betoog dat eene vermeerdering van het aantal katten in eenig deel van Engeland van waarneembaren invloed zou kunnen zijn op de meerdere of mindere menigvuldigheid van roode klaver in die zelfde streek. Immers het voortbestaan van die klaver is alleen door tusschenkomst van hommels verzekerd. Deze brengen het stuifmeel van de eene bloem op de andere over en zijn dus de onmiddellijke oorzaak dat in die bloemen het zaad voor nieuwe planten tot ontwikkeling kan komen. Proefondervindelijk bewees Darwin dat honderd klaverplantjes, die vrij door de hommels bezocht konden worden, 2700 zaadjes opleverden, terwijl zich in een gelijk aantal plantjes, die tegen de bezoeken van hommels beschermd waren, geen enkel zaadje vormde. Nu wordt het aantal hommels in eene bepaalde streek sterk verminderd wanneer hunne nesten aan groote verdelging zijn blootgesteld. De grootste verwoesters der hommelnesten zijn de veldmuizen; worden deze laatsten op uitgebreide schaal verdelgd - en een groot aantal katten zal daartoe voorzeker in de eerste plaats in staat zijn - dan komen weder meer hommels tot ontwikkeling en kan de voortplanting van de kla-

ver op veel uitgebreider schaal plaats vinden. Door dit betoog is aangetoond, hoe verbreking van het bestaande evenwicht in de onderlinge getalsverhouding van bepaalde diersoorten, op eene bepaalde plaats van den aardbodem, een wijzigenden invloed op eene geheele reeks van andere organismen uitoefent. Twee der gewichtigste oorzaken, die tot voortdurende verbreking van zulk een evenwicht hebben medegewerkt, somtijds reeds toen het ter nanwernood tot stand was gekomen, zijn, gelijk ik hierboven herinnerde: 1°. wijzigingen in het klimaat; 2°. wijzigingen in de uitwendige configuratie van het vaste land op den aardbol, en in de verdeeling van land en water.

Welk gebruik moeten wij van deze beide machtige factoren maken bij de oplossing der moeilijke problemen omtrent de verspreiding van de dieren over den aardbodem? Nu de versteeningen, die in de Poolstreken uit den bodem aan het licht zijn gebracht, ons het onomstootelijk bewijs leveren, dat op diezelfde plekken in vroegere perioden een bijna tropische plantengroei gebloeid heeft en dat daar dieren gevonden werden, die men thans nog alleen in veel warmer luchtstreken aantreft, mogen wij nu nog volstaan met te zeggen: er heeft hier voorzeker eene belangrijke wijziging in het klimaat plaats gehad, omtrent wier oorzaken wij echter in volslagen duisternis verkeeren? Of eischt de wetenschappelijke methode, dat wij eene poging aanwenden om die oorzaken nader op te sporen, zij het ook voorloopig door middel van hypothesen, die wellicht door latere onderzoekers, aan wie meer gegevens zullen ten dienste staan, als overbodig zullen ter zijde gesteld worden? Mij dunkt het antwoord is niet twijfelachtig, al voert het ons ook op wegen, die wij in alle richtingen met vaak onoverkomelijke moeilijkheden zullen bezaaid vinden. Wallace heeft die moeilijkheden stoutmoedig onder de oogen gezien en wij zullen in de gelegenheid zijn daarmede nadere kennis te maken, zoodra wij hem straks in zijn betoog betreffende de oorzaken van den vroegeren weelderigen plantengroei in de noordpoolstreken en van den min of meer regelmatigen terugkeer van zoogenaamde ‘ijsperioden’ in het noordelijk halfrond gaan volgen.

Wat den anderen factor betreft, waarvan wij het gebruik vooraf moeten overwegen: de wijzigingen die in de verdeeling van land en water op de aardoppervlakte kunnen voorkomen, is het noodzakelijk dat wij reeds dadelijk indachtig zijn aan de verschillende gevaren waaraan hun lichtzinnig gebruik ons

blootstelt. Het is eene door de geologen sedert lang erkende waarheid, dat langzame opheffingen en dalingen van het vaste land ten allen tijde plaats vinden en dat, zoodra op die wijze een deel van het aardoppervlak tijdelijk onder den waterspiegel verkeert, daarop door bezinking de vorming van nieuwe lagen kan plaats hebben. Omgekeerd vindt, nadat de opheffing van ditzelfde of van een ander deel wederom tot de vorming van een eiland, een continent of een gebergte heeft bijgedragen, door de afwisselende invloeden van het klimaat voortdurend verweering en afslijting plaats, waardoor dan weder het materiaal tot nieuwe bezinksels (voornamelijk aan de mondingen der rivieren) geleverd wordt. Zoo is dan ook deze vraag van het allermeeste gewicht: kunnen alle deelen van de aardkorst, ook die welke thans den bodem van den oceaan vormen, daar waar zij het diepst is, tengevolge van een dergelijk opheffingsproces op hunne beurt in vast land worden veranderd? Met andere woorden: heeft de verdeeling van land en water op de aardoppervlakte ooit zoodanige wijzigingen ondergaan, dat de oceanen van heden uitgestrekte continenten waren en omgekeerd? Of wèl zijn bij de vele en herhaalde wisselingen, die de oppervlakte van het vaste land ondergaan heeft - waarvoor de sprekendste bewijzen geleverd worden door zeedieren, wier fossiele overblijfselen men hoog in het gebergte uit den bodem graaft - bijna alle deelen van dat continent afwisselend voor korteren of langeren tijd door het water bedekt geweest, zonder dat daarom in hoofdtrekken de verdeeling van land en water op de aardoppervlakte belangrijk gewijzigd werd? Is, terwijl Europa in verschillende eilanden gesplitst was, Azië door zeearmen doorsneden werd en met Amerika verbonden was, dit laatste op zijn beurt dichter tot het Europeesche vasteland naderde of daarmede zelfs samenhing, toch, evenals thans, steeds de hoofdmassa van het vaste land in het noordelijk, de hoofdmassa van het water steeds in het zuidelijk halfrond gebleven, en dus ter plaatse waar wij thans den Stillen Oceaan en de Indische zee kennen, van groote continenten nooit sprake geweest?

Deze vraag is in verschillenden zin beantwoord; de antwoorden werden met verschillende argumenten verdedigd. Wallace is de laatste opvatting toegedaan en breekt een lans voor wat hij ‘the general permanence of oceans and continents’ noemt. Waarlijk niet om de oplossing van de moeilijke vraagstukken gemakkelijker te maken, want het behoeft geen betoog, dat wie naar

willekeur in zijn bewijsvoering beschikken kan over plotseling oprijzende continenten, die de verst uiteenliggende eilanden op eenmaal in direct onderling verband zouden brengen, ter plaatse waar wij alleen den oceaan kennen, spoedig met eene verklaring gereed kan zijn, waarom dergelijke eilanden somtijds bewoond worden door soorten, die onderling eene zeer sterke gelijkenis vertoonen en die in al de tusschen gelegene landstreken gemist worden. Zoo zijn bijvoorbeeld Cuba en Madagascar de beide eenige streken der geheele aarde, die bewoond worden door vertegenwoordigers uit de familie der *Centetidae*, kleine op egels en spitsmuizen gelijkende, insektenetende zoogdieren. Denkt men zich dat een continent, waarvan Cuba en Madagascar de uiterste punten zijn, in vroegere perioden algemeen met deze dieren bevolkt was en dat eene dergelijke landmassa door daling van den bodem sedert heeft plaats gemaakt voor de West-Indische eilanden, voor denZ uid-Atlantischen Oceaan, voor het vaste land van Afrika, het kanaal van Mozambique en Madagascar, zoo behoeft men alleen nog maar hunne verdelging door krachtiger diersoorten in Afrika aan te nemen, om tot de verklaring van hun overblijven op de beide genoemde eilanden te geraken. Op die wijze wordt ongetwijfeld de knoop doorgehakt; niet volgens den eisch der wetenschap, ontward. Toch is Wallace's bewering dat de groote oceaanbekkens en de groote landmassa's, door alle geologische perioden heen, ten opzichte van elkander in hoofdtrekken ongeveer dezelfde uitgebreidheid en ligging behouden hebben, in strijd met wat ook thans nog in de meeste geologische leerboeken gevonden en door de meeste geologen voor waar gehouden wordt. Benige mannen van naam hebben zich echter in de laatste jaren aan de zijde geschaard, waar ook Wallace in dezen stand kiest. Hunne bewijsvoering verdient dus alleszins onze nadere beschouwing.

Het is eene algemeen erkende waarheid op 't gebied der geologische wetenschap, dat verreweg het grooter deel van de rotsen, steenmassa's en gebergten, die het vaste land in beide halfronden vormen, als bezinking ontstaan is, hetzij in groote binnenmeeren, hetzij onder de zee. De regelmatige afzetting van deze steensoorten in evenwijdige lagen, het daarin voorkomen van versteende dieren, waarvan vele nooit in zoet water gevonden worden en dus alleen uit zeewater afkomstig kunnen zijn, worden, met nog vele andere, als bewijzen hiervoor aangevoerd.

Waar kwam intusschen dat bezinksel van daan? En waar bezonk het? De oorsprong van het bezinksel - het is wellicht overbodig hier deze elementaire stellingen nogmaals in de herinnering te roepen - moet gezocht worden in den verweerenden invloed, dien het klimaat op de gebergten en landmassa's uitoefent. Hevige regenbuien slijpen telkens kleinere of grootere gedeelten weg van de hellingen waarlangs zij, tot bruisende bergstroomen aanzwellende, naar beneden storten. Is de steen soort week en poreus, dan heeft dit somtijds in zóó sterke mate plaats, dat zelfs iedere leek in de geologische wetenschap zich daarvan door eigen waarneming kan overtuigen. Zoo bijvoorbeeld in de Sächsische Schweiz, waar de afgeslepen en ingewaterde steenmassa's in de meeste grillige vormen het oog treffen en waar nog zeer kort geleden een groote bergmassa plotseling verzakte en in de Elbe geschoven werd. Ook de gletschers voeren in hunne langzame nederdalende beweging groote steenmassa's - de zoogenaamde moraine - mede, die van de rotsen, waartusschen de gletschers zijn ingesloten, werden afgebrokkeld. Eindelijk mag men den afschurenden invloed van alle beken, rivieren en stroomen op hunne bedding niet voorbijzien en daarmede is de verklaring gevonden van de herkomst van het rijke bezinksel, dat als rivierslib naar zee gevoerd, op den bodem van oceaan wordt nedergelegd. De allereerste rotsen (graniet, gneiss enz.), die het materiaal tot de eerste afslijping en het oudste bezinksel geleverd hebben, bestaan dan ook niet uit lagen, maar zijn zoogenaamde plutonische gesteenten, die, naar men vermoedt, bij de afkoeling van de aardkorst zijn ontstaan. Heeft de neerslag van het bezinksel werkelijk over den geheelen zeebodem min of meer gelijkmatig plaats, zooals tot in den allerlaatsten tijd vrij algemeen is aangenomen? Dan zou het antwoord gevonden zijn op onze vraag van straks: waar bezinkt het? De nasporingen van den laatsten tijd, op groote schaal vooral door Engelschen en Amerikanen ondernomen, die in de eerste plaats op het verkrijgen van eene nauwkeurige kennis van den diepzeebodem gericht waren, hebben echter tot een tegenovergesteld resultaat geleid. Daardoor is bewezen, dat het medegevoerde slib niet over den geheelen zeebodem gelijkmatig neergelegd wordt, maar dat het bezinken plaats heeft op betrekkelijk geringen afstand van de kustlijn, in elk geval binnen een gebied, dat niet verder dan 50-100 (zelden tot 200) zeemijlen van de kust verwijderd is. De zwaarste

en grofste slibdeelen bezinken in de nabijheid van de riviermonden; het allerfijnste slib verspreidt zich over eene grootere oppervlakte en reikt tot aan de uiterste grens van het hier bedoelde gebied. Daarbuiten ligt het veel uitgestrektere deel van den zeebodem, dat uitsluitend uit zeer fijn verdeelde materie bestaat, waarin anorganische overblijfselen van zeedieren, alsmede uiterst fijne deeltjes van vulkanischen oorsprong, eene groote rol spelen. Te zamen vormen deze bezinksels de zoogenaamde roode en grijze diepzeeklei. Reeds nu is het genoegzaam zeker dat de afzetting van deze diepzeeklei *uiterst* langzaam plaats heeft, vooral in vergelijking met het door de rivieren medegevoerde slib, dat in de nabijheid der kust blijft, en slechts bij zeldzame uitzondering, door de onderzeesche stroomingen langs den bodem, verder naar het diepere oceaanbed meêgevoerd wordt. Achtereenvolgens gaat Wallace de argumenten na, die pleiten voor de opvatting, dat de verschillende steensoorten, waaruit onze continenten gevormd zijn, volgens de zooeven beschreven wijze op vrij geringen afstand van de kust gevormd zijn. Een eerste bewijs hiervoor vindt hij in het feit, dat zelfs de oudste en dikste steenlagen der eerste, Palaeozoische periode telkenmale en op de meest verschillende diepten versteende golfkabbelingen vertoonen, waarin ringwormen hun spoor hebben nagelaten en de door hen geboorde gangen nog zichtbaar zijn. Ook de verschijnselen van ongelijkmatige opdroging, zooals deze langs de oevers van het water nu en dan kunnen worden waargenomen, zijn in deze steenlagen menigvuldig. Daaruit mag met zekerheid afgeleid worden dat deze lagen werkelijk langs de kustlijn werden afgezet, en dus ongeveer op boven omschreven wijze tot stand zijn gekomen. Geldt dit voor de alleroudste sedimentaire lagen, met niet minder recht meent Wallace dit ook te mogen vaststellen voor de steenkolenlagen en latere gesteenten der secundaire periode. Zelfs het krijt, dat tot voor korten tijd algemeen als een diepzee-bezinksel beschouwd werd, heeft waarschijnlijk op de boven ontwikkelde wijze zijn ontstaan gevonden. De daarin voorkomende fossiele zeeschelpen zijn, naar het oordeel van bevoegde deskundigen, voor de grootste meerderheid, vormen, die uitsluitend in ondiep water, somtijds zeer dicht nabij de kust worden aangetroffen. De belangrijke afzetting van krijtbergen, die men in een groot deel van Europa aantreft, heeft hoogstwaarschijnlijk in eene omvangrijke binnenzee plaats gehad, die ten noorden door Scan-

dinavië, ten zuiden door de Alpen begrensd werd. In dien tijd versperde waarschijnlijk een opgeheven strook lands tusschen IJsland en Scandinavië aan het warmere water van den golfstroom den weg noordwaarts en stelde hem deze binnenzee tot eindpunt. Daardoor werd de ontwikkeling van talrijke steenkoralen en de aanwezigheid van atlantische Foraminiferen, die beide tot de vorming van het ons bekende krijt hun aandeel leverden, in de hand gewerkt.

Getuigen dus eenerzijds de rotssoorten zelve, waaruit het vaste land is opgebouwd, voor de waarschijnlijkheid, dat zij allen in water van betrekkelijk geringe diepte en meestal in de nabijheid van de kust zijn gevormd, aan de andere zijde is het een zeer opmerkelijk verschijnsel, dat geen der zoogenaamde oceanische eilanden steensoorten bevatten, die tot het primaire en tot het secundaire geologische tijdvak behooren[1]. Wel een bewijs, dat gedurende die beide tijdvakken, welke meer dan drie vierden van de geheele geologische tijdrekening innemen, de oceaan, waarin die eilanden gevonden worden, evenals thans oceaan, en niet vast land was. In het laatste geval toch zou voorzeker afslijping en bezinking in voldoende mate hebben plaats gehad en thans nog in den vorm van sedimentaire gesteenten tot ons spreken. Darwin zelf was de eerste, om op dit belangrijke argument ten gunste van het blijvend karakter, dat aan de oceanen moet worden toegekend, onze aandacht te vestigen. Daarbij mag niet uit het oog verloren worden, dat men omgekeerd de bezinksels, die zich in de diepere gedeelten van den oceaan op den bodem vormen (de roode en grijze diepzeeklei) en die eerst in de latere jaren aan een voldoend onderzoek zijn onderworpen, nergens als gevormde steensoorten, wier samenstelling een gelijksoortigen oorsprong verraadt, op het vaste land terugvindt.

Hoe nu, naast die stabiliteit in de relatieve plaats, die land en water op onzen aardbol innemen (wat hun omtrek in het groot betreft) toch eene voortdurende wisseling in de bijzonderheden van hunne configuratie heeft plaats gehad, hoe hierdoor telkens een nieuwe stoot tot wijziging van de dierenwereld werd gegeven,

1 Alleen de Seychellen en Nieuw Zeeland, wier oorspronkelijk verband met het vaste land door het bestaan van onderzeesche ondiepten zeer waarschijnlijk is en die dus niet in den eigenlijken zin oceanische eilanden kunnen genoemd worden, zijn hiervan om die reden uitgezonderd.

dit heeft Wallace in de volgende woorden voortreffelijk geschilderd:

‘Iedere vierkante mijl oppervlakte van het vaste land is telkens en telkens weder door water bedekt geworden, somtijds slechts tot eene diepte van enkele honderden voeten, somtijds wellicht tot eene van meerdere duizenden. Meeren en binnenzeeën zijn gevormd, zijn weder gevuld met bezinksels, om ten slotte tot heuvels of zelfs tot bergen te worden opgeheven. Zeearmen hebben het vaste land in de meest verschillende richting doorkruist en de afgesneden gedeelten voor korteren of langeren tijd volkomen geïsoleerd. Zeeën werden veranderd in woestijnen, woestijnen in zeeën. Vulkanen zijn tot bergen gegroeid, zijn weder gedaald en beneden de oppervlakte van de zee verzonken, zijn daar met bezinksels bedekt en eindelijk weder tot bergketens opgeheven, terwijl andere bergen gevormd werden door de opgeheven koraalriffen, die in binnenzeeën ontstaan waren. De bergen van het eene tijdvak zijn verdwenen door verweering of door inzinking van den bodem, terwijl andere bergen van het volgende tijdvak langzaam uit de golven omhoog rezen. De valleien, de ravijnen en de bergspitsen zijn herhaaldelijk en bij afwisseling uitgesneden en wederom opgevuld.

Het is niet mogelijk den invloed te overschatten, zelfs niet hem behoorlijk te waardeeren, dien deze eindelooze wisselingen op de dierenwereld moeten hebben uitgeoefend. Langzaam maar zeker is de geheele levende bevolking voorwaarts en achterwaarts gedreven, van oost naar west en van noord naar zuid, van de eene zijde van continent of halfrond naar de andere. Omdat de groote landmassas, merkwaardig genoeg, elkaar noordwaarts vrij dicht naderen, werd aan dieren en planten dikwerf de mogelijkheid geopend zelfs naar andere continenten te verhuizen, waar velen in den strijd voor hun bestaan omkwamen, terwijl zij, die krachtig genoeg waren om zich staande te houden, tot die overal voorkomende groepen behooren, wier verspreiding ons tot hiertoe zoo dikwerf moeilijk te verklaren scheen. Tengevolge van de totale afzondering van deelen van het vaste land gedurende lange tijdvakken - somtijds zelfs meermalen herhaald - konden bepaalde diervormen aldaar tot ontwikkeling komen, die, wanneer zij later de mededinging weder moesten hervatten met de fauna waarvan zij vroeger gescheiden waren, de oorzaak geworden zijn van

nieuwe wedkampen onder steeds toenemende verwikkelingen, welke ten slotte tot de wording en het behoud van al die wapenen, gewoonten en instincten moesten voeren, waardoor, hoe dan ook, de veiligheid en het blijvend bestaan van de verschillende diersoorten werd verzekerd'.

Hebben wij hiermede den aard der wijzigingen nagegaan, die de configuratie van het vaste land onderging en hun invloed zoowel op de verspreiding der dieren, als op het worden en vergaan der soorten, nog blijft ons de niet minder machtige factor der wijzigingen van het klimaat ter nadere beschouwing over.

Hierboven maakten wij reeds met een enkel woord melding van het onwederlegbaar bewijs, dat in de poolstreken vroeger een zeer mild klimaat geheerscht en een weelderige plantengroei gebloeid heeft. Daartegenover moet in de zoogenaamde ijsperiode, een groot deel van Europa met sneeuw en gletschers overdekt geweest zijn. Wellicht vernamen we meermalen de bewering, dat dergelijke perioden met regelmatige (geologisch gesproken misschien zelfs vrij korte) tusschenpoozen zijn ingetreden en wederom intreden zullen. Hoe kunnen wij die warmere pooltijdvakken verklaren en wat hebben wij van den regelmatigen terugkeer van de ijsperioden te denken? Want deze beide klimatologische verschijnselen zijn zoo grootsch van aard, dat zij een gewichtigen invloed op de verspreiding der levende organismen over den aardbodem moeten hebben uitgeoefend.

Waar is vooreerst het bewijs te vinden, dat een groot deel van Noord-Europa, de Britsche eilanden, Scandinavie en de Alpen inderdaad met een ijskorst van groote dikte en uitgebreidheid zijn bedekt geweest, zooals wij die thans nog in Groenland en in de onherbergzame Zuidpoolstreken waarnemen? Zal zoodanig bewijs inderdaad afdoende zijn, dan behoort het naauwkeurig overeen te komen met de verschijnselen, die zich nog in onze dagen in met gletschers bedekte berglanden voordoen. Men weet dat alle gletschers eene langzame naar beneden voortschrijdende beweging hebben, dat daarbij het ijs op de rotsvlakken, die het insluiten, talrijke fijne en grove krassen en insnijdingen teweeg brengt, die onderling grootendeels evenwijdig zijn. De afgebrokkelde stukken worden op het gletscher-ijs als zoogenaamde randmoraines medegevoerd en eerst dáár neder-

gelegd waar de gletscher eindigt. Is de gletscher zoo uitgebreid in afmeting, dat hij niet alleen uit de samenvloeing van kleinere, hooger in het gebergte liggende, zijdelingsche gletschers gevoed wordt, maar bovendien zelf weder groote valleien geheel opvult om in zijn voortschrijdende beweging niet dan door een nieuwe bergketen te worden gestuit, dan zullen tegen de helling van laatstgenoemde keten vele der medegevoerde blokken nedergelegd worden, vooral wanneer gedurende een warmer tijdvak de geheele gletschermassa in dikte afneemt, en daardoor verkleind en schijnbaar teruggedrongen wordt. Zoo vindt men in Zwitserland aan de zuidwestelijke helling van de Jura groote, hoekige blokken verspreid liggen, in maaksel geheel verschillend van de steensoorten waaruit het Jura-gebergte bestaat. Zij komen daarentegen in alle bijzonderheden overeen met de rotssoorten die de Alpenketen aan de tegenovergestelde zijde van de groote Zwitsersche centraalvallei opbouwen. In de ligging dezer blokken is voor den geoloog het bewijs gelegen, dat deze geheele vallei, die eene breedte heeft van ongeveer 15 uren gaans, indertijd ééne samenhangende gletschermassa uitmaakte, wier dikte kan bepaald worden door de hoogte waarop men nog thans die steen blokken aantreft. Deze dikte moet alzoo afwisselend tusschen 900 en 2000 voet boven den bodem van het dal hebben bedragen. Hieruit blijkt dus dat te dien tijde het klimaat van Zwitserland een geheel ander was dan hetgeen daar thans wordt gevonden.

Ongeveer in dezelfde geologische periode vinden wij dergelijke verschijnselen, zelfs op nog uitgebreider schaal, in geheel Noord-Europa, vooral in Schotland, Ierland en Scandinavie. Ook de verschijnselen van afslijping, zooals zij op den bodem der met gletschers bedekte valleien plaats vindt - waar de hardste steensoorten tot ronde verhevenheden, zoogenaamde ‘roches moutonnées,’ worden gepolijst - zijn overal in de genoemde landstreken waar te nemen; in Schotland was de dikte van de ijsmassa zóó belangrijk, dat alleen de bergspitsen, die meer dan 3000 tot 3500 voet hoog waren, daarboven uitstaken, terwijl van alle lagere bergen de toppen afgerond en met groeven voorzien zijn. In Amerika vertoonen zich soortgelijke verschijnselen, zelfs op nog grooter schaal. De zoogenaamde zwerf blokken, die op onze vaderlandsche heidevlakten gevonden worden, zijn evenzeer door ijsschollsn

en ijsbergen derwaarts heengevoerd, toen een deel van die vlakten nog door den waterspiegel bedekt was.

Zoo hebben wij dus in de bekraste rotsen, in de overblijfsels van moraines en zwerfblokken en in de gladgeslepen steensoorten op den bodem van valleien en ravijnen, het bewijs gevonden, dat in een tijdvak, hetwelk volgens de meest algemeen aangenomen zienswijze ongeveer 200,000 jaren achter ons ligt, uitgestrekte gletschers een groot deel van Europa bedekten en eene periode, waaraan men den naam van het ijstijdvak geeft, haar hoogtepunt bereikte. Men onderstelt dat deze ijstijd 240,000 jaren geleden is aangevangen en 80,000 jaren geleden een einde nam. Intusschen leveren de fossielen, die uit de hier aangeduide periode van 160,000 jaren afkomstig zijn, ons het bewijs, dat ook in dit ijstijdvak warmere en koudere klimaten elkaar bij tusschenpoozen hebben afgewisseld, zoodat zelfs de hippopotamus gedurende die warmere tusschenpoozen tot in Noord-Engeland is kunnen doordringen. Deze nieuwe klimatologische complicatie mag hier niet onvermeld blijven, omdat wij straks bij het nasporen der oorzaken, die het ijstijdvak te voorschijn roepen, ook op deze daarmede samengaande kleinere klimaatschommelingen op nieuw de aandacht moeten vestigen.

Van al de verschillende oorzaken, waaruit men het ontstaan eener zoogenaamde ijsperiode heeft willen verklaren, zooals daar zijn: vermindering van de oorspronkelijke warmte van onze planeet; wijzigingen in de helling van de ecliptica; verandering van den stand van de omwentelingsas van de aarde; wisseling van de hoeveelheid warmte door de zon uitgestraald; temperatuursveranderingen van de ruimte; gecombineerde uitwerking van den teruggang der nachteveningen en van de uitmiddelpuntigheid van de zon in de elliptische loopbaan der aarde; veranderingen in de verdeeling van land en water; behoeven wij alleen de beide laatste ernstig in aanmerking te nemen, daar de overigen óf geheel ontoereikend zijn om tot verklaring van het ijstijdvak te dienen, óf zóó hypothetisch, dat daarbij aan wetenschappelijke demonstratie voorloopig niet te denken valt.

De voorlaatst genoemde oorzaak heeft zeker in veler ooren een recht barbaarschen klank.

De ruimte van mijn bestek in deze bladzijden laat niet toe, dat ik hier eene uitvoerige uiteenzetting zou mogen geven van de astronomische wetten, waardoor de zooeven genoemde ver-

schijnselen beheerscht worden: evenmin, dat ik die verschijnseien zelve nauwkeurig omschrijve. Genoeg zij het te vermelden, dat, bij eene toeneming van de uitmiddelpuntigheid der zon in de elliptische loopbaan van de aarde, de ongelijkheid in de lengte van zomer en winter vermeerdert, zóó zelfs dat bij een maximum van excentriciteit de zomer voor één der beide halfronden 28 dagen korter kan zijn dan de winter. Die korte zomer is dan des te heeter, de lange winter evenzeer des te kouder, omdat de afstand van de zon tot de aarde in den zomer zooveel kleiner en in den winter zooveel grooter is. Gelijktijdig heeft alsdan het andere halfrond een korten, warmen winter en een langen, koelen zomer. Ten gevolge van den teruggang der nachteveningen wisselen het noordelijk en zuidelijk halfrond elke 10500 jaar met elkaar van stand, zoodat, indien de uitmiddelpuntigheid der zon in dienzelfden tijd geene belangrijke wijziging ondergaat de rollen van de beide halfronden juist omgekeerd zijn. Terwijl die teruggang der nachteveningen dus een zeer regelmatig verloop neemt en telkens in 21,000 jaar een cyclus volbracht wordt van het verschijnsel, dat ook onder den uitheemschen term van de ‘precessie der equinoxen’ bekend is, zijn de wijzigingen in de uitmiddelpuntigheid der zon, die, zooals gezegd, het lengteverschil in zomer en winter te weeg brengen, niet aan eene even gelijkmatige afwisseling onderworpen. Men heeft die wijzigingen langs astronomischen weg berekend, niet alleen voor de toekomst, maar ook voor het verleden. Voor zoover op de betrouwbaarheid dier berekeningen valt staat te maken, is daarbij gebleken, dat in het laatst verloopen millioen jaren de uitmiddelpuntigheid twee malen een maximum bereikt heeft, eenmaal nu 210,000 jaren geleden, eenmaal, in nog hooger mate, voor 850,000 jaren. Eerstgenoemd maximum valt in eene periode, welke men nu 80,000 jaren geleden als geëindigd mag beschouwen. Deze periode wordt door eene gemiddeld veel belangrijkere excentriciteit gekenmerkt dan sedert is voorgekomen. Zij omvat een tijdperk van 160,000 jaren, en dit tijdperk - wij vermeldden het hierboven reeds - wordt de laatste ijsperiode genoemd. Het samentreffen der gevolgen van deze twee astronomische oorzaken schijnt dus op het ontstaan der ijsperiode onmiskenbaren invloed te hebben uitgeoefend.

Doch nu doet zich de vraag voor of de grootere koude, die, in perioden van groote excentriciteit, gedurende de langere

wintermaanden heerscht niet opgewogen wordt door de zooveel heetere zomers? En dus in die perioden de ijsvorming wel vermeerderd, maar in gelijke mate ook de ontdooiing verhaast wordt? Om deze bedenking naar waarde te schatten moeten wij nagaan, welke de verschillende eigenschappen zijn van lucht, water, sneeuw en ijs, ten aanzien van het klimaat. Dan zal tevens blijken, dat ook de geographische gesteldheid eener landstreek belangrijken invloed op het intreden eener ijsperiode hebben kan.

De gemakkelijke verplaatsbaarheid van het water en de nog veel grootere bewegelijkheid van de lucht zijn de twee belangrijke factoren, waaraan de tropische luchtstreek hare bewoonbaarheid te danken heeft; zonder deze zou de zonnewarmte den mensch het verblijf aldaar onmogelijk maken. Het verwarmde aardoppervlak staat een groot deel van zijne warmte aan de lucht af; die verwarmde lucht stijgt op en wordt door zijdelings toestroomende koelere luchtlagen (passaatwinden) vervangen, terwijl het verwarmde zeewater in breede stroomen naar de gematigde en koude wereldstreken wegvloeit, kouder water daarentegen van de polen naar den aequator stroomt en hier de hitte helpt temperen. De warmte, door de zon uitgestraald, wordt dus niet in belangrijke mate vastgelegd op eenig bepaald punt van den aardbodem, maar verdeelt zich zeer spoedig, terwijl daarentegen de koude - volgens het oude spraakgebruik verschillend van en zelfs tegenovergesteld aan warmte! - door het ontstaan van sneeuw en ijs wordt samengehoopt. Denken wij ons een regenbui, wier droppels slechts weinige graden in temperatuur verschillen van de vlokken eener sneeuwbui, die in eene aangrenzende streek nedervalt, dan zal het water afvloeien, zich tot beekjes en stroomen vereenigen en eindelijk weder de zee bereiken, na de lucht en den bodem eenigermate afgekoeld te hebben; echter niet zóó of eenige uren zonneschijn zullen deze afkoeling weder kunnen te niet doen. Anders is het met de sneeuw; *deze heeft geene bewegelijkheid* en het is genoegzaam bekend hoe lang, zelfs bij zonnig dooiweder, een betrekkelijk dun sneeuwlaagje aan dien verwarmenden invloed weerstand biedt. En zoolang het niet gesmolten is houdt het zoowel de aardlaag, die er zich vlak onder, als de luchtlaag, die er zich vlak boven bevindt, op eene temperatuur, die zeer dicht nabij het vriespunt is gelegen. Voor grootere sneeuwmassa's geldt dit natuurlijk in nog ruimer mate en wanneer dan de geheele

zomerwarmte niet voldoende is om die massa's te smelten, heeft men de grenslijn der eeuwige sneeuw, die in het hooggebergte op een zeker aantal meters boven den waterspiegel gevonden wordt, overschreden. Hoe groot inderdaad de hoeveelheid warmte is, die vereischt wordt om een zekere hoeveelheid sneeuw weder in water om te zetten, zal door de volgende voorbeelden nog sprekender in het licht treden. Om een kubieken meter ijs te smelten (d.i. om te zetten in water van 0°) is eene hoeveelheid warmte noodig, die toereikend zou wezen om een kubieken meter water te verwarmen van 0° tot 80° C. (32° Fahr. tot 176° Fahr.)! Om een laagje ijs van 1 decimeter dikte te smelten wordt evenveel warmte vereischt als om eene kolom lucht, wier grondslag aan de grootte van dat ijslaagje gelijk en die 640 meter hoog is, van het vriespunt tot op de tropische warmte van 88° Fahrenheit te brengen! Deze voorbeelden leeren ons hoe krachtig de invloed van sneeuw en ijs zich kan doen gelden om eene blijvende lage temperatuur te veroorzaken en te bestendigen. En tevens hoe die invloed, zonder de onbewegelijkheid van sneeuw en ijs, zich geenszins in diezelfde mate zou doen gevoelen. Daarbij mogen wij een ander, zeer opvallend verschijnsel niet uit het oog verliezen, dat er n. 1. ten huidigen dage op den aardbodem nergens een uitgebreide streek *laag en vlak land*, bedekt met eeuwige sneeuw, te vinden is. Zelfs de allernoordelijkste grensvlakten van Siberie zijn in den nazomer vrij van sneeuw, hetgeen onlangs ook Nordenskjöld op zijn reis van Noorwegen naar de Behringstraat op nieuw bevestigd vond. Daarentegen zijn de berglanden in de poolstreken, een deel van Spitsbergen, Groenland, enz. wel degelijk met eeuwige sneeuw bedekt en reiken de gletschers hier tot in de zee, zelfs wanneer die streken op een veel lageren breedtegraad gelegen zijn, zooals bijv. met een groot deel van Groenland vergeleken met Noord-Siberië het geval is. In de zuidpoolstreken, waar uitgestrekte hooglanden met hooge bergen afwisselen, waar deze aan alle zijden door met vocht beladene en dus sneeuw aanvoerende zeelucht omgeven zijn, is dit in nog veel hooger mate het geval. Dáár vindt men inderdaad alle voorwaarden vervuld, die voor het intreden van een ijstijdperk vereischt worden. Ook wordt meer vochtige, warme lucht van den evenaar naar de zuidpool toegevoerd - en daar in sneeuw omgezet - dan naar de noordpool, en wel omdat de zuidoostpassaatwinden van de zuidpool naar den evenaar, die de aanlei-

dende oorzaak van dezen tegenovergestelden luchtstroom zijn, op hun beurt sterker zijn dan die van de noordpool, tengevolge van de grootere koude, die in de zuidpoolstreken heerscht. Zoo is dus die grootere koude wederom de indirecte oorzaak, dat de sneeuwneerslag toeneemt, waarmede de afkoeling dan weder op nieuw voortschrijdt en de sneeuwvorming eveneens in toenemende mate in de hand wordt gewerkt. Is eenmaal eene ijsperiode ingetreden, zoo wordt zij dus, omdat oorzaak en gevolg elkaar te dezen aanzien telkens weder op nieuw versterken, bestendigd en uitgebreid.

Op dergelijke wijze moet nu in het noordelijk halfrond de ijsperiode 200,000 jaren geleden zijn ingetreden. Rijkelijke neerslag van vochtige zeedampen in den vorm van sneeuw was daarvan de inleiding; deze heeft in de belangrijkste mate in die streken van Europa plaats gehad, waar de jaarlijksche hoeveelheid regen het grootst is. Bergachtige streken in de nabijheid van de kust geven, wanneer vochtige lucht uit zee wordt aangevoerd, onvermijdelijk aanleiding tot neerslag van dien waterdamp en werkelijk vinden wij dan ook dat in twee landen, die het meest aan deze voorwaarde beantwoorden: Scandinavië en de West- en Noordkust der Britsche Eilanden, niet alleen jaarlijks de grootste hoeveelheid regen valt, maar ook dat juist daar gedurende het ijstijdperk de verschijnselen van gletschervorming enz. het hevigst zijn geweest. De laatste ijsperiode van het noordelijk halfrond heeft dus waarschijnlijk daar haren aanvang genomen. Eenmaal ingetreden moesten de verschijselen, zooals ik hierboven het aangetoond, steeds in hevigheid toenemen: zelfs de zonnehitte, toen zij eenmaal niet meer toereikend was om gedurende den zomer het ijs te doen verdwijnen, werd daarenboven door de talrijke wolken en nevels, die in met sneeuw en ijs bedekte berglanden bijna dagelijks voorkomen, in haren doortocht naar de aardoppervlakte nog belangrijk belemmerd en getemperd, zoodat hierdoor aan de telkens vermeerderende toeneming van sneeuw en ijs nieuw voedsel werd verstrekt. Ook de geographische gesteldheid van de poolstreken kan de ijsvorming tegengaan of in de hand werken. Is daar veel water en weinig vast land, dan zal de sneeuw op den duur slechts geringen invloed kunnen uitoefenen, en zullen ook warme zeestroomingen van den evenaar veel gemakkelijker diep in de poolgewesten kunnen doordringen. Denkt men zich dat Engeland, zij het slechts door een smalle landstreek, met het

vaste land, en bovendien met IJsland en Groenland verbonden was, dan zou de geheele invloed van den Golfstroom aan de noordelijke zeeën onttrokken worden en zonder twijfel zou eene zeer merkbare temperatuursverlaging in die streken daarvan het onmiddellijk gevolg zijn. Bijzonderheden in de geographische configuratie kunnen dus van overwegend belang worden voor het intreden of het uitblijven van eene ijsperiode

Nog moet hierbij vermeld worden, dat de afwisselende phases van het precessieverschijsel ook gedurende het ijstijdvak elke 10,500 jaar elkaar opvolgen en dat hiervan zeker eene gedeeltelijke verbetering van het klimaat het gevolg is geweest, waardoor de hippopotamus tot in Noord-Engeland kon doordringen. Dit bewijzen niet alleen deze en andere dierlijke overblijfselen, maar ook de wijze waarop het puin, dat de gletschers van de rotsen schuurden, in de geologische lagen wordt aangetroffen, hier en daar afwisselende met zandig slib uit eene kortere warmere periode, maar dadelijk weder door een nieuwe dikkere laag gletscherpuin gevolgd. De oorzaken, die den ijstijd te voorschijn riepen, bleven dus in volle kracht doorwerken. Deze uitwerking was tijdens het hoogtepunt dier periode waarschijnlijk zóó hevig, dat toen de bedoelde precessiephases haren ontdooienden invloed niet konden uitoefenen.

Overtuigd, dat deze vluchtige uiteenzetting van de gezamenlijke verschijnselen, die een ijstijdperk doen ontstaan en van eenige der voornaamste oorzaken, die daarbij voorzitten, uiterst onvolledig is, bevelen wij de lezing der aan het hoofd van dit opstel vermelde werken allen aan, die met een meer uitvoerig betoog verlangen kennis te maken.

Nog een andere vraag bleef hierboven onbeantwoord. Het is deze: zijn zulke ijsperioden regelmatig en met betrekkelijk korte tusschenpoozen teruggekeerd? Deze vraag beantwoordt Wallace ontkennend[1], al was hij vroeger, evenals vele anderen, de meening toegedaan, dat iedere precessie-phase, d.i. dus ieder tijdvak van 21,000 jaren, hare ijsperiode met zich bracht. Nadat wij hierboven aan de talrijke, voorzeker niet minder gewichtige bijkomende oorzaken, die allen gelijktijdig moeten samenwerken, een vluchtig woord gewijd hebben, bevreemdt het ons niet, dat

1 Ten minste met betrekking tot de latere secundaire en de tertiaire periode; in de Permische en steenkolenformatie is de werking van het ijs weder onmiskenbaar.

Wallace zijne eerste meening liet varen. Te minder omdat de sporen van die eventueele vroegere ijsperioden ontbreken, althans niet in die mate voorhanden zijn, als waarin wij ze voor het laatste ijstijdvak hebben leeren kennen. Daarentegen kan met even groote waarschijnlijkheid uit de gesteenten bewezen worden, dat tijdens de voorafgaande beide perioden van bijzonder hooge excentriciteit - nu 850,000 en 2,500,000 jaren geleden - wel degelijk *locale* sterke vermeerdering van sneeuw- en ijsmassa's heeft plaats gevonden, dáár waar de geographische gesteldheid daartoe medewerkte, namelijk in de Alpen. Wij zullen zoo dadelijk nagaan waaraan het is toe te schrijven, dat gedurende dit lange tijdvak het overige noordelijk Europa, zelfs met inbegrip van de poolgewesten, door een warm klimaat begunstigd werd en aan een weelderigen plantengroei het aanzijn gaf.

Vooraf moeten wij de bewijzen kennen, waarop de overtuiging rust, dat werkelijk een onafgebroken warm, soms zelfs half tropisch klimaat gedurende dit lange tijdsverloop, dat ongeveer samenvalt met wat men in de geologie de tertiaire periode noemt, in ons halfrond geheerscht heeft. De mannen van gezag, die de voornaamste bewijzen hiervoor hebben bijgebracht, zijn Nordenskjöld en Oswald Heer. De eerste had tijdens zijne talrijke tochten naar Spitsbergen herhaaldelijk gelegenheid waarnemingen omtrent de geologische gesteldheid van die eilanden te doen. Hij richtte daarbij vooral zijn aandacht op het voorkomen van overblijfselen van zwerfblokken of van moraines in de talrijke sedimentaire lagen, die daar boven elkander gevonden worden en over eene groote uitgestrektheid, waar zij de zijwanden van steile rotsen uitmaken, vrij aan den dag liggen. Hoewel zeer verschillende geologische tijdperken, zoowel oudere als jongere, in die lagen vertegenwoordigd zijn, vond hij nergens eenig spoor van ingesloten zwerfblokken, die voor het bestaan van gletscher-ijs daar ter plaatse en in die perioden kunnen pleiten, terwijl toch dergelijke zwerfblokken, ook in gevallen van locale ijsvorming, zooals hierboven voor de Alpen vermeld werden, in de destijds gevormde naburige sedimentaire lagen uiterst talrijk en in het oog vallend zijn.

En daar nu in diezelfde steenlagen van Spitsbergen door den Zwitserschen botanicus Oswald Heer een rijke schat van fossiele planten is aangetroffen, die in hoofdtrekken geheel overeenstemmen met anderen, welke in Groenland en in Zwitserland

nabij Oeningen uit dezelfde geologische tijdperken verkregen zijn, is daarmede eenerzijds de ongestoorde duur van dat warmere poolklimaat en anderzijds het bijna tropisch karakter van den eigenaardigen plantengroei aangetoond. Deze verkrijgt dit karakter door het voorkomen van fossiele sequoia's - overeenkomende met de bekende reuzenboomen van Californië - kastanjes, eiken, beuken, wijnstok, zelfs magnolias, pruimenen notenboomen. Niet alleen deze en andere boomen en heesters, maar ook een honderdtal bloeiende planten, waaronder een iris, een waterlelie, enz behooren tot de uitgestorven flora van Groenland en Spitsbergen!

Welke oorzaken kunnen hebben medegewerkt om deze schijnbaar zoo geheel onverklaarbare verspreiding van den plantengroei over den aardboden teweeg te brengen? Wallace leidt ons daartoe op een tot heden geheel onbetreden spoor, dat ter gegevener tijd waarschijnlijk blijken zal tot de juiste oplossing te leiden of deze althans te naderen. Hij wijst vooreerst op den bijzonder grooten invloed (waarop ook vooral Dr. Groll in zijn bekend werk ‘On ocean currents’ nadruk gelegd had), dien warme zeestroomingen uitoefenen op het klimaat en wel omdat zij de snelle overbrenging van de warmte, die door de loodrechte zonnestralen tusschen de keerkringen aan het water wordt medegedeeld, naar noordelijke, zelfs arctische gewesten, bevorderen. De groote invloed van den Golfstroom, die aan alle isotherme lijnen tusschen Engeland en Spitsbergen een noordelijk gerichte bocht heeft gegeven, en die niet alleen op het klimaat van Ierland, maar zelfs op dat van Scandinavië en Spitsbergen zijn temperen den invloed doet gevoelen, is hiervoor een bekend bewijs.

Nu bereikt behalve de Golfstroom geen tweede warme equatoriaalstroom de noordelijke poolgewesten, daar een dergelijke strooming, die in de oostelijke helft, van den Stillen Oceaan zijn ontstaan vindt, door de nauwe Behringstraat in zijn voortgang gestuit en het grooter deel van dezen warmen Japanschen stroom dus weder oostwaarts en zuidwaarts langs de kust van Noord-Amerika teruggebogen wordt. Intusschen bewijst de afzetting der steensoorten in verschillende gedeelten van het tertiaire tijdvak en de plaats, waar wij deze aantreffen, dat, gedurende een groot deel van de tertiaire periode, Centraal- Europa, tusschen de Oost-, de Caspische- en de Zwarte Zee, zich onder water bevond en dat tevens door de vallei

van den Euphraat en de Perzische golf eene directe communicatie tusschen den Indischen Oceaan en deze Noordelijke zeeën moet hebben bestaan. Men mag zich echter dien gemeenschapsweg niet als een open zeevak denken, daar een archipel van grootere en kleinere eilanden ter plaatse werd aangetroffen. Vervolgens was er een zeearm daar waar thans Egypte ligt en werd door haar eene tweede verbinding van de Indische met de westelijke Middellandsche en met de Zwarte Zee tot stand gebracht. Niet minder waarschijnlijk is het dat tenzelfden tijde de Oostzee met de Witte Zee in onmiddellijke breede verbinding stond en Scandinavië dus een eiland was. Ook de Zuidpunt van Vóór-Indië was door een breeden zeearm van het Himalaya-gebergte afgescheiden, terwijl versteende zeedieren, die wij in de gebergten van West-Thibet ter hoogte van 16,500 voet aantreffen en die tot de oudste tertiaire lagen behooren, er op wijzen, dat in die periode ook langs dezen weg eene meer directe waterverbinding tusschen de West- Aziatische en de noordelijke Poolzeeën kan tot stand zijn gebracht. Ook in Noord-Amerika zijn de bewijzen voor belangrijke dalingen van den bodem in ditzelfde tijdvak talrijk.

Al deze wijzigingen in de gesteldheid van landstreken, die wij thans als uitgestrekte continenten kennen, geven Wallace het middel aan de hand om voor de warmere klimaten in de poolstreken eene gelukkige hypothese op te werpen. Immers, evenals thans in den Atlantischen Oceaan met den golfstroom het geval is, konden te dien tijde ook in de Indische Zee equatoriaal-stroomingen ontstaan, die door de passaatwinden - destijds hier bij de veranderde configuratie van het land nog de plaats der moessons innemende - bij voorkeur naar den noordwestelijken hoek zouden gedreven worden, ter plaatse waar juist door de beide hierboven genoemde zeearmen aan het verhitte equatoriale zeewater vrije doortocht naar de poolzeeën geopend werd. Deze krachtige zeestroomingen, gevoegd bij den invloed van andere, wellicht door de Atlantische en de stille Zuidzee evenzeer noordwaarts gezonden, moeten een wonderdadig gunstigen invloed op het klimaat van het noordelijk halfrond hebben uitgeoefend; ook omdat deze stroomen door de betrekkelijk nauwe kanalen, waardoor zij poolwaarts gevoerd werden, minder warmte verloren hadden eer zij daar aankwamen. Nu moet niet vergeten worden, dat de poolzomers, waarbij de zon zoo lang boven den horizon blijft, veel heeter kunnen zijn, wanneer

de zonnewarmte niet tot het smelten van sneeuw en ijs dienst moet doen, dan de zomers in onze gematigde luchtstreek, en dat zij ook daardoor krachtig koesterend aan het ontstaan van een weelderigen, hoog-noordelijken plantengroei het hunne zullen toebrengen. Voeg daarbij het feit, dat Noord-Azië toen evenzeer voor een groot deel door de zee moet bedekt geweest zijn, en dat Spitsbergen, blijkens zijn sedimentaire lagen, minder hoog boven de zee uitstak en dus minder aanleiding kon geven tot een blijvenden neerslag van sneeuw en ijs, dan zijn in dit alles genoegzame factoren aanwezig, om het schijnbaar zoo vreemde verschijnsel van warme klimaten in de poolstreken op afdoende wijze te verklaren.

Zoo hebben wij dus, aan de hand van Wallace, een deel van het terrein doorkruist, waar de oplossing van verschillende schijnbaar onverklaarbare verschijnselen in de verspreiding der dieren over den aardbodem moet gezocht worden. De talrijke aanrakingspunten, die dit gebied met dat der physische geographie, der meteorologie, der geologie enz. aanbiedt, maken het gedurig noodzakelijk bij gezaghebbende deskundigen in deze wetenschappen ter schole te gaan en dit heeft Wallace geenszins verzuimd Geologen als Archib, Geilde, Dana e.a., physische geographen als James Croll, geven ons den waarborg, dat, waar wij gedeeltelijk op het gezag hunner uitspraken afgaan en daarop kritisch voortbouwen, onze grondslag betrouwbaar is.

Meer geheel op zijn eigen terrein voert Wallace ons waar hij in het tweede gedeelte van ‘Island Life’ achtereenvolgens de dierlijke bevolking van verschillende eilandengroepen schildert en ze in verband brengt met die van de meest nabijliggende continenten of naburige eilanden. Een verband, dat somtijds zeer eenvoudig en natuurlijk schijnt, maar dat in andere gevallen, zelfs waar de afstand veel geringer is - hierboven werden Bali en Lombok, Florida en de Bahama eilanden reeds als voorbeelden aangehaald - ten eenenmale schijnt te ontbreken of zachtst genomen zeer ver gezocht moet worden. Na het hierboven aangevoerde zal het niemand vreemd schijnen, dat een sterk verschil, zooals er tusschen Bali en Lombok bestaat, eene zeer diepliggende, in het geologisch verband van den geheelen Archipel ingrijpende oorzaak hebben moet. Werkelijk wordt thans algemeen aangenomen - en wederom twee Engelschen: Sclater en Wallace, zijn de voornaamste baanbrekers

van deze denkbeelden - dat men uit de betrekkelijk ondiepe zeeën (100 meter), die de groote Sunda-eilanden van elkander en van Achter-Indië scheiden, besluiten mag, dat deze eilanden in vroegere geologische perioden met elkaar en met het vaste land hebben samengehangen, waartoe ook de dierlijke bevolking vele argumenten levert. En daarnevens, dat de groote diepten in de Moluksche Zee er voorzeker in de laatste geologische perioden toe hebben bijgedragen, om het vaste land van Australië van dat van Azië gescheiden te houden. Nieuw-Guinea, dat evenals de Sunda eilanden van Achter-Indië, door betrekkelijk ondiep water van Noord-Australië gescheiden is, kan, tijdens latere opheffingen en dalingen van den bodem, meer dan eenmaal rnet het vaste land van Australië in directe landverbinding geweest zijn; de Molukken daarentegen, met Timor en de eilanden tot Lombok inbegrepen, hebben den samenhang met het Australische vastland reeds sedert veel langer tijd opgegeven, hoewel hunne dierlijke bewoners toch van dien vroegeren samenhang sterk sprekende getuigen zijn. Dat desniettemin tot op zekere hoogte een uitwisseling, vooral onder de gevleugelde bewoners, heeft plaats gevonden, ligt in den aard der zaak. Tusschen die beide gedeelten van onzen Archipel, waarvan het eene naar rechts Australische, het andere naar links Aziatische verwantschappen vertoont, ligt het eiland dat wegens zijne combinatie van diervormen tot een der meest onverklaarbare behoort, het eiland Celebes. Dit eiland moet zijn viervoetige bewoners reeds in zeer ver achter ons liggende geologische tijdvakken - toch waarschijnlijk wel van Azië uit - ontvangen hebben en sedert nooit weder met eenig vast land onmiddellijk verbonden geweest zijn.

Een ander leerrijk voorbeeld bieden ons de Azorische eilanden in den Atlantischen Oceaan en de Galapagos Archipel in de Stille Zuidzee op den evenaar op circa 600 zeemijlen van het Amerikaansche continent gelegen. Beide eilandengroepen zijn vulkanisch; wij bezitten de meest klemmende bewijzen voor de waarheid, dat deze nooit met het vaste land verbonden waren, maar in de volle beteekenis van het woord als oceanische eilanden moeten worden beschouwd. Zij danken hunne dierlijke bevolking dan ook niet aan een der verhuizingen of plaatsverwisselingen, die, zooals wij hierboven hebben besproken, een voortdurend gevolg zijn van wijzigingen in de geographische gesteldheid door geologische werking of van veranderingen in

het klimaat, maar veeleer aan toevallige samenwerking van meer alledaagsche oorzaken, waarbij vooral winden en stroomen een groote rol spelen. Een nader onderzoek zal ons doen zien langs welken weg winden en stroomen tot de bevolking dier eilandengroepen kunnen hebben bijgedragen en hoe deze bevolking harerzijds ons weder de tastbare bewijzen voor oogen voert van de verschillende klimatologische omstandigheden, waaraan zij zijn blootgesteld. Vooraf vermeld ik nog, dat op beide eilandengroepen inheemsche landzoogdieren geheel ontbreken en dat op de Azoren zelfs geen slang, hagedis, kikvorsch of zoetwatervisch voorkomt. Wel zijn door den mensch achtereenvolgens Europeesche dieren, als muizen, geiten, katten, goudvisschen enz. ingevoerd, hetzij opzettelijk, hetzij toevallig, en zijn deze dieren dan ook plaatselijk wel verwilderd en belangrijk vermeerderd, maar voor onze beschouwing hebben thans alleen die dieren belang, welke aan de groep van nature eigen zijn.

Hoewel de Azoren ongeveer 900 zeemijlen van de Portugeesche kust verwijderd zijn, vindt men daarop toch niet minder dan 53 vogelsoorten, waarvan 31 sterke vliegers zijn, die aan deze eigenschap een zeer wijden kring van verspreiding te danken hebben en wier tegenwoordigheid op deze eilanden ons dus niet bevreemden kan. Anders is het met de landvogels. Twee-en-twintig Azorische vogelsoorten behooren zeer bepaaldelijk tot deze groep, en tot onze groote verwondering blijkt het, dat, niettegenstaande de eilanden zoo uitermate geisoleerd liggen, al deze soorten op één enkele na ook in Europa en Afrika gevonden worden. Dat in vroegere tijdperken de voorouders ook van deze vogels al vliegende deze eilanden bereikt hebben, wordt zeer waarschijnlijk gemaakt door het feit, dat de meest oostelijke eilanden der groep veel sterker met vogels bevolkt zijn dan de westelijke, die verder van Europa verwijderd zijn. Toch moet het ons daarbij verwonderen, dat eenerzijds het geheele isolement en anderzijds de invloed van de zoo sterk gewijzigde omstandigheden, waaraan die vogels, dank zij het eigenaardig klimaat van de Azoren, die midden in den Golfstroom liggen, zijn blootgesteld, niet reeds sedert lang die verdwaalde vogelsoorten zóó hebben gewijzigd, dat nieuwe soorten, often minste afwijkende variëteiten ontstaan zijn. Immers een dergelijk gevolg zou men naar de beginselen van de ontwikkelingsleer hier in de allereerste plaats moeten verwachten. Toch vertoont het zich niet.

Het uitblijven daarvan en dus de voortdurende overeenkomst tusschen de gevederde bewoners der Azoren en hunne Europeesche verwanten, moet op rekening gesteld worden van de hevige stormen, die in dit gedeelte van den oceaan zoo algemeen zijn. Zij vallen somtijds samen met de periode, waarin de trekvogels bij groote scharen hunne reizen langs de Europeesche en Afrikaansche kusten ondernemen en hebben waarschijnlijk nu en dan tengevolge gehad, dat op nieuw enkele exemplaren der oorspronkelijk daarheen verdwaalde soorten de Azoren bereikten en door dezen zich herhalenden aanvoer van nieuwe emigranten de soort in hare oorspronkelijke zuiverheid bewaard blijft en de wijzigende invloed, die de veranderde omgeving zou moeten teweegbrengen, wordt tegengegaan.

Deze oplossing wordt duidelijk bevestigd door het feit, dat de ééne Azorische vogel, die werkelijk van de Europeesche soortelijk verschilt, geen trekvogel, maar een zeer bepaalde boschvogel is en dat dus, zoo hare stamvaders al onder zeer bijzondere omstandigheden hierheen konden verdwalen, de gelegenheid voor nieuwe emigranten derzelfde soort om de Azoren te bereiken, zich zeer zelden of misschien wel nooit meer heeft voorgedaan.

Onder de torren zijn vooral de vleugellooze soorten en die met kleine vleugels in verhouding talrijker, dan op het vaste land. Van de 212 soorten worden er ook in Europa 175 gevonden. De vleugellooze insecten hebben op deze en andere oceanische eilanden (waar ze steeds in grooteren getale voorkomen dan op het vaste land) een belangrijk voordeel boven de vliegende, daar zij van zelf aan het gevaar ontkomen om al vliegende door den wind naar zee gedreven en zoodoende verdelgd te worden. Van daar dat juist zij onder de werking der natuurkeus zich in toenemende verhouding konden vermenigvuldigen. Omgekeerd bemerkt men, dat de sterkgevleugelde soorten, die zich niettemin op die eilanden in stand weten te houden, van hunne naaste verwanten op het continent veelal door nog sterkere ontwikkeling der vleugels onderscheiden zijn en dus anderzijds bij hen de natuurkeus de verbetering der vliegwerktuigen heeft, voortgebracht. Wat daartusschen ligt: de zwakke vliegers of die met zware, massieve lichamen (zandkevers, meikevers), kan in eene door stormen zooveel bezochte eilandengroep niet blijven bestaan en werkelijk vinden wij dat deze kevers aldaar geheel ontbreken.

Ook in de flora vinden wij zeer duidelijk het bewijs, dat de plantengroei dezer eilanden aan Europa ontleend is. Boomen en heestergewassen, die groote en zware vruchten voortbrengen als eiken, kastanjes, appels, dennen enz., ontbreken op de Azoren. Zulke daarentegen, die besvruchten voortbrengen of wier zaden gemakkelijk door den wind vervoerd of in het water drijvende kunnen blijven, vormen de groote meerderheid. De zaden van besvruchten kunnen zeer goed door vogels overgebracht zijn: zelfs na een min of meer langdurig verblijf in het darmkanaal van enkelen dezer zijn zij in vele gevallen nog voor ontkieming geschikt.

Niettegenstaande nu de Galapagos Archipel bijna de helft dichter bij Amerika (600 zeemijlen) dan de Azorengroep bij Europa gelegen is, zoo zijn de verschijnselen op eerstgenoemde groep sterk verschillend van wat wij zooeven op de Azoren gevonden hebben. Zoowel in de vogel- als in de plantenwereld is veel meer een eigenaardig karakter merkbaar; van de 31 landvogels zijn allen op één na uitsluitend aan deze eilandengroep eigen, juist tegenovergesteld dus aan het verschijnsel, dat wij op de Azoren aanschouwden. Zelfs gaat het verschil tusschen de Galapagos-vogels en die van tropisch Amerika, waarmede zij overigens de meeste verwantschap vertoonen, zóó ver, dat men voor meer dan de helft van de landvogels der Galapagos eigen geslachten heeft moeten aannemen, daar het verschil grooter was, dan hetgeen men gewoon is als soortelijk onderscheid op te vatten. Talrijke krachtige vliegers en zwemvogels komen verder nog op de Galapagos-eilanden voor, die echter niet tot dezen archipel beperkt zijn, maar ook in Amerika gevonden worden. De eenige uitzondering onder de landvogels is een soort van rijst-vogel, die in grooten getale over geheel Amerika verspreid is. Dit leert ons, dat naarmate de gelegenheid voor Amerikaansche vogels om, hetzij door eigen krachtige vlucht, hetzij door overgroote talrijkheid, op den Galapagos-archipel te verdwalen, geringer is, ook werkelijk geen emigratie daarheen plaats vindt en de voorouders der thans aldaar gevonden landvogels reeds in ver achter ons liggende tijden door toevallige omstandigheden derwaarts verdwaalden, zonder dat dit feit zich later op nieuw heeft herhaald. De natuurkeus kon dus met volle kracht onder deze nieuwe bewoners van den Galapagosarchipel hare wijzigende werking doen gevoelen. Hetzelfde geldt voor den plantengroei. De Galapagos-eilanden hebben

een viermaal grooter aantal eigene, inheemsche plantsoorten clan de Azoren. De verklaring van dit belangrijke verschil, dat nog wel in omgekeerde evenredigheid staat tot den afstand waarop ieder dezer eilandgroepen zich van het vaste land bevindt, moet uitsluitend gezocht worden in het feit, dat de Galapagos-archipel in een uiterst kalme zee gelegen is, waar stormen slechts hoogst zelden voorkomen en aanhoudende harde winden onbekend zijn. Bovendien komen in tropisch Amerika geen trekvogels voor, die onderweg door storm overvallen zeewaarts zouden kunnen worden heengedreven, terwijl wij bij de Azoren zagen, dat juist de op deze wijze verdwaalden een zeer bepaald aandeel namen in de vogelbevolking van die groep.

Voerden ons deze beide laatste voorbeelden meer onmiddellijk op het gebied, waarop Wallace nog eerst sedert kort nieuwe wegen voor ons gebaand heeft, reeds konden wij daaruit leeren, dat alleen een geduldig opmaken van statistische tabellen, gesteund door eerie grondige kennis van de soorten en de varieteiten, een vasten bodem voor verder reikende gevolgtrekkingen leveren kan, en dat anderzijds ook eerst dan, wanneer men den geheelen stapel van dit schijnbaar droge materiaal verwerkt heeft, resultaten te voorschijn komen, die tot de meest glansrijke bevestigingen van de juistheid der evolutieleer en van Darwin's hypothese der natuurkeus mogen gerekend worden.

Wat Darwin zelf in zijn grooter werk ‘Animals and Plants under Domestication’ zich voornam: uitbreiding en meer in bijzonderheden afdalende omwerking van een der gewichtigste hoofdstukken uit zijn ‘Origin of Species’, dit was ook Wallace's doelwit. Twee andere hoofdstukken uit dat meesterwerk (XI en XII) hebben in hem eenen voortreffelijken vertolker gevonden. Waar het gebouw van de evolutieleer op dergelijke wijze door de hand van den meester zelven en door die van de beste zijner leerlingen nader afgewerkt en voltooid wordt, vertoont het zich telkens in grooteren luister als de tempel, waarin voortaan alle biologische wetenschappen eendrachtig samenwerken aan de verklaring van het groote, nimmer uitgelezen boek der natuur.

Eén der grondslagen van dien tempel scheen in den aanvang, nu eenentwintig jaren geleden, nauwelijks sterk genoeg om te durven voorspellen, dat daarop met goed gevolg zou worden voortgebouwd. En toch lag juist hier een der ge-

wichtigste hoeksteenen. Ik bedoel de palaeontologie, die zich met de kennis der fossiele overblijfselen van dieren uit vroegere tijdvakken bezighoudt, en die, zoo de evolutieleer waarheid bevat, ons de versteende bewijzen van hare juistheid in den vorm van sedert uitgestorven overgangsvormen moet aanbieden. Darwin schreef daarom boven het hoofdstuk hieraan gewijd: ‘the imperfection of geological record.’ Gelukkig zijn sedert de stoutste verwachtingen te dezen aanzien overtroffen en heeft men in het verloop van korte jaren dit fundament door tal van nieuwe feiten dermate kunnen verzwaren dat thans de hechtheid van het geheel e gebouw en de zekerheid van de voltooiing voor goed gewaarborgd is.

Wellicht bieden de bladen van dit tijdschrift mij later gelegenheid zijne lezers ook met de resultaten van het onderzoek op dat gebied kennis te doen maken.

Leiden, Maart 1880.

A.A.W. HUBRECHT.

Een oorlog ter zee in onze dagen.

Wanneer in 's lands vergaderzaal of in volksbijeenkomsten gewag wordt gemaakt van Neerland's roemrijk verleden, dan denkt men zeker in de eerste plaats aan het glorievolle tijdperk onzer geschiedenis, toen de namen van de Ruyter, Tromp en zoovele andere zeehelden op ieders lippen waren. Of evenwel de vaderlandslievende mannen, die steeds den mond vol hebben van Neerland's heldentijdperk, ook in staat zonden zijn, een juiste en aaneengeschakelde voorstelling te geven van den strijd destijds op den oceaan gevoerd, schijnt aan gegronden twijfel onderhevig. Wel zullen de meestpn zich nog uit hun schooltijd herinneren, dat de Ruyter op den Theems een kettingversperring wist te verbreken, ten einde zich den doortocht naar Chattam te banen, terwijl de woorden van den vlootvoogd vóór zijn tocht naar de Spaansche zeeën: ‘wagen de Staten hun vlag, dan waagt de Ruyter zijn leven’ wel in aller herinnering zullen voortleven; doch daaruit volgt nog niet, dat de meerderheid zich een helder denkbeeld kan vormen van de groote heldenfeiten door Neerland's beroemdste mannen ter zee verricht.

Gebrek aan belangstelling in ons verleden kan hiervan de oorzaak niet zijn; evenmin behueft gedacht te worden aan zekere overgevoeligheid, die het herdenken van zoo bloedige tafereelen schuwt.

Veeleer moet de oorzaak gezocht worden in den rijkdom dergeschiedenis van den dag. Het wereldtooneel, waarop wij zelf een min of meer bescheiden rol vervallen, is zoo vol afwisseling, houdt de aandacht zoozeer geboeid, dat er voor hen, die niet tot de geschiedvorschers behooren, weinig tijd overblijft om zich aan de studie van het verledene te wijden. Slechts de gedenkdagen van merkwaardige gebeurtenissen, die in onze

eeuw met groote ingenomenheid gevierd worden, geven soms aanleiding, den blik voor een wijle aan het heden te ontrekken, om, als het ware met het gewapend oog, nog eens terug te zien naar de dagen, waarin de vraag: of Nederland te verdedigen is? niet besproken, doch eenvoudig met daden beantwoord werd.

Geldt dit voor het groote publiek, voor de mannen van het vak is het anders; zij kunnen zich niet aan de studie van het verledene onttrekken, want al noopt de vooruitgang op krijgskundig gebied om wijziging in de vormen en toepassingen aan te brengen, toch is, tot juist begrip en tot volkomen waardeering van den eisch des tijds, geschiedkundige kennis onontbeerlijk; het valt echter niet te ontkennen dat in de laatste jaren een geheel andere maatstaf ter beoordeeling der feiten, ook waar het den oorlog ter zee betreft, noodzakelijk is geworden, zoodat de vlootvoogd, aan wien in onze dagen het bevel over een gepantserd eskader wordt opgedragen, verkeerd zou doen bij de Ruyter of Tromp uitsluitend in de leer te gaan. Niet alleen het beschermend staal der pantsering, ook de verre dracht van het zware scheepsgeschut, de verraderlijke bedreiging der watermijnen, de snelle verplaatsing door middel van stoomvermogen, al deze factoren hebben allengs aan het zeegevecht een geheel ander karakter gegeven. En zoo dragen ook ongetwijfeld de vorderingen der wetenschap min of meer de schuld van het gebrek aan belangstelling in het verledene. Vragen de kinderen, bij het aanhooren der verhalen, waardoor zij des winters in het gezellig hoekje van den haard aangenaam worden beziggehouden, in de eerste plaats, ‘of het geschiedenisje heusch gebeurd is’; - de practische man der negentiende eeuw stelt veelal zijn belangstelling afhankelijk van de beantwoording der vraag, of het te behandelen onderwerp ‘*actueel* is’; want hem ontbreekt de tijd om zich bezig te houden met hetgeen Multatuli buitenissigheden noemt.

Hoewel nu Zuid-Amerikaansche belangen niet de onze zijn, mag toch wel aangenomen worden, dat een meer aaneengeschakeld verhaal van den vreeselijken strijd, in die verre gewesten zoo hardnekkig volgehouden en tot dusver slechts uit verspreide courantenberichten bekend, op de belangstelling der lezers van dit tijdschrift aanspraak heeft, vooral omdat daardoor de gelegenheid wordt aangeboden, van een zeegevecht tusschen moderne oorlogsschepen getuige te zijn.

Actueel is het onderwerp zeker; de vraag rijst zelfs, of het niet al te actueel is, d.w.z. of de tegenstrijdige berichten van het oorlogstooneel geen voedsel kunnen geven aan de vrees, van tot onjuiste oordeelvellingen te geraken. Deze overweging zou evenwel meer gelden voor een uitsluitend critische behandeling der stof, welke in de zuiver militaire of maritieme tijdschriften thuis behoort, dan voor deze bladzijden, die allereerst voor niet deskundigen bestemd zijn. Een vluchtige blik op de kusten, waar het bloedig drama is afgespeeld, een beknopte beschrijving der zeekasteelen, welke elkander de zege hebben betwist, een kort verhaal van de lotgevallen der strijdende partijen, ziedaar de weg welken wij ons voorstellen te bewandelen; bij een dergelijke behandeling van het onderwerp behoeft, naar wij vertrouwen, geen vrees te bestaan, dat de actualiteit ons parten zal spelen.

Reizigers, die den tocht naar Insulinde nog op ouderwetsche wijze, namelijk met een zeilschip, hebben ondernomen, weten wonderen te verhalen van het binnenvaren van straat Sunda. Daar verkondigt de gansche omgeving den reiziger reeds dat het een bij uitstek schoone landstreek is, die hij langzaam nadert; en bij het doordringen in de binnenlanden van Java blijkt het dat straat Sunda inderdaad niet te veel beloofd heeft. Geheel anders zijn de gewaarwordingen van den reiziger, die bij het naderen der kusten van Zuidelijk Peru ‘land voor in’ hoort roepen; bij den tocht langs de kusten zouden de vele kleine havens, die zich van verre aan het oog vertoonen, allicht hooge verwachtingen opwekken van de bedrijvigheid welke in die streken heerscht. Begeeft men zich aan den wal, dan blijkt evenwel dat die stranden, zoo druk bezocht wanneer een stoomboot nadert, een scherm vormen, waar niets achter ligt dan een dorre onvruchtbare zandstreek, die wel is waar groote schatten verbergt, maar op zich zelf geen ander natuurschoon bezit, dan dat zij de voorgrond is voor het berg-panorama der Cordilleras.

De opgehoopte massa's guano, welke zich in onafzienbare vlakte vertoonen als eilanden in den oceaan; de uitgestrekte salpeterbedden, de edele metalen, welke in den schoot der Cordilleras verborgen liggen, hebben evenwel de menschen ook naar deze onherbergzame oorden gelokt. Voor de arbeiders in die streken bestaat intusschen de grootste moeilijkheid niet

zoozeer in het opdelven en Verzamelen der voortbrengselen van den bodem, dan wel in het vervoer dier schatten naar de oevers van den Oceaan. Het welslagen der ontginning toch hangt grootendeels af van de aanwezigheid van goede gemeenschapswegen; wel heeft men op enkele punten de handen aan het werk geslagen, doch in den regel geschiedde de aanleg op veel te beperkte schaal; een eind weg, een spoorlijntje, werd aangelegd; doch men verzuimde steeds een algemeen plan te ontwerpen, dat, met volharding uitgevoerd, de gemeenschap had kunnen openen met de meer landwaarts gelegen groote rivieren van Zuid-Amerika.

Aan dit gemis van binnenlandsche gemeenschapswegen, waarlangs de schatten naar enkele centrale havens vervoerd zouden kunnen worden, komt de kustvaart te gemoet. Het vervoer te land wordt tot een minimum teruggebracht en men zoekt van de mijnen en salpeterbedden eenvoudig den kortsten weg naar het strand, om daar de vele voorbij varende stoombooten te kunnen bevrachten. Het gevolg hiervan is, dat men betrekkelijk vele kleine kustplaatsen aantreft, waarvan evenwel slechts enkele den naam van haven verdienen, terwijl vele andere niet meer zijn dan los- en ladingsplaatsen, zooals bijv. Caldera, Antofagosta, Mexillones, Pico de Pabellan enz.

Steden, in den eigenlijken zin des woords, zijn het niet; langs de rails, die de losplaats met de mijn, het salpeterbed of het guano-eiland verbinden en waarop hand- of paardenwagens heen en weder rijden, zijn eenvoudig houten woningen gebouwd, die een sterk internationaal karakter hebben, niet alleen inwendig, maar ook in hun uiterlijke gedaante; zoo levert Noorwegen het hout voor het geraamte der huizen, Frankrijk of Duitschland het papier waarmede de voorgevel behangen is, Engeland de katoenen gordijnstoffen voor de ramen, Oostenrijk de bekende Weener meubelen; en niet minder verscheidenheid treft den bezoeker bij de kennismaking met de verschillende menschenrassen, die zich hier aan den arbeid wijden. In één enkel opzicht is de eentonigheid evenwel volkomen: het schoone geslacht is daar nagenoeg niet vertegenwoordigd; kinderen treft men in het geheel niet aan; men houdt daar slechts verblijf om te arbeiden, afgewisseld door de hoog noodige rust; aan gezelligheid en ontspanning voor den geest wordt niet gedacht.

Vertoont zich een der vele kustvaarders der Pacific Steam Navigation Company aan den gezichteinder, dan snelt alles

naar de los- en ladingsbruggen, die hier en daar op hooge staketsels verre in zee vooruitsteken. Eerst wordt de hand gretig uitgestoken naar de nieuwstijdingen uit de beschaafde wereld; spoedig daarop biedt de brug het bonte schouwspel aan van een druk bezochte markt; men dringt naar voren, om zich het bezit te verzekeren van een deel der aangevoerde levensbehoeften, om daarna de verzamelde voortbrengselen van den bodem in den kortst mogelijken tijd aan boord te brengen. Is ook die taak volbracht, dan doet de schrille fluit van de stoomboot reeds weder het sein van vertrek hooren, en de drukke markt van zoo even is niets meer dan een verlaten landhoofd, in de woelige zee als het ware de richting aanwijzende, waarheen de vruchten van den arbeid vervoerd worden.

Niet op alle plaatsen bestaat evenwel gelegenheid om van boord op een ladingsbrug over te stappen. Dan geschiedt de ontscheping met behulp van vlotten. De onstuimige zee, die zeer ten onrechte den naam van Stillen Oceaan draagt, maakt deze wijze van ontscheping dikwijls zeer bezwaarlijk, en bij hoogen golfslag is de eerste kennismaking met de Peruaansche kust vaak verre van aangenaam.

Het vee, dat in den regel op het tusschendek der booten een plaatsje heeft gevonden, wordt eenvoudig door middel van de stoomkraan van boord neergelaten. Dan wordt in den letterlijken zin van het woord de stier bij de horens gevat; de haak van den ketting der kraan wordt nl. aan de horens van het vee bevestigd; een kruk stang wordt verplaatst en de os hangt loodrecht boven het dek; een tweede hefboom doet de kraan op hare scharnieren draaien, en het beest hangt buiten boord; een derde krukbeweging, en de viervoeter ploft in den oceaan. In het zilte bad wordt hij vervolgens met eenige zijner lotgenooten aan het vlot bevestigd, ten einde de bemanning, als gold het een zegetocht van Neptunus, strandwaarts over te voeren. De kustbewoners spreiden bij deze ontscheping een handigheid ten toon, die vreemdelingen verbaasd doet staan; slechts zeer zelden bezwijkt een der dieren bij den tocht naar het strand; toch is het voorzichtigheidshalve gebruikelijk den koop aan boord te sluiten, zoodat het vervoer naar den wal geheel voor risico van den kooper plaats heeft.

Heeft deze eigenaardige ontscheping soms de ergernis opgewekt van een of anderen dierenbeschermer onder de passagiers,

straks wacht hem mede een aangename verrassing, wanneer het oogenblik voor hem aanbreekt om aan wal te stappen.

De bewegelijkheid van het vlot, dat op de golven danst en schommelt, zich nu eens tot nagenoeg ter hoogte van het dek verheft, om dan weer ongeveer 4 meter in de diepte neder te dalen, biedt zeker geen opwekkend vooruitzicht aan.

Dezelfde stoomkraan, die het vee uit hun tijdelijk verblijf verloste, moet ook nu weder dienst doen; de reizigers worden uitgenoodigd in een aan den ketting hangenden ton plaats te nemen, en daarmede: goede reis! - Een slag naar boven, een zwenking buiten boord, en roef! daar daalt de ton omlaag; de matrozen weten het juiste oogenblik te kiezen, dat het vlot in een dalende beweging is, om een minder aangename carambole te voorkomen; ook staat de vlotbemanning gereed, om den naderenden gast behoedzaam uit zijn nauw verblijf te verlossen. Maar toch gebeurt het somtijds dat de ton, niettegenstaande deze voorzorg, tegen het vlot bonst, en dan ligt de moderne Diogenes, door den schok uit de ton gewipt, voor hij het zelf weet op het dek van het vlot te spartelen.

Dit alles behoort zeker tot die reisavonturen, welke op het oogenblik zelf minder genoegen verschaffen dan wanneer zij later aan het hoekje van den haard voor een belangstellend gehoor worden opgedischt.

Wij zouden den Peruanen onrecht doen indien wij uitsluitend op de kleinere en minder aanzienlijke kustplaatsen de aandacht vestigden en de meer belangrijke zeehavens vergaten.

Zoolang de doorgraving van Amerika op zijn smalst nog geen feit is, naderen de bezoekers den Peruaansche kust van de zuidzijde, en is Iquique de eerste haven van gewicht, waarvoor men het anker laat vallen.

De uitvoer van salpeter heeft hier op groote schaal plaats, zoodat het van genoegzaam belang is geacht, om de zeehaven door middel van een spoorweg met de op eenige kilometers afstand in het binnenland gelegen salpeterbedden te verbinden.

Den bezoekers dezer stad wacht het verrassend gezicht van ijzeren woningen, voor welke afwijking van de gewone bouworde evenwel goede gronden bestaan. Het ligt namelijk voor de hand, dat houten steden in die verzengde luchtstreken, met het oog op brandgevaar, al spoedig aan geheele vernietiging blootstaan, daar één vonk in het door en door uitgedroogde hout allernoodlottigste gevolgen na zich kan sleepen.

Iquique werd in 1875 door een dergelijke ramp getroffen, en indachtig aan zeker spreekwoord, betreffende het zich twee malen stooten aan denzelfden steen, begrepen de bewoners een herhaling van dat ongeval te moeten voorkomen. Steenen huizen hebben met het oog op den vulcanischen bodem mede hunne bedenkelijke zijde; de geringste aardschuddingen bedreigen al spoedig de stevigheid van dergelijke woningen. Er bleef dus niets anders over dan tot het ijzer zijne toevlucht te nemen. Men was, nog onder den indruk van het lot, dat in het jaar 1868 de stad Arica getroffen had, welke havenplaats in slechts weinige minuten door den vulcanischen bodem als het ware verzwolgen werd.

Worden Europeesche oogen door het gezicht dier ijzeren steden reeds op vreemdsoortige wijze getroffen, de verbazing stijgt ten top, wanneer de reiziger geintroduceerd wordt bij een familie, verblijf houdende in een oude stoomboot, welke kalm en wel midden in een zandige vlakte ligt.

Dertien jaar geleden lag diezelfde stoomboot even kalm voor de haven van Arica ten anker, om in weinige oogenblikken door de woedende elementen uit den oceaan gelicht, en eenige kilometers landwaarts in geslingerd te worden, alwaar het vaartuig zich nog steeds bevindt, als een blijvende herinnering aan de geduchte natuurkrachten, welke daar eenmaal haar Walpurgisnacht hebben gevierd.

Van Arica ongeveer 200 kilometer noordwaarts stoomende, nadert men de belangrijke haven van Mollendo, de voornaamste los- en ladingplaats voor de handelsartikelen, welke door Bolivia uitgevoerd worden. - Deze republiek bezit namelijk zelve geen havens van naam op de kleine kuststreek, die tot haar gebied behoort; het vervoer uit het binnenland naar het strand wordt daar ter plaatse door het steile Cordillerasgebergte zoodanig bemoeielijkt, dat men den meer veiligen weg over Peruaansch grondgebied voor den uitvoerhandel gekozen heeft.

Ook voor de meer landwaarts gelegen Peruaansche steden Arequipa, Puna en Cuzco, en voor de aan delfstoffen rijke streken nabij Corocoro, Oruro en Potosi, is Mollendo de aangewezen uitvoerhaven; op den bloei van het stadje zelve heeft de handel evenwel weinig invloed uitgeoefend; het draagt geenszins den stempel van een aanzienlijke haven, en onderscheidt zich slechts weinig van de veel minder belangrijke kustplaatsen.

De reis naar het noorden vervolgende, is Pisco de laatste

haven, die men aandoet, alvorens, de hoofdplaats te bereiken; het is tevens de eerste plaats met een naar de eischen des tijds ingericht havenhoofd, door een tramwaylijn met den vasten wal verbonden. Aan wal stappende ontvangt men dan ook meer den indruk in een beschaafde maatschappij aan te landen. In 18 uren bereikt de van Pisco vertrekkende stoomboot, de belangrijke zeehaven Callao, welke de kust met de hoofdstad Lima in verbinding stelt. Een woud van masten en schoorsteenen vertoont zich bij de nadering van den wal aan het oog; Fransche, Italiaansche, Engelsche oorlogschepen liggen naast en tusschen de Peruaansche vloot; gepantserde zeekasteelen, drijvende batterijen, zinnebeelden van strijd en oorlog, schommelen vreedzaam tuschen de menigte Trans-atlantische koopvaarders, die het handelsverkeer vormen en zoodoende de welvaart van Peru bevorderen.

De sterke deining houdt die masten der vaartuigen voortdurend in beweging; het eentonig geklots der golven tegen de menigte scheepskielen, vormt het orchest van dit levendig handelstooneel. - Heeft het mastbosch reeds van verre aangekondigd, dat een haven van den eersten rang zich weldra aan het oog zou vertoonen; bij het naderen van den oever, met het ruime havenhoofd, zijne vele kranen, de talrijke kleine locomotieven, die de gemeenschap met de welgevulde magazijnen onderhouden, en den aanblik van het groote dok, worden de verwachtingen niet beschaamd.

De haven van Callao is door middel van twee spoorweglijnen met Lima verbonden; 24 treinen leggen dagelijks in 20 minuten den 13 kilometer langen weg af, die de hoofdstad van Peru met hare zeehaven verbindt. Steeds verrijzen nieuwe huizen langs die spoorbanen, en de tijd is vermoedelijk niet ver meer af, waarop één lange straat de beide plaatsen zal verbinden. Als een herinnering aan een vervlogen tijdperk zullen intusschen de ruïnes van de voormalige residentie der onderkoningen van Peru, de Ciudad de los Reijes, wel steeds een scherp contrast blijven vormen met de moderne gebouwen, welke den stempel van latere eeuwen dragen. Over het algemeen treft men in Lima slechts één zelfde type van huizen aan; meest allen hebben zij slechts één verdieping; zij zijn van voren geheel open, zoodat den voorbijganger een blik wordt gegund in het vriendelijk met fraaie planten versierde voorplein, de door kolommen geschraagde galerijen, en de daarnevens

liggende stallen; toch heerscht bij deze eenvormigheid van bouworde een zekere aangename afwisseling, zoodat van eentonigheid geen sprake is. De stad heeft eer een bevallig en schilderachtig aanzien, vooral wanneer men de kaarsrechte gaslantaarnpalen en de op Engelsche wijze stijf uitgedoste policemen buiten rekening laat.

Niet ten onrechte wordt Peru wel eens het land der contrasten genoemd; telkens ontmoet men scherpe overgangen; slechts zelden heerscht er een geleidelijke afwisseling. Zoo grenst het meest geaccidenteerd terrein van de wereld op vele plaatsen nagenoeg onmiddellijk aan de uitgestrekte lage kuststreken; elders wordt de dorre zandvlakte plotseling door de meest vruchtbare oase afgebroken; en wanneer de wandelaar zich slechts weinige schreden van de liefelijk gelegen en druk bezochte hoofdplaats verwijdert, ziet hij eensklaps de onmetelijke woestijn voor zich uitgestrekt.

Hetzelfde geldt ten opzichte der bevolking: de zwarte neger naast den blanken Europeaan, de taankleurige Indiaan naast den bleeken Chinees, woelen en krioelen door elkander als zoo vele vertegenwoordigers van alle werelddeelen.

Het klimaat is buitengemeen gezond; heeft de vreemdeling eenmaal den tol aan de derdendaagsche koorts betaald, dan behoeft in den regel slechts zelden de hulp der medische faculteit ingeroepen te worden. En dat is zeer gelukkig, want de meeste beoefenaars der geneeskunst zijn Chineezen, wier bekwaamheid uitsluitend in een door de praktijk verkregen oppervlakkige kennis der botanie bestaat, terwijl zij zich nog bijna uitsluitend van. universeele geneesmiddelen bedienen, en van een logische diagnose in het geheel geen begrip hebben. Vreemd genoeg worden deze Chineesche oliekoopen niet alleen geduld, maar zelfs door de openbare meening begunstigd, terwijl aan de gepromoveerde Europeesche doctoren de minder aangename eisch wordt gesteld, om een examen af te leggen, alvorens de bevoegdheid te erlangen tot uitoefening van hun beroep; men zou geneigd zijn hieruit af te leiden, dat het in den regel niet de bloem der Europeesche medici is geweest, die naar de Zuid-Amerikaansche kust hare schreden richtte.

De reiziger, die na een langen tocht over den oceaan be hoefte aan ontspanning gevoelt, doet wel zijn reisplan zoodanig in te richten, dat hij tegen de vastenavondfeesten Lima bereikt; dan is aldaar de uitgelatenheid zoo groot, dat de

vreemdeling zou meenen in een kolossaal gekkenhuis aangeland te zijn.

De somberste menschen leggen dan voor een wijle hun zwaarmoedigheid af en deelen in den algemeenen roes. De President der republiek zoo goed als de geringste bedelaar viert feest, doch een ieder op zijne wijze; in de straten is het tamelijk onveilig; men besproeit elkander met water, werpt de voorbijgangers met allerlei suikergoed naar het hoofd; bij afwisselingdoen ook wel eens eieren als projectielen dienst, die dan natuurlijk niet voor de vrienden bestemd zijn; maar ook die vreemde uitingen der vreugde worden met geduld verdragen; niemand denkt er aan zich daarover boos te maken. Men danst, men joelt, men zingt, tot het plechtig oogenblik aanbreekt, waarop de priester weder den scepter zwaait, de priester, aan wien de menigte de zorg voor haar toekomstig zielenheil onvoorwaardelijk overlaat, in de vaste overtuiging dat van hem alleen alles afhangt.

De christelijke godsdienst, dank zij het zwaard en de brandstapels van Pizarro omhelsd, belet evenwel niet, dat ook daar, even als in Europa, zeer onchristelijke oorlogen gevoerd worden. De hardnekkige, strijd, welke gedurende ongeveer 2 jaren tusschen de republieken Peru, Bolivia en Chili is volgehouden, en waarvan enkele episoden het onderwerp onzer verdere beschouwingen zullen vormen, levert met onwedersprekelijke logica het bewijs, dat het zwaard het nog steeds wint van de rede.

Dat de Oceaan althans in den aanvang hoofdzakelijk het tooneel van den strijd moest worden, laat zich na de voorafgaande plaatsbeschrijving gereedelijk verklaren; voor de Chileenen was het van het hoogste belang, om den handel van Peru te fnuiken, en om tot dit doel te geraken, was een blokkade der kustplaatsen allereerst noodzakelijk.

Dit was evenwel niet de eenige oorzaak, waarom de zeeoorlog aan den strijd te land vooraf moest gaan; er kwam nog meer bij. De woestijn van Atacama, zich uitstrekkende over zuidelijk Peru, de kuststreken van Bolivia en grenzende aan het noorden van Chili, vormde het eigenlijke oorlogstooneel. Op die landstreek werd door alle partijen een begeerig oog geslagen. Dit terrein is evenwel van de zijde van Bolivia voor troepen ontoegankelijk; het Cordilleras-gebergte belet den opmarsch uit de binnenlanden naar de kuststreken; in de

woestijn zelve, waar volslagen gemis aan drinkwater heerscht kan men zich niet ongestraft te ver van de zeestranden verwijderen; er stond dus voor de Boliviaansche krijgsmacht geen andere weg open, dan over Peruaansch grondgebied op te marcheeren, om van daar uit een der havens per scheepsgelegenheid naar de Chileensche grenzen overgevoerd te worden. Het ware evenwel roekeloos, een transportvloot zee te doen kiezen zonder vrij zeker uitzicht op een ongehinderden overtocht, zoodat aan geen strategischen opmarsch gedacht kon worden, - zoolang de Chileensche vloot meester was van de zee.

Toen Chili, nadat alle pogingen om tot een vredelievende oplossing te geraken uitgeput waren, op den 24sten Maart 1879 aan Peru Bolivia den oorlog verklaarde, kon deze mogendheid over een vloot beschikken, bestaande uit twee gepantserde fregatten, de Blanco-Encalada en de Almirante Cochrane, elk bewapend met 6 zware en 4 lichte vuurmonden; vier houten korvetten de O'Higgins, Chacabuca, Abtao en Esmeralda, elk bewapend met 6 tot 9 vuurmonden van middelbaar kaliber; de houten kanonneerboot Maggellanes met 2 middelsoort en 2 lichte, de houten schoener Covadonga met 2 middelsoort vuurmonden.

De bemanning bestond uit inlandsche matrozen en was vrij goed geoefend, zoodat de scheepsmacht dadelijk zee kiezen en onverwijld na de oorlogsverklaring de Peruaansche havens verontrusten kon; bovendien werden onverwijld de noodige maatregelen getroffen, om nog eenige handelsstoombooten ten oorlog uit te rusten.

De tegenpartij kon hiertegenover stellen drie gepantserde monitors, Huascar, Manco-Capac en Atahualha, elk bewapend met 2 zware, de eerste nog met 4 lichtere vuurmonden; het gepantserd fregat Independencia, bewapend met 2 middelsoort en 16 lichtere vuurmonden, de houten korvet Union met 12, de houten kanonneerboot Pilcomaja met 6 lichte vuurmonden; verder werden nog vele schepen voor transportdienst ingericht. Bolivia kon uit een marietiem oogpunt in het geheel geen gewicht in de schaal leggen, doch bepaalde zich tot de levering van hulptroepen voor den later te voeren oorlog te land. Omtrent de bemanning der Peruaansche vloot kan de getuigenis niet zoo gunstig luiden, als van de Chileensche; zij bestond voor een groot deel uit vreemdelingen, terwijl de geoefendheid in vele opzichten te wenschen overliet. Zoo leest men o.a. in berichten van die dagen, dat de kolonel Grau, belast met het bevel over den Huascar, bij aankomst op dien bodem, de offi-

cieren meest allen aan den wal, en den geschuttoren vol met gevogelte vond, waarin door de manschappen druk handel werd gedreven.

Het was vooral te danken aan de geestkracht van dezen, later tot admiraal bevorderden vlootvoogd; dat in den kortst mogelijken tijd aan deze misbruiken een einde werd gemaakt; door zijn voorbeeld aangewakkerd spande de état-major zoowel als de bemanning, alle krachten in, om den verloren tijd weder in te halen, en zich tot den bloedigen strijd voor te bereiden.

In vele geschriften over den Peruaanschen oorlog wordt gewezen op de overmacht der Chileensche vloot; wat getalsterkte betreft was die overmacht evenwel zoo groot niet; daar echter de Huascar eigenlijk het eenige Peruaansche vaartuig was, dat door zijne krijgsbedrijven van zich deed spreken, mag daaruit afgeleid worden, dat de overige schepen, als minder zeewaardig, in hoofdzaak voor de kustverdediging bestemd moesten worden.

Juist met het oog op de dreigende beweging der Chileensche vloot, was het noodig de voornaamste havens, als Iquique, Arica en Callao, zoo goed mogelijk in staat van verdediging te brengen. Daartoe worden dan ook aanstonds de handen aan het werk geslagen door het opwerpen van kustbatterijen, het maken van torpedo-versperringen en het voor anker leggen van oorlogsschepen, om als drijvende batterijen dienst te doen, terwijl men zich bovendien in de havens van Callao des nachts van electrisch licht bediende, om de nadering van vijandelijke schepen bij tijds te kunnen ontdekken. Niettegenstaande deze maatregelen was de toestand in het eerste tijdperk van den oorlog voor de Peruanen toch vrij bedenkelijk.

Zonder ernstigen tegenstand te ontmoeten, verscheen de Chileensche vloot achtervolgens voor Huanillos, Pisagua, Mollendo en Pabellon de Pica, ten einde de aldaar aanwezige hulpmiddelen tot het bevrachten der schepen te verwoesten, en vervolgens de haven van Iquique te blokkeeren. Door deze operatiën werd de uitvoer van guano en salpeter grootendeels belet, zoodat Peru al dadelijk de twee voornaamste bronnen van welvaart zag verdwijnen.

Nadat de Chileenen ongeveer gedurende een maand gelegenheid hadden gehad, om op deze wijze den handel hunner tegenstanders te fnuiken, trad eindelijk de Peruaansche marine aanvallend op, door op den 12^{den} April met twee schepen de korvet Union,

en de kanonneerboot Pilcomajo, te trachten den weg te versperren aan de Chileensche kanonneerboot Maggelanes, die last had zich bij het blokkade-eskader voor Iquique te voegen. Niettegenstaande de overmacht aan de zijde der Peruanen was, mislukte deze eerste poging hun volkomen; zij kwamen onverrichter zake terug. - Van meer belang was de ontmoeting die de gepantserde monitor Huascar en het gepantserde fregat Independencia op den 21sten Mei in de wateren voor Iquique had.

Oorspronkelijk was het doel van den tocht om den President van Peru, generaal Prado, begeleid door de geheele vloot, naar Arica over te brengen, ten einde aldaar den stand van zaken door eigen aanschouwen te beoordeelen. Het Chileensche eskader, hiervan onderricht, had in allerijl Iquique verlaten en den koers naar het noorden gewend, ten einde zoo mogelijk in één gelukkigen slag een beslissende overwinning te behalen. Door zich namelijk van den persoon van den president meester te maken, stelde men zich voor, aan de Peruanen de wet te kunnen voorschrijven; ongelukkigerwijze was een sterke mist oorzaak, dat de gewenschte ontmoeting op de open zee mislukte, en de president van Peru te Arica behouden voet aan wal zette.

Langs telegraphischen weg vernemende, dat ten gevolge dezer operatiën nog slechts twee Chileensche oorlogsvaartuigen, de korvet Esmeralda en de schoener Covadonga, de blokkade voor Iquique onderhielden, werden onverwijld twee Peruaansche oorlogsbodems, de gepantserde monitor Huascar en het gepantserde fregat Independencia, derwaarts gezonden, om met die gunstige omstandigheid hun voordeel te doen.

Het gevecht, dat dientengevolge op den 21sten Mei plaats had, kenmerkt zich door het feit, dat het de eenige maal was, waarbij een overwinning door middel van den ramstoot behaald werd, niettegenstaande de admiraal Grau, ook in de later volgende gevechten, zich met een zekere voorliefde van dit stootwapen bediende.

Het geschutvuur, waarmede de strijd werd geopend, had na één uur tijds geen beslissing te weeg gebracht; wel werden enkele verliezen geleden, wel ontstond er een oogenblik brand op de Esmeralda, doch de schepen konden zich met elkander blijven meten. - Eensklaps stoomt de Huascar met volle kracht op de Esmeralda aan; het logge vaartuig tracht zich door een wending aan de botsing te onttrekken, doch te ver-

geefs: de ram werkt zich in het boord vast. Toen klonk van de Esmeralda het commando: ‘enteren,’ en de dappere commandant, kolonel Prat, sprong in het wand van den Huascar; ongelukkigerwijze was het hevige vuur oorzaak, dat zijn commando niet algemeen verstaan werd; slechts één onderofficier was hem gevolgd, toen de Huascar reeds weder even snel terugstoomde. De kapitein Prat trof met zijn revolver een der Peruaansche officieren, doch viel nagenoeg tegelijkertijd door een geweerkogel doodelijk getroffen op het dek van dien bodem neder. Weinige oogenblikken later werd de gevreesde ram andermaal tegen het midden van de Esmeralda gestuurd; weder werd van Chileensche zijde een entering beproefd, doch met even weinig gunstig gevolg; de luitenant Serrano sprong met twaalf man op den Huascar over, om mede, op het dek van den even snel terugstoomenden bodem, een eervollen dood te vinden.

Nog slechts weinige oogenblikken en de derde stoot voltooide het werk der verwoesting; de Esmeralda zonk met het grootste gedeelte harer bemanning in de diepte. Van de 200 koppen der equipage waren reeds 80 door het vijandelijk vuur getroffen; ongeveer evenveel verdronken, terwijl nagenoeg 40 man, waaronder de tweede commandant, door de onverwijld ter redding gereed zijnde sloepen van den Huascar opgevischt werden.

Terwijl dit drama afgespeeld werd, trachtte de Independencia tot drie maal toe de Covadonga in den grond te boren; hoewel de Chileensche kapitein Condel door snelle wendingen zijn schip wist te redden, bleek toch ten duidelijkste dat de strijd hopeloos was, en zocht hij dus zijn heil in de vlucht naar de gevaarvolle klippen der nabij zijnde Punto-Gruesa, welk waagstuk boven verwachting slaagde. Door een aan boord zijnden Engelschen loods geleid, stoomde de Covadonga rakelings langs de onderzeesche vijanden, terwijl de Independencia bij de vervolging kort daarna op dezelfde klippen strandde, de parlementaire vlag heesch en om hulp seinde. Uit vrees voor den naderenden Huascar, die intusschen met zijn tegenstander had afgerekend, meende kapitein Condel de gevraagde hulp aan de weerlooze Independencia niet te mogen verleen en, doch trachtte zich zoo snel mogelijk door de vlucht te redden. Het doel der Peruanen, de bevrijding der haven van Iquique, was echter bereikt.

Gedurende het daaropvolgend tijdperk van den oorlog trok

de Huascar de algemeene aandacht, door het volgen eener zeer eigenaardige tactiek; tot het leveren van beslissende zeegevechten kwam het evenwel niet. In het belang van den handel was het zeker te betreuren, dat de oorlog door den loop der omstandigheden zoo lang slepende werd gehouden, daar, bij een ander verloop in den aanvang van den strijd, de vrede vermoedelijk veel eerder hersteld zou zijn geworden. De Chileenen moesten hunne strijdkrachten te land grootendeels nog vormen. Peru en Bolivia konden aanstonds met een voldoende legermacht optreden, doch misten de heerschappij ter zee en daarmede de gelegenheid, om hunne troepen naar het oorlogstooneel over te brengen. Waren nu de eerste zeegevechten meer beslist in het voordeel der Peruanen uitgevallen, dan zou meer dan vermoedelijk het einde weldra nabij zijn geweest.

Het was evenwel maar al te goed te voorzien, dat de Huascar in een strijd met de Cochrane en Blanco het onderspit zou moeten delven; de Chileensche schepen waren zwaarder bewapend en zwaarder gepantserd, terwijl de overige Peruaansche scheepsrnacht geen groot gewicht in de schaal kon leggen; er viel dus niet aan te denken, om een beslissing door maritieme krachten teweeg te brengen. Maar wat de Huascar door zijn meerdere snelheid wel vermocht, het onderhouden van een kruiser-oorlog, is op meesterlijke wijze door den admiraal Grau volbracht. Steeds rusteloos heen en weder trekkende, zich nu hier dan daar op de kust vertoonende, wist hij als het ware een magischen invloed op de Chileensche marine uit te oefenen Transportschepen werden genomen; zoo viel o.a. de Rimac, met 240 ruiters aan boord, in zijne handen; zwakkere oorlogsschepen werden aangetast en verdreven; de overmacht werd steeds zorgvuldig ontweken; de Huascar was overal waar men hem niet verwachtte en wist geheel alleen de Chileenen tot werkeloosheid te doemen.

Belangrijk waren de diensten, die admiraal Grau, door het volgen dezer tactiek, aan zijn vaderland bewees; niettegenstaande de overmacht aan de zijde der Chileenen was, schenen zij gedurende verscheidene maanden als verlamd; wel is waar konden de Peruanen er evenmin in slagen, om een aanzienlijke troepenmacht naar de woestijn van Atacama te zenden; doch het gevaar dat hun eigene kusten bedreigde scheen geheel afgewend; door feintes en parades wist de Admiraal Grau elken uitval des vijands te beletten.

Het grootste bewijs hoe zeer de Huascar ontzag wist in te boezemen, werd door de bevolking van Chili zelve geleverd; verbitterd door den gang van zaken, vertoornd op den vlootvoogd Rebolledo, die er maar niet in scheen te kunnen slagen om met den Huascar af te rekenen, drong de openbare meening te Santiago luide op diens vervanging aan. Het duurde dan ook niet lang, of aan den volkswensch werd voldoening geschonken.

Op den 2^{den} October nam de kapitein ter zee Riveros het commando der vloot op zich, terwijl de kapitein ter zee Latore, die zich als gezagvoerder van de Maggelanes in het gevecht voor Iquique op eervolle wijze had onderscheiden, door geruim en tijd den ongelijken strijd tegen den Huascar vol te houden, met het bevel over den Cochrane werd belast.

Het doel, dat de nieuwe vlootvoogd voor oogen moest houden, was thans niet twijfelachtig meer.

De Huascar, de gevreesde vijand, moest ten onder gebracht worden, wilde Chili de heerschappij ter zee herkrijgen. De Chileensche krijgsoversten begrepen dit volkomen, en in een, onder voorzitterschap van den Minister van Oorlog, aan boord van den Cochrane gehouden zee-krijgsraad werd dan ook besloten, de geheele beschikbare scheepsmacht tot dit doel te doen samenwerken.

De Huascar was destijds tusschen Coquimbo en Antofagasta langs de kusten kruisende. Men besloot dus het Chileensche eskader in twee deelen te splitsen; de drie minst snelvarende schepen, de Blanco, Covadongo en Matias-Cousino, kregen de opdracht den vijand op te zoeken, en zoo mogelijk te noodzaken naar het noorden te wijken; zich eenmaal in die richting bewegende, was de haven van Arica de aangewezen schuilplaats voor den admiraal Grau; doch alvorens die veilige haven te bereiken, zou hem de terugtocht door de drie overige schepen van het Chileensche eskader, de Cochrane, O'Higgins en Loa, betwist, en daardoor de Huascar tusschen twee vuren gebracht worden.

Alvorens deze ontmoeting ter zee, de slag van Punta Angamos genaamd, nader te beschrijven, schijnt het niet van belang ontbloot, een blik te werpen op de beide vaartuigen, welke in dit bloedig drama de hoofdrol hebben vervuld, met name de Huascar en de Almirante-Cochrane, aan welk laatste schip de Blanco-Encalada volkomen gelijk is. Ten einde, zonder het geven van ophelderende schetsen, aan de duidelijkheid niet te

schaden, zullen wij er ons toe bepalen, om door een paar trekken een denkbeeld van de beide types te geven, hetgeen dan ook voor het hier beoogde doel voldoende is te achten.

De ram-monitor Huascar heeft een lengte van 58 M. circa 4.5 M. diepgang, en is in het middenruim 10.5 M. breed; ter hoogte van de waterlijn is het schip over de geheele lengte van een gepantserden gordel voorzien, zich uitstrekkende van het halfdek 2 M. boven, tot 1.07 M. onder den waterspiegel.

De pantsering is niet overal even zwaar, doch heeft op de meest beschermde gedeelten een dikte van 114 m.M. staalplaat aan de buiten- en 16 mM. plaatijzer aan de binnenzijde, waartusschen een laag teakhout ter dikte van 355 mM. In den boeg loopt de pantsering uit in een scherpen ram, om daarmede als stootmiddel vijandelijke schepen in den grond te kunnen boren.

Op het dek verheft zich een ronde gepantserde toren, waarin twee zware Armstrong-kanonnen van 23 cM. opgesteld zijn; door middel van stoomkracht kan deze toren om zijn as draaien, waardoor aan beide boordzijden een gezichtsveld van 140° door middel van geschutvuur kan bestreken worden; de ruimte waarin een vijandelijk schip zich veilig kan bewegen, wordt dus zoowel aan de boeg- als aan de achterzijde begrensd door een hoek van ongeveer 40°.

Front- en rug-vuur kan intusschen gegeven worden door een kanon van 12 cM. aan den boeg, en een van 8 cM. aan den achtersteven ongedekt opgesteld; terwijl een licht verplaatsbare gatling-mitrailleuse voor het vuur op korte afstanden op het dek beschikbaar is.

Voor den commandant bevindt zich op het dek nog een gepantserde standplaats, stuurtoren genaamd, waardoor aan dezen de gelegenheid wordt aangeboden, het tooneel van den strijd naar behooren te overzien; uit het gevecht bij Punta-Angamos kan intusschen blijken, dat een dergelijke observatiepost niet geheel en al veilig kan genoemd worden. Na nog aangeteekend te hebben, dat het vaartuig met 200 koppen bemand is, door middel van een stoommachine van 300 paardenkrachten 10 knoopen (75 kilom.) in 4 uren kan afleggen, en een waarde van ongeveer ƒ 1,300,000.- vertegenwoordigt, zal genoeg gezegd zijn, om te doen begrijpen dat de Huascar voor de Peruanen een voorwerp van zeer hooge waarde was.

Het Chileensche admiraalschip de Cochrane heeft 5.8 M.

diepgang, is 64 M. lang, en in het midden 14 M. breed; het is dus een schip van grootere afmetingen dan de Huascar. Ook hier bevindt zich ter hoogte van de waterlijn een gordel van staal en ijzer, zich uitstrekkende van 1,37 M. boven, tot 1,22 M. onder den waterspiegel. De pantsering eindigt mede in een ram, en bestaat op het zwaarste gedeelte uit 229 mM. staal en 32 mM. ijzeren binnenbekleeding, waartusschen 205 mM. teakhout, alzoo 261 mM. metaal tegenover 130 mM. bij den Huascar.

Een draaiende toren wordt hier niet aangetroffen doch daarentegen verheft zich in het midden boven het dek een vaste zwaar gepantserde koepelbatterij, bewapend met 6 Armstrong kanonnen van 23 cM. Reed, de ontwerper, heeft door dit stelsel het middel gevonden om zooveel mogelijk in alle richtingen vuur te kunnen geven.

De beide voorste vuurmonden zijn nl. opgesteld in de eenigszins uitspringende hoeken van den koepel, waardoor langs den voorsteven frontvuur kan worden gegeven; tevens kunnen de mondingen der beide kauonnen, naar buiten zwenkende, een boog van 93° beschrijven, zoodat ook loodrecht op de boorden gevuurd kan worden.

De beide middelste kanonnen staan in een uitgebouwd middengedeelte van den koepel, zoodat ook deze, evenwijdig aan de voorste, langs het schip frontvuur, en, door zwenking in een boog van 105°, tevens zijwaarts vuur kunnen geven.

De beide achterste kanonnen vinden een standplaats in de achterste hoeken van den koepel, en vuren langs den achtersteven, evenals de voorste langs den boeg; zij geven alzoo rugvuur, en door een zwenking van 93° tevens zijwaarts vuur van de beide boorden.

Door deze inrichting kan dus naar verkiezing met 4 vuurmonden in front, met 2 naar achteren, of wel met 3 van elk boord zijwaarts gericht worden, terwijl overigens, evenals bij den Huascar, twee lichtere van 7 cM. voor en achter op het schip zijn opgesteld, en bovendien nog over mitrailleuses beschikt kan worden.

Verdient alzoo de Cochrane den voorrang, wat de bewapening betreft, ook ten opzichte der beweegkracht spant dit vaartuig de kroon, daar het over twee stoommachines beschikken kan, die in staat moesten zijn, om aan het schip een snelheid van 13 knoopen te geven (97 kilometer) in de 4 uren.

Het bleek evenwel tijdens den oorlog, dat deze snelheid niet

bereikt kon worden, en de Huascar won het dus in dit opzicht van de Chileensche schepen.

De bemanning van den Cochrane bestaat uit 264 koppen; de prijs van het uitgeruste vaartuig klimt tot ongeveer ƒ 1,900,000.-, dus nagenoeg /13 meer dan de Huascar; in verband met het verdedigingsvermogen is dus het groote schip eigenlijk goedkooper dan het kleinere.

Uit dit vergelijkend overzicht blijkt alzoo ten duidelijkste, dat de Huascar reeds tegenover den Cochrane alleen in de minderheid was, zoodat het een hachelijke strijd mocht heeten, om zich te moeten verdedigen tegen twee dergelijke fregatten, nog door eenige schepen van lichter charter ondersteund.

Wordt aan de geschiedenis van den zeeslag bij Punta-Angamos eenmaal een plaats ingeruimd in de leerboeken der scholen, dan zal de ridderlijke jeugd, gewoon om zich in het gevecht slechts met gelijke krachten te meten, van verontwaardiging gloeien, als zij verneemt hoe de met roem bezwijkende minderheid door de overmacht verpletterd werd.

Ouderen van dagen hebben daarentegen leeren begrijpen, wat de beteekenis is van het recht van den sterkste, en weten, dat de oorlog niet meer vergeleken kan worden met een ridderlijk steekspel van weleer; er wordt niet meer gestreden om een prijs; de strijd wordt niet meer gevoerd om den strijd zelven, doch de handelingen der beide partijen worden bestuurd door het streven, om binnen den kortst mogelijken tijd het doel van den oorlog te bereiken.

De humaniteit verzet zich tegen onnoodige kwellingen, tracht het lijden te verzachten, eischt bescherming voor den gevallen vijand; doch verder gaat zij niet. De volkomen gelijkheid in krachten der oorlogvoerende partijen mag zij zelfs niet wenschen, omdat daardoor de beslechting van het hangende vraagstuk, waarvan het herstel van den vrede afhankelijk is, des te meer in het verschiet gesteld blijft. Wordt toch onwillekeurig een gevoel van sympathie voor den zwakkere opgewekt, dan mag daarbij niet over het hoofd gezien worden, dat juist de Huascar zoo gevreesd was door de toepassing van den stelregel: ontvliedt den machtige, tast den zwakkere aan.

Het gelukkig gesternte van den admiraal Grau liet hem evenwel op den 8sten October van het jaar 1879 in den steek, zoodat hij er niet in slaagde zijn gewone tactiek te volgen.

Ongeveer te half vier in den nacht naderde het zuidelijk Chileensche eskader Kaap Las Tetas, waar de Huascar en de Union voor anker lagen; daar de beide vaartuigen stoom op hadden, en de heldere lucht de rookwolken der vijandelijke scheepsmacht deed opmerken, zoo verliepen er geen 10 minuten, of de beide Peruaansche schepen stoomden in zuid-oostelijke richting, ten einde hun vervolgers te ontkomen.

Tegen het aanbreken van den dag gaf admiraal Grau aan den commandant der Union last, om den vervolgenden vijand eenigszins meer te naderen, ten einde zijne sterkte behoorlijk te verkennen, en het duurde niet lang of de snelvarende Union kon aan het admiraalschip berichten, dat de Matias Cousino naar Atofagasta koers zette, terwijl de Blanco en Covadonga den strijd schenen te willen ondernemen; later voegde zich ook de Matius Cousino weder bij het Zuidelijk eskader. Had de admiraal Grau toen het gevecht aangenomen, dan zouden zijne kansen zoo slecht niet gestaan hebben, als later het geval was; doch getrouw aan zijn opdracht, om zich niet zonder bepaalde noodzaak aan ernstige verliezen bloot te stellen, en onbewust van de gevaren, die in noordelijke richting dreigden, speelde hij juist in de kaart des vijands, door te trachten naar Iquique of Arica te ontkomen. Niet te verwonderen was het, dat aan boord van het noordelijk Chileensch eskader luide vreugdekreten werden vernomen, toen tegen zes uur in den ochtend eerst een tweetal rookwolken, gevolgd door drie andere, aan den gezichtseinder opgemerkt werden, waardoor men de zekerheid erlangde, dat de gevreesde prooi weldra door de overmacht omsingeld zou worden.

In het eerste tijdperk van den strijd was het woord nog aan de stoomkracht, daar admiraal Grau, den omvang van het dreigend gevaar volkomen beseffende, met inspanning van alle krachten poogde door weloverlegde manoeuvres aan de insluiting te ontkomen. Tusschen de Loa van het noordelijk, en de Blanco van het zuidelijk eskader doorbrekende, scheen er nog eenige kans op een veiligen aftocht te bestaan: doch slechts de Union slaagde er in, zich hier een weg te banen en, hoewel eenigen tijd door de Loa en O'Higgins vervolgd, naar het noorden te ontkomen, terwijl de Cochrane en Blanco den weg aan den Huascar ten eenenmale wisten te versperren.

Het was een indrukwekkend schouwspel die trotsche gepantserde zeekasteelen ‘full speed’ over den kalmen oceaan te zien

glijden, terwijl, tot dus ver in doodelijke stilte, alles tot het duel à mort werd voorbereid.

Omstreeks te half tien klonk le réveil du lion over de wateren; de Huascar loste uit zijne zware vuurmonden het eerste schot op de Cochrane. Verontrustend was de kalmte, waarmede de Chileensche commandant dit vuur bleef afwachten; de afstand scheen hem nog te groot, om het te beantwoorden. De projectielen van den toen nog 3.000 M. verwijderden Huascar zweefden in hooge banen over zijn boord, zonder eenige uitwerking te weeg te brengen. Een onschuldige kanonnade was het doel niet van den strijd; er moest kort en beslist recht worden gedaan.

In een tijdsverloop van 7 minuten wist de Cochrane den afstand tot op 500 M. te verminderen, en met een ‘à nous deux maintenant,’ opende ook hij den geschutstrijd, in afwachting der ondersteuning van de Blanco, die zoo snel mogelijk naderde, om mede aan het gevecht te kunnen deelnemen. De eerste granaat vloog over den Huascar heen, doch reeds de tweede sprong ter hoogte van het tuig, dat grootendeels vernield werd, de eene uitbarsting volgde nu op de andere; ook de Cochrane werd getroffen; doch binnen weinige oogenblikken viel een tweetal schoten, waardoor de overmacht van het Chileensche scheepsgeschut ten duidelijkste bewezen werd.

Een dezer granaten doorboorde den gepantserden toren van den Huascar, stelde het rechterkanon buiten gevecht, doodde tien van de twaalf artilleristen, die zich in den toren bevonden, terwijl de elfde zwaar gekwetst werd, zoodat slechts één het noodlottige schot overleefde.

Een tweede granaat berokkende den Peruaanschen monitor een nog ernstiger verlies; het projectiel doorboorde namelijk den gepantserden stuurtoren van den commandant, zoodat de admiraal, die de gewoonte had bij de besturing van het gevecht met het bovenlijf op den rand der pantsering te rusten, ter hoogte van de heupen als het ware in tweeën gescheurd werd.

Met tranen in de oogen zocht het scheepsvolk in het met rook gevulde tusschendek, onder de opeengehoopte stukken ijzer, naar het lijk van hun wakkeren aanvoerder; toen zij meenden hem gevonden te hebben, bleek bij nader onderzoek, dat het de stoffelijke overblijfselen waren van een Luitenant, door hetzelfde schot gedood; het gelukte slechts de beenen

van den admiraal terug te vinden, daar het bovenlijf naar het scheen in zee geslingerd was.

Zonder aarzelen nam de reeds gekwetste kapitein Aguire de gevaarvolle plaats van zijn gesneuvelden chef in; weder vielen twee schoten; één daarvan belemmerde de beweging van het roer, de andere doodde den tweeden commandant, wien het hoofd van den romp werd gescheiden. Steeds naderde de gevreesde vijand; 300 M. nader gekomen zijnde, werd een hevig geweer- en mitrailleusevuur op het dek van den Huascar gericht, dat weldra door alle nog ongekwetste manschappen verlaten moest worden, terwijl twee officieren, de luitenant Palacios en de kapitein Carvajal, ten gevolge der bekomen wonden buiten gevecht waren gesteld.

Vreeselijk was de toestand aan boord van het geteisterde schip; andermaal was door een granaat het zoo goed mogelijk herstelde roer getroffen, andermaal was de commandant, kapitein Ferré, de derde die sedert een half uur het bevel op zich nam, binnen weinige minuten doodelijk getroffen.

Zonder chef, zonder roer op de onmetelijke vlakte dobberende, scheen het oogenblik voor den Cochrane gekomen, om door middel van den ram den genadestoot toe te brengen; De Huascar wist dit dreigend gevaar evenwel te ontgaan en tegelijker tijd het Chileensche schip mede een noodlottig schot toe te zenden, waardoor tien man gedood werden; dit kleine voordeel vermocht evenwel niet meer de kansen ten gunste van de Peruanen te doen overhellen.

Toen ook de vierde commandant, Luitenant Rodrigerez, het linker stuk richtende, door een granaatschot gedood was, ging eindelijk het commando over in handen van den laatst overgeblevenen der officieren, Luitenant Garezon.

Met welk een gemoedstemming door dezen jeugdigen officier het commando zal zijn aanvaard, laat zich duidelijk verklaren; met een nagenoeg gewissen dood voor oogen, slechts over één kanon beschikkende; zonder roer, zonder geneeskundige behandeling, daar ook de officieren van gezondheid gekwetst waren, moest hij den strijd volhouden, terwijl nog een tweede tegenstander, de Blanco, te 10 uur in het strijdperk trad; het scheen een wanhopige daad, zich langer tegen de overmacht te verzetten.

Toen dan ook te half elf de Peruaansche vlag omlaag werd gehaald, dacht geen der Chileensche marine-officieren er aan,

om het verwijt van lafhartigheid tot de Peruaansche bemanning te richten; het vuur verstomde, men maakte zich gereed den buit in bezit te nemen.

En toch had men buiten den waard gerekend; een welgericht schot aan het adres van den Blanco gaf het antwoord op het zwijgen der Chileensche vuurmonden.

Was het schending der parlementaire gebruiken? - Neen. Zie, daar wappert binnen weinige oogenblikken weder een nieuwe Peruaansche vlag in de plaats van de andere, voor het behoud waarvan de dappere admiraal reeds zijn leven ten offer had gebracht.

Wederom donderde het geschut, wederom werden de dreigende rammen op den Huascar gericht; de vijfde commandant wilde niet onderdoen voor zijne dappere voorgangers; telkens wanneer de ram hem in den grond trachtte te boren, wist hij door een snelle beweging van het in kruitdamp gehulde schip den stoot te ontgaan.

Nog werd een gatling-mitrailleuse op het dek in batterij gebracht, doch slechts korten tijd kon het stuk in werking blijven, daar weldra al de bedienende manschappen door het vijandelijk lood getroffen waren.

Toen waren ook de oogenblikken van den Huascar geteld. Nagenoeg à bout portant doorboorden de vijandelijke projectielen den toren, den schoorsteen en den romp van het schip, dat een zeef gelijk werd; een drietal schoten, nagenoeg gelijktijdig, op 25 M. den Huascar treffende, deden brand op het schip ontstaan. In vertwijfeling vloog het scheepsvolk naar het dek, om het teeken der overgave te geven; doch de Luitenant Garezon versperde hen op de scheepstrap den weg; met den revolver dreigende, wie het mocht wagen zich tegen zijne bevelen te verzetten.

Van een verdediging in den eigenlijken zin des woords was geen sprake meer, en toen een derde vijandelijk schip naderde, om de nederlaag te voltooien, begaf de commandant zich naar het ruim, ten einde door het openen der waterdichte sluitdeuren het schip te doen zinken.

Van dat oogenblik maakte evenwel een gedeelte der equipage gebruik, om op het dek te springen, ten einde door het wuiven met witte vlaggen het teeken der onderwerping te geven.

In weinige minuten waren eenige officieren van den Cochrane aan boord, om den commandant van den Huascar de verzekering

hunner hoogachting te geven voor de zoo roemrijk volgehouden verdediging, maar tevens, om zich met den revolver in de hand te overtuigen, dat er geene pogingen werden beproefd, om het schip in de lucht te doen vliegen, of wel om het te doen zinken. Het plan van den wakkeren chef werd alzoo verijdeld; hoewel het water reeds binnenstroomde, trof men aanstonds maatregelen om den voortgang van dit wanhopig besluit te beletten.

Na een hardnekkige verdediging van ongeveer anderhalf uur, wapperde de Chileensche vlag van den Huascar, die zoolang de schrik des vijands was geweest; 162 man der equipage, waaronder 30 gekwetsten, gingen in krijgsgevangenschap over, terwijl er 38 voor de eer hunner vlag het leven hadden geofferd.

Treffend waren de blijken van waardeering, door vriend en vijand aan de nagedachtenis van den admiraal Grau en zijne dappere lotgenooten bewezen; bij de eerste berichten betreffende de behaalde overwinning, was de dood van den admiraal in Santiago nog niet bekend, en al dadelijk werden de noodige maatregelen getroffen, om den gevallen held, die ook in Chili vele vrienden telde, een eervolle ontvangst te bereiden, een ontvangst die nagenoeg met een zegetocht gelijk zou staan; doch al spoedig gaven de meer volledige berichten aanleiding, om voor een geheel andere plechtigheid, een indrukwekkende teraardebestelling, de noodige bevelen uit te vaardigen.

Een minder aangename welkomsgroet was te Lima den commandant der Union bereid, daar hij voor een krijgsraad terecht werd gesteld, als hebbende zijn chef in een ontmoeting voor den vijand verlaten.

Het laat zich verklaren, dat de openbare meening in Peru, bij het vernemen der verpletterende tijding, als het ware een zoenoffer eischte; maar of de uitkomst van den strijd voor Punta Angamos anders geweest zou zijn, indien de Union tot het laatste aan het gevecht had deelgenomen, meenen wij te mogen betwijfelen; het eenige verschil zou wellicht daarin bestaan hebben, dat ook de Union alsdan verloren ware gegaan.

Waren de rollen omgekeerd geweest, dan is het nog zeer de vraag, of admiraal Grau, met het oog op zijne instructiën, den Huascar aan den ondergang had mogen blootstellen, om de kleine korvet Union uit een neteligen toestand te redden.

Het is hier de plaats, om nogmaals in herinnering te brengen, dat de Huascar in hoofdzaak de kracht der Peruaansche marine

vertegenwoordigde: het was de hoogste troef, waarvan het verlies de nadeeligste gevolgen na zich kon sleepen; daarom was dan ook aan den admiraal Grau voorgeschreven om een gevecht tegen de overmacht zooveel mogelijk te vermijden.

Dat deze instructie getrouw werd nagekomen, kan o.a. blijken uit de omstandigheid, dat de vlootvoogd in den vroegen ochtend van. den 8sten October den strijd tegen het zuidelijk Chileensch eskader ontweek. En het ware zeker des te meer geraden geweest, om den strijd der vereenigde eskaders te ontwijken, al moest het verlies der Union hiervan het gevolg zijn.

Van sommige zijden werd het afgekeurd of althans bejammerd, dat de admiraal dit voorschrift wat al te getrouw opvolgde; doch hier geldt wel eenigszins de bekende spreuk, dat de beste stuurlui in den regel aan wal staan. Zoo is het bijvoorbeeld lang geen uitgemaakte zaak, dat de Huascar als overwinnaar uit den strijd tegen het zuidelijk escader zou zijn teruggekeerd; de Blanco is toch aan den Cochrane volkomen gelijk, en was dus evenzeer tegen den Huascar opgewassen; de Covadonga en de Mattias Cousino stonden ongeveer gelijk met de Union; de uitslag van dien strijd zou dus zeer onzeker zijn geweest, terwijl altijd de kans nog bleef bestaan, dat het noordelijk eskader, wanneer de Huascar niet kwam opdagen, mede naar Las Tetas ware gestoomd, ten einde te trachten de voorgenomen omsingeling elders te beproeven. Beschouwingen over hetgeen gebeurd zou zijn, indien de feiten zich anders hadden toegedragen, kunnen echter gevoegelijk achterwege blijven; van meer belang is het nog een oogenblik stil te staan bij hetgeen werkelijk gebeurd is.

Vooreerst trekt het dan de aandacht, dat het vuur van den Huascar zooveel minder uitwerking heeft opgeleverd, dan dat van de tegenpartij; de omstandigheid dat de schoten, vooral op groote afstanden, bijna immer te hoog vielen, zou doen denken aan gebrekkige hulpmiddelen bij het richten. De admiraal Grau had zich evenwel in dezen oorlog van te gunstige zijde doen kennen, om niet te mogen aannemen, dat hij middelen zou hebben weten te vinden, om aan dit bezwaar te gemoet te komen. Liever zullen wij aannemen, dat vast scheepsgeschut in draaiende torens onhandig in het gevecht is, en de vlag moet strijken voor beweegbaar geschut in vaste batterijen.

De wakkere commandant gaf dan ook blijken van veel doorzicht, toen hij met een zekere voorliefde van den ram als

stootwapen gebruik trachtte te maken; terwijl de Huascar door zijn vlugge bewegingen zich tot dit gevecht bijzonder eigende.

Toch gelukte deze aanval in den geheelen oorlog slechts eenmaal, en wel tegenover de zeer logge Esmeralda; waaruit schijnt te blijken dat deze tactiek slechts een zeer geringe kans van slagen aanbiedt.

De tragische afloop van het gevecht bij Punta Angamos heeft bovendien op overtuigende wijze aangetoond, dat de gepantserde stuurtorens voor den commandant alles behalve veilig zijn te achten, en een standplaats boven op het dek geen aanbeveling verdient. Een andere strijdvraag op maritiem gebied, de quaestie of aan beweegbaarheid dan wel aan geschutsovermacht de voorrang moet worden toegekend, is na den oorlog tusschen Peru en Chili onopgelost gebleven. Het tijdperk, waarin de Huascar zich door snelle bewegingen nu hier dan daar wist te vertoonen, zwakke tegenstanders ten onder brengende, voor overmacht bij tijds wijkende, pleit voor het bezit van snelvarende kruisers; het gevecht bij Punta Angamos bewijst daarentegen, dat het niet immer mogelijk is, zich aan den strijd tegen de overmacht te onttrekken, terwijl in dergelijke beslissende gevechten ontegenzeggelijk de overwinning is weggelegd voor de marine, die over de beste artillerie beschikken kan.

Dit, ook voor de Nederlandsche marine, belangrijk vraagstuk blijft alzoo voorloopig nog een open quaestie; toch zal vermoedelijk onder de vele leerrijke lessen, welke op maritiem gebied uit den Peruaanschen oorlog getrokken kunnen worden, het beeld van den snelvarenden Huascar steeds velen voor den geest blijven staan als een krachtig pleidooi voor de beweegbare marine.

Viel deze oorlogsbodem in den broederoorlog, evenals de laatste der Inca's van Peru, waarnaar het vaartuig genoemd was, door het staal van zijn broeden Atahualpa viel; terugziende op hetgeen door dezen monitor verricht was, kan zonder twijfel van den wakkeren aanvoerder, den admiraal Grau, getuigd worden: qu'il avait mérité de la patrie.

Dwingt het tooneel van den zeeslag bij Angamos alzoo eerbied af voor den zelfverloochenenden moed der equipage van den Huascar, maar vooral ook voor de doodsverachting der officieren, die achtereenvolgens het commando over den monitor op zich namen, toch doet het verhaal van dien strijd ook nog andere

snaren van het menschelijk gemoed trillen; de humaniteit gruwt van de verschrikkingen der oorlogen, welke zich in zoo afgrijselijke vormen aan het oog vertoonen.

In den oorlog te land worden de gekwetsten zooveel mogelijk buiten het slaggewoel gebracht; maar hier lagen die rampzaligen in een met rook gevulde ruimte, bespat door het bloed hunner kameraden, geteisterd door de voortdurende dreuningen van het geschutvuur, bedreigd door de stukken ijzer, die heen en weer geslingerd werden, en dat alles in de 19de eeuw, die zich de eeuw der beschaving noemt.

Daar evenwel de mannen, die het geweld plegen, niet tevens degenen zijn, die het kwaad veroorzaken, zoo kunnen zelfs de meest vurige voorstanders van den vredebond toch een woord van lof over hebben voor de dapperen, die zulke doorslaande blijken van vaderlandsliefde en plichtsbetrachting gaven.

Maar dan moet het ook bij plichtsbetrachting blijven, en de strijd niet vervallen in dollemanswerk, door menschenlevens op. het spel te zetten, zonder eenig uitzicht te openen op de bereiking van het oorlogsdoel; het is al erg genoeg, dat soms zulke zware offers op het altaar des Vaderlands gebracht *moeten* worden; roekeloosheid in dit opzicht mag misdadig heeten.

Het schijnt ons toe, dat niet weinigen op grond van dergelijke redeneeringen van oordeel zullen wezen, dat de bemanning van den Huascar *meer* heeft gedaan dan de eer der vlag voorschreef, en de opvolgende chefs dus op geen onverdeelde toejuiching aanspraak mogen maken.

Toen eenmaal de mogelijkheid om te ontvluchten afgesneden was, scheen het doel van het gevecht geen ander, dan met eere te gronde te gaan, en ware dit juist gezien, dan zou aangenomen kunnen worden, dat een vroegere overgave alleszins gewettigd scheen.

Alvorens echter tot dit besluit te komen, gebiedt toch de onpartijdigheid om niet voorbij te zien, welke eigenaardige wisselvalligheden bij een gevecht ter zee verwacht kunnen worden; het geluk speelt daarbij een veel meer beteekenende rol dan in den oorlog te land.

Is de zwakkere verdediger te land er in geslaagd, door het opbreken van een eind spoorweg, de bewegingen van den opmarcheerenden vijand te beletten, binnen betrekkelijk weinige uren zal het den laatsten gelukken door het aanleggen van een zijlijntje den opmarsch weder mogelijk te maken, en den

teruggetrokken tegenstander op te zoeken; doch is in den oorlog ter zee de stoommachine of het roer van den gevreesden vijand getroffen, dan is de herstelling niet altijd mogelijk; het vordert in elk geval veel tijd en de tegenstander vindt meestal gelegenheid zich door vlugge manoeuvres aan het vuur des vijands te onttrekken; - is de batterij van den verdediger te land na een langdurigen geschutsstrijd tot zwijgen gebracht, dan wordt door een andere batterij uit de reserve weldra dezelfde taak weder opgevat; doch wordt in den monitor een der zware scheepsvuurmonden buiten gevecht gesteld, dan is zulk een verlies onherstelbaar; - weet de zwakkere partij bij den oorlog te land door een plotseling élan een vijandelijke schans te vermeesteren, dan kunnen straks de herzamelde troepen des vijands door een tegenaanval de versterking hernemen; doch is een gepantserd fregat eenmaal door den ramstoot in den grond geboord, dan kunnen geen menschelijke krachten het vaartuig weder boven den waterspiegel terugbrengen.

Zoo werd de slag voor Iquique door een drietal welgeslaagde ramstooten aan het adres van de Esmeralda beslist; bij Punta Angamos waren het slechts weinige doch gelukkig treffende granaten, die den Huascar buiten gevecht stelden; met dergelijke voorbeelden voor oogen, is het duidelijk dat een zware verantwoordelijkheid rust op den gezagvoerder, die te vroeg aan de uitkomst wanhoopt, en den aan zijne zorg toevertrouwden kostbaren bodem in handen des vijands overgeeft. Ware het den Huascar ter elfder ure nog gelukt, door een ramstoot, of een welgericht schot, één zijner tegenstanders gedurende eenigen tijd buiten gevecht te stellen, wellicht had dan de snelvarende monitor gelegenheid gevonden, aan de dreigende omsingeling te ontkomen.

Dat de uitslag van den strijd anders is geweest, mag natuurlijkerwijze geen invloed uitoefenen op het uit te spreken oordeel. Doch toegevende, dat volharding tot het uiterste door de noodzakelijkheid van den oorlog geboden kan worden, moet dan toch de menschelijkheid zich niet verzetten tegen de laatste wanhopige poging van Luitenant Garezon, om namelijk het vaartuig met zijn 30 gekwetste en 162 ongekwetste manschappen in de diepte te doen verdwijnen? Hier behoefde niet meer de eer eener vlag gewroken te worden, waardoor een even wanhopig besluit van onzen landgenoot Van Speyk ten volle gerechtvaardigd werd.

De geschiedenis van den Zuid-Amerikaanschen oorlog geeft ook op deze vraag het antwoord; want de eenmaal door de Chileenen zoo gevreesde Huascar was, na het ondergaan eener herstelling, gedurende de latere tijdperken van den strijd, een hunner krachtigste aanvalsmiddelen; en het weder optreden van dien monitor, doch toen als tegenstander, kostte aan de Peruanen zeker meer menschenlevens, dan er op den 8sten October mede in de diepte zouden zijn verdwenen.

En zoo moeten deze beschouwingen er toe leiden, om den wakkeren aanvoerder, - wien het niet gegeven was, even als zijne voorgangers, te sneuvelen voordat de nationale vlag uit den top werd neergehaald, en wien het evenmin gelukte die ramp te voorkomen, - in alle opzichten recht te doen wedervaren voor zijn gehouden gedrag.

Moeten er in den oorlog veelal bevelen gegeven worden, waarvoor de menschelijkheid terugdeinst, zij komen niet voor rekening van hem, die, wanneer eenmaal het oogenblik van krachtig handelen gekomen is, de onverbiddelijke eischen der noodzakelijkheid moet volgen; doch men spreke het luide uit en zegge het voort: gevloekt zij hij, door wiens schuld het oorlogsvuur ontstoken wordt.

F.H. BOOGAARD.

Focquenbroch.

Niet gelezen en bijna geheel vergeten te zijn, weggestopt te worden op eene weinig in het oog vallende plaats van de boekenkast, is thans het lot der werken van den 17de eeuwschen dichter, wiens naam boven dit opstel is geplaatst. Voor velen, die hem slechts bij name kennen, is hij in een zeker mythisch waas gehuld; bij hen is de duistere bewustheid aanwezig, dat het met hem niet recht in den haak is. Als eene soort van vrijbuiter op letterkundig gebied, als een losbol in zijn leven, zooals wij zoo duidelijk uit zijne werken bespeuren, is hij niet geschikt om eene eervolle plaats in te nemen onder die mannen van zijn tijd, wier werken thans nog gelezen en geprezen worden. Maar als een schrijver, wiens werken jaren lang zijn uitgegeven en ten tooneele gevoerd, als de eerste vertegenwoordiger van een hier te lande nieuw genre, is hij uit een litterair-historisch oogpunt eene kleine studie waardig.

Willem Godschalk van Focquenbroch was volgens een grafschrift, dat hij op zich zelf vervaardigde, een Amsterdammer van geboorte[1]. Wanneer hij het levenslicht heeft aanschouwd is niet zeker; ik vermoed echter, dat zijn geboortejaar tusschen 1630 en 1636 valt[2].

1 Zie ‘Alle de werken van *W.v. Focquenbroch*. Verzamelt en uitgegeven door *Abraham Bogaert*. t'Amsteldam,’ 1723, dl. II, blz. 167. Dit 2de deel is van 1709, waarover later. Naar deze uitgave, die het meest bekend schijnt te zijn, zal ik steeds verwijzen.

2 Ik het in de doopboeken van Amsterdam onderzoek laten doen over de jaren 1636-1643, maar zonder resultaat. Daar nu F. in 1662 promoveerde, en toen dus zeker wel over de 20 was, maar aan den anderen kant niet ver over de 30, meen ik den tijd aldus te mogen stellen.

Ook van zijne familie is zeer weinig bekend; volgens zijne eigene getuigenis was zij van ouden adel[1]. Zeker is het, dat hij een broeder heeft gehad, want vóór een werkje[2] van onzen dichter vinden wij een lofdicht met de onderteekening ‘Frater Fratri J.v.F.’, en volgens het Leidsche Album werd den 13^{den} Sept. 1663 aan de hoogeschool aldaar een Jacobus van Fockenburgh[3], Amstelodamensis, als medisch student ingeschreven. Evenals deze jongere broeder heeft Willem Godschalk de medicijnen tot studievak gekozen en zich daarop waarschijnlijk aan het Amsterdamsche Athenaeum toegelegd. Wel spreekt hij eens van Leiden[4], maar hij is daar niet ingeschreven geweest, terwijl hij daarentegen den 29sten Maart 1663 onder de studenten der Utrechtsche Hoogeschool werd opgenomen[5]. Kort daarna, nl. den 10^{den} Juni 1662, promoveerde hij daar na eene disputatie, ‘de lue Venerea’[6], en wij mogen dus veronderstellen, dat hij alleen burger der Utrechtsche Academie is geweest gedurende den korten tijd voor zijne promotie noodig. Hij zette zich als geneesheer te Amsterdam neer en trachtte daar praktijk te verkrijgen, waarin hij niet goed slaagde. Zoo heeft hij zelfs gedurende het heerschen van de pest in 1663 en 1664 tijd genoeg over om gedichten te maken[7], en telkens vinden wij toespelingen op het weinige werk, dat hij te doen heeft. Er bleef dus gelegenheid, genoeg om zich met andere zaken bezig te houden. Hij speelde op de viool en op de fluit[8] en maakte verzen, hij was altijd verliefd en rookte altijd. Maar behalve deze onschuldige vermaken, waren er andere waaraan hij zijn tijd wijdde, Wijntje en Trijntje. Duidelijk blijkt uit zijne gedichten, dat hij een losbol is geweest, die ook later zijn

1 Vgl. ‘Alle de Werken’, dl. II, 308.
2 Vgl. ‘De Herders-Sangen van Virgilius Maro, In Neerduyts gesongen, op twee verscheydene Toonen. Door *J.U.* en *W.v.F.* t' Amsterdam,’ enz. 1666.
3 Meermalen wordt de naam aldus gespeld. Focquenbroch was verder een neef van den Groningschen dokter de Groot (vgl. II, blz. 156).
4 Vgl. dl. II, 379.
5 Vgl. het album academicum van Utrecht, ten deele afgedrukt in den ‘Utrechtsche Studenten-Almanak van 1872’, blz, 95. Utrecht wordt vermeld, II, blz. 371, 381 en 397.
6 Deze mededeeling dank ik aan de welwillendheid van Prof. J.A. Wijnne, die daartoe het album promotionum heeft geraadpleegd; De bekende professor Henricus Regius zat als rector magnificus bij de promotie van Focquenbroch voor.
7 Vgl. dl. II, blz. 402.
8 Vgl. dl. II, blz. 307.

ruw studentenleven niet heeft opgegeven, en hieruit kuunen wij weer zijne kleine praktijk en leege beurs verklaren.

In welke kringen hij te Amsterdam verkeerde, is uit zijne verzen niet goed op te maken; zeker niet in de patricische, want de meeste namen zijn onbekend. In elk geval is hij dus niet, zooals zoovele kunstbroeders van zijn tijd, de gehoorzame dienaar van 'burgemeesteren' en andere autoriteiten geweest, goed genoeg om bij elke gelegenheid met complimenteerende verzen klaar te staan. Evenmin zijn er in zijne werken sporen van aanwezig, dat hij met vele dichters in betrekking stond; het schijnt, dat Westerbaan hem zijne vertaling van 'de remedio amoris' van Ovidius, in 1666 voltooid, toezond[1]. Verder moet hij Moonen[2] en Ludolf Smids[3] hebben gekend.

In 1663 trad Focquenbroch voor het eerst als schrijver op met de 'klucht van Hans Keyenvretzer, Medicijnen doctoor'[4]. Het stukje was 'uyt vermaeck gespeelt op de Bruyloft van een paer eerlycke Luy;' de virtus comica er van moet bestaan in het in de 17de eeuw zoo op het tooneel gewilde gebroken Duitsch, dat wij reeds aantreffen in de vroeger aan Brederoo toegeschrevene klucht 'van den Hoogduytschen Quacksalver', die overigens met die van Focquenbroch al zeer weinig overeenkomst heeft. Het is eene platte klucht, die 'van de Quacksalver' zooals zij in de uitgaven der werken van onzen dokter is getiteld, waarin drie personen optreden. Toch vond later Asselijn er verdienste genoeg in, om haar om te werken[5]; hij bracht er eenige vrouwenrollen in, maakte eene kleine verwikkeling, maar nam een groot deel van Focqenbroch's klucht en voornamelijk het gebroken Duitsch over. Of het stukje in dien gewijzigden vorm ten tooneele is gebracht, is mij niet bekend.

In hetzelfde jaar gaf Focquenbroch een blijspel uit, getiteld 'De verwarde Jalousy'[6]. Zooals de naam reeds aanwijst, is het een stuk

1 Vgl. dl. II, blz. 383.
2 Vgl. de uitgave van 'Alle de Werken' in 1675, dl. II, blz. 4.
3 Vgl. dl. II, blz. 156.
4 't' Amsterdam by Jacob Venckel,' enz. 1663.
5 'De kwakzalver. Kluchtspel. De Heer *W.G.V. Focquenbroch* gevolgd. Door *T. Asselyn*. By de Erfg: J. Lescailje,' enz. 1692. 'Met Privilegie.'
6 't'Amsterdam, By Jacob Lescailje,' enz. 1663. Aan het slot van het stuk staan de letters W.G.V.F. en de spreuk 'Durum patientia frangit',

vol verwikkelingen; het te ontleden is echter niet noodig, daar het, zooals door den heer Justus van Maurik is aangetoond[1], eene bijna letterlijke vertaling is van Molière's 'Le cocu imaginaire'. Het eerste tooneel van het fransche blijspel is weggelaten, terwijl daarentegen het eerste tooneel der hollandsche bewerking de twaalf eenige oorspronkelijke verzen van het geheele stuk bevat; het 17de tooneel van het oorspronkelijke, een monoloog van 68 verzen, is door den vertaler tot 14 verzen verkort. Al weder dus een voorbeeld van den letterkundigen diefstal onzer voorvaderen, dien zij, zooals meer en meer blijkt, zonder blozen, zonder vermelding van den oorspronkelijken dichter, op zoo groote schaal hebben gepleegd. Toch moet aan Focqenbroch de eer worden gelaten, dat hij in ons land één der eerste vertalers van Molière is geweest; bedrieg ik mij niet, dan is alleen eene bewerking van 'George Dandin' vóór 1663 hier verschenen[2]. Bovendien levert de vertaling van Focquenbroch een aardig bewijs voor het snelle letterkundige verkeer tusschen Frankrijk en ons land in dien tijd. 'Sganarelle ou le cocu imaginaire' werd nl. den 28sten Mei 1660 voor het eerst opgevoerd. Na behoort, zooals bekend is, dit blijspel tot de eerste werken van Molière, die er vooral toen niet licht toe overging zijne werken te laten drukken. Zoo had dan 'Le cocu imaginaire' bijna vijftig voorstellingen beleefd, zonder dat het aan de pers was toevertrouwd, toen een zekere Neufvillemaine, die het stuk meermalen had zien spelen, bemerkte, dat hij het geheel van buiten kende. Hij schreef het blijspel, op, gaf het uit en was wel zoo beleefd er eene opdracht aan toe te voegen aan Molière, die zelf nooit eene andere uitgave heeft bezorgd[3]. Het fransche blijspel werd dus, na in 1660 voor het eerst te zijn opgevoerd en ongeveer vijftig voorstellingen te hebben beleefd, gedrukt en reeds den 23sten April 1663 werd de vertaling te Amsterdam als nastuk gespeeld[4].

De uitgaven van 'De verwarde Jalousy' zijn nog al talrijk. Be-

1 Vgl. 'De Nederlandsche Spectator' van 1877, blz. 365 en 366.
2 'George Dandin. . Clucht, uyt het Fransch ghetranslateert door M.M. Ghecalculeert naer den hedendaegsen meridiaen,' 1662. De vertaling wordt aan A. Peys toegeschreven.
3 Vgl. hierover *Sainte Beuve*, 'Portraits littéraires, Paris, Didier,' 1844, II, bl. 25.
4 Vgl. *Wybrands*, 'Het Amaterdamschc tooneel,' blz. 262.

halve in sommige uitgaven van ‘Alle de Werken’, zijn mij drukken bekend van 1696[1], 1705[2], 1730[3], 1871[4]en een zonder jaar[5]. Ook schijnt het blijspel zich jaren lang op het tooneel te hebben staande gehouden; althans nog op 20 Jan. 1764, dus eene eeuw na de eerste opvoering, werd het te Leiden door den troep van Corver gespeeld[6].

In 1665 gaf Foequenbroch een ander dramatisch product uit, nl. de ‘Klucht van de Weyery’[7], die vertoond werd op de bruiloft van A. Valkenier en J. van Schoonevelt, voor welk paar de dichter ook een bruiloftsgedicht vervaardigde[8]. Evenals de klucht ‘van de Quacksalver’ is ook die ‘van de Weyery’ zeer vuil en onkiesch, en wij verbazen ons onder het lezen weer, wat onze voorvaderen toch al niet konden en wilden aanhooren en in welke woordspelingen zij al niet behagen schepten. Na nog vermeld te hebben, dat Focquenbroch in hetzelfde jaar, toen de bisschop van Munster in ons land was gevallen, een vers voor den bisschop[9]beantwoordde met ‘Een Hollandsche vuystslag op een Brabandsche koon’[10]komen wij aan een, belangrijker werk van onzen dokter, nl. het eerste deel van ‘Thalia of geurige sanggodin’[11], dat eveneens in 1665 uitkwam. Dozen eersten

1 Vgl. *W.L. van Halten*, ‘Drie kluchtspelen der 17de eeuw,’ Rotterdam, J.H. Dunk, 1871, blz. 61, Die druk van 1696 kwam bij de Wed. van Gysbert de Groot uit.
2 ‘Den laatsten Druk. t' Amsteldam, Bij de Erfgen. van J. Lescailje,’ enz. ‘Met Privilegie.’
3 ‘t'Amsteldam, Bij David Ruarus,’ enz. ‘Met Privilegie.’
4 Herdruk van dien van 1696 door den heer *van Helten*
5 ‘t' Amsterdam, Bij de Wed. van Gysbert de Groot,’ enz. Deze druk is uit het laatst der 17de of het begin der 18de eeuw.
6 Vgl. *J. Hilman*, ‘Ons tooneel,’ blz. 109.
7 ‘t' Amsterdam, By Jacob Venckel,’ enz. 1665.
8 Vgl. ‘Alle de Werken,’ II, blz. 52.
9 De titel luidde: ‘Antwerps Gedicht. Den Munsterschen Trommelslagh op den Hollandschen Toon. Na de Copye, gedrukt tot Antwerpen,’ z.j. In plano. (Vgl. *P.A. Tiele*, ‘Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten,’ n°. 5312). Het is afgedrukt bij Focquenbroeh, t.a.p., II, blz. 218.
10 ‘Of anders: Resonantie van den Munsterschen Trommelslagh, op den Hollandschen Toon,’ z.j. in plano. (Vgl. *Tiele*, t.a.p., n°. 5313). Zie ‘Alle de Werken,’ II, blz. 221.
11 ‘Door *W.G.v.F.* Amsterdam,’ 1665, 12°. (Vgl. *Mr. J.J. van Doorninck*, Bibliotheek van Nederlandsche anonymen en pseudonymen, n°. 4386. Op de Leidsche Bibliotheek van Letterkunde in eene uitgave der beide, kluchten van Focquenbroch in 12° uit een groot werk genomen en gepagineerd van blz. 233-277. Misschien is dit een gedeelte der eerste uitgave.

druk het ik niet kunnen inzien, maar hoogstwaarschijnlijk had het boekje denzelfden inhoud als bij een lateren druk van 1675. Bij dien inhoud zullen wij iets langer stilstaan.

Volgens de opdracht van dien 3^{den} druk (nl. van 1675) schijnt het, dat de schrijver van zijn werk niet veel voordeel heeft gehad. Immers wij lezen daar: ‘Oock soo verseker ick u, dat het den Drucker seer wynigh, en my noch minder sal scheelen, of dit by een genaeyt papier (soo men het sleghs duur genoegh wil betalen) voor bemorste vodden, in de Botterhuisen, en Tabackswinkels gebruykt, dan of 't van een party sotten gepresen of gelaekt word. Want nademael ick het tot niemands, dan tot myn eygen vermaeck gemaekt, en dat het den Drucker tot niemands dan tot syn eygen profijt gedrukt heeft, so kundt ghy wel geloven, hy alleen door het verkopen, en ick door alle soorten van onthael, even vernoeght kan zyn.’ En in een vers, dat de dichter tot zich zelven richt, gaat hij na, wat men wel van het werkje zal zeggen, en komt tot de slotsom, dat bijna iedereen het zal afkeuren, dat hij verstandig is, die het boek niet koopt, en dat de uitgever er slecht aan toe is. En thans de inhoud. De voornaamste plaats in het deeltje bekleedt het komisch heldendicht, ‘Typhon of de reusen-stryt’, in vijf zangen, waarvan ik het beloop zal meedeelen.

De reus Typhon en zijne medereuzen hebben gedurende een paar dagen en nachten in eene herberg druk feestgevierd en zullen nu op een achternamiddag gaan uitmaken, wie van hen het gelag zal betalen. Om dit te beslissen wordt het kolfsspel gekozen; Arcadië wordt terstond van alle bosschen ontbloot, om als kolf baan te dienen, de bergen worden gebruikt als ballen, maar moeten met de hand geworpen worden, omdat geene voorwerpen groot genoeg zijn om als lepels te gebruiken, de regenboog is de ring. Men begint het spel; Typhon neemt een berg op, zwaait hem eenige malen om zijn hoofd, zoodat door den wind, door deze beweging veroorzaakt, alle schepen op den Hellespont terstond zinken, werpt, maar treft één der uiteinden van den regenboog, die aan duizend stukken vliegt. De berg vliegt verder, treft het firmament, dat splijt en waarvan enkele brokken in de zaal

der goden neerkomen, waar zij groote schade aanrichten. Sommige der goden worden gekwetst, de korenzolder raakt defect, zoodat het koren den hemel uit naar beneden valt; de vaten in den kelder springen los door den schok. Jupiter is woedend en zendt Mercurius met eene bedreiging naar de reuzen. Deze, door zijne vele ambassades er aan gewend om altijd ‘heel net in 't habijt’ te zijn, is terstond gereed, vliegt weg naar het reuzenland, maar doet onderweg door dorst geplaagd den Helicon aan. Hier wordt hij door de Muzen en door Apollo verwelkomd, laaft zich aan de hengstebron, maar kan nu slechts op rijm spreken; hij blaakt van dichtvuur en houdt eene ontboezeming over den tabak. Vervolgens in Arcadië aangekomen vindt hij de reuzen bezig met het braden van walvisschen op een vuur van omgehakte wouden; hij brengt zijne boodschap over, maar wordt barsch bejegend en is zeer blij, dat hij er ongedeerd afkomt.

In den tweeden zang komt Mercurius in den hemel terug en wekt Jupiter, die nog te bed ligt, om hem den afloop zijner zending mee te deelen. Terwijl Typhon en zijne makkers zich gereed maken om den hemel te bestormen, komt de raad der goden bijeen. Jupiter vindt, dat het aantal voorhanden zijnde bliksems, donders en onweders niet groot genoeg is en zet dus de zon, als den god van het weer, aan het werk. Mars is in de godenvergadering aan het razen en bluffen, Neptunus blijft in zijne rede steken en wordt uitgelachen door Momus, Bacchus wil de aardbewoners van den wijn berooven om ze zoo te temmen, Vulcanus geeft den raad om rondom den hemel tralies te laten maken, terwijl er bij slot van rekening geen enkel besluit wordt genomen.

In den aanvang van den derden zang wordt Jupiter plotseling wakker door een gedruisch; Mimas, een der reuzen, heeft de bergen opeen gestapeld en tracht den hemel door een venster binnen te dringen. De vader der goden gaat op de vlucht, maar door een teug brandewijn gesterkt, keert hij spoedig terug met een bliksem gewapend en trekt, door de andere goden bijgestaan, moedig op den vijand los. Men verdrijft de reuzen en achtervolgt ze; Jupiter, die op een arend is gestegen, houdt eene aanspraak, voordat de strijd wordt hernieuwd; wederom worden de reuzen op de vlucht geslagen. Toch voelen de goden zich zwak en geeft Saturnus den raad om Hercules te ontbieden. De reuzen vangen den strijd nog eens aan

en nu met een anderen uitslag; de goden vluchten en maken zich onkenbaar door zich in dieren te veranderen, Jupiter in een vos, Juno in een parkietje, Diana neemt de gedaante aan van eene papegaai, Venus van eene honigbij, enz. Ten gevolge van die gedaanteverwisseling zoeken de reuzen hen overal te vergeefs.

De vierde zang begint met eene beschrijving van den tocht der goden in hunne nieuwe gedaante; aan gejammer over de verloren grootheid is natuurlijk geen gebrek. Eindelijk komt men in Egypte aan en hier verandert Mercurius zich nogmaals, nu in een jongeling, gaat naar Memphis en voorziet zich daar van een aantal kleeren; de overige goden nemen eveneens menschengedaante aan en begeven zich naar een logement in Memphis, waar zij de algemeene bewondering wekken door hunne schoone gestalte en door den heerlijken reuk, dien zij verspreiden. Ook Hercules verschijnt en vindt zijn vader op de stoep van de herberg zitten. De goden worden door de bevolking nu als goden gekend, de priesters komen hun hunne opwachting maken en geschenken brengen, terwijl Jupiter hun tot belooning daarvoor verlof geeft om zonder schade of schande oneerlijk te zijn en de belofte aflegt, dat geene oorlogen of andere rampen het land zullen teisteren. In dien tusschentijd zijn de reuzen steeds bezig geweest, om door het opeenstapelen van bergen den hemel te bereiken; thans maken zij zich weer tot den strijd gereed, terwijl ook de goden in het veld rukken.

Na eene aanroeping van Thalia, waarmede de vijfde zang aanvangt, zien wij de reuzen door de goden overvallen. De strijd ontvlamt en beide partijen kwijten zich dapper, maar nadat de uitslag lang onzeker is geweest en er aan beide zijden vele heldendaden zijn verricht, worden de reuzen eindelijk verslagen en wordt op Typhon de berg Etna gewenteld.

Volgens de kleine fransche voorrede, die Focquenbroch voor zijn ‘Typhon’ schreef, heeft hij het werkje van Scarron, ‘le Typhon, ou la Gigantomachie’ nagevolgd, niet woordelijk vertaald. Of die navolging den lof verdient, die er in een fransch gedichtje van drie coupletten, van welke het laatste aldus luidt:

Si les François pleignent leur sort,
Qui a mis leur Scarron à mort,
Il nous faut rendre grace au nostre.
Puisqu'il nous donne, avec Typhon,

l'Emblème d'un second Scarron,
Qui quelque jour vaudra bien l'Autre[1],

aan wordt toegezwaaid, durf ik niet beslissen. Zeker wijkt Focquenbroch's stuk niet zeer veel af van het oorspronkelijke; dit blijkt genoegzaam uit de uitgebreide inhoudsopgave, door Théophile Gautier van het fransche stuk gegeven[2], terwijl er van letterlijke vertaling wel evenmin sprake zal zijn, als wij later zullen zien, dat dit met ‘de Aeneas’ het geval is geweest. Is het origineel minder plat dan de hollandsche bewerking? ‘Il est dommage que la pruderie de goût qui règne aujourd'hui et qui ne pardonne pas une joyeuseté de style, même dans une étude purement philosophique et littéraire, ne nous permette pas de citer les traits les plus vifs et les plus drolatiques,’ zegt Gautier van het Fransche gedicht[3], dat ik tot mijn spijt niet het kunnen vergelijken.

Hoe onze dokter Scarron vertaalde, kan men o.a. zien uit verscheidene sonnetten, die in dit deeltje zijner werken voorkomen, bijv. uit dit klinkdicht[4]:

‘Op een zeer hoogen berg, omheint met duizent rotzen,
Die aan 't heelal verstrekt een steil voor 's hemels val;
En van wiens top een os gelykt een maillebal,
Ein hooge boomen zyn als kleine wandelknotzen;
Die als een Titan schynt den Hemelvoogt te trotzen,
En uit zyn ingewant braakt nat zo dik als gal,
't Welk met een wreet geweld sleept tot in 't naaste dal
Zomtyds een berg vyf zes, gelyk ontdooide schotzen:
En die de bliksem vaak dekt tachtig myl in 't rond;
't Geen hem zomtyds wat rook doet spuwen uit zyn gront,
Gelyk een oven daar men kalk in heeft gebakken.
Op deze berg in t'end, die schier den hemel scheurt.
Om n de waarheid, als een fyn man, toe te snakken)
En is my, by myn keel, myn leven niets gebeurt.’

Het fransche gedicht luidt aldus[5]:

1 Dit vers is vóór de ‘Typhon’ afgedrukt; onderaan staat ‘Amico suo scripsit A.M.’ Waarschijnlijk is het van Arnold Moonen.
2 Vgl. zijn artikel over Scarron in de ‘Revue des deux mondes’, 1844, Tome troisième, pag. 28-58.
3 t.a.p. blz. 43.
4 ‘Alle de Werken,’ II, blz. 158.
5 Vgl. ‘Oeuvres de monsieur *Scarron*. Nouvelle édition, revue, corrigée et augmentée de quantité de Pièces omises dans les Editions précédentes. Tom. VIII A Amsterdam, Chez J. Wetstein et G. Smith,’ 1737, blz. 409.

‘Un Mont tout hérissé de Rochers et de Pins
Colosse qui la teste oppose au choc des nuës,
D'où les Boeufs dans les champs sont pris pour des Lapins,
Et les Arbres plus grands pour des herbes menuës;
Vomit à gros bouillons de ses froids intestins,
Un torrent qui grossi d'eaux du Ciel descenduës,
Et faisant plus de bruit que cent mille Lutins,
Entraine dans les champs mille Roches cornuës.
La Foudre quelquefois le couvre tout de feu:
Mais la Foudre ne fait que le noircir un peu,
Et faire un peu fumer sa cime inébranlable.
Sur ce superbe Mont, jusqu'aux Cieux élevé,
Pour vous dire la chose en homme véritable,
Il ne n'est, sur mon Dieu, jamais rien arrivé.’

Andere voorbeelden van vertaling zijn in den bundel te vinden[1], en ik twijfel niet, of ik zon een groot aantal verzen van Focquenbroch tot Scarron hebben kunnen terugbrengen, wanneer mij eene volledige uitgave van den franschen schrijver ten dienste had gestaan. De Amsterdamsche geneesheer is hier te lande de eerste vertegenwoordiger geweest van het burleske genre en heeft zijne landgenooten kennis doen maken rnet de kleinere werken van Scarron, die hier reeds bekend was door een paar zijner blijspelen. Immers den 23sten April 1667 werd ‘Don Japhet van Armenien’, eene vertaling van het fransche blijspel ‘Don Japhet d'Arménie,’ dat in 1653 het licht had gezien, voor het eerst te Amsterdam gespeeld[2]. En den 28sten Nov. 1658 volgde ‘de Edelmoedige vyanden, blyspel door J. Blasius’, eene vertaling van Scarrons ‘l'Escolier de Salamanque ou les généreux ennemis, tragi-comédie’ (1654)[3]

Wij keeven tot den inhoud des bundels terug, waarin behalve de bovengenoemde gedichten eene menigte minnedichten worden gevonden, Phillis, Clorenie, Clorimene, Silvia, Ameronte, Belisa, Climene,

1 Vgl. ‘Alle de Werken’, II, blz. 157 en 159 met *Scarron*, t.a.p., blz. 410 en 409.
2 Vgl. *Wybrands*, t.a.p., blz. 261. De vertaling is van Claude de Griek.
3 Vgl. *Wybrands*, t.a.p. Later werden nog andere blijspelen van Scarron vertaald. In 1683 verscheen ‘Jodelet of de knecht meester en de meester knecht’, naar ‘Jodelet ou le maître valet’ bewerkt door *Joh. Kommelyn Kasp. zoon. J. Goeree* vertaalde in 1707 ‘le Prince Corsaire’ als ‘Alcander, Koning van Cyprus en Cicilië, of de gewaande zeeroover’ en *F. Rijk* in 1710 ‘l'Héritier ridicule ou la Dame intéressée’ als ‘De belachelyke erfgenaam of baatzuchtige juffer.’

Cloris, zij alle worden bezongen en leveren zoo het bewijs, dat de dichter een ontvlambaar gemoed bezat. Zeer sentimenteele verzen worden afgewisseld door andere, die volstrekt niet door den beugel kunnen, terwijl eene reeks fransche verzen, waarvan de taal mij niet boven alle bedenking verheven schijnt en de beide bovengenoemde bruiloftsvertooningen den bundel sluiten.

In het volgende jaar, nl. in 1666, verschenen een paar werkjes van de hand van Focquenbroch en Joannes Ulaeus. Dien laatsten naam heeft men wel eens geheel ten onrechte voor een pseudoniem, gehouden. Joannes Ulaeus, 'Amstelodamensis,' werd in 1665 te Utrecht als student ingeschreven[1], terwijl later zijn huwelijk met Katryne Hensbroek door Focquenbroch is bezongen[2]. Behalve de gedichten, die ik nu ga noemen en die hij in vereeniging met Focquenbroch uitgaf, deed hij er later nog een paar het licht zien[3]. Beide mannen schijnen zeer bevriend met elkaar te zijn geweest.

Het eene voortbrengsel dier vennootschap draagt den titel 'Verdubbelt zegezang der negen Muzen, over de gedempte hoogmoet der Engelschen', waarnaast een 'Verdubbelt zegezang der negen Muzen, over de Triomferende dapperheid der Hollanders' is geplaatst. Beide gedichten zijn naast elkander gedrukt, terwijl de rijmwoorden vers voor vers dezelfde zijn; zeker een bewijs van kunstvaardigheid. Focquenbroch is de dichter van het eerstgenoemde vers, Ulaeus van het andere; in beide wordt de vierdaagsche zeeslag bezongen.

Het andere werk van beide schrijvers is van grooteren omvang en heeft tot titel 'De Herders-Sangen van Virgilius Maro, In Neerduyts gesongen, op twee verscheydene Toonen. Door J.U. en W.v.F.'[4]. Terwijl Ulaeus de Eclogae wel vrij, maar toch in denzelfden toon en niet onverdienstelijk heeft vertaald,[5] heeft zijn vriend ze geparo-

1 Vgl. 'Utrechtsche Studenten-Almanak van 1872', blz. 100.
2 Vgl. 'Alle de Werken', II, blz. 5.
3 Het zijn 'Nieuw-modische oorlog, of Mars in conjunctie met den vrede, voorgevallen, in 1701 en 1702,' (vgl. 'Navorscher', dl. VI, blz. 138), en Salomons Spreuken en Prediker in dichtmaat, Amsterdam, 1736 (vlg. 'Navoracher', VI, blz. 342).
4 'Door *W.v. Focq.* en *J. Ulaeus*, Amsterdam, Joan van den Bergh', 1666. (Vgl. *P.A. Tiele*, t.a.p., n°.5409). Vgl. 'Alle de Werken,' II, blz. 278-291.
5 't'Amsterdam, Gedrukt by Johannes van den Berg, Boekverkooper', enz. 1666.

dieerd. Toch moet hem de eer worden gegeven, dat de titelprent en de opdracht aan den ‘Eerwaerden Heer Priapus’ een anderen inhoud doen vermoeden dan de parodiën inderdaad hebben.

Intusschen schijnt de praktijk den dokter niet zooveel tijd te hebben gekost, dat hij zijne Muze vaarwel moest zeggen. Althans reeds spoedig na 1666 verscheen een tweede deel van ‘Thalia, of geurige Zanggodin’[1]. Ook den inhoud van dezen bundel zal ik in 't kort behandelen. Het belangrijkste, dat wij er in aantreffen, is eene vertaling op rijm van den Timon van Lucianus.

De rijke Timon is door te groote vrijgevigheid doodarm geworden en, nu al zijne vrienden hem zijn afgevallen, genoodzaakt met ruwen handenarbeid den kost te verdienen. Heftig klaagt hij het geheele menschdom aan wegens ondankbaarheid; van een goedhartig man is hij een menschenhater geworden, die verlangt, dat Jupiter nog eens zijn bliksem zal slingeren en de goddeloozen verdelgen. Zijne klachten worden gehoord en Jupiter laat zich door Mercurius inlichtingen geven aangaande den klager, herinnert zich den man, die vroeger steeds zulke rijke offeranden bracht en besluit hem te helpen. Plutus zal worden afgezonden om zijn toestand te verbeteren, maar de god van den rijkdom is daartoe moeilijk over te halen, omdat Timon door zijne verkwisting getoond heeft hem niet naar waarde te schatten. Ten laatste gaat Plutus, vergezeld van Mercurius, naar de aarde, en beide goden hebben onderweg een gesprek over de eigenschappen van den god des rijkdoms, door welke hij de menschen weet te verblinden, over zijne eigene blindheid, ten gevolge waarvan hij meest al bij nietswaardigen terechtkomt, over zijne satellieten, hoogmoed, afgunst, luiheid, enz., die zijne gunstelingen het leven verbitteren. De beide goden komen bij Timon aan, die, bijgestaan door de armoede, vlijtig de aarde omspit. Nu hij hen herkent, dreigt hij met zijn schop, maar Mercurius en vooral Plutus, die hem bewijst, dat niet hij, maar zijne eigene wijze om met hem om te gaan hem alle rampen heeft berokkend, weten hern ten slotte tot een ander inzicht te brengen. Op aanraden van Plutus spit Timon op eene

1 In welk jaar is mij niet bekend. *Mr. J.I. van Doorninck* geeft het jaar 1669 op, maar dit is zeker van eene latere uitgave. Want in een lofdicht van A. Moonen op blz. 4 der uitgave van 1675 van dit tweede deel wordt vermeld, dat het uitkwam vóór 's dichters vertrek naar Guinea, en in elk geval was hij in het begin van 1669 reeds aan de kust.

aangewezene plek den grond om en vindt een schat aan goud. Terstond is dezelfde man, die kort te voren den god van den rijkdom wilde verjagen, geheel omgekeerd, hij drukt den schat aan zijn hart, maar zal er thans een geheel ander gebruik van maken, als hij vroeger heeft gedaan; alleen zal hij gaan wonen, zich afzonderen van allen en het menschdom haten, liever iemand in het verderf storten, dan hem de reddende hand toesteken. Dadelijk komen al de vleiers van vroeger terug; Gnathonides komt vragen, wanneer het gastmaal zal beginnen, maar wordt met de schop geslagen, Philiades komt den raad geven om toch aan geene vleiers het oor te leenen, maar slechts aan menschen, die het wel meenen, zooals hijzelf, die juist met geld komt aandragen en nu hoort, dat het niet noodig is; ook deze krijgt slagen. Demeas, een neef van Timon, aan wien deze vroeger geld had geleend en die daarna beweerde hem niet te kennen, draagt een gedicht voor vol van de grootste leugens ter eere van zijn oom; Trasicles, een stoïcijn, die steeds over onthouding spreekt, maar een zeer ongebonden leven leidt, raadt Timon aan zich van zijn schat te ontdoen, bijv. door dien aan hem te geven, opdat de gever dan beter het waarlijk gelukkige leven van een wijsgeer zal kunnen leiden. Ook zij komen er niet ongedeerd af. Ten slotte komt er zulk eene menigte van panlikkers opzetten, dat Timon op eene hoogte klimt en hen met steenworpen verdrijft.

De Timon van Lucianus is een geestig werkje en door Focquenbroch zeer goed vertaald. De bewerking is nauwkeurig en geeft ons een blik op het talent van onzen dichter, op zijn gemakkelijken versbouw en groote woordenkeuze. Bovendien is zij bijna geheel vrij van de aardigheden, waarmede Focquenbroch gewend is zijne verzen zoo rijkelijk te voorzien. Het stukje is als een drama in zestien ‘uytkomsten’ afgedeeld en dus in zeker opzicht voor het tooneel pasklaar gemaakt. Of het is opgevoerd, weet ik niet, maar zeker maakt het een goed figuur onder de zinnespelen van dien tijd.

Ik zal niet stilstaan bij een strafdicht op het geldzuchtige Amsterdam, bij eene berijming van den 16^{den} psalm, bij bruilofts- en minnedichten, bij een paar brieven op rijm, waarvan elk vers slechts drie lettergrepen telt, een kunststukje, dat men ook bij Scarron aantreft[1], bij het eerste boek van ‘De Aeneas van Virgilius in sijn

1 Vgl. *Scarron*, t.a.p., blz. 193.

Sondaghs-pack,' dat later ter sprake zal komen[1]. Liever bespreek ik de groote lotsverwisseling, die Focquenbroch kort na het verschijnen van het tweede deel der 'Geurige Zang-goddin' ondervond.

Het was onzen dokter niet voor den wind gegaan; met de praktijk wilde het niet vlotten, waarvan waarschijnlijk zijne ongebondene levenswijze gedeeltelijk de schuld droeg! Zeker heeft zijne koddige poëzy hem ook geen goed gedaan. Wel mocht een deftig dokter in dien tijd zich met de dichtkunst afgeven - het aantal medici-dichters uit die dagen is verrassend - maar het genre, dat Focquenbroch beoefende, was niet geschikt om aan patiënten, en vooral aan vrouwelijke patiënten, vertrouwen in te boezemen. Hij schijnt dan ook geene kans te hebben gezien zijn leven in Amsterdam vol te houden en daar de quaestie op te lossen 'how to live on nothing a year,' zooals Thackeray een hoofdstuk van zijn Vanity Pair betitelt. Vermoedelijk had onze lichtmis, 'te sterk verslingerd op gezelschappen', zooals Wagenaar van hem zegt[2], zijn vermogen en krediet geheel opgegeten, en moest hij dus naar eene betrekking omzien. Hij nam een postje aan op de kust van Guinee en deed dus wel een coup de désespoir. Bij zijn vertrek zong een zijner vrienden in een 'Treurigh Afscheydt-Sangh'[3] hem o.a. toe:

'Elaes! ick moet nochtans beleyden!
Dat ghy met d' aldergrootste reen
Des weereldts, van een Landt gaet scheyden
't Geen u slecha voor had te vertreen,
't Geen u slechs voor had te verdrucken,
Soo in u kunst, als vryery,
Mits het geduurigh brack aan stucken
Al 't geen ghy slechs begon aan 't Y.'

Met eene leege beurs, eene slechte reputatie en eene wanhopige liefde verliet Foquenbroch het vaderland, om elders zijne fortuin te gaan zoeken. Wanneer hij zich als fiskaal aan de West-Indische Com-

1 In dezen bundel is ook een vers opgenomen, 'Japansche Droom' getiteld, dat tevens onder de 'Rym-werken' van *Aernout van Overbeke* wordt aangetroffen (vgl. den 10den druk, 't' Amsterdam, By Jan van Heekeren,' 1719, Byvoegsel, blz. 41). Het vers is niet van dien aard, dat de dichter er trotsch op kan zijn.
2 'Amsterdam', XI, blz. 381.
3 Dit gedicht is o.a. afgedrukt achter het tweede deel der uitgave van 1675.

pagnie heeft verbonden is niet zeker; Wagenaar[1] bericht, dat hij omstreeks 1666 de reis aanvaardde, maar ik geloof, dat men 1667 of 166S als het jaar moet stellen. Want uit één der drie brieven aan de Kust van Guinee geschreven, die in zijne werken zijn opgenomen, blijkt duidelijk, dat hij den 10den Februari 1669 nog niet lang in zijne nieuwe woonplaats was.

Over zijne reis is een en ander mee te deelen. Hij ondernam haar niet alleen, maar met zijn neef van Heden[2] op het schip de Gideon[3]. Men zeilde achter Schotland om en had bij de kust van dat land met zware stormen te kampen; vermakelijk is de beschrijving, hoe onze dokter onder het geloei van den orkann en het geschreeuw der matrozen midden in den nacht bij een flauw kaarsje in zijne kooi ligt met eene pijp in den mond, de onverbeterlijke rooker. Zij ontkwamen het gevaar van door turksche zeeroovers genomen te worden, ontmoetten bij de Goudkust een 'Lorrendrayer' (d.i. een schip, dat op eigen gezag handel dreef, zonder zich om het octrooi der Compagnie te bekommeren), waarop Focquenbroch terstond jacht maakte en kwamen den 18den September (1667 of 1668) bij het kasteel St. George del Mina ter reede.

De eerste indruk was zeer vreemd. De nieuwe fiskaal schrijft van het fort, 'dat geen betovert Oasteel van Amadis (hem) wonderbarelycker souw hebben kunnen voor komen.' Verder die duizende negers met hun geschreeuw en barbaarsche muziek; alles trof en verwonderde hem[4]. Doch die betoovering week zeer spoedig en de verschrikkelijke eentonigheid van het leven begon den dichter zwaar te drukken. Het kasteel George del Mina op eene rots gelegen aan eene kale, onbegroeide kust, een klein riviertje en een groot negerdorp, dat is de omgeving, waarin hij de laatste jaren zijns levens heeft moeten doorbrengen.

Over het leven aan de kust, den handel, de inboorlingen, enz. hebben wij uitvoeriger berichten dan die van Focquenbroch in een werk van Willem Bosman, die een 30 of 25 jaren na den dood des dichters opperkoopman op het kasteel del Mina is geweest. Bosman,

1 t.a.p.
2 Vgl. 'Alle de Werken', II, blz. 423.
3 Vgl. 'Alle de werken', II, blz. 375.
4 Vgl. over de reis en den eersten indruk den eersten brief in 'Alle de Werken', II, blz. 415, sqq.

een ondernemend dienaar der West-Indische Compagnie, was als jong mensch naar de Guinee gegaan en gaf, toen hij in het vaderland was teruggekeerd, eene ‘Nauwkeurige beschryving van de Guinese Goud-Tand- en Slave-Kust’[1]uit, waarin wij o.a. ook afbeeldingen van de verschillende forten in de kolonie aantreffen. Het sterke fort George del Mina met zijne vijf batterijen bood ruimte aan voor meer dan 200 man; van de woningen waren die van den generaal, den opperkoopman en den fiskaal zeer goed ingericht[2]. Het personeel der kompagnie was klein; behalve de soldaten waren er nog geene zestig personen, die dan nog in de verschillende forten waren verdeeld[3]. De generaal had namens de Compagnie het bewind over de geheele kust; ten tijde van Focquenbroch, ten minste sedert den 18^{den} Januari 1668, bekleedde Direk Wilree die betrekking[4]. Behalve dien directeur-generaal en den fiskaal waren de opperkoopman en de predikant de voornaamste personen[5].

Het ambt van fiskaal, dat Focquenbroch bekleedde, was volgens Bosman zeer voordeelig; wel was de gage niet hoog - 50 gulden in de maand, vier rijksdaalders voor een bediende en het genot van de tafel van den generaal - maar de fiskaal had recht op een derde van de goederen, die werden aangehaald en verbeurd verklaard, op een derde van de boeten der blanken, die op ongeoorloofd en handël waren betrapt, en op een derde der boeten, die den bedienden wegens vergrijpen werden opgelegd[6]. Het kwam er dus voor dien ambtenaar op aan, om zoo actief mogelijk te zijn; vooral het verschalken der lorrendraaiers gaf groot voordeel, maar was een vermoeiend en dikwijls gevaarlijk werk, daar er wel eens geweerkogels bij werden gewisseld[7]. Focquenbroch had het dus druk in zijne betrekking en schrijft dan ook[8]: ‘ick leer hier van alle slag van ambachten; alzo ik buiten Fiscaal, voor Secretaris, voor Baad, voor Notaris, voor Ambassadeur, voor Kaper, en voor den eenen drommel met den ander moet speelen: so dat gy wel kund denken, dat ik hier niet veel tyd het om speelen te loopen.’ Overigens was het ambt zeer eervol,

1 ‘t' Utrecht, by Anthony Schouten.’ 1704, 2 dln.
2 Vgl. *Bosman*, I, blz. 44.
3 Vgl. *Bosman*, I, blz. 96 en 97.
4 Vgl. ‘Hollantse Mercurius’ van 1668, blz. 122.
5 Vgl. *Bosman*, t.a.p.
6 Vgl. *Bosman*, I, blz. 94 en 95.
7 Vgl. ‘Alle de Werken’, II, blz. 313.
8 Vgl. ‘Alle de Werken’, II, blz. 422.

zooals wij uit de volgende passage van een brief kunnen opmaken[1]: ‘Indien ik tegenwoordig van sins was u te verhalen, of myn staat hier van aanzien, en of ik hier geëert ben, dat zou eenigzins voor vaniteit, en opsnyery geacht worden, so ik alles van punt tot punt afbeelde: weet dan maar alleen, dat ik de tweede persoon van een klein koninkryk ben, ontzien, en geëert als een Vorst, doch met een ontzag, eer, en dienstbaarheid, zo wel in blanken, als in zwarten, die men niet gewoon is in 't Kristenryk te zien; alzo zelfs geen van al de hoogste officieren van het kasteel, behalven de Opperkoopman (die meê Raadpersoon is) my met gedekten hoofde zoude durven toespreken; elk buigt en stuipt ter aarde toe, wanneer men ons ziet: en elk rekent het voor groote gracie van ons toegesprooken te mogen worden.’

Maar in weerwil van dien eerbied, van het vele geld, dat hij verdient en van de goede tafel bij den generaal[2], is Focquenbroch dikwijls zeer verdrietig. Sedert den dood van zijn neef van Heden, die tegen het einde van 1668 of in het begin van 1669 plaats had, liet hij de beoefening der muziek varen en zingt als de kinderen Israels: Super flumina Babyloniae, illic sedimus, et flevimus, et suspendimus Organa nostra[3].) Wat Wijntje betreft, moet hij voorzichtig zijn, want alle spiritualia zijn in die streken zeer gevaarlijk en wat Trijntje aangaat heeft hij weinig verlokkingen te vreezen, omdat de negerinnen hem. volstrekt niet kunnen bekoren, zooals uit menige krasse uitspraak in zijne brieven blijkt. Het land is bovendien zoo barbaarsch, melancholiek en dor, schrijft hij aan een vriend, dat hij het niet wil afschilderen, ‘uit vrees, dat gy schreien zoud als een kind, en de arme Fok beklagen, omdat hem het noodlot in zo verdoemde plek gebracht heeft’[4]. Somtijds komt hij in geene drie weken buiten het kasteel, maar blijft t' huis, waar twee zwarte jongens de handen vol hebben om tabak voor hem te kerven. Hij schrijft of leest of zit ‘met een eerlyke ziel of twee by (zich), onder de beneficie van een glaasje, om de geest te verfraaijen, en de melancholie te diverteeren’[5]. Hij leeft steeds in de hoop binnen een

1 Vgl. ‘Alle de Werken’, II, blz. 421.
2 Vgl. ‘Alle de Werken’, II, blz. 421.
3 Vgl. ‘Alle de Werken’, II, blz. 423.
4 Vgl. ‘Alle de Werken’, II, blz. 422.
5 Vgl. ‘Alle de Werken’, II, blz. 423.

jaar of zes zooveel geld te verdienen, dat hij naar het vaderland kan terugkeeren[1], en zoekt zijn troost bij den opperkoopman, den dominee, bij zijne boeken en bij ‘de negen zusters van den Helicon’[2]. Hij heeft de dichtkunst weer ter hand genomen en wij zullen ons liever eenige oogenblikken ophouden met wat hij aan de Guinee heeft gedicht, dan met eene beschrijving, die hij in een vrij uitvoerigen brief[3], waarschijnlijk aan een medicus gericht, geeft van het land, de bewoners, de dieren en de planten, eene beschrijving trouwens, die door Bosman telkens voor onjuist wordt verklaard[4]. Wat Focquenbroch dichtte werd bij stukken en brokken overgezonden[5] en later uitgegeven onder den titel ‘Afrikaense Thalia, of het derde deel van de geurige zang-godin.’ Er komt echter veel in den bundel voor, dat blijkbaar nog vóór het. vertrek van den dichter naar de Guinee is geschreven.

Eene belangrijke plaats van het deeltje wordt ingenomen door de voortzetting van ‘de Aeneas van Virgilius in sijn Sondaeghspack’, en wel het tweede boek. Een enkel woovd over deze travestie. Tusschen 1648 en 1652 had. de ‘Virgile travesti’ van Scarron het licht gezien. De fransche schrijver was in het achtste boek blijven steken, maar het werk werd later door verschillende anderen voortgezet en in 1678 zelfs gedeeltelijk in het Engelsch vertaald. Het genre schijnt dus in dien tijd bijzonder in den smaak te zijn gevallen; thans kost het ons moeite een enkel boek der travestie van Scarron of van Focquenbroch geheel uit te lezen. Er is veel waarheid in de woorden van Théophile Gautier in zijn aangehaald artikel over Scarron[6]: ‘Le *Virgile t'ravesti*, un des principaux ouvrages de Scarron et celui qui a fondé sa réputation, est à coup sûr un de ceux qui nous plaisent le moins, bien qu'il soit semé de mots plaisants et de vers très drolement tournés. Après tout, qu'est ce que

1 Vgl. ‘Alle de Werken’, II, blz. 424.
2 Vgl. ‘Alle de Werken’, II, blz. 421.
3 Vgl. ‘Alle de Werken’, II, blz. 425, sqq.
4 Bijv. I, blz. 205; II, blz. 35, 47, 72, 87.
5 Vgl. een lofdicht ‘op de Afrikaense Thalia van W.G. von Focquenbrog’ voor den bundel geplaatst. Wanneer de eerste druk verscheen, is mij niet bekend; ik ken een vermeerderden en verbeterden druk in 1679 te Amsterdam verschenen bij David Lindenius en Andries Vinck
6 t.a.p., blz. 37.

cela signifie? Mettre à la place d'un héros une épaisse figure bourgeoise, à la place d'une belle princesse une grosse maritorne, et les faire parler en style des halles, n'a rien en soi-même de fort récréatif. Il n'est pas de chef-d'oeuvre dont on ne puisse, par ce procédé, faire aisément la chose la plus plate du monde. Nous concevons la parodie dans le sens critique, c'est à dire au moyen d'une certaine exagération humoristique des défauts de l'oeuvre qu'on travestit, qui en fait ressortir le ridicule ou le danger, comme le *Don Quijole*, quand il parle des Amadis de Gaule, des Galaor, des Agesilan de Colchos, des Lancelot du Lac, des Espladian et des autres romans de chevalerie.' Maar behalve het weinig verkwikkelijke, dat de travestie van een werk, waarin wij veel bewonderd hebben, voor ons heeft, is er, dunkt mij, nog eene andere en voorname reden, waarom zij ons dikwijls ergert. Evenals elke satire vermoeit eene parodie of travestie, wanneer zij van eenigszins langen adem is. Zij moge nog zoo goed zijn volgehouden, nog zoo vol zijn van aardige zetten en geestige invallen, wij zijn ten laatste niet meer in staat die deugden naar waarde te schatten.

Het eerste boek van 'de Aeneas in sijn Sondaeghs-pack' is vrij wel gevolgd naar Scarron, en nu moge rnen te recht wijzen op het ruwe en platte van den hollandschen dichter, maar men moet dan tevens bedenken, dat zijn fransche kunstbroeder wat den 'Virgile travesti' betreft, daarin volstrekt niet voor hem onderdoet. Het tweede boek schijnt mij toe geschreven te zijn zonder dat Foquenbroch gebruik heeft gemaakt van Scarron's werk; misschien had zijn exemplaar de reis naar de Guinee niet meegemaakt. Dat hij na de voltooiing van het tweede boek het werk heeft laten rusten, is misschien omdat, moge al het lezen van zulk een gedicht niet zeer vermakelijk zijn, het schrijvsn er van verschrikkelijk moet wezen; de beste aardigheden zijn natuurlijk reeds in het begin aangebracht un de wanhoop moet den dichter om het hart slaan, als hij bedenkt, dat nog zoo vele boeken gevuld dienen te worden, die van herhalingen toch niet mogen overvloeien.

Dat 'de Aeneas' nog al opgang heeft gemaakt, blijkt hieruit, dat het werk later weer is opgevat, en wel door Langendijk. In eene bijeenkomst, die deze dichter met andere 'dichtminnaaren' had, werd besloten het work te vervolgen; elk kreeg eene taak en aan Langendijk viel het vierde boek der Aencis ten deel. De bewerking hiervan

werd op eet volgende vergadering voorgelezen, maar toen bleek het, dat de ‘dichtminnaaren’ geen woord hadden gehouden en zich van de zaak afmaakten; zij hadden het alle veel ongelukkiger getroffen dan hun vriend, want de andere boeken waren niet zoo geschikt om geparodieerd te worden als het vierde, enz., enz. Om de onjuistheid dier bewering aan te toonen bracht Langendijk in de volgende vergadering een groot gedeelte van het derde boek, op dezelfde wijze berijmd, mede, maar dit stuk werd niet afgewerkt en is dan ook niet in druk verschenen[1]. Het schijnt mij toe, dat Langendijk den ‘Virgile travesti’ of niet, of slechts zeer in de verte heeft gevolgd[2].

Een ander gedicht van nog al langen adem, dat in de ‘Afrikaense Thalia’ wordt gevonden, is ‘De Clagende Nooteboom van Ovidius,’ eene vertaling der Elegie ‘Nux’, die thans niet meer aan Ovidius wordt toegeschreven, maar toch waarschijnlijk in zijn tijd werd gedicht[3]. Uit het feit, dat het Latijnsche gedicht 182 en de vertaling ongeveer 500 verzen telt, blijkt, dat zij nog al vrij is. Een vreemden indruk maakt onder de werken van Focquenbroch het prozastukje ‘Liefdens onversettelijcke Standtvastigheydt, vertoont in de wonderlijcke Trouw-gevallen van Alerame en Adelasia’. Het is eene vertelling uit de tiende eeuw, waarin de sage van het ontstaan der markgraven van Montferrat wordt meegedeeld[4]. Waaruit het verhaal is geput is mij niet bekend. Het stukje is nog al sentimenteel en komt daarin overeen met verscheidene minnedichten in den bundel. Onze arme dokter was nog altijd tot over de ooren verliefd; waarschijnlijk is de dikwijls bezongene Eranemite (Emerentia?) het voorwerp zijner keuze. Nog altijd denkt hij aan haar en hoopt hij haar weer te zien, ‘Eranemite, schoone Son.’ In tal van sentimenteele

1 Vgl. ‘Leeven van Pieter Langendijk,’ achter dl. IV van ‘De Gedichten. Haarlem, By J. Bosch,’ 1760. Dit 4de boek is te vinden in dl. I (1721) blz. 453.

2 Bij Scarron telt boek I ongeveer 2900, boek II ongev. 3000, boek IV ongev. 3000 verzen; bij Focquenbroch boek I ongev. 3100, boek II ongev. 2300; bij Langendijk boek IV ongev. 1300 verzen.

3 Vgl. *W.S. Teuffel*, ‘Geschichte der Römischen Litteratur,’ 1875, blz. 534. De ‘Nux’ is o.a. nog afgedrukt in *P. Burmannus'* uitgave van Ovidius, 1727, dl. I, blz. 829.

4 Vgl. *Heinrich Leo*, ‘Geschichte van Italien,’ dl. III, Hamburg, 1829, blz. 541, 542. .

gedichtjes komt haar naam voor; in een minder sentimenteel, terwijl onze fiskaal in eene boot zit op den uitkijk naar lorredraaiers, heet het[1]:

‘Geen Uur passeert er op den dagh,
Of 'k denck wel tienmael aen dat Maetje
Dat Net-gevormde Potentaetje,
Wiens weer-ga noyt de Wereldt sagh.
Sleets denck ick, of ick van mijn Leven
My uyt dit droevigh Mooren-Landt
Wel eens sal wed'rom sien geplandt,
Ter steê daer 't Hart noch is gebleven?’

Boven zeide ik reeds, dat verscheidene verzen in dezen bundel waarschijnlijk nog in het vaderland zijn geschreven; zij zijn dan door de vrienden afgestaan om ze in dit derde deel te laten drukken. Ik stap thans van dit deel af om het laatste werk van Focquenbroch te bespreken, zijn blijspel ‘de Min in 't Lazarus-huys.’ Het kwam in 1674 uit[2]en is opgedragen aan den heer P.H., die, zooals het in de opdracht luidt, een wijd vermaarden naam had, daar zijne voorzaten hadden uitgemunt ‘in artsenyen’ en hij zelf ‘in vergaerplaetsen, en saletten der Jofferen’[3]De inhoud van het blijspel is als volgt.

Ferdinand, een Hagenaar, wordt bij nacht in een gevecht gewikkeld en meent Reynoud te hebben gedood; hij vlucht naar Amsterdam, houdt zich op raad van zijn vriend Valerius krankzinnig en wordt door dezen naar het gekkenhuis gebracht om op die wijze verborgen te kunnen blijven. Dienzelfden avond komt te Amsterdam eene juffrouw uit Gelderland, Isabella, die men tegen haar wil heeft willen doen huwen; om dit te ontkomen heeft zij liefde geveinsd voor Leonard, den knecht des huizes, en is met dezen gevlucht, maar wordt in de straten der stad door hem van alles beroofd. Wanhopig hierover wordt zij voor krankzinnig gehouden door Valerius, die juist zijn vriend bezorgd heeft, en door Jorisvaer, den vader van het Lazamshuis; op aanraden van Valerius, die verliefd op haar wordt en haar voor zijne nicht uitgeeft, wordt ook zij in het gesticht opgenomen. Ferdinand kwijt zich meesterlijk van zijne taak om voor volslagen gek door te gaan, wat echter niet verhindert, dat Anna,

1 ‘Alle de Werken’, II, blz. 314.
2 ‘t' Amsterdam, by Jacob Vinckel,’ enz.
3 De heer P.H. moet de ‘Min’ verdedigen ‘tegen de Messieurs Nil volentibus arduum.’

een nichtje van Joris-vaer, die bij hem logeert, en hare meid Catryn beide doodelijk van hem worden. Isabella doet zich ook als krankzinnig voor en houdt de dwaaste gesprekken met Ferdinand, die den naam Karel heeft aangenomen; beide doen hun best om door elkaar voor gek te worden gehouden. Nu verlieft Ferdinand eveneens op Isabella, die voor hem niet ongevoelig is, maar vreemd opziet, als het nichtje van Joris-vaer hem omhelst. Toch vertellen zij elkaar hunne lotgevallen, maar omhullen die met de ergste gekkenpraat, waarvan ook eene liefdesverklaring van Ferdinand ruimschoots is voorzien. Joris-vaer maakt er een einde aan door beide op te sluiten; Isabella's handen worden geboeid en Ferdinands voeten, maar in dien toestand spreken zij elkaar nogmaals en komen zelfs tot eene omhelzing. Dezen keer worden zij gescheiden door de meid Catryn, die volstrekt niet naar huis wil terugkeeren en zich ook als krankzinnig aanstelt om niet van Ferdinand te worden gescheiden, een voorbeeld, dat terstond door hare meesteres Anna wordt gevolgd; uit ijverzucht komen zij samen aan het vechten. Joris-vaer begrijpt van die plotselinge verstandsverbijstering niets en laat beide, nichtje en meid, vastzetten; de dokter raadt echter aan om nichtje met Ferdinand te doen trouwen, als het eenige geneesmiddel, dat kan worden aangewend. Isabella hoort van dit plan, zij doet Ferdinand verwijten, die zich met recht daartegen verdedigt, maar niet wordt geloofd; zoo treft Valerius hen aan, als hij komt om Isabella uit het gesticht weg te halen, wat dan ook geschiedt. Philibert, de vader van het nichtje, verschijnt, maar zij houdt zich steeds krankzinnig; het huwelijk zal dus voortgang hebben en Ferdinand wordt als bruigom uitgedost. Nieuwe moeilijkheden ontstaan, want Catryn wil geene speelnoot van de bruid zijn en Ferdinand, die volstrekt geen zin in het huwelijk heeft, scheldt zijne bruid uit; gelukkig willen een paar bezoekers van het Lazarushuis getuigen wezen. Intusschen is Isabella Valerius ontvlucht en naar het gekkenhuis teruggekeerd, waarheen Valerius haar volgt. Om zich op haar te wreeken wegens hare verwijten zegt Ferdinand, dat hij reeds met Anna getrouwd is, en zij vertelt uit boosheid de geschiedenis van het gevecht in den Haag. Maar nu blijkt, dat de toevallige bezoekers van het Lazarushuis geene andere personen zijn, dan Reinoud, die niet is gedood, en Leonard, die Isabella heeft beroofd, en thans zijn knecht is. Alles wordt opgehelderd, Leonard bekent zijn misdrijf, Valerius doet afstand van

Isabella ten gunste van Ferdinand en verlieft even plotseling op het nichtje als Leonard op de meid Catryn. Iedereen is weer verstandig geworden en eene algemeene bruiloft is in het verschiet.

De bespreking der andere werken van Focquenbroch billijkt de vraag, waaraan hij dit blijspel kan hebben ontleend. In eene voorrede aan sommige latere drukken toegevoegd, wordt melding gemaakt van den spaanschen schrijver Don Quevedo, die ‘in zyn Spaansche Droomen, te zyner tydt, al lang een huis van verliefde zotten (heeft) opgerecht.’ Maar die Spaansche Droomen van Quevedo (1580-1645), die trouwens in het nederlandsch zijn vertaald[1], en waarvan de eene, ‘La casa de los locos de Amor’ (het gekkenhuis der minnenden), aan Focquenbroch's werk zou kunnen doen denken, zijn aan het blijspel geheel vreemd. Misschien staat de ‘Min,’ waarvan de verwikkeling wel eene spaansche kleur heeft, in verband met het origineel van het tooneelspel van J. Lemmers, ‘Het gasthuis der gekken’[2], met welk laatste stuk het werk van Focquenbroch nogal punten van overeenkomst aanbiedt. Zijn beide stukken bewerkingen der comedie van Charles de Beys, ‘l'Hôpital des fous,’ in 1635 uitgegeven, die zooals vele fransche stukken van dien tijd, weer aan het Spaansch is ontleend? Ik waag het niet over de bron van de ‘Min’ een oordeel uit te spreken.

De ‘Min in 't Lazarus-huys’ is één der beste blijspelen van het laatst der zeventiende eeuw; hoewel van eene andere soort dan de werken van Asselijn, staat het naast deze en naast de comedies van Bernagie. De verwikkeling is niet onaardig en de comische tooneelljes zijn even menigvuldig als de dwaze zetten, terwijl het stuk niet platter is dan de andere blijspelen van dien tijd. Het heeft

1 ‘Seven Wonderlijcke Ghesichten, Van *Don Francisco de Quevedo, Villegas*, Ridder van S. Jaques Ordre. In welcke alle de Gebreken deser Eeuwe, onder alle staten van Menschen, vermaecklijck en oock stichtelijck, werden bestraft; ende als in een Schilderye naecktelijck vertoont. In 't Nederlandts ghebracht Door Capiteyn *Haring van Harinxma*. Ghedruckt tot Leeuwarden, By Claude Fonteyne, Ordinaris Drucker der Staten van Frieslant.’ 1641.
Ook andere werken van Quevedo werden in het Hollandsch vertaald. Zie over hem *Georg Ticknor*, ‘Geschichte der schönen Literatur in Spanien. Deutsch mit Zusätsen herausgegeben von *Nikolaus Heinrich Julius*.’ 1852, dl. I, blz. 633-648.

2 ‘Vertoond op de Amsterdamsche Schouwburg. Te Amsterdam, By d' Erfgen. van J. Lescailje’, enz. 1688. *Met Privilegie*,

dan ook nog al opgang gemaakt. Behalve da uitgave van 1674 zijn mij drukken bekend van 1687[1], 1732[2], 1783[3], en twee zonder jaar[4]. Wat nog meer zegt, is dat het stuk 130 jaren, nadat het in het licht verscheen, nog op het tooneel was, zooals beneden zal blijken. Duidelijke sporen van navolging der 'Min' zijn te vinden in 'Het dolhuis der actionisten'[5], een stukje, dat in 1720 uitkwam en tot dat tal van blijspelen behoort, waarin de actiehandel aan de kaak wordt gesteld. Valerius komt met Leander het Dolhuis bezien, waarvan Japikvaer de Binnenvader is en waar eene menigte actionisten allerlei dwaasheden vertoonen. Daarentegen is volgens Mr. de Witte van Citters[6]de 'Min' niet de bron van het fransche stukje 'Les fous hollandais ou l'amour aux petites maisons'[7], dat in 1801 uitkwam en geschreven is door een franschen komiek, die in ons land aan een schouwburg was verbonden.

Op het tooneel had de 'Min in 't Lazarus-huys' veel succes, waartoe zeker niet het minst werd bijgedragen door het goed bezetten der rollen; in der tijd speelde Duim, daarna Robijn en vervolgens Corver voor Ferdinand, terwijl Punt, toen hij nog in blijspelen optrad, de rol van Valerius op zich had genomen[8]. In het midden der 18de eeuw wordt het stuk dan ook nog geprezen. Zoo zegt 'De hollandsche tooneelbeschouwer' in het nommer van 12 October 1762[9]: 'Ik vinde dit spel, den tijd naar gerekent, waarin 't gemaakt is, zeer goed; het is vervult met aardigheden, die doorgaans

1 *W.G.V. Focquenbrochts* 'Min in 't Lazarus-Huys, Blyspel. Van nieuws oversien, en verbetert, na de Oprechte Copye van den Autheur. Noyt voor desen soo gedruckt. t'Amsterdam. By Gysbert de Groot,' enz.
2 'Te Amsteldam, By David Ruarus,' enz. *Met Privilegie.*
3 'Te Amsteldam, By J. Helders en A. Mars,' enz. *Met Privilegie.*
4 De eene is voorzien van denzelfden weidschen titel als de uitgave van. 1732. 't'Amsterdam, By d' Erve van de Wed. Gysbert de Groot,' enz. De andere, die waarschijnlijk ouder is, verscheen 'Tot Amsterdam, By Baltus Boeckholt,' enz.
5 'Kluchtspel. Gedrukt voor Japikvaer.'
6 Vgl. 'De Nederlandsche Spectator' van 1874, blz. 403.
7 'Comédie en deux actes, en prose, par Bignon et Claparède, comédiens. Représentée pour la première fois, sur le théâtre de la Cité, le 13 Brumaire an IX. A Paris, chez les marchands de nouveautés, An IX-1801.'
8 Vgl *Corver*, 'Tooneel-aantekeningen,' blz. 126.
9 Aangehaald in 'De Nederlandsche Spectator' van 1874, blz. 404.

geestig zijn. Inzonderheid is de catastrophe zeer natuurlijk en wel geschikt.' En Corver zegt[1], dat het blijspel 'vrij goed is, als 't maar wel gespeeld word.'

Langzamerhand ontstond echter de gewoonte om tusschenspelen in de 'Min in 't Lazarus-Huys' in te lasschen, die het stuk zeer ontsierden, laf en akelig als ze waren. Bovendien werden er allerlei kunsten bij vertoond: 'op een balk die op twee schragen legt als op een koord te dansen: Lieden als door betoovering stil te doen staan, en dan het aanzigt met stroop te besmeren, en daar veren in te plakken, en honderd gekhedens nog lager als op de stellaadjes voor de Spellen,' verhaalt Corver[2] ons. Dezelfde verdienstelijke tooneelspeler trachtte die 'Aapenkuuren', zooals hij ze noemt, te weren, maar toen maakte het stuk geen opgang; hij maakte het hoe langer hoe gekker met die vertooningen, opdat het publiek er een walg van mocht krijgen, maar het mocht niet baten. Gaarne zou ik hier het aardige verhaal uitschrijven van den os, dien hij eens in het stuk liet verloten tot groote vreugde der bezoekers van den vollen schouwburg, maar het is daartoe te lang[3]. Ten slotte verbande hij het blijspel geheel van zijn tooneel 'willende niet langer een vrij goed spel zien rabraken, en door aperijen bederven'[4].

Maar behalve die pantomimes werden er kleine tooneelstukjes aan het blijspel toegevoegd, zoogenaamde tusschenspelen. De volgende zijn mij bekend:

'Promotie van Marten, door den professor Jorisvaer'[5],

'De belachelyke zieken'[6],

'Guaskar en Rosamire'[7],

1 Vgl. *Corver*, t.a.p., blz. 178.
2 Vgl. 'Tooneel-aantekeningen,' blz. 179.
3 Vgl. *Corver*, 'Iets voor Oom en Neef, wegens hunne geëerde zamenspraaken, gehouden over de Tooneel-aanteekeningen,' enz., 1787, blz. 34, sqq.
4 'Tooneel-aantekeningen,' t.a.p.
5 'Dienende tot een Voorspel voor de Min in 't Lazarushuis. Door *Gerrit de Ridder*, t'Amsterdam, Bij Johannes Smit,' enz. 1748.
6 'Kluchtig blyspel, geschikt om als een schimmespel gespeeld te worden, tusschen de Min in 't Lazarushuis, blyspel.' z.j.
7 'Treurspel. Door *H. van Elvervelt*. Om te vertoonen, Als de Vier Kroonen. Amsterdam. Gedrukt voor de Liefhebbers.' 1768.
Het stukje werd in 1762 voor het eerst als tusschenspel in de 'Min' gespeeld. (Vgl. *Corver*, t.a.p., blz. 116.) Er zijn nog twee andere drukken, beide zonder jaar. Misschien hebben ook nog andere kamerspelen van *van Elvervelt* voor tusschenspel gediend.

‘Urbanus en Isabel’[1],

‘De ontrouwe koningin, of den dood van Martinus en Nicolaas’[2],

‘Het Combustiehuis, of de verovering van Hattem en Elburg’[3],

‘De gewaande dood van Jorisvaêr’[4],

Thans volgen drie tusschenspelen van Kinker, nl.:

‘Gabriëla van Faïel, geboren van Vergy’[5],

‘De menschheid in 't Lazarushuis by den aanvang der negentiende eeuw’[6], en

‘Ericia, of de Vestaalsche maagd’[7].

Een dier stukjes, ‘De gewaande dood van Jorisvaêr,’ is van 1804; toen was dus de ‘Min’ nog op het tooneel. Trouwens Witsen

1 ‘Duo drama. Zoo als het zelve vertoond is op den Amsterdamschen Schouwburg, tusschen een der Bedryven, van de Min in 't Lazurushuys, Op de kermis van 't Jaar 1778. Door Marten en Claasje. Op Parnas, Voor eenige Liefhebbers.’ 1778.
De tooneelspelers De Waal en Schippers, die de beide rollen vervulden, schijnen de schrijvers van het stukje te zijn. Het is even akelig als die van hunne voorgangers.

2 ‘Treurspel en tusschenspel. Om te vertoonen, by de Min in 't Lazarushuys. Te Amsterdam. By L. Nutbey, L.Z.,’ enz. 1784.

3 ‘Zangspel. In twee Bedryven. Om te Vertoonen, Als de Vier Kroonen. In het A..... *Kermis* gedruis, Tot een Tusschenspel in de Min in 't Lazarus Huis. Te Naarden. Tot een Les voor de Dappere Vryheids Zoonen, Die in de Stad wilde, zonder Patent te vertoonen. In 't Jaar van Verwarring.’
Het is een stukje tegen de patriotten, wier namen o.a. luiden Stokebrand, Veinsaard, Schoonpraat, Wildzang, Vechtgraag, Snoefhart, Brekebeen. De titel wordt op de volgende wijze verklaard:
Combustie: ontsteeking, verbranding, een vuur te ontsteken, brand, verbranding te veroorzaaken.
‘*Figuurlyk*: vuurr van twist, van tweedragt, oproer, enz.’

4 ‘een grapjen. Als een tusschenspel vertoond in de Min in 't Lazarushuis. Te Amsterdam, by H. Moolenyzer.’ 1804.

5 ‘Katjensspel. Vry gevolgd, naar het vierde en vyfde Bedryf van Gabriëla van Vergy, Treurspel. Door *Mr. J. Kinker*. Te Amsteldam, by J. ten Brink Gerritsz,’ enz. 1798.

6 ‘Zinnebeeldige voorstelling. Door *Mr. J. Kinker*. Te Amsterdam, by Abraham Mars, 1801. Met Privilegie.’

7 ‘Kermistreurspel, ingericht om in de Min in 't Lazarushuis ingelyfd te worden, door *Mr. J. Kinker*. Te Amsterdam, By J. ten Brink Gerritsz,’ enz. 1799.

Geysbeek vermeldt in voce Focquenbroch, dat het blijspel ‘tot in (zijnen) tijd toe’ op de Amsterdamsche kermis werd opgevoerd. Ik zal bij al die tusschenspelen niet stilstaan en slechts iets over die van Kinker meedeelen. Het eerste stukje van hem is eene parodie van het treurspel van de Belloy, door Nomsz vertaald[1]; het tweede is eene parodie van een werkje van Kinker zelven, het ‘Eeuwfeest by den aanvang der negentiende eeuw’[2], dat te Amsterdam was opgevoerd. Zij zijn geen van beide zoo aardig als het derde; hierover het volgende. Het fransche treurspel Ericia van de Fontenelle schijnt in ons land nog al opgang te hebben gemaakt; er zijn mij ten minste drie vertalingen van bekend, van G. van Gulik in 1770 verschenen[3], eene van mevr. M.G. Decambon van hetzelfde jaar[4]en van A.L. Barbaz in 1794[5]. Met dit stuk gevoelde Kinker zich gedrongen een loopje te nemen en hij doet het op de meest vermakelijke wijze, terwijl hij het treurspel op den voet volgt. Ericia, die met Osmides was verloofd, is door haren vader gedwongen om priesteres van Vesta te worden; haar minnaar komt bij nacht door een onderaardschen gang in den tempel, waar zij juist waakt, en tracht haar te overreden om met hem te vluchten, maar zij weigert.

> ‘ 'k Behoor my zelf niet meer: denk aan myn' gruwzaam' eed,
> Dien ik zo plechtig, hier in Vesta's tempel, deed!

1 ‘Gabriëla van Vergy, treurspel, door *J. Nomsz*. Te Amsteldam, by Willem Holtrop.’ 1789.
2 Ik ken hiervan den 2den druk in 1801 te Amterdam verschenen by Abraham Mars. In de voorrede der parodie verdedigt Kinker zijne handelwijze. Eene uitvoerige ontleding van het zinnespel en van de parodie geeft *Dr. B.H.C.K. van der Wych*, ‘Mr. Johannes Kinker als wijsgeer,’ 1864, blz. 47-73.
3 ‘Ericia of de Vestaalsche maegd, treurspel. Gevolgd naer het Fransche, van den Heere *De Fontenelle*, Met de Voorreden van den Franschen Uitgever, en Nareden van den Schryver, door *G. van Gulik*. Te Leyden, By Frans de Does, P.Z.,’ enz. 1770.
4 ‘Ericia of De Vestaale, treurspel, in drie bedryven, door *M.G. Decambon*, gebooren *van der Werken*. Voor de eerste maal op de 's Gravenhaagsche Schouwburg vertoont, den 9 Juny 1770. In 's Gravenhage, By Isaac van Mee,’ enz.
5 ‘Ericia, of de Vestaalsche maagd, Treurspel, gevolgd naar het Fransche van den heer *de Fontenelle*, door *A.L. Barbaz*. Te Amsteldam, by Pieter Johannes Uylenbroek,’ 1794.

'k Zwoer onverwinbren haat en afkeer van de mannen,
En hen, met huid en haar, uit myn gemoed te bannen.

Osm.
Maar zwoert gy niet voorheen, dat gy my altyd trouw
En eerlyk handlen zoudt, gelyk een brave vrouw?

Er.
'k Ben aan 't altaar verpand; myn vlucht waar' heiligschennis.

Osm.
Hoor eens, daar hoest ik in: 'k het de oudste schepenkennis,
Dus kom en maan ik eerst; dat is zo klaar als iets.
Dit weet gy net zo goed als ik. - Wat? - zeg je niets? -
Zyt gy niet *speciaal hypothecair* verbonden,
Voor 't capitaal van myn verliefdheid?

Er.
Foei! 't is zonden;
Gy spreekt van myn persoon, als was ik een perceel.'

Niet alleen worden zij bij dit onderhoud betrapt, maar ook het vuur op het altaar van Vesta gaat uit. De hoogepriester komt er bij te pas; toevallig is het Aurelius, de vader van Ericia, die het ambt nog maar sinds korten tijd bekleedt. Zij wordt door haar eigen vader veroordeeld de straf der Vestaalsche maagden te ondergaan, die gezondigd hebben, nl. levend begraven te worden. Wanneer alles voor die strafoefening in gereedheid is gebracht, komt Osmides met eene bende gewapenden om haar te ontzetten, maar zij weigert, werpt zich in zijn degen en reikt hem tevens de hand; Osmides doodt zich daarop eveneens. Dit slot is bij Kinker als volgt:

Osm.
''k Zweer, by de blonde pruik van Venus en 't cornetje
Van Vesta.... *Er*. Houd uw' mond; en laat my eens begaan.
'k Zal zorgen, dat de liefde en Vesta word' voldaan.
Ik wil 't nieuwsgierig volk niet langer laten wachten,
't Kwam hier expres om my, en om my te zien slachten.

Tegen 't volk.
Kyk vrienden, daar 's de borst, die 't my gebakken heeft;
Hy kroop hier door den grond (wie heeft dat ooit beleefd?)
Om met een stille trom, met my van hier te drossen....

Osm.
Och ja, zo had ik het gemeend.

Er. vervolgende.
Jou, os der ossen!
En komt gy hier dan, met zoo'n schrikkelyk misbaar,
Langs den verkeerden weg my haalen? *Osm.* 't Is ook waar;
Dat is een stommigheid: ik wil het niet verbloemen.

Er. met vertrouwelykheid.
Osmides! *Osm.* Wel? *Er.* 'k Zal u voortaan
Osmidas noemen.
Maar 'k het u echter lief; daar is myn hand!

Osm. haar omhelzende.
Myn bruid!

Eenigzins nadenkend.
Doch, zeg my eens in ernst, hoe komt dit stuk nog uit?

Er.
Wacht! steek uw dolk omhoog: dat is nu zonder mallen,
Een beetjen hooger. Zo! 't Is om er in te vallen.
Zich op den dolk van Osmides werpende.
'k Herneem myn vryheid weêr, en geef me aan u tot pand
Ter minne. *Osm.* Wreede Goôn! neemt nog één offerhand!
Hy ontrukt haar den dolk en doorsteekt zich.
ô Volk, toon nu uw smart! soldaaten maakt nu minen!
Priestressen, schrikt! verbleekt! - Zeer goed!
Na zich doorstoken te hebben, zegt hy: Wie kan ik dienen?

De naastbystaande neemt den dolk, met eene beleefde buiging, aan en reikt dien, naar zich mede doorstoken te hebben, op dezelfde wyze, aan een' ander over; 'twelk door alle de vertoners naargevolgd wordt.

De vorigen, alle dood, uitgezonderd Aurelius. Een Aanspreker.

Aurelius, wiens beurt het is om zich dood te steken, zegt tegen den Aanspreker, die inkomt.

Gij komt hier juist ter sneê: wy hebben zo gedaan!
Hy doorsteekt zich.
Doet nu aan al het volk ons treurig lot verstaan!
De Aanspreker, zich tot de omstanders wendende.
Ik maak u dan bekend, ô Burgers, dat op heden
Ericia, met haar gevolg, is overleden;
Terwyl een ieder, door de kunst aan haar verknocht,
Op ceelemaken aan het sterfhuis wordt verzocht.'

De 'Min in 't Lazarus-huys' is het laatste werk van Focquenbroch; hij stierf korten tijd na de uitgave van het blijspel. Wanneer tij overleden is, is met zekerheid op te maken, terwijl toch het jaartal dikwijls verkeerd wordt opgegeven[1]. Witsen Geysbeek was niet ver van de waarheid af, toen hij schreef, dat Focquenbroch weinige jaren na zijne komst op George del Mina is overleden; zijn dood valt nl. in 1675. Dit blijkt uit het volgende.

Van de latere uitgaven van Focquenbroch's werken zijn verscheidene door Abraham Bogaert bezorgd. In deze uitgaven zijn gedichten opgenomen, die in de vroegere bundels niet worden gevonden, en dus zeker door vrienden van den overledene aan den uitgever zijner werken ter hand zijn gesteld. Hiertoe behooren bruiloftsgedichten ter eere van den Groningschen dokter Ludolf Smids[2] en Maria van

1 Zoo o.a. door *Dr. van Helten*, t.a.p., blz. VII, die met *Paquot* den 14den Sept. 1695 voor den datum houdt.
2 Vgl. 'Alle de Werken,' II, blz. 18, sqq. Hoe Focquenbroch Smids, die ook later op eene uitgave zijner werken een lofdicht vervaardigde, kan hebben gekend, is mij niet duidelijk. Smids werd in 1649 te Groningen geboren, ging in 1665 naar eene school te Antwerpen, was van 1667 tot 1670 in een klooster in Westphalen (hij was katholiek) en werd in 1670 te Leiden als student ingeschreven. (Vgl. 'De overgebleven tooneelpoëzy van *Ludolph Smids*, M.D. Benevens het leven van den dichter. Te Amsterdam By Pieter Bastiaansz,' enz. 1744.)

Tinga. Hun huwelijk had den 21sten Januari 1674 plaats[1]. Toen Smids een zoon werd geboren, juist op denzelfden tijd, dat dit geluk aan een neef van Focquenbroch te Groningen ten deel viel, dichtte onze fiskaal ‘Op de Geboorte van Kasper Joan Smids en Gerbretta de Groot; Beide op een nacht gebooren’[2]. En toen het dochtertje van de Groot stierf, schreef Focquenbroch het sonnet ‘Aan Kasper Joan Smids, Over het ontydig afsterven van Gerbretta de Groot; zyn toegezeide Bruid’[3]. Wanneer men in aanmerking neemt, dat al deze gebeurtenissen naar de Guinee bericht moesten worden, dan kan het laatste gedicht niet vroeger dan in 1675 worden gesteld. Focquenbroch leefde dus nog in het begin van dat jaar. En terwijl in het eerste deel der uitgave van 1675 van zijne werken niets van zijn dood wordt gemeld, wordt achter het tweede deel, dat in hetzelfde jaar verscheen, een gedicht gevonden, ‘Op d' ontydige Doodt Van de Aerdige Zoetvloeyende Poëet W.G. van Focquenbroch, Medicijn Doctor; Overleeden op de Kust van Guiné’. In 1675 dus, op ongeveer veertigjarigen leeftijd, is Focquenbroch gestorven. Navolger van Scarron is hij gebleven tot zelfs in één der grafschriften, die hij op zich zelven heeft vervaardigd[4]:

‘Hier leydt in 't onder-aerdsche hock
Het rift van de arme M(eester) F(ocq),
Begraeven onder deesen koor-steen;
Hy was gebooren t' Amsterdam,
Soo swart als een Westfaelsche ham,
Door roockt gelijck sijn besjes schoorsteen.

1 Zie Smids' opdracht van het blijspel ‘De spookende minnaar of de verdrukte gelieven,’ in bovengenoemden bundel.
2 Vgl. ‘Alle de Werken’, II, blz. 108.
3 t.a.p., blz. 156.
4 Vgl. ‘Alle de Werken,’ II, blz. 167. Bij *Scarron* lezen wij het volgende ‘Epitaphe’:

‘Ici gît qui mourut Lundi,
Et qui n'étoit pas beaucoup sage,
S'il eût vécu jusqu'à Mardi,
Il aurait vécn davantage.’

Den roock was oock sijn Element;
Waerdoor hy meenigh parckement
Heeft om den damp aen stuck gekurven:
Hy heemeld' op een Donderdagh;
Had hy gewacht tot Saturdagh,
Hy was soo vroegh noch niet gesturven.'

Hebben wij boven het lot nagegaan van Focquenbroch's tooneelwerken, thans rest ons nog de geschiedenis zijner overige gedichten. Zij zijn zeer veel gelezen, zooals uit de menigte van uitgaven blijkt. Het eerste deel van 'Thalia' was in 1665 uitgekomen, vóór 1669 verscheen een tweede deel en reeds in 1675 kwam de derde druk[1]. Andere uitgaven zijn van 1679[2], waarbij ook de 'Afrikaense Thalia' is gevoegd, en van 1682[3]. Dan komt een druk van 1696, die door Abraham Bogaert is bezorgd[4]en waarin, zooals wij reeds zagen, nog menig ongedrukt vers van Focquenbroch is bekend gemaakt. De latere uitgaven zijn naar die van Bogaert; ik ken die van 1709[5], 1723[6]en 1766[7]. Ten minste acht uitgaven der volledige werken zagen dus in den tijd eener eeuw het licht, eene eer, die slechts aan weinige dichters dier dagen te beurt is gevallen. Het is niet gemakkelijk om dit succes van Focquenbroch te verklaren.

1 'Alle de Werken van *W.G.V. Fockenburgh*' volgt de inhoudsopgave, 'By den andere versamelt, en van merkelijke Druk-fouten gesuyvert. Door B.B. Noyt aldus Gedruckt. t'Amsterdam, By Baltus Boeckholt,' enz. 1675. 2 dln. Vóór het tweede deel staat: 'Den derden Druck.'

2 'Eerste deel van de Thalia, of geurige Sang-godin van *W.G.V. Focquenbroch*. Fumus Gloria Mundi. Nooyt soo volkomen gedruckt. t'Amsterdam, By David Lindenius,' enz. 'en Andries Vinck,' enz. 1679. De beide vroegere deelen zijn nu vereenigd en worden gevolgd door de 'Afrikaense Thalia, Of het derde deel van de geurige Zang-godin. Door' enz. 'Vermeerdert en Verbetert,' bij dezelfde uitgevers en in het zelfde jaar.

3 Vermeld bij *Dr. van Selten*, t.a.p., blz. VII.

4 Zij zag to Amsterdam bij de Weduwe van Gysbert de Groot in twee deelen het licht.

5 'Alle de werken van *W.v. Focquenbroch*. Verzamelt en Uitgegeven door Abraham Bogaert. De tweede Druk. t'Amsterdam, By de Wed. van Gysbert de Groot.' 2 dln.

6 't'Amsteldam, By de Erve van de Wed. Gysbert de Groot en Antoni van Dam,' enz. Ook dit heet de tweede druk. 2 dln. In de exemplaren van deze uitgave, die mij onder de oogen zijn gekomen, is het tweede deel van den vorigen druk, dus van 1709.

7 'De derde Druk. Te Amsterdam, By Steven van Esveldt,' enz. 2 dln.

Théophile Gautier[1] neemt aan, dat Scarron zijn opgang had te danken aan de reactie tegen het formalisme en het vasthouden aan de traditie van elk kunstgenre in de fransche letterkunde van het laatste gedeelte der 17de eeuw. En bovendien: 'Depuis Malherbe, la langue française a été prise d'un, accès de pruderie et de préciosité dans les idées et dans les termes vraiment extraordinaire. Tout détail était proscrit comme familier, tout vocable usuel comme bas et prosaique. L'on en était venu à n'ecrire qu'avec cinq on six cents mots, et la langue littéraire était, au milieu de l'idiome général, comme un dialecte abstrait à l'usage des savants. A coté de cette poésie si noble et si dédaigneuse s'établit un genre complètement opposé, mais tout aussi faux assurément, le burlesque, qui s'obstinait à ne voir les choses que par leur aspect difforme et grimaçant, à rechercher la trivialité, à ne se servir que de termes populaires ou ridicules. C'est l'excès inverse, et voilà tout.' Doch geene dezer beide redenen van den opgang der burleske poëzie schijnt mij geldig in onze letterkunde. Terwijl toch het klassieke treurspel in aanzien bleef, werd er eene ruime plaats aan het romantische drama afgestaan, en de klucht en de meeste dichtbundels dier dagen leveren het bewijs, dat er van pruderie weinig sprake was. Zeker heeft de onomwondene wijze, waarop Focquenbroch alles met naam en toenaam noemt, het platte en vieze in zijne gedichten, tot hun succes meegewerkt. Onze landaard hield van het ruwe in blijspel en gedicht, in schilderij en teekening. Het is te zeer bekend, welke toon er werd aangeslagen op de bruiloften onzer patriciërs en welke onderwerpen zoo meesterlijk door vele onzer schilders zijn behandeld, dan dat het noodig zijn zou, dit in het breede te behandelen. Een predikant, Arnold Moonen, zag er geen kwaad in een lofdicht op Focquenbroch's werken te maken en het te laten drukken. Bovendien zijn de verzen van onzen dokter niet slecht; hij schreef los en gemakkelijk en gaf in menig samengesteld vers bewijzen van groote kunstvaardigheid. Gelukkig echter is zijn dichttrant, het burleske genre, thans geheel uit de mode. Gebloeid heeft het nooit bij ons, maar wel enkele vertegenwoordigers gehad, die in zeker opzicht navolgers van Focquenbroch zijn geweest. Wij zagen reeds, dat Langendijk de 'Aeneas' heeft vervolgd; Salomon van Rusting dichtte op dezelfde wijze als

1 t.a.p., blz. 36.

onze dokter in zijne travestie van Jan Vos' ‘Aran en Titus’[1] en Jakobus Rosseau volgde dat voorbeeld[2]. Ook Fokke Simonsz schreef in het genre.

In onze eeuw konden Focquenbroch's werken niet veel anders dan afkeuring inoogsten. Witsen Geysbeek woedt op de bekende wijze; Jeronimo de Vries beklaagt het, ‘dat dit vernuft zich zoo schandelijk vermorst heeft,’ en ook Jonckbloet vermeldt den dichter slechts met een afkeurend woord. Alleen de heer H. de Gooijer is als verdediger van hem opgetreden[3], en heeft eene keuze uit zijne werken gedaan, die bewijst, dat Focquenbroch niet altijd verzen maakte, die niet door den beugel kunnen. Het zij mij vergund op het voetspoor van den schrijver van ‘een miskend dichter’ daarvan een enkel voorbeeld aan te halen.

‘Hoe wonderlijk verkeert des weerelts vreugd,
't Zoet wordt gevolgd van bittere ongeneugt,
En geen luk, hoe het ziel en geest verheugt.
Of 't is gansch ijdel.
Wanneer men zich in vollen voorspoedt vindt
Dan denkt men niet aan fellen tegenwind;
Maar ach! men doolt: want 't los geluk is blind
En zonder breidel.
Die gisteren nog een tweede Croezus was
Vindt zich van daag een Irus: want zoo ras
Als 't luk verheft zoo breekt het weer als glas
Ons ijdel hopen.
Wie acht dan nu voortaan, ten zij hij dwaalt,
Zijn staat voor vast als hij in voorspoed praalt,
Wijl 't wankel rad nu klimt en dan weer daalt
In 't stadig loopen?
O ijdelheid van 't luk hier op der aard!
Hij die op u met wijzer oogen staart
Vindt dat gij niet dan zóó een wellust baart,
Die maakt ellendig.
En hij die zoekt het allerhoogste goed,
Vertreedt uw eer en glorie met den voet,
En ziet zijn luk in 't eeuwige te moet,
En dat 's bestendig.’

1 Vgl. mijn ‘Jan Vos, Groningen,’ 1879, blz. 57.
2 t.a.p., blz. 59 en 66.
3 Vgl. ‘Een miskend dichter’ in de ‘Vaderlandsche Letteroefeningen’ van Mei 1868, blz. 353-373.

Ten slotte diene de vermelding, dat Focquenbroch's naam gediend heeft voor den titel van een tooneelstukje, dat, in 1810 vervaardigd[1],eens bij gelegenheid van een letterkundig congres ten tooneele is gebracht.

Groningen.
Dr. J.A. WORP.

1 'Willem van Focquenbroch, of de Amsterdamsche rederijkers. Blijspel met zang. Leyden,' 1810. Een 2de druk is van 1829. Het atnkje is nog al flauw en vol onjuiste voorstellingen. Focquenbroch, Jan Zoet en Overbeke heeten er vrienden en leden eener zelfde rederijkerskamer. Van zulk eene verhouding is volstrekt niets bekend.

Bibliographisch album.

Het Tooneel te Batavia in vroegeren tijd. Door Mr. N.P. van den Berg. Batavia, W. Bruining en C^{o}. 1880.

Dit boekje, een overdruk van artikelen uit het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, vormt een zeer te waardeeren bijdrage tot de kennis van oud-Indische toestanden. Het behelst meer dan de titel belooft, het is namelijk niet bloot een monographie over een onderwerp, dat, afzonderlijk genomen, wat schraal zou zijn, maar een brokstuk ‘cultuurgeschiedenis,’ zooals men tegenwoordig onze Duitsche buren begint na te zeggen. De schrijver heeft niet het verschijnsel als een reeks van op zich zelven staande feiten, maar in het verband der omstandigheden behandeld; hij schetst het tooneel te Batavia als een vrucht van het gezellig verkeer en een der uitingen van de hoogere geestesbehoeften der Europeesche samenleving aldaar. Wij vernemen van hem hoe onze voorouders zich daar ginds trachtten te vermaken, hoe zich daarbij langzamerhand het verlangen naar tooneelgenot deed gevoelen, hoe zij daarin voorzagen en door welke maatschappelijke oorzaken het Bataviasche tooneel nu eens bloeide en dan weder kwijnde. Op deze wijze geeft de geschiedenis van dat tooneel met de daarop werkende invloeden belangwekkende kijkjes in het leven der Europeanen in Indië, voornamelijk gedurende de vorige en de eerste twintig jaren van deze eeuw.

Het zal den auteur vermoedelijk vrij wat arbeid gekost hebben om het materiaal voor deze studie bijeen te krijgen. Er behoorde ongetwijfeld een Benidictijner geduld toe om de in allerlei hoeken en gaten verspreide bouwstoffen voor zulk een arme, en tot dusvor volkomen ongerept gelaten geschiedenis te verzamelen. De aanteekeningen aan den voet der bladzijden kunnen reeds een denkbeeld

geven van de talrijkheid der bronnen, waaruit geput moest worden, en er zijn zeker nog een beduidende hoeveelheid andere geraadpleegd, waarvan wij niets merken. Dit gedeelte van zulk een taak is echter aan Mr. N.P. van den Berg volkomen toevertrouwd. Bij hem steekt achter den begaafden economist een geleerde snuffelaar, - men houde het gemeenzame woord ten goede. Zijn volhardende ijver in het uitpluizen van oude bescheiden, een ijver, die voor het onverteerbaarste niet terugdeinst en uit allerlei overtolligs het noodige weet op te diepen, gaat gepaard met een groote belezenheid. Hij bezit verder den wetenschappelijken speurhondenreuk, die onmisbaar is om het begeerde wild te voorschijn te brengen uit de stoffige doolhoven van archieven en boekerijen. Zoo gewapend, heeft de heer van den Berg reeds meer dan eens benijdenswaardige vondsten gedaan. Voegt men hierbij dat hij met zijn gemakkelijken stijl de vruchten zijner onderzoekingen steeds in een behagelijk kleed weet te steken, dan begrijpt men dat de lezers der - te zeer onder een beperkt publiek blijvende - tijdschriften en dagbladen, waaraan hij zijn artikelen pleegt te schenken, steeds gaarne een met zijn naam geteekend stuk ontmoeten. Hetzij men van hem een staathuishoudkundig vertoog leest of een bladzij uit de geschiedenis van het bankwezen, dan wel, gelijk hier, een schets der opkomst en wederwaardigheden van het topneel te Batavia, steeds wordt men getroffen door degelijkheid van inhoud en een aangenamen vorm. Mr. van den Berg's taal is zaakrijk, helder en eenvoudig, hier en daar met een ongezocht, geestig lichteffect, Ik meen in zijn schrijftrant de algemeene karaktertrekken van goede Engelsche essayisten pp te merken. Men vindt toch bij hem die gaaf der uiteenzetting, dien ruimen voorraad van gegevens en bewijzen en dien klaren, onderhoudenden, maar van allen pronk warsen stijl, welke de opstellen der Engelsche tijdschriften tot zulk een smakelijke lectuur maken, onverschillig of zij afgetrokken bespiegelingen, een practisch vraagstuk van den dag of een meer litterarische stof behandelen. Het is een schrijfwijze, die het midden houdt tusschen de Fransche bevalligheid en de Duitsche diepte, met eenvoud en duidelijkheid tot hoofdkenmerken. Maar de gedeelten, die ik mij veroorloven wil uit het voor mij liggende werkje aan te halen, zullen straks het eigenaardige van des schrijvers stijl genoegzaam doen uitkomen.

Voor Indische lezers, met name voor hen, die Batavia goed kennen, hebben Mr. van den Berg's mededeelingen betreffende het tooneel aldaar een locaal-historisch belang, dat de Nederlandsche lezer slechts in geringe mate deelen kan. Tal van kleine bijzonderheden laten hem onverschillig; hij zal uit het geheel slechts tot de kennis van zekere beschayingstoestanden onder de oude Nederlandsche maatschappij in de tropen willen geraken en ik wensch dit voor oogen te houden bij de keuze van hetgeen ik aan den auteur ga ontleenen. Intusschen kan ik niet beter doen dan door hem steeds zooveel mogelijk op den voet te volgen.

Het oude Batavia, zooals men uit de geschiedenisboeken weet, in 1619 ‘op de puinhoopen’ van Jakatra gesticht, scheen al zeer spoedig zoowel voor ingezetenen als voor vreemdelingen veel aantrekkelijks te hebben. Reizigers als Christoph Fricke, Joan Nieuhoff, Jan de Marre, Cornelis Bruins, François Leguat en anderen verheerlijkten haar in dicht en ondicht. De eerstgenoemde, een Duitscher, die Batavia in het laatst der XVII^{de} eeuw, in 1680 of daaromtrent, bezocht, stelde de plaats boven Amsterdam en noemde haar niet minder dan ‘een aardsch paradijs vol allerlei vermakelijkheden.’ Valentijn beweerde later van haar, ‘dat men zich geen vermakelijker stad in de wereld kon verbeelden.’ Die aangename indrukken werden ongetwijfeld te weeg gebracht door de schilderachtige omgeving, de weelde en gemakken van het oostersche leven, waartoe destijds de ‘stille winsten’ en de slavernij zoo aanmerkelijk bijdroegen. Doch wat de hypertropische Fricke en de achtbare Valentijn onder een vermakelijke stad verstonden, wordt voor ons kinderen der eeuw van schouwburgen, concerten, cafés-chantants, tentoonstellingen en paardenspellen, eenigszins moeielijk te begrijpen wanneer wij ontdekken dat de Koningin van het Oosten zoo goed als geheel verstoken was van openbare vermakelijkheden.

Waar de Portugezen zich in den vreemde nederzetten, bouwden zij het eerst een factory en een kerk. Wij Nederlanders begonnen ook met een factory, maar daarna volgde een kroeg. De kerk kwam later. Batavia had ook dadelijk haar ‘kroegen, taveernen, drankhuyzen ende bordeelen’. Reglementen voor deze inrichtingen behooren tot de oudste staatsstukken uit den Compagniestijd. Andere gelegenheden om zich te vermaken bestonden er niet. Men had er slechts enkele

feestvieringen in de open lucht, waaronder die op den 30sten Mei, den verjaardag van Jakatra's verovering, een voorname plaats bekleedde. Dan werden er vreugdevuren, illuminatiën en vuurwerk ontstoken, volksspelen gehouden, en de hooggeplaatste ambtenaren der Compagnie benevens de 'aanzienlijke vrouwspersonen' door den Gouverneur Generaal 'heerlijk getracteerd.' Na de tractatie liep de hooge gastheer met zijn gevolg den halven nacht de straten op en neder. Bij de gegoede ingezetenen stonden open tafels gereed, waaraan ieder fatsoenlijk man kon plaats nemen. Tal van slaven gingen onophoudelijk rond met wijn en andere dranken. Het ontbrak op geenerlei wijs aan liefelijke muziek, ja ook niet aan liefelijke vrouwspersonen, voor wie het feest een recht gewenschte gelegenheid aanbood 'om zich van hare courtisanen naar gelieven te laten bedienen,' zoo luidt het bij Elias Hesse in zijn Curieuse beschrijvingh van de gelegenheyd, zeden, godsdienst en ommegang van verscheyden Oost Indiasche gewesten en maghtige landschappen. Verdere feestelijkheden waren de 'collations van eeten en drinken' na de begrafenis van hooggeplaatste personen, en de nieuwjaarsfeesten der Chinezen, aan wier 'aperijen, afgoderijen en dwaze bijgeloovigheden' echter veler christelijke vroomheid zich zeer ergerde. Ook maakte men veel muziek; het orembaaien - het spelevaren in de grachten onder het genot van fluit- en citherspel - was vooral bij maneschijn een geliefkoosde uitspanning. Sommige familiën hadden een volledig gezelschap muzikanten, slaven en slavinnen, maar de muziek, die men te hooren kreeg, hoe ook door Valentijn en andere opgehemeld, moet naar het meer te vertrouwen oordeel eens Duitschers niet zeer fraai, 'oft im Tone der Hunden und Katzen' geweest zijn.

Werd er aan de toonkunst veel, zij het ook zonder smaak, gedaan, het tooneel bleef te Batavia, met een enkele uitzondering, tot het midden der 18de eeuw een onbekende verlustiging. Wel liet o.a. de Gouverneur Generaal Van der Lijn (1645-1650) voor zijn gasten af en toe liefhebberijvoorstellingen houden, voorafgegaan door Homerische maaltijden, maar dit was geen voor ieder toegankelijk vermaak. Ook Maetsuycker (1653-1678) liet zulke voorstellingen geven, doch ook weder geen openbare.

Het duurde tot na het midden der XVIIIde eeuw eer het Bata-

viasche publiek een schouwburg kreeg. In hare zitting van 29 Maart 1757 werd door de Hooge Indische Regeering de volgende resolutie genomen:

'Door den oud-luitenant der Dragonder Lijfwacht, Gabriel Besse du Pouget, bij requeste verzoek gedaen weezende om permissie, ten eynde in het zogenaemde Heeren Logement ter deezer steede een schouwburg op te richten; zo is het besloten ham zulcx te accordeeren, mitsgaaders dusdoende aan de gemeente te procureeren eene divertissante uytspanning.' Terstond werd ook vastgesteld een 'Project van de conditiën, naar welken, zoowel de acteurs als de toezieners zich moeten gedraagen.'

De nieuwe onderneming kwam onder het toezicht der regeering, doch kreeg van haar geen geldelijke ondersteuning. Het benoodigde geld kwam door inteekening bijeen. Op den 20sten Juli 1757 werd de schouwburg in het Heeren Logement geopend met de opvoering van het treurspel J a c o b a v a n B e i e r e n van den reeds ter loops genoemden Jan de Marre, een stuk dat, zooals de heer Van den Berg te recht aanteekent, onder de tooneelproducten van dien tijd zeker niet een van de minste was en zich op het répertoire van den Amsterdamschen schouwburg bijna een eeuw lang handhaafde. Nopens het aantal en den aard der voorstellingen bepaalde artikel XVI van de conditiën het volgende:

'Alle veertien daagen, zonder meer, zal op den Schouwburg een Treur- of een Blijspel vertoont worden, mitsgaaders een Klugtspel.'

'En zal in zelfde voegen alle veertien daagen een Divertissement wezen, waer in de Springers, Voltiseerders en Dansers hunne kunsten zullen vertoonen...'

Wie er speelden, hoe het bij de voorstellingen toeging, hoe de zaal er uitzag, omtrent dit alles valt nagenoeg niets met zekerheid te zeggen. 'Spectatoriale geschriften, waaraan Nederland in den loop der achttiende eeuw zoo rijk was en die ons zoo van nabij bekend maken met de zeden en gewoonten dier dagen, ook met betrekking tot het tooneel, zijn in Indië nimmer bekend geweest en, zullen wij ooit te weten komen op welke voorstellingen men nu ruim honderd jaren geleden het Bataviasche publiek vergastte, dan moet het zijn door de uitgave van particuliere brieven uit dien tijd, zooals b.v. Dr. Paulus Valckenaer ze gedurende zijn zevenen-twintig jarig verblijf in Indië geregeld aan zijn broeder Casper

toezond. Dergelijke brieven behelzen uit den aard der zaak een aantal kostbare gegevens voor de kennis van de levenswijs onzer voorouders in Indië, maar met Dr. Naber vreezen wij dat het nageslacht er niet vele meer heeft bewaard.' Toch heeft Mr. Van den Berg het gewaagd een vluchtig schetsje te ontwerpen, dat hier eveneens moge volgen:

'Daar volgens de bepaling van Artikel 18 der Conditiën het publiek zich uiterlijk ten negen ure moest retireeren, wijl de deuren van den schouwburg op dat uur gesloten werden, zal de voorstelling zeker niet later dan vijf uren in den namiddag zijn aangevangen, even als dit tot 1808 ook te Amsterdam het gebruik was. Nog bij daglicht dus begaven de bezoekers zich schouwburgwaarts, zeker grootendeels te voet, de dames gevolgd door hare rijkelijk met goud en zilver opgetooide slavinnen, die zij "tot haar gerief" mochten medebrengen en wier diensten voornamelijk benuttigd werden om de siri-doos aan te dragen. De tegenwoordigheid dier jonge deernen was wellicht een aansporing te meer voor de toenmalige jeunesse doreé van Batavia om van de veertiendaagsche voorstellingen een ijverig gebruik te maken, zooals zij ook trouw tegenwoordig placht te zijn bij het begin en het einde der godsdienstoefeningen met het doel om een kijkje te nemen van "de fraai versierde jufvrouwen," die met hare slavenmeiden tempelwaarts trokken en op de voorpleinen der kerk soms zulk een volte te weeg brachten dat men er nauwelijks door kon komen.'

Du Pouget's onderneming schijnt tegengeloopen te zijn; althans in 1760 verzocht hij om wederopneming in Compagnie's dienst en vergunning tot hel verkoopen van het Heerenlogement 'met de daaraan geaccrocheerde privilegiën.' Het beheer van zijn opvolger Jan Adam Keyzer kenmerkte zich door herhaalde opvoeringen van tooneelstukken van Bataviasche letterbeoefenaars. Maar ook dezen deden den Schouwburg niet bloeien. Keijzer verdween in December 1764 met de noorderzon. Het logement en de schouwburg werden, vermoedelijk als twee afzonderlijke perceelen, onder den hamer gebracht. Kooper van het laatste was zekere Joseph Clément. Ook deze kon er geen zijde meê spinnen, daar de tijdsomstandigheden het Bataviasche tooneel zeer ongunstig waren. En heerschte onder de toenmalige Indo-Europeesche maatschappij een zwaarmoedigheid, door allerlei tegenspoed veroorzaakt, die haar wars maakte van

genietingen en in een grauwe, vreugdelpoze godsdienstbetrachting deed vervallen. Lezenswaardig is het volgende tafereel, door den heer Van den Berg van dat tijdperk gegeven:

De welvaart van Batavia was in de laatste jaren met rassche schreden achteruitgegaan; de oude luister van de machtige Compagnie was geweken; schier in alles vertoonde zich een onrustbarend verval; de algemeene gezondheidstoestand werd van jaar tot jaar bedenkelijker; zware ziekten en sterfgevallen teisterden de gemeente en geen wonder dat zich gaandeweg een zwaarmoedige gesteldheid van de gemoederen meester maakte, die iederen bezoeker opvallen en treffen moest. ‘De meeste menschen, die men hier ziet,’ schreef Stavorinus in de beschrijving van zijne in de jaren 1774/78 ondernomen reis, ‘en zelfs vele rijken, die men oordeelen zou dat reeds het toppunt hunner wenschen bereikt hadden, hebben iets in hun gelaat, dat naar het onvergenoegde en droefgeestige zweemt, 't welk een zeker teeken is dat hun gemoed niet gerust of vergenoegd is.’ Ongetwijfeld zou een goed tooneel een machtige hefboom hebben kunnen worden ter opbeuring van die zwaarmoedige gemoedsgesteldheid; maar wel verre van het tooneel aan te moedigen begon men heul en troost te zoeken alleen in de kerk, In 1767 ving krachtens besluit der Hooge Regeering van den 8sten September de instelling van die dank-, boet- en bededagen aan, die van toen af geregeld jaarlijks hernieuwd werden en van het houden waarvan telkens plechtstatige afkondiging geschiedde ter puie van het stadhuis, met opwekking aan een iegelijk om zich door deelneming aan het vrome werk ‘die genadens deelachtig te maken, welke een heiligen en godsvruchtigen wandel zullen doen verwisselen met stoorlopze gelukzaligheden.’

‘In de notificatie van den dank- en bededag, die tegen den 18^{den} October 1769 werd uitgeschreven, wees de Hooge Regeering met nadruk “op het schenden en het doorbrengen van dien in allerlei ijdelheid en wereldsvermaak, waardoor Hij als het ware getergd wordt om het licht van onzen kandelaar weg te nemen en het over te brengen tot een ander volk, dat gerechtigheid werkt,” een vergrijp, waarin volgens hare opvatting een van de oorzaken gelegen was, dat zich in onze tijdelijke welvaart hoe langer hoe meer een merkelijk verval begint op te doen, zoo door neringloosheid als dagelijksche verslapping in de particuliere handel en vaart, gezwegen van het

verval, dat de Maatschappij zelf omtrent sommige takken van hare commercie gewaar werd.'

Aan alles en nog iets droeg het goddelooze leven der Batavianen schuld. Niet slechts aan de ziekten, die hen bezochten, aan het kwijnen der 'tijdelijke' welvaart - in gewone dagen sprak de Compagnie kortweg van welvaart, zonder attribuut uit de tale Kanaäns - niet slechts aan den achteruitgang van commercie en vaart, maar zelfs aan de uitbarstingen der vuurspuwende bergen op Banda en Ternate, aan hot vergaan van een paar schepen op hun retourreis uit Indië en aan den oorlog met de Engelschen, de oude staatkundige vrienden en geloofsbroeders. Toen de tijding van dezen krijg in Indië bekend werd, zag men daar de toekomst zeer donker in. Men wist er uit de eerste hand hoe erbarmelijk het zoowel met de gelden als met de verdedigingsmiddelen der Compagnie geschapen stond. Dat had natuurlijk de verzaking van den eerbied voor God en zijn gebod gedaan en dus moest er maar geboet en gebeden worden. In Nederland en met name te Amsterdam maakte men zich minder angstig. De Amsterdamsche lantaarnopstekers verklaarden in hun nienwjaarswensch voor 1781 ontwaard te hebben, dat het Albewakend Oog als van ouds bezig was met voor ons te zorgen.

'Hoe zeker men zich intusschen van zijne zaak achtte,' schrijft Mr. Van den Berg, het kwam Nederland niet ongeraden voor om nog een bijzonder beroep te doen op den steun en de medewerking der Goddelijke voorzienigheid en deze stemming van overheid en burger riep de instelling in het leven van die menigvuldige bedestonden, die den ernst der zaak noodwendig moesten schaden en aanleiding gaven tot het bekende rijmpje, dat na een gehouden collecte uit het kerkezakje te voorschijn kwam:

> 'Bedestonden, stomme honden,
> Dat verjaagt geen Engelcchman;
> Maar een vloot naar zee gezonden,
> Dat is 't, wat ons nog helpen kan.'

Niets kenschetsen der voor de afgeleefdheid der toenmalige Nederlandsche maatschappij zoowel in het vaderland als in het Oosten, dan deze naargeestige en armhartige vroomheidsziekte, dit weeklagend wegkruipen in de kerken, dit bidden en jammeren in het uur van gevaar.

In Indië deed men er vooral niet minder aan dan hier te lande.

Behalve de vaste wekelijksche bedestonden verordende de Regeering in October 1781 nog een afzonderlijken dank- en bededag. Niet ten onrechte schreven dan ook de auteurs van Batavia in deszelfs gelegenheid, opkomst enz. (Amsterdam 1779) den roep van goddeloosheid, waarin de Bataviasche gemeente stond, aan ‘de fraaie bededags uitschrijvingen’ toe. Onder zooveel boeten en bidden mocht natuurlijk geen genot gedoogd worden. Dergelijke godsdienstijver leidt tot dorheid en huichelarij. De ‘hittigheid van God's toorn’ moest gestild worden en men meende der Voorzienigheid aangenaam te zijn door in de eerste plaats den schouwburg te offeren. Joseph Clément, niet bestand tegen de heerschende religieuse monomanie, had zijn onderneming reeds in 1780 moeten opgeven. Maar zekere Jan Bouhon had in de zuider voorstad een nieuw tooneel opgericht, waarvan de exploitatie nog nauwelijks aangevangen was, toen bij besluit van den gouverneur generaal in Rade gelast werd ‘hetzelve vooreerst en tot wederopzeggens te sluiten.’

Het bleef voor goed gesloten. Eerst in den aanvang dezer eeuw was de sombere boetvaardigheidsvlaag voldoende bedaard om de gemeente geen zonde en ergernis meer te doen zien in beschaafd genot. Er was weder welvaart gekomen en met haar een gezondere levensopvatting. Na zoolang onder een geestdoodend puritanisme gebukt te zijn gegaan, verlangde men zich weder te vermaken, te ontspannen. Als een gevolg dier behoefte ontstond het liefhebberij-tooneelgezelschap ‘Inschikkelijkheid voor Lof’, waarvoor echter slechts een kortstondig leven was weggelegd.

Dit hield verband met de donkere dagen, die voor de pas opluikende kolonie weder aanbraken. Voornamelijk was het Napoleon's vasteland-stelsel, dat den algemeenen achteruitgang veroorzaakte. In enkele jaren tijds verliepen handel en scheepvaart geheel; van de schatkist zag men den bodem en ondanks de wettelijk verordende dieverijen en afpersingen, waardoor Daendels aan het geldgebrek dacht te gemoet te komen - zijn hierbedoelde financiëele maatregelen waren kortweg gouvernementeele boevenstukken - bleef dit in schromelijke mate bestaan. De welgestelde klassen der Indische maatschappij vervielen tot bekrompenheid, de minder gegoede tot armoede. Er kwam gebrek aan al die levensbehoeften, waarvan men zich op de Europeesche markt voorzien moest. Wijn en bier ontbraken geheel, zoodat bij gelegenheid van koning Lodewijk's verjaardag op

2 September 1810, de regeering, met het oog op de schraalte in de provisiekamers, het publiek goedgunstig veroorloofde van zijn loyaliteit slechts op platonische wijze te doen blijken. Maarschalk Daendels' besluit van 8 Augustus 1810 houdt in: ‘dat het plichtmatig is bij den op 2 September invallenden verjaardag van onzen beminden Koning, zijne Majesteit Louis Napoleon, openlijke blijken te geven van het dévoument en de verknochtheid’ - men wordt zeeziek van de verknochtheden, die Daendels in kort op elkander volgende tijdperken in zijn gemoed vond - ‘van deze kolonie aan Hoogstdeszelfs dierbaren persoon en dierbaar huis; maar dat een volstrekt gebrek aan wijn en andere Europeesche provisiën eene onoverkomelijke belemmering oplevert tegen het geven van publieke festiviteiten en het derhalve aan alle eerste ambtenaren en verdere ingezetenen wordt overgelaten den opgemelden heugelijken dag naar een ieders verkiezing te celebreeren, zonder aan te dringen op het geven van festijnen, waardoor, ongerekend de aanzienlijke depenses, de voorbeeldelooze schaarschheid van provisiën nog zou moeten worden vermeerderd, 't geen de goedkeuring van Z.M. den Koning ongetwijfeld niet zou kunnen wegdragen;’ Toen het volgend jaar niet Lodewijk's, maar keizer Napoleon's naamdag, 15 Augustus, gevierd moest worden - de tijding van Nederlands inlijving bij Frankrijk had inmiddels Indië bereikt, - moest de gouverneur-generaal Janssens, Daendels' opvolger, in het officiëel nieuwsblad verzoeken de voorgenomen algemeene illuminatie achterwege en het in deze ‘bij de goede intentie’ te laten, aangezien dit blijk def toen voorgeschreven verknochtheid den prijs der olie tot een buitensporige duurte zon brengen.

De illuminatie voor den nieuwen souverein zou echter toch achterwege gebleven zijn, daar den 3^{den} Augustus 1811, daags na de verschijning dezer olie-proclamatie, een Engelsche vloot zich voor Batavia vertoonde en den 10^{den} dier maand geheel de stad reeds door de Britsche troepen bezet was.

De nieuwe ‘bewaarders’ der kolonie werden over het algemeen met blijdschap begroet. Men had van de Fransche heerschappij in het algemeen en van het hondsche satrapenbestuur van Daendels in het bijzonder zooveel geleden, dat de verovering van Java een ware verademing schonk. Van den aanvang af liet de verstandhouding met de Engelschen weinig of niets te wenschen over. Door

het vervallen van het Continentaal-stelsel voor Indië keerden vertier en welvaart weder terug, en toen op den 4^{den} Juni 1815 de geboortedag van koning George III gevierd zou worden, behoefde men zich van geen ‘festijnen’ te onthouden wegens het gemis aan bier en wijn of de schaarste der olie. De Vice-President van den Raad van Indië, Muntinghe, gaf in het gouvernementshôtel te Goenoong-Sari een schitterend feest, waarbij hij zelf een berijmden heildronk, vol van de verkleefdheid van den dag, op Georgius Rex uitbracht, die met onbeschrijfelijke geestdrift door de aanwezigen ontvangen werd.

Het nieuwe element moet op den toon en de manieren der toenmalige Europeesch-Indische samenleving een gunstigen invloed uitgeoefend hebben. Daarvan maakte destijds het zuiver Nederlandsch gedeelte slechts een kleine minderheid uit. De creolen en zoogenaande liplappen waren de talrijkste klasse; er werd dan ook veel meer maleisch dan hollandsch gesproken, inzonderheid onder de vrouwen. ‘Het hollandsch is hiet een bijna even vreemde taal als het Engelsch,’ schreef in die dagen een Britsch ambtenaar uit Samarang aan een vriend. Natuurlijk ontbrak dan ook aan den gezelschapstoon de stempel der Westersche beschaving. ‘In de gezelschappen sprong een doorgaand gemis aan beschaving en fijn gevoel in het oog,’ zoo berichtte Jean Chrétiën Baud in 1811. ‘De kleeding en de hebbelijkheden der meeste vrouwen (ik noem hier slechts het zwart maken der tanden en het onophoudelijk kauwen van siri) getuigden veeleer van verlaging tot den inlandschen dan van verheffing tot den Europeeschen landaard. De uitspanningen waren allen van een grofzinnelijken, soms onkieschen aard. De meeste ambtenaren konden zich met hunne gedachten niet begeven buiten den kring hunner dagelijksche bezigheden en, zelfs voor zaken, die hun gemeenzaam waren, getuigden hunne oordeelvellingen van geheele onbelezenheid en verregaande bekrompenheid.’ De Engelschen brachten er wat betere vormen in en niet het minst droegen hiertoe bij de ‘conviviality’ en aangename manieren van Raffles en zijn echtgenoote, die de bijeenkomsten der deftige Bataviasche kringen getrouw bijwoonden en aller harten voor zich wonnen. Met de verbroedering tusschen de kolonisten en de nieuwe meesters ging het voortreffelijk. Toen in April 1812 te Batavia het eerste huwelijk tusschen een Engelschman en een Hollandsch meisje plaats

vond, werd dit zulk een heugelijke gebeurtenis geacht, dat zelfs het officiëele nieuwsblad haar bij herhaling besprak.

Dat in dezen staat van zaken, bij zulk een bloei van het gezellig verkeer, Batavia weder een tooneel rijk werd, zal wel geen bevreemding wekken. Het werd opgericht door de bachelors van Weltevreden, die daartoe een inteekeningslijst lieten rondgaan en den 17^{den} October 1814 geopend met het blijspel The Heir at law, ‘dat aan de hedendaagsche Tichborne-zaak alle verdiensten van oorspronkelijkheid ontneemt.’ Sedert de zeventiende eeuw had het Engelsche tooneelrepertoire het onze in gehalte en verscheidenheid zoo aanmerkelijk overtroffen, dat er zelfs aan geen vergelijking tusschen de twee meer te denken viel. Voor het eerst kreeg het Bataviasche publiek in het Military Theatre te Weltevreden tooneelstukken van den eersten rang te zien, Sheridans Rivals, Goldsmiths She stoops to conquer, het eerste en het tweede gedeelte van Shakespeares Henry the Fourth. Na afloop der voorstellingen werden petit soupers gehouden, waarbij het zeer vroolijk scheen toe te gaan. In het algemeen deed men, blijkens de daarvan nog bestaande berichten, gedurende het Engelsch tusschenbestuur in Indië, en voornamelijk te Batavia, veel voor de gezelligheid. Drawing rooms bij den landvoogd, groote diners en avondpartijen bij de aanzienlijke ingezetenen waven aan de orde van den dag en bij die gelegenheden werden een pracht en weelde tentoongespreid, waarvan de Indo-Europeesche maatschappij onzer dagen zich slechts bij overlevering een denkbeeld kan vormen. Het waren toen misschien de beste dagen van ‘den goeden, ouden tijd.’

De Britsche heerschappij duurde slechts vijf jaren. In Augustus 1816 geschiedde de plechtige overgave van het eiland Java en zijn onderhoorigheden aan de daartoe door den Nederlandschen Souverein aangewezen commissarissen-generaal.

Na het vertrek der Britsche bezetting hielden ook de Engelsche tooneelvoorstellingen voor goed op, maar de kleine bamboezen schouwburg te Weltevreden bleef nog tot het jaar 1821 bestaan. De Engelsche officieren hadden haar bij hun heengaan aan het Bataviasche publiek als een vriendschappelijke herinnering aangeboden.

Men bleef er trouw gebruik van maken. Een hollandsch gezelschap van liefhebbers zette het werk der bachelors voort. Het répertoire bestond hoofdzakelijk uit stukken van den onuitputtelijken Kotzebue, wiens vermaardheid als dramaturg toen en nog geruimen tijd later

die van al zijn tijdgenooten overschaduwde. Daarnaast maakte men het publiek ook bekend met nieuwere Fransche tooneelwerken, als van Alexandre Duval en Legouvé. Het gezelschap, welks ijver door zijn bescheidenheid geëvenaard werd, had zich den regel van Ovidius: ‘Ut desint vires tamen est laudauda voluntas,’ tot zinspreuk gekozen. Het grootste bezwaar, waartegen, het te kampen had, was, zooals een Bataviasche c e l é b r i t é d e c l o c h e r, de treurspeldichter D.H. ten Kate van Loo, zich uitdrukte ‘het beklagenswaardig gemis van acteerende liefhebsters.’ Wel waren het ‘zonderling begaafde’ jongelieden - physiek of intellectueel? - die de vrouwenrollen speelden, maar op dit punt bleef men niettemin uit den aard der zaak steeds onvoldaan. Hierin zou eerst verandering gebracht worden door een Fransch liefhebberijgezelschap, dat inmiddels onder leiding van zekeren M. Piolle naast het Hollandsche opgetreden was. Deze troep voerde den 15^{den} Mei 1820 Regnard's F o l i e s A m o u r e u s e s op met een dame, madame Bailly, een te Batavia gevestigde dansmeesteres, in de rol van Agatha, waarin zij, even als haar kameraden over het algemeen schenen te doen, zeer goed voldeed.

Daar zoowel de Fransche als de Hollandsche voorstellingen steeds druk bezocht werden, openbaarde zich de behoefte aan een ruimeren en doelmatiger ingerichten schouwburg dan het door de Engelschen opgerichte bamboezen locaal. ‘U t d e s i n t’ wendde tot de verkrijging daarvan ernstige pogingen aan en mocht die door de bereidwillige hulp van het publiek, dat voor een belangrijke som inteekende, spoedig bekroond zien. In 1821 verrees te Weltevreden het thans nog bestaande, maar voor drie jaren aanmerkelijk verbouwde en verfraaide tooneelgebouw. Den 17^{den} December 1821 werd het ingewijd met de opvoering eener door P.J. Uylenbroek bezorgde bewerking van Ducis' zoogenaamde vertaling van O t h e l l o, gevolgd door een klein vaderlandsch blijspel met zang. Aan de door den heer Van den Berg aangehaalde mededeelingen betreffende den nieuwen schouwburg van Dr. Strehler, die Batavia tusschen 1828 en '30 bezocht, ontleen ik de volgende bijzonderheden, die een denkbeeld kunnen geven van het toenmalig uiterlijk der zaal bij de voorstellingen:

‘Men vindt in dezen schouwburg geen loges, maar slechts een parterre en rondom hetzelve een galerij, die een weinig hooger ligt en welke de vrouwen bezetten, met openlating van ruimte voor de

heeren, die achter haar heen en weder wandelen. De vrouwen, meestal geheel in 't wit en zeer luchtig gekleed, vormen voor het overige zeer bonte rijen als bestaande uit Europeesche, Kreolen, Javaansche, halve Chineesche enz; maar vergeefs rondziende, om Europeesche jonge juffers te vinden, gevoelde ik een opwelling van trek naar het vaderland, waar die rozen zoo welig en talrijk bloeien. Het getal der heeren is in den schouwburg veel grooter dan dat der dames, dewijl deze zelfde verhouding in de geheele volkplanting bestaat. Ik zou den Europeaan wel half willen staan, die zijn geluk eens beproeven wilde door met een paar dozijn wèlopgevoede en beschaafde meisjes, die alleen wegens bekrompenheid van bestaan niet aan den man kunnen komen, een toertje naar dezen schouwburg te doen; het kapitaal, in die onderneming gestoken, zou gewis schoone rente opleveren en niet één van die meisjes zou tweemaal in dezen schouwburg behoeven te verschijnen om haren aanstaanden echtgenoot te leeren kennen. Aan de Botany-baai betwist men immers elkander wel de derwaarts verwezene kwaaddoensters, uitvaagsels van het vaderland, en zou men dan hier niet met beide handen grijpen naar meisjes, die naar ziel en lichaam wel gevormd zijn?'

'....Het gebouw is zeer hoog en voorzien van hooge vensterramen, die in plaats van glas slechts zwart muggengaas hebben, dat, als dicht traliewerk, alleen lucht, maar geen licht doorlaat, dewijl de hitte anders onverdraaglijk zou zijn en de jufvrouwen zich al te veel zouden vermoeien met hare waaiers. De verlichting is sterk en met smaak geordend. Tusschen de bedrijven gaat men in de opene lucht, roept zijne bedienden, en ververscht zich met wijn punsch, arak en andere dranken, zonder evenwel ijs te kunnen bekomen, dat hier ook wat heel vreemd zou zijn. Men neemt die ververschingen mede van huis, dewijl men hier geen kastelein bij den schouwburg vindt. Ook gaat hier niemand te voet naar het tooneelgebouw en er staan zoovele rijtuigen bij hetzelve, dat men moeite heeft om het zijne te vinden. De wagens rollen als het gordijn gevallen is, als ware men in een residentiestad, huiswaarts en een geraas en een drukte als van groote Europeesche steden worden gehoord in een oord, dat op den dag maar weinig leven vertoont, dewijl de hitte dan allen in de koele, schaduwrijke woningen drijft.'

Twintig jaren lang vermaakte U t d e s i n t het Bataviasche publiek,

maar het was allerminst een tijdperk van onafgebroken voorspoed en bloei voor het wakkere gezelschap. Meer dan eens moest het een dringend beroep doen op de milddadigheid der ingezetenen om het van wissen, geldelijken ondergang te redden. De laatste welgeslaagde voorstelling der dilettanten had den 13^{den} Februari 1837 plaats ter eere van Prins Hendrik, die eenige dagen te voren met het oorlogsfregat B e l l o n a te Batavia was aangekomen om van daar uit een tocht door de Molukken te ondernemen. Bij die gelegenwerd ‘Lodewijk van Nassau of de overwinning bij Heiligerlee’ opgevoerd, een stuk van de hand van een Bataviaasch ‘dichtliefhebber,’ den heer P. Vreede Bik, dat later ook de eer eener opvoering in den Amsterdamschen stadsschouwburg genoot.

Een der omstandigheden, die tot het verval van U t d e s i n t medewerkten, was de komst in het laatst van 1835 eener kleine Fransche troep onder directie van den heer Minard, die vaudevilles en kleine comediën gaf. Daargelaten dat deze tooneelisten van beroep - de eersten, die in Indië optraden - het werk beter verstonden dan de liefhebbers, trokken zij het publiek vooral doordien bij hen de vrouwenrollen door vrouwen vervuld werden. Minard's gezelschap bleef slechts twee maanden, doch een jaar later keerde hij terug met een vrij volledigen operatroep, die zijn voorstellingen opende met L a d a m e b l a n c h e . De opvoeringen der liefhebbersvereeniging hielden nu van zelf op en sedert dezen tijd dagteekent voor Batavia de alleenheerschappij der opera in den schouwburg. Wel werden er en worden er nog wel eens een zeer enkele maal, meestal voor het een of ander liefdadig doel, voorstellingen door dilettanten gegeven, maar wanneer de schouwburg geregeld bespeeld wordt, is het door voor korteren of langeren tijd op Java vertoevende Fransche of Italiaansche operagezelschappen, in den laatsten tijd ook een enkele maal door een operetten-, juister uitgedrukt door een café-chantanttroep. Wel bestaat er te Batavia ook een, Hollandsche stukken spelend, militair liefhebberijtooneel, doch dit wordt minder door de ‘gedistingeerde’ wereld bezocht. Een goede opvoering van Nederlandsche tooneelstukken behoort sedert lang te Batavia tot de zeldzaamst voorkomende genietingen. Slechts éénmaal en wel in het laatst van 1836 werden pogingen aangewend om een gezelschap Nederlandsche tooneelisten te doen uitkomen, welke pogingen echter niet slaagden.

Hiermede besluit ik dit overzicht van Mr. Van den Berg's zeer lezenswaardige aanteekeningen. Men heeft er uit kunnen ontwaren dat ik niet te veel zeide, toen ik in den aanvang beweerde dat hij ons daarmede een brokstuk beschavingsgeschiedenis gegeven heeft.

Of zij een gunstigen indruk schenkt van Indische beschavingstoestanden? Mij dunkt, dat het antwoord hierop in algemeenen zin bevestigend rnoet luiden. Het feit dat men herhaaldelijk beproefd heeft een tooneel te hebben, legt getuigenis af van het bestaan van hoogere behoeften, dan die ter vervulling waarvan de Europeaan gemeenlijk naar Indië trekt. Het bewijst dat het bij uitstek materiëele leven dier maatschappij - want de toestand is helaas! steeds deze geweest, dat men heengaat om in den kortst mogelijken tijd de middelen te vergaren ten einde naar het vaderland voor goed te kunnen terugkeeren - het bewijst, zeg ik, dat het bij uitstek materieele leven en streven dier maatschappij gelukkig niet geheel onverschillig maakt voor kunstgenot. Het getuigt hiervan in sterkere mate dan velen vermoeden zullen, omdat de levenswijs en het klimaat eener tropische strandplaats tot oostersche bewegingloosheid stemmen. Maar aan den anderen kant blijkt, naar het mij voorkomt, uit het telkens, spoedig of later mislukken der in het werk gestelde pogingen, uit de herhaalde opwekkingen aan het publiek tot hulp en deelneming, dat op den duur bij de groote meerderheid op geen levendige belangstelling te rekenen valt, dat er derhalve geen krachtige kunstzin heerscht. Intusschen moet ik erkennen dat deze gevolgtrekking slechts in verband met andere verschijnselen kan worden gemaakt, en zulks omdat de geschiedenis van het tooneel tot voor korten tijd ook in ons vaderland al zeer weinig bemoedigends aanbood en Indië ten deze - de opmerking in bijna overbodig - onder veel onvoordeeliger omstandigheden verkeerde en wel immer zal blijven verkeeren. Neemt men dit laatste in aanmerking bij de ongunstige invloeden van klimaat en levenswijs, waarop ik zooeven doelde, dan staat men zelfs verwonderd over hetgeen, op dit gebied der kunst, in het afgelegen Oosten nog verricht is.

Het betaamt ons te eindigen met een woord van dank aan Mr. N.P. van den Berg voor hetgeen hij in zijn hier besproken studie gegeven heeft. Dergelijke bijdragen tot de kennis van het maatschappelijk leven der Nederlanders in Indië verdienen alle waardeering. Ongelukkig hebben wij er maar al te weing. Tot dusver

toch, zijn het leven, de zeden en gewoonten der inlanders veel meer bestudeerd geworden dan die der Europeanen in Indië. Tal van werken over de eersten, weinig of niets over de laatsten, vooral uit den achter ons liegenden, tot de geschiedenis behoorenden tijd. De onderzoekingen door den heer Van den Berg op dit gebied in het werk gesteld, staan nagenoeg alleen. Ondanks de beslommeringen der gewichtige ambten, sedert jaren door hem bekleed, heeft zijn schrandere en arbeidzame geest zich ook daarbuiten steeds in velerlei richting bezig gehouden. Wij kunnen slechts voortgaan met er bij te winnen, wanneer die zelfde belangstelling en ijver hem nog lang bijblijven. En dat hierop kans bestaat, waarborgt ons de opgewektheid, waarvan, naar gewoonte, ook de uitvoering zijner laatste studie getuigt.

G. VALETTE.

***De Natuur. Populair, geïllustreerd maandschrift, gewijd aan de Natuurkundige wetenschappen en hare toepassingen, onder Redactie van Dr. A. van Hennekeler en Dr. N. van de Wall, met medewerking van Dr. J.C. Costerus, R.E. de Haan, Dr. G. van Hennekeler, Prof. Dr. C.M. Kan, Dr. N.P. Kapteyn, Dr. D. de Loos, Dr. S. Sinia, Dr. van de Stadt en anderen. Utrecht, J.G. Broese. Prijs per jaargang* (24 *vel royaal oct.*) ƒ 5. 20.**

De Redactie van *de Gids* zond mij de twee eerste afleveringen van dit nieuwe tijdschrijft, om het hier te bespreken. Twee afleveringen, en dan nog wel de twee eerstverschenen, kunnen echter onmogelijk tot maatstaf dienen, om de waarde van het geheel te bepalen. Het is dus minder het werk zelve dat hier beoordeeld kan worden, dan wel het doel dat men er mede voor heeft, daar uit de beide eerste afleveringen blijkt, hoe de Redactie hare taak opvat, en langs welken weg ze haar doel poogt te bereiken.

De Redactie stelt zich, volgens de in ‘haar Program’ voorkomende woorden, ten doel, ‘een overzicht te geven van het wetenswaardigste en nieuwste op het uitgestrekte veld der natuurwetenschappen, voor zoo ver dit van algemeen belang mag geacht worden,’

‘Behalve op het gebied der natuur- en scheikunde en der natuurlijke geschiedenis, zal de aandacht ook gewijd worden aan de aanverwante vakken, zooals land en volkenkunde, wetenschappelijke reizen, hygiëne, enz. Vooral ook de toepassingen der wetenschap op nijverheid en landbouw ('t woord t u i n b o u w schijnt hier *vergeten* te zijn) zullen tot een onderwerp van bespreking gemaakt worden’

Zeker geen kleinigheid, en, met het oog op den reeds zoo verbazend grooten en steeds grooter wordenden omvang van elk dier vakken van wetenschap, zou men geneigd zijn te vreezen voor de gevolgen van het *trop de zèle*, als er geen reden was te gelooven, dat een flink korps van geleerden op verschillend gebied bereid is zijn meerendeels waarschijnlijk jonge, en dus frissche krachten hiertoe voor een goed deel aan te wenden.

‘Wij zullen,’ zegt de Redactie, daarbij trachten duidelijk te zijn, zonder in droge, dorre, vaak vervelende beschouwingen te vervallen, en pogen aangenaam en aantrekkelijk te zijn, zonder evenwel aan de juistheid en nauwkeurigheid te kort te doen.

‘In één woord wij willen populariseeren in den goeden zin van het woord.’

Meer hebben we van het Program niet noodig te weten.

De Redactie wil p o p u l a r i s e e r e n in den g o e d e n zin van 't woord.

Over het populariseeren der natuurwetenschappen, wordt verschillend geoordeeld, gelijk trouwens de zaak zelve verschillend begrepen wordt, terwijl ze toch eigenlijk slechts voor ééne uitlegging vatbaar is.

Men verstaat er algemeen door: de weteuschap brengen onder het volk; maar dit laatste woord kan in tweeërlei zin worden opgevat, en werkelijk is dit ook het geval. Terwijl toch de één wenscht dat een populair boek een ‘volksboek’ in den vulgairen zin zal wezen, wil de ander dat het zij een boek, genietbaar voor hen, die door opvoeding en onderwijs tot den beschaafden stand behooren, waarbij er zelfs zijn, die in sommige natuurwetenschappen, zij 't dan ook als leeken, toch reeds een zekere hoogte bereikten, maar die zoo goed als vreemdelingen bleven in andere. Hierbij moet dan tevens er aan gedacht worden, dat onder dezen ook velen zijn die op het gebied der natuur volslagen vreemdelingen bleven, eerstens wijl aan de natuurhistorische wetenschappen tot vóór een twintigtal jaren (nog minder zelfs) bij het gewoon lager onderwijs zoo goed

als niets werd gedaan, en er van latere oefening niets kwam; deels ook wijl hun de gelegenheid, of omdat hun de tijd tot gezette studie ontbrak.

Deze laatste opvatting van het woord populariseeren is zonder eenigen twijfel de juiste, immers wanneer gesproken wordt van natuurwetenschap.

Mag men er toch al in slagen, enkele van de allereerste en gemakkelijk te begrijpen beginselen dezer verschillende wetenschappen voor het volk in engeren zin begrijpelijk te maken, geheel anders is het met hen, wier meer ontwikkeld verstand juist in dátgene het smakelijkste en gezondste voedsel vindt, wat indigestie zou veroorzaken bij anderen, wier bevattingsvermogen grooter is, en wier gemakkelijkheid in het maken van gevolgtrekkingen hun gedachten of verbeelding vanzelve van het eenvoudigere tot het meer samengestelde voert.

Het is niet wel te bepalen hoe ver men in een populair boek kan gaan, zonder te vreezen zijne lezers te overladen, of, 't geen nog erger is, hen te vervelen, zoodat zij 't opgeven, en hun de lust benomen wordt zich in 't vervolg met dergelijke afgetrokken lectuur bezig te houden; zeer veel hangt hier af van den vorm; als bij intuitie moet de schrijver gevoelen, waar het voedsel voor de oningewijden te zwaar wordt, en hoe hij het dan moet kruiden, om het toch genietbaar en gezond tevens te maken.

Waar het gebruik van kunsttermen noodzakelijk is, gebruike men zoo min mogelijk Latijnsche of Grieksche, en vrage men zich bovendien, bij het gebruik van Nederlandsche, af, of men reden heeft te gelooven, dat het groote meerendeel der lezers, die men zich voorstelt, die woorden verstaat. Meent men dit te moeten betwijfelen, dan schuwe men geen omweg om het woord te verklaren, ook al moet men hiertoe tot in kleine bijzonderheden afdalen.

Een populair boek moet bladzijde voor bladzijde, volzin voor volzin, door elk beschaafd lezer, zonder te groote inspanning kunnen begrepen worden.

Dit is dan ook wel de voornaamste reden, waarom vele ernstige geleerden volkomen ongeschikt zijn om hun wetenschap te populariseeren. Zóó laag af te dalen, als in dit geval noodzakelijk is, is hun onmogelijk. Ze kunnen zich niet voorstellen, en ze denken er dan ook niet aan, dat zaken, die hun nog eenvoudiger schijnen dan een eenvoudige regel van drieën, nog toelichting zouden vereischen

voor beschaafde lezers, en toch is dit, waar het natuurwetenschap geldt, wel degelijk het geval.

Er zijn, om van niet meer te spreken, en ik geloof dat er nog meer zijn, er zijn tweeërlei soort van geleerden. Zij, die, ziek voornamelijk afgevende met een bijzonderen tak van zeker vak, steeds nieuwe verschijnselen opsporen, en in die nieuwe verschijnselen de werking van nieuwe wetten trachten te herkennen, welke tevens andere verschijnselen, welker oorzaken men tot dusverre te vergeefs trachtte te weten te komen, zullen kunnen toelichten; die steeds in een bepaalde richting vooruitgaan, het aan anderen overlatende dit in andere richtingen te doen, en op die wijze, met en benevens anderen, voortdurend trachten de wetenschap zich in al hare vertakkingen breeder te doen ontwikkelen.

Anderen zijn er, die zich alle mogelijke moeite geven om volkomen op de hoogte te blijven van de ontdekkingen door die voorlichters gedaan; die 't geen deze ontdekten aan een nader, kritisch oordeel onderwerpen; die het assimileeren en daarna in breeder kring bekend maken, door het, in verband met vroegere ontdekkingen, mede te deelen aan en toe te lichten voor hen, die weldra in de gelederen der geleerden plaats zullen nemen.

Onder deze laatsten heeft men in den regel hen te zoeken, die bekwaamheid en tact bezitten om, uit hetgeen voor waarheid is erkend, datgene te kiezen, hetwelk geschikt is om den gezichtskring van het volk te verruimen, het verstand te ontwikkelen niet alleen, maar dikwerf ook, door toepassing op practisch gebied, het leven te veraangenamen.

Zij moeten de resultaten van anderer onderzoek brengen onder 't volk.

Er zijn geleerden, en men treft ze onder de jongeren der laatstgenoemde categorie meer aan dan in de eerste, welke uit de hoogte neerzien op hen, die hun tijd niet te kostbaar achten om anderen in de eerste beginselen van het lezen in het hoek der Natuur te onderrichten, of die, zoo ze er al vrede mede hebben dat dit geschiedt buiten de inrichtingen voor dit onderwijs bestemd, het recht daartoe alleen toekennen aan diegenen, wier praedicaat een waarborg is voor de degelijkheid en deugdelijkheid hunner mededeelingen (sic!); die den autodidact alle recht daartoe ontzeggen, en, waar ze zien dat deze zich hieraan niet stoort, hem ignoreeren, hem trachten dood te zwijgen.

Somtijds zelfs breken deze, zonder veel complimenten, den staf over zijn methode; een methode die het gevolg van ernstige overweging en door de ondervinding als goed gestempeld is, ja, die door de meest bevoegde autoriteiten met warmte werd toegejuicht.

Deze opmerking heeft niet de verdienste van nieuw te zijn; integendeel, ze werd reeds, zij het ook met andere woorden, gemaakt en door tal van feiten uit zijn eigen levenservaring gestaafd, door Emil Adolf Roszmässler, die zonder overdrijving als de baanbreker der echt populaire natuurwetenschap mag worden beschouwd, en van wien het alleen jammer is, dat hij zich nu en dan wat veel ook met politiek inliet. In zijn *Leben und Streben*[1] licht hij uitvoerig toe, op welke wijze de belangstelling van het volk (in ruimen zin) voor de Natuur gewonnen en levendig gehouden kan worden; maar tevens ook wat tal van moeilijkheden hem daarbij in den weg gelegd worden, juist door hen, van wie hij krachtige medewerking zou hebben mogen verwachten.

Zoogenoemde kamergeleerden zijn in den regel niet in staat om bij de massa liefde te wekken voor de Natuur. 't Is waar, daar waar het hoofdzaak is ook oningewijden de vruchten te doen genieten van anderer onderzoek, zou men mogen rekenen dat dit ook en wel voornamelijk binnnen hun bereik ligt, maar wanneer men niet begint met warmte uit te stralen, opdat anderen zich in dien gloed kunnen koesteren, met, zonder dat de lezer het weet of wil, te leeren zien en ziende opmerken en vergelijken, zal men niet op duurzame belangstelling kunnen rekenen. De auteur - in casu de verteller, sit venia verbo! - moet zelf vol zijn van zijn onderwerp, en dit niet alleen, maar hij moet zich er door eigen aanschouwing mede hebben vereenzelvigd; hij moet opgaan als 't ware in de *levende* natuur, en dán eerst zal hij weten, door eigen ervaring weten, wat het zekerste en 't meeste belangstelling zal wekken bij ieder, die slechts eenig gevoel heeft ook voor zaken, die niet direct met zijn materiëele belangen in betrekking staan. Is hij zelve niet vol van liefde voor datgene waarover hij handelt, dan mag hij overvuld zijn

1 C.A. Rossmaesler, Mein Leben and Streben im Verkehr met der Natur und dem Volke. Nach dem Tode des Verf. hrsg. v. Karl Russ. Hannover 1874.

van kennis, hij zal geen liefde, hij zal geen warmte kunnen mededeelen, en daar komt het in de eerste plaats op aan.

Maar daar is nog iets. Hij zal groot gevaar loopen inzonderheid juist dátgene aan anderen mede te deelen, wat hem in den laatsten tijd vooral bezig hield, en dit zullen in vele gevallen de nieuwere ontdekkingen in zijne wetenschap, de daaruit gemaakte gevolgtrekkingen en de daarop gebouwde theorieën zijn; en ziedaar juist datgene, wat men zoo zorgvuldig mogelijk moet trachtten te vermijden, al is het, ik erken het gaarne, niet altijd even goed mogelijk.

Alleen dat, wat door de wetenschap algemeen als waarheid gehuldigd wordt, is geschikt voor met wetenschappelijke lezers. Men vergete toch niet, dat onder hen, die zulke populaire boeken in handen krijgen, ook de jeugd behoort, en dat hetgeen de mensch op jeugdigen leeftijd in zich opneemt, het diepste wortel schiet, zóó diep vaak, dat het later zeer veel moeite kost, ja somwijlen onmogelijk blijkt het geheel en al uit te roeien. Men moet het door eigen ervaring weten, hoe moeilijk het is, zich op later leeftijd weer los te maken van denkbeelden, die men in zijn jeugd als waarheden hoorde verkondigen, als zoodanig in zich opnam, ze koesterde, en ze liefkreeg, om zich daarvan een goede voorstelling te kunnen maken; ja, die vereering van oude en verouderde begrippen is somtijds zelfs zóó sterk, dat ze de betere overtuiging te machtig blijkt, en men er wel eens zich met de kracht der wanhoop aan vast blijft klemmen.... tegen, beter weten in.

Daarom acht ik het, en ik niet alleen, zeer gevaarlijk, in populaire werken nieuwere theorieën als waarheid te verkondigen, waaromtrent de mannen der wetenschap nog ver van eenstemmig zijn, en die dus zeer goed, misschien reeds na verloop van weinige jaren, door nieuwere ontdekkingen of hoe ook, kunnen blijken te falen en dan ook weer losgelaten worden.

De niet ingewijde houdt ze dan echter vast, heeft ze mogelijk intusschen voortgeplant, en het kost dan veel meer moeite ze onschadelijk te maken, dan vroeger ze ingang te doen vinden.

Kán men ze bij de behandeling van zeker onderwerp niet ontgaan, zoo blijft het toch altijd zaak, hoe ingenomen men zelve ook met zulk een theorie moge zijn, haar als een nog hangende kwestie voor te stellen, en er niet breeder over uit te weiden dan gebiedend noodzakelijk is.

Wanneer men ze niet zoekt, is het echter over 't algemeen zeer gemakkelijk zulke klippen te ontzeilen. Dit is het verkieslijkste, ook al moet men daaraan eenig anders licht te behalen succes ten offer brengen.

Genoeg echter thans over dit onderwerp; ik meende evenwel eene korte uiteenzetting hiervan niet te onpas, omdat het mij vaak bleek, dat op verre na niet ieder weet wat door ‘populariseeren in den goeden zin van het woord’ moet worden verstaan, en, daar de Redactie van het nieuwe tijdschrijft, waarvan hier sprake is, ‘haar Program’ in die acht woorden als samenvat, komt daar natuurlijk alles op aan.

De vraag rijst of er werkelijk, gelijk de Redactie zich in haar Program uitdrukt, aan een populair, geïllustreerd maandschrift gelijk dit een algemeene behoefte bestaat?

Toen, nu circa dertig jaren geleden, de Redactie van het *Album der Natuur* de uitgave van dit sedert onafgebroken voortgezet maandwerk aankondigde, begon zij met de volgende woorden:

‘Elke tijd heeft zijne hem eigene behoeften, voortvloeijende uit de rigting, waarin de menschelijke beschaving tot hoogere volmaking streeft. Eene der eerste behoeften van onzen tijd is eene zooveel mogelijke verspreiding van kennis aangaande de natuur en hare verschijnselen. Dit wordt trouwens zoo algemeen gevoeld, dat ieder, die poogt daarin naar zijn vermogen te voorzien, reeds vooraf rekenen mag op den bijval van allen, die het wel meenen met de maatschappij, en aan wie de bevordering harer duurste belangen ter harte gaat.’

Hoe waar deze bewering, die trouwens wel niemand in twijfel zal trekken, was, bleek uit de graagte waarmede dit tijdschrift ontvangen werd. En was ze reeds waar toen er in het algemeen zelfs door den beschaafden stand betrekkelijk weinig aan de beoefening der natuurwetenschappen gedacht werd, wijl men de kennis daarvan van weinig practisch nut rekende, hoeveel zal dit dan het geval moeten zijn tegenwoordig, nu, tengevolge van het veel uitgebreider onderwijs, de elementen van verschillende natuurhistorische vakken zelfs op de lagere scholen behandeld worden, en dit bij het middelbaar onderwijs soms vrij ver wordt voortgezet, tengevolge waarvan tal van onderwerpen, op de natuur betrekking hebbende, thans in den huiselijken kring besproken worden, waaraan toen zelfs niet

ward gedacht; hoeveel te meer tegenwoordig, nu ieder industriëel, ja ieder degelijk werkman, doordrongen is van de waarheid, dat kennis - zij het ook oppervlakkige - van de natuur in 't algemeen, en van vele natuurkrachten en verschijnselen in 't bijzonder, voor de uitoefening der meest verschillende vakken van nijverheid gebiedend noodzakelijk is?

Dat de nijverheid zich in verschillende richtingen inzonderheid in de laatste kwart-eeuw, zoo verbazend uitbreidde, dat er tegenwoordig geen dag omgaat, of men hoort of leest van nieuwe ontdekkingen en verbeteringen op industriëel gebied, is voor een goed deel toe te schijven aan de steeds toenemende natuurkennis bij het volk, en tengevolge hiervan openbaart zich dan ook in klimmende mate de behoefte aan middelen, om op de eenvoudigst, mogelijke wijze kennis daarvan te vergâren. 't Geen vóór dertig jaren waar bleek, is thans in meer dan verdubbelde mate van kracht, ‘dat ieder, die daarin naar zijn vermogen poogt te voorzien, reeds vooraf rekenen mag op den bijval van allen, die het wel meenen met de maatschappij.’

Is die behoefte sedert veel grooter geworden, ze is ook aanzienlijk veranderd; ze heeft een anderen vorm aangenomen, en er kan dus, ten deele althans, slechts door daarnaar gewijzigde middelen in worden voorzien.

Het *Album der Natuur* handhaaft nog steeds, ouder de kloeke Redactie van het waardige driemanschap, zijn goedgevestigde reputatie, en zijn jongere zuster *Isis* doet mede wat in haar vermogen is om natuurkennis algemeen te maken, maar beiden ontbreekt iets, dat een wezenlijke behoefte des tijds geworden is; ze zijn niet - tenzij bij zeldzame uitzondering, en ook dan nog niet op de wijze zooals men dit tegenwoordig wenscht - geïllustreerd. Dank zij de groote vorderingen der houtsnijkunst, die men zou willen zeggen dat thans haar toppunt van volmaking bereikt heeft, dank zij vooral de gemakkelijke en snelle vermenigvuldiging der gravuren, zijn geïllusteerde werken tegenwoordig aan de orde van den dag, en de kunstenaar stelt zich als een krachtig bondgenoot hulpvaardig den auteur ter dienste.

Inderdaad kan deze hulp moeilijk overschat worden. Veel, zeer veel is, vooral voor oningewijden, zelfs met de uitvoerigste en nauwkeurigst mogelijke beschrijvingen, niet of slechts zeer moeilijk

duidelijk te maken; de grilligste voorstellingen zijn daarvan dan dikwerf het gevolg; men vat den schrijver niet, laat den draad nu en dan glippen, waardoor veel, vaak het belangrijkste, verloren gaat en wat begrepen werd en aanvankelijk behouden blijft, gaat dikwerf, juist omdat men den samenhang niet goed vatte, spoedig weer verloren, terwijl door een eenvoudige afbeelding daarin op voldoende wijze ware te voorzien.

Maar geheel anders nog wordt het, wanneer het de beschrijving van samengestelde voorwerpen geldt, die zonder goede afbeeldingen onmogelijk begrepen kúnnen worden.

Deze laatsten bekorten bovendien den tekst aanzienlijk, vorderen van den lezer minder inspanning en maken hem het lezen tot genot.

Hier komt nog bij, dat geïllustreerde, *goed* geïllustreerde werken altijd iets aantrekkelijks hebben voor iedereen. Het ‘prentjes kijken’ ontgroeien we niet, al worden we nog zoo oud en zoo verstandig, en, al weten we 't heel goed dat in sommige gevallen die voorstellingen voor een goed deel producten zijn der fantasie van den teekenaar, toch willen wij ze wel zien, en voelen we 't vaak. dat zijn opvatting ons voorstellingsvermogen krachtig te hulp komt,

Is er nu sprake van een populair boek over onderwerpen de natuur betreffende, dan zal het minstens ingezien worden, terwijl het anders wellicht onopengesneden ter zijde gelegd werd. Onder de afbeeldingen zijn er licht enkelen die de bijzondere opmerkzaamheid trekken; onwillekeurig slaat men een oog in den tekst, en komt men er eindelijk toe te lezen, en wel met veel meer opmerkzaamheid te lezen, dan men mogelijk gedaan zou hebben, zoo men het opzettelijk tot dit doel vóór zich had gelegd.

Geïllustreerde werken vinden een veel breederen kring van lezers dan anderen en kunnen dus veel meer nut stichten.

Een goed geïllustreeid periodiek werk als het hier aangekondigde hadden wij nog niet in ons land, en er was dus, met het oog op de richting van den tijd en zijn eischen, werkelijk behoefte aan.

We begroeten het daarom met blijdschap, en wenschen dat het al het nut moge stichten, waarvoor het, zoo de Redactie hare taak goed opvat, en immers zij wil de wetenschap populariseeren in den *goeden zin van het woord*, vatbaar is.

Dat de beide eerste afleveringen een gunstigen indruk maken, zal, geloof ik, niemand tegenspreken. Ze zijn rijk geïllustreerd, gelijk

ook een werk als dit behoort te zijn; de gravuren zijn goed en evenals de tekst, helder gedrukt. Deze is geen causerie, 't welk ook in dit geval minder wenschelijk mag geacht worden, maar toch blijkt dat de Redactie vóor alles tracht duidelijk en nauwkeurig te zijn.

Ook het *varietas delectat* is goed in 't oog gehouden; trouwens hiertoe zullen de clichés (de afbeeldingen zijn meerendeels van vreemden oorsprong) van zelve wel aanleiding geven; en juist hierdoor wordt de taak der Redactie niet gemakkelijker, daar haar de meest heterogene onderwerpen te voren zullen komen, waardoor de tekst zeker ten deele aan andere talen zal moeten worden ontleend. Ook is het van niemand te vergen dat hij in alle vakken volkomen thuis is, zoodat haar hierbij de bijstand van verschillende deskundigen zeker zeer te stade zal komen, die trouwens, blijkens den titel, ook is toegezegd.

Toch zullen er altijd, juist ten gevolge daarvan, wel eenigc kleinigheden overblijven, waarover deze en gene struikelt. Zoo lees ik b.v., op blz. 28, dat de *Carica Papaya*, door zijn groote, breede bladeren, waarmede de rechte, ronde stam eindigt, het uiterlijke verkrijgt van een palmboom. Deze uitdrukking bewijst dat de Schr. van dat artikel nooit een goed ontwikkelde *C. Papaya* heeft gezien, want het zal niemand in de gedachten, komen die met een Palm te vergelijken, wel, in jeugdiger toestand, om de overeenkomst van bladvorm, misschien met een ‘Palma Christi’ (*Ricinus*). Dergelijke kleine vergissingen zijn echter niet altijd te vermijden, en ze doen dan ook niet veel kwaad. Ik stip dit dan ook niet aan uit vitzucht, maar alleen om te bewijzen hoe licht men zich in sommige gevallen kan vergissen.

De verschillende in de twee thans nevens mij liggende afleveringen voorkomende artikelen te beoordeelen, zou, om de in 't begin van dit schrijven reeds opgegeven reden, doelloos zijn; 't zou mij bovendien kwalijk voegen, leek als ik hen in verscheidene vakken, waartoe de daarin besproken onderwerpen behooren. De indruk dien ze op mij maken is zeer gunstig, en het komt mij voor dat dit algemeen het geval zal zijn.

Het is een werk voor salon en huiskamer beiden, ja, dat in de studeerkamer evenmin misplaatst zal zijn; 't is geschikt voor jong en oud en aantrekkelijk voor iedereen, die, lezende, ook gaarne wel

eens iets in zich wil opnemen, een werk voor een goed deel zeker van blijvende waarde, en dat hem, nú in dit, dán in een ander opzicht zeer nuttig te pas kan komen.

De Redactie schijnt zich tot regel te stellen, geen stuk met den naam des schrijvers of bewerkers te onderteekenen, en evenmin den oorsprong er van (waar het wellicht van vreemden oorsprong is) te vermelden. In de beide eerste afleveringen toch is slechts één kort stukje met initialen geteekend. De lezer heeft dus te kiezen uit die der beide redacteurs, der acht genoemde medewerkers.... en anderen. Zij zal daarvoor zeker hare reden hebben; mij komt het echter steeds minder doelmatig voor, daar immers - zonder dat men daarom bij den meester behoeft te zweren - de naam van den auteur, als die een wetenschappelijk man is, waarborg kan geacht worden voor de juistheid zijner mededeelingen, die in elk geval dan voor zijn verantwoordelijkheid blijven, welke verantwoordelijkheid nu geheel op de Redactie vervalt, dat minder wenschelijk is.

Dit fraaie tijdschrift zij een lang bestaan, een eereplaats onder onze periodieke litteratuur, aan de Redactie veel voldoening, den uitgever een ruim debiet en den lezers ervan veel genot en leering toegewenscht.

Leiden, 31 Maart '81.

H. WITTE.

Sedert ik het bovenstaande aan de Redactie van *de Gids* toezond, kwamen mij, hoewel niet van haar, ook de afleveringen 3-8 in handen, die over 't algemeen den goeden dunk, waartoe de beide eerste aanleiding gaven, rechtvaardigen.

28 Aug.

W.

Martin Kalff, In 't hartje der stad. Amsterdam, Scheltema en Holkema (1880).

Het is voorzeker een verblijdend teeken van wat de nutsverhandelaars van voor vijftig jaar ‘een gepast gevoel van eigenwaarde’ noemden, dat in Amsterdam nog steeds voor boeken ‘over Amsterdam’ genoeg aftrek te vinden is om den uitgevers den moed te geven ze ter perse te leggen. Weinig liefhebbende ouders kunnen

de verzoeking weerstaan om hun baby eenige onaangename oogenblikken bij den photograaf te laten doorbrengen, al weten ze ook vooruit dat het lichtbeeld geen honderdste part zal weergeven van de bekoorlijkheid van 't poezelig gezichtje. Evenzoo zullen rechtgeaarde Amsterdammers ook altijd blijven voortgaan om de boekjes te koopen waarin hun goede stad is geportretteerd, al zou er ook niets instaan, wat zij zelven niet even goed weten of in andere boeken kunnen lezen, en al geven de prentjes ook maar hoogst onvolkomen de heerlijke stadsgezichten weer, die zij dagelijks bewonderen (of onnadenkend voorbijloopen).

De Hr. Martin Kalff gaf voor een jaar of vijf geleden een werk uit onder den welgekozen titel: *Amsterdam in plaatjes en praatjes*. De plaatjes waren oorspronkelijk en niet onaardig bewerkt; de in den titel zediglijk op den tweeden grond geplaatste ‘praatjes’ lieten zich meerendeels aangenaam lezen, en bevatten tusschen allerlei historische herinneringen uit vroeger dagen, menige bijzonderheid aangaande de hedendaagsche ontwikkeling van Amsterdam die voor de vergetelheid diende bewaard te blijven, afgewisseld door schetsen uit het volksleven, uit de werkelijkheid gegrepen en niet zonder talent beschreven.

Een groep hoofdstukken uit dit werk, en wel de best geslaagde, droeg den gemeenschappelijken titel: ‘Om de kantjes’. Hier voerde de schrijver zijn lezer door de dagelijks veranderde wijken aan den buitenrand der stad. Velen zullen zeker gaarne onder 't geleide van den Hr. Kalff de wandeling na zes jaren eens hervatten.

In afwachting daarvan biedt de schrijver ons thans reeds eenige andere hoofdstukken van zijn ‘Praatjes’, vermeerderd met een paar nieuwe artikelen, en geeft aan deze reeks den naam: *In 't hartje der stad*. De aanlokkelijke titel brengt ons eene reeks van schilderachtige stadsgezichtjes voor den geest op de, Goddank! nog niet gedempte Burgwallen; zij voert ons aan de zoomen van het ruime waterbekken dat door de Halvemaansbrug in tweeën wordt gedeeld; zij toovert de zoo rustige en toch zoo vroolijke Heerengracht voor ons oog; zij geeft ons aanleiding om ons te vermeien in de historische herinneringen aan de Warmoesstraat verbonden. Of als wij niet op straat willen blijven, dan denken we aan de schatten van het Trippenhuis of aan de grafzerken van de Oude Kerk, aan de manufacturen paleizen van den Nieuwendijk of aan de kelders van

de Nederl. Bank, aan de ziekenzalen van het Gasthuis of aan de matrozenkroegen op den Zeedijk.... Al zacht! waarde lezer! het hart van eene groote stad heeft vele kameren, en de Hr. Kalff heeft niet beloofd u in *allen* binnen te leiden.

Wat wij hier ontvangen bepaalt zich tot een bijna onveranderden herdruk van de hoofdstukken die in *Plaatjes en Praatjes* aan den Dam en de Kalverstraat en de daaraan gelegen publieke gebouwen waren gewijd, vermeerderd met uittreksels uit den verdienstelijken arbeid van pastoor van den Akker over 't Begijnhof, en uit het niet in den handel gebrachte belangwekkende werkje van den Heer J. Backer Jr. over 't Burgerweeshuis. Ook schreef de Hr. Kalff tekst bij twee steendrukplaatjes die zijne nieuwe uitgave illustreeren: ‘het Sophia-plein’ en het ‘Hol’. In 't laatstgenoemde stukje ontwaart men met genoegen dat de schrijver zich niet bepaald heeft om op te zoeken wat hij in andere boeken over zijn onderwerp vond, maar dat hij de plek zelf heeft bezocht en niet geschroomd heeft met de bewoners kennis te maken, waarvoor hij beloond werd door ook hier paarlen in 't slijk te vinden, die voor een open oog en een warm hart ook in de Amsterdamsche achterbuurten niet verborgen blijven. Wat de topographie van het Hol betreft, had de Geref. Diakonie-bakkerij (op 't Blaeuw-erf) niet onvermeld mogen blijven, die, volgens Wagenaar, op de plaats zelve staat van de in 1672 verbrande groote drukkerij van Blaeu, welke gevestigd was in 't gebouw van de vroegere Latijnsche school. De poort die aan de Gravestraat het steegje afsloot dat toegang gaf tot de school en die in de *Architectura Moderna* van de Keyser is afgebeeld, staat nu nog, doch zeer verminkt en van het toepasselijk beeldhouwwerk beroofd, aan 't eind van 't Blaeuw Erf. Het is dit poortje, dat ook de aandacht van den Hr. Kalff heeft getrokken en dat, waarschijnlijk later, het tuinpoortje was van het Logement de Zon, waaraan vroeger een groote kolfbaan was verbonden. Merkwaardig is de ruwe onbeschoftheid, waarmede de nazaat (geen Holbewoner, maar waarschijnlijk een winkelier van den Nieuwendijk), toen hij de poort niet meer gebruikte, een schoorsteen dwars door de portiek liet heenmetselen, - een bloedige satyre op den vooruitgang der tijden.

Het hoofdstuk aan de Kalverstraat gewijd kon ons niet geheel bevredigen. Veel wordt daarin verteld van de Kalverstraat, wat toepasselijk is op alle dergelijke straten in andere groote steden, en waarvan

de schrijver zelf terecht zegt, dat men er de Amsterdammers uit leert kennen zooals ze *niet* zijn; maar men had eenig recht te verwachten meer aandacht gevestigd te vinden op het specifiek Amsterdamsche, het eigenaardige karakteristieke wat de Kalverstraat van haars gelijken in andere groote steden onderscheidt en dat toch ook niet zoo ver te zoeken is. Zelfs geen enkele naam der grootste etablissementen en der populairste winkels uit onzen tijd is vermeld, hoewel we toch op blz. 182[1] een paar namen krijgen van voor veertig jaar geleden. Waarom ook niet liever eenige mededeelingen gedaan omtrent de steeds stijgende waarde der perceelen in de Kalverstraat, in plaats van de onbeduidende bladzijden aan den ‘ouden jongenheer’ gewijd? Dat er zulke creaturen in de Kalverstraat rondloopen willen wij niet betwisten, maar dat de Hr. Kalff' zijn tijd niet beter kan besteden dan om ze portretteeren, meenen we te mogen betwijfelen. In alle gevallen kunnen de lezers dit schetsje gerust overslaan.

Wij zijn onwillekeurig met de laatste helft van het boekske begonnen, omdat die het meest aan den titel beantwoordt. De eerste helft vangt aan met eenige hoofdstukken over den oorsprong en de geschiedenis van Amsterdam. Over de eerste jaren van die geschiedenis wordt zeer uitvoerig gehandeld, waarbij de goede Vondel het natuurlijk weer hard te verantwoorden heeft, omdat hij in plaats van de historie (waarvan hij anders blijken genoeg gaf alles gelezen te hebben wat er in zijn tijd van bekend was) zijn fantazie te hulp riep om de stad te schilderen die hij voor zijn treurspel noodig had, en waarvoor het dorpje, waarin de Hr. Kalff zoo goed thuis is (al stelt hij zich het slot der Aemstels zóó klein voor, dat hij het in een dwarssteegje van de Dirk van Hasseltsteeg kan plaatsen) hem nu eenmaal niet kon dienen. Volgens onzen schrijver was het echter in een ‘onbewaakt oogenblik’ dat Vondel ‘de groote aloude stad vermaert in oorelogen’, wier ondergang in een zee van bloed en vlammen de wereld moest doen daveren, uit zijn scheppend brein te voorschijn riep.

Hierna volgen eenige hoofdstukken, onder de titels: ‘Amsterdams optreden in de geschiedenis’ en ‘de Amsterdammers’, die van de geschiedenis des handels en van die der kleeding te Amsterdam een

1 Uit de *Physiologie van de Kalverstraat*, een onschuldig boekske, niet te verwarren met de beruchte *Physiologie* van de Vos.

kort overzicht geven, hier en daar niet onaardig geschetst, maar soms verward, hoofdzakelijk door dat de schrijver zijn lezer dikwijls in 't duister laat van welken tijd hij spreekt, nu en dan ook door onverklaarbare sprongen, zooals op bladz. 22, waar eerst de handel op de Schelde in de veertiende eeuw wordt vermeld, dan over de zeventiende-eeuwsche handelsbetrekkingen der Hollandsche Joden in de Levant wordt gesproken en ten slotte de toetreding van Amsterdam tot het Hanze-verbond wordt medegedeeld.

Hierna volgt een hoofdstuk over ‘de woningen’ en den huizenbouw in vroeger en later tijd, dat *con amore* is bewerkt. Wat de schrijver ons vertelt dat Hendrik de Keyser in Noord-Duitschland zou zijn ter schole gegaan, komt ons, zoo lang wij de bronnen niet kennen waaruit hij dit heeft geput, onaannemelijk voor. Het weinige dat. van de biographie van den grooten bouwmeester bekend is, vermeldt er niets van; en mocht het in figuurlijken zin bedoeld zijn, dan begrijpen wij het nog minder. Was in de Keysers tijd reden voor den Hollander om in kunstzaken bij Noord-Duitschland ter schole te gaan, of van 't omgekeerde?

Bij het opmerken van den stilstand in den huizenbouw, ondanks de vermeerdering der bevolking, tusschen 1814 (1844 zal wel een drukfout zijn) en 1860, moet het toenemen der bovenhuizen en het optimmeren van meer verdiepingen aan de huizen niet vergeten worden. De stad, die zoolang *in omvang* was toegenomen, had toen een periode dat zij *in de hoogte* groeide.

Ten slotte moeten wij de hoofdstukken over bestrating, verlichting, brandweer, waterverversching, drinkwater, bevolking en grenzen der gemeente vermelden, die met een, tot op den laatsten tijd bijgewerkt kaartje der uitleggingen zijn geïllustreerd. Nu zoo los geschreven als eene causerie, dan weder zoo droog als waren ze woordelijk uit een officiëel verslag nagedrukt, dragen deze artikelen er niet toe bij om den aangenamen totaal-indruk van het boek te verhoogen, waarvan het groote gebrek is onbestemdheid van plan en gemis aan eenheid van stijl, doch dat verscheiden wetenswaardige opgaven en menige welgeschreven bladzijde bevat.

De plaatjes verraden aanleg bij den teekenaar, maar zijn wat hard en het formaat (hoog klein 8°) is voor stadsgezichten ongelukkig gekozen. Het titelplaatje, de Vondelstraat, dat echter niet in het werk behoort, maar naar luid van 't voorwoord, ten gevolge van ‘een

boos toeval' er in gekomen is, is nog 't beste geslaagd. De omslag is geestig geïllustreerd; alleen begrijpen wij niet waarom de velden rondom 't kasteel overstroomd zijn voorgesteld.

M.

***Marine-schetsen van A. Weruméus Buning, Oud-Zeeofficier. 's Gravenhage, Henri J. Stemberg*, 1880.**
***Eene reis om de wereld, door D. Hellema, Officier van Gezondheid der Zeemacht, enz. Nieuwediep, J.C. de Buisonjé en Zoon*, 1880.**

Ziehier twee boeken uit de pen van Nederlandsche zee-officieren. Beiden, hoe uiteenloopend wat stijl en karakter betreft, verschaften mij opwekking en genoegen.

De *Marine-schetsen* van den heer Weruméus Buning, opgedragen aan zijn 'oude vrienden en scheepskameraden,' vonden vroeger reeds, in haar geheel of grootendeels, eene plaats in het weekblad *Eigen Haard*; de schrijver droeg ze bovendien in menigen Nuts-kring met bijval voor. Maar juist die bekendheid moet voor hoorders en lezers eene reden te meer zijn om dit bescheiden bundeltje met ingenomenheid te begroeten.

Ik betwijfel of het nog blijken zal dat de Nederlandsche marine in den heer Buning haren Marryat gevonden heeft. Doch zeker is het, dat hem eenige van de gaven toebedeeld zijn, die dezen Engelschen auteur gemaakt hebben tot een der lievelingsschrijvers van de Europeesche jeugd. Iemand die ons typen schetsen kon, zóó kloek en waar, zóó uit het leven gegrepen als Willem van Hallum en Mottige Janus, heeft het bewijs geleverd dat hij den oorlogsmatroos kent tot in hart en nieren, dat hij al de eigenaardigheden van Janmaat's spreekwijze in zich heeft opgenomen, en dat hij den stoeren humor en het ruwe pathos van het zeemansleven niet minder trouw weet te vertolken dan hij ze hartig meegevoelde.

Van de in dit bundeltje verzamelde schetsen kon mij de tweede reeks, *Marine-tafereelen* getiteld, slechts matig bevallen. Des heeren Buning 's officieren zijn heel wat minder belangwekkend dan zijn

matrozen. Ik kon noch in hun spreken noch in hun doen iets ontdekken dat mij waard scheen aan het papier toevertrouwd te worden.

Meesterstukjes in hunne soort zijn daarentegen de tooneeltjes die tot hoofdpersonen hebben ‘den Rooie,’ ‘dolien Gijs’ en ‘den Mottige.’ Het ontmoeten van deze drie zeebonken had voor mij, in het Hollandsch althans, al het aantrekkelijke van het nieuwe, terwijl het mij tevens geen oogenblik deed twijfelen aan hunne realiteit. Ik heb, in den geest, hun met warmte de vereelte hand gedrukt - en sedert hen ik zeker, dat ik, in de werkelijkheid, hen alle drie herhaaldelijk in de straten van Rotterdam ben tegengekomen. Eene kleine zonde tegen de treffende w a a r h e i d van de eerste dezer schetsen acht ik het, dat de schrijver bij de uitvaart van den braven Rooie eene wel wat sentimenteele, en trouwens geheel onnoodige, verklaring meende te moeten invlechten van Van Hallum's vaderlijke bezorgdheid voor Jantje Matters. Doch ik wil daarop geen nadruk leggen, wijl men immers bij deze tooneeltjes allerminst zich het hoofd breekt men dramatische verwikkeling. Men geniet ze om hun frisschen geest, hunne karaktervolle taal, hunne gelukkige, ongekunstelde inkleeding.

Als een proefje van des heeren Buning's beschrijvend talent laat ik, ter wille van diegenen voor wie hij nog een onbekende mocht zijn, hier eene bladzijde volgen uit de schets getiteld ‘Nacht.’ Bij vliegend stormweer werd Jantje Matters door den Rooie meegenomen om het vóór-marszeil vast te maken. Doch daar het àl te ruw toeging, oordeelde de Rooie het veiliger den kleinen zeeman maar vast te binden aan het stengewant, terwijl hij zelf op de ra klauterde.

‘Daar hing Jantje.... boven in het tuig van de *Tromp*, en slingerde en wiegelde mee door de lucht, en keek om zich heen. Donker was het niet; 't was maanlicht. Al zag hij de maan niet schijnen, hij kon haar toch wel merken, want hier en daar zag hij een plek in de lucht, waar het lichter was. Anders overal dikke, zwarte, onstuimige wolken, die door de lucht dreven met een vaart alsof ze elkaar achterna zaten, boven over hem heen, over hem en de *Tromp*. De *Tromp*.... 't was alsof die nu heelemaal beneden hem was, of die daar onder hem tusschen die zeeën lag.... hij zag het volk op het dek heel beneden zich, en hijzelf... hij zwiepte daar boven in de hoogte... even hoog als de koppen van die hooge zeeën, waar hij straks, toen hij nog omlaag was, zoo tegen opkeek

alsof het bergen waren van water, zoo trotsch en zoo groot. Maar nu... 't was alsof het vlak bij hem was, als er weer zoo'n hooge zee, zoo'n hooge “roller” aankwam... en hij te gelijk hoorde en zag hoe de kop van die zee, vlak bij hem, al schuifelend heelemaal in de hoogte liep totdat hij zijn toppunt bereikte, dan op en uit elkaar stoof, en zich oploste in een groote, witte, schuimende oppervlakte, waarvan de wind de vlokken opjoeg en voor zich uit dreef tot in het tuig van de *Tromp*, zoodat Jantje het zoute er van proefde, en ze voelde in zijn gezicht.... En als dan de zee onder hem doorkwam, en de *Tromp*, en hij met de *Tromp*, in de hoogte ging, heelemaal in de hoogte de lucht in, dan zag hij over alles heen hoe er nog vijftig van die golven in aantocht waren, nog vijftig en nog veel meer.... hoe alles tot aan de kim wit was van het schuim.... hoe de geheele waterwereld, hoe heel de natuur, hoe alles in onrust en beroering was.... alles uit vrees en eerbied voor den machtigen wind, die juist nú met verdubbelde kracht uit het Zuiden en Zuidwesten kwam opzetten, en bergen van water voor zich uit dreef - alles voor zich uit zweepte tot een vliegende en kokende en schuimende vaart.... Toen hij dat alles zag, dat koken en dat bruisen, dat witte, vliegende water, en die donkere, jagende, spookachtige lucht, dat weerlichten aan de kim, dat donderen hoog in de lucht, dat gieren van den wind door het tuig - toen hij dat alles hoorde en zag, toen drukte bij zijn handen voor de oogen.... want toen werd onze kleine zeeman toch bang..... Het tuig kraakte en zwiepte. Hoor! hoe hij huilde en bulderde, de wind; en daar tusschen... het schreeuwen van het volk op de ra. Schreeuwen moesten ze, al lagen ze vlak naast elkaar. Vloeken deden ze ook, want ze konden het zeil niet meester worden; er was wat gebroken, er slingerde een eind, een touw door de lucht; het klapte net als een zweep, als een zweep van een reus. Wat was dat? Nog iets anders dat losvloog.... hij zag het... hij kon het zien.. ze zagen het allemaal... Jezus! Ze schreeuwden, ze gierden het uit: er hing een kerel aan het eind... bij slingerde en zwiepte mee door de lucht. “Hou je vast!” huilde er een. “Neen, laat los!” riep een ander. Drie keer klapte het eind met den kerel er aan... drie keer... en toen... k n a p t e het. Alles vloog de lucht in, en ze riepen: “Man over boord!”’

Ik het mij de vrijheid veroorloofd bij het afschrijven van dit

schoone fragment enkele grammaticale feilen en verkeerdheden in de interpunctie te verbeteren. De heer Buning gelieve daarin een wenk te zien. Wanneer men zich van de Hollandsche taal weet te bedienen zooals hij, dan wordt het dubbel de moeite waard zich toe te leggen op hare stipte beoefening, opdat men haar niet slechts krachtig en levendig, maar ook zuiver en zorgvuldig leere schrijven.

Een werk dat op letterkundige waarde geen aanspraak maken kan, en daarop zeker ook geen aanspaak maken w i l , is de *Reis om de wereld* van Dr. Hellema. De schrijver diende als dirigeerend officier van gezondheid in 1874 en 1875 aan boord van Zr. Ms. schroefstoomschip *Curaçao*. Hij bezocht met dien bodem Lissabon, Rio de Janeiro, Montevideo, Buenos-Ayres, de staat van Magelhaens, Valparaiso en Santiago, Callao en Lima, maakte een uitstapje langs de Oroya-baan in het Andesgebergte, deed verder San Francisco, Yokohama, Yeddo, Nagasaki, Shanggai, Hongkong, Manilla, Singapore en Batavia aan, en keerde per Fransche mail naar het vaderland terug. Op eenvoudige maar onderhoudende wijze, vertelt Dr. Hellema wat hij op al die plaatsen zag en waarnam. Voor zijn vakgenooten moet zijn boek waarde hebben om de zaakkundige beschrijvingen van hospitalen en andere zieken-inrichtingen in den vreemde; voor den algemeenen lezer bevat het in beknopten omvang een tal van belangwekkende mededeelingen. Men reist met leering en genoegen mee aan Dr. Hellema's hand. Bepaalt hij zich meest tot het zakelijke, en getuigt zijn stijl Weinig van kunst, toch ontbreekt het in zijn werk niet aan bladzijden uit welke men den man van gevoel en nadenken kennen leert. Aardig is hetgeen hij verhaalt van de ovatie aan de *Curaçao* ter reede van San Francisco:

Reeds bij onze aankomst werd ons van verschillende kanten meegedeeld, dat er onder de Nederlanders te San Francisco[1] groote vreugde heerschte over de komst van een vaderlandsch oorlogschip. Zulks had nog niet plaats gevonden sedert die stad eenige beteekenis had gekregen, dus in geen 20 jaar. Dadelijk werd dan ook de *Curaçao* bezocht door hier woonachtige landslieden met hunne vrouwen en kinderen, en bij vele dezer bezoekers was het in houding en gesprekken merkbaar dat het vaderland hun nog na aan het harte lag.

1 Hun aantal wordt op 2000 geraamd.

Den I^sten Mei, des avonds van tien tot elf uur, bij eene heerlijke, zachte weersgesteldheid en nieuwe maan, bood de reede van San Francisco voor de *Curaçao* een verrassend schouwspel aan. Eene groote raderstoomboot, met eene dichte, bonte menschenmassa bedekt, stoomde tusschen de schepen door, beschreef een wijden cirkel om de *Curaçao*, onder het uitvoeren. van krachtige fanfare-muziek en het oplaten van een onnoemelijk aantal vuurpijlen. Steeds enger en enger werden de kringen, die het lichtende en luidruchtige vaartuig beschreef om het Nederlandsche oorlogschip. Op korten afstand genaderd, werd van de stoomboot een schitterend vuurwerk ontstoken: in groote vurige letters, over een goed deel der baai zichtbaar, stond daar geschreven: *Welkom Curaçao*! Nadat dit eenigen tijd zichtbaar was geweest, werd het vervangen door eene zee van rood, wit en blauw licht, terwijl uit vele honderden kelen het *Wien Nederlandsch bloed* over de baai van San Francisco klonk.

'Nauwelijks was ook dit roerende tooneel verdwenen, of mede de *Curaçao* was schitterend verlicht door Bengaalsch vuur, ontstoken van de nokken van alle ra's, terwijl de bemanning als uit éénen mond het *Wilhelmus van Nassouwen* aanhief. Wederom klonk van het stoomschip krachtige muziek, en onder het afsteken van nog menig lichtend en omhooggaand vuurwerk, nam de ovatie der Nederlanders van San Francisco aan de *Curaçao* een einde.'

Ik begon met deze beide boeken aan te duiden als zeer uiteenloopend wat stijl en karakter betreft. Dit zijn zij. Doch in één opzicht gaan zij samen: hierin, dat zoowel de reisbeschrijving van Dr. Hellema als het bundeltje schetsen van den heer Weruméus Buning zal kunnen strekken om de liefde voor het zeeleven bij ons volk weer wat aan te wakkeren. Zij beiden kunnen helpen om, zooals de heer Hellema zegt, de gewone uitdrukking: 'naar het oorlogschip met den deugniet!' te veranderen in een heilzamer volkswoord: 'de jongen is waard om op 's Lands vloot te dienen.'

QUIDAM.

Zuid-Afrikaansche Novellen, door Catharina F. van Rees. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon, 1880.

Deze novellen, vier in aantal, vormen te samen één verhaal. Elk afzonderlijk genomen, zijn zij - behalve misschien de eerste - slechts fragmenten of onderdeelen van het geheele werk, en kunnen zij dus minder op den naam van novellen, dan wel op den meer ondergeschikten van hoofdstukken aanspraak maken.

Daar de schets, walke de schrijfster ons van de Zuid-Afrikaansche boeren, tijdens hun groote volks-verhuizingen, geeft, een zuiver historisch karakter draagt, zijn wij verplicht onze beoordeeling te splitsen in twee deelen, waarvan het eene zich met de wetenschappelijke (dus: historisch-ethnografische) en het andere zich meer uitsluitend met de litterarische waarde van het werk bezighoudt.

Beginnen wij met het eerstgenoemde.

Uit de wijze, waarop mejuffrouw v. Rees in de beschrijving, zoowel van de daadzaken als van de orde, waarin deze elkander opvolgden, getrouw is gebleven aan de geschiedenis, zooals zij die, na een blijkbaar grondige studie, heeft leeren kennen, durven wij veilig afleiden, dat het in haar bedoeling heeft gelegen, ook wat de karakterschilderingen van de door haar ten tooneele gevoerde typen aangaat, der waarheid zooveel mogelijk getrouw te blijven. Is deze onderstelling juist, dan moeten wij echter tot ons leedwezen opmerken, dat de schrijfster in slechts zeer geringe mate aan die bedoeling heeft voldaan. Mogen een aantal geschiedbronnen ons de meestmogelijke inlichtingen verschaffen zelfs nopens de kleinere bijzonderheden, welke aan de historie van de vermaarde ‘trekken’ der Kaapsche boeren verbonden zijn, boeken, waaruit men voldoende gegevens kan putten, om zich een juist denkbeeld te vormen van de persoonlijkheid dier boeren, bestaan er tot dusverre niet. Dit zal dan ook wel waarschijnlijk de oorzaak zijn, dat de schrijfster, niettegenstaande hare groote belezenheid, in bedoeld opzicht zoo herhaaldelijk tegen de werkelijkheid zondigt.

In de eerste plaats is de Kaapsche boer, zooals de schrijfster ons hem doet kennen, een geheel ander type dan dat, 'twelk zij meende voor te stellen. Heeft zij, geholpen door 't geen de geschiedenis hieromtrent leert, de houding der oude Hollandsche kolonisten te-

genover het Engelsch Gouvernement en de oorzaken, die tot het misnoegen der boeren aanleiding gaven, met verwonderlijke juistheid weten te treffen (en daardoor tevens alweder een voorbeeld gegeven van haar schrijvers-talent), wanneer zij haar oproerige vrienden sprekende opvoert, of wel, hen in de meer huishoudelijke belangen doet handelen, slaat zij den plank, bij voortduring, glad mis.

Het is een erkende en trouwens ook zeer natuurlijke waarheid, dat de boeren van voor omstreeks vijftig jaren, hoewel misschien zedelijk de meerderen van hun hedendaagsche afstammelingen, toch nog lager dan deze op den ladder van beschaving en ontwikkeling stonden. Hooren wij hen dus in uitgezochte, vaak zelfs min of meer hoogdravende woorden theorien en denkbeelden verkondigen, die men ternauwernood zou verwachten in den mond van onze eigene, hoogere standen, dan moet dit onwillekeurig den indruk maken, als begon een Amsterdamsch, achterbuurter ons in hexameters toe te spreken. En - wat op zich zelf reeds een groote fout is! - zooals de kolonist van mejuffrouw van Rees spreekt, zoo handelt hij ook.

Deze dikke laag idealisme moge het verhaal op zich zelf te aantrekkelijker maken, hij is tevens oorzaak, dat wij voortdurend moeite hebben ons te herinneren, dat het tooneel der handeling het binnenland is van een zeer schaarsch bevolkte kolonie, waarvan de bewoners zich nauwelijks eenigszins boven den volkomen natuurstaat verheffen. Een der grootste misgrepen, waartoe deze onware voorstelling der boertypen de schrijfster heeft verleid, is de wijze waarop zij Willem van der Heyde, bij diens terugkomst uit Holland, ‘waar hij zijn studien voltooide,’ op staanden voet laat verlieven op zijn jeugdig nichtje Anna, een meisje, dat onder haar stamgenooten is opgegroeid. Wannneer men toch de weinig bevallige kleeding en de even onbevallige houding, benevens het povere beetje ontwikkeling en de onvergelijkelijke linksheid van Anna's nanichtjes in aanmerking neemt en daarbij nog in 't oog houdt, dat deze, in elk geval, nog zooveel malen meer dame zijn dan haar moeders en tantes, dan is de onbeperkte verbazing wel gebillijkt, waarmede wij des schrijfsters stoutheid in het metamorphoseeren reeds zooeven hebben begroet.

En deze verbazing verlaat ons niet, wanneer de schrijfster haar inboorlingen doet aanrukken. Wat zij ons omtrent enkele zeden en gewoonten daarvan mededeelt, is meerendeels juist. In hooge mate onjuist echter is wat zij ons van hun inborst en geaardheid doet

zien. Haar voorstelling zou de filantropen in Exeter-Hall van geestdrift dansen doen! Dat er onder de Kaffers en Hottentotten (welke laatsten op blz. 57 met Bosjesmannen worden verward) edele menschen voorkomen is zeker, maar even zeker is het, dat men deze niet mag doen handelen op dezelfde wijze, als waarop volgens onze begrippen een blanke van zijn ziele-adel blijk geeft. De edelste aller Kaffers zal men meermalen, onder het stellig bewustzijn dat hij een goede zaak doet, daden kunnen zien verrichten, die hem onze hoogste afkeuring op den hals zouden halen. Wraakzucht en jaloezie bijv. beschouwt hij als deugden, een behendige leugen of diefstal vindt hij iets zeer verdienstelijks en hij zou het een belachelijke domheid vinden, een geschikte gelegenheid, om zich van een lastigen vijand te ontdoen, te laten voorbijgaan. Wat hij zich echter nooit in zijn donker hoofd zou halen, is: verliefd te worden op een blanke vrouw. Wel is het enkele malen voorgekomen, dat eene blanke door een inboorling werd aangerand, doch van liefdesgeschiedenissen, zooals mejuffrouw van Rees er, tot vier malen toe, een - in haar novellen tepasbrengt, bestaan, durven wij beweren, tot dusverre geen voorbeelden.

Omtrent het Kaffer- en Hottentot-hollandsch dat de schrijfster nu en dan te ontcijferen geeft, hebben wij maar één opmerking te maken en deze is, dat zij zeker beter gedaan had het geheel weg te laten. Het is werkelijk onmogelijk, dit leelijke, voor ons hoogst lastige dialect eenigszins naar eisch weer te geven, wanneer men het niet dikwijls en dan door de inboorlingen zelven heeft hooren gebruiken. Zooals de schrijfster het ons doet kennen, is het, op enkele woorden en uitdrukkingen na, volkomen bezijden de werkelijkheid.

Voor wij overgaan tot het tweede gedeelte onzer beoordeeling, voelen wij ons verplicht, te herhalen, wat wij, in andere woorden, reeds vroeger opmerkten, namelijk: dat deze novellen, al ware het alleen reeds om den rijkdom van belangwekkende en zoo getrouw en verdienstelijk teruggegeven, geschiedkundige bizonderheden, welke wij er in aantreffen, het lezen en herlezen ruimschoots verdienen.

Uit een litterarisch oogpunt bezien - en wie kan er aan twijfelen, wetende aan wie wij het te danken hebben - aarzelen wij niet, deze novellen een aanwinst te noemen voor onze litteratuur. De aantrekkelijkheid van het nieuwe genre, de stoutheid der conceptie, de aangename, flinke stijl, de vele schoone en vaak dich-

terlijke denkbeelden, het ongedwongene in de intrigue, het frissche en krachtige, dat er ons zoozeer in aantrekt, dat alles en nog veel meer bewijst ons, dat des schrijfsters welversneden pen, hoe vruchtbaar ook, den eens terecht verworven, goeden naam, steeds met eere weet te handhaven.

Bijna al de hierboven gemaakte aanmerkingen op het boek, als historisch werk, verhoogen er slechts de verdienste van voor hen, die, oningewijd in de studie van Zuid-Afrika, alleenlijk een boeiende en degelijke lectuur in deze vier novellen zoeken.

Ten slotte nog een paar opmerkingen. Wordt de natuur niet een weinig geweld aangedaan, wanneer Anna den hartstochtelijk beminden Willem, aan wien zij bovendien haar eer te danken heeft en wiens overtuiging zij blijkt te eerbiedigen, haar hand blijft weigeren, alleenlijk omdat hij, in stede van zich bij de oproerlingen te scharen, hun zaak met vuur en ijver bij den Gouverneur bepleit? Wij kunnen ons natuurlijk vergissen, maar wagen toch, als ons gevoelen, op te geven, dat een meisje, hetwelk de politiek boven haar liefde stelt, geen 15 jaren van trouw waardig is. Politiseerende dames zijn, rechtens of niet, spreekwoordelijke schrikbeelden, maar wat dan te zeggen van zulk eene mate van geestdrijverij? En dat nog wel bij dit kinderlijk-eenvoudige, door en door verstandige en ongemeen ontwikkelde meisje!

Een volgende opmerking betreft de groote hoeveelheid feiten, welke ons, in een betrekkelijk klein bestek, worden beschreven. Telkenmale worden ons toestanden geschilderd, zoo aangrijpend en treffend, dat wij gaarne wat meerder tijd zouden hebben voor den verkregen indruk, instede van, zooals nu het geval is, ons een paar bladzijden verder weder verplaatst te zien in een geheel ander tooneel, waar wij ons dus niet dan met inspanning, en bijgevolg ook niet met de gewenschte duidelijkheid, kunnen indenken.

Ware het voorts misschien niet beter geweest, indien de schrijfster, wanneer zij de Kaffers in hun eigen taal spreken laat, van gewoon Hollandsch had gebruik gemaakt? Zinnen, waarin het werkwoord met alle geweld binnenwaarts wordt geschoven, zijn ontegenzeggelijk leelijk. '.....van den man, die is Dingaans broeder,' of: 'hoe is het, dat zij nog leeft en is een schim?' of 'dat hij vreest de kogels van den witten man,' klinkt gewrongen en doet denken aan de opgeschroefde uitdrukkingen van Aimard's roode opperhoofden.

Eindelijk, waarom, den tegenwoordigen tijd gebruikende, de zinnen zoo kort gemaakt? ‘De reis is ten einde, Tembusa's prooi in veiligheid. Onmachtig wordt de arme Ellis de kraal binnengedragen. Met somberen blik ziet Tschingo toe, hoe men haar in een der hutten brengt, waar Tambusa's vrouwen haar moeten bewaken, tot zij het eigendom wordt van den verrader haars vriends.’ Zulke einden - en zij komen dikwijls voor - schijnen als geknipt uit het textboekje eener ballet-pantomine.

Doch, al hadden wij op nog meer dergelijke kleinigheden te wijzen, toch mogen wij deze nieuwe proeven der zoo bekwame schrijfster met warmte bij het lezend publiek aanbevelen.

TH. M.T.

Natuurfantazieën, door G. Carelsen, schrijfster van: ‘Brieven van een Landmeisje’.

Het bundeltje schetsen, welks titel ik boven afschreef, werd reeds vóór dezen in verschillende bladen met lof aangekondigd en de schrijfster zelve geluk gewenscht met hare nieuwe pennevrucht. Ook ik wil verklaren met te beginnen dat de lezing van dit werkje mij veel genot verschaft heeft; maar nu ik de pen opvat om er het een en ander over te zeggen, gevoel ik maar al te zeer dat ik de schoonheden dezer Natuurfantazieën zeer gebrekkig zal kunnen schatten. Men kan zich hier op tweeërlei standpunt plaatsen, op literarisch en op natuurkundig. Als letterkundig product zijn de schetsen ongetwijfeld van groote waarde; de wijze, waarop Mej. C. vertelt, is meesleepend, haar tact om iemand door een praatje op het eigenlijke onderwerp voor te bereiden, meesterlijk, de opmerkingen over allerlei zaken meestal juist, en hare levensbeschouwing, die zich zoo duidelijk uitspreekt, door en door gezond. Ja, stedelingen, luistert naar het landmeisje, wanneer ze u aanspoort om te wandelen en daardoor gezondheid op te doen, gelooft haar vrij, als ze u verzekert dat de omgang met de natuur u met de wereld verzoent, wanneer droevig wedervaren uw gemoed mocht verbitterd hebben. Doet zoo als zij u aanraadt, beschouwt niet alleen de prozaïsche zijde der wereldsche dingen, maar tracht zonder overdrijving ook de poëzie te vinden.

Ik sprak daar over de juistheid der opmerkingen; zij geeft er een aantal! De wandeling langs de bloemmarkt o.a. is ontegenzeggelijk amusant, gij zijt er bij, wanneer ze u wijst op de ‘smeerwortels in galakostuum’, de Oranje-lelies, de Cineraria's en Calceolaria's, de Fuchsia's, de Geraniums en de Heliotropen, ‘in gesloten gelederen’ volgens de grootte gerangschikt, en op de jongens, die de gekochte potten voor u naar huis willen brengen. Ieder moet het volkomen eens zijn met de opmerkingen over de blauwe korenbloemen, waarvan gezegd wordt, dat ze alleen maar schoon zijn in hare eigenaardige omgeving tusschen rogge op een liefst golvenden zandgrond, ver van het stadsgevoel verwijderd. Hoe natuurlijk schetst ze het Engelsche landschap naar aanleiding van een bezoek aan Windsor. Recht gezellig legt ze ons op Palmzondag uit, welke planten den naam ‘Palm’ voeren, met de reden waarom. - Aan alles kan men bemerken, dat de schrijfster der Natuurfantazieën veel heeft gezien en gedacht; zij is kennelijk gewoon op te letten en te vergelijken met hetgeen zij vroeger leerde kennen.

Gelijk ik boven zeide, acht ik mij niet bevoegd aan de letterkundige waarde van dit boekje door eene beoordeeling uit dit oogpunt volle recht te doen weervaren, en moet ik de verklaring afleggen dat de vorm zoo schoon is, dat men enkele minder belangrijke en zelfs onjuiste mededeelingen nauwelijks met ernst kan afkeuren. Toch wil ik niet nalaten Mej. C. aan te raden, om alles wat zij meedeelt als *feiten*, vooraf nauwkeurig te beschouwen of bij andere schrijvers na te slaan. Ik weet wel, dat het tot den indrnk, dien Begonia's op ons maken, niet veel afdoet, of er drie vruchtbeginsels aanwezig zijn, of slechts één driehokkig, maar waarom moet hij, die door dezeschetsen tot de nadere kennismaking met bloemen geleid wordt, bij zijn eerste poging ontdekken, dat hij onjuist is ingelicht? Zou dat vertrouwen bij hem wekken? 't Is heel aardig gezegd, dat de Mol zijn armen tot aan den elleboog onder de huid verbergt en zich daardoor van de overige dieren onderscheidt, maar ik vraag bij welke dieren (Mensch en apen uitgezonderd) dit niet zoo is. Ook de ‘dubbele boodschap’ (Hoofdstuk XIV) geeft tot velerlei opmerkingen aanleiding. Hier wordt de ontdekking van C.K. Sprengel meegedeeld, dat de bestuiving van bloemen niet van zelve, maar meestal door de bemiddeling van Insecten tot stand komt. Hier is veel te veel gefantaseerd. Mej. C. heeft dit belangrijke onderwerp

blijkbaar niet nagegaan. Sprengel heet b.v. voordurend Spengler; de Vanille-cultuur op Java werd opgegeven! (nb. hoeveel geurige Vanille-stokjes worden er jaarlijks niet uit Java aangevoerd!) en wel omdat het te omslachtig was, het werk der Insecten, die bij de overbrenging der genoemde plant niet uit Mexico waren meegekomen, door menschenhanden te laten verrichten! De waarheid is, dat na (ik meen) Teysman's ontdekking de Vanille-cultuur voldoende resultaten geeft, omdat daartoe aangestelde werklieden de bestuiving kunstmatig bewerkstelligen. En zoo zijn er in datzelfde hoofdstukje nog andere uitdrukkingen, waaruit maar al te zeer blijkt, dat de schrijfster verteld heeft, voordat zij de geschiedenis had gevat. Later wordt de snelle loop van den haas verklaard uit de grootere lengte der vóórpooten in vergelijking met de achterpooten. Alsof een liefhebber van haas niet liever één der dikke lange achterpooten afkloofdan de beide magere vóórpootjes! - Deze en andere onjuistheden, voor een deel het gevolg van onnauwkeurige waarnemingen, zijn te betreuren, wijl het naar mijne overtuiging onwaar is, dat onze bewondering voor de heerlijkheden der natuur vermindert, naarmate wij haar grondiger onderzoeken. Dat ik geen complete opsomming er van geef, ligt eenvoudig daaraan dat ik den schijn niet op mij wil laden, van meer op de minder gelukkige eigenschappen dan op de groote verdiensten der Fantazieën te hebben gelet. Om dezelfde reden ga ik enkele minder belangrijke hoofdstukjes (XIX, XXXI, XXXIV) met stilzwijgen voorbij, benevens XXVIII ‘De Lotos’, waarin een 13-jarig meisje tegen een ouden literator een betoog houdt over *Lotus corniculatus*; en als deze haar voorstelt om te Amsterdam de *Victoria regio* te gaan zien, zegt zij: ‘zij (de Victoria) bloeit het mooist des avonds, maar bij gaslicht, dat vind ik zoo..... onnatuurlijk.’ Dat heele 13-jarige kind is verbazend onnatuurlijk. - Waarom eindelijk een philosophiae doctor (hoofdstuk XV) als type van éénzijdigheid moet worden voorgesteld, als iemand ‘voor wien andere takken van menschelijke kennis, dan dien hij beoefent, een gesloten boek zijn’, is mij niet duidelijk. In allerlei klassen van menschen treft men zeer éénzijdig ontwikkelde leden aan.

Maar genoeg. Niettegenstaande de laatste opmerkingen heet ik deze Natuurfantazieën hartelijk welkom en spreek daarbij gaarne den wensch uit, dat Mej. Carelsen (met of zonder dit pseudoniem) voortga

den leek te leereu dat de beschouwing der natuur niet alleen het verstand maar ook het gemoed kan bevredigen.

Amsterdam, Januari 1881.
J.C. COSTERUS.

Hoogduitsch-Nederlandsch en Nederlandsch-Hoogduitsch Woordenboek, naar de nieuwste en beste bronnen bewerkt door A.C. Akveld. Amsterdam, D. Noothoven van Goor.

Onder de thans bestaande Hoogduitsch-Nederlandsche en Nederlandsch-Hoogduitsche woordenboeken bekleedt het bovengenoemde eene waardige plaats niet alleen, maar het onderscheidt zich ook, als zijnde naar de nieuwste bronnen bewerkt, boven anderen door meerdere volledigheid. Daarbij komt, dat de druk zeer duidelijk en voor de oogen niet vermoeiend en het formaat zeer handzaam is, waarover bij anderen niet altijd evenzeer te roemen valt.

Belastinghervorming.

De litteratuur over belastingen is in den laatsten tijd met belangrijke bijdragen vermeerderd. Adolf Wagner schonk ons, als voortzetting zijner *Finanzwissenschaft*, een lijvig boekdeel, dat den titel draagt van *Allgemeine Steuerlehre* en zonder aarzeling mag gerekend worden tot de beste werken te behooren, die hij ooit heeft geschreven. Schäffle, steeds onvermoeid en vol belangstelling in alles wat hervorming op sociaal gebied ten doel heeft, leverde een arbeid van geen kleineren omvang; zijne *Grundsätze der Steuerpolitik* nemen een waardige plaats in naast de Steuerlehre van Wagner. Aan Rudolf Gneist hebben wij een studie te danken over *Preussische Finanzreform durch Regulirung der Gemeindesteuern*, die waarlijk niet alleen voor Pruisische onderdanen van belang is; wij zullen er straks vele leemten in aanwijzen; toch is het een boek, dat men ongaarne zou missen, ware het alleen om de verheven gevoelens, die er uit spreken. Neumann, door zijne *Progressive Einkommensteuer* en andere geschriften reeds zoo gunstig bekend, waagde zich in Conrad's *Jahrbücher für Nationalökonomie* aan een zeer uitgebreide studie van een oud onderwerp, *Die Steuer nach der Steuerfähigkeit*. Leser, een jong privaatdocent, die een zekere vermaardheid begint te verkrijgen wegens de nauwgezetheid en volledigheid zijner onderzoekingen, gaf in twee nommers van het Tubinger tijdschrift een breede uiteenzetting van de Engelsche successierechten, die over dat verward en duister onderwerp een nieuw licht werpt[1]. Ik noem slechts Duitsche geschriften, naar men ziet; maar het is nu eenmaal zoo en niet anders; wie in onze dagen iets belangrijks wil

1 Er moet nog een derde artikel volgen. - Als een historisch werk van eenige beteekenis mag voorts nog vermeld worden: Dr. A. Beer, Der Staatshaushalt Oesterreich-Ungarns seit 1868. Prag, 1881.

lezen, niet enkel over financiën, maar over economische politiek in het algemeen, moet bij de Duitschers terecht komen. Verwonderlijke tegenstelling! In het practische Engeland moeten wij ze zoeken, de mannen, aan wie onze wetenschap voor de zuiver theoretische problemen het meest is verschuldigd. Daar is de methode, die wij te volgen hebben, het best toegelicht; daar wordt onze aandacht ingeroepen voor economische afgetrokkenheden, waaraan het wijsgeerige Duitschland zijn ware belangstelling maar niet schijnt te kunnen geven. Wenscht gij daarentegen kennis te maken met een degelijke litteratuur over spoorwegen, over belastingen, over ambachts-onderwijs, over arbeiderswoningen, zoek dan niet het eerst en het meest in Groot-Brittannië, maar bij de landgenooten van Kant en Fichte. Wat meer zegt, de practische vraagstukken, die Engeland zelf betreffen, zijn voor een groot deel het best door de Duitschers toegelicht. Wie de Poor-laws wil kennen, grijpt naar Kries en Gneist, wie het Engelsche belastingwezen wil beoefenen, naar Vocke en Leser. Niemand heeft de Engelsche winkelvereenigingen beter beschreven dan Huber, noch de tradesunions in een schooner historisch licht gesteld dan Brentano. Het uitvoerigste werk over Engelsche spoorwegpolitiek is de bekende studie van Gustav Cohn, hoe verregaand eenzijdig ook, een onwaardeerbare bron van kennis. Over de agrarische quaestie, wel is waar, verscheen in Duitschland nog niets, dat de werken van Arnold en Kay, en allerminst het grondige boek van Brodrick[1] evenaart; doch wie weet, hoe kort het zal duren, eer deze leemte is aangevuld. De vraagpunten van economische politiek blijken de Duitsche economisten van onzen tijd met buitengewone belangstelling te vervullen, hetgeen wel hiervan het gevolg zal wezen, dat die vraagpunten het verband tusschen staat en maatschappij betreffen, een onderwerp, dat den Duitschen geest nooit onverschillig heeft gelaten en nu vooral bijzonder bezig houdt.

Men zoeke in deze bladzijden geen overzicht van het meest wetenswaardige, dat de nieuwere litteratuur over belastingen oplevert; alleen over het boek van Gneist zal met eenige uitvoerigheid worden gesproken. Maar terwijl ik mij in die litteratuur verdiepte, is een gedachte bij mij gerijpt, die op ons eigen land betrekking heeft. Zij is deze. Over de hervorming onzer

1 English land and English landlords. London, 1880.

belastingen is veel geschreven en veel gezegd. Er bestaan ten aanzien van dit gewichtig onderwerp allerlei denkbeelden, allerlei wenschen en idealen. Gesteld, men liet over die verspreide meeningen en inzichten een wetenschappelijk licht vallen, zou dan niet een schifting en groepeering mogelijk zijn, waaruit een vrij volledig *schema* van belastinghervorming werd geboren? Zulk een schema voor te dragen, ik erken dat er moed toe noodig is. Men weet, dat men stof zal geven tot kritiek, ja tot gegronde kritiek. Ook na langdurige voorbereiding zal men falen op menig punt. Men laat zich onwillekeurig besturen door hetgeen men heeft waargenomen in eigen kring; niemand is omtrent alle onderdeelen van het in werking zijnde stelsel zoodanig ingelicht, dat hij zeker kan zijn, daarover een juist oordeel te vellen. Kortom, er bestaan redenen in overvloed om te vreezen, dat men gebrekkigen arbeid zal verrichten. Maar is gebrekkige arbeid hier niet beter dan werkeloosheid, en zullen wij ooit een bruikbaar programma van belastinghervorming verkrijgen, tenzij degenen, die door hunne studiën, hun werkkring, daartoe, om zoo te spreken, geroepen zijn, zoodanig programma ontwerpen? De Heer Van Houten - dien men zoo slecht begrijpt, wanneer men waant, dat hij in afbreken zijn levenstaak zoekt - heeft in 1869, door zijn boekje *De toekomst onzer financiën*, te schrijven, een voorbeeld gegeven, dat te weinig is gevolgd. In die opbouwende richting moet meer geschieden. De wet van Darwin, ‘survival of the fittest’, verlangt, om goede uitkomsten te geven, een groot getal exemplaren. In weerwil van al de bedenkingen, die er tegen bestaan, wil ik het te klein getal der exemplaren, die in dit geval aanwezig zijn, vermeerderen.

Men heeft, wel bezien, geen keus. Er zijn geen waarlijk practische voorstellen tot belastinghervorming te doen, of men moet een plan geven, dat het geheel omvat, de accijnsen en invoerrechten misschien daargelaten. Losse denkbeelden te uiten, ‘kleinhandel te drijven in interessante meeningen’ - de term is van Prof. Land - kan hier tot niets leiden, tenzij tot vermeerdering der reeds bestaande verwarring. Want het een hangt hier ten nauwste met het ander samen; op zich zelf laat zich bijkans geen enkel voorstel, hoe weinig ingrijpend ook, beoordeelen. Een rentebelasting wilt gij invoeren? Of het verstandig is, wordt bepaald door uw voornemens aangaande de inkomsten uit arbeid en onroerend vermogen. Het Personeel wilt gij behouden

voor het Rijk? Toon nu aan, hoe de gemeenten de verteringen zullen treffen, of bewijs dat zij niet noodig hebben dit te doen. Een algemeene belasting naar het inkomen, waarvan de gemeenten opcenten heffen, is uw ideaal? Maar deel ons nu mede, hoe gij de uitkeeringen aan buitenlandsche aandeelhouders in Nederlandsche vennootschappen zult belasten en de gemeenten in de gelegenheid zult stellen om inkomsten te treffen, die door elders gedomicilieerden binnen hare grenspalen worden verdiend. Nog eens, men heeft geen keus. Zwijgen, of alles zeggen wat men op het hart heeft, ziedaar het eenige wat in aanmerking kan komen. Doch waartoe gezwegen, als spreken eenig nut kan doen? Slaagt men er niet in, een ontwerp saam te stellen, dat in zijn geheel bruikbaar is, hoe licht brengt men anderen tot denken, of heldert eenige zaken op, die voorheen duister waren.

I.

Wie nadenkt over belastinghervorming, beginne met zich rekenschap te geven van de algemeene eischen, waaraan ieder belastingstelsel moet voldoen. Hij onderzoeke daarna, of het stelsel, dat hij wil beoordeelen, er aan beantwoordt, en ook, of het in overeenstemming is met de plaatselijke behoeften. Worden, terwijl hij deze studie volbrengt, vele gebreken in het bestaande hem openbaar, zoo trachte hij bovenal de eenvoudigste en minst ingrijpende middelen te vinden om ze te verhelpen. Want de hoofdbeginselen der historische school mogen nergens, maar vooral niet op het gebied der belastingen, worden verzaakt.

Om de eischen, waaraan ieder belastingstelsel moet voldoen, te leeren kennen, behooren wij na te gaan, welke belangen bij het belastingwezen zijn betrokken. Zij zijn die van den fiscus, van de maatschappij en van het individu.

Deze drie belangen zijn niet altijd met elkander in overeenstemming en is er strijd, dan moeten de beide eersten voorgaan. Op deze waarheid plegen de Duitsche economisten van onzen tijd, de meesten althans, bijzonderen nadruk te leggen: zij beweren, dat dit vroeger te weinig is geschied. ‘Met reden,’ schrijft Wagner, ‘hebben reeds Nasse, Held en anderen aan de bestaande leer der belastingen verweten, dat zij het beginsel van rechtvaardige verdeeling eenzijdig op den voorgrond plaatst’[1].

1 Allg. Steuerlehre, blz. 222. Verg. blz. 378-9.

Naar zijn oordeel moeten de fiscale en sociale belangen daarom den voorrang genieten, omdat bij dezen de ‘gemeenschap’ is betrokken en de gemeenschap boven het individu staat. ‘Die Gemeinschaft ist das Höhere.’ Deze gedachte, die van groote beteekenis kan zijn voor de practijk, strookt weinig met hetgeen onlangs in een onzer tijdschriften is opgemerkt: elke belasting, die niet volkomen geëvenredigd is aan ieders draagvermogen, - zoo werd daar geleeraard - moet worden opgeruimd. Wagner en zijn geestverwanten oordeelen anders. Belastingen, die door hare ruime opbrengst en vatbaarheid voor tijdelijke verhooging aan den fiscus uitnemende diensten bewijzen, die daarenboven de voortbrenging niet hinderen en het verkeer vrij laten, dus uit een algemeen sociaal oogpunt goedkeuring verdienen, moeten, naar hunne zienswijze, niet terstond worden prijs gegeven, zoodra het blijkt, dat zij niet in den vollen zin des woords belastingen zijn naar den welstand.

Maar gelukkig is de strijd hier uitzondering, de overeenstemming regel. Een samenstel van belastingen, dat geen rekening houdt met het verschil van draagvermogen, is reeds uit een fiscaal oogpunt afkeurenswaardig, want het brengt niet genoeg op; ook is het doorgaans in strijd met de belangen der maatschappij, want, zooals straks van zelf zal blijken, vergt het van de ingezetenen een totaal van offers, dat grooter is dan het behoeft te zijn. Veilig kan dus worden aangenomen, dat, in het algemeen gesproken en behoudens een beginsel, dat wij later zullen omschrijven, de druk met het draagvermogen in evenredigheid moet worden gebracht. Maar hoe is dit doel te bereiken?

Naar het oordeel van sommigen, door een percentsgewijs gelijke belasting van ieders inkomen. In deze oppervlakkige meening wordt echter door weinigen meer gedeeld. Vrij algemeen wil men thans gelet hebben op den aard van het inkomen en zijne bestemming; ook op zijn omvang, want een groot inkomen kan, naar verhouding, meer dragen dan een klein. De belasting moet progressief wezen; niet tot in het oneindige, want daaruit zou kunnen volgen, dat enkelen nog meer betaalden dan zij genoten, maar tot een zeker punt. De toepassing van het beginsel der progressie is moeilijk en een zekere willekeur daarbij nooit te vermijden, evenmin als bij het bepalen van straffen voor de verschillende soorten van misdrijven. Maar het beginsel te rechtvaardigen is een lichter taak en kan, geloof ik, in dezer voege geschieden.

Een zeker deel, stel vijf of tien percent, van zijn inkomen te moeten afstaan, veroorzaakt ieder eenig leed; is het inkomen zeer klein, dus juist of nauwelijks toereikend voor de behoeften, zoo is dat leed tamelijk groot. Noemen wij het in een zoodanig geval *x*. Bij een grooter inkomen zal het minder zijn, stel 0,9 *x*, bij een nog grooter inkomen wederom minder, stel 0,8 *x*; zoo voortgaande komen wij tot een steeds lager peil. Maar ten slotte daalt het peil niet meer. ƒ 30 af te staan uit een inkomen van ƒ 300, is een zwaarder offer dan ƒ 3000 uit een inkomen van ƒ 30,000; maar wie ƒ 50,000 inkomen heeft, kan even gemakkelijk ƒ 5000 missen, als wie ƒ 60,000 heeft, ƒ 6000. Werkt men deze gedachte breeder uit, zoo zal men tot de slotsom komen, dat een altijd voortgaande progressie niet, doch een progressie, waaraan een grens is gesteld, zich wel degelijk laat rechtvaardigen[1]. Hiermede is geenszins gezegd, dat juist de i n k o m s t e n b e l a s t i n g progressief moet zijn. Maar het geheele stelsel behoort zoo te zijn ingericht, dat er een begrensd-progressieve belasting uit voortvloeit. Men kan, bij voorbeeld, naast het inkomen, sommige verteringen der rijke lieden op een bijzondere wijze treffen.

Er is een ander punt, dat men bij de toepassing van den regel: belasting naar het draagvermogen, niet moet vergeten; het wordt dikwijls voorbijgezien en daarom wil ik er eenige oogenblikken bij stilstaan. De belastingen laten zich verdeelen in twee soorten: persoonlijke en zakelijke. Zakelijk, bij voorbeeld, is onze grondbelasting. Zij houdt geen rekening met de persoonlijke gesteldheid van den grondeigenaar, zij vraagt niet naar de schulden, waarmede hij zijn goed heeft bezwaard, maar k l e e f t op dat goed, is er onafscheidelijk mede verbonden, in dien zin, dat hij, die het goed koopt, aan de belasting onderworpen en door het te vervreemden er bevrijd van wordt. Een zakelijke belasting behoeft niet in een fixum te bestaan; vast moet zij wezen, of zij verliest haar karakter, doch de vastheid kan bestaan in de *percentage*, niet in de geldsom. Men zegt wel eens: de grondbelasting is òf een gewone heffing en dan zou de billijkheid medebrengen, dat

1 Verg. Neumann, Die Progressive Einkommensteuer, blz. 140, 146-7 en 151-2.

een algemeene inkomstenbelasting de eigenaars van onroerende goederen vrij liet, òf zij is een vaste grondrente en dan mag zij nooit worden verhoogd, Er is een derde denkbaar en dat derde is het ware: geen gewone belasting, ook geen vaste grondrente, maar een, wat de geheven percenten betreft, onveranderlijk aandeel in de zuivere pacht- en huurwaarden der vaste goederen.

Het eigenaardige, nu, van een goed geregelde zakelijke belasting, die sedert onheugelijke tijden heeft bestaan, is, dat zij van niemand, althans van geen aanwijsbaar persoon, een offer vergt, want niet de persoon brengt haar op, maar het object. Het is zonderling, dat deze eenvoudige waarheid nog zoo dikwijls wordt veronachtzaamd. Toen de rentebelasting was voorgedragen, is zij aanbevolen, op grond dat zij een eind zou maken aan de ‘schandelijke bevoorrechting der couponknippers’. Men sprak aldus: wie land bezit, betaalt; wie effecten bezit, betaalt niets daarvoor. Ik kan de juistheid dezer beschouwing niet toegeven. De rentebelasting zou een persoonlijke belasting zijn geworden, de grondbelasting een zakelijke heffing zijn gebleven. Wie land bezit, betaalt: ja, maar die betaling kost hem niets. Hij derft een gedeelte van zijn inkomen, maar ongeveer op dezelfde wijze, als iemand, die een inschrijving op het grootboek, bezwaard met vruchtgebruik, heeft gekocht. Wat deert het u, wanneer gij land koopt, hoeveel grondlasten er op kleven? Gij rekent er op bij de bepaling van den prijs. De invoering der rentebelasting zou wel een verbetering hebben gebracht in ons financieel stelsel, dat de zeer gefortuneerden te veel spaart, doch slechts een verbetering met een groote leemte; en had zij plaats gevonden met het erkende doel om aan de vermeende bevoorrechting der effectenbezitters tegenover de eigenaars van vaste goederen een einde te maken, dan zou er weinig uitzicht zijn geopend op een latere aanvulling dezer leemte. Haar eerste gevolg zou zijn geweest een rijzing in de koopwaarde van het land, want aankoop van land zou het middel zijn geworden om de belasting te ontgaan. Een geschenk alzoo aan de grondeigenaars.

De vraag is thans voor nauwkeuriger beantwoording vatbaar, door welk middel belasting naar het draagvermogen in onze Westelijk-Europeesche maatschappij het best te verkrijgen is? Nadat men de zakelijke belastingen zoo goed mogelijk overeenkomstig haar eigenaardig karakter heeft geregeld, kieze men

zijn uitgangspunt in het belasten der verteringen en voege als correctieven, als aanvullingsmiddelen, andere heffingen aan de verteringsbelastingen toe.

Ten aanzien dezer laatsten, de verteringsbelastingen, sluit ik mij aan bij de Duitsche wetenschap; men kan hier, naar ik meen, van een harer blijvende uitkomsten spreken. Dat de hooge waardeering, die deze belastingen thans in Duitschland ondervinden, bij velen samenhangt met protectionnistische gevoelens, zie ik niet voorbij; maar die gevoelens bestaan niet bij allen, op wier oordeel ik mij zou kunnen beroepen. Het protectionnisme, wij willen het hopen, is in Duitschland een tijdelijke strooming; had zij ten gevolge, dat het nut der verteringsbelastingen op den duur beter dan vroeger werd begrepen, dan zou zij geen onvermengd kwaad zijn. Ter voorkoming van misverstand zij echter aangeteekend, dat de schrijvers, die de beteekenis der verteringsbelastingen het best hebben toegelicht, juist degenen zijn, die de directe belasting van het inkomen, in het gemeen, het zwaarder treffen der gegoeden dan tot dusver in vele landen is geschied, met den meesten nadruk hebben verdedigd. Ik denk hier aan Neumann[1], maar vooral aan Schäffle. De schoonste bladzijden in zijne *Grundsätze der Steuerpolitik* schijnen mij die te zijn, welke hij aan dit gewichtig onderwerp heeft gewijd[2].

De verteringen moeten daarom worden belast, omdat zij tot op zekere hoogte de vrije, de zelfstandige openbaring zijn van den welstand, dien het individu zich toekent. Zonder twijfel zijn er lieden, die boven hun kracht leven, en anderen, die hun volle inkomen niet verteren. Maar hetgeen hier wordt bepleit, is niet u i t s l u i t e n d belasting naar de verteringen, maar een regeling, waarbij de verteringsbelasting de grondslag, de hoeksteen is van het stelsel. Dien hoeksteen kunnen wij niet missen. Iedere heffing naar het inkomen of vermogen heeft, om Neumann's woorden te bezigen, ‘etwas Hartes, fast möchte man sagen etwas Brutales’; dit is geen reden om zulke heffingen af te keuren, maar wel om er een spaarzaam

1 Zie b.v. Die Progr. Einkommensteuer, blz. 193, waar de volgende (wel wat overdreven) woorden van Reichensperger goedkeurend worden aangehaald: ‘Die indirecten Steuern sind eine Last, aber sie sind - geschickt auferlegt - eine Last ähnlich derjenigen der Luftsäule, die von der Wiege bis zur Bahre jeden Menschen begleitet, die er trägt, aber nicht empfindet.’

2 Zie inzonderheid blz. 119, 127, 358-9.

gebruik van te maken. Het groote voordeel der verteringsbelastingen is hierin gelegen, dat zij, mits goed geregeld, zich voegen en plooien naar de individueele gesteldheid. Het mag doorgaans niet aan toeval of willekeur worden toegeschreven, zoo de een minder verteert dan de ander; ook bij gelijkheid van inkomen is zoodanig verschil meestal zeer gerechtvaardigd. Een koopman, bij voorbeeld, heeft een wisselvallige zaak; op grond van zijn ondervinding acht hij het zeer mogelijk, dat hij, na jaren achtereen veel verdiend te hebben, op eens een zwaar verlies zal lijden. Is het willekeur, zoo hij, hierop rekenende, een groot deel zijner inkomsten bespaart? - Een arts heeft lang moeten studeeren en zich nog langer met een schraal inkomen tevreden stellen, eer zijn practijk winstgevend werd; hij heeft misschien gedurende dien tijd zijn kapitaal herhaaldelijk moeten aanspreken. Is het ongerijmd, zoo hij thans zijn inkomen niet als *zuiver* inkomen beschouwt en een deel afzondert om zijn kapitaal aan te vullen? - Een ambtenaar geniet een ruime jaarwedde, maar bezit geen vermogen. Is het vreemd, indien hij jaarlijks een groot deel van zijn inkomen oplegt, ten einde bij zijn dood vrouw en kinderen verzorgd achter te laten? - Ik geloof, dat hoe meer men bekend zou worden met de bijzonderheden van elke huishouding, vooral in den middenstand, hoe minder willekeur men bij de bepaling der verteringen in evenredigheid tot de middelen zou ontdekken. De zucht tot genot is groot genoeg, vooral in onzen tijd. Bedwingt men dien, zoo geschiedt het doorgaans om goede redenen.

Uit deze rechtvaardiging der verteringsbelasting blijkt van zelf, welke soorten van verteringen belast moeten worden en welke niet. Het volstrekt onontbeerlijke moet natuurlijk vrij blijven; maar hoe minder een zaak tot het onmisbare kan gerekend worden te behooren, hoe zwaarder de heffing is, waartoe zij zich leent. Het progressieve stelsel komt hier zeer in aanmerking, bij voorbeeld, bij het belasten der huurwaarden. Een woning is levensbehoefte, een zeer ruime woning weelde. Hoe grooter, bij gelijkheid van gezin, de woning is, des te zwaarder kan men haar belasten.

Het zou echter een groote dwaling zijn te meenen, dat men alleen door middel van verteringsbelastingen een financiëel stelsel kan scheppen, waardoor ieder naar zijn draagvermogen

wordt getroffen. Reeds daarom is dit onmogelijk, omdat niet alle verteringen, die, in het afgetrokkene gesproken, vatbaar zijn om belast te worden, zich in de werkelijkheid daartoe leenen. Er wordt veel verteerd in het buitenland; buitenlandsche verteringen kan wel de vreemde, maar niet de eigen fiscus bereiken. Ook moet het handelsverkeer ontzien en de nijverheid niet in haar ontwikkeling tegengegaan, of, wat even verkeerd is, kunstmatig geprikkeld worden. Onderwierp men de manufacturen, bijvoorbeeld, aan een zwaar ingaand recht, dan zou men dit laatste doen; trachtte men de fout te herstellen door een accijns op het inlandsch fabrikaat, zoo deed men het eerste. Doch al bestonden deze moeilijkheden niet, al kon men de verteringen van genot ten volle belasten, hiermede zou het doel niet worden bereikt. Want de vertering is wel een voornaam kenteeken van draagvermogen, maar niet het eenige. Schier in elke maatschappij vindt men tal van personen, die niet uit nooddwang, niet uit verstandig overleg, minder uitgeven dan hun inkomen toelaat, maar wegens overvloed van middelen. De som, waarover zij jaarlijks kunnen beschikken, is zoo groot, dat zij zich dwaselijk zouden onderscheiden van hun standgenooten, indien zij haar ten volle verteerden. Om twee redenen, bijgevolg, zijn er correctieven of aanvullingsmiddelen noodig; men lette er wel op, dat de laatstgenoemde reden niet de eenige, zelfs niet altijd de hoofdreden is. Alle verteringen van genot en weelde zijn niet vatbaar om belast te worden, en velen verteren slechts uit overvloed van inkomsten minder dan hun financiëele gesteldheid zou gedoogen.

Waarin nu de aanvullingsmiddelen kunnen bestaan, daarover is het onnoodig breedvoerig uit te weiden, want ieder kent ze en ieder weet ook, hoe weinig talrijk zij zijn. Er is niet veel keus. Inkomsten- en vermogensbelastingen - welke heffingen later zich daarenboven nog aanwijzen? Met dit tweetal is de lijst gesloten; men zou niets kunnen noemen, wat niet daaronder kan gerangschikt worden. Er valt wel te onderzoeken, in welken vorm hetzij de inkomsten-, hetzij de vermogensbelasting moet geheven worden; of men deze beide moet vereenigen of niet; of het wenschelijk is de vermogensbelasting in meer dan eenen vorm te heffen, gedeeltelijk, bijvoorbeeld, als successierecht. Deze en soortgelijke vragen echter raken slechts de toepassing van het beginsel, dat hierboven werd uitgesproken, en voors-

hands is het genoeg, dat dit beginsel wordt beaamd. Ik heb tot dus ver alleen willen aantoonen, dat in een maatschappij als de onze drieërlei belastingen noodig zijn; een zakelijke belasting van de vaste goederen, verteringsbelastingen, en eindelijk belastingen naar den maatstaf van het vermogen, of van het inkomen, of van beiden. Gaan wij thans over tot de behandeling van een gewichtig onderwerp, dat nog onaangeroerd bleef.

II.

Zijn de denkbeelden, die hier werden voorgedragen en die inzonderheid het Rijks-belastingstelsel betreffen, ook van toepassing op de financiën der gemeenten? Deze vraag - men beseft het misschien niet terstond, maar spoedig zal het duidelijk worden - hangt zeer nauw met een andere van nog algemeener strekking samen en waarmede de Duitsche economisten zich in den laatsten tijd veel hebben bezig gehouden. Zij is deze: of het beginsel van belasting naar het draagvermogen het eenige is, dat bij de verdeeling der lasten - voor zoover de individueele rechten en belangen daarbij in aanmerking mogen komen - moet worden toegepast? Men kwam bij de beantwoording dezer vraag tot groote eenstemmigheid. Zelfs Neumann, de warmste verdediger van belasting naar het draagvermogen, betoogt met nadruk, dat niet al de lasten naar dezen enkelen maatstaf moeten verdeeld worden en het wel degelijk plichtmatig is op de voordeelen te letten, die de werkzaamheid van den staat vaak in ongelijke mate aan de ingezetenen verschaft.

'Het beginsel van belasting naar het draagvermogen', zegt Wagner[1], 'is niet een volstrekt en uitsluitend toe te passen beginsel ter verkrijging van gelijkmatigheid in zaken van belasting; het is dit ook in de practijk nooit geweest'. Het is slechts 'der richtige Hauptmassstab', en nog wel alleen in het ontwikkelde staatsleven, waar het publiek belang motief en drijfkracht der publieke werkzaamheid is. Waar staatsverrichtingen inderdaad aan zekere personen of zekere soorten van bezit bijzondere voordeelen verschaffen en de omvang dezer voordeelen zich tevens ongeveer laat meten, acht hij het juist, dat die voordeelen bij den omslag tot maatstaf dienen[2].

1 Allgemeine Steuerlehre, blz. 341.
2 t.a.p., blz. 344.

Het zou licht vallen, gelijke uitspraken te ontleenen aan andere schrijvers, en ik weet er geen, die een afwijkende meening heeft verkondigd. Even algemeen als het verzet tegen de oude leer, die de voordeelen, welke de staat ons verschaft, tot éénigen maatstaf voor de verdeeling der belastingen verhief, is de erkenning van de kern van waarheid, die in deze leer begrepen was.

Hierin ligt tegenstrijdigheid noch willekeur. De redeneering, die de Duitsche economisten tot deze slotsom heeft gevoerd, rust op een strenge onderscheiding tusschen de twee, onderling wel verwante, maar toch zeer verschillende karaktertrekken van den staat en van de diensten, die hij ons bewijst. Het staatsverband is niet uitsluitend van staatsrechtelijken aard, het is ten deele een economisch verband; de staat is ook 'Wirthschaftskörper.' Met een waterschap of polder vergeleken vertoont hij menig punt van overeenkomst; het verschil is inzonderheid daarin te zoeken, dat de staat nog *meer* is dan een polder. Dijken en wegen maken, kanalen graven, havens en dokken tot stand brengen, brieven bezorgen, telegrapheeren - dit alles is geen staatsrechtelijke werkzaamheid, het geschiedt hoofdzakelijk uit economische beweegredenen. Wij dragen deze dingen aan den staat op, niet omdat zij tot zijn natuurlijken werkkring behooren, maar omdat particuliere krachten ze niet of minder goed zouden uitvoeren. Wat nu de kosten betreft, die uit deze handelingen voortvloeien, door speciale heffingen - Gebühren - kunnen zij ten deele worden goed gemaakt. Maar niet altijd zijn zulke heffingen - als, bijvoorbeeld, het briefporto - mogelijk, en dan moet het middel van belastingen worden aangegrepen. Het spreekt echter van zelf, dat de aldus geheven belastingen niet naar het draagvermogen, maar naar de genoten waarde moeten worden geregeld[1].

Op deze en soortgelijke redeneeringen, en hiermede komen wij tot ons onderwerp, heeft men een stelsel van gemeentebelasting gebouwd. De gemeente is hierin van den staat onderscheiden, dat zij in nog veel sterker mate dan deze economische doeleinden beoogt. Zij beoogt die wel niet uitsluitend, maar zij beoogt die meer dan de staat; de staat is ook wel 'Wirthschaftskörper,' maar op verre na niet zoozeer als de gemeente. Naar den gevonden regel, nu, die voorschrijft om de kosten van zoodanige verrichtingen, als het uitvloeisel zijn van het

1 Zie b.v. Nasse's betoog in de *Gutachten* over *Personalbesteuerung*, blz. 8.

economisch karakter der publiekrechtelijke lichamen, naar de voordeelen om te slaan, moet de belasting naar de voordeelen bij de gemeenten een belangrijker plaats innemen dan bij den staat gerechtvaardigd zou zijn. Deze gedachte vindt men in allerlei vormen uitgesproken in een tiental ‘Gutachten und Berichte’ over ‘Die Communal-Steuerfrage,’ in 1877 door het bekende ‘Verein für Socialpolitik’ uitgegeven. Kort na de verschijning van dezen bundel hield het Verein zijn jaarlijksche vergadering en daar kwam het onderwerp der gemeentebelastingen aan de orde. Na een breedvoerig debat zijn toen de volgende, door Prof. Held ontworpen, besluiten genomen.

‘I. De wet moet bepalen - daarbij in aanmerking nemende, welke hervormingen het staatsbelastingstelsel tevens vereischt - hoedanige belastingen in de onderscheidene gemeenten geheven mogen worden.

II. In steden en plattelandsgemeenten heffe men hoofdzakelijk:

a) bijzondere bijdragen van aanwijsbare belanghebbenden;
b) zakelijke belastingen, met name van grond en gebouwen;
c) persoonlijke belastingen van alle economisch zelfstandige physische personen, die in de gemeente zijn gevestigd.

III. De wet moet de onderlinge verhouding, waarin de verschillende hoofdsoorten van belastingen geheven mogen worden, met het oog op de voornaamste afdeelingen der gemeentelijke administratie en de daarmede samenhangende posten van uitgaaf regelen, en wel in dezer voege, dat de opbrengst der zakelijke heffingen de uitgaven der gemeente voor economische administratie (Wirthschaftliche Verwaltung) ongeveer dekt.

IV. De bijzondere bijdragen en de zakelijke belastingen moeten onafhankelijk van soortgelijke staatsbelastingen worden geheven; daarentegen moeten de personeele, inzonderheid de inkomstenbelastingen, zich bij haar aansluiten.’

Tegen de zienswijze, nu, die men in deze besluiten vindt uitgesproken, is korten tijd geleden verzet aangeteekend door Rudolf Gneist, in zijn reeds door mij vermeld geschrift: Die Preussische Finanzreform durch Regulirung der Gemeinde-Steuern[1]. Wie met de werken van dezen schrijver eenigermate bekend is, weet sedert lang, dat de denkbeelden, die hij aangaande gemeentebelastingen koestert, sterk afwijken van de heerschende begrippen. Reeds vroeger heeft hij zijne inge-

1 Berlin, 1881, 288 blz.

nomenheid met het Engelsche stelsel - uitsluitende belasting naar de pacht- en huurwaarden - geopenbaard; maar hier geeft hij voor het eerst breedvoerig de gronden aan, waarop die ingenomenheid steunt. Het zij echter terstond opgemerkt, dat Gneist het Engelsche stelsel niet onvoorwaardelijk ter navolging aanbeveelt; hij verdedigt een gemengd stelsel, waarvan de belasting naar de pacht- en huurwaarden de hoeksteen is. Deze belasting - ook hierin wijkt hij van het Engelsche voorbeeld af - moet niet uitsluitend op den gebruiker drukken, maar voor een groot deel op den eigenaar. Belangrijke wijzigingen, maar die tot op zekere hoogte door louter practische overwegingen worden ingegeven.

De bezwaren van Gneist tegen de besluiten van het *Verein* komen op het volgende neder. Hij erkent, dat de gemeentelijke uitgaven deels voor algemeene, deels voor economische doeleinden geschieden, doch hij loochent, dat tusschen die tweederlei uitgaven een grenslijn is te trekken. Zij loopen in elkander. Waterwerken, badinrichtingen, slachthuizen, zijn economische ondernemingen, die een particulier tot stand zou kunnen brengen; maar in sterke mate dienen zij ook voor de gezondheid en nog voor andere oogmerken. Uitgaven voor armenzorg en lager onderwijs geschieden om redenen van menschelijkheid; maar wie ziet voorbij, dat zij indirect een aanvulling der loonen zijn en uit dien hoofde eene bijzondere beteekenis hebben voor de arbeidgevers? Aanleg van nieuwe straten en bruggen komt in de eerste plaats ten goede aan de huis- en grondeigenaars, maar in welk een ongelijke mate! Het kan zijn, dat de aanleg van een straat in een bepaald gedeelte der stad de waarde van elders gelegen perceelen vermindert. Waar het voordeel zich *individueel* laat aanwijzen, grijpe men het middel der bijzondere vergoedingen aan, de zoogenaamde Gebühren, of wel, men vorme bijzondere vereenigingen van belanghebbenden; maar een grens te trekken tusschen de economische voordeelen van het grondbezit en de algemeene voordeelen, die het burgerschap eener gemeente aan den grondbezitter verschaft, is onuitvoerbaar. Juist hierin ligt het onderscheid tusschen de belastingen en de zoogenaamde Gebühren, dat gene gegrond zijn op den algemeenen plicht om bij te dragen tot het publieke welzijn, zonder die nauwkeurige berekening van individueele baten, welke bij deze onmisbaar is.

Voor zoover nu de voordeelen niet tot maatstaf worden genomen, wil men personeele belastingen heffen; men wil omslaan

naar het draagvermogen. Heeft men, dit voorstellende, wel bedacht, hoe overwegend talrijk de kleine gemeenten zijn? In Pruisen zijn er 53,390 van minder dan 2000 zielen, tegen 1517 grootere. Denk u thans een plaats, waar een rijke grondeigenaar te midden van een arme bevolking woont: hier kan het gebeuren, dat die eene persoon de lielft der gemeente-uitgaven bekostigt; maar verhuist hij naar een andere plaats, bezwaart hij zijn goederen met hypotheek, verliest hij zijn vermogen, dan is die gelukkige toestand verdwenen. En welk een veld is hier geopend aan willekeur! Een gemeenteraad bestaat soms uit tien personen: van dezen zal het nu afhangen, of men 1, 2 of 5 dan wel 10 percent van zijn inkomen moet opbrengen! Maar een hooger gezag kan hier tusschenbeide treden, zegt men. Doch waar zal dit gezag de regels vinden om te bepalen, welke percentage onmatig is te achten? De ondervinding leert dan ook, dat van regeeringswege nu eens deze, dan weder andere regels zijn toegepast en metterdaad de gemeenten tamelijk wel de vrije hand hebben. Er zijn plaatsen, waar niet minder dan 600 opcenten geheven worden van de Rijks-inkomstenbelasting.

Wat zou men in Engeland denken van een voorstel om, ter bestrijding van plaatselijke uitgaven, opcenten te heffen van de Incometax! Maar van een soort van ‘Autonomie’ als bij ons aan de locale besturen is verleend, heeft men in het klassieke land van het Self-Government geen begrip.

De stelling, volgens welke ieder naar zijne krachten moet bijdragen, is daarom niet verkeerd; zij behoort echter op den staat in zijn geheel te worden toegepast en verplicht ons in geenen deele, voor rijk, staat, provincie, district en gemeente een reeks van inkomstenbelastingen aan elkander te rijgen. Ook make zij ons niet blind voor de bijzondere beteekenis, die aan zakelijke heffingen - heffingen, als de grondbelasting, klevende op bepaalde inkomsten, onafhankelijk van den toestand der personen, die ze genieten - in het gemeentelijk financiewezen toekomt.

Men pleegt aan zulke belastingen te verwijten, dat zij een inkomen treffen, dat reeds getroffen is. Hiermede is echter niets gezegd tot haar nadeel.

Ten eerste: zakelijke belastingen groeien na verloop van zekeren tijd samen met de maatschappij, waar zij geheven wor-[1]

1 Zie blz. 126.

den; men draagt ze om die reden gemakkelijk. Maar de dubbele druk, dien zij veroorzaken, wordt in de tweede plaats gerechtvaardigd, zoodra een bijzondere soort van bezit, of een bepaald bedrijf, uit zekere publieke instellingen bijzondere voordeelen trekt. Dit geldt vooral van het grondbezit. Dat te Berlijn de som der huurwaarden tusschen 1831 en 1876 van 13 tot 162 millioen Mark is gestegen, ligt niet alleen daaraan, dat er vele woningen bijgebouwd en verbeterd zijn, maar moet ook worden toegeschreven aan rijzing in de waarde der bouwterreinen. Uit zulke omstandigheden volgt niet een verplichting van het *individu* om meer te betalen, maar volgt alleen, dat een dubbele belasting, gegrond op de verhoogde voordeelen, die een vorm van bezit in het maatschappelijk verband afwerpt, gerechtvaardigd is.

Doch men denke in de derde plaats en vooral aan de bijzondere plichten, die op het grondbezit rusten. Een gemeente is meer dan een vereeniging van personen; een gemeente z o n d e r g r o n d g e b i e d is ondenkbaar. Onze Duitsche gemeenten vinden historisch haar oorsprong in de mark; nadat het gemeenschappelijk grondbezit was verdwenen, konden zij, financieel gesproken, slechts stand houden, doordien het verlies van het 'stamgoed' door een belasting der vaste eigendommen werd vergoed. Deze belasting kunnen zij niet missen; zij is haar normale bron van inkomen, omdat, gelijk gezegd is, een gemeente, zonder een duurzaam verband met het vastliggende vermogen binnen hare grenspalen, niet gedacht kan worden. Zij, die een deel van dat vermogen bezitten, staan tot het gemeenteverband in een nauwer betrekking, genieten er meer invloed en aanzien, dan anderen. Het inkomen uit grondbezit laat zich niet met inkomen uit nijverheid vergelijken; immers, 'de grond is geen voorwerp van volstrekt vrije beschikking der individus, maar de grondeigendom is een vereenigd voortbrengsel (ein Gesammtproduct) van onzen staat en onze maatschappij, welke de gemeentelijke lasten aan den grond vasthechten, als voorwaarde van de ontwikkeling des volks op het gebied van recht en beschaving'[1]. Wie grondbezit verwerft, verwerft het met deze eigenschappen en onderwerpt zich van zelf aan de plichten, welke in iedere gemeente aan het bezit van vast goed verbonden zijn.

1 Blz. 131.

Zoo moet dan niet het inkomen uit mobiel vermogen, maar het inkomen uit grond en gebouwen, voor gemeentelijke doeleinden hoofdzakelijk worden belast, en wel op dezen voet, dat de gebruiker en de eigenaar ieder de helft betalen van de som, waarvoor een perceel is aangeslagen[1]. Von Stein heeft eens gezegd: 'Jedes Gemeindeleben muss auf den Grundbezitz basirt werden... und zwar mit gleichberechtigter Aufnahme des Pächters und des Miethers in den Verband der Gemeinde.' Zoo is het; een langdurig pacht- of huurcontract geeft nog veel sterker het gevoel van tot de gemeente te behooren dan de bloote eigendom, en de belangen der huurders, niet het minst die der kleine huurders, veroorzaken dikwijls groote gemeentelijke uitgaven. Men schrome niet, deze kleine lieden insgelijks aan te slaan; ieder, die een woning heeft, mits niet behoorende tot de klasse der bedeelden, moet iets bijdragen. Maar vooral worde gezorgd voor een flinken aanslag van de groote industrie; de terreinen, die zij gebruikt, moeten worden belast met het oog op hun bijzondere bestemming. Dit laat zich uitvoeren door het aantal arbeiders en de gebezigde stoom- of waterkracht tot maatstaf te nemen bij den aanslag eener fabriek.

Natuurlijk laat zich een regeling, als de hier gewenschte, niet op eens invoeren; met het verleden moet rekening worden gehouden. Gneist zou haar eigenlijk in het geheel niet willen 'invoeren'; hij verlangt een wet, die de verwezenlijking van zijn denkbeeld wel krachtig bevordert, maar niet decreteert. Zeer zeker, aan de beginsellooze practijken der gemeentebesturen, waaraan men den geleerden naam heeft gegeven van Autonomie, moet een eind komen, doch geleidelijk, vooral niet gewelddadig. Het door hem uitgedachte middel tot bereiking van dit doel is het volgende. De wet bepale, dat die gemeenten, welke het nieuwe stelsel aannemen, 25 percent van de op haar grondgebied geheven belasting der gebouwde en ongebouwde eigendommen zullen ontvangen. Op deze wijze wordt een soort van premie uitgeloofd, die, naar de schrijver meent, zeer krachtig zal werken.

Intusschen, Gneist verheelt het zich niet, zullen de 'brutale feiten' in vele gevallen met de 'ware beginselen' in strijd komen. Doch waardoor? Wat zal dien strijd veroorzaken? Een post op ieder gemeentebudget, die aanhoudend zwelt: de

1 Hoofdstuk VII.

uitgaven voor het schoolwezen, thans reeds in de groote steden van Pruisen een som bedragende van 32 millioen Mark. In Berlijn klommen zij tusschen 1869 en 1876 van 3 op 8 millioen en voor de geheele monarchie bedroegen zij in 1876 ongeveer 72 millioen, die als volgt worden gedekt

5,680,892	Mark door bijdragen van den staat,
2,309,716	Mark door eigen inkomsten der scholen,
11,420,691	Mark door schoolgelden,
58,143,109	Mark door plaatselijke belastingen en vrijwillige bijdragen. De laatstgenoemde som was vijf jaren vroeger nog maar 42,250,404!

Deze uitgaven te verminderen is ondoenlijk, en men kan ze evenmin geheel laten dekken door schoolgelden, zij het ook dat men hierin verder zou kunnen gaan dan thans geschiedt. Zoolang nu het onderwijs geheel in handen der kerk was, heeft deze het rechtvaardig geoordeeld, de kosten daarvan te bestrijden door de leden der kerkelijke gemeente te laten bijdragen naar de mate van ieders welstand; zoo was het vóór de Hervorming, zoo bleef het ook daarna. In deze richting voortgaande, zou men thans aan de burgerlijke gemeenten kunnen toestaan, voor schooluitgaven 40 opcenten te heffen van de Einkommensteuer, niet meer, wel minder. Gneist rekent uit, dat dit getal van opcenten niet te gering zal blijken, indien zijn stelsel volledig wordt toegepast.

Van die toepassing verwacht hij de heerlijkste gevolgen op staatkundig gebied. Ja zelfs op het gebied van het zedelijk leven. Hoe opmerkelijk, zegt hij: alles bij ons gaat thans beter dan te voren, en toch zijn wij nooit zoo ontevreden geweest. Nationale eenheid viel ons ten deel, maar scherper dan ooit staan Protestanten en Katholieken tegenover elkander. Het tolverbond werd volledig, maar de particuliere belangen wedijveren onderling om zich het tarief dienstbaar te maken. Het patriotisme der natie bracht de zwaarste offers, maar kort daarna vertoonde zich een ongekende tweespalt tusschen rijk en arm. Wij lijden, om zoo te spreken, aan overspanning van zenuwen. Het schijnt wel, dat op groote nationale triomfen steeds een reactie moet volgen, die aan het egoïsme de overhand verschaft. Het individu maakt dan de rekening op voor zijn eigen persoon, middelpunt zijner kleine wereld; men bevindt, dat men zeer luttel heeft gewonnen en beklaagt zich over de maatschappelijke

orde, die hieraan schuld moet hebben. In zulke tijden blijkt eerst duidelijk, hoe zeer een volk behoefte heeft aan duurzame instellingen, waaraan het zich vastklemt, gedreven door een gevoel, dat het zelf niet zou weten te verklaren. Zulk eene instelling is onze monarchie; zulk eene is ook het gemeenteverband.

De Kerk bindt ons niet langer aan elkaar, zij verdeelt ons veeleer. In deze dagen van strijd op godsdienstig gebied moet de eenheid worden gezocht in den staat, welke zich daarom inzonderheid moet doen gelden op die punten, waar de kerk de eenheid verbreekt, het huwelijk en het onderwijs. De concreete vorm, waarin de staatsidee zich het krachtigst openbaart, is de Gemeente wortelend in het grondbezit. Het verlossingswoord van onzen tijd, zoo rijk aan dissonanten, zij opbouwende werkzaamheid. Deze werkzaamheid vindt haar gebied in de commune; niet in den zin der Parijsche, maar in den zin der Duitsche commune, kweekplaats van burgerdeugd en sociale eenheid.

Ziedaar in hare hoofdtrekken de redeneering van Gneist. Alvorens haar te beoordeelen, wil ik trachten zoo scherp mogelijk te doen uitkomen, waarin zij van de leer, die in de Besluiten van het *Verein für Socialpolitik* is neergelegd, verschilt.

In twee opzichten stemt zij er mede overeen. Gneist vereenigt zich met het denkbeeld om bijzondere bijdragen te heffen van aanwijsbare belanghebbenden; en hij verwerpt niet geheel en al de theorie der voordeelen; immers, een der redenen, die hij opgeeft om de vaste goederen buitengewoon te belasten, bestaat hierin, dat het gerechtvaardigd is een bepaalde soort van bezit dubbel te treffen, wanneer dat bezit ‘uit bepaalde publieke inrichtingen bijzondere voordeelen trekt’[1]. Wanneer men de toelichting leest, die Gneist aan deze uitspraak verbindt, meent men te bespeuren, dat hij hier meer eenstemmig denkt met hen, tegen wie hij zich kant, dan hij zelf wel inziet. Maar hij gaat verder dan zij. De grond en de gebouwen moeten niet slechts daarom meer betalen, omdat zij meer dan andere

1 Ein zweiter rechtlicher Gesichtspunkt motivirt die Doppelbesteuerung, wo eine besondere Art des Besitzes oder Erwerbs aus bestimmten öffentlichen Einrichtungen besondere Vortheile bezieht. Lassen sich diese Vortheile individuell bestimmen, so erwächst daraus das sog. Gebührenprincip; lassen sie sich nur durchschnittlich bestimmen, so erwächst daraus ein Grundsatz der Besteuerung. Blz. 126.

bezittingen door de uitgaven, die in het belang der algemeene welvaart geschieden, in waarde toenemen, maar nog om twee redenen daarenboven. De eerste is, dat zakelijke lasten, wanneer zij lang hebben bestaan, niet meer drukken op degenen, die het geld in de schatkist brengen. De tweede en voornaamste is gelegen in de plichten, die aan het grondbezit zijn verbonden. Grond is geen eigendom als elk ander. Het individu kan er niet naar goedvinden over beschikken. Er kleven zekere lasten op van staatswege. Zijn waarde is 'ein Gesammtproduct unseres Staats und unserer Gesellschafft'[1].

Deze laatste woorden zijn voortreffelijk en moeten de warme instemming verwerven van een ieder, die in de pachttheorie van Ricardo een kostbare waarheid ziet, kostbaar ook voor de regeling der belastingen. Zonder twijfel komt aan de grondbelasting een bijzondere plaats toe; daarin heeft Gneist volkomen gelijk. Na aandachtige overweging van zijn betoog kan ik echter geenszins toegeven, dat haar die plaats hoofdzakelijk moet worden ingeruimd in de *gemeentelijke* financiën. Nu hij de bijzondere belasting van het vaste goed niet uitsluitend, zelfs niet het meest, met een beroep op het karakter van vele gemeentelijke u i t g a v e n rechtvaardigt, maar veeleer den nadruk legt op de plichten, die aan het grondbezit zijn verbonden, staat het, dunkt mij, niet *a priori* vast, dat de gemeenten op die bron van inkomsten betere aanspraken hebben dan het Rijk. De plichten, die op den grondbezitter als zoodanig rusten, zijn plichten jegens de gemeenschap in haar geheel. De gemeente, lezen wij, is geen bloote vereeniging van personen, zij kan niet gedacht worden zonder grondgebied; doch hetzelfde geldt van den staat, geldt ook van de provincie. De redenen, die Gneist tot verdediging van zijn stelsel aanvoert en die hij voor rechtsgronden laat doorgaan, komen mij voor louter nuttigheidsredenen te zijn. Er is zonder twijfel veel te zeggen voor het denkbeeld om de grondbelasting aan de gemeenten te laten, doch er is ook veel te zeggen voor het denkbeeld om aan de gemeenten slechts het recht te geven, zekere o p c e n t e n van die belasting te heffen, of haar alleen de belasting der *gebouwde* eigendommen af te staan, of wel, naar het plan van Schäffle, door hem ontwikkeld in zijn *Grundsätze der Besteuerungspolitik*, de gemeenten te laten deelen

1 Blz. 131.

in de opbrengst van sommige algemeene accijnsen. In één woord, de vraag, op hoedanige wijze de staats- en de gemeente-financiën in hare onderlinge betrekking moeten geregeld worden, draagt een bij uitstek practisch karakter en bij hare beantwoording moet gelet worden op de eigenaardige toestanden in ieder land. Ik ontzeg aan de opmerkingen van Gneist niets van het gewicht, dat haar toekomt. Als hij wijst op de gevaren, waaraan de particuliere belangen worden blootgesteld, zoo men aan kleine gemeentebesturen vergunt inkomstenbelastingen, ja zelfs progressieve inkomstenbelastingen te heffen; op de nadeelen van gemis aan eenvormigheid in de gemeentelijke belastingstelsels; op de moeilijkheden, waarin men tegenover elders gedomicilieerden vervalt, wanneer men de gemeente-uitgaven hoofdzakelijk wil omslaan naar den maatstaf van het inkomen; roert hij zonder twijfel onderwerpen aan, die van groote beteekenis zijn te achten. Maar de gronden, die hij aanvoert ten gunste van zijn hoofddenkbeeld, zijn louter opportuniteitsgronden, die ik als zoodanig niet afkeur, doch alleen erkend wil hebben voor hetgeen zij zijn, opdat zij in geen glansrijker licht komen te staan dan zij verdienen. Gneist heeft ze voor iets anders aangezien, en dat was zijn fout. Als hij, over de uitgaven van het schoolwezen sprekende, voorslaat om deze voor een deel, waar het noodig is, door een heffing naar het inkomen te dekken, verbeeldt hij zich, het recht een concessie te laten doen aan de eischen der practijk. Inderdaad, echter, stelt hij practische overwegingen tegenover andere practische overwegingen, nuttigheid in het algemeen tegenover nuttigheid in het bijzonder. In de Pruisische Kamer zeide eens de afgevaardigde Von Ernsthausen - ik ontleen het citaat aan Neumann - ‘Meine Herren, ich werde stets die Meinung vertreten, das Staat und Gemeinde Geschöpfe von demselben Fleisch und Blut sind, die Beiden wesentlich dieselben Zwecke, wenn auch nach ihren Kräften verschieden, verfolgen. Der Staat verfolgt weder ausschliesslich ideale, noch die Gemeinde auschliesslich wirthschaftliche Zwecke.’ En sprekende van plaatsen, waar men een andere zienswijze had geuit, voegde hij er ironisch bij; ‘Es scheint, als wenn man die Städte dort auffasst wie Fabriken, die etwa Strassenpflaster, Brunnenwasser, Gas und dergleichen fabriciren! Sollte dem so sein, so hoffe ich dass wir uns von einer solchen Ansicht nicht anstecken lassen werden.’

Nu zal Gneist de laatste zijn om in dat euvel te vervallen;

doch hij is niet consequent. Beschouwt men de gemeente, tot op zekere hoogte, als een staat in miniatuur, zoo kan men slechts op nuttigheidsgronden sommige belastingen aan de gemeente, andere aan den staat toewijzen. Het algemeen belang alleen heeft dan over de verdeeling - indien er verdeeling zijn moet - te beslissen.

Er is een ander zwak punt in het betoog van Gneist. Hij toont zeer goed aan - wat trouwens van zelf spreekt - dat degenen, die metterwoon in een plaats zijn gevestigd, als zoodanig zijn geroepen om tot dekking der plaatselijke uitgaven bij te dragen; de druk kan natuurlijk niet alleen vallen op de eigenaars der door hen bewoonde perceelen. Uit dit axioma mag echter niet worden afgeleid, dat zij geroepen zijn om bij te dragen naar gelang van de som, die zij jaarlijks verwonen. Alle huurders moeten betalen: daaruit volgt niet, dat alle huurders moeten betalen in evenredigheid hunner huurpenningen. Wil men deze laatste stelling betoogen, zoo heeft men een afzonderlijke bewijsvoering noodig, die echter bij Gneist ontbreekt.

Evenzeer ontbreekt bij hem eene aanwijzing van de redenen, die hem nopen om ook in die plaatsen een gelijke percentage van de huurwaarde te heffen, waar gemeentelijke accijnsen bestaan. Ik vond nog geen gelegenheid om het op te merken, daarom doe ik het hier: Gneist is geen tegenstander van zulke accijnsen. Niet, dat hij de afgebroken poorten en muren wil herbouwen; doch hij meent, dat er verbruiksbelastingen te heffen zijn, die geen stoornis brengen in de vrijheid van verkeer, bijvoorbeeld van het gas. Zulk een accijns, meent hij, vooral wanneer die op zoodanigen voet is geregeld, dat in sommige gevallen rabat wordt gegeven, zou licht te dragen zijn en ten aanzien van restauraties, winkels en fabrieken eenigermate als een (volkomen te rechtvaardigen) weelde- en bedrijfsbelasting werken. Andermaal een denkbeeld, dat overweging verdient; het gas behoort ongetwijfeld tot de zaken, die zich leenen tot accijnsheffing, omdat het niet onmisbaar is en toch op ruime schaal wordt verbruikt. Maar heeft een belasting als deze de strekking om den overmatigen druk te temperen, die stellig naar het voorstel van Gneist op de bewoners van kleine perceelen zou worden gelegd? Men vindt hier een correctief, maar is het voldoende? Wij stuiten hier op een vraag, die niet onbeantwoord had mogen blijven, doch waarover onze schrijver geen licht geeft.

Het wordt tijd te besluiten. De overtuiging, die de geschriften van het *Socialverein* en het werk van Gneist bij mij hebben opgewekt, is deze, dat er geen voldoende grond bestaat om bij de regeling der gemeente-belastingen andere beginselen te volgen dan bij die der Rijksbelastingen. Maar dezelfde beginselen leiden hier niet in allen deele tot dezelfde maatregelen. Daar de Gemeente in sterker mate dan het Rijk een economisch verband is, zoo verkrijgt in haar financiewezen de belasting naar de voordeelen meer beteekenis. Men is niet lid eener gemeente op volkomen dezelfde wijze, als waarop men burger is van den staat. De band is minder eng; men verbreekt dien eerder; bij het opbrengen van belastingen aan de gemeente is men spoediger geneigd naar de genoten tegenwaarde te vragen, en valt het antwoord op die vraag onbevredigend uit, naar een andere woonplaats om te zien. Voor goed zich in het buitenland te vestigen, is een zaak van vrij wat meer beteekenis, dan Delft te verwisselen met den Haag, of Vreeland met Nieuwersluis. De statistiek is in dit opzicht welsprekend. Bij de jongste volkstelling welker uitkomsten bekend zijn, werden ruim 31 percent der getelden buiten hun geboorteplaats gevonden; hetgeen weinig verwondering behoeft te baren, zoo men nagaat, dat hier te lande meer dan 200,000 personen jaarlijks van woonplaats veranderen[1]. Ik geloof dus, dat de gemeenten verstandig handelen door hare lasten in de eerste plaats op die vermogensvormen te brengen, waaraan zij zelve door hare ontwikkeling, haren groei, ook door hare uitgaven, waarde verleenen. Daartoe behooren inzonderheid de gebouwde eigendommen, natuurlijk het vrije bouwterrein daaronder begrepen. Alles wat een gemeente uitgeeft om zich meer bewoonbaar te maken, komt inzonderheid aan de huiseigenaars ten goede, want de vraag naar woningen stijgt er door. Daarom zou ik meenen, dat een bijzondere heffing naar de huurwaarde der gebouwen en bouwterreinen een plaats moet innemen in ieder gemeentelijk belastingstelsel.

Is hieraan echter voldaan, zoo wordt het dubbel noodig zich te herinneren, dat een gemeente meer is dan een bloot economisch verband; dat zij een onderdeel is van den staat, de staatsidee zich tot op zekere hoogte in haar belichaamt. De

1	Het getal is klimmend	1850-64	gemiddeld	120,043
		1865-75	gemiddeld	196,566
		1876		222,940
		1877		236,251

leidende gedachte, waardoor het Rijksfinanciewezen wordt bestuurd, mag alzoo in het hare niet ontbreken. Die gedachte - belasting naar het draagvermogen - behoeft hier niet dezelfde mate van heerschappij uit te oefenen; maar de algemeene wetgever zou ontrouw plegen aan zijn eigen beginselen, indien hij toeliet, dat zij werd veronachtzaamd. Ook de gemeente heeft hare verteringsbelastingen noodig en ook bij haar moeten deze belastingen door andere heffingen worden aangevuld. De aanvulling behoeft niet even sterk te wezen als bij het Rijk; zij kan, ja zij moet in sommige gevallen, matiger zijn. Zij is echter noodig om te verhoeden, dat op zekere klassen der burgerij een druk wordt gelegd, die ongeëvenredigd zou zijn aan ieders draagvermogen en niet door bijzondere omstandigheden gerechtvaardigd.

Ziedaar de gezichtspunten, waaruit ik het gemeentelijk belastingwezen geregeld zou willen zien. En hiermede - want over de provinciale heffingen spreken wij later - zijn de theoretische beschouwingen ten einde gebracht. Er is in dergelijke bespiegelingen altijd iets subjectiefs. Zij bewegen zich niet op het terrein der zuivere wetenschap, maar op dat der kunst. Ik zou bijkans geneigd zijn, het woord *kunst* hier in artistieken zin te bezigen. Wij scheppen ons een zeker ideaal betreffende de inrichting van den staat op een of ander gebied; de kunstenaar, de dichter in ons, noopt ons daartoe en doet ons grijpen naar penseel en palet, opdat wij het schilderen. Of dat ideaal het hoogste is, dat het menschdom te eeniger tijd zal vormen? Niemand, die het zich inbeeldt. Het is de vrucht onzer opvoeding, onzer lectuur; voor een deel, ons eigen, ons persoonlijk ideaal. Wij stellen zonder aarzeling de mogelijkheid, dat het eens voor een betere opvatting zal wijken. Maar zoolang het in ons leeft, hebben wij geen vrede met een werkelijkheid, die er niet aan beantwoordt. Zij hindert ons, als een wanklank het muziekaal gevormd oor. Zij hindert ons nog meer, zoo wij in vele harer trekken een mislukte poging zien om juist datgene uit te voeren wat ons voor den geest staat. Waarom, zoo vragen wij ons dan af, indien aangaande het doel geen verschil bestond, zijn de middelen ongebruikt gelaten, waardoor het doel kon worden bereikt?

III.

Zoo is het inderdaad op het gebied, waarop wij ons hier bewegen. De beginselen, die in deze bladzijden zijn ontwikkeld, liggen ten grondslag aan geheel ons belastingstelsel; maar zij zijn gebrekkig en onvolledig toegepast. Ik verbeeld mij, dat de taak van den hervormer zich niet verder behoeft uit te strekken dan tot het verbeteren, of verwijderen en doelmatig vervangen, van iedere heffing, die niet met de algemeene strekking van het stelsel overeenkomt.

Om met het Rijk te beginnen. Wij hebben ten eerste een grondbelasting, die, hoe gebrekkig ook ten deele, aan drie zeer belangrijke vereischten voldoet. Zij draagt althans in één opzicht het karakter van een zakelijke belasting, want zij houdt geen rekening met hypothecaire schulden: zij drukt dus, juist gelijk het wezen moet, op het goed, niet op den persoon. Zij is daarbij geen fixum, wat het bedrag aangaat, want door verandering van opcenten is hare opbrengst meer dan eens gewijzigd. Voorts staat zij geheel op zich zelve; zij wordt niemand, die haar betaalt, als belasting toegerekend. Men brengt Personeel op, om het even of men een eigen dan wel een huurhuis bewoont; een koopman, die grondbezitter is, wordt daarom niet voor minder aangeslagen in het Patent; het Successierecht wordt voldaan over roerend en onroerend vermogen beide. Er is wel een afzonderlijk recht van overgang, dat de vaste goederen niet treft; maar het laat nog andere zaken vrij en kan dus, ook wegens het matige bedrag, hier veronachtzaamd worden. Ware de rentebelasting aangenomen, dan zouden wij anders moeten spreken; dan zou op een der grondbeginselen van ons belastingwezen inbreuk zijn gemaakt. Thans evenwel kan het gezegd worden onaangetast te zijn gebleven. Moge er nooit een minister opstaan, die het omverwerpt. Dit zou zijn: een der oudste rechten van onzen staat prijs te geven.

Wij hebben in de tweede plaats allerlei verteringsbelastingen, directe en indirecte. De directe zijn het bekende zestal[1], waarin het Rijk nog deelt voor een som van ruim ƒ 2,000,000

1 Huurwaarde, deuren en vensters, haardsteden, mobilair, dienst- en werkboden, paarden.

en dat den collectieven naam draagt van Personeele belasting. De indirecte zijn de accijnsen, de invoerrechten en het recht op gouden en zilveren werken. De verteringsbelastingen vormen den hoeksteen van ons stelsel van belasting naar het draagvermogen. In 1880 leverden zij aan het rijk ongeveer ƒ 46½ millioen.

De correctieven en aanvullingsmiddelen ontbreken evenmin. Van sommige belastingen is het moeilijk te zeggen, of zij daartoe behooren. Bij stijgende prijzen van den grond, bijvoorbeeld, zou men de mutatierechten een belasting kunnen noemen op de winsten, die daaruit voor sommigen ontstaan; in het tegenovergestelde geval zijn zij een vermeerdering van verlies. Het karakter der zegelrechten is even onzeker; aan zulke heffingen ligt in het geheel geen economische gedachte ten grondslag: men heeft ze ingevoerd en behouden, omdat zij productief waren. Maar uit andere spreekt wel degelijk een systeem. Ik herinner slechts aan het Patent en vooral aan de Successierechten.

Vestigen wij thans onze aandacht op de gemeentebelastingen, zoo vinden wij hier ten eerste de bijzondere heffing, welker nut in de theoretische uiteenzetting is betoogd. Ik heb over dat punt niet breedvoerig gesproken, omdat ik mij bewust was een erkend beginsel te bepleiten; er sterk op aan te dringen scheen mij onnoodig. Men behoeft de Gemeentewet slechts na te lezen om terstond te bespeuren, dat de 40 opcenten van de Gebouwde, benevens de 10 der Ongebouwde eigendommen, die de gemeenten bevoegd zijn te heffen, en die zij zelfs *moeten* heffen, zullen zij het Personeel met opcenten mogen bezwaren, volkomen op zich zelve staan, in het geheel niet medetellen bij de verdere verdeeling der gemeentelasten. De Bijdragen tot de Algemeene Statistiek van Nederland (Jaargang 1876, afl. IV) leeren ons, dat de 40 opcenten der Gebouwde eigendommen destijds in 971 van de 1130 gemeenten ten volle werden geheven, de 10 der Ongebouwde in 1055. In 1879 ontleenden de gemeenten aan de gezamenlijke opcenten der grondbelasting een bate van ruim ƒ 2.000.000[1].

De verteringsbelasting vervult in de gemeentelijke financiën

1 De Grondbelasting bracht dat jaar op, voor *Rijk, provinciën* en *gemeenten*:

Gebouwd	ƒ 4,036,258.30	ƒ 529,932.73	ƒ 1,563,409.32
Ongebouwd	ƒ 6,625,791.02	ƒ 1,046,261.38	ƒ 523,650.20
Totaal	ƒ 10,662,049.32	ƒ 1,576,194.11	ƒ 2,087,059.52

een nog belangrijker plaats. De belastingen op publieke vermakelijkheden en op honden ga ik voorbij, om vooral te wijzen op het belangrijk aandeel der gemeenten in het Personeel, waarvan haar, ingevolge de Wet van 7, Juli 1865 tot afschaffing der plaatselijke accijnsen, Vier Vijfden wordt uitgekeerd en dat zij (onder zekere voorwaarden) nog met een onbepaald getal opcenten mogen bezwaren. Van deze laatste bevoegdheid wordt ruim partij getrokken; in Drenthe is een gemeente, die er niet minder dan 130 heft; Amsterdam ging tot 88. Het Personeel moet voor verre het grootste deel als een gemeentelijke verteringsbelasting worden aangemerkt; immers, van de ƒ 14.453.476,33½ die het in 1878-79 opbracht, kregen:

het Rijk	ƒ 2,037,930.67
de Provinciën	ƒ 868,090.01½
de Gemeenten	ƒ 11,547,455.65

Maar de Wetgever heeft niet gewild, dat de Gemeenten zich tot verteringsbelastingen zouden bepalen, dan alleen in het zeldzame geval, dat zij met de uitkeering der vier vijfden konden volstaan. Geen heffing van opcenten op het Personeel is geoorloofd, tenzij ‘een hoofdelijke omslag of andere directe belasting worde geheven, welker opbrengst met het bedrag der te heffen opcenten op de Personeele belasting minstens gelijk sta.’ Naar welken maatstaf zulk een ‘hoofdelijke omslag of andere directe belasting’ moet geheven worden, laat de Wetgever niet in het midden; men moet ‘grondslagen’ kiezen, ‘die voor een redelijken maatstaf van het inkomen der belastingschuldigen te houden zijn.’

Ziedaar het aanvullingsmiddel; het kader is volledig, naar men bespeurt. Bij het zoeken naar een leidende gedachte in ons Rijksbelastingwezen stuit men hier en daar op moeilijkheden; maar ons gemeentelijk belastingstelsel levert zoodanige bezwaren niet op. Verlangt een vreemdeling in groote trekken te vernemen, hoe het is ingericht, zoo behoeft men niet vele woorden te gebruiken om aan zijn wensch te voldoen. De wet schrijft voor: 1 Zakelijke belastingen van het vaste goed, vooral van de gebouwen, II Verteringsbelastingen, III Belastingen naar den maatstaf van het inkomen, tot aanvulling.

De uitvoering der wetten laten wij voor het oogenblik met rust en van haar inhoud nemen wij slechts zooveel kennis, als noodig is om ons een begrip te vormen van hare strekking.

Ik meen die strekking gezond te mogen noemen en recht te hebben tot de bewering, dat de hervorming onzer belastingen niet behoeft te geschieden op revolutionnaire wijze. Hoeveel er ook te veranderen valt, het kader kan blijven. De groote beginselen, waarop ons stelsel is gebouwd, behoeven niet voor andere plaats te maken, verdienen zelfs meer waardeering dan hun menigmaal ten deel viel. Bij het Rijksbelastingwezen zijn zij min of meer verduisterd; ik erkende reeds het bestaan van sommige heffingen, waaruit geen andere gedachte spreekt, dan die van op een gemakkelijke wijze geld te brengen in de schatkist. De grondbeginselen laten zich echter ook hier zeer goed aanwijzen, vooral wanneer men ze beschouwt bij het licht, dat een aandachtig onderzoek van het gemeentelijk stelsel doet opgaan. Het is zoo, onze algemeene belastingen vormen een wonderlijk geheel; toch moet men niet vergeten, dat het eerste Rijksbelastingstelsel is ontworpen door een man van buitengewoon talent, door Gogel, en dat schier alles, wat na hem is geschied, bestaan heeft in het omwerken en aanvullen zijner schepping. Leg zijn stelsel van 1805 voor u, lees ook de toelichting, die hij zelf er van gegeven heeft; het zal u blijken, dat wij, zij het ook verre van zuiver, nog altijd Gogel's hoofddenkbeelden volgen. ‘Ik heb getracht,’ zoo schrijft hij, ‘door de samenvoeging van *onbeschrevene* of *indirecte* Belastingen met *beschrevene* of *directe*, zoowel *reëele* als *personeele*, in de uitgestrektheid der jaarlijksche behoeften te voorzien, daarbij in acht nemende het verband tusschen de onderscheidene leden der maatschappij, den aard hunner Bezittingen en Inkomsten en derzelver relatieve vermogens in het dragen der lasten’[1]. Men zou bijna kunnen zeggen: wat thans op financieel gebied te doen valt, bestaat in de consequente toepassing der beginselen, die Gogel heeft uitgesproken, in het doortrekken der groote lijnen van het stelsel van 1805.

IV.

Aan te toonen op hoedanige wijze dat geschieden kan, is de taak, die ons nu wacht. De vragen, die wij te beantwoor-

1 Zie Mr. J.A. Sillem, De politieke en staathuishoudkundige werkzaamheid van I.J.A. Gogel, blz. 195.

den hebben, vallen onder drie rubrieken: hoe moet de Grondbelasting, hoe moeten de Verteringsbelastingen, hoe moeten de Aanvullingsmiddelen worden geregeld, opdat zij voldoen aan hun bestemming en van onzuivere bestanddeelen worden bevrijd? Het zal wenschelijk zijn, bij elk dezer afdeelingen zoowel aan de Gemeente als aan de Rijksfinanciën te denken, want juist het verband tusschen die beiden is een der zaken, die het meest behoefte hebben aan verbetering.

a. De Grondbelasting. Wil men in twee woorden de fout zien aangeduid, waarin onze wetgever ten aanzien van de grondbelasting is vervallen? Er is vastheid gegeven aan hetgeen veranderlijk, veranderlijkheid aan hetgeen vast moet zijn. Een halve eeuw geleden was het kadaster voltooid, de schatting volbracht; voortaan zouden alle onroerende goederen worden aangeslagen naar hun zuivere pacht- of huurwaarde. Al spoedig echter is men afgeweken van dit voornemen. Om den overgang geleidelijk te maken, heeft men eerst de nieuwe schatting slechts voor een vierde, daarna voor de helft toegepast; maar de provinciën, waar krachtens deze bepalingen reeds verhooging had plaats gevonden en verdere verhooging moest volgen, klaagden bitter; ook kwamen er talrijke klachten in omtrent onevenredigheid in de schattingen tusschen de provinciën onderling. Het eind der zaak is geweest, dat men bij een wet van 19 December 1834 een wonderlijke transactie heeft aangegaan. Zuiden Noord-Holland, Utrecht en Friesland betaalden vóór de partieele invoering van het kadaster tezamen in hoofdsom ƒ 885,840.31 *meer* dan hun ingevolge dat kadaster ten slotte zou zijn opgelegd; de zes overigen een gelijke som *minder*. Nu werd besloten, de vier eerstgenoemden het voordeel der verlaging geheel te doen genieten, maar de zes anderen, waarop men de verhooging, naar wij zagen, reeds voor 50 percent had toegepast, niet verder te bezwaren. Het gevolg daarvan was, dat de helft van ƒ 885,840.32, of ƒ 442,920.16 in hoofdsom, werd prijs gegeven![1] Maar dit was niet het ergste. De Grondbelasting werd ‘voor 1835 en vervolgens’ op een bedrag van ƒ 7,983,256.84 in hoofdsom gefixeerd; hetgeen wel niet insloot, dat de grond nooit meer dan een vaste som zou betalen - want door opcenten zou men

1 Zie W. van Konijnenburg, Wet van 26 Mei 1870 betrekkelijk de grondbelasting, met Aanteekeningen. 's Hage, 1870, blz. 26 en verv.

het bedrag der belasting kunnen verhoogen - maar dat *de belastbare opbrengst van elk perceel*, behoudens de bijzondere gevallen in de wet vermeld, van nu af onveranderlijk zou zijn. Deze toestand heeft aangehouden tot op onzen tijd. Eerst bij de wet van 26 Mei 1870, waarvan de uitvoering op dit punt den 22 Juli 1873 is geregeld, is een nieuwe schatting der Gebouwde Eigendommen voorgeschreven: de som der zuivere huurwaarden bleek ƒ 74,501,528 te zijn, tegen ƒ 31,536,385 naar het oude kadaster. Zes jaren later beval een wet van 25 April 1879 de herschatting der Ongebouwde Eigendommen. Maar hieraan is nog geen uitvoering gegeven, De landerijen worden dus nog altijd aangeslagen op den ouden voet.

Gesteld echter, ook de wet van 1879 ware uitgevoerd, zou onze wetgeving op de grondbelasting dan volmaakt zijn? Ik geloof het niet, want er is geen wetsartikel, dat herschatting van alle perceelen op gezette tijden voorschrijft. En zulk een voorschrift is onmisbaar. Ik laat thans in het midden, hoe lang de termijn moet wezen, die tusschen de schattingen moet verloopen. Acht men tien jaren te weinig, men neme er twaalf of vijftien. Mits het niet aan de wisselende inzichten van de regeering en de Kamers zij overgelaten, hoe vaak of hoe schaars de belastbare opbrengst in overeenstemming wordt gebracht met de werkelijke zuivere pacht- en huurwaarden van het oogenblik. Want de grondbelasting verliest haar karakter van zakelijke heffing, indien de factoren, waarvan zij afhankelijk is, niet duidelijk in de wet zijn omschreven. Wie vast goed koopt, moet weten, waarin de last bestaat, die er op kleeft, en dit weet hij niet nauwkeurig, zoo de herschatting plaats vindt op ongezette tijden; zij hangt hem dan altijd boven het hoofd. Zijn daarentegen de termijnen bepaald, zoo kan ieder nagaan, waaraan hij zich te houden heeft; de toestand is zuiver geworden. Stel, de heffing is 6 percent - wij zullen straks zien, dat zij voor de Ongebouwde Eigendommen vermoedelijk niet hooger behoeft te worden opgevoerd om aan de schatkist het inkomen te verzekeren, dat zij nu uit deze bron geniet - wanneer dan iemand er over denkt om een zeker kapitaal aan te wenden tot verbetering van zijn grond, in de verwachting, dat dit kapitaal, door vermeerdering van pachtwaarde, hem 5 percent zal opbrengen, zoo staan geen wettelijke onzekerheden hem in den weg om te becijferen, of die handeling hem voordeel zal geven. Hij weet, dat de grondbelasting later die 5 per-

cent tot 4,7 zal verminderen; maar hij weet ook, wanneer dit zal geschieden, hoe lang of hoe kort hij in het genot der volle 5 percent zal blijven. Is in die zekerheid geen groot voordeel gelegen? Het ware niet onmogelijk, in tijden namelijk, waarin aan herschatting ernstig wordt gedacht, dat een lage heffing bij onzekerheid de verbetering van den grond meer belemmerde, dan een hoogere heffing bij vastheid omtrent dit punt.

Maar welk een voordeel geeft periodieke herschatting aan den Staat! De pachtwaarde der landerijen heeft de strekking om aanhoudend te klimmen, want de bevolking van den aardbodem neemt dagelijks toe en de aanwinning van nieuwe gronden houdt daarmede in de verte geen tred; er is dus een klimmende vraag tegenover een schier gelijkblijvend aanbod. Niet dat er geen tijdperken van teruggang kunnen intreden; door verbetering der middelen van voortbrenging en verkeer ondergaan de prijzen der landbouwproducten soms een daling, die natuurlijk, als zij niet door ruimere oogsten wordt opgewogen, een ongunstigen invloed oefent op den stand der pachten. Maar prijsverlaging der landbouwproducten is zoozeer een oorzaak van algemeene welvaart, dat haar correctief, aanwas van bevolking, na eenigen tijd van zelf ontstaat. De doorgaande neiging der pachtwaarden om te klimmen heeft zich altijd vertoond; - wat was de grond waard in de middeneeuwen, en wat geldt hij nu! - dat zij zal aanhouden, is aan geen redelijken twijfel onderhevig. Ik verwacht wel niet, althans in de eerste jaren, een sterke prijsverhooging der landbouwproducten; maar het laat zich vermoeden, dat de vooruitgang der wetenschap den grond tot een steeds kostbaarder werktuig zal maken, met andere woorden, dat de oogsten gestadig zullen toenemen, terwijl aanwas van bevolking belet, dat de hieruit voor den eigenaar ontstaande voordeelen door prijsverlaging te niet gaan.

Is nu de grondbelasting op zoodanige wijze geregeld, dat de belastbare opbrengst periodiek wordt herzien, zoo geniet de schatkist uit deze bron een altijd klimmend inkomen. Een inkomen, daarenboven, dat niemand verarmt, welks vermeerdering slechts een kleine winstderving veroorzaakt aan enkelen, die dan toch reeds bevoorrecht zijn. Uw grond wierp vroeger ƒ 1000 af, thans trekt gij er ƒ 500 meer van. Van deze ƒ 500 moet gij, bij een heffing van 6 percent, ƒ 30 missen; in plaats van tot ƒ 1500, klimt uw inkomen slechts tot ƒ 1470. Wie kan hierover klagen?

Tegen het stelsel van periodieke herschatting zal, dunkt mij, geen grondeigenaar, die zijn belang verstaat, bezwaar maken. Het geeft hem bij daling der pachten ontheffing van last, bij rijzing slechts een luttele vermeerdering, en onder alle omstandigheden zekerheid. Men zou alleen kunnen vragen, of zij de verbetering van den grond niet tegengaat; deze bedenking werpt echter geen gewicht in de schaal, indien de percentage van heffing zoowel *vast* als *matig* is.

Zij moet *vast* zijn. En hier kom ik tot mijn tweede bezwaar tegen de regeling der grondbelasting in ons land gedurende den loop dezer eeuw: de belastbare opbrengst van ieder perceel, die veranderlijk had moeten zijn, is te kwader ure gefixeerd; daarentegen is de voet van heffing, die de grootst mogelijke vastheid had moeten bezitten, aanhoudend gewijzigd. In 1831 werd de hoofdsom bezwaard met 5 opcenten, in 1832-3 met 22, in 1834 met 14, in 1835-40 met 10, in 1841-50 met 20. Sedert 1851 kwam er in de Rijksopcenten der Ongebouwde eigendommen geen verandering (die der Gebouwde zijn bij gelegenheid van de afschaffing der plaatselijke accijnsen aan de gemeenten afgestaan), zij bedragen nu reeds 30 jaar lang 21½; maar het stelsel is niet prijs gegeven en in tijden van financiëelen nood kan het allicht op nieuw worden toegepast. Het is echter een verkeerd stelsel, lijnrecht in strijd met het karakter der grondbelasting. Ik behoef deze zienswijze niet nader te verdedigen, want zij volgt uit alles wat hierboven omtrent de vereischten eener zakelijke heffing is gezegd. Het komt mij voor, dat de percentage van heffing voor goed moet worden vastgesteld en geen gelegenheid tot vermeerdering daarvan door toevoeging van rijksopcenten mag bestaan.

Na vastheid noemde ik *matigheid*, en zij kan betracht worden zonder nadeel voor de schatkist. De Gebouwde eigendommen betalen thans aan het Rijk 5,20 percent, de Ongebouwde (met inbegrip der 21½ opcenten) 14,43; maar de 5,20 worden gerekend over de nieuwe schattingen, de 14,43 over de oude; ter vergelijking hebben wij dus na te gaan, hoeveel percenten over het Ongebouwde zouden worden opgebracht, indien ook dit ware herschat. Eenigen tijd geleden heeft het Ministerie van Financiën ons hierover licht gegeven; een ‘Berekening’, die van dat departement is uitgegaan, voert tot de slotsom, dat het Ongebouwde een koopwaarde heeft van ƒ 3924 millioen, dus een pachtwaarde (ad 3 percent gerekend) van ƒ 117,700,000. Is dit

juist, dan bedraagt de belasting der Ongebouwde eigendommen niet 14,48, maar slechts 5,628 percent - geen onwaarschijnlijke uitkomst, want zij sluit in, dat de pachtwaarde van den grond in de laatste 50 jaren gestegen is in de evenredigheid van 1 tot ruim 2½. Menigeen is van oordeel, dat zij dooreengenomen veel meer is gestegen. Mocht dat zich bevestigen, dan zou men geen heffing van 5,628 noodig hebben om het Rijk in het vol genot te laten van de inkomsten, die het nu uit de Ongebouwde eigendommen trekt.

Ik zou echter de geheele opbrengst der grondbelasting met een som van ruim ƒ 1,000,000 wenschen verhoogd te zien, opdat een equivalent wierd gevonden voor de Hypotheekrechten, welker afschaffing reeds zoo menigmaal is bepleit. Voor de mutatierechten moet men naar een ander equivalent zoeken; door ze te voegen bij de grondbelasting - gesteld, dat de Eerste Kamer zich tot zulk een radicalen maatregel bereid toonde - zou men de percentage van heffing te hoog opvoeren. Maar eene vermeerdering, als de hier bedoelde, lijdt niet aan dat euvel. Zijn de gegevens, waarvan wij hier uitgingen, betrouwbaar, zoo kan men de Hypotheekrechten afschaffen door de grondbelasting, Gebouwd en Ongebouwd, te brengen op 6 percent[1]. Niemand zal dit een onmatige heffing noemen.

Wij namen ons voor, bij de behandeling van ieder punt indachtig te zijn aan de gemeente-financiën. De gemeenten, het werd reeds opgemerkt, zijn thans bevoegd tot het heffen van 40 opcenten op de hoofdsom der Gebouwde, 10 op die der Ongebouwde eigendommen. De Heer Farncombe Sanders, in zijne brochure van 1879 over de Effectenbelasting, noemt die bedragen te gering. ‘De elders wonende eigenaar van een

1

De belastbare opbrengst der Gebouwde Eigendommen was in 1879 ruim	ƒ 77,500,000
Voegen wij hierbij voor de Ongebouwde Eigendommen boven genoemde	ƒ 117,700,000
Zoo verkrijgen wij	ƒ 195,200,000
Hiervan is 6 pCt	ƒ 11,712,000
De Grondbelasting bracht in 1879 op	ƒ 10,636,015
De Hypotheekrechten	ƒ 964,783
Totaal	ƒ 11,600,798

huis,' zoo schrijft hij, 'welks huurwaarde stijgt, zonder eenig toedoen zijnerzijds, ten gevolge van den bloei en de uitbreiding der gemeente, zou, dunkt mij, meer dan 40 opcenten op de grondlasten moeten bijdragen. De bezitter van land in een buitengemeente, wiens eigendommen in waarde rijzen, b.v. door de wegen, die de gemeente aanlegt, betaalt met zijn 10 opcenten in de grondbelasting zeker te weinig'[1].

Er is veel, zonder twijfel, dat voor de juistheid dezer meening pleit, met name wat het eerste punt, de verhooging van de 40 opcenten der gebouwde eigendommen betreft. Het maximum van 40 is vastgesteld bij de Wet van 7 Juli 1865, toen de herschatting nog niet had plaats gevonden, toen men bij gevolg nog niet wist, dat de percentage van heffing tot 5,20 zou kunnen dalen. Nu die wetenschap verkregen is, verdient het ernstige overweging, het maximum te verhoogen en, bij voorbeeld, tot 60 te brengen. Men neme toch in aanmerking, hoevéél dikwijls een gemeente tot de waarde der perceelen, die zij slechts zoo matig mag belasten, bijdraagt. Worden pleinen verfraaid, straten verbeterd, bruggen verlaagd; komen goede inrichtingen voor onderwijs tot stand, die voor velen een lokaas zijn om zich in de gemeente te vestigen; wordt er geld besteed voor havenwerken, waardoor het verkeer toeneemt, bijgedragen tot de kosten van kanalen en spoorwegen, die de bevolking zullen doen aangroeien; de huiseigenaar trekt er voordeel van; het werkt alles gunstig op de jaarlijksche opbrengst van zijn perceel. Het stijgen der huren, de groote klacht van onzen tijd, is voor hem louter winst. Is het onbillijk, dat de gemeente in die winst eenigszins deelt en zoodoende in staat wordt gesteld, hare gewone belastingen minder hoog op te voeren?

Leroy-Beaulieu schreef onlangs een lijvig boekdeel: *Essai sur la répartition des richesses et sur la tendance à une moindre inégalité des conditions*, waarin hij het oude optimisme der Fransche school met argumenten verdedigt, die slechts gedeeltelijk nieuw zijn. Ricardo wordt voor een onpractischen droomer uitgemaakt; Malthus komt er nog slechter af; tot elken prijs moet de optimistische beschouwing gehandhaafd worden en heldhaftig is de wijze, waarop Leroy-Beaulieu, met dat doel voor oogen, den strijd aanbindt tegen alles, wat hem in den weg staat. Toch is er een punt, waar zijn optimisme hem

1 Blz. 32, Noot 1.

bijkans begeeft; het is, waar hij spreekt over het stijgen der huren, dat in de plaats zijner inwoning, Parijs, dan ook ontzettend is geworden. Zeker is het niet alom even sterk; maar in welke stad van eenige beteekenis wordt het niet waargenomen? Ziedaar een belemmering van socialen vooruitgang bij de lagere volksklasse en de kleine burgerij. De loonen klimmen, belangrijke zaken van levensbehoefte (kleedingstoffen, petroleum, brood) dalen in prijs: men zou denken, de kleine man is nu in een veel beteren toestand dan te voren. Bij nauwgezette waarneming vindt men zich echter teleurgesteld; wat meer verdiend, wat bespaard wordt op sommige uitgaven, gaat voor een deel verloren door het stijgen der huur. Daaraan valt niets te doen. Wanneer een bevolking als die van Amsterdam in 20 jaar tijds met 75,000 zielen vermeerdert, is het ondenkbaar dat de huren er geen rijzing ondergaan. Wanneer wij zien, dat de 9 grootste steden van Europa, die in 1833 5,582,000 inwoners telden, in 1873 bevolkt waren door 10,595,000 personen, behoeft het ons niet te verbazen, dat het wonen er duurder werd. En een onvermengd kwaad is dit stijgen der huren zeker niet, voor zoover het een belemmering mag heeten van al te groote opeenhooping van bevolking in de middelpunten van verkeer. Toch is het onmiskenbaar een nadeel en niets schijnt mij beter gerechtvaardigd, dan dat de baten, die het stijgen der huurwaarden aan enkelen doet genieten, door een verstandig geregelde belasting voor een behoorlijk deel aan allen ten goede komen.

Er is derhalve voor het denkbeeld van den heer Farncombe Sanders veel te zeggen; doch men staat hier voor een moeilijkheid, waarvan hij in de toelichting van zijn voorstel niet gewaagt. Ik denk aan de provinciale opcenten der Grondbelasting, die wel in sommige provinciën zeer onbelangrijk zijn, maar in andere des te aanzienlijker. Gelderland, Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Overijssel stellen zich tevreden met 5½ tot 10; maar Limburg neemt 16, Noordbrabant 22, Zeeland 32, Drenthe 36, Friesland 38, Groningen 46[1], en deze opcenten treffen zoowel de gebouwde als de ongebouwde eigendommen[2]. Er zou weinig bezwaar zijn tegen een verhooging

1 Dit zijn de cijfers voor 1881, blijkens de wetten tot bekrachtiging van provinciale belastingen.
2 Alleen Gelderland en Noord-Holland belasten ze met 1 percent verschil. Gelderland treft het Gebouwde met 5½, het Ongebouwde met 6½, Noord-Holland neemt 7 en 8.

der gemeentelijke opcenten op de grondbelasting in provinciën als Gelderland, Utrecht, Noord- en Zuid-Holland, Overijssel; maar de zaak wordt moeilijker ten aanzien van Zeeland, Drenthe, Friesland en Groningen.

Hoe is dit bezwaar op te lossen? Regelen voor het provinciale belastingwezen zijn nooit gesteld; artikel 129 der grondwet zegt, dat de provinciale belastingen bij de wet moeten bekrachtigd worden, en de gewone wetgever, gebruik makende van de vrijheid, die de grondwet hem gelaten, doch nooit bevolen heeft op zulk een bandelooze wijze toe te passen, doet telkens wat hem goeddunkt. Of dit verstandig is? Of het niet beter zou zijn, dat eenige grondbeginselen op dit punt werden aangenomen? Ter beantwoording dezer vraag is het noodig zich te herinneren, aan welke vereischten de grondbelasting moet voldoen, zal zij een goede zakelijke heffing wezen: zij moet vast zijn en matig. Wat blijft echter van die vastheid en matigheid over, als sommige provinciën nu eens meer dan eens minder, en dikwijls zeer aanzienlijke opcenten heffen? Groningen, dat zich in 1846, gelijk destijds al de anderen, met 6 vergenoegde, hief er in 1868 18, in 1876 37, in 1878 50; thans is het afgedaald tot 46. Zeeland kwam in 1867 op 10, in 1876 op 30; thans heft het 32. Aan zooveel wisselvalligheid moet een einde komen. De grondbelasting kan niet op de beste wijze worden geregeld, als de provinciën voortgaan op dezen weg. Gelijk er maxima zijn voor de gemeentelijke, behoorden er maxima te zijn voor de provinciale opcenten, en zij mogen, vooral wat de gebouwde eigendommen betreft, niet zeer hoog zijn; want niet de provincie, maar de gemeente heeft, ten aanzien van deze afdeeling der grondbelasting, na het Rijk, het eerste woord te spreken.

b. De Verteringsbelastingen. Wij zijn nu genaderd tot de tweede groep, en hier zou stof zijn tot velerlei beschouwingen, want het veld, dat voor ons ligt, is ruim. Wij willen het echter beperken, door de accijnsen voor het oogenblik ter zijde te laten. Niet, omdat er weinig over te zeggen valt; maar de accijnsen vormen een soort van provincie op zich zelve en ik geloof, dat het goed is ze als zoodanig te behandelen. Men zou een afzonderlijk opstel kunnen schrijven over de vraag, welke accijnsen, met behoud van het totaal der opbrengst, moeten gehandhaafd worden, welke moeten vervallen en welke een her-

ziening moeten ondergaan. Ik erken gaarne, ten aanzien van de meesten vrij conservatief gestemd te zijn, in dien zin namelijk, dat ik slechts een of twee accijnsen geschrapt zou willen zien. De afschaffing van den suikeraccijns bestreed ik reeds vroeger[1]: s'il n'existait pas, il faudrait l'inventer, zou men er bijna van kunnen zeggen. Is het oogenblik gekomen, waarop men het Entrepot-stelsel kan toepassen en een eind maken aan de laatste kunstmatige bescherming van nijverheid, die in ons land nog wordt verleend, zoo laat het zich verwachten, dat de suikeraccijns, zelfs bij verlaging van recht, nog meer zal opbrengen dan thans.

De accijns op het geslacht, zou ik denken, kan evenzeer behouden blijven; het vleeschverbruik zou niet belangrijk toenemen, indien deze heffing verdween, en sedert zij alleen het rundvleesch treft, drukt zij zeer weinig op den minderen man. Er zijn gegevens, die aanleiding geven om te vermoeden, dat het vleeschverbruik hier te lande nog meer van de graandan van de vleeschprijzen afhangt. In 1866 was het vleesch ongeveer 9 percent duurder dan in 1862; toch werden dat jaar 292,540 runderen en kalveren geslacht, tegen 246,308 in 1862; maar de graanprijs was dan ook ruim 12 percent lager. 2)

[Noot 2]

In de volgende tabel is voor den middenprijs van het rundvee genomen de officieele waarde der runderen per stuk. De tarweprijzen ontleende ik aan een Engelsch *bluebook*, waar zij gegrond zijn op *wekelijksche* berekeningen. Ik zette ze in Hollandsch geld om. De loop der graanprijzen is hier natuurlijk dezelfde als in Engeland.

Jaren.	**Geslachte runderen en kalveren.**	**Prijs van het rundvee.**	**Tarweprijs per last.**
1862	246,308	ƒ 90.91	ƒ 332.50
1863	270,057	ƒ 82.89	ƒ 268.50
1864	289,166	ƒ 79.06	ƒ 241.-
1865	283,194	ƒ 86.32	ƒ 251.-
1866	292,540	ƒ 99.06	ƒ 299.50
1867	259,571	ƒ 102.31	ƒ 386.50
1868	271,883	ƒ 100.75	ƒ 382.50
1869	273,775	ƒ 111.20	ƒ 289.-
1870	275.442	ƒ 110.70	ƒ 281.50
1871	269,818	ƒ 112.50	ƒ 340.-
1872	237,450	ƒ 138.80	ƒ 342.-
1873	233,163	ƒ 153.90	ƒ 352.-
1874	261,182	ƒ 134.20	ƒ 330.-
1875	298,802	ƒ 121.60	ƒ 271.-
1876	314,061	ƒ 124.30	ƒ 277.-
1877	287,935	ƒ 137.10	ƒ 340.50

[Einde noot 2.]

In 1867 daalde het vleeschverbruik aanmerkelijk: tot 259,571 stuks, wat door de kleine rijzing van 3 percent in den prijs der runderen niet wordt verklaard; wel echter door de omstandigheid, dat de tarwe destijds ongeveer 30 percent duurder was dan in het voorafgaande jaar. In 1870 vinden wij het verbruik geklommen tot 275,442 stuks, schoon

1 Zie *de Gids* van Februari 1878.

de prijs 8 percent hooger was dan in 1867; maar de tarwe was ruim 26 percent beter koop geworden. Zijn deze gevolgtrekkingen voorbarig? Om een kunstterm te bezigen: een *post hoc, propter hoc*? Het zou andermaal bewijzen, dat men op economisch gebied met de inductieve methode niet ver komt! Wat hiervan zij, tot afschaffing van den accijns op het geslacht mag niet worden overgegaan, tenzij men op deugdelijke gronden kan aantoonen, dat een aanzienlijke vermeerdering van verbruik zich daardoor laat verwachten. Men zij ook indachtig aan het toezicht op de hoedanigheid van het vleesch, welk toe-

zicht door afschaffing van den accijns zou verloren gaan, of ten minste grootelijks verzwakken.

Wij roeren de punten slechts vluchtig aan, naar men ziet; de vraag, die hier bovenal moet behandeld worden, omdat hare beantwoording samenvalt met ons oordeel over andere punten van gewicht, betreft niet de indirecte, maar de directe verteringsbelastingen; zij betreft het Personeel, oorspronkelijk eene heffing ten behoeve van het Rijk, die de gemeenten slechts met 25 opcenten mochten verhoogen, thans, ingevolge de wetgeving van 7 Juli 1865, voor 80 percent een heffing ten behoeve der gemeenten. Welk een vreemde toestand is nu geboren! De grootste belanghebbenden bij een goede regeling van het Personeel zijn de gemeenten: meer dan de helft van hare inkomsten uit belastingen trekken zij uit de Vier Vijfden, die het Rijk haar afstaat en de eigen opcenten, waarmede zij het Personeel bezwaren; toch zijn zij buiten staat deze belasting zoo in te richten, als met hare plaatselijke gesteldheid en behoeften overeenkomt. Bij het Rijk daarentegen, dat van de ƒ 14 millioen die het Personeel aan hoofdsom en opcenten levert, niet meer dan één zevende trekt, berust hier alle macht. Dit is geen toestand, die blijven kan. Het geeft aan de gemeenten wel eenig gemak en voordeel, zonder eigen perceptie in het genot te komen van ƒ 11½ millioen, doch daartegenover staan bezwaren van zeer ernstigen aard.

Drie oplossingen zijn hier mogelijk. Het Rijk kan de Vier Vijfden terug nemen; van de zes grondslagen eenige behouden en andere aan de gemeenten afstaan; maar ook, het Personeel als rijksbelasting geheel doen vervallen en aan de gemeenten de verplichting opleggen om directe verteringsbelastingen te heffen, ingericht naar de plaatselijke gesteldheid en met inachtneming van zekere regels, die de wet aangeeft. Deze derde oplossing schijnt mij de beste.

Neemt het Rijk het Personeel geheel voor zich, zoo ontstaat een moeilijkheid, die, naar ik vrees, nooit zal te overwinnen zijn: de moeilijkheid van het Personeel zoo te regelen, dat het alom aan de eischen van een goede directe verteringsbelasting voldoet. Letten wij op den eersten grondslag, de huurwaarde. Zonder twijfel is de geldsom, die iemand verwoont, tot op zekere hoogte een maatstaf van den voet, waarop hij leeft; maar die maatstaf kan niet alom op dezelfde wijze worden aangewend. Op de eene plaats wordt gemiddeld een veel grooter deel der uitgaven door huurpenningen in beslag genomen dan op de andere, waaruit volgt, dat een uniforme belasting naar de huurwaarde over het geheele land tallooze ongelijkmatigheden veroorzaakt. Een ander sprekend voorbeeld kan de zesde grondslag, die der paarden, ons leveren. Voor den stadsbewoner is het houden van equipage een daad van grooter weelde dan voor den plattelandsbewoner.

Er is nog meer, dat overweging verdient. Hetgeen gezegd is van de huurwaarde als maatstaf van vertering, de eene plaats bij de andere vergeleken, is ook waar, binnen den kring van een en dezelfde gemeente, ten aanzien der verschillende klassen van ingezetenen. Er bestaat veel grond om te beweren, dat de evenredigheid tusschen uitgaven voor woning en uitgaven in het algemeen grooter is, naar gelang deze laatsten meer bedragen; het voor weinige jaren afgeschafte Amsterdamsche Equivalent, waarbij de huursom vermenigvuldigd werd met een opklimmenden factor, rustte op dit denkbeeld. Zulk een stelsel, echter, laat zich wel toepassen door een gemeente, maar niet door het Rijk, want er is geen opklimming denkbaar, die voor alle plaatsen geschikt zou zijn.

Nu kan men naar expedienten omzien, ten einde aan deze bezwaren te gemoet te komen; men kan, bijvoorbeeld, groepen van gemeenten vormen, die men op verschillende wijze behandelt; dit is echter niet afdoende. Welken maatstaf zal men bij

de groepeering aanwenden? Den nu reeds bij het Personeel in zwang zijnde, namelijk het cijfer der bevolking? Deze maatstaf is gebrekkig. En al had men een groepeering gemaakt, die voortreffelijk mocht heeten, straks zou zij verkeerd zijn, want de toestanden veranderen aanhoudend. Een gemeentebestuur kan zijn belastingen wijzigen, als zij niet meer deugen; maar wat moet het Rijk doen, als het Personeel nog uitstekend werkt op een aantal plaatsen, maar elders niet meer? Een directe verteringsbelasting naar uiterlijke kenteekenen, welke kenteekenen niet overal hetzelfde aanwijzen, kan dus nooit in handen van het Rijk een goede belasting zijn. Zij moet vallen binnen den machtskring der gemeenten, want deze alleen kunnen haar, elk voor zich, de gestalte geven, die haar past.

Hier komt nu bij, dat men onze gemeenten van een onmisbare bron van inkomsten zou berooven, door de vier vijfden van het Personeel terug te geven aan het Rijk. Welke verteringsbelasting kunnen zij dan nog heffen, die haar iets oplevert? Het Rijk heft accijnsen en invoerrechten; maar de plaatselijke accijnsen zijn afgeschaft en ze weder in te voeren, zal wel bij niemand in aanmerking komen. De i n d i r e c t e verteringsbelasting voor het Rijk, de d i r e c t e voor de gemeente: ziedaar een stelsel; maar beide over te laten aan het Rijk, zou ten gevolge hebben, dat voor de gemeenten slechts de belasting naar het inkomen overbleef. Of zou men het plan van Schäffle: de gemeenten aandeel te geven in de opbrengst der accijnsen, tot uitvoering willen brengen? In 1864 is in dien geest iets voorgesteld. Alvorens de regeling te ontwerpen, die nu bestaat, heeft destijds de regeering in overweging gegeven, aan de gemeenten slechts de helft van het Personeel af te staan, en daarenboven, onder zekere omstandigheden en naarmate van de behoeften, ten hoogste ƒ 14 per vat gedistilleerd, dat in de gemeente werd verbruikt. Dit voorstel heeft echter in de afdeelingen zooveel tegenstand ontmoet, dat de regeering er van heeft afgezien. Het was dan ook niet zeer aannemelijk. De gezondste en eenvoudigste verdeeling is zeker wel de hierboven aangegevene. Door haar tot stand te brengen krijgt men twee voordeelen: een goede regeling der directe verteringsbelasting en een deugdelijken grondslag voor het gemeentelijk financiewezen.

Ik wensch nog even aan te toonen, waarom het niet verstandig zou zijn het Personeel te splitsen, door eenige grondslagen te geven aan het Rijk, de anderen aan de gemeenten. De reden

is, dat het Personeel uit belastingen bestaat, die elkander aanvullen, dus niet goed van elkaar te scheiden zijn. Zoo even werd de huursom, die iemand verwoont, een maatstaf genoemd van den voet, waarop hij leeft; men beseft evenwel, dat die maatstaf niet voldoende is. Ook het mobilair, ook de dienstboden, ook de paarden, komen in aanmerking; en het is niet ongerijmd, ter beoordeeling van de uitgebreidheid der woning, naast de huurwaarde nog enkele objectieve gegevens in acht te nemen, als haardsteden of deuren en vensters. Ik beweer niet, dat de laatstgenoemde grondslagen, indien het Personeel een zuiver plaatselijke belasting wordt, moeten behouden blijven; dat is een quaestie op zich zelve; ik wilde slechts doen opmerken, dat de zes grondslagen, gelijk zij nu eenmaal bestaan, een gemeenschappelijk doel hebben, en tevens aanwijzen, waarin dat doel gelegen is. Het scheidingsproces, dat door sommigen wordt aangeprezen, zou een zonderlingen toestand te voorschijn brengen. Wat de natuur der dingen vereenigd heeft, scheide onze wetgeving niet.

Tegen het denkbeeld, dat hier wordt aanbevolen, bestaan drie bezwaren, maar ik geloof, dat zij allen voor oplossing vatbaar zijn. Er is, ten eerste, een financiëel bezwaar: het Rijk zou ƒ 2,000,000 prijs geven. Dit is te ondervangen door een betere regeling van het Patent, die toch reeds, gelijk ieder weet, dringend noodzakelijk is te achten. Er is ten tweede een politiek bezwaar: afschaffing van het Personeel als rijksbelasting beteekent verlies van kiesrecht voor een aantal personen. Dit bezwaar zou sterk moeten wegen, indien niet de meest afdoende redenen bestonden om de Rijks directe belastingen aan een andere zijde uit te breiden. Reeds door de betere inrichting van het Patent, wanneer die gepaard gaat met censusverlaging in de groote steden, zal men een aantal ‘capaciteiten’, die nu, omdat zij weinig Personeel betalen, geen kiezers zijn, het stemrecht verleenen. Het derde bezwaar, eindelijk, wordt daaruit geboren, dat de Provinciën opcenten heffen van het Personeel. In 1881 hieven Gelderland, Noord- en Zuid-Holland en Utrecht 3 tot 6, Overijssel 10, Limburg 13, Drenthe 18, Noordbrabant 19, Zeeland 24, Friesland 26, Groningen 46 zoodanige opcenten. Maar hierop zal de regeling wel niet afstuiten. De provinciën zullen opcenten moeten heffen van het Patent, en van een nieuwe directe belasting, waarover straks in bijzonderheden wordt getreden.

Het census-bezwaar is, wel beschouwd, het eenige, waarover men ernstig te denken heeft, en ik heb reeds te kennen gegeven, in welken zin het, naar mijne meening, moet worden opgelost. Uitbreiding onzer Rijks directe belastingen is inderdaad onmisbaar; wie zich goed rekenschap geeft van de eischen, waaraan ieder belastingstelsel moet voldoen, kan, geloof ik, tot geen andere slotsom komen en de groote meerderheid, waarmede voor eenige maanden artikel I der Rentebelasting door de Tweede Kamer is aangenomen, bewijst, dat in de overtuiging, . die ik uitsprak, door velen wordt gedeeld. Onderstellen wij een gegoed man, die geen patentplichtig bedrijf uitoefent, noch aan- of verkoopen doet van vaste goederen: wat betaalt zulk een persoon aan het Rijk? Een weinig Personeel, want het grootste deel van hetgeen hij uit dien hoofde opbrengt komt aan de gemeente; successierecht, wanneer hij erft; accijnsen en invoerrechten op zekere artikelen, die hij verbruikt. En verder? Verder, indien hij huis- of landeigenaar is, stort hij in de schatkist jaarlijks een zekere som, op welke storting hij echter heeft gerekend, toen hij zijn goed kocht; bezit hij geen vaste eigendommen, zoo loopt hij zelfs hiervan vrij. - Laat ons de dingen bij hun naam noemen: òf het beginsel van belasting naar het draagvermogen moet voor goed worden ter zijde gesteld; klaar en zonder omwegen moet worden uitgesproken, dat er billijkheids- noch nuttigheidsgronden zijn, waarop het rust; of wel, eerlijk en met nadruk moet worden erkend, dat ons Rijksbelastingstelsel een radicale verbetering noodig heeft. Het ontziet geheele klassen van personen met een vrijgevigheid, waarvoor geen enkele reden bestaat en die - ik v e r m o e d het niet, maar ik w e e t het - voor sommigen onder hen een bron is van groote ergernis. Wanneer men ruim met aardsche goederen is gezegend, zich bevoorrecht weet boven duizenden, boven millioenen, dagelijks in zijn naaste omgeving kan waarnemen, hoeveel moeite het sommigen kost hunne belastingen op te brengen en bedenkt, hoe gemakkelijk men dit zelf doet; wanneer men dit alles overweegt en eenige fierheid van karakter bezit, is het dan vreemd, zoo men een belastinghervorming, die de gegoeden meer doet bijdragen, vurig wenscht? Wie in verhouding tot zijn welstand te weinig betaalt, ontvangt, om zoo te spreken, een aalmoes van hen, die te veel betalen, en hetgeen mij verwondert is niet, dat er mannen zijn, wien het ontvangen van zulk een aalmoes ergert, maar dat niet alle welgestelden als

één man zich verheffen om den staat toe te roepen: wij zijn van uwe aalmoezen niet gediend; sla ons aan naar ons vermogen. In mijne onderstelling van zooeven nam ik aan, dat geen Patent werd opgebracht; het was inderdaad wel noodig deze belasting buiten rekening te laten. Hoe liefderijk spaart zij den rijke! Den boekhouder, die uren daags moet arbeiden, laat zij betalen; maar op geen tantièmes van directeuren of commissarissen slaat zij acht. Aan deze dingen *moet* een einde komen; zij zijn in tegenspraak met onze begrippen van humaniteit; zij strooken niet met het ideaal, dat wij ons vormen van een goede staatsinrichting. En de plicht om op verandering aan te dringen rust in de eerste plaats op hen, die zich bevoorrecht weten. Zij mogen deze taak niet overlaten aan anderen. Het zou schoon zijn, indien de gevoelens, die bij enkelen hunner bestaan, algemeen werden, en de kreet om belastinghervorming, thans zoo luide bij hen, die onmatig zijn bezwaard, overstemd werd door de klacht der bevoorrechten, wien de eer wordt misgund naar hun vermogen te worden aangesproken voor de huishouding van den staat en de kosten der landsverdediging.

c. Door deze beschouwingen zijn wij reeds getreden binnen den kring van ons derde onderwerp, de *Aanvullingsmiddelen*. Het is gebleken dat de bestaande belastingen, waarover wij in dit verband moeten spreken, te verdeelen zijn in twee groepen: die, waarvan het niet twijfelachtig is, of zij dienen inderdaad, hoe onvolkomen dan ook, tot verzwaring van druk voor hen, die door de verteringsbelastingen ongenoegzaam worden getroffen, en die, waarvan dit slechts met eenige aarzeling kan worden gezegd, omdat hare werking afhangt van min of meer toevallige omstandigheden. Mij dunkt, de taak, die onze wetgever met het oog op beide groepen te vervullen heeft, ligt voor de hand: volmaken en zuiveren. De toetssteen is gevonden. Aangaande elke belasting, die geen zakelijke heffing is van het vaste goed, voldoende aan redelijke eischen, die evenmin een vergoeding is van diensten, bewezen door den staat of een zijner onderdeelen, noch gerechtvaardigd door bijzondere baten, die de ontwikkeling der maatschappij enkelen in den schoot werpt, moet worden onderzocht, of zij past in een kader, waardoor belasting naar het draagvermogen wordt beoogd. Past zij daarin niet, zoo mag zij slechts standhouden, wanneer zij uitnemende dien-

sten aan de schatkist bewijst, verkeer noch voortbrenging hindert, noch aanleiding geeft tot grove misbruiken, en niet te vervangen is door een belasting, waarvan hetzelfde kan worden getuigd. Ontvalt haar ook deze steun, zoo is haar vonnis geveld.

Het is geen moeilijke taak meer, de belasting aan te wijzen die, wanneer deze toetssteen wordt gebezigd, louter afkeuring verdient. Wie, die geen vreemdeling is in de litteratuur der belastingen, kent niet de schoone en indrukwekkende bladzijden, die Mr. S. van Houten, in zijn geschrift van 1869, *De Toekomst onzer Finantiën*, aan de *registratierechten* heeft gewijd?[1] Sedert dit werkje het licht zag, is het onderwerp nog dikwijls in denzelfden geest behandeld, hoewel nooit volledeger of aangrijpender; het bewijs te leveren voor de noodzakelijkheid van een doortastende hervorming dezer belasting, mag nu wel volkomen overtollig heeten. Zij is geen reëele heffing van het vaste goed; wie haar betaalt, heeft niet uit den aard der zaak buitengewone voordeelen genoten; zij is niet geëvenredigd aan het draagvermogen; en zoo weinig is de maatschappij aan haar gewend, dat men niet over nadeelige belastingen kan spreken, zonder haar het eerst te noemen. De fout der Registratierechten is niet, dat zij bestaan, maar dat zij belastingen zijn. De Registratie zelve is een hoogst nuttige instelling en dat de staat voor de diensten, die hij door haar bewijst, een belooning vergt, is even billijk, als dat hij zich laat betalen voor het bezorgen van brieven en telegrammen. Maar bij die belooning - wij missen in onze taal een equivalent voor het Duitsche *Gebühren* en dat is eigenlijk het woord, dat wij hier noodig hebben - moest het blijven. Tot *Gebühren* hervormd, zouden de Registratierechten nog een belangrijke bijdrage kunnen geven aan de schatkist, want als het evenredig recht vervalt en dus al de rechten vast worden, zal er veel meer dan nu worden geregistreerd. Maar het zal een bijdrage zijn, die niemand bezwaart, omdat elk, die van de Registratie gebruik maakt, de nuttige werking dezer instelling ondervindt.

Van de Hypotheekrechten geldt ongeveer hetzelfde, wat van de Registratierechten is gezegd; als belasting moeten ook zij verdwijnen, en wij hebben reeds gezien, langs welken weg dit kan geschieden. Maar hoe moeten wij oordeelen over de zegelrechten? Een kort woord dienaangaande is noodig.

1 Zie aldaar blz. 17-31.

Theoretisch beschouwd, is het zegel de ongerijmdste van alle belastingen. Er zijn menschen, die er mede dwepen en er een groote uitbreiding aan willen gegeven zien. Mochten zij ons inlichten omtrent de plaats, die aan deze heffing in een goed geregeld belastingstelsel toekomt! Het zegel is eenvoudig een overblijfsel der oude financiekunst, die hierin bestond: waar veel geld voorbijging, op handige wijze een tol te plaatsen.

Practisch bezien, vertoont het ook niet veel schoons. Het wordt schandelijk ontdoken; wie denkt er aan, een wissel op het buitenland te laten zegelen, of een quitantie, of een assignatie die niet bestemd is verdisconteerd te worden? Velen gelooven, dat dit anders zal worden, indien het recht sterk wordt verlaagd; maar ik vrees, dat zij zich vergissen. Er bestaat hier slechts één afdoend middel tegen ontduiking: nietigheidsverklaring van het ongezegeld, of onvoldoend gezegeld stuk. In meer dan één land is dit middel aangewend en de Minister Betz heeft voorgesteld, het ook hier toe te passen. De Tweede Kamer heeft zich echter daartegen verzet. Zulke rechtsmiddelen te bezigen om het ontduiken te voorkomen van zulk een belasting, heeft zij gemeend aan anderen te moeten overlaten.

Men zou zich, in weerwil van dit alles, vrij zonderling aanstellen, indien men een veldtocht ondernam tegen het zegelrecht. Nu het de dagbladen en advertentiën niet meer treft, oefent het op niemand een zwaren druk uit. Het is een belemmering van het verkeer, maar zóó weinig, dat zij niemand hindert. Men is er aan gewoon geraakt; waar het storend was, is het vernuft der belanghebbenden er in geslaagd, middelen te vinden om stoornis te voorkomen. De invoering van het plakzegel, daarenboven, heeft de betaling gemakkelijk gemaakt. Om kort te gaan, bij de afschaffing van het zegelrecht zou niemand veel baat vinden, en hoewel deze belasting, even als de staatsloterij, zonder twijfel bestemd is vroeg of laat te worden opgeruimd, behoeven wij ons verstand niet te pijnigen met het zoeken naar middelen om haar te vervangen. De opbrengst der belastingen, die wij straks zullen voorstellen, laat zich niet met nauwkeurigheid ramen; zij kunnen dus mede- en tegenvallen. Vallen zij mede, zoo bestaat misschien gelegenheid om het zegelrecht af te schaffen. Doch ieder zal toestemmen, dat de afschaffing der staatsloterij toch nog altijd de voorkeur zou verdienen.

Zoo is dan de vervanging der Registratiebelasting - want

voor de hypotheekrechten werd het equivalent reeds aangewezen - het hoofdpunt, waarop onze aandacht zich thans heeft te richten. Dit onderwerp heeft reeds velen bezig gehouden. In een onlangs verschenen brochure over het voornaamste onderdeel der registratiebelasting, de zoogenaamde mutatierechten[1], vindt men niet minder dan zeven plannen vermeld, die allen ten doel hebben deze rechten geheel of gedeeltelijk te vervangen; de schrijver zelf voegt er een achtste bij. Er is nu ruimte van keus, zou men zeggen; maar wat moet onze keus bepalen? Naar welken maatstaf moeten wij ieder equivalent, dat ons wordt voorgesteld, beoordeelen? Zoo lang hierop geen antwoord is gevonden, doen wij beter alle plannen met rust te laten. Geen voorstel kan in aanmerking komen, dat niet de strekking heeft om de leemten, die ons Rijksbelastingstelsel vertoont, op doelmatige wijze aan te vullen.

Ziedaar inderdaad den maatstaf, dien men heeft te gebruiken. Men moet beginnen met het geheele samenstel onzer Rijksbelastingen in oogenschouw te nemen, de verschillende heffingen groepeeren en zich rekenschap geven van hare bestemming, om zoodoende gewaar te worden, of er noodzakelijke belastingen ontbreken en zoo ja, waarin zij bestaan. Maar zijn wij niet te dezen aanzien reeds genoegzaam ingelicht? Heeft ons onderzoek niet ten doel gehad, juist de leemten in het Nederlandsche belastingstelsel te doen opmerken? Aan verteringsbelastingen is het rijk; de accijnsen brengen jaarlijks bijna ƒ 40 millioen op; doch waarin bestaan de aanvullingsmiddelen? In het Patent, dat echter vele inkomsten uit beroepen en bedrijven te laag, anderen geheel niet belast en, hoe ook verbeterd, den rentenier nooit zal treffen. In de Successiebelasting, die, wat de rechte lijn aangaat, steeds een zeer matige belasting moet blijven. Mij dunkt, de slotsom ligt voor de hand. Òf het Patent moet een geheele hervorming ondergaan en daarnaast moet eene belasting worden geheven van de inkomsten uit roerend en onroerend vermogen; òf wel, het moet de plaats ruimen voor een algemeene belasting naar het inkomen.

Bij de keus tusschen die twee middelen ter bereiking van hetzelfde doel is geenerlei beginsel betrokken, want in beide gevallen zouden alle soorten van inkomen worden belast: er zou

1 Onze Mutatierechten en hunne wijziging of vervanging, overwogen door S.B., Oud hoofdambtenaar der registratie. Den Haag, Gebr. Belinfante, 1881.

- dit is het punt, waarop hier nadruk moet vallen - geen onderscheid worden gemaakt ten gunste van het inkomen uit vaste goederen. De redenen, die den wetgever moeten weerhouden zulk een onderscheid te maken, zijn reeds vroeger uiteengezet en het is onnoodig ze andermaal bloot te leggen; men heeft gezien, dat de grondlasten nooit als een gewone belasting worden in rekening gebracht en dat het met omverwerping van een der historische hoofdbeginselen, waarop onze financiëele instellingen zijn gebouwd, zou gelijk staan, indien dit voortaan geschiedde. Of deze gedachte algemeene instemming zal wekken? Of, indien het hier geschrevene kritiek uitlokt, juist aan dit gedeelte niet de meeste bestrijding zal te beurt vallen? Het is te verwachten. Toch laat zich ook vermoeden, dat de uitbreiding der inkomsten- of vermogensbelasting tot de vaste goederen velen meer aannemelijk zal schijnen, wanneer zij met afschaffing der mutatierechten gepaard gaat. Want deze maatregel zal tot gevolg hebben, dat het onroerend vermogen belangrijk in koopwaarde stijgt, zonder dat verhooging van grondlasten die stijging geheel of gedeeltelijk te niet doet. Tot dusver is bijkans in ieder plan tot afschaffing der mutatierechten een verhooging der grondlasten begrepen geweest. In het onze is zij niet begrepen, en ik meen, dat dit een voordeel is.

Een zakelijke belasting, het is zoo, drukt op niemand; dit is echter alleen waar op den duur; bij hare invoering staat zij met elke andere heffing gelijk en hetzelfde geldt van elke verhooging, die zij ondergaat: hetgeen meer wordt geheven dan vroeger, is voor hem, die het opbrengt, wel degelijk een last. Maar op wie zou, bij verhooging der grondlasten, de druk inzonderheid vallen? Natuurlijk op die klasse van grondbezitters, wier eigendom het meest met hypotheek is bezwaard, want de grondbelasting neemt de hypotheken niet in aanmerking. Stel, de verhooging bestaat in 5 percent der zuivere pachtwaarde; dan zullen twee eigenaars, wier landerijen elk ƒ 4000 opbrengen, voortaan ƒ 200 meer betalen. Maar wanneer het goed van den een met een hypotheekrente van ƒ 2000 is bezwaard en dat van den ander vrij is van schuld, bedragen de ƒ 200 in het eene geval 10 percent van hetgeen werkelijk uit die landerijen wordt genoten, tegen slechts 5 in het andere. De druk der verhooging zou dus zeer ongelijk zijn en het zwaarst voor diegenen, wier draagvermogen het geringst moet worden

geacht; want het is geen kenteeken van rijkdom, zoo de grond, dien men bezit, in sterke mate met hypotheek is bezwaard. Naar evenredigheid van hunne zuivere inkomsten zouden de boereneigenaars het meest te betalen hebben. En dit zijn juist de personen, die ten allen tijde onder de mutatierechten het meest hebben geleden, wier kapitalen door deze onbillijkste van alle heffingen het sterkst zijn aangetast! Voor den grooten landbezitter waren die rechten schier nooit een last; zijn goed bleef van vader op zoon in dezelfde handen; of zij bestonden of niet, hem was dit bijkans om het even. De druk viel meest op den landbouwersstand, en zal men dezen nu andermaal het zwaarst belasten? Dit ware moeilijk te rechtvaardigen. Na eenigen tijd, ik erken het gaarne, zou alle ongelijkheid ophouden; de verhoogde grondbelasting, op een vaste percentage bepaald, drukt ten slotte den een niet zwaarder dan den ander; maar eer deze uitkomst ware verkregen, zou een lang tijdperk van overgang moeten verloopen zijn.

Een sterke verhooging der grondlasten zou daarbij tot gevolg hebben, dat de periodieke herschatting meer tegenstand zou ontmoeten; en die tegenstand zou rechtmatig wezen, want bij een hoogen voet van heffing is periodieke herschatting te veel een beletsel van de verbetering van den grond om wenschelijk te kunnen heeten. De belangen van de schatkist - bij een geregelde herziening der belastbare opbrengst zoo sterk betrokken - zouden dus bij den maatregel ook geen baat vinden. Al deze overwegingen schijnen mij een voldoende reden om het equivalent voor de registratierechten elders te zoeken dan in een verhooging der grondlasten, en nu wij tot de slotsom zijn gekomen, dat de leemte van het rijksbelastingstelsel bestaat in het gemis van persoonlijke heffingen, die zich uitstrekken over alle soorten van inkomsten, weet ik niet wat ons verhinderen zou, de invoering van zoodanige heffingen te bepleiten.

Doch wat moet het zijn: een algemeene inkomstenbelasting? Of een nieuw patentrecht, dat iedereen, behalve den rentenier en den handswerkman, laat bijdragen, met een vermogensbelasting daarnaast? Dit laatste schijnt mij verkieslijk, en wel - de bekende bezwaren tegen de inkomstenbelasting ter zijde gelaten - op de volgende gronden.

Het patentrecht heeft menige harde kritiek te verduren gehad en op den voet, waarop het nu geheven wordt, als een soort van reëele belasting, die echter in tallooze gevallen als een per-

soonlijke belasting werkt, verdient het zeker geen aanbeveling. Maar het heeft twee deugden, die niet te versmaden zijn, en het kan daarbij een dienst bewijzen, die van groote waarde is voor de gemeenten.

Het Patent is in de eerste plaats een middel om sommige inkomsten te treffen, die hier te lande door vreemdelingen worden verdiend. Zeer duidelijk komt dit aan het licht bij de belasting van de dividenden der naamlooze vennootschappen; geen buitenlandsche aandeelhouder in een Nederlandsche maatschappij zou voortaan iets noemenswaardigs bijdragen tot onze rijksmiddelen, indien het Patent daaruit verdween. Want hoe zal men hem treffen langs een anderen weg? Door een afzonderlijke belasting op alle dividenden? Zulk een heffing ware moeilijk te verdedigen. Of door de buitenlandsche aandeelhouders als zoodanig te belasten? Bij stukken aan toonder zou het ondoenlijk zijn en in ieder geval odieus. De dienst, dien het Patent in dit opzicht bewijst en in de toekomst bewijzen kan, moet niet worden gering geschat. Het is waar, dat verreweg de meeste aandeelen in Nederlandsche vennootschappen in handen zijn van Nederlandsche kapitalisten; maar door huwelijk en verandering van woonplaats kan er allengs veel in het bezit van buitenlanders komen. Ook door het handelsverkeer. Is het ondenkbaar, dat zich te Londen, Frankfort of Berlijn te eeniger tijd een neiging openbaart om geld te beleggen in Nederlandsche waarden?

Het Patent is in de tweede plaats een voortreffelijk middel om kleine neringdoenden op een matige wijze te belasten. Van de 16 ‘tabellen’, waarin het thans is verdeeld, zijn er drie (VI, VII en XII), die te zamen 218,831 personen treffen, tot een bedrag (in hoofdsom en opcenten) van ƒ 674,380, of ƒ 3,09 per hoofd. Het totaal der aanslagen is 513,723, slechts driemaal minder dan in Frankrijk, welks bevolking negen maal grooter is dan de onze. Wel een bewijs, hoever het Patent zich hier te lande naar beneden uitstrekt.

Nu bestaat er voor ons land een zeer afdoende reden om de kleine lieden aan een matige directe belasting te onderwerpen, want twee indirecte belastingen, die elders zeer veel opbrengen, zijn hier zoo goed als onmogelijk: ik bedoel een recht op de tabak en een recht op de koffie. In sommige kringen, wel is waar, voedt men nog altijd de hoop, dat een tabaksaccijns zal worden ontworpen, waaraan geen onoverkomelijke bezwaren

kleven; het is echter te vreezen, dat dit nooit zal gelukken. De moeilijkheid ligt in de *drawbacks*; stelt men ze te laag, zoo belemmert men de nijverheid; stelt men ze te hoog - en de belanghebbenden zullen zoo luide klagen, dat juist dit het meest te duchten valt - zoo brengt men een nieuwe bescherming te weeg. Zij moeten dus op het ware cijfer worden gesteld; maar dit cijfer is een steen der wijzen. Met een *droit de débit* komt men ook niet gereed: wie kan nagaan, hoeveel tabak en sigaren een winkelier verkoopt? Schäffle heeft in zijne *Grundsätze der Steuerpolitik* alle vormen van tabaksbelasting nog eens nauwkeurig nagegaan[1]; hij komt tot de slotsom, dat de *régie* hier het eenig bruikbare stelsel is. Een stelsel, echter, dat voor Nederland wel niemand zal durven aanbevelen.

De tabaksaccijns is bovenal een belasting van den kleinen burgerman. Onder de 744,250,000 cigaren, die de Fransche Régie in 1869 heeft verkocht, waren er 667,900,000 van niet meer dan vijf centimes het stuk; van de 32½ millioen kilogram tabak, die zij in dat jaar heeft afgeleverd, was slechts een hoeveelheid van ruim 3½ milioen ‘tabacs supérieurs’[2]. Aangaande het recht op de koffie - welks invoering op nog grootere bezwaren zou stuiten[3] - kan men zonder aarzeling hetzelfde getuigen. De omstandigheid, dat die twee belastingen hier te lande ontbreken, is zeer in het belang van juist die klassen der maatschappij, die in de lagere rangen van het Patent worden aangeslagen.

Het komt mij voor, dat er geen beter middel bestaat om de kleine burgerij direct te belasten, dan door ze aan een matig patentrecht te onderwerpen. De ondervinding, die in Pruisen met de Classensteuer is verkregen, en ik mag er wel bijvoegen, de ondervinding van Amsterdam met zijn plaatselijke belasting naar het inkomen, bewijst duidelijk, hoe moeilijk het doorgaans is een directe heffing zeer laag te doen afdalen. Bij het Patent, daarentegen, zoo ik goed ben ingelicht, leverde dit nooit veel bezwaar op, en ik meen, dat de reden hiervan te zoeken is in de samenkoppeling van belasting en bevoegdheid tot uitoefening van een bedrijf, waarin de eigenaardigheid van het Patent is

1 Blz. 433 en verv.
2 Octave Noël, Etude historique sur l'organisation financière de la France. Paris, 1881, p. 191.
3 Zie hierover de redevoering van den Minister Vissering in de zitting der Tweede Kamer van 23 Maart 1881.

gelegen. Wie Patent betaalt, krijgt een document in handen, waaraan hij zekere rechten ontleent, dat alzoo een bijzondere waarde voor hem bezit. De staat neemt hier niet alleen, maar geeft ook. Bij de andere belastingen geschiedt dit niet zoo onmiddellijk, niet zoo handtastelijk. Voor het behoud van het Patent pleit verder, dat de bevolking er aan gewoon is en er slechts daarom over klaagt, omdat het niet billijk is geregeld. Maar zal het, indien dit kwaad is verholpen, een gehate belasting zijn? Dat is nauwelijks te gelooven.

In welke richting de hervorming zou moeten plaats vinden, is reeds meer dan eens betoogd. Voor de hoogere beroepen en bedrijven kan Schedule D der Engelsche Income-tax, voor de lagere, de Pruisische Classensteuer min of meer tot voorbeeld strekken, namelijk in dien zin, dat de eerste groep betaalt naar eigen aangifte van werkelijk verkregen baten, de tweede naar uitwendige gegevens. Een gewichtige vraag is deze, of men ook de boeren moet aanslaan. Hare beantwoording hangt hiervan af, of de boeren kunnen geacht worden zuivere ondernemerswinst te behalen; of zij namelijk over hun bedrijfskapitaal iets meer dan een gewone rente maken, meer dan 4 of 5 percent? Er zijn bevoegde beoordeelaars, die dit met nadruk ontkennen: spreken zij waarheid, dan betaalt de boer reeds al wat hij schuldig is, wanneer hij in de vermogensbelasting wordt aangeslagen en zou het dus een onbillijkheid zijn, hem ook te doen deelen in het Patent.

Ik sprak nog van een derde voordeel aan het behoud van het Patentrecht verbonden, en had daarbij het oog op de gemeentebelangen.

Het wordt hoe langer hoe meer gebruikelijk, dat personen, die in de groote koopsteden hun bedrijf uitoefenen, zich elders metterwoon gaan vestigen. De spoorwegmaatschappijen werken dit in de hand, en zoo men de ondervinding raadpleegt, die in Engeland is opgedaan, zal het niet vele jaren meer duren, of honderden Amsterdamsche en Rotterdamsche kooplieden hebben hun domicilie in naburige plaatsen. De bepalingen der gemeentewet brengen nu mede, dat deze personen ter plaatse, waar hunne woning is, ‘naar grondslagen, die voor een redelijken maatstaf van het inkomen te houden zijn’, worden aangeslagen; doch de plaats, waar zij hun geld verdienen, kan hen alleen belasten naar de huurwaarde hunner kantoren, bergplaatsen of fabrieken. Ziehier de gevolgen. die daaruit ontstaan.

Een rijke Amsterdamsche koopman gaat wonen in Hilversum; hetgeen voor Hilversum louter voordeel is, en deze gemeente zal hem thans naar zijn volle inkomen kunnen belasten. Maar Amsterdam, dat zich groote offers getroost om den handel te doen bloeien, kan hem te nauwernood treffen. Verbeeld u echter niet, dat de plaatsen, welker bevolking zulk een gewenschte uitbreiding ondergaat, de wet altijd zuiver toepassen; zij zijn er dikwijls veel te verstandig voor. Het gebeurt echter ook wel, dat een gemeenteraad van de aanwezigheid van zulk een rijken ingezetene partij trekt om de anderen onmatig te sparen. Hiervan verneemt men curieuse voorbeelden.

Het bezwaar, waarvan ik spreek, wordt reeds zoo levendig gevoeld, dat bij enkelen het denkbeeld is gerezen, het Patentrecht geheel aan de gemeenten af te staan. Zoo ver te gaan, ware echter verkeerd en ook niet noodig. Het Patent, als onderdeel van een stelsel van belasting naar het draagvermogen, is voor het Rijk onmisbaar en kan, mits behoorlijk ingericht, veel meer opbrengen dan voor de gemeenten naast hare andere belastingen wordt vereischt. Maar de gemeenten moeten bevoegd zijn er opcenten van te heffen. Tevens worde dan bepaald, dat ieder patentplichtig is ter plaatse, waar hij zijn bedrijf uitoefent. Art. 21 der bestaande wet moet in dien geest worden gewijzigd.

Natuurlijk sluit deze regeling in, dat de plaatselijke inkomstenbelasting vervalt; doch hierin, dunkt mij, is geen nadeel gelegen, en niemand die weet, hoe willekeurig, vooral op kleine plaatsen, met de hoofdelijke omslagen wordt te werk gegaan, zal het bejammeren, dat deze heffingen voor goed verdwijnen. Doch ook financieel gesproken is er geen bezwaar. Indien de gemeenten de beschikking erlangen over het geheele Personeel en, wat zeer veel waard is, het kunnen inrichten overeenkomstig hare gesteldheid; indien hare opcenten van de Gebouwde eigendommen van 40 op 60 worden verhoogd en zij daarenboven opcenten mogen heffen van een verbeterd Patentrecht, hetgeen mede een belangrijke bron van inkomsten voor haar kan worden: wat hebben zij dan verder nog noodig? Of vreest men, dat al deze heffingen te zamen onvoldoende zullen zijn om zeer welgestelde ingezetenen naar hunne krachten te laten bijdragen? Mocht die vrees gegrond blijken, dan zou men nog een stap verder kunnen gaan, door de gemeenten bevoegd te verklaren, ook opcenten te heffen van de vermogensbelasting.

Deze laatste, de vermogensbelasting, kan geheven worden in twee vormen, naar den maatstaf van het vermogen zelf, of naar dien van de inkomsten, die het afwerpt; men kan, bijvoorbeeld, 1 per mille van het kapitaal heffen, of 2½ percent van de rente, hetgeen bij een rentekoers van 4 percent op hetzelfde nederkomt[1]. Over dergelijke ondergeschikte punten treden wij hier niet in bijzonderheden, gelijk wij evenmin zullen uitweiden over de vraag, op hoedanige wijze aan de belasting dat begrensd-progressief karakter moet gegeven worden, waarvan in het begin van dit opstel de wenschelijkheid is betoogd. Verschillende middelen kunnen hier leiden tot hetzelfde doel. Bij de Engelsche Incometax is de zaak aldus gevonden, dat de belastbare inkomsten beneden £ 400 niet over het volle bedrag betalen, maar over dat bedrag verminderd met £ 120. Wie £ 300 heeft, betaalt dus slechts over £ 180, wie £ 350 heeft, over £ 230, wie £ 400 heeft, over £ 280. Hieruit ontstaat van zelf progressie tot een bij de wet aangewezen punt. Naar dit voorbeeld te werk gaande, zou men, indien de vermogensbelasting naar den maatstaf van het vermogen zelf werd geheven, tot op een maximum van bijvoorbeeld ƒ 50,000 een zekere som van ieders fortuin onbelast kunnen laten, stel ƒ 5000. Het gevolg daarvan zou zijn, dat een heffing van 1 per mille bij een vermogen

van	ƒ	6,000	zou bedragen	⅕	per	mille.
van	ƒ	10,000		½	per	mille.
van	ƒ	20,000		¾	per	mille.
van	ƒ	40,000		⅞	per	mille.
van	ƒ	50,000		9/10	per	mille.

In plaats van ons in beschouwingen over zulke punten van uitvoering te verdiepen, willen wij liever een bezwaar overwegen, dat stellig tegen het hierboven ontwikkelde plan zal worden geopperd. Is het wel mogelijk, zal men vragen, het Patent en de vermogensbelasting zoo te regelen, dat er voor vele personen geen dubbele druk uit ontstaat? In de winsten van den koopman is kapitaalrente begrepen, en menig koopman is - duurzaam of

1 Toen de Effectenbelasting van den Minister Gleichman aan de orde was, heeft men uit Amsterdam een adres daartegen verzonden, waarin als argument werd gebezigd, dat deze belasting, omdat zij n a a r d e n m a a t s t a f van het kapitaal werd geheven, het kapitaal ook inderdaad zou aantasten. Tot heden echter is, bij mijn weten, nog niemand er in geslaagd een redelijken grond voor die allerzonderlingste bewering aan te geven.

tijdelijk - tot op zekere hoogte rentenier. De dividenden der naamlooze vennootschappen worden door het patentrecht ten volle getroffen; betalen de aandeelhouders nu nog daarenboven een belasting over alles wat zij bezitten, zoo betalen zij over hunne aandeelen twee keer. Hoe ondervangt men deze moeilijkheid?

Mij dunkt, wat de kooplieden aangaat en allen, die met hen in denzelfden toestand verkeeren, door het Patentrecht alleen te heffen over de zuivere ondernemerswinst. Het eenvoudigste zou zijn, een vast cijfer aan te nemen voor de rente, stel 4 of 5 percent: de koopman zou dan Patent hebben te voldoen over zijn volle inkomen, uit welken hoofde ook genoten (schenkingen en erfenissen daargelaten), verminderd met 4 of 5 percent over zijn geheele kapitaal. Treft hem later de vermogensbelasting over die 4 of 5 percent, zoo is er van dubbele heffing geen sprake. Ten aanzien der dividenden van naamlooze vennootschappen laat zich hetzelfde middel bezigen. De bestaande regeling is eigenlijk niet rationeel: wie 5 percent trekt uit een obligatie, betaalt niets, maar over dividenden, hoe klein ook, wordt patentrecht geheven; dit recht, in zijn bestaanden vorm, is voor den aandeelhouder een partieele vermogensbelasting. Zoodra een algemeene vermogensbelasting wordt ingevoerd, moet het in een heffing van de zuivere ondernemerswinst der vennootschappen worden herschapen. Met andere woorden, niet het volle dividend moet worden belast, maar het dividend verminderd met 4 of 5 percent over het kapitaal.

Dit schijnen mij de middelen om het aangevoerde bezwaar te ontgaan. Men ontgaat het zoodoende wel niet geheel; wie scherp rekent zal gevallen ontdekken, waarin nog een dubbele belasting overblijft. Maar bedrieg ik mij niet, dan zijn zij practisch van weinig beteekenis en zullen hoofdzakelijk voorkomen bij zeer groote fortuinen. Het splitsen der inkomstenbelasting, als ik het zoo mag noemen, in twee afzonderlijke heffingen, een Patentrecht en een vermogensbelasting, heeft zooveel voor, dat men zich, om die splitsing mogelijk te maken, wel een klein nadeel mag getroosten.

Ten slotte nog een woord over de provinciën. Reeds twee maal brachten wij hare financiën ter sprake en in beide gevallen zagen wij ons verplicht voorstellen te doen, die, als zij werden aangenomen, hare inkomsten zouden verminderen. Aan opcenten op het Personeel werden in 1878 door alle provinciën te zamen

ƒ 760,171,95 geheven; aan opcenten der Gebouwde eigendommen in 1877/8 ƒ 522,669,20, der Ongebouwde ƒ 1,040,628.15. Wanneer deze beide laatsten, de gezamenlijke opcenten der grondlasten alzoo, tot 10 werden beperkt, zouden Noord- en Zuid-Holland, Gelderland, Utrecht en Overijssel geen schade lijden; maar de zes andere provinciën wel degelijk, en het gemis der opcenten van het Personeel zou hen allen benadeelen.1)

[Noot 1]

Ziehier een overzicht, opgemaakt naar de laatste gegevens, van hetgeen de provinciën aan opcenten in de daarbij vermelde jaren hebben geheven:

	Gebouwde Eigen-dommen, 1877/78.	**Ongebouwde Eigen dommen, 1877/78.**	**Personeel, 1878.**	**tezamen.**	**Bevolking op 31 Dec. 1877.**
Noordbrabant	ƒ 65,419.19	ƒ 150,714.74	ƒ 117,254.01½	ƒ 333,387.94½	462,966
Gelderland	ƒ 20,663.88	ƒ 39,808.92	ƒ 33,974.28½	ƒ 94,447.08½	458,900
Zuid-Holland	ƒ 80,557.34	ƒ 64,515.38	ƒ 67,004.46½	ƒ 212,077.18½	780,656
Noord-Holland	ƒ 69,943.16	ƒ 44,983.37	ƒ 76,689.10½	ƒ 191,615.63½	654,797
Zeeland	ƒ 47,164.37	ƒ 150,145.81	ƒ 81,678.99	ƒ 278,989.17	188,522
Utrecht	ƒ 13,847.86	ƒ 18,484.95	ƒ 31,529.77½	ƒ 63,862.58½	188,799
Friesland	ƒ 71,794.73	ƒ 220,792.71	ƒ 84,580.18	ƒ 377,167.62	320,160
Overijssel	ƒ 18,889.18	ƒ 31,789.21	ƒ 35,715.20½	ƒ 86,393.59½	271,069
Groningen	ƒ 98,932.69	ƒ 242,711.34	ƒ 185,202.75	ƒ 526,846.78	245,228
Drenthe	ƒ 14,688.31	ƒ 28,355.09	ƒ 16,725.56½	ƒ 59,768.96½	115,186
Limburg	ƒ 20,768.49	ƒ 48,326.63	ƒ 29,817.61½	ƒ 98,912.73½	238,509
	ƒ 522,669.20	ƒ 1,040,628.15	ƒ 760,171.95	ƒ 2,323,469.30	3,924,792

[Einde noot 1.]

Voor Groningen zou het geheele verlies in 1878 ƒ 458.527.99 hebben bedragen, daar het in dat jaar 50 opcenten van de grondlasten en 37 van het Personeel hief. Er zijn dus voor de provinciën equivalenten noodig; voor sommige weinig of niet, maar voor andere zeer veel. Men zal echter toestemmen, dat zij wel te vinden zijn, indien voor het Personeel een nieuwe directe belasting in de plaats treedt. De provinciën, die met de 10 opcenten der grondlasten niet konden volstaan, zouden opcenten kunnen heffen van het Patent en de vermogensbelasting. Misschien ware ook wel een middel te vinden om hen te doen deelen in de verteringsbelastingen der gemeenten, hetgeen natuurlijk zou moeten geschieden tegen vergoeding van perceptiekosten en voorts op zoodanigen voet, dat in de eene gemeente naar evenredigheid der verteringen niet meer aan de provincie werd betaald dan in de andere.

Bij het op schrift brengen dezer denkbeelden heb ik mij meermalen afgevraagd, hoe veel het Patent en de vermogensbelasting te zamen wel zouden opbrengen. In Groot-Brittannie was

het zuivere belastbare inkomen in 1879/80 £ 486 millioen, bij een bevolking van ongeveer 34,000,000 zielen; dit zou voor ons land gelijk staan met bijna ƒ 700 millioen. Men aarzelt misschien om Groot-Brittannie tot maatstaf te nemen. Men bedenke echter, dat Ierland er onder begrepen en het belastbaar minimum vrij hoog is; inkomsten beneden £ 150 zijn vrij.

Ziehier een andere berekening. In Groot-Brittannie bedraagt het inkomen uit eigendom van vaste goederen bijna 35 percent van het geheel. Bestond bij ons dezelfde verhouding en moest men zich houden aan de vroeger medegedeelde becijfering, volgens welke in Nederland aan inkomsten uit onroerend vermogen ƒ 195,200,000 wordt genoten, dan zou men slechts komen tot ƒ 558 millioen. De bedoelde becijfering is echter matig; zij onderstelt, dat de zuivere pachtwaarde der ongebouwde eigendommen slechts 2½ maal meer bedraagt dan de belastbare opbrengst.

In de Memorie van Toelichting van het ingetrokken wetsontwerp tot heffing eener rentebelasting[1] wordt op grond van gegevens, ontleend aan de statistiek van het successierecht, het mobiel vermogen geschat op ruim ƒ 6000 millioen, waarvan het *belastbaar* inkomen zou zijn ƒ 180 à ƒ 200 millioen. Maar onder dit bedrag zijn de uitdeelingen van naamlooze vennootschappen[2], de renten van kapitalen door kooplieden in hun beroep aangelegd en eenige andere zaken niet begrepen. Indien het vaste goed opbrengt ƒ 195,2 millioen, het roerende, in den zin van het ontwerp-rentebelasting, ƒ 200 millioen, zoo moeten wij, om het geheele belastbare inkomen op ƒ 700 millioen te ramen, de zoo even verwaarloosde posten en alle andere inkomsten, die door de rentebelasting niet zouden getroffen zijn, op ongeveer ƒ 300 millioen stellen. Dat schijnt mij nog al veel.

Nemen wij, om nog een laatste becijfering te doen, het belastbaar inkomen van Amsterdam tot maatstaf, zoo komen wij tot een som van ongeveer ƒ 750 millioen. Maar is die maatstaf bruikbaar? Hierop durf ik ja noch neen zeggen. In Amsterdam, gelijk in alle groote steden, is veel rijkdom; maar ook veel armoede.

1 Zitting 1879-1880, N°. 127, blz. 12. Andere roerende goederen dan effecten en schuldvorderingen worden hier niet in aanmerking genomen, maar de Passieven evenmin, hetgeen ongeveer tegen elkander opweegt.

2 Over deze is van 1873/4 tot 1878/9 jaarlijks en in hoofdsom gemiddeld ƒ 403,200 aan Patent betaald, hetgeen een som van ƒ 20,160,000 aan uitdeelingen aanwijst.

Men ziet, dat een nauwkeurige schatting niet mogelijk is; toch zijn er genoeg gegevens om grond te geven tot de verwachting, dat het naar ons voorstel belastbare inkomen niet minder dan ƒ 600 millioen zal bedragen.

Evenmin laat zich nauwkeurig ramen, wat er zou noodig zijn tot afschaffing van het registratierecht als belasting, want niemand weet, hoeveel de vaste rechten, die voor de evenredige in de plaats moeten treden, zouden opbrengen. In 1879 was de geheele opbrengst der registratiebelasting in hoofdsom en opcenten als volgt:

Evenredige Rechten	ƒ 9,698,886.57
Vaste Rechten	ƒ 406,804.37
	ƒ 10,105,690.94[1]

Gesteld, het vereischte equivalent ware ƒ 9,000,000, dan zou de rekening aldus worden.

Verlies door afstand van het Personeel	ƒ 2,000,000
Het Patentrecht brengt thans op	ƒ 4,000,000
Verlies op de Registratierechten	ƒ 9,000,000
	ƒ 15,000,000

Waaruit dan zou volgen, dat, als de nieuwe belastingen niet tegenvallen, 2½ percent moet geheven worden, terwijl indien zij medevallen, een heffing van ongeveer 2 percent genoeg is. Dit zijn geen schrikwekkende cijfers, al worden zij met eenige provinciale en gemeentelijke opcenten verhoogd[2].

Bij deze beschouwingen zijn wij uitgegaan van het denkbeeld, dat de inkomsten van het Rijk geene vermeerdering noodig hebben, een onderstelling die wel niet met de werkelijkheid zal strooken. Mij dunkt echter, dat, indien ons belastingstelsel op goede grondslagen is gevestigd, vermeerdering van inkomsten niet moet gezocht worden, hetzij in de eene, hetzij in de andere richting, maar in beiden; niet uitsluitend door verhooging der

1 Het middencijfer van de vijf jaren 1876-80 is hooger: ruim ƒ 10,900,000.

2 In Italië heft het Rijk: ongeveer 13.80 pCt. van de inkomsten uit mobiel vermogen, 10.35 van de inkomsten, waarvoor samenwerking van kapitaal en arbeid noodig is; 8.625 van de inkomsten uit arbeid alleen; 6.60 à 6.90 van de inkomsten der publieke ambtenaren en de pensioenen. (Zie Vesselovsky, L'impôt sur le Revenu Mobilier en Italie, St. Petersbourg 1879, p. 99). Pruisen gaat tot 3 pCt. van het totaal der inkomsten, waarbij dan nog, blijkens de opgaven van Gneist, gemeentelijke opcenten komen, die soms tot 600 stijgen!

directe personeele belastingen, maar ook door verhooging van bestaande accijnsen of invoering van nieuwe. Men heeft reeds gesproken van een belasting op de spoorwegbilletten, en in weerwil van de bezwaren (slechts twee in getal), door den minister Vissering daartegen ingebracht, durf ik dit denkbeeld een zeer ernstig onderzoek waard noemen. Zulk een belasting, zoo betoogt de heer Vissering, zou vooral drukken op den minderen man, want het getal der reizigers derde klasse is grooter dan dat der beide anderen te zamen. Het getal der reizigers, ja, doch niet de som der ontvangsten, gelijk uit de onderstaande tabel kan blijken.1)

[Noot 1])

De volgende cijfers zijn geput uit de *Statistische Nachrichten von den Eisenbahnen des Vereins Deutscher Eisenbahn-Verwaltungen für das Etats-Jahr* 1878.

	Getal passa-giers in 1878. Klasse I.	**Kl. II.**	**Kl. III.**
Holland-sche IJzeren Spoorweg	604,031	1,248 288	3,566,111
Centraal Spoorweg	31,600	139,366	
Rhijn Spoorweg	242,556	620,362	
Staats spoorwegen	286,674	1,324,255	3,975,764
Noordbra-bant-Duitsche	3,404	31,119	168,863
	———	———	———
Totaal der passagiers	1,168,265	3,363,390	6,387,993
Totaal der ontv. voor passagiers	ƒ 1,868,726	ƒ 3,939,104	ƒ 4,587,393

Percentage:
der passagiers IIIe kl. 59 pCt.
der ontvangsten IIIe kl. 44 pCt.

[Einde noot 1.]

Niet alleen betalen de eerste klasse reizigers meer dan de anderen per kilometer, maar hunne reizen zijn ook van langer duur. In 1878 werd door iederen reiziger gemiddeld afgelegd, in kilometers:

Klasse I.	**Kl. II.**	**Kl. III.**

Hollandsche IJzeren Spoorweg	28	27	21
Centraal Spoorweg	49	42	29
Ned. Rhijn Spoorweg	55	49	31
Staats-Spoorwegen	43	36	23
Noordbrabant-Duitsche Spoorweg	33	31	22

Eene heffing van 10 percent zou, wat deze vijf maatschappijen betreft, in 1878 hebben bedragen

voor de I^{e} Klasse	ƒ 186,872.64,	of per passagier	ƒ 0.15^{9}
voor de IIe Klasse	ƒ 393,910.44,	of per passagier	ƒ 0.11^{7}
voor de IIIe Klasse	ƒ 458,739.36,	of per passagier	ƒ 0.07^{1}

Men zal niet vele accijnsen kunnen noemen, waarbij het aandeel van den minderen man zoo gering is, als het in dit geval zou zijn.

Een ander bezwaar van den minister is hierin gelegen. Heft men een percentage over de opbrengst, ‘dan zullen alle fractiën,

die bij de berekening daarvan voorkomen, ten nadeele van de belastingschuldigen komen.... Een reiziger in de derde klasse neemt een kaartje van 35 cts. Stel, dat de belasting 10 pCt. is en de spoorwegmaatschappij dus aan den staat 3½ cts moet verantwoorden. Nu is het veel te lastig en omslachtig om dat kaartje aan het bureau te verkoopen voor 38½ cts., en men maakt er 40 cts. van. En wie betaalt dit verschil?' - Hier staat echter tegenover, dat er nu reeds afronding plaats vindt; bestond er een accijns, dan zou in vele gevallen het volgende geschieden. Naar het goedgekeurde tarief mag de maatschappij voor een billet 72½ cts. vragen; zij rondt die som af op 75. De accijns, ad 10 pCt. berekend, zou de 72½ op ongeveer 80 brengen en dus den prijs van het billet slechts met ruim 6½ pCt. verhoogen. Doch al ware het, dat de spoorwegmaatschappijen op de aangeduide wijze eenig voordeel genoten, dat voordeel zou hun toekomen, want de accijns zou zonder twijfel de opbrengst van het personenvervoer eenigszins verminderen.

Men begrijpt gemakkelijk, en het verdient ook toejuiching, dat de Minister Vissering geen recht op de spoorwegbilletten heeft voorgesteld. Zoolang onze directe belastingen nog niet op een beteren voet zijn gebracht, mag van geen uitbreiding der accijnsen, hetzij door verhooging van bestaande, hetzij door invoering van nieuwe, ook naar mijne opvatting, sprake zijn. Maar de toestand verandert geheel, wanneer die groote fout in ons belastingstelsel is verbeterd. Dan, naar het mij voorkomt, is er niets tegen, dat bij behoefte aan versterking der Rijksmiddelen ook de verteringsbelastingen tot een hooger bedrag worden opgevoerd. Kan men in dat geval een accijns uitdenken, die zoozeer in hoofdzaak op den meer gegoede drukt en daarbij zulk een natuurlijke strekking tot vermeerdering bezit, als een belasting op de spoorwegbilletten, dan schijnt het mij volkomen gerechtvaardigd, dat tot de invoering van dit recht, indien daartegen geene andere dan de hierboven aangewezen bezwaren bestaan, wordt besloten.

Ten voordeele van deze belasting mag ook nog worden opgemerkt, dat de vreemdeling, die ons land bezoekt, daarin zijn deel zou betalen en de perceptiekosten zeer gering zouden zijn.

V.

Ik ben hiermede aan het slot gekomen van deze uiteenzetting mijner denkbeelden over belastinghervorming en heb er niets bij te voegen dan een herinnering aan hetgeen ik in het begin van dit opstel heb gezegd over de zeer betrekkelijke waarde van dergelijke vertoogen. Zij dienen hoofdzakelijk om stof tot denken te geven, anderen op te wekken te doen wat men zelf deed, en aldus het oogenblik te verhaasten, waarop een staatsman, die het vertrouwen der natie bezit, het werk der belastinghervorming met een vaste hand aangrijpt en tot een gewenscht einde brengt. Wij, die op eigen gelegenheid en zonder de hulpmiddelen, waarover een regeering beschikt, over zulke onderwerpen nadenken, kunnen slechts de grondstof leveren, die een ander verwerkt, nadat hij haar geschift en gelouterd heeft. Wij beschouwen ook de dingen van ons eigen standpunt; in weerwil van ons ernstig pogen om rekening te houden met al de bezwaren, die bij de toepassing onzer denkbeelden te overwinnen zijn, schieten wij daarin toch te kort. Wat de denker op het papier brengt, zal den staatsman nooit, zooals het daar ligt, tot richtsnoer kunnen dienen. Maar indien het de vrucht is van nauwgezette overpeinzing, wijst het hem misschien de richting, waarin hij met goed gevolg kan werkzaam zijn, of kweekt het idealen bij hem aan, die hem met geestdrift voor zijn taak vervullen.

Zonder geestdrift brengt niemand groote dingen tot stand, belastinghervorming allerminst. Wie haar onderneemt, zal twee wegen kunnen inslaan. Hij zal zijn steun kunnen zoeken bij hen, die te veel, maar ook bij hen, die te weinig zijn belast. Hij zal gevoelens van afgunst en ontevredenheid, maar ook gevoelens van fierheid en edelmoedigheid kunnen opwekken, naar gelang van de taal, die hij voert Het kan zijn, dat hij door beide middelen zijn doel bereikt; maar doet hij het eerste, dan zal zijn arbeid ons volk maar half tot zegen strekken. De belastingen, ja, zullen beter worden ingericht, maar wrok en tweedracht zullen toenemen; meer dan ooit zal er verdeeldheid zijn tusschen de zonen van hetzelfde vaderland. Doet hij het andere daarentegen, zoo rijst, tegelijk met het economisch, ook het zedelijk peil der natie. Om dit middel aan te wenden, wordt echter veel vereischt. Dit allereerst: vast te

staan in de overtuiging, dat *bezielen* en *regeeren* woorden zijn van eenerlei beteekenis.

Amsterdam, 30 Augustus 1881.
N.G. PIERSON.

Aanteekening.

Nog een enkel woord over de vraag, wat bij de invoering eener vermogensbelasting verkieselijk zou zijn, de inkomsten of het vermogen zelf tot maatstaf te nemen. Aan beide stelsels kleven bezwaren, doch, naar mijne opvatting, aan het eerste bovenal.

Zuiver inkomen is alles wat men verteren kan, zonder te verarmen, alles wat in een zeker tijdsverloop aan het vermogen wordt toegevoegd. Houdt men dit in het oog, zoo wordt het duidelijk, dat het zuiver inkomen uit vermogen slechts onvoldoende wordt gemeten, wanneer men alleen nagaat, welke r e n t e n het vermogen afwerpt; ook de waardevermeerdering of vermindering moet in aanmerking komen. Indien uw huis gedurende zeker jaar een huur heeft opgeleverd van netto ƒ 1500, maar in dien tijd met hetzelfde bedrag in waarde is gestegen, beliep uw werkelijk zuiver inkomen wegens het bezit van dat huis geen ƒ 1500, maar ƒ 3000, want die som hadt gij kunnen verteren - andere verteringen en inkomsten daargelaten - zonder in het minst te verarmen. Ik weet wel, dat men gewoonlijk zoo nauwkeurig niet rekent, maar dat doet hier niet ter zake. De vraag is niet, hoe het inkomen doorgaans wordt becijferd, maar waaruit het geacht moet worden te bestaan.

Het spreekt echter van zelf, dat een vermogensbelasting, waarbij de inkomsten in d e z e n zin tot maatstaf waren gekozen, ten eenemale onbruikbaar zou zijn. De prijzen der effecten en der vaste goederen zijn aan wisselingen onderhevig en zij zouden in een of ander jaar slechts vier of vijf percent behoeven te dalen om de schatkist gedurende dat jaar niets uit de belasting te doen trekken. Kiest men de inkomsten tot maatstaf, dan zullen het alleen de zoogenaamde, nooit de werkelijke kunnen zijn. Men zal den belangrijken post der waardeveranderingen, zoowel in het actief als in het passief, moeten verwaarloozen, en zich troosten met de gedachte, dat practische redenen dit noodzakelijk maken. Zoodoende betreedt men echter het terrein der fictie; men noemt zuiver inkomen, wat het inderdaad niet is.

Hierbij komen nu allerlei bekende moeilijkheden. De een maakt 6 percent, de ander 4. omdat de een minder dan de ander op soliditeit van belegging ziet; is dit een reden om hem de helft meer te laten betalen? De personen, die het met de soliditeit der fondsen zoo nauw niet nemen en meer een hooge rente verlangen, zijn doorgaans de m i n s t gegoeden; zeer dikwijls bepaalt niet lichtzinnigheid, maar overmaat van noodzakelijke uitgaven voor een aangroeiend gezin, hun gedrag. Is het daarom humaan, hen zwaarder dan anderen te treffen? In menig geval - de Heer Van Houten heeft het bij de behandeling der rentebelasting in de Tweede Kamer zeer goed aangetoond - is ook de genoten rente kwalijk te berekenen, omdat verscheidene fondsen, de meeste

aandeelen bijvoorbeeld, zonder bijberekening van rente worden verkocht; iemand moet een nauwkeurig boekhouder zijn om in zoodanige gevallen tot een juist resultaat te komen. Al deze bezwaren ontgaat men door het vermogen zelf tot maatstaf te kiezen. En in die kenze ligt niets onredelijks. De wetgever gaat daarbij uit van het denkbeeld, dat het bezit van een zeker kapitaal een zeker draagvermogen aanduidt. Hij laat zich niet in met het gebruik, dat de belastingschuldige van zijn kapitaal gelieft te maken; hij beschouwt de aanwezigheid van dit kapitaal enkel als een afdoend bewijs, dat degeen, wien het toekomt, een zekere som in de belastingen kan opbrengen. Deze beschouwing zelve zal wel niemand ongegrond noemen. Wie ƒ 200,000 bezit, kan zonder eenigen twijfel geacht worden, wat zijn vermogen aangaat, tweemaal zoo gegoed te zijn als een die slechts ƒ 100,000 rijk is. Dat hij tweemaal zooveel rente heeft, wordt niet beweerd; maar heeft hij meer, of heeft hij minder, dat is zijne zaak, niet die van den fiscus. Grootendeels zal het afhangen van zijn beleid, voor een groot deel ook van toevallige omstandigheden. Maar zoolang zijn vermogen het dubbel bedraagt van dat des anderen, is het volkomen gerechtvaardigd, dat hij voor een dubbele som wordt aangesproken.

Men bestrijdt het hier aanbevolen stelsel op twee gronden. Niet iedereen, zegt men, schat zijn vermogen ieder jaar, en sommige bezittingen zijn voor geen nauwkeurige schatting vatbaar. Het eerste is juist, maar zoo de belasting op den voorgestelden voet wordt ingevoerd, zal dit bezwaar van zelf vervallen; men zal geroepen worden te taxeeren en het daarom ook doen. En wat het tweede aangaat, in de practijk zal het zoo zwaar niet wegen. Geen vermogen bestaat geheel, of zelfs voor een groot gedeelte, uit zulke moeilijk te schatten posten; eenige misrekening kan dus hier geen grooten invloed hebben.

Men zegt ook: wordt de waarde van het vermogen tot maatstaf genomen, dan zal de opbrengst der belasting zeer veranderlijk zijn. Ik twijfel er aan, of zij zoo veranderlijk zal zijn, als men vreest; maar mocht dit toch zoo wezen, dan zou er niet uit volgen, dat de hier aanbevolen maatstaf verkeerd is te achten. Zijn de vermogens belangrijk in waarde verminderd, dan zijn ook de draagkrachten van hen, die ze bezitten. afgenomen en is het billijk, hen minder zwaar te belasten. Zijn ze daarentegen in waarde gestegen, zoo kan ook zonder eenig bezwaar een hoogere belasting plaats grijpen. Uit het gestelde beginsel (vermogen=kenteeken van draagkracht) vloeit dit van zelf voort.

Ziedaar de voornaamste redenen, waarom ik zou meenen, dat men het vermogen zelf, en niet de dusgenaamde inkomsten uit vermogen, tot maatstaf moet kiezen. Maar, gelijk reeds werd opgemerkt, de keus is van ondergeschikt belang en ten aanzien van dit punt kunnen verschillende meeningen worden gehuldigd door personen, die over de grondbeginselen, welke bij de hervorming onzer belastingen zijn in acht te nemen, eenstemmig denken. Ik herhaal wat ik vroeger heb gezegd: het is een quaestie van uitvoering. In geen geval intusschen kan aan de adressanten tegen de effectenbelasting worden toegegeven, dat een belasting n a a r d e n m a a t s t a f van het kapitaal noodwendig het kapitaal zelf zou aantasten. Dat is een volmaakt onhoudbare stelling, die voortspruit uit een verwarring tusschen hetgeen de Duitschers ‘Steuerm a s s s t a b ’ en ‘Steuerq u e l l e ’ noemen.

De brieven en gedenkschriften der Koningin Maria van Engeland.

(Lettres et mémoires de Marie, reine d'Angleterre, épouse de Guillaume III. Collection de documents authentiques inédits.)

Op een dier dagen voor Kerstmis, die in ons vaderlandsch klimaat zoo weinig opwekkend plegen te wezen, op den 14^{den} December van het jaar 1677, was het feest te 's Gravenhage. Dien dag toch had de plechtige intocht plaats van prins Willem III, met zijne nauwelijks vijftienjarige gemalin, welke hij van het lustslot te Honsholredijk naar het stadhoudelijk kwartier op het Binnenhof voeren zou.

Niet veel meer dan vijf jaren te voren had een plotselinge uiting van den volkswil den Prins in de ambten en waardigheden zijner vaderen hersteld, en de verwachting welke dien ommekeer had teweeggebracht, was geenszins beschaamd geworden. Een schier wanhopige oorlog was met beleid en volharding ten einde gevoerd, de vijanden van den Staat waren deels verzoend, deels vermoeid; een eervolle vrede stond weldra te wachten, en de nieuwe verbintenis van het Oranje Huis met dat van Stuart - door de staatsche partij ongaarne gezien, maar toch niet dan na verkregen goedkeuring van de Staten-Generaal gesloten - zou als ten onderpand strekken voor de vernietiging van die, voor de Republiek zoo gevaarvolle coalitie der kronen van Engeland en van Frankrijk.

Geen wonder dus dat de intocht van het jonge paar met geestdrift werd toegejuicht door alle vrienden van Oranje, die in het huwelijk van den toen zevenentwintigjarigen drager van dien roemruchtigen naam zeker een onfeilbaren waarborg meenden te bezitten

voor de toekomst van het geliefd Huis, voor het ‘groeien en bloeien van den Oranjestam,’ gelijk de ‘loyal toast’ luidde, dien onze vaderen zoo gaarne op hunne drinkbekers plachten te doen griffen. Maar, terwijl het ‘Oranje boven!’ langs de straten weergalmde naarmate de stoet voorttrok, zal wellicht menige deftige oud-hollandsche matrone bedenkelijk het hoofd in den wijduitgeplooiden kraag hebben geschud, bij zich zelve overleggend wat er toch wel eigenlijk moest omgaan in het gemoed van de beminnelijke vorstendochter die daar, in de prachtige, met zes ‘gespikkelde’ paarden bespannen koets, werd voorbijgeleid naar de woning van den man, dien zij stellig meer uit onderworpenheid aan den wil van anderen, dan uit neiging van het eigen hart, naar het altaar was gevolgd. De omstandigheden toch waarin het huwelijk van Willem en Maria voltrokken was, kunnen in de toenmalige haagsche kringen geen geheim zijn gebleven, en had niet ten overstaan van de geheele hofhouding het karakteristieke antwoord der in tranen smeltende bruid geklonken, toen de koningin Catharina van Braganza getracht had haar op te beuren met de verzekering, hoe ook zij zich over het vertrek uit het ouderlijk huis had leeren troosten: ‘maar Mevrouw, Uwe Majesteit kwam naar Engeland, en ik verlaat het!’

En zeker was er dan ook reden genoeg om te veronderstellen dat zij niet zoo spoedig zou getroost wezen; indien toch ooit vorstelijke verloving eene ‘idylle op de trappen van den troon’ heeft mogen heeten, het was zeker niet die van lady Mary met Willem van Oranje. Misschien zelfs heeft wel nooit eenig vorst het politiek doel, dat hij in zijne huwelijksverbintenis beoogde, zoo onbewimpeld aan den dag gelegd als de Prins, ook al had hij, volgens het bekende verhaal van Temple, vóór zijn aanzoek, den engelschen diplomaat toevertrouwd wat zijn hart in de vrouw zijner keuze verlangen zou; de alliantie der Stuarts tegen Lodewijk XIV was het naaste wat de Prins in zijne jonge bruid begeerde, en toen hij bespeurde dat dit doel niet zoo gemakkelijk te bereiken zou zijn, had er weinig aan ontbroken of het geheele huwelijksplan ware opgegeven. Trouwens, die verbintenis werd door allen die daarbij het naast belang hadden, niet met ingenomenheid begroet. De hertog van York, door zijne eerste gemalin tot den katholieken godsdienst gebracht, had oneindig liever zijne dochter uitgehuwelijkt aan den erfgenaam der fransche kroon, die ter elfder ure om

de hand der Prinses had doen aanhouden - maar de Hertog had eigen inzicht moeten ten offer brengen aan de bedoelingen van zijn koninklijken broeder, die wist hoe een verbintenis met het huis van Oranje ten goede zou komen aan de dalende populariteit der Stuarts, en de wil van Karel II was afdoende geweest - ook voor de bruid, die niet dan met weerzin de hand kon reiken aan dien, haar zoo weinig bekenden en zoo somber zienden bruidegom, wiens weinig innemend uiterlijk hem reeds destijds aan het hof van Whitehall de bijnamen verwierf van ‘Caliban’ en ‘the dutch monster,’ waarmede zijne schoonzuster en hare vertrouwelinge, lady Marlborough, hem in later jaren steeds bij voorkeur met zoo boosaardig genoegen zouden aanduiden. Een bepaald uitzicht op Engelands troon had de Prinses toentertijd niet, want al waren zij en hare zuster het naast tot de erfopvolging gerechtigd[1], haar vader had alle hoop uit zijn tweeden echt nog menigen telg te zien geboren worden, die de mannelijke lijn van zijn Huis tot in lengte van dagen zou bestendigen. Die verwachting stond zelfs op het punt zich te verwezenlijken, juist tijdens de voltrekking van 's Prinsen huwelijk; slechts twee dagen later werd der Prinses een halfbroeder geboren, dien haar gemaal ten doop hief. Maar het kind leefde slechts kort; na weinige weken, ongeveer op den dag waarop de nieuw gehuwden hunne intrede te 's Gravenhage hielden, bezweek het wicht, en daarmede waren de uitzichten der Prinses hersteld.

Die uitzichten en die berekeningen konden falen, maar hun bestaan was niet onbekend. Uitbreiding van macht, verhooging van glans had het stadhouderlijk Huis te wachten uit de handen der nieuwe prinses van Oranje - maar misschien wel ten koste van het eigen levensgeluk der jonge vrouw, die haren gemaal zoo hooge voorrechten deelachtig zou doen worden. Doch, zoo die sombere verwachting wellicht op den 14^{den} Decemberdag van 1677, hier en daar, in stilte werd gefluisterd, en zoo inderdaad de eerste huwelijksjaren van Willem III en Maria van York niet van eene innige verstandhouding getuigden,

1 Uit eene uitdrukking van den Prins, vermeld in het onlangs verschenen deel van het Journaal van Constantijn Huygens (blz. 8, October 1673), blijkt hoe Willem III meende dat hij zijn eigen erfrecht zou kunnen doen gelden boven dat der dochters van den hertog van York, indien het gebeuren mocht dat deze, voor den regeerenden Koning, kwam te overlijden.

toch werd ten slotte niet bevestigd, wat in den aanvang zoo gemakkelijk te voorspellen moet geweest zijn. Door gemeenschappelijk plichtbesef, door behoefte aan wederzijdschen steun in de moeielijkheden van hun leven, bovenal door de verheven richting van beider geest, werden de echtgenooten allengs tot elkander gebracht, en werd tusschen hen een band geschapen, welks voorbeeld in de geschiedenis niet te vinden is, en welks wedergade sedert niet is gezien. Hoe die band is ontstaan, en hoe van die droevige bruid de liefdevolle vrouw is geworden, wier teedere vereering voor haren echtgenoot reeds bekend was uit de brieven, ons door Dalrymple bewaard, is het geheim van beider hart, waarin het aan een onbescheiden nageslacht wel nooit zal gegeven worden in te dringen, maar niettemin is de gelukkige uitkomst een historisch feit, dat onlangs op nieuw zijne bevestiging gevonden heeft in een 27 tal bescheiden, welke als afschriften, onder den titel van ‘Mémoires et lettres de la Reine Marie d'Angleterre, pièces rares,’ in het familie-archief der Bentincks aangetroffen, door mevrouw de gravin douairière Bentinck geboren gravin van Waldeck en Pyrmont, in het licht zijn gegeven, onder toevoeging eener reeks van achttien brieven der Koningin aan de freule van Wassenaer-Obdam, van welke de oorspronkelijken op het kasteel Twickel worden bewaard.

Het eerste gedeelte dier verzameling is, het spreekt van zelve, van verreweg het meeste belang; doch uit welke bron de bundel, waarvan hier sprake is, afkomstig zijn mag, blijkt niet. Luidens eene aanteekening op het omslagblad, zijn die stukken indertijd in het bezit geweest van eene prinses van Aldenburg, geboren prinses van Hessen-Homburg, wier dochter gehuwd is geweest met den bekenden graaf Bentinck van Rhoon, maar langs welken weg die vorstin in hun bezit geraakt was, is niet uit te maken. Volgens mevrouw Bentinck zijn de afschriften niet onwaarschijnlijk vervaardigd door een Deen of een Duitscher van de hofhouding der prinses Anna, doch dat maakt de herkomst dier stukken niet duidelijker, want uit den inhoud der memorie van 25/15 Augustus 1691 blijkt de wensch der Koningin dat al hare papieren na haren dood zouden worden verbrand, en Willem III, die op zijn sterfbed denzelfden last ten opzichte van zijne eigene papieren gaf, zal wel niet in gebreke gebleven zijn, zelf aan een dergelijken wensch zijner gemalin te voldoen. De afschriften zouden dan nog bij het leven der Koningin moeten genomen zijn, en derhalve gedurende

een tijd, wanneer zij met hare zuster gansch niet meer op vertrouwelijken voet stond, eene omstandigheid op welke gezinspeeld wordt op blz. 95. Van den anderen kant is de inhoud van sommige dier stukken, en inzonderheid die der gedenkschriften van zoo persoonlijken aard, dat het niet te veronderstellen is dat de Koningin daarvan ooit aan wien ook, zelfs niet aan den Koning, inzage zou hebben kunnen verleenen.

Blijft derhalve de oorsprong dier verzameling een raadsel, des te meer mag men zich verheugen over het behoud dier stukken, die niet alleen ons vergunnen een blik te slaan in het intieme leven der vrouw, van wie zij afkomstig zijn, maar die ook ontegenzeggelijk, vooral voor zoover zij betrekking hebben op de gebeurtenissen van het jaar 1688, eene belangrijke geschiedkundige waarde bezitten.

De eerste bladzijde der verzameling verplaatst ons al terstond in het midden der voorvallen die onmiddellijk aan den val der Stuarts zijn voorafgegaan. Die voorvallen zijn overbekend. Jacobus II had sedert 1685 den troon zijns broeders bestegen, en daarmede was plotseling de persoon der prinses van Oranje, als vermoedelijke erfgename der kroon, op den voorgrond getreden. Met waardige bescheidenheid had de vijfentwintigjarige vorstin de vrij onverwachte verheffing haars vaders, tevens de hare, vernomen. Tot dien tijd toe schijnt haar leven meestal stil en eentonig te zijn voorbijgegaan, maar niets toont aan dat zij, van haren kant, de pracht van het engelsche hof voor de stilheid van haar verblijf in Holland heeft betreurd - al doen engelsche schrijvers het voorkomen dat een soort van huiselijke dwinglandij door den Prins op haar uitgeoefend, als een loodzwaar gewicht op haar geheele bestaan zou gedrukt hebben. Integendeel, de verknochtheid der Prinses aan haar tweede vaderland, en de ongekunstelde hartelijkheid waarmede zij in later jaren, bij voortduring, terugdacht aan de ongedwongenheid van haar leven in den Haag en in Gelderland, strekken ten bewijze dat, al was dan ook toenmaals hare verhouding tot den Prins nog verre van vertrouwelijk, zij toch een leven leidde naar haren smaak, en zij zich geenszins ongelukkig moet gevoeld hebben. Wat d'Estrades dan ook beweren moge - en de fransche hoveling zal zich zeker eene vrouw niet gelukkig hebben kunnen denken, dan te midden van ijdelen glans -, van een der engelsche geestelijken die haar herwaarts vergezelden, van Dr. Hooper, later deken van Canterbury, is ons van haar huiselijk leven eene

beschrijving bewaard[1], welke eerbied en sympathie afdwingt voor de jonge vorstin, die, nauwelijks aan de kinderschoenen ontwassen, reeds toonde den ernst des levens te beseffen en ongekunstelde vroomheid aan aangeboren waardigheid wist te paren. Dat die engelsche geestelijken en de engelsche dames der Prinses, de gezusters Villiers aan het hoofd, het hollandsch leven vrij ondragelijk vonden, laat zich begrijpen, en dat zij hunne meesteresse beklaagden, die, voor zulk een bestaan, het schitterend hof van Whitehall verlaten had, is ook aan te nemen, maar voor de Prinses zelve hadden die jaren van afzondering rijke vruchten gedragen. Het karakter gevormd, en den geest verrijkt door de lezing van werken, wier bestudeering allicht menige vrouw van rijper leeftijd zou hebben afgeschrikt, bovenal door eigen onderzoek versterkt in het protestantsch geloof, waarvan zij reeds op dertienjarigen leeftijd belijdenis had afgelegd, stond de prinses van Oranje als gereed ten strijde, toen het oogenblik sloeg, waarop zij meer op den voorgrond zou moeten treden.

Toch was reeds, althans zoo men d'Estrades vertrouwen mag, nog vóór den dood van koning Karel, in het leven der Prinses eene verandering gekomen, die zeker opzien gebaard had. 's Konings natuurlijke zoon, de hertog van Monmouth, bevond zich destijds in den Haag en zijne tegenwoordigheid aldaar schijnt aanleiding gegeven te hebben tot verstrooiingen en feesten, welke tot dus verre aan het stadhouderlijk hof weinig of niet gekend waren; en, vreemd genoeg, het was de Prins zelf geweest, op wiens aandrang al die vermakelijkheden waren aangevangen, en op wiens aansporing Monmouth geheele namiddagen op het Huis ten Bosch had doorgebracht, om der Prinses engelsche ‘country-’ dansen te leeren of zich gezamenlijk met haar in het schaatsenrijden te oefenen. Het overlijden van Karel II en het terstond daarop gevolgd vertrek van Monmouth hadden echter alras die feestelijke stemming door ernstige overwegingen vervangen. De ondoordachte regeeringsdaden toch, waarmede de nieuwe koning reeds spoedig de engelsche natie tegen zich in het harnas begon te jagen, en de onhandige ijver, waarmede hij zijne maatregelen zocht door te drijven, moesten wel hun terugslag vinden aan het stadhouderlijk hof. Veel was er voor Jacob II aan gelegen

1 Als bijlage gedrukt achter het tweede deel van Trevor's ‘Life and Times of William III’.

zijne oudste dochter, de naaste erfgename zijner kroon, tot zijne inzichten over te halen, maar met evenveel waardigheid als gevatheid wist de Prinses weerstand te bieden aan de drogredenen haars vaders en aan de lagen zijner verschillende afgezanten.

Van elders waren reeds brokstukken bekend van de briefwisseling tusschen den Koning en zijne dochter over godgeleerde onderwerpen gevoerd, maar tot nu toe was, naar het schijnt, niet de volledige tekst voorhanden van de brieven, die thans in hun geheel voor ons liggen; wel gaat de controverse van weerszijden niet zeer diep, en worden van beide zijden, voor en tegen protestantisme en katholicisme, argumenten aangevoerd, welke destijds wel evenmin als nu, door nieuwheid zullen hebben uitgeblonken, maar toch is het werk der jonge vorstin hoogst merkwaardig, bovenal wegens de vorstelijke vrijmoedigheid waarmede de Prinses hare meening verdedigt, zonder toch een oogenblik den eerbiedvollen toon uit het oog te verliezen die der dochter tegenover den vader past.

Nog was die briefwisseling niet afgeloopen, toen het jaar 1688 aanbrak, een jaar waarvan ons de Prinses een verhaal bewaard heeft dat de blijkbare sporen draagt van onder den indruk der gebeurtenissen, naarmate zij vorderden, te zijn neergeschreven. Dat verhaal is ontegenzeggelijk het merkwaardigste stuk van geheel den bundel, dien ons mevrouw Bentinck mededeelt; merkwaardig, zoowel om den inhoud, die ons vergunt, als van dag tot dag, het veelbewogen leven der Prinses in dat jaar te volgen, als om den verheven geest welke uit die bladzijden spreekt, en die, in menig opzicht, zoo voortreffelijk afsteekt bij de heftige aantijgingen waaraan zij na den val haars vaders, van de zijde van diens vrienden, heeft blootgestaan. Men kent dat hardvochtig oordeel, en trouwens mevrouw de gravin Bentinck herinnert daaraan in hare inleiding: doch de laster verstomt tegenover den nederigen toon, dien de Prinses in die gedenkbladen aanslaat, en die reeds terstond treft, wanneer zij aanvangt met eene dankbare verzuchting dat zij, door de wondervolle leiding der Voorzienigheid, is voorbereid voor gebeurtenissen, die buiten alle berekening lagen en in welke zij, zonder goddelijken bijstand, niet geweten zou hebben, hoe zich te gedragen. De briefwisseling tusschen de Prinses en haren vader was destijds nog in vollen gang, maar de Koning was zich toen toch reeds bewust dat zijne redeneeringen in 't minst niet in staat waren de overtuiging zijner dochter aan het

wankelen te brengen. Sterker aandrang was derhalve noodig, en daartoe zou de tusschenkomst van een engelschen Jezuïet, pater Morgan, moeten strekken, terwijl tegelijker tijd op het gemoed der Prinses zou dienen gewerkt te worden door de lezing der nagelaten papieren van hare overleden moeder. Maar noch het een noch het ander gelukte. Volstandig weigerde de Prinses elk onderhoud met den Jezuïet, wel wetende welke gevolgtrekkingen gemaakt zouden worden, reeds uit het bloote feit eener ontmoeting tusschen haar en den volgeling van Loyola: en wat de geschriften harer moeder betrof, zoo bracht de lezing daarvan geen anderen indruk op haar te weeg dan dien van verbazing dat eene vrouw, welke als zoo begaafd van geest had bekend gestaan, als lady Ann Hyde, zich door zoo armzalige redekavelingen had kunnen doen verblinden. Ook schroomde de Prinses niet zulks haren vader te melden, en het bleef er bij, ofschoon Jacob II bleef aandringen op eene samenspreking met pater Morgan, en hij haar, door zijnen Gezant bij de Staten-Generaal, een werk met beschouwingen over de verschillen van godsdienst ter bestudeering deed aanbevelen.

Zoo was de stand van zaken toen in den Haag het eerste bericht ontvangen werd van eene nieuwe zwangerschap der koningin van Engeland. Wat haar zelve aanging, zoo verzekert de Prinses dat die tijding haar geenszins onaangenaam aandeed, en zelfs wenschte zij, in haars vaders belang, dat hem een zoon zou mogen geboren worden. Maar al was zij voor zich zelve niet eerzuchtig, zoo kon het toch niet anders, of zij moest zich rekenschap geven van het gevaar dat de verzekering der katholieke erfopvolging in Engeland voor de zaak van geheel het Protestantisme in Europa zou opleveren, en zoo de Prinses daarbij al niet den troon haars vaders voor zich zelve begeerde, zoo kon zij toch ook niet nalaten voor den Prins alles te wenschen, wat zijne verdiensten hem, in haar oog, waardig maakten: want, zoo voegt zij er met zekere ‘naïveteit’ bij, ‘ofschoon ik betreur hem slechts drie kronen aan te brengen, word ik toch door mijne liefde niet zoo verblind, dat ik zijne feilen niet zou kunnen zien, maar ik ken ook zijne verdiensten.’ Voorwaar, eene geheel andere oordeelvelling dan men, nauwlijks tien jaren te voren, uit den mond der schreiende bruid van ‘the dutch monster’ zou hebben verwacht.

Maar intusschen moest de koningin van Engeland worden geluk gewenscht met hare blijde vooruitzichten; de toon waarop

dat geschieden zou, was bezwaarlijk te kiezen, maar gelukkig gaf de koelheid waarmede haar hare stiefmoeder schreef, der Prinses gelegenheid evenzoo haar antwoord in algemeene bewoordingen in te kleeden. Gelukkig, noemt zulks de Prinses; want zoo zij ronduit had gemeld hoe onverschillig de geheele zaak haar voor haar zelve was, zou niemand daaraan geloof hebben geslagen, en toch zou zij liever voor onwellevend zijn doorgegaan dan onoprecht te wezen; daarom werden dan ook de destijds gebruikelijke voorbeden voor de Koningin hier te lande achterwege gelaten, opdat men de Prinses niet van veinzerij zou kunnen verdenken. De briefwisseling met den Koning duurde inmiddels ook nog voort, en den 17^{den} Februari zond de Prinses haren vader een uitvoerig verslag van hare gedachten omtrent het haar te lezen gegeven boekwerk; en toen haar daarop weder een samenraapsel van aanhalingen uit de werken van den kerkvader Cyprianus ter overdenking werd aangeboden, gaf zij ook daarover haren vader met vrijmoedigheid hare gedachten te kennen. Die brieven schijnen evenwel den Koning te hebben mishaagd, althans hij liet der Prinses weten dat hij zich voortaan onthouden zou haar boeken te doen toezenden - en dat was juist wat zij wilde, want het lezen van dergelijke werken vorderde veel tijd, en bracht geen nut hoegenaamd te weeg. Nog eene andere reden van ongenoegen voegde zich weldra voor Jacob II daarbij: de hofmeester van Hare Hoogheid, de markies de Vérace, nam zijn afscheid, zonder voldoende beweegredenen aan te voeren, en daar hij zijn ontslag doorzette, werd hij vervangen door Lord Coote, den oudsten zoon van Lord Mountrath, hetgeen geenszins in den smaak viel van den koning van Engeland, die zijner dochter bitter verweet in haren persoonlijken dienst een man te hebben genomen, die hem bij alle gelegenheden den vereischten eerbied schuldig gebleven was. En daar Vérace, voor zijn vertrek, de Prinses met nadruk had gewaarschuwd haren gemaal tot voorzichtigheid voor zijn persoon aan te manen, en er inderdaad sporen ontdekt werden van eene samenzwering tegen den Prins, waarvan de draden niet recht te vatten schenen, en waarin vooral het deel van den gewezen hoveling duister bleef, is wel na te gaan dat de Prinses destijds geene aangename dagen doorleefde.

In die omstandigheden verwisselde het hof, tegen het einde van Maart, den Haag voor het Loo, waar het Paaschfeest gevierd, en een bezoek ontvangen werd van den keurvorst van

Saksen. Maar ook op het stille lustslot werd het der Prinses niet gegeven rust te genieten. Niet alleen was het voor haar bedroevend de miskraam harer zuster te vernemen en daarbij de droevige opmerking te moeten maken, hoe haar-zelve in 't geheel geene, en harer zuster geen levensvatbare kinderen werden gegund, maar buitendien begonnen haar destijds berichten te geworden omtrent de zwangerschap der Koningin, die recht gaven te vermoeden dat daarbij eenig bedrog in het spel was.

Die berichten, wij weten het, kwamen der Prinses van hare zuster, de prinses van Denemarken, en niet onwaarschijnlijk werden zij deze door hare geliefde lady Churchill in de pen gegeven. Die brieven van prinses Anna waren reeds bekend uit het tweede deel van Dalrymple's ‘Memoirs of Great-Britain and Ireland,’ en de engelsche tekst daarvan verschilt slechts weinig van den franschen, die ons door mevrouw Bentinck wordt medegedeeld. In de maanden Januari tot Juli 1688 geschreven, werd daarbij aan de Prinses, tot in bijzonderheden verslag gedaan van alles wat, aan het hof van Whitehall, de bevalling der Koningin voorafging, en voorts van die bevalling zelve, welke den 10^{den} Juni plaats had, doch waarbij de briefschrijfster zelve niet tegenwoordig was. Was het inderdaad toeval dat de Prinses Anna juist op dat oogenblik, tot herstel harer gezondheid, eene badplaats bezocht, of was het wezenlijk om in hare afwezigheid te vrijer spel te hebben voor de onderschuiving van een valschen erfgenaam - de vraag was destijds eene ‘question brûlante,’ en men mag zich met de prinses van Oranje verwonderen dat, op zijn zachtst genomen, bij het welbekend bestaan van zoo zware verdenkingen tegen Jacob II, deze in het geheel geene maatregelen van voorzorg aanwendde, om de echtheid van zijnen telg boven allen twijfel te stellen; maar bij het verloop der geschiedenis, doet de vraag of de Pretendent al dan niet de echte zoon van Jacob II en Marie Beatrice geweest zij, op zichzelve niet af. Voor de Prinses echter was het een hoogst pijnlijke gewaarwording te weten dat haar vader van een zoo laaghartig bedrog werd verdacht gehouden en in de onmogelijkheid te zijn, of hem van alle blaam te zuiveren, of, zoo noodig, hare eigene geschonden rechten te handhaven, en de toon van haar dagboek wijst genoegzaam die gemoedsstemming aan.

Tegen de helft van Mei verlieten de Prins en de Prinses weder het Loo voor den Haag, ongetwijfeld om, volgens oud

gebruik, de haagsche kermis te vieren, en daarna betrok het hof het slot van Honsholredijk, waar gewoonlijk een deel van den zomer werd doorgebracht. Daar bevond zich de Prinses toen haar de tijding van de bevalling der Koningin bereikte. Nu werd hare houding moeielijker; en al terstond drong zich de vraag op, of er al dan niet openlijke gebeden voor den jonggeborene zouden worden voorgeschreven; het ontbrak in de naaste omgeving der Prinses niet aan raadslieden, die haar aanspoorden zoodanig bevel niet uit te vaardigen, maar zij begreep toch dat daarmede openlijk zou worden te kennen gegeven dat zij den nieuwen prins van Wales niet als haren halfbroeder erkende, en dat zij alzoo haren vader, zonder voldoenden grond, eene grievende beleediging zou aandoen; ook wilde zij niet den schijn op zich laden van afkeer te voeden jegens het onnoozel wicht dat zich tusschen haar en Engelands kroon plaatste en daarin gaf de Prins zijner gemalin gelijk, zoodat niet alleen de openbare gebeden plaats hadden, maar het vorstelijk paar begreep ook niet te kunnen nalaten zijn gelukwenschen aan het engelsche hof te doen aanbieden, ten welken einde de heer van Zuylestein derwaarts gezonden werd. Maar die officiëele, door den Prins en de Prinses aangenomen houding verhinderde toch niet dat zich in den lande dagelijks luider en luider het gerucht verhief dat de jonggeboren prins niet was dan een ondergeschoven kind, zoodat het aldra raadzaam werd geacht de uitgeschreven gebeden allengs als van zelve te doen ophouden; en misschien zou dat ook wel onopgemerkt hebben kunnen geschieden, zoo niet de engelsche ambassadeur zich omstreeks dien tijd in 't hoofd gezet had, een luisterrijk feest te moeten bereiden ter viering der geboorte van den zoon zijns Konings. Dat onhandig tarten der openbare meening bracht eene ‘éclat’ te weeg; de gelegenheid werd aangegrepen, om een openlijk bewijs te geven van de overtuiging die alom in stilte had wortel geschoten. Niet alleen bleven de Prins en de Prinses stil op Honsholredijk, maar geen enkel lid der hofhouding gaf aan Albeville's uitnoodiging gehoor; niet ééne vrouw van de haagsche wereld verscheen op den aangewezen feestavond; van de vreemde vertegenwoordigers ontbraken er verscheidene, en van de gedeputeerden ter Staten-Generaal was slechts één enkele aanwezig - in een woord, de weinige gasten die opdaagden konden slechts getuigen hoe de feestviering jammerlijk was mislukt, en woedend over dien hoon, overstelpte de ambassadeur zijn Koning

met klachten waarvan de Prinses weder de terugwerking moest ondervinden.

Het bidden voor den prins van Wales werd dan ook ten gevolge der toornige vertoogen des Konings weder opgevat, doch eigenlijk slechts voor een wijl, en dat juist tegen het tijdstip, waarop Zuylestein uit Engeland terugkeerde, hetgeen kon doen gelooven dat deze afdoende bewijzen voor de echtheid van het kind had medegebracht. Maar het was er inderdaad ver van af; wat Zuylestein meldde, kon slechts de bestaande vermoedens bevestigen. Voor de Prinses werd de toestand dan ook schier onhoudbaar; van den eenen kant moest zij den Koning, haren vader, zooveel doenlijk bevredigen, en daartoe allerlei uitvluchten te baat nemen, die, zonder juist onwaar te zijn, toch haar nauwgezet geweten verontrustten, en van de andere zijde zag zij zeer goed in, dat haar vader de protestantsche kerk zocht te verderven, en hoe tot redding van het haar dierbaar geloof geen andere uitweg zou overblijven dan dat haar gemaal haren vader met geweld van den troon zou stooten, een denkbeeld dat ten eenenmale ondragelijk zou geweest zijn, indien zij niet, juist uit dat geloof, een vast vertrouwen had geput dat er, op eenigerlei wijze, uitkomst gegeven zou worden; dat vertrouwen alleen hield haar in die bange dagen staande, en gaf haar kracht om hare angst en tranen voor hare omgeving verborgen te houden. Den Prins slechts kon zij klagen wat in haar hart omging, en zijn medelijden alleen met hetgeen zij doorstond, lenigde hare smart.

De nazomer begon inmiddels aan te breken en de naderende jachttijd verplaatste het hof weder naar het Loo. Daar, meer nog dan elders, had de Prinses gelegenheid om te peinzen over hetgeen zij rondom zich gebeuren zag, en over hetgeen eene, wellicht niet ver verwijderde toekomst zou kunnen baren. Uitwendig kalm, wachtte zij wat volgen zou, hare kracht zoekend in het gebed en in het gebruik van het H. Avondmaal, haar door haren getrouwen Dr. Stanley uitgereikt. En wel mocht zij kracht verzamelen voor hetgeen haar te wacnten stond, wanneer eerlang haar gemaal, de drager van het protestantsche beginsel, in het perk zou treden tegen haren vader, den kampioen der katholieke kerk, en zij als getuige zou staan bij een strijd, welks beslissing, hoe die ook uitviel, voor haar steeds hartverscheurend zou wezen. En dat die strijd niet lang meer zou uitblijven, was duidelijk; reeds waren alle toebereidselen gereed en alle

maatregelen genomen; in het begin van September begaf zich de Prins naar Minden, om met den keurvorst van Brandenburg, den landgraaf van Hessen en den hertog van Zell de laatste afspraken in persoon te treffen. Dat de Prinses wist wat in die samenkomst werd beraamd, blijkt niet, maar zij was ongerust en vreesde een ongeluk, want haar was bericht dat de fransche gezant een vijftiental huurlingen had doen uitrusten in de uniform van 's Prinsen lijfwacht, en zij begreep dat door middel dier vermomming een aanslag op zijn persoon zou worden beproefd. Maar niettemin gelukte het haar uitwendig zoo vroolijk en welgemoed als ooit te schijnen, totdat eindelijk de Prins behouden en zelfs, niettegenstaande de vermoeienissen zijner reis, in goede gezondheid terugkeerde.

Nu werd van het Loo opgebroken; de Prins begaf zich naar den Haag waar zijne tegenwoordigheid dringend vereischt werd, ter bevrediging van den argwaan van d'Estrades en Albeville over de buitengewone uitrustingen van vloot en leger, die zij waarnamen, en de Prinses begaf zich naar het Huis te Dieren waar de Prins zich aldra weder bij haar voegde, om van daaruit het kamp bij Nijmegen te bezoeken. Terstond daarop keerde hij naar den Haag terug, werwaarts hem de Prinses in het begin van October volgde. Wat toen in de eerstvolgende dagen tusschen de vorstelijke echtgenooten plaats vond, meldt de Prinses niet; alleen teekent zij aan hoe de kalmte van geest die haar tot dusver was bijgebleven, en die door haar als een bewijs van goddelijke genade werd aangemerkt, haar dreigde te verlaten, ofschoon de Prins, niettegenstaande zijnen gewonen, lastigen hoest, wèl genoeg was, om zich bezig te houden met alle toebereidselen voor zijn tocht. Zijn vertrek was op den 20sten October vastgesteld; daags te voren hadden de echtgenooten een laatste onderhoud, waarin de Prins als het ware zijn politiek testament bloot leide - mocht de Prinses in zijne afwezigheid raad behoeven, dan waren Waldeck, Fagel en Weede-Dijkveld degenen tot wie zij zich daartoe met vertrouwen zou kunnen wenden, maar wat, meer nog dan eenige zinspeling op het aanstaand en wellicht laatst vaarwel, het hart der jonge vrouw brak, was de aanbeveling die de Prins daarop liet volgen.

Dat zijne onderneming hachelijk was, dat er vrij wat meer kansen waren voor een slechten afloop, dan voor slagen, dat ontveinsde zich niemand; het gebeurde met Monmouth lag nog versch in het geheugen - wat, indien hetzelfde lot Willem van

Oranje trof? Dan zou het gelden het hoogste bewijs te geven van opoffering in het belang der zaak waarvoor men heette goed en bloed veil te hebben; dan - en men kan nagaan onder welke gewaarwordingen de arme Prinses die woorden moet hebben aangehoord, terwijl den Prins de tranen uit de oogen vloeiden, - dan zou zij niet in weduwlijken staat den verloren echtvriend mogen blijven beweenen, maar het algemeen belang zou ten spoedigste een nieuwe huwelijksverbintenis van haar vorderen. Verstomd hoorde hem de Prinses aan, maar eindelijk brak zij los, in al de kracht van haar liefhebbend gemoed, zonder zich te kunnen bedwingen, of de gedachten, die zich in haar opdrongen, behoorlijk onder woorden te kunnen brengen - hem alleen beminde zij, nooit zoude zij eenen ander kunnen toebehooren - na zoovele jaren met hem vereenigd te zijn geweest, zonder dat haar echt gezegend was geworden, behoefde zij niet te denken aan de gebeurlijkheid van hetgene, waarvan hij sprak - alles wat zij verlangde, was slechts hem niet te overleven, maar nu zij bij hem geene kinderen had, zoude zij ze zelfs van eenen engel uit den hemel niet wenschen - en zoo sprak zij voort in eene hartstochtelijke vervoering, waarop zij, een oogenblik later, niet dan met zeker schaamtegevoel terugzag; gewoon zich te beheerschen, van nature waardig en taktvol, was het haar vreemd den vrijen teugel te laten aan hetgeen in haar omging, en in de zoo verklaarbare opwelling van haar gemoed een begin van verzet ziende tegen hetgeen de Voorzienigheid over haar zou kunnen besloten hebben, gevoelde zij al spoedig een wezenlijk berouw over de heftigheid harer uitdrukkingen, hoezeer zij in den grond des harten zich niet ontveinzen kon, dat zij niet meer had gezegd, dan zij wezenlijk dacht en bleef denken.

Den volgenden dag zou de Prins zich inschepen. Te Honsholredijk gebruikten de echtgenooten, voor het laatst, te zamen den maaltijd, en daarna vergezelde de Prinses haren gemaal tot aan de boorden van de Maas, waar het vaartuig wachtte dat hem naar Brielle zou overbrengen; daar had het afscheid, het laatste misschien, plaats. Half in zwijm, niet in staat tot eene beweging, bleef de Prinses in hare koets, den Prins nastarend, zoolang hem haar oog volgen kon; 's avonds laat eerst keerde zij in den Haag terug. Den daaraanvolgenden dag werd in geheel het land een algemeene vast- en bededag gehouden, die zelfs door de joodsche gemeente getrouw in acht werd genomen, terwijl de spaansche gezant meer dan eene mis voor het wel-

slagen van 's Prinsen onderneming deed lezen. Twee dagen later zeilde de vloot uit, maar de wind was ongunstig en stak weldra op tot een zoo hevigen storm, dat weder te Hellevoetsluis moest worden binnengeloopen. Wat de Prinses daarbij gevoelen moest, kan men zich denken, doch zij weidt er niet over uit, alleen opmerkend hoe hard het valt zoo teeder te beminnen wanneer de beminde persoon afwezig is; maar toen zij den Prins eindelijk weder in behouden haven wist, was juist die tegenspoed oorzaak dat de echtgenooten elkander nog eens zouden kunnen ontmoeten. Al was zij half ziek en doodelijk vermoeid van de slapelooze nachten die zij in angstig luisteren naar den storm doorwaakt had, toch haastte zij zich naar den Briel, waarheen de Prins zich van zijn kant, voor eenige uren van Hellevoetsluis uit, begaf. Maar het tweede afscheid was misschien nog hartverscheurender dan het eerste. Gedurende anderhalf uur bleef de Prinses in het vertrek waar haar de Prins had verlaten, zonder tot bezinning te kunnen komen, en daarop vernemende dat er eene godsdienstoefening stond gehouden te worden, begaf zij zich naar het bedehuis, even als den volgenden morgen, daar de ebbe haar belette de rivier weder over te steken; na afloop der plechtigheid besteeg zij den 315 trappen hoogen toren, om in gedachte nog eenmaal haren gemaal den afscheidsgroet te brengen. Doch er viel niets meer te onderscheiden dan de toppen der masten van de vloot die, daags daaraan, bij gunstigen wind, het zeegat uitstevende, terwijl de Prinses, na een langdurigen overtocht over de Maas, eerst in den nacht op het stadhouderlijk hof terugkeerde.

Ditmaal beloofde 's Prinsen onderneming voorspoedig te zijn; de wind bleef gunstig, en de vloot was spoedig in volle zee, maar juist daardoor verliep er geruime tijd voor de Prinses eenig bericht van haren gemaal kon ontvangen, en zelfs was reeds sinds lang, bij geruchte, de behouden landing van den Prins bekend, voor zijn eerste brief haar in handen geraakte. Tot dien tijd toe, had zij in de striktste afzondering geleefd, haar paleis niet verlatend, dan om zich elken namiddag ter kerke te begeven, waar de openbare gebeden voor den Prins afwisselden met die, welke zij voortdurend in hare huiskapel voor hem ten hemel opzond. En was die leefwijze gepast, in aanmerking der omstandigheden waarin de Prinses was achtergebleven, ook voorzorg voor haar persoon maakte die afzondering gebiedend noodig. Hoe lichtelijk toch zou een of ander aan-

hanger haars vaders zich aan haar hebben kunnen vergrijpen! Maar toen eenmaal de zekerheid verkregen was dat de Prins aan wal gestapt was, en de onderneming naar wensch ging, besloot de Prinses wederom, althans eenigermate, aan de eischen van het hofleven te voldoen, en vier malen in de week eenige aanzienlijke vrouwen bij zich toe te laten. Van het bezoek van den keurvorst en de keurvorstin van Brandenburg, dat omstreeks dien tijd plaats had, en waarvan gesproken wordt in een brief aan de keurvorstin van Hannover van eenige maanden later[1], wordt hier geen melding gemaakt, maar van elders weten wij dat de feestelijkheden, die bij dergelijke bezoeken gebruikelijk plegen te wezen, ditmaal geheel achterwege bleven, gelijk de Prinses zich, ook zelfs bij hare gewone dames-receptiën, van het kaartspel onthield. En wat buitendien moet bijgedragen hebben om in die sombere dagen een ernstige plooi aan het hof te geven, was de dood der gemalin van 's Prinsen vertrouweling, Hans Willem Bentinck, wellicht de eenige van de, met de Prinses uit Engeland overgekomen freules Villiers, wier gedrag nooit aanleiding had gegeven tot eenige opspraak en wier laatste oogenblikken met aandoening worden geschetst.

Eindelijk, den 30sten December, kwam de tijding dat Jacob II was aangehouden, en tegelijkertijd meldde de Prins aan zijne gemalin dat zij zich had gereed te maken om eerlang naar Engeland over te steken. Niet zonder droefheid kon zij er aan denken een land te verlaten, dat haar zoo lief was geworden als Nederland, en waar zij erkende zooveel goeds van allerlei aard te hebben ondervonden - maar zij had geleerd haren wil te buigen, en, met deze woorden besluit de prinses van Oranje die merkwaardige bladzijden, vol bange verwachting naar hetgeen haar vader denkt te doen, en vol vreeze voor altijd dit land te zullen moeten vaarwel zeggen - ook al smacht zij er naar den Prins terug te zien - eindigt zij het jaar 1688, een jaar, rijk aan wonderlijke gebeurtenissen, maar ook aan bijzondere goedheid en zegeningen van God aan hare ziel, waarvoor zij Hem prijzen zal, zoolang haar leven duurt[2].

1 Blz. 104.

2 De van de Prinses van Aldenburg afkomstige bundel bevat verder nog verschillende losse opstellen van de hand der Koningin, welke bijna uitsluitend het karakter hebben van godsdienstige overdenkingen; voorts een viertal brieven van de Koningin aan de keurvorstin van Hannover, benevens één door Willem III aan die vorstin gerichten brief, waarvan reeds een fragment bekend was uit een artikel van Dr. Schaumann in den jaargang 1875 van het 'Zeitschrift des historischen Vereins für Nieder-Sachsen', getiteld: 'Zwei Aufsätze zür Geschichte des Welfischen Hauses' (blz. 47); en eindelijk een van 8 Januari 1695 uit Kensington gedagteekend schrijven des Konings aan den Stadhouder van Friesland, tot kennisgeving van het overlijden der Koningin, door welk schrijven ten volle de opmerking van Klopp wordt bevestigd (VII, p. 13), dat, in afwijking van het gewone hofgebruik, die kennisgevingen niet een bloote vorm waren, maar aan het smartgevoel des Konings met zekere hartstochtelijkheid uitdrukking gaven.

De vrees der Prinses dat zij dit land niet zou weerzien, werd bewaarheid, maar de gehechtheid die haar, bij haar vertrek, bezielde voor Holland en al wat hollandsch was, bleef tot aan het eind haars levens onverflauwd bestaan.

Daarvan getuigen hare brieven aan de freule van Wassenaer-Obdam, welke het tweede gedeelte uitmaken van de ons door mevrouw Bentinck medegedeelde stukken, en die zich, als van zelve, aan haar dagboek aansluiten[1]. Die briefwisseling ving aan, onmiddellijk na het vertrek der Prinses uit den Haag, want de eerste dier brieven werd geschreven uit het jacht dat haar naar Engeland overvoerde, en de laatste dagteekent van slechts weinige maanden voor haar overlijden. In 't oog vallend is het verschil, dat de opgewekte en ongedwongen toon dier brieven vormt met den diepen ernst der zooeven vermelde gedenkschriften, maar wat in allen gelijkelijk treft, is de volmaakte takt door de vorstelijke schrijfster aan den dag gelegd in alles wat zij op het papier bracht. Gelijk de prinses van Oranje in den drang der moeielijkste omstandigheden tegenover haren vader de pen wist te voeren met evenveel waardigheid als ontzag, zoo verstond ook de koningin van Engeland, zonder ooit haar hoogen rang te vergeten, den juisten toon aan te slaan tegenover de vriendin, wier meerdere zij is, doch die zij niet kwetsen mag. Maar tevens treft ook de onuitputtelijke goedheid welke ten grondslag ligt aan die brieven, die volkomen de bewering logenstraffen van miss Strickland, in hare levens-

1 Aan welke freule van Wassenaer-Obdam hier eigenlijk gedacht moet worden, blijkt niet met zekerheid, maar naar het schijnt, is hier sprake van de ongehuwd gebleven baronesse Agnes van Wassenaer, dochter van den beroemden Admiraal en zuster van den eersten Graaf van Wassenaer-Obdam. Echter zoude ook aan eene van 's Graven drie dochters gedacht kunnen worden, maar de laatste brief van den bundel - waarvan een fraai facsimile gegeven wordt - en waarbij de Koningin den rouw beklaagt wegens het overlijden der Vrouwe van Obdam, schijnt, naar den inhoud te oordeelen, eerder aan eene schoonzuster dan aan eene dochter der overledene gericht te zijn geweest.

beschrijving der koningin Maria, dat deze geene enkele vriendin zou bezeten hebben. Verre van daar, die brieven getuigen juist van het warme hart der Koningin, niet alleen voor haar aan wie zij ze richtte, maar voor zoo menige vrouw, die zij hier te lande had leeren kennen en liefhebben, voor mevrouw van Arnhem van Roosendaal, wier gezelschap zij missen moest, voor mevrouw van Nassau-la-Lecq, in wier kinderen zij voortdurend de levendigste belangstelling toont, voor mevrouw van Amerongen, aan wie zij weten doet hoe welgedaan de generaal van Ginckel, niettegenstaande de vermoeienissen van den veldtocht, uit Ierland is teruggekeerd, en voor zoovele anderen nog, die zij toont in liefde te gedenken. En uit den diep godsdienstigen inhoud der geschriften die de Koningin voor haar eigen stichting placht op te stellen, behoeft men geenszins af te leiden dat hare briefwisseling een zwaarmoedig of dweepachtig karakter zou hebben vertoond. Integendeel, vroolijk en ongedwongen gaat zij van het eene onderwerp over op het andere, tijding gevend en vragend, en dikwijls, zelfs in die moeielijke dagen, als zij gedurende 's Konings afwezen zelve de verantwoordelijkheid der Regeering te dragen had, op schertsenden toon den lachlust opwekkend, als zij, bijvoorbeeld, zich zelve prijzend over den spoed, waarmede zij een pas ontvangen brief beantwoordt, aanvangt met de woorden: ‘ben ick nu niet soet’, of wel, wanneer zij met zekeren goedmoedigen spot bericht, hoe de vrouwe van 's Gravemoer - welbekend uit het journaal van Constantyn Huygens - de afwezigheid van haren gemaal verdraagt, met eene christelijke gelatenheid, waarover zich niemand verwonderen zal.

Maar de briefwisseling, die de Koningin met de freule van Wassenaer onderhield, strekte niet uitsluitend tot het erlangen van tijding omtrent het geliefde Holland en de aldaar achtergebleven vrienden: ernstiger band dan die eener alledaagsche vriendschap verbond beide vrouwen. Het is bekend hoe groote belangstelling door de Koningin, reeds als prinses van Oranje; aan den dag gelegd werd voor die menigte van beklagenswaardige ballingen die, liever dan op het bevel van een Lodewijk XIV het geloof hunner vaderen te verzaken, met achterlating van have en goed uit Frankrijk geweken waren, om bij geheele scharen eene veilige schuilplaats in den vreemde te zoeken; d'Estrades maakte, al terstond na de herroeping van het edikt van Nantes, er der Prinses een verwijt van

dat zij de vervolgingen die de Hugenoten in Frankrijk te ondergaan hadden, druk besprak en, naar zijn oordeel, overdreef. Doch hare deelneming in het lot dier ongelukkigen bepaalde zich niet tot loutere uitingen van mededoogen; zelve sloeg de Prinses de handen aan het werk om, vooral zooveel doenlijk, te gemoet te komen in de behoeften der talrijke vrouwen van aanzienlijken stand en verfijnde opvoeding, die, onder zoovele rampzaligen, zeker het meest te beklagen waren. Door toedoen der Prinses werden aan een zeker aantal dier ‘réfugiées’ de middelen verstrekt om, in vereeniging met elkander, te leven op het Huis ter Noot, nabij 's Gravenhage, vanwaar zij, in later jaren na den dood der Koningin, naar eene woning in het Westeinde werden overgebracht. Eene tweede vereeniging van dergelijken aard had zekere Mlle de Dangeau, zelve een gerefugieerde, gesticht in een huis achter de Kloosterkerk, en ook over die ‘dames-societeit’ - gelijk men destijds die vereenigingen noemde - strekte zich de zorg der Koningin uit, althans indien men, met mevrouw Bentinck, op blz. 117, in den naam van d'Aujane dien van Dangeau herkennen mag; echter, moet het toch meer bepaald de andere geweest zijn, aan welke de Koningin zich bij voorkeur liet gelegen liggen, en het was ook ongetwijfeld die societeit, waarover er een oogenblik sprake was dat de freule van Wassenaer zelve als ‘directrice’ zou optreden. Deze schijnt zich evenwel van die eer verschoond te hebben, maar het blijkt toch dat zij grooten invloed op de leden der societeit uitoefende, wellicht reeds daarom dat haar door de Koningin de beschikking werd toevertrouwd over de liefdegaven en de pensioenen die aan de gerefugieerden werden toegekend, zoodat men het er voor houden mag dat zij de eerste geweest is van de reeks voorname vrouwen, aan wie, tot in de tweede helft der vorige eeuw, door de Regeering het beheer werd opgedragen over de aan de ‘fransche dames’ verleende onderstandgelden. Gemakkelijk was die taak niet altoos: daarvan getuigt de eenige, bij den bundel, afgedrukte brief van de freule van Wassenaer aan de Koningin, en de daarbij gevoegde tekst eener toepraak, die gene tot de dames der societeit gehouden had, en waarbij harde waarheden hadden geklonken.

Toen dat stuk der Koningin in handen kwam, had deze reeds sedert eenigen tijd geklaagd over hare gezondheid, en de twee-en-dertigjarige vorstin schreef schertsend dat voortdurend onwelzijn toe aan de gebreken van den naderenden ouden dag, dien

zij echter niet bereiken zou. Nog voor het jaar ten einde was, werd haar levensdraad afgesneden.

De laatste ons medegedeelde brief van hare hand is gedagteekend van den 21sten September 1694; juist drie maanden later bezweek zij aan de kinderpokken, de meest gevreesde ziekte van dien tijd, die reeds zoo menig offer in het huis Stuart had geëischt. Ernstig, doch zonder ophef is de toon van dat laatste schrijven, dat aan hare getrouwe vriendin werd gericht, bij gelegenheid van het overlijden der vrouwe van Obdam. Zeker kon de Koningin toen niet vermoeden hoe zij zelve, met rassche schreden haar einde naderde, en toch schemert in die regelen als een weemoedig voorgevoel door - want, kan het anders dan met een terugblik op zichzelve geweest zijn, dat zij in een tusschenzin doet invloeien, hoeveel minder moeielijk het afscheid van deze aarde vallen moet aan degenen die geene kinderen achterlaten, dan aan de ouders van een talrijk kroost?

Aan veelvuldige toespelingen op den moederzegen die haar ontzegd was, ontbreekt het niet, noch in de brieven der Koningin, noch in hare gedenkschriften, zelfs niet op dat pathetisch oogenblik van haar laatste onderhoud met haren gemaal vóór diens inscheping naar Engeland, en allerminst in die godsdienstige overpeinzingen, welke zij in de eenzaamheid neerschreef, en welke, misschien onbewust, onder hare pen zoo vaak den vorm eener gebedsuiting aannamen. Maar hoe of wanneer ook onder woorden gebracht, nooit doet het verborgen harteleed een zweem van bitterheid over hare lippen komen, en immer streeft zij er naar, met de gelatenheid eener oprechte Christin te berusten in hetgeen zij toch zoo duidelijk toont geheel anders te wenschen. Zoo had zij in toewijding aan hooger plicht geleefd - zoo trad zij den dood tegemoet.

Miss Strickland, van wie reeds boven gewaagd werd, de schrijfster der ‘Lives of the Queens of England’, besluit hare levensbeschrijving van de koningin Maria met eene hatelijkheid wegens het door Burnet opgesteld grafschrift dier vorstin, waarvan de slotregel luidt dat zij haar aardsche loopbaan besloot in de zekerheid van het eeuwige leven. Wij, die de brieven en gedenkschriften der Koningin voor ons hebben liggen, zullen zeker niet instemmen met de schampere aanmerking der engelsche schrijfster, maar evenzeer hebben wij recht te veronderstellen dat de Koningin zelve niet ingenomen zou geweest zijn met den lof, haar door den bisschop van Salisbury in zijn poëtisch

proza toegezwaaid. Zoo iemand, dan kon zeker de vrouw, die wij hier van de meest intieme zijde hebben leeren kennen, het hoofd gerust nederleggen na den strijd des levens. Het is waar, naar het uiterlijke beoordeeld, was die strijd niet zwaar en haar leven gelukkig, benijdenswaardig zelfs - want wat is meer benijdenswaardig dan het 'succes'? - en menige vorstin, ook nog in onze dagen, trof een lot dat, oppervlakkig beschouwd, heviger aangrijpt; en toch had Maria het recht te verklaren dat haar kruis niet licht was, ofschoon, gelijk zij er bijvoegt, ieder voor zich het zijne moet weten te dragen. De fiere moed, waarmede zij dat kruis opnam, was haren tijdgenooten een raadsel, en gaf stof tot menige lichtzinnige en lasterlijke oordeelvelling over het karakter der vrouw, aan wie thans hulde gebracht moet worden door een nageslacht dat, beter ingelicht, de bron kent waaruit zij den moed en de krachten putte om, ootmoedig voor den Heer, wiens dienstmaagd zij beleed te zijn, vrij en hoog te staan tegenover de wereld, die haar schepter beheerschte.

Zulk een karakter in de verhevenheid van zijn streven en den adel van iederen trek te mogen leeren kennen, is een voorrecht waarvoor inderdaad erkentelijkheid moet worden gekoesterd jegens mevrouw de gravin Bentinck, aan wie wij de uitgave danken van de brieven en gedenkschriften der koningin Maria van Engeland.

J.H. HORA SICCAMA.

Onze jongens en meisjes.

Lectures on the science and art of education by the late Joseph Payne, the first professor of the science and art of education in the college of preceptors, London. London, Longmans, Green & Co., 1880.

Gelukkig tijdperk in het leven, als het hoofd nog frisch en het hart nog bloedwarm is, als het lichaam zijn grootste veeren spankracht voelt, en elke spier, elke zenuw trilt van levenslust. Met een onbluschbare geestdrift, vaak gepaard aan een onbreekbare wilskracht en een onbeperkt geloof in het goede op dit ondermaansche, waant men de geheele, wijde wereld, desnoods een of meer nieuwe werelden, te kunnen veroveren.

Vol idealen, ‘het stofgoud op de vlerken’, maar tevens vol schalkschen levenslust, ‘plagend wat zich plagen laat’, treedt men het leven in.

Doch al spoedig doen zich ernstiger stemmen hooren.

De jeugd - zoo luidt het - mag, en moet zich vermaken, maar zij moet tevens voor het leven geschikt gemaakt, opgevoed worden. Zij moet werken en leven, leeren werken en leeren leven. Het leven is een plicht en een arbeid, en het vermaak mag slechts dienen om ons van dien arbeid te verpoozen.

In dat tijdperk, waarin het lichaam het sterkst en de geest het meest vrij en opgewekt is, kan er ook het best worden gearbeid aan onze voorbereiding voor het leven. Het is slechts de vraag: wat is het beste, dat aan de jeugd kan worden geleerd en hoe doen we dat op de kortste, meest doeltreffende wijze?

Die vraag is het onderwerp van een belangrijke wetenschap en een moeilijke kunst: de wetenschap en de kunst der opvoeding.

Wat een volgend tijdperk zal brengen, weten wij niet, doch in de laatste vijfentwintig jaar is het complex van politieke vraagstukken inderdaad beheerscht door een complex van onderwijsvraagstukken.

De schoolquaestie! - men behoeft dit woord slechts te lezen om zich terstond een stortvloed van hoofdartikelen, studiën in tijdschriften, lezingen, gesprekken, ja zelfs preeken, voor den geest te brengen die tot alles, behalve tot ons vermaak in deze wereld, hebben bijgedragen.

In 1857 een nieuwe wet op het lager onderwijs; in 1863 een wet op het middelbaar onderwijs; in 1876 een nieuwe wet op het Hooger Onderwijs; in 1878 een allernieuwste wet op het lager onderwijs; in 1879 en 1880 nieuwe wenschen voor aller-aller-nieuwste wetten op lager-, op middelbaar- en op hooger onderwijs.

De godsdienst van de school! De kostscholen opgeruimd! Flinke, ontwikkelde menschen tot leiders der jeugd gekozen. Verdeeling van arbeid. Geleerde vorming en praktische opleiding streng uit elkander gehouden, stoffelijke hulpmiddelen op de hoogte van den tijd gebracht. De wetenschap ingehaald. Op de eischen van de groote menigte gelet. Ziedaar even zoovele verbeteringen of beginsels van verbeteringen, in de laatste kwarteeuw in ons onderwijs ingevoerd, en waarvan het niet moeielijk zou zijn de opsomming nog voort te zetten. Over het geheel mag dan ook worden aangenomen, dat onze onderwijstoestanden in den laatsten tijd in verscheidene opzichten allerbelangrijkst zijn verbeterd.

Toch is de tevredenheid met het verkregene slechts matig en dat wel op de meest verschillende gronden. Den een is het onderwijs te kleurloos, den ander te goddeloos, den derde te half, den vierde te veel eischend. Sommigen willen het onderwijs den geestelijke weêr in handen geven: anderen eischen voor de jeugd op nieuw een leven van lichamelijk welzijn, spel en genot, een zorgeloozen bloeitijd van het leven.

Op dit laatste punt zijn meer menschen het met elkander eens dan op verscheidene andere punten en het komt mij daarom niet onpraktisch voor om, in afwachting dat andere quaestiën, waarover meer verschil bestaat, tot een oplossing komen, ten minste die zaken te veranderen, waarover wij *allen* ontevreden zijn.

De volgende bladzijden hebben ten doel te bepleiten: 1°. dat het *aantal vakken en leeruren* aan de middelbare scholen voor jongens en voor *meisjes aanmerkelijk moet* worden *ingekrompen* en 2°. dat aan het *paedagogisch* element op de middelbare scholen *meer aandacht moet worden gewijd*.

De eisch om concentratie bij het onderwijs, het aandringen op vermindering van leervakken, is zou oud als de wet op het middelbaar onderwijs zelf. Eerst viel die neiging het meest bij het publiek te bespeuren, later ging de roep om inkrimping van het onderwijsprogramma hoofdzakelijk van de leeraren bij het middelbaar onderwijs zelven uit.

Aan de klacht die we hier bespreken, is voor Duitschland uitdrukking gegeven door Eduard von Hartmann, in zijn verdienstelijk geschriftje: ‘Zur Reform des höheren Schulwesens.’ Op mannelijken, beslisten toon heet het daar, en het doet goed om zulk een meening te hooren uitspreken: ‘Dat we ons in een krisis bevinden, wat ons voortgezet onderwijs betreft, zal wel door iedereen worden toegestemd; en deze krisis ontspruit uit een algemeen gevoelde behoefte aan radikale verandering en verbetering der bestaande toestanden, en uit het groote verschil van meening, dat heerscht omtrent de richting, waarin heil te zoeken is.’

‘Van alle kanten verheffen zich eischen tot opneming van verschillende nieuwe vakken in het programma der inrichtingen van voortgezet onderwijs, en op het gebied der reeds opgenomen wetenschappen zelven is de leerstof nog steeds toenemende; steeds algemeener en dringender wordt de wensch der ouders, om hunnen kinderen door privaatonderwijs in bepaalde vakken of schoone kunsten nog eene ontwikkeling, buiten die der school meê te geven, steeds reusachtiger worden de eischen, die de school zelf aan den geest der leerlingen stelt. Ieder vakleeraar streeft er naar zijn onderwijs *intensiever* d.i. echter ook *meer inspannend* voor den scholier te maken, en iedere school zoekt haren mededingsters door opschroeving van de door haar bewerkte leerstof den loef af te steken.’

‘Het gevolg is dat onze kinderen overstelpt worden door schoolonderwijs, privaatlessen en huiswerk, dat de som van hunnen arbeid dien des koopmans en des ambtenaars verre overschrijdt en dien van den fabrieksarbeider nabijkomt. Nu moet evenwel in aanmerking genomen worden dat de arbeid van den handwerks-

man en zelfs die van den koopman en den ambtenaar dooreengenomen veel meer werktuigelijk en daardoor minder inspannend is dan die van den scholier; dat de bureaux en fabriekslokalen veel gezonder verbiijfplaatsen zijn dan de schoollokalen, en dat het zitten op de kantoorkruk der beambten of het staan bij de fabriekswerktuigen veel minder schadelijk is dan het zitten van den scholier op de schoolbanken of aan de huiselijke werktafel.'

'Voor de kinderen van het proletariaat heeft de wet reeds bescherming tegen overmatigen arbeidstijd in het leven geroepen, doch de kinderen onzer geestelijke aristokratie beschermt geen wet tegen overspanning - ja zelfs een vader, wanneer hij niet zeer rijk is, vermag zijn kind niet daarvoor te sparen. Alsof 't nog niet genoeg ware dat men gewetenloos den kinderen onzer beschaafde lieden den betrekkelijk gelukkigsten tijd van het rampvolle leven, het Eden van de kinderjaren, ontrooft en de frischheid van den kinderlijken geest, zoowel als het hoogste geluk des menschen, den lust tot leeren, onherstelbaar vernietigt, legt men nog in hunne lichamen de kiem van ziekte, die zij als onderbuiks- of zenuwkwaal hun leven lang meê moeten sleepen, om die ten slotte nog op kinderen en kindskinderen over te planten.'

'En al deze wreede offers ter wille eener ontwikkeling, die toch per slot van rekening niemands eischen bevredigt..... *Een eerste vereischte tot verbetering is: een voldoende wettelijke waarborg voor het lichaam en de ziel onzer kinderen tegen paedagogische mishandeling*.'

Bij strenge en stipte tenuitvoerlegging onzer wet op het middelbaar onderwijs wordt het leven onzer kinderen geheel een schoolleven. Het eerste wat er dus voor ouders en opvoeders te doen valt om de handen weder vrij te krijgen is het programma van het aantal te onderwijzen vakken aanmerkelijk in te krimpen. Men schaffe de slechts eenigszins problematisch nuttige leervakken af, waartoe ik bijv. zou rekenen: lijnteekenen als zoodanig, want passer en trekpen hanteeren kunnen de jongens voldoende op hun wiskundige lessen leeren; boekhouden, want wie dit voor zijn zaken noodig heeft zal dit zeer gemakkelijk en spoedig aanleeren; warenkennis, een mer à boire en een vak waarvoor geen docenten zijn en waarschijnlijk nimmer zullen komen; staathuishoudkunde, omdat dit een wetenschap in wording is, die uitmuntend als liefhebberijvak op lateren

leeftijd wordt bestudeerd; technologie, als zoodanig, omdat dit vak, voor zoover noodig, genoegzaam bij de les in mechanica en in scheikunde behandeld kan worden; schoonschrijven, omdat bij ongeveer alle lessen, vooral in de talen, op de vorming van een goede schrijfhand kan worden gelet. Brengt men daarbij de mogelijke vereenvoudiging bij het onderwijs in wiskunde in praktijk, en stapt men af van het beginsel der alleenzaligmakendheid van dit vak; slaagt men er in om van het mozaïkwerk van het taalonderwijs een goed aaneen- en ineensluitend geheel te maken, waarbij niet voortdurend dezelfde doode formules worden herhaald, en vergt men voor vakken, als kennis der gemeente-, provinciale en staats-instellingen van Nederland en mechanica niet al te veel tijd, omdat zij zeer goed te gelegener tijd door de leeraren in geschiedenis en natuurkunde in hunne algemeene trekken kunnen worden behandeld; willen de leeraren in natuur- en scheikunde en natuurlijke geschiedenis zich tot de hoofdverschijnselen en hoofdgroepen beperken, - dan zou men werkelijk geraken tot een leerstof, van de eene zijde rijk en veelzijdig genoeg om de jongelieden te leeren denken, spreken en waarnemen, van de andere zijde beperkt genoeg, om *inderdaad* te worden opgenomen en verwerkt. Dat de leerstof volgens het officiëel programma van de wet van 1863 daartoe ten eenenmale ongeschikt is, mag, niet alleen langs den weg der redeneering, maar ook langs dien der ervaring, voor uitgemaakt beschouwd worden. Men raadplege slechts de verslagen van alle opeenvolgende eind-examen-commissiën.

Er is geen twijfel aan of de toekomst van het middelbaar onderwijs, indien het ten minste niet spoedig doortastend wordt gereorganiseerd, berust bij de hoogere burgerscholen met driejarigen cursus, omdat bij die inrichtingen de meeste van bovengenoemde beschouwingen worden gehuldigd en het publiek, hetzij instinktmatig, hetzij uit overtuiging, het heilzame van die beperkingen doorziet en erkent.

Bij menigeen en vooral bij menige ‘specialiteit’ zal de beknopte wijze, waarop hier over enkele hoogst gewichtige vakken *la mort sans phrase* is uitgesproken, ergernis wekken. Mijnerzijds moet daartegenover de bekentenis van het hart, dat wij, mijns inziens, reeds sinds lang het stadium zijn ingetreden, waarin de bijzonderheden van dit vraagstuk niet nog eens alle en één voor één, binnenste buiten en onderste boven, behoeven te worden gekeerd. In vakbladen en vaktijdschriften zijn de verschillende

quaesties reeds sinds lang van vele zijden bekeken[1] en het wordt hoog tijd dat de reorganisatie van het middelbaar onderwijs, zeker niet zoo heel ver meer in het verschiet, ook bepleit worde tegenover het groote, ontwikkelde publiek en tot stand kome volgens den wensch, niet van sommige specialiteiten in wiskunde, natuurwetenschappen, literatuur of handelswetenschappen, maar in den geest van de groote meerderheid der beschaafde en algemeen ontwikkelde ouders, wier zonen en dochters hoofdzakelijk die inrichtingen moeten bevolken. Hervormt men dezen tak van binnenlandsche zaken, dan zorge men dat de nieuwe plant een kerngezonde kiem bevatte, door een volkomen natuurlijke levenskracht gedragen worde en in een gansch gezonden bodem worde geplant. Ons middelbaar onderwijs heeft tot nu toe gehinkt op twee gedachten: algemeene ontwikkeling en professionneele (industriëele) voorbereiding; het heeft weinig invloed ten goede gehad op de *nationale, lichamelijke, moreele* en *aesthetische opvoeding*. Men heeft de draagkracht van den kinderlijken geest overschat, de ontwikkeling van zijn physieke krachten niet genoeg op den voorgrond laten treden, het *multa* niet het *multum* betracht en, geplaatst te midden van allerlei wetenschappelijk-paedagogische vraagstukken, heeft men het jonge kind te veel aan zich zelf overgelaten, tengevolge waarvan het een verkeerd gebruik van zijne vrijheid heeft gemaakt en allerlei genoegens najaagt, die vroeger enkel voor den rijpen leeftijd waren weggelegd.

Onze jongens van twaalf jaar hoepelen, tollen en knikkeren niet meer; onze meisjes springen niet meer touwtje. De eersten rooken onrustbarend veel, zij biljarten en drinken beijersch bier; de laatsten kleeden zich als jonge dames, zitten nuffig stil op kranjes en zijn wanhopig wijs. De Hollandsche jongen en het Hollandsche meisje zijn serieuse lui geworden, die aan het vaderland een besjeshuisbestaan voorspellen. Gezondheid, levensmoed, opgewektheid, geestkracht, geestdrift moeten er weder komen, en daarom mijnerzijds nog eens: *à la rescousse*! -

Ons middelbaar onderwijs is, eerlijk bekend, een proefneming geweest met een, vrij slaafs, aan Duitschland ontleend model. Dat men niet aanstonds een onverbeterlijk geheel heeft kunnen

1 Uitvoerig handelde ik over de noodzakelijkheid tot concentratie bij het middelbaar onderwijs in den Schoolbode van Nov. 1877, waar ik ook in meerdere détails ben getreden bij de discussie over verschillende leervakken.

organiseeren, welk beoordeelaar, die billijk is en met het gezond verstand te rade gaat, zal er zich over kunnen verwonderen? Laat men toch niet vergeten dat de toestand van het onderwijs in de laatste vijf en twintig jaar verbazend is gewijzigd en dat het middelbaar onderwijs een gistingsproces heeft verwekt, waarvan de uitkomsten nu nog niet te voorzien zijn. De voormalige ‘fransche scholen’, de tweede afdeelingen der gymnasia, de kostscholen, de meisjespensionnaten waren waarlijk ook geen vlekkelooze inrichtingen, en verwondering en ergernis mag het wekken, dat een man als de Deventer gymnasiaal-rector Vitringa geen oog heeft voor de vele verbeteringen, die het middelbaar onderwijs hier te lande heeft aangebracht.

Het geloof aan de almacht van het onderwijs is gelukkig een overwonnen standpunt; geen hooger, geen middelbaar en ook geen lager onderwijs kunnen de maatschappij in een gewenschten vorm gieten: zij kunnen een onberekenbaren invloed uitoefenen, maar de toestand en de inrichting van het familieleven, van het huiselijk leven blijft de andere grootere factor, waarmeê te rekenen valt. Is het onderwijs uitstekend en blijft de opvoeding in huis achterwege, of zijn beide met elkaâr in strijd, dan is er van de uitkomst niets te bepalen, dan dat zij een wisselvallige wisselwerking op elkaâr zullen uitoefenen.

Om goed onderwijs goed te laten gedijen is er een gezond familie-leven noodzakelijk. Dit stelle men op den voorgrond. Doch aangezien dit geen paedagogisch maar een algemeen maatschappelijk vraagstuk is, laat ik dit hier achterwege. Het is mijn doel slechts te spreken over verbetering van de resultaten van het onderwijs, voor zoover ze van de scholen en vooral van de levende krachten daarin, van de onderwijzers, afhankelijk zijn.

Men verlangt dan algemeen, dat het onderwijs zoodanig zij ingericht dat lichamelijk welzijn, opgewektheid en geestdrift bij de jeugd ongeschonden bewaard blijven. Men beperke zich daartoe bij de keuze van de leerstof en streve liever ‘het noodige goed’ dan ‘velerlei zoover mogelijk’ na. Men hoede zich voor een eenzijdig mathematisch-physische ontwikkeling, en stelle een litterarisch-aesthetische ontwikkeling met gelijke rechten en eischen daarnaast en daartegenover. In de laatste jaren trouwens is van een overwicht van de mathematisch physische wetenschappen niets meer te bespeuren geweest. Alleen aan de vorming van leeraren der litterarisch-aesthetische vakken is nog altijd minder zorg besteed dan aan die der eerstgenoemd categorie.

Al moet de hoofdgrondslag van het karakter in het ouderlijk gezin worden gelegd, de ondersteuning van de vorming van het karakter en de kweeking van het gemoedsleven mogen op de school niet worden verwaarloosd. Te dien opzichte heerscht er in de latere jaren wel wat meer lauwheid dan vroeger.

De hoofdzaak intusschen, waarin zeer zeker hervorming van onze onderwijstoestanden zal moeten gezocht en aangebracht worden, is: de vorming van den onderwijzer zelven. Laten de lagere onderwijzer en de leeraar van de middelbare school volkomen op de hoogte van en berekend voor hun taak worden en men zal een uitstekend lager, zoowel als middelbaar onderwijs verkrijgen; de wet zal spoedig een vorm verkrijgen, die geschikt is voor de natie en zij zal geen doode letter maar een leven wekkende geest zijn.

Slechte of onvoldoende wetten en slechte of onvoldoende uitvoering van goede wetten zijn in hoofdzaak de uitvloeiselen van slechte of onvoldoend gevormde onderwijzers. Dit is het bij uitstek gezonde denkbeeld van den paedagoog, wiens werk boven dit opstel is vermeld. Trouwens in geheel Engeland begint men een open oog te hebben voor de deugden der duitsche Realschulen of zooals zij ze noemen: ‘Thingschools’ met hunne uitnemende onderwijzers. Een gewezen Chairman van de Liverpoolsche kamer van koophandel zegt: - ‘I have no hesitation in stating that young Germans make the best business-men and the reason is, that they are usually better educated; I mean by this they have a more thorough education, which imparts to them accuracy and precision. Whatever they do, is well and accurately done, no detail is too small to escape their attention, and this engenders a habit of thought and mind which in after-life makes them shrewd und thorough men of business; I think the maintenance of our commercial superiority is very much of a schoolmaster's question.’

Deze opmerking kunnen we, ook door nationale ervaringen, bijna onveranderd overnemen. Doch er is meer. De onderwijzer, de onderwijzeres voor de lagere en voor de middelbare school is nog te dikwijls een weinig of eenzijdig ontwikkeld mensch en staat vooral nog te zeer buiten het gezond, alzijdig praktisch leven der groote maatschappij. Vele onderwijzers verkeeren in den noodlottigen waan, dat zij reeds *als* onderwijzers aanspraak hebben op de achting en de dankbaarheid van geheel een volk, zonder te bedenken, dat zij die slechts kunnen wettigen door te bewijzen dat zij *goede, geschikte* onderwijzers zijn.

Voor het onderwijs wordt hier te lande langzamerhand het meest noodzakelijke gedaan ter opleiding van den onderwijzer: ook physiologie, psychologie en paedagogiek zullen op den duur wel niet verwaarloosd worden. Doch voor de vorming van geschikte leeraren bij het Middelbaar en Gymnasiaal Onderwijs wordt altijd nog geen afzonderlijke zorg gedragen; zij wordt aan het toeval overgelaten. Menigeen heeft aan de akademie eene uitnemende leerschool, vooral voor de wetenschap die hij doceeren moet, doorloopen, doch van een speciale voorbereiding tot het beroep, dat men later uit zal oefenen, is hier zeer dikwijls geen sprake geweest en deze omstandigheid mag wel een voorname plaats beslaan in de oorzaken, waardoor het onderwijs van sommige leeraren minder vruchtdragend was en nog steeds is. Bij het middelbaar onderwijs heeft men vooral in den eersten tijd, bij gebrek aan een voldoend onderwijzend personeel, zijn toevlucht moeten nemen tot een voorloopig corps, dat uit de heterogeenste bestanddeelen was samengesteld. Akademisch gevormden, gewezen lagere onderwijzers, oud-officieren, oud-predikanten, vreemdelingen, die eenvoudig hunne moedertaal goed spraken, allerlei elementen heeft men moeten opnemen. Niet te verwonderen waarlijk, dat er bijwijlen wel eens wat aan het gehalte van het onderwijs ontbrak; dat de eersten meenden de jeugd iets te leeren, indien zij slechts professoraal iets voordroegen; dat er onder de anderen waren die het eigenaardige, het kenmerkende, het nieuw gewenschte van het middelbaar onderwijs niet wisten te vatten, en dat er vooral veel onderwijzers bij het M.O. toevloeiden, wien het niet alleen aan paedagogische bekwaamheid, maar ook aan de hoog noodzakelijke algemeene beschaving en ontwikkeling ontbrak om hunne taak naar behooren te vervullen.

Langzamerhand komt er verbetering: de universiteit zal in het vervolg wel het grootste contingent van onderwijskrachten aan de middelbare scholen leveren en de concurrentie van hen, die taal en letteren willen onderwijzen, wordt ook van lieverlede groot genoeg dat men niet langer aan den eersten den besten vreemdeling het onderwijs eener vreemde taal behoeft toe te vertrouwen. Doch *geregeld* is de toestand nog niet.

Men moet niet vergeten, dat de universiteit wel wetenschap, doch geen geschiktheid voor het onderwijs vermag te geven en dat het niet aan zou gaan om aan de akademie het monopolie te geven van het verschaffen van onderwijskrachten. Te goed

zal ieder, die met de toestanden van het M.O. bekend is, weten, dat juist aan de andere genoemde elementen eenige der beste krachten zijn ontleend, waarop het corps van leeraren aan de middelbare scholen trotsch mag zijn. Zal er dus eenerzijds een proeftijd voor de academisch gevormden moeten worden ingesteld; van den anderen kant zal er door een algemeen propaedeutisch examen, bijv. het eindexamen der H.B.S., voor moeten gewaakt worden dat de toekomstige leeraren en leeraressen bij het M.O. algemeen ontwikkelde en beschaafde personen zijn. Geen onderwijzer of onderwijzeres aan eene middelbare school aanvaarde verder zijne of hare taak zonder een paedagogisch examen te hebben afgelegd, en wel een examen dat geen wassen neus is zooals het tegenwoordige, maar een ernstig examen, zoowel theoretisch en praktisch, waaruit blijken kan of de candidaat een helder overzicht over de geschiedenis van het onderwijs en een gezond inzicht in het wezen er van bezit, en of hij tevens de handigheid heeft om met een klasse van jongens en meisjes om te gaan.

Vervulling van een proeftijd, gedurende ontstentenis van een collega, waartoe de gelegenheid zich natuurlijk dikwijls genoeg zal voordoen, zal wel de eenige afdoende vorm van het laatste gedeelte van dit examen zijn. Op die wijze zou de positie van het onderwijzerscorps door hen zelf worden gereleveerd; het publiek zou meer vertrouwen er in hebben, en de leeraren en leeraressen zouden ook geldelijk de vruchten van zulk een verbeterden toestand kunnen plukken.

Bevoegdheid tot het geven van middelbaar onderwijs kan worden verleend na promotie aan eene der universiteiten en daarop gevolgd examen in paedagogiek, en na verwerving van een proeftijdsdiploma dat aan de gepromoveerden zou worden verleend, evenals aan de tegenwoordige semi-artsen het codicil, waaruit blijkt, dat zij een vereischt aantal kunstmatige verlossingen hebben verricht. Vervolgens kon daarnevens een vrijere weg tot het leeraarschap bij het M.O. worden opengelaten door de examens voor het M.O. te laten bestaan, doch zoo te hervormen dat er een eind-examen van eene H.B.S. aan vooraf moest gaan en ook een paedagogisch examen met een proeftijd, op gelijke wijze als voor de gepromoveerden, op moest volgen.

Eene regeling der bevoegdheid tot het geven van middelbaar onderwijs in dezen geest zou, dunkt mij, mathematisch zeker ongeschikten uitsluiten: de betrekkingen bij dat onderwijs kun-

nen toch aanlokkelijk genoeg gemaakt worden, dat men niet zou behoeven te vreezen op den duur geen voltallig genoeg corps van leeraren en leeraressen te zullen krijgen. De leerlingen onzer middelbare scholen zouden van zulk een strenger beoordeeld corps van onderwijzers de rijkste vruchten plukken, want het springt in het oog, dat een goed en voor zijn taak ten volle berekend onderwijzer een zaak in één uur zal duidelijk maken of in het geheugen prenten, waarvoor een man, die de mecaniek van den kinderlijken geest niet verstaat, of er niet mede om kan gaan, vier maal zooveel tijd zal gebruiken; zonder nog eenig noemenswaard resultaat te bereiken.

Een groote verdienste van het boek van den engelschen paedagoog Payne is zijn krachtig pleidooi voor het goed recht der *autodidactiek*. Al te veel denkt de onderwijzer nog dat een kind iets leert, wanneer *hij* het slechts meêdeelt. Hij vindt zich te gelegener tijd echter bitter teleurgesteld, omdat hij niet heeft opgemerkt, dat hij op allerlei en soms niet in het oog vallende manieren voor den leerling heeft gedaan, wat deze voor zich zelf had moeten doen. De menschen moeten leeren op zich zelven staande hunne kennis te gebruiken: slechts dit komt later in het werkelijk leven te pas. De jeugd moet *zelf* en *voor zich zelf* leeren denken. Alle dressuur en papegaaienontwikkeling, waarvan ons onderwijs nog overvloeit, moet worden verbannen en veracht. Wanneer men verscheidene lessen aanhoort en de meeste examens bijwoont, kan men opmerken hoe de leerlingen gewoon geraakt zijn aan de hulp van den onderwijzer. De waarde van een les kan alleen worden afgemeten naar het deel, dat de leerling er in neemt: een goed leeraar zal zich beijveren om de vermogens zijner leerlingen te ontwikkelen en in werking te brengen, niet om zijn eigen geleerdheid ten toon te stellen. Het is dan ook duidelijk dat iemand uitstekend geleerd kan zijn in het een of andere vak, maar dat hij juist door de hoogte van zijn standpunt en de uitgestrektheid zijner wetenschap niet geschikt is om dat vak, of liever de eerste beginselen van dat vak, aan kinderen te onderwijzen. Zijn geest vertoeft altijd op de hoogten der wetenschap en voelt zich weinig aangetrokken door de paden daar beneden in de diepte en op de vlakte. De moeielijkheden die het daar den reiziger lastig maken, heeft hij in den laatsten tijd volstrekt niet meer ondervonden. Hij kan zich dus in dien toestand niet meer indenken.

De onderwijzer nu moet zich volkomen op het standpunt van den leerling kunnen verplaatsen: hij moet hem alle kleine bijzonderheden laten ontdekken: hij moet hem alles zelf *laten* zien en *doen* ondervinden. Vraagt men voorbeelden? Men denke slechts aan de manier waarop vroeger natuurkunde, scheikunde, natuurlijke historie werden onderwezen: alles *uit boekjes*, zonder dat de leerlingen de processen en de voorwerpen zelf zagen. Laat men toch vooral inzien, dat de vaak groote offers, die tegenwoordig door rijks- en gemeentebestuur gebracht worden voor aanschouwingsonderwijs, niet weggeworpen zijn, maar dienen tot eene ingrijpende verandering en verbetering van een geheel onbeduidend onderwijs van vroeger. Het eenige wat onzer jeugd wat baten kan, is haar van aangezicht tot aangezicht tegenover de groote verschijnselen en vraagstukken der natuur te brengen.

Wiskunde is een uitstekend middel om den leerling zonder hulp van anderen logisch, correct te doen redeneeren en uit het onbekende het bekende af te leeren leiden; ook om hem ijverig, correct en met aandacht te leeren werken. Gelukkig heeft dit vak (hoe er de absolute waarde soms van is overdreven) steeds een uitstekenden invloed gehad op het onderwijs in een tijd, dat andere vakken nog tot geen paedagogischen leergang waren doorgeworsteld. Thans zelfs kan men taallessen geven, waarbij de leerling niet enkel iets te onthouden, maar ook iets te denken heeft. Goddank is de tijd voorbij dat men, zooals nog in mijne jeugd in de kleinere steden, taalles gaf door verbuigingen en werkwoorden *op* te laten *zingen*!

Vermindert men het aantal onderwijsvakken, stelt men het ‘doen aan’ sommige wetenschappen, vooral voor meisjes, facultatief, gaat men vervolgens het onderwijs in de overblijvende verplichte leervakken intensiever en door de geschiktheid der onderwijzers meer vruchtdragend maken, dan zal het gevolg zijn dat de schooltijden kunnen worden ingekort en dat er meer aan de particuliere liefhebberijen en neigingen van de jongens en meisjes kan worden overgelaten. Neemt men in aanmerking dat een school een der ongezondste verblijven is waar een kind vertoeven kan, dan moet een schooltijd voor jongens van 8-12 en van 1-3 en voor meisjes van 8-12 toch eigenlijk voldoende zijn.

Laat ons eens zien hoever wij komen met dat aantal schooluren, voor een driejarigen cursus zoowel voor meisjes als voor jon-

gens. Den Woensdag-middag van 1-3 reken ik voor de jongensscholen mede, zoodat ik voor die inrichtingen beschikbaar heb 5 × (4 + 2) + 4 = 34 uren; voor de meisjesscholen 6 × 4 = 24 uren.

In die 34 uren kunnen besteed worden: aan de jongensscholen in de eerste klasse: 3 uren vaderlandsche taal. (waaronder één uur voor het maken van een opstel in de school); 2 uren algemeene en een uur vaderlandsche geschiedenis; 2 uren aardrijkskunde; 2 uren rekenen en 2 uren algebra; 4 uren fransch; 4 uren kennis der natuur; 4 uren teekenen; 6 uren gymnastiek (ieder dag één uur, doch afwisselend zuiver gymnastische oefeningen en gymnastische spelen, als cricket, voetbalspel en andere lichaamsbewegingen); blijft over 4 uur te besteden, naar keuze, aan de beginselen van het engelsch of het duitsch.

In de tweede klasse: 2 uren vaderlandsche taal en letterkunde; 2 uren algemeene en een uur vaderlandsche geschiedenis; 2 uren aardrijkskunde; 2 uren rekenen, 2 uren algebra en 2 uren meetkunde; 4 uren kennis der natuur; 4 uren fransch; naar keuze 4 uren duitsch of 4 uren engelsch; 3 uren teekenen; 6 uren gymnastiek.

In de derde klasse: 2 uren vaderlandsche taal en letterkunde, 2 uren algemeene geschiedenis en een uur vaderlandsche geschiedenis, in het bijzonder de geschiedenis van onzen jongsten regeringsvorm, inclusief staatsinrichting alzoo; 2 uren aardrijkskunde; 2 uren rekenkunde en beginselen van het boekhouden; 2 uren algebra en 2 uren meetkunde; 4 uren kennis der natuur; 4 uren fransch met ‘wat letterkunde’; naar keuze 4 uren duitsch of 4 uren engelsch met ‘wat letterkunde’; 3 uren teekenen; 6 uren gymnastiek.

Om kleinigheden of détails van uitvoering is het mij hier niet te doen, maar voornamelijk om bedoelingen toe te lichten. Ik geloof dat zulk een programma aan zou kunnen sluiten aan de tegenwoordige of eerstvolgende wet op het lager onderwijs, en dat die breede zoom der burgerij, die ligt tusschen degenen, die enkel lager onderwijs aan hunne zonen laten geven, en die welke hunne kinderen de academie laten bezoeken, aan een dergelijke voorbereidende en algemeene ontwikkeling genoeg zou hebben om in het leven wegwijs te worden. Hebben onze jongens en meisjes deze scholen doorloopen, dan zende men hen de wijde wereld in, opdat zij daar de laatste hand leggen aan hunne natuur- en menschenkennis. Die wijde wereld is toch de eenige

universiteit de eenige *hooge*school van het leven en die cursus eischt voor de meesten zooveel tijd dat men den voorbereidenden wel niet al te lang mag maken.

Aan die scholen met driejarigen cursus, de grondvormen van het toekomstig middelbaar onderwijs, lieten zich dan trouwens verder met het beste gevolg verlengstukken, cursussen van twee jaren verbinden, geheel ingericht met het oog op de bijzondere behoeften van een streek, dus voor handel, industrie of algemeen polytechnische doeleinden.

Hoe staat het nu echter met de middelbare meisjesscholen? Wat zou de geschiktste grondvorm voor die inrichtingen zijn? Dat wij dien in onze tegenwoordige hoogere burgerscholen nog niet hebben gevonden, meen ik dat in confesso is. De meisjes leiden daar al te veel een schoolleven en niets dan een schoolleven, en het aantal vakken en kundigheden ‘waaraan zij doen,’ kan belangrijk worden ingekrompen, zoodat zij veel meer tijd voor huiselijke bezigheden en vrouwelijke handwerken en oefeningen overhouden. Mij komt het wenschelijk voor, dat voor meisjes van 14-17 jaar de schooluren tot de uren van 8-12 worden beperkt; er blijft dan de noodige tijd over om al die kundigheden, handigheden en talenten op te doen; ‘die duizend kleinigheden, die zoo goed staan in een vrouw,’ en die voor 80 pCt. van de meisjes van meer belang voor haar volgend leven zijn dan de litteratuur van het tweede keizerrijk en de geschiedenis van de kunst.

Voor een tweetal jaren bevatte de Arnhemsche courant een stukje van den heer J. Badon Ghyben over *school-hunting*, waarvan de inhoud nog altijd de moeite der overdenking zeer waard is.

Schoolhunter was de pseudonym van iemand, die in een Amerikaansch blad den uitslag meêdeelde van zijn onderzoek naar een school, waar zijn dochters eenvoudig met een goede gezondheid, liefhebberij voor kennis en een behoorlijk begrip harer onkunde zouden uitgerust worden. De man was tot het resultaat gekomen, dat zulk een school helaas niet bestaat, eensdeels omdat zij de meeste ouders te kostbaar zou zijn, en anderdeels omdat de meeste ouders zulk een school, al stond het in hunne macht, niet zouden willen patroniseeren. Het antwoord van alle onderwijzers op de eischen, die hij hun stelde, komt op hetzelfde neêr, nl. dat het aanzien hunner scholen afhankelijk is van het aantal studievakken, dat er onderwezen wordt.

Schoolhunter vertegenwoordigt, naar ons inzien, een aanzienlijke, steeds aangroeiende klasse van ouders, die evenzeer tegen de hedendaagsche opvoeding der meisjes opkomen, als tegen die, waarvoor vele onder de ijverigste voorstanders van een goede vrouwelijke opvoeding thans ijveren. Hij zoekt voor zijn dochters, wat zooveel vaders voor hun zoons wenschen, nl. een opvoeding die een geschikte voorbereiding is voor het leven, dat haar waarschijnlijk wacht, niet voor het leven, dat speculanten op de bekwaamheden der vrouw haar liefst zouden zien leiden. De maatschappij is tegenwoordig rijk aan zeer bezorgde vaders en moeders, die hun kinderen met tegenzin zien gebruiken tot proefnemingen ter oplossing van maatschappelijke en psychologische vraagstukken, ongeveer zooals Weston en O'Leary physiologen tot model strekken bij hun onderzoek naar spieren, vet en verteringsorganen.

De rapporten onzer volkstelling leveren helaas geen huwelijksstatistiek op, maar wij kunnen die van Engeland gerust tot maatstaf nemen van hetgeen waarschijnlijk het lot van het gros onzer nederlandsche vrouwen zal zijn. Wij leeren daaruit, dat tachtig percent van de vrouwen, die den huwbaren leeftijd bereiken, huwen, zoodat, zal de opvoeding een passende voorbereiding voor de aanstaande levensplichten zijn, de scholen en collegies voor vrouwen hoofdzakelijk ingericht en geregeld behooren te worden overeenkomstig de behoeften van de tachtig uit elke honderd, die bestemd zijn om moeders te worden, en niet naar de overblijvende twintig, die wellicht lezingen houden, boeken schrijven, onderwijs geven in de rechten of medicijnen studeeren, of een eenzaam, gemakkelijk leven leiden zullen.

Het lijdt geen twijfel, dat zelfs de gehuwde vrouw er niet alleen niet erger, maar waarschijnlijk te beter aan toe is, naarmate zij, naar gelang van haar aanleg en vermogens kundiger, geleerder of op het gebied van kunst en letteren ontwikkelder is. Bij elk rationeel opvoedingsstelsel echter behoort men niet het volstrekt, maar het betrekkelijk gewicht der aan te leeren kennis in aanmerking te nemen en daarnaar opvoeding en onderwijs in te richten.

Geen grooter schat voor eene vrouw dan een goede gezondheid. Moet zij dien schat ontberen, dan verliest al het overige, talenten, bekoorlijkheden, zijn waarde en wordt in uiterste gevallen zelfs het leven haar tot last. Men zou dus met grond van alle ouders en opvoeders mogen verwachten, dat zij zich

vooral ten hoofddoel stelden om de lichaamskrachten hunner kinderen en kweekelingen vroegtijdig te harden, en dat men dit op geen enkele school een oogenblik uit het oog verloor. Hoe ver is het daar echter meestal van af.

Behalve gezondheid, bevattingsvermogen en de eigenaardige vrijmoedigheid, die het gevolg is van verkregen kennis, heeft de vrouw een zekeren graad van administratieve kennis noodig. Huishouden is administratie in het klein; daartoe behoort de kunst om zijn geld zoo voordeelig mogelijk te besteden, en dienstboden en kinderen te beheeren.

Was het zoowel de bestemming van een man, als het naar alle waarschijnlijkheid die eener vrouw is, hij zou er zich gewis door behoorlijke voorbereiding toe pogen te bekwamen. Hij zou zich op kleine schaal moeten oefenen in het aankoopen en bereiden van voedsel, het aanschaffen en onderhouden van meubilair en kleeding, het beheer over dienstboden. Hij zou, door zich, zoowel uit een materieel als uit een aesthetisch oogpunt, op het ontvangen van gasten toe te leggen, een aangenaam, gul en onderhoudend gastheer leeren worden. Maar wie zou uit hetgeen op een gewone meisjesschool wordt onderwezen ooit gissen, dat een meisje geroepen zal worden tot het beheer van een moderne huishouding, dat bij uitstek ingewikkeld resultaat der beschaving, met duizend lichte verantwoordelijkheden en belangen? Heeft men er wel ooit over nagedacht, dat doel en einde van het volksbestaan, het hoofdgebruik van zijn leger en zijn zeemacht, handel en nijverheid, afhangen van het toenemend aantal ordelijke huiskamers en salons, waarin aangename, bedrijvige vrouwen den toon geven? Al ons tobben, streven, strijden, reizen en werken loopt hierop uit. Heeft iemand een gelukkig huis ingericht, hij gevoelt, en de geheele gemeente met hem, dat hij het beste werk van zijn leven volbracht heeft.

Tot de meest alledaagsche gebreken der vrouw in het dagelijksch leven - wij hebben hier vrouwen op het oog, die een bescheiden inkomen genieten - behoort zekere valsche schaamte ten opzichte harer levenswijze. Niet een uit de honderd heeft door opvoeding de kunst geleerd om bijv. vroolijk en beleefd, of ten minste kalm en moedig, een ongelegen gast of een onverwacht bezoek te ontvangen. De schoolinvloed heeft integendeel in negen van de tien gevallen meêgewerkt om als een ramp te beschouwen, waaronder de sterkste naturen bezwijken,

dat een vreemdeling, die ons overvalt, ontdekt dat men niet altijd gekleed is en niet dagelijks dineert zooals op feestdagen. Het gevolg is, dat ook hier te lande langzamerhand alle eenvoudige, ongegeneerde gastvrijheid wordt afgeschaft.

De wortel van die kwaal schuilt wel degelijk in de richting onzer scholen zelve. De pogingen toch, die daar dagelijks worden aangewend om grond te bedekken, die niet bedekt kan worden, om een vertoon van kennis te maken, die niet verleend kan worden, waarvan onderwijzers en leerlingen *weten*, dat ze *niet* verleend wordt, en die elk meisje zich heimelijk voorneemt onmiddellijk na haar huwelijk te verwaarloozen, scheppen natuurlijk een atmosfeer van misleiding, huichelarij en bedrog, die niet bevorderlijk is voor de goede manieren, tenzij er sprake is van hoogst zeldzame naturen. Op het stuk van goede manieren is eenvoud een hoofdvereischte; en eenvoud is onbestaanbaar, als het meisje haar beste levensjaren in de kunst van huichelen slijt, door bekwaamheden voor te wenden, die zij inderdaad niet bezit.

Deze beschouwingen vormen het uitgangspunt van mijn voorstel tot verandering van den lessen-rooster onzer middelbare meisjesscholen. Ik zou denken dat, wanneer men in dien geest wilde werken, er met 24 lesuren in de week gelegenheid genoeg gevonden werd om een degelijken grondslag, zelfs van een breede vrouwelijke ontwikkeling, te leggen. De verdeeling der uren over de verschillende vakken stel ik mij als volgt voor:

I^{ste} Klasse:	2	uur	Vaderlandsche taal.
	2	uur	Algemeene geschiedenis.
	1	uur	Vaderlandsche geschiedenis.
	2	uur	Aardrijkskunde.
	2	uur	Rekenen (vooral uit het hoofd).
	3	uur	Kennis der natuur.
	3	uur	Fransch.
	3	uur	Duitsch of Engelsch (naar keuze).
	3	uur	Teekenen.
	3	uur	Gymnastiek (elken morgen ½ uur, tusschen 10 en 11 uur.
II^{de} Klasse:	2	uur	Vaderlandsche taal.
	2	uur	Algemeene geschiedenis.
	1	uur	Vaderlandsche geschiedenis.
	2	uur	Aardrijkskunde.
	2	uur	Rekenen (Berekeningen uit de praktijk).

	1	uur	Wiskunde (Leerzame voorbeelden van logisch en eenigszins ingewikkeld redeneeren, bijv. inhoudsvinding van figuren; theorema van Pythagoras en toepassingen. Machtsverheffing en worteltrekking).
	3	uur	Kennis der natuur.
	3	uur	Fransch.
	3	uur	Duitsch of Engelsch (naar keuze).
	2	uur	Teekenen.
	3	uur	Gymnastiek (even als boven).
III^{de} Klasse:	2	uur	Vaderlandsche taal- en letterkunde.
	2	uur	Algemeene geschiedenis (vooral van den laatsten tijd).
	1	uur	Vaderlandsche geschiedenis (idem).
	2	uur	Aardrijkskunde (Land- en volkenkunde).
	2	uur	Rekenen (met hoofdbegrippen van boekhouding).
	3	uur	Kennis der natuur.
	3	uur	Fransch (met ‘letterkunde’, naar aanleiding van 't gelezene).
	3	uur	Duitsch of Engelsch (naar keuze met idem).
	2	uur	Teekenen.
	1	uur	Wiskunde (als in de II^{de} Klasse, beschouwing van de toepassingen der wiskunde in de verschillende vakken).

3	uur	Gymnastiek (elken dag ½ uur).

Zoodoende blijven de gansche middagen vrij voor cursussen in handwerken, muziek, godsdienstonderwijs, wandelingen en huiselijke oefeningen en bezigheden. Een verstandige moeder en vader zullen met die middagen wel weten te woekeren; er blijft een behoorlijke speling over voor de individualiteit van het kind, en wordt nu bovendien nog een minimum van huiswerk opgegeven, dan zullen, geloof ik, veel schaduwzijden van ons tegenwoordig schoolwezen verdwijnen.

De leeftijd, waarop voor de meisjes dat middelbaar onderwijs behoort aan te vangen, is naar mijne opvatting het 14de jaar: het komt mij voor, dat werkelijk dan eerst middelbaar, d.w.z. een specifiek met het lager verschillend *vak*-onderwijs door *vak*leeraren, kan genoten worden. Begint men met de kinderen op hun twaalfde jaar op te nemen, dan kan men wel een vijfjarigen cursus verkrijgen, maar dan geeft men de beide eerste

jaren een ietwat gewijzigd lager onderwijs. Daar waar de lagere scholen gebrekkig zijn, moge dit verdedigd kunnen worden: elders kan men zich m.i. zeer goed tot den driejarigen cursus beperken.

De scholen zijn de twistappels van de tegenwoordige wereld en bedreigen het bestaan der kabinetten. Toch is het gevaarlijk de aandacht er voor in te roepen, want men begint dit onderwerp wel wat moê te worden. Eerlijk moet ik bekennen dat de keuze van mijn titel slechts een litteraire krijgslist is geweest. Had ik geschreven: ‘Over hoogere burgerscholen met driejarigen cursus voor jongens en voor meisjes’, wie zou zich de moeite hebben gegeven deze bladzijden te lezen? Nu heeft wellicht deze of gene zich laten verschalken en een paar oogenblikken zijn aandacht aan eenige opvoedkundige vraagstukken gewijd. M.i. is het hoogst noodzakelijk, dat dergelijke problemen niet langer alleen in onderwijs-tijdschriften of onderwijzers-vergaderingen worden behandeld, maar ook door het groote publiek onder de oogen worden gezien.

Heb ik gefaald in mijne pogingen om denkbeelden aan de hand te doen ten einde de toekomst van onze jongens en onze meisjes te verbeteren - ik zal er mij gaarne van laten overtuigen. Wrijving van meeningen kan voor eene aanstaande herziening van de wet op het middelbaar onderwijs niet anders dan gewenscht zijn.

Nog eens: wij leven in een crisis, wat ons voortgezet onderwijs betreft, en slechts het onverstand kan onverschillig zijn tegenover de paedagogische vraagstukken van den tegenwoordigen tijd.

‘Het is schier onmogelijk,’ schreef nog onlangs de fransche pedagoog Legouvé, te beschrijven welke onmetelijke plaats *Messieurs nos enfants*, zooals ik ze in een mijner werken noemde, in het huisgezin hebben ingenomen. Deze omwenteling in het gezin is slechts het gevolg van de omwenteling in het staatkundige. Vroeger waren de kinderen niets, even als het volk: thans zijn zij alles. Het geldt hier de huldiging van het beginsel der individualiteit. De hedendaagsche maatschappij heeft ten grondslag, dat de regeeringen zijn gemaakt voor de geregeerden en niet omgekeerd. Zoo ook zijn de scholen en de onderwijzers er voor de jeugd en niet het tegengestelde.

‘De politieke overwinning is van den staat naar het gezin overgeslagen. De kinderen worden niet meer beschouwd als aan hun ouders, maar aan zichzelven te behooren. Het ouderlijk gezag moet niet verminderen; want zonder gezag kunnen noch gezin, noch maatschappij bestaan; maar het rust op een anderen grondslag en wordt op andere wijze uitgeoefend. Het heeft zijn oorsprong niet meer in het beginsel van het gezag, maar in dat van bescherming.’

De bescherming nu van onze kinderen moet ook hare uitdrukking vinden in de wetten op het onderwijs. De tijden worden zwaar; de strijd om het bestaan wordt steeds moeielijker. Het pessimisme wordt een gemoedsstemming en een wetenschappelijk doctrine, waarmeê te rekenen valt. Het is dus zaak onze kinderen zoo goed mogelijk uit te rusten in dien strijd van het leven door hun in de eerste plaats het stevigste aller wapenen te verschaffen: een gezonden geest in een gezond lichaam.

Utrecht, 20 April 1881.
J.A. BIENTJES.

‘Ouwe Jan Hallema’.

Een Portret uit het Zeegat van Hilligermond.

De man, dien ik op het oog heb, was een van de oudste loodsen uit het zeegat van Hilligermond en werd genoemd ‘ouwe Jan.’ Er bestaan portretten van hem, waarop hij afgebeeld wordt in een lange lakensche jas, een lange Gouwsche pijp in zijn mond, en een hoogen hoed naast hem op een tafeltje. Zoo is hij op z'n Zondaags; maar, om een waar beeld van hem te krijgen, zoudt ge hem moeten zien in ambtscostuum: een zware groote duffelsche pyekker met ankerknoopen en een dito vest (waarvan de onderste knoopen nooit vastgemaakt worden), een Zuidwester op zijn hoofd, een paarschkleurige, wollen das om zijn hals en de zilveren plaat van het Loodswezen, het teeken van zijn waardigheid, op de borst. Hij liep meestal een beetje voorover en had in zijn gang iets eigenaardigs ‘net als iemand, die voortdurend tegen een harden wind in moest loopen.’ Zijn groote handen had hij gewoonlijk allebeî in de twee zijzakken van zijn pyekker, die verbazend ruim waren, net alsof ze expresselijk voor zijn handen gemaakt waren; want zijn handen waren groot, dat is waar; en zijn voeten ook. Over 't geheel was ‘Ouwe Jan’ wat men noemt, een zware, forsch gebouwde ouwe kerel. Maar, kwaad zat er niet in, 't was een schaap van goedheid. Alleen moest men hem niet al te veel lastig vallen met praten en vragen, wanneer hij als loods aan boord van een vaartuig in functie was. Dan zei hij liefst zoo weinig mogelijk, maar - hij zag des te meer; terwijl hij, voor de variatie, van tijd tot tijd de pruim tabak in zijn mond van de eene zij naar de andere liet wandelen, en alleen zijn rechterhand van tijd tot tijd uit den grooten zak van zijn pyekker haalde om hem in

de hoogte te steken en den man aan het roer een wenk te geven. ‘Een beetje stuurboord, asjeblieft.... Zoo, recht zoo! Dat 's genoeg.... Hoe laat is het? - Half drie? - Ja, dan kunnen we zoo meteen dadelijk naar binnen, want als we voor den drempel komen, staat er al water genoeg. - Hoe laat of we binnen komen? - Nou, dat 's beter dat we daar niet te vroeg over spreken. - Het kan wel 'beuren dat we om half zeven ten anker liggen, maar het kan ook wel 'beuren dat het niet zoo is.’

Gewoonlijk lag men dan ook om half zeven ten anker, en Jan wist dat ook vrij zeker, maar - hij liet zich niet graag uit over de ‘toekomst.’ - Hij had een bijgeloovig gevoel, dat men door zoo iets vooruit te zeggen, de Voorzienigheid uitlokte om een ongeluk tusschen beiden te brengen. ‘Men moet het Albestuur niet vooruitloopen,’ zei Jan gewoonlijk, ‘Die weten het beter dan wij.’

Ook, wat betreft de te verwachten weêrsgesteldheid, gaf hij gewoonlijk een zeer diplomatiek antwoord. Dan keek hij in de lucht, trok een bedenkelijk gezicht, wreef eens aan zijn kin, en zei:

‘Nou... als de lucht zóo blijft, dan kan 't wel 'beuren dat we dat weêrtje een beetje houwen maggen, maar... et... het *kan* ook wel 'beuren dat het anders wordt.’ En met dat advies kon men naar huis gaan.

Zooals we straks zullen zien, was ‘ouwe Jan’ buiten op het water en aan boord van een schip ‘als het er op aankwam’, als er gevaar was, - een flinke kerel; maar thuis... bij moeder de vrouw, - daar had hij niet veel te vertellen. Jan zat onder de plak van zijn vrouw; dat is zoo, dat was niet anders. Zoover ik weet, is hij maar één keer tegen deze overheersching in opstand gekomen, en dat was op den Zondag, die voorafging aan die episode uit zijn leven, waarvan ik u straks iets vertellen wil.

Om u een goed idee te geven van deze huiselijke oneenigheid, en u tevens een blik te gunnen in het ‘intieme leven’ van Jan Hallema en zijne vrouw, zal ik ouwe Jan zelf dit ‘maleur’ laten vertellen. Het is dus Jan Hallema, die spreekt over:

II. Zijne oneenigheid met moeder de vrouw.

‘Het toeval, zooals de mensch dat wel eens zegt, maar er is eigenlijk geen toeval, niet waar? - het toeval, zullen we dan

zoo maar eens zeggen, dat wou, dat ik juist Zondaags te voren een beetje oneenigheid had gehad met moeder de vrouw. O! we kunnen anders best met elkaar over weg; daar wil ik geen kwaad van zeggen. Maar, *zij* heeft allemaal van die vaste regelementen, en dat kan wel eens lastig wezen. Ze heeft het vooral te doen met de *zindelijkheid*; ze is erg zindelijk. Als ik uit zee thuis kom, en ik doen de deur maar even open, dan hoor ik al dadelijk van achteren uit de verte roepen, uit het keukentje achter in het huis: “Jan, de leerzen uit!” - Jawel, zeg ik dan, ja. ja, ja.... Stil maar, de zaak is gezond, ze gaan al uit hoor!’

Och, dat moet je dan maar doen, want inwendig is ze dood goed, en het is nogal een zware, breede vrouw; ze is nogal dik van haar eigen; met zulke vrouwspersonen moet je altoos voorzichtig wezen, dat je ze niet kwaad maakt. Men kan nooit weten, wat zoo iemand overkomt.

Maar, om nu op de zaak terug te komen, zooals de advokaten zeggen, - Zondaags, zie je, dan hebben we zoo onze vaste gewoontes. Dan zijn we allebeî op z'n Zondaags gekleed: ik heb mijn zwarten hoed op m'n hoofd, en *zij* ligt ook onder de beste tuigaadje, die ze in het kabinet heeft; met haar paraplu bij zich, en haar kerkboek, en dan zoowat van 't een en ander om onder den neus te houden. In de kerk, zie je, als ze slaperig wordt; want daar heeft ze nogal last van. Van de slaperigheid, bedoel ik; ze is erg slaapsch; Zondaags; andere dagen niet.

Nu, dan gaan we twee keer naar de kerk; ik loop altoos voorop, en zij er achter. - En dan, na de namiddagpreek, dan neemt de vrouw het Zondaagsche theeservies en ze zet de thee; niet al te sterk, daar houdt ze niet van. - Als de thee gezet is, dan gaat ze heel gemakkelijk achter het theeblad zitten; erg op haar gemak. Dan geeuwt ze eens een keer, knipt met de oogen en kijkt nog zoo'n beetje met halve kracht over het theeblad heen.... en dan.... knikt ze met het hoofd voorover, en valt zoo langzamerhand in slaap. En ondertusschen staat de thee te trekken, zoo hard als het van z'n eigen wil; met het lichtje er onder.

Als het nu zomer is, dan zit ik in dien tijd buiten, vóór het huis, naast de deur. Daar heb ik dan zoo'n laag stoeltje, daar heb ik van onderen de pooten een beetje afgezaagd. Daar zit ik dan op; ook dood op m'n gemak en in mijn hemdsmouwen, op z'n

Zondaags; en ik rook een pijp tabak, of ik kijk een beetje, maar ik doen eigenlijk niks. - Dat 's ook wel eens pleizierig voor een keer. - Dat duurt dan zoo lang, totdat ik binnen in de kamer geluid hoor van kopjes en schotels, en, heel kort daarop, tikken met een lepeltje: ‘tik - tik - tik.’ ‘Huila,’ roep ik dan, ‘jawel, ik kom er aan.’ Zie je, dat is dan het sienjaal, dat er thee te krijgen is. - Dan ga ik naar binnen.

Zoo gaat het bij ons iederen Zondag. Alleen maakt het een uitzondering, als het winterdag is, of smerig weer, als ik niet buiten kan zitten. Dan heb ik mijn positie natuurlijk binnen bij de kachel en ik peuter een beetje in het vuur, of ik lees een stukje; dat wil ik ook wel eens doen. Ik heb dan zoo'n boek, dat heet ‘Bunjan's Pelgrims Reize.’ - Jawel, dat is een mooi stuk werk, waar een mensch een heele boel uit kan leeren. Die zaak is gezond. - En, zie, om nu maar in eens voorgaats te komen, - op die Zondag, die ik nu op het oog heb, dat was in den winter en toen zat ik ook weer te lezen in *Bunjan*; maar.... ik weet niet hoe het kwam, maar het beviel mij dien middag lang zoo goed niet als anders, want ik had zoo'n *krimineelen dorst*. - Ja, daar mag je nu misschien om lachen, maar - dorst, dat's een leelijk ding; een mensch is zwak van z'n eigen natuur, en de dorst - die kan hem heelemaal regeeren. Dat kan ik je bewijzen.

Ik had al een keer of wat op mijn ouwe reepieter (dat's m'n horloge, - reepertitia) op m'n ouwe repieter gekeken, of onze klok bijgeval ook....? ten achteren was....? Maar neen, 't was iederen keer precies eender. - Jongens jongens, zoo'n klok.... die kan je zoo kremmeneurig aankijken.... als je hem graag vooruit wilt hebben.... - En, moeder de vrouw was nog altoos in een diepe rust.... en ik.... ik weet niet hoe het kwam.... maar ik had dan zoo'n razenden zin in een kopje thee, en met de lezerij wou het van middag heelemaal niet lukken. - Dorst, zie je, niks anders als dorst, daar zat het 'em in.

Eindelijk, ja.... 't Ouwe mens wordt wakker, ze doet haar oogen open, de kopjes gaan uit elkaar, en ik denk: ‘Ziezoo, zoover bennen we dan toch.’ Ik leg een vouwtje in mijn boek waar ik gebleven was, leg Bunjan op de tafel, zet mijn bril af en denk: nu zullen we dan toch meteen wat krijgen. Ik peuter onder de hand met een onverschillig gezicht een beetje in het vuur, en neurie zoowat op mijn manier, en eindelijk....

ja, toen kijk ik eens om en denk.... dat er al een kommetje voor mij klaar zal staan, maar, jawel, daar draai ik me om en ik kijk.... en daar is ze waarachtig achterover *weer* in slaap gevallen. - Wel heb ik ooit van mijn leven! Met het theelepeltje in de hand, net op het oogenblik dat ze het sienjaal wou geven; de schoteltjes, met de kopjes er op, stonden klaar, maar thee.... was er nog niet in. Daar lag ze; achter over; net alsof ze nog heelemaal niet geslapen had. - Nou, toen begon ik dan toch mijn geduld te verliezen. Ik denk, wat moet je nou doen? - Wakker maken? Dat heeft ze niet graag. - Als ik eens een beetje *hardop ging lezen*, een beetje harder dan anders.... Dan werd ze misschien van haar eigen en van zelf wel weer wakker.

Nu, dat deed ik. - Ik neem Bunjan, en ik begin te lezen, nogal tamelijk hard.

'*Ga - tot de mieren - gij - luiaard*!' Dat was puur toevallig, dat er dat juist op de bladzij stond, die ik opsloeg. Of.... misschien.... was het ook wel niet toevallig, dat ik net precies het boek op die hoogte open moest doen. Maar ik deed het er niet om, dat 's zeker.

'Ga tot de mieren, gij - luiaard!' Nu maar, het gaf niks hoor; ze vertrok geen spier van haar gezicht. Ze knikte alleen een beetje met het hoofd en dan lag ze weer achterover, met den mond heelemaal open en een hooge kleur op haar gezicht. Als zoo'n dikke vrouw in den slaap is, dan kunnen ze soms zoo'n roode kleur hebben, en als je dorst heb van je eigen, dan is het een vervelend gezicht, om er naar te kijken.

Ik las nog eens een keer, en weer een beetje harder, met meer hoogte van toonklank: Ga tot de mieren, gij - onverbeterlijke luiaard! - Hm....? Neen hoor, niks in 't zicht, het theelepeltje lag slap in haar handen; in de rechterhand had ze het.... Ik denk, weet je wat - ik.... als ik eens probeerde om me zelf maar even in te schenken....? En dan weer gaan zitten; met een leuk gezicht, net alsof er niks gebeurd was. Ja, dat kon wel. - Maar, voorzichtig! Goed, best. - Ik krijg een kopje, en met de rechterhand krijg ik de theepot.... (onder de hand een oog in 't zeil, natuurlijk).... 'T gaat alles goed, ik schenk in.... maar, net, dat ik de theepot weer zóó op het kumfoortje wil zetten.... daar valt haar het theelepeltje uit de handen, ze krijgt een schrik! ze wordt wakker, en - *doet in eens heelemaal de*

oogen open.... ‘Heere, Jan!’ zei ze.... en toen had je 't aan de gang, maar toen begon ik ook, want toen werd ik dan toch in eens zoo pieterselie-achtig nijdig, dat.... ik nam de theepot met al wat er in was, en ik smeet de heele santemedie, dwars over den vloer, door de kamer heen. - Ja hoor eens, ik ben anders van geen kwade natuur, maar je moet een mensch niet tot het uiterste drijven, en ik was zoo krimineel nijdig, dat ik liep kwaad de deur uit en ik kwam den heelen avond niet terug.... Gek? Ja, dat is het, maar zóó was het en niet anders. Allemaal van den dorst, zie je, niks anders als dorst. - Nu, het beste! - Van 's gelijken! - Vallen je anker! We zijn er. - Nu weer wat anders.

III. ‘Ouwe Jan’ aan boord.

Een dag of wat na deze huiselijke oneenigheid, had Jan zijn ‘maleur met den Engelschman’ zooals hij het gewoonlijk noemde.

Het was in het najaar van het jaar 1800 en zóóveel. Stormachtig weer van het Zuidwesten, met een vuile dikke lucht, zoodat er buiten in de Noordzee haast geen zicht was te krijgen van den wal of van 't geen ze anders in 't vizier wouën hebben.

Tegen het vallen van den avond was ‘ouwe Jan’ met de loodsboot op zij gekomen van een kleine Engelsche schoenerbrik, die onder den wal zat en naar binnen wou.

Dadelijk, toen hij aan boord kwam, merkte hij wel, dat het op dat vaartuig een rare huishouding was. Ze schreeuwden allemaal door elkaar; een roepen en een lawaai als een oordeel. ‘Halloo, *old Dutchman*, ouwe Hollander, *old pilot, how are you*,’ en meer van die ‘komplimenten.’ Nu, Jan zei er niet veel op, hij was gewoonlijk, wanneer hij als loods aan boord van een schip kwam, niet erg ‘praatlustig’ en nu.... heelemaal niet. ‘Dat's weer mis,’ dacht hij bij zich zelf, ‘die hebben weer de nattigheid in hun lichaam.’

Och, dat had hij wel meer gezien, en niet alleen aan boord van Engelsche schepen, dat ze aan boord van een schip als het onder den wal komt een glaasje extra gebruiken. ‘Voor het koude weer, zie je’ en, om wat meer ‘courage,’ wat meer ‘durf’ te hebben in het lichaam, als het noodig mocht wezen.

Nu, ‘courage’ hadden ze hier aan boord genoeg.

De kapitein kwam dadelijk naar Jan toe. Het was ‘zoo'n dikke vette kerel;’ hij kon ‘van de vettigheid haast niet praten,’ en hij had 'em ook al naar behooren geraakt, hij stond niet al te vast meer op z'n beenen. Aha, *old Dutchman, how are you, old boy*? En hij klopte Jan op zijn schouder. Nu, dat vond Jan heelemaal niet pleizierig; zulke Fransche komplimenten, van op den schouder kloppen en zulke dingen, dat mocht hij heelemaal niet. ‘Goeijen avond’ zei Jan, ‘dank je, van 's gelijken,’ maar toen liet hij er dadelijk op volgen: ‘We moeten volbrassen, kaptein, - een eindje doorloopen en dan over stag, we moeten maken dat we den wal uitkomen.’

‘Den wal uit? O, heere, Wat!? Den wal uit?’ Neen neen, dat niet, daar wou de ‘*captain*’ niets van weten: ‘*I'll put her in*’ zei hij, ‘ik wil naar binnen.’

‘Dat kan niet, kaptein,’ zei Jan, ‘we kunnen van avond niet meer naar binnen. 't Is te laat, en we krijgen vuil weêr van nacht, dat kun je immers zelf wel zien....’

‘Halloo, *what! old fellow*, ouwe Hollander,’ zei de ‘captain.’ - ‘*Never mind*! - Jij bent bang, *old Dutchman*.’

‘Bang?’ zei Jan, en hij keek den Engelschman vlak in zijn gezicht. ‘Bang? Net zoo min als jij, maar het is mijn plicht om je te waarschouwen.’

In dat oogenblik had Jan den Engelschen dikzak graag een ‘peuter’ willen geven, want hij werd niet graag ‘geaffronteerd,’ maar als men loods is, mag men tot zulke ‘werktuigelijkheden’ natuurlijk niet overgaan; hij hield zich in de bedaardheid en zei nog eens een keer, dat het beter was om naar buiten te sturen en gedurende den nacht op zee te houden. Maar, daar was met den ‘captain’ niets aan te doen, hij wou met alle geweld naar binnen en zei dat hij dan zelf zijn schip wel naar binnen zou loodsen. ‘O,’ zei Jan ‘dat's niet noodig, kaptein, ik weiger mijn dienst niet als loods, maar ik waarschouw je alleen maar.’ Maar de kaptein hoorde hem al niet meer, de Engelschman liep naar achteren, haalde het roer op, liet volbrassen, en stuurde toen op het kompas recht den wal in.

Daar ging de schoenerbrik, hij liep ruim *van* den wind weg.

Toen Jan ook achteruit liep en op het kompas keek, zag hij, dat ze te ‘laag’ stuurden om de ‘Uiter-ton’ nog te kunnen bezeilen (- de buitenste ton van het zeegat -). Hij ging weer naar den kaptein om dat te zeggen, maar die liet

hem niet eens aan het woord komen; ze deden nu net alsof hij heelemaal niet aan boord was en gingen hun gang, zonder van den loods eenige notitie te nemen.

‘Nu, in 's hemelsnaam dan’ zei Jan ‘ik kan er niks meer aan doen.’ - Hij haalde zijn ‘ouwe repieter’ uit, keek eens hoe laat het was, en nam toen zijn tabaksdoos, waaruit hij eene hoeveelheid tabak in zijn mond stak; twee keer zoo veel als anders. Dat was zoo zijn gewoonte, wanneer hij dacht dat er ‘moeielijke oogenblikken’ in aantocht waren. Dan nam hij een reusachtige pruim tabak in zijn mond en begon daar zenuwachtig op te kauwen.

Hij ‘posteerde’ nu zich zelf vooruit op den bak, om uit te kijken naar de ‘merken’ van den wal, die ze nu gauw in 't zicht moesten krijgen. Als het zoo'n dikke lucht niet was, hadden ze de kust nu al in 't vizier gehad, maar het was dik, vuil, smerig weêr van het Zuidwesten, en het begon ook al een beetje donkerder te worden; 't was tegen het vallen van den avond. Het begon ook harder te waaien; de zaken lieten zich niet best aanzien, en Jan dacht bij zich zelf: ‘Dat kon wel eens een leelijke nacht voor mij worden.’

Nu, dat werd het ook. Het weer nam hand over hand toe, en de schoenerbrik begon hoe langer hoe harder te loopen, want aan ‘zeilminderen’.... daar werd niet aan gedacht. De Engelsche kaptein zat naast het roer, plat op het dek, en gooide van tijd tot tijd maar weer een glaasje naar binnen, in zijn dikke lichaam. En dat smaakte hem best, hij werd hoe langer hoe pleizieriger, hij zong er bij in 't laatst en zwaaide met zijn hand: ‘Halloo, halloo, hallooooh!... hi, ho, ha - ho, ha, ho...’ En het volk zong ook een deuntje meê: ‘halloo, aloo, aloo!...’ O, het was zoo'n pleizierige boel daar aan boord. Er ging er een rond met de flesch; die wat hebben wou, kon wat krijgen. - Ze kwamen ook bij Jan met de flesch: of hij wat hebben wou?

‘Wat is 't?’ vroeg Jan. ‘Rum? Neen, dat goed lust ik toch al niet graag - en nou heelemaal niet. Dank je, ik zal niet gebruiken.’

‘Ouwe Jan’ stond nog altoos maar uit te kijken naar den wal, en stond te kauwen op de tabak, die hij in zijn mond had, en die hij den heelen nacht er in hield, den heelen nacht die nu volgde...

Zooals ik zei, 't was een dikke lucht, er was geen zicht van

den wal en het begon al mooi donker te worden, zoodat... als ze nu niet gauw het een of ander te zien kregen... maar ja, zie, vóórdat het heelemaal donker was... daar roept ‘ouwe Jan’ in eens uit, zoo goed als hij 't kon op z'n Engelsch: ‘*Hands wear ship! - Ready. o, ready*!’ en meteen loopt hij dadelijk achteruit naar het roer. We moeten dadelijk over den anderen boeg, *captain*!...

‘Daar... daar... zie, kijk dan!... daar heb je de branding van de Robbeplaat, we zijn te laag, we kunnen 't niet meer bezeilen... en de wind schraalt ook nog... we kunnen niet meer naar binnen... Kijk, daar heb je den heelen wal al... nou kan je 't duidelijk zien... daar heb je 't licht van Hilligermond’.

Jawel, óf ze het zagen, asjeblieft hoor! en heel duidelijk ook... Een heele witte streep, en niet zoo heel ver meer weg. Ze zagen de branding... - Dat was die witte streep. - Lieve hemel, wat een geschreeuw in eens; een lawaai alsof ze er al boven op zaten. ‘*Let go your anchor! - We must go about! - Down your topsail*!’ - Allemaal tegelijk, en van alles door elkaar. - ‘Heila!’ riep ouwe Jan, ‘maak nou maar zoo'n mirakel niet, we zitten er nog niet op... *All right, let go...! never mind*...! Wees bedaard asjeblieft, en schreeuw niet zoo op z'n Engelsch... We hebben nog ruimte genoeg... *Wear ship* asjeblieft!... *Ready*!... Zie zoo... daar gaat hij al...’

Daar ging hij al, de ouwe schoenerbrik... De achterzeilen geborgen, toen draaien ‘vóór den wind om,’ daarna weer bijsteken over den anderen boeg, loeven tot hij weer ‘bij den wind’ lag en toen met ‘kracht’ van zeil den wal uit. Maak dat je weg komt!

Nog juist bij tijds....? Neen, niet heelemaal, want de wind was aan 't krimpen, en het begon hoe langer hoe harder te waaien; sakkerloot! het woei zoo hard dien nacht, en ze waren nu veel te dicht onder de kust. - Ze konden over dezen boeg eerst wel een eind den wal uitzeilen en dan hadden ze eerst wat meer ruimte, maar... lang duurde dat niet, want dan kwamen ze weer terecht op een ander punt van de kust. Vóor dien tijd moesten ze andermaal over stag, om over den anderen boeg (met den wind van de andere zij, zooals ze in den beginne lagen) weer een eind door te zeilen, totdat ze op nieuw *daar* weer te dicht onder den wal kwa-

men. Zoo moesten ze steeds heen en weer; dan over den *eenen* en dan weer over den *anderen* boeg. Steeds heen en weer, en zorgen zooveel mogelijk van den wal af te blijven, dien ze nu onder de lij hadden en waarvan ze de lichten maar al te duidelijk konden zien. - De kust maakt daar bij Hilligermond een soort van een bocht. Ze noemen het wel eens de ‘hoekzak,’ of ook wel ‘de groote zeemans ellende’. - Nu, die laatste naam is dikwijls maar al te waar, want als de wind er op staat, zakt men, al heen en weer kruipende, hoe langer hoe dieper de bocht in, totdat men eindelijk boven op het strand te recht komt; als de wind niet verandert. In die bocht is al menigeen ‘gebleven,’ en de ouwe schoenerbrik had het dien nacht ook hard te verantwoorden en al zei ‘ouwe Jan’ ook tegen den ‘*captain*’: ‘Nog niks te doen, kaptein, *never mind*, er is nog geen gevaar,’ toch was er wel degelijk gevaar, en dat wist Jan ook heel goed, maar, zooals hij later vertelde, hij zei dat maar, ‘om die menschen een beetje in de bedaardheid te houden.’ De toestand was nu in eens heelemaal anders geworden, de borden waren in eens verhangen, Jan was baas geworden van het schip en zei ‘Never mind’, en de kaptein... zei niets.

Het was al laat in den avond, toen ze weer over stag moesten. De lichten van dat punt van de kust, waarvan ik boven sprak, hadden ze al een poosje in 't vizier gehad. De Engelsche kapitein wou al dadelijk over stag toen hij de lichten zag, want, zooals Jan zei, ‘die was nu een beetje spookerig geworden voor de lichten van den wal.’ - Maar daar wou Jan niet van weten. ‘Nog niet, kapteintje’, zei hij, ‘'t is nog te vroeg, we kunnen hier tot dicht onder den wal doorloopen en we hebben hier den stroom onder den lijboeg, dus, tijd genoeg. - Laat dat nu maar aan mij over Niks te doen. *All right*.’ - Jan stond bijna den heelen nacht zelf aan het roer. Alleen ging hij van tijd tot tijd er eens even af, om te looden (hoeveel water er stond). Dat vertrouwde hij ‘den Engelschman’ niet toe, dat deed hij liever zelf, want... daar kwam het nu vooral op aan. 't Was pikkedonker, ze konden geen hand voor de oogen zien; en dus, op het lood en op de vuren van den wal... daarop moesten ze vertrouwen, en daarop moesten ze 't gaande houden. - 't Woei hard en er liep een hooge zee, zoodat ze niet zoo heel veel zeil konden voeren, maar toch hielden ze er

zoo veel doek op, als maar eenigszins mogelijk was, om maar vaart te loopen, en zoo weinig mogelijk af te drijven, de bocht in.

Zoo hielden ze 't gaande dien nacht. Jan had wel oogenblikken, dat hij erg zenuwachtig op de tabak begon te kauwen, want iederen keer als hij naar het kompas keek en het vuur van Hilligermond in de peiling nam, zag hij dat ze langzamerhand dieper in de bocht werden gezet, maar toch zei hij maar altoos tegen den 'captain:' '*All right* - niks te doen - *never mind*.' - Dat was al, wat hij zei, dien heelen nacht. Hij keek maar, en stuurde en was steeds met het lood in de weer.

En het ging allemaal goed, tot tegen den morgen toen het zoo'n beetje licht begon te worden. Daar komt in eens de stuurman naar achteren loopen, en komt vertellen, dat de ouwe schoenerbrik hard 'water begint te maken'. Lek als een mandje. Nu, dat was geen wonder na het zware zeilen dat ze den heelen nacht gedaan hadden; het vaartuig was niet nieuw meer.

Wat nu? Natuurlijk, allehens aan de pomp. Alles wat beneden in de kooi lag, er uit, aan dek, en aan de pomp. De dikke kapitein, die nu weer heelemaal nuchter was, trok 'zijn spullen' uit en stond ook in zijn hemdsmouwen aan de pomp. Dat is frisch, zoo in den morgen. Ja, dat is het, maar het pompen helpt niet veel; het water beneden in het ruim blijft op ééne hoogte. Enfin, zoolang als het niet meer wordt, is het niets, want de wind begint te ruimen en het weêr begint met den dag heel wat handzamer te worden.

'Als het een beetje wil, dan kunnen we hem straks wel naar binnen prakkiseeren,' zegt Jan tegen den kapitein. 'We zullen eerst nog een slag naar buiten maken, en dan kunnen we 't zoo meteen wel bezeilen, als we door het Visschermansgeultje naar binnen durven loopen.'

Dat 'visschermansgeultje,' waarvan Jan sprak, was een ondiep vaarwater; waardoor anders zelden schepen passeerden, omdat er gewoonlijk te weinig water stond. Alleen visscherlui of heele kleine vaartuigen liepen er soms door naar binnen. Maar, 'we moeten het wagen' zei Jan, 'als we het lek niet meester kunnen worden.' - Nu, dat duurde niet lang, of het bleek, dat ze 't werkelijk '*moesten* wagen,' want al pompten ze nog zoo hard, het water werd meer in plaats van minder. En dus, ze maakten eerst nog een goeden 'gang' *uit* den wal, toen *weer* over stag, en toen.... 'Nu moet het wezen' zei Jan,

en begon tegelijkertijd hevig op de tabak te kauwen, die hij in zijn mond had, want *nu* kwam het er op aan. Daar gaat het, hoor!

Ze laten voor een oogenblik de pompen staan, het roer wordt langzamerhand een weinig te loevert gelegd, de ra's worden opgehaald, ze houden af vóór de zee, en.... 'Ouwe Jan' stuurt met de schoenerbrik brutaal recht op het visschermansgeultje aan.

Daar gaat het. Dat 's geen kleinigheid, om met zoo'n zeé en met zulk een wêer - want het waait nog altoos van raak'em.... om nu een schip door zoo'n onnoozel geultje naar binnen te sturen.... Dat 's geen alledaagsch werk!

Daar staat hij, de 'ouwe Jan,' met zijn reusachtige handen om de spaken van het stuurrad. Zenuwachtig, bijna kwaadaardig kauwt hij op zijn pruim tabak; dezelfde nog van gister avond. *Nu* komt het er op aan! Hij heeft zijn oogen tegelijkertijd overal, op het schip dat hij stuurt en dat nu met vaart *voor* de zee wegloopt, - op den wal waar ze nu vlak op aan loopen, op de tonnen en... op de merken van den wal die ze nu achtereenvolgens beginnen te zien, zooals b.v.: de oude toren van Hilligermond, die met zijn stompen kop uit de duinen komt kijken, en dan de molen, een eindje daar van daan, en die nu op 't oogenblik nog zonder zeilen draait - zoo hard waait het nog...!

Jan ziet alles te gelijk en zegt nu hoegenaamd niets; hij geeft zelfs geen antwoord als ze hem iets vragen; dan bromt hij alleen maar wat binnens monds.

't Gaat alles goed, hij komt net precies waar hij wezen wil, hij stuurt door het geultje heen, tot dicht bij de vierde ton, waar hij in het groote vaarwater moet komen. Maar, vóór hij zoover is, net vóór de vierde ton, is het alsof het schip even over den grond schuurt.... maar toch 't is maar eventjes.... dadelijk schuift hij weer vooruit.... en 't gaat weer verder. Maar het is alsof het vaartuig nu in eens meer lek geworden is dan straks, want hij maakt meer water dan zoo meteen. Het water 'wast tegen de pompen in.'

Dat ziet er leelijk uit, want nu moeten ze straks met den schoener in eens de haven in, om hem daar achter in de haven op de bank, op de droogte te zetten. - 'Jan' had hem anders onder het Zuiderhoofd ten anker willen brengen; maar, als ze hem niet boven water kunnen houden, is dat niet raadzaam; hij zou achter zijn ankers zinken. Dus, de haven in.

Ze zien de haven al, ze zijn al vlak bij de reê, waar tal van schepen ten anker liggen. Het ligt er vol.

Daar komt hij, de oude schoenerbrik. Er komen uit de haven al sloepen om hem te assisteeren, ze merken wel dat het binnenkomende schip avarij heeft. Gister avond is hij al ‘gerapporteerd’ boven van den vuurtoren, en ook door visscherlui die voor het slechte weêr naar binnen waren geloopen, en die hem gisteravond buiten het gat hadden gezien. Ze begrijpen nu wel dat ‘die Engelschman’ het van nacht zeker hard te verantwoorden heeft gehad. - Asjeblieft hoor!

Nu, daar komt hij aan, hij loopt over de reê in dit oogenblik. Jan heeft alle zeilen geborgen, en loopt nu, zooals we dat noemen, ‘voor top en takel’ zonder zeilen over de reê. Toch loopt het schip hem nog veel te hard, want het is een heele kunst, om tusschen al die schepen door te sturen, die hier ten anker liggen, en waarvan het volk allemaal aan dek komt loopen om te kijken naar den vrind die daar uit zee komt en zwaar lek schijnt te zijn, want men ziet ze daar aan boord, ‘pompen en pompen maar,’ zoo hard als ze kunnen...

Houdt moed maar! Het varken is op een oor na gevild.....! Ofschoon.. ja.. nu komt nog het moeielijkste, want nu moeten ze hem de haven in zien te ‘prakkiseeren’. - - ‘Ouwe Jan’ begint er al zoetjes aan naar toe te houden, hij werkt al met het roer, en vooruit staan ze klaar om, als hij het zegt, een stagzeiltje te hijschen. - ‘Voor het 'makkelijke draaien, zie je....?’

De twee groote havenhoofden, die een eind naar buiten steken, de rêe op, zijn zwart van al de menschen, die er naar zijn komen kijken, hoe *dat* af zal loopen..... Tusschen die twee havenhoofden door moeten ze naar binnen. Dat 's niet gemakkelijk, want er loopt nog stroom op 't oogenblik; dwars langs het ééne hoofd, tegen het andere hoofd aan, en dan zoo naar binnen.... 't Is gevaarlijk om nu de haven in te komen, maar.. dat 's niets.. laat maar gaan! - ‘Ouwe Jan’ heeft zelf het roer in handen...

Daar komt de schoenerbrik... de Engelsche vlag aan de gaffel.... Jan staat aan het roer... In de hoeken van zijn mond ziet men, hoe hij kauwt op de tabak. Hij bijt op zijn tanden, en heeft de tabak er tusschen in....

Terwijl hij met het schip nog een eind *boven* de havenhoofden is, ‘boven strooms’, begint hij ‘op te steken.’ Daar komt hij! 't Is of de brik nu dwars den wal in stuurt, alsof

hij heelemaal boven den ingang van de haven, zoo dwars boven op den dijk zou willen loopen.... Maar neen, ‘ouwe Jan’ weet wel beter, want zie.... nu krijgt de stroom hem eerst recht goed te pakken, en 't is of hij dwars wegdrijft, vóor den dijk langs... De schoenerbrik drijft dwars weg... maar... dat duurt, totdat hij bijna... vlak vóór de haven is, want nu,.. kijk... nu manoeuvreert ‘ouwe Jan’ met het roer, terwijl, vooruit, een zeiltje, een stagzeiltje, eventjes - maar voor een gedeelte - wordt geheschen, en nu... komt de brik vlak langs het bovenste havenhoofd.... Hij draait en giert met den stroom meê tot dicht bij het andere hoofd, en dan - *glijdt hij net als een zwaan midden tusschen de twee havenhoofdeu door*, en... *naar binnen*!

‘Hoerah!’ roept het volk dat op de beide havenhoofden staat. ‘Hoerah!’ roepen ze allemaal. Men hoort ze roepen, van alles door elkaar. Men ziet hoeden en mutsen, en armen die in de hoogte worden gestoken. ‘Ouwe Jan’ neemt ook zijn Zuidwester af en wuift met de hand, terwijl zijn oude grijze haren fladderen in de lucht. - Hij drijft nu met de brik verder de haven in.....

Nog een poosje later, en de Engelschman ligt veilig en wel achter in de haven, boven op de droogte of de bank die daar is, en waar ze hem boven op hebben laten loopen opdat hij niet zou zinken. En nu pakt ‘ouwe Jan’ zijn ‘spullen’ bij elkaar, en het duurt niet lang, of men ziet hem met zijn zak en zijn zeelaarzen op den rug ‘recht in den wind’ over den dijk loopen, naar huis, waar moeder de vrouw hem al in de deur staat te wachten.

‘Ben je nat, Jan?’

‘Ja moeder, wel een beetje.’

‘Zoo? - Kom dan maar gauw naar binnen en trek den boel uit.’ -

‘Had je de koffie klaar, moeder?’

‘Neen, nog niet.’

‘Nou, als 't klaar is, wil ik wel een kommetje hebben.’

‘Dat 's goed.’ zegt moeder, en met dit vooruitzicht gaat Jan naar binnen. We willen hopen, dat hij niet al te lang heeft behoeven te wachten.., want, een kommetje koffie - dat had hij wel verdiend. -

A. WERUMÉUS BUNING.

Het Joodsche volk.

Naar aanleiding van L. v. Ranke's *Weltgeschichte*, I Bd., I Abtheilung[1].

Onlangs heeft een zeer belangrijk geschrift het licht gezien. Den titel en den schrijver heb ik slechts te noemen, om den lezer mijn gevoelen te doen deelen, dat het werk, door mij bedoeld, inderdaad een belangrijk verschijnsel geheeten mag worden. - Ik bedoel de *Wereldgeschiedenis van Leopold von Ranke*, waarvan het eerste Deel, in twee Afdeelingen vervat, in het jaar, waarvan wij de eerste maanden beleven, is uitgekomen.

Dat een man, als Ranke, die sedert meer dan eene halve eeuw de vruchten van een weinig geëvenaard historisch onderzoek aan de wereld geschonken heeft; een geleerd vorscher, die de bijzondere geschiedenis der aanzienlijkste nieuwere volken heeft beschreven, en de belangrijkste tijdvakken der latere eeuwen heeft behandeld; die zulks gedaan heeft in eenen geest van den hoogsten ernst en met het uitgesproken doel om der waarheid de eere te geven, - dat die man aan het einde van zijne loopbaan nu ook eene Algemeene Geschiedenis, eene Wereldgeschiedenis levert, waarin het resultaat van al zijne historische studiën zal vervat zijn, hoe kan het anders dan als eene gewichtige gebeurtenis worden beschouwd?

Al zijn er voorzeker, wien Ranke's standpunt niet als het juiste, maar integendeel als verouderd en afgedaan voorkomt, niettemin is zijn roem zoo gevestigd, op zulke degelijke werken gegrond, zijn eerlijk verworven gezag zoo groot, dat hij nagenoeg onaangetast

1 Tevens proeve van *de Geschiedenis der Volken in Schetsen*, die dezer dagen (Oct. 1881) uitkomt bij de H.H.W.P. van Stockum & Zoon, te 's Gravenhage.

daar staat, en een ieder gevoelen zou, zichzelven te schaden, zoo hij hem laakte.

Maar zouden er dan werkelijk de zoodanigen gevonden worden, wien een Ranke niet volkomen behaagt, die op hem iets zouden hebben af te dingen, en meenen dat zij, in hun streven hem vooruit, iets meer wetenschappelijks bedoelen? Zij zijn er, al spreken zij het niet rechtstreeks uit, ja, al geven zij er misschien zichzelven geene rekenschap van. Al degenen die begrijpen, dat het er voor den geschiedschrijver vooral op aankomt, te verklaren en te schilderen, hoe de menschheid zich uit een' dierlijken staat heeft ontwikkeld; zij allen, die den maatschappelijken toestand der volken als de ontplooiing van een aan natuurlijke voorwaarden gebonden karakter aangemerkt willen hebben; die alzoo de geschiedenis willen maken tot eene natuurwetenschap, welke zij *volken-psychologie* of *ethologie* noemen; allen, die met minachting op iedere andere beschouwing nederziende, alleen van de geschiedenis der beschaving van den oorspronkelijk wilden mensch willen weten, - die allen verlangen eigenlijk iets anders dan Ranke wil leveren. Wel zullen zij gaarne aannemen wat zijn omvattend onderzoek aan het licht brengt, maar slechts als bouwstof tot een huns bedunkens degelijker gebouw.

Verre is Ranke's wijze van beschouwing van de hunne verwijderd. Ranke erkent den mensch, in volksgemeenschappen optredend, als naar de verwezenlijking van een boven het natuurlijke uitreikend denkbeeld strevend. Den mensch als van goddelijken geslachte aanmerkend, gelooft hij, dat de geschiedenis ‘iets God-menschelijks’ heeft. In zijn oordeel over Gervinus teekent hij verzet aan tegen eene historiographie, die haar voorwerp als een voortbrengsel van geestelooze noodwendigheid beschouwt en de geschiedenis als het ware *mediatiseert*, dat is, aan de soevereinen, die in haar heerschen, hun recht beneemt, en alzoo hun gebied aan een' anderen dan den waren heer ten deel doet vallen. Hij, daarentegen, zegt Ranke van zichzelven, kent aan de in de geschiedenis optredende gestalten Rijksonmiddelbaarheid toe, soevereiniteit in een hun toekomend Rijksgebied.

Men ziet dus wat men te denken heeft van zijne uitspraak in de eerste zinsnede der voorrede zijner Wereldgeschiedenis. Daar zegt hij: ‘hoe zou de geschiedschrijver het geheim der wereld in haren oorsprong en alzoo de betrekking der menschen tot God en

de natuur meenen te kunnen onthullen? Deze vraagstukken moet men aan de natuurwetenschap en tegelijk aan de godsdienstige opvatting overlaten.' Met deze woorden toch wil hij niets anders zeggen, dan dat de wereldschepping en daarmede de staat van den eersten mensch, evenzeer als de toestand der natiën vóór de tijden, waarvan de heugenis bewaard is, aan gene zijde van het gebied der historiographie gelegen zijn. De geschiedschrijver verhaalt - en hoe zou men iets kunnen verhalen, waarvan het beloop ongekend is? Hoe het moment teruggeven, waar het oneindige, dat als zoodanig onbeschrijfbaar is, den grondslag tot de ontwikkeling van het eindige legt? Maar dit sluit niet uit, dat de geschiedschrijver meenen kan het antwoord op die vraagstukken, welker behandeling hij aan de natuurwetenschap zegt over te laten, alreede gevonden te hebben; het brengt niet mede, dat hij de beantwoording steeds van de mannen der natuurwetenschap blijft afwachten. Ook aan de godsdienstige opvatting, wij hoorden het, liet Ranke die vraagstukken over, en de godsdienstige opvatting beschouwt ze als opgelost. Hoe zou Ranke dan ook in de geschiedenis iets godmenschelijks kunnen stellen, wanneer hij zich geene voorstelling van het oorspronkelijk wezen van den mensch en van de betrekking tusschen mensch en God gevormd had?

Inderdaad, eene eigen overtuiging omtrent 's menschen wezen en betrekking tot God kan de geschiedschrijver der menschheid niet missen. Denk u het gros der geschiedschrijvers van onzen tijd overgesteld tegen de oude volken met hunne voorstellingen van hunnen wonderlijken oorsprong, van de goddelijke afkomst hunner vorsten, van hunne steden, op grond van orakels gesticht, hunne instellingen en kunsten, door goden en godinnen onderwezen, in één woord, met hunne tallooze mythen, - zoo gevoelen die historieschrijvers zich volkomen op hun gemak. Op de resultaten der natuurwetenschap, aan welke zij vooral de vraagstukken betreffende de oorsprongen overlaten, op hunne beurt vooruitloopend, nemen zij aan, dat onze tijd betere inzichten heeft, en behandelen zij al die mythen en legenden, als, in weerwil van alle verschoonbare, ja, bewonderenswaardige poëzij, toch eigenlijk kinderachtige inbeeldingen en bekrompene denkbeelden. - Maar plaats hen tegenover de geschiedenis van Israël en de voorstellingen der profeten dezer natie, zoo moeten zij zich wel verlegen gevoelen, ten ware zij het degelijk met zich zelven eens zijn wat van 's menschen wezen en van de betrekking tusschen

mensch en God te denken. In de oorkonden en de geschiedenis van het Israelitische volk toch valt van de belangrijkste punten niets te ontkennen of als ongerijmd of fabelachtig ter zijde te zetten. De mensch heet er geschapen uit het stof der aarde, wel is waar door God bezield, doch, in allen gevalle, een mythe heeten mag dat niet. Terwijl de andere oude volken het licht, en zijne bron de zon, een god noemen en als zoodanig vereeren, wordt hier aan het licht eenvoudig de naam *Dag* gegeven, met welke benaming de God des Lichts wordt ter zijde gesteld en het heerlijkste der schepping louter als natuurverschijnsel gekenmerkt. - En verre daarvandaan, dat het koningschap onder Israel tot God wordt opgevoerd en de koningen als van goddelijken oorsprong voorgesteld, laten ons de historische boeken der Hebreeën zien, hoe het koningschap zoo menschelijk mogelijk en tegen den zin van den uitnemenden profeet Samuel op den eisch der natie wordt ingevoerd. Maar de godsdienstige inrichtingen zullen dan toch onder Israel van goddelijken oorsprong wezen? Zelfs deze niet. Op bestel van koning Salomo, die de Israelitische Godsleer slechts als de eerste onder gelijken, als de heerscheres beschouwde over de godsdiensten der volken, welke hij onder zijnen scepter vereenigde, eene heerscheres, bestemd om hare onderdanen niet uit te roeien, maar onder hare vleugelen te bewaren, - op bestel van dien koning wordt door Phoeniciers en nagenoeg *in Phoenicie* een tempel toebereid om te Jeruzalem opgericht te worden. Hoe kon de eeredienst, aan dien met heidensche handen gemaakten tempel verbonden, door heldere geesten anders dan als eene door menschen gewijde instelling worden aangemerkt? Zoo beschouwen dan ook de profeten dien tempeldienst, hoe trouw ook waargenomen, geenszins als het echte, noch het priesterdom als heilig; integendeel, zij sparen de priesters niet, en wraken hen als bij alle stiptheid in hun ambt medeplichtig aan den algemeenen afval, en prediken tegen den tempel.

En toch, in weerwil van al dat louter menschelijke, wordt in de geschiedenis van Israël God als de handelende persoon voorgesteld, en juist om die onthouding van alle vergoding van iets bijzonders in de Natuur, juist om die erkentenis van staats- of godsdienststichting als menschenwerk, historisch en langs natuurlijke wegen geworden, juist daarom is Israël het volk d e s g e l o o f s , des geloofs aan het hoogere, aan het eeuwige, aan God. Waar de mensch op eene bij-

zondere vertegenwoordiging van het Goddelijke Wezen steunt; waar hij zich aan eene inrichting houdt, die geacht wordt God en zijne waarheid in te hebben, dáár *gelooft* hij nog niet: immers heeft hij daar iets zicht- en tastbaars. Maar waar hij aan geene met den naam van heilig getooide instelling hooger waarde hecht dan aan ieder ander menschenwerk, eerst daar kan hij gezegd worden te gelooven, zoo hij in alle dingen, zóó als zij zijn, Gods werk erkent; dáár erkent hij éénen God, die alles doet, ook dat wat menschen verrichten.

Dat is de God van Israël, die zich juist daarom niet als een voortbrengsel van menschelijk misverstand wegcijferen laat, omdat hij buiten en boven alle menschelijke vinding geplaatst is en gevonden wordt. En dit is ook de God, dien de geschiedschrijver moet erkennen, wil hij een doel bereiken, als Ranke zich voorstelt, en niet hetzij ontkennend, hetzij wegwerpend overstaan tegenover de gewichtigste momenten in de geschiedenis van ons geslacht. Wil men vernemen, hoe vrij waardeerend Ranke de geschiedenis van Israel beschouwt, zoo hoore men uit meer andere deze plaats: ‘De Boeken van Samuel en de Koningen hebben voor de algemeene politieke geschiedenis hooge waarde. Hoe een volk, dat, van alle zijden aangegrepen, zijne staatsregeling wijzigt, van de Republiek afstand doet, en zich aan eene monarchale macht onderwerpt, is nooit beter geschilderd. De natuurlijke strijd tusschen hen, die de geestelijke richting vertegenwoordigen, en hen die de wereldlijke macht bekleeden, beiden strevend naar volstrekte onafhankelijkheid, is, gelijk zij hier wordt voorgesteld, symbolisch voor alle tijden. Koning Saul is eene groote, om zoo te spreken, ongenaakbare, in hare soort eenige, maar historisch toch zeer begrijpelijke gestalte. In zijnen strijd met Samuel zou men reeds den Duitschen Keizer in zijne worsteling met het Pausdom kunnen erkennen. Zoo zijn de beide koningen, David en Salomo, de een krijgshaftig en vol geestdrift, de ander wijs en vredelievend, toonbeelden voor alle eeuwen. In Rehabeam en Jerobeam vertoont zich dan de tweespalt tusschen centrale macht en provinciale zelfstandigheid, gelijk zij zich tallooze malen herhaalt. Toch zijn zij niet als toonbeelden verzonnen: zij hebben de werkelijkheid van historische personen. Als men ze bestudeert, doet men leering op, die het gemoed goed doet’[1].

1 I Abtheil., S. 79.

Inderdaad de geschiedenis van het volk Israel heeft de heilzame werking, welke aan ieder echt kunstwerk eigen is. In één woord uitgedrukt: zij vertroost, en dat doet zij door te aanschouwen te geven, dat er in weerwil der wanorde, die wij ervaren, orde heerscht, en dat juist de uiterste ellende de voorwaarde is eener heerlijke uitkomst. - De geschiedenis in het algemeen moet het nationaal gevoel opwekken, roem leeren dragen op het voorgeslacht, de kracht versterken om dat voorgeslacht waardig voort te zetten en door geene lafhartigheid hun werk in de waagschaal te stellen; maar zij moet ook de zedelijke kracht zoo stalen, dat men zelfs den ondergang zijns vaderlands zou kunnen overleven: want, hoe het zij, volken gaan onder, maar de individu heeft in zich een oneindig bestaan. Wanneer hem dan het bestaan zijns volks ontvalt, zelfs dan moet hij, zal het wel zijn, gevoelen niets wezenlijks verloren te hebben, maar blijde ervaren, dat hij in het goddelijke leven in en rondom hem alles behouden heeft.

Van geen volk geeft ons de geschiedenis van zulk een gevoelen een treffender voorbeeld, dan die van het Israelitische volk. Wanneer Jeruzalem voor de aandringende macht van Babylon zal moeten vallen, hoedanig is dan het gedrag van den Profeet? Hij geeft aan geene zelfsbegoocheling toe, en erkent met open oog de onmiskenbare noodzakelijkheid van Jeruzalems val. Maar daarbij doet hij in woord en voorbeeld blijken, hoe den mensch bij den ondergang van den Staat en den Godsdienst zijns volks zijn volle zedelijke kracht overblijft; ja! hij voorspelt aan zijn volk een hooger en onverdelgbaar bestaan juist door den ondergang. Dit is inderdaad de grondgedachte bij Juda's echte profeten: zij zien van het tijdelijk bestaan hun volks af om aan Israel een leven van hooger beteekenis, een leven in eene onverdelgbare orde te beloven, - en vermits ook hier de eeuwige waarheid in een' tijdelijken vorm zichtbaar moest worden, zoo leeft voor het oog der gansche wereld het Israelitische volk na zijnen ondergang voort, zonder hoofdstad, zonder staatsverband, zonder vaderland, in één woord, zonder dát alles wat geen ander volk kan missen, zoo het niet metéén zijn volksbestaan verliezen en verstrooid raken zal onder de volken, dermate dat er geen duidelijk spoor van overblijft.

En wat de profeten aan Israel beloven, wat in het stoffelijk voortbestaan des Joodschen volks wordt afgebeeld, is wáár voor het geestelijk

Israel, dat is, voor alle geloovigen in de gansche menschheid. Ranke drukt dit op zijne wijze uit, waar hij zegt[1]: ‘in het oogenblik toen Jeruzalem met den ondergang bedreigd werd, rees als uit de duistere diepte de idée op, dat de monotheïstische grondgedachte van den godsdienst eene onvergankelijke is, aan welke de wereld toebehoort.’

Toch heeft Israel een moment gehad, waarin het een koningrijk bezeten heeft, dat niet als een afval van de idée behoefde aangemerkt te worden, maar waarin het ideale de werkelijkheid doordrongen heeft, en de godheid, die in geen werk van menschen afdaalt, toch geacht kon worden in Israel en Israel's stichting te wonen.

Dit was het tijdperk van de regeering van koning David.

Met een enkel woord zegt Ranke: ‘David heeft boven Saul dit onschatbaar voordeel, dat hij zelf koning en *profeet* is.’ Dit woord zegt alles. Het zij mij vergund zijnen rijken inhoud te ontwikkelen!

Voorzeker bracht het beginsel van Israel mede, geene bijzondere godsdienstige inrichting nevens of binnen den Staat, noch afzonderlijken priesterstand te bezitten: immers waren alle Israelieten priesters in de erkentenis van den God van Abraham, en maakte gansch Israel één priesterlijk koninkrijk uit. En de plicht om God in het algemeene bestuur der wereld als koning te erkennen, sloot de mogelijkheid uit om een bijzonder persoon met eigen bevoegdheden als koning aan te nemen.

Zoo begreep het alsnog Samuel. Hij wilde de Israelieten, te midden der Kanaänieten en nevens de Philistijnen, voor eene hoogere wereld laten leven. De algemeene zorg voor de wereldsche belangen aan de nationaliteiten, in wier midden hij woonde, overlatend, had de Israeliet een Godegewijd leven te leiden, zich alleen in zijn vaderlijk erfdeel en eigen gezin bevlijtigend. En Samuel - niet aan één oord zijnen zetel vestigend, beslechtte hij dan aan deze, dan aan gene plaats de geschillen, die zich tusschen de gezinnen opdeden, en hij stichtte scholen, waar de jongelingschap tot een leven, als in eene hoogere dan wereldsche sfeer, door muziek en zang werd opgeleid. Zoo liet hij het krijgswezen den Philistijnen over. Wel was den Israelieten de weg niet gesloten om in het Philistijnsche leger dienst te nemen, maar in allen gevalle maakten zij onder Samuel in Kanaän eene soort

1 S. 104.

van Magiers uit, waarnevens de Philistijnen als krijgsmanskaste optraden. Deze toestand echter voldeed niet op den duur. Zoolang er zulk een verheven geest, een allen ingezetenen, Kanaänieten zoowel als Philistijnen, ontzag inboezemende persoon als Samuel aan het hoofd stond, kon het volk zich die rolverdeeling tusschen zich en de Philistijnen laten welgevallen. Van den grooten profeet straalde op zijn volk een bovennatuurlijke glans, en zijn karakter dwong voor zijn volk van de geheele wereld eerbied af. Maar Samuel was sterfelijk en van zijne zonen reeds was alles behalve dezelfde waardigheid en onkreukbare rechtvaardigheid te verwachten. Wat zou er na zijnen dood van het volk worden? Eene natie van hulpeloozen, die hare bescherming, het voeren van hare oorlogen, aan vreemden overliet. Van alle wereldsche eer en metterdaad ook van alle zelfstandigheid, onafhankelijkheid en vrijheid verstoken is het volk, dat zich zelf niet verdedigt, zijn' eigen' staat niet handhaaft. Dit gevoelden de Israelieten zoo levendig, dat zij niet rustten voordat hun een koning gegeven was. Maar een koning, midden in een' toestand als wij daar schetsten, geworpen, hoe gebrekkig moest zijn bestaan wezen! Daargelaten dat het krijgsgezag niet zoo dadelijk aan de Philistijnen te ontwringen, noch hunne bezettingen in het land tot aftrekken te nopen waren, - een koning nevens Samuel zag zich noodwendig eene ondergeschikte en als verschoven rol toegewezen. Het voornaamste ontbrak aan zijn gezag. Wat de natie edelst had, ontsnapte aan zijnen invloed. Bij dezen staat van zaken gevoelde Saul zich ongelukkig, en zelfs toen de Philistijnsche militie het land geruimd; toen de Israelitische koning het krijgsbewind in handen had, en er eene hofhouding op nahouden kon, leed hij onder het besef dat hij minder dan ten halve koning was: hij moest zelf profeet zijn om den profeet te kunnen staan en boven hem uit te steken, gelijk toch den koning, zou hij waarlijk koning zijn, betaamde. Maar was dan ook hij geen profeet? Kende hij geene zinsverrukking? Deed hij zijn paleis niet vaak van woorden en klanken, hem door de geestvervoering ingegeven, weergalmen? Ach! zoo weinig echt was zijne profetische gave, dat de uitdrukking: *Saul onder de profeten*, tot een spreekwoord werd, doelende op iemand, die zich in een gezelschap bevindt, waar hij niet behoort. En zoo weinig was bij Saul de geest van den profeet aan den profeet onderworpen, dat zijne profetische toestanden niet anders waren dan vlagen van krankzinnigheid.

En hier ontmoeten wij in de Joodsche geschiedenis een treffend bewijs van geloof aan de macht der kunst. Immers verwachtten Sauls hovelingen van de muziek, zonder twijfel aan het lied gepaard, eene genezende werking tegen 's konings geesteskrankheid, - en zij bedrogen zich niet. Is het niet alsof wij hier toegepast zien wat eenige eeuwen later in Griekenland door Pindarus[1] gezongen is: ‘De wereldbouwer Apollo reikt mannen en vrouwen genezing toe van zwaarmoedige kwalen. Hij verleende de cither en geeft de Muze aan wie hij wil, den lijder vreedzame onderwerping aan eene wet der orde inboezemende; Hij houdt de wacht bij het binnenste vertrek, waar de waarzeggers spreken.’ Hier dacht de groote lierdichter aan het orakel van den Delphischen Apollo, waar de taalmuziek der poëzij op de uitlatingen der Pythia werd toegepast. Met de ongebreidelde ingevingen der zinsverrukking werd de poëzij, als onmisbaar middel om haar tot onschadelijk gebruik geschikt te maken, in zulk een noodzakelijk verband gedacht, dat de oorsprong der versmaat te Delphi gezocht werd. En hoe zou ik hier de eerste Pythische ode van denzelfden Pindarus kunnen vergeten, die een zegezang op de macht der Muziek mag genoemd worden? Zeus, ziedaar den hoofdinhoud dier ode, Zeus heeft Typhoeus, het zinnebeeld van alle wrevelmoedig verzet tegen de heerschappij der goden, in den Tartarus nedergesmeten en den Aetna op zijne borst gewenteld, waaronder hij nog woelt en vlammen braakt. Doch, waar de kunst der gouden cither optreedt, behoeven de goden hunne geweldige middelen, Mars zijne wapenen, Zeus zijnen bliksem niet. Op de stem der Muzen wordt alles verslagen, wat op aarde of zee Zeus niet welgevallig is; de Krijgsgod mag zich verkwikken door eene zoete rust, en Jupiters adelaar veilig insluimeren op den geduchten schepter des Donderaars.

De hoop, bij Sauls hovelingen ontstaan, dat 's Konings kwaal door de muziek gelenigd zou kunnen worden, bracht David aan het Hof, en werkelijk toonde deze jongeling zich den profetischen geest, waarvan de koning de speelbal is, meester door zijne kunst. Zoo blijkt hij hooger te staan dan de profeet en een karakter te bezitten, hetwelk hem bekwaam maakt en het recht geeft over den profeet te heerschen. Inderdaad in hem is Israels koning gevonden. Hij is zelf een profeet: want de mensch heerscht slechts over dat wat

1 Pyth. V.

hij in zich zelven erkend en overwonnen heeft; hij is profeet, maar daarbij poëet, wat Plato noemt profeet der Muzen. - De schoone kunst, met name de poëzij, is het hoogste in den mensch. Vrijheid in de vervoering: hooger is er niet: in de oneindigheid medegevoerd te zijn en toch op ieder tijdstip zich zelf te wezen, het is goddelijk: het woord van den romeinschen dichter: er is een God in ons, is geen ijdele klank. De rol hier door David gespeeld; het woord van den Israelitischen psalm, dat God, ruim zoozeer als den tempel, de liederen Israels bewoont[1], zegt hetzelfde. - Mogelijk brengt men tegen deze beschouwing de bedenking in, dat David wel den boozen geest van Saul meester bleek, maar dat dit niets bewijst voor zijn recht om de meerdere van den *echten* profeet te wezen. Ik antwoord, dat de geest, welke den koning Saul bij vlagen tot zijn willeloos werktuig maakte, in het verhaal zelf een geest van Jahveh genoemd wordt, - en hooger geest is er niet. Maar buitendien waar de echte profeet zich tegenover eenen David geplaatst mocht zien, hoe kon hij daar vol van den geest, die de waarheid lief heeft en geene nijdigheid kent, anders dan zich vrijwillig ondergeschikt betoonen aan de Godheid in den dichter geopenbaard?

Ongetwijfeld komt aan het Grieksche volk der Oudheid de eere toe, in de menschheid het toonbeeld van de gelukkige beoefening der schoone kunst te zijn. Bij den Griek steeg de kunst hooger dan de godsdienst: de Godenleer toch maakte zij in de poëzij tot het onderwerp harer vrije behandeling en de gestalten der Goden boetseerde zij naar geene andere ingeving, dan naar die der zinnelijke schoonheid. Welnu in het voorbeeld van David en van het vermogen zijner kunst over den geest van Jahveh hoorden wij uit den mond van den profeet, die Israels geschiedenis beschreven heeft, een getuigenis, dat ons het bewijs levert, hoe Israel het standpunt der Grieken en hunner kunst, niet alleen begrepen, maar het zelfs als het hoogste erkend heeft. Ook de danskunst, bij de Grieken almede een bestanddeel van den Godsdienst en een sieraad des menschelijken levens gerekend, maar bij den Romein en den Oosterling veracht, vindt in den persoon van David aanbeveling en verheerlijking. Bij de opvoering der arke wekt zijn optreden, dansend en omgord met een linnen lijfrok, de verontwaardiging der fiere

1 Ps. 22: 4,
יוֹשֵׁב תְּהִלּוֹת יִשְׂרָאֵל.

koningsdochter. Zoo geeft ook hier de persoon van David getuigenis aan den Griekschen geest en wat Thucydides van de Lacedaemoniers, de meest Griekschen der Grieken, vermeldt, dat zij het eerst de Oostersche kleederdracht hebben durven afwerpen en bij eene lichte bekleeding de lijnen van het naakte lijf vertoonen, juist dat is het wat Mikal haren gemaal verwijt. Bij den Griek was de dans geen teeken van verwijfdheid; integendeel, bij hen gold, dat zij, die de Goden met de schoonste dansen vereerden, ook de dappersten waren in den strijd[1]. Zoo voegde, uit het Grieksche oogpunt, de dans ter eere van Jahveh bij de ark den krijgsheld David volkomen.

En David is niet alleen als profeet der Muzen de man, in wien de schoonste en edelste gave der menschheid, bij uitstek bij de Hellenen gevonden, zich onder Israel openbaart, ook in een ander opzicht streeft Israel in David den Griek op zijde. - Wie erkent niet, dat bij de Grieken de *vriendschap* eene zoo groote innigheid en veredelende kracht heeft ontwikkeld, dat dit volk ook hier het toonbeeld der menschheid geacht moet worden? ‘De vriendschap, zegt Ernst Curtius, in eene zijner Akademische redevoeringen, de vriendschap vergoedde bij de Grieken dat wat de godsdienst der Ouden aan ethische kracht miste; zij werd zelfs eene soort van godsdienst.’ - Welnu, in de betrekking tusschen David en Jonatan geeft ons de geschiedenis van Israel het voorbeeld eener vriendschap, onovertrefbaar en dan ook door geen vriendenpaar in de Grieksche Oudheid overtroffen. Inderdaad, de vergelijking van de betrekking tusschen het paar Israelitische vrienden met de vereeniging tusschen twee edele mannen, die bij de Grieken de hoogste kracht tot deugd uitmaakte, ligt zoozeer voor de hand, dat de genoemde Duitsche redenaar van de Grieken zegt, dat zij, waar zij hun gevoelen over de vriendschap geuit hebben, in *Davids* geest hebben geoordeeld. Of kent gij inniger uitdrukking, dan die in de Hebreeuwsche oorkonde van Davids en Jonatans vriendschap gebruikt wordt: ‘Jonatans ziel werd aan Davids ziel verbonden,’ en ‘Jonatan beminde hem als zijne ziel,’ en nogmaals: ‘hij had hem lief met de liefde zijner ziel?’ en dan, hoe betuigt zich Jonatans liefde door de daad in de pijnlijkst denkbare omstandigheid? Dat zijn vriend hem van den troon zal versteken, dit telt hij niet: hij zal juichen in Davids grootheid;

1 Athen. XIV, p. 628.

maar tusschen zijnen vader en zijnen vriend bestaat doodelijke vijandschap: eenen van beiden, schijnt het, zal hij moeten verraden. Doch de liefde leert een' veiligen weg tusschen die beide uitersten. Zijnen vriend levert hij niet aan zijnen vader; integendeel, hij laat hem de gelegenheid om te ontvluchten, en aldus bespaart hij zijnen vader den gruwel van een' moord aan een' onschuldige, den verdienstelijksten zijner onderdanen, te plegen. Maar daarom toch verzaakt hij zijnen vader niet. Hoe zou hij dit kunnen? Door die laagheid zou hij de zedelijke waarde verbeuren, die zijne liefde hem dringt in de oogen zijns vriends te willen behouden: onder het storten van een' stroom van tranen verlaat hij zijnen vriend om als trouwe zoon en eerlijk prins aan de zijde van zijnen koning en vader te blijven en met hem te gronde te gaan.

En, kon Davids vriendschap niet evenzeer bij Jonatans leven blijken, - na zijnen dood openbaarde zij zich in woord en daad. Denkt slechts aan zijn lied op den dood van Saul en Jonatan en aan deze klacht in dat lied voorkomend: ‘ik ben benauwd om uwentwil, mijn broeder Jonatan! gij waart mij zeer liefelijk; uwe liefde was mij wonderlijker dan liefde der vrouwen!’ - En toen de zonen van Saul geofferd moesten worden om de bloedschuld te zoenen, die Israel wegens de bejegening, den Gibeonieten door Saul tegen de heiligheid der gezworen eeden aangedaan, op zich geladen had, - toen leverde David Sauls zonen, maar Mephiboschet spaarde hij. Waarom? Omdat deze prins Jonatans zoon was, en, staat er, ‘om den eed van Jahveh, die tusschen hen was, tusschen David en Jonatan.’ Zoo gold hem dan de eed tusschen twee menschenharten boven den eed tusschen twee natiën gezworen: de een was zoo goed een eed van Jahveh als de ander; van den eenen was Jahveh evenzeer de wreker als van den ander, en waar hij dus vrij den eenen boven den anderen verkiezen mocht, gaf David aan den eed der vriendschap de voorkeur.

Aldus heeft Israels geschiedenis in David de verwerkelijking van het ideaal te aanschouwen gegeven. Maar het ideaal wordt den mensch slechts bij oogenblikken getoond[1]: het moet een voorwerp des geloofs blijven. Zoo heeft zich dan ook een tijdstip als de regeering van David voor het Israelitische volk nimmermeer herhaald.

1 Aen. 6, 870. Ostendent terris hunc tantum Fata, neque ultra Esse sinent.

Het bleef 's volks bestemming het bewijs te leveren, dat het hoogste, dat een eeuwig goed slechts verkregen wordt, waar de mensch alle wereldsche triomfen ontberen en van alle aardsche stichtingen afzien kan.

Niettemin heeft meer dan één koning van Juda gedroomd, dat hij het Rijk van zijnen voorzaat David zou kunnen herstellen. En in het Rijk der Tien Stammen is er een profeet opgestaan, die voor de stoutmoedigste bedrijven niet is teruggedeinsd om aan het Joodsche volk, zoo mogelijk, de grenzen van het Rijk van David terug te geven.

Wederom nemen wij aanleiding uit eene beschouwing van Ranke in zijne *Wereldgeschiedenis*.

Wanneer deze geschiedschrijver in zijne schets van de geschiedenis van Israel, met die van Tyrus en Assur samengeweven, gekomen is tot het tijdstip der uitroeiing van den Baäldienst in het Rijk der Tien Stammen en der vermoording der Phoenicische koningsdochter door Jehou, welk tijdstip nagenoeg samenvalt met den val van Idzebels dochter Atalja, koningin van Juda, die te Jeruzalem, met uitmoording van het Huis van David, den dienst van Baäl nevens dien van Jahveh had ingevoerd, - dan vraagt hij zich af, hoe het kwam, dat noch Idzebel noch Atalja door Tyrus ondersteund is geworden, - en hij vindt het antwoord in de berichten, die ons bij de ontcijfering der Assyrische inscripties zijn geworden. Daaruit weet men thans, dat in dien tijd de koning van Assyrië, Assurnasir-habal, tot den Orontes is doorgedrongen, de vaste steden, die zich tegen hem verzetten, bedwongen, het machtigste opperhoofd onderworpen, en in de voornaamste plaatsen Assyrische koloniën gevestigd heeft. Daarop overschreed hij, zoo vernemen wij verder, den Libanon en bereikte de groote zee. Hier maakte hij zich Tyrus, Sidon en andere steden cijnsbaar. Daar offerde hij zijnen goden en liet op het Amanus-gebergte cederen vellen, die naar Nineve werden vervoerd tot den bouw van tempels, waar de godin Astarte vereerd werd.

Hoe nu, oordeelt Ranke, zou Tyrus den Baäldienst in Israel hebben kunnen handhaven en het Sidonisch-koninklijk bloed aldaar beschermen of wreken, nu het zelf machteloos was geworden? Phoenicie, aan den zoom van het gebergte opgekomen, kon niet bestaan, wanneer zich eene sterke macht van het gebergte meester maakte. Het

verloor daarbij de voorwaarde van zijne onafhankelijkheid. En hier (zoo redeneert Ranke verder) denken wij nog eenmaal aan koning David. Wanneer het den Israelieten gelukt ware Damascus in hun bezit te houden en met de zeesteden door een eng verbond bevriend te blijven, zoo zou het mogelijk zijn geweest de Assyriërs binnen hunne grenzen terug te dringen. Doch sedert Israël in twee Rijken, dat van Juda en dat der Tien Stammen was vanééngereten, was zulks onmogelijk geworden. Damascus, dat zich van Salomo losrukte, was sedert eene zelfstandige Mogendheid, die de Israelieten bestreed.

Wat hier door Ranke wordt opgemerkt, kan natuurlijk den heerschers in Israël en Juda niet ontgaan zijn. Het Hof der Pharao's had de scheuring des Rijks onder Salomo's opvolger bevorderd en Pharao Schischak het herstel der eenheid door een krijgstocht tegen Juda verhoed. Doch de Israëlitische Rijken al te zeer te verzwakken bracht Egypte's belang niet mede: integendeel, Palaestina moest een voormuur blijven tegen de eene of andere groote Aziatische Mogendheid en in staat zijn zich zelf te verdedigen. Want in Assyrie deed zich een koning gelden, die, zich tot het wereldgebied geroepen achtende, de West-Aziatische vorsten als zijne leenmannen beschouwde. Ruim zoozeer als in de middeleeuwen bestond in de oude Aziatische wereld de dunk, door Israel als godslasterlijke waan gebrandmerkt, dat de aardsche Staat, alsof die niet door menschen gesticht ware, maar in onmiddellijke betrekking met den Hemel stond, een Rijk Gods uitmaakte, en dat, daar het Rijk Gods op aarde niet in zich zelf verdeeld mocht zijn, alle vorsten hun gezag van eenen oppervorst behoorden te houden. Dien oppervorst achtte zich toen de koning te Nineveh, en het was juist geen bewijs van inwendige kracht, dat de koningen van Assyrie krijgstochten ondernamen om de ideale macht, welke zij zich toeschreven, tot eene werkelijkheid te maken, die hun strijdkrachten bezorgen en geld in de schatkist verschaffen kon, ten einde den dreigenden afval van gansche gewesten te verhoeden. - Verre was het er vandaan, dat de Westersche wereld de oppermacht van Assyrie erkende. De Egyptische Staat en godsdienst was zoozeer één met de eigenaardigheid van den bodem des Nijldals, dat al wat daaraan vreemd was, zoo het zich iets tegen Egypte aanmatigde, zich aldaar als onlijdelijk en onzinnig geweld moest voordoen. - De Grieken komen in het tijdperk, dat wij op het oog hebben, nog niet rechtstreeks in aanmerking: anders zouden

zij hier gekenschetst moeten worden als zich zoozeer van de zelfstandigheid van elken vrijgeborene tegenover Goden en menschen bewust, dat er voor geene onderwerping aan een' verren potentaat plaats in hunne voorstelling zijn kon. - En op Phoenicie is het woord van Goethe toepasselijk: de vrije zee bevrijdt den geest. Hoe zouden de Tyriërs, die de zee beheerschten en de toenmalige uiteinden der aarde met hunne handelsvloten bevoeren, zich willig de dienaren van een despoot, in het verre binnenland gezeteld, hebben kunnen gevoelen? - Eindelijk, hoe de Israëlieten die opper-Aziatische Mogendheid beschouwen moesten, wij deden het reeds gevoelen. Van wien hielden zij hun land en staat? Van wien anders dan van hunnen God: een anderen aardschen vorst te erkennen, dan den koning, hun, door welk bestel dan ook, van God gegeven, scheen afval van Jahveh. Welke is de strekking van het verhaal van den Babylonischen torenbouw in hunne oorkonden? Welke anders dan te getuigen tegen de wereldmonarchie? - Dus schoot den koningen van Assyric veel te doen over, voordat hun oppergezag in Westelijk-Azië tot eene werkelijkheid geworden zou zijn. Niettemin, zij vingen aan te beproeven het zoo ver te brengen, en nu was het den Palaestijnschen volken duidelijk, dat, als zij elkander beoorloogden en verzwakten, zij aan Assyrie de zege al te gemakkelijk maakten.

In een verbond met Tyrus en in vermaagschapping met het Sidonische koninklijke geslacht zag Achab een middel en waarborg van macht, en inderdaad, hij wist zijn gebied over Moab uit te breiden, en aan hem lag het waarlijk niet, zoo de Vorst van Damascus zich niet als bondgenoot en broeder van den Koning der Tien Stammen gevoelde. Wat voorts kan Josaphat bewogen hebben het bondgenootschap met Achab te zoeken en met hem een gemeenschappelijken oorlog tegen Syrie te voeren, zoo niet het besef, dat de Israelieten, één al was het onder twee Hoofden en met verschillende godsdiensten, nu zij door Achabs Huis reeds met Phoenicie bevriend waren, ook Damascus bezitten of ten minste dat Rijk tot een vertrouwbaren bondgenoot hebben moesten, ten einde tegen elke aanmatiging uit het Noord-Oosten bestand te wezen. Zoo zou het Rijk van Salomo van den tijd vóór de afscheuring van Damascus, al was het onder drie Hoofden, zoo goed als hersteld wezen.

Maar toen nu Phoenicie door Assur-nasir-habal geknakt, Syrie aan

Israels invloed ontsnapt en er van de Sidonische Vorstinnen in Samaria en Jeruzalem geen heil voor Israel en Juda te wachten was, scheen de toestand wanhopig. Zouden Israel en Juda beiden niet bij den eersten stoot, hun van den kant van Assyrie toegebracht, te gronde gaan, zoo moesten noodwendig, hoe dan ook, de verschillende landen tusschen de zee en de rivieren Orontes en Euphraat tot eene sterke eenheid onder een krachtig vorst verbonden worden. Doch waar die vorst te vinden? Kwalijk zou immer Juda aan de Tien Stammen, en evenmin de Tien Stammen aan Juda de heerschappij gunnen, en bovendien het geslacht van David, wiens Dynastie alleen nog aanspraak op het hart van alle Israelieten kon maken, werd in dezen tijd door Atalja ondergehouden en weldra uitgemoord op eenen enkelen Prins na, wiens redding aanvankelijk onbekend bleef.

Toen dan was het, dat in den profeet Elischa een stout denkbeeld opkwam. Zoo Syrie tot den gewenschten Statenbond moest behooren, en dat Rijk niet te veroveren was; zoo voorts de naijver tusschen Israel en Juda het nagenoeg ondenkbaar maakte in een dezer beide Rijken een Vorst te vinden, wien ze beiden gehoorzaam zouden willen zijn, en er derhalve een voor beiden onzijdig vorst opgespoord diende te worden; zoo voor den dienst van Jahveh ruim zoo veel van Syrie als van eene Idzebel of Atalja te hopen was; zoo inderdaad de toestand zoodanig was, schoot er geen betere partij over, dan dat er in Syrie een man opstond, die in zijnen persoon aan Israel eenen koning leverde en alzoo de noodzakelijke eenheid van Palaestina en de vernieuwing van het Rijksgebied van David bewerkte.

Dit denkbeeld schijnt werkelijk in Elischa's geest te zijn opgekomen. Zoo althans laat het zich verklaren, hoe hij in Syrie eenen eerzuchtige uitzicht op het beklimmen van den troon heeft geopend en hem veroveringen ten koste van zijn vaderland heeft voorgespiegeld.

Is dit zijne staatkunde geweest, zoo heeft hij hare uiterste gevolgen toch niet kunnen verduren. Immers toen Chadzaël den samenverbondenen koningen van Israel en Juda de nederlaag had toegebracht, en de koning van Israel zich van zijne wonden in zijne hofstad liet verplegen, begreep Elischa, dat Israel zich behoorde op te maken, en daar hij noch den zoon van Achab, noch den zoon van Atalja, die thans het geslacht van David vertegenwoordigde, daartoe bekwaam kon achten, zoo wekte hij Jehou op om zich van den troon meester te maken, hetgeen deze, niet zonder de grootste

wreedheden en het lafhartigst verraad, tegen de Baälspriesters gepleegd, bewerkstelligde.

Toen nu in den persoon van Joas, aan de moorddadige hand zijner grootmoeder ontsnapt, weder een nazaat van David ten troon zat, was alle kans op een innig bondgenootschap tusschen Israel en Juda, op eene aansluiting, die van de beiden één Rijk tegenover den gemeenschappelijken vijand zou gemaakt hebben, voor goed vervallen. Nimmer zou het Rijk der Tien Stammen onder de nazaten van den fellen Jehou of welke andere vorsten deze Dynastie te Samaria opvolgden, gezind bevonden worden zich met Juda aan de eenmaal versmade Dynastie van David te onderwerpen, en van den anderen kant had deze Dynastie in Juda zulke diepe wortelen geschoten, en was zij door haren naam en oudheid, met zulk een glans omstraald, dat Juda's koninklijk geslacht niet eerder dan het land zelf te gronde zou gaan.

Bijaldien dus Damascus en Samaria zich te eeniger tijd vereenigen mochten, en dan aan het bondgenootschap nog slechts Juda ontbreken zou om de Palaestijnsche Mogendheden met Syrie eene machtige eenheid te doen vormen, was in zekeren zin het geslacht van David, dat Juda niet kon opgeven, daartegen een beletsel, en alzoo het voortbestaan van dit Huis (hetgeen reeds Atalja begrepen zal hebben) een middel om de Israelitische Rijken het een na het ander voor de overmacht, die van den oever van den Tiger of den Euphraat op kwam zetten, te doen bezwijken. Het is in de geschiedenis meer gezien dat een volk in het vorstenhuis, waaraan het zijne opkomst dankt, eene medewerkende oorzaak van zijnen ondergang vindt. Geen wonder dat, toen er werkelijk tusschen het Rijk der Tien Stammen en Syrie, die beiden Assyries macht reeds hadden ondervonden, een nauw verbond was tot stand gekomen, de koningen der beide Rijken begrepen met vereenigde macht Juda te moeten aanvallen met het opzet om aldaar het geslacht van David van den troon te stooten en door een vreemd vorst, en wel een Syriër, te vervangen. Zoo zou de eenheid gevonden zijn geweest. Maar de toeleg slaagde niet. De koning van Juda, Achadz, als om het oordeel te zekerder over het erfdeel der kinderen Israels te doen komen, roept den koning van Assyrie tegen zijne belagers in, ten koste zijner eigen zelfstandigheid.

Evenwel, toen het Rijk der Tien Stammen door Assyrie ten val

was gebracht, kon Juda zich vleien, dat alsnu Jeruzalem het eenige middelpunt zou worden voor al wat er Israelitisch in Palaestina gevonden werd, te meer omdat in sommige harer koningen Davids geest herleefde. - Schoon stond die kans voor Hiskia. Het Assyrische Rijk neigde ten ondergang, en Babylon, dat mede naar Nineveh's val uitzag, was Hiskia's bondgenoot. Maar Hiskia's regeering en die van Josia, was de laatste flikkering van de lamp van Davids Huis. Josia vond een recht tragischen dood bij eene even edele als heldhaftige poging om de zelfstandigheid van zijn Rijk te redden, en sedert was het met Juda's onafhankelijkheid gedaan. Weldra werd Jeruzalem door Nebukadnezar ingenomen en door zijn legerhoofd Nebuzaradan geslecht. Jeremia, die, even als Samuel, een nationaal koningschap voor zijn volk niet noodig, zelfs niet wenschelijk oordeelde, zou den Chaldeën geenen tegenstand geboden hebben willen zien.

Maar was het nu met het bestaan des Joodschen volks gedaan? Immers neen! Cyrus veroverde het Babylonische Rijk en vergunde den Joden uit de ballingschap terug te keeren en Jeruzalem te herbouwen. Ranke oordeelt, dat die koning van Perzië daarmede beoogd heeft, in den herstelden Joodschen Staat een tegenwicht te bekomen tegen de naar Palaestina overgebrachte Assyrische volksbestanddeelen. Dus, voeg ik hierbij, zag hij in de Joden eene vertrouwde, jegens hem gunstig gezinde natie, en hoe kon dit anders bij de zuivere, tegen het veelgodendom aangekante godsdienstige begrippen der Perzen?

Doch niet zoozeer om het herstel van Jeruzalem en de vernieuwde vestiging van eenen Joodschen Staat in Palaestina hebben wij die vraag: was het nu met het bestaan des Joodschen volks gedaan? ontkennend beantwoord. Immers kan de Staat der Joden, zoo als hij zich van toen aan vormde, geenszins geacht worden in overeenstemming met de idée en het beginsel van Israel bestaan te hebben. De Levitisch-priesterlijke inrichting werd als eene onmiddellijk goddelijke instelling gedreven, aan wier handhaving Gods zegen eeniglijk verbonden was. Kwalijk kon iets meer in strijd zijn met het aartsvaderlijk geloof en met de leer van Juda's profeten. Men wilde de maatschappelijke orde en het volksbestaan verzekeren door ze aan iets stelligs te verbinden: op het onbepaald geloof en zijne kracht durfde men zich niet verlaten. En hoe gebrekkig bereikte men dan

nog dat doel! Of zijn de Joden, hoezeer in Judea gevestigd, immer weder tot onafhankelijkheid gekomen? Uit de hand der Perzische koningen, door wier vergunning zij bestonden en van wier wereldrijk zij een deel uitmaakten, gingen zij in de macht der veroveraars van Perzië over. De naijver tusschen de verschillende vorstendommen, waarin het Macedonische Rijk uiteen was gevallen, werd door hen behendig gebruikt, en verschafte hun toch niet meer dan een' zweem van onafhankelijkheid. En voorts bleek het regeerend Hoogepriesterlijk Geslacht zoo weinig op degelijke eigen kracht te kunnen bouwen, dat zijne leden door het lokaas van den tempelschat en door toenadering tot de Grieksche zeden de gunst der Machthebbers poogden te winnen. De opstand onder de aanvoering der Makkabeën leidde, wel is waar, bij het toenemend verval van het Syrische Rijk tot zekere mate van onafhankelijkheid; maar, hadden de Romeinen baat gevonden bij den strijd der Joden, tegen de Syrische vorsten gevoerd, - toen de Makkabeën onderling verdeeld waren geworden en partijschappen de kracht van het geheele volk ondermijnden, bekwamen diezelfde Romeinen eenen invloed in het land, die van lieverlede op de uitoefening van het hoogste gezag en ten slotte op geheele onderwerping is uitgeloopen.

Eene door geestdrijverij aangevuurde poging om het juk af te werpen, leidde tot de tweede verwoesting van Jeruzalem en tot de gansche vernietiging van het Israelitische staatsverband.

Intusschen had de Zóón van David onder het volk rondgewandeld, een koning, die zich had laten bespotten, een profeet, die de uiterste straf, welke de priester den antinationalen geest waardig keurde, verduurd heeft. In zijn leven en sterven bracht hij de waarheid aan het licht, dat een eeuwig leven verkregen wordt door verzaking van al wat verleiden kan om iets ter wereld, dat heilig of goddelijk zou mogen heeten, op aardschen bodem te stichten.

Maar *toen* ten minste, zou men zeggen, was het met het bestaan der Joodsche natie gedaan, gelijk met alle volken, wier hoofdstad verdelgd, wier hoofden onttroond, wier staat vernietigd is geworden. - Verre vandaar! De Joden, wij zeiden het reeds, moesten het stoffelijk bewijs leveren van het eeuwig leven eens volks nadat het is ondergegaan. Zij bestaan voort onder alle volken en in alle werelddeelen verstrooid en toch niet met de ingezetenen der landen, waarin zij wonen, vermengd. Schoon alles, naar het schijnt, zou moeten be-

werken, dat zij zich onder de volken verloren, is er geene natie, die vaster trekken en onuitwischbaarder karakter vertoont, zoo naar den geest als naar het lichamelijke. Het verloop der eeuwen en het verschil der klimaten heeft niets vermocht om dit volk van aard te doen veranderen; het zijn dezelfde Joden, die voor meer dan vierdehalfduizend jaren om het behoud van hun geloof tegen de Pharaos worstelden, en - die wij heden ten dage over onze straten zien wandelen. Gelukkig dat zij dit ten onzent ongestoord kunnen doen. Het woord tot hunnen vader Abraham gesproken: ‘Ik, uw God, zal zegenen, die u zegent, en vloeken, die u vloekt,’ heeft een onwraakbaren zin. De Joden zijn vervolgd geworden, doch vooral in tijden van waan en jammer, zoodat men zeggen kan, dat de vloek de vervolging reeds vooruit was gegaan. De meening dat de ellende, die het christenvolk leed, de rechtvaardige straf was voor het verzaken zijner roeping, en de waan dat men zijnen ijver moest toonen en het verzuim herstellen door de ongeloovigen en in de eerste plaats de Joden, die men onder de hand had, uit te roeien, ziedaar den gewonen grond der Jodenvervolgingen onder Christenen. Intusschen zoo Christenen ware Christenen zijn, kunnen zij den Jood niet anders dan met hooge belangstelling aanschouwen.

Het voortbestaan der Joden, en laat dit het laatste woord dezer beschouwing zijn, het voortbestaan der Joden predikt hem, die de geschiedenis der volken beschouwt, deze leer dat over de opkomst en den ondergang, het leven en sterven der natiën, eene Macht beschikt, wier wezen aan den waarnemer, die bloot stoffelijke oorzaken gelden laat, ten eenenmale ontsnapt.

Maart 1881.

W.G. BRILL.

Politiek overzicht.

Rotterdam, 23 September.

In de redevoering, die door den advocaat Rousse, opvolger van Jules Favre, bij het zitting nemen in de Academie werd uitgesproken, maakt hij ter loops een korte, maar treffend juiste vergelijking tusschen de fransche en de engelsche welsprekendheid. Eenerzijds gewaagt hij van *ce goût du développement et de la solennité oratoire*, die door alle omwentelingen heen en spijt alle hervormingen de eigenaardigste grondtrek der fransche rhetorica blijft, en daartegenover stelt hij *l'entrain, la bonne humeur native, le bon sens bref et robuste des Anglais, ce langage alerte et pédestre, sans emphase, coupé de malices et de saillies*. Zoowel op grond der goede eigenschappen als der gebreken van de fransche welsprekendheid meent Rousse, dat de zoogenaamde *conférence politique*, aan de overzijde van het Kanaal zoo in aanzien, in Frankrijk nooit wortel zal kunnen vatten: wat daarvan zij, die eigenaardigheden hebben niet belet, dat het *discours politique*, vaak slechts door een flauwe grenslijn van de *conférence* afgescheiden, zich in ongemeenen bloei mag verheugen. Wat al stroomen van welsprekendheid zijn ter voorbereiding, ter begeleiding, ter bezegeling der jongste verkiezingen over de hoofden der fransche natie uitgestort! Wie er prijs op stelt, dat de belangstelling in de zaken des lands levendig wordt gehouden en dat de zoo noodige voorlichting aan een oppermachtige openbare meening niet ontbreekt, is er natuurlijk verre van af dit verschijnsel op zich zelf te wraken; maar wie zich de moeite geeft die redevoeringen, al is het maar van de hoofdpersonen op het politieke schouwtooneel, door te worstelen, kan het niet anders dan betreuren, dat inderdaad de ondervinding telkens duidelijker bewijzen moest, hoeveel waarheid ligt in die kenschetsing van Rousse. Het maakt een onbeschrijfelijk afmattenden en ontzenuwenden indruk

het eentonige ruischen van dien gezwollen waterstroom aan te hooren, en men hongert naar de meest dorre uiteenzetting van feiten, door den meest nuchteren engelschen politicus, ter afwisseling van de klinkende zinsneden der fransche staatslieden. En het ergste daarbij is, dat die Fransche redenaars zoo wanhopig ernstig worden. Ik wil daarlaten, hoe zij zich in hun binnenkameren tegenover elkaar gedragen, maar op straat doen zij volstrekt niet als de augurs in Cicero's tijd. Het schijnt, dat *ce bon rire Gaulois* langzamerhand verloren moet gaan. Die heeren redenaars nemen elkander geheel *au sérieux*; een bewonderend volk juicht hen toe bij de meest afgezaagde algemeenheden, die telkens en telkens weer worden herhaald; als halfgoden worden zij vereerd, en het wordt bijna als heiligschennis beschouwd, wanneer een enkel journalist, wien dit alles eindelijk te machtig wordt (Albert Wolff in de *Figaro*) in een satire losbarst, die op de vermakelijkste wijze den draak steekt met al die overdrijving en gemaaktheid. Inderdaad de Franschen beginnen het lachen te verleeren. Het gebeurde eens, ik meen te Neubourg bij de onthulling van het standbeeld van Dupont de l'Eure, dat een deel der sprekerstribune, waarop met andere notabiliteiten Gambetta zich bevond, ineenzakte. Men hoore, op hoe tragischen toon van dit onbeduidend voorval, waarbij niemand eenig letsel bekwam, melding wordt gemaakt. Een namelooze angst, heet het, maakte zich van allen meester en in ademlooze spanning vroeg men elkander af, waar Gambetta was gebleven. De groote man was ongedeerd, en met behulp van eenige buren, die hem wel hun schouders wilden leenen, werd hij niet zonder moeite op een ladder geheschen, vanwaar hij zich weer spoedig den volke kon vertoonen. Toen ontsnapte een zucht van verlichting aller borst, en in donderend applaus werd hem een ovatie gebracht, zoo schitterend, als zelfs hem, den veelgevierde, nog nooit was te beurt gevallen. En dat alles, omdat een paar planken onder de zwaarte van eenige menschen bezweken!

Waartoe zou het dienen al die verkiezingsredevoeringen de revue te doen passeeren? Wellicht om de horoscoop te kunnen trekken der kamer die komen zal? Wij zouden dan de methode volgen van den afgevaardigde Barodet, die van plan is voor te stellen door een commissie uit de nieuwe kamer alle programma's en alle beloften, door de gekozenen gedurende het verkiezingstijdperk onderteekend en toegezegd, te doen onderzoeken om daaruit den wil van

Frankrijk op te maken. Het denkbeeld is zeker oorspronkelijk en de uitvoering zou althans dit gevolg hebben, dat tal van fraaie stellingen, eischen en toezeggingen, die zich al niemand meer herinnert, aan de vergetelheid werden ontrukt. Men weet bij ondervinding, hoe het gaat met die beloften uit de verkiezingsperiode: *Charivari* gaf een niet onaardige teekening van een candidaat, die bij de herstemming voor zijn kiezers optrad, en in de grootste verlegenheid mompelde: 'Wat drommel heb ik hun ook weer bij de eerste stemming beloofd?' Nu, het land vaart dikwijls niet slecht bij het gemis aan herinneringsvermogen van de afgevaardigden. De hemel beware Frankrijk voor de vervulling van al de dwaasheden, die de uitverkorenen voor hun kiezers aan den man hebben gebracht.

Het zijn met dat al nog maar *dü minorum gentium*, stumperts in het vak, die zich op dergelijke ontrouw laten betrappen. De grootste kunst is niets bepaald te beloven, zoodat men later niet in gebreke kan worden gesteld, en toch door fraaie woorden en gelukkige wendingen zijn publiek zoo te streelen, dat het ten slotte meent door den redenaar zijn hartewensch vervuld te zullen zien. In die kunst heeft de tegenwoordige minister-president getoond een meester te zijn, meer nog dan Gambetta, die zich trouwens straffeloos kan blootgeven, omdat men dezen lieveling der meerderheid nu eenmaal alles vergeeft. Een programma van regeerbeleid zal men in de redevoeringen van Jules Ferry te vergeefs zoeken, maar kwistig is hij in zijn loftuitingen op het werk der meerderheid, die is heengegaan, en in zijn verwachtingen van de meerderheid, die komen zal. Uitdrukkingen als wijze en gematigde vooruitgang, verstandige hervormingen, gezonde republikeinsche beginselen, spelen daarbij een hoofdrol, terwijl eenige welgemikte slagen links en rechts op de hoofden der intransigenten en der reactionairen neêrkomen, en eenige welbekende leuzen als: strijd tegen het clericalisme, het geheel bekronen. Inderdaad deze president-minister is handig, handiger dan zijn voorgangers, vooral ook daarin, dat hij begrijpt geen ongelijken strijd met Gambetta te moeten aanvangen. Hij geeft zich eensdeels niet geheel over aan Gambetta, maar hij zorgt tevens niet tegen hem in verzet te komen. Hij weet, wat het is *ménager la chèvre et le chou*. Toen Gambetta pleitte voor een hervorming van den senaat, zag Ferry in zijn *ni révision ni division* geen hinderpaal om het denkbeeld van zulk een hervorming

insgelijks in overweging te nemen, maar hij gaf tevens zijn instemming in zoo algemeene bewoordingen te kennen, dat hij geen enkele verplichting op zich laadde. Toen daarna de president der kamer het denkbeeld weêr prijs scheen te geven, zweeg ook de president-minister er volkomen over. Telkens nam deze de gelegenheid te baat om in zijn rede een woord van lof voor den ‘grooten staatsman’ in te vlechten, en steeds zorgde hij een zekeren weerslag, hoe flauw ook, op de laatste rede van dien staatsman te geven, echter wederom telkens zonder zich uitdrukkelijk met hem te vereenzelvigen. Hij dreef tot tweemaal toe de nederigheid zoover, dat hij zich bereid verklaarde in bescheidener rang terug te treden, als een ander beter berekend bleek de politiek der meerderheid uit te voeren, maar hij wachtte zich wel met ronde woorden te zeggen, dat hij inderdaad van plan was voor dien ander te wijken. Deze wijze om zich zelf weg te cijferen is in de tegenwoordige omstandigheden in Frankrijk de beste wijze om behouden te worden, en zoo kan het geschieden, dat het ministerie-Ferry, welks houding dikwijls zeker niet minder vat gaf aan de critiek dan die der vorige ministeries, door het behendig laveeren van zijn president nog lang het leven rekken kan. Natuurlijk totdat Gambetta zelf verkiest de teugels van het bewind in handen te nemen of andere onvoorziene omstandigheden, niet uit de binnenlandsche politiek voortvloeiende, een einde maken aan zijn bestaan.

Zal Ferry bij het bijeenkomen der kamer heen moeten gaan of zal hij gehandhaafd worden? dit was eigenlijk het groote mysterie, waarvan bij de verkiezingen de oplossing werd gevraagd. Kunnen daaromtrent èn Gambetta's houding èn de samenstelling der nieuwe kamer eenige zekerheid geven?

Wat de samenstelling der kamer betreft, in één opzicht heeft die een belangrijke verandering ondergaan: de monarchale partijen zijn nagenoeg verdwenen. Slechts een machtelooze minderheid van 90 leden konden zij bijeenbrengen in een kamer van 557 leden, terwijl zij nog onlangs, een 141-tal tellende onder de 535, althans een voor het ministerie gevaarlijk element uitmaakten, dat met de ontevredenen van links zich gaarne verbond om den regeerders den voet dwars te zetten. Het aantal stemmen, dat zij verwierven, was niet veel meer dan de helft van dat, hetwelk in 1877 op hen werd uitgebracht, en in bijna de helft der districten aanvaardden zij den strijd niet eens. Zelfs departementen, die tot nog toe

golden als bolwerk der reactionaire partijen, bijv. Calvados, Finisterre Corsica, zijn grootendeels afgevallen. Wij hebben te dikwijls opgemerkt, hoe deze partijen er zich op schenen toe te leggen zich zelf onmogelijk te maken, dan dat die uitslag bevreemding kan wekken. Zijn zij ineengekrompen in aantal, ook het peil der bekwaamheid is gedaald, nu een Rouher zich terugtrok, een Haentjens niet werd herkozen, een Keller te Belfort het onderspit dolf. Is de kamer dus thans door en door republikeinsch, een tweede vraag is, of die republikeinsche meerderheid zelf van aard is veranderd. Splitst men haar naar de vier groepen, waarin zich de republikeinsche partij verdeelt, dan zou men oppervlakkig zeggen, dat de meer radicale elementen de overhand hebben. Men kan ongeveer rekenen 40 voor het linkercentrum, 170 voor de linkerzijde, 210 voor de republikeinsche Unie en 46 voor de uiterste linkerzijde. Die cijfers beteekenen intusschen niet veel, daar nog altijd die republikeinsche groepen, althans drie der vier, door weinig anders dan persoonlijke banden, volstrekt niet door programma's van beginselen worden bijeengehouden. De zoogenaamde *gauche républicaine* was steeds het best aaneengesloten, en om haar zal zich dus noodzakelijkerwijze weder de meerderheid moeten vormen, een meerderheid waartoe zeker als vroeger het grootste deel van het centrum en het grootste deel der *Union* onveranderlijk zullen behooren. Een deel der *Union* zal nog blijven *liebäugeln* met de uiterste linkerzijde, doch bij het zeer radicale programma, dat door Clémenceau, thans haar erkenden leider, is verdedigd, zullen zij zich op den duur niet kunnen aansluiten, zoodat van velen hunner eer een zwenking naar rechts dan naar links te wachten is. Zal dus de meerderheid, naar het zich laat aanzien, in verhouding van vroeger een grooter aantal leden van de meer geavanceerde groep tellen, omgekeerd zal die meer geavanceerde groep in haar politiek licht wat bezadiger en voorzichtiger wezen. Niet onjuist schijnt dus de opvatting van Ferry, na de verkiezingen in een rede voor zijn kiezers uitgesproken, dat de nieuwe meerderheid het werk zal voortzetten van de meerderheid die is heengegaan, waarbij zij dit in haar voordeel zal hebben, dat zij thans onbetwiste meerderheid is.

Minder juist is de bewering der overwinnende partij, trouwens na de herstemmingen niet meer met zulk een zelfvertrouwen geuit als na de eerste stemming, dat de uitslag een vonnis is over de uiterste linkerzijde. Zij is integendeel iets sterker in aantal en zeker

sterker in inwendige kracht teruggekeerd. Zij heeft een programma, klaar en consequent door Clémenceau ontwikkeld, waarvan de hoofdpunten zijn: afschaffing van den senaat en van het presidentschap volledige scheiding van kerk en staat, kostelooze rechtspraak, verkiezing der leden van de rechterlijke macht, progressieve belastingen - men ziet het, geen halve maatregelen - en al heeft dit programma natuurlijk nog slechts een kleine minderheid van het aantal uitgebrachte stemmen verworven, in de groote steden is de partij, die zich schaart om deze banier, zonder twijfel vooruitgegaan. Het verdient daarbij opmerking, dat zij volstrekt geen gemeene zaak maakt met socialisme en communisme. Clémenceau zelf heeft in de groote redevoering, die hij voor zijn kiezers te Montmartre hield, de leeringen dier partijen als utopieën behandeld, waarvan bij zich zoo uitdrukkelijk mogelijk afscheidde. De uiterste linkerzijde was dan ook den Parijschen uitersten nog niet uiterst genoeg, en naast de mannen dier partij zag men overal zoogenaamde *socialistes-révolutionaires* candidaat stellen, en in vele districten bovendien nog intransigenten, die de tusschennuance schijnen uit te maken. Volgens een berekening van het *Journal des Débats* hebben deze twee laatstgenoemde partijen, die deels onder andere benamingen zich, gelijk men zich herinnert, ook bij de jongste gemeenteraads-verkiezingen zoo hebben geroerd, te Parijs 27,000 stemmen op zich vereenigd tegenover 105,000 voor de uiterste linkerzijde. De ontzaggelijke meerderheden, die vele leden dezer uiterste linkerzijde te Parijs verkregen hebben, zooals Clémenceau, Barodet, Casse, Révillon, toonen overigens, op welk een steun zij bij de bevolking der hoofdstad kunnen rekenen. En dit feit en hun programma zullen aan deze kleine bende een kracht geven, die er niet minder om zal wezen, als zij niet meer, gelijk vroeger, door coalities met de rechterzijde een direct resultaat kan teweeg brengen.

Is nu van de nieuwe meerderheid, die het werk zal voortzetten der oude, Gambetta de aangewezen leider? Van dubbelzinnigheid is de rol, die de oppermachtige kamerpresident gespeeld heeft, wederom niet vrij te pleiten. Zooals de knecht van Harpagon nu eens als kok, dan als koetsier verschijnt, presenteert Gambetta zich het eene oogenblik als man van Belleville, dan als leider der meerderheid. Het was, alsof hij tot nog toe de eenige was, die de onvereenigbaarheid dier twee hoedanigheden niet inzag. Zijn voornemen om zich nergens ander dan in Belleville candidaat te stellen

was of een blijk van zijn geloof, dat het een met het ander moest samengaan, of anders een daad van vermetelheid, die een ernstig staatsman niet past. Hij heeft gewonnen ja, maar het was een overwinning, die een nederlaag zeer nabij komt. Ter nauwernood kon hij in de twee districten van Belleville de helft der uitgebrachte stemmen verwerven, in datzelfde Belleville, dat hem in 1877 nog bijna met eenparigheid koos. Of die uitslag hem onverwacht kwam? Er zijn wel eenige teekenen, die het doen vermoeden. De woede, waarin hij losbarstte, toen een fluitende en tierende menigte hem bij zijn tweede kiezersvergadering niet aan het woord liet komen, toont voldoende dat hij zulk een ontvangst niet had verwacht. Vrij laaghartig was het leedvermaak zijner vijanden over dit voorval, alsof het geschreeuw en gefluit van een hoop volk de plaats kan innemen van argumenten. Toch had dit geschreeuw zijn beteekenis, omdat het aantoonde, dat voor een deel des volks de aureool om het hoofd van zijn afgod verdwenen was, omdat het de eerste maal was, dat de volksredenaar zijn gehoor niet kon beheerschen, omdat een vergadering van Parijzenaars den lieveling der parijsche democratie uit haar midden uitstiet. En met dat al bleef Gambetta zich nog vastklampen aan dat Belleville, zoodat hij na den uitslag getuigde, dat hij 't als een vervallenverklaring zou hebben aangezien, zoo hij daar niet was herkozen, - wederom, naar het ons voorkomt, een bewijs dat hij gunstiger uitkomst had verwacht, daar immers naar die opvatting een verkiezing met zoo uiterst geringe meerderheid wel nagenoeg met een vervallenverklaring gelijk moest staan. Eindelijk, als hij in den brief, waarbij hij zijn verkiezing in het eerste district aannam, zegt, dat de meerderheid zijn staatkunde heeft goedgekeurd in spijt van de *coalitie* tegen hem, wat ligt dan in deze laatste woorden anders opgesloten dan kwalijk verholen spijt over zijn geringe meerderheid, daar er van een coalitie met reactionaire elementen in een zoo revolutionair broeinest bijna geen sprake kan zijn?

Maar welke verklaring dan te geven van de van zelfvoldaanheid getuigende woorden: ‘Ik heb gezien, wat ik zien wilde’ in dienzelfden brief? Oprechter, naar het ons voorkomt, zou het geweest zijn, zoo hij geschreven had: ‘Ik heb gezien, wat ik *niet* zien wilde, maar waaruit ik, nu ik het eenmaal zien *moest*, leering zal putten.’ Men lette er op, dat de belangrijkste redevoering, door Gambetta uitgesproken, was de eerste - en eenige - die hij te Belleville heeft gehouden. Hierin toch ontvouwde hij een bepaald programma,

dat wel op verscheiden punten tamelijk onbestemd was en menige lastige vraag uit den weg ging, maar dat dan toch tegenover de gewone phrases, door de candidaten en door hem zelf in den regel aan den man gebracht, den naam van een programma verdient. Het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat dit programma zeer aanmerkelijk verschilde van het beroemde of beruchte Belleville-programma, dat Gambetta's politieke loopbaan opende. Telkens en telkens weer was het hem door zijn geavanceerde vrienden van voorheen voorgehouden, dat hij die politieke geloofsbelijdenis had prijsgegeven om over te gaan tot een beginselloos opportunisme, in hun oogen reactionair tegenover het vurige radicalisme van voorheen. Dat hij thans juist te Belleville met een programma optrad was als het ware een uitdaging. Het was alsof hij aantoonen wilde, dat zoo hij al veranderd mocht zijn, dit een gevolg was van dieper inzicht in de eischen van het oogenblik; dat, zoo hij al had afgezien van de onmiddellijke verwezenlijking zijner idealen van vroeger, dit slechts geschiedde, omdat staatsmanskunst aanraadde het bereikbare alleen na te jagen; dat zoo hij aan zijn practisch streven enger perken had gesteld, hij geen afstand deed van de eenmaal beledene grondbeginselen. En terwijl hij dit wilde doen uitkomen, vleide hij zich met de hoop, dat zijn kiezers hetzelfde inzicht zouden toonen, en door een opvoeding van tien jaren democratie als hij zouden geleerd hebben den bezadigden vooruitgang te verkiezen boven een klinkend programma van absolute beginselen. Hij heeft gezien, dat het een waan was, dien hij koesterde. De opvoeding, die een staatsman geniet in het beheer der staatszaken, is een andere dan de opvoeding der massa door de uitoefening van het algemeen stemrecht. De kloof tusschen Gambetta en Belleville moest al wijder en wijder gapen sedert hij de leider der meerderheid is geworden, en het is niet meer dan natuurlijk, dat de Parijsche democratie zich afkeerde van den opportunist om in Clémenceau den man aan te hangen, die thans de verpersoonlijking is van het radicalisme, waarvan eens de man van Belleville de banierdrager was.

Het is de vraag, of een der trouwste schildknapen van den voorzitter der kamer, Joseph de Reinach, hem een grooten dienst bewijst door thans zijn verschillende redevoeringen, in den loop van een veelbewogen twaalfjarig politiek leven uitgesproken, in het licht te zenden. De bezadigsten in den lande mogen in de verandering van toon en denkbeelden in die redevoeringen het bewijs eener voort-

gaande ontwikkeling zien, de groote massa, op welke Gambetta steeds heeft gebouwd als bron zijner populariteit, oordeelt niet aldus. *Il a coupé sa queue* heeft men uitgeroepen, gebruik makend van een woord, door Gambetta zelf uitgesproken, toen hij zijne groote rede hield voor de candidatuur Barodet. En hij moet het thans ervaren dat hem door de gematigden als lof wordt toegerekend, wat hij zelf eens als een hoogst afkeurenswaardige daad gispte onder het daverend applaus der opgewonden menigte. Is het werkelijk waar: heeft hij zijn staart afgesneden, met andere woorden, heeft hij thans den band, die hem aan de onderste lagen van het kiezersvolk bond, verscheurd en zal hij er voortaan van afzien de man te zijn van Belleville? Zoo dit het gevolg is zijner verkiezingscampagne, dan is toch dit gevolg zijns ondanks gekomen, daar hij zich van den aanvang af vleide als man van Belleville terug te keeren. Dit feit juist maakt het bij iemand, op wiens bewegingen men zoo weinig staat kan maken, twijfelachtig, of zijn bekeering volkomen is. Voorloopig is de invloed der voor hem bittere ervaring te Belleville in zijn verdere uitingen niet te miskennen. Gematigder redevoering dan die te Neubourg na de onthulling van het standbeeld van Dupont de l'Eure heeft hij wel nimmer uitgesproken. Hervorming van den Senaat, invoering van het *scrutin de liste*, alle maatregelen nog onlangs door hem voorgestaan, geeft hij geheel prijs, en niet alleen dat hij zijn volle instemming betuigt met de politiek der mannen, die thans aan het roer zijn, maar hij waarschuwt zelfs tegen een te spoedig aanvatten van te veel hervormingen, en tegen een politiek, die de gemiddelde openbare meening te ver vooruit is.

Op grond van deze zwenking in Gambetta's politiek hebben terstond de gematigde bladen als in koor uitgeroepen, dat voor hem de tijd gekomen was om de teugels van het bewind in handen te nemen. Aangenomen, dat het thans ingenomen standpunt bewaard blijft, wat, - het zij herhaald - nog niet volkomen zeker is, dan schijnt het ons toch toe, dat er juist minder reden is dan vroeger om op het optreden van den kamerpresident als minister-president aan te dringen. Abnormaal blijft de toestand voorzeker, als de leider der politiek niet tegelijk de verantwoordelijke leider is van het kabinet, maar die abnormale toestand zal thans minder gevaren in zich sluiten dan vroeger. Immers heerscht op dit oogenblik de grootst mogelijke eenstemmigheid tusschen het ministerie, Gambetta en, naar het zich laat aanzien, de nieuwe kamermeerderheid,

terwijl het gevaarvolle der vroegere verhoudingen juist daarin bestond, dat die eensgezindheid ontbrak en telkens de wil van den onverantwoordelijken president der kamer werd doorgedreven, in spijt van de ministers, die hun onzelfstandigheid en zwakheid op de treurigste wijze ten toon spreidden. Waar een dergelijke oneenigheid niet langer bestaat, heeft de onverantwoordelijke stelling van Gambetta veel minder bezwaren. Daarbij blijft steeds een bedenking bestaan, die den president der republiek huiverig zal maken om de vorming van een kabinet op te dragen aan Gambetta, namelijk de in het buitenland heerschende meening dat hij de man der revanchepolitiek is en blijft. Geen redevoering kan voorbijgaan, zonder dat hij het lot van Elzas-Lotharingen aanroert en op een hereeniging der afgescheurde provinciën met het vaderland zinspeelt. Men kan niet ontkennen dat de toespelingen zoo onschuldig en bedekt, men zou bijna zeggen zoo kinderachtig mogelijk zijn - welk een afstand tusschen zijn platonisch beroep op de immanente gerechtigheid der historie en de geharnaste wraakademende liederen van een Paul Deroulède! - maar Duitschland is nu eenmaal zeer prikkelbaar op dit punt en zou, getuige de opmerkingen, die onveranderlijk na een rede van Gambetta in de *Norddeutsche* verschijnen, zijn optreden beschouwen als een tegen Duitschland gerichte demonstratie. En aan goede verstandhouding met Duitschland is Frankrijk wel iets gelegen. Dat Gambetta evenwel zonder missen bij iedere rede deze toespelingen herhaalt, is wellicht nog minder aan een eigen innerlijken drang toe te schrijven, dan aan de overtuiging, dat zijn publiek het nu eenmaal van hem verwacht en verlangt en dat het een zware slag voor zijn populariteit zou zijn, als hij zich aan die verplichting onttrok. Met dat al is de anti-duitsche beteekenis, die aan Gambetta's optreden als minister zou worden gehecht, het grootste struikelblok, en daarom vooral is het voorloopig behoud van het kabinet Ferry, wellicht een weinig gereorganiseerd, te verwachten.

Wie de leiding der zaken ter hand neme, Frankrijk kan met goeden moed het nieuwe wetgevend tijdperk tegemoet gaan. Nu de weinig vruchtbare, meestal factieuse oppositie der reactionaire partijen is gebroken, zal men met vaster hand de aangevangen hervormingen kunnen voortzetten. Wij hadden dikwijls heel wat op de binnenlandsche politiek van Frankrijk aan te merken, en meenen ook volstrekt niet, dat de fouten, die haar aankleven, thans zullen worden vermeden. Maar het is hier de plaats op te merken, dat

bij de fransche kamer dikwijls de daden beter waren dan de woorden. Te midden der kinderachtige kabalen, dwaze interpellaties en tyrannieke besluiten, waartoe de vorige kamer zich heeft geleend, heeft zij toch ook gegronden lof mogen inoogsten voor de zoo noodzakelijke hervorming van het onderwijs, voor de afschaffing van drukkende belastingen, voor een vrijzinnige drukperswet en voor de wettelijke regeling van het recht van vergadering. Gaat haar opvolgster in denzelfden geest voort, dan zal ook haar werkzaamheid ‘niet onvruchtbaar’ wezen, om een bescheiden troonrede-uitdrukking te bezigen.

Denzelfden dag als in Frankrijk hadden ook in twee andere Romaansche landen, Spanje en Portugal, de verkiezingen plaats. Uit den aard der zaak wekten zij veel minder belangstelling, de portugeesche omdat de politiek van dit landje uit een algemeen oogpunt weinig belangrijks aanbiedt, de spaansche, omdat de uitslag zich in Spanje altijd vooruit voorspellen laat. Het liberale kabinet-Sagasta is aan de traditie niet ontrouw geweest. Ten einde het terrein voor de verkiezingen te kunnen verkennen en bewerken, heeft het voorloopig een half jaar zonder kamers geregeerd en zonder goedgekeurd budget, en de uitkomst heeft aan de goede zorgen, in dien tijd ongehinderd aan de bearbeiding van het verkiezingsveld gewijd, ten volle beantwoord. De overstelpende conservatieve meerderheid der vorige kamer is een overstelpende liberale meerderheid geworden. Slechts een 30tal zetels werden door de conservatieven veroverd, en de verschillende democratische fracties verwierven er ongeveer evenveel.

In Duitschland is de verkiezingsstrijd nog niet uitgestreden. Eenerzijds pogingen van Bismarck om uit de conservatieve partijen en het centrum een regeeringsmeerderheid te vormen, die haar voornaamsten steun zal moeten vinden bij de werklieden en bij den spreekwoordelijk geworden ‘armen man’; anderzijds pogingen om een krachtige vereeniging van alle liberale elementen tot stand te brengen, die zich schrap zet tegen al wat strekken kan om het parlementarisme tot een ledigen vorm te maken, om de volksvrijheden te knakken en om het vrije verkeer te breidelen, - dat blijven de kenmerkende trekken van de voorbereidende handelingen, die den strijd inwijden. Het laat zich reeds voorspellen, dat aan geen van beide zijden het doel bereikt wordt, wat niet anders zeggen wil, dan dat ook de volgende Rijksdag een zelfde tafereel van chaotische verwarring zal aanbieden met tijdelijke coalities en toevallige meerderheden, gelijk de voorgaande. Inderdaad zoolang Bismarck leeft is verandering

haast ondenkbaar. De beschroomdheid van een groot deel der liberalen, zoodra zij tegenover dien man staan, is het groote struikelblok voor het vormen eener waarlijk liberale partij. De nationaalliberalen, althans die van het type-Bennigsen, durven zelfs den schijn niet aannemen samen te werken met de *Fortschritts*-partij en de volkspartij, omdat zij daarbij het verwijt van Bismarck zouden beloopen, dat zij ontrouw zijn aan den keizer en streven naar de republiek. Hun *Wahlaufruf*, schoon met enkele liberale leuzen doorspekt, is dan ook in zoo voorzichtige en breedsprakige termen vervat en verzet zich op zoo weinig besliste wijze tegen de algemeen bekende plannen, die Bismarck zich gereed maakt aan de wetgevende macht voor te leggen, dat het onmogelijk is uit te maken, welke houding de partij tegenover de vragen van den dag zal aannemen. Waar op enkele punten krasser uitdrukkingen gebezigd worden, de geschiedenis der partij is er borg voor, dat als het op daden aankomt en als de Rijkskanselier in het aangezicht moet worden weerstaan, de wakkere helden met de pen zich wel intoomen. Reeds Bennigsen's toelichtende rede zegt in dit opzicht genoeg.

Doch slaagt men er zoodoende niet in een liberale oppositie te vormen, de Rijkskanselier is evenmin gelukkig in het vormen van een hem onvoorwaardelijk getrouwen aanhang. Van de conservatieve partijen is hij thans vrij wel zeker, daar ook de vrij-conservatieven, die wel beloven hun zelfstandigheid tegenover de regeering te zullen bewaren, maar inmiddels reeds bij voorbaat hun sympathie aan alle regeeringsvoordrachten verzekeren, met pak en zak tot zijn kamp zijn overgeloopen. Doch moeilijk valt het de arbeiders en het centrum te winnen. Hij heeft het beproefd met een verrassende onthulling van een zijner trawanten omtrent het tabaksmonopolie, nog steeds een zijner meest geliefde droomen. Terwijl het vroeger heette, dat de invoering van dit monopolie moest dienen om den directen belastingdruk te verminderen, zal thans de opbrengst bestemd worden voor een kas, waaruit pensioenen aan alle afgeleefde werklieden betaald zullen worden. Het klonk zoo verleidelijk, maar toch tevens zoo onuitvoerbaar, dat het centrum zich niet verlokken liet zijn oppositie tegen het monopolie op te geven en dat de arbeiders zelven zich hoogst wantrouwend toonden ten opzichte van den hoorn des overvloeds, die over hen zou worden uitgestort. Spoedig werd dan ook aangetoond, op hoe lichtvaardige berekeningen het philanthropische plan was gebouwd.

Voor het centrum was inmiddels een ander lokaas bereid in de voorspiegeling van verzoening met het Vaticaan. Schoon de poging daartoe aangewend door de voorgestelde herziening der kerkelijke wetten in het vorige zittingjaar van den Pruisischen Landdag met geen gunstigen uitslag was bekroond, daar de besnoeide en verminkte wet met haar hoogst beperkte strekking niet in staat was iemand te bevredigen, had Bismarck de hoop niet opgegeven om een transactie met de Curie te vinden, waardoor hij zonder naar Canossa te gaan aan de behoeften zijner katholieke landgenooten althans eenigermate kon tegemoet komen. Langen tijd werd intusschen niets van verdere onderhandelingen of ontwerpen vernomen, totdat men dezen zomer plotseling verrast werd door geruchten, dat een der vacante bisschopszetels, Trier, bezet zou worden. Er is ontzaggelijk veel papier over deze zaak volgeschreven: de een noemde de benoeming waarschijnlijk, volgens den ander zou zij zeker niet plaats hebben; zoo zij al geschiedde, zou het feit niets beteekenen volgens den een, terwijl de ander het niet meer of minder dan een gang naar Canossa noemde; de een wist te vertellen van allerlei voorwaarden aan deze benoeming verbonden en beloften daaraan vastgeknoopt, terwijl de ander verzekerde, dat zij geheel op zich zelf stond. Genoeg, toen eindelijk Dr. Korum werkelijk tot bisschop van Trier was benoemd, wist men toch ten slotte nog niets anders dan dit naakte feit. Alleen bleek nog, dat de staat afzag van de eedsafneming, iets waartoe de regeering volkomen bevoegd was, omdat die bisschopseed op geen wettelijk voorschrift berust. Van bijzonder groot belang was de geheele zaak eigenlijk niet. Zij mocht een groote ergernis zijn voor die liberalen, wien de *Kulturkampf* levensvoorwaarde is en levensdoel, waarlijk liberaalgezinden konden er geen opoffering van de rechten des staats in zien, als beter dan vroeger voor de zielezorg des katholieke landgenooten wordt gewaakt, en zij mocht anderzijds verblijdend zijn voor de katholieken van het bisdom Trier, die niet langer van een geestelijk hoofd verstoken zouden zijn, aan de eischen der ultramontaansche partij, wie vooral de *Anzeigepflicht* en de staatsexamens een doorn in het oog zijn, kon deze concessie toch bij verre na niet voldoen. Doch het liet zich verklaren, dat men in beide kampen niet bijzonder gerust was, omdat een zoo geheimzinnige sluier de gansche transactie bedekte. Had de staat verdere beloften gedaan en waren van de Curie concessies gekomen *pari passu* zooals Bismarck

dat het vorige jaar bij de onderhandelingen te Weenen had geëischt? Men vernam niets daarvan. En zie spoedig kwam weder eene verrassing, toen de *Norddeutsche* zelve mededeelde, dat weldra een pruisisch gezant op nieuw bij den Heiligen Stoel zou worden geaccrediteerd. Ditmaal onder de uitdrukkelijke bijvoeging, dat dit een vrije daad der regeering was, waar geen concessie van de Curie tegenover stond. Voor wie zich herinnerden, dat Bismarck het vorige jaar betuigd had alleen dan de diplomatieke betrekkingen te willen hervatten, als de paus door daden toonde, dat hem zulk een tegemoetkoming van den staat een prijs waard was, werd ook deze op zich zelf niet veel beteekenende concessie van bedenkelijken aard. Niet alleen de *Kulturkämpfer* zijn op hun hoede, daar zij niet weten, hoever de opofferingsgezindheid van den Rijkskanselier zal gaan, maar ook de waarlijk vrijzinnigen, voor wie Bismarcks eigendunkelijk en geheimzinnig handelen een vingerwijzing is, dat het hem eigenlijk meer te doen is om zich zelf te emancipeeren van de wet, dan om de Curie bevrediging te schenken. Reeds wordt gemompeld, dat het zijn plan is het door de katholieken zoo gehate gerechtshof voor kerkelijke zaken op te heffen, maar om de zaken, die daarvoor behandeld worden, dan aan de beslissing van het administratief gezag op te dragen. Om met dergelijke oplossingen vrede te hebben, moet men wel bijster kortzichtig of vurig reactionair zijn, en dat men deze eigenschappen aan de meerderheid van het Duitsche volk nog niet onvoorwaardelijk ten laste kan leggen, bewijst het wantrouwen, waarmede deze evoluties van den Rijkskanselier worden begroet. Ook het centrum schijnt bij voorkeur het *timeo Danaos et dona ferentes* op de lippen te nemen, en de clericaal-conservatief-sociale meerderheid bevindt zich nog in het land Utopia.

De beslommeringen der binnenlandsche politiek doen den Rijkskanselier het oog niet sluiten voor de buitenlandsche. Zijn hand toch zal men wel moeten erkennen in de samenkomst der keizers te Dantzig, een gebeurtenis van eenig gewicht, al zijn ook de tijden voorbij, dat van de bijeenkomsten der vorsten oorlog en vrede geacht worden af te hangen. Van eenig gewicht, omdat door deze bijeenkomst een eind werd gemaakt aan de geruchten van minder goede verstandhouding, die tusschen Duitschland en Rusland zou bestaan, sedert de panslavistische Alexander III den troon der Czaren beklom. Nu de jonge vorst, die zich in zijn eigen land zorgvuldig van de buitenwereld afsluit, die van uit zijn ongenaakbare kasteelen door

middel van een cordon kozakken gemeenschap houdt met zijn volk, en die in den vijand van de westersche mogendheden Ignatief zijn liefsten raadsman koos, nu deze vorst zelf zijn land verlaat om op duitschen bodem met zijn hoogen bloedverwant samen te komen, is wel een krachtig bewijs geleverd, dat, in welke richting zijn sympathieën zich ook mogen bewegen, hij goede verstandhouding met Duitschland toch als een hoofdvoorwaarde zijner buitenlandsche politiek beschouwt. Zooveel beteekenis hechtte men in Oostenrijk aan deze samenkomst, dat men haar reeds, alleen omdat de Oostenrijksche keizer ontbrak, als een complot tegen Oostenrijk beschouwde en dat niettegenstaande Duitschlands keizer nog onlangs met Franz Joseph was samengekomen en een strijd tusschen deze twee zustervolken in den tegenwoordigen tijd wel tot de ongerijmdheden zou behooren. De dwaze prikkelbaarheid der Zuiderbroeders trachtte de *Provinzial-Correspondenz* te sussen door de niet onverdienstelijke opmerking, dat de Oostenrijksche keizer wel niet in persoon, maar toch in den geest tegenwoordig was geweest, doch volkomen tevreden kon men zich eerst toonen toen een samenkomst van Alexander van Rusland met Franz Joseph insgelijks in 't vooruitzicht werd gesteld.

Nog van andere vorstenbezoeken was sprake: Humbert van Italië zou aan de hoven te Weenen en te Berlijn verschijnen. Of er van dit plan iets komt of niet, reeds het opwerpen en overwegen daarvan heeft zijn beteekenis. De koning hecht daarmede zijn zegel aan den keer, die in de publieke opinie gekomen is naar de zijde van Duitschland en Oostenrijk, terwijl hij tegenover laatstgenoemd rijk openlijk de woelingen der *Italia Irredenta* desavoueert, die zijn regeering, terecht of ten onrechte, verdacht werd heimelijk te begunstigen. Geen wonder, dat de fransche republiek deze bewegingen der vorsten met leede oogen aanziet. Zij weet zich zelve wel te betoogen, dat die beleefdheidsbezoeken en vriendschapsbetuigingen der vorsten niet van overwegenden invloed zijn op de politiek der volken, en het kost haar zelfs geen moeite te bewijzen, dat men er in elk geval slechts waarborgen voor den vrede in kan ontdekken, maar juist door haar verzachtende en geruststellende redeneeringen verraadt zij, hoeveel gewicht zij aan die bezoeken hecht en hoe moeilijk zij haar spijt kan verbergen, dat zij geheel buitengesloten blijft. Het laat zich gissen, dat zelfs op den bodem van veler hart, hoe goed republikeinsch zij overigens mogen wezen, een stil verlangen sluimert naar den glans van een monarchale regeering en van

een vorstelijke hofhouding, als een middel om banden van vriendschap met de overige hoven te onderhouden en om ook weder Parijs tot een plaats van bijeenkomst voor vorsten te maken. Een eenvoudig burger als de president der fransche republiek kan toch maar niet op voet van gelijkheid verkeeren met de hoofden der europeesche vorstengeslachten. En daardoor ziet Frankrijk het driekeizersbond versterken, ziet het Italië tot een alliantie met dat bond neigen, en begint het zich tegenover die vereeniging geïsoleerd te gevoelen. Tot overmaat van ramp zijn met de eenige groote mogendheid, die dan nog overblijft, tegenwoordig de betrekkingen ook al niet van den innigsten aard. Het onhandig afbreken der onderhandelingen over het handelstractaat met Engeland, even onverklaarbaar als de spoedig daaropvolgende hervatting, heeft het engelsche volk ontstemd, en de beroeringen in Noord-Afrika, waar Frankrijk een drukke, zij het niet zeer schitterende rol vervult, kunnen elk oogenblik tot botsingen met het kabinet van St. James aanleiding geven.

Noord-Afrika, waarheen zich de Oostersche quaestie naar het schijnt verplaatst heeft, is de zwarte stip aan den overigens onbewolkten politieken hemel. Tunis, waar Frankrijk de rol van rustbewaarder zou vervullen, in volslagen regeeringloosheid; Algerië, dat den terugslag der beweging in het regentschap gevoelt, in gisting; Marokko en Tripoli in onrust tegenover de begeerige blikken van Spanje en Italië; Egypte aan een militairen opstand ten prooi: woelingen genoeg om eenigen grond te geven voor de pessimistische meening, dat Europa hier staat voor een pan-islamitische beweging, waarvan de draden te Konstantinopel zouden samenloopen. Dat er in onzen tijd van panslavisme, panbulgarisme, pangermanisme en panitalianisme (men verschoone dit woord: bij dit panbarbarisme komt het er op één meer of minder niet aan) ook een dergelijke strooming zich openbaart bij die volkerengroep, die in den fanatieksten aller godsdiensten haar vereenigingspunt vindt, is zeker volstrekt niet te verwonderen. Onbillijk is het evenwel ook hiervan weder de schuld te laden op den breeden rug der Porte. Wel ziet zij zonder twijfel met bijzonder groot genoegen, dat alle Mahomedanen zich keeren tegen de mogendheden, die haar onder curateele houden, en zal zij, waar het maar eenigszins mogelijk is, het vuurtje verder aanblazen, maar het gezag van den beheerscher der geloovigen zelf is bij zijn geloovigen te diep gezonken,

dan dat zou kunnen voorondersteld worden, dat zij op zijn initiatief zouden wachten of zijn leiding zouden volgen.

Het maakt trouwens practisch zeer weinig uit, of de Porte de hand in het spel heeft ja of neen: de moeielijkheden voor Frankrijk en Engeland zijn er niet minder groot om. Voor de fransche republiek vooral, wier Tunesische expeditie men reeds heeft vergeleken met de Mexicaansche van het keizerrijk. Het laat zich niet meer verbloemen dat deze tocht een allerongunstigst licht werpt op het diplomatiek beleid en op de militaire organisatie, waarop de staatslieden der republiek zich vrij wat lieten voorstaan. De politiek der halfheid en besluiteloosheid wreekt hier zich zelf, en wederom moet Frankrijk ervaren, wat het kost aan geld en bloed, als men zich *de coeur léger* in avonturen stort. Deze Tunesische expeditie kan nog verrassingen verbergen, die wellicht den val van het ministerie veroorzaken, waarop wij zinspeelden, toen wij van mogelijke onvoorziene omstandigheden gewaagden; maar zal men veel verder komen met een wisseling van personen? Men staat nu eenmaal op een punt waar vooruitgaan gevaarvol is, maar teruggaan onmogelijk: de keus kan niet moeielijk zijn. Doch het ministerie is zoo van zijn stuk geraakt in den *impasse*, waarin het zich zelf gebracht heeft dat het niet eens schijnt te begrijpen, dat er gekozen moet worden, maar dat het den onmogelijksten van alle wegen zoekt te volgen, nu eens vooruit en dan weer terug. Waarlijk, de Italianen, wel verre van Frankrijk met naijverige blikken aan te zien, hebben reden om dankbaar te zijn, dat zij er voor bewaard zijn geworden hun hand in dat wespennest te steken.

Voorshands min hachelijk, maar meer ingewikkeld is de staat van zaken in Egypte. Hier krioelt zulk een mengelmoes van allerlei volken, hier vindt men naast elkander zoo uiteenloopende instellingen, hier kruisen elkander zoo velerlei belangen, dat het haast omnogelijk is zich een juist denkbeeld te vormen van de strekking van hetgeen daar geschiedt op den klassieken bodem der Pharao's. Zelfs de beschouwingen van personen, die ter plaatse zelf geleefd en gewerkt hebben, over de Egyptische toestanden loopen zoo hemelsbreed uiteen, dat het zeker voor hen, die hun kennis alleen uit geschriften moeten putten, uiterst gevaarvol is zich aan een oordeel te wagen. Intusschen hebben zij, die dus geheel onpartijdigen belangeloos tegenover de egyptische zaken staan, dit groote voordeel, dat hun terstond een fout in het oog moet vallen, waar-

van de meeste beschouwingen uitgaan, de fout namelijk van zich op allerlei standpunten te stellen behalve dat, waarop zij zich eigenlijk moeten stellen, het egyptische. De invloed der Engelschen en der Franschen is door de September-omwenteling ernstig bedreigd. De overtuiging hiervan benevelt het oordeel der fransche en engelsche pers, die elkander in chauvinisme niet toegevend, op een bezetting van Egypte aandringen. Pogen wij een antwoord te zoeken op de vraag, of dit strookt met de belangen van Egypte zelf.

Sedert 1878 zijn de Egyptische zaken feitelijk beheerd onder Engelsch-fransche firma. Het wanbeheer van den vroegeren Khedive, die, in zijn ijver om de Westersche beschaving in te voeren en in zijn eerzucht naar het vervullen van een schitterende rol, zijn land op den rand van den afgrond had weten te brengen, noopte de beide landen, voor wie de grootste belangen, vooral financiëele, in Egypte op het spel stonden, tot tusschenkomst. Frankrijk was begeerig zich weder aan den Nijl te doen gelden, gelijk in de dagen van den eersten Napoleon, en later, toen het Mehemet-Ali in zijn bescherming nam, en Engeland, dat het *my home is my castle* alleen voor zich zelf geschreven acht, nam als altijd gaarne de gelegenheid te baat in een anders huis binnen te dringen, als Engelsche belangen bedreigd zijn of ook maar geacht worden bedreigd te zullen worden. De billijkheid gebiedt intusschen te erkennen, dat zij niet geheel ongeroepen kwamen. Het was een Egyptisch minister, Nubar-Pacha, die, door het plan der internationale rechtbanken te ontwerpen, den eersten stoot heeft gegeven aan europeesche inmenging. En Ismaïl zelf liet niet na europeesche raadgevers tot zich te lokken en aan de westerlingen voet te geven in zijn rijk. Het zou ons te ver leiden, wilden wij hier de gansche geschiedenis der Anglo-fransche inmenging ophalen. Wij zouden moeten spreken van de mislukte zending van Goschen en Joubert; van de instelling der Commissie van enquete; van het ministerie Nubar-Pacha, waarin Rivers Wilson en de Blignières, een Engelschman en een Franschman, zitting hadden; van de gemengde commissie tot onderzoek van den financiëelen toestand, uit vertegenwoordigers van de groote mogendheden samengesteld; van de intriges, door den Khedive tegen de commissie en tegen zijn eigen ministers op het touw gezet, die uitliepen op de militaire opstanden van 1879 en den val van Nubar; van het tusschenbeide komen van Bismarck, dat eindelijk de afzetting van Ismaïl ten gevolge had; van de optreding van Tewfik-Pacha als Khedive

met een ministerie Riaz-Pacha, terwijl Wllson en Blignières den titel van controleur-generaal aannamen; van het mandaat aan de gemengde commissie om een liquidatiewet op te stellen en van de uitvoering dier wet door het ministerie van Riaz. Genoeg zij het te weten, dat de invloed van Engeland en Frankrijk gedurende al dien tijd overwegend was. Een korten tijd scheen het anders te zijn, toen de Khedive er in geslaagd was, zich steunende op een zoogenaamde nationale partij, een beweging te verwekken, die Engeland en Frankrijk zoodanig verraste, dat zij besluiteloos op elkanders initiatief wachtten, niet wetende welken weg in te slaan om hun tanenden invloed te herwinnen. Doch toen Bismarck nu een woord meesprak, kwamen zij weder tot zich zelf en bewerkten zij de afzetting van den Khedive door de Porte (o m z i j n w a n b e h e e r : het is de Sultan, die het hem verweet!). Onder zijn zwakken opvolger waren zij weder oppermachtig.

De eer kan aan de heeren Wilson en Blignières niet onthouden worden, dat zij den stoot hebben gegeven tot allergewichtigste hervormingen. Spreekt men van exploitatie van Egypte ten bate van europeesche geldschieters, het is er verre van af, dat h u n dit verwijt zou kunnen treffen. Zoo Egypte geëxploiteerd is en wordt, het is de schuld van Ismaïl-Pacha, die het land, waarvan hij de regeering aanvaardde, toen het in oeconomisch gunstige omstandigheden verkeerde, met een schuldenlast van bijna 3 milliarden francs heeft beladen, en na hem van de koloniën europeesche bankiers en woekeraars, die als wolven op hun prooi zijn komen aanvallen op het rijke land, dat een despotisch bestuur hun vergunde op hun gemak uit te zuigen. Tegen die booze geesten hebben Wilson en Blignières geworsteld en tot op zekere hoogte met goeden uitslag. Bij den intelligenten, weldenkenden en werkzamen Riaz-Pacha vonden zij den krachtigsten steun. Invoering van orde, zuinigheid in de administratie, stipte uitbetaling van de tractementen der ambtenaren, aflossing der vlottende schulden, verlaging van de rente der vaste schulden met aanwijzing van vaste inkomsten voor de betaling daarvan, bepaling van vaste termijnen voor de inning der belastingen, beperking der heerendiensten, afschaffing der zweepslagen; ziedaar eenige der hervormingen, hetzij door hen zelven ingevoerd, hetzij onder hun leiding tot stand gekomen. Doch de belangen der europeesche kolonie, wier hoofddoel is rijk te worden, waren met deze maatregelen minder goed gediend dan met het vroegere wanbeheer,

zoodat de europeesche ministers juist bij de Europeanen op het grootste verzet stuitten. Het was geen geheim, dat de europeesche kolonie de hand had in de pogingen van Ismaïl om zich van zijn ministers te ontdoen, en dat ook na Ismaïls val op haar medewerking allerminst kon worden gerekend. Men moest halverwege met de hervormingen blijven steken. Er was geen denken aan te raken aan de buitensporige voorrechten, die de Europeanen nog steeds krachtens de capitulatiën genieten, bepaaldelijk aan dit buitensporigste aller voorrechten dat zij geen belasting betalen. Wilden de europeesche ministers of controleurs, gelijk zij thans heeten, aan dit schandelijk privilegie al een eind maken, zij konden daartoe geen steun vinden bij hun regeeringen. Deze onttrokken zich metterdaad aan de beharting der belangen van Egypte, nu eenmaal voor den dienst der schuld was gezorgd en de prikkel van het eigenbelang niet langer werkte. De controleurs hadden in waarheid niets meer te doen dan een financieele contrôle uit te oefenen, al mocht overigens hun goede verstandhouding met Riaz-Pacha nog indirect veel ten goede werken. Doch bij zulk een staat van zaken was het geen wonder, dat bij de hooggeplaatste Egyptenaren wrevel ontstond tegen de vreemdelingen die in alle betrekkingen een overwegenden invloed uitoefenden en wel verre van op gelijken voet te staan met de Egyptenaren, zich achter hun privilegiën verschansten. In deze stemming der gemoederen schijnt men den grond van den opstand te moeten zoeken. Daarbij kwam de rechtmatige ontevredenheid van het leger, die de naaste aanleiding daartoe werd. De hervormende hand der ministers had zich nooit uitgestrekt tot het leger, dat overigens door bekwaamheid of heldenmoed allerminst uitmuntte. Een onoordeelkundig favoritisme beschikte steeds over de bevorderingen en terwijl alle burgerlijke betrekkingen stipt gesalarieerd werden en een menigte Europeanen zich in 't bezit der bezoldigde postjes verheugden, was men in de betaling van de soldij van 't leger steeds achterlijk gebleven. Sinds lang ging Riaz met het plan om een deel van het leger af te danken, omdat het te groot was, daarbij gehoorzamende aan wenken van Europeesche zijde, die in dit geval weder minder rekenden met Egyptische belangen dan met eigen aspiratiën, als zij een legertje van 13,000 man over een zoo uitgestrekt gebied te groot keurden. Van de zijde van het leger kwam de uitbarsting, waardoor in de kaart gespeeld werd der nationale partij. Het ongeluk was maar, dat er geen mannen

waren met genoeg bekwaamheid en doorzicht om de beweging te leiden. Gericht tegen den europeeschen invloed, verdreef zij den man, die juist het goede element in dien europeeschen invloed vertegenwoordigde, Riaz-Pacha, aan wien de egyptische bevolking tal van weldaden te danken had. Niemand stak een hand uit om hem te redden, zelfs de controleurs niet, wel een bewijs, dat zij òf zelf door den loop der zaken geheel verrast waren, òf overtuigd waren bij Engeland en Frankrijk geen steun te zullen vinden. De nationale strooming bracht Sherif-Pacha aan het roer, denzelfden man, die eens de handlanger van Ismaïl was geweest. De afloop werd op die wijze voor geen der partijen bevredigend: de Khedive, die voor het leger heeft moeten capituleeren, zal voortaan in voortdurende vrees verkeeren voor soldatenopstanden; de nationale partij, die den europeeschen invloed heeft willen breken, heeft aan de macht der europeesche kolonie geen afbreuk gedaan, maar heeft den man verdreven, die nog het best in staat was zich tegenover haar te doen gelden; de europeesche controleurs hebben niet langer het hecht in handen, en weten niet op welken steun zij bij het ministerie kunnen rekenen. Een bezetting van het land door Engeland en Frankrijk of zelfs door Turkije mag een doorhakken heeten van den Gordiaanschen knoop, maar waar een rechtvaardiging te vinden voor zulk gewelddadig optreden? Voorzeker, als het eigenbelang de eenige raadsman mag zijn, dan verdient dergelijk plan de warmste aanbeveling. Doch iets anders is het belang van Egypte te dienen, en hoe dit het best kan geschieden, schijnt uit het voorgaande logisch te volgen. Geen terugtrekking van den Europeeschen invloed, integendeel handhaving der controle en handhaving der internationale rechtspraak, maar daarbij aan de Egyptenaren zelf een voldoend aandeel in de administratie en een voldoend aandeel aan de staatsgelden gegeven, en bovenal de billijkheid betracht in gelijkmatige verdeeling der staatslasten tusschen Europeanen en Egyptenaren. Maar zou het te denken zijn, dat Europeanen tegenover Oosterlingen de regelen van recht en billijkheid in die mate zouden betrachten! De toekomst moet antwoord geven, welken weg de nu nog aarzelenden zullen inslaan.

Met een treurmare moeten wij eindigen, die van de overzijde van den Oceaan tot ons komt. Wij hadden zoo gehoopt, dat die droeve tijding ons bespaard was gebleven. Tachtig dagen lang heeft de president der groote Amerikaansche republiek tegen den dood ge-

worsteld, totdat de vijand eindelijk den uitgeputte heeft overmand. Tachtig dagen lang werd een geheel volk geslingerd tusschen hoop en vrees, en waren er onder, die met een bijna zekere verwachting op behoud ook de meest wantrouwenden verblijdden, zij werden weer afgewisseld door donkere uren, waarop een ieder overtuigd was, dat het was *to hope against hope*, als men zich nog met redding vleide. Het gezond en krachtig gestel, de geestkracht en lijdzaamheid van den president hebben ten slotte tot niets anders kunnen dienen dan tot verlenging van zijn lijden. Vreeselijk lot, dus in de volle kracht des levens te worden weggerukt door den kogel van een half waanzinnige, als men, zoo juist door eigen verdienste opgeklommen tot de machtigste betrekking, die men niet met hartstocht heeft nagejaagd, maar die men met dankbaarheid heeft aanvaard, nog het recht had zooveel van het leven te eischen, omdat men doordrongen was van de verplichting om een groote taak te volbrengen en de kracht in zich gevoelde om die taak tot den einde toe te vervullen. En toch misschien benijdenswaardig lot! Heen te gaan, als men de hoogste verwachtingen, en dat op goede gronden, heeft opgewekt, zonder dat de tijd ontgoocheling heeft kunnen aanbrengen voor licht te hoog gespannen verwachtingen; als men zich tot een grootsche taak heeft aangegord, voordat bittere ervaringen hebben geleerd, dat zoo vaak het volbrengen niet staat in de macht des menschen; als men door een geheel volk geëerd en geacht is, eer er gelegenheid was gewaar te worden, door hoe kleine aanleidingen vaak de wufte volksgeest zich naar elders neigt: is er een schooner dood denkbaar dan deze? Het is hier geen hyperbolische spreekwijze, als men zegt, dat een geheel volk treurt om die lijkbaar, - een geheele wereld zou men wel kunnen zeggen. Drie dagen rust de gansche Unie om zich geheel te wijden aan haar rouw:

> *her heart lies in the coffin there with Garfield*,
> *and she must pause, till it come back to her*.

Dubbel zwaar is thans de taak, die drukt op de schouders van zijn opvolger. Maar de herinnering aan den uitnemenden man, die is heengegaan, kan niet anders dan louterend werken op wie geroepen zijn, het werk van hem over te nemen. De rouw, die thans allen vereenigt, heeft alle veten doen vergeten, en slechts plaats gelaten voor woorden van toenadering, die de hoop wekken, dat de schrille wanklanken van vroeger zich op zullen lossen in een harmonisch accoord.

R. MACALESTER LOUP.

Bibliographisch album.

Van Calvijn tot Rousseau, door J.H. Gunning Jr. Rotterdam, Otto Petri, 1881.

Mocht men bovengenoemd geschrift ter hand nemen met de verwachting er een literarisch-historische studie in te zullen vinden, de schrijver bericht ons reeds in de voorrede, dat hij zich iets anders ten doel heeft gesteld. 't Was er hem om te doen deze gedachte te ontvouwen: ‘wordt Calvijn niet naar den eisch van zijn eigen beginsel ontwikkeld, bepaaldelijk in 'tgeen hij terecht het hart der kerk noemde, de prediking der verkiezing, zoo maakt men de verschijning van Rousseau noodzakelijk; nalaten van de noodige evolutie brengt revolutie.’ 't Geldt dus niet de personen of geschriften van Calvijn en Rousseau als zoodanig, maar veeleer het Calvinisme, met name de daarin op den voorgrond staande leer der voorbeschikking of verkiezing, en daartegenover de zienswijze waarvan Rousseau de vertegenwoordiger mag heeten. In het eerstgenoemde, in het Calvinisme, ziet de schrijver, behoudens een hoogst belangrijke, blijvende waarheidskern, een betrekkelijke eenzijdigheid, waardoor het de menschelijke persoonlijkheid onderdrukt en niet anders kan dan een reactie teweegbrengen; reactie, die, op hare beurt eenzijdig, zich openbaart als regellooze emancipatie van het natuurlijk-menschelijke, waarbij Gods heilige ordeningen worden miskend.

Wat dus, bij de ontwikkeling van deze gedachte, hetzij aan Calvijn hetzij aan Rousseau persoonlijk wordt toegekend of ontzegd, kunnen wij thans, als in elk geval voor het betoog van ondergeschikte beteekenis, aan zijne plaats laten, om alleen iets te zeggen over de wijze waarop de schrijver zijn eigenlijk onderwerp heeft behandeld.

Dat dit onderwerp belangstelling verdient te wekken, valt in het oog; te meer, nu in onze dagen geheel de oud-protestantsche kerkleer, en inzonderheid de Calvinistische, van nieuws wordt aangeprezen en door velen goedgeloovig aanvaard, als het licht waarbij ook wij nog te wandelen zouden hebben. Onder hen, die hierin slechts een bedroevende dwaling kunnen zien, zullen toch niet weinigen - naar ik hoop, ook mijne lezers - tevens erkennen, dat deze dwaling alleen overwonnen kan worden, door hetgeen in de overgeleverde, gebrekkige vormen waars en goeds verholen ligt, in het licht te stellen en tot zijn recht te doen komen. Wie de taal van schriften kerkleer, voorzoover zij dier waarheid hulde brengen, in de taal dezes tijds weet te vertolken, vervult daarmee zeker een wezenlijke behoefte en kan menigeen, die het spoor bijster werd, dit helpen weervinden.

Heeft Dr. Gunning in dit geschrift een deel dier schoone taak volbracht?

Zooals gemeenlijk bij dezen auteur, ontvangen wie de nieuwere godsdienstbeschouwing zijn toegedaan, ook hier zeer tegenstrijdige indrukken. Ter eener zijde treffen ons bij herhaling gedachten en uitspraken, die wij niet anders dan van harte welkom kunnen heeten; doch straks wantrouwen wij weder onze instemming of nemen die terug, waar wij diezelfde gedachten in nevelen gehuld, of, in onze schatting, verloochend en weersproken zien. Laat mij, om dit oordeel toe te lichten, in mijne eigene woorden beknopt trachten samen te vatten wat ik, in eerstgenoemden aannemelijken zin, in het hier geschrevene meen gevonden te hebben: -

Het gebrek, dat de oud-protestantsche en mede en met name de Calvinistische prediking en kerkinrichting aankleeft, is voornamelijk een eenzijdig supranatureele Gods-idee. In plaats dat het goddelijke zou worden aangemerkt als tevens het echt-menschelijke, 'twelk als zoodanig slechts door voortgaande ontwikkeling zijn inhoud ontplooit en zijn invloed doet gelden, werd het tegenover het menschelijke gesteld, zoodat het woord en werk van God het denken en doen des menschen scheen buiten te sluiten. Zoo kon het goddelijke - waar en hoe men het dan ook onderkend meende te hebben - zoo kon het heerschen, ja, maar door te binden en te onderdrukken; in leer en instelling werd het den mensch als wet opgelegd. Waar en zoolang nu die leer en instelling in haar tijdelijken vorm nog werkelijke

instemming vonden, mocht de druk minder hinderlijk zijn, het kon niet anders of, bij voortgaande ontwikkeling, moest die onnatuurlijke dwang tot verzet prikkelen. En niets begrijpelijker tevens dan dat dit verzet zich niet alleen keerde tegen den dwang namens het bovennatuurlijke uitgeoefend, maar er allicht ook de eischen bij ging miskennen van 's menschen hoogere natuur, die toch, als 's menschen eigen, innigst wezen, hem wel zeker de wet stelt; de wet, die, als de wet zijner ontwikkeling zelve, in het historisch gewordene haar nooit te veronachtzamen sporen heeft afgedrukt en die, naar haar wezenlijken inhoud en met 's menschen vrije instemming, wel zeker en ten allen tijde als het heilige door hem geëerbiedigd moet worden. Maar ook dit heilige werd miskend, waar men alles meende gewonnen te hebben met een ‘terugkeeren tot de natuur’, waarbij intusschen aan het lagere, aan het zinnelijk-zelfzuchtige, ten koste van het hoogere vrij spel werd gelaten.

Inzonderheid moest een zoo bedroevende reactie worden uitgelokt door de Calvinistische verkiezingsleer, althans in haar historischen, gebrekkigen vorm. Immers, hier vooral werd voor de goddelijke almacht een vóór en buiten de ontwikkeling staande, even geduchte als onwederstandelijke oppermacht in de plaats gesteld, die inderdaad aan 's menschen geschiedenis haar beteekenis ontnam en zijn vrijheid te niet deed. Toch is dit euvel alleen te verhelpen, niet door geheel die verkiezingsleer als louter dwaling ter zijde te werpen; neen, maar door de waarheid, die er in schuilt, in het licht te stellen. Wat er als kostelijk kleinood in besloten ligt, het is: het geloof in een heilige almacht, waarvan wij, ook in ons zedelijk streven, geheel en al afhankelijk zijn, waaraan wij alles hebben dank te weten wat wij worden en vermogen, maar waarop ook al ons vertrouwen gevestigd mag zijn, aangezien zij hetgeen zij zelve in en door ons wrocht zeer zeker ter overwinning zal brengen. Wel verre nochtans dat deze levende almacht onze geestelijke en zedelijke ontwikkeling teniet zou doen, is zij het veeleer die haar innerlijk draagt en drijft, bezielt en bestuurt, en alzoo door ons eigen streven en strijden tot die ware vrijheid ons voert, die alleen gekend wordt, waar men, geestelijk levende, naar keus en wil met 's levens heilige wet en in deze met het goddelijke willen zelf zich vereenigt. Zij is het, deze heilige almacht, die, nog eens, niet buiten al het aardsche en menschelijke om, maar daarin en daardoor, onze geschiedenis maakt, onze plaats

ons beschikt, onze taak bepaalt en tot die taak ons bekwaamt. En gezegend zijn wij als haar geroepenen, niet alsof wij ons alzoo door een buiten ons omgaande voorbeschikking bestemd wisten tot een eerst hiernamaals te beërven heil, maar dewijl zij ons innerlijk wijdt om in willen en doen Gods raad te dienen en Gods werk te werken. Waarom zij in sommigen wel, in anderen niet, het echtmenschelijke te voorschijn brengt - onze kortzichtigheid kan er geen rekenschap van geven; al weten wij ook, dat alleen het verdooven en verloochenen van eigen zedelijk besef tot zedelijken ondergang voert. Doch hoeveel raadselachtigs ons omringe, het kan nooit het licht verduisteren, dat, op de hoogte van het geestelijke leven, uitstraalt van ons zelfbewustzijn, en waardoor het ons even onmogelijk is het geloof in een eeuwig goed en een eeuwige goedheid prijs te geven, als wij het heiligste in ons zelven, het leven van ons leven kunnen verzaken. Ook is zoomin echte geestkracht als ware en blijvende geestdrift bestaanbaar, tenzij dan waar men steunt op deze eeuwig levende trouw.

- Nog eens, ik beweer geenszins dat ik aldus den hoofdinhoud van Dr. Gunning's vertoog getrouwelijk zou hebben weergegeven, of hem voor deze redactie er van aansprakelijk zou mogen stellen. Neen, wat ik betreur is juist dit: dat de aangegeven gedachtengang, al moge die bij een welwillende interpretatie in het door Dr. G. geschrevene zijn weer te vinden, toch meerendeels door hem in de nevelen is gehuld van velerlei schriftuurlijke en oud-kerkelijke uitdrukkingen en - wat meer zegt - op een beslissend punt door hem zeer opzettelijk wordt afgebroken. Wel verre dat het supranaturalisme hier overwonnen zou zijn, blijft het feitelijk heerschen. Immers, in plaats van in de menschelijke ontwikkeling een, hoewel door God beheerschte toch altijd natuurlijke en allerwege natuurlijkvoortgaande te zien, meent de heer G., dat in het verledene één punt (hoe anders dan door een goddelijk ingrijpen?) reeds als het onveranderlijke en alles beheerschende hoogtepunt is vastgesteld, t.w. de verschijning van den Christus. Deze blijft voor hem gelijkstaan met ‘de vleeschwording des Woords’, met de volkomen verwezenlijking van het godmenschelijke leven. Het kan niet anders of het overgeleverd getuigenis aangaande dien Christus wordt alzoo weer een onfeilbare schriftwaarheid; de hem belijdende gemeente zooveel als een zichtbaar godsrijk; ja, en ook de goddelijke verkiezing weer

een werk van, buiten het zedelijke omgaande, willekeurige vrijmacht, aangezien een alleen door historisch onderzoek te verkrijgen (of te verliezen) overtuiging onder de eerste voorwaarden des heils wordt gerekend! - Moge dus al Dr. Gunning's beschouwing een het Calvinisme ondermijnende strekking hebben, de aan het licht te brengen gelouterde en door ons te huldigen waarheidskern blijft hier nog met allerlei bedekselen omwikkeld.

Zoo laat, evenals menig vroeger geschrift van dezen auteur, ook en niet het minst het tegenwoordige een eigenaardig weemoedigen indruk bij ons achter. Waar in onze dagen de orthodoxie, althans voor een tijd, hare krachten schijnt te vernieuwen en niet minder beoogt dan, met het kerkbeleid, ook het staatsbeleid aan zich te trekken; waar alzoo aan velerlei onkunde en bekrompenheid het privilegie der vroomheid en aan deze de uitsluitende bevoegdheid tot regelen en regeeren wordt toegekend; waar dit alles ons menigmaal drukt en kwelt als een benauwende droom, - hoe kan het anders dan weemoedig stemmen, eenen, die zoowel door karakter als gaven ver boven de clericale leiders staat, hun niettemin volgelingen te zien toevoeren of die minstens voor hen bewaren. Het kan toch niet anders of voor het groote meerendeel van wie dezen spreker en schrijver het oor leenen, moet juist het beste dat hij hun geeft onverstaan en onbegrepen blijven en daarentegen zooveel, dat met de traditioneele opvatting strookt, de meeste aanbeveling hebben. Slechts voor enkelen - mogen het niet te weinigen zijn! - kan hij niettemin een leidsman worden tot vrijer hoogte en klaarder inzicht.

'Van Calvijn tot Rousseau'; deze titel doet ons onwillekeurig mijmerend vervolgen: 'Van Rousseau tot.....?' Al weten wij dat, zooals Calvijn en Rousseau op verre na niet het geheele verleden vertegenwoordigen, waarvan hunne namen ten symbool moeten strekken, evenmin de naam eens enkelen het thans te bereiken standpunt behoeft te zullen kenschetsen, toch blijft de vraag gewettigd: hoe en van waar de invloed zal komen, die, althans voornamelijk, uit de krisis van het heden het gewenschte zal doen dagen. Ik zal mij niet vermeten op die vraag ook maar bij gissing een antwoord te geven. Zóóveel echter is zeker, dat alleen heil te verwachten is bij een nieuw gewekten eerbied voor het heilige, en wel een zoodanigen, waardoor alle miskenning en verkrachting van het natuurlijke

wordt buitengesloten, maar waarbij tevens wordt erkend dat, zoomin wij geholpen zijn door een romantisch dwepen met de eerste de beste inspiratie der natuur, wij er evenmin komen door een bloot empirisch onderzoeken van haar verschijnselen, dat ten slotte het handtastelijke tot de maat aller dingen zou verheffen. Neen - en hierin meenen wij met de strekking van het besproken geschrift overeen te stemmen - alleen een diepe zedelijke ernst doet ons doordringen tot die kern der natuur, die, ofschoon welbezien zoo nabij, toch vaak het langst gewantrouwd en veronachtzaamd wordt. Doch de ware, hoofd en hart bevredigende vertolking van hetgeen alzoo ons zelfbewustzijn getuigt, het rechte, overtuigende en velen samenbrengende woord kan slechts gevonden worden, waar het licht en de tucht niet ontbreken van dat klare en kloeke denken, dat, aan al het menschelijke recht doende, wel zeker ook ieder resultaat van het wetenschappelijk onderzoek aanvaardt, en zonder schroom of voorbehoud aanvaardt, dewijl het zich bewust is door het rechte willen gedragen te worden.

'*s H.* 30 Juli 1881.
PH.R.H.

***Het Stads-Muziekcollegie te Utrecht* (*Collegium Musicum Ultrajectinum*) 1631-1881. *Eene bijdrage tot de geschiedenis der Toonkunst in Nederland door Jhr. Mr. J.C.M. van Riemsdijk. Utrecht, J.L. Beijers*, 1881.**

Ter gelegenheid van het tweehonderdvijftigjarig bestaan van het Collegium Musicum schenkt ons de Heer van Riemsdijk een kostbare feestgave. Wie, die zich het muzikale genot herinnert bij de viering van dat feest gesmaakt, zal niet in dit aanlokkelijk uitgedoste feestboek den oorsprong en de ontwikkeling willen nagaan van de kunstinstelling, die op 29 en 30 April 1881 te Utrecht een der schoonste en bestgelukte muziekfeesten tot stand bracht, welke het ons ooit gegeven werd bij te wonen?

Meer nog zal de beoefenaar der kunstgeschiedenis de menigte namen, feiten en bizonderheden op prijs stellen, door den schrijver met onvermoeiden ijver opgespoord en bijeengegaard, als even zoo-

veel bouwsteenen voor het (nog op te trekken) gebouw onzer muziekgeschiedenis. In vier hoofdstukken behandelt de Heer van Riemsdijk eerst de lotgevallen van het Collegium Musicum en de verhouding tot de stedelijke regeering, - vervolgens de voornaamste toonkunstenaars, die in de laatste twee en een halve eeuw te Utrecht werkzaam zijn geweest, - daarna de meest belangrijke muziekuitvoeringen in dien tijd gegeven, - terwijl hij eindelijk in het laatste hoofdstuk een overzicht geeft van hetgeen aangaande de beoefening der instrumentale muziek in de 17^{e} eeuw bekend is.

Op den naam van een afgewerkt stuk muziekgeschiedenis maakt deze bijdrage geen aanspraak: toch ontvangen wij hier iets, wat ons een duidelijke voorstelling begint te geven van het muzikale leven in de stichtsche hoofdstad tijdens de Republiek.

De oprichting van het Collegium valt reeds na den tijd van den hoogsten bloei der noord-nederlandsche toonkunst, - indien men althans op datgene let, waarin op dat gebied bloei of verval zich het best openbaart, de kunstwaarde namelijk van de voortbrengselen der kunst. Wanning, Schuyt en Sweelinck hadden het hoofd reeds ter ruste gelegd, toen de Utrechtsche Vroedschap in 1631 besloot aan zeker dilettantengezelschap te dier stede een officieelen steun te verleenen, en daardoor tevens bewees, hoe zeer de beoefening der toonkunst in eere gehouden werd. Die steun bestond aanvankelijk slechts in het kosteloos afstaan van een lokaal voor de bijeenkomsten der Heeren Leden, die bijna allen tot voorname utrechtsche geslachten behoorden. Kort daarop werd op kosten der Vroedschap een ‘clavecimbel of steertstuck’ in 't lokaal geplaatst, en den stads-trompers en den organist van den Dom de verplichting opgelegd om de Leden bij hunne oefeningen bij te staan. Later kreeg het College een jaarlijksch subsidie, aanvankelijk van ƒ 50, dat bij verschillende gelegenheden werd verhoogd. Ook mocht het in den loop der tijden telkens over beter en ruimere lokalen beschikken, totdat in 1765 ten zijnen behoeve het koor der Mariakerk tot eene ‘Stads-Musicqzaal’ werd verbouwd en ingericht.

Perioden van krachtigen bloei en van zwakheid en lusteloosheid wisselden elkaar overigens af in de geschiedenis der utrechtsche kunstinstelling: maar uit de bijdrage van Mr. van Riemsdijk blijkt telkens dat haar voortbestaan tot op den huidigen dag, aan de trouwe zorg der stedelijke regeering is te danken.

Wel waren er nadeelen aan die bescherming verbonden: een der grootste moeilijkheden waarmede het genootschap te worstelen gehad heeft, is de luidruchtigheid geweest van het publiek, dat het langen tijd verplicht was kosteloos tot bijwoning der oefeningen en uitvoeringen toe te laten. Het verwondert mij dan ook onzen schrijver geene gissing te hooren doen naar de strekking van de zinspreuk: 'AMAT ALTA SILENTIA MUSA'. Ligt de onderstelling niet voor de hand, dat deze zinspreuk, die in de concertzaal zeker op eene in 't oog springende wijze te lezen zal zijn geweest, als een beleefd verzoek aan het publiek moest dienen om zich stil te houden? Doch met beleefdheid kwam men niet ver. Allerlei andere middelen werden beproefd om het euvel te keeren, - enkele daarvan kinderlijk naïef: in 1721 werd o.a. besloten 'de Muzijck voortaan eenige reizen aan te stemmen, niet tegens d'ordinaris dagh van Zaterdagh, maar de Heeren te doen convoceeren tegens zoodanigen anderen Dagh als de Deken zal goedvinden, om daardoor de menschen te abuseren en dien grooten toeloop van vreemden te beletten.' - Dit schijnt evenmin doel getroffen te hebben als de later genomen maatregel, om een stadsbode aan de deur van het College te plaatsen, ten einde niemand dan fatsoenlijke lieden toe te laten. Eerst toen het College, niet zonder moeite, in 1776 van de Vroedschap de vergunning kreeg om alleen tegen intreegeld of een abonnementsprijs toegang tot de concerten te verleenen, hielden ook de klachten op over het 'geraes en geklap' der toehoorders.

Die vergunning was trouwens niet minder noodig om de financieele toekomst van het College te verzekeren: niettegenstaande herhaalde verhooging van de bijdragen uit de stedelijke kas, of van die der leden, overtroffen de behoeften de beschikbare middelen. Gaandeweg namelijk hadden de medewerkende muziekliefhebbers hun orkest versterkt met toonkunstenaars van beroep, die gehonoreerd moesten worden. Was dit een gevolg van de ontwikkeling der instrumentale muziek, welke al moeilijker en moeilijker werd uit te voeren, - of moeten wij de oorzaak zoeken in de verhoogde eischen, die het publiek en de uitvoerenden zelven aan eene uitvoering gingen stellen? De Heer van Riemsdijk laat de vraag onbeantwoord; de beantwoording is ook moeilijk, zoolang ons de werken grootendeels onbekend zijn, die in de zeventiende eeuw het repertorium van het College vormden. Slechts de namen er van heeft onze schrijver aan

de ‘Lijste der Instrumenten en Boecken desen Collegie toebehoorende,’ kunnen ontleenen; voorts heeft hij zich veel moeite gegeven om aangaande die compositiën het een en ander op te sporen. In enkele gevallen, doorgaans in buitenlandsche boekerijen, mocht het hem gelukken een exemplaar te vinden, en daaraan hebben wij de belangrijke proeven te danken, welke hij in de Muziekbijlagen van het feestboek mededeelt. Doch om een overzicht te geven van den ontwikkelingsgang der instrumentaalmuziek in de 17^{e} eeuw, zijn die mededeelingen nog onvoldoende.

Dat de schrijver met deze bijdrage in de waardeering van allen die de toonkunst liefhebben, aan de eerwaarde Mijterstad en haar welwijze Vroedschap een lauwerkrans om de slapen windt, spreekt van zelf. Met Arnhem, waar nog veertig jaren vroeger, in 1591[1], een muziekcollege opgericht was, dat thans nog bestaat, is Utrecht de eenige stad in ons land waar zulk een oud muziekgezelschap in leven is gebleven; en dit heeft het in de eerste plaats te danken aan den steun bij de Vroedschap gevonden.

Wel werd die alleen verleend, omdat men een orkest wilde hebben er opluistering van academische of andere feestelijkheden, en een orkest, dat bovendien tot verlustiging der burgerij af en toe uitvoeringen kon geven; nog in 1776 besluit de Vroedschap tot reorganisatie van het College, alleen om te voorkomen ‘dat een Collegie dat meerder dan eene eeuw tot een embellissement voor de Academie en aangenaam divertissement voor de Borgerije en Vreemdelingen heeft gesubsisteerd, zoude moeten worden gedissolveerd.’

Voor verreweg de meesten is toonkunst ook thans nog niets dan een divertissement: voor velen niet eens een aangenaam divertissement. Ten allen tijde zijn er evenwel geweest, die dieper zijn doorgedrongen in het wezen der muziek. En in de laatste anderhalve eeuw heeft Bach zijne onsterfelijke Cantaten en Passionen geschreven, - heeft Mozart het drama van 's menschen leven in de taal der muziek vertolkt, - heeft Beethoven, die de muziek een hoogere openbaring noemde dan alle wijsheid en philosophie, ons zijne symphonieën en zijne Missa Solemnis geschonken. Dezen, die het Heilige der Heiligen binnengetreden waren, hebben ons

1 Derde Jaarboek der Vereeniging voor Noord-Nederland's Muziekgeschiedenis (1874-1881), blz. 30.

geleerd dat in de toonkunst bevrediging te vinden is voor de meest ideëele behoeften van ons gemoed, - en uit die ervaring hebben enkele radicalen en socialisten onder ons de stoute stelling gededuceerd, dat de staat geroepen is om de beoefening der toonkunst krachtiger te ondersteunen dan tot dusver geschiedt.

Wanneer de Utrechtsche Vroedschap in vorige eeuwen het Collegium Musicum bijstond, geschiedde dat niet met de hier aangegeven, meer ideëele bedoeling. Toch heeft die bescherming ook in dien zin vruchten gedragen: te Utrecht heeft zich althans de kern van een voortreffelijk orkest gevormd, er zijn traditiën en behoeften ontstaan, die het voortbestaan der utrechtsche kunstinstelling helpen verzekeren. Onder de leiding van een kunstenaar als Richard Hol en van een Bestuur als het tegenwoordige bestaat voor het Collegium Musicum de beste kans om ook in het vervolg een zegenrijken invloed op zijne omgeving uit te oefenen, en het vaandel hoog te blijven houden van schoonheid en reinheid in den dienst van Vrouw Musica! Dat zij zoo!

Sept. 1881.

J.A. SILLEM.

'*In Berlijn', door Joh. Gram. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon*. 1880. - 118 *blz.*

'Ein allerliebstes kleines Buch.... geschrieben im Ton der leichten gefälligen Plauderei.' Aldus de vriendelijke aankondiging van dit werkje over 'het Berlijnsche leven op straat en in de restaurants, de Berlijnsche musea, theaters en andere merkwaardigheden' in de Deutsche Rundschau van Mei. - Ofschoon men Duitscher zal moeten wezen om de waarde van het epitheton 'allerliefst' voor boeken geheel te vatten, zal toch geen Hollander op deze hulde van het Duitsche tijdschrift eenige aanmerking willen of kunnen maken. Zelfs wie het boekje nog niet ter hand nam - en evenmin te voren noch in het Amsterdamsch Handelsblad noch in de Samarangsche Locomotief de feuilletons las waarvoor dezelfde copy heeft gediend - zal gaarne gelooven dat den schrijver die lof toekomt. De heer Gram is bij zijne landgenooten bekend en juist

wegens zijn lossen, onderhoudenden schrijftrant bijzonder goed bekend. Dat zijn ‘in Berlijn’ uit dezelfde pen is gevloeid, zegt in dat opzicht genoeg. Ge leest het in een genoegelijk uurtje door. Het houdt u bezig tot het einde. Het doet u glimlachen. Het doet u met afwisselende uitkomst vergelijkingen maken tusschen daar en hier. Kent gij de Duitsche hoofdstad, dan herinnert het u wellicht aan eene Weinstube, waar ook gij ‘den heerlijksten wijn in het groote glas hebt zien parelen’; zeker aan het ‘Opernhaus’, waar ook gij betooverd zijt geworden door de onovertroffen uitvoering en opvoering van de meesterstukken der Duitsche muziek; en zonder twijfel ook aan den grootschen Egyptischen tempel, dien Lepsius op eene binnenplaats van het Museum bouwde en onder welks zuilen gij, leek in de Egyptologie, indrukken ontvingt, die nooit eenige der gewone verzamelingen van Egyptische oudheden gaf. - Bleef Berlijn voor u nog onbezocht, dan heeft het boekje stellig den lust opgewekt om uw uitstapje (mits niet in de warme zomermaanden) eens naar dien kant te richten, en u daarbij het voornemen doen opvatten in zulk een geval het boekje zelf bij u te steken.

Immers, al heeft de heer Gram de bedoeling niet gehad om met uwen Baedeker te concurreeren, hij kan toch, gelijk ook de Rundschau opmerkt, als ‘Fremdenführer’ zeer goede diensten bewijzen. En dit niet alleen, om, wanneer ge een biefstuk wenscht te eten ‘zóó malsch, saprijk en smakelijk als eenige Hollandsche keuken er zou kunnen voorzetten’ u ‘den schijnbaar onaanzienlijken wijnkelder van Jurgens en Wagra in de Burgstrasse’ aan te bevelen onder de uitdrukkelijke mits dat ge niet moogt verzuimen er de nadere aanwijzing ‘vom Filet’ bij te voegen. De heer Gram zal u helpen zien en opmerken, want hij zag veel en zijne pen zou niet fijn kunnen wezen, indien zijne gave van opmerken het minder was.

Laat er evenwel uwen Baedeker niet om 't huis. Want de heer Gram beschrijft u niet alles wat hij bezienswaardigs zag, en wat hij beschreef niet altijd even juist. - Zoo o.a. in het hoofdstuk over het Museum niets van het grootsche Treppenhaus met de zes machtige fresco's van Kaulbach. Niets van de zaal der kopergravures en miniaturen, waarvan de deur boven aan die trap gemakkelijk voor den belangstellende geopend wordt. Niets van de vier marmeren groepen op de Belle-Alliance Platz. Niets van het rijke en zinrijke bronzen voetstuk dat het sieraad uitmaakt van het minder

gelukkige standbeeld van Frederik Wilhelm III. Niets van het keurige schilderijenkabinet dat de Commerzienrath Ravené des Vrijdags welwillend voor u openstelt. Niets van het universiteitsgebouw, in welks gehoorzalen ge vrij kunt trachten u eene plaats te veroveren onder het overtalrijk gehoor dat door de voordrachten der hoogleeraren von Treitschke, du Boys Raymond, Goldschmidt en anderen getrokken wordt. Niets van de bibliotheek en in het algemeen van Berlijn als stad van wetenschap. - Edoch, gelijk de Rundschau zegt, de heer Gram had ook niet ‘die Prätension zu erschöpfen.’ Bovendien kan men er iemand geen verwijt van maken, dat wat onze aandacht boeide hem minder trof, al had men den schrijver gaarne voor ietwat belangrijker stof eenige der vele ordinaire opmerkingen omtrent schuddende spoorwegcoupé's, hotels met ascensoirs, goede en slechte restaurants, bierkneipen, weinstuben en droschken geschonken. Het meeste daarvan is noch merkwaardig noch specifiek Berlijnsch. Dat het paard voor een droschke ‘zweiter Klasse’ onder weg morsdood voor den wagen valt - een feit dat de heer Gram stellig vermeld had indien het ook gebeurd was toen hij in het rijtuig zat - kan overal voorkomen, waar men voor 60 Pfennige een rit doet en waar koetsiers gevonden worden die hun paard tot de laatste 60 Pfennige willen doen opbrengen. - Daarom, zooals gezegd werd, laat om den heer Gram uwen Baedeker niet t'huis. Licht kunt ge ook van den laatste met meer nauwkeurigheid leeren, dat ‘het Museum’ uit twee verschillende gebouwen bestaat, waarvan alleen ‘das alte’ door Schinkel en het ‘neue’ een twintigtal jaren later door Stüler in gansch anderen stijl daarachter gebouwd is; of wel dat ge Caesar's standbeeld, waarbij naar des heeren Grams verhaal de Berlijnsche onderwijzer zijne schooljeugd aan Shakespeare's Caesar herinnerde, niet onder de leerrijke verzameling gipsafgietsels moet zoeken, maar onder de weinige oorspronkelijke antieken die er zijn.

Maar we willen geene critiek over dergelijke onderdeelen geven. Evenmin willen we in ernst vragen, of de aardigheid van den winkelier in overhemden tegenover het Kaiserhof, die met de boven zijn magazijn gestelde aankondiging ‘Hemden-Klinik’ wil bekend maken, dat hij ook hemden verstelt, een bewijs moet heeten voor de hebbelijkheid in ‘het annexeeren van *Fransche* woorden’ (blz. 62.)? Noch ook of het eene eigenaardigheid van Berlijnsche zeden is, dat

de Pruisische officieren hunne ranggenooten of meerderen met meer hoffelijkheid groeten, dan de schrijver dit bij hunne Nederlandsche wapenbroeders heeft waargenomen (blz. 22)? Zelfs niet of het billijk is Berlijn te verwijten dat het geene andere standbeelden bezit ‘dan die van krijgshelden’ en daarin ‘eene eeuwige hulde te zien aan het ruw geweld en het recht van den sterkste,’ terwijl men van von Stein's standbeeld op den Dönhofsplatz en van Schillers standbeeld op de Gendarmenmarkt niets zegt? Ook willen we eindelijk zelfs de sentimentaliteit over het hoofd zien, waarin onze anti-militaristische schrijver vervalt, wanneer hij het betrekken der hoofdwacht ‘eene ware marteling’ voor de manschappen noemt, alleen omdat deze zonen van Mars daar ‘geen rust kennen, maar het voorbijrijden van vorstelijke personen of generaals de gansche wacht telkens in het geweer roept’ (blz. 32). Met minder sentimentaliteit zou men juist zoo iets voor den soldaat eene uitstekende gelegenheid vinden om het ‘au qui vive’ te leeren.

Wat we op het werkje des heeren Gram willen aanmerken, is iets anders. Hoezeer ook vooral zijn losse, geestige schrijftrant te prijzen valt, het kan niet worden ontkend dat de schrijver over 't geheel zeer laag bij den grond blijft. Voor de dagelijks verschijnende en verdwijnende feuilletons van couranten biedt dergelijke ‘leichte Plauderei’ ongetwijfeld zeer welkome stof. Voor de beschrijving van reisindrukken in meer blijvenden vorm mag iets van meer beteekenis worden verlangd. Of heeft Busken Huët met zijn Napels en zijn Parijs ons misschien verwend en loopen wij gevaar met dezen machtigen stilist, met dezen uitnemenden kenner van geschiedenis en kunst, die, in dat rijke materiaal naar alle zijden om zich heen grijpend, uit de werelden van werkelijkheid en verdichting ons de heerlijkste beelden voortoovert ter bekoring van verstand en fantaisie - loopen wij gevaar onbillijk te zijn en met dezen anderen te vergelijken die ‘ohne Prätension’ zoodanige vergelijking niet hebben gevraagd? Toch niet. We vergelijken personen noch talenten, maar alleen de eene methode met de andere. Er wordt veel gereisd en veel over reizen geschreven. Er wordt zeer oppervlakkig gereisd en het is niet noodig dat er ook oppervlakkig over geschreven worde. Daaraan hebben noch zij die 't huis moeten blijven, noch zij die zelven de beschreven plaatsen bezoeken willen, behoefte. De wereldsteden vooral geven zooveel te zien en te denken. Laten

zij die zich voornemen om anderen te doen zien en te doen denken, dan ook met hunne oogen en gedachten verder en dieper gaan dan de menigte. Die menigte heeft in onzen tijd meer dan ooit tweeërlei noodig: naar de uitdrukking nog onlangs in dit tijdschrift gebezigd, ‘wetenschap en poësie;’ wetenschap, een getrouw beeld der vreemde landen, instellingen, toestanden, zeden; poësie, een beeld der indrukken die de schrijver in gemoed en verbeelding ontving, en die vooral door de herinneringen der historie en de schoonheden der kunst worden gewekt. Zooveel te zamen kan men niet vragen van de opstellers der ephemerische dagbladcorrespondentieën en feuilletons. Maar zooveel mag men wel verwachten van hen die hunne Reisebilder aanbieden in duurzamer vorm. Althans indien zij meer dan ‘Fremdenführer’ willen zijn.

De heer Gram was blijkens zijn laatste hoofdstuk de gast van Dr. Julius Rodenberg. Het is niet onwaarschijnlijk dat zonder die persoonlijke bekendheid de hoofdredacteur der Rundschau aan zijne lofspraak de vraag zou hebben toegevoegd: of van zijn Berlijn niet meer te zeggen viel dan dat; of de historische herinneringen, ook zonder den ouderdom van die te Parijs of te Londen, niet meer verdienden dan eene behandeling, welker soberheid nog te meer aan het licht komt door de voorname plaats die het ‘Tabackscollegium’ van Friedrich Wilhelm I daaronder inneemt; of de schrijver met opzet aan de ‘königliche Museeën’ 7 bladzijden schonk en 8 aan Castan's Panopticum van wassenbeelden; of handel en industrie niet meer waard waren dan alleen eene beschrijving van ‘het geschreeuw en lawaai der Berlijnsche beurs’ met ‘donderende’, ‘bulderende’ en ‘klaterende’ epitheta; of de schrijver op de vraag, wat hem te Berlijn in het oog was gevallen dat men elders niet ziet, waarlijk in allen ernst heeft geantwoord, ‘dat er zulk eene ontzachelijke menigte brillen werden gedragen’.

Inderdaad had de heer Gram van de ‘Hauptstadt der Intelligenz’ meer kunnen maken. In den aanvang noemt hij haar ‘eene metropolis met een zeer eigenaardig karakter.’ Maar uit zijn boekje zelf spreekt zoodanig karakter nergens. Wel volgt op de aangehaalde woorden: ‘In Parijs geniet men, in Londen verbaast men zich, in Berlijn *leert* men. Alles is er wetenschappelijk, behalve de keuken’. Maar, aangenomen eens dat die tegenstelling verstaanbaar is en juist, dan is het wel vreemd dat in het geheele boekje over de wetenschap

zoo goed als niets en over de keuken zooveel gezegd wordt. - Ook schijnt de schrijver in zijn algemeene indrukken niet zeer vast te wezen. Want op het genoemde ‘alles is er wetenschappelijk’ volgt onmiddellijk: ‘Berlijn is de *militaire* stad bij uitnemendheid: al de standbeelden en monumenten stellen krijgsoversten en overwinnende koningen voor; het grootste plein heet *Gensdarmenmarkt* en zelfs de acht marmergroepen op de Schlossbrücke geven het leven van een krijgsman te aanschouwen.’ De heer Gram had zich meer dan een van die steenen des aanstoots kunnen besparen. De Gensdarmenmarkt heet reeds sinds lang, en juist ‘officiëel’, *Schillerplatz*. De prachtige antiek gemodelleerde beelden der Schlossbrücke, die waarlijk allerminst doen denken aan wat wij tegenwoordig ‘het militaire’ noemen, verheerlijken moed en dapperheid, mannelijke deugden die de beeldhouwkunst even goed in den bloeitijd der Grieken en Italianen hebben bezield. En waarom vergat de heer Gram ter zijner vertroosting de symbolen van handel, nijverheid, wetenschap, kunst en vrede op een der nieuwste monumenten van Duitsche beeldhouwkunst, het in den Lustgarten geplaatste voetstuk van een der koningsbeelden dat ik reeds noemde? - Niemand zal ontkennen dat men in Duitschlands hoofdstad veel ontmoet wat aan de hooge gunst, de welverdiende gunst herinnert waarin er het leger staat. Maar men ontmoet er gelukkig en ongetwijfeld veel meer dan dat, en onze schrijver gaf zelf aan Berlijn den hoogsten lof, toen hij het eene stad van wetenschap noemde.

Van den heer Gram verschijnt thans als feuilleton in de Locomotief de beschrijving eener reis in Grauwbunderland en Engadin. Wij wenschen hem nog meer zulke reizen toe. Aan het publiek nog meer zulke beschrijvingen. - Doch nog iets anders bovendien.

Juni 1881.
G.A.v.H.

***Schetsen naar het Leven, door Mevr. Quarles. Amersfoort, A.M. Slothouwer*, 1880.**
***Alice. Oorspronkelijke Roman van P.F. Brunings. Alkmaar, P. Kluitman*, 1880.**

De vriendelijke ontvangst, die de schrijfster van den eerstgenoemden bundel dit jaar van den redacteur van het tijdschrift ‘Europa’ mocht ondervinden, heeft er wellicht toe bijgedragen haar te bewegen, zoo spoedig na den eersten den tweeden stap te doen door de uitgave van de schetsen, die thans ter aankondiging voor ons liggen.

Mevrouw Q. heeft reeds veel gereisd en met een veelzeggend glimlachje spreekt ze over onbereisde Hollanders, die meenen, dat Kleef al heel ver is en vast gelooven, dat het grensplaatsje in het hartje van Duitschland ligt. Boven alles wil zij gekend worden als iemand, die lang buiten haar vaderland heeft geleefd, zóó lang zelfs, dat ze tot de treurige bekentenis komt haar toevlucht te moeten nemen tot een vreemde taal.

Het is dus niet te verwonderen, dat haar werk van allerlei soort vreemde woorden en uitdrukkingen wemelt. In haar voorberichtje maakt zij de ‘geachte Recensenten’

- opmerkzaam op eventuele ‘germanismen’ in haar *Croquis*, welke geduchte zondenbokken dan kleine blijken zijn van haar uitlandigheid en wereldburgerlijkheid, en we bewonderen de gevatheid, waarmede zij al dat moois van over de grenzen ons als ‘ter gedachtenis’ aan haar reizen wil opdringen. We kunnen iemand, die volgens haar eigen mededeeling *Sumpffieber* krijgt als zij in Holland is, het verblijf buiten het vaderland niet tot verwijt maken, doch raden haar ernstig aan zich op het niet-vergeten van de taal, waarin zij schrijven wil, toe te leggen. Nu denkt zij soms geheel in het Duitsch.

‘Hij dacht nog altijd aan den wildzang met de vlechten, en 't vertrouwelijke “je,” en nu stond hij tegenover een mooi volwassen meisje, dat onvoorwaardelijk moest worden toegesproken met “u.” Dit onvoorziene meervoud bracht hem in de war.’ Het is duidelijk, dat de schrijfster hier aan *Du* en *Sie* heeft gedacht, want “u” is in het Hollandsch geen meervoud, zelfs geen onvoorzien meervoud.

In de tweede plaats laat zij hoogst zelden de gelegenheid voorbijgaan om haren lezers te vertellen, dat zij niet tot de geloovigen behoort.

of tot hen, die een kerk als onmisbaar voor de uitoefening van hun godsdienst beschouwen. Voor haar is een kerk ‘een hoog gebouw, dat tot “dienst” van den “God” en tot zwaluwnesten dient.’

Het bepalend lidwoord en de aanhalingsteekens hebben hier een beteekenis, die geen nadere verklaring behoeft.

‘Schouwburgen en kerken,’ roept Mevr. Q. uit, ‘zijn mijns inziens menschbedervende dingen, slechte palliatieven voor de moraal, waarvan het ware, werkdadige medelijden de grondslag, de schering en inslag, de alpha en omega is.’

Dat ware, werkdadige medelijden komt in twee episodes uit de eerste novelle tot zijn recht.

Tarras, de verliefde en jaloersche schilder, vindt op een winterdag een menigte hongerige en bijna bevroren raven in het bosch. Hij keert terug, koopt een brood, laat het in stukken snijden en voedt daarmee de uitgehongerde dieren. Een voorbijganger maakt aanmerking op zijn handelwijze en beweert, dat raven geen ‘nuttige’ dieren zijn.

Tarras beweerde het tegendeel, en dat de huishouding der natuur *alles* kan gebruiken, het ‘schadelijke’ zoowel als het ‘nuttige,’ maar, zeide hij, ‘qu'est-ce que ça me fait? Est-ce que je suis l'éxécuteur des hautes oeuvres de la nature? Ils meurent de faim et de froid!’

We zouden wel willen weten, wat de teerhartige Tarras gedaan had, als hij op zijn wandeling een hongerig *mensch* had ontmoet.

De raven hadden zijn brood niet zoo hoog noodig, daar er nog iemand voor hen zorgde - en die iemand was Clara, de geliefde zijns harten, die hem bij de uitoefening van zijn liefdewerk verraste.

Deze bezorgdheid voor de hongerige raven moet niet alleen dienen om de gelieven bij elkander te brengen, maar de schrijfster neemt daaruit aanleiding om haar hart eens uit te storten over de vele ‘christelijke zielen, die dagelijks het plantsoen passeerden,’ zonder brood te kruimelen voor de vogels. Doch we zijn er nog niet. Nog vóór Tarras weer thuis zit, ontmoette hij iets op zijn weg, dat hem nog meer door de ziel sneed. Het was een gevallen paard, dat op de meest ruwe wijze door slaan, schoppen, ja zelfs door branden tot opstaan gedwongen werd. Een mensch zou er akelig bij worden, doch gelukkig komt er spoedig wat afwisseling.

‘Op een trottoir hadden drie vrouwen zoo'n lang, interessant ge-

sprek gehouden over de buitengewone koude en duurte der levensmiddelen, dat ze met haar voeten waren vastgevroren, en Tarras juist zag, hoe ze met potten heet water, dat men tegen haar schoenen wierp, werden ontdooid.'

Ja, als men verre reizen doet, kan men veel verhalen, doch men moet het niet te erg maken op poene van niet te worden geloofd.

Zoo sterk zij voor werkdadig medelijden en liefde boven kerkelijke richting ijvert, zoo hevig bestrijdt zij alles, wat naar dogmatiek en vormen riekt. Als Bosost de Zigeuner met een Catholieke vrouw zal trouwen en het geheele dorp er op aandringt, dat hij het Catholicisme zal omhelzen, blijft hij heiden - 'omdat hij geen huichelaar was.'

'Hij had ook van kind af aan te veel afkeer gehad van de houten, steenen of blikken crucifixen, die hij op de wegen ontmoette. Op eenzame plaatsen was hij er als kind bang van weggeloopen. De christelijke kunst scheen hem niemendal te bevallen. Zelfs de Mariapoppen (of beelden, als men zoo zeggen wil) die hij zag, konden hem nooit bekoren, met haar wangen als roodaarde, die veel hadden van 't fijne blanketsel, dat een stokoude, doodarme, parijsche *prostituée* zich nog verschafte, toen zij een rooden baksteen met een stuk van een scheermes uit een brokkeligen muur losbikte, "pour faire du rouge." - Arme Maria, hadt ge misschien geen verdriet genoeg om nog zoolang te worden gemaltraiteerd!'

Mevr. Q. late al deze strijdvragen rusten. Ze staan buiten haar novellen en verbreken de eenheid daarvan. Ook hoede zij zich voor afdwalen. De ravenscène en het kersfeest van 'de klapperige Lantaren' nemen een veel te groote ruimte in en Seraphientje is een figurante, die we gaarne missen.

In goed Hollandsch schenke zij ons novellen en schetsen, die, zoo juist geteekend als haar 'Bosost,' ons met vreemde landen en toestanden bekend maken.

De laatstgenoemde novelle staat zoover boven de beide andere als die op haar beurt de schetsjes in 'Europa' achter zich laten. Er is vooruitgang, zelfs snelle vooruitgang in deze eerste proeven op te merken, en het zou jammer zijn, dat de schrijfster, door misbruik van vreemde woorden of door toegeven aan de neiging om te pas of te onpas haar meening op godsdienstig gebied te luchten, reeds bij haar eerste optreden een gedeelte der lezers van zich zou vervreemden.

Het epitheton ‘oorspronkelijk’ had bij Brunings roman gerust kunnen wegvallen, daar ieder, die bij zijn nederlandsche lectuur wel eens een kijkje bij de naburen heeft genomen, dadelijk tot de overtuiging zal komen, dat A l i c e het werk is van een landgenoot. Niet alleen, dat deze roman in Nederland speelt, nederlandsche eigenaardigheden teekent met een juistheid, die vreemdelingen ook bij persoonlijke aanschouwing hoogst zelden bereiken, maar de handelende personen zijn door en door Nederlanders, die onder alle omstandigheden des levens den schijn van bedaardheid en kalm overleg bewaren. Er is in dit boek iets rustigs, iets vlaks, iets stils, dat niet altijd onaangenaam aandoet, bij regelmaat en orde in het op elkander volgen der scènes, die aan het oog voorbijtrekken als een marcheerende troep militairen. De heer Brunings heeft een zeer geoefende pen, en in zuivere taal, in goed gevormde zinnen, bedaard maar zeker van zijn zaak, vertelt hij zonder u te vermoeien of meer inspanning en oplettendheid te eischen, dan met het begrip van genot bestaanbaar is.

Die geoefendheid der pen, zijn vlugheid in het schetsen, het vertrouwen op de onfeilbaarheid zijner methode zijn dan ook wel eens der dieper gedachte de baas en de oorzaak van kleine tekortkomingen, onjuistheden en onverklaarbare handelingen.

De roman begint met een voorspel, waarin ons verteld wordt wat menig ander eerst bij de ontknooping zou medegedeeld hebben, doch de schrijver heeft met het oog op de natuurlijke orde der dingen, wat het eerst gebeurd is, het eerst verhaald. In dat voorspel maken wij kennis met Kaptein Hein Tieboud en stuurman Verkooy. De kennismaking met de zeelieden van den ouden stempel kan niet anders dan aangenaam zijn. Twee goedhartige, flinke zeelui, open en rond, ruw van buiten maar met een gevoelig en mannelijk hart in de borst, zijn iederen lezer welkom. Onze schrijvers verwennen ons niet met het teekenen van zulke aantrekkelijke personen, en het is een treurig verschijnsel, dat onze litteratuur zoo misdeeld is van alles wat op de zee en het zeeleven betrekking heeft. Is dat te verklaren uit gebrek aan oorspronkelijkheid, en heeft zelfs bij zoogenaamde oorspronkelijke werken de zucht tot navolging toch nog dikwijls het hoogste woord, als het op het kiezen van personen en omstandigheden aankomt?

Kaptein Tieboud had tot nu toe aan geen huwelijk gedacht, daar hij een vrouw voor een zeeman met tegenwind voor een schip gelijkstelde. Doch op aanraden zijner moeder, die te oud werd om zonder verzorging achter te blijven, zette hij zijn bezwaren op zijde en schreef haar, dat zij alvast eens naar een meisje moest rondzien, dat hij bij zijn thuiskomen maar voor het nemen had. De oude vrouw kon of wilde niet aan dat verzoek voldoen, en daar hij een collega kende, die vier groote dochters had, schreef hij dien den volgenden brief: ‘Ik lig hier met een lading koffie en begin morgen te lossen; dus heb ik niet veel tijd. Ik heb mijn moeder beloofd haar gezelschap te bezorgen vóór dat ik 't zeegat weer uitga. Het mensch heeft me al jaren lang het hoofd gek gemaald om me aan 't trouwen te krijgen, en nu heb ik maar besloten den sprong door de ton te doen. Heb-je bij geval een van je dochters te missen, schrijf 't me dan dadelijk; dan kom ik aanstaanden zondag over. Als 't kind het aartje naar het vaartje heeft, zal ik er zeker een goede vrouw en mijn moeder een goed gezelschap aan hebben. Ik waag 't er op.’

Hij koos de jongste en mooiste van de vier, en het kan ons niet verwonderen, dat een huwelijk op zoo 'n wijze tot stand gekomen, op ongeluk uitloopt.

Na een viertal jaren ontmoeten we den kaptein aan boord van zijn schip op het punt van uitzeilen, en schoon is de beschrijving van wat er omging in de ziel van den zeeman, die een beminde vrouw en een teergeliefd dochtertje achterliet. Op het laatste oogenblik komt hij nog in het bezit van een photographie van de achtergeblevenen, die de portretmaker Legros met de grootste moeite nog op het vertrekkende schip weet te brengen.

De reis is niet zoo als anders. Bij aankomst te Batavia is er geen brief van zijn vrouw, en na eenige gissingen en vooronderstellingen komt stuurman Verkooy al spoedig met zijn wantrouwen jegens den portretmaker voor den dag. Bij terugkeer in Nederland blijkt Verkooy juist gezien te hebben: de vrouw van kaptein Tieboud heeft haar oude schoonmoeder verlaten en is met haar dochtertje in gezelschap van den portretmaker naar Amerika vertrokken.

Dit alles is zeer verrassend, doch we hebben in een roman meer te eischen dan verrassingen. Het aanzoek tot en het aangaan van het huwelijk van den kaptein is zoo raadselachtig, zoo onbegrijpelijk

in den man, die ons in het begin en in het latere gedeelte van het boek wordt gegeven, dat we moeite hebben te gelooven, dat hij, zoo teeder in zijn liefde voor zijn moeder, een vrouw beschouwt als iets, dat hij nu eenmaal hebben moet en per procuratie zich laat aanschaffen. Van de ontwikkeling zijner liefde voor haar, van de hare voor hem geen woord. Geen enkel bericht omtrent haar karakter, geen nadere aanduiding omtrent Legros! We hooren alleen, dat het vier jaren lang opperbest gaat. We weten niets van haar verleiding, van haar strijd, van haar vlucht, en plotseling, geheel onvoorbereid, staan we voor het feit, dat zij met een ander naar Amerika is.

Een andere vraag is het, hoe bij het duizendtal oorzaken, waardoor haar brief niet in Batavia is gekomen, Verkooy dadelijk den spijker op den kop slaat.

Handelingen, niet passend, ja, dikwijls in tegenspraak met het eens aangegeven karakter van een persoon komen meer voor, doch het sterkst in de schildering van Michiel, den luitenant van de zeemarine, zooals Verkooy hem noemt.

Michiel wordt bij de eerste kennismaking voorgesteld als een type van den krachtigen, moedigen zeeman, door zijn mannelijke gestalte, zijn stout gelaat, rustigen gang en een zweem van onverschilligheid in zijn houding, die den man kenmerken met gevaren vertrouwd. Als hij twee oude zeelui, onzen kaptein en Verkooy, die hij in de Oost heeft leeren kennen, op de societeit ontmoet, en zijn vader, die altijd een beetje uit de hoogte op anderen neerziet, hem aanraadt hen niet op te merken, gaat hij naar hen toe en drukt hun hartelijk de hand. Als zijn vader hen met verachting vlegelachtige lui en menschen van gering allooi noemt, dan zegt hij met ernst en warmte, dat zijn vrienden zijn vrienden blijven, dat hij zich zou doodschamen, als hij ze ooit verloochende. Hij valt dan ook zoo in den smaak van de twee oude zeerobben, dat Verkooy hem zijn hoogsten lof geeft door te zeggen, dat het hem speet, dat hij, Michiel, niet bij de koopvaardij was. Als verder zijn zuster hem vertellen komt, dat de oude heer van plan is hem aan de rijke freule Susanna van Eelden uit te huwelijken, dan bekent hij haar, dat Alice, de Amerikaansche logee van den burgemeester, een diepen indruk op hem heeft gemaakt, dat hij moet trachten, zijn liefde niet groot te doen *worden*, ten eerste omdat zij geen geld heeft, ten

andere omdat hij weet, dat haar geboortebewijs niet geheel in orde is. Hoe vreemd die woorden ook klinken in den mond van een fermen jongen, die onder de betoovering van een ontkiemende liefde leeft, worden we weer met hem verzoend als hij er bijvoegt, dat hij haar toch trouwen zou, bijaldien die liefde groot *werd*.

Op de hoogte van de bedoelingen zijns vaders, voorbereid op een verrassing, komt hij op het bal, dat de van Eeldens geven, en wordt de dupe van de coquette Susanna, die hem dienzelfden avond nog tot een verklaring weet te brengen.

Den kaptein spijt het en Verkooy meent, dat hij wel wat heel gauw van koers is veranderd, waarin we den stuurman gelijk geven. Maar moeielijker wordt het ons, als Michiel daarop antwoordt, dat hij Alice nog liefheeft en gaarne naar de stem van zijn hart had geluisterd, maar het niet mocht, wijl hij uit een vereeniging met haar allerlei ongenoegen met zijn vader voorzag. Daarbij kwam nog, dat zij geen geld had en geen behoorlijk geboortebewijs.

Met die bekentenis verliest de luitenant van de ‘zeemarine’ onze sympathie. Als hij zich door Suzanna, die hij niet liefheeft en wel trouwen wil, omdat zij alles bezit wat Alice moet derven, als een kwajongen laat ringelooren, verliest hij onze achting. Als later het engagement tusschen hem en Suzanna verbroken is en hij met den mond vol tanden tegenover Alice staat en eindelijk zijn zuster het woord voor hem doet, dan verliest hij onze belangstelling.

Op rekening dier vlugge pen zet ik ook de tegenspraak in het portret van den baron, die ons op de volgende wijze wordt geschilderd:

‘'t Was een flinke knappe zestiger, vierkant en krachtig, met een open welwillend gelaat, niet mooi, met grove trekken en *kleine slimme en vlugge* oogen’: Waardoor dat gelaat dan toch eigenlijk open en welwillend werd, is ons een raadsel.

Veel juister en met veel vaster hand is Verkooy geteekend. Die blijft in de koers en wanneer hij van koers verandert, dan is die verandering het logisch gevolg van de omstandigheden en zijn karakter. Conservatief, op de prettigste en meest humane manier, heeft hij het land aan het kanaal van Suez en aan stoombooten, die hij kolenbakken noemt met een mekaniek er in. Een schip, dat niet zeilt, is bij hem geen schip. Dat alles noemt hij de natuur verkrachten. Eerlijk, ook tegenover zijn vijand, gruwt hij van de uitvinding der torpedo's en andere zeemonsters.

‘Ja, zie-je, Mijnheer!’ zegt hij, ‘dat vind ik, om de waarheid te zeggen, al heel gemeene dingen. Dat je den vijand met kogels en granaten op zijn bast schiet, dat laat ik daar. Dat ligt zoo in de natuur, en dat hebben de Ruyter en Tromp en dat heeft iedereen gedaan, als-ie moest. Dat is eerlijk spel. Maar zoo'n salamanderachtig ding, dat als een visch door het water snijdt, zich-zelf stuurt, regelrecht op je afkomt, zich als een zuigvisch aan je kiel vastkleeft, en dan ineens met één slag het heele schip uit elkaar slaat en met man en muis in den grond boort, - zie je, dat is door-en-door gemeen!’

Op die wijze het geheele boek door pratende en schertsende over de nieuwere uitvindingen, en altijd weer terugkomende op zijn lijfspreuk, dat we niets mogen doen tegen de natuur, is en blijft hij een man uit één stuk, wien we gaarne de hand zouden reiken.

Bij het afscheid uit dezen kring nieuwe kennissen gelooven we, dat de beide zeelieden van den ouden stempel nog lang in aangename herinnering zullen blijven, en spreken de hoop uit, dat de Heer Brunings spoedig den slechten indruk, dien we van den jongeren zeeman hebben gekregen, zal pogen uit te wisschen.

DE VLAMING.

***Hiram. Geschiedkundige Roman uit de laatste regeeringsjaren van Koning Theodorus van Abyssinie. Door J. Hendrik van Balen. Twee deelen. Schiedam, Roelants*, 1880.**

Uit een paar aankondigingen in dagbladen meende ik te kunnen opmaken dat behalve aan het historische, ook aan het ethnologische, gedeelte van dit werk veel zorg besteed was. Dit gaf er voor mij iets aantrekkelijks aan, verband houdende met nog versch in het geheugen liggende, persoonlijke wederwaardigheden. Ik doel hier op de ramp, die onder meer anderen ook mijn gezin en mij trof door de schipbreuk der stoomboot *Overijssel* aan de Oostkust van Afrika, in Juli 1879. Wij waren eenige mijlen bezuiden kaap Guardafui gestrand, onder het gebied van den sultan der Somalis,

welk gebied nagenoeg geheel uit zandwoestijn bestaat. Vierendertig eindeloos lange dagen brachten wij in die onherbergzame streek, onder allerlei ontberingen door; ik heb dit destijds elders uitvoerig medegedeeld. Thans roer ik die gebeurtenissen slechts ter loops nog eens aan, omdat de roman, dien ik hier met een enkel woord bespreken zal, ze mij weder levendig voor den geest roept. De Somalis en de Abyssiniërs toch zijn geloofs- en stamgenooten; allerlei trekken en bijzonderheden uit het verhaal van den heer Van Balen herinnerden mij telkens aan gedurende onze Afrikaansche afzondering gemaakte opmerkingen en bevestigden voor mij dat de schrijver voor zijn ethnologische gegevens met vrucht uit goede bronnen geput heeft.

Inderdaad is de gansche m i s e - e n - s c è n e van H i r a m voortreffelijk geslaagd. Bij het laagste beginnende, wijs ik op de groote nauwkeurigheid in de beschrijving van uiterlijk, kleeding, gereedschappen, woningen en wat dies meer zij; hier is niets gephantaseerd of bijgewerkt, men zou alles onveranderd kunnen overnemen in een handleiding voor de land- en volkenkunde van Abyssinië. Dit schijnt een onbeteekenende lof te zijn en toch is zulks niet geheel het geval. Meermalen heeft het mij getroffen dat schrijvers van verhalen, die in een zeer weinig bekende omgeving spelen, de zonderlinge behoefte schijnen te gevoelen om alles in meerdere of mindere mate... aan te kleeden. D e c o r a t i e f en a c c e s s o i r e s worden dan ook hier en daar met een romantisch kleurtje bestreken, dat dengeen, die de werkelijkheid kent, doet glimlachen. Schrijvers als die ik hier op het oog heb, kunnen geen Calabrees of geen negerin teekenen, zonder dat af en toe heugenissen van den F r a D i a v o l o of van Meijerbeers A f r i c a i n e hun hand besturen. Aan zulke fouten maakt de auteur van H i r a m zich nimmer schuldig; ik meen deze verzekering te mogen gronden op de zoowel door persoonlijke aanschouwing, als door boekenstudie opgedane kennis, - de bovenbedoelde gebeurtenissen toch hadden mijn belangstelling opgewekt voor de rassen, in wier gezelschap wij maar al te lang gedwongen verkeerden en noopten mij naderhand daarvan eenige meerdere wetenschap te verzamelen. De lezer houde mij deze p e r s o n a l i a ten goede, ik kan die niet verzwijgen zonder hem de vraag te ontlokken, hoe ik er toe kom, van een roman, die speelt op een voor de meesten nagenoeg geheel onbekend tooneel, de wetenschappelijke waarde te bespreken, en daaromtrent mijn gevoelen kenbaar te maken.

H i r a m heeft werkelijk, ik zou geneigd zijn te zeggen, heeft vooral wetenschappelijke waarde. De historische en inzonderheid de ethnologische partijen verdienen alle waardeering van haar getrouwheid. Deze getrouwheid zou een zaak van ondergeschikt belang zijn, indien zij zich slechts tot uiterlijkheden bepaalde, als zoo even vermeld werden, maar dit is het geval niet; zij is ook in het hoogere betracht. Mij althans komt ook de teekening der zeden, denkbeelden en karakters alleszins goed geslaagd voor. Verscheidene tooneelen deden mij denken aan F l a u b e r t ' s S a l a m b b o en het trof mij daarbij dat het hollandsche boek, dat als kunstwerk bij den franschen roman geheel in het niet zinkt, een krachtigen indruk van realiteit geeft, dien Flaubert ondanks zijn groot talent bij lange na niet in die mate heeft kunnen te weeg brengen. In den schrijver van M a d a m e B o v a r y stak een ongeneeselijke romanticus, en nergens openbaart deze zich nadrukkelijker dan in S a l a m b b o . Hij schijnt er onwrikbaar vast in zijn archaeologische schoenen te staan; hij durft ook het ruwste en stuitendste uit de eenmaal gekozen omgeving aan; hij schildert met een vaste hand, vaak met kwistige uitvoerigheid; geen kleur of schakeering die op zijn palet ontbreekt en met al deze gaven brengt hij - uit het oogpunt der historisch-poëtische waarheid - het slechts tot bewonderenswaardige rangschikking eener met moeite tot stand gebrachte b r i c - à - b r a c verzameling. De schrijver van H i r a m daarentegen, toegerust met niet meer dan alledaagsche litterarische bekwaamheden, geeft ons keer op keer tafereelen van aangrijpende werkelijkheid; juist het eenvoudige, het onverzorgde van zijn schrijftrant verhoogt dien indruk. Den meesten tijd herinneren zijn schilderingen aan artikelen van een dagbladcorrespondent, dien wij niet om de letterkundige waarde, maar om den inhoud met belangstelling volgen. De barbaarsche strafoefeningen, die de Abyssinische dwingeland in zijn vlagen van somberheid en razernij laat houden, medegedeeld in banalen courantenstijl met banale couranten-opmerkingen, treffen meer dan de moord- en folterpartijen door Flaubert met demonische kleuren gemaald. Wij hebben te doen met het onderscheid tusschen min of meer verdichte, tooneelachtige gruwelen, zij 't dan ook zeer realistisch voorgesteld, en werkelijke gruwelen. En wat de karakterteekening betreft, die van den heer van Balen - behoef ik 't nog te zeggen? - gedoogt uit een artistiek oogpunt zelfs niet de gedachte aan een vergelijking met die van Flaubert,

maar hij, die zich getrouw gehouden heeft aan droge officiëele verslagen en de mededeelingen van ooggetuigen, heeft ons echte Abyssiniërs van vleesch en bloed gegeven, terwijl Flaubert's Lybiërs en Puniers ondanks al zijn talent romantische scheppingen blijven. Een figuur als die van den negus Theodorus, de eigenlijke hoofdpersoon uit den roman, is volmaakt van waarheid en leven. Zoo *is* inderdaad zulk een half beschaafde ethiopische vorst, dapper, ijdel, bekrompen, bijgeloovig, achterdochtig, wreed, hartstochtelijk, gevaarlijke speelbal zijner eigen, telkens wisselende luimen en driften tot velerlei goeds en tot alle kwaad en laagheden in staat, een wild temperament zonder eenige zelfbeheersching, een redelooze, voortdurende bedreiging voor zijn omgeving.

In deze nauwkeurigheid en volledigheid steekt de groote verdienste van het verhaal. Vraagt men mij hoe het bij voorkeur beschouwd moet worden, dan zou ik ook willen antwoorden: niet als een roman, maar als een populaire bijdrage voor de kennis der land- en volkenkunde van Abyssinie. Het romantische gedeelte is onbeteekenend, het onderscheidt zich althans niet door eenige oorspronkelijkheid. Het jonge opperhoofd Hiram en zijn bruid Tavavitch vertoonen geen ander onderscheid met andere j e u n e s p r e m i e r s en j e u n e s p r e m i è r e s uit de conventioneele romanwereld, dan dat zij in de minder gebruikelijke Abyssinische kleeding loopen. Talek, Hirams vijand en vervolger, is een melodrama-verrader van het zuiverste gehalte. Trouwens, reeds de titels der hoofdstukken geven eenigszins den toon aan van den roman als zoodanig. Of krijgt men daar geen voorsmaak van, wanneer men in de inhoudsopgaaf leest: ‘In boeien geklonken - De kamp om het recht - Plicht of Liefde - De eedgenooten aan het werk - Strijd en zegepraal - De wraak der eedgenooten - Opgestaan uit den doode - 's Konings zoenoffer?’ Voor geen gering deel van het lezend publiek hebben zulke titels iets aantrekkelijks; zij vergasten zich bij voorbaat op schokkende geschiedenissen in Ponson du Terrailschen trant. Maar anderen, evenmin klein van getal, laten zich juist door dergelijke etiketten afschrikken. Den laatsten kan men toch den raad geven om zich van de lezing van het boek niet te laten weerhouden; vooreerst omdat het niet zoo hyper-romantisch is, als zij wellicht vreezen, en in de tweede plaats, omdat, zooals ik reeds aanduidde, die lectuur uit een ander oogpunt zeer loonend is.

Intusschen verkrijgt men wellicht uit het voorafgaande een te geringen dunk van het literarisch gehalte van H i r a m . De vergelijking, door het onderwerp aan de hand gedaan, met Flaubert's S a l a m b b o , ontlokte zekere tegenstellingen, die natuurlijk niet in het voordeel van den Hollandschen auteur uitvielen. De heer van Balen maakt den indruk van een ongeoefende in het vak, hetgeen niet wegneemt, dat hij volstrekt niet slechter schrijft dan menigeen onzer bellettristen, die 't werk reeds langer bij de hand en daardoor bekendheid verworven heeft. Namen noemen heeft geen nut. De heer van Balen schrijft zooals verscheidene anderen, wier boeken grifweg verkocht en gelezen worden, niet beter maar ook niet minder. Maar hij heeft boven hen zijn prijzenswaardige nauwkeurigheid en zijn zin voor werkelijkheid vóór. Het schijnt mij overigens toe dat de heer van Balen zijn verhaal eenigszins a u g r é d e l a p l u m e geschreven heeft, zonder zich vooraf eens de vraag te stellen aan welke vereischten - onverschillig naar welke literarische beginselen - een goede roman zou moeten voldoen. Had hij dit wel gedaan, zijn werk zou iets bezeten hebben, dat het thans mist, met name een artistieken stempel. Er ontbreekt nu aan de wijze van uitvoering een leidende gedachte; het is een geschiedkundige roman, waarbij de geschiedenis en de roman niet tot een harmonisch geheel versmolten zijn, maar zij om beurten de een na den ander het woord alléén hebben. Ondanks dit alles blijft H i r a m , ik herhaal het, een lezenswaardig werk, dat, ontdaan van een groot gedeelte der romantische bijmengselen, uitstekend op zijn plaats zou zijn in een populair ethnographisch tijdschrift in den trant van D e A a r d e e n h a r e V o l k e n . Het bezit al 't aantrekkelijke, waardoor zich een V o y a g e t h r o u g h t h e D a r k C o n t i n e n t en dergelijke reisbeschrijvingen onderscheiden, de nauwkeurige en uitvoerige voorstelling van ongewone dingen en toestanden. Dit is het dan ook wat men in deze twee deelen zoeken moet.

G. VALETTE.

***De Spelbrekers. Uit het Engelsch van Miss C.M. Jonge. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon*, 1879.**
***De Hand aan den Ploeg. Een Amerikaansch verhaal van Louise M. Alcott. Naar het Engelsch door Mevr. Koorders Boeke. Tweede druk. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon*, 1879.**
***Dolly. Roman van Mrs. H. Beecher Stowe. Uit het Engelsch door C. Baarslag. Haarlem, de Erven F. Bohn*, 1879.**

Liefhebbers van sensatie-romans of zij die voor lectuur bij voorkeur naar spijze zoeken die sterk gekruid is, kunnen dit drietal veilig ongelezen laten. Trouwens het is wel overbodig dit te zeggen; want de schrijfsters zijn ten onzent genoegzaam bekend door vroegere lettervruchten, om te weten wat van haar te wachten is. Ik vrees dan ook geen oogenblik, dat deze boeken in verkeerde handen zullen geraken, maar wil door mijn inleidend woord alleenlijk te kennen geven, dat de auteurs ook in deze geschriften getrouw aan haar verleden zijn en er geenszins jacht op maken, om toe te geven aan den valschen smaak en zoodoende zeker deel van het leeslustig publiek, dat altoos nieuwe prikkeling eischt, voor zich te winnen. Ook de werkelijkheid kan soms zeer aangrijpend zijn en hare mededeeling zekere spanning verwekken; uit dat oogpunt vindt men nu en dan ook bij deze schrijfsters iets van dien aard, maar alle gezochtheid en gekunsteldheid is verre van haar.

Het eerste boekje is een goed geschreven schets van het leven in een kleinsteedschen kring, met tal van geestige opmerkingen en nuttige wenken. De jeugdige dames, die tot onderlinge vorming en oefening eene vereeniging in het leven roepen, worden hier in al hare eigenaardigheden op menschkundige wijze beschreven; om haar als middenpunt groepeert zich de schildering van het overige. De lotgevallen der vereeniging vormen den draad die door alles heenloopt, en geven ongezocht aanleiding, om de lotgevallen harer verschillende leden te teekenen. Ook hier vertoont Miss Yonge hare reeds meermalen geroemde gaaf om belangstelling en sympathie te wekken voor de door haar geteekende personen, en wel naar die mate als zij zelve ze blijkbaar gevoelt. Dit is te meer merkwaardig,

omdat die sympathie niet gekocht wordt ten koste van natuur en waarheid, m.a.w. omdat hare scheppingen geene onmogelijke wezens zijn, geene engelen van kunstig fabricaat, doch menschen als wij allen met deugden en gebreken. Wij gevoelen aanstonds voor welke personen de schrijfster zekere voorliefde heeft; want hare sympathie plant zich op ons over. Van de eigenaardige godsdienstopvatting, waardoor sommige werken van Miss Yonge zich kenmerken, vindt men hier geen spoor. Wel heeft het boekje een zedelijke strekking, die ik niet beter kan aangeven dan door eene aanhaling: zij is vervat in deze woorden, die aan een der heldinnen worden in den mond gelegd: ‘de liefde beheerscht alles en zal steeds blijven heerschen, waarmede ik niet alleen doel op de liefde, die de dichters meestal bezingen, maar op de echte liefde, die het hart en den geest den vrouw met nieuw leven bezielt. Het is de plicht der vrouw om zich zelf op te voeren tot die hoogte, waartoe zij zich in staat gevoelt, en met haar vermogens te woekeren zooveel zij daartoe in de gelegenheid is, maar dat alles ter wille van die liefde tot God en de naasten, die haar doel en haar werkkring vindt in dienstvaardigheid en hulpbetoon aan anderen.’ Deze laatste zinsnede zal den lezer duidelijk maken, dat dit boekje ook een woordje medespreekt over het maatschappelijk vraagstuk der vrouw. Wat de schrijfster daarvan zegt, verdient gelezen en overwogen te worden. Ik wensch het boek, ook met het oog op den vorm, in veler handen, vooral in die van het aankomend vrouwelijk geslacht, voor welks leden, naar men beweert, zoo weinig geschikte lectuur is te vinden.

Dien laatsten wensch pas ik ook toe op het geschrift, dat in de tweede plaats onze aandacht waagt. Trouwens die wensch is reeds in vervulling getreden. De behoefte aan een tweeden druk bewijst, dat dit Amerikaansch verhaal der gunstig bekende schrijfster gretig door het publiek is ontvangen. Ik twijfel niet of het heeft bij voorkeur zijn weg gevonden bij haar voor wie het in de eerste plaats bestemd is, en zal gaandeweg nog meer in dien kring worden gewaardeerd. Louise Alcott heeft zich na de verschijning van dezen haren arbeid in hollandsch gewaad zoovele vriendinnen ten onzent verworven, dat haar naam ook zonder meer eene gunstige aanbeveling is voor elk geschrift dat daarmede prijkt, en dit is er niet op verminderd, nu men een en ander omtrent haar is te weten gekomen. Bij de verschijning van den eersten druk van ‘de Hand aan den

Ploeg' is én over den inhoud én over de hollandsche bewerking zooveel goeds gezegd, wat ik in alle opzichten beaam, dat ik zonder in herhaling te treden niets daarbij weet te voegen. Ik meen te kunnen volstaan met bij vernieuwing de aandacht daarop te vestigen en met aandrang hen tot kennismaking uit te noodigen voor wie òf de schrijfster eene vreemdelinge òf deze hare vertelling eene onbekende is. Er zijn bij de verschijning van latere verhalen dezer schrijfster vergelijkingen gemaakt, die pleiten voor de ontwikkeling van Louise Alcott en dus aanduiden moeten, dat aan vroegere geschriften mindere verdiensten zijn toe te kennen. In eene beoordeeling van de juistheid dezer opmerking wil ik niet treden, maar durf afgezien daarvan veilig beweren, dat haar eersteling in hollandsch gewaad hooge verdiensten bezit. Het maatschappelijk vraagstuk der vrouw wordt ook hier besproken, meer rechstreeks zelfs dan in het verhaal van Miss Yonge. Wat een verstandige, gevoelige vrouw in het vrijheidminnende Amerika daarvan denkt, is zeker de aandacht waard van allen die belang in deze kwestie stellen. Men zal, meen ik, ontdekken, dat de Engelsche en de Amerikaansche vrouw, wat de hoofdzaak betreft, niet veel uiteenloopen in hare alleszins gezonde denkbeelden omtrent dit punt.

En nu kom ik tot nommer drie, een roman der bekende Amerikaansche schrijfster, die reeds naam bezat ten onzent, voordat wij ooit van Louise Alcott gehoord hadden, een naam van dusdanigen klank dat hij al aanstonds eene aanbeveling met zich brengt. Of nu dit werk in staat zal wezen den roem van dien naam te verhoogen en nieuwe lauweren voor de schrijfster te verwerven, durf ik betwijfelen. Toch zal ik het korte woord van lof, dat daaraan onmiddellijk na de verschijning in dit tijdschrift gewijd werd, niet geheel misplaatst noemen. Er is inderdaad kracht, frischheid en gevoel in de teekening van dit leven in Nieuw Engeland; de portretten en de binnenhuisjes, waarmede wij hier kennismaken, zijn waarlijk niet onverdienstelijk geschilderd, maar daarmede is dan ook wel het voornaamste gezegd. Er is ons reeds te veel in dit genre aangeboden, schoon lang niet altoos van even degelijk allooi, om met dezen roman zoo te dwepen, als sommigen meenen te mogen en te moeten doen. Het onderwerp is te alledaagsch, de toestanden en de personen zijn te weinig belangwekkend, om ons wezenlijk te boeien. De eenige dochter van een met kinderen overrijk gezegend

predikant in een stadje van Nieuw Engeland is blijkens den titel de hoofdpersoon van het boek. Om haar heen groepeeren zich de overige figuren; haar jeugd en eerste vorming worden met en benevens de lotgevallen harer naaste omgeving in dezen roman beschreven. Zij is inderdaad eene aardige verschijning, een figuurtje dat niet alleen voor den kring, waarin zij geacht wordt te verkeeren, maar ook voor de lezers van Mr. Stowe's schepping gelijk voor deze zelve veel aantrekkelijks heeft. Tot ons leedwezen echter hooren wij te veel over en zien wij te weinig van haar; want als zij volwassen geworden zelfstandig optreedt, en wij gelegenheid zullen hebben haar karakter te leeren kennen, neemt het verhaal een einde. Wij kunnen dus niet beoordeelen of het aantrekkelijke kind een degelijke, flinke vrouw is geworden, m.a.w. welke vruchten deze vorming in die omgeving heeft afgeworpen. Om iets daarvan te weten of te aanschouwen had ik gaarne enkele tafereelen van den roman prijs gegeven; maar de schrijfster heeft het blijkbaar zoo en niet anders gewild. Haar hoofddoel was niet, zooals de titel deed vermoeden, een karakterschets te geven, maar de schildering van een stilleven in Nieuw Engeland. Daarin nu is zij zeer zeker geslaagd, en al is dat dan ook niet iets nieuws of pikants, een goed boek is het zeker en wel een goed boek in den vollen zin des woords. Zij die het ten onzent vertolkte, deed het zeker met ingenomenheid; want de bewerking verdient allen lof. Als uitspanningslectuur zij het met warmte aanbevolen en eigenlijk als nog iets hoogers; want het bevat uitnemende gedachten, die op hart en gemoed een goeden indruk moeten maken.

Zierikzee, 8 October 1880.
J.H.C. HEIJSE.

***Plicht. Naar S. Smiles voor Nederland bewerkt door J^o^. de Vries. Haarlem, de Erven F. Bohn*, 1881.**

Er zijn in onze taal woorden, die hun karakter op het voorhoofd dragen. Zoo het woord: *plicht*. Die korte *i* schijnt te zeggen: ‘daar staat het op’; de scherpe *ch*: ‘maar de weg is ruw’; terwijl de slot-*t* de deur hermetisch sluit voor alle uitvluchten en slagen om den arm. *Devoir, duty*, zelfs *Pflicht*, met de lange Duitsche *i*, hoe tam klinken die allen, vergeleken bij ons kernachtig: PLICHT.

Er is over plicht gephilosopheerd, gephantaseerd en gepreekt, tot in 't oneindige. Het best preeken zij, *qui prêchent d'exemple*. Zoo meende Smiles en zoo dacht ook de Haarlemsche prediker J^o^ de Vries, die Smiles' *Duty* ‘voor Nederland bewerkte.’

In goed gekozen voorbeelden, grepen uit de wereldgeschiedenis, en bij voorkeur uit de geschiedenis van ons vaderland, spreken zij tot ons over Eerlijkheid en Waarheid, Moed en Dulding, Volharding, Heroïsme, Weldoen, - ernstig en toch onderhoudend.

Van dit boek mag gezegd worden, dat het, in spijt van zijn vreemden oorsprong, een Hollandsch boek is; Hollandsch niet slechts van snit, maar Hollandsch van kern. Het is een volksboek in den uitgebreidsten zin van het woord, en tegelijk een kostelijk boek voor onze jongens. Zij mogen er uit leeren, wat het zegt eerlijk en waar te zijn tegenover zichzelven, en geen haarbreed af te wijken van hetgeen de stem daarbinnen voorschrijft. Zij mogen er wat geestdrift uit putten voor de gevoelens en de daden van de besten van ons geslacht; wat moed om als dezen te strijden en pal te staan voor hetgeen hun waarheid dunkt. Alles toch wat daarbuiten ligt, is knoeierij en valschheid, goed voor gluiperds en nagelbijters, een ras waarvoor de Hollandsche jongen van oudsher een van die ‘haines vigoureuses’ koestert,

que doit donner le vice aux âmes généreuses.

Wanneer de tijd komt, waarop onze knapen van heden zullen moeten meedoen aan handel, politiek, administratie van stad of land, dan blijke het, dat de voorbeelden van plichtsbetrachting, welke Smiles - de Vries hun, in zoo aantrekkelijken vorm, onder de oogen brachten, vrucht hebben gedragen.

Wie ons helpt aan het vormen van mannen van karakter, ter vervanging van enkele kneedbare wassenbeelden, die thans in het Panopticon van den Nederlandschen Staat eereplaatsen innemen, doet een goed werk.

Den heer J^{o} de Vries onze dank.
J.N.v.H.

De methode der moraal.

't Is zeer te betreuren, dat nog niemand zich heeft gewaagd aan de reuzentaak, eene kritische geschiedenis te schrijven van wereldhistorische misverstanden, - een poging te doen tot nauwkeurige ontleding, scherpe bepaling en strenge scheiding van eenige dier begrippen, die de theoretische en practische overtuiging der menschheid in de onderscheiden perioden harer ontwikkeling hebben beheerscht. Een zware en in sommige opzichten een droevige taak zou 't zijn, maar tevens belangwekkend en dankbaar in de hoogste mate. Was hij die ze op zich nam inderdaad bevoegd, - en tot eene dergelijke bevoegdheid zouden de geleerdheid en 't reproduetievermogen van den historicus zich moeten vereenigen met kritischen blik, logische scherpzinnigheid en wijsgeerige diepte, - de resultaten van zijn onderzoek zouden verrassende feiten aan 't daglicht brengen. 't Zou blijken, hoe de menschheid in haar oneindig streven naar waarheid telkens eeuwen lang werd opgehouden door de schijnbaar nietigste oorzaken, - hoe somtijds een niet scherp gedefinieerd woord, een kleine slordigheid der taal, de vaagheid der grensscheiding tusschen een paar verwante begrippen, den denkenden geest door reeksen van geslachten heen in een noodlottigen cirkel hebben rondgevoerd, - hoe dikwijls de maatschappij, om een reuzenschrede voorwaarts te doen op den weg der ontwikkeling, niet zoo zeer behoefte had aan materieele uitbreiding der kennis, als wel aan beter verwerking der bekende feiten, aan nauwkeurige analyse van bestaande begrippen, aan zorgvuldige herziening van sommige overtuigingen, die haar zoozeer in vleesch en bloed waren overgegaan, dat men er niet meer aan dacht naar hunne logische rechtvaardiging te vragen. Gewichtiger nog dan de historische, zou de practisch-actueele beteekenis zijn van onderzoekingen als de aangewezene. Werden

zij met genoegzame onpartijdigheid tot tegenwoordige toestanden uitgestrekt, dan zou 't moeilijk verborgen kunnen blijven, hoe ook onze tijd voor een belangrijk deel haar geestelijk voedsel ontleent aan begrippen, die zij niet scherp zou weten te bepalen zonder met zich zelf in tegenspraak te komen. In de grondslagen der hedendaagsche beschaving zou men stuiten op sommige woorden met twee of drie onderscheiden beteekenissen, ontleend aan twee of drie onderscheiden ontwikkelingstrappen van 't menschelijk denken, en men zou telkens en telkens weer kunnen zien hoe, bewust of onbewust, voor een dezer beteekenissen als waar wordt aangenomen, wat hoogstens voor eene gansch andere bewezen is. Inderdaad, vereenigde de auteur, op wiens arbeid ik bezig ben vooruit te loopen, met zijne vele andere eigenschappen de gave, om de resultaten van geleerde studiën neer te leggen in ongeleerden, voor ieder bevattelijken vorm, de uitwerking van zijn geschrift zou eene onmetelijke kunnen zijn. Nauwkeurige analyse der begrippen Vrijheid en Noodzakelijkheid zou met één slag de leer van den vrijen wil kunnen doen verdwijnen; 't zoeken naar een scherpe bepaling van 't godsbegrip zou misschien tot dergelijke uitkomsten leiden voor de moderne theologie. Maar meer nog dan elders zou een dergelijk werk nut stichten voor de zedelijke overtuiging des volks, want meer dan elders wordt hier 't juiste begrip der zaken door de volkomen onwetenschappelijke terminologie van 't dagelijksch leven bemoeilijkt. Ook is dit niet te verwonderen. Uit practische, niet uit theoretische behoeften ontstaan, is de taal per se onwijsgeerig; niet datgene wat uit gelijke oorzaken voorkomt, maar wat leidt tot overeenkomstige gevolgen, vat zij onder één begrip samen. Vandaar dat iedere wetenschap één van beiden te doen heeft: òf zich eene geheel nieuwe terminologie te scheppen voor eigen gebruik, òf wel aan reeds bestaande woorden eene zoodanige, van 't gewone taalgebruik min of meer afwijkende beteekenis toe te kennen, als met hare behoeften 't best in overeenstemming schijnt. Doet zij dit niet, - en tot dusverre werd 't door de moraal bijna altijd verzuimd, - dan dreigt haar bij iederen stap voorwaarts 't gevaar, dat zij vereenigt, wat streng gescheiden behoorde te blijven, en daarentegen ver van elkander plaatst, wat uit den aard der zaak ten nauwste verbonden is. Vandaar in de zedeleer de zonderlingste anomalieën. Wil men een voorbeeld uit vele, men herinnere zich dat dankbaarheid onder de

deugden, wraakzucht daarentegen bij de ondeugden pleegt te worden gerekend, terwijl toch een oogenblik nadenkens voldoende is om in te zien, dat beide neerkomen op een zelfde karaktertrek, die zich in verschillende omstandigheden op verschillende wijze uit. Ze te scheiden, sluit derhalve eene logische contradictie in zich; alleen door dressuur kan men den redelijken mensch er toe brengen, de eene aan te kweeken en tegelijkertijd de andere te onderdrukken. Maar ook waar eene zoo tastbare tegenstrijdigheid niet bestaat, is men dikwijls genoeg in de gelegenhid zich te verbazen over de vaagheid en weinige harmonie der laatste gronden waarop men zich in zedekundige redeneeringen baseert. Wanneer ze niet aan goddelijke of menschelijke wetten, of wel aan beide te gelijk, worden ontleend, dan wordt niet zelden van elken algemeenen grondslag afgezien, en 't subjectief gevoel tot rechter in laatste instantie geproclameerd. Telkens weer stuit men op verwarring van de begrippen goed aan de eene zijde, aangenaam of wenschelijk aan de andere; afkeuring van de meest heroïeke karakters op grond van gebleken ongeschiktheid voor de hedendaagsche maatschappij, is aan de orde van den dag. Logische redeneering in ‘gevoelszaken’ wordt van tijd tot tijd met verontwaardiging van de hand gewezen; naast de metaphysica op 't gebied der theorie dreigt ons eene metalogica op dat der practijk. En waar deze heilige afschuw niet bestaat, waar men inderdaad redeneeren wil, daar staat men tegenover elkander zonder dat de een den ander begrijpt; 't gemeenschappelijk uitgangspunt, eerste voorwaarde van elke vruchtbare discussie, is voor beide partijen verborgen. Het is somtijds komisch, dikwijls ook pijnlijk, een dergelijk debat aan te hooren; onwillekeurig denkt men aan iets als kleurenblindheid. Ieder is volkomen te goeder trouw overtuigd van de absolute waarheid zijner meening; beurtelings verbaast en ergert hij zich over 't gebrekkig orgaan van den ander, die niet zien kan wat toch zoo duidelijk is, - en die zich van zijn kant weer evenzeer verbaast en ergert over hem. En geen van beiden komt op de gedachte dat, indien hij al 't zelfde ziet als zijne tegenpartij, hij 't in elk geval ziet uit een verschillend standpunt, bepaald door verschil van karakter en levenservaring, meeningen en kennis, - en dat 't er derhalve vóór alles op aankomt, zich van dat verschil rekenschap te geven, om zoodoende den subjectieven factor in 't resultaat te elimineeren. Erger wordt de zaak, als zich een materialist

in 't debat komt mengen, en, gebruik makende van 't meeningsverschil, daarbij komt aandragen met een geheelen hoop ‘feiten’, waaruit blijkt dat men de slavernij, en den kindermoord, en den diefstal voor geoorloofd gehouden heeft, om dan ten slotte, op grond van al die feiten, op hoogen toon eene algemeen-menschelijke zedelijkheid voor een hersenschim te verklaren. Hoevelen zijn er, zou ik wenschen te vragen, die aan zijne redeneering eene andere hebben tegenover te stellen, hoevelen die ook maar eenigszins in staat zijn, aan zich en anderen rekenschap te geven van recht, wezen en inhoud hunner zedelijke overtuiging?

Dit alles moet anders worden. Men moet weten wat men wil, als men vraagt of iets goed is of slecht, en niet, nog onder 't stellen der vraag zelve, in 't onklare verkeeren of men nu eigenlijk onderzoek doet naar den wil Gods of naar dien der menschen, naar de beste middelen om 't algemeen welzijn te bevorderen, of 't eigen hoogste goed te bereiken, - of men met iets tijdelijks af iets eeuwigs, iets subjectiefs of iets algemeens, iets toevalligs of iets noodzakelijks te maken heeft. Eene zelfstandige, onafhankelijke wetenschap der zedelijkheid was langen tijd een luxeartikel van den denker, thans is zij eene noodzakelijkheid geworden, eene eerste levensbehoefte der menschheid. Want komt zij niet, - en 't wordt tijd dat men zich doordringe van deze waarheid, - dan is geen dam sterk genoeg om den stroom te keeren, die de moeielijk verworven schatten onzer beschaving dreigt weg te spoelen van de aarde; de sociale revolutie, waarvan nauwlijks een ernstig denker meer de nabijheid betwijfelt. Het volk is de physieke kracht; wanneer 't zich eenmaal die kracht bewust zal zijn geworden, door wie zal 't zich laten beteugelen en leiden, als 't niet geleerd zal hebben, met volle overtuiging zich te buigen voor 't Ideaal? En men wane niet, dat dit doel langs anderen weg dan dien der wetenschap kan worden bereikt. Langzamerhand is de menschheid te oud geworden voor dressuur; 't groote beginsel der renaissance, 't zelfvertrouwen der menschelijke rede, is in den loop der eeuwen doorgedrongen in alle lagen der maatschappij. Andere tijden, andere zeden. 't Zielevoedsel, dat geschikt scheen voor eene vroegere periode, wekt, thans nog opgedrongen, walging; er is voorwaar geen beter weg om de menschheid met gebonden handen over te leveren aan 't materialisme, dan door kunstmatige associatie van denkbeelden 't

lot der zedelijkheid aan dat van den godsdienst te verbinden. Wie er aan twijfelt, dat de laatste stervende is, lette slechts op de wanhopige pogingen, die zij in 't werk stelt om te blijven leven; 't wordt tijd dat de wetenschap 't zoo lang verwaarloosde kind van haar overneme, dat 't onder hare leiding toone, wat 't is en wat 't worden kan. Inderdaad schijnt geene stelling mij zoozeer onbetwistbaar als deze: niet eerder zullen de kinderen dezer eeuw zich weer met innige overgave des harten onderwerpen aan 't Ideaal, dan wanneer hun dit voor oogen treedt in klaren, duidelijken vorm, als een scherp omschreven en volkomen verwerkt begrip, als iets dat zij kunnen eeren maar dat zij tegelijkertijd volkomen kunnen bevatten.

Intusschen, indien dit de toestand is die komen moet, niemand zal beweren dat de realiteit op zijne verwezenlijking veel hoop schijnt te geven. Met ijzeren volharding, maar zonder eenige vrucht wordt de strijd voortgezet tusschen dezelfde systemen, die reeds eeuwen lang tegenover elkander hebben gestaan, en indien men scherper formuleert wat ze scheidt, over de grondslagen, waarop de beslissing rusten moet, heerscht minder dan ooit eenstemmigheid. Onze negentiende-eeuwsche wetenschap, zoo accuraat op elk ander gebied, schijnt zich een roes te drinken zoodra zij dat der zedeleer betreedt. De gegevens waaruit, - de methode volgens welke men geredeneerd heeft, verschuilen zich in de diepste duisternis; de resultaten slechts treden in 't daglicht, maar hunne juistheid is voor geene contrôle vatbaar. Overal vindt men hiaten in 't betoog door declamatiën aangevuld; maar al te veel wordt vergeten, dat alleen 't gevoel warm, en daarentegen de redeneering, ook wanneer zij 't warmste gevoel tot onderwerp heeft, uit den aard der zaak koel behoort te zijn.

Bedrieg ik mij niet, dan is de oorzaak der weinige vorderingen, tot dusverre door de wetenschap der zedekunde gemaakt, voornamelijk te zoeken in methodologische fouten. Van een bekend engelsch natuuronderzoeker verhaalt men, dat hij een collega, die hem proefondervindelijk de juistheid eener natuurkundige hypothese wilde aantoonen, in de rede viel met de woorden; wijs mij eerst aan, waarop ik te letten heb. In deze schijnbaar onbeteekenende anecdote ligt voor een goed deel 't geheim van de snelle en soliede ontwikkeling der natuurwetenschappen opgesloten. Vóór de physicus met zijne onderzoe-

kingen begint, heeft hij zich nauwkeurig rekenschap gegeven van 't doel dat hij bereiken wil; hij weet op welke punten hij zijne aandacht heeft te vestigen, en in welke feiten 't beslissend criterium van waar en onwaar te vinden is. Ziedaar den weg, die tot kennis leidt, - een weg intusschen die op zedekundig gebied niet dan bij uitzondering wordt gevolgd. 't Is somtijds een ware verrassing, hier een denker te ontmoeten, die niet om zoo te zeggen met de deur in 't huis komt vallen; bijna allen gaan uit, 'tzij van een metaphysisch systeem van twijfelachtige juistheid, 'tzij van een aan de volksovertuiging ontleende petitio principii, 'tzij van een onfeilbaar geacht gevoel, waarin de begrippen goed, wenschelijk, redelijk, schoon, in alle denkbare nuances gemengd voorkomen. Vóór alles, geloof ik, bestaat er behoefte aan strenge onderscheiding van al deze begrippen, aan eene zoo exact mogelijke formuleering van 't probleem der moraal, aan eene duidelijke beantwoording der vraag: wat is voor den moralist 't eigenlijke voorwerp van onderzoek? op welke punten heeft hij zijne aandacht te concentreeren? Ik stel mij voor, in de volgende bladzijden een poging te doen om deze vragen op te lossen. Daarbij wensch ik, bij wijze van illustratie, de aandacht te vestigen op een paar werken uit den allerlaatsten tijd, die, bij onbetwistbare verdiensten, tevens voorbeelden zijn van 't gemis dier eigenschappen, op welker wenschelijkheid zoo even door mij de nadruk werd gelegd. Het zij mij vergund, ter voorloopige oriënteering van den lezer, met een enkel woord een denkbeeld te geven van hun hoofdinhoud.

De ethische overtuiging van John Stuart Mill, hoofdzakelijk in zijn werk ‘Utilitarianism’ neergelegd, is ten onzent tamelijk bekend: ik zal derhalve kunnen volstaan met de herinnering aan enkele hoofdpunten zijner leer. Op geene andere wijze kan, volgens hem, worden aangetoond dat eenig einddoel wenschelijk is, dan door de omstandigheid dat 't inderdaad gewenscht wordt, evenals alleen 't feit, dat men een of ander voorwerp ziet, bewijzen kan dat 't zichtbaar is. Met een beroep op ieders inwendige ervaring wordt vervolgens de evidentie geconstateerd der stelling, dat 'tgeen gewenscht wordt altijd is òf eenig genot of geluk òf een middel om dit te verkrijgen; uit deze stelling en de voorgaande vloeit dan voort, dat genot is 't eenig wenschelijke en tevens 't eenig criterium der moraliteit. Zich op 't standpunt der gemeenschap plaatsende, gaat Mill vervolgens

na, door welke middelen de enkeling zal kunnen worden overgehaald om te arbeiden in haar belang; zijne conclusie is, dat door opvoeding, eeredienst, enz. eene associatie van denkbeelden moet worden tot stand gebracht tusschen eigen en vreemd geluk, zoodat ieder individu slechts die handelingen aangenaam vindt, die de strekking hebben om 't algemeen welzijn te bevorderen. Wordt door staat en maatschappij in deze richting gewerkt, dan twijfelt Mill geen oogenblik aan de bereikbaarheid van een toestand, waarin voor ieder individu ‘life will be worth living’, d.i. in de terminologie van Mill; een batig saldo zal hebben aan te wijzen van genot boven smart.

Henry Sidgwick, de auteur van 't reeds beroemd geworden boek ‘the Methods of Ethics’, wil van 't ethisch onderzoek uitsluiten alle metaphysische bespiegelingen over den aard van 't zedelijk bewustzijn. Daar intusschen elk moreel oordeel de uitsluitende redelijkheid van ééne bepaalde handelwijze onderstelt, en toch feitelijk meerdere doeleinden (eigen genot, volmaking, algemeen welzijn) voor redelijk worden gehouden, moeten deze verschillende methoden in harmonie gebracht of op eene na verworpen worden. Bij nauwkeurig onderzoek blijkt dan in de eerste plaats, dat de egoïstische zedeleer op gewichtige inwendige bezwaren stuiten moet: noch door eigen empirisch onderzoek, noch door zich te verlaten op de uitspraken van anderen of de algemeene opinie, kunnen betrouwbare regelen voor 't streven naar geluk worden gevonden. Van anderen aard zijn de bezwaren tegen 't intuïtivisme, - tegen de bewering ‘that we have the power of seeing clearly to some extent, what actions are right and reasonable in themselves apart from their consequences.’ Achtereenvolgens wordt aangetoond, dat de onderscheiden ‘zedelijke axioma's’ zoo min algemeen erkend als van zelf sprekend zijn, dat zij zich niet scherp laten formuleeren, en dat de mogelijkheid blijft bestaan van collisie; op den naam van axioma's hebben zij dus geenerlei aanspraak. Derhalve blijft alleen 't utilisme over. Dat inderdaad 't algemeen welzijn einddoel van 't menschelijk handelen behoort te zijn, zal de egoïst moeten toestemmen, als hij zich afvraagt, waarom zijn geluk meer zou wegen dan dat van anderen, - de intuïtivist als men hem onder 't oog brengt, dat de algemeen aangenomen zedelijke voorschriften met al hunne beperkingen, qualificatiën, uitzonderingen en tegenstrijdigheden alleen begrijpelijk zijn wanneer men ze als dictaten van een onbewust utilisme

beschouwt. Derhalve lossen zich alle methoden op in 't utilisme, - zoo al niet de oorsprong, dan toch 't laatste woord der moraliteit.

Een geheel andere geest dan die van den nuchteren empiricus waait u tegen uit 't boek van Guyau ‘la morale anglaise contemporaine.’ Hier spreekt fransch enthousiasme, fransche logica, ongelukkig somtijds ook fransche fraseologie. In de eerste plaats worden de onderscheiden systemen van Bentham tot Mill, Darwin en Spencer met groote onpartijdigheid uiteengezet; op uitnemende wijze wordt aangetoond, hoe men, uitgaande van een zuiver egoïstische zedeleer, langzamerhand er toe kwam om op eene of andere wijze harmonie aan te nemen tusschen eigen en vreemde belangen, om eindelijk zich geen ander doel te stellen dan 't algemeen welzijn. Daarna volgt de critiek. Wat 't *zedelijk einddoel* aangaat, wordt tegen Bentham aangevoerd, dat 't practisch onmogelijk is, de waarde der onderscheiden genietingen nauwkeurig te taxeeren; tegen Mill, dat hij geen recht heeft, uit den algemeenen wensch naar geluk tot den wensch naar algemeen geluk te besluiten. Eene eigenlijke *zedelijke verplichting* is, zooals Guyau vervolgens aanwijst, voor den utilist onbestaanbaar, en de natuurlijke identiteit van belangen, door Bentham ondersteld, kan evenmin op den duur haar plaats innemen als de kunstmatige associatie, die Mill door opvoeding en eeredienst vormen wil. De laatste zal verdwijnen zoodra zij bewust geworden is; evenzoo de moreele instincten die wij volgens Darwin en Spencer van onze voorouders hebben geërfd. Onmogelijk kan van utilistisch standpunt 't begrip der *zedelijke verantwoordelijkheid* worden gerechtvaardigd; derhalve zal door de zegepraal dezer leer zoowel de in- als de uitwendige sanctie een gewichtig deel harer efficaciteit verliezen. De principiëele fout der utilisten ligt daarin, dat zij den grondslag der moraal zoeken niet in een intuïtief aanschouwde idee (plicht), maar in een inductief ontdekt feit ('t streven naar geluk), - dat zij derhalve zich tot de empirische wereld bepalen en de beteekenis van 't Onkenbare voor de moraliteit a priori miskennen.

In de laatste plaats een enkel woord over A. Spir's ‘Moralität und Religion,’ meer in 't bizonder over de eerste, aan de moraliteit gewijde helft. Spir begint met eene petitio principii: de volgens hem voor ieder onbevooroordeeld mensch zonneklare stelling, ‘dasz moralisch gut nur die Handlung sein kann

welche die Tendenz hat, das Wohl anderer Menschen zu befördern'; in eene maatschappij zonder gevoel van wel en wee acht hij zedelijke voorschriften onbestaanbaar. Derhalve is de leer der utilisten juist, voor zoover zij 't einddoel van alle zedelijk handelen zoeken in 't algemeen welzijn; onjuist echter wanneer zij meenen, dat reeds van zuiver empirisch standpunt de zedelijkheid gerechtvaardigd zou zijn. Er is slecht één kategorische imperatief: 'wolle und handle deiner eigenen Natur gemäsz,' en volgens zijne empirische natuur is de mensch individu, niets meer. Alleen wanneer men bewijzen kan, dat zijne empirische, individueele natuur niet zijn geheele en zelfs niet eens zijn ware wezen uitmaakt, is de grondslag der moraal gevonden. Hoe nu Spir uit de diepten der philosophie dit bewijs te voorschijn haalt, daarmede heb ik mij thans niet bezig te houden; voor 't oogenblik is 't voldoende te hebben aangewezen, van welke gegevens hij bij zijne ethische onderzoekingen uitgaat en welke eischen hij aan de zedeleer meent te moeten stellen.

En thans aan den arbeid.

De moraal is een practische wetenschap; niet zelden wordt van deze stelling gebruik gemaakt om aan te dringen op strenge afscheiding tusschen haar en hare theoretische zusteren. Onderzoeken de laatste wat *is*, de eerste heeft zich uitsluitend bezig te houden met 'tgeen *behoort te zijn*; deze onbetwistbare waarheid constateerende, meent men veelal 't recht te hebben veroverd, voor de ethische wetenschap eene andere methode te eischen dan die, waarmede op ander gebied belangrijke uitkomsten verkregen zijn. Voor een goed deel berust ongetwijfeld deze meening op een misverstand. Immers men vergeet, dat onder 'practische wetenschap' kunnen worden verstaan twee zeer verschillende dingen, al naarmate men daarbij denkt aan 't einddoel dat zij bereiken wil, of aan den aard van 't object dat zij bespreekt. In den eersten zin zijn opvoedkunde, technologie, politiek practische wetenschappen; zij zoeken geene theoretische waarheid, maar willen de beste middelen leeren kennen om eenig doel te bereiken of eenig belang te bevorderen. Dat hunne methode van die der theoretische wetenschappen hemelsbreed verschilt, eischt geen betoog; deze beginnen met de verschijnselen en zoeken de wet die ze beheerscht; gene gaan uit van 't doel en willen middelen vinden om 't te realiseeren. Maar er bestaat een niet te miskennen onderscheid

tusschen eene wetenschap die te onderzoeken heeft, welk einddoel rechtmatig is, en eene andere, die 't einddoel onderstelt en nu de middelen tot bereiking daarvan wil leeren kennen. Veelal wordt iets als 't laatste bedoeld, als men de moraal een practische wetenschap noemt; in dezen zin verklaart b.v. Spir dat de zedekunde alle raison-d'être verliezen zou, als 't medelijden voldoende was om onrecht onmogelijk te maken[1], - volkomen op dezelfde wijze dus als de buitenlandsche politiek onnoodig zou worden door de vestiging van den wereldstaat. Wat mij aangaat, onmogelijk kan ik met deze opvatting medegaan. Immers, er is geene reden aan te geven, waarom in dien ideaaltoestand niet 't feit der goed- en afkeuring blijven zou, en met dat feit de bevoegdheid der theoretische wetenschap om daarvan kennis te nemen. De zedeleer, zegt men, geeft voorschriften; zij constateert niet, maar beveelt. Het zij zoo. Maar zij kan ten slotte toch alleen bevelen in naam van 't zedelijk bewustzijn, en wat doet zij daarbij anders dan constateeren dat dit sommige dingen voor goed, andere voor slecht verklaart? Tot twee wetenschappen geeft derhalve 't feit der moreele taxatie aanleiding. Eene is practisch in den aangewezen zin, bestemd om een antwoord te zoeken op de vraag: aannemende dat zedelijkheid is 't hoogste goed, door welke middelen kan die zedelijkheid worden ontwikkeld? De taak der andere is 't zedelijk bewustzijn te interpreteeren, 't beginsel er van te leeren kennen en daaruit de consequentiën af te leiden; zij is, wat karakter en methode aangaat, zuiver theoretisch, - practisch alleen in zooverre haar voorwerp is 't bij uitnemendheid practische feit der zedelijke waardeering. En nu spreekt 't wel van zelf, dat de eerstgenoemde wetenschap geene schrede voorwaarts kan doen, zoolang niet de tweede tot eenig resultaat gekomen is; men moet weten wat deugd is, voor men kan gaan denken over de beste middelen om de menschen deugdzaam te maken. Vóór alles is er derhalve behoefte aan eene theoretische zedeleer, en vraagt men, waar deze haar uitgangspunt nemen moet, dan is er geen grond aan te geven waarom zij dit niet als andere wetenschappen zoeken zou in de feiten, die aanleiding gaven tot haar ontstaan. Deze feiten zijn de verschijnselen der zedelijke taxatie. Wanneer zij ontbraken, dan zouden alle wetenschappen te zamen ons niet op

1 Spir, t.a.p., blz. 27.

't denkbeeld brengen dat sommige dingen, anders dan als middelen tot een gewenscht doel, goed kunnen zijn; wij hebben gegeten van den boom der kennis des goeds en des kwaads toen voor de eerste maal in ons bewustzijn een vaag gevoel van goed- of afkeuring zich openbaarde. Dat vage gevoel moge geweest zijn een stem Gods of een product van denkbeeldenassociatie, eene sympathetische aandoening of 't eerste bevel der autonome rede, - in elk geval werd 't de moeder van de wetenschap des zedelijken levens. En - laat ik dadelijk de stelling uitspreken, waartoe dit opstel de memorie van toelichting leveren moet - die wetenschap zou wel doen, indien zij haar uitgangspunt zocht in haar oorsprong, indien ze hare redeneeringen opbouwde op den stevigen grondslag der oorspronkelijke, vage, dikwijls elkander tegensprekende uitingen van het zedelijk gevoel.

Een doorloopend protest tegen deze opvatting levert 't aangehaalde werkje van Spir, - meer nog zijn opstel over ‘die naturalistische Ethik unserer Zeit,’ afgedrukt in ‘Empirie und Philosophie’[1]. Volgens hem is de zedeleer zonder metaphysischen grondslag volkomen onbestaanbaar; slechts dan kan de zedewet beteekenis hebben, als de mensch nog iets meer is dan empirisch wezen. De naturalistische ethiek kan hoogstens 't ontstaan eener zedelijke wilsrichting in den mensch verklaren, nooit haar bestaan rechtvaardigen. Met vergete niet ‘dasz es sich nicht darum handelt zu wissen, ob es Menschen von moralisch guter Gesinnung gebe, noch wie sie factisch zu einer solchen gekommen sein können, sondern welchen Grund man habe, von jedem Menschen zu verlangen, dasz er moralisch gut gesinnt sei’[2].

Wat mij betreft, ik geloof dat men ten dezen behoort te onderscheiden. Wanneer tot een man, die helder denkt en krachtig gevoelt, maar zich met wijsgeerige studiën niet heeft beziggehouden, de vraag wordt gericht, op welke gronden hij aan oprechtheid en goede trouw een hooger rang toekent dan aan veinzerij en leugen, dan zal hij waarschijnlijk over die vraag zich evenzeer verbazen, als wanneer men van hem weten wilde, op welke gronden hij aan de waarheid der geometrische axioma's gelooft. ‘Omdat ik zie en weet dat 't zoo is,’ zal

1 Empirie und Philosophie. Vier Abhandlungen von A. Spir. Leipzig, 1876.
2 t.a.p., blz. 8.

hij misschien op beide vragen antwoorden, en vooralsnog niet inzien, dat ook deze overtuiging op hare beurt eene verklaring noodig heeft. Slaagt men er in, hem tot dit inzicht te brengen, dan zal men zonder twijfel daarmede zijne belangstelling voor wijsgeerige vraagstukken hebben opgewekt, men zal er hem toe hebben geleid, de vastheid zijner overtuiging in een gewijzigden vorm, misschien in den vorm der denknoodzakelijkheid, uit te spreken, - maar hij zal allerminst in staat zijn, zijne moreele en mathematische meeningen voorloopig voor onzeker te verklaren, en de mogelijkheid aan te nemen, dat twee evenwijdige lijnen elkander toch nog wel ergens zouden kunnen snijden, - of dat aan den egoïst après tout een hoogere rang zou moeten worden toegekend dan aan den martelaar. Hij zal niet twijfelen, maar zich afvragen waarom hij gelooft; niet de enkele uitspraken van wiskunde en zedeleer zal hij onzeker achten, maar hun bestaansrecht, de grondslagen waarop zij rusten. Als wetenschappelijk organisme blijven zij intact, maar zijne opvatting over hun waarde, hun plaats, hunne beteekenis is eene andere geworden. Derhalve, - en niets meer wilde ik met 't gezegde bewijzen, - het onderzoekingsterrein, waarop de aangewezen overwegingen hem zullen hebben geleid, zal zich volkomen onderscheiden van dat zijner vroegere uitspraken. De wiskunde onderzoekt den samenhang tusschen eene reeks van verschijnselen, vaste verhoudingen tusschen getallen en uitgebreidheden, die door haar uit enkele axioma's worden afgeleid. Maar deze beschouwingen vormen een streng gesloten logisch geheel: voor de rechtvaardiging der axioma's, voor de verklaring van 't feit, dat wij ook buiten 't bereik onzer ervaring hunne geldigheid onvoorwaardelijk aannemen, is er binnen hun gebied geen plaats. Eene geheel andere wetenschap, met geheel afwijkende methode en uitgangspunt, de theorie van 't kenvermogen, neemt deze taak op zich; men kan een uitnemend mathematicus zijn zonder zich ooit met haar te hebben bezig gehouden, en omgekeerd volkomen bekend zijn op haar gebied, zonder meer van de wiskunde te weten dan de allereerste beginselen. Vergis ik mij niet, dan behoort aan de moraal tegenover de wijsbegeerte volkomen 'tzelfde standpunt, dat de wiskunde inneemt, te worden aangewezen.

Inderdaad zijn de aanrakingspunten tusschen wiskunde en moraal gemakkelijk aan te geven. Beide maken aanspraak op apodicticiteit; aan 't natuurlijk verstand doen hunne uitspraken

zich voor als van zelf sprekend en zelfs de mogelijkheid uitsluitend van 't tegendeel. Eerst door dieper wijsgeerig nadenken komt de behoefte aan nadere verklaring en 't inzicht, dat waarheden, die 't karakter van noodzakelijkheid en algemeengeldigheid in zich dragen, onmogelijk aan de ervaring kunnen zijn ontleend. Met dat inzicht komen de hypothesen ter verklaring der apodicticiteit. Veelal begint men met de onderstelling dat zekere begrippen of oordeelen door de godheid aan den mensch zijn medegegeven; na lang zoeken komt men tot de onderscheiding van vorm en inhoud in 't denken, en schrijft de apodicticiteit van sommige oordeelen toe aan de organisatie van den menschelijken geest. Men ziet in, dat de wereld onzer waarneming slechts schijn is, en derhalve volkomen afhankelijk van de inrichting van 't waarnemend subject. Daarmede ondergaat ook de bepaling van 't begrip waarheid eene fundamenteele verandering. Meende men vroeger 't criterium te moeten zoeken in overeenstemming tusschen voorstellingen en dingen, thans is kennis van 't wezen der dingen ondenkbaar geworden; waarheid komt aan die voorstellingen toe, welke zich met noodzakelijkheid en algemeengeldigheid aan 't normale bewustzijn opdringen. In de theoretische wetenschap is deze stap reeds lang gedaan; in de practische stuit men nog van tijd tot tijd op beschouwingen, alleen met de verouderde opvatting in harmonie, op de meening n.l. als zou 't criterium der ethische waarheid niet in den menschelijken geest, maar in 't onkenbare ‘wezen der dingen’ moeten worden gezocht. Ziehier b.v. de voorstelling van Guyau: In de moraal heeft men te onderscheiden twee deelen: 't eerste is psychologisch en physiologisch, 't andere inderdaad practisch, en zedeleer in eigenlijken zin. 't Eerste constateert en verklaart, en is voor wetenschappelijke behandeling vatbaar; 't tweede beveelt, en vindt zijn grondslag niet in de positieve wetenschap, maar in 't Onkenbare, in de eindelijke harmonie tusschen ideaal en werkelijkheid: ‘.. la morale a précisément pour principe et pour objet l'au-delà de la science. Sur cet au-delà, deux hypothèses sont possibles. Peut-être, si nous connaissions le fond des choses, reconnaîtrions-nous que l'être le plus moral, le plus désintéressé, est aussi celui qui a le mieux compris l'univers et la vraie existence; que ce qui s'appelle l'idéal est l'essentielle réalité, la force destinée au triomphe final, et que celui qui s'y attache, s'attache à la seule chose solide, immuable, éternelle. Peut-être au contraire, si

nous connaissions le fond des choses, la conduite qui nous paraît aujourd'hui la plus morale nous paraîtrait-elle absurde; peut-être même, si la science arrive quelque jour à son achèvement et à sa perfection, son triomphe coïnciderait-il avec la suppression de la morale telle qu'on l'entend aujourd'hui: à cette époque on n'en aurait plus besoin et elle disparaîtrait après être devenue inutile'[1]. Wil men zich nauwkeurig rekenschap geven van de onjuistheid dezer opvatting, men bedenke slechts, hoe zonderling 't klinken zoude, wanneer ze werd toegepast op de wiskunde, die tot 't onkenbare in volkomen dezelfde verhouding staat. In 't algemeen hebben wij hier te doen met de redeneering van iemand, voor wien Kant niet bestaat, iemand die de geheele richting der moderne philosophie sedert Descartes miskent. Evenals voor den mensch slechts datgene noodzakelijk waar is, wat uit den aard der menschelijke rede voortvloeit, zoo is voor hem ook slechts datgene noodzakelijk goed, wat krachtens de natuur van 't zedelijk bewustzijn wordt goedgekeurd. De apodicticiteit der zedewet onderstelt autonomie; evenals de geest slechts 't zelfgeschapene a priori erkent, zoo zal hij ook alleen aan de zelfgegeven wet a priori gehoorzamen. Niet in een onkenbaar 'wezen der dingen' ligt 't laatste woord der zedelijkheid, maar in de inrichting van den menschelijken geest, en wanneer 't ons blijken kon, dat de 'essentieele realiteit' slechts zeer gebrekkig beantwoordde aan 't ideaal, en dat 't einde aller dingen zou samenvallen met de zegepraal van 't onrecht, dan nog zou recht recht blijven, en zedelijkheid zedelijkheid. Uit grondiger kennis der realiteit kunnen alleen hypothetische, nooit kategorische voorschriften worden afgeleid. Zij kan ons uitsluitend leeren, dat wij niet de juiste middelen hebben gekozen om een of ander doel te bereiken, nooit dat dit doel zelf verkeerd was; wanneer Schopenhauer uit de leer, dat alle individualiteit neerkomt op schijn, de onredelijkheid van 't egoïsme en de redelijkheid der menschenliefde deduceert, dan brengt hij feitelijk de tweede tot 't eerste terug. Onze begrippen over goed en kwaad daarentegen, zoowel als die over waar en onwaar, zijn van 'tgeen er buiten ons bestaat volkomen onafhankelijk; wij kunnen niet anders denken dan met de menschelijke rede, noch anders gevoelen dan met 't menschelijk gevoel.

1 Guyau, t.a.p., blz. 186.

Men zou zich zeer vergissen indien men in 't bovenstaande eene miskenning wilde zien van de rechten der philosophische moraal. Er zijn twee wegen om tot kennis te geraken: de weg van boven naar beneden en die van beneden naar boven: deductie uit een algemeen beginsel, inductie uit de enkele feiten. In sommige omstandigheden is de eerste, in andere de tweede aan te bevelen: in elk geval behoudt ieder de volle bevoegdheid om 't met beide te beproeven. Waarom zou hij, die meent 't wereldraadsel tot oplossing te hebben gebracht, niet mogen trachten, uit 't gevonden beginsel alle verschijnselen, ook die der zedelijke taxatie, te verklaren? Maar ik, die minder gelukkig ben en zelfs geen middel zie om tot eene zooveel omvattende kennis te geraken, - ik ben uit den aard der zaak genoodzaakt, een anderen weg in te slaan. En wanneer ik bedenk, dat er over 't wezen der dingen ongeveer zoovele meeningen zijn als denkers, en dat daarentegen 't bestaan van individueele verschijnselen redelijkerwijze tot geen strijd aanleiding kan geven, dan schijnt 't mij de moeite waard te zien hoe ver men met de feiten komen kan. Het moge waar zijn dat deze methode lager eischen bevredigt dan de andere, maar zij bevredigt ze beter; wat zij gevonden heeft, is zoo zeker als 't feit der waarneming, terwijl de waarheid van 't meest uitgewerkte wijsgeerig systeem afhankelijk is van die van 't uitgangspunt. Wil men op moreel gebied resultaten verkrijgen zooals ze door de natuurwetenschap zijn bereikt, dan behoort men vóór alles de mogelijkheid te scheppen, dat wat de een begonnen heeft door den ander worde voortgezet, en dit kan slechts dan geschieden wanneer beide staan op den gemeenschappelijken bodem der feiten. Nu geef ik gaarne de waarschijnlijkheid toe, dat zich hier als elders telkens vragen zullen voordoen, die den onderzoeker dringen op een ander terrein, - de mogelijkheid zelfs, dat de empirische wetenschap niet zal kunnen geven wat men een ‘rechtvaardiging’ van 't zedelijk bewustzijn noemt. De empirische wetenschap geeft feiten en wetten die ze daaruit abstraheert: niets meer. Maar men zal niet willen ontkennen dat ook de beoefening der wiskunde aanleiding geeft tot tal van niet-wiskundige problemen, en evenmin kans zien om uit onze empirische natuur 't noodzakelijk en algemeengeldig karakter onzer wiskundige overtuigingen te rechtvaardigen. Toch bloeide de wiskunde tweeduizend jaar voor Kant haar een wijsgeerigen grondslag gaf. Zonder twijfel is voor de wetten van 't zedelijk

leven, evenals voor die der natuur, de grondslag gelegen in 't wezen der dingen. Maar in afwachting van 't oogenblik waarop de wijsbegeerte er in slagen zal, eene *verklaring* te geven van de begrippen goed en kwaad, heeft de empirische wetenschap alle recht om te onderzoeken, wat op ons *den indruk maakt* van goed of kwaad te zijn. Naast de moraal als onderdeel van een metaphysisch systeem, is er plaats voor eene natuurwetenschap van 't zedelijk bewustzijn.

Eene zuiver theoretische, natuurwetenschappelijke zedeleer derhalve. Maar deze eisch schijnt niet nieuw; sinds lang bestaat er eene machtige school, die de inductieve methode op zedekundig gebied heet toe te passen, en trotsch is op hare vermeende verwantschap met de mannen der natuurwetenschap. De meerdere of mindere gegrondheid dezer aanspraken heb ik thans aan een ernstig onderzoek te onderwerpen.

In welken zin is de naam eener inductieve wetenschap op de utilistische zedeleer toepasselijk? Het zij mij vergund ter beantwoording dezer vraag nog eens te herinneren aan de gemaakte onderscheiding tusschen theoretische en practische moraal, - twee geheel onderscheiden reeksen van onderzoekingen, die ook bij alle utilisten, meer of minder scherp onderscheiden, gezamenlijk op den voorgrond treden. Wat nu 't tweede, practische gedeelte der zedeleer betreft, 't onderzoek naar de beste middelen om 't als goed erkende doel te verwezenlijken, wil ik gaarne toegeven dat zij van de inductieve methode hebben gebruik gemaakt. Maar op dit punt gaven zij weinig nieuws. Dat men, zeker doel willende bereiken, de werkelijkheid moet bestudeeren om den weg daarheen te leeren kennen, ziedaar eene uitspraak die een plaats verdient onder de vérités de la Palisse. Van vrij wat meer gewicht is de vraag hoe men komt tot de algemeene beginselen, tot de kennis van 't einddoel, dat de zedelijke mensch zich te stellen heeft. Hebben de utilisten ook hier de mogelijkheid aangetoond om de inductieve methode toe te passen, dan hebben zij op den rang van hervormers hunner wetenschap alle aanspraak. Zoo niet, dan is de natuurwetenschappelijke moraal à faire.

De meest overtuigde aanhanger nu van 't utilisme zal moeten erkennen, dat door zijne voorgangers aan dit eerste deel der zedekunde niet die mate van zorgvuldigheid is gewijd, die zij aan de tweede, practische helft hebben ten koste gelegd. De

oorsprong van dit verschijnsel is, meen ik, te zoeken in eene principiëele overtuiging aangaande 't laatste doel van alle menschelijk handelen, die ongeveer alle utilistische systemen beheerscht, en ook daarbuiten heel wat aanhangers heeft gevonden. Vóór alles hebben wij ons van inhoud en bestaansrecht dezer overtuiging nauwkeurig rekenschap te geven.

Uitgangspunt der meeste utilisten is de zeer innige convictie, dat de mensch zich onmogelijk een ander einddoel stellen kan dan zijn eigen geluk. 't Zij ze, als Bentham, daarbij blijven staan, en dan onderzoeken, welken weg 't individu moet inslaan om zich zooveel mogelijk geluk te verschaffen, 'tzij ze, als Mill, uit den algemeenen wensch naar geluk trachten te komen tot den wensch naar algemeen geluk, - in elk geval achten zij 't onmogelijk, dat de mensch zich eenig doel zou stellen, waarvan de bereiking hem niet aangenaam zijn, d.i. genot verschaffen zou. Deze stelling langs inductieven weg te bewijzen, achten zij onnoodig; zij beschouwen haar niet zoozeer als een empirische waarheid dan wel als een logische noodzakelijkheid. Voor Bentham is zij blijkbaar van zelf sprekend, en ook Mill, de beste logicus uit 't kamp der utilisten, laat zich over de questie in de meest ondubbelzinnige bewoordingen uit. Na er op te hebben gewezen, dat alleen zelfwaarneming, gesteund door waarneming van anderen, ten dezen kan beslissen, komt hij tot de volgende belangrijke verklaring: ‘I believe that these sources of evidence, impartially consulted, will declare that desiring a thing and finding it pleasant, aversion to it and thinking of it as painful, are phenomena entirely inseparable, or rather two parts of the same phenomenon; in strictness of language, two different modes of naming the same psychological fact: that to think of an object as desirable (unless for the sake of its consequences), and to think of it as pleasant, are one and the same thing; and that to desire anything, except in proportion as the idea of it is pleasant, is a physical and metaphysical impossibility’[1].

Zoo vast is Mill overtuigd van zijn zaak, dat hij zelfs de mogelijkheid van tegenspraak betwijfelt; hoogstens zal men hem tegenwerpen dat hij willen en wenschen verwart, maar in geen geval beweren ‘that desire can possibly be directed to anything ultimately except pleasure and exemption from pain’[2].

Ter wille van billijkheid en waarheid beide, behooren wij ons

1 Mill, t.a.p., blz. 58.
2 Mill, t.a.p., blz. 59.

in de eerste plaats zoo goed mogelijk op 't door Mill ingenomen standpunt te verplaatsen. Men heeft 't dikwijls zóó voorgesteld, alsof volgens de leer der utilisten eene zoogenaamd belangelooze handeling alleen zou kunnen plaats hebben met 't oog op materieele genietingen, die er 't verwijderde gevolg van zouden zijn, alsof b.v. iedere weldaad de strekking zou hebben om den weldoener een evenredigen wederdienst te verzekeren, of althans om hem de sympathie zijner medemenschen te verschaffen, en daarmede de hulp en ondersteuning die er uit den aard der zaak uit voortvloeien. Inderdaad is geene opvatting verder van Mill's werkelijke bedoeling verwijderd, en met 't volste recht hebben hij en zijne aanhangers steeds tegen eene zoo materieele interpretatie hunner leer geprotesteerd. Wel zoekt hij in overwegingen als de genoemde den eersten vorm, of wil men, de moeder van alle belangeloosheid, maar hij is volkomen overtuigd, dat men ten langen leste door associatie van denkbeelden de deugd om haar zelve begint lief te krijgen en te beoefenen, zoodat 't weldoen zelf, afgescheiden van alle berekening der verwijderde gevolgen, een genot is geworden. Verder gaat intusschen de concessie ook niet. Wat den wil determineert, kan zoo goed de voorstelling van den marteldood zijn als die van een goed diner, maar deze voorstelling zal zich *moeten* voordoen als een genot; - zoo niet, dan zal zij machteloos zijn om den mensch ook maar een vinger te doen bewegen. Vandaar dat de bewijsmethode van Mill eene geheel andere moet zijn dan b.v. die van de fransche materialisten uit 't laatst der vorige eeuw. Voor hen is elke schijnbaar belangelooze daad middel om langs een omweg een erkend belang te bevorderen; op hen rustte derhalve vóór alles de uitvoerige taak om elke zedelijke handeling op zich zelve als een product van 't berekenend egoïsme te construeeren. Voor Mill daarentegen is voor een groot deel datgene wat men deugd noemt geen middel tot verkrijging van zoogenaamd lagere genietingen, maar een genot op zich zelf. Hij heeft zich dus met de omslachtige en van tijd tot tijd stuitende sophismen der Franschen niet op te houden, maar kan zich bepalen tot eene eenvoudige argumentatio ad hominem. Kunt gij u voorstellen, zoo luidt zijne redeneering, dat ge iets zoudt wenschen zonder dat de vervulling van dien wensch u genoegen zou doen, of omgekeerd, dat ge niet wenschen zoudt naar datgene, van welker bereiking ge u eenig genot belooft? En zoo neen, moet ge dan niet

erkennen, dat wenschen en aangenaam vinden onafscheidelijk verbonden zijn, of juister: een zelfde verschijnsel uit twee verschillende oogpunten beschouwd?

Men ziet, we hebben hier te doen met een weldoordachte theorie; op den eersten blik, en zonder nadere préciseering der door Mill gebruikte termen, schijnt zij onweersprekelijk. En hare autoriteit neemt toe, wanneer wij zien dat een denker die door niemand van naturalistische neigingen zal worden verdacht, tot volkomen dezelfde conclusiën komt als de engelsche wijsgeer, en daarop eene zedeleer bouwt, die met de utilische onmiskenbare trekken van overeenkomst heeft. Arthur Schopenhauer nl. tracht in zijne ‘Preisschrift über die Grundlage der Moral’ 't streng wetenschappelijk bewijs te leveren, dat 't fundament der zedelijkheid alleen gezocht kan worden in 't medelijden. Tot dit doel gaat hij uit van eenige grondstellingen, die hij als axioma's beschouwt, en waarvan de derde aldus luidt: ‘Was den Willen bewegt, ist allein Wohl und Wehe überhaupt und im weitesten Sinne des Worts genommen; wie auch umgekehrt Wohl und Wehe bedeutet: einem Willen gemäsz, oder entgegen. Also musz jedes Motiv eine Beziehung auf Wohl und Wehe haben’[1]. Op volkomen hetzelfde standpunt plaatst zich Spir: ‘Moralität und Immoralität, Recht und Unrecht haben keinen Sinn ohne Lust und Unlust der fühlenden Wesen. Wenn man sich hypothetisch eine Gemeinde selbstbewuszter Wesen denkt, welche keiner Lust und Unlust fähig, also reine Intelligenzen oder blosze Vernunftwesen wären, so wird sofort klar, dasz es in den Verhältnissen dieser Wesen keine Frage nach Moralität, Recht und Unrecht geben könnte, aus dem einfachen Grunde, weil für solche Wesen alle Handlungen volkommen gleichgültig sein würden’[2]. Waar op deze wijze denkers van rang, uitgaande van geheel verschillende standpunten en op menig gebied volkomen antagonisten, onafhankelijk van elkander komen tot één zelfde conclusie, daar heeft niemand 't recht, zich met een beroep op 't ‘gezond verstand,’ of met een paar termen van zedelijke verontwaardiging van de zaak af te maken. Veeleer mogen wij veronderstellen, dat de dwaling, indien er dwaling is, zal gegrond zijn in een onnauwkeurigheid der taal, en in de daaruit voortvloeiende gebrekkigheid der termen, waarmede werd gearbeid.

1 Sämmtliche Werke, IV, p. 205.
2 Moralität und Religion, p. 16.

Men verzuime niet, zich van 't gewicht der aangewezen overtuiging nauwkeurig rekenschap te geven. Vergis ik mij niet, dan staat en valt met hare juistheid die der geheele utilistische zedeleer; hier, en nergens elders, behooren diegenen elkander te ontmoeten, die verlangend uitzien naar 't einde van den eeuwenouden strijd. Heeft Mill juist gezien, dan is geconstateerd dat alle menschelijk handelen krachtens zijn aard en wezen gericht is op één einddoel, en dat alleen de middelen verschillen, waarmede men dat einddoel tracht te bereiken. De begrippen goed en kwaad, op menschelijke handelingen toegepast, lossen zich dan op in die van doelmatig en ondoelmatig; 't onderscheid tusschen den wellusteling en den martelaar wordt van moreel intellectueel, en 't is zeer de vraag, ten wiens voordeele uit dit oogpunt de vergelijking zal uitvallen. De moraal in den ouden zin van 't woord vervalt om plaats te maken voor de hedonistiek, de wetenschap van de middelen om voor individu of gemeenschap 't maximum van genot te vereenigen met 't minimum van leed. Heeft zich daarentegen Mill vergist, kan 't menschelijk handelen in laatste instantie nog door andere motieven worden bepaald dan door die van eigen lust en last, dan is daarmede wel niet 't bestaansrecht eener wetenschap van goed en kwaad boven allen twijfel verheven, maar althans de weg opengesteld voor onderzoekingen in die richting, de mogelijkheid geconstateerd, dat niet slechts de eene mensch beter dan de andere gerekend heeft, maar dat er ook gronden zullen worden gevonden, waarop, afgescheiden van alle dergelijke overwegingen, aan 't streven van den een 't praedicaat goed, aan dat van den ander 't praedicaat slecht mag worden toegekend.

Heeft men dit alles ingezien, dan zal men moeilijk vrede kunnen hebben met de wijze, waarop Guyau in zijn reeds meermalen aangehaald werk, en vele anderen met hem, de leer der utilisten tracht te bestrijden. Welke toch is zijne handelwijze? Nadat hij de onderscheiden vormen heeft uiteengezet, waarin zich 't utilisme sedert de tijden van Bentham heeft vertoond, worden de voornaamste leerstukken uit ieder systeem aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen. Onwederlegbaar wordt aangetoond, dat de nuttigheidsleer zich theoretisch en practisch belangrijke fouten heeft te verwijten, fouten van zoodanigen omvang, dat ongeveer op alle punten scherpe revisie harer uitspraken noodig zal zijn. Met groote zorgvuldigheid

wordt betoogd, dat 't onmogelijk is voor 't streven naar genot algemeen geldende practische regels aan de hand te doen, - met kracht van redenen 't uitsluitend recht om van verantwoordelijkheid, verplichting, straf, te spreken, voor de oude zedeleer gevindiceerd, - overtuigend aangewezen dat de overwinning der utilistische moraal moet samenvallen met den dood der utilistische moraliteit. Maar blijft niet de waarschijnlijkheid bestaan, dat de overtuigde utilist, dit alles lezende, dit alles toegevende, toch 't boek dicht zal slaan met een: e pur si muove, - en toch gevoel ik, dat de grondslag der nuttigheidsleer waarheid bevat. Is een wetenschappelijke hedonistiek onbestaanbaar, - het is zeer te betreuren, maar men zal dan blijven doen, wat men eeuwen lang gedaan heeft, en op onwetenschappelijke wijze, ieder voor zich, trachten gelukkig te worden. Moet de vocabulaire van voorheen worden ter zijde gezet, - des te beter voor de zuiverheid der leer, indien alle vreemde elementen, overblijfselen eener verouderde wereldbeschouwing, er uit verwijderd worden. Is de utilist ter wille der logische consequentie verplicht, van Mill tot Bentham terug te gaan, en de waarschijnlijkheid aan te nemen dat alle altruïstische associaties weldra in rook zullen vervliegen, - welnu, ook dezen stap kan hij doen, zonder daardoor aan zijn beginsel ontrouw te worden. Onverwonnen, onweersproken zelfs, staat nog 't eerste woord van 't utilisme: geen wensch zonder voorstelling van genot.

Ik heb getracht in 't bovenstaande zoowel de verdienste van Guyau's arbeid in 't licht te doen treden als hare beperking. Hare verdienste, in zooverre Guyau overtuigend heeft aangetoond 't onhoudbare van de positie, door de latere utilisten ingenomen, de onbestaanbaarheid van elke transactie op zedekundig gebied. Hij heeft den utilist uit de school van Mill genoodzaakt om kleur te bekennen, hem gesteld voor 't scherp omschreven dilemma: doe afstand van uw grondbeginsel, of huldig 't egoïsme in zijn naaktsten vorm. Maar zoover gekomen, staat hij stil. Heeft hij eenmaal zijn tegenstander voortgedrongen tot aan den scheidsweg, dan laat hij hem alleen. En 't is niet moeilijk te raden welke richting deze kiezen zal, kiezen moet. Alleen op onjuiste of gevaarlijke toepassing van 't beginsel is gewezen; de evidentie van dat beginsel zelf bleef onaangetast. Welnu, de utilist zal voor de inconsequente de consequente toepassing in de plaats stellen, voor de onschadelijke de schadelijke; hij zal terugkeeren tot de moraal van 't egoïsme. Geene andere oplossing is voor hem mogelijk.

Guyau heeft derhalve zijn werk slechts ten halve verricht; de diepste grondslag der utilistische leer is door hem onbesproken gelaten. Inderdaad schijnt discussie over dezen grondslag op 't eerste gezicht moeilijk, ondoenlijk misschien. Want 't schijnt alsof we hier te doen hebben met een questie van waarnemen alleen; zegt de een: ik zie rood, de ander: groen, dan kan door geene logische redeneering worden uitgemaakt, wie gelijk heeft. Wanneer de utilist te goeder trouw verklaart, zich geen wensch te kunnen voorstellen zonder inwerking van factoren, die met genot en leed in betrekking staan, en wanneer zijn tegenstander daarentegen constateert, meermalen 't een afgescheiden van 't ander te hebben waargenomen, dan hebben wij hier te doen met eene quaestio facti, waarin ieder alleen voor zich zelf schijnt te mogen beslissen. Mislukt moet dan ook elke poging heeten om door 't aanwijzen van zoogenaamd belangelooze wenschen den utilist te bekeeren, mislukt ook de redeneering, die Sidgwick in zijne ‘Methods of Ethics’ over 't verband tusschen ‘pleasure and desire’ ten beste geeft[1]. Blijkbaar heeft hij Mill niet of zeer slecht begrepen. In de eerste plaats wijst hij er op, hoe dikwijls de menschen, tegen beter weten in, datgene doen wat in strijd is met hun welbegrepen eigenbelang, b.v. hun gezondheid opofferen aan voorbijgaande genietingen; men zal hem antwoorden, dat in zulke gevallen de zeer intense voorstelling van 't zekere heden de meer onbepaalde der problematische toekomst overstemt, en de geest buiten staat geraakt om nauwkeurig alle motieven te wegen. Vervolgens spreekt hij de overtuiging uit, dat wij door de geheele scala onzer neigingen den primairen, van alle genotsvoorstelling onafhankelijken wensch kunnen onderscheiden van den secundairen, die gericht is op 't grootst mogelijk lustgevoel: hij vergeet, dat volgens de utilisten lust en last niet slechts als object van voorstelling, waar ook als gevoelsmoment, 't handelen bepalen. Een der voorbeelden, waarop hij bizonderen nadruk legt, is de bevrediging van den honger. Nu moge 't waar zijn, dat wij dezen nauwkeurig kunnen onderscheiden van den wensch naar gastronomisch genot, - 't schijnt even onbetwistbaar, dat 't gevoel van den honger op zich zelf is een gevoel van onlust. Men denke slechts aan de wijze waarop kleine kinderen, bij wie nog niet de voorstelling van 't genot

1 t.a.p., blz. 30-43.

der bevrediging de onaangename gewaarwording overstemt, aan dit gevoel lucht geven, of men denke zich zelf in een toestand, waarin de mogelijkheid der bevrediging ontbreekt en men dus 't gevoel volkomen zuiver waarnemen kan. Ware de honger een onverschillige, of wel een aangename aandoening, niemand zou zich geneigd gevoelen hem te stillen. Tegenover de andere voorbeelden, door Sidgwick aangehaald, gelden dergelijke argumenten; 't zal onnoodig zijn er bij stil te staan, daar zij slechts nieuwe voorbeelden zijn van de aangewezen vergissing. Inderdaad zijn de utilisten tegen elken dergelijken aanval gewapend door de schijnbare evidentie hunner grondstelling. Welk doel gij ook nastreeft, zullen zij antwoorden, al ware 't uw eigen marteldood, - indien zijne bereiking u onverschillig ware, zoudt ge 't *niet* nastreven; in elken wensch ligt 't onafwijsbaar postulaat opgesloten, dat zijne vervulling aangenaam, zijne nietvervulling onaangenaam wezen zou.

Wat mij betreft, ik geloof dat er slechts één weg is om de utilisten van de onjuistheid hunner grondstelling te overtuigen: door n.l. de psychologische verklaring te leveren van haar ontstaan. Indien kon worden aangetoond, dat Mill is 't slachtoffer van een slordigheid der taal, dat hij verzuimd heeft, twee naverwante, maar toch scherp onderscheiden begrippen nauwkeurig te bepalen, ze veeleer door elkander gebruikt, en voor 't eene als zeker aanneemt, wat alleen evident is voor 't andere, dan zou de aanwijzing van deze omstandigheid 't utilisme verklaren en vernietigen tegelijk. Met een dergelijk geval nu hebben wij, geloof ik, hier inderdaad te doen.

Voor Mill bestaat er tusschen genot en geluk (‘pleasure’ en ‘happiness’) geen ander dan hoogstens een quantitatief verschil: ‘By happiness is intended pleasure, and the absence of pain, by unhappiness pain, and the privation of pleasure’[1]. Deze bepaling keert vooral bij de engelsche moralisten telkens terug; zoo vinden wij bij Sidgwick: ‘We shall understand, then, that by Greatest Happiness is meant the greatest possible surplus of pleasure over pain, the pain being conceived as balanced against an equal amount of pleasure, so that the two mutually annihilate each other for purposes of ethical calculation’[2]. Evenzoo Bain: ‘the surplus of pleasure over pain’[3]. Inderdaad vindt

1 t.a.p., blz. 10.
2 t.a.p., blz. 384.
3 Mental and moral science. App., blz. 76.

deze opvatting in 't gewone spraakgebruik onmiskenbare punten van aanraking; men spreekt van een geluk of een ongeluk, en meent daarmede iets, dat 'tzij in zich zelf 'tzij in de gevolgen aangenaam of onaangenaam is; evenzoo noemt men allicht iemand gelukkig, wanneer hem alles meeloopt en hij door de fortuin met hare goede gaven voortdurend wordt overstroomd. Bij eenig nadenken ontdekt men evenwel, dat een dergelijk gebruik van 't woord geluk slechts een voorbeeld te meer is van die tallooze taalkundige slordigheden, waarvan ik in den aanvang van dit opstel sprak. Geeft men zich nauwkeurig rekenschap van 'tgeen men gevoelt in die enkele rijke oogenblikken van 't leven, waarin men zich inderdaad *gelukkig* acht, dan komt men aldra tot 't inzicht, dat 't geluk niet is een relatief, maar een absoluut begrip, dat men zich niet nu eens meer, dan eens minder gelukkig gevoelt, maar eenvoudig gelukkig of niet. Dit nu zou ondenkbaar zijn, wanneer 't geluk niets anders was dan een som van genietingen of een verschil tusschen genietingen en smarten. Immers, dan zou 't altijd mogelijk zijn, naast ieder geluk zich een grooter geluk te denken, door er eenige nieuwe genietingen aan toe te voegen, en er zou geen verklaring te vinden zijn voor 't merkwaardig verschijnsel, dat in sommige omstandigheden, b.v. bij 't smaken van kunstgenot, 't gevoel van geluk door bijvoeging van ander genot verdwijnt. - Tracht men vervolgens dieper door te dringen in de natuur van dit gevoel, dan vindt men dat zonder twijfel een zeker genot daarvan onafscheidelijk is, maar dat dit is een genot van zeer eigenaardige soort, altijd 't zelfde, hoe verschillend ook de oorzaken mogen zijn, waardoor men zich gelukkig gevoelt. Wanneer men eindelijk de oogenblikken waarin men dit genot ondervond met andere vergelijkt, dan zal men tot de conclusie komen, dat dikwijls in de laatste de overmaat van genot boven leed grooter was dan in de eerste, zonder dat men zich evenwel gelukkig gevoelde; daarentegen zal men als kenmerk van werkelijk geluk vinden de geheele afwezigheid of 't volkomen vergeten van alle smart. Natuurlijk is 't voor de juistheid van 't hier gezegde zonder belang of 't woord geluk meer in den aangewezen zin dan wel in dien van Mill gebruikt wordt; 't is slechts de vraag of er een zoodanige, van 't eenvoudige genot onderscheiden aandoening bestaat en of de term geluk ook op deze pleegt te worden toegepast.

Ziedaar eenige feiten; ik geloof dat zij en andere kunnen

worden verklaard door de volgende hypothese: wat men geluk noemt, is niet anders dan 't genot, verbonden aan den toestand der wenschelоosheid.

Onderzoeken wij wat uit deze hypothese voortvloeit om 't daarna aan de resultaten der waarneming te toetsen. Bestaat er tusschen beide de noodige overeenstemming, dan is volgens streng natuurwetenschappelijke methode de juistheid der hypothese aangetoond.

Volgens de onderstelling gevoelen wij ons gelukkig wanneer dat gedeelte der werkelijkheid, waarop onze aandacht is gevestigd, volkomen aan onze wenschen beantwoordt. Zoo dikwijls deze harmonie bestaat, zoo dikwijls in ons bewustzijn geenerlei onvervulde wenschen meer voorkomen, genieten wij een toestand van rust, van ontspanning, waarin de wil gestorven schijnt te zijn. Dit genot is waarschijnlijk voor een groot deel van aesthetischen aard; 't berust dan op 'tgeen de nieuwere aesthetici ‘das Princip der Widerspruchslosigkeit’ noemen[1], en is van denzelfden aard als dat 'twelk wij ondervinden zoo vaak wij overeenstemming opmerken waar de mogelijkheid van conflicten gegeven was. Daarbij voegt zich de afwezigheid van elken uit- of inwendigen dwang tot arbeid; deze toch is alleen denkbaar als middel om onbevredigde wenschen te vervullen. Eindelijk spelen zonder twijfel ook physiologische factoren een rol. De intensiteit van dit genot, reeds op zichzelve zeer belangrijk, wordt nog aanmerkelijk verhoogd door de onderstelde algeheele afwezigheid van smart; immers deze zou zoodra zij in 't bewustzijn optrad, den wensch tot opheffing doen geboren worden, en zoo aan den toestand van wenschelоosheid onmiddellijk een einde maken.

Willen wij nu onderzoeken of 't hier aangewezen genot inderdaad samenvalt met datgene wat men gewoon is geluk of zaligheid te noemen, dan hebben wij ons in de eerste plaats af te vragen, in welke omstandigheden deze geheele afwezigheid van onbevredigde wenschen bestaanbaar is. Twee gevallen treden bij dit onderzoek op den voorgrond. In de eerste plaats denk ik aan toestanden van psychische verdooving, van half-bewustzijn, waarin nog slechts plaats is voor een rudimentair denken dat zich tot 't tegenwoordige bepaalt. Is dan dit tegenwoordige vrij van positieve smart, dan wenscht men niets anders; alle activiteit, elke werking van

1 Fechner, Vorschule der Aesthetik, blz. 80.

den wil is uit 't bewustzijn verdwenen, en alleen de passieve zijde van 't geestesleven blijft bestaan. Ziehier een toestand van wenschelooshеid, waarvan zoowel de eerste stadiën der bedwelming door den sterken drank als de dommeling die aan den slaap voorafgaat en er op volgt, voorbeelden zijn. Men heeft de morgenuren tusschen slapen en ontwaken de gelukkigste van 't leven genoemd; de utilisten, voor wie geluk niet anders dan een zoo groot mogelijke som van genietingen is, zouden moeite hebben, die uitspraak te rechtvaardigen. Inderdaad hebben wij hier een belangrijk voorbeeld, hoe een volkomen neutrale toestand, overigens zonder genot en zonder leed, door 't enkele genot der wenschelooshеid tot een hoogst begeerlijken kan worden gemaakt. Dit wat betreft 't eerste geval. Vervolgens kan 't gebeuren, dat ten gevolge der groote intensiteit van een of ander genot, de geheele aandacht zich op dat eene punt concentreert, of wel men streeft zoo met hart en ziel naar eenig doel, dat men al 't andere vergeet. In de oogenblikken nu, die een dergelijk genot doen smaken of een zoodanig doel zien bereiken, nemen beide zoo geheel en al 't bewustzijn in, dat er voor geene andere wenschen plaats overblijft. Hieruit is verklaarbaar. dat men aan oogenblikken van zeer intens zingenot zoomin den naam van geluk ontzeggen kan als aan andere die vervuld zijn van de heiligste extase. De gastronoom voelt zich gelukkig aan een welbezette tafel, de artist voor een verheven kunstwerk, de man der wetenschap in zijne studeerkamer, Romeo in tegenwoordigheid van Julia, - en zelfs de martelaar acht zich gelukkig te mogen sterven voor een doel waarop al zijn willen en streven is gericht, en in vergelijking waarmede alle andere dingen, zijn eigen leven ingesloten, hem toeschijnen van geene waarde te zijn. Verwante oorzaken bepalen voor een goed deel 't eigenaardige kloostergeluk. Door de geheele afzondering van de wereld, door de onverbrekelijkheid der strenge kloostergelofte snijdt men zich eens voor al de mogelijkheid der bevrediging van aardsche wenschen af; heeft men zich met deze gedachte vertrouwd gemaakt, dan richt zich de geheele aandacht op een beperkten kring van hoogere wenschen des gemoeds, aan welker volkomene en harmonische vervulling niets meer in den weg staat. Slaagt men er in, elke gedachte aan 't onbereikbare uit te roeien, dan kunnen religieuse naturen in 't kloosterleven een bevrediging vinden, waaraan met 't volste recht de naam van geluk mag

worden toegekend. - Evenzoo geeft de besproken hypothese eene afdoende verklaring van 't bekende verschijnsel, dat men zich in de eerste oogenblikken na verlossing van eenig folterend leed gelukkig gevoelt in omstandigheden, die zonder een dergelijk antecedent hoogstens neutraal, misschien zelfs onaangenaam zouden zijn. Men weet dat volgens Schopenhauer iemand die pas van kiespijn is verlost, de gelukkigste der menschen is; deze stelling verliest haar paradoxaal karakter, wanneer men bedenkt, dat de hevige pijn elken anderen wensch dan dien naar genezing uitsloot, en dat dus op 't oogenblik der verlossing eene tijdelijke wenschelloosheid noodzakelijk moest intreden. Onjuist was slechts Schopenhauers meening dat men van *gelukkigst* zou mogen spreken, dat derhalve 't geluk een relatief begrip zou zijn, iets waarvan men nu eens meer, dan weer minder bezitten kan. Inderdaad is 't onmogelijk zich graden van geluk voor te stellen, eene empirische waarheid in lijnrechten strijd met de theorie van Mill, maar die volkomen wordt verklaard, wanneer wij ons volgens de hypothese 't geluk denken als onafscheidelijk verbonden aan den zuiver negatieven toestand der wenschelloosheid. Zoo volkomen onjuist is de utilistische opvatting van 't geluk, dat 't veeleer onbestaanbaar schijnt met groote verscheidenheid van genietingen, zoodat een nieuw genot dat den gelukkige toevloeit, zijn geluk dikwijls zal doen verdwijnen in plaats van 't te verhoogen. Onverklaarbaar is dit verschijnsel niet. Iemand zwelgt in kunstgenot, zijne geheele persoonlijkheid gaat op in de aanschouwing van 't schoone, elke wensch zwijgt: hij is gelukkig. Gesteld nu, een ander komt op den zonderlingen inval, om 't genot van den enthousiast te verhoogen door schoone muziek, - wat zal 't onmiddellijk gevolg zijn? Zoodra de welluidende tonen zich een weg hebben gebaand tot zijn geest, zal zich zijne aandacht verdeelen: muziek en schilderij beide zal hij genieten, maar beide ook met 't bewustzijn, dat hij er meer van genieten kon.... en weg is de wenschelloosheid, weg 't geluk.

Niet minder vinden de andere eigenaardigheden van den gelukstoestand in de aangewezen hypothese een afdoende verklaring. Vooreerst de omstandigheid, dat 't geluk ons een volkomen identiek genot verschaft, onverschillig of 't aan genezing van kiespijn of aan de beschouwing van een kunstwerk zijn ontstaan te danken heeft, waarbij men natuurlijk heeft te abstraheeren van de gevoelens, stemmingen en gedachten, die

de aandoening van geluk vergezellen. Deze identiteit zou volkomen onverklaarbaar zijn, indien 't geluk niet anders was dan een som van enkele genietingen; zij wordt begrijpelijk wanneer men 't beschouwt als gevolg der volmaakte bevrediging, die in al deze gevallen aanwezig is. - Een tweede spreekwoordelijk geworden kenmerk van 't geluk is zijne onbestendigheid, en ook deze vloeit met noodzakelijkheid voort uit de theorie. Want indien 't geluk voor een groot deel daarop berust, dat 't geheele bewustzijn door eene bepaalde voorstelling wordt ingenomen, dan ligt 't in den aard der zaak, dat die eenzijdige richting der aandacht slechts tijdelijk kan zijn; weldra herneemt de werkelijkheid hare rechten, met nieuwe voorstellingen doemen nieuwe wenschen in den geest op, en 't gevoel van geluk is verdwenen. De meeste illusiën geven niet wat zij beloofden; zoolang men eenig doel met inspanning van alle krachten najaagt, denkt men zich de bereiking als geluk, stelt zich bij 't genot der zaak dat der bevrediging voor, en vergeet dat 't laatste uit den aard der zaak slechts van korten duur kan zijn. Even voorbijgaande zijn de andere toestanden die 't gevoel van algeheele bevrediging doen ontstaan. Alleen dan kan er van blijvend geluk sprake zijn, als met kracht van wil alle wenschen, wier vervulling problematisch is, zijn terzijde gezet en de geest uitsluitend gericht op een enkel voor bereiking vatbaar doel. Een voorbeeld hiervan levert de religieuse ascese; de stelling zelve vindt haar populaire uitdrukking in 't eeuwenoude voorschrift, dat in beperking der behoeften den eenigen weg ziet tot geluk. Van utilistisch standpunt daarentegen zou men den mensch moeten aanraden naar zooveel mogelijk genietingen te streven, en er zou geen grond zijn aan te geven, waarom iemand die in dit streven slaagde, niet voortdurend gelukkig wezen zou.

Misschien den besten toetssteen voor de juistheid eener theorie leveren misverstanden tusschen denkers van rang. Is zij in staat op natuurlijke wijze de verschillende strijdpunten waarop men haar toepast te verklaren en op te lossen, dan geeft dit een gewichtig rechtsvermoeden in haar voordeel; tal van onjuiste denkbeelden zijn slechts eene mislukte poging om een belangrijke waarheid te zeggen, die, eenmaal gevonden, ook hun ontstaan verklaart. Een dergelijk geval nu schijnt zich voor te doen bij eene der grondstellingen van 't moderne pessimisme: de meening n.l. dat alleen 't lijden positief, genot daarentegen iets negatiefs zou zijn. Zoo vinden wij bij Scho-

penhauer: ‘Alle Befriedigung odar was man gemeinhin Glück nennt, ist eigentlich und wesentlich immei nut *negativ* und durchaus nie positiv. Es ist nicht eine ursprünglich und von selbst auf uns kommende Beglückung, sondern musz immer die Befriedigung eines Wunsches sein. Denn Wunsch, d.h. Mangel, ist die vorhergehende Bedingung jedes Genusses. Mit der Befriedigung hört aber der Wunsch und folglich der Genusz auf. Daher kann die Befriedigung oder Beglückung nie mehr sein als die Befreiung von einem Schmerz, von einer Noth; denn dahin gehört nicht nur jedes wirkliche, offenbare Leiden, sondern auch jeder Wunsch’[1]. Zich baseerende op dezen grondslag, spreekt Schopenhauer vervolgens 't vonnis uit over een wereld, waarin als tegenwicht van al 't lijden niets beters denkbaar is dan de neutrale toestand der smarteloosheid, - die derhalve, uit hedonistisch oogpunt gezien, zich nooit boven 't nulpunt verheft, maar wel voortdurend daar beneden daalt, en waarin de enkele oogenblikken van geluk die 't leven geeft, alleen aan de tegenstelling met 't voorafgegane lijden hun schijnbare positiviteit te danken hebben. 't Is duidelijk, dat wij hier te doen hebben met verwarring van genot en geluk. Van 't laatste alleen kan men zeggen, dat 't op een negatie, op de afwezigheid van behoeften, smarten en wenschen berust; 't genot daarentegen is even positief als de smart. Dat wenschen en lijden onafscheidelijk verbonden zijn, ligt niet in een vermeende identiteit van beide begrippen, maar alleen daarin, dat elke onbevredigde wensch in zich sluit 't besef eener disharmonie tusschen wil en werkelijkheid, daarbij een gevoel van onmacht, dat vernedert. Wij hebben dus tusschen wenschen en lijden een soort van wederkeerige inwerking: alle lijden doet den wensch tot opheffing geboren worden, en elke wensch, *zoolang zijne vervulling niet zeker is*, bevat in zich een leed, beantwoordende aan 't tegengestelde genot der volkomen bevrediging. Dat deze beperking noodig is, ligt in den aard der zaak: heeft men de zekerheid, zijn doel te zullen bereiken, dan is met de disharmonie ook 't leed verdwenen, en vervangen door 't genot der volkomen overeenstemming tusschen de onderscheiden elementen der voorgestelde wereld. Uit dit standpunt gezien, zweefde derhalve aan Schopenhauer inderdaad eene juiste gedachte voor oogen, maar hij zag ze niet nauwkeurig

1 Sämmtl. Werke, I, blz. 376.

en interpreteerde de resultaten zijner waarneming op eene verkeerde wijze. Want twee dingen zullen thans duidelijk zijn. Vooreerst dat 't geluk, hoezeer ook berustende op den negatieven toestand der wenschelooshеid, in geenen deele een voorafgeganen wensch onderstelt, - dat derhalve niet de overgang van wensch tot bevrediging, maar 't feit der afwezigheid van bewuste wenschen gelukkig maakt. Ten tweede dat 't positief karakter van 't genot volkomen onbetwist blijft, en daaronder ook dat van 't genot, verbonden aan den gelukstoestand. Derhalve ontbreekt elke redelijke grond voor de pessimistische gevolgtrekkingen, door Schopenhauer op zijne theorie gebouwd. Of in deze wereld genot of leed overwegen, blijft even problematisch als voorheen. En hoewel 't niet twijfelachtig schijnt, dat de oogenblikken van werkelijk geluk voor ieder tot de groote zeldzaamheden behooren, geeft deze omstandigheid toch aan den hedonist nog geenszins 't recht om de wereld te veroordeelen; immers volgens 't bovenstaande is een leven, waarin voortdurend 't genot de smart overtreft, en waarin toch geen enkel inderdaad gelukkig oogenblik voorkomt, geenszins ondenkbaar. Daarmede is 't pessimisme tot een onbewijsbare subjectieve meening gereduceerd, - zelfs in de onderstelling, dat lust en last inderdaad de maatstaf zouden zijn, waarnaar wij de waarde van 't bestaande hebben af te meten, eene onderstelling, die ik niet gaarne onderschrijven zou.

Zooals ik zeide, waar 't geldt bewijzen te leveren voor de juistheid eener theorie, hecht ik groote waarde aan hare geschiktheid om voor historische misverstanden een afdoende oplossing aan de hand te doen. Men zal mij derhalve veroorloven, nog een tweetal voorbeelden aan te halen van denkers, wier standpunten zoowel onderling als van 't door Schopenhauer vertegenwoordigde belangrijk verschilden, en die toch door 't zelfde misverstand op overeenkomstige dwaalwegen werden geleid. Ik bedoel Epicurus, den vader van 't utilisme, en den intuïtieven moralist Butler. Van den eerste weten wij, dat hij als 't eigenlijke wezen van 't genot de smarteloosheid beschouwde; immers, zeide hij, alleen 't leed der onbevredigde behoefte doet ons naar genietingen verlangen, en is deze onbevredigde behoefte er niet, dan hebben wij 't genot niet noodig[1]. Wat Butler betreft, volgens Sidgwick[2] was hij van oordeel, dat zekere be-

1 Diog. Laert. X, 128. Cicero, de Fin., Bk. I.
2 t.a.p., blz. 34.

langelooze neigingen, ‘particular movements towards particular external objects’, noodzakelijk vooraf moesten gaan aan elk streven naar genot, zoodat 't eerste begrip door 't laatste werd ondersteld. ‘We could not pursue pleasure at all, unless we had desires for something else than pleasure; for pleasure consists in the satisfaction of just these extraregarding impulses.’ Ook zonder nadere aanwijzing zal men in beide voorbeelden gemakkelijk de verwisseling den begrippen geluk en genot terugvinden. Het blijft een opmerkelijk verschijnsel, dat drie wijsgeeren, die, wat tijd, plaats en school betreft, ongeveer niets gemeen hebben, in eene zoo belangrijke questie naast elkander staan, en, ieder op zijne wijze, 't slachtoffer worden van eene zelfde onnauwkeurigheid der taal.

Freiburg im Breisgau.
HEYMANS.

Jacob Jan Cremer.

(Een woord van herinnering.)

Op een avond - 't is lang geleden, toen Kruseman's uitgaaf der gezamenlijke werken van Bilderdijk nagenoeg voltooid was - zaten de redactie en de medewerkers van den *Spectator* met eenige vrienden in de groote achterzaal der woning van Martinus Nijhoff bijeen en aten na volbrachten arbeid een oestertje.

Wat er aanleiding toe gaf, weet ik niet, want ik praatte op dat oogenblik waarschijnlijk met een ander, toen Busken Huet met zijne duidelijke, doordringende stem de bewering uitte: ‘gij hebt geen van allen Bilderdijk gelezen.’

Dat was een scherp en hard woord tot die veertien of zestien mannen, die allen, zoo zij al niet rechtstreeks ‘aan litteratuur deden,’ toch geacht moesten worden op de hoogte te zijn van de intellectueele beweging van hun tijd. Van verscheidene kanten ging er dan ook een protest op, niet luid en verontwaardigd echter, maar zoo half en half gemompeld en vergezeld van gebaren, de verbazing uitdrukkende, dat men hen van zóó iets beschuldigen kon. Zij waren toch bijna allen inteekenaars op de gezamenlijke werken, die bij Kruseman uitkwamen.

‘Laten wij openhartig zijn, ging Huet voort, en een voor een erkennen of ontkennen wat ik beweer.’

En nu bleek het overtuigend, dat Huet gelijk had. Verscheidene - ook ik - waren begonnen te lezen met het goede voornemen om, nu Bilderdijk zoo bij kleine portiën werd voorgediend, hem geheel te nuttigen; maar de een na den ander had het voornemen opgegeven en voor zoo vere althans de medewerkers en redacteuren van den *Spectator* betrof, was het waar, wat Busken Huet voor al zijne tijdgenooten aannam, dat niemand den geheelen Bilderdijk had gelezen.

Er zijn natuurlijk uitzonderiugen. Nog onlangs ontmoette ik er een op de societeit, van wien ik niet wist, dat hij zich met letterkunde, veel minder met verzen bezighield. Hij had Krusemans editie van *a* tot *z* gelezen.... toen hij als controleur op een buitenpost in Indië zat en niets te lezen had.

Wat Busken Huet van Bilderdijk beweert, zou ik bijna met hetzelfde recht durven beweren van het werk dat eerst bij P. van Santen en thans bij Noothoven van Goor in afleveringen verschijnt en waarvan op dit oogenblik reeds de 69ste hare plaats in mijn boekenkast kreeg: 'De Romantische werken[1] van J.J. Cremer.'

't Is dan ook een *mer à boire*, indien men het oog slaat op die duizenden bladzijden compressen druk, die den arbeid bevatten, welken Cremer in vijf en twintig à dertig jaar aan zijn tijdgenooten schonk, en ik heb er zeer tegen opgezien om de lezing er van te ondernemen. Toch, om over dien arbeid te spreken, moest men hem kennen en mocht ik niet volstaan met de herinnering aan de werken, welke ik indertijd van hem gelezen had en die ik voor een deel weder had vergeten, of met de bekendheid der titels van andere. Met ijver en volharding heb ik de taak aangevat en ten einde gebracht.

Al wat Cremer schreef heb ik nu gelezen.

In mijn jongenstijd moest ik eens dag aan dag een handschrift kopieeren over een vak, dat ik toen leeren zou. Van dat vak weet ik nu niets meer; maar van het handschrift is de vorm der letters mij bijgebleven en soms herken ik nu nog in hetgeen ik schreef de woorden die ik toen kopieerde. Maar zoo ik nu, na weken achtereen de werken van Cremer gelezen te hebben, eene novelle begon te schrijven - ik zou geen oogenblik behoeven te verwachten, dat ik thans ook in zijn genre viel. Cremer heeft zoo iets geheel eigenaardigs, dat men het niet over *kan* nemen. Men kan beproeven het na te bootsen, en wat men schrijft zal ook werkelijk *schijnen* er iets van te hebben; maar het gaat er mede als met de wrijfkunst van dokter Metzger: zij die haar toepassen kunnen wel wrijven en knijpen, maar dat wat eigenlijk zijne kunst - of zijne wetenschap - uitmaakt, blijft er aan ontbreken. Cremer is een

1 Volgens taalgebruik, zouden hieronder de dramatische werken niet zijn begrepen. Toch zijn ook deze: *Boer* en *Edelman* en *Emma Berthold*, in de 18de en 22ste aflevering opgenomen en in de 69ste aflevering *Klucht of geen klucht.*

geheel zelfstandig auteur, gelijk hij ook in zijn karakter en dagelijkschen omgang een geheel zelfstandig mensch was. Met al zijne gemoedelijkheid en goedhartigheid was hij volstrekt geen meêgaand man. Hij volgde eigen inzichten en meeningen en al was hij nog zoo toegevend en welwillend voor hetgeen anderen deden en beoogden, hij deed niet mede, als het niet strookte met zijne overtuiging. Zijn inborst werd zeer weinig gevormd door den omgang met zijne vrienden - welken invloed het huiselijk leven op hem had, blijft natuurlijk geheel in het midden gelaten: dit ligt buiten het gebied dezer beschouwing; - maar omgekeerd trachtte hij ook niet anderen tot zijne meening over te halen. Hij erkende ten volle aller recht om te zijn gelijk zij waren, mits men hem ook zich zelf liet zijn. Alleen wenschte hij dat de menschen *beter* waren en wat hij tot bereiking daarvan doen kon heeft hij nooit nagelaten; al zijne daden getuigen dit, en deze waren in volkomen overeenstemming met zijne werken. Hij was in den vollen zin des woords een braaf man en te vergeefs zal men in zijne talrijke romans en novellen ééne onedele gedachte zoeken, behalve natuurlijk die welke hij aan de slechte menschen in zijne verhalen toeschrijft. Maar zelfs in deze komt de deugd van zijn eigen gemoed uit; de slechte menschen zijn de minst gelukte typen; hij kon niet beschrijven wat in zijn eigen hart geen weerklank vond en wat hij in zijn innigst binnenste eigenlijk niet van anderen geloofde.

In zijn *Daniel Sils* bijvoorbeeld treedt de schermmeester Casper Meiner op; maar de man is geen portret zooals zijne meeste andere personen. Hij is half geteekend; hij denkt niet, maar handelt slechts en eindelijk wordt Cremer zelf zoo boos op zijn eigen schepping, dat hij den kerel dood laat slaan door een amerikaanschen vechter. Even zoo ontmoeten wij in dokter *Helmond en zijn vrouw* een weggejaagden kapitein Kartenglimp, maar ook deze man is geen kopie naar de natuur. Alleen zijn egoïsme is naar het leven geteekend; zijn verdorven hart daarentegen, de strijd van den booze in zijn gemoed, zijn flauw en vaag geschetst. Geert Holmena in de *Anna Rooze* zien wij slechts even optreden waar hij noodig is, meer om het karakter van den verachtelijken Lynig te doen uitkomen, maar zijn eigen karakter wordt niet beschreven met die treffend juiste lijnen, als wij van hem gewoon zijn. Dit geldt ook van de booze menschen in zijne Betuwsche Novellen. Zoo vinden wij o.a. in het *Hart op de Veluwe* van den slechten

Teun de veerknecht alleen de waanzinnige wraakzucht en minnenijd geteekend, die eindigt in werkelijke krankzinnigheid. Wel is de kastelein Bolmans in het *Blinkende Hoanje* een slecht mensch, maar Cremer doet voornamelijk diens huichelarij uitkomen. Hij schept er blijkbaar geen behagen in de boozen te schetsen, misschien ook wel omdat hij besefte dat zijne kracht daartoe te kort schoot. Zijn eigen hart wees hem daarbij den weg niet.

En uit eigen hart putte hij slechts, want bij anderen ging hij niet ter markt, indien ik het zoo mag uitdrukken. Hij wilde niets aan anderen ontleenen, en daarom las hij, althans in zijn vruchtbaarsten tijd, zeer weinig. Ik herinner mij nog zeer goed dat hij, pas in den Haag zijnde, eens bij mij kwam en me als iets bijzonders vertelde, dat hij een novelle van me gelezen had; maar 't was meer eene beleefdheid voor den persoon dan de neiging om door kennis te nemen van hetgeen anderen schreven, aanleiding te vinden om nieuwe denkbeelden in zich zelven te kweeken. Van overnemen was natuurlijk geen sprake: zijn eigene scheppingskracht was sterk genoeg.

Toen wij samen met Vosmaer, Ising, van Westrheene en Rietstap de kleine, gezellige wekelijksche bijeenkomsten hadden, waarin het heette, dat wij den *Tijdstroom* redigeerden en over boeken spraken, wist Cremer er zelden zijn woord over te zeggen: *zijn* boek was de levende wereld rondom ons, waarin hij vlijtig las en met eene aandacht en een geest van waarneming, zoo als weinigen bezitten. Ook op de *Spectator*-avonden, waar hij, misschien juist wel omdat zoovele onderwerpen, die daar besproken werden, hem vreemd waren, slechts een weinig standvastige verschijning was, liet hij anderen het woord. En terwijl diepzinnige quaestiën behandeld werden, hield hij zich bezig met de personen te bestudeeren. Eens was er een zeer levendig debat gevoerd over eene historische quaestie. Wie er aan deelnamen, laat ik liever onvermeld; alleen Bakhuizen van den Brink noem ik. Wij allen, die niet bevoegd waren om mede te spreken, bepaalden ons tot luisteren. Een van de partijen was geslagen, of liever scheen geslagen, toen Bakhuizen plotseling de zaak van eene andere zijde aanvatte, waardoor de geslagene gered werd.

Cremer had er zich niet mede bemoeid, maar in 't naar huis gaan zeide hij heel gemoedelijk: ‘ja, weet je, wie nu gelijk heeft, begrijp ik nòg niet, en dat is me ook onverschillig,

maar 't mooiste was, toen die groote newfoundlander het schoothondje in zijn bek greep en hem uit het water haalde.'

Die plastische voorstelling van het litterarisch-historisch debat was treffend en waarschijnlijk heeft Cremer, terwijl hij toehoorde, volstrekt niet op de argumenten gelet, maar alleen de houding der partijen gadegeslagen.

Hij was trouwens ook te bescheiden om te meenen, dat hij, zelfs de pleidooien hoorende, uitspraak zou kunnen doen. Daarvoor zou een geest van kritiek worden gevorderd en dezen miste hij ten eenenmale. Ik geloof niet, neen ik weet zeker, dat er geen enkele eigenlijke recensie door Cremer geschreven is. De beschouwingen toch die hij gaf over Hacke van Myndens Dante en andere werken, kunnen geen kritische opstellen worden genoemd. Een boek te 'verslaan', zooals de Witte van Citters het noemde, was eene taak, die hij nooit aanvaardde. Hij liet dit na, niet enkel omdat zijn menschlievend hart er tegen opkwam om, gelijk hij het uitdrukte, den arbeid van anderen af te breken, en door een opstel van een paar uren te vernielen wat anderen in maanden, ja misschien jaren tijds hadden opgetrokken; en ook niet, omdat hij zich daartoe onbevoegd zou achten, want hij had te veel verstand en smaak om de gebreken in letterkundige voortbrengselen niet te *voelen*; maar vooral omdat hij het nut van de kritiek niet inzag. In dit opzicht stond hij schier alleen tegenover allen met wie hij omging, en hoe dikwijls dezen hem ook trachtten te overtuigen, dat kritiek noodzakelijk was om den wagen in 't spoor te houden, Cremer geloofde er niet aan. Ook voor hem zelven vooral verheugt het mij, dat er zoo weinig op zijn werk was aan te merken; hij leed er bepaald onder als het ongunstig werd beoordeeld. Sinds ik zijn *Emma Berthold*, het tooneelstuk, waarmede de nieuwe schouwburg te Arnhem werd geopend, in de *Arnhemsche Courant* besprak, en niet onvoorwaardelijk prees, is de goede verstandhouding tusschen ons wel niet verbroken, maar het bleef toch een teeder punt, dat wij nooit meer te zamen aanraakten.

Ik hield zooveel van Cremer, dat ik dikwijls gewenscht heb, die minder prijzende beoordeeling maar niet geschreven te hebben; maar ik kon het stuk niet mooi vinden, evenmin als ik zijn *Boer en Edelman* mooi vind of zijn *Klucht of geen klucht*. De gedachte is goed en juist, maar er is niets boeiends of verrassends in en de dialoog is zwak, omdat uit den aard

der zaak de naieveteit, die de kracht van Cremer's dialogen uitmaakt, daarin slechts eene bescheiden plaats kon innemen. Dat hij ten volle besefte hoe een drama wezen moest en hoe het niet wezen moest, getuigen de twee dramatische schetsen in zijn *Tooneelspelers*: het eerste stuk, dat de firma Baars en Kogel te Arnhem opvoert en het tweede dat na eenige jaren beoefening van de wezenlijke kunst door haar gegeven wordt, zijn meesterstukken, het eerste als parodie, het tweede als conceptie van een goed tooneelstuk. Maar hij heeft ze slechts in hoofdtrekken verhaald. Misschien hadden ook zij door de uitwerking veel verloren, want tooneelschrijver is Cremer niet. Daarentegen zou hij een voortreffelijk acteur zijn geweest, indien zijne maatschappelijke positie hem er toe gebracht had die loopbaan te betreden. Niemand kon zoo voortreffelijk anderen nabootsen als hij. Wie hem ooit heeft hooren voordragen, zal dit volmondig erkennen, en in kleinen kring openbaarde die gave zich in nog hoogere mate. Als Cremer een zijner ervaringen of ontmoetingen vertelde, hoorde men ieder, die er eene rol in vervulde, op zijne eigene wijze spreken; men zag ze vóór zich en zelfs dat welgevormde gelaat, de groote blauwe oogen, het breede voorhoofd en de hooge, krachtige gestalte schenen de vormen aan te nemen van hen, wie hij voorstelde.

Slechts eenmaal heb ik hem ‘op de planken’ gezien. De jongere werkende leden van het haagsche letterkundig Genootschap *Oefening kweekt kennis* zouden bij gelegenheid der jaarlijksche feestviering eene farce opvoeren, waarin de verschillende standbeelden uit ons land voorkwamen. Cremer was Willem de Zwijger ‘te voet.’ Het stuk is niet vertoond, omdat bij de eerste repetitie bleek, dat het er niet voor deugde; of wil men, dat zij, die acteurs zouden zijn, er niet voor deugden. Maar eenparig erkenden wij allen Cremer als den eenige, die in zijn rol volmaakt was, en om zijnentwil hadden bijna Erasmus, Willem II, de Ruyter, Boerhaave enz. zich opgeofferd.

Die groote gave van nabootsing, die ook hierin bleek en die zoo treffend uitkwam in zijne voordrachten, is tevens de groote verdienste van zijne romans en novellen. Cremer greep zijne typen uit de samenleving en verwerkte ze tot zijne hoofdpersonen. Had hij ze eenmaal gevormd, dan zag hij ze vóór zich en deed ze spreken en handelen volkomen alsof zij werkelijk leefden. Men zegt van Ponson du Terrail, dat hij de personen uit zijne romans in hout liet snijden om ze zich beter

voor te stellen; - of ook wel om die van het eene werk dat hij schreef niet te verwarren met die welke in een ander voorkwam, dat hij te gelijk onderhanden had. Cremer behoefde dit niet te doen. In zijn geest leefden zij werkelijk en hij *hoorde* en aanschouwde hen, terwijl hij op zijn atelier in eenzaamheid aan zijne tafel zat. Maar zij waren niet altijd even gewillig om te verschijnen en meermalen vertelde hij mij, dat hij een ganschen morgen gewerkt had over twee bladzijden. Hij schreef niet neer wat hem inviel; hij overdacht alles, ieder woord, elke beweging en bracht die niet op het papier vóór zijn geest het tafereel volkomen duidelijk gevat had.

Als een proeve van die getuigenis des geestes zouden wij uit zijne Anna Rooze den avond willen mededeelen bij den predikant Haverkist als de min of meer onnoozele Redly daar voor het eerst in gezelschap doorbrengt. De preektoon van den dominé, diens ingenomenheid met zich zelf en zijne deftigheid zijn even als de ginnegappende dochters levende fotografiën.

Dat samenzijn is geene fictie, maar werkelijkheid, en onwillekeurig moet het lezen er van bij ongeoefenden de gedachte doen ontstaan: ‘zoo kan ik het ook wel.’ Welnu, men beproeve het en men zal zien dat zulk een kopie van 't leven een zeldzaam talent vereischt. Dat het kopieën naar de natuur waren voelde ieder, en ik herinner mij nog het pleizier dat Cremer had, als de een of andere gedienstige kennis bij hem kwam met het verhaal van eenig voorval, opdat hij het eens beschrijven zou: ‘Net iets voor u, mijnheer Cremer,’ was lang een scherts onder ons. Alsof Cremer zijn eigen oogen niet had om te zien!

Even juist als menschen, toestanden en gesprekken, portretteert hij ook de natuur met onnavolgbare getrouwheid. Men leze eens in ‘'t *Blinkende Hoanje*’ den overtocht van Dorus Giesels in den storm, die aan het onweder voorafgaat. Waar haalt Cremer de woorden vandaan om die werking van den wind op den vloed te schetsen, de kleuren voor het oog te tooveren, de geluiden ons te doen hooren? Zelfs hij, die het leest, voelt zich in de boot gezeten welke met den stroom kampt; hoeveel te dieper moest de indruk zijn, wanneer hij dit tafereel schetste met de zeggingskracht, zijne buigzame stem eigen.

Als een meesterstuk van schildering, niet van het gezellig verkeer of den strijd der elementen, maar van het inwendig

gemoedsleven, kan daarnaast gesteld worden de overpeinzing van Lammert in *'t Kleine Revierke*, als hij, in den gemakkelijken stoel tegenover de beeltenis van van Speyk gezeten, mijmert over het leven dat hij leiden zal, wanneer hij de dochter des huizes heeft getrouwd.

In elk van zijne novellen komt er minstens één zulk een mijmering voor. Zij zijn Cremer's fort. Hij vorscht bij zich zelven na, hoe een persoon met deze of gene eigenschap in dezen of genen toestand denken en voelen moet, en zijne groote menschenkennis doet hem juist de gedachten en woorden vinden, die het tafereel doen uitmunten door treffende waarheid.

Zulke scènes vormen de lichtpunten in de schilderij, waarom al het andere zich groepeert als bijwerk. Maar ook dat bijwerk is met de grootste zorg behandeld. Ik zeide het reeds, hoeveel tijd Cremer aan zijn arbeid besteedde; misschien liep er een weinig ijdelheid onder, maar oprecht was hij zeker, als hij soms vertelde dat deze of gene bladzijde hem een ganschen morgen had gekost. En hij kon er dien tijd aan geven, want hij was zoo gelukkig om onverdeeld zich aan zijn werk te mogen wijden; hij had ‘niets te doen;’ en hij verlangde er ook niet naar en behoefde er ook niet naar te verlangen. Zonder rijk te zijn, had hij geld genoeg om eenvoudig en onafhankelijk een ambteloos leven te leiden, terwijl hij nooit zoogenaamde bijbaantjes begeerde. Hij zou er ook niet voor gedeugd hebben. Notulen en rapporten van Cremer zijn voor mij ondenkbaar; hij had ze in romantischen vorm gegoten of op rijm gemaakt.

Slechts eenmaal in zijn leven heeft hij eene betrekking vervuld, en meer dan eens heeft hij ons doen lachen over de wijze waarop hij die taak vervulde. Hij was op zijn twintigste of een en twintigste jaar mederedacteur aan een industriëel blad dat tusschen 40 en 50 in den Haag verscheen en bitter weinig beteekende. Het heette de ‘Nieuwe Stoombode’ of iets dergelijks. Het had slechts een kortstondig bestaan, want het publiek wilde er niet van gediend zijn, en toen het laatste nommer verzonden werd, belastte Cremer zich met de expeditie en de abonnés kregen op het adresbandje een teekening of een aardigheid, die hen toen misschien wrevelig maakte, maar die zij zeker bewaard zouden hebben, als zij geweten hadden, dat hij, van wien ze afkomstig was, later de gevierde Cremer worden zou.

In die dagen was het ook, dat hij zijn Lelie van 's Gravenhage schreef, een boek dat geheel den pas beginnenden verraadt; een

ridder-roman in het ouderwetsche genre, waarschijnlijk de weergalm van een werk van Scott of van een der historische romans, waaraan die tijd zoo rijk was. Ik heb hem nu nog eens gelezen en me verbaasd, dat hij van denzelfden schrijver was, die de Betuwsche Novellen schiep. Cremer heeft het verstand gehad er niets in te veranderen; misschien had hij hem geheel achterwege moeten laten, maar er zullen redenen bestaan hebben, die hem daarvan weerhielden, en in ieder geval is het een bewijs, dat ook hij, wiens eerste werk een misslag is, later honderdmaal dien kan uitwisschen en vergoeden.

Was de ‘Lelie van 's Gravenhage’ leelijk - hij erkende dit zelf volmondig - zijn Daniel Sils munt ook niet uit. Ook dit is een zwak boek; hij had blijkbaar zijn weg nog niet gevonden. In één opzicht echter stemt het overeen met zijne latere werken: de kring, dien hij schetst, is die der mindere klasse in de samenleving. Want aan schilderingen aan deze ontleend geeft hij blijkbaar de voorkeur.

Men zou zich echter vergissen als men meende, dat Cremer zelf zich daarin het meest en het liefst bewoog. Hij had, als ik een paar vreemde woorden mag gebruiken, aristocratische tendenzen. Met den burgerstand vermeed hij allen vertrouwelijken omgang, niettegenstaande die zulk een rijke stof aan zijn talent leverde. Maar gaarne wilde hij weten wie zijne hooggeplaatste bloedverwanten of vrienden waren. Den kring van dezen schetste hij echter in zijne romans niet, en uit den aard der zaak ook niet in zijne Betuwsche Novellen. In zijne grootere romans: *Tooneelspelers, Anna Rooze* en *Dokter Helmond* komen wel voorname familien voor, maar zij zijn niet zoo welgelijkend geteekend. De vader van Archibald Oudenolm ziet men ter nauwernood; zijne grootmoeder boezemt ons slechts belangstelling in, wanneer zij in aanraking komt met de moeder van Flora Reene. Evenzoo is generaal van Barneveld, wiens pupil dokter Helmond is, een nevenpersoon, en als oud soldaat, een eenvoudig man. Aan de familie van den baron van Breeland is meer plaats gewijd; maar de burgerlijke Anna Rooze en het ongelukkige verleide Hanneke nemen toch den voorgrond in. Het *high life* kende Cremer door lateren omgang in den Haag wel, maar hij had er geen ‘gezicht’ op; hij begreep en gevoelde het niet, hij zag er de dwaasheden niet van, hij was er niet in thuis, zoo als hij in het leven der Geldersche boeren in al zijne eigenaardigheid te huis was. Men heeft de opmer-

king wel eens gemaakt, dat zijne boeren eigenlijk geen betuwsche boeren waren; dat er niets karakteristiek-betuwsch in zijne novellen van dien naam was. Zijne personen hadden even goed in Twente of Kennemerland of in het Sticht kunnen wonen, behalve dat zij geldersch spreken. Daar is iets van aan; maar hij schreef ze ook niet met het doel om de kennis van dat gewest te vermeerderen, maar omdat hij in den landbouwenden stand in het algemeen de meest geschikte typen voor zijn genre vond. De groote steden leverden hem die niet op.

Soms schetst hij ons wel, b.v. in *de Geldersche Neef*, de ambtelijke wereld in den Haag, maar in stereotype trekken. Wij herkennen hen niet, zooals wij aanstonds den dorpsburgemeester of den kastelein herkennen of den plattelandsgeneesheer of den kantonrechter. Zoodra Cremer buiten zijn terrein treedt, het leven op het dorp of in de kleine stad, verliest zijn talent de kracht en aantrekkelijkheid, die wij in hem bewonderen, als hij zich in zijn element beweegt. Soms is hij stijf, bij wijlen zelfs triviaal, als hij bij voorbeeld de stads-dienstboden handelen en spreken laat. De landlucht moet er doorheen waaien, en bepaaldelijk die van Gelderland, want zelfs als hij Scheveningen tot het tooneel der handeling kiest, zooals in *Jaopik en Pleuntje*, beseffen wij uit kleinigheden, dat de Gelderschman hier niet te huis is.

Men leze eens zijn *Op den Zolder* en zijne *Fabriekskinderen* achter elkander; men zal al het onderscheid der voorstelling gevoelen. In het eerste wordt de watersnood op het platte land geschilderd; in zijn *Fabriekskinderen* het leven der arme gezinnen en vooral van de kleine burgerij in eene stad die door de nijverheid bestaat. Beide verhalen hadden eene menschlievende strekking; de eerste om de weldadigheid op te wekken voor de slachtoffers der overstrooming; de andere om medelijden in te boezemen voor de fabiekskinderen, opdat uit dit medelijden maatregelen mochten geboren worden, die hen beschermden. Dat veler hart getroffen is door de eerstgenoemde schets lijdt geen twijfel en zeker zal *Op den Zolder* rijke vruchten hebben afgeworpen voor de ongelukkigen; maar, ofschoon als kunstwerk veel lager staande, heeft toch ook de *Fabriekskinderen* aan het doel des schrijvers ten volle beantwoord; het was een der middelen welke medegewerkt hebben om de wet op den kinderarbeid in het leven te roepen. Indien daartoe Cremer's hulp niet ware ingeroepen, die wet zou er toch wel gekomen wezen,

en de argumenten, die hij er voor aanvoerde, waren niet van de meest afdoende. Een betoog was die schets niet; slechts een beroep op het hart van zijn landgenooten, en op velen heeft zulk een beroep een krachtiger invloed dan de meest overtuigende redeneeringen. Cremer nu gaf eene hartroerende schildering van het lijden der fabriekskinderen en zoo die al de wet niet uitlokte, zij hielp het denkbeeld populariseeren en deed het aantal die haar verlangden toenemen en eindelijk het doel bereiken. Hij was er fier op, dat hij had medegewerkt om dien uitslag te verkrijgen; want zijn streven was zijn talent dienstbaar te maken aan de verbetering en ontwikkeling der maatschappij.

Zoo heeft hij ook getracht het doel te bevorderen der vrienden van den vrede, door zijn geschrift *Een noodzakelijk kwaad*, dat echter voor alsnog niet met zulk een gunstig gevolg bekroond werd als zijn fabriekskinderen.

Ook de gebreken onzer rechtspleging wees hij aan, in de hoop voorzeker, dat dit zou bijdragen om daarin verbetering te doen brengen: zijn *Anna Rooze* is hoofdzakelijk een tendenz-roman tegen de preventieve gevangenschap en den sleur bij ons rechtswezen gevolgd. In dit opzicht heeft zijn boek ook nog niet tot het gewenschte resultaat geleid.

De Maatschappij van Weldadigheid heeft eveneens Cremer's hulp ingeroepen om sympathie voor haar op te wekken, en andere menschenvrienden wisten zijn steun te winnen, wel niet om de arbeiders-quaestie op te lossen, maar den werklieden hunne ware belangen te doen inzien. De brieven van *Jan Stukadoor* waren daarvan het uitvloeisel. Dit zijn zeer onschuldige overpeinzingen, want de gemoedelijke, hartelijke taal van Cremer zal niet veel invloed gehad hebben op hen, die aan de arbeidersbeweging deelnemen, en voor diegenen welke er geen deel aan nemen, waren die brieven overtollig. Als letterkundig voortbrengsel bekleeden zij een zeer bescheiden plaats. Cremer wist van de staathuishoudkunde niet veel meer, misschien nog iets minder dan een gewoon beschaafd man en het lag niet op zijn weg om voor zulk eene gelegenheid van die wetenschap zijne studie te maken. Trouwens die brieven beoogden ook geen wetenschappelijke wederlegging; zij waren slechts een woord uit het hart tot het hart. Sociale quaestien echter zijn niet tot oplossing te brengen door gemoedelijke redeneering.

Hetzelfde onderwerp behandelt hij in zijne *Hanna de Freule*, maar deze roman had geen bepaalden tendenz. Wel wordt daarin

het leven der fabrieksarbeiders beschreven, maar meer als achtergrond om den toestand der hoofdpersoon, Hanna, te doen uitkomen.

De herlezing van dit boeiend geschreven verhaal wekte weder in sterke mate den indruk bij me, die schier alle novellen en romans van Cremer op den lezer te weeg brengen, en die misschien veel bijgedragen heeft om hem bij zijne landgenooten populair te maken: de toestanden zijner hoofdpersonen maken ons medelijden gaande. Ons volk heeft iets zwaarmoedigs; wij houden van het sombere en melancholieke, om niet te zeggen het akelige, en met al zijne blijmoedigheid en opgeruimden zin ligt er over elk der werken van Cremer een droevig waas verspreid. In zekeren zin is dit de weerspiegeling van het werkelijke leven, dat hij in zijne boeken schetst, maar hij maakt er zijn werk van om die zwarte zijde in het oog te doen vallen; het is vooral het lijden en de smart der menschen die het middenpunt van zijne verhalen uitmaken. Hanna de Freule, de arme krankzinnige, die door ieder bespot wordt, werpt op al wat in deze novelle voorvalt eene donkere schaduw. Even zoo is een ander type, waarvan de naam aan den titel, *Arme Samuël*, gegeven is, een onafgebroken aanleiding tot treurige gedachten. De geestige teekening van andere karakters en hunne schertsende gesprekken kunnen dien indruk niet wegnemen. Datzelfde geldt van *al* zijne werken, schier zonder uitzondering. Men denke eens aan dien ongelukkigen Helmond, het slachtoffer van zijne zwakheid voor de vrouw die hij al te lief heeft. Aan Flora Reene in *Tooneelspelers*, die lieve, onschuldige actrice, die in hare kortstondige loopbaan slechts tegenspoed en teleurstelling ondervindt. Aan de arme Hanneke in *Anna Rooze*, het slachtoffer der verleiding; aan Daniel Sils, die van zijne jeugd af met allerlei tegenspoeden te kampen had; aan Bruur Jaopik; aan de kleine Anneke in *Kruuzemunje*. Kortom, bijna geen enkele der zeer vele scheppingen van Cremer zal men kunnen lezen zonder daarin, in verhouding tot het geheel, een aantal bladzijden aan te treffen, die treurige gedachten bij ons opwekken; verontwaardiging en wrevel tegen de booze menschen en deernis met hunne slachtoffers, die wij, als lezers, niet helpen kunnen, terwijl het buiten onze macht is om hunne vervolgers te straffen. Die taak neemt Cremer dan ook zelf op zich, en hiermede steelt hij het hart van hen, wier medelijden met de ongelukkigen hij in zoo hooge mate wist

gaande te maken. Zelfs als zij ziek zijn, worden zij in den regel door hem genezen, of, *moeten* zij sterven, dan verzoenen de gevolgen van hun dood den lezer geheel en al met hun lijden. Het vormt een karaktertrek van Cremer's werken, dat zij allen bevredigend eindigen. Men behoudt daardoor eene aangename herinnering aan het verhaal, en vergeet de treurige voorvallen wel niet, maar de indruk wordt door het einde uitgewischt.

Een van die treurige toestanden is ook een ziekbed. Ziekbedden behooren, wij willen niet zeggen tot de geliefkoosde onderwerpen van den schrijver, maar bijna in elk boek komt er een kranke voor. Even regelmatig vinden wij ongelukken terug; brand, verdrinking, hollende paarden, omgeslagen rijtuigen, moord of verminking en wat dies meer zij. Dit verhoogt den somberen indruk, terwijl al die groote ongelukken afgewisseld worden door een reeks van die kleine ongevallen, *petites misères de la vie humaine*, maar die van vroolijke natuur zijn. Gescheurde japonnen, banket dat in 't zand valt, een afgewaaide hoed, een nat pak, een gestooten scheen, een te eng ledikant, een getornde handschoen, wij zouden die lijst nog kunnen uitbreiden en er de bladzijden achter voegen, waarop zij voorkomen. Maar waartoe? Ieder die Cremer's romans en novellen gelezen heeft zal ze zich herinneren en misschien bij zich zelven reeds die opmerking hebben gemaakt.

Dit zijn eigenaardigheden in Cremer's werk. Die groote en kleine ongelukken vindt men er even stereotype in terug als er eene sterke overeenkomst is in de schepping zijner personen. De spil waarom het verhaal draait is bijna altijd een mooi, naief, deugdzaam meisje - in zijne Betuwsche Novellen natuurlijk uit den boerenstand - die bemind wordt door een jongeling van onbesproken gedrag. Deze is in den regel niet mooi; trouwens de maatschappij, zoomin die van het platte land als uit de steden, levert vele brave jongelingen op met schoone, regelmatige gelaatstrekken. Hunne liefdesbetrekking, die bijna zonder uitzondering eindigt met eene echtverbintenis, vormt de hoofd-intrige van zijne kleinere verhalen, maar geenszins de hoofdverdienste. Deze is gelegen in de karakterteekening van den hoofdpersoon, die een der ondeugden vertegenwoordigt: hoogmoed, huichelarij, gierigheid, schijnvroomheid, luiheid, wangunst enz. Die personen zijn steeds met meesterhand geteekend en Cremer bezit in hooge mate de gaaf om de ondeugden in al hare verachtelijkheid te doen uitkomen door tal van kleine gebeurtenissen, maar vooral door gesprekken en opmerkingen,

die treffen door hunne waarheid en natuurlijkheid. Hij heeft daartoe een stijl tot zijne beschikking benijdenswaardig rijk aan vormen en schilderachtige uitdrukkingen; hij weet met eene enkele uitdrukking, een enkel beeld, een ganschen toestand te schetsen, evenals hij, om een natuurtooneel te doen aanschouwen, maar een paar trekken noodig heeft.

Naast zijne reine, naieve jonge dochters en brave jongelingen met hunne vaders, ooms of voogden, die de ondeugden vertegenwoordigen, treden er nevenpersonen op, die eveneens, maar minder sterk geprononceerde, typen uit de samenleving voorstellen en allerlei menschelijke zwakheden in het licht stellen, tot zelfs de foutieve vervoeging van werkwoorden en natuurlijk ook het misplaatst gebruik van vreemde woorden. Zij vooral zijn het, die onze dagelijksche gesprekken zoo natuurlijk weergeven en de maatschappelijke dwaasheden zoo volkomen naar het leven schetsen. Elke houding, elke handeling is eene kopie van hetgeen men iederen dag zien kan.

Die overeenstemming in personen en tafereelen doet eenigszins denken aan een kaleidoskoop. Het zijn een twintigtal beelden, voor het meerendeel uit eigen ondervinding verzameld, welke Cremer in zijn letterkundigen kaleidoskoop heeft geplaatst en die te zamen door eindelooze verschikking een eindeloos aantal tafereelen te aanschouwen geven. Telkens is het een andere groep, eene andere kleurschakeering, een ander geheel, maar de détails, waaruit zij werden gevormd, zijn dezelfde.

Ik zeg dit geenszins als een afkeurend oordeel over zijne werken, hoogstens om de vruchtbaarheid van zijn talent te verklaren; maar 't is een indruk, die onwillekeurig te weeg gebracht wordt, wanneer men achter elkander vele zijner verhalen leest.

De verscheidenheid wordt niet slechts door de afwisseling der groepen verkregen, maar vooral ook door hetgeen zijne personen zeggen. Daarin - in de dialoog - is Cremer een onovertroffen kunstenaar. Wanneer men zulk een gesprek eens aandachtig leest, zal men moeielijk er iets in kunnen verbeteren. Hij heeft het dan ook niet geschreven dan na zich zelven volkomen in het gezelschap te hebben gebracht - in den geest altoos - van hen die hij sprekend opvoert. En wie weet hoe lang hij hen voor zich spreken liet en hen hunne woorden liet herhalen vóór hij de juiste van hen had gehoord. Soms gaat hij wel wat ver; hij wringt zelfs de spelling, ja de

typografische voorstelling naar de behoefte van het oogenblik. Zoo laat hij niet alleen in een aantal boeken de menschen *nee* in plaats van *neen* zeggen, en schrijft hij maar al te dikwijls de woorden, gelijk ze uitgesproken worden, maar laat zelfs de jongens JA en de meisjes ja zeggen.

In zijne Betuwsche Novellen is dit spelen met de taal geen gebrek; integendeel eene groote verdienste; maar het is tevens onmisbaar. Wij hebben eens beproefd in enkele gesprekken in gelderschen tongval dezen te verwisselen met den algemeen gevolgden en 't was of de uitdrukkingen niet slechts hare naieveteit, maar zelfs hare beteekenis verloren. Ik zou in verzoeking komen om eenige voorbeelden daarvan aan te voeren, maar de keus is te rijk: men behoeft de eerste de beste betuwsche novelle maar op te slaan om daarvan de overtuiging te erlangen. Den lezer zelven zij dit overgelaten. Die tongval *hoort* er bij; hij is onafscheidbaar van het verhaal, maar 't zou onbillijk wezen om te beweren, dat de verdienste van zijne boeken daarvan afhing. Zij zijn de kleur van zijne tafereelen; eene andere kleur voegde er niet aan; en tracht men er die aan te geven door het dialect te verwisselen, dan doet men den schrijver het grootste onrecht, want hij had zeker - gesteld dat hij dit dialect niet mocht of kon bezigen - zijn verhaal geheel anders ingekleed. Een bewijs intusschen dat in die taal de kracht niet ligt van zijne vertellingen, leveren de pogingen van anderen op, die eveneens in het geldersch of eenig ander provinciaal idioom verhalen schreven: hunne werken verschijnen en gaan voorbij en worden vergeten, ondanks de taal; integendeel: velen lezen ze juist niet *om* de taal waarin zij geschreven zijn.

En Cremer zelf gaf een bewijs, dat niet juist die ongewone taal zooveel gewicht in de schaal legt; als hij scheveningsch schrijft, gelijk in enkele verhalen, zooals *de Geldersche Neef, Jaopik* en *Pleuntje, het Lot in den Kerkbuidel*, dan grijpt dat niemand aan, zelfs de Hagenaars niet, omdat het niet gepaard gaat met de naieveteit der gedachten, welke zich in de betuwsche volkstaal weerkaatst.

Vooral kwam die eigenschap uit als hij zijne verhalen voordroeg. Dan hoorde men ook het stemgeluid zelf, dat hij met verwonderlijke getrouwheid wist na te bootsen. Als in zijn onnavolgbaar *Paauwenveerken* - naar mijn bescheiden oordeel het beste wat Cremer geschreven heeft - de hoogmoedige

hoer Balders zijn paard met drift voortjaagt en dan weder zoete woorden tot zijn aanvallig zoontje Willem spreekt, is het of men zelf dien woesten rit mede maakt; als de zieke grootmoeder in *Kruuzemunje* ligt te kermen van pijn in de armelijke bedstede, behoeft men slechts de oogen te sluiten om haar te zien; en als de oude trompetter in 't *Blinkende Hoanje* het ‘t zal dan allevel met Jozef wel gaan’ doet hooren, hoe langer hoe zachter, tot de woorden wegsterven in de verte, dan aanschouwt men in de verbeelding het gansche tafereel.

Door deze voordrachten heeft hij de groote waarde zijner schilderingen doen uitkomen. Dan eerst gevoelde men wat er inlag, en ademloos volgde hem de dichte schaar van hoorders, die, als Cremer las, reeds uren te voren in de zaal had plaats genomen, zoo dicht mogelijk bij den katheder, opdat toch geen enkel woord voor hen verloren zou gaan.

Toen ik, bij zulk eene gelegenheid, gedurende de pauze eens met hem stond te praten, vroeg een zijner bewonderaars, wat hij wel zeide van zulk een volle zaal? ‘Och,’ was Cremer's antwoord, ‘dat is altijd zoo.’ Den anderen morgen hoorde ik, dat dit antwoord zoo pedant was gevonden.

Ik begrijp niet waarom. 't Was de volkomen waarheid, en 't zou eene valsche bescheidenheid van den ‘gevierden spreker’ geweest zijn, wanneer hij zich gehouden had of die talrijke opkomst hem bijzonder had getroffen. Veeleer zou hij getroffen zijn geweest, wanneer er gapingen in het publiek waren. Hij informeerde ook nooit zijdelings hoe men het had ‘gevonden’; hij was zeker van het succès en wanneer na afloop van de voordracht hem, hetzij onder een glas wijn of aan een soupé, hulde werd gebracht, nam hij dit doodkalm aan, overtuigd dat die hulde verdiend was. Wanneer wij in kleinen kring over zijn talent spraken, was hij even natuurlijk en trachtte niet af te dingen op den lof, dien wij hem gaven, waarbij, zoo als van zelf spreekt, ook van de zijde zijner vrienden geen overdrijving was.

In de eerste jaren van zijn opgang evenwel stelde hij een ander talent dat hij bezat hooger dan zijne gaaf van schrijven en voordragen: zijn talent van schilder. Nochtans had hij als zoodanig slechts eene middelmatige verdienste, maar ik herinner me nog zeer goed, hoe hij in een gesprek met Ising en mij over het kunstcongres dat in 1861 te Antwerpen gehouden zou worden en waarop wij waren uitgenoodigd, ter goeder trouw beweerde,

dat hij als schilder was genoodigd en niet als auteur, terwijl hij er meer prijs op stelde in die eerste hoedanigheid dan in de laatste aan het feest deel te nemen. Aan het geven van eene novelle, als premiewerk voor de Kunstkronijk, verbond hij de voorwaarde, dat ook eene schilderij van hem zou worden gekocht, en meer zulke voorbeelden zijn bij te brengen, dat hij langen tijd zijn positie als schilder in ernst opnam. In later jaren heeft hij echter zelf ingezien, dat de romanschrijver verre den schilder overschaduwde, zoodat hij die kunst nog slechts als liefhebberij beoefende. Het strekt hem in hooge mate tot eer, dat de auteur-schilder nooit aan de verzoeking heeft toegegeven, waarin hij zeker meermalen zal zijn gebracht, om zoogenaamde ‘kunstkritiek’ te schrijven, en zijne meesterschap der pen aanwendde om over de voortbrengselen van het penseel een oordeel te vellen. Nergens zelfs geeft hij in zijne romans beschouwingen over het werk van beroemde schilders, hoogstens noemt hij hier en daar hun naam; maar nooit treft men eene vermomde kunstbeschouwing aan.

Zelf, zooals ik zeide, schilderde hij weinig of niet meer. Althans, wanneer men onder schilderen verstaat het door lijnen en kleuren aanschouwelijk voorstellen van hetgeen men ziet of denkt; maar als het geoorloofd mocht zijn onder schilderen ook de kunst te verstaan om, in plaats van lijnen en kleuren, woorden te gebruiken, dan was en bleef Cremer schilder in den vollen zin des woords.

Elk van zijne verhalen is een ‘doek’ met licht en bruin; met een hoofdgroep en nevengroepen, harmonisch geschikt, de détails met zorg aangebracht waar zij vereischt worden, en alles ‘geacheveerd’ tot in de geringste bijzonderheden. Cremer arbeidde dan ook als de schilders. Hij zette wat op, werkte er aan, bekeek het en bekeek het weder; rustte een poos; hervatte dan zijn arbeid en bracht hem ten einde. Dit verschil slechts bestond tusschen den schilderenden en den schrijvenden schilder, dat hij zijne verbeteringen niet dadelijk aanbracht en niets terstond uitwischte; daarmede wachtte hij tot zijn geheel tafereel voltooid was, om dan met zorg de fouten te herstellen en alles in overeenstemming met elkander te brengen.

Verbeeld u Cremer nooit met ingespannen gelaatstrekken over zijn werk gebogen, zonder ophouden op zijn papier werpende wat zijn geest hem ingaf en uren achtereen schrijvende, ten einde zijne inspiratie niet te doen verkoelen. Hij werkte,

zoo als zijne collega's-schilders; bij herhaling rustende, een praatje aanknoopend of een wandeling makend en dan peinzend over de onderdeelen van het verhaal en de wijze van inkleeding; de hoofdzaak was bij hem vooraf vastgesteld: de schetsteekening bestond.

Wij hebben een auteur gekend, aan wien Vosmaer vroeg wat er in zijn volgend hoofdstuk gebeuren moest, want het was eene novelle in den *Spectator*, die elke week maar voor een gedeelte verscheen.

'Dat weet ik niet,' was diens antwoord; 'en als ik het wist, zou het verhaal me zelf vervelen; nu blijft het me boeien en werk ik er met ambitie aan.'

Vosmaer had er zeer veel pleizier over, maar ik geloof dat die andere auteur toch zoo groot ongelijk niet had. De hoofdlijnen moet men natuurlijk getrokken hebben, anders kwam er van het verhaal niets terecht. Banck deelde mij eens mede, dat hij de slotregels van zijn verzen het eerst maakte, natuurlijk niet in te letterlijken zin. Maar de bijzonderheden zijn het uitvloeisel der inspiratie, en als die aan het werk is, schrijft men voort en brengt men voort, toestanden en gebeurtenissen, waaraan men zelf een uur te voren niet eens gedacht heeft. Men behoeft slechts op te schrijven wat de geest getuigt; de schimmen, die men op den wand heeft geteekend, worden levende wezens, die spreken en handelen, bijna zouden wij zeggen: *à l'insu de l'auteur*.

Zóó werkte Cremer niet, en meer dan eens, als ik met hem sprak over de 'teedere' quaestie, in welk opzicht hij volstrekt zoo inschikkelijk niet was, zeide hij, dat ik vergat hoeveel inspanning en tijd zijn werk eischte. Hij was dan ook steeds bedacht om het kopieregt van al wat hij schreef voor zich te behouden, en zelfs bij zijne voordrachten - tenzij ze voor een liefdadig doel bestemd waren, bij voorbeeld voor het Utrechtsche gesticht voor ooglijders - liet hij de streelende gewaarwording, die stampvolle zalen op sprekers moeten te weeg brengen, geheel buiten rekening.

Reeds herinnerde ik aan zijn eenvoudig woord, dat, wanneer hij sprak, de zaal altijd vol was. Met diezelfde oprechtheid erkende hij, dat de boeken die hij schreef, altijd gekocht werden. Hij ontleende daaruit dan ook te recht de aanspraak op een hoog honorarium; maar niet aan inhaligheid was dit toe te schrijven. Cremer was gul, mild, weldadig, maar juist ook om dit te kunnen zijn, verlangde hij veel geld voor hetgeen hij schreef. Aan tijdschriften werkte hij daarom weinig mede en als hij er aan medewerkte, onderwierp hij zich niet aan de algemeene

voorwaarde. Wij zullen de laatsten zijn hem daarvan een verwijt te maken; hij had recht zijn eigen voorwaarden te stellen.

Meermalen werd hem, zoo niet uitsluitend dan toch hoofdzakelijk om zijn naam, het redacteurschap aangeboden van een tijdschrift. Zoo ver ik weet is hij, sedert zijn naam als zoodanig op den *Tijdstroom* en den *Spectator* voorkwam, niet meer als redacteur opgetreden. Voor een paar jaar schijnt echter het plan bestaan te hebben, dat hij eene redactie aanvaarden zou, maar er is niets van gekomen en het zou mij ook bevreemd hebben wanneer Cremer die taak op zich genomen had. Want hij deinsde terug voor verantwoordelijkheid en protesteerde, in de dagen dat hij nog mede aansprakelijk was voor den inhoud van den *Spectator*, tegen de opneming van artikelen, die tegen zijn gevoel indruischten.

Ik herinner mij nog hoe een der medewerkers een verslag gegeven had van een zendingsfeest, in een geest, die geenszins met dien der feestvierenden strookte. Cremer las de proef en maakte zooveel bezwaar tegen de opneming, dat de schrijver zijn stuk terugnam, niet uit overtuiging, maar uit eerbied voor Cremers gemoedsbezwaren. Hij zelf gaf toen een verslag, - onder den titel *Wolfhezen* in zijne werken opgenomen - vrij geïdealiseerd, maar waarin de reinheid van zijn hart weder ten volle uitkwam. Dit vormde van meer dan een zijner kortere gelegenheidsopstellen de grootste verdienste.

Die reinheid des harten zou zeker, indien Cremer geen talent had gehad, zijne romans en novellen niet gered hebben, maar nu geeft zij er een cachet aan, dat weinig boeken bezitten. Nooit of nergens komt er een zweem van dubbelzinnigheid in hetgeen hij schreef; en zoo deze of gene het hier of daar mocht willen ontdekken, dan is dit buiten de bedoeling van den schrijver. Hij onthoudt zich van alle gebeurtenissen, toestanden of uitdrukkingen, die de zinnelijkheid zouden kunnen opwekken. Zelfs in de *Tooneelspelers*, als de directeur Baars op een nacht Flora Reene op hare kamer is gevolgd, zal niemand geërgerd worden. Ook de verhouding tusschen Baars en de vrouw welke zijne gade heet, is zóo geteekend, dat alle aanstoot is vermeden. In *de Koffievrouw*, waarvan de hoofdpersoon het bedrijf van koppelaarster uitoefent, zal men evenmin iets aantreffen, dat niet hardop kan worden gelezen, en toespelingen op de geboorte zijn altijd ingekleed in den fijnen vorm, waarop in beschaafde kringen daarover gesproken wordt. *Anna Rooze*, waarvan het onderwerp zich zou kunnen leenen tot eene minder zedelijke

schildering, is rein in elk opzicht en als in de *Helmonds* de oude majoor de schoone Eva omhelzen wil, komt de luitenant Hardenborg juist bij tijds om elke afwijking van den regel, dien Cremer zich gesteld heeft, te voorkomen. Over de geboorte van Daniel Sils, een onecht kind, wordt eveneens slechts heengegleden en zelfs in de luchthartigste gesprekken die hij zoo levendig weet te schrijven, komt geen onvertogen woord voor. Ik herinner mij ook niet van Cremer ooit iets gehoord te hebben, dat slechts in het gezelschap van heeren bijval vindt. Hij was in zijne woorden even rein als in zijn daden, omdat die reinheid in zijn hart zetelde. Van elk zijner boeken mag gezegd worden: *la mère en permettra la lecture à sa fille*.

Die reinheid des harten openbaarde zich ook in zijn oordeel over de daden van anderen. Hij kon het kwaad bijna niet gelooven en moest hij het aannemen, dan hoor ik hem nog op zijn gemoedelijken toon zeggen:

- ‘Ja maar, vriend, je weet niet hoe zoo'n man er toe gebracht is. Je kunt niet in zijn ziel lezen.’

Die liefde voor zijne naasten, die niet uitsluitend bestaat in het geven, maar in zijn liefderijk oordeel over anderen, straalt ook in al zijne werken door. Hij drijft die misschien wel wat ver; hij gelooft aan schuldeloosheid, om niet te zeggen, zondeloosheid. Er zijn menschen in zijn boeken, die men zedelijk volmaakt zou kunnen noemen. Maar die hooge deugd gaat bij hen, evenmin als bij den auteur zelven, gepaard met strenge begrippen van godsdienst, in de gewone opvatting des woords. Zijne personen zijn niet *per se* godsdienstig, hoe braaf ze ook zijn: en zoo er al in voorkomen bij wie groote deugd met gehechtheid aan eene kerkleer gepaard gaat, hij stelt er andere typen tegenover, bij wie juist dat vooropstellen van den godsdienst de verdorvenheid van het hart moet dekken. Hij weet dan met zeer veel talent partij te trekken van bijbelteksten, en de tekstverklaringen, die hij aan zijne personen in den mond legt, zijn vernuftig gevonden. In '*t Hart op de Veluwe* is de godsdienstig philosophische overpeinzing van den veerknecht Teunis een meesterstuk in dat genre.

Schijnvroomheid haatte hij bovenal en van alle dogma was hij afkeerig. Met den duitschen dichter kon hij zeggen: *ich habe keine Religion aus Religion*. Hij ging naar de kerk om een goed woord te hooren, dat hem stichtte, terwijl hij er ook zijne typen uit medebracht, zooals hij in *Kees Springer*

en in het *Lot in den kerkbuil* en zoo menige andere dorpsschets de indrukken weergeeft, die sommige kerkgangers opvangen. Maar niet om dogma's te overpeinzen veel minder om er over te redetwisten. Zijn geloof was de godsdienst des harten en, indien ik het zoo mag uitdrukken, door hem zelven gemaakt. Inconsequent misschien, zooals hij zelf erkende, maar hij begreep toch de onzichtbare dingen evenmin als een ander en als hij nu maar vrede had met zijn geloof, moest het anderen volkomen onverschillig zijn *wat* hij geloofde en of hij daarin al dan niet consequent was. Maar hij stond veel dichter bij den geopenbaarden godsdienst dan de meeste zijner letterkundige vrienden.

Dit intusschen is geheel eene zaak tusschen Cremer en zijn geweten. Ik vermeld het alleen omdat het godsdienstig element in vele zijner werken eene plaats inneemt. Maar het is geen somber, mystiek geloof, en het openbaart zich, even als bij den auteur zelven, meer in daden dan in woorden.

Deugdzaam te zijn was zijn godsdienst en voor die leer heeft hij getracht proselieten te werven. Daartoe strekten al zijne werken. Hebben sommige een meer bepaalden tendenz, in zooverre stemmen zij alle zonder uitzondering overeen, dat zij beoogden de menschen beter te maken. En nu moge het oordeel over de kunstwaarde er van verschillen en men hem ten laste leggen, dat hij wel gesticht maar niet geleerd heeft; dat zijn boeken niets bij de lezers achterlaten; dat zijne novellen eigenlijk geen Betuwsche Novellen verdienen te heeten, omdat er niets karakteristiek-betuwsch in is; dat zij eentonig zijn en laag bij den grond; dat zijn groote kunst bestond om *oa* voor *aa* te schrijven en wat al meer - wij gelooven niet dat er onder de nederlandsche letterkundigen een enkele is of geweest is, die zijn talent zoo onvoorwaardelijk wijdde aan de bevordering van het goede, en van wiens arbeid in die mate kan worden getuigd, dat hij voortsproot niet slechts uit den geest van den auteur, maar uit zijn hart en uit het besef van het hoogere den mensch ingeschapen.

Van al de verschillende indrukken, die de lezing van Cremer's werken mij schonk, is deze de diepste, die alle andere overheerscht. Daarom dragen wij hem naast achting en bewondering als schrijver, liefde en eerbied toe als mensch.

Augustus 1881.
GERARD KELLER.

Rose en Fadette.[1]

Herinneringen uit Frankrijk.

Op een der drukste punten van den grooten boulevard te Parijs, waar de lange straat Faubourg-Montmartre haar golven menschen uitstort in den breeden hoofdader van verkeer, stond op een middag van 't jaar 1865 een klein meisje van omstreeks negen jaren, een mand aan den arm dragend, bijna zoo groot als zij' zelve.

Het kind was in 't oog vallend fijn en teer gebouwd. Nieuwsgierig sloeg ze haar wijze oogen naar de voorbijgangers op. Haar dunne beentjes repten zich en klepten over 't asphalt-plaveisel met zenuwachtigen spoed of ze zoo uit een marionettenspel was ontsnapt. In één woord, er was iets in 't voorkomen van dit kleine meisje, dat de aandacht trok.

De generaal Ducros, die juist op 't punt stond den boulevard over te steken, zag zich, op 't onverwachtst en tot zijn verbazing, door dit zonderlinge wezentje in zijn voornemen verhinderd. Het kind trok den generaal zachtkens bij zijn mouw, meteen haar wijze vrouwenoogen naar hem opslaande. Tegelijkertijd klonk 't den krijgsman tegen in 't hooge register eener kinderstem, vleiend, eerbiedig, beschroomd:

'Traversez moi, monsieur le militaire.'

Dat monsieur le militaire ontlokte den generaal een glimlach. Hij bukte zich snel, nam kind en mand op zijn krijgshaftigen arm, lootste beide in een omzien den boulevard over, zette zijn

1 Het eenvoudig verhaal dat ik hiernevens den lezers van de Gids aanbied is geen verdichte geschiedenis. Sommige der personen, die er in optreden, zijn nog in leven. Enkele bizonderheden verschafte mij mijn overleden vriend, de weldoener der Parijsche armen, de goede pasteur Montandon.

last op 't trottoir aan de overzijde neder, waar hij nog even vernam dat ze Fadette heette - voort was de kleine kabouter - den kant naar de Madeleine op.

Wie lust heeft iets meer van Fadette te vernemen dan de hupsche generaal van haar te weten kwam, die volge het kind door de lange, rechtlijnige straten naar de poort van een huis in de rue R..... een dier groote, grijze, met menschen volgepropte steenklompen, welke men te Parijs *une maison* noemt. In de schaduw dier poort zien wij het kind verdwijnen.

'Kijk eens, kleine' zegt de concierge, een donkere kroesharige Provencaal, die in de deur van zijn kamertje staat te rooken. De man heeft een peer in de hand, de steel van de vrucht tusschen duim en wijsvinger. Vlak boven den neus van het meisje bengelt het goudgele lokaas.

'Nu, vinkje, spring!'

En ze springt. 'Merci!' klinkt 't uit schelle keel. Een critische blik op de vrucht volgt die dankbetuiging. Met den duim wordt vervolgens een onderzoek naar de rijpheid ingesteld. Als dit tot bevredigende uitkomsten heeft geleid, zet het kind haar tandjes in de peer, begraaft haar stomp neusje in het weeke vleesch, dat het zoete sap langs kin en wangen druipt. Daarop haar mand weder opnemend, kloutert de kleine de trap op, springt ze die op, ware beter gezegd. Ze neuriet al etend en klimmend een deuntje, tusschen iedere twee noten van haar schelle sopraan een hap. De concierge beneden lacht in zijn baard. 'Bij de hand' zegt hij 'die kleine.'

Inmiddels klimt Fadette dapper voort. 't Is een klim naar de hanebalken! Zoo'n huis is een reus, de trap de ruggegraat van den reus. Fadette woont in de hersenpan van N°. 117. Ze heeft reeds de derde verdieping achter zich en staat juist gereed de vierde aan te tasten, als een gezette dame, klein van gestalte, met een goedig, vriendelijk gezicht, die van boven komt afdalen, haar in den weg treedt en tegenhoudt. De vleezige onderkin dier dame rust op den strik van haar hoed als de volle maan op een wolkensluier. Levendige, sprekende oogen liggen diep verscholen in de blozende bolheid van het aangezicht. Vroolijk blinken die kralen bij 't stilstaan der dame, om Fadette na te zien.

- 'Dag, kleuter.'

'Dag, madame Friquet' luidt de wedergroet, zeer onverstaanbaar uit volgepropten mond.

- ‘Wat kauw je daar, kleine sprinkhaan?’

- ‘Een peer’ gilt het kind naar beneden. Ze heeft juist de vijfde bereikt.

De dame, die wij madame Friquet hoorden noemen, zet haar dalende beweging voort, behoedzaam zich aan de trapleuning vasthoudend, want de treden werden zooeven gewreven.

Fadette heeft juist haar kwartier in den schedel van den reus bereikt, als madame Friquet te voorschijn treedt uit de deur aan zijn voeten, de toegang tot de binnenplaats. Bij deze deur loopt een jonkman haar bijna tegen 't lijf, die eerbiedig zijn pet licht, na een woord van verontschuldiging in der haast gepreveld.

't Is een werkman, een slanke, goed gebouwde figuur, met iets goedhartigs in zijn wezen, dat iets hoogs in zijn trekken aangenaam tempert. Het haar van den man is kort afgesneden, zijn gezicht ovaal en donker, de neus flauw gebogen. Den welbesneden mond beschaduwt een fijne moustache. Los gestrikt, laat zijn das den ranken, gespierden hals alle vrijheid van beweging. Onder den linkerarm draagt hij een voorwerp dat met groote zorg in een grof linnen overtrek gewikkeld is.

‘Oho, mijnheer Laffiche’ zegt madame Friquet, haar zwaarlijvige figuur voor de deur posteerend ‘waar moet dat naar toe?’

Des jonkman's gezicht wordt van een donkeren blos overtogen. Hij kijkt veelbeteekenend naar het voorwerp onder zijn arm en vangt bij 't weder opzien een blik van madame, half spottend, half vriendelijk.

- ‘Of u niet weten zoudt, madame! - Is ze - is ze thuis?’

- ‘Ei, dat denk ik wel - maar zeg eens, mijnheer, heeft de hand niet gebeefd, zijn er geen vijf pooten aan bij geval? Zit de leuning niet verkeerd?’

- ‘Hm!’ antwoordt de werkman, met zijn vlakke hand het voorwerp streelend, ‘'t is mijn slechtste stuk werk niet. 't Is een klein juweeltje’.

- ‘O ik ben benieuwd, ik ben benieuwd. Zou mijn breede rug er in kunnen? Nu, ik wil u niet ophouden. Alle heiligen geleiden u. Goed succes, mijnheer Laffiche.’

- ‘Als alles afloopt naar wensch’ spreekt de werkman, den voet reeds op de eerste trede, spreekt hij met warmte, ‘dank ik het voor een goed deel aan uwe voorspraak, madame Friquet.’

- ‘Pah!’ roept deze dame met een zwaai harer hand dit

kompliment afwijzend. ‘Maak maar dat ge boven komt - en goeden moed!’

Ik begin mijn verhaal, waarde lezer, tegen alle regelen van een goeden verhaaltrant in - zoo ongeveer in het midden. Personen voerde ik sprekend in die, zoo luidt uw stil verwijt, ge u liever hadt zien voorstellen met enkele voorafgaande opheldering en. Dat wil zeggen, ik viel met de deur in huis. Verlegen als ik zit met de fout die ik beging, zou ik nu mijn verhaal op nieuw moeten beginnen. Bij voorbeeld zoo: daar woonde in het jaar 18... in een huis te Parijs rue.... een.... Maar ziet ge niet hoeveel last en moeite ge mij daarmede veroorzaakt? Ik had daar juist de gordijn opgehaald, een paar mijner figuurtjes voor het voetlicht geschoven. Moet ik 't nu weêr laten vallen om mijn proloog af te steken? Zulk een eisch bij u te onderstellen ware uw goed hart onrecht doen. Wij zijn nu eenmaal van wal gestoken. Laveert mijn verhaal tegen wind op, in plaats van met een frisschen bries achter steven voor wind af te drijven, tien tegen een dat het ten slotte toch in behouden haven landt.

Na deze korte uitweiding, mij door eerbied voor den lezer in de pen gegeven, laat ik madame Friquet de straat opstappen om een koude pastij te koopen voor haar diner. Ik laat den heer Laffiche, onze tweede kennis, de trap opklimmen, zijn geheimzinnig voorwerp onder den arm. Hij deed het in werkelijkheid zeer vlug, in mijn verhaal evenwel doet hij 't uiterst langzaam. Ja, hij kruipt de trap op. Want het koningrijk der vertelling heeft zijn eigen wetten. Men laat er den tijd een sukkeldrafje gaan of wel dien geweldige voortschieten met de snelheid van een bliksemstraal. Ik houd dus den heer Laffiche op de trap bezig zoolang ik hem boven niet gebruiken kan. Hij moet een geruimen tijd geduld hebben, want ik ga de geschiedenis verhalen van

Fadette.

Drie jaren omstreeks voor 't tijdstip, waarop we ons verhaal beginnen, verscheen op de bovenste verdieping van n°. 117 een bleeke, in 't zwart gekleede vrouw. Ze hield een kind aan de hand van omstreeks zes jaren, wier gezichtje ze met bijna woeste smart aan haar boezem drukte, toen ze haar armoedig kwartier had bereikt. Ze kwam, gelijk daar zoovelen

komen in die groote stapelplaatsen van menschen, niemand weet vanwaar, om straks weder spoorloos te verdwijnen, niemand weet waarheen. De roode randen, haar oogen omzoomend, de diepe neerslachtigheid op haar bleek gelaat, getuigden van kommer en doorgestane ellende. ‘Pauvre femme’, sprak soms een *locataire* als hij haar op de trap tegenkwam, dan haalde men de schouders op en ging zijns weegs. Uiterst stil en teruggetrokken leefde die vrouw; geen de minste moeite gaf zij zich de sporen eener verwelkende schoonheid aan den kommer te betwisten, die ze wegwischte trek voor trek. Ze kwam en ze ging onhoorbaar, bescheiden, haar kind aan de hand of alleen. Tweemaal op een dag, als de brievenbesteller zijn ronde deed, hoorde men de deur van haar kamertje kraken. Met rooden gloed op de wangen trad ze den postbode te gemoet, met hijgenden adem en haperende stem vroeg ze den verwonderde maar altijd beleefde, of er - misschien - ook een brief voor haar was. De besteller keek op, eerst de vrouw meewarig in het angstige gezicht, dan bedrukt in zijn kastje. Men kon 't den man aanzien, dat 't hem leed deed ontkennend te moeten schudden met het hoofd. Dan sloop ze heen, om straks weêr haar vraag te herhalen, altijd met 't zelfde bescheid. 't Scheen wel of de arme vrouw haar tijd doorbracht met het schrijven van brieven, die nooit beantwoord werden. Ze stak er iederen dag een in de bus, steeds aan 't zelfde adres, en bleeker, vermoeider, wanhopiger stond haar gelaat, telkenmale als ze de hooge trap weder opklom. Dit duurde zoo luttele weken, toen verscheen ze niet meer, bezorgde geen brieven meer noch scheen er te verwachten. Haar huur, prompt betaald in den beginne, bleef op den vervaldag onvoldaan. Er waren van die teekenen, dat er honger geleden werd in het hokje, waar niemand een blik werpen mocht.

Twee barmhartige harten tobden over de arme vrouw, trachtten haar hulp te bieden. 't Waren twee vrouwen, de eene madame Friquet, onze kennis van daareven, de andere Rose, de strijkster, een braaf, zachtaardig meisje, wier vertrekje aan dat der verlatene paalde! Madame Friquet en Rose waren kennissen. De goede dame, die commensalen hield en de vijfde bewoonde, had de strijkster in haar moederlijke bescherming genomen. Rose was een kind uit madame's *pays*, gelijk de Franschen zeggen, een kind uit Bretagne, met groote, zwarte oogen, rondom door lange zijden franjes beschaduwd.

Over het lieve gelaat, niet schoon, daartoe was het te onregelmatig, maar warm verlicht door die beide stralende avondstarren, over de ietwat bleek getinte, maar zacht geronde wangen, waarin vooral de aanminnigheid van den mond u bekoorde, wel 't meest als ze sprak, speelde die zonnestraal van vergenoegdheid en levenslust, den kinderen eigen van het gelukkigste volk der wereld: de Franschen. Te Parijs gekomen in gezelschap van haar zuster, had een gelukkig toeval beide meisjes onder 't dak van madame Friquet gevoerd, die zich harer oogenblikkelijk aantrok. Na den dood der oudste - ze stierf aan een borstkwaal - bleef Rose de vriendschap der hartelijke dame genieten. Geen smetje, hoe klein, kleefde op den naam van het meisje. Het slijk der Parijsche straten mocht haar laarsjes hebben aangeraakt, soms en bij uitzondering haar hagelwit kousje bemorst, tot haar voorhoofd was 't nooit gespat. Der klare bezonnenheid, der aangeboren fierheid, der degelijke stoffe in één woord van 't meisje, meer dan aan de wakende oogen harer moederlijke beschermster, hebben zij 't dank te weten, mijne lezeressen, dat ze Rose's drempel overschrijden mogen, zonder zich dien gang te schamen.

- Er ontstond een soort van samenzwering tegen de vreemde. Die deur moest opengaan, het kostte wat het kostte. Bleef madame's bescheiden tikken, haar luider kloppen van binnen onbeantwoord, ze gaven 't niet op. Rose's stem, zoo zacht, zoo welluidend, deed ten leste de grendels springen. Welk een ellende! Op een bed, in wanorde zooeven door de moeder verlaten, zat het kind, den poot van een stoel in lappen gewikkeld op haar armen wiegend - haar pop. Een tafel, twee matten stoelen, een koffer, een gebarsten kookkachel, eenig kookgereedschap, een korst brood, naast een nap vol blauwe melk, was alles wat men vond.

De vrouw zeeg naast het kind op het bed neder, haar adem joeg, de koorts vlamde in de holten harer wangen. Uitputting, angst en harteleed hadden zwarte cirkels om de oogen getrokken. De uitgeteerde hand, blauw dooraderd, klam, klemde zich om den pols van het kind, dat begon te schreien toen de vreemde naderde. Wat de vrouwen spraken weet ik niet; 't gesprek werd fluisterend gevoerd. Maar de heilige ademtocht der ontferming suisde van 't hart der vrouw naar 't hart der vrouw. Ze legde haar hoofd op Rose's schouder,

die haar reine borst niet te goed een peluw achtte voor 't afgepijnde hoofd der zondares, de door snikken afgebroken klanken beantwoordde met die eenvoudige, opbeurende woorden, waarvan de liefdevolle vrouw 't geheim bezit. Het arme schepsel liet zich troosten, verzorgen, nam de barmhartige hand, die men haar reikte, aan, maar haar leven vlood zachtkens heen. Het was madame, die 't eerst bespeurde hoe snel het uurwerk afliep en Rose waarschuwde, dat 't spoedig stil zou staan. Op een avond - Rose's kleine lamp verlichtte 't vertrekje - begeerde de zieke een priester. Madame Friquet, een vrijdenkster, die meermalen een oogje geworpen had in de boeken van den antichrist Renan, dacht aanstonds aan den man, dien ze onder de priesters harer kerk boven allen hoogschatte en vereerde. Het was de grijze pastoor van de kerk....., Gallikaan, een laatste overblijfsel van het oude type.

Dezen zou ze halen..... Maar was 't wel gewicht harer zonde dat der zieke op 't hart drukte? Nauw had madame 't vertrek verlaten, of haar oogen zochten Rose. Met de lippen wenkte zij haar. Het meisje haastte zich nader te komen, legde hare hand in de vingeren der zieke, die blijkbaar de hare zochten. ‘God zegene u’ suisde 't van de droge, gebarsten lippen; toen na een lang, benauwd ademhalen, terwijl haar oogen spraken met die vreemde, starende uitdrukking, welke men soms bij stervenden waarneemt, lispte ze... ‘mijn kind!’

Een oogenblik boog het meisje haar hoofd, als werd daar een last haar plotseling op de schouders gelegd; toen, haar donkere wimpers omhoog slaande, als om God tot getuige te nemen, zei ze zeer zacht, iets tot de zieke, iets dat klonk als een troostwoord en tevens als een belofte.

Een diepe vrede kwam over de trekken der arme. Haar oogen dankten met dien vreemden blik uit de verte. Zoo zien soms de stervenden ons aan, als de ziel, op 't punt van scheiden, reeds half verreisd, zich nog eenmaal omkeert op den drempel, om een laatsten blik te werpen op deze wereld door de vensters van het oude huis.

‘God zij haar ziel genadig!’ gaf Rose haar ontroering lucht, toen de laatste ademtocht was heengevloden. De priester knikte ten teeken van instemming in die bede. Het lamplicht viel op

de zilverwit omkranste slapen, de fijne dunne lippen, het belangwekkende schoone profiel. Hij zat naast het bed, en staarde, in diepe beschouwing verzonken, de wenkbrauwen fronsend, op het doode gelaat.

‘Arm schepsel!’ klonk de stem van madame, ‘zij boet voor twee, voor haar zelve en voor den verleider beiden. Hij heeft haar weggeschopt toen hij genoeg van haar had. Het heet een dwaasheid der jeugd. Het is een moord.... en wordt na luttele weken vergeten. Dat is een gruwel van onrechtvaardigheid, mijn vader.’

De priester antwoordde niet; hij staarde voor zich henen. Toen, zonder zijn oogen op te slaan, sprak hij zacht bij zich zelven:

- ‘Vergeten? vergeten? Wie kan vergeten wat hij deed - misdeed? Ons binnenste gelijkt een dier oude handschriften, waar, onder het zichtbare schrift, een ander onzichtbaar verborgen is. De tijdsomstandigheden.... Gods verborgen werken in ons binnenste wischt soms op eens de nieuwe letters uit en 't oude schrift komt boven. Wij.... ieder zal eenmaal zijn geleefde leven zien, daar voor hem zien henentrekken, beschenen door het schelle licht der waarheid. Voor ieder komt hier, komt na den dood, de ure dat zijn ziel in diepe eenzaamheid zich zelve richten zal. Dat is wellicht het oordeel, waarvan de heilige apostelen spreken. Want ieder zal tot hooger leven ingaan, God is liefde, maar door de smart der zelfkennis zal hij daartoe ingaan. De hoogste Liefde ware de hoogste Liefde niet, indien zij niet ware het hoogste Recht.’

Hij zweeg eenige oogenblikken. Toen, zijn diepe grijze oogen naar de vrouwen opslaande:

- ‘Wij boeten allen meer of minder voor andere schuld. De maatschappij is slechts mogelijk op deze voorwaarde, dat de een met en voor en door den ander lijde. Gods Zoon heeft de schuld der wereld gedragen. Wat klagen wij? Er wordt veel misdreven, bedorven in de wereld - veel goed te maken is de plicht van alle braven.’

Daar klonk achter de deur een luid geween. Kinderhandjes beukten op de paneelen. Haar stoelpoot achter zich aan sleepend, was de kleine uit Rose's vertrek ontsnapt. ‘Maman, maman!’ kreet het kind, haar kleine armen naar het bed uitbreidend,

toen de grendel was weggeschoven. Maar Rose verborg het beschreide gezichtje in de plooien van haar japon, tilde haar van den grond en het meiske op den arm nemend:

- 'Ik neem het kind.'

De priester maakte een gebaar van blijde verrassing, liet het kalme, vriendelijke licht zijner oogen op het strijkstertje vallen.

- Gij? gij belast u met dit arme kleine schepseltje - gij wilt....?

- 'Ja zeker,' herhaalde Rose, kordaat en vast besloten. 'Komaan! men moet toch *iets* beminnen in de wereld!'

- 'Ja, dat *moet* men' antwoordde de grijsaard geroerd; zijn breede, blanke hand rustte een wijle zegenend op Rose's donkere vlechten.

'Gij zijt een braaf meisje, een best, braaf meisje.'

- En zoo kwam Fadette bij Rose.

Het was een wonderlijk klein ding, dat pleegdochtertje van Rose. Fadette - de verleider harer moeder had in scherts haar zoo gedoopt - Fadette was een dier vroegrijpe, oudachtige kinderen, gelijk ontijdige kennismaking met zorg en ellende er kweekt. Ze kon iemand aanzien met de oogen eener gewonde patrijs; vlaagsgewijze brak haar vroolijkheid uit. Met haar schelle stem, met haar smal, ziekelijk gezichtje, geleek ze een kabouter. Maar onder het vreemde harer uitwendige verschijning school een klein, gevoelig, aanhankelijk hart. Onstuimig, bijna woest, kon ze haar armpjes om den hals harer pleegmoeder slaan, en waar ons strijkstertje ging, daar volgde haar hondje: Fadette. Handigheid boven hare jaren mocht der kleine zijn toebedeeld, want ze ontwarde de banden of ze 't altijd gedaan had, vouwde het linnen en 't fijne batist. Van gezelschap en aanspraak werd ze een hulp voor haar pleegmoeder, ja, een niet te versmaden hulp, zoo klein als ze was.

- 'Het kind brengt zegen,' zei madame.

- 'Hoe zou ze niet?' lachte Rose ''t was de goede God, die haar zond.'

- 'Die *u* zond,' verbeterde madame, haar beschermeling op 't voorhoofd kussend.

Nu kende in N°. 117 ieder bewoner Fadette. Die haar geschiedenis vernamen schonken den kleine een vriendelijken knik. Wat Rose's aardig persoontje betreft; ze stond reeds

goed aangeschreven, maar die geschiedenis met Fadette hief haar in top van eere. Het ‘bonjour, mademoiselle’ van den notaris der tweede klonk anders dan vroeger. In één woord de strijkster en haar pleegkind werden befaamd in N°. 117. Madame Friquet's commensalen, en wat er verder huisde in het groote, van menschen wiemelende brok steen, gaven Rose de eer die haar toekwam en werk, dat haar schoorsteen moest doen rooken.... voor twee. Ja, zelfs de koelste van madame's logeergasten, master Smith, de sluikharige Brit, was er door geroerd. Een omhelzing moest, dacht hem, zijn bewondering lucht geven.

- ‘Gij van 't kleine Bretanje, ik van 't groote,’ riep hij in zijn zuiver Fransch. ‘Aan mijn hart, lieve landgenote,’

‘Gij vergeet de zee, die ons scheidt,’ klonk het schaterend antwoord. De groote mand met strijkgoed plofte op de tafel. Met dook ze weg achter een berg van boordjes, die topzwaar geworden den verliefden Brittanjer om de ooren stoof.

Inderdaad van 't preutsche was niets in ons meisje. Daarvoor was ze te jong en was ze Française. Het vuur, dat in haar donkere oogen glom te temperen, zij dacht er niet aan. Ze wist dat ze er goed uitzag en 't deed haar pleizier, dat ook anderen dit vonden. Een komplimentje hoorde ze gaarne, muisde 't op als een *bonbon fondant*, gelijk alle Françaises, beloonde 't met 't zweemsel van een lonkje, met dat betooverend opslaan van de oogen, dat minnelijk plooien van den mond. Maar een eerlijk meisje wilde ze blijven en bleef ze.

Eens had een al te dartele kwant haar hand op zijn wang voelen neêrkomen, dat 't hem tintelde om de ooren. Vraag niet of het raak was, al rouwde haar heur drift zoo dra niet bekoeld, al reikte ze, na de straf, haar hand den gestrafte, den gestrafte, die ze greep en, aardige, hoffelijke Franschman die hij was - zoo zijn ze niet allen! - er zijn lippen op drukte ter ridderlijke weêrwraak. Bezonnenheid was 't kenmerk der vroolijke brunette. Vooralsnog bleef haar hart, geheel en ongedeeld, der kleine Fadette toegekeerd. Als het strijkijzer vloog over 't vochtige linnen en de damp van den strijkplank sloeg, wipte Fadette door 't kamertje, een vogel in de kooi. Of ze vermaakte haar pleegmoeder door met tooneelspeelsterskunstvaardigheid, met een zekere aapachtige schelmschheid, de gebaren en houding der klanten na te bootsen. Fadette bracht namelijk het strijkgoed aan de heeren en dames van N°. 117; zelfs toog

ze somtijds de stad in, alleen en onverzeld, haar mand aan den arm, echt kind van 't Parijzer asphalt als ze was. Terug van haar tocht zong ze luid uit de borst, met haar schrale, doordringende kinderstem, dat men 't boven kon hooren. Geen conducteur eener ouderwetsche diligence kon vroolijker toeteren dan mejufvrouw Fadette deed bij 't klauteren naar boven. Maar de groote hoogtijden van haar kinderleven waren de Zondagen, als ze met Rose en de goedhartige madame Friquet door de lanen van het Bois, of ergens elders in de boschrijke omstreken, mocht zwerven, rennen langs de paden, schuilen in het struikgewas, een vogel nastaren, die hoog, hoog boven haar hoofd op zijn pennen dreef in de blauwe, doorschijnende lucht, broodkruimels werpen voor de zwanen, zoo goed als het kind der comtesse. De kermis te Neuilly, te Asnières, de Turksche schommel, een kleine versnapering, die madame haar gunde, werden jubelend genoten. Op de *bateau mouche* de Seine af te drijven, haar spillebeentjes schommelend onder de bank, haar starende oogen op de kaaien gevestigd, die vloden ter weêrzij van boord, - de kaaien, des Zondags bekranst met hoofden van arme rekruten, wier blauwe képis met roode pompons over de grijze bazaltmuren heen kijken, suikererwten op een taartkorst gestoken - welk een geluk!

- ‘Madame, hier is uw kind,’ had, op een van die tochten, een galante sergeant geroepen, over de hoofden der menschen heen, bij 't dringen naar voren, Fadette ons strijkstertje toereikend.

- ‘Die houdt u vast voor een weduw,’ zei madame Friquet.

- ‘Daar zijn er bedroefder,’ schertste Rose, ‘hij ten minste zal mij niet troosten, die pop van chocolaad.’

't Was inderdaad een Turco. De man liet het elpenbeen blinken van een tandenrij om een hertogin jaloersch te maken. Afschuwelijk was de verliefde grijns van zijn mahoniehouten tronie.

En nu, lezer, zou ik haast uw nieuwsgierigheid bevredigen door onzen kennis, den heer Laffiche, ten tooneele te voeren. Hij moet al heel wat trappen geklommen zijn onderwijl ik vertelde. Maar alles wel beschouwd is 't beter, en straks zult

gij mij gelijk geven, dat ik dien heer nog een tiental minuten laat wachten en inmiddels uwe aandacht ga vragen voor een andere persoon, die ge straks leerdet kennen:

Madame Friquet.

Madame Friquet was de eenige dochter eens meer dan welgestelden landbouwers in Bretagne. Jacques Richard, om zijn lichaamsomvang door de boeren Jacques Tonneau gedoopt, was de dikste, gulste, goedhartigste kerel, die er zes uren in den omtrek te vinden was. Sterk als een stier, weekhartig als een kind, bleef Jacques Tonneau tot het uur van zijn plotselingen dood, aller schelmen schrik, de vriend van alle kleinen en armen. Luiaards en ledigloopers benijdden den man zijn verbazenden voorspoed. Wie arbeid op prijs stelden, taaie, noeste vlijt, die gunden den brave, gunden hem van harte, de kroon op zijn werken en sloven. Uit het volk opgekomen, als stalknecht begonnen, was Jacques Tonneau een echte demokraat. Zijn hart hing aan 't volk. Met leede oogen zag hij 't aan, dat zijn eerzuchtiger ega de hoogte in wilde, en 't was met zijn goedkeuring niet, dat deze van hunne dochter een dame maakte.

Eerst voorrecht geacht, bleek later die kostschool, die opvoeding ver van haar ouders, voor de goede Camille een bron van teleurstelling en velerlei verdriet. Bij 't keeren naar huis, na voleindigden leertijd, werd het meisje met droefheid gewaar hoe duur haar die hooge beschaving te staan kwam. Camille's piano, Camille's boeken, Camille's taal en manieren, opschik en tooi bleken steenen des aanstoots voor Jacques Tonneau. Hij was met zijn dochter, de dame, niet op zijn gemak. Hem hinderde de blankheid en zachtheid der handen *in melk tot nietsdoen gebleekt*, gelijk hij zich uitdrukte. Lezen maakt muizennesten, smaalde hij schamper, met een schuinschen blik naar de boeken. En Camille las, las; ze stak haar stompneusje meer in de boeken dan den goedhartigen praktischen vader beviel.

- ‘Het beste wat ge doen kunt met het kind,’ sprak Jacques mistroostig tot Camille's moeder, ‘is dat ge haar uithuwelijkt, hoe eerder hoe beter, aan den een of anderen fijnen mijnheer. Dan is het ten minste met de geleerdheid uit. 't Is een duivelsch werk, die geleerde vrouwen! Boter karnen, kaas maken, de drommelsche meiden de veeren uitjagen voor dag en voor dauw, dansen met een eerlijken borst, dat de rokken in

't ronde vliegen, kinderen krijgen, flinke jongens zogen - ziedaar 't werk voor een vrouw. Zitten maakt de meisjes ziek. En waar drommel dienen dan de pastoors toe en de schoolmeesters en alle andere bleeke boekenwormen, vraag ik?'

Of 't noodlot hem gehoord had, zulk een fijne mijnheer kwam weldra opdagen. Directeur eener kleine fabriek in den omtrek, gekleed met de zorg eens sajetjonkers, wandelende kroniek van Parijsche nieuwtjes, dichter van kreupele sonnetten, och, och, welk een inbegrip van volmaaktheden scheen moeder en dochter die mijnheer Friquet. Had hij niet met fijne beleefdheid en dichterlijken zwier Camille's wangen bij tweelingrozen vergeleken, zusterlijk bloeiend op een ranken stengel? Voor het meisje, dat de vierkante schouders, den korten nek van vader geërfd had, voor het meisje door Jacques *mijn propje* genoemd, was 't honig, die vleitaal. Knappe vrouw voor haar jaren, werd hoorbaar gefluisterd, als 't oor der huisvrouw op schildwacht stond. Eens de vrouwen op mijn hand, dacht de handige vrijer, komt de beer van een vader van zelf achteraan. En 't ging gelijk hij vermoedde. Jacques bromde, viel uit, stoof op tegen fatten, doch moeder, die zweeg, die den storm maar liet razen, behield toch het veld. Zoo kreeg dan de vrijer èn meisje èn bruidschat.

Maar vreemd, schoon verklaarbaar voor wie hem goed kenden, nauw had hij Camille getrouwd, haar bruidschat opgestreken, of een ingrijpende verandering deed zich kond in des heeren Friquet's gewoonten en levenswijze. Er ontwikkelde zich namelijk bij dien heer een *bosse* van overpeinzing en nadenken, een neiging tot bespiegelend leven, die eerst zijn schoonouders, later ook zijn vrouw, met reden bevreemdde en verontrustte. Zijn dichterlijke geest zweefde weg, ver weg uit den kring der prozaïsche bezigheden. Die kring werd weldra te eng voor een man van zijn gaven, zijn aanleg. Martelaar van zijn opmerkersgave, zijn artistennatuur, zag hij zich eindelijk gedwongen allen geregelden arbeid den rug toe te keeren. Nu, denken en dichten is arbeid zoo goed als een andere; de koornschuren van zijn brein wijd open te slaan, dat de kostelijke korrels in 't ronde stuiven, bevruchtend wat braak lag, heinde en ver, is plicht, hooge, dure plicht voor den wijsgeer en denker. Daarom zocht de heer Friquet het gezellig verkeer en strooide zijn zout en zijn humor met volle handen rond,

bij voorkeur in de gelagkamers. ‘De geest van zijn brein is de geest van den wijn,’ had de laag bij den grond zwevende schoonvader olijk gezegd. Maar mijnheer Friquet stond te hoog om zich dergelijke schimpscheuten aan te trekken. Wie genie zegt, zegt gastronoom; fijne geest maakt fijne tong. Een getruffeerde kalkoen, besproeid met vonkelende, vloeibare robijnen, is voor den dichter een welbron van inspiratie, al vatten de alledagsmenschen het niet. Uit het schijnbaar kleine komt het groote. Dumas' Mousquetaires sprongen uit een schuimende champagneflesch. Roode patrijzen (de groote man verzekerde 't zijn vrienden) gaven spankracht en vlucht aan zijn fantasie. - Om kort te gaan, want ik mag geen misbruik maken van 't geduld mijner lezers, er kwam een tijd dat de arme Camille hare handen van wanhoop ineensloeg bij de puinhoopen van haar fortuin, na lang en bitter geschreid te hebben bij de puinhoopen van haar geluk.

Een kloek beraad, een kloek besluit! Ook toen bleek ze kind van haar vader. De rekening werd opgemaakt, de schulden betaald. Het overschot harer have maakte ze te gelde en haar dierbaar pays den rug toekeerend, trok ze naar Parijs en begon een pension.

- ‘Kunt gij niet werken voor uwe vrouw, nu ge haar goed hebt doorgebracht, dan zal uwe vrouw werken voor u,’ sprak ze bitter.

- ‘Camille, ge zijt een engel’ riep de fijngevoelige echtgenoot, gereed haar aan de plek te drukken waar zijn edel hart ondersteld werd te kloppen.

Had de arme vrouw een ander antwoord verwacht? Ze vloog het vertrek uit, zijn omhelzing ontvluchtend.

- ‘Dit is zeker’ sprak bij zichzelven de verwonderde echtgenoot, ‘dit is zeker, dat grootmoedigheid en nobele opwellingen aan deze vrouw zijn verspild.’

En daarin had hij gelijk. Wie Jacques Tonneau tot vader had, kon nooit een Gustave Friquet begrijpen.

Dat was me een hoofdbreken, de inrichting, 't bestuur van een pension. Haar commensalen tevreden stellen; een geduldig oor verleenen aan hun klachten en gegrom; met een vrien-

delijk gezicht op hun spijtige aanmerkingen antwoorden; de eeuwige twisten aanhooren, beslechten - nooit had zij gedacht dat haar dit lot zou zijn toebeschoren. Nu 't er echter toe lag, bleek ze dochter van haar vader, dat wil zeggen: ze stak haar handen dapper uit den mouw. - 't Was een wonderlijke menagerie, die commensalen van madame Friquet.

Een ziekelijke Spanjaard, een koopmanszoon uit Baden, een Engelsche zonderling vormden 't heerenpersoneel. De rest waren dames, waaronder drie weduwen, verontrustend vertrouwelijk, hopeloos verlaten, steeds met den zakdoek aan de oogen, den *overledene* gedenkend: haar pauvre petit mari, haar pauvre petit ami adoré. Die dames waren haar kwelling en huiskruis, veeleischend, lastig en twistziek als ze waren, jaloersch op elkander om een blik uit de brillenglazen van den Duitscher, om een bleeken glimlach aan den Spanjaard ontlokt. Nu eens was 't de cornet-à-piston van mister Smith, den Engelschman, die 't gansche pension op stelten zette. Een schorre kater kon niet liefelijker kweelen dan het kleine instrument van den muzikalen Brit. Haar beste commensalen spraken van verhuizen. Hoe nu den Brit te beduiden, met tact te beduiden, zonder zijn kunstenaarsgevoel te kwetsen, dat zijn spel geen hemelval was. De koopmanszoon had mevrouw Brasseux's haartooi geprezen. Een schele blik van nijd door mevrouw Fache haar mededingster toegeworpen, was van dit kompliment 't onmiddellijk gevolg.

'Vos cheveux, madame, ne tiennent qu'a.... un cheveu.'

- De kwaadaardige zet werd nooit vergeven. Hij opende een vuur van vijandelijkheden tusschen de dames, dat met anonyme briefjes aan den Duitscher begonnen, in een mondgevecht eindigde bij 't dejeuner. Poeh! wat een leven! Ja, lezer, vroolijk was 't niet. Toch hield madame zich dapper en draafde ze weldra in haar rosmolen rond of ze haar leven niet anders had gedaan. Aan duizende dingen leerde ze denken, op honderde kleinigheden letten, menigte van beslommeringen aan 't hoofd hebben - en hoe sterk een hoofd behoefde ze daar toe!

- 'Maria,' klonk het als ze uitging tot de meid, 'Maria, zorg dat madame Brasseux haar melk krijgt, ga de brieven halen bij mevrouw Fache, leg vuur aan bij miss Eva. Geef den rok van den heer Steinberg aan den kleêrmaker, als die

komt. Stook het water op voor de thee van mijnheer Smith, denk vooral aan het voetbad van juffrouw Françoise. Laat Pierre de piano verplaatsen in den salon. Hij moet in 't voorbijgaan de Débats koopen voor mijnheer Caridad. Juffrouw Françoise's japon is nog niet thuis gekomen. Zeg maar dat de modiste geen kans ziet voor Vrijdag. De soep is voor de oude Anne, doe er brood bij, vergeet dit niet.'

Om acht uur mocht ze eindelijk rusten, dan kwam Rose een uurtje praten in de salle à manger, ontving ze haar kennissen en vrienden, en deze waren vele. Geen mensch in het huis die de dame niet kende, geen mensch wien ze niet op de een of andere wijze door heusche gedienstigheden aan zich had verplicht. Geen mensch ook, die niet haren echtgenoot uit 's harten grond naar een zekere gastvrije planeet wenschte. Inderdaad, de heer Friquet leefde in Parijs als een vischje in het water. Daar kon in de hoofdstad geen vuurwerk ontbranden, tenzij mijnheer Friquet er bij tegenwoordig was. Een revue liep ontwijfelbaar in de war, als mijnheer Friquet onder de toeschouwers gemist werd. De keizer van een wandelrit keerend kon zijn misnoegen niet verbergen, als hij mijnheer Friquet niet had gezien. Mijnheer Friquet's heerlijke bombast versierde de kolommen van stervende bladen, die niemand las. Zijn prachtig reciet luisterde de avondjes zijner echtgenoote op. President van de tafel, keurde hij de spijzen met kennerstong.

- C'est bon, c'est très bon, ma chère - il y manque un peu de sel - pas assez poivré, ma chère.

Hij keurde den wijn al klappend met de tong, zette een zuur gezicht als die wrang viel in den mond. Hij gaf knipoogjes links, knipoogjes rechts, liet zijn blanke, gekuilde handen bewonderen, ses petites mains aristocratiques.

- '*Usées à ne rien faire*' snerpte madame Brasseux. Hij onthaalde de dischgenooten op zijn grappige invallen en luimige verhalen. Grivoiseries.... daar moest men den Friquet voor hebben. Hij sprak geheimzinnig van zijn vriend den beroemden dichter, van zijn vriend den befaamden acteur. Zijn snaterende stem gaf verslag van de nieuwste tooneelstukken, orakelde diepzinnig over de nieuwste politiek. Hij kende de députés; hij kende de ministers; hij kende iedereen. Zingend als een leeuwerik, fraaitjes geschoren, zijn badinetje in de hand, toog hij 's morgens uit om 's avonds zijn deur weder binnen te sluipen

of te rollen. Toen de garde uittrok om de Oostenrijkers te bevechten, kon de troep weêr niet heengaan of Friquet moest haar uitgeleide doen.

- ‘Hak me tien Oostenrijkers tot mosterd,’ had hij in geestdrift geroepen tot zijn vriend, den Luitenant Z....

- ‘Ik beloof u er twintig, Friquet,’ was des luitenants antwoord geweest.

Men vreesde voor de interventie der Pruisen, maar mijnheer Friquet stelde zijn huisgenooten gerust.

- Wat? Pruisische soldaten, kleermakers, kinkels in uniform, mijne heeren! Zulke beunhazen zouden 't opnemen tegen onze praetorianen? Gekheid! Neem een zouaaf, mijnheer, hij prikt er u tien aan zijn vork. 't Zijn zoutzakken, bierbuiken, geen oortje waard, bah! En dan wist hij te vertellen hoe de koning van Pruisen zich angstig informeerde des ochtends of 't gezicht van den Franschen minister wel vriendelijk stond.

- ‘De keizer, mijne heeren,’ eindigde hij dan, ‘de keizer, dat is me een diplomaat - een diplomaat - ah! - een diplomaat! Enfin, ik kon er meer van zeggen, doch er zijn dingen die men voor zich houdt. Een man als ik, die met gezantschaps-secretarissen omga, dient bescheiden te zijn.’

Een enkele maal, als 't zoo eens viel en 's mans tegenwoordigheid nergens elders werd vereischt, verledigde hij zich wel eens zijn talenten ten beste te geven in den kring zijner huisgenooten. Dan gaf hij proeven van zijn vaardigheid in de dichtkunst door extemporés uit zijn mouw te schudden. In een oogwenk had hij u een vers gefabriceerd, en niemand die onder madame's dak vertoefde vergeet mijnheer Friquet's eigenaardige gelaatsuitdrukking onder de aanblazing der Muze: dat potlood tegen de lippen gedrukt; de glimmende, blauw geschoren kin, in de hooge boorden teruggetrokken, het ijzerkleurig opgestreken haar - Riquet met de kuif, giggelde madame Brasseux, - die welgelukzalige, breede glimlach. Nog zien ze hem staan, madame's gewezen commensalen, dáár, dicht bij den haard, Molière in de rechter, de linker naar de toehoorders uitgestrekt, den wijsvinger naar voren, of hij u de oogen wilde uitsteken, gelijk hij zich bewust was alle Fransche artisten te doen. En dan die allerliefste kinderlijke ijdelheid, dat tevredene, rustige zelfbehagen, dat zwelgen in eigen zotheid. Er was een droppel talent in den man, maar verdronken in een emmer vol waan.

Hij behoorde niet tot de rampzalige wezens, wier jammer zich samentrekt in dat woordje: bijna. Lieden die bijna een goed vers maken, bijna achter 't geheim van een blijspel zijn, bijna aan den roem raken en juist genoeg verstand bezitten om te vertwijfelen, in 't folterend besef van hun onvermogen. Friquet was een honderd- of honderdvijftigste percent talent. Natuur had hem een zot gemaakt, maar tevens hem het vocht op de oogen gedroppeld, dat Oberon op Titania's voorhoofd liet vloeien. Hij was verliefd op den balkenden ezel, die, buiten zijn weten, tusschen zijn schouders verrees. Ware nu slechts madame's blindheid de blindheid van haar echtgenoot te gemoet gekomen. Daar zijn lieve, goede vrouwen, die onwetend een deftigen langoor in haar armen troetelen, een geridderden, getabberden, gebeften. Gouden appelen leggen die teedere wezens in de ijzeren schaal, ja, in den aarden schotel, dien een man haar komt aanbieden. Maar een schaal van beschuitdeeg, daar valt zelfs een steentje door. Een troost bleef haar nog, een schrale: Friquet was niet kwaad. Friquet was een model van een boetvaardig zondaar. Hij vatte nooit vuur bij verwijten, maar gaf altijd gelijk. Die naturen van boter zijn er op berekend iemand wanhopig te maken. Zij druipen u door de vingers, pak ze aan waar ge wilt. Wie opstuift bij scherpe terechtwijzing, aan dien is nog eer te behalen voor ouder of gade, opvoeder of echtgenoot. Maar de hemel beware een ieder voor die murwe wezens, die zielen van gomme-élastique, waar de plooi reeds weêr wegvloeit nog eer hij werd gelegd en de deuk weder glad springt, als de vinger wordt weggenomen.

- ‘Hebt gij nooit kinderen gehad?’ zei de vrouw van den notaris, toen ze madame haar eersteling vertoonde.

‘Hebt gij nooit kinderen gehad?’ vroeg ze nogmaals, in de zelfzucht harer moederweelde, het mollig fluweel der poezele knietjes met kussen overdekkend, en daardoor de tranen niet bespeurend, die langs madame's wangen vloeiden.

‘Ach, mevrouw,’ zuchtte deze, wie 't hart nu eens volschoot en overliep, ‘ik *heb* een kind - een groot - mijn man.’

Op een gedenkwaardigen avond - madame was uitgegaan om inkoopen te doen - kreeg onze heer Friquet een vriend te bezoek, een oud officier der zouaven. Hem naar Franschen trant op beide wangen te kussen, dan naar den kelder te duiken, de lange Maria naar den gaarkok te zenden, een soupeetje te

improviseeren, ziedaar juist een kolfje naar de hand des heeren Friquet. De glazen werden gevuld, geledigd, weder gevuld; men klopte elkander op den schouder, oude geschiedenissen ophalend; men herdacht zijn bonnes fortunes en liefdesavonturen. Amor scheen de heeren in hun jeugd dan bizonder, bizonder vertroeteld te hebben. De overwinningen door den zouaaf op de sexe behaald waren legio.

- Herinnert ge u, Friquet....?

Ja, Friquet herinnerde zich - dan was 't een knipoogen, een proesten, een gerommel in de keel van den zouaaf, een gefluit tusschen de tanden van zijn makker. *Les femmes*, dat is me een onderwerp voor zoo twee oude Fransche jongens met grijze baarden. Ze stonden voor den haard, ze stootten elkander aan met den schouder bij bizonder vermakelijke épisoden. Dan draaiden ze op hun hielen, de een links de andere rechts, elkander den rug toekeerend om op hun gemak uit te lachen. Salvo's van vroolijkheid gaven ze, die mademoiselle Françoise den slaap uit de oogen hielden en de arme madame de tranen in de oogen dreven bij haar tehuiskomst. Dat duurde zoo tot tien uur, op welken tijd de heeren 't gepast vonden op te breken. Friquet, een airtje neuriend, liet vriend Flocquart, die zwaaide, ter deure uit. Na een lang en hartelijk vaarwel van zijn makker bleef eerstgenoemde heer nog een oogenblik aan zijn deurpost staan leunen, terwijl de zouaaf naar beneden stommelde. Nu wilde het toeval dat Rose, de strijkster, daar juist voorbijkwam, op weg naar haar kwartier in de bovengewesten. Scylla ontsnapt, die met een dronken arm naar haar sloeg, stond ze dra voor Charybdis en Charybdis scheen niet gezind haar ongehinderd te laten passeeren. Hij grinnikte verliefd en trad met uitgebreide armen het meisje te gemoet. Het kippetje, gelijk de brave man zich uitdrukte, bleek echter zachter van veêren dan van inborst. Ze stompte den armen Friquet, ze stootte zijn hart op 't ruwste van zich af. Zoo kwam het onder 't worstelen dat de waardige man, zijn evenwicht verliezend, achterover de trap af sloeg. Daar lag hij, met een groote wonde in het hoofd, bleek en zonder bewustzijn. Rose was in een oogwenk naar beneden gesneld. Ze knielde bij den verslagen aanrander. Haar toorn had plaats gemaakt voor ontsteltenis en medelijden. Ze dacht aan madame Friquet en wrong zich wanhopig de handen, toen een rijzig jonkman haar op zijde kwam en beleefd haar zijn

hulp aanbood. Paul Laffiche was even na Rose naar boven gegaan; hij was getuige geweest van 't einde der worsteling en had den dikken Don Juan bijna op 't hoofd gekregen.

- ‘Stel u gerust,’ zei de werkman kalmpjes, ‘dat bloedverlies zal hem geen kwaad doen. Het schijnt bij hem wat sterk te bruisen. Zoo'n aderlating van tijd tot tijd kan geen kwaad. Maar hoe krijgen wij dien dikken knaap naar boven?’

Rose vloog de trap op, snelde madames huisdeur, die aanstond, binnen, om weldra terug te keeren met deze hevig ontstelde dame en den heer Smith, die volijverig zijn hulp had aangeboden.

Zoo werd dan de dartele Friquet bewusteloos zijn deur weder ingedragen en door beide mannen voorzichtig op de sofa nedergelegd. Madame stond bij 't hoofdeneinde, de lippen stijf op elkander gedrukt. Rose zag haar aan met zulk een diep medelijden in haar sprekende oogen, dat de werkman haar met aandacht gadesloeg en telkens weder 't hoofd naar haar omwendde.

Het kaarslicht viel op 't bleeke ovaal van haar lief, verstandig gezichtje, waarin op dien oogenblik de groote, ronde oogen straalden als zwarte edelsteenen. Haar lippen beefden, nog bleek van den schrik. en lieten tusschen de boorden een smalle streep van émail doorschemeren. Langs de fijne oorschelp golvend sloten de glanzige vlechten haar gezichtje in een soort van krans of kroon, waartegen bij 't kaarslicht het matte wit van den hals smelteuder afstak. Of de jonkman 't opmerkte? Hij had geen oog van haar af. Een ten minste was er in 't vertrek, dien 't speet den braven Friquet al zuchtend tot 't leven te zien wederkeeren.

Dit ongeval was de eerste aanleiding tot een nadere kennismaking tusschen madame en Paul Laffiche. Madame had schik in den knappen jonkman met zijn beschaafde, bescheiden manieren. Het gebeurde wel eens dat de jongelieden elkander in de voorkamer van madame ontmoetten, en dan ontspon zich soms een gesprek. Rose, over haar werk gebogen, mocht zoo eens bij tusschenpoozen een steelschen blik op den jonkman werpen. Verhaalde deze, 't geen hij somtijds deed op aandrang van madame, verhaalde deze iets uit zijn vroeger leven, dan bleef soms het handje van Rose, met naald en draad er in, halverwege steken en zat ze met opgeheven vingers den verhaler aan te zien. Maar nauw had zijn oog het hare ontmoet, of fluks ging de draad met een ruk naar omhoog. Zoo'n jongen zou waarlijk denken dat men naar hem keek.

Naar hem luisteren deed men met open ooren. De geschiedenis van Paul Laffiche behoorde tot de voor vrouwen althans buitengemeen belangwekkende. Op zijn twaalfde jaar was hij het huis van zijn vader, een koopman in galanteriën, ontvloden. Een vrouw, met wie zijn vader leefde na den dood van Paul's moeder, maakte het huis voor het kind tot een hel. Zijn vader, opgezet door deze Megaere, bejegende hem hard en norsch, liet zich in 't eind in 't geheel niet meer aan zijn kind gelegen liggen. De kwellingen door hem verduurd na den dood zijner moeder, zijn vreugdelooze, verbitterde jeugd, zijn verlaten omzwerven kon de werkman schilderen met eenvoudige en daarom juist zoo treffende kleuren. Rose's oogen gloeiden van verontwaardiging.

'O hoe slecht, hoe slecht!' riep ons meisje, wijl 't naaiwerk haar uit de handen viel.

'O, hoe schrikkelijk slecht!' riep ze nog eens, van haar stoel opspringend, de kleine vuist gebald, als moest ze voor 't mishandelde kind in de bres springen.

'Merci, mademoiselle,' klonk 't antwoord, met warmer dank in den toon der stem en meer vuur in den blik, die dit woord vergezelde, dan het strijkstertje verwacht had. Ze kreeg een kleur, wendde 't hoofd af en zeî, zich herstellend, met een oogje naar madame:

- 'Hij is er goed doorheen gegroeid, mijnheer Paul!'

Maar de jonkman liet haar zóó niet ontkomen.

- 'Vindt u dat, juffrouw Rose?' riep hij plagend, het los daarheen geworpen woord als een kompliment opvangend.

- 'Ja, ik vind u groot en vierkant en lomp, mijnheer,' was 't radde bescheid der in 't nauw gebrachte. 'Ik begrijp niet hoe daar eens een tijd geweest is dat men medelijden met u kon hebben.'

- 'Maar een lompe werkman, wilt ge zeggen?'

De vraag werd gekscherend en schijnbaar achteloos gedaan; toch was er iets gedwongens in den toon. Rose bemerkte aanstonds dat ze een valsche snaar had aangeroerd. Haar wenkbrauwen fronsend keek ze met gemaakte boosheid den knappen jongen op eens vlak in de oogen.

- 'Maar een werkman, gelijk gij zegt, mijnheer Paul, maar zoo'n jongen, die zijn brood verdient met zijn handen - foei! Als ik bedenk dat ge handschoenen hadt kunnen dragen, een knijpbril op den neus, een bloem in 't knoopsgat - kijk,

dan zou ik waarlijk weêr medelijden met u kunnen krijgen.' Zoo sprekend schudde het strijkstertje haar hoofd en slaakte met komischen ernst een zucht, terwijl ze strak naar het oog van de naald keek, waardoor ze een draad ging steken.

'O, ik schaam mij mijn staat niet,' vloog 't den ander van de lippen, wijl hij tot onder zijn haren kleurde, 'maar de burgerij schaamt zich onzer. Wij zijn de voetwisch der geldbezitters, wij loontrekkende handwerkslieden, wij zijn het vuile volk. Iedere domme winkelier haalt den neus voor ons op. De kennissen van mijn vader zien door mij heen als ik hen ontmoet. Deed ik de een of andere schurkerij achter een toonbank of in het kantoor, ze zouden mij de hand schudden. Nu ik behoor tot die groote bende, die voor loon werkt, nu. . .'

Maar hier vatte madame vuur. 'Ho! ho! mijnheer Laffiche, veroorloof mij dat ik u in de rede val. Hoe komt ge aan dergelijke denkbeelden? Het staat u fraai, mijnheer, zoo over de burgerij te spreken in onze tegenwoordigheid. Wij zijn, niet waar, Rose, wij zijn ook capitalisten, wij - wij leven van onze renten.'

- 'Ja, zeker', zei Rose deftig, haar draad ophalend.
- 'Wij arbeiden, nu ja, een weinig, maar dit is slechts voor tijdverdrijf, niet waar, meisje?'
- 'Zeker, madame Friquet,' lachte Rose, haar hoofdje buigend over haar werk.
- 'Gij hoort het, mijnheer, *wij bezitten* en staan dus boven 't volk, die bende. Wat mij betreft, ik sta zelfs zoo hoog dat de winkelier in de straat zijn hoed voor mij afneemt en Rose is aan 't hoofd eener oude firma in gestreken waren. Welnu, mijnheer, hebben wij, geldbezitters, door u henen gekeken? Wanneer toonden wij u dat we ons uwe meerderen achtten? Ziet ons nu eens aan, aristokraten die we zijn, Rose en ik, we achten ons gelukkig als zekere mijnheer Laffiche een oogenblik komt praten. We hebben nauwlettend de adelbrieven onderzocht, welke deze zich verworven heeft, door zich als een man door de wereld te slaan, en die oud en beproefd genoeg bevonden, om dien heer in ons verheven gezelschap toe te laten. Foei, mijnheer, hoe komt ge aan zulke gedachten? Als ik u was, zou ik mijn hoofd te hoog dragen om er acht op te geven wat deze of gene malloot van mij denkt.'
- 'Duizendmaal vergeving,' riep de werkman, 'indien ik

een ondankbare was. Ik zou mijn tong liever afbijten dan u te kwetsen, madame. Maar zie, die afdaalde tot lager blijft daar altijd een vreemde. Ik gevoelde mij nooit thuis in dit pak, onder mijn makkers.'

- 'Werk u er uit, mijnheer! Dat staat aan u. Er kan een tijd komen dat ge met trots uw werkmansbuis en gereedschappen aan uw kinderen toont. Tot het volk behoord te hebben, zijn leven mede te hebben geleefd, zijn lijden mede te hebben geleden, geloof mij, dat is een voorrecht. Men krijgt er ruimer hart door. Zie eens, mijn vader was een boerenknecht, toen hij begon. Gij zijt dus wat geboorte betreft mijn meerdere. Er kan geen sprake van afdalen zijn als ik met al mijn oude liefde voor het volk (hier werden madame's oogen vochtig) u mijn hand reik. Kom, laat ons vrienden zijn, mijnheer Laffiche.' Hij greep die hand en drukte die hartelijk.

- 'Ik dank u, madame, ik dank u meer dan ik zeggen kan. Als kind verstooten, heb ik altijd in de wereld alleen gestaan. Dat zich iemand om mij bekommert, anders dan om voordeel van mij te trekken, is mij een nieuwe gewaarwording. Hij zweeg eenige oogenblikken terwijl hij, zijn pet in de hand, in eerbiedige maar ongedwongen houding voor de kleine vrouw des huizes staan bleef.

- Indien men ons van tijd tot tijd zóó de hand toestak, o madame, er zou veel anders zijn in de wereld.'

Of 't nu alleen madame Friquet's gezelschap en vriendelijkheden waren, die Paul Laffiche zoo vaak naar de vijfde dreven? Wij meenen niet zonder grond aan een sterkeren magneet te moeten denken dan zelfs deze goede vrouw bezat. Een kameraadschappelijke omgang tusschen jongelieden van beiderlei kunne is onder de volksklasse te Parijs niets ongewoons. Hier brachten omstandigheden dien van zelf mede. Paul Laffiche had weinig verkeer met zijn kameraden. Zijn omgang bepaalde zich tot twee mannen; de een, Oscar Brassin, bewoonde een kamertje in 't quartier Latin; de ander teekende op 't bureau van een architect. Aan dezen laatsten vooral, aan diens hulp en onderricht, dankte hij voor een goed deel de bekwaamheden, die hem deden uitsteken boven zijn kameraden. De kleine Rose werd van lieverlede de vierde in dit bond. Zij begon op den jonkman een invloed uit te oefenen, waarover ze zelve verbaasd zou hebben gestaan; had ze er zich rekenschap van

kunnen geven. Het gevoel, dat het strijkstertje den werkman inboezemde, was van samengestelden aard. Voor een deel geleek het op de hartelijke, door achting en vertrouwen gedragen genegenheid, die men een nobelen, rechtschapenen vriend pleegt toe te dragen; voor een deel kwam het voort uit die veel teederder aandoeningen, welke een lieftallige vrouw opwekt.

De liefde voor Rose ging bij den jonkman gepaard met den diepen indruk eener ongekunstelde, geheel natuurlijke grootheid in dit meisje, een grootheid, onafhankelijk van stand of uitwendige beschaving, maar haar oorspong ontleenend aan voortreffelijke eigenschappen van gemoed. Bewegelijk van gevoel, licht toegankelijk voor indrukken, vond Paul in den degelijken zin, de helderheid, het gezond verstand van het meisje een steunpunt en halt. Of de schommelingen in zijn willen en denken tot rust kwamen, zoo was 't hem te moede bij de aanraking met haar kalm, vastberaden en vriendelijk wezen. Van haren kant voelde het meisje zich aangetrokken door de warmte en levendigheid van gevoel in des jonkmans karakter. Zoo ontstond er allengs een vriendschapsband tusschen deze twee kinderen uit het volk. Ontmoetten zij elkander in de straten of, gelijk meermalen gebeurde, in gezelschap van madame, ergens in de omstreken, dan vertelde de werkman zijn bevallig vriendinnetje alles wat hem op 't hart lag. En het lieve, brave meisje, niet weinig verheugd over den invloed ten goede, dien haar bijzijn bleek uit te oefenen, hechtte zich aan haren makker met steeds inniger gevoel van vriendschap en verantwoordelijkheid. Ze wist hem uit te lokken tot mededeelingen zijn werk betreffende, bezag met hem de teekeningen, die hij voornemens was in te zenden op eenen door den patroon uitgeschreven wedstrijd. Ze vuurde hem aan, ze prikkelde zijn eerzucht, ja, zette hem zelfs op een dag in verbazing door een paar opmerkingen van fijnen smaak getuigend, en die hij niet naliet zich ten nutte te maken. En toen eindelijk de uitgeloofde prijs aan Paul ten deel viel verheugde ze er zich over of 't haar zelve gold.

Er zijn van die onschatbare wezeus die ons omhoog tillen en voorwaarts stuwen, eenvoudig door in ons te gelooven, zoo sterk, zoo vast, dat wij er verlegen mede worden en onze eer er in betrokken achten hen niet te leur te stellen. Tot deze behoorde Rose. Zij wist het laffe duiveltje van valsche schaamte en hoogmoed te bezweren. Zij zette edeler drijfveeren in gang. Met alle macht bekampte zij de inblazingen van Paul's vriend

en raadgever Oscar Brassin. Deze heer sleepte den licht ontvlambare naar vergaderingen mede, waar een zekere Lavergne zijn socialistische theoriën uiteenzette.

- ‘Hij is uw vriend niet,’ zei Rose, met gloeiende wangen, ‘want hij maakt u ongelukkig, ontevreden, en brengt uw hoofd op hol.’

- ‘Zeg dat niet,’ riep de ander, ‘hij heeft den werkman lief, hij zou met vreugde zijn leven voor ons laten.’

- ‘Waarom kruipt hij dan weg in 't donker als dat waar is?’

- ‘O niet uit vrees, maar de tijd is nog niet daar om openlijk op te treden.’

- ‘Die tijd zal wel nooit komen,’ zei Rose, haar hoofdje schuddend. ‘Als die tijd komt dan loopt hij weg en laat u en uwe kameraden het gelag betalen.’

- Maar hoor dan of 't niet schoon en waar is, wat hij zegt. Zie, Rose, wat de boeren waren vóór de revolutie, dat zijn nu de werklieden: slaven. De adel leefde toen op den boer. Nu leeft de geldadel, de capitalist, op den werkman. Iedere boer heeft zijn stukje van den nationalen bodem gekregen; wij hebben niets dan ons loon. Al ons zwoegen en sloven komt ten profijte van een klein aantal lieden, die ons afbeulen en uitzuigen. Daaraan moet een einde komen en zal een einde komen. Wij eischen dat de arbeid onder ons verdeeld worde, als eertijds de grond onder de landbouwende klasse.

- ‘Dit alles is mij te geleerd,’ viel zijn vriendinnetje in. ‘Maar mij bevalt de manier niet waarop deze lieden handelen. Ze stoken u op in 't geheim. Zij weten wel waarom ze u lokken en als poppen naar hun wil laten dansen.’

- ‘Zij doen het uit liefde voor het volk en de vrijheid.’

- ‘Gelooft gij dat waarlijk? Wat zijn de mannen toch onnoozel - o wat zijt gij mannen toch onnoozel!’ Het meisje liet haar hagelwitte tandjes zien; een heldere lach weêrklonk. ‘Geen wonder dat de vrouwen u foppen! Men zou er waarlijk lust in krijgen, zoo laat ge u met een kluitje in het riet sturen. Neen, Paul, die den werkman liefhebben, die houden hem niet van zijn werk, die leven niet op zijn kosten, onder 't mooie voorwendsel van zijn belangen te behartigen, die verbitteren hem niet tegen alles en iedereen. Hoeveel kost u die mijnheer Lavergne wel?’

- ‘Het is billijk dat wij hem onderhouden, die al zijn tijd voor ons veil heeft. Bovendien loopt hij gevaar opgepakt te worden.’

- ‘Welnu, dan heeft hij den kost voor niets. Reden te meer voor hem om niet te sparen. Maar denk nu eens hoe goed die mijnheer Lavergne 't heeft van de stuivers uwer kameraden. Met dat geld kondt gijlieden een zieken kameraad te hulp komen, een arme weduwe onderhouden. Wij, die ons brood met de handen verdienen, wij moeten beginnen met ons zelven te helpen. Dan komt wel de hulp van anderen, dan komt zij niet als een afgeperste aalmoes. Het is niet mooi en niet rond en niet eerlijk, vergeef me. Uw patroon gaf u onlangs een som voor uw prijsteekening. Gij naamt die aan. Nu zult ge tegen hem samenspannen! Dat zou ik niet willen als ik u was. Dat is verraderlijk. Dan wierp ik hem liever het geld voor de voeten....’

De oogen van het meisje schitterden terwijl ze dit zeide. Ze zweeg een poos; daarop vervolgde ze op een anderen toon:

- ‘Ik weet dat gij daar niet heen zijt gegaan uit eigenbelang. Gij behoeft niet te mokken en samen te spannen. Gij zijt een knap werkman. Gij hebt u door mooie woorden laten opwinden. Het zou jammer zijn als gij 't met die lieden aanlegdet. Ze verdienen het niet.’

Onder 't spreken had het meisje haar hand op zijn arm gelegd. Hij wendde 't hoofd naar haar om en keek haar in de lieve, trouwe, eerlijke oogen. Als had zijn vriendinnetje door haar vertrouwelijkheid hem 't recht er toe gegeven, greep hij haar hand en kuste die.

Inmiddels greep er in de gemoedsstemming van den jonkman een merkbare verandering plaats. Het eergevoel van den werkman sprak luider bij 't naar den achtergrond deinzen der grieven van den in eigen schatting teruggezetten mensch. Op het atelier onderscheidde hij zich op een zoo in 't oog loopende wijze, dat de patroon hem vriendelijker dan ooit bejegende en hem uit eigen beweging een loonsverhooging schonk.

- ‘Maar gij wordt een artist, mijnheer,’ sprak deze op een ochtend. ‘Kom morgen op mijn bureau, ik heb u iets te zeggen.’

Toen Paul zich op den bepaalden tijd bij zijn patroon aanmeldde werd hem een opdracht gegeven, die, aan zijn eigen vinding vrij spel latend, een proefsteen was voor zijn talent, niet minder een werkzame prikkel voor zijn eerzucht. Het gold een werk van vertrouwen, een kostbaar meubel van smaak, dat hem te maken werd opgedragen. Er moesten in de ornamen-

tatie, die, naar een model geschieden moest, zekere wijzigingen worden aangebracht, die een indringen in 't karakter van 't stuk met noodwendigheid vorderden, veel nadenken, overleg en kunstsmaak bij den werkman onderstelden. Of hij zich inspande! Madame Friquet beleefde genoegen aan haar protégé.

- 'Zoo en zoo zal ik het maken,' riep Paul, het voorhoofd gefronsd, met die schoone uitdrukking van nadenken en ernst op zijn gelaat, welke de trekken eens mans verheldert en adelt.
- 'Zóó zal ik het maken,' en meteen wierp hij met zijn smalle, gespierde hand een paar lijnen en omtrekken op het papier, waarover de goede madame Friquet haar bewondering uitsprak, schoon ze om de waarheid te zeggen er hoegenaamd niets van begreep.
- 'Die jongen,' sprak ze bij zich zelve, toen Paul vertrokken was, 'is een weinig mijn kind!'

Rose, toen ze er van hoorde, trok een onverschillig gezicht en begon over iets anders te praten.

Ei, dacht de slimme madame, ei, ei, meisje!

Maar er waren meer dingen, die Paul Laffiche vervulden en bezig hielden. Waarom werkte hij na op het atelier? Er stak blijkbaar iets achter, 't een of ander geheim. Eerst een paar dagen voor we hem op de trap ontmoetten, kwam hij 't madame mededeelen, schoon onder 't zegel van de biecht.

Madame zat te rekenen in haar salle à manger. Ze legde haar potlood neder, schoof haar papieren ter zijde, keek door de glazen van haar lorgnet den bezoeker vorschend aan en vroeg op haar hartelijken, belangstellenden toon:

- 'Hebt gij iets, mijnheer Laffiche? Weegt u iets op het hart? Gij zet een gezicht of ge mij een staatsgeheim kwaamt mededeelen.'
- 'Een staatsgeheim is 't niet - maar toch een geheim. Ge zijt zoo vriendelijk in mij en alles wat mij aangaat belang te stellen. Daarom wilde ik u dit niet verborgen houden. - - - Ze is - als ik mij niet vergis - overmorgen jarig.'
- 'Wie is die *ze*?' vroeg madame onnoozel.

De werkman kleurde een weinig. Hij glimlachte, wierp een

zijdelingschen blik naar de deur, waarop hij de spreekster aanzag als wilde hij zeggen: nu, ge begrijpt mij wel.

Madame volgde dien wenk met haar oogen. ‘Ah zoo, ge bedoelt.....’

- ‘Rose, madame.’ Het kostte den heer Laffiche moeite dien naam uit te spreken, doch madame verkoos nu eenmaal dat hij dien uitspreken zou.

- ‘Ja, nu ge 't zegt is 't waar ook, ze is overmorgen jarig. Wel, dat is nu eens oplettend en vriendelijk van u, dat ge 't mij komt herinneren. Als men ouder wordt vergeet men wel eens 't een of ander.’

- ‘Verschooning, madame,’ stotterde onze vriend, hoe langer zoo meer in de war. ‘Zulk een vrijpostigheid zou ik mij niet veroorlooven. Maar de zaak is deze. Ik heb in mijn vrije uren iets voor haar gemaakt, geknutseld, een kleinigheid, een bewijs van dank voor.... de vriendschap....’

- ‘Ei, vriendschap?’ informeerde madame.

- ‘Ik wenschte wel, dat ik een ander woord gebruiken mocht. Maar ik weet niet of zij voor mij gevoelt wat ik voor....’

- ‘Gij houdt dus van de kleine Rose, dat was 't wat ge mij kwaamt vertellen, mijnheer?’

- ‘Of ik van haar houd,’ borst de jonkman uit, ‘o madame! Weet gij waarom ik mij aangegrepen heb, lust gekregen heb in mijn werk en in mijn leven - omdat *zij* er was om 't te zien, zich er over te verheugen. Haar gezichtje was altijd bij mij in de werkplaats - op straat - overal. Als er van den kerel, die voor u staat, iets terechtkomt, dan is 't, na uwe goedheid, haar werk.’

- ‘Laat er mij maar buiten,’ viel madame in, met een hartelijken lach en een wuiven van haar hand. ‘Verliefde mannen zijn volslagen huichelaars!’

Maar de ander hoorde 't niet. ‘Ik kan haar niet missen,’ ging hij voort, zijn handen met kracht ineenslaande. ‘Ik kan haar zoo weinig missen dat - ziedaar - ik niet weet wat er van mij worden moet als zij mij afwijst. Haar te verliezen zou vreeselijker zijn dan alles wat mij is overkomen. Help dat verhoeden!’

- ‘Hoor eens,’ sprak zijn toehoordster, van haar stoel opstaande en den jongen man met welgevallen in 't ontroerde gelaat ziende. ‘Hoor eens, mijnheer Laffiche. Ik wil gaarne

doen voor u wat ik kan. Maar Rose is geen meisje dat over haar persoontje beschikken laat. Ze is een stukje werk van God van hooge waarde. Wie haar hebben wil moet haar verdienen. Nu geloof ik, nu heb ik wel meenen te bespeuren, dat gij indruk gemaakt hebt op haar hart....'

Paul was de kamer reeds uit.

Zie nu eens, sprak madame bij zich zelve. Daar heb ik nu, oude vrouw, mij ingebeeld dat deze jonge heer *mij* zocht als hij kwam praten en 't waren de mooie oogen maar van die ondeugende meid. Moest ik hem dat niet betaald zetten? - Mannen.....

- Wat madame van de mannen dacht, blijft een geheim; de vriendelijke lezeres wordt verzocht 't ontbrekende aan te vullen.

- Zie zoo nu zijn we eindelijk gereed. We kunnen Paul Laffiche op de trap gaan opzoeken, waar hij nog maar steeds aan 't klimmen is. Zijn geduld moet ten einde loopen met dat van den lezer.

Om goed te maken wat wij in beleefdheid jegens dien heer te kort schoten, willen wij 't derde hoofdstuk van dit verhaal naar hem noemen:

Paul Laffiche.

Wat er in die mand van Fadette zat? Indien ik u zeide dat hij een déjeuner bevatte? Of 't u zou doen watertanden, verwende, is een andere vraag. Voor die twee zwaluwtjes onder de hanebalken was 't een koninklijk festijn. Die flesch wijn, qualité superieure - alles is betrekkelijk, lezer - die korst taai deeg met gehakt vleesch er in, welke men te Parijs un pâté noemt - geef een ding een mooien naam, ge verhoogt den smaak er van, daarin steekt voor een groot deel 't geheim der Fransche keuken - staan daar gezellig naast elkander op de tafel, twee bezoekers gelijk, die gaarne met elkander in nadere kennis zouden komen. Fadette trippelt gunzend om de heerlijkhed en heen; de wijn werpt haar een rood-gloeienden knipoog toe; bruin bloost de pastij haar hunkerende tandjes tegen. Rose rammelt met haar grove borden; de stalen vork legt ze er naast.

- ''t Is de dikste,' zegt Fadette staroogend, na een oogenblik vergelijkens met andere exemplaren, die voor het oog harer verbeelding oprijzen. ' 't Was de dikste. Hij wilde mij een

andere geven, zoo'n smalle, bleeke met een deuk er in. Dank u, zeg ik, *die* moet ik hebben. 't Was de allerdikste.'

Daar worden wel eens credo's uitgesproken met minder warme overtuiging.

Rose lacht om het vuur van Fadette. 'Best opgepast, juffertje, ge moogt weêr een pastij koopen als ik weêr eens jarig ben. Zou men niet zeggen dat ze er verstand van had? Hei, wacht eens, kleine meid.'

Klap! daar gaat de kurk van de flesch, Rose ziet rood van het trekken. Twee maal moest ze rukken, Fadette wegduwen die met haar spits neusje op den kurkentrekker ging liggen.

- 'Wilt ge eens maken dat ge weg komt, anders trek ik uw neus meê.'

Nog een ruk door het lachen mislukt. Eindelijk zeer ernstig de derde. Klaar! Nu bijgeschikt aan de tafel. Gaat uw gang, gelukkige menschenkinderen. Proper is het zolderkamertje, hoe klein en laag en zuinig verlicht. Bloemen ontbreken in dit late jaargetijde, tenzij ge den zachten gloed op Rose's wangen daarvoor nemen wilt. Zon valt er niet in; uit Fadette's vroolijke oogen straalt zonneschijn. Daar is reeds een bres in de pastij geslagen als - kan 't te ongelegener ure? - aan de deur wordt getikt.

't Zal madame wezen.

Neen, 't is madame niet.

- 'O mijnheer Paul... ik...'

Daar is onze vriend eindelijk boven. Daar staat hij, zijn pet in de hand, het geheimzinnige voorwerp naast hem. 't Lijkt wel een meubelstuk, want vier koperen rolletjes steken er onder uit. Hij doet een paar stappen voorwaarts, trekt zonder te spreken, maar met een donkeren blos op zijn wangen, het linnen overtrek weg, en daar prijkt voor de oogen der verbaasde Rose, die haar handen van verrassing ineenslaat voor het gapende mondje der kleine Fadette, het keurigst bekleede stoeltje dat men zich voorstellen kan.

- 'Indien ge 't van mij aannemen wilt als een klein geschenk op uwen verjaardag, mademoiselle; ik heb 't in mijn vrije uren voor u gemaakt en 't zou mij pleizier doen als gij 't niet versmaadde... Rose...'

Maar ze mag toch wel iets zeggen, die jonge dame. Ze staat

daar maar onbewegelijk naast het sierlijke geschenk, de oogen ter aarde geslagen. De jonkman ziet haar aan met een verwonderenden, angstigen bllk. Zou hij haar beleedigd hebben? Dat zeker niet, want toen ze haar mooie wimpers opsloeg, dreven tranen in haar donkere oogen.

'Rose.....!'

Met een sprong hing ze aan zijn hals. Haar zachte koon vlijdde zich aan zijn ruige wang, toen... een paar dier welluidende Fransche woordjes, half gestameld, die in den mond van een meisje klinken als het kirren van een duif. Zijn sterke armen hieven haar van den grond, sloten haar vast aan het forsche, bonzende hart... Hoeveel weken, maanden van uwen grijzen herfst zoudt ge geven, mijnheer, voor zoo weêr eens één lentedag?...

Ziedaar nu der goede madame Friquet de rol van duenna opgedragen. Een waakzaam oog te houden op een paar gelukkige gelieven, dat ze zich houden binnen de door de landszeden voorgeschreven perken van vertrouwelijkheid - die gewoonte heeft wel eens lastiger fâcheuse troisième aan minnenden opgedrongen dan madame zich betoonde. Ook behoefde Rose zulk een opzicht niet. Noch een ingénue, noch een lichtzinnig meisje, wist ze zeer goed haar persoon te doen eerbiedigen, beter dan menige in 't couvent devoot gestoofde jonge dame. Dit nam echter niet weg dat de vormen moesten worden in acht genomen. Anders te handelen scheen madame den eerbied te kort doen een braaf meisje verschuldigd, dat iederen stand tot sieraad zou hebben verstrekt. Innig verheugde zij zich, in de vriendelijkheid van haar goed hart, in het geluk harer beide beschermelingen. Wat gedachten er al heen en weder gingen door het hoofd der bedrijvige, werkzame vrouw. Hoe ze gaarde en spaarde voor die beiden wat er aan karige overwinst overschoot. Als in een moeielijk, treurig, door verdriet verbitterd leven ooit een mensch zich inspande om anderen te verschaffen 't geen zij zelve ontberen moest, en op zekere bekende paradox zich verlatend, het beste heulsap voor eigen wonde in 't heelen van anderer kwetsuren, in het scheppen van vreugde voor vrienden en vreemden zocht, dan was 't dit dappere vrouwtje. Goede diensten zijn goede diensten, maar ze verliezen er niet bij als men ze een bloem in 't knoopsgat steekt. Een snufje, een kwikje tooit

vriendelijk en hupsch deze anders licht wat drukkende gasten. Men kan het hart als het kleed met gratie dragen. Weldadigheid en menschenmin moesten soms naar de kostschool om goede manieren te leeren. Wie bij ondervinding weet hoe ver ze het brachten in die kunst, sommige dier luchthartige wezens, die bewondert nog andere dingen bij de Franschen dan modes en geestig gebabbel.

Het was een prachtige lentedag. De vroolijke boulevard tintelde van licht en kleuren. Een blauwe, doorschijnende hemel welfde zich boven de hoofdstad. Veerkrachtige voetjes trippelden over het asphalt. De lentemodes maakten haar opwachting, straten en pleinen omscheppend in even zoo vele levende, zich bewegende bloemperken. In de parken klonk het zilvergeluid van honderde kinderstemmen. Kleine meisjes, rozenknoppen in een wolkje van lichte stoffe gehuld, zweefden langs 't gazon, den rinkelenden hoepel drijvend of den veelkleurigen bal jagend door de frissche, van bloemenadem doortrokken lucht. Door de lanen van het bosch snorden de rijtuigen, schoone vrouwen er in, die glimlachten achter het rozenrood of lila der zonneschermen. De banden der wielen, het zilverbeslag van het tuig, bliksemden in de zon bij 't voorbijvliegen eer ze verdwenen achter het wiegelende groen. Zoo moet men Parijs zien om het lief te krijgen, om een prik in 't hart te ontvangen uit de vroolijke oogen dier betooverende coquette.

Een paartje dwaalde dien dag door het bosch van Vincennes, een oogenblik nakijkens waardig. Of is 't geen flinke borst, die krachtige jonge man, wien 't gezonde bloed de bruine wangen kleurt? En het meisje aan zijn arm, met wie hij al wandelend keuvelt, verdient ze niet meer dan een vluchtigen blik? Welk een prettig vuur tintelt er achter het fluweel dier oogen. Onze vriend wordt niet moede zijn beeld in die klare spiegels te zoeken.

- ‘Hoe riekt het jonge groen!’ zegt Rose; ‘kijk eens’ - met grijpt ze een twijgje, dat liefkozend haar tegen de wang tikte, ‘kijk eens hoe de blaadjes zich ontvouwen; het lijken wel pluimen, zoo donzig, zoo zacht; ze wiegelen op en neder in de lekkere lucht of ze pleizier hadden in hun leven - even als wij.’

- ‘Even als wij,’ herhaalt Paul, de zoele lentelucht opsnuivend. ‘Daar ginder op het atelier vergeet men dat men mensch

is. De natuur is onze beste kameraad, Rose, want zij is voor ieder dezelfde, geeft aan ieder hetzelfde, aan arm en rijk, aan ons nog meer, want ik verbeeld me dat die mooie dame, die daar voorbijrijdt, niet half zooveel schik heeft als wij. Ze kijkt links noch rechts. Ze komt wat kleur halen buiten, dat is alles. Zij neemt een lepel lucht in, bij wijze van drankje. En ik - ik zou hardop kunnen zingen, schreeuwen, u om het middel nemen, die hoogte opdansen. Kijk, daar slaan ze den hoek om, hier nu....'

En hij grijpt het meisje om het middel, dat hardop lacht, wijl de punten harer laarsjes nauw de biggels aanroeren, zoo licht zweeft ze mede Uit de verte klinkt het gejuich van Fadette, die komt aanhollen. Madame slaat de handen van verbazing ineen, haar tred verhaastend. De jongelieden mogen haar niet foppen, ze mogen niet uit 't gezicht geraken.

Maar Rose, buiten adem, laat haren vriend los, keert hijgend zich om naar het naderend gezelschap. Haar wangen gloeien als in Juli haar naamgenooten en - 'eer ze verwelken wil ik ze plukken,' roept Paul in zijn overmoed. De kus haar ontstolen heeft alleen Fadette gezien.

'Nu uitgepakt,' zegt madame, een korfje nederzettend op het gras. Het gezelschap zit in een kring op de groene zoden tegen de glooiing, die een wijd uitzicht verleent. Beneden ligt het plaatsje te blinken in de zon, met het station op den achtergrond, waarlangs op dit oogenblik een trein naar Parijs vliegt. Een dunne grijze pluim van rook drijft over 't landschap, zilverachtig getint door de zon, zich allengs vervluchtigend, door de koelte voortgeblazen om verder in een te smelten met het wazig verschiet. Er is een gesuis, een gefluister, een zachte muziek van stemmen in de natuur, of duizende bezige geestenhanden aan 't werk waren op de beemden, in de bosschen, den hoogen last van God volvoerend: maakt mij de aarde groen!

De frissche lucht, het spelen van 't licht op de stammen, de effen blauwe hemel, de lieve, vriendelijke, gastvrije natuur, niemand weet welk een weldaad dat is voor den werkman der groote wereldsteden. Het is een herleven, een opademen na de koortsachtige inspanning van den arbeid. Der muffe werkplaats, het benauwde dakkamertje ontvlucht, rond te dwalen in het ruime en vrije; neêr te vallen op het mos om den eekhoorn

na te staren, die in een wervelwind van kringen den boom op vliegt; met de armen onder 't hoofd gekruist, alle spieren in rust, niets te doen, te liggen droomen, te luisteren naar 't fluiten van een lijster in 't getakte. naar 't dommelig geklikklak van 't beekje dat door de grasplokken lekt, onder de varens door sijpelt! Geen geraas, geen stof, geen drukte, geen bedorven lucht, maar het bladerige bosch, het kalme, het koele; een golvende, ruischende zee van groen, lichtgewemel in de lanen, 't getjilp van een vogel in het dichte struweel! Geen vloer met dikke stoflaag bedekt, met houtspaanders of wolpluizen bezaaid, met ijzervijlsel begruisd, maar malsche tapijten van zoden en mos, bespikkeld met goudgele boterbloemen, gestikt met zilveren madelieven oogjes. De kale, groezelige wanden, kleverig van den aanslag, die rook en roet en olie er op achterlieten, weggeslagen, verdwenen, vervangen door breede vergezichten - een flauwend verschiet, zilvergrijze tinten, weldadig koelbad voor 't ontstoken, vermoeide oog - dat is een hoogtij voor den handwerksman als geen rijke er kent.

Rose, op haar elleboog leunend, ligt naar Fadette te kijken, die op het grasveld rondspringt en ruikers plukt voor 't gezelschap.

- ‘Hoe heerlijk!’ zegt ze als het lauwe westewindje haar hals en wangen strookt.

- ‘De waaier’ - schertst madame - ‘na het bal.’

Met heft de spreekster haar vinger waarschuwend op tegen Paul, die naast zijn meisje gezeten, de zijzachte krulletjes in Roses nek in oogenschouw neemt, steeds meer van nabij beschouwt.

- ‘Wat doet ge daar, mijnheer?’ roept deze zich omkeerend. ‘Wilt ge u wel eens rustig houden!’

- ‘Ik breng dat oproerige volkje tot reden,’ verontschuldigt de jonkman zich vroolijk.

- ‘Oho, mijnheer, gij moest eens naast mij komen zitten. Een oude vrouw wil ook nog wel eens zich 't hof laten maken. Kom hier en zeg me eens gauw een paar beleefdheden! Toon u eens een wellevend man. Maar, mejuffrouw, met uw welnemen!’

Rose's voorhoofd had, bij 't boos hem in de oogen kijken, dat van Paul aangeraakt.

Zij lachen....

- ‘Ik ben in mijn leven niet zoo gelukkig geweest,’ roept Paul, zijn breeden stroohoed wegslingerend.

‘Alles wel beschouwd is 't ook zoo kwaad nog niet in de

wereld.’ Madame lacht fijntjes terwijl ze dit zegt. ‘’t Is maar hoe men 't opvat. Bedorven kinderen, die om alles een lip zetten, moet men er niet naar vragen. Menschen gaan soms aanzitten aan het leven gelijk men zich tot een gedekte tafel schikt. Ze leggen hun servet over de knie, kruisen de armen, slaan een blik naar omhoog en spreken tot den goeden God: “Zet nu het geluk maar op tafel; hier zit ik ik wacht, ik ben gereed.” - Die heeren kunnen lang wachten. Het wordt niet in een schotel opgedragen, gebraden en gezoden; het ligt in kleine kruimpjes op den grond. De kunst is maar ze te zien, te bukken en op te rapen.’

- ‘Sommigen zijn sterk bijziende. madame,’ antwoordt de jonkman hoffelijk. ‘Ze moeten een handje geholpen door - door anderen, wier oogen meer geoefend zijn.’

- ‘Mooi, mooi, dank u - gij begint u keurig uit te drukken, dat komt van den omgang met vrouwen.’

- ‘Wij leeren dus tweemaal spreken van u,’ zegt Paul. ‘Welk is 't woordje dat gij ons het liefst laat zeggen?’

- ‘Onderwerping!’ klinkt 't antwoord, terwijl Rose lachend hem haar gezicht toekeert.

- ‘Te lang! Men is 't begin reeds vergeten eer men aan 't einde is.’

- ‘Daar is er een ander dat 't zelfde beteekent: liefde.’

Het gelach van madame breekt de samenspraak af. Fadette, die ongemerkt genaderd was, had Paul haar voorschot vol gras en bloemen over 't hoofd geworpen, juist op 't oogenblik dat deze zich tot Rose neigde om beter te verstaan. Hij schudt zich als een poedel, die uit het water komt. Twee lange stengels bengelen hem langs de neusvleugels. - ‘Hier, hier!’ roept het kind op haar moeder aanstormend en deze met guitigen ernst op beide wangen kussend. Zoo had ze een oogenblik te voren haren pleegvader zien doen, toen ze kwam aanhollen langs 't boschpad.

- ‘Wacht, ik zal u!’ roept Paul. Over het grasveld zit hij haar na; de grasprieten en noppen kleven hem nog in de haren. Als de wind vlucht het kind, zwenkt, wijkt uit, schiet hem onder de armen door. De sterke man heeft geen adem meer. Eindelijk grijpt hij haar toch. Madame en Rose klappen in de handen.

- ‘Die jonge dame moet lezen leeren,’ zegt Rose, als ze straks naar Vincennes afdalen. ‘Ik liet haar te lang in het wild loopen!’

- ‘Dat kan gebeuren als wij man en vrouw zijn. 't Is een aardig sommetje bij elkaar uw loon en het mijne. Ik klim, ik klim - langzaam maar gestadig. Zou men gelooven dat 't deze kleine handjes zijn, die mij den eersten stoot gaven, die mij nog omhoog beuren. - Wie weet of er niet eens een tijd zal komen dat we, gelijk hier, van boven neêrzien op de plek waar wij te voren stonden, en dan zeggen tot elkander: “Wij waren toen arm, weet ge nog wel?”

- “Als we er dan maar niet behoeven bij te voegen - waren wij 't nog!” zegt Rose zacht.

- Hoe kunt ge zoo denken! Welk een ellende een mooi vrouwtje te hebben en haar niet te kunnen opschikken; niets te hebben om haar aan te bieden dan het meest alledaagsche en gewone. Zoudt ge mij dan niet gaarne in stand zien rijzen?’

- ‘Indien uw hart mede klom, ja zeker!’

- ‘Wat zoudt ge dan wel begeeren? Kom, droom nu eens mede, we zijn jong!’

- ‘Zooveel, mijn vriend, en - zoo weinig: u!’ - 't Moest spotachtig geflikkerd hebben achter de lange wimpers, die ze snel naar hem opsloeg, want hij dreigde haar lachend met de hand - en ze moest het afkoopen.

‘Zooveel,’ herhaalde ze op anderen toon. Toen haar hoofdje tegen zijn schouder vlijend en met haar zachte wang even zijn arm drukkend: ‘u onveranderd, u voor mij alleen.’

Het huwelijk der jongelieden was vastgesteld, een omstandigheid waaraan madame zich liet gelegen liggen of 't haar eigen kinderen gold. Maar op 't onverwachtst kwam daar een bezwaar opdagen, waarop men, verwonderlijker wijze, niet gerekend had. Paul moest namelijk, zijn leeftijd in aanmerking genomen, het bewijs van de toestemming zijner ouders vertoonen. Nu was de heer Laffiche sinds lang spoorloos uit Parijs verdwenen. Leefde hij, was hij dood? Zoo niet, waar bevond hij zich? Om hieromtrent tot zekerheid te geraken meldde onze jonkman zich aan bij de bureaux der politie, Men beloofde hem een onderzoek, en na niet te langen tijd bescheid. Maar voor de dag was aangebroken tot 't ontvangen van inlichtingen bestemd, kwam daar een tijding het paar verrassen, die als een donderslag in hun helderen hemel viel. Paul werd bij den ambtenaar ontboden. Deze, voor zijn lessenaar gezeten,

ter nauwernood opziende van zijn papieren, voerde hem te gemoet op drogen, ambtelijken toon, zonder van des jonkmans ontsteltenis notitie te nemen:

‘Uw vader is hier - te Parijs. Hij heeft onderzoek naar u gedaan. Ge kunt hem vinden in de Louvre.’

Bleek bestorven kwam Paul de vrouwen die tijding mededeelen Dat dit bericht hem niet op 't blijdst verraste, bewees genoegzaam zijn ontstemd gezicht.

Een ontmoeting met zijn vader behoorde tot het onaangenaamste en pijnlijkste wat hij zich voorstellen kon.

- ‘Den dood van dien man te vernemen ware mij liever geweest’, mompelde hij voor zich henen.

Toch begaf hij zich, op raad van madame, nog dienzelfden avond naar de Louvre, schoon met looden schoenen en een beklemd hart.

Rose was 't te moede, bij 't vernemen dezer onverwachte tijding, of zich plotseling een donkere wolk kwam schuiven tusschen haar en de zon. Onze ziel gelijkt somtijds een barometer; gevoelig voor iedere nog zoo geringe verandering in den haar omringenden dampkring, kondigt zij door haar onrust het onweder aan, zelfs eer zich nog een wolkje aan den gezichteinder vertoonde.

- ‘Lach mij niet uit, madame, maar toen hij daar straks heen ging, was 't mij of ik hem verloor voor altijd. O waarom moest dit komen? wij waren zoo gelukkig.’

- ‘Daar heeft men nu weder die jonge menschen!’ luidde 't bemoedigend antwoord der dame. ‘Komt er een wolkje op, terstond is alles verloren. Wat zou die man u doen, dwaashoofdje die ge zijt?’

- ‘Mij Paul ontnemen - En God weet, het is niet alleen om mij zelfs wil dat ik hem behouden mocht.’

- ‘Droomgezichten, meisje! Zij beduiden 't tegenovergestelde van 't geen zij voorspellen. Luister, is hij daar niet?’

Het was inderdaad de welbekende stap, schoon lichter in 't keeren dan zooeven bij 't gaan.

Als een menschenkind eens nauwkeurig dagboek hield van de voorstellingen der dingen gelijk die oprezen voor zijn geest, bliksemsnel geweven door den heen en weder schietenden spoel

der verbeelding.... om daarnaast even getrouw, en door een streep van de eerste gescheiden, de dingen te boeken, gelijk de werkelijkheid hem die vertoonde, ach, welk een wonderlijke, belangwekkende, weemoedige lectuur zou dat opleveren!

Op den weg naar de Louvre voltooide die spinster in de donkere kamer van Paul Laffiche's binnenste een schelkleurig patroon, dat spoedig de werkelijkheid draad voor draad weder uitrafelde. Hij zag zich zelven, den verongelijkte, koud en onbewogen tegenover den plichtvergeten vader staan. Hij hoorde, herhaalde bij zich zelven, de snijdend koele woorden, waarmede hij, de verwaarloosde, beleedigde zoon, iedere poging tot verzoening afwees. Verbeelding leende den vader een hart van steen, ruwe manieren, een scherpe onaangename stem, een terugstootend voorkomen, aldus van 't hare nog toevoegend aan 't geen herinnering reeds overdreef. Zoo stapte hij tamelijk opgewonden, vol van sombere voorgevoelens, de poort van de Louvre binnen. Een bediende van 't hôtel, wien hij verzocht hem aan te dienen, kwam weldra terug met de boodschap, dat de mijnheer op numero 14 hem wachte. Hoe 't hart van onzen vriend bonsde, hem klopte in de keel, bij 't doorschrijden van den somberen corridor, waar dikke tapijten 't geluid der voetstappen dempen en de logeergasten, er rondzwervend, samenzweerders gelijken, die naar de een of andere geheime bijeenkomst sluipen. Een tik op de deur - een stem van binnen komend, niet zoo ruw en onaangenaam als de straks op straat in gedachten gehoorde - de deur draaide op haar hengsels, de zoon stond tegenover zijn vader.

Het was een ruim, rijk gemeubeld, goed verlicht vertrek waar Paul binnentrad. De marmeren schoorsteenmantel droeg een groote, bronzen pendule; twee vazen er neven weêrkaatste een hooge breedomlijste spiegel. Bij den haard was een leunstoel geschoven, pas verlaten; een gekreukte courant hing schrijlings over de linker armleuning. Achter de tafel, met brieven en gescheurde omslagen van brieven overdekt, stond, met den elleboog op den schoorsteenmantel leunend, een man van omstreeks zestig jaren, zeer gezet, breed geschouderd en lang. Onder de dikke, vooruitspringende, grijzende wenkbrauwen schoot zijn oog dien rustigen blik uit de hoogte, den man van zaken kenmerkend, wien 't medeloopt. De gevleeschde hand speelde met den horlogeketting, waarvan de schakels zich in een halven cirkel over het gladgespaunen vest uitspreidden.

Zoo stonden vader en zoon eenige oogenblikken elkander aan te staren. Een lange minuut duurde dat stilzwijgend beschouwen. De oude heer Laffiche vertrok geen spier; toch was, voor wie goed oplette, een uitdrukking van verrassing en verlegenheid duidelijk waar te nemen op zijn breed, gevuld gelaat. Paul liet meer ontroering blijken; zijn neusvleugels bewogen zich onstuimig; de hand, die de pet vasthield, trilde.

Het scheen wel of ze daar ten eeuwigen dage als steenen beelden tegenover elkander zouden blijven staan, want geen van beiden deed den eersten stap; tot eindelijk de eerste, zich vermannend, vooruit trad en den zoon zijn hand toestekend, op een toon van gemaakte jovialiteit, hem toevoegde:

- ‘Kom, mijnheer, gij kunt mij de hand wel reiken, te duivel!’

- ‘Het verwondert mij, mijnheer,’ antwoordde de zoon, zonder zich te verroeren, ‘dat ge mij die zoo laat komt aanbieden.’

De vader, zijn handslag afgewezen ziende, zweeg. Hij kwam een paar schreden nader, nam zijn zoon nogmaals van 't hoofd tot de voeten op, legde, met een glimp van welgevallen op zijn gelaat, zijn beide handen op de schouders van den werkman en keek hem op eens vlak in de oogen. Paul beefde onder die aanraking, doch zijn oog ving rustig en trotsch den blik zijns vaders op.

- ‘Welnu,’ zei deze na een pauze, ‘zoo mag ik u. Gij hebt u over mij te beklagen. Houd uw trotsch hoofd in den nek, houd uw hand voor u - mij is 't wel. Ik deed misschien eveneens in uwe plaats. Waarom stierf uwe moeder? Dat was 't begin van alles. Maar blijf daar toch niet zoo stokstijf staan, ga hier zitten en hoor mij aan.’

Zonder een antwoord af te wachten liet de oude heer Laffiche zich in een armstoel nedervallen, te gelijker tijd met een wenken der hand zijn zoon tot zitten noodigend.

Paul voldeed aan die uitnoodiging werktuigelijk, bijna zonder te weten wat hij deed. Het geheele tooneel - dat wederzien - na alles wat gebeurd was, op die plaats, op die nuchtere manier of 't een handelsbespreking tusschen kooplieden gold, scheen hem meer droom dan werkelijkheid. Hij staarde zijn vader aan, die hem, gelijk hij daar zat, spelend met de kwast van zijn leuningstoel, de voeten ongeduldig over de rozetten van 't karpet heen en weder schuivend, de oogen strak op de punten zijner laarzen gevestigd, voorkwam een figurant te zijn, door den

werkelijken vader bij wijze van proefneming vooruitgezonden. De heer Laffiche scheen te verwachten dat zijn zoon spreken zou. Toen deze bleef zwijgen keek hij van de laarzen op, en met de vlakke hand zich over 't voorhoofd strijkend, hervatte hij aldus:

- ‘Op zaken, die geen keer hebben, terug te komen, baat niet. Ik heb onvergefelijk gehandeld. Wat zal ik zeggen? Die vrouw had mij aan de lijn. Ze was een duivel, maar zoo'n mooie duivel. Ik had een moord voor haar gedaan, ja - bij God! Onnoodig dit punt verder uit te werken. Mijn zaken stonden slecht. Ik verliet Parijs, Frankrijk, om in Rusland mijn geluk te beproeven. Ik slaagde boven verwachting; mijn magazijn te Petersburg bloeit.... Zij volgde mij daarheen - ik eindigde met haar te trouwen....’

Paul maakte een beweging.

- ‘Gij hebt gemakkelijk spreken, mijnheer. Bevoudt ge u ooit onder dergelijken invloed? Tot zoolang schort uw oordeel op. Eenigen tijd geleden.... werd ik eindelijk vrij. Toen besloot ik u te zoeken. Ik kwam hier en vond u. Mijn plan is goed te maken wat nog goed te maken is. Word mijn compagnon! Over drie maanden vertrek ik. Ga mede! Ik houd de ladder: met één sprong staat ge op den hoogsten sport. Ziedaar mijn voorstel. Ik zeg alles zonder omhaal, op den man af. Ik ben een man van zaken; mooie woorden heb ik niet tot mijn dienst. Moet ik u op aandoenlijke wijze, met tranen aan mijn hart drukken? Moeten we hier een comediescène maken? Mij dunkt, dat zou bespottelijk zijn na alles wat gebeurd is. Het zij u genoeg te weten, dat ik betreur 't geen plaats greep. Gij zijt een flinke kerel, een goed uit de kluiten gewassen knaap. Ik heb schik in u. Kunt gij vergeven, of moet ik u plechtig om vergiffenis vragen? Ziedaar, ik was dol, krankzinnig, misdadig zelfs. Wilt gij mijn hand aannemen, ja dan neen?’

Weder stak de vader zijn zoon de hand toe.

Deze durfde niet voor de tweede maal weigeren. Het moest dien man, had hij een hart in 't lijf, strafs genoeg geweest zijn eenmaal zijn hand terug te trekken, versmaad door zijn eigen kind. Ook waren Paul, terwijl zijn vader sprak, allerlei indrukken en gewaarwordingen door hoofd en hart gevlogen, die zijn eerste aanmerkelijk gewijzigd hadden. Zeer beminnelijk vond hij hem niet. Teeder was anders. Toch sprak uit diens woorden zekere ruwe openhartigheid, die indruk

maakte. Ja, zelfs kwam 't hem nu, bij nader inzien, voor of een uitboezeming van leedgevoel van dezen man komende en onder deze omstandigheden ondragelijk zou geweest zijn.

Wat de vergezichten betrof, de vergezichten van welstand, fortuin, hem zoo onvoorzien geopend, ze spatten hem voor de oogen als de vonken uit een raket. Zoo glijdt een sappige vrucht den dorstige langs de smachtende lippen. Maar de indruk was niet zoo sterk, de verleiding van het aanbod niet zóó machtig, of de zoon gevoelde wat er pijnlijk kwetsends voor zijn eergevoel lag in dit gulgauw dempen van de kloof, door schandelijk plichtverzuim geopend, met stomme stukken geld.

- 'Vader,' sprak hij na een wijle starens voor zich henen, 'vader,' het woord kwam hem met moeite van de lippen, 'het past mij niet, na 't geen gij gezegd hebt, als uw beschuldiger op te treden. Laat dan alles vergeven en vergeten zijn. Wat uw aanbod betreft, ik heb mijn eigen weg gebaand zonder uwe hulp; ik zal ook verder mij zelven door, het leven helpen.'

Er was fierheid in die woorden, in de houding, in den blik, die den werkman goed stond en den heer, zijn vader, trof. De oude heer Laffiche zag zijn zoon opmerkzaam en met verhoogde belangstelling aan. Zijn onderlip vooruitstekend trok hij zijn wenkbrauwen tot onder zijn haren op.

- 'Ah - gij zijt trotsch. Zeer wel! Versta mij echter goed: ik dring u niets op. Ik tracht goed te maken. Het was mijn voornemen niet u te kwetsen. Allerminst! Bedenk u er eens op. Bezin u voor ge afslaat. Gij schijnt mij toe voor andere dingen in de wieg gelegd dan voor ruw werk; uw hand verraadt den werkman, uw voorkomen teekent den heer. Wie blijft draven in een gareel dat hem niet past, handelt dwaas. Eerbied voor zijn trots, alle eerbied, maar 't is taaie kost om op te kauwen. Zonder kapitaal zich omhoog te werken in onzen tijd is een duivelsche toer, weet ge dat wel? Indien gij soms denkt dat ik mijn ongelijk afkoopen wil, dan vergist ge u. Maar mij dunkt u terug te brengen waar gij hoort is geen gunst, is een zaak die van zelf spreekt. Bovendien, ik kom u niet uitnoodigen om op mijne kosten te luieren. O in geenen deele, o volstrekt niet. Gij zult genoeg te doen hebben, dat verzeker ik u. Maar op eene wijze, die u beter voegt en meer overeenkomt met uwe wen-

schen. Kom, kom! maak mij niet wijs dat dit leven u bevalt, dat 't u ooit zal bevallen!’

Zoo sprekend vouwde de heer Laffiche zijn handen, waaraan een paar kostbare ringen schitterden, over zijn vest te zamen, zijn zoon met een scherpen, doorborenden blik in de oogen ziende.

Een licht rood kleurde Paul's wangen. Hij gevoelde dat de man daar tegenover hem in zijn hart las. De vorschende, strakke blik zijns vaders hinderde hem; hij wendde het hoofd af.

- ‘Mijn zaak’ ging de ander voort, ‘is in opkomst. Het kan met der tijd een prachtige zaak worden. Aan 't hoofd te staan eener groote firma lacht u misschien niet toe. Dan zal een ander moeten komen in de plaats, die gij versmaadt. 't Is jammer! Nog eens, trots is mooi, maar te ver gedreven trots is dom.’

Zoo sprekend trad hij naar de tafel waar hij zich een glas water inschonk, dat hij langzaam uitdronk. Onderwijl bespiedde hij van ter zijde zijn zoon, die naar den grond staarde, zijn hoofd - waarin 't stormde - in de hand steunend. Daarop, ziende dat de jonkman zich niet bewoog, trad de oude heer Laffiche op zijn zoon toe, legde de hand op den schouder van dezen en zei met meer hartelijkheid in den toon van zijn stem: ‘Verhaal mij nu uwe lotgevallen. 't Is wel niet aangenaam voor mij om te hooren, maar ik moet alles weten.’

Waarom repte Paul met geen enkel woord van Rose bij deze eerste samenkomst; waarom verzweeg hij de zaak, die hem hierheen had gevoerd? Hij beschreef zijn leven, van 't oogenblik dat hij 't ouderlijk huis verliet, tot op dezen dag, maar liet alles wat zijn meisje betrof in 't duister. Had men hem rekenschap gevraagd van dit zonderling gedrag, hij zou geantwoord hebben dat noch de gelegenheid hem geschikt voorkwam, noch zijn gevoel hem er vrijheid toe gaf. Dit moest niet zoo in 't voorbijgaan behandeld worden. Den volgenden morgen wilde hij, in een daartoe expresselijk aangevraagd onderhoud, de zaak te berde brengen. Ware hij echter in staat geweest de beweegredenen te onderscheiden, die zijn handelwijs bepaalden, dan zou hij gevonden hebben dat deze meer samengesteld en minder gemakkelijk te ontwarren waren dan hem dien

avond dacht. Een zeker gevoel dat hij met dit huwelijk bij dien man niet moest aankomen, dat hij, over Rose sprekend, niet begrepen zou worden, bond hem de tong. Voor 't eerst - want de voorstellen zijns vaders hadden angels geslagen in zijn hart - voor 't eerst stond daar het arme meisje, zijn steun en trouwe hulp tot dusverre, als een hinderpaal tusschen hem en zijn fortuin. Niet dat hij 't zich zelven met ronde woorden bekende, maar hij had een vaag en onbestemd gevoel of er in zijne verhouding tot Rose een wijziging gekomen was. Den nacht op dit onderhoud volgend bracht hij slapeloos door, geslingerd door de meest tegenstrijdige gewaarwordingen. De brandende begeerte naar lotswisseling, het pijnigend verlangen de plaats in de maatschappij, die hem toekwam, te hernemen worstelde met zijn gevoel van eigenwaarde, met zijn mannentrots. Neem niets aan van dien man, dank alles u zelven. Vergeef, maar met fier opgerichten hoofde, niet met om aalmoes uitgestoken hand. Een stuk droog brood, waarvoor men geen dank behoeft te zeggen, smaakt zoeter dan geschonken overvloed, al komt die ook uit de hand van een vader. Zoo fluisterde zijn trots, zijn eergevoel, met Rose's stem. Maar dan dwaalde zijn oog naar het grove pak op den stoel bij het bed; de lust bekroop hem het weg te schoppen. Den langen, doornigen weg, waar iedere stap vermoeit, kronkelde daar voor hem uit. Dien ruig begroeiden zou hij moeten ten einde loopen - tenzij hij iets aannam. En waarom niet aannemen? Kwam een plaats aan 't hoofd van zijns vaders zaken, kwam een plaats in zijns vaders kring hem niet van rechtswege toe? Moest men niet laakbare hoofdigheid schelden, een herstel van onrecht, 't eenige dat deze voor'shands hem aanbieden kon, hooghartig af te wijzen?

Maar Rose?...

Zij zou in zijn verheffing deelen. Wel viel 't hem eenigszins moeilijk het meisje een plaats aan te wijzen op de schilderij, die hij bezig was af te werken, maar alle bezwaren overwint geduld en komt overleg te boven. Rees haar beeld voor hem op, dan kwam een warme golf van genegenheid zijn hart overstelpen. Niets zonder haar! Niets zonder haar! Zijn week gevoel deed 't hem daarbij voor de oogen schemeren. Waren die droog gebleven, zijn voornemens zouden er aan vastheid en betrouwbaarheid niet bij verloren hebben. Bij besluiten tot edelmoedige daden passen die glinsterende voor-

rijders niet. Stuiven ze zoo driftig de daden voor, de daden kunnen meestal niet inhalen. Met eens menschen gevoel staat het wonderlijk geschapen. De waarde van dat goud, het gebruik er van te maken, hangt af van de alliage in de specie versmolten. Er is een gevoel dat neêrslaat op den bodem van het hart, door eigen zwaarte naar de diepte getrokken. Gewetensnauwgezetheid, zwaar metaal van beginselen, huwt zich er aan en smelt er meé samen. Dat geeft een wichtig, hard, massief en klinkend metaal, gangbaar aan iedere bank, bruikbaar tot iederen koop en ruil in het leven. Maar er is ook een gevoel, dat fladdert als bladgoud en omhoog dwarrelt, waar 't weldra, met het tin der verbeelding versmolten, een munt oplevert, die blinkt, straalt, fonkelt; lust voor 't oog, maar licht op de hand. Het schemert prachtig tusschen kanten op een galakleed; het flonkert hupsch door de mazen van een zijden speelbeurs. Aan de toonbank van het leven heeft 't geen koers. Meisjes, jonge lieden, zoo zegt men, zijn geneigd er zich aan te vergapen. Jeugd is een ridder, geen koopman. Zij neemt op goed geloof den glans voor de keur. Ieder muntstuk in een schaaltje te wegen, op den toetssteen te brengen, in de vingers rond te draaien en te bekijken, is een rijperen leeftijd voorbehouden.

Kon men sommige harten een stutje geven, opbinden aan stokken als de rozelaar, er zou menige roos vol geurs de oogen verukken, die nu uit slapte van stengel neêrligt in 't slijk.

Allerlei windstooten teisterden den volgenden ochtend de schoone bloemengaarde, die knopte in de borst van onzen vriend. De atmosfeer van weelde en gemak, waarin zijn vader zich bewoog, bedwelmde zachtkens zijn zinnen. Dat koele vertrek, het zachte tapijt, 't gedempte licht door de nêergelaten persiennes stroomend, de keurig aangerechte tafel, 't fijne aardewerk, 't geslepen kristal, kortom, al die gemakken, de weelden, de kunstmiddelen tot verhooging van zinnelijk welbehagen, tot streeling van den smaak, den rijke allengskens behoefte geworden, zij strekten zich uit als weeke vrouwenarmen naar het hart van den jonkman. Het was hem te moede toen de eerste verlegenheid, dank zij den tact van zijn gastheer, geweken was, of hij daar henen gleed over een effenen waterspiegel, in een gemakkelijken gondel. Wel zoet een gewaarwording na zoovele jaren ontberens en worstelens! Rose dreef mede, aan zijn zijde gezeten. Prins

uit een tooversprookje leidde hij haar binnen in het wonderland. Zoo ras was niet 't ontbijt genuttigd of hij kwam met zijn huwelijksplannen voor den dag. Het edel karakter van zijn meisje, den dank haar verschuldigd, stelde de jonkman met warmte in het licht. Maar onder 't verhalen werd de tong hem geboeid, en al spoedig verlamd door het zonderling gebarenspel, waarmede 't zijn vader behaagde die ontboezemingen te begeleiden. De oude heer Laffiche namelijk knipoogde zoo oolijk, gaf onder 't luisteren zoovele, bij 't onderwerp minder passende, teekenen van pret, dat de verhaler, van zijn stuk geraakt, plotseling afbrak.

Zijn vader bleef zwijgend voor zich zien, met een spotachtige uitdrukking in de half gesloten oogen. Den wijsvinger langzaam aan den neus brengend, knikte hij zijn zoon toe, hem aanmoedigend voort te gaan.

- 'Ik geloof,' viel deze uit, half uit verlegenheid, half uit verontwaardiging. 'Ik geloof dat wij elkander niet begrijpen. Ik spreek van een eerlijk meisje; ik spreek van mijn aanstaande vrouw.'

- 'Ja - - ja - jawel!' proestte de heer Laffiche.

- 'Er is hier niets te lachen. Mag ik u vragen wat gij voor grappigs vindt in 't geen ik zeg?'

- 'Grappigs?'.... De vader staarde zijn zoon in 't gelaat, met zoo onverholen een verbazing als ooit een menschenkind liet blijken bij 't aanschouwen van 't een of ander vreemdsoortig natuurwonder. Daarop, overmand door 't koddige van den toestand, liet hij zich achterover in den leunstoel vallen, lachend dat hij schudde.

Paul stond bij de tafel, bleek en trillend van ingehouden toorn, te wachten tot deze bui van vroolijkheid zou zijn voorbijgedreven. Toen zijn vader zich weêr had opgericht, kwam hij nader en, op ieder woord drukkend om geen plaats tot misverstand te laten:

- 'Het schijnt mijnheer dat gij mij niet wilt begrijpen. Ik kwam gisteren, ik kom van morgen niet om gunsten of gaven van u te bedelen, maar om uwe toestemming te vragen tot mijn huwelijk met het meisje, wier geschiedenis ik u verhaalde. Geen man in de wereld behoeft zich harer te schamen, al is zij duizendmaal gering en arm.'

- 'Maar zijt ge dan geheel en al gek, of hoe heb ik het met u?' Bij den heer Laffiche scheen de verbazing de over-

hand te nemen over de pret. ‘Welk romannetje komt ge mij daar opdisschen? Een strijkstertje trouwen dat - - uit menschlievendheid een kind gekregen heeft! Maar bij alle duivels, mijnheer, wilt ge mij dat voor goede munt doen slikken? Hebt ge u zoo iets wijs laten maken, dan zijt ge, met uw verlof, een gans. Kom, kom, aan een kant met de melodramas! Spreken we als verstandige lieden. Hebt ge hier of ginder een duifje, wat gaat mij dat aan. Behoud het, laat het vliegen naar 't u lust. Maar wees zoo goed en houd mij niet voor den gek.’

- ‘Vader,’ hernam de ander geërgerd, terwijl 't bloed hem naar 't hoofd steeg, ‘als ik betrekkingen heb aangeknoopt, die niet naar uwen zin zijn - aan wie de schuld? Ik heb gekozen onder de menschen met wie ik leefde en, laat mij u dit verzekeren, mijn keus is niet van dien aard dat zij u schande aandoet. Indien ik niet wist dat gij spreekt over een persoon die gij niet kent, ik zou hier geen oogenblik langer vertoeven. Laat mij u nu zeggen dat gij u vergist. Uwe verdenking (Paul kleurde terwijl hij sprak) is wreed - is laster. Rose is twee en twintig, haar pleegkind negen; dit is reeds genoeg, goddank, om alle kwaad vermoeden uit te sluiten. Ik wil haar niet hooren beleedigen, door niemand, ook niet door u. Nu heb ik u één ding te vragen: wilt ge uwe toestemming geven tot ons huwelijk, ja dan neen. Maar wees er verzekerd van, wat ge ook doet en wat ge ook met mij voor hebt, ik laat mijn meisje niet los.’

De toon waarop de jonkman sprak, zijn houding, scheen indruk te maken op den vader. Een kort overleg greep er plaats bij den heer Laffiche, fluks tot een vast besluit gerijpt. De heer Laffiche begreep inderdaad dat zijn zoon, op welke voor hem onverklaarbare wijze dan ook, door vrouwen verstrikt, op het punt was een dwaasheid te doen. Roeien tegen stroom, zou 't baten? Verliefden zijn een soort van hypochondristen. Hoe meer men hun de kwaal uit 't hoofd zoekt te praten, hoe vaster zij die zich in 't hoofd zetten. Best praat men wat met hen mede en tracht hen zoetjes af te leiden. Er was den heer Laffiche om velerlei redenen te veel aan gelegen zijn zoon voor zich in te nemen. Daarom hervattend op een anderen toon:

- ‘Komaan, laten wij vooreerst dit onderwerp rusten. Men kan er later op terugkomen. Maar voor ik er weder van hooren wil, moeten wij eerst elkander beter kennen. Mij

schijnt dit alles klaarblijkelijke onzin. 't Is mogelijk dat ik later anders oordeel. Zie eens, morgen verlaat ik Parijs. Ik ga voor een paar maanden op reis. Verscheidene plaatsen in Frankrijk moet ik bezoeken, handelsvrienden spreken. Ik zou u zeer raden mij te vergezellen. Het kan voor u nooit anders dan nuttig zijn, waarop dan ook ons wederzien uitloope. Wij zullen de gelegenheid hebben met elkander te spreken en te rade te gaan, wat er best dient gedaan in uw belang en met het oog op uw toekomst Dit is mijn voorstel. Gij kunt 't afslaan. Ik zou 't u echter niet raden, want het komt mij voor dat gij handelen zoudt tegen uw eigen welbegrepen belang.'

Een schok voer Paul door de leden bij dit aanbod. Niet slechts had zulk een reis voor hem veel aantrekkelijks, maar het ruimde voorloopig de moeielijkheden uit den weg, die hij voorzag dat komen moesten. Daarbij schonk 't hem de gelegenheid om zijn vader langzaam tot andere gedachten te brengen. Rose te behouden door zijn vooruitzichten prijs te geven - hij zou er toe besluiten zoo 't moest. Maar Rose te behouden zonder zijn toekomst te verwoesten ware hem toch liever. Na een oogenblik bedenkens vroeg hij een korten tijd beraad, 't welk zijn vader hem met een schouderophalen toestond.

Bij 't afscheid nemen op den drempel tikte de heer Laffiche zijn zoon op den schouder. 'A propos, gij zult van avond een vriend bij mij ontmoeten. Herinner u dat ge niet langer de werkman Paul, maar de zoon van Henri Laffiche zijt. Er zijn te Parijs magazijnen bij de vleet, waar gij u in een heer van uwen stand herscheppen kunt. Gij waart het altijd, 't bloed verloochent zich niet. Een verandering naar 't uitwendige zal u met uw inborst in overeenstemming brengen.'

Of hem een kaakslag gegeven ware, zoo deinsde Paul achterwaarts. Al zijn fierheid kwam in opstand tegen de geringschatting zijns vaders voor zijn kleed en handwerk - een geringschatting. die hij zelf zich bewust was gevoed te hebben, uitgesproken zelfs, maar uit den mond van dien man niet hooren wilde. Het is opmerkelijk, dat lieden, die bij elke gelegenheid hun eigen ambt of beroep bespotten en verkleinen, steeds de eersten zijn om zich te ergeren en op te stuiven, als een ander zich 't zelfde verstout. Dat een man, die zijn zoon moedwillig naar beneden gestooten had, zich het handwerk van

dien zoon durfde schamen, liep de spuigaten uit. De gemoedelijke raadgeving verkeerde in hoon. De oude heer Laffiche had een misgreep gedaan. Hij zou 't spoedig bespeuren, want hoog genoeg klonk 't antwoord:

- ‘Ik zal komen gelijk ik voor u sta, vader. Wilt gij mij zóó niet kennen, dan zal ik u voor goed de gelegenheid benemen u over mij te schamen door.... mijns weegs te gaan.’

Een gemelijke trek vertoonde zich op het gezicht van den aldus terechtgezette. Het was de bittere maar welverdiende pil, die zijn zoon hem te slikken gaf. Eén seconde hing 't aan een haar, of de band, pas weder aangeknoopt, ware voor goed gebroken. Het geluk of het ongeluk van een geheel leven hangt dikwijls aan een woord te veel of te weinig, een schrede te kort of te ver. Nu dobberde op het oogenblik het lot van twee menschen in de weegschaal, die de hand des heeren Laffiche vasthield. Een drukje, maar een onmerkbaar drukje naar den kant van den hoogmoed, der valsche schaamte, een heftig woord van Paul... de jonkman ware zijns weegs gegaan en mijn arme kleine Rose... Doch ik wil op mijn verhaal niet vooruitloopen. Genoeg zij gezegd dat de evenaar naar den tegenovergestelden kant omsloeg. De oude heer Laffiche slikte de bittere artsenij met een zuur gezicht, wel is waar, maar hij slikte die.

Toen Paul dien namiddag verslag deed van zijn wedervaren aan de beide vrouwen, gevoelde hij zich voor de eerste maal in zijn leven in haar bijzijn niet op zijn gemak. Hij zag zich gedwongen aan 't voorgevallene een glimp te geven, die wel niet de waarheid ten eenenmale verbloemde, maar toch gedeeltelijk verborg. Van de beleedigende vermoedens zijns vaders te reppen ware te grievend een hoon voor zijn meisje. Deze liet hij dus onaangeroerd, de weigering des heeren Laffiche aan vooroordeelen toeschrijvend, die wel wijken zouden met der tijd.

Madame, die met gespannen aandacht had toegeluisterd, gaf onmiddellijk te kennen dat een dwarsboomen van zijns vaders wenschen, wat het reisplan betrof, haar ongeraden voorkwam. Zij begreep maar al te goed de vooroordeelen, vermoedde de scheeve gevolgtrekkingen. Met geduld was hier alles te winnen, met overhaasting alles te verliezen, Overwegingen van allerlei aard deden zich gelden, voor een deel door hare eigen levens-

ervaring aan de hand gegeven. Liep deze zaak op een breuk uit tusschen vader en zoon, dan duchtte zij daarvan den terugslag in het huwelijksleven der twee. In alle gevallen moest men 't onmogelijke beproeven, dat alles in der minne werd geschikt. Alhoewel het betreurend dat de vader verschenen was, met zijn geld en beloften in de hand, nu hij eenmaal gekomen was, moest eerst alles beproefd alvorens men hem afwees. Werd 't noodig te kiezen voor Paul tusschen dien man en Rose, dan moest dit geschieden in 't volle besef, dat men alles had gedaan om zulk een keuze onnoodig te maken. Rose vrijwillig terug te zien treden vreesde ze 't meest. Want zij was overtuigd, dat, zoo ééne, dit meisje dien man gelukkig kon maken. Haar lieftalligheid, eenvoud, natuurlijke beschaving maakten haar een hoogeren stand niet slechts ten volle waardig, maar leverden ook den waarborg dat zij zich daar weldra geheel op haar plaats zou gevoelen. Verloor hij dit meisje dan zou - dit was madame's diepgevestigde overtuiging - de standsverheffing voor Paul tot een vloek gedijen in plaats van een zegen voor den jonkman te zijn.

Wat Rose zelve betreft, haar had, van den eersten oogenblik af, de komst van den vader benauwend op 't hart gedrukt. Dat deze man haar vijand was, dat zijn wenschen de hare kruisten, gevoelde ze meer dan ze 't wist. De minachting, door haar nederigen staat en armoede den ouden heer Laffiche ingeboezemd, had haar slechts even ontstemd. Stevig gemetseld in 't kalme bewustzijn van haar eerlijk gewonnen stukje brood, van haar vlekkeloos leven, ontving haar gevoel dien schok zonder van prikkelbaarheid of bitterheid blijk te geven. Blikken uit de hoogte door hoogmoed, vooroordeel of domheid geworpen deren slechts *kleine* menschen. Wie deugdelijk hooger staat dien treffen zij - van omlaag. Zich bij tijds terug te trekken, de eer, gelijk men zegt, aan zich te houden, lag niet in Rose's aard. Daartoe dacht ze in waarheid te weinig aan zich zelve, lag 't geluk en 't belang van haren minnaar haar te na aan 't hart, - nader dan haar gekweste eigenliefde. Geen spijt liet ze blijken noch bitterheid, maar op eenvoudige, kalme, door het geweld dat het meisje zich aandeed, aandoenlijke wijze gaf ze haren vriend te verstaan, dat zijn belang en zijn geluk haar 't zwaarste wogen.

- ‘Gij hebt mij gezocht en begeerd toen gij een arm

werkman waart, Paul, en ik een arm meisje. Indien ik nu, bij veranderde omstandigheden, niet meer voor u zijn kan wat ik tot heden toe voor u was, dan, bedenk het, zijt gij vrij. Vrees niet dat ik er u een hard woord om toevoege. Ik zal van u houden mijn leven lang, maar liever dan u in den weg te staan wil ik dat gij aan mij blijft denken als aan een meisje.... dat u te lief had, om uw leven te bederven.'

Het kostte 't arme kind moeite genoeg deze woorden uit te brengen, want haar hart kromp ineen bij de gedachte aan scheiden. Den man, wien ze golden, troffen die woorden diep. Het kalme, onbaatzuchtige, kloeke gedrag van het meisje wekte zijn bewondering. Op hartstochtelijker tooneelen had hij zich voorbereid. In beweging gebracht begon zijn gevoel te stroomen, spoelde in een oogwenk alle bezwaren weg, ook zijn kasteelen in Spanje. En, gelijk dat gaat bij minnenden, 't waardeeren van 't nobele in Rose's gedrag ging gepaard met een kleine gevoeligheid die eerste gewaarwording kruisend, dat zij zoo kalmpjes kon spreken over een scheiden van *hem*.

'Ik u opgeven voor iets of iemand in de wereld - nooit! Liever gewerkt met mijn handen tot mijn laatsten dag, dan u te missen. Wie heeft mij een tevreden en gelukkig mensch gemaakt? Hoe zou ik 't stellen in de wereld zonder u? Wat mij betreft, ik kan niet zoo kalm spreken over een scheiden van u als gij u daar uitliet over het heengaan van mij.'

Ze keek hem eens aan. Hij schaamde zich en voer voort op hartstochtelijken toon:

- 'Zoo meen ik het niet. Daar is in gansch Parijs geen hart zoo goed en trouw als het uwe. En denkt ge dan dat ik roekeloos, dwaas, ja slecht genoeg zou wezen het weg te werpen. Voor welstand, rijkdom? Wat baten mij die als ik u moet missen? Liever mijn werkmansbuis en u in mijn armen, dan het kleed van een heer en niet meer die vroolijke, zwarte oogen om mij liefde toe te stralen, en die kleine handjes niet meer (hij greep ze en kuste ze), die mij, God weet het, voor dwaasheid en erger hebben behoed. Alles met u of niets zonder u. Ons beiden zal hij tot kinderen aannemen of ik houd op zijn kind te zijn. Kunt gij gelooven dat ik u verlaten zou?' Hij trok haar op zijn knie, liet haar hoofdje rusten op zijn arm, terwijl hij zich tot haar overboog dat zijn wang de hare streelde. Zóó dicht aan haar oor, fluisterde hij haar toe wat hartstocht hem ingaf, woorden die den man zoo weinig kosten,

maar der vrouw, door de zinnen heen, diep in 't hart dringen. Ze luisterde naar hem, dronk zijn woorden met haar hart, gewiegd door zoo zoet een bedwelming als over haar kwam, haar denken benevelend bij 't vaster en vaster prangen van dien sterken arm. Langzaam sloten zich haar oogen en onder de donkere wimpers uit rolden twee glinsterende tranen, die langs haar wangen gleden en op zijn schouder vielen. Zijn arm sloot haar dichter aan zijn hart, wijl zijn lippen haar vlechten drukten, op het lieve gezichtje weidden en straks van haar mond, die zich bevend ontsloot, het afscheidswoord opvingen, half gesproken, half hem toegeademd met den liefelijken wierook van haar trouw en teeder hart.

Den volgenden morgen zeer vroeg verlieten de beide mannen de hoofdstad. De oude heer Laffiche wreef zich vergenoegd de handen bij 't aanvankelijk welslagen zijner goed overlegde plannen. Zoo scherp een blik als die vader bezat bleef de zwakke zijde van zijn zoon niet verborgen. Hij had de kwetsbare plek ontdekt, van den eersten oogenblik af. Den jonkman in dat zwak te tasten bleef zijn onuitgesproken oogmerk.

- 'Kijk eens in den spiegel, mijnheer! Is dat dezelfde man?' zei met een glimlach de vader, op 't nette reiskostuum doelend, dat de lenige, gespierde figuur op 't voordeeligst deed uitkomen.

De werkman moet afgeschud voor wij naar Parijs terugkeeren. Zoo dacht en besloot de oude heer Laffiche; dienovereenkomstig handelde hij. Uitbundig bewijs van heuschheid en hartelijkheid moest het hart van zijn zoon heroveren, blijken van vadertrots den ijdele streelen. Een gulden regel hield de vader er op na. Wie menschen wil inpakken, die werke op 't *kleine* in de menschen. Ieder sterveling heeft in zijn binnenste een gevoelig plekje, waar hij gaarne geaaid wil worden. De handelsvrienden van den wereldwijzen vader werden zijn helpers en bondgenooten; hun woningen een school van goede manieren voor den man uit het volk. In de huizen, waar Paul door zijn vader werd binnengeleid, zag hij mannen hem hartelijk begroeten, die vroeger hem niet in hun gezelschap zouden hebben geduld. Vrouwen haalden hem aan, schoten op hem de pijltjes harer behaagzucht af, in wie 't niet zou zijn opgekomen te coquetteeren met een ouvrier. Vaders lieten den bruidschat hunner dochters beteekenisvol rammelen aan de ooren

der gasten. Maar de oude heer Laffiche was doof aan dit oor; hij had andere plannen met zijn zoon. Er waren er zelfs onder die rijke burgerdames in de provincie, die er geen bezwaar in zouden hebben gezien een intrigue aan te knoopen met dien linkschen, beschroomden, maar knappen jonkman. Madame C..., de schoonste onder deze, gaf 't duidelijk genoeg te verstaan. Uit de oogen dier dame schoot een blauwe gloed of men een degen zag flikkeren. Haar zwellende lippen, van boven omgekruld, schenen stil naar een perzik te smachten. Er was iets wulpsch en iets wreeds in deze vrouw gelijk zij daar, spelend met haar waaier, achterover in de causeuse lag, het donzig sneeuw van haren boezem ten zijden keurs uitrijzend bij ieder ademhalen.

Paul geraakte in haar toovercirkel. Gelukkig voor hem duurde die omgang slechts kort. Toch was uit de oogen dier vrouw hem iets naar 't hoofd gestegen dat werkte als koppige wijn. Het denken aan haar deed zijn polsen kloppen. Rose kwam wel na zulke visioenen haar oude plaats hernemen, doch al bleef ze dierbaar aan zijn hart, ze verbleekte voor zijn verbeelding, overstraald als het meisje werd door het rijpere, zinnelijke schoon der vreemde. Schreef hij haar, dan kwamen de oude herinneringen boven en kleurden zijn stijl met de hem inwonende warmte. Het arme meisje verslond die brieven; zij las en herlas ze; zij droeg ze bij zich den ganschen dag en kuste de handteekening voor ze slapen ging. Luttel troost behelsden zij voor wie 't om feiten te doen was; wel veel beloften en bemoedigende verzekeringen. Alle pogingen de zaak ter sprake te brengen hadden tot nog toe schipbreuk geleden.

- ‘Gij weet zelf niet welke dwaasheid gij wilt doen,’ viel de oude heer Laffiche uit, na weder zulk een pijnlijk onderhoud. ‘Ik zal u daarin ten minste niet behulpzaam zijn. Ik heb leergeld betaald.’

Bracht Paul hem dan onder 't oog dat beide gevallen niet gelijk stonden, dat hij geen avonturierster, geen deerne ten huwelijk ging voeren, maar een uitstekend meisje, wie niemand iets ten laste leggen kon - of 't moest zijn haar armoede - dan haalde zijn vader de schouders op. 't Verdriette den heer Laffiche zijn zoon zoo halsstarrig te zien vasthouden aan wat hij noemde: een gril. Nochtans er waren verblijdende teekenen dat de werkman zoo zachtkens den aftocht ging blazen.

Wie van beteren schotel proefde keert niet tot den ouden terug, dacht de vader. Zijn tijd verdeelend tusschen de behartiging zijner zaken, waarin hij langzamerhand zijn zoon begon in te wijden, en het zoeken van uitspanningen, die voor den jonkman de bekoring van het nieuwe bezaten, trachtte hij dezen langzaam uit de oude banden los te wikkelen. Hij slaagde daarin in zooverre dat onze vriend als in een roes verkeerde, toen hij, na een afwezigheid van bijna twee maanden, te Parijs terugkwam. Daar openbaarde zich hetgeen de vader had verwacht en gehoopt - een gevoel van afstand, een zekere smartelijke gewaarwording van vervreemding bij 't wederzien zijner vrienden. Hij was niet dezelfde man die hen korten tijd geleden verliet, zij niet dezelfden die hem toen vaarwel zeiden.

Madame Friquet's woning was van gedaante veranderd; een burgerlijk voorkomen lag er over verspreid, vroeger nooit opgemerkt, nu in 't oog springend. De goede vrouw zelve, uit haar keukentje komend, rood van de hitte der fornuizen een geur van knoflook medebrengend in haar wollen huisjapon, was de dame niet meer tegen welke hij had opgezien; een burgervrouw was ze geworden, hulpvaardig, goedhartig, eerbiedwaardig - alles wat men wil, maar toch een burgervrouw. Hij staarde haar met verbazing aan, zich zelven afvragend hoe 't kwam dat hij haar zoo veranderd vond. De kwasterijen haars echtgenoots verschenen hem nu in 't hatelijke licht van ploertige aanmatiging. Twee maanden geleden had hij zich door diens ouden zotkaps gemeenzaamheden vereerd gevoeld. Onze kijk op de menschen hangt af van de plaats waar wij staan. Wordt eigen figuur naar den voorgrond geschoven, wie kijkt niet eens om naar de makkers die achterbleven, wie trekt wel eens niet over hunne hoofden heen zijn dalende lijn naar het oogpunt? Slechts weinigen ontsnappen aan het zinsbedrog dier maatschappelijke perspectief. Die weinigen zijn de waarlijk *grooten*.

Wat Rose betreft - ze had iets verloren. Hij vond haar meer gewoon dan vroeger. Zweefden ze hem voor den geest, de opwindende kunsten van anderen, als hij den eenvoud gewaar werd van haar karakter en tooi? Smaakte ze flauw, die niet aangezette passie? Niet blijvend, zoo hoopte hij, konden deze indrukken zijn, gewraakt als zij werden door zijn beter ik. Hem smartte het afzwerven van verbeelding en zinnen, want zijn hart werd bewogen door de houding van 't meisje. Deze

was onbevangen, natuurlijk en waardig. Ze toonde door blik noch gebaar dat hij voor haar een andere persoon geworden was. Haar oogen straalden van blijdschap toen ze aan zijn hals hing. Zij greep zijn hand, drukte die aan haar borst - hij moest zijn hoofd op haar schouder leggen, vertellen - en zoo was 't goed.

Terugschrikkend van elken doortastenden maatregel, heen en weder geslingerd tusschen zijn schitterende droomen en zijn liefde voor Rose, deed hij wat in dergelijke omstandigheden alle weeke karakters doen. Hij beloog zich om vrede met zich zelven te kunnen hebben. Wie brouwen meer kwaads en leeds in de wereld, de zwakke, goede menschen, of de ruiterlijk slechte? Vuriger werden zijn betuigingen van trouw, warmer en inniger zijn ontboezemingen van genegenheid, naarmate het geloof in zijn eigen wilskracht en weêrstandsvermogen hem ontzonk. Deels om zijn meisje leed te besparen - zich zelven den aanblik er van - deels om niet in tegenspraak te geraken met 't schriftelijk beloofde en verzekerde, deed hij 't voorkomen of zijn vader ten halve, meer dan ten halve vermurwd, op 't punt stond toe te geven. Nog eenmaal, voor 't laatst, waagde Rose een poging een einde te maken aan hun beider verbond. Ze bezwoer hem haar de waarheid te zeggen, niet uit averechtsche barmhartigheid met haar te spelen. Maar ze zag er dien avond zoo bekoorlijk uit, ontroering verleende haar gezichtje zoo minnelijk een uitdrukking, dat Paul verrukt en verteederd, het spoor in zich zelven weêr bijster, met eeden en kussen haar die gedachten uit het hoofd praatte. Zoo gaat men, meent wel wat men zegt - op 't oogenblik dat men 't zegt.

Een paar dagen later kwamen andere indrukken de deur van zijn hart, die altijd op een kier stond, weder binnensluipen. De strijd in zijn binnenste werd op nieuw aangebonden. Op sprong van vertrekken had de oude heer Laffiche zijn laatste woord gesproken: kiezen tusschen dit meisje en mij.

In de benauwdheid van zijn hart, om der slingering die ondragelijk werd een eind te maken, had hij eensklaps den knoop doorgehakt. Rose in den steek te laten wilde hij niet, kon hij niet, mocht hij niet na 't gesprek van dien avond. Hem restte geen andere keus dan zijn vooruitzichten op te geven. Hij had zich opgewonden tot het punt waar een kalm

overwegen van daad en gevolgen onmogelijk wordt. Het zou hem niets kosten - het kostte hem niets. Kwam een onbescheiden gast in zijn binnenste hem 't tegendeel verzekeren, die werd bij den arm ter deure uitgesmeten. Zóó vloog hij de straat op naar de woning zijns vaders, dankbaar, naar hij zich zelven diets maakte, dat er eindelijk een eind aan de foltering gekomen was. Hardop bij zich zelven sprekend, nu eens tegen een voorbijganger aanbonzend, dan er een van 't voetpad dringend, stoof hij voort, toen op eens een bekende stem hem in de ooren klonk, een zware hand op zijn schouder werd gelegd en hij, opziende, zich bevond tegenover een zwaargebaarde persoon, een handwerksman, die zijn pet op één oor, het zwarte pijpje tusschen de tanden geklemd, hem ironisch stond aan te staren.

- Ho, ho, mijnheer Chic! Men wil zijn oude kameraden niet meer kennen? Heeft men een erfenis gekregen? Is er een oude tante dood? Een fijn jasje... poeh! Goud aan 't vest! Kom, haal je nieuwe horloge eens uit, laat me eens zien hoe laat het is. Hindert je de rook van mijn pijp, beste jongen? Je rookt beter, zou ik denken. Kom, we zullen een eindje zamen gaan, hé? Zoo sprekend stak de werkman zijn arm vertrouwelijk door dien van Paul.

Maar deze verkeerde in geen stemming om dergelijke vertrouwelijkheden voor lief te nemen. Hij keerde zich snel naar den blouseman om. Een onheilspellend blauw licht flikkerde in Paul's oogen, terwijl hij dien arm van zich duwde, De verwensching, ten samengeklemden tanden uitgestooten, werd gevolgd door een ruk die hem vrijmaakte; hij versnelde zijn pas om spoedig uit die onaangename buurtschap te geraken. Maar de ander liet zich zoo niet afschepen. Met een ruwen vloek en een nijdigen blik stoof hij Paul op zijde, greep hem bij den schouder - toen zijn pijpje tegen den grond kletsend dat 't aan diggelen spatte:

- ‘Verdoemde aristokraat,’ schreeuwde hij, je zult....

Een gespierde vuist greep hem in de borst, voor de breedgeschouderde kerel zijn bedreiging voleindigen kon. Paul was geen kind, zijn spieren waren van ijzer. Overspanning verleende reuzenkracht aan zijn greep. Zijn aanrander kromp ineen onder 't klemmen van een vuist, die door de plooien

van zijn kiel als met ijzeren schroeven hem de borst samenneep. Een schreeuw van woede en haat ontsnapte onzen vriend. Eenzamer plek had wellicht een misdaad aanschouwd.

Hier in het menschengewoel kwam een dienaar der wet tusschenbeide. Beleefd sloeg de agent den vinger aan zijn steek voor den net gekleeden, op de publieke straat zoo ruw aangeranden heer. Paul kon zijn weg vervolgen zonder verdere onaangename stoornis, maar uit de verte hoorde hij den man hem naschreeuwen.

'Wij zien elkander weêr, verd.... hond!'

- En tot die lieden zou hij wederkeeren, in hun sfeer terugzinken? Deze man was, wel is waar, zijn gelijke niet, ook niet op 't atelier, maar hij behoorde toch tot 't zelfde gild. Het gild nu haatte Paul in dat slechte exemplaar. Een bittere, wanhopige stemming had de opgewondenheid vervangen, toen hij zijns vaders apartementen bereikte. Hier was alles ten onderste boven. De voorkamer lag vol bagage, koffers, kisten, valiezen. Een bediende hield zich onledig met 't nummeren der collis en 't vastsjorren van riemen.

- 'Weg met die dingen, ik kan er niet door,' klonk het korte bevel. De knecht keek verwonderd op van zijn werk, maar boog onderdanig. Die buiging geldt u, dacht Paul, met een blik op zijn jas. Hoe zou die vent mij morgen ontvangen - viel 't hem plotseling in - op den gekromden rug van den man neêrziende, die een paar groote valiezen over den grond sleepte. Galgenhumor op de lippen trad hij binnen. De heer Laffiche was bezig met 't nazien van rekeningen en 't schikken van papieren. Hij lag meer dan hij zat op een lage sofa. Met de eene hand zich zachtkens over het kale achterhoofd wrijvend, hield hij met de andere een papier vol cijfers op een tamelijken afstand van zijn oogen.

- 'Ah, zijt ge daar?' riep de vader zonder zich om te keeren of op te staan, toen hij zijn zoon zag binnenkomen. Slechts wierp hij den jonkman over den rand van zijn knijpbril een snellen, scherpen blik toe: 'Komt ge mij eindelijk vertellen dat ge uw verstand teruggevonden hebt?'

- 'Ik kom u zeggen,' zei Paul met een doffe stem, 'dat ik uw aanbod niet kan aannemen, tenzij...'

- 'Ik dat naaistertje of modistetje als mijn dochter aanneem en in mijn armen druk, niet waar?'

De spijt keek den vader de oogen uit terwijl hij dit zeide.

‘Gij zijt met uw verlof, niet wel bij 't hoofd, mijn jongen, of gij zijt de onhandelbaarste kerel, dien ik ooit zag. Ik kom u hier een toekomst verzekeren welke honderden en duizenden zou doen watertanden. En gij komt mij vertellen: ik blijf liever draaien, teekenen. Ik geef u het uitzicht op een prachtige carrière en gij antwoordt leukweg: Dank u, ik verkies te leven onder de pannen, met een naaistertje, dat een kind tot bruidsgift medebrengt.’

Paul, die bij 't venster stond te staren naar het gewoel onder de ramen, keerde zich driftig naar zijn vader om. ‘Wie weigert? Heb ik geweigerd? Gij zijt 't, die weigert mij een voorstel te doen - dat ik aannemen kan.’

- ‘Juist’ hernam de heer Laffiche, terwijl hij zijn hand met kracht liet neêrkomen op de leuning der sofa. ‘Ik weiger u in uw ongeluk te laten loopen, ziedaar! Gij trouwt dat meisje niet, ten minste met mijne toestemming niet. Wilt gij met 't hoofd door den muur loopen, lust het u te handelen als een gek, dan staat dat u vrij. Maar dan is 't tusschen ons gedaan, begrijp mij wel. Ge zult misschien meenen dat ik u en uwe wederhelft de middelen verschaffen zal om iets te beginnen. Dan vergist ge u deerlijk. Geen centime wil ik besteden noch uitschieten om u in uw dwaas opzet te stijven, geen centime, hoort gij. Deed ik dat, ik gooide mijn eigen glazen in, de uwe meteen. Want dan benam ik u de eenige gelegenheid om tot bezinning te komen voor het te laat is. Trek uw werkpak weêr aan, indien gij dat verkiest, maar ik voorspel u (hier stond de heer Laffiche op en kwam nader, de handen in zijn broekzakken begraven, de wenkbrauwen opgetrokken), ik voorspel u dat vóór een paar jaar verloopen is gij berouw zult hebben als haren op uw hoofd.’

Paul keerde zijn gelaat naar het venster, zijn vuist balde zich krampachtig, zijn adem joeg. ‘Ik weet wat ik doe,’ barstte hij uit, ‘ik heb alles overwogen. Mijn besluit staat vast. Zij - zij - ik wil haar niet opofferen; ik wil niet, nu niet en nooit. O God, ik mag niet.’ Hij sloeg zich met de vuist voor 't voorhoofd, terwijl hij de laatste woorden meer uitschreeuwde dan sprak. - ‘Behoud uw geld, geen penning wil ik aanraken, dien gij mij zoudt geven als een aalmoes. Wij hebben elkander voor 't laatst gezien en gesproken, vader.’

- ‘Halt!’ riep de heer Laffiche, toen Paul reeds de deur-

knop greep, ‘halt, wacht een oogenblik.’ Hij had zijn zoon opmerkzaam gadegeslagen en bij zich zelven overlegd. Nog een middel wilde hij beproeven. ‘Zoo moeten wij niet scheiden. Hoor mij aan. Ik heb er iets op bedacht. Gij zijt verblind tot in uw verderf loopens toe. Ik wil u niet helpen u zelven den strik om den hals te trekken. Dat begrijpt gij. Maar zie nu wat ik er op gevonden heb. - Gij gaat met mij naar Petersburg - alleen.’

Paul maakte een ontkennend gebaar.

- ‘Alleen, zeg ik. Die.... zij - blijft hier. Over drie jaren hoop ik te repatrieeren. Denkt ge er dan nog over als nu, dan laat ge haar tot u overkomen.... begrepen? Het kind wordt oogenblikkelijk weggezonden - en - tweede voorwaarde die ik stel - zij verlaat haar kwartier, gaat inwonen bij eene familie die ik haar zal aanwijzen. Ziedaar mijn laatste woord. Ik geef u een uur bedenkenstijd.’ En daarmede verliet de heer Laffiche het vertrek....

Daar zat Paul op den angel te staren met het verlokkende aas er aan. Verlokkend omdat 't een middenweg wees, die den moeite- en leedschuwe van 't doen eener keuze onthief, een vergelijk scheen aan de hand te geven tusschen liefde en eerzucht, sluiphoeken opende waar hij zijn geweten ontglippen kon. Hij hield te veel van zijn meisje om haar los te laten, prijs te geven. Ook zijn eer leed dit niet. Alles wat er goed en rechtschapen in hem was kwam tegen zoodanig een handelwijze op.

Maar de prijs tot welken die trouw moest worden gekocht!

Nu eens het eene, dan weder het andere uiterste in 't oog vattend, voor beiden terugdeinzend, zocht hij wanhopig een uitweg.

Hier was er nu een!

Hij begroef zijn gelaat in zijn handen.

Dat *laatste woord* van zijn vader danste hem voor de oogen. Hij sloeg met de hand of hij 't wegjagen wilde van voor zijn gedachten. 't Was oneerlijk, laf - een streek. Dan nog beter breken met open vizier. Maar breken, zijn meisje verstooten kon hij niet, Om eerlijk en rechtuit zelfzuchtig te zijn daartoe ontbreekt den meesten de moed. Zoo zat hij een poos onbewegelijk. Toen sprong hij op, met een kreet, die zijn inwendigen tweestrijd verried.

Dat niet! Maar wat dan? Terugkeeren naar 't atelier. Kon hij daartoe zich verkloeken?

Ten tweede male kwam de dobber nader drijven. Hij lag onder 't bereik van zijn hand. Was 't wel zoo leelijk als het scheen? Was 't in zijn omstandigheden toch eigenlijk niet 't beste en verstandigste wat hij doen kan? Hij liet immers zijn meisje niet in den steek. Ze waren jong; ze konden wachten.

Maar de voorwaarden, hij kon zich 't niet ontveinzen, waren hard en vernederend voor Rose. Haar fierheid zou 't niet lijden zóó behandeld te worden.

Hier stuitte hij op een beletsel dat hij niet vermocht naar den eisch der omstandigheden te buigen.

Ze zou weigeren. Hij wist 't maar al te goed. Die gedachte maakte hem radeloos. Het was een muur waartegen hij bonsde, zijn hoofd stiet. Een gevoel van wrevel kwam zijn hart binnensluipen. Menschen zonder karakter stooten zich altijd aan karakter. De deugden hunner vrienden houden op deugden voor hen te zijn, zoodra dier goede eigenschappen hun eigen plannen en voornemens hinderend in den weg treden.

Als ze nu voor ditmaal eens minder trotsch wilde zijn. Moest ze niet om zijnentwille....?

Maar gesteld dat zij weigerde, mocht hij dan zijn toekomst prijs geven? Heeft men niet ook plichten jegens zich zelven? Was hij voor werkman geboren? Zou 't in dat geval, hoe smartelijk ook, toch niet beter zijn voor beiden van elkander te gaan dan met elkander ongelukkig te worden?

Zoo veranderde, bij 't turen er op, bij 't draaien er om heen, het voorstel zijns vaders allengskens van karakter. Het aan te nemen, eerst als een laagheid verworpen, werd bijna een weemoedige plicht. Als men eenmaal zoover gekomen is dat men zijn lust in zijn plicht heeft omgegoocheld, dan slaat onze goede genius de handen voor 't gelaat en zweeft van onze zijde weg.

Een lang gesprek met zijn vader volgde. Deze zorgde er voor dat de koorts niet afging.

Paul besloot zijn meisje te schrijven. Een brief werd begonnen, verscheurd. De tweede bleef eveneens halverwege steken. Het kostte hem een ongeloofelijke inspanning zich zelven en haar diets te maken dat het voorstel aannemelijk was. Tweemaal wierp hij de pen weg, want hij had haar nog

te lief en zijn rechtschapen natuur protesteerde droevig en zacht. Maar de hoop dat ze zou toestemmen uit zwakheid tot hem dreef de veder voort. Toen de brief gereed was en zijn vader de hand er naar uitstrekte sprong hij nog op om hem terug te nemen. Doch de oude heer Laffiche stak kalmpjes het papier in zijn rokzak. ‘Ik zal zorgen dat hij aan zijn adres komt,’ sprak de vader.

Weinige oogenblikken daarna stapte de heer Laffiche de poort van den Louvre uit. Hij had een opengeslagen zakboekje in zijn hand, waarin twee nieuwe banknoten lagen. Dit zijn de sleutels, waarmede men de vrouwenharten opent, sprak de vader glimlachend bij zichzelven. Wij zullen nu eens beproeven er een hart mede te sluiten.

He, koetsier, naar de Rue R.... numero 117.

Rose schrikte op uit haar mijmering toen ze een voetstap hoorde naderen. Was 't de welbekende? Het hart begon haar onstuimig te slaan. Ze vloog op en luisterde. Neen 't was Paul's voetstap niet. Ze rukte de deur open om zich te vergewissen, want verlangen en ook een zekere onverklaarbare angst, deed haar 't getuigenis harer zinnen mistrouwen.

Een vreemde!

Een kreet van teleurstelling ontsnapte haar bij 't achterwaarts deinzen.

Het juffertje verwachtte iemand anders, dacht de bezoeker, wiens breede gedaante de deuropening vulde.

Hij noemde haar naam.

Was 't het nieuwsgierig aanstaren van den vreemde, dat Rose deed blozen? Ze hief haar oogen op naar den man tegenover haar en verbleekte. Dat waren Paul's trekken, maar grover; de kleur van Paul's oogen - de vriendelijke uitdrukking niet. Ze giste de waarheid en greep zich vast aan den stoel, want de kamer draaide met haar in 't ronde.

- ‘Ik verzoek u om een onderhoud,’ klonk 't haar tegen. ‘Ik ben Henri Laffiche.’

Hij raakte gemeenzaam haar schouder aan en dwong haar met een druk van zijn hand tot zitten. Daarop, zich meester makend van den eenigen stoel die overschoot, sloeg hij zijn eene been over 't andere en legde de dikke, gehandschoende hand op de tafel.

- ‘Ik ben gekomen om een verstandig woordje met u te spreken, mejuffrouw,’ sprak hij.

Rose zat als versteend. De handen in den schoot gevouwen staarde ze den vreemde in de koude, spiedende oogen.

‘We moeten als verstandige menschen met elkander spreken,’ hernam deze. ‘Ik houd 't er voor dat wij beiden 't wel eens zullen worden. Best komen we dadelijk ter zake. Gij waart een goede kennis van mijn zoon, toen deze in min of meer behoeftige omstandigheden verkeerde. Mijn zoon, terwijl hij in die omstandigheden verkeerde, verloofde zich met u. Ziedaar naar ik meen in 't kort, de zaken gelijk ze stonden bij mijne komst te Parijs.’

Een blos vloog het arme meisje over de wangen, die plaats maakte voor een doodelijk bleek: 't eenige antwoord dat de heer Laffiche ontving.

Deze keek eenigszins verwonderd toen de uitbarsting, die hij verwachtte, niet kwam. Na een oogenblik wachtens ging hij voort:

‘Ik twijfel geen oogenblik, mejuffer, of de keus van mijn zoon was een goede; nu ik u gezien heb twijfel ik daaraan minder dan ooit. Maar er kunnen zekere veranderingen komen in de omstandigheden van een mensch, die wat eertijds verstandig was, onverstandig en onmogelijk maken. Versta mij wel, ik heb niets tegen uw persoon, maar er zijn maatschappelijke afstanden, die men beter doet niet uit het oog te verliezen. Nu is mijn zoon op 't oogenblik in een toestand gekomen, die hem het houden zijner belofte uiterst moeielijk maakt. Het staat u vrij hem bij zijn woord te houden, maar in zijn belang en ook in 't uwe (de spreker glimlachte en trommelde met zijn vingertoppen beteekenisvol op de tafel), ook in 't uwe, ware 't, geloof ik, beter dat gij hem daarvan ontsloegt.’

Rose's oogen openden zich wijd, haar lippen beefden.

- ‘Was 't daarom, mijnheer, dat gij hier kwaamt? Gij houdt mij voor de persoon, die uw zoon tegen zijn vader opzet? Wat geeft u 't recht, mijnheer, tot zulk een vermoeden?’

Tranen van smart en verontwaardiging kwamen het meisje in de oogen terwijl ze sprak.

‘Ik houd veel van uw zoon, mijnheer. Hij was goed voor mij en wij waren zeer gelukkig - tot op 't oogenblik van uw komst. Toen gaf ik Paul zijn woord terug. Hij is vrij en kan doen wat voor zijn geluk het best is. Dat weet hij, en ik kan niet begrijpen dat gij 't niet zoudt weten, mijnheer.’

Daar hebben wij 't al, dacht de heer Laffiche; dit is de cirkel, waarin de slimme meid mij laat draaien. Ze weet maar al te goed dat hij dol op haar is. Nu houdt ze hem het zekerst vast door hem kwansuis los te laten. Wij kennen dat kunstje.

Intusschen bracht Rose's verklaring den vader in groote verlegenheid. Hij kende zijn zoon genoeg om te weten dat deze er nooit toe te brengen zou zijn het meisje te verstooten. Hem restte geen ander middel dan haar de schikking voor te stellen, zooeven met zooveel moeite aan zijn zoon opgedrongen. Doch alvorens daarmede voor den dag te komen, wilde hij nog een poging wagen.

'Vrij en vrij is twee. Mijn zoon ziet er tegen op zijn woord terug te nemen. Ik wil zeggen, hij zal dat niet uit eigen beweging doen. De beslissende stap moet van u uitgaan. En mij dunkt, gij zijt te verstandig om niet in te zien dat een huwelijk onder de gegeven omstandigheden roekeloos zou zijn. Ik zal daartoe mijne toestemming niet geven. Wil mijn zoon mijn raad in den wind slaan, dan heeft hij op mijnen steun niet te rekenen - gij begrijpt mij, dan heeft hij op geene ondersteuning hoegenaamd van mijne zijde te rekenen.' De heer Laffiche drukte op de laatste woorden. Als ze merkt dat zij geen duit van mij zullen loskrijgen, zal ze wel bijdraaien, dacht hij.

- 'Zie nu eens aan. Nu moest gij de verstandigste wezen en hem bedanken. Hij zit met een pak op het hart. Als gij verklaart: ik weiger u te trouwen, is alles in orde. Kom, kom, een meisje met zulke mooie oogen krijgt wel weêr een man - en wat den bruidschat betreft, ik....'

- 'Schaam u, mijnheer!' Rose was opgevlogen van haar stoel. Ze stond voor hem met gloeiende wangen, aan al haar leden bevend. 'In wiens naam spreekt gij, en wie heeft u opgedragen mij te beleedigen in mijn eigen woning?'

De heer Laffiche keek verbluft, toen hij zag hoe hoog zijn welwillend en ingewikkeld voorstel tot afkoop werd opgenomen. Hij maakte een sussend gebaar met de hand.

- 'Ik spreek in mijn eigen naam en in 't belang van...'

- 'Weet uw zoon dat gij hier zijt, mijnheer?' viel ze hem in de rede.

Uit haar oogen, uit geheel haar gelaat sprak de angst, waarmede ze 't antwoord verbeidde. 'Draagt uw zoon kennis van 't geen.... van 't geen gij daareven zeidet?'

De heer Laffiche bedacht zich een seconde voor hij antwoordde: neen.

Rose ademde diep of haar een steen van het hart viel.

‘Indien 't dan waar is wat gij zegt, indien 't in zijn belang en voor zijn geluk noodzakelijk is dat wij scheiden, waarom komt hij niet zelf mij dat zeggen? Waarom zendt hij mij niet een woord tot afscheid? Van hem zelven moet ik 't hooren. Uit den mond van een vreemde ware al te hard.’ Haar stem trilde. Ze keerde haar gelaat, dat ze afgewend had, onder 't spreken langzaam om naar haren bezoeker.

‘Zeg hem dit’, en terwijl ze hare handen bijna smeekend ineensloeg. ‘Wat ik u bidden mag, mijnheer, laat mij alleen!’

Daar stond de heer Laffiche. De mijn was verkeerd gesprongen! Vast besloten op de eene of andere wijze een eind aan de zaak te maken, besloot hij onmiddellijk zijn tweeden troef uit te spelen.

‘Hoor mij aan,’ zeide hij, ‘ik wil zoo mogelijk tot een schikking zien te geraken. Wat mijn voorstel van zooeven betrof, ik deed 't om u op de proef te stellen. Laat ons zien of er geen middel is de belangen van beide partijen te vereenigen.’ En daarop begon hij op den toon van een man die zaken afdoet, uiteen te zetten wat hij zijn zoon eenige oogenblikken te voren had voorgesteld.

Terwijl hij sprak zat Rose met de oogen neêrgeslagen. Een lichte schok, die haar door de leden voer, was 't eenige teeken dat zij verstaan en begrepen had.

‘Mijn tweede voorwaarde,’ eindigde de heer Laffiche, ‘zult gij reeds hebben voorzien. Zij betreft het kind door u aangenomen. Het spreekt van zelf dat gij u onmiddellijk daarvan ontdoet. In het huisgezin, waar ik verlang dat gij wonen zult, kan dat kind u niet volgen....’

Rose hief bij deze woorden haar hoofd op. Alle kleur was van haar gelaat verdwenen; tot zelfs hare lippen waren wit.

‘Hebt ge nog iets te zeggen, mijnheer?’ sprak ze, maar zoo zacht dat het bijna fluisteren was.

- ‘Neen, maar ik zou gaarne vernemen hoe gij over dit voorstel denkt, mejuffer. Mijn zoon en ik zijn 't, na lang over en weder spreken, over deze punten eens geworden. 't Is mede uit zijn naam (de heer Laffiche knoopte bedaard zijn rok los, haalde een toegevouwen papier te voorschijn,

en reikte 't haar toe), 't is mede uit zijn naam dat ik u deze schikking voorstel.'

Ze scheen niet te gelooven 't geen haar werd verzekerd. Een geruimen tijd staarde het arme kind op den brief, die in haar schoot gevallen was. Eindelijk verbrak ze met bevende vingeren het zegel. 't Papier ritselde in haar handen. Haar hoofdje zonk onder 't lezen al dieper en dieper op de borst. Twee brandende tranen vielen op de regelen, tusschen welke zij maar al te duidelijk las. 't Papier gleed haar uit de handen en viel op den grond. Ze stond op, en met een laatste inspanning van al haar geestkracht haar aandoening bedwingend, sprak ze kalm en waardig, met een stem waaraan zij haar best deed vastheid te geven:

'Wees gerust. Ik zal de vrouw van uwen zoon niet worden. Uw toeleg is gelukt. Gij hebt hem weggelokt van een arm meisje, dat meer van hem hield dan gij begrijpen kunt en 't beter met hem meende dan gij. Moogt ge er nooit berouw over hebben, mijnheer. Zeg aan uw zoon dat ik hem niet veroordeel, ofschoon ik meende dat hij mij beter kende en mij dit (zij wees op den brief) zou hebben gespaard. Hij kieze een vrouw, die beter bij hem past dan ik - eene die hem zoo lief had als ik zal hij niet vinden. - Zeg aan uw zoon dat ik hem dank voor de goedheid, die hij mij heeft bewezen en dat ik zal bidden voor zijn geluk.'

Een snik brak haar woorden af. De heer Laffiche stond op en kwam nader. Hij was blijkbaar niet op zijn gemak en wist niet wat hij zeggen zou. De banale troostwoorden, welke hij eindelijk vond, hoorde het meisje niet. Maar toen Paul's vader gereed stond het vertrekje te verlaten riep haar stem hem terug.

Ze wees op een couvert dat op de tafel lag.

- 'Gij vergeet iets, mijnheer!'

Hij wilde een tegenwerping maken. Maar ze keek hem aan met een paar oogen.... Nog eens strekte ze gebiedend de hand naar de tafel uit.

Hij gehoorzaamde - vrij links. Met een onnoozelen glimlach streek hij zijn geld weder op. Voor 't eerst van zijn leven was de brave heer Laffiche met zijn figuur verlegen. Aan de deur nam hij zijn hoed af en boog - veel dieper dan dit pas gaf tegenover een meisje van zoo geringen stand. Tot zijn

verontschuldiging strekke dat hij eigenlijk niet wist wat hij deed.

Maar nauw was de deur achter hem toegevallen, of de opgekropte smart barstte los. Zij wierp zich op het bed, begroef haar gelaat in het kussen, of 't haar gelukken mocht het stuipachtig snikken te smoren. Madame, die een half uur daarna onbemerkt binnentrad, vond het meisje in dezelfde houding. Met haar gewone levendigheid vloog zij op Rose toe. ‘Wat is er gebeurd, mijn beste kind, wat is er gebeurd?’

Er kwam geen antwoord, en toen madame met zachten dwang het hoofdje, dat wegkroop in het kussen, naar zich toe had gekeerd, schrikte zij van de verandering die ze waarnam op Rose's trekken.

Toen knielde de dwaze vrouw neder bij het bed, trok Rose's hoofd aan haar borst en met de hand het meisje zachtjes langs de brandende slapen strijkend: ‘Is er iets met hem? Waarom zegt ge 't niet aan... moeder?’

Innig medelijden en fijne takt koos dit woordje voor de weeze. Het miste zijn uitwerking niet. De tranen begonnen te vloeien. Zij deed haar verhaal, afgebroken van tijd tot tijd door verontwaardigde gebaren en uitroepen van madame.

- ‘Schrei niet, de jongen verdient het niet. O die ondankbare dwaas! Hij weet niet wat hij versmaadt. Denk niet meer aan hem. Hij is de vriendschap eener vrouw niet waardig!’

Maar Rose legde haar de hand op den mond.

- ‘Zeg geen kwaad van hem. Zeg geen kwaad van hem. Ik weet hoe zij hem gejaagd hebben. Goed is hij, voor mij was hij 't altoos. Maar hij had iemand noodig die hem hielp het te blijven. O God, waarom, waarom mocht ik het niet zijn!’

In den ochtend van den volgenden dag liepen twee mannen over het perron van een der Parijsche stations. De jongste keek verstrooid en droefgeestig om zich henen. Zijn gelaat droeg de sporen van een doorwaakten nacht. Eenige heeren, die den reizigers uitgeleide deden, schertsten vrij luidruchtig over de voorvallen van den vorigen avond. Er had, naar 't scheen, een afscheidsfeest plaats gehad; de vermoeide trekken der meesten getuigden er van. De trein kwam aanrollen; de reizigers stegen in. Er werden groeten gewisseld en handdrukken. Daar gilde

de stoomfluit. De trein zette zich langzaam in beweging. Op dit oogenblik scheen 't den jongste toe of een welbekende, lieve stem zijn naam riep. Hij ontroerde zichtbaar van het spel der fantasie.

De oudste zag zijn metgezel verbleeken.

‘Doe dat raampje dicht,’ zeî hij, ‘het tocht...’

Rose.

Daar mijn verhaal geen verzonnen is, ben ik mijn lezers het einde van Rose's geschiedenis schuldig. Zij verviel niet in een belangwekkende kwijning noch stortte zich in een vlaag van wanhoop in de Seine. Zij leed, maar zij leed dapper. Haar veerkrachtige natuur gedoogde niet dat zij onder den slag ineenzonk. Of die slag haar had gekneusd, behoefde niemand te vragen, die haar gezichtje aanzag, smaller geworden, en op de schaduw lette, die zich onder haar vriendelijke oogen gelegerd had. Over Paul sprak ze nooit; zijn naam noemde ze nimmer. Doch in een verborgen lade lag een pakje brieven, trouw bewaard, dikwijls, dikwijls herlezen. Korten tijd na de gebeurtenis, boven beschreven, begon zij zich met de borst op een modevak toe te leggen. Haar fijne vingeren tooverden weldra uit zijde, gaas en fluweel de sierlijkste hoedjes, die een vroolijke Parisienne maar verlangen kan. Ze glimlachte soms en schudde haar hoofdje als madame haar werk prees. Ook kwam haar oude vroolijkheid nog wel eens terug, want ze arbeidde van 's morgens vroeg tot 's avonds laat, verdiende het schoolgeld voor Fadette, met welk juffertje ze groote plannen had, en legde van tijd tot tijd een paar franken ter zijde. Madame had beide meisjes een vertrek in haar eigen woning ingeruimd. De vroolijke heer Friquet was namelijk niet meer daar om 't een meisje lastig te maken. Hij stierf terwijl hij in de queue stond. Op zijn geliefden boulevard zakte hij ineen, gelijk het eenige drama dat zijn miskend genie had voortgebracht - aan de deur van Thalia's tempel. Na zijn dood, die geen tranen deed vloeien, werd Rose madame's huisgenoot, de salle à manger des avonds in een salle de lecture herschapen, want madame hield veel van voorlezen en Rose luisterde gaarne. Van tijd tot tijd verscheen in dien kring de oude pasteur M....., een huisvriend van madame. Hij had schik in het heldere verstand van ons meisje,

bewonderde in stilte haar kloeke plichtsbetrachting, haar zachten vriendelijken geest. Den commensalen van madame, die Rose's geschiedenis vernamen, was het stille, eenvoudige meisje, dat zoo zedig haren weg ging, een aangename verschijning. Wie haar tegenkwam op de trap of in madame's voorkamer ontmoette gunde zich het genoegen den hoed eens diep voor haar af te nemen. Dit was inderdaad een genot, want 't werd beantwoord door een ‘bonjour monsieur,’ waarvan het weeke timbre u roerde als zachte muziek, en ging gepaard met een blik uit die mooie, diepe oogen, nog even warm van uitdrukking als voorheen. - Daar kwam de oorlog met zijn angsten en teleurstellingen, het beleg met zijn hongerlijden en ontberingen van allerlei aard. Had de vroolijke heer Friquet nog mogen leven om de Pruisische kinkels en kleêrmakers aan 't werk te zien! De beide vrouwen droegen heldhaftig de ellenden van het beleg, vastten spartaansch en beten vastberaden in het inktzwarte brood. Madame deed opmerken dat de tanden er fraaier van werden. Die zouden te vroolijker blinken als straks de vrouwen van Parijs de aftrekkende Pruisen uitlachten op de wallen. - Helaas!

- Na het beleg de commune. Madame Friquet durfde niet vluchten; zij durfde het huis niet verlaten, dat al haar have bevatte. Rose bleef bij haar, maar ontbering en vermoeienis hadden de teere gestalte gebogen. ‘Mijn voeten willen niet meer mede,’ klaagde zij, ‘'t is of er Pruisische kogels in zitten.’ Toch sleepte het meisje zich voort. Haar wilskracht dwong de wegzinkende krachten tot een dienstbetoon, dat zij een minder kloekmoedige zouden geweigerd hebben. Eindelijk ging het niet meer. Madame zat aan haar ziekbed en waakte des nachts aan haar leger. Somber, doodsch, uitgestorven was het vroolijke Parijs. Op de binnenplaats beneden was een troep communards gelegerd, in de straten heerschte een schrikbewind. Er kwamen dagen waarin 't een waagstuk was zich op straat te vertoonen. Toch schrikte madame hiervoor niet terug. Zij schreed onversaagd op een wachtpost toe, die bezig was den toegang tot de straat te versperren. De intocht der troepen van Mac-Mahon was op handen, het volk der commune woest en wanhopig.

- ‘Niemand gaat hier voorbij,’ klonk 't barsch.

- ‘Ik moet hier voorbij. Ik moet medicijnen halen voor een doodkranke. Neen, gij zult mij niet tegenhouden. Zoo wreed zult gij niet zijn. Ik bid u, burger, laat mij door - ik smeek u er om.’

- ‘Niemand passeert - terug!’ schreeuwde de commandeerende officier. Een geweer werd gericht op de moedige vrouw.

Toen wierp madame Friquet het hoofd in den nek. Haar kleine oogen spuwden vuur, en vlogen van den een naar den ander.

‘Hoe nu? - lafaards - gij zoudt een vrouw kwaad doen? Zijt gij Franschen, gij? Schaamt u, bewaart uw kruit voor de knechten van Thiers. Weg, zeg ik u, met uw potlood!.....’ Meteen sloeg zij den tromp ter zijde en stapte kordaat tegen de verschansing op.

De woeste kerel scheen verbluft, hij sperde zijn mond open, lachte en zond haar een paar ruwe aardigheden achterna. Maar madame haalde verachtelijk de schouders op en stapte met opgeheven hoofde en rood van boosheid verder.

't Was duister in de kamer waar Rose lag; de vensters waren gesloten; in de straat beneden vertoonde zich geen mensch. Zwarte rookwolken dreven over de stad. De Tuilleriën brandden. Madame zat voor het bed en hield de fijne, doorschijnende hand in de hare geklemd. Rose's hoofdje lag op zijde; haar gezichtje was weggeslonken; alleen de oogen blonken met ongemeenen glans en pracht.

Zij fluisterde iets, en madame stond op om eene kleine portefeuille te halen, die in een laadje van het bureau, naar Rose's aanwijzing, te vinden was. De arme, kleine Fadette maakte van het oogenblik gebruik om van het voeteneinde nader te komen. Ze kuste schreiend de hand, de wangen, de oogen harer weldoenster. Deze streek lief kozend met de hand het kind over de blonde vlechten en fluisterde: ‘schrei niet, Fadette!’

Toen het verlangde voorwerp haar gebracht was wilde de zieke het openen. Maar haar krachten gedoogden 't niet. Madame ontsloot de portefeuille, die ze op het bed legde.

Met bevende hand nam het meisje er een paar papieren uit - 't ritselde - 't was bankpapier.

‘Vijftig franken,’ hijgde ze, ‘mijn spaarpenningen. Gij zijt mijn erfgenaam, moeder,’ - en toen na een pauze, met een teederen blik naar Fadette: ‘haar ook vermaak ik u.’

Madame boog zich over de zieke en haar tranen vielen op het kussen. Toen nam Rose een klein pakje brieven, met een koord te zamen gebonden:

‘Verbranden,’ fluisterde ze.

Ze zag de brieven na, zag ze uit haar handen in die van madame overgaan. Haar gezichtje bewoog zich, het trok om den kleinen, bleeken mond.

- ‘Ik heb zooveel van hem gehouden, altijd... altijd.’

Ze sloot haar oogen en lag doodstil een geruimen tijd. Toen opende zij die wijd en als met zekeren angst.

‘Als ik maar wist waar ik heenging.’

‘Lief kind,’ zei madame, ‘gij hebt niets dan goed gedaan in uw leven. Gij hebt de armen gekleed en de weezen gevoed van uw nooddruft, gij hebt de schapen des Heeren geweid. Waar ge heen gaat zal 't goed zijn.’

Ze antwoordde niet maar sloot weder de oogen.

Diepe stilte heerschte in het vertrek.

‘Is het dag?’ vroeg Rose.

Madame stond op en opende het venster. Een bleeke lichtstraal viel naar binnen. Zij wierp een blik in de straat. Daar verscheen om den hoek een soldaat, het geweer in de vuist, de hand aan den trekker. Hij sloop langs de huizen als een roofdier dat op prooi loert. ‘Dicht dat venster!’ schreeuwde de man: met vloog het geweer naar de wang.

Madame sprong achteruit. Een schot dreunde beneden, een kogel vloog over haar hoofd en sloeg plat tegen den zolder.

Daar klonk een luide kreet door het vertrek, een jammerkreet van Fadette.

‘Petite maman - petite maman!’

Arnhem, October 1881.

J.H. HOOIJER.

De eed.

Het officieele verslag van de beraadslagingen in de tweede Kamer over den eed is, - zij het dan ook niet zeer spoedig -[1] in handen der inteekenaren gekomen, en men kan *à tête reposée* nalezen wat daaromtrent, misschien niet altijd *à tête reposée*, gesproken is.

Bedrieg ik mij niet, dan zal de indruk op hem die dóórdenkt, - van welke meening omtrent den eed hij ook moge wezen - niet onverdeeld gunstig zijn.

Hij zal zich afvragen, of het debat wel in allen deele was op de hoogte van het onderwerp; of er niet veel onbesproken bleef dat *wel*, veel *be*sproken werd dat *niet* tot de zaak hoorde; of sommige adviezen niet meer op hunne plaats geweest waren in de pleitzaal, en of niet andere, met name die van den Minister van Justitie, meer voeg zouden hebben, ik zeg niet in een congres over sociale wetenschap, maar ter gelegenheid van een grondwetsherziening, van een wet op het onderwijs, van een begrooting van eeredienst, dan wel juist bij een beraadslaging over den eed?

En zoo al vragende komt hij er dan misschien ten slotte toe om óók nog met den Heer Van der Linden te vragen, of in eene zaak die zoo wijd ingrijpt en wier regeling eigenlijk nog zoo weinig is voorbereid, grondige en bedaarde schriftelijke behandeling niet aan verder mondeling debat zou behooren vooraf te gaan.

Tot die schriftelijke behandeling eene bijdrage te leveren is het doel van de volgende bladzijden, waarin, behalve het meer bekende Fransche regt, ook herhaaldelijk het Engelsche ter sprake

1 Als klagten ten deze iets hielpen, zou ik de mijne bij deze gelegenheid wel bij die van zooveel anderen willen voegen.
De stukken betreffende de staatsbegrooting b.v. zijn eerst den 17den dezer aan de inteekenaren verzonden.

zal komen. Uit enkele uitdrukkingen van kamerleden en speciaal uit een argument van den Minister mag men opmaken dat laatstgemeld regt niet aan allen even duidelijk voor oogen staat. Om den gang van het betoog niet te storen moge dus daaromtrent iets naders voorafgaan.

Tot het jaar 1869 toe kon voor geregtelijke eeden als algemeene regel deze gesteld worden, dat een iegelijk[1] beëedigd worden kon die, bij gelegenheid van zijne eedsaflegging ondervraagd[2], verklaarde te gelooven 1°. in God, 2°. in een toekomstigen staat van belooningen en straffen en 3°. in de strafbaarheid voor God van den meineed. Ieder die dit verklaarde kon worden beëedigd; ieder die dit niet verklaarde, kon niet worden beëedigd. De eed was echter niet aan een bepaald formulier gebonden, maar kon, ingevolge *Stat*. 1 en 2 *Vict*. C. 105, afgenomen worden van Christen, Jood, Turk of heiden met zoodanige ceremoniën en in zoodanigen vorm als de zwerende partij verklaard had 'voor haar geweten bindend' te zijn. Voor kwakers en andere separatisten bestonden wijzigingen die het onnoodig is hier in bijzonderheden na te gaan. Het zij voldoende op te merken dat die wijzigingen niet *algemeen* waren; voor de eene klasse van personen waren ze uitgebreider dan voor de andere, en ze golden niet ééns voor alle soorten van eeden. Het kon bijvoorbeeld gebeuren dat dezelfde persoon, die in een burgerlijk geding tot het geven van getuigenis op eene onbeëedigde verklaring werd toegelaten, in een strafgeding als getuige uitgesloten werd, omdat hij den eed niet wilde afleggen. In dezen toestand werd verandering gebragt door de *evidence amendment act* van 1869, 32 en 33 *Vict*. c. 68. - Art. 4 daarvan bepaalt: 'Indien iemand, geroepen om getuigenis af te leggen voor eenige regtbank, hetzij in een burgerlijk of in een strafgeding, bezwaar maakt om een eed af te leggen, of indien tegen hem bezwaar gemaakt wordt als onbekwaam om tot de eedsaflegging toegelaten te worden, dan zal hij, als ten genoege van den voorzittenden regter gebleken is dat het afleggen van een eed geen bindenden invloed op zijn geweten

1 De gevallen van *onbekwaamheid* op grond van jeugdigen leeftijd, enz.; van *wraking* of *versckooning* natuurlijk daargelaten.

2 De regter had deze vragen niet ambtshalve te stellen; ze konden echter door de tegenpartij worden gesteld, en werden ook wel gesteld.
Men heeft hier blijkbaar een overblijfsel van 't middeneeuwsche regt, dat ketters onbekwaam verklaarde om te getuigen.

zou hebben, de volgende belofte en verklaring afleggen: “Ik beloof en verklaar plegtig dat het door mij aan de regtbank af te geven getuigenis zal zijn de waarheid, de geheele waarheid, en niets dan de waarheid”; en een iegelijk die, na het afleggen van zoodanige verklaring en belofte, wetens en te kwader trouw valsche getuigenis afleggen zal, zal kunnen aangeklaagd, te regt gesteld en veroordeeld worden wegens meineed, even alsof hij een eed had afgelegd.’

Eer ik verder ga, een paar opmerkingen.

1°. De acte ziet enkel op Engeland en Ierland, niet ook op Schotland[1].

2°. De acte spreekt van bezwaren in den ruimsten zin; niet enkel van gemoedsbezwaren gegrond op godsdienstige overtuiging aangaande het ongeoorloofde van den eed.

3°. Het bezwaar behoeft niet uit te gaan van den getuige. Al moge hij bereid zijn een formulier uit te spreken dat voor hem zonder eenige beteekenis is, de tegenpartij kan er zich tegen verzetten dat zoodanige comedie gespeeld worde.

4°. Het staat aan den regter te beoordeelen, in ieder concreet geval, in hoeverre het bezwaar werkelijk bewezen is.

5°. Het niet afleggen van den eed heeft niet ten gevolge, dat de getuigenis voor het geding verloren ga, want voor den eed treedt dan de belofte in de plaats, onder gelijke poenale sanctie als tegen den meineed.

Hierin ligt een groote verbetering van het vroegere regt, en dit doel wordt ook duidelijk in den aanhef van de acte uitgesproken. ‘Aangezien het ontdekken der waarheid voor de geregtshoven merkelijk bevorderd is door het opheffen van beperkingen der toelaatbaarheid van getuigen, en het oirbaar is de wet omtrent het bewijs te verbeteren met het doel om de ontdekking der waarheid nog verder te bevorderen....’

Volgens het vroegere regt was de weigerachtige onbekwaam om getuigenis af te leggen; men stuurde hem weg, maar men strafte hem niet; - dát was voor het Engelsche regt, ondanks die verouderde begrippen en middeneeuwsche vormen waarop onze continentale juristen zoo uit de hoogte neerzien, toch wat te kras. En inderdaad, wáárop komt dat neer? Ge straft den man niet omdat hij *valsch* heeft getuigd, want hij heeft nog in

1 Wél op Schot*ten* voor een Engelsche regtbank. Het belang van deze onderscheiding zal straks blijken.

't geheel niet getuigd; gij straft hem óók niet omdat hij niet *getuigen* wil, want hij is bereid alles te zeggen wat hij weet: gij straft hem eenvoudig omdat hij *op andere wijze dan gij* aan God gelooft, of omdat hij *niet* aan God gelooft. En toegegeven eens, voor een oogenblik, dat zulke *anders-* of *niet-* geloovigen in deze tijdelijke wereld met tijdelijke straffen moeten worden bezocht, is het dan niet eenigszins onregtvaardig enkel die ongelukkigen strafbaar te stellen die toevallig als getuigen opgeroepen worden, en al de anderen te laten loopen? Moet ge ze dan eigenlijk niet *allen* in de gevangenis zetten? En deinst gij voor deze consequentie terug, kunt ge dan wel anders doen dan zeggen, - òf met het vroegere Engelsche regt: ik hoor U in 't geheel niet; òf met het nieuwere: ik hoor U op Uwe eenvoudige belofte?

De parlementsacte van 1869 werd in 1870 door *a* 33 en 34 *Vict.* c. 49 uitgebreid in dien zin dat onder de woorden *regtbank* en *voorzittende regter* begrepen zouden zijn alle personen die wettelijke bevoegdheid hebben om een getuigeneed af te nemen.

Zonderling genoeg was het juist dezelfde heer Bradlaugh, wiens eedweigering in 't Parlement onlangs zooveel opspraak verwekte, die tot deze ampliatie aanleiding gaf.

Partij zijnde in een geding dat aan een scheidsman ter beslissing was opgedragen, weigerde hij eenen *suppletoiren* eed af te leggen en verloor zijne zaak in eersten aanleg. Hij verloor ze eveneens in hooger beroep omdat de regter in appél van oordeel was dat: wat er ook wezen mogt van zijne bewering dat de scheidsman hem had behooren toe te laten tot eene *verklaring* ingevolge de acte van 69[1], hij zich omtrent dit punt even goed aan de uitspraak van den door hem toegestemden scheidsman te onderwerpen had als omtrent andere punten.

Daar de eigenlijke questie zoodoende hangende bleef, werd de acte van 1870 ter verduidelijking voorgedragen.

Het bovenstaande heeft alleen betrekking op geregtelijke eeden; over de menigvuldige buiten-geregtelijke eeden zwijg ik. In 1835 werd met de vervanging van deze en van een menigte ambtseeden door een plegtige verklaring een aanvang

1 Hier zij herinnerd, dat de partijen eenen eed zwerende, in 't Engelsche regt beschouwd worden als *getuigen* in hunne eigen zaak.

gemaakt. Sedert is men voor beide soorten van eeden herhaaldelijk in dezelfde rigting voortgegaan. Op hoe groote schaal dit geschied is moge o.a. blijken uit *a.* 31 en 32 *Vict.* c. 72, waarin de bloote opsomming van de namen der acten, waarbij de daarbij afgeschafte eeden waren opgelegd, niet minder dan dertien compres gedrukte 8° bladzijden inneemt.

Ging ten opzigte van den getuigeneed reeds het vroegere regt van vrij milde begrippen uit, des te strenger was het wat den ambtseed betreft. De reden ligt voor de hand.

Het doel van den getuigeneed was eenvoudig dit, dat de geloofwaardigheid van het getuigenis zooveel mogelijk verzekerd werd. Dat doel nu zou, meende men teregt, niet bereikt worden door het vaststellen van één onveranderlijk en voor allen eensluidend eedsformulier. Men moest den regter vrijheid laten naar omstandigheden dien vorm te kiezen, waardoor de getuige zich het meest gebonden zou achten.

Ware nu het eenige doel van den ambtseed geweest een zoo sterk mogelijken waarborg voor de rigtige vervulling van het ambt te erlangen, dan lag eene gelijksoortige behandeling van 't formulier van den ambtseed voor de hand. Maar bij dien eed kwam dat doel slechts in de tweede plaats. Het hoofddoel was personen van een bepaalde staatkundige of godsdienstige gezindheid van ambten uit te sluiten.

Het eenvoudigste was dan stellig iederen benoemde[1] te laten zweren dat hij zekere bepaalde meeningen verafschuwde en zekere bepaalde artikelen niet geloofde; maar dit middel alleen achtte men niet afdoende; men vreesde *mentale reservaties* bij hem die den eed aflegde; men vreesde bovendien dat de Roomsch-Catholieken zich door den Paus van hun eed zouden kunnen ontbinden; men vreesde óók dat men in den eed nooit duidelijk genoeg alles zou kunnen opnemen wat men afgezworen wenschte te zien. Zoodoende kwam men tot andere expedienten. Vooreerst liet men aan den eed andere godsdienstige plegtigheden voorafgaan; men nam hem b.v. niet af aan iemand die niet in 't voorafgaande jaar ten minste éénmaal het avondmaal volgens den *ritus* van de staatskerk had gebruikt; ten andere zocht men in het *formulier* van den eed een waarborg, dien

1 De eeden die, ook buiten het geval van benoeming tot een ambt, aan verdachte personen opgelegd werden, en de verdere straffen in geval van weigering liggen natuurlijk buiten het bestek van dit opstel.

de *inhoud* niet in voldoende mate opleverde; men trachtte daarvoor zoodanige bewoordingen te vinden, dat personen van zekere rigting het niet zouden willen uitspreken. Een treffend voorbeeld hiervan vindt men nog zoo laat als 1828, toen in de acte tot afschaffing van de *testacte* in het eedsformulier bij amendement de woorden: ‘op het ware geloof van een christen’ weder ingelascht werden, met het kennelijke doel om de Joden uit te sluiten; en die woorden, voorkomende aan 't slot van een der drie eeden[1] die ieder parlementslid tot 1858 te zweren had, bleven het *eenige* beletsel tegen het zitting nemen van een Israeliet in 't parlement. Geen statuut, geene wettelijke bepaling behelsde de uitsluiting, die op deze eenigszins geniepige wijze langs een omweg verkregen werd, ongeveer zoo als bij ons de vaccine, die men het onraadzaam geacht heeft verpligtend te stellen, en die toch langs een omweg zoo goed als verpligtend gemaakt wordt door het weren van niet gevaccineerde onderwijzers en leerlingen uit de school. Na de groote veranderingen in 't Engelsche staatsregt omtrent het jaar 1830 waren de formulieren der drie eeden voor een gedeelte doelloos geworden, daar juist al de personen die men oorspronkelijk daardoor had willen uitsluiten successievelijk toegelaten waren. De formulieren werden echter niet afgeschaft, maar slechts voor bepaalde gevallen gewijzigd, terwijl bovendien in 1833, bij de verkiezing van den eersten kwaker (Mr. Pease), uitgemaakt werd, dat voor dezen het eedsformulier ook zonder nadere parlementsacte door een belofte kon vervangen worden, omdat de kwakers ingevolge een reeks oude wettelijke bepalingen ten allen tijde en overal mogen *beloven* in plaats van *zweren*. De eenige uitzondering maakten nu de Israëlieten uit, krachtens de formule ‘op het ware geloof van een christen,’ die naar ik meen voor het eerst onder Jacobus I, na het buskruidverraad, in den eed waren opgenomen als een bijzonder werkzaam middel tegen de Jesuïten, en die nu na twee honderd jaren ook bruikbaar bleken tegen de Joden, waaraan in 1600 niemand gedacht had.

Toen nu na een bijna dertigjarigen strijd wijziging van deze eedsformule ten hunnen behoeve was toegestaan, eerst voor gemeentelijke ambten en toen ook voor 't parlement, werden eindelijk in

1 De z.g. *oath of abjuration*. De beide andere waren de *oath of allegiance* en *of supremacy*.

1859 de drie parlementaire eeden in één formule geconsolideerd, die in hare laatste redactie van 1865 en '68 (29 *Vict.* c. 19 en 31 en 32 *Vict.* c. 72)[1] enkel onder het verband van de woorden *ik zweer* en *zoo helpe mij God* is gesteld.

Het belang van deze acten ligt vooral in § 4 en 5 van de eerstgemelde. 'Iedere persoon van de gezindheid genaamd Kwakers, en iedere andere persoon die, op het oogenblik dat hij den parlementseed moet afleggen *(for the time being)*, volgens de wet bevoegd is eene belofte in plaats van een eed af te leggen, mag in plaats van den parlementseed een belofte afleggen die gelijk effect zal hebben.

..... als eenig lid van het lager Huis als zoodanig in het Huis stemt of gedurende eenig debat zitting houdt nadat de president (Speaker) zal gekozen zijn[2], en zulks zonder den eed te hebben afgelegd, zal hij voor iedere overtreding eene boete van £ 500 verbeuren, en zal boven en behalve deze straf zijn zetel openvallen even alsof hij dood ware'[3].

In dezen stand van de wetgeving werd, bij de algemeene verkiezingen van April 1880, de heer Bradlaugh te Nottingham gekozen; een man die in woord en geschrift gedurende eene reeks van jaren voor zijne atheistische overtuiging openlijk uitgekomen was.

In het vorige parlement hadden, zooals door alle rigtingen zonder bezwaar erkend wordt, een tal van leden gezeten, op dit punt volkomen geestverwanten van den heer Bradlaugh; zij hadden evenwel allen den eed zonder aanmerking of protest als bloote formaliteit afgelegd. Had de heer Brad-

1 De tweede acte ziet op alle promissoire eeden in 't algemeen.

2 De leden worden niet beëedigd dan nadat de president gekozen is en zelf den eed heeft afgelegd. *Zitting houdt* (*sits*) heeft eene technische beteekenis. Het *Huis* in eigenlijken zin, omvat niet het geheele gebouw, en zelfs niet de geheele vergaderzaal. - Een bepaald stuk daarvan wordt gerekend nog niet tot "het Huis" te behooren, en in dat niet afgeschoten gedeelte (niet te verwarren met de tribunes voor het publiek en de stenographen) kan ieder gekozen maar niet toegelaten lid zich ophouden, mits hij maar niet meespreekt of stemt. Daar zat b.v. geregeld de israëlitische alderman Solomons, gedurende al de jaren die hij, gedurig door de city herkozen, wegens de eed-formule geen zitting kon nemen. *Spreken* en *stemmen* is geen pleonasme, want in 't parlement stemt men niet met den mond, maar *gaat* men regts of links door een deur.

3 Hij kan dus in hetzelfde district dadelijk weer ingekozen worden, 'tgeen niet het geval zou zijn als hij, op petitie, wegens omkooping uitgesloten was.

laugh hetzelfde gedaan, dan zou hij waarschijnlijk ongestoord zitting hebben kunnen nemen. *Waarschijnlijk*, maar niet *zeker*. Om allerlei redenen namelijk, waaromtrent het overbodig is hier in nadere bijzonderheden te treden, was de heer Bradlaugh persoonlijk aan de overgroote meerderheid van het huis, liberalen zoowel als conservatieven, vrij antipathiek, en, zooals de geheele houding van het liberale Ministerie later bewezen heeft, had men eigenlijk veel liever gezien dat de questie zich had opgedaan in verband met iemand anders dan juist den heer Bradlaugh. Zijn advocaten vonden de *zaak* wel goed, maar ze hadden kennelijk toch liever een anderen *cliënt* gehad. Bij deze gestemdheid ten opzigte van zijn persoon, was het zeer wel mogelijk dat deze of gene heftige natuur, weinig op de eer van zijn gezelschap gesteld, uit de geschriften en openbare voordragten van den heer Bradlaugh aanleiding zou genomen hebben om zich tegen zijne beëediging te verzetten. Hierboven heeft men gezien dat zoodanig verzet in een *regtsgeding*, tegen een *getuige*, kans van slagen zou hebben. Bij *die* gelegenheid zou men zich op woorden van den getuige, vroeger buiten de regtzaal geuit, kunnen beroepen. Bedrieg ik mij niet, dan zou intusschen *in het parlement* de zaak zonder precedent zijn geweest, en zou het Huis waarschijnlijk geweigerd hebben kennis te nemen van 'tgeen het *officiëel ignoreeren* kon. Maar de heer Bradlaugh maakte dit *ignoreeren* onmogelijk, door zelve in het Huis zijne gevoelens uit te spreken en op grond daarvan te eischen dat hij zou toegelaten worden tot de *belofte* in plaats van den *eed*. Dit verzoek werd in handen gesteld van een commissie, om aan de wettelijke bepalingen te worden getoetst, en op haar advies werd besloten den heer B. niet tot de belofte toe te laten. Toen deze daarop zich bereid verklaarde alsnog den eed af te leggen stond een lid op om zich daartegen te verzetten, aangezien de heer B. zelf in het Huis verklaard had dat een eed voor hem zonder beteekenis was. Dit had de benoeming van een tweede commissie ten gevolge, die concludeerde dat de heer B. niet tot den *eed* zou worden toegelaten, maar als een middel om een eind aan de zaak te maken in overweging gaf hem toe te laten tot de *belofte*, onder uitdrukkelijke bepaling dat de mogelijke gevolgen bij den strafregter voor zijn rekening bleven. Dit laatste gedeelte van de conclusie werd verworpen, omdat de commissie buiten haar mandaat was gegaan, dat enkel de vraag betrof of de Hr.

B. al of niet tot den eed zou toegelaten worden. Men was nu aan alle zijden vastgeloopen. De heer B. kon niet *beloven*, hij kon ook niet *zweren*, en toch was, naar 't Engelsche staatsregt, zijn zetel niet vacant. Nottingham had dus maar één in plaats van twee vertegenwoordigers. Om de moeijelijkheid op te lossen[1] sloeg de minister Gladstone, kennelijk schoorvoetend, een weg in waarvan hij blijkens zijn vroegere redevoeringen de bezwaren toch zeer goed inzag. Lust om een wijziging in de parlementsacten op den eed voor te stellen had hij blijkbaar niet, en hij behielp er zich nu meê door de toelating als een huishoudelijke zaak van het lager Huis te beschouwen. Hij diende daarom geen ontwerp van wet *(bill)* in, maar stelde eene motie voor, die nog wel terugwerkende kracht zou hebben. Die motie kwam in hoofdzaak overeen met het verworpen voorstel van de tweede commissie. Op zijn voorstel besloot het Huis den 2^{den} Julij, dat ‘als eenig benoemd lid beweert te behooren tot die personen die op dat oogenblik bevoegd zijn eene belofte in plaats van een eed af te leggen, hij alsdan, zonder verder onderzoek, zal toegelaten worden tot het afleggen van eene belofte in den vorm van de acten van 1866 en '68, *behoudens zijne verantwoordelijkheid ingevolge de wet*.’ Door deze resolutie (die, als niet zijnde eene *acte*, alleen voor den duur van het tegenwoordig parlement geldig is) bragt het Huis zich zelve en den heer Bradlangh in een weinig benijdenswaardige positie. Het noodigde als het ware de tusschenkomst van de regterlijke magt in zijne huishoudelijke zaken uit. Die tusschenkomst was wel is waar nog onlangs in 1868 van het Huis naar de regterlijke magt overgebragt voor alle gevallen

1 De zaak eenvoudig laten zoo als ze was, ging niet aan. Het geval was toch anders dan vroeger met de Israëlitische leden. Aan deze kon men zeggen: *wij* beletten u niet den eed te doen; we vragen u niet eens of ge Israëliet zijt of iets anders. - Wilt gij niet zweren, dat is uw' zaak. Maar hier had de Hr. B. zich eerst bereid verklaard tot belofte, en die had men geweigerd; toen had hij zich bereid verklaard te zweren, en dat had men óók geweigerd. Het kwam er dus op neêr dat men een lid feitelijk van zijn plaats ontzette, terwijl er toch geen wettelijke grond van ontzetting (*expulsion*) aanwezig was. De loop der zaak werd bovendien zeer verhaast door het onstichtelijke tooneel in de zitting van 23 Junij, daags na de verwerping van 't voorstel der tweede commissie. De Heer B. verscheen in 't Huis en weigerde het te verlaten, zoodat hij met geweld moest worden verwijderd, en zelfs een dag, wegens minachting van 't gezag van den president, in hechtenis gehouden werd. Aan dezen onhoudbaren toestand moest natuurlijk, hoe dan ook, een eind worden gemaakt.

van betwiste verkiezingen, - wat wij zouden noemen het onderzoek van de geloofsbrieven - maar voor die verandering vielen gewigtige gronden aan te voeren. Geheel iets anders was het tot die tusschenkomst als 't ware uit te noodigen in een geval waarin de verkiezing *niet* betwist was, en 't Huis zelf reeds tot de toelating besloten had. In zoodanig geval was van oudsher de tusschenkomst wel theoretisch mogelijk, daar ieder Engelsch burger het regt heeft eene actie in te stellen tegen iemand die, volgens hem, onbevoegd in 't parlement zitting neemt, maar dat regt werd zoo goed als nooit uitgeoefend en het parlement was er steeds naijverig op.

Het gevolg bleef niet uit. De heer B. nam wel zitting, maar zeker parlementslid stookte een Engelsch burger op om de actie in te stellen en garandeerde hem de proceskosten. Het geding werd door den heer B. in alle instantiën verloren, en hij bevindt zich nu onder den druk, niet enkel van de hoogst aanzienlijke proceskosten (men zegt 2 à 3000 £) en de boete van 500 £, die aan den aanbrenger komen, maar hij heeft bovendien het vooruitzigt dat, nu het beginsel eenmaal beslist is, een aantal andere aanbrengers hunne 500 £ zullen trachten te verkrijgen, door actiën in te stellen voor iedere stemming en iedere zitting waaraan hij deelgenomen heeft. Hiertegen heeft hij zich intusschen trachten te waarborgen door op zijne beurt een goed vriend op te zetten om tegen hem eene ‘bevriende’ actie in te stellen voor al de overtredingen tegelijk, tot een bedrag van, zoo ik mij wél herinner, ongeveer 100,000 £.

Wat er na dien tijd verder met den heer B. is voorgevallen, is voor dit opstel van minder belang; zijn proces daarentegen vereischt nog eenige toelichting. De bewering van den Hr. B. was: men heeft mij te regt tot de belofte toegelaten; de acten van 66 en 68 immers zeggen, dat Kwakers en alle andere personen die, ten tijde dat zij den parlementseed afleggen moeten, bevoegd zijn te *beloven* in plaats van te *zweren*, dit ook voor 't Parlement mogen doen. Nu is het wel waar dat ik in 1866 en 68 niet in die termen zou gevallen zijn; maar ik hoor er toe sedert 1869, toen de nieuwe acte omtrent den getuigeneed is in werking getieden; en 't valt onmogelijk te ontkennen dat *ik* althans tot de bedoelde personen behoor, want die acte is juist speciaal te *mijnen* behoeve gemaakt.

Het antwoord lag voor de hand. Gij vergist u, zeide men, in één punt. Wij geven toe dat het er niets toe doet dat de

getuigeneedacte van latere dagteekening is dan de parlementseedacte, maar gij ziet één ding over het hoofd. Laatstgemelde acte spreekt van ‘Kwakers en andere personen, die enz.’ Nu geven wij u óók toe dat het er niets toe doet op welken grond die andere personen bezwaar tegen den eed hebben; - ze kunnen even goed zeer *on*geloovige als zeer *ge*loovige lieden zijn; maar volgens alle regelen van uitlegging moeten het lieden zijn die op dezelfde wijze, in denzelfden omvang, als Kwakers van den eed verschoond zijn. En nu is het buiten kijf, en gij zelve erkent het, dat Kwakers ten allen tijde, bij alle gelegenheden, en op alle plaatsen, met eene belofte kunnen volstaan. Dit is met u niet het geval, want uwe acte van 69 ziet enkel op *getuigen* en geldt niet in *Schotland*. Wanneer gij dus als getuige moet optreden in Schotland, zult gij niet tot de belofte worden toegelaten; en evenmin zal men u die toestaan in Engeland als gij b.v. als lid van een *jury* wilt optreden.

Deze eenstemmige beslissing van de regters in eersten aanleg en hooger beroep komt mij volkomen juist vóór; maar een ieder zal tevens moeten toegeven dat deze toestand op den duur onhoudbaar is, en zeker niet zou geboren zijn als men bij het vaststellen der acte van 69 aan haar verband met die van 66 en 68 had gedacht, en dat wijziging slechts een questie van tijd is. In welken zin die wijziging dan uitvallen zal, is niet twijfelachtig. Als slotsom van al het bovenstaande kan dus aangenomen worden dat in het hedendaagsche Engelsche privaat en publiek regt het beginsel dat ieder die, om welke reden dan ook, tegen een eed bezwaar heeft, tot een belofte wordt toegelaten, reeds een zeer groote plaats inneemt, en op weg is algemeen te worden. Vier opmerkingen kan men er nog bijvoegen.

Vooreerst, dat niemand tot het doen van een eed kan *gedwongen* worden;

ten andere, dat belanghebbenden er zich tegen verzetten kunnen dat een ongeloovige een eed aflegge, al is hij er toe bereid;

ten derde, dat in de laatste veertig jaren eeden bij duizenden zijn afgeschaft zonder dat de maatschappelijke orde er door omvergeworpen is; - of men moest soms meenen dat de agrarische onlusten in Ierland het gevolg zijn van de afschaffing van den eed voor leden van corporatiën in Engeland;

ten vierde dat de eed meer en meer *alleen* beschouwd wordt als een *waarborg*, en nog slechts bij uitzondering en waar-

schijnlijk ten gevolge van onachtzaamheid in de wetsredactie het karakter heeft van een *toetssteen* (*test*).

Deze laatste opmerking brengt tot de onlangs in onze tweede Kamer gehouden debatten, en in de eerste plaats tot de rede van den Minister van Justitie.

Het doel van den eed, zoowel van den getuigeneed als van den ambtseed, is voor hem het verkrijgen van een *waarborg*; en 't ware zeker moeijelijk met den geest van ons staatsregt overéén te brengen indien hij nog dienst moest doen als middel om iemand, hetzij langs een omweg te dwingen zijn godsdienstige gevoelens te openbaren, hetzij hem bij gelegenheid van die openbaring te straffen, hetzij hem, ter zake van die gevoelens, van ambten en bedieningen uit te sluiten. In dit opzigt was de Minister dus zeer correct, al moge er ruimte overblijven voor de vraag, waarover straks nader, of onze wetgeving omtrent den eed dan toch niet onvermijdelijk ten gevolge heeft, dat menigmaal juist datgene te weeg gebragt wordt wat men *niet* bedoelt.

Maar al bedoelt de eed volgens den Minister deze dingen niet, er ligt voor hem toch nog iets *anders* in dan een waarborg. Door den eed onder zijne regtsinstellingen op te nemen verklaart de Staat dat hij aan een zekere bovennatuurlijke orde van zaken gelooft, waarin God de hoogste magt is.

Hier begeeft zich de Minister, dunkt mij, op een zeer gevaarlijk terrein.

Dáárgelaten toch of zoodanige onbestemde belijdenis, die zoowel den God van Abraham, Isaac en Jakob als dien van den *Vicaire Savoyard* omvat; die niet kiest tusschen den drieëenigen God van zoovele Christenen en den God voor wien Faust geen regten naam wist te vinden in den tuin van Vrouw Martha, een God die, wèlbezien, misschien niet veel verschilt van die *kracht*, die de Minister zoo ver wegwierp tegenover den heer Gratama; daargelaten, zeg ik, of die belijdenis in 't oog van de meesten wel éénige beteekenis[1] hebben zal, zie men een ander punt niet voorbij. Indien de Staat, door den eed te eischen, zich in eenige nóg zoo geringe mate vereenzelvigt met het geloof, dat aan dien eed ten grondslag ligt, dan doet hij dit ook voor al de eeden die krachtens *zijne* wetten, en onder toezigt van *zijne*

1 Vóór eenige jaren werd er weinig heil verwacht van zeker veelgesmaad ‘politiek allegaartje’. Zou er van een ‘piens allegaartje’ méér vrucht worden gezien? De heer Schaepman althans leek er niet van overtuigd.

ambtenaren worden gezworen in Indië[1]; dan verklaart hij een gemeenschappelijken bodem te erkennen voor monotheïsme, polytheïsme, pantheïsme, en zelfs misschien voor atheïsme. Of zou de Minister meenen dat ook in deze allerhoogste spheren een zeker *dualisme* mogelijk is, gelijk het op lager gebied is verkondigd? Zou naast het: *hier liberaal, conservatief in Indië*, nog moeten geplaatst worden: *hier theosophisch, fetichistisch in Indië*? en voor éénheid alleen plaats wezen op het meer prozaïsch gebied van guldens, dubbeltjes en centen? Wil men den eed op die wijze te gelijk voor tweeërlei doel laten dienen, dan loopt men gevaar dat hij, even gelijk zoo vele werktuigen *a deux fins*, volmaakt goed zal wezen noch voor het één noch voor het ander; en het denkbeeld van *waarborg* dat de Minister vooropstelde sluit zelfs elk ander doel ten eenenmaal uit. In dat begrip is het de vraag niet wát de Staat denkt of gelooft, en óók niet wat hij die zweert misschien zou behooren te denken of te gelooven; het eenige waarop het aankomt is, wát voor die persoon bindend is op het oogenblik dat hij toevallig zweert.

Neem den meest regtzinnigen Staat, met de strengste staatsgodsdienst en de scherpste wetten tegen ketterij; zulk een Staat kan er aan denken u te verbranden omdat gij zekere zaken niet gelooft; hij kan maatregelen beramen om uwe kinderen van u af te nemen en zoodanig op te voeden dat ze aan die zaken *zullen* gelooven; maar als hij op heden den 18^{den} October 1881 in den eed een waarborg wil vinden voor uwe getuigenis, dan zal hij niets anders kunnen doen dan u laten zweren bij wat u op dienzelfden 18^{den} October 1881 het heiligste is, - misschien zeer ten onregte het heiligst, maar toch het heiligst.

1 *Algem. bep.* a. 14. De eedsaflegging waar die, hetzij in, hetzij buiten regten gevorderd wordt, geschiedt overéénkomstig de godsdienstige wetten en gebruiken van elks bijzonderen landaard of gezindte. Wanneer die wetten of gebruiken meer dan ééne wijze van eedsaflegging als verbindend erkennen, staat het, voor zooveel den geregtelijken eed betreft, ter beslissing van den Regter, op welke dier wijzen dezelve zal worden afgenomen.

Regl. regtspl. inl. a 162, 1e *lid*. De eedsaflegging geschiedt in allen gevalle op de teregtzitting van den landraad ten ware een wettig beletsel dit onuitvoerlijk mogt maken, als wanneer de president van den landraad een der leden kan magtigen om, bijgestaan door den griffier, die deswege procesverbaal zal hebben op te maken, der verhinderde partij in hare woning den eed af te nemen. Vg. *Rv.* a 177.
Op grond van dit laatste artikel wordt de z.g. groote eed aan Chinezen ook afgenomen in den tempel of op een heilig graf. De Regtbank is daarbij door gecommitteerden vertegenwoordigd,
Aan Mahomedanen neemt doorgaans de priester den eed af op de teregtzitting.

De eenige vraag voor hem kan dan alleen deze zijn, of niet misschien uw geloof in zijn oog zóó verfoeilijk is, dat hij u daarop geen eed afnemen wil; maar dat bezwaar zal hem slechts in zeer enkele gevallen terughouden, juist omdat hij, door mij den eed op *uw* geloof te laten doen, van dat geloof *niets* voor *zijne* rekening neemt[1].

Op deze gronden komt mij dan ook dát gedeelte van 's Ministers rede, 't welk van sommige zijden zoo toegejuicht is, geheel bezijden de questie vóór Dergelijke beschouwingen, - maar dan liefst in eenigszins praeciseren vorm - zouden te pas kunnen komen waar men onderzocht naar de grondslagen van de maatschappij, van den staat, van het onderwijs, ja van bijna elke instelling behalve juist den eed, gelijk de Minister hem te regt opvat, als *waarborg* voor opregtheid.

Indien dan ooit - waartoe zeker thans de tijd niet gekomen is - de afschaffing van den eed in overweging genomen wordt, zal de vraag uitsluitend op haar eigen *mérites* kunnen worden beslist, en de godsdienstige questie, in den zin van den Minister, er geheel buiten kunnen blijven. Men zou bijna gelooven dat voor hem de eed, onafhankelijk van zijn doel, op zich zelven iets goeds is, als aanleiding of gelegenheid voor den Staat om eene goede belijdenis af te leggen; en toch zou zoodanige opvatting weinig strooken met de door den Minister instemmend vermelde uitspraak van den Tredentijnschen Catechismus, dat de eed *ob imbecillitatem hominis* ingevoerd is. En inderdaad, de instelling van den eed vindt zijnen grond niet in de volkomenheid maar in de onvolkomenheid van de maatschappij, als een middel dat ze des te menigvuldiger en des te gretiger aangrijpt, naarmate zij in hare onbeholpenheid minder kans ziet om zonder dat aan een eind te komen.

Beschouwt men den eed, zooals de Minister aanvankelijk zeer te regt deed, enkel als *waarborg*, dan ligt het voor de hand dat hij achterwege moet blijven waar hij geen waarborg *is*; en

1 Dit denkbeeld straalt ook door in *Cau.* XXII, *c.* 10, *q.* 5 (Augustinus). Hier is kennelijk sprake van een decisoiren eed, door een heiden aan een christen opgedragen. Het feit dat de christen bij eenen *lapis falsus* gezworen heeft, wordt zonder een woord van afkeuring vermeld. De christen toch was in de keuze van zijne formule niet vrij, maar moest zweren gelijk de eed hem opgedragen was.
Zoo liet ook de hoogst orthodoxe Theodosius de heidensche (*ὀμνόντα θεοὺς*) ambtenaren die hij nog aanstelde den ambtseed (*πρὸς σὲ*) volgens hun geloof afleggen. Libanius, *pro templis*, p. 203. Reiske.

hij *is* geen waarborg, zoodra degene, die hem afleggen moet, verklaart dat hij er zich niet door gebonden rekent. Op het standpunt van den Staat ware het daarom zeker zeer logisch als hij, eer de eed afgelegd wordt, zich van de gevoelens van dengene die hem afleggen zal trachtte te vergewissen; want hecht deze niet aan den eed, dan vervalt de geheele onderstelling waarin de Staat zich van den eed bedient. Zulk een onderzoek, in Engeland mogelijk, zou hier echter zeker afstuiten op den algemeenen tegenstand van allen, die meenen dat niemand rekenschap van zijn geloof schuldig is. Maar is dit nu een reden, om den man, als hij uit eigen beweging verklaart aan den eed niet te hechten, dan toch tot een plegtigheid te dwingen, die voor hém een vertooning, en voor geloovige bijstanders een profanatie is? En waarom moet dan een ander, die gemoedelijke bezwaren tegen den eed heeft, van slechtere conditie wezen dan hij? En waarom moeten beide tot het afleggen daarvan worden *gedwongen*, door gijzeling, gevangenis, of verlies van hun regt[1]?

De practische bezwaren van den Minister kunnen tegen dit onregt niet opwegen. Wij zouden, zegt hij, in internationale moeilijkheden kunnen komen, met name ten opzigte van onze uitleveringsverdragen. Engeland levert niet uit dan op beëedigde verklaringen, en wij hebben zelfs daarom in 1873 ons wetboek van strafvordering moeten wijzigen. Dit beroep op de wet van 26 Nov. '73 is niet zoo gelukkig als het wezen zou, wanneer die wet onvoorwaardelijk *beëedigde* getuigenissen vorderde, maar zij laat juist, volgens de gangbare onderscheiding, *eed* of *belofte* toe, en dat hoewel ze expresselijk gemaakt is om aan de Engelsche bezwaren te gemoet te komen. Bovendien, zoo als vroeger uitéengezet is, kan in Engeland sedert 1869 een Engelsch onderdaan enkel op onbeëedigde verklaringen van vrijdenkers desnoods worden *gehangen*; zou nu de Engelsche Regering weigeren op gelijke verklaringen een vreemdeling uit te leveren, die bij ons hoogstens *in het tuchthuis* geraken kan?[2]

1 Door het weigeren van den decisoiren eed in een burgerlijk regtsgeding (B.W. 1969 en 70). Dit laatste heeft Ds. Gunning in de 10de zijner stellingen (Dagblad van Z.H. 12 Oct. jl.) zeker voorbijgezien. Ook hij zal niet bedoelen dat de vrijdenker een geschikt voorwerp voor legale uitplundering zij.

2 De bewoordingen zelve van de Engelsche algemeene uitleveringswet, 33 en 34 *Vict.* c. 52, § 10, bewijzen het tegendeel.
De Italiaansche eedformule is, zoo als hieronder blijken zal, uitdrukkelijk met het oog op vrijdenkers ingerigt, en toch heeft men nooit van moeilijkheden dienaangaande met Engeland gehoord.

Een tweede bezwaar van den Minister lag hierin, dat een geloovige ongeloof zou vóórwenden om zich aan den eed te onttrekken. Het éénige voorbeeld dat hij (in zijne tweede rede) bijbrengt schijnt even weinig beslissend als de daarbij aangehaalde logica van wijlen den advocaat-generaal. De beschuldigde toch had voorgewend *doopsgezind* te zijn en zou dit zeker óók hebben gedaan, al had hij baat kunnen vinden bij de verklaring dat hij *vrijdenker* was. In zijne opvatting toch was het eerste een eenvoudige *leugen*, terwijl het tweede *Godsverloochening* zou geweest zijn; en is 't nu aan te nemen dat zóó iemand, om zich aan het valschelijk aanroepen van God te onttrekken, het middel van Godverzaking te baat zoude nemen? Zou zelfs niet de minst ontwikkelde gevoelen dat hij, om een uitdrukking van den Minister te gebruiken, zoodoende van Scylla verviel in Charybdis? En zou eindelijk juist het voorbeeld van dezen man ook niet in een ander opzigt afschrikkend werken? Hij had blijkbaar gedacht niet enkel hiernamaals maar ook hier beneden aan straf te ontsnappen; 'tgeen toch niet heeft belet dat hij wegens valsche getuigenis veroordeeld is[1].

Ja maar, zegt men misschien, er zullen er zijn die zich verschoonen zullen, niet als *vrijdenkers*, maar als hebbende *gemoedsbezwaren*. Het is zeer mogelijk. Maar kan dan niemand gemoedsbezwaren hebben tenzij hij *formeel* tot een doopsgezinde gemeente behoore? De Engelsche wet denkt er anders over, in zooverre ze niet enkel de Kwakers in 't algemeen van den eed ontheft, maar ook een iegelijk die ooit Kwaker geweest is, al is hij later tot de anglicaansche kerk overgegaan[2]. En hoe zou de Minister het juist met zulk een gewezen Kwaker willen stellen, als die hier getuigen moesten? Wat zou de indruk wezen als wij hier iemand wegens eedweigering straften, die in zijn eigen land van iederen eed vrijgesteld is? Eedweigering ontslaat bovendien niet van de verpligting tot het afleggen van getuigenis, onder dezelfde poenale sanctiën als ware de eed afgelegd. In Engeland kon vroeger de regter, die aan de waarheid van het gemoedsbezwaar twijfelde, niets anders doen dan den getuige wegsturen, en toch hoorde men aan de Engelsche justitie wél traagheid of kostbaarheid verwijten, maar

1 Hof Noord-Holland, 29 April '52. Weekbl. v.h.R. 2398.

2 1 en 2 *Vict.* c. 77. De Engelsche wetgever beschouwde het gemoedsbezwaar tegen den eed dus niet, zoo als de Minister, als een geschikten hoeksteen voor den bouw van een nieuw kerkgenootschap.

niet, dat ze niet achter de waarheid kon komen[1]. Bij ons zou de regter den getuige altijd kunnen hooren, en, had hij twijfel aan de opregtheid van zijn gemoedsbezwaar, ook aan zijne getuigenis geene meerdere waarde behoeven toe te kennen dan hij oirbaar achtte.

Ééne zaak vergete men bovendien niet. Men kan voortgaan den getuige tot eedsaflegging te dwingen, maar men kan hem niet beletten openlijk te verklaren dat hij aan den eed niet hecht. Stel, er doet zich in een gewigtige strafzaak iets dergelijks voor als onlangs in den Amersfoortschen gemeenteraad geschiedde, de getuige zegt dat hij aan den eed niet hecht, maar enkel zweert omdat hij niet gezind is naar de gevangenis te gaan, en nu wordt op zijn getuigenis iemand tot de zwaarste straf veroordeeld. Al moge die getuige nóg zoo onbesproken zijn en nóg zoo geloofwaardig, wát zal toch de indruk onder het volk wezen? Ware het niet oneindig beter dat hij krachtens de wet tot de *belofte* ware toegelaten? En, zulk een uiterste geval daargelaten, wat kan op den duur de uitwerking van diergelijke tooneelen wel zijn? Ik spreek niet eens van de vele geloovigen voor wie zoodanige comédie een heiligschennis is, ik bepaal mij tot datzelfde gevoel van bloot wereldsche betamelijkheid en voegzaamheid 'twelk aan het Engelsch lagerhuis deed weigeren den heer Bradlaugh den eed af te nemen, nadat hij hun éénmaal in het aangezigt verklaard had er niet aan te hechten.

Een hooggeplaatst lid der regterlijke magt verklaarde in de tweede Kamer, dat onlangs een diergelijke vertooning op een openbare teregtzitting plaats had ‘zonder dat dit een zeer onaangenamen indruk maakte.’ Bepaald aangenaam was de indruk dus toch niet; en in allen gevalle is 't een reden om de mogelijkheid weg te nemen, dat het publieke eergevoel door herhaling van zulke gewaarwordingen nog verder afgestompt worde. Men is bovendien gaarne geneigd te twijfelen, of de geachte afgevaardigde wel een goed physionomist is.

Maar om tot ons punt van uitgang terug te keeren, toegegeven dat onder den schijn van valschelijk voorgewende gemoedsbezwaren, deze en gene zich aan den band van den eed

1 Dat de waarheid ook aan onwillige getuigen als 't ware afgeperst wordt ligt niet aan den eed, maar aan de bijzondere geschiktheid van hem die de getuigen ondervraagt. - In dat opzigt schijnt de Engelsche inrigting van getuigenverhoor veel meer afdoende dan die van 't vasteland. *Cross questioning* is een scherp middel.

kan onttrekken, is het opleggen van een vast formulier niet aan gelijksoortige bezwaren onderhevig? Ligt er niet een *contradictio in adjecto* in de bepaling dat iemand den eed aflegt naar de wijze zijner godsdienstige gezindheid en tevens naar een vast formulier?

Het is best mogelijk dat hij tegen dat formulier geen bezwaar maakt, maar dat bewijst nog niet dat hij zich door dat formulier gebonden rekent. Misschien maakt hij geen bezwaar juist omdat hij zich er *niet* door gebonden rekent; omdat het voor hem *niet* is ‘een ware en behoorlijke eed.’ Een ieder die veel met zekere min ontwikkelde standen in aanraking geweest is, zal opgemerkt hebben welk een groote mate van averegtsche slimheid er bij sommige lieden gevonden wordt, - welke zonderlinge denkbeelden er onder verspreid zijn, en hoe ver vele schijnbaar doodeenvoudige menschen het gebragt hebben in de casuistiek[1].

Hoe komt bovendien de regter te weten welke de ‘wijze’ der godsdienstige gezindheid is? en als, zoo als met vele het geval is, die godsdienstige gezindheid volstrekt geene ‘wijze’ heeft, is dan niet de *werkelijke* grond voor het bezigen van het gebruikelijke formulier deze, dat de regter meent dat die formule bindend zal wezen voor het geweten van hem die den eed aflegt?

En als dit nu geschiedt voor den éénen, waarom zal dan niet voor den anderen eene andere formule kunnen gekozen worden, als het blijkt dat hij die andere formule meer bindend acht?

De hoofdzaak is maar, dat in ieder bijzonder geval geen dubbelzinnigheid besta, en dat niet de regter in den waan verkeere dat de getuige onder het verband van den eed heeft gesproken, terwijl deze daarentegen zijn geweten kan paaijen met de voorstelling dat hij, alles wél bezien, geen ‘behoorlijken’ eed afgelegd heeft. In een ander verband kom ik hierop straks nader terug.

Een derde bezwaar van den Minister gold den ambtseed. Hij ziet in dien eed een grooteren waarborg dan naar veler

1 In zeker proces in België b.v. kreeg men met eene secte te doen, wier leden geen eed afleggen mogten zonder toestemming van een geheimzinnig buitenslands wonend hoofd.
Als nu, om de straf te ontgaan, de man toch een eed aflegde, wat had men er dan veel aan?
Anderen wederom kunnen zich geen regten eed voorstellen die niet in handen van een geestelijk persoon afgelegd is; nog anderen zoeken het in de houding van de handen of vingers. Het bloot *berusten* in de voorgehouden formule is dus niet zulk een onbedriegelijk kenteeken als sommigen meenen.

oordeel aan éénige verzekering kan toegekend worden, die niet betrekking heeft op een bepaald feit, maar op een geheele reeks van toekomstige nog onbekende verhoudingen. Het zij verre van mij iets af te dingen op de mate van het vertrouwen dat, zoooals de Minister verklaarde, onze regterlijke magt geniet. Maar zou dat nu wel juist zijn omdat ze *beëedigd* is? Heeft die *religion du serment* de magistratuur van een niet verafgelegen land wel altijd voor verdenking gevrijwaard?

Heeft men niet wel eens gezegd dat ze een gedwee werktuig was in de handen der Regering, dat ze leefde in hoop op bevorderingen en onderscheidingen, en dat bij haar de oude tegenstelling van *arrêts* en *services* een harmonische oplossing gevonden had?

Afschaffing van *alle* ambtseeden wordt door niemand verlangd - allerminst afschaffing zonder bedaard onderzoek. Wanneer dat ooit door den Minister wordt ingesteld, dan zal hem misschien blijken dat de eed in sommige gevallen zóó weinig waarborg oplevert dat het niet ongeraden wezen zou naar meer afdoende waarborgen om te zien. De voogdijschap en curatele, waarvan hij gewaagde, zij hem dan bijzonder aanbevolen; vooral wanneer hij zich niet bepaalt tot raadpleging van de regterlijke magt, die er doorgaans alleen wat men noemt ‘den buitenkant’ van te zien krijgt, maar zich bij voorkeur tot hen wendt die ook met ‘den binnenkant’ kunnen bekend zijn geraakt.

De vraag omtrent de afschaffing of zelfs beperking van de ambtseeden is intusschen een geheel andere vraag dan deze, of niet in bepaalde gevallen de *belofte* in plaats van den *eed* kan worden gesteld. Hoewel art. 437 Wetb. v. Strafvord. alleen spreekt van processenverbaal opgemaakt op den ambtseed, en van belofte niet rept, heeft toch de Hooge Raad aangenomen[1] dat een ambtsbelofte overeenkomstig de godsdienstige gezindheid volmaakt dezelfde kracht heeft als de ambtseed. Het bezwaar ligt dus enkel in den twijfel, of volgens ons bestaande regt de eed alleen dán door een belofte kan vervangen worden, wanneer hij zou moeten afgelegd worden door iemand die tot een kerkgenootschap behoort 'twelk den eed verbiedt, dan wel of diens individueele overtuiging rigtsnoer mag zijn.

Het is niet overbodig hierop te drukken, omdat in het parlementair debat drie geheel verschillende vragen dooréén zijn gevlochten:

1 Arr. 18 Nov. 1851.

1°. Afschaffing van alle eeden.

2°. Beperking van het aantal eeden en afschaffing van de overige of vervanging daarvoor door beloften.

3°. Het aantal eeden laten zoo als het is, maar duidelijk bepalen dat zekere categoriën van personen eene belofte in plaats van den eed kunnen afleggen.

Ware het te wenschen geweest dat men die drie vragen scherp onderscheiden had, ook op het terrein van het geldende regt bleef het debat weinig bevredigend.

Het bepaalde zich bijna geheel tot een reeks pleidooijen over de beteekenis van het woord *gezindheid in* de grondwet en enkele andere wetten; pleidooijen die voorbij schenen te zien, dat, hoe juist de beslissing van den Hoogen Raad ook moge wezen, ze toch alleen gelden kan voor die wetsartikelen waarin vau eedsaflegging op de wijze van *godsdienstige gezindheid* gesproken wordt, maar al de overige eeden, speciaal de meeste ambtseeden, geheel ongerept laat; pleidooijen die bovendien nooit tot een resultaat kunnen leiden, wegens de groote slordigheid waarmeê onze wetten geredigeerd zijn[1], en de hebbelijkheid om onnauwkeurig en slecht Hollandsch te schrijven, die ons Hollanders even aangeboren schijnt als het schrijven van zuiver en accuraat Fransch aan den Franschman. In de verlegenheid beriep men zich dan op den Franschen tekst van onze wetten, zonder

1 In Engeland is het redigeren van de wetsontwerpen (*draughting of a bill*) een vak apart, waarvoor specialiteiten zijn, die ook te zorgen hebben voor eenparigheid in de technische termen.
Hadden wij in de laatste zestig jaren hier zulke *draughtsmen* gehad, dan zou óók het woord *gezindheid* een vaste beteekenis hebben, door alle opéénvolgende wetten héén, die het nu mist.
In 1815 kon het kwalijk die van *kerkelijk organisme, als burgerljk regtspersoon beschouwd*, hebben, daar de éénheid der Herv. Kerk, als juridisch persoon, nog niet bestond, en de grondwetgever toch van de R.K. Kerk wel zóóveel wist, om te begrijpen dat er van een afzonderlijke *Nederlandsche* R.K. Kerk geen sprake kon zijn. Individueele meening beteekende het, m.i., toen óók niet; veeleer, in 't voetspoor van de oude begrippen, *belijdenis, confessio*; zoo als oudtijds gesproken werd van ‘die van de Augsburgsche confessie’. In dien zin kon nog in 1846 de Hr. Groen v.Pr. een geheel kapittel schrijven: over het regt van de Herv. *gezindheid in het Herv. Kerkgenootschap*.
De wetgevers die het woord na 1815 successivelijk gebruikt hebben, gaven zich waarschijnlijk even weinig strenge rekenschap van den zin waarin *zij* het woord bezigden, als van de wijziging die allengs in de opvatting van de verhouding tusschen Kerk en Staat ontstond. Hoe meer die tot volkomen afscheiding neigde, hoe meer men er toe komen moest om de bloot civielregtelijke zijde op den vóórgrond te stellen.

te bedenken dat die Fransche tekst niet door *Franschen* geschreven en al even weinig betrouwbaar is als de Hollandsche.

Een paar voorbeelden mogen voldoende zijn om dit duidelijk te maken.

Art. 13 der Grondwet. gelijkluidend met art. 14 der Gw. van 15, bepaalt dat het mannelijk oir van 's Konings oudsten zoon zal opvolgen. Men leert u dan, dat mannelijk oir beteekent mannen uit de mannelijke lijn, en staaft dit door de Fransche vertaling: *mâle par mâle*.

Nagenoeg gelijktijdig bepaalde de wet van 25 Mei 1816, dat de aan Prins Frederik afgestane domeinen zullen bezeten worden door hem en zijn wettige mannelijke afstammelingen enz.

De Fransche tekst luidt hier: *de mâle en mâle*[1], 'tgeen een heel anderen zin geven kan.

In diezelfde wet staat (a. 4), dat de domeinen aan 't land terugkeeren als de Prins zonder *mannelijke* nakomelingen komt te overlijden; de Fransche tekst heeft enkel *lignée*, 'tgeen ook dochters omvat.

Art. 84 der Grw. van 15 vertaalt *wijze zijner godsdienstige gezindheid* door *rit de son culte*; dezelfde woorden in art. 1956 Burg. Wetb. (1948 der tegenwoordige redactie) worden vertaald *rit de sa religion*.

Deze enkele voorbeelden mogen voldoende zijn om den twijfel te wettigen, of wel uit den Franschen tekst met voldoende zekerheid vóór of tegen kan worden geargumenteerd.

De vraag blijft bovendien altijd nog over, of de Fransche grondgedachte verkeerd in het Hollandsch, dan wel de Hollandsche verkeerd in het Fransch is teruggegeven.

De eenige weg om in deze vraag van den eed tot eene oplossing te geraken is regeling bij de wet; - een regeling die ook om andere redenen zeer noodig is.

Dat de wetgever dan in zijne beslissing vrij zoude wezen, kan, dunkt mij, kwalijk worden betwijfeld.

De laatste debatten in de Kamer hebben wel den schijn, alsof sommigen meenden dat de geheele materie van den eed beheerscht wordt door enkele artikelen van de Grondwet; ze kunnen dit evenwel onmogelijk hebben bedoeld.

1 De Bosch Kemper, *Ned. Staatsr*., p. 269, zegt dat er staat *mâle par mâle*. De geachte schrijver heeft geschreven wat hij meende dat er *moest* staan, niet wat er *staat*. Men vergelijke zoowel de wet in 't *journal officiel* als het ontwerp in de Handelingen der St. Gen.

De Grondwet bevat geen enkel voorschrift omtrent den eed in 't algemeen; men kan hem uit al onze wetten, behalve de provinciale, doen wegvallen, men kan er elk formulier voor nemen dat men wil, zonder met de Grondwet in strijd te komen. Alleen voor de weinige gevallen, die de Grondwet uitdrukkelijk vermeldt, is men gebonden. Tot op eene eventueele grondwetsherziening blijven die eeden, met hunne onderlinge en inwendige disharmoniën, bestaan. Voor 't overige is de wetgever bevoegd het geheele regtsinstituut te regelen zooals hij oirbaar acht; ten opzigte van een aantal punten is hij er mijns inziens zelfs toe *verpligt*, zoolang de eed in ons maatschappelijk leven zulk een groote plaats blijft innemen.

Ik doe slechts eenige vragen.

1°. Wat is een eed? in het woord zelve evenmin als in het werkwoord *zweren* ligt het aanroepen van de Godheid noodzakelijk opgesloten. Taalkundig is het begrip niet volkomen, zoolang men niet weet bij *wien* of bij *wat* is gezworen.

Hetzelfde geldt van het Fransch *je le jure* en het Italiaansche *giuro*. Maar al is het begrip naar strenge taalregelen onbestemd, heeft het dan toch een vaste beteekenis gekregen in het dagelijksch gebruik; of een technische beteekenis in de wet? Voor het Fransche regt is de zaak zeer twijfelachtig. Indien de aanroeping van God er in opgesloten ligt, waarom luidt dan de eed der Bisschoppen volgens het concordaat van 1801: *Je jure et promets à Dieu*? en waarom werd dan onmiddellijk na den terugkeer der Bourbons het algemeene eedsformulier eveneens veranderd[1] in *Je jure et promets à Dieu*? 'tgeen twee jaar later (ordonn. v. 3 Juni 1816) weer tot het vroegere *je le jure* teruggebragt werd. Aan de andere zijde kan iedereen in *Merlin* verscheidene arresten opslaan, waarin aangenomen wordt dat die aanroeping er wél in ligt, en het Belgische hof van cassatie (zie den commentaire van Laurent vl. 20 p. 249 vlgg.) schijnt van 't zelfde gevoelen.

In gelijken zin spreekt een commissie uit de voormalige Fransche *chambre des pairs*[2], rapporteerende omtrent het request van zekeren Fichet die zich beklaagt over het '*discredit*' waarin de eed is gevallen, en daarom herstel van de oude wijze van aflegging vraagt. De commissie erkent met den

1 Duvergier, Collection etc., vl. 30, p. 139.

2 Dinsdag 25 Febr. 1840. Moniteur, n°. 58, p. 380.

adressant het bestaan van dat '*discredief*' en gaat voort: 'Le serment qui à lui seul constitue une religion ne tire pas sa valeur du plus ou moins de solennité etc. *mais bien de la divinité invoquée*.'

Is in het Fransche regt de zin van het woord dus onzeker, voor 't Italiaansche is die nog onzekerder, of liever is die *zeker*, maar in een negatieven zin. Bij de wet van 24 Junij 1876 is daar het enkele woord *giuro* ingevoerd, met de uitdrukkelijke bedoeling om alle mogelijke meeningen, gelooven en ongelooven onder éénen hoed te vangen, terwijl de Minister, om zijn voordragt aan te bevelen, zich onder anderen op België, Frankrijk, Neufchatel en Genève beriep, waar, volgens hem, *je jure* dezelfde onbestemde beteekenis heeft. Om allen twijfel onmogelijk te maken, moet volgens die wet de president hem die zweert opmerkzaam maken op het zedelijke gewigt van den eed, op de straffen bij de wet tegen meineed bedreigd, en *voor zoover hij geloovig is* op de verpligting die hij jegens God op zich laadt.

Voor hem die juist in het godsdienstig karakter van den eed een bijzonderen waarborg ziet, zal deze regeling wel de minst bevredigende van alle zijn. En men kan er dien waarborg in zien bij anderen, al is men zelve een vrijdenker. Of *gij* er al aan gelooft of niet, het is een feit dat velen aan een toekomstigen staat van straffen en belooningen gelooven, - en dit *feit* wordt door u volmondig erkend. Waarin ligt nu voor *u* de waarborg van den eed dien een *ander* doet? In de overtuiging waarin die *andere* verkeert, dat hij, al moge hij de aardsche justitie kunnen ontloopen; al moge zijn meineed hier niet worden ontdekt, - en daarvoor zijn verreweg de meeste kansen - dat hij dan toch zeer zeker hiernamaals de verantwoording dragen zal en ze reeds nu draagt tegenover God die in 't verborgen ziet.

Wanneer gij nu nauwkeurig wikt en weegt welke waarde aan iemands woorden te hechten zij, dan is een der eerste elementen van uwe beoordeeling deze, dat gij de kracht der zedelijke invloeden nagaat die op hem werkten toen hij zijn getuigenis uitsprak. Hebt gij met een vrijdenker te doen, dan weet gij dat *die* bepaalde invloed niet heeft gewerkt. Maar als gij met een geloovige te doen hebt? Dan weet gij dat die invloed wél heeft gewerkt, zoodra hij een ondubbelzinnigen eed heeft gezworen. Maar die zekerheid valt weg, als gij hem een formule

voorhoudt, waarvan gij hem zelf hebt gezegd, dat ieder ze kan opvatten zooals hij wil[1]. Een groot element voor het vormen van uwe overtuiging aangaande die getuigenis komt u zoodoende te ontbreken.

Is nu bij *ons* de beteekenis van *eed* en van *zweren* meer precies? De zaak komt mij zeer duister vóór. In de oude formulieren voor de Mennoniten wordt de door hen af te leggen belofte een *eed* genoemd; daarin wordt evenwel uitdrukkelijk God als *getuige* aangeroepen. Het onderscheid ligt dus in de woorden ‘ik zweer’, en ‘zoo waar moet mij God helpen’, die vereischt werden voor wat het Hof van Holland noemt ‘den ouden en behoorlijken eed[2].’ In de *belofte* zooals ze volgens de Grondwet moet afgelegd worden, komt het woord God *niet* voor. Men zou dus geneigd zijn te zeggen, dat het woord *eed* eene verklaring of belofte beteekent, waarin op een of andere wijze de naam van God voorkomt, terwijl het bezwaar van de Mennoniten lag in de woorden *ik zweer* en *zoo waarlijk* enz. Wat beteekenen dan deze woorden? Ook hier zijn wij weer in 't onzekere. Volgens sommigen[3] ligt er een beroep in op God, als wreker van den meineed; volgens anderen[4] enkel eene aanroeping van God als getuige. De Mennoniten moeten het wel in den eersten zin hebben opgevat, anders is niet te begrijpen hoe hun bezwaar door de aangehaalde formulen kon opgeheven

1 Als de man wankelt, dan zal hij ligt tot zich zelven zeggen: Ik zal het maar in dien zin opvatten dat ik *geen* eed doe. De casuistiek gaat in zekere klassen van lieden hierin al zeer ver, zelfs met *onzen* eed. Men zal er zien die de vingers schuins houden in plaats van regt, omdat ze denken dat het er dan zoo naauw niet op aankomt; of ze zullen trachten een paar woorden in te slikken. Elders weder laat men ze, of liet men ze althans nog voor weinige jaren, den eed doen met de vingers dwars voor de borst op de wijze van den ouden vrouwen- en priestereed, omdat ze zich op geen andere wijze gebonden rekenden.

2 Holl. Plac., B. II, 1427. Friesch id., VI, 339. Kerkelijke Wetten v. Friesland, 202. Het Hof v.H. zegt uitdrukkelijk dat de eenvoudige verklaring op mannentrouw niet voldoende is.

3 Zoo b.v. Eichhorn (Protest.) Kirchenr. II, 529, Walter (R.K.) Kirchenr. 752; Richter (Prot.) Kirchenr. § 275. Gerlach op Hebr. VI, 16.

4 Zoo b.v. Devoti (R.K), III, 9, § 23; Jacobson (Pr.) in 't Rechtslexicon van Weiske.; Göschel (Pr.) *die Lehre vom Eide*, 225. v.d. Brugghen, *de eedsleer*, 59.
Op stuk van zaken is ons gangbaar formulier dus, in zijn soort, voor even dubbele uitlegging vatbaar als het Italiaansche; zoodat wij beter doen door in onze veroordeeling van hunne *equivocatie* niet al te luide te wezen.

worden; en het gros van burgers en boeren vat het, naar men veilig kan aannemen, heden ten dage óók nog zoo op.

Een van deze beide beteekenissen zal ook wel aan de woorden *ik zweer*, zonder verdere bijvoeging, moeten toegekend worden. In al de, zeer uitvoerige, eedformulieren voor de regtspleging bij de zee- en landmagt komt toch enkel dit woord *ik zweer* voor, zonder de minste vermelding van 'God almagtig'[1], 't geen des te merkwaardiger is, daar ze wél voorkomen in het bijna gelijktijdig (bij Besl. Souv. V. 26 Febr. 1814; de wetboeken zijn van Juli '14) vastgestelde formulier voor den krijgseed (*Fahneneid*), die nog heden ten dage door nieuwbenoemde officieren wordt afgelegd. Alles in alles te zamen genomen, schijnen dus de woorden *eed* en *zweren* bij ons eenen *iets* positieveren zin te hebben dan *serment* en *je le jure*, heden ten dage althans, bij onze naburen. *Veel* positiever is de zin echter niet, daar ze in onze Indische wetboeken ook voor alle Oostersche toestanden gebruikt worden.

Men kan dus hoogstens zeggen dat zij eene verzekering aanduiden, waarbij de spreker zich niet uitsluitend op zich zelven, maar nog op iets hoogers *buiten hem* beroept[2]. *Waarop* hij zich beroept, zal dus moeten blijken uit het formulier van den eed zelf. Te dien opzigte laat onze wetgeving ons evenwel óók doorgaans in het onzekere. Wel is voor sommige gevallen een bepaald formulier voorgeschreven, in verreweg de meeste evenwel niets, en een *algemeen* formulier bestaat er niet. Het bekende Souv. besluit van 11 Dec. '13 bepaalt wel in art. 30 dat, 'wanneer door een der partijen een eed in eene zaak moet worden afgelegd,' daartoe 'de van ouds gebruikelijke formulieren zullen worden gebezigd;' maar dat besluit regelde in de daad al zeer weinig. Vooreerst bepaalt het zich uitdrukkelijk tot den geregtelijken eed, - al de buitengeregtelijke blijven er buiten - en ten tweede spreekt het, streng genomen, alleen van den decisoiren of suppletoiren eed in een burgerlijk geding[3].

1 't Is mogelijk dat ze in de praktijk aan 't slot worden bijgevoegd; naar streng regt kan men ze echter evenmin toevoegen als men ze uit andere formulieren zou kunnen weglaten. Hoogstens kan men ze, zoo als het Belgische Hof van Cassatie in soortgelijke gevallen beslist heeft (b.v. 7 Jan. 1833), als eene superabundantie beschouwen, die den eed niet nietig maakt.

2 Vg. Hebr. VI, 16, waar de zin dezelfde blijft, 't zij men vertale: *iets* of *iemand*.

3 In de Engelsche *volks*taal wordt *partij* gebezigd in den zin van ieder *individu*; ons *partij*, en dat nog wel in een besluit omtrent het regtswezen, kan moeielijk zelfs tot *getuigen* worden uitgebreid. Met het oog op het beginsel van 1. 3, § 4 D. *de jurej.* zou men zelfs kunnen beweren dat er voor de meest beperkende uitlegging van ons besluit een zeer goede grond is. Alle andere eeden worden geformuleerd door eene publieke autoriteit; - dáár is dus, denkt de auteur van 't besluit, voor ongepaste formules geen gevaar. Maar de decisoire eed wordt opgedragen door de partij; - zijn tegenstander moet zweren zoo als het opgedragen wordt, anders verliest hij zijn proces. Derhalve, zegt het besluit, *wat* gij wilt laten zweren, daarin moei ik mij niet; maar *hoe* gij wilt laten zweren, dat schrijf ik u vóór: gij kondt uw tegenpartij anders den eed wel in zoodanigen vorm opdragen, dat hij hem weigeren *moet*, b.v. bij *God en de evangeliën* als hij Israëliet, bij God en zijne heiligen als hij een Protestant is.

Ik wil evenwel eens aannemen dat het woord *partij* in den ruimst mogelijken zin mogt opgevat worden, en dus ook getuigen omvatte. Dan was er voor Noordnederlandsche regtszaken althans een soort van regeling. Maar welke zijn die oude formulieren? Om te beoordeelen of in eenig bepaald geval de eed in geldigen vorm afgenomen is, zou men dien moeten gaan opsporen; en ten opzigte van de Mennoniten weet men al dadelijk dat men zich *niet* aan de oude formulieren gehouden heeft. De regeling was dus zeer gebrekkig. Ze is bovendien afgeschaft. Berustte dit enkel op de wet van 29 Junij '54, die het besluit van '13 in zijn geheel afgeschaft heeft, dan zou men nog misschien aldus kunnen redeneren: toen onze nieuwe wetboeken den 1sten October 1838 in werking traden, vonden zij den eed, zooals hij afgelegd werd volgens het art. 30 van 't besluit van '13; dát was dus de eed, waarop in die wetboeken gedoeld werd; en al is nu dat besluit later afgeschaft, daardoor zijn toch de artikelen van de wetboeken die van den eed spreken niet van beteekenis veranderd.

Zoodanige redenering ware zeer plausibel, indien art. 30 van 't besluit van '13 werkelijk tot 1854 had gegolden; maar het heeft ongelukkig opgehouden te gelden juist op hetzelfde oogenblik dat onze nieuwe wetboeken in werking traden, en zulks krachtens de Wet van 16 Mei 1829 *Stbl.* n°. 33. Die wet toch bepaalde, zeer juist, dat op dat oogenblik vervallen zouden niet enkel de oude Fransche wetboeken, maar ook alle daartoe betrekkelijke verordeningen en besluiten; en daartoe behoort zonder eenigen twijfel ons art. 30. Ware in '38 ook een nieuw Wetboek van Strafregt ingevoerd, dan ware het besluit van '13 reeds toen in zijn geheel vervallen; thans bleef het bestaan, maar alleen in zooverre het op Strafregt betrekking had.

Speciaal ten opzigte van den eed had dit vervallen van vroegere bepalingen nog een zeer goeden grond. Voor België had toch de Souvereine Vorst bij een ander besluit (4 Nov. 1814) eveneens bepaald dat de eed volgens de oude formulieren zou afgelegd worden; maar die formulieren waren op een gewigtig punt zeer verschillend van de onze; ze luidden op ‘God en zijn heiligen’[1]; dus een specifiek R.K. eed.

Nu lag het toch voor de hand dat als men een heel stel nieuwe wetboeken maakte om éénheid in de nationale wetgeving te verkrijgen, alsdan ook eenheid bestaan moest ten opzigte van een instelling die daarin zulk een gewigtige plaats innam als de eed. En om die éénheid te verkrijgen moesten éérst de besluiten van 13 en 14 van de baan zijn.

Sedert Oct. '38 hangt dus het eedsformulier, zoo als men zegt, geheel in de lucht; en als de een of andere regter eens goed vond een ander formulier te gebruiken, dan zie ik niet in, wat men er veel tegen zou kunnen inbrengen[2]. Is dit zóó voor den geregtelijken eed, het is dubbel zóó voor den buitengeregtelijken en den ambtseed, in die talrijke gevallen waarin geen speciaal formulier bij de wet vastgesteld is. Het administratief gezag is dan vrij te laten zweren *hoe*, en dikwerf ook *wat* het goed vindt. Een bepaling zooals art. 127[3] van de Belgische constitutie wordt in ons staatsregt niet aangetroffen. In art. 78 der vorige Grondwet hadden wij iets dergelijks voor één bijzonder geval. Uit dat art. blijkt bovendien, dat het als van

1 Vóór de hervorming ook bij ons een zeer gebruikelijk formulier. Men zie b.v. den eed van koning Filips in 't Geldersch Place. B. en verscheiden voorbeelden in de Beschrijving van den Briel door Alkemade.

2 Indien hij b.v. de woorden *zoo waarlijk* enz. wegliet, wie zou hem kunnen tegenwerpen dat het geen eed is? Hij had eenvoudig te verwijzen naar de militaire wetboeken.
Feitelijk is bij ons de zaak dus geheel aan de prudentie van den regter overgelaten, en al vereenigt men zich geheel met het arrest van den H. Raad, dan blijft toch de vraag: welke is nu de *wijze der godsdienstige gezindheid*? geheel ter beoordeeling van hem die den eed afneemt. Slechts die gevallen zijn uitgezonderd waarin de wet zelve *totidem verbis* een formulier voorschrijft.
In 't geval van den Maleijer, waarvan de Bosch Kemper, Strfv. II, 451, gewaagt, hebben dan ook regter en getuige tezamen een formule van eed ontworpen, die in geen enkele wet staat, maar expres voor de gelegenheid werd gecomponeerd; en de Regtbank handelde daarin, m.i. zeer verstandig.

3 Aucun serment ne peut être imposé qu'en vertu de la loi. Elle en détermine la formule.
Men zij bedacht dat *formule* niet beteekent wat velen bij ons onder het formulier van den eed verstaan, maar den geheelen materieelen inhoud omvat.

zelf sprekend beschouwd werd, dat het administratief gezag eeden kon opleggen en de formulen daarvoor vaststellen. Is dat toch wel een juist beginsel? De tegenwoordige Grondwet geeft aan de administrative magt *carte blanche*.

Wil dus b.v. een gemeentebestuur zijn eedsformulier zóó inrigten, dat een bepaalde klasse van menschen den eed in gemoede niet afleggen kan; wil het b.v. zijn ambtenaren laten zweren bij 'God en zijn heiligen' of bij 'de heilige Drievuldigheid', dan zal iedereen dit zeker in volkomen strijd vinden met den geest van onze staatsinstellingen, maar zal tevens iedereen misschien langer werk hebben dan hij zich aanvankelijk voorstelde, wanneer hij het ontwerp gaat redigeren van een Koninklijk besluit tot vernietiging *wegens strijd met de wet*. Maar dan toch misschien wegens strijd met het *algemeen belang*? Het schijnt het eenige middel. Maar hoe dan, als het formulier luidt: '*Zoo waarlijk*, enz.' zonder het alternatief van *belofte*? Zal de Regering dit ter vernietiging voordragen enkel op aanvrage van een doopsgezinde, of ook van een vrijdenker?

Maar het zijn niet enkel gemeenteraden die eedsformulieren kunnen vaststellen; - een menigte eeden berusten op maatregelen van algemeen bestuur, koninklijke besluiten of ministeriëele instructiën, en indien te eeniger tijd deze of gene administrative autoriteit goed vond hare onderhoorigen eenen eed te doen afleggen, waardoor ze zich meer bijzonder aan *haar* zouden gebonden achten[1], is er geen enkele wet die het verbiedt. Bepalingen als de Engelsche omtrent '*unlawful oaths*' bestaan er bij ons niet. Zonderling is het bovendien dat de wetgever, die aan processen-verbaal op den ambtseed afgelegd zulk een exceptioneele kracht toekende, er niet ééns naar omziet wat er dan in dien ambtseed zal staan.

De gewoonte heeft toch een zeer afstompende kracht. We geven aan de verklaring van één enkelen getuige kracht van volledig bewijs[2]; we ontheffen dien man van de verpligting

1 Met het doel b.v. dat zij in tijden van politieke spanning zich verpligt zouden achten om, zoo als men zegt, met haar door dik en dun heen te gaan. De formule is best zóó in te rigten dat ze onder geen bestaande strafwet valt.

2 't Is bij ons wel niet zoo erg als in Frankrijk, maar toch nog erg genoeg om de verbazing van iederen Engelschman of Amerikaan gaande te maken.
Tocqueville zeide reeds zeer te regt, dat in onze continentale revoluties steeds veel meer op de gelijkheid dan op de vrijheid gelet is; en Geib noemt, misschien eenigzins overdreven, de Fransche strafregtspleging een treurige poging van transactie tusschen ergerlijk despotisme en zinnelooze ongebondenheid.

om de waarheid van 't geen hij opgeschreven heeft opzettelijk met een eed te bevestigen; een eed, dien hij misschien twintig jaar geleden ééns voor al heeft gedaan, is voldoende. Dan zal die eed hem toch wel uitdrukkelijk den pligt op 't gemoed gelegd hebben, om altijd stipt zijn indrukken en meeningen buiten spel te laten: om eenvoudig maar met de meest angstvallige naauwkeurigheid enkel te relateeren wat hij heeft gezien en bevonden? Gij vergist u; hij heeft enkel gezworen[1] dat hij zich 'in de dienst naauwgezet zal toeleggen op de vervulling zijner pligten, zooals een braaf politieambtenaar betaamt.'

En dit noemt men een beëedigde verklaring.

Niet alleen wat wezen en vorm betreft, ook nog ten opzigte van een derde punt, zijn wij in 't onzekere. Onze wetten spreken gedurig van het afleggen van den eed *in handen van* iemand anders. Op deze wijze drukken wij in *passiven* vorm uit wat elders in *activen* vorm als *administreren* van den eed *aan* iemand voorkomt[2]. Wat meenen wij er meê? Is het hetzelfde als werd de eed *ten overstaan* van dien anderen afgelegd; is die andere enkel een *necessarius testis*, ongeveer zoo als de ambtenaar van den burgerlijken stand bij het huwelijk? of is zijn aandeel in de handeling van dien aard dat zonder hem de eed geen eed is?[3] Bloote woordenzifterij is deze vraag niet; in 't ééne geval toch is b.v. de eed in handen van een onbevoegde afgelegd misschien wel in sommige[4] gevallen van regtsgevolg ontbloot, maar blijft toch een eed; in 't andere is er in regtskundigen zin[5] in 't geheel geen eed. Bij de uitbreiding die ons nieuwe wetboek van strafregt aan 't begrip van meineed gegeven heeft, en bij de redactie van art. 207, springt het belang van de onderscheiding in 't oog.

1 K.B. 17 Dec. '51, Stabl. n°. 166.

2 In enkele wetten hebben ook wij de uitdrukking *iemand den eed afnemen*; in andere, den eed afleggen *ten overstaan van*. Waarom drie uitdrukkingen, als er maar één begrip is? men behoorde zich tot één activen en één passiven vorm te bepalen.

3 De Minister schijnt aan hem die den eed afneemt wel zulk een half priesterlijk karakter toe te kennen. Van wáár anders zijn bezwaar tegen 't afleggen van den eed in handen van iemand die zelf niet beëedigd is?

4 Niet in *alle* gevallen. Het zou b.v. te bezien staan of een rijksveldwachter, van ambtsmisdrijf beschuldigd, vrijkomen zou enkel omdat het bleek dat hij door een verkeerden kantonregter beëedigd was.

5 De godsdienstige of zedelijke band *blijft* natuurlijk.

Het bovenstaande moge dienen als bijdrage om de overtuiging te vestigen dat de geheele materie van den eed wettelijke regeling behoeft. Eerst wanneer die er is, zal de verklaring, door de Regering bij monde van den Minister van Justitie afgelegd, een verstaanbaren zin hebben. Eer men kan spreken van *handhaven* moet men zich toch duidelijk gemaakt hebben wát men eigenlijk handhaven wil.

Bij die regeling zal de wetgever door geen grondwettige bepaling belemmerd zijn dan alleen in de gevallen voorzien bij de artt. 39, 45, 47, 51, 52, 83 en 125 der Gw.

De wetgever zal, dunkt mij, dan het denkbeeld geheel moeten opgeven, dat in den eed tevens een soort van *belijdenis* ligt van de zijde van den Staat, al ware het ook maar van die natuurlijke godsdienst die den Minister voor oogen schijnt te hebben gezweefd.

Houdt hij zich aan het eenvoudige begrip dat de eed als waarborg dienen moet, en als niets anders dan waarborg, dan zal hij van zelf tot de slotsom komen die de Romeinsche keizer door de woorden uitdrukte: *standum esse jurejurando quod propria superstitione juratum est*[1], en onze Bijnckershoek[2] aldus formuleerde: *quodcunque nomen dederis, id utique constat omne jusjurandum proficisci ex fide et persuasione jurantis, et inutile esse nisi quis credat Deum quem testem advocat perjurii sui idoneum esse vindicem*; het beginsel dat de nieuwste Engelsche wetgeving aanneemt in de bepaling, dat ieder getuige[3] den eed in den vorm zal afleggen *die voor zijn geweten bindend is*, en dat Rauter reeds vele jaren vóór den Engelschen wetgever in nagenoeg gelijkluidende woorden aldus omschreef: *Le serment n'a donc point de formule préscrite ni de forme particulière, et si le témoin a prêté le serment tel qu'il est indiqué par l'art. 75 on ne peut tirer de sa religion un argument contre la validité du serment. Le témoin à qui sa religion défendrait de prêter ce serment contre la formule chrétienne ordinaire ne devrait pas être obligé de le prêter; d'un autre côté il ne pourrait pas refuser de promettre de dire*

1 L. 5, § 1 D, *de jurej.*
2 *Observ. jur. rom.* VI, 2.
3 Nu 't beginsel voor *getuigen* is aangenomen, waaronder de Engelsche wet ook *partijen* verstaat, is de uitbreiding tot *alle* eeden natuurlijk slechts een questie van tijd.

toute la vérité, rien que la vérité, sous la foi de ce que dans son âme et conscience il regarde comme le plus sacré[1].

Geen dwang dus tot eene handeling die voor hem, wien ze opgelegd wordt, een gewetensdwang, voor den geloovige die ze bijwoont een profanatie, en voor iedereen een schennis der eenvoudigste beginselen van betamelijkheid is, of ten minste behoorde te wezen. Geen dwang, en dus allerminst strafbepalingen, die niet minder dan de indirecte vaccinedwang mij voorkomen te zijn een smet in onze wetgeving[2].

Ook ten deze doet de kracht van de gewoonte ons zeer natuurlijk vinden, wat ons bijzonder ergerlijk voorkomen zou als wij het in den vreemde voor de eerste maal opmerkten. Wij vergeten dat reeds het regt van den staat om tot het afleggen van getuigenis te dwingen een exorbitant regt is, een zeer noodzakelijk en zeer nuttig regt, maar toch exorbitant. De Romeinsche staat heeft twaalf eeuwen bestaan zonder *verpligting* om in burgerlijke gedingen getuigenis af te leggen; hij die een proces had, moest maar zien dat hij aan zijn getuigen kwam. Het was eerst Justinianus die hierin verandering bragt, en zelfs in strafzaken is de *verpligting* waarschijnlijk eerst ingevoerd in de laatste tijden van de republiek[3]. Van gedwongen eedsaflegging kon dus geen sprake zijn; want als er in die tijden gemoedsbezwaarden bestonden, dan konden zij doodeenvoudig geheel en al t'huis blijven.

In 't nieuwste Romeinsche regt neemt de zaak een gansch

1 *Droit crim.*, II, 340 vg. *Procéd. civ.*, 142.

2 Vóór jaren, toen de wet nog niet had beslist, deed ik in een gemeenteraad een voorstel, dat mijns inziens de eischen van gewetensvrijheid met die van de openbare gezondheid concilieerde. Ik bleef natuurlijk alleen staan.
Een zeer bekwaam en weinig orthodox geneesheer (dien men niet in de plaats mijner toenmalige inwoning te zoeken heeft), aan wien ik mijn ontwerp vertoonde, had mij gezegd: 'Het kan zoo zéér goed, maar laat er mij buiten, want anders krijg ik het te kwaad met mijn collegas.'
Ik voeg er bij dat mij de bezwaren volmaakt ongegrond voorkomen. Maar heeft ooit de ergste tyran gemoedsbezwaren strafbaar gesteld die hij tegelijk verklaarde gegrond te vinden?

3 Men vergelijke wat daarover door Geib, Walter en Zimmern in hun bekende leerboeken gezegd wordt. Ook het canoniek regt neemt als regel aan dat getuigen niet mogen gedwongen worden. Devoti, *Inst.* III, 9, § 11.
Ook in de oud-germaansche regtspleging, toen een getuige door de tegenpartij tot een tweestrijd op leven en dood kon uitgedaagd worden, kan men begrijpen dat het afleggen van getuigenis eveneens een vrijwillige daad moet geweest zijn.

andere gedaante aan. Iedereen is *verpligt* getuigenis af te leggen en wel onder eede; - maar de ketters, juist dus de lieden die tegen den eed der staatskerk geloovige of ongeloovige bezwaren konden hebben, zooals onze vrijdenkers of separatisten, worden onbekwaam verklaard om te getuigen, even gelijk ze allengs in 't algemeen in een soort van maatschappelijken ban geraken en onbekwaam worden tot eenig ambt[1]. In 't verloop der tijden heroveren die ketters hunne volkomen gelijkheid van regten, daaronder ook het regt om als getuigen op te treden, en komen zij juist daardoor onverhoeds onder 't bereik van een strafbepaling die oorspronkelijk nooit voor *hen* kon gemaakt zijn; en terwijl niemand er nu meer aan denkt ketterij als een zelfstandig misdrijf te straffen, laat men haar langs een omweg in een poenale sanctie vervallen, die eigenlijk alleen voor regtgeloovigen eenigen zin heeft[2].

Wat de toepassing van het beginsel betreft, kunnen de geregtelijke eeden, dunkt mij, geene moeijelijkheid opleveren. Bij de openbaarheid van onze regtspleging en het karakter van onze regterlijke magt, kan de wetgever de zaak, dunkt mij, veilig aan de prudentie van den regter overlaten zoo als de Engelsche acte van 69 gedaan heeft.

Eenigzins moeijelijker wordt de vraag voor extrajudicieele eeden, zooals b.v. die voor een notaris en in belastingzaken, deels omdat hij die den eed afneemt tegenover de partijen niet even onafhankeijk is als de regter, deels omdat zijne beslissingen niet in 't openbaar worden gegeven.

Een afzonderlijk onderzoek zal moeten uitmaken, in welke gevallen de beslissing aan den regter kan worden opgedragen, en welke vormen moet in acht genomen worden waar dit ondoenlijk is. Dit moet intusschen vaststaan, dat in fiscale zaken de beslissing nooit mag berusten bij de administratie. Er moet geen plaats wezen zelfs voor het vermoeden van gunstbetoon of willekeur. Voor de ambtseeden neme men het beginsel van de Belgische constitutie over, dat geen ambtseed mag gevorderd worden dan krachtens eene wet, die tevens den *inhoud* bepaalt. De keuze van het formulier moet dunkt mij aan den benoemde worden overgelaten. Indien men hem toch

1 l. 21, en Nov. Imp. Fred. ad l. 4 C *de haeret.*

2 Als immers iemand die tegen den eed, als zoodanig, geen bezwaar hebben kan, weigert hem af te leggen, den is dit slechts een pretext om van het afleggen van getuigenis vrij te komen.

niet zóóver vertrouwt; - indien men meent dat hij den eed weigeren zal enkel om eene achterdeur voor pligtverzuim open te houden - waarom benoemt men hem dan? En, waar het verkiezingen geldt; al moogt gij het betreuren, dat de kiezers een vrijdenker afvaardigen, met welk recht wilt gij hunne keuze beperken? Er zijn er velen, die ongaarne zelfs een gewezen predikant of pastoor zien zitting nemen; en toch zitten er geestelijken en expredikanten in de kamer, en voelt men dat art. 91 der Gw. onhoudbaar is. Met welk regt zult gij met twee maten kunnen meten?

Zoowel echter bij deze als bij de vorige categorie van eeden zal de wetgever zich nog een andere vraag hebben te stellen: of de eed wel noodig. of hij wel oirbaar is. Hij zal dan, meen ik, voor verreweg de meeste ambts en zuiveringseeden tot de overtuiging komen dat ze of geheel vervallen of door een eenvoudige verklaring kunnen worden vervangen. Bedrieg ik mij niet, dan zal ook het getal der extrajudicieele eeden merkelijk kunnen verminderd worden, vooral dat van de fiscale eeden.

Er zijn financiers die beweren, dat directe belastingen het kenmerk zijn van een zeer primitieven toestand van de maatschappij; een ruw, plomp en zeer ongelijk werkend middel om aan 't geld te komen, dat een kundige en beschaafde regering langs het kanaal van indirecte belastingen uit de zakken der contribuabelen *con gentilezza* afleidt naar de schatkist. Ik laat die bewering op financieel terrein in haar waarde, maar op zedelijk gebied kon er, dunkt mij, voor den eed een parallel worden gemaakt. Die eed is dáár de ruwe ougelijk werkende directe belasting, waartoe de wetgever des te meer zijne toevlugt neemt, naarmate hij minder begaafd is met legislatief talent. In sommige landen is de fiscale eed geheel onbekend; in Engeland, in Beijeren, in Zwitserland weet men hem bij de inkomstenbelasting te ontberen en zelfs bij de successiebelasting is hij niet algemeen. Niemand, wáár ook, zal kunnen beweren dat het een goede zaak is het eigen belang van den mensch in zoo lijnregten tweestrijd met zijn geweten te brengen, en iedereen zal toegeven dat het ontzag voor den eed er door wordt ondermijnd.

Reden te meer voor eene regering, die de instelling van den eed beschouwt als eene der grondzuilen van de maatschappelijke orde, om iederen bestaanden eed naauwgezet te overwegen en slechts de allernoodzakelijkste te behouden.

Een gemoedelijk man[1], en tevens een man van groote scherpzinnigheid en groote ervaring, sprak er reeds voor driehonderd jaren zijne gedachten over uit, die ik in hun oorspronkelijk naief Fransch hier ter overweging geef.

Le chancelier Poyet par l'ordonnance de l'an 1539 voulut que tout homme fust tenu en chaque partie de la cause de respondre par sa bouche après serment par luy fait, sur les articles qui luy seraient proposez par sa partie aduerse. Et de là est venu puis apres qu'en matiere de monition[2] on n'excepte plus, ny la partie ny son conseil. Car puis que nul ne se peut dispenser de subir l'interrogatoire, pourquoy doncques en vertu d'une monition de l'Eglise ne viendra l'on à reuelation? Mais quelle est la loy meilleure, on celle que nous obseruons aujour d'huy, on l'ancienne? la nostre de prime face a un beau regard. Car puis que nous ne tendons à autre but que de nous esclaircir de la verité que les parties enuelopent par Sophistiqueries, pour attaindre à leurs fins, que pouuoit-on trouver de meilleur que d'informer la conscience d'un juge par un venerable serment, ou bien par la crainte d'une censure Ecclesiastique & L'un à l'autre ne promettans qu'une perdition eternelle de nos ames, voulans sauver nos biens passagers, si nous pensons obscurcir ce qui est de la lumiere de la verité. Consideration certes qui n'est pas de petit effect. Toutes fois si vous reuenez à vostre second penser, peut-estre trouverez-vous que nos ancestres soutenans le party contraire, ne furent pas moins Religieux que nous. Que diriez-vous si ie les en estimois plus? Car combien qu'ils s'estudiassent autant à la recherche de la verité comme nous, si est-ce que pour la consequence, ils ne voulurent ouvrir à tout heures la porte, tant au serment qu'aux censures, afin de ne les faire venir au contemnement & mespris du commun peuple: & comme disait l'Empereur Iustinian en l'une de ses constitutions, pour ne permettre que facilement on prevariquast contre la Maiesté de Dieu: Enquoy certes leur opinion n'a esté grandement trompee: car ie ne voy point que les iuges soient plus esclaircis de la verité, le peuple en est deuenu plus meschant, mettant

1 Estienne Pasquier, *les recherches de la France*, fol. 358 D.

2 Kerkelijk bevel, van den kansel afgelezen, waarbij iedereen, onder bedreiging van geestelijke straffen, wordt aangemaand om aan de justitie te gaan meêdeelen wat hij van eene zaak mogt weten. Het kwam zoowel in burgerlijke als in strafzaken vóór.

sous pieds la reueverence, & du serment, & des censures Ecclesiastiques[1] *voulant à quelque pris que ce soit ne se faire pauvre par sa bouche*[2]. Et est une chose fort notable, et digne d'estre trompettee à une posterité, que Messire Christophle de Thon, premier President en la Cour de Parlement de Paris, interrogeant un homme preuenu de crime, ne voulut iamais prendre de luy le serment, sçachant que pour sauuer sa vie, il serait malaisé qu'il ne se pariurast. *Et à la mienne volonté que l'on pratiquast le semblable à l'endroit de tous les nouveaux Conseillers qui entrent en la mesme Cour, et que iamais on les fist iurer sçauoir s'ils ont acheté leurs Estats*[3].

Mogten overwegingen als die van den goeden ouden Pasquier het aantal overbodige eeden, gelijk ze jaarlijks bij honderden afgelegd worden, ook bij ons doen verdwijnen, dan zal het ontzag, daar waar ze nog werkelijk noodig geacht worden, er zeker bij winnen, en dan werd het ook mogelijk aan de wijze van afneming die meerdere plegtigheid te verbinden, wier volslagen gemis thans zoo menigmaal een pijnlijken indruk verwekt. Hoe evenwel dan die plegtigheid ook ingerigt worde, de eed zelve zij zuiver het middel om den hechtsten waarborg te erlangen die van hem, die zweert, te verkrijgen is, - hij worde nooit gebruikt om op slinksche wijze beginselen te treffen die men niet rondweg durft te proscribeeren.

Acht men de aanhangers van zekere meeningen onwaardig of ongeschikt om van ons maatschappelijk verband deel uit te maken, men zette het dan ronduit in de Grondwet[4].

Men bedenke echter wél, waarheen dit zou leiden, en of het tijdperk van diergelijke uitsluitingen niet behoort gesloten te blijven. Is 't niet veel beter zich in deze te voegen bij Gladstone, die ondanks zijne hoog anglicaansche begrippen

1 Hetzelfde *discrediet* van den eed dus, waarover de Chambre des pairs zich drie eeuwen later beklaagde. Vele eeuwen vroeger verheugde zich een oude chroniekschrijver over de instelling van 't geregtelijk tweegevecht. Nu heeft een eerlijk mensch, zegt hij, althans éénige kans om tot zijn goed regt te komen; want als het op getuigenbewijs aankomen moet, dan kan een schurk voor zijn geld altijd net zooveel valsche getuigen krijgen als hij maar blieft.

2 Ik onderschrap.

3 Ik onderschrap.

4 In de stukken, gewisseld bij de vaststelling van de *Civilprozesz-Ordnung f.d.D.R.* van 1877 is die leer niet onduidelijk verkondigd. Ze blijve voor rekening van de officieele en officiense Duitsche kroonjuristen. Als die heeren zich echter op Engeland beroepen, dan vergissen zij zich, met name wat den getuigeneed betreft.

de toelating van *Bradlaugh* verdedigde; bij John Bright die zich door zijn puriteinsch geloof niet verhinderd voelde, om met den gloed eener welgevestigde overtuiging de zaak der meest volkomen gewetensvrijheid te bepleiten, en dat ten behoeve van meeningen waarvoor hij, hiervan ben ik overtuigd, even weinig sympathie heeft als de schrijver van deze regelen?

De Minister van Justitie vroeg, of iemand den moed zou hebben in eene nieuwe Grondwet twijfel aan het bestaan van God uit te drukken. Het valt niet regt in te zien, waarom die vraag door hem werd gesteld. Maar eenmaal aan het vragen zijnde, zoude men ook in omgekeerden zin kunnen vragen: en gij, zoudt gij het geloof aan God ronduit tot voorwaarde voor 't genot van maatschappelijke regten durven verklaren? Zoo gij het deedt, wie weet hoe spoedig dan een tegenstander u, uit uwe eigen redevoering zou weten te bewijzen, dat ook gij tot die ongeloovigen behoort[1]; - en als dan die tegenstander en zijn geestverwanten het zóóver gebragt hadden dat zij zelve regering waren geworden, dan zoudt gij misschien, meer dan nu blijkt, aan het woord van Guizot gedachtig wezen:

1 Men leze b.v. - om ons tot oudere schrijvers te bepalen - wat Alen annus tegen Procopius, nadat hij al duizend jaar dood was, in het midden brengt (Proc. vl. III, p. XX. ed. Bonn.)
Maar tot dezen (de heidenen) reken ik P. onvoorwaardelijk *niet*, omdat hij niet enkel hier (*in anecdot.*) maar ook in zijn boek over de openbare werken de plegtigheden en, zoo als hij zelf zegt, het *atheïsme* en *polytheïsme* der heidenen brandmerkt, en in zijn cerste boek van de Persische aangelegenheden Joannes den Cappadociër wegens zijn heidensch bijgeloof veroordeelt; - en Justinianus zou zeker in geen geval de geschiedenis van de door hem gestichte heiligdommen aan Procopius ter beschrijving hebben opgedragen, als deze een heiden geweest was. De ketters en Samaritanen, die te Caesarea in Palestina menigvuldig waren, zijn hem een gruwel. Eindelijk bekeert hij zich in de boeken over de openbare werken meer dan eenmaal tot het Christelijk geloof. Weshalve ik het er voor houde, dat hij tot dat slag van lieden hoort, die men *politieken* noemt, maar met veel meer waarheid vergaderbakken van alle mogelijke ketterijen en volslagen atheïsten zoude noemen; menschen die, ofschoon ze een christelijk schijntje hebben, en niet speciaal tot eenige secte behooren, toch met de christelijke godsdienst omspringen naar den vermeenden eisch van particuliere convenientie op van staatsbelang; maar wien het, als de zaak het zoo meebrengt, in den grond eigenlijk niet veel schelen kan, wat men van God denkt of leert; lieden die de ketters en sterrewigchelaars en andere diergelijke pestilentiën voor 't katholieke geloof, al naar gelang het in hun kraam te pas komt of voor de openbare rust het best schijnt te zijn, nu eens vervolgen en dan weder met rust laten.

Men kan niemand verpligten aan God te gelooven; aan de zoogenoemde natuurlijke godsdienst. Geef mij één wetsartikel dat die verpligting bevat, en ik maak mij sterk er het geheele oude stelsel uit te halen van godsdienstige intolerantie en politieke slavernij.

A.J.W. FARNCOMBE SANDERS.

Politiek overzicht.

Rotterdam, 22 October.

Zijn dichters gewoon de liefde te verheerlijken als de machtigste der passiën, die zegepraalt over bezwaren en misverstanden, over zonde en ellende, de geschiedenis der menschheid weet helaas! te wijzen op verschijnselen, die ons de vraag op de lippen brengen, of niet de haat, die bezwaren schept en misverstanden koestert, die uit zonde en ellende geboren, zonde en ellende verbreidt, nog sterker hartstocht is dan zij. Zoo ooit een volkerentrits door de natuur bestemd was, om zusterlijk samengestrengeld, - *the rose the thistle and the shamrock*, - den schoonsten bond te vormen, het zijn wel de bewoners van Groot-Brittanje en Ierland, de twee eilanden, die van Europa's vasteland gescheiden door den Oceaan, door dienzelfden Oceaan als bij elkander zijn gevoegd. Het onderscheid van volksgeaardheid mocht een beletsel schijnen, een huwelijk tusschen de opbruisende, levendige en zorgelooze natuur der Celten en den meer degelijken, berekenenen en bedachtzamen aard der Angelsaksers zou met wat goeden wil juist tot een ideale en vruchtbare verhouding hebben kunnen leiden. Maar in den aanvang ontbrak die goede wil. Eens hebben ongehoorde onderdrukkingen, afpersingen en geweldenarijen haat gezaaid in de harten der onderdrukten, en zoo welig is dit onkruid opgeschoten, dat het alle betere zaden heeft verstikt. En thans is het, alsof er voor niets anders meer plaats is dan voor haat. Geslachten zijn gekomen en gegaan, de tijden zijn veranderd, de sporen van het onrecht van vroeger eeuwen werden een voor een uitgewischt, maar de haat blijft. Het baat niet meer, of er thans blijken van toenadering worden gegeven en of er ernstig naar gestreefd wordt recht te doen, zoo machtig is het gevoel van verbittering, dat als een heilig erfgoed is bewaard, dat een ont-

moedigend: t e l a a t ! de eenige echo is, die bij elken maatregel van de overzijde van het Iersche kanaal terugklinkt. Zoo heerlijk kan de gift niet zijn, hem van Engelsche zijde aangeboden, dat de Ier daarvoor zijn haat zou prijs geven, en omgekeerd strekt weer deze stemming, als wantrouwen en ondankbaarheid door den Engelschman gebrandmerkt, om bij hem opnieuw hetzelfde gevoel aan te wakkeren, waaraan hij het stilzwijgen poogde op te leggen.

Toen Gladstone voor een uitgelezen schare, die in de ‘hal der gilden’ hem een hulde bracht, door een leven van talentvolle toewijding aan zijn land meer dan verdiend, de arrestatie bekend maakte van Charles Stewart Parnell, de ziel der Iersche Landliga, toen konde de geestdrift van het publiek geen palen meer, toen barstte de zaal los in toejuichingen, als gold het een overwinning, behaald op een buitenlandsch vijand, een belager van Engelands vrijheid. Weerklank vond die geestdrift door het gansche eiland, bij de verschillende partijen en in de meest uiteenloopende organen der pers. En aan de overzijde van het Iersche kanaal was een grimmig stilzwijgen of een verontwaardigd tandgeknars het antwoord; daar sloot men de winkels en staakte men den arbeid ten teeken van rouw; daar trok de pers bijna eenstemmig tegen deze ‘daad van lafheid en geweld’ te velde en protesteerden volksbijeenkomsten tegen zulk een gruwelstuk. Is droeviger tegenstelling denkbaar? Had men aan deze zijde den slag, door het ministerie geslagen, eenvoudig als een betreurenswaardige noodzakelijkheid geprezen, aan de overzijde de wettigheid of doelmatigheid van den maatregel in twijfel getrokken, dat ware slechts een verschil van opvatting geweest, gevolg van een verschillend standpunt van beschouwing, gelijk zich in de politiek van ieder land zoo dikwerf voordoet, maar waar zoo de hartstocht zich mengt in den kamp, dat vol geestdrift gejuicht wordt over den val van een tegenstander en dat anderzijds een rechtens volkomen te rechtvaardigen daad voor een boevenstuk wordt uitgekreten, daar wordt een gapende wonde blootgelegd, waarvoor geen heelend kruid gewassen schijnt.

Die tegenstelling, het handenklappende Engeland en het tandenknarsende Ierland, *speaks volumes*. Er is veel kunstinatigs in de beroeringen der Landliga, heeft men gezegd, en men vleide zich met de hoop, dat de wet eenmaal ingevoerd aan alle agitatie een einde zou maken. De uitkomst heeft die verwachtingen beschaamd. Steunden zij welbeschouwd ook op voldoenden grond? Het was

ontegenzeggelijk waar, dat de Landliga als een modern Veemgericht een schrikbewind uitoefende, waartegen al wie in lijf en goed werd getroffen volkomen machteloos was zich te verzetten. Maar in onzen tijd is het onmogelijk, dat zulk een verbond zoo onbegrensde macht uitoefent, als het niet wortelt in het hart der natie. Telkens en telkens mochten feiten vermeld worden, die de tyrannie, door dit *imperium in imperio* uitgeoefend, in het schrilste licht plaatsten, daarnevens kon uit den aard der zaak niet zoo trouw vermeld worden, hoe tallooze leren met juichtonen op de lippen of in het hart die strafoefeningen zagen en hoorden. De slachtoffers waren landheeren, gegoede pachters, trouwe betalers, dat wil zeggen de kleine minderheid van het Iersche volk (Ulster uitgezonderd), en dezulken kunnen op innige deelneming rekenen bij wie gegoed zijn als zij, maar niet bij arme boeren en achterstallige betalers, die het licht reeds als een onrecht, hun aangedaan, beschouwen, wanneer anderen van beter conditie zijn dan zij. Zoo er onder die ongelukkigen niet ontbreken, die hun hand niet willen leenen tot geweld, ver te zoeken zijn in elk geval zij, die een hand willen uitsteken om geweld te keeren. En ook die passieve ontevredenen hielpen de breede onderlaag vormen, waarop de Landliga steunde. De heer Gladstone zelf doorzag het, toen hij in zijn rede te Leeds, - waarin men, gedachtig aan het dichterwoord, de schaduw kan ontwaren, door de komende gebeurtenis, de arrestatie van Parnell, vooruitgeworpen - die passieve stemming der gemoederen als een der ontmoedigendste verschijnselen in den Ierschen toestand afmaalde. ‘Geen Ier in Ierland, sprak hij, heeft in de laatste 18 maanden zijn stem verheven om zijn landgenooten te waarschuwen en Parnell's richting te veroordeelen. Er is geen bijeenkomst geweest van eenige beteekenis, geen beweging van eenig belang, geen uiting van eenig gevoelen, ten gunste van de wet en de publieke orde. Die der hoogste klasse, de landeigenaars, zwijgen stil of zijn gevloden, en het is uit met hun macht. Er is geen middelklasse om op te treden als steun der regeering en als ontmaskeraar van het kwaad.’

En toch kon de minister, blijkens den ganschen loop van zijn rede, de gedachte niet van zich zetten, dat de Ierse natie de goede bedoelingen der regeering zou erkennen en zich tevreden bij het verkregene zou neêrleggen, als zij maar bevrijd was van den dwang, die de Landliga haar oplegde. Ook dit laat zich verklaren. Zoo ten volle is Gladstone overtuigd, dat in zijn landwet tegenover het

Iersche volk de rechtvaardigheid is betracht, en op de meest milde wijze is betracht, dat hij niet kan aannemen, dat het op den duur blind daarvoor zou blijven. De Landliga was hem het beletsel, dat zich stelde tusschen het volk en hem, om het te verhinderen uit eigen oogen te zien en zijn goede bedoelingen te erkennen. Om steun te vinden voor zijn optimisme, klampte hij zich vast aan eenige verblijdende verschijnselen, op zich zelf zeker niet zonder beteekenis, maar die een ommekeer in de publieke opinie toch nog geenszins aanduiden. Hij haalt aan de verkiezing in het graafschap Tyrone, waar Parnell's candidaat slechts een zeer luttel aantal stemmen verwierf; - maar Tyrone ligt in Ulster. Hij vermeldt den raad der bisschoppen aan het volk om de landwet aan te nemen en er gebruik van te maken; - maar de bisschoppen hebben voorwaar nog geen warme waardeering over voor die landwet. Hij beroept zich op het oordeel van Sir Charles Gavan Duffy, eens de vurige leider der partij van het jonge Ierland, die op de uitbundigste wijze de loftrompet steekt over deze wet; - maar Sir Charles Duffy is zoo even van een 40 jarig verblijf in Australië, waar hij tot de hoogste waardigheden is opgeklommen, in Dublin teruggekeerd, en kan dus moeilijk als onwraakbaar getuige voor het tegenwoordige worden opgeroepen. Dieper inzicht dan Gladstone in deze rede toont Lord Derby in zijn meesterlijk artikel in de *Nineteenth Century*, waar hij op gronden, aan de historie, aan het Iersche volkskarakter, aan de landwet ontleend, het ijdele aantoont der verwachting, dat het einde der agitatie vrucht zal zijn van de invoering dezer wet. Het groote sociale vraagstuk immers blijft bestaan. De Ier wil nu eenmaal boer zijn en niets anders dan boer, zoodat de vraag naar land onbeperkt is bij zeer beperkt aanbod; de Iersche boer is geen kapitalist en hij verbetert zijn land niet, terwijl de landheer het doorgaans evenzeer laat verwaarloozen; de gevolgen kan geen wet wegnemen. Zonder twijfel zal de wet, hoe ook in 't parlement besnoeid, nog veel goed kunnen doen, daar zij aan de eenigszins gegoede pachters, die kunnen en willen betalen, een billijke pacht, een zeker bezit, vergoeding voor verbeteringen waarborgt, maar zij die niet kunnen en willen betalen, voor wie in jaren van misgewas zelfs de geringste pacht te hoog is - en althans in het Zuiden en Westen maken zij de meerderheid uit - zullen bij de wet geen baat kunnen vinden.

Werd Lord Derby's scherpzinnigheid in het blootleggen van bestaande toestanden slechts geëvenaard door doorzicht om de eischen

voor de toekomst te ontdekken! Doch hoogst droevig is de conclusie waartoe zijn artikel leidt. De uiterste grens van wat de rechtvaardigheid vordert, is zijns erachtens bereikt. Terwijl het dus alleszins natuurlijk wordt geacht, dat Ierland ontevreden blijft, wordt niettemin beweerd dat Engeland niets meer doen kan. Wat moet dan het einde zijn? Lord Derby ontveinst zich niet, dat de questie der *Home Rule*, in uitgebreider of beperkter beteekenis, op den bodem ligt van den ganschen strijd, maar een vraagteeken blijft ten slotte alles wat hij als conclusie weet te geven. En inderdaad de gebeurtenissen geven den schrijver reeds gelijk: de *Home-Rule*- eisch is weer op den voorgrond getreden. Zoolang het bepaald een agrarische nood was, die door opeenvolgende slechte oogsten den toestand van het volk diep rampzalig maakte, was het streven uitsluitend op wijziging der agrarische toestanden gericht. Thans, nu het ergste geleden is, een goed gewas schadeloos stelt voor doorgestane ellende, en een deel der bevolking althans verlichting zal vinden door de landwet, nu is wederom de eerste eisch nationaal zelfbestuur, blijkens het programma, door Parnell voorgesteld te Wexford, dat hem met vlaggen en bloemen inhaalde als een triumphator, enkele dagen voordat de gevangenis van Kilmainham hem opnam.

Droevig als de conclusie van Lord Derby is de noodzakelijkheid, waarin het kabinet zich gebracht zag. De noodzakelijkheid, want voor de verplichting om de ongestoorde uitvoering der wet te verzekeren, moesten voor het oogenblik wel alle andere overwegingen wijken. Maar droevig was de noodzakelijkheid, omdat het voor een liberaal gouvernement een harde taak is de persoonlijke vrijheid zoo aan banden te leggen, als thans in Ierland moet geschieden. Dubbel droevig, omdat het nog zeer twijfelachtig is of die hardheid de gewenschte gevolgen zal hebben, vooral daar de regeering, door een uitzonderingswet gemachtigd, de onruststokers slechts tijdelijk in hechtenis kan houden, en, door de ondervinding geleerd, een proces tegen hen wel niet licht beginnen zal. Doch er bleef geen keus meer over. Geen regeering kan dulden, dat dus haar gezag door het slijk wordt gesleurd, haar invloed tot niets wordt gemaakt, als door Parnell en zijn Liga geschiedt. Had hij zich blijven bepalen tot vrome wenschen, als de vernietiging van L a n d l o r d i s m ; had hij na als voor op het aambeeld van het nationale zelfbestuur geslagen; had hij zijn vijandschap tegen Engeland slechts lucht gegeven in zulke vermakelijke bedreigingen, als dat Ierland geen manufacturen meer in

Engeland zou koopen, men had hem in schuts der wetten zijn agitatie kunnen laten doorzetten, maar nu die zich voornamelijk ging richten tegen een wet, die zooeven door de verschillende takken der wetgevende macht was goedgekeurd, nu hij het volk aanspoorde geen gebruik te maken van een maatregel, die in het belang van dat volk was genomen, nu ware aarzelen laakbare zwakheid geweest. De heer Parnell had het recht de wet slecht te vinden, maar de regeering had recht *a fair trial* te eischen, en op haar rustte de plicht hem te kerkeren, die tot ongehoorzaamheid tegen die wet opwekte. Eenmaal dien weg opgegaan, tastte de regeering wijselijk door. Wie in dit tijdschrift het verhaal van den vreeselijken zeeoorlog tusschen Peru en Chili gelezen hebben, herinneren zich hoe het chileensche geschut tot driemaal achtereen van de brug der *Huascar* de mannen wegmaaide, die elkander kwamen opvolgen in het commando; aldus legde de regeering dadelijk de hand op hen, die elkander kwamen opvolgen als hoofd der Liga. En toen daarop de aanmaning kwam aan het volk om geen enkele pacht meer te betalen, welk besluit door vele voorstanders der Liga, voor aan de bisschoppen, werd afgekeurd, moest de ontbinding der Liga volgen. In de groote steden bleven de uitbarstingen niet achterwege, en het scheen eerst, alsof een burgeroorlog voor de deur stond. Toch bleef een algemeene volksverheffing uit, en zal dit krachtig optreden der regeering de eenige weg zijn om den tegenstand te fnuiken en den bodem te bereiden, opdat de *fair trial* aan de nieuwe wet niet worde onthouden. Dan moet de toekomst uitspraak doen, of werkelijk, gelijk Lord Derby beweert, het uiterste is gedaan, wat Engeland geroepen is te doen.

Ierland nam het laatste jaar wel gansch en al de engelsche politiek in beslag. Nu de liberale ministers en de liberale meerderheid na sluiting der parlementszitting voor hun kiezers rekenschap afleggen van hun daden, weten zij op het gebied der binnenlandsche staatkunde op geen anderen maatregel van eenig belang te roemen dan op de landwet. De omstandigheden hebben het gewild, en de meerderheid van het engelsche volk is verstandig genoeg er geen verwijt van te maken aan de mannen, die met een zoo geheel ander en omvangrijk programma waren opgetreden. Te beklagen het meest is de oppositie, die door dezen schralen parlementairen oogst ook weinig ontvangt om het ontleedmes der kritiek in te zetten, vooral omdat verstandige politiek moet aanraden thans niet door te felle aanvallen op de landwet de Iersche oppositie te schra-

gen. Wel stoort Lord Salisbury zich er weinig aan, die zich niet schaamde in 't publiek Gladstone en Parnell als mannen van plunderpolitiek op één lijn te stellen, maar de volgers zijn over 't algemeen bezadigder en behoedzamer dan deze onbesuisde leidsman. Bij de meeste redenaars der oppositie doet zich het gemis van onderwerpen op treurige wijze gevoelen, en daar het engelsche publiek steeds naar speeches hongert en niet elk politicus de kunst verstaat om ook zonder haas hazepeper te maken, ligt een onbeschrijfelijk matte toon over verscheidene van die redevoeringen uitgebreid. Het succes van Gladstone te Leeds, waar hij weder morgen, middag en avond redevoeringen opdischte, met steeds nieuwe belangstelling aangehoord en met onvermoeide geestdrift toegejuicht, hinderde Sir Stafford Northcote niet weinig, en deze gemoedelijke leider der conservatieven beklaagde er zich in een rede te Newcastle over, op tamelijk melancholieke wijze jacht makend op een weinig humor, dat de heer Gladstone bij zijn publiek altijd gelijk had, alvorens iets gezegd te hebben, en dat de toejuichingen zijn beweringen voorafgingen, vergezelden en besloten, hoe alledaagsch of betwistbaar zij ook waren. De ondankbare! Werd hij zelf niet toegejuicht bij iedere zinsnede die hij uitte, en werden ooit onschuldiger en onbeteekenender opmerkingen als politieke rede voorgediend?

Toch mag niet beweerd worden, dat de conservatieven volstrekt niets aan hun constituenten te zeggen hebben. Onder hen zijn er velen althans, die de wereld verbazen met een nieuw geloofsartikel, waarmee zij den strijd tegen de liberalen aanbinden. Ongelukkig heeft het zich reeds spoedig als van zeer verdachten oorsprong doen kennen. *Fair trade* is de bekoorlijke en welluidende naam der schoone, die in rechte linie afstamt van moeder *protection*. Wel doen de voorstanders van dit nieuwe stelsel hun best om aan te toonen, dat *fair trade* en *free trade* elkander na in den bloede bestaan, maar de familietrek der eerste met protectie is zoo duidelijk, dat maar zeer weinigen zich door de gelijkheid van naam op een dwaalspoor laten brengen. Tot die weinigen behooren noch de pachters, die in hun F a r m e r s ' A l l i a n c e tegen deze nieuwe leer uitdrukkelijk zijn opgekomen, noch de werklieden, die in de vergadering hunner T r a d e s ' U n i o n s niets van dat ‘old nonsense’ wilden weten, al heet het stelsel ook bepaald te hunnen voordeele uitgedacht, evenals ook Bismarcks systeem den armen man moet helpen. Wel behooren daartoe zij, die, door menschlievende bedoelingen gedreven, onlogische redenee-

ringen stapelen op half waargenomen feiten. Zij hebben gezien, dat de meest protectionistische gevoelens weder het hoofd opsteken in een groot deel van Europa en dat dus blijkbaar het voorbeeld van het vrijhandelsgezinde Engeland niet voldoende is geweest om de andere volken terug te brengen van de dwalingen huns weegs. Zij hebben gezien, dat de handel van Engeland in de laatste jaren zich niet in bijzonderen bloei mocht verheugen en dat de uitvoeren op een h.i. schrikbarende wijze achterlijk blijven bij de invoeren. Zonder nu dit laatste verschijnsel behoorlijk te ontleden en het door vergelijking over een grooter tijdvak tot zijn ware afmetingen terug te brengen, roepen zij ach en wee over de buitenlandsche protectie, die de eenige oorzaak moet heeten van den achteruitgang, daar zij de markten sluit voor de Engelsche fabricaten, terwijl het dwaze Engeland zich vrijelijk laat overstroomen door producten uit alle werelddeelen. En terwijl nu een nieuw beschermend stelsel deze wanverhouding tusschen in- en uitvoeren weder in 't gereede moet brengen, zal dat te gelijkertijd zoo worden ingericht, dat het op 't gevoeligst treft die landen, die Engelands producten door de zwaarste rechten belemmeren, opdat het hen dwinge zich te bekeeren, die voor het voorbeeld van den vrijen handel ongevoelig zijn gebleven. Op grond van die beginselen is in den loop des jaars een F a i r T r a d e L e a g u e opgebouwd, die, daarin niet ongelijk aan elke beschermde nijverheid, in zeer korten tijd zich tot hoogen bloei heeft ontwikkeld, maar waarvan reeds te bezien staat dat de vooze grondslagen aan de aanvallen van het gezonde verstand, eveneens als die eener beschermde nijverheid aan de aanvallen eener gezonde concurrentie, geen weerstand zullen bieden. Deze vier eischen heeft het nieuwe verbond aan de regeering gesteld: 1^{e} handelsverdragen moeten slechts vernieuwd worden onder voorwaarde, dat zij van jaar tot jaar kunnen worden opgezegd; 2^{e} de invoer van grondstoffen voor inheemsche industrieën moet vrij zijn; 3^{e} invoerrechten moeten geheven worden van de fabricaten der landen, die weigeren engelsche fabricaten tolvrij binnen te laten; 4^{e} een matig invoerrecht moet gelegd worden op levensmiddelen uit vreemde landen, terwijl diezelfde voedingsstoffen tolvrij moeten blijven, komende uit die deelen des rijks, die koloniën, die aan den invoer van engelsche fabricaten geen hinderpalen in den weg leggen.

Vindt deze *fair trade*-leer onder de conservatieven vele aanhangers, haar oorsprong moet niet in het parlement op de *front opposition*

bench worden gezocht. Wel is zij ook in het parlement reeds herhaaldelijk verkondigd, maar het eerst en bij voorkeur door mannen, die in den politieken strijd nooit bijzonder op den voorgrond traden en dan ook meestal betuigden van Engelands stoffelijk welvaren geen partijvraag te willen maken. Voornamelijk slaat dit op den heer Farrer Eeroyd, die wellicht de geestelijke vader van het stelsel mag worden genoemd. Maar reeds spoedig vonden eenige onbesuisde kampvechters van de oppositie de gelegenheid, om met een nieuw wapen de regeering te lijf te gaan, zoo schoon, dat zij den lust niet konden bedwingen met deze oeconomische leer te schermen tegen de handelspolitiek van het ministerie, dat gezegd werd Engelands verval lijdelijk aan te zien. Zoo Viscount Sandon en Sir James Lowther. Moeilijke positie voor de leiders, in de eerste plaats voor Sir Stafford Northcote, die zich zoolang mogelijk buiten het gedrang hield. Minder voor Lord Salisbury, die èn niet gewoon is zijn woorden bijzonder te wikken en te wegen, èn zich geenszins geroepen acht over zulke detailzaken nauwkeurig uitkomst te geven. Reeds vroeger heeft hij zich van een zoogenaamde reciprociteitsleer niet afkeerig getoond, en thans heeft hij zich met beminnelijk *sansgêne* bereid verklaard *to fling formulas to the wind*, als Engeland er voordeel bij kan vinden, waarna hij nadere verklaring overbodig acht. Anders staat het met den bedachtzamen Northcote, die juist met tarief- en handelszaken uitnemend bekend is en indertijd een werk heeft geschreven om de voordeelen van Engeland's vrijhandels-politiek in het licht te stellen. Herhaaldelijk is hij letterlijk gesommeerd geworden zich ruiterlijk voor of tegen deze beweging te verklaren, maar telkens weer is hij de beslissing uit den weg gegaan, door welk talmen hij zich zelf en zijn partij geen dienst bewees, nu zij zich langzamerhand al meer in de nieuwe leer verstrikte en zijn verlegenheid in diezelfde mate moest toenemen. Eindelijk wederom te Leeds door Gladstone gesommeerd, heeft de leider der Tories te Newcastle, waar hij met Salisbury zich beijverd heeft den indruk van Gladstone's oratorische kunststukken te verzwakken, eenigszins duidelijker gesproken. Hij heeft daar verklaard, dat hij de protectionistische beginselen van sommige zijner volgers niet deelt en dat hij niet mede wil werken tot invoering van nieuwe graanrechten, doch over de vraag, welke houding Engeland aan moet nemen tegenover landen die hun tarieven verhoogen, heeft hij nog een nevel laten hangen. Of nu deze late en halve verklaring nog

grooten invloed op de weerspannige volgers zal uitoefenen, is aan gegronden twijfel onderhevig, en het zou niet te verwonderen zijn, als met een zoo weifelend stuurman als Northcote de geheele conservatieve partij *drifted into protection*, gelijk eens een engelsch ministerie erkende, dat het *drifted into a war*.

In protectie, zeggen wij met voordacht, want het is een zonderling zelfbedrog, als de *fair traders* meenen, dat zij geen protectie willen. Zoo zij niet zonder onderscheid alles willen beschermen, zoo zij gunstige uitzonderingen willen toelaten, dit bewijst niets daartegen, want de geschiedenis leert, dat ook hierin de oude beschermende stelsels sterk waren. Al beweren zij, dat vrije handel ook hun ideaal is, hun werkelijkheid zou volkomen dezelfde vruchten afwerpen als het stelsel van den beschermer, die zich met zulke idealen het hoofd niet breekt. Van het gezond verstand van het engelsche volk is te vertrouwen, dat het door hun schoonschijnende voorspiegelingen het spoor niet bijster zal worden. Vooral omdat zij even onbepaald en zwevend zijn in hun eischen als in hun redeneeringen. Het is alsof zij besloten hebben zich te regelen naar den bijtenden raad, eens door Gladstone aan Lord Randolph Churchill gegeven, om zich maar buiten het terrein der feiten te houden en zich tot klinkende algemeenheden te bepalen, een gebied waarop hij zooveel beter thuis was. Zelfs al let men niet uitsluitend op hun redevoeringen, waarin nergens een nauwkeurig tafereel van den loop des Engelschen handels wordt opgehangen en nergens met eenige bepaaldheid wordt aangewezen, welke invoerrechten op welke artikelen worden verlangd; maar neemt men bijv. kennis van een wetenschappelijk betoog als dat van den heer Ecroyd in de *Nineteenth Century*, dan staat men verbaasd over de geringheid van het feitelijk en wetenschappelijk materiaal, waarmee de corypheeën hun nieuwe school trachten op te bouwen. Doch hoe dit zij, de vraag is een strijdvraag geworden, wat de behandeling van een zoo uitsluitend staathuishoudkundige quaestie hier moge rechtvaardigen. Nu het protectionisme van Duitschland, Frankrijk en Amerika en ook van Engelands eigen koloniën zijn onmiskenbaren invloed op den wereldhandel doet gevoelen; nu de Amerikaansche landbouwproducten, geholpen door Europeesche misoogsten, den Engelschen landbouw met een doodende concurrentie bedreigen; nu de Engelsche regeering bij het hernieuwen van het handelstractaat met Frankrijk voortdurend op allerlei onverwachte bezwaren stuit, nu laat het zich

gereedelijk verklaren, dat een herziening der commercieele politiek van Engeland althans een onderwerp van overweging uitmaakt en dat verschillende meer of min oppervlakkige beoordeelaars van een terugkeer tot vroegere beginselen alle heil verwachten. Het geldt daarbij niet alleen de belangen van handel en nijverheid, die door de *Fair Trade League* op den voorgrond werden gesteld, maar ook van den landbouw, die niet minder de bezorgdheid van alle kringen der bevolking gaande maken. Ook de vraag, in hoeverre de wetgever de landbouwende bevolking heeft te steunen in den steeds zwaarder wordenden strijd om het bestaan, wordt ijverig overwogen; ja, de dag schijnt niet verre, dat Schotland en Engeland hun agrarisch vraagstuk aan de orde zullen stellen, gelijk Ierland thans. Reeds openbaart zich in Schotland een *fair-rent*-beweging, niet ongelijk aan de Iersche, en een Engelsche *Farmers' Alliance* heeft een ontwerplandwet voor Engeland opgesteld, waarvan het radicalisme menigen grondbezitter zal doen sidderen. Als het kabinet het geluk mag hebben niet langer door de Iersche toestanden uitsluitend in beslag te worden genomen, zullen de herinneringen niet ontbreken, dat herziening der wetgeving op den grondeigendom een der hoofdpunten was van het liberale programma. Trouwens verschillende zinspelingen en aanwijzingen der ministerieele redevoeringen toonden reeds aan dat het niet vergeten was. Zoo zullen quaesties van *trade and finance*, spijt de soevereine minachting, waarmee wijlen Lord Beaconsfield blijkens zijn *Endymion* daarop neerzag, voorshands wel de hoofdschotel zijn voor de engelsche politiek.

Op het gebied der *imperial policy* daarentegen, zijn stokpaardje nu door Salisbury bestegen, heerscht nagenoeg volkomen windstilte. Het is Lord Salisbury te vergeven, dat al wat met het Berlijnsche Congres in verband staat, hem belangstelling inboezemt en dat hij derhalve in zijn redevoeringen al de oude vraagstukken uit het Oosten nog eens oprakelde, maar wie ter wereld kan er in slagen nog evenveel belang als hij te stellen in Albaneezen en Montenegrijnen, Grieken en Turken, zelfs in Bulgaren en Oost-Rumeliërs, nu al die volken althans in zooverre tot rust zijn gekomen, dat inmenging der mogendheden niet meer aan de orde is? De oppositie had geen dankbare taak te volbrengen, waar zij zich geroepen achtte het buitenlandsch beleid van het kabinet aan te vallen, nu dit, al mochten zijn belagers ook honderdmaal gelijk hebben, zich althans kon beroepen op het succes. Afghanistan? -

het bedenkelijk voortschrijden der Russen met hun spoorwegbouw en troepenbewegingen in Centraal-Azië kon wat stof geven tot waarschuwingen voor de toekomst, maar inmiddels kon men moeilijk anders dan dankbaar zijn, dat Engeland zich niet langer in het Afghaansche wespennest gestoken had en de Emir en Ayoub-Khan hier hun vete onder elkander hadden uitgevochten. Egypte? - het was zoo zonneklaar, dat Engeland hier voorloopig niets anders doen kon dan een afwachtende houding aannemen, dat Lord Salisbury tegen de tot nog toe gevolgde politiek niets kon inbrengen, en al moest het hem smartelijk aandoen, dat zijn vriend den sultan de duimschroeven wat werden aangezet, om hem te beletten zijn souvereiniteitsrechten te doen gelden, de ex-minister was openhartig genoeg te erkennen, dat hij er geen bezwaar in zag alle potentaten der wereld dwang en geweld aan te doen, als Engelands belang het eischte. Alleen de Transvaal restte, die nieuwe moeilijkheden baarde, en die het Jingoisme gelegenheid gaf weder luide te brullen van toorn en verontwaardiging.

De koninklijke commissie had een overeenkomst opgesteld op de grondslagen, waarop met het driemanschap tot staking der vijandelijkheden was besloten. Deze overeenkomst kwam ter ratificatie voor den Volksraad en de Volksraad maakte bezwaar tegen ettelijke artikelen. Het ministerie was hiervan in kennis gesteld en de ratificatie opgeschort. Natuurlijk was een en ander voor politici van het slag van Lord Salisbury geen onderzoek waard. Wat Engeland doen m o e s t was hem duidelijk: het kanon laten spreken; wat Engeland doen z o u , nu Gladstone de politiek bestuurt, even klaar: op alle punten lafhartig toegeven. Doch wat Engeland doen w i l , is bij monde van Gladstone verklaard: zorgvuldig de tegenwerpingen overwegen, en als het maar eenigszins mogelijk is aan de wenschen der Boeren tegemoetkomen, maar op zijn stuk blijven staan, waar het geldt de bescherming der inboorlingen. De toestand scheen werkelijk gespannen, daar het leger, nog in Zuid-Afrika toevende, bevel kreeg zich gereed te houden, doch zou, waar zooveel misverstanden zijn opgelost en zooveel bezwaren uit den weg geruimd, op deze laatste moeilijkheid de verzoening schipbreuk moeten lijden? Het was haast niet te denken.

De tekst der conventie, het is niet te ontkennen, heeft de vrienden der Boeren verbaasd en onaangenaam getroffen. Het scheen bijna onverklaarbaar, hoe een commissie, waarin toch een man zat als

Villiers, en die tot raadsman had een Brand, mannen volkomen met het volk bekend, een stuk kon opstellen, waarin met de Boeren gehandeld werd alsof zij een geheel onbeschaafde bende waren, van welke Engeland gerechtigd was bij tractaat het nakomen van al die beginselen te vorderen, die in elken beschaafden staat den grond van het staatswezen uitmaken. Onverklaarbaar ook, hoe zij er toe kwam, na de autonomie van het land in beginsel erkend te hebben, echter aan het suzereiniteitsrecht der koningin een zoo uitgebreide strekking en aan den te benoemen britschen resident zoo ruime bevoegdheden te geven, dat er van de zelfregeering in menig opzicht niets overbleef dan de naam. De teleurstelling onder de Afrikaanders buiten de Transvaal was haast nog dieper dan die der Transvalers zelf. En met zulk een stemming der gemoederen te rekenen is Engelands belang evenzeer als zijn plicht, nu het Afrikaansche element, dat de ministerzetels heeft veroverd, in de Kaapkolonie met den dag in aanzien en invloed wint. Het bleek voldoende, dat Gladstone geen bezwaar zal zien de bepalingen te laten varen, die volgens den Volksraad niet anders behelzen dan hetgeen altijd wet was in de Transvaal, zooals vrijheid van godsdienst, vrijheid van verblijf en gelijkheid van rechten voor vreemdelingen, vrije toegang van allen tot de gerechtshoven enz. Doch zou dit voldoende zijn? Minder duidelijk was het, of hij de artikelen wil herzien, de bevoegdheden van den minister-resident bepalende, wiens positie als controleur der regeering en middelaar tusschen de regeering eenerzijds en de inboorlingen zoowel als het buitenland anderzijds, met het suzereiniteitsbegrip in strijd is en onvermijdelijk tot misbruiken en moeilijkheden aanleiding moet geven, zoodra maar een den Transvalers niet welgezind Engelschman tot die betrekking wordt aangewezen. Duidelijk was het daarentegen, dat het ministerie op de bepalingen, die strekken moeten tot bescherming der inboorlingen, niet wil terugkomen. Nu zijn de bepalingen, den resident betreffende, met deze innig saamgeweven, daar hij volgens art. 18 èn de beschermer is der op het grondgebied der Transvaal wonende inboorlingen, èn controleur der betrekkingen tusschen de Transvalers en de stammen buiten hun gebied. Terwijl het raadzaam zou zijn die bevoegdheid te besnoeien, wat met behoud van het beginsel der bescherming vun de inboorlingen geschieden kan, schijnt de Volksraad zijn eisch om al wat aangaande de inboorlingen-politiek wordt bedongen te schrappen als strijdig met het zelfbestuur, te moeten laten varen. De stelling

trouwens, dat zulke bedingen in een conventie met een autonomen staat niet kunnen worden toegelaten, is volkenrechtelijk onhoudbaar. De eene staat heeft het recht om van den anderen te vorderen de nakoming dier voorwaarden, die voor het bestaan van een geordend staatswezen noodzakelijk zijn, of door het recht en de zedelijkheid gevorderd worden. Zoo hebben de mogendheden als prijs voor de erkenning van de onafhankelijkheid van Rumenië, onder algemeene toejuiching, gelijkstelling der godsdienstige gezindten geëischt, en zoo heeft Engeland het recht te eischen, dat geen slavernij of leerjongenschap in de Transvaal worde geduld en dat de inboorlingen het recht verkrijgen om grondbezit te verwerven. De Volksraad maakt, naar het schijnt, geen bezwaar tegen die bepalingen als zoodanig. Zijn zij dan, evenals die betreffende de vrijheid van godsdienst en andere dergelijke, overbodig; beweert de Volksraad, dat slavernij toch reeds niet bestaat in de Transvaal, (gelijk trouwens bewezen is behalve voor hen die niet overtuigd willen zijn) het daarop gegrond verzet tegen het verbod van slavernij is dan alleen van sentimenteelen aard, en inschikkelijkheid op dit stuk is aan te raden, wanneer Engeland zoo bijzonder staat op den naam van handhaver der menschelijkheid en beschermer der zwarten. Het is overigens moeilijk er Engeland een grief van te maken, dat het zekere waarborgen wil ten opzichte der politiek tegen de inboorlingen. Het moge waar zijn, dat in den regel de Boeren de zwarten zeker niet slechter behandeld hebben dan de Engelschen; het moge waar ijzn, dat de uitkomsten der Engelsche inboorlingenpolitiek vaak alles behalve bevredigend waren, het is niet te ontkennen, dat het van Engelsch standpunt van zeer groot belang is, dat, welke politiek dan ook gevolgd worde, éénheid althans van politiek over geheel Zuid-Afrika worde bewaard. Welke die politiek zijn moet, het vraagstuk is te ingewikkeld om het met een paar phrases op te lossen. Doch dat Engeland zich contrôle voorbehoudt, kan, naar het schijnt, wie zich op onpartijdig standpunt stelt, niet wraken, mits - en ook hierop worde nogmaals wel zeer de nadruk gelegd - gewaakt worde, dat de contrêle niet ontaarde in willekeur van den eersten den besten met onbeperkte macht toegerusten ambtenaar. Het is te hopen, dat Engeland dit zelf moge inzien, nu de Volksraad ten slotte onder protest de conventie heeft geratifieerd, en zich dus heeft overgegeven aan Engelands billijkheidsgevoel en goede trouw.

De nevelen, die over de fransche en de duitsche politiek hingen,

zijn nog niet opgeklaard. In de laatste dagen dezer maand komt de fransche kamer bijeen en heeft de verkiezing van den duitschen Rijksdag plaats, te laat om er nog in dit overzicht van te spreken, en de volgende maand zal dus eerst klaarheid kunnen brengen in veel wat duister was. Het wordt in Frankrijk inderdaad meer dan tijd, dat er een einde kome aan den verwarden en gedesorganiseerden toestand, die alle Franschen in zenuwachtige spanning bracht, behalve alleen den onverstoorbaar kalmen president der republiek, niet geneigd zijn vacantie in te korten om het parlementaire steekspel een dag of wat vroeger te doen beginnen. Onnoodig keurde hij het wellicht een dag van bijeenkomst te verhaasten, die, wanneer hij ook komen mocht, toch zeker een dag des oordeels wezen zou, meenende dat zulke dagen altijd vroeg genoeg komen. De omstandigheden, waarop wij de vorige maal zinspeelden, die mogelijk den val zouden veroorzaken van een ministerie, dat overigens eer sterker dan zwakker was dan zijn voorgangers, hebben toch zulk een omvang en beteekenis aangenomen, dat aan dien val niet meer getwijfeld wordt. Het ministerie bezwijkt onder het gewicht vau zijn eigen fouten en tekortkomingen, en zou liefst, op wat men in Frankrijk de meer en meer gebruikelijke manier zou kunnen noemen, wegsluipen zonder voor zijn rechters te verschijnen. Zoo verpletterend was het getuigenis tegen hen, door die rampzalige Tunesische expeditie aan het licht gebracht, dat als *de commun accord* over hen niet anders meer dan als over stervenden gesproken werd. Het diplomatiek beleid, de legeradministratie, de aanvoering der campagne, de gezondheidsdienst, het financieel beheer, alles gaf aanleiding tot felle kritiek, en de beschroomde verdediging, waartoe de aangevallenen zich in de parlementaire vacantie verwezen zagen, die door officieele nota's, is er geen die over 't algemeen bijster betrouwbaar wordt geacht. Waarom kwam Gambetta, die immers volgens vriend en vijand de man is van het oogenblik, hen nu niet uit hun netelige positie verlossen? Waarom vormde hij, de aangewezen kabinetsformeerder, nu geen kabinet, waaraan de tegenwoordige ministers in alle stilte de portefeuilles, onder welker gewicht zij zwoegden, konden overdragen? Waarom kwam hij zijn creaturen nu niet redden, die immers maar half verantwoordelijk konden gesteld worden voor wat zij, half door hem geleid, half door hem geduld, misdreven? Neen, wat men hopen mocht, zoo onnoozel was Gambetta niet, dat hij thans de kastanjes uit het vuur zou willen halen. Hij

veroordeelde de ministers den bitteren beker tot den droesem toe te ledigen, en, wat nog de bitterste droppel is in die kelk, zijn houding is daarbij volkomen correct, en tegenover wie hem deswege een verwijt zou willen doen, kan hij zegevierend zich beroepen op de parlementaire beginselen. De president der republiek, te Parijs teruggekeerd, liet den president der kamer onmiddellijk bij zich roepen, en genoeg is de buitenwereld van dit onderhoud te weten gekomen, om bekend te zijn met het standpunt, dat thans de verschillende politici innemen. Gambetta heeft den president aangetoond, dat het niet aanging hem thans met de vorming van een kabinet te belasten, daar de kamer nog niet bijeen was en volstrekt niet was gebleken, aan welke politiek in haar boezem de meerderheid verzekerd was, ja of niet wellicht de politiek van het tegenwoordige ministerie zich steeds in den bijval der meerderheid mocht verheugen. Dit ministerie kan dus de gevreesde ontmoeting niet ontwijken, en heeft, brandend van verlangen om zich zelf te executeeren, hierin niet verder mogen gaan dan een beschikbaarstelling der portefeuilles, zoodra de president der republiek het oogenblik gekomen zal achten ze aan te nemen.

Zou het kabinet, dus in de engte gedreven, er niet in kunnen slagen in zijn wanhoop *bonne mine à mauvais jeu* te maken en door een vertoon van zelfvertrouwen zijn positie te redden? Den ministerpresident althans ontbrak het nooit aan handigheden en expedienten, en de zetten op het politieke schaakbord zijn, inzonderheid in Frankrijk, zoo onberekenbaar. Doch het zal in elk geval aan Gambetta staan, zoodra hij wil, de teugels van het bewind op te nemen, en het valt niet te ontkennen, dat beter dan ooit de weg voor hem gebaand is en hij nog slechts een laatsten stap behoeft te doen. Ook de geschiedenis der samenkomst met Bismarck schijnt onder de voorbereidingen een rol te spelen. Het komt er minder op aan, of die samenkomst werkelijk heeft plaats gegrepen, dan of de publieke opinie gelooft, dat zij plaats vond. En nu is het opmerkelijk, dat noch Gambetta ze heeft tegengesproken[1], noch van officieele duitsche zijde een ontkentenis is gekomen. Een ieder gevoelt, dat een: ‘men kan zich toch niet aan ieder krantenpraatje storen’ *in casu* onvoldoende is om dit stilzwijgen te verklaren. Het schijnt eerder, dat

1 Ook zijn laatgekomene, dubbelzinnige verklaring te Hâvre, waar hij even sprak over *ces inventions de la presse*, acht ik geen pertinente beteekenis.

men er van beide zijden belang in heeft gezien het denkbeeld ingang te doen vinden, dat zulk een bijeenkomst volstrekt niets onmogelijks of vreemds zou zijn. Op die wijze nu zou een groot bezwaar tegen Gambetta's optreden zijn uit den weg geruimd.

Reeds worden ijverig de vragen overwogen, of Gambetta ministerpresident zonder portefeuille zal wezen, dan of hij zelf een bepaald departement zal beheeren, en in dit laatste geval, welk departement. Dan met welke ambtgenooten hij zich zal omringen, of Freycinet minister van oorlog zal worden, Paul Bert van onderwijs enz. Maar de grootste vraag van alle is: wat zal Gambetta zijn? Zal de kracht, waarover deze man beschikt, een zegen worden voor Frankrijk, of zal zij verloopen in onvruchtbare agitatiën en gezagsmisbruiken voor partijbedoelingen, te gevaarlijker, omdat deze kracht zoo onwederstaanbaar zal zijn? Het antwoord zal niet lang meer kunnen uitblijven.

Over niet minder hooge belangen dan in Frankrijk moge de strijd tegenwoordig in Duitschland loopen, hij scheen van bescheidener aard. Naarmate de dag der afrekening nadert, is het alsof het terrein van den strijd meer en meer inkrimpt. Leest men in deze dagen de duitsche bladen, dan schijnt al het verkiezingsrumoer, dat voorwaar niet gering is, te zijn.... pour une ommelette, zeide wij bijna, neen voor een pijp tabak. Voor of tegen het tabaksmonopolie, heet het thans, terwijl er een tijd was, dat het heette: voor of tegen Bismarck en zijn stelsel. De heer von Bennigsen draagt er de schuld van, dat het tabaksmonopolie de alpha en de omega der verkiezingsredevoeringen is geworden. Was de houding der nationaalliberale partij, trouwens ouder gewoonte, in den verkiezingsstrijd nog de meest weifelende en onbepaalde, haar leider heeft in een veel geruchtmakende rede te Maagdenburg het tabaksmonopolie aangewezen als het groote struikelblok, dat een onvoorwaardelijk medegaan met Bismarck in den weg stond. Het was een verrassing voor velen. De *Wahlaufruf* der partij had eenige ‘stoutigheden’ ingehouden, die bij de vrijconservatieven een bedenkelijk hoofdschudden en in de officieuse pers een paar bittere artikelen veroorzaakten. Volgens de *Frankf. Ztg.* fluisterde de partij toen met Heine: *Blamir' mich nicht, mein schönes Kind, Und grüss' mich unter der Linden; Wenn wir nur erst zu Hause sind, Dann wird sich alles finden*. En inderdaad *alles fand sich* reeds voordat men *zu Hause* was, toen von Bennigsen de toelichtende redevoering hield, waarin een idyllisch beeld van de nationale en liberale partij werd ontworpen, wier taak het is met de gematigde beginselen in

top tusschen de partijen door te laveeren en inmiddels dankbaar den bestaanden toestand te aanvaarden, met dwangwetten en graanrechten incluis. Deze rede was zoo bijzonder toenaderend, zelfs op het punt van vrede met Rome, waarop anders de nationaalliberalen nog al kitteloorig waren, dat de officieuse pers aanwijzing kreeg haar artikelen te herroepen en de redacteur van het wekelijksch regeeringsevangelie, de *Provinzial Correspondenz*, zich genoodzaakt zag het reeds aangevangen artikel tegen von Bennigsen zoo te fatsoeneeren, dat het eindelijk op een lofrede op von Bennigsen uitliep. En zoo scheen de vrede geteekend, toen plotseling weder de rede te Maagdenburg aan alle hoop op verbroedering den bodem insloeg. De Rijkskanselier wil nu eenmaal van het tabaksmonopolie een zijner eerste hervormingsplannen maken, en wie op dat stuk niet voor hem is, is tegen hem. De verhouding werd weer zeer gespannen: er kwam namelijk bij, dat von Bennigsen mededeelde, dat op zijn weigering om tot het tabaksmonopolie mede te werken de ministerieele combinatie van 1878 is afgestuit, een verklaring, die de officieusen bevel kregen tegen te spreken, waaruit zich een onverkwikkelijke polemiek heeft ontsponnen. Deze polemiek kan ons geen belang inboezemen, maar van algemeen belang is de vraag, of nu in den aanstaanden Rijksdag de nationaalliberalen den Rijkskanselier den dienst zullen durven opzeggen, en of hij zich krachtig genoeg acht hen uit zijn combinaties buiten te sluiten. Dit is de duitsche nevel, waarvan opklaring gewacht wordt.

Terwijl de drie voornaamste volken van Europa dus alleen ooren hebben voor hun eigen staatkundigen toestand, kwam uit Weenen een mare des doods, die niet langer dan een oogenblik de aandacht af kon leiden. Toch was de man, die daar plotseling door een hartverlamming een eind gemaakt zag aan een werkzaam leven, eerste minister van een groot mogendheid, leider van de buitenlandsche politiek der Oostenrijk-Hongaarsche monarchie. Inderdaad vrijheer von Haymerle laat een nauw merkbare leegte achter zich. Daarmede is echter geenszins gezegd, dat hij zijn land geringere diensten bewees, dan menig ander, die er door schitterender hoedanigheden en bewegelijker natuur in slaagt meer het geloof aan zijn eigen onmisbaarheid te vestigen. Von Haymerle was geen oorspronkelijke geest, maar een ijverig werker, die uitstekend aan de gedachten van anderen uitvoering wist te geven. Hij maakte geen politiek en hield niet van avonturen, als zijn beroemde voor-

ganger, maar hij wist uitstekend de politiek, die hij vond, voort te zetten, en dat in een geest van bezadigdheid en verzoening, die een duurzaam goede verstandhouding met de mogendheden waarborgde. De duitsche alliantie kweekte hij aan en met Italië zocht hij toenadering, zonder dat hij Frankrijk krenkte, en tevens wist hij met Rusland en Engeland op een goeden voet te blijven. Heeft hij den invloed der monarchie in het Oosten niet zoo weten uit te breiden, als overeenkomt met de rol, die avontuurlijker politici den keizerstaat op het Balkan-schiereiland toedroomen, het ontbreekt ook niet aan bedachtzame vaderlanders, die hem dank weten, dat hij zich niet lichtvaardig in het wespennet der Oostersche moeilijkheden heeft willen steken. Politiek is zijn heengaan van beteekenis, in zooverre het nog een mysterie is, wie hem zal opvolgen.

R. MACALESTER LOUP.

Dramatisch overzicht.

De oude strijd tegen het tooneel is nog niet uitgevochten. De wapenen, waarmede in de 17de eeuw de geestelijkheid tegen de Akademie en in de 18de de Utrechtsche predikanten tegen Burman te velde trokken, mogen in onze dagen wat minder ruw worden gehanteerd, het zijn dezelfde wapenen van voorheen, gehaald uit hetzelfde tuighuis. Nog telkens doen zich waarschuwende stemmen hooren om te ‘getuigen’ en, zoo mogelijk, te ‘redden.’

‘De liefde tot den naaste, zorg voor eigen zielsbehoud en eerbied voor Christus in ons moeten de schouwburgen voor alle Godskinderen sluiten,’ klonk het nog onlangs uit den mond van den Geneefschen predikant Tophel, en Dr. Abraham Kuyper, die reeds van Calvinistisch standpunt zijn anathema's tegen ‘Publiek Vermaak’ had geslingerd, haastte zich Tophels pleidooi, onder den titel: *Behoort een Christen in de komedie*? onder de oogen van de Nederlandsche lezers te brengen. Uit de voorrede blijkt, dat, terwijl de artikelenreeks in de *Standaard* op het meer stoere deel van ons Christenvolk was aangelegd, dit bockske bestemd werd om het meer soepele deel van dat volk in de conscientie te vatten. Zóo soepel zijn wij intusschen nog niet - of zijn wij misschien weer al te soepel? - dat dit werkje, hetwelk wij aandachtig lazen en voor welks gemoedelijken ernst wij eerbied hebben, ons van het verderfelijke van het tooneel heeft overtuigd.

Het Dramatisch overzicht, dat wij heden beginnen en op ongeregelde tijden hopen voort te zetten, is er het bewijs van.

Indien eens de tegenpartij gelijk had - och arme! dan zou broeder Kuyper het zijnen collega Peter uit ‘Gijsbrecht van Amstel’ mogen nazeggen:

> Het is met Amsterdam en zijne hooghe wallen
> Gedaen.

Nooit toch zag de hoofdstad zoo vele en zoo belangrijke vertooningen als in den laatsten tijd.

In het voorjaar C o q u e l i n ; bij den aanvang van het winterseizoen een Fransch gezelschap met het nieuwste succes van den eersten Parijschen schouwburg; een week later het troetelkind der Muzen, S a r a h B e r n h a r d t ; in het verschiet eenige der beste vertegenwoordigers van de Duitsche tooneelspeelkunst, en tusschen dat alles onze Nederlandsche tooneelspelers, nauwelijks een tiental jaren geleden nog geminacht en geschuwd door al wie op beschaving aanspraak pleegt te maken, en thans door wie tot oordeelen bevoegd is meer en meer gewaardeerd en met belangstelling gevolgd. Men moge ter beurze en daarbuiten klagen over slapte en *malaise*, over de dure tijden en de schamele verdiensten, de stroom, die naar het bureau van den schouwburg vloeit, is er niet minder om, en schijnt door geen prijzen, hoe hoog ook, te stuiten.

En zoo was dan ook het Amsterdamsche publiek in buitengewoon grooten getale opgekomen bij de voorstelling van P a i l l e r o n ' s comedie *Le monde où l'on s'ennuie*, door een Fransch gezelschap onder directie van de heeren Marck en Chavannes.

Was dit stuk niet sedert een half jaar de *great attraction* van het Théatre Français? Had niet Francisque Sarcey, naar wiens uitspraken ook onze tooneellief hebbers gaarne luisteren, den bijval, dien het in Parijs te beurt viel, het best verdiende succes van de laatste tien jaren genoemd?

Pailleron heeft ons een negentiende-eeuwsche uitgaaf van *Les femmes savantes* willen geven. De bedoeling is duidelijk. ‘Ce monde *là*, mon enfant,’ zegt Paul Raymond tot zijn jong vrouwtje, ‘c'est *un* Hotel de Rambouillet en 1881.’ De herinneringen aan Molière's comedie laten zich dan ook, noch bij de lezing noch bij het zien van dit stuk, terugdringen. Leidt dit, gelijk sommigen beweren, tot onbillijkheid ten opzichte van Pailleron, het tegenovergestelde ware ondankbaarheid tegenover Molière.

Les femmes savantes behoort tot de fijnste en met de meeste zorg bewerkte stukken van den dichter. De opgeblazen pedanterie van Trissotin en Vadius, de schijngeleerdheid van Philaminte, Bélise en Armande, le bonhomme Chrysale, die van goede soep en niet van mooie taal leeft, en dan de aantrekkelijkste van Molière's vrouwenfiguren, de verstandige, schrandere Henriette, die geen Grieksch verstaat, maar in natuurlijkheid

en frischheid van geest haar wederga zoekt, staan ons allen levendig voor, en nooit is de eisch, die aan eene beschaafde en ontwikkelde vrouw gesteld mag worden, fijner opgevat en juister geformuleerd dan in deze regels van Clitandre:

> Je consens qu'une femme ait des clartés de tout,
> Mais je ne lui veux point la passion choquante
> De se rendre savante afin d'être savante;
> Et j'aime que souvent aux questions qu'on fait
> Elle sache ignorer les choses qu'elle sait.

In *Les Précieuses ridicules* had Molière slechts een mode van den dag belachelijk gemaakt; maar hier greep hij dieper, hier tuchtigde hij een menschelijke dwaasheid die, naar 's lands wijs gewijzigd, overal en altijd voorkomt.

Juist dat eeuwig ware van Molière's schepping maakt dat na hem geen tooneeldichter, tenzij hij een abstracte wereld en niet het werkelijk leven op het tooneel brenge, dit onderwerp kan behandelen zonder ons dezelfde typen voor de oogen te voeren, die aan Molière's werk de onsterfelijkheid verzekeren. Wij maken er dan ook Pailleron geen verwijt van, dat wij, in *Le monde où l'on s'ennuie*, Trissotin in Bellac en de St. Réault, Philaminte in Mad. de Céran, Armande in Lucy en Mad. de Loudan, en iets van Henriette in Suzanne terugvinden; ja zelfs niet daarvan, dat geheele tooneelen, o.a. het 14de van het eerste bedrijf, en het 1e gedeelte van het tweede bedrijf, een sprekenden familietrek gemeen hebben met de beroemdste gedeelten van *Les femmes savantes*. Maar wel had men mogen verwachten, dat hij, die na Molière en in ‘Molière's huis’, de *savantes* ten tooneele bracht, zijn onderwerp dieper zou hebben opgevat, en zich niet zou hebben tevreden gesteld met de meest povere verwikkeling, geënt op een door Sardou en anderen reeds door en door versleten *quiproquo*. Dat gemis van diepte aan de eene en van een behoorlijke stevige *charpente* aan de andere zijde, kan niet worden vergoelijkt. Wanneer nog na jaren eene comedie als *Les femmes savantes*, dank zij hare onverwoestbare komische kracht, gesteund door eene levendige en boeiende handeling, wordt genoten en toegejuicht, dan zal, vreezen wij, *Le monde où l'on s'ennuie*, nog slechts worden gewaardeerd om zijn geestige, levendige dialoog en zijne vermakelijke satire, maar meer nog als document voor de kennis van Parijsche zeden in het laatst van de 19de eeuw. Want men

moge zeggen wat men wil, zeer zeker hebben ook wij eerzuchtige politici, militairen die zich wichtig maken en letterkundigen die zich voor miskende geniën houden, maar het zijn, in dien vorm, louter Parijsche toestanden, Parijsche verkeerdheden die ons hier voorbijtrekken, en het volle genot van Pailleron's comedie blijft bewaard voor de Parijzenaars onzer dagen. Wat er van dit stuk in het Hollandsch terecht moet komen, verklaar ik niet te begrijpen.

Maar dit alles toegestemd - en wie zich rekenschap wil geven van zijn kunstgenot, mag dit niet uit het oog verliezen - met welk een gulle hand is ongedwongen vroolijkheid, schalksche ondeugendheid, vonkelende geestigheid door deze drie bedrijven gestrooid. Dat schuimt en spat en fonkelt, dat het een genot is! Ge hebt ze maar voor 't grijpen de geestige gesprekken, de verrassende kwinkslagen, die al loopt er een enkele maal een goedkoope aardigheid en temet wat van Sint Anna onder, u voortdurend in de rechte stemming houden, en u doen vergeten dat het soms maar een stroovuurtje is, hetwelk ge ziet flikkeren, en dat onder de schitterende loovertjes, waarmede de gesprekken getooid zijn, niet alles goud is wat blinkt. *Paille, paillette, Pailleron*!

De criticus van *le Temps* moge geen gelegenheid voorbij laten gaan om het succes van die troepen te betreuren, die met één stuk half Frankrijk afreizen en den genadeslag toebrengen aan de reeds kwijnende Fransche schouwburgen buiten Parijs, wij geven voor zulk eene enkele voorstelling gaarne een dozijn vertooningen van een troepje *cabotins*, dat ons, ondanks het talent van enkele en den ijver van alle leden, toch in den regel niet veel meer dan een caricatuur van Fransche comedie en Fransche tooneelspeelkunst te zien geeft.

De vertooning van *Le monde où l'on s'ennuie* gaf ons - en daaraan heeft het stuk zeker een niet gering deel van zijn succes in ons land te danken - een proeve van goed en levendig samenspel, zooals wij weinig te genieten krijgen. Alles sloot als mozaiek in elkander; de moeielijkste van alle tooneelschikkingen, een groot gezelschap in een salon, zooals het 2de bedrijf die vordert, was met buitengewonen smaak geregeld, zonder dat van dressuur schijn of schaduw te bespeuren viel. Alles scheen op het eigen oogenblik, als van zelf, zich zoo te schikken. En toch, wat moet er gestudeerd en gerepeteerd zijn om dat natuurlijke te verkrijgen! Hoe de

grootste natuurlijkheid en de hoogste kunst elkander de hand reiken, toonde ons ook de Duchesse de Réville van Mad. Devoyod. Zulk een zeggingskracht, die volle beheersching van de stem, zulk een breed en tegelijk fijn geschakeerd spel, zijn buitengewoon. Voor hen, die zich aan de opleiding van onze aanstaande tooneelspelers laten gelegen liggen, is het misschien niet zonder belang te weten, dat Mad. Devoyod, leerlinge van Samson en 2de prijs van het Conservatoire in 1856, als actrice van het Odéon hare eerste onbetwiste triomfen behaalde in de tragedie Melpomene, de muze van het treurspel, moge in ons land en voor ons geslacht hare aantrekkelijkheid voor een goed deel hebben verloren, het merg der klassieke treurspeldichters blijft, naar onze overtuiging, het door geen ander preparaat te vervangen voedsel, dat krachtige dramatische kunstenaars vormt.

En nauwelijks is dit genot voorbij, of daar verschijnt de met ongeduld verwachte S a r a h B e r n h a r d t , de dramatische *Juiveerrante*. Het is inderdaad alsof de geniale actrice, na haar breuk met het Théatre Français, geen rust meer kent. Van Parijs vertrok zij in het voorjaar van '80 naar Amerika, vandaar teruggekeerd, begaf zij zich, na een kort verblijf in Frankrijk, naar Londen, daarop rende zij half Frankrijk door, trekt, na een triomftocht door België, thans in ons land van stad tot stad, om straks naar Oostenrijks hoofdstad te ijlen. En altijd klinkt het *marche! marche*! en nooit gestild schijnt de dorst naar roem en goud, die haar verteert.

Ditmaal komt zij niet in het eenvoudige klassieke peplum, dat zich om hare tengere gestalte zoo schilderachtig weet te plooien' maar in de schitterende moderne toiletten van *La Dame aux Camélias* en *Frou-Frou*.

La Dame aux Camélias, de eersteling van den jongen Dumas, is een drama dat, trots zijn bijna dertig jaren, nog roert en schokt als toen het, den 2^{den} Februari 1852, voor het eerst voor het verrast publiek van den Parijschen Vaudeville-schouwburg vertoond werd.

Geweldig moet de indruk geweest zijn, door dit stuk, bij de eerste opvoering, te weeg gebracht.

Heel Parijs had de heldin, Marie Duplessis, eigenlijk Alphonsine Plessis, gekend. Heel Parijs had wonderen verteld van het goud

dat zij met kwistige hand uitgaf, en van de weelde, waarin zij zich baadde; men had het bekoorlijk, bleek ovaal gelaat bewonderd van die tengere vrouw, die zich in zijden en kanten wist te hullen als was zij geboren op een troon en als lag heel de wereld aan hare voeten.

Jules Janin vertelt hoe Liszt, die op een avond in den foyer van een der kleine Parijsche schouwburgen door Marie Duplessis werd aangesproken, hoewel aan vereering van den kant der vrouwen gewoon, getroffen werd door die hem onbekende elegante vrouw, die aan de fijnste vormen een zekere gemeenzaamheid parend, hem als met beschermende hoogheid behandelde. De entr'acte was uit, maar Liszt, onder de bekoring van zijn nieuwe beschermster, bleef met haar praten, gaf al de schatten van zijn geest en zijn vernuft aan haar ten beste, en toen zij eindelijk naar hare plaats in den schouwburg terugkeerde, kon het melodrama, dat men speelde, den kunstenaar niet meer boeien, maar keerde hij, zwijgend en in gedachten verzonken, naar huis. Of de latere abt de heldin van *La Dame aux Camélias* ooit weer heeft ontmoet, vermeldt Janin niet.

Trouwens het leven van Marie Duplessis was van korten duur. Zij stierf in 1847, nauwlijks 23 jaar oud, aan de tering. Haar dood was voor het Parijs der boulevards een evenement, waarover men drie, vier dagen sprak. Weldra bestormde een nieuwsgierige en kooplustige menigte de woning, waar al hare kostbaarheden, Sèvre-vazen, meubelen van Boule, schilderijen van Diaz en - wie zou 't gelooven? - ook de Fransche klassieken en onder hen *Manon Lescaut*, die later tot type zou dienen voor hare levensgeschiedenis, onder den hamer werden gebracht. Bij die gelegenheid wijdde niemand minder dan Théophile Gautier aan hare nagedachtenis een van die schitterende en fijn geciseleerde bladzijden - *émaux et camées* - waarvan hij het geheim bezat. De bewonderenswaardige distinctie van de gewezen *fille de ferme*, hare ‘aristocratie de formes’ hadden in den dichter-kunstenaar een bewonderaar gevonden. ‘Phryne heeft haar standbeeld aan de wereld nagelaten, en het nageslacht heeft haar vrijgesproken. Waarom heeft geen der rijkaards, die Marie Duplessis met geschenken overlaadden, eenen beeldhouwer een handvol gouds toegeworpen, om ons haar beeld in carrarisch marmer te schenken?’, riep hij uit. En toen Dumas met zijne *Dame aux Camélias* te voorschijn was getreden, schreef Gautier: ‘Marie Duplessis heeft het standbeeld, dat wij voor haar vroegen!’

‘Le plomb vil’ was onder de handen van den jongen tooneeldichter in ‘or pur’ veranderd. De *courtisane*, die, wanneer eens een waarachtige hartstocht heeft post gevat in haar hart, zich losscheurt van het leven dat zij tot nu toe leidde; die, terwijl zij in eene ernstige, beantwoorde liefde het geluk meent gevonden te hebben, al haar droomen bij de botsing met de wetten der wereld ziet uiteenspatten; die alles opoffert voor den man, dien zij lief heeft, en eindelijk sterft aan het offer, dat zij bracht - is een dramatisch onderwerp bij uitnemendheid, maar een gevaarlijk onderwerp tevens. Van symphatiseering met eene uitzondering als Marguerite Gauthier, tot verheerlijking, althans tot vergoelijking van *de* courtisane, is de weg niet zeer lang, en dat velen dien afstand hebben overschreden, is zeker voor een groot deel aan Dumas zelven te wijten, die in zijn medelijden tot de uiterste grens der toegevendheid is gegaan. Wij zijn sedert van hem en van hen, die hem gevolgd zijn, een ander oordeel over de gevallen vrouw gewoon.

Maar met dat al spreekt uit *La Dame aux Camélias*, waarmede Dumas het in de handen van Diderot jammerlijk mislukte burgerlijk drama in eer herstelde, zooveel oorspronkelijk, onafhankelijk talent, zooveel waarheid en zooveel diep, ongekunsteld gevoel, dat dit drama in de tooneelliteratuur een geheel eigene plaats zal blijven innemen.

Ware Dumas in die richting blijven voortwerken, hij zou ongetwijfeld, bij het rijpen van zijn talent, de dramatische letterkunde met een reeks van meesterwerken hebben verrijkt. Maar toen de passie, die bij het dramatiseeren van dit stuk waarachtig leven zijn hand deed trillen, en die nog eenmaal in *Diane de Lys* opflikkerde, bedaard was, stond er een andere Dumas op. Nog een enkele maal zou hij, dank zij zijne kennis van het tooneel en zijne ervaring van die wereld, welke hij met den naam van *le demi-monde* doopte, aan een boeiende comedie zijn naam verbinden; maar aan zijn verderen tooneelarbeid had het hart weinig deel meer. Niet alleen gebruikt Dumas zijne tooneelstukken voortaan om de een of andere, meer of min gewaagde, stelling op het gebied van liefde en huwelijk *à outrance* te verdedigen, maar hij begint zijne eigen stukken te ontleden, hij schrijft voorrede op voorrede om datgene, wat zijn stuk heeft moeten bewijzen, nog eens op de hem eigene spitsvondige en paradoxale wijze uiteen te zetten, en zijn plannen tot hervorming der maatschappij in ellenlange vertoogen aan de wereld te verkondigen.

Ook *La Dame aux Camélias* heeft dat lot niet kunnen ontgaan, en daar Dumas, op het oogenblik dat hij de voorrede voor dit drama schreef (in 1867), geheel anders over de vrouw oordeelde dan vijftien jaar vroeger, levert deze voorrede ons een formeel pleidooi tegen het stuk zelf. '*La Dame aux Camélias* zou thans niet meer geschreven kunnen worden. Dit stuk teert op een vroegere reputatie, maar het behoort reeds tot het gebied der archeologie.... Het is geen tooneelstuk meer, het is een legende....' En zoo gaat hij voort, met het ontleedmes in zijn eigen schepping te wroeten. De hartstocht en het lijden, die dit werk onsterfelijk maken, worden uiteengerafeld, en tot onderwerp gemaakt van eene stelling, waaraan de meest materieele opvatting van de liefde ten grondslag ligt. Wie nog met eenige illusiën, en dus met eenig genot, *La Dame aux Camélias* wenscht te zien, zal wel doen deze voorrede ongelezen te laten.

Een standbeeld voor Marie Duplessis, noemde Gautier *La Dame aux Camélias*. Hoe moet Eugénie Doche dat beeld hebben weten te bezielen! Dumas zelf heeft nog vijftien jaar later geen woorden genoeg om zijne bewondering voor haar spel uit te drukken. De naam van Eugénie Doche is dan ook aan *La Dame aux Camélias* onafscheidelijk verbonden.

Hoe zou Sarah Bernhardt die rol spelen, zij, die met haar zoo geheel persoonlijk talent, niet te rade gaande met herinnering of traditie, noch leentje-buur spelende bij voorgangsters of tijdgenooten, op alles wat zij geeft haar eigen stempel pleegt te drukken?

Het is duidelijk, dat zij zich met geheel hare ziel in die rol als geworpen heeft; dat is doorleefd en doorleden; en zoo, tintelend van warmte, geeft zij weer wat zij op het oogenblik zelf, telkens op nieuw, schijnt te scheppen uit den vollen rijkdom van hare kunstenaarsnatuur. Hare Marguerite Gauthier is volkomen waar tot in de kleinste bijzonderheden en tegelijk eene creatie vol poëzie. Met die poëzie weet de kunstenares hare rol van het begin tot het eind te bezielen. Met hare verrukkelijke stem, die, wat men ook beweren mag, noch door hare Amerikaansche reis, noch door de scherpte van ons noordelijk klimaat iets van haren rijkdom heeft verloren, doet zij de soms wat 'stoere' zinnen en ingewikkelde perioden, die meer voor den roman dan voor het tooneel geschreven schijnen, klinken als muziek. Het

is telkens als hoort men verzen van Racine, zoo weet zij de fraze te plooien, af te ronden en te kleuren.

Men kan aan de juistheid van hare opvatting in het eerste bedrijf twijfelen. Wij althans verwachtten hier, zoolang zij in het troepje lichtzinnige vrienden en vriendinnen verkeert, meer de ongedwongene, laat het zijn luidruchtige vroolijkheid der courtisane; de lijdende, klagende, zoetelijke toon, waarop zij Armand toespreekt en hem dankt voor zijn belangstelling gedurende hare ziekte, is hier, naar ons oordeel, niet op zijne plaats. Maar hoe dankbaar zijn wij haar niet in de overige bedrijven, dat zij, wat zoo licht sentimenteel en ziekelijk kan worden, weet te houden op de zonnige hoogten der poëzie. Nog ruischen ons de tooverklanken van het liefde-duet in het tweede bedrijf in de ooren; ons hart krimpt nog ineen, wanneer wij denken aan die stomme smart, dat hartverscheurend snikken, die gesmoorde angstkreten, die radelooze blikken, waarmede zij Armands vader aanhoort, nu het haar ten volle duidelijk wordt, welk een onoverkomelijke kloof haar scheidt van die wereld, die zij door een innige, reine liefde had gehoopt te herwinnen. Welk een sombere wanhoop legt zij o.a. in die woorden: *Ainsi donc quoiqu'elle fasse la créature tombée ne se relèvera jamais!... jamais*! Ook aan het vijfde bedrijf weet Sarah Bernhardt die ‘note personelle’ te geven, die hare scheppingen onvergetelijk maakt. Wij kennen die banale stervenstooneelen, die elke eenigszins geroutineerde actrice met de gewone kunstmiddeltjes (kuchjes, stuiptrekkingen) pleegt toe te bereiden. Maar hier is weer alles nieuw en schoon. Het lichamelijk lijden van Marguerite wordt slechts even aangeduid, maar het folterend zielelijden schokt ons des te dieper. Zij weet dat zij nog slechts enkele uren te leven heeft; zij heeft zich op alles voorbereid, en de hoop om Armand nog te zien reeds opgegeven. Maar daar komt Armand; met een dollen juichkreet vliegt zij hem in de armen, liefkoost en omstrengelt hem, als vreesde zij dat hij haar weer zal ontsnappen. Nu lacht het leven haar weer toe; zij kan en mag nu niet sterven; zij vraagt haar mantel; zij wil uit; de zonneschijn, het jonge leven der natuur, haar liefde roepen haar naar buiten; zij wil gaan, maar zij kan niet meer Moedeloos werpt zij den mantel weer af, toornend tegen den dood, die haar wenkt op het oogenblik dat het geluk haar eindelijk scheen toe te lachen. Staande wacht zij den vijand af, en ademloos vangen wij

de laatste woorden van hare bleeke lippen op, terwijl het half gebroken oog, de starre trek op het gelaat toonen, dat de dood reeds bezit nam van het brooze lichaam.

Over *Frou-Frou* van Meilhac en Halévy, de twee meest Parijsche van de Parijsche tooneelschrijvers onzer dagen, slechts een enkel woord. Deze comedie, waarvan het eerste gedeelte ons een hoekje van de Parijsche samenleving laat zien, dat zeker met zorg waargenomen en met groot talent weêrgegeven is, eindigt als het platste melodrama. Frou-Frou, het bedorven schepseltje, dat in wuftheid opgaat, als ter loops een rijk huwelijk doet, naar haar man niet omziet en haar kind verwaarloost om met hare vrienden dub belzinnige café-chantant-kluchten te spelen; Frou-Frou, die, wanneer zij ziet dat hare zuster door hare degelijke huiselijke hoedanigheden de plaats heeft ingenomen, die zij ledig liet staan, met een minnaar de echtelijke woning ontvlucht; die, in Venetie aangeland, niet naar man of kind verlangt, maar... naar het Palais-Royal, en die eindelijk, wanneer haar minnaar door haren man gedood is, doodelijk ziek naar huis keert om er tevreden te sterven en in baltoilet begraven te worden, heeft weinig wat medelijden of zelfs maar belangstelling kan wekken. Er heerscht in dit geheele stuk een ongezonde atmosfeer, die u kregelig en prikkelbaar maakt.

Sarah Bernhardt zou Sarah Bernhardt niet zijn, wanneer zij niet ook in *Frou-Frou* met hare buitengewone gaven wist te woekeren. Maar de dolle Frou-Frou der eerste twee bedrijven, die fladdert door het leven, alleen voor haar pleizier leeft en door de geheele wereld wordt bedorven, was zij niet. Daarvoor waren hare bewegingen te langzaam, was hare houding te kwijnend. Eerst waar het eigenlijke drama begint kwam zij geheel in hare rol. Een tooneel om niet te vergeten is dat aan het einde van het derde bedrijf, wanneer zij hare zuster verwijt hare plaats te hebben ingenomen, haar de liefde van haren man en van haar kind te hebben ontstolen. Men ziet den storm aankomen, langzaam aanzwellen en eindelijk losbarsten met een woede, waarin de vlinder van zooeven, leeuwin geworden, den geheelen toonladder van den hartstocht doorloopt. De woorden verdringen zich op hare lippen; trillend van verontwaardiging, bijtend van sarcasme, slingert zij hare zuster de bitterste verwijten naar het hoofd. Maar heeft Frou-Frou alle zelfbeheersching laten varen, de kunstenares blijft zich beheer-

schen. Dat is hooge kunst, en daar toonde zich de *tragédienne* in haar volle kracht. Doch ondanks dat heerlijke tooneel, en het vele schoone, dat ook in de laatste melodramatische bedrijven te genieten viel, achten wij deze rol beneden haar onvergelijkelijk talent.

En nu trekt zij weer verder, onze *Juive-errante*!

'Une déclassée' zou zij worden, voorspelde Me Allou, toen hij, voor den Directeur Perrin optredende, hare vervallenverklaring als sociétaire der Comédie Française vroeg. Dat woord moet haar bitter hebben gegriefd. Maar thans zal zij zich wellicht angstig afvragen, of die voorspelling ook vervuld dreigt te worden. Mij dunkt er moeten oogenblikken zijn in haar rusteloos leven, waarin zij heimwee gevoelt naar het 'huis van Molière', dat zij te kwader uur verliet, oogenblikken, waarin, als een nagalm uit een van hare heerlijkste scheppingen, uit *Phédre*, aan hare lippen de klacht ontsnapt:

Dieux! Que ne suis-je assise à l'ombre.... de ses murs!

J.N. VAN HALL.

Bibliographisch album.

Sammlung französischer Neudrucke, herausgegeben von Karl Vollmöller. I. De Villiers, Le Festin de Pierre ou le fils criminel, neue Ausgabe von W. Knörich. Heilbronn, 1881.

Fransche teksten uit de Middeleeuwen mogen, zoo niet altijd, dan toch doorgaans gemakkelijk toegankelijk zijn, met die der XVI^{de} eeuw en van lateren tijd is dit geenszins het geval, daar zij slechts in een beperkt aantal exemplaren herdrukt of wel in 't geheel niet op nieuw zijn uitgegeven. Toch is er groote behoefte aan en de verzameling, wier titel wij afschreven, is bestemd daarin te voorzien. Zij stelt zich den herdruk tot taak van dichtwerken, fransche grammatica's (vooral die der XVI^{de} eeuw), oude verhandelingen over de versificatie en andere onderwerpen. Ieder deeltje zal voorzien zijn van eene inleiding en aanmerkingen, die kort en bondig alles wat tot het goed verstaan noodig is zullen bevatten. Jaarlijks zullen er eenige van die deeltjes verschijnen, maar ieder is afzonderlijk verkrijgbaar.

Wij kunnen deze nieuwe onderneming van den volijverigen hoogleeraar der Romaansche talen te Erlangen niet anders dan toejuichen, en recht gaarne erkennen wij, dat het eerste deeltje een onmisbare schakel vormt in de belangrijke geschiedenis der dichtwerken waarvan Don Juan de held is.

Men weet dat de eer van het karakter van Don Juan te hebben geschapen aan Spanje toekomt. Lope de Vega heeft hem 't eerst op het tooneel gebracht in het tweede en derde bedrijf van zijn ‘Geld maakt den man;’ maar eerst een zijner jongeren, Tirso de Molina (+ 1648), heeft hem, in zijn ‘Bedrieger van Sevilië,’ in de hoofd-

zaak geteekend zooals wij hem kennen, met al zijn onverschrokken moed en al zijne diepe bedorvenheid.

Toch heeft Frankrijk den Don Juan niet rechtstreeks uit Spanje ontvangen, maar uit Italië. Tirso's drama is tweemaal in Italië nagevolgd, telkens onder den titel van ‘Il convitato di pietra,’ namelijk door Cicognini (die in 1650 gestorven schijnt) en door Giliberto, die zijne omwerking in proza te Napels uitgaf in 1652. De eerste bestaat nog, maar de tweede, die van veel meer gewicht is, omdat daaruit de Fransche stukken gevloeid zijn, is verloren gegaan of ten minste nog niet teruggevonden. Gelukkig evenwel zijn hiervan twee Fransche vertalingen bewaard gebleven. Toen namelijk in 1657 of '58 de Italiaansche troep het stuk met ongehoord succès te Parijs had gespeeld, vervaardigde Dorimond eene vrije vertaling daarvan in verzen (die door Dr. Knörich herdrukt is in de tweede aflevering van het Molière-Museum). Zij werd te Lyon vertoond in den winter van 1658. In 't volgende jaar verscheen het stuk van Villiers.

Villiers was een der acteurs van het Hôtel de Bourgogne, een doodvijand van Molière, die hem in het ‘Impromptu de Versailles’ bespot heeft, hetgeen de ander hem dubbel en dwars heeft betaald gezet. Ook als schrijver voor het tooneel heeft hij zich doen kennen en vooral zijn ‘Festin de Pierre’ heeft grooten opgang gemaakt. 't Was eene speculatie: op verlangen zijner kameraden had hij het Italiaansche stuk vertaald, om te beproeven of Don Juan aan hunne kas evenveel voordeel zou aanbrengen als het aan die der Italiaansche troep gedaan had.

Zijne berijmde vertaling sluit zich, volgens zijn eigen getuigenis, nauwer aan 't verlorene stuk van Giliberto aan dan die van Dorimond, ofschoon hij de laatste wel hier en daar gevolgd heeft, en naar haar kan men dus tot op zekere hoogte het Italiaansche drama beoordeelen. Op zich zelf beschouwd, was het redelijk goed. Er zijn wel hinderlijke fouten in, maar gedeeltelijk moeten zij door de eischen van dien tijd verklaard worden. Zoo is het b.v. gesteld met de verkeerd aangebrachte mythologie. Dat Don Juan nergens elders dan in een Katholiek land denkbaar is, is zonneklaar; desniettemin gelooven de personaadjes van 't stuk aan Jupiter en Neptunus en Pluto alsof zij volbloed heidenen waren. 't Is het gevolg van het wanbegrip dier dagen, dat slechts heidendom, geen christendom, op het tooneel duldde. Verder zijn de samenspraken (die bij Tirso

uitstekend goed zijn) doorgaans veel te gerekt. De schim van den vermoorden Don Pedro, van wie men slechts uiterst weinig woorden verwacht, is b.v. zóó breedsprakig, dat Don Juan haar met volle recht toevoegt:

> Auras-tu bientôt fait? te veux-tu dépêcher?
> Certes! je suis bien las de t'entendre prêcher;
> Trop ennuyeux Esprit, aussi bien qu'hypocrite,
> A quoi bon entasser redite sur redite?

Van *vis comica* is in 't stuk weinig te bespeuren; Don Juan's knecht, hier Philipin genoemd, is alleen lafhartig, niet aardig. Villiers' verzen zijn ook niet fraai; maar met dat al laat het stuk zich ook thans nog vrij wel lezen en men kan zich wel verklaren dat het publiek het met ingenomenheid heeft begroet.

Vergelijkt men het daarentegen met dat van Molière, dat zes jaren jonger is, dan valt het oordeel geheel anders uit. De vergelijking is zeer aan te bevelen; zij is uiterst leerrijk. Men ziet er uit, hoe oorspronkelijk en geniaal de groote meester was. Enkele incidenten heeft hij overgenemen, maar ze geheel anders gerangschikt en verwerkt, terwijl juist het merkwaardigste, schoonste en geestigste zijn uitsluitend eigendom is. Niettegenstaande het tragische slot, is de tragi-comedie bij hem een echt blijspel geworden, en hij is het die de karakters geschapen heeft, zelfs dat van Don Juan, want de zijne is in vele opzichten een andere dan die zijner voorgangers.

Hoe toch het oordeel der tijdgenooten verschillen kan van dat der nakomelingschap! De Franschen der XVII^{de} eeuw gaven aan het hoogstens zeer middelmatige stuk van Villiers de voorkeur boven dat van Molière, al was het laatste ook de waardige tegenhanger van den onvolprezen Tartufe. En waarom? Louter omdat Molière's blijspel in proza was geschreven en omdat in dien tijd geen stuk in vijf bedrijven behagen kon tenzij het berijmd was, - en zoo is het gekomen dat Molière's Don Juan dien van Villiers eerst in 1673 heeft verdrongen, nadat Thomas Corneille het stuk in verzen had overgebracht. Het proza van den toen reeds overleden meester had in handen van een slechteren berijmer kunnen vallen, maar die berijmer heeft er toch 't een en ander aan toegevoegd, dat geen verfraaiing is.

Wat nu den herdruk van Villiers' stuk betreft, zoo merken wij nog op dat de uitgever geene der oude Parijsche edities, die uiterst

zeldzaam geworden zijn, heeft kunnen machtig worden. Daarom heeft hij eene uitgave van Amsterdam 1660, bij de Elzeviers, gevolgd, waarvan de Bibliotheek te Dresden een exemplaar bezit. De tekst is, waar het noodig scheen, verbeterd, maar er zijn toch nog fouten overgebleven, zooals in vs. 260:

> Je sais qu'il est des temps où la chaleur de l'âge
> A quelques libertés pour porter un courage.

Lees *peut* porter. In vs. 1006-7 is de interpunctie verkeerd; achter *accidens* moet een punt staan en de kommapunt achter *colère* moet in een komma veranderd worden. In vs. 1105 lees *mes* voor *me* (drukfout) en in vs. 1758 *non* voor *mon*.

R. DOZY.

Hildebrands Camera Obscura.

Camera Obscura van Hildebrand. Dertiende, herziene Druk. (Volksuitgaaf.).

I.

‘Het boek zal bevallen, het zal de aandacht wekken, maar waarschijnlijk voor korten tijd, en de opgang, dien het bij zijne intrede in de wereld maakt, zal hoogst waarschijnlijk voor vergetelheid plaats maken. Dit verdient het boek niet, noch die luide toejuiching, noch dien korten duur. Maar wanneer de voorspelling, zooals te vreezen is, bewaarheid wordt, dan wijte Hildebrand het alleen aan zich zelven, dat is aan den vorm van zijn produkt. Waarom geeft hij, die verstaat wat *humor* is, niet liever een boek *met* humor, gelijk bijkans elk goed boek min of meer humor moet bevatten, dan een boek *van* humor?’ Deze getuigenis, voor den destijds jeugdigen schrijver zeker weinig bemoedigend, gold de Camera Obscura, na hare verschijning in 1839. Niet onaardig is het, na veertig jaren dezelfde sombere profetie nog eens te lezen, zooals zij vloeide uit de pen van den recensent in de ‘Vaderlandsche Letteroefeningen’[1]. Indien toch ooit op het gebied der Nederlandsche letteren eene voorspelling niet ‘bewaarheid werd’, dan is het de bovenstaande van vader IJntema zelven, of van een zijner medearbeiders aan genoemd tijdschrift. Hoevele uitgaven der Camera zijn sedert niet verschenen - in ongeveer vijftigduizend exemplaren over ons vaderland verspreid! Schier ongekend moge zulk een opgang zijn voor een oorspronkelijk Hollandsch boek: toch is de verklaring er van niet verre te zoeken. Zij ligt in hetgeen ook reeds voor veertig jaren -

1 Eerste stuk voor 1840. Boekbeschouwing, blz. 83-86.

evenzoo met een blik in de toekomst - door een jonger maandwerk ‘de Gids’ werd geschreven.

‘Eene hoofdverdienste van het Boek’ - besloot de ongenoemde recensent[1] - ‘hebben wij onder onze beschouwing der opstellen van de Camera, herhaalde malen ter loops geprezen; wij moeten er nog eenmaal op terugkomen; het is *de stijl, de taal*. Wij weten niet, ook na twee, driemalen lezens, wat meer toejuiching verdient: de waarheid van opmerking, in welken geest dan ook, of de gelukkige uitdrukking der gedachte. Het Hollandsch - Hildebrand heeft de taal te lief, om niet gaarne haren lof in den zijnen te hooren - *het Hollandsch is ons nog rijkere mijn gebleken, sedert zijn talent er zoo vele nieuwe, te lang voorbijgeziene, te achteloos verzuimde aderen in ontdekte*.’ Geen wonder dat, in het begin dezer zelfde beoordeeling, de schrijver den mogelijken inval van een lezer: ‘waartoe eene kritiek, twee jaren (men schreef reeds '41) na de uitgave van een Boek, dat verdienden opgang maakte, dat herdrukt werd?’ - geen wonder, dat hij den zin dier vraag, in stede van te wederleggen, aanvulde met de woorden: ‘*Een Boek, dat, trots onze aanmerkingen, eenen derden druk zal beleven, al was het alleen om de verdienste van den stijl*’.

Meer dan déze profetie werd vervuld. Zag in 1851 de *derde*, vermeerderde uitgaaf het licht - klein octavo, twee deeltjes in één - sedert volgden nog een tiental herdrukken, een paar er van op nieuw ‘vermeerderd’. Zelf in het bezit van alle uitgaven en de meeste vertalingen, en daardoor in staat gesteld om met de geschiedenis van het boek mij eenigszins vertrouwd te maken, wensch ik in hetzelfde tijdschrift, dat weleer zoo juist oordeelde, een en ander te schrijven over Hildebrands Camera Obscura in het algemeen en hare dertiende uitgaaf in het bijzonder.

Niet onbelangrijk is het zeker, vooraf over de vroegere uitgaven en haren vaak gewijzigden inhoud het navolgende meê te deelen, dat aan het nu levend volwassen geslacht wel onbekend zal wezen. De eerste, reeds zeldzaam geworden druk van '39 met eene geestige staalgravure van J.W. Kaiser, welke na de zevende uitgaaf verdwenen is, bevatte behalve ‘De familie Stastok’ en ‘Een oude kennis’ niet meer dan een achttal stukjes: Jongens - Kinderrampen - Een beestenspel (uit de Leidsche studentenalmanak van 1837, bl. 161-170; de ‘Vaderl. Letteroefeningen’

1 (E.J. Potgieter).

vond dit ‘niet zoo fraai, dat het *tweemaal* gedrukt behoefde te worden’. Geheel anders was destijds het oordeel van den hoogleeraar W. Vrolik, die in zijne ‘Redevoering ter opening van Dierkundige Voorlezingen’ voor de leden van ‘Natura Artis Magistra’ gewaagde van Hildebrands ‘even luimige als diep doordachte beschrijving eener diergaarde’[1] - Een onaangenaam mensch in den Haarlemmer Hout (daarin vond genoemd tijdschrift ‘weinig aangenaams, vooral om de - sopperigheid’) - Humoristen - Varen en rijden (Stud. alm. van '38, bl. 139-156) - Genoegens smaken - Verre vrienden - Narede, en opdracht aan des schrijvers oudsten academievriend, Dr. Abraham Scholl van Egmond, besloot het geheel. De derde vermeerderde druk van '51 bracht ons het eerst *De familie Kegge, Gerrit Witse* en '*s Winters buiten*. In 1853 en '54 verscheen in eene serie van werken, genaamd ‘Leesmuseum’, door de goede zorgen van onzen tegenwoordigen Gentschen hoogleeraar Dr. J.F.J. Heremans, van deze derde uitgaaf een Belgische nadruk te ‘Gent, by H. Hoste, boekhandelaer, Veldstraet, 43 en bij de voornaemste boekhandelaers des Ryks’, onder den titel ‘Camera Obscura van Hildebrand’ tusschen haakjes ‘N. Beets’, in 3 deeltjes[2] 12°; 112, 124 en 176 bladz., prijs 60 centiemen elk (de Hollandsche uitgaaf kostte ƒ 3.60). Al was de nadruk destijds geoorloofd, toch gold het hier geen zaak van ‘concurrentie’ of ‘speculatie’. Dit blijke uit hetgeen dezelfde Heremans reeds zes jaar vroeger (10 Dec. '47) in zijne voorrede ‘voor den Belgischen nadruk der gedichten van Nicolaas Beets’ (bij denzelfden Hoste te Gent) schreef:

‘Wy moeten onzen noord-nederlandschen taelbroederen doen opmerken dat ons inzicht by het nadrukken geenszins is hunnen boekhandel schade toe te brengen, daer deze uitgave alleen voor België bestemd is. Wy kunnen te dezer gelegenheid ook niet nalaten hun te vragen of zy dan nooit volkomen zullen begrypen dat de twee derden der bevolking van België nederduitsch spreken en lezen, of de schandelyk hooge prys der in Holland gedrukte werken geen groote hinderpael is ter uit-

1 Deze redevoering werd op Maandag den 9^{den} December 1839 op het Theatrum Anatomicum te Amsterdam gehonden.

2 Het eerste bevat: De familie Stastok, Een oude kennis en Humoristen; het tweede: De familie Kegge, en het derde de overige losse stukjes, Gerrit Witse en de narede en opdracht, eerste, tweede en derde uitgave. (Deze Belgische nadruk komt zéér zelden voor).

breiding der nederduitsche letterkunde, en of, in het belang van Noord en Zuid, zulks niet moet uit den weg geruimd worden?'

In 1854 verscheen de 'vierde, volledige uitgave'. Die volledigheid bestond in de mede opgenomen 'Verspreide stukken van Hildebrand'. Uit 'de Gids' van Oct. '37 'Vooruitgang', later in 'Proza en Poëzy'[1] vermeerderd met het vierregelig motto: 'klein, klein kleuterken, enz'. In de stemming, door dat oude deuntje uitgedrukt, was de schrijver schertsende te velde getrokken tegen het al te 'mathematische in wetenschap en opvoeding'. En allerminst - dus verdedigt Hildebrand zich in den inhoud van laatstgenoemd werk, bladz. 169 - 'had hij eene opzettelijke smaadrede op alle wetenschappelijk onderzoek willen houden, of eene kinderachtige lofrede op kinderachtig bygeloof willen schrijven'. Uit 'de Gids' van 1838: 't Water - Begraven - Eene tentoonstelling van schilderijen - De Wind (ten onrechte wordt in de inhoudsopgave van dezen druk en van de vier volgende ook 'de Gids' van 1839 genoemd. Deze jaargang toch bevat van zijne hand alleen een gedicht, get. Nicolaas Beets). Uit de 'Souvenirs d'un voyage à Paris par J. Kneppelhout': 'Antwoord op een brief uit Parijs' (Mlle Rachel. A.M.N.B.) Noch bij den herdruk van Kneppelhouts 'Opuscules de Jeunesse', Leide, 1848, I bl. 163, noch in zijne later uitgegeven Geschriften, IX bl. 91, werd dit antwoord opgenomen. Uit 'het Leeskabinet' van 1841: 'De patrijzen' (met een aardig steendrukje) welke titel intusschen werd veranderd in 'Teun de Jager'. Voorts het elftal karakterschetsen uit 'De Nederlanden' met de twaalfde 'De baker,' die mede bestemd was voor diezelfde uitgaaf der Nederlandsche Maatschappij van Schoone Kunsten ('s Gravenhage, 1841'), welke had opgehouden te bestaan.

Drie jaar later (1857) verschenen in Maart prospectus en eerste aflevering eener groot-octavo uitgaaf - dit zou bij voltooiing de vijfde zijn geweest - geïllustreerd door den gunstig bekenden K.F. Bomblèd; de familie Stastok, waarmede het boek geopend werd, zou afzonderlijk verkrijgbaar zijn (5 afl. à 50 ct.); het geheele werk op 36 afl. worden berekend. Behalve vele kleine, tusschen den tekst geplaatste houtsneden, zou elke afl. eene afzonderlijke plaat bevatten. De opvatting van den teekenaar

1 Proza en Poëzy. Verzameling van verspreide opstellen en verzen. Haarlem, Erven F. Bohn. 1840.

verdiende allen lof, zij het ook dat de afdruk der houtsneden te grof was en te zwart; eene uitzondering hierop maakte de plaat, met den meesterlijk geteekenden Pieter Stastok, op het gedenkwaardig oogenblik, dat hij zich verstout pot te spelen, en ‘na de vier vingers van zijne linkerhand op een handbreed afstands van zijn bal op het biljart te hebben gedrukt, den duim bevallig omkrult, zoodat hij aan 't geheele gezelschap zijn tot op 't leven afgesneden nagel vertoont, en met de rechterhand de queue tusschen duim en vingers begint heen en weder te bewegen op eene wijze, die deskundigen *zagen* noemen’. Het bleef echter bij deze eerste proeve. Den uitgevers zelven schijnt de moed te hebben ontbroken, om de voor die dagen belangrijke onderneming door te zetten. De vijfde druk werd nu een gewone, die in '58 het licht zag.

De zesde is het jaarcijfer op den titel armer geworden, maar voor de eerste maal een geestig ‘Voorbericht’ rijker; daarin komt een en ander voor over de geschiedenis van het boek, de dringende behoefte aan toelichtende noten voor het opkomend geslacht, en over de verschillende vertalingen in het Fransch, het Engelsch en het Hoogduitsch (hierop kom ik later terug). Uit dit voorbericht, gedagteekend 1 October 1864, blijkt te gelijk, dat het juist vijfentwintig jaren geleden was, sedert de Camera Obscura, zooals de schrijver zelf aanvangt, ‘hare intrede in de wareld deed’. Het is deze zesde druk, waaruit de aanhalingen zijn genomen, die in het Woordenboek der Nederlandsche Taal voorkomen. De volgende uitgaaf van '71 mocht, ten spijt van hetzelfde voorbericht van '64, nog eens ‘herzien en vermeerderd’ heeten - het ‘volledige’ van den vierden druk was hiermede ‘onvolledig’ geworden - zoowel om den ‘Brief aan schipper Rietheuvel’, overgenomen uit ‘De hollandsche illustratie’ van 65/66, als om het ‘Laatste Bijvoegsel’. Ziedaar eindelijk het boek, zooals het jonger geslacht de laatste tien jaren de Camera Obscura, in welke der sedert gevolgde uitgaven ook, kent. Wat de spelling betreft: deze is in den zevenden druk, in onderscheiding van de Bilderdijksche in alle vroegere uitgaven, naar de Woordenlijst van De Vries en Te Winkel gevolgd, in overeenstemming met het Woordenboek der Nederlandsche Taal. De schrijver deed dit niet, ‘omdat naar zijne meening de genoemde heeren de volmaaktheid bereikt hadden’, maar omdat hij, wetende dat deze *onbereikbaar* is, ‘zich althans voor de inbeelding wilde wachten haar door zijne uitzonderingen te

kunnen volmaken' (Vgl. 'Aan den lezer', Verscheidenheden meest op letterkundig gebied. Afl. III blz. 1[1]).

Afzonderlijk sta ik bij het 'Laatste Bijvoegsel' stil, omdat bijna allen, die in het bezit eener Camera van vóór '71 zijn - en het zijn duizenden in den lande - twee der naar mijn oordeel schoonste bladzijden uit het gansche boek missen. Ze zijn Hildebrands overleden oudsten academievriend toegewijd, Dr. Scholl van Egmond te Nymegen, den man die tot driemalen - bij den 1sten, 2den en 3den druk - de opdracht der Camera met verschillende narede aanvaardde.

'En nu' - schrijft Hildebrand - het is gedaan! Deze Zevende druk zal onder uwe oogen niet komen; gij zult dien niet opnemen met dien genoegelijken glimlach, die u zoo eigen was, en waarmede door u elke nieuwe uitgave van dit boekdeel werd ontvangen en begroet.

'Die oogen zijn voor goed gesloten. Geen mensch zal dat beminlijk gelaat meer zien. Onze boeken, onze personen, onze "vertooningen", onze werkelijkheden; het is alles voor u voorbijgegaan. Vriend mijner vroegste jaren en, het gansche leven door, steeds meer mijn vriend! Vriend en Broeder! Gij zijt mij van het hart gescheurd. Het graf is tusschen ons'.

Roerend schoon is de herinnering zijner begrafenis, zooals Hildebrand die teekent met deze eenvoudige woorden:

'Het was een der eerste dagen van April; een vroege zondagmorgen. Wij brachten u buiten de stad op het kerkhof van het bekoorlijk Ubbergen. Hoe heugde het mij, dat ik het met u bezocht had, voor vijfentwintig jaar, toen dat graf voor 't eerst was opengegaan om dat dierbaar kind, dien lieven jongen te ontvangen, over wiens verlies uw hart nooit geheel heeft opgehouden te bloeden! - Nu was het nog zoo stil op straat, de meeste menschen nog in de rust. Maar de geringe luidjes langs den Voerweg waren op, en kwamen, als wij voorbijreden, aan het open venster en in de deur, en keken zoo bedrukt, en schudden zoo weemoedig het hoofd, want daar *ging* die goede beste dokter, die er in die vijfendertig jaren zoo velen geholpen, en zoovelen, die hij niet helpen kon, met zijn hartetaal en deelnemend gezicht vertroost had, en die ook "voor *ons* menschen" zoo goed was geweest.

Buiten de poort sloot zich, ongenoodigd, een lange, lange

1 Te Haarlem, bij de Erven F. Bohn. 1867.

reeks van rijtuigen met deelnemende vrienden aan. Rondom het graf verdrong zich een dichte schaar; menschen van allerlei leeftijd, stand, denkwijze, betrekking op u; zoo vele aanwezigen, zoovele bedroefden. Van uwe medebroeders in het menschlievend gild der artsen ontbrak er niet een. Maar *wie* van uwe vrienden, die er bij kon wezen, wilde er ontbreken? - Ook gij drongt door de menigte heen, om te zien waar hij gelegd werd, en liet de paarden de paarden, trouwe voerman, die hem zoo menigmenigmaal naar zijne buiten-patiënten gereden hadt en ook thans in functie waart! en dikke tranen rolden in uwe bakkebaarden'.

Tegenover die droefheid en die smart, hoe verheffend dat heerlijk slot: 'Toen ik, vier weken later, dat plekje nog eens bezocht, was het Mei geworden en alles groen. Men had mij gezegd dat langs den weg naar Ubbergen de nachtegaal reeds overvloedig te hooren was; maar ik bevond het op dien morgen niet alzoo. Basterdnachtegalen, Bram! waar wij het meê deden en zoo gaarne de echte in hooren wilden, als er geen echte waren; basterdnachtegalen, anders niet! Maar als ik bij uw graf stond, en mijn eenzaam hart vol werd - daar hoorde ik op eenmaal den echten! Daar hief hij aan, luid en klaar, met die lange uithalen - met dat krachtig geörgel, dat niemand hem nadoet... Het scheen mij een lied ter uwer eere, vriend van gezang, vriend van schoone natuur en van al wat schoon was en welluidend! Vriend in alles van het ECHTE!'

Geen wonder, dat Hildebrand als in gedachte op den grafsteen de woorden zag gegrift:

'Multis ille bonis flebilis occidit:
Nulli flebilior quam mihi.'[1]

(Hildebrand zelf was zoo vriendelijk de beide regelen aldus voor mij te vertolken:

'Zijn dood gaf velen braven stof tot weenen;
Met grooter smart dan mij, niet éénen.')

De negende, herziene druk verscheen in '74, voor het eerst als 'volksuitgaaf', met eene nieuwe steendrukplaat tegenover den titel, zonder naam van den teekenaar, ver beneden die van Kaiser. In het voorbericht werd, evenals in dat van den acht-

1 Oden van Horatius, I: XXIV, 9 en 10, de laatste regel met eene kleine wijziging.

sten groot-octavodruk - alleen *deze* verscheen *zonder* plaat! - de herinnering der verschillende vertalingen achterwege gelaten. De tiende met een dubbel voorbericht, wederom eene geïllustreerde, ditmaal door F. Carl Sierig, in groot quarto (MDCCCLXXVIII) werd door het jonger geslacht derzelfde firma Bohn gelukkig ten einde gebracht. Ten slotte de elfde druk in '78, de twaalfde en de dertiende te gelijk in '80. Is laatstgenoemde wederom eene 'volksuitgaaf', de voorlaatste - grootoctavo, in keurig netten prachtband, verguld op snede, ten derden male met eene nieuwe houtsnede 'Hollandsche jongens' - zij zou de kroon over hare twaalf zusteren spannen, indien zij (eerst gezuiverd van de zéér vele drukfouten) nog eens verrijkt ware met Kaisers oorspronkelijke staalgravure (brenge de veertiende ons de verlorene terug!).

Na deze uitweiding kom ik op de bekende kritiek in 'de Gids' van '41 terug, waarin als hoofdverdienste *taal* en *stijl* worden genoemd en geroemd. Tot juister waardeering van dit oordeel in die dagen, is het noodig uit de geschiedenis onzer letteren met enkele trekken te herinneren, hoe ons proza, voor welks beoefening, in den aanvang dezer eeuw, 'Van der Palm de smaakvolle en vertrouwde gids van 't herboren Nederland werd', een dertig jaar later in Jakob Geel zijn eigenlijken baanbreker vond.

In dien fijnbeschaafden geest zou het blijken, hoe onze taal met al hare bevalligheid, kracht en rijkdom alleen op den man had gewacht, die haar zou weten te buigen, te kneden, te lenigen, zoodat zij, ontdaan van alle onnatuurlijke stijfheid en belemmerende deftigheid, het waardig voertuig kon worden van diezelfde losse en luimige, spelende en dartelende uitdrukking van gedachten, waartoe zich bijvoorbeeld het Fransch zoo gemakkelijk leent. Zijn keurig 'Lof der Proza' - voorgedragen in het Lees-Museum te Utrecht, den 18^{den} Februarij 1830[1] - zijn 'Gesprek op den Drachenfels' (1835)[2] en zijn drie jaar later gevolgd 'Onderzoek en Phantasie'[3], met dat geestig ver-

1 In Aug. van datzelfde jaar werd door Mr. G. Dedel met een kort voorbericht deze lezing, in vereeniging met de later (25 Maart) gevolgde voordracht van den hoogleeraar Adam Simons 'over de poëzy, bijzonder in Nederland' uitgegeven, onder het motto: 'The bane and antidote are both before me' Addison's Cato. (Te Utrecht, bij Joh. Altheer.)

2 Leiden, H.W. Hazenberg Jr.

3 Leiden, C.C. van der Hoek.

toog over ‘den stijl’, bewezen voldiugend, hoe hij de daad kon paren aan het woord: ‘*laat ons het proza bewerken*’. Doch meer dan dit was noodig, om onze letteren als tot een nieuw leven te wekken en te gelijk den smaak van het publiek te leiden. Voor een viertal wakkere mannen, Geels jongere tijdgenooten - Bakhuizen van den Brink, Potgieter, Dr. Heije en Drost (de laatste ontviel aan den kring helaas spoedig door den dood) - was de schoone taak weggelegd het dubbele wit te treffen met de uitgaaf van ‘de Muzen, Nederlandsch Tijdschrift voor de beschaafde en letterkundige wereld’[1]; de heerschende wansmaak in dicht en ondicht moest worden bestreden, de droomerige geest worden uitgedreven! Intusschen zag niet meer dan één jaargang (1835) der genoemde Muzen het licht. Daarna verscheen[2] in 1837 als ‘Nieuwe Vaderlandsche Letteroefeningen’ het maandwerk ‘de Gids’, waarvan de hoofdarbeiders - Bakhuizen en Potgieter - zich ten doel stelden op het voetspoor van Geel den zuiveren, ongedwongen, hollandschen stijl te doen herleven en ‘onafgebroken voor de eer onzer letterkunde te waken’. Daarbij zou de kritiek, zoo men hoopte, ‘wars van alles, wat naar een persoonlijken aanval op den schrijver geleek (als geheel vreemd aan het denkbeeld eener gezonde boekbeschouwing)’ haar recht doen gelden[3].

In het Octobernommer van den eersten jaargang nu verscheen ongeteekend ‘*Vooruitgang*’; en het was Jakob Geel, die in de voorrede van zijn bovenvermeld ‘Onderzoek en Phantasie’ ('38) met zijne aangepunte pen den ongenoemden schrijver eene scherpe tuchtiging toediende, ondeugend dorst in twijfel trekken of de taal ‘wel hollandsch was’, en den schrijver met eene herhaling bedreigde van zijn ‘aangenaam onderhoud over de fraaye vergelijkingen en blinkende antithesen der laatste Fransche School’, waarvan deze eerste proeve in proza overvloeide. Doch Hildebrand - hij was de ongenoemde - ‘gaf weldra de afdoendste blijken dat hij er volstrekt geen meer noodig had, toen hij een jaar later (1839) optrad met zijne Camera Obscura’; daarin was hij - zoo als Dr. Van Vloten juist opmerkt in zijne

1 Amsterdam, bij M. Westerman & Zoon.
2 Te Amsterdam, bij G.J.A. Beijerinck.
3 Vgl. het belangrijk door redactie (en uitgever) verspreide prospectus (11 bladzijden groot; 26 *Augustus*, 1836). waarvan mij slechts één exemplaar bekend is, berustende in de zeldzaam rijke, met kennis en oordeel aangelegde bibliografische verzameling van den heer J.C. Altorffer te Middelburg.

'Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letteren' (2e druk, blz. 484) - '*in taal niet minder dan in toestanden, even aanschouwelijk en levendig als volkomen Hollandsch*'.

Ondubbelzinnig was dan ook 'de Gids' in zijne hulde aan taal en stijl. Nog eens: 'het Hollandsch is ons nog rijkere mijn gebleken, sedert Hildebrands talent er zoo vele nieuwe, te lang voorbijgeziene, te achteloos verzuimde aderen in ontdekte'.

En om nog even terug te komen op Geels tuchtiging van 'Vooruitgang': Hildebrand zelf erkende later, zooals hij in het voorbericht bij den zesden druk zijner Camera schreef (1864), dat zij 'wel wat ruw maar niet geheel onrechtvaardig was'; en de heer T. teekende naar aanleiding dierzelfde tuchtiging in zijne beoordeeling van Geels 'Onderzoek en Phantasie' (Algemeene Konst- en Letterbode, 1838, No. 1) aan: 'de heer G. schijnt te hechten aan den steller, wiens stukje hij aldus eert. Een wezenlijk talent zoekt zulk een regter.' '*Zonder dàt woord*' (zegt Hildebrand in de bovengenoemde zesde uitgaaf) '*zonder dat woord, hetwelk hier na vijfentwintig jaren dankbaar vermeld wordt, ware de Camera Obscura misschien niet en stellig niet beter geschreven*'. Wat den heer T. betreft, schreef Hildebrand, 'men meende destijds zoo zeker te weten wie de steller was, als nu b.v. wie in Nederland de eerste stuurman is op het schip van Staat.' (Noot bij den 6den druk, in den 8sten aldus gewijzigd: 'men meende destijds en ook sedert, heel zeker, te weten dat de steller niemand minder was dan Thorbecke').

Met dezen vluchtigen terugblik op de geschiedenis onzer letteren worde het ons duidelijk, hoe Hildebrand zelf in de narede en opdracht aan een vriend kon schrijven: 'tot nog toe had onze goede moedertaal voor den gemeenzamen stijl niet veel aantrekkelijks. Ik ben evenwel de eerste niet, die het waag haar het Zondagspak uit te trekken en haar wat natuurlijker te doen loopen'. Het dertiental uitgaven der Camera zijn wel het schoonst bewijs, dat Hildebrands 'even losse als degelijke schrijftrant' onder zijne tijdgenooten en het opkomend geslacht de dankbaarste waardeering heeft mogen vinden. In den uitnemendsten zin des woords is de Camera Obscura een *volksboek* geworden. Zou Hildebrand zelf nu nog recht hebben, in de narede tot de *derde* uitgave te spreken van 'het meerendeel zijner *onbeduidende* opstellen'? Waren zij werkelijk 'onbeduidend' geweest, dan zou het gezond verstand van ons

Nederlandsch letterkundig publiek ze wel spoedig der vergetelheid hebben prijs gegeven, en zou daarmede vader IJntema's profetie zijn vervuld!

II.

‘Soms verbeeld ik my dat deze bundel papiers eenige verdienste zou kunnen hebben ten opzichte van onze goede moedertaal’ schreef Hildebrand in de narede zijner eerste uitgaaf der Camera van '39. Hoe diezelfde taal voor hem, in weerwil van alle vroeg geoogste lauweren, een voorwerp van studie bleef; hoe zij in den loop der jaren al meer en meer door hem bij eigen gebruik gezuiverd werd van alle bastaardwoorden, onnoodig bij den vreemdeling geborgd - daarvan levert zijne Camera zelve ons het beste bewijs. Wie het boek zoo ongeveer van buiten kent, vergelijke eens den derden druk van '51 met een der latere uitgaven, en hij vindt om iets te noemen *gedecideerd* vervangen door ‘vastbesloten’, *attentie* door ‘aandacht’, *attachement* door ‘gehechtheid’, *receptie* door ‘ontvangst’, *gemanqueerd* door ‘mislukt’, *familiaar* door ‘gemeenzaam’, *conversatie* door ‘omgang’ of ‘gesprek’, *opinie* door ‘meening’ of ‘gevoelen’, *plaisir* door ‘genoegen’, zelfs - *parapluie* door ‘regenscherm’. Dit is maar een begin. *Vraag excuus* is geworden - ‘verschoon mij’, *rappel* - ‘herinnering’, *deployeren* - ‘tentoonspreiden’, - het punt *van questie* - het punt in geschil, *epithètes* - bijvoegelijke naamwoorden, *effect* - uitwerking, *geografisch* - aardrijkskundig, *fysionomie* - gelaat, *notitie* nemen van - achtslaan op, *visite* - bezoek. Navolgenswaardig voorbeeld; het is Hildebrand, die ons voorgaat! Hij schrapte *faculteit* voor ‘bevoegdheid’, *miraculeus* voor ‘wonderbaarlijk’, *vocabulaire* voor ‘woordenboek’, *combinatie* voor ‘onderling verband’, *qualiteit* voor ‘hoedanigheid’, *functiën* voor ‘verrichtingen’, *phrases* voor ‘volzinnen’, ieder rijtuig is een *tabaksambulance* voor ‘is aan tabaksvervoer dienstbaar’, *gedecideerden* voor ‘beslissenden’ kijk, *prachteditie* voor ‘prachtuitgaaf’, *égale* voor ‘gelijke en gelijkvormige’, een *abuis* hebben voor ‘zich vergissen’, *allegorie* voor ‘zinnebeeld’, *komedie* voor ‘schouwburg’, enz. Ziedaar eene merkwaardige proeve van zelfkritiek, ons jongeren tot eene ernstige vingerwijzing, om toch Hollandsch en nog eens Hollandsch te schrijven.

Als dankbaar leerling zou ik met alle bescheidenheid zelfs aan Hildebrand durven vragen, nu de maat maar vol te meten, en in eene volgende uitgaaf *zich* niet langer te *obstineeren* in het gebruik van *actueel* geluk, van *dispositie* hebben voor blijdschap, van *ambitie*, van *nekrologisch*, van *abnormaal* en van *proportie*, van *vehikel* dier *horreurs* en - de *antithesenrijke invective*! Hij zij verzekerd, dat de uitdrijving dezer huurtroepen de kracht van eigen leger zal versterken.

Leerrijker nog zijn voor ons de later aangebrachte kleine en fijne toetsen, die een woord juister of rijker, eene uitdrukking teekenachtiger of treffender maakten, en de schoonheid van het geheel verhoogden.

Vóór alles zij vermeld, dat de laatste proeven van het onhebbelijke ‘dezelve enz.’ nà den derden druk van '51, waarin er nog enkele voorkwamen, gelukkig verdwenen zijn! In verband met zekere ongeteekende recensie van Potgieters vertelling ‘de Medeminnaars’ (in ‘de Gids’ van 1837, 1e deel bl. 234, door niemand anders geschreven dan door - Nicolaas Beets) is deze herinnering van Hildebrands nog niet volledig toegepaste taalzuivering te aardig, om haar bij dezen niet op te nemen. In eene noot bij genoemde kritiek schreef hij namelijk: ‘wij haten in allen stijl, maar vooral in den vertellenden, het voornaamwoord: *dezelve*. Het behoort tot onze zondaagsche woorden, die nooit gesproken worden, en alleen maar *in inkt* bestaan’. Ook verdween voor goed het afschuwelijk ‘daarstellen’, om plaats te maken voor het *uitvoeren* (van vervaarlijke, snerpende en krassende kattenmuziek). Van Suzettes overleden moeder schreef hij eerst: ‘de oogen waren gesloten en *weggezakt*’, en verbeterde later ‘ingezonken’. De echtgenoot van Henriëtte wist haar verstand en hare gaven te *bestemmen*; hij veranderde ‘aan hare gave en haar verstand een goede richting te geven’. In het zweetkamertje van het academiegebouw te Leiden slijt de examinandus de *nederigste* oogenblikken zijns levens; verbeterd in ‘de ootmoedigste’. Zoo maakte ‘overvloedig vloeide’ plaats voor ‘*overdadig* vloeide’; ‘hartroerend’ voor hart*brekend*, ‘plaagziek’ voor *kwel*ziek, ‘jaarlijks eens’ voor *éénmaal 's jaars*, ‘afgetrokken’ voor *verstrooid*, ‘uitvinden’ voor *uitspeuren* (welk woord nog gemist wordt in de woordenlijst der Nederlandsche taal van Dr. M. De Vries); zijne sigaar ‘oprooken’ voor *uitrooken*; ‘onophoudelijk’ voor *onafgebroken*; een ‘treurig’ voor *treurend* herdenken; een ‘open’ brief voor een *onverzegelde*, enz., enz. Van den ouden heer

Stastok heet het, dat hij (uit den bijbel) ‘eenvoudig’ las, verbeterd *met eenvoudigheid*. Aardig is de verandering van een universeel ‘pennemes’ in een dito *zakmes*; van het ‘verlichten’ in het *ontlasten* van zijn geweten, als Hildebrand het verzet van den negenjarigen vriend heeft aangeteekend, die hem verklaarde nooit ‘den bonten zakdoek’ bij zich te hebben. In verband met het begraven in de kerken, zegt H.: ‘wij allen zullen onder den blooten hemel rusten, en wat men op ons graf moge schrijven of oprichten, het zal geen gemoedelijk *christen* ergeren’. Hij verbeterde *kerkganger*. Na het ongeluk met den kop koffie, die over het kleedje van Clara Donze vloog, was Gerrits ‘verwarring’ verschrikkelijk; dit werd *verlegenheid*. In de zinsnede ‘dat de hoog romaneske begraafplaatsen onzer dagen Hildebrand niet altijd evenzeer *bevallen*’, veranderde hij het laatste woord terecht in *aanstaan*.

In de eerste uitgaaf van ‘Teun de jager’ (‘De patrijzen’, 1841) - overgenomen in den 4^{den} druk der Camera, IIe deel, bl. 270 - leest men, dat Teun voor het huisje, half tusschen het geboomte verscholen, stilstond, het hoofd ophief en ‘den hond *wenkte*’. Doch Veldin was niet te zien, waarom Teun ‘zachtkens floot’; en toen sprong de hond uit het hooge toeterloof te voorschijn. Eerst in de negende uitgaaf (1874) verbeterde Hildebrand ‘hij *miste* den hond’.

Voor den zesden druk werd in het liedje van de boerenmeid bij Teeuwis het refrein:

> ‘Nonnen, papen, papen, nonnen,
> Nonnen, papen, dansen niet’

gewijzigd:

> ‘Nonnen, *paters*, enz’.

Merkwaardig, dat eerst in de zevende uitgaaf Horatius tot zijn recht kwam met het ‘*Nec* lusisse pudet’ voor ‘*Non* enz.’, het ‘pulcrarum matrum filiae pulcriores’ verbeterd werd in ‘matribus pulcris enz.’, en in de vertaling van Hölty's versje, waarin het onderwerp ontbrak:

> ‘Hoe zalig *als de jongenskiel*
> Nog om de *schouders* glijdt!’

veranderd werd:

> ‘Hoe zalig, *wien eens jongens kiel*
> Nog om de *schoudren* glijdt!’

Het 2e couplet:

‘een hobbelpaard,
Dat draagt hem als een vorst’

werd welluidender:

‘*Hem dragende* als een vorst.’

Eindelijk het slotcouplet:

‘Haast zult gij wreed gekortwiekt zijn,
Die vreugd loopt spoedig af.’

juister:

‘Haast zult gij wreed gekortwiekt zijn;
Uw vreugd loopt spoedig af.’

Ziedaar op proza en poëzie beide toegepast, hetgeen Beets eens schreef in het voorbericht tot zijne ‘Verstrooide gedichten’:

‘‘k Heb hier en daar gekapt, geschrapt,
Geschaafd, geschuurd, geschoren’.

Nog mogen ten slotte een paar veranderingen in den tekst hier worden herinnerd, al staan zij in geen verband met taal en stijl. Vooreerst in ‘de familie Stastok’, als er menschen op een kopje thee komen om verder het avondje te passeeren, - het was *Zondag* - zegt, of liever ‘rammelt’ mevrouw Dorbeen: ‘daar hadt je nog *van morgen* mijnheer Van der Helm, al vóór den ontbijt; hij ging op de jacht, enz’. Hildebrand verbeterde: ‘daar had je nog *gisteren morgen*: enz.’ omdat - de jacht des zondags gesloten is. Wenschelijk zou nog eene soortgelijke verbetering in dat eigen hoofdstuk zijn - ik geef haar natuurlijk op gezag eener huismoeder - ‘hierop nam mejuffrouw Van Naslaan haar breiwerk weer op, en telde de steken van *het naadje*, waar zij aan bezig was:’ men leze *de toer*. Ten andere in ‘Begraven’ schrijft H. (zie den herdruk van dit stukje uit ‘de Gids’ van '38 in ‘Proza en Poezy’, 1840, blz. 33) over het bespottelijke der eerzuilen in - de kerk. ‘Het zijn de deugden en gaven van den krijg, der geleerdheid, van het kabinet, der kunst, der nijverheid, *tot van den waterstaat toe*, gehuldigd in de overblijfsels van menschen van allerlei neiging enz.’ Bij de opneming er van in de vierde uitgaaf der Camera zijn de hier cursief gedrukte woorden weggelaten. De verklaring dier weglating is te vinden in een brief van ‘Hydraulicus’ (F.W. Conrad) aan Hildebrand, geplaatst in den ‘Vriend des Vaderlands’ voor October 1840, onder het

motto: ‘Ma bile alors s'échauffe et je brûle d'écrire’ (Boileau Sat. IX); Hydraulicus verwijt daarin den schrijver van ‘Begraven’, dat ‘de uitdrukking, zoo al niet ten eenenmale ongepast, dan toch onbedacht was en zeker onaangenaam voor degenen, die ze kon aangaan’. Er bestond namelijk maar één monument voor een ingenieur van den waterstaat in ons vaderland (Christiaan Brunings, in de Groote kerk te Haarlem); zoo konden de woorden ‘*tot van den waterstaat toe*’ te kort doen aan de nagedachtenis van dien uitnemenden man. Hildebrand schrapte welwillend de zinsnede; toch had de heer J.G.W. Fijnje, die in het Tijdschrift van het Koninklijk Instituut van ingenieurs, 1869/70, het leven van F.W. Conrad beschreef, daarop geen acht geslagen, en haalde nog eens de oude grieve op, totdat hij in dezen van dwaling overtuigd in een ‘verbeterblad’ zijne fout herstelde.

III.

‘Men heeft my verweten dat het niet aardig was den man, aan wien ik mijn boek had opgedragen, tot een souffredouleur van de drukfouten te maken, maar ik weet wel, dat gy zelf daar geen oogenblik over hebt gedacht’ - schreef Hildebrand in de ‘Narede, en opdracht aan een vriend’ bij den *tweeden* druk der Camera, April 1840. Wie alleen in het bezit dezer uitgaaf is, zal van genoemd verwijt wel *niets* begrijpen, omdat uit de overgenomen ‘narede en opdracht’ bij den *cersten* druk juist die geestige bladzijde over de drukfouten weggelaten is. Blijkbaar was Hildebrand, onder den indruk van het oogenblik, goedhartig genoeg ter voorkoming van meer aanstoot dat gedeelte te schrappen. Gelukkig echter voor een later geslacht van lezers der Camera, dat de schrijver in de derde en volgende uitgaven het geschrapte weder opnam. Het gold vooral de blootgelegde grieve, dat men tegen Hildebrands uitdrukkelijke verbetering *schalk* (in de proef stond ‘schalks’) had veranderd. ‘Ik bedroef mij, lief*sche* vriend, schreef H. aan Dr. Scholl, dat men thans zoo onkundig*sch* in onze schoon*sche* moedertaal geworden is, en zoo gewoon*sch* aan dien verkeerd*schen* uitgang, dien men bij de oud*schere* schrijvers te vergeefs zoeken zou’. En wie nu nog na veertig jaren vraagt hoe toch ‘het cijfer 19 in plaats van 17 op blz. 12’ (eerste uitgaaf) zulk een ‘kruis’

voor Hildebrand kon zijn, die wete dat er sprake was van ‘de kaart van Nederland, welke in de school der Jacobijnenstraat te H. zoo lang op dezelfde plaats hing, dat de jongens er de kleine scheurtjes en inktvlekjes nog beter op wisten aan te wijzen dan de steden der - toen was 't nog 19 Provinciën’!

Niet aardig - herhaal ik - ‘den vriend, aan wien men zijn boek opdraagt, te maken tot een souffre-douleur van drukfouten..... Toch had die trouwe Dr. Scholl van Egmond daar zelf geen oogenblik aan gedacht’! Aan dat goede voorbeeld spiegelt zich, dunkt mij, iemand als Hildebrand gaarne, als ik uit liefde tot zijne Camera hem zelven tot zulk een souffre-douleur van drukfouten maak. De dertiende of laatste uitgaaf *moet* het misgelden. Niet overdreven is de eisch, dat de uitgaaf van zulk een hoofdwerk onzer Nederlandsche letteren zich ten minste verre boven het middelmatige verheffe. Toch staat zij er werkelijk verre beneden. Geef ik niet dan noode tot bewijs hiervan de volgende *zwarte* bladzijde ten beste: het zij met deze vrucht, dat de volgende druk - de veertiende - der Camera Obscura een druk bij uitnemendheid moge worden!

In het laatste hoofdstuk der familie Kegge komt de ‘potdoove’ buurvrouw van Suzettes moeder - die intusschen reeds overleden was - met ‘wat gestoofde peertjes’. En, leest men bl. 204, ‘juffrouw De Groot hield haar bij den kalminken rok terug’. Waar bleef de zin: *zij wilde het gordijn openschuiven* (welke woorden den heer Sierig nog al eene welkome stof voor zijne geestige houtsnede leverde; in de prachtuitgaaf zelve werd intusschen NB. *op*schuiven afgedrukt)? Op de bekende verguldpartij vertelt Hildebrand verscheidene anekdotes van *befaamde* Engelsche gierigaards; dit werd verminkt tot ‘beschaafde’ (!). In ‘Verre vrienden’ leerden wij elkander ‘*in den gelukkigen toestand* van 14 tot 17 jaar kennen’ in plaats van ‘in dien gelukkigen leeftijd’, en kwam Antoine als *een* kind te Marseille, in plaats van ‘als kind.’ In ‘de uitgaven van Trommius’ (bl. 83) bleven de woorden ‘hoeveel kapittels’ achterwege; in Nurks (bl. 21) wordt de zinsnede gemist ‘*van uw beroep*’, en (bl. 22) het pikante woordje ‘weer’ in de klacht: ‘wat is me dat end van de Amsterdamsche poort tegengevallen’; in 's Winters buiten (bl. 222) ‘*van den winter*’; in Humoristen (bl. 34) ‘de sprookjes-humoristen’; in de familie Stastok (bl. 78) ‘*zeer druk en*’, en tegenover het gesprek met mijne tante (bl. 41) het kort onderhoud ‘*met mijn oom*’. In ‘eene tentoonstelling

van schilderijen' zoekt men vergeefs den volzin: 'hij *dejeuneert met den schilder*'; in 'begraven' vielen de woorden weg: '*naar de raadhuizen*' (bl. 288), in de beschrijving van de stoomboot op Nymegen 'de ruime' (bl. 93). Hoe is het mogelijk dat in het 'Laatste bijvoegsel' (bl. 269) werd afgedrukt: 'Het was een der dagen van April' in plaats van een der *eerste* dagen; en 'in *de* vijfendertig jaren' voor 'in *die*'? Op andere plaatsen, te veel om met de bladzijden aan te wijzen, mis ik ten koste van het teekenachtige, of van verband en duidelijkheid, woorden als *lange, heel, nog, aan, een, en, nu, in, daar, der, op, zelfs*, enz. enz. Bij tientallen zijn er fouten ingeslopen als 'dadelijk' paskwil voor - *duidelijk*; 'somberste' karigheid voor - *soberste*; het zal wel ander half uur 'loopen' voor - *aanloopen*; '*hij* was in dezen als met zijne geheele zonderlingheid' voor - *het* was; 'gedelibreerde' flesschen voor - *gedelibeerde*, 'straatnieuws' voor - *staatsnieuws*, 'twistziek' voor - *kwelziek*, 'straatwandeling' voor - *stadswandeling*; 'see eth' voor - *seeth*, roeping die hij 'zich' gevoelde, voor - 'in zich'; een grijsaard met blauwe slaapmuts en zwarte muilen *aan* (waar bleef achter het hoofddeksel het voorzetsel 'op'?); 'dachten' voor - *denken*, 'vermeerderd' voor - *verzwaard*, 'is' voor - *ijs*, 'is' voor - *in*, 'den' voor - *een*, 'dat' voor - *daar*, 'van' voor - *der*, enz. enz. Nu laat ik alle fouten in de geslachten der naamwoorden rusten, en de zéér vele onnauwkeurigheden in de plattelandsuitspraak van een Noordhollandschen boer, of van eene dito boerin, of van eene Leidsche hospita. Genoeg, naar ik meen, ten bewijze, dat men waarlijk nog geen Nurks behoeft te zijn, om bij de lezing van deze dertiende uitgaaf der Camera Obscura met Hildebrand zelven in te stemmen, als hij bij den eersten druk schrijft: 'Ach, ach, ach! die drukfouten zijn *een kruis*!'

IV.

Aan het slot van het voorbericht der Camera - achtste, herziene druk, 1872 - zegt Hildebrand:

'Wat de mededeelingen betreft, welke de schrijver zich in '64, bij gelegenheid van het 25^{e} verjaarfeest van zijn papieren kind, omtrent de belangstelling, die het ook in het buitenland had mogen ontmoeten, veroorloofd heeft; deze waren thans voor aanmerkelijke vermeerdering vatbaar, maar konden ook achterwege gelaten

worden. De schrijver heeft het laatste verkozen. Wat er ook streelends moge zijn in de eer zich, met beter of slechter gevolg, in het Fransch, het Engelsch, het Hoogduitsch vertolkt te zien, voor zijn hart heeft het weinig te beteekenen bij de zoete ondervinding der duurzame genegenheid van eigen taalen landgenoot.'

Hoe bescheiden ter eene en hoe vaderlandlievend ter andere zijde deze getuigenis van Hildebrand ook zij, toch reken ik mij daarmede niet ontslagen van de taak, om in de voorlaatste paragraaf dezer studie een en ander over de verschillende vertalingen der Camera meê te deelen; te minder mag ik mij daaraan onttrekken, omdat alleen het voorbericht van den zesden en den zevenden druk iets van de hand van Hildebrand zelven bevat, dat nu reeds zéér verre van volledig is, en bovendien als geschrapt in de achtste en volgende uitgaven, aan de bezitters van deze wel geheel onbekend zal wezen.

Onze verdienstelijke M.P. L(indo) gaf in Frasers Magazine, N^{r}. CCC 1854, Dec. bl. 672-76 de vertaling van 'het diakenhuismannetje vertelt zijn historie', eene vertaling, zooals men die van onzen 'ouden heer Smits' verwachten mag! In Chambers Journal 1856, 16 Aug. N^{r}. 137, komt onder den titel 'A Dutch novelist' een overzicht van 'de familie Kegge' voor, terwijl enkele gedeelten er van in hun geheel zijn vertolkt. In een kort woord ter inleiding wijst de onbekende bewerker op de onbekendheid der Engelschen met de Nederlandsche letteren. 'De overtuiging heerscht, dat die letterkunde weinig waarde heeft, en alleen het noemen van een Hollandsch dichter of een Hollandsch romanschrijver reeds stof zou geven tot toomeloozen spotlust. Onze Duitsche buren zijn in dezen rechtvaardiger. Een hunner recensenten, onlangs over den heer *Van* Beets schrijvende, noemde hem *der Hollaendische Dickens*. De heer *Van* Beets - gaat de Engelsche schrijver voort - is tegenwoordig de meest gevierde romanschrijver (!) van Holland. Zijne geschriften zijn, gelooven wij, hier te lande geheel en al onbekend, en wij vertrouwen, onzen lezers genoegen te zullen doen met hun eenige vertaalde uittreksels voor te zetten van de familie *Regge*.' (Het geheele stuk door blijft die R in eere!) Wat de Engelsche vertaling zelve aangaat, mag ik met Nurks vrijmoedig zeggen 'niet veel zaaks'. Enkele staaltjes ten bewijze. Als Regge aan Hildebrand vraagt 'hoe laat gaat dat Museum open?' heet het 'about what hour does

the Museum *close*?' En als Regge 'volstrekt naar dat *dooiebeestenspel* moet', vindt men van die karakteristieke uitdrukking zeker weinig terug in de woorden; 'I must see the *menagerie* too'. En waar bleef de eenige dichterlijke gedachte in Regge's brein, als hij, bij de toezending van een kistje havannah-sigaren, schrijft 'een klein *reukoffer* van dankbaarheid', en de Engelschman vertolkt 'a *smoke*-offering'? enz. enz.

Onder een achttal studiën, getiteld: 'La Néerlande et la vie Hollandaise', in de Revue des deux Mondes van 1855 en '56 door Alphonse Esquiros, heeft de vijfde - 1 Maart '56 - tot opschrift: 'le paupérisme, les établissemens de charité et la littérature en Hollande'. Daarin maakt de kundige schrijver de opmerking, dat in de openbare instellingen van liefdadigheid, zooals in het bijzonder de oude mannen- en vrouwenhuizen, de armen zich zelven niet meer toebehooren, en het gevoel van onderdrukte persoonlijkheid soms eene bron van zedelijk lijden is. Tot toelichting dezer waarheid geeft de heer Esquiros eene uitmuntende vertaling van dat gedeelte uit Hildebrands familie Stastok, waarin 'het diakenhuismannetje zijn historie vertelt'.[1] Nog verscheen in hetzelfde jaar '56 'Scènes de la vie Hollandaise par Hildebrand - Nicolas Beets - traduction de Léon Wocquier' (Paris, Michel Lévy frères). Dit deel, waarvan sedert een 'nouvelle édition' bij Calmann Lévy, maar zonder verandering van den tekst verscheen, bevat La famille Kegge - Gerrit Witse ou les Amours d'un candidat en médecine - Une vieille Connaissance - La famille Stastok. (Van dezen arbeid gaf 'The Athenaeum' 1857, Febr. 7 N^{r} 1528 eene aankondiging). In '60 verscheen 'La Chambre Obscure' van denzelfden Wocquier; welk deeltje, behalve eene voorrede van den vertaler, al het overige van de complete uitgaaf der Camera bevat (uitgezonderd natuurlijk den 'brief aan Rietheuvel' en het 'Laatste bijvoegsel').

1 In 1858 verscheen van de genoemde studiën eene Hollandsche vertaling 'Nederland en het leven in Nederland' door N.S. Calisch (Amsterdam, Gebroeders Binger). Opmerkelijk intusschen, dat het gedeelte waar 'het diakenhuismannetje zijn historie vertelt' wordt gemist (bl. 241). In plaats hiervan vindt men in eene noot de mededeeling, dat 'de uitgevers van de Camera vermeend hadden den uitgevers van "Nederland enz." de overneming van dat fragment niet te moeten vergunnen'.

In 1859 zagen de studiën van Esquiros te Parijs het licht, in twee deeltjes 12° (Lévy frères).

De eerste Duitsche vertaling - van Gerrit Witse - komt voor in ‘die Niederlände’, door Dr. Alb. Wild (1862). Later volgden in Westermanns Illustrirte deutsche Monatshefte (Braunschweig, 1864, Dec.) ‘die Familie Stehstock, dem holländischen Original in der Camera Obscura nacherzählt’, en in ‘Europa, Chronik der gebildeten Welt’ (1864, N^{r} 50, Seite 1601) ‘Niederländische Charaktere: Der Leydensche Aalfänger, Der Veerschiffer, Der Markensche Fischer’ (Leipzig Carl. B. Lorck). In het volgend jaar gaf hetzelfde tijdschrift N^{r} 4, Seite 119: ‘Niederländische Skizzen nach Hildebrand: Eine Spritzfahrt (de huurkoetsier). Eine Baker. Der Schifferknecht’. Dr. Wilhelm Fischer[1] plaatste als feuilleton in de Elberfelder Zeitung van '65 (23 Juli - 23 Aug) ‘die Familie Kegge’ (Pfaffendorf bei Coblenz). Dit is waarschijnlijk dezelfde vertaling, welke elf jaar later ('76, 26 Mai - 23 Juni) werd overgenomen in de Saar-und Blies-Zeitung (Neunkirchen). In hetzelfde jaar '65 gaf de firma ‘Friedrich Vieweg und Sohn’ in Brunswijk ‘Niederländische Novellen den Originalen nacherzählt von Adolf Glaser’. Van Hildebrand: Die Familie Kegge (Seite 1-78) en Die Familie Stastok (143-198). De beide overige novellen zijn van J.J. Cremer ‘Ein Tag in der Residenz’ en ‘Der Vetter vom Lande’. Ferdinand von Hellwald vertolkte ‘Een onaangenaam mensch in den Haarlemmerhout’ ‘Ein unangenehmer Neffe’ in het dagblad ‘Die Debatte’ (Wien, 1869, N^{r} 20-27) en in het N^{r} van 3 April ‘Vooruitgang’ ‘Unser Fortschritt’. De St. Johanner Zeitung (St. Johann, 1873. 23-31 Oct.) nam uit een Frankfurter-Blatt over: ‘Der Jäger Anton’ (Teun de jager). In '76 kwam als feuilleton van de hand van Pastor J. Rathgeher ‘Ein alter Freund’ (Een oude kennis) in de ‘Beilage zum Straszburger Boten’, N^{r} 21, 20 Mai - 10 Juni (Erroldsheim, Elsasz). Bij Philipp Reclam jun. te Leipzig verscheen als N^{r} 648 der Universal Bibliothek ‘die Familie Kegge von Hildebrand (Nicolaas Beets). Nach dem Niederländischen von W. Lange’. En in een Engelsch weekblad ‘The Country’ (aan jacht en visscherij gewijd) gaf de heer J.I. Lockhart eene vertolking van ‘de Leidsche peuëraar’ onder den titel ‘The eel-bobber’ (1877).

Deze Lockhart, die vóór ruim vijfenveertig jaar op ‘Koningstein’ buiten de Eendjespoort te Haarlem woonde, is dezelfde,

1 Rector te Ottweiler bij Trier.

aan wien N. B(eets) in Augustus 1835 zijne ‘Gedichten van Lord Byron’ - De gevangene van Chillon, Mazeppa en Losse stukken - opdroeg, met een aardigen Engelschen brief, waarin hij zijnen vriend de aangename avonden herinnerde, toen zij samen Byron lazen. ‘Till then’ - schrijft B. aan Lockhart - ‘you knew but little of the noble Bard, and, what was worse, I knew but very little English’.

In hetzelfde jaar '77 schreef Bruno Bucher - ‘kaiserl. koenigl. Regierungsrath, custos am Oesterr. Museum für Kunst und Industrie’ te Weenen - in het ook ten onzent gunstig bekende weekblad van Paul Lindau, ‘Die Gegenwart’ (Berlin, Georg Stilke; Seite 251-253) ‘*Ein Besuch in Utrecht*’, waarin hij eenige regelen wijdde aan Hildebrand en zijne Camera Obscura. Eigenaardig was zeker des schrijvers kennismaking met deze vrucht onzer hollandsche letteren, toen hij vóór ongeveer twintig jaar onder allerlei nieuwtjes der Parijsche boekenmarkt de ons bekende ‘Scènes de la vie hollandaise’ ontdekte, en na de lezing hiervan besloot het oorspronkelijke - het eerste Hollandsche boek, dat hem onder de oogen kwam - zich aan te schaffen. Sedert rijpte in Bucher het plan Hildebrands schetsen in het Hoogduitsch het licht te doen zien. In 1857 en '58 verschenen ‘De familie Kegge’ en ‘Gerrit Witse’ in een staatkundig dagblad ‘der Wanderer,’ dat intusschen reeds heeft opgehouden te bestaan: ‘Een oude kennis’ zag het licht in ‘Mussestunden’, een weekblad aan de fraaie letteren gewijd, en eindelijk een aantal losse schetsen in de ‘Wiener Zeitung’. In '79 verscheen te Novara, bij gebroeders Miglio ‘La Camera Oscura di Ildebrand versione prima dall'olandese del Prof. Giovanni Antonioli. Parte Prima’, bevattende behalve eene voorrede: Een beestenspel. Een onaangenaam mensch in den Haarlemmerhout. Jongens. Kinderrampen. De familie Stastok. Varen en rijden (Per acqua e per terra). Genoegens smaken. Een oude kennis. Teun de jager. Verre vrienden. Narede, en opdracht aan een vriend (bij de eerste en de tweede uitgaaf). Opmerkelijk, in verband met deze vertaling, dat Mr. P.A.S. Van Limburg Brouwer in zijn ‘Il movimento intellettuale in Olanda’ (Firence, Tipografia dell' Associazione) schreef, dat ‘indien Italië zich ooit een denkbeeld wilde vormen van de Hollandsche gewoonten, het wel zou doen de Camera Obscura - een der schoonste en eigenaardigste werken, die onze letterkunde ooit heeft voortgebracht - te vertalen, al moest hij ook erkennen, dat tal van

eigenaardige uitdrukkingen, die in geen andere taal kunnen worden weergegeven in welke overzetting ook, steeds verloren zullen gaan'. Nog dit voorjaar (12 Maart '81) gaf de reeds genoemde Dr. Wilhelm Fischer eene vertolking 'der Nord-Holländische Bauer' in de 'Nachrichten, zugleich amtlicher Anzeiger der Burgermeisterei Friedrichsthal-Bildstock'. Eindelijk zou ik nog eene Deensche vertaling moeten noemen, ware het niet dat zij nog altijd 'eerlang' - zoo schreef Hildebrand reeds in November '74, '76 en laatstelijk nog 1 Nov. '80 - *zal* verschijnen. Een treurigen indruk maakt tegenover al het bovenstaande Karl Braun, die in het bekende Duitsche weekblad 'die Gartenlaube' (1870, N°. 9) onder den titel 'Holländische Leute' in den vorm van reisherinneringen onder meer iets schrijft over 'ein Holländisches Gesellschafts-zimmer'. Als oorspronkelijk en als geschiedkundig te gelijk discht hij daarbij voor zijne goedgeloovige lezers op, wat niets anders is dan eene letterlijke vertaling van Hildebrands humoristische schets der gezellige tuinkamer van de familie Stastok, ter inleiding van het bekende hoofdstuk 'er komen menschen op een kopje thee, om verder het avondje te passeeren'. Terecht werd den vertaler - *eines der angeschensten Mitglieder des Reichstages* - voor dezen letterkundigen diefstal de les gelezen, zoowel in 'onze Tolk' (vgl. ook het 'Utrechtsch dagblad' van 28 April 1870) als in het Duitsche weekblad 'Im neuen Reich' (1871. N°. 18). Intusschen zij tot verdediging van Braun gezegd, dat hij *oorspronkelijk* genoeg was, om - dertig jaren nadat de Camera geschreven werd - de bekende groote bronzen lamp, die destijds natuurlijk met *patentolie* werd gevuld, aldus te hervormen: 'Als Thurm auf seinem Rücken trägt ein schöner, grosser Elephant eine bronzene PETROLEUMLAMPE' (sic!). Zonderlinger dan ooit - en ziedaar mijne laatste herinnering der verschillende vertalingen - is zeker de vergissing bij de Hoogduitsche overzetting der familie Kegge 'dem Holländischen von J.J. Cremer nacherzählt' in 'Alte und neue Welt' (Illustrirte katholische Monatschrift; Einsiedeln, New-York und Cincinnati, 1874, Seite 313, 350, 362). Mocht intusschen ooit een Duitscher vragen naar het kerkhof 'am *See*thor zu Leiden' (waar mevrouw E. Marrison en haar kleinzoon William Kegge begraven liggen), vrees ik, dat men hem niet zal brengen naar - de Marepoort!

Wel mocht de schrijver der Camera zonder eenigen overmoed

zeggen, dat ‘het Buitenland zijnen arbeid niet onopgemerkt heeft gelaten’. Toch wordt de hem wedervaren eer om zich vertolkt te zien hier en daar, gelijk hij zelf verzekert, nog al zeer verbitterd door blijkbaar misverstand van zijne bedoeling. Wat de overzetting van Wocquier[1] in het bijzonder betreft, kan niemand het Hildebrand al te kwalijk nemen, ‘indien hij aan hoogmoedige gedachten toegeeft, wanneer het blijken mocht, dat het geestigste volk der wereld met zijn werk, in *deze* vertaling opheeft.’ ‘Er zijn voorbeelden’ - vervolgt hij - dat vertalingen van tijdgenooten, in latere dagen, tot opheldering van duistere plaatsen in het oorspronkelijke werden te baat genomen. Hiertegen acht hij zich verplicht de nakomelingschap met opzicht tot de genoemde vertaling eenigszins te waarschuwen. Wat hij met de ‘leerwijze van Prinsen’ mag bedoeld hebben, zal, indien het ooit duister kon worden, niet veel licht verkrijgen uit eene overzetting met ‘la doctrine des princes’; en indien er ooit een tijd kon komen, dat een volzin, als waarmede ‘de Baker’ aanvangt niet terstond begrepen werd, *nooit* voorzeker zal hij begrepen worden, indien men opheldering zoekt bij de volgende vrije vertaling: ‘Le nom de la garde (baker) est une preuve évidente qu'il ne faut pas avoir d'accès aux étoiles (ster) pour faire connaître le titulaire d'un emploi féminin par excellence’. ‘Ik ben benieuwd’ - besluit Hildebrand zijn voorbericht - ‘te weten wat de Fransche *gardes* er van gemaakt hebben’. (*Jammer nog eens, dat deze regelen van Hildebrand alléén bewaard bleven in het voorbericht van den zesden en den zevenden druk der Camera*!).

Dergelijke vermakelijke staaltjes van misverstand zijn natuurlijk met andere te vermeerderen. Om iets te noemen: betreffende het Paviljoen in den Haarlemmerhout komen ‘de individu's van een troep Amsterdammers’, die zich met beide handen aan de spijlen van het hek vastklemmen, op dit punt overeen ‘que le frontispice signifie Walleen’ - hetgeen eene getrouwe overzetting zal wezen van de zoo bekende woorden ‘dat de W. in

1 In het voorbericht van de hand des vertalers komt de zonderlinge vergissing voor, dat Dr. Nicolaas Beets, als leeraar der hervormde gemeente te Heemstede naar Middelburg beroepen, in Zeelands hoofdstad werkzaam is geweest tot 1854, in welk jaar het beroep naar Utrecht volgde. In de voorrede bij de Italiaansche overzetting van Prof. Antonioli wordt deze dwaling bestendigd. (Dr. N.B. was te Heemstede van 4 Oct. '40-25 Mei '54 en ging vandaar naar U.).

het frontespiece “WULLEM” beduidt’! Zoo heet het van de kindermeid, die, zoo dikwijls als zij iemand tegenkomt, wien zij een goed denkbeeld van hare opvoeding of van haar dienst geven wil, de kinderen met wie zij wandelt toespreekt met het plechtig ‘*uwé*’ ‘spreekt *uwé* niet tegen meheer, Sorzetje?’ - ‘elle se hâte de répéter à ces enfants le solennel URVE. Ne parlezVOOS pas à Monsieur, Georgette.’ Mocht een Franschman nog niet zoo dadelijk dat ‘Urve’ begrijpen, dan is de aan den voet der bladzijde geplaatste noot daar, om hem in te lichten: ‘formule de politesse’! Ten spijt echter van soortgelijke dwaasheden meen ik de vertaling over het algemeen te mogen roemen. Ook bij de meeste nauwkeurigheid zou zij te wenschen overlaten, voor zoover het vaak zoo teekenachtige der Hollandsche uitdrukking onmogelijk in het Fransch kan worden teruggegeven.

Als Pieter Stastok op den terugtocht van het spelevaren gedurig dichter en vertrouwelijker naar Koosje Van Naslaan toeschuift; als zijn gelaat opleukert, en hij werkelijk een teeder en aandoenlijk gesprek met haar aanvangt, en Rudolf Van Brammen dan op eenmaal uitroept: ‘Kijk reis aan! Pieter zit waarlijk te vrijen’, volgt die Latijnsche tweede naamval onovertroffen schoon: ‘*Het was gedaan met Petri Stastokii Junioris zaligheid*!’ Hoe alledaagsch daartegenover het ‘c'en était fait du bonheur de Pierre Stastok Junior’. Bovendien moet er veel verloren gaan bij woordspelingen als ‘Goedelaken’ en ‘goudlaken’; ‘het nut der tegenspoeden’ en ‘der regenhoeden’. Wocquier vertaalde de laatste met ‘l'utilité des disgrâces’ en ‘des dix grâces’. En wat blijft er over van al het eigenaardige in de boerenspraak van verschillende personen, door Hildebrand zoo meesterlijk geteekend? Als de Leidsche hospita van Gerrit Witse, aangaande ‘meheer Possel’ getuigt: ‘hij *wist* zijn dingen wel, daar niet van, maar “de schrimpeljeuzigheid”, weet u’; dan wordt dit laatste niet dan gebrekkig uitgedrukt in de woorden ‘mais il avait des scrupules, voyez-vous’. Of als een der straatjongens voor de bakkerij van De Groot uitroept: ‘wat doet die dikke nou weer? Hij doet meel aan zen knuisten’, dan is dit nog iets anders als ‘il frotte ses mains dans la farine’. En wat begrijpt de Franschman, *zonder eenige verklaring* van de uitdrukkingen ‘plus souvent que tu l'aurais pour un daalder. - On t'en donnera des daalder’ voor ‘Hoor je *hem*! je zoudt er wel komen met een daalder - een daalder op je oogen.’ De herinnering van dit laatste tooneel brengt mij van zelf de

Duitsche *bewerking* voor den geest in Glasers 'Niederländische Novellen.' Van Hildebrands talent, om zulk een troep kunstbeschouwers uit de lagere volksklasse voor de werkplaats van De Groot als naar het leven te teekenen, kan onze Duitsche nabuur zich zeker geen denkbeeld maken als hij eenvoudig leest van 'eine Anzahl Strassenjungen, die unter allerlei Bemerkungen hindurchblickten und sich an der Hantirung der Bäckergesellen, im inneren des erleuchteten Raumes ergötzten'. (Ook de heer W. Lange in Reclams uitgaaf schijnt de vertaling van dit gedeelte niet te hebben aangedurfd). Gelukkiger intusschen slaagde hij met de vertolking van de boerenspraak, als een der arkadische kleinen aan den rand der eendenkom tot mejuffrouw Van Brammen zegt 'onze zeug het ebigd' - 'unsre Sau hätt ferkelt', en de kleine jongen volgen laat 'ze zijn in de boet - veertien!' 'Se sein in de Schür - verzehn'. Wat drukfouten betreft, ook hiervan wemelen de vertalingen, vooral de Fransche, die bijv. geregeld van de 'trekschNit' spreekt. Aardig, dat Hildebrands bekende grieve tegen die fouten in de 'Narede en opdracht' mede werd vertolkt, als Wocquier hem zeggen laat: 'on m'a reproché qu'il n'était pas bien d'avoir *transformé* l'ami auquel j'ai dédié mon livre *en un véritable patient*, à propos de fautes d'impression.' Aardiger nog, als - volgens de Italiaansche vertaling der Camera door den reeds genoemden Antonioli - Hildebrand zijnen vriend, den 'souffre douleur', voor zich ziet als uit Cararisch marmer gehouwen. In zijne en onze herinnering zal voortaan, in zake drukfouten, Dr. Abraham Scholl van Egmond voortleven als '*una specie di cariatide per portar gli errori di stampa*'.[1]

V.

Eindelijk een enkel woord over het boek zelf als voortbrengsel onzer Nederlandsche letteren. Potgieter was het, die vóór veertig jaar aan zijne beoordeeling zoowel van Hildebrands geschrift, als van 'Klikspaans studententypen', van 'de Neder-

1 Behalve van de vertalingen moet ik nog gewagen van een kluchtspel 'Hôtel Wittebrood', in twee bedrijven door J. Huf van Buren. (Tiel, Wed. D.R. Van Wermeskerken, 1870.) De 'Personen', daarin voorkomende, zijn alle ontleend aan de Camera, zooals de oude heer Stastok, zijn zoon Pieter, enz.

landen' en van 'Nederlanders door Nederlanders geschetst' eene inleiding deed voorafgaan, over '*den kopiëerlust van het dagelijksch leven*' als 'den karakteristieksten trek van de letterkunde uit dien tijd'. Met toepassing op de *Camera Obscura*, als eerste proeve in dit genre, behield de genoemde kritikus zich intusschen voor, trots zijne aanmerkingen, te erkennen dat 'Hildebrand, het zij tot zijne eer gezegd, meer heeft gegeven dan zijn titel beloofde. Kunstenaar als hij is, gevoelde hij dat bloote nabootsing, napenseeling, navolging hem beneden zijne roeping zou doen blijven'.

Meer dan kopiïst was de schrijver der Camera. In dat meerdere ligt het geheim van het altijd weer boeiende zijner schetsen. Het geniale in Hildebrand, dat hem tot waarachtig kunstenaar wijdde, zijn fijne humor en zijne rijke verbeelding, gepaard aan het meesterschap over de taal, stelden hem in staat in zijne kleine tafereelen de handelende personen, in al wat zij eigenaardigs hebben, zóó te schilderen en zóó te groepeeren, dat het *algemeen menschelijke* in ieder als van nature zich ontwikkelt en openbaart. Hoe scherp geteekend de figuren dan ook mogen zijn, moet men ze toch - om het zoo eens uit te drukken - onpersoonlijk noemen. Dat maakt de Camera Obscura tot hetgeen Busken Huet noemt 'de objectiviteit in persoon'. Zeer juist is dit ook door Wocquier gevoeld, als hij in de voorrede tot zijne vertaling zegt: 'de personen, die in de Camera voorkomen, zijn vol leven; zij gaan, zij gevoelen, zij denken onder uwe oogen; gij kent ze; zij zijn in uw midden; er is er niet één, dien gij niet hebt ontmoet, en aan wien gij niet een naam zoudt kunnen geven, want, al zijn zij op zen Hollansch gekleed en al hebben zij de zeden van hun land, voert toch de mensch in hen den boventoon; deze dringt onder het omhulsel der plaatselijke gewoonten door, en maakt hen tot typen van wereldburgers, waarvan de origineelen elkaar overal ontmoeten'. En moge Hildebrand, zooals uit de narede tot den tweeden druk blijkt, hebben ondervonden dat 'men hem in iedere stad, waar hij al of niet verkeerd had, zes, zeven menschen wist op te noemen, van welke allen men hem om het zeerst opdrong, dat zij het waren die voor dit of dat portret gezeten hadden': het zou Wocquier niet verwonderen, indien men denzelfden indruk in Frankrijk kreeg: want 'die portretten' - zegt hij - 'hebben het zeldzame voorrecht om op de geheele wereld te gelijken en op niemand te gelijken'.

Wie intusschen, om tot Hildebrand zelven terug te keeren, zóó kon scheppen, behoefde waarlijk niet te ‘pointeeren’. Argeloos zijne ‘chambre obscure’ plaatsende in den kring, waar hij leefde en verkeerde, nam hij de voorbijgaande figuren in eigen herinnering op, maar wist ze zelf zoo te bezielen, dat is, zoo te laten denken en gevoelen, spreken en handelen, dat het eenvoudig, vluchtig schaduwbeeld plaats maakte voor ‘den mensch van vleesch en bloed’, zooals wij dien òf in ons zelven herkennen, òf in anderen kunnen waarnemen. Wordt die eigen herkenning ons ‘niet al te pijnlijk gemaakt,’ zeker hebben wij het hieraan te danken, dat Hildebrands jong gemoed - om zijne eigene woorden te gebruiken - ‘vrij was van boosaardigheid en zijn vaderland en de menschen lief had’. Dit verklaart ons ook, hoe des schrijvers wensch vervuld *moest* worden, dat zijn boek ‘vol mocht zijn van vroolijke en goedaardige opmerking, die niet aarzelt zich zelven in te sluiten; vol van dien welwillenden lach, die niets heeft van den grijns’. Op die woorden leg ik opzettelijk allen nadruk, tegenover het oordeel van Huet, als hij schrijft dat de Camera ‘de geestige wraakoefening is geweest van iemand, die zich misplaatst gevoelde in den kring waarin hij geboren werd.’ ‘Welk innig menschelijk genot’ - fantaseert dezelfde elders, bij het treffen van eene vergelijking tusschen Max Havelaar en de Camera, die ‘dit met elkander gemeen hebben, dat in beiden *afgerekend* wordt met eene samenleving’ - ‘welk innig menschelijk genot smaakte Hildebrand, toen hij ze naar den vleesche *ridikuliseeren* kon, de filistijnsche kwelgeesten zijner jeugd! Hoe sprong Havelaars hart in zijn binnenste van blijdschap op, toen Sjaalman met fatsoen de aglaja op den grond kon laten vallen! *Zulke stille tijgergenoegens verorbert een mensch slechts eenmaal in zijn leven*’.

Een raadsel is het mij, hoe Busken Huet dat wraakzuchtige, dat tijgerachtige rijmen kan met het karakter van Hildebrand, die zelf ‘geen hatelijkheden in zijn boek toeliet’, en de ongemeene gunst, welke de Camera bij zijne landgenooten steeds gevonden heeft, aan niets anders weet toe te schrijven dan hieraan, ‘dat het zijner onbekommerde jeugd, hij weet zelf niet hoe, over het algemeen eenigszins gelukt moet wezen met waarheid te schetsen, zoodat in zijne kleine tafereelen de Mensch den Mensch en de Nederlander zijn Vaderland gevonden heeft’. Eigen tijd- en landgenoot te ‘ridikuliseeren’, en dus prijs te geven aan onedelen spot, ziedaar hetgeen niet kan voortkomen

uit ‘een gemoed, van boosaardigheid vrij’. Juister dan Huet oordeelt de hoogleeraar Antonioli, als hij in de voorrede tot zijne Italiaansche overzetting de Camera een ‘beminnelijk boek’ noemt. ‘Ook dan’ - zegt de vertaler - ‘als Hildebrand eene zwakke, ja zelfs belachelijke zijne in zijne personen blootlegt, doet hij dit altijd op kiesche, geestige wijze; men wordt gedwongen om te lachen en meê te gevoelen, nooit om te spotten en te verachten. Met die gelukkige losheid van stijl, die goedhartige wijze van spreken, die fijn uitgewerkte kunst om de kunst te verbergen, sleept hij u zachtkens met zich mede en weet van tijd tot tijd de gevoeligste snaren van uw gemoed te roeren en liefelijke aandoeningen te wekken. En maakt hij soms - maar zelden gebeurt het - den tint wat te sterk, dan vergeeft gij het hem terstond, ter wille van zijne oprechtheid. Nog eens’ - besluit Antonioli - ‘de Camera Obscura is in waarheid een *beminnelijk* boek’.

Een *beminnelijk* boek: aantrekkelijke gedachte om er deze studie mede te besluiten. Toegegeven aan Busken Huet, dat niemand ooit van de Camera Obscura zeggen zal, dat zij gelijk ‘Max Havelaar’ een *koninklijk* boek verdient te heeten: vergete men toch niet, dat Hildebrand zelf niets anders en niets meer heeft *willen* geven dan ‘zijne kleine, zijne Hollandsche tafereelen.’ Waartoe hem dan een maatstaf aangelegd, die de zijne niet is? Als ‘verzameling van genreschilderijtjes uit de Hollandsche school’ - zegt diezelfde kritikus - ‘heeft de Camera Obscura in geheel onze letterkunde hare wedergade niet’.

In gelijken geest schreef een der Duitsche vertalers aangaande Hildebrand: ‘scharfe Beobachtung, liebevolle, echt Niederländische Detailmalerei und ein warmes sittliches Gefühl zeichnen ihn im hohen Grade aus.’ En wie stemt niet gaarne met Bruno Bucher in, als deze schrijft:

‘Es ist etwas von dem Talent der Adriaan Van Ostade, Gerard Dow und Metzu in diesen Schilderungen aus dem Leben. Die Erfindung macht ihm die geringste Sorge. Handelt's sich ihm doch in Wahrheit dabei um die Rahmen, innerhalb deren er seine lebenden Bilder stellen kann. Allein diese sind wirklich lebende, von jener den Beschauer unmittelbar treffenden Naturwahrheit, die man zu würdigen vermag auch ohne die Vorbilder zu kennen, und dabei voll des echten Humors, der lacht und weint, lachen und weinen macht’ (Die Gegenwart, 1877 II, 253).

Met dien lof kan Hildebrand het voorshands doen. En of nu al diezelfde genre-schilderijtjes de Camera maken tot ‘een *huiselijk* boek’, tot een boek ‘met Rotterdamsche zijkamers en Haarlemsche hofjeswoningen, met Noordhollandsche buitenplaatsen en Noordhollandsche boerenstulpen,’ tot een boek waarvan 't verheven karakter ‘niet hooger reikt dan de nok van een gereformeerd bedehuis’ (Huet) - Hildebrand heeft met dat zelfde huiselijk boek den weg gevonden tot het hart van het Nederlandsche volk, dat wederkeerig hem eert en lief heeft. Zoolang dan ook de Nederlandsche taal zal leven, zal de Camera Obscura worden gelezen. En het dankbaar nageslacht zal het zegel zetten op hetgeen de helaas zoo vroeg gestorven kunstrechter onzer dagen, de beminnelijke Simon Gorter, eens over Hildebrand schreef:

‘deze schrijver moet stammen uit een tijd, toen men het eenvoud, eenvoud, nogmaals eenvoud van Van der Palm en de lessen der klassieke strengheid wel niet altijd behartigde, maar toch *meer opmerkzaamheid waardig keurde en er over zijne geestigheid en verbeelding grooteren invloed aan gunde* DAN THANS. En uit dien tijd vereenigt niemand in schooner verband levendigheid, humor, fantasie en menschenkennis met juistheid van uitdrukking, heerschappij over de taal en meesterschap over zich zelven dan de schrijver der *Camera Obscura*’.

Vlissingen, 13 Sept. 1881.
JOHS DYSERINCK.

De methode der moraal.

(Vervolg van blz. 223.)

Het wordt tijd, dat wij een antwoord zoeken op de vraag, hoe eene dergelijke verwarring van twee onderscheiden begrippen in alle talen kon ontstaan en zich handhaven, hoe men er toe komen en er bij blijven kon om één bepaald genot - dat der wenschelоosheid - als representant aan te nemen van alle andere en zelfs daarmede te vereenzelvigen. De verklaring zou gemakkelijk zijn, indien wij dit genot mochten beschouwen als per se grooter dan alle andere, zoodat 't in alle omstandigheden een goede ruil zou zijn, de laatste voor 't eerste op te offeren. Intusschen, tot eene dergelijke onderstelling hebben wij geenerlei recht. Hoe intens ook, 't genot der wenschelоosheid is een genot als alle andere, derhalve daarmede commensurabel; 't blijft mogelijk zich een toestand te denken, die na aftrek van alle leed meer genot geeft dan de volkomen bevrediging. De oplossing moet dus elders worden gezocht; inderdaad ligt zij voor de hand. Meer of minder duidelijk denkt zich ieder bij 't woord *geluk* een toestand zonder smart en zonder wenschen; daar nu de wenschen der groote meerderheid betrekking hebben op genot, kan men zich 't geluk niet denken zonder dit. Ieder is zich bewust naar velerlei genietingen te streven; tevens heeft hij een duister besef, dat hij gelukkig zou zijn, als hij er in slaagde, al zijne wenschen vervuld te zien; 't is dus geen wonder indien hij dien gelukstoestand als einddoel zijner wenschen beschouwt en 't geluk identificeert met de som van alle genot, dat hij zich wenscht. Dat deze beschouwing onjuist is, is gebleken. Geluk is een formeel, geen

materieel begrip, geen zelfstandig einddoel, maar de toestand van hem die zijn einddoel bereikt heeft. Wat men wenscht zijn zeer verschillende dingen: zingenot, geld, eer, schoonheid, deugd, maar in 't begrip van den wensch zelf ligt opgesloten 't streven naar bevrediging, wenscheloosheid, geluk. Slechts zeer zelden is dit laatste zelf voorwerp van den wensch. In de zeer enkele gevallen, wanneer men zich op de grenzen van 't geluk gevoelt, maar de volkomen wenscheloosheid niet bereiken kan, daar kan men zich met sybarietische prikkelbaarheid over een gekreukt rozenblaadje ergeren; eene kleine onaangenaamheid, waarop men in gewone omstandigheden nauwlijks letten zou, kan dan aanleiding geven tot den zeer intensen wensch naar verwijdering. Het is duidelijk dat men in deze omstandigheden de opheffing van 't leed niet wil om 't leed zelf, maar als middel ter bereiking van 't genot der wenscheloosheid. - Daarnaast, of daartegenover, de stoïsche wereldverachting, die heeft ingezien dat men, om niets te ontberen, ontberen moet, - dat niet 't bevredigen, maar 't dooden der wenschen de weg is tot geluk. In alle andere gevallen intusschen komt 't geluk onverwacht, ongewenscht, als een belangrijke toegift bij een intens genot of bij de bereiking van een vurig gewenscht doel.

Passen wij op de leer der utilisten toe, wat ik in de voorgaande bladzijden uiteengezet, en indien ik mij niet vergis, met natuurwetenschappelijke strengheid bewezen heb. De stelling, dat elke wensch gericht is op geluk, blijkt dan een truïsme te zijn, dat uit de definitie der gebezigde termen met noodzakelijkheid voortvloeit, - de andere, dat geluk genot verschaft, daarentegen eene empirische, maar daarom niet minder zekere waarheid. Geenerlei recht heeft men intusschen om uit deze stellingen af te leiden, dat de inhoud van elken wensch uitsluitend is genot, dat wij eenig doel alleen nastreven omdat en voor zoover we ons van de bereiking eenig genot voorstellen. Of eene afwijkende meening juist of onjuist is, zal 't nader onderzoek der feiten moeten leeren; a priori onjuist is zij zeer zeker niet. Men zou zich b.v. kunnen voorstellen dat 't streven naar verwezenlijking van eenig ideaal even primair was als dat naar genot, en dat derhalve de voorstelling van een toestand, met dat ideaal niet in overeenstemming, even onmiddellijk op den wil reageerde en den wensch tot verandering in 't leven riep als de voorstelling van eenig zinnelijk lijden. De juistheid nu eener dergelijke opvatting zou alleen kunnen wor-

den bewezen door de omstandigheid, dat sommige dingen worden gewenscht, waarvan de bereiking geen ander genot met zich brengt dan dat eigenaardige genot der wenschelоosheid, waaraan men is overeengekomen den naam van geluk toe te kennen. Ware dit inderdaad 't geval, dan zou hiermede onwederlegbaar zijn aangetoond, dat in sommige gevallen de wensch *niet* ontstaat ten gevolge der voorstelling van 't genot, dat dus 't genot in die gevallen *niet* uitmaakt de inhoud van den wensch, - maar dat veeleer de bereiking van sommige doeleinden alleen daarom genot geeft, *omdat* ze werden gewenscht, en omdat derhalve hunne verwezenlijking noodig was om tot wenschelоosheid en geluk te geraken. In die gevallen zou dan niet de wensch geboren worden ten einde van zeker lijden verlost te worden, maar 't leed, dat de niet-vervulling vergezelt, zou juist een gevolg zijn van de ontevredenheid met 't bestaande, van den wensch derhalve naar verandering, en van 't daarmede noodzakelijk gepaard gaande gevoel van disharmonie tusschen wil en realiteit. Derhalve zou 't oorspronkelijke, onmiddellijk gegevene zijn de wensch, 't secundaire, daaruit afgeleide 't genot. Immers, 't is ondenkbaar dat een wensch zou ontstaan uit de voorstelling van een genot - dat der bevrediging -, 't welk reeds dadelijk zou kunnen worden genoten, indien de wensch niet bestond. Kunnen wij niet tot rust komen voordat zekere idealen zijn verwezenlijkt, - worden wij gedreven in eene andere richting dan die van 't onmiddellijk eigen genot, in zooverre wij vele dingen opofferen voor een doel, waarvan de bereiking ons slechts daarom genot geeft omdat wij ze wenschen, - dan is juist hierdoor aangetoond dat wij nog iets anders zijn dan egoïstische wezens. Gevoelen wij ons inderdaad gelukkig door de bevrediging van een belangeloozen wensch, dan bewijst dit eenvoudig, dat die wensch, afgescheiden van alle genotsvoorstelling, zoo innig was, dat hij elke andere gedachte, elken anderen wensch uitsloot. Mill wijst er op[1], dat geen ongelukkig mensch zijn toestand met dien van een gelukkig zwijn zou willen ruilen, en hij leidt daaruit af, dat de genietingen van den eerste, die over beide zijden van 't dilemma oordeelen kan, inderdaad toch nog grooter zijn dan die van den ander. Maar zijn wapen keert zich tegen hemzelf. Waarom zal de mensch dien ruil afslaan? waarlijk niet omdat hij zijn eigen geluk grooter acht; tot eene derge-

1 t.a.p., blz. II.

lijke vergelijking ontbreken alle gegevens. Maar wel omdat hij ongelukkig is of zou zijn door de niet-vervulling zijner hoogere, zedelijke wenschen, omdat hij nog andere dingen wil dan zijn eigen genot, en wel de zoodanige, die zeer zeker niet bereikbaar zouden zijn als hij tot 't standpunt van een zwijn werd gedegradeerd. Daarentegen zie ik niet in, hoe Mill zijne stelling in haar absoluten vorm zou kunnen rechtvaardigen, wanneer geene andere dan egoïstische wenschen den menschelijken wil bepaalden. Zelfs indien hij bewijzen kon, dat een minimum van menschelijk genot al 't geluk waarvoor een zwijn vatbaar is overtrof, dan nog zou hij zonder algeheele verkrachting der begrippen onmogelijk dezelfde superioriteit kunnen aannemen voor 't menschelijk lijden. Een negatieve grootheid, die meer dan eene positieve bedragen zou, - ziedaar een nooit vertoonde curiositeit. En zoo is dan elke zelfmoordenaar, die Mill's grondstelling bevestigt, een afdoend argument tegen de juistheid zijner verklaring.

Hoe dit alles intusschen ook zij, en 't zij men mij al dan niet 't recht toekent om reeds nu 't bestaan van belangelooze wenschen boven allen twijfel te achten, in elk geval zal men mij moeten toegeven, dat de schijnbare evidentie van de grondstelling der utilisten is gebleken te berusten op een misverstand. Of inderdaad genot en afwezigheid van smart is 't eenig einddoel dat de mensch krachtens zijn natuur en wezen zich stellen kan, - ziedaar eene meening die van den rang van axioma tot dien van probleem is afgedaald. Daarmede is voor alle verdere onderzoekingen aan de utilisten de vaste grond onder de voeten weggenomen. Al die uitvoerige en voor een deel hoogst belangrijke beschouwingen over de vraag, welke gedragslijn voor individu en maatschappij 't meeste genot oplevert bij 't minste leed, en op welke wijze men de menschen tot 't volgen dier gedragslijn zal overhalen, zullen tot nader order hunne plaats in de zedeleer moeten ontruimen; immers zij hadden voor haar slechts beteekenis, in zooverre men 't genot beschouwde als eenig einddoel van 't menschelijk handelen, en dus 't moreelkategorische in een intellectueel-hypothetisch moeten oploste. Is daarentegen meer dan één einddoel mogelijk, dan wordt noodzakelijk karakter en methode der zedeleer geheel anders. Zij heeft dan niet meer eenvoudig de vraag op te lossen, welke middelen de geschiktste zijn om eenig doel te bereiken, maar zij moet zich een weg banen op volkomen nieuw terrein; zij

moet zich afvragen hoe wij komen tot 't begrip van een rangverschil tusschen 't eene einddoel en 't andere, - welke objecten wij behooren te onderzoeken, volgens welke methode te redeneeren om ons van dit rangverschil rekenschap te geven en dus den grondslag te leggen tot eene wetenschappelijke zedeleer. Natuurlijk hebben wij geen recht reeds nu een uitspraak te doen over de resultaten waartoe dit onderzoek voeren zal, en 't is geenszins onmogelijk, dat 't zal uitloopen op eene eersherstelling der utilistische moraal. Wat ik in de bovenstaande bladzijden heb willen aantoonen, is alleen de principieele onjuistheid der utilistische *methode*, de ouwaarheid der grondstelling waarop Mill zijn theoretisch onderzoek baseert, en waaraan hij de bevoegdheid ontleent om, zonder meer, onmiddellijk tot 't practische gedeelte zijner taak over te gaan. Voorloopig blijft ons derhalve de leer, die 't criterium van goed en kwaad zoekt in de nuttigheid, een onbewezen hypothese, in rang volkomen gelijkstaande met elke andere, - eene mogelijkheid dus, waarvan 't goed recht a priori evenmin mag worden aangenomen als verworpen, maar waarover alleen door nieuwe, onbevooroordeelde onderzoekingen kan worden beslist. Of nu ook voor deze onderzoekingen de natuurwetenschappelijke methode bruikbaar is, ziedaar de vraag, waarop ik thans zal trachten een antwoord te vinden.

Welke is de verhouding tusschen de begrippen *natuur*- en *zedewet*?

Men is gewoon, ze ver uit elkander te plaatsen, en met grooten ijver te waarschuwen tegen hunne verwarring. Voorwaar niet zonder grond. Ongeveer uitsluitend aan deze verwarring is 't toe te schrijven, dat sommige wetenschappen, meer in 't bizonder de economie en de wetenschap der samenleving, gedurende langen tijd in hunne natuurlijke ontwikkeling werden gestuit; bij hunne uitnemendste beoefenaars vindt men telkens en telkens weer dwalingen, die alleen door dit misverstand verklaarbaar zijn. Voor een goed deel juridisch opgeleid, of althans van der jeugd af met de practische opvatting van 't wetsbegrip oneindig beter vertrouwd dan met de theoretische, was 't hun dikwijls onmogelijk zich in de natuurwetenschappelijke denkwijze te verplaatsen. Ook wanneer hun voor een oogenblik de juiste onderscheiding voor den geest zweefde, vielen zij telkens weer in de oude dwaling terug, en verontwaar-

digden zich met nieuwe kracht over 't ‘opleggen’ of ‘voorschrijven’ van natuurwetten, waar de tegenpartij alleen aan 't constateeren van constant oorzakelijk verband had gedacht. Waar deze onvruchtbare en op den duur vervelende strijd door reeksen van geslachten heen werd voortgezet, daar was 't geen wonder, indien er onder hen, die konden onderscheiden, een neiging ontstond om zooveel mogelijk 't verschil tusschen natuur- en zedewet te doen in 't oog vallen. Men deed uitkomen, dat de woorden *behooren* en *moeten, sollen* en *müssen ought to* en *must*, wijzen op geheel verschillende begrippen, de eerste van uitsluitend practischen, de tweede van zuiver theoretischen aard. Men legde er nadruk op, dat de zedewet zich bezig houdt met datgene wat behoort te geschieden, ook wanneer 't feitelijk nooit geschiedt, en dat daarentegen de natuurwet alleen werkelijke gebeurtenissen betreft, onverschillig of zij al dan niet in harmonie zijn met - onverschillig zelfs of zij al dan niet vallen onder de zedewet. En ter nadere verduidelijking leidde men uit 't gezegde zelfs af, dat er tusschen natuuren normaalwetten dikwijls een strijd kan ontstaan, die zich alleen onder bizondere omstandigheden in harmonie oplossen kan[1].

Dat alles is, althans wat de bedoeling aangaat, volkomen juist. Maar tegelijkertijd moet men erkennen, dat 't niet volkomen scherp die bedoeling weergeeft, en de gelegenheid openstelt voor een misverstand, tegenovergesteld aan 't besprokene, maar van niet minder fundamenteele beteekenis. Zoolang men zich er toe bepaalde, op strenge onderscheiding der aangewezen begrippen aan te dringen, was hiertoe geene aanleiding; zij ontstond, toen men begon ze tegenover elkander te plaatsen, en van strijd tusschen natuur- en zedewetten te spreken. Deze terminologie schijnt mij niet volkomen juist. Tusschen de stellingen: A is, en: A is niet, evenals tusschen de andere: A behoort te zijn, en: A behoort niet te zijn, bestaat strijd; niet alzoo tusschen de stellingen: A is, en: A behoort niet te zijn, of omgekeerd. Elke logische tegenspraak is hier reeds daarom uitgesloten, omdat men 't feit A uit twee volmaakt verschillende oogpunten beziet; uit de beide gestelde praemissen zal zich eenvoudig de conclusie ontwikkelen, dat de werkelijkheid niet is in harmonie met 't ideaal. Evenmin kunnen we hier spre-

1 Liebmann, Zur Analysis der Wirklichkeit, blz. 506.

ken van 't geen de Duitschers Realrepugnanz noemen, van twee tegengestelde krachten, die elkanders werking wijzigen of opheffen. Of dit uit een ander gezichtspunt geoorloofd is, zal ons later moeten blijken; wat men hier bedoelt, is blijkbaar iets geheel anders, en wel dit: datgene, wat de zedewet *voorschrijft*, kan soms afwijken van de realiteit, waarin zich de natuurwetten *manifesteeren*. Zoo uitgedrukt, is de stelling onweersprekelijk; zij doet dan eenvoudig uitkomen, dat de theoreticus de werkelijkheid uit een ander standpunt beschouwt dan de moralist. Maar tevens sluit zij niet de mogelijkheid uit, dat de natuurwet practisch beoordeeld, de zedewet theoretisch geconstateerd worden kan. Ligt inderdaad de tegenstelling niet zoozeer in 't object, dat men bestudeert, als wel in 't standpunt, waaruit men 't beschouwt, dan is er a priori geene reden te vinden, waarom niet ook 't standpunt van den een voor den ander voorwerp van onderzoek worden kan. Aan de eene zijde is dan de moralist volkomen bevoegd, de producten der natuurwet aan 't ideaal te toetsen, en over hen 't oordeel uit te spreken, aan den anderen kant mag de theoreticus ook de zedewet trekken binnen 't terrein zijner studiën; constateerende 't bestaan van zekere psychische verschijnselen (goed- en afkeuring), heeft hij alle recht de natuurwet te zoeken, waaraan zij onderworpen zijn. M.a.w. het moreel gevoel mag beslissen welke plaats aan eene of andere natuurwet of aan hare resultaten in de ideale wereld, de ‘Welt der Werthe,’ toekomt; - 't verstand daarentegen mag uitspraak doen over de vraag, welke in de reëele wereld van oorzaak en gevolg de beteekenis is der zedewet. Voor ons tegenwoordig onderzoek, zooals 't in den aanvang van dit opstel is omschreven, hebben wij ons bezig te houden met de tweede questie, - met een onderzoek der vraag, niet wat een of ander reëel verschijnsel *moest* wezen, maar wat de moreele taxatie *is*, - meer in 't bizonder, welke de natuurwetten zijn, waaraan zij is onderworpen.

Dat wij inderdaad als resultaten van ons theoretisch onderzoek hier even goed als op physisch terrein natuurkrachten en natuurwetten verwachten mogen, - ziedaar eene stelling die door mij op verwant gebied uitvoerig werd toegelicht. Zonder alles te herhalen, wat ik daar ter plaatse heb gezegd, schijnt 't toch noodig, in algemeene omtrekken althans, de gronden aan te geven, waarop mijne meening ten dezen berust.

Beginnen wij met 't zoeken eener nauwkeurige definitie der

gebezigde termen. Vergis ik mij niet, dan verstaat men op physisch terrein onder *natuurkracht* de constante, niet verder te reduceeren betrekking tusschen verschillende substantiën, volgens welke bepaalde veranderingen der eene overal en altijd door bepaalde veranderingen der andere worden gevolgd. Dat wij hier niet met de Spinozistische, absolute substantie te doen hebben, spreekt van zelf; wat bedoeld wordt, zijn alleen relatieve substantiën: voorloopig onreduceerbare grondbegrippen, zooals de stof dat is voor de physische, en zooals de elementen dat zijn voor de chemische wetenschap. Zoo opgevat, schijnt de definitie onwederlegbaar. *Natuurwetten* zijn dan algemeene oordeelen betreffende de werkingswijze eener kracht, of volgens Liebmann: eine allgemeine Regel, nach welcher an das Zusammentreffen bestimmter Realbedingungen in der Natur jederzeit und allerorten das nämliche Ereignisz als Realeffekt geknüpft erscheint[1]. Zeer terecht spreekt ook Rümelin van natuurwetten als definitiën van krachten[2], waarbij men dan te onderscheiden heeft primaire natuurwetten, die de kracht in 't algemeen, en secundaire, die hare werkingswijze in bepaalde omstandigheden definieeren.

Vragen wij ons nu af of deze begrippen ook gelding hebben op 't gebied der geestelijke wetenschappen, dan schijnt voor hem, die ook 't geestesleven aan de onvoorwaardelijke heerschappij der causaliteitswet onderworpen acht, geen ander dan een toestemmend antwoord mogelijk. Want deze vraag lost zich op in eene andere: zijn er ook in de geestelijke wereld bepaalde klassen van oorzaken, die altijd, zoo vaak zekere voorwaarden vervuld zijn, door bepaalde werkingen worden gevolgd? Zulke klassen nu zijn gemakkelijk genoeg aan te geven. ‘Immers de zoogenaamde karaktereigenschappen der onderscheiden personen hebben geene andere beteekenis dan deze, dat bij die personen door bepaalde beweegredenen bepaalde wilsuitingen worden veroorzaakt. 't Egoïsme is niets anders dan die betrekking tusschen intellect en wil, volgens welke de voorstelling van lust of onlust leidt tot een streven naar, of een zich verzetten tegen verwezenlijking van den inhoud dier voorstelling. Vaderlandsliefde is die andere betrekking, volgens welke bij sommige personen de voorstelling van eenig voor- of nadeel

1 Liebmann, Zur Analysis der Wirklichkeit. Straszburg, 1876, blz. 266.
2 Rümelin, Reden und Aufsätze. Tübingen, 1875, blz. 6.

door hun land te ondergaan, onveranderlijk gevolgd wordt door den wil om de totstandkoming van 't voorgestelde te bevorderen of tegen te houden, Ik zie geen reden om aan deze twee karaktereigenschappen den naam psychische natuurkrachten te onthouden, en evenmin aan de andere, waarmede ik de lijst zou kunnen vermeerderen. Wil men hiertegen inbrengen, dat wij op die wijze een onbegrensd aantal natuurkrachten zouden verkrijgen, waarvan 't zeer mogelijk en waarschijnlijk is, dat verscheidene slechts modificatiën zijn van andere meer algemeene, - dat er derhalve voorloopig geen criterium zou zijn om werkelijke en afgeleide natuurkrachten van elkander te onderscheiden, ik geef dit dadelijk toe. Maar ik moet er dan op wijzen, dat de empirische natuurwetenschap ten dezen in geen gunstiger toestand verkeert dan wij. Ook zij werkt nog altijd met een betrekkelijk groot aantal krachten, in de overtuiging dat verscheidene hiervan zich bij nadere kennisname tot algemeenere zullen laten reduceeren. Het is bekend genoeg, dat 't ideaal der natuurwetenschap geen ander is dan dit: alle stoffelijke verandering op te lossen in de werking van één kracht. Maar ook daar, waar vooralsnog niet 't minste uitzicht bestaat op verwezenlijking van dit ideaal, is geen reden om de handen slap te laten hangen. De natuurwetenschap is zich bewust een empirische, niet een speculatieve tak van onderzoek te zijn; zij gaat niet uit van een ondersteld gemeenschappelijk centrum, maar van de peripherie. Is zij ook overtuigd dat er een veel geringer aantal afzonderlijke middenpunten zijn, dan 't aanvankelijk schijnt, overal waar zij een stukje van den omtrek herkennen kan, haast zij zich 't te onderzoeken, en voorloopig de vraag ter zijde latende of misschien alle gevonden lijntjes heenwijzen op één centrum, tracht zij voorloopig voor elk afzonderlijk 't middenpunt te construeeren. Blijkt 't dan, dat twee der zoo gevonden middenpunten samenvallen, zooveel te beter; dan is er een natuurkracht minder, en men is een stap verder op den weg van de veelheid tot de eenheid. Zulk een stap deed de natuurwetenschap, toen zij de mechanische warmtetheorie proclameerde. Op 't terrein van magnetisme en electriciteit is zij minder ver gevorderd, en deze zijn natuurkrachten gebleven. Maar dit is geen grond om hun terrein voorloopig onontgonnen te laten; in tweeërlei richting wordt er ijverig gearbeid. Op 't eigen gebied der kracht zoekt men haar wijze van werken, haar draagwijdte te leeren kennen

en zooveel mogelijk in formule te brengen; aan de grenzen doet men pogingen om de kloof te dempen, die haar van andere krachten scheidt. Niet anders schijnt mij de weg, die in de geestelijke wetenschappen de aangewezene is'[1].

Een enkel bezwaar, dat tegen 't hier ingenomen standpunt in 't midden zou kunnen worden gebracht, mag niet met stilzwijgen worden voorbijgegaan. Men zou n.l. kunnen wijzen op de omstandigheid, dat wat b.v. 't egoïsme aangaat, allerminst 'jederzeit und allerorten' aan gelijke oorzaken gelijke gevolgen verbonden zijn; voor den een zal de kracht der verleiding grooter, voor den ander kleiner zijn, en ook 't zelfde individu zal ze in 't eene oogenblik in vrij wat sterker mate gevoelen dan in 't andere. Maar men bedenke tweeërlei. Vooreerst dat elke krachtswerking aan voorwaarden gebonden is, en alleen dan zuiver is waar te nemen, als tegenwerkende oorzaken uitgesloten zijn. Natuurwetten zijn hypothetische oordeelen; zij constateeren alleen, dat als a gebeurt, b volgen moet, maar laten volkomen de mogelijkheid open, dat a niet gebeuren zal, en dus b evenmin. - Vervolgens, dat de vraag, hoe vaak en in welke verhouding de onderscheiden krachten voorkomen, er eene is voor de concreete, maar niet voor de abstracte wetenschap. Volmondig toegevende, dat 't eene voorwerp zwaarder is dan 't andere, blijft toch de gravitatie al hare aanspraak op den naam eener natuurkracht behouden. Zoo ook hier. 't Egoïsme moge bij den eenen mensch een vrij wat grooter rol spelen dan bij den anderen, 't moge zich onder deze omstandigheden oneindig meer doen gevoelen dan onder gene, al deze eigenschappen heeft 't met de krachten der physica gemeen. Een voldoende grond om dit en andere verwante begrippen van de algemeene notie: kracht, uit te sluiten, schijnt er niet te bestaan.

Dit om ons voorloopig te oriënteeren; keeren wij thans naar ons eigen terrein terug. Willen wij de hier geldende natuurwetten leeren kennen, dan behooren wij vóór alles te waken tegen een misverstand, waarvan zich Mill niet heeft weten vrij te houden: de verwarring n.l. tusschen de wetenschap van 't zedelijk leven en die der zedelijke taxatie. 't Verschil ligt

1 Zie mijn acad. proefschr.: Karakter en methode der Staathuishoudkunde. Leiden, 1880. blz. 39-40.

voor de hand, maar niet minder ook 't gevaar om 't over 't hoofd te zien. Dit gevaar spruit voort uit de omstandigheid, dat wij, 't woord zedelijkheid uitsprekende, onze aandacht als van zelve vestigen op tweeërlei gebied, op dat van 't willen aan de eene zijde, op dat van 't oordeelen aan de andere. Vooreerst staan wij voor 't feit, dat bepaalde motieven, wanneer tegenwerkende oorzaken ontbreken en zekere omstandigheden gerealiseerd zijn, den wil determineeren in een bepaalde richting, die wij gewoon zijn zedelijk te noemen. Maar daarnaast hebben wij te doen met een andere causaalketen, die thans geen constante betrekking tusschen voorstelling en wil, maar eene tusschen voorstelling en (als ik 't zoo noemen mag[1]) taxatievermogen betreft: met 't feit, dat door de voorstelling van sommige neigingen of handelingen goed- of afkeuring in ons wordt opgewekt. Men zal gereedelijk inzien, dat zich hier aan ons voordoen twee verschillende psychische natuurkrachten; in de eerste plaats hebben wij dus na te gaan, welke van beide voor de ethiek 't eigenlijke voorwerp van onderzoek moet zijn. Beginnen wij met ons rekenschap te geven van 't standpunt, dat door 't erkende hoofd der ‘inductieve school’ tegenover deze questie wordt ingenomen.

Zooals in de vorige bladzijden uitvoerig werd uiteengezet, Mill zoekt zijn uitgangspunt in 't begrip van 't wenschelijke, en tracht vandaar te komen tot dat van 't goede. Hij begint met te onderzoeken, welke de eindobjecten zijn, die inderdaad worden gewenscht; als zoodanig vindt hij genot en afwezigheid van smart (in zijne terminologie dus geluk), en onmiddellijk wordt de conclusie getrokken: ‘Happiness has made out its title as one of the ends of conduct, and consequently one of the criteria of morality’[2]. Daarna wordt 't onderzoek voortgezet, en aldra 't geluk tot *eenig* criterium der zedelijkheid geproclameerd, op grond van de bewering, dat 't in laatste instantie 't eenig einddoel van 't menschelijk handelen zou zijn. Ik heb getracht aan te toonen, dat de praemisse niet voldoende was gemotiveerd; intusschen hebben wij geen reden om te veronderstellen, dat een compleeter overzicht over de laatste motieven van 't menschelijk handelen Mill tot juister gevolg-

1 Om niet te praejudicieeren op de nog te behandelen questie: moreel gevoel of moreele rede?
2 t.a.p., blz. 53.

trekkingen zou hebben geleid. Want gesteld zelfs, dat hij gekomen was tot de overtuiging, dat nog andere dingen dan genot den wil kunnen determineeren, dan nog zou er volgens zijn methode geen weg zijn te vinden om onder deze tot een rangregeling te geraken. Inderdaad schijnt Mill's methode uitsluitend gemaakt voor zijne resultaten; alleen wanneer slechts één voorwerp gewenscht wordt als einddoel en al 't andere als middel om dat einddoel te bereiken, kan men de leer van 't goede in die van 't wenschelijke doen opgaan. De waarde van onderscheiden middelen ter verwezenlijking van één doel is onderling meetbaar; voor die van verschillende zelfstandige doeleinden moet buiten hen de maatstaf worden gezocht. In Mill's systeem is voor een dergelijken maatstaf geen plaats. Zijne in de voorgaande bladzijden uitvoerig bestreden dwaling was voor hem de onmisbare voorwaarde tot 't scheppen eener wetenschappelijke ethiek. Zij is te vergelijken met 't ongelukkig toeval, waardoor somtijds een rekenaar, bij 't nemen van de proef op een foutieve som, een nieuwe fout maakt, die de eerste volkomen dekt, en hem dus, met 't inzicht in zijne vergissing, de mogelijkheid afsluit om op nieuw en thans met beter resultaat, den arbeid te beginnen.

Deze eerste fout nu, die alleen door de gelijkstelling van geluk en genot verhinderd wordt, zich duidelijk in de resultaten te doen gevoelen, is de principieele miskenning van 't eigenlijk voorwerp van onderzoek der ethische wetenschap. Mill heeft van de moraal eene wetenschap van den menschelijken wil gemaakt; inderdaad moet zij zijn eene wetenschap der zedelijke taxatie. 't Hoogste punt, dat voor de eerste bereikbaar schijnt, is nauwkeurige kennis van alle motieven, die den wil in beweging kunnen brengen; tot eene rangregeling kan zij van haar standpunt niet geraken. Wanneer de verschijnselen der moreele taxatie niet bestonden, wanneer niet gegeven was 't feit, dat wij goed- en afkeuren, bewonderen en ons verontwaardigen, dan zou niemand denken aan eene wetenschap van goed en kwaad; alleen de wensch om orde en regelmaat te brengen in de uitingen van 't zedelijk bewustzijn, om ze te reduceeren tot algemeene wetten, kon die gedachte doen ontstaan. Welnu, dan schijnt ook de taak der natuurwetenschappelijke moraal vóór alles in 't onderzoek dier verschijnselen te bestaan; zij heeft niet te zoeken naar een algemeenen regel, volgens welken men zekere handelingen verricht, of zekere dingen wenscht, maar

naar een algemeenen regel, volgens welken men zekere dingen goedkeurt. Schijnbaar kan men door 't eerste tot 't tweede komen; heeft men eenmaal een compleet overzicht der eindobjecten van 't menschelijk wenschen, dan schijnt rangregeling van de zoo geclassificeerde bedoelingen gemakkelijker dan van den oorspronkelijken chaos. Intusschen, schijn bedriegt. *Vooreerst*, omdat de natuurwetenschappelijke methode elke petitio principii uitsluit. Wanneer ons nu gegeven is 't feit, dat de voorstelling van sommige karakters of handelingen in ons opwekt goed- of afkeuring, dan mogen wij niet a priori de mogelijkheid uitsluiten, dat aan deze voorstelling geen werkelijkheid beantwoorden zou. 't Kon b.v. zijn dat de zedelijke taxatie alleen op een verkeerd begrijpen der karakters berustte, en dat zij verdween, zoodra men zich nauwkeurig rekenschap had gegeven van de werkelijkheid; - zooals inderdaad sommigen hebben gemeend, dat met 't wegvallen van 't geloof aan den vrijen wil ook de oordeelen over goed en kwaad elke beteekenis voor de werkelijke wereld zouden verliezen. Indien deze meening juist ware, indien men kou aantoonen dat alleen de voorstelling van zoogenaamd vrije, ongedetermineerde handelingen in ons 't gevoel van goed- of afkeuring opwekt, dan zou hieruit eenvoudig de conclusie volgen, dat er in de werkelijkheid geen plaats is voor moraliteit. Allerminst zouden wij van ons streng natuurwetenschappelijk standpunt daaruit mogen afleiden, dat 't gevonden criterium ‘onjuist’ wezen zou. De begrippen juist en onjuist, gerechtvaardigd en niet-gerechtvaardigd, bestaan voor 't theoretisch onderzoek niet; voor 't oogenblik hebben wij alleen te maken met oorzakelijk verband tusschen feiten. Blijkt 't nu, dat zekere feiten (de voorstelling van bepaalde handelingen of karakters) overal en altijd door andere (goed- en afkeuring) worden gevolgd, dan heeft de wetenschap eenvoudig dit constant causaal verband te constateeren, en daarna te onderzoeken of zij 't tot eenvoudiger vormen terugbrengen kan. Of en in hoeverre aan die voorstelling werkelijkheid beantwoordt, gaat haar niet aan, en is ook voor *hare* resultaten zonder eenig gewicht, - hoe belangrijk 't ook moge zijn, uit een ander oogpunt gezien. Wilde men derhalve voorloopig classificeeren, dan zou men dit niet moeten doen met de reëele, maar met de voorgestelde handelingen en karakters. Maar ook deze methode (en hier komen wij tot de *tweede* reden) zou niet aan te bevelen zijn, omdat men elke verzameling voorwerpen op vele verschillende

wijzen classificeeren kan, afwisselende met 't doel dat men met de classificatie beoogt. Om te weten, welke voor de ethiek de ware is, zou men eerst reeds eene ethische wetenschap gereed moeten hebben; zelfstandig onderzoek moet derhalve voorafgaan. Van de tegenovergestelde methode vinden wij bij Schopenhauer een voorbeeld dat inderdaad afschrikwekkend mag heeten. Uitgaande van zijne reeds bestreden stelling, dat elke handeling met wel en wee in verband moet staan[1], berooft hij vooreerst deze stelling van elken, zelfs schijnbaren grond, door dit wel en wee niet als uitsluitend 't eigene, maar als òf vreemd òf eigen op te vatten, en verdeelt op dezen grondslag alle handelingen in egoïstische, die streven naar eigen geluk, menschlievende, die op 't geluk van anderen gericht zijn, en booze, die zich 't ongeluk van anderen ten doel stellen. Daar nu Schopenhauer zich bij 't woord ‘Bosheit’ of ‘Grausamkeit’ voornamelijk zoodanige daden voor den geest haalt, waartegen zijn moreel gevoel in opstand komt, wordt dit derde ‘einddoel’ met 't egoïsme als onzedelijk, daarentegen de menschenliefde als 't eenig zedelijke aangemerkt[2]. Bij rijper nadenken is 't duidelijk, dat onderscheiden daden, die zeer bepaaldelijk de som van 't geluk verminderen, bewondering in plaats van afkeuring wekken; men denke slechts aan handelingen als die van Albrecht Beiling, waarvan 't meer of minder historische ter zake natuurlijk niet afdoet. Even onbetwistbaar is 't intusschen, dat andere daden, die ook op geluksvermindering uitloopen, verontwaardiging wekken; de conclusie ligt voor de hand: De classificatie der menschelijke handelingen naar hunne gevolgen voor 't geluk van den handelenden persoon of anderen, is niet die welke voor de ethiek bruikbaar is. Wil men een volkomen analoog geval, men denke zich een physicus, die, bij 't woord metalen meer aan ijzer en koper dan aan kwikzilver en waterstof denkende, de metalen in 't algemeen onder de vaste lichamen wilde rangschikken, - evenals Schopenhauer de gelukverminderende daden onder de onzedelijke. Om te komen tot eene werkelijk ethische classificatie, zal men zich dus niet mogen vergenoegen met de algemeene kenmerken der drie aangewezen klassen, maar zal men minstens eene er van weer moeten oplossen in de enkele exemplaren, waaruit zij is samengesteld.

De conclusie, waartoe de belangstellende lezer door deze be-

1 Zie blz. 211.
2 Sämmtl. Werke, IV, 2. blz. 209 vv.

schouwingen zal zijn gebracht, zal waarschijnlijk zijn de volgende: wil de moraal aanspraak maken op den naam eener natuurwetenschap, dan behoort zij recht op haar doel af te gaan, zich niet te bemoeien met de vraag welke dingen men wil, maar zich te bepalen tot de andere, welke dingen men behoort te willen. En evenzeer zal hij inzien, dat Mill 't woord *bewijs* in veel te engen zin opvat, waar hij zegt: 'Questions of ultimate ends are not amenable to direct proof. Whatever can be proved to be good, must be so by being shown to be a mean to something admitted to be good without proof'[1]. Mill schijnt alleen aan een deductief bewijs te denken, en de geheele natuurwetenschappelijke bewijsmethode te vergeten. Wanneer men inderdaad van bewijzen mag spreken, waar uit tal van bizondere gevallen door inductie de algemeene wet wordt te voorschijn gehaald, die ze beheerscht, dan is er geen reden om a priori voor de vraag welke dingen goed en slecht zijn, de mogelijkheid van bewijs uit te sluiten. Alles komt slechts aan op juiste begripsbepaling. Verwart men de begrippen *goed* en *wenschelijk*, zooals hier, en nog duidelijker elders[2] door Mill wordt gedaan, dan ligt de onmogelijkheid van 't bewijs voor de hand; begint men evenwel met voor 't tegenwoordig onderzoek *goed* en *kwaad* te definieeren als datgene, wat in meerdere of mindere mate dat bizondere verschijnsel opwekt, dat wij zedelijke goed- of afkeuring noemen, dan leveren de tallooze gevallen, waarin wij deze beide waarnemen, ons voor de inductieve bewijsvoering een even stevigen grondslag als eene der natuurwetenschappen vermag aan te wijzen.

Is dit alles erkend, en daarmede als eenig mogelijk uitgangspunt der natuurwetenschappelijke zedeleer 't feit der zedelijke waardeering aangenomen, dan komen wij tot de vraag, in welk licht wij dit feit hebben te beschouwen. Immers, over natuur en wezen der moreele taxatie ontmoeten wij twee hypothesen, correspondeerende met de beide vormen, waarin zich goed- en afkeuring, bewondering en verontwaardiging, plegen te vertoonen. Aan de eene zijde gaan zij gepaard met een meer of minder

1 t.a.p., blz. 6.
2 t.a.p., blz. 52, 53: 'Questions about ends are, in other words, questions what things are desirable.... The sole evidence it is possible to produce, that anything is desirable, is that people do actuall desire it.'

intens *gevoel*, aan den anderen kant dragen zij dikwijls 't karakter van een *oordeel* over de objectieve wereld. Uit deze tweeslachtigheid heeft zich ontwikkeld de vraag, aan welke der beide zijden van 't verschijnsel eene primaire, aan welke daarentegen slechts eene afgeleide beteekenis behoort te worden toegekend. Zij, die een moreel gevoel aannemen, zijn van oordeel, dat de menschelijke geest in ieder concreet geval onmiddellijk, zonder verstandelijke overweging of toepassing eener algemeene regel, reageert op goed en kwaad; hunne tegenstanders daarentegen beweren, dat wij, op welke wijze dan ook, in 't bezit zijn gesteld van zekere algemeene ethische waarheden, die wij toepassen op ieder concreet geval, - en dat derhalve de term zedelijke rede te verkiezen is. In den tegenwoordigen tijd schijnt de laatste meening de meest algemeen aangenomene te zijn; althans Mill verzekert het in de ondubbelzinnigste bewoordingen: ‘Those believers in (a natural faculty, informing us of right and wrong), who have any pretensions to philosophy, have been obliged to abandon the idea, that it discerns what is right or wrong in the particular case in hand, as our other senses discern the sight or sound actually present. Our moral faculty, according to all those of its interpreters, who are entitled to the name of thinkers, supplies us only with the general principles of moral judgment; it is a branch of our reason, not of our sensitive faculty; and must be looked to for the abstract doctrines of morality, not for perception of it in the concrete. The intuitive no less than what may be termed the inductive school of ethics, insists on the necessity of general laws. They both agree that the morality of an individual action is not a question of direct perception, but of the application of a law to an individual case’[1].

Waar een voorzichtig man als Mill zich in zoo sterke bewoordingen uitlaat, daar schijnt voor hem, die eene tegengestelde meening belijdt, en toch niet gaarne alle aanspraak op den naam van denker verliezen zou, opzettelijke en ernstige bespreking gebiedend voorgeschreven. Laat ik dan in de eerste plaats in 't kort de gronden aangeven, waarom ik liever van een moreel gevoel dan van eene moreele rede zou willen spreken, en vervolgens, gebruik makende van de methode, die mij reeds eenmaal goede diensten bewezen heeft, door de verklaring der

1 t.a.p., blz. 3.

fout van mijnen tegenstander ook de psychologische gronden zijner meening krachteloos trachten te maken.

Natuurlijk is de vraag, of we bij 't uitspreken van een moreel oordeel den indruk weergeven, door eenige daad of karakter onmiddellijk op ons gemaakt, dan wel een algemeenen regel toepassen op een bizonder geval, vóór alles eene questie van inwendige waarneming. Of liever, ze zou dit zijn, wanneer alleen van een van beide sprake wezen kon. Nu we echter staan voor 't niet tegen te spreken feit, dat men nu eens volkomen in koelen bloede, zonder eenige gevoelsverschijnselen, en zich uitsluitend baseerende op algemeene waarheden, 't eene goedkeurt en 't andere veroordeelt, - dan weer in geestdrift of verontwaardiging geraakt, zonder zich daarbij eenige redelijke of intellectueele functie te zijn bewust geweest, nu verandert de vraag: welke van beide toestanden is reëel? in de andere: welke van beide is primair? - en hier houdt de competentie der eenvoudige waarneming op, om voor die der beredeneerde plaats te maken. Twee dingen schijnen dan volkomen duidelijk. Vooreerst, dat 't aannemen van primaire algemeene regelen de mogelijkheid van uitzonderingen daarop uitsluit; wanneer wij a priori weten, dat b.v. altijd waarheid moet worden gesproken, dan is er geen oorzaak te bedenken, waarom de eene onwaarheid veel meer dan de andere onze verontwaardiging opwekt, en er zelfs gevallen denkbaar zijn, waarin zij voor goedkeuring plaats maakt. Wil men nu zeggen, dat dit slechts een spoorslag moet zijn voor 't zoeken van een algemeener voorschrift, waaronder ook voor deze gevallen plaats te vinden is, dan heeft men daarmede eenvoudig erkend dat niet 't algemeene, maar 't bizondere ten dezen 't gegevene is. - Van niet minder gewicht schijnt mij een tweede punt. Eene van de wetten der methodologie verbiedt 't onnoodig vermeerderen van onderstellingen: kan men eene reeks van verschijnselen even goed verklaren uit eene enkele, als uit twee of drie zelfstandige hypothesen gezamenlijk, dan behoort de eerste verklaring te worden aangenomen. Zoo verdient 't stelsel van Copernicus boven dat van Ptolomeus de voorkeur, omdat 't dezelfde verschijnselen op even afdoende wijze uit eenvoudiger onderstellingen verklaart. Op dezelfde wijze nu kan men aantoonen, dat de door mij verdedigde hypothese eenvoudiger is dan die van Mill. Want gegeven 't vermogen der ‘moreele rede’, dan is er geen weg die vandaar leidt naar 't moreel gevoel; er is

a priori geene reden aan te geven, waarom practische fouten, waarbij ons eigenbelang niet is gemoeid, ons niet even koel zouden laten als theoretische. Op dit standpunt hebben wij dus twee zelfstandige onderstellingen noodig om de werkelijkheid te verklaren. Daarentegen is uit de primariteit van 't moreel gevoel 't bestaan der moreele rede gemakkelijk te begrijpen. Immers, zoodra de menschelijke geest er toe kwam, na te denken over de talrijke verschijnselen van goed- en af keuring, die hij bij zichzelf en anderen waarnam, moest hij hier als overal elders streven naar eenheid, zoeken naar 't algemeene dat aan alle bizondere gevallen ten grondslag lag, uit de verschijnselen de begrippen abstraheeren. Op volkomen dezelfde wijze dus, waarop zich langzamerhand uit de waarneming van vele donkere luchten met daarop volgende regenbuien 't begrip ‘regenachtige lucht’ vormde, ontstonden door abstractie uit inwendige waarnemingen de begrippen der onderscheiden deugden en ondeugden. Nam men in vele bizondere gevallen waar, dat door waarheidspreken een gevoel van goedkeuring, door liegen een gevoel van afkeuring werd opgewekt, dan leidde men hieruit allicht af, dat 't eerste een deugd, 't laatste een ondeugd verdiende te heeten. Uit dit standpunt gezien, zijn derhalve de deugden en ondeugden der publieke opinie, de uitspraken der common sense, niet anders dan hypothesen der onmondige menschheid over 't wezen van 't zedelijk gevoel. De rol van de rede is hier dus niet grooter en niet anders dan die welke zij speelt bij ieder, meer of minder volmaakt, wetenschappelijk onderzoek. Dat men zich in dit onderzoek aanvankelijk telkens vergissen moest, ligt voor de hand; dat men zich telkens vergist heeft, blijkt uit de omstandigheid, dat van alle zedelijke voorschriften geen enkel een regel zonder uitzondering mag heeten. Maar indien ook hunne geldigheid (evenals die van alle andere algemeene uitspraken uit de kindsheid van 't menschdom) uit den aard der zaak zich beperkte tot dagelijks voorkomende gevallen, en ze daarentegen in buitengewone omstandigheden noodzakelijk in strijd moesten geraken met 't oorspronkelijk zedelijk gevoel, - zij bestonden en bestaan, en vormden eeuwen lang de eenige werkelijke zedeleer, die de menschheid vermocht aan te wijzen. Zoo ontstond dan de mogelijkheid om op twee onderscheiden wijzen, als 't ware van tweeërlei zijde, te komen tot de moreele appreciatie van eenig concreet geval: vooreerst onmiddellijk door de reactie van 't zedelijk gevoel, vervolgens middellijk door toepassing der

daaruit afgeleide zedelijke voorschriften. 't Spreekt van zelf dat voor den een deze, voor den ander gene vorm van goed- en afkeuring 't best met temperament en karakter overeenkwam; gewoonte werd natuur, en weldra begon de ‘moreele rede’ hare hypothesen als ingeschapen waarheden te beschouwen, die met 't zedelijk gevoel nauwlijks iets meer hadden te maken, en in elk geval hij onverhoopten strijd 't beslissende woord hadden uit te spreken. Zij vergat, dat hare uitspraken in ieder bizonder geval slechts de waarde hadden van die van den physicus, die *voorspelt*, niet van den wetgever die *beveelt*. Moreele rede en moreel gevoel verhouden zich als theorie en feiten; de eerste moet steunen op de tweede, en kan alleen door de volkomen overeenstemming met hen 't bewijs harer echtheid leveren.

Op welke wijze is dan Mill gekomen tot eene meening, aan de hier verdedigde lijnrecht tegenover gesteld? Vergis ik mij niet, dan worden door hem 't *bestaan* en 't *bekend zijn* van algemeene beginselen der moreele taxatie niet scherp genoeg uit elkander gehouden. Waar hij in éénen adem algemeene wetten eischt, en de directe waarneming aan de toepassing eener algemeene wet tegenoverstelt, daar schijnt hij te vervallen in dat eeuwenoude misverstand, dat reeds zooveel kwaad heeft gesticht: de verwarring van de constateerende natuurwet met de bevelende staatswet. Slechts de laatste *wordt* toegepast, en moet, om toegepast te kunnen worden, bekend zijn; de eerste past zich zelve toe, 'tzij men ze kent of niet. Wat Mill bestrijden wil, schijnt de meening te zijn van de uiterste verdedigers der common sense, die aan den moralist slechts de taak wilden opdragen, de uitspraken van 't moreel gevoel te verzamelen en te classificeeren. Voorwaar eene uiterst onwetenschappelijke opvatting, volkomen analoog aan die van den physicus, die de verwarde, door geen kritiek gezuiverde waarnemingen van 't straatpubliek tot een systeem der natuurkunde zou willen ordenen. Maar men kan zeer vastelijk overtuigd zijn, dat ook ons zedelijk bewustzijn aan vaste regelen gebonden is, en dat op ons de verplichting rust, naar kennis van die regelen te streven, - en toch toegeven, dat zij niet a priori bekend zijn, dat de natuurlijke mensch even zoo weinig weet, waarom hij iets *goed* vindt, als waarom iets anders op hem den indruk maakt van *schoon* te zijn.

In nauw verband met den strijd tusschen moreele rede en moreel gevoel staat die over de vraag, in welken vorm 't zedelijk bewustzijn zijne uitspraken geeft, als bevelen, dan wel als eenvoudige oordeelen over goed en kwaad. Deze onderscheiding is van meer gewicht dan zij misschien bij den eersten blik schijnt. Wie zich op 't eerste standpunt plaatst, heeft daarmede tegelijk beslist, dat alleen aan bepaalde handelingen (die welke de zedewet voorschrijft) 't praedicaat goed mag worden toegekend; evenzoo dat slechts één motief (gehoorzaamheid aan de zedewet) tot waarlijk zedelijk handelen leiden kan. Vat men daarentegen 't zedelijk bewustzijn op als een vermogen om te onderscheiden tusschen goed en kwaad, dan blijft daarmede de vraag wat goed en kwaad is, onbeslist, en eerst 't verder onderzoek zal moeten uitmaken, of we hier met eigenschappen van 't karakter, 't motief, of de daad zelve te maken hebben. De tweede opvatting omvat dus de eerste, in zooverre eene petitio principii, die deze in zich sluit, door gene vermeden wordt. Nog op eene andere wijze is dit 't geval. Staat men op imperativistisch standpunt, dan moet men met Sidgwick uitgaan van de onderstelling ‘that there is in any given circumstances some one thing which ought to be done, and that this can be known’[1]. Dat een dergelijke grondslag van redeneering a priori allerminst mag worden toegelaten, blijkt reeds uit de zoogenaamde collisiones officiorum, waar uitsluitend zedelijke motieven den wil in twee tegengestelde richtingen trachten te bewegen. Zonder nader onderzoek te beweren, dat in al deze gevallen slechts ééne bepaalde handelwijze rechtmatig heeten mag, ware even ongerijmd als de mogelijkheid te ontkennen, dat twee gewichten, op de schalen eener balans geplaatst, elkander in evenwicht houden. Al deze bezwaren worden vermeden, wanneer zich de zedeleer niet ten doel stelt te onderzoeken, wat uitsluitend rechtmatig is, maar eenvoudig, wat goed-, en wat afkeuring wekt, daarbij gaarne de mogelijkheid erkennende van dilemma's, waarin 't zedelijk gevoel op elke der beide mogelijke handelwijzen op gelijke wijze reageeren zou.

Ook hier is 't niet moeilijk, de oorzaken der tegengestelde meening aan 't licht te brengen. In de eerste plaats heeft men zich weer laten leiden door de analogie met staatswetten:

1 t.a.p., blz. 6.

hier is inderdaad in ieder bizonder geval eene bepaalde handelwijze voorgeschreven of verboden, juist omdat men hier uitsluitend te doen heeft met *daden*, die al of niet bevorderlijk zijn aan de verwezenlijking van 't staatsdoel. Maar daarnaast behoort te worden gewezen op een grond van meer principieele beteekenis: op de ongemotiveerde scherpe tegenstelling van wenschen en willen. Men heeft zich vroolijk gemaakt over 't consequente rigorisme der imperativisten, veelal zonder zich nauwkeurig rekenschap te geven van de onafwijsbare noodzakelijkheid, waarmede men van zeker standpunt tot dit rigorisme komen moest. Zoolang men geluk en genot als identieke of hoogstens gradueel onderscheiden begrippen beschouwt, moet uit den aard der zaak alle wenschen 't karakter dragen van een streven naar genot, en derhalve een egoïstischen tint behouden. Vandaar dat zeer conscientieuse denkers als Kant er noodzakelijk toe moesten komen, aan eene of andere handeling alle moreele waarde te ontzeggen, wanneer zij werd verricht uit neiging, en daarentegen als eenig zedelijk motief aan te nemen gehoorzaamheid aan de zedewet. Eene paradoxale meening, - ik geef dit gaarne toe, maar eene die op te vasten basis rust, om er zich met een paar gevoelsargumenten van af te maken. Het moge honderdmaal waar zijn, dat de weerzin tegen plichtsvervulling wijst op een verkeerde neiging, en dat men zich 't uitroeien van die neiging, 't gemakkelijker en met minder tegenzin vervullen zijner plichten moeilijk als achteruitgang denken kan, - even onweersprekelijk schijnt de andere stelling, dat aan handelingen, wier einddoel is eigen genot, onmogelijk eenige zedelijke waarde kan worden toegekend. Zooals men gemakkelijk zal zien, vloeit de oplossing dezer schijnbare tegenstrijdigheid als van zelve voort uit de reeds uitvoerig besproken onderscheiding tusschen geluk en genot. Was volgens Aristoteles elke deugd onvolmaakt, zoolang hare vervulling geen genot geworden was, en eischte daarentegen Kant, dat de zedelijke handeling uit zuiver plichtgevoel zonder eenige overwegingen van lust of last zou worden verricht, dan hebben beide volkomen gelijk. De eerste, in zooverre het zedelijke doel, om dien naam te verdienen, niet moet worden nagestreefd als middel tot iets anders, maar zelf einddoel van den wensch moet zijn, en dus zijne bereiking voorwaarde tot geluk. De tweede, omdat het object van den inderdaad zedelijken wensch nooit kan zijn eenig genot, maar integendeel juist 't bestaan

van dien wensch oorzaak is, dat men eerst na zijne vervulling 't genot der wenschelloosheid smaken kan. Alleen zóó lang kan men denken, dat er tusschen beide meeningen strijd bestaat, als men verzuimt, zich nauwkeurig rekenschap te geven van den aard van 't genot, dat onmiskenbaar de bevrediging ook onzer zedelijke wenschen vergezelt.

Tot welke conclusiën men nu geraken moest, uitgaande van 't hier bestreden standpunt, ligt voor de hand. Is alle wenschen uit den aard der zaak egoïstisch (dit woord genomen in den ruimst mogelijken zin), dan is in 't natuurlijk mecanisme der neigingen voor de zedelijkheid geen plaats. Zij moet derhalve zijn een van buiten geïmporteerde waar, en de zedelijke wil behoort streng te worden onderscheiden van de natuurlijke wenschen. Sluit 't eene contradictie in zich, te spreken van eene zedelijkheid uit neiging, dan schiet er weinig anders over, dan ze te maken tot de opvolging van een bevel. De natuurlijke mensch streeft dan slechts naar geluk, maar tegenover de natuurwet die hem voortstuwt in *deze* richting, staat de zedewet, die hem categorisch beveelt, zich te bewegen in eene gansch andere. In de volkomen gehoorzaamheid aan dezen stoot van buiten, in 't willen van datgene wat nooit gewenscht werd en nimmer gewenscht worden kan, ligt volgens deze leer de ware zedelijkheid.

Wat mij betreft, ik geloof dat zij na de aanwijzing der dwaling, waaruit zij met logische noodzakelijkheid voortvloeide, moeilijk zal kunnen worden gehandhaafd. Het wordt zoo dikwijls gezegd, dat in de empirische natuur van den mensch geen basis voor de moraal te vinden is, dat de natuurwet egoïsme voorschrijft, dat de wil van het individu van nature op niets daarbuiten betrekking hebben kan. Het schijnt mij toe, dat deze en dergelijke uitspraken niet in harmonie zijn met den tegenwoordigen stand der wetenschap. Veeleer heeft men ze te beschouwen als de laatste overblijfselen van een verouderd dualisme, van de levensbeschouwing eener eeuw, waarin men gewoon was aan 't rijk der natuur dat der genade tegenover te stellen. Voor ons heeft 't woord natuur een ruimer beteekenis; 't omvat alle verschijnselen, de abnormale even goed als de normale, de meest gecompliceerde niet minder dan de eenvoudigste, zoowel die welke onze goedkeuring als die welke onze afkeuring plegen op te wekken. De omstandigheid, dat bij de meeste menschen de zedelijke motieven veel later dan

de egoïstische zich doen gelden, en ook gedurende het geheele leven veelal door deze worden overwonnen, - de waarschijnlijkheid zelfs dat de mensch van lagere diersoorten afstamt, in welke de egoïstische neigingen bijna onbeperkt heerschappij voeren, - zij geven ons geenerlei recht om aan 't eigenbelang een anderen of hoogeren graad van natuurlijkheid toe te kennen dan aan de zedelijke wenschen. En evenmin mogen wij waarde hechten aan de argumentatie van hen, die de determineering van den individueelen wil door 't daarbuiten gelegene oudenkbaar achten. Zeer in 't bizonder wordt hierop de klemtoon gelegd door Spir: ‘Unserer empirischen Natur nach sind wir von einander getrennte Individuen, in deren jedem ein Verlauf innerer Zustände unabhängig von den anderen stattfindet. Zwischen den inneren Zuständen eines Menschen und den inneren Zuständen anderer Menschen besteht kein nothwendiger Zusammenhang... Es ist also klar, dasz das Streben und Wollen eines Menschen, so weit blosz seine empirische Natur in Betracht kommt, gar keine Rücksicht auf die inneren Zustände anderer Menschen enthält’[1]. Deze conclusie schijnt mij gewaagd. Wat mijn wil determineert, is in elk geval niet 't aan u gepleegde onrecht, maar de voorstelling daarvan, en deze voorstelling heeft plaats in *mijn* bewustzijn. Hoe zij ontstaat, hoe ik kennis kan krijgen van iets, dat buiten mij schijnt te geschieden, - ziedaar een vraagstuk, dat de diepste diepten der philosophie raakt. Wat wij hier hebben te constateeren, is alleen dit: in de empirische natuur draagt 't eene individu kennis van 'tgeen 't andere ondergaat, en er is a priori geen grond aan te geven, waarom niet deze kennis zijn wil tot een bepaalde handeling zou kunnen determineeren. 't Blijft derhalve mogelijk dat de in- of uitwendige waarneming ons gevallen voor oogen brengt, waarin wordt gewenscht en gestreefd naar een doel, dat met lief en leed van den handelenden persoon in geenerlei betrekking staat, en is dit 't geval, dan is daarmede eo ipso bewezen, dat in de wereld onzer ervaring nog andere dan egoïstische motieven werkzaam zijn. 't Is dan de taak der natuurwetenschappelijke psychologie, wel verre van deze verschijnselen buiten haar grondgebied te verbannen, ze uit volkomen 't zelfde oogpunt en volgens geheel dezelfde methode te bestudeeren als alle andere voorwerpen van haar

1 Moralität und Religion, blz. 47.

onderzoek. Zoo min als hare oudere en meer ervaren zuster, de natuurwetenschap der stoffelijke wereld, mag zij beginnen met willekeurige onderscheidingen; bescheiden behoort ze af te wachten welke feiten de realiteit haar te verwerken geeft, en eerst na 't onderzoek mag ze beslissen of al dan niet op sommige punten aan een ingrijpen van vreemde invloeden moet worden gedacht.

Om te resumeeren: Ons zijn gegeven zekere feiten, waarvoor wij eene verklaring hebben te zoeken, - deze nl., dat de voorstelling van bepaalde karakters of handelingen ('t zij als reëel, 't zij als imaginair) bij ons opwekt zekere gevoelens, waaraan wij den naam goed- of afkeuring, bewondering of verontwaardiging plegen te geven, - en dit zonder bewuste toepassing van een bekend principe. Deze gevoelens zijn, voorloopig althans, niet tot andere reduceerbaar. Noemt men iets goed, en er wordt gevraagd: bedoelt gij dat 't nuttig is, of bevorderlijk aan de volmaking der menschheid? dan zal men antwoorden: neen, ik meen dat 't goed is. Uit 't bestaan van deze groep verschijnselen nu concludeeren wij tot de waarschijnlijkheid eener *wet* (in zuiver natuurwetenschappelijken zin) die ze beheerscht, en dit op grond van ons geloof aan de algemeene geldigheid der causaliteitswet. Derhalve hebben wij te onderzoeken, of de karakters en handelingen, die in ons opwekken een gelijk gevoel, zekere kenmerken gemeen hebben, welke ze onderscheiden van alle andere; gelukt het ons deze te ontdekken, dan is daarmede de natuurwet gevonden, waaraan de zedelijke taxatie onderworpen is; gelukt het ons niet, dan is geene wetenschappelijke zedeleer mogelijk. Derhalve is ons standpunt volkomen aan dat van den physicus analoog. De moreele taxatie is een algemeen verschijnsel, evenals b.v. de warmte en 't geluid dat zijn, hier zich vertoonende in sterker, daar in zwakker mate, hier aanleiding gevende tot deze, daar tot gene resultaten, maar in alle, ook de meest uiteenloopende gevallen, zelve volkomen een en ondeelbaar. Nu is 't geenszins ondenkbaar, dat wij hier te doen hebben met een secundair, afgeleid verschijnsel; dit kan alleen blijken uit 't onderzoek, zooals 't b.v. voor de warmte door de mechanische warmtetheorie gebleken is. In elk geval hebben wij ons voorloopig te bepalen tot de studie der feiten, en behooren wij af te wachten, welke resultaten uit hen zullen kunnen worden afgeleid.

De eenige methode nu, die voor eene wetenschap als deze bruikbaar schijnt, is de inductieve, die op grond der waarnemingen hypothesen vormt, en deze toetst aan de werkelijkheid, - volkomen dezelfde, waaraan wij de moderne natuurwetenschap te danken hebben. Dat volgens mijne meening ook alle uitspraken der ‘moreele rede,’ alle zedelijke voorschriften die in omloop zijn, aan eene zeer onvolmaakte inductie hun bestaan zijn verschuldigd, heb ik reeds vroeger doen opmerken. De zoogenaamde hoofddeugden, waarheid, rechtvaardigheid, menschlievendheid, enz. zijn niet anders dan hypothesen, door de onmondige menschheid op grond der ruwe, door geen kritiek gezuiverde waarneming gevormd. Dat zij op wetenschappelijke juistheid geenerlei aanspraak kunnen maken, spreekt vanzelf, en wij kunnen dan ook moeilijk eenige waarde hechten aan de argumenten tegen de intuïtieve zedeleer, welke Sidgwick aan hunne onvolmaaktheid ontleent. Zooals wij gezien hebben, bepaalt zijne kritiek er zich toe, aan te toonen, dat zij talrijke uitzonderingen toelaten en ieder oogenblik met elkander in conflict kunnen geraken, waaruit dan tot de volkomen onbetrouwbaarheid der intuïtieve moraal besloten wordt. Met geheel 't zelfde recht zou men uit de zeer verwarde en vaak tegenstrijdige beschouwingen, die bij 't volk over wind en weder in omloop zijn, kunnen concludeeren tot de onmogelijkheid eener wetenschappelijke meteorologie. Dat tot dergelijke overijlde gevolgtrekkingen alle redelijke grond ontbreekt, behoeft niet te worden aangetoond; wilde Sidgwick iets tegen de intuïtieve zedeleer bewijzen, dan had hij niet 'tgeen de menschen denken, maar 'tgeen zij gevoelen tot voorwerp van zijn onderzoek moeten kiezen, en aantoonen, dat 't onmogelijk is, de enkele uitspraken van 't zedelijk gevoel met elkander in harmonie te brengen. Deze toch zijn 't gegevene en blijvende; de algemeene uitspraken, die men daarop heeft opgebouwd, hebben hoogstens beteekenis voor de geschiedenis der wetenschap.

Nu zullen er zonder twijfel velen gevonden worden, die ook deze enkele feiten voldoende achten om te bewijzen, dat een natuurwet der zedelijke taxatie, die ze allen in zich bevatten zou, wel altijd tot de vrome wenschen zal blijven behooren. Zij zullen doen opmerken, hoe 'tzelfde karakter, dezelfde handeling, den een tot bewondering, den ander tot verontwaardiging stemt, en hoe zelfs dezelfde persoon in de verschillende

tijdperken zijner ontwikkeling dikwijls de meest uiteenloopende oordeelvellingen uitspreekt. Met grooteren nadruk nog zullen zij wijzen op den geheel verschillenden indruk, die bij onderscheiden volken en in verschillende tijden door gelijke oorzaken op 't zedelijk taxatievermogen werd gemaakt. M.a.w. zij zullen eene verklaring eischen van de mogelijkheid van dwaling op zedekundig terrein, eene verklaring van de omstandigheid, dat dezelfde algemeene wet zich nu eens in deze, dan weer in gene verschijnselen uit, dat dus gelijke oorzaken schijnbaar kunnen leiden tot de meest uiteenloopende gevolgen.

Wat nu deze questie aangaat, de mogelijkheid van dwaling op zedekundig terrein is niet meer en niet minder een probleem dan de mogelijkheid van dwaling overal elders. Dat de enkele waarnemingen onderling niet in strijd kunnen zijn, volgt uit 't begrip der causaliteit zelve; evenmin als op physisch terrein is 't hier mogelijk dat dezelfde oorzaken: 't moreel gevoel en een bepaalde voorstelling, nu eens tot deze, dan weer tot gene gevolgen zouden leiden. Er moet dus in de oorzaken iets ongelijks zijn, en inderdaad is 't niet moeilijk eenige invloeden aan te geven, die zonder twijfel bij deze ongelijkheid een belangrijker rol vervullen. In de eerste plaats hebben wij dan te letten op de gevolgen van 't autoriteitsgeloof. 't Is bekend genoeg, dat wie van der jeugd af aan dagelijks hoort verzekeren, dat eene of andere meening juist of onjuist is, er toe gebracht kan worden de zonderlingste dingen te gelooven; door voortdurend biologiseeren kunnen hem overtuigingen worden ingeprent, die niet alleen elken redelijken grond missen, maar ook in lijnrechten strijd zijn met al datgene, wat hij door eigen onderzoek gevonden heeft. Waar geheele volken aan dit biologisatieproces onderworpen worden, is 't resultaat niet te voorzien; eene kunstmatige partieele krankzinnigheid kan op die wijze in 't leven worden geroepen, die zich in ongerijmdheden als de ‘dubbele waarheid’ der laatste scolastici uitspreekt. Zoo vast waren deze overtuigd van de zekerheid der overgeleverde dogma's aan de eene zijde, - van de resultaten hunner philosophische onderzoekingen aan de andere, dat zij geen anderen uitweg zagen, dan volkomen te goeder trouw eene philosophische en eene theologische waarheid te onderscheiden, die, hoezeer ook in lijnrechten strijd, toch beide evenzeer onweersprekelijk zouden zijn. Waar de menschelijke geest tot

zulke dingen komen kon, en toch niemand aan 't bestaan van een algemeen menschelijke waarheid en van algemeen menschelijke denkwetten twijfelt, daar mag eene dergelijke verwarring op moreel gebied geen grond zijn om de universaliteit der zedewet a priori te ontkennen. Ook hier vinden wij naast de echte eene conventioneele zedelijkheid; zij verhouden zich als 't logisch bewijsbare tot 't psychologisch verklaarbare, als de wetenschap tot 't geloof. 't Is de eerste taak der wetenschap, deze beide te scheiden, - 't blijvende, in de menschelijke natuur gegrondveste, te zuiveren van alle bijmengselen die door invloeden van buiten daaraan zijn toegevoegd, - derhalve te abstraheeren, zooals dit ook de natuurwetenschappen hebben gedaan. Daartoe moet zij vóór alles streven naar een uitgebreid en veelsoortig waarnemingsmateriaal, vervolgens de enkele gevallen nauwkeurig analyseeren, en zich eerst daarna wagen aan een hypothese betreffende 't wezenlijke kenmerk, dat aan al deze bizondere gevallen gemeen is, en ze tot manifestatiën der zelfde natuurkracht verbindt. Maar allerminst is zij bevoegd om uit de omstandigheid, dat geen enkele kracht zich volkomen zuiver, zonder storende invloeden, laat waarnemen, af te leiden dat 't zoeken naar natuurwetten noodzakelijk onvruchtbaar zou moeten zijn. - Dit wat betreft ongelijkheden in 't beoordeelend subject; in 't object der taxatie zijn zij evenzeer aanwezig. Men kan nooit zeker zijn, waar twee personen een oordeel uitspreken over eene zelfde handeling, dat de voorstelling daarvan bij beiden inderdaad dezelfde is. De menschen zijn gewoon, aan alle handelingen van anderen die motieven onder te schuiven, die *henzelve* tot dergelijke handelingen zouden kunnen brengen. Zij maken elke daad, ook de zoodanige, die hun geheel onbegrijpelijk zou moeten zijn, tot een begrijpelijke, en beoordeelen derhalve niet de ware, maar de onderstelde motieven, die voor den een dikwijls geheel andere zijn dan voor den ander. Men neme als voorbeeld een der beide Brutussen, 'tzij den ouderen, die zijne zonen ter dood liet brengen, 'tzij den jongeren, die deelnam aan den aanslag op 't leven van zijn weldoener. Nu spreekt 't van zelf dat alledaagsche menschen zich onmogelijk een voorstelling kunnen maken van de motieven die tot deze beide handelingen hebben geleid; in plaats van zich in 't karakter en de omstandigheden van Brutus te verplaatsen, doen zij 't omgekeerde: zij brengen zijn daad in *hun* karakter en *hunne* omstandigheden over, en vragen zich af, welke be-

weegredenen *hen* tot iets dergelijks zouden kunnen brengen. Dat er dan niet veel goeds te voorschijn komt, is natuurlijk. Zoo dikwijls wij derhalve eene zelfde handeling door A voor een heldenfeit en door B voor een misdaad hooren verklaren, behooren wij ons oordeel over de bewijskracht van dit meeningsverschil op te schorten, tot wij ons overtuigd hebben dat beide inderdaad die handeling begrepen, of althans op volkomen dezelfde wijze geïnterpreteerd hebben. Is dit 't geval, en hebben wij daarenboven te doen met personen, in wie historische vooroordeelen hebben uitgewerkt, dan geloof ik dat wij zonder uitzonring volkomen overeenstemming zullen vinden in hunne zedelijke oordeelvellingen. Men bedenke evenwel, dat dit ideale geval zich nooit in volkomen zuiverheid zal voordoen; althans de waarschijnlijkheid er van is oneindig klein. Naarmate intusschen de werkelijkheid er dichter bij komt of er verder van afwijkt, zullen wij ook de eenstemmigheid grooter of kleiner zien worden, en er is geene reden om aan te nemen, dat voor hare meerdere of mindere volkomenheid ergens een vaste grens zou zijn gesteld.

Dat onze wetenschap zich bij 't inslaan van haar nieuwen weg op vele voetangels en klemmen heeft voor te bereiden, is niet twijfelachtig. Zijn zij ook principieel niet onderscheiden van die, waardoor ook de natuurkundige wordt bedreigd, in vele opzichten is toch hier 't gevaar grooter, zoowel om den aard van 't object als om 't gemis van voldoende antecedenten. Toch is ook hier de geschiedenis der wetenschap de beste wegwijzer; hier en daar althans hebben de dwalingen onzer voorgangers voor ons betrouwbare bakens geplaatst. Vóór alles hebben wij ons te wachten voor die gewone fout uit de kindsheid der wetenschap: 't maken van gewaagde, alles omvattende hypothesen. Al 't bestaande is water, leerde Thales, en volkomen op dezelfde wijze Jezus: al 't goede is liefde tot God en den naaste. In zooverre staat onze moraal nog op volkomen 'tzelfde standpunt, dat bij de oude grieksche wijsgeeren door de physica werd ingenomen: in een reeks van gevallen meent men een of ander kenmerk gerepresenteerd te vinden, en dadelijk wordt dit verheven tot 't hoogste en eenige criterium voor 't geheele gebied der wetenschap. Ook zijn de oorzaken in beide gevallen vrij wel dezelfde; vooreerst onvoldoende analyse, vervolgens gebrek aan inzicht in de noodzakelijkheid van verificatie. Voor men tot eene eenigszins betrouwbare synthese

geraken kan, behoort men de objecten van zijn onderzoek volkomen te kennen, en in staat te zijn ze in al hunne kenmerkende eigenschappen te ontleden. En is men eenmaal op zeker gebied naar alle zijden georiënteerd, en heeft men een hypothese gevormd aangaande de wet die 't beheerscht, dan verzuime men niet die hypothese door proefneming te verifieeren. Men late 't zedelijk gevoel, bij zich zelf of anderen, reageeren op gevallen, welke met de aanvankelijk waargenomene alleen hun plaats onder de gevormde hypothese gemeen hebben, en er overigens zoo ver van afwijken als mogelijk is. Wil men een voorbeeld, men keere nog eenmaal terug tot Schopenhauers leer aang aande de laatste motieven van 't menschelijk handelen[1]. Hij heeft waargenomen, stellen wij, dat wreedheid, nijd, kwaadaardigheid, afkeuring opwekken, en op grond daarvan de hypothese gevormd: alle handelingen, die de strekking hebben om de som van 't geluk te verminderen, zijn slecht. In plaats van deze hypothese zonder meer tot theorie te proclameeren, had hij nu vóór alles handelingen bij elkander moeten zoeken, die met de aangewezene alléén 't gelukverminderend karakter deelen, en overigens in alle punten er van verschillen: handelingen b.v., waarbij iemand voor een beginsel 't geluk van anderen, van duizenden soms, offert, karakters als een Regulus, een Torquemada, een Robespierre. Hij had zich dan moeten afvragen, of deze, *mits goed begrepen*, evenals de andere ons stemmen tot verontwaardiging; 't resultaat zijner onderzoekingen zou hem dan weldra van de onjuistheid zijner hypothese hebben overtuigd. - Dit wat betreft de verificatie in 't algemeen. Wat aangaat de experimenten, die men tot dit doel nemen moet, ook hierbij zijn enkele dingen op te merken. Vooreerst dat 't gevaarlijk kan zijn ze te nemen op zich zelf; de verwachting, een of ander resultaat te vinden, doet dikwijls den schijn ontstaan, dat 't er werkelijk is. Derhalve neme men liever proeven op anderen, die niet bekend zijn met de hypothese, die men verifieeren wil. Dit neemt intusschen niet weg, dat men ook hier voorzichtig behoort te zijn. Want daar religie, wet en publieke opinie, op utiliteits- en andere gronden, nog andere dingen gebieden dan wat goed, verbieden dan wat slecht is, ontstaan er licht associatiën van denkbeelden en is de kans op misverstand groot. Velen zullen de vraag: wat is goed en wat is kwaad? verstaan

1 Zie blz. 427.

alsof er gevraagd werd: wat is geboden en wat is verboden? en dan in hun antwoord niet alleen de uitspraken van 't zedelijk bewustzijn, maar ook die der andere autoriteiten mededeelen. Alleen wanneer men weet dat de gevraagde persoon ten dezen streng heeft leeren onderscheiden, mag men aan zijn antwoord waarde toekennen. 't Is hiermede weer geheel als met de vraag: wat is waar? De meesten zullen ook daarbij niet voldoende onderscheiden tusschen de uitspraken van hun natuurlijk kenvermogen en de gevolgen van andere invloeden. Inderdaad zijn deze invloeden zoo machtig, dat men ook bij 't meest onvoorwaardelijk vertrouwen op de competentie van den persoon in questie, wèl zal doen, bij 't opmaken der resultaten althans nota te nemen van zijne opvoeding, zijne theologische of philosophische overtuigingen, enz. Overigens verzuime men niet, zich zooveel mogelijk op de hoogte te stellen van 't *geheel* zijner ethische inzichten; bijna zeker zullen de storende invloeden, waarvan ik melding maakte, tot contradicties aanleiding geven, wier meerdere of mindere frequentie voor de betrouwbaarheid zijner uitspraken een geschikten maatstaf aan de hand kan doen.

Heeft men nu met de noodige voorzorgen een voldoend aantal proeven genomen, en is 't gebleken, dat zij alle de hypothese bevestigen, dan heeft men recht te gelooven, dat men een wet gevonden heeft. Hier vooral is intusschen 't gevaar groot voor ongeoorloofde generalisatie. Heeft men zich overtuigd, dat een bepaalde klasse van handelingen[1] op ons zedelijk bewustzijn den indruk maakt van goed te zijn, dan komt men er allicht toe te onderstellen, dat 't kenmerk 'twelk ze verbindt, 't laatste woord is der zedewetenschap, - dat derhalve slechts die handelingen goed zijn, bij welke dit kenmerk aanwezig is. M.a.w. men maakt zonder voldoende grond datgene wat misschien slechts een secundaire wet is, tot *de* primaire; in den eersten roes van 't heurèka gelooft men dat een wet, die een reeks van verschijnselen verklaart, nu ook alle verschijnselen verklaren moet, terwijl 't zeer goed mogelijk is, dat zij integendeel zelve uit een hooger en algemeener beginsel verklaard behoort te worden. Ook dit is een punt, waar historische

1 Of motieven, of karakters. Welke van deze drie 't eigenlijk voorwerp van 't ethisch oordeel zijn, is een questie die den inhoud der wetenschap raakt en dus in ons methodologisch onderzoek onbesproken kan worden gelaten.

kennis voor vele gevaren behoeden kan; in tal van ethische systemen vindt men zoovele afschrikkende voorbeelden van 't streven om uit één gevonden ‘hoofddeugd’ met kunst en vliegwerk en dikwijls met geheele verdraaiing der feiten, alle andere af te leiden. In plaats van dit voorbeeld te volgen, behoort men thans 't gevonden kenmerk aan een even nauwkeurige analyse te onderwerpen als vroeger de enkele verschijnselen, en vervolgens te trachten, zoowel door vergelijking met andere feiten als door verdere proefneming tot een hypothese te geraken betreffende de vraag, aan welke eigenschap 't zijne beteekenis voor de onderzochte verschijnselen te danken heeft. Had men b.v. gevonden, dat menschlievendheid overal en altijd op ons den indruk maakt van goed te zijn, dan zou men kunnen constateeren, dat deze neiging zich vooreerst kenmerkt door haar redelijk, objectief karakter, vervolgens door hare strekking om de som van 't geluk op aarde te vergrooten, eindelijk door hare geschiktheid om, volgens den eisch van Kant, als algemeen maxime dienst te doen. Men zou deze lijst kunnen uitbreiden, en vervolgens voor ieder der gevonden kenmerken afzonderlijk, experimenteel moeten onderzoeken, of 't een algemeener wet dan die waarvan men uitging, leveren kon. Zoo voortgaande, zou men dus komen tot klassen met steeds geringer inhoud en steeds ruimer gebied; men zou als 't ware de oplossing van 't probleem der moraliteit voor zich uitdrijven in een telkens nauwer omheining, en men zou de mogelijkheid scheppen, dat eenmaal de menschheid in dit gewichtigste aller vraagstukken waarheid zien zal.

Trachten wij nu in een enkel woord samen te vatten wat in den loop van dit opstel werd betoogd, dan komt 't neer op den eisch eener inductieve aprioristische moraal. Men zal tusschen beide kenmerken een tegenspraak meenen op te merken; ik mag mijn taak niet afgedaan achten, voor ik heb aangetoond waar de fout in deze meening te zoeken is.

Het zij mij vergund, daartoe mijne redeneering vast te knoopen aan een plaats van Guyau, - eene bij uitnemendheid heldere en welsprekende uiteenzetting van de hier te bestrijden meening: ‘L'opposition de la morale inductive et de la morale intuitive, sur laquelle insiste si souvent l'école anglaise contemporaine, ne recouvre pas seulement une question de méthode qui intéresserait le logicien et le savant; elle enve-

loppe deux conceptions contraires de l'ensemble des choses et de cette méthode générale que suit, pour ainsi dire, le progrès même de l'univers. L'antithèse de l'induction et de l'intuition ne se ramène-t-elle pas à l'opposition du naturalisme et de l'idéalisme? Selon le premier de ces systèmes, c'est la nature qui produit et règle l'esprit, s'élevant peu à peu, par une sorte de marche inductive, du fait sensible à la loi intelligible, de la matière à la pensée, et tirant ce qui doit être de ce qui est. Selon la seconde doctrine, au contraire, la nature visible n'est pas tout; au delà ou plutôt au fond de la nature même, il est quelque mysterieux principe qui explique et règle l'évolution universelle et où doit être cherché le dernier mot du monde. Le monde - cette doctrine l'affirme - a un sens, un but; on n'a pas tout dit quand on a dit: cela est, car ce qui est se déduit sans doute de ce qui doit être; la réalité aspire vers un idéal où elle trouve sa vraie explication. Aussi, tandis que la morale inductive est essentiellement la morale naturaliste, tandis qu'elle prétend reposer seulement sur des faits et des lois physiques, la morale intuitive, au contraire, est la morale idéaliste, qui admet en elle des éléments supérieurs à toute loi purement physique et à tout fait sensible. Là, c'était le fait érigé en loi; ici, c'est la loi conçue comme précédant le fait et s'imposant à lui; là, c'était le fatalisme des désirs poursuivant la plus grande somme de plaisirs; ici, c'est l'idée et la volonté soumettant les désirs et les plaisirs à un but supérieur'[1].

Dit zijn schoone gedachten, waartegen men niet dan met weerzin polemiseert. Toch schijnt 't noodig: vergis ik mij niet, dan worden door Guyau twee onderscheidingen op logisch gebied verward, die men niet scherp genoeg uit elkander houden kan. Ik bedoel de tegenstelling van inductie en deductie aan de eene, die van apriorisme en naturalisme aan de andere zijde. De eerste onderscheiding is zuiver methodologisch, en heeft te maken met de vraag hoe de waarheid gevonden wordt, de tweede beweegt zich op 't gebied der theorie van 't kenvermogen, en betreft 't onderzoek naar de beteekenis en de waarde onzer kennis; onder elkander staan zij in geenerlei verband. Dit is zoo waar, dat terwijl sommige wetenschappen geheel en al aprioristisch, andere geheel en al empirisch zijn,

1 t.a.p., blz. 190-191.

er geene enkele gevonden wordt die geheel inductief of geheel deductief zou zijn; in 't eerste geval hebben wij te doen met een blijvend iets, gegrondvest in 't wezen der dingen, in 't tweede met een geheel toevallig, voorbijgaand verschijnsel. Nog altijd schijnt mij volkomen juist, wat ik in mijne dissertatie over dit onderwerp schreef: ‘De elementaire natuurwetten... moeten overal en altijd door ervaring worden gevonden.... De secundaire natuurwetten daarentegen kunnen gevonden worden op tweeërlei wijze, en wel langs inductieven of langs deductieven weg.... De term *inductieve wetenschap* schijnt niets anders te beteekenen, dan dat voor de kracht, die de verschijnselen binnen haar gebied beheerscht, de elementaire uitdrukking vooralsnog ontbreekt. Is deze gevonden, dan heeft de wetenschap 't deductieve stadium bereikt’[1]. Zooals ik zeide, mijne meening ten dezen is niet veranderd; alleen zou ik thans niet meer, als toen, de uitspraak tot de causaalwetenschappen willen beperken. Men is gewoon, de beide wetenschappen, met welke de moraal haar aprioristisch karakter deelt, wiskunde en logica, voor zuiver deductief te houden; mijns inziens niet volkomen terecht. Wij hebben de grondslagen dezer wetenschappen leeren beschouwen als de vormen van het menschelijk denken, maar daarin ligt niet opgesloten dat de mensch met de kennis dezer vormen zou worden geboren. Noemt men ze aprioristisch, dan beteekent dit, dat men hunne juistheid inziet, zoodra men zich van hun inhoud rekenschap heeft gegeven, maar om dit te kunnen doen, moet men ze eerst hebben gevonden, en de eenige weg hiertoe is inductie. Niet in dien zin, dat men b.v. de eerste denkwet zou hebben gevonden door de tallooze malen herhaalde waarneming, dat ieder voorwerp aan zich zelf gelijk is, maar aldus, dat men in al zijne redeneeringen onbewust dezelfde denkwet toepassende, langzamerhand er toe kwam, haar te formuleeren en tot een der grondbeginselen van ons denken te verklaren. De afgeleide wetten, de enkele oordeelen zelfs, zijn niet minder dan de grondwetten van 't denken a priori zeker, maar alleen door inductie kunnen uit al deze verschijnselen de grondwetten worden afgezonderd. Vandaar dan ook, dat terwijl de inhoud van wiskunde en logica voor alle tijden vaststaat, we nooit volkomen zeker kunnen zijn, dat niet eenmaal de thans aangenomen grondslagen door

1 t.a.p., blz. 133, 134.

algemeenere, meer principieele zullen worden vervangen. Indien men gewoon is, deze grondslagen als vaststaande en de wetenschappen zelve als zuiver deductief te beschouwen, dan ligt de verklaring in de omstandigheid, dat beide reeds zoo vroeg een geschikt uitgangspunt gevonden, en dit gedurende zoo langen tijd gehandhaafd hebben. Inderdaad moet intusschen 't standpunt, waarop thans de zedeleer staat, eenmaal ook door wiskunde en logica zijn ingenomen. Er moet een tijd zijn geweest, toen men alleen approximatief kon oordeelen over de juiste verhoudingen tusschen verschillende uitgebreidheden, toen de taxatie van den een heel anders dan die van den ander kon uitvallen, en toch allen instinctmatig gevoelden, dat aan al die afwijkende meeningen een algemeen menschelijke overtuiging ten grondslag liggen moest. Er moet een tijd zijn geweest, toen de wetenschap der logica nog geboren moest worden, en men toch reeds met elkander redeneerde, maar zonder zich rekenschap te hebben gegeven van de denkwetten die men toepaste, en zonder zich op deze te kunnen beroepen. De schitterende resultaten, die in den loop der tijden door deze beide zijn bereikt, geven ons alle recht ook voor de toekomst der zedeleer goedsmoeds te zijn.

Inderdaad zie ik geene reden, waarom niet de inductieve moraal, den aangewezen weg volgende, een even rustigen en zekeren vooruitgang zou mogen tegemoet zien als waarin zich de natuurwetenschappen verheugen. Hare fout tot dusverre was, dat zij, door eene zonderlinge begripsverwarring, alle verschijnselen van hemel en aarde tot basis harer inductiën genomen heeft, behalve dat eene verschijnsel, waar alles op aankomt: 't feit der moreele taxatie. Om de plaats in te nemen, welke haar van rechtswege toekomt, heeft zij, geloof ik, niet anders te doen, dan deze fout te herstellen, zich te verheffen tot 't inzicht, dat zij wenschen en willen, genieten en lijden, voorloopig veilig onbesproken mag laten, en zich uitsluitend heeft bezig te houden met 't onderzoek naar de natuurwetten, waaraan 't zedelijk oordeel onderworpen is. Men heeft zooveel gesproken van 't onbereikbare der natuurwetenschappelijke exactheid voor de geestelijke wetenschappen. Wat mij betreft, ik geloof dat deze inexactheid meer een kenmerk is van de concreete wetenschappen tegenover de abstracte, dan van die des geestes tegenover die der natuur. Een nauwkeurige schaal der

betrekkelijke waarden van genietingen en smarten, zooals Bentham die wilde opstellen, behoort zeer zeker tot de onmogelijkheden, maar evenmin kunnen de concreete natuurwetenschappen, physiologie, meteorologie, op den naam van exact eenige aanspraak maken. Alleen hypothetische oordeelen kunnen exact zijn, en er is geen grond aan te geven, waarom deze rang wel weggelegd zou zijn voor logica en wiskunde, wier onderwerp toch ook de abstracte vormen van het menschelijk geestesleven is, en niet voor de wetenschap der zedelijkheid.

Freiburg im Breisgau.
HEYMANS.

De gladiator van Verona.

Hij was de trots zijner moeder, haar eer, haar wellust, haar glorie, Varro, de jeugdige zwaardvechter, die in de gladiatorenschool van den drilmeester Lartius was opgeleid en onderwezen, en zich daar vooral in het vechten met wilde dieren had geoefend.

Poppéa, thans eene vrouw van nog geen veertig jaar, meende wel te weten wie zijn vader was, maar die centurio, met het legioen, waartoe hij behoorde, naar Germania gegaan, was nooit teruggekeerd; althans zij had hem nooit wedergezien, nooit meer van hem gehoord, en, indien hij nog leefde, hij had zich toch om haar noch haar kind bekommerd.

Ook was hij reeds vertrokken, toen zij haar kind ter wereld bracht en zij had den jongen eerst gezoogd, vervolgens gevoed en verzorgd, zonder de afwezigheid of de vergeetachtigheid van zijn vader te betreuren. Er waren er zoovelen, die met haar in hetzelfde geval verkeerden en de toestand van die vrouwen en moeders, die voor de vaders van hare kinderen voortdurend slavinnendienst verrichten mochten, scheen haar niet zoo gelukkig toe, om haar afgunst op te wekken.

Zij had genoeg aan haar Varro; zij wist voor hem en zichzelf de kost op te halen; zij waakte er voor, dat hij geen broertje of zusje meer kreeg. Wat zou zij meer verlangd hebben, dan hem te zien groeien, gezond blijven en sterk worden? Als hij wel gevoed, 's zomers in de schaduw op de steenen, 's winters onder een afdak op eene oude plank met een wollen lap onder zijn hoofd lag te slapen, of wakker geworden, rondom haar zitplaats eerst kroop, later heen en weder dribbelde, vroeg zij geene andere vreugde terwijl zij hem gadesloeg, en haar moederhart smaakte de zaligste voldoening, als zij bij haar kind, dat door geen kleedingstuk gedekt, naakt gewoonlijk, onder den vrijen hemel opwies, de toenemende kracht van

spieren en gewrichten en de schoone, zich meer en meer ontwikkelende evenredigheid van alle lichaamsdeelen kon opmerken. Zij nam ook slechts één godsdienstplicht waar. Varro's verjaardag kon zij gemakkelijk onthouden, want hij was geboren juist één dag voor den aanvang der Saturnaliën en 's jaarlijks op dien dag offerde zij voor hem aan den God der Gezondheid een haan.

Toen hij wat ouder werd, had zij menigmaal, vooral in de buurt waar zij woonde, twist over hem met andere kinderen, ook met mannen en vrouwen. Zij zelf ontzag zich volstrekt niet, al wekte zij daardoor ook felle jaloezie op, om de vlugheid, de kracht, de schoonheid van haar zoontje te prijzen, met minachting te spreken over de knapen, welke zij bij hem vergeleek en praalziek te roemen, dat hij hen allen overtrof. Varro bevestigde ook dikwijls hare woorden, hetzij door zijns gelijken in het plegen van allerlei baldadigheden voor te gaan, hetzij door hen, indien zij zich niet aan zijn wil onderwierpen en het waagden zich tegen hem te verzetten, de kracht van zijn arm te doen gevoelen. Dan werd in die buurt, of hier of daar, op eene markt, in eene werkplaats, waar zij haar zoontje had medegenomen, geschreeuwd, geschimpt, gescholden, en Poppéa was van tong even vlug als haar zoontje van voet. Varro vluchtte gewoonlijk, als hij op het een of ander kattekwaad werd betrapt, naar zijne moeder en bleef daar, terwijl hij haar bij het nederhangende gewaad vasthield, met uittartende blikken zijne vijanden, tegen wie hij door haar werd verdedigd, aanzien. Niemand waagde het dan de hand naar hem uit te strekken, maar toch werd Poppéa op zekeren dag bevreesd voor de giftige blikken, welke eene oude vrouw, wier kleinzoon door Varro was omvergeloopen, den sterken knaap toewierp, en hij zelf, ook verschrikt door den haat en den moordlust, die hem tegenfonkelden, verborg, tegen zijne gewoonte, zijn gelaat in de plooien van haar kleed. Poppéa vond daarin aanleiding om zeer zorgvuldig eenig geld te besparen, zoodat, toen Varro eens weder een ruw linnen hemd zonder mouwen en slechts met een dunnen lijfgordel om zijn middel bijeengehouden aankreeg, zij hem tegelijk een leder riempje om den hals kon binden, waaraan een kleine amulet, in een stukje perkament gewikkeld, hing; zij had het ding van een rondreizenden slangenbezweerder gekocht en het beschermde tegen het booze oog.

Zoo groeide de knaap op, tot hij zijn tiende jaar ongeveer

bereikt had, zonder dat over zijne toekomst eigenlijk nog ooit door zijne moeder was nagedacht. Zij zelf leefde bij den dag; zoo had zij ook door hare ouders zien doen, die, toen zij nog geen dertien jaar telde, haar aan haar lot hadden overgelaten, plotseling uit Verona waren verdwenen, door een noodlottig toeval omgekomen of vermoord, dat wist Poppéa niet recht, en Varro begon haar reeds nu en dan bij haar dagelijkschen arbeid te helpen. Het was geen vast geregeld werk; het zou moeite gekost hebben hem daaraan te gewennen, maar zijne moeder eischte het ook niet, evenmin als zij zelf hem er het voorbeeld van gaf. Hij kon echter reeds eene, voor zijn leeftijd en zijne grootte, zeer zware vracht op zijne schouders laden en nog beter op zijn hoofd. Zijne glanzig zwarte, een weinig krullende haarlokken vormden als een kussen, waarop een korf met vleesch of visch, een bak met vruchten of groente vast kon staan, en als hij, in de hoop op een lekker hapje, zijne moeder volgde of, door haar uitgezonden, een paar straten er mede voortliep, dan kwam de veerkracht van zijn stevigen lichaamsbouw met bewonderingswaardige schoonheid uit. Zijne knieën trilden niet; hij had geen krommen rug, geen te langen, machteloozen hals. Forsch maar door zijne kleine voeten toch licht van tred, strekte hij de sterke beenen uit; zijne borst welfde zich, door den terugwijkenden buik niet gehinderd, en gesteund door zijne breede heupen; zijne nekspieren stonden als van staal en de spierkracht zijner armen bleek ruimschoots voldoende, als hij hen zonder eenige overspanning uitstrekte om eene vracht op zijn hoofd te beuren of er af te nemen.

Ook dwong hij soms, alleen door aangeboren lust tot oefening van de kracht en de lenigheid zijns lichaams aangedreven, eenige knapen van zijn leeftijd om hem daarbij te dienen. Hij vocht niet met hen; met een ruk, met een duw noodzaakte hij hen te gehoorzamen. Slechts als er een grootere jongen bij was, die zich niet naar zijn wensch voegen wilde, nam Varro hem een oogenblik onder handen en dat was meestal genoeg om ook den ouderen knaap, indien hij niet schreiend loopen ging, onderworpen zijne plaats in de rij der dienstbaren te doen innemen. Meisjes van zijn leeftijd vond Varro daarbij te lastig; zij maakten door eene zonderlinge overmacht hem terstond aan het lachen en dan kon hij niet springen, niet buitelen.

Hij liet namelijk de jongens op de knieën liggen en voorover met de handen op den grond steunen; hij rangschikte liefst

hen, tien of twaalf, op een kleinen afstand van elkander; dan ging hij bij den eerste staan, zijwaarts, boog zich voorover tot ook zijne handen den grond raakten en buitelde dan over hen allen achtereenvolgens heen. Ten slotte viel hij zelf ook op de knieën en nam de houding om over zich heen te laten tuimelen aan, maar slechts een enkelen keer vermocht deze of gene hem al die sprongen na te doen en als zij niet luchtig over hem heenvlogen, maar op zijn rug wat zwaar neerkwamen, dan smeet hij, zonder zijne handen te gebruiken, hen met een forschen lichaamszwaai van zich af.

Ook schikte hij wel eens drie of vier jongens aldus naast elkander om met één sprong over hen heen te buitelen; dan nam hij een aanloopje, om voor zijne buiteling meer kracht te hebben en bij zulk eene gelegenheid gebeurde het, dat hij onverhoeds, door het genot der lichaamsbeweging, waartoe hij zich in staat gevoelde, medegesleept, zijne buiteling maakte zonder met zijne handen den grond te raken. Recht en ongedeerd kwam hij dus op zijne voeten neer. Hij was er door verrast, maar hij werd er ook op verlekkerd en niet lang na deze eerste proeve was het hem telkens een genot, hetzij in het gezelschap zijner makkers, hetzij maar alleen, hoog in de lucht op te springen, daar om te buitelen en met een schaterlach, vooral als zijne moeder naar hem zat te kijken en in de handen klapte, op zijne voeten neer te komen. Hij werd, door zijne natuurdrift grootendeels geleid, met dergelijke oefeningen dagelijks meer vertrouwd; hij kon spoedig op zijne handen loopen; hij kon in het zand op zijn hoofd staan; dan vouwde hij ook nog de armen over zijne borst en droeg met zijn sterken nek zijn geheele lichaam in evenwicht.

Hij vermaakte zich ook eens op die wijze, terwijl naast zijne moeder op het voetstuk van eene zuil der korenmarkt tegenover het Amphitheater een man zat, met wien zij voor eenige weken, zoolang hij in Verona vertoefde, eene gemeenzame betrekking onderhield; meermalen nam zij gaarne zulk eene gelegenheid waar, vooral omdat zij aldus, zonder eene verbintenis aan te gaan, die hare vrijheid belemmerde, Varro en zichzelf voor dien tijd van allen zwaren arbeid ontheffen en toch een onbezorgd leven verschaffen kon. Die man, Pyrrho genaamd, behoorde tot een gezelschap van equilibristen en funambulen, die na eerst in Rome hunne kunsten vertoond te hebben, de steden van Noord-Italië bezochten en overal luide werden toegejuicht. Het

gezelschap was echter door de ongelukken, welke sommige leden bij hunne gewaagde sprongen en halsbrekende toeren getroffen hadden, aanmerkelijk gedund en daarom ook moest wel bij Pyrrho het verlangen oprijzen, om den knaap, bij wien hij een bijzonderen aanleg voor buitengewone lichaamsoefeningen ontdekte, aan zijne leiding te zien toevertrouwd en op zijne zwerftochten mede te nemen.

‘Waarlijk, Poppéa!’ zeide hij, terwijl Varro na een dartelen luchtsprong glimlachend voor hen stond, ‘ik heb het al meermalen gezegd; gij moest den jongen in ons gezelschap laten opnemen. Vertrouw hem mij toe en gij zult eens zien, welke kunsten hij leert!’

‘Ik zou er volstrekt geen bezwaar tegen hebben,’ antwoordde zij, ‘indien gij hier kondt blijven wonen, maar gij zoudt er zelf niet op gesteld zijn, dat ik met het gezelschap mede trok.’

Pyrrho kon noch wilde tegen hare veelbeteekenende en ware opmerking iets inbrengen; hij stond op en stak Varro zijne beide handen toe. ‘Zoudt gij op mijne schouders kunnen staan?’ vroeg hij.

‘Dat zal wel gaan,’ zei Varro.

‘Kom dan!’ Hij tilde den jongen op en wilde hem eerst op zijne schouders laten zitten, maar Varro ging er terstond op staan.

‘Staat ge vast?’ vroeg Pyrrho.

‘Daar zal ik voor zorgen,’ verzekerde Varro. Hij drukte, zoo stevig als hij kon, met de enkels tegen Pyrrho's hoofd; hij deed hem pijn.

‘Ge behoeft niet zoo te knijpen,’ riep de equilibrist; ‘kunt ge niet losser staan?’

‘Zeker!’ Varro plaatste rechts en links zijne voeten op Pyrrho's breede schouders.

‘Nu vastgestaan en opgepast! Bewaar het evenwicht! De armen over de borst gekruist evenals ik!’ klonk het bevel.

De knaap gehoorzaamde.

Pyrrho liet zich eerst op ééne knie, vervolgens op beide zakken, langzaam, voorzichtig en rees evenzoo weder op.

Varro bleef, zonder te beven of te wankelen, staan.

‘Strek nu de armen uit!’ beval Pyrrho en gaf zelf er het voorbeeld van. ‘Zijt ge gereed?’

‘Ja, vooruit maar!’ riep Varro.

Pyrrho begon zachtjes aan rond te draaien, langzamerhand

een weinig sneller. Eindelijk strekte hij de armen omhoog: ‘Kom er maar af!’

‘Mag ik niet naar beneden duikelen?’ vroeg Varro.

‘Ja wel, maar hoe zult ge dat doen?’

Zonder een woord meer te zeggen greep Varro zich plotseling in de zware haarlokken van Pyrrho vast en buitelde voorover nederwaarts, zoodat de equilibrist bijna op de knieën viel.

‘Ondeugende schelm!’ riep hij Varro toe, die, zoodra hij grond onder de voeten voelde, zich buiten het bereik van Pyrrho's handen en achter zijne moeder in veiligheid gebracht had; ‘Ondeugende schelm! Is mij dat bij de haren trekken!’

Maar Varro lachte en Poppéa stemde met hem in.

Pyrrho streek zijne haren achterwaarts en hij glimlachte ook alweer, toen hij den knaap toeriep: ‘Nu, kom nog eens hier!’

Zoo wat schoorvoetend trad Varro hem een paar schreden nader.

‘Kom maar gerust hier!’ Pyrrho knikte vriendelijk.

Toen de knaap echter binnen zijn bereik was, gaf hij hem met den duim van zijne rechterhand een duw tusschen de ribben, maar Varro gaf hem een flinken stomp terug en toen Pyrrho hem bij den linkerarm vasthield en een klap op de rechterwang gaf, ontving hij er ook een op zijn eigen rechterwang, die klonk.

‘Gij betaalt knapjes!’ merkte hij op. Inderdaad, Varro kende eigenlijk geene vrees.

‘Ga nu eens, met den rug naar mij gekeerd, staan!’ vroeg Pyrrho. Varro stemde toe en deed alzoo.

Pyrrho strekte aan weerszijden van den knaap de armen uit. ‘Steun nu met uwe handen op de mijnen; doe op een teeken, dat ik geven zal, een sprong; kunt ge zoo, namelijk als ik tegelijk een stap vooruit doe, op mijne schouders komen te staan?’

‘Ik zal mijn best doen!’ beloofde Varro.

‘Goed! Let op! Een, twee, drie!’

Varro stond op de schouders van Pyrrho en klapte vroolijk met de losgelaten handen.

‘Kunt gij het evenwicht bewaren, als ik mij voor- en achterwaarts buig?’

‘Dat denk ik wel.’

‘Geef acht!’ Pyrrho verschoof zijn rechterbeen, zoodat hij er op steunen kon, terwijl hij zijn bovenlijf achterwaarts boog, totdat hij Varro bijna recht boven zich zag. De knaap verschikte vlug zijne voeten, tot bijna tegen het stevige borstbeen van Pyrrho aan.

Langzaam richtte de equilibrist zich op. ‘Nu voorover!’ waarschuwde hij en boog zich met het hoofd naar den grond, terwijl hij op zijn linkerbeen steunde. Varro week van de schouders naar den breeden bovenrug en daarna stonden zij beiden weder recht op.

‘Als ik mij geheel voorover buig, kunt gij dan op uwe voeten den grond bereiken, zonder mij met de handen aan te raken?’

‘Ga uw gang maar!’

Pyrrho was waarlijk benieuwd naar de uitkomst van dit waagstuk. Dus weder langzaam boog hij zich, thans echter geheel voorover, maar Varro klapte in de handen. Als een vogel zoo vlug streek hij op den grond neer en liep naar zijne moeder, bij wie hij een paar vijgen, welke zij hem toereikte, ging zitten opsnoepen.

‘Gij moet den jongen althans de volgende week, als wij voor de duumviri in het Amphitheater eene voorstelling geven, met ons laten meêdoen?’ zeide Pyrrho tot Poppéa.

‘Daar heb ik niets tegen,’ antwoordde zij, ‘als namelijk Varro er zin in heeft.’

‘Ik doe meê,’ verzekerde de knaap stoutmoedig.

‘Zoo? Maar,’ merkte Pyrrho aan, ‘’t is de vraag nog of ge niet duizelig wordt, als ge in de hoogte staat.’

Varro schudde ontkennend het hoofd.

‘Wij zullen zien,’ hernam Pyrrho; ‘morgen ochtend kunt ge met mij medegaan.’

Eenige dagen later, - het was in den namiddag en de koordedansers zouden den volgenden middag voor de duumviri en hun gevolg, door het grootste gedeelte van Verona's inwoners omringd, optreden; - waarschuwde Pyrrho Poppéa: ‘Zie straks eens uit naar den hoogsten ringmuur van het Amphitheater.’

‘Waarom?’ vroeg zij.

‘Dan zult ge zien, dat Varro niet duizelig wordt. Waarlijk, hij moet met ons meê!’

Poppéa drentelde dus langs het Amphitheater rond en keek telkens naar boven. Nadat zij een half uur misschien gewacht had, zag zij, dat Pyrrho bezig was aan één der zuilen, die in een onafgebroken rij de hoogste verdieping van het Amphitheater uitmaakten, een koord vast te binden, dat van daar naar beneden werd geleid en waarlangs hij in de arena zou afdalen. Zij zag vervolgens hem van daar langs een ladder opklauteren naar den

steenen bovenrand, die de zuilen verbond; hij werd door Varro gevolgd. Toen zij beiden er bovenop, hoog in de lucht stonden, plaatste Pyrrho den knaap op zijne schouders. Varro strekte de armen uit en wuifde zijne moeder toe, terwijl Pyrrho over het smalle pad voortwandelde. Eindelijk stond hij stil; beiden zagen naar beneden, naar de vrouw, die in opgetogenheid hen gadesloeg en hen glimlachend toeknikte. Toen greep Varro weer Pyrrho in de haren en tuimelde langs hem neer; daarna verdwenen zij uit de oogen der gelukkige moeder.

Den volgenden dag werd die moedertrots niet minder gestreeld. Terwijl Pyrrho langs het touw, van de uiterste diepte der arena tegenover de zitplaats van de duumviri naar boven liep tot den bovensten rand der hoogste verdieping, stond Varro, met de armen op de borst gevouwen, op zijne schouders. Zijne moeder had hem de amulet laten omhouden, maar verder was hij geheel naakt en droeg slechts een sluier om de lenden. Toen zij nederdaalden, strekte Varro evenals Pyrrho de armen uit en nauwelijks hadden zij den vasten grond weder bereikt, terwijl Pyrrho het zweet afdroogde, dat hem door de uiterste inspanning om het evenwicht te bewaren was afgeperst, daar greep Varro, zonder iets gevraagd of afgesproken te hebben, het strak gespannen koord en klauterde, als eene kat met handen en voeten zich reppende, naar boven, de zitplaats van de duumviri voorbij, boven de hoogste staanplaatsen uit, naar de zuilenrij. Toen hij daar gekomen was, liet hij de beenen hangen, hield zich nog met de linkerhand vast en groette bevallig met de rechter de hem toejuichende menigte.

‘Mooi zoo! Laat u nu maar vallen, mijn jongen!’ riep eene krachtige stem hem toe.

Varro zag omlaag. Hij kende het gelaat van den man, die zijne forsche armen naar hem uitstrekte; het boezemde hem vertrouwen in; hij liet zich nedervallen en werd ook behendig opgevangen.

De man vroeg zijn naam en zijne woonplaats en liet hem toen gaan, want Varro hunkerde naar zijne moeder, die een weinig verder afstond. Zij had visch en koek en wijn voor hem en zij bediende hem, terwijl zij door de gelukwenschen, welke men haar toebracht, schier bedwelmd werd. Zij had tranen van vreugde in de oogen. Welk een jongen! Kon de centurio, die zijn vader was, en dien zij nooit had wedergezien, misschien een God zijn geweest?!

Dienzelfden avond nog moesten Varro en Poppéa een gewichtig besluit nemen.

‘Geef mij nu toch den jongen mede?’ vroeg Pyrrho.

‘Houd hem hier en laat ik hem in de leer nemen?’ zeide Lartius, die van de inlichting, door Varro gegeven, gebruik had gemaakt en hen was komen opzoeken. Hij had in Verona een eigen gladiatorenschool.

‘Gij hebt zijn eersten triumf in onze kunst gezien,’ deed Pyrrho opmerken.

‘Als gij hem laat gaan, ziet ge hem waarschijnlijk nooit weder!’ bracht Lartius daartegen in. ‘Is hij bij mij, dan ontmoet gij hem dagelijks. Gij beiden blijft eigenlijk bij elkander.’

‘Geheel Italië zal zijne vlugheid toejuichen!’ beloofde Pyrrho.

‘Zijn arm zal bij mij van staal worden, en de dreuning van zijn zwaardslag zal weerklinken tot zelfs in de ooren van den Cesar!’ verzekerde Lartius.

Aldus bestormden zij Poppéa. Zij meende zich uit de moeielijkheid te redden door Varro zelf te laten beslissen. Maar de knaap zweeg besluiteloos; hij drong zich echter vaster tegen haar aan en zij verstond dien wenk.

‘Varro blijft hier, bij mij,’ zeide zij. ‘Wij nemen uw voorstel aan, Lartius, maar onder ééne voorwaarde!’

Pyrrho had zich reeds toornig willen verwijderen, maar bij de laatste woorden van Poppéa bleef hij, half van haar afgewend, nog een oogenblik stilstaan om te hooren welke voorwaarde zou bedongen worden.

‘Ik heb mijn vader dikwijls hooren vertellen,’ ging Poppéa voort, ‘dat hij in zijne jeugd menigmaal als een dapper jager het gebergte inging; ge weet wel, noordwaarts de Mare Benacum voorbij, naar het Claustrum Veronense?’

Lartius knikte; hij begreep reeds waar zij heen wilde.

‘Mijn vader beroemde zich, dat hij wolven en beren verslagen had. Misschien sprak hij de waarheid, misschien blufte hij, ik ben er niet zeker van; maar mijn zoon wil ik dapper tegen de wilde dieren zien vechten. Hij moet onder de venatores!’

‘Ik zal een geducht dierentemmer van hem maken,’ beloofde Lartius; ‘hij zal zelfs met leeuwen en tijgers leeren vechten en ik zal hem zooveel sagina geven als hij lust!’

‘Vet vleesch?’ hernam Poppéa trotsch; ‘denkt gij, dat het hem ontbroken heeft? Al onthieldt gij het hem, ik zou het hem weten te verschaffen.’

Pyrrho trok verachtelijk de schouders op en verwijderde zich morrend. Lartius bleef nog eenige oogenblikken praten. Zoo kwam Varro onder de gladiatoren.

Lartius vervulde ook later zijne belofte en toen door Varro, naar zijn leeftijd en naar de vorderingen, welke hij in de voorbereidende oefeningen gemaakt had, eene bijzondere richting in de vechtkunst moest gekozen worden, trad hij, hoewel voor hem eene uitzondering werd toegestaan, in den kring der venatores, en werd hij op het strijden tegen en het temmen van wilde dieren zorgvuldig afgericht. Hij moest natuurlijk in de gladiatorenschool eerst van meet af beginnen en de minste diensten verrichten, maar dat was ook noodzakelijk om hem te harden, aan onverbiddelijke tucht te gewennen en hem te verheffen boven alles, wat hem voor zichzelf of voor anderen schrik zou kunnen aanjagen.

Hij leerde wapens poetsen en slijpen, helmen en schilden, totdat zij vlekkeloos en spiegelglad de zonnestralen terugkaatsen, dolken en zwaarden, totdat er schaard noch vlek meer op te bespeuren viel en zij, waar zij raakten, ook sneden. Hij oefende zich in het strengelen van lederen riemen om de armen en de beenen der zwaardvechters; zij mochten niet te stijf worden aangehaald, om de spierbeweging niet te belemmeren en ook niet te los, opdat zij niet zouden afzakken. Die riemen moesten, door hen met olie in te smeren, lenig gehouden worden en Varro moest tevens gehoorzamen, als een gladiator, voor verstijving van het een of ander zijner lichaamsdeelen beducht, hem beval rug of lenden, schenkels of kuiten met zulke olie te wrijven. Iets later mocht Varro dienst gaan doen als schildknaap; het werk werd zwaarder; bij den kampstrijd moest hij, als de zwaardvechters de houten, de onschadelijke, voor de scherpe wapens verwisselden, helm en schild, zwaard en dolk aanreiken, en als de strijd was geëindigd, de overwonnenen uit de arena helpen sleepen, door de lijkenpoort naar den moordkuil, waar aan de verslagenen, die nog ademhaalden, de laatste slag gegeven werd, en waar tevens de doode lichamen ontkleed en in de riolen geworpen werden.

Intusschen hanteerde hij zelf ook de wapens, eerst lichte houten, daarna bijzonder zware ijzeren. Hij moest beginnen met op eene paal, binnen een afgeteekenden kring, in een gegeven tijdsverloop, onder nauwkeurig omschreven bewegingen, een bepaald aantal kerven te slaan; daarna werd er een stroopop

voor hem opgehangen, welke hij onbewogen moest laten, tenzij hij er een arm of een been afhakte, of met één slag de geheele pop door midden sneed. Op bepaalde dagen werd geheel zijn lichaam nauwkeurig opgemeten, zijne armen en beenen, zijn middel, zijn nek, borst en rug, om zijn groei te kunnen waarnemen en hij stelde met den toenemenden omvang en de wassende kracht zijner spieren de verwachting van den lanista Lartius niet te leur; hij was en bleef onder zijne tijdgenooten de grootste, de sterkste en tegelijk de vlugste. Daarom vergunde Lartius hem later ook om bij meer dan één magister in de leer te gaan en hoewel hij reeds onder de aankomende venatores was opgenomen, zich ook als retiarius met net en drietand te oefenen.

Het kon niet anders, of hij beliep daarbij menigmaal een schram of een krab, maar het gebeurde in den tijd, waarin hij nog kweekeling was, toch slechts tweemaal, dat hij met eene ernstige wonde bij zijne moeder kwam. Zij verpleegde hem zorgvuldig; zij kuste tot genezing de breede kloof op zijn linkerarm, door een zwaardslag veroorzaakt en eenigen tijd later de diepe gaten in zijn rechterschenkel, door een dierenklauw geboord, zoodat zijn bloed langs hare lippen vloeide, maar zij werd niet bedroefd; zij glimlachte trotsch en gelukkig bij de verhalen, welke hij opsneed en wier waarheid door Lartius bevestigd werd.

Den eersten keer had hij de wonde, hem door zijn tegenpartij toegebracht, nauwelijks gevoeld, of hij was er tot zulk eene grenzelooze woede door opgewonden, dat hij zijn medekamper had gedood en al de andere toekijkende tirones op de vlucht gejaagd, zelfs een paar oudere gladiatoren had doen uitwijken en hij was eerst tot staan gebracht, toen de lanista zelf hem door een behendigen zwaai het zwaard uit de vuist sloeg.

De gaten in zijn schenkel waren hem door een wolf geslagen; de bewegingen van het woeste dier werden wel door eene ketting beperkt, maar de kring, binnen welken Varro het bevechten moest, was door den magister zoo nauw mogelijk in het zand getrokken en Varro was eerst verrast. Maar, hoewel het bloed hem langs het been nedergudste, hij was op het dier losgetrokken, slechts met een stok gewapend en hij had geslagen zoo hard en zoo onophoudelijk en snel, dat de wolf eindelijk dood liggen bleef en Varro hem bij de achterpooten grijpen en over zijn schouder heentillen en in het zand neder-

smakken kon. Wat zou Poppéa anders gevoeld hebben dan de streelendste voldoening van haar moederhart bij het bezit van zulk een zoon!

Hij was ook de lieveling van Lartius. Overal zou hij onder de jeugdige zwaardvechters hebben uitgeblonken en niemand in deze familia gladiatorum betwistte hem ook den voorrang. Toen zijn leertijd geëindigd was, stak hij boven allen door zijne lengte uit, en het krachtige hoofd op den korten en zwaren stierennek was juist geëvenredigd aan de geweldige breedte van zijne borst en zijn rug en aan de forsche spierontwikkeling van zijne armen en beenen, terwijl hij nauwelijks door een enkele in vlugheid van beweging werd geëvenaard. Lartius maakte den dag, waarop Varro voor de eerste maal openbaar in het strijdperk trad, tot een waren feestdag; hij wist wel, dat hij met dezen leerling eer zou inleggen bij al de toeschouwers in het Amphitheater en Varro stond die eerste proef ook glansrijk door.

Hij trad, naar de belofte aan zijne moeder door den lanista gegeven, eerst als venator op. De beer der Alpen, die tegen hem werd losgelaten, schaafde zijne huid niet eens, raakte hem zelfs niet. Behendig en vast had Varro het dier in den nek gegrepen en drukte het met den muil in het zand der arena. Het tegenworstelen, het wringen van het lichaam, het woelen met de klauwen, niets kon baten! Het dier werd telkens dieper neergedrukt, tot het eindelijk stikte en Varro gevoelde, dat hij de kracht zijner beide armen niet meer noodig had. Toen zwaaide hij met zijne rechterhand het dolkmes en stootte het den beer in den nek. Nog eenige stuiptrekkingen en de overwinnaar zette op het levenlooze lichaam den voet, terwijl hij de hulde der omringende menigte ontving.

Poppéa was er getuige van; wild sloeg haar hart van trots en vreugde en zij beefde niet, toen Varro weder in het strijdperk trad, hoewel zij wist, dat de gladiator, met wien hij om de overwinning kampen moest, hem in hun gemeenschappelijken leertijd het meest nabij was gekomen.

De uitkomst beantwoordde ook aan hare verwachting. Wel werd door zijn tegenpartij de lans behendig geworpen, maar Varro week niet slechts bij tijds ter zijde, hij strekte naar de hem voorbijsnorrende lans zijn zwaard uit en onbruikbaar, met gebroken schacht viel het wapen ter aarde. En toen was de beurt om aan te vallen aan hem. Hij vocht blootshoofds en

daarom vooral had hij het gemunt op den helm met gesloten vizier, welken zijn tegenpartij droeg. Het gelukte hem zijn net er over heen te werpen en na een paar vruchtelooze pogingen deed een slag van zijn drietand den helm vanéén splijten en ook den schedel daaronder. Zijn tegenpartij plofte neer in het zand en had geen bewustzijn, geene kracht meer, al zou hij het gewenscht hebben, om genade te vragen.

Hoogst gelukkig keerde Poppéa huiswaarts. Zij wist waarmede Varro den volgenden dag tot haar komen zou, want de liefste en trouwste leerling van den lanista genoot meer vrijheid dan zijne makkers, en hij kwam ook. Hij toonde haar het langwerpig, ivoren blaadje, de tessera gladiatoria, waarop zijn eigen naam vermeld stond bij dien van zijn meester, ook de dag van zijn eersten strijd en ook zijne dubbele zegepraal. Hij was geen leerling meer; hij behoorde voortaan tot de beproefden, de uitnemenden, de spectati. Hij at van de lekkernijen, welke Poppéa voor hem gereed had en dronk van den wijn, welken zij in eene geleende drinkschaal hem toereikte. Zij zaten op straat, met de hoofden in de schaduw der huizen, maar voorts onder den gloed der heldere zou, en jeugdige knapen en meisjes in de rondte staarden moeder en zoon met eerbiedige bewondering aan,. Mannen en vrouwen kwamen naderbij en stonden een oogenblik stil of zaten wat langer bij hen, maar allen met woorden van waardeering en lof. Het belangrijkste wat men zeide, geloofde Poppéa ook: Varro behoorde thans onder de beproefden; het zou niet lang duren, of, al was hij nog jong, door zijne herhaalde overwinningen zou hij weldra onder de veteranen gerekend worden!

Eer het echter zoo ver kwam, deed Poppéa nog eene geheel andere ondervinding met hem op. Op een achtermiddag, terwijl de avond reeds begon te vallen en zij de deur van haar armoedig en donker vertrekje had opengezet, om bij het licht, dat nog door die opening drong, een kwartier of een half uur langer met spinnen te kunnen voortgaan, stond hij plotseling voor haar. Hij moest bukken om te kunnen binnentreden en zijn reusachtig lichaam vulde bijna het geheele vertrek, zoodat Poppéa eerst niet zag, dat hij niet alleen was. Hij droeg voetzolen, die met riemen boven zijne enkels en zijne hielen waren vastgehecht; zijn opperkleed zonder mouwen viel hem over de knieën, en daaronder droeg hij om zijn middel den gordel, waarin hij den dolk, die hem nacht noch dag verliet, be-

waarde; hij had nog dezelfde amulet op zijne borst, maar het riempje om zijn hals was, sedert Poppéa het toovertuig gekocht had, in omvang bijna verdubbeld moeten worden; hij was blootshoofds en Poppéa merkte op, dat zijne oogen schitterden van een ongewonen gloed.

‘Wat verlangt gij, Varro?’ vroeg zij.

Hij trad ter zijde, zooveel de ruimte van het vertrek het toeliet.

‘Geef haar te eten en te drinken, moeder!’ zeide hij; ‘wij hebben samen gewandeld en wij willen straks weder verder gaan.’

Hij tilde lachend, alsof het een wettig huwelijk gold, een meisje over den drempel en zette haar, alsof hij haar ter keuring aanbood, voor zijne moeder neer.

Poppéa rees haastig op; zij vroeg niets meer, zij begreep alles; zij legde haar spinrokken neer, zette voor de tafel op de beste plaats, welke zij kon inruimen in haar nederig verblijf, een houten bankje, bracht spijs en drank en week, toen het meisje zich had nedergezet en toetastte, onderdanig naar den drempel, van waar zij, tegen den deurpost leunende, de vreemde nauwkeurig opnam

Varro hurkte in een hoek van het vertrek neder en toen hij zag, dat zijne moeder bij de monstering van de fijne gestalte en het schoone gelaat goedkeurend knikte, zeide hij: ‘Zij heet Julia, moeder!’

‘Onze Julia?’ vroeg Poppéa.

‘Zoo is het goed,’ antwoordde Varro vroolijk en het meisje glimlachte.

Toen zij verzadigd was, sprak zij vriendelijk haren dank uit; zij schikte haar bovenkleed, dat door een gesp op den rechterschouder werd vastgehouden, maar dat een weinig verschoven was, weder in een bevalligen plooi, streek hare haren, die waren losgevallen, achterwaarts en stak ze daar met een paar haarnaalden bijéén en toen, terwijl zij haar gelaat naar Varro keerde, uit wiens oogen bij de toenemende duisternis een flikkerend licht door het vertrek heen scheen te spelen, begon zij zacht te zingen.

De melodie was aan Poppéa onbekend, maar zij verstond de woorden, en die deden haar denken aan haar eigen jeugd, toen zij, gelijk thans Julia, nauwelijks veertien jaar oud was en zij zich overgaf, niet aan wien het meest betaalde, maar aan wien haar het best beviel. Kon het anders of Julia moest aan Varro,

als hij haar slechts met een blik verwaardigd, als hij haar slechts een vinger toegestoken had, boven alle jonge mannen de voorkeur gegeven hebben. Het was in haar te prijzen, als zij om dien blik, om die aanwijzing met zooveel middelen van vrouwelijke behaagzucht, als haar ten dienste stonden, gebedeld had!

Op het eerste liedje volgde na eene korte tusschenpoos een tweede, op het tweede na een wat langer stilzwijgen een derde; maar daarbij begon de stem der zangster te trillen en de zware ademhaling van Varro dreunde door het vertrekje; dat kamertje werd voor beider hartstocht veel te eng.

'Kom meê naar buiten!' zeide Varro; 'hier kunt gij niet meer zingen. Goeden avond, moeder!'

Julia volgde zijne uitnoodiging en groette Poppéa, die den uitgang vrij gaf, en zelfs ook mede naar buiten trad. Zij liet Varro en Julia echter vooruit gaan en volgde hen slechts tot den hoek van een plein, dat aan de andere zijde door een boschje van olijfboomen en oleanders begrensd werd. Daar bleef zij staan, terwijl Varro en Julia langzaam voortliepen.

Het was heldere maneschijn en op het plein, dat aan een uithoek der stad gelegen was, heerschte diepe stilte, maar al had er zich eene woelende menigte bewogen, Poppéa zou dat paar niet uit het oog verloren hebben. Zij zag, dat Varro zijn rechterarm om Julia had heengeslagen en hoorde haar nog neuriën; en vervolgens bleven die twee stilstaan, en Varro greep met zijne sterke handen het meisje om haar middel en tilde haar in de hoogte; hij hield haar boven zijn hoofd en wierp haar op in de lucht en ving haar in zijne armen. Zij gilde van angst, terwijl zijn schaterend gelach over het plein weerklonk, maar geen kreet, geen klank werd gehoord, terwijl hij haar aan zijn hart drukte.

Daarna liet hij haar op zijne vooruitgestoken, dikke armen liggen en wiegde haar heen en weder als een klein kind; haar bovenkleed was opgeschort en golfde in breede plooien nederwaarts en hij werd niet moede haar te kussen, totdat zij eindelijk de armen om zijn hals wist te slaan en haar hoofd op het zijne liet rusten, zoodat hare lange lokken, die weder waren losgesprongen, over zijn kort afgesneden haar hingen.

Poppéa glimlachte vergenoegd, ook toen zij Varro en Julia het boschje zag binnentreden, ook toen zij meende, dat haar van daar nog eens een flauwe gil tegenklonk. Zoo had zij zelf ook eens gedarteld, met Varro's vader, en de centurio had haar

verlaten en misschien vergeten, maar Groote Goden! welk een zoon had zij aan zijne omhelzing te danken!

Na die eerste gelukkige kennismaking duurde de goede verstandhouding tusschen Poppéa en Julia maanden lang ongeschokt voort; eigenlijk werd zij nooit verbroken, hoewel Poppéa zich toch eens gedrongen gevoelde om met waarschuwenden ernst Varro over Julia aan te spreken. Wel bleef zij in dat gedeelte der stad, waar zij was geboren en opgegroeid, wonen, maar Varro haalde haar telkens af en geleidde haar naar zijne moeder. Daar Poppéa zelf ook op haar eigen vrijheid gesteld was, had zij zich met die schikking, welke door Julia bescheiden, als iets van weinig beteekenis was voorgeslagen, uitmuntend kunnen vereenigen. Evenwel, zij zag de jonge lieden gaarne aankomen en als zij met hen den rivierkant mocht langs drentelen of zich ergens met hen mocht nederzetten, dan was zij volkomen tevreden en kende geene zorgen. Voor de toekomst droomde zij slechts van den roem, welken Varro bij elke voorkomende gelegenheid, zoo dikwijls hij in het strijdperk trad, behalen zou.

Zoo zaten zij ook eens in droomerig gepeins, door de warme stralen der middagzon beschenen, toen Julia haar plotseling deed opschrikken door te vragen: ‘Zou het een vreeselijke, een pijnlijke dood zijn, gekruisigd te worden?’

Poppéa kon niet bespeuren, of die vraag rechtstreeks tot haar gericht was, want Julia staarde, alsof zij in gedachten verzonken, onopzettelijk eene twijfeling had uitgesproken, recht voor zich uit, maar Varro was, achterover tegen een muur leunende, bijna ingedommeld en lette er niet op.

Zij antwoordde dus: ‘Dat weet ik niet! maar waarom vraagt gij dat?’

‘Ik heb hooren zeggen, dat het kruis eene straf is, zoo verschrikkelijk wreed, dat een God er aan sterven kan,’ vertelde Julia.

‘Een God sterft niet,’ merkte Poppéa aan.

‘Dat kan natuurlijk alleen gebeuren,’ hernam Julia, ‘wanneer hij in menschelijke gedaante op aarde vertoeft en hij staat ook terstond uit den dood weer op, maar het moet gebeurd zijn.’

‘Ik heb er ook van hooren spreken,’ bekende Poppéa; ‘'t is een wonderlijk verhaal.’

‘Ja!’ Julia liet het daarbij en het gesprek zou waarschijnlijk daarmede ook zijn geëindigd, als Varro niet wakker geworden was.

‘Waar hebt gij 't over?’ vroeg hij.

‘Julia vraagt of de kruisdood eene vreeselijke straf is?’ zeide Poppéa.

‘Prettig is het zeker niet,’ verklaarde Varro, ‘maar het zal wel stilzwijgend te verdragen zijn.’ Lachend strekte hij de armen uit. ‘Het zou, denk ik, nog al moeite kosten om mij aan zoo'n paar dwars verbonden balken te slaan.’ Hij toonde zijne breede polsen. ‘Ik zou mij weren, daar kunt ge op rekenen, en de spijkers, die door mijne handen moesten heengaan, mochten wel goed scherp van punten zijn, of zij werden eer krom geslagen!’

Poppéa glimlachte, maar Julia bleef ernstig voor zich zien.

‘Waar denkt gij aan, Julia?’ Hij lachte nog luider. ‘Gij zoudt den hamer nauwelijks kunnen hanteeren, die noodig zou zijn om eene pen door zoo'n voet heen te drijven.’

Julia zat een weinig lager dan hij, en hij legde eerst zijn blooten rechtervoet op hare knieën; vervolgens trok hij ook den linkervoet op en zette ze beiden op haar schoot.

‘Zal ik u eens onder mijne voeten begraven?’ vroeg hij schertsend, want de schoot van het meisje was inderdaad geheel bedekt.

Hij trok zijne voeten echter terug en sprong vroolijk op, maar van Julia's gelaat weken de zwaarmoedige trekken niet, ook niet terwijl zij hare armen sloeg om de sterke beenen, welke haar konden verpletteren, en zijne knieën kuste.

Varro en zijne moeder hadden echter geen vermoeden van de gedachten, die Julia door het hoofd spookten en haar van tijd tot tijd in zwaarmoedig stilzwijgen deden nederzitten, zelfs in tranen uitbarsten. Dan verwijderde Varro zich gewoonlijk pruttelend, soms ook ernstig boos over hetgeen hij vrouwenkuren, onverdragelijke zwakheid schold, maar hij werd dan door Poppéa terecht gewezen. Zij zeide, dat zij Julia zeer goed begreep; zij schertste met Varro over den zoon, die hem zou geboren worden, want het zou een zoon zijn, en vroolijkte hem op door het vooruitzicht op zijn vaderschap en troostte hem aldus over Julia's droefgeestigheid, die zich noch door zijne geschenken, noch door zijne liefkozingen verdrijven liet. Poppéa maakte zich zelf ook wijs, dat zij spoedig grootmoeder zou zijn en hield Varro en zich zelf voor, dat zij zich voorts in geen enkel opzicht over Julia te beklagen hadden; inderdaad aan hare liefde voor Varro, aan de afgodische vereering van de teedere en zwakke vrouw voor den reusachtig sterken man viel niet te twijfelen,

Evenwel Varro liet zich door al die redeneeringen van zijne moeder maar half tevreden stellen en Poppéa verontrustte zich ook soms heimelijk met de vraag, of zij de waarheid wel raadde? want, hoewel Julia dikwijls droevig gestemd en loom in hare bewegingen was, zij sprak van de moedervreugde, die zij zou verwachten, geen woord, en aan hare houding was ook niets, dat daarop wees, te bespeuren; zij werd slechts tengerder van gestalte, fijner van gelaatstrekken en haar hartstocht voor Varro scheen zich vooral in onverstoorbare zachtmoedigheid te moeten openbaren.

Het raadsel werd, gedeeltelijk althans, voor Poppéa opgelost, toen zij op een avond, wat later dan gewoonlijk langs de brug over de Adige huiswaarts ging. Het was reeds geheel donker geworden; langs de rivier evenwel was de nachtelijke duisternis niet zoo ondoordringbaar als in de straten tusschen de hooge huizen en terwijl Poppéa de brug voorbij liep, meende zij in eene slanke, vrouwelijke gedaante, die haar voorbijsloop, en vlug de brug opstapte, Julia te herkennen. Varro had de beide vrouwen gewaarschuwd, dat hij dien avond, gelijk meermalen gebeurde, de gladiatorenkazerne niet verlaten kon en Poppéa werd nieuwsgierig voor welken tocht Julia van zijne afwezigheid gebruik maakte en dan wel naar de overzijde der rivier, waar, ofschoon binnen de vestingwerken ingesloten, slechts weinig huizen, meest niet anders dan tuinen en akkervelden te vinden waren. Of zou zij zich vergissen en was die vrouw, die snel maar behoedzaam, dicht langs de hooge steenen leuning voortgleed, Julia niet? Poppéa ging haar na, kwam haar meer en meer nabij en haalde haar met eenige schreden aan de overzijde der brug in. Zij had goed gezien; die vrouw, welke zij in den weg trad en daardoor verhinderde een zijpad, onder struikgewas verscholen, in te slaan, was Julia.

‘Wat doet gij hier?’ vroeg Poppéa; ‘waar gaat gij heen?’

Op hetzelfde oogenblik rezen uit de struiken twee mannen op en traden in ernstige houding, tot verdediging gereed, Julia ter zijde; zij hielden hunne gelaatstrekken onder de slippen van hunne bovenkleederen verborgen, maar Poppéa kon zien, dat zij houten kruisen in de handen hielden en de toedracht begon haar duidelijk te worden.

‘Wat doet gij hier?’ vroeg zij nog eens aan Julia, die van schrik over de ontmoeting verstomd scheen. Poppéa zelf was ook nog meer verschrikt dan verontwaardigd en angstig; be-

vreesd voor de tooverkrachten, die wellicht tegen haar van die kruishouten konden uitgaan, zeide zij: ‘Zat gij daarom onlangs over de kruisstraf na te denken? O Julia! wees voorzichtig! Als de dienaren van de duumviri straks komen en u met al die anderen ginds overvallen, dan ziet gij Varro nooit weer!’

Maar Julia was reeds een paar stappen achteruit geweken en de twee mannen hadden zich ook reeds tusschen haar en Poppéa kunnen plaatsen. ‘Ik zal ook voor Varro bidden,’ hoorde Poppéa haar beloven, en zag haar naar het in de duisternis van den nacht nauwelijks zichtbare pad afdalen.

Zij waagde het niet haar te volgen, maar keerde langzaam terug, de brug weer over; nog enkele vrouwen, ook mannen kwam zij tegen, en hun vreesachtig voortsluipen deed haar begrijpen, dat door hen hetzelfde pad zou ingeslagen worden, waarlangs Julia verdwenen was.

In den daarop volgenden nacht sliep Poppéa slechts bij tusschenpoozen; telkens hield haar de vraag wakker, of zij de ontdekking van Julia's gedrag aan Varro zou mededeelen? Zij gevoelde zich eigenlijk niet in staat om er geheel over te zwijgen, maar zij begreep, dat zij met groote voorzichtigheid zou moeten spreken; zij vreesde Varro's toorn en voor zichzelf en voor Julia. Zij had echter nog nauwelijks eenigszins kunnen overwegen, hoe zij het zou aanleggen, toen hij den volgenden dag op het middaguur ongeveer onverwacht bij haar binnentrad. Zij bemerkte aan de drift, waarmede hij binnenkwam en aan de bijzondere uitdrukking van zijn gelaat, dat er iets buitengewoons aan de hand was. De beangstigende gedachte kwam plotseling bij haar op, of hij reeds iets van Julia's nachtelijken tocht kon vernomen hebben en daardoor tot eene zorgvuldige keuze van de bewoordingen, welke zij gebruiken wilde, niet in staat, stamelde zij: ‘Julia....’

‘Julia?’ antwoordde hij in overijling, meenende dat zijne moeder naar haar vroeg; ‘Julia? Ik heb haar nog niet gesproken. Ik heb thans geen tijd om haar op te zoeken!’

‘Ik wou zeggen,’ hernam Poppéa aarzelend, ‘dat ik haar gisteren avond nog ontmoet heb.’

‘Zoo! Waar?’

‘Zij ging naar de overzijde der rivier.’

‘Wat ging zij daar doen?’

‘Ik geloof, Varro, dat zij tot de nieuwe Jodensecte behoort.’

Varro begon luidkeels te lachen. ‘Hoe komt het u in het

hoofd, moeder? Onze Julia bij die menschen! En ik heb nog al gehoord, dat zij het zwaard minachten, de zwakke lafaards! Zij zijn er bang voor, ja!'

'Waarlijk,' zeide zij, 'Julia gaat naar hunne bijeenkomsten!'

Maar Varro sloeg met de vuisten op de tafel, zoodat het meubel kraakte, en donderde haar toe: 'Het is niet waar, het mag, het kan niet waar zijn! Ik wil het niet eens onderzoeken, haar niet vragen. Een demon heeft u in den slaap bezocht, moeder, of is u krankzinnig geworden?'

'Ik heb hooren zeggen,' antwoordde Poppéa bits, 'dat de praefectus hen vervolgt, want dat Cesar hen haat.'

'Natuurlijk haat hij hen; ik haat ze ook. En gij hebt dat gehoord, en allerlei schrikbeelden zijn bij u opgekomen? U wordt oud, moeder! maar leef ten minste nog tien dagen; dan kunt gij mij nog eens in de arena zien. Cesar komt morgen in Verona!'

'Komt Cesar hier?' vroeg zij verrast, 'en....?'

Varro knikte goedkeurend bij den blik van verlangen, welken hij van haar opving. 'Zeker! Nu is u weer de oude, moeder! Lartius zal een groot feest in het Amphitheater geven en gij zult mij zien vechten, moeder! onder de nettendragers en tegen de wilde dieren, gij en Julia!'

Bij dat vooruitzicht vergat Poppéa al de bezwaren, welke zij zich verbeeld had dat uit Julia's gedrag konden voortvloeien. Varro had zelfs geen tijd om hare belangstellende vragen nauwkeurig te beantwoorden en zij zou zich zeker met zijne onvolledige inlichtingen niet hebben tevreden gesteld, indien hij niet had beloofd den laatsten avond, op welken het hem voor het groote feest zou vergund zijn de gladiatorenkazerne te verlaten, met haar en Julia door te brengen.

Inderdaad, Domitianus Cesar kwam voor eenige dagen naar Verona. Het heette dat de oorlog met de Daciers gelukkig was ten einde gebracht, hoewel de vrede op eene schandelijke wijze van hun koning Decebalus voor eene aanzienlijke geldsom was afgekocht. De zoon van den dapperen Vespasianus, de broeder en opvolger van den edelen Titus, gaf er echter den schijn aan van een roemrijken veldtocht, die door een schitterenden triumf mocht bekroond worden, maar voor zich zelf was hij geenszins voldaan, hoewel hij, luimiger, nijdiger, wreeder nog dan gewoonlijk, elke aanmerking, welke tot hem kon zijn doorge-

drongen, deed verstommen. De hooge staatsdienaren, die hem omringden, sidderden; gretig zagen zij uit naar elk middel, dat zijn ontstemd humeur zou kunnen verzachten, naar elk vermaak, dat hem zou kunnen streelen, en afleiding geven ook aan dien bloeddorst, door welken zij hun eigen leven bedreigd wisten. Wat kon in dit geval beter bedacht worden dan eene voorstelling in het voor weinig jaren pas voltooide Amphitheater, het schouwspel van een strijd van gladiatoren onder elkander, gevolgd door een gevecht van zwaardvechters met wilde dieren? Lartius had zich ook terstond bij de aankomst van Cesar aangemeld. De dag werd door Domitianus zelf bepaald; het getal der strijders en de soorten der gevechten, welke zouden geleverd worden, door hem vastgesteld; het was bekend, dat hij zulke spelen begunstigde; het zou althans voor Verona een schitterend feest zijn.

In de stad zelf en in de omstreken werden libelli, strooibilletten verspreid en aan de openbare gebouwen, aan de poorten, aan de blinde muren op de hoeken der straten, hier en daar aan eene zuil werden programmata aangeplakt. Het geheele beloop der voorstelling werd er in beschreven; de namen der vermaardste gladiatoren, die zouden optreden, werden vermeld, en bij hen, order de eersten was ook Varro genoemd. Poppéa kon niet lezen, maar Julia, die als kind er een weinig van geleerd had, wees haar den naam aan. Beide vrouwen waren trotsch op die eervolle vermelding. In dien kring der maatschappij, waartoe zij behoorden, bij die menschen, die wel geene slaven of slavinnen waren, maar toch dikwijls het lot van hen. die in slavernij leefden, moesten benijden, werd meestal weinig, dikwerf niets gevoeld van de schande, die op het gladiatorenbedrijf rustte. Als zij de toejuiching der menigte, de goedkeuring van de aanzienlijken of van Cesar verwerven mochten, als hun geschenken, vooral in geld, werden toegeworpen, vroegen zij veelal naar niets meer. Poppéa dacht dan ook slechts aan de bewondering, welke aan Varro voor zijne reusachtige gestalte, voor de verpletterende kracht zijner spieren, voor de ongeëvenaarde vlugheid zijner lichaamsbeweging zou ten deel vallen, maar dat Julia, hoewel zij met Varro's moeder in dat blijde vooruitzicht deelde, tevens nog door andere gedachten soms werd bezig gehouden, bewees het zwaarmoedig stilzwijgen, waaraan zij zich nu en dan eenige oogenblikken overgaf.

Over die ontmoeting aan de overzijde der rivier sprak Poppéa

geen woord meer en daar Varro haar er ook niet naar vroeg, er zelfs niet op zinspeelde, meende Julia, dat zijne moeder hem er onkundig van had gelaten; misschien achtte zij het niet der moeite waardig; misschien vreesde zij van zulk een gesprek onaangename gevolgen; het kon ook zijn, dat zij eerst later, na den afloop van het gladiatorenfeest, er op wilde terugkomen. Het was Julia in allen gevalle hoogst aangenaam; zij zelf verkeerde nog in tweestrijd; er was geen vergelijk te treffen tusschen dat nieuwe geloof, welks liefelijkheid haar krachtig aantrok, maar dat allereerst zelfverloochening eischte, en die zinnelijke bekoring, met welke zij zich aan den gladiator overgaf. Zij leed naar ziel en lichaam onder die slingering van gevoelens en begeerten; soms ontsnapten haar onwillekeurig woorden, die, zoodra zij waren uitgesproken, haar voor haar zelf nu eens met vrees, dan weder met berouw vervulden.

Toch scheen het, dat zij slechts lachen en dartelen kon, toen drie dagen, voordat het feest in het Amphitheater zou gegeven worden, Poppéa in de schemering hare woning binnentrad. Het was de laatste avond, welken Varro buiten de gladiatorenkazerne mocht doorbrengen en hij had, toen zijne moeder hare bekrompen woning binnenkwam, daar reeds een paar uren met Julia doorgebracht. Ook thans had hij over haar nachtelijken tocht niet gesproken, haar niet gevraagd of zij wel eens eene bijeenkomst der nieuwe Jodensecte ging bijwonen. Hij had de gedachte er aan, terstond nadat zijne moeder hem er over gesproken had, geheel willen verbannen, maar het was hem niet gelukt; vooral in de laatste dagen had zij hem telkens weer bijgeloovige vrees ingeboezemd. O, indien Julia behoorde tot dat volk, dat lichaamskracht minachtte en van het zwaard een afschuw had, dan kon zij wel een demon zijn, door den een of anderen vijand op hem afgezonden, eene toovenaarster, die hem op het beslissende oogenblik de wapenen zou doen wegwerpen en als een lafaard om genade smeeken! Nam zij misschien met elken kus, welken hij haar gaf, een deel van zijne kracht mede en zou zij hem misschien na eene laatste omhelzing met slappe spieren, met waggelende schreden, met gebogen hoofd naar Lartius laten terugkeeren!

Hij had zich echter dien middag aan al die schrikbeelden weten te ontworstelen; Lartius had hem dien morgen in de oefenschool nog goedkeurend op den schouder geklopt en geen woord, geen blik van Julia had zijne achterdocht opgewekt; van beide

zijden had slechts zinnelijke teederheid, gloeiende hartstocht hun samenzijn gekenmerkt. En toen ook Poppéa te huis was gekomen, zaten zij eerst vroolijk bijéén.

Zij spraken over het aanstaande feest; zij herinnerden elkaar, hoe Varro's naam in al de wijken der stad en in de omliggende vlekken en dorpen werd genoemd, hoe zijne bekwaamheid en zijne dapperheid geprezen werden; zij verhoovaardigden er zich te zamen op, dat zelfs Cesar reeds dien naam gehoord had en zij vuurden elkanders verbeelding aan in de voorstelling van de heldendaden, welke hij zou verrichten! Zij gaven er geen acht op, dat de duisternis inviel, en toch oefende die duisternis haren invloed uit. Poppéa zat in een hoek van het vertrekje bij het raam en ongeveer recht tegenover haar had Varro zich met den rug tegen den muur op een houten bankje nedergezet; Julia lag op zijne rechterknie als op een breed rustbed en als eene sterke leuning steunde zijn arm haar. Onwillekeurig was het gesprek een oogenblik gestaakt en ieder had aan zijne gedachten den vrijen loop gelaten.

‘En als gij valt, Varro?’ vroeg Julia, met eene gedempte stem, de stilte afbrekende.

‘Gij zult niet vallen, Varro!’ zeide zijne moeder, ‘maar mocht het gebeuren, dan weet ik, dat ik u en mij zelf nog gelukkig zal prijzen, want als een held zult gij u gedragen hebben en Cesar zal den lauriertak voor u hebben opgeheven.’

Varro stak zijn zwaren linkerarm in de hoogte, strekte zijn forsch linkerbeen uit en glimlachte in het volle gevoel zijner reuzenkracht. ‘Vallen?’ schertste hij; ‘Ik vallen? Het is mogelijk, maar het zal niet licht gebeuren! En gij, Julia! wat zoudt gij doen, als ik viel?’

Zij sloeg hare armen, zoover zij reiken konden, om zijn groot lichaam en liet haar hoofd op zijne ruige borst nederzinken. ‘Ik zou diep medelijden met u hebben en over mij zelf weenen.’

Nauwelijks had zij stamelend dit gezegd, of zij werd met geweld naar de andere zijde van het vertrek geworpen, zoodat zij voorover tegen den achterwand op hare knieën neerzonk. Van schrik verstomd kromp Poppéa in haar hoekje inéén, want zoo had zij Varro nog nooit gezien, nog nooit zulk een akeligen klank zijner stem gehoord. Bij het flauw opkomende maanlicht, dat door het venster viel, zag zij zijne glad over het voorhoofd gestreken haarlokken oprijzen, zijn gelaat doods-

bleek worden en uit zijn mond het bloedroode schuim spatten, terwijl hij met eene zwoegende borst dof brulde: ‘Medelijden? Tranen? Weenen? Eene weeklacht over mij? Wacht!’

Hij stond op en greep Julia, die daar nog half bewusteloos op de knieën lag, aan. Met de eene hand vatte hij haar bij de haarvlechten, met de andere in den gordel om haar middel. Zij poogde nog het hoofd om te wenden, en het schoone gelaat, ontferming biddend, tot hem op te heffen, maar het gelukte haar niet en al ware het haar mogelijk geweest, het zou haar niet gebaat hebben. Hare woorden hadden den bijgeloovigen angst, welke hem de laatste dagen meermalen had gefolterd, maar waaraan hij meende zich dien middag geheel ontrukt te hebben, in verhoogde mate teruggeroepen en zijne wreede woestheid, waarvoor zijne geweldige lichaamskracht ten dienste stond, was er geheel door ontketend.

Hij had haar eens met liefderijke voorzichtigheid over den drempel naar binnen getild; thans tilde hij, onmenschelijk ruw, met hare haarvlechten in de vuist en haar lijfgordel toeknijpende, haar weder over dien drempel naar buiten. Daar stond hij een oogenblik stil en verzamelde al zijne kracht. Julia gilde in doodsangst, maar hij werd er niet door bewogen; hij glimlachte, terwijl hij haar van zich afwierp, dwars de straat over, zoo woest, met zooveel geweld, dat zij den grond eerst raakte, toen zij tegen de trappen van eene zuilengang opvloog. Zij viel en bleef roerloos liggen op de harde, lichtkleurige steenen, waarover terstond het roode bloed stroomde, dat haar uit mond en neus en uit eene diepe hoofdwonde sprong.

Varro lette daar niet op; hij keerde reeds naar zijne moeder terug en nog met een zwaren zucht, maar toch met een vervroolijkt gelaat, want hij gevoelde zich door zijne wreede handelwijze van allen angst ontheven, zeide hij: ‘Het was toch waar! U hadt gelijk, moeder! Die slang met haar medelijden en hare tranen! Zij zou mij met hare tooverkunsten vernietigd hebben!’

Poppéa kon noch wilde hem tegenspreken. ‘Ik vreesde het ook,’ antwoordde zij.

Nog eenigen tijd bleven zij samen; over Julia wisselden zij echter geen woord meer; zij spraken weder over het gladiatorenfeest en overlegden waar in het Amphitheater Poppéa, om haar zoon best te kunnen gadeslaan, eene plaats zou zoeken.

Eindelijk vertrok Varro, maar buiten gekomen zag hij niet

om naar de plek, waar Julia was neergevallen. Met vaste schreden liep de gladiator voort; hij hield zich overtuigd, hij gevoelde met blijdschap, dat geene tooverkunst nog zijne lichaamskracht gekrenkt had.

Poppéa waagde het niet noch dien avond, noch den daaropvolgenden nacht buiten hare woning te komen. Hoewel zij Varro's gedrag volkomen goedkeurde, toch deed elk gerucht, dat zij op straat hoorde, haar opschrikken. Eerst toen de morgenzon boven den horizont gekomen was, trad zij, toch nog met eenigen angst, op straat. Enkele voorbijgangers, die onverschillig voortliepen, zag zij wel, maar waarheen zij ook rondkeek, zij ontdekte Julia niet; alleen de donkere bloedvlek aan de overzijde der straat, bij den voet eener zuil, was nog duidelijk zichtbaar.

De zon scheen helder op den morgen, toen het gladiatorenfeest een aanvang zou nemen, evenals in den avond de maan ongehinderd haar zilverlicht over de stad en de rivier zou uitgieten. In het Amphitheater waren alle plaatsen bij tijds bezet, niet alleen de hoogste, waartoe de mindere man vrijen toegang had en waar men zat of stond, naar dat in het gedrang der opéengehoopte menigte uitviel; ook de lagere, waar de deftige burgers en aanzienlijken en, afgescheiden van hen, hunne vrouwen en dochters zich hadden nedergezet; waar stand en rijkdom, jeugd en schoonheid zich verzamelden.

Het gebouw. niet zoo groot als het Colosseum te Rome, maar wat bouworde en nauwkeurigheid van bewerking aangaat, van dezelfde gehalte, bood aldus Domitianus, toen hij met zijne vertrouwdste hovelingen de voor hen bijzonder ingerichte ruimte had ingenomen, een schouwspel aan, den machtigen Cesar van het Romeinsche rijk waardig. Hij zat vooraan op het breede balkon, boven de eene poort, die tot de arena toegang geeft; door de andere konden de zwaardvechters daar binnen treden. Geheel het gebouw heeft een ovalen vorm, ook de arena, die toen diep genoeg lag om de toeschouwers voor een wegvliegend zwaard, en voor den sprong van een wild dier te beveiligen en de beide poorten liggen in de verst van elkaar verwijderde punten van dit ovaal. Over een groot gedeelte van het Amphitheater waren voorts zeilen gespannen, door welke de toeschouwers zoowel als de zwaardvechters tegen den verblindenden gloed der zonnestralen beschermd werden, maar toch drongen er hier en

daar door kleine openingen, door kieren en reten, en speelden over de veelkleurige menigte, over de bonte rij der fraai uitgedoste aanzienlijken en fonkelden op het purper en het goud en vooral op al die edele steenen, die glad geslepen of kunstig besneden, de haarbanden, de schoudergespen, de armbanden, de vingerringen, de hals- en borstkettingen versierden.

Niet eer maar wel zoodra Domitianus zich op zijn uit ivoor en goud vervaardigden en met zijden kussens opgevulden zetel had nedergezet en het verwachte teeken gegeven, begon het spel. Door de poort tegenover hem traden honderd zwaardvechters onder luid trompetgeschal de arena binnen. Zij waren allen nog blootshoofds; zij droegen geene schilden en alleen stompe wapenen; groetende liepen zij de arena door, voor Cesar hieven zij de wapens op, het spiegelgevecht begon.

Reeds hierbij waren de proeven van kracht en behendigheid, welke zij gaven, de aandacht der toeschouwers dubbel waardig; toch werden de gesprekken nog ongestoord voortgezet en op de hoogst gelegen staanplaatsen hield het gewoel en gedrang nog niet op. Hoewel men de mannen, die in het strijdperk getreden waren, nauwkeurig monsterde, en van dezen en genen onder hen, vooral van Varro, voor het volgende bedrijf de beste verwachting opvatte, de belangstelling werd nog niet krachtig gewekt. Domitianus gaf ook spoedig te kennen, dat hij naar een bloediger schouwspel verlangde. Weder liet zich trompetgeschal hooren; Lartius, die als drilmeester het oppertoezicht hield, beval, dat de speelsche wapenen afgelegd en de scherpe ter hand moesten genomen worden.

De schildknapen traden de arena binnen en brachten aan de gladiatoren, aan vijftig hunne helmen, schilden, lansen en dolken, aan de vijftig anderen hunne netten en drietanden. Onder de laatstgenoemden trok Varro door zijne reusachtige grootte en door de vlugheid, waarmede hij, nog éér de strijd begon, het net zwaaide, bijzonder de algemeene aandacht. Al de nettendragers hadden het hoofd onbedekt en geen wapen tot bescherming en aanval dan den vork met drie punten in de linkerhand.

Weder trokken de honderd mannen, nadat de schildknapen hun werk hadden afgedaan, de arena door en toen zij, voor Domitianus gekomen, hunne wapenen en schilden en netten omhoog hieven, konden Varro en Poppéa een blik van vriendelijke verstandhouding wisselen; de moeder wist, dat zij door haar zoon werd gegroet, de zoon, dat zijne moeder hem gade-

sloeg, want zij had zijne aanwijzing trouw opgevolgd en had zij onder het spiegelgevecht min of meer in de algemeene onverschilligheid gedeeld, thans op de hoogste plaats bij de zuilenrij, achter Cesar staande, ging zij met ingespannen aandacht den loop van het gevecht na.

De nettendragers begonnen hun aanval tegen de zwaar gewapenden en wisten door tallooze bochten en wendingen hen naar de eene zijde van de arena te dringen en met zeldzaam geluk hun allen een net, eene bijna onoverwinlijke belemmering in den strijd, over het hoofd te werpen, maar daarmede scheen ook hunne kracht uitgeput. De toeschouwers begrepen eerst niet wat er voorviel; de krijgslist, door Varro uitgedacht, en met de andere retiarii heimelijk besproken, misleidde hen even als de zwaargewapenden. Poppéa zag het staroogend aan, stom en onbewegelijk, dat haar zoon met zijne makkers terugweek, verder en verder naar de andere zijde der arena, en zij trilde van verontwaardiging en woede, toen Domitianus de gebalde vuist uitstrekte en daarmede het bevel gaf om hen, die hij voor lafaards hield, neer te sabelen. Toen was echter ook het keerpunt van dien strijd bereikt, want plotseling hief Varro, die zich bijna tot den grond nedergebogen had, den drietand in de hoogte en de aanval, welken de zwaargewapenden thans van hem en zijne makkers te verduren hadden, was zoo geweldig, zij vlogen zoo snel, met zulke doodelijke slagen en stooten rondom en langs hen, dat de een na den ander, doorstoken, doorsneden, zieltogend en stuiptrekkend nederviel en de verraste menigte, die doodstil dien afloop gadesloeg, zag hen allen eindelijk liggen, in de netten verward en badende in hun bloed, terwijl de anderen, de retiarii, van welke slechts een paar noodlottig waren gevallen, hunne vuile maar zegevierend behouden wapens tot teeken hunner overwinning in de hoogte staken.

Een glimlach van goedkeuring rees op het sombere gelaat van Domitianus en terwijl hij met de neusgaten snoof, alsof de reuk van het bloed, die uit de arena opsteeg, hem verkwikte, wuifde hij den overwinnaars toe met een lauriertak. De toejuiching der menigte barstte, als door dat eerbetoon gewekt, donderend los en Poppéa klapte mede blijde in de handen. Zij vertelde aan de mannen en vrouwen, die bij haar stonden en het nog niet wisten of toejuichend het verhaal nog eens van haar aanhoorden, dat hij, de grootste en vlugste der overwinnaars, dat Varro haar zoon was, en wie haar gelukkig prees,

werd door haar bij de hand gevat en omhelsd, zelfs gekust. Niet om zijn leven had zij zich bekommerd, terwijl zijne krijgslist haar misleidde; maar de vrees, dat hij zich als een lafaard zou gedragen, en dat de goedkeuring van Cesar hem ontgaan zou, had haar bloed bijna verstijfd en haar hart bijna doen stilstaan.

Er moest eenige tijd verloopen, éér het spel kon worden voortgezet; de verloren en gebroken wapenen moesten bijeengebracht en weggeruimd worden; de gekwetsten en dooden moesten uit de arena gesleept en de vloer van de kampplaats weder gelijk gemaakt en met versch zand bestrooid worden, want niet minder vast dan in den reeds afgeloopen strijd moesten de voeten der kampvechters, thans die der venatores, tegenover de wilde dieren kunnen staan. Intusschen gingen door de rijen der aanzienlijken slaven en slavinnen rond, die allerlei lekkernijen aanboden en ook op de hoogere zitplaatsen en onder hen, die op den bovensten omgang stonden, ontbrak het evenmin aan een verfrisschenden dronk of aan eene verkwikkende bete. Er werd gepraat en gelachen; er werden afspraken gemaakt en beloften vervuld; eenige aanzienlijken brachten Cesar hunne hulde, maar geene onderwerpen werden meer besproken dan het gevecht, waarvan men reeds getuige was geweest en het gevecht, dat men nog hoopte te aanschouwen. Poppéa kon er zich van overtuigen, dat Varro's roem reeds op aller lippen was, de naam van hem, die na de retiarii ter overwinning te hebben geleid, ook onder de venatores tegen de wilde dieren als eerste kampvechter zou optreden.

Hoog was dus de verwachting gespannen, toen de arena weder in orde was gebracht en Domitianus zijne toestemming gaf, dat de venatores mochten optreden. Onder trompetgeschal rukten zij voorwaarts, in eene rechte linie, één en twintig man, tot zij ook weder voor Cesar ter begroeting geschaard stonden. Zij droegen open helmen zonder vizier, ronde of vierkante schilden naar verkiezing en korte, breede zwaarden. Toen zij die zwaarden naar Cesar ophieven, knikte hij den boven allen uitstekenden Varro, van wien hij op nieuw het genot van een bloedbad verwachtte, gunstig toe. Poppéa raadde het uit de beweging van zijn hoofd en Varro zag hoe zijne moeder, in verrukking reeds, de beide handen naar hem uitstrekte.

Daarna trokken de venatores naar de andere zijde der arena terug, waar zij zich schaarden in den vorm van eene wig, een hoek. Varro was de voorman en stond dus ongeveer in het

midden der arena, terwijl zijne makkers, aan weerszijden tien, zich achterwaarts, in schuinsche richting van hem af plaatsten. Zoo werd de vijand afgewacht.

Een paar dierenhokken, die met ijzeren traliedeuren in de arena uitkwamen, werden geopend en kleine beren, wolven en wilde zwijnen stormden de kampplaats binnen. De strijd met hen was voor de venatores blijkbaar slechts een spel: zij werden niet terstond nedergesabeld; er werd met hen gespeeld; zij werden gemarteld; de laatste stoot, die hun het leven benam, was voor de meesten letterlijk een genadestoot.

Ernstiger werd de strijd, toen daarna uit een paar hokken aan wilde dieren uit Azië en Africa de toegang tot de arena geopend werd en drie leeuwen, brullende en met oprijzende manen zich vertoonden. Zwijgend thans, met ingehouden adem bijna, wachtte de menigte de uitkomst van het onvermijdelijk noodlottig gevecht, dat volgen moest, af. Twee van die leeuwen gaven aan Varro's makkers handen vol werk, maar de derde bleef op eenigen afstand van de venatores stilstaan. Terwijl hij een dof gebrom liet hooren en zijn staart onophoudelijk heen en weder bewoog, hield hij de vuurschietende oogen op Varro gevestigd, die hem even onbevreesd bleef aanzien. Eindelijk liet het woedende dier zich een weinig met de achterpooten naar den grond zakken; het maakte zich tot een sprong gereed, maar éér het dien sprong kon doen, plotseling, bliksemsnel was Varro het genaderd. Hij sloeg met zijn schild tegen den muil van den leeuw en greep hem, toen hij zich brullend ophief, in den baard onder de benedenkaak. Zoo hield hij hem recht opstaande een oogenblik met de linkerhand vast en stiet hem in datzelfde oogenblik met de rechterhand zijn zwaard door het hart. Toen de leeuw op zijde viel, week Varro snel achteruit; hij had overwonnen en hij lachte om de lange bloedstreep, toch nog door den leeuwenklauw op zijn arm getrokken.

Domitianus buigt goedkeurend het hoofd; de toeschouwers juichen Varro toe; Poppéa roept mede zijn lof uit; zij kent niets dan vreugde; zij weent van blijdschap en trots en daar staat haar zoon weer tegenover een anderen vijand, een tijger. Loerend, op den buik voortkruipend nadert het vreeselijke dier hem; hij gaat het niet tegemoet, maar hij verliest het geen oogenblik uit het gezicht; geene enkele beweging ontgaat hem. Eindelijk neemt de tijger zijn sprong, maar vergeefs. Snel als het licht is Varro ter zijde geweken en éér de tijger zich

kan omwenden, daalt het scherpe zwaard van den venator met reuzenkracht neer en klieft hem den kop. Stervend strekt het dier weldra de pooten uit en Varro, terwijl rondom in de arena wordt gehakt en gehouwen, gegild en gebruld, zet den rechtervoet op het doode lichaam.

De toeschouwers kunnen nauwelijks afwachten, dat Cesar hun met zijne goedkeuring zal voorgaan, maar Domitianus glimlacht reeds vergenoegd en zwaait bovendien met een lauriertak. Zelfs door de aanzienlijken wordt daarop de naam van den geduchten venator uitgeroepen, uitgegild; de mannen steken de armen in de hoogte; de vrouwen zwaaien hare sluiers. Op de bovenste rijen klopt men jubelend elkander op de schouders en wijst elkander de moeder van den strijdbaren held aan, want Poppéa staat daar niet meer. Zij is onopzettelijk, in vervoering vooruitgedrongen en men heeft voor haar plaats gemaakt. Zij is eenige trappen afgedaald en ligt op de knieën en ziet, over Cesar heen, naar haar zoon en schreeuwt mede zijn naam uit en zwaait haar hoofddoek, dien zij heeft afgerukt, zoodat hare haren los achterwaarts zijn gevallen; het zweet gudst langs haar gelaat, hoewel zij doodsbleek van kleur blijft, maar het wit van hare oogen schijnt in rood over te gaan en de zwarte oogappels vlammen als tusschen bloed.

En zij ziet, wat ook allen, die zich in het Amphitheater bevinden, zien, dat Varro door een hyena verrast wordt. Het dier is hem van achteren genaderd en heeft hem, onder zijn schild door, in de linkerzijde gegrepen. Varro verliest echter zijne tegenwoordigheid van geest niet; hij laat terstond zijn schild vallen, zijn zwaard aan den riem om zijn rechterpols neerhangen en grijpt met beide handen het dier in den nek. Hij wil het van zich losrukken, maar het heeft zich reeds met muil en klauwen vastgehecht. Varro geeft zich echter niet zoo gewonnen; hij knijpt de keel van den hyena dicht en doet herhaalde pogingen en rukt nog eens en weder, totdat hij het dier bijna stikkend van zich afscheuren kan. Stukken vleesch uit zijne dij gaan mede; de linkerribben liggen ontbloot; door zijn eigen bloed voelt hij het zand, waar hij op staat, nat worden. Toch kan hij nog met de uiterste inspanning, met de linkerhand alleen, een enkel oogenblik den hyena van zich afhouden, zijn zwaard intusschen grijpen en het door het hart van het spartelende dier steken, maar daarmede is zijne kracht ook uitgeput. Hij ziet rond in de arena; de weinige nog over-

gebleven makkers verkoopen hun leven zoo duur mogelijk, maar het wild gedierte zegepraalt. Varro wankelt, maar voor het laatst spant hij nog zijne spierkracht; hij steekt den rechterarm met het behouden zwaard naar Cesar op. Hij ziet, dat Domitianus hem den lauriertak toewerpt en hij ziet ook nog, hoewel reeds in een scheinerend waas, zijne moeder. Voor haar, die hem toejuicht, is de glimlach, waarmede hij op zijn schild nederstort. De wild hartstochtelijke zegekreten, die hem door de duizenden worden toegeroepen, zouden het Amphitheater doen dreunen, indien de zware steenklomp dreunen kon, maar zij daveren hem zeker nog in de ooren, want hij heft de rechterhand nog even op, als eenige dieren, dol door de pijn der wonden hun toegebracht en door het geraas rondom hen, zich op hem werpen, den laatsten man, dien zij elkander thans als hunne prooi in de arena betwisten kunnen.

Het werd dien avond buitengewoon laat, éér Poppéa zich naar hare woning begaf. Men had haar in triumf de trappen van het Amphitheater af, de gangen door naar buiten gedragen. Half zinneloos van verrukking, van hoogmoed, omdat haar zoon de eer van Verona's arena voor Cesar had gehandhaafd, had zij zich met opgeheven hoofd eenige straten en buurten laten rondleiden en de regelmatige trekken van haar gelaat waren niet verzacht, maar hadden hunne harde uitdrukking behouden, zelfs terwijl zij vriendelijk groette en zich aan de versnaperingen, welke haar hier en daar werden aangeboden, te goed deed. Zij was overgelukkig; aan haar moedertrots was voldaan; zelfs de gedachte over Varro's dood smart te gevoelen, om zijn verlies te betreuren kwam niet bij haar op; het hoogste, wat zij van hem gehoopt, gewenscht had, was haar ten deel gevallen; en evenmin als iemand zich over hare blijdschap verwonderde of ergerde, evenmin zou zij het begrepen hebben, indien haar een berispend woord ware toegevoegd; zij had genoten, wat zij van haar zoon genieten kon.

Eerst, toen de avond reeds gevallen was en zij op de trappen van het paleis van den duumvir, bij wien Domitianus zijn intrek genomen had, van de vermoeienis van den dag een weinig was uitgerust, kwam te midden van al de herinneringen der laatste uren en dagen de vraag bij haar op: waar Julia zich bevinden mocht? Waarheen had zij zich begeven, nadat Varro haar had uitgeworpen? De nieuwsgierigheid dreef Poppéa naar de wijk,

waar Julia woonde en zij verheugde zich, bedenkende dat, indien door Julia aan haar zoon een valstrik was gezet, indien zij door eenige toovenarij hem van zijn moed had willen berooven, dan haar plan volkomen mislukt was, mislukt door de manhaftigheid, waarmede hij zelf zich aan haar invloed had onttrokken.

Zij vond echter Julia niet en zij vernam omtrent haar ook niets meer, dan dat zij in den middag was uitgegaan, het hoofd nog met een doek omwonden, waggelend, nauwelijks in staat om zich voort te sleepen. Niemand kon echter zeggen waarheen Julia zich begeven had en nadat Poppéa zich nog eenigen tijd daar met allerlei praatjes en vooral door het hooren naar den lof, welke aan Varro werd toezwaaid, had laten ophouden, ging zij zonder het te vermoeden, op weg naar de plaats, waar zij Julia vinden zou, namelijk haar eigen woning.

Inderdaad, Julia was door smart en vrees daarheen gedreven. Het loopen was haar zwaar gevallen; telkens had zij moeten stilstaan, maar zij was als het ware voortgekropen, totdat zij leunen kon tegen den muur, waarachter het kleine woonvertrekje van Poppéa lag. Zij moest zich vasthouden aan het ruwe, maar nog al ver vooruitspringende steenen beeldhouwwerk van den deurpost, want zij zou anders zijn neergevallen, gefolterd door de koorts, welke haar hoofdwonde veroorzaakte, gemarteld door bangen twijfel omtrent den afloop van den strijd in de arena.

Zij zou er niet kunnen zijn heengegaan, al ware zij volmaakt gezond en sterk geweest. Zij had den godsdienst der vervolgde Jodensecte nog wel niet aangenomen, eigenlijk had zij er weinig of niets van begrepen, maar zij had een week gemoed, teergevoeliger dan de meeste vrouwen, met wie zij leefde, en de zinnelijke vergoding, met welke zij zich aan den gladiator verbonden gevoelde, die haar voor hem deed bidden, waar haar ook maar eene Godheid werd aangewezen, had haar tot een speelbal van Varro's willekeur gemaakt, eene slavin, die hij vermoorden kon, maar die door zijn dood in troostelooze wanhoop zou gedompeld worden.

Zij wachtte uren lang; hare hoop werd niet vervuld; zij kon begrijpen dat Varro, ongedeerd uit de arena gekomen, ergens aan een drinkgelag deelnam, maar ook Poppéa keerde nog niet terug. Julia had reeds naar de gesprekken van enkele voorbijgangers geluisterd; de straat was eenzaam en scheen bij het feestgewoel van dien dag nog meer verlaten. Zij meende toch reeds over Varro's heldenmoed, over Poppéa's opgeto-

genheid een enkel woord te hebben opgevangen, maar zij was er niet zeker van. Zij riep den een en ander, die langs haar gingen, aan, maar door sommigen werd hare flauwe stem niet gehoord en anderen liepen onwillig haar voorbij. Eindelijk bleef een man, die eene zware vracht vertilde, een oogenblik bij haar stilstaan. Toen hij zijn weg vervolgde, wist Julia alles; zij wist, dat het ergste haar overkomen was: Varro was dood.

Alles wat zij misschien ooit had hooren prediken van geduld en onderwerping, van lijdzaamheid om het kruis des levens te dragen, had thans alle waarde voor haar verloren; het was als volkomen uit haar geheugen weggewischt. Zij kon niet schreien; zij snikte slechts, maar voortdurend, als iemand, die naar adem hijgt, met korte, harde keelstooten.

Het eenige, wat zij bedenken kon, was den weg te betreden, die haar door de wanhoop werd aangewezen. Zij strompelde naar de deur van Poppéa's vertrek; zij wist, hoe zij het slot kon openen. Zij viel over den drempel op de knieën, maar kroop naar de plek, waar Varro in zijne woede, drie dagen geleden, haar had neergesmeten. Daar gekomen rukte zij den hoofddoek af. Het bloed begon uit de vreeselijke wonde te zijpelen; het droop weldra op hare handen, die op den vloer steunden. Toen liet zij zich voorover vallen en na weinige minuten was zij een lijk.

De maan scheen helder, toen Poppéa hare woning naderde. Zij verkeerde nog in dezelfde, door trotsche blijdschap gewekte stemming, aan welke zij in het Amphitheater en later op den dag op verschillende plaatsen door de hartstochtelijkste kreten en gebaren lucht gegeven had. Thans nog bij het herdenken van Varro's kracht en behendigheid, van den lof hem door duizenden, ook door Cesar toegezwaaid, sloeg zij in verrukking soms de handen inéén en prevelde eenige woorden van zelfvoldoening. Dien man, dien gladiator, dien reus, dien held, zij had hem gebaard, gezoogd, gekweekt! De voorspelling van Lartius was vervuld: de dreuning van den zwaardslag van haar zoon had de ooren van Cesar bereikt!

Zoo kwam zij voor de deur van haar woonvertrek. Zij verwonderde er zich over, dat de zwakke sluiting verbroken was, maar waarschijnlijk hadden bekenden, buren wellicht, haar met den roem door Varro behaald, willen gelukwenschen. Poppéa dacht er niet verder over na en trad binnen. Zoodra zij echter rondzag ontdekte zij het lijk, zij struikelde bijna over Julia's voeten.

Toch werd zij niet bevreesd; die doode joeg haar geen schrik aan. Toornig greep zij het lijk bij den schouder, terwijl zij zich voorover boog om goed te kunnen zien. Zij streek van het gelaat, dat thans tot haar gekeerd was, de door bloed bemorste haren weg; de glans was uit Julia's oogen verdwenen, maar Poppéa herkende haar en mompelde: ‘Ik dacht het al!’

Zij liet het hoofd los en richtte zich op. Gedurende eenige minuten stond Varro's moeder onbewegelijk, in diepe overpeinzing. Niet, dat zij twijfelend een antwoord zocht op de vraag, hoe dat lijk daar mocht gekomen zijn? dat begreep zij volkomen goed, en de gedachten, die daardoor bij haar gewekt werden, die haar door het hoofd stormden, brachten na eene kortstondige overweging haar tot een besluit, waarmede zij door Varro te dienen en te eeren voor het laatst de kracht openbaarde van het moederlijk gevoel, zooals het zich bij haar deed gelden.

‘Ik begrijp het wel!’ sprak zij hardop, alsof de doode, die daar voor haar lag, haar hooren kon; ‘de bedoeling, waarmede gij hier zijt gekomen om te sterven, ontgaat mij niet! Hier is hij aan uwe tooverkunsten ontsnapt: gij wilt het weder met hem beproeven in den dood, maar het zal ook daar ginds niet gelukken! Ik heb u betrapt en hem gewaarschuwd; hij wou mij eerst niet gelooven, maar mijn woord bleef toch branden op zijn hart, zoodat gij u zelf wel voor hem verraden moest! Ik zal hem thans niet aan u overlaten! Als gij daarop hebt gerekend, hebt gij vergeten, dat ik hier lang genoeg heb geleefd! Ik zal daar bij hem zijn; ik volg u beiden; ik ga meê! Hier!’ Poppéa was eene sterke vrouw; wie ook Varro's vader mocht geweest zijn, hij had ook van zijne moeder den aanleg tot zijne reusachtige lichaamsontwikkeling geërfd.

Zij wierp haar opperkleed af, nam het lijk op haar linkerschouder en liep er mede haar woonvertrek uit. Er was geen mensch op straat te bespeuren. Poppéa sloop langs de muren der huizen, in de donkere schaduwen voort; onverhinderd bereikte zij den oever der Adige.

Zij volgde den stroom, totdat zij aan de brug kwam en liep de brug op tot de hoogste boog. Daar stond zij stil en legde Julia's lijk op de breede borstwering. Het kostte moeite, want de borstwering was ook toen reeds hoog, en Poppéa moest opspringen om den rand stevig genoeg te kunnen grijpen, dat zij zich zelf ook naar boven hijschen kon.

Weldra echter stond zij naast het doode lichaam, waaruit

de laatste donkere bloeddruppels op de lichtgele steen vloeiden. Neen, Poppéa werd niet duizelig, al stond zij hoog boven de rivier, al ruischte beneden haar het voortstroomende water. Zij tilde het lijk weer op haar linkerschouder en sloeg, zelf bijna naakt, den linkerarm om de, ook bijna naakte, doode. Nog één oogenblik! Poppéa zag niet op naar den prachtigen sterrenhemel, niet naar de lichtende maan; met het hoofd voorover gebogen, strekte zij den rechterarm uit over de rivier. Vast en luide klonk hare stem: ‘Ik kom, Varro!’ Stoutmoedig sprong zij naar beneden en verdween in de diepte, onder het water, dat eerst opspatte, maar terstond daarna zich weer snelvlietend en bruisend over haar en den haar neerdrukkenden last sloot.

Leiden.
W.P. WOLTERS.

Goethe en Augusta Stolberg.

I.

De dichter was reeds een grijsaard, Eckermann zat bij hem en het gesprek kwam op Lili:

- Zij was inderdaad de eerste, die ik innig en oprecht lief had, zeide Goethe. En ik kan er bijvoegen dat zij de laatste geweest is, want alle kleine neigingen, die ik in het vervolg van mijn leven gekoesterd heb, waren, met die eerste vergeleken, slechts wuft en oppervlakkig. Hetgeen ik voor Lili gevoeld heb was iets zoo teeders en eigenaardigs, dat het nu nog bij de beschrijving van dien half smartelijken, half gelukkigen tijd, op mijn stijl invloed uitgeoefend heeft. Wanneer gij voortaan het vierde deel van W a h r h e i t u n d D i c h t u n g leest, zult ge ontwaren dat die liefde geheel iets anders geweest is dan de liefde in romans.

Eckermann heeft, meen ik, niet medegedeeld welken indruk het bewuste gedeelte van Goethes eigen levensbeschrijving op hem gemaakt heeft. De trouwe famulus zal wel gelezen hebben met de door zijn meester gekleurde glazen; zijn geloovige geest was in staat om in de aangewezen bladzijden te vinden wat de ander daarin gelegd meende te hebben. Wij later gekomenen echter, die dezelfde bladzijden kalm, zonder vooraf medegebrachte meening doorloopen, wij vragen ons verbaasd af onder welke begoocheling Goethe zelf verkeerd mag hebben, toen hij meende dat den lezer daaruit de lentegeuren eener jonge liefde zouden te gemoet waaien?

Wanneer trilt dáár de hand ook maar één enkele maal onder de herinnering aan het zoete leed en de bittere vreugden, den zes-en-twintigjarigen dichter van den Götz aangedaan door het schoone, plaagzieke kind van zestien?

Moeten we dááruit zien hoeveel hooger, fijner of samengestelder dan de gewone liefde in romans het gevoel was, dat hem onweerstaanbaar tot Lili trok?

Maar zelfs die banale romanliefde klopte niet in dat boek; het is koud, grijs en naar als een herfstdag zonder zon. Niets zoo mat en saai in Goethes herinneringen als het verhaal zijner verbintenis met de bekoorlijke Frankforter bankiersdochter. Hij schijnt er met de geschiedenis verlegen te zitten, breekt haar telkens af door noodelooze of misplaatste uitweidingen, verzwijgt of verheelt den eigenlijken aard zijner betrekking tot het meisje en houdt het er blijkbaar voor dat haar beminde uit die dagen een dwaas figuur geslagen heeft, waarom hij dien persoon dan ook niet verklapt en hem slechts aanduidt als ‘den jongeling, van wien wij spreken.’

En toch had die betrekking niets belachelijks. Integendeel, in Goethes aan liefdesgeschiedenissen zoo rijk leven, is zij uit een zielkundig oogpunt zeker een der merkwaardigste daaronder.

Een Friederike Brion hebben wij allen gehad en welk een reine en innige poëzie aan haar heugenis ook verknocht zij, hoe wij in het binnenste van ons gemoed ook in opstand komen tegen het doopen der warmste aandoening van dat tijdvak uit onze jeugd met de benaming van kalverliefde, - dat die aandoening een alles behalve ongemeene en schier noodzakelijke uiting was moeten wij wel toegeven. Zeker niet allen, maar toch verscheidene onzer herinneren zich ook wel een Lotte uit hun hartsverleden, misschien helaas! tot hun schaamte, want na Werthers eeuw pleegt onze genegenheid voor Alberts vrouw, wanneer die niet in de geboorte gesmoord wordt, minder bespiegelend te blijven. Wat Goethe aanvankelijk in de welgedane Christiane Vulpius bekoord mag hebben, doen wij vermoedelijk beter niet te nauwkeurig te onderzoeken. Mevrouw Von Stein handhaaft zich steeds als een innemende en belangwekkende verschijning, maar ook ten haren aanzien is de zaak weder te gewoon om door zeldzaamheid te boeien. En Minna Herzlieb, die de lange rij besluit, waarin wij zoovelen oversloegen? Indien Grimm ongelijk heeft, vertegenwoordigt zij een grijsaards zwakheid van Goethe en dienen wij uit eerbied voor den grooten dwaas de oogen te sluiten. Maar Grimm moet gelijk hebben; de laatste sonnetten van den ouden Weimarschen Olympiër ademen iets milders dan hartstocht.

Lili heeft Goethe zeker geen hartstocht in den hevigsten zin

van het woord ingeboezemd; het woord hartstocht is hier wellicht zelfs geheel misplaatst; er kan, naar zijn eigen uitdrukking, slechts sprake zijn van iets ‘teeders en eigenaardigs.’ Dat eigenaardige bestaat hierin, dat Goethe van het eerste oogenblik, waarop hij Lili leerde kennen, onder den invloed harer bekoring geraakte en van dat zelfde oogenblik ook trachtte zich aan dien invloed te ontworstelen. Hij had haar lief en streed tegen die liefde, zoo luidt in twee woorden de gansche comedie, - tenzij de benaming van drama hier beter mocht passen.

Gelukkig heeft Goethe zelf andere en zuiverder bronnen voor de beoordeeling daarvan achtergelaten dan het armzalige vierde boek van W a h r h e i t u n d D i c h t u n g , met name eenige, in de bewuste dagen geschreven brieven aan de destijds jonge rijksgravin Auguste zu Stolberg, een in den aanvang onbekende en nooit van aangezicht tot aangezicht aanschouwde vriendin, aan wie hij zijn hartsgeheimen uitstortte. In die ontboezemingen gaf de jonge man zich in volle natuurlijkheid, een natuurlijkheid, waaromtrent de toon van sentimenteele opgewondenheid, die tot de toevalligheden van den tijd behoort, niemand kan misleiden. In het feit, dat zij de flets getinte herinneringen van den grijsaard aanvullen, verbeteren en levendig kleuren, ligt voor een deel de belangrijkheid dezer brieven, doch bovendien zijn zij merkwaardig omdat ze, aanvangende in Januari 1775 en met kortere of langere tusschenpoozen voortgezet tot Maart 1782, daarop gedurende ruim veertig jaren gestaakt en in des dichters hoogen ouderdom voor één enkele maal, onder indrukwekkende omstandigheden hervat, tevens een beknopt, maar treffend overzicht behelzen van zijn wijsgeerig gemoedsleven.

Voor het eerst zag de hier bedoelde correspondentie in 1839 door de zorgen van A. von Binzer het licht. Zij werd toen opgenomen in het jaarboek U r a n i a en tevens daaruit afzonderlijk overgedrukt. Die eerste uitgaaf behoorde echter sedert lang tot de zeldzame antiquarische werken, zoodat voor de beoefenaars der Goethe-literatuur de behoefte aan een nieuwe zich steeds dringender gevoelen deed. Op voortreffelijke wijze is daarin onlangs voorzien door den hoogleeraar Wilhelm Arndt uit Leipzig, die met Duitsche nauwgezetheid en Duitsche geleerdheid de origineelen stuk voor stuk herzien, letter voor letter op nieuw afgeschreven en de aldus verkregen onberis-

pelijk getrouwe verzameling verrijkt heeft met een inleiding en aanteekeningen, waarvan de geschiedkundige en critische waarde niet genoeg geroemd kunnen worden[1]. Om eenig denkbeeld te geven van de groote zorg aan de bewerking besteed, diene dat niets in de brieven aangeroerd is of daarmede ook maar eenigszins verband houdt, hetwelk in de toelichtingen niet nader uitgewerkt en aangevuld wordt met hetgeen Goethe over het zelfde onderwerp elders geschreven heeft. Bij de brieven zelven vindt men zorgvuldig vermeld waar iets doorgehaald, waar een nieuwe pen gebruikt is, waar de inkt bleeker of donkerder wordt, - altegader kleinigheden, maar die een liefhebber genoegen doen; Brockhaus, de uitgever, stak het werk in een keurig pakje, zwaar, glad papier, een scherpe druk, de tekst in een rooden rand gevat, zoodat men het om het ui ter lijk alleen reeds met genoegen ter hand neemt.

Deze briefwisseling volgende, kunnen wij ons Goethe in een paar belangrijke momenten van zijn leven voor den geest roepen en ontwaren wij tevens welken weg de dichter en denker tusschentijds aflegde.

II.

Men weet dat Lili ten rechte Anna Elisabeth Schönemann heette en de dochter was van een Frankfortschen bankier, wiens kolossaal vermogen hem in staat stelde op den voet van een Fugger en dergelijke oude geldkoningen te leven. De vader stierf toen Lili nog een klein kind was. Haar moeder, een hoog begaafde Fransche vrouw, zorgde er voor dat het meisje een zoo veelzijdig mogelijke opleiding kreeg, maar die tevens voornamelijk ten doel had om haar in de wereld te doen schitteren. Van haar vroegste jeugd groeide de bevallige blondine op als in een broeikas voor fijne sierplanten. Natuurlijk werd zij, zoodra zij maar even den leeftijd had, door tal van min of meer oprechte aanbidders omringd, maar de opvoeding harer moeder had deze, erfdochter te deugdelijk gewapend dan dat zij de naïveteit zou begaan om haar kostbare hand te reiken

1 Goethes Briefe an die Gräfin Auguste zu Stolberg, verwitwete Gräfin von Bernstorff. Zweite Auflage. Leipzig, Brockhaus, 1881.

aan een dobbelaar, die meenen mocht een slag te kunnen slaan, omdat hij zich 't eerst aanmeldde. Omtrent de waarde van dat blanke kleinood behoefde niemand haar in te lichten; voor onderschatting van zich zelve bestond bij haar geen gevaar. Zij liet zich het hof maken, stootte niemand af en gaf ook niemand aanleiding om zich bevoorrecht te achten. In weelde groot gebracht, 's morgens krijgend waarvan zij 's nachts gedroomd had, jong, schoon, geestig, gevierd en zich van al die voordeelen volkomen bewust, genoot zij het leven van den eenen dag op den anderen, steeds haar macht beproevende en zich nimmer in die van een ander gevend, wellicht nieuwsgierig, maar voor het oog onbekommerd om die toekomst, waaraan het tot vrouw rijpende meisje pleegt te denken. Zij scheen nog niemand ontmoet te hebben met wien 't haar der moeite waard scheen den strijd aan te binden, voor de overwinning waarin zijzelve ten prijs zou strekken. Doch toen in het najaar van 1774 de jonge Goethe zich ten huize van mevrouw Schönemann liet voorstellen, veranderde de toestand.

Had Lili op hem gewacht?.. Wie weet, wat er in hart en hoofd van zulk een gevaarlijk mooie en gevaarlijk wijze zestienjarige omgaat? ‘Nu is het tusschen ons beiden!’ luidde waarschijnlijk de onuitgesproken gedachte, die haar door het brein ging, toen zij den eersten man vóór zich zag, wiens onderwerping te beproeven haar eerzucht toelachte. Zij ondernam het glimlachend en slaagde terstond.

Goethe wilde niet, maar moest. Was het van zijn kant louter nieuwsgierigheid, zooals later door sommigen beweerd is? Zou den onvermoeiden reiziger in het vrouwengemoed slechts een nieuwe ontdekkingstocht uitgelokt hebben? Geloove dit wie kan. Mij dunkt dat klaagtonen, zooals er klinken in sommige liederen uit deze dagen en in de brieven aan de ‘dierbare onbekende,’ die hem eerlang zou gaan troosten, uit geen ongewond hart kunnen voortkomen.

Wie was Goethe op dat tijdstip?

De namen van twee werken te noemen volstaat om dit aan te geven. De Goethe, dien Lili leerde kennen, was de schrijver van den G ö t z en van den W e r t h e r . Met het eerste werk had hij gansch Duitschland, met het tweede gansch Europa in beweging gebracht. De machtige indruk, door den W e r t h e r

gemaakt, liet zich nog gevoelen. De ‘wertherkoorts’ heerschte nog steeds. Het boekje was vertaald geworden in het Fransch, het Italiaansch, het Engelsch, het Zweedsch, het Deensch en het Russisch. Werthers kleeding, de blauwe rok, gele broek en hooge laarzen, vormden de gelief koosde heerenmode. Stortbaden van tranen waren vergoten en verscheidene zelfmoorden gepleegd met Werthers geschiedenis in de hand. Duitschland werd overstroomd met navolgingen, tegenhangers en parodieën van den Werther. Ieder kende en noemde Goethe. Zijn landgenooten hadden den mond vol van hem. Uit alle oorden van zijn vaderland kwam men hem bezoeken. Mannen van naam reisden naar Frankfort om met hem kennis te maken. Zoo bezochten hem omstreeks dezen tijd Klopstock, Jacobi, de Stolbergs, Lavater en Basedow, welke beide laatsten hem vergezelden op een uitstapje naar Ems en Coblenz.

Men herinnert zich wellicht het aan dien tocht ontleende, geestige gedicht ‘Diner zu Coblenz,’ waarin hij hen aan tafel schildert, de levenslustige jonge man tusschen de twee ‘profeten:’

‘Zwischen Lavater und Basedow
Sasz ich bei Tisch, des Lebens froh.’

Lavater legt aan een plattelandspredikant de openbaring van Johannes uit en ‘meet de kubus-stad en de paarlenpoort’, het Hemelsche Jeruzalem.

‘Ich war indesz nicht weit gereist,
Hatte ein Stück Salmen aufgespeist.’

‘Vader’ Basedow bewijst aan een dansmeester dat de kinderdoop een onbetamelijkheid is,

‘Und ich behaglich unterdessen
Hatt einen Hahnen aufgefressen.
Und, wie nach Emaus, weiter ging's
Mit Geist- und Feuerschritten,
Prophete rechts, Prophete links,
Das Weltkint in der Mitten.’

Een echt wereldkind was Goethe toen, vroolijk, onbezorgd, gaarne in lustig gezelschap, nog liever in de open lucht, in de vrije natuur, zich even weinig aangetrokken gevoelende tot het overspannen mysticisme van Lavater als tot de barre ontkenningen van Basedow, den ‘persoonlijken vijand van het christelijk

geloof', maar zelf allen voor zich innemend door zijn edel uiterlijk, zijn natuurlijke vriendelijkheid, zijn heusche manieren, zijn onverstoorbare opgewektheid, zijn vernuft en zijn genie. Maar hoezeer hij noch bij den gladden, keurigen dweper, noch bij den slordigen, steeds naar tabak riekenden philanthroop een met zijn eigen gemoedsaard overeenstemmende levensbeschouwing aantrof, zoowel van den een als van den ander leerde hij. Hetgeen in hen tegen zijn eigen gevoelens indruischte, noopte hem tot onderzoek en verruimde zijn opvattingen. Door den omgang met zulke uiteenloopende geesten als Lavater, Basedow, Jacobi en zijn vriendin, de godvruchtige, beminnelijke freule Von Klettenberg kwam hij tot de gevolgtrekking dat het godsdienstig gevoel in tegenstelling van het menschelijk weten een zaak was, die geen bestrijding gedoogde en om zich zelve eerbied verdiende, welke ook haar herkomst en schakeering mochten zijn. Godsdienst was voor hem niet een ingeving van boven, maar iets, van nature onvolledigs, in en uit den mensch zelven.

'Het woord van den mensch', schreef hij aan Lavaters vriend Pfenninger, 'is mij Gods woord, en mij laat het onverschillig of priesters dan wel hoeren het bewaard en tot een gebodenverzameling opgerold of als fragmenten rondgestrooid hebben. Met al de innigheid mijner ziel val ik den broeder om den hals, hij heete Mozes, profeet, evangelist, Spinoza of Machiavelli. Aan elk hunner kan ik echter ook zeggen: beste vriend, het gaat u toch eigenlijk even als mij! Van het een en ander hebt gij levendige, heerlijke voorstellingen, maar het geheel is evenmin in uw hoofd als in het mijne gevaren.'

Met Spinoza, dien Goethe hier noemt, had hij ongeveer in dezen tijd kennis gemaakt, een kennismaking, die een grooten en blijvenden invloed op zijn geestesleven uitoefende. Voor zoover zijn twijfelingen bevredigd konden worden, vond hij die bevrediging in Spinoza's wijsbegeerte en zijn gansche leven lang herinnerde hij zich met dankbaarheid, hoe hij aan haar te danken had dat zijn gemoed langzamerhand tot rust begon te komen. Doch in de dagen, waarvan wij thans spreken, verkeerde hij in het begin der overgangsperiode. Daar was nog geen rust; het kookte en bruiste nog, dat eerst veel later bezinken en 'tot een klare massa kristalliseeren' zou.

Goethes toenmalige levensbeschouwing steunde op het gevoel; niet de rede, maar de innerlijke gevoelsdrang gaf, naar hij meende, de oplossing aan de raadselen, die de mensch wel ten eeuwigen

dage zal zoeken te onteijferen. Hij was destijds een gevoelsidealist. Behoeft het bevreemding te wekken dat op den bewegelijken grondslag geen hecht gebouw verrees? Leest men Goethes brieven en gedichten uit dit tijdvak, dan wordt men getroffen door zonderlinge wisselingen in zijn godsdienstige en wijsgeerige opvattingen. Hij slingert tusschen deemoedige onderwerping aan het ondoorgrondelijke en het titanisch verzet, zoo krachtig uitgedrukt in den, uit het diepste van zijn gemoed opgewelden Prometheus.

'Bij het geloof is hetgeen, waarop alles aankomt, d a t men geloove; w a t men gelooft doet niets ter zake. Het geloof is een machtig gevoel van zekerheid voor het tegenwoordige en de toekomst, en deze zekerheid spruit voort uit het vertrouwen op een boven alles verheven, almachtig, onnavorschbaar wezen. Op de onwrikbaarheid van dit vertrouwen komt alles aan; hoe wij ons dit wezen voorstellen hangt af van onzen aanleg en zelfs van de omstandigheden, waaronder wij verkeeren, maar doet er niets toe. Het geloof is een heilig vat, waarin een ieder bereid is naar vermogen zijn gevoel, zijn verstand en zijn verbeelding te offeren'[1].

Zoo dacht Goethe er de eene maal over, maar in een volgend oogenblik kwamen zijn gevoel en zijn rede in opstand tegen dat slaafsche bukken voor een onzichtbare macht, die zooveel smart en wreedheid en ongerechtigheid gedoogt, en dan gaf zijn mannelijke onwil zich lucht in de trotsche woorden van Prometheus, die slechts buigt voor de noodzakelijkheid, den god, die boven elke godheid staat:

Das Schicksal!
Anerkennst du seine Macht?
Ich auch.
Geh! Ich diene nicht Vasallen!

Ich kenne nichts Aermeres
Unter der Sonn' als euch, Götter.
Ihr nähret kümmerlich
Von Opfersteuern
Und Gebetshsauch
Eure Majestät,
Und darbtet, wären

1 Wahrheit und Dichtung. Vierzehntes Buch; in Cotta's groote zesdeelige uitgaaf van 1860, op blz. 197.

Nicht Kinder und Bettler
Hoffnungsvolle Thoren.

Ich dich ehren? Wofür?
Hast du die Schmerzen gelindert,
Je des Beladenen?
Hast du die Thranen gestillet
Je des Geängsteten?
Hat nicht mich zum Manne geschmiedet
Die allmächtige Zeit
Und das ewige Schicksal,
Meine Herren und deine?

Geeft een en ander ongeveer aan wat er in den denker omging aan den vooravond zijner ontmoeting met Lili, - een onvolledige, maar wellicht niet overbodige herinnering - van meer algemeene bekendheid is, hoe 't destijds met zijn hartsaangelegenheden geschapen stond. Ook hier weder vat de naam van Werther alles te zamen. Hij had te Wetzlar Charlotte Buff, de bruid van zijn vriend Albert Kestner, leeren kennen, haar liefgekregen en een tijd lang een - volkomen eerbaar - engagement van de linkerhand met haar aangehouden, doch ook de kracht gehad zich aan dien scheeven toestand te ontrukken. In September 1772 verliet hij Wetzlar en keerde naar Frankfort terug, waar hij zich geruimen tijd diep ongelukkig gevoelde, zoo zelfs dat de gedachte om zich van het leven te berooven hem begon te vervolgen. Maar zijn gezonde natuur overwon die ziekelijke verslapping. Daarbij trof de tijding van den, door den jongen Jerusalem gepleegden zelfmoord hem als een dreigend schrikbeeld. Met diepe schaamte gevoelde hij hoe onwaardig zulk een einde voor hem geweest zou zijn. Doch Jerusalems daad gaf niet slechts den mensch een weldadigen schok, zij wekte ook den kunstenaar op uit een pijnlijke verdooving. Want zoo voor iemand, dan is voor Goethe de arbeid steeds een bevrijding geweest. Hij was dáárom een echte dichter, omdat hij slechts voortbracht ten gevolge van een onweerstaanbaren innerlijken aandrang. Wat hem op het hart lag, moest er uit, moest in beeld gebracht worden. ‘Brokstukken eener groote biecht,’ noemde hijzelf terecht zijn werken. Eerst wanneer het in zich gedragene vorm en kleur gekregen had, zichtbaar en tastbaar voor hem lag, gevoelde hij zich verlost. Zoo ging hij zwanger van de Werthergeschiedenis en steeds

zwaarder viel hem het wachten op de lang uitblijvende voldragenheid. Wegloopen en blijven lijden, - dat was geen slot. Daar gaf het pistoolschot van Jerusalem hem aan wat het einde geweest zou zijn. Toen kon de bevrijding volgen. Wel voltooide hij niet onmiddellijk daarop den Werther; de te sterk gekromde veer moest zich eerst ontspannen; maar van dit oogenblik herkreeg hij zijn gemoedsrust en zijn geestkracht. In Juni 1773 werd met het schrijven van het vermaard geworden boekje een aanvang gemaakt. Goethe was genezen. Lili trof zijn hart opengeslagen bij een blanke bladzijde.

Zoo stonden zij tegenover elkander, zij welgewapend, hij een jonge held, maar verre van onkwetsbaar.

Hem zou zij den fieren nek doen buigen, hem de wapenen aan haar voeten doen neerleggen...

Het onvoorzichtige kind wist niet dat zij, spelend met die wapenen, zich zelve kwetsen zou.

III.

De jonge Goethe deed aan weinig dingen minder dan aan salons afloopen. Niet dat hij ongaarne in gezelschap was; een kluizenaarsaard bezat hij allerminst; maar hij onttrok zich zooveel mogelijk aan de min of meer vormelijke bijeenkomsten, waartoe het leven in de wereld verplicht. Hij verkoos den ongedwongen omgang met enkele goede vrienden, vooral indien zij hem vergezelden op wandelingen en voetreizen. Hij wees daarom bij herhaling uitnoodigingen, zooals hij zelf verklaart, onvriendelijk van de hand en werd dan ook afgeschilderd als een beer, een onbehouwen natuurkind in den trant van Voltaires bekenden Huroon, een zonderlingheid, waarin voor velen een prikkel te meer lag om hem te leeren kennen. Maar het stond geschreven dat hij zich gewillig ten huize van Lili's moeder zou laten voorstellen.

Op zekeren avond sloeg een vriend hem voor een klein concert te bezoeken, dat in ‘een aanzienlijk, gereformeerd handelshuis’ gegeven zou worden. Het was reeds laat, maar zulke onverwachte plannen, die dadelijk afgewezen of uitgevoerd moesten worden, vielen in Goethes smaak; hij bewilligde en ging mede. Zij kwamen in een ruim vertrek gelijkvloers, waarin zich een

talrijk gezelschap bevond. In het midden stond een vleugel, waaraan de eenige dochter des huizes zich nederzette. Zij speelde met smaak en met groote vaardigheid. Goethe, tegenover haar, aan het uiteinde van den vleugel, kon haar goed opnemen. Zij had iets kinderlijks in haar doen en laten; haar bewegingen onder het spel waren ongedwongen bevallig. Toen de sonate geëindigd was, kwam ze bij hem staan; zij wisselden slecht even een groet, want de eerste noten van een quartet lieten zich reeds hooren. Eindelijk konden zij eenige woorden wisselen. ‘Het doet mij genoegen dat ik niet enkel met u, maar al dadelijk ook met uw muzikaal talent heb mogen kennismaken,’ zeide Goethe. Zij antwoordde met een dergelijke heuschheid, waarop beiden naast elkander bleven staan, zij, zooals hij gewaar werd, hem opmerkzaam opnemend, hij zich dit latende welgevallen, omdat hij van zijn kant zijn oog aan een lieve verschijning kon laten te gast gaan. Goethe gevoelde in den loop van den avond dat een zachte aantrekkingskracht zich van hem meester begon te maken en het was met een levendige innerlijke blijdschap dat hij, bij het heengaan, de door de dochter vriendelijk ondersteunde uitnoodiging der moeder aannam om spoedig terug te keeren. Hij kwam, zag en was overwonnen.

De aangenaamste uren, welke hij in het aanzienlijk gereformeerd handelshuis doorbracht, waren uit den aard der zaak die, welke hij met Lili alleen of met het meisje en haar moeder sleet. Wil men de op zijn ouden dag te boek gestelde herinneringen gelooven, dan voerden zij bij die gelegenheden ‘alleszins belangwekkende zedelijke gesprekken,’ waarop de beide dames hem brachten, omdat zij hem ‘op grond zijner geschriften kennis van het menschelijk hart, zooals men het destijds noemde, toeschreven.’ Wanneer de moeder er bij zat, willen wij het gaarne gelooven, maar gelukkig voor de frischheid en natuurlijkheid der geschiedenis blijkt uit de onmiddellijk volgende regels dat het onderhoud tusschen de beide gelieven, wanneer zij alleen waren, ook wel eens van meer vertrouwelijken aard werd. Zonder zulk een vergoeding, zouden wij ook moeielijk kunnen beseffen, hoe Goethe zoozeer zijn tegenzin wist te overwinnen dat hij een trouwe gast werd op de soirées van mevrouw Schönemann. De aantrekkingskracht van Lili's schoone oogen vermocht hij echter reeds spoedig niet te weerstaan en een dichterlijke klacht was al het verzet, waartoe hij zich in staat gevoelde.

Wat hebt ge er aan? vroeg hij haar:

Warum ziehst du mich unwiderstehlich
Ach! in jene Pracht?
War ich guter Jungen nicht so selig
In der öden Nacht?

Heimlich in mein Zimmerchen verschlossen
Lag im Mondenschein,
Ganz von seinem Schauerlicht umflossen
Und ich dämmert' ein;

Träumte da von vollen guldnen Stunden
Ungemischter Lust,
Hatte ganz dein liebes Bild empfunden
Tief in meiner Brust.

Bin ich's noch, den du bei soviel Lichtern
An dem Spieltisch hältst?
Oft so unerträglichen Gesichtern
Gegenüber stellst?

Reizender ist mir des Frühlings Blüthe
Nun nicht auf den Flur;
Wo du Engel bist, ist Lieb und Güte,
Wo du bist, Natur.

Hoeveel hoffelijkheid en hoeveel waarheid in de laatste regels vermengd zijn, zou Goethe zelf misschien bezwaarlijk hebben kunnen uitmaken. Waarschijnlijk zullen Lili en de natuur, of noem het de vrijheid, zoo ge wilt, elkander beurtelings met goed gevolg zijn hart betwist hebben. Hoever evenwel Lili's despotische macht reeds spoedig ging, blijkt uit het gedicht ‘Neue Liebe, Neues Leben,’ waarop, zooals men weet, Beethoven een zijner fraaiste liederen gecomponeerd heeft.

Klaagde hij in de verzen ‘aan Belinde’ om met een alles goed makende galanterie te eindigen, een wisseling van toon, die getuigt dat hij zijn onafhankelijkheid nog niet geheel prijs gegeven had, de volgende strophen getuigen nog slechts van spijt en verzet tegen de reeds volledig tot stand gekomen onderwerping.

Herz, mein Herz, was soll das geben?
Was bedränget dich so sehr?
Welch' ein fremdes, neues Leben?
Ich erkenne dich nicht mehr.

Weg ist alles was du liebtest,
Weg warum du dich betrübtest,
Weg dein Fleisz und deine Ruh' -
Ach wie kamst du nur dazu?

Fesselt dich die Jugendblüthe,
Diese liebliche Gestalt,
Dieser Blick vol Treu' und Güte
Mit unendlicher Gewalt?
Will ich rasch mich ihr entziehen,
Mich ermannen, ihr entfliehen,
Führet mich im Augenblick
Ach! mein Weg zu ihr zurück.

Und an diesem Zauberfädchen,
Das sich nicht zerreiszen lässt,
Hält das liebe, lose Mädchen
Mich so wider Willen fest:
Muss in ihrem Zauberkreise
Leben nur auf ihre Weise.
Die Verändrung, ach! wie grosz!
Liebe, Liebe, lass mich los!

Lili had ten volle gezegevierd, maar haar eigen kracht bij die overwinning ingeschoten. Zij had een Goethe aan haar voeten gebracht, maar niet voorzien dat dit niet straffeloos geschieden kon. Het bedorven kind, de kleine lichtzinnige moest het spelen met het hart van zulk een man met verlies van het hare boeten. Hoe zij hem dit bekende, deelt Goethe mede in den aanhef van het XVII^{de} boek van W a h r h e i t u n d D i c h t u n g.

'Reeds vrij spoedig vertelde Lili mij in een rustig uur de geschiedenis harer jeugd. Alle voordeelen en genietingen eener wereldsche opvoeding waren haar van kindsbeen af ten deel gevallen. Zij schilderde mij haar broeders, haar bloedverwanten, sommige familie-aangelegenheden; de figuur harer moeder echter liet ze in een eerbiedig half-donker. Ook voor sommige harer kleine zwakheden kwam ze uit, en zoo kon ze niet ontkennen dat zij er zich van bewust was zekere aantrekkingskracht uit te oefenen, gepaard gaande met een neiging om degenen, die daarvoor bezweken, aan hun lot over te laten. Hierdoor kwamen wij na veel over en weêr praten op het teedere punt, dat zij die ook op mij beproefd had, maar gestraft geworden was,

doordien zij zich op haar beurt ook tot mij aangetrokken gevoelde.'

Na hetgeen reeds opgemerkt werd nopens den toon, waarin dit gedeelte van Goethes bekentenissen geschreven is, behoef ik wellicht nog slechts ten overvloede te herinneren dat de aangehaalde regels tot het openhartigste en eenvoudigste behooren, dat daarin voorkomt. Dat stuk is kort, maar naief, zonder verlegen achterhoudendheid of stijve omhaal. In nagenoeg al het overige heerscht een koelheid, iets officiëels, dat niet slechts onbevredigd laat, maar op den duur zelfs wrevelig stemt. Het wil er bij ons niet in, dat een man op zijn ouden dag niet wat warmer wordt bij het herdenken van zulke uren uit zijn jeugd. En wanneer de man Goethe heet, betrappen wij ons bijna op het oneerbiedig verwijt dat 't hem niet paste met het klimmen der jaren zulk een Kappelman te worden. Trouwens, hij zelf heeft gevoeld hoe weinig zijn matte beschrijving met het onderwerp strookte; hij laschte de twee, zooeven afgeschreven gedichten in zijn verhaal om den lezer te overtuigen dat hij tijdens zijn samenzijn met Lili in een natuurlijker stemming verkeerde dan wij uit zijn deftige oude-heerenpraat zouden opmaken. Hij gebruikte zelfs de voorzorg dit uitdrukkelijk te verklaren. 'Allerlei wederwaardigheden, die in een roman omstandiger medegedeeld, zonder twijfel des lezers deelneming zouden opwekken, moet ik hier laten rusten,' schreef hij, zonder ons rekenschap te geven van hetgeen hem tot dat toeknoopen van zijn gemoed bewoog, maar, beseffende dat hetgeen hij wel mededeelde, uitermate onvoldaan moest laten, haastte hij zich een kleine schadeloosstelling aan te bieden. 'Om echter in deze aan mijn bespiegelende herinneringen meer leven en aanschouwelijkheid te verleenen, om haar eenigen weerklank te doen geven van het jeugdige gevoel van voorheen, mogen een paar gedichten volgen, die wel is waar bekend, maar hier bij uitstek op hun plaats zijn.'

Wij krijgen daarop niet slechts de frissche verzen - een ware verademing tusschen zooveel lauwte, - maar, ten einde de met kunst en vliegwerk opgewekte sympathie zooveel mogelijk aan te wakkeren, bovendien nog den raad om ze ons zelven aandachtig voor te lezen 'of liever nog met gevoel voor te zingen.' Goethe verzekert dat dit middel probaat zal werken; passen wij het toe, 'dan zal ongetwijfeld een ademtocht uit dien overvloed van gelukkige uren ons tegemoet waaien.'

Laten wij hem op zijn woord gelooven, maar om het zelfde resultaat te erlangen liever grijpen naar de uit zijn hart geschreven brieven, die hij in den bewusten gelukkigen tijd aan een ‘dierbare onbekende’ richtte. Willen wij niet geheel van het spoor raken, dan wordt het tijd, dat wij ze dichtslaan, die bespiegelende herinneringen, waarin de plechtstatige Weimarsche hofraad ons in vollen ernst verzekert dat zijn verhouding tot Lili was als tot ‘een schoone, beminnelijke en beschaafde dochter.’

IV.

‘Mijn lieve... neen, ik wil u geen naam geven, want wat beteekenen de namen vriendin, zuster, geliefde, bruid, vrouw, of een woord, waarin al deze namen samengevat waren, vergeleken met het uit mijn binnenste opwellende gevoel, dat... ik kan niet verder schrijven, uw brief heeft mij in een wonderlijk oogenblik overvallen. Vaarwel, al dadelijk bij het begin!

Ik kom toch terug... ik gevoel dat gij haar verdragen kunt, deze verbrokkelde, stamelende uiting, wanneer het beeld van den Oneindige in ons rondwaart. En wat is dat anders dan liefde! Had hij behoefte om menschen te scheppen, wezens, die hem geleken, wat moeten wij dan niet ondervinden, wanneer wij broeders aantreffen, onze evenbeelden, onze dubbelgangers!

..... Gij vraagt mij of ik gelukkig ben? Ja, mijn beste, dat ben ik, en wanneer ik 't niet mocht zijn, dan huizen niettemin alle diepe gewaarwordingen van vreugde en smart in mij!’

Onwillekeurig ontsnapt ons een stille dankbetuiging, wanneer wij reeds in dit eerste, kostelijk onsamenhangende briefje een Goethe vinden, zooals wij hem ons in deze dagen voorstellen. De naargeestige indruk, door de gedenkschriften d' o u t r e a m o u r te weeg gebracht, verdwijnt als onder een tooverslag. Daar staken dan toch leven en liefde in hem, dat zelfde warme innerlijke bewustzijn, waarvan Faust, wanneer Gretchen hem haar catechismus-God aanpreekt, getuigt:

> Nenn's Glück! Herz! Liebe! Gott!
> Ich habe keinen Namen
> Dafür!

De eerstvolgende brief behelst den tekst in proza van het afgeschreven gedicht ‘aan Belinde.’ Herhaaldelijk trouwens vindt men in deze correspondentie denkbeelden, opmerkingen en mededeelingen terug, die ons uit zijn literarische werken bekend zijn... of konden zijn, en gelijk prof. Arndt in zijn aanteekeningen doet uitkomen, blijkt dan telkens dat de arbeid van den auteur uit den zelfden tijd als zijn brieven dagteekent. Goethe was geen f a i s e u r , hij bedacht geen onderwerp, hij zocht geen stof; steeds verwerkte hij wat er in zijn gemoed omging. Men vergelijke slechts de aanhalingen uit het volgende epistel, met het:

> Warum ziehst du mich unwiderstehlich,
> Ach! in jene Pracht?

‘Wanneer ge,’ schreef hij den 13^{den} Februari 1775, ‘wanneer ge, melieve, u een Goethe kunt voorstellen, die in een gegalonneerden rok en ook overigens van 't hoofd tot de voeten in een fraai hoofsch pak gestoken, onder den onbeduidend prachtigen glans van muurluchters en kronen, te midden van allerlei menschen door een paar schoone oogen aan de speeltafel gelokt wordt, die van de eene verstrooiing naar de andere, van een soiree naar een concert, en van een concert naar een bal gedreven wordt en met al de belangstelling der lichtzinnigheid aan een kleine blondine het hof maakt, dan ziet ge voor u den tegenwoordigen vastenavond- Goethe, die u onlangs eenige vage, diepe gevoelens stotterend mededeelde, die u niet schrijven wil, die u ook menigmaal vergeet, omdat hij zich zelven in uw bijzijn onuitstaanbaar vindt....

Maar daar is nog een andere, de Goethe in een grijzen kastoren rok, met een bruinen zijden halsdoek en laarzen aan, die in de straffe Februarilucht reeds een voorgevoel krijgt van de lente, welke zijn lieve wereld weldra weder verbeidt; die steeds in zich zelven levend, al strevend en arbeidend, nu eens de onschuldige gewaarwordingen der jeugd in kleine gedichten, dan weder de krachtige kruiden van het leven in allerlei drama's, of vriendengezichten, landschappen en het geliefkoosde huisraad met krijt op grauw papier zoekt terug te geven; die aan niemand vraagt wat men van zijn werk denkt, omdat hij al arbeidend steeds een trap hooger stijgt, omdat hij naar geen ideaal springt, maar strijdend en spelend er naar tracht om hetgeen hij gevoelt ook te kunnen uitvoeren.’

De volgende brief, op verschillende dagen bij stukken en brokken geschreven, verraadt een overspannen gemoedsstemming. Blijkbaar heeft Lili het wat bont gemaakt en tot overmaat van verdriet wordt de dichter geplaagd door het misbaar over zijn Werther.

'Waarom zou ik u niet schrijven, waarom weder de pen laten liggen, waarnaar ik reeds zoo dikwijls de hand uitstrekte? Als altijd en altijd heb ik aan u gedacht. En nu? Op het land bij zeer vriendelijke menschen - in afwachting, - lieve Augusta, - God weet dat ik een arme jongen ben! Den 28sten Februari hebben wij gedanst tot besluit der vastenweek - ik was een van de eersten in de zaal, liep op en neer, dacht aan u - en toen - veel vroolijks en liefs omgaf mij. Toen ik 's morgens tehuis kwam, wilde ik u schrijven, liet 't echter na en sprak veel met u... Wat zal ik u zeggen, nu ik u mijn tegenwoordigen toestand niet geheel mededeelen kan, nu gij mij niet kent? Liefste, liefste, blijf gij mij genegen! - Ik zou op uw hand en in uw oog willen uitrusten. Groote God, wat is het hart van den mensch! - Slaap wel; ik dacht dat 't onder het schrijven beter zou worden - te vergeefs, mijn hoofd is overspannen. Vaarwel.

..... Van daag was 't een wonderlijke dag. Ik heb geteekend en een tooneel geschreven. O, indien ik thans geen drama's schreef, ging ik ten gronde. Eerstdaags zend ik er u een in handschrift, - kon ik tegenover u zitten en het u in 't hart prenten, - maar liefste, geef 't niet uit uw handen. Ik heb geen lust om het te laten drukken, want ik wil voortaan mijn vrouwen en kinderen, als 't God belieft, in een hoekje begraven of bewaren, zoodat het publiek er zijn neus niet tusschen kan steken. Ik ben het opgraven en ontleden van mijn armen Werther zoo moê. Ik kan geen kamer binnentreden zonder er het Berlijnsche en ander voddentuig te vinden; de een scheldt er op, de ander prijst het, de derde vindt het redelijk en allen doen mij evenzeer uit mijn vel springen... Gij duidt mij ook dit niet ten kwade?... Het verandert toch niets aan het geheel in mijn binnenste, het doet mij toch geen duimbreed afwijken bij mijn werk, dat steeds het opgehoopte lief en leed van mijn leven vertegenwoordigt, want, hoewel ik 't zeker veel redelijker vind om kippenbloed dan om ons eigen bloed te vergieten.... De kinderen maken zoo'n leven boven mijn hoofd, 't is beter dat ik naar boven ga en mij niet dieper in dit on derwerp vastwerk.'

Staan wij een oogenblik stil bij hetgeen Goethe hier omtrent zijn literarischen arbeid uit die dagen mededeelt. Arndt beweert, naar het mij voorkomt ten rechte, dat het tooneel waaraan de dichter bezig was, een uit zijn S t e l l a moest zijn. Zooals men zich waarschijnlijk herinnert, heeft Stella in de oorspronkelijke bewerking, - niet in de naderhand gewijzigde, waarin een pistoolschot den lastigen knoop doorhakt, - machtig veel van een pleidooi voor bigamie. Intusschen behoeft 't nauwlijks betoogd te worden dat Goethe die bedoeling wel niet gehad zal hebben. Fernando, die kiezen moet tusschen de twee vrouwen, waaronder zijn hart verdeeld is, vertoont slechts de weerspiegeling van zijn eigen gemoedstoestand op dat oogenblik. Ook zijn hart behoorde toen, althans bij wijlen, niet onverdeeld meer aan Lili; hij werd wel op geen andere verliefd, maar begon toch, minstens genomen, af en toe reeds een verademing te vinden in den omgang met andere meisjes of jonge vrouwen.

Een getrouwer beeld van zijn verhouding tot Lili gaf echter het kort te voren voltooide zangspel E r w i n u n d E l m i r e. De scherpe critiek der meisjesopvoeding uit die dagen, de trouwe minnaar Erwin, die zich bescheiden terugtrekt voor den zwerm van ‘onuitstaanbare, ijdele hofmakers’ en ‘over het paard getilde windbuilen,’ wiens liefde te vergeefs om even oprechte wederliefde vraagt, - wie denkt bij dit alles niet aan het eveneens in die dagen geschreven, roerend lied ‘Ein Veilchen auf der Wiese stand?’ - ten slotte het berouw en de inkeer van Elmire, waren even zoovele nauwlijks vermomde aandoeningen en voorvallen van het oogenblik, en met recht mocht de dichter schertsend onder den titel schrijven: ‘Het stuk speelt niet in Spanje.’

Wat Goethe verder zegt over het opgraven en ontleden van zijn Werther en het Berlijnsche voddentuig, dat hem zoo hinderde, doelt op den stroom van beoordeelingen, spotschriften en wat er al verder naar aanleiding van zijn kleinen roman uit de pennen vloeide; met name is het ‘Berlijnsche voddentuig’ de door dien ondragelijken droogstoppel, Nicolai, geschreven F r e u d e n d e s J u n g e n W e r t h e r s, in welke satire het pistool, waarmede de held zich van kant wil maken, met kippenbloed geladen is. Elke kunstenaar, hij moge boven allen hoog staan of een bescheiden plaats in de achterste gelederen innemen, is gevoelig voor critiek. Zelfs de zotste en ongerijmdste aanvallen doen zeer. Voltaire, Lessing, Goethe, Heine'

zij vlogen op, zoowel wanneer zij met spelden geprikt als wanneer zij met lompe knuppelslagen gedreigd werden, en aan die gevoeligheid danken wij sommige hunner kostelijkste bladzijden. Met Goethes voornemen om de ‘vrouwen en kinderen’ van zijn brein in stilte weg te bergen was het hem destijds ernst. Hij liet toen weinig of niets drukken en, zoo hij 't al deed, zonder of onder een verdichten naam. Het gemoed van den kunstenaar is een mimosa, die zich sluit, wanneer de critiek haar met ongewasschen handen beroert.

Intusschen was dit vastentijdvak een der gelukkigste uit de verbintenis met Lili. Sommige uitlatingen in den laatsten brief, welke het tegendeel zouden doen denken, moeten aan een voorbijgaande moedelooze of opgewonden stemming van het oogenblik toegeschreven worden. Die brief eindigt dan ook met de woorden: ‘Moge de goede Vader in den hemel u vele opwekkende, vroolijke uren geven, zooals ik er zoo dikwijls heb, dan kan de betraande, zalige schemering invallen - Amen!’

De liefde tusschen Goethe en Lili is misschien nooit inniger en onvermengder geweest dan in die dagen. Zij brachten toen eenigen tijd in het vriendelijke Offenbach door. Goethe woonde daar in bij zekeren Johann André, een zijdefabriekant van beroep, maar tevens een zeer degelijk muziekliefhebber, die ook als componist eenigen naam had. Hij was het, die den E r w i n en E l m i r e op muziek zette. Verder behoorden o.a. tot het dagelijksch gezelschap, waaronder de dichter en zijn meisje daar verkeerden, diens oom Johann Bernard, eigenaar eener groote tabaksfabriek, zijn met Jean d'Orville, een bloed- of aanverwant van mevrouw Schönemann, gehuwde dochter en de predikant Ewald. In dezen kleinen kring van beschaafde, kunstlievende menschen genoten de jongelieden, en althans Goethe, meer dan in de drukke Frankfortsche wereld. Bernard en D'Orville, beiden gunstig voor het engagement gestemd, zorgden dat het paar elkander dikwijls ontmoeten kon. Daarbij vielen de schoone lentedagen vrij vroeg in, zoodat alles scheen samen te spannen om den reeds meermalen bewolkten gelukshemel volkomen te doen opklaren.

Kort daarop kwam het tot een tooneelmatige, vormelijke verloving, waarvan de gedachte enkel in achttiende-eeuwsche, dichterlijk gevoelige breinen ontluiken kon.

Een boezemvriendin van Lili, zekere jufvrouw Delph, die te Heidelberg aan het hoofd eener handelsonderneming stond en

met de Schönemanns zaken deed, bracht tegen Paschen een bezoek aan de familie te Frankfort. Zij was een vrouw met een doortastend karakter en had nauwlijks gezien hoe 't tusschen de twee gelieven geschapen stond, of zij besloot aan den slependen toestand een eind te maken. Met goed gevolg richtte zij zich tot de wederzijdsche ouders; de toestemming, schoon van beide kanten niet zonder aarzeling, werd gegeven. Op een avond trad zij het vertrek binnen, waarin het jonge paar zich bevond. ‘Geeft elkander de hand,’ zeide zij met haar gewone plechtige beslistheid. ‘Ik stond tegenover Lili,’ verhaalt Goethe, ‘en reikte haar mijn hand, waarin zij de hare wel niet weifelend, maar toch langzaam legde. Na een diepe ademhaling vielen wij elkander innig bewogen in de armen.’ Deze verloving gold voor ocffiiëel genoeg; althans er had geen andere plaats. De zaak was nu beklonken. Goethe en Lili gevoelden zich beiden in de eerste dagen zeer gelukkig, maar het bleek reeds spoedig dat de familiën der jonge lieden eigenlijk zeer weinig met de verloving ingenomen waren. Mevrouw Schönemann en Goethes ouders achtten het niet noodig met elkander kennis aan te knoopen en van beide zijden werden nu eens op bedekte wijze, dan weder meer openlijk, pogingen aangewend om de door de voortvarende Heidelbergsche vriendin bezorgde verrassing ongedaan te maken. Het heette nu dat jufvrouw Delph eigenlijk geen onvoorwaardelijke toestemming gekregen had. De waarheid was dat de Schönemanns voor Lili een rijkeren bruidegom wenschten, aangezien, ondanks den steeds gehandhaafden uiterlijken glans, de geldelijke omstandigheden van het ‘aanzienlijke gereformeerde handelshuis’ sedert eenigen tijd nog al te wenschen overlieten, zooals ook vrij kort daarop door een onverwacht faillissement aan het licht kwam. Goethes vader daarentegen wilde zijn zoon gaarne gehuwd zien, maar met een eenvoudiger, meer burgerlijk opgevoed meisje. Voor een ‘hofdame’, zooals hij Lili noemde, meende hij den zoon niet genoeg te kunnen medegeven en achtte hij zijn eigen huishouding ook te bescheiden ingericht, en bij hem zouden zij voorloopig toch moeten intrekken, daar de verdiensten van den jongen advocaat nog te onbeduidend waren om hem te veroorloven zelf een huishouding op te zetten. Bovendien had de oude Goethe ook nog bedenkingen tegen de omstandigheid dat zijn zoon en diens meisje niet tot de zelfde godsdienstige gezindte behoorden.

Hoe hielden die twee zich onder deze moeielijkheden?

Dit laat zich niet gemakkelijk uitvinden. In Goethes herinneringen worden vroegere en latere toestanden zoo door elkander gehaspeld, dat men er den draad bij kwijt raakt en in zijn brieven aan de dierbare onbekende treedt hij niet in bijzonderheden. Daaruit blijkt slechts dat hij zich de kwellingen van den ondervonden tegenstand zeer aantrok. Den 15^{den} April 1775 schreef hij niet anders, dan dat hij in een wonderlijke spanning verkeerde, maar tien dagen te voren had hij zich de hartstochtelijke ontboezeming laten ontvallen: ‘Schrijf mij wanneer gij lijdt, - ik wil alles deelen - o, verlaat ook mij niet, edele ziel, in de ure der smart, die zou kunnen komen en waarin ik u en allen, die ik liefhad, ontvlieden zou! Vervolg mij, bid ik u, vervolg mij dan met uw brieven en verlos mij van mij zelven.’

V.

Het slot der geschiedenis is bekend. Twee adellijke jongelieden, beoefenaars der letteren, de broeders Christiaan en Frederik von Stolberg, met wie Goethe sedert geruimen tijd een drukke briefwisseling voerde, kwamen hem in Mei te Frankfort bezoeken. Zij zouden met een vriend uit Parijs, den graaf van Haugwitz, een reis door Zwitserland doen. Goethe, die zich zeer tot de Stolbergs aangetrokken gevoelde en begreep een tijd lang de onaangename verhoudingen, door zijn verloving ontstaan, te moeten ontloopen, besloot op raad zijns vaders zijn nieuwe vrienden op hun reis te vergezellen. In de laatste dagen van Mei vertrok het drietal. Onjuist is Goethes mededeeling in W a h r h e i t u n d D i c h t u n g dat hij het er op gezet had om door een plotseling heengaan zonder afscheid te nemen den band, die hem aan Lili vastknoopte, onherroepelijk te verbreken, want den 30sten October teekende hij, op de bewuste gebeurtenis doelende, in zijn dagboek aan: ‘De eerste maal scheidde ik nog vol hoop om ons lot aan elkander te kunnen verbinden.’ Wel blijkt echter uit destijds aan sommige vrienden, o.a. aan Knebel geschreven brieven, dat Lili den invloed der stemming harer moeder onderging en voor haar bruidegom niet meer de zelfde was als te Offenbach. Haar coquetterie begon af en toe weder boven te drijven en bezorgde hem de pijnlijkste kwellingen.

Van den aanvang af had hij zich aan haar macht pogen te onttrekken; na eenigen tijd had hij 't, wel is waar, opgegeven, maar geheel verdoofd was die behoefte aan zelfbevrijding, aan onafhankelijkheid toch niet. Het laat zich dus aannemen dat hij, door met de Stolbergs te vertrekken, niet slechts de steeds toenemende onaangenaamheden, maar ook Lili zelve heeft willen ontvlieden; echter stond het plan om voor goed met haar te breken toen nog niet bij hem vast. Gedurende zijn afwezigheid schijnt hij evenwel tot het besef gekomen te zijn dat de opoffering zijner vrijheid aan het beminnelijke, maar behaagzieke kind een onberaden daad zou wezen, die ten slotte niet anders dan beiden berouwen kon.

Dwaalde hij hierin? Was Lili's behaagzucht niet slechts een voorbijgaand zwak der jeugd, ruimschoots vergoed door de standvastigheid, waarvan zij - wellicht tegen zijn verwachting - blijk gaf, door gedurende zijn reis op alle vertoogen harer familie om de verloving te verbreken met een besliste weigering te antwoorden, ja zelfs met de verklaring, dat zij bereid was alles op te geven om den man harer keuze desnoods naar Amerika te vergezellen? Heeft Goethe zich door den schijn laten bedriegen en in dat vrouwenhart een kostbaren schat miskend? Of werd hij, toen het er op aankwam, enkel gedreven door het verlangen om het vrijgezellen-leven nog wat te rekken, want behoefde hij de bezwaren te overschatten, waar zij het niet deed en hij zelf verklaarde te weten ‘dat er in haar een kracht school, die alle moeielijkheden overwonnen zou hebben?’ Ontbrak het den zelfden Goethe, die zoo vaardig een hart wist te veroveren, niet aan de gaaf om het waard te blijven, om het te behouden? Legde hij niet dikwijls behaagzucht ten laste, waar hèm van zijn onberaden ijverzucht een grief gemaakt had moeten worden? Kortom, heeft Goethe zich als man van hart en eer tegenover Lili gedragen?

Op al deze vragen kan niemand een beslissend antwoord geven. Alle bronnen ter beoordeeling komen van hem. Noch brieven, noch bekentenissen van Lili stellen ons in staat over en weder te toetsen en daarom, hoe onbillijk het wellicht tegenover haar nagedachtenis moge zijn, behooren wij de kwade vermoedens, die in ons binnenste tegen Goethe rijzen, te onderdrukken. Gelooven wij hem ook niet onvoorwaardelijk, veroordeelen kunnen wij hem niet.

Maar wij loopen het slot vooruit.

Op zijn reis naar Zwitserland maakte Goethe onderweg een uitstapje naar Emmendingen, waar hij aan zijn gehuwde zuster Cornelia een bezoek bracht. De jonge vrouw, die een strenge, ietwat puriteinsche levensopvatting had, maakte van de gelegenheid gebruik om te beproeven haar broeder van zijn bruid los te praten. In haar oogen was Lili een ijdele lichtzinnige, met wie hij onmogelijk gelukkig kon zijn. Goethe gaf niet toe, maar Cornelia bezat zulk een grooten invloed over hem, dat hij van dit oogenblik in een kwellenden, tot geen einde te brengen innerlijken tweestrijd geraakte. Zijn gemoed was er zoozeer van vervuld, dat hij later van de verdere reis naar Zürich, waar hij de Stolbergs weder ontmoeten zou, zich hoegenaamd niets meer wist te herinneren dan het schouwspel van den waterval bij Schaffhausen. Hoe hij in die dagen geslingerd werd tusschen allerlei elkander bekampende gewaarwordingen en wenschen, blijkt eenigszins uit het overigens zoo opgewekte lied ‘Auf dem See,’ waarin hij de indrukken vertolkt, te weeg gebracht door den aanblik van het meer van Zurich, uit het gebergte bezien.

> Wenn ich, liebe Lili, dich nicht liebte,
> Welche Wonne gäb mir dieser Blick!
> Und doch, wenn ich, Lili, dich nicht liebte,
> Wär' - was wär' mein Glück!

Den 25sten Juli was Goethe weder te Frankfort terug. Daar vernam hij hoe men getracht had ook zijn bruid te overreden om de aangegane verbintenis te verbreken en hoe zij standvastig geweigerd had. Natuurlijk werden daardoor de banden die men zoo van alle kanten beproefde los te maken, een tijd lang slechts te vaster aangehaald. Zullen twee gelieven langzamerhand uit eigen beweging elkander gaan verlaten, niets meer geschikt om hen bij elkander te houden dan den een tegen de andere op te zetten. Tegenwerking is soms het beste middel om huwelijken te bevorderen. ‘In Lili's tegenwoordigheid ontkiemden alle wenschen en verlangens op nieuw.’ Zij brachten weder onvergetelijke uren in Offenbach door; het werkwoord beminnen werd in alle mogelijke verledene, tegenwoordige en toekomende tijden vervoegd. De gulden vlammen der reine, jonge liefde sloegen voor de laatste maal op, zoo vroolijk en krachtig, als waren zij voor eeuwig, onuitbluschbaar aangewakkerd. Toen kwam de tocht, die ze uitblies.

Tegen het laatst van Augustus keerden de Schönemanns naar Frankfort terug. In haar woning verdrongen de gasten zich weder en onder hen de onuitstaanbare, ijdele hofmakers en de over het paard getilde windbuilen, waarover de kitteloorige dichter zich reeds vroeger beklaagde. Zijn ijverzucht begon hem op nieuw te kwellen. In het bekende gedicht ‘Lili's Park’ stortte hij zijn leed uit, schertsend met tranen in de oogen, zich zelven schilderend als een goedhartigen, trouwen, knorrenden beer, met wien de lieve fee van den dierentuin pleegt te spotten:

Denn ha! steh ich so an der Ecke,
Und hör von weitem das Geschnatter,
Seh das Geflitter, das Geflatter,
Kehr ich mich um
Und brumm',
Und renne rückwärts eine Strecke,
Und seh mich um
Und brumm',
Und laufe wieder eine Strecke,
Und kehr doch endlich wieder um.

Ha! manchmal läszt sie mir die Thür halb offen stehn,
Seitblickt mich spottend an, ob ich nicht fliehen will.

Und ich! - Götter, ist 's in euren Händen,
Dieses dumpfe Zauberwerk zu enden;
Wie dank' ich, wenn Ihr mir die Freiheit schafft!
Doch sendet Ihr mir keine Hülfe nieder -
Nicht ganz umsonst reck' ich so meine Glieder:
Ich fühl's! ich schwör's! Noch hab ich Kraft.

Hij dacht weder aan vluchten, een reis naar Italië kwam hem in den zin, toen Lili ter gelegenheid der verloving van een vriend, den reeds genoemden predikant Ewald, weder zoo lief en vriendelijk was, dat hij dit booze plan opgaf. Hij gevoelde zich voor de laatste maal gelukkig, zoo gelukkig dat hij er, als een echte zoon van zijn tijd, een halven nacht in den manneschijn over zat te schreien. ‘O Gustchen,’ schreef hij aan de vertrouwde vriendin, die sedert een paar maanden geen onbekende meer voor hem was, - ‘waarom kan ik er niets van zeggen! Waarom? Hoe ik door de brandendste liefdetranen de maan en de wereld zag, en alles om mij heen zoo vol ziel was! Hoe in de verte de waldhoorn klonk en de luide feestvreugde der bruiloftsgasten!

Gustchen, ook na het onweêr ben ik - niet rustig - maar stil, wat ik bij mij stil noem, en ik vrees thans weder voor een onweêr, dat zich altijd in de kalmste dagen boven onze hoofden samenpakt.'

Hij had goed gezien, hij had terecht begrepen dat de reeds zoo dikwijls geschokte verhouding zich niet meer blijvend herstellen liet. De toestand werd al spoedig weder pijnlijk gespannen. Hij en zij konden het tezamen niet meer vinden en beider hoofdigheid maakte, dat de telkens rijzende kleine oneenigheden niet bijgelegd werden. In een van 14 op 18 September geschreven brief maakt Goethe er zijn c o n f i d e n t e op de volgende wijze deelgenoote van. 'Lili van avond na tafel gezien - het was in de komedie. Ik had haar niets te zeggen - en heb ook geen woord met haar gesproken. Was ik er maar af! En toch sidder ik voor het oogenblik, waarop zij mij onverschillig worden zou en ik geen hoop meer gevoelen kon.' Die afwisseling van 'koelte en warmte' hield eenige weken aan, totdat een tweede reis, naar Weimar, aan de reeds te lang slepende gehouden zaak een einde maakte. Op zijn tocht naar Zwitserland had hij te Karlsruhe kennis gemaakt met hertog Karel August van Saksen Weimar, die daar toen de toebereidselen trof voor zijn verloving met de beminnelijke en begaafde prinses Louie van Darmstadt. De hertog noodigde hem bij die gelegenheid dringend uit om naar Weimar over te komen, wat Goethe beloofde zonder een tijdstip te bepalen. Toen nu de vorst, in September Frankfort doortrekkende, zijn verzoek herhaalde, besloot de jonge man, voor wien zijn woonplaats op dat oogenblik 'als met bezems schoongeveegd was,' daar onmiddellijk aan te voldoen. Het kon zoo niet langer blijven, hij moest zich losrukken 'van het meisje met de engelenziel, dat hem buiten haar schuld ongelukkig maakte, en wier vroolijke dagen hij verbitterde.' Den 8sten October gaf hij van zijn besluit kennis aan zijn vriendin: 'Ik verwacht den hertog van Weimar, die van Karlsruhe komen moet met zijn bekoorlijke jonge gemalin, Louise van Darmstadt. Ik ga met hem naar Weimar. Uw broeders gaan er ook heen en van daar uit zal ik u zeker schrijven, lieve zuster! Met mijn hart staat het treurig gesteld. 't Is herfst daarbinnen, niet koud en niet warm.'

De geschiedenis was uit. De wederzijdsche familieleden hadden in den laatsten tijd zoozeer tusschen de beide gelieven

gestookt, dat de breuk onherstelbaar geworden was. Den 7^{den} November kwam Goethe aan in de kleine, beroemd geworden residentie, waar hij tot aan zijn dood zou blijven wonen.

Uit den aard der zaak heb ik de verbintenis met Lili eenigzins uitvoerig moeten bespreken. Zij vormt toch niet slechts het hoofdbestanddeel in de briefwisseling, welke tot deze herinneringen aanleiding geeft, maar is bovendien een der boeiendste voorvallen uit Goethe's leven. Zijn gedachten en handelingen uit dit tijdperk bevatten een kort begrip zijner gansche persoonlijkheid na zijn eerste glansrijke optreding.

Gelijk in de lente een jongen boom, wiens krachtige sappen het frissche groen van alle zijden naar buiten doen schieten, zoo staat hij daar voor ons, gezond, levenslustig, het hoofd vol denkens en het hart vol liefde, beurtelings teeder en hartstochtelijk gelijk zijn Werther en menschen scheppend gelijk zijn Prometheus, een begenadigd schepsel in den drievoudigen bloei van jeugd, schoonheid en genie, een troetelkind der goden en een lieveling der menschen.

En dat gevoel voor Lili, welk een schalksch flonkerende kant van het met duizend kanten geslepen liefdesjuweel! Zag men Eros vaak guitiger aan den gang dan toen hij het vuurtje stookte, waaraan die twee zich afwisselend koesteren en verbranden zouden? Dat de wreede knaap, die altijd wonden moet, hen ten laatste deed ineenkrimpen van pijn, ach! voor ons maakt het den strijd tusschen den vurigen dichter en de kinderlijke Célimène slechts te belangwekkender.

Alles in deze bladzijden uit Goethe's langen levensroman tintelt van geest en poëzie. Warme, bewogen waarheid is het, die wij tasten kunnen, in de gejaagde, onvoltooide zinnen der brieven aan de dierbare onbekende. Wij hooren daar een mensch spreken en welk een mensch! Hoe kwetsbaar en toch ook weder hoe krachtig! Want juist daarin ligt het bevredigende van het schouwspel van Goethe's verwikkelingen met het ‘eeuwig vrouwelijke,’ dat bij hem de heerlijke rede steeds de onmannelijke zwakheden van 't gevoel herstelde en hem telkens wanneer hij week en ontmoedigd ineen dreigde te storten, als door den terugslag van een metalen veer weder oveind bracht.

Ten slotte nog iets. De over Lili handelende brieven uit de reeds gemelde verzameling vormen een kleinen tegenhanger

van den W e r t h e r . Even als de roman geven die epistels een beeld der liefde, zooals zij zich onder den invloed van den tijdgeest voordeed in de eeuw van den op roode hakken gaanden, sentimenteelen, gewaanden terugkeer tot de natuur. Want, hoe onveranderlijk ook in beginsel, uiterlijk treden de hartstochten vaak met nieuwe maskers op.

Maar na deze verontschuldiging voor het lange oponthoud bij Lili, een wellicht overbodige verontschuldiging, moeten wij ons wenden tot de beminnelijke vrouw, aan wie de bewuste brieven gericht waren.

VI.

Een romanverrassing is hier niet meer mogelijk. De lezer werd reeds van te voren gewaarschuwd dat hij te doen zou hebben met Augusta Louise, gravin von Stolberg, een jongere zuster der twee vrienden, met wie Goethe in Mei 1775 naar Zwitserland trok.

Zij werd den 7^{den} Januari 1753. vermoedelijk in het Holsteinsche dorp Bramstedt geboren. Haar vader, graaf Christiaan Günther, even als nagenoeg al zijn voorouders uit de Harzstreek, waar zich ook hun stamslot bevond, afkomstig, was in Deenschen dienst getreden als hoofddrost van Segeberg, binnen welks gebied het zooeven genoemde dorp gelegen is. Uit zijn huwelijk met een gravin van Castel-Remlingen werden hem elf kinderen, zes zonen en vijf dochters geboren. Goethe's vrienden, de graven Christian en Friederich Leopold, die in hun tijd als dichters van den derden rang zekeren naam hadden, waren op één na de beide oudsten, Augusta het vijfde kind. In 1756 toog de familie naar Kopenhagen, waar de vader tot hofmaarschalk benoemd was geworden. Nog in dat zelfde jaar overleed deze te Aken, waar hij een badkuur deed; de weduwe trok zich daarop met de haren terug naar het haar door de koningin van Denemarken geschonken buitengoed Ronstedt. Van 1771 tot het laatst van '73 woonden de Stolbergs te Altona; toen verhuisden zij weder naar Kopenhagen, waar ook de moeder korten tijd na haar aankomst overleed. Auguste vestigde zich sedert in het vrouwenstift te Uettersen bij Hamburg; van daar uit opende zij in 1775 de briefwisseling, waaraan wij reeds het een en ander ontleend hebben.

Het gastvrije ouderlijke huis had ten allen tijde voor alle mannen van naam uit Denemarken en Noord-Duitschland opengestaan. Onder hen dient in de eerste plaats Klopstock vermeld te worden, die zoowel op de ouders als op de kinderen een grooten invloed uitoefende. Na den dood des vaders was hij de trouwe raadsman der moeder en aan hem dankten de beide oudste zonen een uitmuntende opleiding, waardoor hun gaven tot ontwikkeling kwamen.

Tot dit weinige bepaalt zich hetgeen uit Augusta's jeugd van de wederwaardigheden en de omgeving der familie bekend is. De bewaard gebleven brieven harer broeders zijn niet aan haar, maar aan de oudere zusters gericht, terwijl hun brieven aan Goethe, waarnaar jaren zorgvuldig gezocht is, blijkbaar verloren zijn geraakt. Intusschen kunnen wij ons haar uit de voorhanden gegevens vrij wel voorstellen, vooral nu prof. Arndt die gegevens met twee tot dusver onopgemerkt gebleven, niet onbelangrijk mededeelingen over haar verrijkt heeft. Uit Christians brieven en een gedicht, door hem aan haar gewijd, blijkt vooreerst dat zij klein van gestalte, maar welgemaakt was en fraaie, ‘blauwe, smachtende oogen’ bezat. Haar gezondheid liet in haar jeugd veel te wenschen over, zij leed herhaaldelijk aan koortsen en andere zware ziekten, die haar meer dan eens aan den rand van het graf brachten. Van daar zekere neiging om zich af te zonderen, waarom haar broeders haar wel eens ‘de kleine kluizenares’ noemden, hoewel zij, wanneer geen kwalen haar plaagden, een zeer gezelligen aard had en door haar vriendelijkheid en ontwikkeling aller harten voor zich wist te winnen.

Een eenigszins uitgewerkte karakterbeschrijving, en deze is de eerste der door Arndt opgediepte mededeelingen, vindt men in den lijvigen roman in brieven: Geschichte Karls von Burgheim und Emiliens von Rosenau van Martin Miller, een lid van den ‘Göttinger Hain,’ den schrijver van Siegwart, den sentimenteelsten onder de sentimenteele romanhelden der achttiende eeuw, een verbleekten en in tranen verwaterden tweelingbroeder van Werther, wiens hartroerende geschiedenis desniettemin, of juist daarom, onder de tijdgenooten een verbazenden opgang maakte. In de levensbeschrijving van Karl von Burgheim zijn waarheid en verdichting op een zonderlinge wijze aaneengeregen. Levende personen, met naam en toenamen genoemd, treden er naast de helden en heldinnen

der verbeelding op. Millers ‘kopiëerlust des dagelijkschen levens’ maakte er nog minder omslag mede, dan die van een Daudet, wien men zijn slechts in hoofdtrekken aan de werkelijkheid ontleenden Nabob en Mora zoo kwalijk genomen heeft. Aan dien s a n s - g ê n e danken wij echter eenige zeer gewenschte gegevens nopens Augusta von Stolberg. Karl von Burgheim heet in den roman Goethe en de beide Stolbergen op hun Zwitsersche reis ontmoet te hebben. Zijn zuster Friederike, die briefwisseling houdt met de gemalin van den toenmaligen Deenschen minister Von Bernstorff, een huisvriend der Stolbergen, krijgt van die dame, in een gefingeerden, op 8 Januari 1776 gedagteekenden brief, de volgende beschrijving van Goethe's vriendin:

‘De grootste schat, dien ik te Hamburg gevonden heb, is de vriendschap mij geschonken door de gravin Stolberg, een zuster der voortreffelijke graven, met wie uw broeder op reis gegaan is, en mijn bloedverwante door mijn graaf. O, Friederike, die vrouw moest ge kennen! In onze stad weet ik buiten u en Emilie geen enkele vrouw, die zooveel echt, onverdorven gevoel, zulk een open hart bezit voor het ware en goede, van welken aard het zij en van waar het ook kome, die zoozeer aan alle vooroordeelen, met name die van rang en stand, ontgroeid is. Wij begrepen elkander van het eerste oogenblik en openden onze harten voor elkander. Wij waren bijna altoos bijeen en gaarne had ik alle genoegens van Hamburg er aan gegeven voor den omgang met deze waarlijk edele ziel. O, hoe bewonderde ik haar vastberadenheid, haar kloeke, mannelijke denkwijze bij zooveel vrouwelijke bekoorlijkheid en zooveel zachte gevoeligheid! Hoe ongaarne scheidde ik van mijn Augusta (zoo heet zij). Ik zou volslagen ontroostbaar geweest zijn over het spoedig verlies van zulk een kostbaar en te weinig genoten goed, wanneer zij niet vast beloofd had mij in het volgende voorjaar te Otterböck te komen bezoeken. Zij is stiftsfreule te Uettersen, dat slechts een dagreis van hier ligt.’

Trekt men van dit getuigenis voor gewone hoffelijkheid en achttiende-eeuwsche gevoelsoverdrijving het noodige af, dan blijft er toch nog genoeg over om van de aldus opgehemelde jonge dame een innemenden indruk achter te laten.

Het andere getuigenis, van Klopstock afkomstig, handelt over Augusta's manie van brieven te schrijven en verklaart hoe zij er toe kwam met den haar persoonlijk onbekenden

Goethe een vertrouwelijke correspondentie aan te knoopen. Het voeren van briefwisseling was in die dagen een algemeene hebbelijkheid, waaraan naderhand door de pers, den onuitputtelijken nieuwsbezorger, den nekslag toegebracht is. Vóór honderd jaren schreef men elkander ellenlange, meest met zorg gestelde brieven, uitvoerig en vertrouwelijk als een dagboek, waarin een nieuwe roman, de laatst uitgekomen gedichten, de wereldgebeurtenissen en de kleine voorvallen van het oogenblik, de dingen en de menschen, maar boven alles het eigen gemoedsleven, de droomerijen, de verrukkingen en de rampzaligheden van hoofd en hart in een teederen, sierlijken stijl aan een zielsvriend of zielsvriendin medegedeeld werden. Overal Saint Preux' en Julies, Werthers en Lottes, die halve dagen doorbrengen met het schrijven, lezen, kussen en herlezen van brieven. De Klopstocks, die een hekel hadden aan al dat papier bekladden en er bij elke gelegenheid den draak mede staken, behoorden tot een zeer schaars vertegenwoordigd ras van zonderlingen. Meer dan eens kapittelde de voormalige gouverneur zijn gewezen leerlingen op dit stuk. In een werkje uit die dagen, Klopstock, in Fragmenten aus Briefen von Telow an Elisa van de hand van C.F. Cramer, geeft een levendig tooneeltje daar een voorstelling van:

Het brievenschrijven is een aangeboren zwak der gansche familie, maar vooral van den oudsten en Augusta. Pen en inkt! is het eerste, dat hij bestelt, zoodra hij in een logement komt. Tehuis, op reis, waar het ook zij, schrijf hem en ge hebt het antwoord per keerende post. Augusta - van 's morgens vroeg tot 's avonds laat stroomen de depêches, als bij een minister, naar haar toe; zij worden zorgvuldiger behandeld dan in een kanselarij. Laatst hadden wij 't er over.

- Waar is nu de gravin weder? vroeg Klopstock.
- Boven. Zij schrijft brieven.
- Natuurlijk. Die Stolbergs! zij maken zich ziek van het brieven schrijven.
- Het is inderdaad een doodelijke ziekte, zeide ik.

Klopstock. - O, ze zijn al dood.

Ik. - En begraven.

Klopstock. - Wat! Ze zijn weêr opgestaan.

Ik. - Wel, ze zijn al zalig.

Klopstock. - Ja, nu kan ik niet verder.

Een oogenblik later kwam zij beneden.

- Wij spraken daar juist, zeide ik, over uw ziekte, begrafenis, opstanding en zaligheid.

- Hoe zoo?

- Ja, beken 't nu maar, viel Klopstock in. Uw brievenschrijverij is een ware ziekte, een plaag, een zwakheid, lieve gravin.

- U houdt er toch wel van om zelf brieven te ontvangen?

- Zeker houd ik daarvan, antwoordde hij. O, brieven lezen is een voortreffelijk iets; maar brieven schrijven! Het is een zwakheid, een fout, beweer ik, maar een beminnelijke zwakheid. O, wanneer de brieven zich zelven op het papier zetten!

Wij, die gedrukte huwelijksadvertentiën en briefkaarten uitgevonden hebben, mogen van harte met Klopstock instemmen; het zou ons fraaier staan wanneer wij dadelijk en niet eerst in het volgende oogenblik dankbaar bedachten dat wij zonder die zwakheid, die fout, die ziekte, die plaag van Augusta Stolberg het kleine, maar kostbare pak brieven van Goethe aan haar niet bezeten hadden.

Augusta, zelve naar het schijnt niet van zekeren literarischen aanleg ontbloot, onderhield met verscheidene meer of minder vermaarde schrijvers letterkundige betrekkingen. Door haar broeders was zij in kennis gekomen met de leden van den ‘Göttinger Hain,’ vereerders en gedeeltelijk ook navolgers van Klopstock, waaronder Boie en Vosz de voornaamsten waren. Het was naar aanleiding van den Werther, dat zij voor het eerst aan Goethe schreef; van de dagteekening en den inhoud van dat eerste schrijven heeft men overigens geen nauwkeurige gegevens. Met haar broeders was Lili's toekomstige bruidegom door gezamenlijke medewerking aan Boies tijdschrift, de Göttinger Muzenalmanak, in aanraking gekomen. Briefwisseling tusschen dit drietal ontstond echter ook eerst na de verschijning van den kleinen, geruchtmakenden roman en hoogstwaarschijnlijk zullen de beide broeders ook aan de correspondentie tusschen hun zuster en Goethe den eersten stoot gegeven hebben.

Van die correspondentie heeft tot dusver slechts de helft het licht gezien. Augusta's brieven, te Weimar bewaard, worden door de tegenwoordige bezitters achtergehouden. Die van Goethe echter, door Arndt met zooveel zorg op nieuw uitgegeven, zijn, naar men vrij zeker kan aannemen, voltallig. Op één enkele na, werden zij allen in zijn jeugd geschreven, tus-

schen Januari 1775 en Maart 1782; - de geschiedenis van den laatsten brief zullen wij afzonderlijk bespreken. Toen hij zijn eerste epistel aan de ‘dierbare ongenoemde’ opstelde, was zij dit nog werkelijk voor hem. Hij wist niet tot wie hij zich richtte. Vermoedelijk zal Augusta's eersteling door een der broeders bij een brief van hem aan den vriend te Frankfort ingesloten en door dezen langs denzelfden weg beantwoord zijn geworden. Het geheim werd echter spoedig opgeheven, want reeds in den derden brief sprak Goethe het meisje bij haar voornaam aan.

Van den toon en den inhoud der tijdens en onder den indruk van de verloving met Lili verzonden ontboezemingen hebben de daaruit gedane aanhalingen een denkbeeld kunnen geven. Na zijn vertrek naar Weimar begon de briefwisseling, althans van Goethe's zijde steeds meer en meer te verslappen. In December 1775 verzond hij van daar uit den eersten, reeds in September te Frankfort aangevangen brief. Daarop viel een lange pauze in, gedurende de eerste bekende, jolige en wilde maanden aan het kleine hof van den jongen vorst. In Februari van het volgend jaar weder voor het eerst een paar regels. Hij had toen zijn hart verloren aan Charlotte von Stein, de beminnelijke vrouw, wier schoonheid slechts door haar geestesgaven en haar innemend karakter geëvenaard werden. Daarbij ondervond hij veel tegenwerking van den adel aan het hof, zoodat hij mistroostig, onrustig was en in tweestrijd verkeerde of hij gevolg zou geven aan het verlangen van den hertog om zich te Weimar te vestigen, dan wel maar weder naar Frankfort terug zou keeren. Augusta, die hem dringend om eenige tijding verzocht scheen te hebben, mocht zich tevreden stellen met het laconisch-pathetische antwoord: ‘Kondet gij mijn zwijgen verstaan, lieve Augusta!... Ik kan, ik mag u niets zeggen!’ Den 10^{den} April, naar aanleiding van het bericht dat de vriendin door een zware ziekte aan den rand van het graf gebracht, maar gelukkig hersteld was, ook slechts een kort woord van deelneming. Doch den 17^{den} Mei besloot Goethe tengevolge van een hernieuwde aanmaning om toch iets van zich te laten hooren, weder een soort van dagboek voor Augusta aan te leggen. Hij hield dit vol tot den 24sten Mei en teekende toen al wat hem door het hoofd ging en allerlei kleine, ook de beuzelachtigste voorvallen getrouw op, een vriendschappelijk gebabbel, waaruit bleek hoe gelukkig hij zich gevoelde onder het in orde brengen

van het vermaard geworden, hem door den hertog geschonken, kleine ‘Gartenhaus,’ waar hij met de vorstelijke familie, mevrouw Von Stein en enkele anderen een ongedwongen verkeer onderhield.

Intusschen kreeg de correspondentie in den zomer van 1776 een gevoeligen knak door het onbetamelijk gedrag van Fritz Stolberg tegenover den hertog. Fritz had sedert een half jaar geleden beloofd als kamerheer aan het hof te Weimar in dienst te treden en was reeds officiëel als zoodanig ingeschreven, toen hij buiten den hertog om van den vorst-bisschop van Lubeck een benoeming tot gezant te Kopenhagen aannam. Klopstock had hem overgehaald zich niet naar Weimar te begeven, waar hij meende dat Karel August en Goethe een verderfelijk leven leidden. Deze gebeurtenis was het, die den laatste aanleiding gaf in Augustus aan Stolbergs zuster te schrijver: ‘En degenen; die zoo behandeld worden, zijn Karel August, hertog van Saksen en uw Goethe, Augusta’! Natuurlijk liep het nu op een eind met de vertrouwelijke briefwisseling. Er volgden in Juli 1777 en in Maart 1778 nog een paar briefjes van Goethe's kant, maar in het laatste werd het vertrouwelijke D u reeds door het vormelijke S i e vervangen. De hierop invallende pauze duurt twee jaren; daarop kwamen in Juni 1780 weder eenige regels, waarin de dichter op eenigszins pijnlijk schertsenden toon, in den vorm minder hartelijk, maar zeker niet zonder eenigen innerlijken weemoed, te kennen gaf dat hij de aangeknoopte banden nagenoeg losgemaakt achtte: - ‘Hecht, zoo ge kunt, den ouden draad weder vast, dit is immers werk voor een vrouw,’ - en ten slotte weder twee jaren later, den 4^{den} Maart 1732, een korte mededeeling, dat hij voor Augusta op atlaszijde had willen schilderen, doch dat dit mislukt was, met den afscheidsgroet: ‘Geniet van het leven.’

VII.

Hoe moet het gevoel genoemd worden, dat Goethe in den eersten tijd voor ‘Gustchen’ gekoesterd heeft?

‘Liefste, dierbare, engel, gulden kind’ zijn de namen, waarmede hij haar toespreekt. Hij is ongelukkig, omdat hij niet in haar oog of op haar hand kan rusten. Op een ronde plek onder een zijner brieven drukt hij een kus, dien zij daar in ontvangst

nemen moet, want zij moet een echten kus krijgen. - ‘Was wär' ein Kuss in Copia!’

In onze dagen zou een meisje, dat zulke brieven van haar aanstaanden heer en meester aan een ander meisje in handen kreeg, hem naar alle waarschijnlijkheid zonder veel omwegen bedanken. Lili las enkele van Goethe's epistels aan Augusta en zag er niet het minste kwaad in. Was hier dan geen liefde in het spel? Werden hier dan niet de verhoudingen van den Werther omgekeerd, en door een verloofden Albert gelijktijdig aan twee Lottes het hof gemaakt?

Indien zij nog door iets gedeerd konden worden, zouden de schimmen van Goethe en Augusta verontwaardigd opzien van zulke veronderstellingen en hij, de kalme, zou ons wellicht afvragen of wij dan zoo weinig ingewijd zijn in den geest van den tijd, waaruit die van gevoel overloopende brieven dagteekenen? Want inderdaad zijn die te zoete woorden, die tranen en verzuchtingen, die van de bruid naar de vriendin verdwalende kussen slechts uiterlijkheden, een stijl, een genre uit zeker tijdvak. Men was in Werthers dagen vlug met teedere benamingen, met kussen en met tranen. Vriendschap en liefde bedienden zich zusterlijk van de zelfde taal en de zelfde gebaren; men was zoo gevoelig, men kwam zoo spoedig in hoogere dreven dat men de grensregeling tusschen de twee aandoeningen licht uit het oog verloor.

Neen, liefde heeft Goethe niet gevoeld voor Augusta Stolberg; reeds de omstandigheid dat 't hem nimmer gegeven werd haar in persoon te ontmoeten zou daartoe 't hare bijgdragen hebben. Sentimenteele, romantische, achttiende-eeuwsche vriendschap, wier uitingen onmiddellijk in het buitensporige vervielen, en anders niet. Lili speelde af en toe de coquette, was wel eens onlief en dan zocht hij troost bij een andere vrouw, die zijn verbeelding stoffeerde met al hetgeen tijdelijk aan de beminde ontbrak, wat te gemakkelijker viel doordien hij haar slechts... in copia kende. De in zijn onderzoekingen betreffende Goethe steeds zoo nauwgezette Vilmar deelt dit gevoelen ook. ‘Augusta,’ zoo drukt hij zich uit, ‘Augusta vervangt slechts Lili in Goethe's hartstochtelijke opgewonden phantasie; zij is om zoo te zeggen Lili's andere kant, zooals 't bij dergelijke verhoudingen zoo dikwijls voorkomt.’

Hebt ge wel eens een ongelukkige liefde gekoesterd? Wie was toen uw liefste vertrouwde? Een vrouw, een meisje, een

vriendin van h a a r jaren, niet waar? Dan zijn er ook oogenblikken geweest, waarin gij in deze gewaardeerd hebt wat ge zoo gaarne in de andere gevonden zoudt hebben. Bedenk dan hoe zeer dergelijke aaudoeningen gekweekt, verfijnd, vertroeteld, aangewakkerd en geblakerd werden, wanneer zij zich nestelden in de harten der gevoelsmenschen, die de grootvaders en grootmoeders onzer ouders waren en ge begrijpt zoowel de verhoudingen als haar uitbundige wijze van zich uit te drukken.

Duitsche geleerdheid wil echter wel eens dieper gaan of hooger, al naar men van een transcendentale verklaring als deze gelieft te zeggen: ‘Wat Goethe aan Augusta ketende was geen liefde, maar toen reeds volkomen zuiver zijn behoefte naar het E w i g w e i b l i c h e . Dit zocht hij in haar, dit trok hem tot haar’[1].

Ik zet het u in tienen om van zulk een eenvoudige zaak, met wat schijn van diepzinnigheid, zulk een onverstaanbare, raadselachtige geschiedenis te maken. Och neen, het middeltje ligt voor de hand! Hebt ge een kleine moeielijkheid en kunt ge die niet oplossen, gooi dan den anderen, die 't misschien wel zouden kunnen, een groot woord naar het hoofd. Dat boezemt eerbied in, men denkt dan dat gij 't weet.

Hij zelf heeft u het kunstje aan de hand gedaan, de oude dichter:

> Im Ganzen - haltet euch an Worte!
> Dann gaht ihr durch die sichre Pforte,
> Zum Tempel der Gewiszheit ein. . .
> Denn eben wo Begriffe fehlen,
> Da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein.

VIII.

Wij zijn aan het einde genaderd.

Goethe en Agusta hadden elkander, naar het scheen, voor goed uit het oog verloren. Gedurende veertig jaren mocht zij Duitschlands gevierden dichter en denker in zijn werken volgen, geen letter schrifts van zijn hand bereikte haar, geen letter van de hare hem. Zij was in 1783, na het overlijden harer oudere zuster Henriëtte, met diens weduwnaar den Deenschen minister, graaf Andreas Peter Bernstorff, in het huwelijk ge-

[1] Zie het L i t t e r a r i s c h e C e n t r a l b l a t t van 22 Januari 1881, N°. 4.

treden. Sedert zij haar echtgenoot na een veertienjarige vereeniging door den dood verloren had, leefde zij stil en teruggetrokken, zich geheel wijdende aan de zorg voor haar kinderen en jeugdige bloedverwanten.

Welken indruk de achtenswaardige dame op haar ouden dag maakte, schildert Emilie Binzer in een 28 Mei 1830 gedagteekenden brief aan haar man, die, zooals boven reeds opgemerkt werd, de eerste uitgaaf der hier besproken correspondentie bezorgde.

'Zij heeft voor mij iets roerends,' schreef mevrouw Binzer, die vrouw met haar kortgeknipte, zilveren lokken, die nog in rijken overvloed uit de geplooide, smettelooze kap te voorschijn dringen en ongescheiden het gansche voorhoofd omlijsten. Zij is een overblijfsel van zooveel ten onder gegane grootheid, en wanneer men het handschrift van een grooten man zorgvuldig bewaart en het kleedingstuk, dat hij gedragen heeft, hoeveel meer vereering is men dan niet verschuldigd aan degenen, die hij lief gehad heeft en die nog op deze wereld zijn om van hem te spreken....

'De oude gravin is wel klein, maar toch zeer waardig en edel van uiterlijk. Ook gevoel ik mij aangetrokken door het karakter van zulke innig vrome vrouwen, die kinderlijk alles gelooven, wat anderen niet altijd meer zoo vast in 't gemoed zit, die zoo zeker zijn dat haar gebeente ten jongste dage verrijzen zal als van het ontluiken der bloemen in de lente, voor wie een preek van Harms als een druppel manna in de woestijn is, die zich streng onthouden van allerlei kleine zonden en lichtvaardigheden, welke wij wereldkinderen zoo zwaar niet tellen, voor wie slechts één goed of kwaad, slechts één vroom of goddeloos bestaat, even als voor de kinderen, en die al de kleine schakeeringen, waarin wij het eene doen en het andere niet laten willen, onvoorwaardelijk veroordeelen. Toch zijn zulke vrouwen zachtmoedig en in stede van anderen in een kwaad daglicht te stellen, trachten zij hen te bekeeren, omdat zij er zich een gewetenstaak van maken ook anderen den zielevrede te bezorgen, dien zij zelven genieten. Ook kan geen ongeluk of verlies haar ter neêr slaan, want haar lijfspreuk is het oude gemeenzame spreekwoord: uitstel, geen afstel, hetwelk, op het verhevenste toegepast, den troost biedt dat hetgeen u in dit leven ontzegd blijft, ongetwijfeld in het volgende geschonken zal worden.... De gravin heeft een eenigs-

zins pedante wijze van spreken, maar juist die afgemeten toon, dat opzettelijk vermijden eener te groote levendigheid behoort tot de kenmerkende trekken harer beeltenis.'

Deze vluchtige schets moest voorafgaan om te doen begrijpen hoe de beminnelijke oude vrouw na een stilzwijgen van bijna een halve eeuw er toe kwam om zich weder tot Goethe te wenden en wel met een aandoenlijke bede om zijn toekomstig heil niet te veronachtzamen.

Zij had zijn ontwikkelingsgang met leedwezen gevolgd. Veel van hetgeen hij schreef kwetste haar in haar hoogste en innigste overtuigingen. Zij begreep hem niet, zij meende dat hij de hem geschonken gaven vaak op onverantwoordelijke wijze misbruikte. Zijn volslagen onkerksche en in haar oogen ook volslagen ongodsdienstige levensopvatting, zijn liefde voor het leven, voor die ijdele vergankelijkheden, waaraan zij meende dat de mensch zich behoorde te ontworstelen, zijn warme vereering voor de schoonheid, welke haar zondige zinnelijkheid toescheen, al de uitingen dier kunstenaars- en denkersnatuur, zoo lijnrecht indruischend tegen de strenge vroomheid van haar gemoed, dat slechts het ééne noodige kende, vervulden haar met diep leedwezen en bange vrees. Het hart der christin, die den ouden, zoo rijk gezegenden vriend moedwillig zijn verderf te gemoet zag snellen, droeg die smart en ontzetting niet langer. Hij moest gered worden, ten spoedigste, eer het te laat mocht zijn, maar door wien? Zou hij naar haar nog willen luisteren, haar niet vergeten zijn, haar bedoelingen niet miskennen en met haar angsten niet spotten?

Toch besloot zij er toe na een zwaren tweestrijd en toen zond zij hem dat roerend schrijven om tot inkeer te komen[1].

1 In een inleiding, door mevrouw Binzer bij dezen brief geschreven, komt o.m. het volgende voor: 'Bij gravin Augusta leefde Goethe in een heilige, zij het ook weemoedige herinnering voort. Zij behoorde tot die waarlijk vrome zielen, in wie een warm gevoel uit de jeugd nooit uitgeroeid wordt, ook zelfs wanneer zij zich niet verzoenen kunnen met den lateren ontwikkelingsgang van een vriend. Veel, dat Goethe schreef, moest - laten wij het ons bekennen - haar v o l k o m e n rein hart onverantwoordelijk toeschijnen; wat moet b.v. een zich geheel onderwerpende, de voorschriften van den bijbel letterlijk opvolgende echtgenoote van de W a h l v e r w a n d t s c h a f t e n zeggen? Die moeten op haar den indruk maken van schennis aan het heiligste gepleegd.... Zoo beving der waardige vrouw, wellicht ook door derden opgezet, langzamerhand een oprechte, innige angst voor het zieleheil van Goethe, die zooveel geschreven had dat in vierkanten strijd was met haar geloof; haar toch moest het door en door zondig, ja zelfs onmogelijk toeschijnen, dat men ter wille van vernuft of schoonheid, ook maar een lichtvaardig woord kon laten staan,'.... enz.

‘Zoudt gij,’ zoo ving zij aan, indien ik mij niet noemde, de oude trekken, de stem, die u vroeger welkom was, weder herkennen? Nu ja, ik ben het, Augusta, de zuster der zoozeer gemiste gebroeders Stolberg. Konden zij toch uit de woning hunner zaligheid, van dáár, waar zij hem zien, op wien zij hier bouwden, konden ook zij zich met mij vereenigen om u te bidden: ‘Beste, beste Goethe, zoek dengeen, die zich zoo gaarne vinden laat, geloof ook aan dengeen, aan wien wij ons leven lang geloofden.’ De zalige toeschouwers zouden er bij voegen: ‘en dien wij thans aanschouwen,’ en ik zeg: ‘die het leven van mijn leven is, het licht in mijn duistere dagen en voor ons alle drie de weg, de waarheid en het leven, onze Heer en onze God was....’

‘Ik herlas dezer dagen weder eens al uw brieven, - the songs of other times - de harp van Selma klonk. Gij hieldt veel van de kleine Stolberg en ik hield ook zoo hartelijk veel van u. Zoo iets kan niet te loor gaan, zoo iets moet voor de eeuwigheid blijven bestaan. Ja, onze vriendschap, bloesem onzer jeugd, moet vrucht dragen voor de eeuwigheid, dacht ik dikwijls, - dacht ik ook, aan uw laatste schrijven gekomen, en daarom neem ik de pen op. Ergens in uw brieven vraagt ge mij “om u te redden,” - zie, ik matig mij niets aan, maar in mijn eenvoud bid ik u: red u zelven!... Ik heb den éénen wensch, dien ik reeds zoo dikwijls had willen doen hooren, dan eindelijk uitgesproken. O, ik bid u, ik smeek u, beste Goethe, laat af van het kleine en ijdele, van het aardsche en verkeerde dezer wereld, richt uw oog en uw hart naar het eeuwige.’

‘Daar werd u zooveel geschonken, zooveel toevertrouwd. Hoe dikwijls heb ik smart gevoeld, wanneer ik in uw geschriften dingen vond, waardoor ge anderen zoo licht schade kunt berokkenen.... O maak het goed terwijl het nog tijd is.... smeek om bijstand van omhoog en hij zal u geworden, zoo waar als er een God is. - Ik dacht dikwijls dat ik niet rustig zou kunnen sterven, zoolang ik mijn hart niet uitgestort had voor den vriend mijner jeugd, en nu ik het gedaan heb, ver-

trouw ik dat ik er rustiger om zal insluimeren, wanneer mijn uur slaat.'

Dan wijdt zij een woord van herinnering aan de dierbaren, die haar vóórgegaan zijn in het graf en die zij vast hoopt te zullen wederzien: 'Ik vind hen allen weder terug, mijn ouders, broeders en zusters, vrienden, kinderen en den geliefden echtgenoot... Ik zou zoo gaarne de hoop medenemen ook u, beste Goethe, daar te leeren kennen.... Zoo lang ik nog leef, wil ik trouw voor u bidden. Mocht gij u met mij in dat gebed vereenigen! Mijn Verlosser is toch ook de uwe, daar is buiten hem geen heil en geen zaligheid te vinden.'

Hoe zal de oude Olympiër van dezen brief opgezien hebben!

Wat hij deed?

'Hij zweeg niet, hij spotte niet, hij gaf niet toe, maar hij antwoordde met een, aan de herinnering der vroegere verhouding ontleende wijding, met zooveel liefde en waardigheid, met zulk een verheugden blik in de toekomst, dat de gansche wereld, wanneer zij dezen brief met oordeel en diepe opmerkzaamheid leest, zich verblijden moet over den uitnemenden man, die zoo groot was en daarbij zoo goed.'

Zoo schreef mevrouw Binzer in 1839 en zoo zal, dunkt mij, een ieder er thans nog over denken, want inderdaad spreekt uit Goethe's merkwaardig antwoord een geest even klaar en hoog, als zijn hart toen vol zachtheid was.

Hij durfde niet dadelijk bescheid geven; hij schreef haar - Augusta's brief was van 15 October 1822 - den 17^{den} April 1823 na zijn herstelling van een zware ziekte, of juister, toen eerst verzond hij zijn terstond aangevangen antwoord. Met kieschheid vermeed hij elke soort van belijdenis, die haar leed had kunnen doen. Uit zijn hoogte blikte hij terug op het lange leven, dat achter hem lag, om met treffende waardigheid te kennen te geven dat hij onbeschroomd het einde kon te gemoet zien. In weinige woorden ontvouwt zich hier zijn onbenevelde levensbeschouwing, zijn waardeering der werkelijkheid en van ons aardsch bestaan en rustig getuigt hij dat hij, door zijn inzicht der dingen geleid, evenzeer - zij 't ook langs een anderen weg - naar voldoening aan de hoogere eischen van dat bestaan gestreefd heeft. Maar de voormalige gevoelsiedealist is ten onder gegaan. Hij heeft ingezien dat 'het oneindige alleen bereikt kan worden door naar alle zijden in

de eindigheid door te dringen.' De goddelijkheid openbaarde zich voor hem in het Zijn, het voortdurend worden en vervormen in het heelal. Daarom was de werkelijkheid hem boven alles heilig en eerbiedigde hij de menschelijke natuur.

Zoo luidde de opzettelijk niet uitgesproken geloofsbelijdenis, van welks geest echter Goethe's afscheidswoorden aan de teruggevonden vrienden doortrokken waren.

'Van mijn oudste, in het hart zoo welbekende, nimmer met de oogen aanschouwde, dierbare vriendin eindelijk weder eens woorden van liefdevolle herinnering te ontvangen trof en verheugde mij ten zeerste; en toch aarzel ik besluiteloos, niet wetende wat daarop te antwoorden zou vallen. Vergun mij in algemeenheden te blijven, daar ons de bijzonderheden der toestanden over en weder toch geheel onbekend zijn.'

'Lang leven beteekent veel overleven, geliefde, gehate en onverschillige menschen, koninkrijken, hoofdsteden, zelfs boomen en bosschen, die wij in onze jeugd gezaaid en geplant hebben. Onszelven overleven wij en toch gevoelen wij ons zeer erkentelijk gestemd, wanneer ons ook maar enkele gaven van geest en lichaam bewaard gebleven zijn. Al het voorbijgaande laten wij ons welgevallen; wanneer slechts het onvergankelijke ons elk oogenblik bijblijft, betreuren wij den vliedenden tijd niet.'

'Ik heb 't gedurende geheel mijn leven wel gemeend met mij zelven en met anderen en bij al het aardsche doen en laten steeds den blik op het hoogere gevestigd; gij en de uwen hebt dat ook gedaan. Laten wij daarom voortwerken zoolang 't voor ons dag blijft; ook voor anderen zal een zon schijnen, zij zullen zich openbaren en ons met hun meerder licht bestralen.'

'Bekommeren wij ons dus niet om de toekomst. Het rijk van onzen vader telt vele gewesten en daar hij ons hier te lande zulk een aangenaam verblijf bereidde, zal daarboven ook wel voor ons beiden gezorgd zijn; misschien gelukt dan wat ons tot dusver ontging, namelijk dat wij elkander van aangezicht tot aangezicht leeren kennen om elkander te inniger lief te hebben. Wil mijner trouw en zonder ongerustheid gedenken.'

De grijsaard is ter zijde getreden om het leven te overzien.

Er huist geen hartstocht meer in zijn gemoed. De menschelijke driften, angsten en vooroordeelen zijn reeds tot zwijgen

gebracht. Kalm, klaar blikt zijn oog in zijn binnenste en om hem heen.

Hij komt tot de slotsom dat hij wel geleefd heeft en het leven hem een zegen geweest is. Rustig wacht hij het einde af, den terugkeer in den schoot der natuur.

De glorierijke ongeloovige en de eenvoudige christin zijn beiden welgemoed heengegaan.

Augusta Stolberg overleefde Goethe. Zij stierf den 20sten Juni 1835 in den ouderdom van twee en tachtig jaren.

G. VALETTE.

De legende van Jubal.

(Naar het Engelsch van George Eliot.)

Toen Kaïn was verjaagd uit Jahve's land,
Trok hij naar 't Oosten, zoekend naar een oord
Waar andre goden zich tevreden stelden
Met offeranden, op het veld gegaard, -
Welriekend, om het fijn orgaan te streelen
Dat niet dan geuren vroeg tot spijs en drank; -
Beminnelijke goden, zacht van aard,
Voor meegevoel en stille droefheid vatbaar.
Geen twijfel dat er zulke goden waren:
Hij zag hun beeltnis in zijn eigen hart.
De een zegt dat hij naar Tartarye trok,
Naar Indië zegt de ander; hoe het zij,
Hij sloeg, het zwerven moede, aan den oever
Van 't blauwe meer zijn tenten op, - en straks
Werd Kaïns erf de bakermat der Kunst.

Het leven duurde lang in ouden tijd;
Een schip gelijk met klapperende zeilen
Langs effen vloed, zoo gleed het langzaam voort.
Men sloeg den tragen loop der sterren gâ,
Men won in lichaamskracht, eeuw-in eeuw-uit,
Men had den reuzeneik als loot gekend
En duizendmaal zag men de vooglen paren.

Nog niemand had in Kaïns jonge stad
Den Dood gezien dan Kaïn zelf alleen.
Reeds waande hij dat hier, uit Jahve's oog,
De mensch onsterflijk was. Geen zweem van slijting
Verried zijn lichaam, schoon reeds eeuwen oud;
Maar donker als 't gebladerte des pijnbooms

Golfde achter hem het haar, wanneer hij liep;
Het forsche lijf verrees met iedren dag
Weer even krachtig, als de zon uit 't meer;
En 't bloedmerk, hem door Jahve ingeprent,
Bleef even scherp van omtrek; even helder
Het bloedgeheim geteekend voor zijn geest.
‘Nooit,’ sprak hij, ‘zal mijn schuldloos kroost vernemen,
Hoe 't roode levenssap den mensch ontvloeit
Wanneer zijn broeder hem verslaat.’ 't Is waar,
Elk kind bracht bij zijne intrede in de wereld
Een nieuwen afdruk van dat teeken mee,
Maar 't moederhart was op dien afdruk trotsch.

Zoo leefden de geslachten vreedzaam voort.
Men zocht geen buit en twistte niet om voordeel;
De klare bronnen schaften frisschen drank
En bekers de pompoen; de takken bogen
Van gouden vruchten, wachtend naar de hand
Des plukkers; en tot kleeding en tot dak
Bood 't woud en zijn gebladert' rijklijk stof.
Men werkte langzaam voort, gelijk de maagd
Die 't weeldrig haar tot kunstig netwerk vlecht
En telkens poost, en peinzend met de hand
De tressen streelt, en naar den vlinder tuurt
Of naar de nijvre mier die huiswaarts spoedt.
Eén lange feestdag was voor hen de Tijd;
Geen arbeid eischte spoed tot zijn voltooiing;
Een zelfde zoete taak werd staag hervat
Als 't ijdel snappen van een kindermond;
Want liefde, die naar geen verandring haakt,
Heerschte onbeperkt en leî den wil aan banden.

Tot eens de forsche Lamech bij het spel
Den jongste en den schoonste van zijn kroost
Deed sneven door den steen. Met zoet gevlei
Beproefde hij den jongling weer te wekken,
Hield hem wat hem het liefst' was voor 't gelaat,
Maar blik noch lach gaf van bewustzijn blijk.
Rondom het tweetal stonden de geslachten
En zagen hulploos toe; tot Kaïn zelf
Verscheen en sprak: ‘De knaap ontwaakt niet weer.
Dit is de slaap die nooit een einde neemt.
Graaft onder 't gras een bed voor hem in de aarde:
Want weet, daar leeft omhoog een machtig God,

Op 't menschenras verstoord, maar meest op mij.
Vergeefs is Kaïn uit diens land gevlucht;
Hij is het die het kind verslagen heeft;
Hij heeft ons erf gevonden, en voortaan
Zijn we onderworpen aan zijn wreede wet.
Hij kan elk uur al die ons lief zijn dooden.
Ja, onze dagen mogen talrijk zijn,
Wij en al de onzen zinken eens in 't graf:
Zoo wil het Jahve, en zijn wil is sterk.
Ik dacht dat 'k ver genoeg was heengereisd
En hij mij niet kon volgen - ijdle waan!
Hij wandelt ongezien en strooit verderf,
Hij brengt den Dood, en zeker keert hij weer.'

En van dit uur bezielde een nieuwe geest
't Geslacht van Kaïn; 't zorgeloos genieten
Had uit; het scheen hun toe of zelfs de zon
Met droefheid neêrzag op den armen mensch,
Gelijk een teedre moeder, die haar kind
Ziet sterven en 't wil troosten met een lach,
Maar hare tranen niet verbergen kan.
De Dood voerde over 't leven heerschappij;
De Tijd, onmerkbaar als de lucht voorheen,
Deed nu voortaan zijn zwaren voetstap hooren
En maande telkens aan het naadrend eind.
Het streven naar een doel verdreef de rust;
De ijver huwde zich aan 't werk, en 't overleg;
Nooit had men 't licht zoo innig liefgehad,
En ieder sprak: ''t Zal gaan en keert niet weder.'
Geen knopje in 't hout, geen kiezeltje in de beek,
Geen schaduw of zij werd den menschen dierbaar
Door 't denkbeeld dat het leven einden zou.
De zekerheid der scheiding mengde vrees
In 't zoet genot van liefde en huwlijksvreugd,
En schonk aan beide grooter innigheid.
't Geheugen werd geboren, 't heerlijk wonder
Dat met een glans, zoo zacht en vredig als
Het licht der sterren, straalt in onze ziel,
Dat ons de graven onzer dierbren toont,
Ja ons de dierbren zelf doet wederzien,
Ofschoon ze plaats, noch licht, noch warmte vergen;
Gestorven en toch ons nabij, gereed
Tot ons te komen bij den eersten roep,
Om ons te troosten met hun zachten blik

Of tot den kus hun lippen ons te bien.

Zoo werd de dood voor Kaïns ras het zaad,
Met tranen wel bedauwd, maar rijk in vrucht
Van leven en van drang tot werkzaamheid.
Doch Lamechs zonen voelden 't meest den prikkel
Des ijvers, en de kracht die steeds ontspringt
Waar 's menschen wil moet kampen tegen 't lot.
‘Eens komt de nacht,’ zoo spraken zij; ‘vergeefs
Zal dan de geest de hand ten arbeid roepen;
Dan is de poort gesloten voor den wil,
En op de lippen sterft de laatste wensch,
Nog eer wij zelf den dood zijn ingegaan.
Zoolang dan onze geest zich uiten kan,
Zoolang onze arm gespierd is tot de daad,
Laat geest en arm vereenigd vormen scheppen
Die leven zullen ook na onzen dood,
En zelfs haar macht betwisten aan de zon,
Haar dwingend hare schaduwen te buigen
Naar onzen wil. Komt, laat ons daden doen
Die blijven zullen wen ons 't licht ontzinkt
Als thans aan onzen broeder, jong geveld,
Maar die weer levend oprijst in ons hart
Zoovaak wij daar zijn beeltnis tot ons roepen.’

Want 't kroost van Lamech was een heldenras.
De oudste, Jabal, met zijn kalmen blik,
Deed denken aan den stroomgod, vader Nijl,
In al 't gevoel van waardigheid en macht.
Maar rusteloos als 't vuur was Tubal-Kaïn;
Als 't vuur, dat loeit, zich uitspreidt, hooger stijgt,
Wáár slechts zijn honger buit en voedsel vindt.
Sterk als de orkaan was zijn gespierde vuist.
Zijn schoudren schenen blokken van graniet,
Zooals de bergstroom meêsleurt in zijn vaart
En eeuw bij eeuwen buldrend overplast.
Die lichaamskracht, zich voedend door beweging,
Deed rustloos zinnen op steeds nieuwe taak,
En dreef tot zoeken hem door aarde en lucht
Naar weerstand, dien zijn arm verwinnen mocht,
Naar vormen, die zijn forsche hand kon kneden
En dienstbaar maken aan zijn sterken wil.
Dus Tubal-Kaïn.

Maar het fijner zintuig
Van Jubal spoorde deez' tot vorschen aan
Naar 'tgeen er in de stof verborgen woont, -
Den geest, die vorm en klank in 't leven roept.
Dit peinzend zoeken baarde een zoete smart,
Een dorsten, door het vinden zelf geprikkeld,
Een weemoed, als wellicht de zaalge kent
Omdat hij voor zijn vreugd geen klanken vindt.

Inmiddels leerde Jabal 't vee betoomen,
En uit de volle uiers stroomde mild
De nectar, die den ouderdom verkwikt
En 't jonge leven voedt en onderhoudt.
Zijn vriendelijke hand schonk dak en voedsel
Aan kalvren, wit van voorhoofd, tot de troep
Bij 't vallen van den avond westwaarts tuurde,
Hem beidend, die van daar den voorraad bracht.
Zijn minzaam woord vertroostte 't klagend schaap;
Hij voedde 't hulploos lam dat, ras volgroeid
En door 't instinct geleid, zijn schreden volgde,
Tot hij, hun hoeder, straks hun gids kon zijn
En naar zijn wil hen leiden door het veld,
Gehoorzaamd op zijn wenk, maar niet uit vrees.
Toen bouwde hij zijn tenten in de vlakte,
Tot waar ze, ver in 't Oosten uitgespreid,
Den eersten groet ontvingen van de zon.
Zijn zuster ook, met vrouwelijk beleid,
Zij repte naar zijn ouderricht de hand
En vond den schat verborgen in den room,
Als 't gouden stuifmeel in de bloem verscholen.
Hij ving het wijfje van den wilden wolf
En bracht het met haar broedsel in zijn tent,
En koesterde de spitsgebekte jongen,
Tot al het kleine goed met vrees en hoop
Zijn schreden volgde; tot elk nieuw geslacht,
Steeds meer en meer het eenzaam woud vergeten,
Des menschen woning deelde uit vrijen wil.
Dit was het werk van Jabal; hij begon
Het herdersleven, en tot vreugd van 't nakroost
Sloeg hij den zoeten band van 't huisgezin
Om 't goedig dier dat, door zijn hand gestreeld,
Des menschen leed trouwhartig deelen zou.

Maar Tubal-Kaïn had het vuur getemd;
Geketend in een boei van steenen, boog 't
Zijn vlam, en loeide in machteloozen toorn
In 't ruw fornuis, totdat door kracht betoomd
't Hem vormen schiep die hij bewerken kon,
En 't harde zacht en 't weeke hard deed worden.
Hij kneedde naar zijn wil de vochtge klei,
En lachte als hij haar in den gloed zag staan,
Gevormd naar zijn ontwerp; maar 't grauwe erts
Dat ruw en koud in de aard verborgen lag,
Bracht Tubal gloeiend uit de vlam tevoorschijn
En als bezield met leven, tot zijn hand
Met forschen hamerslag het smeden kon,
En 't als de klei gehoorzaamde aan zijn wil.
Hij werkte dag aan dag; steeds overtrof
De uitkomst zijn verwachting; iedre vorm
Gaf weer van nieuwe vormen 't denkbeeld aan.
(De geest die in de stof woont helpt den onzen,
En hij voltooit wat onze hand begon.)
Zelfs in zijn droomen stond hij voor 't fornuis
En zag zich duizend vormen geopenbaard.
Dan sprong hij met een kreet van vreugde omhoog
En, vreezend dat hem 't denkbeeld mocht ontsnappen,
Begaf hij met dien ijver zich aan 't werk
Waarbij geheel de ziel haar kracht vergaart
Tot stijving van de spieren. Iedre dag
Bracht nieuwe zaken die, ter aard' geworpen,
Onschuldig speelgoed schenen, maar waarin
De zaden scholen eener rijke toekomst.
De bijl, de keten, 't vlijmend rad, de knots,
Zij hielden reeds de kreten in der smart;
En naast hen ruischte in ploegschaar en in spâ,
In d' ijzren koevoet, 't snoeimes en de zaag,
Het blij gejuich van 't oogstveld en de workplaats,
't Geluk der toekomst van het menschenras.
Dus vormde Tubal velerlei. Men zegt
Dat wat hij wrocht ten deele nog bestaat,
Als: dertig zilverlingen, die het kroost
Van Noach in het zand begraven vond.
Hij maakte ze, och, uit blooten lust tot scheppen,
Maar eenmaal zouden zij het bloedgeld zijn
Waarvoor een Judas zijnen Heer verkocht.
En wie nog thans ze in vrede of strijd gebruikt,

Kweekt in zijn bloed die koortsdrift naar 't bezit
Die, hooger stijgend, hem ten vloek zal zijn.
Toch woonde er geen verraad in Tubals hart,
Noch hebzucht, noch gedachte aan naadrend leed
Dan 't ééne leed - dat eens de dood zou komen
En 't zeker eind van arbeid en vernuft.
Hij wees den weg voor 't scheppende genie,
Dat 's menschen geest ter overwinning voert.
Bij 't klinken van zijn hamer op 't metaal
Verzamelde oud en jong zich om hem heen;
Met vragend oog betastten ze ieder voorwerp,
Tot hen het toeval het gebruik deed zien,
En straks de vlijt zich repte in Kaïns stad,
't Bewustzijn van een ernstig levensdoel
Als een verkwikkende adem hen bezielde
En uit het hart den schrik des doods verjoeg.

Ook Jubal lette op 't zwaaien van den hamer,
Tot eens zijne oogen, mijmrend afgewend,
Van vreugde straalden, niet om wat hij zag
Maar om hetgeen hij luisterend vernam:
Een melodie, die hem de uiting scheen
Van wat er woelde in 't binnenst zijner ziel,
Een lied door 't klinkend ijzer aangestemd.
En als steeds andre vormen 't aanzijn kregen,
En Tubal 't hard metaal ter aarde wierp
En nieuwe tonen trilden, scheen 't hem toe
Alsof een stem uit elk dier tonen sprak.
De galm der holle schaal, het klaatren, 't bonzen, -
Als licht dat in de ruimte zich verbreidt
En schittert tot in 't binnenst van ons hart, -
Bestormden zijn gemoed met zooveel kracht,
Dat liefde en toorn en hoop, ja heel zijn wezen
In gisting kwam, en stille vrede en smart
In zoete melodie of schrillen kreet
Zich uitten in het diepste zijner ziel.

En blijde en zorgzaam als een jonge moeder
Die leven en ontwikkling in zich voelt,
Sloop hij onopgemerkt naar 't eenzaam woud
En lette op 'tgeen de wildzang er vertelt
In klanken laag en hoog; een zoete taal,
Een mengeling van tranen, lachen, blikken,
Die doordringt tot in des luisteraars gemoed

Waar ze, eer zich de gedachte vormen kan,
De beste vrucht van 't denken, blijdschap, wekt.
Hij keerde peinzend huiswaarts en vernam
Het golvend klankspel van 't gesproken woord:
Den bastoon der berisping; 't vleiend vragen,
Eerst als een deuntje eentonig voortgezet,
Maar straks zich heffend tot den bitsen eisch,
Of dreigend als de opgeheven vuist;
Den roep der moeder, en der kindren antwoord;
Den lach, als 't klaatrend beekje neergestort;
Het lokkend huiswaarts troonen van het vee;
Den zachten galm der langzaam stervende echo, -
En altijd vond zijn oor in elk geluid
Den maatslag van zijns broeders hamer weer....

Eens zat hij eenzaam neer; rondom was 't nacht,
Maar 't licht, dat in hem scheen, straalde uit zijn blik.
Gelijk somtijds een opgevangen geur
Herinneringen in het leven roept,
Die samenvloeiend plotsling een gedachte
Doen rijpen, scherp geteekend voor den geest,
Zoo deed de trilling van schier elk geluid
Een lichtstraal flikkeren in Jubals ziel,
Die hem hetgeen daar kiemde duidlijk toonde;
Totdat een denkbeeld opschoot in zijn brein
Dat hem met wilde kracht tot scheppen drong.
Met uitgespreide armen rees hij op
En staarde hijgend in den donkren nacht,
Alsof een glans, een godheid hem verscheen.
Wat hij daar zag was zijn gedachte, 't beeld
Van 't onvoltooide, 't doelwit dat ons lokt,
De ongeboren vrucht van onzen geest,
Die rijpt ten koste van ons eigen bloed,
Tot wij, haar voedend, zelven ondergaan.

Hij sprak: ‘Zoo eens die onbestemde klanken,
Gerezen uit het reuzenhart der aard,
Die kreten, als geslaakt in barensnood,
De uiting waren van een geest, die worstelt
In zijne boei; indien 't geluidenspel
Van 't harde ijzer, dat in dichten drom
De gansche lucht met trillingen vervult,
Gepaard werd aan de stem, met al den gloed
Die in 't gewone leven haar bezielt,

Maar die dan galmen slaken zou, veel stouter
Dan onze nooden eischen, teeder ook
En vol van aangename wisseling, -
O zoo dit denkbeeld, dat ik scheemren zie
Als heuvlen, in den ochtendmist gekleed,
In vorm en klank tot leven werd gewekt,
In klank, aan strenge regelmaat geboeid,
Dan - ja ik, Jubal, zal dit werk beginnen;
Nieuw leven zal er uit ontspruiten dat
De kindren van mijn ras doordringen zal,
Gelijk de zomer uit de lente ontspringt
Of 't mingenot uit 't onbestemd verlangen.'

't Ontwerp was rijp, en door het licht bestraald
Der toekomst waakte Jubal door den nacht,
Den loomen dageraad verbeidend, die
De aarde hem als gistren toonen zou,
Waar al wat hem zijn schoone droom deed zien
Als schatten in de mijn begraven lag;
Waar hij, gezind een wereld te vervullen
Van al de vreugd der goddelijke Kunst,
Gedoemd zou zijn, geduldig, uur aan uur,
Onbijgestaan te worstlen met de stof.
't Is dit geduld dat ook den zeeman voegt,
Die vreemde kusten zoekt tot anderer nut.
Jubal moest worstlen, zooals elk die aanvangt.
Hij zette 't eerst den beitel in het steen;
Toch, luistrend reeds naar 't volle koor der toekomst,
Kon hij niets scheppen dan - een kleine lier.

Maar nu ook uit der snaren melodie
Klonk lieflijk hem haar stem als antwoord toe,
Als waar' 't de wijze en vriendelijke les
Dat dáár alleen de Kunst zich lauwren vlecht,
Waar zij door vaste wet zich binden laat
En matiging den gloed betoomt der zinnen.
Toen stortte hij zijn vreugde uit in een lied,
't Bezielde woord, door trillingen verlengd,
Gelijk een vonk een lichtstraal van zich werpt,
Of een gedachte ontvlamt tot vuurge min.
Thans ruischte naast zijn stem de melodie,
Als mond aan mond in 't kunstloos lied gepaard.
In de eenzaamheid van 't woud beproefde hij
't Gevleugeld woord; toen riep hij juublend uit,

Met al den hoogmoed van den bruidegom
Die zijne bruid aanschouwt: ‘Dit heerlijk wonder,
Mijn eigen, mijn geketende muziek,
Zal 't kostbaar erfgoed zijn van mijn geslacht
En het verkwikken als de morgenzon.
Mijn lied zal als de stroomen zich verbreiden;
Den jongren zal ik leeren hoe door kunst
De lier getokkeld wordt, en het geheim
Hun toonen hoe zij schaatren kan en treuren.
Zoo zal 'k de vader zijn der harmonie;
Jubal zal leven wáár ook het lied weerklinkt!’

Dus juichend, als een god die giften brengt,
Trad Jubal uit zijne eenzaamheid te voorschijn
Om zijn geslacht te zeegnen. Het was avond,
Wanneer op 't veld de schaduw zich verlengt,
Het naadren van den nacht tot eerbied stemt
En 't stervend zonlicht dubbel heilig schijnt.
De milde bloesems tooiden het geboomte;
De aarde en hare schepslen vierden feest,
Alsof eenzelfde hart in beide sloeg,
En ziel en zintuig, rots en bloem en plant
Gekoesterd werden door eenzelfden adem.

De stam van Kaïn rustte op den grond.
Eén breede kring omvatte de geslachten.
Het kind verschool zich aan de reuzendij
Des sterken mans, door eeuw aan eeuw gebronsd.
De forsch gebouwde moeder aan zijn zijde
Zag, kalm als Demeter, den kring in 't rond
Van vlugge knapen, dartlend in hun rust
Met schalkschen knik of wenk, of vroolijk stoeien,
Als bloemen waar het koeltjen onder speelt;
Want allen hadden rijklijk zich vergast
Aan noten, sappig ooft en verschen honig;
En thans was gulle vroolijkheid hun wijn,
Die onbekrompen rondging in den kring
En niemand treuren liet; want Kaïn zelf
Lachte, als de titan die zijn smart trotseert.
Ginds zat ook Jabal, midden in een groep
Van kindren, lammeren en welpen, huppelend
Op kleine hoeven of gekuilde voetjes,
En blatend, blaffend, schaterend in koor.
Maar Tubals hamer galmde steeds van ver;

Tubal alleen verlangde naar geen rust;
Geen feestlijk uur mocht zijn fornuis doen dooven.
Hem was het werk genieting; alle rust
Versmaadde hij, slechts niet den zoeten slaap,
Wanneer hij droomend ook nog werken kon.

Toch stoorde een onverklaarbre dorst hun heil,
Een innerlijke drang, een stil begeeren,
't Bewustzijn van iets groots dat komen moest,
Als bloesem eener vrucht die rijpen zou.
Wen blik en wenk en woord was uitgeput,
Verried een zucht dat nog het hart verlangde.
Toen, met een gloriekrans om 't edel hoofd,
Als 't zonlicht dat de korenschoven tint,
Kwam uit het Oosten Jubal met zijn lier,
En hief een plechtig lied aan in den kring,
En deed den zoeten galm der snaren rijzen
Met wissen maatslag, lisplend als een zucht
Of schallend als een juichkreet: ruischende echo's
Der driften, die er woelen in 't gemoed.
En vreugd doordrong de lucht, doordrong de schare,
En smolt hun zielen in verrukking saam,
Al sprak ze een andre taal tot ieders hart, -
Gelijk de jonggeboren lente in 't schepsel
De driften stilt of opwekt, een bezieling
Die hier tot toorn en ginds tot weekheid stemt.
Wie reeds een zestal eeuwen had doorleefd,
En achter zich die reeks van maanden zag
Als stammen achter stammen in het woud,
Die reisde droomend langs zijn pad terug
Tot hij het lieflijk plekje wedervond,
Waar eens de zon als kind hem had verkwikt.
't Was zaligheid te rusten in 't verleden,
Het een'ge wat op aarde zeker is.
Hij schreide van genot. Maar 't jong geslacht
Zag hunkrend in de toekomst, 't tooverland
Waar golf en strand in zonnegloed zich baden,
En louter zaligheid de lucht vervult.
Intusschen maakte 't lieflijk maatgeluid
Zich meester van het opgewekt gemoed,
En bracht beweging in den kring, gelijk
Een beekje, als zich in 't dal de wind verheft,
Zijn golfjes rept, totdat èn jongelingen
En maagden, - allen op eenzelfde wijs

Het haar in lange tressen saamgesnoerd, -
Gedreven door de zachte melodie,
Half onbewust zich reiden tot den dans.
Bevallig golfden haar en ledematen,
En fraaie kringen teekende de voet,
Geleid door vingren, los ineengevoegd.
Maar nu weerklinkt de lier met dubble kracht;
De dans brengt gloed in de muziek, en deze
Doet weer den dans versnellen; ieders oog
Straalt van genot, door de anderen gedeeld,
Tot heel de kring die toezag, zich verhief,
Half angstig half verrukt door 't nieuw mysterie.

Zelfs Tubal werd opmerkzaam; zwart berookt
Drong hij het krachtig lichaam door den troep,
Tot hij de lier in 's broeders hand ontwaarde,
Het werktuig, door zijn vuurhaard voortgebracht,
Door hem gesmeed, onwetend wat hij wrocht.
Wat schonk aan dit metaal die toovermacht,
Zijn gansche ziel vervullend als een droom,
Die heel een wereld bouwt uit één gedachte?

Het zonlicht week, maar nog weerklonk de lier;
En toen zij zweeg brak de triomfkreet los.
Het scheen of zelfs de sterren medejuichten
En of de nacht nooit schooner was geweest.
Bewondrend dringt men zich om Jubal heen;
De een smeekt dat hij zijn kunst hem leere, een ander
Ving zelf de melodie op van het lied.
Het viel gemaklijk, waar de vinder voorging.
Waar God Zijn licht zendt is 't voor ieder dag.

Aldus schonk Jubal aan zijn ras de kunst,
De Toonkunst, tweede en eedler spraak, waardoor
Bij 't ruischen van de snaren, vreugde en leed
In dans en zang een breeden uitweg vinden.
Voortaan werd menig lier gevormd, en de echo
Van menig lied weerklonk en wekte 't beeld
Van 't lang verleden op. Doch nu ook werd
Wat Jubal had gevonden zoo gemeenzaam,
Dat hij verdrietig tot zichzelven sprak:
'k Hoor steeds mijzelf en dit verengt mijn geest.
'k Wil henenreizen naar het verre land
Waar hooger bergen zich ten hemel heffen

En tot de sterren reiken met hun kruin;
'k Zal luistren naar haar zangen, onvermengd
Met aardsche klanken. Zulke oorden zijn er,
Waar andre vormen andre tonen wekken,
Waar andre donders het gebergt' doen beven,
Waar feller stormen trotscher woud doen schudden
En andre liedren schallen uit het loof;
Waar al wat zingt of galmt of loeit of suist,
Mij nieuwe zangen leert. Daar zal ik luistrend
Mijn kunst ontwikkelen, den boom gelijk,
Die wassend altijd schooner vruchten draagt,

Hij maakte een vlot, en reisde met den stroom
Naar 't Zuiden, mijlen ver, totdat hij waande
De pijlers zelf van 't hemeldak te zien.
Daar vond hij bergen, wier besneeuwde top
Geheel zijn ziel vervulde met ontzag.
Zij fluisterden hem melodieën toe,
Die krachtiger de snaren trillen deden,
Terwijl zijn stem vol heilgen eerbied klonk, -
De uiting van den lofzang in zijn hart.
Het was de landstreek, sedert tal van eeuwen
Bewoond door 't kroost van Seth. En Jubal sprak:
‘Hier vindt mijn ziele laafnis voor haar dorst.
De heemlen rusten op de heuvlen, 't avondrood
Doorgloeit d' onpeilbren stroom. Hier wil ik wijlen,
Opnieuw mij lavend aan de moederborst
Der in de blauwe ether drijvende aard,
Wier stem mij, haren zoon, verzaden zal
Als 't zoet der bloem de honigbij verzaadt.’
Ronddolend toefde hij hier eeuw aan eeuw,
En tonen zaaiend gaarde hij den schat
Voor 't kroost dat eens in andre lucht zou wonen,
Het arme menschenras der verre toekomst,
Schaars vreugde smakend in een spanne tijds.

En wáár hij henentrok besteeg zijn voet
De hoogste tinnen, - maar het hemellied,
De reuzenzang der myria den zonnen,
Zich wentlend in haar baan, trof nooit zijn oor.
Want waar hij rees daar rees de hemel meê;
Wat hem de hoogste bergtop toonen kon
Was slechts een ruimer uitzicht over de aard.
Tot eenmaal hij den oceaan aanschouwde

Als vloeibaar licht onmeetlijk uitgespreid,
Haar plechtig loeien hem in de ooren klonk,
Haar klateren en klotsen tegen 't strand.
Toen zat hij neder, en zijn speeltuig zweeg.
Hij peinsde: ‘Groot is de aarde en ik ben zwak,
En waar de hemel schijnbaar op haar rust,
Daar vindt mijn voet geen grond, maar slechts dien stroom,
Aanbruisend als een heir van wilde rossen.

Wel hoor 'k steeds nieuwe stemmen, wáár ik ga;
Mijn geest verruimt zich naar ik verder trek;
Maar zwakker wordt mijn lied, en 't hart ontzinkt me,
Omdat mij stemgeluid ontbreekt en kracht
Tot 't spannen mijner lier. Ach, al haar snaren
Zijn veel te dof voor d' aandrang mijner ziel.
Mijn vroeger lied is krachteloos, en thans
Heeft hart noch tong noch speeltuig meer de macht
Om te vertolken wat mij de aarde zegt.
Te diep is het geheim, te zwak mijn zintuig.

Niet verder wil ik reizen; 'k wil nog eens
Mijn broedren wederzien, en 't schoone land
Waar 'k werd geboren en waar 't lied ontstond,
Daar zal de frissche jeugd mijn hymnen zingen
Met al het vuur dat Jubals hand en stem
Ontzonk, dat in zijn hart, zijn geest nog woont
Maar machtloos is. Daar zal mijn dankbaar volk
Mij tegensnellen, juichend: Ziet, daar is hij!’

De tocht was lang. Ontelbre palmen wiegden
Hun gouden trossen tegen 't luchtazuur,
Langs 't pad waar, met het sterrenheir tot gids,
De zanger wederkeerde naar het oord
Waar hij het eerst, vervuld van zoete droomen,
In 't speeltuig uiting vond voor zijn gevoel.
Daar zou hij al het oude wederzien;
't Herkennen zou voor allen zalig zijn!
Zijn schreden doolden door het dichte woud
Of voerden hem langs 't eindelooze strand.
Door afgelegen oorden dwaalde hij,
Waar vreemde volkren hunne woonsteê hadden,
En onderrichtte hen in zijne kunst.
En toen in 't eind geen smeeken baten mocht,
Dat men hem veilig verder trekken liet,

Toen stond hij ook de oude lier hun af
En reisde voort. Maar nu ook restte niets
Waaraan de vreemdling Jubal kennen mocht,
Den sterveling uit wien 't onsterflijk lied
Geboren was. Het rimplig voorhoofd dekte
Twee oogen, waar de glans was uitgebluscht,
En om zijn slapen golfde sneeuwwit haar;
De eens vuurge geest had ieder zichtbaar teeken
Van vroeger schoonheid afgelegd, als de eik
Die in den herfst zijn bladerkroon verliest;
Zijn stem klonk zwak gelijk een kinderstem;
Hij was een schaduw slechts van 't schoon verleden!
Zoo kwam hij in zijn vaderland terug,
En zag de welbekende heuvlen weer
Hem vriendlijk tegenwenkend, en gebaad
Nog steeds in 't lieflijk zonlicht zijner jeugd.
Zijn oog herkende 't lommer van het woud;
't Was of hij nog dezelfde vlinders zag
Langs 't bloembed zweven, of dezelfde koekkoek
Hem uit de verte 't welkom tegenzond.
Ja, 't kwam hem voor dat, trouw gelijk een moeder,
De aarde zelf hem toeriep: ‘Kom, mijn zoon!
Hier stond uw wieg, hier rusttet ge aan mijn borst,
Hier voedde ze u voor 't eerst, en één omhelzing
Hield ons geboeid in eindelooze vreugd’.

Doch als hij verder voorttrok door het dal,
Besloten eerst bij Kaïns stam te rusten,
Daar trad het beeld dier onbestendigheid,
Die al hetgeen veroudert van zich stoot,
Hem tegen, als een vreemde aan onzen haard
Die spreekt: ‘Dit huis is 't mijn’. Het scheen, zijn oog
Dreef bittren spot met zijn herinneringen.
Het oude had voor 't nieuwe plaatsgemaakt
Als schaamde 't zich den dag. Waar zijn geheugen
Hem enge paden wees, daar vond zijn blik
Een uitgestrekten heirweg, breed en vlak,
Met woningen bezoomd en praalgesteenten.
De kleine stad, waar eens de nijvre hoop
Als bijen om de korve was vergaard,
Verbreidde nu zich woelig heinde en ver,
Gelijk een reus, diep aadmend in zijn slaap.
Het duizelde den arme; bevend zonk hij
Ter zijde van den weg op 't mosbed neer.

Niet ver van daar verhief een fraaie tempel,
Uit kostbaar cederhout gewrocht, zijn dak.
De morgenzon, vol luister opgegaan,
Wierp gloênde stralen op het trotsch gebouw,
Op 't welkend mos en d'uitgeleefden man.
De heerlijke, die eens de Toonkunst schiep,
Lag hulploos en vergeten aan den weg!
Op eenmaal klonk muziek van ver hem toe.
Hij luisterde,.... de smart week voor verbazing
En deze maakte voor verrukking plaats.
Die tonen, zwellend bij het naderen,
Dat was zijn vroeger droom, het ideaal
Van 't eens zoo vurig thans verstomd gebed;
Alsof zijn geest, reeds zwevend boven de aard,
De tonen opving van het heerlijk lied,
Door englen aangestemd in 't heilig koor.
Hij luisterde. Het zacht en zielvol ruischen
Goot hemelzaligheid in zijn gemoed.
Toen, als een bloem, geborsten uit den knop,
Brak eensklaps schetterend trompetgeschal
In volle galmen los; en nu ook zag hij
Het glinsterend metalen werktuig dat,
In vorm een lelie, op de morgenlucht
Zijn hoorbre wierook uitgoot. Uit de straat,
Die langzaam glooiend afdaalde in het dal,
Verscheen een breede stoet, op lier en fluit,
Cymbaal, bazuin en citer lieflijk spelend,
Terwijl èn maagd èn jongeling in koor
De tonen zingend volgden, of somtijds
Afzonderlijk de stem verhieven. Toch,
Hoe ook de zoete galmen rezen, daalden,
Eén woord klonk immer boven alles uit;
Als wen een menigte in het heiligdom
Een godheid aanroept, in wien aller liefde
En aller smart en vreugde zich vereent.

Dat woord was: ‘Jubal!’ .... 't Was de naam van Jubal,
Die 't luchtruim klievend naar den hoogen steeg,
Als toonde daar de schepper van het lied,
Dat thans hem dankbaar weer werd toegejuicht.
De oude man, ineengehurkt op 't mos,
Door niemand opgemerkt, dronk met verrukking
Den wellust in dier tonen, tot zijn hart,
Tot berstens toe vervuld van vreugd, hem zeî

Dat dit de schoone vrucht zijns levens was,
De aardsche zaligheid uit hem geboren.
En toen de stoet met geestdrift in het oog
Luid zingend nader kwam, toen rees in hem
De vuurge wensch dat men hem kennen zou,
Hem, Lamechs zoon, dien al hun vaadren kenden,
Hem, Jubal zelf, het voorwerp van hun dank.

Vergeten was al 't leed, en slechts de drift
Sprak in hem, dat de wereld weten zou
Hoe hij het was die 't zaad had uitgestrooid,
Dat kiemde toen hij verre was, en opwies
Hier waar hij thans, als uit het graf gewekt,
Alleen en door geen vriendenhand gestreeld,
In d'arm des doods getuige was van 't heil
Dat uit zijn eigen leven was gekweekt.
Zou ook zijn lied door alle eeuwen schallen
Zoover zich zonnen wentlen door 't heelal,
Ja zelfs het hemelkoor weergalmen doen,
Toch sprak, in 't aanzicht van dit grootsch verschiet,
De stem der zelfzucht in dien armen oude,
Dit schemerlicht dat haast zou ondergaan,
Den flauwen naglans dier eens heldre zon,
Die eeuwenlang de aard verheerlijkt had.
De halfgod, die een wereld had verrijkt
Met 't heerlijkst goed, moest onder al zijn glorie
De kleinheid toonen van het menschenkind!
Want niemand zag hem, waar met liefde en dank
Elk als om strijd luid Jubals naam verhief.
Moest hij dan hier in kommer nederliggen,
Waar zijn geslacht blij juichend naast hem trad?
Hij hijgde van verlangen daar te zijn,
Bezield te worden door den machtgen geest,
Die in het midden woonde dezer schare.
Waar lette ooit de geestdrift op 't gevaar?
De machteloosheid van 't gekromde lijf,
Zijn stem verzwakt tot nauw verstaanbaar fluistren,
't Is al vergeten; heel zijn ziel in gloed
Dringt, drijft hem, aan de zijnen zich te toonen,
Nu zij 't portaal des tempels nader treên.
Hij snelt vóór 't heiligdom hun tegemoet,
En roept met wat aan kracht hem rest hun toe:
‘Ik, ik ben Jubal! Ik schonk u de lier!’...

Die kreet, nauw hoorbaar uitgestooten, werd
In zwijgende verbazing aangehoord,
Alsof, terwijl met angstig kloppend hart
Een menigte de krijgsmuziek verbeidt,
Die haar de overwinning melden zal, -
Het snaterend trompetje van een kind
Zich plotsling hooren liet. Een luid gelach
Verbreidde zich tot in de laatste rijen
In dartlen spot... En Jubal kromp ineen,
Beschaamd, zelf twijflend of hij Jubal was
Of slechts een vleeschgeworden droom van Jubal,
Wiens kunstvuur hem een oogwenk had doorgloeid
Een droom, die bij 't ontwaken treuren doet
Om 'tgeen zoo schoon was en zoo wreed verdween.
Maar eer nog 't lachen zweeg, verrees de toorn
Om wat als heiligschennis werd beschouwd.
In 't vroom geloof dier schare deed de naam
Van Jubal aan iets groots, iets godlijks denken,
Onvatbaar voor veroudering en dood,
Den dood, die over 't stof alleen regeert.
't Was misdaad ook, dit uur, op deze plek,
Te lachen, zelfs om 't reevlen van een dwaas.
Geen spot mocht wonen waar men Jubal vierde.

Twee van de ijvrigsten in Jubals dienst
Verlieten hunne plaats, en wierpen zich
Op d'ouden man, en dreven hem van daar,
En sloegen hem met hunne fluiten. Ach, waartoe?
Hij klaagde noch weerstreefde, maar met spoed
Schoon wankelend, als waar' die hoon een storm
Die 't zwakke lichaam voortdreef, krachtiger
Dan de afgetobde geest, zocht hij een wijk
In 't struikgewas en viel daar machtloos neer.
En daverend ging weer de groote naam
Van Jubal op; - maar Jubal strekte eenzaam
Zich neder om te sterven. En hij sprak:
‘Ziedaar het eind! Zoover de lucht zich welft
En 't menschenkroost omsluit, vervult mijn naam
De wereld, - en hier lig ik, 't overschot
Van zooveel luister, de uitgebrande asch
Eens menschenlevens, een verworpen man.
Eens hijgde ik smachtend naar den waterstroom
Maar 't zeegnend nat was buiten mijn bereik;

Zoo wordt ook thans me 't karigst loon ontzegd
Voor al de heerlijkheid die 'k heb gewrocht.

Is dat de nacht die daalt? Een frissche koelte
Wuift liefelijk mij tegen; 'k voel me omringd
Door donzen vleuglen. Maar daar boven mij...
Is dat het maanlicht? 'k Zie een zacht gelaat,
Schoon als muziek toen nog mijn harte jong was.
O keert gij weer, gij genius van 't lied?'

't Gelaat boog vriendlijk over Jubal heen,
Als 't zilvren licht in stille zomernachten,
Zooals somtijds 't geheugen ze ons vertoont
In 't onveranderlijk verleden, dat
Toch zelf slechts uit verandering werd gebouwd.
En snaren ruischten bij het visioen.
Hij wist niet of 't gelaat die tonen schiep
Dan of het zelf daardoor werd voortgebracht;
Want zien en hooren waren één, zijn zinnen,
Ze vloeiden saam in één genot; zijn geest,
Naar hooger strevend, was van 't aardsche los;
Gelijk een kind, dat zittend aan het meer
De blauwe lucht vóór zich weerspiegeld ziet,
Verrukt de wereld om zich heen vergeet
En aan niets denkt dan aan dien schoonen hemel.

'Jubal,' zoo sprak het minnelijk gelaat,
'Ik ben uw rijk verleden, 'k ben de geest
Die van den aanvang af u heeft bezield,
De engel van uw leven en uw dood,
Uw wezen, door uw adem uitgestort
Tot op deez' stond, nu de adem u begeeft.
Ben 'k niet de uwe alleen, een lieve doode,
Die boven allen u gezegend heb?
Uw bruid, die, schoon onzichtbaar voor uw oog,
U boven ieder ander dierbaar was?
Was ik niet uw verlangen, uwe vreugd,
Uw heerlijkst erf, het doel van al uw streven,
Dat ge in den hemel zelf hadt nagejaagd,
Indien ge ook daar uzelf gebleven waart?
Hadt ge ooit van eenig godheid iets verlangd,
Hetzij in luister tronend hieromlaag
Of dondrend op de wolken, - eenig goed
Ter aard, dan in uw ziel te mogen koestren

De zaden van het Lied, en in uw borst
De komst te voelen van der menschheid lente?
Gij hadt uw levensdeel, hoe smartlijk ook,
Aanvaard en 't niet geruild voor 't heerlijkst lot,
Waar niet de tonen ruischten der muziek.
Met haar was heel uw wezen saamgegroeid.
Uw schittrend ideaal, uw vurig streven
Was vleesch van haar vleesch, uit uw bloed geteeld.
En rijk in vrucht ook was uw leven, want
Gij hebt de Kunst niet slechts gehuldigd door
Hetgeen uw ziel genoot in stilte, als 't licht
Des diamants verborgen in de rots;
Neen, 't was uw lust aan anderen te geven,
Den juichtoon te doen schallen op de lucht
En zegen te verspreiden om u heen.
Toen ge op de bergen rondgingt, was uw voet
Gelijk de Lente, die in 't dorre woud
Een Eden schept, want met u kwam de Kunst.
Dit was uw deel: te voelen, scheppen, schenken,
Te grijpen van het leven 't ideaal,
Als in den mensch de zelfzucht is gedood, -
Dat zaad der hel dat enkel distlen kweekt.
Het is de luister van het kostbaar erfgoed
Uws levens dat uw stof veracht doet zijn.
Uw rif zal onbegraven de aarde dekken,
Maar leven zult ge in 't hart van 't menschenkroost,
Gelijk een god, de schenker eener vreugd
Die slechts met de aarde zelve einden zal.
Slechts door te geven kondt gij 't lot verzoenen,
Dat boven allen u zoo rijk deed zijn.'

Hier zweeg de stem; de woorden smolten weg
In melodie; de donzen vleuglen droegen
Hem opwaarts, en de genius van 't Lied,
Steeds op hem nederblikkend, voerde hem
Door 't ongemeten ruim, waar snarenspel
Vol majesteit uit eindeloozen afstand
Zacht ruischte, als ver verwijderd klokgelui;
Tot, waar hij hooger steeg in de ethersferen,
Gehoor en denkvermogen hem ontzonk
Gelijk het kwijnend zonlicht wordt gedoofd.
Wat stoflijk was werd van hem weggenomen,
En Jubal troonde in 't onverganklijk Licht.

Winterswijk.
C. VAN KEMPE VALK.

Politiek overzicht.

Rotterdam, 23 November.

Wat wel volgens de opvatting van een Bismarck de rol mag zijn, die een volksvertegenwoordiging in den staat heeft te vervullen? Vergissen wij ons niet, dan is van hem de vermaarde vergelijking afkomstig van een eerste kamer met een remschoen, die verhoedt, dat de wagen van staat afgronden tegemoetholt. Hoe nuttig werktuig echter een remtoestel ook moge zijn, het werkt eer hinderlijk dan nuttig, wanneer niet de bestuurder van den wagen zelf het in zijn macht heeft en wanneer het wordt aangezet, als niets in den gang van het voertuig het gebruik van dit buitengewone middel rechtvaardigt. Nu heeft het allen schijn, dat Bismarck als wagenbestuurder de volksvertegenwoordiging als zulk een hinderlijk remtoestel beschouwt dat hem voortdurend tegenhoudt, waar hij, naar eigen opvatting natuurlijk, de goede richting inslaat en de best gebaande wegen uitkiest. Dat een volksvertegenwoordiging geroepen zou zijn mede de richting te bepalen en de wegen te kiezen, komt volstrekt niet in zijn gedachte. Nu zou zonder twijfel een dergelijke opvatting als wij bij hem vooronderstellen, eigenlijk moeten leiden tot veroordeeling der gansche instelling, maar zoo stout durft hij den tijdgeest niet in het aangezicht slaan, dat hij in de practijk deze consequentie zou wagen te trekken. Er is intusschen grond te vermoeden, dat hij in theorie daarvoor geenszins terugdeinst, als men het oog slaat op de onverholen minachting, waarmede hij zich heenzet over alle uitingen van den volksgeest, gelijk die zich in de vertegenwoordiging des volks openbaart.

Een kostelijke bijdrage voor 's Rijkskanseliers parlementairen zin biedt wederom de troonrede, waarmede hij namens den keizer op den zeventienden dezer maand den nieuwen rijksdag heeft geopend. Zou

men, dit stuk lezende, niet wanen, dat al hetgeen in de laatste drie maanden is voorgevallen, uit het geschiedboek was uitgewischt? Zelfs niet de geringste toespeling wordt gemaakt op den verkiezingsstrijd, waarvan het wapenrumoer, dat nog in aller ooren weerklinkt, tot Varzin niet schijnt doorgedrongen. De uitslag dier verkiezingen wordt geen opmerking waardig gekeurd, als gold het een steekspel, dat journalisten en advocaten belang mag inboezemen, maar dat beneden de aandacht is van mannen, die geroepen zijn den staat te besturen. En met totale miskenning van de denkbeelden en wenschen der natie, waarvan zij, ten overstaan van wie de rijkskanselier zijn rede voorlas, de dragers zijn, doet hij koelweg mededeeling van een programma van werkzaamheden dat door den vorigen Rijksdag veroordeeld en door de kiezers in tweede instantie gevonnisd is. Dit kalme doodzwijgen van den gewichtigen strijd, waarbij het wel en wee van 40 millioen zielen op het spel stond, is erger hoon dan hij ooit zijn tegenstanders heeft aangedaan, als de scherpgepunte pijlen van zijn ironie en sarcasme hun van de tribune links en rechts om de ooren vlogen.

Hebben de officieusen zich al spoedig beijverd de beteekenis der verkiezingen, als een vonnis over de regeering, te verkleinen, men behoeft Bismarck het onrecht niet aan te doen hem voor al die oppervlakkigheden en sophismen aansprakelijk te stellen. Niet in dien zin althans, dat zijn verstand ook maar eenigermate de dupe zou zijn van zulke beschouwingen, terwijl wij in 't midden willen laten, of zij toch niet volgens recepten uit de Varzinsche keuken aan 't publiek zijn voorgediend. Zoo wij ons houden aan den eersten indruk, door den uitslag der verkiezingen teweeggebracht, als den meest betrouwbaren en nog het minst met andere overwegingen vermengden, dan valt het niet moeilijk te bespeuren, dat de beteekenis der volksuitspraak voor Bismarck en zijn trawanten volstrekt niet verborgen was. In een betoog, dat onmiddellijk na de eerste stemmingen zijn weg vond in het bekende Weener orgaan, de *Politische Correspondenz*, werd erkend, dat het centrum de macht in handen had gekregen, en dat het gedaan was met de nationaalliberale partij en daarmede met het denkbeeld om in deze partij het steunpunt voor de binnenlandsche politiek te zoeken. En ongeveer tegelijkertijd jammerde de *Provincial Correspondenz* over het door haar volstrekt niet verbloemde verschijnsel, dat de partij, die de regeering het naast stond - de vrij-conservatieve - de zwaarste slagen te verduren had, en dat het doel der regeering

om de macht van den *Fortschritt* te fnuiken en voor haar oeconomische politiek stemmen te winnen was verijdeld. Inderdaad, dat was de les, die reeds de eerste verkiezingen predikten, en bijna iedere nieuwe verkiezing en iedere herstemming kwam dien indruk bevestigen. De partijen, die naar verhouding de meeste zetels wonnen, waren de seccessionisten en de *Fortschritt*. Beide groepen zagen reeds bij eerste stemming meer van haar candidaten gekozen dan de vorige Rijksdag in zijn midden telde, en de einduitslag gaf aan beide ongeveer het dubbele aantal afgevaardigden van vroeger: seccessionisten 41, progressisten 52[1]. Ook de met hen verwante democratische partij, die zich van de progressisten door niet veel meer onderscheidt dan doordat zij elk atoompje van Bismarck-vergoding, waarvan een Noordduitscher zich niet licht geheel kan losmaken, heeft uitgeschud, zag haar handjevol verdubbelen, van 4 tot 9. Der waarlijk liberale partijen buitengemeen succes ontlokte reeds aan de conservatieve *Kreuzzeitung* een weemoedig *finis Germaniae*! Niettemin had zij over den uitslag, voor zoover haar eigen partij betrof, niet bijzonder te klagen, daar zij ongeveer op haar oude aantal bleef, doch onder haar corypheeën bleef menigeen op het slagveld. Het vreeselijkst echter is de verwoesting, aangericht in de rijen dier groepen, die zonder bijster vaste beginselen het best te vinden waren voor het bewijzen van coulisse-diensten aan de regeering en voor het sluiten van compromissen, in een stelsel-Bismarck dus de verdienstelijkste van alle partijen. Bennigsens getrouwen, door de seccessie reeds van 86 tot 64 geslonken, verloren nog een 20tal zetels, waarvan sommige hun zelfs door de vroegere vrienden werden afhandig gemaakt. Van het groepje Völk-Schauss, dat zich liberaal noemde - *verba valent usu* - bleef een enkele slechts behouden. De vrijconservatieven, die langzamerhand al hun vrijheid aan de inzichten van den Rijkskanselier hadden opgeofferd, de duitsche rijkspartij bij uitnemendheid, zooals zij zich gaarne betitelden, daalden van een 48tal tot de helft. Het centrum daarentegen won een paar zetels en is met meer dan 100 stemmen de machtigste partij geworden. Van de kleinere groepen vermelden wij voorloopig slechts de sociaal-democraten, die hun aantal met een paar zagen toenemen, maar niet bepaald terrein gewonnen hebben, daar zij bij eerste stemming

1 Er moeten nog 16 *Nachwahlen* plaats hebben, die ook naar alle waarschijnlijkheid voornamelijk den liberalen partijen ten goede zullen komen.

geen der hunnen gekozen zagen (zelfs in Saksen niet, waar zij achteruit zijn gegaan) en bij de herstemmingen veel aan combinaties verschuldigd zijn.

Zijn deze cijfers reeds welsprekend, nog meer beteekenis verkrijgen zij, wanneer men op enkele districten en enkele keuzen in 't bijzonder let. De hoofdstad bijv. bleef aan den *Fortschritt* getrouw, hoe Bismarck haar ook door woord en daad voor die voorliefde doet boeten, hoe krachtig ook de anti-semitische partij hier haar schaamtelooze agitatie dreef, en hoe ook de conservatieven genegen waren de sociaal-democratie tegen den aartsvijand te helpen. Elders versloeg de syndicus van het Berlijnsche stadsbestuur, de seccesionist Eberty, den zoon van den Rijkskanselier, die op 's vaders aanwijzing de meest grove aanvallen op dat bestuur als een reclame voor zijn verkiezing had gebruikt. Een van Bismarcks trouwste trawanten die het volk voor zijn oeconomische plannen moesten winnen, professor Wagner, leed een vierdubbele nederlaag, en de Virgilius der Bismarcksche aera (zooals Bruno Bauer hem betitelt), de hoogleeraar von Treitschke, ontkwam ter nauwer nood hetzelfde lot. Maagdenburg, dat de eer genoot von Bennigsen in haar midden te zien om zijn laatste groote verkiezingsrede te houden, antwoordde met de verwerping van den nationaal-liberaal, die het tot nog toe vertegenwoordigde. Zelfs in Brandenburg en Achter-Pommeron wonnen de liberale partijen veld. In het hartje der nijverheidsdistricten van Rijnland-Westfalen behaalde Richter de zege, gelijk ook verscheidene andere gedeelten van dit protectionistisch gedoodverfde land aan de candidaten van den vrijen handel de meerderheid verschaften. De hoofdbewerkers van het toltarief, zooals von Varnbüler en Stumm, werden gewogen en te licht bevonden, en zelfs moesten de conservatieven, die weinig verliezen leden, hun Stolberg en Mirbach missen, die de hoofdkampioenen waren voor de agrarische rechten, terwijl de vrijconservatieven mannen als von Kardorff, des Rijkskanseliers *fidus Achates*, en von Frankenberg verloren.

Het is duidelijk, dat, zoo over 't geheele beleid van den Rijkskanselier het vonnis gestreken is, zijn oeconomische politek in de eerste plaats is veroordeeld. Dit nam evenwel niet weg, dat de officieuse pers reeds terstond te kennen gaf, dat niettemin de Rijkskanselier vast besloten was die politiek voort te zetten. Overigens zocht zij eenige lichtpuntjes. Zoo vond zij reden zich met eenig leedvermaak te weiden aan den aanblik der slachting

onder de gematigd liberalen aangericht. Zoo wist zij plotseling in de *Fortschritt*-partij, vroeger als republikeinsch van geest geschilderd, een conservatief element te ontdekken, omdat die partij luide haar trouw aan 't koningschap had uitgesproken en zelfs niet onvoorwaardelijk op het ter zijde stellen van Bismarck had aangedrongen. Doch waartoe meer van dergelijke kinderachtigheden, waaraan ook niet alle verslagenen zich schuldig maakten. Zij werden afgewisseld door artikelen, waarin Bismarck al zijn gal uitstortte met de welbekende grofheden en bedreigingen, die haar doel nooit geheel misten. Vooral een artikel van de *Post*, het orgaan der duitsche rijkspartij, heeft daarmede sensatie gemaakt. De Rijkskanselier was het moede, tot mikpunt te dienen voor alle boosaardigheid, laagheid, laster en venijnige verdachtmaking, die in een bevolking van 45 millioen te vinden is; men belastert zijn voornemens, en kiest door vijandschap gedreven of door leugenachtige voorstellingen opgeruid, tegenstanders zijner politiek, die het duitsche rijk vijandig zijn; hij weigerde langer met onverstand, ondank en boosaardigheid te kampen; zijn opvolger zou zich onvermijdelijk het centrum in de armen moeten werpen enz. enz. Zoo was de strekking van dat artikel, naar het welbekende recept bereid, waarbij een bedreiging met ontslag en de afschildering der vreeselijke gevolgen van een overwicht van het centrum als boeman dienst moeten doen om de beangste politici weer tot hem als hun redder uit den nood te doen opzien. Het middel heeft in zoover weer gebaat, dat het artikel met den meesten ernst is ontleed en bestreden, en betuigingen van verknochtheid aan den Rijkskanselier heeft uitgelokt, niettegenstaande den overvloed van tastbaar ongerijmde redeneeringen. Onnoodig te zeggen, dat toen het eenmaal doel getroffen had, de *autor intellectualis* er zich zoo weinig meer om bekreunde, dat hij weldra geheel met den inhoud in tegenspraak kwam. Zou Bismarck denken aan ontslag nemen, aan wijken voor den wil des volks? Niet alleen niet wijken, maar zelfs geen duimbreed toegeven: dat was het besluit in de troonrede neergelegd. Niet dan direct of indirect verworpen wetsontwerpen worden daarin opnieuw aan de orde gesteld: aansluiting van Hamburg bij het tolgebied, tweejarige begrootingen, verzekering der arbeiders tegen ongelukken, werklieden, verzekering, herstel der gilden (of van iets, dat daarop lijkt), invoering van het tabaksmonopolie (thans weder met het doel om daarvoor directe belastingen te verminderen), verhooging der belastingen op dranken. Het is de oude tactiek: het *lites finiri*

oportet der Romeinen op parlementair terrein overgebracht, het zoolang doorhameren op hetzelfde aanbeeld totdat de afgematte kamer er zich eindelijk maar bij neerlegt. Zien wij af van de inlijving van Hamburg, waarin de rijksdag natuurlijk zal berusten, nu de lang geplaagde stad zich eindelijk zelf zuchtende geschikt heeft, dan is er echter nog weinig kijk op, dat in deze zitting Bismarck in zijn andere plannen van zoo ingrijpenden aard zijn wil zou kunnen doordrijven. De nog onopgeloste vraag is, hoe hij thans zijn meerderheid zal formeeren. Zonder het centrum vermag hij niets, dat begrepen zijn dienaren en de pers terstond. De schrijver in de *Politische Correspondenz* vond reeds terstond aanleiding tot het centrum eenige waanwijze opmerkingen te richten hoe zich in de zegepraal te gedragen - *die Gunst der Umstände mit Mässigkeit benutzen, Erreichbares von unerreichbarem unterscheiden, sogar Unwillkommenes fördern um werthvolleres zu erlangen* - niet gedachtig aan den potsierlijken indruk, dien het maakt, als dus de overwonnene den overwinnaar de les gaat lezen. Geen wonder, dat de *Germania* dien welwillenden schrijver niet even welwillend te gemoet kwam en bedankte voor de *nicht gerade höfliche Zumuthung* de rol der nationaal-liberale partij te gaan vervullen. De conservatief-clericale alliantie bleef natuurlijk wel schering en inslag der politieke bespiegelingen, maar choon ze druk genoeg werd aangeraakt, behandeld, gewend en gekeerd, men kwam er niet verder mee, stootte dan hier op een bezwaar, dan ginds op een hinderpaal en zag geen uitkomst. Door geheel en al te zwijgen over den kerkelijk politieken strijd toont ook de troonrede voldoende aan, dat op 17 November de uitkomst nog niet was gevonden. Inmiddels is zelfs het denkbeeld van een liberaal-clericale meerderheid geopperd, voor welk monsterverbond de Rijkskanselier desnoods zou willen wijken, zooals hij NB! door de *Norddeutsche* liet mededeelen den avond voordat hij de sterk geprononceerde, door en door Bismarckiaansche troonrede uitsprak. Altemaal schijnmanoeuvres, want hiervan kan men zeker zijn, dat welke meerderheden ook al gevormd mogen worden, Bismarck zal blijven en òf zijn wil zal doorgaan òf regeering en vertegenwoordiging tot werkeloosheid zal veroordeelen. En zoo zal het voortgaan, totdat den Duitschers het parlementarisme voldoende in het bloed is gedrongen, dat zij Bismarck het *entweder-oder* durven stellen en met onweerstaanbaren aandrang zelfs hem weten te dwingen om te buigen of te gaan. Wellicht meent men, dat dit nooit zal gebeuren, zoolang Bismarck leeft, en al zie ik in de laatste verkie-

zingen een schemering van beter tijden, ik heb den moed niet optimistischer te zijn.

Een afzonderlijke vermelding verdienen de verkiezingen in het Rijksland, waar de groote vraagstukken, die elders de kiezers bewogen: parlementarisme of absolutisme, bescherming of vrije handel, directe of indirecte belastingen, staatssocialisme of vrije beweging op nijverheidsgebied, slechts een flauwen weergalm vonden, en in waarheid de eenige vraag is gebleven: voor of tegen Duitschland? Het antwoord is verpletterend geweest. Veertien afgevaardigden worden door de kiezers naar Berlijn gezonden, die allen een voortdurend protest als grondslag beschouwen van hun politiek geloof. Niet alleen, dat de duitsche invloed geen duimbreed grond gewonnen heeft, maar zelfs was de zoogenaamde autonome partij, die voor het protest tegen samensmelting met Duitschland den eisch eener zelfstandige constitutioneele ontwikkeling van Elzas-Lotharingen als lid van het Duitsche rijk in de plaats stelde, en die door duitsche patriotten als de voorbode eener verzoening werd begroet, bij deze verkiezingen bijna geheel weggeslonken. Wel tracht het Straatsburger regeerings-orgaan het gewicht der nederlaag te verkleinen door een vertoog, dat in de programma's en redevoeringen slechts door weinige candidaten het protest uitdrukkelijk op den voorgrond is gesteld. Dit mag een troost zijn voor wie de oogen sluiten voor de ook op politiek terrein geldende waarheid: *plus valet quod actum est quam quod simulatur*, maar voor hen, die zelf den eisch stellen, dat de afgevaardigden zonder eenige nevengedachte het duitsche vaderland moeten dienen, is het toch niet veel meer dan zelfbegoocheling zich te verheugen, omdat candidaten, wier Franschgezindheid voor niemand een geheim is, niet meer ieder oogenblik een nutteloos protest op de lippen nemen.

Het baat niet, of men al weigert de waarheid in de oogen te zien: het feit is onmiskenbaar, dat alle pogingen, om de bevolking der veroverde gewesten voor Duitschland te winnen, in den volsten zin des woords zijn mislukt. En toch gelooven wij, dat, al zijn dus tien jaren vruchteloos voorbijgegaan, niettemin een verzoening op den langen duur niet onmogelijk is. Als het waar is, gelijk Renan eens beweerde, dat wat een natie uitmaakt is *la volonté d'être ensemble*, dan schijnt het wel ontwijfelbaar, dat de Elzassers en Lotharingers behooren tot de fransche natie, doch zoodra men die stelling aan de practijk wil toetsen, wordt het duidelijk, dat men voor elk

bijzonder geval tot de motieven van den wil moet opklimmen, ten einde te weten, of die wilsuiting wel de openbaring is van een onwankelbaren, van uiterlijke omstandigheden onafhankelijken inwendigen wil. En zou het dan ook kunnen blijken, dat de opvatting van Renan niet zoo bijster veel van de gangbare verschilt, daar een voortdurende onveranderlijke eenswillendheid zich ten slotte toch alleen vertoont bij bevolkingen, die door ras en karakter elkander na zijn verwant? Of om van deze abstracte bespiegeling af te zien, is het wel zoo volkomen zeker, dat Elzassers en Lotharingers alleen door de edelste gevoelens eener ideale vaderlandsliefde gedreven hereeniging met Frankrijk zoeken, en zich spenende van alle min of meer materieele nevengedachten, een huwelijk wenschen *'for richer for poorer, for better for worse, till death us do part?'* Ik zou schromen deze misschien cynisch geachte vraag te stellen, als ik niet ter staving dezer meening een kostbaar getuigenis vond in de artikelen, die over het Rijksland het vorige jaar in de *Revue des deux mondes* voorkwamen en die voorwaar niet uit een met Duitschland bevriende pen gevloeid zijn, blijkens de uitermate hatelijke wijze, waarop het duitsche volkskarakter wordt beschreven, en de verregaande oppervlakkigheid en betweterij, waarmede over alle duitsche instellingen de staf wordt gebroken. Men kan in deze verhandeling overal tusschen de regels door lezen: de ontevredenheid zou wel oneindig veel minder zijn, als Duitschland maar beter voor de materieele belangen der bevolking zorgde, als niet de militaire lasten loodzwaar drukten, als de belastingen niet zoo drukkend waren en de nijverheid meer bloeide, als niet de pruisische bureaucratie den scepter zwaaide, als niet plotseling allerlei aan 't volk geheel vreemde instellingen waren ingevoerd. Maar dan verschillen in den grond der zaak de grieven der bevolking van het Rijksland niet veel van die der liberale partijen in het gansche rijk[1], doch kan het dan wonder zijn, dat de herinnering aan het verleden, door den afstand in tijd nog schooner gekleurd, elke op die grieven gegronde oppositie giet in den vorm van een wensch naar hereeniging met het fransche vaderland? Zelfs is het voortdurend klagen der bevolking een niet onvoorwaardelijk voor Duitschland ongunstig teeken te achten; heeft

1 Zoo is ook het verdwijnen der autonome partij eenvoudig toe te schrijven aan de illiberale wijze, waarop aan het Rijksland het beloofde zelfbestuur werd toegemeten.

eens een vernuftig Duitscher beweerd, dat juist de trouw, waarmede de bevolking Frankrijk bleef aanhangen, een bewijs was van haar verwantschap met de Germanen, omdat trouw een bij uitstek Germaansche karaktertrek is, - met meer recht zou men kunnen zeggen, dat het klagen en ‘mopperen’ een kenteeken is dier verwantschap, aangezien de Franschman zich steeds op tevredenheid toelegt en de Duitscher tot die volken behoort, die het recht om te ‘mopperen’ (*to grumble* zegt de Engelschman) als hun eeuwig erfdeel beschouwen. Nu wil ik met dat alles volstrekt niet ontkennen, dat er in de veroverde gewesten tal van menschen zijn, wien de liefde voor Frankrijk een geloofsartikel niet alleen, maar een levensbehoefte is, zoodat zij materiëele verliezen, smaad, onderdrukking welgemoed willen lijden om trouw te blijven tot den einde - de voorbeelden zijn voor het grijpen - maar ik spreek eenvoudig de misschien treurige waarheid uit, maar niettemin de waarheid, dat de meerderheid der menschen g e w o o n is en de kracht ontbeert om martelaar te zijn voor een idee. Als eens het geslacht is voorbijgegaan, dat de gebeurtenissen van 1870 heeft beleefd, en als eens een verlichtere politiek in Duitschland de burgers begint te beschouwen als iets anders, dan als voorwerpen om *gemassregelt* te worden, laten wij dan zien, welke stemming in Elzass-Lotharingen heerscht. Is dan nog protest het eerste en laatste woord der bevolking, ik zal erkennen gedwaald te hebben.

Thans richten zich meer dan ooit aller blikken naar dat Frankrijk, dat naar de zoo hooggespannen verwachtingen, nu Duitschland nog diep in de reactie is gedompeld, een voorbeeld zal geven van liberale ontwikkeling onder de nieuwe aera-Gambetta. Eindelijk is dat ministerie gekomen, en het heeft reeds zoo alle pennen in beweging gebracht, aller belangstelling gaande gemaakt, dat het groote Tunis-debat, waarmede de kamerzitting is aangevangen, door dit nieuwste nieuws geheel is uitgewischt. Toch voegt nog een enkel woord over dat debat, waaruit het ministerie als overwinnaar is te voorschijn gekomen, zoo men althans alleen op het aantal stemmen let, ofschoon een overwinning, waarbij een derde der stemmenden zich verklaart voor een enquête naar het gedrag der ministers, bezwaarlijk schitterend kan worden genoemd. Te twijfelachtiger wordt de overwinning, als men in aanmerking neemt, dat eenerzijds de zekerheid, dat het ministerie in elk geval zou aftreden, anderzijds de overtuiging, dat, welke de fouten der regeering mogen geweest

zijn, een terugtreden tot de onmogelijkheden behoort, velen moet hebben weerhouden de zaken tot het uiterst te drijven. En dan de argumenten, waarmede de minister-president de stelling der regeering verdedigd heeft! Wijselijk heeft hij zelf de spits afgebeten en den minister van oorlog slechts even, die van buitenlandsche zaken en financiën in 't geheel niet in het vuur gezonden, want het zelfvertrouwen en de vermetelheid van een Ferry waren meer dan noodig om willekeur en wanbeheer te kleeden in 't gewaad van constitutionalisme en goed beleid. Het debat kon de overtuiging slechts versterken, dat, zoo er geen Gambetta was, Jules Ferry in Frankrijk een groot man zou zijn. Reeds was het een bijzondere handigheid, dat hij zijn interpellanten voorkwam door zelf de discussie aan te vangen. Op deze wijze bracht hij in de eerste plaats de verantwoordelijkheid over op de vroegere kamer, als welker mandataris hij het kabinet voorstelde, dat thans aan de nieuwe kamer inlichtingen zou verstrekken, en wist hij natuurlijk in de tweede plaats de interpellatiën, die hij tot zich zelf richtte, meesterlijk te weerleggen. Het ongeluk wilde verder, dat de kamer, nog onder den indruk van de met kracht en vuur uitgesproken rede, als eersten aanvaller van het kabinet een nieuw lid te hooren kreeg, die door zijn zuidelijken tongval en zijn ouderwetschen declamatietoon onweerstaanbaar op haar lachlust werkte, zoodat volgende redenaars moeite hadden het debat weder op de hoogte van het onderwerp te brengen. Het gelukte eerst ten volle aan Clémenceau, ofschoon ook reeds Naquet, tegen veler verwachting, met groote scherpte het kabinet gesteld had voor het dilemma: òf gij hebt het land misleid, òf gij hebt blijken van een betreurenswaardig gebrek aan doorzicht gegeven, toen gij onder den schijn eener tuchtiging van grensstammen ons in een oorlog hebt gestort. Clémenceau's rede was een verrassing voor vriend en vijand. Voor de eerste maal weigerde deze leider der uiterste linkerzijde zijn kracht te zoeken in groote woorden en beleedigende uitvallen; voor de eerste maal toonde hij zich doordrongen van de verplichtingen van een partijhoofd, daar hij in bezadigde termen een zakelijk betoog leverde, dat een verpletterende acte van beschuldiging inhield voor het kabinet. De vooronderstelling is niet gewaagd, dat hem zijn verleden in den weg stond, en de meerderheid meer genegen zou zijn geweest naar hem te luisteren, als zij niet gewoon was weinig aan zijn betoogen te hechten en niet reden meende te hebben zijn aanval te vereenzelvigen met de taal der hem bevriende pers, die op hoogst losse

gronden de Tunesische expeditie als een financieele speculatie had gebrandmerkt. Inderdaad eischte hij niets anders dan dat een onderzoek zou worden ingesteld, een onderzoek, wien de verantwoordelijkheid moest treffen van den oorlog, aangezien er inderdaad een oorlog werd gevoerd, een onderzoek naar den toestand van het leger, naar de fouten der intendance, naar de tekortkomingen van den geneeskundigen dienst, een onderzoek naar de werking en de strekking van het protectoraat. Kon men zich bescheidener vraag denken? Maar de minister *kannte seine Pappenheimer*; hij voelde zich sterk genoeg om die bezadigdheid nog te bespotten en de interpellatie te behandelen als een berg, die een muis baarde; zelfs durfde hij met den eisch voor den dag komen, dat de interpellanten, die de regeering van geheimzinnigheid beschuldigden, dan schriftelijk opgaven welke feiten verbogen werden gehouden. Alsof niet juist dat door een enquête moest worden uitgemaakt! Doch wat kan het baten verder het verledene uit te pluizen: de meerderheid heeft aan de regeering absolutie verleend. Echter niet dan na een tooneel, dat in de annalen der parlementaire geschiedenis wel zijn weerga niet heeft. Men zag daar een vergadering van uitverkorenen des volks, met volkomen onmacht geslagen, uren lang in den blinde rondtastende, en geen uitweg vindende in den doolhof der motiën. Bij tientallen werden zij ingediend, grootendeels *à l'improviste* te midden der kamer geworpen, en de kamer bleef maar doorstemmen, ze alle verwerpende. Het was duidelijk, dat men niet wilde veroordeelen en niet wilde vrijspreken, en dus zocht naar een formule, die noch het een deed noch het ander; moeilijk te vinden zeker, maar wat te denken van een wijze van werken eener vergadering, die zich zonder eenige voorbereiding stort in die moeilijkheid en het aan het toeval overlaat te beslissen, hoe een uitweg zal worden gevonden? Klaagt men er in Frankrijk meermalen over, dat de bevolking, thans eindelijk met de vrijheid van vergadering begiftigd, in haar ongeregelde, aan rumoer rijke bijeenkomsten zich die vrijheid nog weinig waardig toont, er is inderdaad onbillijkheid in, de onervarenen lastig te vallen, als de eerste vergadering des lands een zoo weinig navolgenswaardig voorbeeld geeft. Gelukkig was er een redder in den nood, die kwam, zag en overwon. Onnoodig de bewoordingen te vermelden der motie die Gambetta eindelijk indiende en waarom een overstelpende meerderheid zich schaarde: zij muntte in niets anders boven andere motiën uit dan daarin, dat zij van Gambetta afkomstig was. En

de meerderheid barstte los in gejuich, verlost van het drukkend gevoel van eigen onmacht, de hand kussende van hem, die wederom - voor de hoeveelste maal? - bewees, dat hij haar wist te doen gehoorzamen aan zijn wenken.

Het was het tweede votum van vertrouwen, dat Gambetta zich door deze kamer liet geven, geen onwaardige voorbereiding voor de taak, die hij thans besloten had op zich te nemen. Ofschoon hij zich voor het presidium der kamer geen candidaat had willen stellen, had hij er echter op gestaan als voorloopig president gekozen te worden, een middel blijkbaar om de hoofden der zijnen te tellen. Toen waren zij 317, bij de stemming over zijn motie waren zij 355, een cijfer, dat der 363 zeer nabijkomende. Met zulk een meerderheid achter zich was het niet vermetel de vorming van een kabinet op zich te nemen. Zeer spoedig werd aller gespannen verwachting bevredigd en werd het ministerie geboren dat bij voorbaat als h e t g r o o t e was gedoopt.

Welk een teleurstelling allerwege, toen de namen bekend waren van hen, die in dat groote ministerie werden geroepen. Het is de vraag, waarover zich meer te verbazen, over de hooggestemde verwachtingen of over de merkbare teekenen van teleurstelling. Wat had men dan toch verwacht? Dat Gambetta een ministerie zou gevormd hebben *of all talents*, een uitnemend redmiddel, als tijdelijk elk der partijen tot regeeren onbekwaam is en een noodzakelijk *cabinet d'affaires* in de begaafdheid der enkele leden het overwicht moet zoeken, dat het door gebrek aan beginselen en aan homogeneïteit mist? Of, de onvermijdelijkheid van een kabinet met streng afgebakende beginselen toegegeven, dat Gambetta slechts met den voet had te stampen om uit de gelederen zijner partij de groote mannen te voorschijn te roepen, die het nog niemand gelukt was daarin te ontdekken? De eene onderstelling was al even ongerijmd als de andere. Toch kan men het de pers vergeven, dat zij niet recht wist wat te denken van het nieuwe kabinet, daar immers de kabinetsformeerder zelf nog luttele dagen vroeger in onzekerheid was, in welke richting hij zich zou bewegen. En hiermede leggen wij den vinger op het *vitium primae formationis*, dat deze ministerieele combinatie aankleeft. Men is gewoon in Gambetta den leider der publieke opinie te zien, en zeker terecht, in zooverre hij beter dan iemand anders de leus weet te vinden, die de uiteenloopende fractiën groepeert om één vereenigingspunt. Echter zou er haast evenveel pleiten voor het

beweren, dat de publieke opinie hem leidt, daar immers zijn groote kunst bestaat in het bestudeeren van haar stroomingen, in 't beluisteren van haar uitingen, waarin hij de juiste aangrijpingspunten weet te vinden, die hem vergunnen, half met haar meegaande, half haar dwingende, haar gang te beheerschen. Hij is niet de man van het zich opleggend gezag, noch het beginselvaste partijhoofd, niet minder doch ook niet meer dan de talentvolle en buigzame beheerscher der publieke opinie. Vandaar het vaak wankele en onzekere van zijn gang, de gestadige afwisseling zijner programma's, de vreemde schakeeringen in zijn beginselen. Gelijk hij het eene oogenblik den senaat zijn *quos ego* tegenslingerde en het *scrutin de liste* als grondslag voor de vorming der kamer eischte, en het andere oogenblik die hervormingen afzweer of althans tot een verre toekomst verschoof, zoo zocht hij heden met mannen als De Freycinet en Ferry een ministerie te vormen, om den volgenden dag bijna uitsluitend in de rijen der *Union Républicaine* zijn ambtgenooten te vinden. Tot het laatste oogenblik toe twijfelde hij, in welke richting de republikeinsche meerderheid zich voortaan zou moeten bewegen, en eerst toen hem proefondervindelijk de onmogelijkheid gebleken was om de jonge ongeduldige krachten der democratie in één gareel te spannen met de oudere en beproefde staatslieden der republiek, besloot hij geheel met het verleden te breken en uitsluitend uit die jongeren zijn ministerie te vormen.

Die wordingsgeschiedenis moet de kracht van het kabinet min of meer schaden, doch de min gunstige indruk kan ras worden uitgewischt, als Gambetta door daden toont, dat het thans gedaan is met het weifelen. Tot teleurstelling over de keuzen op zich zelf is voorshands weinig reden. Men zegt, dat de ministers zoo jong zijn. Inderdaad is Frankrijk aan grijze staatslieden gewend geraakt, maar wat zouden Pitt en Fox en Palmerston wel zeggen, als zij hoorden, dat een kabinet, waarvan het jongste lid al een eind in de dertig is, afgekeurd werd wegens jeugdigen leeftijd der leden? De nieuwe titularissen, zegt men wijders, hebben nog zoo weinig ervaring in de administratie opgedaan. Maar de fransche republiek heeft reeds zoovele ondervindingrijke staatslieden versleten, dat zij het waarlijk wel eens beproeven mag met jonge krachten, die met den sleur van den dienst onbekend, in de plaats daarvan een goede dosis ijver en jeugdig vuur medebrengen. Ze zijn te zeer allen uit één nuance der republikeinsche partij gekozen, heet het verder. Maar is het

dan met de ‘allegaartjes’, waarmeê men tot nog toe poogde te regeeren, zoo gunstig geloopen, dat er treurens stof is, omdat de angst om de eerzucht van alle groepen te bevredigen, geweken is voor het streven naar homogeneïteit?

Er zijn zeker enkele vlekjes te bespeuren, onhandigheden misschien. Waarom bijv. den senaat ontstemd door slechts één harer leden in het kabinet op te nemen en alle andere te zoeken in den boezem der kamer? Gambetta had zich te eer voor dezen schijn van geringschatting moeten wachten, omdat een aanval op de samenstelling van den senaat een der hoofdpunten van zijn programma is. Waarom verder twee nieuwe departementen geschapen, waardoor hij eer de wenschen van eerzuchtige vrienden dan het belang des lands schijnt te dienen? Waarom een erkend bestrijder der kerk gemaakt tot minister van eeredienst, minstens een onkieschheid, en wellicht een politieke fout, daar hij in de betrekkingen tot de kerk den *status quo* wil handhaven? Wordt hiertegen aangevoerd, dat Paul Bert de aangewezen man was voor het ministerie van onderwijs, er ware toch geen bezwaar geweest bij de verschuivingen, die reeds hebben plaats gehad, ook eeredienst bij een ander departement onder dak te brengen. Eindelijk, waarom den gouverneur der bank Denormandie door den ex-minister Magnin vervangen, waardoor ingang schijnt verschaft aan de verfoeilijke politieke zeden der Vereenigde Staten, die bij elke regeeringsverandering hecatomben eischen in de administratie als een offer aan den partijgeest?

Maar dit alles is niet van overwegend belang. De daden van het kabinet moeten afgewacht worden, eer een oordeel gerechtvaardigd is. Het grootste deel der republikeinsche pers ziet het in, blijkens de zeer gereserveerde houding, die zij tegenover het kabinet aanneemt. Het is gedaan zeer zeker met de uitbundige lofspraak, die uitweidde over het groote ministerie nog eer het was geboren, maar ook de blaam wordt nog slechts zeer spaarzaam en behoedzaam toebedeeld, zoodat de stemming, alles samengenomen, voor een kabinet, dat zijn sporen nog moet verdienen, zoo gunstig mogelijk is. Diezelfde reserve, diezelfde kalme waardeering naast voorzichtige gisping, diezelfde afwachtende houding is tegenover het programma in acht genomen, dat door Gambetta in de kamer, door Cazot in den senaat is voorgelezen. Men moge in beginsel nog zoo ver verwijderd zijn van de beginselen, in dit stuk neergelegd, alleen bevooroordeelde partijgeest kan ontkennen, dat het door eenvoudige taal, door be-

slisten toon, door bepaalde beginselen uitsteekt boven de snorkende gemeenplaatsen, zoo vaak door fransche ministers als programma ten beste gegeven. Met te meer waardeering voegt het dit op te merken, omdat het licht in het pompeuse en wijdloopige vervallende redenaarstalent van Gambetta het tegendeel had doen vreezen. Wel is geklaagd, dat ook dit programma omtrent de beoogde hervormingen menigen twijfel overlaat, maar is er ooit een programma geweest, waartegen niet hetzelfde verwijt kon worden ingebracht? Natuurlijk moet een zekere beknoptheid worden betracht en kunnen niet eensdeels de beginselen van regeerbeleid op elk gebied van werkzaamheid worden ontvouwd, niet anderdeels de aangestipte hervormingen tot in bijzonderheden ontwikkeld worden. Het is dientengevolge altijd licht mogelijk, dat de een reden meent te hebben zich misnoegd te toonen over het ontbreken van een of ander punt, dat de ander zich gerechtigd acht op uitvoeriger behandeling van een even aangeroerde zaak aan te dringen, maar het subjectieve element, dat voor een groot gedeelte zulk een oordeel bepaalt, leidt tot miskenning van het ware karakter van een programma. Voor wie met aandacht leest en zich vroegere uitingen van Gambetta herinnert, waarvan dit stuk onmiskenbaar een weerklank is, kan het weinig onbepaalds of onduidelijks bevatten. Het is kennelijk bijna een reproductie van het Belleviller programma, zoodat de daarop gevolgde evolutie naar rechts, gelijk wij reeds half vermoedden, slechts van korten duur is geweest.

De verandering in de verkiezingswijze van den senaat, de hervorming der rechterlijke organisatie, de omwerking der militaire wetgeving worden op den voorgrond gesteld, en al weet men niet in bijzonderheden, welke voorstellen aanhangig zullen worden gemaakt, 't is geen geheim in welke richting Gambetta deze hervormingen wil. Dat het onderwijs verder verbeterd zal worden, wordt beloofd, en op dit gebied is de naam van Paul Bert een programma. De inkomstenbelasting ontbreekt op de reeks der voorgedragen maatregelen; daarentegen wordt vermindering van de lasten, die den landbouw drukken, voorgespiegeld. Terwijl op gebied van den handel handhaving van het stelsel der tractaten wordt beloofd, wordt niet onduidelijk te kennen gegeven, dat op het terrein der verkeersmiddelen de staat krachtiger zal ingrijpen dan tot nog toe. Het vereenigingswezen zal nader ontwikkeld worden en aan het concordaat zal het ministerie vasthouden.

Voorwaar een gansche reeks hervormingen en gaarne zal men den minister gelooven, als hij verzekert, dat de geheele duur der zitting daarmede zal worden ingenomen. Dat zij allen even vruchtdragend zullen zijn of alle door ware staatsmanswijsheid zijn ingegeven, willen wij volstrekt niet beweren, als wij een woord van lof aan dit programma niet onthouden. Reeds de allereerste hervorming wekt gewichtige bedenkingen. Hoeveel er aan te merken mag zijn op de weinig minder dan ongerijmde samenstelling van den senaat, het raadsel is nog niet opgelost, hoe in een democratie een eerste kamer moet worden gevormd, en het is niet recht in te zien, wat nut het heeft den senaat te ontstemmen door de proeve eener oplossing aan het hoofd van het programma te stellen, waardoor Gambetta den schijn op zich laadt aan een persoonlijken wraaklust toe te geven en waardoor hij de deur openzet voor allerlei vèrstrekkende en onvruchtbare herzieningsdebatten, waarvan zijn steekspel met Clémenceau onmiddellijk na de voorlezing van het programma reeds een voorproefje was. Zulke bedenkingen zijn er meer te maken, maar wij leggen daar thans geen nadruk op. Er is een eensgezind ministerie, dat toont te weten wat het wil, en dit is thans het voornaamste. En bovendien, Frankrijk heeft sedert zoo langen tijd in Gambetta de incarnatie gezien van den volkswil, Gambetta zelf heeft er zich zoo lang op toegelegd dien volkswil met juistheid weer te geven, dat de logica der feiten de politiek onweerstaanbaar in deze banen drijft. Het is nog geen fatalistisch berusten, als men daarom eindigt met de conclusie: het kon niet anders.

Het buitenland heeft zonder teekenen van ongerustheid Gambetta als minister van buitenlandsche zaken aanvaard, ja zelfs in Duitschland geen blijken van ontroering. De weg was blijkbaar voldoende gebaand, en nu er eenmaal een ministerie-Gambetta komen moest, zou het wellicht nog eerder tot verkeerde uitleggingen aanleiding hebben gegeven, als Gambetta een andere portefeuille dan die van buitenlandsche zaken op zich had genomen. Met veel tact is hij in zijn programma over de buitenlandsche zaken heengegleden, zich bepalende tot de verzekering, dat hij zou handhaven *avec dignité la paix au dehors*. Binnen- en buitenland wachten op de daden van hem en de zijnen. Bij Beaconsfields overlijden getuigde de *Daily News*, dat er maar drie mannen waren in het hedendaagsche Europa, die met den leider der Tories als staatsman op één lijn konden worden gesteld: Gladstone, Bismarck en Gambetta. Wat den laatste

betreft, was dit oordeel voorbarig. De historie zal nog hebben te beslissen, of de vurige redenaar en begaafde partijleider, de man, die eens in kritieke tijden in een bewonderenswaardig *élan* van vaderlandsliefde met buitengemeene geestkracht zijn volk heeft opgeheven uit de vernedering, op zijn plaats is in dit doorluchtig gezelschap, omdat hij ook de gave bezit om met den noodigen tact en bekwaamheid de lotgevallen van dat volk in tijden van normale ontwikkeling te leiden. Iets anders is het met redevoeringen ministeriën op te bouwen en af te breken, iets anders door daden zelf te regeeren, en al sluit een buitengewone virtuositeit in de eerste taak bevoegdheid tot de tweede nog niet uit, - of Gambetta de voor deze taak opgewassen staatsman is, daarvan bewaart nog de toekomst het geheim.

R. MACALESTER LOUP.

Bibliographisch album.

West-Java. Het land, de bewoners en de arbeid der Nederlandsche Zendingsvereeniging. (Met een Kaart.) Door S. Coolsma, Zendeling. Rotterdam, J.H. Dunk, 1881.

Van Coolsma's geschrift over West-Java, dat in den zomer van 1879 aan de inteekenaren werd verzonden, verschijnt thans eene titeluitgave voor het publiek. In hoe verre de Schrijver daarin betrokken is, blijkt niet, want de weglating op den titel zou wel het werk van den tegenwoordigen uitgever kunnen zijn. ‘Twaalf Voorlezingen over West-Java’, dat klinkt niet uitlokkend, zoo dacht welligt de Heer Dunk, en daarom heet het boek nu eenvoudig ‘West-Java’. Toch kan ik in die verandering geen bedrog zien, en evenmin zie ik dat in de titeluitgave, die geheel ten onregte eene mystificatie is genoemd. Immers was de eerste uitgave bestemd voor de inteekenaren en slechts in betrekkelijk kleinen kring bekend geworden. Dat de overgebleven exemplaren nu aan de markt worden gebragt, wie zal het wraken? Ja, het had zelfs wel eer mogen geschieden, want het boek van den Heer Coolsma, moge het al oorspronkelijk bestemd zijn geweest voor vrienden en voorstanders der Christelijke Zending, verdient de aandacht van ieder, die in Nederlandsch-Indië, en met name, die in Java belang stelt.

In de Voorrede, door den S. met een onhollandsch woord ‘Voorwoord’ genoemd, wordt medegedeeld dat de twaalf ‘Voorlezingen zijn voorgedragen in de bidstonden der Nederlandsche Zendingsvereeniging te Rotterdam.’ Toch schaadt dat niet aan het boek, als geheel beschouwd. Want al draagt het op enkele plaatsen en in sommige uitdrukkingen de sporen van zijne bestemming, de gewone lezer, laat ik zeggen, het kind dezer wereld zal bij de lezing met

grond zich niet kunnen ergeren aan te veel stichtelijkheid. De S. is een man van vromen zin, maar te gelijk een man van gezond verstand, die zijnen hoorders nog iets meer wilde geven dan ettelijke woorden van opwekking en aanvuring. Dat er onder die hoorders enkelen waren, die den S. uitnoodigden zijne ‘Voorlezingen te laten drukken’, zal niemand verwonderen, die zich de moeite geeft met het werk kennis te maken.

De stof is ingedeeld in twee afdeelingen, die eigenlijk van elkander onafhankelijk zijn. Eerst wordt gehandeld over het Soenda-land en de Soendanezen, en daarna over den arbeid der Nederlandsche Zendingsvereeniging op West-Java. Achtereenvolgens geeft de S. eene schets van West-Java's natuur, geschiedenis en bevolking. Beknopt en zaakrijk is de beschrijving van het land en van het voornaamste wat het planten- en dierenrijk er oplevert. De keus van hetgeen de S. vermeldde, en de stijl, die in den regel levendig en nooit vermoeijend is, maken zijn eerste hoofdstuk of voorlezing tot eene uitlokkende inleiding op het geheele boek. In de daarop volgende ‘geschiedenis van West-Java’, die, zoo als de S. te regt opmerkt, eigenlijk niet meer is dan ‘een blik op 't verleden’, wordt een overzigt gegeven van hetgeen wij weten of bij gevolgtrekking kunnen opmaken uit enkele dingen, die wij weten omtrent den toestand en de lotgevallen van West-Java's bewoners in vroegere tijden.

Het ethnographische gedeelte van het boek is het belangrijkste en levert het bewijs dat de S. van zijn langjarig verblijf onder de Soendanezen veel partij getrokken heeft. Geheel naar waarheid heeft een van zijne collega's, de Zendeling Albers van Tjandjor, gezegd, dat ‘het gros der Europeanen in Nederlandsch-Indië woont en leeft en handelt te midden eener bevolking, die het niet kent en nooit leert kennen; die het in hare aspiratiën en motieven niet begrijpt en nooit leert begrijpen.’ Niet minder waar is het, wanneer diezelfde getuige als vrucht van eene achttienjarige ondervinding het volgende neêrschrijft: ‘Het is nu eenmaal een treurig feit, dat de afstand tusschen den Inlander en den Europeaan schreeuwend groot is. Die klove wordt maar niet alleen gevormd door meerdere en mindere ontwikkeling, maar bestaat vooral door verschil van godsdienst; door verschil van aspiratiën; door een ander begrip van behoorlijk en onbehoorlijk; door een andere opvatting van blijdschap en droefheid, en door honderd andere, dikwijls onbeduidende, dingen meer.’

Het is dan ook voor den Europeaan, zelfs voor den Zendeling, die goed te huis is in de taal van den Inlander, hoogst moeijelijk den Javaan, den Soendanees, den Maleijer, of welken Inlander men ook noemen wil, te kennen en te doorgronden. Vandaar zoo vele onjuiste voorstellingen, zoo vele half ware berigten in boeken over Nederlandsch-Indië en zelfs in verslagen van zoogenaamde deskundigen. Die moeijelijkheid in het oog houdende, aarzel ik niet als mijne meening uit te spreken, dat de Heer Coolsma over het geheel een juist beeld heeft geteekend van het volk, waaronder hij heeft verkeerd en gewerkt. De bladzijden, die hij wijdt aan de ‘beschrijving der Soendaneezen’, de uitvoerige behandeling van hunnen ‘godsdienstigen toestand’, en de getrouwe teekening van hunne ‘levenswijze’, zijn eene kostbare bijdrage tot de kennis van het Soendanesche volk. Op onderhoudenden toon, doorgaans in vloeijenden stijl, weet de S. op zoodanige wijze te vertellen, dat zijne lezers bij menige mededeeling nog gaarne iets meer van de zaak zouden willen hooren.

Het hoofdstuk over ‘taal, literatuur en Bijbelvertaling’ bevat enkele minder gelukkige uitdrukkingen, maar sluit zich anders zeer goed aan bij de drie voorafgaande hoofdstukken, terwijl in de vijf laatste de geschiedenis der Zending op West-Java kortelijk wordt beschreven. Over die geschiedenis deel ik alleen mede, dat zij een eenvoudig en duidelijk verhaal is van het lief en leed der Zendelingen gedurende een vijftienjarig tijdvak, beginnende met het jaar 1863, toen de arbeid op Bandong een aanvang nam. Over de taal en de litteratuur der Soendanezen kan ik te dezer plaatse ook niet uitvoerig handelen, maar er zijn toch enkele dingen door den S. gezegd, die ik niet met stilzwijgen mag voorbijgaan. Heb ik reeds bezwaar tegen sommige uitspraken in de ‘beschrijving der Soendaneezen’ en tegen al te harde oordeelvellingen omtrent het volkskarakter en de volksgebreken, tegen een drietal beweringen omtrent de taal moet ik bepaald opkomen. Daarbij heb ik nog een woord te zeggen over het werk van een man, die voor zich zelven niet meer kan antwoorden.

Vooreerst dan de stelling van den S., dat ‘het niet te betwijfelen is of voor eeuwen werd op het geheele eiland Java slechts ééne taal gesproken.’ Als iemand mij komt verzekeren dat aan iets niet te twijfelen valt, heb ik toch wel eenig regt om te vragen naar de gronden voor zulk eene uitspraak. Gronden nu voert de S. niet

aan, want het ‘oordeel van deskundigen, dat het Soendaneesch ouder is dan het hedendaagsch Javaansch’, zal hij moeijelijk als bewijs voor zijne meening kunnen bijbrengen. Al is dat ook het geval, daaruit volgt immers niet dat één stam, één taal of één tongval sprekende, zich over Java of over een deel daarvan heeft verspreid. Javanen en Soendanezen zijn bloed-, en stam-, en taalverwanten, dat staat vast, maar of Java's bevolking oorspronkelijk slechts ééne taal sprak, weet niemand te zeggen, en er is grond voor om te beweren, dat het is te betwijfelen. De vergelijking van het Javaansch en het Soendaneesch leert ons dat de beide talen zusters zijn, en dat het Soendaneesch minder ontwikkeld is en minder veranderingen heeft ondergaan dan het Javaansch. Maar of nu de plaats van het ontstaan dier afzonderlijke talen op of buiten Java is te zoeken, weet niemand, en er zal denkelijk nimmer iemand komen, die bedoelde plaats kan aanwijzen. Waarschijnlijk is het echter, dat de voorouders van de Soendanezen en die van de Javanen afzonderlijk van Sumatra naar Java zijn verhuisd.

Erger nog dan deze meening is de tweede stelling of uitspraak, die ik met een enkel woord moet wederleggen. ‘In de residentie Bantam, zegt de S., wordt een dialect gesproken, dat als een mengsel van Soendaneesch en Javaansch schijnt te moeten worden beschouwd.’ Onjuist in alle opzigten, want in Bantam wordt niet één enkel *dialect* gesproken, en er is geen reden om te meenen dat de Bantammers zich van een *mengsel* van Soendaneesch en Javaansch bedienen. Neen, de Bantamsche Soendanezen, die het bergland bewonen, spreken Soendaneesch, maar hunne taal verschilt van het echte en zuivere Preanger Soendaneesch, en is daarnevens een dialect, zoo als bij voorbeeld het Betuwsch Geldersch een dialect is, verwant met het Hollandsch, dat zich tot eene taal heeft ontwikkeld. De Bantamsche Javanen daarentegen, die het vlakke land van de residentie Bantam bewonen, spreken Javaansch, maar hunne taal verschilt mede van het gewone Javaansch, en wordt daarom ook door de Soendanezen ‘Djawa Banten’, d.i. Bantamsch Javaansch genoemd.

In de derde plaats dwaalt de S., als hij omtrent het gebruik van het Arabische letterschrift voor het schrijven van het Soendaneesch zegt, dat men in de Soenda-landen ‘zich daarvan is gaan bedienen, naar het voorbeeld en in navolging van de Maleijers.’ Juist het verschil van spelling tusschen het Maleisch en het in Arabisch karakter

overgebragt Soendaneesch doet zien, dat er hier geen sprake is van voorbeeld en navolging van de Maleijers. Neen, de Soendanezen hebben van de Javanen geleerd hunne taal in Arabisch letterschrift uit te drukken, zoo als blijkt uit de vergelijking van het Pégon of Javaansch in Arabisch karakter en het Soendaneesch in datzelfde schrift.

Ten vierde is het onjuist en onbillijk van Jonathan Rigg's Soendaneesch-Engelsch Woordenboek en van Geerdinks Woordenboek te spreken, zoo als de S. dat heeft gedaan. Van het eerste wordt naar waarheid gezegd, dat het ‘veel goeds bevat, maar ook belangrijke gebreken heeft.’ Wanneer nu echter omtrent het laatste wordt medegedeeld, dat het ‘een werk is van meer dan 400 bladzijden, (dat) een rijken woordenschat bevat, en daardoor groote waarde heeft,’ moeten de lezers gaan denken dat het werk van Geerdink een zelfstandige arbeid is, en kunnen zij niet vermoeden dat Geerdinks Woordenboek niets meer is dan een vermeerderde en verbeterde uitgave van Rigg. Men is den armen Rigg reeds bij zijn leven op hardhandige wijze te lijve gegaan, maar om nu na zijnen dood te verzwijgen, al geschiedt het dan ook onopzettelijk, hoe zijn werk althans tot grondslag heeft gediend voor het werk van Geerdink, dat gaat niet aan, en daarom geloofde ik er van te moeten spreken.

Hoewel ik meende de voorafgaande opmerkingen te moeten maken, wilde ik daarmede niet te kennen geven, dat de behandeling van de taal en de letterkunde der Soendanezen niet aan den S. zou zijn toevertrouwd. Integendeel geef ik hem gaarne de eer, die hem toekomt, en, bij alle verschil van opvatting en beschouwing, erken ik dat hij in een klein bestek veel goeds en bruikbaars heeft medegedeeld. Toch mag ik niet nalaten als mijne overtuiging uit te spreken, dat het oordeel van den S. wel eens te hard en te streng is, dewijl hij te hooge eischen stelt. Zoo spreekt hij zeer ongunstig over de Soendanesche poëzie, maar vergeet daarbij in het oog te houden dat de volksontwikkeling op West-Java naauwelijks een aanvang heeft genomen. Vooral de ‘Gouvernements-boekjes’ moeten het ontgelden, en al stem ik toe dat daarop gegronde aanmerkingen zijn te maken, zoo meen ik evenwel dat er *voor* die van Regeringswege verspreide volkslectuur ook iets te zeggen valt. Met name de boekjes van den Panghoeloe van Garoet zijn niet zoo verwerpelijk als de S. het doet voorkomen, en de daarin vervatte lessen voor

jong en oud, voor arm en rijk, hebben alle eene goede strekking en zijn berekend naar de vatbaarheid van de Soendanezen.

Alles te zamen genomen geeft het boek van den Heer Coolsma een opwekkenden en verfrisschenden indruk, en er waait den lezer iets tegen, dat hem, die eenmaal de Preanger heeft bezocht, herinnert aan de koele berglucht, welke men in West-Java's hooge streken zoo gaarne met volle teugen inademt. Ook in de tweede afdeeling zijn enkele bladzijden, die zelfs het hart van den ongeloovige, wien de zaak der Zending een voorwerp van spot is, moeten aandoen, en die voor elk onbevooroordeeld lezer de innerlijke kenmerken dragen van zuivere waarheid. Daarom eindig ik met te herhalen, wat ik zeide in het begin dezer aankondiging, dat men het boek van den S. wel vroeger voor het publiek verkrijgbaar had mogen stellen.

Leiden, 12 Julij 1881.
G.J. GRASHUIS.

Erckmann-Chatrian, Grootvader Lebigre en twee andere novellen. Uit het fransch vertaald door W. Koning. Schiedam, H.A.M. Roelants, 1880.

Onder al de beminnelijke hoedanigheden, waardoor de in Frankrijk zoo geliefde schrijvers Erckmann en Chatrian zich onderscheiden, behoort ook, behalve een blijgeestige gemoedelijkheid, die ons aan Frits Reuter en de humoristische teekening, die ons aan Dickens herinnert, de zucht om bij alles wat zij schrijven nuttig te zijn voor hun volk. Zij willen dat volk opvoeden, onderwijzen, raadgeven en waarschuwen wanneer zij meenen, dat er gevaar dreigt, en ze doen dat dikwijls zóó bedekt, dat het opzet niet dadelijk in het oog springt en toch duidelijk genoeg om hunne waarschuwing te doen verstaan.

Deze hunne opvatting om het aangename met het nuttige te vereenigen moge niet als de hoogste op kunstgebied gelden, hun vroolijke toon, de levendigheid van hun verhaaltrant, de eenvoud hunner schetsen en het warme hart, dat liefdevol voor hun land en volk klopt, zullen hen altijd welkom doen heeten en hun den dank der aandachtige toehoorders verzekeren.

Na het laatste gedeelte der geschiedenis van Frankrijk verteld te

hebben om hunne lezers op de hoogte te brengen van den tijd, dien zij beleven, na het heden uit het verleden te hebben verklaard, slaan zij in dit werk den blik om zich heen, om, met het oog op de toekomst, na te gaan welke gevaren er dreigen. En nauwelijks zijn zij zich van een groot gevaar voor Frankrijk bewust geworden, of in den allerprettigsten vorm, onder het schetsen van allerlei grappige tafereeltjes, klinkt hun waarschuwende stem.

In '*Grootvader Lebigre*', dien zij tot verkondiger hunner zienswijze maken, hebben zij het op de Jezuïeten gemunt. In een kleine garnizoensplaats van de opbrengst eener leesbibliotheek levende, stelt hij zich niet tevreden met het ruilen en herstellen der boeken, maar hij leest ze, hij denkt over den inhoud na, verwerkt dien in zijn geest, en is op die wijze de man geworden, die tegen de Jezuïeten een ingekankerden haat heeft, hun plannen kent en met de meeste vrijmoedigheid tegen hen en hunne bedoelingen ijvert. Doch eerst langzamerhand leeren wij hem uit het verhaal van zijn kleinzoon als zoodanig kennen, en eerst bij diens vertrek naar de Hoogeschool te Parijs, hooren wij hoe grootvader over de Jezuïeten denkt. Hij vertelt, wat hij van hen heeft moeten lijden, deelt hunne geschiedenis mee, legt hunne plannen bloot en schildert in treffende kleuren wat men van hen te wachten heeft. Doch dit alles klinkt zoo natuurlijk in den mond van den ouden man, op wiens leven en wiens lot zij zoo'n grooten invloed hebben uitgeoefend, dat men al lezende vergeet, dat het niet zijn woorden tot zijn kleinzoon Lucien, maar die der schrijvers tot het Fransche volk zijn.

Het volgende hoofdstuk brengt den jongen student te Parijs, en keurig is de beschrijving van de stad, van het Quartier Latin, van zijn woning, van zijn nachtelijken tocht naar den zolder, en van zijn liefde voor Marguerite, de dochter van den poppenkastvertooner.

De wijze, waarop aan die liefde een einde wordt gemaakt, acht ik hoogst gevaarlijk voor de goede meening, die men tot hier toe van Lucien moest hebben.

Hij was met het meisje zoo ver gekomen, dat hij, zooals hij zelf vertelt, 'maar had door te tasten. Marguerite wilde wel. Mijn pad was gebaand. De rest zou van zelf gaan. Van tijd tot tijd kon ik haar eens meenemen naar het *Palais-Royal*, zonder me te bekreunen om haar arme ouders. Als de vacantie kwam, ging ik van zelf heen, en kon ik haar paaien met de belofte, dat ik terug zou komen, wat

best te vergeten was. De mogelijke gevolgen van mijn omgang met haar.... welnu, daar kan immers de maatschappij voor opdraaien. Men zegt immers, dat de maatschappij in alles moet voorzien, en dat de individuen niet aansprakelijk zijn! De beklagenswaardige kinderen, die geen vader hebben, wier vader zelfs niet opgespoord, niet aangewezen mag worden, lijden gebrek en worden verstootelingen en boosdoeners. Welnu, dat heet de schuld van de maatschappij te zijn.'

Kon Grootvader, zonder aanstoot te geven, de tolk zijn van de gevoelens der schrijvers omtrent de Jezuïeten, men voelt, dat Lucien hier buiten zijn rol valt door meeningen te verkondigen over een quaestie, waarvan het bestaan in die oogenbiikken verre buiten zijn gedachtenkring moest blijven. Welk verliefd jongeling beredeneert de gevolgen zijner verliefdheid tot in het tweede geslacht? Maar de schrijvers, die Lucien in die netelige positie gebracht hebben om hun moraaltje aan den man te brengen, willen hem er nu weer uitredden en hebben daartoe dadelijk een middel bij de hand. Na een slapeloozen nacht, die op zulke overpeinzingen volgde, spoedde hij zich naar het college, waar de brave professor Duranton juist bezig was om vol vuur hoofdstuk VII uit te leggen: *Over het vaderschap en de herkomst van kinderen*.

Wie weet, wat er gebeurd was als die professor wat minder braaf ware geweest of met wat minder vuur gesproken had.

Doch ook in dat geval zou Lucien teruggekeerd zijn, want bij hem werd de herinnering levendig aan den heer met den dikken buik en de purperpaarsche ooren, wiens rijtuig in het stadje Sainte-Suzanna altijd gevolgd werd door verscheidene kinderen, die met bloote voetjes door de sneeuw liepen. Die kinderen geleken sprekend op hem en men behoefde ze maar aan te zien om te zeggen, dat ze van hem waren.

Als we nu nog daarbij rekenen de kinderen, die niet op hem geleken en toch dezelfde aanspraken op hem konden doen gelden, dan wordt het schrikbeeld akelig genoeg om te begrijpen, dat Lucien er voor vluchtte.

Het doel was goed, doch het middel deugt niet. Men ziet hieruit waartoe een schrijver komt, die preeken wil waar zijn kunst het hem verbood en nu zijn aanbeveling tot de deugd wil binnensmokkelen in de gedaante van een dikbuik met purperpaarsche ooren.

Vervolgens wordt het geloof aan tafeldans en spiritisme bestreden, waarop het verhaal met den dood van grootvader, die als een slachtoffer van zijn vijand valt, eindigt.

De volgende novelle moet, zooals dat uit de slotwoorden op te maken is, dienen om het bijgeloof aan waarzeggerij te bestrijden, en de schrijvers hebben zeer verstandig gedaan die bedoeling in duidelijke termen te kennen te geven, daar het verhaal zonder die laatste bladzijde eerder geschikt zou wezen om iemand tot dat bijgeloof over te halen.

Een kaartlegster onthult voor drie onderofficieren en het meisje, dat zij alle drie beminnen, de raadselen der toekomst. Het meisje zal met een van hen, die tot macht en aanzien zal geraken, trouwen. De tweede zal, nadat hij kommandant is geworden, door 's vijands kogel den dood vinden. De derde zal koning worden. Al die voorspellingen komen uit: de sergeant Bernadotte werd koning van Zweden. Hieruit kan men leeren, dat men *niet* aan kaartleggerij moet gelooven, maar wel aan ‘Gods rechtvaardigheid en aan den vrijen wil des menschen.’

Ik herhaal: het is goed, dat het er bijstaat.

De laatste schets zal zeer in den smaak vallen van hen, die wel eens van Darwin en zijn ontwikkelingstheorie gehoord hebben en meenen, dat die geheel vervat is in de stelling: de mensch is uit den aap voortgekomen. Zij, die er meer van weten, zullen zich verbazen, dat twee schrijvers van goeden naam niet beter op de hoogte zijn van de vorderingen der wetenschap, zoo zij zich niet ergeren, dat het ernstig streven van een degelijk geleerde in de oogen van oppervlakkige lezers met een valschen schijn van onderzoek en kennis wordt belachelijk gemaakt.

Een woord van lof zij den vertaler gebracht, die den gezelligen toon en den gemoedelijken verhaaltrant der Fransche schrijvers op losse en bevallige wijze in goed Hollandsch heeft weergegeven.

DE VLAMING.

***De Familiebode, Uitspanningslectuur. Hoofdredactrice Melati van Java. Schiedam, Van Zeyl*, 1881.**

Tijdschriften schieten welig op in ons land en zoo zij al niet allen welig tieren blijven, behoudt toch een eerbiedwekkend aantal gedurende een soms vrij langen tijd het leven. Hoe? - dat zouden uitgever en redactie, gesteld dat zij tot zoo iets overgingen, ons menigmaal niet zonder ach- en weegeklaag kunnen toevertrouwen. Gehoopte abonnés, die uitblijven; beloofde medewerking, waarvan geen regel schrifts komt; een volijverige redactie, wie 't voortdurend aan tijd ontbreekt; afleveringen, die te laat verschijnen, die onbeduidend zijn of minder dan het toegezegde aantal bladzijden inhouden, - hoe menig week- en maandblad leeft niet op dergelijke wijs, zoowel in letterkundigen als in geldelijken zin, van de hand naar de tand? En toch geeft niemand er den moed om op. Valt er een, aanstonds verrijst een ander in zijn plaats. Is de B a n i e r in het gewoel verdwenen, geen nood, daar schiet A s t r e a aan de kim op. En men wacht zelfs niet tot er een te vervangen is. Er schijnen steeds behoeften te bestaan, waarin men welmeenend voorzien wil. Nu eens ontbreekt er dit, dan weder moeten wij dàt hebben in den trant van het buitenland, of doet zich ‘ten zeerste’ het gemis gevoelen aan.... iets anders. Een prospectus wordt in zee gezonden, eenige leesgezelschappen teekenen in en zoo gaat men onder zeil, v o g u e l a g a l è r e !

Reeds voor een paar weken had ik bij het doorbladeren der advertentiekolommen van de dagbladen de aankondiging van het nieuwe weekblad De F a m i l i e b o d e gelezen, maar zonder er eenige bizondere aandacht aan te schenken. E n c o r e u n , a l l o n g e z l a s o u p e , - is de gedachte, die dan onwillekeurig oprijst, en men gaat voorbij. Maar nu het proefnummer mij ter bespreking toegezonden werd, nam ik mij voor mijn vernuft eens te spitsen in het raden der ‘behoefte’, waarin Melati's weekblad zou moeten voorzien. Ik ried, of raadde, nu ja allerlei dingen, maar daar zij toch alle mis waren, zal ik ze u niet herhalen. Het eenvoudigst is om over te nemen wat het prospectus er van zegt. Ziehier:

‘De negentiende eeuw is meermalen niet ten onrechte een eeuw van vooruitgang genoemd....’

Lezer, ik pauzeer even om u de gelegenheid te geven met mij dien breeden opzet van een prospectus voor ‘uitspanningslectuur’ te bewonderen, en ik gun mij het genoegen dien statigen aanhef te herhalen.

‘De negentiende eeuw is meermalen niet ten onrechte een eeuw van vooruitgang genoemd; zeker is zij dat ook op het gebied der letterkunde, maar hoe dikwijls vallen de vruchten onzer letterkundigen (het pennenooft natuurlijk) door een te hoogen prijs buiten het bereik van iedereen.’ (Iedereen!.... nu, eer een ieder zich een letterkundig hoen in zijn pot veroorloven kan!)

‘Daarom besloot de uitgever, *van verschillende zijden daartoe reeds meermalen aangemoedigd* (het doet goed zoo'n ouwerwetsche overlevering gehandhaafd te zien!), *in navolging van het buitenland* (heb ik 't u niet gezegd?), dat helaas! ons ook op dit gebied ver vóór is, tot de uitgifte van een nieuw tijdschrift, dat om den inhoud door *een ieder* begeerd (!) en om den prijs voor *een ieder* verkrijgbaar is’... (die zich nl. kip permitteeren kan).

‘De FAMILIEBODE wil in *die lang bestaande behoefte* voorzien.’ Mooi zoo! een prospectusstijl moet er blijven bestaan; de nieuwere schrijvers verliezen den eerbied voor het onderscheid in stijlsoorten te veel uit het oog. Het doet goed de door den tijd bezegelde vormen te zien betrachten.

De uitgever duide mijn scherts over zijn prospectus niet euvel. Het zijn, zou hij terecht moge opmerken, goedkoope aardigheden, over elk prospectus te maken. Zeker, het eene prospectus is het andere waard, en de uitgever van den F a m i l i e b o d e heeft zelfs op het terrein van ‘lang bestaande behoeften’ een gelukkige vondst gedaan met zijn gemis aan een goedkoop tijdschrift, sedert er, als ik 't wel heb, geen stuivers- en penningmagazijnen meer bestaan. De zaak is dat ons klein land te veel tijdschriften heeft. Niet dat er niet een paar nieuwe gedacht kunnen worden, welke in zoover in een leemte voorzien, dat zij zekere soorten van litteratuur stelselmatiger en smakelijker zouden kunnen bezorgen dan thans geschiedt, maar er zijn in ons land te veel tijdschriften, die dezelfde velden afjagen. Er worden te veel gelijksoortige schotels opgedischt. En daarom is men wel eens geneigd een loopje te nemen met de ‘behoeften,’ die telkens blijken sedert lang voorziening te eischen.

Wat mij betreft, ik wil gaarne aannemen dat Melati's weekblad

werkelijk voor de een' of andere behoefte van pas komt. Zonder twijfel is het zeer goedkoop, het goedkoopste onzer periodieken, (ƒ 2 's jaars), en heeft het daardoor kans op een ruime verbreiding, ook buiten den kring van leesgezelschappen, anders de voornaamste ‘afnemers’ van tijdschriften. De naam der redactrice zal daartoe het hare bijdragen; zij schijnt populair te zijn onder het groote publiek, dat op de letterkundige markt slechts ‘uitspanningslectuur’ inslaat, een publiek, dat wel steeds de meerderheid zal blijven uitmaken. Wanneer ik mij hier eenigszins omzichtig uitdruk, dan geschiedt dit alleen, omdat ik, van deze schrijfster niet anders kennende dan een paar eerstelingen, niet beoordeelen kan op welke hoogte zij thans staat en dus slechts nazeg, wat ik nu en dan toevallig over haar vernam.

Het proefnummer van den F a m i l i e b o d e beantwoordt aan de voorstelling, welke men zich van zulk een blad vormt. Behalve een novelle en een geschiedkundig opstel, welke vervolgd zullen worden, komen er een beschrijving van een paar Javaansche meren en eenige aphorismen in voor. De novelle eindigt in deze aflevering met een spannend tooneel, zooals een groote veertig jaren geleden door het feuilleton-genre ingevoerd werden. Het geschiedkundig opstel handelt over grootvorst Alexis, den ongelukkigen zoon van Peter den Groote, *de l'histoire connue*, op populaire wijze naverteld. De aphorismen, onder den titel van Stuifmeel als bladvulling aangebracht, zijn vrij onbeduidend; zij munten evenmin door oorspronkelijkheid van gedachte als door puntigheid van vorm uit. Over het geheel kan ik mij echter begrijpen dat dit weekblad aan den smaak van een wellicht niet gering gedeelte onder het lezend publiek zal voldoen; mij dunkt dat het met goed gevolg de zoo even reeds genoemde, vroegere stuivers- en penningmagazijnen vervangen kan.

En daarom wensch ik den F a m i l i e b o d e gaarne: goede reis en bestendig welzijn!

G.V.

Register der in dezen jaargang behandelde werken.

Akveld (A.C.), Hoogduitsch Nederlandsch en Nederlandsch Hoogduitsch Woordenboek	Dl.	III.	Blz.	576.
Alcott (L.M.), De hand aan den Ploeg	Dl.	IV.	Blz.	187.
Antheunis (G.), Leven, lieven, zingen	Dl.	III.	Blz.	363.
Archaeologische Zeitung, 1875-80	Dl.	I.	Blz.	58.
Arendts (Dr. Carl), Schoolatlas voor de beoefening der Natuurlijke Historic	Dl.	III.	Blz.	183.
Balen (J. Hendrik van), Hiram	Dl.	IV.	Blz.	182.
Bartle Frere (Right. Hon. Sir), The Transvaal	Dl.	I.	Blz.	525.
Beernaert (A.), Kunstdroomen	Dl.	III.	Blz.	363.
Berg (Mr. N.P. van den), Het Tooneel te Batavia in vroegeren tijd	Dl.	III.	Blz.	533.
Berns (Dr. A.W.C.), De opheffing der Amsterdamsche Kraaminrichting	Dl.	II.	Blz.	556.
Betz (Dr. H.J.), Ervaringswijsbegeerte	Dl.	III.	Blz.	96.
Blommen (Van), Indische Schetsen, N°. III en IV	Dl.	I.	Blz.	415.
Brunings (P.F.), De Valkenburgen	Dl.	I.	Blz.	215.
Brunings (P.F.), Alice	Dl.	IV.	Blz.	175.

Brutel de la Rivière (Dr. G.J.), Het Leven van Hermannus Moded	Dl.	II.	Blz.	385.
Buning (A. Weruméus), Marineschetsen	Dl.	III.	Blz.	564.
Carelsen (G.), Natuurfantazieën	Dl.	III.	Blz.	573.
Carlyle (Thomas), Reminiscences, edited by J.A Froude	Dl.	III.	Blz.	385.
Chappuis (H.T.), De Heer van den Sparrendaal	Dl.	I.	Blz.	206.
Coolsma (S.), West-Java	Dl.	IV.	Blz.	562.
Cremer (J.J.), Romantische Werken, 14 deelen	Dl.	IV.	Blz.	224.
Curtius (E.), Ausgrabungen zu Olympia	Dl.	I.	Blz.	58.
Dozy (R.), Supplement aux dictionaires Arabes	Dl.	III.	Blz.	187.
Dyserinck (Joh^{s}.), Ter nagedachtenis van Jacobus Bellamy	Dl.	III.	Blz.	180.
Ebers (G.), Klea en Irene	Dl.	II.	Blz.	324.
Eigeman (Jacob), Jan Calvyn	Dl.	II.	Blz.	384.
Erckmann-Chatrian, Grootvader Lebigre en twee andere verhalen	Dl.	IV.	Blz.	567.
Familiebode (De). Hoofdredactrice Melati van Java	Dl.	IV.	Blz.	571.

Focquenbroch (Alle de werken van W.v.), verzamelt en uitgegeven door Abraham Bogaert	Dl.	III.	Blz.	499.
Gideon (Oom), Brieven aan de Noefjes uit de Oost	Dl.	II.	Blz.	572.
Gorkom (K.W. van), De Oost-Indische Cultures	Dl.	II.	Blz.	546.
Gram (Johan), In Berlijn	Dl.	IV.	Blz.	169.
Gunning Jr. (J.H.), Van Calvijn tot Rousseau	Dl.	IV.	Blz.	160.
Hellema (D.), Eene reis om de wereld	Dl.	III.	Blz.	564.
Herwerden (H. van), Lapidum de dialecto Attica testimonia	Dl.	III.	Blz.	373.
Heijmans (G.), Karakter en Methode der Staathuishondkunde	Dl.	III.	Blz.	177.
Hooft (Gedichten van P.C.), met aanteekeningen van P. Leendertz Wz	Dl.	I.	Blz.	417.
Huberts (Dr. W.J.A.), Historisch-Geographische Atlas der Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis	Dl.	III.	Blz.	383.
Hugo (Victor), Religions et Religion. L'âne	Dl.	II.	Blz.	143.
Kalff (Martin), In 't hartje der stad	Dl.	III.	Blz.	559.

Kan (C.M.), Het onderzoek der Kara-Zee	Dl.	I.	Blz.	219.
Keller (G.), Twee Novellen	Dl.	I.	Blz.	221.
Koninklijk Besluit van 16 Oct. 1880, houdende voorzieningen omtrent de Javasche Bank	Dl.	I.	Blz.	188.
Lenting (Mr. L.E), Korte Aanteekeningen op de Grondwet	Dl.	I.	Blz.	401.
Leopardi (Giacomo), Poesie	} Dl.	I.	1,	269.
Leopardi (Giacomo), Prose.	} Dl.	I.	1,	269.
Leopardi (Giacomo), Epistolario	} Dl.	I.	1,	269.
Leopold (M.), De nieuwe Aesopus	Dl.	I.	Blz.	413.
Light of Asia (The), or the Great Renunciation (Mahâbhinishkramana)	Dl.	II.	Blz.	450.
Lubach (Dr. D.). Handleiding tot de beginselen der Dierkunde	Dl.	III.	Blz.	191.
Maerlant's (Jacob van) Strophische Gedichten, uitgegeven door Eelco Verwijs. (Biblioth. van Middel-Nederl. Letterkunde.)	Dl.	III.	Blz.	324.
Marie, reine d'Angleterre, Lettres et Mémoires	Dl.	IV.	Blz.	63.
Mees Az. (Mr. G.), Historische Atlas van Noord-Nederland	Dl.	III.	Blz.	379.

Melati van Java, Fantasiën, II	Dl.	I.	Blz.	223.
Modderman (Mr. W.), Wil of Vertrouwen	Dl.	II.	Blz.	363.
Mulder (Levensschets van G.J.), door hemzelven beschreven	Dl.	III.	Blz.	130.
Müller (Dr. P.L), Wilhelm III von Oranien und Georg Friedrich von Waldeck, 2er Theil	Dl.	II.	Blz.	1.
Natuur (De). Populair geïllustreerd Maandschrift	Dl.	III.	Blz.	549.
Oedipus, De vermindering onzer Koopvaardijvloot	Dl.	II.	Blz.	511.
Payne (J), Lectures on the science and art of education	Dl.	IV.	Blz.	84.
Pierson (A.), Studiën over Johannes Kalvijn	Dl.	II.	Blz.	199.
Proeve van wet tot heffing van eene algemeene inkomstenbelasting	Dl.	I.	Blz.	609.
Programma van het Gymnasium te Dordrecht voor 1880/81	Dl.	III.	Blz.	164.
Prudhomme (Sully), Poésies, 4 vol	Dl.	II.	Blz.	143.
Quarles (Mevr.), Schetsen naar het leven	Dl.	IV.	Blz.	175.
Ranke's (L v.) Weltgeschichte, 1er Band, 1e Abth	Dl.	IV.	Blz.	118.
Rees (Cath. F. van),	Dl.	III.	Blz.	567.

Zuid-Afrikaansche
Novellen

Riemsdijk (Jhr. Mr. J.C.M. van), Het Stads-Muziekcollege te Utrecht, 1631-1881	Dl.	IV.	Blz.	165.
Roorda Smit (Dr. J.A.), Het goed recht der Transvaalsche Boeren	Dl.	I.	Blz.	607.
Serraris (Jhr. P.A.), Blindenarbeid	Dl.	III.	Blz.	174.
Smiles (S.), Plicht, bewerkt door J^{o}. de Vries	Dl.	IV.	Blz.	191.
Spencer (Herbert), The Data of Ethics	Dl.	III.	Blz.	259.
Stowe (Mrs. H. Beecher), Dolly	Dl.	IV.	Blz.	187.
Tal (T.), Een blik in Talmoed en Evangelie	Dl.	II.	Blz.	564.
Tromp (Theod. M.), Emma	Dl.	I.	Blz.	206.
Verslag van den President der Javasche Bank	Dl.	I.	Blz.	188.
Vluchtig (Piet), Haagsche Hopjes	Dl.	I.	Blz.	206.
Vollmöller (K.J.), Sammlung französischer Neudrücke	Dl.	IV.	Blz.	381.
Vosmaer (Mr. C.), Amazone	Dl.	I.	Blz.	612.
Wagenaar (Dr. L.), Het Reveil en de Afscheiding	Dl.	I.	Blz.	210.
Wallace (A.R.), The geographical distribution of animals	} Dl.	III.	Blz.	438.
Wallace (A.R.), Island life	} Dl.	III.	Blz.	438.

Welker (J.W.), De Noorder-Lekdijk bovendams en de doorsteking van den Zuider-Lekdijk bij Culemborg	Dl.	II.	Blz.	345.
Witt (Mme– de), née Guizot, Monsieur Guizot dans sa famille et avec ses amis	Dl.	I.	Blz.	617.
Witte (H.), Elders en thuis	Dl.	I.	Blz.	622.
Yonge (Miss C.M.), De Spelbrekers	Dl.	IV.	Blz.	187.
Zeverijn (S.B.), Onze Oost-Indieyaarders	Dl.	II.	Blz.	511.